

श्रीमन्महाभारत

या ग्रंथाचें

मराठी सुरस भाषांतर.

पुस्तक सातवें.

अनुशासनपर्व, आश्रमेधिकपर्व, आश्रमवासिकपर्व, मौसलपर्व,
महाप्रस्थानिकपर्व आणि स्वर्गारोहणपर्व.

हा ग्रंथ

रा० रा० रामचंद्र भिकाजी दातार,

व

रा० रा० यशवंत गणेश फफे

यांनी लिहिला

आणि

बाळकृष्णशास्त्री उपासनी

यांनी तपासला.

प्रकाशक—गणेश विष्णु चिपळुणकर आणि मंडळी,

बुधवार पेठ, पुणे.

मुद्रकः—रावजी श्रीधर गोंधळेकर, जगद्धितेच्छु छापखाना, शनिवार पेठ, पुणे.

शके १८३१—सौम्यनाम संवत्सरे.

(सर्व हक प्रकाशकांनी राखिले आहेत.)

हा ग्रंथ गणेश विष्णु चिपळुणकर आणि मंडळीचे व्यवस्थापक बालकृष्ण पांडुरंग ठकार
व महादेव दिनकर गोखले यांनी पुणे, पेठ रानिवार येथील
रावजी श्रीधर गोंधळेकर यांच्या जगद्धितेच्छु छापखान्यांत छापवून
पुणे, पेठ बुधवार, धर नवम १५९ येथे प्रसिद्ध केला.

नागायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

या अश्विलव्रह्मांडनायकाच्या लीलेने या जगाचीं यज्ञयावत

कार्यें घडतात, त्याच्या कृपेने ह्या अनिवार मायामोहाचे

निरसन करिता येते, व अल्पशक्ति जीवांना परमपद

प्राप्त करून देतां यावे म्हणून जो त्यांस

बुद्धिसामर्थ्य देतो, त्या

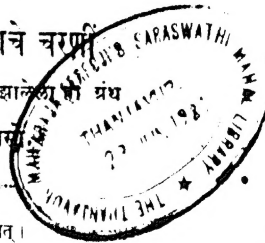
परमकारुणिक

श्रीमन्नागायणाचे चरणौ

त्याच्याच कृपेने पूर्ण ज्ञानें प्राप्त होय

अर्पण अस्मै

शुभं भूयात् ।

प्रकाशकाचे चार शब्द.

भगवत्सत्तेन "श्रीमन्महाभारताचें मराठी मुरम भाषांतर" या प्रचंड ग्रंथाचें काम आज समाप्त झालें; आणि आम्ही पूर्वी प्रसिद्ध केल्याप्रमाणे आज हें शेवटचें पुस्तक वाचकांच्या हातीं देत आहों. यांत अनुशासन, आध्यात्मिक, आध्यात्मिक, मौल्य, महाप्रस्थानिक आणि स्वर्गारोहण हीं पंच आली आहेत. हें पुस्तक संपल्यामुळे आम्ही पूर्वप्रतिज्ञेतून बहुतेक मोकळे झालों. आतां अवभृथ-स्थान करण्याची वेळ आली आहे. महाराष्ट्रांत आजपर्यंत कोणाचेही हातून न घडलेला वाग्भृथ परमेश्वरानें आमचें हातून यथासांग तडोस नेला ! शिरावर घेतलेला भार योग्य तऱ्हेनें खालीं उतरला ! अर्थांत आज किती आनंदाचा दिवस उगवला ! पण जमा हा दिवस आनंदाचा आहे, तसाच दुःखाचाही आहे ! कारण, कार्यव्यापत्त्यामुळे ज्या गोष्टीचें विस्मरण पडलें होतें, त्या कैंगणपतराव चिपळूणकरांचें आज स्मरण होणें अत्यंत स्वाभाविक आहे. आजच्या प्रसंगीं जर रा० चिपळूणकर हयात असतें, तर या आनंदाचा पागवार नव्हता ! परंतु सर्व शक्तिमान् कालाच्या इच्छेपुढें कोणाचें काय चालणार ! त्याच्या मनांतून त्याम या आनंदाचा अनुभव घेऊं यावयाचा नव्हता ! तथापि आम्ही निमज्या पुस्तकाचे आरंभी तीनकांम कळविल्याप्रमाणें हा ग्रंथ पूर्ण करून तद्वारा त्यांचें जें श्राद्ध केलें, ते करण्यास तरी त्यांचें आम्हांस आग्रह आणि सामर्थ्य दिलें, ही गोष्ट देखील कांही लहान सहान नाही ! असे, आतां आमची त्यापार्शी वाग्वी कर जोडून एवढीच प्रार्थना आहे की, पांचवे पुस्तकाचे आरंभी अपेक्षा केल्याप्रमाणें जरी आम्हांस शांति- (पर्व) सुखाचा अनुभव घ्यावयास अवघदी सांपडला नाही, तरी लवकरच तो असला घ्यावयास सांपडेल. वर जें आम्ही " पूर्वप्रतिज्ञेतून वारंतेक मोकळे झालों. " असें म्हणले आहे, त्याचें कारण तरी हेच. मारांश, शांतिपर्व अद्याप पूर्ण झाले नाही, परंतु ते लवकरच पूर्ण होईल.

शांतिपर्व अर्थां राध्याचीं कारणें दोन आहेत. शांतिपर्व हें अतिशय कठीण पर्व असून त्याचा विस्तारही लहान नाही, व त्यांतही मोक्षधर्मपर्व हें अत्यंत श्रेष्ठ आहे. आधीं श्रीमन्महाभारताचें भाषांतर देण्याचा जो उपक्रम केला आहे, तो, शब्दास प्रतिशब्द ठेवून भाषांतर करावें अशा पद्धतीनें केलेला नाही. या कामा आपल्याकडून होईल तितकें करून ह्या ग्रंथाचें रहस्य सर्व लोकांना समजत त्यांच्या ना आदरान पाव होईल असें करण्याविषयी आमचा प्रथमपासूनच कटाक्ष आहे. आणि उद्योगपर्वोतील मनस्सुजातपर्व, अनुशासनपर्वोतील विष्णुसहस्रनाम इत्यादि स्थलांवरून हें वाचकांच्याही लक्षांत घेईलच. अर्थांत शांतिपर्वोसारख्या केवळ सूत्रमय भाषित गहन विषयांचें विवेचन केलेल्या ग्रंथाचें आमच्या हेतुन रूप भाषांतर साधण्यास काटावांध लागणारच. शिवाय हें सामान्य माणसांचें काम नव्हे; म्हणून प्रथम या कामाकरितां आधीं श्रियुत विद्यावाचस्पति विद्यालंकार आप्याशास्त्री राशिधडेकर यांस विनंती केली होती आणि आमच्या विनंतीस मान देऊन त्यांनीं अर्ध्यापेक्षा अधिक कामही संपविलें, परंतु त्यांच्या व्यवसायाद्वयानें त्यांस या कामीं स्वर्च करण्यास वेळ मिळेलनासा झाल्यामुळे त्यांच्याच समतीनें हें अवशिष्ट काम पूर्ण करण्यास्तव आम्ही श्रियुत रा० रा० माधवरावजी मोडक, बी. ए. यांची योजना केली आणि त्यांनीं तें काम संपविलेही आहे. शांतिपर्वसि उर्ध्व होण्याचें हें एक कारण. दुसरे कारण असें आहे की, ह्या सातव्या पुस्तकाचें लघार्थेंचें काम मुरू असतां, आम्हांपुढें एक नवीनच प्रश्न आला, तो असा: आमच्या आश्रयदात्यांपैकी एकाचें आम्हांस असें पत्र लिहिलें आहे की, "आपण संपूर्ण भारताचें भाषांतर देण्याचें योजिलें आहे, आणि भारत स्वर्गारोहणपर्वच्या शेवटीं संपतें, असा आपला समज दिसतो; पण बलुविरहित तशी

नाही. भारताची पूर्णता हरिवंशाशिवाय होत नाही. सवय, तुम्ही हरिवंशाचेही भाषांतर अवश्य द्यावे. असे पत्र आल्यावरून आम्ही विद्वान लोकांची याविषयी मते विचारिली; आणि त्यांनीही बहुमताने असेच कळविले; तेव्हा अर्थात हरिवंश छापणे प्राप्त झाले. परंतु हे काम सर्वस्वी लोकाभयावर अवलंबून असल्यामुळे लोकांची सदा विचारल्याशिवाय या कामी हात घालण्याचे साहस प्रस्तुतच्या विपन्न स्थितीत आमच्याने करवेना. म्हणून सद्गुरु विपयाची साग्र हकीकत वर्गणीदारांपुढे मांडावी आणि त्यांचे अनुमोदन मिळाल्यास हे काम करण्यास घ्यावे; असा विचार करून या पुस्तकाबरोबर एक हरिवंशाच्या संवधाचे माहितीपत्रक त्यांजकडे पाठवीत आहोत. त्यांनी आपला अभिप्राय साधेलतों साधार त्वरित कळविण्याची कृपा करावी. तथापि वर्गणीदारांचे बहुमत जर हरिवंश न छापण्याविषयीचे मिळाले, तर स्वर्गारोहणपूर्वावरच या प्रचेष्ट कार्याची समाप्ति करण्याचा प्रसंग येऊं नये, एवढ्या साठीच शांतिपूर्व अखेरस पूर्ण करण्याचे योजिले. व याबद्दल आमचे आश्रयदाते नागपूर होणार नाहीत अशी अशा आहे. आतां शांतिपूर्व वाचकांचे हातीं पडण्यास अवघ्या तीन माहिण्यांचा अवधि आहे. येत्या चिंध शुद्ध प्रतिपदेस नवसंवत्सराचे आरंभी वाचकांस ते खात्रीने मिळेल असा भयंसा आहे.

श्रीमन्महाभारताचे महत्त्व काय आहे, हे वाचकांस यापूर्वी या ग्रंथातच वाचावयास मिळाले आहे. स्वतः भगवान् व्यासानींच ते लिहून ठेविले आहे; तेव्हा त्यांपास अधिक कोण वणू शकणार! स्वतः ग्रंथकारांपेक्षा—आणि त्यांनुरी भगवान् कृष्णद्वैपायनासारख्या निकालज ग्रंथकारांपेक्षा कोणास या ग्रंथाच्या योग्यतेची बरोबर कल्पना करिता येणार आहे? अर्थात्तून आम्ही ते वर्णन करण्याच्या मानगडीत पडत नाही. परंतु जेव्हा कार्यभार उर्चावला आहे, तेव्हापुरतेंच बोलतो. श्रीमन्महाभारताचे भाषांतर (आणि तेही सुरु) करणे हे अत्यंत मेहनतीचे व विद्वत्तेचे काम आहे, हे आमच्या आश्रयदात्यास माहितच आहे. आणि यास्तव त्या कामास योग्य अशा ग्रंथस्थांचीच आम्ही योजना केली आहे. तथापि मनापेक्षा पूर्ण वास पोचिलेला नसल्यामुळे, कधी अमाने तर कधी ह्म—नेत्र—दोषानेही चुका होण्याचा संभव असतो. तेव्हा त्याजवद्दल वाचकांची क्षमा मागून ठेवणे उचित आहे.

या पुस्तकाचे भाषांतर सारा, रामचंद्र भिकाजी दातार आणि रा. रा. सदाशिव गणेश फते यांनी केले आहे. आणि पूर्वकमानसार वेदशास्त्रसंपन्न बालकृष्णशास्त्री उपासनी यांनी हे तपासून दिलेले आहे. याबद्दल त्या सर्वांचे तर आम्ही आभारी आहोत; पण त्यांतरी विशेषतः उद्देग्य करण्या मारुती गोष्ट आहे ती ही की, या पुस्तकाचे वेळीं श्रीयत माधवराव हरि मोडक बी. ए. यांचे जे साष्ट्र झाले, त्यास मोलच नाही! त्यांनी अनुगीतेचा नाग सर्वेष्ट तपासून दिल्या, टिकटिकाणी वाचकांचे सोईकरिता टिपा घातल्या, आणि ज्या ज्या इतर प्रसंगी नड आली, त्या त्या प्रसंगी आपल्या विद्वत्तेला आणि सौजन्याला साजेल अशा प्रकारे आम्हास साहाय्य केले. रा. रा. माधवरावांसारख्या प्रेमळ, निगर्बी व अधिकांसपन्न पुण्याचे जरा साष्ट्र आम्हास न मिळते, तर वाचकांच्या हातीं असलेले हे पुस्तक या स्वरूपांत त्यांना पहावयास सांपडले असते की नाही याची वानवान आहे! रा. रा. माधवराव ह्यांची प्रकृति आज बरेच वर्षांपासून अस्वस्थ आहे, ती सुधारून त्यांच्या विद्वत्तेचा लाभ सर्वांस व्हावा, एवढीच आमची भगवंताचे चरणी अनन्यनाम प्रार्थना आहे. आम्ही संकटाच्या भोवऱ्यांत सापडून अगदी तळाशी जाऊन पोचलो असतां, आणि पन्ध्र वर्ष उगेके निधण्याचीही मुळीच आशा नमतां ज्या ' भयकृत् भयनाशन ' प्रभूने आपल्या लीलेने आम्हांस या मार्गावर आणून सोडिले, त्यास ही प्रार्थना मान्य करणे मोठेस आंस नव्हे !

अस्तु; आतां वाचकांस एवढीच विनंती आहे की, त्यांनी ज्याप्रमाणे आम्हांवर आजपर्यंत कृपाहीष्ट ठेवून आमच्या हातून हे अवाढव्य काम या स्थितीस आणून पोचविले, त्याचप्रमाणे पुढेही करावे; आणि शक्य तो प्रयत्न करून निदान एकेक तरी नवीन वर्गणीदार मिळवून द्यावा. रा. चिपळूण. कर मसत झाल्यानंतर प्रसिद्ध झालेल्या तिसऱ्या आणि चौथ्या पुस्तकांचे आरंभी आम्ही वाचकांस

हीच विनंती केली होती; व काहींनी त्याप्रमाणे आम्हांस साख केलीही; परंतु ते जितकें व्हावयास पाहिजे तितकें झालें नाहीं हें मोठ्या कष्टानें सांगणें भाग आहे. तेव्हां आतां तरी आमचे आश्रयदाते या कार्या उत्साहानें मदत करण्यास पुढें येतील अशी आम्ही उमेद बाळगून आहों.

हे इलीचें काम त्या आश्रयदात्यांच्या आधारावर या पत्रवापर्यंत आणून आम्हीं पोचविलें आहे, त्यापैकीं प्रामुख्येकरून श्रीमंत सरकार सयाजीराव महाराज गायकवाड, राज्य बडोदें, यांचा नामनिर्देश करणें आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे श्रीमंत सरकार शाहू छत्रपति महाराज, कोल्हापूर, श्री० वाळासाहेब मिरजकर, श्री० गगनवावडेकर, श्री० ना० बाबासाहेब इचलकरंजीकर, श्री० राजसाहेब जवहारकर, श्री० कुरुंदवाडकर इत्यादिकांनीही बरीच मदत केलेली आहे. या शिवाय हें आमचें कार्य द्रव्याश्रयामाटीं अजून पडलें असतां आम्हीं मेहेरबाबान मि. ए. किकेड, डिस्ट्रिक्ट जज. पणें, ह्यांस भेटलीं व त्या गुणग्राही व महाराष्ट्राभाषाभिज्ञ सदृहस्थांनीं ह्या कार्यामाटीं अत्यंत परिश्रम करून मुंबईचे लोकप्रिय गव्हर्नर नामदार सर जॉर्ज हार्क ह्यांची स्वतः गांठ घेऊन त्यांस आम्हांस द्रव्यसाहाय्य करण्याविषयी विनंति केली व त्यांनीं मोठ्या औदार्यानें आमच्या ग्रंथाच्या १०० प्रती देण्याविषयी ठराव करून आमचा हा कृतलेख गाढा चांद केला; ह्याजबद्दल आम्हीं त्या उभयतांचे अत्यंत आभारी आहोंत. त्याप्रमाणेंच इंदूर सरकारनेंही आमच्या १०० प्रती घेऊन सर्वे सद्धम आम्हांस अगाऊ दिली, ह्याबद्दलही आम्हीं त्यांचे अत्यंत कृति आहोंत. आणि या सर्वोच्या आश्रयामुळेच हा ग्रंथ अद्यांत न सोडण्याची आम्हांस उमेद आली व आली हा ग्रंथ पत्रवाय पोचविला. तथापि, अतस्थिति उपड बोलणेंच तर, एवढ्या साहाय्यानें या प्रचंड ग्रंथाची पूर्तता होत नाहीं. ह्याप्रकार इतर सस्यानिक, राजेमहाराज व जहागिरदार वर्गारे थोर सदस्य वर्गाल आश्रयदात्यांचे उदाहरण मनांत आणून ह्या कार्यास हानभार लावतील अशी आम्हीं आशा करीतों. आमचा एक खेरी म्हणाला की, कोणताही महकुल्ये करणें म्हणजे अमोज पैसे पाहिजेत. चीनची तटबंदी, मिसर देशचे मनोरे, ताजमहाल, इत्यादिक कामे आज पहायला रमणीय दिसत आहेत परंतु, खरे पाहू जातां त्यांनीं किती अगणित द्रव्याचा चुगडा केला असेल! एका केंवीनें कस्तूरीला म्हटलें आहे की, बार्ड, तुला परिमल विभ्रव्यापि स्वरा; पण वापारीन गिरिगुहेंत पडून रहाण्याच्या विचाऱ्या स्वप्नकाचे (मृगाचे) प्राण हेराण झाले! त्याचप्रमाणें आज हा विभ्रव्यापि भारत ग्रंथ महाराष्ट्रास बाचावयास मिळाला स्वरा, पण, [जे आमची जाण जाणतील त्यास हें सांगणें आहे] की या ग्रंथानें आम्हांस तुटपुंज्या माणसानें हालहाल करून सोडिलें आहेत! पर म्हणतें बांधून पहा, लग्न म्हणतें करून पहा. यापैकींच “भारत म्हणतें लाडून पहा” असें बोलण्याची वेळ आली आहे. तेव्हां उदारत्वाचें हर्मी परहस्ते वर्गणी, बर्खास, आश्रय अशा कोणत्याही मिपानें हातभार लावून या प्राणसकटांतून आम्हांस सोडविल्याचा दुवा घ्यावा. इतकें अनन्यगतिकत्वांनें आमचें विनविणें आहे.

यासंबंधी आणखी खुलासेवार हकीकत, आम्हांस शांतिपर्वाचे समामीस (सहायलोकानांत देणार आहों.

या भागांत एकंदर १० चित्रे आहेत. त्यांपैकीं चार-श्रीमंत सरकार बाळासाहेब पंत प्रतिनिधी स्थान आंच यांनी पाठविलेली आहेत. ती कोणती हे भिन्नावरील नांवावरून व्यक्त होईल. ज्या वेळी श्रीमतांनीं ही चित्रे आमच्याकडे पाठविलीं तो समय त्यांच्यावर नवीन येणाऱ्या जबाबदारीचा [राज्याधिकारग्रहणाचा] होता, तरी श्री महाभारत ग्रंथाबद्दल त्यांच्या ठिकाणीं जी स्पर्ध आदर-पुढि वास करीत आहे, तीमुळे त्यांनीं अशा प्रसंगींही वेळ काढून ही चित्रे पाठविलीं इतकेंच नव्हे, तर

सहाये भागांत येतील अशीही काही चित्रे त्यांनी आमचेकडे पाठविली आहेत, याबद्दल आम्ही त्यांचे अत्यंत आभारी आहोत.

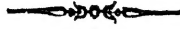
याशिवाय ४ चित्रे श्रीयुत माधवराव गोविंद कानिटकर यांची आहेत, श्रीयुत कानिटकर हे मुंबई युनिव्हर्सिटीचे ग्री. ए. असून याही कलेत त्यांनी प्रावीण्य कसे संपादन केले आहे ते त्यांची चित्रेच सांगत आहेत.

त्याप्रमाणेच श्रीयुत पाटणकर हे एक नवीन होतकरू चित्रकार आहेत. पुस्तकांतून चित्रे देण्याचा त्यांचा हा पहिलाच प्रसंग आहे. तथापि त्या कलेत त्यांनी बरीच भरारी मारली आहे. या त्रिवर्गाचे आम्ही मनःपूर्वक अभिनंदन करतो.

शेवटी, त्या सर्वशक्तिमान् प्रभूचे चरणीं अनन्यभावे शतशः प्रणाम करून आम्ही वाचकांची रजा घेतां.

पुणे मि० मार्गशीर्ष कृष्ण १ शके १८३१.

अनुक्रमणिका.

अध्याय.

अनुशासनपर्व.

—:—

आनुशासनिकपर्व.

- पहिला-मंगलाचरण. गौतमी, लुब्धक, सर्प, १
सृष्ट्यु व काल ह्यांचा संवाद.
दुसरा-गृहस्थाश्रमांतील प्रधान कर्तव्य.
तिसरा-विश्रामित्रोपाख्यान.
चौथा-विश्रामित्रोपाख्यान.
५ वा-शुकवासवसंवाद. (दंड मन्त्रीचा
महिमा.)
६ वा-दैव व उद्योग ह्यांमध्ये श्रेष्ठ कोण ?
७ वा-शुभ कर्मांची फळे.
८ वा-ब्राह्मणांची पात्रता.
९ वा-कोट्हा व वानर ह्यांचा संवाद.
१० वा-अपार्वी उपदेशाचें फल.
११ वा-श्री व रुक्मिणी यांचा संवाद.
(भाग्यश्रीचें अधिष्ठान.)
१२ वा-भंगास्वनाचें आख्यान.
१३ वा-ऐहिक व पारलौकिक हित
साधण्याकरितां मनुष्याचीं कर्तव्यें.
१४ वा-महादेवमाहात्म्यकथन.
१५ वा-वामुदेवाला वरप्रदान.
१६ वा-तंडिकृत रुद्रस्तव.
१७ वा-महादेवसहस्रनाम.
१८ वा-महादेवमाहात्म्यकथन.
१९ वा-अष्टावक्र व दिशा ह्यांचा संवाद.
२० वा-अष्टावक्र व दिशा ह्यांचा संवाद.
२१ वा-अष्टावक्र व दिशा ह्यांचा संवाद.
२२ वा-युधिष्ठिराचें अनेक प्रश्न.
२३ वा-दानप्रकरण. ब्राह्मणांचें परीक्षण.
२४ वा-ब्रह्महत्यादोषविवरण.
२५ वा-तीर्थमाहात्म्यवर्णन.
२६ वा-गंगेचें माहात्म्य.

पृष्ठ.

अध्याय.

पृष्ठ.

- २७ वा-इंद्रमतंगसंवाद. १२६
२८ वा-इंद्रमतंगसंवाद. १२८
२९ वा-इंद्रमतंगसंवाद. १२९
३० वा-वीतहव्योपाख्यान. १३१
३१ वा-कृष्णनारदसंवाद. १३४
३२ वा-श्वेतकूपोताख्यान. १३६
३३ वा-ब्राह्मणांची प्रशंसा. १३८
३४ वा-पृथ्वीवामुदेवसंवाद. १४०
३५ वा-ब्राह्मणप्रशंसा. १४२
३६ वा-इंद्रशंखरसंवाद. १४३
३७ वा-पात्रोपात्रपरीक्षा. १४४
३८ वा-पंचचूडानारदसंवाद. १४६
(स्त्रीस्वभाववर्णन.)
३९ वा-स्त्रीस्वभावकथन. १४८
४० वा-विपुलाख्यान. १४९
४१ वा-विपुलाख्यान. १५२
४२ वा-विपुलाख्यान. १५५
४३ वा-विपुलाख्यान. १५६
४४ वा-विवाहधर्मकथन. १५८
४५ वा-यमगाथा. १६५
४६ वा-स्त्रीप्रशंसा. १६७
४७ वा-दायविभाग. १६८
४८ वा-वर्णसंस्करणकथन. १७३
४९ वा-पुत्रप्रतिनिधिकथन. १७९
५० वा-च्यवनोपाख्यान. १८२
५१ वा-च्यवनोपाख्यान. गोधनाची महती. १८३
५२ वा-च्यवन व कुशिक ह्यांचा संवाद. १८६
५३ वा-च्यवन व कुशिक ह्यांचा संवाद. १८९
५४ वा-च्यवन व कुशिक ह्यांचा संवाद. १९२
५५ वा-च्यवन व कुशिक ह्यांचा संवाद. १९५
५६ वा-च्यवन व कुशिक ह्यांचा संवाद. १९७
५७ वा-कर्म व त्यांचीं मरणोत्तर फळे. १९८
५८ वा-आराम-तडाग-माहात्म्यवर्णन. २००
५९ वा-अष्ट दाने. २०२

अध्याय.	पृष्ठ.	अध्याय.	पृष्ठ.
६० वा-दानयज्ञ.	२०४	९२ वा-भ्राह्मणार्थे अग्रौकरण्याची अव-	२७९
६१ वा-यशक्रिया व दानधर्म.	२०६	इयकता इत्यादि.	
६२ वा-भूमिदानाचें महत्त्व.	२०८	९३ वा-वृषादाभि व सप्तर्षि ह्यांचा संवाद.	२८१
६३ वा-अन्नदानाची महती.	२१३	कमळांची चोरी.	
६४ वा-कोणत्या नक्षत्री कोणती दानें करावी ?	२१६	९८ वा-शपथविधि.	२९०
६५ वा-दानें व त्यांचीं फळे.	२१८	९९ वा-जमदग्नि व सूर्य ह्यांचा संवाद.	२९४
६६ वा-दानें व त्यांचीं फळे.	२१८	छत्र व जोडे ह्यांची उत्पत्ति.	
६७ वा-उदकदानाचें महत्त्व.	२२२	९६ वा-जमदग्नि व सूर्य ह्यांचा संवाद.	२९५
६८ वा-यम व ब्राह्मण ह्यांचा संवाद.	२२३	छत्र व जोडे ह्यांची उत्पत्ति.	
६९ वा-गोदानाचें माहात्म्य.	२२५	९७ वा-बलिदानाचा विधि.	२९७
७० वा-नृगोपाख्यान.	२२६	९८ वा-मुवर्ण व मनु ह्यांचा संवाद.	२९८
७१ वा-गोप्रदानाचें महत्त्व.	२२९	९९ वा-अगस्त्यभृगुसंवाद.	३०२
(यम व नाचिकेत ह्यांचा संवाद.)	२०१	१०० वा-अगस्त्यभृगुसंवाद.	३०३
७२ वा-ब्रह्मदेव व इंद्र ह्यांचा संवाद.	२३३	१०१ ला-राज्य व चांडाल ह्यांचा संवाद.	३०६
७३ वा-गोप्रदान करणाऱ्यास प्राप्त होणारे	२३४	१०२ रा-इंद्र व गौतम ह्यांचा संवाद.	३०८
लोक.		१०३ रा-ब्रह्मदेव व भगीरथ ह्यांचा संवाद.	३१३
७४ वा-गोप्रदानाचें महत्त्व, दक्षिणा इत्यादि.	२३८	१०४ था-आयुष्याख्यान.	३१५
७५ वा-व्रतादिकांचीं फळे.	२३९	१०५ वा-ज्येष्ठ-कनिष्ठ भ्रात्यांचें वर्तन.	३२३
७६ वा-गोप्रदानाचा विधि.	२४१	१०६ वा-उपवासविधि.	३२५
७७ वा-गोप्रभवकथन.	२४४	१०७ वा-उपवासविधि.	३२८
७८ वा-गोप्रशंसा.	२४६	१०८ वा-मानसिक व भौमिक तीर्थ.	३३५
७९ वा-गार्हची श्रेष्ठता व गोप्रदानांचीं	२४८	१०९ वा-बारा विष्णु.	३३६
फळे.		११० वा-शरीरसौंदर्य व भाग्य प्राप्त	३३७
८० वा-गार्हची श्रेष्ठता व गोप्रदानांचीं	२४९	होण्याचा उपाय.	
फळे.		१११ वा-संसारचक्र.	३३८
८१ वा-गार्हचें माहात्म्य.	२५०	११२ वा-संसारचक्र.	३४४
८२ वा-गोमयाची थोरवी.	२५३	११३ वा-संसारचक्रसमाप्ति.	३४६
८३ वा-गोलोकवर्णन.	२५५	११४ वा-मांसवर्जनकथन.	३४७
८४ वा-मुवर्णाची उत्पत्ति.	२५७	११५ वा-मांसभक्षणाचा निषेध.	३४८
८५ वा-मुवर्णाची उत्पत्ति.	२६१	११६ वा-अहिसेचें फल.	३५३
८६ वा-तारकामुराचा वध.	२६१	११७ वा-कीटकोपाख्यान.	३५६
८७ वा-भाद्राचा विधि.	२७१	११८ वा-कीटकोपाख्यान.	३५८
८८ वा-भाद्रामध्ये अर्पण करण्याचे पदार्थ.	२७२	११९ वा-कीटकोपाख्यान.	३५९
८९ वा-कामनिक भादें.	२७३	१२० वा-मैत्रेयाची भिक्षा.	३६०
९० वा-भाद्राम्या ब्राह्मणांविषयी पात्रा-	२७४	१२१ वा-मैत्रेयाची भिक्षा.	३६२
पात्रविचार.		१२२ वा-मैत्रेयाची भिक्षा.	३६३
९१ वा-भाद्राचा विधि व वर्ज्यावर्ज्य	२७७	१२३ वा-शांडिली व मुनना ह्यांचा संवाद.	३६४
पदार्थ.		१२४ वा-एक ब्राह्मणाची कथा व	३६६
		सामाचें महत्त्व.	

अध्याय.

- १२५ वा-पितुरहस्य.
१२६ वा-देवरहस्य.
१२७ वा-देवरहस्य.
१२८ वा-देवरहस्य.
१२९ वा-लोमशरहस्य.
१३० वा-असंधती व चित्रगुप्त ह्यांनी
सांगितलेलीं रहस्ये.

- १३१ वा-प्रमथरहस्य.
१३२ वा-दिग्गजरहस्य.
१३३ वा-महादेवरहस्य.
१३४ वा-स्कंददेवरहस्य.
१३५ वा-भोज्याभोज्यान्नकथन.
१३६ वा-प्रायश्चित्तविधि.
१३७ वा-दानाची प्रशंसा.
१३८ वा-पंचविध दाने.
१३९ वा-श्रीकृष्णाची दीक्षा.
१४० वा-उमामहेश्वरसंवाद.
१४१ वा-उमामहेश्वरसंवाद.
१४२ वा-उमामहेश्वरसंवाद.
१४३ वा-उमामहेश्वरसंवाद.
१४४ वा-उमामहेश्वरसंवाद.
१४५ वा-उमामहेश्वरसंवाद.
१४६ वा-स्त्रीधर्मकथन.
१४७ वा-पुरुषोत्तमाचे माहात्म्य.
१४८ वा-महापुरुषप्रस्ताव.
१४९ वा-विष्णुनामसहस्रकथन.
विष्णुसहस्रनामफल.
१५० वा-सावित्रीव्रतोपाख्यान.
१५१ वा-ब्राह्मणांची प्रशंसा.
१५२ वा-पवनार्जुनसंवाद.
१५३ वा-पवनार्जुनसंवाद.
१५४ वा-पवनार्जुनसंवाद.
१५५ वा-पवनार्जुनसंवाद.
१५६ वा-पवनार्जुनसंवाद.
१५७ वा-पवनार्जुनसंवाद.
१५८ वा-महापुरुषाचे माहात्म्य.
१५९ वा-दुर्वासाची भिक्षा.
१६० वा-ईश्वरप्रशंसा.
१६१ वा-महेश्वराचे माहात्म्य.

पृष्ठ. अध्याय.

- ३६८ १६२ वा-धर्मप्रमाणकथन. ४९७
३७३ १६३ वा-धर्माची प्रशंसा. ५०२
३७६ १६४ वा-धर्माची प्रशंसा. ५०३
३७७ १६५ वा-वंशानुकीर्तन. ५०४
३७७ १६६ वा-भीष्मानुशा व पांडवपुनरागमन. ५०६
३७८

भीष्मस्वर्गारोहणपर्व.

- ३८१ १६७ वा-भीष्मांची स्वर्गारोहणाची तयारी. ५०८
३८१ १६८ वा-भीष्माला मोक्ष. ५१०

आश्वमेधिकपर्व.

—:०:—

धिकपर्व.

- ३८७ पहिला-मंगळाचरण. धृतराष्ट्रकृत युधिष्ठिर- १
३८८ सांत्वन.
३८९ दुसरा-युधिष्ठिरसांत्वन. २
३९१ तिसरा-व्यासयुधिष्ठिरसंवाद. ३
३९४ चौथा-मरुत्ताख्यान. ४
४०१ ५ वा-मरुत्ताख्यान. ५
४०५ ६ वा-मरुत्ताख्यान. ७
४०८ ७ वा-मरुत्ताख्यान. ८
४११ ८ वा-मरुत्ताख्यान. १०
४१४ ९ वा-मरुत्ताख्यान. १२
४१७ १० वा-मरुत्ताख्यान. १४
४२१ ११ वा-श्रीकृष्णोपदेश. १७
४२५ १२ वा-श्रीकृष्णोपदेश. १८
१३ वा-श्रीकृष्णोपदेश. १९
४७२ १४ वा-युधिष्ठिरशोकपरिहार. २१
४७५ १५ वा-श्रीकृष्णाची द्वारकेस जाण्याची
तयारी. २२

अनुगीतापर्व.

- ४८२ १६ वा-सिद्धकाश्यपसंवादारंभ. २४
४८३ १७ वा-प्रथम प्रश्नाचे उत्तर. २६
४८६ १८ वा-द्वितीय व तृतीय या प्रश्नांची उत्तरे. २८
४८७ सज्जनव्रत.
४९१ १९ वा-वाकांच्या चार प्रश्नांची उत्तरे. ३०
४९३ योगशास्त्र. ध्यानशास्त्र पुरुष योग कला
४९६ साधना.

अध्याय.

पृष्ठ. अध्याय.

पृष्ठ.

- २० वा-ज्ञानी पुरुषाचें कर्माचरण.
 २१ वा-दशहोतृविधानवर्णन.
 २२ वा-सप्तहोतृविधानवर्णन. इन्द्रिये व मन यांचा संवाद.
 २३ वा-पंचहोतृविधानवर्णन.
 २४ वा-ब्राह्मणकथित नारददेवमतसंवाद.
 २५ वा-चानुहोतृविधानवर्णन.
 २६ वा-सर्पादिकांस ब्रह्मोपदेशाख्यान.
 २७ वा-ब्रह्माण्यवर्णन.
 २८ वा-अवयुर्युयुत्तिसंवादवर्णन.
 २९ वा-कार्तवीर्यसमुद्रसंवादवर्णन.
 ३० वा-क्षिमेच्या अकर्तव्याविपरी अलर्काचा इतिहास.
 ३१ वा-अंबरीषमाथावर्णन.
 ३२ वा-ब्राह्मणजनकसंवादवर्णन.
 ३३ वा-जीवन्मुक्त्यवस्थाकथन.
 ३४ वा-जानाम्युत्पत्तिसाधनकथन.
 ३५ वा-ज्येष्ठब्रह्मवर्णन.
 ३६ वा-तत्त्वविवरण. तमोगुणवर्णन.
 ३७ वा-रजोगुणवर्णन.
 ३८ वा-सत्त्वगुणवर्णन.
 ३९ वा-गुणत्रयसंघातवर्णन.
 ४० वा-आत्मवर्णन.
 ४१ वा-अहंकारवर्णन.
 ४२ वा-महाभूतप्रलयवर्णन. इन्द्रियवर्णन. कर्मेन्द्रियांचें निरूपण. चतुर्विध उत्पत्ति.
 ४३ वा-विभूतिवर्णन. धर्मांचें सत्य लक्षण. इन्द्रियगुणांचें ग्रहण.
 ४४ वा-विभूतिवर्णन. सर्वांचें विनाशित्व.
 ४५ वा-कालचक्रवर्णन. गृहस्थाश्रमवर्णन.
 ४६ वा-ब्रह्मचर्य, वानप्रस्थ व संन्यास या धर्मांचें वर्णन.
 ४७ वा-दुःखनिश्चयुपाय.
 ४८ वा-ब्रह्माविपरी निरनिराळीं मते
 ४९ वा-निरनिराळीं मते व आचार.
 ५० वा-ज्ञानमार्गाचें महत्त्व. सत्त्व व क्षेत्रज्ञ यातील संबंध. संसारतरणोपाय. महाभूतांचे गुण व गुणप्रकार.

- ३४ ५१ वा-ब्रह्मरथवर्णन. सृष्टिवर्णन. गुरुशिष्य- संवादसमाप्ति.
 ३६ ५२ वा-श्रीकृष्णाचें द्वारकेस प्रयाण.
 ३८ ५३ वा-उत्तकोपाख्यान.
 ४० ५४ वा-श्रीकृष्णाचें उत्तकाशी भाषण. स्वस्वरूपकथन.
 ४१ ५५ वा-उत्तकास विश्वरूपदर्शन व वरप्राप्ति.
 ४२ ५६ वा-उत्तकोपाख्यान-कुंडलाहरण.
 ४३ ५७ वा-उत्तकोपाख्यान-कुंडलाहरण.
 ४५ ५८ वा-उत्तकोपाख्यानसमाप्ति.
 ४७ ५९ वा-श्रीकृष्णाचा द्वारकेंत प्रवेश. रैवतकोत्सववर्णन.
 ४८ ६० वा-भारती युद्धाचें संक्षिप्त वर्णन.
 ५१ ६१ वा-वसुदेवाचें सांत्वन.
 ५२ ६२ वा-धर्मराजाचें सांत्वन.
 ५३ ६३ वा-द्रव्य आणण्याचा उपक्रम.
 ५४ ६४ वा-द्रव्य आणण्याचा उपक्रम.
 ५६ ६५ वा-द्रव्यानयन.
 ५७ ६६ वा-परिधित्सर्जनकथन.
 ६० ६७ वा-दुःखांत सुभद्रेची श्रीकृष्णास प्रार्थना.
 ६२ ६८ वा-दुःखांत उत्तरेची श्रीकृष्णास प्रार्थना.
 ६३ ६९ वा-उत्तरेचा विलाप ! कृष्णकृत उत्तरा- सांत्वन व परिधित्सर्जन.
 ६४ ७० वा-परिधित्तांचे नामकरण. पांडवांचें आगमन.
 ७३ ७१ वा-पांडवांचा नगरप्रवेश. कृष्ण व व्यास यांची अश्वमेधास अनुज्ञा.
 ७६ ७२ वा-यज्ञसामग्रीसंपादन. अर्जुनाची अश्वरक्षणार्थ योजना.
 ७७ ७३ वा-यज्ञदीक्षा व अश्वानुसरण.
 ७९ ७४ वा-त्रिगतांचा पराभव.
 ८२ ७५ वा-वृद्धदत्ताशी युद्ध.
 ८३ ७६ वा-वृद्धदत्ताचा पराजय.
 ८५ ७७ वा-संघवयुद्ध.
 ८६ ७८ वा-संघवांचा पराजय. दुःशलेची अर्जुनास प्रार्थना. दुःशलेचें सांत्वन.
 ७९ वा-अर्जुनवज्रवाहनयुद्ध.

- १०
 ०४
 ०७
 ०८
 ०९
 १०१
 १०३
 १०५
 १०८
 १०९
 १११
 ११३
 ११४
 ११५
 ११६
 ११७
 ११८
 ११९
 १२०
 १२१
 १२२
 १२४
 १२५
 १२६
 १२८
 १२९
 १३०
 १३१
 १३३

अध्याय.	पृष्ठ.	अध्याय.	पृष्ठ.
८० वा-चित्रांगदेचा विलाप, बभ्रुवाहनाचा शोक, अर्जुनसंजीवन.	१३५	१८ वा-भृतराष्ट्रादिकांचा वनप्रवेश.	१९०
८१ वा-अर्जुनशापमोक्षकथन.	१३८	१९ वा-शतयूपाश्रमी निवास.	१९१
८२ वा-मागधांचा पराजय.	१४०	२० वा-नारदांचे भाषण. (भृतराष्ट्र-गतिकथन.)	१९२
८३ वा-अश्वानुसरण.	१४१	२१ वा-पांडवांचा मनस्ताप.	१९४
८४ वा-शकुनिपुत्राचा पराभव.	१४२	२२ वा-युधिष्ठिराचें भृतराष्ट्रदर्शनार्थ प्रयाण.	१९५
८५ वा-अश्वमेधाचा आरंभ.	१४३	२३ वा-युधिष्ठिराचें भृतराष्ट्राभ्यास गमन.	१९६
८६ वा-अर्जुनसंदेशकथन.	१४५	२४ वा-भृतराष्ट्राची भेट.	१९७
८७ वा-अर्जुनाचें प्रयागमन.	१४६	२५ वा-संजय ऋषीस युधिष्ठिरादिकांची ओळख करून देतो.	१९८
८८ वा-अश्वमेधयज्ञारंभ.	१४७	२६ वा-विदुराचें निर्याण.	१९९
८९ वा-अश्वमेधसमाप्ति.	१४९	२७ वा-युधिष्ठिराचा ब्राह्मणांस दानधर्म.	२०१
९० वा-नकुलाख्यान.	१५१	२८ वा-व्यासांचें आगमन.	
९१ वा-हिंसाश्रम घर्माची निंदा.	१५८	२८ वा-व्यासांचें भाषण.	२०३
९२ वा-अगस्त्यसत्रवर्णन, नकुलाचा पूर्ववृत्तांत.	१६०		

आश्रमवासिकपर्व.

—:०:—

आश्रमवासपर्व.

पहिला-मंगलाचरण, पांडवांचें भृतराष्ट्राशीं वर्तन.	१६२
दुसरा-पांडवांचें भृतराष्ट्राशीं वर्तन.	१६५
तिसरा-भृतराष्ट्राची उपरति.	१६६
चौथा-व्यासांची अनुज्ञा.	१७०
१ वा-भृतराष्ट्रानें केलेला उपदेश, राजाची दिनचर्या.	१७२
२ वा-भृतराष्ट्रानें केलेला उपदेश.	१७५
३ वा-भृतराष्ट्रानें केलेला उपदेश.	१७६
४ वा-भृतराष्ट्रकृत वनगमनप्रार्थना.	१७८
५ वा-भृतराष्ट्रकृत प्रजाप्रार्थना.	१७९
६ वा-प्रजानुमोदन.	१८०
७ वा-भृतराष्ट्राची द्रव्ययाचना व भीमाचा क्रोध.	१८३
८ वा-युधिष्ठिराचें अनुमोदन.	
९ वा-विदुराचें भृतराष्ट्राशीं भाषण.	
१० वा-दानयज्ञ.	
११ वा-भृतराष्ट्राचें प्रयाण.	
१२ वा-कुंतीचें वनांत प्रयाण.	
१३ वा-कुंतीचें भाषण.	

पुत्रदर्शनपर्व.

२९ वा-भृतराष्ट्रादिकांची व्यासांस प्रार्थना.	२०४
३० वा-व्यास व कुंती यांचा संवाद.	२०६
३१ वा-व्यासकृत अंशावतरणकथन, गंगातीरीं गमन.	२०७
३२ वा-मृतदर्शन.	२०८
३३ वा-स्त्रियांचें स्वस्वपतिलोकीं गमन.	२०९
३४ वा-जनमेजयाचें शंकासमाधान.	२१०
३५ वा-जनमेजयास स्वपितृदर्शन.	२१३
३६ वा-युधिष्ठिराचें हस्तिनापुरीं आगमन.	२१४

नारदागमनपर्व.

३७ वा-दावाग्नीने भृतराष्ट्रादिकांचें दहन.	२१८
३८ वा-युधिष्ठिराचा विलाप!	२२०
३९ वा-श्राद्धदान.	२२१

मौसलपर्व.

—:०:—

१८४ पहिला-मंगलाचरण, मुसलाची उत्पत्ति.	२२३
१८५ दुसरा-उत्पातदर्शन.	२२५
१८६ तिसरा-यादवी !	२२६
१८७ चौथा-रामकृष्णांचें निजधामगमन.	२२९
१८८ ५ वा-अर्जुनाचें आगमन.	२३०
१८९ ६ वा-बभ्रुदेवाचें अर्जुनाशीं भाषण.	२३१

अध्याय.	पृष्ठ.	अध्याय.	पृष्ठ.
७ वा-वसुदेवाचें निधन व और्ध्वदेहिक.	२३३	तिसरा-युधिष्ठिराचें स्वर्गारोहण.	२४३
वृष्णीचा प्रेतसंस्कार व स्त्रियांचें			
अर्जुनाबरोबर गमन. द्वारकानिमज्जन.			
यादवस्त्रियांचें हरण !			
८ वा-व्यासार्जुनसंवाद.	२३६		
		स्वर्गारोहणपर्व.	
		—:०:—	
		पहिला-मंगलाचरण, स्वर्गांत नारद व	२४७
		युधिष्ठिर यांचा संवाद.	
		दुसरा-युधिष्ठिरास नरकदर्शन.	२४९
		तिसरा-युधिष्ठिराचा देहत्याग.	२५१
		चौथा-द्रौपदी वगैरेंचें स्वस्वस्थानीं गमन.	२५३
		पांचवा-भारताखुयानाचा उपसंहार. भारत-	२५४
		सावित्री.	
		भारतश्रवणविधि.	
महाप्रस्थानिकपर्व.			
—:०:—			
पहिला-मंगलाचरण. पांडव व द्रौपदी	२३९		
यांचें महाप्रस्थान.			
दुसरा-द्रौपदी, सहदेव, नकुल, अर्जुन	२४१		
आणि भीम यांचें पतन.			

चित्रांची सूचि.

चित्रविषय.

—*—

	पृष्ठ
१ हे अनघा, मी स्वतः धर्म (मृत्यु) आहे. तुझे कल्याण असो.	११
२ ते सर्व कैवर्तक पाण्यांत उतरून तें जाळें जोरान ओढूं लागले.	१८३
३ श्रीविष्णु.	४२९
४ भागीरथी देवी उदकांतून वर आली.....व आक्रोश करित म्हणाली.	५११
५ उत्तरेनें संतुष्ट चित्तानें त्या यदुनंदनास वंदन केलें.	१२२
६ श्वेताश्व धनंजय त्या श्यामकर्णाचे मागून गेला.	१२९
७ बभ्रुवाहन मोठ्या त्वेषानें अर्जुनाशीं पायींच लढूं लागला.	१३९
८ विदुर दृष्टि स्थिर करून त्याकडे पाहूं लागला.	२००
९ त्या योगमग्न बलरामाच्या मुखांतून एक प्रचंड पांढरा नाग बाहेर पडला.	२२९
१० त्यानें बाणानें त्याच्या पायाच्या तळव्यास वेध केला.	२३०

श्रीमन्महाभारत.

अनुशासनपर्व.

अध्याय पहिला.

मंगलाचरण.

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ह्या अखिल ब्रह्मांडांतील यच्चयावत् स्थावर-च्या साहाय्याने ह्या भवबंधविमोचक जयम्हण-
जंगम पदार्थाच्या ठिकाणीं चिदाभासरूपानें जे महाभारत ग्रंथाच्या अनुशासनपर्वास आरंभ
प्रत्ययास येणारा जो नरसंज्ञक जीवात्मा, नरसं-करितों. प्रत्येक धर्मशील पुरुषानें सर्वपुरुषार्थ-
ज्ञक जीवात्म्यास सदासर्वकाल आश्रय देणारा जो प्रतिपादक अशा शास्त्राचें विवेचन करितांना प्रथम
नारायण नामक कारणात्मा, आणि नरनारायणा-नर, नारायण आणि नरोत्तम ह्या भगवन्मूर्तींचें
त्मक कार्यकारणसृष्टीहून पृथक् व श्रेष्ठ असा जो ध्यान करून नंतर प्रतिपाद्य विषयाचें निरूपण
नरोत्तमसंज्ञक सच्चिदानंदरूप परमात्मा, त्या करण्यास प्रवृत्त व्हावें, हें सर्वथैव इष्ट होय.
सर्वास मी अभिवंदन करितों; तसेंच, नर, नारा-गौतमी, लुन्धक, सर्प, मृत्यु व
यण व नरोत्तम ह्या तीन तत्त्वांचें यथार्थ ज्ञान काल ह्यांचा संवाद.
करून देणारी देवी जी सरस्वती, तिलाही मी युधिष्ठिर म्हणालाः—पितामह, शोकाच्या
अभिवंदन करितों; आणि त्या परमकारुणिक निवृत्तीचे अनेक प्रकारचे उपाय आपण सांगि-
जगन्मातेनें लोकाहित करण्याविषयीं माझ्या तले; व त्यांचें इतक्या सूक्ष्म रीतीनें निरूपण
अंतःकरणांत जी स्फूर्ति उत्पन्न केली आहे, ति-केलें, कीं त्यांविषयीं माझ्या मनसला यत्किंचित्-

ही संवेह वायत नाही. परंतु असलें हें उत्कृष्ट चरणाचें फळ आह्मांस काय मिळेल बरें? महाराज, प्रतिपादन श्रवण करूनही माझ्या चित्ताला शांति आपली ही दीन दशा पाहण्यास दुर्योधन आज उत्पन्न होत नाही! कारण, कुलाचा संहार करून जिवंत नाही हें खचीत त्याचें भाग्य होय. अहो, मी जें पातक जोडिलें, तें मला एकसारखें आमसुहृदांचा वध करणारा व तुह्मांला मृत्युमुखी जाळीत असल्यामुळें शोकतरणोपायांचा साक्षा-लोठणारा हा मी युधिष्ठिर किती अधम बरें? त्कार माझ्या मनाला मुळीच होत नाही! पिता-तुमची ही क्षितीतलावर शोचनीय अवस्था मह, मी जें कांहीं केलें त्याविषयीं कर्तृत्वाभिमान पाहून माझें मन कसें स्थिर होईल? कुलकलंक मीं बाळगावा, हें सर्वथा अनुचित होय, त्या दृष्ट दुरात्मा दुर्योधन रणभूमीवर क्षत्रियधर्मा-सर्वाचा खरा कर्ता मी नव्हे, तें सर्व कालकृत्यच प्रमाणें युद्ध करीत असतां संन्य व भ्राते यांसह-समजलें पाहिजे, इत्यादि नानाविध तत्त्वां वर्तमान पतन पावल्यामुळें त्याला आज विशद करून प्रस्तुत समयीं माझ्या चित्ता-आपली ही विपन्न अवस्था पहावी लागत नाही. चा शोक दूर करण्यासाठीं आपण प्रयत्न ह्यास्तव मला माझ्या ह्या जीवितापेक्षां ग्रंथें केला खरा; पण 'अहो, जी गोष्ट मीं स्वतः मरणच श्रेयस्कर वायतं! हे अच्युत, ह्यापूर्वीच केली तिच्या पाप-पुण्याचा अधिकारी मी कसा रणांगणांत मी जर आपल्या भ्रात्यांसह नव्हे?' हा विचार बळावून पुनःपुनः माझें शत्रूंच्या हस्ते पतन पावलों असतों, तर फार बरें चित्त तळमळू लागतें आणि त्यास फिरून पूर्व-शालें असतें; कारण मग ह्या शरपंजरीं स्थिति प्राप्त होते! हे वीरश्रेष्ठ, आपला देह नखाशि-आपली ही अशी अत्यंत आर्त अवस्था पाह-खांत बाणविद्ध झालेला पाहून व त्यावर हे भयंकर ण्याचें माझ्या नशिबीं आलें नसतें! खचीत, व्रण अवलोकन करून मनाचा विलक्षण क्षोभ हे कुरुश्रेष्ठ, विधात्यानं आह्मांस पापकर्म होतो आणि माझीं सर्व दुष्कृत्यें मनामध्ये मूर्ति-करण्यासाठींच निर्मिलें ह्यांत संवेह नाही! मंत उमीं राहतात! अरेरे, पर्वतांतून वाहणाऱ्या तेव्हां आतां तुमच्या मनांत माझें कन्याण जलप्रवाहांप्रमाणें ह्या आपल्या सर्व शरीरां-करावयाचें असेल तर, निदान दुसऱ्या तून जे हे रुधिरप्रवाह वाहत आहेत ते अव-जन्मीं तरी असल्या ह्या पातकांपासून लोकन करून वर्षाऋतूतील कमलाप्रमाणें आमची सुटका घडेल, असा मला सद्बोध करा. माझी अगदीं बुध्दर अवस्था होत आहे; आणि, भीष्म ह्मणाले:—हे महाभाग्यवंता धर्मा, हे पुरुषाभ्याग्न, जर माझ्याकरितां अर्जुन अरे, ज्या गोष्टी केवळ पराधीन, त्या गोष्टींचा शिखंडिप्रभृति मत्पक्षीय वीरांनीं रणांगणांत आ-कर्ता मी असं तूं समजतोस हें कसे? बाबारे, पली अशी ही दीन अवस्था केली, तर मला कर्माचें हें सूक्ष्म तत्त्व केवळ जड इंद्रियांना ह्याहून अधिक दुःखाचा प्रसंग तो कोणता? कळण्यासारखें नाही. कर्माचें कर्तृत्व कोणाकडे त्याप्रमाणेंच, हे नरपुंगव, दुसरे अनेक भूपति असतें हें विशद करण्याकरितां एक पुरातन आपल्या बांधवांसह व पुत्रपौत्रांसह माझ्यासाठी इतिहास सांगत असतात, तो आतां मी तुला चारार्तीर्षीं वेह ठेवून चालते झाले, तेव्हां हें ल-निवेदन करितों. त्यांत मृत्यु व गौतमी यांचा हाजि सहाज दुःख काय? पितामह, आक्षी पांडव काल, लुधक व सर्प यांच्याशीं संवाद आहे. व दुर्योधनादिक सर्व कौरव कालाच्या कोधास त्याचें तूं नीट मनन कर, ह्मणजे तुला यथार्थ पदं झालें आहे, तेव्हां आतां आमच्या ह्या दुरा-ज्ञान होईल.

हे कुंतीपुत्रा, गौतमी नांवाची एक वृद्ध माझ्यासारख्या दुःखानें संतप्त झालेल्या मनुष्याला ब्राह्मणी अतिशय ज्ञानसंपन्न व शांत अशी होती. लागू नाही; ह्याकरितां मी ह्या सर्पाभंगाला ठार आपला पुत्र सर्पदेश होऊन मरण पावला असें मारणार! गौतमि, कित्येक मनुष्ये अशीं असताना तिनें पाहिलें, तों इतक्यांत अर्जुनक नांवाचा की, कांहीं झाले तरी आपल्या चित्ताची शांति एक लुब्धक (पारधी) संतापून स्नायुपाशानें झणून ढळू द्यावयाची नाही, इकडे त्याचें लक्ष त्या सर्पाला बांधून त्या गौतमीपाशीं घेऊन असतें. सर्व कांहीं कालानें घडवून आणलें असें आला आणि त्या ब्राह्मणीला झणाला, “ हे मानून तीं आपला शाक दूर करितात आणि महाभागे, तुझ्या पुत्राचा प्राण घेणारा हा स्वस्थ बसतात; परंतु व्यावहारिक जनांची पन्नगाधम तुझ्या समीप आणिला आहे; ह्यास मी स्थिति तशी नसते. ते तात्काळ पीडा देणाराचा कशा प्रकारें ठार मारूं तें त्वरित सांग. ह्यास मी नाश करून दुःखाचें बीज काढून टाकितात आर्गांत टाकूं, किंवा ह्याचें तुकडे तुकडे उडवूं आणि मोकळे होतात. पण ह्या दोन प्रकार- ह्याविषयीं आज्ञा कर. बालहत्या करणारा हा च्या लोकांशिवाय आणखीही एक तिसरा कर्मापातकी बहुत काल जिवंत राहणें उचित नव्हे! आहे. त्यांस आतां काय करावें हें कधींच गौतमी झणाली:—अर्जुनका, ह्याला सोड; कळत नाहीं व ते दुःखाचा प्रसंग आला असतां तूं अजाण आहेस; ह्याला तूं ठार मारूं नको. एकसारखे तळमळत मात्र पडलेले असतात. बाबोर, कर्मगतीचा विचार केला पाहिजे. तसें न गौतमि, ह्या सर्पाचा तूं विचार कर आणि केल्यास हातून भलतेंच कृत्य पडेल व त्यामुळे सर्पाला ठार मारण्याची आज्ञा देऊन दुःखानरक जोडावा लागेल, हें नीट मनांत आण पासून मुक्त हो.

वा लुब्धका, धर्माचरण केल्यानें धार्मिक पुरुष गौतमी झणाली:—वा लुब्धका, तूं म्हणत वजनानें हलकें होऊन नैकेप्रमाणें दुःखार्णव आहेस अशा प्रकारचें दुःखच आम्हांसारक्यांना तरून जातात; परंतु अधर्माचा अंगीकार करून कधीं होत नाहीं. थोर लोकांचें चित्त सदासर्व-पापकर्मी लोक अतिशय जड होतात आणि काळ धर्माचरण करण्याकडे असतें. तुझें जें उदकांत फेंकिलेल्या वाणाप्रमाणें तत्काल त्या म्हणणें कीं, माझ्या पुत्राला ह्या सर्पानें वधिलें, दुःखसमुद्राच्या तळाशीं जातात! अर्जुनका, तूं तें मला मुळीं पटतच नाहीं. त्याचें मरण ह्या सर्पाला जर मारिलेंस, तर माझा पुत्र जिवंत आधींच निश्चित झालेलें होतें, तेव्हां त्या सर्पा-होईल काय? अथवा हा जर जिवंत राहिला, तर कडे त्याचा दोष कांहींच नाही; म्हणून ह्याला त्यापासून तुला कांहीं उपद्रव आहे काय? तर प्राण घेण्यास तुला आज्ञा देण्याला मी असमर्थ मग ह्या सजीव प्राण्याचा वध करून अपार आहे! अर्जुनका, ब्राह्मणांना मुळीं कोणच्या यमयातनाला कोण बरें पात्र करून घेईल? नसतो, ह्यास्तव क्रोधापुढें त्यांच्या हातून दुष्ट-

लुब्धक झणाला:—देवि गौतमि, गृणावगु- त्याला यातना घडणें कसें संभवेल बरें? म्हणून, पांच मर्म तुला उत्तम कळतें. आणि कोणाला हे साधो अर्जुनका, तूं ह्या सर्पावर दया कर का दुःख होईना, त्यापासून थोर लोकांचें मन आणि ह्याचा अपराध सहन करून ह्यास कळवळून जातें, हें मला माहीत आहे; परंतु सोडून दे.

तुझें जें हें झणणें आहे, तें, जे कोणी दुःखातीत लुब्धक म्हणाला:—छे छे, गौतमि, ह्याला होऊन स्वस्थ बसले आहेत त्यास लागू पडेल, ठार मारणें हेंच ह्या प्रसंगीं उचित होय. झळा

ठार मारल्यानें परलोकीं शाश्वत सुखाचा लाभ उडविल्यामुळे शंकराला हविर्भाग मिळाला हें तूं घडेल. ह्या कृत्यामुळे स्वतांचें व शिवाय ह्या मनांत आण; आणि देवांनीं हें आचरण शत्रूचें म्हणजे सर्पांचेही पारलौकिक हित होईल. केले त्यावर लक्ष देऊन नाचडतोव ह्या सर्पाचा यज्ञ करणारा पुरुष ज्याप्रमाणें यज्ञांत पशूचा वध कर, उगीच शंका घेऊ नको !

वध करून त्याचें व आपलें असें दोघांचेही भीष्म सांगतात:—धर्मराजा. ह्याप्रमाणें कल्याण करिता, त्याप्रमाणेंच ह्या सर्पाचा वध लुब्धकानें गीतमीला पुनःपुनः आग्रह केला, केल्यानें उभयतांचें कल्याण होईल; आणि अशा तरी त्या महाभागनें त्या सर्पाला ठार मारण्या-प्रकारें जो पुरुष हित घडवून आणील, त्याचा चा दुष्ट विचार मनांत आणिला नाही. इकडे, सर्वत्र मोठा लौकिक होईल. ह्यास्तव, ह्या समयी म्हायुपाशानें आवळून बांधलेला तो सर्प मोठ्या तें ह्या क्षुद्र सर्पाला मारण्याची आज्ञा देऊन आयासानें थोडथोडा श्वासाच्छ्वास मात्र करित ह्याचें व आपलें स्वतांचें असें दोघांचेही पारमा- होता. तो मोठा धीर करून मनुष्यवाणीनें- पण र्थिक हित कर.

गीतमी ह्मणाली:—लुब्धका, शत्रूला पीडा करण्यांत व ठार मारण्यांत कोणता अर्थ! अर, हातांत सांपडलेला शत्रु न सोडिल्यानें कोणांत हित होणार आहे? बाबारे, ह्या आपल्या शत्रूला मीं कां क्षमा करूं नये हें कांही मला समजत नाही! ह्याकरितां, 'तुं ह्याला सोड' असेंच मी तुला सांगतें !

लुब्धक ह्मणाला:—गीतमि, असें करूं नको. ह्या एकापासून बहुतांना पीडा होण्याचा संभव आहे; ह्यास्तव बहुतांचें रक्षण करण्याकरितां त्वां ह्या एकाला ठार मारावें हें प्रशस्त होय. धर्मवेत्ते पुरुष अपराध्यांचा नाश करितात, ह्या गोष्टीकडे लक्ष पुरीव आणि ह्या पातकी सर्पाला ठार मार.

गीतमी ह्मणाली:—लुब्धका, ह्या सर्पाचा वध केल्यानें माझा पुत्र जिवंत होईल असें कांही नाही; बरें, ह्याशिवाय दुसरा तरी अमुक पन्नगा, कुंभ करण्याच्या कामांत देड, चक्र एक लाभ होईल, असेही मला वाटत नाही. इत्यादि साधनें जशीं त्या क्रियेला कारणी ह्मणून, लुब्धका, तूं ह्या प्राण्याला मारूं नको; असतात, तसाच तूंही ह्या बालहत्वेला कारणी सोडून वे.

लुब्धक ह्मणाला:—गीतमि, हें तूं असें तूं कबूलच करित आहेस, तेव्हां तूं गुन्हेगार काय ह्मणतेस? वृत्रासुराला मारल्यामुळे इंद्राला आहेस ह्यांत संदेहच नाही, ह्यासाठीं मीं तुझा महान् ऐश्वर्य प्राप्त झालें व यज्ञाचा विध्वंस वध करावा हें सर्वथेव योग्य आहे.

सर्प ह्मणाला:—मूर्खा अर्जुनका, मीं गीतमी-पुत्राला दंश केला. ह्यांत माझ्याकडे काय दोष? अर, मी केवळ पराधीन व दुःस्वयाच्या कब्जांत वामणारा; मला जेव्हां मृत्युनें प्रेरणा केली, तेव्हां त्याच्या आज्ञेनुसार मी ह्या बालकाला उसलो ह्यांत मीं अपराध तो काय केला? हे कर्म मीं जर क्रोधानें किंवा कांही म्हायुबुद्धीनें केले असतें, तर माघ ह्याचा दोष मलाकडे आला असता. तेव्हां, लुब्धका, जर ह्यांत कांही पापाचरण घडलें असल, तर त्याचा जबाबदार तो मृत्यु आहे, मी नाही.

लुब्धक ह्मणाला:—सर्पा, यद्यपि तूं हें दुष्ट कृत्य परंपरणेनें केले असलेस, तथापि हे कृत्य करण्यास तूं कारणी झालास हें निर्विवाद होय; ह्यासाठीं तूं दंड्याल अपराधी आहेस. कुंभ करण्याच्या कामांत देड, चक्र इत्यादि साधनें जशीं त्या क्रियेला कारणी असतात, तसाच तूंही ह्या बालहत्वेला कारणी आहेस. ह्या बालकाला मीं उसलों ह्मणून तर

सर्प ह्यणालाः—लुब्धका, कुंभाराचीं दंड-आहे तर ती घडवून आणण्यास कांहीं तरी चक्रादिक साधनें स्वतांच्या इच्छेनें वर्तत न-गाष्ट साधक शालेली असलीच पाहिजे. ह्यणून सत्यामुळे तीं जें कांहीं करितात त्याचें ह्या बालहत्यारूप कियेला मी साधक शालें कर्तृत्व जसें त्यांजकडे नसतें, तसें प्र-ही गाष्ट ह्या प्रसंगीं विशेष महत्त्वाची नाही. स्तुतच्या बालहत्येचंही कर्तृत्व माझ्या-पहा-लांकडतोड्या कुऱ्हाडीनें वृक्ष तोडितो कडे नाही; आणि ह्यास्तव मी निरपराधी आणि अरण्यांत वाग्यानें वृक्षांच्या खांब्या आहेत, बरे, हें मत जर तुला मान्य नसेल, तर एकमेकांवर घांसून अग्नि उत्पन्न होतो व त्यापा-त्यावर माझे असें ह्यणणे आहे कीं, दंडचक्रा-सून तें अरण्य जळून खाक होतें. ह्या उदाहर-दिक साधनें तरी स्वतंत्रपणानें आपआपलीं णांत छेदनक्रियेला लांकडतोड्या हा कर्ता कार्ये कोडे करित असतात ? त्यांना तरी परंप-आहे, परंतु दाहकियेला तसा प्रत्यक्ष कर्ता नाही. रणा किंवा अन्यान्याश्रय नसतो काय ? पहा-कार्याचा संबंध हा नेहमीं साधक गांधीशींच कुंभार, चक्र व दंड हीं कृम घडविण्यास साधक असतो; तथापि त्या साधक गांधीवर त्या होतात स्वर्ग. पण ती एकमेकांच्या आश्र-वत्या-वाईट कार्याची जबाबदारी धाततां येत यानें कार्य घडवितात किंवा त्यांपैकीं एककडेच नाही. अशा प्रसंगीं तें कार्य घडवून आणण्या-कार्य करूं शकतें ? तर मग जीं साधनें ह्यणून ला मुळ प्रवर्तक कोण हेच पाहिलें पाहिजे. ह्यणवयांचें, त्यांमध्ये तरी पुनः कार्यकारणवाद प्रस्तुत समर्थी ह्या बालकाचा प्राण मीं घेतला उत्पन्न होतो कीं नाही ? नेहों ह्या बालहत्येचा असला, तरी अरण्याचा दाह करणाऱ्या अग्नी-दोष माझ्याकडे येत नाही आणि ह्यणून तें प्रमाणें ह्या कृत्यास मी केवळ साधक शालें मला सोडून घावेस हेच उचित होय. प्रस्तुत असेन; ह्यणून ह्या कृत्याचा प्रवर्तक कोण प्रकरणीं कांहीं दोष घडला आहे असें जर तुला इत्यादिकांचा विचार करून त्यांत जर माझ्या वास्त असलें, तर तो एकाचा नसून अनेकांचा ठिकाणीं विशिष्ट हेतु वेगेंर दिसून येईल, तर एकच आहे.

लुब्धक ह्यणालाः—सर्पा, ह्या बालहत्ये-मी अपराधी ठरेन. लुब्धका, ह्या कृत्याचा खरा संबंध प्रधान कर्तृत्व माझ्याकडे नाही व अप-कारणी मीच आहे असें जर तुझे मत असेल, प्रधान कर्तृत्व (कारणत्व) माझ्याकडे येतें कीं तर मी तुला सांगतो कीं, तुझे हें मत चुकीचें काय ह्याजबडलेही विवादच आहे, असें तुझे आहे. ह्या बालहत्येचा प्रवर्तक दुसरा असल्या-ह्यणणे ना ? पण ह्या मुलाचा प्राण घेणे हें मुळे त्या दुसऱ्याकडे ह्या कृत्याचा सर्व दोष जातो. कृत्य तर स्पष्टपणें तुझेंच आहे ना ? अरे, दुष्ट लुब्धक ह्यणालाः—दुष्टा सर्पा, तूं बाल-आचरण करूनही त्याचा दोष कर्त्याकडे हत्यारूप जें हें धोर कर्म कलेंस त्याजबडल मी (माझ्याकडे) नाही ह्यणून मी वधाई नव्हे तुझा वध करणार ! अधमा, वधाई असतांही असें पुनः तुझे आदत्तचें ह्यणणे आहेच ! तूं पुनःपुनः किती बडबड करितोस ?

सर्प ह्यणालाः—लुब्धका, यज्ञांत ऋत्विजन संप्रसंगीं म्यां अग्नीमध्ये हविर्द्रव्यांचा स्वाहाकार करितात तेव्हां तुझा वधच केला पाहिजे.

सर्प ह्यणालाः—लुब्धका, कोणत्याही त्या कर्माशीं त्यांचा जितका संबंध असतो, कियेला कर्ता असो किंवा नसो, ती जर घडली तितकाच ह्या बालहत्येशीं माझा संबंध आहे.

ऋत्विजांप्रमाणं माझाही ह्या प्रसंगीं फलाशीं कारण तसें करण्यास आह्वांला अधिकार संबंध नाही.

भीष्म सांगतात:—धर्मा, मृत्युनें प्रेरित त्वाचा आरोप आला आहे, त्यांतून मीं आ-केलेला तो सर्प ह्याप्रमाणें बालव्यावर त्या स्थळीं पल्या स्वतांची मुक्ता करून घ्यावी हें मला मृत्यु प्रकट झाला व त्याचें सर्पाशीं भाषण झालें. अवश्य होय; आणि ह्यासाठीं मी आणखी

मृत्यु झणाला:—पन्नगा, मला काळाची असेंही क्षणतो कीं, प्रभुतत्त्वा कामीं मृत्युकडे-प्रेरणा झाल्यामुळे मीं तुला प्रेरणा केली. ह्या बा-ही कांही दोष येणार नाही!

लकाचा विनाशहत् तूं नाहीस व मीही नाही. भीष्म सांगतात:—धर्मा, नंतर सर्प अर्जुन-सर्पा, वारा ज्याप्रमाणें मंधाना इतस्ततः प्रेरित क-काला झणाला, लुब्धका, मृत्युचें भाषण तूं ऐकि-रितो, त्याप्रमाणें काल हा आपल्या इच्छेनुसार लेंसना? तर मग आतां मला सोड सोड; बाबोर, मला सर्वत्र प्रेरित करितो. बाबोर, ह्या जगांत प्रा-निरपराध्याला व्यर्थ पाशबंधनानें पीडूं नका. ण्यांच्या ठिकाणीं जें कांहीं सात्त्विक, राजस व लुब्धक झणाला:—भुजंगमा, मीं मृत्युचें तामस विकार दृग्गोचर होतात, ते सर्व काला-भाषण ऐकिलें व तुझेंही ऐकिलें. तूं निर्दोषी त्मकच आहेत; तसेच स्वर्गांत किंवा भूतलावर आहेत असें अजूनही मला वाटत नाहीं. ह्या जे स्थावरजंगम पदार्थ भरले आहेत, तेही मलाच्या हत्येबद्दल मृत्यु व तूं असें तुझीं दोष-सगळे कालात्मकच आहेत; फार कशाला, हे ही कारण आहां हें अगदीं निर्विवाद होय. सर्व जगत् कालात्मकच आहे. सर्पा, ह्या लोकीं असें! साधुजनांना पीडा करणाऱ्या दुष्ट दुरा-ज्या ज्या प्रवृत्ति, निवृत्ति आणि त्यांच्या विकृति त्या मृत्यूला व त्याप्रमाणेंच तुलाही धिक्कार आढळतात, त्या त्या सर्व कालात्मकच होत. असा! हे अधमा, तुला ह्या बालहत्येच्या पापाबद्दल सूर्य, चंद्र, विष्णु, अप, वायु, इंद्र, अग्नि, आ-मी देहांत प्रायश्चित देणार!

काश, पृथ्वी, मित्र, पर्जन्य, वसु, आदिति, मृत्यु झणाला:—बा लुब्धका, आम्ही सरिता, सागर आणि सर्व दृश्यादृश्य वस्तु ह्या दोषही परतंत्र व कालाच्या इच्छेनुसार वर्तन सर्वांचा पुनः पुनः निर्माणकर्ता व संहारकर्ताही करणार आहां. कालाकडून जी आज्ञा होईल ती तोच होय. पन्नगा, ह्या मुख्य तत्त्वाचें मनन आह्वांस पाळिलीच पाहिजे. जर तूं नीट विचार कर, म्हणजे तूं मला दोषीं क्षणणार नाहीस; करशील तर तूं आह्वांस दोषी क्षणणार नाहीस. आणि मीच निर्दोषी ठरल्यावर मग तुझ्याकडे लुब्धक म्हणाला:—हें मृत्यो व पन्नगा, जर तरी दोष कसा येईल?

तुम्ही कालाच्या आज्ञेनुसार वागतां, तर तुम्ही सर्प झणाला:—मृत्यो, ह्या कृत्याविषयीं तूं जीं कृत्यें करितां त्यांजबद्दल हर्षक्रोध कां उत्पन्न दोषी आहेस कीं नाहीस ह्याविषयीं मी कांही-होतात वरें? तुम्ही एखादें सत्कृत्य केल्यास च बोलत नाही. माझे इतकेच म्हणणें आहे जनांत तुमची स्तुति होते व दुष्कृत्य केल्यास कीं, तुझ्या प्रेरणेमुळे मीं ह्या बालकाचा प्राण जन तुम्हांस नांवें ठेवितात, हें कसे?

धेतला. ह्या हत्येचा दोष कालाकडे असला. मृत्यु झणाला:—लुब्धका, मी जें कांहीं किंवा तोही ह्या कर्माबद्दल दोषी नसला, तरी करितों तें सर्व कालाच्या प्रेरणेनें करितों हें मीं मला त्याशीं कर्तव्य काय आहे? दोषी क्रोध पूर्वीचें सांगितलें आहे, तेव्हां मी त्याजबद्दल हें ठरविण्याची मासी मुळींच इच्छा नाही, स्तुत्य व नियम नाही हें उघडच होय. ह्यासाठीं,

कालनियुक्त कर्म पार पाडिल्याबद्दल आह्मांस नाही; तो केवळ आपल्या कर्मांमुळेच मरण दोष लागणें सर्वथा अनुचित आहे.

भीष्म सांगतातः—हे कृतीपुत्रा, नंतर त्या मूढे माझ्या पुत्राची ही अशी वाट लागावी ! धर्माधर्मविषयक विवादाच्या स्थळीं प्रत्यक्ष काल अर्जुनका, आतां काल व मृत्यु हे गेले तरी प्रकट झाला आणि त्यानें सर्प, मृत्यु व तो चालेल. बाबारे, आतां ह्या सर्पाला सोड !

लुब्धक ह्यांस उद्देशून भाषण केलें. भीष्म सांगतातः—युधिष्ठिरा, नंतर काल,

काल ह्मणालाः—लुब्धका, ह्या बालहृदये- मृत्यु व सर्प हे जिकडल्या तिकडे गेले; लुब्धक चा दोष माझ्याकडे किंवा ह्या मृत्युकडे अथवा अर्जुनकाला समाधान वाटलें; आणि गौत- ह्या पन्नगाकडेही नाही; कारण ह्या कर्मांचे मीची शांतता दुणावली ! ह्यास्तव, राजा, ह्या प्रयोजक आह्मी नाही. अर्जुनका, ह्या बालकानें गोष्टीचें मनन करून चित्त स्थिर कर; उगीच जें कर्म केलें तेंच आह्मांस प्रयोजक झालें. अरे, खेद करीत बसूं नको. बाबारे, प्राण्यांना स्वर्ग- ह्या बालकाचा विनाशहत् हा स्वतांच होय. नरकादिक निरनिराळें लोक प्राप्त होतात ह्या- हा आपल्या कर्मानेंच मरण पावला ! सर्व प्राणी चें कारण त्या सर्वांचीं बरीं-वाईट कर्म हेंच स्वकर्मानुसार बरीं-वाईट फळे भोगितात ! लुब्ध- होय ! धर्मा, जें हें घोर कर्म घडून आलें तें का, प्राण्याचें कर्म हेंच त्याचें पुत्राप्रमाणें तारण करणारा तूं नव्हेस व दुर्योधनही नव्हे ! काला- करितें आणि कर्मानुसारच तो पापपुण्याची ज्या मनांत राजे लोकांचा संहार उडविण्या- संघट्ट होतो. अरे, आपण जसे एकमेकांना चा असल्यामुळे त्यानेंच हें कर्म केलें आहे, प्रेरितो तशींच प्राण्यांचीं कर्म त्यांस येथें प्रेरि- समजलास !

तात. ज्याप्रमाणें मूर्तिकेच्या गोळ्यापासून वेश्यापायन सांगतातः—राजा जनमेजया, कुलाल हा बाटल तें पात्र तयार करिता, त्या- ह्याप्रमाणें भीष्मानें सांगितलेली कथा श्रवण प्रमाणेंच मनुष्याच्या कर्मापासून त्यास तद- करून युधिष्ठिराचें मन शांत झालें; आणि नंतर नुसार स्थिति प्राप्त होतः आणि प्रकाश व छाया त्या धर्मवेद्या महातज्ज्वा कृतीपुत्रानें पुनः ह्यांचा जसा निरंतर नित्य संबंध असतो, तसाच असें विचारिलें.

कर्म व कर्ता ह्यांचा तत्तत्स्थित्यनुसृत नित्य संबंध असतो. ह्याप्रमाणें प्रसृत कृत्याविषयीं मी, मृत्यु, सर्प, तूं अथवा ही वृद्ध ब्राह्मणी ह्यांपैकी कोणीही कारण नाही. ह्या कृत्याला कारण हा बालकच आहे.

अध्याय दुसरा.

—३३—

गृहस्थाश्रमांतील प्रधान कर्तव्य.

युधिष्ठिरानें विचारलेंः—पितामह, आपण

भीष्म सांगतातः—राजा धर्मा, कालाचें हें महाबुद्धिवंत व सर्व शास्त्रांत निष्णात असून भाषण श्रवण करून गौतमी ब्राह्मणीची खात्री पात्र जनांमध्ये अग्रगण्य आहां. आतां जें शाली कीं, सर्व प्राणी आपापल्या कर्मानुरूप हें महत् आख्यान आपण निवेदन केलें तें ह्या प्रपंचांत वर्तत असतात. नंतर ती लुब्धकाला मी ऐकिलें; तरी पण, ज्यांत धर्माचें तत्त्व उत्तम असें बोलली.

गौतमी ह्मणालीः—वा लुब्धका, माझ्या आख्यान आपण फिरून कथन करावें, अशी पुत्राला काळानें, सर्पानें किंवा मृत्युने वधिले मी प्रार्थना करितों. हे राजन्, धर्माचरण करून

मृत्यूला जिंकावयाचें असल्यास गृहस्थाश्रमी समरांगणांतून कधीही पराङ्मुख होत नसे. मानवानें कसें वर्तन करावें हें सर्व तात्त्विक त्याच्या राष्ट्रांत अमरराज इंद्र हा नित्य सुवृष्टि दृष्टीनें निरूपण करा.

भीष्म सांगतातः—बा युधिष्ठिरा, तूं जें रत्नं इत्यादिकांचा भरपूर संग्रह असून सर्व नगरें काहीं विचारीत आहेस, त्याचा यथार्थ खुलासा व देश धनादिकांनीं सुसंपन्न होते. तेथें कृपण, होण्याकरितां जो हा पुरातन इतिहास सांगत दरिद्री किंवा दुखण्यावाहण्यानें त्रस्त झालेला असा असतात, तो तूं आतां श्रवण कर. कशाप्रकार- कोणीही मनुष्य नव्हता. दुर्योधन राजा मोठा च्या वागणुकीनें मनुष्य मृत्यूला जिंकितो हें बुद्धिमान, मधुर भाषण करणारा, निर्मत्सरी ह्यापासून तुला कळेल. राजा, तो इतिहास व जितेंद्रिय होता. त्या धर्मात्म्याच्या अंगीं असा—

उत्कृष्ट शौर्य वसत असून त्याचें मन अत्यंत

प्रजापति मन्त्रा इश्वाकु नामक पुत्र होता. कोमल होतें. तो आत्मश्लाघा कधीही करीत तो इश्वाकु राजा सूर्यासारखा देदीप्यमान नसे. तो यज्ञयाग पृथक् करीत असे. तो मोठा असून त्याला शंभर पुत्र होते. त्या शंभर पुत्रां- इंद्रियनिग्रही, अतिशय चतुर व ब्राह्मणांचा पैकीं दहावा पुत्र दशाश्व हा मोठा धर्मात्मा व मोठा भक्त होता. काणतेंही कार्य करण्याचें सत्यपराक्रमी असून माहिष्मतीचा राजा झाला. त्यानें एकदा वचन दिलें ह्मणजे तें कल्याणाचून ह्या दशाश्व राजाचा पुत्र अत्यंत धार्मिक तो रहात नसे. तो कोणाचा केव्हांही अपमान असून त्याचें अंतःकरण सत्य, तप व दान ह्यांत करीत नसे. तो मोठा दाता होता आणि त्यास नित्य निमग्न अंस. हा राजा भूतलावर मदिराश्व वेद व वेदांगें उत्कृष्ट अवगत होती.

ह्या नांवानें प्रख्यात होता आणि तो निरंतर राजा धर्मा, अशा त्या लोकोत्तर भूपतीला वेदविद्या व धनुर्विद्या ह्यांचा व्यासंग करीत असे. अवलोकन करून पवित्र देवनदी नर्मदा ही सह- ह्या मदिराश्वच्या पुत्राचें नांव युतिमान जींच मोहित झाली. नंतर त्या कल्याणकारक व असें होतें. तो मोठा भाग्यवान्, तेजस्वी, धैर्य- शीतल उदक धारण करणाऱ्या सरितेच्या ठिकाणीं वान् व बलिष्ठ असा होता. त्या राजाचा पुत्र त्या दुर्योधन राजापासून एक कमलाक्षी सुवीर हा अत्यंत धर्मशील असून सर्व लोकांत कन्या जन्मास आली. तिचें नांव सुदर्शना असें प्रसिद्ध होता. त्या धर्मात्म्यापाशीं सर्व प्रकारची असून तिचें रूप खरोखरीच हृदयंगम अस- संपांचि समृद्ध असल्यामुळे जणू काय तो दुसरा त्यामुळे तें नांव तिला अतिशय शोभत होतें. अमराधिपति इंद्रच होता ! त्या सुवीर नामक युधिष्ठिरा, तशा प्रकारचें अद्वितीय रूप व वर्ण राजाचा पुत्र सुदुर्जय हा सर्व शस्त्रधरांमध्ये असणारी स्त्री ह्यापूर्वी कोणीही झाली नव्हती. प्रमुख असून रणांगणांत कधीही जिंकिला. पुढें तें अपूर्व लावण्य पाहून प्रत्यक्ष अग्नीच्या जात नसे. त्या देवेंद्रतुल्य देह धारण करणा- मनांत त्या सुदर्शनेला वरण्याविषयी इच्छा त्या सुदुर्जय राजाच्या पुत्राचें नांव दुर्योधन उत्पन्न झाली; आणि त्यानें ब्राह्मणाचें रूप असें होतें. त्या महान् राजर्षीच्या ठिकाणीं घेऊन दुर्योधन राजापाशीं सुदर्शनिविषयी मागणी अग्नीप्रमाणें देदीप्यमान तेज असून इंद्राप्रमाणें केली. परंतु, माझ्यापाशीं मागणी करणारा थोर पराक्रम वास करीत होता. हा राजा हा पुरुष भिन्न वर्णाचा व दरिद्री आहे असें रणभूमीवर शुद्धास उभा राहिला असतां मनांत आणून दुर्योधन राजानें त्या ब्राह्मणाचें

हणणें नाकारिलें. राजा, नंतर त्या दुर्योधन पाहिलीही आहे. राजा, नंतर दुर्योधनानें सुव-
राजानें यज्ञास आरंभ केला असतां त्यांतून शनिला वस्त्राभरणांनीं अलंकृत करून ती महा-
अग्नि नष्ट झाला. तेव्हां तें पाहून राजास फार त्या अग्नीला अर्पण केली; आणि होमकुंडांत
दुःख झालें व तो ब्राह्मणांस हणाला, “ द्विजश्रेष्ठ- अर्पण केलेल्या घृतधारेप्रमाणें अग्निनेंही त्या सुंदर
हो, मी किंवा तुझीं असें कोणतें दुष्कर्म केले राजकन्येचा स्वीकार केला व मग त्या उभयतां
असेल बरें, कीं ज्यामुळे-दृष्ट पुरुषांवर केले-वधूवरांचा वैदिक विधीप्रमाणें विवाहसंस्कार
त्या उपकारांप्रमाणें-हा अग्नि अस्तंगत झाला ! घडून आला. पुढें सुदर्शनेचें तें अपूर्व लावण्य,
अहो, आपल्या हातून स्वचीत कांहीं तरी घोर शील, कुल, काया व कांति हीं अवलोकन
कृत्य झालें असलें पाहिजे आणि त्यामुळेच हा करून अग्नि तिजवर विलक्षण प्रेम करू लागला;
अग्नि नाश पावला ! तेव्हां आतां हें घोर कृत्य आणि तिच्या ठायीं गर्भस्थापना करावी.
तुमचेकडून घडलें किंवा माझ्याकडून घडलें असें त्यानें मनांत आणिलें. राजा, नंतर अग्नी-
ह्याचा पूर्ण शोध करा ! ”

पासून त्या सुदर्शनेच्या ठिकाणीं अत्यंत सुंदर

धर्मराजा, नंतर दुर्योधन राजाचें तें भाषण असा पुत्र झाला व त्यास सुदर्शन हेंच नांव
श्रवण करून सर्व विप्र वाणीचा निरोध करून ठेवण्यांत आलें. सुदर्शन हा पूर्णचंद्राप्रमाणें
मुकाट्यानें वसले आणि चित्तवृत्ति एकाग्र करून तेजःपुंज असून त्यानें बालपणांतच सर्व सनातन
अग्नीला शरण गेले. तेव्हां भगवान् हव्यवाहन व श्रेष्ठ अशा ब्रह्मविद्येचा अभ्यास केला.
अग्निनें आपलें देदीप्यमान स्वरूप पुनः धारण युधिष्ठिरा, ओधवान् नांवाचा कोणीएक
केलें व तो शरत्कालीन सूर्याप्रमाणें फिरून झट्टा- राजा होता. नृग हा त्याचा नातू होय. त्या
ळूं लागला ! त्या समर्थी महात्मा अग्नि त्या ब्राह्म- ओधवान् राजाला ओधवती नांवाची एक
णश्रेष्ठांना हणाला, विप्रहो, मी दुर्योधनाची कन्या कन्या व ओधवती नांवाचा एक पुत्र होता. ओध-
स्वतः पाणिग्रहण करण्याकरितां मागत आहे. ' वान् राजानें आपण होऊन आपली कन्या
युधिष्ठिरा. तेव्हां ते सर्व ब्राह्मण विस्मित झाले ओधवती ही त्या सुदर्शनाला दिली व त्या वधू-
व प्रातःकाली त्यांनीं अग्नीचें तें हणणें दुर्योधन वरांचा यथाविधि विवाह होऊन तो ब्रह्मविद्या-
राजाला विदित केलें. त्या वेळीं तें ब्राह्मणांचें पाग्यत सुदर्शन आणि दिव्य रूप धारण कर-
भाषण श्रवण करून त्या बुद्धिमान् राजाला पागी ओधवती ही उत्तम रीतीनें नांदूं लागली.
मोठा आनंद झाला व ' बरें आहे ' असें सुदर्शनानें त्या ओधवतीसहवर्तमान कुरुक्षेत्रांत
हणून त्यानें अग्नीच्या हणण्यास संमति दिली; वास्तव्य करून गृहस्थाश्रम चालविला; आणि
पण त्यानें त्या समर्थी आपल्या कन्येचें शुल्क त्या परमप्रतापी बुद्धिमान् सुदर्शनानें अशी
हणून त्या भगवान् विभावसु अग्नीपाशीं अशी प्रतिज्ञा केली कीं, मी गृहस्थाश्रमानें वागूनच
प्रार्थना केली कीं, ' हे चित्रभानो, तुझें येथें मृत्यूला जिंकून. राजा, तो अग्निपुत्र सुदर्शन
सदासर्वकाल सान्निध्य असले पाहिजे. ' तेव्हां त्या समर्थी ओधवतीला हणाला कीं, “ अति-
भगवान् अग्निनें दुर्योधन राजाचें तें हणणें थीला प्रतिकूल असें वर्तन तूं कधींही करूं नको.
मान्य केलें. त्या वेळेपासून माहिष्मती नगरीमध्ये ज्या ज्या गोष्टीनें नित्य अतिथीचा संतोष
अद्यापि अग्नीचें सतत वास्तव्य आहे व हीं हाईल ती ती गोष्ट तू कर. फार काय, तसें
गोष्ट दिग्विजयार्थ गेलेल्या सहृदवानें त्या वेळीं करितें असतां तुला स्वतःचें शरीरही त्यास

अर्पण करण्याचा प्रसंग आला तरी मागेंपुढें तर तूं आत्मदानानें माझे मनोरथ पूर्ण करा-
पाहूं नको. सुंदरी, रात्रंदिवस माझ्या मनांत वेस. ” राजा, ब्राह्मणाचें भाषण श्रवण करून,
हा मुख्य नियम घोळत आहे. प्रिये, गृहस्थांना अन्य गोष्टीकडे त्याचें चित्त वेधण्याकरितां
अतिथीहून दुसरें कांहींएक अधिक नाही. सुंदरी, राजकन्येनें त्यास दुसरे नानाविध पदार्थ स्वीका-
माझ्या वचनावर जर तुझा भरवसा असेल, तर रण्याविषयीं प्रार्थिलें; पण त्यानें त्या सर्वांकडे
तूं माझें हें सांगणें निरंतर लक्षपूर्वक ध्यानांत दुर्लक्ष करून, तुझ्या शरीराव्यतिरिक्त दुसऱ्या
धर. हे अनेपे, मी तुझ्यासंनिध असों किंवा कशाचीही मला अपेक्षा नाही, असें तिला स्पष्ट
कोठें दूर गेलेला असों, तूं जर माझें वचन सांगितलें. तेव्हां, राजा, भर्त्यांनीं जें सांगून
प्रमाण मानीत असशील तर अतिथीचा ह्मणून ठेविलें होतें त्याचें तिला अथपासून इतीपर्यंत
कधीही अवमान करूं नकोस. ” राजा धर्मा, स्मरण झालें; आणि तिनें लज्जायमान होऊन
तेव्हां ओघवतीनें मस्तकाशीं हात जोडून त्या ब्राह्मणश्रेष्ठाच्या ह्मणण्यास ‘ बरें ’
भर्त्याला ह्मटलें, “ स्वामिन्, आपण जी आज्ञा ह्मणून अनुमोदन दिलें. राजा युधिष्ठिरा, नंतर
कराल तदनुरूप वागण्यास मी सिद्ध आहे. ” त्या ब्राह्मणाला मोठा आनंद झाला;
युधिष्ठिरा, सुदर्शनाची प्रतिज्ञा श्रवण करून आणि तो ब्राह्मण व सांगोपांग रीतीनें
त्याला जिंकण्याच्या उद्देशानें घरांत मृत्यु हा गृहस्थाश्रम पार पाडण्याची इच्छा करणाऱ्या
सदासर्वकाळ त्याच्या पाठीमागून त्याचें रंध्र भर्त्याचे वचनाचें स्मरण करणारी ती राज-
शोधीत फिरूं लागला. एके वेळीं तो अग्निपुत्र कन्या हीं एकांतस्थलीं प्रविष्ट झालीं.
सुदर्शन समिधा आणण्यासाठीं बाहेर गेला. नंतर कांहीं वेळानें पावकपुत्र सुदर्शन हा
असतां भगवान् मृत्युनें ब्राह्मणाचें रूप धारण समिधा घेऊन परत आला. त्या वेळीं, मित्र
केलें; आणि सुदर्शन बाहेर गेला आहे जसा नित्य समीप असतो तसा उग्र हेतु धारण
अशी ती संधि साधुम तो ओघ- करणारा मृत्यु हा त्याच्या समीप होताच. राजा,
वतीला ह्मणाला, “ सुंदरी, गृहस्थाश्रमाला तो अग्निपुत्र आश्रमास प्राप्त झाल्यावर ओघवतीस
विहित असा जो धर्म तो जर तुला प्रमाण हांक मारून ‘ तूं कोठें गेली आहेस बरें? ’ असें
असेल, तर माझें तुला इतकेंच सांगणें आहे तिला ह्मणाला. तेव्हां सुदर्शनाला ओघवतीनें
कीं, त्वां आज माझें आतिथ्य करावें. ” कांहींच उत्तर दिलें नाही; कारण ती पतिव्रता
धर्मेराजा, विप्रश्ने- तें, भाषण ऐकून साध्वी त्या समयीं त्या आतिथ्य ग्रहण करणाऱ्या
त्या भाग्यशाली राजकन्येनें वेदोक्त विधीनें ब्राह्मणाच्या भुजपाशांत बद्ध होती; आणि
त्याचें स्वागत केलें; आणि त्यास आसनपाद्या- त्यामुळे आपलें पातिव्रत्य भ्रष्ट झालें असें सम-
दिक अर्पण करून प्रार्थिलें कीं, ‘ विप्रश्रेष्ठा, जून ती भर्त्याला उत्तर देण्यास लज्जित झाली
आपली काय इच्छा आहे? ’ अर्पणास त्यां काय होती ! राजा, सुदर्शनाला तिनें कांहीं जबाब
यावें ! तेव्हां तो ब्राह्मण त्या राजकन्येला दिला नाही आणि ती स्तब्ध राहिली, तेव्हां
ह्मणाला, “ सुदर्शने. तूं मला आपली देह सुदर्शनानें पुनः ह्मटलें, ‘ अरे, माझी प्रियतमा
अर्पण करावास अशी माझी इच्छा आहे; साध्वी कोठें गेली ? अरे, ह्या चौकशीपक्षां
ह्यासाठीं तूं निःशंकपणें तसें कर. गृहस्थाश्रमाला अधिक महत्त्वाचें असें मला दुसरें काय आहे !
विहित अशा धर्मावर जर तुझी श्रद्धा असेल, अहाहा, तिचें केवढें पातिव्रत्य ! केवढें सत्य-

हे अनघा, मी स्वतः धर्म (मृत्यु) आहे तुझें कल्याण असो. (पृष्ठ ११).

शीलत्व ! आणि नेहमीं किती मनाचा सरळपणा ! ह्यापूर्वीं मी आश्रमास प्राप्त होतांच तिनें स्मित करीत मजपुढें येऊन माझ्याशीं प्रेमानें बोलवें आणि आज मुळीं उत्तरच देऊं नये, तेव्हां आहे तरी काय ?' राजा धर्मा, सुदर्शनानें असे उद्गार काढिले तेव्हां तो अतिथि ब्राह्मण उद-जांत होताच. सुदर्शनाचें भाषण श्रवण करून त्या अतिथीनें उत्तर दिलें कीं, "हे अभिपुत्रा, हा मी ब्राह्मण तुझ्या आश्रमांत अतिथि ह्मणून आलों आहे, असें ध्यानांत आण. तुझ्या ह्या भायेंनें नानाविध पदार्थ अर्पण करून आतिथ्य स्वीकारण्याविषयीं माझी प्रार्थना केल्याप्रमाणें मीं हिचें आतिथ्य ग्रहण केलें. प्रस्तुत समयीं ही सुंदरी ह्या मैथुनविधीनें माझा आदरसत्कार करीत आहे ! तेव्हां आतां जें काहीं तुला उचित वाटेल तें तू कर !"

हे पांडुपुत्रा, सुदर्शनाच्या पाठीमागे लोह-दंड घेऊन मृत्यु हा उभा होताच. आतां ह्या सुदर्शनाची प्रतिज्ञा भग्न होईल व मी ह्या दंडानें त्याचा वध करीन असे विचार त्याच्या मनांत एकसारखे घोळत होते; परंतु चमत्कार हा कीं, त्या ब्राह्मण अतिथीचें भाषण श्रवण करून सुदर्शनाचें मन, वाणी, दृष्टि किंवा कर्म ह्यांत यत्किंचित्ही बदल पडला नाही. त्याच्या चित्तास क्रोध अथवा मत्सर लवमात्र न शिवतां उलट तो हसून ह्मणाला, "बा विप्रवर्या, तूं खुशाल सुरतक्रीडा कर ! मला तुझें कृत्य पाहून मोठें प्रेम वाढत आहे ! ब्राह्मणा, आपल्या घरीं प्राप्त झालेल्या अतिथीचें पूजन करावें हा गृहस्थाचा प्रमुख धर्म होय. प्राज्ञ पुरुषांनीं असें स्पष्ट सांगितलें आहे कीं, ज्या गृहस्थाश्रमी मनुष्या-कडून अतिथिपूजा योग्य प्रकारें घडते तो आपला आश्रमधर्मास सांग संपादितो; गृहस्थाला ह्याहून अधिक असें दुसरें काहीं एक नाही. बा विप्रश्रेष्ठा, माझे प्राण, माझी पुत्नी, माझें धन किंवा

इतर जें काहीं मजपाशीं असेल तें सर्व मी अतिथीला देण्याची प्रतिज्ञाच केलेली आहे, हें सर्वास आधींच विदित आहे. मी जें काहीं हें बोलत आहे त्यांत यत्किंचित्ही संदेह नाही. विप्रा, मी ह्या प्रतिज्ञेच्या प्रतिपालनानेंच आत्म-प्राप्ति (सायुज्य) जोडीन. मला ह्या कामीं अन्य उपायांची अपेक्षा नाही. द्विजवरा, अप, तेज, वायु, आकाश व पृथ्वी हीं पंचभूतें, त्याप्रमाणेंच बुद्धि, आत्मा, मन, काल, विशा व दशेंद्रियें हीं सर्व देहधारी प्राण्यांच्या देहांत नित्य संस्थित आहेत; ह्यास्तव, हे धार्मिकश्रेष्ठा, हीं सर्व त्या प्राण्यांचें बरें-वाईट आचरण सदावीत अवलोकन करीत असतात. ज्या अर्थी माझे हे खरे विचार मी आज आपल्या वाणीनें प्रकट करीत आहे, त्या अर्थी माझ्या सत्या-चरणावर लक्ष देऊन देवांनीं माझें तारण किंवा मारण करावें ! जो प्रसंग येईल त्यास मी सर्वथा राजी आहे !"

हे भारता, सुदर्शनाच्या मुखावाटे हे उद्गार निघतांच चोहोंकडे दशदिशांच्या ठिकाणीं पुनः पुनः 'हेंच खरें ! हेंच खरें !' असा नाद सुरू झाला. इतक्यांत तो ब्राह्मणही उदजांतून बाहेर पडला; आणि वायुप्रमाणें आपल्या शरीरानें अंतरीक्ष व भूतल हीं व्याप्त करून पुढें झाला व अनुशासनपर वाणीनें तिन्ही लोक दुमदुमून टाकीत त्या धर्मतत्त्व जाण-णाऱ्या अभिपुत्राला प्रथम नांवानें हांक मारून नंतर म्हणाला, "हे अनबा, मी स्वतः धर्म (मृत्यु) आहे. तुझें कल्याण असो, तुझ्या ठिकाणीं कितपत सत्य वसत आहे हें पाह-ण्याकरितां मी येथें प्राप्त झालों. तुझ्या सत्याची कसोटी पाहून माझें मन तुझ्याविषयीं अतिशय प्रसन्न झाले आहे. बाबारे, तुझ्या मागून रंभ शोधण्यासाठीं नित्य फिरत असलेल्या

नाही; आणि हा विश्वामित्र ह्याच देहांत ब्राह्म- साठीं सोमयाग करण्याच्या हेतूनें तो वनांत
णव पावला हें कसें झालें ?

अध्याय चौथा.

—:०:—

विश्वामित्रापाग्यान.

भीष्म सांगतात:—वत्सा युधिष्ठिरा, पूर्वी
विश्वामित्र हा ब्राह्मण कसा झाला, तशीच
त्यास ब्रह्मर्षि ही पदवी कशी मिळाली, हें मी
तुला आतां यथार्थ रीतीनें निरूपण करून
सांगतो; श्रवण कर.

हे भरतश्रेष्ठा, भरताच्या वंशांत अजमीढ
नामक एक भूपति महाधर्मनिष्ठ व यज्ञ कर-
णारा होऊन गेला. त्याचा पुत्र महान् जन्तु
राजा. गंगा नदी ही त्या महात्म्या जन्तु
राजाची द्रुहितो. जन्तु राजाच्या पुत्राचें नांव
सिंधुद्वीप असें होतें. हा सिंधुद्वीप राजा
महाभाग्यवान् व आपल्या पित्यासारखाच गृण-
शाली होता. सिंधुद्वीपापासून बलाकाश्व
नांवाचा महाबल राजर्षि जन्मास आला. त्याचा
पुत्र बलभ. तो साक्षात् दुसरा धर्मच होता.
कुशिक हा त्याचा तनय. ह्या कुशिकाच्या
ठिकाणीं देवेंद्रासारखें लोकांतर तज वसत
होतें. श्रीमान् जो गाधि राजा तो त्या कुशि-
काचा पुत्र. त्यास पुत्र नसल्यामुळे पुत्रप्राप्ती-

१ पूर्वी सगराच्या उद्धाराकरितां मगीरथानें गंगेस
आणिले असतां तिनें मार्गांत यज्ञयाग करांत अस-
लेल्या जन्तु राजाचा यज्ञमंडप बुडविला. तेव्हां जन्तूस
क्रोध येऊन त्यानें गंगेचें सर्व जल प्राशन करून
टाकिलें ! हें पाहून देव, गंधर्व व ऋषि हे विस्मित
झाले; आणि 'कन्या' या नात्यानें गंगेचा स्वीकार
करण्याविषयी त्यांनीं त्याची प्रार्थना केली. तेव्हां संतुष्ट
होऊन जन्तूनें कर्णातून गंगेला सोडून दिले. यामुळेच
गंगेला जन्तुसुता व जान्हवी ह्यांनू लागले. (वाल्मीकि-
रामायण, बालकांड, सर्ग ४३.)

जाऊन राहिला. तेथें असतांना त्यास एक
कन्या झाली, तिचें नांव सत्यवती असें असून
ती सौंदर्यानें ह्या भूतलावर अद्वितीय होती.
भृगुकुलोत्पन्न च्यवन ऋषीचा वंशज जो श्रीमान्
महाविख्यात व महातपःशाली ऋचीक त्यानें
गाधि राजापाशीं सत्यवतीविषयी मागणें केलें;
पण महान्मा ऋचीक हा दुरिद्री आहे असें
मनांत आणून शत्रुसंहारक गाधि राजानें
त्याचें मागणें नाकबूल केलें; परंतु
ऋचीक हा माध्याग जाऊं लागला असतां त्या
राजश्रेष्ठ गाधीनें त्यास सांगितलें कीं,
'ऋचीका, तूं मला ह्या मुलीचें शुल्क दे ह्मणजे
मी तुला ही देईन.'

ऋचीक ह्मणाला:—राजेंद्रा, मीं तुला
ह्या तुझ्या कन्येचें काय शुल्क द्यावें हें
स्पष्ट सांग: मागपुढें पाहूं नको.

गाधि ह्मणाला:—मार्गवा. चंद्रकिरणां-
सारखें ज्याचें तेज व वायुसारखा ज्याचा वेग
असें एक सहस्र श्यामकर्ण अश्व मला दे.

भीष्म सांगतात:—नंतर तो भृगुकुलावतंस
महासमर्थ च्यवनवंशज ऋचीक हा जलाधिपति
अदितिपुत्र वरुण देव ह्यास ह्मणाला, 'हे
देवाधिदेवा, चंद्रकिरणांप्रमाणें तजःपुंज व वायु-
प्रमाणें वेगवान् असें एक सहस्र श्यामकर्ण
अश्व मी तुजपाशीं मागत आहे.' तेव्हां 'ठीक
आहे' असें वरुणानें त्या ऋचीकाला उत्तर
दिलें; व 'जे जे अश्व तुला हवे असतील ते ते ह्या
जलांतून निघतील' असें ह्मटले. मग ऋचीकानें
ध्यान करितांच चंद्राप्रमाणें दीप्तिमान् व
अतिशय वेगशाली असें सहस्र श्यामकर्ण त्या
गंगाजलांतून वर आले ! ह्यामुळेच, राजा,
कान्यकुब्ज देशाच्या समीप गंगेचें जें सुंदर तीर
आहे त्यास अद्यापि अश्वतीर्थ असें ह्मणतात.
असो; नंतर ते सहस्र शुभ अश्व त्या महातपस्वी

ऋचीकानें मोठ्या आनंदांनें गाधिराजाच्या येऊन तुमचे मनोरथ परिपूर्ण होतील.” राजा, कन्येचें देज देण्याकरितां त्याकडे नेले नंतर सत्यवतीला मोठा आनंद होऊन ती पुनः असतां ते पाहून गाधिराजा फार आश्चर्यचकित मातेकडे गेली, व ऋचीकानें जें कांहीं झालें झालाः आणि शापाच्या भयानें त्यानें आपली होतें तें सर्व निवेदन करून त्या चरुद्वयाविषयीही कन्या सत्यवती वस्त्राभरणांनीं मंडित करून सर्व हकीकत सांगितली. धर्मराजा, तेव्हां सत्य-ऋचीकाच्या स्वार्थीन केली. नंतर त्या ब्रह्मर्षि-वतीची माता सत्यवतीला ह्मणाली, “कन्येके, श्रेष्ठानें सत्यवतीचें यथाविधि पाणिग्रहण केलें तुझ्यापेक्षां माझें नातें वरिष्ठ असल्यामुळें मी आणि तिलाही आपणास ऋचीक हा पति सांगतें तसें तूं कर. तुझ्या भत्यांनीं जो चरुखंड मिळाल्याबद्दल मोठा आनंद झाला. राजा, सत्य-मंत्रपूत करून तुला दिला आहे तो तूं मला दे वतीचें वतन पाहून ऋचीकाला मोठें समाधान आणि जो मला दिला आहे तो तूं घे. कल्याणि, वाटलें; आणि ‘आतां मी तुझ्या ठिकाणीं पुत्रो- मी तुझी माता असल्यामुळें त्वां माझ्या शब्दा-त्पत्ति करीन’ असा वर देऊन त्यानें त्या सुंद- वर विश्वास ठेवावा हें उचितच होय. जर तूं रीला सुप्रसन्न केलें. राजश्रेष्ठा, मग तें सर्ववृत्त असें करण्यास राजी असशील तर आपण सत्यवतीनें आपल्या मातेस निवेदन केलें; आणि आणखी असेंही करूं कीं, तूं ज्या वृक्षाला ती लाजून किंचित खालीं मान करून उभी आलिंगन द्यावयाचें त्या वृक्षाला मी राहिली असतां तिची माता तिला ह्मणाली, आलिंगन देईन, व ज्याला मी आलिंगन ‘मूली, तुझ्या पतीनें माझ्यावरही अनुग्रह द्यावयाचें त्याला तूं दे. शुद्धे, सर्वांची करावा आणि मलाही पुत्रप्राप्ति करून द्यावी; अशी इच्छा असते कीं, आपल्याला उत्कृष्ट कारण तो महातपस्वी तसें करण्यास समर्थ व निर्मल अपत्य व्हावें; ह्यासाठीं भगवान् आहे. राजा, नंतर सत्यवतीनें त्वरित जाऊन ऋचीकानेंही तेंच मनांत आणून जें कांहीं केलें तो सर्व वृक्षांत भत्यांला निवेदन केला आणि असेल तें अशा रीतीनें व्यक्त होईल. ह्मणून, आपल्या मातेची इच्छा त्यास कळविली. तेव्हां सुंदरी, माझें मन तुझ्या चरुखंडावर व वृक्षावर ऋचीक सत्यवतीला ह्मणाला. “तुझ्या मातेला जात आहे. ह्याजकरितां आपल्याला उत्कृष्ट माझ्या अनुग्रहानें लवकरच गुणवान पुत्र होईल; आतां कसा मिळेल ह्याचा तूं विचार कर आणि तूं जी ही मला विनंती केली आहेस ती व्यर्थ माझ्या ह्मणण्यास रुकार दे.’ हाणार नाही. त्याप्रमाणेच मी तुला आणखी राजा युधिष्ठिरा, नंतर तसें करण्यास सत्य-असेंही सांगतों कीं, तुला देखील गुणांनीं शोभ-वती कवूळ झाली व त्या उभयतांनीं आपआ-णारा महान् पुत्र होईल आणि तो भाग्यशाली पत्न्या चरुखंडाचा बदल करून तदनुरूप वृक्षा-पुरुष आमच्या वंशास धन्य करील. प्रिय, हें लिंगनांतही बदल केला; आणि मग त्या उभय-माझें भाषण अगदीं खरें होईल हें तूं पकें लक्षांत तानाही गर्भप्राप्ति झाली. पुढें, राजा, आपली त्व. हे कल्याणि, ऋतुम्नात असतां तुझ्या पत्नी गरोदर आहे असें जेव्हां त्या महान् मातेनें अश्वत्थ वृक्षास व तूं उदुंबरास आलिंगन ऋषीनें अवलोकन केलें, तेव्हां खिन्न मुद्रेनें तो द्यावें, आणि मी हें दोन चरुखंड मंत्रांनीं शुद्ध भृगुश्रेष्ठ ऋचीक सत्यवतीला ह्मणाला, “कल्याणि, करून देतां ते तुझीं दोघींनीं सेवन करावें, चरुखंड सेवन करण्यांत व वृक्षाला आलिंगन ह्मणजे मीं आतां सांगितल्याप्रमाणें सर्व घडून देण्यांत खचित तूं बदल केलास. यांत संदेह

नोही. कारण, सर्व विश्वास व्यापून टाकणारे महातपस्वी विश्वामित्र क्षत्रिय असतांही ब्राह्म-
 जें ब्रह्म, त्याची मीं तुझ्या चरुखंडावर स्थापना पत्वास पावला आणि त्यानें ब्रह्मकुलाची
 केली असून, सर्व क्षात्रतेजाची योजना स्थापना केली. राजा, त्याचें पुत्र मोठे महात्मे
 त्या दुसऱ्या खंडावर केली होती; आणि ह्यामुळे असून ब्रह्मवंशाला वाढविणारें झाले. ते सर्व
 त्रैलोक्यांत विख्यात अशा गुणांनीं संपन्न असा तपश्चर्या करणारे, ब्रह्मवेत्ते व गोत्रप्रवर्तक
 तुला ब्राह्मण पुत्र व्हावा व तुझ्या मातेच्या असे होऊन गेले. भगवान् मधुच्छंद, वीर्य-
 उदरीं अद्वितीय प्रतापी असा क्षत्रिय जन्मास शाली देवरात (शुनःशेष). अक्षीण, शंकृत,
 यावा असें मीं योजिलें होतें. परंतु ज्या अर्थी बभ्रु, कालपथ, विख्यात याज्ञवल्क्य, महाव्रत
 तुह्मीं दोघींनीं आपआपल्या चरुखंडाचा विनिमय स्थूण, उलूक, यमदूत, संधवायन ऋषि, भग-
 केला, त्या अर्थी आतां तुझ्या मातेला श्रेष्ठ असा वान् वल्गुजंघ, महर्षि गालव, वज्र ऋषि,
 ब्राह्मण पुत्र होईल व उग्र कर्मे करणाऱ्या प्रख्यात सालंकायन, लीलादत्त, नारद, कूर्वा-
 क्षत्रियाला तूं प्रसवशील. ह्यून, हे भद्रे, तूं मुख, वादुलि, मुसल, वक्षोग्रिव, आंग्रिक, नक-
 मातृस्नेहानें जे केलेस तें खचीत अनुचित झालें!" द्रुक, शिलायुष, शित, शुचि, चक्रक, मारुत-
 राजा धर्मा, ह्याप्रमाणें ऋचीकाचें भाषण श्रवण तव्य, वातधन, आश्वलायन, श्यामायन, गार्ग्य,
 करितांच त्याची पत्नी सत्यवती ही अत्यंत जाबाल, सुश्रुत, कारीषि, संश्रुत्य, पर, पौरव,
 दुःखाकुल शाली; आणि एकादी रुचिर तंतु, महर्षि कपिल, ताडकायन ऋषि, उपगहन,
 लता छिन्न होत्साती भूतलावर एक- असुरायण ऋषि, मार्दम ऋषि, हिरण्याक्ष, जंगारि,
 दम पडावी तशी ती चारुमात्री एकदम भूत- बाभ्रवायणि, भृति, विभृति, सूत, सुकृत, अरालि,
 लावर मूर्च्छित पडली! राजा, नंतर कांहीं नाचिक, चांपय, उज्जयन, नवतंतु, वकनख,
 वेळानें पुनः सावध झाल्यावर तिनें आपल्या सेयन, यति, अंभारुद, चारुमत्स्य, शिरीशी,
 भर्त्यापुढे साष्टांग प्रणिपात घातला व हात जोडून गार्दभि, ऊर्जयानि, उदांपक्षी आणि महर्षि
 ह्यटलें, "हे ब्रह्मविदांवर ब्रह्मर्षे, ही मी आपली नारदी हे सर्व विश्वामित्राचे पुत्र असून ब्रह्मवाद
 भार्या करुणा भाकीत आहे, तर आपण मजवर करणारें मुनि होतें. राजा, महातपस्वी विश्वा-
 अनुग्रह करून मला क्षत्रिय पुत्र होणार नाही मित्र जो क्षत्रिय त्याचा हा असा इतिहास
 असें करावें. ब्रह्मन्, एक वेळ मला उग्र कर्मे आहे. युधिष्ठिरा, विश्वामित्राच्या पिंडां-
 करणारा क्षत्रिय नातू झाला तरी चालेल, पण त ऋचीकानें श्रेष्ठ ब्रह्मतत्वाची स्थापना
 मला क्षत्रिय पुत्र ह्यून होऊं नये, असा वर केली होती व त्यामुळेच तो क्षत्रिय अ-
 मिळावा!" राजा कुंतीपुत्रा, भार्येची प्रार्थना ऐकून सतांही ब्राह्मण्य पावला आणि त्यापासून पुढें
 महातपस्वी ऋचीकानें 'तसें होवो' म्हणून तिला ब्रह्मवादी पुत्र जन्मास आले. बाभार, सोम,
 आशीर्वाद दिला आणि मग योग्य कालीं ती सूर्य व अग्नि ह्यांचें तेज धारण करणाऱ्या त्या
 प्रसूत होऊन तिला जमदग्नि नामक पवित्र दिव्य विश्वामित्राचें जन्मवृत्त अशा प्रकारचें
 पुत्र झाला. इकडे गांधि राजाची भाग्य- आहे. राजश्रेष्ठा, आणखी तुला ज्या गोष्टीवि-
 शाली पत्नी विश्वामित्रास प्रसवली आणि पर्यां शंका असेल त्या तूं मला खुशाल विचार;
 ब्रह्मर्षि जो ऋचीक त्याच्या प्रसादामुळे तो मी तुझ्या शकेचें निवारण करीन.
 मोठा ब्रह्मवादी निपजला व त्यामुळेच तो

अध्याय पांचवा.

— १० —

शक्रवासवसंवाद.

(दृढ भक्तीचा महिमा.)

युधिष्ठिर विचारतो:—अहो धर्मज्ञ पितामह, दयाशील पुरुषांचे व भक्तजनांचे गुण श्रवण करावे अशी माझी इच्छा आहे, तर आपण त्यांचे निरूपण करा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या असावी? राजा धर्मा, नंतर इंद्राने नीट विचार विषयास उद्देशून एक पुरातन इतिहास केल्यावर त्यास असे दिसले की, पक्ष्याच्या सांगत असतात. तो ह्याला ह्याणजे महात्मा ह्या आचरणांत आश्चर्यकारक ते काय आहे? शुक व वासव ह्यांचा संवाद होय. तो तू मनुष्य ध्या किंवा इतर प्राणी ध्या—कृपा, क्रूरता आतां ऐक.

काशिराजाच्या देशांत एका गांवीं एक असा; मग इंद्राने ब्राह्मणाचा वेष घेतला व तो पारधी रहात असे. तो एके दिवशीं विपारी भतलावर उतरून त्या पक्ष्याच्या सानिध जाऊन बाण धेऊन श्वापदांचा शोध करीत वनांत त्यास ह्याणाला, ' वा शुका, तू सर्व पक्ष्यां-फिरत असतां त्यास जवळच घोर अरण्यांत मध्ये श्रेष्ठ आहेस. दक्षाची नात जी दाक्षेयी हरिणांचा एक कट्य पट्टीस पडला. तेव्हां तिच्या कुलांत जन्म घेऊन तू त्या दाक्षेयीच्या त्यानें तो भयंकर विपारी बाण एका हरिणावर जन्माचे सार्थक्य केलेस. वा शुका, मी तुला मोठ्या वेगानें सोडिला; परंतु त्या हरिणास तो असें विचारतो कीं, तू ह्या वृक्षाला कां बरे न लागतां त्या अरण्यांतिल एका महान वृक्षास सोडून जात नाहीस ? ' युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें तो लागून त्या बाणांतिल तीक्ष्ण विषाच्या योगें इंद्रानें विचारिलें असतां शुकानें त्यास शिरसा त्या वृक्षाचीं फळे व पत्रे गळून पडलीं व तो वृक्ष वेदन करून ह्याटले, ' देवराजा, तुझे स्वागत पार वाळून गेला ! राजा, त्या वृक्षावर होली- असो. मीं आपल्या तपःप्रभावानें तुला ओळ-मध्ये एक शुक (पापट) फार दिवसांपासून खिलें. ' तेव्हां इंद्रानें ' शावास, शावास ! ' असे रहात असे. त्या वृक्षाची अशी दशा झाली उद्धार काढिले आणि ' काय हो ह्याचें ज्ञान ! ' असतांही त्या शुकानें आपलें ठाणें त्या वृक्षा- असें आश्चर्य प्रकट करून अंतर्गामीं त्याचा वरून हालविलें नाहीं ! त्या शुकाची त्या मोठा गौरव केला. नंतर इंद्रानें शुभकर्म कर-पादपाच्या ठिकाणीं इतकी विलक्षण भक्ति होती णाच्या त्या महाधार्मिक शुकाच्या मनांत त्या कीं, तो तेथेच हालचाल वेगरे न करितां अन्न- वृक्षाविषयीं किती प्रीति होती हें तात्काळ पाण्यावांचून ग्लान होत गेला; आणि अखे- ताडिलें; तरीही त्यानें त्यास विचारिलें कीं, रीस त्याची अशी अवस्था झाली कीं, त्याला " वा शुका, ह्या वृक्षावरील पत्रे, फले वेगरे सर्व बोलण्याचेंही सामर्थ्य राहिलें नाहीं व तो गळून जाऊन हा अगदीं वाळून गेला असतां-धर्मात्मा त्या वृक्षावरच कृतज्ञतापूर्वक अगदीं शुष्क ही तू अद्याप ह्याचा आश्रय केला आहेसच

ह्यास ह्याणावें तरी काय? अरे, आतां येथे देववरा, मला ह्या वृक्षाबद्दल अत्यंत कीर्तनेत पक्षांनीं वसती करावी असें ह्याजवर कांहीं आहे, कांहींही प्रसंग आला तरी मी ह्यास तरी उरलें आहे. काय? बरें, हें वन लहान-सोडणार नाही; व ह्याच्या ठिकाणीं माझी इतकी सहानुभूती आहे काय, कीं तुला ह्या वृक्षा-प्रीति आहे कीं, मला ह्याशिवाय दुसरी मातृत्व शिवाय अन्यत्र कांहीं तरणोपायच नाही! पहा, नाहीं असें मी ह्याणतां! तेव्हां, हे देवाधिदेवा, ह्या महान् अरण्यांत दुसरे मोठमोठाले प्रचंड तूं मजवर करुणा कर आणि माझी बाद्धि भ्रष्ट वृक्ष बहुत असून त्यांच्या ढोलीवर पळवा-करून नको! देवेंद्रा, साधुंनीं करुणा करणें हें दिकांची कशी निबिड व थंडगार छाया आहे. महान् धर्माचें लक्षण होय आणि साधुंनीं ह्यासाठीं ह्या महान् वनामध्ये ते वृक्ष उत्कृष्ट करुणा केली असतां त्यापासून प्रेमाचा पूर्ण रीतीनें तुझा योगक्षेम चालविण्यास समर्थ वाहूं लागतो! अमरश्रेष्ठा, जेव्हां जेव्हां कांहीं आहेत, तेव्हां ह्या मरणोन्मुख झालेल्या क्षीण संशय उत्पन्न होतो, तेव्हां तेव्हां सर्व देव तुझ्या-वृक्षास सोडून देऊन तूं चालता हो. पहा, कडूनच त्या संशयाचें निराकरण करून घेतात ह्याजवर आतां कांहीं तरी दृढत्व दिसत आणि ह्या तुझ्या लोकोत्तर सामर्थ्यामुळेच आहे काय? अथवा ह्या जुनाट वृक्षाच्या तुला सर्व देवांचें आधिपत्य प्राप्त झालें आहे! ठिकाणीं कांहीं तरी सामर्थ्य उरलें आहे काय? ह्यास्तव, हे सहस्राक्षा, मला ह्या वृक्ष सोडून वा दूरवर दृष्टि देणाऱ्या शुका, ह्याचा नांव जाण्याविषयी प्रवृत्त करणें तुला बरें नव्हे. देवेश्वरा, विचार कर आणि ह्या वृक्ष सोडून देऊन बहुत कालपर्यंत ह्या वृक्षावर मीं उपजीविका दुसऱ्या वृक्षाचा आश्रय कर.”

भीष्म सांगतात:—राजा धर्मा, इंद्राचें तें भाषण सर्वथा अनुचित आहे ! ”

श्रवण करून त्या धर्मशील शुकास अतिशय राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें शुकाचें विनयाचें वाईट वाटलें व तो दुःखाचा दीर्घ सुस्कारा टाकून भाषण श्रवण करून धर्मशील पाकशासन दीन मुद्रेनें ह्याणाला, “ हे शचीपते, देवतांच्या इंद्राला मोठा आनंद झाला; आणि शुकाची दया आज्ञा सर्वतोपरी अनुलंघनीय होत; तथापि, हे व दृढभाक्ती मनांत आणून त्यास तो ह्याणाला:—देवश्रेष्ठा, तूं जें मला विचारिलेंस त्याचें मी जें वा शुका, तुझें हें वर्तन पाहून माझें मन सु-उत्तर देत आहे तें ऐकून घे. देवाधिदेवा, ह्या प्रसन्न झालें आहे; तर तूं जो इष्ट असेल तो वृक्षावरच माझें जन्म झालें, येथेंच माझ्या वर मागून घे. राजा युधिष्ठिरा, तेव्हां त्या ठिकाणीं सद्गुणांची जोड झाली, येथेंच मी दयाशील शुकानें अमरेश्वरापाशीं असा वर सुरक्षितपणें लहानाचा मोठा झालों, व येथेंच मागितला कीं, देवाधिदेवा, ह्या वृक्षाला पुनः असल्यामुळें माझ्या वाटेस कोणीही जाऊं शकलें पूर्ववत् ऐश्वर्य प्राप्त होऊन तें सदां दीत रहावें. नाहीं; तेव्हां अशा ह्या प्रधान आधाररूप त्या समयी, राजा, शुकाची त्या वृक्षाच्या वृक्षाचा त्याग न करितां मी ह्यास नित्य चिकटून ठिकाणीं किती दृढभाक्ती आहे हें मनांत राहिलों तरच माझ्या जन्माचें मीं सार्थक केलें आणून आणि त्याच्या शीलसंपदेचा विचार असें नव्हे काय? तेव्हां असें असतां, हे अनघा, करून इंद्रानें मोठ्या प्रेमानें तत्काल त्या तूं मजविषयीं अनुग्रहबुद्धीनें माझ्या जन्माची वृक्षावर अमृत सिंचिलें आणि त्याचे योगें त्याचें विफलता करण्यास कां बरें प्रवृत्त होत आहेस? संजीवन होऊन, त्याजवर लगेच पवें, फळें,

ममोहर शाखा वगैरे उत्पन्न झाल्या व शुकाच्या दृढभक्तीस्तव तो वृक्ष फिरून पूर्ववैभव पावला! राजा, शुकाच्या त्या दयाविशिष्ट कर्मांचि त्यास पुढें असें फळ मिळालें कीं, मरणा- नंतर त्यास शक्रलोकीं स्थान प्राप्त झालें! युधिष्ठिरा, ज्याप्रमाणें भक्तिमान् शुकाच्या सह- वासानें त्या वृक्षाला सर्व अर्थ प्राप्त झाले, त्याप्रमाणेंच भक्तिमान् पुरुषांच्या सहवासानें मनुष्यांनाही सर्व अर्थ प्राप्त होतात!

अध्याय सहावा.

—:o:—

दैव व उद्योग ह्यांमध्ये श्रेष्ठ कोण ?

युधिष्ठिर विचारतो:—हे महाप्राज्ञ पितामह, आपण सर्व शास्त्रांत प्रवीण आहां; तर दैव व उद्योग ह्यांमध्ये अधिक श्रेष्ठ कोण, ह्याविषयी मला निरूपण करून सांगा.

भीष्म सांगतात:—बा युधिष्ठिरा, ह्या विषया- संबंधानेही एका पुरातन इतिहासाचा दाखला देत असतात. तो इतिहास द्वाणजे वसिष्ठ होणार नाही. जो पुरुष सदुद्योग करितो त्यास व ब्रह्मदेव यांचा संवाद असून, त्यांत 'दैव ऐश्वर्य प्राप्त होऊन मोठी प्रतिष्ठा मिळते; पण व मानुष प्रयत्न यांत श्रेष्ठ कोण ?' हाच प्रश्न जो पूर्वी भगवान् वसिष्ठानें पितामह ब्रह्मदेवास विचा- रिला होता. त्या वेळीं देवाधिदेव ब्रह्मदेवानें सुंदर, प्रमाणें त्यास दुःख होतें. वसिष्ठा, तपश्चर्या, सयुक्तिक व अर्थानें परिपूर्ण असें भाषण केलें.

ब्रह्मदेव म्हणाला:—बा वसिष्ठा, असा नियम ब्रह्मदेवानें होण्यास उद्योग हेंच प्रमुख साधन होय. आहे कीं, बीजावांचून कांहींएक जन्मास येत नाही व बीजावांचून फलही प्राप्त होत नाही. स्वस्थ बसेल तर केवळ दैवाच्या जोरावर बीजापासून बीज उत्पन्न होतें आणि बीजापा- त्यास कांहींएक मिळणार नाही. स्वर्ग, भोग सूनच फल येतें. शेतकरी शेतांत ज्या प्रकारचे बीज टाकतो त्या प्रकारचें त्यास फळ मिळतें. प्रधान उपाय आहे. नक्षत्रें, देव, नाग, यक्ष, जर त्यानें चांगलें बीं पेरिलें तर त्यास चांगलें सूर्य, चंद्र, मारुत हे सर्व उद्योगाच्या योगानेंच फळ येतें; आणि वाईट पेरिलें तर वाईट मनुष्यकोटींतून देवकोटींत गेले. संपत्ति, मित्र- फळ येतें. त्याप्रमाणेंच, क्षेत्र तयार न करितां वर्ग, कुलानुरूप वैभव व मोठेपणा ह्या सर्वांचा उप- त्यांत बीज टाकल्यानें जसें, तें वायां जातें तसेंच भोग घेण्यास सुद्धां उद्योग अवश्य केला पाहिजे.

उद्योग न करितां केवळ दैवावर अवलंबून राहि- ल्यानें तें दैव वायां जातें. दैव व उद्योग ह्यांचा विचार करीत असतां बीज व क्षेत्र ह्यांचा दृष्टांत उत्तम लागू पडतो. दैव हें बीजाच्या जागीं व उद्योग हा क्षेत्राच्या जागीं मानावा. क्षेत्र व बीज ह्यांचा समागम झाल्यावांचून ज्याप्रमाणें धान्यादिकांची प्राप्ति व्हावयाची नाही, त्या- प्रमाणेंच उद्योग व दैव ह्यांची सांगड घातल्या- वांचून पुरुषार्थप्राप्ति व्हावयाची नाही. पहा—

उद्योगाचा प्रभाव प्रत्येकाच्या दृष्टोत्पत्तीस येत आहे. उद्योग करणारा पुरुष आपल्या उद्योगाचें फल स्वतः घेत असतो. तो जीं बरीं-वाईट कर्मे करितो त्यांचीं फलें तो उपभोगीत असतो ही गोष्ट आपणांस ह्या लोकीं प्रत्यक्ष दिसते. त्यानें

जर चांगला उद्योग केला तर त्यास सुख मिळतें आणि तो जर पापाचरणास प्रवृत्त झाला तर त्यास दुःख भोगावें लागतें. जर आपणांस

कांहीं फल पाहिजे असेल तर आपण उद्योग कांहींएक साध्य केला पाहिजे. उद्योगावांचून कांहींएक साध्य

जो पुरुष सदुद्योग करितो त्यास हातचे सर्व अर्थ जाऊन जखमेवर क्षार टाकल्या- हातचे सर्व अर्थ जाऊन जखमेवर क्षार टाकल्या-

होण्यास उद्योग हेंच प्रमुख साधन होय. कोणीही जर कांहींएक उद्योग न करितां

स्वस्थ बसेल तर केवळ दैवाच्या जोरावर त्यास कांहींएक मिळणार नाही. स्वर्ग, भोग

किंवा इतर मनोरथ प्राप्त होण्यास उद्योग हाच प्रधान उपाय आहे. नक्षत्रें, देव, नाग, यक्ष, जर त्यानें चांगलें बीं पेरिलें तर त्यास चांगलें सूर्य, चंद्र, मारुत हे सर्व उद्योगाच्या योगानेंच फळ येतें. मित्र- वर्ग, कुलानुरूप वैभव व मोठेपणा ह्या सर्वांचा उप- भोग घेण्यास सुद्धां उद्योग अवश्य केला पाहिजे.

केवळ निरुद्योगी राहून ह्या सर्वांचा उपभोगही घेतां होतें. तर मग, कर्मावांचून नसतें देव काय येणार नाही. आतां सदुद्योग करण्यासंबंधी करील किंवा काय करवील ह्याची अटकळ मुख्य नियम झटला ह्मणजे विप्रानें सात्त्विक होत नाही काय ? वसिष्ठा, ह्या लोकां कोणीं आचरणानें, क्षत्रियाणें पराक्रमानें, वैश्याणें मेह- कांहीं (यज्ञयागादिक) व्यवसाय आरंभिला नतीनें व शूद्रानें सेवेनें आपापणास उचित ह्मणजे लागलेच देव त्यांचा देवा करावयास अशी संपत्ति मिळवावी. अर्थप्राप्त्यर्थ न झट- लागून कदाचित् त्यांच्यापासून परिणामी आपला पणारा, षंडासारखा वागणारा, निरुद्योगी राह- पाडाव हाईल या विचाराणें त्यांच्या त्या पणारा, यज्ञयागादिक क्रिया न करणारा, व्यवसायास घोर विघ्न उत्पन्न करितात. ऋषि नेभळेपणा धरणारा व तपश्चर्या न करणारा व देव ह्याचा तर सदादीन कलहच मूस असतो अशा पुरुषास अर्थसिद्धि होत नाही. अंर, ज्यानें तच्छां नसत्या देवावर हवाला देवन कालक्षेप तिन्ही लोक निर्माण करून देत्य व सर्व देव करणें उचित होईल काय ?

उत्पन्न केले, तो हा भगवान् विष्णुसुद्धां समुद्रावर तपश्चर्या करित आहे. बाबारे, उद्योगाला जर तदनुरूप फल मिळालें नाहीं, तर सर्वच निष्फल होऊन सर्व लोक खचीत देवावर भिस्त टाकून स्वस्थ बसतील व भलताच प्रसंग ओढवेल ! जो पुरुष उद्योग न करतां देवावर विसंबून राहतो त्याचे श्रम क्लीबाच्या स्त्रियेप्रमाणें व्यर्थ होतात. वसिष्ठा, बऱ्या-वाईट कर्माचा विचार करितां त्यांचीं ह्या मृत्युलोकां जीं फलें येतात तीं फारच मर्यादित असतात. पातकाचें फल देव-लोकां गेल्यावर ज्या मानाचें मिळतें त्या मानाचें तें मृत्युलोकां मिळत नाहीं. ह्यास्तव आपण जीं कर्म करीत आहों त्यांचा नीट विचार केला पाहिजे. उद्योग केला असतां त्यास देवाची जोड मिळते; पण उद्योग न करणाऱ्या प्राण्यास नसतें देव कांहीं- एक देऊं शकत नाहीं. देव ह्मणजे प्राचीन कर्मच होय. ज्या देवांनीं स्वर्गातील महान् महान् स्थानें मिळविलीं त्यांचें देव कांहीं लहानसहान नव्हे, हें उघड होय; तथापि त्यांचीं तीं स्थानें सुद्धां अनित्य (नाश पावणारीं) आहेत असें आढळतें; ह्यासाठीं देवादिकांना सुद्धां आपआपलीं स्थानें निराळेंच रूप प्राप्त होतें. वसिष्ठा, देवांना मुख्य अढळ राखण्याकरितां उद्योग करणें अवश्य आधार पुण्याचा. त्यांस पुण्याच्या बळावरच

वसिष्ठा, यद्यपि कर्माची किंवा उद्योगाची महती सांगितली, तथापि देव हें अगदींच पंगू आहे असें मात्र समजें नका. ज्या देवाच्या साहाय्यानें उद्योगाचें चीज होतें तें देव अगदींच निर्वल असें कसें ह्मणावें. परंतु इतकें खरें कीं, ज्याच्यापासून देवाची प्रवृत्ति त्याची तरी उत्पत्ति कर्मरूपच आहे. याकरितां प्राधान्य हें कर्मालाच दिले पाहिजे. असा; ह्या गोष्टीवर दृष्टि पुरवूनच देवलोकांही उद्योगाच्या साहाय्यानें बहुत सुखोपभोग भोगण्यांत येतात. सारांश, देवाचें महत्त्व जरी असलें तरी उद्योगाचें महत्त्व लक्षांत आणून प्रत्येकानें वागलें पाहिजे. आपणच आपलें हितकर्तें आणि आपणच आपले शत्रु; व त्या-प्रमाणेंच आपण जीं चांगलीं किंवा वाईट कर्म करितों तीं पाहणारे साक्षीदार तरी आपले आपणच आहों. आपण जे बरे वाईट उद्योग करूं ते त्या कर्मात सिद्ध होतात; पण त्यांचीं फलें मात्र यथार्थ प्रतीतीस येत नाहींत. कारण त्यांत देवाचा संबंध असल्यामुळें पापपुण्यांचा एकमेकावर पगडा बसून त्यांस कधीं कधीं

सर्व काहीं प्राप्त होते. ह्यासाठी पुण्यशील निद्रित झाला ! महाबलवान् धार्तराष्ट्रांनी पांड-
पुरुषापुढे दैवाला सुद्धा हार खावी लागते. वांचे राज्य हरण केलें होतें तें पांडवांनी पुनः

वसिष्ठा, आतां हा विषय अधिक व्यक्त हिसकावून घेतलें; पण तें दैवाच्या जोरावर
करण्याकरितां मी काहीं उदाहरणें देतों नव्हे तर बाहूंच्याच जोरावर ! तपश्चर्या, व्रतवै-
ती ऐक. पूर्वी ययाति राजा स्वर्गातून अष्ट कल्ये वगैरे कडकडीतपणानें करणाऱ्या मुनींना
होऊन भूतलावर पडला असतां त्याच्या नात- कोणीं शाप दिला असतां ते मुनि त्या शापाचें
वांनीं (कन्यापुत्रांनीं) पुण्यकर्म करून त्यास परिमार्जन करण्यासाठीं दैवावर भिस्त टाक-
पुनः स्वर्गांत नेऊन बसविलें. पुरूरवा नांवाचा तात किंवा उद्योगानेंच ते त्याचा प्रतिकार करि-
राजर्षि—जो पूर्वी ऐल नांवांनं विख्यात होता तात ? पातकी जनास लोकांत सर्व काहीं
त्यास ब्राह्मणांनीं स्वर्ग जोडून दिला. कोस- मिळालें तरी तें त्याजपाशीं टिकत नाही;
लाधिपति सोदास ह्यांनं अश्वमेधादिक यज्ञ कारण लोभमोहादिकांनीं युक्त असलेल्या पुरुषास
करून मोठा मान मिळविला असतांही देव हें कधींही तारीत नाही. ज्याप्रमाणें अग्नि
महर्षीच्या शापामुळे त्यास राक्षस व्हावें लागलें! हा अगदीं सूक्ष्म असला तरी वाऱ्यानें चेतून
अश्वत्थामा व परशुराम हे दैवेही मुनिपुत्र मोठा होतो, त्याप्रमाणेंच दैव हें दुबळें असलें तरी
महाधनुर्धर असूनही आपल्या उत्तम कर्मांनीं कर्माच्या योगें चेतलें जाऊन तें प्रचंड फल
स्वर्गास जाऊं शकले नाहीत ! वसु हा शतावधि देतें ! जसा दिवा तेलाच्या क्षयानें मंदावत
यज्ञ करून जणू काय दुसरा इंद्रच अशी जातो तसें दैव कर्माच्या क्षयानें मंदावत जातें.
योग्यता पावला; परंतु एका मिथ्या वाक्याच्या विपुल धन, सुखोपभोग, स्त्रिया वगैरे प्राप्त
उच्चारणानें त्याला भूतलाच्या अधोभागीं जावें झालीं असतांही पुरुष जर निरुद्योगी (कर्म-
लागलें ! विरोचनाचा पुत्र बलि ह्यास देवांनीं हीन) बसेल, तर त्यास त्यांचा उपभोग
धर्मरूप पाशांनं बांधिलें व विष्णूनें उद्योग करून घेतां येणार नाही. परंतु नित्य उद्योग करणारा
त्यास पाताळांत रहावयास लाविलें. इंद्र हा महात्मा पुरुष पाताळांत ठेविलेला व
ब्राह्मणस्त्रियांचा वध करून (अष्ट करून) जाऊं देवांनीं राखिलेला निधि सुद्धां हस्तगत
लागला असतां त्याच्या मागोमाग जनमेजय करून घेतल्याशिवाय रहाणार नाहीं.
राजा त्याचा पाठलाग करित जाऊं लागला, साधु लोकांचा मुख्य गुण ह्मणजे त्यांज-
तेव्हां देवांनींच त्यास अडथळा केला नाही पार्शीं जें असेल नसेल तें सर्व ते दुसऱ्यास
काय ? ब्रह्मर्षि वैशंपायन हा अज्ञानानें ब्राह्म- देऊन टाकावयाचे; परंतु ह्या त्यांच्या कर्माचा
णाचा वध करून बालहत्येच्या पातकानें लिप्त मोबदला त्यांस असा मिळतो कीं, देव हे
शाला असतां त्याला देवांनीं खालीं ठेविलें त्यांचा आश्रय करून, मनुष्यलोकापेक्षां श्रेष्ठ
नाहीं काय ? पहा—नृग राजर्षीनें पूर्वी महान् जो देवलोक तो त्यांस प्राप्त करून देतात;
यज्ञ करून ब्राह्मणांना केवढें गोपदान केलें ? पण जे पुरुष विपुल संपत्ति सांठवून ठेवितात
पण तें सर्व व्यर्थ होऊन त्याला अखेरीस सर- त्या कृपणांचीं घरे ह्मणजे श्मशानेंच होत असें
ड्याचा जन्म मिळाला ना ! राजर्षि धुंधुमार हा देवांस वाटतें ! लोकांत जो पुरुष उद्योग न
सत्रांतल्या सत्रांत वार्द्धक्य पावला आणि देवांनीं करितां स्वस्थ बसतो त्यास काहीं फल मिळत
दिलेल्या वराचा अंगीकार करून गिरिव्रजांत नाही. त्याचप्रमाणें, जो पुरुष भलत्याच मार्गास

गेला त्याचा तो मार्गही दैवास बदलितां येत त्याचें फळ जागृतीमध्ये वगैरे देहानेंच भोगितो. नाही; कारण तसें करण्यास दैव असमर्थ आहे. त्याप्रमाणेंच, मनुष्य ज्या ज्या अवस्थेंत जें जें परंतु शिष्य जसा गुरूला अनुसरतो तसें दैव शुभाशुभ कर्म करितो त्याचें फळ त्यास त्या हें श्रेष्ठ जें कर्म त्यास अनुसरतें. सारांश, पुरु- त्या अवस्थेंत मिळतें. उदाहरणार्थ—बालदशेंत षाच्या हातून उत्तम प्रकारें उद्योग घडला किंवा संकटांत मनुष्य जें जें कर्म करितो असतां त्या उद्योगाच्या अनुसंधानानें दैवाला त्याचें फळ त्यास मेल्यानंतर प्राप्त होणाऱ्या ज- वागणें भाग पडतें. मनिश्रेष्ठा वसिष्ठा, उद्यो- न्मामध्ये बालदशेंत किंवा संकटांत प्राप्त होतें. गाला सदादीत फळ कशा प्रकारचें मिळत या जन्मीं पंच इंद्रियें नित्य जीं कर्म करितात तीं असतें ह्याचा मीं सूक्ष्म विचार करून हा कधीही नष्ट होत नाहीत. पंच इंद्रियें व सहावें निष्कर्ष तुला निरूपण केला आहे. ह्यांतील मन ही त्याचीं नेहमींचीं साक्षी आहेत. मनुष्या- मुख्य आशय असा कीं, उत्तम प्रकारें उद्योग नें मन, नेत्र व मधुर वाणी ह्यांचा अतिथिपूजे- आरंभून तद्द्वारा दैवास चेतना द्यावी आणि कडे उपयोग करावा; तसेंच त्यानें अतिथीच्या मग दैव व उद्योग ह्यांच्या एकीकरणानें स्वर्ग- मागून फिरावें, व त्याची पडेल ती चाकरी लोकाचा मार्ग सुगम करून घ्यावा. करावी. ह्या यज्ञास ' पंचदक्षिण यज्ञ ' असें म्हणतात. युधिष्ठिरा, जो मनुष्य मार्गांत उभा राहतो व श्रांत झालेल्या अनो- ढखी वाढसरूस सुंदर अन्न अर्पण करितो, त्याला अपरिमित पुण्य लागतें. जे पुरुष स्थंडिलांवर निद्रा करितात त्यांना गृहें व शय्या प्राप्त होतात. जे पुरुष चिंध्या व वल्कलें नेसून कालक्षेप करितात त्यांस वस्त्रे व अलंकार प्राप्त होतात. जो मनुष्य योगमार्गांत निमग्न होताता तपश्चर्येत काल घालवितो त्यास अश्वादिक वाहनें व पालख्या वगैरे यानें प्राप्त होतात. जो राजा अश्वींच्या सन्निध निद्रा करतो त्याच्या ठिकाणीं दिव्य पराक्रम प्रकट होतो. जो मनुष्य रस वर्ज्य करितो त्यास सौभाग्य मिळतें. जो मांसाहार सोडून देतो त्यास पुत्र व पशु ह्यांचा लाभ होतो. त्याप्रमाणेंच, जो मनुष्य खालीं डोकें करून लोंबकळतो किंवा पाण्यांत वसती करितो किंवा नित्य ब्रह्मचर्यव्रत पाळितो, त्याचे इष्ट मनो- रथ सिद्धीस जातात. धर्मराजा, उदक, आसन, दीप, अन्न व आश्रम हीं अर्पण करून अतिथी- ची पूजा करणें यालाही ' पंचदक्षिण यज्ञ ' असें म्हणतात. युधिष्ठिरा, जो पुरुष रणांगणांत वीर-

अध्याय सातवा.

—०:—

शुभ कर्मांचीं फळे.

युधिष्ठिर ह्यणाला:—हे महच्छ्रेष्ठ भरतर्षभ भीष्मा, माझे आपणांस असें विचारणें आहे कीं, आपण मला सर्व शुभ कर्मांचीं फळे सांगावी; तर तसें करा.

भीष्म सांगतात:—भारता धर्मा, तूं जें विचा- रीत आहेस, तें मी तुला सांगतो, ऐक. बाबारे, ऋषिजनांच्या ठिकाणीं जें मोठें गूढ ज्ञान वसत असतें तें हेंच. हें ज्ञान झाल्यानें, आपल्या मनांत फार दिवसांपासून असलेली इच्छा मेल्यानंतर परिपूर्ण होण्यासाठीं ह्या जन्मीं कोणतें कर्म केलें पाहिजे हें तुला समजेल. बाबारे, मनुष्य ज्या ज्या इंद्रियांनें जें जें कर्म करितो त्या त्या इंद्रियांनंच तो त्या त्या कर्मांचें फळ भोगितो. उदाहरणार्थ—मनुष्यानें मनानें जर कांहीं कर्म केलें असलें तर तो त्याचें फळ स्वप्नामध्ये वगैरे मनानेंच भोगितो; जर त्यानें देहानें कांहीं कर्म केलें असलें, तर तो

स्थंडिलांवर निद्रा करितात त्यांना गृहें व शय्या प्राप्त होतात. जे पुरुष चिंध्या व वल्कलें नेसून कालक्षेप करितात त्यांस वस्त्रे व अलंकार प्राप्त होतात. जो मनुष्य योगमार्गांत निमग्न होताता तपश्चर्येत काल घालवितो त्यास अश्वादिक वाहनें व पालख्या वगैरे यानें प्राप्त होतात. जो राजा अश्वींच्या सन्निध निद्रा करतो त्याच्या ठिकाणीं दिव्य पराक्रम प्रकट होतो. जो मनुष्य रस वर्ज्य करितो त्यास सौभाग्य मिळतें. जो मांसाहार सोडून देतो त्यास पुत्र व पशु ह्यांचा लाभ होतो. त्याप्रमाणेंच, जो मनुष्य खालीं डोकें करून लोंबकळतो किंवा पाण्यांत वसती करितो किंवा नित्य ब्रह्मचर्यव्रत पाळितो, त्याचे इष्ट मनो- रथ सिद्धीस जातात. धर्मराजा, उदक, आसन, दीप, अन्न व आश्रम हीं अर्पण करून अतिथी- ची पूजा करणें यालाही ' पंचदक्षिण यज्ञ ' असें म्हणतात. युधिष्ठिरा, जो पुरुष रणांगणांत वीर-

शय्येवर पडून वीरस्थानीं (स्वर्गलोकीं) गमन करितो, त्याचा तो स्वर्गलोक कधीही नष्ट होत नाही व त्याचे सर्व मनोरथ तेथें सिद्धीस जातात. राजा, दानाच्या योगें धन मिळतें; मोन पाळण्याच्या योगें लोक आपली आज्ञा पाळितात; तपश्चर्येन भोग मिळतात; ब्रह्मचर्याने आगुन्य वाढतें; अहिंसेच्या योगें रूप, ऐश्वर्य व आरोग्य हीं प्राप्त होतात; फळें व मुळें खाऊन राहणाराला राज्य मिळतें; पत्रांवर निर्वाह चालविणाराला स्वर्ग मिळतो; आणि कांहींएक न खातां मरणाराला सर्व प्रकारचें सुख लाभतें. राजा, जो मनुष्य केवळ भाजीपाल्यावर उपजीविका चालवितो त्यास विपुल गाई मिळतात; जो तृणाशनावर राहतो तो स्वर्गास जातो; जो मनुष्य स्त्रीसुखापासून अलिप्त राहतो व रोज त्रिकाळ स्नान करून अर्घ्यप्रदान करितो व वाऱ्यावर उपजीविका चालवितो, त्याला यज्ञयागादिकांचें पुण्य लागतें; जो मनुष्य खरेपणानें वागतो त्यास स्वर्ग मिळतो; जो यज्ञ करितो त्यास उत्तम कुल प्राप्त होतें; जो संस्कारवान् द्विज नित्य अग्निहोत्र धारण करितो व उदकावर देहयात्रा करून गायत्रीचा जप चालवितो त्यास राज्य मिळतें; व जो असा पुरुष कांहींच खात नाही त्यास स्वर्ग लाभतो; जो मनुष्य बारा वर्षपर्यंत दीक्षा घेऊन उपवास किंवा तीर्थाटन करितो त्यास स्वर्गलोकापेक्षांही श्रेष्ठ अस्मा जो ब्रह्मलोक तो प्राप्त होतो; जो पुरुष सर्व वेदांचें अध्ययन करितो तो तात्काळ दुःखापासून मुक्त होतो; आणि जो पुरुष अध्यात्मशास्त्राचे नियम पाळितो त्यास स्वर्गलोक प्राप्त होतो.

राजा धर्मा, अध्यात्मशास्त्राच्या नियमांतील पहिला नियम ह्मटला ह्मणजे निरोध करणें हा होय. बाबारे, वासनेचा त्याग करणें हें मोठें अवघड आहे. ज्यांची बुद्धि चांगली परिपक्व झाली असेल त्यांनाच

वासनेचें नियमन करितां येईल. दुर्बुद्धि जनांना तिचा त्याग करणें अशक्य. मनुष्य जरी शरीराचें जीर्ण होत गेला तरी त्याची वासना जीर्ण होत नाही. वासना हा प्राणांचा अंत होईपर्यंत टिकणारा रोग होय. जो पुरुष ह्या वासनेचा त्याग करितो त्याला अपूर्व सुख प्राप्त होतें. बाबारे, प्राक्तनकर्मांचा प्रभावही मोठा विलक्षण आहे. ज्याप्रमाणें हजारों गाईंमध्ये वासरूं हें आपल्या मातेला नेमकें निवडून काढून तिजजवळ जातें, त्याप्रमाणें प्राक्तनकर्म कर्त्यांप्रत जातें. बाबा, वृक्षादिकांना फळें व पुष्पें श्रेण्याविषयीं जशी प्रेरणा करावी लागत नाही—तीं त्या त्या कालीं येतातच, तशीच प्राक्तनकर्माची स्थिति असते. मनुष्य वयोवृद्ध झाला कीं त्याचे केश गळूं लागतात, दांत पडतात आणि नेत्र व कर्ण आपआपलीं कामें पूर्ववत् करीतनासे होतात; पण तृष्णेची (वासनेची) मात्र तशी अवस्था होत नाही: ती जीर्ण न होतां उलट अतिशय बळावते! बाबा, ज्या गोष्टीनें पित्याचा संतोष होतो, त्याच गोष्टीनें प्रजापतीस समाधान वाढतें; ज्या कृत्यानें माता सुप्रसन्न होते त्याच कृत्यानें पृथ्वीला आनंद वाढतो; आणि ज्या कर्मांनीं उपाध्यायाला कौतुक उत्पन्न होतें त्याच कर्मांनीं ब्रह्मदेवाची पूजा घडते. युधिष्ठिरा, जो पुरुष माता, पिता व उपाध्याय हांप्रमाणें पृथ्वी, प्रजापति व ब्रह्मदेव ह्यांचा आदर करितो, त्यास सर्व धर्मांचें फळ मिळतें व जो पुरुष ह्या तिहींचा आदर करित नाही त्याच्या सर्व धर्मक्रिया फुकट जातात !

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, भीष्माचें हें भाषण श्रवण करून धर्मादिक कुरुश्रेष्ठांना मोठा विस्मय वाटला आणि त्यांना अतिशय आनंद होऊन त्यांस भीष्माचें भाषण ऐकण्याविषयीं अधिक लालसा उत्पन्न झाली.

राजा, मीं जें तुला हें निवेदन केलें त्याजवर पुढें चालवितात व त्याच्या ओझ्या-
अश्रद्धा करूं नको. शुभ कर्माच्या फलांविषयी खालीं खचून जात नाहीत. त्या क्षत्रियांसही
मीं जें तुला विवरण करून सांगितलें तें सर्वथा मी फार मान देतो. राजा, त्याप्रमाणेंच जें
सत्य मान. ज्याप्रमाणें ज्याच्या आशें मंत्राचा सत्पुरुष विद्याजनांत निमग्न असतात, ज्यांनीं
जप केला असतां तो व्यर्थ होतो, अथवा इंद्रियांचें उत्तम दमन केलें आहे. जें मधुर
ज्याप्रमाणें सोमयाग दक्षिणेशिवाय फुकट जातो. भाषण करितात. ज्यांचें ज्ञान व वर्तन उत्कृष्ट
किंवा ज्याप्रमाणें मंत्रांवांचून अग्नींत हवन केलें आहे, ज्यांनीं सतत ब्रह्मचिंतन करून आत्म-
असतां तें फलद्रूप होत नाहीं, —उलट ह्या ज्ञान जोडिलें आहे. जें हेमांच्या समुदाया-
सर्व गोष्टींपासून अनर्थ मात्र घडतात, प्रमाणें सभामध्ये दिव्य मंत्रांच्या श्रवणीमारुत्या
त्याप्रमाणेंच मिथ्या भाषणानें कांहीएक हित गंभीर वाणिनिं राजांच्या समीप मंगलदायक
न होतां उलट भयंकर हानि घडते. असो गोड व सुंदर भाषण करितात व ज्यांचें तें
हे समर्था, ऋषींपासून श्रवण केलेलें हें भाषण ह्या लोकीं आणि मेल्यावरही सुखा-
कर्ममाहात्म्य मीं तुला निवेदन केलें आहे. त्यादन करण्यास समर्थ असे. त्या लोकांकर
शुभाशुभ फलांच्या प्राप्तीसाठीं आतां आणखी पुरुषांच्या ठिकाणी व त्याप्रमाणेंच त्यांचें तें
काय ऐकण्याची तुझी इच्छा आहे ? उत्तम भाषण जें कोणी सन्मान्य व विज्ञानगुण-
संपन्न पुरुष सभामध्ये सत्ता श्रवण करितात त्यांच्या ठिकाणीही मी अतिशय प्रीति करितो.
त्याप्रमाणेंच, हे कृतीपुत्रा. जें कोणी पुण्य-
शील पुरुष नित्य उत्कृष्ट प्रकारचें अन्न सिद्ध

अध्याय आठवा.

—:०:—

ब्राह्मणांची पात्रता.

युधिष्ठिर विचारितोः—हे भारत, पूजा करून तें गुणान्वित व निमग्न अन्न ब्राह्मणांना
कोणाची करावी, नमस्कार कोणाला करावा, तूं करण्याकरितां अर्पण करतात. त्यांजकडेही
बंदनीय कोण, आणि प्रेम कोणावर करावें हें माझे मन अतिशय ओढ घेतें. राजा, समरांग-
सर्व मला सांगा. पितामहा, ह्या भयंकर संक-णांत लढणें हें शक्य आहे. पण असूया (हेवा
टांत असतांही, सर्व मानवलोकांत आपलें मन लोभ वगैरे) न धरितां दान करणें हें शक्य
कोणाकडे आहे आणि ह्या लोकीं व परलोकीं नाहीं! राजा युधिष्ठिरा, लोकांत शतावधि शूर
अत्यंत श्रेयस्कर असें काय, तें निरूपण करा. वीर असतात, पण त्यांचें परिगणन चालू

भीष्म सांगतातः—धर्मराजा, सर्व लोकांत असतां दानशूर पुरुष श्रेष्ठत्व पावतो. बाळा
माझे प्रेम ब्राह्मणांवर असून, त्यांतही, जें कोणी धर्मा, ब्राह्मणांचें महत्त्व जितकें वर्णावें तितकें
ब्रह्मचिंतन करणें हें जीवितसर्वस्व मानितात, थोडेंच ! फार काय सांगू ? जर मी यःकश्चित्
आत्मस्वरूपाची ओळख हाच ज्यांचा स्वर्ग, ब्राह्मण झालों असतो, तरीही मी धन्यता
आणि स्वाध्याय करणें हीच ज्यांची तपश्चर्या, मानिली असती; मग एकाद्या श्रेष्ठ ब्राह्मण-
त्या ब्राह्मणांस मी अत्यंत मान देतो. त्याप्रमाणेंच, कुलांत जन्म पावून आणि धर्माचरण हेंच अंतिम
युधिष्ठिरा, ज्यांमधील बालकें व वृद्ध पुरुषही साध्य मानून तपश्चर्या व वेदाध्ययन ह्यांतच
वाढवडिलांपासून चालत आलेल्या राज्यश-जर रममाण झालों असतो, तर माझ्या भाग्यास
कदाचें जूं उचलून धरून तो राज्यशंकट सीमाच राहिली नसती ! हे पांडुनंदना, ह्या

लोकांत मला तुझ्याहून प्रियतर असें कांहींच राजा, स्त्री ही पतीच्या अभावीं विराला जशी नाहीं. तथापि, तुझ्याहूनही अधिक प्रिय असे मला पति करिते, तशीच पृथ्वी ही ब्राह्मणाच्या अ- ब्राह्मण हे होत. बाबारे, मला तुझ्यापेक्षां ब्राह्मण हे भावीं क्षत्रियाला पति (राजा) करिते. ह्या- अधिक आवडतात, ह्यामुळेच, जेथें शांतनु राजाचें स्तव, ब्राह्मण हे पुत्रवत् रक्षण करावे, गुरुप्रमाणें वास्तव्य आहे त्या लोकीं मी प्रयाण करीन. त्यांची पूजा व्हावी, व अग्नीप्रमाणें त्यांची राजा, ब्राह्मणांच्या ठिकाणीं माझी जितकी आराधना घडावी. राजा, ब्राह्मण हे अत्यंत भक्ति आहे, तितकी भक्ति माझ्या पि ताच्या सरळ, सत्यशील, सदाचरण करणारे व सर्व किंवा आज्याच्या किंवा जे कोणी इतर सुह- प्राण्यांविषयीं वत्सल असे असले, तरी क्रुद्ध जन आहेत त्यांच्याही ठिकाणीं नाहीं. राजा, झाले असतां सर्पासारखे जलाल असे होतात, ह्या स्थळीं सत्कर्मशील ब्राह्मण अविश्रित आहेत ह्मणून त्यांची सदासर्वकाळ मनधरणी करून ह्यामुळे प्रभुत समर्थी मी ह्या प्राणसंकटांत अस- त्यांस बहुमान देणें अगदीं अवश्य होय. युधि- तांना देखील मला ह्या लहानमोठ्या यातना छिरा, तेज व तप ह्यांस नित्य भ्यावे; दोहों- अगदीं जाणवत नाहीत. राजा, कुतीनें, वाणीनें पासूनही दूर दूर असावे; कारण दोहोंचाही किंवा मनानें जे मी ब्राह्मणांच्या संतोषा- व्यवसाय मोठा त्वरित असतो आणि तपस्वी करितां आजवर केलें, त्या माझ्या पुण्यसंचया- ब्राह्मण हे कोपायमान झाले असतां क्षणांत मुळेच मला ह्या घोर प्रसंगीं दुःख होत नाहीं! प्राणघात केल्यावांचून रहात नाहीत! मला लोक 'ब्राह्मणांना बहुमान देणारा' राजा, तप व तेज हीं मोठीं प्रखर असलीं, ह्मणून जी पदवी देतात त्या पदवीमुळे मला तरी शांत मनाच्या ब्राह्मणापुढें त्या दोघांचाही मोठा संतोष होतो, आणि सर्व पवित्र गोष्टींमध्ये पाड लागत नाहीं. त्या ब्राह्मणाच्या नाशा- हीच मोष्ट अत्यंत श्रेष्ठ होय, असें सर्वांचें मत करितां जर तप व तेज ह्यांची योजना केली आहे. राजा, मी ब्राह्मणांचा भक्त असल्यामुळे तर तीं दोन्ही तात्काळ नाश पावतात. राजा, मला माझ्या दृष्टीसमोर शुद्ध व निर्मळ असे जर तप व तेज ह्यांची परस्परावर योजना लोक दिसत आहेत. बाळा, मी आतां लवकरच केली, तर दोहोंचाही नाश होईल हें खरें, पण तेथें जाईन व मग तेथून परत येणार नाहीं. एकाचा (तेजाचा) समूळ नाश होईल व दुस- युधिष्ठिरा, ज्याप्रमाणें लोकांत स्त्रियांचा मुख्य त्याचा (तपाचा) अंश अवशिष्ट राहील. राजा, धर्म म्हणजे ह्मणजे त्यांनीं 'भर्ता हाच आपला ज्याप्रमाणें गोरक्षकानें नित्य हातांत दंड धारण आधार' अशी श्रद्धा बाळगावी, आणि तोच करून गाई राखिल्या पाहिजेत, त्याप्रमाणें देव व तोच गति असें अनन्यभावानें चिंतावे, क्षत्रियानें ब्राह्मण व त्यांचें ब्रह्मतेज हीं मोठ्या त्याप्रमाणेंच क्षत्रियांनीं ब्राह्मणांवद्दल पूज्यबुद्धि दक्षतेनें राखिलीं पाहिजेत. राजा, पिता हा ठेवून त्यांसच आधारस्तंभ करावे. बाबा, शंभर पुत्रांचें रक्षण करितो, तद्वत् क्षत्रियानें धर्मशील वर्षांचा क्षत्रिय व दहा वर्षांचा उत्तम ब्राह्मण- ब्राह्मणांचें रक्षण करून त्यांच्या घरीं उपजीवि- णालक असेल, तर तो ब्राह्मणबालक गुरु व केचें साधन आहे कीं नाहीं. हा पुत्रालक व भक्ति. गो क्षत्रिय त्याचा आज्ञाधारक शिष्य, अशी पूसतपास ठेवावी.

अध्याय नववा.

—:०:—

कोल्हा व वानर ह्यांचा संवाद.

युधिष्ठिर हणाला:—महायुतिमान् पिता-
मह, जे पुरुष ब्राह्मणांना कांहीं देण्याचें कबूल
करून मग मूर्खपणानें तदनुसार वर्तन करीत
नाहींत, त्यांची पुढें काय वाट होते बरें ? अहो
महाधर्मज्ञ भीष्मा, त्या दुरात्म्यांना पुढें त्या
पातकाबद्दल काय फळ मिळतें, तें मला
सविस्तर सांगा.

भीष्म सांगतात:—जो मनुष्य थोडें किंवा
फार देण्याचें वचन देऊन त्याप्रमाणें तें देत नाही,
त्या मनुष्याच्या सर्व आशा व्यर्थ जाऊन,
ह्रीबाला ज्याप्रमाणें प्रजाफल मिळत नाही त्या-
प्रमाणें त्यास आशाफल मिळत नाही. राजा, ज्या
दिवशीं तो मनुष्य जन्मास येतो व ज्या दिवशीं
त्याचा अंत होतो, त्या दोन दिवसांच्या मधील
अवधीत त्यानें जें कांहीं पुण्य केलें असेल अथवा
त्यानें जें कांहीं दान किंवा हवन केलें असेल
अथवा त्यानें जी कांहीं तपश्चर्या केली असेल
ती सर्व व्यर्थ होते, असें धर्मशास्त्रवेत्ते पुरुष
आपल्या कुशाम्र बुद्धीच्या योगें शास्त्रार्थाचें
अवगाहन करून प्रतिपादितात. राजा धर्मा, जे
पुरुष दानकर्माचें वचन मोडितात, त्यांच्या
हातून त्यामुळें जें पातक होतें त्याजबद्दल त्यांस
प्रायश्चित्त करणें हणजे त्यांनीं सहस्र श्याम-
कर्णाचें दान केलें पाहिजे, असें धर्मशास्त्रवेत्ते
पुरुष सांगतात. राजा, ह्या विषयास अनुसरून
एका पुरातन इतिहास सांगण्यांत येत असतो
तो इतिहास ह्मणजे कोल्हा व वानर
ह्यांचा संवाद होय.

हे शत्रुसंहारका धर्मराजा, एक कोल्हा असा इतिहास मीं ऐकिला आहे. त्याप्रमाणेंच,
व एक वानर पूर्वजन्मी मनुष्य असतां स्नेही हे पांडुपुत्रा युधिष्ठिरा, पूर्वी ब्राह्मणांस-उद्देशून
होते. पुढें ते भिन्न योनींप्रत जाऊन कोल्हा व नृग राजाची कथा सांगणाऱ्या वासुदेवाच्या

वानर झाले. नंतर एके प्रसंगीं त्या वानरांनें
स्मशानांत कोल्हा हा मेलेल्या प्राण्याचें शरीर
भक्षण करीत आहे असें पाहिलें, तेव्हां त्यास
त्याच्या पूर्व जातीचें स्मरण झालें व तो
हणाला, “बा शृगाला, पूर्वी तूं असें काणतें घोर
कर्म केलंस कीं ज्या कर्माच्या पातकामुळें तुला
ह्या जन्मीं मसणवरीत ह्या सडक्या मट्याचें
मांस खाण्याचा प्रसंग प्राप्त झाला ? ” राजा,
ह्याप्रमाणें वानराचा प्रश्न श्रवण करून कोल्हा
वानरास हणाला, “वानरा, मी ब्राह्मणास कांहीं
देण्याचें कबूल करून पुढें त्याप्रमाणें वर्तन
केलें नाहीं, त्याचें हें फळ मी सध्या भोगीत
आहें व त्यामुळेंच मी सांप्रत ह्या पापयोनींत
जन्म घेऊन क्षुधाकुल होत्साता हें असलें
अमंगळ भक्ष्य सेवन करीत आहे ! ”

भीष्म सांगतात:—नरश्रेष्ठा राजा धर्मा,
तेव्हां त्या कोल्हानें आपणखी त्या वानराला
विचारिलें कीं, ‘बाबोर, तूं ह्या जन्मीं वानर
झालास त्यास तरी काय कारण घडलें बरें ?
तुझ्या हातून तुला ही स्थिति प्राप्त होण्या-
सारखें काणतें पाप झालें असेल तें सांग.’

वानर हणाला:—बा शृगाला, मी
पूर्वी नित्य ब्राह्मणांचीं फळे खात असें,
त्यामुळें मला आतां वानरयोनींत जन्म घेणें
भाग पडलें ! हास्तव, बाबोर, ब्राह्मणांचें जें
कांहीं धन असेल तें शहाण्यानें कधीही हरण
करूं नये. त्याप्रमाणेंच, ब्राह्मणांचीं विवाद
करण्याचा प्रसंग आणूं नये व जें कबूल केलें
असेल त्या वचनाचा भंगही करूं नये.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, धर्म जाण-
णारा माझा अध्यापक ब्राह्मण पुण्यकारक पुरातन
कथा सांगत असतां त्याच्या मुखांतून हा

मुखांतूनही हा इतिहास मीं श्रवण केला आहे. ब्राह्मणांना दानें यावीं. हे भरतश्रेष्ठा, ब्राह्मण बाबांर, ब्राह्मणांच्या धनाचा कधीही अपहार करूं हें एक महातीर्थ आहे. कसाही प्रसंग आला नये, नेहमीं त्यांवर क्षमा करावी, व ते जरी वयानें असतां ब्राह्मण हा पूजा वगैरे प्राप्त झाल्या-लहान, दरिद्री किंवा कृपण असले तरी त्यांचा वांचून आपल्या येथून विमुख जाऊ नये.

अवमान करूं नये, असेंच मला नेहमीं ब्राह्मण

सांगत असतात. राजा, ब्राह्मणाला जें देण्या-विषयीं आपण वचन दिलें तें दिलेंच पाहिजे;

त्याची फिरून आपण आशा करणें वाजवी नाही.

राजा, अमुक एका वस्तुविषयीं ब्राह्मणाच्या

युधिष्ठिर हणाला: — राजर्षे भीष्मा, स्वार्थ मनांत जेव्हां आपण आशा उत्पन्न केली, साधण्याच्या हेतूनें किंवा केवळ निरपेक्ष तेव्हांच तो प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें आपण चतविला वृद्धीनें बरें करावें हणून जातीनें हीन अशा असं समजलें पाहिजे. ह्यामत्व पूर्वं आशेच्या मित्राला जर उपदेश केला, तर त्या उपदेश-योगानें चतविलेला अग्नि निराशारूप क्रोधानें काला कांहीं दोष लागतो किंवा नाही, हें आपण भडकला असतां तो मग ज्यावर दृष्टिपात यथार्थ रीतीनें निरूपण करून सांगा. पितामह, याकाल त्याला स्वर्गीत तृणग्राहीप्रमाणें जाळून धर्माची गति फार सूक्ष्म असल्यामुळे त्याचा स्वाद करील ! पण जर तोच ब्राह्मण आशेच्या विचार करीत असतां मनुष्ये आंत होतात !

सिद्धीनें संतुष्ट झाला व आपलें अभीष्ट चिंतं भीष्म सांगतात:— राजा धर्मा, हा विषय लागला, तर तो ब्राह्मण म्हणजे आपल्या देशा-तुझ्या ध्यानांत येण्यासाठीं मीं पूर्वी ऋषिजनां-तील आपत्तिरूप रोगांची चिकित्सा करणारा च्या मुखांतून जें ऐकिलें आहे तें जसेंच तसें महाभिपकच होय ! राजा, अशा प्रकारचा ब्राह्मण यथाक्रम सांगतो तें तूं ऐक. राजा, जो जातीनें जर देशांत अंशल, तर तो पुत्र, पौत्र, आप्त, हीन आहे अशा कोणत्याही पुरुषास उपदेश सचिव, पशु व सर्व देश ह्यांचें योगक्षेम इच्छून केला तर त्यापासून त्या उपदेशकाला महान् सर्वांचा उत्कर्ष करील ! राजा, ह्या भूतलावर दोष लागतो, असं हणतात. युधिष्ठिरा, ब्राह्मणांच्या अंगीं हें अशा प्रकारचें उदात्त अनधिकारी मनुष्याला उपदेश केल्यामुळे पूर्वी तेज वसंत, जणू काय ह्या धरणीतलावर सहस्र- जो एक अनर्थ घडून आला त्याचा तूं विचार करिण आदित्याचाच तो उज्ज्वल प्रकाश होय ! कर, हणजे सर्व कांहीं तुझ्या ध्यानांत नटि-ह्यासाठीं, युधिष्ठिरा, ह्या लोकीं ब्राह्मणाला पणें येईल. राजा, आतां मी तुला जो इतिहास ज्याविषयी वचन दिलें असेल, तें अवश्यत्वानें सांगणार, तो, हिमवान् पर्वताच्या शिखर अर्पण केलेच पाहिजे. असें केल्यानें त्या दात्याला पार्श्वभागीं जेथें ब्राह्मणांचे आश्रम होते तेथें स्वर्गीत उत्तम वर्ण प्राप्त होईल. बाबांर, घडून आला.

ब्राह्मणाला दान दिल्यानें उत्तम जो स्वर्ग तो युधिष्ठिरा, हिमवान् पर्वताच्या त्या पठारपर निश्चयानें मिळेल ह्यांत संदेह नाही. कारण एक पुण्यकारक आश्रम होता. त्या आश्रमा-दान ही अति मोठी क्रिया आहे. युधिष्ठिरा, समीप नानाविध वृक्षांची गर्द झाडी असून ह्या लोकीं ब्राह्मणाला दान केल्यानें देवता व आसमंताद्दामीं नानाप्रकारचीं सुदुर्पे व केली पितर हे तम होतात; म्हणून ज्ञानी मनुष्यानें सर्वत्र लागून गेल्या होत्या. तेथें हरिणें व पक्षी

संस्कार करीत असून सिद्ध व चारणही घेऊन राहिले होते. जिकडे तिकडे पुष्पे विकसित झालीं असल्यामुळे ते वन अतिशय रम्य दिसत होतें. त्या पवित्र गिरिप्रदेशीं बहुत ब्रह्मचारी व वानप्रस्थ वसती करून राहिले होते. तेथें अग्नि व आदित्य ह्यांजप्रमाणें अत्यंत देदीप्यमान् असे भाग्यशाली ब्राह्मण तपश्चर्या व व्रतवैकल्यें करीत होते. त्या स्थळीं बहुत योगी आहारा-विकांचा निग्रह करून दीक्षा घेऊन ब्रह्मचरितन करीत बसले होते. तेथें बहुत वालखिल्य व संन्यासी आपापलीं कर्मे करीत होते. आणि सर्वत्र तपोऽनुष्ठान, वेदाध्ययन व वेदघोष ह्यांचा एकच ध्वनि चालला असून जिकडे तिकडे गजबज उडाली होती.

युधिष्ठिरा, एके समर्थी कोणी एक शूद्र भूतवश्येनं अश्वित होतासाता सर्वसंगपरित्याग करून मोठ्या उल्हासानें त्या आश्रमास प्राप्त झाला. तेथें आल्यावर तपस्वी जनांनीं त्याचा मोठा आदरसत्कार केला. त्या समर्थी आश्रमांत ते देवतुल्य व महातेजःपुंज असे मुनींचे समुदाय पाहून आणि त्यांनीं अनेक प्रकारच्या दीक्षा घेतल्या आहेत असें अवलोकन करून त्या शूद्र अतिथीला मोठा आनंद झाला; आणि, हे भरतर्षभा, आपणही अशीच तपश्चर्या करावी असें त्याच्या मनांत आलें. राजा, नंतर त्यानें कुलपतीचे पाय धरिले व त्यास ह्मटलें, 'द्विज-श्रेष्ठा, तुझ्या कुपेनें मला धर्मोपदेश व्हावा असें मी इच्छितों; तर, हे भगवंता, तूं मला धर्मोपदेश कर व मला विधिवत् संन्यासदीक्षा दे. मुनिवरा, मी हीनवर्णाचा शूद्र आहे. मी आपली सेवा करण्याची इच्छा करीत आहे; तर ह्या शरणागतावर अनुग्रह कर.'

कुलपति ह्मणाला:—बाबारे, येथें शूद्रानें संन्यासदीक्षा घेऊन धर्माचरण करणें शक्य नाहीं; जर तुझ्या मनांत असेल तर तूं येथें

निरंतर सेवा करीत रहा. बाबारे, तूं सेवेच्या योगें श्रेष्ठ लोकां गमन करशील ह्यांत अगदीं संदेह नाहीं.

मीष्म सांगतात:—राजा धर्मा, कुलपतीचें हें भाषण श्रवण करून तो शूद्र मोठ्या विचारांत पडला आणि ह्मणाला, 'अहो, आतां मीं काय करावें बरें! माझी आसक्ति तर धर्माविषयीं फार आहे! बरें असो! माझ्या ध्यानांत आलों! आतां मी इष्ट ती गोष्ट करितों!' राजा, नंतर तो शूद्र त्या आश्रमांतून निघाला व दूर जाऊन तेथें त्यानें एक पर्णकटिका तयार केली. तीमध्ये त्यानें वेदी घातल्या, भूमि तयार केली, देवता मांडल्या, आणि वाणीचा निरोध करून तो व्रतवैकल्यें करूं लागला. राजा, त्या समर्थी तो नियमानें त्रिकाल स्नान करी व देवतांची पूजा करून होमहवन करी. त्या समर्थी त्यानें सर्व इच्छांचा निरोध केला होता; तो केवळ फलाहारावर चरितार्थ चालवी; त्यानें सर्व इंद्रियें जिकिली होती; आणि त्याजकडे जे कोणी अतिथि येत असत त्यांचें तो नेहमीं सन्निध-भागीं असलेल्या वनस्पतींनीं व फळांनीं आदरा-तिथ्य करून त्यांची यथायोग्य प्रकारें संभावना करीत असे. राजा, त्या शूद्राचें अशा प्रकारचें वर्तन चालू असतां बहुत काळ लोटला. पुढें एके दिवशीं त्या आश्रमास एक मुनि त्या शूद्राच्या भेटीकरतां प्राप्त झाला. त्या समर्थी त्या शूद्रानें त्या मुनीचें यथाविधि स्वागत केलें आणि त्याची पूजा वगैरे करून त्यास संतोषविलें व त्याजबरोबर बहुत प्रेमाच्या गोष्टी बोलून त्याची विचारपूस केली. राजा, नंतर तो कडकडीत व्रतें पाळणारा महातेजस्वी धर्मात्मा मुनि ह्या प्रकारें अनेक वेळां त्या शूद्राला भेटण्याकरितां त्याच्या आश्रमास जात असे. तेव्हां एके प्रसंगीं तो शूद्र त्या तपस्वी मुनीस ह्मणाला कीं, 'ऋषे, मी पितृकार्य करीत आहे, तर मजवर अनुग्रह करावा.' हे भरतर्षभा, त्या वेळीं "बरें आहे'

असे त्या मुनीने उत्तर दिले. तेव्हां शूद्राने झाला; तसेच त्याने सूत्रांत सांगितलेल्या यज्ञ-
लागलेच स्नान केले व त्यास पादप्रक्षालनासाठी प्रयोगांचे संपूर्ण ज्ञान संपादून वेदांग ज्योति-
उदक आणून दिले. राजा, नंतर त्या शूद्राने दर्भ, पांतही नैपुण्य जोडिले; आणि सांख्यशास्त्रा-
वन्य ओषधि, पवित्र आसन व वृषी (दर्भासन) विषयी तर त्याच्या अंतःकरणांत अद्वितीय
हीं त्यास आणून दिली. त्या वेळीं शूद्राने श्रद्धा उत्पन्न होऊन हा त्याचा सर्व विद्याव्यासंग
ती वृषी दक्षिण दिशेस मांडली असून तिची एकसारखा वाढत गेला.

वरची बाजू पश्चिमेस केली होती. तेव्हां असे युधिष्ठिरा, पुढे कांहीं कालानंतर त्या शूद्र
करण्यांत चुकी झालेली आहे असे मनांत राजपुत्राचा पिता मृत्यु पावला, तेव्हां त्याचे
आणून तो ऋषि त्या शूद्राला हाणाला कीं, और्ध्वदेहिक कर्म वेगरे समाप्त होऊन तो शूद्र
'ही वृषी पूर्वकडे माथा करून मांड आणि तू राजपुत्र शुचिर्भूत झाला असतां, मृत-राजाच्या
शुद्ध हात्साता उत्तरेस तांड करून बस.' राजा, प्रजांनीं त्या शूद्र राजपुत्रास राजासनावर बस-
तेव्हां ऋषीनें जसें जसें सांगितलें तसें तसें सर्व केलें आणि त्यावर यथाविधि राज्याभिवेक
त्या शूद्राने केलें. त्या समयी त्या बुद्धिमान् केला व मग त्या मूर्खभिवेक शूद्र भूपतीनें
शूद्रानें मुनीच्या आज्ञेनुसार दर्भ अंथारले, अर्घ्या- त्या ऋषीस आपला पुरोहित करून त्यास
दिकांची (पूजासाहित्याची) योजना केली व पौरोहित्यवर्ण समर्पण केला.

त्या तपस्याच्या मुखांतून जो सर्व हव्यकाव्य- राजा धर्मा, ह्याप्रमाणें तो शूद्र राजा व
विधि त्यास विदित झाला, तदनुसार सर्व त्याचा तो ऋषि पुरोहित एकत्र होऊन आप-
व्यवस्था करून त्यानें पितृकार्य परिसमाप्त केले आपलीं कामें करू लागले तेव्हां त्या राजास
आणि मग त्यानें मुनीस निराप दिल्यावर तो मोठें सुख झालें आणि त्यानें मोठ्या धर्मानें
धर्मशील मुनि आपल्या स्थानीं निघून गेला. प्रजेचा प्रतिपाल करून राज्य चालविलें. राजा

राजा, नंतर त्या शूद्र तापसांनें बहुत काळ- धर्मा, ह्याप्रमाणें राज्यकारभार चालला असतां
पर्यंत वनांत तपश्चर्या केल्यावर त्याच वनांत तो पुरोहित पुण्याहवाचन करी तेव्हां नित्य व
त्यास एके दिवशीं मृत्यूनें गांठलें; परंतु त्यानें इतर धर्मकृत्यें करी तेव्हां कधीं कधीं त्या पुरो-
जो पुण्यसंचय केला होता त्याचें फळ त्यास असें हिताकडे पाहून राजास अनावर हसें येई. फार
मिळालें कीं, तो महायुतिमान शूद्र तपस्वी काय, पुरोहितास पाहिलें कीं राजास आपलें
एका महान राजकुलांत जन्म पावला. राजा, हसें यावेच, असा प्रकार बहुत वेळां घडला व
इकडे त्या धर्मेपदेशक ऋषीलाही कालगतीनें पुरोहिताच्याही ती गोष्ट लक्षांत आली आणि
देह ठेवून जावं लागलें; परंतु त्यास पुढील आपणास पाहून राजा नेहमीं हसतो असें
जन्म पुरोहितकुलांत प्राप्त झाला. राजा, अशा त्याच्या मनांत येऊन त्यास मोठा संताप उत्पन्न
प्रकारें तो शूद्र राजकुलांत व तो ऋषि पुरो- झाला! युधिष्ठिरा, नंतर राजा एकदाच आहे
हितकुलांत जन्मास येऊन पुनः ते क्रमा- असें पाहून पुरोहितानें त्याची गांठ घेतली
क्रमानें लहानाचे मोठे झाले आणि दोघेही आणि गोड भाषण करून त्याचें मन सुप्रसन्न
आपआपणास उचित अशा विद्यांत निपुण केलें. मग त्या पुरोहितानें राजास ह्मटलें, 'महा-
बनेल. राजा, तो ऋषि वेदत्रयींत निष्णात युतिमंता, माझी तुझ्याकडे एक प्रार्थना आहे;
होऊन त्याप्रमाणेंच अथर्ववेदांतही प्रवीण तर ती त्वां पूर्ण करावी.'

राजा ह्यणाला:-द्विजोत्तमा, एकच प्रार्थना आपण मागील जन्मीं क्रोणत्या जातींत जन्मलें काय, पण तूं शंभर प्रार्थना केल्यास तरी त्या होतों, हें मला स्मरत आहे; तर तें सर्व वृत्त सर्व परिपूर्ण करण्यास मी सिद्ध आहे. तुझ्या-सावधपणानें ऐकून घे. विप्र. मी मागल्या जन्मीं विषयीं माझ्या मनांत जी प्रीति व आदर-श्रद्धा होती व तेव्हां मीं पृच्छ तपश्चर्या केली; बुद्धि वसत आहे, तिच्यामुळें तुला न देण्या-आणि तूं मागल्या जन्मीं त्रपि होतास व तूंही सारखें असें मला कांहीं एक नाही. मोठी उग्र तपश्चर्या करीत हो नास. वा निष्पापा,

पुरोहित ह्यणाला:-राजा, तुझें मन माझ्या-त्या समयीं प्रसन्न होऊन मजवर अनुग्रह कर-विषयीं सुप्रसन्न असेल तर मी सगळी एकच ण्याच्या हेतूनें वृत्ती, धर्म, हव्य, काय इत्यादि-प्रार्थना करीत आहे; ह्यास्तव, तूं मला वचन दे कांसंबंधानें पितृकार्यांत तूं मला उपदेश केलास आणि खरें असेल तेंच सांग, खोटे सांगूं नको. आणि त्या तुझ्या कर्मदाषामुळें तूं प्रत्युत पुरो-

भीष्म सांगतात:-राजा युधिष्ठिरा, तेव्हां हितकुलांत जन्मास आलास. ब्राह्मणश्रेष्ठा, ह्या राजानें 'ठीक आहे' असें उत्तर दिलें आणि जन्मीं मी राजा झालों व मला उपदेश जो तूं त्या ह्मटलें कीं, मला जर माहीत असेल तर मी सांगेन तुला माझें पुरोहितत्व प्राप्त झालें! तेव्हां कालाची व माहीत नसेल तर मी कांहींच सांगणार नाहीं. गति कशी विपरीत आहे ती पहा! द्विजवर्षा, ह्या

पुरोहित ह्यणाला:-राजा, नित्य पुण्याह-कारणानें मी तुला हसतो. तुझा अपमान करावा वाचनाच्या वेळीं-त्याप्रमाणेंच अनेक वेळां धर्म-ह्या बुद्धीनें मी मुळींच हसत नाहीं. कारण तूं कृत्यें करितांना व शांतिहेमाच्या समयीं नेहमीं खचीत माझ्याहून वरिष्ठ आहेस! ब्राह्मणा, हीं तूं मला पाहून हसतोस तो कां बरें? राजा, तूं जी विपरीत स्थिति तुला आली तिच्या-मला हसतोस त्यामुळें मला मोठी लाज उत्पन्न मुळें मला संताप येतो, आणि त्यामुळेच माझें होते. आतां खरें बोलोन ह्मणून तूं मजपाशीं मन उद्देग पावतें! ब्राह्मणा, मला माझ्या पूर्व-शपथ घेतली आहेस, तेव्हां खरें असेल तेंच जन्मांतल्या जातीचें स्मरण आहे व ह्मणूनच मी त्वां सांगणें अवश्य आहे. राजा, ज्या अर्थी तूं तुला हसत आहे. ब्राह्मणा, तूं मला पूर्वजन्मीं मला हसतोस त्या अर्थी त्याजबद्दल कांहीं तरी जो उपदेश केलास त्याचें हें किती धोर फळ स्पष्ट कारण असलें पाहिजे; कां कीं, तूं निष्का-तूं भोगीत आहेस पहा! तुझी ती केवढी धोर तप-रण हसशील असें वाटत नाहीं. ह्यासाठीं, राजा, श्र्वर्या व्यर्थ झाली बरें! ह्यास्तव, वा विप्रा, तूं तूं ज्या कारणानें मला हसत असतोस, तें मला आतां हें पुरोहितत्व सोडून दे व दुसऱ्या कळावें ह्मणून माझ्या मनाला आतिशय उत्कंठा जन्मांत जाण्यास सिद्ध हो. बाबारे, आतां तूं झाली आहे, तर तें कारण तूं मला वास्तविक-ह्याहून अधम योनींत पडूं नयेस हें फार चांगलें. हे सत्तमा विप्रा, तूं आतां यथेच्छ द्रव्य

राजा ह्यणाला:-विप्रा, तूं जेव्हां असें घे आणि अंतरात्मा पवित्र कर. बोलत आहेस, तेव्हां जरी एकादें न बोलण्या-भीष्म सांगतात:-राजा युधिष्ठिरा, ह्या-सारखें असलें तरी तें म्यां बोलणेंच अवश्य प्रमाणें राजानें त्या पुरोहितास त्याच्या पुरोहित-होय. ह्यासाठीं तूं एकाग्रचित्तानें ऐक. द्विजो-त्वापासून मुक्त केल्यावर त्या पुरोहितानें ब्राह्म-ज्या, आतां पूर्वजन्मीं काय घडलें होतें तें मी पांना अनेक दानें दिलीं आणि त्याप्रमाणेंच तुला निवेदन करितों तें श्रवण कर. ब्राह्मणा, त्यानें धन, भूमि व गांव हेही सर्वांना अर्पण

केले. राजा, नंतर त्याने महान् महान् ब्राह्म- होतो. जो कोणी विचारितो त्यास उपदेश पाणी सांगितल्याप्रमाणे पुष्कळ प्रायश्चित्ते केलीं, करितांना नीट मनन करून व निश्चयात्मक बहुत तीर्थयात्रा केल्या, नानाविध दाने दिली, असा उपदेश करावा. उपदेश असा असावा ब्राह्मणांना पुष्कळ माई दिल्या व अशा प्रकारे कीं, त्यापासून धर्माचरण घडावे. राजा धर्मा, त्याने चित्तशुद्धि करून आत्मज्ञान संपादिले उपदेश करण्यासंबंधाने हे सर्व मी तुला सांगि- आणि मग पहिल्याच आश्रमी जाऊन तेथे बहुत तले आहे. ह्या जगांत अपात्री उपदेश घडून तपश्चर्या केली. राजा, नंतर त्या ब्राह्मणाला क्लेश प्राप्त होण्याची महान् भीति आहे; ह्यास्तव मोठी सिद्धि प्राप्त आली आणि त्या आश्रमांत सहसा उपदेशाच करूं नये हे चांगले ! राहणाऱ्या सर्व ऋषि वनांना तो अतिशय मान्य

अध्याय अकरावा.

—:—

श्री व रुक्मिणी यांचा संवाद.

(भाग्यश्रीचें अधिष्ठान.)

युधिष्ठिर विचारतो:—हे भरतश्रेष्ठ पितामह, कशा प्रकारच्या पुरुषाच्या व स्त्रीच्या ठिकाणीं परंतु शूद्राला उपदेश करणे हे मोठे पाप होय; भाग्यश्री नित्य वास करिते ते मला सांगा. ह्याणून शहाण्या पुरुषांनीं उपदेश करितांना भाष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या विष्- पात्रापात्रविचार अगत्य केला पाहिजे. धर्माची याचें निरूपण करण्यासाठीं एका समयी एक गति मोठी सूक्ष्म आहे. ज्यांनीं आत्मज्ञान संपा- वृत्तांत घडून आलेला मीं ऐकिला आहे तो तुला दिले नाही, त्यांस ती कळणे फार कठीण आहे. आतां सांगतां. एकदा देवकीपुत्र श्रीकृष्ण ह्याच्या राजा, थोर थोर मुनिजन निमूटपणानें आप- समीप प्रद्युम्नमाता जी रुक्मिणी ती, पद्माप्रमाणें आपलीं दीक्षा घेतलेली कामें पार पाडीत असतात, मनोहर कांति असणारी भाग्यदेवता श्री ही ह्यांतले मर्म हेंच होय. बाबा, कदाचित् आपल्या भगवान् नारायणाच्या अंकावर आपल्या दिव्य मुखांतून अपात्रीं उपदेश घडेल ही त्यांस भीति तेजानें झळाळत आहे असे पाहून विस्मित झाली वाटत असल्यामुळे ते कांहीच न बोलतां वर्तन आणि त्या चारुनयनेनं मोठ्या कौतुकानें करितात. राजा, धर्मशील, गुणसंपन्न, सत्य व तिला विचारिलें, ' हे भाग्यदेवते, तूं ह्या जगांत सरळपणा ह्यांनीं युक्त असे सत्पुरुषही अस- कोणत्या भूतांची सेवा करितेस, कोणत्या त्यात्र पुरुषांस उपदेश करून दुष्कृतवान् झाले रूपानें तूं येथे वसतेस, आणि कोणकोणांचा आहेत. ह्यासाठीं, बाबारे, केव्हांही व कोणालाही तूं आश्रय करून राहतेस, तें मला सांग. हे उपदेश करूं नये. ब्राह्मणाला उपदेशाच्या योगें देवते, सर्व त्रैलोक्यांतील दिव्य ईश्वरी तेज पातक लागतें. युधिष्ठिरा, धर्माप्रमाणें वर्तन कर- तुझ्या ठिकाणीं एकवटले असून तुझी योग्यता णाऱ्या प्राज्ञ मनुष्याने उपदेश करण्यापूर्वी नीट केवळ महर्षितुल्य आहे, तर तूं यथार्थ रीतीनें विवे- विचार करावा. वाणिज्याप्रमाणें (मोबदला घेऊन) चन करून माझ्या प्रश्नाचें उत्तर दे. ' राजा धर्मा, उपदेश केला असतां देखील उपदेशाचा नाश ह्याप्रमाणें भगवान् गरुडध्वज नारायणरूप जो

श्रीकृष्ण त्याच्या समक्ष रुक्मिणीने भाग्यदेवतेला आपली इंद्रियें दमन केलेलीं असतात, ज्यांच्या प्रश्न केला असतां ती चंद्रमुखी भाग्यश्री सुप्रसन्न ठायीं सत्य व सरळपणा सतत वास करितो, होऊन मोठें मधुर व हृदयंगम असें भाषण करूं आणि ज्या देव व द्विज ह्यांची पूजा करण्यास लागली.

सतत उत्सुक असतात, अशा स्त्रियांच्या ठिकाणीं

श्री ह्यणालीः—सुंदरी, मी नेहमीं उत्तम माझा वास असतो. ज्या स्त्रिया गृहव्यवस्थेकडे भाषण करणाऱ्या, स्वकर्तव्याविषयीं दक्ष, नित्य नीट चिंत पुरवीत नाहीत आणि नासधूस करून उद्योग करीत असणाऱ्या, कधीही न संताप- धान्यादिकांची खराबी करितात, आपल्या पतीशीं णाऱ्या, देवादिकांच्या आराधनेंत तत्पर, उपकार प्रतिकूल भाषण करून त्यांचें मन दुःखवितात, जाणणाऱ्या, इंद्रियनिग्रही, धैर्याद्वारादि गुणांनीं उडल्याबसल्या दुःस्वप्नाच्या घरीं असतात, लज्जा मंडित व सतत व्यासंगी अशा पुरुषांच्या ठायीं गुंडाळून ठेवितात, दुराचरण करितात, अमंगळ- वास करितें. जो पुरुष निरुद्योगी राहतो, ज्याची पणा धरितात, दांतओठ चावीत असतात, उता- देवधर्मादिकांवर श्रद्धा नाही, केलेल्या उपका- वीळपणा करितात, कलहास सदा उत्सुक अस- रांचा जो विचार करीत नाही, व्यभिचारादिक तात, व नित्य निद्रेनें ग्रस्त होत्या त्या झोप घेतात, दुराचरणानें जो वर्णसंकर करितो, ज्याचें अशा स्त्रियांपासून मी नेहमीं दूर राहतें. ज्या वर्तन भलत्याच प्रकारचें आहे, जो कठोर स्त्रिया सदासर्वकाळ सत्य भाषण करितात, ज्या- भाषण करितो, ज्याच्या ठिकाणीं चोरी कर- च्या मुखवर नित्य प्रसन्नता दृष्टिगोचर होते, ज्या- ण्याचा दुर्गुण वसत आहे, जो थोर जनांचा च्या ठिकाणीं सौभाग्याचें वसतिस्थान आहे, द्रोह करितो, ज्यांच्या ठिकाणीं शौर्य, वृद्धि, सदगुणांचें ज्या अधिष्ठान होत, पति हेंच ज्यांस बल व मान हीं अगदीं अल्प आहेत, जे क्लेश प्रधान व्रत वाटेंत, ज्यांचें शील कल्याणदायक पावतात व रागावतात, आणि ज्यांच्या मनांत आहे, व ज्या नित्य वस्त्रालंकारांनीं सुभूषित असतें एक व आचरणांत येतें भलतेंच, अशा असतात, अशा स्त्रियांच्या ठिकाणीं माझी पुरुषांच्या ठायीं मी कधीही वसत नाही. त्या वसति असत. वाहनं, कुमारिका, सुभूषणं, यज्ञ- प्रमाणेंच, हे सुंदरी, ज्यांच्या अंतरात्म्यांत कस- याग, वृष्टि करणारं मद्य, प्रफुल्लित कमलिनी, लीच हाव नाही, ज्यांच्या चित्तांत मौख्यादि शरत्कालीन नक्षत्रपुंज, गज, गोंठ, आसनें, दुर्गुणांचें वास्तव्य आहे व जे नेहमीं अल्प- सुपुष्पित लतांनीं व कमलांनीं भरलेलीं सरोवरे, प्राप्तीनें संतुष्ट होतात अशा जनांच्या ठिकाणींही हंसांच्या शब्दांनीं दुमदुमून गेलेल्या, क्रौंच- मी मनापासून वास करीत नाही. हे भाग्य- पक्ष्यांच्या शब्दांचा संघोष चालणाऱ्या, तीरप्रदे- शालिनि, जे पुरुष स्वधर्माविषयीं दक्ष असतात, शावर इतस्ततः वृक्षांनीं शोभणाऱ्या, तपस्वी, धर्माचें रहस्य जाणतात, वृद्ध जनांचा सिद्ध आणि द्विज ह्यांनीं आश्रय केलेल्या, विपुल सेवा करण्यांत निमग्न असतात, इंद्रि- उदकानें भरलेल्या, आणि सिंह व गज ह्यांनीं यांना जिकितात, आत्म्याचें स्वरूप ओळ- जलक्रीडा केल्यामुळें गहळ उदक झालेल्या स्थितात व क्षमा, तितिक्षा इत्यादि गुणांना नद्या, त्याप्रमाणेंच मदोन्मत्त हत्ती, गाई व प्रधानपद देतात, अशा समर्थांच्या ठिकाणीं बैल, राजेलोकांचीं सिंहासनें, आणि सत्पुरुष मी मोठ्या आनंदानें राहतें. सुंदरी, त्याप्रमाणेंच, ह्यांच्या ठायीं माझे सद्योदीत वास्तव्य असतें. ज्या स्त्रिया कधीही संतापत नाहीत, ज्यांनीं ज्या गृहांत नित्य अमीला हविर्भाग मिळतो,

गार्द, ब्राह्मण व देवता ह्यांची पूजा होते, व इंद्राशीं वैर पडून पुढें जें कांहीं आश्चर्य घडून ऋतुकोलोद्भव पुष्पादिकांनीं पूजाविधि समर्पण आलें त्याचें वर्णन होय. राजा, पूर्वी भंगास्वन करण्यांत येतो, त्या गृहीं मी नित्य वास क- नामक एक राजर्षि होऊन गेला. तो अत्यंत रितें. त्याचप्रमाणें, हे भाग्यशाली, जे द्विज धार्मिक होता; पण त्यास पुत्रसंतान नव्हतें. हे सदोदीत स्वाध्यायांत रत असतात, जे क्षत्रिय पुरुषव्याघ्रा, त्यानें आपणास पुत्र व्हावा ह्मणून सदासर्वकाळ स्वधर्मपरिपालनांत निमग्न राहतात, एक यज्ञ केला त्याचें नांव अग्निष्टुत्. राजा, जे वैश्य कृषिकर्माकडे सर्व चित्त लावितात, अग्निष्टुत् नामक जो एक अग्निष्टोम यज्ञ, तो आणि जे शूद्र संवेमध्ये नित्य तत्पर असतात, केला असतां इंद्राला मोठा संताप उत्पन्न होतो; त्यांच्या ठिकाणीं मी सदा अधिष्ठान क- कारण त्यांत अग्निचें मात्र हवन असतें. जीं रितें. सुंदरी, मी नारायणाच्या ठिकाणीं तर मनुष्ये पुत्रप्राप्त्यर्थ आपल्या पातकांचें शालन पूर्णभावानें शरीररूप बनूनच अनन्याश्रय करूं इच्छितात तीं ह्या यज्ञानें अग्नीला आराधि- करितें. कारण, त्याच्या ठायीं अत्यंत श्रेष्ठ असा तात. धर्मा, भंगास्वन राजानें अग्निष्टुत् यज्ञ केला जो महान् धर्म तो वसत असून शिवाय ब्राह्म- असें पाहून महाभाग्यवान् देवाधिदेव इंद्र हा त्या णांविषयीं अत्यंत पूज्यवृद्धि व प्रेम हीं वास इंद्रियनिग्रही राजर्षीचें कांहीं व्यंग शोधून करितात. देवि रुक्मिणी, अन्याच्या ठिकाणीं काढण्याकरितां ठपून बसला; परंतु त्या महात्म्या मी देहरूपानें वसत नाहीं; अन्यत्र जेथें जेथें भंगास्वनाच्या ठिकाणीं त्यास कांहीं एक व्यंग आ- माझा वास असतो तेथें तें तो सर्व धर्मादि- ढळलें नाहीं. राजा, पुढें कोणे एके वेळीं तो भूपति कांच्या वृद्धिरूपानेंच असतो; तेथें शरीररूपानें मृगया करण्यासाठीं निघाला असतां इंद्रानें मनांत वास्तव्य करितें असें ह्मणण्यास मी समर्थ नाहीं. आणिलें कीं, आतां ही संधि बरी आहे; आणि सुंदरी, ज्या पुरुषाच्या ठिकाणीं मी निष्ठेनें राहतें असा विचार करून त्यानें भंगास्वन राजाच्या त्याचा धर्म, यश, अर्थ व काम हीं सर्व सदो- बुद्धीला भूल पाडिली. तेव्हां तो घोड्यावर बसून दीत वृद्धिगत होतात. एकटा फिरत असतां दिशाभूल होऊन वाट चुकला आणि क्षुधेनें व तहानेनें व्याकुल होन्नाता अगदीं थकून गेला. अशा स्थितीत इतस्ततः फिरतां फिरतां एक सुंदर व पाण्यानें परिपूर्ण भरलेलें उत्कृष्ट सरोवर अवलो-

अध्याय वारावा.

—:—

भंगास्वनाचें आख्यान.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह, स्त्रीपुरुषांच्या कन करून तो खालीं उतरला व घोड्याला संयोगांत वैषयिक सुख अधिक कोणाच्या पाणी पाजून तो घोडा झाडाला बांधून ठेवि- ठिकाणीं आहे, ह्याविषयीं माझ्या मनाला मोठी ल्यानंतर तो सरोवरांत स्नानास उतरला व शंका आहे; तर आपण यथार्थ रीतीनें ह्या स्नान करितांच त्यास स्त्रीत्व प्राप्त झालें! राजा, माझ्या शंकेचें निराकरण करा. ह्याप्रमाणें आपणास स्त्रीरूप प्राप्त झालें असें

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या पहातांच त्या राजश्रेष्ठास मोठी लज्जा उत्पन्न विषयाचेंही विवेचन करण्याकरितां एक झाली. तो मोठ्या चिंतेत पडला, त्याचीं सर्व पुरातन इतिहास सांगण्यांत येत असतो. तो इंद्रिये व्याकुल झालीं आणि त्याचें मन गांग- इतिहास झटला ह्मणजे पूर्वी भंगास्वन राजाचें रून गेलें ! व तो ह्मणूं लागला, “अरेरे, आतां

मी ह्या अश्वार कसा बसू आणि नगराला कसा जाऊं! अग्निष्टुत् यज्ञ करून मला जे महाबलवान् शंभर औरस पुत्र झाले त्यांना मी आतां काय सांगूं ! त्याप्रमाणेच माझ्या स्त्रिया, नागरिक लोक व प्रजा ह्यांजवळ तरी मी काय बोलूं ! अरे, कोमळपणा, नाजूकपणा व दैन्य हे स्त्रियांचे गुण होत, असें धर्माचें तत्त्व जाण-णाऱ्या ऋषींनीं सांगितलें आहे. पुरुषाचे गुण म्हटले म्हणजे कितीही श्रम करावे लागले तरी अंगीं कणखरपणा असणें व प्रसंगीं शौर्य दाखविणें हे होत. माझा पराक्रम तर सर्व नष्ट झाला आणि मला हें स्त्रीत्व प्राप्त झालें, हें घडलें तरी कसें ? आतां मी स्त्री झाल्यामुळे पुनः त्या धो-ड्यावर तरी कसा बसू शकेन ! ” असो. राजा धर्मा, नंतर तो नराधिप मोठ्या कष्टाने कसा-बसा आपल्या अश्वार आरूढ झाला आणि तो स्त्रीरूपधारी महान् राजा पुनः आपल्या नगरास आला. राजा, तेव्हां पुत्र, स्त्रिया, नागरिक जन व प्रजा हीं सर्व राजाची ती विपरीत स्थिति पाहून हें काय, हें काय, असें ह्मणत मोठ्या विस्मयांत पडलीं आणि कोणाचाच कांहींएक तर्क चालेनासा झाला ! राजा, नंतर त्या स्त्रीरूप राजाचीं समर्पक भाषण करून सर्वांस कळविलें कीं, ‘मी मोठें सैन्य बरोबर घेऊन मृगयेकरितां गेलों असतां दुर्दैवानें मार्ग चुकून घोर अरण्यांत शिरलों; तेथें मला अतिशय तहान लागून माझे प्राण कासावीस झाले; परंतु इतक्यांत त्या घोर अरण्यांत—ज्यामध्ये पक्षी वगैरे क्रीडत होते असें—एक सुंदर सरोवर माझ्या दृष्टीस पडलें आणि त्यांत उतरून मी स्नान केलें, तेव्हां लागलाच मला हा स्त्रीविह प्राप्त झाला ! स्त्रीपुत्रहो, सरोवरांत मी स्नान केलें हें केवळ निमित्त होय; त्याच्या आधींच देवानें हें निश्चित करून ठेविलें होतें ! ’ राजा धर्मा, नंतर ‘स्त्रियांना, पुत्रांना व मंत्रिजनांना

नांवांनीं व कुलांनीं हांक मारून तो स्त्रीरूप झालेला राजश्रेष्ठ भंगास्वन ह्मणाला कीं, ‘पुत्रहो, मी आतां वनांत जातों; तुम्ही आतां मोठ्या प्रीतीनें राज्योपभोग घ्या. ’ राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें शंभर पुत्रांशीं भाषण करून तो महान् राजा वनांत चालता झाला आणि तेथें गेल्यावर एका आश्रमामध्ये ती स्त्री एका तपस्व्याला आपला पति करून त्यासहवर्तमान कालक्षेप करूं लागली ! राजा, नंतर त्या तपस्व्यापासून त्या स्त्रीच्या ठिकाणीं शंभर पुत्र जन्मास आले. मग तिनें ते सर्व पुत्र बरोबर घेतले व पहिल्या पुत्रांजवळ येऊन ती त्यांस ह्मणाली कीं. ‘पुत्रहो, मी पुरुष असतांना माझ्यापासून तुम्ही शंभरजण जन्मलां आणि स्त्री असतांना माझ्या ठिकाणीं ह्या शंभर पुत्रांचें जन्म झालें. ह्यास्तव तुम्ही सर्व एकमेकांचे भ्राते आहां; इकडे लक्ष देऊन तुम्हीं सर्वांनीं एकत्र राहून राज्याचा उपभोग घ्यावा. ’ राजा धर्मा, नंतर ते सर्व भ्राते एकत्र राज्योपभोग घेऊ लागले; परंतु ते सर्व वैधृप्रमाणे राज्यलक्ष्मीचा उपभोग घेत आहेत असें पाहून देवेंद्राला मोठा क्रोध चढला आणि तो तळमळून ह्मणाला कीं, ‘अरे, मी ह्या भंगास्वन राजावर अपकार न करितां उपकारच केला असें ह्मटले तरी चालेल ! ’ धर्मा, नंतर त्या शतक्रतु इंद्रानें ब्राह्मणाचे रूप घेऊन भंगास्वन राजाच्या नगरांत गमन केलें आणि त्या सर्व राजपुत्रांत फट पाडिली ! राजा, त्या समयी तो देवाधिदेव त्यांस ह्मणाला, ‘राज-पुत्रांना, एका पित्याचे जे पुत्र असतात त्या सर्व भ्रात्यांमध्ये सुद्धां प्रेम वसत नाही. पहा, सुर व असुर हे कश्यपाचेच पुत्र, पण त्यांत देखील राज्यासाठीं भांडण लागलें. तुमची स्थिति तर मोठी विचित्रच आहे. तुम्ही कांहींजण भंगास्वनाचे पुत्र व बाकीचे त्या तपस्व्याचे पुत्र; आणि असें असतां, तुम्ही सर्व गोडीगुलाबींनीं

वागत आहां, हा मोठा चमत्कार नव्हे काय ? केले आणि मग पुढे घोर युद्ध होऊन त्यांत भंगास्वनपुत्रहो, तुमचे वडिलार्जित राज्य हे सर्व नष्ट झाले ! ब्राह्मणा, दुर्दैवाने हा जो माझ्या- तापसपुत्र उपभोगीत आहेत आणि तुम्ही इकडे वर घाला घातला त्याजमुळे मी हें दुःख अनु- मुळींच लक्ष देत नाहीं ह्याजखल मला मोठे भवीत आहे ! ” ह्याप्रमाणे तिची ती दुःखद आश्चर्य वाटते ! ह्याप्रमाणे इंद्राने बुद्धिभेद अवस्था अवलोकन करून इंद्र तिला कठोर उत्पन्न करितांच भंगास्वनाच्या त्या सर्व पुत्रां- शब्दांनीं हणाला, “ भद्रे, तू मला पूर्वी असह्य मध्यें महान् कलह झाला आणि त्यांमध्ये युद्ध दुःख दिलेंस त्याचा हा परिणाम होय ! तू त्या लागून त्यांत सर्वजण एकमेकांच्या हस्ते पतन समर्थी अग्निष्टुत् यज्ञ केलास आणि अग्नीला पावले ! पुढें हें वर्तमान त्या तपस्विनीला (स्त्रीरूप आराधिलेंस; पण अग्निष्टुत् यज्ञांत मला हवन नसल्यामुळे त्या योगें माझा संताप झाला ! भंगास्वनाला) समजलें तेव्हां तिला अति- दुःख्द, मी इंद्र आहं, आणि माझे तुझ्याविषयीं- शय दुःख होऊन ती एकसारखी रडूं- चें वर होतें त्याचा मी हा सूड उगाविला ! ” युधि- लागली असतां ब्राह्मणाच्या रूपाने इंद्र तेथे- ष्ठिरा, तो ब्राह्मण प्रत्यक्ष देवाधिदेव इंद्र होय असें आला आणि त्यानें तिला विचारिलें, ‘ हे समजतांच त्या स्त्रीरूपधारी राजर्षिनें तात्काळ तापसी, तू इतकी रडत आहस, तेव्हां तुला असें त्यास साष्टांग प्राणिपात केला आणि हळलें, दुःख तरी कोणतें झालें आहे वर ? ’ तेव्हां त्या- ‘ देवाधिदेवा, कृपा कर. मीं तो यज्ञ केला ह्याचें कारण मला पुत्रप्राप्ति व्हावी हें होतें : तुला मृत्युमुखीं पडलं ! विप्रा, मी पूर्वी राजा होतें, दुःखावें असा माझा मुळींच हेतु नव्हता; तेव्हां मला शंभर पुत्र झाले. ते सर्व स्वरूपाने ह्यासाठीं त्वां मजवर क्षमा करावी अशी माझी वंगरे माझ्यासारखच होते. मी राजपदाचा उपभोग प्रार्थना आहे. ’ राजा धर्मा, असें हणून त्या घेत असतां एक समर्थी मृगयेंसाठीं निघाले तेव्हां राजर्षिनें लागलाच भगवान् इंद्राला नमस्कार मार्ग चुकून घोर अरण्यांत शिरलें. तेथे मला एक घातला, तेव्हां इंद्र संतुष्ट झाला व वर देण्या- सरोवर लागलें, त्यांत मीं नंतर स्नान केलें. त्या- च्या इच्छेनें त्यास हणाला, ‘ राजा, तुझे कोणते पुत्र जिवंत करूं तें सांग. तूं राजा अ- समर्थी असा चमत्कार घडला कीं, माझे पूर्वीचें सतां जे तुला शंभर पुत्र झाले ते म्यां जिवंत पुरुषरूप नष्ट होऊन मला हें स्त्रीरूप प्राप्त झालें ! करावे, किंवा तूं तापसस्त्री असतां जे तुला शंभर नंतर मी नगरांत गेल्यावर आपल्या पुत्रांची पुत्र झाले ते म्यां जिवंत करावे ? ’ धर्मराजा, पुत्र झालेले सर्व मी पुनः माझ्या पूर्वीच्या राज- त्या वेळीं त्या तपस्विनीनें हात जोडून इंद्राला मोठा त्या तापसीचें हें उत्तर ऐकून इंद्राला नगरीत नेऊन ठेविले. द्विजा, प्रथम ते सर्व विस्मय वाटला व तो पुनः तिला हणाला, ‘ हे त्या उपभोगीत तपस्विनि, तूं पुरुषरूप असतां जे तुला पुत्र झाले होते; पण कालानें त्यांजमध्ये वैनमस्य उत्पन्न त्यांजविषयीं तुझ्या मनांत द्वेष आहे व तूं स्त्रीरूप

असतां जे तुला पुत्र झाले त्यांजविषयीं तुझ्या मनांत विशेष प्रेम आहे, ह्याचें कारण काय? '

स्त्री म्हणाली:—इंद्रा, स्त्रीच्या ठिकाणीं स्वभावतः अधिक प्रेम वसत असतें, तसें पुरुषाच्या ठिकाणीं वसत नाहीं; ह्यास्तव मी स्त्रीरूप बनल्यावर मला जे पुत्र झाले त्यांनाच तूं जिवंत करावेंस!

भीष्म सांगतात:—ह्याप्रमाणें त्या तापसेंचें भाषण ऐकून इंद्र मोठ्या प्रेमानें ह्मणाला, 'हे तपास्विनि, तूं म्हणतेस तें खरें आहे; तुझे सर्वच पुत्र जिवंत होतील. राजश्रेष्ठा, आतां तुला आणखी ज्या बराची इच्छा असेल तो माग. तुला पुरुषत्व अथवा स्त्रीत्व ह्यांपैकीं हवें असेल तें मी देण्यास सिद्ध आहे. '

स्त्री ह्मणाली:—वासवा, मी स्त्रीरूपच पसंत करितें! मला पुरुषरूपाची इच्छा नाही.

धर्मा, तपास्विनीचें हें भाषण श्रवण करून देवेंद्रानें पुनः तिला ह्मटलें कीं, 'राजपर्व, पुरुषरूप टाकून स्त्रीरूपाचीच तूं इच्छा करितोस हें काय? ' तेव्हां तो स्त्रीरूप महान् राजा पुनः ह्मणाला, 'देवाधिदेवा इंद्रा, स्त्रिया व पुरुष ह्यांच्या संयोगामध्यें नित्य स्त्रियांच्या ठिकाणीं अधिक प्रेम वसत असतें; ह्यास्तव, इंद्रा, मी स्त्रीरूपच अधिक मानितें. आणि मी हें खचीत सांगतें कीं, स्त्रियांच्या ठिकाणींच अधिक मोहकपणा वास करितो; ह्यासाठीं स्त्रीरूप राहणें हेंच मला प्रिय वाटतें. देवाधिदेवा, आतां माझे तुझ्यापाशीं आणखी कांहीं मागणें नाही, ह्यास्तव तूं आतां गेलास तरी चालेल! ' राजा, नंतर तो भगवान् इंद्र बरें आहे, असेंच घडो ' असें ह्मणून त्या तपास्विनीचा निरोप घेऊन स्वर्गास चालता झाला. असो; हे महाराजा, स्त्रियांच्या ठिकाणीं ह्याप्रमाणें अधिक प्रीति वास करिते.

अध्याय तेरावा.

—:०:—

ऐहिक व पारलौकिक हित साधण्या-
करितां मनुष्यांचीं कर्तव्ये.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह, ऐहिक शिष्टव्यवहार उत्तम रीतीनें पार पडून शिवाय पारलौकिक हितही साधावें अशी ज्या मनुष्याची इच्छा असेल, त्यानें काय काय करावें तें सांगा. अशा नरानें ऐहिक व्यवहार कसा करावा आणि आपलें शील वगैरे कसें ठेवावें ह्याजबद्दल निरूपण करा.

भीष्म सांगतात:—युधिष्ठिरा, देहानें घडणारीं तीन कर्मे, वाणीनें घडणारीं चार कर्मे आणि मनानें घडणारीं तीन कर्मे अशा ह्या दहा कर्मांचा त्याग करावा. देहाचीं तीन कर्मे ह्मणजे दुसऱ्याची हिंसा करणें, चोरी करणें व परस्त्रीगमन करणें हीं होत. हीं तीन कायिक कर्मे मनुष्यानें सर्वथैव वर्जवीं. आतां, अयोग्य भाषण करणें, कठोर शब्द उच्चारणें, कुटाळकी करणें आणि खोटे बोलणें हीं चार वाणीचीं कर्मे होत. ह्या चार वाचिक कर्मांपासून वाणी अगदीं आलिप्त ठेवावी. फार काय, हीं कर्मे करण्याचा विचारही मनांत आणूं नये. आतां मनाचीं जीं तीन कर्मे राहिलीं तीं—दुसऱ्याच्या धनाविषयीं अपहार-बुद्धि धारण करणें, दुसऱ्याविषयीं अनिष्ट चिंतणें, आणि वेदवचनावर भरवसा न ठेवणें हीं होत. ह्यास्तव ह्या सर्व मानसिक कर्मांचा त्याग करावा. मनानें जीं तीन कर्मे मुख्यतः करावीं तीं हीं कीं, त्यानें परस्वाचें चिंतन करूं नये, सर्व प्राण्यांविषयीं दयालुता बाळगावी, आणि आपण जीं कर्मे करितों त्यांच्या योगें घडणाऱ्या पाप-पुण्याप्रमाणें पुढें फळ मिळतें अशी दृढ श्रद्धा ठेवावी. तस्मात्, राजा धर्मा, मनुष्यानें ऐहिक

व परलौकिक हित जोडण्याकरितां देहांतें, वाणीनें किंवा मनानें अशुभ कर्म ह्मणून करूं नये. जो मनुष्य शुभाशुभ कर्मांचें आचरण करितो, त्यास तदनुरूप शुभाशुभ फळें भोगावीं लागतात.

अध्याय चौदावा.

—

महादेवमाहात्म्यकथन.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामहा, ह्या लोकीं जगत्पति जो शंकर त्याचीं नांवें आपण ऐकिली आहेत; ह्यास्तव सर्वव्यापक असा जो तो सच्चिदानंद प्रभु त्याचीं नांवें मला कथन करा. गांधेया, वेवाधिदेव जो शंकर त्याच्या ठिकाणीं महान् भाग्य वसत असून त्याचें स्वरूप इतकें विशाल आहे कीं, सर्व विश्वाचें तो अधिष्ठान होय. सुर व असुर यांचा अधिपति तोच असून त्याच्यापासूनच ह्या सर्व विश्वाची उत्पत्ति होते व त्याच्या ठिकाणीं ह्या सर्वांचें पर्यवसान आहे. तेव्हां अशा त्या जगन्नायकाचीं नांवें मला सांगा.

भीष्म ह्मणाले:—राजा धर्मा, बुद्धिमान् जो महादेव त्याचे गुण वर्णन करण्यास मी असमर्थ आहे; कारण, तो सर्वव्यापक असूनही महादेवाची अराधना करून त्यास कोठेंही दृश्य नाही. युधिष्ठिरा, ब्रह्मा, विष्णु व प्रसन्न केले आणि त्यामुळे त्यास सर्व जगत् इंद्र ह्यांना निर्माण करणारा व त्यावर अधि-कार चालविणारा तो भगवान् महेशच होय. अर्थात् सर्व लोकांत तो अतिशयित प्रिय होऊन ब्रह्मदेवापासून तो पिशाचापर्यंत सर्व देवता त्याचीच उपासना करितात. प्रकृति व पुरुष वर्षपर्यंत तपश्चर्या केली आणि स्थावरजंगम ह्यांहून तो श्रेष्ठ आहे. सम्यक् स्वरूप जाणणारे महान् महान् योगी त्याचेंच चिंतन करितात. शाश्वत ठिकणारे जें परब्रह्म तें तोच होय; महात्म्या महेश्वराला मोठ्या भक्तीनें संतुष्ट आणि त्याच्या अनिर्वचनीय स्वरूपांमुळे त्यास करून प्रसन्न केले आहे. त्या महात्म्या जग-असत् (अभावरूप) व त्याच्या अक्षय्य स्व-रूपांमुळे सत् (भावरूप) ह्मणतां येतें. ह्या अच्युत हरीनें पुत्रासाठीं तपश्चर्या करीत युधिष्ठिरा, त्या भगवंतानें आपल्या तेजा-असतां प्रत्यक्ष अवलोकिलें आहे. ह्यासाठीं, हे

नें प्रकृति व पुरुष ह्यांचा क्षोभ करून प्रथम ब्रह्मा ह्मणजे महत्तत्त्व हें उत्पन्न केले; आणि मग त्या महत्तत्त्वापासून—सूर्यादिकांचा अधिपति चतुर्मुख ब्रह्मदेव हा प्रकट झाला व नंतर त्या ब्रह्मदेवापासून सर्व सृष्टि उद्भव-ल्यामुळे त्या ब्रह्मदेवाला प्रजापति ही संज्ञा मिळाली. राजा धर्मा, असा जो देवाधिदेव महाबुद्धिमान् महादेव त्याचे गुण वर्णन करण्यास कोणता मनुष्य समर्थ होईल बरें ? राजा, मनुष्य झटला ह्मणजे तो गर्भ, जन्म, जरा व मृत्यु ह्यांनीं युक्त असा क्षुद्र प्राणी होय; तेव्हां परमेश जो सदाशिव त्याचें यथार्थ ज्ञान माझ्यासारख्याला कसें असेल बरें ? बाळा धर्मा, हें ज्ञान शंख, चक्र व गदा हीं धारण करणारा जो भगवान् नारायण, त्याव्यति-रिक्त अन्याच्या ठिकाणीं असणें अशक्य आहे. युधिष्ठिरा, महान् महान् वीरांना अजिंक्य असा हा एक गुणशाली व विश्वव्यापक श्रीकृष्ण मात्र त्या महेशाचे गुण जाणत आहे. हास दिव्य दृष्टि असल्यामुळे हा आपल्या योगसामर्थ्यानें

भारता, त्या देवाधिदेव शंकराचीं सर्व नांवे सांगण्यास समर्थ असा हा श्रीकृष्णाहून दुसरा कोणीही मला दिसत नाही. राजा धर्मा, हा महाबाहु श्रीकृष्णच त्या भगवान् शंकराचे गुण वर्णन करण्यास आणि त्याचें शाश्वत व दिव्य तेज संपूर्णपणें सांगण्यास समर्थ आहे.

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, ह्याप्रमाणें महाभाग्यशाली भीष्मानें त्या समर्थी प्रथम शंकराचें माहात्म्य वर्णन केलें आणि मग श्रीकृष्णाचा अधिकार निरूपण करून त्या वसुदेवपुत्रास ह्मटलें.

भीष्म ह्मणाले:—हे सुरासुरगुरो भगवन् विष्णो, तुझ्याप्रमाणेंच तो शिवही विश्वरूपच आहे. ह्यासाठी, हा युधिष्ठिर मला जें विचारीत आहे, मी पूर्वी सांबाच्या प्राप्तीसाठी घोर तपश्चर्या तें तूं विशद करून सांग. श्रीकृष्णा, देवाधिदेव जो शंकर त्याचीं सहस्र नांवे ब्रह्मदेवापासून उत्पन्न झालेल्या तंडि ऋषीनें ब्रह्मलोकीं ब्रह्मदेवाच्या समक्ष पूर्वी निवेदन केली. तीं वध केल्यानंतर पदे बारा वर्षांनी जांववतीं हे द्वैपायनप्रभृति महातपस्वी ऋषि-जन तुझ्यापासून श्रवण करोत. हे सर्वजण उत्तम व्रतवैकल्यें करणारे असून ह्या सर्वांनी उत्तम प्रकारें इंद्रियदमन केलें आहे. तस्मात् त्या शाश्वत, आनंदमय, कर्तृस्वरूप, कर्मफलद्वारा संरक्षक, जगदुत्पादक, गार्हपत्यादि अग्निरूप, मुंडमालाधारक व कपर्दग्राही अशा विश्वव्यापक भगवंताचें महान् यश निरूपण करून सांग.

वासुदेव ह्मणाला:—भगवान् महेशाच्या कर्माचें यथार्थ ज्ञान होणें अशक्य होय. पहा—ब्रह्मदेवप्रभृति सृष्टिकर्ते, इंद्रप्रमुख देव, सूक्ष्म वृष्टीनें अवलोकन करणारे आदित्य व महान् महान् ऋषि ह्यांना सुद्धां जर त्याच्या निवास-स्थानाचें ज्ञान होत नाही, तर केवळ मानवाला त्याचें यथार्थ स्वरूप कसें कळेल बरें! तो जसे हे भगवान् महेश सत्पुरुषाचा आश्रय होय. तो करून दिलेस, तसाच मलाही एक महापराक्रमी व्रतादिकांचें ध्यायोग्य फल उपासकास अर्पण पुत्र प्राप्त करून दे.

असुरांचा तो महान् संहारक आहे. त्या भगवंताचे समग्र गुण मी तुझांस सांगूं शकेन असें मला वाटत नाही; तथापि त्याचे कित्येक गुण मी तुझांस सांगितों.

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, ह्याप्रमाणें भगवान् श्रीकृष्णानें भाषण केलें; आणि मग उदकोपस्पर्श करून शुचिर्भूत झाल्यावर त्या माहात्म्या बुद्धिमान शंकराचे गुण वर्णन करण्यास प्रारंभ केला.

वासुदेव ह्मणाला:—ब्राह्मणश्रेष्ठहो, भीष्मा, त्याप्रमाणेंच प्रिय युधिष्ठिरा, आतां मी तुझाला भगवान् शंकराचीं नांवे सांगितों तीं एका. भगवान् शंकराचें दर्शन घडणें मोठें दृढ आहे; तथापि केली असतां मला तें योगसामर्थ्यानें जसें घडलें तसें मी तुझांस सांगितों. युधिष्ठिरा, पूर्वी रुक्मिणीचा पुत्र बुद्धिमान् प्रद्युम्न ह्यानें शंकरासुराचा वध केल्यानंतर पदे बारा वर्षांनी जांववतीं प्रद्युम्न, चारुदेण्ण इत्यादि रुक्मिणीच्या पुत्रांना अवलोकन करून पुत्रप्राप्तीच्या इच्छेनें मजजवळ येऊन गोष्ट काढिली की, हे अच्युता, शूर, महाबल, श्रेष्ठ, सुंदर, निष्पाप, व आत्मतुल्य असा पुत्र तूं मला लवकर प्राप्त करून दे. हे यदुकुलोद्धारका, तुला दुर्लभ असें येथें कांहीं एक नाही. तिन्ही लोकांतली कोणतीही गोष्ट तुला सुलभ व सुकर आहे. तूं मनांत आणिल्यास दुसरे ब्रह्मांडही निर्माण करशील! तूं बारा वर्षे तपश्चर्या करून देह क्षीण केलास आणि पशुपतीची आराधना करून पशुपतीची आराधना करून रुक्मिणीच्या ठिकाणीं चारुदेण्ण, सुचारु, चारु-वेश, यशोधर, चारुश्रव, चारुयश, प्रद्युम्न व शंभु हे पुत्र उत्पन्न केलेस. हे मधुसूदना, तूं महापराक्रमी पुत्र रुक्मिणीला प्राप्त करून दिलेस, तसाच मलाही एक महापराक्रमी पुत्र प्राप्त करून दे.

वतीनें माझी प्रार्थना केली तेव्हां मी त्या सुंदरीला ह्मटलें कीं, 'राज्ञी, मी तुझ्या वचनाप्रमाणें करण्यास सिद्ध आहे, तर आतां मी येथून गमन करितों, त्यास तुझें अनुमोदन असावें.' नंतर ती मला ह्मणाली, 'तू गमन करावेंस. तुझे मनोरथ पूर्ण होऊन तुझें कल्याण घडो ! ब्रह्मा, शिव, काश्यप, नद्या, मनावर सत्ता चालविणाऱ्या देवता, क्षेत्रें, ओषधी, यज्ञहविर्भाग पांचविणारे छंद (वेद-मंत्र), ऋषिगण, अध्वर, समुद्र, यज्ञीय दक्षिणा, स्तोम (साममंत्रांची पूर्ति करणारे वर्ण), नक्षत्रें, ग्रह, पितर, देवस्त्रिया, देवकन्या, देवमाता, मन्वंतरं, गाई, चंद्रमा, सूर्य, अग्नि, सावित्री, ब्रह्मविद्या, ऋतु, संवत्सर, क्षण, लव, महूर्त निमेष व युगपरंपरा हीं सर्व तू कोण्ढी असलास तरी तुझें रक्षण करोत व तुला सुख देवोत ! देवा, तुला तूझा मार्ग शुभकारक होवो आणि तुझ्या हातून काणतीही गोष्ट उणी न पडून तुझे मनोरथ सफल होवोत.' ह्याप्रमाणें त्या जांबवतीनें माझें स्वस्त्ययन केल्यावर मी तिचा निरोप घेतला : आणि नंतर मी आपल्या नरश्रेष्ठ पित्याची, मातेची, राजाची व आहुकाची आज्ञा मिळविण्यासाठीं त्यांजकडे जाऊन, जांबवतीनें अत्यंत काकळुतीनें जें कांहीं मला सांगितलें होतें तें सर्व त्यांस निवेदन केलें. नंतर मी त्यांची अनुज्ञा घेऊन मोठ्या दुःखानें तेथून निवालां व महाबल राम व गद त्यांजकडे गेलों. तेव्हां त्यांनीं मोठ्या प्रेमानें मला ह्मटलें, 'कृष्णा, तूशी तपश्चर्या उत्तम प्रकारें सिद्धीस जावो व तुला निर्विघ्नपणें यश मिळो !' ह्याप्रमाणें गुरुजनांची अनुज्ञा व आशीर्वाद प्राप्त झाल्यावर मग मी गरुडाचें स्मरण केलें, तेव्हां तात्काळ तो धुंद हत्ती इतस्ततः फिरत असल्यामुळें मोठी त्या स्थळीं प्राप्ति झाला; व त्यानें मला हिमवान् बहार दिसत होती; बहुविध ज्ञातींचे पक्षी

पर्वतावर नेऊन सोडल्यावर मी त्यास पुनः स्वस्थानीं जाण्यास निरोप दिला.

त्या गिरिराज हिमवान् पर्वतावर माझ्या दृष्टीस जें कांहीं पडलें त्याचें वर्णन काय करावें ? त्या ठिकाणचा तो देखावा अगदीं अद्भुत होता. तेथें व्याघ्रपादाचा पुत्र जो उपमन्यु त्याचा आश्रम होता. त्या महात्म्या श्रेष्ठ तपोधनाचा तो अतिशय दिव्य, अद्भुत व उत्तम असा आश्रम पाहून देव व गंधर्व हेही त्याची प्रशंसा करीत. त्यामध्ये सर्वत्र मूर्तिमंत ब्राह्मतेज झळाळत होतें ! तेथें धवक, कुम, कदंब, नारिकेल, कुरवक, केतक, जंबू, पाटल, वट, वरुणक, वत्सनाभ, बिल्व, सरल, कपित्थ, प्रियाल, साल, ताल, बदरी, कुंद, पुत्राग, अशोक, आम्र, अतिमुक्तक, मधूक, कोविदार, चंपक, पनस इत्यादि वृक्ष व लता असून दुसरे पुष्कळ प्रकारचे रानटी वृक्ष व वेली हीं फलपुष्पांनीं अगदीं भरलेलीं होती. त्याप्रमाणेंच त्या स्थळीं नानाविध फुललेल्या वनस्पति व वेली इतस्ततः पसरलेल्या असून केळींचीं बनेंही पुष्कळ असल्यामुळें विलक्षण शोभा दिसत होती. त्या सुफलित वृक्षादिकांवर बहुविध पक्षी बसलेले असून आपला उदरनिर्वाह करीत होते, आणि लतावृक्षांनीं अलंकृत झालेल्या त्या उपमन्यूच्या आश्रमांत ठिकठिकाणीं भस्माचे ढोंग पडले होते, त्यामुळेही मोठी विचित्र शोभा दिसत होती. ह्याशिवाय तेथें रुरु, वानर, व्याघ्र, सिंह, हत्ती वगैरही पुष्कळ होते; हरणें व मोरें देखील ब्रह्म होती; आणि सर्प व मांजरे ह्यांची सुद्धां समृद्धि होती. तसेंच तेथें दुसऱ्या अनेक श्वापांचे कळप असून अस्वलें व रेडे ह्यांचीही गर्दी होती. त्या आश्रमाचें वर्णन काय करावें ? तेथें नुकतेच माजास आलेले गरुडाचें स्मरण केलें, तेव्हां तात्काळ तो धुंद हत्ती इतस्ततः फिरत असल्यामुळें मोठी त्या स्थळीं प्राप्ति झाला; व त्यानें मला हिमवान् बहार दिसत होती; बहुविध ज्ञातींचे पक्षी

मोठ्या उत्साहानें व आनंदानें शब्द करीत होते; आणि श्यामसुंदर अशा मेघकांतीनें शोभणाऱ्या अनेक विचित्र वृक्षांच्या राजी त्या ठिकाणीं प्रफुल्लित झाल्यामुळे तो सर्वच देखावा मोठा हृदयंगम भासत होता !

तेथें जो वारा अभिमुख वहात होता, त्याचें श्रेष्ठत्व काय वर्णविं ? त्या वाऱ्याबरोबर नाना-विध पुष्पांतील पराग वहात येत असून हत्तींच्या गंडस्थळांतून सवणारा जो मद-त्याच्या येणें उद्दाम सुगंध सुटला होता; आणि त्यांत अप्सरांच्या तानांची, पर्वतांतून जे जलप्रवाह वहात होते त्यांच्या नादाची, पक्ष्यांच्या मनोहर कूजिताची, कुंजरांच्या गर्जनेची, किन्नरांच्या सुंदर गायनाची आणि सामगायकांच्या मंगल-कारक स्वरांची भर पडली होती ! उपमन्यूच्या त्या आश्रमाची दुसऱ्या कोणास मनामध्ये कल्प-नाही करितां येणार नाही. अशा त्या अचिंत्य आश्रमामध्ये पुष्कळ सरोवरे होती. तशींच तेथें मोठमोठी अभ्रिगृहे असून त्यांजवर प्रफुल्लित लतांची छाया होती. त्याप्रमाणेंच त्या आश्रमाच्या सन्निध जाह्नवीचें पुण्यकारक व पावन असें उदक वहात असल्यामुळे तें स्थळ मोठें रमणीय बनलें होतें आणि त्या आश्रमापा-सून प्राप्त होणारा सुखोपभोग प्रत्यक्ष ती जह्नु-कन्या त्या ठिकाणीं सदादीत घेत असे. त्या आश्रमांत महान् महान् धर्मनिष्ठ पुरुष रहात असून त्या महात्म्यांच्या ठायीं केवळ अग्नी-सारखें दिव्य तेज होतें. त्यांपैकीं कित्येक नेहमीं वायुभक्षण करून राहिले होते; कित्येक उदकावर आपला निर्वाह करीत; कित्येक सदादीत जपजाप्यांत निमग्न होते; कित्येक दयादाक्षिण्यादि गुणांनीं आपलें चित्त शुद्ध करण्यांत व्यग्र होते; कित्येक योगाभ्यासानें भगवच्चिंतन करीत होते; कित्येक केवळ धूम्रपाशन करून राहिले होते; कि-

त्येक उष्णतेचें सेवन करीत होते; व कित्येक दुधावर चरितार्थ चालवीत होते ! धर्मा, ह्याप्रमाणें त्या आश्रमांत महान् महान् ब्राह्मण सर्वत्र नानाविध प्रकारांनीं आपआपले व्यवसाय करण्यांत निमग्न झाले होते ! त्या आश्रमांत कित्येकजण हस्तादिकांचा व्यापार वगैरे न करतां केवळ गाईसारखें खावयाचें व प्यावयाचें असा निश्चय करून दागत; कित्येकजण दगडावर दाणे कुटून त्यावर उपजीविका करीत; कित्येक-जण दांतांनीं दाणे चारून त्यांवरच भागवीत; कित्येकजण चंद्रकिरण प्राप्तून देहयात्रा चालवीत; कित्येकजण उदकाचा फेंसच खात; आणि कित्येकजण हरणांसारखे यदृच्छेन जें मिळेल त्यावर उपजीवन करीत ! धर्मा, त्या स्थळीं कित्येक पुरुष पिंपळाचीं फळे खाऊन रहात; कित्येक पाण्यांतच पडून असत; कित्येक चिंध्या पांघरीत; कित्येक कातडीं पांघ-रून कालक्षेप करीत; कित्येक वल्कलें नेसन; आणि अशा प्रकारें महान् कष्ट सोसून ते तपस्वी जन आपआपलीं व्रतानुष्ठानें पार पाडीत ! असो; ह्याप्रमाणें बहुत तापस जन अवलोकन केल्यानंतर मग मीं त्या आश्रमांत प्रवेश केला. धर्मा, त्या आश्रमाची महती केवढी ह्मणून सांगूं ? महान् महान् देवतांचे समुदाय, शिवादिक देव व इतर पुण्यकर्म करणारे जन त्या आश्र-माला अतिशय मान देत असत. ज्याप्रमाणें अंतरिक्षांत चंद्रमंडल शोभतें, त्याप्रमाणें तो उपमन्यूचा आश्रम हिमालय पर्वतावर सदासर्व-काळ शोभत होता. त्या स्थळीं मोठमोठे महात्मे तपस्वी सन्निध असल्यामुळे त्यांच्या दिव्य तपः-प्रभावाच्या योगानें इतकी समता उत्पन्न झाली होती कीं, तेथें सर्प व नकुल आणि हरिणें व वाघ अगदीं मित्रभावानें व गोडीगुलाबीनें क्रीडा करीत असत. असो; अशा त्या सर्व प्राण्यांना प्रियकर, आणि वेद व वेदांगें ह्यांत प्रवीण

असलेल्या श्रेष्ठ ब्राह्मणांनीं व त्याप्रमाणेंच नाना- व नाशक असा तो भगवान् लोकनायक प्रभु-विध व्रतवैकल्यें करून प्रसिद्ध झालेल्या महान् ज्याच्या दर्शनाची तुला इच्छा आहे, तो ह्या महान् ऋषींनीं आश्रय केलेल्या दिव्य आश्र-स्थळीं पार्वतीसहवर्तमान वास करितो. कृष्णा, मांत मीं प्रवेश करितांच चिंध्या पांघरलेल्या व मेरुपर्वताला हालवून सोडणारा जो हिरण्य-जया धारण केलेल्या समर्थ उपमन्यूला मीं कशिपु दानव त्यानें शंकराला प्रसन्न करून वेऊ-अवलोकन केलें. त्या समर्थी त्याची ती कांति नच सर्व देवांचें ऐश्वर्य संपादून त्याचा दश-पाहून जणू काय तो आपल्या तपःसामर्थ्यानें लक्ष वर्षपर्यंत उपभोग घेतला. कृष्णा, मंदार व तेजानें अग्निच प्रज्वलित झाला आहे असें नामक जो प्रख्यात दानव तो त्याचाच श्रेष्ठ मला भासलें. त्या समर्थी त्या तरुण व शांत पुत्र. महादेवाच्या वरानें तो दहा लक्ष वर्षे-अशा विप्रवर्याच्या मागें पुष्कळ शिष्य होते. पर्यंत इंद्राशीं झगडला. बा केशवा, विष्णूचें तें नंतर मीं त्या ऋषिश्रेष्ठास साष्टांग प्रणिपात घोर चक्र व इंद्राचें तें भयंकर वज्र त्या मंदार केला; तेव्हां तो उपमन्यू मला ह्मणाला, 'हे नामक दैत्याच्या शरीरावरच व्यर्थ झालें! पुंडरीकाक्षा, मी तुझें स्वागत करितां; आज अनघा कृष्णा, तूं जें चक्र धारण केलें आहेस, आमच्या तपश्चर्येचें सार्थक्य झालें! कारण, तेही त्या भगवान् महादेवानेंच उदकांत राह-ज्या तुझी म्यां पूजा करावी तो तूं आज माझ्या णाऱ्या व बलानें गर्विष्ठ झालेल्या दैत्याला मारून पूजेला प्रवृत्त झालास आणि ज्याला पहाण्या-तुला अर्पण केलें. कृष्णा, तुझें जें सुदर्शन चक्र ची मीं इच्छा करावी तो तूं आज माझ्या तें मुळीं भगवान् शंकरानेंच त्या उदकासाठी भेटीला आलास!' धर्मा, नंतर मी त्या उपमन्यू-दैत्याच्या वधासाठी उत्पन्न केलें. त्याच्या अंगीं पुढें हात जोडून उभा राहिलों आणि त्यास प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें उग्र तेज असल्यामुळें त्या-आश्रमवासी मृग, पक्षी, त्याप्रमाणेंच अग्नि, कडे शंकराशिवाय अन्याच्यानें पाहवत सुद्धां धर्मानुष्ठान व शिष्यवर्ग ह्यांजबद्दल कुशलप्रश्न नसे. ह्याप्रमाणें तें इतरांस दुर्दृश्य असतांही विचारिले. मग भगवान् उपमन्यूनें मनोहर व भगवान् शंकरास सुदृश्यच होतें. ह्यास्तव त्यानें मधुर वाणीनें मला ह्मटलें, 'कृष्णा, तुला त्वत्तुल्य त्यास सुदर्शन असेंच ह्मटलें व त्यामुळें तेव्हां-पुत्र प्राप्त होईल ह्यांत संदेह नाही. पण मी पासून लोकांत त्यास 'सुदर्शन' असें नांव पडलें. तुला त्यास हाच उपाय सांगतों कीं, तूं उत्तम वा कृष्णा, तो मंदार दैत्य ह्मणजे जणू काय तपश्चर्या करून भगवान् महादेवाला प्रसन्न कर. सर्वास पीडा करणारा पापग्रहच होता; ह्मणून अधोक्षजा, तो देवाधिदेव येथे पत्नीसुद्धां त्यास दैत्य ह्मणण्याऐवजीं ग्रह असेंही ह्मणत. आनंदानें रहात आहे. जनार्दना, पूर्वी येथे देवां-केशवा, त्या मंदार ग्रहाच्या शरीरावर असें तें च्या व ऋषींच्या समुदायांनीं तपश्चर्या, ब्रह्म-लोकांतर दिव्य सुदर्शन चक्रही व्यर्थ झालें. चर्य, सत्य, मनोजय इत्यादि साधनांच्य' कारण, त्या बलशाली व बुद्धिवान् दैत्याला योग त्या देवाधिदेवाला संतोषविलें व आपले भगवान् शंकरापासून असा वरच मिळाला उत्तम मनोरथ परिपूर्ण करून घेतले. कृष्णा, होता कीं, तुझ्या दहावर कोणतीही शस्त्रे—तो भगवान् शंकर तेज व तप ह्यांचा केवळ फार काय, शतावधि वज्र किंवा सुदर्शन चक्रे-निधिच होय. हे शत्रुसंहारका, शुभाशुभ विकार ही कुंठित होतील! असो; शंकराच्या वरानें किंवा गुण ह्यांनीं युक्त अशा वस्तूंचा उत्पादक अत्यंत बलवान् झालेल्या त्या मंदार ग्रहानें

देवांना अगदी नको नको करून सोडिले आणि शिववराने बलिष्ठ झालेल्या महान् लोकोत्तर कीर्ति पावला. कृष्णा, पूर्वी इंद्राने महान् असुरांचा व देवांचा घोर संग्राम झाला. वालखिल्यांचा अपमान केला तेव्हां ते फार केशवा, विद्युत्प्रभ दैत्याने शंकराची आराधना संतापले आणि त्यांनी तपश्चर्या करून शंकराला करून त्यास संतुष्ट केले. तेव्हां शंकराने त्यास संतोषविले असतां शंकर त्यास प्रसन्न होऊन त्रैलोक्याचे आधिपत्य दिले आणि तो एक ह्यणाला, 'वाल्खिल्यहो, तुमच्या तपश्चर्येने एक लक्ष वर्षेपर्यंत तिन्ही लोकांचा राजा झाला. पक्षी उत्पन्न होईल व तो इंद्रापासून अमृतहरण कृष्णा, शिवाय महादेवाने त्यास ह्मटले कीं, 'करील.' कृष्णा, पूर्वी महादेव कोपल्यामुळे उदकच 'बा असुरा, तूं माझा अनुचर होशील आणि नाहीसिं झालें असतां देवांनीं सप्तकपाल तुला दहा कोटी पुत्र होतील.' आणि मग असे नांवाचा यज्ञ करून महादेवास आराधिलें. तेव्हां ह्यणून त्याने त्यास कुशद्वीपाचे राज्यही नवीन उदक निर्माण झालें आणि मग पृथ्वी-दिले. त्याप्रमाणेंच, कृष्णा, शतमुख नांवाचा वर शंकराच्या प्रसादानें जलसमृद्धि झाली. एक महान् असुर ब्रह्मदेवानें उत्पन्न केला कृष्णा, ब्रह्मर्चितन करणारी अग्नि ऋषीची होता. त्याने पूर्ण शंभर वर्षेपर्यंत भार्या देखील भर्त्याला सोडून चालती झाली आपल्या मांसांने अग्नीचे हवन केले आणि 'आतां मी त्या मुनीच्या अधीन फिरून तेव्हां भगवान् शंकर संतुष्ट होऊन त्यास कधीही राहणार नाहीं, असे उद्गार काढून भग-ह्यणाला कीं, 'मी तुझ्याकरितां काय करूं वरें?' वान् महादेवाला शरण गेली व अग्नि ऋषीच्या त्या समर्थी शतमुखानें उत्तर दिलें कीं, 'माझ्या भयानें तिनें तीनशें वर्षेपर्यंत कांहीएक ठिकाणीं चंद्र, सूर्य, पर्जन्य, पृथ्वी वगैरे उत्पन्न न खातां दिवस काढिले. केशवा, त्या वेळीं करण्याचें अद्भुत योगसामर्थ्य उत्पन्न व्हांवें; ती शंकराच्या प्रसन्नतेसाठीं मुसळावरच शयन आणि कधीही भग्न होणार नाहीं असे ब्राह्मबल करीत असे. तेव्हां भगवान् महादेव हसून तूं मला द्यावेंस.' कृष्णा, नंतर भगवान् शंकरानें तिला ह्यणाला कीं, 'ह अग्निभार्ये, तुला तुझ्या 'वरें आहे, तथास्तु!' असें ह्मटलें आणि मग भर्त्यावांचून रुद्रप्रसादानेंच पुत्र होईल आणि त्या शतमुखाचे मनोरथ सिद्धीस गेले. केशवा, खर्चीत तो तुझ्याच नांवावरून (आनसूय ह्या पूर्वी स्वयंभू ब्रह्मदेवानें पुत्रप्राप्तीसाठीं यज्ञ केला. नांवांनेच) उत्तम प्रसिद्धीस येईल. मधुसूदना, त्या समर्थी त्यानें तीनशें वर्षेपर्यंत योगसाधनानें त्याप्रमाणेंच भक्तांना सुख देणाऱ्या भगवान् आपल्याला हिरण्यगर्भाच्या ठिकाणीं स्थापिलें महादेवाला विकर्णानें आराधिलें आणि त्याची आणि मोठें घोर ध्यान चालविलें, तेव्हां महा-प्रसन्नता जोडून आपले मनोरथ सिद्धीस नेले. देवानें प्रसन्न होऊन त्यात यज्ञानुरूप असे तसाच शाकल्याने चित्त शुद्ध करून नऊशें सहस्र पुत्र अर्पण केले. कृष्णा, देव ज्याची वर्षेपर्यंत मनोयज्ञ केला व शंकरास आराधिलें, महती गातात त्या योगेश्वर याज्ञवल्क्याची तुला तेव्हां त्या भगवान् देवाधिदेवानें प्रसन्न होऊन माहिती आहे, ह्याविषयी संशय नकोच. त्या म्हटलें कीं, 'बाळा शाकल्या, तूं मोठा ग्रंथकार परमधार्मिक प्रख्यात ऋषीने महादेवाची आरा-होशील आणि तुझी कीर्ति त्रैलोक्यांत अजरा-धना करून अवर्णनीय यश मिळविलें. पराशर मर राहील. त्याप्रमाणेंच, तुझे कुल अक्षय्य ऋषीचा पुत्र वेदव्यास हा योगाचा केवळ राहून त्यांत महर्षि जन्मतील व त्यांच्या

योगें तुझ्या कुलाचा लौकिक वाढेल. अवलोकन करून आपल्या आश्रमीं गेल्यावर तसाच, बा शाकल्या, तुला पुत्र होईल. मातेस झटलें कीं, 'आई, मला दूधभात जेवावयास तो सर्व ब्राह्मणांत श्रेष्ठत्व मिळवील व तुझ्या दे' आणि माझ्या अजाणपणामुळें अखेरीस मीं तो ग्रंथाचीं सूत्रें करील.' केशवा, कृतयुगांत सावर्णि हडच धरिला. तेव्हां घरीं दूध नसल्यामुळें माझ्या नांवाचा एक महान् ऋषि होता. त्यानें ह्या स्थळीं मातेस मोठें दुःख झालें आणि पाण्यांत पीठ सहा हजार वर्षपर्यंत तपश्चर्या केली. तेव्हां कालवून तिनें तें आह्वाला दूध हणून पिण्या-प्रत्यक्ष भगवान् शंकर हा त्यास ह्मणाला कीं, साठीं दिलें. कृष्णा, पूर्वीं एका प्रसंगीं माझ्या 'बा अनघा सावर्णे, तूं जगांत अजरामर राहून पित्यानें मला यज्ञासाठीं एका श्रीमान् आमाच्या ग्रंथकर्ता होशील.' जनार्दना, पूर्वीं वाराणसी-घरीं नेलें होतें तेथें मीं दूध प्राशन केलें होतें. मध्यें इंद्रानें दिगंबरवृत्तीनें राहणाऱ्या व त्या आश्रमांत कामधेनूची नंदिनी सवो-भस्मावगुंठन करणाऱ्या भगवान् शंकराची दीत दुभती आहे. मीं त्या नंदिनीचें तें अमृ-मोक्ष्या भक्तीनें आराधना केली आणि त्या तोपम दुग्ध प्राशिल्यामुळें दुधाचे गुण मला योगें सर्व देवांचें राज्य संपादिलें. त्याप्रमाणेंच, माहीत होतें. ह्यास्तव, माझ्या मातेनें जें दूध कृष्णा, नारदानें पूर्वीं अनन्यभावानें भवारा-मला दिलें तें कशा प्रकारें सिद्ध केलें होतें तें धना केली असतां त्या देवाधिदेव महादेवानें माझ्या ध्यानांत आलें आणि तें कालविलेलें पीठ झटलें कीं, 'बा नारदा, तपानें व तेजानें तुझी आहे असें ओळखून मला फार वाईट बरोबरी कोणासही करितां येणार नाहीं आणि वाटलें. केशवा, आपली गृहस्थिति काय आहे, तूं तंत्रीवादन करून व गीत गाऊन नेहमीं हें माझ्या बालस्वभावामुळें मला कळलें माझ्याजवळ असशील.' आतां, विभो माधवा, नाहीं आणि मीं आपल्या आईला झटलें खुद्द मीं महादेवाला कसें अवलोकन केलें तें कीं, 'माते, तूं मला दिलास, तो खचीत दूध-एक; आणि त्याप्रमाणेंच, ज्या हेतूनें मीं इंद्रिय-भात नव्हे.' तेव्हां माझ्या आईला मोठें दुःख निग्रह करून त्या महातेजस्वी देवतेचें चित्त झालें; व शोकाकुल होतासाती पुत्रवात्सल्यानें आपल्याकडे लावून धेतलें व तसंच त्या देवाधि-मला पोटाशीं धरून तिनें कुरवाळलें व माझ्या देवापासून मला पूर्वीं काय प्राप्त झालें तेंही मस्तकाचें अवघ्राण करून ती ह्मणाली, "बाळा, सविस्तर श्रवण कर. कृष्णा, तें सर्व वृत्त ज्यांनीं आपलीं अंतःकरणें शुद्ध करून ब्रह्म-आज मी तुला सांगतां; तं आतां सावधान चिंतनांत निमग्न केलीं आहेत, जे सदासर्व-चित्तानें ऐक. बा केशवा, पूर्वीं कृतयुगामध्यें एक काळ वनांत राहून कंदमूलफलांवर आपला महाभाग्यवान् ऋषि होता. त्याचें नांव व्याघ्र-चरितार्थ चालवितात, व वालखिल्यांनीं आश्रय पाद असें असून तो वेद व वेदगं ह्यांत पारंगत केलेल्या दिव्य सरिचीरावर जे वास्तव्य करि-होता. कृष्णा, मी त्याचा पुत्र व धौम्य हा माझा तात, अशा मुनिजनांकडे दूधभात कोटून मिळेल धाकटा भाऊ. हे अनघा, एके समयीं मीं बरे ? बाळांनो, मुनिजनांची वृत्ति ह्मणजे धौम्यासह-ज्यांनीं आपलीं अंतःकरणें पवित्र केलीं त्यांनीं वनांत राहून गिरिकंदरीं वास कराव-होतीं अशा-मुनींच्या आश्रमास खेळण्यासाठीं याचा, त्यांनीं अरण्यामध्ये आश्रमांत राहून वायु गेलों असतां तेथें गाईचें दूध काढतांना मीं पाहिलें. व उदक ह्यांवर उपजीविका चालवावयाची, व तेव्हां, माधवा, मीं तें अमृतासारखें मधुर दूध वनांतील फळेंहेंच त्यांचें भोजन असून ते नगर-

वासीयांच्या आहारापासून अगदीं अलिप्त असा-
वयाचे; तेव्हां अशा मुनिजनांकडे दूधभात कोठून
असेल बरें ? बाळांनो, येथें ह्या अरण्यांत काम-
धेनुंची प्रजा (गाई) नसल्यामुळें दूध मिळण्याचा
संभव नाही. मुनींची दिनचर्या ह्मणजे नद्या,
गिरि, कंदर व नानाविध तीर्थ ह्यांच्या ठिकाणीं
त्यांनीं तपश्चर्या व जपजाप्य ह्यांत सतत काल
घालवावा आणि भगवंताचें चिंतन करून तेंच
अंतिम साध्य मानावें. ह्यास्तव, बाबांनो,
आपल्याला ह्या ठिकाणीं भगवान् शिव हीच
आपली मुख्य गति होय. तेव्हां विरूपाक्ष,
अन्यत्र व वर देणारा जो स्थाणु त्याची प्रसन्नता
जोडिल्याशिवाय क्षीरोदन किंवा वस्त्रपात्रादिक
दुसरे सुखोपभोगाचे पदार्थ कसे प्राप्त होतील
बरें ? ह्यासाठीं, बाळा, सदासर्वकाळ अनन्य-
भावानें त्या भगवान् शंकरास शरण जा आणि
त्याच्या कृपेनें तुझे मनोरथ परिपूर्ण होतील.
शत्रुहंत्या कृष्णा, मातेचें ह्याप्रमाणें भाषण श्रवण
करून मी लागलाच हात जोडून तिच्यापुढें नम्र
होऊन उभा राहिलों व तिला ह्मणालों, 'अत्रे,
तूं ज्याविषयीं मला सांगितलेंस तो हा महादेव
कोण बरें ? काय केलें असतां तो प्रसन्न होईल ?
तो कोठें राहतो ? कोणत्या उपायानें त्याचें
दर्शन घडेल ? त्याचा संतोष कशांनें होईल ?
त्याचें रूप कसे आहे ? तें मला ओळखितां
कसे यावें ? तो प्रसन्न झाला आहे हें कसे
जाणवें ? माते, हें सर्व तूं मला विशद करून सांग.'

कृष्णा, ह्याप्रमाणें मीं विचारिलें तेव्हां
पुत्रवात्सल्यानें माझ्या मातेचें चित्त एकदम
द्रवलें आणि ती माझ्या मस्तकाचें अवघ्राण
करून सद्गदित होतासाती अश्रु दाळूं लागली !
गोविंदा, त्या समयीं तिच्या नेत्रांतून इतके
अश्रुपूर वाहूं लागले कीं, त्यांनीं जणू काय
मला स्नानच झालें ! असो. नंतर तिनें मोठ्या
दीनवाणीनें असें भाषण केलें.

अंवा ह्मणालीः—बाळा उपमन्यो, ज्या पुरु-
षांनीं आत्मस्वरूपाचें ज्ञान करून घेतलें नाहीं,
त्यांना त्या देवाधिदेवाचें यथार्थ स्वरूप
कळावयाचें नाहीं, अथवा त्यांना त्या महादेवाचें
ध्यान करितां येणार नाहीं किंवा त्याची
यत्किंचित् ओळखही पटणार नाहीं. उपमन्यो,
त्या भगवंताचें अंतर्गामीं मनन करणें किंवा
त्याचें रूप चित्तांत सांडविणें अथवा त्यास
अवलोकन करण्याविषयीं श्रद्धेणें, हें सर्व
व्यर्थ होय. कारण, ज्ञानी लोक सांगतात
कीं, त्याचीं रूपे अनेक असून त्याचीं निवास-
स्थानेही विचित्र आहेत. शिवाय तो
प्रसन्न झाल्यावर लोकांवर जे अनुग्रह करितो
तेही नानाविध असतात. ह्याकरितां त्या महेशाचें
मंगलप्रद चरित्र यथार्थ जाणण्यास कोण समर्थ
होईल बरें ? बाळा, त्या देवाधिदेवानें पूर्वी जीं
रूपे धारण केलीं तीं इतकीं अगाध व अचिंत-
नीय आहेत कीं, त्यांचें अनुमान करणेंही
अशक्य होय. उपमन्यो, भगवान् शंकर हा स्वतंत्र
व खरा सत्ताधीश आहे. त्यास जें करावेंस वाटतें
तें तो खुशाल करून क्रीडा करित असतो. सर्व
प्राण्यांच्या हृदयामध्ये तो अधिष्ठित आहे. सर्व
ब्रह्मांड हें त्याचें रूप होय. आणि भगवान्
शंकराचें मंगलदायक व दिव्य यश वर्णन करणा-
ऱ्या मुनिजनांपासून मीं असें ऐकिलें आहे कीं,
भक्तावर प्रसाद करण्यासाठीं तो दर्शन देतो.
असो; बाळा, त्या देवेश्वर शंकराचें चरित्र
ब्राह्मणांवर अनुग्रह करण्याच्या बुद्धीनें देवांनीं
निरूपण केलें तें मीं त्या ब्राह्मणांपासून जसें
ऐकिलें आहे तसें तुला—तूं विचारित असल्या-
मुळें सांगतें.

अंवा पुढें सांगूं लागलीः—उपमन्यो, ब्रह्म-
देव, विष्णु, इंद्र, रुद्र, आदित्य, अश्विनीकुमार
व विश्वेदेव हीं सर्व भगवान् शंकराचीच रूपे होत.
देव, नर, नारी, प्रेत, पिशाचें, किरात, शबर,

जलचर, वनचर, कूर्म, मत्स्य, शंख, ती मनीषा तो देवाधीश पूर्णपणें जाणतो. ह्यासाठीं वसंतादिक ऋतु, यक्ष, राक्षस, सर्प, दैत्य, दानव, आपल्या कामनेच्या सिद्धीकरितां तूं त्या लोक- आणि त्याप्रमाणेंच आणखी विळांत राहणारे नायकाला शरण जा. उपमन्यो, तो जगदात्मा प्राणी, तसेच व्याघ्र, सिंह, मृग, तरस, अस्वलें, कधीं आनंदांत असतो, कधीं रागावतो, कधीं पक्षी, घुबडें, कोल्हे, हंस, काक, मयूर, कृक-दरडावितो, कधीं चक्र धारण करितो, कधीं लास (सरडे), सारस, बलाहक, गृध्र, चक्रवाक शूल उचलितो, कधीं गदा धेऊन धावतो, इत्यादि रूपें भगवान् महादेवाचीच जाणावी. कधीं मुसळ धरितो, व कधीं तरवार किंवा 'उपमन्यो, नानाप्रकारचीं निवासस्थानें तोच पट्टा परजतो. बाळा, तो भगवान् शंकरच शेष-उत्पन्न करितो आणि तोच पृथ्वीरूप होऊन रूपानें भूमीला उचलून धरितो. सर्प हेच त्या-आपल्यावर पर्वतांना आधार देतो. बाळा, धेनूचे काष्ठिबंध दोन मर्गांनीं वेगळीं होत. त्या हो हत्ती, अश्व, उष्ट्र, गर्दभ, बाकड, अंडज इत्यादि कुंडलें होत. सर्प हेच त्याचें यज्ञोपवीत, आणि अनेक दिव्य योनींचे देह शंकररूपच होत. उप-हस्तिचर्म हेंच त्याचें उत्तरीय जाणावें. बाळा, मन्यो, दंडी (संन्यासी), छत्री (राजेलोक), त्या भगवान् लोकनायकाचें काय वर्णन करावें! कुंडी (भिक्षेकरी), त्याप्रमाणेंच द्विजांचे प्रतिपालक, तो कधीं कधीं हसतो, कधीं कधीं गातो, कधीं कधीं तसेच सहा तोंडांचे, बहुत तोंडांचे, तीन डोळ्यांचे, मनोहर नर्तन करितो, कधीं कधीं गणांसहवर्त-अनेक डोक्यांचे, अनेक कमरांचे, अनेक मान नानाप्रकारचीं वाद्यें वाजवितो, कधीं कधीं पायांचे, अनेक उदरांचे, अनेक मुखांचे, अनेक श्मशानांतून फिरतो, कधीं कधीं जांभया देत हातांचे, अनेक पाठीचे वगैरे जे प्राणी आहेत असतो, कधीं कधीं स्वतः रुदन करितो, कधीं तीं सर्व त्या भगवंताचीच रूपें जाणावीं. उपमन्यो, कधीं दुसऱ्यांस रडावयास लावितो, कधीं कधीं भगवान् शंकर हा कधीं कधीं अनेक भूतगणांनीं वेड्यासारखा उर्मटपणानें बोलतो, कधीं कधीं परिवृत असतो. ऋषि, गंधर्व, सिद्ध, चारण मधुर भाषण करितो, कधीं कधीं लोकांना वगैरे सर्व रूपें त्याचीच होत. त्याचीं सर्व भय वाटेळ असा अतिशय हसतो, कधीं कधीं गात्रें भस्माच्या अवलेपनानें शुभ्र दिसतात. अर्ध-डांळे फाडून लोकांकडे पाहतो व त्यांस घाब-चंद्र हें त्याचें शिरोभूषण आहे. त्याच्या भोंव-रवितो, कधीं कधीं जागतो, कधीं कधीं निजतो, तालीं नेहमीं अनेक वैदिकमंत्रांचा घोष सुरू व कधीं कधीं स्वेच्छेन जांभया देत राहतो. असतो. त्याच्या आसमंतात् नानाविध प्राणी बाळा, तो भगवान् देवाधिदेव स्वतः वैदिक स्तुति करण्यांत निमग्न असतात. तो सर्व मंत्रांचा जप करितो आणि भक्तजन वैदिक प्राण्यांचा अंतक होय. सर्व लोकांचें खरें अधि-मंत्रांनीं त्या देवतेचा जप करितात. तो देवेश शान तोच असें समजावें. सर्व लोकांचा प्राण शंकर स्वतः तपश्चर्या करितो आणि तपस्वी तोच हांय. सर्वांना व्यापण्याची शक्ति त्यालाच लोक तपश्चर्येन त्यास आराधितात. तो लोकांना आहे. सर्व कांहीं बोलणारा तोच होय. सर्वत्र वर वगैरे देतो व लोकांपासून पूजाअर्चादिक ग्रहण करितो. तो स्वतः योगाभ्यास करितो व योगी लोक त्यास योगसाधनांनीं चिंतितात. आहे असें दिसून येईल. आणि जो प्राणी ज्याची व योगी लोक त्यास योगसाधनांनीं चिंतितात. ज्याची इच्छा करितो किंवा जें जें प्राप्त व्हावें तो यज्ञवेदीवर, यज्ञस्तंभाच्या ठिकाणीं, झणून त्या भगवंतास आराधितो त्या प्राण्याची ती गोष्ट्यांत व होमकुंडांत दृश्य व अदृश्यही होतो.

तसाच तो बाल, तरुण व वृद्ध हा अवस्थांतही हो, आणि त्याचें अनन्य चिंतन कर, ह्मणजे तुझे आढळतो. ऋषिकन्या व ऋषिपत्न्या ह्यांज- मनोरथ सिद्धीस जातील.

बरोबर तो खेळतो. त्याचे केश लांब आहेत. उपमन्यु सांगतो:—शत्रुनाशका कृष्णा, त्याचें लिंग मोठें आहे. तो नम्रच असतो. ह्याप्रमाणें मातेचें भाषण श्रवण करून तात्काळ त्याचे नेत्र धुंद आहेत. त्याचा वर्ण गोरा मी तेव्हांपासून त्या लोकनायक महादेवाची आहे, श्याम आहे, काळा आहे, शुभ्र आहे, दृढभक्ति करू लागलों व तेव्हांपासून मी तपश्रव व धुरकट आरक्त आहे. त्याचे डोळे मोठे र्येला आरंभ केला आणि शंकराला संतोषविलें. असून धुंद आहेत. दिशा हेंच त्याचें वस्त्र प्रथम मी एक हजार वर्षेपर्यंत डावे पायाच्या अंगठ्यावर उभा राहिलों; नंतर मी एक हजार वर्षेपर्यंत फलाहार करून कालक्षेप केला; पुढें एक हजार वर्षेपर्यंत पाळलेलीं पांजे खालीं; मग एक हजार वर्षेपर्यंत उदकावर चरितार्थ चालविला; नंतर सातशें वर्षेपर्यंत मीं वारा भक्षण केला, आणि अशा क्रमानें मीं एक हजार दिव्य वर्षेपर्यंत शंकराला आराधिलें; तेव्हां तो सर्वलोकाधीश समर्थ महादेव प्रसन्न झाला; व मी अनन्यभक्त आहे कीं नाहीं ह्याची परीक्षा करण्यासाठीं सर्व देवांच्या समुदायासह इंद्ररूप धारण करून माझ्या समीप प्राप्त झाला. कृष्णा, त्या समयीं त्या देवाधिदेवानें इंद्राचें रूप धारण केल्यामुळें त्या महायशःशाली पुरुषाच्या हातांत वज्र होतें; अमृतासारख्या शुभ्र वर्णाच्या, रुधिरासारखे आरक्त नेत्र धारण करणाऱ्या, निश्चंचल कर्ण असलेल्या, मदानें धुंद झालेल्या, व शुंडांचें आकुंचन केलेल्या अशा एका चार शुंडांच्या महान् व भयंकर हत्तीवर तो बसला होता; तो आपल्या दिव्य कांतीनें झळाळत असून त्याच्या मस्तकावर किरीट, वक्षस्थळीं हार व बाहुप्रदेशीं अंगदे वंगरे शोभत होती; आणि त्याच्या मस्तकावर श्वेत छत्र धरलेलें असून आसमंताद्वागीं अप्सरा त्याच्या सेवेस तत्पर होत्या व गंधर्वगणांनीं त्याची स्तुति चालविली होती. कृष्णा, याप्रमाणें तो देवश्रेष्ठ भगवान् इंद्ररूपधारी महादेव माझ्या समीप प्रकट झाल्यावर मला ह्मणाला कीं, ' द्विजोत्तमा,

मी तुजवर प्रसन्न झालों आहे; तर तुला त्याजवर त्यादेवश्रेष्ठाचा आधींच प्रसाद झालेला जो इष्ट असेल तो वर तू माझ्यापासून मा- असतो; कारण, महेशाच्या प्रसादावांचून दिवस, गून घे.' केशवा, ह्याप्रमाणे मी शक्राचें भाषण अर्धदिवस, मुहूर्त, क्षण किंवा क्षणाचा अतिअल्प ऐकतांच मला मोठा आनंद झाला आणि मी भागपर्यंत सुद्धां त्या देवाधिदेवावर चित्त मोठ्या उत्साहानें त्यास झटलें कीं, 'देवश्रेष्ठा, जडणें अशक्य होय. इंद्रा, शंकराच्या आज्ञेनें मी तुजपासून किंवा महादेवाशिवाय दु- मी कीड किंवा पतंगही होण्यास राजी आहे; सऱ्या कोणत्याही देवापासून वराची परंतु तूं जर मला त्रैलोक्याचें साम्राज्य अर्पण इच्छा करीत नाहीं, हें तूं खचीत समज. इंद्रा, केलेंस तरी त्याची मला अपेक्षा नाही. इंद्रा, माझे हें भाषण अगदीं सत्य व पूर्ण निश्चयाचें महेश्वराच्या वचनानें कुत्र्याचें जन्म घेण्यासही मान. महेश्वरावांचून दुसरी कोणतीही गोष्ट मी तयार आहे, कारण तसें झाल्यास तो माझा मला रुचत नाही. पशुपति जो शंकर त्याचे मनोरथ पूर्ण झाला असेंच मी मानीन; पण वचनावरून मी तात्काळ कृमि किंवा अनेक महेश्वरावांचून अन्यानें मला सांगितलें तर शाखांचा वृक्षही होण्यास सिद्ध आहे, परंतु त्रैलोक्याचें राज्य देखील खचीत मी नाकारीन. शंकरावांचून अन्यानें मला त्रैलोक्याचें राज्य- मला स्वर्गलोकाची अपेक्षा नाही, मला देव- वैभव दिलें तरी तें मला इष्ट नाही. इंद्रा, मी राज्याची इच्छा नाही, मला ब्रह्मलोकाची हाव चांडाल जातींत जन्म पावून मला महादेवाच्या नाही, मला मोक्षाची जरूर नाही, अथवा पदाराविदीं आसक हातां आलें तर तें मला दुसऱ्या कोणत्याही सुखोपभोगांची वासना नाही; अधिक श्रेयस्कर वाटेल; पण तांच मी तुझ्या मला भगवान् शंकराच्या दास्याची मात्र पदाचा अधिकारी झालों व तेथें माझ्या हातून फार फार अपेक्षा आहे. अमरेश्वरा, ज्याच्या त्या देवाधिदेवाची भक्ति धडली नाही तर तें मस्तकावर त्या चंद्राचे शुभ्र व स्वच्छ किण्व व्यर्थ होय. देवेंद्रा, ज्या प्राण्याची त्या सुरा- झळाळत असल्यामुळें जणू काय तो चंद्र सुरांवर सत्ता चालविणाऱ्या विश्वाधिपतीच्या हा त्या मस्तकावरील मुकुटच होय अशी दिव्य ठिकाणीं भक्ति नाही, त्यानें वायु व उदक शोभा दिसते, अशा त्या भगवान् पशुपति सेवन करून कितीही घोर तप केलें तरी महेशाची प्रसन्नता मी जोंपर्यंत जोडिली नाही त्याच्या दुःखाचा अंत कसा होईल बरें? तांपर्यंतच जन्म, जरा, मरण इत्यादि शतावधि इंद्रा, ज्या पुरुषांना भगवान् शंकराच्या चरण- दुःखांची परंपरा मुकाट्यानें भोगणें मला कमलांचें ध्यान क्षणभरही अंतरलें असतां आवडत प्राप्त आहे; परंतु, देवेंद्रा, सूर्य, चंद्र व अग्नि नाही, त्यांना, ज्यांमध्ये महेशगुणांन्यतिरिक्त ह्यांप्रमाणें देदीप्यमान्, सर्व त्रिभुवनांत श्रेष्ठ, अन्यधर्म वर्णिले आहेत अशा कथांचा काय उप- केवळ आनंदांत रत असलेला व सर्वांचें आवि- योग होणार? इंद्रा, वक्रयुग जें कलियुग तें प्राप्त कारण अशा त्या जराहीन, मृत्युहीन व झालें असतां प्रत्येकानें आपलें सार्थक्य जोडण्या- अद्वितीय अशा रुद्राची प्रसन्नता जर का मी साठीं आपली सर्व बुद्धि हरचरणांकडे लावावी. संपादिली तर मग मला दुःखपरंपरा भोगण्याचें प्रयोजन तरी कोणतें? देवाधिदेवा, रुद्राला भयाची पीडा मुळींच होणार नाही. इंद्रा, जो संतुष्ट केल्याशिवाय ह्या जगतांत कोणता पुरुष शंकराची भक्ति करण्यास सिद्ध असतो, पुरुष शांतिसुख मिळवील बरें? असो; इंद्रा,

जर माझ्या दोषांचें फळ ह्मणून मला पुनः तीही तोच होय. जे पुरुष त्या महेशाचें सत्य पुनः जन्म घ्यावे लागले, तर त्या त्या स्वरूप ओळखितात त्यांस फिरून संसारताप जन्मांत माझी भगवान् शंकराच्या ठिकाणीं होत नाहीं. तो देवाधिदेवच आकाशादि महा-अक्षय्य भक्ति जडावी इतकीच मी इच्छा करितों. भूतांचा व त्याप्रमाणेंच सर्व प्राण्यांचा निर्माण-

शक्र ह्मणालाः—उपमन्यो, भगवान् शंकर कर्ता व व्यवस्थापक असून तोच सर्वांचे अभि-हाच सर्व विश्वाचें आदिकरण असून प्राय जाणतो व सर्वांचें स्वेच्छेनुसार नियमन त्याच्याच सत्तेनें सर्व कांहीं घडत आहे असा करितो. त्याची व्याप्ति सर्वत्र आहे व सर्व तुझा समज दिसतो; तेव्हां भगवान् शंकराच्या कांहीं त्याजपासून प्राप्त होतें; ह्यास्तव, हे पुरं-आदिकारणत्वाबद्दल व सर्वशक्तित्वाबद्दल प्रमाण दरा, मी त्याची पूजा करितों. देवेंद्रा, त्या काय तें सांग पाहूं? माझ्या तर मनास भगवान् महादेवाचें स्वरूप इतकें अचिंतनीय असें वाटतें कीं, भगवान् शंकर ही संहार आहे कीं, त्याचें यथावत् निरूपण करणें करणारी देवता असल्यामुळे त्याजपासून ज्ञाल्यास केवळ युक्तिप्रयुक्त किंवा अन्य प्रमाणें सुखापेक्षा करणें हा वेडेपणाच होय ! आणि ह्यांजवर भिस्त ठेवून चालत नाहीं. सांख्य-तूं तर त्या देवतेशिवाय दुसऱ्या कोणापासून- शास्त्र व योगाभ्यास ह्यांच्यायोगें ज्या तच्चाचा ही सुखापेक्षा करीत नाहीस तेव्हां ह्यास साक्षात्कार करून घ्यावयाचा, तें तत्त्व भगवान् ह्मणावें तरी काय?

शंकरच जाणावें. तत्त्ववेत्ते पुरुष ह्या देवतेचीच

उपमन्यु ह्मणालाः—इंद्रा, मी ज्या देवतेच्या उपासना करितात. इंद्रा, मुनिजन ह्मणतात प्रसादाची इच्छा करीत आहे ती परम- कीं, तो देवाधिदेव शंकरच इंद्राचा (किंवा समर्थ आहे. ब्रह्मवेत्ते पुरुष सांगतात कीं, ह्या सर्व जीवकोटीचा) आत्मा आहे. सर्व जीवां-विश्वांत सत्, असत्, व्यक्त, अव्यक्त इत्यादि वर सत्ता तोच चालवितो. त्यानेंच प्रथम अंत-सर्व कांहीं जें आहे तें तीच होय. ती देवता रिक्षांत पांचभौतिक ब्रह्मांड उत्पन्न करून नित्य असून तीच एक (परब्रह्म) व नंतर त्यांत जगदुत्पादक विधात्याची स्थापना अनेक (विश्व) आहे. ती देवता केली. इंद्रा, पृथ्वी, अप, अग्नि, वायु, आकाश, आदि, मध्य व अंत ह्यांनीं रहित असून, बुद्धि, मन, महत्तत्त्व ह्यांना उत्पन्न कर-ह्या विश्वांत अचिंत्य ज्ञान व ऐश्वर्य ह्मणून प्यास भगवान् महादेवाशिवाय दुसरा कोण जें कांहीं आहे तें तिच्याच ठिकाणीं वास समर्थ आहे सांग बरें? त्याप्रमाणेंच मन, करितें. ह्या जगांत ओतप्रोत भरलेलें जें परमात्म- मति, अहंकार, कर्णादिक पंचज्ञानेंद्रियें व स्वरूप तें तेंच होय. जें कधीही क्षय पावत त्यांचे शब्दादिक विषय ह्यांना महेशावांचून नाही किंवा ज्याची कधी उत्पत्तिही करितां दुसरा कोण मुख्य आधार आहे सांग ? इंद्रा, येत नाही, जें कोणत्याही बीजापासून निर्माण सर्व ह्मणतात कीं, त्रिभुवनाचा उत्पादक ब्रह्म-ज्ञालें नाही, पण ज्या बीजापासून सर्व ब्रह्मांड देव हा होय; परंतु तो ब्रह्मदेव देखील देवाधि-निर्माण झालें आहे, असें तें सकल सत्त्व हें देव शंकराची आराधना करूनच तें वैभव उप-भगवान् शंकरच जाणावें. इंद्रा, भगवान् शंकर भोगीत आहे! पहा, जगताची उत्पत्ति, स्थिति व ह्मणजे अविद्येपासून अलिप्त असलेली श्रेष्ठ ज्ञान- लय हीं कार्ये करणाऱ्या देवता ज्या ब्रह्मा, विष्णु ज्योति होय. तपस्वी जनांची जी तपोवृत्ति व रुद्र ह्यांना सुद्धां आपआपलीं कामे करण्याची

शक्ति त्या महादेवापासूनच जर मिळाली आहे, बरें? देवेश्वरा, यक्ष, उरग, राक्षस व देव ह्यांचा तर मग त्या देवाधिदेवाशिवाय दुसरा कोण परस्पर संग्राम होऊन त्यांत जेव्हां त्यांचा देव समर्थ आहे बरें? महान् महान् दैत्य व विध्वंस उडतो तेव्हां त्यांना पूर्वस्थान व ऐश्वर्य दानव ह्यांना सत्ता गाजविणे व शत्रूंचे निर्दलन हीं भगवान् महेशापासूनच मिळत नाहीत काय? कारणे ह्यांविषयीं जें सामर्थ्य प्राप्त झालें तें अंधक, शुक्र, दुंदुभि, महिष, मुख्य मुख्य यक्ष, त्यांना महादेवाशिवाय दुसऱ्या कोणी दिलें नल राक्षस व निवातकवच ह्यांस वर देण्याची असतें बरें? त्याप्रमाणेंच दिशा, काल, सूर्य, तेज, व दिलेले वर व्यर्थ घालवून त्यांचें मर्दन कर-ग्रह, वायु, चंद्र, नक्षत्र हीं सर्वही त्या महा-ण्याची शक्ति त्या महादेवाव्यतिरिक्त अन्याच्या देवापासूनच उत्पन्न व शक्तिमान् झालीं आहेत, ठिकाणीं संभवली असती काय ? इंद्रा, पूर्वी तर मग त्याहून श्रेष्ठ असा कोणी तरी मानितां अग्नीमध्ये रेंताचा आहुति दिला तो त्या सुरा-येईल काय? त्याप्रमाणेंच, यज्ञाची उत्पत्ति, त्रिपु-सुरनायक भगवान् शंकराच्याच रेंताचा नव्हे राचा विध्वंस, महान महान् दैत्यदानवांचा संहार काय ? ज्या रेंतानें हेमगिरि (मेरु पर्वत) इत्यादि कृत्यें त्या परमेशावांचून अन्य कोणी सिद्ध झाला तें रेंत दुसऱ्या कोणत्या देवाचें बरें? कलंशकला असता काय? असो; सुरश्रेष्ठा पुरंदरा, अमरपते, दिगंबर हे नांव कोणाला मिळालें प्रत्यक्ष तूं सहस्रनयन मजपुढें उभा असतां आणखी आहे ? ऊर्ध्वरेंता तरी शंकरावांचून दुसरा बहुत प्रमाणें किंवा समर्पक गोष्टी सांगण्याची कोण आहे ? कोणत्या देवाच्या अर्धांगीं त्याची अवश्यकता ती कोणती ? हे कुशिकोत्तमा, पहा- कांता अधिष्ठित आहे ? मदनाला कोणी जि-हे सिद्ध, गंधर्व, देव, ऋषि वगैरे जे तुझ्या किलें? ज्या दिव्य स्थानाची देव प्रशंसा करितात शुश्रूषेंत निमग्न आहेत ह्या सगळ्याचें बीज तरी तें स्थान शंकरावांचून दुसऱ्या कोणाला मिळालें त्या देवाधिदेवाची तुझ्यावर कृपा आहे हेंच होय. आहे? मशानांत क्रीडा करणारा देव तो कोण? शका, ब्रह्मांडांतील सजीव-निर्जीव वस्तु व जिची नृत्याविषयीं ख्याति आहे ती देवता त्याप्रमाणेंच स्वर्गादिक लोक ह्या सर्वांमध्ये पर- तरी महादेवच नव्हे काय ? असा देव कोणता ब्रह्माची व्याप्ति असून भगवान् महेश्वरांनं जीवा- कीं ज्यास ऐश्वर्यानुरूप आदर प्राप्त होतो? भूत-त्याच्या उपभोगाकरितां हें सर्व निर्मिलें पिशाचांवरोवर क्रीडा करणारा देव तो कोणता? आहे. इंद्रा, तत्त्ववेत्ते पुरुष सांगतात अशी देवता कोणती कीं ज्या देवतेचे गण त्या कीं, भूलोक, भुवलोक, स्वलोक, महलोक देवतेप्रमाणेंच प्रबल असल्यामुळें ऐश्वर्यानें वर्णित ह्या लोकांमध्ये, लोकांलोक पर्वतांच्या असे आहेत ? कोणत्या देवाचे अढळ स्थानास मध्ये, द्वीपस्थानांमध्ये, मेरुपर्वतावर व इतर (फैलास पर्वतास) सर्व त्रैलोक्याकडून मान सर्व ठिकाणीं भगवान् शंकरच सर्वत्र भरलेला मिळून सर्वत्र त्याचा गौरव होत आहे? कोणत्या आहे. इंद्रा, सुर व असुर ह्यांना महादेवावांचून देवतेपासून पर्जन्याची वृष्टि होते ? कोणापासून दुसरा कोणी देव महादेवासारखाच दिव्य परा- सर्वत्र उष्णता प्राप्त होते? कोणापासून चोहोंकडे कमी आहे असें जर वाटत असेल तर ते त्या उज्ज्वल तेज फैलावलें आहे ? आपणांस लता-दुसऱ्या देवाला संकटाच्या प्रसंगीं कां शरण जात वृक्षादिक संपत्ति देणारा कोण? धनधान्याविकांचा नाहीत ? असुरांनीं सुरांचें मर्दन केलें हणजे निधि कोणता ? आणि ह्या चराचर त्रैलोक्यामध्ये सुर हे नेहमीं शंकरालाच शरण जातात ते कां मन मानेल तशी लीला कोण करितो ? इंद्रा,

योगी, ऋषि, गंधर्व व सिद्ध हे ज्ञान, सिद्धि, असल्यामुळे, ह्या भगलिंगापासून त्याची प्रत्यक्ष क्रिया व योग ह्यांनी ज्या भगवान् महेशाची उत्पत्ति कशी होते हें तुझ्या ध्यानांत आलें उपासना करितात, तसेच ज्या देवतेला नाहीं काय? बरें, त्याप्रमाणेंच ब्रह्मा, इंद्र, अग्नि, देव व दैत्य हे कर्म, यज्ञ, क्रिया व योग ह्यांनी विष्णु आदिकरून देव आणि तसेच महान् नित्य आराधितात, व जो देवाधिदेव कर्मफला- महान् दैत्य—ज्यांच्या ठिकाणीं सहस्रावधि इच्छा पासून अलिप्त होत्साता ब्रह्मानंदांत निमग्न असतो, केवळ आपल्या मनांनंच परिपूर्ण करण्याचें सामर्थ्य त्यास मी ह्या विश्वाचें आदिकारण असें ह्मणतों आहे, ते देखील महेशाहून कोणीही श्रेष्ठ नाही तो भगवान् शंकर स्थूल, सूक्ष्म, अनुपम, अग्राह्य, असें ह्मणत नाहीत काय ? तेव्हां महेशाच्या केवळ गुणांनीं मात्र ज्ञेय, गुणरहित व गुणांवर श्रेष्ठत्वाबद्दल आणखी तें काय सांगितलें सत्ता चालविणारा असा आहे. तो सर्व विश्वाचा पाहिजे ? ह्यासाठीं, स्थावरजंगम जगाचा अधि- अधिपति असून विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति व लय पति व व्याख्यानांनीं वगैरे ज्यांचे गुण गावे हीं करणाऱ्या देवतांचीही अधिपति आहे. सर्व त्यांमध्ये जो श्रेष्ठ, अशा त्या भगवान् शंकराला ब्रह्मांड तोच निर्मितो व सर्वांचा प्रलय तोच मी एकाग्र चिंतानें असें प्रार्थितां कीं, त्यानें करितो. भूत, वर्तमान व भविष्य हीं सर्व तोच मला तात्काळ ह्या भवबंधांतून सोडवावें. देव- होय. सर्वांचा उत्पादक व सर्वांचा कारण तोच श्वरा इंद्रा, भगवान् महादेव हा सर्व जगताचें जाणावा. अखिल जगताचा जीवात्मा व पर- आदिकारण आहे, ह्यास आणखी प्रमाणें देण्याची मात्मा आणि त्याप्रमाणेंच प्रकृति व प्रधान आवश्यकता ती कोणती ? अरे, देव हे दुसऱ्या हीं सर्वही तोच होय. त्याच्यापासूनच विद्या कोणाच्या लिंगाची पूजा करितात असें जर व अविद्या ह्या उत्पन्न झाल्या, त्याच्यापासूनच मीं आजवर ऐकिलें नाहीं, तर देवांना शिव- कृति व अकृति ह्या उदयास आल्या, आणि लिंगच श्रेष्ठ वाटतें असें झाले नाहीं काय? इंद्रा, त्याच्यापासूनच धर्म व अधर्म हे बळावले; ह्या बाबतींत तूं केवळ माझ्या भाषणावरच तेव्हां अशा त्या महासमर्थ भगवान् महादेवाला विसंबूं नको; भगवान् शंकराच्या लिंगाशिवाय मी मुख्य कारण कां ह्मणूं नये बरें ? देवेंद्रा, दुसऱ्या कोणाच्या लिंगाची पूजा ह्यापूर्वीं सर्व सृष्टीची उत्पत्ति व संहार करणाऱ्या शंकराचें देवांनीं केल्याचें तूं ऐकिलें असलंस किंवा सांप्रत येथेंच हें भगांकित लिंग प्रत्यक्ष दिसत आहे ते दुसऱ्या कोणाच्या लिंगाची पूजा करितात हें अवलोकन कर. शक्रा, आईनें मला पूर्वींच असें तुझ्या कानीं आलें असलें तर सांग ह्मणजे सांगितलें आहे कीं, हें भगलिंग सर्व जगताचें व झालें. इंद्रा, ज्याच्या लिंगाची ब्रह्मदेव, विष्णु, लोकांचें उत्पादक आहे. ह्यासाठीं, महेशापेक्षां प्रत्यक्ष तूं व इतर सर्व देव हे नित्य पूजा करीत कोणीही श्रेष्ठ नाहीं हें मनांत आणून तूं त्याला असतां, तो देवाधिदेव प्रभु शंकर हा सर्वांत शरण जा. सुरेश्वरा, हें शंकराचें भगलिंग ह्मणजे श्रेष्ठ होय ह्यांत संदेह नाहीं. इंद्रा, यच्च- स्त्रीपुरुषांचें संयुक्तलिंग आहे. ह्यावरून, निर्गुण यावत् सर्व प्रजा महादेवापासूनच जन्म चैतन्य व माया ह्यांच्या संयोगानें सृष्टिरचना पावली आहे, ह्याचें उत्तम प्रमाण हेंच कीं, कशी होते ह्याचें अनुमान करितां येईल. ब्रह्मा- प्रजेच्या ठिकाणीं जीं लिंग आहेत तीं माहेश्वरीच दिकांच्या रेंतापासून उत्पन्न झालेलें हें त्रैलोक्य आहेत. पहा—ब्रह्मदेवाचें लिंग ह्मणजे माया व निर्गुण परब्रह्म ह्यांचें एकीकरणच पक्ष होय, विष्णूचें लिंग ह्मणजे चक्र होय, व

तुझे (इंद्राचें) लिंग ह्मणजे वज्र होय; पण रजतासारखी तेजःपुंज होती. त्याला पाहून ह्यांतील लिंगें स्त्रीपुरुषांच्या ठायीं आढळतात जणू काय मूर्तिमंत क्षीरसमुद्रच पुढें उभा आहे काय ? सर्व स्त्रीजाति उमादेवीपासून जन्मल्या- असा मला भास झाला ! त्याचें पुच्छ काळें मुळें सर्व स्त्रियांच्या ठिकाणीं भगलिंग आढळतें असून त्याचा देह विशाल होता; त्याचे नेत्र व सर्व पुरुषजाति हरापासून निर्माण झाल्यामुळें मधाप्रमाणें पिंगट असून त्याचीं शिंीं वज्रा-सर्व पुरुषांच्या ठिकाणीं हरलिंग दृग्गोचर प्रमाणें कठीण होती; त्या शिंगांचें तेज अति-होतें. ह्याकरितां सर्व प्रजा भगवान् अर्धनारी-शय तापलेल्या सुवर्णाप्रमाणें झळाळत असून नटेश्वरापासून जन्मली हें अगदीं निर्विवाद अर्थें जलाल व कांहींशीं रक्ताप्रमाणें लाल होती; होय. सर्व स्थावरजंगम त्रिभुवनान जो कोणी व जणू काय तो त्या शिंगांच्या टोंकांनीं भूमीला असें ह्मणत असेल कीं, भगवान् शंकराखेरीज उकरण्याच्याच बेतांत होता ! त्याच्या शरीरावर अन्य देवतेपासून ही सृष्टि उत्पन्न झाली जांबूनद सुवर्णाचे हार वगैरे अलंकार सर्वत्र व अमुक एक प्राणी भगलिंगाच्या विरहित पातलेले होते; त्याचें मुख, खुर व नाक हीं सुंदर आहे, तो मूर्ख खचीत ह्या जगाच्या बाहेरचा होती; त्याचे कान व कटिप्रदेश हे मनोरम होते; असला पाहिजे ! इंद्रा, पुल्लिंगविशिष्ट प्रत्येक त्याची पाठ सुंदर असून खांद्या भरदार होता; प्राणी हा महेश जाणावा व स्त्रीलिंगविशिष्ट तो मोठा देखणा असून पाहणाऱ्याचें चित्त प्रत्येक प्राणी ही उमादेवी जाणावी. हें सर्व अगदीं वेधीत होता; त्याचें वशिंड इतकें प्रचंड चराचर जगत ह्या दोन देहांनीं व्याप्त आहे. हांतें कीं, त्यांत स्कंधप्रदेश अगदीं नुडून गेला ह्यास्तव, हे कौशिका, वर अथवा मरण हें मी हांता; आणि असा तो नंदी मी पाहिला तेव्हां त्या भगवान् महेश्वरापाशींच मागणार. हे बल- जणू काय तो बर्फाच्या पर्वताचें किंवा शुभ्र सूदना इंद्रा, मी तुझ्याजवळ कांहींच मागत मेघाचें शिखरच आहे असें मला भासलें ! नाही; तूं वाटेल तर रहा किंवा जा. तुझ्या कृष्णा, अशा त्या नंदिकेश्वरावर भगवान् मनास येईल तसें कर. त्या महेश्वरानें मला देवाधिदेव शंकर हा उमेसहचर्तमान विराजत वर दिला तरी चालेल किंवा शाप दिला असून जणू पौर्णिमेचा चंद्रच विलसत तरीही हरकत नाही; मला दोन्ही कत्रल आहे असें त्या समयीं दिसत होतें ! केशवा, आहंत. पण दुसरी देवता माझे अखिल मनोरथ त्या वेळीं त्या भगवान् महेश्वराची अंगकांति परिपूर्ण करण्यास सिद्ध झाली, तरी मी तिज- झळकत होती ती पाहून मेघमंडळावर विद्युल्ल-पाशीं वर मागण्यास राजी नाही !

ताच इतस्ततः तळपत आहे अथवा सहस्र कृष्णा, मीं ह्याप्रमाणें देवेंद्राला म्हटलें, इत- सूर्याची प्रभा नभोमंडळांत प्रविष्ट होऊन सर्व अंत-क्यांत माझ्या मनांत दुःखाची लाट उसळून रिक्त व्यापून बसली आहे, असें भासत होतें. कृष्णा, “अरेरे ! माझ्यावर भगवान् शंकर प्रसन्न होत नाही त्या महादेदीप्यमान देवाधिदेव महादेवाला अव-हें काय ? ” अशी तळमळ सुरू झाली ! नंतर लोफन करतांच पाहवत नाही असें दुःसह तेज क्षणांत मीं त्या ऐरावताकडे पुनः पाहिलें तों चोहोंकडे व्याप्त झालेलें मनांत येऊन माझा तो मला नंदीसारखा दिसला. त्याचा वर्ण हंस, असा समज झाला कीं, जणू प्रलयकालींचा कुंद किंवा चंद्र ह्यांसारखा शुभ्र असून संवत्सक नामक अभिच सर्व भूतानां जाळण्या-त्याची कांति कमलाच्या गाम्भ्यासारखी किंवा करितां उद्युक्त झाला आहे ! आणि त्या योगीं माझी

समता नष्ट होऊन मी भांबावलों व पुनः चिंता-च्या दाढा तीव्र असून त्याच्या ठिकाणीं विषाचा
 तुर होत्साता 'हें आहे तरी काय!' अशा मोठ्या मोठा सांठा होता; आणि त्यानें आपल्या त्या
 विचारांत पडलों! कृष्णा, नंतर लवकरच दश-मोठ्या मानेचे विळखे पिनाक धनुष्याच्या प्रत्य-
 दिशांच्या ठिकाणीं व्याप्त असलेले तें अपूर्व तेज चेला घातले असून तो तेथें पुरुषरूपानें स्थित
 भगवन्मायेनें सर्वत्र शांत झालें आणि मग मी होता. तसाच तेथें तो सूर्यासारखा देदीप्यमान
 तो देवाधिदेव महेश्वर शंकर आपल्या अग्रभागीं शरही होता. त्याचें तेज प्रलयकालच्या अग्नी-
 नंदिकेश्वरावर स्थित आहे असे पाहिलें. त्या सारखें दुःसह होतें. दिव्य असें जें प्रचंड व
 महात्म्या सर्वसंगपरित्यक्त पुरुषाचा कंठ नील-महाघोर पाशुपत अस्त्र तें हेंच होय. त्या
 वर्ण असून कांतीचें तें केवळ निधानच होतें. अस्त्राच्या तोडीचें दुसरें अस्त्र जगांत नाहीं.
 त्यास अठरा भुज असून त्याच्या देहावर सर्व त्याच्या पराक्रमाचें यथार्थ वर्णन करणेंही
 प्रकारचीं आभरणें शोभत होतीं. त्यानें शुभ्र अशक्यच. त्यापासून सर्व प्राण्यांना भय वाटतें.
 वस्त्र परिधान केले असून त्याच्या देहास शुभ्र असो; त्या अस्त्रापासून अग्नीच्या ठिणग्या निघत
 उठी व गळ्यांत शुभ्र माळा विलसत होत्या. होत्या ह्यामुळे तें प्रचंड अस्त्र जणू
 त्याचा ध्वजही शुभ्र असून त्यावर वृषभाचें चिन्ह अधिक ओकृत होतें असा भास होत होता !
 होतें. आणि त्या दिव्यतेजस्वी देवाधिदेवाच्या त्या अस्त्राला एक पाय होता, मोठ्या दाढा
 गळ्यांत शुभ्र यज्ञोपवीत झळकत होतें. त्या होत्या, सहस्र मस्तकें व उदरें होतीं, सहस्र
 प्रमाणेंच त्याच्या सभोवतीं बहुत परिचारक चोहां-बाहु, जिह्वा व नेत्र होती, आणि तें आपल्या
 कडे गात, नाचत व वायें वंगरे वाजवीत होते सर्व गात्रांतून एकसारख्या अग्नीच्या ज्वाळा
 व त्या सर्वांच्या ठायीं त्यांच्या अधिपतप्रमाणेंच बाहेर टाकीत होतें! कृष्णा, भगवान् महादेवाचें
 दिव्य पराक्रम वसत होता. त्याच्या मुकुटावर तें पाशुपत अस्त्र हें ब्राह्म, नारायण, ऐंद्र,
 बालेंदु झळकत असून त्याचे शुभ्र किरण इत-वारुण किंवा आग्नेय ह्या अस्त्रांहून अधिक
 स्ततः विखरल्यामुळे जणू काय शरत्कालीन बलवान् असून तें सर्व प्रकारच्या शस्त्रास्त्रांचा
 निशापतिच उदय पावला आहे असा भास संहार उडवीत असतें. गोविंदा, ह्या एकट्या
 होत होता. तसाच त्या देवाधिदेवाच्या तिन्ही अस्त्रानेंच पूर्वी शंकरानें एका क्षणांत सहज
 नेत्रांचा दिव्य प्रकाश पडल्यामुळे जणू काय त्रिपुर जाळून टाकिलें. कृष्णा, भगवान् महेश्वर
 तीन सूर्यच उगवले आहेत असे वाटत होतें. मनांत आणल्यास सर्व स्थावरजंगम विश्व
 आणि त्याच्या त्या शुभ्र देहावर सुवर्णाच्या एका निमिषांत जाळून फस्त करील ह्यांत संदेह
 कमळांचा व रत्नांचा सुंदर हार विराजत नाहीं. केशवा, ह्या अखिल जगतांत, फार
 होता. त्याप्रमाणेंच, गोविंदा, त्या अमिततेजस्वी कशाला—ब्रह्मा, विष्णु किंवा इतर देव ह्यांपैकीं
 शंकराचीं महादेदीप्यमान् व प्रखर अस्त्रे देखील कोणीही भगवान् महेशाच्या हातून
 त्या स्थळीं मीं मूर्तिमंत अवलोकन केलीं. तेथें जिवंत उरणार नाहीं! त्याप्रमाणेंच मीं तेथें
 त्या महात्म्याचें इंद्रधनुष्याप्रमाणें द्युतिमान् भगवान् शंकराच्या हस्तांत शूलही अवलोकन
 असें प्रख्यात पिनाक धनुष्य माझ्या दृष्टीस पडले. केला. हें शूल नामक अस्त्र अतिशय श्रेष्ठ व
 तसाच तेथें महान् भुजंगही होता. त्याला सात आश्चर्यकारक आहे. याच्या ठिकाणीं मोठें गूढ
 मस्तकें असून त्याचें धूड मोठें अजस्र होतें. त्या-सामर्थ्य असून ह्याची बरोबरी करणारें किंवा ह्या-

हून अधिक शक्तिमान् असें कोणतेही असू सर्व होत्या! गोविंदा, त्या महाबुद्धिमान् शंकराच्या त्रिभुवनांत नाही. हें असू टाकून भगवान् शूल-समीप असंख्य अस्त्रें विद्यमान होती; पण त्यांपाणि हा सर्व मही विदारील, सर्व महासागरांला पैकीं जीं मुख्य मुख्य तीं मात्र हीं मीं तुला शोषील, किंवा सर्व जगताचा संहार उडवील. सांगितलीं.

युवनाश्व राजाचा पुत्र मांधाता हा मोठा पराक्रमी हे अनघा कृष्णा, सर्व लोकांचा पितामह असून त्यानें सर्व त्रैलोक्य जिंकिलें होतें. तो ब्रह्मदेव हा हंस लाविलेल्या व मनोवेगानें चक्रवर्ती राजा असून त्याचें बल व शौर्य चालणाऱ्या दिव्य विमानांत बसून तेथें आला ही अगाध होती व त्याचा प्रताप अगदीं होता व आपलें विमान त्या देवाधिदेव शंक-इंद्राप्रमाणें होता. परंतु लवण राक्ष-राच्या डाव्या बाजूला उभें करून तो त्यांत सानें त्या शूलानें त्या मांधात्याचा वध केला. अधिष्ठित होता. त्याप्रमाणेंच भगवान् नारायण-गोविंदा, अशा प्रकारचा तो परमप्रतापी, अतिशय ही शंख, चक्र, गदा वगैरे धारण करून गरु-तीक्ष्ण येकांचा व अंगावर रोमांच उभे डावर आरूढ होतासाता भगवान् शंकराच्या करणारा शूल मीं भगवान् शंकराच्या हातांत डाव्या बाजूसच स्थित होता. तसाच तेथें स्कंद-अवलोकन केला, तेव्हां मला असें वाटलें कीं, ही शक्ति व घंटा हातांत घेऊन जणू काय दुसरा जणू काय तो कपाळास आड्या घालून मोठ्या वैश्वानरच असा उमादेवीच्या समीप आपल्या क्रोधानें सर्वांना भिववीतच आहे! त्या शूला-मयूरावर अधिष्ठित होता. नंतर तेथें भगवान् कडे पाहून मला तो केवळ भूमरहित अग्निच महेश्वराच्या अग्रभागीं मीं नंदिकेश्वराला अवलो-किंवा पळयकाळचा सूर्यच प्रकटला आहे असा कन केलें. त्या समयीं त्याच्यापाशीं तो शूल भास झाला आणि तो शूल जेथें धराव-असल्यामुळें तो जणू काय दुसरा शंकरच असा याचा तेथें सर्प गुंडाळलेला असल्यामुळें तो भास होत होता ! तसेच तेथें स्वायंभुवादि मनु, अवर्णनीय शूल जणू काय पाशधारी यमच उभा भुग्वादि ऋषि व इंद्रादिक सर्व देव आले आहे असें दिसलें. गोविंदा, अशा प्रकारे ते होते. त्याप्रमाणेंच सर्व भूतपिशाचगण शूल नामक असू मीं शंकराच्या समीप पाहिलें. व सर्व देवमाताही उभ्या असून तीं त्याप्रमाणेंच तेथें मीं तो जलाल धारचा परशु-सर्व त्या महात्म्याला हात जोडून त्याच्या ही अवलोकन केला. तो परशु पूर्वी भगवान् महा-भांवतालीं उभीं राहिलीं होती. त्या वेळीं नाना-देवांनं संतुष्ट होऊन परशुरामाला दिला असतां प्रकारच्या स्तोत्रांनीं देवांनीं त्या महादेवाची त्यानें त्या भार्गवांनं क्षत्रियांचा घोर संहार स्तुति केली, ब्रह्मदेवांनं रथंतर नामक साम-उडविला ! कृष्णा, चक्रवर्ती कार्तवीर्याला मंत्रांनीं त्या देवाधिदेवास स्तविलें, ज्येष्ठ साम-घोर कर्म करणाऱ्या जमदग्निपुत्रानें महान् मंत्रानें नारायणांनं त्या जगत्पतीस प्रार्थिलें, युद्धांत ह्या परशूनंच ठार मारिलें व आणि इंद्रानें उत्तम जें शतरुद्रिय त्याचा जप त्यानें ह्या परशूनंच एकवीस वेळां निःक्षत्रियी करून परब्रह्माचा स्तव केला. कृष्णा, त्या समयीं पृथ्वी केली ! कृष्णा, त्या परशूची धार अगदीं ब्रह्मदेव, नारायण व देवराज इंद्र हे महात्मे शगशगीत असून त्याचें मुख मोठें भयंकर होतें जणू काय तीन अग्नीप्रमाणेंच दिसत होते; त्या व सर्पांच्या मानेला तो बांधलेला असून जणू सर्पांच्या केंद्रस्थानीं भगवान् शंकर हा शोभत काय शतावधि वह्निज्वाला. त्यापासून उसळत होता; आणि तेव्हां जसा कांहीं शरत्कालीन

मेघमंडळांतून बाहेर पडलेला सूर्यच परिधीनें परि-हाच तुझा नयनही आहे. तुझी अंगकांति वृत्त होताता आपल्या किरणांनीं झळकत सूर्याप्रमाणें तेजःपुंज असून तूं अगदीं सूर्यतुल्य आहे असा भास होत होता. केशवा, त्या आहेस. चंद्र हेही तुझेंच रूप होय. तूं सौम्य समयीं मीं अंतरिक्षांत लक्षावधि सूर्य व चंद्रही असून सौम्य वक्त्र धारण केले आहेस. तुझें अवलोकन केले आणि तें सर्व पाहिल्यानंतर रूप सौम्य असून मुख्य आहे. आणि तुझ्या मीं त्या विश्वाधिपतीला स्तविलें.

दाढा सौम्य असून त्यामुळे तुला उत्तम (उपमन्यूनें झटलें:—) देवाधिदेवा महादेवा, शोभा प्राप्त शाली आहे. तुझा वर्ण काळासांवळा मी तुला नमस्कार करितों. शक्राचें रूप व वेष असून गोराली आहे. तो कांहींसा पिंवळा व तूंच घेतला असून प्रत्यक्ष शक्रही तूंच आहेस. कांहींस श्वेतही आहे. तुझें शरीर नारीचें आहे देवा, वक्त्र धारण करणारा तूंच असून पिंगल व नराचेंही आहे. तसाच तूं पुरुषही आहेस व आरक्त असा वर्ण तुझाच आहे. देवा, तुझ्या व स्त्रीही आहेस. वृषभ हें तुझें वाहन होय. हातांत नित्य पिनाक धनुष्य असून शिवाय ऐरावतावर बसूनही तूं गमन करीत असतोस. तूं शंख व शूल हेही धारण करितोस. देवा, तुझ्या समीप स्थान मिळविणें हें फार अवघड तुझें वस्त्र काळें असून तुझें केश कूळकूळीत व कुरळे आहे व तुझ्याजवळ जाणें देखील अशक्यच आहेत. कृष्णाजिन हें तुझें उत्तरीय वस्त्र असून आहे. सेवकांचे गण तुझें स्तवन करितात. कृष्णाष्टमी ही तुला अति प्रिय आहे. तुझा वर्ण शुभ्र गणांच्या समुदायांवर तूं प्रेम करितोस. तूं गमन असून तूं अत्यंत निर्मल आहेस. तूं शुभ्र वस्त्र करीत असतां तुझ्या मागून अनेक गण येत परिधान केले असून शुभ्र भस्माचा तूं अवलेप असतात; व गण हेंच तुला नित्य व्रत वाटतें. केला आहेस. तूं नेहमीं ध्यानादि हिसारहित तुझा वर्ण श्वेत अभ्रासारखा आहे. तुझी कांति धर्मावर प्रेम करितोस. तुझें अंबर संध्याकाळच्या आकाशाकांतीप्रमाणें आहे. आरक्त असून तुझा वर्णही आरक्तच नामोच्चार करून तुझें वर्णन होत नाही. तूं आहे. तुझ्या पताका व ध्वज हीं लाल नेहमीं स्वस्वरूपांत दंग असतोस. तुझें मुख्य असून तुझें अनुलेपन व माळा हींही लालच वस्त्र आरक्त आहे. तुझ्या गळ्यांत आरक्त सूत्र आहेत. तुझ्या मस्तकावर छत्र उभारले असून आहे. तुझ्या गळ्यांत आरक्त माळा असल्या- तूं दिव्य किरिट धारण केला आहेस. तुझ्या मुळें तूं मोठा विचित्र दिसतोस. तूं आरक्त देहावर अर्धा हार व अर्ध बाहुभूषण शोभत आहे. वस्त्र धारण करितोस. तुझें मस्तक रत्नादि- तुझ्या एकाच कानांत कुंडल विराजत आहे. कांहीं सुभूषित आहे. अर्धचंद्र हा तुझा अलं- आणि तुझा वेग वाऱ्यासारखा तीव्र असून तुझी कार आहे. तुझ्या शिरोभागीं दिव्य मणि कांति मोठी दिव्य आहे. हे महेश्वरा, देवांचा झळकत आहेत. तूं आपल्या मस्तकावर आठ इंद्र तूंच, मुनींचा अधिपति तूंच व प्रत्यक्ष देव- पुणें धारण केलीं आहेस. तुझें मुख आणि नेत्र द्रवी तूंच. तुझ्या वक्षस्थळीं पत्रांची अर्धमाला अग्नीसारखे लकाकत आहेत. तुझ्या लोचनांची व उत्पलांची मिश्रमाला झळकत आहे. तुझ्या कांति सहस्रचंद्रांप्रमाणें मोहक आहे. तुझें रूप अर्ध्या देहाला चंदनाची उडी दिली असून अग्नीसारखें तेजस्वी असून अत्यंत मनोहर अर्ध्या देहावर उडीशिवाय आणखी माळाही व गूढ आहे. तूं अंतरिक्षांतून गमन करितोस शोभत आहेत. सूर्य हेंच तुझें मुख असून सूर्य आणि भूचराविषयीं दया बाळगितोस. तूं भूमी-

वर फिरतोस व सर्वांना आश्रय देतोस. तूं सर्वत्र भरलेला तूंच आहेस. सर्व माया तुझीच अनंत आहेस व तुझें रूप मंगलकारक आहे. आहे. तुझें चरित्र चिंतनीय आहे, पण कितीही तूं दिगंबर आहेस. तूं जेथें वास करितोस तेथें चिंतन केल्यानें त्याचें यथार्थ रूप ध्यानांत सर्व समृद्धि होते. सर्व जगताचा वास तुझ्या उतरत नाही. आह्लाता सर्व आधार तूंच. तुझीच ठायीं आहे. ज्ञान व आनंद हाच तुझा आत्मा आहीं पूजा करावी हें उचित. सर्वांचें हृदय तूंच. होय. तुझ्या मस्तकावर नित्य मुकुट असतो. तूं सर्व देवांमधील ब्रह्मा तो तूंच. रुद्रांपैकीं शंकर महान् बाहुभूषण धारण करितोस. सर्प हेच तो तूंच. सर्व भूतांचा प्राण तो तूंच. सांख्य-तुझ्या कंठांतील हार होत. तुझ्या देहावर वि-शास्त्रांत ज्याला पुरुषही संज्ञा दिली आहे चित्र आभरणें आहेत. अग्नि, सूर्य व चंद्र हे तोही तूंच. सर्व पवित्र जनांचा तूंच अधिपति. तीन तुझे नेत्र होत. तुला एक लाव डोळे आहेत. योग्यांनीं ध्येय असें जें परब्रह्म तेही तूंच. आश्रम-तूं पुरुष आहेस व स्त्रीही आहेस. तूं केवळ पुरुष धर्म पाळणाऱ्या पुरुषांचा जो गृहस्थाश्रम तो नाहीस. तूं सांख्य आहेस व योगीही आहेस. यज्ञ-तूंच. ईश्वरांचा जो महेश्वर तो तूंच. सर्व यक्षा-देवतांचा तूं प्रसादरूप आहेस. अथर्वणही तूंच चा अधिपति जो कुबेर तो तूंच. क्रतूंचा जो आहेस. सर्व संक्रांतांचा तूंच नाशक आहेस. शोकाचा विष्णु तो तूंच. पर्वतांमधील जो मेरु पर्वत तो हरणकर्ता तूंच आहेस. मघांचा जो शब्द तो तूंच. नक्षत्रांचा राजा जो चंद्र तो तूंच. ऋषींमध्ये तूंच होस. जगतांत व्याप्त असलेली जी माया जा वसिष्ठ तो तूंच. ग्रहांमध्ये जो सूर्य तो तूंच. तीही तुझीच हस्तक होय. बीज व क्षेत्र ह्यांचा वन्य पशूंचा राजा जो सिंह तोही तूं परमे-उत्पादक व संरक्षक तूंच आहेस. सुरासुरांचा श्वरच. ग्राम्य पशूंमध्ये श्रेष्ठ असा जो बैल तो अधिपति तूंच आहेस. विश्वाचा नायक तूंच. सर्व लोकांत अत्यंत मान तुलाच मिळतो. तूंच आहेस. वायुवर्गांनं गमन करणारा अदितीच्या पुत्रांमध्ये श्रेष्ठ जो विष्णु तो तूंच. तूंच आहेस. वायुस्वरूपही तूंच वसूंमध्ये श्रेष्ठ जो अग्नि तो तूंच. पक्षांचा राजा आहेस. तुझ्या देहावर सुवर्णहार जो गरुड तो तूंच. भुजंगांमध्ये श्रेष्ठ जो अनंत झळाळत असून पर्वतादिकांवर कीडा तूंच करि-तो तूंच. वेदांपैकीं सामवेद तो तूंच. यजुषां-तोस. देवांचे शत्रु तुझीच पूजा करितात. तुझा पैकीं शतरुद्रिय तूंच. योगांचा प्रतिपादक वेग मोठा प्रचंड आहे. ब्रह्मदेवाच्या एका जो सनत्कुमार तो तूंच. सांख्यांपैकीं कपिल तो शिराचें तूंच हरण केलेंस. महिषासुराला तूंच तूंच. देवांमध्ये इंद्र तो तूंच. पितरांमध्ये अग्नि तो वधिलेंस. तीन रूपे तूंच धारण करितोस. यज्ञाचा तूंच. लोकांमध्ये श्रेष्ठ जो ब्रह्मलोक तो तूंच. सर्व विध्वंस तूंच केलास. त्रिपुराला तूंच जाळलेंस. गतींमध्ये श्रेष्ठ जो मोक्ष तो तूंच. सागरां-कामदेवाचा देह तूंच दग्ध केलास. काल-मध्ये जो क्षीरसागर तो तूंच. पर्वतांमध्ये जो दंडही तूंच धरिलेला आहेस. स्कंद व हिमवान् तो तूंच. वर्णांमध्ये श्रेष्ठ जो ब्राह्मण-विशाखही तूंच होस. ब्रह्मदंडही तुझेंच रूप आहे. वर्ण तो तूंच. ब्राह्मणांमध्ये श्रेष्ठ जो दीक्षा विश्वाची उत्पत्ति तूंच करितोस, त्याचा नाशही घेतलेला द्विज तो तूंच. सर्व लोकांचें जन्म तुझ्यापासूनच होतो व सर्व विश्वही त्वन्मयच तुझ्यापासूनच झालें. सर्वांचें हनन करणारा आहे. सर्वांवर सत्ता तूंच चालवितोस. संसारां-काल जो तो तूंच. आणि ह्याप्रमाणेंच जगामध्ये तूण तूंच सोडवितोस. अंधकाचा वध तूंच केलास. जें जें झणून दुसरें काहीं अधिक तेजस्वी दिसून

येईल तें तें सर्व तूंच देवाधिदेव भगवान् आहेस ब्रह्मादिक देवांनीं भगवान् शंकराला प्रार्थिलें असा माझा पूर्ण समज आहे. भगवंता भक्तवत्सला, असतां त्यानें मला हसत हसत असें हसलें. मी तुला नमस्कार करितों. विश्वोत्पादका योगेश्वरा, मी तुला नमस्कार करितों. देवा, हा मी तुझ्यावर संतुष्ट झालों आहे. मुनिश्रेष्ठा, तूं दीन कृपण आपला भक्त आहे असें मनांत आतां मला अवलोकन कर. ब्रह्मर्षे, तूं माझा आणून ह्याजवर कृपा कर. हे सनातना, ऐश्वर्य- दृढ भक्त आहेस. माझ्या मनांत तुझी परीक्षा रहित असा जो मी त्या मला तूंच आधार हो. करावयाची होती व त्याप्रमाणें मीं तुला कसास परमेश्वरा, मीं जे काहीं अपराध केले असतील लावून पाहिलें. मी तुझी ही भक्ति पाहून आतिशय त्या सर्वांची, 'हा आपला भक्त आहे,' असा प्रसन्न झालों आहे. ह्यास्तव आज तुझे जे जे विचार करून क्षमा कर. देवेशा, तू आपल्या रूपांत मनोरथ असतील ते ते सर्व परिपूर्ण करीन. बदल केल्यामुळें मला मोह पडून मीं तुला कृपणा, त्या बुद्धिमान महादेवाचें हें भाषण ओळखिलें नाहीं; आणि ह्मणून मीं तुला अर्घ्य ऐकून मला मोठा आनंद झाला व माझ्या नेत्रांतून व पायही विलें नाहीं; तर ह्याची त्वां मला अश्रु वाहूं लागले आणि अंगावर रोमांच उभे क्षमा करावी. राहिले. नंतर मीं त्या भगवंतापुढें पुनः पुनः

कृपणा, ह्याप्रमाणें मीं देवाधिदेव शंकराची साष्टांग नमस्कार घातले आणि सद्गदित कंठानें स्तुति केली आणि मोठ्या भक्तीनें त्यास अर्घ्य हसलें, 'हे देवाधिदेवा, आज माझें जन्मास आल्याचें व पाय समर्पण करून त्याच्यापुढें हात जोडून सार्थक झालें; कारण आज तूं सुरासुरांचा अधि- उभा राहिलों. तेव्हां अंतरिक्षांतून शीत उदक, पति माझ्या अभ्रभागीं उभा आहेस. अरे, ज्या दिव्य गंध व मंगलकारक पुष्पे ह्यांची माझ्या अतुलपराक्रमी लोकनायकाला देवही यथार्थ- मस्तकावर वृष्टि झाली; त्याप्रमाणेंच देवकिंकरां- रीत्या पाहूं शकत नाहींत त्या देवाधिदेवालानां दिव्य दुंदुभि वाजविला; आणि उत्कृष्ट मीं आज अवलोकन केलें, तेव्हां माझ्यापेक्षां सुवासानें युक्त असा पवित्र व सुखावह वारा आज कोण श्रेष्ठ आहे बरें ? हे देवेशा, विद्वान् सुटला. त्या समयीं वृषध्वज महादेव पार्वतीसह- पुरुष ज्या प्रकारच्या सनातन व परब्रह्म- वर्तमान संतुष्ट होऊन जणू काय मला हर्षित स्वरूपाचें वर्णन करितात, त्या प्रकारचेंच करण्यासाठींच देवांना ह्मणाला, 'सर्व देवांनो, हें तुझें विशिष्ट, अनिर्वचनीय, अज, ज्ञानमय ह्या महात्म्या उपमन्यूची माझ्याविषयीं अनन्य- व सर्वव्यापक असें स्वरूप होय. विद्वानांनीं भक्ति व दृढ श्रद्धा अवलोकन करा.'

कृपणा, ह्याप्रमाणें शूलपाणि शंकराचें भाषण श्रवण करून ते सर्व देव त्या देवाधिदेवापुढें हात जोडून उभे राहिले व ह्मणाले, 'हे देवाधिदेवा लोकनाथा जगत्पते, तुझ्याकडून ह्या द्विजश्रेष्ठाचे सर्व मनोरथ पूर्ण व्हावेत.' कृपणा, ह्याप्रमाणें

अव्यय, सर्व तत्त्वांचें विधान जाणणारा, व सर्वांत श्रेष्ठ असा प्रधान पुरुष तो तूंच होस. हे महादेवा, तुझ्या उजवे अंगापासून सर्व लोकांना उत्पन्न करणारा ब्रह्मदेव उत्पन्न झाला; व डावे अंगापासून सर्व लोकांचें प्रति- पालन करण्याकरितां विष्णु जन्मास आला; आणि युगाचा अंत होण्याचा समय प्राप्त झाला तेव्हां तुझ्यापासूनच रुद्र प्रकटला. देवा,

१ मूळामध्ये ह्या स्तुतिपैकीं बहुतेक भाग जमना- स्मरक आहे. भाषांतरांत वर्णनात्मक केला आहे.

तो रुद्रच सर्व स्थावरजंगम विश्वाचा प्रलय प्रमाणेंच गोत्र व कुल हीं अक्षय्य राहतील. करण्याच्या हेतूनें काल वनून महादेदीप्यमान द्विजश्रेष्ठा, माझ्या ठिकाणीं तुझी शाश्वत भक्ति संवर्तक अग्नीप्रमाणे प्रलयकालीं सर्व प्राण्यांना राहिल; आणि तुझ्या आश्रमांत मी तुझें नित्य घासून टाकण्याकरितां सिद्ध असतो. परमेशा, सान्निध्य करीन. बाळा, तूं मन मानेल तसा तूं महादेवच अखिल चराचर विश्व निर्मून रहा. खेद करूं नको. फिरून तूं माझें स्मरण कल्पांतीं सर्वांना नष्ट करून अवशिष्ट राहतोस. केलेंस ह्मणजे मी तुला भेट देईन.

हे महेश्वरा, तूं सर्वत्र व्याप्त असून कृष्णा, ह्याप्रमाणे तो कोटी सूर्याप्रमाणें सर्व प्राण्यांचा आत्मा तूंच आहेस. सर्व देदीप्यमान् असा भगवान् महादेव मला प्राण्यांना त्यांच्या कर्मानुसार संसार तूंच वर देऊन तेथल्या तेथेंच अंतर्धान पावला. लावून देतोस. तुझें वास्तव्य सदासर्वकाळ सर्वत्र कृष्णा, ह्याप्रमाणे मीं हें सर्व समाधीनें आहे व सर्व देवतांना तूं अदृश्य आहेस. पर- अवलोकन केलें आणि तो भगवान् मेश्वरा, जर तुझ्या मनांत मला वर द्यावयाचा देवाधिदेव जें कांहीं ह्मणाला तें असेल व जर तूं खरोखरीच मजवर प्रसन्न झाला जाणिलें. कृष्णा, ह्या ठिकाणीं सिद्ध, ऋषि, असशील, तर माझी तुला इतकीच प्रार्थना विद्याधर, यक्ष, गंधर्व, अप्सरा वगैरे राहत आहेत आहे कीं, माझी तुझ्या ठिकाणीं सदादीत भक्ति हें तूं प्रत्यक्षच पहा. त्याप्रमाणेंच येथें वृक्षांचे जडावी, भूत, वर्तमान व भविष्य ह्यांचें मला व लतादिकांचें समुदाय सर्व ऋतूतील पुष्पांनीं ज्ञान असावें, मला व माझ्या सर्व व फळांनीं भरलेले असून त्यांचा सुगंध चोहों- बांधवांना क्षीरोदन प्राप्त व्हावें, आणि आमच्या कंठे चालला आहे व त्यांच्या पालवीनें मोठी आश्रमीं तुझें नेहमीं सान्निध्य असावें. केशवा, बहार वाटत आहे. महाबाहो कृष्णा, त्या ह्याप्रमाणे मीं प्रार्थना केली ती श्रवण कर्मन देवाधिदेवाच्या कृपाप्रसादानें येथें ह्या सर्व दिव्य भगवान् चराचरगुरु महादेदीप्यमान् लोकव्यं पदार्थांचा भरणा आहे.

शंकरानें असें भाषण केलें.

वासुदेव सांगतो:—भीष्मा, ह्याप्रमाणें त्या

भगवान् शंकर ह्मणाला:—उपमन्यो, तूं उपमन्यूचें भाषण श्रवण करून व त्यानें अजरामर होशील व तुला दुःख ह्मणून जें कांहीं वर्णन केलें तें प्रत्यक्ष आपल्या मुठ्ठीच होणार नाही, तुला उत्तम कीर्ति मिळेल, डोळ्यांनीं पाहून मला मोठा चमत्कार तेज प्राप्त होईल आणि दिव्य ज्ञान येईल. वाटला व नंतर मीं त्यास ह्मटलें, 'विप्र- माझ्या प्रसादानें तुझ्याकडे ऋषिजन भेटीस श्रेष्ठा, तूं ग्रन्थ आहेस. तुझ्यासारखा पुण्यवान् येतील. तूं शीलवान् आणि गुणसंपन्न होशील, दुसरा काण आहे बरें? पहा ह्या तुझ्या आश्रमांत सर्व कांहीं तूं जाणशील, तुला उत्तम सौंदर्य प्रत्यक्ष महादेव वास्तव्य करीत आहे; तेव्हां मिळेल, तूं अक्षय्य तरुणच राहशील, तुझ्या खचीत तुझें पुण्य मोठें अलौकिक ह्यांत संवेह ठिकाणीं अग्नितुल्य तेज येईल, जेथें जेथें कसला? महामुने, तो भगवान् शंकर तुझ्या- पाहिजे असेल तेथें तेथें तुझ्या समीप दुधाचा प्रमाणेंच मलाही दर्शन देऊन माझ्यावर प्रसाद समुद्र तुला प्राप्त होईल, तुला व तुझ्या बांधवां करो इतकीच माझी मनीषा आहे.'

कल्पाच्या शेवटापर्यंत अमृतानें युक्त असं उपमन्यु ह्मणाला:—कमलनेत्रा कृष्णा, मीं असा भगवान् शंकर पाहिला तसाच तूंही लव-

कर पाहशील हांत वानवा नाही. माझ्या दिव्य दृष्टीला असें दिसत आहे कीं, तूं आजपासून सहावे महिन्यांत भगवान् अमितपराक्रमी शंकराला अवलोकन करशील आणि त्या उमामहेश्वरांपासून तुला चोवीस वरांची प्राप्ति होईल, हें खरीत समज. हे महाबाहो यदुश्रेष्ठा, भूत, वर्तमान व भविष्य हीं तिन्ही त्या देववराच्या कृपेनें मला नित्य दृग्गोचर आहेत. माधवा, ह्या ठिकाणीं अधिष्ठित असलेल्या ह्या सहस्रावधि दुसऱ्या मुनींना जर त्या भगवंतांनें कृपा-दृष्टीनें अवलोकन केलें आहे, तर तो तुझ्यावर कृपाकटाक्ष टाकणार नाही हें होईल तरी कसे? कृष्णा, तुझ्यासारख्या दयाळू, ब्राह्मणाविषयीं पूज्यबुद्धि बाळगणाऱ्या व महानिष्ठावंत अशा पुरुषाचा समागम होणें हें देवांना मोठें प्रिय-कर वाटणार; ह्यास्तव त्या लोकनायकाकडून तुझे मनोरथ सिद्धीस जातील हें निर्विवाद शंकराला पाहिलें. त्या समर्थी त्याच्या मस्तकावर आहे. आतां मी तुला काहीं मंत्र सांगतां त्यांचा तूं जप कर ह्मणजे शालें.

श्रीकृष्ण सांगतो:—भीष्मा, नंतर मी त्या होत्या; त्याच्या हातांत दंड व पिनाक धनू असून उपमन्यूला आणखी ह्मटलें, 'हे ब्रह्मर्षे महा-मुने, दैत्यसमुदायांचा संहार करणाऱ्या त्या अंगदांनीं येंष्ठित असून त्याच्या वृद्धावर सर्प व त्रिदशेश्वराला मीं तुझ्या कृपाप्रसादानें पाहीन.' मळ्यांत यज्ञोपवीत विलसत होतें; व त्याच्या धर्मा, नंतर महादेवाचीं चरित्रें तो मला सांगत वक्षस्थळावर अनेक रंगांची दिव्य वैजयंती शोभत असतां आणखी आठ दिवस गेले, परंतु मला असून ती पायाच्या रोक्यापथेंत लोंबत होती; ते अगदीं घटकेप्रमाणें वाटले! आठवे दिवशीं ह्यामुळें वर्षाऋतुच्या अंती परिवर्षानें युक्त अस-त्या विप्रानें मला यथाविधि दीक्षा दिली तेव्हां लेला चंद्र सार्धकाळीं शोभता तसा तो देवश्रेष्ठ मीं दंड धारण केला, मुंडन करून घेतलें, शोभत होता. धर्मा, त्या वेळीं त्या देवाधिदेवाच्या दर्भ स्वीकारले, वल्कलें परिधान केलीं, सर्व भांवतालीं प्रमथांचं गण परिवर्धन करून उभे अंगाला घृत चोळलें, कमरेंत मखला असल्यामुळें जणू काय शरदृतून दिवाकरा-घातली, एक महिनाभर फलें खाऊन च्या भांवतालीं परिवर्ष (खट्टें) पडून तो राहिलों, दुसरा महिना उदकावर काढला, अदृश्य झाला आहे असें वाटत होतें. त्या समर्थी पुढें तीन महिने वातभक्षण केलें, आणि नित्य ह्याप्रमाणेंच अकराशें रुद्र त्या ब्रह्मचिंतनांत हात वर करून एका पायावर झोप बंगरे नंदग असलेल्या व शुभ कर्म करणाऱ्या देवाधिदेव वेतां उभा राहिलों. ह्याप्रमाणें पांच महिने लोट-शंकराच्या समीप उभे असून ते त्याच्या

ल्यानंतर सहावे महिन्यांत अंतरिक्षांत सहस्र-सूर्यासारखें दिव्य तेज मला आढळलें. पांडुपुत्रा, त्या तेजाच्या मध्यभागीं मीं एक मेघ अवलोकन केला. त्याच्यावर अनेक इंद्रधनुष्यांप्रमाणें चित्र-विचित्र क्रांति झळाळत असून विद्युलता व अग्नि-ज्वाला ह्या इतस्ततः संचार करीत होत्या; जणू काय नील वर्णाच्या पर्वतांचा तो समूहच आहे असा भास होत होता; आणि सर्व अंतरिक्ष वगळ्यांच्या पंक्तींनीं व्याप झालें होतें. धर्मा, तेथें पार्वतीसहवर्तमान भगवान् महेश्वर स्थित असल्यामुळें जणू काय चंद्रासहवर्तमान सूर्यच भवपटलावर स्थित आहे असें दिसत होतें. हे कुंतीपुत्रा, तें पाहून मला मोठें नवल वाटलें आणि माझा सर्व दह रोमांचित झाला; व मग मीं—देवसंघ ज्याचा व्याघ्रचर्म पांघरलें असून त्याच्या मस्तकीं जटा

स्तुतीतं निमग्नं होते. त्याप्रमाणेच आदित्य, वसु, स्तुतीतं रममाण झालेले हेते अशा त्या शक्-
 साध्य, विश्वेदेव व अश्विनीकुमार हे परब्रह्म- राला मीं असें ह्मलें, “ भगवंता, तुला मी नम-
 स्वरूपानें व इतर रीतीनें त्या विश्वेश्वराची स्कार करितों. तूं शाश्वत असून सर्वांना उत्पन्न
 आराधना करीत होते. तसेच अदितिनंदन भग- करणारा आहेस. ऋषिजन ह्मणतात कीं, तूं
 वान इंद्र व उपेंद्र आणि ब्रह्मदेव हे त्या देववरा- वेदांचा अधिपति (वेदांनीं स्तव्य) आहेस.
 समीप स्थंतर नामक सामंतेत ह्मणत होते. तपश्चर्या, सच्च, रज व तम आणि सत्य हीं
 त्याप्रमाणेच महान महान योगेश्वर, ब्रह्मर्षि सर्व तूंच होस असें साधु लोक सांगतात. तूंच
 व त्यांचे पुत्र, देवर्षि, पृथ्वी, अंतरिक्ष, ग्रह, ब्रह्मा, रुद्र, वरुण, मनु, भव, धाता, त्वष्टा, विधाता
 नक्षत्रे, मास, पक्ष, ऋतु, रावत्सर, क्षण, मूर्त, आणि सर्वत्र व्यापक असा सर्वसत्ताधीश
 निमिष, युगं, महायुगं, त्रिया, यामं, सनत्कुमार, आहेस. सर्व स्थावरजंगम भूतें तुझ्यापासूनच
 वेद, इतिहास, मरीचि, अंगिरा, अत्रि, पुलस्त्य, उत्पन्न झालीं. हें सर्व चराचर ब्रह्मांड तूंच
 गुलह, क्रतु, सात मनु, सोम, अथर्वा, ब्रह्मपति, निर्भिलंस. इंद्रियें, मन, पंचप्राण, सप्त अग्नि,
 भृगु, दक्ष, कश्यप, वसिष्ठ, काश्य, रुद्र, दीक्षा, आदित्यादि ज्योति व स्तुतीस पात्र असे देव
 यज्ञ, दक्षिणा, पावक, हवि व यज्ञीय द्रव्यें हीं ह्या सर्वांच्या पलीकडे (वाण्यादिकांना
 सर्व मूर्तिमंत उभीं असून त्या परमात्म्याच्या अंगावर असा) तूं आहेस असें ऋषि बोलतात.
 स्तुतीतं तत्पर होती. त्याप्रमाणेच, सर्व प्रजा- वेद, यज्ञ, सोम, दक्षिणा, पावक, हवि, यज्ञो-
 पालक, सरिता, पन्नग, वृक्ष, देवमाता, सर्व देव- पयोगी (सुक, सुव, समिध, कुश, देश, काल
 पत्न्या व त्यांच्या कन्या, सहस्रावधि व लक्षावधि इत्यादि) वस्तु ह्या सर्व निश्चयेंकरून तूंच
 मनि, पर्वत, सामर, दिशा, मंधर्व, अप्सरा, उत्तम भगवान् आहेस. हे देवाधिदेवा, यज्ञयागादिक
 उत्तम गायक, वादक व दिव्य तालदणार हीं सर्व विशीपासून प्राप्त होणारें फल, दानधर्म,
 त्या लोकांकर पुरुषाच्या आराधनेनं दंभ होती. वेदाध्ययन, व्रतवैकल्यें, इंद्रियदमनाचे नियम,
 त्याप्रमाणेच विद्याधर, दानध, गुह्यक, राक्षस व विनय, कीर्ति, वैभव, तेज, संतोष व योगसिद्धि
 स्थावरजंगम भूतें हीं सर्व काया, वाचा व ह्या सर्वांचा हेतु हाच कीं, साधकास तुझी
 मन ह्यांच्या योगें त्या देवाधिदेवाची प्रार्थना प्राप्ति व्हावी. काम, क्रोध, भय, लोभ, मद, मोह,
 करीत होती. धर्मा, तो त्रिदशेश्वर शर्व माझ्या मत्सर, आधि व व्याधि ह्या सर्व तुझ्या नऊ
 अग्रभागी येऊन बसला असणें तें पाहून ब्रह्म- तनु होत. सर्व प्राणी ज्या ज्या क्रिया करितात
 देव, इंद्र व इतर सर्व मंडळी माझ्याकडे पाहूं त्या तूंच; त्या क्रियांपासून उत्पन्न होणारे
 लागली. भीष्मा, इतकें झालें तरी माझ्यानें त्या हर्षशोकादिक विकारही तूंच; त्या क्रिया-
 देवाधिदेवाकडे पाहवेना; तेव्हां भगवान् शंकर फलांपासून अलिप्त राहणाराही तूंच; वासनेचें
 मला ह्मणाला कीं, ‘ कृष्णा, बोल. तूं मला शतावधि अविनाशी व प्रधान मूळ जें अज्ञान तेंही
 व सहस्रावधि वळां आराविलेंस; ह्यास्तव तुझ्या- तूंच; मनाचा मुख्य उत्पादक तूंच; आणि
 सारखा मला तिन्ही लोकांत कोणीही प्रिय शाश्वत प्रभाव जो तोही तूंच आहेस. देवाधि-
 नाहीं.’ धर्मा, नंतर मीं भगवान् शंकराला साष्टांग देवा, सर्व जगांत तूं अव्यक्तरूपानें भरलेला
 नमस्कार घातला असतां उमा देवीही प्रसन्न आहेस; तूं सर्वांना पवित्र करणारा आहेस;
 शाली; आणि मग, ब्रह्मादिक देवही ज्याच्या ध्यानानेंही तुझें यथार्थ रूप कळत नाहीं; सर्व

जगाला प्रकाशित करणारा जो सूर्य तो तूंच आहेस; चिज्ज्योति जे हिरण्मय तोही तूंच आहेस; अव्यक्तादिक सर्व तत्त्वांचा आदि तूंच आहेस; आणि तूंच सर्वांच्या जीविनाचा विसांवा आहेस. महान्, आत्मा, माते, ब्रह्मा, विश्व, शंभु, स्वयंभुव, बुद्धि, प्रज्ञा, उपलब्धि, संवित्, ख्याति, धृति व स्मृति ह्या सर्व पर्याय शब्दांनीं महान् आत्मा ह्मणजे तूंच असें जाणलें जातें. ब्रह्मेत्वा पुरुष तुझें स्वरूप ध्यानांत आणून तत्काल संसाराचें मूळ जें अज्ञान त्याचा संपूर्ण उच्छेद उडविता. तूं सर्व प्राण्यांचें हृदय असून क्षेत्रज्ञ आहेस अशी ऋषिजन तुझी स्तुति करितात. तूं आपले हातपाय सर्वत्र पसरले आहेस. तुझे नेत्र, मस्तक व मुख हींही सर्व व्यापून आहेत. ह्या जगांत सर्वांचा तूं श्रोता आहेस. आणि सर्वांला व्याप करून तूं राहिला आहेस. सूर्यानें उत्पन्न केलेले जे निमेषादिक कालभाग त्यांमध्ये जीं जीं कर्मे करण्यांत येतात त्यांचें फल जें स्वर्गसुख तेही तूंच आहेस. सूर्याची प्रभाही तूंच आहेस. पुरुषही तूंच आहेस. सर्वांच्या हृदयांत तूंच वसती केली आहेस. अणिमा, महिमा, प्राप्ति, सत्ता, तेज व अविनाशिता ह्या सर्व ज्या योगसिद्धि त्या तूंच होस. बुद्धि, मति व लोक हीं तुलाच शरण जातात व तुझाच आश्रय करून असतात. जे पुरुष ध्यानांत निमग्न राहतात, नित्य योगसाधनें करितात, उत्तम हेतु धरितात व इंद्रियांना जिंकतात तेही तुझ्याच प्राप्तीसाठीं झटत असतात. देवाधिदेवा, तूं शाश्वत आहेस, सर्वांच्या हृदयांत तुझे वास्तव्य आहे, तूं पुराणपुरुष आहेस, तुझ्या ठिकाणीं लोकोत्तर शक्ति आहे, तूं शुद्ध ज्ञान आहेस, तूं हिरण्मय आहेस, व तूं बुद्धिमान् लोकांचें अंतिग साध्य आहेस असें जो पुरुष मानितो, तोच खरा बुद्धिमान् समजावा. महा-

देवा, तुझीं सात सूक्ष्म तत्त्वे (महत्, अहंकार व पंचतन्मात्रा), त्याप्रमाणेंच तुझीं सहा अंगें (सर्वज्ञता, तृप्ति, अनादि बोध, स्वतंत्रता, कधीही न्हास न पावणारी शक्ति व अनंत सामर्थ्य) ह्यांचें यथार्थ ज्ञान करून घेऊन आणि तसेंच परमात्म्याचें सर्वत्र अभिन्नस्वरूप व्याप आहे असें योगसाधनानें जाणून जो पुरुष तुझ्या ध्यानांत निमग्न राहतो, तोच तुझ्यामध्यें प्रविष्ट होऊन सायुज्य मिळवितो. ” धर्मी, ह्याप्रमाणें मी त्या दुःखविनाशक भगवान् शंकराला ह्मटलें तेव्हां सर्व चराचर ब्रह्मांडांतून सिंहनाद झाला ! त्या समयीं ब्रह्मणांचे समुदाय, देव, दैत्य, नाग, पिशाच, पितर, खग, रक्षोगण, भूतगण व सर्व महर्षि ह्यांनीं तात्काळ त्या परमेश्वराला नमस्कार केला ! तेव्हां माझ्या मस्तकावर दिव्य व सुगंधि पुष्पांची एकसारखी वृष्टि सुरू झाली आणि सुखदायक वारा वाहूं लागला ! कुंतीपुत्रा, नंतर भगवान् जगत्पालक शंकरानें उमादवीकडे, माझ्याकडे व देवेंद्राकडे न्यहाळून पाहिलें व स्वतः मला ह्मटलें :— शत्रुघ्ना कृष्णा, तुझी आमच्या ठायीं अत्यंत भाकि आहे हे मी जाणतो; ह्यास्तव तुला जें श्रेयस्कर असलें तें माग; माझे तुजवर अति-शय प्रेम आहे. कृष्णा, मी तुला आठ वर देईन त्यांचा तूं स्वीकार कर. यदुपुंगवा, तुला कोणते दुर्लभ वर पाहिजेत ते सांग.

अध्याय पंधरावा.

—:o:—

वासुदेवाला वरप्रदान.

कृष्ण सांगतात :— धर्मी, नंतर मीं एकाग्र चित्त करून त्या तेजाच्या महान् राशीवर अधिष्ठित असलेल्या भगवान् उमामहेश्वरांना भगवान् शंकराला ह्मटलें, ‘ देवाधिदेवा, धर्मावर

दृढ श्रद्धा, युद्धामध्ये शत्रूचा नाश, उत्तम त्या महातेजस्वी उपमन्यूला सविस्तर कथन केला कीर्ति, उत्कृष्ट बल, योगाभ्यास, तुझ्यावर प्रेम, आणि नंतर त्या महामुनीने त्या देवाधि-
तुसे साविध्य व शतावधि पुत्र ही मला प्राप्त दवाला नमस्कार करून मला असें हटलें.

व्हावीत. धर्मी, ह्याप्रमाणें माझे भाषण श्रवण करून उपमन्यू ह्मणाला:—कृष्णा, भगवान् भगवान् शंकरानें तात्काळ 'असें होवो' ह्मणून शंकरासारखा देव नाही; भगवान् शंकरासारखा हटलें. आणि मग जगन्माता, जगत्पोषिका, श्रेष्ठ आधार नाही; भगवान् शंकरासारखा दाता जगत्पावनी व तपोनिधान अशी जी उमा देवी नाही; व भगवान् शंकरासारखा योद्धा नाही.

ती शांत मनानें मला ह्मणाली:—अनघा कृष्णा, भगवन्तानें तुला सांव नामक पुत्र दिला आहे. आतां मीही तुला आठ वर देण्याला तयार आहे; तर तुला कोणतें वर पाहिजे असतील ते मागून घे. धर्मी, नंतर मीं तिला साष्टांग प्रणि-

अध्याय सोळावा.

—:०२—

तंडिकृत रुद्रस्तव.

उपमन्यू ह्मणाला:—बाळा कृष्णा, कृत-
पात कला आणि प्रार्थिलें:—ब्राह्मणांवर न युगांत तंडि नांवाचा एक प्रख्यात ऋषि होता. रागावणें, पित्याची कृपा जोडणें, शंभर पुत्र त्यानें दहा हजार वर्षेपर्यंत समाधियोग चाल-
होणें, उत्तम सुखोपभोग प्राप्त वून मोठ्या भक्तीनें परमेश्वराची आराधना केली होणें, कुलावर प्रेम करणें, मातेची प्रसन्नता असतां त्यास जें फळ मिळालें तें तूं आतां जोडणें, चिचाला शांति राहणें व कोणतेंही श्रवण कर. कृष्णा, त्या तंडि ऋषीला प्रत्यक्ष कार्य कुशलतेनें करितां येणें ह्या आठ गोष्टी महादेवाचें दर्शन घडलें व त्यानें त्याची स्तुति मला प्राप्त व्हाव्या.

केली. तंडि ऋषि तपोबलानें अव्यय व उदारधी

उमा ह्मणाली:—कृष्णा, तुझ्या ह्मणण्या- परमात्म्याचें चिंतन करितां करितां आश्चर्य-
प्रमाणें ह्या सर्व गोष्टी घडतीलच. शिवाय मी युक्त होत्साता सद्वित वाणीनें त्यास ह्मणाला, तुला आणखीही वर देतें ते घे. बावारे, तूं देव- 'हे देवाधिदेवा, ज्याला सांख्य व योगी तुल्य प्रताप गाजविशील. माझ्याप्रमाणें तूंही पर, प्रधान, पुरुष, अधिष्ठाता, ईश्वर आणि कधी असत्य भाषण करणार नाहीस. तुला उत्पत्ति व विनाश ह्यांना कारण असें ह्मणतात सोळा हजार स्त्रिया प्राप्त होतील. त्यांच्या ठिकाणीं आणि ज्याच्यापेक्षां देव, असुर व मुनि ह्यांजमध्ये तूं व तुझ्या ठिकाणीं त्या उत्तम प्रेम कराल. कोणीही वरचढ नाही; जो अज, अनादि तुझाला कधीही उणीव ह्मणून पडणार नाही. अमर व प्रभु आहे व जो अत्यंत सुख देतो, तुझे बंधुवर्ग तुझ्यावर उत्कृष्ट प्रीति करतील. अशा त्या तुज परमपावन देवतेला मी शरण तुला दिव्य लावण्य प्राप्त होईल. आणि तुझ्या आलां आहे.' कृष्णा, ह्या प्रकारचे उद्गार त्या गृहीं नित्य सात हजार अतिथि भोजनाला तंडि ऋषीच्या मुखांतून निघत आहेत तोंच असतील.

वासुदेव ह्मणाला:—धर्मी, ह्याप्रमाणें भग- शाश्वत, अविनाशी, परब्रह्मरूप, सर्वव्यापक, वान् शंकर व पार्वती ह्यांनीं मला वर दिले व निर्गुण, गुणगोचर, योग्यांचा आनंदकंद, नित्य-
नंतर तीं उभयतां गणादिकांसुहृद्वर्तमान अदृश्य पूर्ण व मोक्षसंज्ञक असा परमेश्वर अवलोकन शाली. राजश्रेष्ठा, मग तो सर्व अद्भुत प्रकार मीं केला. केशवा, तो भगवान् देवाधिदेवच मन,

अग्नि, इंद्र व वायु आणि त्याचप्रमाणेंच ब्रह्म-तुझीच नांवे आहेत. ब्रह्मा, विष्णु व रुद्र देव व सर्व विश्व ह्यांचें मुख्य साध्य आहे; ह्या तीन तुझ्याच तनु होत, असें पुराणज्ञ तो ग्रहण करण्यास मोठा अशक्य, अचल, दैर्घ्य सांगतात. विश्वाधिपते, तूच अधिपुरुष, शुद्ध व बुद्धिग्राह्य असा आहे; तो निर्गुण तूच अध्यात्म, तूच अधिभूत. तूच अधिदेवत, व निर्विकार असल्यामुळे त्याचें केवळ मनानेंच तूच अधिलोक, तूच अधिविज्ञान व तूच चिंतन केलें पाहिजे; त्याचें यथार्थ स्वरूप अधिग्रहण आहेस. देवतांनाही ज्याचें ज्ञान ध्यानांत आणणें मोठें अवघड आहे; त्याच्या होत नाही अशा तुला विद्वान लोक आपल्या स्वरूपाचें वर्णन करणें शक्य नाही; ज्यांनीं अंतर्गामी अवलोकन करून भवबंधांतून आत्मसाधन केलें नाही त्यांस त्याचा साक्षात्कार सुखांत आणि तुझ्या सच्चिन्मय स्वरूपांत घडणें दूरापास्त आहे; तो सर्व विश्वाचें आदि-मिळतात ! देवाधिदेवा, जे कोणी तुझें ज्ञान कारण आहे; त्याला अज्ञानाचा यत्किंचित्ही करून घेण्याची इच्छा करीत नाहीत, ते मल नाही; तो श्रेष्ठाहून श्रेष्ठ आहे; आणि तो पुनः पुनः जन्ममरणांच्या फांत्यांत सांपडतात. आपणा स्वताला जीवरूप बनवून त्या जीवाच्या देवा, स्वर्ग व मोक्ष ह्यांचें द्वार तूच होस. अंतर्गामी चैतन्यरूपानें वास करितो. कृष्णा, तूच सर्वांना संसारांत घालतोस, तूच त्यांना त्या देवाधिदेवाच्या दर्शनाकरितां बहुत वर्षे-संसारांतून आत्मस्वरूपां जागा देतोस ! पर्यंत तंडि ऋषीने उग्र तपश्चर्या केली असतां ईश्वरा, स्वर्ग, मोक्ष, काम, क्रोध, सत्त्व, रज, त्याला भगवंतानें दर्शन दिलें. तेव्हां तंडि ऋषीनें तम, अधोलोक, ऊर्ध्वलोक, ब्रह्मदेव, रुद्र, विष्णु, त्यास प्रार्थिलें.

तंडि ह्यणालाः—हे महाबुद्धिमंता परमे-धाता, विधाता, कुबेर, भूमि, वायु, उदक, अग्नि, श्वरा, पावनाना पावनत्व देणारा तूच; अंतरिक्ष, वाणी, बुद्धि, स्थिति, मति, कर्म, सत्य, गतिमानांना गति देणारा तूच; तेजामधलें असत्य, भाव, अभाव, इंद्रिये, इंद्रियांचे विषय, दिव्य तेज तें तूच; तपांमधलें श्रेष्ठ तप तें तूच; जड सृष्टीच्या पलीकडे असलेलें अविनाशी पर-विश्वावसु, हिरण्याक्ष व पुरुहूत ह्यांनीं तुझीच ब्रह्मस्वरूप आणि विश्व व अविश्व ह्यांतील आराधना केली; मोक्ष हा तुझ्यापासूनच प्रधान वस्तु तूच असून चिंतन करण्यास योग्य मिळतो; आणि, विभो, तूच तपोदीत राहणारा व चिंतन करूनही ध्यानांत न येणारा असा व सर्वांचा अधिपति आहेस. ह्यास्तव मी तुला तू आहेस. देवा, ज्याला परब्रह्म अशी संज्ञा आहे, नमस्कार करितों. हे आनंदधना सहस्रांशो जे परमात्म्याचें अत्यंत श्रेष्ठ पद आणि सांख्य देवा, जन्ममरणांना भिऊन गेलेल्या व निर्वाण-व योग ह्यांनीं जें साध्य करून ध्यावयाचें प्राप्तीसाठीं यत्न करणाऱ्या यतींना तूच तें तूच होस ह्यांत अगदीं संदेह नाही. विश्व-मोक्ष देतोस; ब्रह्मदेव, इंद्र, विष्णु, विश्वेदेव पालका, खचीत आज आम्ही कृतार्थ व महर्षि ह्यांना सुद्धां जर तुझें वास्तविक ज्ञालों. खचीत आज आम्ही—साधु लोक ज्ञान होत नाही, तर माझ्यासारख्यांना तें ज्याची इच्छा करितात तें स्थान मिळविलें; कसें होईल बरें ? परमेशा, सर्व कांहीं तुझ्या-आणि ज्ञानाच्या योगें निर्मळ चित्त करून पासून प्रवृत्त होतें व अंती सर्वांचा तुझ्यामध्येच जें पद जिंकावयाचें, तें हस्तगत करून घेतलें. लय होतो. देवा, काल, पुरुष व ब्रह्मा हीं अरेरे, ज्या अर्थी अज्ञानाने इतका दीर्घ काळ-

पर्यंत आम्हीं परमेश्वराला ओळखिलें नाहीं, आणि भूमि, उदक, वह्नि, वायु, आकाश, सूर्य, त्या अर्थी आम्ही स्वयंत पूर्व आहां हांत चंद्र व यजमान ह्या आठ तनु तूंच धारण वानवा नाहीं ! अरेजे, शक्ती परम ज्याला करून तंच सृष्टीला पोषितोस. देवा, तुझ्यापासून शाश्वत तत्व असे मानितात त्या देवाधिदेवाचे सर्व व्हांडल उत्पन्न होतें, सर्वांचा योगक्षेम तुझ्या ज्ञान व्हावयास आम्हांस इतका पेढ लागायो व्हावर चालतो व सर्वांचा अंती लय तुझ्या-काय ! असा; मी बहुत जन्म जेजून जी भक्ति ठिकाणींच होतो. देवा, एक सनातन जो परमात्मा जोडिली नव्हती ती मी आतां प्रत्यक्ष तुझी तो तूंच; वेदांत सांगितल्याप्रमाणें कर्म भक्ति ह्या जन्मीं संपादिली. पहा, आतां हा करून ज्या स्वर्गाची प्राप्ति करून घ्यावयाची भक्तावर अनुग्रह करणारा प्रत्यक्ष परमेश्वर तो तूंच; महान् महान् साधु लोक ब्रह्मचिंतन मजपुढें उभा आहे असें जाणून मी मोक्षाचा करून जें श्रेष्ठ पद (महर्लोकादि) मिळवितात अधिकारी झालो ! देवेश्वरा, देव, असुर व मुनि तें तूंच; मुक्त पुरुष जो मोक्ष संपादितो तो तूंच; ह्यांचें जें सनातन गुहा किंवा गुनीनाही अवगत व आत्मवेचे पुरुष जें कैवल्य (मुख्य मोक्ष न होणारे जें मनोरूप गुह्यमायें स्थित असलें किंवा सायुज्य) उपभोगितात तेंही तूंच ! देवा-परब्रह्म तें तूंच होस. देवा, तूंच सर्व करितोस व धिदेवा, सुर, असुर व मनुष्ये ह्यांना तूं दिसूं नयेस, सर्वत्र तुझीच व्यभि आहे. देवा, सर्वांचा प्राण ह्मणून तुला ब्रह्मादिक सिद्धांतीं वेदरूप गुह्यमध्ये तूंच, व सर्वांना साक्षीही तूंच आहेस. देवा, तुझी दृष्टवून ठविलें; ह्यास्तव, हे शंकरा, ते सुरासुर व नर गति सर्व स्थळीं आहे. ते सर्व कांहीं पाहतोस तुला यथार्थ रीतीनं जाणीत नाहींत. देवाधिदेवा, व जाणतोस. तूं स्वतांसाठीं इष्ट उत्पन्न करितोस; हृदयांत गूढ रूपानें वास्तव्य करणारा जो अलादिक तूंच वनन देहाला पोषितोस; देवी अहंकार त्यानं सुरासुरादिक सर्वांना खरोखरी (जीव) तूंच होतोस; देवांत माहून सुखदुःख मोहित करून राकिलें आहे; ह्मणून जे कोणी तूंच भोगतोस; सर्व देवांना (जीवांना) तूंचाच भक्तियोगानें अंतःकरणची शुद्धि करून तुला आधार आहे; तूंच प्राण उत्पन्न करितोस; प्राणांता शरण येतात त्यांना मात्र त्यांच्या अंतर्गामीं तूंच पोषितोस; स्वतः प्राणी तूंच होतोस; वास करणारा तूं आपण होऊन दर्शन देतोस. प्राण्यांना बरी-वाईट गति तूंच देतोस; आणि देवा, तुझा महिमा काय वर्णवा ? तुझें यथार्थ सर्व प्राण्यांना शेवटीं आधार तूंचाच झिळते. ज्ञान ज्ञान्यानें प्राण्याला फिरून जननमरणाचा देवा, जे पुरुष निरंतर तुझ्या व्याप्तीत निमग्न केरा प्राण होत नाहीं. देवा, ह्या विश्वांत राहून आत्मज्ञान जोडितात त्या तुझ्या भक्तांना अत्यंत श्रेष्ठ असें ज्ञेय तूंच होस; ह्यासाठीं एकदा अध्यात्मज्ञानानें प्राप्त होणारी गति तूंच होस तुझें ज्ञान झालें कीं ह्याहून श्रेष्ठ असें ज्ञान व त्याप्रमाणेंच मोक्षार्थी लोकांचें जें अंतिम साध्य जगांत दुसरें मुळींच उरत नाहीं. देवा, तुझी तेंही तूंच आहेस. देवा, सर्व भूतांना व्या- प्राप्ति झाली कीं शहाण्या पुरुषाला दुसरें कांहीं वाईट कर्मानुसार योग्य अशी गति तूंच देतोस; अधिक मिळविण्यासारखें वाटतच नाहीं; कारण, आणि सर्व प्राण्यांना जन्ममरणपरिभ्रमणांत तो तुझ्या श्रेष्ठ व सूक्ष्म स्वरूपाप्रत पावला तूंच धालतोस. देवा, ऋषींच मनोरथ तूंच पुर- ह्मणजे स्वतः अव्यय व अक्षय पदास जातो. वितोस; भूभुवः स्वर्गः इत्यादि सर्व भुवनें तूंच देवा, गुण व तत्त्वे जाणणारे सांख्यशास्त्रवेत्ते निर्मितोस; देवादिकांना तूंच उद्भव करितोस; तुझ्या सूक्ष्म तत्त्वाचें ज्ञान संपादून सर्व बंधनांतून

कीर्तनानें सर्व पुरुषार्थांची प्राप्ति होते; तीं सर्व मिळाली ह्मणजे त्याचें वर्णन म्यां केलेंच ह्मणून वेदांचें मथन करून त्यांतूनच निराळीं समजावें. असो; कृष्णा, अनादि, अमर, जगदुत्पा-
काढिलेलीं आहेत; आणि वेदाभ्यासानें चित्त- दक, अव्यक्ताला कारण, वर देणाऱ्या, परमपूज्य,
शुद्धि केल्यानंतर तोंड ऋषीनें मोठ्या भक्तीनें विश्वरूप व बुद्धिदात्या परमेश्वराच्या नांवांचा
त्याच नांवांनीं परमेश्वराला ध्याइलें. कृष्णा, समुदाय जो मला ब्रह्मदेवापासून विदित झाला
महान् महान् साधु, मुनि, विद्वान् व प्रख्यात तो मी तुला सांगतां, ऐक. यदुनंदना, पितामह
पुरुष ह्यांनीं जीं नांवें उच्चारून परमेश्वराचें ब्रह्मदेवांनं भगवान् शंकराचीं जीं दहा हजार
स्तवन केलें तींच नांवें उच्चारून मी आतां नांवें उच्चारिलीं त्यांचें मी आपल्या मनांत
त्या देवाधिदेवाचें स्तवन करितों. कृष्णा, तो उद्धाटन करून, दद्यांतून जसं लोणी काढावें
देवाधिदेव लोकनायकच सर्व ब्रह्मांडांत श्रेष्ठ, तसं त्यांतून सार काढिलें आहेत तूं श्रवण कर.
आद्य, स्वर्ग प्राप्त करून देणारा, सर्व प्राण्यांचें कृष्णा, पर्वतांतून जसं सोनें काढावें, फुलांतून
कल्याण करणारा व मंगलकारक असा आहे. जसं मधुग्रहण करावें किंवा लोण्यांतून जसा मडे
केशवा, ज्या परमेश्वराचीं यथार्थ नांवें ब्रह्म- काढून घ्यावा, तसा मी त्या दहा हजार नांवां-
लोकापासून चोहोंकडे अवतीर्ण होत होत तून निष्कर्ष काढून घेतला आहे. हा निष्कर्ष
सर्व विश्वांत पसरून जिकडे तिकडे ह्मणजे चतुर्वेदांचें सारच होय. ह्याच्या योगें
ऐकूं येतात, त्या ब्रह्मदेवांनं वर्णिलेल्या सर्व दुरितांचा संहार होतो. मोठ्या प्रयत्नानें
सनातन परब्रह्माचें मी आतां तुला हा संपादन करून एकाग्र चित्तानें ह्याचें मनन
निरूपण करितों; तर तूं सावधान मनानें श्रवण केलें पाहिजे. हा मोठा मंगलदायक व बल-
कर. कृष्णा, तूं मोठ्या भक्तीनें त्या देवाधिदेव वर्धक आहे. भगवंताचीं हीं नांवें कानीं पडतांच
शंकराचें आराधन करशील तर तद्द्वारा तुला राक्षसांचा तात्काळ संहार उडतो; हीं अत्यंत
त्याच्या शाश्वत परब्रह्मस्वरूपांचें यथार्थ ज्ञान पवित्र आहेत; अद्वालु व आस्तिक अशा
होईल. केशवा, शंकराचें माहात्म्य इतकें विस्तृत भगवद्भक्ताला मात्र हीं सांगावी; व जो कोणी
आहे कीं, कोणालाही त्यांचें सर्व विवेचन करणें अश्रद्ध, नास्तिक किंवा इंद्रियांना स्वैर वर्तन
अशक्य होय. एकादा पुरुष योगाभ्यासाच्या करूं देणारा असल त्यास हीं बिलकुल सांगूं
बळावर भिस्त ठेवून जरी भगवद्धिभूतीचें वर्णन नयेत, कृष्णा, जगताला आदिकारण अशा देवाधि-
करूं लागला, तरी त्याला देखील तें शंभर देव शंकराशीं जो स्पर्धा करितो तो आपल्या
वर्षांत सुद्धां होणार नाही! माधवा, ज्या भग- मागच्या व पुढच्या वंशजांसहित नरकांत पडतो!
वंताचे आदि, मध्य व अंत हे देवांनाही अव- कृष्णा, आतां तुला मी जो नामसमूह सांग-
गत होत नाहीत, त्या विश्वाधिपतीच्या गुणांचें पार, तेंच ध्यान, तेंच योगसाधन; तेंच श्रेष्ठ
समग्र वर्णन कोण बरें करूं शकेल? तथापि ध्येय, तेंच जग्य व तेंच गूढ ज्ञान समज.
मी त्या बुद्धिमान् देवाधिदेवाच्या प्रसादानेंच बाबारे, जर महादेवाच्या ह्या नामसंग्रहाचें ज्ञान
यथाशक्ति संक्षिप्त रीतीनें भगवन्माहात्म्य वर्णन झालें तर प्राणी आसन्नभरण झाला असतांही
करितों. कृष्णा, त्या लोकनायकाची अनुज्ञा श्रेष्ठ गतीस जाईल. यदुनंदना, ह्या नांवांनीं
ज्ञानाशिवाय मला त्याचें दिव्य यश वर्णितां परमेश्वराचें स्तवन केलें असतां सर्व पातकांचा
येणार नाही; परंतु एकदा का त्याची आज्ञा नाश होतो, ह्याच्या योगें साधकाची महोन्नति

घडते, त्यास यज्ञादिकांचें फळ मिळतें आणि त्यास प्रभु असें नांव आहे. सर्व जगाचा तो त्यास अंती दिव्य पद साधितां येतें. पूर्वी ब्रह्म-संहर्ता असलेमुळे सर्व जग त्यास भितें हणून देवानें हें स्तोत्र तयार करून त्यास सर्व दिव्य त्यास भीम असें हणतात. भोगमोक्षादिक काम स्तोत्रांत प्रधान पद दिलें; आणि तेव्हांपासून परिपूर्ण करण्याविषयी तो समर्थ असल्यामुळे भगवान् महात्म्या महादेवाच्या सर्व स्तवांमध्ये त्यास प्रवर असें हणतात. साधकांची इच्छा ह्यास स्तवराज अशी पदवी मिळाली व जग-तो पूर्ण करितो म्हणून त्यास वरद अशी संज्ञा तामध्ये देवांनीं त्याची फारच वाहवा केली. कृष्णा, आहे. सर्व विश्वावर त्याचेंच आवरण आहे हा स्तवराज ब्रह्मलोकांतून स्वर्गलोकीं उतरला हणून त्यास वर हणतात. ज्याला ज्याला आणि मग तेथून तंडीनें मूलांकीं आणिला. वाचांरे, प्राण हणून आहे त्याचा त्याचा तो आत्मा ह्याला तंडिकृत स्तवराज हणण्याचें कारण इत-होय, ह्यास्तव त्यास सर्वात्मा हणतात. सर्व केंच की, तो पूर्वी तंडीला प्राण आला. असा देशांत व सर्व कालीं प्रत्येक वस्तूमध्ये प्रत्यगात्म-हे महाबाहो, सर्व मंगलांचें मंगल व सर्व पातकांचें रूपानें तो प्रसिद्ध आहे, हणून त्यास सर्वविख्यात नाशक असें हें स्तवराज नामक स्तोत्र आतां असें नांव पडलें आहे. सर्व विश्व तोच निर्मितो मी तुला सांगतां. कृष्णा, हें स्तोत्र अत्यंत दिव्य व त्या सर्वांत तोच व्याप्त असतो, हणून त्यास आहे. वेदांतलें हें परम रहस्य असून श्रेष्ठांतलें सर्वकर व सर्व (व्यापक) अशीं नांवें आहेत. हें श्रेष्ठतम आहे. तेजांतलें जें तेज, तपांतलें जें सर्वांचें उत्पत्तिप्रलयस्थान तोच होय, हणून तप, शांतांतला जो शांत, ज्ञान्यांतला जो त्यास भव हणतात. त्याच्या मस्तकावर जटा ज्ञानी, दांतांतला जो दांत, धीमानांतला जो असल्यामुळे त्यास जटी असें नांव आहे. तो धीमान्, देवांतला जो देव, ऋषींतला जो ऋषि, व्याघ्राचें किंवा गजाचें चर्म परिधान करितो, यज्ञांतला जो यज्ञ, मंगलांतला जो मंगल, हणून त्यास चर्मी हणतात. मोराच्या शिखेप्रमाणें रुद्रांतला जो रुद्र, प्रभावानांची जी प्रभा, त्याच्या जरेच्या वरतीं केंसांचा शिखंड शोभत योग्यांचा जो योगी, व कारणांचें जें कारण, तें असल्यामुळे त्यास शिखंडी असें नांव पडलें सर्व या स्तोत्राचा विषय जो महादेव तोच आहे. सर्व जगत् त्याचें अंग असल्यामुळे होय. त्या महादेवापासूनच सर्व ब्रह्मांड उत्पन्न त्या विराट्पुरुषास सर्वांग हणतात. सर्व ब्रह्मां-हांतें आणि अंती सर्वांचा त्यामध्येच लय होता! डाची रचना तोच करितो, त्यामुळे त्यास कृष्णा, सर्व प्राण्यांचा प्राण जो अतुलतेजस्वी सर्वभावन असें नांव आहे. सर्व जगाचा लय-शंकर त्याचीं एक हजार आठ नांवें मी आतां कर्ता तोच आहे, हणून त्यास हर असें हण-तुला सांगतां तीं ऐक. हे नरशार्दूल, हीं नांवें तात. त्याची दृष्टि हरिणासारखी तीक्ष्ण असल्या-एकल्यानें तुझे सर्व मनोरथ सिद्धीस जातील. मुळे त्यास हरिणाक्ष अशी संज्ञा आहे. सर्व त्या देवाधिदेव शंकराला स्थिर असें हण-भूतांचें तो हरण करितो, हणून त्यास सर्व-तात; कारण तो अचंचल, नित्य किंवा शाश्वत भूतहर हणतात. सर्व विश्वाचा उपभोक्ता तोच असा आहे. तो वराच्या खांवाप्रमाणें सर्व विश्वाला असल्यामुळे त्यास प्रभु असें हणतात. त्याच्या-मुख्य आधार असल्यामुळे त्यास स्थाणु अशी पासूनच सर्व क्रियांचा उद्गम होत असल्यामुळे संज्ञा आहे. सर्व जगताचा उत्पादक व त्या त्याला प्रवृत्ति असें नांव आहे. त्याच्या योगेंच सर्वांवर सत्ता चालविणारा न्नेच असल्यामुळे प्राणी सर्व व्यवसायांसून निवृत्त होतात

हणून त्याला निवृत्ति असें हणतात. त्यानें मन मोठें असल्यामुळे त्यास महात्मा असें हण-
 सर्व इंद्रियांचें निग्रहण केलें आहे, ह्यास्तव तात. त्याच्या केवळ मनानें हणजे संकल्प-
 त्याला नियत अशी संज्ञा आहे. तो नित्य मात्रानें सर्व भूतें उत्पन्न होत असल्यामुळे त्यास
 असल्यामुळे त्याला शाश्वत हणतात. तो अचल सर्वभूतात्मा असें हणतात. सर्व विश्वांत त्याचेंच
 असल्यामुळे त्याला ध्रुव हणतात. तो श्मशानांत रूप ओतप्रोत व्याप्त असल्यामुळे त्यास
 वास करितो हणून त्याला श्मशानवासी हण- विश्वरूप असें हणतात. सर्व विश्वाला ग्रासून
 तात. त्याच्या ठायीं षड्गुणैश्वर्य आहे हणून टाकणारा त्याचा मुखप्रदेश असल्यामुळे त्यास
 त्याला भगवान् असें हणतात. तो सर्वांच्या महाहनु असें नांव आहे. इंद्रादिक लोकपाल
 ह्बयाकाशांत प्रविष्ट आहे, हणून हें त्याचेंच रूप असल्यामुळे त्यास लोकपाल
 त्याला खचर असें हणतात. तो असें हणतात. मायेच्या योगानें त्याचें परब्रह्म-
 इंद्रियांनीं सर्व विषयांचें ग्रहण करितो, रूप गुप्त असल्यामुळे त्यास अंतर्हितात्मा असें
 हणून त्याला गोचर असें हणतात. तो पातकी नांव पडलें आहे. तो स्वतः आनंदरूप असल्या-
 पुरुषांना जर्जर करितो हणून त्याला अर्दन मुळे त्यास प्रसाद असें हणतात. त्याच्या रथाला
 असें नांव आहे. त्याची योग्यता अशी आहे खेंचरें लाविलेलीं असतात हणून त्याला हय-
 कीं, सर्वांनीं त्याला अभिवंदन करणें अवश्य गर्दभि असें हणतात. पवि हणजे संसाररूप
 होय, ह्यास्तव त्याला अभिवाद्य असें हणतात. वज्र त्यापासून तोच तारण करितो, म्हणून त्याला
 जगदुत्पत्ति इत्यादि प्रचंड कर्में तोच करितो हणून पवित्र असें हणतात. आणि त्यामुळेच त्याला
 त्याला महाकर्मा असें हणतात. तपश्चर्या हेच महान् अशी संज्ञा मिळाली आहे. सदाचरण,
 त्याचें मुख्य धन होय हणून त्याला तपस्वी समाधान, तपश्चर्या, स्वाध्याय, भगवार्चितन
 असें नांव आहे. केवळ इच्छामात्रेंकरून तो इत्यादि नियमांनीं त्याची प्राप्ति होतें हणून त्यास
 पंचमहाभूतें निर्माण करितो हणून त्याला भूत- नियम हेंच नांव पडलें आहे. तो स्वतः
 भावन असें हणतात. तो वेड्यासारखा दिगं- सदाचरणादिक नियमांचा आश्रय करितो
 नरवेष्टानें फिरत असतो व त्यामुळे त्याचें यथार्थ हणून त्यास नियमाश्रित असें हणतात. तो
 रूप ध्यानांत येत नाही, हणून त्याला उन्मत्त- सर्व शिल्पकर्मांचा आचार्य असल्यामुळे त्या
 वेषप्रच्छन्न अशी संज्ञा पडली आहे. सर्व विश्वकर्माला सर्वकर्मा असें नांव पडलें आहे.
 प्रदेश व त्यांत वसती करणारे प्राणी ह्या सर्वांवर तो नित्यसिद्ध असल्यामुळे त्यास स्वयंभूत
 त्याचीच सत्ता आहे, हणून त्याला सर्वलोक- असें हणतात. तो अखिल वस्तूंचें आदि-
 प्रजापति असें हणतात. त्याचें रूप इतकें कारण असल्यामुळे त्यास आदि असें
 विस्तीर्ण व अगाध आहे कीं, त्याची मोजदाद नांव आहे. सर्व विश्वाचें आदिशरीर जो
 कारणें अशक्य होय, ह्यास्तव त्याला महारूप हिरण्यगर्भ तो त्याच्याचपासून उत्पन्न
 असें हणतात. सर्व विश्व हेंच त्याचें शरीर शाल्यामुळे त्याला आदिकार(हिरण्यगर्भस्रष्टा)असें
 असल्यामुळे त्यास महाकाय असें नांव आ- हणतात. त्याच्या ठिकाणीं अक्षय्य ऐश्वर्य
 वृष (धर्म) हेंच त्याचें रूप असल्यामुळे त्यास वसत असल्यामुळे त्यास निधि अशी संज्ञा
 वृषरूप असें हणतात. त्याचें यश महान् अस- आहे. त्याला सहस्र (अनंत) नेत्र आहेत
 त्यामुळे त्यास महायशस असें हणतात. त्याचें हणून त्यास सहस्राक्ष असें हणतात. त्याचीं

इंद्रिये विशाल आहेत हणून त्यास विशालाक्ष मुळें त्यास महाबीज असें हणतात. व्यक्ताव्यक्त हणतात. सोम हणजे लतारूप यज्ञिय हवि मृष्टीला प्रेरणा देणारा तोच असल्यामुळें त्यास तोच होय, ह्यास्तव त्यास सोम असें हणतात. महारेता असें हणतात. त्याचें बल महान् यज्ञयागादिकांच्या योगें अंतरिक्षांत नक्षत्रांचीं असल्यामुळें त्यास महाबल असें हणतात. हिर- रूपें तोच प्राप्त करून देतो हणून त्यास ण्मय ब्रह्मांडाची उत्पत्ति त्याच्यापासूनच झाली नक्षत्रसाधक असें म्हणतात. चंद्र, सूर्य, शनि, असल्यामुळें त्यास सुवर्णरेता असें हणतात. राहु, केतु, मंगळ, गुरु, बुध व शुक्र हे तोच मायेची वृत्ति त्यास यथार्थ कळत असल्या- होय, अतएव त्यास चंद्र, सूर्य अशीं नांवें- मुळें त्यास सर्वांचें पूर्ण ज्ञान आहे म्हणून त्यास ही पडली आहेत. अत्रि ऋषीची भार्या जी सर्वज्ञ हणतात. सर्व त्रिभुवनाचें उत्कृष्ट हणजे अनसूया तिला नमस्कार करणारे जे दत्त व अविकारी बीज तोच असल्यामुळें त्यास सुबीज दुर्वासा तेही तोच होय, हणून त्यास अन्या- असें नांव आहे. प्राण्यांचें जें अज्ञानमूलक नमस्कर्ता असें नांव आहे. मृगरूप धारण वासनाबीज त्या वाहनानें तो इहपरलोक करून पळून जाणाऱ्या दक्षाकडील यज्ञाला फिरतो हणून त्यास बीजवाहन असें हणतात. बाण मारून त्यानेंच नष्ट केलें, हणून त्यास त्याला दहा बाहु असल्यामुळें त्यास दशबाहु मृगबाणार्पण असें नांव पडलें आहे. यद्यपि असें नांव प्राप्त झालें आहे. त्याची ज्ञानदृष्टि त्यानें यज्ञाचा विध्वंस केला तरी त्यास पातक कधीही लुप्त होत नाहीं हणून त्यास अनिमिष लागलें नाहीं हणून त्यास अनघ असें हणतात. त्रैलोक्याचा दाह टळावा हणून त्यानें हणतात. विश्व निर्मिण्यास व विश्वाचा संहार हलाहल प्राशून टाकिल्यामुळें त्याचा कठ निळा करण्यास योग्य असें त्यानें तप केल्यामुळें पडला ह्यास्तव त्यास नीलकंठ हणतात. तो त्यास महातपा व घोरतपा अशीं नांवें पडलीं उभेचा पति म्हणजे पार्वतीचा भर्ता किंवा ब्रह्म- आहेत. त्याचें मन अतिशयित उदार असल्या- विद्येचा पोषक असल्यामुळें त्यास उमापति मुळें त्यास अदीन असें हणतात. तो दीनांचें असें नांव आहे. नानाविध रूपें त्याच्यापासूनच मनोगत परिपूर्ण करितो हणून त्यास दीन- उत्पन्न होतात हणून त्यास विश्वरूप हणतात. साधक हणतात. तो कालचक्राचा प्रवर्तक त्याचें श्रेष्ठत्व स्वतःसिद्ध असल्यामुळें त्यास असल्यामुळें त्यास संवत्सरकर असें नांव स्वयंश्रेष्ठ असें हणतात. त्रिपुरादिक प्रबल वीरांचा आहे. तो प्रणवरूप मंत्र असल्यामुळें त्यास मंत्र वध करण्यासारखें अद्वितीय बल त्याच्या हीच संज्ञा आहे. तो वेदशास्त्रादिरूप असल्यामुळें ठिकाणीं असल्यामुळें त्यास बलवीर अशी संज्ञा त्यास प्रमाण हणतात. महान् तपश्चर्या ती आहे. जीवात्मा जर मायावश होणार नाहीं तर तदर्थच असल्यामुळें त्यास परमतप असें त्यास भवचक्रांत घालण्यास तो निर्बल आहे, हणतात. तो स्वतः योगाचें साधन हणून त्यास अबल असें हणतात. सांख्यांनीं करित असल्यामुळें त्यास योगी सांगितल्याप्रमाणें तत्त्वसमुच्चयरूप तो असल्या- असें नांव आहे. ब्रह्मचिंतनांत त्याच्याच मुळें त्यास गण असें म्हणतात. तत्त्वगणांचा ठिकाणीं चित्ताचा लय करितात हणून त्यास उत्पादक व नियामक तोच असल्यामुळें त्यास योग्य असें म्हणतात. सर्व जगताच्या कार- गणकर्ता व गणपति हीं नांवें आहेत. अंत- णाचें कारण हणजे आविकारण तोच असल्या- रहित दिशांना आच्छादित करण्याचें त्याच्या

ठिकाणीं सामर्थ्य असल्यामुळे त्यास दिग्वासा आहे. वणिजानें अवमान केल्यामुळे ब्राह्मणानें असें ह्मणतात. काम ह्मणजे मदन हें त्याचेंच कांहीं एक न खातां मरण्याचा निश्चय केला रूप असल्यामुळे त्यास काम असेंही नांव तेव्हां त्याचें सात्वत करण्याच्या उद्देशानें आहे. मंत्रांचें मर्म त्यासच विदित आहे ह्मणून ज्यानें कोल्ह्याचें रूप घेतले तो इंद्रही त्याचेंच त्यास मंत्रविद् असें ह्मणतात. परब्रह्मविषयक रूप आहे ह्मणून त्या देवाधिदेवास शृंगालरूप श्रेष्ठ मंत्रांचें रहस्य तोच असल्यामुळे त्यास परम-अशी संज्ञा आहे. त्याचें सर्व मनोरथ सदादीत मंत्र असें नांव आहे. जगतांतील अखिल सिद्ध असतात ह्मणून त्यास सिद्धार्थ असें ह्मणवस्तुंवा निर्माणकर्ता व संहारक तोच असल्या-तात. त्यानें मुंडन करून यतिवेष धारण केला मुळे त्यास सर्वभावकर व हर असें ह्मणतात. आहे ह्मणून त्यास मुंड ह्मणतात. तो सर्व त्याच्या हातांत कमंडलु, धनु, बाण, कपाल, प्राण्यांचें कल्याण करितो ह्मणून त्यास सर्व-अशानि, शतघ्नी, खड्ग, पट्टिश, आयुध (शूल) शुभंकर असें नांव आहे. तो जन्म पावलेला व सुव हीं असल्यामुळे त्यास कमंडलुधर, नाही ह्मणून त्यास अज असें ह्मणतात. त्यानें धन्वी, बाणहस्त, कपालवान्, अशानी, शतघ्नी, बहुत रूप धारण केलीं आहेत ह्मणून त्यास खड्गी, पट्टिशी, आयुधी व सुवहस्त अशीं बहुरूप ह्मणतात. कुंकुमकर्तूर्यादिक सुगंधि द्रव्यें नांवे आहेत. तो अत्यंत पूज्य असल्यामुळे तो धारण करितो ह्मणून त्यास गंधधारी असें त्यास महान् असें ह्मणतात. त्याचें रूप श्रेष्ठ नांव आहे. स्वर्गातून अवतीर्ण झालेल्या गंगेचें असल्यामुळे त्यास सुरूप असें ह्मणतात. तो महादेवाच्या जटेनें प्राशन केलें व नंतर भगी-तेजस्वी असल्यामुळे त्यास तेज असेंही नांव रथाच्या प्रार्थनेवरून तिला भूतलावर सोडिलें आहे. भक्तांना तो दिव्य तेज अर्पण करितो ह्मणून महादेवाच्या जटेस कर्पद असें नांव ह्मणून त्यास तेजस्कर ह्मणतात. निधीप्रमाणें पडले व ती धारण करणाऱ्या त्या श्रेष्ठ देवास तो अगाध आहे ह्मणून त्यास निधि ह्मणतात. कपर्दी असें नांव प्राप्त झालें. त्याच्या ब्रह्म-तो मस्तकावर उष्णीश (मंदील) धारण चर्याचा कधीही लोप होत नाही ह्मणून त्यास करितो ह्मणून त्यास उष्णीशी ह्मणतात. त्याचें ऊर्ध्वरेता असें ह्मणतात. त्याचें लिंग ऊर्ध्व वक्त्र सुंदर असल्यामुळे त्यास सुवक्त्र अशी संज्ञा असल्यामुळे त्यास ऊर्ध्वलिंग असें ह्मणतात. मिळाली आहे. त्याचें रूप उद्ग्र ह्मणजे दिव्य तो उताणा निजतो ह्मणून त्यास ऊर्ध्वशायी असल्यामुळे त्यास उद्ग्र असें ह्मणतात. त्याचें असें ह्मणतात. सर्व अंतरिक्षांत त्याचें वास्तव्य ठायीं विनय वसत असल्यामुळे त्यास विनत असल्यामुळे त्यास नमःस्थल ह्मणतात. त्याच्या अशी संज्ञा आहे. तो अत्यंत उंच असल्यामुळे मस्तकावर तीन जटा असल्यामुळे त्यास त्रि-त्यास दीर्घ असें ह्मणतात. हरि (विष्णु), जटी असें नांव आहे. तो चिंध्या पांघरितो क. (ब्रह्मा) व ईश (महेश) हीं तिन्ही ह्मणून त्यास चरिवासा ह्मणतात. तो सर्वांचा त्याचीच रूपें असल्यामुळे त्यास हरिकेश असें प्राणरूप असल्यामुळे त्यास रुद्र असें ह्मणतात. ह्मणतात. सर्वांत श्रेष्ठ असा गुरु तोच असल्यामुळे तो सेनेचा पति असल्यामुळे त्यास सेनापति त्यास सुतीर्थ असें नांव आहे. प्रवृत्ति व निवृत्ति हीं त्याचीच रूपें असल्यामुळे त्याच्या ऐक्याचा वाचक जो कृष्ण शब्द तो त्याचाच बोधक ऋद्र ह्मणजे ऐश्वर्यदाता असा अर्थ होतो.

१ कपर्दी हा शब्द कप व ऋद्र ह्या दान शब्दांच्या समासानें झाला आहे. कप ह्मणजे जलप्राशनकर्ता व

हणतात. तो सर्वव्यापक असल्यामुळे त्यास धारण करणारा तोच असल्यामुळे त्यास बहु-
 विभु हणतात. देवादिक व राक्षसादिक हीं धर असें म्हणतात. मूल अज्ञानरूप जो राहु
 त्याचींच रूपं असल्यामुळे त्यास अहश्चर व तो तोच असल्यामुळे त्यास स्वर्मानु (राहु)
 नक्तंचर अशीं नांवें मिळालीं आहेत. त्याच्या असें म्हणतात. भूमा नामक जें ईश्वरस्वरूप तें
 ठायीं प्रखर क्रोध वसत असल्यामुळे त्यास तोच असल्यामुळे त्यास अमित असें म्हणतात.
 तिग्ममन्यु हणतात. त्याच्या ठिकाणीं अध्ययन, मुक्तांचा तो आधार असल्यामुळे त्यास गति
 तप इत्यादि तेज विद्यमान असल्यामुळे त्यास असें नांव आहे. त्याला तांडवनृत्य प्रिय अस-
 सुवर्चस असें हणतात. त्यानें गजामुराचा अंत त्यामुळे त्यास नृत्यप्रिय असें म्हणतात. तो
 केल्यामुळे त्यास गजहा व दंत्यांचा अंत नित्य नर्तनरत असल्यामुळे त्यास नित्यनर्त
 केल्यामुळे त्यास दंत्यहा अशीं नांवें पडलीं असें नांव आहे. सर्वांना नाचविणारा तोच
 आहेत. तो स्वतः मृत्यु किंवा काल असल्या- असल्यामुळे त्यास नर्तक असें म्हणतात. सर्वां-
 मुळे त्यास काल म्हणतात. लोकांचा तो अधि- विषयीं त्याच्या अंतःकरणांत लालसा असल्या-
 पति असल्यामुळे त्यास लोकधाता हणतात. मुळे त्यास सर्वलालस असें म्हणतात. क्षुत्तृषा-
 दीनदयालुता व ज्ञानेश्वरीदिक गुणांची तो दिक धोर व संतोषादिक अधोर ह्या त्याच्याच
 खाण असल्यामुळे त्यास गुणाकर असें हण- तनु असल्यामुळे त्यास धोर असें म्हणतात.
 तात. सिंहशादलादि सर्व हिंस्र पशु हीं त्याची- सर्व सृष्टीची उत्पत्ति करण्यास योग्य असें म्याचें
 च रूपं असल्यामुळे त्यास सिंहशादलरूप असें महान् तपःसामर्थ्य असल्यामुळे त्यास महातपा
 नांव मिळाले आहे. तो आर्द्र गजचर्म परिधान असें म्हणतात. तो आपल्या मायापाशानें सर्वां-
 करितो म्हणून त्यास आर्द्रचर्माभिरावृत असें नांव ना बद्ध करितो म्हणून त्यास पाश असें नांव
 आहे. तो कालाला आपल्या अधीन ठवितो आहे. त्याचा कधीं ध्वंस होत नाही म्हणून
 हणून त्यास कालयोगी हणतात. तो अनाहत त्यास नित्य असें म्हणतात. तो कैलास गिरी-
 म्हणजे अच्युत-ध्वनिरूप असल्यामुळे त्यास महा- वर आरूढ आहे म्हणून त्यास गिरिरूढ
 नाद हणतात. त्याची प्राप्ति झाल्यानें ब्रह्म काम म्हणतात. तो नभाप्रमाणें कोठेही आसक होत
 परिपूर्ण होतात हणून त्यास सर्वकाम असें नांव नाही म्हणून त्यास नभ असें नांव
 आहे. त्याच्या उपासनेचे (विश्वतैजसप्राज्ञ- आहे. त्यास सहस्र (अनंत) हस्त आहेत
 शिवध्यानरूप) चार पंथ असल्यामुळे त्यास म्हणून त्यास सहस्रहस्त हणतात. तो नित्य
 चतुष्पथ असें हणतात. वेतालादिक रुद्रगण विजयी होतो म्हणून त्यास विजय
 (पिशाचें) हे तद्रूप असल्यामुळे त्यास निशा- असें नांव आहे. जयाचें साधन जो
 चर असें हणतात. तो प्रेतांसहवर्तमान व व्यवसाय त्यांत तो सदा निमग्न असतो
 भूतांसहवर्तमान फिरतो हणून त्यास प्रेतचारी हणून त्यास व्यवसाय म्हणतात. तद्रा म्ह-
 व भूतचारी अशीं नांवें आहेत. तो इंद्रादिक गणजे तमोमय वृत्ति-जिच्यामुळे व्यवसायाला
 देवापेक्षां वरिष्ठ आहे हणून त्यास महेश्वर विघ्न होतें ती त्याच्या ठायीं मुळींच नसल्या-
 असें हणतात. ब्रह्मांडांतील सर्व व्यक्ताव्यक्त मुळें त्यास अंतर्द्रित असें म्हणतात. त्याचा
 पदार्थ हीं त्याचीच रूपं असल्यामुळे त्यास बहु- उपमर्द करण्यास कोणीही समर्थ नाही म्हणून
 भूत असें म्हणतात. ह्या सर्व पंचमहाभूतांना त्यास अधर्षण म्हणतात. दुसऱ्याचें धर्षण

करण्यास तो समर्थ आहे म्हणून त्यास धर्षणा-
त्मा म्हणतात. बलीच्या यज्ञाला त्यानेच विघ्न
केले (किंवा बौद्धावताररूपाने यज्ञक्रियांना
त्यानेच विघ्न केले) म्हणून त्यास यज्ञहा
म्हणतात. मदनाला त्यानेच जाळिले (किंवा
भक्तांच्या वासना तोच दग्ध करितो) म्हणून
त्यास कामनाशक म्हणतात. दक्षाच्या यागाचा
त्यानेच विध्वंस केला म्हणून त्यास दक्षयागा-
पहारी असे म्हणतात. तो सौम्य व मध्यम
असल्यामुळे त्यास सुसह व मध्यम अशीं नावे
आहेत. तो अति क्रूर असल्यामुळे त्यास
तेजोपहारी म्हणतात. त्याने इंद्ररूपाने बल
दैत्याचा वध केला म्हणून त्यास बलहा असे नांव
आहे. तो नित्य आनंदित असतो म्हणून त्यास
मुदित असे नांव आहे. धन हे त्याचेच रूप
असल्यामुळे त्यास अर्थ असे नांव आहे. संग्रा-
मामध्ये तो अजिंक्य आहे म्हणून त्यास अ-
जित असे नांव आहे. त्याच्याहून कोणीही
वरिष्ठ नाही म्हणून त्यास अवर असे
म्हणतात. दुंदुभि-समुद्रादि रूपाने तोच गंभीर
शब्द करितो म्हणून त्यास गंभीरघोष असे
म्हणतात. त्याच्या वेदरूपाचे तात्पर्य कळणे
अवघड असल्यामुळे त्यास गंभीर म्हणतात.
त्याचे बल व वाहन (नंदी) ही अतिशयित
अगाध असल्यामुळे त्यास गंभीरबलवाहन असे
नांव आहे. श्रुतीमध्ये सांगितलेला जो संसाररूप
अश्वत्थ वृक्ष तो तोच असल्यामुळे त्यास न्यग्रोध-
रूप असे नांव आहे. तसाच सर्व विश्वाचा
प्रलय होऊन जिकडे तिकडे जलमय झाल्यावर तेथे
एक वटवृक्ष निर्माण झाला तो तोच असल्यामुळे
त्यास न्यग्रोध असे म्हणतात. त्याप्रमाणेच त्या
वटवृक्षाच्या कर्णावर म्हणजे एका पानावर वा-
स्तव्य करणारा जो महाविष्णु तो तोच अस-
ल्यामुळे त्यास वृक्षकर्णस्थिति असे नांव आहे.
तो आपल्या (हरि, हर, दुर्गा, गणेश, अर्क,

अग्नि, वायु इत्यादिक) विविध रूपांनीं
भक्तांवर अनुग्रह करितो म्हणून त्यास विभु
असे म्हणतात. ब्रह्मांडरूप चण्याचे चर्वण कर-
ण्यास योग्य असे त्याचे सुतीक्ष्ण दांत अस-
ल्यामुळे त्यास सुतीक्ष्णदशन असे नांव आहे.
त्याचा काय महान् असल्यामुळे त्यास महाकाय
असे म्हणतात. त्याचे मुख प्रचंड असल्यामुळे
त्यास महानन असे म्हणतात. त्याच्या सैन्याची
सर्वत्र पूजा होते (किंवा त्याच्यापुढे दैत्यांच्या
सेना चोहोंकडे पळून जातात) म्हणून त्यास
विष्वक्सेन असे म्हणतात. तो सर्वांचे हरण करितो
म्हणून त्यास हरि म्हणतात. सर्व सृष्टीचे बीज
जो यज्ञ तो तोच असल्यामुळे त्यास यज्ञ असे
म्हणतात. त्याचे रणांगणातील ध्वजचिन्ह व
वाहन ही दोन्ही वृषभच असल्यामुळे त्यास
संयुगापीडवाहन असे नांव आहे. तीक्ष्णताप जो
अग्नि ते त्याचेच रूप असल्यामुळे त्याला
तीक्ष्णताप म्हणतात. अतिवेगाने चालणारे अश्व
ज्याच्या रथाला आहेत असा जो सूर्य तो त्या-
चाच अंश असल्यामुळे त्यास हर्यश्व म्हणतात.
जीवाचा तो सखा असल्यामुळे त्यास
सहाय असे म्हणतात. त्याला कर्माच्या का-
लाचे यथास्थित ज्ञान असल्यामुळे त्यास कर्म-
कालवित् असे म्हणतात. सुदर्शनाच्या प्राप्ती-
साठी विष्णूने त्याचीच प्रसन्नता जोडिली म्ह-
णून त्यास विष्णुप्रसादित असे नांव आहे.
यज्ञ व समुद्र ही त्याचीच रूपे असल्यामुळे
त्यास यज्ञ व समुद्र अशीं नावे आहेत. समु-
द्राला शोषणारा जो वडवामुख नामक अग्नि तो
तोच असल्यामुळे त्यास वडवामुख असे म्हण-

१ अमो प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥

अमीला दिलेली आहुति सूर्याला यथायोग्य पावते, सूर्य
हा पर्जन्य पाडितो, पर्जन्यापासून धान्य उद्भवते, व
धान्याच्या योगे प्रजा वृद्धिगत होतात.

तात. अग्नीला साहाय्य करणारा जो वायु तो ही अम्बरण घालणारा (स्वाधीन ठेवणारा) तोच असल्यामुळे त्यास हुताशनसहाय्य असें तोच होय म्हणून त्यास कालकलंकट असें नांव म्हणतात. त्याचा आत्मा अतिशय शांत अस- आहे. कालचक्राचें यथार्थ ज्ञान त्यालाच अस- ल्यामुळे त्यास प्रशांतात्मा असें म्हणतात. अग्नि त्यामुळे त्यास नक्षत्रविग्रहमति असें म्हणतात. हें त्याचेंच रूप असल्यामुळे त्यास हुताशन असें पदार्थाच्या गुणधर्मांमध्ये आसक होणारा नांव आहे. त्याचें तेज दुःसह असल्यामुळे जीव हें त्याचेंच रूप असल्यामुळे त्यास गुण- त्यास उग्रतेजा असें नांव आहे. सर्व विश्वाला बुद्धि असें म्हणतात. सर्व विश्वाचा त्याच्या- प्रकाशित करण्याइतकें त्याचें तेज असल्यामुळे मध्ये लय होतो म्हणून त्यास लय अशी संज्ञा त्यास महातेजा म्हणतात. तो जन्यांत (य- आहे. तो अदृढ असल्यामुळे त्यास अगम असें द्वांत) कुशल असल्यामुळे त्यास जन्य असं म्हणतात. तो सर्व प्राण्यांवर सत्ता चालवितो म्हणतात. त्यास क्रोण्या कालीं विजय प्राप्त म्हणून त्यास प्रजापति म्हणतात. सर्व वि- होईल हें उत्तम विवित असल्यामुळे त्याला श्वाला आवर घालण्याइतके त्याचे बाहु. दीर्घ विजयकालवित अशी संज्ञा आहे. ज्योतिष- असल्यामुळे त्याला विश्वबाहु असें म्हणतात. शास्त्र हें तद्रूपच असल्यामुळे त्यास ज्योति- त्याला सर्व जगतापासून पृथक् काढितां येतें पामयन हें नांव आहे. जयरूप सिद्धि हीही म्हणून त्यास विभाग म्हणतात. सर्व ब्रह्मांडांत तद्रूपच होय अतएव त्यास सिद्धि म्हणतात. तो भरलेला आहे म्हणून त्यास सर्वग म्हण- त्याचा देह सर्व कालीं एकसारखा राहणारा तात. सुखदुःखादिकांविषयी तो अमोका अस- असल्यामुळे त्यास सर्वविग्रह म्हणतात. त्याच्या ल्यामुळे त्यास अमुख असें म्हणतात. प्राण्यांना ममत्कावर शिखा असल्यामुळे त्यास शिखी संसारांतून तोच मुक्त करितो म्हणून त्यास (गृहस्थाश्रमी) असें म्हणतात. त्यानें मुंडन विमोचन असें म्हणतात. तो सर्वांना सुखानें केलें आहे म्हणून त्यास मुंडी (संन्यासी) प्राप्त होतो म्हणून त्यास सुसरण म्हणतात. तो असें म्हणतात. वानप्रस्थाप्रमाणें त्यानें जटा मायावी शरीर धारण करून अवतार घेतो धारण केली आहे म्हणून त्यास जटी (वान- म्हणून त्यास हिरण्यकवचोद्भव असें म्हणतात. प्रस्थ) म्हणतात. अर्चिरादि मार्गाचें अनुष्ठान लिंगरूपानें तो आविर्भूत होतो म्हणून त्यास करणारा तो असल्यामुळे त्यास ज्वाली असें मेदूज म्हणतात. बल म्हणजे वन ह्यांत ह्णतात. तो प्रत्येक देहाबरोबर उत्पन्न होतो तो संचार करितो म्हणून त्यास बलचारी ह्णून त्यास मूर्तिज म्हणतात. प्रत्येकाच्या मूर्ध- (शवर) असें म्हणतात. सर्व भूतला- प्रदेशीं त्याचेंच अधिष्ठान असल्यामुळे त्यास वर तो परिभ्रमण करितो म्हणून त्यास मूर्धग असें म्हणतात. तो बलवान असल्यामुळे महीचारी ह्णतात. त्याची व्याप्ति सर्वत्र आहे त्यास बली ह्णतात. वेणव, पणव व ताल हीं म्हणून त्यास स्तुत म्हणतात. त्रैलोक्यांतील सर्व वायें त्याच्या जवळ आहेत म्हणून त्यास वे- वायांच्या ध्वनीइतका प्रचंड ध्वनि करण्याचें णवी, पणवी व ताली अशीं नांवें आहेत. सर्व त्याच्या ठिकाणीं सामर्थ्य असल्यामुळे त्यास सर्व- खळ्यांवर (धान्य मळण्याच्या स्थानांवर) तूर्यनिनादी असें नांव आहे. चाबकानें वठणीस त्याचीच सत्ता आहे म्हणून त्यास खली म्ह- येणारे जे पशु त्या सर्वांचा त्यानें परि- णतात. कालाचें आवरण म्हणजे माया हिला ग्रह केला (तो पशुपति) • असल्यामुळे

त्यास सर्वातोद्यपरिग्रह असें नांव आहे. असल्यामुळे त्यास सर्वचारी म्हणतात. तो गज-
 शेष हें त्याचेंच रूप असल्यामुळे त्यास व्याल-चर्मादिक परिधान करितो म्हणून त्यास दुर्वासा
 रूप असें म्हणतात. पर्वताच्या गुहेंत त्याचें म्हणतात. वासव व अमर हीं त्याचींच रूपें अस-
 वास्तव्य असल्यामुळे त्यास गुहावासी म्हणतात. त्यामुळे त्यास वासव व अमर अशीं नांवें
 गुह (कार्तिकेय) हा तोच होय म्हणून त्यास आहेत. हिमालय पर्वत हा तद्रूपच असल्यामुळे
 गुह म्हणतात. त्यानें वनमाला धारण केली त्यास हेम म्हणतात. जांबूनद नामक सुवर्ण
 आहे म्हणून त्यास माली म्हणतात. तरंगां- त्याच्यापासूनच उत्पन्न झालें म्हणून त्यास हेम-
 प्रमाणें अल्पकाल ठिकणारी जीं सुखदुःखें त्यांची कर असें नांव आहे. तो कोणतेंही यज्ञयागा-
 योग्यता जो ओळखतो म्हणून त्यास तंरंगवित् दिक कर्म करित नाहीं म्हणून त्यास अयज्ञ
 म्हणतात. त्याच्यापासूनच प्राण्यांना जन्मस्थिति- म्हणतात. तो सर्व कर्मांचीं फळे धारण करितो
 नाशरूप त्रिदशा प्राप्त होतात म्हणून त्यास म्हणून त्यास सर्वधारी म्हणतात. दिग्गजशेषा-
 त्रिदश म्हणतात. भूत, वर्तमान व भविष्य या दिक महान् महान् आधारांचाही तो आधार
 तिन्ही काळीं जन्म पावणाऱ्या वस्तूंना त्याचाच आहे म्हणून त्यास प्ररोक्तम म्हणतात. त्याचे
 आधार असल्यामुळे त्यास त्रिकालधृक् असें नेत्र आरक्त आहेत म्हणून त्यास लोहिताक्ष
 म्हणतात. संचित व क्रियमाण कर्म आणि म्हणतात. त्याचीं इंद्रियें विश्व व्यापण्याइतकीं
 अविद्या व वासना ह्यांच्या योगें प्राप्त होणारे महान् आहेत म्हणून त्यास महाक्ष म्हणतात.
 सर्व बंध ह्यांतून प्राण्याची तोच मुक्तता करितो त्याचा रथ विजय प्राप्त करून देणारा आहे
 म्हणून त्यास कर्मसर्वबंधविमोचन असें नांव म्हणून त्यास विजयाक्ष म्हणतात. तो पंडित
 आहे. मोठमोठ्या दैत्यांना बांधणारा व युद्धांत असल्यामुळे त्यास विशारद म्हणतात. तो
 शत्रूंचें निर्दलन करणारा तोच होय म्हणून बाणासुरासारख्यांना दास करितो म्हणून त्यास
 त्यास असुरेंद्रबंधन व शत्रुविनाशन असें म्हण- संग्रह म्हणतात. तो इंद्रादिकांचा निग्रह करितो
 तात. सांख्यशास्त्राचें ज्ञान करून देणारा दत्ता- म्हणून त्यास निग्रह ह्मणतात. त्याच्या ठिकाणीं
 त्रेय व त्याचा सोदर दुर्वासा हे तद्रूपच अस- कर्तृत्वशक्ति आहे म्हणून त्यास कर्ता ह्मणतात.
 त्यामुळे त्यास सांख्यप्रसाद व दुर्वासा अशीं सर्प हेच त्याच्या वस्त्रांना आधार होत
 नांवें आहेत. सर्व साधुजन त्याचीच सेवा करि- ह्मणून त्यास सर्पचरनिवासन ह्मणतात.
 तात म्हणून त्यास सर्वसाधुनिषेवित असें ह्मण- तो सर्व देवांमध्ये श्रेष्ठ होय म्हणून
 तात. तो ब्रह्मादिकांना देखील पदभ्रष्ट करितो त्यास मुख्य ह्मणतात. तो सर्व देवांमध्ये
 म्हणून त्यास प्रस्कंदन म्हणतात. प्राण्यांना कनिष्ठ होय ह्मणून त्यास अमुख्य ह्मणतात.
 कर्मानुरूप फलें देण्यांत तो प्रवीण असल्यामुळे (लहानथोर सर्व देव तद्रूपच आहेत.) तो अत्यंत
 त्यास विभागज्ञ ह्मणतात. त्याची बरोबरी कर- पुष्ट आहे ह्मणून त्यास देह ह्मणतात. काहला
 णारा कोणीही नाहीं म्हणून त्यास अतुल्य नामक वाद्यविशेष त्याजपाशीं आहे ह्मणून त्यास
 म्हणतात. यज्ञिय हविर्भागांचें यथायोग्य ज्ञान काहलि ह्मणता. तो सर्व इच्छा पूर्ण करितो
 त्यालाच असल्यामुळे त्याला यज्ञभागवित् असें म्हणून त्यास सर्वकामद म्हणतात. तो सदासर्व-
 म्हणतात. त्याचा वास सर्वत्र असल्यामुळे त्यास काळ कृपाच करितो म्हणून त्यास सर्वकाल-
 सर्ववास म्हणतात. त्याचें गमन सर्व ठिकाणीं प्रसाद असें नांव आहे. दुसऱ्यानें पीडा केली

असतां तिचें अपहरण करण्याइतकें त्याला बल म्हणून त्यास सर्ववासी म्हणतात. श्रुत्युक्त विद्या आहे म्हणून त्यास सुबल म्हणतात. तो बल म्हणजे श्री हिच्या सहवासानें तो राहतो झणून व रूप ह्यांनी युक्त आहे म्हणून त्यास बलरूप- त्यास श्रीवासी म्हणतात. ज्ञान व बोध हीं धृक् म्हणतात. सर्व काम्य (इष्ट) वस्तूंमध्ये त्याच्यापासून प्राप्त होतात म्हणून त्यास उप- श्रष्ट जो मोक्ष तो तोच असल्यामुळें त्यास सर्व- देशकर म्हणतात. तो मुकाट्यानें उपदेश करितो कामवर असें नांव आहे. सर्व कांहीं देणारा म्हणून त्यास अकर म्हणतात. तो मौन धारण तोच असल्यामुळें त्यास सर्वद म्हणतात. त्याचे करितो म्हणून त्यास मुनि म्हणतात. तो वेहो- हस्तपादादिक अवयव सर्वत्र पसरले असल्यामुळें पाधीपासून अलिप्त राहून ब्रह्मचिंतन करितो त्यास सर्वतोमुख म्हणतात. आकाशापासन म्हणून त्यास आत्मनिरालोक असें म्हणतात. जशीं वायु, अभ्र, मेघ इत्यादि शरीरें निर्माण त्याची उत्तम प्रकारें सेवा करण्यांत येते म्हणून होतात तसें सर्व विविध प्राणी त्याच्याच- त्यास संभ्र म्हणतात. त्याच्यापासून सहस्रा- पासून निर्माण होत असल्यामुळें त्यास आकाश- वधि वस्तु प्राप्त होतात म्हणून त्यास सहस्रद निर्विरूप म्हणतात. देहरूप गर्तेत पडून म्हणतात. पक्षिराज जो गरुड तो तद्रूपच होय त्याच्याशीं तो तादात्म्य पावतो म्हणून त्यास म्हणून त्यास पक्षी म्हणतात. सर्वांना मित्र- निपाती म्हणतात. देहसंबंधामुळें प्राप्त होणारीं रूपानें सदादीत तोच साहाय्य करितो म्हणून जीं सुखदुःखें तीं तो निमृष्टपणें भोगितो म्हणून त्यास पक्षरूप म्हणतात. त्याच्या ठायीं कोटि त्यास अवश म्हणतात. दृढरूप आकाशांत सूर्यासारखें अतिशय तेज आहे म्हणून त्यास त्याची वसति आहे म्हणून त्यास खग म्हणतात. अतिदीप्त म्हणतात. तो सर्व प्रजांचा स्वामी होय तो अत्यंत भयंकर आहे म्हणून त्यास राद्रूप म्हणून त्यास विशांपति म्हणतात. तो सर्वांना म्हणतात. अंशु नामक देव तोच होय म्हणून मोहांत पाडितो म्हणून त्यास उन्माद म्हणतात. त्यास अंशु असें नांव आहे. अंशूचा सह- मदन हें त्याचेंच रूप असल्यामुळें त्यास मदन चारी जो भग नामक देव तोही त्याचेंच असें नांव आहे. अपेक्षित असे जे विषय तेही रूप होय म्हणून त्यास आदित्य म्हण- तद्रूपच होत म्हणून त्यास काम (काम्य वस्तु) तात. बहुरश्मि जो सूर्य तो तोच असल्या- असें म्हणतात. संसाररूप अश्वत्थ वृक्ष तोच मुळें त्यास बहुरश्मि म्हणतात. त्याच्या ठायीं असल्यामुळें त्यास अश्वत्थ असें म्हणतात. देदीप्यमान तेज असल्यामुळें त्यास सुवर्चसी धनादिक देणारा तोच असल्यामुळें त्यास म्हणतात. वसु म्हणजे वायु-त्याच्याप्रमाणें तो अर्थकर असें नांव आहे. कीर्ति देखील त्या- अतिशय वेगवान् आहे म्हणून त्यास वसुवेग च्यामुळेंच प्राप्त होते म्हणून त्यास यश म्हण- असें नांव आहे. त्याच्या ठिकाणीं वायूपेक्षांही तात. वाम म्हणजे कर्मफलें हीं देणारा अधि- अधिक वेग आहे म्हणून त्यास महावेग म्हण- पति तोच होय म्हणून त्यास वामदेव म्हण- तात. तो मनापेक्षांही अधिक वेगवान् आहे तात. कर्मफलांच्या भोगद्वारे प्राप्त होणारीं जीं म्हणून त्यास मनोवेग म्हणतात. तो निशा सुखदुःखें तीं तद्रूपच असतात, म्हणून त्यास म्हणजे अविद्या हिचा आश्रय करून विषया- वाम असें नांव आहे. तो सर्वांचा आय आहे, दिकांचा भोक्ता आहे म्हणून त्यास निशाचर म्हणून त्यास प्राक् असें म्हणतात. तो सर्व त्रै- म्हणतात. सर्व शरीरांत व्याचा वास आहे लोक्याचें आक्रमण करण्यास समर्थ आहे

म्हणून त्यास दक्षिण असें म्हणतात. बलीचे यशस्वी होऊन परत येणे) ह्या दोन्ही गोष्टी बंधन करणारा जो वामम तो त्याचाच अवतार तो करितो म्हणून त्यास वृत्तावृत्तकर असें होय, म्हणून त्यास वामन असें नांव आहे. नांव आहे. संसारसिंधुचा तल त्यास समजतो सनत्कुमारादिक सिद्धयोगी तोच होय म्हणून म्हणून त्यास ताल (शुद्धब्रह्मविद्) असें नांव त्यास सिद्धयोगी म्हणतात. वसिष्ठादिक महर्षि आहे. मधु म्हणजे वसंत ऋतू तोच होय म्हणून हेही तोच होय म्हणून त्यास महर्षि म्हणतात. त्यास मधु म्हणतात. मधूप्रमाणे पिंपळ असे ऋषभदत्तात्रेयादि सिद्धार्थ (कृतार्थ पुरुष) त्याचे नेत्र ओढत म्हणून त्यास मधुकलाचन तोच होय म्हणून त्यास सिद्धार्थ म्हणतात. म्हणतात. वाचस्पत्य म्हणजे पुराहितकर्म कर- याज्ञवल्क्यादि सिद्ध (विद्वान्) व साधक णारा तोच असल्यामुळे त्यास वाचस्पत्य म्हण- (संन्यासी) तोच होय, म्हणून त्यास सिद्ध- तात. वाजसन नामक शाखाप्रवर्तक व अध्वर्यू- साधक म्हणतात. लिंगधारी हंस हे त्याचेच रूप कर्मकर्ता तोच होय म्हणून त्यास वाजसन असल्यामुळे त्यास भिक्षु असें म्हणतात. अलिंग- असें नांव आहे. नित्य आश्रमांत त्याचीच आ- धारी परमहंस हे त्याचेच रूप असल्यामुळे राधना करितात म्हणून त्यास नित्यमाश्रमपूजित त्यास भिक्षुरूप म्हणतात. तो दंडादिकांनी असें म्हणतात. तो ब्रह्मनिष्ठ असल्यामुळे त्यास रहित आहे म्हणून त्यास विषण म्हणतात. ब्रह्मचारी म्हणतात. तो भिक्षुरूपाने ब्राह्मणादि- सर्व प्राण्यांविषयी त्याच्या ठिकाणी दया वास कांच्या गृहीं संचार करितो म्हणून त्यास लोक- करिते म्हणून त्यास मृदु म्हणतात. मानाप- चारी म्हणतात. तो परब्रह्मरूपाने सर्व वस्तूंमध्ये- मानांची प्राप्ति झाली असतांही त्यास हर्ष व्याप्त आहे म्हणून त्यास सर्वचारी म्हणतात. विषादादि विकार होत नाहीत म्हणून त्यास त्याच्या ठिकाणी सभ्यासत्यविवेक उत्तम वसत अव्यय म्हणतात. देवसेनापति कार्तिकेय हा आहे म्हणून त्यास विचारवित म्हणतात. तो तोच होय म्हणून त्यास महासंभ म्हणतात. सर्वांचे नियमन करितो म्हणून त्यास ईशान इंद्राने वज्रप्रहार केला असतां त्या कार्तिके- म्हणतात. तो सर्वांना व्यापतो म्हणून त्यास ईश्वर याच्या वेहापासूनच उत्पन्न झालेला जो विशाख म्हणतात. पापपुण्यादिकांचे परिगणन करून तोही तद्रूपच असल्यामुळे त्यास विशाख असें यथायोग्य फलें देणारा जो चित्रगुप्त तो नांव आहे. जमतांतील साठ तत्त्वांचा भोक्ता तद्रूपच होय म्हणून त्यास काल म्हणतात. तोच असल्यामुळे त्यास षष्टिभाग असें म्हण- ब्रह्मदेवाच्या निशेमध्ये म्हणजे महाप्रलयामध्येही तात. इंद्रियांचा पति (पालक) तोच होय तो प्रत्यगानंदाचा अनुभव घेतो म्हणून त्यास म्हणून त्यास गबांपति असें नांव आहे. बभ्र- निशाचारी म्हणतात. त्याच्यापाशीं पिनाक धारी जो इंद्र तो त्याचेच रूप होय म्हणून नांवाचे धनुष्य आहे म्हणून त्यास पिनाक- त्यास वज्रहस्त म्हणतात. तो अत्यंत विस्तृत वान् असें म्हणतात. बाणक्षपणास योग्य असे असल्यामुळे त्यास . बिम्बभी असें म्हणतात. जे दैत्यादि त्यांच्या अंतर्गामी त्याचेच वास्तव्य दैत्यांच्या सेनेचे निग्रहण करणारा तोच होय असल्यामुळे त्यास निमित्तस्थ असें म्हणतात. म्हणून त्यास चमूस्तंभन म्हणतात. वृत्त (स्व- सर्व विश्व हे त्याचेच रूप असल्यामुळे सैन्यांत रथाची मंडलें करणे) व आवृत्त दैत्यादिक हे तरी तोच होय म्हणून त्यास (शत्रुसैन्यांत रथमंडलें करीत घुसून त्यांतून निमित्त असें म्हणतात. ज्ञानसंपत्तीचा निधि

तोच होय म्हणून त्यास नंदि म्हणतात. सर्व करणारा तोच होय अतएव त्यास युगावह प्रकारची संपत्ति त्याच्यापासूनच मिळते म्हणून म्हणतात. बीजरूप धर्माधर्मांचें फल तोच देतो त्यास नंदीकर म्हणतात. रामावतारीं रामरूप म्हणून त्यास बीजाध्यक्ष असं म्हणतात. विष्णूला साहाय्य करणारा जो हनुमान् नामक बीज तरी त्याच्यामुळेच उत्पन्न होतें म्हणून हरि (गनर) तो तोच होय म्हणून त्यास त्यास बीजकर्ता म्हणतात. तो अध्यात्म-हरि म्हणतात. नंदी नामक गण किंवा शास्त्राला अनुसरून वागतो म्हणून त्यास वृषभ त्याचा तो स्वामी असल्यामुळे त्यास अध्यात्मानुगत असं नांव आहे. धृति, धारणा नंदीश्वर म्हणतात. नंदी हें त्याचेंच रूप अस- वंगरे बल त्याजपाशीं उत्कृष्ट आहे म्हणून त्यामुळे त्यास नंदी असंही म्हणतात. तो त्यास बल हेंच नांव आहे. इतिहास हा तरी संपन्नानां आनंदविता म्हणून त्यास नंदन तद्रूप होय म्हणून त्यास इतिहास असं म्हण- असं नांव आहे. तो संपद्धरणानं आनंद नष्ट तात. यज्ञयागादिकांचे प्रयोग, तंत्र व मीमांसा करितो म्हणून त्यास नंदिवर्धनही म्हणतात. हीं तरी तन्मयच असल्यामुळे त्यास सकल्प तो इंद्रादिकांचें ऐश्वर्य हरण करितो म्हणून म्हणतात. तर्कशास्त्रकर्ता गौतम हा तरी तोच त्यास भगहारी म्हणतात. तो मृत्पुरुषानें होय म्हणून त्यास गौतम असं म्हणतात. चांद्र सर्वाना वधितो म्हणून त्यास निहंता म्हणतात. नामक व्याकरणाचा कर्ता तोच होय म्हणून चौसठ कलांच्या ठायीं त्याचाच निवास आहे त्यास निशाकर म्हणतात. तो शत्रूचें दमन म्हणून त्यास काल म्हणतात. तो अतिशय करितो म्हणून त्यास दंभ म्हणतात. त्याचें दमन बृहत् म्हणजे महान् आहे म्हणून त्यास ब्रह्मा करण्यास काणीही समर्थ नाही म्हणून त्यास म्हणतात. विष्णुरूप पित्याचाही तो पिता होय अदंभ म्हणतात. त्याच्या ठिकाणीं धर्मध्वजित्व म्हणून त्यास पितामह म्हणतात. ब्रह्मदेव हें म्हणजे धर्माचें ढोंग मुळीच नाही म्हणून त्यास त्याचेंच रूप होय म्हणून त्यास चतुर्मुख वेदंभ म्हणतात. तो भक्ताच्या अधीन असतो म्हणतात. त्याच्या लिंगाची देव व असुर म्हणून त्यास वश्य म्हणतात. तो दुसऱ्याला इत्यादि सर्व पूजा करितात म्हणून त्यास महा- वश करून धेण्यास समर्थ आहे म्हणून त्यास लिंग म्हणतात. त्याचा वेष सुंदर असल्यामुळे वशकर म्हणतात. देवदेव्यांमध्ये कलह उत्पन्न त्यास चाकलिंग म्हणतात. प्रत्यक्षादि प्रमाण- करणारा तोच होय म्हणून त्यास कालि म्हणतात. रूप जीं लिंगं (गुप्त अर्थ दाखविणारीं चिन्हे) चतुर्दश भुवनांचा निर्माता तोच होय म्हणून त्यांचा अध्यक्ष (नियामक) तोच असल्यामुळे त्यास लोककर्ता म्हणतात. ब्रह्मादितंबपर्यंत त्यास लिंगाध्यक्ष म्हणतात. चक्षुरादिक इंद्रियांचे जीवषशुंचा पालक तोच होय म्हणून त्यास अधिपति जे सुर त्यांचाही अधिपति तोच होय पशुपति म्हणतात. महाभूतांचा उत्पादक तोच म्हणून त्यास सुराध्यक्ष म्हणतात. सर्व इंद्रिय- होय म्हणून त्यास महाकर्ता म्हणतात. त्याला देवतांचें हृदयाकाशांत एकीकरण करणारा जो धान्यादिक औषधींची (वनस्पतींची) कांहीं- योग त्याचा अध्यक्ष (तो स्वाधीन करून एक अवश्यकता नाही म्हणून त्यास अनौषध देणारा) तोच होय म्हणून त्यास योगाध्यक्ष म्हणतात. त्याला हास म्हणून कधीही नाही म्हणतात. ज्यांत पुण्यपापांचें प्रमाण अधिक- म्हणून त्यास अक्षर म्हणतात. परमानंदरूप, जें उणें असतें अशीं जीं कृत्तुत्रेतादिक युगें तीं परब्रह्म तें तोच होय म्हणून त्यास परब्रह्म

म्हणतात. बलाची देवता तरी तोच होय म्हणून त्यास बलवान् म्हणतात. तो सर्व कांहीं करण्यास समर्थ आहे म्हणून त्यास शक्र म्हणतात. अपराध्यास दंड करण्याचें शास्त्र म्हणजे जी नीति तीही तोच होय म्हणून त्यास नीति असें नांव आहे. जुलूम वेगरेही त्याचेंच रूप असल्यामुळे त्यास अनीति असें म्हणतात. त्याचा आत्मा शुद्ध आहे म्हणून त्यास शुद्धात्मा म्हणतात. त्याच्या ठिकाणीं दोषाचा लेश सुद्धा नाही म्हणून त्यास शुद्ध असें म्हणतात. तो मानास पात्र आहे म्हणून त्यास मान्य म्हणतात. त्याच्या ठिकाणीं जाणें-येणें आहे म्हणून त्यास गतागत म्हणतात. तो बहुत प्रसाद करितो म्हणून त्यास बहुप्रसाद असें नांव आहे. स्वप्रावस्थेची अभिमानी देवता तोच असल्यामुळे त्यास सुसुप्त असें म्हणतात. सर्व विश्वाचें प्रतिबिंब त्याच्या ठायीं दृगोचर होतें म्हणून त्यास दर्पण असें नांव आहे. तो अंतर्बोध्य सर्व शक्तींना जिकितो म्हणून त्यास अभित्रजित् म्हणतात. वेद हे त्याच्याच निःश्वासापासून प्रकट झाले म्हणून त्यास वेदकर्ता म्हणतात. तांत्रिक व पौराणिक मंत्रांचा कर्ता तोच आहे म्हणून त्यास मंत्रकार म्हणतात. तो पंडित असल्यामुळे त्यास विद्वान् म्हणतात. समरांगणांत तो अरीचें मर्दन करितो म्हणून त्यास समरमर्दन असें म्हणतात. प्रलयकालच्या महामेघांची अधिष्ठात्री देवता तोच असल्यामुळे त्यास महा-मेघनिवासी असें म्हणतात. सर्व ब्रह्मांडाचा प्रलय तोच करितो म्हणून त्यास महाघोर म्हणतात. सर्व कांहीं त्याच्या अधीन आहे म्हणून त्यास वशी म्हणतात. सर्व जगताचें तो कर्तन (संहरण) करितो म्हणून त्यास कर म्हणतात. अभीसारखें उग्र तेज त्याच्या ठायी आहे म्हणून त्यास अभिज्वाल म्हणतात. अभीपेक्षांही प्रखर तेज त्याच्या ठायी वास करितें म्हणून

त्यास महाज्वाल म्हणतात. प्रलयकालीं अग्नि-रूपानें तो ब्रह्मांडाचा दाह करूं लागला असतां अतिशय भूध्रुवसंगतो म्हणून त्यास अति-भूध्रुव म्हणतात. होमानें या प्रसन्न होतो म्हणून त्यास हुत म्हणतात. अक्ष, दुग्ध इत्यादि हें त्याचेंच रूप होय म्हणून त्यास द्रवि म्हणतात. कर्माचीं फले तोच देण (वर्पाव करितो) म्हणून त्यास वृषण म्हणतात. तो सुखप्रद आहे म्हणून त्यास शंकर म्हणतात. त्याची सत्ता सर्वदा अबाधित आहे म्हणून त्यास नियंत्रवर्चस्वी म्हणतात. तो अग्निरूप आहे म्हणून त्यास धूमकेतन म्हणतात. त्याचा वर्ण निळा आहे म्हणून त्यास नील असें म्हणतात. तो आपल्या लिंबाविषयीं नित्य आसक्त असतो म्हणून त्यास अंगलुब्ध म्हणतात. तो कल्याणकर्ता आहे म्हणून त्यास शोभन म्हणतात. त्याला कोणाचाही प्रतिबंध नाही म्हणून त्यास निर्व-ग्रह म्हणतात. तो सर्वांना सौख्य देतो झणून त्यास स्वस्तिद म्हणतात. तो शाश्वत आहे म्हणून त्यास स्वस्तिभाव असें म्हणतात. त्याला यज्ञांत भाग मिळतो म्हणून त्यास भागी म्हणतात. हविर्भागांची तो वांटणी करून देतो झणून त्यास भागकर म्हणतात. त्याची गति फार शीघ्र आहे झणून त्यास लघु म्हणतात. त्याची कोणत्याही वस्तूच्या ठायी आसक्ति नाही म्हणून त्याला उत्संग म्हणतात. त्याचें अंग (लिंग) महान् आहे म्हणून त्यास महांग म्हणतात. गर्भ उत्पन्न करणारा जो कंदर्प तो तद्रूपच असल्यामुळे त्याला महागर्भ-परायण असें म्हणतात. कृष्णवर्ण जो विष्णु तो त्याचेंच रूप असल्यामुळे त्यास कृष्णवर्ण म्हणतात. त्याचा वर्ण सांभासारखा शुभ्र असल्यामुळे त्यास सुवर्ण म्हणतात. सर्व प्राण्यांचीं इंद्रियें हीं त्याचेंच रूप असल्यामुळे त्यास सर्वदेहेंद्रिय असें म्हणतात. त्याचे पाय दीर्घ

असल्यामुळे त्यास महापाद म्हणतात. त्याचे हातही दीर्घ असल्यामुळे त्यास महाहस्त म्हणतात. त्याचा काय विस्तीर्ण असल्यामुळे त्यास महाकाय म्हणतात. त्यांचे यश विपुल असल्यामुळे त्यास महायश म्हणतात. त्यांचे मस्तक प्रचंड असल्यामुळे त्यास महामूर्धा म्हणतात. त्यांचे प्रमाण अवाढव्य असल्यामुळे त्यास महामात्र म्हणतात. त्यांचे नेत्र विस्तीर्ण असल्यामुळे त्याला महानेत्र म्हणतात. त्याच्या टांगी निशेचा म्हणजे अविशेष लय असल्यामुळे त्यास निशालय म्हणतात. तो मृत्यूचाही मृत्यू होय म्हणून त्यास महांतक म्हणतात. त्यांचे कर्ण विशाल आहेत म्हणून त्यास महाकर्ण म्हणतात. त्यांचे ओष्ठ स्थूल आहेत म्हणून त्यास महोष्ठ म्हणतात. त्याची हनुवटी महान् आहे म्हणून त्यास महाहनु म्हणतात. त्याची नासिका मोठी आहे म्हणून त्यास महानास म्हणतात. त्याचा कंठ अतिशय भरदार आहे म्हणून त्यास महाकंठ म्हणतात. त्याची ग्रीवा मोठी आहे म्हणून त्यास महाग्रीव म्हणतात. तो देहांचे बंध छेदितो म्हणून त्यास श्मशानभाक् म्हणतात. त्याची छाती भरदार आहे म्हणून त्यास महावक्त्र म्हणतात. त्यांचे उर महान् आहे म्हणून त्यास महोरस्क म्हणतात. सर्वांच्या अंतर्गामी त्यांचेच वास्तव्य आहे म्हणून त्यास अंतरात्मा म्हणतात. त्याच्या अंकावर मृग असतो म्हणून त्यास मृगालय म्हणतात. त्याच्या आधारावर अनेक ब्रह्मांडे अवलंबून आहेत म्हणून त्यास लंबन म्हणतात. प्रलयकालीं सर्व विश्व गिळून टाकण्याकरितां तो आपले दोन्ही ओष्ठ पसरितो म्हणून त्यास लंबितोष्ठ म्हणतात. त्याची माया ब्रह्मादिकांना सुद्धा मोहित करिते म्हणून त्यास महामाय म्हणतात. पयोनिधि (क्षीरसमुद्र) हें त्यांचेच रूप असल्यामुळे त्यास पयोनिधि असेच म्हणतात. त्याचे दांत प्रचंड असल्यामुळे त्यास महादंत म्हणतात. त्याच्या दाटा वळकट असल्यामुळे त्यास महादंष्ट्र म्हणतात. त्याची जिह्वा मोठी असल्यामुळे त्यास महाजिह्व म्हणतात. त्याचे मुख विशाल असल्यामुळे त्यास महामुख म्हणतात. महानख जो नृसिंह तो त्याचाच अवतार असल्यामुळे त्यास महानख म्हणतात. अतिशय रांड असे रोम धारण करणारा जे वराह तो तद्रूप असल्यामुळे त्यास महारोमा म्हणतात. त्याचे उदर विशाल असल्यामुळे त्यास महाकोश म्हणतात. त्याची जटा मोठी असल्यामुळे त्यास महाजट म्हणतात. तो प्रसन्न होतो म्हणून त्यास प्रसन्न म्हणतात. त्याची मुखचर्चा नित्य आनंदित असते म्हणून त्यास प्रसाद म्हणतात. त्याला सर्वांचा अनुभव आहे म्हणून त्यास प्रत्यय म्हणतात. तो युद्धप्रसंगीं पर्वतांना शस्त्रांच्या जागीं योजितो म्हणून त्यास गिरिसाधन म्हणतात. तो प्रजांच्या ठिकाणीं पित्याप्रमाणे प्रेम करितो म्हणून त्यास स्नेहन म्हणतात. तो कोणावरही (वृथा) प्रेम करित नाही म्हणून त्यास अस्नेहन म्हणतात. त्यास जिकण्यास कोणीही समर्थ नाही म्हणून त्यास अजित म्हणतात. तो अत्यंत मननशील आहे म्हणून त्यास महामुनि म्हणतात. संसार-रूप वृक्ष हाच त्याचा आकार होय म्हणून त्यास वृक्षाकार म्हणतात. संसार-वृक्ष हें त्याचें यथार्थ रूप ध्यानांत आणण्याचें चिन्ह होय म्हणून त्यास वृक्षकेतु म्हणतात. अग्नि हा तद्रूप होय म्हणून त्यास अनल म्हणतात. वायु हें त्याचें वाहन होय म्हणून त्यास वायुवाहन म्हणतात. तो उंच पर्वतांवर व लहानसहान टेकड्यांवर फिरतो म्हणून त्यास गंडली म्हणतात. मेरु पर्वत हें त्याचें वसतिस्थान होय म्हणून त्यास मेरुधामा म्हणतात. तो देवांचा अधिपति आहे म्हणून

त्यास देवाधिपति म्हणतात. अथर्ववेद हे स्थिर म्हणतात. संसारी जीवांची बारावी दशा त्यांचे मस्तक होय म्हणून त्यास अथर्वशीर्षी जी मोक्ष तो तोच होय म्हणून त्यास द्वादश ह्मण- म्हणतात. सामवेद हे त्यांचे मुख होय म्हणून तात. तो सर्वांना भय उत्पन्न करितो ह्मणून त्यास सामास्य म्हणतात. सहस्रावधि ऋचा हे त्यास त्रासन म्हणतात. तो सर्वांचा आय त्याचे अनंत नेत्र होत म्हणून त्यास ऋक्सह- आहे म्हणून त्यास अथ ह्मणतात. जीव व स्रामितेश्मण म्हणतात. यजुर्वेद हे त्यांचे हात व ईश ह्यांची संगति करणारा जो यज्ञ (योग) पाय होत म्हणून त्यास यजुःपादभुज म्हणतात. तो तोच होय ह्मणून त्यास यज्ञ ह्मणतात. त्यांचे यज्ञशीर्षी तादात प्र आहे ह्मणून त्यास उपनिषदे हे त्यांचे गुह्य होय म्हणून त्यास यज्ञसमाहित ह्मणतात. अप्रकाश (महामात) गुह्य म्हणतात. तो स्वतः कर्मकांड होय म्हणून हा त्याचा आत्मा होय ह्मणून त्यास नक्त त्यास प्रकाश म्हणतात. सर्व जंगम पदार्थ हे (अप्रकाशात्मा) म्हणतात महामाहापासून उत्पन्न तोच होय ह्मणून त्यास जंगम असे नांव आहे. झालेला जो कलि म्हणजे कामक्रोधरूप विकार त्याच्याजवळ अर्थ ह्मणजे याचना केली असता ते तोच होय ह्मणून त्यास कलि असे नांव ती कधीही व्यर्थ होत नाही म्हणून त्यास आहे. कामक्रोधादिकांपासूनच जन्ममरणप्र- अमोघार्थ असे म्हणतात. त्याच्या ठायीं अति- वाहरूप काल चालू होतो ह्मणून त्यास काल शय दया वास करिते म्हणून त्यास प्रसाद ह्मणतात. मकराकार जे शिशुमारचक्र ते का- म्हणतात. तो प्राप्त होण्याला आयास पडत लाचेंच चिन्ह होय ह्मणून त्यास मकर ह्मण- नाहीत म्हणून त्यास अभिगम्य म्हणतात. त्यांचे तात. मृत्यु हा त्याची पूजा करितो ह्मणून दर्शन मंगलकारक आहे म्हणून त्यास सुदर्शन त्यास कालपूजित ह्मणतात. प्रमथादिक गणां- म्हणतात. तो सर्वांचे वरे करितो म्हणून त्यास नीं तो युक्त आहे ह्मणून त्यास सगण ह्मण- उपकार म्हणतात. तो सर्वांना सुख देतो म्हणून तात. बाणादिक भक्तांना तो स्वगण करितो त्यास प्रिय असे नांव आहे. तो नेहमी भक्तां ह्मणून त्यास गणकार ह्मणतात. प्राण्यांचे ह्मणून त्यास गणकार ह्मणतात. प्राण्यांचे वर अनुकंपा करण्यासाठीं पुढे सरसावलेला योगक्षेम चालविणारा जो ब्रह्मदेव त्याला त्यानें असतो म्हणून त्यास सर्व म्हणतात. सुवर्णादिक सारथि केले म्हणून त्यास भूतवाहनसारथि त्यास प्रिय वस्तु ह्या तद्रूपच आहेत म्हणून त्यास असे म्हणतात. तो भस्मांत शयन करितो ह्मणून त्यास भस्मशय ह्मणतात. तो भस्मा- कनक म्हणतात. सुवर्णाप्रमाणें त्याची अंगकांति नेंच सर्व जगाचे गोपन (रक्षण) करितो म्ह- आहे म्हणून त्यास कांचनच्छवि म्हणतात. तो णून त्यास भस्मग्रेष्ठा ह्मणतात. त्याचा देह सर्व ब्रह्मांडाची नाभि आहे म्हणून त्यास नाभि भस्मरूप आहे ह्मणून त्यास भस्मभूत ह्मणतात. म्हणतात. तो यज्ञफलांची समृद्धि करितो कल्पवृक्ष हे त्याचीच रूपें होत ह्मणून त्यास म्हणून त्यास नंदिकर म्हणतात. यज्ञयागादि तरु ह्मणतात. भुंगि, रिष्टि, नंदिकेश्वर इत्यादि गण हे तद्रूपच होत म्हणून त्यास गण असे कांविषयीं श्रद्धा ही तोच होय म्हणून त्यास भाव म्हणतात. तो ब्रह्मांडाचा धनी आहे म्हणून त्यास पुष्करस्थपति असे म्हणतात. तो १ संसारी जीवाच्या गर्भवासादिक दशा नऊ; मृत्यु ही दशा दहावी; स्वर्ग ही दशा अकरावी; आणि मोक्ष पर्वतादिकांप्रमाणें स्थिर आहे म्हणून त्यास ही दशा बारावी.

म्हणतात. चतुर्दश लोकांचें पालन तोच करितो हे तद्रूपच होत म्हणून त्यास गंधर्व म्हण-
 म्हणून त्यास लोकपाल म्हणतात. सर्व लो- तात. अदिति हें त्याचेंच रूप होय म्हणून
 कांच्या पलीकडे तो आहे म्हणून त्यास अलोक त्यास अदिति म्हणतात. ताक्ष्य म्हणजे गरुड हा
 म्हणतात तो सर्वथेव परिपूर्ण आहे म्हणून त्याचाच अंश होय म्हणून त्यास ताक्ष्य म्हण-
 त्यास महात्मा म्हणतात. सर्वांना तो वंदनीय तात. त्याचें स्वरूप सुखानें जाणतां येतें
 आहे म्हणून त्यास सर्वपूजित म्हणतात. तो म्हणून त्यास सुविज्ञेय म्हणतात. त्याची वाणी
 अत्यंत शुद्ध आहे म्हणून त्यास शुक्ल म्हणतात. उल्कृष्ट आहे म्हणून त्यास सुशारद म्हणतात.
 त्याची जाया, वाणी व मन ही तिन्ही शुद्ध त्याच्या हातांत परश्वध नामक आयुध असतें
 आहेत म्हणून त्यास त्रिशुक्ल म्हणतात. त्याच्या म्हणून त्यास परश्वधायुध म्हणतात. तो नेहमीं
 ठिकाणीं कैवल्यसंपत्ति (मोक्ष) करितो म्हणून विजयेच्छु असतो म्हणून त्यास देव म्हणतात.
 त्यास संपन्न म्हणतात. तो कधीही दोषाला तो दुसऱ्याला पोससाहेन देतो म्हणून त्यास
 स्पर्श करीत नाही म्हणून त्यास शुचि म्हण- अनुकारी म्हणतात. तो उत्तम सखा असल्या-
 तात. प्राचीन आचार्यांनी त्याचीच कृपा सं- मुळें त्यास सुवांधव म्हणतात. त्याच्यापाशीं
 पादिली म्हणून त्यास भूतनिर्पात म्हणतात. तुंबवीणा (मृदवीणा) आहे म्हणून त्यास तुंब-
 चारही आश्रमांत धर्मरूपानें तोच रहातो म्हणून वीण म्हणतात. प्रलयकालीं तो अत्यंत क्रोधा-
 त्यास आश्रमस्थ म्हणतात. धर्माचें पुरुरूप ज्या विष्ट होतो म्हणून त्यास महाक्रोध म्हणतात.
 यज्ञयागादिक क्रिया त्याच्या ठायीं तोच विद्य- ब्रह्मा, व विष्णु वगैरे श्रेष्ठ पुरुष ही त्याची प्रजा
 मान आहे म्हणून त्यास क्रियावस्थ म्हणतात. असल्यामुळें त्यास ऊर्ध्वरेता म्हणतात. जला-
 विश्वकर्माच्या ठिकाणीं असलेली जी मति ती मध्यं शेषपर्यंकावर निद्रा करणारा जो विष्णु
 तद्रूपच होय म्हणून त्यास विश्वकर्ममति म्हण- तो त्याचेंच रूप असल्यामुळें त्यास जलेशय
 तात. लक्ष्मी आदिकरून जी दिव्यरूपें तीं म्हणतात. तो अतिशय उग्र असल्यामुळें त्यास
 तोच होय म्हणून त्यास वर म्हणतात. त्याचें उग्र म्हणतात. त्याच्यापासूनच सर्व वंशांची उ-
 चाहू विशाल आहेत म्हणून त्यास विशालशाम्भ त्पत्ति होतें म्हणून त्यास वंशकर म्हणतात.
 म्हणतात. त्याचें ओठ तांबडें आहेत म्हणून वंश हा तद्रूपच आहे म्हणून त्यास वंश म्हण-
 त्यास ताम्राष्ट्र म्हणतात. समृद्ध हें त्याचेंच रूप तात. वंशनाद म्हणजे मुरलीचा स्वर हा तद्रूपच
 होय म्हणून त्यास अंबुजाल म्हणतात. तो होय म्हणून त्यास वंशनाद म्हणतात. त्याच्या
 अगदीं अटळ आहे म्हणून त्यास सुनिश्चल ठिकाणीं काणताही दोष नाही म्हणून त्यास
 म्हणतात. त्याचा वर्ण कपिल (काळा) आहे अनिंदित म्हणतात. त्याचीं सर्व गात्रें सुंदर
 म्हणून त्यास कपिल म्हणतात. त्याचा वर्ण आहेत म्हणून त्यास सर्वांगरूप म्हणतात. त्या-
 कपिश (पिंगट) आहे म्हणून त्यास कपिश च्यापाशीं माथेचें वास्तव्य आहे म्हणून त्यास
 म्हणतात. त्याचा वर्ण शुभ्र आहे म्हणून त्यास मायावी म्हणतात. त्याचें हृदय अतिशय
 शुक्ल म्हणतात. आयुष्य हें त्याचेंच रूप होय कृपाळू आहे म्हणजे प्रत्युपकाराची अपेक्षा न
 म्हणून त्यास आयु म्हणतात. तो प्राचीन आहे करितो तो दुसऱ्यावर उपकार करितो म्हणून
 म्हणून त्यास पर म्हणतात. तो अर्वाचीन आहे त्यास सुहृद म्हणतात. वायु हें त्याचेंच रूप
 म्हणून त्यास अपर म्हणतात. चित्ररथादि गंधर्व होय म्हणून त्यास अनिल म्हणतात. अग्नि

हेही त्याचेंच रूप होय ह्मणून त्यास अनल नाहीं परंतु विषयस्पर्शजन्य सुखानुभवानें जाणिला ह्मणतात. संसारपाश हा तोच होय ह्मणून त्यास जातो ह्मणून त्यास अनिलाभ असें ह्मणतात. बंधन ह्मणतात. संसाराला तोच उत्पन्न करितो त्याला एकदम सर्व काहीं समजतें ह्मणून त्यास ह्मणून त्यास बंधकर्ता ह्मणतात. मायापाशाला चेकितान असें ह्मणतात. हवि हें त्याचेंच रूप उत्तम प्रकारें तोडून टाकणारा तोच होय ह्मणून होय ह्मणून त्यास हवि असें नांव आहे. एकादश त्यास सुबंधनविमोचन ह्मणतात. यज्ञयागादिकांचे रुद्रांपैकी अजैकपाद् नामक जो रुद्र तो तोच शत्रु जे दैत्य तेही त्याच्या समीपच राहतात होय. तो ब्रह्मांडाचा अधिपति असल्यामुळें ह्मणून त्यास सयज्ञारि ह्मणतात. कामक्रोधादिकांचे त्यास कापाली म्हणतात. सच्च, रज व तम ह्या शत्रु जे योगी तेही त्याच्या समीपच राहतात तीन गुणांनीं तो आवृत असून तो सर्वजीव- ह्मणून त्यास सकामारि ह्मणतात. त्याच्या दाढा रूप असल्यामुळें त्यास त्रिशंकु म्हणतात. मोठ्या आहेत म्हणून त्यास महादंष्ट्र ह्मणतात. सच्चादिक त्रिगुणांपासून तो अलिप्त असल्यामुळें त्याचीं आयुधें महान् आहेत ह्मणून त्यास महा- त्यास अजित म्हणतात व त्यामुळेच त्यास शिव युध ह्मणतात. दारुकावनांत तो अति सुंदर रूप असेंही नांव आहे. महावैद्य धन्वंतरि तो तोच धारण करून नम्र स्थितींत प्राप्त झाला असतां असल्यामुळें त्यास धन्वंतरि म्हणतात. धूमकेतु आमच्या स्त्रियांचें मन मोहित करण्यास्तव हा हें त्याचेंच रूप असल्यामुळें त्यास धूमकेतु आला असें मानून ऋषींनीं त्याची अतिशय ह्मणतात. स्कंद, वैश्रवण, धाता, शक्र, विष्णु, निंदा केली ह्मणून त्यास बहुधानिंदित ह्मणतात. मित्र, त्वष्टा, ध्रुव व भर हे तद्रूपच असल्यामुळें दारुकावनांत त्या निंदा करणाऱ्या ऋषींनाही त्यास स्कंद, वैश्रवण, धाता, शक्र, विष्णु, मित्र, त्यानें मोह पाडिला ह्मणून त्यास शर्व ह्मणतात. त्वष्टा, ध्रुव व भर अशीं नांवें आहेत. प्रभाव त्यानें त्या ऋषींचें कल्याण केलें ह्मणून त्यास नामक वसु तो तोच होय म्हणून त्यास प्रभाव शंकर म्हणतात. त्यानें त्या ऋषींच्या सर्व शंका म्हणतात. इहपर लोक व सर्व भूतें ह्यांचा छेदून टाकिल्या व त्यास तत्त्वज्ञान करून दिलें संधि करणारा जो वायु तो तोच असल्यामुळें म्हणून त्यास शंकर ह्मणतात. तो दिग्गंबरवृत्तीनें त्यास सर्वग वायु असें नांव आहे. अर्थमा, राहतो ह्मणून त्यास अधम ह्मणतात. तो सर्व सविता व रवि हेही तोच होय म्हणून त्यास अमरांचा ईश आहे ह्मणून त्यास अमरेश ह्मण- अर्थमा, सविता व रवि अशीं नांवें आहेत. उषंगु तात. इंद्रादिक महान् महान् देवांना सुद्धा नामक जो प्राचीन प्रख्यात राजा तो तोच होय तो पूज्य आहे ह्मणून त्यास महादेव म्हणतात. म्हणून त्यास उषंगु म्हणतात. नानाविध प्रका- विश्व ह्मणजे विष्णु तोही त्याची आराधना रांनीं तो पोषण करितो म्हणून त्यास विधाता करितो ह्मणून त्यास विश्वदेव ह्मणतात. म्हणतात. तो जीवाला पोसण्यास समर्थ आहे तो दैत्यांचा संहार करितो म्हणून त्यास म्हणून त्यास मांघाता म्हणतात. त्याच्यापा- सुरारिहा ह्मणतात. ब्रह्मांडाचें मूळ जें पाताल सूनच सर्व मनांना चेतना मिळते म्हणून त्यास त्या ठिकाणीं राहणारा जो शेष तेही त्याचेंच भूतभावन म्हणतात. तो बहुविध रूपें धारण स्वरूप असल्यामुळें त्यास अहिवर्धन्य असें करितो म्हणून त्यास विभु म्हणतात. श्वेतपीता- ह्मणतात. द्वारा जसा प्रत्यक्ष दिसत नाहीं परंतु दिक नानाविध वर्ण तोच उत्पन्न करितो म्हणून स्पर्शानें जाणिला जातो, तसा तो प्रत्यक्ष दिसत त्यास वर्णविभाकी असें म्हणतात. सर्व अपेक्षित

विषय व गुण तोच प्राप्त करून देतो म्हणून त्यास सर्वकामगुणावह असें म्हणतात. त्याच्या नामिदेशीं सर्व विश्वाचें पद्मरूप वसतिस्थान आहे म्हणून त्यास पद्मनाभ म्हणतात. ब्रह्मादिक महान गर्भ त्याच्याच उदरांत वास करितात म्हणून त्यास महागर्भ म्हणतात. त्याचें मुख चंद्रासारखें रमणीय आहे म्हणून त्यास चंद्रवक्त्र म्हणतात. वायू व अग्नि ह्यांच्या अधिष्ठातृ देवता तोच होय म्हणून त्यास अनिल व अनल म्हणतात. तो अतिशय बलवान् आहे म्हणून त्यास बलवान् म्हणतात. त्याच्या ठायीं उत्तम शांति वसते म्हणून त्यास उपशांत म्हणतात. तो फार जुना आहे म्हणून त्यास पुराण म्हणतात. पुण्यसंग्रहानें त्याचें ज्ञान हातें झणून त्यास पुण्यचंचु झणतात. लक्ष्मी हें त्याचेंच स्वरूप होय झणून त्यास ई (लक्ष्मी) झणतात. कुरुक्षेत्र त्यानेच निर्मिलें झणून त्यास कुरुकर्ता म्हणजे कर्मभूमीचा कर्ता असें म्हणतात. कुरुक्षेत्रांत तोच राहतो म्हणून त्यास कुरुवासी म्हणतात. कुरुक्षेत्र हा त्याचाच आत्मा होय म्हणून त्यास कुरुभूत म्हणतात. ऐश्वर्य, ज्ञान, वैराग्य, धर्म इत्यादिक गुणांना तो वाढवितो म्हणून त्यास गुणावध म्हणतात. त्याच्या ठिकाणीं सर्व वस्तु लय पावतात म्हणून त्यास सर्वाशय म्हणतात. वेदीमध्ये हंतरलेल्या दुर्भावर ग्राकललीं हविर्द्रव्यें तो भक्षण करितो म्हणून त्यास दुर्भचारी म्हणतात. सर्व जीवांचा पालक तोच आहे म्हणून त्यास सर्वप्राणिपति असें म्हणतात. देवांचा तो अधिदेव आहे म्हणून त्यास देवदेव म्हणतात. सुखाची त्याला अपेक्षा नाही म्हणून त्यास सुखासक्त म्हणतात. सर्वांचें कारण व सर्व कार्य तोच होय म्हणून त्यास सत् व असत् अशा संज्ञा आहेत. सर्व रत्नें म्हणजे सर्व उत्कृष्ट वस्तु त्याजपाशीं आहेत म्हणून त्यास सर्वरत्न-

विद् असें म्हणतात. तो कैलासगिरीवर वास करितो म्हणून त्यास कैलासगिरिवासी म्हणतात. हिमालय पर्वताचा तो आश्रय करितो म्हणून त्यास हिमवद्विरसिंश्रय म्हणतात. तो महाप्रवाह-रूपांनं तीरावरील म्हणजे सन्निधभागीं असलेले द्रुमरूप प्राणी हरण करितो म्हणून त्यास कूल-हारी म्हणतात. पुष्करादिक महातटाकांचा तोच कर्ता होय म्हणून कूलकर्ता म्हणतात. त्याच्या ठिकाणीं बहुत विद्या वास करितात म्हणून त्यास बहुविद्य म्हणतात. तो मोठा दात आहे म्हणून त्यास बहुप्रद म्हणतात. तो विनिमयकर्ता आहे म्हणून त्यास वणिक् म्हणतात. संसारवृक्ष नीटनेटका तोच बडवितो म्हणून त्यास वधकी (सुतार) म्हणतात. संसारवृक्ष म्हणजे तो स्वतांच होय म्हणून त्यास वृक्ष असें म्हणतात. बकुल, चंदन व छद हे वृक्षही तद्रूपच होत म्हणून त्यास बकुल, चंदन व छद अशीं नांवें आहेत. त्याची मान मोठी बळकट आहे म्हणून त्यास सारग्रीव म्हणतात. त्याच्या खांद्याचीं हाडें मोठीं आहेत म्हणून त्यास महाजत्रु म्हणतात. तो मोठा स्थिर आहे म्हणून त्यास अलोल म्हणतात. महान् महान् वनस्पति (धान्यें) हीं त्याचींच रूपें होत झणून त्यास महौषध झणतात. वेद-व्याख्यानांत प्रतिपादलेला सिद्धार्य (सिद्धान्त) तोच स्थापन करितो झणून त्यास सिद्धार्य-कारी झणतात. तो सिद्धान्त तरी तद्रूपच होय म्हणून त्यास सिद्धार्य झणतात. सिंहासारखी तो गर्जना करितो झणून त्यास सिंहनाद झणतात. त्याला सिंहासारख्या भयंकर दाढा आहेत म्हणून त्यास सिंहदंष्ट्र झणतात. तो सिंहावर वसता झणून त्यास सिंहग झणतात. त्याच्या रथाला सिंह जोडिलेले असतात झणून त्यास सिंहवाहन म्हणतात. सर्व सचेचा आत्मा तोच होय झणून त्यास प्रभावात्मा झणतात. सर्व

ब्रह्मांडाला गिळून राक्षणारा जो काल तोच यांत तो मोठा सावध असतो ह्मणून त्यास त्याचें स्थाल ह्मणजे भोजनपात्र आहे ह्मणून त्यास दक्ष ह्मणतात. त्याला सर्व पुरुष मान देतात जगत्कालस्थाल ह्मणतात. तो लोकांचें हित ह्मणून त्यास सत्कृत म्हणतात. युग म्हणजे करितो ह्मणून त्यास लोकहित ह्मणतात. धर्मार्थ—त्यांचीं फळे देणारा तोच होय म्हणून सर्वांचा तारक तोच होय ह्मणून त्यास तरु त्यास युगाधिप म्हणतात. इंद्रियांचें पालन कर- ह्मणतात. सारंग पक्षी व नवचक्रांग पक्षी (हंस) णारा तोच होय म्हणून त्यास गोपालि म्हणतात. व त्याप्रमाणेंच मयूर, कुक्कुट इत्यादि मस्तका- नक्षत्रांचा स्वामी तोच होय ह्मणून त्यास गोपति वर तुरे धारण करणारे पक्षी हीं त्याचींच रूपें म्हणतात. सर्व वस्तुसमूह तद्रूपच आहे असल्यामुळे त्यास सारंग, नवचक्रांग व केतु- ह्मणून त्यास ग्राम म्हणतात. तो मार्तचें चर्म माली अशीं नांवें आहेत. धर्मपरीक्षा जेथं होते पांथरतो ह्मणून त्यास गोंधर्मवसन म्हणतात. त्या सभास्थानाचें अवन (संरक्षण) तोच भकांचें दुःख तोच हरण करिता ह्मणून त्यास करितो ह्मणून त्यास सभावग ह्मणतात. सर्व हरि ह्मणतात. त्याच वाहु रमणीय आहेत प्राण्यांचें निवासस्थल तोच होय ह्मणून त्यास ह्मणून त्यास हिरण्यवाहु म्हणतात. ब्रह्मचिंतनांत भूतालय ह्मणतात. सर्व भूतांचा सत्ताधीश प्रवेश करणारे जे योगी ते चिरकाल काष्ठवत तोच होय ह्मणून त्यास भूतपति ह्मणतात. असतां त्यांच्या शरीराचें संरक्षण तोच करितो दिवस आणि रात्र हीं त्याचींच रूपें होत ह्मणून ह्मणून त्यास गुहापाल ह्मणतात. कामक्रा- त्यास अहोरात्र ह्मणतात. त्याची कोणीही निंदा धादिक शत्रूंना त्यानेच क्षीण करून राक्षसें करित नाहीं ह्मणून त्यास अनिंदित ह्मणतात. ह्मणून त्यास प्रकृष्टारि ह्मणतात. त्याच्या ठिकाणीं सर्व भूतांचा वाहिता (योगक्षेम चालविणारा) महान् हर्ष वास करितो ह्मणून त्यास महाहर्ष तो आहे ह्मणून त्यास सर्वभूतवाहिता ह्मणतात. त्यानें वासना जिकिल्या आहेत ह्मणतात. सर्व भूतांचें सदन तोच होय ह्मणून ह्मणून त्यास जितकाम ह्मणतात. त्यानें सर्व त्यास निलय ह्मणतात. त्यास जन्म नाहीं इंद्रियें स्वाधीन ठेविली आहेत ह्मणून त्यास ह्मणून त्यास विभु ह्मणतात. त्याचें अस्तित्व जितेंद्रिय ह्मणतात. गांधार नामक जो स्वरविशेष सर्वत्र आहे ह्मणून त्यास भव ह्मणतात. त्याचा तो तोच असल्यामुळे त्यास गांधार असें नांव प्रयत्न सदा सफल होतो ह्मणून त्यास अमोघ आहे. त्याचें वसतिस्थान जो कैलास पर्वत ह्मणतात. धारणा, ध्यान व समाधि हीं त्याच्या तो सुंदर असल्यामुळे त्यास सुवास म्हणतात. ठिकाणीं आहेत ह्मणून त्यास संयत ह्मणतात. तो नित्य तपश्चर्येत दंग असल्यामुळे त्यास उच्चैःश्रवा वगैरे अश्व तद्रूपच होत ह्मणून त्यास तपःसक्त म्हणतात. तो प्रेमानिधि असल्यामुळे अश्व ह्मणतात. सर्वांना अन्न तोच पुरवितो त्यास रति म्हणतात. तो सर्व ब्रह्मांडभर व्याप्त ह्मणून त्यास भोजन ह्मणतात. सर्वांचे प्राण आहे म्हणून त्यास नर म्हणतात. वेदमंत्रादि- त्याच्यामुळेच जगतात ह्मणून त्यास प्राणधारण कानीं त्याचेंच स्तोत्र गाथिले आहे म्हणून ह्मणतात. त्याच्या ठायीं उत्कृष्ट धैर्य वास त्यास महागीत म्हणतात. तो उत्तम प्रकारें नृत्य करिते ह्मणून त्यास भूतिमान् म्हणतात. करितो म्हणून त्यास महानृत्य म्हणतात. अप्स- तो अतिशयित बुद्धिमान् आहे ह्मणून रांचे समुदाय त्याच्या सेवित तत्पर असतात त्यास मतिमान् ह्मणतात. कोणत्याही व्यवसा- म्हणून त्यास अप्सरोगणसेवित म्हणतात.

त्याचा वृषरूप ध्वज महान् असल्यामुळे त्यास त्यास देवासुरपति म्हणतात. तो सर्वांचा अधि-
महाकैतु म्हणतात. महाधातु म्हणजे मेरुपर्वत पति असल्यामुळे त्यास पति म्हणतात. तो
तो तद्रूपच होय म्हणून त्यास महाधातु म्हणतात. युद्धादिकांकरितां नित्य सिद्ध असतो म्हणून
मेरुपर्वताच्या अनेक शिखरांवर तोच भ्रमण त्यास युक्त म्हणतात. शत्रूंचें मर्दन करण्यास
करितो म्हणून त्यास नैकसानुवर म्हणतात. तो त्याचे बाहु समर्थ आहेत म्हणून त्यास युक्त-
इतका चंचल आहे की, त्याला धरणें मोठें बाहु म्हणतात. स्वर्गांत ज्याला सुपर्वा म्हणतात
अवधूड आहे म्हणून त्यास चल म्हणतात. तो व अन्यत्र ज्याला महान् म्हणतात, तोही
वाणीनें वर्णन करण्यास अशक्य, पण आचा- त्याची आराधना करितो म्हणून त्यास सुपर्ण
यांच्या उपदेशानें ज्ञान होण्यास सुशक्य अस- म्हणतात. सर्व कांहीं सहन करण्याचें सामर्थ्य
ल्यामुळे त्यास आवेदनीय असें म्हणतात. तो तोच देता म्हणून त्यास आषाढ म्हणतात.
प्रत्यक्ष उपदेशरूपच होय म्हणून त्यास आदेश सर्व कांहीं सहन करण्याचें सामर्थ्य त्याला
म्हणतात. त्याला सर्व सुगंधांचें परिघ्राण अनायास आहे म्हणून त्यास सुषाढ म्हणतात. तो नित्य
एकदम घेतां येतें म्हणून त्यास सर्वगंधसुखावह स्थिर आहे म्हणून त्यास ध्रुव म्हणतात. तो नि-
म्हणतात. पुष्टादि हीं तद्रूपच होत म्हणून भेळ आहे म्हणून त्यास हरिण म्हणतात. त्याच्या
त्यास तोरण म्हणतात. खंदक वेगरेचा बचाव हातांत हरण म्हणजे संहार करणारा शूल
तोच करितो आणि तदंतर्गत वीरांना उत्तेजन असतो म्हणून त्यास हर म्हणतात. स्वर्गांतून
देऊन तोच शत्रूंना धिक्कितो म्हणून त्यास व्युत होऊन संसारचक्रांत परिभ्रमण करणा-
तारण म्हणतात. वारा हे त्याचेंच रूप होय त्याला तोच देह अर्पण करितो म्हणून त्यास
म्हणून त्यास वात म्हणतात. मोठमोठाले काष्ठ वृक्षदाता म्हणतात. वित्तादिकांपक्षां तो श्रेष्ठ
ज्याच्या समोवतीं असतात असें किंले हीं वास्त- आहे म्हणून त्यास वसुश्रेष्ठ म्हणतात. शिष्टांचा
विक्रपणें त्याचीच रूप होत म्हणून त्यास आचार तद्रूपच आहे म्हणून त्यास महापथ म्ह-
परिधी म्हणतात. पश्यांचा राजा जो गरुड तो म्हणतात. त्यानें ब्रह्मदेवांचें जें शिर छेदिलें तें
तदंशच होय म्हणून त्यास खचरपति म्हण. मोठ्या विवकांनें छेदिलें कोणाला वश होऊन
तात. स्त्रीपुरुषांचा संयोग हा तद्रूपच त्यानें तें केलें नाहीं म्हणून त्यास विमर्शवान्
होय म्हणून त्यास संयोग म्हणतात. त्या शिराहारी असें म्हणतात. सामुद्रिक शास्त्रांत
संयोगापासून सृष्टीचें वर्धन तोच करितो म्हणून सांगितलेल्या सर्व शुभ लक्षणांनीं त्याचें
त्यास वर्धन म्हणतात. गुण, ज्ञान, ऐश्वर्य यथावत् ज्ञान करून घेतां येतें म्हणून त्यास
इत्यादिकांनीं तो वृद्ध आहे म्हणून त्यास वृद्ध सर्वलक्षणलक्षित असें म्हणतात. रथाला जोड-
म्हणतात. त्याचें वार्षक्य अपरिमित असल्या- पारें जें काष्ठ (अक्ष) तो तोच असल्यामुळे
मुळे त्यास अतिवृद्ध म्हणतात. त्याच्या त्यास अक्ष म्हणतात. आणि त्यामुळेच देहरूप
ठिकाणीं अतिशयित गुण असल्यामुळे त्यास रथाला तो जोडिला जाऊन त्यास रथयोगी
गुणाधिक म्हणतात. तो शाश्वत असून त्यास असें नांव प्राप्त झालें आहे. त्याचा सर्वत्र योग
स्वतांवांचून अन्याच्या साहाय्याची अपेक्षा म्हणजे स्पर्श असल्यामुळे त्यास सर्वयोगी
नाहीं म्हणून त्यास नित्यात्मसहाय म्हणतात. म्हणतात. तो अतिशय बलवान् वीर असल्यामुळे
तो देव आणि असुर ह्यांचा पति होय म्हणून त्यास महाबल म्हणतात. वेद हे त्या-

चेंच प्रतिपादन करीत असल्यामुळे त्यास क्रम तो तोच असल्यामुळे त्यास सेनाकल्प समाप्ताय म्हणतात. स्मृति, इतिहास, पुराणे ह्मणतात. तें दिव्य भूषणच होय ह्मणून त्यास व इतर ग्रंथ त्याच्याच रूपाचें विवेचन दिव्यभूषण ह्मणतात. चित्तवृत्तिनिरोधरूप जो करितात म्हणून असमाप्ताय म्हणतात. सर्वपवित्र योग तो तोच होय म्हणून त्यास योग म्हणतात. स्थलाचें अधिदैवत तोच असल्यामुळे त्यास कल्यादिक युगे करणारा तोच असल्यामुळे तीर्थदेव म्हणतात. पृथ्वी हा त्याचा रथ अस- त्यास युगकर म्हणतात. ह्या लोकापासून त्या ल्बामुळे त्यास महारथ म्हणतात. प्रत्येक लोकापर्यंत देहाला नेणारा त्रिविक्रमरूप देव प्राण्याच्या देहांत जी निर्जीव तत्त्वं भरली आहेत तोच असल्यामुळे त्यास हवि असं म्हणतात. तीं तद्रूपच होत म्हणून त्यास निर्जीव ह्मणतात. धर्माधर्माचा संकर हें त्याचेंच रूप असल्यामुळे निर्जीव देहाला चेतना तोच देतो म्हणून त्यास त्यास युगरूप म्हणतात. त्याला रूप मुळींच जीवन म्हणतात. प्रणवादि मंत्र किंवा मृताचें नाही ह्मणून त्यास महारूप ह्मणतात. महान् संजीवन करणारे मंत्र तोच होय म्हणून त्यास जो गजासुर त्याचा अंत करणारा तोच मंत्र म्हणतात. त्याची दृष्टि शांत आहे म्हणून असल्यामुळे त्यास महानागहन ह्मणतात. त्यास शुभाक्ष म्हणतात. तो भयंकर संहारकर्ता मृत्यु हें त्याचेंच रूप असल्यामुळे त्यास आहे म्हणून त्यास बहुकर्कश म्हणतात. त्याच्या वध असं म्हणतात. ज्याच्या त्याच्या कर्मानु- ठारीं अतिशयित उत्तम गुण वसत आहेत म्हणून रूप तो त्याचे मनोरथ सिद्धीस नेतो म्हणून त्यास रत्नप्रभूत म्हणतात. त्याची देहकांति त्यास न्यायनिर्वपण म्हणतात. त्याच्या ठिकाणीं आरक्त आहे म्हणून त्यास रत्नांग म्हणतात. कोणालाही जातां येईल म्हणून त्यास पाद मोठमोठाले सागर हे त्याचे पशूंना पाणी (गम्य) म्हणतात. त्याला सर्व प्रकारचें परोक्ष पिण्याकरितां केलेले लहान लहान जलाशय ज्ञान आहे म्हणून त्यास पंडित म्हणतात. होत म्हणून त्यास महार्णवनिपानविद् असं त्याच्या ठिकाणीं उत्तम तत्त्वज्ञान आहे म्हणून म्हणतात. संसारवृक्षाचें अधिष्ठान तोच अस- त्यास अचलोपम म्हणतात. त्याच्या ठायीं ल्यामुळे त्यास मूल म्हणतात. तो अतिशय दिव्य कांति आहे म्हणून त्यास बहुमाल म्हण- सुंदर आहे म्हणून त्यास विशाल म्हणतात. तात. त्याच्या गळ्यांत मोठी (आपादलंबिनी) अमृत हें त्याचेंच रूप होय म्हणून त्यास अमृत माला आहे म्हणून त्यास महामाल म्हणतात. ह्मणतात. कार्य व कारण हांचा आत्मा तोच त्याची शांत दृष्टि हाच चंद्र होय म्हणून त्यास असल्यामुळे त्यास व्यकाव्यक्त असं ह्मणतात. शशीहरसुलोचन म्हणतात. अत्यंत विस्तीर्ण तो तपश्चर्येचा निधि असल्यामुळे त्यास तपो- असा जो क्षारसमुद्र तो त्याचेंच रूप अस- निधि ह्मणतात. परमपदास आरोहण करण्याची त्यामुळे त्यास विस्तारलवणकूप असं म्हणतात. इच्छा करणारा तोच होय ह्मणून त्यास आरो- कृत, त्रेता व द्वापर हीं तीन युगे तद्रूपच अस- ह्मण ह्मणतात. परमपदास तो आधींच पावला त्यामुळे त्यास त्रियुग म्हणतात. त्याच्यामुळे असल्यामुळे त्यास अधिरोह ह्मणतात. त्याचें सर्व प्रयत्नाचें साफल्य होतें म्हणून त्यास शील उल्कृष्ट असल्यामुळे त्यास शीलधारी ह्मण- सफलोदय म्हणतात. शास्त्र, आचार्य व ध्यान तात. त्याची कीर्ति पवित्र आहे ह्मणून त्यास हीं तीन त्याच्या दर्शनाचीं साधनें होत म्हणून महावशा ह्मणतात. सेनेला अलेकार जो परा-६ यास त्रिलोचन. म्हणतात. मूलतत्त्वरूप जे

भूमि वगैरे आठ पदार्थ त्यांनीं त्याचा देह संहनन म्हणतात. तो अतिशय उंच असल्यामुळे ज्ञाल्यामुळे त्यास विषण्णांग म्हणतात, त्याच्या त्यास महान् म्हणतात. छत्र हें त्याचेंच रूप कर्णात माणि घालण्याकरितां वेध केलेला अस- असल्यामुळे त्यास छत्र म्हणतात. त्याच्या त्यामुळे त्यास मणिविद्ध म्हणतात. त्याच्या मस्तकावर उत्तम छत्र असल्यामुळे त्यास मस्तकावर जटा असल्यामुळे त्याला जटाधर सुच्छत्र म्हणतात. प्रत्येक प्राणी हा तन्मय अस- म्हणतात. अनुस्वार व विसर्ग हीं त्याचींच रूपे त्यामुळे त्यास विख्यातलोक म्हणतात. त्यानें असल्यामुळे त्यास विदु व विसर्ग अशीं नांवें आपल्या पावलांनीं सर्व विश्वाला व्याप्त केलें आहेत. त्याचें मुख सुंदर असल्यामुळे त्यास ह्मणून त्यास सर्वाश्रयक्रम म्हणतात. त्यानें सुमुख म्हणतात. शर न इतर सर्व आयुधें मुंडन केलें आहे ह्मणून त्यास मुंड म्हणतात. तद्रूपच होत म्हणून त्यास शर व सर्वायुध त्यामुळे तो विरूप दिसतो ह्मणून त्यास अशीं नांवें आहेत. तो सर्व कांहीं सहन करितो विरूप म्हणतात. जगतांतील सर्व पदार्थ हीं म्हणून त्यास सह म्हणतात. सर्व वृत्तींचा पूर्ण त्याचींच विकृत रूपें होत ह्मणून त्यास विकृत नाश होतो तेव्हां त्याचें ज्ञान प्राप्त होतें म्हणून म्हणतात. त्याच्या हातांत दंड आहे ह्मणून त्यास निवेदन म्हणतात. सर्व वृत्तींचा लय त्यास दंडी म्हणतात. त्याच्यापाशीं कुंड आहे झाला असतो तो सुखरूपानें आविर्भूत होतो ह्मणून त्यास कुंडी म्हणतात. कर्मनें तो प्राप्य म्हणून त्यास सुखाजात म्हणतात. उत्तम जो नाही ह्मणून त्यास विकुर्वा म्हणतात. सिंह गांधार स्वर तो तोच असल्यामुळे त्यास सुगंधार हा तद्रूपच होय ह्मणून त्यास हर्यक्ष म्हणतात. म्हणतात. महान् धनु जें पिनाक तें त्याच्या सर्व दिशा हीं त्याचींच रूपें होत म्हणून त्यास हातांत असल्यामुळे त्यास महाधनु म्हणतात. ककुभ म्हणतात. त्याच्यापाशीं वज्र आहे सर्व गंध म्हणजे सर्व वासना ह्यांचें पालन म्हणून त्यास वज्री म्हणतात. त्याला शंभर करण्याकरितां सर्व प्राण्यांच्या वासनांच्या जिह्वा आहेत म्हणून त्यास शतजिह्व म्हणतात. जागीं तोच भगवान् होतो ह्मणून त्यास गंध- त्याला हजार पाय व हजार मस्तकें आहेत पाली भगवान् म्हणतात. सर्व कर्मांचा उत्थापक म्हणून त्यास सहस्रपात्सहस्रमूर्धा म्हणतात. तोच होय म्हणून त्यास सर्वकर्मोत्थान म्हणतात. देवांचा तो अधिपति आहे म्हणून त्यास देवेन्द्र सर्व विश्वाला हादरून सोडणारा जो प्रलय- म्हणतात. त्याच्या ठिकाणीं सर्व देवांचें वास्तव्य कार्त्तिक प्रचंड वारा तो तद्रूपच असल्यामुळे आहे म्हणून त्यास सर्व देवमय म्हणतात. त्यास मंथानबहुलवायु असें म्हणतात. तो सर्व तो सर्वांचा धनी आहे म्हणून त्यास गुरु गुणांनीं परिपूर्ण आहे म्हणून त्यास सकल म्हणतात. त्याला सहस्र बाहु आहेत म्हणून म्हणतात. तो सर्व कांहीं पाहता म्हणून त्यास त्यास सहस्रबाहु म्हणतात. त्याची व्याप्ति संवैलोचन म्हणतात. करतल नामक वाय- सर्वत्र आहे म्हणून त्यास सर्वांग म्हणतात. विंशषापासून जां ध्वनि उमडता तो शरण आलेल्या प्राण्यांना तो श्रेष्ठ आश्रय तदंशच असल्यामुळे त्यास तलस्ताल असें होय म्हणून त्यास शरण्य म्हणतात. सर्व म्हणतात. त्याचा हात हेंच त्याचें भोजनपात्र लोक तोच उत्पन्न करितो म्हणून त्यास सर्व- असल्यामुळे त्यास करस्थाली म्हणतात. त्याचें लोककृत म्हणतात. तो अतिशय पवित्र आहे शरीर अत्यंत बळकट असल्यामुळे त्यास ऊर्ध्व- म्हणून त्यास पवित्र म्हणतात, बीज, शक्ति

वं कीलक हीं तीन ज्या मंत्राचीं मुख्य अंगें पशुपति म्हणतात. वाऱ्यासारखा त्याचा वेग
 तो ककुम्भंत्र तोच असल्यामुळें त्यास त्रिककु- असल्यामुळें त्यास वातरंहा म्हणतात. मना-
 मंत्र म्हणतात. अदितीच्या पुत्रांमध्ये कनिष्ठ सारखा तो जवशाली असल्यामुळें त्यास मनो-
 जो वामनरूप विष्णु तो त्याचाच अवतार जव म्हणतात. त्याच्या शरीरावर चंदनाची
 असल्यामुळें त्यास कनिष्ठ म्हणतात. त्याचा उग्री असल्यामुळें त्यास चंदनी म्हणतात.
 वर्ण काळा व पिंगळ असल्यामुळें पद्मनालाचें अग्र तोच असल्यामुळें त्यास पद्म-
 त्यास कृष्णपिंगळ म्हणतात. ब्रह्म- नालाग्र म्हणतात. कामधेनु जी सुरभि तिला
 ब्रंडाला उत्पन्न करणारा तोच होय म्हणून शाप देऊन त्यानंच उच्चपदापासून खालीं
 त्यास ब्रह्मदंडविनिर्माता म्हणतात. त्याच्या- आणिली म्हणून त्यास सुरभ्युत्तरण म्हणतात.
 जवळ शतघ्नी, पाश व शाकी हीं असल्यामुळें त्याचा कधीही अंत होत नाही म्हणून त्यास
 त्यास शतघ्नीपाशशक्तिमान् असें म्हणतात. पद्मा- नर म्हणतात. कर्णिकाराच्या पुण्यांची मोठी
 पासून उत्पन्न झालेला जो ब्रह्मा तो तोच असल्या- माळ त्याच्या गळ्यांत अमृत म्हणून त्यास
 मुळें त्यास पद्मगर्भ म्हणतात. त्याचें उदर फार कर्णिकारमहास्रग्वी म्हणतात. नीलरत्नांनीं
 मोठें असल्यामुळें त्यास महागर्भ म्हणतात. त्याच्या स्वचित असा क्रिरीट त्याच्या मस्तकावर विरा-
 पासूनच वेद उत्पन्न झाल्यामुळें त्यास ब्रह्मगर्भ जत आहे म्हणून त्यास नीलमालि म्हणतात.
 म्हणतात. प्रलयकालीं सर्वत्र जलमय झालें त्रिपुरासुराने हरण केलेला स्वर्ग देवांनीं त्या-
 असतां त्यावर तो एकदाच प्रकट होतो म्हणून च्याच बळांनं पुनः संपादन केला म्हणून
 त्यास जलोद्भव म्हणतात. त्याचे किरण मोठे त्यास पिनाकधृक् म्हणतात. उमा म्हणजे ब्रह्म-
 दीप्तिमान् आहेत म्हणून त्यास गभस्ति म्हणतात. विद्या हिचा पति तोच होय म्हणून त्याला
 वेदांचा उत्पादक तोच होय म्हणून त्यास उमापति म्हणतात. ब्रह्मविद्येनं त्याला वश
 ब्रह्मकृत् म्हणतात. वेदांचा अभ्यास तोच करितो करून घेतलें आहे म्हणून त्यास उमाकांत
 म्हणून त्यास ब्रह्मी म्हणतात. वेदांचा अर्थ म्हणतात. जान्हवीला त्यानंच आपल्या जयेंत
 त्यालाच कळतो म्हणून त्यास ब्रह्मविद म्हण- धारण केली म्हणून त्यास जान्हवीधृक् म्हणतात.
 तात. तो ब्रह्मचिंतनांत सदा आसक्त असतो उमचा तो भर्ता म्हणून त्यास उमाधय
 म्हणून त्यास ब्राह्मण म्हणतात. ब्रह्मचिंतन म्हणतात. भूमीचा उच्चारक यज्ञरूपी श्रेष्ठ वराह
 करणाऱ्यांचा तो महान् आधार होय म्हणून तोच असल्यामुळें त्यास वरोवराह म्हणतात.
 त्यास गति म्हणतात. त्याचीं रूपें अनंत तो नानाविध अवतार घेऊन जगतांचें पालन
 आहेत म्हणून त्यास अनंतरूप म्हणतात. त्यानें करितो म्हणून त्यास वरद म्हणतात. तो सर्वथा
 अनेक शरीरें धारण केलीं आहेत म्हणून त्यास वंदनीय होय म्हणून त्यास वरेण्य म्हणतात. ज्यानें
 नैकात्मा म्हणतात. ब्रह्मदेवालाही तिकडे उच्च स्वरांनं वेद झटले तो हयग्रीव तोच असल्या-
 पहावत नाही असें त्याचें तेज दुःसह आहे मुळें त्यास सुमहास्वन म्हणतात. त्याच्यापासून
 म्हणून त्यास तिग्मतेजा स्वयंभुव म्हणतात. महान् प्रसादाची प्राप्ति होते म्हणून त्यास
 सर्व उपाधींच्या पलीकडे त्याच्या देहाची महाप्रसाद म्हणतात. तो सर्व शत्रूंचें दमन
 व्याप्ति असल्यामुळें त्यास ऊर्ध्वात्मा म्हणतात. करितो म्हणून त्यास दमन म्हणतात. तो काम-
 तो सर्व जीवांचा पालक असल्यामुळें त्यास

कौधादिक शत्रूंचा नाश करितो म्हणून त्यास म्हणून त्यास व्यास म्हणतात. इतिहासपुरा-
 शत्रुहा ह्मणतात. त्याचें उजवें अर्धांग कर्पूर-णादिकांची रचना, संक्षेप व विस्तार हीं तोच
 गौर व डावें अर्धांग कनकापिंगल असल्यामुळें करितो म्हणून त्यास सर्गसंक्षेपविस्तार असें
 (तां अर्धनारीनटेश्वर असल्यामुळें) त्यास श्वेत- म्हणतात. अखिल जीव त्याचीच रूपें
 पिंगल ह्मणतात. त्याचा देह सुवर्णासारखा होत म्हणून त्यास पर्ययनर म्हणतात. ऋतु,
 पिवळा असल्यामुळें त्यास पीतात्मा ह्मणतात. संवत्सर, मास व पक्ष हीं तद्रूपच
 अन्नमय, प्राणमय, मनामय. विज्ञानमय व असल्यामुळें त्यास ऋतु, संवत्सर, मास व पक्ष
 आनंदमय अशा पंचक्रोशांच्या पलीकड केवळ अशीं नांवें आहेत. ऋतु वर्गैरेंची संख्या समाप्त
 आनंदस्वरूप असा तो असल्यामुळें त्यास पर- करणार जे संक्रांतिदर्शपूर्णमासादिक काल
 मात्मा म्हणतात. त्याचें चित्त शुद्ध असल्यामुळें ते तोच होय म्हणून त्यास संख्यासमापन
 त्यास प्रयतात्मा म्हणतात. जगताला कारण म्हणतात. कला, काषा, लव व मात्रा हीं
 जे त्रिगुणात्मक प्रधान नांवांचे अज्ञान त्यास त्याचीच रूपें असल्यामुळें त्यास कला, काषा,
 अधिष्ठान तोच असल्यामुळें त्यास प्रधानश्रुत लव व मात्रा अशीं नांवें आहेत. मुहूर्त, अह
 म्हणतात. चार दिशांकड चार व ऊर्ध्वमागी व क्षपा तोच असल्यामुळें त्यास मुहूर्ताहक्षपा
 एक अशी त्याला पांच मुखें असल्यामुळें त्यास म्हणतात. ऋतु वर्गैरें कालांचे घटक जे क्षण
 सर्वपार्श्वमुख म्हणतात. सांम, सूर्य व अग्नि हे तर्हा तोच असल्यामुळें त्यास क्षण म्हणतात.
 त्याचें तीन नेत्र असल्यामुळें त्यास व्यक्ष ब्रह्मांडरूप वृक्षाचें चिन्मात्ररूप जें आलवाल
 म्हणतात. तो पुण्यानुरूप प्रसाद अर्पितो म्हणून (अळे) ते तोच असल्यामुळें त्यास त्रिभुज
 त्यास धर्मसाधारणत्वं म्हणतात. स्यावरजंगम म्हणतात. मायाविशिष्ट चैतन्यरूप जें अव्यक्त-
 वग्नेचा आत्मा तोच होय म्हणून त्यास चरा- संज्ञक प्रजाबीज तें तोच असल्यामुळें त्यास
 चरात्मा म्हणतात. त्याचा आत्मा अत्यंत सूक्ष्म प्रजाबीज म्हणतात. महत्तत्त्व हे तोच असल्या-
 आहे म्हणून त्यास सूक्ष्मात्मा म्हणतात. मृत्यु- मुळें त्यास लिंग म्हणतात. महत्तत्त्वाच्या
 रहित गोवृपरूप जो निष्काम धर्म त्याचा मागून उत्पन्न होणारा जो प्रथमांकुर अहंकार तो
 पति तोच असल्यामुळें (निष्काम धर्माचें तोच असल्यामुळें त्यास आद्यनिर्गम म्हणतात.
 फल जो मोक्ष तो देणारा तोच असल्यामुळें) कार्यरूप जें सत् आणि कारणरूप जें असत् तें
 त्यास अमृतगोवृपेश्वर म्हणतात. देवाधिदेव तोच असल्यामुळें त्यास सत् व असत् अशीं नांवें
 जें साध्य त्यांचा आचार्य तोच असल्यामुळें आहेत. इंद्रियागोचर व इंद्रियागोचर जगत् तदर्थच
 त्यास साध्यर्षि म्हणतात. अद्वितीचा पुत्र जो असल्यामुळें त्यास व्यक्त व अव्यक्त म्हणतात.
 वसु तो तोच असल्यामुळें त्यास वसु म्हणतात. सर्वांचा पिता, माता व पितामह तोच असल्या-
 सर्व विश्वाला किरणसमुहानें तोच आच्छन्न मुळें त्यास पिता, माता व पितामह म्हणतात.
 करितो, सर्वांना आपआपले व्यवसाय कर- स्वर्ग मिळवून देणारी तपश्चर्या व जन्ममरण
 प्यास तोच उद्युक्त करितो, आणि यज्ञात प्राश- प्राप्त करून देणारी वासना आणि मोक्ष जोड-
 नीय जो सामरस तो तद्रूपच होय, म्हणून गारं वैराग्य हीं सर्व तद्रूपच असल्यामुळें त्यास
 त्यास विवस्वान्सवितामृत म्हणतात. इतिहास

१ पृथ्वी नरः=परितः अथते व्याप्नोतीति नरः

व पुराणें ह्यांचा कर्ता जो व्यास तो तोच होय जांवः ।

स्वर्गद्वार, प्रजाद्वार व मोक्षद्वार असें म्हणतात. तोच राहतो म्हणून त्यास देवासुरेश्वर म्हणतात. स्वर्गातील सुखें संपादणारा जो धर्म तो तद्रूपच प्रलयकालीं सर्व जगत् त्याच्याच ठिकाणीं लय होय म्हणून त्यास त्रिविष्टप म्हणतात. परमात्म-पावतें म्हणून त्यास विश्व म्हणतात. देव व स्वरूपापासून भिन्न असलेल्या दशेचा मोक्ष असुर ह्यांच्या अंतर्गामीं निवास करणाऱ्या देव-तोच करितो म्हणून त्यास निर्वाण म्हणतात. तेचाही तो प्रेरक होय म्हणून त्यास देवासुर-प्रत्येक प्राण्याला आनंद देणारा तोच होय महेश्वर म्हणतात. अग्नि हें त्याचें मस्तक आणि म्हणून त्यास ल्हादन म्हणतात. ब्रह्मलोक तो सूर्यचंद्र हे त्याचे नेत्र इत्यादि प्रकारें त्याचा तोच होय म्हणून त्यास ब्रह्मलोक म्हणतात. देह सर्व देवमय आहे म्हणून त्यास सर्वदेव-ब्रह्मलोकाहूनही त्याची पायरी वरचढ आहे मय म्हणतात. त्याला ज्याचें चिंतन करावयाचें म्हणून त्यास परागति म्हणतात. देव व दैत्य आहे असा कोणीही वरचढ देव नाही म्हणून ह्यांना त्यानेंच उत्पन्न केलें म्हणून त्यास त्यास अचिंत्य म्हणतात. देवतांचा अंतरात्मा देवासुरविनिर्माता म्हणतात. देव व दैत्य ह्यांचा तोच होय म्हणून त्यास देवतात्मा म्हणतात. मुख्य आधार तोच होय म्हणून त्यास देवासुर-तो स्वाचांच सिद्ध आहे म्हणून त्यास आत्म-परायण म्हणतात. देवांचा गुरु बृहस्पति व संभव म्हणतात. कर्मफलाचा भंद तोच करितो असुरांचा गुरु शुक्र हे तोच होय म्हणून त्यास म्हणून त्यास उद्भिद् म्हणतात. तिन्ही भुवनांचें देवासुरगुरु म्हणतात. तो नित्य विजयी आहे आक्रमण त्यानेंच केलें म्हणून त्यास त्रिविक्रम म्हणून त्यास देव म्हणतात. देव व असुर म्हणतात. खरोखरी विद्वान् तोच होय म्हणून हे दोघेही त्यास वंदितात म्हणून त्यास त्यास वैद्य म्हणजे विद्यावान् म्हणतात. त्याच्या देवासुरनमस्कृत म्हणतात. देव व असुर ठायीं मुळींच रज (मल) नाही म्हणून त्यास हापेक्षां तो श्रेष्ठ आहे म्हणून त्यास देवासुर-विरज म्हणतात. तो सर्वथा रजोगुणहीन आहे सहामात्र म्हणतात. देव व असुर ह्यांचे समुदाय म्हणून त्यास नीरज म्हणतात. त्याचा विनाश त्याच्या आश्रयास असतात म्हणून त्यास देवा-हंत नाही म्हणून त्यास अमर म्हणतात. सुरगणाश्रय म्हणतात. इंद्रादिक देवगणश्रेष्ठ त्याची स्तुति करणें इष्ट होय म्हणून त्यास व विरोचनादिक असुरगणश्रेष्ठ तोच होय म्हणून ईड्य म्हणतात. कालरूप हर्त्ताचा सत्ताधीश त्यास देवासुरगणाध्यक्ष म्हणतात. देव व असुर तोच होय म्हणून त्यास हर्ताश्वर म्हणतात. ह्यांच्या गणांचे अधिपति स्वामिकांतिकेय व्याघ्रेश्वर नामक जें लिंग तें त्याचेंच होय व कैशदैत्य हींही त्याचींच रूपें असल्यामुळें म्हणून त्यास व्याघ्र म्हणतात. सर्व देवांत तो त्यास देवासुरगणाग्रणी म्हणतात. तो इंद्रियांचा अधिक पराक्रमी आहे म्हणून त्यास देवसिंह अतिक्रम करून (इंद्रियांची अपेक्षा न करितां) म्हणतात. नरामध्येही तोच श्रेष्ठ होय म्हणून स्वतांच प्रकाशतो म्हणून त्यास देवातिदेव त्यास नरर्षभ म्हणतात. त्याच्या ठायीं लोकां-म्हणतात. नारदादिक देवर्षि हीं त्याचींच रूपें चार बुद्धिमत्ता वसत असल्यामुळें त्यास असल्यामुळें त्यास देवर्षि म्हणतात. ब्रह्मदेव, विबुध म्हणतात. यज्ञभागादिकांचा तो प्रमुख-रुद्र आदिकरून रूपांनीं देव व असुर ह्यांना त्वानें स्वीकार करितो म्हणून त्यास अश्ववर तोच वर अर्पण करितो म्हणून त्यास देवासुर-म्हणतात. त्याचें ज्ञान होणें कठीण आहे म्हणून वरप्रद म्हणतात. देव व असुर ह्यांच्या अंतर्गामीं त्यास सूक्ष्म म्हणतात सर्व देवांचे तेज त्या

एकव्याच्या ठिकाणीं पूर्णत्वानें अधिष्ठित आहे। आहे म्हणून त्यास ललाटाक्ष म्हणतात. विश्वांनीं ह्मणून त्यास सर्वदेव ह्मणतात. त्याच्या ठायीं म्हणजे ब्रह्मांडरूप चेडूनीं तो क्रीडा करितो तपाचें प्राधान्य आहे ह्मणून त्यास तपोमय म्हणून त्यास विश्वदेव म्हणतात. हरिण हें ह्मणतात. तो नित्य उत्तम प्रकारें योगसाधन तद्रूपच असल्यामुळें त्यास हरिण म्हणतात. करीत असतो ह्मणून त्यास सुयुक्त ह्मणतात. विद्या व तप ह्यांच्या योगें उत्पन्न होणारें तेज तो मंगलप्रद आहे ह्मणून त्यास शोभन ह्मण- त्याच्या ठायीं वास करितें म्हणून त्यास ब्रह्म- तात. त्याच्या हातांत वज्र आहे ह्मणून त्यास वर्चस्व म्हणतात. हिमालय, मेरु इत्यादि पर्वत वज्री ह्मणतात. प्रासादिक आगृधांचें उत्पात्ति- हें त्याचेंच रूप असल्यामुळें त्यास स्थावरपति स्थान तोच होय ह्मणून त्यास प्रासप्रभव ह्म- म्हणतात. त्यानें नियमादिकांनीं इंद्रियांचा णतात. एकाग्रचित्त कल्याणेशिवाय इतर विविध क्षय केला आहे म्हणून त्यास नियमोद्बिग्नवर्धन साधनांनीं तो कोणालाही प्राप्त होत नाही म्हणतात. नित्य सिद्ध असलेला जो मोक्ष तो ह्मणून त्यास अच्यय ह्मणतात. देवांचा सेनापति तत्त्वज्ञानानें साधण्याविषयीं तो सिद्ध असतो जो गृह तो तोच होय ह्मणून त्यास गृह ह्मण- म्हणून त्यास सिद्धार्थ म्हणतात. समीप अस- तात. क ह्मणजे सुख ह्याचा तो अंत ह्मणजे परा- लेल्या मोक्षाला त्यानें जोडिले आहे म्हणून काष्ठा होय ह्मणून त्यास कांत ह्मणतात. सर्व त्यास सिद्धभूतार्थ म्हणतात. ज्याची उपासना सर्ग ह्मणजे सृष्टि ही त्याचेंच रूप होय म्हणून करितात तद्व्यतिरिक्त जें ब्रह्म तें तोच होय त्यास निजसर्ग म्हणतात. पवि म्हणजे वज्रतुल्य म्हणून त्यास अचिंत्य म्हणतात. तो केवळ मृत्युदुःख त्यापासून तारणारा तोच होय म्हणून ब्रह्मप्राप्त्यर्थ तपश्चर्या करितो म्हणून त्यास त्यास पवित्र म्हणतात. ब्रह्मादिकांना सुद्धां सत्यव्रत म्हणतात. त्याचा अंतरात्मा निर्मल त्याच्यापासूनच पवित्रता प्राप्त होते ह्मणून त्यास असल्यामुळें त्यास शुचि ह्मणतात. नानाविध सर्वपावन म्हणतात. वृषभादिक हे तद्रूपच होत व्रतांचीं फलें तोच देतो म्हणून त्यास व्रताधिप ह्मणून त्यास शृंगी ह्मणतात. पर्वताच्या शिख- म्हणतात. विश्व, तेजस् व प्राज्ञ ह्या तिहींच्या राचा आश्रय करणें त्यास फार प्रिय आहे पलीकडे असलेलें जें शिव नामक अद्वैतरूप म्हणून त्यास शृंगप्रिय म्हणतात. शनिग्रह हें चतुर्थ तत्त्व तें तोच होय ह्मणून त्यास पर त्याचेंच रूप होय म्हणून त्यास बभ्रु म्हणतात. ह्मणतात. देश, काल, वस्तु इत्यादिकांनीं राजराज म्हणजे कुंवर हा तोच होय म्हणून तो अपरिच्छिन्न आहे ह्मणून त्यास ब्रह्म ह्मण- त्यास राजराज म्हणतात. त्याच्या ठायीं तात. भक्तांना कैवल्यरूप विश्रांति देणारा तो- कोणताही दोष नाही म्हणून त्यास निरामय च होय ह्मणून त्यास भक्तपरमगति ह्मणतात. म्हणतात. त्याच्यापासून प्रेमाची उत्पत्ति होते तो सर्वतोपरी मुक्त आहे ह्मणून त्यास विमुक्त म्हणून त्यास अभिराम ह्मणतात. देवसंघ हे ह्मणतात. तेज ह्मणजे लिंगशरीर ह्यापासून तद्रूपच होत ह्मणून त्यास सुरगण म्हणतात. तो मुक्त आहे ह्मणून त्यास मुक्ततेजा ह्मणतात. सर्वांचा नाश हें तरी त्याचेंच रूप होय म्हणून त्याच्या ठायीं योगाचें ऐश्वर्य आहे ह्मणून त्यास त्यास विराम म्हणतात. सर्व साधनें म्हणजे आश्र- श्रीमान् ह्मणतात. तो भक्तांची ह्मणजे योग- मकर्म त्याच्याच प्राप्तीसाठीं असल्यामुळें त्यास स- साधनी पुरुषांची कांति वाढवितो ह्मणून र्वसाधन म्हणतात. त्याच्या ललाटीं आक्षि (डोळा) त्यास श्रीवर्धन ह्मणतात. आणि निम्न रूपांतरा-

प्रतं पावणारं जगत् हं त्याचेंच रूप होय, चरित्रांचें पुनः पुनः मनन करितात, तीं दुसऱ्यांस ह्मणून त्यास जगत् ह्मणतात. संगतात, दुसऱ्यांपासून ऐकतात, त्यांचे कीर्तन

कृष्णा, ह्याप्रमाणे भगवान् शंकराचीं मह- करितात, त्या परमात्म्याला नित्य स्तवितात च्चानुक्रमानें एक हजार आठ नांवें आहेत. आणि त्याच्या स्तवनांत दंग होव्हाते रंगून मीं मोठ्या भक्तीनें हीं नांवें उच्चारून त्या जातात, तीं मनुष्यें कोट्यवधि जन्म घेतां घेतां परमात्म्याची स्तुति केली. ब्रह्मादिक देव व त्यांच्या पातकांचा संहार होतो तेव्हां त्यांचें महान् महान् ऋषि ह्यांनाही ज्यांचें यथार्थ चित्त भगवान् शंकराचे ठिकाणीं आसक्त होतें; ज्ञान झालें नाहीं, त्या परमपूज्य, वंदनीय व आणि त्या भाग्यशाली व सतत व्यासंगी प्रार्थनेस पात्र अशा जगन्नाथाचा स्तोत्रानें भक्तांच्या अंतःकरणांत त्या लोकांन्याकाविषयी संतोष करण्यास कोण समर्थ होईल बरें? सुट्ट भक्ति उत्पन्न होऊन त्यास आपण शिव- तथापि मीं मोठ्या भक्तीनें त्या सर्वसत्ताधीश रूप आहां असें दिस लागतें. कृष्णा, भगवान् यज्ञपति परमेशाची प्रार्थना केली आणि त्याची शंकराच्या ठिकाणीं अभ्याहत, अवल व अनुज्ञा घेऊन मग त्या महाबुद्धिमान् लोक- निर्मळ भक्ति उत्पन्न होणें हें देवांना देखील नायकास ह्या प्रकारें नामग्रहण करून स्तविलें. दुर्लभ आहे, मग मनुष्यांची काय कथा? परंतु कृष्णा, जो पुरुष भगवच्चरणीं नित्य आसक्त त्या महेश्वराच्याच अनुग्रहानें मनुष्यांच्या ठायीं होव्हाता निर्मळ अंतःकरणानें भक्तिपूर्वक त्याच्याविषयी उत्कृष्ट भक्ति उत्पन्न होतो ऐश्वर्य वाढविणाऱ्या अशा ह्या भगवन्नामांनीं व मग ते भगवद्भक्त अंतर्यामी भगवच्चित्तन शंकराची आराधना करितो, तो स्वतः पर- करीत करीत त्या लोकाधिपास अनन्यभावानें ब्रह्मस्वरूपाप्रत अनायासे प्राप्त होतो. कृष्णा, शरण जातात आणि मग तो शरण आले- हें भगवत्स्तोत्र परब्रह्मच आहे आणि ह्याचा त्यावर अनुग्रह करणारा देव संसारबंधांतून पाठ करणारा पुरुष परब्रह्मरूप होतो. ऋषि व त्यांस मुक्त करितो. कृष्णा, दुसरे देव व महा- देव हे ह्या स्तोत्रानेंच परमात्म्यास आराधि- देव ह्यांत मोठा भेद आहे तो हाच कीं, मनु- तात. जेव्हां मुमुक्षुजन आत्म्याचें निग्रहण प्यांनीं संसारबंधापासून मुक्त होण्याकरितां जे करून भगवान् महादेवाची स्तुति करितात तेव्हां सुकृत जोडिलें असतें त्याचा इतर देव नाश तो प्रसन्न होतो आणि मग तो सर्वव्यापक करितातः पण महादेव हा मात्र त्या सुकृताचें देवाधिदेव भक्तांवर अनुकंपा करून त्यांस पर- अनुरूप फळ त्यांस अर्पितो. ही अशी अद्वि- ब्रह्मस्वरूपांत लीन करितो. त्याचप्रमाणें मनु- तीय शक्ति दुसऱ्या देवांच्या ठायीं मृत्तीच प्यांमध्ये जीं मनुष्यें देवधर्माविषयीं आस्तिक्य- नाहीं. असो; कृष्णा, त्या शुभ बुद्धि धारण बुद्धि बाळगून त्यावर श्रद्धा ठेवितात; आणि करणाऱ्या इंद्रतुल्य तंडिकर्षीनं भगवान् सद्- बहुत जन्मपर्यंत मोठ्या भक्तीनें मन, वाणी व सत्पति कृतिवास शंकराची ह्याप्रमाणें स्तुति केली. कर्म ह्यांच्या योगें त्या सनातन व श्रेष्ठ अशा कृष्णा, ह्या स्तवाचें माहात्म्य असें आहे कीं, शंकराची मनापासून आराधना करून निज- प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानें ह्या स्तवांतलें मर्म ध्यानांत ताना, जागेपणीं, चालताना, बसताना, डोळे आगून त्याचा पाठ शंकरापुढें केला आहे. उषःकालांना व डोळे मिटताना त्या अमित- ज्या अर्थी तुला ब्रह्माचें यथावत् स्वरूप विदित वीर्यशाली महादेवाचे गुण आठवून त्याच्या आहे, त्या अर्थी तूं ह्या स्तवाचें महत्त्व जाण-

शीलच. हें स्तोत्र अतिशय पुण्यकारक व पवित्र पाठ करील, त्याला अश्वमेधाचें फल प्राप्त असून सद्गोदीत पातकांचा उच्छेद करितें होईल. त्याला मग यक्ष, राक्षस, दानव, पिशाचें, हाच्या योगें योगाभ्यास सुसाध्य होतो, मोक्ष यातुधान, गुह्यक, भुजग वगैरे कोणीही पीडा मिळतो, भर्ग हातीं येतो व चित्तास शांति करूं शकणार नाहीत.

प्राप्त होते. जो पुरुष दृढभक्तीनं ह्या स्तोत्राचें पठन करून शंकरास आराधितो, त्यास सांख्य-योगानें मिळणारी गति प्राप्त होते. भगवान् शंकराच्या समीप एकाग्र चित्तानें ह्या स्तवाचा वर्षभर पाठ केल्यास सर्व मनोरथ पूर्ण होतील.

अध्याय अठरावा.

—:०:—

महादेवमाहात्म्यकथन.

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, ब्रह्मदेवाच्या मनांतील हें परम गुह्य होय. त्यानें नंतर महायोगी कृष्णद्वैपायन मुनि त्यास हें प्रथम शकाला सांगितलें आणि मग तें म्हणाले कीं, 'वाळा युधिष्ठिरा, तुझे कल्याण त्याच्यापासून मृत्यूला कळलें. नंतर मृत्यूनें असो. तू ह्या स्तवाचा पाठ कर म्हणजे तुझ्या- तें रुद्रांना सांगितलें व पुढें तें रुद्रांपासून वर भगवान् महेश्वर प्रसन्न होईल. वत्सा, तंडीप्रत आलें. कृष्णा, वास्तविकपणें ब्रह्मलांकीं पूर्वी मेरुपर्वतावर पुत्रप्राप्त्यर्थ उग्र तपश्चर्या तंडीनें महान् तपश्चर्या केली असतां त्या तप- करीत असतां मीं हाच स्तव केला आणि श्र्वर्यचें फळ म्हणून त्यास हें प्राप्त झालें. असो; त्यामुळे माझे सर्व मनोरथ परिपूर्ण सिद्धीस गेले. पुढें तंडीनें तें शुक्राला सांगितलें व नंतर म्हणून, राजा धर्मा, तूही त्याप्रमाणेंच करून शुक्रानें तें गौतमाला विदित केलें. मग गौतमानें शंकराच्या अनुग्रहानें सर्व इच्छा परिपूर्ण तें वैवस्वत मनूला सांगितलें व वैवस्वत मनू- करून घे. '

पासून बुद्धिमान व समार्थीत निमग्न असलेल्या नंतर देवांना मान्य असा सांख्यशास्त्रवेत्ता नारायण नामक साध्याला तें प्राप्त झालें. पुढें कपिल मुनि म्हणाला, 'धर्मा, मीं अनेक त्या महासमर्थ भगवान् नारायण साध्यानें जन्मपर्यंत मोठ्या भक्तीनें भगवान् शंकराची तें यमाला सांगितलें आणि मग त्या भग- आराधना केली, तेव्हां त्यानें सुप्रसन्न होऊन वान वैवस्वत यमापासून नाचिकेताला मिळालें. मला संसारबंधाचा मोक्ष करून देणारं ज्ञान दिलें.' कृष्णा, पुढें नाचिकेतानें तें मार्कंडेयाला मग इंद्राचा प्रिय मित्र परमदयाळू चारु- सांगितलें आणि मग मार्कंडेयानें माझा मनो- शीर्ष—जो आलंब गोत्रांत जन्मला असल्यामुळे निग्रह अवलोकन करून मला तें विदित केलें. आलंबायन ह्या नांवानें प्रसिद्ध होता तो शत्रुसंहारका जनार्दना, अश्रुतपूर्व असा हा म्हणाला, 'वत्सा युधिष्ठिरा, पूर्वी मी गोकर्णक्षेत्रीं स्तव मी तुला अर्पण करितों. हा स्तव स्वर्ग- जाऊन त्या ठिकाणीं शंभर वर्षपर्यंत भगवान् प्राप्ति करून देणारा, आरोग्य वाढविणारा, शंकराची उग्र तपश्चर्या केली; तेव्हां, स्त्रियां- आयुष्य वाढ्दिगत करणारा, आणि श्रुतीला संमत च्या उदरीं जन्म न पावलेले, इंद्रियांचा असलेला व सर्वत्र यश पसरणारा असा आहे. निग्रह केलेले, धर्मज्ञाते, महातेजःपुंज, जरेपासून

कृष्ण म्हणाला:—युधिष्ठिरा, जो निर्मळ दूर असलेले, दुःखादिकांपासून अलिप्त व एक पुरुष ब्रह्मचर्य धारण करून व इंद्रियांना लक्ष वर्षपर्यंत आयुर्मर्यादा. असलेले असे शंभर जिकून नित्य नियमानें एक वर्षभर ह्या स्तवाचा पुत्र मला झाले. '

जनमेजया, नंतर भगवान् महामुनि नंतर असित देवल हा पांडुतनयास ह्मणाला, वाल्मीकि युधिष्ठिरास असं म्हणाला, 'हे भारता, ' बा समर्था कौतेया, इंद्राच्या शापाने माझे होमाग्नीने युक्त अशा मुनींशीं मी पूर्वी एका पुण्य नष्ट होऊन माझे दिव्य यश व आयुष्य हीं समर्थी पाखंडवाद करीत असतां त्यांनीं मला नष्ट झालीं असतां भगवान् शंकरानेंच तीं मला शाप दिला कीं, 'तुला ब्रह्महत्येचें पातक पुनः सुलभ करून दिलीं.'

लागेल!' त्या ऋषींच्या मुखांतून तें शापवचन मग इंद्राचा प्रियसखा गृत्समद नामक बाहेर पडतांच तात्काळ त्या पातकांनं माझ्या ऋषि, जो प्रत्यक्ष बृहस्पतीप्रमाणें दिव्य तेजानें देहांत प्रवेश केला. तेव्हां मी ताबडतोब त्या झळकत होता, तो युधिष्ठिराला म्हणाला:—बा परमपावन व अमोघप्रसाद महेश्वराला शरण धर्मा, चाक्षुष मनुचा पुत्र भगवान् वरिष्ठ हा गेलों असतां त्या दुःखपरिहारक त्रिपुरहंत्यानें अचिंत्यप्रतापी इंद्राच्या सहस्रवार्षिक सत्राप्रत तत्काल मला त्या पातकापासून मुक्त करून आला असतां तेथें मीं साममंत्राचा भलत्याच म्हटलें, वाल्मीके, तुला उत्तम कीर्ति प्राप्त होईल!' रीतीनें उच्चार केला असं पाहून मला

नंतर, जनमेजया, ऋषींच्या मध्ये बसलेला ह्मणाला कीं, 'द्विजश्रेष्ठा, तूं रथंतराचा उच्चार केलास तो बरोबर नाही; तूं दुराग्रह सोडून नीट विचार कर आणि पुनः तो मंत्र म्हण. महामूर्खा, अशुद्ध उच्चारणामुळे तूं असं पाप केले आहेस कीं, त्याच्या योगें हा सर्व यज्ञ फुकट जाईल!' ह्याप्रमाणें भाषण करून नंतर तो क्रुद्ध झालेला मनुपुत्र वरिष्ठ अत्यंत चवताळला व आणखी म्हणाला, 'गृत्समदा, तूं नित्य भ्यालेला, दुःखी व वनांत भटकणारा असा ज्ञानहीन क्रूर पशु होशील; आणि जेथें वारा, पाणी व दुसरे पशु नाहीत व जेथें यज्ञाला अयोग्य असे वृक्ष व रुक्सिंह इत्यादि हिंसक पशु पुष्कळ आहेत, अशा ठिकाणीं अकरा हजार आठशें वर्षेपर्यंत मोठ्या संकटांत काळ घालविशील!' युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें वरिष्ठानें भाषण संपतांच मी तात्काळ पशु झालों; परंतु मी लागलाच त्या महायोगी भगवान् शंकराला शरण गेलों तेव्हां तो मला म्हणाला,

मग विश्वामित्र म्हणाला:—बाळा धर्मा, 'बा गृत्समदा, तूं अजरामर होऊन तुझीं सर्व मी पूर्वी क्षत्रिय होतां; परंतु मीं ब्राह्मण व्हावें दुःखें नष्ट होतील. तुला इंद्रासारखें सुख होईल ह्या इच्छेनें भगवान् शंकराची आराधना केली आणि तुमचीं दोघांची (इंद्राची व तुझीं) यज्ञ-असतां त्यानें प्रसन्न होऊन दुर्लभ व श्रेष्ठ असं यागादिक कृत्यें वाढत जातील.' बा पृथापुत्रा, तो जें ब्राह्मणत्व तें मला प्राप्त करून दिलें, भगवान् विश्वव्यापक शंकर सर्वांवर नित्य अनु-

ग्रहच करीत असतो. सर्वांना सुखदुःख देणारा व त्याचिं नियमन करणारा तोच होय. त्याचें सामर्थ्य अविन्य आहे. वाणी, कृति व मन ह्यांच्या पलीकडे तो आहे. वा युधिष्ठिरा, त्या महादेवाच्या वरानें मला अशी योग्यता प्राप्त झाली आहे कीं, माझी बरोबरी करील असा कोणीही विद्वान नाही.

नंतर महाबुद्धिवां वासुदेव फिरून म्हणाला:—युधिष्ठिरा, सुवर्णाक्ष महादेवाची तपश्चर्या करून मी त्यास प्रसन्न करून घेतलें तेव्हां तो मोठ्या प्रेमानें मला म्हणाला, 'कृष्णा, धर्माचें फळ व कामांचें मूळ जें धन (अर्थ) तें सर्वांना प्रिय आहे; परंतु त्याहूनही प्रिय जें प्राण, त्याप्रमाणें तूं माझ्या प्रसादानें सर्वांना प्रिय होशील; तुला युद्धांत कधीही अपज येणार नाही, आणि अर्धासारखें दिव्य तेज तुला प्राप्त होईल. धर्मा, हे व अशा प्रकारचे दुसरे हजारों वर महादेवानें मला दिले. त्याप्रमाणेंच मी पूर्वी मणिमंथ पर्वतावर कोट्यवधि वर्षपर्यंत भगवान् शंकराची आराधना केली तेव्हां तो मजवर प्रसन्न होऊन म्हणाला कीं, 'तुझे कल्याण असो. तुला जो वर पाहिजे असेल तो माग.' धर्मा, नंतर मीं त्यास शिरसा वंदन करून म्हटलें कीं, 'हे देवाधिदेवा, माझी भक्ति अवलोकन करून जर तूं प्रसन्न झाला असशील, तर माझी तुला अशी प्रार्थना आहे कीं, माझी तुझ्या ठिकाणीं नित्य अढळ भक्ति असावी.' धर्मा, नंतर भगवान् शंकर हा 'बरे आहे' असें म्हणून तात्काळ तेथच्या तेथेंच अंतर्धान पावला!

जैगीष्य हाणाला:—युधिष्ठिरा, पूर्वी वाय्णवसी-मध्ये त्या भगवान् महासमर्थ महादेवानें माझ्या कल्याणासाठीं स्वतः प्रवृत्त होऊन मला अष्टविध ऐश्वर्य अर्पण केलें.

गर्ग हाणाला:—पांडुतनया, मीं सरस्वतीच्या तीरावर मानस पूजेनें भगवान् शंकराला तोषविलें असतां, ज्याचीं चौसष्ट अंगें आहेत असें ज्ञान त्यानें मला प्राप्त करून दिलें; आणि त्याप्रमाणेंच त्यानें मला माझ्यासारखेच एक सहस्र ब्रह्मवेत्ते पुत्र देऊन मला व माझ्या पुत्रांना दहा लक्ष वर्षे आयुष्य अर्पण केलें.

पराशर हाणाला:—युधिष्ठिरा, मीं पूर्वी ह्या लोकीं भगवान् शंकराला प्रसन्न करून घेतलें आणि मनांत चिंतिलें कीं, भगवान् महेश्वरानें मला असा पुत्र द्यावा कीं, तो दिव्य तप करील, त्याच्या ठिकाणीं लोकांत तेज वसेल; तो योगसाधनांत अत्यंत निमग्न असेल, त्याची कीर्ति सर्वत्र विख्यात होईल, तो वेदांची सुव्यवस्था लावील, श्रीचें तो मंदिर वनेल, ब्रह्मचिंतन हें त्याचें प्रधान कर्तव्य घडेल आणि तो सर्व भूतांवर अनुकंपा करील. राजा धर्मा, माझ्या मनांत असे विचार घोळत आहेत असें पाहून तो देवश्रेष्ठ शिव मला हाणाला, 'हे पराशरा, तुझी माझ्यावर जी निष्ठा आहे ती अवलोकन करून मी तुला असा वर देतां कीं, तुझ्या वासनेप्रमाणें तुला कृष्ण नामक पुत्र होईल, तो महामुनि होत्साता सावर्ण मनुच्या मन्वंतरांत समर्पित गणला जाईल, वेदांचें तो प्रवचन करील, कुरुवंशाला वाढवील, इतिहास रचील, जगाच्या कल्याणास कारणी होईल, महेंद्राची अतिशय मैत्री जोडील आणि अजरामर होईल.' राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें भगवान् शंकरानें झटलें व तो महायोगी वीर्यवान् अक्षय व अविकारी देवाधिदेव तात्काळ तेथेंच अंतर्हित झाला.

मांडव्य हाणाला:—नरेश्वरा धर्मा, पूर्वी चोरी न करितांही मजवर जेव्हां चोरीचा आळ आला व मला सुळावर चढविलें, तेव्हां मी त्या सुळावर असतांनाच त्या देवाधिदेवाचा धावा केला, त्या समयीं तो लोकनायक मला

हणाला कीं, विषा, तुझी ह्या सुळापासून मुक्तता पतन पावलेलीं फळें व इतर खाय पदार्थ होऊन तू दहा कोट वर्षपर्यंत जगशील; तुला असून त्यानें स्नान केलेलें होतें. मला पाहतांच इजा होणार नाही; आधि व व्याधि ह्या तज- माझा पिता गहिवरला आणि हातांतील वस्तु पासून दूर रहातील; तुझा देह सत्यापासूनच जन्म खालीं टाकून अश्रुपरित नेत्रांनीं मजकडे पाहून पावला असल्यामुळें तू अनुपम यश मिळविशील; मजपाशीं कांहीं भाषण करणार तो मीं त्याचे तुला सर्व तीर्थांचे निर्विघ्नपणें स्नान वंगरे पाय धरिले व त्याला नमस्कार घातला. तेव्हां घडेल आणि तुला अक्षय स्वर्ग प्राप्त होईल. माझ्या पित्यानें मला कडकटून आलिंगन दिलें विषा, अशा प्रकारें मी तुझें कल्याण करितों. राजा व माझ्या मस्तकाचें अवघाण करून मला झटलें:- युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें वर देऊन तो परमपूज्य, बाळा, तू आपली विद्या परिपूर्ण करून परत गजचर्म परिधान करणारा व महातेजःपुंज भगवान् धरीं आलेला मीं तुला पाहिला हें खर्चात माझे देवाधिदेव नंदिकेश्वर शंकर गणांसहवर्तमान भाग्य होय !

व देवांसहवर्तमान जागच्या जागीं गुप्त झाला. वंशपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, गालव म्हणाला:—युधिष्ठिरा, मी विश्वामित्रा- ह्याप्रमाणें महामत्या शंकराचीं अद्भुत कर्में महान् जवळ वेदाध्ययन संपवून व त्याची अनुज्ञा महान् मुनींनीं निवेदन केलीं तीं श्रवण करून घेऊन आपल्या घरीं पित्याला भेटण्यासाठीं प्राप्त युधिष्ठिराला मोठा विस्मय वाटला व नंतर पुनः झालों, तो माझी माता मला पाहून दुःखानें महाबाद्धिमान् कृष्णानें त्या धर्मनिधि युधिष्ठिराशीं, अतोनात आक्रोश करूं लागली व मला हणाली, भगवान् विष्णूनें ज्याप्रमाणें इंद्राशीं भाषण 'बाळा, आतां तुला तुझा पिता कोटून भेटेल करावें त्याप्रमाणें भाषण करण्यास आरंभ केला. बरें! हें अनघा, विश्वामित्रापासून विद्याविभूषित वासुदेव हणाला:—धर्मा, सूर्यासारखा होऊन त्याच्या अनुज्ञेनें पितृदर्शनास प्राप्त दिव्य कांतीनें झळकणारा तो उपमन्यु मला झालेल्या तुझ्यासारख्या तरुण व इंद्रियनिग्रही हणाला कीं, 'जे पुरुष अशुभ कर्म करून पुत्राला पहावें असें तुझ्या पित्याच्या नशीबींच पातकें जोडितात आणि राजस व तामस वृत्तीनें नव्हतें असें म्हटलें पाहिजे!' धर्मा, मातेचे ते वागतात, ते भगवान् शंकराच्या प्रसादास पात्र शब्द श्रवण करून माझी पितृदर्शनाची आशा होत नाहीत. ज्या ब्राह्मणांनीं आपले अंतरात्मे समूळ नष्ट झाली; आणि लगेच शिवदर्शनास पवित्र केलेंले असतात ते मात्र भगवत्प्रसाद जाऊन व इंद्रियनिग्रह करून मीं शंकराची जोडितात. कोणी एकादा पुरुष संसारांतलीं नाना- आराधना केली तेव्हां तो देवाधिदेव प्रसन्न विभक्त्यें करूनही जर परमेश्वराची उत्कृष्ट भक्ति होत्साता मजपुढें प्रकट होऊन मला हणाला, संपादील तर अरण्यांत राहून तपश्चर्येच्या योगानें 'बाळा, तुझी माता, पिता व खुद्द तू हीं सर्व तुझी चित्तशुद्धि करून घेतलेल्या मुनींप्रमाणें अमर आहां. आतां तूं घरांत प्रवेश कर हणजे भगवान् शंकराच्या अनुग्रहानें तो ब्रह्मत्व, तुला तुझा पिता दृष्टीस पडेल.' युधिष्ठिरा, ह्या- केशवत्व, देवांसह इंद्रत्व किंवा त्रैलोक्याचें आधि- प्रमाणें भगवान् शंकराची अनुज्ञा मिळतांच मी पत्यही हस्तगत करून घेईल! वत्सा, जीं मनुष्ये धरीं गेलों आणि माझा पिता इष्टि परिसमाप्त केवळ मनानें भगवान् शंकराला शरण जातात करून धरीं परत आलेला मीं अवलोकन केला! तीं सर्व पातकांचा संहार करून देवांसह त्या वेळीं त्याच्या हातांत समिधा, दर्भ, वाऱ्यानें वास्तव्य करितात. राजा, गृहतटाकांचा उच्छेद

करून-फार काय, ह्या सर्व जगाला आग व आज्यहविसेवन करून राहणारे देव, संकल्पित लावूनही जर मनुष्य विरूपाक्ष शंकराला वस्तूचा साक्षात् अनुभव घेणारे महान् महान् भजेल तर तो त्या सर्व पातकांपासून क्षणांत पुरुष, मोठमोठाले देव व इतर देवता, सुपर्ण, मुक्त होईल! मनुष्य कितीही लक्षणहीन असला गंधर्व, पिशाच, दानव, यक्ष, चारण, सर्प, स्थूल-अथवा त्यानें जर्ग रागळीं पातकें केलीं असलीं, सूक्ष्म व मृदुकठोर वस्तु, सर्व सुखें, सर्व दुःखें, तरी तो जर अंतर्गामी शिवाचें ध्यान करील तर सुखानंतर प्राप्त होणारीं दुःखें व दुःखानंतर त्या सर्व पातकांपासून तात्काळ मुक्त होईल. प्राप्त होणारीं सुखें, सांख्य, योग, त्यांचा अभ्यास केशवा, कीड, मुंग्या, पतंग, पांखरें व इतर करणारींच अंतिम साध्य, सर्व प्राण्यांचे जनक, जीवजंतु हेही भगवान् महादेवाला शरण सर्व पूज्य देव, सर्व भुवनांचे संरक्षक लोकपाल, गेल तर सर्वतोपरी निर्भय होतात. ह्यास्तव जे ह्या धरणीत प्रवेश करून त्या देवाधिदेवाच्या जीं मनुष्यें ह्या भूतलावर महादेवाची भक्ति प्राप्तन मृष्टीचें संगोपन करीत आले ते सर्व महान् करितील ती पुनः संसारचक्रांत पडणार नाहीत महान् देव हीं सर्व त्या लोकनायक महादेवा-असें माझे मत आहे.

प्राप्त उत्पन्न आली आहेत तपश्चर्यादिक साधनां.

राजा जनमेजया, नंतर धर्मपुत्र युधिष्ठि-नी ज्यांचे चिंतन करावयाचें तें त्या भगवतांचे राला कृष्णानें पुनः असें झटलें:-आदित्य, चंद्र, स्थूलरूपच होय; ह्यास्तव वाणी व मन ह्यांना वायु, अग्नि, अंतरिक्ष, पृथ्वी, उदक, वसु, अंगावर असें जें परमात्म्याचें सूक्ष्म रूप त्यास विश्वदेव, धाता, अर्थमा, शुक्र, बृहस्पति, रुद्र, मी शरण जातों. वास्तविकपणें तोच ह्या जीवाचा साध्य, वरुण, गोप, ब्रह्मा, शक्र, मारुत, ब्रह्म, मुख्य प्राण होय. आह्मांस सद्गोदीत वंदनीय असा सन्यसेवक, यज्ञ, दक्षिणावेदपाठक, सोम, यजमान, तो देवाधिदेव निर्गुण निर्विकार प्रभु आह्मांस ऐसें ह्मण, हविर्भाग, रक्षा, दीक्षा, सर्व प्रकारचीं व्रतें, वर देवा. शुद्ध होऊन व इंद्रियांचा निग्रह करून स्वाहाकार, वषट्कार, ब्राह्मण, कामधेनु, मोठमोठी एकसारखा एक महिनाभर नियमानें जो पुरुष धर्मकृत्यें, कालचक्र, बल, यथा, इंद्रियजय, ह्या स्तवाचा पाठ करील, त्यास अश्वमेधाचें फल ज्ञानी लोकांचें बुद्धिस्थैर्य, शुभाशुभ कृत्यें, संपत्ति, मिळेल. ह्या स्तोत्राचा ब्राह्मणानें पाठ केल्यास विचार व अवलोकन करण्याची उत्कृष्ट प्रकार- त्यास सर्व वेद प्राप्त होतील, राजानें हा स्तव ची शक्ति. उत्तम वासना, कर्माची सिद्धि, केल्यास त्याला सर्व पृथ्वीचें निष्कटक राज्य देवांचे समुदाय. उन्नता सहन करणारें मिळेल, वेश्यानें ह्या स्तोत्राचा जप केल्यास तपस्वी, सोम प्राशन करणारं याजक, इंद्रिय- त्याला ब्रह्म फायदा व कौशल्य प्राप्त होईल, निग्रही योगी, निन्य संतुष्ट असें साधु, देव, आणि शूद्राला उत्तम गति व मरणोत्तर सुख मेळ हींच ज्यांची शरीरें असे प्राणी, आभासुर मिळेल. हा स्तवराज सर्व दोष दूर करणारा, (गंधर्व), केवळ वास्तव गृहणां गंधर्प, धूम्र पण्यकारक, यशोवर्धक व पवित्र आहे. संवन करणारं साधक. वार्णाचा निराध करणारें ह्याच्या पाठानें भगवान् शंकराकडे चित्ताचा योगी, मनाचें आकलन करणारं ज्ञाती, राह्य लय होता. जो मनुष्य ह्या स्तोत्राचें पठन आचरण ठेवणारे पुरुष, योगाभ्यासानें अनेक करील, तो मनुष्य आपल्या देहावर असलेल्या शरीरें धारण करणारे योगी, स्पर्शावर उपजीवन रोमरंध्रांतकीं सहस्र वर्षे स्वर्गात वास करील ! करणाऱ्या देवता, दृष्टीवर दिनचर्या चालविणारे

अध्याय एकोणिसावा.

—:—

अष्टावक्र व दिशा यांचा संवाद.

युधिष्ठिर विचारतो:-हे भरतकुलश्रेष्ठा, सह-हंही असो, पण स्त्रियांसंबंधाने पाहतां त्यांच्या धर्माचरण ह्मणून जें सांगितलें आहे त्याचा हातून सहधर्माचरण घडणेच अशक्य दिसतें. आरंभ विवाहकालापासून होतो. पण स्त्रियां-कारण, स्त्रिया असत्यवादिनी असतात असा संबंधानें ह्याची उपपत्ति कशी लागते? कारण सूत्रकारांचा सिद्धांत आहे. तेव्हां, पितामह, स्त्रियांना सहधर्मापूर्वी दुसरा धर्म नसल्याने व जर स्त्रिया असत्यवादिनी आहेत तर त्यांनीं विवाह हाच सहधर्माचा आरंभ असल्याने, विवाह सहधर्माचरण करावें असं कसें सांगितलें आहे? होईपर्यंत त्यांना धर्मशून्य अशा स्थितीतच कारण, असत्यवादी मनुष्याची सहधर्मप्रतिज्ञा राहावें लागेल. तेव्हां हें कसें? अर्थात् सह-स्वरी कशी होणार? व जर ती तशी नसली धर्माचरणाच्या आरंभाचा खरा काल कोणता? तर मग सहधर्माचरण घडणें शक्य कसें हो-तसेंच, पूर्वी महर्षींनीं जें सहधर्माचरण म्हणून नार? आणि ज्या गोष्टी अशक्य त्यांच्या सांगितलें आहे, तो काय वेदनिर्दिष्ट विधि संबंधानें विधि तरी कसा उत्पन्न होणार? स्त्रिया आहे? किंवा प्रजापतीकरितांच ह्याची असत्यवादिनी असतात असं प्रत्यक्ष वेदांतही प्रवृत्ति आहे? अथवा केवळ विषयोपभोग हेंच सांगितलें आहे. तेव्हां एकंदरीनें पाहतां ह्याचें साध्य आहे? हाविषयी मला जबर-सहधर्म ही काय पुर्वपरंपरागत अशी एक पारि-दस्त शंका असून ती सहधर्माचरणाच्या अगदीं भाषिक संज्ञा आहे किंवा कसें? आणि एत-विरुद्ध आहे अशी माझी समजूत आहे. त्संबंधानें जीं कर्मे आचरण करावयाचीं तसेंच, इहलोकीं जें सहधर्माचरण म्हणून तोही विधि औपचारिकच कीं काय? ह्यासंब-सांगितलेलें आहे त्याची परलोकीं काय वाट? धानें मी सदांदात विचार करीत आहे. त्या-कारण, इहलोकीं सहधर्माचरण करणारे स्त्री-वरून, हें मोठें गूढ आहे अशी माझी समजूत पुरुष परलोकीं एकत्र कोठून असणार? सह-आहे. तेव्हां, हे पितामह, हें सर्व श्रुतीच्या धर्माचें फल मरणोत्तर स्वर्गप्राप्ति हें आहे. अनुरोधानें मला सांगून आपण माझा संशय परंतु सहधर्माचरण करणाऱ्यांपैकीं एक जर दूर करा. सारांश, हे महाज्ञानी पितामह, ह्या पूर्वी मरण पावले, तर दुसऱ्याला सहधर्माचरण सहधर्माचरणाचा आरंभकाल कोणता? ह्याचें घडत नसल्यामुळे त्यानें कोणत्या स्थितीत स्वरूप काय? आणि ह्याची प्रवृत्ति कोणत्या प्रकारें राहावयाचें? कारण इहलोकीं सहधर्माचरण झालीं, हें सर्व मला आपण कथन करावें. करणारी स्त्रीपुरुषें परलोकीं एकत्र असणें भीष्म सांगतात:-युधिष्ठिरा, ह्या विषयाचें शक्यच नाही. कारण, सर्वही लोक नाना-विवेचन करण्याकरितां एक पुरातन इतिहास प्रकारच्या कर्मांनीं जखडून गेलेले असून त्यांना सांगत असतात, तो आतां मी तुला सांगतो. अनेक प्रकारचीं धर्मफले भोगावीं लागतात व तो इतिहास झटला म्हणजे अष्टावक्र ऋषि व अनेक प्रकारच्या नरकांमध्ये स्थिति हाही त्याचा दिशा ह्यांचा संवाद होय. पूर्वी अष्टावक्र नामक परिणाम असतो. सारांश, मरणोत्तर मिळणारी एक महातपस्वी ऋषि होता. त्याच्या मनांत लग्न गति ही कर्मानुसारिणी असल्यामुळे आणि करण्याची इच्छा उत्पन्न होऊन त्यानें म्हात्म्या

वदान्य ऋषींची कन्या वरिली. तिचें नांव सुप्रभा स्थान आतिशय प्रेक्षणीय आहे असें सांगतात. असें असून ती सर्व पृथ्वीवर लावण्यानें अ- त्या स्थळीं तो भगवान् देवाधिदेव सवासर्वकाल प्रतिम होती. तिचे गुण, तेज व शील हीं उत्तम अधिष्ठित असतो व त्याचे पार्षदही त्याच्या सेवेस होतीं आणि तिचें आचरणही तसेंच उत्कृष्ट नित्य सिद्ध असतात. अष्टावक्रा, भगवती उमा होतें. वसंत ऋतूब जिकडे तिकडे वनराजी देवीनें शंकराच्या प्राप्तीसाठीं त्याच ठिकाणीं प्रफुल्लित झाली असतां ती जशी प्रेक्षकाचें चित्त घोर तपश्चर्या केली; आणि ह्यामुळे भग- हरण करिते, तसें तिनें आपल्या मोहक दृष्टीनें वान शंकराला व उमादेवीला तें स्थान मना- अष्टावक्र ऋषींचें मन पाहतांशणीं तात्काळ पासून आवडतें अणें मीं ऐकिलें आहे. असो, हरण केलें आणि मग अष्टावक्रांनं वदान्या- कैलास पर्वताच्या उत्तरेस महापार्व नांवाचा पारशी तत्संबंधानें गोष्ट काढली. तेव्हां वदान्य मोठमोठालीं पठारं असलेला एक पर्वत आहे. ऋषि अष्टावक्राला म्हणालाः—माझ्या मनांत पूर्वी त्या पर्वतावर ऋतु, कालरात्रि (जगाचा तुला आपली मलगी दावयाची आहे; पण मी प्रलय हाण्याचा आधीची रात्रि), देव व मनुष्ये एक गोष्ट सांगतो ती ऐकून घे. तूं प्रथम परम- हीं सर्व आपल्या मूर्तेशरीरांनीं भगवान् शंकराची पावन अशा उत्तर दिशेला गमन कर व तिकडे आराधना करीत असत. अष्टावक्रा, हें स्थान जें काय आढळेल तें सर्व पाहून ये. पाहून तूं तसाच पुढें आणखी जा; ह्मणजे मेघा-

अष्टावक्र म्हणालाः—वदान्य ऋषे, मीं तथें सारख्या निळ्या रंगाचा वनप्रवेश तुझ्या वृष्टीस काय पहावयाचें, तें आपण कृपा करून सांगा. पडेल आणि त्या सुंदर व चित्ताकर्षक वनराजी- आपण जसें सांगाल तसें मी करण्यास ह्या मध्यें एक तपश्चर्या करणारी, महाभाग्यवान् व दीक्षा घेतलेली अशी वृद्ध स्त्री तूं पाहशील. बा अष्टा-

वदान्य म्हणालाः—अष्टावक्रा. उत्तर वक्रा, तूं तिची मुद्राम भेट घे व मोठ्या यत्नांनीं दिशेस हिमवान् पर्वत व कुंवरगचें निवासस्थान तिचें पूजन वगैरे करून नंतर तिचा निरोप ह्यांच्या पलीकडे तूं गेल्यावर पुढें भगवान् शंकराचें धरून परत इकडे ये आणि मग ह्या सुप्रभेचें वसतिस्थल जो कैलास पर्वत तो तुला दृग्गोचर पाणिग्रहण कर. जर तुला ही सर्व अष्ट मान्य होईल. त्या ठिकाणीं सिद्ध व चारण हे आश्रय होत असेल, तर तूं तदनुसार वर्तन कर, जा.

करून राहिले असून शिवाय नानाप्रकारचीं अष्टावक्र ह्मणालाः—ठीक आहे. मी तसें मुखें धारण करणारे रुद्राचें पार्षद अंगाला दिव्य करण्यास कबूल असून, मीं जेथें जावें ह्मणून उठ्या लावून मोठ्या आनंदानें नाचत वागडत आपलें ह्मणणें आहे तिकडे हा पहा भी निश्चयानें असतात. त्याप्रमाणेंच त्या स्थळीं नानाविध चाललो. आतां आपण आपलें वचन सत्य पिशाचें व दुसरे जन दाळ्या वाजवून आणि कृग ह्मणजे झालें.

ज्ञांजा व दाळ ह्यांचा शब्द करून मोठ्या उल्हासानें भीष्म सांगतातः—युधिष्ठिरा, नंतर तो भग- शंपातालावर उठ्या मारीत, गरगर किरत व वान् अष्टावक्र ऋषि परमपावन जी उत्तर दिशा गात वगैरे असतात. अष्टावक्रा, ह्याप्रमाणें ते तिकडे जाण्यास निघाला आणि सिद्ध व सिद्धचारण व पिशाचादिक मंडळी त्या भग- चारण ह्यांनीं ज्याचा आश्रय केला आहे अशा वान् महादेवाची सेवा करण्यांत त्या कैलास त्या गिरिराज हिमालयाप्रत पोचला. पुढें त्याला गिरीवर निमग्न असतात. तें भगवान् शंकराचें परमपावन व पुण्यकारक अशी बाहुदा नामक

नदी लागली. तेव्हां त्या शोक हरण करणाऱ्या रहा; तुझा मी उत्तम आदरसत्कार करीन; व निर्मल तीर्थांचे त्याने स्नान केलें व देवतांचे आपलें कार्य सिद्धीस नेऊन तूं निर्विघ्नपणें तर्पण वगैरे करून तेथें वसती करण्याच्या हेतूने आपल्या आश्रमास परत जाशील.' राजा धर्मा, त्यानें दर्भशय्या केली व त्यानें तेथें सुखानें नंतर कुबेरानें त्या द्विजवर्याला बरोबर घेऊन ती रात्र घालविली. रात्र सरल्यावर सकाळीं तो आपल्या धर्मी गमन केलें आणि त्याला आपल्या ब्राह्मण उठला आणि स्नान वगैरे आटोपून व स्वतांच्या आसनावर बसवून अर्घ्यपाद्यादि-अग्नि प्रदीप करून वैदिक मंत्रांनीं त्यानें त्या कांतीं त्यास पूजिलें. नंतर ते उभयतां अमीला पूजिलें. नंतर त्यानें त्या बाहुदा नदीच्या सुवासनावर अधिष्ठित असतां त्यांच्या डोहावरच रुद्र व रुद्राणी ह्यांचें दर्शन घेतलें सभोवतीं मणिभद्रादिक राक्षस आणि यक्ष, आणि त्यांचें पूजन करून व आणखी कांहीं गंधर्व, किन्नर आदिकरून कुबेरसेवक बसले वेळ तेथेंच विश्रांति घेऊन मग तो कैलास तेव्हां कुबेरानें ह्मटलें कीं, 'अष्टावक्र ऋषे, तुझी पर्वतावर जाण्यास निघाला. कैलास पर्वताच्या इच्छा काय आहे हें कळल्यास अप्सरांचे समुदाय समीप गेल्यावर त्याला प्रथम देदीप्यमान एथें नृत्य करूं लागतील. माझ्या मनांत तुझें कांतीनें तळपत असलेलें असे एक सुवर्णद्वार दिसूं उत्तम आतिथ्य करून सेवा करावयाची लागलें. पुढें त्याला महात्म्या कुबेराची मंदाकिनी आहें.' त्या समयीं अष्टावक्र मुनीनें मधुर शब्द व नलिनी नामक सरोवरें लागली. त्या ठिकाणीं उच्चारून ' वरं आहे, आरंभ होऊं या. ' असें ह्मटलें आणि मग उर्वरा, मिश्रकेशी, रंभा, उर्वशी, ते मणिभद्रास पुढें करून भगवान् अष्टावक्रास अलंबुषा, घृताची, चित्रा, चित्रांगदा, रुचि, सामोरे आले. तेव्हां त्यानें त्या भीमपराक्रमी मनोहरा, सुकशी, सुमुखी, हासिनी, प्रभा, राक्षसांचा मोठा आदरपूर्वक गौरव केला आणि विद्युता, प्रशमी, दांता, विद्योता, रति व इतर त्यांस सांगितलें कीं, 'कुबेराला मी आल्याबद्दल दुसऱ्या अनेक सुंदर अप्सरा एकदम नाचूं लवकर जाऊन कळवा.' राजा युधिष्ठिरा, नंतर लागून हावभाव करूं लागल्या. त्या वेळीं त्या राक्षसांनीं अष्टावक्राला ह्मटलें कीं, 'ऋषे, गंधर्वांनीं नानाविध बांध वाजविलीं आणि धनाधिपति कुबेर हा आपण होऊनच तुझ्या तें जें दिव्य संगीतनृत्य सुरू झालें तें समीप येण्यास निघाला आहे. तुझें इकडे येण्याचें देवांचें एक वर्षभर चालू राहिलें आणि त्यांत कारण काय आहे हें त्यास विदित आहे. तेजांन तो महातपस्वी अष्टावक्र मुनि देग होऊन गेला. ह्मळाळत असलेल्या त्या महाभाग्यवान् पुरुषवराला तेव्हां वैश्रवण राजानें (कुबेरानें) अष्टावक्र तूं लवकरच अवलोकन करशील.' राजा धर्मा, पुढें ऋषीला म्हटलें कीं, 'विषा, हें संगीतनृत्य लवकरच त्या श्रेष्ठ अष्टावक्राच्या समीप कुबेर सुरू होऊन आज संपूर्ण वर्ष झालें. ब्रह्मन्, प्राप्त झाला आणि यथाविधि कुशल प्रश्न वगैरे हें गंधर्व नामक संगीतनृत्य अत्यंत मनोहर विचारल्यावर त्यानें त्या ब्रह्मर्षीला ह्मटलें कीं, आहो. ह्याकरितां तुझी मर्जी असल्यास हें 'विप्रवर्या, तूं सुखांत आहेसना ? तुला मज- पुढें चालेल किंवा तूं म्हणशील तसें करूं. पासून कांहीं मागून घ्यावयाचें असेल तर तें माग. मुनिवर्या, तूं महापूज्य अतिथि असून हें तुझेंच तूं जें सांगशील तें सर्व मी करीन. द्विजश्रेष्ठा, तूं गृह आहे. आम्ही सर्व प्रकारें तुझ्या स्वा- गृह्या घरीं चला आणि आपल्या इच्छेनुरूप धीन आहों; ह्यास्तव काय आज्ञा असेल ती

लवकर सांग. ' राजा युधिष्ठिरा, तें भाषण ज्यानें आपला आत्मा पवित्र केला होता अशा श्रवण करून अष्टावकाला मोठा आनंद झाला त्या महर्षींचें मन अत्यंत रमलें. नंतर आणि त्यानें उत्तर दिलें कीं, ' धनेश्वरा, तूं त्यानें त्या आश्रमांतलें सर्व रत्नांनीं ओतप्रोत भर-आपल्याला शोभेल अशाच रीतीनें यथायोग्य लेलें दिव्य सुवर्णगृह पाहिलें, तेव्हां त्याचा तो प्रकारं माझे आतिथ्य केलें आहेस. तुझ्या ह्या अद्भुत घाट अवलोकन करून त्यास तें कुबेरा-आदरसत्कारानें मी संतुष्ट झालों आहे. भगवंता, च्या मंदिरापेक्षांही श्रेष्ठ असें वाटलें. त्याच्या आतां मी तुझ्या कृपेनें व महान्या वदान्य समोवतीं मोठमोठाले रत्नांचे व सुवर्णाचे शैल ऋषींच्या आज्ञेनें पुढील प्रवास करण्यास जातो. असून सुंदर सुंदर विमानें व नानाविध रत्नें तुला संपत्ति पुष्कळ मिळो व सर्व प्रकारं ह्यांचे दीग होती. त्याप्रमाणेंच सन्निधमागीं तुजें कल्याण होवा. ' राजा युधिष्ठिरा, नंतर तो मंदाकिनी नदी होती व तीमध्ये मंदार पुष्पें इत-अष्टावक्र ऋषि कुंबरांचे स्थान सांडून उत्तरस्ततः विखरलेलीं होती. तेथें मोठमोठाल्या दिशेला चालला. पुढें त्याला केलास, मंदार रत्नांचा लखलखाट झाला असून भूमीला अनेक व हेम हे महान पर्वत लागले व ते सर्व ओ-प्रकारच्या हिच्यांनीं दिव्य शोभा आणिली होती. लांडून तो पुढें तसाच आणखी गेला, तेव्हां त्यास त्या गृहामध्ये अनेक प्रकारचे महाल असून किरातवेषधारी महादेवांचें स्थान प्राप्त झालें. नंतर त्यांच्यावर रत्नांचीं चित्रविचित्र तोरणें लाविलीं त्या स्थळाला त्यानें प्रदक्षिणा केली व भगवंताचें होती. तशाच त्यांत जागजागीं मोत्यांच्या अंतर्गामी ध्यान करून त्यानें साष्टांग नमस्कार जाळ्या व रत्नांचे सर लोंबत असून सर्वत्र घातला आणि नंतर तो पवित्र होत्साता पृथ्वीवर उत्कृष्ट व मनोहर शोभा विलसत होती आणि उतरला. मग त्यानें भगवान शंकराच्या त्या त्याप्रमाणेंच त्या आश्रमांत पुष्कळ ऋषिही निवासस्थानाला पुनः तीन प्रदक्षिणा घातल्या रहात होते. ह्याप्रमाणें अष्टावक्रानें तो आश्रम व तो पुनः उत्तरेस वळून मोठ्या उल्हासानें पाहिल्यानंतर मग त्यास चिंता पडली कीं, आपण सपाट भूप्रदेशावरून पुढें चालू लागला. तेव्हां आतां कोठें राहावें? नंतर तो द्वारापुढें गेला व जातां जातां त्यास एक उत्तम व सुंदर असें वन तेथें उभा राहून हणाला कीं-येथें जे कोणी लागलें. त्यांत सर्व ऋतूंत होणारी कंदमूळें व राहात असतील त्यांनीं येथें आतिथि प्राप्त झाला फळें असून नानाविध मनोहर पक्षी ओह झणून जाणावें. तेव्हां तें ऋषिभाषण जिकडे तिकडे शब्द करीत होते. त्या श्रवण करून त्या गृहांतून एकदम पुष्कळ मुली वनांत जागोजाग उत्कृष्ट भूमिका सिद्ध असून बाहेर आल्या. त्या एकेदर सात असून त्यांचीं त्यामुळे सुंदर शोभा दिसत होती. त्या वनांत रूप अनेक प्रकारचीं होती व त्या सर्व अतिशय प्रवेश केल्यावर भगवान अष्टावक्राला एक दिव्य सुंदर होत्या. तेव्हां अष्टावक्रानें जिला जिला आश्रम आढळला. तेथें त्याला नानाविध आका-पाहिलें तिनें तिनें त्याचें मन हरण केलें. काहीं रांचे व रत्नादिकांनीं झळाळणारे असे सुवर्णाचे केल्यानें त्याला आपलें मन आवरून धारितां शैल दिसले. त्या स्थळीं रत्नखचित फरसबंदी येईना आणि अखेरीला तो गोंधळून गेला! नंतर असून मध्यंतरीं पुष्करिणी केलेल्या होत्या; व काहीं वेळानें त्या बुद्धिमान् ब्राह्मणाची विचार-त्यांशिवाय तेथें दुसऱ्या अनेक हृदयंगम वस्तु शाक्ति पुनः जागृत झाली तेव्हां त्या प्रमदांनीं अतोनात होत्या. तें सर्व अवलोकन करून, 'विप्रवर्या, आपण ह्या गृहांत प्रवेश करावा.' अशी

त्यास विनंती केली. त्या समयीं अष्टावक्राला स्वभावतःच ढिला पडतो. जरी त्यांच्या मनांत त्या युवतींच्या सौंदर्याबद्दल व त्या मंदिराच्या कामवासना नसली तरीही त्या वेळीं उद्भवते व मनोहारित्वाबद्दल मोठें कौतुक वाटलें व तो मग त्या अनाचारास प्रवृत्त होतात. परंतु माझी त्यांत प्रविष्ट झाला. तेथें त्यांनीं शुभ्र वस्त्र परिधान तर स्थिति ह्याहून निराळी आहे; कारण मी केलेली एक वृद्ध स्त्री अवलोकन केली. ती कामवासनेच्या अधीन होऊन तुझ्या सेवेस पर्यंकावर अधिष्ठित असून तिच्या देहावर सर्व सादर झालें आहे, ह्यास्तव तूं माझे मनोरथ आभरणें विलसत होती. 'तुंजें कल्याण असो' परिपूर्ण कर. विप्रपे, तुंजें मन प्रसन्न होऊं झणून ब्राह्मणांनीं तिला ह्याच्यावर तिनें उठून दे आणि तें मला रतिसुख दे. ब्राह्मणा, तूं मला व पुढें होऊन 'ह्या आसनावर वसावें,' असें आलिंगन दे आणि मला अत्यंत कामवदना त्याला उत्तर दिलें.

अष्टावक्र ह्मणालाः—ह्या सर्व प्रमदांनीं आप- आजपर्यंत जी तपश्चर्या केलीस तिचें हें उत्तम आपल्या मंदिरांत जावें. जी कोणी अत्यंत ज्ञाती फल होय. मीं तुला पाहतांक्षणींच मनोमध्यें व इंद्रियनिग्रही असेल तिनें मात्र येथें माझ्या ही गोष्ट आणिली आहे, ह्यासाठीं ह्या दासीवर समीप असोंवें; बाकीच्यांनीं इच्छेनुरूप स्वस्थानीं कृपा कर. ब्राह्मणा, माझी ही व दुसरी जी गमन करावें.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, नंतर सर्व व त्याप्रमाणेंच मांजें हें शरीर हीं सर्व निः- त्या मुलींनीं अष्टावक्राला प्रदक्षिणा घातली संशयपणें तुझीं आहेत. तुंजें सर्व मनोरथ मी सिद्धी- व त्या सर्व त्या मंदिरांतून चालत्या झाल्या; सनईन; तूं मला रतिसुख दे. विप्रा, हे वन अति- ती वृद्ध स्त्री मात्र तेथें राहिली. मग तो शय रमणीय आहे, येथें तुझ्या सर्व इच्छा ऋषि त्या सुंदर शय्येवर निजला व त्या वृद्ध तृप्त होतात. मीं सर्वस्वीं तुझ्या इच्छेनुरूप वांगनः स्त्रियेला ह्मणाला कीं, 'हे कल्याणि, तुंही आतां ह्यास्तव कृपा करून तें मला भोग दे. ब्राह्मणा, निद्रा कर, रात्र फार होत चालली.' नंतर आपण उभयतां येथें सर्व भोग भोगां. ह्या ब्राह्मणाचें तें भाषण श्रवण करून त्यांचें बोलणें स्थळीं देवलोकांतलीं व मनूयलोकां- थांबलें व ती दुसऱ्या एका दिव्य व महातेजस्वी तलीं सर्व भोगसाधनें सुलभ आहेत. शय्येवर निजली. राजा, पुढें ती वृद्ध स्त्री थंडीनें स्त्रियांनां ह्मणजे पुरुषसमागमा- कुडकुडत आहे असें दाखवून महर्षि जो हून दुसरे कांहीही अधिक सुखकारक नाही. अष्टावक्र त्याच्या शय्येवर चढली व तें पाहून कामाधीन झालेल्या स्त्रिया विचारभ्रष्ट होत्यात्या भगवान् अष्टावक्रानें बरें आहे असें ह्मणून तिचें स्वैर वर्तन करीत असतात; मग त्यांना कसलीच स्वागत केलें. राजा, त्या समयीं मोठ्या आवडीनें पर्वा नसते. कामांध स्त्रिया तापलेल्या वाळूतून त्या वृद्ध स्त्रीनें त्या ऋषीला आलिंगन दिलें; चालतांना सुद्धां इजा पावत नाहीत!

परंतु त्याचें शरीर काष्ठाप्रमाणें निर्विकार आहे' अष्टावक्र ह्मणालाः—हे कल्याणि, परास्त्रि- असें पाहून तिला मोठें दुःख झालें आणि येशीं मी कधीही समागम करणार नाहीं. पर- मग त्या उभयतांचें संभाषण घडून आलें. त्या स्त्रियेला स्पर्श करणें हेंही धर्मशास्त्रवेत्त्यांनीं समयीं ती वृद्ध स्त्री ह्मणालीः—ब्राह्मणा, स्त्री-पाप सांगितलें आहे. भद्रे, मी तुला शपथेवर पुरुषांची भेट झाली असतां स्त्रियांचा विचार असें सांगतो, कीं, माझा विचार विवाह करण्याचा

ठरला आहे. मी विषयसुखाविषयी लोलुप राहीन. राजा, नंतर अष्टावक्राला ती जरेने व्याप्त नाही; परंतु धर्मसाधन घडावे ह्यानून संतती-शाली आहे असे पाहून फार वाईट वाटले व च्या इच्छेने मी लग्न करणार आहे. माझी अशी तो अगदी दुःखित झाला ! त्या विप्रर्षीने तिचे खातरी आहे की, मी अशा प्रकारे विवाह करून जे जे गात्र अवलोकन केले तें तें पाहून मग मला प्रजा शाली ह्याने तद्वारा मी उत्तम त्याच्या डोळ्यांना तिटकारा उत्पन्न झाला आणि लोकीं जाईन. हे कल्याणि, असें वड्यासारखे करूं त्याने तिच्याविषयी फार खंती घेतली ! त्याच्या नको; धर्माचे तत्त्व ध्यानांत आण आणि हा मनांत आले की-अरे, ही तर ह्या मंदिराची भलताच विचार सोडून दे. स्वामीनी; आणि असें असून हिची ही अवस्था!

स्त्री ह्याणाली:—ब्राह्मणा, स्त्रियांना कामदेव तेव्हां ही शापाने वेगरे तर विरूप झाली नाहीना! हा जितका प्रिय आहे, तितकं वायु, अग्नि, असो; हिच्या ह्या दुर्दशेचे कारण अशा ह्या वरुण, किंवा इतर देव प्रिय नाहीत. कारण, घाईने जाणतां येणं कठीण आहे. राजा, अष्टा-स्त्रियांचे शील ह्याने विषयसुख भोगावे हेंच वक्राच्या मनांत असे पुष्कळ विचार आले असतं. खचीत हजार स्त्रियांमध्ये, फार कशाला-आणि तो मोठ्या चिंतित पडला व तशा लक्ष्यामध्ये सुद्धा एकाही स्त्री कदाचित पतिव्रता स्थितीत त्याचे मन अगदी व्याकूळ होऊन तो सांपडेल. ब्राह्मणा, स्त्रिया ह्या आई, बाप, कुल, राहिलेला दुसरा दिवस निघून गेला. नंतर ती स्त्री भ्रात, भर्ता, पुत्र, दीर्घ इत्यादि कसलाही विचार अष्टावक्राला ह्याणाली:—भगवन्, सायंकाळच्या करीत नाहीत. एकदा कापवासना बटावली ह्याने, अश्रूंनी लाल झालेले हे रविमंडळ अवलोकन मोठमोठ्या नद्या जशा आपल्या कुलाचा कर आणि आतां तुझी मी कोणती सेवा करूं (कांठाचा) नाश करितात तथा त्या आपल्या ती सांग. तेव्हां ब्राह्मणाने त्या स्त्रीला हटले कीं, कुलाचा नाश करितात. हे सर्व दोष प्रत्यक्ष आतां येथे स्नानाला उदक आण, ह्याने मी ब्रह्मंदाच्याही मनांत तत्काल आले आणि स्नान करून नियतचित होत्साता त्यानेही स्त्रियांना उद्देशून असेंच हटले आहे. संध्यावंदन करीन.

भीष्म सांगतात:—युधिष्ठिरा, नंतर अष्टावक्र

अप्रीने कांहीं बळ एकाग्र चित्त करून उत्तर दिले कीं—आतां ते आपले मापण पुर कर व स्वस्थ रहा. वस्तु आवडल्याशिवाय तिच्या-विषयी लालसा उत्पन्न होत नाही. ह्यासाठीं तूं आपला आतां हका धरून वसूं नको; दुसरे काय करूं तें सांग. तेव्हां ती स्त्री त्यावर ह्याणाली कीं—भगवन्, कालदेशानुसार पुढे काय होतें तें पाहशील; ह्याकरितां, हे महाभाग, तुझे मनोरथ सिद्धीस जात तोपर्यंत तूं येथेच रहा. युधिष्ठिरा, मग त्या ब्रह्मर्षीने बरे आहे ह्याने हटले आणि तिला कबूल केले कीं, जेथपर्यंत तुझी इच्छा असेल तेथपर्यंत खचीत मी येथे ह्या अध्यायांत युधिष्ठिराने एकन्दर तीन प्रश्न केले आहेत व ते प्रश्न प्रकरणाच्या उपसंहारांत प्रदर्शितही केलेले आहेत. त्यांची उत्तरे ह्या अष्टावक्राच्या आख्यायिकेत ध्वनित केलेली आहेत. स्त्रियांना स्वातंत्र्य नसून कुमारावस्थेत पिता हा त्यांचा संरक्षक असतो असें 'पिता रक्षति कौमारे' ह्या श्लोकांत सांगितले आहे. बाल्यानंतर पति हा स्त्रियांचा संरक्षक असतो. हा पतिपत्नीसंबंध विवाहकालापासून उत्पन्न होतो. अर्थात् विवाह, किंवा कौमाराचा अर्थात् पितृकुल रक्षणकालाच्या मर्यादेचा शेवट हाच सहधर्माचरणाचा आरंभ-काल होय असें ह्या आख्यायिकेत निर्दिष्ट केलेले आहे. कारण, वृद्धावस्थेत अर्सेल्ल्या उत्तर दिशेने कुमारिकेचे स्वरूप धारण केले व आपण अविवा-

अध्याय विसावा.

—:०:—

अष्टावक्र व दिशा ह्यांचा संवाद.

भूमि सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, नंतर ती स्त्री त्या अष्टावक्राला हणाली की, 'बरं आहे, तसें कर' आणि तिनें उत्तम तेल व वेढण्या-

हित असल्याचें निवेदन केलेलें आहे. व कुमारिका असल्याचें समजल्यानंतरच अष्टावक्रास हि-
च्याशीं विवाह करावा किंवा कसें असा विचार पडूं लागला आहे. ह्यावरून सहधर्माचरणाचा काल कोणता ह्याचें उत्तर निघतें. 'कौमारं ब्रह्मचर्यं मे कन्यैवास्मि न संशयः । पत्नीं कुरुष्व मां विप्र श्रद्धां विजहि मा मम ॥' २० । २२.

कन्येचा (अविवाहित व विवाहयोग्य स्त्रीचा) पाणिग्रहणपूर्वक स्वीकार करून धर्मप्रवृत्तीसाठीं संतति निर्माण करणें व पुत्रोत्पादनद्वारा स्वर्गप्राप्ति करून घेणें हेंच सहधर्माचरणाचें स्वरूप होय असें 'भद्रे निवेष्टुं कामं मां विद्धि सत्येन वै श्रेयः । विप्र येष्वनभिज्ञोऽहं धर्मार्थं फिल संततिः । एवं लोकान् गमिष्यामि पुत्रैररति न संशयः ॥ भद्रे धर्मे विज्ञानीहि ज्ञात्वा चोपरमस्वह ॥' ह्या श्लोकावरून सिद्ध होत असून तेंच दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर आहे.

सहधर्माचरणाची प्रवृत्ति कशा प्रकारें झाली अर्थात् कां झाली ह्याचेंही उत्तर उत्तर दिशेच्या वचनांत आहे. कारण तिनें स्त्रियांच्या स्वभावाचें चित्त त्यांत रेखाटलें आहे. नानिलोऽग्निर्न वरुणो न चान्ये त्रिदशा द्विज । प्रियाः स्त्रीणां यथा कामो रतिशीलाहि योषितः । सहस्रे फिल नारीणां प्राप्यै तैका कदाचन । तथा शतसहस्रेषु यदि काचित्पति-
व्रता । नेता जानन्ति पितरं न कुलं नच मातरं । न भ्रातृन् न भर्तारं नच पुत्रान्न देवरान् । ललाय-
स्यः कुलं प्रन्ति कुलानीव सारिद्वराः । अर्थात् सह-
धर्माचरण हा धर्म सांगितला नसता तर कामवा-
सनेची मर्यादा न राहिल्यामुळे कुलांचा व त्या योगें देशाचाही उच्छेद झाला असता आणि पातकांचा प्रसार झाला असता. हणूनच सहधर्माचरण अर्थात् विवाहप्रथा प्रचारांत आली आहे.

साठीं वस्त्र हीं त्याज्यत आणिलीं व त्याची आज्ञा घेऊन तें तेल तिनें त्याच्या सर्व गात्रांना हळूहळू चोळून लाविलें. नंतर मर्दनविधि आटोपल्यावर तो ऋषि स्नानगृहांत गेला आणि तेथें एक चित्रविचित्र नूतन उत्कृष्ट आसन ठेविलें होतें त्यावर बसला. नंतर त्या स्त्रीनें त्याला सावकाश स्नान घातलें व मृदु हस्तांनीं त्याचें अंग चोळल्यामुळे त्यास मोठें सुख वाटलें. ह्या-
प्रमाणें ती स्त्री सर्व दिव्य विधि करून अष्टा-
वक्राला स्नान घालीत असतां आनंददायक असें उष्णोदक आणि तिच्या मृदु हस्तांच्या योगें चालू असलेलें अंगमर्दन ह्यांत त्याचें चित्त इतकें गढून गेलें कीं, त्या महातपस्वी ब्राह्मणाला सर्व रात्र स्नान करण्यांत गेली ही गोष्ट मुळींच कळली नाहीं. नंतर तो मुनि रात्र संपली असें पाहून मोठा विस्मित होऊन उठला आणि पूर्वदिशेला पाहतो तो आकाशांत सूर्यादय झालेला त्याच्या दृष्टीस पडला. त्या वेळीं तो फार गांठळला व हणाला कीं, 'माझी बुद्धि तर चळली नाहींना!' नंतर त्यानें सहस्रकिरणाची पूजा केली व त्या स्त्रीला 'आतां मी काय करूं' असें विचारिलें. इतक्यांत तिनें अमृतासारखें मधुर अन्न ऋषीप्रत आणिलें व त्याचा तो उत्कृष्ट स्वाद पाहून तो तें सेवन करीत असतां त्याची तृप्तिच होईना आणि अशा प्रकारें अन्न ग्रहण करितांना त्याचा तो सर्व दिवस निघून गेला आणि पुनः संध्याकाळचा समय प्राप्त झाला ! नंतर त्या स्त्रीनें त्या ब्राह्मणाला हाटलें कीं, भग-
वन्, आतां तूं निद्रा घे. मग तिनें स्वतांकरितां व त्या ब्राह्मणाकरितां अशा दोन दिव्य शय्या सिद्ध केल्या आणि तीं दोघंजण निरानराळीं निजलीं; परंतु मध्यरात्री ती स्त्री त्या ब्राह्मणा-
च्या शय्येवर गेली. तेव्हां अष्टावक्र हणाला, 'हे कल्याणि, परस्त्रियेवेषयीं माझे मन आ-
सक्ति करीत नाहीं; ह्यास्तव, भद्रे, तूं येथून उठ

आणि आपण होऊनच हा मलता विचार देहावर माझी पूर्ण सत्ता आहे व शिवाय मी टाकून दे; तुझें कल्याण असो. ' तुझ्यावर आपलें सर्व चित्त ठेविलें आहे; तरी आतां

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या त्वां माझा स्वीकार करावा हें उचित होय. प्रमाणें त्या विप्रानें त्या स्त्रीला उद्दिष्ट हेतू- अष्टावक्र ह्मणाला:—हे कल्याणि, तुझी तूं पासून निवृत्त केल्यानंतर ती स्त्री त्याला ह्मणाली कोणतीही गोष्ट करण्याला स्वतंत्र आहेस हे कीं, मी परस्त्री नाहीं; मी स्वतंत्रच आहे. तूं कसें, हें मला समजत नाहीं. ह्याबद्दल तुझा मला संभोग दिव्यानें तुझ्याकडून धर्मलोप व्हाव- काय आधार असेल तो मला सांग. स्वातंत्र्याला याचा नाही.

अष्टावक्र ह्मणाला:—स्त्रियांना स्वतंत्रता बालपणांत तिचें पिता रक्षण करितो, तारुण्यांत केव्हांच नसते. स्त्रिया ह्या नेहमींच पराधीन तिचें पति रक्षण करितो व वार्द्धक्यांत तिचें असतात. स्त्रिया स्वातंत्र्याला पात्र नाहींत असें पुत्र रक्षण करितात; ह्यास्तव स्त्रियांना केव्हांही प्रजापतीचेंच मत आहे. स्वतंत्रता नसते हें उघड होय.

स्त्री ह्मणाली:—विप्रा, कामविकार मला स्त्री ह्मणाली:—ब्राह्मणा, मीं बालपणा- अत्यंत पीडीत आहे. ह्यास्तव माझी तुझ्या पासून ब्रह्मचर्य धारण केलें आहे; ह्यासाठीं ठिकाणीं किती भक्ति आहे ह्याचा तूं विचार कर. मी आजपर्यंत कन्याच आहे हें निश्चयानें ब्राह्मणा, जर ह्या समर्थी तूं माझा अन्धेर कर- मान. विप्रा, आतां तूं मला पत्नी कर; व्यर्थ शील तर तुला खचीत पाप लागेल ! माझा घात करूं नको !

अष्टावक्र ह्मणाला:—मनुष्य जन्मास येऊन अष्टावक्र ह्मणाला:—हे स्त्रिये, मला माझ्या जर मनसोक वर्तन करील तर त्याचीं तीं पातकें स्थितीवरून तुझ्या स्थितीचा विचार होत त्यास दुर्गतीला नेतील. ह्यासाठीं मी नेहमीं आहे व तुला तुझ्या स्थितीवरून माझ्या विवेकानें इंद्रियांचें आकलन करित असतो. स्थितीचा विचार होत असेलच. हें सर्व ह्मणून, हे कल्याणि, तूं आतां आपल्या शय्ये- खरें; परंतु तो वदान्य ऋषि ही माझी परीक्षाच वर जा. धेत असेल काय? हे खरोखर विघ्न तर नसेलना?

स्त्री ह्मणाली:—विप्रा, मी तुझ्या पायां पडतें, ही फार आश्चर्याची गोष्ट आहे. तथापि ती तूं माझ्यावर इतकी कृपा कर. ही पहा मी माझ्या कल्याणासाठींच घडली असेल काय? तुझ्यापुढें लोटांगण घालीत आहे, तर तूं मला ही स्त्री दिव्य वस्त्रें व आभरणें धारण करून शिडकारूं नको. जर तुला परदारस्पर्शाचें भय कन्येच्या स्वरूपानें मजकडे आलेली आहे. पण वाटत असेल तर मी तुझ्याशीं लग्न करण्यास पूर्वी ही अतिशय वृद्धावस्थेंत असतांना आतां सिद्ध आहे. तूं माझें पाणिग्रहण कर व माझे येथें लागलीच अशी कन्या कशी बरें झाली ? मनोथर सिद्धीस ने. द्विजा, असें केल्यानें तुला ह्या प्रश्नाचें उत्तर काय बरें असेल ? कांहींही खचीत पाप लागणार नाहीं हें मी तुला खातरीनें असो, मी कांहीं शक्य तितकें करून इंद्रिय- सांगतें. तुला मी आपलें स्वतांचें दान करण्याला निग्रहापासून अष्ट होणार नाहीं. कारण इंद्रिय- स्वतंत्र (समर्थ) आहे. ह्याउपर जर तुला निग्रहाचा भंग करणें मला पसंत नाहीं; सन्मा- ह्यांत कांहीं अधर्म वाटत असेल तर त्याचें पाप गनिंच मी स्त्री मिळविणार ! तुजकडे नाहीं, तें सर्व मजकडे आहे. माझ्या

अध्याय एकविंशत्.

—:—

अष्टावक्र व दिशा यांचा संवाद.

युधिष्ठिराने विचारिले:—पितामह, आपण व तिला पुत्र होईल. मीं तुला कामांध होऊन मला हें सांगा कीं, त्या महातेजस्वी ब्राह्म- संभोगदानाविषयीं विचारिले, पण तूं मला उत्कृष्ट पाण्याच्या शापाची त्या स्त्रियेला भीति कां बरे उत्तर दिलेंस. विद्या, काम दमन करणें हें दुर्घट वाटली नाही ? आणखी मला हेंही सांगा कीं, कृत्य आहे. हें कृत्य करणारे सर्व त्रिभुवनांतही तो ब्राह्मण त्या स्थळाहून निर्विघ्नपणें कसा सांपडणें नेहमींच कठीण. ह्यास्तव तूं कां परत आला ? मोठें पुण्य जोडिलेंस ह्यांत संदेह नाही. आतां

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, नंतर जा. आणखी काय ऐकण्याची तुझी इच्छा अष्टावक्राने त्या स्त्रियेला विचारिलें कीं, तुला आहे बरें ? जर कांहीं इच्छा असेल तर सांग. असा स्वरूपांत बदल कसा करितां येतो ? काय जें सत्य असेल तें मी तुला निवेदन करीन. प्रकार असेल तो खरोखरी सांग. खोटें बोलूं द्विजर्षभा, तुला मीं बोध करावा ह्या हेतूनें नको. तसें करशील तर तुझ्याकडून ब्राह्म- वदान्य ऋषीनें मला प्रसन्न करून घेतलें आणि पांचा अवमान घडेल हें लक्षांत ठेव. त्याला मान देण्याच्या इच्छेनें मीं तुला हें

स्त्री ह्यणाली:—ब्राह्मणश्रेष्ठा, स्वर्गांत किंवा सर्व सांगितलें.

पृथ्वीवर कोठेंही कां होईना, स्त्रीपुरुषांना पर- भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या- स्पर्शसमागमाची इच्छा सर्वत्र असतेच. हे सत्य- प्रमाणें त्या उत्तर दिशेचें भाषण श्रवण करून पराक्रमा विद्या, मीं हें काय बोलत आहे त्याज- तो ब्राह्मण हात जोडून तिच्या पदें उभा कडे नीट अवधान देऊन ऐक. तुझ्या चित्ताचें राहिला आणि नंतर तिची अनुज्ञा घेऊन तो स्थैर्य किती आहे हें पाहण्यासाठीं मीं ही तुझी स्वगृहास आला. घरीं आल्यावर त्यानें विसावा कसोटी केली. हे सत्यविक्रमा निष्पापा, तूं घेतला व मग आपस्वकीयांचें अनुमोदन घेऊन आपल्या सत्त्वापासून यत्किंचित् ढळला नाहीस व इतर ज्या उचित गोष्टी त्या करून तो ह्यामुळें तूं सर्व लोक जिंकिलेस असें मीं ह्यणतें. वदान्य ऋषीकडे गेला. तेव्हां वदान्यानें त्याला अष्टावक्रा, मी उत्तर दिशा आहे आणि तूं जें विचारिलें कीं, मीं जें सांगितलें हातें तें सर्व कांहीं माझ्या ठिकाणीं अवलोकिलेंस तें स्त्रियांच्या तूं पाहिलेंसना ? त्या समयीं अष्टावक्रानें सुप्रसन्न ठायीं वास्तव्य करणारे चापल्य होय. बाबारे, होऊन त्या ब्राह्मणास उत्तर दिलें कीं—ऋषि- स्त्रिया जरी अगदीं वृद्ध झाल्या तरी त्यांना वर्या, आपल्या आज्ञेनुसार मी प्रथम गंधमादन कामज्वर पीडीत असतो. आज तुझें वर्तन पर्वतावर गेलों आणि मग त्याच्या उत्तर- पाहून तुझ्यावर धाता व त्याप्रमाणेंच दिग्भार्गी एक मोठी देवता मीं पाहिली. तिनें इंद्राविक इतर सर्व देवही संतुष्ट झाले माझा मोठा गौरव केला व आपणांविषयीं तिनें आहेत. भगवंता, तूं येथें ज्या हेतूनें आला मला सांगितलें. तिनें मला जो पुष्कळ उपदेश आहेस तो हेतु मला विदित आहे. त्या केला तो सर्व मीं ग्रहण केला व येथें पुनः परत कन्येच्या पित्यानें तुला येथें पादविण्याचें आलां. राजा युधिष्ठिरा, अष्टावक्राचें तें कारण तुला म्यां उपदेश करावा हेंच होतें व भाषण ऐकून त्याला तो वदान्य ऋषि ह्यणाला

कीं—नक्षत्रविधीनें माझ्या कन्येचा तूं स्वीकार तुझ्यासारख्या आचारसंपन्न पुरुषाविषयीं ती कर. माझ्या कन्येला तूं उत्तम वर आहेस. गोष्ट कशास पाहिजे? श्रद्धा ही नेहमीच पुण्य-

भीष्म सांगतातः—राजा धर्मा, नंतर अष्टा-संग्रह करून देते.
वकानें 'बरें आहे' म्हणून त्या वदान्याला ह्मटलें युधिष्ठिर विचारितोः—यज्ञयागादिक दै-
आणि त्या कन्येचा स्वीकार करून तो महा-विक क्रिया करितांना ज्या ब्राह्मणांची त्यांत
धर्मशील ब्राह्मण अत्यंत संतोष पावला. असो; योजना करावयाची त्या ब्राह्मणांच्या पात्रा-
ह्याप्रमाणें त्या परमसुंदर वदान्यकन्येचा त्या पात्रतेची मनुष्यानें कधींही परीक्षा करूं नये,
अष्टावक्राशीं विवाह झाल्यावर अष्टावक्र हा परंतु श्राद्धादिक कर्मांमध्ये मात्र त्यांची अवश्य
आपल्या आश्रमांत मोठ्या आनंदानें कालक्षेप परीक्षा करावी, असें जें विद्वानांचें सांगणें
करूं लागला व त्याची सर्व चिंता दूर झाली. आहे तें कां बरें ?

अध्याय बाविसावा.

—०—

युधिष्ठिराचे अनेक प्रश्न.

युधिष्ठिर विचारतोः—अहो भरतकुलश्रेष्ठ यजमानांची जी श्रद्धा असते तिच्या बळा-
भीष्मा, दान देण्यास योग्य असे ब्राह्मण कोणते, वरच ते देव यजमानांस कर्मफल देतात. परंतु
ह्याजवढल महान् महान् ब्रह्मर्षींचा काय ही गोष्ट श्राद्धादिक पितृक्रियांना लागू नाही.
अभिप्राय आहे बरें ? आश्रमाचीं चिन्हें धारण पितृक्रिया सफल होणें हें केवळ ब्राह्मणांच्या
करणारे ब्रह्मचारी व संन्यासी किंवा कोणतींही अनुग्रहानेंच घडतें. ह्यास्तव ब्राह्मण ब्रह्मवेत्ते
चिन्हें धारण न करणारे इतर ब्राह्मण ह्यांपैकीं आहेत किंवा नाहीत व त्यांचें तें ब्रह्मानुष्ठान
कोणाला ते दानाला पात्र असें मानितात ? सतत चाललें आहे किंवा कसें, हें अवश्य

भीष्म सांगतातः—हे महाराजा, आपला पाहिलें पाहिजे, असें पूर्वी महाबुद्धिवान् मार्क-
चरितार्थ चालविण्याकरितां जे पुरुष आपल्या डेयानें सर्व लोकीं सांगितलें आहे.
वृत्तीचें पालन करितात, ते पुरुष दान देण्यास युधिष्ठिर विचारतोः—अपूर्व (परका,)
पात्र होत; मग त्यांनीं आश्रमचिन्हें धारण विद्वान्, संबंधी (जांबई पोरै आस), तपस्वी
केललीं असोत किंवा नसोत. ते दोन्ही प्रकारचे किंवा यज्ञयागादिक करणारा हे पांचजण दाना-
पुरुष सत्यात्र समजवे. दिकांस योग्य असें म्हणतात तें कां बरें ?

युधिष्ठिर म्हणालाः—पितामह, एकादा मनुष्य भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, ह्यां-
अपवित्र किंवा अनधिकारी आहे, पण तो पैकीं तीन म्हणजे अपूर्व, संबंधी व तपस्वी हे
मोठ्या श्रद्धेनें ब्राह्मणाला कांहीं हव्य, कव्य, कुलीन, कर्मठ, वैदिक, दयाळू, विनयशील,
अथवा दान अर्पण करीत आहे, तर त्यांत प्रामाणिक व सत्यवादी असे असल्यास पात्र
कोणता दोष होईल बरें ? होत; आणि राहिलेले दोन विद्वान् व याजक

भीष्म म्हणतातः—महासमर्था युधिष्ठिरा, हे कुलीन, दयाळू, विनयशील, प्रामाणिक व
श्रद्धेच्या योगानें अत्यंत दुराचारी (दुर्दांत) सत्यवादी असल्यास पात्र होत. राजा, ह्या-
मनुष्यही पवित्र होईल ह्यांत संदेह नाही. मग संबंधांनीं मी आतां पृथ्वी, काश्यप, अग्नि व

मार्कंडेय ह्या चार महातेजस्वी विभूतींचा काय दिकांमध्ये क्षणाची लालसा धरून ते श्राद्धीय अभिप्राय आहे तो तुला सांगतो, ऐक. अन्न सेवितात; त्यांचे फळ त्यांस असे मिळते

पृथ्वी ह्मणते:—ज्याप्रमाणे मातीचे ढेंकूळ कीं, त्यांचे ते ब्रह्मचर्य फुकट जाते, पण श्राद्ध महासागरांत टाकिले असतां तात्काळ नाश करणाऱ्याचे श्राद्ध मात्र फुकट जात नाही. पावते, त्याप्रमाणे पातक हें याजन, अध्यापन युधिष्ठिर ह्मणाला:—पितामह, मोठमोठे व प्रतिग्रह हीं करणाऱ्या ब्राह्मणापुढे तात्काळ ज्ञाते पुरुष सांगतात कीं, धर्माची फले आणि नाश पावते. तो धर्म प्राप्त करून घेण्याचीं द्वारे पुष्कळ

काश्यप ह्मणतो:—राजा, शीलहीन (अप्रा- असतात, तेव्हां ह्यांतले मर्म काय आहे तें माणिक व उन्मत्त) ब्राह्मण असेल तर सर्व मला सांगा.

वेद, सहाही अंगें, सांख्यशास्त्र, पुराणें व कुलीन- भीष्म ह्मणाले:—अहिंसा (दुसऱ्यास पीडा पणा हीं त्याच्या उपयोगी पडत नाहीत. न करणें), सत्य, शांति, दयाळूपणा, इन्द्रिय-

अग्नि ह्मणतो:—जो ब्राह्मण वेदाध्ययनांत दमन व सरळपणा हीं सर्व धर्माचीं निश्चित निमग्न असतो, परंतु स्वतांस पंडित मानितो, लक्षणे आहेत. परंतु ह्या भूतलावर असे लोक आणि स्वतांच्या विद्येने दुसऱ्यांची कीर्ति नष्ट आहेत कीं, ते धर्माची वाखाणणी करीत चाहां- करण्यास झटतो, तो धर्मापासून च्युत होतसाता कडे हिंडत असतात व स्वतः तर त्याप्रमाणे सत्यापासूनही अष्ट होतो आणि परिणामी मूर्खीच वागत नाहीत; फार काय, ते धर्मा- श्रेष्ठ लोकांस अंतरतो ! विरुद्धही वर्तन करितात असें झटले तरी

मार्कंडेय ह्मणतो:—सहस्र अश्वमेध व सत्य चालेल. ह्यासाठी अशा दांभिकांस जो कोणी ह्यांची तुलना केली तर सहस्र अश्वमेध हे सुवर्ण, रत्न, गाय, घोडा इत्यादि देईल तो सत्याच्या अर्धावरोबर तरी होतील कीं नाहीं खचीत दहा वर्षपर्यंत नरकांत पडून-मेलेल्या ह्याचा मला वानवाच आहे. गार्हपत्यीचे मांस खाणारे, ब्राह्मणादिकांना

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, असें स्वभावतः गांजणारे, गांवाच्या सन्निध राहणारे बोलून पृथ्वी, काश्यप, अग्नि व अतिशय दीर्घ- चांभार वगैरे अंत्यज लोक व त्याप्रमाणेच कालपर्यंत आयुष्य असणारा भृगुकुलोत्पन्न कांहीं हेतु धरून किंवा मूर्खपणाने दुसऱ्याची मार्कंडेय ह्या चार विभूति तात्काळ निघून गेल्या. चाहाडी वगैरे करणारे ह्यांची विष्टा भक्षण

युधिष्ठिर ह्मणाला:—पितामह, ब्रह्मचर्य करितो ! राजा धर्मा, ब्रह्मचारी व संन्यासी हे पाळीत असलेले ब्राह्मण श्राद्धादिकांमध्ये क्षण शिजलेल्या अन्नाचे अधिकारी आहेत; वैश्व- धेऊन ते अन्न भक्षण करितात; तर त्यांच्या देवाच्या समर्थी जे लोक ब्रह्मचाऱ्याला किंवा ह्या करण्यामुळे त्यांचे ब्रह्मचर्यव्रताचा नाश संन्याशाला अन्नदान करीत नाहीत ते दु- होतो तसा त्या श्राद्धादिकांचा नाश होऊन गर्तिस जातात.

त्या यजमानाला पातक वगैरे लागते कीं काय ? युधिष्ठिर ह्मणाला:—पितामह, श्रेष्ठ ब्रह्मचर्य

भीष्म ह्मणाले:—राजेंद्रा धर्मा, ' बारा व श्रेष्ठ धर्माचरण ते कोणते ? त्याप्रमाणेच वर्षेपर्यंत ब्रह्मचर्य चालीव ' इत्यादि गुरूचा सर्वात वरिष्ठ असें शौच कशास ह्मणावे, ते उपदेश ग्रहण करून ब्राह्मण तदनुसार ब्रह्मचर्य मला सांगा.

पाळून वेदवेदांगांत प्रवीण होतात, परंतु श्राद्धा- भीष्म ह्मणाले:—बारे वत्सा, मय व मांस

ह्यांना स्पर्श न करणें हें श्रेष्ठ ब्रह्मचर्य होय. निश्चयानें आपले हेतु साधण्यास श्रद्धात, मनाच्या स्वैरगतीला आळा घालून त्याचें उत्तम इन्द्रियांना स्वाधीन ठेवितात, सर्व प्राण्यांच्या आकलन करणें व त्यास विषयादिकांपासून कल्याणार्थ प्रयत्न करितात व सर्वाविषयीं निवृत्त करणें हेंच श्रेष्ठ धर्माचें लक्षण जाणावें. आवड धरितात, त्यांना दान केल्यानें उत्तम युधिष्ठिर ह्मणाला:—पितामह, धर्म केव्हां फळ मिळतें. तसेच जे लोभाला वश होत संपादावा, अर्थ केव्हां जोडावा व सुखोपभोग नाहीत, निर्मळ वर्तन ठेवितात, विद्येत रममाण केव्हां घ्यावा हें मला सांगा.

भीष्म ह्मणाले:—प्रातःकालीं (किंवा पूर्व- तात, व स्वकर्मांत तत्पर असतात, त्यांस दान वयांत) अर्थ जोडावा; नंतर धर्म संपादावा; दिल्यानें फार मोठें हित होतें. त्याप्रमाणेंच, आणि नंतर सुखोपभोग घ्यावा. पण कशावरही जो चारी वेद व त्यांचीं अंगें ह्यांचें अध्ययन अति आसक्ति करूं नये. ब्राह्मणांना मान करितो आणि मद्य व मांस ह्यांना न शिवणें, घावा, गुरुजनांविषयीं आदरबुद्धि ठेवावी, सर्व मर्यादा पाळणें, निर्मळ वर्तन ठेवणें, विद्याभ्यास प्राण्यांविषयीं अनुकंपा बाळगावी, गोड भाषण करणें, यज्ञयाग चालविणें व दान करणें ह्या करावें व सौम्य रीतीनें वागावें. राजसभेत सहा कर्माना प्रवृत्त होतो, तो विप्रश्रेष्ठ सत्पात्र असत्य बोलणें, राजाविषयीं दुष्टबुद्धि बाळगणें होय असें ऋषि सांगतात. राजा, ह्या गुणांनीं व गुरुजनांविषयीं खोडसाळपणा करणें हीं सर्व युक्त असे जे ब्राह्मण त्यांना दान करणें हें ब्रह्महत्याप्रमाणें आहेत. कधीही थोर मनुष्यां- अत्यंत श्रेयस्कर जाणावें. गुणांच्या योगानें वर प्रहार करूं नये व गाईला मारूं नये; पात्र असलेल्या ब्राह्मणाला जर दान दिलें तर जो मनुष्य ह्या दान गांष्टी करितो त्यास तें दात्याला हजारपट अधिक पुण्य संपादून भ्रूणहत्याचें पातक लागतें. गृह्याग्नीचा त्याग देत. राजा धर्मा, जो श्रेष्ठ ब्राह्मण ज्ञान व केव्हांही करूं नये, वेदांना केव्हांही सोडूं नये वेदविद्या, त्याप्रमाणेंच शील व आचरण ह्यांनीं व ब्राह्मणास केव्हांही गांजू नये. ह्या तिहीं- मंडित असेल तो एकदाही सर्व कुलाला तारील. पासून ब्रह्महत्याचें पातक पदरीं येत. ह्यास्तव अशा ब्राह्मणाला गाय, घोडा, वित्त,

युधिष्ठिर ह्मणाला:—पितामह, कशा- अन्न व दुसरे कांहीं पदार्थ वगैरे जें प्रकारचे ब्राह्मण साधू होत, कोणाला दान केलें कांहीं बावयाचें असेल तें अवश्य द्यावें. तर त्यापासून श्रेष्ठ फळ मिळतें, अन्नानें संतर्पण अशा रीतीनें दान केल्यानें दात्याला मरणोत्तर करणें तें कोणाला करावें, तें मला सांगा. दुःख भोगावें लागत नाही, व त्यास सद्गति

भीष्म ह्मणाले:—राजा युधिष्ठिरा, जे विप्र प्राप्त होते. राजा, अशा प्रकारचा एकदाही क्रोधास वश होत नाहीत, सद्बोदीत धर्मा- श्रेष्ठ ब्राह्मण सर्व कुलाचा उद्धार करितो; मग चरण करितात, नेहमीं सत्यानें वर्ततात, अशा अनेक विप्रवर्यांना दान दिल्यानें केवढें व नित्य इन्द्रियनिग्रह करण्यास तत्पर असतात, पुण्य पदरीं पडेल, हें काय सांगावें! ह्यास्तव ते विप्र खरोखरीच साधू होत; त्यांना दान दान देतांना सत्पात्र ब्राह्मण निवडून मग केलें असतां तें अत्यंत श्रेयस्कर जाणावें. त्या- त्यास तें दान द्यावें हें नीट ध्यानांत ठेव. युधि- प्रमाणेंच जे पुरुष अहंकारापासून अलिप्त थिरा, एकादा ब्राह्मण गुणवान् व महत्मान्य असतात, सर्व कांहीं सहन करितात, दृढ आहे असें कानीं पडल्यास त्यास दूर देशाहूनही

दानादिक देऊं नये. तसेच जे गाण्याचा, नाचण्याचा, वाजावण्याचा, खेळण्याचा, गोष्टी वगैरे सांगण्याचा, शिपाईगिरीचा व कुस्ती करण्याचा धंदा करितात तेही देवपितृकार्यांना अनाधिकारी समजावे. त्याप्रमाणेच जे शूद्रांचे यज्ञयाग करितात, शूद्रांना वेदविद्या शिकवितात, व शूद्रांचे दास्य स्वीकारितात, त्यांनाही देवपितृकार्यांत क्षण देऊं नये. जो वेतन घेऊन दुसऱ्याला वेदविद्या शिकवितो, किंवा जो वेतन घेऊन अध्यापकाचे काम करणाऱ्या ब्राह्मणापाशीं वेदविद्या शिकतो, त्यांना दैविक व पैतृक कार्यांत क्षण घेण्याची पात्रता नाही; कारण ते दोघेही वेदविक्रयकर्ते होत. त्याप्रमाणेच, ज्याला श्राद्धादिकांत प्रथम दान दिलें व ज्यानें शूद्र स्त्रीशीं लग्न लाविलें, असा ब्राह्मण सर्व विद्यांत प्रवीण असला तरी त्यास देवपितृकार्यांत आमंत्रण देऊं नये. तसेच जे ब्राह्मण श्रातस्मार्त कर्म करीत नाहीत, जे मृतांचा अंत्यविधि चालवितात, जे चोरी करितात व जे महापातकं करून भ्रष्ट झालेले असतात, त्यांस देवपितृकर्मांत पाचारण करूं नये. त्याप्रमाणेच ज्या ब्राह्मणांच्या पूर्वपीठिकांची ह्मणजे वाडवडिलांची माहिती नाही, ज्यांचे आचरण अतिशय निच आहं आणि जे पुत्रिकेचे पुत्र होत तेही देवपितृकार्यांत पाचारूं नये. तसेच जे कर्ज काढितात, जे वाढीदिदी व व्याजवट्टा करितात, आणि प्राण्यांची खरेदीविक्री करून चरितार्थ चालवितात, तेही देवपितृकार्यांना निषिद्धच समजावे. आणि तसेच जे स्त्रियांचे अधीन असतात व जे वेश्यांचे पतित्व स्वीकारतात, आणि

जे संध्या वगैरे करीत नाहीत, अशा ब्राह्मणांनाही देवपितृकर्मांत बोलावूं नये.

युधिष्ठिरा, आतां दैविक व पैतृक कार्यांत कशा प्रकारचा ब्राह्मण पाचारिला असतां दान देणाऱ्याचें व घेणाऱ्याचें कल्याण होतें तें मी तुला सांगतों, ऐक. कधीं कधीं निषिद्ध पुरुषांच्या ठिकाणीं जे कांहीं दोष असतात ते दुसऱ्या कांहीं गुणांच्या योगे दूर होतात व त्यामुळे त्यांना पात्रता येते. जे ब्राह्मण वैदिक कर्म उत्तम प्रकारें करितात व धर्म पाळून पुण्य जोडितात, तसेच जे गायत्रीमंत्राचें मर्म जाणतात आणि ब्राह्मणांना उचित अशा क्रियांचें अनुष्ठान करितात, ते ब्राह्मण कृषिकर्म करीत असले तरी त्यांस देवपितृकार्यांत आमंत्रण द्यावें. सत्कुलांत जन्मलेला ब्राह्मण संध्यामांत क्षात्रधर्म पाळीत असला तरी तो देवपितृकार्यांत आमंत्रण करण्यास योग्य आहे; परंतु तो जर वणिग्वृत्ति चालवील तर त्याला मात्र पाचारणें उचित नाही. त्याप्रमाणेच, जो ब्राह्मण अग्निहोत्र पाळितो, जो गांवांत राहतो, जो चोरी करीत नाही, जो अतिथीचा आदरसत्कार कसा करावा हें जाणून तदनुरूप वर्ततो, त्यासही दैविक व पैतृक कर्मांत अवश्य क्षण द्यावा. तसाच जो ब्राह्मण त्रिकाल सावित्रीमंत्राचा जप करितो, भिक्षेवर चरितार्थ चालवितो आणि नित्यनैमित्तिक कर्म उत्तम प्रकारें सिद्धीस नेतो, त्यासही देवपितृकार्यांत अगत्यानें बोलवावें. त्याप्रमाणेच जो ब्राह्मण सकाळीं धन मिळवितो व त्या धनाचा संध्याकाळीं सत्कृत्यांत व्यय करितो, तसाच जो सकाळीं दरिद्री असला तर संध्याकाळीं श्रीमान् होतो व पुनः त्या धनाचा सद्यय करून सकाळाला तो फिरून दरिद्रीच राहतो, व त्याप्रमाणेच जो हिंसा करीत नाही, असा ब्राह्मण विद्वान् किंवा मोठा दाता वगैरे नसला तरी तो देवपितृकार्याला उचित मानावा. त्याप्रमाणेच, जो ब्राह्मण दानां माजवीत

१ ज्यांच्या आईचें कन्यादान करिते समर्थ तिच्या पित्यानें जामातापाशीं असा करार केलेला असतो की, हिला जो पुत्र होईल तो मी घेईन. अशा प्रकारें, हा पुत्रिकापुत्र पित्याच्या गोत्रापासून भ्रष्ट होऊन मातेच्या गोत्रावर वाढतो, ह्मणून निव्व होय.

नाहीं व भलतेसलते कुतर्क काढीत नाहीं, कर्म करावीं तें सांगतो, ऐक. ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि जो सदगृहीं भिक्षा मागून चरितार्थ चाल- व वैश्य ह्या तिन्ही वर्णांना जातकर्मादिक सर्व वितो, तो आमंत्रणास योग्य समजावा. तसाच विधि अवश्य असून ते समंत्र केले पाहिजेत. जो ब्राह्मण व्रतवैकल्ये करीत नाहीं, छटपणा ब्राह्मणाची मेखला मुंज नामक गवताची असावी, व चोरी वगैरे करितो, प्राण्यांचा क्रयविक्रय क्षत्रियाची मेखला धनुष्याच्या दोरीची असावी चालवितो व वाणीपणा करितो, तो जर यज्ञांत व वैश्याची मेखला बाल्वजी नामक गवताची शेवटीं सोम प्याला असेल तर तो देवपितृकार्याला असावी असा हा धर्म आहे. युधिष्ठिरा, आतां क्षण देण्यास पात्र समजावा; आणि त्याप्रमा- मी तुला दाता व प्रतिग्रहीता ह्यांचे धर्म व अधर्म णेंच, जो पूर्वी भयंकर कर्म करून मिळविलेले सांगतो ते ऐक. ब्राह्मणानें असत्य भाषण धन नंतर देवतांचें पूजन करण्याकडे व अतिथि- केल्यास तो अधर्म होतो व त्यास पातक अशी सत्काराकडे खचितो, तोही देवपितृकार्यांत संज्ञा मिळते; क्षत्रियानें असत्य भाषण केल्यास क्षण देण्यास उचित होय. वेदविद्येचा विक्रय त्यास ब्राह्मणाच्या चौपट व वैश्यानें असत्य करून आलेले, स्त्रीनें मिळविलेले आणि खोटी भाषण केल्यास त्यास ब्राह्मणाच्या आठपट शपथ घेऊन किंवा दीनपणा दाखवून संपादि- पातक लागते. प्रथम ज्यानें क्षण दिला त्याच्या- लेले धन पितृकार्यांत ब्राह्मणांस देणें अनुचित कडे भोजन करणें हा धर्म श्रेष्ठ होय; प्रथम होय. राजा युधिष्ठिरा, श्राद्धादिक चालू असतां निमंत्रण घेतलेले ठाकून दुसऱ्याकडे भोजन किंवा समास झाल्यावर जो ब्राह्मण स्वधा किंवा करणें हा धर्म कनिष्ठ होय; आणि त्यांत युक्त (ठीक झालें) असें ह्मणत नाहीं, त्यास ब्राह्मणानें ब्राह्मणांचें पहिलें आमंत्रण सोडून गाईची खोटी शपथ घेतल्याचें पातक लागते. दुसऱ्याकडे भोजन करणें हें तर घोर पातक श्राद्धाला उत्तम काळ झटला ह्मणजे जेव्हां समजावें. अशा प्रकारें जो ब्राह्मण करितो ब्राह्मण, दधि, घृत, दर्श व वन्य पशूंचें मांस त्यास पशुहिंसेचें पाप लागते. त्याचप्रमाणें, हीं प्राण होतील तो समजावा. ब्राह्मणानें केलेल्या क्षत्रिय अथवा वैश्य ह्यांजकडील प्रथम आमंत्रण श्राद्धाच्या अखेरीस ' स्वधा ' असें ह्मणावें, घेऊन जो ब्राह्मण दुसऱ्याकडे भोजन करितो, क्षत्रियानें केलेल्या श्राद्धाच्या अखेरीस ' पितर त्यालाही पशुहिंसेचें अर्थ पातक लागते. आणि तूष होवोत ' असा उच्चार करावा, वैश्याचें त्याप्रमाणेंच जो ब्राह्मण दैविक अथवा पतृक श्राद्ध समास झाल्यावर ' सर्व कांहीं अक्षय्य कार्यांत ब्राह्मणादिक त्रिवर्णांकडे स्नान वगैरे न राहो ' असा आशीर्वाद द्यावा आणि शूद्राकडील करितां भोजनास जातो, त्यालाही गाईची खोटी श्राद्धाच्या अंती ' कल्याण होवो ' ह्मणून शपथ घेतल्याचें पाप लागते. राजा युधिष्ठिरा, बोलावें. यजमान ब्राह्मण असल्यास तो ' पुण्याह जो ब्राह्मण सुतक किंवा सोहेर आलेला आहे भवतो ब्रुवन्तु ' अशी प्रार्थना करील तेव्हां हें माहीत असूनही ब्राह्मण, क्षत्रिय किंवा वैश्य ' ओंपुण्याहमस्तु ' असें ब्राह्मणांनीं बोलावें; यज- ह्यांजकडे लोभानें क्षणास बसतो, त्यालाही मान क्षत्रिय असल्यास त्यास ब्राह्मणांनीं गाईची खोटी शपथ घेतल्याचें पातक लागते. ' पुण्याहमस्तु ' इतकेंच बोलावें व यजमान वैश्य त्याप्रमाणेंच जो मनुष्य तीर्थयात्रादिकांकरितां असल्यास त्यास ' प्रीयंतां देवताः ' इतकेंच ह्मणावें. किंवा दुसऱ्या कांहीं कामाकरितां म्हणून दात्यां- आतां, कोणत्या क्रमानें शास्त्राला अनुसरून कडे याचना कस्ति व तसें करण्यांत त्याचा

हेतु दुसराच असतो, त्याला असत्य भाषणाचें पाप लागतें; आणि त्याप्रमाणेच ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य हे वेदांत सांगितलेले नियमधर्म व आचरण ह्यांच्या विरुद्ध वर्तन करणाऱ्या ब्राह्मणांना दैविक किंवा पैतृक कर्मांत क्षण नष्ट होऊन जो दीन होत्साता परित्राणार्थ प्राप्त देऊन त्यांस समंत्रक अन्नदान वगैरे करितील होतो, त्याला दान देणें हें अतिशय पुण्यतर त्यांसही गाईची खोटी शपथ घेतल्याचें कारक आहे. जे ब्राह्मण व्रतवैकल्यें करितात, पाप लागतें. जे इन्द्रियांना आकळतात व वैदिक कर्मे यथा-

भूमि सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, शेतकरी विधि सिद्धीस नेतात, ते जर आपआपल्या लोक ज्याप्रमाणें उत्तम पावसाची वाट पहात असतात, त्याप्रमाणें ज्यांच्या स्त्रिया भत्यांच्या उच्छिष्टाची व घरांतील उर्वरित अन्नाची वाट पहात असतात अशा ब्राह्मणांना तूं भोजनास घाल. राजा, जे ब्राह्मण नेहमीं सदाचरण करण्यांत निमग्न असतात आणि कुशवृत्तीनें ह्मणजे ऐषआराम व ख्यालीखुशाली ह्यांजकडे चित्त न देतां सद्वर्तन राखून पोटा-अर्धपोट जें कांहीं अन्न मिळेल त्यावर आपला चरितार्थ चालवून अक्षीण होतात आणि तशांतही याचकांचे मनो-रथ पूर्ण करण्याविषयीं प्रयत्न करितात, त्यांना दिलेलें अन्न अत्यंत श्रेयस्कर होतें. धर्मा, सदाचरण हेंच ज्यांचें अन्न, सदाचरण हेंच ज्यांचें गृह-कलत्र, सदाचरण हेंच ज्यांचें बल, सद्वर्तन हाच ज्यांचा परलोक मिळविण्यासाठीं मुख्य आधार आणि जरूर असली तर मात्र जे द्रव्यार्जन करितात, त्यांना अन्न अर्पण करणें हें अतिशय पुण्यदायक आहे. राजा युधिष्ठिरा, चोरांपासून किंवा शत्रूंपासून भयभीत झालेले लोक स्वसंरक्षणार्थ आले असतां त्यांस अन्न वगैरे दिल्यानें महापुण्य लागतें. जो ब्राह्मण मनापासून धर्माचरण करितो, ढोंग वगैरे अगदीं माजवीत नाही; परंतु दासिद्यामुळे—त्याजवळ जें कांहीं अन्न असेल तें त्याच्या हातांत असतां त्याचीं मुलें त्याच्या-पाशीं 'मला दे, मला दे' ह्मणून कलकलाट कांहीं प्रसंग नसतां जे पुरुष असत्य भाषण करीत असतात, अशा अति दरिद्री ब्राह्मणाला अन्नानें संतर्पणें हें अत्यन्त श्रेयस्कर समजावें. देशावर महान् आपत्ति आली असतां तीमध्ये ज्या ब्राह्मणाचें सर्व धन व बायको हीं ब्राह्मणांना दैविक किंवा पैतृक कर्मांत क्षण नष्ट होऊन जो दीन होत्साता परित्राणार्थ प्राप्त देऊन त्यांस समंत्रक अन्नदान वगैरे करितील होतो, त्याला दान देणें हें अतिशय पुण्यतर त्यांसही गाईची खोटी शपथ घेतल्याचें कारक आहे. जे ब्राह्मण व्रतवैकल्यें करितात, पाप लागतें. जे इन्द्रियांना आकळतात व वैदिक कर्मे यथा-

व्रतवैकल्यांकरितां किंवा वैदिक कर्मांकरितां धनादिकांची इच्छा करितील, तर त्यांस धनादिक देणें हें अतिशय श्रेयस्कर आहे. जे ब्राह्मण पाखण्डापासून अति दूर राहतात, ज्यांचे देह निर्वाहाचें साधन नसल्यामुळे जर्जर झालेले असतात, आणि ज्यांच्याजवळ धनादिक बहुधा नसतेंच, अशा दरिद्रांना दान देणें महाफलदायक आहे. ज्या ब्राह्मणांचें सर्वस्व सत्ताधीशांनीं लेशही नसतो; आणि जे जाड्याभरड्या व पोटापुरत्या अन्नाची मात्र इच्छा धरितात, त्यांना दान दिल्यानें तें अतिशय पुण्यकारक होय; आणि ज्यांचें सर्व लक्ष तपोनुष्ठान करण्यांत निमग्न असतें व जे नित्य तपश्चर्या करीत असतात, अशा ब्राह्मणांचा चरितार्थ चालावा ह्मणून जे त्यांजकरितां अल्पस्वल्प देणगीची इच्छा करून भिक्षा मागतात, त्यांस दान दिल्यानें अत्यन्त सुकृत पदवीं पडतें.

हे भरतकुलश्रेष्ठा युधिष्ठिरा, कशा प्रकारच्या दानानें महापुण्य लागतें तें तुला सांगितलें. आतां कशा प्रकारच्या वर्तनानें नरक मिळतो व कशा प्रकारच्या वर्तनानें स्वर्ग हस्तगत होतो तें तुला सांगतां, ऐक. युधिष्ठिरा, गुरूचा अर्थ संभाळण्याकरितां किंवा प्राणसंकट प्राप्त झालें असतां असत्य भाषण करणें हें क्षम्य होईल; परंतु तसा

करितात, ते नरकांत पडतात. दुसऱ्याची स्त्री च्या श्रमांचा मोबदला त्यांस देत नाहीत व उलट हरण करणारे, दुसऱ्याच्या स्त्रीवर बलात्कार नानाप्रकारचीं कुभांडें रचून त्यांस चाकरीवरून करणारे, व दुसऱ्याची स्त्री उपटून आणण्यास काढून टाकितात, ते नरकांत जातात. जे मंदत करणारे हे सर्व नरकाचे अधिकारी स्त्रियांना, अमीला, सेवकांना व अतिथींना बगळून होत. जे दुसऱ्यांचें सर्वस्व हरण करितात, दुसऱ्यांच्या सर्वस्वाचा नाश करितात व दुसऱ्यांचे आपणच आपलें पोट भरतात आणि जे देव व पिंजर हांस उद्देशून जीं कर्मे केलीं पाहिजेत दोष बाहेर काढितात, ते नरकांत पडतात. जे त्यांचा उच्छेद करितात, ते नरकांत पडतात. जे पुरुष पाणपोया, सभागृहे, पूल, रस्ते, घरे वेदांचा विक्रय करितात, वेदांना नावें ठेवितात वगैरे मोडून टाकितात, तेही नरकास जातात. आणि जे वेद लिहून घेतात, ते नरकांत पड- जे पुरुष अनाथ, तरुण, बाल, वृद्ध व भीत तात. जे चारही वर्णाश्रमधर्मापासून दूर अस- अशा दीन स्त्रियेला ठकवितात ते नरकांत पड- तात, वेदादिकांना मुळींच जुमानीत नाहीत व तात. जे पुरुष वृत्तिच्छेद व गृहच्छेद करितात, भलतेच धंदे करून चरितार्थ चालवितात, ते स्त्रीपुरुषांमध्ये फूट पाडून वैर माजवितात, नरकास जातात. जे केशांची विक्री करितात, मित्रांमध्ये कलह लावितात, आणि दुसऱ्याच्या जे विपारी द्रव्यांचीं दुकानें घालितात, व जे दूध आशेचा तंतु छाटून टाकितात, ते नरकास विकितात, ते नरकांत पडतात. ब्राह्मण, गार्ह व जातात. जे पुरुष राजाकडे जाऊन चहाडी कन्या ह्यांच्या कार्यात जे विघ्न आणितात ते करितात, श्रेष्ठ जनांचा अपमान करितात, स्व- नरकास जातात. जे शस्त्रांची विक्री करि- कर्मानुरूप वर्तन न करितां भलत्याच वृत्तीं तात आणि जे धनुष्यं, बाण वगैरे शस्त्रं घड- चरितार्थ चालवितात आणि मित्रांनीं उपकार वितात, ते नरकाचे अधिकारी होतात. मार्गांत केले असतां त्यांपाशीं कृतघ्नपणा करितात, ते दगड किंवा कांट पसरून अथवा खड्डे पाडून खचीत नरकांत पडतात. जे पुरुष वैदिक धर्मावर जे मार्ग बंद पाडितात, ते नरकांत पडतात. श्रद्धा ठेवीत नाहीत, थोर लोकांची निंदा करि- जे उपाध्यायांचा, सेवकांचा किंवा हित- तात, केलेले करार मोडतात व सन्मार्ग सोडून चिंतक अनुयायांचा विनाकारण त्याग अमार्ग धरितात, ते नरकास जातात. जे भल- करितात, ते नरकास जातात. पशूवर ताच व्यवहार करितात, अचाट व्याज घेतात व अति भार लादून किंवा त्यांना बडवून मनस्वी नफा आकारितात, ते खचीत नरकांत त्यांच्या शक्तीचा जे नाश करितात, जे पशूंना स्थान मिळवितात. जे पुरुष जुगार खेळण्यांत वेसणा घालितात व जे नेहमीं त्यांस कामांत गर्क असतात, ज्यांस बरे व वाईट यांची जखडून टाकितात, ते नरकास जातात. जे मुळींच परीक्षा नसते आणि जे प्रजांचें रक्षण न करितां त्यांपासून षड्भाग प्राण्यांची हिंसा करण्यास प्रवृत्त असतात, ते (कर) बळजबरीनें काढितात व ज्यांस सामर्थ्य नरकांत पडतात. आशेनें प्राप्त झालेल्या सेव- असूनही देण्याची वासना होत नाहीं ते नर- कांची किंवा याचकांची जे निराशा करितात, कांत पडतात. क्षमाशील, मनोनिग्रही, शाहाणे तुला मी अमुक एक देईन असें वचन देऊन जे व बहुत काळपर्यंत बरोबर राहिलेले अशा जनां- ते वचन पाळीत नाहीत, ठरविलेलें वेतन बंद पासून आपला कार्यभाग सिद्धीस गेल्यावर जे करण्यास जे पुढें सरसावतात आणि जे दुसऱ्या- पुरुष त्यांचा त्याग करितात, ते नरकास जातात;

आणि जे मुलें, म्हातारीं माणसें व चाकर- बलवान् व जवान असतांही इंद्रियांना अगदीं नोकर ह्यांस कांहींएक न देतां आपणच आधीं स्वैर चालूं देत नाहीत व विवेकानें वागतात, ते हात मारून घेतात, ते नरकांत पडतात. स्वर्गाला जातात. जे पुरुष अपराध्यांवर दया

राजा युधिष्ठिरा, हे जे हा वेळपर्यंत सांगितले ते सर्व नरकाचे अधिकारी होत. आतां वत्सल असतें आणि जे दुसऱ्यांच्या उपयोगीं स्वर्गाचे अधिकारी कोण, तें तुला सांगतों. देव- पडून त्यांस सुख देतात, ते स्वर्गाला जातात. तांना उद्देशून कोणतेंही कृत्य करणें झाल्यास जे पुरुष हजारों लोकांना आश्रय देतात, जे पुरुष त्यांत ब्राह्मणांचा अनादर करीत हजारों लोकांना सुखसाधनें अर्पितात व ह- नाहीत त्यांस पशु, पुत्र व इतर सर्व गोष्टी जारों लोकांना जगवितात, ते स्वर्गाला जातात. अनुकूल होऊन अंतीं स्वर्ग मिळतो. जे लोक जे पुरुष सुवर्ण, गाई, यानें व वाहनें दुस- दान, तपश्चर्या व सत्य ह्यांच्या योगें धर्माचरण न्याला अर्पण करितात, ते स्वर्गास जातात. जे करितात, ते स्वर्गास जातात. जे पुरुष गुरु- पुरुष कन्या, वैवाहिक अलंकार, दास, दासी व शुश्रूषा व तपश्चर्या ह्यांच्या योगें दिव्य ज्ञान वस्त्रें वगैरे देतात, ते स्वर्गाला जातात. जे पुरुष संपादितात व प्रतिग्रह घेण्याची लालसा अजी- विहारस्थानें, बागा, कूप, आरामस्थलें, सभा- बात सोडून देतात ते स्वर्गास जातात. जे गृहें, पाणपोया व धान्य पिकविण्याचीं क्षेत्रें पुरुष दुसऱ्यांचे भय, पाप, संकट, दारिद्र्य, तयार करितात, ते स्वर्गाला जातात. जे दुखणेंब्राह्मणें वगैरे नाहीसें करितात, ते पुरुष पुरुष घरे, शेते व गांवें हीं कोणीं मागि- स्वर्गाचे अधिकारी होतात. जे पुरुष क्षमा- तलीं असतां तीं त्यास देतात ते स्वर्गाला शील असतात, सदसद्विवेक धरितात, धर्मकृत्यें जातात. जे पुरुष रस, बीज व धान्य हीं स्वतः करण्यास उद्युक्त असतात व मंगलकारक उत्पन्न करून दुसऱ्याला अर्पण करितात ते असें वर्तन ठेवितात ते स्वर्गाला जातात. जे स्वर्गाला जातात. आणि जे पुरुष कोणत्याही पुरुष दारू व मांस ह्यांपासून अलिप्त असतात, उच्च-नीच कुलांत जन्म प्राप्त झाला असला परस्त्रियेच्या वाटेस जात नाहीत आणि मादक तरी आनंदानें संसार करून बहुत पुत्रांनीं युक्त पदार्थांपासून निवृत्त असतात, ते स्वर्गास होत्सते दीर्घकाळ जगतात आणि कधींही न जातात. जे पुरुष कुलांचें, आश्रमांचें, देशांचें रागावतां दयाळूपणाचें वर्तन ठेवितात ते स्वर्गा- व नगरांचें पालन करितात, ते स्वर्गाचे अधिकारी स जातात. राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें पूर्वींच्या होतात. जे पुरुष वस्त्रें व अलंकार आणि खाद्य ऋषींनीं दैविक व पैतृक कर्माविषयीं परलोक- व पेय वस्तु अर्पण करितात व दुसऱ्यांचीं लक्ष्मं सिद्धीकरितां जे कांहीं नियम घालून दिले करून देतात, ते स्वर्गाला जातात. जे पुरुष आहेत ते व शिवाय दानधर्म करण्यासंबंधीही हे नियम मी तुला सांगितले आहेत, ते ध्यानांत धर.

अध्याय चोविसावा.

—:—

ब्रह्महत्यादोषविवरण.

युधिष्ठिर ह्याणाला:—अहो भीष्मा, कोणत्याही

प्रकारची हिंसा न करितां ब्रह्महत्येचे पातक
लागते स्मरण स्मरणतात, ते कसे, हे मला यथा-
योग्य प्रकारें विशद करून सांगा.

भीष्म ह्मणाले:—राजेन्द्रा युधिष्ठिरा, मी गांव व शहर ह्यांना मूर्खपणाने आग लावतो व्यासांची प्रार्थना करून त्यांना हाच प्रश्न त्यालाही ब्रह्महत्येचे पातक लागतें.

विचारिला असतां त्यांनीं मला जें सांगितलें तेंच मी आतां तुला सांगतों; तर तूं एकाच चिचानें श्रवण कर. राजा, मीं तेव्हां व्यासांना झटलें कीं, 'मुने, आपण वसिष्ठापासून चौथे आहां.

प्रत्यक्ष हिंसा केली नसतानाही ब्रह्महत्येचें पातक घडतें ह्मणून ह्मणतात ते कसें घडतें, ह्याचें तत्त्व मला सांगा.' धर्मा, ह्याप्रमाणें मीं विचारिलें असतां, धर्मांमध्ये अत्यंत निपुण असलेल्या त्या पराशरपुत्र व्यासांनीं संशयरहित असे जे श्रेष्ठ नियम मला निवेदन केले, ते असेः— जो मनुष्य आपण होऊन गरीब ब्राह्मणाला भिक्षे-

करितां आपल्या घरीं बोलावून आणितो आणि मागून त्याला ' नाही ' म्हणून म्हणतो, त्याला ब्रह्महत्येचें पातक लागतें. जो दुष्ट मनुष्य हा लोकांत विरक्तवृत्तीनें वागणाऱ्या वेदवेदांगपारंग अशा ब्राह्मणाच्या वृत्तीचा छेद करितो, त्याला ब्रह्महत्येचें पातक लागतें. राजा, तान्हेलेल्या गाई पाणी पीत असतां त्यांना जो विघ्न करितो त्याला ब्रह्महत्येचें पातक लागतें. जो मनुष्य ऋषींनीं प्रवृत्त केलेल्या वेदमंत्रांना किंवा मुनींनीं उत्तम प्रकारें करून रचिलेल्या शास्त्रांना—त्यांतील अर्थ समजून न घेतां विनाकारण नांवें ठेवितो, त्यास ब्रह्महत्येचें पातक लागलें. जो मनुष्य आपल्या सुंदर व उत्तर गुणांनीं मंडित अशा कन्येला अनुरूप पत्ता देणें पाहून त्यास ती देत नाही, त्यास ब्रह्म-

मनुष्य अंधळ्या, पांगळ्या किंवा वेड्या मनुष्याचे सर्वस्व हरण करितो त्याला ब्रह्महत्याचे पाप लागते; आणि जो मनुष्य आश्रम, वन,

अध्याय पंचविंशतिः.

—O—

तीर्थमाहात्म्यवर्णन.

युधिष्ठिराने विचारलें:—महाप्राज्ञ भीष्मा, तीर्थांचें दर्शन घेणें, तेथें स्नान करणें, व त्यांचें माहात्म्य ऐकणें हें फार श्रेयस्कर आहे; ह्यासाठीं तें सर्व सविस्तर ऐकावें अशी मला इच्छा झाली आहे. तेव्हां पृथ्वीवर जीं पुण्यतीर्थें असतील त्यांचें वर्णन मला सांगा. प्रभो, मी अगदीं एकाग्र चित्तानें ऐकतो.

भीष्म सांगतातः—हे महाद्युतिमंता, अंगिरसांनं मला जी तीर्थाची माहिती सांगितली ती तू आतां श्रवण कर. बाळा, तूझें कल्याण असो. हे तीर्थवर्णन ऐकल्यानें तुला उत्तम पुण्य लागेल. राजा धर्मा, गौतम मुनि हा कडकडीत तपश्चर्या करणारा होता. तो पूर्वीं एके प्रसंगीं, विचारशाली महामुनि अंगिरस हा तपोवनांत तपश्चर्या करीत होता तिकडे गेला आणि त्याला ह्मणाला, 'भगवंता अंगिरसा, तीर्थयात्रेपासून पुण्यसंग्रह होतो ह्मणून जें ह्मणतात, त्याबद्दल मला मांडी शंका आहे. ह्यासाठीं, हे महामुने, माझ्या शकेचें निवारण करून तत्संबंधानें मला साविस्तर कथन कर. त्याप्रमाणेंच, हे महाप्राज्ञा, ह्या भूतलावर जीं तीर्थे आहेत त्यांत स्नान केल्यानें मरणोत्तर फाय फल मिळतें तेंही मला सांग. '

हृत्पथें पातक लागतें. जो मूर्ख मनुष्य नेहमी अंगिरस मुनि वृषाणाला:—गौतमा, ज्यांच्या-
दुष्कर्म्यात रममाण असतो आणि निष्कारण मध्ये लाया उसळत आहेत अशा चंद्रभागा व
ब्राह्मणांना मर्मभेदक शब्दांनी टेंचून दुःख वितस्ता ह्या नद्यांचें सात दिवस सतत स्नान
देतो, त्याला ब्रह्महृत्पथें पातक लागतें. जो करून जो निराहार (उपोषण) करील, त्याचें सर्व

पातक धुतलें जाऊन मुनीप्रमाणें त्यास सद्गति प्राप्त होईल. गौतमा, काश्मीर प्रांत व त्याच्या भोंवतालचा प्रदेश ह्यांतून ज्या नद्या महानद जो सिंधु त्याला जाऊन मिळतात, त्या नद्यांचें स्नान केल्यानें मनुष्याचें शील शुद्ध होईल व तो मरणोत्तर स्वर्गास जाईल. जो मनुष्य पुष्कर, प्रभास, नैमिष, सागर, देविका, इंद्रमार्ग व स्वर्णबिंदु ह्यांत स्नान करील, तो स्वर्गास जाईल आणि तेथें विमानांत आरूढ झाल्यावर त्याच्या सेवेस अप्सरा प्राप्त होतील व तो मग अत्यंत आनंद पावेल. जो मनुष्य हिरण्य-बिंदु नामक तीर्थाला भक्तिपुस्तसर नमस्कार करून त्यांत व त्याप्रमाणेंच कुशेशय व देवन्त ह्या तीर्थांही स्नान करील त्याचें सर्व पाप नष्ट होईल. जो मनुष्य त्रिरात्र उपाशी राहून गंध-मादन पर्वतासमीप इंद्रतोयेचीं व कुरंग देशा-मध्यें कर्तोयेचीं मोठ्या भक्तीनें स्नानें करील, त्याचीं सर्व पातकें दग्ध होऊन त्याला अश्व-मेधाचें पुण्य लागेल. जो मनुष्य गंगाद्वारी, कुशा-वर्ती, त्रिवर्ती, नीलपर्वती व कनखली स्नान करील त्याचीं सर्व पातकें धुतलीं जाऊन तो स्वर्गास जाईल. जो मनुष्य ब्रह्मचर्य धारण करून क्रोधादिक मनोवृत्तींना जिंकिल आणि आपली वचनें खरीं करून कोणाची हिंसा ह्मणून करणार नाही, व अपाह्नद नामक तीर्थाचें स्नान करील तो अश्वमेधाचें फल जोडील. शंकराला अतिशय प्रियकर अशा त्रिस्थान नामक क्षेत्री—जेथें भागीरथी ही उत्तराभिमुख झाली आहे तेथें जो मनुष्य एक महिनाभर उपास करून स्नान करितो त्याला देवतांचें दर्शन घडतें. जो मनुष्य सप्तगंगा, त्रिगंगा व इंद्रमार्ग ह्या क्षेत्री पितरांचें तर्पण करितो, तो मनुष्य पुनर्जन्मास आला तर त्याला अमृताची प्राप्ति होते. जो शुचिर्भूत अभिहोत्री महाश्रमतीर्थां स्नान करून

एक महिनाभर उपोषण करील त्याला एक महि-
न्यांत सिद्धि प्राप्त होईल. जो मनुष्य भृगुतुंगांतील
महान् ह्रदामध्ये निष्कामबुद्धीनें स्नानें करील
आणि त्रिरात्र उपोषित राहील तो ब्रह्महत्येच्या
पातकापासून मुक्त होईल. जो मनुष्य कन्याकूप
तीर्थां स्नान करून बलाका ह्या क्षेत्री पितृ-
तर्पण करील, त्याला दिव्य यश मिळेल आणि
तो देवांमध्येही कीर्तिमान् होईल. जो मनुष्य
देविका, सुंदरिकाह्रद व अश्विनी ह्या तीर्थां
स्नान करील त्याला पुढील जन्मीं उत्तम सौंदर्य
व दिव्य तेज मिळेल. जो मनुष्य महामांगा
व कृत्तिकांगार ह्या क्षेत्रीं एक पंधरवडाभर स्नानें
करून उपोषित राहील, तो सर्व पातकांपासून
मुक्त होत्साता स्वर्गाला जाईल. जो मनुष्य
किंकिणिकाश्रमी व वैमानिकीं स्नान करील, तो
स्वेच्छेनुसार अप्सरांच्या दिव्य मंदिरीं राहूं शकेल
व सर्वांकडून त्यास मोठा मान मिळेल. कालिका-
श्रमास येऊन विपाशेमध्ये जो स्नान करील व
ब्रह्मचर्य पाळून क्रोधादिक मनोविकारांना
जिंकिल तो तीन दिवसांत संसारबंधांतून मुक्त
होईल. कृत्तिकांच्या आश्रमी स्नान करून जो
मनुष्य पितरांचें तर्पण करील आणि भगवान्
शंकराला संतुष्ट करील, तो पापरहित
होत्साता स्वर्गास जाईल. जो मनुष्य महापुरीं
स्नान करून त्रिरात्र उपोषित राहील, त्याचीं
सर्व पातकें दूर होऊन तो स्थावरजंगम पदार्थ
व द्विपद प्राणी ह्यांच्या भीतीपासून मुक्त होईल.
जो मनुष्य निर्मळ मनानें देवदारु वनांत स्नानें
करून सात दिवसपर्यंत तेथें पितरांना अर्घ्य
देईल, त्याचीं सर्व पापें धुतलीं जाऊन तो देव-
लोकीं जाईल. जो मनुष्य शरस्तंब, कुशस्तंब व
द्रोणशर्मपद ह्या तीर्थां पाणी जोरानें खालीं पडत
आहे त्यांत स्नान करील त्याची सेवा अप्सरा
करतील. जो मनुष्य चित्रकूट, जनस्थान व
मंदाकिनीजल ह्या तीर्थां स्नानें करून निराहार

राहील त्यास राजलक्ष्मी प्राप्त होईल. जो मनुष्य स्नान करील, तो ब्रह्महत्येच्या पातका-
 श्यामेच्या आश्रमास जाऊन एक पंधरवडाभर पासून मुक्त होईल. (अश्वपृथीं एका
 स्नानें व उपोषणें करील, त्याला गंधर्वांचे ब्रह्महत्येचें पातक जातें, निरविंदपर्वतीं दोन
 भोग प्राप्त होतील. जो मनुष्य कौशिकीस जाऊन ब्रह्महत्यांचें पातक जातें व कौचपदीस तीन
 निष्कामबुद्धीनें फक्त वायुभक्षण करित राहील ब्रह्महत्यांचें पातक जातें.) कलविक तीर्थी
 त्यास एकवीस दिवसांत स्वर्ग हस्तगत होईल. स्नान केल्यानें पुढळ उल प्राप्त होतें आणि
 जो मनुष्य मतंगवापीत स्नान करील त्यास अग्निपुरीं स्नान केल्यानें अग्निकन्येच्या नगरीं
 एका रात्रींत सिद्धि मिळेल. जो मनुष्य इंद्रि- राहतां येतें. जो मनुष्य करवीरपुरीं स्नान
 यांचा निग्रह करून अनालंब, सनातन अंधक, करितो, विशाला नामक तीर्थी पितरांना तर्पितो
 नैमिष व स्वर्ग ह्या तीर्थी स्नानें करील, आणि व देवहृदावर स्नान करिता, त्याला ब्रह्मस्वरूप
 महिनाभर पितरांना तर्पील, त्याला पुरुषमेधाचें प्राप्त होऊन दिव्य कांति येत. जो इंद्रियनिग्रही
 फल मिळेल. जो मनुष्य गंगाहृद व उत्पलावन व अहिंसक मनुष्य पुनर्वातनंदा व महानंदा
 येथें स्नानें करून महिनाभर पितरांचें तर्पण ह्या तीर्थांचें स्नान करितो. त्याची नंदनवनांत
 करील, त्याला अश्वमेधाचें पुण्य लागेल. जो अप्सरांकडून सेवा घडते. जो मनुष्य भक्ति-
 मनुष्य गंगा, यमुना व कालंजरगिरि ह्या तीर्थी पुरस्सर कार्तिकी पौर्णिमेस उर्वशी तीर्थावर
 स्नानें करून महिनाभर पितरांचें तर्पण करील, जाऊन लौहित्यामध्ये यथाविधि स्नान करितो,
 त्यास दहा अश्वमेधांचें पुण्य लागेल, आणि त्याला पुंडरीक नामक यागाचें फळ मिळतें.
 जो मनुष्य षष्टिहृदाचें स्नान करील जो मनुष्य रामहृदामध्ये स्नान करून विपाशे-
 त्याला अन्नदानापेक्षांही अधिक पुण्य लागेल. मध्ये पितरांचें तर्पण करितो आणि बारा
 माघमासीं तीस कोटी आणि दहा हजार दिवसपर्यंत उपोषित राहतो, त्याचीं सर्व पातकें
 तीर्थे प्रयागास जमत असतात. ह्यासाठीं माघ नाश पावतात. जो मनुष्य महाहृदामध्ये स्नानें
 महिन्यांत कडकडीत व्रताचरण करणारा जो करून एक महिनापर्यंत निर्मल चित्तानें उपोषण
 मनुष्य भक्तिपुरस्सर प्रयागतीर्थी स्नान करील करितो त्याला जमदग्नीप्रमाणें गति मिळते. जो
 त्याचीं सर्व पातकें नष्ट होऊन तो स्वर्गास मनुष्य विंध्य क्षेत्रीं विनयपूर्वक तपश्चर्या करून
 जाईल. जो मनुष्य मरुद्वण, पित्राश्रम व वैवस्वत क्लेश पावतो, कोणाला पीडा करित नाही व
 ह्या तीर्थी स्नान करून शुद्ध होईल, त्याला दिलेलें वचन मोडीत नाही, तो मनुष्य एका
 तीर्थाप्रमाणें दुसऱ्याला पावन करण्याचें सामर्थ्य महिन्यांत सिद्धि पावतो. जो मनुष्य नर्मदेचें
 होईल. जो मनुष्य ब्रह्मसरावर जाईल व एक व शूर्पारक तीर्थीचें स्नान करितो आणि एक
 भर उपोषित राहून भागीरथीचें स्नान पंधरवडाभर निराहार उपास करितो, तो पुढील
 करून पितरांचें तर्पण करील, त्यास सोमलोक जन्मीं राजपुत्र होतो. जो मनुष्य जंबूवर्ग क्षेत्रीं
 मिळेल. जो मनुष्य उत्पातकांत स्नान करील भक्तिपुरस्सर व निर्मळ चित्तानें तीन महिने-
 व अष्टावक्रांत पितरांना तर्पील आणि बारा पर्यंत वास्तव्य करील, तो पुढें एका अहोरात्रांत
 विषसपर्यंत उपोषित राहील, त्याला नरमेधाचें सिद्धि प्राप्त करून घेईल. जो मनुष्य कोकामुख
 फल प्राप्त होईल. जो मनुष्य गयाक्षेत्रीं अश्व- तीर्थी स्नान करून नंतर अंजलिकाश्रमास
 पृष्ठ, निरविंद पर्वत व कौचपदी ह्या तीर्थी जाईल आणि तेथें भाजीपाला खाऊन व फाटकीं

वस्त्रे परिधान करून योगक्षेम चालवील, त्याला दहा कुमारी वरतील. जो मनुष्य कन्याहदी वास्तव्य करील, तो कधीही यमलोकीं न जातां देवलोकास जाईल. जो मनुष्य एकाच चित्ताने अमावास्येच्या दिवशीं प्रभासक्षेत्रीं एक रात्र वास्तव्य करील, त्याला सिद्धि मिळून तो अमर होईल. जो मनुष्य आर्षिषेणाच्या व पिंभेच्या आश्रमासमीप उज्जानक तीर्थी स्नान करितो, त्याचीं सर्व पातकें नष्ट होतात. जो मनुष्य कन्या नामक तीर्थी स्नान करून अघ-मर्षणाचा जप करितो व तेथें त्रिरात्र उपाशी राहतो, त्याला अश्वमेधाचें पुण्य लागतें. जो मनुष्य पिंडारक तीर्थावर स्नान करून एक रात्र उपोषित राहतो, तो दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकाळीं सर्व पातकांपासून विमुक्त होताता अग्निष्टोम यज्ञाचें पुण्य जोडितो. जो मनुष्य ह्मणून त्या दुर्घट व दुर्गम्य तीर्थी मनानेच धर्मारण्यानें शोभितें दिसणाऱ्या ब्रह्मसराप्रत जाऊन तेथें स्नान करितो, तो सर्व पापांपासून मुक्त होऊन पुंडरीक यागाचें पुण्य मिळवितो. जो मनुष्य मैनाक पर्वतावर स्नान व संध्यावंदन करून एक महिनाभर तेथें राहून कामादिक वासनांना जिंकितो, त्याला सर्व यज्ञाचें पुण्य लागतें. जो मनुष्य कालोदक, नंदिकुंड व उत्तरमानस ह्या क्षेत्रीं जाण्यास निघतो, तो त्यांच्यापासून शंभर योजनांवर असतांनाच भ्रूणहत्येच्या पातकापासून मुक्त होतो. आणि जो मनुष्य नंदीश्वराची मूर्ति अवलोकन करितो त्याचें पाप तात्काळ दग्ध होतें व जो मनुष्य रसानें गौतम मुनीला दिलें आणि अंगिरसाला स्वर्गमार्ग तीर्थी स्नान करितो, तो मनुष्य ब्रह्म-लोकास जातो. महाप्रख्यात हिमालय पर्वत हा महान् ऋषि हे नेहमीं ह्या तीर्थरहस्याचा अंत-शंकराचा सासरा असून अतिशय पुण्यकारक यांमीं विचार करित असतात. ह्याच्यासारखें आहे. तो सर्व रत्नांचा निधि असून सिद्ध व दुसरें कोणतेंही पुण्यदायक नाही. सर्व पावना-चारण हे त्याचा आश्रय करितात. जो द्विज मध्यें हें पावन आहे. जो मनुष्य ह्या तीर्थरह-आत्मश्राद्धादिक कर्मे करून व कांहींएक स्याचा नित्य नेमानें प्रातःकाळीं जप करील, तो खावयाचें नाही असें व्रत आचरून, प्राण हे निर्मल होऊन स्वर्गास जाईल. अंगिरस

क्षणिक आहेत, ह्यास्तव शरीर धारण करण्यांत अर्थ तो कोणता हें वेदान्ततत्त्व ध्यानांत आणून बुद्ध्या तेथें देवतांची पूजा-अर्चा व मुनींचें अभिवंदन करित राहून शेवटीं देहत्याग करितो, तो कृतकृत्य होताता स्वर्गास जाऊन सनातन ब्रह्मलोकीं स्थान मिळवितो. जो मनुष्य काम, क्रोध व लोभ ह्यांना जिंकून तीर्थावर वसती करितो तो त्या तीर्थाच्या सान्निध्यानेंच सर्व कांहीं सुलभ करून घेतो. ह्या भूतलावरील सर्वच तीर्थ जेथें आपल्याला जातां येईल अशीं नाहीत. कांहीं तीर्थांस आपल्यास जातांच येणार नाही व कांहीं तीर्थ जाण्याला मोठीं अवघड व त्रासदायक अशीं आहेत; ह्यासाठीं, सर्व तीर्थांचें दर्शन घ्यावयाची आपली इच्छा परिपूर्ण व्हावी ह्मणून त्या दुर्घट व दुर्गम्य तीर्थी मनानेच प्रयाण करावें. तीर्थावर स्नान करून तेथें पितृ-तर्पण व देवपूजन वगैरे करणें हें अतिशय पुण्य कारक आहे; ह्यापासून यज्ञयाग केल्याचें सुकृत पदवीं पडतें; हें स्वर्ग जोडून देतें; ह्यासारखें श्रेष्ठ असें दुसरें कांहींच नाही; वेदांचें हें रहस्यच आहे; व देवांनाही ह्यापासून पुण्य लागतें. हें तीर्थरहस्य ब्राह्मणांना, सत्पुरुषांना, आत्महित साधणारांना, सुहृदांना व नित्य आपल्या सन्निध राहणाऱ्या शिष्याला का-नांत सांगावें.

सांगितलेलें हें तीर्थरहस्य जो मनुष्य ऐकेल, तो मनोहर गोष्टी बोलत आहेत असें जेव्हां उसम कुळांत जन्मास येऊन त्यास पूर्व जन्मांचें भीष्मानें अवलोकन केलें, तेव्हां त्या परम स्मरण राहिल !

अध्याय सव्विसावा.

—:—

गंगेचें माहात्म्य.

वैशंपायन सांगतात:—नंतर, राजा, बुद्धीनें अंतर्धान पावले ! राजा, ते महाभाग ऋषिगुप्त बृहस्पतीसारखा, क्षमेनें ब्रह्मदेवासारखा, पराक्र- शाले तेव्हां पांडवांनीं त्यांची स्तुति केली आणि मानें इंद्रासारखा व तेजानें सूर्यासारखा असा सर्वांनीं त्यांस पुनः पुनः नमस्कार केले; व नंतर तो महाशूर गंगेय अर्जुनाच्या हस्ते रणांगणांत सर्वजण प्रसन्न मनानें गंगापुत्र भीष्म ह्याज- शरपंजरी पडला होता त्याला आते व इतर पार्शी येऊन, ज्याप्रमाणें मंत्रवक्ते ब्राह्मण उदया- मंडळी ह्यांसहवर्तमान युधिष्ठिरानें प्रश्न केला. चलावर आरूढ होत असलेल्या दिवाकराला राजा, त्या भरतकुलश्रेष्ठ भीष्माचें वर्णन काय नमस्कार करितात तसा त्यांनीं भीष्माला नम- करावें ? तो योद्धा वीरशत्रुघ्नवर निद्रित असून स्कार केला. त्या समयी पांडवांना असें दिसून सम्यक्कालाची वाट पाहत आहे असें ध्यानीं आलें कीं, त्या ऋषींच्या तपःप्रभावानें सर्व आणून त्या भाग्यशाली वीराची भेट घेण्याकरितां दिशा प्रकाशित झाल्या आहेत. ते पाहून त्यांना मोठमोठे ऋषि त्या स्थळीं प्राप्त झाले. अत्रि, अतिशय विस्मय वाटला आणि ते त्या ऋषींचें वसिष्ठ, भृगु, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, अंगिरा, गौ- महाभाग्य मनांत आणून व त्याचें मनन करून तम, अगस्त्य, उत्कृष्ट मनोनिग्रही सुमति, विश्वा- तत्संबंधानें त्यांनीं भीष्माला पुष्कळ गोष्टी विचा- मित्र, स्थूलशिरा, सर्वर्ष, प्रमति, दम, बृहस्पति, रिल्या व त्यानें त्या सर्व त्यांना सांगितल्या. उशाना, व्यास, च्यवन, काश्यप, ध्रुव, दुर्वासा, वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, जमदग्नि, मार्कंडेय, गालव, भरद्वाज, रैभ्य, नंतर त्या कथा समाप्त झाल्यावर पांडुपुत्र यवक्रीत, त्रित, स्थूलाक्ष, शबलाक्ष, कण्व, मेधा- धर्म ह्यानें भीष्माच्या पायांवर मस्तक ठेविलें तिथि, कृश, नारद, पर्वत, सुधन्वा, एकत, आणि त्यास एक परम धार्मिक प्रश्न विचारिला. द्वित, नितंबू, भुवन, धौम्य, शतानंद, अकृतव्रण, युधिष्ठिर ह्याणाला:—पितामह, कोणते परशुराम, कव आदिकरून महान् महान् भूप्रदेश, कोणते देश, कोणते मठ, कोणते पर्वत महात्मे महर्षि भीष्माची भेट घेण्यासाठीं त्या व कोणत्या नद्या अत्यंत पवित्र होत तें ठिकाणीं आले. राजा, युधिष्ठिरानें आपल्या मला सांगा.

आल्यांसमवेत प्रथम त्या महात्म्यांची यथानुक्रम भीष्म ह्याणाले:—युधिष्ठिरा, ह्या विषयाचें- व योग्य रीतीनें पूजा केली आणि मग ते सर्व ही विवेचन करण्यासाठीं एक प्राचीन इति- पूजा ग्रहण करून सुखासनीं स्थित झाल्यावर हास सांगत असतात. तो ह्याणजे शिलोच्छवृत्तीनें भीष्माला उद्देशून आपसांत पुष्कळ गोष्टी बोलूं योगक्षेम चालविणाऱ्या एका ब्राह्मणाचा दुसऱ्या हाणाले. राजा, ते सर्व महात्मे आपल्याविषयीं एका सिद्धपार्शीं झालेला संवाद होय. राजा सोड व सर्व इंद्रियांना आरामदायक अशा धर्मा, कोणी एक सिद्ध, पर्वतांनीं शोभणाऱ्या

ह्या पृथ्वीवर परिभ्रमण करीत असे. एके समयीं सर्व कृत्यें गंगोदकांनं घडतात, ते लोक ह्या तो श्रेष्ठ ब्राह्मण फिरतां फिरतां, शिलोंच्छ वृत्ती- वर गृहस्थाश्रमधर्म चालविणाऱ्या एका ब्राह्मणा- च्या घरी आला. तेव्हां त्या सिद्धाची त्या दुसऱ्या ब्राह्मणानें यथाविधि पूजा केली असतां तो सिद्ध तेथें मोठ्या आनंदानें रात्रभर राहिला व त्यास ती रात्र मोठ्या सुखाची गेली. सकाळीं, त्या शिलोंच्छ वृत्तीनं चरितार्थ चालविणाऱ्या ब्राह्मणानें प्रातःकाळचीं उचित कृत्यें आद्योपलीं आणि नंतर त्या कृतकृत्य असलेल्या सिद्धातिथी- पाशीं येऊन तो त्याच्या सेवेस सादर झाला. पुढें ते महात्मे एके ठिकाणीं सुखासनीं बसले व त्यांनीं वेद व उपनिषदे ह्यांना उद्देशून असलेल्या अनेक सुंदर कथा एकमेकांना सांगि- तल्या. राजा युधिष्ठिरा, त्या कथा समाप्त झाल्यावर त्या बुद्धिमान शिलवृत्ति ब्राह्मणानें सिद्ध ब्राह्मणाला विनविलें आणि आतां तूं मला जो प्रश्न विचारित आहेस तोच प्रश्न त्यानं त्या सिद्धाला विचारिला.

शिलवृत्ति ह्मणालाः—सिद्धर्षे, कोणते भू- प्रदेश, कोणतें देश, कोणतें मठ, कोणतें पर्वत व कोणत्या नद्या अत्यंत पवित्र आहेत तें मला सांग.

सिद्ध ह्मणालाः—ब्रह्मन्, ज्यांच्यामधून सर्व नद्यांमध्ये श्रेष्ठ अशी भागीरथी गंगा जाते तें भूप्रदेश, ते देश, ते मठ व ते पर्वत परमपावन होत. बाबारे, त्या परम पवित्र गंगेचें सेवन केल्यानें प्राण्याला जशी गति मिळते, तशी गति त्याला तपश्चर्येनें, ब्रह्मचर्यानें, यज्ञयागांनीं किंवा सर्वसंगपरित्यागानें देखील मिळणार नाही. ज्या प्राण्यांचीं गात्रें गंगोदकाच्या स्पर्शानें पवित्र झालेलीं असतात, किंवा ज्यांच्या दोधांची जर तुलना केली तर त्यांची बरोबरी अस्थि गंगेमध्ये पतन पावलेल्या असतात, होईल कीं नाही ह्याची शंकाच आहे. एक त्यांस निरंतर स्वर्गांत वसतिस्थान मिळतें आणि ते फिरून स्वर्गातून कधीही च्युत होत नाहीत. विप्रा, ज्या मनुष्यांचीं

भूलोक सोडल्यावर स्वर्गीं निवास करितात. जे पुरुष पूर्ववयांत पापकर्मे करून नंतर गंगेचें सेवन करितात, त्यांनाही उत्तम गति मिळते. गंगेच्या पवित्र उदकांत जे लोक एक निष्ठेनें स्नान करितात, त्यांना जसें पुष्कळ पुण्य लागतें तसें पुण्य शेंकडों यज्ञ करूनही लागत नाहीं. जोंपर्यंत मनुष्याच्या अस्थि गंगाजलांत आहेत, तोंपर्यंत ह्मणजे सहस्रावधि वर्षेपर्यंत त्या मनुष्याचा स्वर्गलोकांत गौरव चालू राहतो. जो मनुष्य गंगाजलांत स्नान करितो तो मनुष्य, सूर्य जसा घोर अंधकाराचा नाश करून उदय पावतो तसा सर्व पातकांचा क्षय करून उत्तम दर्शेस प्राप्त होतो. ब्रह्मन्, चंद्रहीन जशा रात्री किंवा पुष्पहीन जसे वृक्ष, तसेच परमपावन गंगाजलानें हीन असलेले देश व दिशा सम- जाव्या. धर्मज्ञानानें रहित असे वर्णाश्रमधर्म किंवा सोमरसानें रहित असे यज्ञ, त्याप्रमाणेंच गंगाजलानें रहित असें जगत् मानावें. आकाशांत सूर्य नसावा, पृथ्वीवर पर्वत नसावे किंवा अंत- रालांत वायु नसावा ह्मणजे तें आकाश, पृथ्वी किंवा अंतराल ह्यांची जशी स्थिति असते, तशीच स्थिति निःसंशयपणें गंगाहीन देश व दिशा ह्यांची असते. तिन्ही लोकांत जे प्राणी राहतात ते सर्व परममंगलकारक गंगाजलानें तृप्त झाले ह्मणजे अत्यंत सुखी होतात. जो मनुष्य सूर्यकिरणानीं तप्त झालेलें गंगोदक प्राशन करितो, त्याला यावकत्रतापेक्षाही अधिक पुण्य लागतें. देहशुद्धीसाठीं सहस्र चांद्रायणें करणारा आणि देहशुद्धीसाठीं गंगोदक प्राशणारा ह्या दोघांची जर तुलना केली तर त्यांची बरोबरी मनुष्य सहस्र युगेंपर्यंत एका पायावर उभा

राहिला व एक मनुष्य एक महिनाभर गंगेच्या कांठी वास्तव्य करून राहिला, तर त्या दोघांची बरोबरी होईल किंवा नाही ह्याची वानवाच आहे. एक मनुष्य दहा सहस्र युगेंपर्यंत ओणवा उभा राहिला व एक मनुष्य गंगातीरीं सुखानें कालक्षेप करीत राहिला, तर गंगातीरी राहणाऱ्या मनुष्याला ओणव्यानें राहणाऱ्या मनुष्यापेक्षा अधिक पुण्य लागेल. द्विजवर्या, अग्नीत टाकिलेला कापूस जसा एकदम जळून खाक होतो, तसें गंगोदकांत स्नान केलेल्या मनुष्याचें सर्व पाप त्या गंगोदकस्पर्शानें एकदम जळून खाक होतें. ह्या लोकीं ज्यांचे अंतरात्मे दुःखानें पोळून गेले आहेत व जे त्या दुःखाच्या उपशमाकरितां कांहीं तरी उपाय शोधित आहेत त्यांना गंगासेवनासारखी दुसरी उत्तम गति नाही. ज्याप्रमाणें गरुडाला पाहतांच सर्पांचें विष नष्ट होतें, त्याप्रमाणें गंगेच्या दर्शनानें सर्व पातक नष्ट होतें. ज्या कोणाला मानमान्यता प्राप्त झालेली नसेल व जे कोणी अधर्माचरण करित असतील, त्यांना ह्या भूतलावर गंगासेवनाच्या योगें मानमान्यता प्राप्त होऊन कसलीही भीति सहणार नाही व ते सुख भोगतील. जे पुरुषा-धम नानाप्रकारच्या घोर पातकांनीं ग्रस्त होत्याते मरणोत्तर नरकांत पडण्यास पात्र होतात, ते जर अखेरीस गंगेचा आश्रय करि-तील तर ती गंगा त्यांना उद्धरील. हे महा-बुद्धिमंता विप्रा, जे पुरुष प्रत्यहीं गंगेचें स्नान करितात ते खचीत इंद्रप्रमुख देवांसारखी व महान् महान् मुनींसारखी पात्रता जोडितात. जे पुरुष गंगातीरीं राहून तिचें स्नान वगैरे करि-तात, ते विनय व आचार ह्यांनीं हीन व अ-शंगल कृत्यें करणारे अत्यंत अधम असले तरी मोठे भाग्यवान् होऊन परमपावन होतात. विप्रा, देवांना जसें अमृत, पितरांना जसा स्वधापिंड आणि नागांना जशी सुधा, तसें गंगोदक हें

मनुष्यांना समजावें. ज्याप्रमाणें मुलांना भूक लागली असतां तीं आईच्या भजनीं लागतात, त्याप्रमाणें मुमुक्षु जन गंगेच्या भजनीं लागतात. ज्याप्रमाणें सर्व स्थानांमध्ये ब्रह्मदेवाचें स्थान हें अत्यंत श्रेष्ठ, त्याप्रमाणें, ह्या भूतलावर स्नान करून पुण्यसंग्रहास योग्य अशा ज्या सरिता आहेत त्या सर्वांमध्ये गंगा ही श्रेष्ठ होय. उप-जीविका चालविणाऱ्या देवादिकांना जशी पृथ्वी व धेनु, तशीच येथें उपजीविका चाल-विणाऱ्या सर्व जीवांना गंगा समजावी. देव ज्याप्रमाणें सोम व सूर्य ह्यांच्या ठायीं स्थित असलेले व नानाविध यज्ञयागांत प्राप्त झालेले अमृत पिऊन उदरनिर्वाह चालवितात. त्या-प्रमाणें मनुष्य गंगाजल पिऊन उदरनिर्वाह चालवितात. जाह्नवीच्या वाळवंटांतील वाळू अंगावर उडाली असतां लोकांना असं वाटतें कीं, जणू काय आपण स्वर्गातील अलंकारांनींच शोभत आहों. जां मनुष्य जाह्नवीच्या कांठची मृत्तिका मस्तकावर धारण करितो, तो जणू काय अंधकाराचा संहार उडविण्याकरितां सूर्याचेंच निर्मळ तेज धारण करितो, असें झटेलें तरी चालेल. गंगेच्या लाटांवरून वहात आलेला वारा जेव्हां मनुष्याला स्पर्श करितो, तेव्हां तो तात्काळ त्याचें पातक दूर करितो. द्यूत-पानादिक व्यसनांपासून पुढें जीं दुःखें होतात त्या दुःखांनीं त्रस्त झालेला मनुष्य जेव्हां अगदीं प्राणसंक्रांत पडतो, तेव्हां त्यानें गंगेचें दर्शन घेतल्यास त्याचें चित्त एकदम सुप्रसन्न होतें व त्याचीं सर्व दुःखें आपोआप नाहीतशीं होतात. हंस, कोक व इतर पक्षी ह्यांच्या शब्दांनीं गंगेचा पृष्ठभाग गजबजून गेला

१ यज्ञांत जे हविर्भाग देतात त्यावर देवांची उपजी-विका चालते, हे हविर्भाग पृथ्वीपासून व धेनुपासून मिळणाऱ्या पदार्थांचे असतात, झणून पृथ्वी व धेनु हीं देवादिकांची योगक्षेमसाधनें होत.

ह्मणजे जणू काय गंगा ही गंधर्वांशींच स्पर्धा करीत आहे असें भासतें. त्याप्रमाणेंच गंगेच्या तीरप्रदेशांवरील पुलिनें पाहिलीं ह्मणजे त्यांच्या योगें ती पर्वतांचीच स्पर्धा करीत आहे असा समज होतो. गंगेमध्ये हंसांचे व दुसऱ्या अनेक पक्ष्यांचे थवेच्या थवे इतस्ततः संचार करितांना पाहिले व त्याप्रमाणेंच तिच्या कांठांवर गाईंचे कळप चरतांना अवलोकिले ह्मणजे स्वर्गाचिंही विस्मरण होतें. गंगेच्या वाळवंटांन राहणाऱ्या मनुष्यांना जे कांहीं विलक्षण सुख होतें, तसें सुख स्वर्गामध्ये सर्व सुखें उपभोगणाऱ्या देवांना सुद्धां मिळत नाही. कायिक, वाचिक व मानसिक कर्मांपासून जीं पातकें घडतात त्यांनीं ग्रासलेला मनुष्यही ह्या लोकीं गंगेच्या दर्शनानें तात्काळ पवित्र होईल, ह्याविषयीं माझ्या मनाला मळींच संशय नाही. जो मनुष्य गंगेचें दर्शन घेतो, तिला स्पर्श करितो व तिच्यांत स्नानादिक क्रिया आचरितो तो आपल्या मागच्या व पुढच्या सात सात पिढ्या व त्या पिढ्यांच्याही पलीकडल्या इतर पिढ्या उद्धरितो. जो मनुष्य गंगेचें माहात्म्य ऐकतो, तिचें दर्शन घेण्याविषयीं उत्सुक होतो, प्रत्यक्ष दर्शन घेतो, तिला स्पर्श करितो, तिच्यामध्ये स्नान करितो व तिचें उदक पितो, त्या मनुष्याचा मातृवंश व पितृवंश हे विशेषकरून सद्गतीला जातातच, पण इतर आमवर्गानाही चांगली गति प्राप्त होते. गंगा ही दर्शनानें, स्पर्शनानें, प्राशनानें व गंगा गंगा असें नामकीर्तन करण्यानें शतावधि व सहस्रावधि पातकी जनांना उद्धरिते. जो मनुष्य आपल्या जन्माचें, जीविताचें आणि ज्ञानाचें साफल्य करू इच्छित असेल, त्यानें गंगातीरीं जाऊन तेथें देव व पितर ह्यांना संतुष्ट करावें. गंगेप्रत जाऊन मनुष्य जें कांहीं फळ मिळवील तें फळ पुत्र, वित्त व कर्म ह्यांच्यापासून मिळाव-

याचें नाही. जे पुरुष ह्या लोकीं पुण्यकारक जलानें युक्त व मंगलदायक अशा गंगेचें दर्शन घेण्यास समर्थ असूनही तसें करण्याची हयगय करितात ते केवळ जन्मांध, पंगु किंवा मृतच समजावे! अरे, भूत, भव्य व भविष्य जाणणारे महान् महान् ऋषि व इंद्रादिक देव हेही जिचें नित्य सेवन करतात त्या गंगेचें सेवन कोणता मानव करणार नाही बरें? अरे, ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ, संन्यासी आणि विद्वान् पुरुष ज्या गंगेचा आश्रय करितात तिचा कोणता मनुष्य आश्रय करणार नाही बरें? जो धार्मिक मनुष्य अगदीं प्राण जाण्याच्या संधीत सुद्धां एकाग्र चित्तानें गंगेचा जप करितो, त्याला श्रेष्ठ गति प्राप्त होते. जो मनुष्य देहावसानसमयापर्यंत ह्या लोकीं गंगेचें पूजन करितो त्याला व्याघ्रपिशाचा-दिक्पासून, राजापासून किंवा पातकांपासून भय राहत नाही. ब्रह्मन्, ही महापावन गंगा आकाशांतून भूतलावर पडतांना भगवान् शंकरानें आपल्या मस्तकावर धारण केली आणि हिचाच स्वर्गांत आश्रय करितात. ह्या पवित्र सत्तेच्या तीन प्रवाहांनीं तिची लोक अलंकृत केले आहेत. जो पुरुष तिचें उदकपान करील त्याच्या जन्माचें सार्थक होईल. अंतरिक्षांत अत्यंत तेजस्वी जसा आदित्य, पितरांमध्ये जसा चंद्रमा व मनुष्यांमध्ये जसा राजा, तशी नद्यांमध्ये गंगा ही समजावी. आईबाप, स्त्रीपुत्र व धनदौलत ह्यांचा वियोग शाल्यानें गंगेच्या वियोगदुःखासारखें दुःख होत नाही. गंगेचें दर्शन घेतल्यानें जसें सुख होतें, तसें सुख अरण्य ह्मणजे ब्रह्मलोक ह्याच्या प्राप्तीसाठीं केलेल्या कृत्यांनीं, यज्ञयागादिक स्वर्ग-प्राप्तीच्या साधनांनीं, पुत्रांनीं किंवा धनप्राप्तीनें

१ गंगेला तीन प्रवाह आहेत, पृथ्वीवरील प्रवाहास भागीरथी किंवा गंगा, स्वर्गातील प्रवाहास मंदाकिनी, व पातालातील प्रवाहास योगावती ह्मणतात.

होत नाही. पौर्णिमेचें पूर्ण चंद्रविंब अवलोकन करून मनुष्याच्या मनाला जसा आल्हाद होतो, ते स्वर्गाला जातात. जो मर्त्य प्राणी गंगेच्या तसा आल्हाद तिन्ही लोकांत संचार करणाऱ्या सन्निध वसति करितो व तिचें दर्शन घेतो म्हणिला अवलोकन करून होतो. जो मनुष्य त्याला देवांकडून सर्व सुखें प्राप्त होतात. जे गंगेच्या ठिकाणीं पूर्ण श्रद्धा ठेवितो, सर्व चित्त पुरुष गंगेच्या दर्शनानें व स्नानादिकांनीं आपले सिजकडेच लावितो, तिच्याशिवाय आपणाला देह पवित्र करितात त्यांचे सर्व मनोरथ देवां- अम्य गति नाही असें मानितो, रात्रंदिवस तिचा कडून सिद्धीस जातात. देवांना जें हें सामर्थ्य शेष घेतो आणि सदासर्वकाळ गंगेच्याच आलेलें आहे त्याचें कारण तरी ते नित्य ध्यानांत निमग्न असतो त्याच्यावर ती अतिशय गंगेचें दर्शन व स्नान करितात हेंच होय. गंगा ही साधकाचें सर्व पातक धुऊन टाकून त्याला प्रेम करिते. अरे, भूतलावर राहणाऱ्या, अंतरिक्षांत मोक्ष देण्यास समर्थ आहे. तिची योग्यता फिरणाऱ्या व स्वर्गांत वास करणाऱ्या लहान- विष्णुमाता जी पृथ्वी तिच्याप्रमाणें आहे. मोठ्या सर्व भूतांनीं नित्य गंगेंत स्नान करावें. वाग्देवता ही गंगाच होय; ती अल्प आयासांनीं सत्पुरुषांना हेंच कार्य अत्यंत मान्य आहे. ह्या प्राप्त होणारी नाही ह्मणून तिला दुरवर्तिनी विश्वांतील सर्व स्थळीं गंगेच्या पावनत्वाचा लौ- असें ह्मणतात. ती अत्यंत पुण्य व सिद्धि देणारी किक प्रसिद्ध आहे; कारण तिनें सगराचे साठ आहे, तिच्या ठिकाणीं षड्गुणेश्वर्य वास करिते, सहस्र पुत्र भस्मभूत झालेले येथून स्वर्गास नेले! ती नेहमीं दुसऱ्यावर प्रसाद करण्यास सिद्ध जे पुरुष वाऱ्यानें प्रेरित केलेल्या, चित्ताचें असते, त्या आधिदेवनेच्या शक्तीनेंच जगांतील आकर्षण करणाऱ्या, शराशर उसळणाऱ्या व सर्व पदार्थ दृग्गोचर होतात व सर्व प्राण्यांना कांतीनें झळाळणाऱ्या गंगेच्या मोठमोठ्या लाटां- मुख्य आधार तिचाच आहे; ह्यास्तव ज कोणी मध्यें स्नान करितात त्यांना असें काहीं अनुपम त्या महासरितेप्रत जातात त्यांना स्वर्गांत पद तेज येतें कीं, ते अगदीं सूर्यतुल्य होतात. जे मिळतें. गंगेची कीर्ति स्वर्ग, अंतरिक्ष, पृथ्वी, पुरुष अत्यंत उदार, भाग्यानें समृद्ध, वेगवान्, दिशा व उपदिशा ह्यांच्या ठिकाणीं सदासर्व- जीमध्ये स्नानादिक कृत्यें करणें दुर्लभ आणि काळ प्रसिद्ध आहे. जे पुरुष त्या महानदीचें जिच्यापासून यज्ञयागाचें फळ प्राप्त होतें अशा सेवन करितात ते कृतार्थ होतात. जो पुरुष गंगेंत आपले देह टाकतात ते विवेकसंपन्न महात्मे गंगेच्या तीरावर जाऊन 'ही गंगा' असें ह्मणून देवतुल्य बनतात. ब्राह्मणा, गंगेचें यश किती ती दुसऱ्यास दाखवितो त्याला निश्चयानें थोर ह्मणून वर्णावें ? त्या श्रेष्ठ सरितेच्या गंगेंत देह ठेवितां येतो. कार्तिकेय व सुवर्ण ठिकाणीं देवादिकांचें ऐश्वर्य विद्यमान आहे. ह्यांचें जन्म गंगेच्या उदरीं झालें. अंतरिक्षांतून तिचा सतत आश्रय करितात. आंधळे, मूर्ख, ही प्रातःकाळीं अवतीर्ण झाली ह्मणून हिचें बरिद्री इत्यादिक कोणीही तिची सेवा केली प्रातःस्नान अत्यंत फलप्रद आहे. त्यापासून धर्म, असतां ती त्यांच्या सर्व इच्छा परिपूर्ण करिते. अर्थ व काम हे तिन्ही प्रधान विषय प्राप्त होतात. गंगा ही सर्वांना ऊर्जा देते, ती अत्यंत पुण्य- यज्ञयाग केल्यानें जें पुण्य पदरीं पडतें तसेंच दायक आहे, कर्मांचें फल तिजपासून प्राप्त होतें, पुण्य गंगास्नानानें मिळतें. हिचें जल त्रिभुवनांत तिन्ही लोकांतून ती वाहत आहे व त्रैलोक्याचें प्रिय आहे; व हिच्या आश्रयानें सर्व पातकांचा

संहार होतो. गंगा ही हिमवान् (किंवा मेरु) करून हिला शरण जातात त्यांस ब्रह्मलोक पर्वताची कन्या व महादेवाची भार्या होय. स्वर्ग व प्राप्त होतो. जे पुरुष पुत्रपौत्र व आपसुहृत् पृथ्वी ह्यांचा हा अलंकार आहे. भूतलावर हिच्या- हे कितीही गुणवान् असले तरी अखेरीस ते इतकें दुसरें कांहीही पुण्यकारक नाही. हिच्या सर्व नश्वर होत असे मनांत आणून शाश्वत सेवनां साधकाला षड्गुणैश्वर्य प्राप्त होतें व ही पदाच्या प्राप्तीसाठीं प्रयत्न करितात, ते इंद्रि- सर्व त्रिभुवनाला पावन करिते. खरोखर गंगा ही यांचा निग्रह करून मातेप्रमाणें गंगेला सदैव धर्म-रूप जल धारण करिते, ती भूतलावर वाहत आराधितात. ब्राह्मणा, ज्या मनुष्याला आत्म- असल्यामुळें जणू काय तेजोरूप घृताचाच ओघ ज्ञान होऊन मोक्ष मिळावा असें वाटत असेल ती सर्वत्र पसरित आहे, तिच्यावर ज्या प्रचंड त्यानें गंगेची आश्रय करावा. गंगा ही लाटा उसळत असतात व तिच्या तीरावर जे अमृतरूप दुग्ध देणारी धेनु आहे. ब्राह्मण आपआपलीं अनुष्ठानें चालवीत असतात सर्व प्रकारच्या पुष्टीचें बीज हीच त्यांच्या योगानें तिला अपूर्व शोभा येते, ती होय. हिला सर्वांचें यथार्थ ज्ञान आहे. सर्व स्वर्गांतून खालीं आली, भगवान् शंकरानें प्राण्यांचें जीवन हिच्यामुळेंच चालतें. हीच तिला मस्तकावर धारण केलें, ती स्वर्गाची सर्वांना अन्न देते. सर्व भूधरांची माता हीच माता होय आणि ती पर्वतावरून वाहत येऊन जाणावी. सर्व पंडित हिचाच आश्रय करितात. सर्व भूप्रदेशावर पसरली. सर्व वस्तूंचें प्रधान हिला नाश वगैरे विकार मुळीच नाहीत व कारण तीच होय, तिच्या ठिकाणीं मल ह्मणून ब्रह्मदेवाला सुद्धां ही अत्यंत प्रिय आहे. मगीरथ कोठेच नाही, ती ब्रह्मासारखी सूक्ष्मरूप आहे. राजानें उग्र तप करून विष्णु व इतर सर्व देव जे लोक हिच्यामध्ये देह ठेविताने त्यांची मग ह्यांस प्रसन्न करून घेतलें आणि गंगेला ह्या ही दीर्घ शय्या होते-त्यांना मग फिरून जन्म भूतलावर आणिलें. जर मनुष्यें निरंतर तिचें ध्यावा लागत नाही, ती अत्यंत यशोदायक दर्शन वगैरे घेऊन तिला आराधितील तर त्यांना ह्या मूलाकीं कोणतेही भय उत्पन्न होणार नाही. असा; ब्राह्मणा, त्या श्रेष्ठ गंगेच्या सर्व गुणांचें वर्णन करणें मला शक्य नाही; ह्यास्तव मीं आपल्या मनांत तिच्या कांहीं गुणांचें मात्र निरीक्षण करून तुला हें वर्णन सांगितलें आहे. तिच्या सर्व गुणांचें वर्णन करणें किंवा त्यांचें प्रमाण सांगणें हें सर्वतोपरी माझ्या आवांक्ष्या- वाहेर आहे. कदाचित् मेरु पर्वतावरील शिलाखंड किंवा सागरांतील जलकण मोठ्या प्रयत्नानें मोजून सांगतां येतील, पण गंगोदकाचे गुण वर्णितां किंवा मापितां येणें दुर्धट आहे. ह्याकरितां मीं जे आतां मोठ्या भक्तीनें गंगेचे गुण वर्णिले त्या सर्वचें मोठ्या श्रद्धेनें श्रवण करून जनानें काया, वाणी व मन ह्या तिहींचा गंगारा-

धनाकडे सदैव उपयोग करावा. ब्राह्मणा, ज्या अर्थी ठिकाणी बुद्धि, श्रुति, वर्तन, शील व त्याप्रमाणें-
तुं हे गंगामाहात्म्य मोठ्या श्रद्धेने श्रवण केलेंस च नानाविध सर्व सद्गुण आणि पोक्त वय हीं
त्या अर्थी तुझी कीर्ति ह्या तीन लोकांत पसरून विद्यमान आहेत; तशीच ज्ञान, धोरण व तप
तुला ती दुष्प्राप्य महासिद्धि प्राप्त होईल, आणि हींही उत्कृष्ट वसत आहेत. ह्यास्तव, हे महा-
तुं गंगासेवनाचे योगानें लौकरच श्रेष्ठ लोक धर्मज्ञा, धर्माचें तत्त्व निरूपण करण्याविषयीं
मिळवून तेथें यथेष्ट सुखोपभोग व विहार करीत मी आपणांस प्रार्थना करितों. हे नराधिप, सर्व
राहशील! ब्राह्मणा, आतां माझी इतकीच वासना लोकांत ह्या प्रकरणीं आपलेशिवाय दुसरा
आहे कीं, त्या महासमर्थ गंगेनें तुझी व माझी कोणी विचारण्यासारखा आहं असं मला वाटत
मति स्वधर्माचरण करण्याच्या कामीं अनुरक्त नाहीं. तर, हे राजश्रेष्ठ, क्षत्रिय, वैश्य, अथवा
करावी. गंगा ही श्रद्धावान जनांविषयीं शूद्र हे ज्या धर्माचें अनुष्ठान करून ब्राह्मणत्व
अत्यंत दयाळू आहे. ती भक्तिमान जनाला ह्या पावतील तो धर्म मला निरूपण करून सांगा.
लोकीं नित्य सुखोपभोग प्राप्त करून देते. भीष्म सांगतातः—वत्सा धर्मा, क्षात्रिया-

भीष्म ह्मणालेः—राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें दिव तीन वर्षांना ब्राह्मणत्व मिळणें कठीण
या महाविद्वान्, तेजस्वी व बुद्धिमान सिद्धानें आहे. युधिष्ठिरा, सर्व प्राण्यांमध्ये ब्राह्मण हे
शिलोच्छवृत्ति ब्राह्मणापाशीं गंगेचे अनेक तथ्य श्रेष्ठ हांत. बाबा, प्राणा हा अनेक यानां फिरता
गुण अशेष वर्णिले आणि मग तो अंतरिक्ष मा- फिरतां आणि पुनः पुनः जन्म घेतां घेतां देव-
गनिं तेथून निघून गेला. इकडे शिलोच्छवृत्ति योगानें एकाद्या समयीं ब्राह्मणयानीत जन्म
ब्राह्मणानें त्या सिद्धाच्या भाषणावरून गंगेचे पावतो, हें लक्षांत ठेव. आतां हा विषय स्पष्ट
माहात्म्य ध्यानांत आणिलें; आणि तो तेव्हां- करण्याकरितां एक पुरातन इतिहास सांगत
पासून यथाविधि गंगेची आराधना करून शेवटीं असतात तो मी तुला सांगतां. तो इतिहास ह्मणजे
अत्यंत दुष्प्राप्य अशी सिद्धि जाडून कृतार्थ एका मंतंगाचा व गर्दभीचा संवाद होय.
झाला. ह्यासाठीं, बाळा कौंत्या, तुम्ही मोठ्या युधिष्ठिरा, कोणी एक ब्राह्मण हांता.
भक्तीनें गंगेचा सतत आश्रय कर, ह्मणजे तुला त्याला एके समयीं एक मुलगा झाला.
उत्तम सिद्धि मिळून तुझ्या देहाचें सार्थक घडेल. हा मुलगा वास्तविकपणें ब्राह्मणतर पित्या-

वैशंपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, पासून जन्म पावला होता, पण त्याचें
भीष्मानें सांगितलेले हे गंगेचे गुण व इतिहास जातकर्मादिक संस्कार त्या ब्राह्मणानें यथास्थित
ऐकून युधिष्ठिराला व त्याच्या बंधूना फार केल्यामुळे त्यास लोक ब्राह्मणच मानीत
आनंद झाला. जो मनुष्य गंगेचा हा पुण्यकारक असत. त्या मुलाचें नांव मंतंग असें हांतें व
इतिहास व स्तव ऐकेल किंवा पठन करील त्याच्या ठिकाणीं सर्व गुण अधिष्ठित होते.
त्याच्या सर्व पातकांचा नाश होईल. एका समयीं त्याच्या पित्यानें यज्ञ करण्याचा
व्रत केला आणि आपल्या त्या पुत्रास अग्नीच्या
संस्थापनेकरितां विद्या आणण्यास आज्ञा केली.
तेव्हां तो गाढव लाविलेल्या एका वेगवान्
गाडीत बसला आणि त्वरेनें जाऊ लागला.

अध्याय सत्ताविसावा.

—०—

इंद्रमंतंगसंवाद.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—पितामह, आपल्या धर्मा, त्या गाडीला जें गाढव जोडिलें होतें तें

अगदीं लहान असून त्याला गाडी ओढण्याची माहिती नव्हती. मतंगानें ती गाडी एकसारखी चालविली, पण तें गाढव ती गाडी घेऊन भलतीकडेच जाऊं लागलें. त्या समयी मतंगानें त्याच्या नाकावर पुनः पुनः चाबकाचे तडाखे दिले, परंतु तें मतंगाच्या इच्छेनुरूप न चालतां आपल्या आईकडे ती गाडी घेऊन गेलें. तेव्हां त्याची आई आपल्या पोराच्या नाकावर पडलेली मोठी जखम पाहून अतिशय कळवळली व त्याला ह्मणाली कीं, 'बाळा, रडूं नको; तूं जी ही गाडी ओढीत आहेस तिजमध्ये चांडाळ बसला आहे. ब्राह्मणाच्या ठायीं अशी निष्ठुरता कदापि असावयाची नाही. ब्राह्मण हा सर्वांचा मित्र होय. अरे, सर्व भूतांना जो पूज्य व शास्ता, तो दुसऱ्यावर प्रहार कसे करील बरें? बाळा, हा मनुष्य पापप्रकृति आहे आणि ह्यामुळेच तो तुझ्यासारख्या अर्भकावरही दया करित नाही. हा खरीत आपण ब्राह्मणबीज नाही असेंच सिद्ध करून दाखवीत आहे. ह्यानें ब्राह्मणत्वाचें जें ढोंग केलें आहे, तें ह्याच्या मूळस्वभावामुळे उघडकीस येऊन हा आपल्या जातीवर गेला आहे!' राजा युधिष्ठिरा, गाढवीचें तें कटोर वचन श्रवण करून तावडतोच तो मतंग गाडीतून खाली उतरला व त्या गाढवीला ह्मणाला:—हे कल्याणि, माझ्या मातेनें कोणतें दुराचरण केलें तें मला सांग. हे रासभि, तूं मला चांडाल ह्मणून हणतेस तें कसें तें त्वरित निवेदन कर. हे महाप्राज्ञे, ज्याच्या योगानें ब्राह्मणत्व नाहीसें होतें असा मी चांडाळ कसा तें मला कळूं दे. हा सर्व प्रकार मला यथास्थितपणें सांग.

गर्दभी ह्मणाली:—बा चांडाळा, तुझी माता उन्मत्त झाली असतां तिच्या ठिकाणीं एका शूद्र नापितापासून तुझें जन्म झालें. त्यामुळे, तूं ब्राह्मणीचा पुत्र असलास तरी तुझें

ब्राह्मणत्व नष्ट झालें आहे. ह्यास्तव तूं खरो-खरीच चांडाळ होस.

राजा धर्मा, गर्दभीचें तें भाषण ऐकून मतंग लागलाच मागे परतला व घरीं गेला. तेव्हां आपला पुत्र परत आला असें पाहून त्याच्या पित्यानें त्याला विचारिलें:—बाळा, मीं तुला यज्ञसामुग्री गोळा करण्याकरितां पाठविलें असतां तें महत्वाचें काम न करितां तूं तसाच परत आलास, तेव्हां तूं खुशाल आहेसना ?

मतंग ह्मणाला:—बाबा, ज्याचें जन्म चांडाळ योनीत झालें आहे किंवा ज्याच्या बऱ्यावाईट योनीचा पत्ताच नाही, तो कर्महीन असल्यामुळे त्याला खुशाली कोटून असेल? बाबा, ज्याची माता अशा प्रकारें भ्रष्ट झालेली आहे त्याचें चित्त कोटून स्वस्थ असणार ? हे तात, ती अमानुषी गर्दभी मला हणते कीं, तूं शूद्रापासून ब्राह्मणीच्या उदरीं जन्मला आहेस. ह्यास्तव मी आतां घोर तप करणार !

राजा युधिष्ठिरा, तो मतंग ह्याप्रमाणें पित्यास म्हणाला व ब्राह्मणत्वाच्या प्राप्तिस्तव तपश्चर्येचा निश्चय करून घरांतून बाहेर पडला आणि घोर अरण्यांत जाऊन उग्र तप करूं लागला. राजा, त्या समयी त्यानें आपणास सुखानें ब्राह्मण्य मिळवें म्हणून इतकें भयंकर तप आरंभिलें कीं, तो आपल्या त्या तपश्चर्याच्या योगें देवांना अगदीं दग्ध करूं लागला ! तेव्हां त्याची ती उग्र तपश्चर्या अवलोकन करून इंद्र तेथें आला आणि मतंगाला ह्मणाला कीं, 'मतंगा, मानवांचे सुखोपभोग टाकून देऊन तूं येथें हें घोर तप कां करितोस बरें? बाळा, तुझी इच्छा असेल तें मागून घे; मी तुला वर देण्यास सिद्ध आहे. जें कांहीं तुला हवें असेल तें लौकर सांगा.'

मतंग ह्मणाला:—मीं ब्राह्मण्याच्या इच्छेनें ही तपश्चर्या आरंभिली आहे. जर ब्राह्मण

मला मिळेल तर तें प्राप्त करून घेऊन मी येथून जाईन. मी हाच वर मागत आहे.

भूमि सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, मतंगाचें तें भाषण ऐकून त्याला पुरंदर ह्मणाला, “ बा मतंगा, जी गाष्ट व्हावी म्हणून तूं प्रार्थना करीत आहेस ती घडणें बुरापास्त आहे. तूं ब्राह्मण्याची इच्छा करीत आहेस खरा, परंतु ज्यांनीं आपले अंतरात्मे चित्तशुद्धीच्या योगें पवित्र केले नाहींत, त्यांना ब्राह्मणत्व मिळणें दुर्घट होय ! हे दुर्बुद्धे, ही भलतीच हाव धरूं नको; हिच्या योगें तूं नाश पावशील; ह्यासाठीं आतां ही आपली तपश्चर्या एकदम बंद कर. बाबारे, कितीही तपश्चर्या केलीस तरी सर्व प्राण्यांना अत्यंत श्रेष्ठ जें ब्राह्मणत्व तें तुला तपश्चर्येच्या योगानें प्राप्त होणार नाहीं; आणि ज्या अर्थी तूं ह्या भलत्याच आशेनें हा खटाटोप आरंभिला आहेस त्या अर्थी आतां स्वर्चित तुझा लौकरच नाश होईल ! अरे, देव, दैत्य व मनुष्ये ह्यांमध्ये अत्यंत पवित्र असें जें ब्राह्मणत्व तें चांडाल-योनींत जन्मलेल्या मनुष्याला कधींही प्राप्त होणार नाहीं हा पक्का सिद्धांत मान ! ”

अध्याय अष्टाविंशति.

—:0:—

इंद्रमतंगसंवादः.

भीष्म सांगतातः—राजा, ह्याप्रमाणें देवें-
द्वार्चें भाषण श्रवण करून, कडकडीत व्रताचरण
करणारा व अत्यंत मनोनिग्रही असा तो मतंग
एकसारखा अन्याहतपणें शंभर वर्षेपर्यंत एका
पायावर उभा राहिला. नंतर महाभाग्यशाली पुरं-
दुर फिरून त्या स्थळीं प्राप्त झाला आणि मतं-
गाला ह्मणाला, “ बा मतंगा, ब्राह्मण्य हें
कुल्लभ आहे; तत्माप्तर्य तूं कितीही यत्न केलेस
 तरी ते व्यर्थ होतील; आम्ही तें मोठें पद मिळ-

विण्याच्या लोभानें अखेरीस तूं नाश पावशील !
ह्याकरितां, बाबारे, असेल हें भलेतंच साहस
करूं नको; खचीत हा तूझा अर्थम होय. मर्बा,
आतां तुला आहे ह्या जन्मीं ब्राह्मण्य प्राप्त होणें
अशक्य आहे. जो परम दुर्लभ वस्तूच्या
प्राप्तीकरितां झटतो, तो लवकरच नाश
पावतो ! मतंगा, मी तुला ह्या अमार्गापासून
पुनः पुनः निवारित असता तें श्रेष्ठ ब्रह्मपद
मिळविण्याची तूझी हाव मुस्त नाही व
फिरून तपोबलानें तें प्राप्त करून घेण्याची तूं
इच्छा धरिलीच आहेस; तेव्हां ह्यात तूझा
सर्वस्वी घात होणार, हें उघड होय. पशु-
पक्ष्यादिकांच्या योनींतला कोणताही प्राणी
जर मनुष्यजन्मास आला, तर तो निःसंशय-
पणें पुळस किंवा चांडाल योनींत जन्म घेतो.
नंतर तो ज्या पुळस किंवा पापयोनींत जन्मला
असेल तीमध्ये तो बहुत काळपर्यंत जन्ममरण-
परंपरा अनुभवीत राहतो आणि मग सहस्र
वर्षांनीं तो शुद्ध योनींत जन्म घेतो. नंतर त्या
शुद्ध योनींत तो बहुत वेळां पुनः पुनः जन्ममरण
भोगतो आणि मग तो ३० सहस्र वर्षांनीं वैश्य
जातींत जन्मास जातो. नंतर तो त्या वैश्य योनींत
बहुत वेळां जन्म घेतो व मरतो आणि मग
१८०० सहस्र वर्षांनीं क्षत्रिय योनीस प्राप्त
होतो. नंतर तो त्या योनींत बहुत काळपर्यंत
जन्ममरणांच्या फेऱ्यांत सांपडतो आणि मग
१०८००० सहस्र वर्षांनीं पातकी ब्राह्मणाच्या
कुळांत जन्म पावतो. नंतर तो त्याच योनींत
बहुत काळपर्यंत पुनः पुनः जन्म घेतो व मरतो
आणि मग २१६००००० सहस्र वर्षांनीं
शस्त्रधारी ब्राह्मणाच्या घराण्यांत जन्म घेतो.
नंतर तो त्या योनींत बहुत काळपर्यंत भवपरि-
भ्रमण करितो आणि मग ६४८०००००००
सहस्र वर्षांनीं गायत्री जपणाऱ्या ब्राह्मणाच्या
कुळांत जन्म पावतो. नंतर तो त्या योनींत बहुत

काळपर्यंत येरझारा करितो आणि मग २५९२००००००००० सहस्र वर्षांनी श्रोत्रिय ब्राह्मणाच्या घराण्यांत जन्मास येतो. नंतर तो श्रोत्रिय योनींत बहुत काळपर्यंत जन्म-मरण भोगतो. त्या योनींत तो संसार करित असतां सुख व दुःख, प्रीति व द्वेष आणि अहं-कार व वल्गना हे विकार त्या ब्राह्मणामध्ये प्रविष्ट होतात; आणि जर का त्या शत्रूंना त्यानें जिंकिलें तर तो सद्गतीला पावतो; आणि नाहीं तर ते शत्रु बळावून त्या ब्राह्मणाला पूर्ण अधर्मी करून सोडितात व ताडवृक्षा-वरून जसें खालीं पडावे तसा तो त्या उच्च वर्णापासून एकदम खालीं कोसळून नीच योनींत पडतो ! मतंगा, ह्या माझ्या सांगण्याचा नीट विचार कर आणि ब्राह्मण्याशिवाय दुसरा एकादा वर मागून घे. बाबारे, ब्राह्मण्य हें तुला प्राप्त होण्याला अत्यंत कठीण आहे !”

अध्याय एकोणतिसावा.

—:०:—

इंद्रमतंगसंवाद.

भीष्म सांगतात:—युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें इंद्राचें भाषण ऐकून, कडकडीत व्रताचरण करणारा व मनाला पूर्णपणें आकळणारा असा तो मतंग सहस्र वर्षपर्यंत एका पायावर उभा राहून ध्यानयोगांत गढून गेला. तेव्हां सहस्र वर्ष लोटल्यावर पुनः शक्र त्या मतंगाला भेटण्यासाठीं आला; व त्या बलवृत्रहंत्या सुराधिपानें फिरून त्या मतंगाला पूर्ववत्तच ह्मटलें. त्या समयीं

मतंग ह्मणाला:—मीं हीं सहस्र वर्षपर्यंत ब्रह्मचर्य पाळून व एकाग्र चिंतन करून एका पायावर उभें राहून योगसाधन केलें; परंतु मला ब्राह्मण्य प्राप्त झालें नाहीं, तेव्हां हें झालें तरी कसें ?

शक्र ह्मणाला:—बा मतंगा, चांडालयोनींत

अनु० ७-१७

जन्मलेल्या मनुष्याला ब्राह्मण्य मिळणें दूरापास्त आहे. तेव्हां आतां तूं दुसरा एकादा वर मागून घे. बाबारे, हा तुझा श्रम व्यर्थ होऊं देऊ नको. इंद्राचें हें भाषण ऐकून मतंगास मनस्वी दुःख झालें; आणि गयेंस जाऊन व पुनः शंभर वर्षपर्यंत अंगव्यावर उभें राहून त्यानें घोर योगानुष्ठान आरंभिलें. राजा, ह्या दुःसह यातनांनीं त्यास अत्यंत क्लेश झाले; व तो अगदीं क्षीण होऊन, त्याच्या देहावरील सर्व मांस नाहीसें झालें आणि हाडें व कातडी शिल्लक राहून तो केवळ हाडांचा सांगाडा दिसूं लागला आणि त्याच्या शिरान् शिरा मोकळ्या दिसूं लागल्या ! आणि अखेरीस तो धर्मात्मा खालीं पडला ह्मणूनही मीं ऐकिलें आहे ! राजा, तो मतंग आतां खालीं पडणार तो इंद्र त्याप्रत मोठ्या त्वरेनें धावून गेला; आणि वर देण्यास समर्थ व सर्व प्राण्यांच्या हिताकरितां नित्य झटणारा अशा त्या उदार देवाधिदेवानें त्या मतंगाशीं भाषण केलें.

शक्र ह्मणाला:—मतंगा, तूं ज्या ब्राह्मण-त्वाची आशा धरिली आहेस तें ह्या जन्मीं तुला मिळालें असतां त्यापासून तुजें हित होणार नाहीं. कारण, एक तर ब्राह्मणत्व आधीं दुर्लभ; व यदाकदाचित् तें तुला लाभलें तरी त्यांत तुला कामक्रोधादिक अनेक शत्रू-पासून पीडा झाली ह्मणजे तें तुझ्यानें राखव-णार नाहीं. बाबारे, ब्राह्मणाची महती व सामर्थ्य काय वर्णवें ? जो मनुष्य ब्राह्मणाचें पूजन करितो त्याला सुख होतें; पण तेंच त्याचें दुःखांत पडावें लागतें. सर्व प्राण्यांचें योगक्षेम चालविणारा ब्राह्मणच होय. देवता व पितर सर्व प्राण्यांमध्ये श्रेष्ठ होय. आणि ज्या ज्या

वस्तूची गरज लागते त्या त्या वस्तू ब्राह्मणच

मिळवून देतात. मतंगा, ब्राह्मणयोनि प्राप्त होणे हे मोठ्या भाग्याने घडते. जेव्हा प्राणी बहुत योनींत जन्म घेतां त्याचा भाग्यकाल येतो, तेव्हा तो ती ब्राह्मणेतर योनि टाकून देऊन ह्या लोकीं ब्राह्मणयोनींत जन्मास येतो. ज्यांनीं आत्मसाधन केले नाही त्यांना ब्राह्मणत्व मिळणे दुर्घट आहे. ह्यास्तव, बा मतंगा, आतां दुसरा वर माग; हा जो वर तू मागत आहेस तो तुला मिळणे अशक्य होय.

मतंग ह्मणाला:—इंद्रा, आधींच दुःखाकुल झालेल्या दीन प्राण्याला कां बरे अधिक पीडा देतोस? अरे, ह्या मला मेलेल्याला आणखी मारण्यांत अर्थ तो कोणता! इंद्रा, तुजविषयी मला वाईट वाटते तें हेंच कीं, मी ब्राह्मणकुलांत जन्म पावूनही तुझ्या मनांत मला ब्राह्मण्य देण्याची वासना उत्पन्न होत नाही! हे शतक्रतो, ब्राह्मणत्व जर क्षत्रियादिक त्रिवर्णाना दुर्लभ आहे, तर तें श्रेष्ठ पद सुदैवानें प्राप्त झालें असतां मनुष्य तदनुरूप वर्तत नाहीत आणि तें हातचें दबडतात ह्यास काय म्हणावें बरे? मला वाटते कीं, धनाप्रमाणें मोठ्या आयासानें ब्राह्मणत्व मिळवून तें राखावें कसें हें ज्या मनुष्याला कळत नाही, तो खचीत अत्यंत घोर पातकें करणाऱ्या पेशांही अधम समजावा! खरोखरीच ब्राह्मण्य हें दुर्मिळ आहे; आणि यदाकदाचित् मिळालें तर तें संभाळणेंही अवघडच होय. तेव्हां अशा दुर्लभ वस्तूची प्राप्ति झाली असतां मनुष्यांनीं ती संभाळण्याविषयीं दक्षता घेऊं नये व दुराचरण करून ती हातची गमवावी हें आश्चर्य नव्हे कांय? असो; इंद्रा, मीं एका आत्मचित्तानांत कोळ घालविला, द्वैतविचार मनांत धुळीच आणिला नाही, संसारमुखापासून सर्वतोपरी अलिप्त राहिलों, कोणास पीडा दिली नाही, इंद्रियांना जिंकिलें, आणि इतकें करून-

ही मी विप्रत्वाला प्राप्त झालों नाहीं हें व्हावें तरी कसें? अरेरे, मी किती तरी भाग्यहीन! पहा, मी धर्मज्ञ असतां मातेच्या पापामुळे ही घोर स्थिति माझ्या कपाळीं आली! खचीत उद्योगानें दैवाचा प्रतिकार होणे अशक्य, असेंच मी समजतां. असो; धर्मज्ञा इंद्रा, ज्या ब्राह्मण्याकरितां मीं एवढा दीर्घ प्रयत्न केला तें अखेरीस मला मिळत नाहीच ना? तेव्हां आतां अशा ह्या स्थितींत जर तुझ्या मनांतून माझ्यावर अनुग्रह करणें असेल व माझ्या पदरीं कांहीं पुण्यसंचय असेल, तर तूं मला दुसरा कांहीं वर द्यावास हेंच योग्य होय.

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, तेव्हां इंद्रानें मतंगाला 'बरे आहे, माग' ह्मणून सांगितलें; आणि मग ती आज्ञा ग्रहण करून मतंगानें इंद्राला ह्मटलें कीं, 'इंद्रा, मला वाटेल तें रूप घेतां येऊन पश्याप्रमाणें वांटेल तिकडे फिरतां यावें, माझ्या इच्छेनुरूप मला सुखोपभोग प्राप्त व्हावे, ब्राह्मणांनीं व त्याप्रमाणेंच क्षत्रियांनीं माझी पूजा करावी आणि माझी अक्षय्य कीर्ति रहावी, असा मला वर दे. हे देवाधिदेवा, मी तुला शिरसा वंदन करितां.'

इंद्र ह्मणाला:—मतंगा, तुला छंदोदेव असें नांव प्राप्त होऊन त्या नांवानें तूं सर्वत्र प्रख्यातीस येशील; स्त्रिया तुझी पूजा करतील; तुला अद्वितीय कीर्ति मिळेल; आणि ती त्रिभुवनांत गाजेल!

हे भारता, मतंगाला ह्याप्रमाणें इंद्रानें वर दिला व तो तात्काळ अंतर्धान पावला. पुढें मतंगही देह ठेवून उत्तम लोकीं जाता झाला! राजा, ब्राह्मण्य हें असें मोठें उत्तम पद आहे आणि तें महेंद्राच्या वचनाप्रमाणें ह्या लोकीं अत्यंत दुर्लभ होय.

अध्याय तिसावा.

—:—

वीतहव्योपाख्यान.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—अहो कुरुकुलाधारा भीष्मा, आपण जें हें महत् आख्यान सांगितलें, तें मी ऐकिलें; आणि, हे वक्तृत्वकुशला, ब्राह्मणत्व हें सुदुर्लभ आहे ह्मणून जें आपण ह्मणतां त्याचीही मला सत्यता पटली. परंतु मी असें ऐकतों कीं, प्राचीन काळीं विश्वामित्रानें ब्राह्मणत्व संपादिलें; आणि शिवाय मला असेंही कळलें आहे कीं, वीतहव्य नांवाचा नृपति हा ब्राह्मणत्व पावला होता. ह्यास्तव, श्रेष्ठा गंगा-तनया, त्या वीतहव्य राजाची कथा मला सांगा व त्यानें वरानें किंवा तपश्चर्येनें अथवा दुसऱ्या कांहीं उपायानें ब्राह्मणत्व जोडिलें तें निवेदन करा.

भीष्म ह्मणाले:—राजा युधिष्ठिरा, ऐक; पति झाला. मग त्या महातेजस्वी दिवोदासानें महाभाग्यशाली राजर्षि वीतहव्य ह्यानें थोर हैहयांच्या पराक्रमाचा विचार केला; आणि ते पुरुषांना अत्यंत मान्य व दुर्मिळ जें ब्राह्मणत्व सर्व महान् इंद्रियजेते आहेत असें मनांत तें कसें मिळविलें तें आतां मी तुला सांगतो. आणून त्यांच्या पुढें आपला तग निघावा बाळा, महात्मा मनु हा धर्मानें प्रजेचें शासन करीत असतां त्याला एक शर्याति नामक महा-धार्मिक पुत्र झाला. त्या प्रख्यात भूपतीच्या कुळांत वत्स राजाला दोन पुत्र झाले. त्यांचीं नांवें हैहय व तालजंघ अशीं होती. हे महा-प्रतापी राजेंद्रा धर्मा, हैहयाला दहा स्त्रियांच्या ठिकाणीं शंभर पुत्र झाले. ते सर्व शूर असून संभ्रामांतून केव्हांही माघारे जाणारे नव्हते. ते सर्व रूप व प्रभाव ह्यांत सारखे असून अत्यंत बलवान् व युद्धधुरंधर असे होते. आणि त्यांनीं धनुर्वेद व इतर वेद ह्या सर्वांत उत्तम प्राविण्य जोडिलें होतें.

धर्मा, इकडे काशिदेशावर दिवोदासाचा आज्ञा हर्यश्व नांवाचा एक पराक्रमी राजा राज्य करीत होता. हे पुरुषावतंसा, त्या हर्यश्वावर हैह-

याच्या पुत्रांनीं हल्ला केला आणि गंगा व यमुना ह्या दोन नद्यांच्या मधील प्रदेशांत त्याच्याशीं लढून त्यास त्यांनीं वधिलें आणि ते महारथ निर्भय होतसाते फिरून आपल्या सुंदर नगरास परत गेले. पुढें हर्यश्वाच्या मागून त्याच्या गादीवर त्याच्या पुत्राला राज्याभिषेक करण्यांत आला. त्याचें नांव सुदेव असें असून त्याच्या अंगीं देवतुल्य कांति विलसत होती व तो जणू काय प्रत्यक्ष दुसरा धर्मच होता ! त्या महाधार्मिक काशिराजपुत्रानें पृथ्वीचें उत्तम प्रकारें पालन केलें; परंतु त्याजवरही हैहयाच्या सर्व पुत्रांनीं चाल केली व युद्धांत त्यास जिंकून ते सर्वजण स्वनगरास परत गेले. नंतर सुदेवाच्या मागून त्याचा पुत्र दिवोदास ह्याजवर राज्याभिषेक करण्यांत आला आणि सर्व काशिदेशाचा तो दिवोदास अधि-पति झाला. मग त्या महातेजस्वी दिवोदासानें हैहयांच्या पराक्रमाचा विचार केला; आणि ते पुरुषांच्या अत्यंत मान्य व दुर्मिळ जें ब्राह्मणत्व सर्व महान् इंद्रियजेते आहेत असें मनांत तें कसें मिळविलें तें आतां मी तुला सांगतो. आणून त्यांच्या पुढें आपला तग निघावा बाळा, महात्मा मनु हा धर्मानें प्रजेचें शासन करीत असतां त्याला एक शर्याति नामक महा-धार्मिक पुत्र झाला. त्या प्रख्यात भूपतीच्या कुळांत वत्स राजाला दोन पुत्र झाले. त्यांचीं नांवें हैहय व तालजंघ अशीं होती. हे महा-प्रतापी राजेंद्रा धर्मा, हैहयाला दहा स्त्रियांच्या ठिकाणीं शंभर पुत्र झाले. ते सर्व शूर असून संभ्रामांतून केव्हांही माघारे जाणारे नव्हते. ते सर्व रूप व प्रभाव ह्यांत सारखे असून अत्यंत बलवान् व युद्धधुरंधर असे होते. आणि त्यांनीं धनुर्वेद व इतर वेद ह्या सर्वांत उत्तम प्राविण्य जोडिलें होतें.

धर्मा, इकडे काशिदेशावर दिवोदासाचा आज्ञा हर्यश्व नांवाचा एक पराक्रमी राजा राज्य करीत होता. हे पुरुषावतंसा, त्या हर्यश्वावर हैह-

हे आपणावर स्वारी करून आले असें पाहतांच होण्यासाठीं इष्टिकेली आणि मग त्याला प्रतर्दन तो महाबलिष्ठ व महापराक्रमी दिवोदास राजा नांवाचा पुत्र झाला. तो जन्मतांच वाढून तेरा स्वर्णगरांतून बाहेर पडून त्या हैहयांशीं युद्ध वर्षांचा झाला आणि सर्व वेद व सर्व धनुर्वेद करण्यास सिद्ध झाला व नंतर त्या दोन्ही पक्षां- घडघडीत ह्मणूं लागला ! राजा, महाबुद्धिमान मध्ये देवदैत्यांप्रमाणें घोर युद्ध झालें. त्या भरद्वाज ऋषींनीं त्या पुत्राच्या ठिकाणी जें योग-समर्थी रणांगणांत दिवोदासानें सहस्रदिवसपर्यंत सामर्थ्य स्थापिलें होतें त्याच्या योगां त्याला हैहयांशीं घोर युद्ध केलें; पण अखेरीस पुष्कळ लोकोत्तर तेज प्राप्त झाले आणि मग तो महा-वाहन व सेना पतन पावल्यामुळें त्यास मोठें दैन्य वीर्यशाली प्रतर्दन आपल्या राज्यांत प्रविष्ट झाला. प्राप्त झालें; आणि आपले योद्धे पडले व युद्ध- राजा. त्या समर्थी तो क्वच धारण केलेला. सामग्री संपली असें पाहून अखेरीस तो त्या धन्य हातांत घेतलेला, देव व ऋषि ह्यांनीं वाराणसी पुरीतून पळाला आणि भरद्वाजाच्या स्वविलेला आणि वेदिजनांनीं वेदिलेला प्रतर्दन रमणीय आश्रमास जाऊन त्या महाबुद्धिमान जण काय उगवलेल्या मर्यामाखाच आपल्या मुनिवर्यापुढें हात जोडून उभा राहिला. तेव्हां कांतीनें झळाळूं लागला ! तो कमरला नंतर बृहस्पतीचा तो ज्येष्ठ पुत्र महाशीलसंपन्न उपा- बांधून रथावर आरूढ झाला तेव्हां जण काय ध्याय भरद्वाज हा, दिवोदास आपल्या आश्र- प्रदीप अर्घ्याच्या ज्वाळा चालत्या आहेत याला आला आहे असें पाहून त्याला ह्मणाला असें भासलें ! असा तो प्रतर्दन धन्यबाण कीं, राजा, तुझा येथें येण्याचा हेतु काय असेल व हालतवर धारण करून नंतर आपल्या तो मला सविस्तर सांग; तुला जें इष्ट असेल पित्याकडे गेला असतां त्याला पाहून दिवा- तें करण्याला मी सिद्ध आहे. मी त्याविषयी दासाला अतिशय आनंद झाला आणि त्यानें मागेपुढें पाहणार नाहीं.

राजा ह्मणाला:—भगवन्, वीतहत्यांचे पुत्र दग्ध झाले ! राजा. नंतर दिवोदासानें प्रतर्दन हैहय ह्यांनीं माझ्याशीं युद्ध करून त्यांत माझ्या नाला यावगळ्याभिपक्ष केला आणि आपण सर्व वंशाचा नाश केला; मी मात्र एकटा सर्व- धन्य आहों असें त्यानें मानिले. पण दिवोदासानें तोपरी दीन होत्साता तुला शरण आलों आहे ! हैहयांच्या वधाकरितां प्रतर्दनाला पाठविले असतां खास्तव, तूं माझ्यावर शिष्यवत् प्रेम करून माझे तो पराक्रमी राजपुत्र रथात बसून ताबडतोब रक्षण करावेंस. त्या दुष्टांनीं माझ्या सर्व वंशाचा गंगा उतरून हैहयांच्या नगरीप्रत प्राप्त झाला. संहार उडवून एकटा मीच काय तो अवशिष्ट इकडे, रथाचा महान् धणघण्टा एकन हैहय राहिलों आहे !

हे नगरांसारख्या प्रचंड व शत्रूच्या रथांचा राजा युधिष्ठिरा, तेव्हां प्रतापशाली भग- चुराडा उडविणाऱ्या रथांत आरूढ झाले आणि वान् महाभाग भरद्वाज मुनि ह्मणाला कीं, 'सुदेव- प्रतर्दनाशीं लढण्याकरितां बाहेर पडले. राजा, पुष्पा, मिऊं नको; मिऊं नको. तुझें भय नंतर ते विचित्र युद्ध करणार क्वचधारी नाहींसें होईल ! राजा, तुला पत्र होण्यासाठीं महावीर हैहय प्रतर्दनावर शास्त्रास्त्रांनिशीं चालून मी इष्टि करीन; आणि त्या पुत्राकडून तूं हैह- गेले आणि त्यांनीं त्याजवर बाणांचा वर्षाव पांच सहस्रावधि सैन्य ठार मारशील.' राजा केला. राजा युधिष्ठिरा, त्या समर्थी नानाप्रका- र्था, नंतर भरद्वाज ऋषींनीं दिवोदासांला पुत्र रचीं शस्त्रें व रथांचे समुदाय हे प्रतर्दनावर इतके

कांहीं कोसळले कीं, जणू काय हिमालय पर्वता- मला त्याचा सूड घेणें आहे. ब्रह्मन्, त्या मंदांध वर मेघच कोसळत आहेत असा भास झाला ! राजाचे शंभर पुत्र मीं मृत्युमुखांत लोटिले आणि नंतर प्रतर्दन राजानें अस्त्रांचा भडिमार करून आतां फक्त ह्याला ठार करण्याचें राहिलें आहे. शत्रूंच्या अस्त्रांचें निवारण केलें आणि विजे- आतां आज मी ह्याला वधीन व पितृऋणांतून सारखा जलाल शरांचा वर्षाव चालवून त्या उत्तीर्ण होईन !

घोरप्रतापी प्रतर्दनानें हेहयांना ठार मारिलें ! प्रतर्दन राजाचें तें भाषण ऐकून महाधर्म- राजा, त्या वेळीं शतावधि व सहस्रावधि भल्ल निष्ठ भृगु ऋषीला अत्यन्त करुणा आली बाणांनीं त्या हेहयांचीं मस्तकें तुटून रक्तानें आणि तो प्रतर्दनाला ह्मणाला, ' राजपुत्रा, येथें न्हाणिलेले ते वीर रणांगणांत धडाधड कोसळूं कोणीही क्षत्रिय नाही; येथें हे जे आहेत ते लागले. तेव्हां जणू काय कुन्हाडीनें तोडिलेले सर्व द्विज आहेत. ' युधिष्ठिरा, भृगु ऋषीचें हें किंशुक वृक्षच खालीं पडत आहेत असें दिभूं वचन ऐकून प्रतर्दनानें मनांत आणिलें कीं, लागले ! राजा धर्मा, ह्याप्रमाणें सर्व हेहय मृत्यु- ह्या महात्म्याचें हें वचन खचित सत्य झालें मुखीं पडल्यावर त्यांचा पिता वीतहव्य हा पाहिजे; आणि नंतर तो ऋषीचे पाय धरून आपले नगर सोडून भृगु ऋषीच्या आश्रमास हळूच मोठ्या आनंदानें ह्मणाला, ' भगवन्, जाऊन तेंच भृगु ऋषींना शरण गेला. तेव्हां असें जर असेल तर मी कृतार्थ झालों, ह्यांत वीतहव्याची नी अवस्था अवलोकन करून भृगु संदेह नाही. पहा, ह्या वीतहव्य राजाला मीं ऋषीनें त्याला अभय दिलें. पण इतक्यांत आपल्या वीर्यानें स्वजाति सोडण्याला भाग त्याच्या पांढापांढ प्रतर्दन हा त्या स्थळीं प्राप्त पाडिलें; तेव्हां आतां म्यां आणखी काय करा- झाला आणि ह्मणाला, ' अहो, येथें भृगु ऋषींचे वयास पाहिजे ! ब्रह्मन्, मला आतां स्वस्थानीं कांण कांण महात्म शिष्य आश्रमांत आहेत वर ? जाण्यास आज्ञा दे आणि माझें अभीष्ट चिंतन माझी इच्छा त्या मुनिवर्याला भेटण्याची आहे, कर. हे भृगुकुलाधारा, मीं वीतहव्य राजाला तर ना कोठे आहे हें मला सांगा व मी आलों स्वजाति सोडण्यास लाविलें हें कांहीं लहान- आहे ह्मणून त्यास कळवा. ' राजा धर्मा, भृगु सहान कृत्य नव्हे ! '

ऋषीनें तें भाषण ऐकून प्रतर्दन आपल्याकडे धर्मा, नंतर भृगु ऋषीनें प्रतर्दनाला स्वस्थानीं आला ह्मणून जाणिलें आणि आश्रमाच्या बाहेर जाण्यास आज्ञा दिल्यावर तो तेथून स्वस्थानीं येऊन त्यानें यथार्थाधि त्या राजश्रेष्ठाची पूजा निघून गेला; आणि सर्प ज्याप्रमाणें विष ओ- केली व त्यास हळतें कीं, ' राजेंद्रा, तुझें काय कून टाकितो त्याप्रमाणें त्या वीतहव्य राजानें कार्य असल तें सांग. ' तेव्हां तेंच जाण्याचें जें केवळ भृगुवचनानें क्षत्रियत्व ओकून टाकिलें कार्य होतें तें राजानें त्या भृगु ऋषीला सांगितलें. आणि तो तात्काळ ब्रह्मर्षि बनला व त्यास

प्रतर्दन राजा ह्मणाला :— ब्रह्मन्, हा येथें ब्रह्मवादित्वही प्राप्त झालें ! राजा धर्मा, गृत्स- वीतहव्य राजा आला आहे, त्यास तूं माझ्या मद हा त्याचा पुत्र असून तो स्वरूपानें दुसरा हवाली कर. त्याच्या पुत्रांनीं माझ्या सर्व इंद्रच होता. एके वेळीं दैत्यांनीं त्याला तूं कुळाचा संहार उडविला, माझा सर्व देश उजाड इंद्रच आहेस असें म्हणून अतिशय शासनही केला, काशिदेशांतील सर्व रत्नसंचय लुटला केलें होतें ! असो; ऋग्वेदाध्यायें त्या महात्म्याचा आणि सर्वत्र बैना उडवून टाकिली, ह्यासाठीं म्हणून एक श्रेष्ठ मंत्रही आहे. आणि त्या

मंत्रावरून त्या गृत्समदाची ब्राह्मण हे फार स्तुति आहे? हे महाधर्मज्ञा, आम्हांला हें ऐकणें शक्य करितात. राजा, तो श्रीमान् गृत्समद मोठा असेल तर तें आम्हांस सांग.

ब्रह्मवेत्ता व ब्रह्मर्षि होता. त्याचा पुत्र सुचेता नारद म्हणाला:—हे अरिमर्दना गोविंदा, हाही ब्राह्मणच झाला. सुचेत्याचा पुत्र वर्चा. मी ज्या ह्यांना पूजीत आहें ते तूं ऐक कृष्णा, वर्चाचा पुत्र विहव्य. विहव्याचा पुत्र वितत्य. हें ऐकण्यास तुझ्याशिवाय दुसरा कोणता पुरुष वितत्याचा पुत्र सत्य. सत्याचा पुत्र संत. ह्या लोकीं पात्र आहे बरें? हे विभो, जे पुरुष संताचा पुत्र श्रवा नामक ऋषि. श्रव्याचा पुत्र तम. वरुण, वायु, आदित्य, पर्जन्य, अग्नि, म्थाणू, तमाचा पुत्र द्विजश्रेष्ठ प्रकाश. प्रकाशाचा पुत्र स्कंद, त्याचप्रमाणें लक्ष्मी, विष्णू आणि तसाच अतिशय जप करणारा वाग्मिद्र. त्याचा पुत्र ब्रह्मा, वाचस्पति, चंद्र, अप, पृथ्वी व सग्व्नी वेदवेदांगप्रवीण प्रमिति. प्रमितीला घृताचीच्या ह्यांना नेहमीं नमस्कार करितात त्यांची मी पूजा ठिकाणीं रुरु नामक पुत्र झाला. रुरुपासून प्रम- करितां. हे यदुकूलश्रेष्ठा, महान महान तपस्वी, द्वारेच्या ठिकाणीं शुनक नांवाचा विप्रर्षि जन्मला वेदवेत्ते, नेहमीं वेदांचें पठण करणार व इतर व शुनकाचा पुत्र शौनक. असो; धर्मराजा, परमपूज्य पुरुष ह्यांची मी पूजा करितां. तसेच ह्याप्रमाणें भृगु ऋषीच्या प्रसादानें वीतहव्य राजा जे कांहीणक न खातां दैविक कृत्यें करितात, क्षत्रिय असतांही ब्राह्मणत्व पावला, हें मी तुला गर्वापासून अलिप्त असतात, नित्य समाधान सांगितलें व तसाच गृत्समदाचा वंशही विस्तारानें बाळगितात व कोणावरही रागावत नाहींत, तुला कथन केला. आतां तुझा आणखी काय त्यांची मी पूजा करितां. त्याप्रमाणेंच, कृष्णा, जे प्रश्न आहे बरें?

उत्तम प्रकारें यज्ञयाग करितात. त्यांच्या ठिकाणीं उत्तम शांति वसते, जे उत्तम रीतीनें इन्द्रियदमन करितात, जे मनाला उत्तम प्रकारें आकर्षितात, जे सत्य व धर्म ह्यांचें अत्यंत महत्त्व मानितात आणि जे भूमि व धेनु ब्राह्मणांना देतात. त्यांना मी

अध्याय एकतिसावा.

—०:—

पनारदसंवाद.

युधिष्ठिर विचारतो:—अहो भरतर्षभा नमस्कार करितां. जे नित्य तपश्चर्येन निमग्न भीष्मा, ह्या त्रैलोक्यामध्ये कोणतीं मनुष्ये पूज्य असतात, जे वनांत राहून कंदमले होत तें आपण मला कथन करा. आपण खाऊन चरितार्थ चालवितात. नित्यनेमिचित्क सांगत असतां माझी तृप्तिच होत नाही. कर्म करितात, व धनाविकांचा सांठा करीत

भीष्म सांगतात:—ह्या विषयाचेंही विवे- नाहीत, त्यांना मी नमस्कार करितां. जे समर्थ चन करण्यास्तव एक प्राचीन इतिहास सांगत पुरुष सेवकांचें पोषण करितात. जे आनिधि- असतात. तो ह्यणजे नारद व वासुदेव ह्या सत्कारार्थ नित्य झटतात, व देवकार्य करून शेष दोघांचा संवाद होय. एके समर्थी नारद हा राहिलेलें अन्न जे सेवन करितात, त्यांना मी महान् महान् ब्राह्मणांपुढें हात जोडून त्यांची नमस्कार करितां. वेदाध्ययन केल्यामुळें ज्यांना पूजा करीत आहे असे कृष्णानें पाहून त्याला दुःसह तेज प्राप्त झालें आहे, वेदांचें प्रवचन विचारिलें, 'भगवता नारदा, तूं कोणाला नमस्कार करण्यांत जे कुशल आहेत, ब्रह्मचर्य पाळण्या- करीत आहेस बरें? त्यांतही ह्या ब्राह्मणांपैकीं विषयीं जे दक्ष असतात आणि यज्ञयागादिक कोणाविषयीं तुझ्या मनांत विशेष आदर वसत क्रिया यजमानाकडून करविण्यामध्ये व वेद-

विद्या शिकविण्यामध्ये जे नित्य निमग्न असतात, असतें, जे त्रिवर्गाची हानि होईल असें कोणतेंही त्यांना मी नमस्कार करितों. जे पुरुष सर्व कृत्य करीत नाहीत आणि जे शिष्ट जनांनीं प्राण्यांवर दया करण्याविषयीं नित्य उत्सुक अस- चालून दिलेले नियम मनापासून पाळितात, तात व मध्याह्न कालापर्यंत जे आपलें अध्ययन त्यांना मी नेहमीं नमस्कार करितों. जे पुरुष चालवितात, त्यांना मी नमस्कार करितों. गुरूची ब्रह्मचिंतनांत काळ चालवितात, ज्यांना वेदांचें कृपा जोडण्यासाठीं जे यत्न करितात, आपला यथार्थ ज्ञान आहे, धर्म, अर्थ व काम ह्यांसाठीं जे वेदव्यासंग अस्वलित चालविण्याविषयीं जे झट- नित्यनैमित्तिक कर्मे करितात, ज्यांना ऐहिक तात, ज्यांचे नियमधर्म कधीही ढळत नाहीत, सुखाविषयीं लोभ नाही व जे पुण्यशील आहेत, जे गुरुजनांची सेवा करण्यासाठीं सादर अस- त्यांना मी नमस्कार करितों. जे पुरुष उदक- तात, व कोणाचाही हेवा करीत नाहीत, त्यांना प्राशनावर चरितार्थ चालवितात, जे पुरुष वारा मी नमस्कार करितां. जे मुनि उत्तम प्रकारें पिऊन राहतात, वैश्वदेव करून उर्वरित राहि- करून व्रतें पाळितात, कोणास कांहीं वचन लेलें अन्न मात्र जे भक्षण करितात, त्यांना दिलें असतां तें कदापि मोडीत नाहीत, ब्रह्म- मी नेहमीं नमस्कार करितों. जे पुरुष अवि- चिंतनांत निमग्न राहतात व हव्यकथ्य करि- वाहित राहतात, जे पुरुष लग्न करून अभिहोत्र तात, त्यांना मी नमस्कार करितां. ज्यांना वाळगितात, जे वेदाचा आश्रय करितात व जे भिक्षा मागून चरितार्थ चालविणें मनापासून सर्व भूतें हीं आत्मवत् मानितात, त्यांना मी आवडतें, पांडुरंग अन्न व अंगभर वस्त्र न मिळा- सदा नमस्कार करितों; आणि, कृष्णा, लोक कर- ल्यामुळें जे कुश होतात, जे गुरुगृहीं राहतात, पार जे (प्रजापति) ऋषि, लोकांमध्ये जे सुगंधाभोगांविषयीं ज्यांना पदां नसत व ज्यांच्या- वडील, कुलामध्ये जे श्रेष्ठ, अज्ञानाचे जे पार्शी धन नसतें, त्यांना मी नमस्कार करितों. संहर्त, व लोकांचे जे मार्गदर्शक त्यांना मी ज्यांना आपलें असं कांहीं नाही, ज्यांची सदोदीत नमस्कार करितों. हास्तव, कृष्णा, सर्वांशीं मैत्री आहे, ज्यांनीं लज्जा गुंडाळून तूंही अशा प्रकारच्या ब्राह्मणांची सदासर्व- उर्विला आहे, ज्यांना कसलीच गरज नाही, काळ पूजा कर; कारण, हे अनघा, पूजेला वेदप्रार्थनें ज्यांना दिव्य तेज आलें आहे, जे वेद पात्र अशा जनांची पूजा केल्यानें ते तुला शिकवितात. जे वेदप्रणीत धर्मांचें व्याख्यान नित्य सुखच देतील. केशवा, अशा ब्राह्मणांची करितात, जे कधी कोणालाही पीडा देत नाहीत, पूजा केली असतां ह्या लोकीं व परलोकीं जे नेहमीं सत्याचा आश्रय करितात, जे सदोदीत नित्य सुखच मिळेल. थोरांना मान्य असे हे इंद्रियांना आकळतात व जे नित्य शांतीनें श्रेष्ठ पुरुष जेथें जेथें संचार करतील तेथें तेथें वागतात, त्यांना मी नमस्कार करितों. जे गृह- तुझें वर्णन करून तुझी महती वाढवि- स्थाश्रमी पुरुष देवता व अतिथि ह्यांच्या पूजेत तील. जे पुरुष गाई, ब्राह्मण व अतिथि निमग्न असतात व जे पुरुष कपोताप्रमाणें नित्य ह्यांचें सदा पूजन करितात आणि नित्य पोटापुरतें मिळवून योगक्षेम चालवितात, नेहमीं सत्यामध्ये रत असतात, ते संकटांतून संग्रह ह्मणून मुळीच करीत नाहीत, त्यांना मी पार पडतात. जे नेहमीं शांतचित्त असतात, जे नमस्कार करितों. ज्यांच्या सर्व कृत्यांचें धोरण कोणाचा मत्सर करीत. नाहीत व जे सदा त्रिवर्ग (धर्म, अर्थ व काम) प्राप्त होण्याकडे विद्याध्ययनांत आसक असतात, ते संकटें

तरून जातात. जे सर्व देवांना समभावानें पूजितात, जे एका वेदाचा आश्रय करितात, धर्मादिकांवर जे श्रद्धा ठेवितात व जे इंद्रियांना निरोधितात, ते संकटांतून पार पडतात. जे महान् महान् ब्राह्मणांना नमस्कार करितात, व्रतवैकल्यांत निमग्न असतात आणि मनापासून दानधर्म करितात, ते संकटांतून उत्तीर्ण होतात. जे तपश्चर्या करितात, जे बालपणापासून नित्य ब्रह्मचारी राहतात आणि तपाच्या योगें चित्तशुद्धि संपादितात, ते संकटें तरून जातात. जे पुरुष देवता, अतिथि, सेवक व पितर ह्यांचें अर्चन करण्यांत रममाण असतात आणि अव- शिष्ट अन्नावर देहत्राण करितात, ते संकटांतून कपोत भयभीत होतनासात संरक्षणास्तव आपल्या पार पडतात. जे यथाविधि अग्नीची स्थापना करून मोठ्या आदरानें तो संभाळतात आणि म्हणाला कीं, 'हे पश्या, तूं भिऊं नको, तुला जे सोमयज्ञांत हवन करितात, ते संकटें तरून आतां कसलीही भीति नाही. बाबा, तुला हें जातात. आणि, हे वृष्णिशार्दूल, जे तुझ्या- वर भय कोणीं उत्पन्न केलें ? तूं काय बरें प्रमाणें मातापितर व गुरुजन ह्यांच्याशीं नेहमीं केलंस कीं त्यामुळे तूं येथें असा मूर्च्छित व उत्तम वागणूक ठेवितात त्यांचींही सर्व संकटें बेशुद्ध दशेंत आलास ! अरें, काय ह्या तुझ्या नष्ट होतात.

राजा युधिष्ठिरा, तूंही ह्याप्रमाणेंच देव, नीलकमलाप्रमाणें ह्याचा रुचिर वर्ण श्लोकत पितर, ब्राह्मण व अतिथि ह्यांची नेहमीं आहे ! अरें, तुझे नेत्र तर डाळिंबाच्या किंवा उत्तम पूजा कर, म्हणजे तुला इष्ट गति अशोकाच्या पुष्पाप्रमाणें लक्षाकत आहें ! बा पश्या, भिऊं नको; तुला अभय आहे. बाबोर, ज्या अर्थी तूं माझ्या सन्निध प्राप्त झाला आहेस, त्या अर्थी आतां तुला धरण्याचा विचार कोणी मनांतही आणूं शकणार नाही; कारण, रक्षणाविषयीं महाबलवान् अशा ह्या समर्थ

अध्याय वत्तिसावा.

—:—

श्येनकपोताख्यान.

युधिष्ठिर म्हणाला:—पितामह भीष्मा, आपण सर्व शास्त्रांत प्रवीण असून महाबुद्धिमान् आहां. आपणांपासून धर्माचें तत्त्व श्रवण करावें असें मी इच्छितो. तरी, अहो भरतश्रेष्ठा, तें आपण निरूपण करा. अहो कुरुकुलपुंगवा, ब्राह्मणक्षत्रियादिक चारी वर्णांतील मनुष्ये आभयार्थ आलीं असतां जे त्यांचें संरक्षण

करितात त्यांना काय फळ मिळतें तें मला यथा- स्थितपणें विशद करून सांगा.

भीष्म म्हणाले:—हे महायशशा धर्मनंदना धीमन्ता युधिष्ठिरा, जे कोणी आश्रयार्थ येतात त्यांचें संरक्षण केल्यानें जें महाफल प्राप्त होतें तें तुला समजावें म्हणून मी तुला हा एक प्राचीन इतिहास सांगतो, तो ऐक. एके समयी एका सुंदर कपोतावर श्येन पक्ष्यानें झडप घातली, तेव्हां तो भूतलावर पडत असतां महाभाग वृषदर्भ राजाच्या आश्रयार्थ गेला. त्या समयी तो निर्मलचित्त वृषदर्भ राजा त्या कपोताची ती दीन स्थिति पाहून अतिशय कळवळला: आणि तो कपोत भयभीत होतनासात संरक्षणास्तव आपल्या अंकाप्रत आलेला पाहून त्याला धीर देऊन आतां कसलीही भीति नाही. बाबा, तुला हें जातां. आणि, हे वृष्णिशार्दूल, जे तुझ्या- वर भय कोणीं उत्पन्न केलें ? तूं काय बरें प्रमाणें मातापितर व गुरुजन ह्यांच्याशीं नेहमीं केलंस कीं त्यामुळे तूं येथें असा मूर्च्छित व उत्तम वागणूक ठेवितात त्यांचींही सर्व संकटें बेशुद्ध दशेंत आलास ! अरें, काय ह्या तुझ्या देहाची शोभा ! जणू काय नवीन फुललेल्या

राजाच्या अग्रभागीं तूं आहेस. बा कपोता, तें काशिराज्य, फार काय—हें माझें जीवितही मी आज तुझ्यासाठीं खर्चण्यास सिद्ध आहे ! ह्यास्तव, हे कपोता, आतां भय बाळगूं नको; स्वस्थ अस; तुला आतां कोणापासूनही भीति नाही.

श्येन म्हणाला:—राजा, हा कपोत माझें

विहित भक्ष्य आहे. ह्यासाठीं तूं ह्याला राख-णाचा विचार अंतर्गामीं ठाम ठेवून तो त्या प्याच्या भरीस पडूं नको. पळतां पळतां मीं श्येनाशीं बोलूं लागला.

ह्याला गांठलें व हस्तगत करून घेतलें; ह्याला राजा ह्मणाला:—बा श्येना, आज तूं धरण्यास मला मोठा प्रयास पडला आहे. आपल्या क्षुधाशमनासाठीं गाय, बैल, वराह, ह्यांचें मांस, रक्त, मेद व मज्जा हीं मृग किंवा महिष ह्यांपैकीं काय वाटेल तें घेऊन सर्व मला पृष्टि देणारीं आहेत. ह्याला आपली क्षुधा भागव. शरणागताचा अन्हेर ग्वाल्यानें माझे मांठें समाधान होईल, ह्मणून करावयाचा नाहीं असा माझा दृढसंकल्प आहे. तं आतां मध्यंतरीं विघ्न करूं नको. राजा, बा श्येन पश्या, पाहिलासना हा कपोत माझा मला अतिशय तृप्ता लागली आहे, क्षुधा तर देह अगदीं सोडीत नाहीं !

मला अगदीं जाळीतच आहे: तेव्हां आतां तूं श्येन म्हणाला:—राजा, वराह, बैल किंवा ह्याला सोड, मला आतां क्षणभर सुद्धां धीर इतर नानाविध पक्षी ह्यांचें मांस मी कधींच निघत नाहीं ! राजा, मीं ह्याचा पाठलाग खात नाहीं; ह्यास्तव मला त्यांशीं काय कर्तव्य केला, मीं आपल्या पंगवांनीं व नगवांनीं ह्याला आहे? परमेश्वरानें स्वतः मला जें विहित भक्ष्य काढलें. आतां काय ती थोडथोडी धुगधुगी लावून दिलें आहे, तेंच मी खाणार ! श्येन मात्र ह्याला गहिली आहे: तेव्हां आतां हे कपोतांना खातात, हा नियम आजचा नाहीं ! ह्याला राखण्याच्या त्वां भरीस न पडावे हा नियम पूर्वापर चालत असून हा असाच हाच उचित मार्ग होय ! राजा, तूं अव्याहत सतत चालणार ! हे निष्पापा राजा, आपल्या दशामध्ये मनुष्यांचें रक्षण करावेंस; जर तुला ह्या कपोताविषयीं ममता असेल, तृप्तार्त झालेल्या पश्याच्या व्यवसायांत विघ्न तर तूं आज मला ह्या कपोताच्या मांसाइतकें करण्याचें तुझें काम नव्हें ! तुझें शत्रु, तुझें स्वतःचें मांस जोखून दे.

सेवक, तुझें आपस्वर्काय व तुझ्या प्रजांचें व्यवहार राजा ह्मणाला:—श्येना, तूं हें जें आतां मला ह्यांवर तुझी सत्ता आहे: त्याप्रमाणेंच तुझें देश ह्मणालास तो मी आपल्यावर मोठा अनुग्रहच व तुझी इंद्रियें ह्यांवरही तुझी सत्ता मी कबूल मानितां. वरं आहे, मी तसं करितां.

करितां: पण आकाशांत परिभ्रमण करणाऱ्या युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें त्या राजश्रेष्ठानें ह्मडलें पश्यांवर तुझी सत्ता मुळींच नाही ! राजा, जर व तात्काळ तो आपल्या देहाचें मांस कापून तुझ्या ठिकाणीं सामर्थ्य असलें तर तूं आपल्या तें त्या कपोताच्या भारंभार जोखांत ठाकूं शत्रूंवर पराक्रम गाजव. माझ्यासारख्याच्या लागला ! राजा, तें वर्तमान हां हां म्हणतां मार्गांत विघ्न करूं नको. जर तुला प्रस्तुत समयीं अंतःपुरांत कळलें व तेथें एकच आकांत होऊन ह्या कपोताविषयीं दया उत्पन्न होऊन त्याच्या रत्नभूषणांनीं मंडित अशा त्या राजस्त्रिया संरक्षणानें पुण्य जोडण्याची इच्छा झाली असेल, दुःखानें ऊर बडवीत अंतःपुरांतून बाहेर पडल्या ! तर त्वां माझ्या स्थितीचाही विचार केला पाहिजे ! इतक्यांत मंत्री, सेवक व इतर मंडळी हेही

भीष्म ह्मणाले:—राजा युधिष्ठिरा, श्येनाचें हें आक्रोश करूं लागले आणि जिकडे तिकडे भाषण ऐकून राजर्षि वृषदर्भ हा अत्यंत विस्म-मेघांसारखी घोर गर्जना चालू झाली व तिच्या योगें यांत पडला; आणि त्याच्या भाषणाची व सर्व अंतुरिक्ष दुमदुमून गेलें ! इतक्यांत चोंहों-त्याची प्रशंसा करून आणि कपोताच्या रक्ष-कडून अंतरिक्षांत मेघांचे समुदाय जन्मून आधीं

जें निरभ्र आकाश होतें तें चोहोंकडून मेघा-दुर्मिळ असें काय असेल बरें ? युधिष्ठिरा, तो च्छादित झालें व राजाचें तें सत्य कर्म अव-काशिदेशाचा विशुद्धात्मा राजर्षि वृषदर्भ हा लोकून सर्व पृथ्वी कंपायमान झाली ! धर्मा, मोठा विवेकी व सत्यपराक्रमी असून आपल्या त्या वृषदर्भ राजानें दोन्ही कुशीतलें, दंडांतलें त्या सत्कर्माच्या योगें तिन्ही लोकांत व छातीतलें मांस कापून काढून थोडथोडें प्रख्यात झाला. हे भरतश्रेष्ठा, जो कोणी दुसरा कांठ्यांत टाकून त्या कपोताबरोबर जोख मनुष्य ह्याप्रमाणें शरणागतांचें रक्षण करील, चालविलें, पण त्यानें त्या सर्व कपोताची तोही त्या वृषदर्भ राजाप्रमाणें उत्तम गतीला बरोबरी होईना ! राजा, त्या समर्थी वृषदर्भानें जाईल. बा राजर्ष धर्मा, वृषदर्भ राजाचें हें आपल्या शरीरांतलें सर्व मांस, रक्त, वषा वगैरे चरित्र जो कोणी नित्य दुसऱ्याला सांगेल व सर्व कांठ्यांत घातलें, परंतु त्यानेंही काम जो कोणी नित्य तें ऐकल, ते दोघेही पृतात्मे भागेना, तेव्हां तो आपले सर्व शरीर श्येनास हांत्सांत सद्धतीला जातील !

अर्पिण्याच्या हेतूनें स्वतः पारड्यांत बसला ।

युधिष्ठिरा, तें पाहून इंद्रासहवर्तमान सर्व त्रैलोक्य त्या स्थळीं प्राप्त झालें, आकाशांत जमलेल्या देवगंधर्वादिकांनीं दुंदुभि वाजविल्या,

वृषदर्भ राजावर अमृताचा वर्षाव चालू झाला, युधिष्ठिर ह्मणालाः—पितामह भीष्मा, चोहोंकडून एकसारखी दिव्य सुगंधांची व राजानें जीं कर्तव्य करावयाची त्या सर्वांत पुण्यांची वृष्टि सुरू झाली, देवगंधर्वांचे समूह अत्यंत श्रेष्ठ असें कर्तव्य कोणतें ? तसेंच राजानें व त्याप्रमाणेंच अप्सरा ह्या ब्रह्मदेवाच्या समो-कोणतें कर्म केलें असतां त्यास इहपरलोकीं वतीं जशा गातात व नाचतात तशा त्या सुख प्राप्त होतें ?

वृषदर्भाच्या समोवतीं सर्वत्र गाऊं नाचूं भीष्म ह्मणालेः—राजा युधिष्ठिरा, मूधा-लागल्या; आणि इतक्यांत सुवर्णाच्या राज-भिषिक्त राजानें जीं कर्तव्य करावयाचीं, त्या वाड्याला मागे टाकणारें, जडावाच्या तोरणांनीं सर्वांत अत्यंत श्रेष्ठ असें कर्तव्य म्हणजे शोभणारें व वैदूर्यरत्नांचे खांब असलेलें असें ब्राह्मणांची पूजा करणें हें होय. त्यापासून एक दिव्य विमान त्या स्थळीं उतरलें आणि त्यास अत्यंत सुख प्राप्त होईल. राजा जरी त्यांत तो राजा आरूढ होत्साता त्या कर्मानें कितीही वैभववान् असला तरी त्यानें ह्या कर्त-निरंतर स्वर्गास राहण्याकरितां ऊर्ध्व मार्गानें व्याकडे अगत्य लक्ष पुरवावें. हे भरतर्षभा, चालता झाला ! ह्यासाठीं, राजा, जे कोणी वृद्ध व श्रोत्रिय अशा ब्राह्मणांना नेहमींच तुझ्या आश्रयार्थ येतील त्यांना तूं ह्याप्रमाणें पूजित जावें. त्याप्रमाणेंच त्यानें नगरांत व तुझ्यानें होईल तितकें साहाय्य कर. जो देशांत राहणाऱ्या बहुश्रुत ब्राह्मणांना मधुर मनुष्य आपल्या भक्तांचें, हितचिंतकांचें व भाषण करून, सुखोपभोगाचे पदार्थ देऊन व आभितांचें रक्षण करितो व सर्व प्राण्यांवर नमस्कार करून आनंदवावें. युधिष्ठिरा, हें कृत्य दया करितो त्याला परलोकीं दिव्य सुख प्राप्त राजानें अत्यंत श्रेष्ठ मानावें आणि खुद्द आपल्या-होतें ! धर्मा, जो सुशील नृप निष्कपटपणानें प्रमाणें व आपल्या पुत्राप्रमाणें ब्राह्मणांविषयीं सत्कृत्य करितो त्याला त्या निर्मळ कृत्यामुळे प्रेम बाळगून त्यांचा सांभाळ करावा. राजा,

अध्याय तेहेतिसावा.

—१०—

ब्राह्मणांची प्रशंसा.

ब्राह्मणांमध्येही जे पूजेला अत्यंत पात्र अस- सारखे) ब्राह्मण कृषिकर्म करितात, कित्येक तील त्यांची अतिशय पूजा करावी; कारण (उपमन्यू इत्यादिकांसारखे) ब्राह्मण गाई असे जे ब्राह्मण असतात त्यांचा आत्मा शांत राखितात, कित्येक (वृत्तत्रियादिकांसारखे) शाला म्हणजे सर्व राष्ट्राचा उत्कर्ष होतो. राजा, ब्राह्मण भिक्षा मागतात, कित्येक (वाल्मीकि- अशा ब्राह्मणांची पितरांप्रमाणे पूजा करावी, विश्वामित्रांसारखे) ब्राह्मण चोऱ्या करितात, त्यांना नमस्कार करावा व त्यांच्याविषयी कित्येक (नारदादिकांसारखे) ब्राह्मण आदरबुद्धि बाळगावी; पर्जन्याच्या वृष्टीनें सर्व कलह लावितात, कित्येक (भरता- प्राण्यांचा योगक्षेम चालतो तद्वत् अशा ब्राह्म- दिकांसारखे) ब्राह्मण नाटके करितात, कित्येक णांच्याच संतोषाने सर्व लोकांचा चरितार्थ ब्राह्मण समुद्रशोषणासारखीं भयंकर व सर्व यथास्थित चालतो. धर्मा, अशा प्रकारच्या प्रकारचीं कर्म करितात, आणि कित्येक ब्राह्मण ब्राह्मणांच्या अंगीं कांहीं अगाध सामर्थ्य वसत राजांसंबंधानें व इतरांसंबंधानें नानाप्रकारचें असतें, त्यांच्या ठिकाणीं उग्र तेज व सत्यपरा- वर्तन ठेवितात व नानाविध कर्म करितात. क्रम विद्यमान असल्यामुळे ते जर कोपले तर राजा, ह्याप्रमाणें ब्राह्मण हे अनेक प्रकारचीं आपल्या अंगच्या अभिचारशक्तीनें (घातक कर्म करण्यांत निमग्न झालेले दिसतात व अनेक अशा तपःसामर्थ्यानें), अन्य उपायांनीं किंवा व्यवसायांनीं आपली उपजीविका चालवितात; फार काय-केवळ मनांत अनिष्ट संकल्प करून- तथापि त्यांच्या ठिकाणीं धर्मज्ञता वसते आणि ही दुसऱ्याचा समूळ नाश करूं शकतील ! त्यांच्या मनांत जगाचें कल्याण व्हावें त्यांनीं एकदा आग पाखडण्यास सुरुवात केली हीच भावना असते, म्हणून त्यांचें सदासर्व- तर कोणालाही त्यांना आळा घालतां येणार काळ स्तवन करावें. राजा युधिष्ठिरा, नाही. त्यांच्या अंगीं इतकें सामर्थ्य असतें कीं, महामाग्यवान् ब्राह्मण हे देवता, पितर, मनुष्य, ते त्या सामर्थ्यानें सर्व दिशा उजाड करून उग्र व राक्षस ह्या सर्वांच्या अगोदरचे होत. शकतील ! ते क्रोधानें डोळे वगारून पाहूं देव, पितर, गंधर्व, राक्षस, असुर व पिशाच लागले म्हणजे जणू काय वणव्यांतील अग्नी- ह्यांपैकीं कोणीही ब्राह्मणांना जिकण्यास समर्थ प्रमाणें त्यांच्या नेत्रांतून ज्वालांचे लोट चालत नाही. राजा, ब्राह्मणांच्या ठिकाणीं असें कांहीं रहातात ! मोठमोठे साहसी पुरुषही त्यांना अगाध सामर्थ्य आहे कीं, ते जो देव नाहीं भितात ! कारण त्यांच्या ठिकाणीं गूणच तसे त्याला देव बनवितील व जो देव असेल अपरंपार असतात ! कांहीं ब्राह्मण तृणानें आच्छा- त्यांचें देवत्व हिरावतील ! ते मनांत आणतील दिलेल्या कूपाप्रमाणें आणि कांहीं ब्राह्मण निर्मळ तो राजा होईल आणि त्यांना जो अप्रिय अशा आकाशाप्रमाणें असतात. कांहीं (दुर्वासा- असेल तो पराभव पावेल ! राजा, जे प्रतिमंद दिकांसारखे) ब्राह्मण मोठे निष्ठुर असून पुरुष ब्राह्मणांची निंदा करितील, ते, मी तुला अचाट कृत्यें करितात व कांहीं (गौतमादिकां- खचीत सांगतों कीं, निश्चयानें नाश पावतील ! सारखे) ब्राह्मण कापसाप्रमाणें कोमळ मनाचे राजा, ब्राह्मण हे स्वतः दुसऱ्याची निंदा किंवा असतात. कांहीं (अगस्त्यादिकांसारखे) ब्राह्मण प्रशंसा करण्यांत कुशल असतात आणि दुस- मेठे कपटी असतात व कांहीं ब्राह्मण तपश्चर्येत न्याची. सुकीर्ति व दुष्कीर्ति फैलावण्यासही निव्व निमग्न राहतात. कितीएक (उद्दालकादिकां- कारणी होतात; परंतु असें असतांही जर

त्यांना कोणी इजा दिली तर ते नित्य त्यांच्या- अलंकार व इतर जें कांहीं इष्ट असेल तें त्यांस वर आग पाखडितात ! राजा, ज्याची ब्राह्मण देऊन त्यांस नमस्कारपूर्वक नेहमीं पूजीत जावें प्रशंसा करितात त्या पुरुषाचा उत्कर्ष होतो आणि पितरांप्रमाणें त्यांचें संरक्षण करावें. पर्जन्य- आणि ज्याला ब्राह्मण नांवें ठेवितात त्याचा वृष्टीनें जशी सर्व प्राण्यांची उपजीविका चालते, क्षणांत नाश होतो ! युधिष्ठिरा, ब्राह्मणांच्या तशी ब्राह्मणांच्या पूजेनें सर्व राष्ट्रांत शांति अवकूपेमुळेंच शक, यवन, कांबोज व इतर क्षत्रिय व सुख नांदतें. ब्रह्माच्या ज्ञानानें दिव्य तेज जाति शूद्र झाल्या ! ब्राह्मणांच्या कोपामुळेंच प्राण झालेले निर्मळ ब्राह्मण राष्ट्रांत उत्पन्न झाले द्राविड, कलिंग, पुलिंद, उशीनर, कोलिसर्प व पाहिजेत व त्याप्रमाणेंच महाराथ क्षत्रिय शत्रूंचा इतर क्षत्रियजाति शूद्रत्वास पावल्या ! हे जय- नाश करण्यासाठीं राष्ट्रांत जन्मले पाहिजेत. शालिन् धर्मा, ब्राह्मणांपासून जय होण्यापेक्षां राजा, कुलीन, धर्मज्ञ व कटकटीत कर्मठ पराजय होणेंच श्रेयस्कर ! एका ब्राह्मणाच्या असा ब्राह्मण घर्षी वाळगावा. त्यापासून वधानें जें पातक लागेल तें सर्व जगाच्या संहारा- यजमानांचें कल्याण होतें. ब्राह्मणांना हवि- पासूनही लागणार नाही ! ब्राह्मणांच्या व्यान्न दिव्यानें तें देवता स्वीकारितात. ब्राह्मण हत्येनें महान् दोष लागतो असें मोठमोठे हेच सर्व भुतांचे पितर होत. त्यांच्यापेक्षां श्रेष्ठ ऋषिही सांगतात. असो; राजा, फार कशाला, असें कांहीं नाही. आदित्य, चंद्रमा, वायु, ब्राह्मणांची कोणी निंदा केली तर ती ऐकू उदक, पृथ्वी, आकाश व दिशा हीं सर्व नेहमीं सुद्धां नये ! कोठें ब्राह्मणाची निंदा चालली ब्राह्मणांच्या देहांत प्रवेश करून अन्नाचें सेवन असतां मुकाट्यानें खालीं मान करून एकावी व करितात. जो मनुष्य ब्राह्मणांना अन्नसंतर्पण तेथून उठून निघून जावें ! राजा, ह्या भूतलावर करीत नाही, त्याचेकडे त्यांचे पितर जेवीत ब्राह्मणांची निंदा करून कोणी सुखाने काल- नाहीत. जो मनुष्य ब्राह्मणांचा द्वेष करितो क्षेप करू इच्छील, असा पुरुष आजवर झाला त्या पातक्याकडे देवही अन्नग्रहण करीत नाहीत. नाही व पुढेही होणार नाही ! राजा, मृतीनें ब्राह्मणांचा संतोष झाला म्हणजे पितरांना व वायु धरणें अशक्य, हातानें चंद्राला स्पर्शणें त्याप्रमाणेंच देवांनाही नेहमीं मोठा आनंद अशक्य, व (मस्तकानें) पृथ्वी उचलणें होतो, असें निर्विवाद मान. त्याप्रमाणेंच, राजा, अशक्य, तद्वत् ह्या भूतलावर ब्राह्मणांना जे कोणी ब्राह्मणांना हविष्यान्न वंगरे अर्पि- तात त्यांनाही इष्टपरलोकीं सुख प्राप्त होतें. अशा प्रकारचे दाते जन मरणोत्तर दुर्गतीला जात नाहीत. त्यांना श्रेष्ठ गतिच मिळते. ज्या ज्या पदार्थानें मनुष्य ब्राह्मणांची तृप्ति करील त्या त्या पदार्थानें ब्राह्मणद्वारा देव व पितर संतुष्ट होतात.

अध्याय चौतिसावा.

—००—

पृथ्वीवासुदेवसंवाद.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ब्राह्म- णांची नित्य नियमानें अतिशयित पूजा करणें हें अत्यंत अवश्य आहे; कारण ह्या ब्राह्मणांच्याच ठिकाणीं सुखदुःख देण्याची सत्ता, अधिष्ठित असते ह्यासाठीं, राज्ञेलोकांनीं नानाविध सुखोपभोग, सूर्याला पावतात, सूर्यापासून पर्जन्याची वृष्टि

होते, आणि वृष्टीपासून अन्न मिळतें.) हा सांगतो. तो इतिहास म्हटला म्हणजे पृथ्वी व सर्व विश्वपसारा कसा वाढतो आणि अंतीं हा वासुदेव ह्यांचा संवाद होय.

सर्व कोठें लीन होतो, हें ब्राह्मणांना मात्र एके समर्थी पृथ्वीला वासुदेव ह्मणालाः— माहीत असतें. स्वर्गाचा मार्ग कोणता व नर-हे कल्याणि, तूं सर्व भूतांची माता आहेस; काचा मार्ग कोणता, ह्यांचें बरोबर ज्ञान ह्यास्तव मी तुला शंका विचारितों तिचें तूं ब्राह्मणांना मात्र आहे. मार्गें काय झालें व निराकरण कर. माझा तुला असा प्रश्न आहे पुढें काय होईल हें फक्त ब्राह्मणांनाच कळतें कीं, गृहस्थाश्रमी मनुष्य कोणत्या कर्मांनीं ब्राह्मण हा द्विपद प्राण्यांमध्ये श्रेष्ठ होय. ब्राह्मण आपलें पातक क्षालन करील तें त्वां सांगवें. वर्णाचीं कर्तव्ये कोणतीं, हें काय तें ब्राह्मणांनाच पृथ्वी ह्मणालीः—वासुदेवा, ब्राह्मणांचीच विदित असतें. जे कोणी ब्राह्मणांच्या तंत्रांनै सेवा करावी; तेच सर्वांत पवित्र होत. जो मनुष्य वागतात त्यांचा केव्हांही पराभव होत नाही. ब्राह्मणांची उपासना करितो, त्यांचें सर्व पातक ब्राह्मणांचे आराधक मरणोत्तर नाश पावत दग्ध होतें. ब्राह्मणोपासनेनें वैभव मिळतें, नाहीत आणि त्यांस केव्हांही वाईट स्थिति ब्राह्मणोपासनेनें कीर्ति फैलावते, व ब्राह्मणोपासनेनें प्राप्त होत नाहीः तें सदोदीत उत्कर्षच पावतात. बुद्धि वाढत. जो क्षत्रिय वीर ब्राह्मणांची सेवा जे विश्वकटुंबी महात्मे ब्राह्मणांच्या मुखांतून करितो त्यास शत्रूंना जर्जर करण्याचें सामर्थ्य निघालेलें वचन शिरसा मान्य करितात, त्यांचा येतें, असं मला सतत सर्वांच्या कल्याणाकरितां केव्हांही नाश होत नाही. क्षत्रिय हे तेजानें व झटणाऱ्या नारदानें सांगितलें आहे. ह्यास्तव बलांनं कितीही उग्र असले तरी तें त्यांचें तेज कुलीन, धर्मज्ञ, निर्मळ व कडकडीतपणें व्रत-व बल ब्राह्मणांपेढें तेव्हांच थंड पडतें. भूगुंनीं वैकल्यें करणाऱ्या ब्राह्मणाची क्षत्रियांनं अवश्य तालजघांना जिंकिलें, आंगिरसांनीं नीपांना शुश्रूषा करावी. (स्वकीय-परकीय ब्राह्मणांच्या-जिंकिलें आणि भरद्वाजांनं वैतहव्यांना व पेशां जे श्रेष्ठ, त्यांच्याहूनही जे श्रेष्ठ असे ऐलांना जिंकिलें. भरतश्रेष्ठा धर्मा, हे सर्व क्षत्रिय ह्मणजे) अत्यंत श्रेष्ठ असे ब्राह्मण ज्याची जरी मोठ प्रबल व चित्रविचित्र आयुधांनीं वाखाणणी करितात त्या मनुष्याची भरभराट लढणारे होत, तरी त्यांना कृष्णाजिन वगैरे होते. जो मनुष्य ब्राह्मणांवर संतापतो व त्यांना मुनिचिन्हें धारण करणाऱ्या ब्राह्मणांनीं सर्वस्वीं उणें उत्तर करितो, त्याचा तात्काळ नाश जिंकून टाकिलें ! ह्यासाठीं, राजा, ब्राह्मणांना घडतो. ज्याप्रमाणें नांगरांनं उखळलेला मातीचा पृथ्वीचें दान करून भूपतीनें ह्या लोकीं व पर-डिखळा महासागरांत फेंकला असतां ताबडतोब लोकीं दिव्य कीर्ति जोडावी आणि देहाचें नाश पावतो, त्याप्रमाणें ब्राह्मणाचा द्रोह केला सार्थक संपादवें. धर्मी, लांकडांमध्ये ज्याप्रमाणें असतां त्यापासून तो द्रोहक ताबडतोब समूळ अक्षितच्व गुप्त असतें, त्याप्रमाणें लोकांत जें नाश पावतो ! वासुदेवा, चंद्रावरील कलंक, कांहीं सांगण्यांत व ऐकण्यांत येतें किंवा जें समुद्राच्या पाण्याचा खारटपणा व महेंद्राच्या कांहीं ग्रंथादिकांत वाचिलें जातें, तें सर्व ब्राह्म-अंगावरील सहस्र भगचिन्हें ह्यांचा तूं नीट पांंच्या ठिकाणीं गुप्त असतें. युधिष्ठिरा, ही विचार कर. बाबारे, ब्राह्मणांना अपकार केल्या-गोष्ट अधिक विशद करण्याकरितां एक पुरातन मुळें त्यांनीं जे शाप दिलें त्यांचेच हे परिणाम इतिहास सांगत असतात तो आतां मी तुला झाले. वासुदेवा, ब्राह्मणांच्या प्रभावानें इंद्राच्या

वेहावरील सहस्र भगचिन्हें जाऊन त्या स्थळीं पूर्वी ब्रह्मदेवानें पूर्वपद्धतीप्रमाणें ब्राह्मणांस सहस्र नेत्र निर्माण झाले ! असो; वासुदेवा, निर्माण केलें आणि मग तो समाधि धारण ज्या मनुष्याला वैभव, लौकिक व उत्तम लोक करून चिंतन करीत बसला व त्यानें ठरविलें ह्यांची इच्छा असेल त्यानें आत्मज्ञान जोडून कीं, ब्राह्मणांचा धर्म म्हणजे त्यांनीं दुसरें कांहीं-निर्मळ वर्तन ठेवावें आणि ब्राह्मणांच्या विचा- एक करावयाचें नाही. इतरांनीं त्यांचें संरक्षण रानें वागावें. करावें, व त्यांनीं इतरांचें संरक्षण करावें,

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, मेदिनीचें हाच त्यांचा विहित धर्म होय. त्या असें हें भाषण ऐकून मधुसूदनानें ‘ उत्तम ! समर्थी ब्रह्मदेव ब्राह्मणांस उद्देशून म्हणाला, उत्तम ! ’ असे उद्गार काढिले व तिची पूजा “ ब्राह्मणहो, ह्या नियमानुसार तुम्ही वागा केली. पार्था, हें जें मीं तुला उदाहरण सांगितलें म्हणजे तुमचें कल्याण होईल. तुम्ही स्वकर्म त्याचें मनन कर आणि इंद्रियांना आकळून करा, त्यांत अगदीं हयगय करूं नका; म्हणजे नेहमीं महासमर्थ ब्राह्मणांची उपासना करीत तुम्हांस ब्राह्मसंपत्ति मिळेल. सर्वजण तुमचा जा; म्हणजे त्या योगें तुझें कल्याण होईल. किंत्ता घेतील असें आचरण ठेवा आणि कोणी दुराचरण करूं लागल्यास त्यास आवर घाला. ब्राह्मणांनो, विद्वान् ब्राह्मणांनं शूद्राचें कर्म कधींही करूं नये; कारण शूद्राचें कर्म केल्यानें ब्राह्मणाच्या हातून अधर्म घडतो. ब्राह्मणांनं

अध्याय पसतिसावा.

—:—

ब्राह्मणप्रशंसा.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, केवळ वेदाध्ययनादिक स्वकर्म केलें असतां त्याचा ब्राह्मणकुलांत जन्म झालेलें असतें इतक्या- उत्कर्ष होतो, त्याची बुद्धि वाढते, त्याला मुळेंही ब्राह्मणाला महाभाग मानितात. त्याच्या दिव्य तेज येतें व त्याच्या अंगीं दुर्धर शक्ति त्या ब्रह्मकुलोत्पत्तीस्तव सर्व प्राण्यांनीं त्यास उत्पन्न होते. ब्राह्मणाचें जें कांहीं घोर सामर्थ्य अवश्य नमस्कार करावा आणि शिजविलेंलें तें त्यास स्वाध्यायापासूनच मिळतें. ब्राह्मणांनीं अन्न अतिथीसारखें त्यास प्रथम समर्पवें. वा देवतांना हविर्भाग दिला म्हणजे त्यांना महा-धर्मा, ब्राह्मणापासून धर्म, अर्थ इत्यादि सर्व अर्थ भाग्य प्राप्त होतें. ब्राह्मसंपत्तीच्या योगें ब्राह्म-प्राप्त होतात. ते सर्व प्राण्यांचे सुहृद् होता. देवांचीं पांना अशी लोकोत्तर योग्यता येते कीं, ते तीं मुखें समजावीं. त्यांची पूजा केली असतां मुलाबाळांच्याही आधीं भोजन करण्यास पात्र ते मंगलदायक आशीर्वाद देऊन आराधकाचें होतात. ह्यासाठीं, ब्राह्मणहो, तुम्ही कोणा-अभीष्ट चिंतितात आणि त्यांची निंदा केली विषयीं द्रोह न करितां सर्वाविषयीं अत्यंत प्रेम असतां ते संतापून जाऊन शाप देतात. ह्यास्तव धारण करा आणि आपल्या इंद्रियांना जिंकून आपल्या सर्व शत्रूंकडून त्यांचा अनादर होऊन वेदाभ्यास सतत चालवा; म्हणजे तुमचे सर्व त्यास क्रोध येवो व ते दारुण वचनांनीं त्यांस इष्ट हेतु सिद्धीस जातील. जें कांहीं मनुष्य-शापदग्ध करोत ! राजा धर्मा, ह्या विषयास लोकीं किंवा देवलोकीं आहे तें सर्व तपश्चर्येनें, ज्ञानानें व व्रतवैकल्यांनीं सुसाध्य होईल.”

हे निष्पापा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें ब्रह्मदेवानें ब्राह्मणांना जें कांहीं सांगितलें तें मीं तुला

निरूपण केलें आहे. बाबारे, ब्राह्मणांवर अनुग्रह पृथ्वीचें राज्य करणें असेल तर तूं नेहमीं करण्याच्या बुद्धीनें त्या धीमान् ब्रह्मदेवानेंही ब्राह्मणांस दानें देऊन व पूजा समर्पून संतुष्ट गाथा त्यांस सांगितली. राजा, ब्राह्मणांच्या कर. हे अनघा, ब्राह्मणांस दान दिल्यानें त्यांचें ठिकाणीं राजाप्रमाणेंच विलक्षण शक्ति वास उग्र तेज शांत होतें. ह्यास्तव, जे दानें घेतील करते. तपश्चर्या करणारे ब्राह्मण हे मोठे उग्र त्यांस दानें दे; पण जे कोणी दानप्रतिग्रह असतात; त्यांच्या समीप जाणेंही मोठें अवघड; करणार नाहीत त्यांचें तूं उत्तम संरक्षण कर, त्यांच्या अंगीं भयंकर त्वेष व त्वरा विद्यमान म्हणजे तुझे इष्ट हेतु परिपूर्ण होतील.

असते. कित्येक ब्राह्मणांच्या ठिकाणीं सिंहाचें सामर्थ्य असतें, कित्येकांच्या ठिकाणीं व्याघ्राचें सामर्थ्य असतें, कित्येकांच्या ठिकाणीं वराहाचें किंवा हरणाचें सामर्थ्य असतें, आणि कित्येकांच्या ठिकाणीं मकरादिक जलचरांचें सामर्थ्य

अध्याय छत्तिसावा.

—:०:—

इंद्रशंवरसंवाद.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या विषयाचें विवरण करण्यासाठीं एक प्राचीन इतिहास असतात, कांहीं मगरमिठीप्रमाणें दुसऱ्याला सांगत असतात. तो इतिहास ह्मणजे इंद्र व संकटांत घालितात, कांहीं मुखावाटे शापवचन शंवर हांचा संवाद होय. तो आतां मी तुला बाहेर काढून दुसऱ्याचा घात करितात, आणि कथन करितो; श्रवण कर. राजा, एके समयीं कांहीं नेत्रकटाक्षानींच दुसऱ्याला ठार मारितात. इंद्रानें एका जगधारी तपस्व्याचा वेष घेतला असो; राजा, कांहीं ब्राह्मण सर्पासारखे घातकी व सर्वांगास विभूति लावून त्यानें आपलें रूप व कांहीं ब्राह्मण हरिणासारखे मुदु असतात, दुसऱ्याला ओळखितां येणार नाही अशी तथापि एकंदरीत ब्राह्मणांचीं चरित्रं ह्या जगांत व्यवस्था केली आणि एका मोडक्या तोडक्या मोठी विलक्षण व नानाविध आढळून येतात. धर्मा, रथांत बसून तो शंभरासुरांच्या समीप गेला व मंकल, द्राविड, लाट, पोंडू, कान्वशिर, शोंडिक, त्यापाशीं त्यानें भाषण केलें.

दरद, दार्व, चौर, शबर, बर्बर, किरात, यवन व शक्र ह्मणाला:—शंभरासुरा, तूं सर्व असुरां- इतर अनेक क्षत्रियजाति ब्राह्मणांच्या कोपामुळे मध्यें जो इतका बलिष्ठ झाला आहेस त्यास शूद्र झाल्या ! ब्राह्मणांचा अवमान केल्यामुळे कारण काय बरें ? असें तूं काय केलेंस कीं असुरांना उदकांत आश्रय करावा लागला आणि त्यामुळे तुला सर्व लोक श्रेष्ठ मानितात, तें मला ब्राह्मणांच्या प्रसादामुळेच देवांस स्वर्ग लाभला ! यथास्थित निरूपण कर.

युधिष्ठिरा, आकाशाला स्पर्श करितां येणार शंवर ह्मणाला:—हे तपस्व्या, मी ब्राह्मणांचा नाहीं, हिमालय पर्वताला हालवितां येणार केव्हांही द्वेष करीत नाहीं. ब्राह्मणसामर्थ्याला मी नाहीं, गंगेला धरण बांधून अडवितां येणार अतिशय मान देतो. जे विप्र मला शास्त्रोपदेश नाहीं, आणि ह्या भूतलावर ब्राह्मणांना जिकितां करितात त्यांचा मी आदरपूर्वक बहुमान करितों. येणार नाहीं ! राजा, ब्राह्मणांशीं विरोध करून त्यांच्या आज्ञेचा मी कधींही अनादर करीत पृथ्वीचें राज्य चालविणें अशक्य आहे; कारण नाहीं आणि त्यांना मी केव्हांही दुखवीत नाहीं. महात्मे ब्राह्मण हे देवांचेही देव होत ! ह्या ब्राह्मणांची मी नित्य पूजा करितों आणि बुद्धि-कारणानें, धर्मा, जर तुला ह्या समुद्रवल्यांकित मान् विषयचीच पाय धरून मी त्यांची सदा-

सर्वकाळ सल्ला विचारितों. ह्या योगें ते नित्य बळ वाणींत असतें. राजांचें सामर्थ्य माझ्यावर श्रद्धा ठेवून मजपाशीं भाषण करि- बाहूंत आणि द्विजांचें सामर्थ्य त्यांच्या भाष- तात आणि माझी खुशाली पुसतात. त्यांनीं णांत असतें. ब्राह्मणांची वाणी म्हणजे त्यांची जरी माझ्याकडे लक्ष दिलें नाहीं तरी मी त्यांचें शस्त्रास्त्रेंच समजावीं. ब्राह्मणानें गुरुगृहीं केश दक्षतेनें आर्जव करीत राहतोंच; आणि ते भोगून ब्रह्मज्ञान संपादावें; निदान प्रणव तरी निजले असले तरी तेथें मी सावधपणानें पहारा शिकावा. त्यानें इंद्रियें जिंकून सर्व क्रोध करितों ! मी नेहमीं शास्त्रप्रणीत मार्गाला अव- याकावा व ऐहिक सुखापभोगाविषयीं अनासक्त लंबितों, ब्राह्मणांविषयीं सदोदीत पूज्यबुद्धि होऊन सर्वत्र समबुद्धि धरावी. तो सर्वसंग- बाळगितों व त्यांचा कधीही द्वेष करीत नाहीं; परित्याग करून याति झाला तरी तेवढ्यावर ह्यास्तव ते मला नित्य उत्तम सल्ला देतात. भागावयाचें नाहीं; त्यानें याति झाल्यावर गृह ज्याप्रमाणें मधुमक्षिका मधाचें मोहोळ सोडिलें पाहिजे. त्यानें पितृगृहीं सर्व ज्ञान मधानें सिंचित करितात, त्याप्रमाणें ते शास्त्रे संपादिलें आणि मनापासून सर्व वेदांचा अभ्यास ब्राह्मण मला ज्ञानामृतांनं सिंचित करितात. ते करून तो प्रशंसस पात्र झाला, तरी लोक त्यास ब्राह्मण संतुष्ट होऊन जें काहीं मला सांगतात, नांवें ठेवितील. सर्प ज्याप्रमाणें उदरांना खातां त्याचा मी नित्य स्वीकार करितों व तें कधीही त्याप्रमाणें पृथ्वी ही दांघांना खातः तें दांघे म्हटले विसरत नाहीं. मी सदासर्वकाळ ब्राह्मणांवर दृढ म्हणजे युद्ध न करणारा राजा व भक्ति ठेवितों आणि मी त्यांचा दास आहे वियेसाठीं ग्रामांतरीं न राहणारा विप्र हे होत. असें नेहमीं अंतर्दामीं मानितों. ब्राह्मणांच्या अल्पबुद्धि मानव पखाद्या गोष्टीविषयीं गर्व जिह्वाघ्नीं जो अमृतस वसत असतो त्याचा बाळगितात व त्यामुळें आपली हानि करून मी नित्य आस्वाद घेतों; आणि नक्षत्राधिपति घेतात. कन्या ही गर्भानें दुषण पावत आणि चंद्राप्रमाणें मी आपल्या जातिबंधांपेक्षां जो ब्राह्मण हा गृहवासानें दुषित होतो.

प्रबल झालों आहें त्याचें कारण हेंच होय. शंबर ह्मणालाः—तपस्या, माझ्या पित्या ब्राह्मणांच्या मुखांतून जें शास्त्रवचन बाहेर पडतें, नें त्या अद्भुत दर्शन देणाऱ्या सोमापासून हें तें ह्या भूतलावरील अमृत समजावें. ब्राह्मणांनीं असें श्रवण केलें आणि महाव्रत ब्राह्मणांची सांगितलेलें शास्त्रवचन ह्मणजे सन्मार्गावलोकनार्थ पूजा करण्याचा परिपाठ ठेविला; आणि मीही नेत्रच होय. पूर्वी देव व असुर ह्यांचें तसेंच करीत असतां.

युद्ध चाललें असतां ब्राह्मणांनीं सांगितलेल्या भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, दानवांचा शास्त्रवचनांचें महत्त्व माझ्या पित्याच्या अधिपति जो शंबर त्याच्या मुखांतून लक्षांत आलें तेव्हां त्याला मोठें आश्चर्य वाटलें; निघालेलें हें असें भाषण इंद्रानें ऐकिलें व आणि महात्म्या ब्राह्मणांचा महिमा पाहून ब्राह्मणांची पूजा करून महेंद्रपद मिळविलें ! त्यानें चंद्राला प्रश्न केला कीं, 'ब्राह्मणांना अशी सिद्धि कोठून प्राप्त झाली बरें' ?

सोम म्हणालाः—सर्व ब्राह्मणांना जी अशी सिद्धि प्राप्त होते, ह्याचें कारण ते सदोदीत तपश्चर्या करितात हेंच होय. त्यांचें मुख्य

अध्याय सदतिसावा.

—०:—

पात्रापात्रपरीक्षा.

युधिष्ठिर विचारतोः—अहो पितामह, अगदीं

परका, फार दिवस आपल्या समीप राहिलेला किंवा आपल्याला माहीत असलेला, अथवा दूर देशाहून आलेला ह्या तीन प्रकारच्या लोकांपैकी कोणाला दान देण्यास विशेष पात्र मानावे, ह्याविषयी मला सांगा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या तिन्ही प्रकारचे याचक सारखेच पात्र समजावे. याचकांची याचना दोन हेतूंनी असते: एक—कांहीं क्रिया (प्रवृत्तिमार्गातील कर्तव्य) पार पाडण्याकरिता; व दुसरा—श्रेष्ठ जे उपाशु-व्रत (मुकाट्यानें पृथ्वीचें पर्यटन करणें इत्यादि व्रत) तें सिद्धीस नेण्याकरितां. धर्मा क्रियांचे भेद अनेक आहेत. कित्येक याचक यज्ञ-यागादिकांसाठीं याचना करितात, कित्येक गुरूला दक्षिणा देण्यासाठीं धनादिक मागतात, विद्वत्ता व निर्दोष बुद्धि हे होत. याचक जर आणि कित्येक कुटुंबभरणासाठीं धनादिक ज्ञानी असतील, व कोणाचा मत्सर वगैरे कर-च्छितात. त्याप्रमाणेंच उपाशुव्रताचेही अनेक प्रकार होतील. उपाशुव्रताचें मुख्य तत्त्व समजावे. अशा प्रकारच्या ऋत्विजांना, पुरो-निवृत्तिमार्गातील क्रिया करणें हेंच होय; हितांना, आचार्यांना, शिष्यांना, संबंधिजांना आणि त्या क्रिया करण्यासाठींही याचनेचा व बांधवांना दान देणें प्रशस्त; ते सर्व दात्या-अवलंब करणें भाग पडणें शक्य आहे. ह्या-स्तव, मनुष्य कोणत्याही हेतूनें मागावयास येईना, त्यास जें पाहिजे असेल तें सर्व 'देतो' म्हणून यजमानानें म्हटलें पाहिजे. मात्र अशा प्रकारें दान देत असतां, आपल्यावर अवलंबून असणारे आपसुहृद् किंवा चाकर-नोकर ह्यांची हेळसांड होणार नाही अशी दक्षता ठेविली पाहिजे, हा नियम मी ऐकिला आहे. भृत्यवर्गाची आवळ न होतां जें दान करितां येईल तें अवश्य करावें; परंतु भृत्यवर्गास पीडा झाल्यानें आपल्या स्वतांलाच ती पीडा होते, हें विसरतां कामा नये. याचक हा परका असो, किंवा आपला पूर्वपरिचित असो, किंवा दूर देशाहून आलेला असो, शहाणे लोक त्या सर्वांना सारखेच पात्र समजतात.

युधिष्ठिर म्हणाला:—पितामह, आपणावर अवलंबून असणाऱ्या आपसुहृदांना किंवा भृत्य-वर्गाला पीडा न देतां, किंवा धर्मशास्त्राचा अवमान न करितां याचक पात्र असल्यास त्यास अवश्य दान द्यावें, म्हणजे ज्या पुरुषाला दान दिल्यानें देय वस्तूची अभिमानी देवता संतापणार नाही त्याला दान द्यावें, असा आपल्या सांगण्याचा आशय आहे हें खरें; पण याचकाची परीक्षा कशी करावी ह्याचा कांहीं मला ह्यावरून उलगडा झाला नाही. तरी त्याबद्दल अधिक विवेचन व्हावें.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, दान देतांना याचकांच्या अंगच्या ज्या गुणांची परीक्षा करावयाची, त्यांतले मुख्य गुण त्यांची त्यांतले मुख्य गुण त्यांची विद्वत्ता व निर्दोष बुद्धि हे होत. याचक जर पार पाडण्याकरितां; व दुसरा—श्रेष्ठ जे उपाशु-व्रत (मुकाट्यानें पृथ्वीचें पर्यटन करणें इत्यादि व्रत) तें सिद्धीस नेण्याकरितां. धर्मा क्रियांचे भेद अनेक आहेत. कित्येक याचक यज्ञ-यागादिकांसाठीं याचना करितात, कित्येक गुरूला दक्षिणा देण्यासाठीं धनादिक मागतात, विद्वत्ता व निर्दोष बुद्धि हे होत. याचक जर आणि कित्येक कुटुंबभरणासाठीं धनादिक ज्ञानी असतील, व कोणाचा मत्सर वगैरे कर-च्छितात. त्याप्रमाणेंच उपाशुव्रताचेही अनेक प्रकार होतील. उपाशुव्रताचें मुख्य तत्त्व समजावे. अशा प्रकारच्या ऋत्विजांना, पुरो-निवृत्तिमार्गातील क्रिया करणें हेंच होय; हितांना, आचार्यांना, शिष्यांना, संबंधिजांना आणि त्या क्रिया करण्यासाठींही याचनेचा व बांधवांना दान देणें प्रशस्त; ते सर्व दात्या-अवलंब करणें भाग पडणें शक्य आहे. ह्या-स्तव, मनुष्य कोणत्याही हेतूनें मागावयास येईना, त्यास जें पाहिजे असेल तें सर्व 'देतो' म्हणून यजमानानें म्हटलें पाहिजे. मात्र अशा प्रकारें दान देत असतां, आपल्यावर अवलंबून असणारे आपसुहृद् किंवा चाकर-नोकर ह्यांची हेळसांड होणार नाही अशी दक्षता ठेविली पाहिजे, हा नियम मी ऐकिला आहे. भृत्यवर्गाची आवळ न होतां जें दान करितां येईल तें अवश्य करावें; परंतु भृत्यवर्गास पीडा झाल्यानें आपल्या स्वतांलाच ती पीडा होते, हें विसरतां कामा नये. याचक हा परका असो, किंवा आपला पूर्वपरिचित असो, किंवा दूर देशाहून आलेला असो, शहाणे लोक त्या सर्वांना सारखेच पात्र समजतात.

आणि समाजांत घोटाळा वाढवितो, तो स्वताचा घात करितो; ह्यास्तव तो दानादिक देतांना वर्जावा. जो ब्राह्मण पांडित्याची धमंडी वाखवितो, वेदांची अवहेलना करितो, निरर्थक कुतर्क काढून सदा पाखंड माजवितो, थोर लोकांत वादविवाद सुरू करून शास्त्र-विरुद्ध प्रमाणांनीं त्यांना जिकितो, ब्राह्मणांची सर्वैव निंदा करितो व त्यांना टाकून बोलतो, त्याप्रमाणेंच जो नेहमीं सर्वाविषयीं संशय घेत असतो, ज्याच्या ठिकाणीं मूर्खपणा भरलेला आहे, ज्याला बऱ्यावाईटाचें ज्ञान नाहीं आणि जो नेहमीं कठोर भाषण करितो, तो मनुष्य दानादिकांस अपात्र जाणावा. बाळा धर्मा, अशा मनुष्याला कुत्र्याची उपमा शोभते. कुत्रा जसा दुसऱ्यावर भुंकून त्यास चावण्यास सिद्ध होतो, तसा हा घातकी मनुष्य संभाषण करण्यास व सर्व शास्त्रांना ठार मारण्यास सिद्ध होतो! वा धर्मा, मनुष्यानें शिष्टाचारपद्धति मनांत आणावी, धर्मशास्त्रांतील तत्त्वांचें निरीक्षण करावें आणि नंतर आपलें हित कशापासून होईल त्याचा विचार करून मग जें कर्तव्य करावयाचें असेल त्यास उद्युक्त व्हावें. राजा धर्मा, ह्याप्रमाणें दक्षता ठेवून जो वागेल त्याचा सदोदीत उत्कर्ष होईल. युधिष्ठिरा, यज्ञयागादिकांच्या योगें देवऋणांतून मनुष्य मुक्त होतो, वेदाध्ययनानें ऋषिऋणांतून मुक्त होतो, प्रजोत्पादनानें पितृऋणांतून मुक्त होतो, दानमानानें विप्रऋणांतून मुक्त होतो, आणि वैश्वदेवांतीं अतिथींच्या आदरसत्कारानें अतिथि-ऋणांतून मुक्त होतो. ह्यासाठीं गृहस्थाश्रमी मनुष्यानें निर्मळ आचरण ठेवून शास्त्रविहित अशीं कर्मे करावीं, म्हणजे त्याच्या हातून अधर्म घडणार नाहीं व पुण्यसंग्रह घडून तो सद्गतीला जाईल.

अध्याय अदतिसावा.

—:—

पंचचूडानारदसंवाद.

(स्त्रीस्वभाववर्णन.)

युधिष्ठिर म्हणाला:—अहो भरतश्रेष्ठ, स्त्रियांच्या स्वभावाविषयीं वर्णन ऐकावें अशी माझी इच्छा आहे; कारण स्त्रिया ह्या सर्व दोषांचें मूल असून त्यांचें मन आतिशय चंचल असतें असें म्हणतात.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, तूं जें कांहीं विचारीत आहेस, त्याचें स्पष्टीकरण करण्यासाठीं एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो इतिहास म्हटला म्हणजे देवर्षि नारद व पंचचूडा अप्सरा ह्यांचा संवाद होय. पूर्वी देवर्षि नारद सर्व लोक फिरतां फिरतां एके समयीं ब्रह्मलोकीं प्राप्त झाला. तेथें त्याला पंचचूडा नामक एक सुंदर अप्सरा भेटली. तेव्हां त्या सुंदरीला पाहून तो नारद मुनि तिला म्हणाला:—हे चारुमध्यमे, माझ्या मनांत एक शंका आली आहे तर तिचें तूं निरसन कर.

भीष्म सांगतात:—ह्याप्रमाणें नारदाचें भाषण ऐकून पंचचूडेन त्यास उत्तर दिलें कीं, 'देवर्षे, माझा जर तो विषय असेल व त्या विषयावर बोलण्यास मी समर्थ आहे असें जर तुला वाटत असेल, तर मी तुझी शंका निरसन करीन.'

नारद म्हणाला:—कल्याणि, मी तुला भल-त्याच विषयामध्ये बोल म्हणून कसें सांगेन बरें! जो तुझा विषय नव्हे त्याजबद्दल मी तुला केव्हांही प्रतिपादन करण्यास सांगणार नाहीं. सुंदरी, स्त्रीस्वभावाचें वर्णन तुझ्यापासून ऐकावें अशी माझी मनीषा आहे.

भीष्म सांगतात:—ह्याप्रमाणें त्या देवर्षि नारदाचें भाषण श्रवण करून, अप्सरांमध्ये श्रेष्ठ अशी ती पंचचूडा त्यास म्हणाली कीं, 'मी

स्वतः स्त्रीच असल्यामुळे स्त्रियांची निंदा करू शकत नाही. स्त्रियांचा स्वभाव कसा असतो हे तुला माहीत आहेच. ह्यासाठी, हे देवर्षे, असले हे काम त्वां मला सांगू नये हे प्रशस्त होय. 'असेना, तो त्यांना इष्ट असतो! त्या वया-युधिष्ठिरा, तेव्हां नारदाने त्या पंचचूडेला चाही धरबंद मानीत नाहीत! तो पुरुष म्हणजे की, 'हे सुंदरी, जे काहीं खरे असेल असेल ह्याने जाले; त्या मग त्याच्या सुरु-तें सांग. जर कोणी खोटे सांगेल तर त्यांत पाचा किंवा कुरूपाचा विचार मुळीच करित दोष घडतो, खरा प्रकार सांगण्यांत मुळीच दोष घडत नाही.' धर्मा, नारदाने असे सांगि-तले तेव्हां त्या पंचचूडेने स्त्रीस्वभावाचे वर्णन करण्याचा विचार ठरविला; व नंतर ती स्मित हास्य करणारी अप्सरा स्त्रियांच्या ठिकाणी निरंतर आढळणाऱ्या व स्व-या अशा दोषांचे वर्णन करू लागली.

पंचचूडा म्हणाली:—नारदा, कुलीन, रूप-वानु व सभर्तुक अशा स्त्रियाही अमर्याद वर्तन करितात. स्त्रियांच्या ठिकाणी हा दोष वसतो. मला तर असे वाटते की, खचित स्त्रियांच्या-पेक्षा अधिक पापी असे दुसरे कोणीही नाही! स्त्रिया ह्या सर्व दोषांचे मूळ होत हे येथे तुम्ही जाणीतच आहेस. मोठ्या लौकिकवान, ऐश्वर्या-दिकांनी युक्त, सुंदर व भर्त्यांच्या आज्ञेत वाग-णाऱ्या अशा स्त्रियाही संधि सांपडतांच भर्त्या-शीं बेइमान होण्यास मार्गेंपुढे पहात नाहीत! प्रभो, आम्हां स्त्रियांच्या ठायी हा मोठा अधर्म वास करितो की, आम्ही सर्व लज्जा गुंडाळून ठेवून पापी पुरुषांच्या भजनीं लागतो. नारदा, जो पुरुष स्त्रियांची मनधरणी करितो, त्यांच्या वाक्यांप्रमाणे त्यांचे हृदय कळणे फार अवघड आपल्या भर्त्यांच्या आज्ञेत वागतात असे आपण पाहतो; पण त्या वास्तविकपणे अंतर्द्वारांनी त्याची तृप्ति होत नाही, महासागराला अमर्यादच असतात. त्यांचा अमर्यादपणा केतीही नद्या येऊन मिळाल्या तरी त्याची बाहेर दिसत नाही ह्याचे कारण त्यांना पूर्तता होत नाही, व कितीही भूतांचा संहार चाकरनोकरांची भीति असते व शिवाय उडविला तरी अंतकाला कंटाळा येत नाही,

तद्वत् विलासी स्त्रियांनीं कितीही पुरुष भोगिले तरी त्या विठत नाहीत ! देवर्षे, सर्व स्त्रियांचे आणखी हें रहस्य आहे कीं, त्यांना प्रियकर असा पुरुष आढळतांच तात्काळ त्यांची कामवांसना उद्दीप्त होते; आणि मग, आपला पति आपल्याला इष्ट असणाऱ्या वस्तु देतो, आपले प्रिय मनोरथ पुरवितो, आणि आपले उत्तम पालन करितो इत्यादि गोष्टींचा विचार मुळींच न करितां त्या दुर्मीर्गता पाऊल टाकतात. नारदा, स्त्रियांना रतिसुखाची इतकी आसक्ति असते कीं, तें सुख देणारा मिळतांच मग त्यांना सुख, भोग, विपुल अलंकार किंवा आश्रय ह्यांच्याविषयीं मुळींच पर्वा वाटत नाही ! नारद मुने, अंतक, पवन, मृत्यु, पाताल, वडवाभि, क्षुरधारा (वस्त्याची धार), विष, सर्प व अग्नि ह्यांच्या ठिकाणीं ज्या काहीं पृथक् पृथक् घातक शक्ति वसतात, त्या सर्व स्त्रियांच्या ठिकाणीं एकवटल्या आहेत. ज्याच्यापासून पंचमहाभूते जन्मास आली, ज्याच्यापासून हें स्त्रियांच्या उत्पन्न झाले, त्या ब्रह्मदेवापासूनच स्त्रिया उत्पन्न झाल्या व त्यानें स्त्रियांस उत्पन्न करितांनाच त्यांच्या ठायीं हे दोष स्थापन केले !

अध्याय एकुणचाळिसावा.

—०:—

स्त्रीस्वभावकथन.

युधिष्ठिर म्हणाला:—पितामह, देवानें उत्पन्न केलेल्या मायेच्या योगें अतिशयित मोहित होऊन सदोदीत पुरुष हे स्त्रियांच्या ठिकाणीं व स्त्रिया ह्या पुरुषांच्या ठिकाणीं आसक्त झालेल्या सर्वत्र आढळतात. ह्या वस्तुस्थितीचा लोकांना प्रत्यक्ष अनुभव आहे; परंतु, हे कुरुनंदना, ह्या बाबतींत माझ्या मनांत मोठी शंका उत्पन्न होते ती ही कीं, स्त्रियांच्या ठायीं जर इतकें दौरात्म्य आहे

तर पुरुष हे त्यांच्या समागमाला इतके कां हापापतात ? त्याप्रमाणेंच, स्त्रिया ह्या ज्या पुरुषांविषयीं आसक्त होतात ते पुरुष कोणते ? तसेंच, कोणत्या पुरुषांविषयीं स्त्रिया ह्या नित्य तिरस्कारबुद्धि बाळगितात ? त्याप्रमाणेंच, हे पुरुष-व्याघ्रा, पुरुष हे ह्या लोकांत स्त्रियांचें रक्षण करितात तें कसें ? ह्या सर्व गोष्टी आपण मला विशद करून सांगाव्या. मला तर असे वाटतें कीं, स्त्रिया ह्या पुरुषांना रमवीत असतांना जणू काय त्यांना फसविण्याच्याच कामीं निमग्न असतात ! कारण पुरुष हा एकदा त्यांच्या पाशांत सांपडला म्हणजे त्यांजपासून तो सुटका पावत नाही. हे भरतकुलश्रेष्ठा, गाई जशा नित्य नवें नवें गवत खाण्याविषयीं प्रयत्न करितात, तशा स्त्रिया ह्या नित्य नवे नवे पुरुष भोगण्याविषयीं प्रयत्न करितात. खचीत शंबराची, नमुचीची, बलीची व कुंभी-नसीची जी पृथक् पृथक् माया ती सर्वथैव स्त्रियांच्या ठिकाणीं एकवटलेली आहे ! पुरुष जर हसला, तर स्त्रिया हसतात; तो जर रडला, तर त्याही रडूं लागतात ! एकादा पुरुष त्यांना मनापासून आवडत नसला, तरीही त्या तें बाहेर न दाखवितां कालावर दृष्टि देऊन त्याजपाशीं गोड भाषण करून आपण त्याजवर फिदा आहों असें भासवितात ! दैत्यगुरु शुक्राचार्य आणि देवगुरु बृहस्पति ह्यांना अवगत असलेलीं शास्त्रें स्त्रियांना उत्तम येत असतात ! फार काय, स्त्रियांच्या बुद्धीचा विचार केला असतां तिच्यापुढें शुक्रनीति किंवा गुरुनीति ही अगदीं तुच्छ होय ! किंबहुना स्त्रियांच्या बुद्धीचा विचार करूनच त्या दोघांनीं आपआपलीं शास्त्रें रचिलीं ! असो; तेव्हां अशा प्रकारच्या ह्या धूर्त स्त्रियांचें पुरुषांनीं कसें रक्षण करावें बरें ? पितामह, स्त्रियांचें सामर्थ्य इतकें आहे कीं, त्या खोट्याचें खरें व

खऱ्याचें खोटें तेव्हांच करून दाखवितील ! तर मग अशा ह्या लोकोत्तर शक्तीच्या स्त्रियांना पुरुषांनीं येथें कसें कहांत ठेवावें ? माझें तर असें मत आहे कीं, बृहस्पतिप्रभृति थोर थोर पुरुषांनीं जीं अर्थशास्त्रें निर्माण केलीं तीं खरीत त्यांनीं स्त्रीबुद्धीचा निष्कर्ष काढून त्यावर उभारलीं असावीं ! स्त्रियांचा मोठा गौरव करा किंवा त्यांना झिडकारा, त्या आपल्या ह्मणून पुरुषाच्या मनाला क्षुब्ध केल्याशिवाय राहणार नाहीत ! हे महाबाहो, आम्ही तर असें ऐकितों कीं, ह्या लोकीं प्रजांच्या ठिकाणीं प्राधान्येकरून धर्मशीलता वास करिते; पण स्त्रिया ह्या तर अशा आहेत कीं, त्यांचा मोठा बहुमान करा किंवा त्यांची छीथू उडवा, त्या म्हणून पुरुषाच्या चित्ताला कधींही खेद उत्पन्न केल्याशिवाय राहणार नाहीत ! तेव्हां असा कोणता पुरुष आहे कीं, तो त्यांस नीटपणें आपल्या तंत्रांनं वागवील ? अहो महाभाग भीष्मा, मला जी मोठी शंका आली आहे ती हीच; ह्यास्तव स्त्रियांचें रक्षण करणें शक्य आहे कीं नाहीं व तें शक्य असल्यास पूर्वीं कोणीं केलें तें मला कृपा करून सांगावें.

अध्याय चाळिसावा.

—:०:—

विपुलाख्यान.

भीष्म सांगतात:—हे महाबाहो युधिष्ठिरा, स्त्रियांच्या संबंधानें तूं ह्मणतोस तें अक्षरशः खरें आहे; त्यांत किंचित्ही मिथ्या नाही. ह्याविषयी, पूर्वीं महात्म्या विपुलानें स्त्रींचें रक्षण कसें केलें तो पुरातन इतिहास मी तुला सांगतों. बाळा धर्मा, ब्रह्मदेवानें स्त्रिया इंद्रियांचें आकलन करण्यास असमर्थ अस-
कशा निर्माण केल्या व त्या निर्माण करण्यांत त्यामुळें त्यांना कोणतेंही शास्त्रबंधन घातलेलें त्याचें प्रयोजन कोणतें होतें, हेंही तुला मी नाही. त्या असत्याच्या प्रतिमाच होत, असा आतां निरूपण करून सांगतों.

हे नराधिपा, स्त्रियांपेक्षां अधिक पातकी असें जगांत कांहींही नाही ! स्त्रिया म्हणजे जणू काय भडकलेला अग्निच होय. मयासुराची मूर्तिमंत माया म्हणजे ह्या स्त्रियाच समजाव्या ! आणि, हे विभो, वस्तव्याची धार, विष, अग्नि व सर्प हीं सर्व स्त्रियांच्या ठिकाणीं एकवटून राहतात ! राजा धर्मा, आम्हीं असें ऐकिले आहे कीं, मनुष्यमृतीच्या ठिकाणीं धर्मशीलता प्राधान्ये-
करून वास करिते व ह्यामुळें मनुष्यें शेवटीं स्वतांच्या कर्मांनीं देवत्व पावतात. यामुळें, धर्मा, देवांना मोठें भय उत्पन्न झालें; आणि मग पितामह ब्रह्मदेव ह्याजकडे जाऊन व त्याला आपला मानस कळवून ते खालीं मान घालून स्तब्ध उभे राहिले ! युधिष्ठिरा, त्या समयीं देवांचें सर्व अंतर्गत ब्रह्मदेवानें जाणिलें; आणि मनु-
ष्यांच्या बुद्धीला अंश व्हावा ह्मणून त्या सर्व-
शक्तिमान् विधात्यानं दुष्ट स्त्रिया मात्र उत्पन्न केल्या. हे कुंतीपुत्रा, ह्याच्या अगोदर ह्या जगांत साध्वी स्त्रिया मात्र उत्पन्न झाल्या होत्या. परंतु आतां ब्रह्मदेवाच्या ह्या मृष्टीपासून दुष्ट व नीच अशा स्त्रियांची उत्पत्ति झाली ! ब्रह्मदेवानें त्यांच्या ठिकाणीं यथेच्छ भोगतृष्णा उत्पन्न केली; आणि त्यामुळें त्या स्त्रिया कामाधीन होत्सात्या पुरुषांना सदोदीत पीडि-
तात ! राजा, देवाधिदेव ब्रह्मदेवानें कामाच्या मदतीसाठीं क्रोधाळा उत्पन्न केलें; आणि मग सर्व पुरुष स्त्रियांच्या ह्या कामक्रोधांपुढें दीन होत्साते सर्वतोपरी त्यांच्या मजनीं लागूं लागले ! राजा युधिष्ठिरा, स्त्रियांना कोणतीही धार्मिक कर्मे करण्याविषयी अधिकार नाही असें जें नियमन आहे त्यांतलें मर्म हेंच ! स्त्रिया ह्या
आशय आहे. असो; शेज. कर्णे,

बैष्णव चालणें, दागिने लेणें, खणें, पिणें, शिष्ट-
जनांला चिळस आणणारें वर्तन करणें, भलतेंच
बोलणें व रतिक्रीडेंत दंग असणें ह्या गोष्टी स्त्रियांना
दिल्या ! ह्यास्तव अशा अनीतिमान् स्त्रियांचें
रक्षण करणें पुरुषाला शक्य नाहीं. फार कशाला,
जगत्प्रेम्या ब्रह्मदेवही अशा स्त्रियांना आवरण्यास
समर्थ नाहीं. राजा, स्त्रिया ह्या नेहमीं इतक्या
उच्छृंखल असतात कीं, त्यांना बोलून, कोंडून
ठेवून, नानाविध क्लेश देऊन किंवा ठार मारून-
ही ताळ्यावर आणितां येणार नाहीं ! राजा
धर्मा, मीं मागें असें ऐकिलें आहे कीं, विपुल
नांवाच्या एका शिष्यानें पूर्वी आपल्या गुरु-
पत्नीचें रक्षण केलें; तर तो वृत्तांत आतां मी
तुला निवेदन करितों.

देवशर्मा नामक एक महाविख्यात ऋषि
होता. तो मोठा भाग्यवान् असून त्याला रुचि
नांवाची अप्रतिम लावण्यवती पत्नी होती.
रुचीचें तें अद्वितीय रूप पाहून देव, गंधर्व व
दानव ह्यांचा तिच्यावर डोळा होता आणि
त्यांतल्या त्यांत पाकशासन इंद्र तर तिच्या
रूपानें विशेषच मोहित झाला होता ! स्त्रियां-
च्या चरित्राचें मर्म मुनिश्रेष्ठ देवशर्मांला उत्तम
अवगत असल्यामुळें त्यानें आपल्या शर्कीप्रमाणें
व हिमतीप्रमाणें त्या आपल्या भार्येचें रक्षण केलें.
इंद्र हा परस्त्रियांविषयीं अतिशय पापवासना
धारण करणारा आहे हें देवशर्मांला चांगलें
माहीत होतें, म्हणून त्यानें मोठी खबरदारी घेऊन
आपल्या भार्येला संभाळिलें. राजा धर्मा, एके
वेळीं देवशर्मांच्या मनांत यज्ञ करण्याची इच्छा किंवा धनुष्य असतें आणि कानांत कुंडलें
उत्पन्न झाली; पण भार्येचें रक्षण कसें करावें
ह्या विचरमेत तो पडला ! इतक्यांत त्या महा-
तपस्व्याला आपल्या भार्येचें रक्षण कसें करावें
हा विषयीं उपाय सुचला; आणि त्याचा विपुल
नांवाचा एक भृगुकुलोत्पन्न लाडका शिष्य होता,
त्यास त्यानें हाक मारून म्हंटलें.

देवशर्मा म्हणालाः—विपुला, मी यज्ञ
करण्याच्या उद्देशानें जात आहे, तर तूं ह्या
रुचीला संभाळ. सुरेश्वर इंद्र हा हिच्याकरितां
नित्य टपून बसला आहे. तेव्हां, हे भृगूत्तमा,
तुझ्या अंगीं जितकी शक्ति असेल तितकी खर्चून
तूं हिचें रक्षण कर. पुरंदर हा नानाप्रकारचीं
रूपें घेत असतो, ह्यास्तव तूं त्याजविषयीं
सदोदीत दक्ष रहा.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, विपुल
देखील मोठा समर्थ होता. तो नित्य घोर तप
करीत असे. इंद्रियेंत्याच्या पूर्ण स्वाधीन होतीं.
त्याच्या ठिकाणीं सूर्यासारखें दिव्य तेज झळा-
ळत होतें. आणि तो मोठा धर्मज्ञ व सत्यवक्ता
होता. देवशर्माचें भाषण ऐकून विपुलानें त्यास
'बरें आहे' म्हणून म्हटलें; आणि पुनः त्यास
असें विचारिलें.

विपुल म्हणालाः—मुन, इंद्र हा एथें येईल
तेव्हां तो कोणकोणतीं रूपें घेऊन येण्याचा संभव
आहे बरें ? तसेंच त्याचा देह व तेज हीं कशा
प्रकारचीं असतील हें मला सांगा.

भीष्म ह्मणालेः—युधिष्ठिरा, नंतर भगवान्
देवशर्मा ऋषीनें त्या महात्म्या विपुलाला इंद्राच्या
मायेचें सविस्तर निरूपण सांगितलें.

देवशर्मा ह्मणालाः—हे ब्रह्मर्षे विपुला, भग-
वान् पाकशासन इंद्र हा मोठा मायावी आहे.
त्याची माया एकच प्रकारची नाहीं. तो प्रत्येक
क्षणास बहुत रूपें धारण करितो. कधीं कधीं त्याच्या
मस्तकावर किरीट किंवा मांदिल असतो; हातांत वज्र
किंवा धनुष्य असतें आणि कानांत कुंडलें
उत्पन्न झालें; पण भार्येचें रक्षण कसें करावें
ह्या विचारांत तो पडला ! इतक्यांत त्या महा-
क्षणांत चांडाळाचें रूप घेतो; तेवढ्यांत तो कानां-
तपस्व्याला आपल्या भार्येचें रक्षण कसें करावें
वर जावळ शोभणाऱ्या सुंदर पुरुषाचें रूप धारण
करितो; आणि तितक्यांत तें रूप सोडून तो
जटाधारी बनतो व फाटक्या चिंध्या नेसतो !
कित्येक वेळां तो धिप्पाड देह धारण करितो

आणि पुनः चिंध्या नेसलेला, कृश व रोड असा मोठ्या प्रयत्नानें ह्या सुंदरीचें तूं रक्षण कर. हे बनतो ! कधीं कधीं त्याचा वर्ण गोरा असतो, भृगुसत्तमा, यज्ञाकरितां सिद्ध ठेविलेल्या कधीं कधीं काळा असतो व कधीं कधीं द्रव्याला कुठ्यानें स्पर्श करूं नये ह्मणून सांवळा असतो ! केव्हां केव्हां तो मोठा सुंदर जशी काळजी घेतली पाहिजे, तशी तूं तो दुरात्मा दिसतो, केव्हां केव्हां त्याच्याइतका कुरूप इंद्र ह्या रुचीला स्पर्श करणार नाहीं अशी कोणीच नसतो, केव्हां केव्हां तो तरणा ज्वान काळजी घे.

असतो व केव्हां केव्हां तो ह्यातारा जखबड युधिष्ठिरा, महाभाग देवशर्मा ऋषि ह्या- बनतो ! कित्येक वेळां तो ब्राह्मण होतो, प्रमाणें विपुलाला सांगून यज्ञ करण्यासाठीं कित्येक वेळां तो क्षत्रिय होतो, निघून गेला. इकडे गुरूच्या भाषणाचा कित्येक वेळां तो वैश्य होतो आणि कित्येक विचार करून विपुल शिष्य मोठ्या चिंतेत वेळां तो शूद्र बनतो ! व त्याप्रमाणेंच तो कधीं पडला. तो ह्मणालाः—महाबलवान् इंद्रा- कधीं विलोम व अनुलोम जातिही धारण पासून मी गुरुपत्नीचें रक्षण करीन; पण करितो ! केव्हां केव्हां इंद्र हा पोपट्याचें, काव- ह्याला मी कोणता उपाय करूं शकेन बरें ? व्याचें, हंसाचें, कोकिलाचें, सिंहाचें, वाघाचें, सुरेंद्र हा मोठा मायावी व पराक्रमी आहे. हत्तीचें, देवाचें, दैत्याचें, किंवा राजाचें रूप त्याच्या अंगीं उग्र तेज असल्यामुळें त्याच्या घेतो ! कधीं कधीं तो लठ देह धारण करितो वाटेस जाणेंही दुष्कर होय ! आश्रमाचें दार आणि कधीं कधीं तो इतका कृश बनतो कीं, बंद करून किंवा आश्रमाच्या भोंवतीं कुंपण बांध्यानेंही तो उडून जाईल असें वाटतें. तो घालून इंद्राला ह्या ठिकाणीं येतां येऊं न देणें केव्हां पश्याचें तर केव्हां पशूचें रूप घेतो ! अशक्यच ! कारण तो नानाविध रूपें घेतो तो बहुरूपी क्षणांत पोर बघून पोरखेळ चाल- ह्यास्तव कदाचित् तो वायुरूपांनेंही गुरुपत्नीला वितो ! कधीं कधीं तो मक्षिकाचें व मशकाचें स्पर्श करील ! ह्यास्तव मी आज योगबलानें रूप धारण करितो ! आणि त्याच्या अंगीं हें ह्या रुचीच्या देहांत प्रवेश करून तेथें ठाणें असें लोकोत्तर सामर्थ्य असल्यामुळें त्यास देऊन राहीन ! कारण इतर कोणत्याही परा- ओळखणें हें कोणालाही अशक्यच आहे ! क्रमानें मला हिचें रक्षण करणें अशक्य होय. वत्सा विपुला, फार कशाला—ज्यानें हें सर्व मीं आतांच असें ऐकिलें कीं, भगवान् पाक- जग उत्पन्न केलें त्या ब्रह्मदेवालाही इंद्राच्या शासन हा बहुरूपी आहे; ह्यासाठीं केवळ योग- मायावी रूपाचें यथार्थ ज्ञान होणें हें दुर्घट बलानेंच म्यां हिला पाकशासनापासून सुरक्षित होय ! इंद्रानें आपलें रूप एकदा गुप्त केलें राखावें ह्यावांचून गत्यंतर नाहीं. ह्मणून मी ह्मणजे तें बरोबर जाणण्यास ज्ञानदृष्टिच आतां आपला देह हिच्या देहांत प्रविष्ट पाहिजे, चर्मचक्षूंनीं इंद्राला ओळखणें दूरापास्त करीन आणि हिचें प्रत्येक गात्र मी आपल्या होय ! असो. विपुला, इंद्राच्या ठिकाणीं तत्स्थानापन्न गात्रानें राखीन ! जर ह्या गुरु- आणखी असेंही सामर्थ्य आहे कीं, तो केवळ पत्नीचा देह इंद्राकडून अष्ट झाला असें आज वायुरूपही बनतो आणि मग त्यास हुडकणें फारच गुरूला आढळलें, तर तो क्रोधानें खचीत मला अशक्य होतें ! विपुला, पाकशासन इंद्र हा शाप देईल; कारण तो दिव्यज्ञानी असून अशीं अनेक रूपें नित्य धारण करितो; ह्यासाठीं त्याची तपस्सिद्धि मोठी जाज्वल्य आहे ! ज्या-

प्रमाणें अन्य स्त्रियांना पुरुष राखतात त्याप्रमाणें हिचें रक्षण करणें दुर्घट होय; कारण ह्या मायावी इंद्रापुढें कोणाचा उपाय चालणार ! आतां करावें तरी काय ? मी महान् संकटांत सांपडलों, ह्यांत तिळमात्र संदेह नाही ! गुरूची आज्ञा तर पार पाडलीच पाहिजे; पण जर का मीं मनांत आणीत आहे हें कृत्य केले, तर सर्वांना मोठें आश्चर्य वाटेल ! तेव्हां आतां कोणी कांहींही म्हणो, मी योगसामर्थ्यानें ह्या गुरुपत्नीच्या शरीरांत शिरतों आणि तसाच त्या देहांत सावधान मनानें राहतों ! आतां माझ्या ह्या कृत्याच्या योगें मीं कांहीं अपराध केला असें होतें कीं काय, हें पाहिलें पाहिजे. जर माझ्या चित्तांत कोणत्याही प्रकारची पापवासना नाही, जर माझ्या मनाला कोणत्याही प्रकारें रजोविकार मुळीं शिवलाच नाही, तर कमलपत्रावरील जलबिंदू-प्रमाणें ह्या स्त्रीला स्पर्श न करितां मला हिच्या देहांत अनासक्त बुद्धीनें राहण्यास हरकत ती कोणती ? आणि जर हिच्या देहाला मी मनानें किंवा देहानें स्पर्शलों नाही, तर मजकडे अपराध तो कोणता ? ज्याप्रमाणें एकादा वाटसरू मार्गांत एकाद्या रिकाम्या घरीं वसति करितो, त्याप्रमाणें मी आज ह्या गुरुपत्नीच्या कलेवरांत निष्कामबुद्धीनें वसति करीन आणि तसाच सावधगिरीनें त्या ठिकाणीं ठाणें देऊन राहीन !

राजा, ह्याप्रमाणें गुरुपत्नीच्या रक्षणासंबंधानें भृगुकूलोत्पन्न विपुल ऋषीनें धर्मावर नीट लक्ष पुरविलें, वेद व वेदांगें ह्यांचें नीट मनन केले, आपलें स्वतांचें व गुरूचें विपुल तपस्सा-मर्थ्य मनांत आणिलें आणि मनाचा पूर्ण निर्धार करून व गुरुपत्नीचें रक्षण करणें हें महान् कर्तव्य मानून पुढें त्यानें जें अनुष्ठान आरंभिलें तें आतां श्रवण कर. राजा युधिष्ठिरा,

नंतर तो महातपस्वी विपुल ऋषि लावण्यशाली गुरुपत्नी रुचि ही ज्या स्थळीं बसली होती त्या स्थळीं गेला; आणि तिच्या समीप बसून त्यानें तिचें चित्त संभाषणादिकांत व्यग्र केलें व उद्दिष्ट कार्यावर लक्ष ठेवून त्यानें तिच्या दृष्टीशीं आपली दृष्टि मिळविली, व उभयतांच्या नेत्रांतील ज्योत एकत्व पावली असें पाहून, आकाशांत जसा वायु प्रविष्ट होतो तसा तो विपुल ऋषि त्या रुचीच्या देहाकाशांत प्रविष्ट झाला ! तदनन्तर त्या उभयतांच्या दृष्टि व उभयतांचीं मुखे वगैरे एकत्र झालीं आणि तो विपुल ऋषि त्या गुरुपत्नीच्या देहांत गुप्तपणानें छायेसारखा अढळ राहिला; पण तो तिचा सकल देह व्यापून टाकून तिच्या रक्षणाकरितां तेथें ठाणें देऊन राहिला आहे हें त्या रुचीला मुळींच कळलें नाही ! राजा धर्मा, त्या महात्म्या विपुलाचा गुरु देवशर्मा हा यज्ञ करण्यासाठीं बाहेर गेला होता तो यज्ञ आयोपून आश्रमास परत येईपर्यंत त्या विपुल शिष्यानें आपल्या त्या गुरुपत्नीचें ह्या प्रकारें रक्षण केलें !

अध्याय एकेचाळिसावा.

—:—

विपुलाख्यान.

भीष्म सांगतात:—इकडे देवेंद्राला समजलें कीं, देवशर्मा ऋषि हा आश्रमांत नसून त्याची भार्या लावण्यवती रुचि ही एकटीच आश्रमांत आहे. तेव्हां तो देवाधिप एके समर्थी ही संधि चांगली आहे असें मनांत आणून अत्यंत सुंदर देह धारण करून तेथें प्राप्त झाला. राजा, त्या समर्थी इंद्रानें जें रूप धारण केलें होतें तें अतिशयित अप्रतिम असून कोणाच्याही चित्ताला मोह पाडील असें होतें. सर्व जगांतील सौंदर्य त्याच्या ठिकाणीं एकवटल्यामुळें त्याहून सुंदर असें जगांत कांहीं उरलेंच नव्हतें ! असे;

देवेंद्रानें देवशर्मभ्रमीं प्राप्त झाल्यावर पाहिलें मनांत इंद्राचें आदरातिथ्य करावयाचें आहे तो त्यास तेंचें विपुल ऋषीचें कलेवर स्थित हें त्या महातपस्वी भृगुकुलाधार विपुलानें असून तें तसविरीप्रमाणें निश्चेष्ट आहे व त्याचे जाणिलें आणि आपल्या विलक्षण योगबलानें नेत्र कांहींच चलनवलन करीत नाहीत असें तिचें पूर्ण निग्रहण केलें ! राजा युधिष्ठिरा, आढळून आलों. त्या वेळीं त्यानें देवशर्मभार्या हाप्रमाणें विपुलानें योगरज्जुंनीं रुचीचीं सर्व जी रुचि तिलाही अवलोकन केलें. तिचे नेत्र-इंद्रियें बांधून टाकून अगदीं विकारहीन करून प्रांत अत्यंत मनोहर असून तिचे नितंब व सोडलेली इंद्रानें पाहिलीं, तेव्हां इंद्राला पयोधर अतिशयित पृष्ठ होते आणि तिचे नेत्र मोठी लज्जा उत्पन्न झाली आणि योगबलानें कमलपत्रांप्रमाणें विशाल असून तिची मुखकांति मोहित झालेल्या त्या ऋषिभार्येला पुनः तो पूर्णद्वेषप्रमाणें रमणीय होती. युधिष्ठिरा, मुनि- 'ये ये' म्हणून हणाला. राजा, इंद्राचे ते भार्येनें तो दिव्यदेहधारी पुरुष आपल्या शब्द ऐकून रुचीच्या मनांत त्याला उत्तर समीप प्राप्त झाला असें पाहतांच तात्काळ यावेंसें आलें; परंतु विपुलानें तिचें मन क्षुब्ध त्याचें स्वागत करण्यासाठीं उठून पुढें होण्या- करून तिची वाचा फिरवून टाकिली व मग विषयीं इच्छिलें आणि त्याच्या त्या दिव्य रूपानें तिच्या मुखांतून जे शब्द बाहेर पडले ते हे विस्मित होत्साती 'तू कोण ?' म्हणून विचा- कीं, 'भोः किमागमने कृत्यम् ?' (अहो, रण्याची तिला इच्छा झाली. पण, राजा, रुचीनें तुम्ही येथें कां आलां ?) राजा, त्या चंद्र- उठण्याचा विचार मनांत आणितांच विपुलानें मुखीच्या वदनांतून संस्कारांनीं शोभणारी तिला जागच्या जागीं खिळिलें आणि तिला (संस्कृत) वाक्यसरणी निघालेली पाहून देव- इतकें स्तंभित केलें कीं, तिला बिलकूल हाल- राजाच्या मनाला मोठा धक्का बसला; आणि चाल करितां येईना ! राजा धर्मा, त्या वेळीं आपल्या मुखांतून हे असे गीर्वाण शब्द बाहेर देवेंद्र हा मोठ्या प्रेमळपणानें गोड शब्द उच्चा- पडलेले पाहून परवश असलेली ती ऋषिभार्या रून रुचीला म्हणाला कीं, 'हे हृदयंगमे, हा रुचिही अतिशय लाजली ! नंतर इंद्रानें मी देवेंद्र असून तुझ्या प्रार्थीस्तव येथें आलों तात्काळ त्या गोष्टीचें मनन केलें; आणि आहे असें जाण. तुझ्याविषयीं माझ्या मनांत आपल्या दिव्य ज्ञानानें लागलेंच जाणिलें कामवासना बळावल्यामुळे मी अतिशयित कीं, हा ऋषिपत्नीच्या शरीरांत सर्वत्र विपुल आर्त झालों आहे ! हासाठीं प्रथम तू माझी ऋषीची व्याप्ति आहे ! नंतर, राजा, आरशां- ही स्थिति मनांत आण; आणि, हे कल्याणि, तल्या प्रतिविंबाप्रमाणें गुरुपत्नीच्या देहांत आतां कालातिक्रम करूं नको ! '

राजा, हाप्रमाणें इंद्र भाषण करीत असतां ठिकाणीं घोर तपस्सिद्धि विद्यमान आहे असें गुरुपत्नीच्या शरीरांत विपुल होताच, म्हणून इंद्रानें ताडलें आणि मग तो शापाच्या भीतीनें त्यानें इंद्राचें तें सर्व भाषण ऐकिलें; त्रस्त होतासाता थरथर कांपूं लागला ! इंद्राची आणि गुरुपत्नीच्या गात्रांचें व इंद्रियांचें असें ती स्थिति पाहून महातपस्वी विपुलानें गुरु- स्तंभन केलें कीं, त्याच्या योगानें त्या सुंदरीला पत्नीच्या देहांतून आपलें ठाणें उठविलें; आणि जागेवरून उठतां येईना व तिच्या मुखांतून तो पुनः स्वशरीरांत प्रविष्ट होऊन भयमीत अवाक्षरही निघेना ! तथापि गुरुपत्नीच्या झालेल्या शक्रापाशीं संभाषण करण्यास पुढें झाला.

विपुल म्हणाला:—अधमा इंद्रा, तू किती विपुल ऋषींचें तें भाषण श्रवण करून त्यावर दुर्बुद्धि आहेस ! अरे, तुझ्या ठिकाणीं इंद्रियांना इंद्रानें कांहींच उत्तर दिलें नाहीं आणि तो आकळण्याचें सामर्थ्य मुळींच नसावें काय ! अत्यंत लाजून तेथच्या तेथें गुप्त झाला ! पुढें दुष्टा, देव व त्याप्रमाणेंच मानव तुझी मुळींच दोन घटकांनीं महातपस्वी देवशर्मा यथास्थित-पूजा करणार नाहींत ! शक्रा, गौतमानें तुझी पणें यज्ञानुष्ठान आयोपून आपल्या आश्रमास काय दुर्दशा करून टाकिली तें अगदींच कसा परत आला. तेव्हां तो तेथें येतांच प्रिय कर्म विसरलास ! त्याचें तुला मुळींच स्मरण नाहीं करणाऱ्या त्या विपुलानें ‘आपली सुंदर पत्नी काय ? अरे, तुझा सर्व देह भगांकित करून सुरक्षित आहे’ ह्मणून त्यास निर्वदन केलें. त्या महर्षीनें तुला सोडिल्याची त्वां आठवण धरिली पाहिजे होती ! मला वाटतें की, तू खचीत महामूर्ख व चंचल असून तुला स्वकर्तव्याची चाड विलकूल नाहीं ! अरे, ह्या स्त्रीचें रक्षण करण्यास मी येथें तत्पर आहे. ह्यासाठीं, मूर्खा, तू आतां जसा आलास तसा परत जा ! हे मतिमंदा, मीं तुला आज आपल्या तेजाजें जाळूनच टाकिलें असतें; परंतु, वासवा, माझ्या मनांत तुझ्याविषयीं दया उत्पन्न झाल्या-मुळें तसें करण्याची माझी इच्छा नाहीं ! इंद्रा, तू आतां येथून लवकर निघून जा. ह्या समर्थी तो महाबुद्धिमान व घोरपराक्रमी देवशर्मा गुरु जर तुझे हें दुष्ट वर्तन अवलोकन करिता, तर खचीत त्यानें तुला आज कोधानें प्रदीप्त झालेल्या दृष्टीनें जाळून खाक केलें असतें ! इंद्रा, असें दुराचरण पुनः विलकूल करूं नको; तूं नित्य ब्राह्मणांना मान देत जा; जर ह्यांत अंतर करशील, तर खचीत ब्रह्मतेजाजें आत होव्हाता तू आपल्या पुत्रांसह व अमात्यांसह नाश पावशील ! देवेंद्रा, आपण अमर आहों, असा विचार करून जर तू ह्या निंघ कृत्यास प्रवर्तला असशील, तर अशा रीतीनें दुर्वर्तन करून इतउत्तर त्वां कोणाचा उपमर्द करूं नये हेंच सुखकर होईल; कारण, तपोबलापुढें कोणाचीही मात्रा चालत नाहीं, हें पकें ध्यानांत धर.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, महात्म्या

सुरक्षित आहे’ ह्मणून त्यास निर्वदन केलें. आणि तो गुरुकार्यतत्पर विपुल शिष्य गुरूस अभिवंदन करून पूर्ववत् शांत व निःशंक मनानें गुरुसेवेस सिद्ध राहिला. धर्मा, नंतर देवशर्मा ऋषि विसावा दगरे धेऊन आपल्या भार्येसह अधिष्ठित असतां त्या उभयमानां विपुलानें इंद्राचें तें सर्व कृत्य सांगितलें. तें वर्तमान श्रवण करून प्रतापशाली देवशर्मा मर्नास मोठा आनंद झाला आणि विपुल शिष्याचें शील वर्तन, तप व नियम हीं पाहून देवशर्मा गुरु अधिकच शोभें लागला ! राजा धर्मा, त्यासमर्थी विपुलाची गुरुभक्ति, स्वकर्तव्यावर निष्ठा आणि धर्माविषयीं दृढ स्थैर्य हीं अवलोकन करून ‘शाबास शाबास’ असे उद्गार गुरुमुखान्तून निघाले आणि महामति धर्मात्म्या देवशर्म्यानें त्या आपल्या धर्मपरायण शिष्याचा मोठा आदर करून त्यास वर माग ह्मणून ह्मलें. राजा, तेव्हां त्या गुरुपरायण विपुल शिष्यानें देवशर्म्या-पार्शीं ‘माझी धर्मावर सदा दृढ भक्ति असावी’ हाच वर मागितला आणि देवशर्मा गुरूनें त्यास तो वर तत्काल देऊन स्वगृहीं जाण्यास अनुज्ञा केली. राजा, नंतर विपुल ऋषीनें तेथेंच उत्कृष्ट तपश्चर्या चालविली आणि महातपस्वी देवशर्मा ऋषिही इंद्रापासून भयरहित होव्हाता आपल्या भार्येसह वर्तमान निर्जन वनांत खुशाल योग-क्षेम करूं लागला.

अध्याय बेचाळिसावा.

—

विपुलाच्यान.

भीम सांगतातः—युधिष्ठिरा, देवशर्मा त्याची भार्या होती. असो; प्रभावतीकडून आम-
गुरूची आज्ञा परिपूर्ण केल्यावर त्या परम-त्रण येतांच त्या सुंदर रुचीनें अप्सरेच्या देहा-
प्रतापी विपुल शिष्यानें घोर तपश्चर्या आरं- वरून पतन पावलेलीं तीं दिव्य पुष्पे आपल्या
भिली आणि कांहीं काळानें आपण तपस्वी झालें वेणीत घातलीं आणि ती लागलीच मर्त्यासह
असें त्यानें मानिलें. राजा, आपल्याला गुरू- चंपापुरीस अंगेश्वराच्या गृही गेली. युधिष्ठिरा,
पामून वर मिळाला, आपली कीर्ति प्रसृत अंगराजाच्या पट्टराणीनें रुचीच्या डोक्यांतलीं
शाली आणि आपल्या अंगीं उत्तम तपोबल तीं दिव्य फुलें अवलोकन करून 'मला असलीं
आलें, असें पाहून विपुलाला मोठा अभिमान फुलें आणून दे ' म्हणून लागलेंच रुचीला
वाटला व तो प्रमदित होत्साता निर्भयपणानें झटलें. तेव्हां त्या चारुमुखी रुचीनें प्रभावतीचें
सर्व पृथ्वीशीं स्पर्धा करूं लागला ! त्या समयीं तें द्वाणें आपल्या मर्त्याला कळविलें असतां
तपोबलानें युक्त अशा त्या विपुल ऋषीला त्याला मोठा आनंद झाला; आणि नंतर त्या
शालें कीं, आपण जी गुरुसेवा केली व विल- महातापस देवशर्म्यानें विपुलाला बोलावणें
क्षण तपश्चर्या चालविली, त्यांच्या योगें जण पाठवून तेथें आणिलें व त्यास ' जा जा, फुलें
हाय आपण उभय लोकांच हस्तगत करून घेऊन ये. ' अशी आग्रहाची आज्ञा केली.
घेतले ! हे करून देना, पुढे कांहीं काळ अनिकान्त राजा, महातपस्वी विपुल ऋषीनें देवशर्म्याची
शाल्यावर रुचीच्या भगिनीच्या घरीं त्यांत ती आज्ञा एकदम मान्य केली; व तो ' बरें
पुष्कळ धनधान्याचा बंगरे खर्चवेंच होतो असा आहे ' असें म्हणून, ज्या स्थलीं त्या अप्स-
मांडा आदानसमारंभ व्हावयाचे ठरले. इतक्यांत रेच्या देहावरून फुलें गळून पडलीं होती त्या
वाच घेळीं काणी एक दिव्य अप्सरा नटून स्थलीं गेला व तेथें जाऊन पाहतो तों अंत-
सजन आकाशमार्गानें इकडून तिकडे गेली रिक्षांतून पडलेलीं आणखीही जशींच्या तशींच
आणि जातांना तिच्या अंगावरून कांहीं फुलें पूर्ववत् उवटवीत फुलें त्यास आढळलीं. राजा,
मृतावर देवशर्मा ऋषीच्या आश्रमासभीप विपुलाचें तपस्सामर्थ्यच थोर; नाहीपेक्षां त्यास
पडली व त्यांचा दिव्य सुगंध सर्वत्र त्या स्थलीं आणखी फुलें इतक्या कालावधीनें
पसरला ! राजा, पुढें तीं फुलें चारुलोचना मिळणें खचीत शक्य नव्हतें. असो; विपुलानें
रुचीनें घेतली; तो इतक्यांत अंगदेशाहून तीं सुंदर, दिव्य व परिमलानें दशदिशा
तेथें आदानसमारंभाचें आमंत्रण करण्याकरितां व्यापून टाकणारीं फुलें वेंचून घेतलीं आणि
एक दूत मोठ्या त्वरेंनें प्राप्त झाला. ना धर्मा, तो गुरूची आज्ञा परिपूर्ण करून, मोठ्या आनं-
रुचीच्या बहिणीकडे आदानसमारंभ होता दानें, जेथें चंपकवृक्षांच्या रांगांच्या रांगा होत्या

१ आदानसमारंभ द्वाणजे लग्न, मुंज, गर्भाधान, जातकर्म इत्यादिक संस्कार. अशा संस्कारांत आत- मुहूर्ताकडून आद्वार वगैरे करण्यांत येतात व यजमा- नाला धनधान्यादिकांचा पुष्कळ खर्च करावा लागतो.

अशा त्या चंपानगरीस देवशर्मा गुरूच्या समीप येण्यास निघाला. वृत्ता धर्मा, वाटेनें त्यास एक निर्वर्जन वन लागलें आणि त्यांत त्याला एक मनुष्याचें जोडपें आढळलें. त्या

दोषांनीं एकमेकाचे हात धरिले असून तीं लाला मिळणाऱ्या गतीप्रमाणें गति मिळेल ! चक्रासारखीं गरगर फिरत होतीं. तितक्यांत राजा, त्या सहा द्यूतकारांचे हे शब्दही विपु- एक जलदी फिरू लागलें व त्यामुळें दुस- लानें ऐकिले; परंतु आपल्या हातून जन्मापासून न्याच्या पूर्वीच्या चालीला व्यवय उत्पन्न अमुक एक पाप घडलें असें कांहीं त्यास झाला; आणि नंतर तीं वर्दळीस येऊन त्यांचा आठवलें नाहीं. राजा, अशा प्रकारें दोन वेळां कलह सुरू झाला. त्यांपैकीं एक दुसऱ्याला विपुल ऋषीच्या नांवाचा उच्चार करून त्याच्या ह्मणे कीं, तू लवकर लवकर चालतोस आणि दुराचरणाची ग्वाही त्याच्या कानीं पडल्या- दुसरें ह्मणे कीं, मी लवकर लवकर चालत मुळें व त्यास पूर्वपातक तर काहीं स्मरत नाहीं. असा त्यांचा एकसारखा तंटा चालतां नसल्यामुळें त्यांचें चित्त अत्यंत अस्वस्थ झालें चालतां त्यांनीं एकदम विपुल ऋषीच्या व तो पेटलेल्या अग्नीप्रमाणें जळूं लागला ! नांवाचा उल्लेख करून अशी शपथ घेतली बाळा धर्मा, ह्याप्रमाणें विपुल हा पूर्वपातकाचें कीं, 'आम्हांपैकीं जो खोटें बोलत असेल, त्याला स्मरण करितां करितां चढत दिवस आणि विपुल ब्राह्मणाला परलोकीं मिळणारी गति गरी निघून गेल्या; परंतु त्याच्या मनांत ही प्राप्त होईल !' राजा, तें ऐकून विपुलाचा चेहरा एक मोठे धाळत राहिली. कीं, आपण रुचीचें एकदम उतरला आणि तो आपल्याशीं ह्मणाला स्मरण करितांना योगबलानें आपल्या देहाचें कीं, 'अरे, मी तर तीव्र तपश्चर्या केली आहे तिच्या देहाशीं जे नादान्म्य केलें होतें तें आणि हीं मनुष्यें तर मोठ्या निकरानें भांडत कांहीं गुरूला निवेदन करून सत्य प्रकार सांगि- आहेत; तेव्हां मीं असें कोणतें पातक केलें तला नाहीं हें तर आपलें तें पातक नसेल ना ? असावें कीं, त्यामुळें या मनुष्यांनीं आज माझें अखेरीस, हे महाभाग धर्मा, आपल्या हातून नांव घेऊन सर्व प्राण्यांना अनिष्ट अशी गति पातक जें घडलें तें हेंच होय ह्यांत संदेह मला मरणोत्तर मिळेल म्हणून ह्मटलें !' राजा नाहीं असा विपुलानें निश्चय ठरविला: आणि धर्मा, असा विचार करित असतां विपुलानें नंतर गुरूच्या त्या लाडक्या शिष्यानं चंपा- खालीं मान घातली; व त्याचें मन अतिश- नगरीस येऊन गुरूला फुलें अर्पण करून त्याची यथविधि पूजा केली !

अध्याय त्रेचाळिसावा.

—०:—

विपुलारूयान.

भीष्म सांगतात:—युधिष्ठिरा, विपुलाचा गुरु महातेजस्वी देवशर्मा ऋषि हा विपुलाला परत आलेला पाहून त्याला जें कांहीं ह्मणाला तें आतां ऐक.

देवशर्मा ह्मणाला:—शिष्या विपुला, त्या महावनांत तूं काय पाहिलेंस तें सांग पाहूं. बाळा, महावनांतल्या त्या मनुष्यांना, त्या-

प्रमाणेंच मला स्वतांला व रुचीला तुझी सर्व तें तुझें कृत्य त्या अहोरात्रादिकांना ठाऊक माहिती आहे.

विपुल ह्याणाला:—समर्था ब्रह्मर्षे, तें जोडणें विपुला, त्या तुझ्या कृत्यानें तुला आतां व त्याप्रमाणेंच ते सहा पुरुष-ज्यांना माझी पातकीजनाप्रमाणें दुर्गति प्राप्त होईल. तथापि, बरोबर माहिती आहे व ज्यांना उद्देशून मला हे द्विजा, इंद्राच्या दुर्वर्तनापासून रुचीला तू हा प्रश्न करीत आहेस, ते कोण बरे ? रावणें हें खचीत तुला अन्य उपायानें अशक्य

देवशर्मा ह्याणाला:—ब्रह्मन, तूं जें जोडणें होतें; ह्यास्तव, तूं जें कांहीं केलेंस त्यांत तुझा पातिलेस तें अहोरात्र होय. दिवस आणि मूर्च्छीच अपराध नाहीं असें मी मानितों व रात्र ही जोडी चक्रासारखी गरगर फिरते त्या तुझ्या कृत्यामुळें मला उलटा तुझ्या-आणि निला मजें दृक्कृत्य ठाऊक आहे. त्या-विषयी अधिकच आनंद होतो ! वा द्विज-प्रमाणेंच हे विश्व, ते सहा पुरुष हसत निंद-सत्तमा, जर तुझें वर्तन अयोग्य झालें असें मला ह्या माझ्या आनंदानें फास खेळवांना तूं वाटलें असतें, तर मीं तुला क्रोधानें तात्काळ पहिलेस, ते पडणूत होत. त्यांनाही तुझ्या शाप दिला असता ह्याविषयी संशयच नको. दृक्कृत्याचें ज्ञान आहे. बाबोर, आपल्याला विपुला, पुरुषावर स्त्रिया आसक होतात व तें कोणी पहात नाहीं असें मनाचें आणून भल-पाहून पुरुषही त्यांचा अभिलाष धरितो. पण तेंच कृत्य करू नये. आपणांत कोणी पहात असा कांहीं प्रकार तुझ्यासंबंधानें घडलेला नाही. असा विचार करून दुरात्म्य व गुप्तपणानें नाही. तूं जो रुचीच्या ठिकाणीं आसक पातकें करितात, पण हा त्यांचा समग्र साफ झालास त्यांत तियें रक्षण करावें हाच तुझा दृकीचा आहे. मनुष्य गुप्तपणानें दुराचरण हेतु होता. जर ह्याव्यतिरिक्त अन्य कांहीं कर्हितांना त्यांस सदासर्वकाळ ऋतु, दिवस व तुझा हेतु आहे असें मला आढळलें असतें, तर रात्री ही लक्षपूर्वक पाहत असतात. हासाठी, मीं खचीत तुला शापूनच टाकिलें असतें. तेव्हां वा विपुला, तूं जें कांहीं गुप्त कृत्य केलेंस व जें ह्या सर्व व्यवसायांत तुझी जी कांहीं चुकी केल्याबद्दल मग तूं मला कांहीं सांगितलेंही झाली आहे ती हीच कीं, तूं कृतकर्म मला नाहीस, त्याच्या योगें तुला पातकीजना-निवेदिलें नाहीस. असो; बाळा, आतां मी प्रमाणें दुर्गति प्राप्त होईल. विपुला, दिवस, तुला असें सांगतों कीं, तूं माझ्या पत्नीचें रक्षण-रात्र व ऋतु ह्यांनीं तुझा तो गर्व व डोल ही केलेंस व तो रक्षणेपाय मला निवेदनही अवलोकन केला आणि गुरुपासून जी गोष्ट केलास; तेव्हां आतां तुझ्याकडे कोणताही तूं छपवून ठेविलीस तिचें तुला स्मरण अपराध राहिला नाही. मी तुझ्यावर प्रसन्न देण्याकरितां त्यांनीं मुद्दाम तुला ऐकूं येईल होऊन तुला असें सांगतों कीं, तूं खुशाल अशा प्रकारें ते उद्गार काढिले. असो; मनुष्य स्वर्गास जाशील !

शुभ कर्म करो किंवा अशुभ कर्म करो, त्याचें धर्मा, विपुलाला त्या महान् देवशर्मा तें कर्म अहोरात्र व ऋतु हे नित्य पाहत अस-ऋषीनें प्रेमळपणानें ह्याप्रमाणें ह्मलें; आणि तो तात. विपुला, आपल्या हातून व्यभिचारित्वाचें आपली पत्नी रुचि व शिष्य विपुल ह्यांसमवेत पाप घडलें ही भीति मनांत आणून तूं जें स्वर्गास जाऊन तेथें मोठा आनन्दांत कालक्षेप कृत्य केलेंस तें मला सांगितलें नाहीस; परंतु करीत राहिला ! युधिष्ठिरा, महामुनि मार्कंडेयानें

पूर्वी गंगेच्या तीरावर कथाभाग निरूपण करीत स्त्रियांचा मनुष्यांनीं खेह करूं नये व तिरस्कार-
असतां मला हें आख्यान सांगितलें. ह्यासाठीं, ही करूं नये. त्यांनीं धर्माचरणावर लक्ष घातें
धर्मा, मी तुला सांगतों कीं, स्त्रियांचें सतत आणि मोठ्या उदासीन वृत्तीनें त्यांचा उपभोग
रक्षण करणें अवश्य होय. बाबारे, स्त्रियांमध्ये ध्यावा. हे कौरवन्वदना, जर का मनुष्याच्या
नेहमीं दोन्ही प्रकार आढळतात. त्यांपैकी हातून ह्या मर्यादेचें अतिक्रमण घडेल तर तो
कित्येक सदाचरणी व कित्येक दुराचरणी अस- सर्वस्वीं नाश पावेल ! हे राजश्रेष्ठा, स्त्रियांशीं
तात. वत्सा, सदाचरणी स्त्रिया ह्या महाभाग्यवान् वागतांना अनासक्ति हें प्रधान तत्त्व मनानें
असून सर्व लोक त्यांना फार मान देतात. त्या बाळगिलें पाहिजे. जे कोणी ह्या तत्त्वाचा अंगी-
जगाच्या माउलीच होत ह्यांत संदंभ नाही ! कार करितात त्यांची सर्वत्र वाढवा हांते !
राजा, जलें व अरण्यें ह्यांसह ह्या सर्व पृथ्वीला राजा, स्त्रीचें रक्षण असें त्या एकट्या विपुलांचेच
त्या उचलून धरितात असें ह्मटलें तरी चालेल ! केलें. ह्या सर्व त्रैलोक्यांत स्त्रीचें रक्षण करण्यास
आतां दुराचरणी स्त्रियासंबंधानें म्हणशील तर दुसरा कोणीही समर्थ नाही !

त्या सदोदीत अयोग्य वर्तन करितात, उभय
कुलांना बट्टा लावितात व पातकें करण्यास
सिद्ध असतात. अशा स्त्रिया ओळखण्याच्या
खुणा ह्मटल्या ह्मणजे त्यांच्या हस्तपादा-

अध्याय चव्वेचाळिसावा.

—:०:—
विवाहधर्मकथन.

दिकांवर ज्या अशुभ रेषा असतात त्याच युधिष्ठिर ह्मणालाः—पितामह भीष्म, सर्व
जाणाऱ्या. राजा, जे कोणी थोर महात्मे धर्माचें, स्वजनांचें, गृहस्थाश्रमाचें, पितरांचें
असतात त्यांनाच अशा स्त्रियांचें आकलन देवांचें व अतिथींचें मूळ कोणते तें मला सांगा
करितां येईल. अन्यांच्या हातून अशा स्त्रियांचें मला तर वायेंत कीं, आपस्वकीयांच्या संतोषा-
रक्षण होणें दूरापास्तच होय ! हे नरशार्दूल, करितां, गृहस्थाश्रम पार पाडण्याकरितां, देव,
अशा ह्या स्त्रिया अतिशय जलाल असून त्यांची पितर व अतिथि ह्यांना तृप्त करण्याकरितां व
कृतिही त्यांच्याप्रमाणेंच जलाल असते ! जन्माचें इतिकेतव्य साधण्याकरितां मनुष्यानें
त्यांना प्रिय असा कोणी पुरुष नसतो. त्यांना ज्या कांहीं धर्मक्रिया केल्या पाहिजेत, त्या सर्वां-
जें कांहीं प्रेम तें मैथुनाचें. तें कार्य साधलें मध्ये कन्येचा विवाह करणें ही धर्मक्रिया श्रेष्ठ
ह्मणजे त्या वाटेल त्यावर प्रेम करतील ! मानणें अवश्य होय; तेव्हां कशा प्रकारच्या
असल्या स्त्रिया खरोखरी कृत्याच होत. त्या वराला कन्या अर्पण करावी तें मला निरूपण
कोणाचा घात करावयास मागेंपुढें पाहणार करून सांगा.

नाहींत ! त्या एकावर कधीं अनुरक्त असाव- भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, वराची
याच्या नाहींत ! ह्या घटकेस एकावर तर योजना करितांना प्रथम त्याचें शील व वर्तन
दुसऱ्या घटकेस त्या दुसऱ्यावरच फिदा हीं पाहावी; त्याप्रमाणेंच त्यानें विद्या किती
होतील ! आपला कार्यभाग उरकल्यावर संपादन केली आहे, त्याच्या मातेचें व पित्याचें
त्यांस कोणतीही ओळख रहात नाहीं ! कुल शुद्ध आहे कीं नाहीं, तो काय करीत
आणि व्यभिचार हा तर त्यांच्या गंभीरी असतो वगैरे गोष्टींची पूसतपास करावी;
नसतो ! ह्यास्तव, हे नराधिपा, असल्या आणि मग वर हा इष्ट गुणांनीं युक्त आहे

अशी खातरी करून घेतल्यावर थोर पुरुषांनी सनातन धर्म होय. तिसरा प्रकार गांधर्व; ह्यांत त्याला कन्या द्यावी. पित्याने स्वतांच्या मताप्रमाणे वागू नये. कन्या

युधिष्ठिरा, विवाहाचे पांच प्रकार आहेत. व वर ह्यांचा परस्पर प्रेमयोग जुळून आल्यास ब्राह्म, क्षात्र (प्राजापत्य), गांधर्व, आसुर व पित्याने त्यांचे अभिनंदन करून कन्येने पसंत राक्षस, सर्व वर्णांत श्रेष्ठ जे ब्राह्मण त्यांना ब्राह्म केलेल्या त्या वराला वराने पसंत केलेली ती विवाहच योग्य होय. ह्या विवाहांत कन्येच्या कन्या अर्पण करावी. वेदवेत्ते पुरुष ह्याच प्रका- पित्याने अपेक्षित गुणांनी युक्त अशा वराला राला गांधर्वविधि असे नांव देतात. चौथा बोलवून आणून त्यास धनदानादिकांनी अनु- प्रकार आसुर; ह्यांत वराने कन्येच्या आपांना कल करून घ्यावे व त्याला कन्या द्यावी. दुसरा व खुद्द कन्येला पुष्कळ धनादिक देऊन जणू प्रकार क्षात्र (प्राजापत्य) हा ब्राह्मण व काय कन्येला विकत घ्यावे आणि (तिच्या शिष्ट क्षत्रिय ह्यांस विहित आहे. त्यांना हा खुषीने) तिच्याशी विवाह करावा. राजा, हा

१ मनुस्मृतीत ब्राह्म, देव, आर्षि, प्राजापत्य, कन्येच्या खुषीने तिचा वराने स्वीकार करावा. आसुर, गांधर्व, राक्षस व पैशाच असे आठ प्रकार (मनु० ३; ३१.)

२ गंधर्वः—ह्या विवाहांत कामवासनेने प्रेरित वर जे पान प्रकार सांगितले त्यात ह्या आठ होऊन संभोगास्तव एकमेकांच्या इच्छेने कन्या व प्रकाराचा अंतर्भाव होतो. ब्राह्म विवाहांत ब्राह्म, वर ह्यांचा समागम होतो. (मनु० ३; ३२.)

३ राक्षसः—ह्या विवाहांत वलात्काराने कन्येचे राक्षस व पैशाच ह्या दोहोंचा समावेश करावयाचा. हरण करितात. हरण करणाराची शक्ति अधिक आहे असे मनांत आणून कन्येच्या पित्रादिकांनी (नीलकंठी टीका पहा.)

४ ब्राह्मः—ह्या विवाहांत श्रुति व शील ह्यांनी कन्येला हरण करू दिल्यास हाणामार किंवा युद्ध युक्त अशा वराला स्वतः बोलवून आणून त्यास वगैरे करण्याची जरूर नसते. परंतु कन्येच्या पित्रा- वस्त्राभरणांनी युक्त अशी कन्या अर्पण करावी. दिकांनी प्रतिपक्ष केल्यास त्यांचे हनन करून किंवा (मनु० ३; २७.) त्यांस लंगडे, लुले वगैरे करून व त्यांच्या गृहा-

५ दैवः—ह्या विवाहांत ज्योतिष्टोमादि यज्ञ दिकांचा विध्वंस उडवून कन्या ही अनाथ होत्साती यथाविधि चाल असतां कर्मकर्त्या ऋत्विजाला रडत ओरडत असतां तिचे हरण करितात. अर्थात् वस्त्राभरणांनी अलंकृत केलेली कन्या अर्पण करावी. ह्या विवाहांत कन्येची इच्छा अनुकूल नसते. (मनु० ३; २८.) (मनु० ३; ३३.)

६ आर्षिः—ह्या विवाहांत वरापासून एक किंवा ८ पैशाचः—ह्या विवाहांत कन्या ही निद्रित दोन गोमिथुने यज्ञयागादिकांच्या सिद्धीकरितां असतां, मद्यादिकांच्या निशेत असतां किंवा अन्य धऊन त्याला विधिवत कन्यादान करावे. (मनु० प्रकारे बेसावध असतां तिच्या सन्निध संरक्षणार्थ ३; २९.) कोणी नाही असे पाहून वर हा तिच्या इच्छे-

७ प्राजापत्यः—ह्या विवाहांत कन्यादानसमयी विरुद्ध तिच्यावर जुलूम करितो. सर्व विवाहांत हा तुह्या उभयतांनी सहधर्म आचरावा अशी प्रार्थना अधम विवाह होय ! (मनु० ३; ३४.) करून वराची पूजा करून त्यास कन्या अर्पवा. ब्राह्मादिक पहिल्या चार विवाहप्रकारांपासून (मनु० ३; ३०.) ब्रह्मवर्चस्वी व शिष्टप्रिय अशी प्रजा जन्मते (मनु०

८ आसुरः—ह्या विवाहांत कन्येच्या माता- ३; ३९.) आणि गांधर्वादिक शैवटल्या चार विवाह- पितरांना अथवा इतर आपांना आणि खुद्द कन्येला प्रकारांपासून क्रूर, असत्यभाषी व धर्मद्वेषी संतति यथाशक्ति धन देऊन त्यांस अनुकूल करून देऊन जन्मास येते. (मनु. ३; ४१.)

माझ्यासारख्या तत्त्वजिज्ञासूचे आपण नेत्र आह्रां, हास्तव आपण ह्या गोष्टीचा निर्णय सांगा.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, चार झालीं मनुष्ये एकत्र बसून त्यांनीं मनुष्य-जातीला हितकर असें जें कृत्य केल्यानें तें कृत्य करणाऱ्याचें कल्याण होईल अशी सल्ला दिली व त्याप्रमाणें तें कृत्य करण्याचा निश्चय ठरला, तें कृत्य मागाहून खोटे बोलून न करणें हें पाप होय. अशा रीतीनें एखाद्या मुलीचा विवाह ठरला असतां मागाहून त्या मुलीच्या पित्रादिकांनीं ती मुलगी दुसऱ्याला द्यावी हें कांहीं उचित नाही. राजा धर्मा, तूं जे मला पांच पक्ष सांगितलेस त्यांपैकीं तिसऱ्या व चौथ्या पक्षांचा विचार करण्याचें कारणच नाही; कारण त्यांत मुलीच्या पित्रादिकांकडे वचनभंगाचा दोष मुळींच येत नाही. पहिल्या व दुसऱ्या पक्षांत मुलीच्या पित्रादिकांकडे वचनभंगाचा दोष येतो. तेव्हां आतां पहिला, दुसरा व पांचवा ह्या तीन पक्षांचा विचार केला पाहिजे. ह्या तीन पक्षांपैकीं दुसऱ्या पक्षांत मुलीकडे दोष कांहींही नाही, कारण तिला देज मिळाले नाही; म्हणून ह्यांत दोष असल्यास तो पित्रादिकांकडे मात्र वचनभंगाचा दोष आहे. तेव्हां 'ती विवाहित कन्या कोणाची स्त्री?' ह्या प्रश्नाचा विचार करितांना फक्त पहिल्या व पांचव्या पक्षांचा मात्र नीट विचार केला पाहिजे. पहिल्या पक्षांत मुलीच्या पित्रादिकांनीं अमक्याला मुलगी द्यावयाची असा ठराव करून त्या वरापासून देजही घेतले आणि अखेरीस ती मुलगी देज देणाऱ्या त्या वराला न देतां दुसऱ्यालाच दिली व त्यांचा विवाह झाला; तेव्हां ती वधू, वर, वरानें व वरपक्षानें जी मुलगी देज देऊन ऋत्विज्, आचार्य, शिष्य, उपाध्याय वगैरे किंवा देज न देतां विवाहविधीनें आपली सर्वजण त्या लबाडीच्या लग्नाबद्दल दोषी झणून स्वीकारिली, त्या मुलीकडे अशास्त्र होतील असें कांहीं लोकांचें मत आहे. पण पाणिग्रहणाचा वगैरे कांहीं दोष येत नाही व कांहीं लोक असें झणतात कीं, विवाहासारख्या झालेला विवाह यथाशास्त्र ठरतो. राजा धर्मा,

व्यवहारास हा नियम लावणें अप्रशस्त आहे. आपणास नापसंत अशा वराशीं वधूनें नित्य वास करावा ही गोष्ट मनूला मान्य नाही. जर कोणी विनाकारण शिष्टसंप्रदायाचें उल्लंघन करील तर तो अधर्म होऊन त्यापासून दुष्कांति घडेल; परंतु जर शिष्टसंप्रदायाचें उल्लंघन करण्यास योग्य कारण असेल तर त्यांत वधूवरादिकांकडे कोणताही दोष येणार नाही. प्रस्तुत प्रकरणांत पहिला पक्ष व पांचवा पक्ष ह्यांचें एकीकरण झालें आहे. पित्रादिकांनीं व वधूनें दोन्ही गोष्टी केल्या आहेत; तेव्हां एक तरी दोष त्यांच्या पदरीं आलाच पाहिजे असें सकृदर्शनी भासतें; तेव्हां आतां एकही दोष नाही असें कसें समर्थन करावयाचें? झणून झणशील, तर त्यावर उत्तर हेंच कीं, वधूच्या पित्रादिक माणसांनीं व वधूनें देज ग्रहण करून अमुक एका वराशीं लग्न करण्याचा जो ठराव केला तो शिष्टांना मान्य असल्यामुळे तो महत्त्वाचा नव्हता असें नाही, परंतु पित्रादिक माणसांनीं व वधूनें पुढें (देज घेऊन किंवा देज न घेतां) दुसऱ्या वराशीं लग्न करण्याचा जो ठराव केला तो त्यांना अधिक पसंत झाल्यामुळे व लागलाच पाणिग्रहणविधि उरकल्यामुळे, नापसंत वराशीं नित्य वास करणें चांगलें नाही ह्या मनुवाक्यावर भिस्त ठेवून विचार केल्यानें दुसरी गोष्टच अधिक ग्राह्य ठरते व त्यामुळे पहिल्या गोष्टीचे उल्लंघन करण्यास प्रत्यवाय दिसत नाही. ह्यास्तव प्रत्यक्ष पाणिग्रहणसंस्कार करून पित्रादिकांनीं जी मुलगी वराला दिली आणि वधू, वर, वरानें व वरपक्षानें जी मुलगी देज देऊन ऋत्विज्, आचार्य, शिष्य, उपाध्याय वगैरे किंवा देज न देतां विवाहविधीनें आपली सर्वजण त्या लबाडीच्या लग्नाबद्दल दोषी झणून स्वीकारिली, त्या मुलीकडे अशास्त्र होतील असें कांहीं लोकांचें मत आहे. पण पाणिग्रहणाचा वगैरे कांहीं दोष येत नाही व कांहीं लोक असें झणतात कीं, विवाहासारख्या झालेला विवाह यथाशास्त्र ठरतो. राजा धर्मा,

पित्रादिक वधूबंधूनीं मुलगी देण्याचें ठरवून तेवढ्यावर तो विवाह कायम होत नाही; तर त्यांनीं मंत्रहोमाची व्यवस्था करून त्याची पूर्णता केली पाहिजे. मंत्रहोमांनीं युक्त असें मुलीचें दान झालें नाहीं तर तें अपूर्ण राहतें. आतां ह्यांत मुलीच्या पित्रादिकांकडे कांहीं दोष येतो असें मानल्यास तो दोष मोठासा आहे असें दिसत नाहीं. धर्मशास्त्राची आज्ञा अशी आहे कीं, पति हा दैवानुसार पत्नी मिळवतो, मनुष्यांनीं केलेल्या प्रयत्नांनीं ती त्याला मिळते असें नव्हे. ह्यास्तव मानववाणीला असत्याचा स्पर्श होऊन होत असलेली घटना बिघडली तर तें दैवानेंच घडवून आणिलें असें समजावें व त्या असत्याचा विचार करीत बसूं नये.

गुधिष्ठिर ह्याणाला:—पितामह भीष्म, तर मग मला आतां अशी शंका येते कीं, मुलीचें देज घेतल्यावर धर्म, अर्थ व काम ह्या तीन पुरुषार्थांनीं संपन्न असा कोणी वर त्या मुलीचें पाणिग्रहण करण्यास प्राप्त झाला असतां मुलीच्या पित्रादिकांनीं ज्यापासून देज घेतलें असेल त्यास मुलगी देत नाहीं असें म्हणलें तर चालेल काय? आतां अडचण अशी आहे कीं, ज्या वरापासून देज घेऊन त्यास मुलगी देण्याबद्दल चार शिष्टांच्या संमतीनें ठरविलें, त्याला मुलगी न देणें म्हणजे शिष्टाचार मोडला असें होतें; बरें, ह्या शिष्टाचाराचा अतिक्रम करावयाचा नाहीं असें मनांत आणिलें म्हणजे मुलीला अधिक योग्यतेचा वर मिळत असतां त्याला अन्हेरिलें असें होऊन मनुवचनाचा अनादर होतो; तेव्हां अशा स्थितीत कसें वर्तन करावें हें मोठें गूढ आहे. सर्व धर्मांमध्ये हा धर्म मला अधिक सिद्ध वाटतो; म्हणून मला ह्या गोष्टीचा निर्णय सांगा. आपण एखाद्या विषयाचें विवरण करीत असतां माझी तृप्ति होतच नाहीं. कीं, प्रत्यक्ष पाणिग्रहण घेवपर्यंत

भीष्म सांगतात:—बाळा धर्मा, आपण शुल्क दिलें ह्याणजे वधू आपली झाली अशा भरवशानें शुल्क देणारा शुल्क देतो असें म्हणणें प्रशस्त नाहीं. केवळ शुल्काकडे पाहून थोर लोक कधीही मुलगी देत नाहीत. जेव्हां मुलीच्या पित्रादिकांना त्यांना हवे असतात त्याहून निराळे गुण वराच्या ठिकाणीं आढळतात तेव्हां ते त्या वरापाशीं शुल्क मागतात. ह्यास्तव, जेव्हां एखाद्या मनुष्य यथशक्ति मुलीला अलंकार घालून वराला तूं हिचा स्वीकार कर ह्याणून म्हणेल, तेव्हां तो त्या इष्टगुणसंपन्न वरापासून शुल्क मागणार नाही व वरपक्षाकडूनही वधूला शुल्क देण्यांत येणार नाही. कारण विवाह हा कांहीं विक्रय नव्हे हें लक्षांत असलें पाहिजे. मुलीचें दान कारितांना वरापासून कांहीं तरी मोबदला घ्यावयाचा हें खरें; पण तो मोबदला केवळ धनादिकच होय असें ह्याणें बरें नाही; वराच्या अंगीं सद्गुणांचें अस्तित्व असणें हाही मोबदला ग्राह्य होय; आणि हा धर्म अगदीं सनातन मानलेला आहे. विवाहाची घटना चालू असतां मी तुला कन्या देईन असें कित्येक बोलतात, कित्येक असें न बोलतां उदासीन राहतात आणि कित्येक तर 'होय, मी निश्चयानें तुला कन्या देईनच' असें ह्याणतात; परंतु अशा भाषणानें त्या विवाहसंबंधी व्यवहारास कांहीं विशिष्ट स्वरूप प्राप्त होतें असें मला वाटत नाही. प्रत्यक्ष पाणिग्रहण होईपर्यंत अशी वाटाघाट व बोलणें चालावयाचेंच आणि वरपक्षाकडून व वधूपक्षाकडून परस्परांकडे मगमगे वगैरे व्हावयाचेंच. ह्यास्तव प्रत्यक्ष पाणिग्रहण घेवपर्यंत जें पूर्वी भाषण वगैरे झालें असेल तें सर्व झालें नाहीं असेंच मानणें हें प्रशस्त नाही असें ऐकिलें आहे. पूर्वी मरुतांनीं कन्येला उद्देशून वरच विलास आणिते सर्व झालें असें ऐकिलें आहे. पूर्वी

करावयाचें नसेल तर त्याने मुलीचें जें शुल्क व्यास पात्र नाहीत असें ज्यांनीं ठरविलें ते घेतलें असेल तें वराच्या पित्रादिक आप्तांना तसें ठरवितांना चुकले असें समजावें, किंवा परत करावें; पण जर का तो तें शुल्क ठेवून त्यांची चुकी नाही असें मानून प्राचीन रूढा- घेईल तर ती कन्या शुल्क देणाऱ्याने विकृत चाराविरुद्ध वागणारे जे थोर लोक त्यांना घेतल्याप्रमाणें होऊन तीवर त्या शुल्कदाची दोष द्यावा, हें मोठें गूढ आहे. स्त्रियांना मालकी होईल; मुलीच्या बापाला ती दुसऱ्या स्वातंत्र्य देऊं नये असा जो प्राचीन धर्म कोणासही देण्याचा अधिकार नाही. फार त्याचें खंडन करणें व स्त्रियांना स्वातंत्र्य द्यावें कशाला? त्या कन्येला आपल्या त्या शुल्कद ह्मणून प्रतिपादणें हें अगदीं अनुचित, हा भर्त्याकरितां अपत्याची इच्छा करून धर्म- अगदीं असुरी धर्म होय. हा असला प्रचार शास्त्रानुसार संतति उत्पन्न करितां येईल; पूर्वी कधीं चालू होता असें आहीं ऐकिलेंही ह्यास्तव शुल्क देणाऱ्याशिवाय अन्याला नाही. स्त्रीपुरुषांमधील भार्यापतिसंबंध हा त्या मुलीचें समंत्र पाणिग्रहण करण्याचा अधि- मोठा सूक्ष्म आहे; हा संबंध प्राक्तनानुरूप कार येत नाही. राजा धर्मा, ज्या मुलीचें घडून येतो; शास्त्राचें रहस्य मनांत उतरल्या- शुल्क पित्रादिकांनीं स्वीकारिलें असेल तिची शिवाय ह्या संबंधाचें यथार्थ ज्ञान होत नाही. गोष्ट ह्याप्रमाणें समजावी; पण जिला कोणी ह्यास्तव, भार्यापतिसंबंधाचें मर्म मनांत आणल्या- शुल्क दिलें नाही अशा मुलीसंबंधानें काय वांचून केवळ दोषांनाही साधारण अशा नियम आहे हें समजण्यासाठीं मी जें तूला विषयसुखावर लक्ष देऊन जर स्त्रीपुरुषं विवा- आतां सांगतां तें श्रवण कर. पूर्वी पित्याच्या हास उद्युक्त झालीं, तर त्यापासून सुपरिणाम आज्ञेवरून सावित्रीनें स्वतः सत्यवानाला वारिलें घडणार नाही.

व तिचा त्याच्याशींच विवाह झाला. सावि- युधिष्ठिर ह्मणतातः—पितामह भीष्म, एखादा त्रीच्या पित्यानें सावित्रीला तूं स्वतः वर पसंत पुरुष पुत्रहीन निवर्तला असतां त्याचें धन कर ह्मणून जें सांगितलें हें त्याचें करणें कित्ये- इतर पुरुष कोणत्या प्रमाणानें वांटून घेतात ? कांस मान्य आहे. पण कित्येक धर्मवेत्ते पुरुष माझ्या मते पुत्रहीन पुरुषाला दुहिता असल्यास त्याची प्रशंसा करित नाहीत. ते ह्मणतात कीं, असले ती पुत्राप्रमाणेंच समजावी.

कृत्य थोर लोकांनीं कधीही केलें नाही; पण भीष्म सांगतातः—जसा आत्मा तसाच ह्यावर दुसऱ्या लोकांचें असें ह्मणणें आहे कीं, पुत्र, आणि दुहिताही पुत्राप्रमाणेंच; तेव्हां थोर लोकांना दुसऱ्या थोरांच्या वर्तनाचा पुत्रहीन पुरुषाचा आत्मा व दुहिता हीं एकच. आधार घ्यावा लागत नाही. थोर लोक जे म्हणून पुत्रहीन पुरुषाची पत्नी हयात नस- वर्तन करितात तोच श्रेष्ठ मार्ग आणि धर्माचें त्यास त्याच्या जागीं त्याची दुहिता उभी लक्षण तरी तेंच समजावें. राजा युधिष्ठिरा, असेल तर त्या पुत्रहीनाचें धन त्याच्या भ्रात्रा- ह्या प्रकरणाला उद्देशूनच विदेहपति महात्मा दिक अन्य आप्तांना कसें मिळेल ? मातेचें जें जनक राजा ह्याचा नातू सुक्रतु ह्यानें असा यैतक धन त्यावर मातेच्या पश्चात् दुहितेचाच अभिप्राय सांगितला आहे कीं, असतांनीं आच- हक असतो. तिला पुत्र असला तरी त्याला तें रण केलेलें वर्तन तुझी करा असें कोणीही मागण्याचा अधिकार नाही. मातेचें यैतक धन कोणाला ह्मणणार नाही; तेव्हां स्त्रिया स्वातं- म्हणजे मातेची खासगत मिळकत. कदाचित् ती

तिला तिच्या बापानें विवाहसमयीं दिली असेल, धन मिळवितो अथवा कन्येला विकून आपला कदाचित् ती श्वशुरादिक अन्य आप्तानें दिली चरितार्थ चालवितो तो एकामागून एक सात असेल, कदाचित् पतीनेंही तिला ती निराळी महाघोर कालसूत्राख्य नरकामध्ये पडतो आणि मिळकत म्हणून दिली असेल, किंवा तिनें स्वेद, मूत्र, विष्टा हीं खाऊन काल घालवितो ! कांहीं कामकाज करून संपादिली असेल, आर्षविवाहांत मुलीबद्दल एक गायबैलांची असो; अपुत्र पिता मृत झाला असतां त्याचें जोडी देतात आणि मुलीचा पिता वगैरे ती जोडी धन त्याच्या दुहितेकडे जातें व नंतर तें तद्द्वारा घेतो. कित्येकांच्या मते ही कांहीं मुलीची त्याच्या नातवाला (मुलीच्या मुलाला) किंमत म्हणून समजूं नये; पण कित्येकांच्या मिळतें. कारण, तो नातू आपल्या पित्याला व मते असें बोलण्यांत कांहीं अर्थ नाही. मुलीचें त्याचप्रमाणें आपल्या मातामहालाही पिंड देतो. शुल्क हें थोडें असो किंवा फार असो, त्याज- धर्मशास्त्राच्या दृष्टीनें पुत्र व नातू यांत मुळींच वरून मुलगी विकली असाच अर्थ समजावा. भेद नाही. अपुत्र पुरुषानें आपली कन्या हीच कितीएक मोठमोठे पुरुष असें आचरण करि- आपला पुत्र असें मानिल्यानंतर त्याला पुत्र तात, इतक्यावरून तो सनातन धर्म असें झाला तर पित्याच्या त्या संपत्तीचे दोन-पंच- ह्मणतां येत नाही. असो; ह्याशिवाय बळानें मांश कन्येनें व तीन-पंचमांश पुत्रानें ध्यावे; कन्या हरण करणाऱ्या राक्षसांची रीत देखील परंतु पित्यानें अन्यत्र जात (दत्तक वगैरे) दृष्टीस पडतच आहे ! तेव्हां हा सर्व प्रघात पुत्र घेतला असला तर कन्येनें तीन-पंचमांश नित्य व त्याज्य असाच समजला पाहिजे ! व त्या पुत्रानें दोन-पंचमांश ध्यावे. राजा मुलीला बळजबरीनें हस्तगत करून घेऊन युधिष्ठिरा, नातवाला आज्ञाच्या मिळकतीवर तिचा उपभोग करणारे पुरुष तर पापकर्तेच हक्क सांगतां येतो म्हणून जें कांहीं सांगितलें होत ! अशांना अंधतमस् नरकांतच लोळत तें विकलेल्या मुलीच्या पुत्राला, मग तो औरस पडावें लागतें ! अहो, परक्या मनुष्याचीही असो किंवा अनौरस असो, लागू नाही. तो विकरी करूं नये; मग आपल्या संततीची फक्त आपल्या बापाच्या मिळकतीचा मात्र विकरी करूं नये हें सांगण्याची तर गरज वारस होतो, त्याचा मातामहाच्या मिळकतीवर काय ? अशा पातकाचरणानें जें धन मिळविलें कांहींएक वारसा चालत नाही. कारण, विक- त्यापासून कोणता धर्म संग्रह होईल बरें ? लेल्या मुलीची संतति म्हणजे आसुरविवाहा- पासून उत्पन्न झालेली संतति; ही अधर्ममूलक असल्यामुळें दुष्ट स्वभावाची, हेकेखोर, परस्व हरण करणारी, लबाड व पातकी अशीच असावयाची ! ह्या विषयास उद्देशून प्राचीन

अध्याय शेचाळिसावा.

—:०:—

स्त्रीप्रशंसा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, प्रचे- तसाचा पुत्र दक्ष ह्याचें ह्मणणें इतिहासज्ञ पुरुष लोकांस सांगत असतात. तें असें कीं, न्या न करण्याविषयीं नित्य श्रृंणारे पुरुष यमाच्या मुलीला उद्देशून अर्पण केलेलें कांहींएक त्या गाथेचें कीर्तन करीत असतात. ते ह्मणतात मुलीचे पित्रादिक बंधु स्वतः घेत नाहीत, तर कीं, जो मूढ मनुष्य स्वकीय पुत्राला विकून तें सर्व त्या मुलीच्या अलंकारांकरितां

शाली आहे ती मी दुसऱ्या कोणालाही विचारणार नाही; ह्यास्तव, हे महाबाहो, आपणच माझ्या शंकेची निवृत्ति करा व धर्ममार्गाचें आक्रमण करणाऱ्या पुरुषांजें कर्तव्य बजाविलें पाहिजे त्याविषयी सविस्तर निरूपण करून सांगा. पितामह, ब्राह्मणाला चारभार्या विहित आहेत. (१) ब्राह्मणी, (२) क्षत्रिया, (३) वैश्य, व केवळ रतिसुखार्थ हणून (४) शूद्रा. कुरुसत्तमा, माझी शंका आहे ती ही कीं, ह्या भार्यांच्या ठिकाणीं जे पुत्र जन्मास येतात त्या सर्वांपैकीं पित्याच्या धनावर प्रथम व एकामागून एक कोणाचा वारसा लागू पडतो आणि त्या पितृविक्ताचा कोणीं व कितवा हिस्सा ध्यावा हें मला निरूपण करून सांगा. तात्पर्य, पितृधनाची वांटणी कशी करावी ह्याचें समग्र विवेचन करा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य हे तीन वर्ण द्विज होत. ह्यांना ब्राह्मणांचा धर्म विहित आहे. ब्राह्मणानें शूद्र स्त्री करावी हें शास्त्राच्या विरुद्ध आहे. ब्राह्मण हा चुकीनें, लोभानें किंवा कामवासनेनें कधीं कधीं शूद्र स्त्री करितो; पण शूद्र स्त्रीचा समागम केला असतां त्यास अधोलोक प्राप्त होतो. अशा प्रकारें वर्तन करणाऱ्या ब्राह्मणाला शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें प्रायश्चित्त घेणें अवश्य आहे. जर त्या शूद्रेपासून संतति शाली असेल तर त्या ब्राह्मणाला दुष्पट प्रायश्चित्त घेतलें पाहिजे. जर तो ब्राह्मण ह्या अधर्माचरणाबद्दल प्रायश्चित्त घेणार नाही, तर त्यास खचीत नरकांत पडावें लागेल ! असो.

राजा युधिष्ठिरा, आतां मी तुला पितृधनाचे विभाग कसे करावे तें सांगतो, एक. ब्राह्मणाला ब्राह्मणीपासून जो पुत्र शाला असेल त्यानें प्रथम मुख्यांश म्हणून पितृधनांतून एक लक्षणांश उत्कृष्ट बैल व उत्तम वाहन ग्रहण करावें. नंतर जें ब्राह्मणस्व उरेल त्याचे दहा भाग करावे

आणि त्यांतून त्या ब्राह्मणीच्या पुत्रांनैव आणखी चार भाग ध्यावे; त्या ब्राह्मणाला क्षत्रियस्त्रियेच्यापासून जो पुत्र शाला असेल तोही ब्राह्मणच खरा, ह्यांत संदेह नाही, तथापि तो क्षत्रियेचा पुत्र असल्यामुळे त्या कारण-विशेषास्तव त्यानें तीनच भाग ध्यावे हें उचित होय; वैश्य स्त्रीपासून त्या ब्राह्मणाला जो पुत्र शाला असेल, त्यानें त्या पितृधनांतून दोन भाग ध्यावे; आणि शूद्र स्त्रीला त्या ब्राह्मणापासून जो पुत्र शाला असेल त्याला त्या ब्राह्मणस्वाचा बिलकूल भाग मिळावयाचा नाही, तथापि त्याला अल्प भाग म्हणजे उरलेला एक भाग देण्यांत यावा. राजा धर्मा, ब्राह्मणाच्या धनाचे दहा भाग केल्यावर त्यांची ह्याप्रमाणें वांटणी करावी. ब्राह्मणाला एक किंवा अनेक सवर्ण स्त्रियांपासून म्हणजे ब्राह्मणींपासून जे पुत्र शाले असतील त्या सर्वांनीं समान भाग ग्रहण करावे. त्याला शूद्र स्त्रीपासून जो पुत्र शाला असेल त्याला ब्राह्मणेतर मानतात, कारण तो ब्राह्मणाच्या धर्मात व कर्मात प्रवीण नसतो; परंतु ब्राह्मणापासून पहिले तीन वर्णांतल्या स्त्रियांच्या ठिकाणीं जे पुत्र जन्मतात ते सर्व ब्राह्मणत्व पावतात. राजा, वर्ण चार प्रकारचे सांगितले आहेत; त्यांचा पांचवा प्रकार काहीं सांगितला नाही. पितृधनाचा दहावा भाग शूद्रा-पुत्रानें ध्यावा, परंतु तो पित्यानें दिला तर ध्यावा, न दिला तर घेण्याचा त्याला अधिकार नाही; तथापि, धर्मा, शूद्रापुत्राला धनभाग अवश्य यावा, कारण दया हा श्रेष्ठ धर्म होय; ह्यासाठीं त्याज-

वर दया करून त्यास तो दहावा भाग अर्पावा. बाबारे, दया ही नित्य करावी; ती कोणावरही केली तरी गुणकारीच आहे. राजा धर्मा, शूद्र स्त्रीच्या पुत्राला धनभाग देतेवेळीं पित्याला अन्य स्त्रियांपासून पुत्र शालेले असले व नसले तरी त्या शूद्रापुत्राला पितृधनाचा एक

दहावा भागच द्यावा; इतर स्त्रियांना ब्राह्मणच समजावे, मग त्यांना जे दायभाग पुत्र नाहीत ह्यापून त्या शूद्रापुत्राला दहाव्या मिळावयाचे त्यांत फरक कां ? मागाहून अधिक देण्याचें कारण नाही. राजा भीष्म सांगतातः—हे परंतपा युधिष्ठिरा, युधिष्ठिरा, ब्राह्मणानें तीन वर्षेपर्यंत आपल्या लोकांत स्त्री हा एकच शब्द जरी तिन्ही व आपल्या कुटुंबाच्या निर्वाहाला पुरेल इतकें वर्णांच्या भार्यांना, फार कशाला—शूद्र भार्येलाही धन संग्रही ठेवावें; त्याहून अधिक धन जमलावण्याची वहिवाट असली, तरी त्या त्यास तें यज्ञयागांत खर्चवें, व्यर्थ अन्य शब्दाच्या अर्थात भेद मात्र कांहीं लहान-हेतूनें धनसंचय करूं नये. पतीनें स्त्रीला सहान नाही. प्रथम ब्राह्मणानें क्षत्रिय, वैश्य फार तर तीन हजार (रुपये वगैरे उत्तम) व शूद्र ह्या वर्णांतल्या स्त्रिया केल्या आणि नाणीं द्यावीं व त्या रकमेचा त्या स्त्रीनें चांगल्या नंतर ब्राह्मणीला वरिलें, तर ती चौथी स्त्री प्रकारें उपभोग घ्यावा. पतीची धनदौलत वयानें कनिष्ठ व अगदीं शेवटीं लग्न झालेली त्याच्या पश्चात् (तो पुत्रहीन मृत झाल्या-असतांही वयानें, मानानें व योग्यतेनें अन्यंत मुळें) त्याच्या एक किंवा अनेक स्त्रियांकडे श्रेष्ठ समजली जाते: सर्व लौकिक व वैदिक आली असल्यास त्या एक अथवा अनेक कर्मांत तिचाच आदर होता; तिच्याच घरांत स्त्रियांनीं त्या धनदौलतीचा फक्त उपभोग भर्त्याची स्नानसामग्री, अलंकारसाधनें घ्यावा; त्यांनीं पतिवित्ताचा कधीही अपहार दंतधावन, अंजन, हव्य, कव्य, व इतर धर्म-करूं नये. ब्राह्मणी स्त्रीला तिच्या पित्यानें क्रियांचें साहित्य हीं असावीत. ती उभी जें धन दिलें असेल तें तिच्या पश्चात् तिच्या असतांना भर्त्याला धर्मकृत्यांत दुसरी कोण-दुहितेनें घ्यावें; कारण, ती तिला पुत्राप्रमाणेंच तीही स्त्री मदत करण्यास पात्र नाही. त्या असते. हे भरतश्रेष्ठा कुरुनंदना, पितृधनाची वेळीं फक्त ब्राह्मणीनें मात्र त्याला मदत वांटणी अशा रीतीनें करावी; अन्यायानें धन करावी. भर्त्याच्या सर्व स्त्रियांत ब्राह्मणी हीच मिळविणें हा अधर्म होय.

युधिष्ठिर म्हणालाः—पितामह भीष्म, ब्राह्म-पिण्याचे पदार्थ, पुष्प, वस्त्र, आभरणे इत्या-णापासून शूद्रेच्या ठिकाणीं जो पुत्र जन्मास-दिक सर्व तिनेंच द्यावीत. राजा युधिष्ठिरा, येतो त्याला जर बिलकूल कांहीं देऊं नये असा मनुनें जें शास्त्र केलें आहे त्यांत हाच सना-नियम आहे, तर त्याला पितृधनाचा दहावा तन धर्म प्रतिपादिला आहे. जर ब्राह्मणानें भाग द्यावा म्हणून जें आपण सांगितलें त्याला कामादिकांस वश होऊन ह्या नियमांच्या कांहीं विशेष कारण आहे काय ? पितामह, विरुद्ध वर्तन केलें आणि ब्राह्मणीतर स्त्रियांस ब्राह्मणापासून ब्राह्मणीला झालेला पुत्र ब्राह्मण-वर्चस्व दिलें, तर तो पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें च ह्याच्याबद्दल तर संशय नाहीच; त्याप्रमा-चांडाल ब्राह्मण ठरेल ! राजा, ब्राह्मणाला णेंच ब्राह्मणापासून क्षत्रियेला व वैश्येला झालेले क्षत्रियेपासून जो पुत्र होईल तोही ब्राह्मणच पुत्रही ब्राह्मणच समजावे; तर मग, हे नृपश्रेष्ठ, खरा; परंतु ब्राह्मणीपुत्र ब्राह्मण व क्षत्रिया-त्यांनीं लहान-मोठे भाग घ्यावे ते काय ह्यापून ? पुत्र ब्राह्मण ह्यांच्यामध्ये त्यांच्या मातांच्या आपणच सांगितलें कीं, तिन्ही वर्णांच्या योग्यतेत जितका फरक आहे तितकाच सम-स्त्रियांपासून ब्राह्मणाला झालेले सर्व पुत्रस जावा. ज्या अर्थी क्षत्रिया स्त्री जातीनें ब्राह्म-

णीच्या बरोबर केव्हाही व्हावयाची नाही, याला देखील दोन वर्षांच्या स्त्रिया करण्याला त्या अर्थी ब्राह्मणीपासून झालेला पुत्र क्षत्रिया-हरकत नाही. त्याने तिसरी शुद्ध स्त्रीही करावी, पुत्रापेक्षा अधिक श्रेष्ठ व योग्य असें ह्मण-परंतु त्याला तसें करण्याला शास्त्राचा मात्र प्यास काय हरकत आहे बरे ? ह्यास्तव, पितृ-आधार नाही. मीं आतां तुला ब्राह्मणाच्या धनांतून जो श्रेष्ठ श्रेष्ठ अंश तो ब्राह्मणी-मिळकतीची वांटणी करण्याचा जो निश्चय पुत्रानें घ्यावा हें उचित होय. आतां, राजा-सांगितला, तोच नियम क्रमानें क्षत्रियाच्या युधिष्ठिरा, ज्याप्रमाणें क्षत्रिया ही ब्राह्मणीची मिळकतीची वांटणी करितांना लावावा. राजा, बरोबरी कधीही करणार नाही, त्याप्रमाणेंच क्षत्रियाच्या धनाची वांटणी करितांना प्रथम वैश्याही क्षत्रियेची बरोबरी कधीही करणार नाही. गज, रथ, आयुध, कवच इत्यादि ज्या युद्धोप-राजा, वैभव, राज्य व कोश ह्यांचे खरे खरे अधि-योगी वस्तु त्या निराळ्या ठेवून त्या सर्व क्षत्रिये-कारी क्षत्रिय हेच होत. क्षत्रिय हा आपल्या धर्मा-पासून झालेल्या क्षत्रियपुत्रानें घ्याव्या आणि नेंच मोठें ऐश्वर्य व समृद्धवलयांकित पृथ्वीचें नंतर जें राहिल त्याचे आठ भाग करावे. राज्य मिळवितो. क्षत्रिय हाच राजदंड धारण पितृधनाच्या त्या आठ भागांपैकी क्षत्रियापुत्रानें करितो आणि अखिल प्रजांना संभाळतो. चार भाग व वैश्यापुत्रानें तीन भाग घ्यावे क्षत्रियावांचून दुसऱ्या कोणालाही प्रजापालन आणि राहिलेला आठवा भाग शुद्रापुत्रानें करण्याचें सामर्थ्य नाही. राजा धर्मा, ध्यावा. पण हा आठवा भाग शुद्रापुत्राला ब्राह्मण हे स्वरांम्वरी महाभाग्यवान् समजावत; हकानें ह्मणून मिळावयाचा नाही; जर पित्याने ते देवांचेही देव होत. ह्मणून क्षत्रियांनं विधि-दिला तर मिळेल असें समजावें. राजा धर्मा, पूर्वक ब्राह्मणांची पूजा करावी. ऋषींनीं घालून वैश्याला एक वैश्य वर्णाची मात्र स्त्री करण्याचा दिलेला धर्म शाश्वत व अविनाशी आहे असें अधिकार आहे. त्यानें शुद्र स्त्री करावी, परंतु नाणून त्याचा लोप होत आहे असें आढळून ती त्याला शास्त्राला अनुसरून ह्मणून कांहीं आल्यास त्याचें परित्राण करणें हें क्षत्रियाचेंच करितां येणार नाही. वैश्याला वैश्य स्त्रीपासून कर्तव्य होय व त्याप्रमाणें तो तें करितोही. व त्याप्रमाणेंच शुद्र स्त्रीपासून पुत्र झाले असतां जिकडे तिकडे चोरचिलडांचा उपद्रव माजून पितृधनाची वांटणी कशी करावी ह्याजबद्दल धनदौलतीचा व स्त्रियांचा अपहार होऊं लाग-नियम आहे. वैश्याच्या धनाचे पांच व्यास सर्व वर्णांचा जाता क्षत्रिय हाच होय. भाग करावे आणि त्यापैकीं चार भाग वैश्या-ह्यासाठीं, निःसंशयपणें वैश्यापुत्रापेक्षा क्षत्रिया-पुत्रानें घेऊन पांचवा भाग शुद्रापुत्राला द्यावा. पुत्र श्रेष्ठ मानला पाहिजे. ह्मणून वैश्यापुत्रापेक्षा वास्तविकपणें शुद्रापुत्राला हा पांचवा भाग क्षत्रियापुत्रानें पितृधनाचा अधिक भाग घ्यावा कायदेशीर रीतीनें मागण्याचा हक्क नाही; हें विहितच समजावें. परंतु पित्यानें दिला असतां त्यानें तो घ्यावा

युधिष्ठिर ह्मणालाः—पितामह भीष्म, ब्राह्म-व दिला नाही तर त्यास तो मिळणार नाही. णाच्या धनाची वांटणी कशी करावी हें आपण राजा धर्मा, ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य ह्यांना यथाशास्त्र सांगितलें. आतां मला इतर वर्णांच्या शुद्धेच्या ठिकाणीं जे पुत्र होतील त्यांना पितृ-धनाची वांटणी कशी करावी ह्याचा नियम सांगा. धनाचा वांट मागण्याचा हक्क नाही; परंतु भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, क्षत्रि-त्यांना वात्सल्यानें पित्याकडून जें देण्याव

येईल तें त्यांनीं घ्यावयाचें आहे. असो; राजा युधिष्ठिरा, हा दायभागविचार पूर्वीं शुद्राला एक शुद्र वर्णाची मात्र स्त्री करण्याची ब्रह्मदेवानें जसा सांगितला तसा मीं तुला मोकळीक आहे; त्याला अन्य वर्णाची स्त्री कथन केला. एकाच वर्णाच्या स्त्रियांच्या मुळींच करितां यावयाची नाहीं. शुद्राला ठिकाणीं जे पुत्र जन्मास आलेले असतत कितीही पुत्र असतना, फार कशाला—त्याला त्यांच्या भागप्रमाणांतही विशिष्ट भेद शंभरे पुत्र असले तरी त्या सर्वांना पितृधनाचा असतो हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. तो भेद भाग सारखा सारखा मिळावा. ह्या बाबतींत असण्याचें कारण त्या पुत्रांच्या माता ज्या सामान्य नियमच असा कीं, समान वर्णाच्या क्रमानें त्या पुत्रांच्या पित्याशीं विवाहित स्त्रियांपासून एकंदर जे पुत्र झाले असतील झाल्या असतील तो क्रम हें जाणावें. ज्या स्त्रीचा त्या सर्वांना पितृधनाचा सारखा वांटा मिळावा; विवाह प्रथम झाला असेल ती स्त्री ज्येष्ठ त्यांत न्यूनधिकपणा करूं नये. ह्या संबंधानें समजावी व तिचा पुत्र ज्येष्ठ भागाचा अधिकारी एक विशेष नियम आहे तो हा कीं, एकाच ह्मणून मानावें. त्याप्रमाणेंच जिचा विवाह वर्णाच्या स्त्रियांपासून जे पुत्र झाले असतील ज्येष्ठ पत्नीच्या मागाहून लागलाच झाला त्यांपैकीं ज्येष्ठ पुत्रांनं ज्येष्ठ भाग ह्मणजे एक भाग असेल ती मध्यम स्त्री समजावी व तिचा अधिक घ्यावा; आणि इतर पुत्रांनीं बाकीच्या पुत्र मध्यम भागाचा अधिकारी असं मानावें, वांट्याचे सारखे भाग करून घ्यावे; असो. आणि तसाच जिचा विवाह मध्यम पत्नीच्या

१ ज्येष्ठभाग—अशी कल्पना करा कीं, एका पुत्राला देऊन बाकीचे दोन इतर क्षत्रियापुत्रांनीं ब्राह्मणाला चारही वर्णांच्या स्त्रियांपासून तीन तीन घ्यावे इत्यादि.

पुत्र आहेत; तर त्यांना पितृधन कसें वांटवें? २ एका ब्राह्मणाला भिन्न भिन्न वर्णांच्या स्त्रिया प्रथम त्या पितृधनाचे मार्गे सांगितल्याप्रमाणें असून त्यांपैकीं सर्व ब्राह्मणीपुत्रांच्या वांट्यास एक- मुख्यांश निराळा काढिल्यावर दहा भाग करावे. दर १०० रु. जमले. हे सर्व ब्राह्मणीपुत्र एकाच त्या दहा भागांपैकीं चार भाग ब्राह्मणीपुत्रांना मिळ- स्त्रीचे पुत्र असल्यास त्यांस वांटणी कशी मिळेल तील, तीन भाग क्षत्रियापुत्रांना मिळतील, दोन भाग वैश्यापुत्रांना मिळतील, व राहि- हें मार्गें ज्येष्ठ भागासंबंधें दिलेल्या टीपवरून लक्षांत लेला एक भाग शूद्रापुत्रांना मिळेल. आतां ब्राह्म- येईल; पण हे पुत्र अनेक स्त्रियांपासून झाले असल्यास कशी वांटणी करावी हें येथें सांगितलें आहे. अशी कल्पना करा कीं, हे पुत्र चार स्त्रियांपासून झाले आहेत. ह्या चार स्त्रियांपैकीं पहिली स्त्री ही ज्येष्ठ व तिचे पुत्र ज्येष्ठ वांट्याचे अधिकारी; दुसरी स्त्री ही मध्यम व तिचे पुत्र हे मध्यम वांट्याचे अधिकारी; तिसरी स्त्री ही कनीयसी व तिचे पुत्र हे कनीयान् वांट्याचे अधिकारी; व चौथी स्त्री ही सामान्य व तिचे पुत्र हे सामान्य वांट्याचे अधिकारी सम- जावे. ह्यांत अधिकपणाचें मान फक्त एक अंश हेंच सांगितलें आहे; ह्यास्तव चौथ्या स्त्रीच्या प्रत्येक पुत्राला एक रुपया येत असल्यास तिसऱ्या स्त्रीच्या प्रत्येक पुत्राला दोन रुपये, दुसऱ्या स्त्रीच्या प्रत्येक पुत्राला तीन रुपये, व पहिले

मागाहून लागलाच झाला असेल ती कनीयसी स्त्री समजावी व तिचा पुत्र कनीयान् भागाचा अधिकारी झणून समजण्यांत यावे. असो; सर्वांचे तात्पर्य असे कीं, सर्व जातींच्या स्त्रियांमध्ये भर्त्याशीं जी सवर्ण तिचा पुत्र श्रेष्ठ अंशाचा हक्कदार असा नियम आहे. मरीच ऋषीचा पुत्र महर्षि काश्यप ह्यानेंही हाच नियम सांगितला आहे.

अध्याय अठेचाळिसावा.

—:०:—

वर्णसंकरकथन.

युधिष्ठिर म्हणाला:—पितामह भूमि, यनाच्या लोभानें, कामाच्या आसक्तीनें, वर्णाच्या अज्ञानानें, किंवा मूर्खपणानें वर्णा-वर्णांत स्त्रीपुरुषसमागम घडून वर्णसंकर होतो. ह्यास्तव, अशा रीतीनें संकरसृष्टि जन्मास आली असतां त्या सृष्टींतील मनुष्यांनीं कसे वागावे व कोणकोणतीं कर्मे करावीं, ह्याजबद्दल मला निरूपण करून सांगा.

भूमि सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, चार वर्ण व त्यांचीं कर्मे हीं पूर्वी प्रजापति ब्रह्मदेवानें केवळ यज्ञयागांच्या सिद्धीकरितां निर्माण केलीं. (त्यांत शूद्रानें प्रत्यक्ष यज्ञयाग न कारितां इतर वर्णांच्या सेवाद्वारानें यज्ञयाग

करावे असे त्यानें ठराविलें.) राजा युधिष्ठिरा, ब्राह्मणाला चार वर्णांच्या स्त्रिया करण्याचा अधिकार आहे; परंतु त्यांपैकीं फक्त दोहोंच्या ठिकाणीं म्हणजे ब्राह्मणाच्या व क्षत्रियेच्या ठिकाणीं मात्र ब्राह्मणाचा आत्मा झणजे ब्राह्मणसंतति जन्म पावते. ह्या दोन वर्णांच्या स्त्रिया खेरीज करून इतर ज्या वैश्य व शूद्र वर्णांच्या स्त्रिया त्यांच्या ठिकाणीं पित्याच्या वर्णाची संतति उत्पन्न न होतां मातेच्या वर्णाची हीन संतति जन्म पावते. [वैश्य वर्णाच्या मातेपासून ब्राह्मणाला जी संतति होते तिला अंबष्ठ नामक वैश्यसंतति म्हणतात आणि शूद्र वर्णाच्या मातेपासून ब्राह्मणाला जी संतति होते तिला निषाद नामक शूद्रसंतति म्हणतात.] राजा धर्मा, शूद्र हा शवापेक्षां म्हणजे श्मशानापेक्षां इतक्याच एका गोष्टीनें अधिक आहे कीं, श्मशान हें पादहीन असल्यामुळे स्थावर आहे आणि शूद्र हा पादयुक्त असल्यामुळे वाटेला तेथें फिरणारा जंगम आहे. बाकी अमंगळपणा हा दोहोंमध्ये सारखाच आहे.

ह्यासाठीं ब्राह्मणापासून शूद्रेच्या ठिकाणीं जो पुत्र जन्मास येतो त्यास अमंगलार्थबोधक पारशव असें नांव देतात आणि त्यानें नित्य पितृकुलाची सेवा करावी व स्वतांची शूद्रवृत्ति सोडून नये असा विधि सांगितला आहे. राजा, पार-

स्त्रीच्या दुसऱ्या, तिसऱ्या वगैरे पुत्राला प्रत्येकीं चार रुपये व पहिल्या स्त्रीच्या पहिल्या पुत्राला ५ रु. आले पाहिजेत. (चोहोंहून अधिक स्त्रिया असल्यास चौथीच्या व पांचवीच्या पुत्रांत कांहीं भेद नाहीं.) आणखी अशी कल्पना करा कीं, चार स्त्रियांपैकीं प्रत्येकीला तीन तीन पुत्र आहेत; तर शंभर रुपये कसे वांटवे? चौथीच्या प्रत्येक पुत्राला १; झणून १×३=३ हा वाटा चौथीच्या पुत्रांना; २×३=६ हा वाटा तिसरीच्या पुत्रांना; ३×३=९ हा वाटा दुसरीच्या पुत्रांना; आणि

४×२=८ आणि ५×१=५, मिळून १३ हा वाटा पहिल्याच्या पुत्रांना मिळेल; झणजे ३+६+९ १३=३१ रु. वांटणें झाल्यास ह्या प्रकारची वांटणी होईल. ह्यावरून १०० अथवा अन्य रकमेची वांटणी ह्या हिशोबानें करावी.

१ ब्राह्मणापासून ब्राह्मणाच्या ठिकाणीं जन्म पावणारी संतति मात्र खरी उच्च ब्राह्मणसंतति होय. ब्राह्मणापासून क्षत्रियेच्या ठिकाणीं जन्मलेली संतति कांहींशी हीनच जाणावी. (नीलकंठी टीका.)

शवाचें मुख्य कर्तव्य हें कीं, त्यानें हरएक उपाय योजून आपल्या कुलाची अभिवृद्धि करावी. आपल्या कुळाच्या उत्कर्षाकरितां झट-तांना त्यानें आपण वयानें मोठे आहों किंवा लहान आहों, ह्याचा विचार करूं नये; तर जेणेंकरून आपण ज्याच्या वंशांत जन्म घेतला त्या द्विजाच्या घराण्याचें कल्याण होईल अशा प्रकारें वागून रात्रादिवस पितृ-कुलाला मदत करण्यासाठीं तत्पर असावें.

राजा युधिष्ठिरा, क्षत्रियांनं क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र ह्या वर्णांशीं शरीरसंबंध करण्यास हर-कत नाहीं; पण त्यांपैकीं क्षत्रिय व वैश्य ह्या दोन वर्णांच्या स्त्रियांच्या ठिकाणीं मात्र त्या क्षत्रियाचा आत्मा म्हणजे क्षत्रिय वर्णाची संतति जन्म पावते. तिसरी हीन वर्णाची जी शूद्र स्त्री तिच्या ठिकाणीं शूद्र वर्णाची हीन प्रजा उत्पन्न होते आणि तिला उग्र हें विशेष नाम प्राप्त होतें असें शास्त्रवचन आहे.

राजा, वैश्यानें वैश्य व शूद्र ह्या दोन वर्णांच्या स्त्रिया कराव्या. त्याला त्या दोहों-पासूनही वैश्य प्रजाच उत्पन्न होते; आणि शूद्रानें फक्त शूद्र वर्णाची मात्र बायको करावी; तिच्यापासून त्याला जी संतति जन्मेल ती सर्व शूद्रच होय.

राजा युधिष्ठिरा, अशा ह्या रीतीनें जी संतति उत्पन्न होते ती कमी-अधिक योग्य-तेची असली तरी चातुर्वर्ण्याहून श्रेष्ठ होत नाहीं; परंतु ह्याव्यतिरिक्त इतर रीतीनें जी संतति जन्म पावते ती अगदीं निंथ असून चातुर्वर्ण्याच्या बाहेर असते. जर एकादा मनुष्य वरिष्ठ वर्णाच्या स्त्रियेशीं व्यभिचार करील तर त्या अधमाला वर्णबाह्य संतति उत्पन्न होईल! क्षत्रियांनं विप्रस्त्रियेशीं समागम करून पुत्र शाला, तर त्यास सूत असें म्हणतात. सूत हा चातुर्वर्ण्याच्या बाहेर असून त्यानें सारथ्य

करावें व राजादिकांचे स्तुतिपाठ गावे असा नियम आहे. वैश्याला ब्राह्मणीपासून जो पुत्र होतो त्यास वैदेहक असें म्हणतात; त्याला उपनयनादिक संस्कार नाहींत. त्यानें पुत्रांतील स्त्रियांचें संरक्षण करावें असा नियम आहे. शूद्राचा ब्राह्मणीशीं समागम होऊन त्यापासून तिला जो पुत्र होतो तो चांडाल होय. तो अतिशय भयंकर जाणावा. त्यानें गांवाच्या अथवा शहराच्या बाहेर रहावें

आणि देहांतशासनाला योग्य अशा अपरा-ध्यांचा शिरच्छेद करावा! राजा, ब्राह्मणस्त्री-पासून कुलाला बड्डा लावणारी ही अशा प्रका-रची दृष्ट प्रजा उत्पन्न होते. हे महाबुद्धिमंता, ही सर्व संकरसंतति जाणावी. त्याप्रमाणेंच, क्षत्रियस्त्रीच्या ठिकाणीं वैश्यापासून जी संतति जन्म पावते तिला मागध किंवा बंदी असें म्हणतात. बंदिजनाचें किंवा मागधाचें काम म्हटलें म्हणजे त्यानें राजेलोकांचे वंगरे स्तुतिपाठ गावे हें आहे. क्षत्रियेला शूद्रापासून जी प्रजा होते तिला निषाद म्हणतात. निषा-दाचें काम म्हटलें म्हणजे मासे मारणें हें होय. त्याप्रमाणेंच, वैश्य स्त्रीला शूद्रापासून जी संतति होते तिला आयोगव म्हणतात. आयो-गव संतति ही अगदीं ग्राम्य आचाराची असते.

आयोगवानें सुतारकाम करून उपजीविका चाल-वावी. कोणत्याही ब्राह्मणानें आयोगवापासून दान-प्रतिग्रह करूं नये असा नियम आहे.

राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें मीं जी तुला (अंबष्ठ, पारशव, उग्र, सूत, वैदेहक, चांडाल, मागध, निषाद व आयोगव या नऊ प्रका-रची) संतति सांगितली, त्या संततींमध्ये

१ ब्राह्मणापासून शूद्रस्त्रीच्या ठिकाणीं जी संतति होते तिलाही निषादसंतति म्हणतात. ही अनुलोक निषादसंतति आणि क्षत्रियेला शूद्रापासून जी संतति होते ती प्रतिलोक निषादसंतति जाणावी.

एकाच जातीच्या स्त्रीपुरुषांपासून जी प्रजा ण्यांच्या बाहेर असतो, त्याप्रमाणे चातुर्व-
जन्म पावते ती त्याच जातीची असते; परंतु ण्यांच्या बाहेर असलेल्या पुरुषांपासून (चातु-
पुरुष हा उच्च जातीचा व स्त्री ही नीच वर्ण्यार्ताल किंवा इतर भिन्न स्त्रियांना) जो
जातीची असली ह्मणजे त्यांपासून उत्पन्न पुत्र होतो तो चातुर्वर्ण्यांच्या बाहेर असलेल्या
होणारी संतति मातेच्या जातीची नीच होते. पुरुषाच्याही पलीकडील अधम जातीचा असतो.
ज्याप्रमाणे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र ह्या असो; अशा प्रकारे प्रतिलोमसंतति वाढत
चार वर्णांमध्ये पुरुषाचा वर्ण व त्याच्या जाते आणि एकापेक्षां एक हीन हीन अशी
खालचा वर्ण ह्या दोन वर्णांच्या स्त्रियांपासून बाह्यांपासून पंधरा प्रकारची बाह्यतर संतति
त्या पुरुषाला जी संतति होते ती त्या पुरु- निर्माण होते !

पाच्या वर्णाची होते आणि इतर स्त्रिया- राजा युधिष्ठिरा, अगम्य अशा स्त्रीशीं
पासून जी संतति होते ती प्राधान्यंकरून चातु- गमन केलें ह्मणजे जी संतति जन्म पावते तींत
वर्ण्याच्या बाहेर असते, त्याप्रमाणेंच ह्या संकर- वर्णसंकर घडतो. आतां ह्या वर्णसंकराचे विशिष्ट
संततीचाही प्रकार जाणावा. संकरजातीमध्ये प्रकार समजण्यासाठीं मी तुला कित्येक
सुद्धां सजातीय स्त्रीपुरुषांपासून त्यांच्याच वर्णसंकराचीं उदाहरणें सांग्तां. राजा, वैश्य
जातीची संतति होते; परंतु ह्या नियमाचें वर्णाच्या स्त्रीला शूद्रापासून आयोगव संतति
अतिक्रमण होऊन उत्तम पुरुष व अधम स्त्री, उत्पन्न होते हें मीं तुला सांगितलें आहेच.
किंवा अधम पुरुष व उत्तम स्त्री ह्यांचा समा- ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र ह्यांनीं आपा-
गम झाला तर त्या योगें कमी-अधिक मानानें पलीं विहित कर्म करावयाचें सोडून दिलें
निश्च संतति जन्मास येते. ज्याप्रमाणें शूद्रा- ह्मणजे त्या क्रियालोपाच्या योगें ते हीन अशा
पासून ब्राह्मणीला जो पुत्र होतो तो चातुर्व- दस्युत्वाप्राप्त पावतात. ह्या दस्यूंपासून आयोगव

१ अवष्ट व पारश्रव ही संतति चातुर्वर्ण्यांच्या मागध, वैदेहक, आयोगव व निषाद ह्या जातींच्या
बाहेर नाहीं.

२ ब्राह्मणस्त्रियेला क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र ह्या स्त्रियांना पांच प्रकारची बाह्यतर प्रतिलोम संतति
वर्णांच्या पुरुषांपासून अनुक्रमें सूत, वैदेहक व उत्पन्न होईल; निषादापासून सूत, मागध, वैदेहक
चांडाल, क्षत्रियस्त्रियेला वैश्य व शूद्र ह्या वर्णांच्या व आयोगव ह्या जातीच्या स्त्रियांना चार प्रकारची
पुरुषांपासून अनुक्रमें मागध व निषाद, आणि ब्राह्मण व निषाद ह्या जातीच्या स्त्रियांना तीन प्रकारची बाह्यतर प्रतिलोम संतति
वैश्यस्त्रियेला शूद्रापासून आयोगव नांवाची प्रति- स्त्रियांना तीन प्रकारची बाह्यतर प्रतिलोम संतति
लोमसंतति ह्मणजे बाह्यसंतति उत्पन्न होते आणि उत्पन्न होईल; वैदेहकापासून सूत व मागध ह्या
नंतर ह्या बाह्यसंततीपासून पंधरा प्रकारची बाह्यतर जातीच्या स्त्रियांना दोन प्रकारची बाह्यतर प्रतिलोम
संतति जन्म पावते. सूत, वैदेहक, चांडाल, मागध संतति उत्पन्न होईल; त्याप्रमाणेंच मागधापासून
निषाद व आयोगव ह्या सहा प्रकारच्या बाह्य संततीचा सूतस्त्रियेला एकाच प्रकारची बाह्यतर प्रतिलोम-
परस्पर-संकर होऊन पंधरा प्रकारची बाह्यतर संतति संतति उत्पन्न होईल; आणि सूताला मात्र बाह्यतर
जन्मास येते. बाह्य संततीमध्ये देखील प्रातिलोम्य प्रतिलोमसंतति उत्पन्न होणार नाहीं. सारांश, एकंदर
असतेंच. प्रातिलोम्याच्या दृष्टीनें ह्या सहा प्रकारच्या बाह्यतर प्रतिलोम संतति पंधरा प्रकारची होईल.

संततीचा अनुक्रम सूत, मागध, वैदेहक, आयोगव, ३ मनुस्मृति-अध्याय १०; ४५ व कुल्लुकाची
निषाद व चांडाल असा आहे. (मनुस्मृति १०; टीका पहा.) ह्यासुत चांडालापासून सूत, टीका पहावी.

३ मनुस्मृति-अध्याय १०; ४५ व कुल्लुकाची

स्त्रियांच्या ठिकाणीं जी संतति जन्मास येते तिला सैरंध असें ह्मणतात. सैरंध जातीचे काम ह्मणजे त्यापैकीं पुरुषांनीं राजे लोकांचे अलंकार, पोशाख, अंगाला लावावयाच्या उट्या, पादसंवाहन वगैरेची माहितगारीनें चांगली व्यवस्था ठेवावी आणि स्त्रियांनीं राण्यांचे दागदागिने, वस्त्रावरणें, दिव्यांगराग, अंगमर्दन इत्यादिकरून त्यांस मोठ्या शहाणपणानें सुप्रसन्न राखावें हें आहे. वास्तविकपणें ही संतति कांहीं दासकुलांतली नव्हे, तथापि तिनें सेवावृत्तीवर चरितार्थ चालवावा असा नियम आहे. सैरंध जातीच्या स्त्रियांना मागध पुरुषांपासून मागधसैरंध नांवाची एक बाह्यतर संतति उत्पन्न होते. मागधसैरंधांनीं फांसेपारध्याचा धंदा करावा; व देवें, पितर व औषधें ह्यांजकारितां श्वापदे वधावीं असा नियम आहे. त्याप्रमाणेंच सैरंध जातीच्या स्त्रियांना वैदेहक पुरुषांपासून वैदेहकसैरंध नांवाची बाह्यतर संतति उत्पन्न होते. वैदेहकसैरंधांनीं मद्य व दारू तयार करण्याचा धंदा करावा व उपजीविका चालवावी. ह्या वैदेहकसैरंधांनाच मेरेयक असें नांव आहे. त्याप्रमाणेंच सैरंध जातीच्या स्त्रियांच्या ठिकाणीं निषाद जातीच्या पुरुषांपासून मद्गुर नांवाची संतति उत्पन्न होते. मद्गुरांनाच दास असें दुसरें नांव आहे. मद्गुरांचा धंदा ह्मणजे त्यांनीं मासे धरावे व नौका चालवाव्या हा होय. त्याप्रमाणेंच सैरंध जातीच्या स्त्रियांना चांडालांपासून जी प्रजा जन्मते तिला श्वपाक असें ह्मणतात. श्वपाकांचा धंदा ह्मणजे श्मशानांमध्ये प्रेतांना राखावें हा आहे. राजा धर्मा,

१ मनुस्मृति—अध्याय १०; ३२ व कुल्लुकाची टीका पहावी.

२ मनुस्मृति १०; ३२, टीका पहावी.

मीं तुला आतां जी मागधसैरंध किंवा फांसेपारधी, वैदेहकसैरंध किंवा मेरेयक, निषादसैरंध किंवा मद्गुर अथवा दास, आणि चांडालसैरंध किंवा श्वपाक नांवाची चार प्रकारची संतति निवेदन केली, तिच्यापैकीं पुरुषांचा मागधी स्त्रियांशीं संबंध होऊन अत्यंत क्रूर अशी चार प्रकारची नीच संतति जन्म पावते. ह्या चारही प्रकारच्या मनुष्यांचा धंदा लबाडीचा असतो. ह्या जातीचीं नांवें मांस, स्वादुकर, क्षौद्र व सौगंधक अशीं प्रसिद्ध आहेत. मांस जातीचे काम मांसाची विक्री करावी; स्वादुकरांचे काम मांसाला मसाला लावावा; क्षौद्रांचे काम मांस शिजवावें व सौगंधकाचे काम उट्या वगैरे तयार कराव्या हें आहे. त्याप्रमाणेंच आयोगव जातीची स्त्री व वैदेहक पुरुष ह्यांपासून पातकी संतति जन्मास येते. ही संतति अतिशय क्रूर असून दगाफटका करून चरितार्थ चालविते. आयोगव स्त्री व निषाद पुरुष ह्यांजपासून मद्रनाभ नामक हीन संतति जन्म पावते. ही गाढवांच्या गाडींतून इकडे तिकडे प्रयाण करिते. आयोगव स्त्री आणि चांडाल पुरुष ह्यांच्या समागमनें पुंक्रस संतति जन्मते. ही संतति गाढवें, घोडी व हत्ती यांच्या मांसावर उपजीवन करिते, प्रेतांवरील वस्त्रांनीं देह आच्छादिते व फेंकून दिलेल्या खापरांत जेविते ! निषाद जातीची स्त्री व वैदेहक पुरुष ह्यांपासून क्षुद्र, अंध्र व कारावर नांवाची तीन प्रकारची प्रजा उत्पन्न होते. त्यापैकीं क्षुद्र व अंध्र हे वन्य पशूंची हिंसा करितात आणि कारावर हे चांभाराचा धंदा चालवितात. क्षुद्र व अंध्र जातीच्या लोकांनीं गांवाच्या बाहेर राहावें असा नियम आहे. चांडाल पुरुष व निषाद स्त्री ह्यांच्यापासून पांडुसौपाक नामक संतति जन्मास येते. ह्या जातीनें वेळूचीं पात्रें करावीं. निषाद पुरुष व वैदेहक स्त्री ह्यांच्यापासून

आहिंडक आणि चांडाल पुरुष व पुर्कसी स्त्री ह्यांच्या योगें सौपाक नामक प्रजा उत्पन्न होते. ह्यांचें काम म्हणजे चांडाला-प्रमाणेंच जाणावें. निषाद स्त्री व चांडाल पुरुष ह्यांचा संबंध होऊन जी प्रजा उत्पन्न होते तिला बाह्य लोक सुद्धां बहिष्कार घालितात. त्या जातीचीं मनुष्ये गांवाच्या किंवा शहराच्या बाहेर राहतात आणि नित्य श्मशानांत कालक्षेप करितात. असो; राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें मातापितरांच्या अतिक्रमानें (अनुचित संयोगानें) संकरप्रजा जन्मास येते. त्या संकर-प्रजेचें जन्मवृत्त माहीत असो अथवा नसो, कर्मावरून तिचें ज्ञान करून घ्यावें. धर्माची इयत्ता ही फक्त ब्राह्मणादिक चार शुद्ध वर्णानाच आहे. संकरजातीला धर्माचें निबंधन नाही. संकरजातीच्या भेदप्रभेदांचें गणन करणें अवघड आहे. त्यांची संख्या अनंत आहे असें म्हणलें तरी चालेल. तथापि त्यांची मुख्य संख्या पंधराच असून त्या पंधरा प्रकारांत इतर सर्व भेदोपभेदांचा अंतर्भाव होतो असें समजावें. राजा, सज्जनानीं बहिष्कृत केलेले व यज्ञयागांना अनधिकारी असे पुरुष, मग

१ मनुस्मृति-१०;३८.

२ ब्राह्मणक्षत्रियादिक चार वर्णांपासून अनुलोमसंतति (३+२+१ ह्यणजे) सहा प्रकारची होते व तशीच विलोमसंतति (१+२+३) ह्यणजे सहा प्रकारची होते अशी एकंदर मुख्य अनुलोम व विलोम संतति बारा प्रकारचीं होते. ह्या बारा प्रकारांपासून पुनः अनुलोमसंतति (११+१०+९+८+७+६+५+४+३+२+१ ह्यणजे) सहासष्ट प्रकारची व विलोमसंतति (१+२+३ इ०) सहासष्ट प्रकारची होते. मिळून एकंदर एकशें बत्तीस प्रकारची होते. ह्या प्रकारांपासून पुनः अनुलोम व विलोम संतति किती होईल तें गणून पुनः त्या संततीची अशीच आणखी गणना करीत गेल्याने अनंत भेद होतील हें उघड आहे !

अनु० ७-१३

ते ब्राह्मणादिक चातुर्वर्ण्यांतले असोत किंवा त्याच्या बाहेरचे असोत, कामांध होस्ताते जातीचा बगैरे विचार न करितां दुराचरणास प्रवृत्त होतात तेव्हां त्यांपासून संकरप्रजा जन्म पावते व ती अन्योन्याश्रय किंवा अन्योन्याचार असेल तदनुरूप नीच किंवा नीचतर स्थितीला प्राप्त होते ! राजा, अशा ह्या संकरसंततीनें नेहमीं चवाठे, मसणवेटे, डोंगर, पर्वत व अरण्ये ह्यांमध्ये वसति करावी, लोखंडाचे दागदागिने अंगावर घालावे आणि अलंकार घालून किंवा अलंकार घातल्याखेरीज आप-आपल्या साधनांनीं उघड रीतीनें आपआपलीं कर्मे करून उदरनिर्वाह चालवावा. राजा, ह्या लोकांनीं गाई व ब्राह्मण ह्यांना साहाय्य करावें, अंतर्गामीं भूतदया बाळगावी, नेहमीं दुसऱ्याच्या उपयोगीं पडावें, खरें बोलावें, आणि नित्य शांति धरावी. जर अशा प्रकारें संकरजातीचे लोक वागतील तर ते त्या संकरजातीतील देहांनीं सुद्धां आत्म्याचें परित्राण करितील व सद्गतीस जातील ह्यांत संदेह नाही. तथापि, राजा धर्मा, बुद्धिमान् पुरुषानें शास्त्रवचनांचें मनन करून विहित अशा स्त्रीच्या ठिकाणींच प्रजोत्पादन करावें. हीन योगींच्या

ठिकाणीं प्रजोत्पात्ति केल्यानें ती प्रजा उदकांतून पोहत जाणाऱ्या मनुष्यानें गळ्यांत दगड बांधिला असतां तो दगड जसा त्याला त्या पाण्यांत बुडवितो तशी त्या प्रजोत्पादकाला (नरकांत) बुडविते ! राजा, मनुष्य विद्वान् असो किंवा अविद्वान् असो, तो जर कामक्रोधादिकांला वश झाला, तर त्याला स्त्रिया ह्या दुर्मागांस नेल्याशिवाय कधीही राहणार नाहीत ! स्त्रियांचा हा स्वभावधर्मच आहे; ह्यास्तव पुरुष जर बेसावधपणानें वागतील, तर खचीत अधोगतीस जातील ! राजा, ह्या गोष्टी-

वर नीट लक्ष ठेवून विद्वान् व विचारी पुरुष पितरांच्या शीलाचा थोडा फार तरी आश्रय स्त्रियांच्या ठिकाणीं कधीही फाजील आसक्ति करितोच, ह्यास्तव त्यास तें लपवून ठेवतां येत ठेवीत नाहीत.

युधिष्ठिर म्हणाला:—पितामह भीष्म, संकरजातींत जन्मलेला मनुष्य चातुर्वर्ण्याच्या बाहेर असतो ह्मणून आपण सांगितलें; पण एकादा मनुष्य चातुर्वर्ण्याच्या बाहेर ह्मणजे अनर्थ आहे किंवा चातुर्वर्ण्यांतला ह्मणजे आर्यरूप आहे, हें जाणवें कसें ?

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, संकरजातींत उत्पन्न झालेला मनुष्य स्वभावतःच नानाविध नीच गुण बरोबर घेऊन जन्मलेला असतो. ह्यास्तव एकादा मनुष्य कोणतीं कर्मे करीत आहे हें नीट अवलोकावें व सज्जन जीं कर्मे करितात तींच कर्मे तो मनुष्य करीत आहे असें आढळल्यास त्याचा जन्म शुद्ध योनींत झाला आहे, ह्मणून मानावें. मनाचा हलकेपणा, दुराचरण, क्रौर्य व धार्मिक कृत्यांचा लोप हीं जर एकाद्या मनुष्याच्या ठिकाणीं दृष्टीस पडलीं तर तो ह्या लोकांत संकरप्रजेपैकीं आहे ह्मणून समजावें. राजा, संकीर्ण मनुष्य पित्याचें, कनिष्ठ असें जें शील त्याजमध्ये उत्पन्न झालें मातेचें किंवा उभयतांचें शील धारण करितो. असेल तेंच त्याच्या ज्ञानादिकांवर आपली छाप तो स्वतांची प्रकृति कोणत्याही साधनां ठेवितें. ह्याकरितां एकादा मनुष्य उच्च वर्णाचा झालून ठेवूं शकत नाही. ज्याप्रमाणें व्याघ्रादिक असला तरी त्याचें शील जर चांगलें नसलं पशु किंवा उपलक्षणां कोणताही प्राणी अथवा तर त्यास महत्त्व देऊं नये; आणि एकादा शुद्ध-वनस्पति बगैरे बीजानुरूप चित्रविचित्र पट्ट्यांनीं ही धर्म जाणणारा व सुराल असेल तर किंवा अन्य गुणांनीं युक्त अशी जन्मास येते, त्यास मोठा मान द्यावा. मनुष्य आपल्या त्याप्रमाणेंच मनुष्य हा मातापितरांच्या गुण-बऱ्यावाईट कृत्यानें, उत्तम शीलानें, वतंनां रूपानां युक्त असा जन्मास येतो आणि मग तो व कुलानें आपण कोण आहां हें प्रसिद्ध मातापितरांची परिस्थिति गुप्त ठेवूं शकत करीत असतो. जरी त्याचें कुल अगदीं नाही ! ज्या मनुष्याचा जन्म संकरयोनींत झाला नष्टप्राय झालें असलें तरी तो तें स्वतांच्या कर्मांनं असेल त्यानें आपलें कुल किंवा जन्म कितीही पुनः उदयास आणितो; ह्यासाठीं ह्या सर्व झालून ठेविलें असलें तरी तो आपल्या माता-संकीर्ण किंवा इतर योनीपैकीं ज्या योनी-

मध्ये आपण जन्म घेऊं नये असें विचारी झालेला जो पुत्र त्यास अव्यूढ म्हणतात; मनुष्याला वाटत असेल ती योनि त्यानें आणि (८) विवाह होण्याच्या पूर्वीच पित्याच्या वर्ग्य करावी.

अध्याय एकोणपन्नासावा.

—०:—

पुत्रप्रतिनिधिकथन.

युधिष्ठिर ह्यणाला:—कुरुश्रेष्ठ पितामह भीष्म, कोणकोणत्या स्त्रीपुरुषांपासून कस-कशा प्रकारचे पुत्र जन्मतात, हे आपण सर्व वर्णांच्या संबंधानें पृथक् पृथक् निरूपण करून सांगावें. हे भरतर्षभ, पुत्रांच्या संबंधानें नानाविध विवाद कानीं येतात आणि त्यामुळें माझ्या-सारख्याचा मोठा गोंधळ उडून जातो; ह्यास्तव आपण सर्व संशय दूर करावा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, (१) एकाद्या पुरुषाचा जो औरस पुत्र तो त्याचा आत्माच होय; (२) जो पुत्र स्त्रीच्या ठिकाणीं पतीच्या आज्ञेनें अन्याकडून जन्म पावतो त्यास निरुक्तज पुत्र ह्मणतात; (३) जो पुरुष पतीची आज्ञा नसतां कामवासनेच्या तृप्तीसाठीं परस्त्रीच्या ठिकाणीं रेतस्सिंचन करितो त्या पुरुषापासून उत्पन्न झालेला पुत्र हा प्रभूतज समजावा; (४) समभर्तृक स्त्रीला पतित ह्मणजे वर्णभ्रष्ट पुरुषापासून जो पुत्र होतो त्यास पतितज म्हणतात; (५) दुसऱ्याला दिलेला जो पुत्र त्यास दत्तक; आणि (६) मिळविलेला किंवा मिळालेला जो पुत्र त्यास कृतक म्हणतात; (७) विवाहाच्या समयीं गरोदर अशा स्त्रीला

युधिष्ठिर ह्यणाला:—पितामह भीष्म, आतां आपण जे सहा प्रकारचे अपध्वंसज (हीन) व सहा प्रकारचे अपसद (नीच) पुत्र सांगितले त्यांचें मला नीट विवरण करून सांगा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ब्राह्मणाला क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र ह्या वर्णांच्या स्त्रियांपासून, क्षत्रियाला वैश्य व शूद्र वर्णांच्या स्त्रियांपासून व वैश्याला एका शूद्र वर्णांच्या स्त्रियेपासून जो पुत्र होतो तो अपध्वंसज पुत्र जाणावा. पितृमातृभेदानें हे सहा प्रकारचे अपध्वंसज पुत्र झाले. त्याप्रमाणेंच क्षत्रियाला ब्राह्मणीपासून, वैश्याला ब्राह्मण व क्षत्रिय आणि शूद्राला ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य ह्या वर्णांचा स्त्रियांपासून जो पुत्र होतो तो अपसद पुत्र जाणावा. पितृमातृभेदानें हे सहा प्रकारचे अपसद पुत्र झाले. राजा, आतां मी ह्या अपसदांचें अधिक विवेचन करितों तें श्रवण कर. शूद्रापासून ब्राह्मणीला जो पुत्र होतो त्यास चांडाल, क्षत्रियेला जो पुत्र होतो त्यास त्रात्य, आणि वैश्येला जो पुत्र होतो त्यास वैद्य असें ह्मणतात. हे तीन प्रकारचे अपसद पुत्र जाणावेत. वैश्यापासून ब्राह्मणीला जो पुत्र होतो त्यास मामध (वेदेहक) आणि क्षत्रियेपासून जो पुत्र होतो त्यास वामक (मामध किंवा वंदी) असें ह्मणतात. हे दोन प्रकारचे अपसद पुत्र झाले. क्षत्रियापासून एका ब्राह्मणीच्या ठिकाणीं मात्र अपसद पुत्र जन्मतो. त्यास सूत असें म्हणतात. मिळून एकंदर ही

* आमची प्रतिज्ञा श्रीमन्महाभारताचें शब्दशः भाषांतरच देणेची आहे. तथापि या अध्यायांतील विवेचन मूळांत अगदीं संक्षिप्त असलेमुळे, निवळ भाषांतर दुर्बोध होईल ह्मणून प्रसंगविशेषीं बऱ्याच ठिकाणीं मूळांतील अर्थ सुबोध करणेंस्तव नील-कंठी टीका, मनुस्मृति वगैरेंच्या आधारें विस्तार केलेला आहे.

अपसव पुत्रसंतति सहा प्रकारची होते. राजा, ही संतति पुत्रसंततिच नव्हे असें म्हणतां येत नाही. (कारण, अनौरस पुत्रही सुशीलपणानें वागून पितरांचें श्राद्धादिक करील तर स्वर्ग मिळवील व ह्याच्या उलट वर्तन करील तर नरकास जाईल असें श्रुतिवचन आहे.)

युधिष्ठिर म्हणाला:—पितामह भीष्म, एखाद्या स्त्रीला खुद तिच्या पतीपासून पुत्र झाला तर त्याच्याविषयीं विवाद राहतच नाहीं हें उघड आहे; पण एखादीला परपुरुषापासून पुत्र झाला असतां तो त्या स्त्रीच्या पतीचा पुत्र (क्षेत्रज पुत्र) मानावा ? किंवा त्या स्त्रीच्या ठिकाणीं ज्यानें बीजस्थापना केली त्या पुरुषाचा तो पुत्र शुक्रज पुत्र मानावा ? कित्येक म्हणतात कीं, असा हा पुत्र क्षेत्राधिपतीचा पुत्र समजावा; आणि कित्येक म्हणतात कीं, तो शुक्रनिक्षेप्याचा पुत्र समजावा; तेव्हां एकेका परीनें कोणाचाही मानला तरी चालेल असा हा पुत्र वास्तविकपणें कोणाचा समजावा हें मला निरूपण करून सांगा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, औरस पुत्राप्रमाणेंच रेतज पुत्राची स्थिति समजावी. ज्याच्या रेतपासून पुत्राचें जनन झालें त्याचाच तो पुत्र समजावा; परंतु वीर्यनिक्षेप्यानें पुत्राचा त्याग केल्यास तो पुत्र त्या स्त्रीच्या पतीचा म्हणजे क्षेत्रज मानावा. हीच गोष्ट अध्यूढ पुत्रासही लागू आहे. अध्यूढ पुत्राचा बीजपति कराराचें उल्लंघन करून आपल्या पुत्राचा अन्हेर करील तर तो क्षेत्राधिपतीचा म्हणजे त्या स्त्रीच्या विवाहित पतीचा होईल. मासें हें म्हणणें तूं लक्षांत ठेव.

युधिष्ठिर म्हणाला:—पितामह भीष्म, आम्हांला असें ठाऊक आहे कीं, ज्याच्या रेतपासून पुत्रोत्पत्ति झाली त्याचाच तो पुत्र होय. चीच मालकी होते व त्या बीजस्थापकांनं असें असतां त्या पुत्रावर क्षेत्राधिपतीची म्हणजे त्या

स्त्रीच्या भर्त्याची सत्ता उत्पन्न होते म्हणून आपण सांगतां त्यास शास्त्रप्रमाण कोणतें ? त्याप्रमाणेंच, अध्यूढ पुत्रही बीजनिक्षेप्याचाच पुत्र होय; तर मग त्यानें कराराचें उल्लंघन करून पुत्राचा त्याग केल्यास त्यावर क्षेत्राधिपतीची सत्ता होते म्हणून आपण सांगितलें तें कसें ?

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, केवळ अमुक एकाच्या रेतपासून पुत्रजनन झालें एवढ्यावरूनच तो पुत्र त्याचा असें म्हणतां येणार नाहीं. पुत्रावर स्वामित्व प्राप्त होण्यास बीजनिक्षेपण व त्याप्रमाणेंच त्या पुत्राचा त्याग न करणें ह्या दोन गोष्टींची आवश्यकता आहे. पुष्कळ मनुष्ये पुत्राचें जनन करून लोकापवादादिकांच्या भयानें त्या पुत्राचा त्याग करितात. हास्तव अशा प्रकारें त्याग घडला असेल तर त्या पुत्रावर क्षेत्राधिपतीचीच सत्ता उत्पन्न होते. राजा युधिष्ठिरा, अध्यूढ पुत्रावर स्वामित्व कोणाचें ह्या गोष्टीचा विचार करितांना त्या स्त्रीशीं विवाह करणाऱ्या भर्त्याचा हेतु कोणता होता, हें नीट पाहिलें पाहिजे. पुत्रप्राप्तीच्या कामनेनें ज्या गरोदर स्त्रीशीं विवाह करण्यास एखादा पुरुष सिद्ध झाला, त्या गरोदर स्त्रीला झालेला तो पुत्र त्या क्षेत्राधिपतीचाच समजावा; तो पुत्र वास्तविकपणें ज्याच्या वीर्यापासून जन्मला त्याचा नव्हे. पण जेथें पतीची अशा प्रकारची कामना नसेल, तेथें बीजनिक्षेप्याचा सामान्य करार अमलांत आहे असें मानिलें पाहिजे. तो करार हा कीं, रेतचा निवेक करणाऱ्यानें त्या रेतपासून जो पुत्र होईल त्याचा त्याग करूं नये. अध्यूढ पुत्राच्या संबधानें क्षेत्राधिपतीची कामना वगैरे नसल्यास म्हणजे तसल्या प्रकारचा विशिष्ट करार ठरला नसल्यास त्या पुत्रावर स्वभावतः बीजस्थापकापासून उत्पन्न होणाऱ्या पुत्राला न

टाकणें हें त्याचें कर्तव्य होय. हास्तव जेथें जेथें बीजनिक्षेपा हा त्या बीजापासून उत्पन्न झालेल्या पुत्राचा त्याग करील, तेथें तेथें त्या पुत्रावर क्षेत्राधिपतीचेंच स्वामित्व येईल. आतां ह्यावर कदाचित् कोणी अशी शंका घेईल कीं, जेथें क्षेत्राधिपतीची कामना नसेल तेथें त्या पुत्रावर स्वभावतः बीजनिक्षेप्याचीच सत्ता कां मानावी ? तर ह्यावर उत्तर हेंच कीं, सृष्टीचा जो सामान्य नियम त्याचें उल्लंघन करून चालणार नाही. पिता ह्मणजे बीज-निक्षेपा व पुत्र ह्यांत वस्तुतः भेदच नसतो. त्यांमध्ये विभेदप्रतिविंबभाव असल्यामुळे पुत्राचें रूप पित्यापासून झालून ठेवितां येत नाही. पित्याचीं चिन्हें पुत्राच्या ठिकाणीं प्रत्यक्ष दृष्टोत्पत्तीस येतातच. असो; राजा धर्मा, कृतक ह्मणून एक प्रकारचा पुत्र जो मीं तुला सांगितला तो कोठें कोठें मान्य आहे. त्याला पुत्र मानण्याचें कारण केवळ लोकरीति हेंच होय. त्यालारेत किंवा क्षेत्र ह्यांपैकीं एकही कारण नाही.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—पितामह भीष्म, ज्याला शुक्र किंवा क्षेत्र ह्यांपैकीं एकही कारण नाही व ज्याला केवळ लोकरूढीनेच पुत्रत्व प्राप्त होतें, त्या कृतक पुत्राविषयीं मला निरूपण करून सांगा.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, आई-बापांनीं रस्त्यांत टाकून दिलेल्या मुलाला जो बाळगून वाढवितो, त्यानें त्या मुलाच्या आई-बापांची चौकशी केल्यावर जर त्यास त्यांचा तलास लागला नाही, तर तो मनुष्य त्या मुलाचा पिताच होतो आणि तो मुलगा मग त्याचा कृतक किंवा कृत्रिम पुत्र मानण्यांत येतो; व अशा प्रकारें अनाथ पुत्राचें स्वामित्व ज्याला प्राप्त होतें, त्या पालनपोषण करणाऱ्या पितृस्थानीय मनुष्याचा जो वर्ण असेल तोच वर्ण त्या पुत्राचा मानितात,

युधिष्ठिर ह्मणालाः—अहो भरतर्षभ भीष्म, अशा प्रकारच्या पुत्राचा संस्कार कसा करावा, तो कोणत्या वर्णाचा मानून त्याचा संस्कार करावा, आणि त्याला कोणत्या वर्णाची कन्या द्यावी, ह्याचें मला विवरण करून सांगा.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, माता-पितरांनीं टाकून दिलेल्या अनाथ पुत्राला त्याच्या पालन-पोषण करणाऱ्याचा वर्ण प्राप्त होतो, हास्तव त्या पितृस्थानीय मनुष्यानें आपल्या औरस पुत्राचा जसा संस्कार करावा, याचा तसाच त्या कृतक पुत्राचा संस्कार करावा. परंतु त्या कृतक पुत्राचें कुलगोत्र किंवा भाऊवंद इत्यादिकांचा निश्चय होत असेल, तर त्याच्या कुलगोत्रादिकांना योग्य अशा प्रकारें त्याचा संस्कार करावा आणि कुलगोत्रादिकांचा निश्चय होत नसेल तर आपल्या स्वतांच्या कुलगोत्रा-दिकांला अनुसरून त्याचा संस्कार करावा. आतां कृतक पुत्राला कोणत्या वर्णाची कन्या द्यावी, असा तुझा प्रश्न आहे, त्यावर उत्तर असें कीं, कृतक पुत्राच्या मातेचा निश्चय होत असल्यास तिच्या वर्णातील व कुलांतील पुरुषाचा जसा संस्कार करावयाचा तसाच त्या कृतक पुत्राचा संस्कार करावयाचा हें मनांत वागवून तिच्या वर्णाची कन्या त्याला द्यावी; परंतु जेव्हां मातेच्या कुलगोत्रादिकांचा निश्चय होत नसेल तेव्हां पितृस्थानीय मनुष्यानें आपल्या वर्णाची कन्या त्यास द्यावी. राजा युधिष्ठिरा, कानीन व अध्यूढ पुत्र हे अव्यंत हलक्या प्रतीचे व नीच पुत्र होत. तथापि त्यांचा संस्कार करणें तो क्षेत्राधिपतीनें आपल्या औरस पुत्राप्रमाणेंच करावा; आणि त्याप्रमाणेंच क्षेत्रज, अपसद व अध्यूढ ह्या सर्व प्रकारच्या पुत्रांचाही संस्कार ब्राह्मणादिक क्षेत्राधिपतींनीं आपल्या औरस पुत्राप्रमाणेंच करावा. राजा धर्मा, सर्व वर्णांच्या सर्वधानें धर्म

शास्त्रांत हा असा नियम दिसून येतो. तूं बनला ! तेथें गंगा व यमुना ह्या वाऱ्या-
जें मला विचारिलेंस तें हें सर्व मीं तुला सारख्या अतिशय वेगानें व प्रचंड गर्जना
सांगितलें. आतां तुला आणखी काय ऐक- करून त्याच्यावर आदळत होत्या; पण तो
ण्याची इच्छा आहे ? त्यांस न जुमानतां त्यांचे भयंकर प्रवाह मस्त-

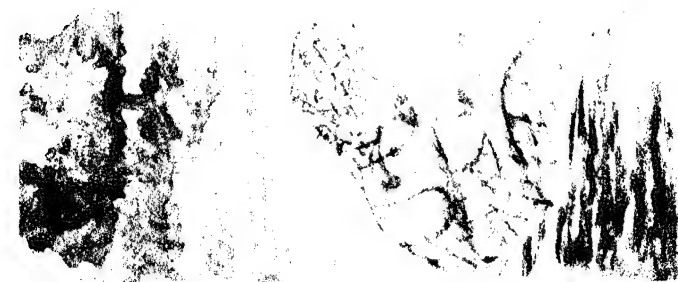
अध्याय पन्नासावा.

—:—

च्यवनोपाख्यान.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—पितामह, दुसऱ्याला दिली नाही; आणि त्यांनीं आपआपले प्रवाह
वुःक्षित पाहिलें असतां व त्याप्रमाणेच दुस- त्या ऋषीला प्रदक्षिणा होईल ह्मणजे तो ऋषि
याच्या सहवासास असतां आपण त्या प्रसंगीं त्यांच्या उजव्या बाजूला राहिल अशा रीतीनें
कशी दया करावी, आणि गाईचें माहात्म्य केवढें वळविले । हे भरतर्षभा, नंतर तो महामुनि
आहे, ह्यांविषयीं मला विवेचन करून सांगावें. त्या ठिकाणीं उदकामध्ये प्रथम स्वस्थपणें

भीष्म सांगतात:—हे महाद्युतिमंता वत्सा काष्ठासारखा पटून राहिला आणि मग तो महा-
युधिष्ठिरा, तुला ह्या विषयांचे ज्ञान होण्या- बुद्धिमान ऋषि तेथेंच उठून बसला ! त्या स्थळीं
साठीं मी एक प्राचीन इतिहास निवेदन उदकामध्ये जे प्राणी रहात होते त्यांना त्याच्या-
करितां, तो इतिहास ह्मणजे महर्षि च्यवन विषयीं फार आवड उत्पन्न झाली आणि ते मोठ्या
व राजा नहुष ह्यांचा संवाद होय. हे भरतर्षभा, प्रमुदित चिन्तानें त्याचा ओठ हुंगूं लागले ! असो:
पूर्वी महाव्रत च्यवन भार्गव महर्षीनें उदवास- राजा, ह्याप्रमाणें तो महर्षि च्यवन भार्गव प्रयाग-
व्रताचें अनुष्ठान आरंभून मान, क्रोध, हर्ष, तीर्थां बहुत दिवसपर्यंत योगक्षेम चालवीत असतां,
शोक इत्यादि मनोविकारांना जिकलें; आणि एके समयीं, मासे धरून त्यावर उपजीविका
बारा वर्षेपर्यंत जलांत राहण्याचा निश्चय चालविणारे पुष्कळ निषाद (कोळी) हातांत
करून तो उदवासव्रताचे नियम पाळीत जाळीं घेऊन त्या ठिकाणीं प्राप्त झाले आणि
उदकांत राहिला. राजा धर्मा, त्या समयीं त्या त्यांनीं तेथें मासे धरण्याचा निश्चय ठरविला !
महातपोधनाची चिचवृत्ति इतकी विकारहीन हे महाद्युतिमंता राजा धर्मा, ते सर्व निषाद
झाली होती कीं, सर्व प्राण्यांच्या मनांत अतिशयित बलवान् असून त्यांचीं शरीरें मोठी
त्याच्याविषयीं उत्कृष्ट आदर व दृढ श्रद्धा वास पुष्ट व विशाल होती. त्याप्रमाणेंच त्यांच्या
करूं लागली आणि जलचरांना तर हा आप- ठायीं उत्तम शौर्य वसत असून कसाही प्रसंग
ल्याला सुख वेणारा शीतरश्मि चंद्रच होय आला असतां उदकांतून न परतणारे असे ते
असें वाटूं लागले ! असो; अशा प्रकारें होते. ज्या स्थळीं तो च्यवन भार्गव ऋषि उद-
योगक्षेम चालवून च्यवन भार्गवानें सर्व पात- कांत राहिला होता त्या स्थळीं पुष्कळ मासे
कांचें क्षालन केल्यावर सर्व देवतांना वंदिलें. आहोत असे पाहून त्यांनीं तेथें मासे धरण्याचा
आणि मग तो गंगा व यमुना ह्यांच्या संग- निश्चय केला व तेथें येऊन त्यांनीं आपलीं
माच्या ठिकाणीं जलांत प्रविष्ट झाला. राजा, सर्व जाळीं लाविलीं ! त्या वेळीं, राजा, माशांची
ह्या स्थळीं तो अगदीं काष्ठवत् निर्विकार इच्छा करणाऱ्या त्या कैवर्तकांनीं नानाप्रका-

MC 301.101.

त मने कननर. पणयति अरुन ने जाले जेपनि ओढे लामने. (३७ १८३.)

रांनीं गंगायमुनांच्या उदकांत जाळीं पसरलीं राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें त्या निषादांनीं आणि चोहोंकडून माशांचा मार्ग आडवून च्यवन भार्गवाला प्रार्थिलें असतां मत्स्यामुनीं टाकिला. नंतर त्यांनीं मध्यमार्गी नवीन धाम्याचें स्थित असलेला तो महामुनि च्यवन भार्गव वनविलेलें एक लांब-रुंद व विस्तीर्ण असें जाळें त्यांस म्हणाला कीं, 'निषादहो, आज-माझी टाकलें; आणि तें प्रचंड व बळकट जाळें चोहोंकडे कोणती मोठी इच्छा आहे ती सावधान चित्ताने नीट लागून त्यांत मासे पुष्कळ सांपडले असें ऐकून घ्या. आज मी असें इच्छितें कीं, ह्या पाहतांच ते सर्व. कैवर्तक खालीं पाण्यांत उतरून माशांसहवर्तमान मीही मरावें किंवा ह्यांच्या- तें जाळें जोरांनें ओढूं लागले. राजा, त्या बरोबर माझीही विक्री व्हावी! पाण्यांत ह्या समर्थी त्या कैवर्तकांना मोठा हुरूप चढला व माशांबरोबर मीं सहवास केल्यामुळें ह्यांना मोठ्या उल्हासानें एकमेकांच्या सांगण्याप्रमाणें सोडण्यास मी आज तयार नाहीं!' वागून व जाळें ओढून त्यांनीं त्या जाळ्यांत राजा धर्मा, च्यवन भार्गवाचें हें भाषण मासे व इतर जलचर प्राणी धरिले आणि त्यांत श्रवण करून त्या निषादांना अतिशय कांयरे मत्स्यांनीं परिवृत असा च्यवन भार्गव ऋषिही भरलें आणि त्यांच्या तोंडचें पाणी पळालें! देवयोगानें सांपडला! युधिष्ठिरा, त्या वेळीं अखेरीस त्या सर्वांनीं नहुष राजाची भेट घेऊन त्या महर्षीचा देह नदींतल्या शेवाळांनीं माख-त्याला झालेला तो सर्व प्रकार निवेदन केला!

लेला असून त्याच्या जटा व दाढी हिरवी दिसत होती. त्याप्रमाणेंच त्याच्या गात्रांवर अनेक प्रकारच्या शंखांचीं कवचें चिकटलेलीं असून त्यामुळें मधले मधले भाग चित्रविचित्र भासत होते. असो; युधिष्ठिरा, असा तो वेद-पारंगत ऋषि च्यवन भार्गव हा जाळ्यांत भार्गव ऋषीची ती अवस्था निषादांच्या सांपडून वर आला तेव्हां त्याला पाहून सर्व कैव-तकांनीं हात जोडले व भूमीवर त्याच्यापुढें ह्यांस बरोबर घेऊन नहुष राजा तात्काळ त्या लोटांगण घातलें! इकडे जाळ्यांत सांपडलेले स्थळीं प्राप्त झाला. तेथें आल्हावर त्यानें यथा-मासे त्या जाळ्यांनीं जाळें वर ओढतांच भयानें विधि स्नान केलें आणि हात जोडून व एकाच धावरले आणि भूमीवर येतांच त्यांनीं पटापट चित्त करून महात्म्या च्यवनाला आपण प्राण सोडिले! राजा, तेव्हां माशांचा तो भय-आल्याचें कळविलें. नंतर नहुष राजाच्या कर संहार झालेला अवलोकन करून च्यवन पुरोहितांनें त्या सत्यव्रत महात्म्या देवतुल्य भार्गव मुनीला करुणा उत्पन्न झाली आणि तो च्यवन महर्षीची पूजा केल्यावर च्यवन महर्षीला पुनःपुनः दुःखाचे सुस्कारे टाकूं लागला! तेव्हां नहुष राजा झणाला:—दिवांसमा, तुला

निषाद म्हणाले:—हे महामुने, आम्हीं हें प्रियकर असें म्यां काय करावें तें मला सांग. अज्ञानामुळें पाप केलें आहे, तर आपण याची भगवंता, तूं जें काहीं समिशील तें सर्व अति-क्षमा करावी. मुनिवर्य, आपण जें सांगाल तें शय दुर्धट असले तरी तें करण्यास मी करण्यास आम्ही सिद्ध आहों, तर आपली काय सिद्ध आहे. इच्छा असेल ती निवेदन करावी.

अध्याय एकावभावा.

—०:—

च्यवनोपाख्यान.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, च्यवन

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, च्यवन भार्गव हा जाळ्यांत भार्गव ऋषीची ती अवस्था निषादांच्या सांपडून वर आला तेव्हां त्याला पाहून सर्व कैव-तकांनीं हात जोडले व भूमीवर त्याच्यापुढें ह्यांस बरोबर घेऊन नहुष राजा तात्काळ त्या लोटांगण घातलें! इकडे जाळ्यांत सांपडलेले स्थळीं प्राप्त झाला. तेथें आल्हावर त्यानें यथा-मासे त्या जाळ्यांनीं जाळें वर ओढतांच भयानें विधि स्नान केलें आणि हात जोडून व एकाच धावरले आणि भूमीवर येतांच त्यांनीं पटापट चित्त करून महात्म्या च्यवनाला आपण प्राण सोडिले! राजा, तेव्हां माशांचा तो भय-आल्याचें कळविलें. नंतर नहुष राजाच्या कर संहार झालेला अवलोकन करून च्यवन पुरोहितांनें त्या सत्यव्रत महात्म्या देवतुल्य भार्गव मुनीला करुणा उत्पन्न झाली आणि तो च्यवन महर्षीची पूजा केल्यावर च्यवन महर्षीला पुनःपुनः दुःखाचे सुस्कारे टाकूं लागला! तेव्हां नहुष राजा झणाला:—दिवांसमा, तुला

निषाद म्हणाले:—हे महामुने, आम्हीं हें प्रियकर असें म्यां काय करावें तें मला सांग. अज्ञानामुळें पाप केलें आहे, तर आपण याची भगवंता, तूं जें काहीं समिशील तें सर्व अति-क्षमा करावी. मुनिवर्य, आपण जें सांगाल तें शय दुर्धट असले तरी तें करण्यास मी करण्यास आम्ही सिद्ध आहों, तर आपली काय सिद्ध आहे. इच्छा असेल ती निवेदन करावी.

मीम्ह सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, नहुष नित्य गाईपासूनच मिळते. स्वाहाकार आणि राजाचें भाषण ऐकून त्या प्रतापशाली गवि-वषट्कार हे नित्य गाईच्या ठिकाणी पास जात (गाईच्या ठिकाणी जन्म पावलेल्या) करितात, गाईच्या योगानेंच यज्ञाची सिद्धि ऋषीनें प्रग जें भाषण केलें, तें श्रवण करून हेति आणि गाई ह्याच यज्ञाचें मुख होत. नहुष राजा, अमात्य, पुरोहित व इतर सर्व शरीराला पृष्टि देणारें जें दिव्यदूध तें गाईच मंडळी ह्यांना मोठा आनंद शाला. धारण करितात व लोकांना देतात. सर्व

गविजात मुनि म्हणालाः—महाराजा नहुषा, लोकांना गाई ह्या वंदनीय असून अमृताचें ह्या सर्व वर्णांत श्रेष्ठ असे जे ब्राह्मण व त्याप्रमा-आलय होत. तेजांनं व रूपानें भूतलावर ह्या णेंच गाई ह्यांची किंमत करितां येत नाही; प्रत्यक्ष बन्हीप्रमाणेंच आहेत. ह्यांच्या ठायीं ह्यास्तव, हे पुरुषव्याघ्रा, च्यवन भार्गवाचें व अत्यंत प्रखर तेज वसतें आणि ह्यांच्यापासून गाईचें मूल्य समान असल्यामुळें ह्या निषादांना प्राण्यांना फार सुख होतें. ज्या देशांत गौळ-च्यवन ऋषीच्या किंमतीबद्दल गाय देणजे शालें. वाडे असून गाईना निर्भयपणानें राहतां येतें,

राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें गविजात मह-त्या देशाची महती वाढते व पाप नष्ट होतें. र्षीचें भाषण श्रवण करून मंत्रिवर्ग व पुरोहित गाई ह्या स्वर्गाचें सोपान आहेत. स्वर्गमिच्येंही ह्यांसहवर्तमान नहुष राजाला मोठें समाधान गाईची आराधना करितात. गाई ह्या इच्छा-वाटलें आणि नंतर त्यानंत्या कडकडीत वता-परिपूरक देवता होत. ह्यास्तव गाईच्यापेक्षां श्रेष्ठ चरण करणाऱ्या च्यवन भार्गवाजवळ जाऊन असं दुसरें कांहींही नाही. राजा नहुषा, मीं त्याला मधुर वाणीनें असं म्हटलें. हें तुला गाईचें माहात्म्य निवेदन केलें आहे,

नहुष राजा म्हणालाः—विप्रर्षे, ऊठ ऊठ, तें केवळ संक्षिप्त आहे. गोधनाचें यथास्थित व ह्या निषादांना गाय हें मूल्य अर्पण करून साकल्यानें निरूपण करणें अशक्य होय.

तुला मीं विकत घेतलें आहे. हे महाधार्मिका, निषाद हणालेः—प्रभो ऋषिवर्य, आपण गाय हें तुझें वाजवीमूल्य आहे असं मी मानितों. आम्हांकडे अवलोकन केलें व आम्हांशीं

च्यवन ऋषि हणालाः—हे निष्पापा राजेंद्रा बोललां, ह्यास्तव आम्हांवर कृपा करणें हें आप-नहुषा, हा मी उठलों पहा. तूं माझी बरो-णांस उचित होय. मुने, थोरांशीं सात शब्दांत बर किंमत दिलीस व मला खरेदी केलेंस. बा मैत्री घडते, असा नियम आहे. ज्याप्रमाणें अजिंक्य भूपा, ह्या जगतांत गोधनाची बरोबरी अग्नि हा सर्व हविर्द्रव्यांचा उपभोग घेतो, करणारें दुसरें कोणतेंही धन नाही. पार्थिव, त्याप्रमाणें आपणही सर्व धर्मतत्त्वांचा उप-

गोधनाची महती

काय वर्णाची ! गाईचें माहात्म्य ऐकणें व आपण केवळ पुरुषरूप प्रतापशाली अग्निच दुसऱ्याला सांगणें, गाईचें दर्शन घेणें व गोप्रदान आहां. हे विद्वन्, आम्ही आपल्यापुढें छीन करणें हें अत्यंत श्रेष्ठ होय. वीरा, ह्या गोष्टी होऊन प्रार्थित आहों कीं, आम्हांवर अनुग्रह केल्यानें सर्व पापांचें क्षालन होऊन उत्तम करण्यासाठीं आपण ह्या गाईचा स्वीकार करावा. गति प्राप्त होते. बा राजा, गाई ह्या सद्योक्ती ऐम्बर्य च्यवन ऋषि हणालाः—निषादवो, लोकांची, प्राप्त करून देतात, त्यांच्या ठिकाणीं पापाचा मुनीची व सर्वांची दृष्टि मोठी भरपूर होय. लेश नाही व देवांचें अन्न जें श्रेष्ठ ह्मनि तें तिच्या योगानें मनुष्याचा सबूळ नारा शाल्या-

शिवाय राहणार नाही. अग्नि हा ज्याप्रमाणे पीडित पाहिले असतां किंवा त्यांशीं सहवास तुणराशीला जाळून खाक करितो, त्याप्रमाणे केला असतां त्यांजवर कशा प्रकारे दया खलाशी, मुनीची व सर्पांची दृष्टि ही मनुष्याला केली पाहिजे, गाईचे माहात्म्य किती अगाध खबरीत जाळून खाक करील हें लक्षांत ठेवा. असो; आहे आणि धर्माचे तत्त्व बरोबर रीतीनें सम- कैवर्त्तकांनो, मी तुमची ही धेनु ग्रहण करितों. जणें किती अगत्याचें होय, ह्याचें तुला ह्या ह्या तुमच्या गोपवानानें तुमचें सर्व पातक दूर इतिहासावरून उत्कृष्ट ज्ञान होईल. असो; झालें आहे; ह्यास्तव तुम्ही आतां जलांत उत्पन्न वीरा युधिष्ठिरा, आतां मी तुला आणखी झालेल्या ह्या माशांसह तत्काळ स्वर्गांत जाल ! काय सांगूं ? तुझ्या मनांत आतां मला काय

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, त्या विचारावयाचें आहे ?

सिद्ध महर्षीच्या मुखांतून हे शब्द बाहेर पड- तांच त्याच्या प्रभावानें ताबडतोब ते निषाद मत्स्यांसमवेत स्वर्गास गेले आणि ते स्वर्गांत आरोहण करित आहेत असें पाहून नहुष राजाला मोठा विस्मय वाटला ! राजा युधि- ष्ठिरा, नंतर गविजात मुनि व च्यवन भार्गव ऋषि ह्यांनीं नहुष राजाला एकेक वर दिला आणि त्यांच्या बोगें त्या महापराक्रमी नहुष त्याचें साकल्यें करून निराकरण करावें. महा- राजाला मोठा आनंद होऊन तो पुरे असें राज, जमदग्निपुत्र जो महाधर्मनिष्ठ राम, ह्यणुसत्त्व. राजा धर्मी, मग त्या इंद्रतुल्य पृथ्वी- त्याचें कथानक श्रवण करावें अशी मला पतीनें. त्या उभयतां ऋषीपाशीं आणखी एक मोठी लालसा उत्पन्न झाली आहे; तर माझी वर मागितला. तो असा कीं, ' माझी धर्माच्या ही लालसा आपण परिपूर्ण करावी. पितामह, ठिकाणीं अमंग निष्ठा असावी. ' त्या समयीं तो सत्यपराक्रमी राम कसा जन्म पावला आणि राजाची ती प्रार्थना श्रवण करून त्यांनीं तात्काळ ब्रह्मर्षीच्या कुळांत तो जन्मास आला असून त्याला तो वर दिला आणि राजानें मोठ्या क्षत्रियधर्माचें काय ह्मणून परिपालन करूं उल्लेखानें त्या दोघांही ऋषीचें पूजन केलें. झालें; राजा धर्मी, ह्या समयीं च्यवन मह- त्याप्रमाणेंच, हे भरतश्रेष्ठ, मला दुसराही एक मोठा र्षीचें उद्देवासव्रत समाप्त झालें होतें, यामुळे संशय आहे तो हा कीं, कुशिकाचा वंश हा वास्त- तो आणि महतेजस्वी गविजात ऋषि हे आप- विकर्षणें क्षत्रियाचा वंश होय; आणि असें आपल्या आग्रमांस निघून गेले. ते निषाद असतां त्या वंशांत जन्म पावलेला जो विश्वा- व मत्स्य हे तर आधींच स्वर्गास गेले मित्र ते ब्राह्मण झाला हें कसें ? पितामह होणे; असो; ह्याप्रमाणें झाल्यानंतर त्या उभ- नरव्याघ्र भीष्म, त्या अतिशयित थोर अशत र्षांनीं ऋषीपासून वर प्राप्त झालेला तो नहुष ब्रह्मण्या रामाचा व विश्वामित्राचा कायहो रुग्णाली-मोठ्या. आनंदानें आपल्या नगरास प्रचंड प्रभाव वर्षावा ! पहा!—ऋषीक ऋषीचा येतो; ब्रह्मा धर्मी, तूं जें मला विचरिलें होतेंस पुत्र जमदग्नि हा ब्राह्मणच झाला, परंतु त्या तें कीं तुला हें सांगितलें आहे. दुसऱ्यांना दुःख-

अध्याय बावन्नावा.

—:०:—

च्यवन व कुशिक ह्यांचा संवाद.

युधिष्ठिर ह्यणालाः—हे महाप्राज्ञ महाबाहो भीष्म, मला मोठा सागरासारखा अगाध असा एक संशय आहे; तर तो आपण ऐकून घेऊन त्याचें साकल्यें करून निराकरण करावें. महा- त्याचें कथानक श्रवण करावें अशी मला पतीनें. त्या उभयतां ऋषीपाशीं आणखी एक मोठी लालसा उत्पन्न झाली आहे; तर माझी वर मागितला. तो असा कीं, ' माझी धर्माच्या ही लालसा आपण परिपूर्ण करावी. पितामह, ठिकाणीं अमंग निष्ठा असावी. ' त्या समयीं तो सत्यपराक्रमी राम कसा जन्म पावला आणि राजाची ती प्रार्थना श्रवण करून त्यांनीं तात्काळ ब्रह्मर्षीच्या कुळांत तो जन्मास आला असून त्याला तो वर दिला आणि राजानें मोठ्या क्षत्रियधर्माचें काय ह्मणून परिपालन करूं उल्लेखानें त्या दोघांही ऋषीचें पूजन केलें. झालें; राजा धर्मी, ह्या समयीं च्यवन मह- त्याप्रमाणेंच, हे भरतश्रेष्ठ, मला दुसराही एक मोठा र्षीचें उद्देवासव्रत समाप्त झालें होतें, यामुळे संशय आहे तो हा कीं, कुशिकाचा वंश हा वास्त- तो आणि महतेजस्वी गविजात ऋषि हे आप- विकर्षणें क्षत्रियाचा वंश होय; आणि असें आपल्या आग्रमांस निघून गेले. ते निषाद असतां त्या वंशांत जन्म पावलेला जो विश्वा- व मत्स्य हे तर आधींच स्वर्गास गेले मित्र ते ब्राह्मण झाला हें कसें ? पितामह होणे; असो; ह्याप्रमाणें झाल्यानंतर त्या उभ- नरव्याघ्र भीष्म, त्या अतिशयित थोर अशत र्षांनीं ऋषीपासून वर प्राप्त झालेला तो नहुष ब्रह्मण्या रामाचा व विश्वामित्राचा कायहो रुग्णाली-मोठ्या. आनंदानें आपल्या नगरास प्रचंड प्रभाव वर्षावा ! पहा!—ऋषीक ऋषीचा येतो; ब्रह्मा धर्मी, तूं जें मला विचरिलें होतेंस पुत्र जमदग्नि हा ब्राह्मणच झाला, परंतु त्या तें कीं तुला हें सांगितलें आहे. दुसऱ्यांना दुःख-

ऋषीकाचाच नातू राम हा क्षत्रिय व मला;

तसाच कुशिकाचा पुत्र गाधि हा शत्रियच भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, वंशाला, परंतु त्या कुशिकाचाच नातू विश्वामित्र महामुनि च्यवन भार्गव ह्याला कुशिक राजावि हा ब्राह्मण बनला. तेव्हां राम व विश्वामित्र हे आसन दिलें आणि आपण भार्यसहचर्यांनं ज्यांच्या कुलांत जन्मास आले त्या ऋची- त्यांच्या सेवेस सिद्ध झाला. प्रथम कुशिक काच्या व कुशिकाच्या पुत्रांना जो भिन्नजाति- राजानें पादप्रक्षालनार्थ उदकानें मरलेले पाख त्वाचा दोष जडला नाही तोच दोष च्यवन भार्गवाच्या पुढें देविलें आणि पाद- त्या ऋचीकांच्या व कुशिकाच्या नातवांना प्रक्षालन आटोपल्यानंतर त्या महात्म्याकडून जडला, हें झालें तरी कसे ? ह्याचें मला इतर सर्व क्रिया करविल्या. मग त्या महात्म्यास विस्तर निरूपण करून सांगों. महात्म्या कुशिकानें मोठ्या सावधान मनानें

भीष्म सांगतातः—युधिष्ठिरा, ह्या विषयाचें यथाविधि मधुपर्क विधि केला आणि ह्याप्रमाणें विवरण करण्यासाठीं एक पुरातन इतिहास त्याचा उत्तम प्रकारें सत्कार करून पुनः सांगत असतात. तो इतिहास ह्मणजे कुशिक त्यास म्हटलें कीं, 'भगवन्, आम्ही उभ- व च्यवन ह्यांचा संवाद होय. राजा धर्मा, यतां आपल्या इच्छेनुसार वर्तण्यास सिद्ध पुढें आपल्या कुळांत भिन्नजातित्वाचा दोष आहों. तेव्हां आपली जी काय आज्ञा असेल उत्पन्न होणार, ही गोष्ट त्या महाबुद्धिमान् ती कथन करावी. हे महाव्रत भार्गव, आपण च्यवन भार्गव ऋषिश्रेष्ठांला तपस्सामर्थ्यानें आज्ञा कराल तर सर्व राज्य, सर्व धनवीलत, आधींच कळली आणि त्यानें त्या दोषापासून सर्व धेनु व यज्ञांत अर्पण करावयाच्या सर्व घडणारे सर्व गुणावगुण व बलाबल ह्यांचा वस्तु आपणास देण्यास मी तयार आहे. मुनि- मनानें निश्चय करून, त्या दोषाला मूळ कारण वर्ध, हा राजवाडा, हें राज्य व हें धर्मासन, कुशिकाचा वंश आहे असें जाणून त्या सर्व आपलें आहे. ह्या सर्वांचा आपण स्वीकार वंशाला जाळून टाकण्याचें ठरविलें. राजा, करावा व पृथ्वीचा राज्यकारभार आपल्या नंतर तो तपोधन च्यवन भार्गव ऋषि कुशिक हातांत ध्यावा. विप्रश्रेष्ठ, ह्या सर्वांवर माझी राजाकडे गेला आणि त्याला ह्मणाला कीं, आतां सत्ता मुळींच राहिली नाही. मी आपला 'हे अनघा, तुझ्या समीप वास्तव्य करावें दास असून आपण सांगाल त्याप्रमाणें वाग- अशी मला इच्छा उत्पन्न झाली आहे.' राजा प्यास सिद्ध आहे.'

युधिष्ठिरा, तेव्हां च्यवन भार्गव ऋषीला युधिष्ठिरा, कुशिक राजाचें असें हें मागण कुशिक राजा ह्मणालाः—भगवन् ऋषिबर्ध, श्रवण करून च्यवन भार्गव मुनीला मोठा ह्या जगांत सहधर्माचरण हें पंडितांनीं स्नि- आनंद झाला आणि तो कुशिक राजाला यांना लावून दिलें आहे आणि तें नेहमीं ह्मणाला, 'राजा, मला राज्य, धने, स्त्रिया, कन्यादान झाल्यापासून अमलांत यावें असा धेनु, देश किंवा यज्ञयागांस अवश्य अशा सत्त्यांचा अभिप्राय आहे. ह्यास्तव आपण प्रजकडे वस्तु इत्यादि कशाचीही अपेक्षा नाही. माझ्या वास्तव्य करावें हा धर्ममर्यादेच अतिक्रमच होय; मनांत काहीं एका क्रताचें अनुष्ठान करावें तथापि, हे तपोधन, आपण जी आज्ञा कराल असें आहे. जर तुझा उभयतांना वसंत असिल तदनु रूप वागण्यास मी सिद्ध आहे; काय तर तुझीं निःशंकपणानें मी तें व्रत करित आज्ञा असेल ती कथन करावी. असतां माझ्या सेवेस सादर असावें.' राजा

युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें च्यवन भार्गवाचें भाषण पत्नीसह त्याच्या सेवेकरितां सिद्ध राहिला. पेकून कुशिक राजा व त्याची पत्नी ह्यांना त्या समयीं त्या भृगुवंशजाणें कुशिक राजाला मोठा आनंद झाला आणि त्यांनीं त्या महा- हटलें कीं, 'राजा, झोंप लागल्यावर मला त्याला हटलें कीं, 'हे ऋषिपुंगवा, आपल्या इच्छे- कोणीही जागें करूं नये. तूं माझे पाय चेपीत प्रमाणें करण्यास आह्मी तयार आहों. ' राजा एकसारखा जागा रहा. ' च्यवन भार्गवाचे ते युधिष्ठिरा, नंतर कुशिक राजाणें मोठ्या उल्हा- शब्द श्रवण करून धर्मवेच्या कुशिक राजाणें सानें त्या ऋषिवर्याला राजवाड्यांतल्या एका मनांत कांहींएक शंका न आणितां 'बरें आहे' रमणीय स्थानीं नेलें आणि त्यास ती सुंदर हणून हटलें आणि रात्र संपली तरी त्या जागा दाखविली. त्या समयीं कुशिक राजा उभयतांनीं त्या मुनिवर्याला जागें केलें नाहीं च्यवन भार्गव ऋषीला हणाला, 'भगवन्, व त्या महर्षीची आज्ञा प्रमाण मानून तीं उभ- ही आपणाकरितां शय्या आहे; आपण येथें यतां राजा व राणी त्या ऋषीश्वराच्या निःशंकपणें खुशाल रहावें. हे तपोधन, आपल्या शुश्रूषत निमग्न होऊन राहिलीं. युधिष्ठिरा, तो संतोषाकरितां आह्मी उभयतां यत्न भगवान् च्यवन भार्गव ऋषि त्या कुशिक राजाला करूं. 'धर्मा, ह्याप्रमाणें त्यांचें संभाषण चालतां ह्याप्रमाणें आज्ञा करून निजला तो एकवीस चालतां मध्याह्न समय उलटून गेला आणि नंतर दिवसपर्यंत ह्या कुशीचा त्या कुशीला झाला च्यवन भार्गव ऋषीनें खाद्य व पेय पदार्थ नाहीं आणि तो ह्या प्रकारें गाढ निद्रा घेत आणण्याविषयीं आज्ञा केली. तेव्हां कुशिक असतां कुशिक राजा व त्याची भार्या हीं राजाजें नम्र होऊन त्या ऋषिश्रेष्ठास विचा- कांहींएक न खातां त्याच्या सेवेत तत्पर राहिलीं ! नंतर तो तपोधन च्यवन भार्गव रिलें कीं, 'मुनिवर्य, आपल्याला प्रियकर असें ऋषि आपल्या आपण जागा झाला आणि कोणतें अन्न घेऊन यावें त्याची आज्ञा व्हावी. कांहींएक भाषण न करितां त्या राजवाड्यां राजा, तेव्हां मोठ्या प्रसन्न मनानें च्यवन- तुन निघून चालता झाला ! राजा, तें पाहून भार्गव ऋषि कुशिक राजाला हणाला कीं, क्षुधेन व श्रमानें क्षीण झालेलीं तीं राजाराणी 'राजा, जें उत्तम अन्न असेल तें त्वां मजक- त्या महातपस्याच्या मागून धावलीं; परंतु त्या रितां आणावें.' युधिष्ठिरा, च्यवन भार्गवाच्या मुनिश्रेष्ठानें त्यांजकडे पाहिलें सुद्धां नाहीं ! त्या भाषणाला मान देऊन कुशिक राजाणें राजा धर्मा, पढें तीं त्याजकडे पहात असतां तात्काळ 'बरें आहे. ' असें हणून उत्तम तो भृगुकुलावतंस च्यवन भार्गव एकाएकीं गुप्त उत्तम खाद्य व पेय पदार्थ त्या स्थळीं आण- झाला आणि तें पाहून कुशिक राजा भूतलावर विले. नंतर ते पदार्थ त्या धर्मवेच्या मुनिश्रेष्ठानें धाडकन् पडला ! नंतर तो महापराक्रमी सेवन केले आणि तो त्या कुशिक राजाला व कुशिक राजा काहीं वेळानें सावध झाला आणि त्याच्या पत्नीला हणाला कीं, 'राजा, मला आतां पुनः आपल्या भार्येसहवर्तमान त्या च्यवन फार झोंप येत आहे, ह्याकरितां मी आतां भार्गवाला शोधण्यासाठीं फार यत्न करूं लागला. निजण्याची इच्छा करितों. ' नंतर तो ऋषि- भगवान् च्यवन भार्गव शय्यागृहांत गेला व तेथें प्रवेश करून कुशिक राजा आपल्या

अध्याय त्रेपन्नावा.

—:०:—

च्यवन व कुशिक ह्यांचा संवाद.

युधिष्ठिर हणाला:—पितामह भीष्म, तो तेव्हा त्या उभयतांनीं ' बरे आहे ' असें झटलें विप्र च्यवन भार्गव ऋषिगुप्त झाल्यावर कुशिक आणि तीं कुपेनें व श्रमानें अगदीं थकून गेलीं राजांनं व त्याच्या महाभाग पत्नीनें काय असतांही उंची शतपाक तैल आणून त्या केले तें मला निवेदन करावें.

भीष्म सांगतात:—युधिष्ठिरा, कुशिक च्यवन भार्गव सुखासनीं स्थित झाला आणि राजा आपल्या पत्नीसहवर्तमान त्या च्यवन कुशिक राजा व त्याची पत्नी हीं निमूढपणानें भार्गव ऋषींचा शोध करीत असतां फार थकला व त्याचें अंग मर्दू लागलीं. राजा, ह्याप्रमाणें त्या त्यास तो महर्षि कोठेंही आढळला नाही. तेव्हां ऋषीश्वराचें अंगमर्दन सुरू झालें असतां तो निराश होत्साता लजित व व्याकुल होऊन तो महातपस्वी भृगुपुत्र पुरे असें मुळींच हणणेना; राजधानीस परत आला. राजा, त्या समयीं परंतु कुशिक राजा व त्याची भार्या निर्विकार त्या कुशिक राजाची इतकी दीन अवस्था होत्सातीं मर्दनविधि करीत आहेत असें पाहून झाली कीं, नगरास परत आल्यावर तो कांहीं तो ऋषिश्रेष्ठ एकदम त्या सुखासनावरून एक बोलला नाही आणि त्याचें चित्त एक- उठला आणि स्नानाच्या शिळेवर जाऊन सारखें च्यवन ऋषीच्या त्या कुल्यामध्ये वेधून बसला. राजा धर्मा, त्या स्थळीं राजाला स्नान- गेलें ! नंतर तो शून्य मनानें राजवाड्यांत विधीस अवश्य अशी सर्व सामग्री सिद्ध शिरला आणि पूर्वाच्या स्थानीं जाऊन पाहतो होती; पण च्यवन भार्गव त्या सर्वांचा अना- तां त्यास शय्येवर भृगुपुत्र च्यवन ऋषि निज- दर करून राजाच्या समक्ष तेथच्या तेथें गुप्त लेला आहे असें आढळून आलें ! राजा धर्मा, झाला ! युधिष्ठिरा, इतकें झालें तरी कुशिक तेव्हां कुशिक राजा व त्याची पत्नी हीं राजा व त्याची राणी ह्यांच्या चित्तास कांहीं च्यवन भार्गवाला अवलोकन करितांच विस्मित एक विकार झाला नाही व तीं अगदीं निर्वि- झाली आणि तो चमत्कार मनांत आणून व त्यां फार अशीं दिसलीं. हे कुरुनंदना, नंतर तो ऋषीश्वराला पाहून पुनः त्यांच्या मनाला भगवान् च्यवन भार्गव ऋषि स्नान करून शांतता उत्पन्न झाली ! राजा, मग त्यांनीं सिंहासनावर अधिष्ठित झाला आहे असें पूर्ववत् पहिल्या जागी बसून त्या मुनींचें पाद- त्या राजा व राणी ह्यांना दिसून आलें. संवाहन करण्यास आरंभ केला आणि नंतर तें पाहून त्यांना मोठा आनंद झाला आणि तो महामुनि दुसऱ्या कुशीस वळला व स्वस्थ त्यांनीं विकारहीन राहून मोठ्या नम्रपणानें निजला. राजा, पुढें तो वीर्यशाली मुनि दुसऱ्या अन्न तयार आहे हणून त्या मुनिश्रेष्ठस कुशीस वळून शोष घेत असतां पुनः एकदां निवेदन केलें. तेव्हां त्या मुनीनें अन्न आणावें दिवस गेल्यावर जागा झाला; परंतु कुशिक हणून कुशिक राजाला आज्ञा केली आणि राजा व त्याची पत्नी त्या ऋषिश्रेष्ठाला इतकीं मग राजा व राणी ह्यांनीं तें अन्न च्यवन भिऊन गेलीं होती कीं, त्यांनीं आपल्याला भार्गवाच्या सान्निध्य आणून ठेविलें. त्या अज्ञात भुधातृषा किंवा अन्य क्रोणताही विकार झाल्याचें नानाप्रकारचीं मांसं असून अनेक जातीच्या

दर्शविलें नाही ! युधिष्ठिरा, तो च्यवन भार्गव ऋषि जागा झाल्यावर कुशिक राजाला हणाला !

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

शाकभाज्या होत्या; बहुत प्रकारचीं तोंडीं-मी सांगेन तिकडे लवकर घेऊन चल.' च्यवन लावणीं असून हलकीं हलकीं पेथें होतीं; चित्र-भार्गव ऋषींचें तें वचन श्रवण करून कुशिक विचित्र मुरांचे असून करंज्या, अनरसे, धीवर राजानें त्या तपोधनाला निःशंकपणें 'बरें आहे' इत्यादि पदार्थ होते; आणि नानाप्रका-ह्मणून म्हटलें आणि त्यास विचारलें, 'भगवन्, रचीं साखरेचीं उत्तम उत्तम प्रकारें असून क्रीडिचारथ आणूं किंवा युद्धाचा रथ आणूं?' अनेक प्रकारच्या खिरी वंगरे रस सिद्ध केलेले राजा युधिष्ठिरा, कुशिक राजानें मोठ्या उल्हा-होते. तसेच त्यांत मुनींना भक्षण करण्यास सांगें असा प्रश्न केला तेव्हां च्यवन भार्गवाला योग्य असे अनेक वन्य पदार्थही असून राजे मोठा आनंद झाला आणि त्यानें शत्रूंच्या नग-लोकांनीं सेवन करण्यास योग्य अशीं अनेक राला जिंकणाऱ्या त्या कुशिक राजाला पुनः विचित्र फळें होतीं; आणि त्याप्रमाणेंच त्यांत म्हटलें कीं, 'राजा, आयुधें, पताका, शक्ति व बोरें, इंगुद, काशमर्य, भल्लातक वंगरे पुष्कळ कनकयाष्टि ह्यांनीं युक्त, किंकिणीचा घणघणाट फळें असून गृहस्थांना व वनवाशांना योग्य चालणारा, तोरणें व इतर सामुग्री जेथच्या तेथें असा विपुल पदार्थसमूह होता; असो. ठेविलेली आहे असा, सुवर्णानें मढविलेला आणि

युधिष्ठिरा, कुशिक राजानें शापाच्या शतावधि मोठमोठाले बाण असलेला असा जो भयानें ते सर्व पदार्थ च्यवन भार्गव मुनींच्या तुझा युद्धाचा रथ आहे तो लवकर सज्ज कर.' समीप आणिले व ते त्याजपुढें ठेवून मुनीला तेव्हां कुशिक राजानें च्यवन भार्गव मुनीला बसण्यास आसन देऊन समीप शय्याही सिद्ध 'बरें आहे' म्हणून म्हटलें आणि आपला केली आणि त्या भोग्य पदार्थावरून उत्तम महान् रथ सिद्ध करून त्याच्या डावे धुरीला वज्रांचें शंक्रण घातलें. पण, राजा, नंतर च्यवन आपल्या भार्येची व उजवे धुरीला आपली भार्यानें त्या सर्व पदार्थांना आग लावून स्वतांची योजना केली; आणि वज्रासारखा जाळून भरम केले आणि पुनः त्या वंपत्याच्या बळकट व सुईसारखा अणकुर्चादार असा तीन समक्ष तो अंतर्धान पावला. धर्मा, इतकें झालें दांडे असलेला एक प्रतोद रथावर ठेविला. तरी तो महाबुद्धिमान् कुशिक राजा व त्याची राजा धर्मा, ह्याप्रमाणें सर्व सिद्धता झाल्यावर महाबुद्धिमती पत्नी हीं रागावलीं नाहींत. तीं कुशिक राजानें च्यवन भार्गवाला म्हटलें कीं, 'तशींच त्या रात्रभर मुकाभ्यानें राहिलीं आणि 'भगवन्, आतां हा रथ कोठें न्यावयाचा त्याची त्यांनीं आपल्या चित्तास क्रोधाचा लवमात्र स्पर्श आज्ञा व्हावी. आपण सांगाल तेथें जाण्यास होऊं विला नाहीं. प्रत्येक दिवशीं त्यांनीं राज-हा रथ तयार आहे.' कुशिक राजाचें हें वाङ्मयांत मानाप्रकारचें उत्तम अन्न सिद्ध करून भाषण श्रवण करून भगवान् भृगुनंदनानें तें, व त्याप्रमाणेंच शय्या, स्नानाची अनेक त्यास उत्तर दिलें कीं, 'राजा, येथून हळू हळू प्रकारची तयारी, तहेत-हेचीं वस्त्रें वंगरे त्या पावले ठाकीत चालूं लागी; जेणेकरून मला ऋषिभेडाकरितां तयार ठेवण्याचा क्रम चालविला. अगदीं इजा होणार नाहीं अशा प्रकारें माझ्या त्या समर्थी त्या च्यवन भार्गवाला कांहीं एक तबियतीप्रमाणें सर्व लोकांच्या समक्ष मोठ्या न्यून ह्मणून आढळलें नाहीं. तेव्हां तो विप्रर्षि पुनः सुखानें हा रथ ओढा. राजा, मार्गांत जे कुशिक राजाला ह्मणाला, 'राजा, मला रथांत कोणी वाटसरू भेटतील त्यांना एकाकडे व्हा वसवून तूं आपल्या अर्धसहवर्तमान तो ओढीत म्हणून अवधी सांगूं नका; कारण, वाटसरू

व ब्राह्मण जे कोणी मार्गांत माझ्यापाशी याचना करतात त्या सर्वांना मी भरपूर धन व रत्ने वगैरे देणार आहे. राजा, मी सांगत आहे हे सर्व तुम्हें अगदीं मागेपुढें न पाहतां कर.' युधिष्ठिरा, च्यवन भार्गव मुनींचें तें भाषण श्रवण करून कुशिक राजानें आपल्या सेवकांस आज्ञा केली कीं, 'सेवकां, मुनिश्रेष्ठांची जी आज्ञा होईल तीप्रमाणें सर्व कांहीं कोणतीही शंका न घेतां देण्यांत यावें.' धर्मा, नंतर अनेक रत्ने, स्त्रिया, शेळ्यांमढ्यांच्या जोड्या, नाण्यांच्या रूपांत असलेलें व नुसतें असें सोने, पर्वतासारखे प्रचंड हत्ती आणि राजाचें अमात्य हीं सर्व त्या ऋषीमागून चालू लागलीं व तो रथ चालू होताच जिकडे तिकडे मोठा हाहाकार उडून सर्व नगर दुःखसागरांत बुडालें ! त्या समयी त्या दंपत्यावर च्यवन भार्गवानें तीक्ष्णाय प्रतोदाचे जोरानें प्रहार केले, त्या मनशांतच राहिलें व त्यानें प्रसन्न चित्तानें वधूवरांच्या पुष्टभागीं व कुशीमध्यें पराण्या मुनींच्या आज्ञेनुसार वागण्याचा क्रम आरंभिला. यांचल्या, परंतु त्यांनीं कोणताही विकार न पावतां तो रथ तसाच पुढें ओढीत नला ! च्यवन भार्गव ऋषि संतुष्ट झाला आणि त्या धर्मा, त्या वेळची त्या कुशिक राजाची व श्रेष्ठ रथावरून खालीं उतरून त्यानें त्या दंपत्याच्या पत्नीची ती स्थिति काय वर्णवी ! त्याला धुरीपासून नीट रीतीनें मोकळें केलें; त्यांनीं पन्नास दिवसांत अन्नग्रहण केलें नव्हतें आणि गंभीर, प्रेमळ व प्रसन्न अशा बाणीनें व त्यांना श्रमानें अगदीं ग्लानि आलेलीं अमून झटले, "अहो, मी तुझांस उत्कृष्ट वर देण्यास त्यांचीं मात्रे अगदीं लटलट कांपत होतीं ! आणि त्यामुळें त्यांच्या अंगीं शक्ति नसतांही तीं मोठ्या कष्टानें तो रथ ओढीत होतीं ! तशांत त्यांच्या देहावर अनेक स्थळीं प्रतोदानें क्षत झालीं असून त्यांतून रक्ताचे प्रवाह चाललेले होते ! आणि त्यामुळें जणू काय ते पळसाचे वृक्षच फुलले आहेत असें मासत होते ! त्या दंपत्याची ती अवस्था अवलोकन करून नगरवासी जन अतिशय हळहळू लागले; परंतु शापाच्या भीतीनें ते काहींक बोलले नाहींत. त्यांचे जागजाही जबाब जमून ते सर्व आप-

आपसांत बोलू लागले कीं, 'तपश्चर्चेचें बळ किती अगाध आहे पहा ! आपण जरी अवघीं संतापलों आहों, तरी ह्या मुनिश्रेष्ठाकडे नजरी टाकण्यास आपण येथें समर्थ नाहीं ! पवित्र अंतःकरण केलेल्या ह्या भगवान् महर्षींचें केवढें हो सामर्थ्य ! आणि त्याप्रमाणेंच ह्या राजाची व राणीची काय हो ही सहनशक्ति ! हीं अगदीं थकलीं असतांही ह्यांनीं मोठ्या कष्टानें हा रथ ओढून नेला ! आणि भृगु-नंदनाला ह्यांच्या ठिकाणीं कोणताही विकार आढळला नाहीं !'

भीष्म सांगतात:—हे राजा युधिष्ठिरा, कुशिक राजा व त्याची पत्नी ह्यांच्या मनाला काहींक विकार झाला नाहीं असें पाहून च्यवन भार्गव ऋषीनें कुचेराप्रमाणें धन वाटण्यास सुरुवात केली. पण तेव्हाही राजाचें मुनींच्या आज्ञेनुसार वागण्याचा क्रम आरंभिला. तव्हां तें अवलोकन करून मुनिश्रेष्ठ भगवान् च्यवन भार्गव ऋषि संतुष्ट झाला आणि त्या श्रेष्ठ रथावरून खालीं उतरून त्यानें त्या दंपत्याच्या पत्नीची ती स्थिति काय वर्णवी ! त्याला धुरीपासून नीट रीतीनें मोकळें केलें; त्यांनीं पन्नास दिवसांत अन्नग्रहण केलें नव्हतें आणि गंभीर, प्रेमळ व प्रसन्न अशा बाणीनें व त्यांना श्रमानें अगदीं ग्लानि आलेलीं अमून झटले, "अहो, मी तुझांस उत्कृष्ट वर देण्यास त्यांचीं मात्रे अगदीं लटलट कांपत होतीं ! आणि त्यामुळें त्यांच्या अंगीं शक्ति नसतांही तीं मोठ्या कष्टानें तो रथ ओढीत होतीं ! तशांत त्यांच्या देहावर अनेक स्थळीं प्रतोदानें क्षत झालीं असून त्यांतून रक्ताचे प्रवाह चाललेले होते ! आणि त्यामुळें जणू काय ते पळसाचे वृक्षच फुलले आहेत असें मासत होते ! त्या दंपत्याची ती अवस्था अवलोकन करून नगरवासी जन अतिशय हळहळू लागले; परंतु शापाच्या भीतीनें ते काहींक बोलले नाहींत. त्यांचे जागजाही जबाब जमून ते सर्व आप-

हे शब्द श्रवण करून भगवान् च्यवन भार्गव

ऋषि मोठ्या आनंदानें त्या दंपत्याला ह्मणाला:— भूपति दिव्य कांतीनें युक्त होत्साता देवराज अहो, मी पूर्वी बोललों आहें तें वृथा व्हावयाचें इंद्राप्रमाणें राजधानीस परत गेला. तेथें नाहीं. हा प्रदेश मोठा रमणीय असून हें येथें अमात्य व पुरोहित हे त्यास सामोरे आले; पवित्र गंगातीर आहे. ह्यास्तव, राजा, त्याची सेना तेथें येऊन थडकली; वारांगना कांहीं कालपर्यंत मी येथें व्रत करीत राह- नृत्य करूं लागल्या; सर्व प्रजा त्याच्या णार. बाळा, आतां तूं आपल्या नगरास भांबतीं येऊन उभ्या राहिल्या; बंदिजन जा आणि विसावा घे व उद्यां आपल्या त्याची स्तुति करूं लागले; आणि अशा भार्येसह मला येथें भेट. राजा, तूं रागावूं नको; मोठ्या समारंभानें दिव्य तेजानें झळकत अस- स्वचीत तुझें कल्याण होण्याचा समय अगदीं णारा तो कुशिक राजा नगरांत प्रविष्ट होऊन जवळ आला आहे. तुझ्या मनांत जी कांहीं त्यानें पूर्वाह्नीं करावयाचीं सर्व कृत्यें उरकलीं इच्छा आहे ती आतां लवकरच परिपूर्ण होईल. व भार्येसह वर्तमान भोजन करून रात्र सुखानें ह्याप्रमाणें च्यवन भार्गव मुनि कुशिक राजाला घालविली. युधिष्ठिरा, त्या रात्रीस कुशिक ह्मणाला असतां कुशिक राजानें प्रमुदित चित्तानें राजा व त्याची पत्नी हीं परस्परांचें नवीन त्या मुनिशार्दूलास गंभीर वाणीनें ह्मटलें, 'भगवन, यौवन अवलोकन करून अत्यंत संतुष्ट झालीं माझ्या मनांत मुळीच राग नाहीं. हे महाभाग, आणि त्यांनीं त्या द्विजवराच्या वरानें दिव्य आपल्या ह्या सेवेनें आह्मी अगदीं पावन झालों. लावण्य व उत्कृष्ट कांति ह्यांनीं युक्त होऊन हें पहा आह्मांला पुनः तारुण्य प्राप्त होऊन देवांप्रमाणें अनेक सुखोपभोग भोगिले. इकडे आमचीं शरीरें बळकट व तेजःपुंज दिसूं लागलीं. भृगुकुलाची कीर्ति वाढविणाऱ्या त्या तपोधन मुनिवर्य, आपण आह्मां उभयतांच्या देहांवर च्यवन मुनीनें केवळ संकल्पमात्रें करून प्रतोदानें जे व्रण केले, ते सर्व दिसत नाहीं- सुंदर, सर्व प्रकारच्या समृद्धीनें युक्त, बहुविध तसे झाले आणि मी आतां भार्येसह वर्तमान रत्नांनीं शोभायमान आणि इंद्राच्या नगरांत- मोठ्या आनंदांत आहें. ही पहा राणी अगदीं ही न आढळणारें असें एक अपूर्व वन अप्सरेप्रमाणें सुंदर दिसत असून पूर्वाप्रमाणें निर्माण केलें!

दिव्य कांतीनें झळकत आहे. महामुने, आपल्या प्रसादानेंच हें सर्व घडून आलें.

भगवन, आपल्या ठिकाणीं सत्य पराक्रम बसत असल्यामुळें आपण हें जें कांहीं केलें त्यांत आश्चर्य असें मुळीच नाहीं.' राजा

युधिष्ठिरा, कुशिक राजाचें ह्याप्रमाणें भाषण सरल्यावर तो मोठ्या मनाचा कुशिक राजा अब्रण करून च्यवन भार्गव ऋषि पुनः जागा झाला आणि सर्व पूर्वाणिहक कृत्यें त्यास ह्मणाला की, 'हे नराधिपा, तूं भार्ये- आठोपून भार्येसह वर्तमान च्यवन भार्गवानें सहवर्तमान ह्या ठिकाणी ये.' राजा धर्मी, नंतर उत्पन्न केलेल्या त्या वनाप्रत गेला. तेथें त्यानें कुशिक राजानें च्यवन भार्गवास अभिवंदन एक सर्व सोन्याचा राजवाडा पाहिला. त्याला केळें असतां च्यवने भार्गवानें त्यास स्वनगरी रत्नांचे सहस्रावधि स्तंभ असून गंधर्वांच्या वस्तुजाण्यास आज्ञा दिली आणि मग तो नगराप्रमाणें तो मन्व्य व विशाल होता. धर्मा,

अध्याय चौपन्नावा.

—०:—

च्यवन व कुशिक यांचा संवाद.

भीष्म सांगतात:—युधिष्ठिरा, इकडे रात्र युधिष्ठिरा, कुशिक राजाचें ह्याप्रमाणें भाषण सरल्यावर तो मोठ्या मनाचा कुशिक राजा अब्रण करून च्यवन भार्गव ऋषि पुनः जागा झाला आणि सर्व पूर्वाणिहक कृत्यें त्यास ह्मणाला की, 'हे नराधिपा, तूं भार्ये- आठोपून भार्येसह वर्तमान च्यवन भार्गवानें सहवर्तमान ह्या ठिकाणी ये.' राजा धर्मी, नंतर उत्पन्न केलेल्या त्या वनाप्रत गेला. तेथें त्यानें कुशिक राजानें च्यवन भार्गवास अभिवंदन एक सर्व सोन्याचा राजवाडा पाहिला. त्याला केळें असतां च्यवने भार्गवानें त्यास स्वनगरी रत्नांचे सहस्रावधि स्तंभ असून गंधर्वांच्या वस्तुजाण्यास आज्ञा दिली आणि मग तो नगराप्रमाणें तो मन्व्य व विशाल होता. धर्मा,

कुशिक राजाला त्या ठिकाणी जागोजाग दिव्य मयूर, कुक्कुड, दात्यूह, जीवजीवक, चकोर, व्यवस्था दिसून आली. त्या वनांत त्याने-- वानर, हंस, सारस व चक्रवाक हे चोहोंकडे ज्यांची शिखरे रौप्यमय होती असे पर्वत अव- आनंदाने व डोलांने नाचतबागडत व शब्द लोकन केले; त्याप्रमाणेच त्याला कमळांनी करीत होते. असे; राजा युधिष्ठिरा, कुशिक भरलेल्या पुष्करिणी आढळल्या; नानाविध राजाने त्या वनांत हें सर्व अवलोकन केले. चित्रशाळा त्याच्या दृष्टीस पडल्या; त्याने त्याने तेथे कित्येक ठिकाणी अप्सरांचे व जागजागी कमानी व तारणे पाहिली; कित्येक गंधर्वांचे समुदाय पाहिले आणि गंधर्वांचीं स्थळीं हिरवळ उगवलेली भूमि त्यास दृग्गो- कित्येक युग्मे एकमेकांना आलिंगन देऊन चर झाली; आणि कित्येक ठिकाणी सुवर्णाची विहार करीत आहेत असेही त्याचे दृष्टीस फरसबंदी केलेली जमीनही त्याच्या नजरेस पडले. एकदा त्याने जे गंधर्व अवलोकन केले पडली ! युधिष्ठिरा, त्या वनांत अनेक आम्र- ते पुनः त्याच्या नजरेस पडलेच असे कांहीं वृक्ष मोहोरलेले असून उत्तम फेवडे व उदा- झाले नाही; कांठे कांठे ते त्याच्या दृष्टीस लक फुललेले होते. त्याप्रमाणेच तेथे कंद, पडले व कांठे कांठे ते पुनः मुळीच आढळले अशोक, अतिमुक्तक, चंपक, तिलक, भव्य, नाहीत. त्याने तेथे गायनाचे गोड ध्वनि व फणस, वंजुल आणि कर्णिकार हे वृक्षही त्याप्रमाणेच अध्यापनांचे स्वर आणि हंसांचे प्रफुल्लित झालेले होते. तसेच त्या वनांत बेत- मधुर आलाप ऐकिले; आणि तो एकंदर सर्व वार छायलेले श्याम व वारणपुष्प हे वृक्ष चमत्कार पाहून मोठ्या चिंतेत पडला आणि आणि अष्टपदिका लता हीं फार शोभत होती. म्हणाला की, हें सर्व स्वप्न तर नव्हे ना ! राजा धर्मा, ह्याशिवाय त्या वनांत पद्मांनी किंवा माझा हा चित्तभ्रंश आहे अथवा हें व उत्पलांनी भरलेली रमणीय संसारें असून सर्व खरोखरीच सत्य आहे ! अहां, मला तर सर्व ऋतुमध्य त्यांत फुले फुललेली असत. असे वाटते की, मी आपल्या देहासह ह्या त्याप्रमाणेच तेथे पर्वतासारखे भव्य राजवाडे चिन्मय स्थानीं प्राप्त झालों ! हा प्रदेश पवित्र असून ते अगदी विमानांप्रमाणे दिसत असत. उत्तरकुशदेश किंवा अमरावती नगरी असावी ! तशाच तेथे अनेक वापिका होत्या व त्यांपैकी असे; तेव्हां आतां ह्यास म्हणावे तरी काय ! कित्येकांत थंडमार व कित्येकांत उष्ण उदक हें आश्चर्य तरी काय आहे कोण जाणे ! होतें. त्या वनांत चित्रविचित्र आसने व उत्तम ह्याप्रमाणे कुशिक राजा विचार करीत उत्तम विद्याने घातलेले होते; आणि त्याप्रमा- आहें तो त्याने मुनिश्रेष्ठ च्यवन भार्गवाला जेच तेथे सुवर्णाचे रत्नखचित पलंग मांडलेले पाहिले. तो त्या वेळीं सुवर्णाच्या विमानांत असून त्यांजवर भारी किमतीची विद्याईत व आरूढ झालेला असून त्या विमानाला रत्नांचे गालांचे पसरले होत. राजा युधिष्ठिरा, त्या खांबे होते. त्या विमानांत अत्यंत मूल्यवान वनांत भव्य व भोज्य पदार्थ किती होते हें अशा दिव्य शय्येवर तो भृगुनंदन निजलेला पुसूच नये ! जिकडे पहाल तिकडे ते अगदीं होता. त्या मुनिवर्यास अवलोकन करून अगणित होते असे म्हटले तरी चालेल ! त्या कुशिक राजा आपल्या भाग्येसहवर्तमान मोठ्या वनांत पोपट बोलत होते; आणि सारिका, भृंग- आनंदाने त्याच्याजवळ गेला; परंतु इतक्यांत राजक, कोकिल, शतपत्र, सकोश्टिक, कुक्कुभ, चमत्कार असा झाला की, तो च्यवन भार्गव

ऋषि व ती शय्या वगैरे सर्व गुप्त झाली ! पुढें दुर्लभ होय ! ब्राह्मण्याच्या प्रभावामुळें च्यवन कुशिक राजानें त्याच वनाच्या दुसऱ्या भागीं भार्गवानें आपल्याला जणू काय आपले अश्वच पुनः च्यवन भार्गवाला पाहिलें. तेव्हां तो असें मानून रथाला जोडिलें ! ' ह्याप्रमाणें वर्षासनावर बसून जप करीत महान् कुशिक राजा आपल्या भार्येशीं आपलें मनो-व्रताचें अनुष्ठान चालवीत होता. गत व्यक्त करीत असतां तें सर्व च्यवन भार्ग-ह्याप्रमाणें योगबळानें त्या च्यवन भार्गव वाला कळलें आणि तो कुशिक राजाकडे ब्राह्मणानें कुशिक राजाच्या मनास भूल अवलोकन करून ' राजा, लवकर ये. ' असें पाडली आणि लागलीच क्षणांत तें वन, अप्स- त्यास म्हणाला. धर्मा, च्यवन भार्गवाचे ते रांचे समुदाय, गंधर्व, वृक्ष वगैरे सर्व गुप्त शब्द श्रवण करून कुशिक राजा व त्याची होऊन पुनः पूर्वाप्रमाणें गंगातीरावरील सर्व भार्या तात्काळ त्या महामुनीच्या समीप प्राप्त गजवज नष्ट झाली व त्या प्रदेशावर पूर्ववत् झालीं आणि त्यांनीं त्या परमपूज्य तपोधनास वर्ष व वारुळें ह्यांची गर्दी दिसू लागली ! शिरसा वंदन केलें. तेव्हां त्या बुद्धिमान नर-युधिष्ठिरा, त्या समयीं कुशिक राजा व त्याची वरानें त्यांस आशीर्वाद दिले व त्यांस बसा पत्नी हीं च्यवन भार्गवाचें तें कृत्य पाहून म्हणून सांगून त्यांचें सांत्वन करण्यास प्रारंभ अतिशयित आश्चर्य करूं लागलीं आणि कुशिक केला. त्या वेळीं च्यवन भार्गव योगमायेचा राजानें मोठ्या आनंदानें आपल्या पत्नीला त्याग करून मधुर भाषणानें राजाचें समाधान म्हटलें कीं, ' हे भद्रे, अन्य स्थळीं दुर्लभ करण्यासाठीं त्यास म्हणालाः—राजा, ह्या अशा ज्या कांहीं लोकांत्तर व विलक्षण अशा जन्मांमध्ये तूं स्वतः पांचही ज्ञानेंद्रियें, पांचही गोष्टी येथें आपण अवलोकन केल्या त्या मनांत कर्मेन्द्रियें व मन हीं उत्तम प्रकारें करून आण. सुंदरी, ह्या सर्वांस कारण भृगुकुलावतंस जिंकिली आहेस. हें सुंदर भाषण करणाऱ्या जो च्यवन महर्षि त्याचें तपोबलच होय. ह्या- राजा, मीं तुला ज्या संकटांत घातलें त्या शिवाय दुसरे कारण तें कोणतें ? प्रिये, हा संकटांतूनही तूं आपल्याला उत्तम प्रकारें-महात्मा च्यवन भार्गव जें जें मनांत आणील करून मुक्त केलस. बाळा, तूं जो माझा छळ तें तें तपश्चर्येच्या योगें प्राप्त करून घेईल. सोसलास, त्याच्या योगें तूं माझी उत्कृष्ट त्रैलोक्याच्या राज्यापेक्षांही तपश्चर्येचें महत्त्व आराधना केलीस. आतां तुझ्या ठायीं किंचित् अधिक आहे. उत्तम प्रकारें करून तप केल्यानें सुद्धां पाप उरलें नाहीं. ह्यासाठीं, राजा, तूं मोक्षही प्राप्त होणें शक्य आहे. हे कल्याणि, आतां मला येथून जाण्यास अनुमोदन दे; ह्या महात्म्या च्यवन भार्गव ब्रह्मर्षीचा काय मी आतां स्वस्थानीं गमन करितों. राजा, मी प्रभाव वर्णावा ! हा केवळ इच्छामार्जेकरून तुझ्यावर फार प्रसन्न झालों आहे; तर आतां तपस्सामर्थ्यानें दुसरे लोकही निर्माण करील ! वर ग्रहण कर.

ह्या जमांत पवित्र वाणी, बुद्धि व कर्म ह्यांनीं कुशिक म्हणालाः—भगवन् भृगुकुलावतंसा, युक्त असे एक ब्राह्मणच जन्मास येतात ! ज्याप्रमाणें अग्नीमध्ये उभें रहावे त्याप्रमाणें च्यवन भार्गवाशिवाय अन्याकडून असें हें मी आपल्या सन्निध उभा आहे. मुनिवर्य, मी कृत्य घडलें असतें काय ? प्रिये, मनुष्यांना ह्या अग्नींत असतांनाही जळून खाक झालों राज्य मिळणें सुलभ, परंतु ब्राह्मण्य मिळणें नाहीं, हें मी फारच समजतों ! अहो भृग-

नंदना, आपला संतोष होऊन माझ्या सर्व ण्याची माझी मनीषा आहे. हे भृगुकुलाधारा, कुलाचें रक्षण झालें हाच मला मुख्य वर ह्या सर्वांचें कारण शोधून काढण्याचा मी मिळाला असें मी मानितों. ब्रह्मन्, आपल्या- पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु माझा तर्क अगदीं सारख्या पावन पुरुषाची माझ्या हातून सेवा चालत नाही व माझी बुद्धि अगदीं गोंधळून घडली हा मजवर फार मोठा अनुग्रह होय. जाते. विप्रश्रेष्ठ, आपण हें सर्व कां केलें ह्याचा विप्रवर्त्य, ह्या योगें माझ्या जीविताचें, राज्याचें मला कांहींच निश्चय करितां येत नाही. व तपश्चर्येचें सर्व फल मला मिळालें असें मी तेव्हां, हे ब्रपोधन, ह्यांतलें वास्तविक मर्म काय मानितों. ब्रह्मन् भृगुनंदना, आपण जर मज- काय आहे तें मला विशद करून सांगा.

वर प्रसन्न झाला असाल, तर माझ्या मनांत च्यवन म्हणालाः—कुशिक राजा, हें सर्व कांहीं संशय आहे त्याचें आपण नीट निरा- मी कोणत्या हेतूनें केलें तें सविस्तर सांगतो, करण करावें अशी माझी विनंती आहे. ऐक. राजा, तूं अशा प्रकारें प्रश्न केल्यावर म्यां तुला तें न सांगणें हें केवळ अशक्य होय.

अध्याय पंचावन्नाव.

—:—

च्यवन व कुशिक ह्यांचा संवाद.

च्यवन म्हणालाः—कुशिक राजा, मी पुढें ब्राह्मण व क्षत्रिय ह्यांचा विरोध होऊन तुला वर देतो तो ग्रहण कर आणि तुझ्या त्याच्या योगें कुलसंकर होणार आहे. राजा, मनांत जो संशय असेल तो सांग. नरश्रेष्ठा, तुझा नातू अतिशय तेजस्वी व वीर्यवान् होईल; मी तुझें सर्व मनोगत परिपूर्ण करीन. म्हणून तुझ्या कुलाच्या नाशासाठीं मी तुझ्या

कुशिक म्हणालाः—भगवन् भार्गव, आपण समीप प्राप्त झालां. राजा, असें करण्यांत माझा मजवर प्रसन्न झाला असल्यास मला सांगा हेतु कुशिकवंशाचा उच्छेद करावा व तुझें कीं, आपण माझ्या गृहीं जें वास्तव्य केलें कुल जाळून टाकावें हाच होता ! ह्यासाठीं मी त्याचें कारण काय ? विप्रवर्त्य, आपण एकवीस तुझ्या नगरास आलों आणि राजवाड्यांत येऊन दिवस एका कृशीवर निजलां, कांहीणकु तुला म्हटलें कीं, 'माझ्या मनांत कांहीं व्रता- भाषण न करितां बाहेर निघून गेलां, अक- चरण करावयांचें आहे, तर तूं माझी शुश्रूषा स्मातुं गुप्त झालां, फिरून दिसलां, फिरून कर.' राजा, मी तुझ्या गृहीं असतां मला तुझें एकवीस दिवस निजलां, पुढें तैलाभ्यंग करून कोणांतही पापकर्म आढळलें नाही; आणि त्या- निघून गेलां, नंतर माझ्या गृहीं भोजनाची मुळेंच, हे राजर्षे, तूं आज जिवंत आहेस; सिद्धता झाल्यावर नानाप्रकारचें अन्न आपण नाहीपेक्षां तूं कधींच नष्ट झाला असतास. तुझ्या आग लावून दग्ध केलें, पुढें रथांत बसून हातून कांहीं तरी चुकी व्हावी आणि त्या एकाएकीं त्वरेनें निघालां, धन वांटूं लागलां, चुकीबद्दल मीं तुझा नाश करावा, ह्या हेतूनें वन निर्माण केलें, सुवर्णाचे अनेक राजवाडे मीं तुझ्या गृहीं एकवीस दिवसपर्यंत खोंप घेतली प्रकटविले, रत्ने व प्रवाळ ह्यांचे पाय लाविलेले आणि मनांत योजिलें कीं, कोणी ना कोणी तरी मंचक मांडले, आणि पुनः त्या सर्वांचा मला जागें करील; परंतु, राजा, मला कोणीही लोप केला, ह्या सर्वांचें सविस्तर कारण ऐक- जागें केलें नाही. राजा, तूं आणि तुझी भार्या

माझ्या सेवेस असतां तुम्हीं कोणीही मी गाढ करण्यांत माझा हेतु हा होता कीं, तुला स्वर्गाचें शौणेत असतां मला उढविलें नाहीं, तेव्हांच दर्शन धडून आनंद प्राप्त व्हावा. राजा, ह्या माझें मन तुम्हांवर प्रसन्न झालें; आणि नंतर मी वनांत तूं जें कांहीं अवलोकन केलेंस त्या-उढून बाहेर चालता झालों ह्याचा तरी आशय वरून तुला स्वर्गसुखाची प्रतीति येईल. हाच कीं, तुम्हीं कोणीतरी मला कोठें चाललास तें आपल्या ह्या देहासहवर्तमान व भार्येसहवर्त-क्षणून विचारावें व मी तुम्हांस शाप द्यावा ! मान स्वर्गातच वास्तव्य केलेंस ! राजा, असें कर-राजा, नंतर मी तुझ्या गृही पुनः गुप्त झालों प्यांत माझा हेतु हाच होता कीं, तपश्चर्येचें आणि योगसाधनाचा आश्रय करून फिरून व धर्माचें फळ काय आहे हें तुला समजावें. एकवीस दिवसपर्यंत गाढ निद्रा घेतली ! असें राजा, स्वर्गाच्या दर्शनानें तुझ्या मनांत कोणती करण्यांत माझा हा हेतु होता कीं, तुम्ही क्षुधेनं वासना उत्पन्न झाली हें मी जाणिलें. तुझ्या किंवा श्रमानें व्याकूळ होऊन माझ्याविषयी मनांत ब्राह्मण्य मिळावें व तपश्चर्या करावी तिरस्कार दाखवाल आणि मग मी तुम्हांस शाप अशी हाव उत्पन्न झाली आहे. ब्राह्मण्य व देऊन दग्ध करीन ! राजा, हाच विचार मनांत तपश्चर्या ह्यांपुढें तुला राजपद व इंद्रपद ह्यांची-आणून मी तुम्हांला क्षुधेनं पीडित करून ही महती वाटत नाहीं. वाळा, हें तूं क्षणें सोडिलें; पण चमत्कार असा कीं, अगदीं बरोबर आहे. ब्राह्मण्य हें दुर्लभ होय, तुमच्या मनांत माझ्याविषयी यत्किंचितही ह्यांत संदेह नाहीं. मनुष्य जर ब्राह्मण असेल संताप उत्पन्न झाला नाहीं आणि त्यामुळे तरच तो ऋषि होईल व त्याला तप कर-तुम्हां उभयतांवर मी अतिशय प्रसन्न झालों ! प्याचा अधिकार येईल. वाळा, राजा, पुढें तूं भोजनाची सिद्धता केल्यावर ब्राह्मणत्व मिळावें क्षणून जी तुझी इच्छा, ती तें सर्व मी जाळून टाकिलें, ह्यांत तरी परिपूर्ण होईल. तुझ्यापासून जो तिसरा पुरुष माझी मसलत हीच होती कीं, तुझ्या मनांत तो ब्राह्मणत्व पावेल व तो तुझ्या कुशिकाच्या माझ्याविषयी द्वेष उत्पन्न होईल आणि त्या वंशांत जन्मल्यामुळे त्यास काशिक म्हणतील. योगें मला संतापण्यास अवकाश मिळेल; पण, हें पार्थिवश्रेष्ठा, तुझा वंश भृगूच्या तेजांनं राजा, माझें तें करणेंही तुम्हीं स्वस्थपणें महांतजस्वी होईल. तुझा पौत्र मोठा तपस्वी सहन केलें आणि आपली चित्तवृत्ति अगदीं होईल व त्याच्या ठिकाणीं अग्निमुल्य तेज बदलूं दिली नाहीं ! नंतर मी रथावर आरूढ वास करील आणि तो देव, मनुष्ये व तिन्ही लोक होऊन तुम्हांला ह्मटलें कीं, तुम्हीं उभयतांनीं ह्यांना भयभीत करून सोडील ह्यांत संदेह माझा रथ ओढून मी सांगेन तिकडे न्यावा. नाहीं. राजर्षे, जो वर मिळावा क्षणून तुझ्या पण, राजा, तेंही तुम्हीं निःशंकपणें केलें आणि मनांत आहे तो वर तूं ग्रहण कर. मी आतां तीर्थ-तें पाहून मला तुमच्याविषयीं फारच कौतुक यात्रा करण्यास जातो. पहा, काल निघून चालला ! वाटलें ! पुढें मी धन वांटण्यास प्रारंभ केला; कुशिक क्षणाळाः—हे महामुने, हाच वर परंतु त्यानेंही तुझ्या चित्तास कांहींच क्रोध मला आज मिळावा. हे अनघ, आपण प्रसन्न आला नाहीं असें पाहून माझें मन पुनः मोठें प्रसन्न झालों असल्यास आपण ह्मटल्याप्रमाणें माझा झालें आणि तुम्हां उभयतांच्या दृष्टीस पडावें पौत्र ब्राह्मण व्हावा. भगवन्, मला हाच वर द्या क्षणून मी हें वन उत्पन्न केलें ! राजा, असें कीं, माझें कुल ब्राह्मणाचें व्हावें. विप्रवर्य,

आतां माझी अशी इच्छा आहे कीं, हाच जो जमदग्नि त्याचें ठायीं त्याला प्रेरील. राजा, विषय आपण पुनः अधिक विस्तारानें कथन जमदग्नि हा मोठा भाग्यवान् निपजेल आणि करावा. हे भृगुनंदन, माझे कुल ब्राह्मणत्व कसें तो तपासि आपला आत्मा पवित्र करून त्या पावेल ! व ही गोष्ट घडवून आणण्यास कोणता धनुर्वेदाचें धारण करील. असो; हे भरतर्षभा भृगुकुलोत्पन्न पुरुष मजवर कृपा करील वरें ? धर्मनिष्ठा कुशिका, तो ऋचीक तुझ्या

अध्याय छप्पन्नावा.

—१०१—

च्यवन व कुशिक ह्यांचा संवाद.

च्यवन ह्मणाला:—नरश्रेष्ठा कुशिक राजा, होईल. राजा कुशिका, गाधि राजाला विश्वा-
ज्या अर्थी मी तुझा उच्छेद करण्याच्या हेतूने मित्र नामक एक सुधार्मिक क्षत्रिय पुत्र
येथें प्राप्त झालों, त्या अर्थी म्यां तुला हें सर्व जन्मास येईल; पण त्या क्षत्रियाच्या ठिकाणीं
अवश्य सांगितलें पाहिजे. जनाधिपा, भृगुनीं नेहमी बृहस्पतीसारखें दिव्य ज्ञान वास्तव्य करील
क्षत्रियांचे यज्ञयाग करावे असा नियम चालला आणि तो महाधार्मिक विश्वामित्र घोर तप-
असतां देवयोगानें त्यांच्या मनांत भेदबुद्धि श्रियां करून ब्राह्मणत्व पावेल; आणि अशा
उत्पन्न होईल आणि सर्व भृगुंना क्षत्रिय हे ह्या क्रमविपर्यासाला कारण: ऋचीक व
द्वार मारतील ! राजा, देवाच्या देदानें जर्जर गाधि ह्यांच्या दोघी स्त्रियाच होतील ! राजा,
झालेलें ते क्षत्रिय भृगुकुलाचा असा कांहीं पितामह जो ब्रह्मदेव त्याची आज्ञाच
धार संहार उडवितील कीं, भृगुकुलांतील तरी आहे. ह्यामुळे ह्यांत अंतर पडणार नाहीं.
गर्भस्थ प्राण्यांना सुद्धां ते जिवंत ठेवणार नाहीत ! तुझ्यापासून जो तिसरा पुरुष तो ब्राह्मणत्व
पुढें आमच्या कुळांत ऋष्व नामक एक महा- पावेल आणि शुद्धात्मे जे भृगु त्यांचा तूं
तेजस्वी पुरुष जन्मास येईल आणि अग्नि सेवेची होशील !

किंवा आदिन्य ह्यांप्रमाणें दिव्य दीप्ति धारण भीष्म सांगतात:—राजा धर्मा, महात्म्या
करणारा तो महामुनि आमच्या कुळाचें वर्धन च्यवन भार्गवाचें हें भाषण श्रवण करून
करील. राजा, तो पुरुष त्रिलोक्याचा नाश कर- कुशिक राजाला मोठा आनंद झाला व तो
ण्यासाठीं आपला कोपाग्नि चेतवील आणि धर्मात्मा 'तथाम्नु' असें ह्मणाला. हे भरत-
पर्वत व अरण्ये ह्यांसहवर्तमान सर्व पृथ्वीला सत्तमा, नंतर महातेजस्वी च्यवन मुनीने पुनः
जाळून टाकल्यावर पुढें कांहीं काळपर्यंत कुशिक राजाला वर नाग ह्मणून हटलें; तेव्हां
आपल्या कोपाग्नीला समुद्रामध्ये वडेवच्या मुखी कुशिक राजानें ' वरें आहे; आपल्यापासून मी
टाकून देऊन शांत करील. राजा कुशिका, आपली इच्छा परिपूर्ण करून घेतों.' असें उत्तर
त्या ऋष्व मुनीला ऋचीक नांवाचा पुत्र होईल. दिलें व म्हटलें कीं, 'माझे कुल ब्राह्मण होऊन
हें अनघा, त्याच्यापुढें क्षत्रियांचा संहार त्याची धर्मावर दृढ श्रद्धा असावी.' धर्मा,
उडविण्याकरितां देवयोगानें सर्व धनुर्वेद कुशिक राजाचें हें वचन श्रवण करून च्यवन
मूर्तिमत उभा राहील आणि मग तो मुनीने 'तसें होवो.' असा आशीर्वाद दिला
त्या धनुर्वेदाचें ग्रहण करून आपला पुत्र आणि कुशिक राजाचा निरोप घेऊन तो तीर्थ-

यात्रेस चालता झाला. युधिष्ठिरा, भृगु व केल्यानें यश प्राप्त होतें, तपश्चर्येनें आयुष्य कुशिक ह्यांमध्ये परस्परसंबंध कसा घडून वाढतें, तपश्चर्येनें ऐश्वर्य मिळतें, तपश्चर्येनें आला, हें सर्व मीं तुला निवेदन केले. राजा, सुखोपभोग प्राप्त होतात, तपश्चर्येनें ज्ञान, च्यवन भार्गवानें भविष्य सांगितल्याप्रमाणें पुढें विज्ञान, आरोग्य, रूप, संपत्ति व सौभाग्य प्रत्यक्ष घडलें; आणि जमदग्नि मुनीपासून रामाचा मिळतें आणि तपश्चर्येनें धन प्राप्त होतें; मौन व गांधीपासून विश्वामित्राचा जन्म झाला !

अध्याय सत्तावन्नावा.

—:०:—

कर्म व त्यांचीं मरणोत्तर फळे.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—पितामह, आपण जें खाऊन चरितार्थ चालविल्यानें राज्य मिळतें; कांहीं कथन केलें तें आज ऐकून व ह्या केवळ पर्णभक्षण करून राहिल्यानें स्वर्ग प्राप्त पृथ्वीवरील वैभवशाली राजांच्या समुदायांचा होतो; उदकप्राशनानें स्वर्गास जातां येतें; दान संहार कां झाला ह्याचा पुनःपुनः विचार केल्यानें द्रव्यसंग्रह घडतो; गुरुशुश्रूषेनें विद्या करून माझी चित्तवृत्ति अगदीं गोंधळून जाते. प्राप्त होते; नित्य श्राद्ध केल्यानें संतति वाढते; हे भरतश्रेष्ठ, मीं शतावधि राज्यें मिळविलीं व भाजीपाला खाऊन उदरनिर्वाह करण्याची दीक्षा सर्व पृथ्वी जिंकून घेतली हें खरें; परंतु माझ्या घेतल्यानें बहुत माई प्राप्त होतात; तृण खाऊन हातून कोट्यवधि पुरुषांची हत्या घडली ही चरितार्थ चालविणारांना स्वर्ग मिळतो; त्रिकाल गोष्ट मला एकसारखी तीव्र वेदना करीत स्नान केल्यानें स्त्रिया प्राप्त होतात; वायुभक्षण आहे ! अरेरे, ज्या स्त्रियांचे पति, पुत्र, मातुल, भ्राते केल्यानें प्रजापति लोक मिळतो; ब्राह्मणांनं वैगैरे युद्धांत पतन पावले, त्या श्रेष्ठ स्त्रियांची नित्य स्नान करून सकाळीं व संध्याकाळीं जप काय दशा झाली असेल ! अरेरे, त्या कौर-केला तर त्यास दक्ष प्रजापतीची योग्यता प्राप्त वांना व आपल्या आमसुहदांना मारून खचीत होते; निर्जल उपोषण केल्यानें स्वर्गांत वास्तव्य आह्मीं आपल्याला नरकाचे अधिकारी करून करितां येतें; स्थंडिलावर शयन करणारांना घरे घेतलें ! आतां आह्मी खालीं डोकें करून नर- व शय्या प्राप्त होतात; चिंध्या व बल्कलें परि-कांत पडूं ह्यांत बिलकूल संदेह नाही ! ह्यास्तव, धान करून कालक्षेप करणारांना वस्त्रे व आम-हे भारता, ह्या देहानें आतां उग्र तप करावें हें रणें मिळतात; योगाभ्यास करून तपश्चर्या चाल-उचित होय; ह्मणून आपण मला तत्त्वोपदेश करा. विणारांना शय्या, आसनं व वाहनें प्राप्त होतात; वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, युधि-अग्नीमध्ये प्रवेश करणारांना निश्चयानें ब्रह्म-ष्ठिराचें तें भाषण श्रवण करून उदारधी भीमानें लोक मिळून तेथें त्यांचा जयजयकार होतो; ह्या त्याचें अंतर्दुर्भाभीं नीट मनन केलें आणि युधि-लोकीं रस सोडल्यानें सौभाग्य मिळतें; मांसाहार थिराला हटलें:—युधिष्ठिरा, कोणत्या कर्माचीं वर्ज्य केल्यानें प्रजा दीर्घायुषी होते; उदवासव्रताचें मेल्यावर कोणतीं फळें प्राप्त होतात, ह्याचें तुला अनुष्ठान करणाराला राजपद मिळतें; खरें अद्भुत रहस्य कथन करितों, तें ऐक. राजा, बोलणाराला देवलोकीं देवतांबरोबर सुखोपभोग तपश्चर्या केल्यानें स्वर्ग मिळतो, तपश्चर्या प्राप्त होतात; दान केल्यानें कीर्ति वाढते; अहिसेनें

आरोग्य प्राप्त होते; द्विजसेवेनें श्रेष्ठ द्विजत्व व करितां कांस्यपात्रासहित अशी गाय जो ब्राह्मणा-
 राज्य हीं मिळतात; उदकदान केल्यानें शाश्वत ला अर्पण करितो आणि शिवाय दक्षिणा व तीळ
 कीर्ति प्राप्त होते; अन्नदानानें सर्व इच्छा व देतो, त्याला वसुलोक प्राप्त होतात; स्वकर्मांनीं
 भोग परिपूर्ण होऊन सुख मिळते; सर्व प्राण्यांना कोंडमारा केलेल्या व भयंकर अधारानें युक्त अशा
 स्वास्थ्य देणारा सर्व शोकांपासून मुक्त होतो; नरकांत पडणाऱ्या मानवाला गोप्रदान हें परलोकीं
 देवांची आराधना केल्यानें राज्य व दिव्य रूप प्राप्त महासागरांत वाऱ्यानें प्रेरित अशा नौकेप्रमाणें
 होते; दिवे लावून अधाराच्या जागा प्रकाशित संरक्षण करिते; जो मनुष्य ब्राह्मविधींनीं कन्या-
 केल्यानें मनुष्याला उत्तम दृष्टि मिळते; सुंदर दान करितो, ब्राह्मणाला भूमि देतो, आणि
 वस्तूचें दान केल्यानें स्मृति व बुद्धि प्राप्त यथाविधि अन्न अर्पितो, त्याला पुरंदरलोक
 होते; सुगंधि द्रव्ये व पुष्पे अर्पण केल्यानें मिळतो; जो मनुष्य सर्व प्रकारच्या गुणांनीं
 पुष्कळ कीर्ति पसरते; जटा व दाढी वाढवि- युक्त असं गृहकृत्यांस लागणारे सामानसुमान-
 णारांना श्रेष्ठ संतति प्राप्त होते; बारा वर्षे वेदाध्ययन, उत्कृष्ट आचरण व इतर सद्गुण
 पर्यंत दीक्षा घेऊन उपवास व स्नान करणा- ह्यांनीं सत्पात्र अशा ब्राह्मणाला देतो त्याला
 रांना वीर पुरुषांस मिळणाऱ्या स्थानापेक्षां उत्तरकरुदेशीं स्थान मिळते; गाडीला योग्य
 वरिष्ठ स्थान प्राप्त होते; ब्राह्मविधींनीं कन्या- अशा बलांच्या दानानें मनुष्याला वसुलोक प्राप्त
 दान करणाराला दास, दासी, अलंकार, क्षेत्रे, होतात; हिरण्य (रौप्य) दानानें स्वर्ग मिळतो;
 व गृहें प्राप्त होतात; यज्ञायाम व उपवास आणि कनक (सुवर्ण) दानानें स्वर्गाहूनही श्रेष्ठतर
 केल्यानें स्वर्गलोक मिळतो; फलपुष्पांचें स्थान प्राप्त होते; छत्रदान केल्यानें उत्तम घर
 दान करणाराला कल्याणप्रद ज्ञान प्राप्त होते; मिळते; चर्मी जोडा दान केल्यानें वाहन प्राप्त
 सुवर्णाच्या अलंकारांनीं शिंगे शृंगारलेल्या होते; वस्त्रदानानें सौंदर्य मिळते; सुगंधी द्रव्ये
 सहस्र गाई अर्पण केल्यानें पुण्य प्राप्त होऊन अर्पण केल्यानें सुवास अंगीं येतो; फलांनीं
 स्वर्गात देवांबरोबर वास्तव्य करावयास किंवा पुष्पांनीं समृद्ध असा वृक्ष ब्राह्मणाला
 सांपडते, असं स्वर्गात देवसमुदायही बोल- अर्पण केल्यानें ऐश्वर्यानें भरलेलें, वैभवानें
 तात; कपिल वर्णाची सवत्स गाय- शोभणारे आणि विपुल रत्नांनीं परिपूर्ण असं गृह
 शिंगांचीं अंग्रे सुवर्णाच्या अलंकारांनीं शृंगार- अनायासें प्राप्त होते; खाद्य व पेय पदार्थ
 लेली अशी दोहनाकरितां कांस्यपात्रासहित अर्पण केल्यानें सर्व रस मनमुराद मिळतात;
 दान केल्यानें ती त्या दान करणाराचें सर्व राहण्यास जागा व पांघरण्यास वस्त्रे दिल्यानें
 मनोरथ परिपूर्ण करून त्याच्या समीप प्राप्त निःसंशयपणें जागा व वस्त्रे प्राप्त होतात;
 होते आणि त्या गाईच्या शरीरावर जितकें जो मनुष्य माळा, धूप, गंध, उम्या, पुष्पे व
 रोम असतील तितकें संवत्सरपर्यंत त्या गोप- स्नानाचे पदार्थ ब्राह्मणांना देतो त्याला दुखणे-
 दानाच्या योगें तो स्वर्गात राहून तेथें पुत्र, बाहणें येत नाही आणि लोकांमध्ये त्यास
 पात्र व आपल्या कुळांतील मागच्या-पुढच्या लावण्य प्राप्त होते; जो मनुष्य धान्य, शय्या
 सात सात पिढ्या ह्यांचें तारण करितो; सुव- इत्यादिकांनीं युक्त असं घर ब्राह्मणाला अर्पण
 णांच्या अलंकारांनीं शिंगे सुशोभित करून करितो त्याला भेषलकारक व रत्नादिकांनीं
 व तिच्यावर उंची वस्त्रांची झूल घालून दुधा- परिपूर्ण असं उत्तम अधिष्ठान प्राप्त होते; जो

मनुष्य सुगंधि द्रव्ये व चित्रविचित्र आस्तरणे भोंवतालचा देखावा मोहक असावा; नाना-हानीं आच्छादिलेली शय्या ब्राह्मणाला देतो, प्रकारच्या धातूच्या योगानें ती शोभायमान त्याला कुलीन, सुंदर व सुशील अशी भार्या दिसत असावी; आणि तेथें सर्व प्राणी राहत अनायासे मिळते; आणि जो मनुष्य वीर- असावे. राजा, अशा प्रकारची जी भूमि असेल शय्येवर पडुडतो (धारातीर्थी देह ठेवितो) तीच अशा कृत्यांस श्रेष्ठ होय. आतां अशा तो प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाच्या बरोबरीचा होतो व प्रकारच्या भूमीच्या विशिष्ट प्रदेशीं तडाग मग त्यास त्याहून अधिक असें कांहींएक बांधणें व त्यांत उदक राहणें ह्यांबद्दल मी तुला मिळवावयाचें शिल्लक उरत नाहीं असें महान् क्रमानें सांगतां आणि त्याप्रमाणेंच तडागां-महान् ऋषि सांगतात !

पामून व विशेषतः बांधलेल्या किंवा खोदलेल्या वेशंपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, तडागांपासून काय फळ मिळतें ह्याबद्दलही भीष्माचें हें भाषण श्रवण करून धर्मराजाला निरूपण करितों. राजा, प्रथम मी तुला हें मोठी प्रसन्नता वाटली; आणि वीरमार्गाचें सांगतां कीं, जो मनुष्य तडाग करितो त्याला अवलंबन करण्याची हाव धरून, उग्र तप कर- तिन्ही लाक्रीं सर्वत्र मान मिळतो ! राजा, ण्याकरितां आश्रमांत जाऊन रहावे म्हणून तलाव उकरणें किंवा बांधणें ह्मणजे मित्रालाच घर जो विचार त्याच्या मनांत आला होता तो बांधून देणें होय. त्यापासून सूर्याप्रमाणें प्राण्यां- त्यास रुचला नाही. पुरुषश्रेष्ठा जनमेजया, वर उपकार होतो, देवतांची प्रसन्नता जोडितां नंतर युधिष्ठिरानें पांडवांना म्हटलें कीं, 'पिता- येते आणि सर्वत्र कीर्ति फैलावते. थोर पुरुष महांचें भाषण सर्वांनीं मान्य करून त्याजवर सांगतात कीं, त्याच्या योगें धर्म, अर्थ व काम दृढ श्रद्धा ठेवावी. ' राजा जनमेजया, नंतर ह्या तिहींचिंटी फल पदरीं पडतें. ज्या प्रदेशांत भाग्यशाली द्रौपदी व सर्व पांडव ह्यांनीं ' वरें उत्तम तलाव केला असेल तो प्रदेश श्रेष्ठ होय. आहे ' असें म्हणून युधिष्ठिराच्या भाषणाचा तलाव हा चारही प्रकारच्या प्राण्यांचा गौरव केला !

अध्याय अष्टावन्नावा.

—:०:—

आराम-तडागमाहात्म्यवर्णन.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—कुरुश्रेष्ठ पितामह पुण्य लागतें व कोणतें फळ प्राप्त होतें ह्मणून भीष्म, आराम ह्मणजे वृक्षादिक लावणें आणि ऋषींनीं सांगितलें आहे, तें मी तुला आतां तडाग बांधणें किंवा खणणें ह्यांचें जें फळ असेल निवेदन करितों. राजा, ज्यानें केलेल्या तलावांत तें आज आपणापासून एकावे अशी मला वर्षाकाली पाणी राहतें त्याला अग्निहोत्राचें इच्छा शाली आहे.

फल प्राप्त होतें ह्मणून ज्ञात्यांनीं सांगितलें भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, अशा आहे. ज्याच्या तलावांत शरत्काली पाणी कृत्यांसाठीं जी भूमि पसंत करावयाची ती असतें, त्याला सहस्र गाई अर्पण केल्याचें दिसण्यांत सुंदर असावी; तिच्यामध्ये धान्या- उत्तम फळ मरणोत्तर मिळतें. ज्याच्या तला- दिकांचें उत्तम पीक होत असावे; तिच्या वांत हेमंत ऋतूत पाणी राहतें, त्याला बहुत

सुवर्ण दान करून यज्ञ केल्याचें श्रेय मिळतें. त्या आहेत: वृक्ष, गुल्म, लता, वल्ली, त्वक्-
ज्याच्या तलावांत शिशिर ऋतूंत पाणी असतें, सार व तृण ह्या त्या सहा जाति होत. वृक्ष
त्याला अग्निष्टोम यज्ञाचें फल प्राप्त शब्दानें सामान्य वनस्पति असा अर्थ घेतल्यास
होतें असा थोरांचा अभिप्राय आहे. ज्याने त्यांच्या ह्या जाति होतात. आतां ह्यांची लाग-
केलेला उत्तम तलाव वसंत ऋतूंत महाश्रव वड केल्यानें काय फळ मिळतें तें ऐक. राजा,
होतो, त्याला अतिरात्र यज्ञाचें फळ प्राप्त होतें. वृक्ष लाविल्यानें मनुष्यलोकीं कीर्ति प्राप्त होऊन
ज्याच्या तलावांत उन्हाळ्यामध्ये पाणी राहतें, मरणोत्तर परलोकीं उत्तम फल उपभोगितां येतें.
त्याला अश्वमेधाचें पुण्य लागतें असें मुनि-बाबारे, अशा मनुष्याला पितृलोकीं पितरांकडून
जन सांगतात. ज्या मनुष्यानें जलाशय खणला मोठा मान मिळतो. फार कशाला, तो देवलोकीं
असतां त्यांत गाई व सत्पुरुष ह्यांना नित्य गेला असतांही त्याचें नांव नष्ट होत नाही. तो
उदकपान करितां येतें, तो मनुष्य सर्व कुलाला आपल्या मातृपितृकुलांत पूर्वी होऊन गेलेल्या
उद्धरितो ! ज्याच्या तलावांत तांदळेलेल्या गाई, व पुढें होणाऱ्या सर्व पुरुषांचा उद्धार करितो.
मृग, मनुष्य व पक्षी हीं उदक पितात, त्याला ह्याकरितां वृक्षांची लावणी अवश्य करावी.
अश्वमेधाचें फळ प्राप्त होतें. ज्याच्या तलावां- राजा युधिष्ठिरा, मनुष्य जे वृक्ष लावितो ते
तील उदक प्राशन करण्याच्या, स्नान कर- त्याला निःसंशयपणें पुत्रस्थानीं होतात.
ण्याच्या व अन्य प्रकारें सुख प्राप्त करून ह्यासाठीं वृक्ष लावणारा मनुष्य मेल्यावर
घेण्याच्या कामीं लागतें, त्या मनुष्याला त्या स्वर्गलोक मिळवून अच्यय पदीं स्थान
उदकाच्या योगें परलोकीं मोक्षही सुलभ होतो. जाडितो ! बाळा धर्मा, वृक्ष हे पुष्पांच्या
बाळा, उदक हें दुर्लभ आहे आणि मेल्यावर योगें देवसमुदायाला संतुष्ट करितात, फळांच्या
तर तें विशेषच दुर्लभ आहे; ह्याकरितां उद- योगें पितरांना आनंदवितात आणि सांवलीनें
काच्या दानानें शाश्वत प्रीति प्राप्त होते. राजा अतिथींना सत्कारितात. किन्नर, उरग, राक्षस,
धर्मा, ह्या लोकीं तिळाचें दान करा, उदकाचें हे सर्व वृक्षांच्या आश्रय करितात; पुष्पांनीं
दान करा, दीपांचें दान करा आणि सावधान व फळांनीं युक्त असे वृक्ष मनुष्यांना फारच
चित्तानें वागून आमसुहृदांचा संतोष जोडा; सुख देतात, आणि वृक्ष लावणाऱ्या मनुष्याला
कारण, ह्या सर्व गोष्टी मेल्यावर घडणें दुर्लभ वृक्ष हे पुत्राप्रमाणें परलोकीं तारक होत. ह्या-
आहे. हे नरशार्दूला, सर्व प्रकारच्या दानांमध्ये करितां श्रेयस्काम मनुष्यानें नेहमीं तलावाच्या
श्रेष्ठ व सर्व प्रकारच्या दानांना मागे ठाकणारे कांठीं चांगल्या वृक्षांची अवश्य लागवड करून
असें हें एक उदकदानच होय; ह्यास्तव उदक- पुत्राप्रमाणें त्यांचें परिपालन करावें. कारण,
दान हें अवश्य करावें. राजा, ह्याप्रमाणें तडा- धर्मशास्त्राप्रमाणें पाहिले असतां वृक्ष हे पुत्रच
गांचें उत्तम फल मीं तुला निवेदन केले. आतां, मानिले आहेत. राजा धर्मा, तलाव करणारा,

वृक्षादिक लावण्यापासून काय फळ मिळतें त्याचें
निरूपण करितों तें ऐक.

धर्मा, स्थावर भूतांच्या सहा जाति सांगि-

अनु० ७-२६

१ वृक्ष=वड वगैरे. गुल्म=झडपे वगैरे. लता=
दुसरा आधार घेऊन वाढणारा वेल. वल्ली=भूमी-
वर पसरणारा कोढळ्याचा वगैरे वेल. त्वक्सार=
वेळू किंवा बांबू वगैरे. तृण=गवत वगैरे.

वृक्ष लावणारा व यज्ञयाग करणारा द्विज आणि त्याप्रमाणेच सत्यवादी पुरुष ह्यांना स्वर्गात बहुमान मिळतो; ह्यासाठी, तलाव खोदावे किंवा बांधावे; वृक्षादिक लावावे; नाना-प्रकारचे यज्ञयाग करावे; व नित्य खरें बोलावें.

अध्याय एकुणसाठवा.

—:—

श्रेष्ठ दानें.

युधिष्ठिर विचारतो:—अहो कुरुपुंगव, वेदां-शिवाय इतर ग्रंथांत जीं हीं दानें सांगितलीं आहेत त्यांमध्ये कोणतें दान आपणांस श्रेष्ठ वाटतें, तें समजण्याची मला अतिशय आवड उत्पन्न झाली आहे; तर जें दान दिल्यानें परलोकीं दात्याचें कल्याण होतें अशा दानाविषयीं मला निरूपण करून सांगा.

भीष्म सांगतात:—युधिष्ठिरा, सर्व प्राण्यांना अभय देणें, कोणी संकटांत असतां त्याजवर कृपा करणें, तान्हेल्याच्या व याचना कर-णाराच्या इच्छा पुरविणें, आणि अशा गोष्टी करून त्या भीं केल्या असा अभिमान न बाळगणें, हें श्रेष्ठ दान मानावें; अशा दानाच्या योगें परलोकीं दात्याचें कल्याण होतें. धर्मा, हिरण्यदान, गोदान व पृथ्वीदान हीं दानें फार पवित्र आहेत; हीं दात्याच्या पातकाचें क्षालन करितात. हे पुरुषव्याघ्रा, हीं दानें नेहमीं सत्पात्र पुरुषांना अर्पण कर. राजा, दानांच्या योगें मनुष्याचें पातक नष्ट होतें, हें निःसंशय आहे; ह्यास्तव, लोकांना जें जें प्रियकर असेल व घरांत आपल्याला जें जें विशेष आवडत असेल, तें गुणवंताला द्यावें; ह्यणजे तें आपणास अक्षय्य मिळण्याची जी आपली इच्छा ती त्यांच्या सर्व इच्छा परिपूर्ण करून त्यांस सर्व-परिपूर्ण होईल. दुसऱ्याचें प्रिय करणारा व दुसऱ्या-च्या उपयोगीं पडणारा जो पुरुष असतो त्याला प्रिय अशा-सर्व वस्तु नित्य प्राप्त होतात आणि

तो ह्या लोकीं व परलोकीं सर्व प्राण्यांचा आव-डता होतो. युधिष्ठिरा, जो मनुष्य जगामध्यें निर्लोभपणें वागणाऱ्या दरिद्री पुरुषानें याचना केली असतां गवनिं त्याचा यथाशक्ति आदर करीत नाहीं, तो खचीत निष्ठुर समजावा. राजा, शत्रुही दीन होऊन शरण आला असतां त्याजवर कृपा केली पाहिजे. संकटांत सांप-डलेल्या मनुष्यावर जो पुरुष दया करितो तो निःसंशय श्रेष्ठ होय. राजा धर्मा, थकून गेलेल्या, विद्या संपादन केलेल्या, वृत्तिहीन झालेल्या आणि नाश पावणाऱ्या मनुष्याची क्षुधा जो पुरुष भागवितो, त्या पुरुषाची बरोबरी कोणीही करूं शकत नाहीं. ज्या पुरुषांचें आचरण व्रतवैकल्यांनीं नियमित झालें आहे, जे नित्य सदाचरण करणें हेंच आपलें कर्तव्य मानितात, आणि जे स्त्रीपुत्रांच्या पसाऱ्यानें जर्जर झालेले असूनही कोणाकडे याचना करण्यास प्रवृत्त होत नाहीत, त्यांना आपल्या हातून होईल तितकें करून साहाय्य केलें पाहिजे. हे कुंती-पुत्रा, जे थोर पुरुष देवांची किंवा मनुष्यांची लोभबुद्धीनें आराधना करीत नाहीत व नित्य संतुष्ट राहून जें मिळेल त्यावर उपजीवन चाल-वितात, ते अगदीं सर्पाप्रमाणें भयंकर समजावे; बा भारता, त्यांच्यापासून तूं आपलें संरक्षण कर. अशा पुरुषांना व त्याप्रमाणेच महान् महान् ब्राह्मणांना ओळखून काढण्याचें काम सुलभ नाही; ह्यासाठीं गुप्त हेरांकडून त्यांची नीट माहिती मिळवावी, त्यांना राहण्याकरितां आश्रम बगैरे बांधून द्यावे, त्यांत सर्व प्रकारच्या उपयुक्त वस्तूंचा पुरवठा करावा, त्यांच्या सेवे-करितां चाकर-नोकर सिद्ध ठेवावे, आणि नित्य तोपरी सुख होईल अशी व्यवस्था लावावी. युधिष्ठिरा, हें जें करणें तें मोठ्या श्रद्धेनेंच केलें पाहिजे. जर हें श्रद्धापूर्वक असेल, तरच ते

थोर पुरुष त्याचा स्वीकार करतील. कोणतेही कृत्य श्रद्धापूर्वक करणें म्हणजे कर्त्यानें तें कृत्य करण्याच्या समर्थी हें आपले कर्तव्य होय अशी भावना बाळगिली पाहिजे. स्व-कर्तव्य मानून जे पुरुष धर्माचरण करितात, त्यांचीं तीं खरीं पुण्यकर्म होता. असो; राजा धर्मा, विद्येत व व्रताचरणांत निष्णात असलेले पुरुष आपल्या निर्वाहासाठीं कोणाचाही आश्रय करीत नाहीत. असे ब्राह्मण वेदाध्ययन व तपश्चर्या हीं लोकांत वल्गना न करितां एकसारखीं चालवितात. तेव्हां अशा कडकडीत व्रतवैकल्ये करणाऱ्या, शुद्ध वर्तन ठेवणाऱ्या, इंद्रियांना जिंकणाऱ्या आणि स्वस्तीच्या ठायीं संतुष्ट असणाऱ्या पुरुषांच्या संतोषासाठीं ह्या जगांत तूं जें कांहीं करशील त्यापासून तुझें कल्याण होईल. हे महावीरा, ज्याप्रमाणें सायं-काळीं व सकाळीं अभिहोत्र्यानें अमीला उत्तम प्रकारें करून हविर्भाग अर्पण केल्यानें उत्तम फल प्राप्त होतें, त्याप्रमाणें इंद्रियनिग्रही द्विजांना दान दिल्यानें उत्तम फल प्राप्त होतें. राजा, श्रद्धेनें पवित्र व दक्षिणेनें युक्त असा हा दानयज्ञ सर्व यज्ञांत श्रेष्ठ असून तुझ्या हातून नित्य घडाव. युधिष्ठिरा, तसल्या थोर पुरुषांमध्ये राहून, पितरांना जसे नीवा-पांजलि द्यावयाचे तसे त्यांना गौरवानें दानोदक द्यावें म्हणजे देवादिकांच्या ऋणांतून मुक्तता होते. राजा, ह्या प्रकारें जे पुरुष थोर लोकांना दाना-दिकांनीं संतुष्ट करितात व त्यांजवर केव्हांही कूट होत नाहीत, तसेंच जे वृणादिकांचाही लोभ करीत नाहीत, आणि सर्वकाळ प्रिय भाषण करितात, ते आह्मांस अतिशय पूज्य वाटतात. धर्मा, असे पुरुष व त्याप्रमाणेंच दुसरे निर्लंभि पुरुष दात्याला फारसा मान देत नाहीत व आपल्याला दानादिकांची प्राप्ति व्हावी म्हणून प्रयत्नही करीत नाहीत. राजा, अशा प्रकारच्या

पुरुषांचें पुत्रवत् परिपालन करावें. मी त्यांना नमस्कार करितों. त्यांच्यापासूनच आपणांस अभय मिळवितां येतें. ऋत्विक्, पुरोहित व आचार्य हे अत्यंत दयाळू व वेदसंपन्न असतात. त्यांच्यापुढें क्षात्रतेज देखील हीनवीर्य होतें, युधिष्ठिरा, आपण बलवान् आहां, भूपति आहां, इत्यादि गोष्टी मनांत आणून तूं अभिमानानें ब्राह्मणांचा अनादर करूं नको; वस्त्रपात्र व अन्नादिक ह्यांनीं तूं ब्राह्मणांचा संतोष कर आणि मग संपत्तीचा उपभोग घे. हे अनघा, शोभेसाठीं किंवा सामर्थ्यासाठीं जें वित्त तूं सांठविलें असशील त्याच्या योगें तूं ब्राह्मणांची पूजा कर आणि आपल्या कर्तव्यास जाग. राजा, ब्राह्मण हे कसेही वागले तरी त्यांना तूं परमपूज्य मान आणि तुझ्या हातून त्यांचे पुत्राप्रमाणें लाड होऊन त्यांना त्यांच्या मर्जाप्रमाणें व हौशी-प्रमाणें सुखोपभोग मिळू देत. बाबा, ब्राह्मण हे निरंतर प्रसाद करितात, त्यांचें हृदय (जग-ताच्या कल्याणासाठीं) नित्य तळमळतें, व अल्यानें त्यांना समाधान वाटतें; तेव्हां त्यांच्या चरितार्थाची सोय लावण्यास तुझ्यावांचून दुसरा कोणता पुरुष योग्य आहे बरें ? ज्या-प्रमाणें लोकांत स्त्रियांचा मुख्य धर्म झटला म्हणजे त्यांनीं पतीवर पूर्ण निष्ठा ठेवून नित्य त्याच्या तंत्रानें वागावें, ह्याशिवाय त्यांना दुसरी गति नाही, त्याप्रमाणेंच आपण ब्राह्मणां-वर दृढ श्रद्धा ठेवून त्यांच्या तंत्रानें वागावें हा मुख्य धर्म होय; त्याशिवाय आपणांस दुसरी गति नाही. बाळा, आपल्या हातून ब्राह्मणांचा अनादरसाला, आणि आपणां क्षत्रि-यांकडून सतत दारुण कर्मच घडत आहे असे पाहून त्यांनीं आपणाला सोडून दिलें, म्हणजे काय अनर्थ होतील हें सांगतांही येणार नाही ! राजा, ब्राह्मण हे आपणांस टाकून गेले तर आपल्या सर्व राष्ट्राची दैना उडेल ! सर्व प्रजा

वेदहीन होतील, यज्ञयागादिक बंद पडतील, हा ज्या लोकीं रहात आहे त्या लोकीं मी उत्तमलोकप्राप्तीची आशाही नाहीशी होईल, जाईन व ते ब्रह्मघोष चालत असलेलं पवित्र आणि चरितार्थ चालण्याचीही मारामार पडेल, लोक मी अवलोकून करीन ! बाळा, मला तेव्हां मग प्रजा जगल्याचा अर्थ तो काय ? ह्यासाठी आतां तात्काळ त्या लोकीं जावयाचें असून ब्राह्मणांचा आश्रय नष्ट होऊन देणें हें फार तेथें निरंतर वास्तव्य करावयाचें आहे ! हे अगत्याचें आहे. राजा युधिष्ठिरा, ह्या विषया- भरतश्रेष्ठा धर्मा, मला असल्या ह्या दिव्य लोकीं संबंधानें सनातन धर्माचें स्वरूप मी तुला व्यक्त जावयास सांपडून माझ्या अंतरात्म्यास शांति करून सांगतां. राजा, पूर्वी क्षत्रिय हे प्राप्त होईल; ह्याचें कारण—मी ब्राह्मणांना उद्दे- ब्राह्मणांची वैश्य हे क्षत्रियांची, व शूद्र हे वैश्यांची शून जे काहीं केलें आहे तेंच होय. सेवा करीत, असें आर्ह्यी ऐकिलें आहे. ब्राह्मण

अध्याय साठवा.

—:०:—

दानयज्ञ.

ब्राह्मणाच्या सेवेस सादर रहावें, असा नियम युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, आहे. राजा युधिष्ठिरा, ब्राह्मणांचा स्वभाव दोन्ही प्रकारचे ब्राह्मण आचरणानें योग्य आहेत, अतिशय दयाळू असतो, त्यांच्या वर्तनांत दोघांनाही विद्या व सत्कुलजन्मही प्राप्त झाली असल्याचा लेशही नसतो व स्वऱ्या धर्माचें आहेत; परंतु त्यांपैकी एक याचना करण्यास ते परिपालन करितात, परंतु एकदा संतापले प्रवृत्त आहे व दुसरा अयाचित वृत्तीने राहत ह्मणजे ते अगदी संप्रमाणें उग्रपणा दाख- आहे; तर त्यांपैकी कोणास दान केल्याने श्रेष्ठ वित्तात; ह्यासाठी त्यांची मनोभावानें सेवा फळ प्राप्त होईल, तें कथन करावें. करावी. जगांत जे काहीं उच्चनीच प्राणी आहेत भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, अशा त्यांहूनही जे प्राणी श्रेष्ठ, त्यांच्यापेक्षां देखील प्रकारच्या ब्राह्मणांपैकी अयाचित वृत्तीने राह- ब्राह्मण हे श्रेष्ठ समजावे. क्षत्रिय हे कितीही णाच्या ब्राह्मणाला दान करणें हें याचना पराक्रमी असले, त्यांच्या ठायीं कितीही उग्र करणाऱ्या ब्राह्मणाला दान करण्यापेक्षां अधिक तेज व बल वसत असलें, तरी त्यांचें तें तेज श्रेयस्कर होय. राजा, मनोनिग्रह करणारा व बल ब्राह्मणांपुढें तात्काळ शांत होते ! पुरुष हा मनाचें आकलन न करणाऱ्या दीन धर्मा, ब्राह्मणांची महती किती ह्मणून सांगू रे ! पुरुषापेक्षां अधिक योग्य समजावा. क्षत्रिय बाळा, मला माझा पिता प्रिय नाही, माता म्हटला म्हणजे त्याच्या ठिकाणीं दुसऱ्याचें प्रिय नाही, पितामह प्रिय नाही, आत्मा प्रिय रक्षण करण्याविषयीं अढळ सामर्थ्य असलें नाही, जीवित प्रिय नाही; फार कशाला—पाहिजे; आणि त्याप्रमाणेंच ब्राह्मणाच्या ठिकाणीं तुझ्यापेक्षां प्रिय असें मला जगांत कांहीएक कांहीही प्रसंग आला तरी याचना म्हणून नाही, तथापि तुझ्याहूनही अधिक प्रिय मला करावयाची नाही असा मनाचा दृढपणा दिसून ब्राह्मण हे आहेत ! हे पांडुनंदना, मीं जे हें आला पाहिजे. विवेकशाली, सदासंतुष्ट व तुला सांगत आहे तें सर्वस्वी सत्य आहे; आणि विद्वान् ब्राह्मण देवांना नेहमी संतोषवितो. ह्या सत्याच्या बळानेंच—माझा पिता शांतनु मनुष्य दरिद्री असला, तरी त्यानें दुसऱ्याकडे

याचना करावी, हें तिरस्करणीय होय. जे राजा युधिष्ठिरा, विद्या, वेद व व्रतवैकल्ये प्राणी नित्य याचना करितात ते चोरांचिल्ल्यां- ह्यांत निष्णात असलेले, दुसऱ्यावर अवलंबून प्रमाणें जनतेला त्रासवितात! याचना करणें न राहतां उपजीविका चालविणारे, वेदाध्ययन हें मरणच होय, परंतु दान करणें हें त्याच्या व तपश्चर्या ह्यांचें गूढ तेज धारण करणारे व उलट संजीवन जाणावे! दाता हा याचकाचें व कडकडीतपणानें कर्मउपणा आचरणारे असे आपणा स्वतःचें संजीवनच करितो! वा युधिष्ठिरा, जे महान् महान् ब्राह्मण त्यांना राहण्या- कोणीही याचना करूं नये हा विहित धर्म करितां सुंदर आश्रम बांधून द्यावे, त्यांत अवश्य खरा; परंतु कोणी याचना केली असतां त्या अशा वस्त्रपात्रादिकांचा पुरवठा करावा, त्यांच्या याचकाला अव्हेरणें हें प्रशस्त नाहीं. दया हा सेवेकरितां चाकर-नोकर द्यावे, आणि त्यांच्या श्रेष्ठ धर्म जाणावा; ह्यास्तव याचकाचे मनोरथ ज्या दुसऱ्या इच्छा अस्तील त्या पुरवाव्या. परिपूर्ण करणें हें अवश्य होय. तथापि जर राजा, सूक्ष्म दृष्टीचे धर्मवेत्ते पुरुष अशा प्रकारें कोणी अयाचित वृत्तीनें कालक्षेप करून नाश द्विजेत्तमांचा सत्कार करणें हें आपलें कर्तव्यच पावत असले, तर त्यांचें होईल तितकें करून मानितात; आणि अशा रीतीनें ब्राह्मणांचा गौरव पालन करणें; हें श्रेष्ठतर कर्तव्य समजावें. राजा, करणें हें आपलें कर्तव्य होय, अशी श्रद्धा तसले महान् महान् द्विज जर राष्ट्रांत वास्तव्य बाळगून दात्यानें दान केलें तरच ते महात्मे करीत असतील तर भस्मानें आच्छादित असलेल्या थोर पुरुष त्या श्रद्धापूत दानाचा प्रतिग्रह करि- अग्नीप्रमाणेंच ते होत; ह्यासाठीं अशा थोर तात. राजा, अशा प्रकारच्या थोर ब्राह्मणांना महात्म्यांचा मोठ्या प्रयत्नानें तपास काढावा. अज्ञादिक अर्पण करून दुसऱ्या उपभोग्य वस्तु त्यांच्या ठायीं उग्र तपस्तेज प्रज्वलित असल्या- बरोबर दिल्या असतां त्यांच्या घरीं त्यांच्या मुळें त्यांना सर्व पृथ्वी जाळून शकण्याचें स्त्रिया आपल्या मुलाबाळांची आवड पुरवि- सामर्थ्य आहे; ह्यास्तव त्या परमपूज्य पुरुषांचा ण्याकरितां त्यांना आशा लावून आपल्या अनादर झाल्यास घोर अनर्थ घडेल, हें पक्कें पतीची वाट पहात असल्यामुळें, ते ब्राह्मण ध्यानांत धरावें. हे शत्रुसंहारका युधिष्ठिरा, ज्ञान, आपल्या घरीं परत गेले म्हणजे, पर्जन्याकडे विज्ञान, तपोबल व योगाभ्यास हीं त्यांच्या डोळे लावून बसलेले शेतकरी जसे पर्जन्य पडूं ठिकाणीं वसत असल्यामुळें ते अत्यंत वेदनीय लागला असतां आनंदित होतात, तशा त्यांच्या होत; ह्यासाठीं अशा त्या परमश्रेष्ठ ब्राह्मणांची त्या स्त्रिया पतीला परत आलेला पाहून आनं- आदरपूर्वक पूजा करावी हें अवश्य आहे; दित होतात! राजा धर्मा, इंद्रियांचा निग्रह म्हणून तूं अयाचित वृत्तीनें लोकयात्रा करणाऱ्या करणारे ब्रह्मचारी ब्राह्मण प्रातःकाळीं भोजना- ब्राह्मणांच्या समीप जाऊन त्यांचा परामर्श घे दिक्केंकरून संतुष्ट झाले असतां तिन्ही प्रकारच्या आणि त्यांना धनादिक जे काहीं बहुविध पदार्थ गृह्याग्नीचा संतोष होतो. राजा, त्याप्रमाणेंच अपोक्षित असतील ते देऊन सुखी कर. राजा, तूं मध्याह्नीही दानयज्ञ कर आणि माई, विद्या, वेद, व्रताचरण इत्यादिकांनीं युक्त सुवर्ण, वस्त्रे वगैरे ब्राह्मणांना दे, म्हणजे त्या अशा ब्राह्मणाला दान केल्यानें सकाळ-सायं-योगें इंद्राची तुझ्यावर कृपा होईल. राजा धर्मा, काळ अग्निहोत्रांतील अग्नीला उत्तम हविर्भाग ह्याप्रमाणेंच तूं सायंकाळीं तिसरा दानयज्ञ कर अर्पण केल्याचें श्रेय प्राप्त होतें. आणि देवांना, पितरांना व ब्राह्मणांना जें काहीं

अर्पण करणें अवश्य तें त्यांस दे; म्हणजे त्यांच्या योगानें विश्वेदेवांचें समाधान होईल. युधिष्ठिरा, इतकें करून सर्व प्राण्यांविषयीं अनुकंपा धारण करणें, कोणालाही पीडान करणें, प्रत्येकाला जें कांहीं देणें अवश्य तें त्यास देणें, इंद्रियांना आकळणें, विवेक धारण करणें, धनादिकांबरील आसक्ति सोडणें व खरेपणानें वागणें ह्या गोष्टी अवश्य कराव्या; म्हणजे ह्यांच्या योगें मित्रभावानें वागणाऱ्या, वेदवेद्या, सदाचरणी, ह्या दानयज्ञांचें अवभृथस्नान घडेल ! राजा, हा तुला श्रद्धापूत व सदक्षिणाक असा दानयज्ञ सांगितला आहे. हा सर्व यज्ञांत श्रेष्ठ आहे; ह्यास्तव तूं ह्याचें नित्य अनुष्ठान कर.

अध्याय एकसष्टावा.

—:—

यज्ञक्रिया व दानधर्म.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, यज्ञ व दान ह्यांपासून महाफल प्राप्त होतें, तें ह्या लोकीं किंवा भेल्यावर ? यज्ञ व दान ह्यांपैकी कशापासून श्रेष्ठतर फळ प्राप्त होतें ? आणि दान करणें तें कोणाला करावें, कसें करावें व केव्हां करावें, ह्याविषयीं मला सविस्तर माहिती कळावी अशी मनीषा आहे; तर आपण ह्या जिज्ञासु जनाला दानधर्माचें विवरण करून सांगावें. पंडित पितामह, यज्ञयागादिकांत जें दान करावें तें, किंवा इतर प्रसंगीं श्रद्धापूर्वक द्यावळपणानें जें दान करावें तें, ह्यांपैकी कल्याणकारक असें दान कोणतें, तें मला कथन करा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, क्षत्रियाला नित्य क्रूर कर्म करावें लागतें; ह्यास्तव त्या सर्व प्रकारची अनुकूलता आहे; ह्यासाठीं तूं क्रूर कर्माच्या दोषशालनासाठीं क्षत्रियानें ह्या ब्राह्मणांचे मनोरथ परिपूर्ण कर; त्यांना धेनु, लोकीं यज्ञयाग व दानधर्म करावा, म्हणजे त्याचें वृषभ, अन्न, वस्त्र, पाडुका, छत्रें वगैरे दे; पातक नष्ट होऊन तो पावन होईल. धर्मा, व यज्ञ करणाऱ्या ब्राह्मणांना आज्ञ्य, अन्न, राजे लोक नित्य पापें करितात; म्हणून साधु

लोक त्यांपासून दानें वगैरे घेत नाहीत. ह्यास्तव राजांनीं यज्ञयाग करावे व त्यांत विपुल दक्षिणा वांटावी. जर थोर पुरुष दानें ग्रहण करतील तर राजे लोकांनीं त्यांस मोठ्या श्रद्धेनं प्रतिदिवशीं दानें अर्पण करावीं; म्हणजे त्या योगें त्यांस उत्तम पवित्रता प्राप्त होईल. राजा, दानयज्ञाची दीक्षा धारण करून—सर्वांशीं मित्रभावानें वागणाऱ्या, वेदवेद्या, सदाचरणी, सच्छील व तपोनुष्ठान करणाऱ्या त्या थोर ब्राह्मणांना द्रव्यादिक देऊन संतोषवाचें. जर त्या ब्राह्मणांनीं दानांचा स्वीकार केला तर बरेंच झालें; पण जर त्यांनीं त्यांचा स्वीकार केला नाही, तर त्या दानांपासून तुला पुण्य लागणार नाही, हें उघडच आहे; ह्यासाठीं तूं यज्ञयाग कर व त्यांत थोर पुरुषांना स्वादिष्ट अन्न व दक्षिणा वगैरे वांट. राजा, दानकर्मांत दानें व यज्ञयाग ह्या दोहोंचाही अंतर्भाव होतो. तूं जर दान देशील तर तुला यज्ञयागाचेंही फल प्राप्त होईल. ह्यास्तव तूं यज्ञयाग करणाऱ्या ब्राह्मणांची पूजा कर, ह्याणजे तुला त्यांच्या सुकृताचा वांटा मिळेल. राजा, ज्यांच्या पदरीं मुलेंबाळें आहेत अशा सत्पात्र ब्राह्मणांचें तूं संगोपन कर. त्या योगें तुला प्रत्यक्ष प्रजापतीप्रमाणें संतति प्राप्त होईल. बा युधिष्ठिरा, साधुजन हे जितके ह्याणून साधुजन त्यांस आढळतील त्यांचें संवर्धन करितात. राजा, पुण्यशील जनांचें पालनपोषण करणें हें प्रमुख कर्तव्य समजावें. त्या कामीं मनुष्याचें सर्वस्व खर्ची पडेल

तरी तें त्यानें खर्चावें. राजा युधिष्ठिरा, तुला तें सर्व प्रकारची अनुकूलता आहे; ह्यासाठीं तूं क्रूर कर्माच्या दोषशालनासाठीं क्षत्रियानें ह्या ब्राह्मणांचे मनोरथ परिपूर्ण कर; त्यांना धेनु, लोकीं यज्ञयाग व दानधर्म करावा, म्हणजे त्याचें वृषभ, अन्न, वस्त्र, पाडुका, छत्रें वगैरे दे; पातक नष्ट होऊन तो पावन होईल. धर्मा, व यज्ञ करणाऱ्या ब्राह्मणांना आज्ञ्य, अन्न, राजे लोक नित्य पापें करितात; म्हणून साधु

कारण, ह्या सुलभ उपायांनीं महासमृद्धिकारक असें कळ प्राप्त होतें. राजा, ज्या सदाचरणी ब्राह्मणांना उपजीविकेचें साधन नसल्यामुळे हालअपेष्टा भोगावी लागत असेल, त्यांचा तूं मुद्दाम तपास लाव आणि त्यांस गुप्तपणानें किंवा उघड उघड चरितार्थाचें साधन सुलभ करून देऊन त्यांचा प्रतिपाल कर. राजा, क्षत्रियांना राजसूय किंवा अश्वमेध यज्ञापेक्षां हा उपाय अधिक श्रेयस्कर आहे, हें तूं कूलतेनें राजाला धन देतात, त्या धनाचा मनांत वागव. बाबा, ह्या प्रकारच्या आचरणानें तूं विनियोग राजानें यज्ञयागांत करावा. प्रजेपापरहित होत्साता खचीत स्वर्गास जाशील! राजा, पासून जुलमानें पैसा काढून यज्ञयाग करणें अशा प्रकारें धनादिकांचें दान केल्यानें तुझ्या हें अनुचित व गर्हणीय समजावें. राजानें जवळील धन अजीबात नाहीसिं होईल असें तूं प्रजेच्या कल्याणासाठीं सर्वथैव झटावें व समजूं नको, पुनः तूं धनसंग्रह करूं शकशील; प्रजेनें राजाला धनराशी आणून द्याव्या हें आणि मग तूं राष्ट्राचें संगोपन केलेंस म्हणजे परस्परांचें विहित कर्तव्य होय. अशा प्रकारें धनादिकांनीं युक्त होत्साता शिवाय (पृढील जें धन प्रजेपासून राजाला मिळेल तें त्यानें जन्मांत) ब्राह्मणत्वाचा अधिकारी बनशील! मोठमोठ्या यज्ञांत विपुल दक्षिणेच्या रूपानें ह्यासाठीं, हे भारता, तूं आपली व दुसऱ्याची खर्चावें. राजानें बालकांचें, वृद्धांचें, अंधांचें वृत्ति अविच्छिन्न ठेवण्याविषयीं दक्षता ठेव. व अन्य प्रकारें दीन झालेल्यांचें धन संरक्षण बाबारे, आपल्या प्रजा व सेवक ह्यांना तूं पुत्रा-करावें, पाऊस न पडल्यामुळे प्रजेनें विहि-प्रमाणें संभाळ; तुझ्या हातून ब्राह्मणांचा योग-रीच्या पाण्यावर जें पीक वगैरे केलें असेल त्यावर-क्षेम नित्य उत्तम प्रकारें चालू दे; त्यांच्या-राजानें कर घेऊं नये, व त्याप्रमाणेंच-साठींच तुझें जीवित असो आणि त्यांची हाल-अनाथ अवलांपासूनही त्यानें धनादिक हरण-अपेष्टा कधीही न घडो. पुष्कळ धनसंचय हा करूं नये; कारण, दीन-दुबळ्यांपासून द्रव्य-ब्राह्मणाला अनर्थावह आहे. संपत्तीचा नित्य हरण केलें असतां राजाचें व राष्ट्राचें वैभव-सहवास झाल्यानें गर्व उत्पन्न होतो व बुद्धि नष्ट होतें. राजा, सज्जनांना सुखोपभोग अर्पण-भ्रंश पावते! एकदा ब्राह्मणांची बुद्धि भ्रांत करावे, त्यांच्या उदरनिर्वाहाची चांगली तर-शाली म्हणजे खचीत धर्म बुडून जाईल आणि तूद लावावी, त्यांना उपासमारीचें भय राहूं-धर्माचा उच्छेद घडला म्हणजे निःसंशयपणें देऊं नये, व त्यांच्या मुलाबाळांना सुधास-प्राण्यांचा पूर्ण अभाव होईल! युधिष्ठिरा, यज्ञ-अन्न मिळेल अशी तजवीज करावी. धर्मा, यागादिकांत दानधर्म करितांना समुचित मार्गानें राष्ट्रांत सज्जनांच्या मुलाबाळांनीं गोड घांस-संपादन केलेल्या द्रव्याचा व्यय करावा. जो मिळण्याची वाट पाहत राहावें आणि त्यांना राजा प्रजेपासून वसूल केलेल्या कराचा पैसा तो अनायासें प्राप्त होऊं नये, ह्यापेक्षां अधिक-धनसंरक्षक अधिकाऱ्यांच्या स्वाधीन करून-बलवत्तर असें पातक तें कोणतें : त्याप्रमा-भांडागारांत सांठवितो, आणि यज्ञयागांत द्रव्य-णेंच, राजा, तुझ्या राष्ट्रांत एकादा थोर

विद्वान् ब्राह्मण क्षुधार्त होत्साता मृत्यु पावेल राजा युधिष्ठिरा, तं जित्त असतां तुड्या तर तुला भ्रूणहत्येचें भयंकर पातक लागेल आश्रयानें सर्व प्रजांचें योगक्षेम चालावें. हें लक्षांत ठेव. अरेरे! ज्या राजाच्या सर्व जीवांचा मुख्य आधार जसा पाऊस, राष्ट्रांत ब्राह्मण किंवा अन्य मानव पश्यांचा महान् आश्रय जसा पंचंड वृक्ष, राक्ष- भुकेनं व्याकुल होऊन मृत्युमुखी पडतो सांचा प्रमुख प्रतिपालक जसा कुवेर, आणि त्या राजाच्या जीवितास धिकार असो! देवांचा कल्याणकर्ता जसा इंद्र, तसा तूं सर्वांच कल्याणकर्ता हो आणि तुड्या आश्रयानें तुड्या सर्व आपसुहदांचें योगक्षेम घडो!

राजा युधिष्ठिरा, शिविराजानें हटलें आहे कीं, ज्या राजाच्या देशांत स्नातक ब्राह्मण क्षुधेनं व्याकुल होतो त्याचें राष्ट्र न्हास पावतें व त्यास अनेक शत्रु उत्पन्न होतात; ज्याच्या राष्ट्रांत पतिपुत्र रडतआरडत असतां बलात्कारानें आक्रोश करणाऱ्या स्त्रियांचें हरण केलें जातें, तो राजा जिवंत आहे असें ह्मणण्यापेक्षां मेला आहे असेंच ह्मणणें प्रशस्त; जो राजा प्रजेचें संरक्षण करीत नाही, तिच्या वित्ता- दिकांचें हरण करितो, तिचा लोप करण्यास तर बहुत प्रकारचीं दानें देतातच. तेव्हां मी आपणास असें विचारितां कीं, सर्व दानांत श्रेष्ठ दान कोणतें तें मला सांगा.

मीमं सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, सर्व दानांमध्ये पृथ्वीदान हें श्रेष्ठ होय. पृथ्वी ही अचल व अक्षय्य असून ह्या लोकीं सर्व उत्तम मनोरथ पूर्ण करिते. हिच्यापासून वस्त्रें, रत्नें, पशु व सर्व प्रकारचीं धान्यें प्राप्त होतात. सर्व प्राण्यां- मध्ये भूमिदान करणारा पुरुष शाश्वत सुख मिळवितो. ह्या लोकीं भूमि जितका काळपर्यंत सुस्थिर राहते तितका काळपर्यंत भूमि देणाऱ्या पुरुषाचा उत्कर्षच होत असतो. युधिष्ठिरा, ह्या मृत्युलोकीं भूमिदानापेक्षां अधिक फलदायक असें दुसरें कांहींएक नाही. आह्मीं असें ऐकिलें आहे कीं, सर्व मनुष्यांनीं पूर्वी पृथ्वीचा थोडा अंश तरी दान केलेला आहे आणि ह्मणू- नच ह्या भूलोकीं मनुष्यें सुखोपभोग घेत आहेत. जिवंतपणीं व मरण पावल्यावर मनुष्यांना जी कांहीं बरीवाईट स्थिति प्राप्त होते तिचें कारण त्यांचीं स्वतःचीं कर्मेच होत.

अध्याय वासष्टावा.

—:०:—

भूमिदानाचें महत्त्व.

युधिष्ठिर विचारतोः—पितामह मीमं, अमुक हें द्यावें, अमुक तें द्यावें, असें हें मोठ्या आग्रहाचें श्रुतिवचन आहे; आणि राजेलोक तर बहुत प्रकारचीं दानें देतातच. तेव्हां मी आपणास असें विचारितां कीं, सर्व दानांत श्रेष्ठ दान कोणतें तें मला सांगा.

मीमं सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, सर्व दानांमध्ये पृथ्वीदान हें श्रेष्ठ होय. पृथ्वी ही अचल व अक्षय्य असून ह्या लोकीं सर्व उत्तम मनोरथ पूर्ण करिते. हिच्यापासून वस्त्रें, रत्नें, पशु व सर्व प्रकारचीं धान्यें प्राप्त होतात. सर्व प्राण्यां- मध्ये भूमिदान करणारा पुरुष शाश्वत सुख मिळवितो. ह्या लोकीं भूमि जितका काळपर्यंत सुस्थिर राहते तितका काळपर्यंत भूमि देणाऱ्या पुरुषाचा उत्कर्षच होत असतो. युधिष्ठिरा, ह्या मृत्युलोकीं भूमिदानापेक्षां अधिक फलदायक असें दुसरें कांहींएक नाही. आह्मीं असें ऐकिलें आहे कीं, सर्व मनुष्यांनीं पूर्वी पृथ्वीचा थोडा अंश तरी दान केलेला आहे आणि ह्मणू- नच ह्या भूलोकीं मनुष्यें सुखोपभोग घेत आहेत. जिवंतपणीं व मरण पावल्यावर मनुष्यांना जी कांहीं बरीवाईट स्थिति प्राप्त होते तिचें कारण त्यांचीं स्वतःचीं कर्मेच होत.

भूमि भाणजे प्रत्यक्ष वैभवाची मूर्ति होय. जो त्याच्याकडेच पृथ्वीचें आधिपत्य असणें उचित कोणी भूमिदान करितो त्याला ही महदेवी भूमि आहे; ह्याजकरितां पृथ्वीचें दान करितांनां आपला स्वामी करिते. जो पुरुष दक्षिणेच्या रूपानें चांगला पात्रापात्रविचार करून सत्पात्रींच पृथ्वी अर्पण करितो तो पुनः नरजन्मास येऊन पृथ्वीचें दान करावें आणि एकदा दान केल्या-पृथ्वीपति होतो ! धर्मशास्त्रांत असें स्पष्ट सांगित- वर मग तीत दान करणारांनं संचार करूनये. तलें आहे कीं, पूर्वजन्मीं जसें दिलें असेल तसेंच राजा, दुसऱ्या कोणाला भूमि मिळावी अशी ह्या जन्मीं भोगावयास मिळतें. समरांगणांत इच्छा असल्यास त्यांनींही निखालस ह्याप्रमा- धारातीर्थी देह ठेवावा किंवा ह्या पृथ्वीचें दान तरी णेच करावें. जो मनुष्य साधूपासून भूमि हरण करावें, असा हा क्षत्रियांना विहित आचार करितो त्याला भूमि मिळत नाही; परंतु साधूना सांगितला आहे. पृथ्वीदान हें क्षत्रिय जातीला भूमि दिली असतां उच्चम भूमि प्राप्त होते. अत्यंत भाग्यकारक होय. पृथ्वीदान केल्यानें धर्मशील मनुष्यानें भूमिदान केलें असतां त्याला दात्याच्या सर्व पातकांचें शालन होतें, असें ह्या लोकीं व परलोकीं मोठी कीर्ति मिळते. आम्ही ऐकतां. मनुष्य दुराचरण करणारा, ज्या थोर राजानें भूमिदान केल्यामुळे ब्राह्मण असत्य बोलणारा, फार काय-ब्रह्मघ्न असला हे त्याची नेहमीं स्तुति करीत असतात, त्याचे तरी भूमिदानाच्या योगानें त्याचें तें पाप धुतलें शत्रु त्याच्या राज्याला नांवें ठेवूं शकत नाहीत, जाऊन तो निर्मळ होतो. पातकी राजांनींही वृत्तिक्षीण झालेला पुरुष जें कांहीं पाप करितो पृथ्वीदान केलें असतां साधु लोक तिचा तें पाप तो गोचर्माइतकी लांबरुंद जमीन अर्पण स्वीकार करितात आणि मातेप्रमाणें ती पृथ्वी करील तर तितक्यावरही नष्ट होईल. जे क्रूर त्या राजांना पावन करिते. साधु लोक पातकी कर्म करणारे राजे विधिनिषध न बाळगितां मनुष्यापासून पृथ्वीशिवाय दुसरे कोणतेही पाहिजेत तीं कृत्ये करितात त्यांना सांगावें कीं, दान इच्छीत नाहीत. राजा, पृथ्वी देवीला भूमिदानासारखें पवित्र व श्रेष्ठ दान दुसरें नाही. प्रियदत्ता असें जें नांव आहं त्याचें मर्म असें प्राचीन लोक नेहमीं असें मानीत आले आहेत कीं, पृथ्वी ही दान देणाऱ्याला व घेणाऱ्याला कीं, अश्वमेध करणाऱ्या व साधूला भूमि देणाऱ्या अशी दोघांनाही प्रिय आहे व हिच्या दाना- पुरुषांमध्ये फारसा भेद नाही. इतर सत्कृत्यांच्या पासून शाश्वत सुखाची प्राप्ति होते; आणि ह्या- योगें पण्य लागेल कीं नाही, ह्याजबद्दल एक मुळेंच हिला हें नांव अतिशय आवडतें. वेळ पडितांना देखील शंका उत्पन्न होईल, पण जो राजा विद्वान् ब्राह्मणाला ह्या भूमिदानाच्या संबंधानें अशी शंका घेणें अगदींच पृथ्वीचें दान करितो तो राजा पुढील जन्मींही अशक्य आहे; ह्यास्तव भूमिदान हें अत्यंत श्रेष्ठ राज्य मिळवितो; ह्यास्तव पृथ्वीवर पृथ्वीदानाचें समजावें. राजा, जो महाबुद्धिमान् पुरुष महत्त्व फार आहे. राजा, ज्या अर्थी फिरून पृथ्वीचें दान करितो तो सोनें, रूपां, वस्त्रें, रत्नें, जन्म पावल्यावर पृथ्वीदानाच्या योगानें निः- मोत्यें, धन वगैरे सर्व कांहीं अर्पण करितो संशयपणें राजवैभव प्राप्त होतें, त्या अर्थी राजानें असें ह्यातलें पाहिजे. भूमिदान करणाऱ्या मनु- पृथ्वी हातीं आल्यावर लागलीच ती विप्राला प्याला तपश्चर्या, यज्ञयाग, विद्या, शील, शांति, अर्पण करावी, हें सर्वतोपरी इष्ट होय. युधिष्ठिरा, सत्य, गुरुभक्ति व दैवतपूजा हे गुण प्राप्त होतात. पृथ्वीचा पति होण्यास जो पुरुष योग्य असेल स्वामिकांर्यासाठीं एकनिष्ठ असे जे वीर रणां-

गणांत आपले देह ठेवून सिद्ध होतसाते असतात व जी ऐकून जापदाग्य रामानें ब्रह्मलोक जोडितात, त्यांच्या ठिकाणीही काश्यपाला भूमि दिली, ती गाथा मी तुला भूमिदान करणारापेक्षा अधिक पात्रता असत सांगतो ऐक. भूमि ह्मणते, “मलाच द्या व नाही! ज्याप्रमाणें जननी आपल्या बालकाला मलाच स्वीकारा. माझ्या दानानें मला मिळ- स्वक्षीरानें सदा पोषिते, त्याप्रमाणें पृथ्वी ही वाल. माझ्या दानाचें फळ असें आहे कीं, दात्याला सर्व रसांनीं सदादीत पोषिते. मृत्यु, ह्या लोकीं व परलोकीं पुनः मी प्राप्त होईन.” वैकिंकर (काळ), दंड, तम, अतिघोर राजा धर्मा, जो ब्राह्मण श्राद्धकालीं ह्या वेद- वन्हि व भयंकर पाश हे भूमिदान करणा- तुल्य वाणीचें पठन करील त्याला उत्कृष्ट फळ न्यावर आपली शक्ति चालवूं शकत नाहीत. मिळेल. जे पुरुष जारणमारणादिक घोर जो शांतचित्त मनुष्य वसंधरेचें दान करितो, कृत्यें करून दुसऱ्याच्या नाशास प्रवृत्त होतात तो पितृलोकीं पितरांना व देवलोकीं देवांना त्यांच्या पातकाचा संहार उडविणारे भूमिदाना- संतोषवितो. मनुष्य जर क्षीण झालेल्या, मरा- सारखें दुसरें महाप्रायश्चित्त नाही. भूमिदानानें बयास टेंकलेल्या व उदरनिर्वाहाची सांग पितृमातृकुलाच्या दहा दहा पिढ्या उद्धरतात; नसल्यामुळें दैन्यास पावलेल्या आपद्ग्रस्त पुरु- व त्याप्रमाणेंच जो पुरुष ह्या वेदतुल्य वचनाचें पाला भूमिदान करून त्याच्या चरितार्थाची रहस्य जाणतो त्याच्याही उभय कुलांतल्या व्यवस्था लावून देईल, तर त्यास यज्ञयाग दहा दहा पिढ्या पृणीत होतात. भूमीची केल्याचें श्रेय मिळेल ! राजा, ज्याप्रमाणें अधिदेवता अग्नि ही असून ती सर्व प्राण्यांची गाय ही पुत्रवात्सल्यानें पाह्ना फुटून वांसराकडे प्रकृति होय. राजावर राज्याभिषेक होतांच धाव घेते, त्याप्रमाणें, हे महाभाग्यवंता धर्मा, त्याजकडून श्रवण करवावें कीं, महीचें दान दयाळू भूमाता ही भूमिदान करणाऱ्याविषयीं अवश्य करावें व सज्जनांपासून ती कधीं अतिशय प्रेम बाळगून त्याच्या कल्याणासाठीं हिरावून घेऊं नये. राजाची जी कांहीं उद्युक्त होते. राजा, मनुष्य जर नांगरलेली, धनदौलत ती सर्व निःसंशयपणें ब्राह्मणांची पेरलेली अथवा पीक उभें असलेली जमीन होय. राजा हा धर्माचरण करण्यांत दुसऱ्याला अर्पण करील, तर त्याला धन- कुशल असणें हें त्याचें ऐश्वर्यप्राप्तीचें प्रथम धान्यादिकांनीं समृद्ध अशा गृहाप्रमाणें लक्षण समजावें. ज्या लोकांचा राजा धर्माचें दुसऱ्याच्या इच्छा परिपूर्ण करण्याचें यथार्थ ज्ञान करून घेत नाही व नास्तिकपणा सामर्थ्य प्राप्त होईल. जो मनुष्य वृत्तीनें करितो, त्यांना सुखानें झोप घेतां येणार नाहीं संपन्न, वर्तनानें शुद्ध व अग्निहोत्री अशा ब्राह्म- व त्यांचे व्यवहार सुरळीतपणानें चालणार णाला भूमिदान करितो, त्याला केव्हांही नाहीत. राजा जर दुराचरणी असेल तर त्याची महान् आपत्ति प्राप्त होत नाही. ज्याप्रमाणें प्रजा नित्य उद्विग्न असेल; त्याच्या राज्यांत प्रतिदिवशीं चंद्राची वृद्धि होते त्याप्रमाणें कोणाचेंही नीट योगक्षेम चालणार नाही आणि भूमिदानापासून लागणार पुण्याची त्या भूमी- सर्वत्र संकट ओढवेल ! आतां ह्याच्या उलट- पासून जसजसें पीक येत जाईल तसतशी ज्यांचा राजा धार्मिक व शहाणा असेल ते सुखानें वृद्धि होते. प्राचीन इतिहास जाणणारे पुरुष ह्या निद्रा घेतील व सर्व व्यवहार आनंदानें चाल- विषयासंबंधानें भूमिनें गाडलेली जी गाथा वर्णीत विली; त्या राजाच्या शुभ कृत्यांनीं त्याच्या

पजा संतुष्ट राहतील आणि त्यांचा योगक्षेम त्या महाप्राज्ञांचीं सर्व पातकें दूर होतात. उत्कृष्ट चालून त्या जीं जीं कृत्यें करितील तथापि, हे देवाधिपते, भूमिदानापेक्षां मात्र कोणत्यांत त्यांचीं भरभराट होत जाईल. राजा, तेंही दान अधिक श्रेष्ठ नाहीं, असें महान् महान् जो पुरुष वसुंधरेचें दान करितो तो खचीत ज्ञान्यांप्रमाणेच माझेही मत आहे. अमरेश्वरा, क्लीन, पुण्यवान्, सर्वांचा हितकर्ता, पराक्रमी भूमिदान करणाऱ्या पुरुषाला जे फल प्राप्त व दानशूर समजावा. जे पुरुष वेदवेत्त्या ब्राह्म-होते तें फल युद्धासाठीं उत्सुक झालेले शूर णाला सुंदर पृथ्वीचें दान करितात, त्यांच्या वीर रणांगणांत देह ठेवून स्वर्गास गेले असतां टिकाणीं आदित्यासारखें प्रखर तेज वास करूं त्या सर्वांनाही प्राप्त होत नाहीं. जे योद्धे लागतें. भूतलावर बीजें फैलीलीं असतां जसे स्वामिकार्यासाठीं हातावर शीर घेऊन रणभूमी-चोहोंकडे अंकुर उत्पन्न होतात, तथा भूमि-वर पतन पावून ब्रह्मलोक संपादितात, त्यांनाही दानाच्या योगें आपल्या इच्छा फलोन्मुख होऊन भूमिदान करणाऱ्यांवर वरचढपणा करितां येत अंकुरित होत्याच्या सफल होतात. आदित्य, नाहीं ! जो मनुष्य भूमीचें दान देतो तो वरुण, विष्णु, ब्रह्मा, सोम, अग्नि आणि भगवान् आपल्या ह्या पृथ्वीवरील पांच मागच्या शंकर हे सर्व भूमिदान करणाऱ्याची वाहवा पिढ्या व सहा पुढच्या पिढ्या करितात. भूमीपासूनच पुरुष जन्मास येतात ह्या लोकीं उद्भूति. पुरंदरा, जो पुरुष रत्ना-आणि भूमीमध्येच ते लीन होतात. चारही दिकांनीं भरलेली अशी ही वसुधा अर्पण प्रकारची भूतमृष्टि भूमिगुणात्मकच आहे. करितो त्याचीं सर्व पातकें नष्ट होऊन त्याचा राजा, भूमि ही सर्व जगताची माता व पिता स्वर्गलोकीं मोठा गौरव होतो. देवाधिपा, होय. हिच्यासारखें श्रेष्ठ असें दुसरें कोणतेंही भूत सर्व मनोरथ परिपूर्ण करणाऱ्या व सर्व गुणांनीं नाहीं. असो; राजा धर्मा, ह्या विषयाचें अधिक युक्त अशा ह्या सुंदर पृथ्वीचें जो पुरुष विवरण करण्याकरितां मी तुला एक पुरातन दान करितो तो राजांचा अधिपति होतो; इतिहास सांगतो. तो इतिहास ह्मणजे बृहस्पति ह्यास्तव, पृथ्वीदान हें सर्व दानांत वरिष्ठ होय. व इंद्र ह्यांचा संवाद होय. इंद्रानें बृहत् दक्षिणा वासवा, सर्व इच्छा सफल करणाऱ्या अशा देऊन महान् शंभर क्रतु केले व मग वक्तृस्व-ह्या काश्यपीला (पृथ्वीला) जो पुरुष कलेंत श्रेष्ठ अशा बृहस्पतीला असें विचारलें. अर्पण करितो तो पुरुष मलाच अर्पण करितो इंद्र ह्मणालाः—भगवन् बृहस्पते, कोणत्या असें सर्व भूतें नानितात. हे सहस्राक्षा, सर्व दानाच्या योगानें प्राणी स्वर्गास जाऊन सुख मनोरथ सिद्ध करून देणाऱ्या व सर्व गुणांनीं भोगितो आणि कोणत्या दानाचें फळ अत्यंत संपन्न अशा ह्या पृथ्वीरूप धेनूचें जो मानव श्रेष्ठ व शाश्वत टिकणारें आहे तें सांगा. दान करितो तो स्वर्गास जातो. सुरेंद्रा, वसु-भीष्म ह्मणालेः—राजा युधिष्ठिरा, देवांचा धेचें दान करणाऱ्या पुरुषाला दुग्ध, दधि, पुरोहित जो बृहस्पति त्याला देवेंद्रानें ह्या-घृत व मधु ह्यांच्या नद्या संतुष्ट करितात. प्रमाणे म्हटलें असतां, महातेजस्वी बृहस्पतीनें भूमिदानाच्या योगें राजाचें सर्व किल्बिष नष्ट देवेंद्राला असें उत्तर दिलें. होतें. भूमिदानासारखें श्रेष्ठ दान दुसरें नाहीं. बृहस्पति ह्मणालाः—वृत्रहंत्या इंद्रा, जो जो राजा शस्त्रास्त्रांनीं जिंकून घेतलेल्या ह्या पुरुष सुवर्ण, गाई व भूमि ह्यांचें दान करितो समुद्रवल्यांकित पृथ्वीचें दान करितो, त्याचा

महिमा सर्व लोक ही मही अस्तित्वांत आहे आणि इतर वणपिकीं कृश व दुर्बल पुरुषांचें तोंपर्यंत गातात ! पुरंधरा, जो पुरुष ह्या मंगल-परित्राण करावें; व ज्याला उपजीविकेचें कांहीं दायक व उत्कृष्ट रस धारण करणाऱ्या पृथ्वीचें साधन नाहीं अशा ब्राह्मणाला जर कोणी भूमि दान करितो त्याचा त्या भूमिदानाच्या पुण्यानें दिली असेल तर तिचा उच्छेद करूं नये. भूमि प्राप्त झालेला उत्तम लोक कधीही नाश पावत हरण केल्याच्या योगानें आपत्तींत पडलेल्या नाहीं. शक्रा, ज्या राजाला सतत वैभव व सुख दीन ब्राह्मणांचे जे अश्रु पतन पावतात ते मिळावें अशी इच्छा असेल त्यानें नित्य सत्पात्र उभय कुळांतील तीन तीन पिढ्यांना दुर्गतींत पुरुषाला यथाविधि भूमि द्यावी. पातकी मनु-लंघितात ! सहस्राक्षा, जो पुरुष राज्यापासून प्यानें ब्राह्मणाला भूमिदान केलें असतां भ्रष्ट झालेल्या राजाला पुनः राज्यावर बस-सर्पाच्या जीर्ण कांतीप्रमाणें त्या पातकी मनु-वील त्याचें स्वर्गांत वास्तव्य घडून सर्वत्र प्याचें तें पातक गळून पडतें. शक्रा, जो मनुष्य वाहवा होईल. जिच्यावर जिकडे तिकडे वसुधेचें दान करितो, तो सारिता, सागर, उंसाची लागवड केलेली आहे, गहूं व इतर शैल व वनें ह्या सर्वांचें दान करितो. धान्यें ह्यांनीं जी शोभत आहे, जिच्यावर गाई, जो मनुष्य भूमिदान करितो तो तळीं, बैल, अश्व व इतर वाहनें विपुल आहेत, जिच्या विहिरी, झरे, सरोवरे, तेल व इतर पोटांत खाणी आहेत, सर्व प्रकारचीं रत्नें व सर्व रस अर्पण करितो. जो पुरुष वसुधेचें दान दुसरे उपभोग्य पदार्थ जिच्यावर मुबलक आहेत, करितो तो वीर्यानें युक्त अशा ओपवी, फुलांनीं व जी बहुपराक्रमानें जिकली आहे, अशा व फुलांनीं युक्त असे वृक्ष आणि काननें, भूमीचें दान करणारा पुरुष शाश्वत लोकांस पाषाण व पर्वत ह्या सर्वांचें दान करितो. भूमि-पावतो; कारण, त्याच्या हातून तो भूयज्ञच दानाच्या योगें जें फल प्राप्त होतें तें फल घडतें. जो पुरुष वसुधेचें दान करितो त्याचें विपुल दक्षिणा वगैरे देऊन अग्निष्टोमादिक यज्ञ सर्व पातक नष्ट होतें, त्या निष्पाप पुरुषाला केल्यानेंही प्राप्त होत नाहीं. भूमिदान करणारा सर्व सज्जन बहुमान देतात व थोर लोक त्याची पुरुष उभय कुळांतील दहा दहा पिढ्या उद्ध-कीर्ति पसरितात. शक्रा, उदकावर पडलेला रितो; परंतु भूमीचें हरण करणारा उभय कुळां-तैलबिंदु जसा चोहोंकडे पसरतो, तसें भूमिदानाचें तील दहा दहा पिढ्या नरकांत टाकतो ! जो फळ तिच्यावरील प्रत्येक पिकास वाढत जाऊन पुरुष पूर्वी दिलेली भूमि परत घेतो किंवा देण्या-पसरतें. ज्याप्रमाणें सभेला शोभविणारे शूर मही-विषयी वचन देऊन ती देत नाहीं अथवा पाल समरांगणांत शत्रूंच्या समोर पतन पावले दिलेली हरण करितो, तो वारुण पाशांनीं बांधला असतां ते ब्रह्मलोकीं गमन करितात आणि जाऊन यमयातनांचा ताप भोगितो ! जो द्विजश्रेष्ठ दिव्य माळांनीं विभूषित अशा नाचणाऱ्या व अभिहोत्र घेऊन नित्य भगवान् अग्निची माणाऱ्या अप्सरा त्यांच्या सेवेस तत्पर अस-आराधना करितो, यज्ञयागांनीं भगवंताला पूजितो, तात, त्याप्रमाणें स्वर्गांत भूमिदान करणाऱ्याला ज्याला उपजीविकेचें साधन नाहीं व जो नित्य फळ मिळतें. जो पुरुष ब्राह्मणाला विधिपूर्वक अतिथींना प्रिय मानितो, त्याची जे पुरुष भक्ति उत्तम प्रकारें करून महीदान करितो, तो देव करितात ते यमलोकीं जात नाहीत. पुरंदरा, व गंधर्व ह्यांच्याकडून बहुमान मिळवून स्वर्गांत राजानें ब्राह्मणांच्या ऋणांतून उतराई व्हावें सुख भोगितो. जो मनुष्य पृथ्वीचें दान करितो

त्याला ब्रह्मलोकीं स्थान मिळून त्याच्या सेवेस दिव्य पुष्पांनीं शोभणाऱ्या शंभर अप्सरा सादर राहतात. जो मनुष्य भूमिदान देतो, त्याला सुंदर वाहनें, श्रेष्ठ अश्व, शंख, मद्रासन, छत्र व इतर सर्व मंगलदायक वस्तु सदा प्राप्त होतात. भूमिदानानें पुष्पे व सुवर्णराशि प्राप्त होतात; भूमिदान करणाऱ्याची आज्ञा कोणीही मोडीत नाही; आणि त्याचा सर्वत्र जयजयकार होऊन त्याला सर्व संपत्ति प्राप्त होते. पुरंदरा, काय देतात, दानाच्या योगानें जें पुण्यलागते भूमिदानाच्या योगें उत्तम पुण्य लागून स्वर्ग हें त्याचें महाफल कोणतें, व दानामुळे ह्या लोकीं फल प्राप्त होतें. जो पुरुष भूमीचें दान करितो व परलोकीं काय काय अनुभवितां येतें, तें त्याला सुवर्ण, पुष्पे, वनस्पति, कुश, कांचन, सर्व आपणापासून श्रवण करावें अशी माझी हिरेवें गारतृण व अमृत असवणारी भूमि इच्छा आहे, तर सर्व कांहीं सविस्तर निवेदन हीं प्राप्त होतात. असो; इंद्रा, भूमीसारखें दान नाही, मातेसारखा गुरुजन नाही, सत्यासारखा धर्म नाही, व दानासारखा संचय नाही, हें लक्षांत ठेवें.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, इंद्रानें आंगिरस बृहस्पतीपासून ह्याप्रमाणें भूमिदानाचें श्रेष्ठ फल श्रवण करून लागलीच संपत्तीनें व रत्नांनीं ओतप्रोत भरलेली अशी ही पृथ्वी बृहस्पतीला अर्पण केली. असो; जो पुरुष हें भूमिदानाचें माहात्म्य श्राद्धकालीं ऐकवील त्याच्या श्राद्धाचा भाग राक्षस किंवा असुर हे ग्रहण करणार नाहीत आणि त्यानें पितरांना उद्देशून जें कांहीं केलें असेल किंवा दिलें असेल तें निःसंशयपणें अक्षय्य होईल. ह्यासाठीं ज्ञात्यानें श्राद्धाच्या वेळीं ब्राह्मण भोजन करीत असतां त्यांजकडून हें माहात्म्य ऐकवावें. अनघा धर्मा, सर्व दानांत श्रेष्ठ अशा ह्या भूमिदानाची महती ही मीं तुला सांगितली आहे. हे भरतश्रेष्ठा, आतां तुला आणखी काय ऐकण्याची इच्छा आहे बरें ?

अध्याय त्रेसष्टावा.

—:०:—

अन्नदानाची महती.

युधिष्ठिर विचारतो:—महाबाहो भरतश्रेष्ठ भीष्म, ह्या लोकीं दान देऊं इच्छिणाऱ्या राजानें गुणांनीं वरिष्ठ अशा ब्राह्मणांना कोणतीं दाने द्यावीं, कोणत्या दानानें ते ब्राह्मण तात्काळ प्रसन्न होतात, ते प्रसन्न झाले ह्मणजे दात्याला होऊन त्याला सर्व संपत्ति प्राप्त होते. पुरंदरा, काय देतात, दानाच्या योगानें जें पुण्यलागते भूमिदानाच्या योगें उत्तम पुण्य लागून स्वर्ग हें त्याचें महाफल कोणतें, व दानामुळे ह्या लोकीं फल प्राप्त होतें. जो पुरुष भूमीचें दान करितो व परलोकीं काय काय अनुभवितां येतें, तें त्याला सुवर्ण, पुष्पे, वनस्पति, कुश, कांचन, सर्व आपणापासून श्रवण करावें अशी माझी हिरेवें गारतृण व अमृत असवणारी भूमि इच्छा आहे, तर सर्व कांहीं सविस्तर निवेदन हीं प्राप्त होतात. असो; इंद्रा, भूमीसारखें दान नाही, मातेसारखा गुरुजन नाही, सत्यासारखा धर्म नाही, व दानासारखा संचय नाही, हें लक्षांत ठेवें.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, पूर्वी असतां त्यानीं मला जें कांहीं सांगितलें तें मी तुला आतां कथन करितों, ऐक. मी पूर्वी विचारिलें तेव्हां मला

नारद ह्मणाले:—भीष्मा, देव व ऋषिगण हे अन्नाचेंच महत्त्व गातात. लोकांचे व्यवसाय हे ज्ञानशक्ति हीं सर्व अन्नावर अवलंबून आहेत. अन्नासारखें दान पूर्वी कधीं झालें नाही व पदें कधीं होणार नाही; ह्यासाठीं मनुष्ये विशेषेंकरून अन्नदान करण्याची इच्छा करितात. लोकांत अन्नापासून शक्ति प्राप्त होते आणि प्राणही अन्नाच्याच अधीन असतात. प्रभो, हें सर्व ब्रह्मांड अन्नाच्याच योगानें जगलें आहे. ह्या लोकीं गृहस्थ, भिक्षु व तपस्वी अन्नावरच आपआपला योगक्षेम चालवितात. अन्नाच्याच योगानें सर्व प्राणी जिवंत आहेत हें आपण प्रत्यक्ष पाहत आहों; ह्याबद्दल संशय बाळगण्याचें प्रयोजन नाही. ज्याला ज्याला आपणास वैभव मिळावें अशी वासना असेल त्यानें कोणी एकादा थोर कुटुंबी ब्राह्मण आप-

द्व्यस्त शाला असतां त्यास व भिक्षूः अन्नदानं परिपूर्णं करण्याकरितां ह्या लोकीं व परलोकीं यावें. सत्पात्र ब्राह्मण अन्नाची याचना करण्यास अन्नवृक्ष उभे असतात हांत संदेह नाही. शेत-आला असतां जो पुरुष त्यास अन्न देईल, तो करी हे जसे सृष्टीची आशा करून राहिलेले परलोकीं आपल्यास उपयोगी पडण्या-असतात तसे पितर हे पितृलोकीं आशा करून करितां श्रेष्ठ निधिच संचित करून ठेवील ! राहिलेले असतात कीं, आह्मांला जो पुत्र किंवा वैभवेच्छु गृहस्थानें मार्गांत दमलेला, वृद्ध पौत्र होईल तो आह्मांस श्राद्धादिकांत अन्न व सत्पात्र असा पांथस्थ आपल्या घरीं प्राप्त झाला देईल. ब्राह्मण हा महान् प्राणी होय. तो जर असतां त्याचा उत्तम सत्कार करावा. राजा, मला अन्न दे ह्मणून स्वतः याचना करण्यास जो पुरुष क्रोधाची लाट आली असतां तिला प्रवृत्त होईल तर मनुष्यानें सकामबुद्धीनें किंवा शिडकारून सौजन्यानें वागतो, कोणाचा द्वेष निष्कामबुद्धीनें तात्काळ त्या ब्राह्मणास अन्न-करीत नाही आणि अन्नाचें दान देतो, तो ह्या दान करावें, ह्मणजे त्यास मोठें पुण्य लागेल. लोकीं व स्वर्गलोकीं जें जें ह्मणून सुख तें तें ब्राह्मण हा सर्व प्राण्यांचा अतिथि होय. कोण-भोगितो ! गृहधर्मी पुरुषांनें आपल्या घरीं प्राप्त त्याही दानाचा अग्रभोक्ता तोच जाणावा. झालेल्या अतिथीचा कधीही अनादर करूं नये, याचना करणारे ब्राह्मण ज्या घरीं याचना किंवा त्याला अन्नादिक अर्पण न करितां करितात आणि ज्या घरून ते संतुष्ट होतात ते विमुक्त घालवूं नये. अन्नदान हें चांडाळाला परत जातात, त्या घराचा अतिशय उत्कर्ष होतो या किंवा श्वानाला या, तें व्यर्थ जावयाचें नाही. व त्या घराचा धनी मेल्यावर भाग्यवान् कुळांत जो पुरुष अनोळखी व आर्त अशा पांथस्थाला जन्म घेतो. जो मनुष्य ह्या लोकीं नित्य उत्तम मोठ्या उल्हासांनें अन्न अर्पितो तो महत्पुण्य अन्न व स्थान दुसऱ्याला अर्पण करितो, त्या जोडितो. हे जनाधिपा, जो मनुष्य पितरांना, मिष्टान्नादात्याला स्वर्गांत बहुमानानें वास्तव्य देवतांना, ऋषींना, विप्रांना व अतिथींना करावयास सांपडतें. अन्नच मनुष्याचा प्राण नानाविध भोज्य पदार्थांनीं संतोषवितो त्याला होय; आणि सर्व कांहीं अन्नावरच अवलंबून त्याच्या पुण्याचें फल मोठें मिळतें. अतिशयित आहे. जो मनुष्य अन्नदान करितो त्याला पातक करूनही जो मनुष्य याचकाला किंवा पशु, पुत्र, धन व भोग प्राप्त होतात. अन्नदान विशेषकरून ब्राह्मणाला अन्न घालील त्याला करणाऱ्या मनुष्याला शक्ति व सौंदर्य हीं मिळ-त्या घोर पातकापासून अगदीं पीडा होणार तात. जो मनुष्य लोकांत अन्नदान करितो तो नाही ! अन्नदान हें ब्राह्मणाला दिलें असतां प्राणदानच करितो असें नेहमीं ह्मणतात. ब्राह्मण अक्षय्य होतें आणि शूद्राला दिलें असतां अतिथीला यथाविधि अन्न अर्पण केल्यानें त्यापासून मोठें फल प्राप्त होतें; शूद्र व ब्राह्मण दात्याला सुख प्राप्त होतें व देवही त्याची वाहवा ह्मांना अन्नाचें दान दिलें असतां जो करितात. युधिष्ठिरा, ब्राह्मण हा महाप्राणी हा अन्नाची भिक्षा मागण्यास प्राप्त झाला असतां जाणावा. ब्राह्मण हें एक क्षेत्रच होय. ह्या क्षेत्रांत जें बीज पेरारें त्याला पुण्यकारक महा-

१ या ठिकाणीं नारदांनीं 'युधिष्ठिर' हें संकोचन भीष्मांना योजिलें आहे. युधिष्ठिर=युद्धांत स्थिर राह-पारा= न डगमगणारा.

फल प्राप्त होतें. अन्नाशिवाय इतर जीं दानें त्या सर्वांचीं फळे प्रत्यक्ष दिसत नाहीत; पण अन्नाच्या दानानें दान्याला व भोक्त्याला अशा दोघांनाही आनंद होतो हें प्रत्यक्ष आढळतें. अन्नापासूनच सर्व प्राणी जन्मास येतात, अन्नापासूनच सर्वांना समाधान मिळतें, अन्नापासूनच धर्म व अर्थ हे साधतात आणि अन्नापासूनच रोगांचा नाश होतो. अन्न हेंच अमृत होय, असें मागील कल्पांत प्रजापतीनें सांगितलें. अन्न हाच भुवर्लोक, अन्न हेंच आकाश व अन्न हाच स्वर्ग जाणावा. सर्व कांहीं अन्नांतच सांठविलेलें आहे. अन्नाचा तुटवडा झाल्यास शरीरांतील पंचधातूंचा क्षय होतो व अन्नाचा लोप झाल्यास बलवानाचेंही बल नाश पावतें. नरश्रेष्ठा, विवाहविधि, देवतांचें आवाहन व यज्ञयागादिक क्रिया हीं सर्व अन्नाच्या अभावीं लुप्त होतात. अन्नाचा लय झाला असतां त्याबरोबर ब्रह्माचाही लय होतो. जे कांहीं हें स्थावर-जंगम वस्तुमात्र विद्यमान आहे तें सर्व अन्नापासून झालें आहे. तिन्ही लोकांत धर्म व अर्थ हे अन्नाधीनच आहेत. ह्यासाठीं शहाण्या पुरुषांनीं अन्नाचें दान अवश्य करावें. जो मनुष्य अन्न अर्पण करितो त्याचें बल, ओज, यश व कीर्ति तिन्ही लोकांत निरंतर वाढत जाते. हें भारता, प्राणांचा स्वामी जो पवन तो अंतरिक्षांत मेघांमध्ये उदकाचा संचय करितो आणि त्याच मेघाच्या ठिकाणीं संचित असलेल्या उदकाचा इंद्र हा पृथ्वीवर वर्षाव करितो. पृथ्वीवर जितके प्रवाही पदार्थ आहेत तितक्यांतील आर्द्रता सूर्य हा आपल्या किरणांनीं ग्रहण करितो, वायु हा सूर्यापासून ती आर्द्रता हरण करून मेघांमध्ये सांचवितो, नंतर इंद्र हा तें सर्व जल भूमीवर पाडवितो आणि ह्याप्रमाणें ज्या समयी मेघांपासून भूतलावर पर्जन्याची वृष्टि होते त्या समयी धनधान्यांनीं

समृद्ध असलेली भूदेवी भिजून जाते व तिच्यावर धान्यें उगवतात आणि त्यांच्या योगें जगाचा स्वस्तिकेस चालतो. असो; अशा रीतीनें प्राण्यांना अन्नप्राप्ति झाली म्हणजे तद्वारा मांस, मेद, अस्थि व शुक्र ह्यांचा पुनः प्रादुर्भाव होतो; आणि मग, हे पृथ्वीपते, शुक्र धातूपासून फिरून प्राणी जन्म पावतात. पुनः, प्राण्यांच्या ठायीं ज्या अग्नि व सोम नामक देवता असतात त्या त्या प्राण्यांमध्ये शुक्राची उत्पत्ति व पुष्टि करितात आणि अशा रीतीनें हें रहाट्याडों एकसारखें चालू राहतें. असो; ह्याप्रमाणें अन्नापासून सूर्य, पवन व शुक्र हे उत्पन्न होतात. सारांश, सर्वांचें मुख्य बीज अन्न होय व त्यापासूनच सर्व भूतें उत्पन्न झालीं. जो पुरुष घरीं आलेल्या अन्नार्थी प्राण्याला अन्न अर्पण करितो, तो प्राण्यांना अन्न व शक्ति अर्पण करितो असेंच समजावें.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, नारदांनीं ह्याप्रमाणें मला सांगितलें तेव्हां मीं नेहमीं अन्नदान केलें. ह्यासाठीं, बा धर्मा, तुंही मनांत द्वेषादि विकार धारण न करितां मोठ्या उल्हासानें अन्नदान कर. राजा, तूं सर्वतोपरी सत्पात्र अशा ब्राह्मणांना यथाविधि अन्न अर्पण करशील तर त्या योगें स्वर्ग मिळविशील. हे जनाधिपा, अन्नदान करणाऱ्या जनांना जे लोक प्राप्त होतात ते आतां एक. राजा, त्या महात्म्यांचीं मंदिरे स्वर्गलोकांत दिव्य कांतीनें झळाळत असतात; त्या मंदिरांचीं रूपें नक्षत्रांसारखीं देदीप्यमान् असून त्यांना नानाप्रकारचे स्तंभ शोभत असतात; त्या मंदिरांचे वर्ण चंद्रमंडलाप्रमाणें शुभ्र असून त्यांच्यावर लहान लहान घागऱ्यांचे सर रुणझुणतात; त्या मंदिरांवर सकाळच्या सूर्याप्रमाणें मनोहर दीप्ति विलसत असून त्यांपैकीं कांहीं स्थिर असतात व कांहीं इतस्ततः भ्रमण करि-

तात; त्या मंदिरांत पृथ्वीवरील शेंकडें वस्तु आणि भूमिचर व जलचर प्राणी राहतात; वैदूर्य रत्नांप्रमाणें किंवा सूर्याच्या किरणांप्रमाणें त्या मंदिरावर तेज झळाळत असतें; आणि तीं अंतर्बाह्य सुवर्णाचीं व रुप्याचीं केलेलीं असतात. त्या मंदिरांत सर्व मनोरथ परिपूर्ण करणारे वृक्ष असून चोहोंकडे विहिरी, रस्ते, सभा, कूप, सरोवरे आणि घणघणाट करणारी सहस्रावधि जोडलेलीं वाहनें सिद्ध असतात; तेथें भक्ष्य व भोज्य पदार्थाचे पर्वत असून वस्त्रें व अलंकार ह्यांची विपुल सिद्धता असते; आणि त्या ठिकाणीं क्षीरप्रवाही नद्या व अन्नाच्या सामुग्रीचे पर्वत असून शुभ्र वर्णाचे राजवाडे व त्यांत सुवर्णप्रमाणें झगझगीत अशा शय्या असतात. राजा धर्मा, अन्नदान करणाऱ्या पुरुषांना अशीं हीं भवनें प्राप्त होतात, ह्यासाठीं तूं अन्नदान कर. राजा युधिष्ठिरा, जे कोणी अन्नदान करितात त्या पुण्यवान् महात्मांना हे लोक प्राप्त होतात, ह्यासाठीं भूलोकीं मनुष्यांनीं मोठ्या प्रयत्नानें अन्नदान करावें.

अध्याय चौसष्टावा.

—:०:—

कोणत्या नक्षत्रीं कोणतीं दानें करावीं ?

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, आपण जो मला अन्नदानाचा विधि सांगितला तो मी ऐकिला. आतां कोणत्या नक्षत्रीं कोणतीं दानें करावीं त्याचा नियम मला विदित करा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या विषयाच्या संबंधानेंही एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो इतिहास ह्मणजे महर्षि नारद व देवकी ह्यांचा संवाद होय. पूर्वी नक्षत्रीं घृत व क्षीर ह्यांनीं युक्त असें षष्टिका देवांसारखें कांतिमान् व धर्मीचें यथार्थ तत्त्व नामक अन्न यथाविधि अर्पण करील तर त्यास जाणणारे देवर्षि नारद द्वाकेश प्राप्त झाले स्वर्गलोकीं बहुमान प्राप्त होईल. हे देवकी, असतां देवकीनें त्यांना हाच प्रश्न केला, तेव्हां उत्तराफल्गुनी नक्षत्रीं मनुष्य जें जें दान

त्यांनीं देवकीला यथाशास्त्र गर्व कांहीं सांगितलें तें आतां मजपासून श्रवण कर.

नारद म्हणाले:—महाभाग देवकी, जो मनुष्य कृत्तिका नक्षत्रीं क्षीर व घृत ह्यांनीं ब्राह्मणांचा संतोष करील त्याला उत्कृष्ट पवित्र लोक प्राप्त होतील. जो मनुष्य रोहिणी नक्षत्रीं मृगमांस, अन्न, घृत, दुग्ध आणि इतर खाद्य व पेय पदार्थ ब्राह्मणांना अर्पण करील तो त्यांच्या ऋणांतून मुक्त होईल. जीं मनुष्यें मृगशीर्ष नक्षत्रीं सवत्स अशी दुभती घेनु दान देतात त्यांना मनुष्यलोकांतून श्रेष्ठ अशा स्वर्गलोकीं जातां येतें. आर्द्रा नक्षत्रीं उपोषण करून जो मनुष्य तिलमिश्रित कृसर (खिचडी) दान करील तो महान् संकटें व वस्त्याच्या धारे-सारखे भयंकर पर्वत उतरून जाईल. सुंदरी, पुनर्वसु नक्षत्रीं चारगे व इतर अन्न अर्पण केलीं असतां मनुष्याला दिव्य यश, सुंदर रूप व विपुल अन्न प्राप्त होऊन तो सत्कुलांत जन्म पावतो. पुण्य नक्षत्रीं सुवर्णाचे अलंकार किंवा नुसतें सुवर्ण दान दिलें असतां दात्याला स्वयंप्रकाशित अशा लोकीं (स्वर्गलोकीं) स्थान मिळून तो चंद्रासारखा विराजतो. जो मनुष्य आश्लेषा नक्षत्रीं रुपें किंवा बैल दान करितो त्याचें सर्व भय दूर होतें आणि तो वैभवाचें अधिष्ठान बनतो. मघा नक्षत्रीं मनुष्य जर तिळानीं भरलेलीं मृत्तिकापात्रें अर्पण करील तर त्याला ह्या लोकीं पशु व पुत्र प्राप्त होऊन मेल्या-नंतर सुखोपभोग मिळतील. मनुष्य जर पूर्वाफल्गुनी नक्षत्रीं उपोषण करून गोरसांनै युक्त असे भक्ष्य पदार्थ ब्राह्मणांना देईल तर त्याला उत्तम वैभव मिळेल. मनुष्य जर उत्तराफल्गुनी नक्षत्रीं घृत व क्षीर ह्यांनीं युक्त असें षष्टिका देवांसारखें कांतिमान् व धर्मीचें यथार्थ तत्त्व नामक अन्न यथाविधि अर्पण करील तर त्यास जाणणारे देवर्षि नारद द्वाकेश प्राप्त झाले स्वर्गलोकीं बहुमान प्राप्त होईल. हे देवकी, असतां देवकीनें त्यांना हाच प्रश्न केला, तेव्हां उत्तराफल्गुनी नक्षत्रीं मनुष्य जें जें दान

देईल, तें तें दान महाफलदायक होऊन शाश्वत वगैरे आहेत अशा मनुष्याच्या कुळांत जन्म सुख प्राप्त करून देईल, हें अगदीं निश्चया- घेतो. जो मनुष्य उत्तराषाढा नक्षत्रीं घृत व सकु त्मक जाणवें. मनुष्य जर हस्त नक्षत्रीं उपो- ह्यांनीं युक्त असा उदकुंभ व विपुल गोरस अर्पण पित राहून चार हत्ती जोडलेला रथ अर्पण करितो त्याचे सर्व मनोरथ सिद्धीस जातात. करील तर त्या पुण्यवान् पुरुषास श्रेष्ठ लोक अभिजित् नक्षत्रीं मधु, घृत व दुग्ध हीं थोर प्राप्त होऊन त्याचे सर्व मनोरथ सिद्धीस लोकांना अर्पण केलीं असतां त्या दात्याची जातील. चित्रा नक्षत्रीं वृषभ व सुवासिक धर्मबुद्धि अढळ होऊन त्यास स्वर्गांत मोठा पदार्थ अर्पण करून मनुष्यांना अप्सरांचे लोक मान मिळतो. श्रवण नक्षत्रीं वस्त्रासहित किंवा प्राप्त होतील व तेथें त्यांस नंदनवनांतल्या- नुसतें कांबळें अर्पण केलें असतां मनुष्य शुभ्र प्रमाणें भोग भोगितां येतील. स्वाती नक्षत्रीं विमानांत असून स्वर्गलोकीं पाहिजे तिकडे धनदान करून मनुष्याला जें प्रियतम असेल जाऊं शकतो. जो मनुष्य धनिष्ठा नक्षत्रीं बैल तें मिळेल, ह्या लोकीं त्यास दिव्य यश प्राप्त जोडिलेलें यान प्रेमपुरःसर अर्पण करितो त्यास होईल, व अंती तो शुभलोकीं वास्तव्य करील. तात्काळ वस्त्रांच्या राशि व धन मिळतें आणि विशाखा नक्षत्रीं बैल व दुभती गाय, धान्यानें भर- मरणोत्तर राज्याची प्राप्ति होते. जो मनुष्य लेली गाडी तिच्यावरील आच्छादनासुद्धां आणि शततारका नक्षत्रीं अगुरु चंदनासह सुगंधि वस्त्र हीं अर्पण केलीं असतां, पितर व देव द्रव्यें अर्पण करितो त्याला मेल्यावर अप्सरांचे ह्यांचा संतोष होतो व मेल्यावर त्यास मोक्ष समुदाय व शाश्वत गंध प्राप्त होतात. पूर्वा- मिळतो; अशा मनुष्यास संकटें ह्मणून भाद्रपदा नक्षत्रीं राजमाष (चवळी) अर्पण प्राप्त होव नाहींत आणि तो स्वर्गास जातो. केल्यानें सर्व प्रकारचीं फळें व भक्ष्य जो मनुष्य ब्राह्मणांच्या इच्छेनुरूप पदार्थ मिळतात आणि मेल्यावर तो त्याचे मनोरथ पूर्ण करितो त्याला उपजीविकेचें मनुष्य सुखी होतो. जो मनुष्य उत्तरा- अपेक्षित साधन प्राप्त होतें आणि त्यास नरकादिक भाद्रपदा नक्षत्रीं बोकडाचें मांस अर्पण करितो तो दुःखें मुळींच प्राप्त होत नाहींत हा निश्चय सम- पितरांना संतोषवितो व मेल्यावर मोक्ष मिळवितो. जावा. जो मनुष्य अनुराधा नक्षत्रीं उपोषण करून जो मनुष्य रेवती नक्षत्रीं दोहनासाठीं कांस्य- सुंवर अन्न व वस्त्रप्रावरण अर्पण करितो त्यास पात्रासह धेनूचें अर्पण करितो तो मेल्यावर शंभर युगंपर्यंत स्वर्गांत मोठ्या मानानें राहाव- ती धेनु त्या दात्याचे सर्व मनोरथ पूर्ण करण्या- यास सांपडतें. ज्येष्ठा नक्षत्रीं जो मनुष्य ब्राह्म- साठीं त्याच्या सेवेस तत्पर राहते. जो णांना समूलक कालशाक देतो त्याला त्याच्या नरश्रेष्ठ अश्विनी नक्षत्रीं अश्व जोडिलेला रथ इच्छेप्रमाणें ऐश्वर्य व गति प्राप्त होते. जो मनुष्य दान करितो तो हत्ती, अश्व व रथ ह्यांनीं मूळ नक्षत्रीं ब्राह्मणांना मोठ्या भक्तीनें फळें व संपन्न अशा कुळांत जन्म पावून महासामर्थ्य- मूळें अर्पण करितो तो पितरांना संतोषवून इष्ट वान् होतो. आणि जो मनुष्य भरणी नक्षत्रीं गतीला पावतो. पूर्वाषाढा नक्षत्रीं उपोषण करून ब्राह्मणांना तिलधेनु देतो त्याला विपुल गाई जो पुरुष कुलीन, सदाचरणी व वेदपारंगत प्राप्त होऊन मेल्यावर त्यास दिव्य यश मिळतें. ब्राह्मणाला दहानें भरलेलीं पात्रें अर्पण करितो भीष्म-सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, ह्या- तो पुरुष मेल्यावर—ज्याच्याकडे विपुल गाई प्रमाणें नारदांनीं देवकीला कोणत्या नक्षत्रीं

कोणतीं दानें करावीं तें सांगितलें आणि मग अर्पितो त्याजवर देव अश्विनीकुमार प्रसन्न
तिनें तें सर्व आपल्या सुनांना कथन केलें.

अध्याय पांसष्टावा

—:०:—

दानें व त्यांचीं फळें.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, जे सर्व समृद्धि प्राप्त होते आणि त्यास कधीही
पुरुष सुवर्णदान करितात, ते सर्व इच्छा परि- संकटें येत नाहीत. जो मनुष्य इंद्रियांचा निग्रह
पूर्ण करितात, असें पितामहपुत्र जो अत्रि करून मोठ्या श्रद्धेनें ब्राह्मणांना वृत्ति किंवा
त्यानें म्हटलें आहे; सुवर्णदान हें अतिशयित भूमि वगैरे देतो, त्या मनुष्याला त्या ब्राह्म-
पवित्र असून आयुष्यवर्धक व पितरांना अक्षय्य गांच्या पुण्याचा सहावा भाग मिळतो. राजा
सुखदायक आहे, असें मनुजेंद्र जो हरिश्चंद्र युधिष्ठिरा, जो मनुष्य नेहमीं सदाचरणी ब्राह्म-
त्यानें सांगितलें आहे; आणि उदकदान हें सर्व पांना शीतशमनासाठीं किंवा पाकसिद्धीसाठीं
दानांत श्रेष्ठ होय, असें मनुनें निवेदन केलें काष्ठ अर्पण करितो त्याच सर्व अर्थ व विविध
आहे. ह्मणून वापी, कूप व तडाग हीं खणा- कांथ नित्य सिद्धीस जातात आणि तो आपल्या
वीत. ज्या मनुष्यानें विहीर खणली असून शत्रुंवर दिव्य देहांत झळाळत राहतो ! तसाच
तिला पाणी लागलें आहे व ती विहीर नित्य त्याजवर प्रत्यक्ष भगवान् अग्निनारायण नित्य
चांगली चालू झाली आहे, त्या मनुष्याचें प्रसन्न असतो आणि त्यास पशु केव्हांही
अर्थ पातकह्या एका कृत्यानेंच दूर होतें. ज्यानें सोडून जात नाहीत व युद्धांत हटकून जय
खणलेल्या जलाशयांमध्ये गाई, ब्राह्मण व मिळतो ! जो मनुष्य छत्रदान करितो त्याला
साधुजन सदोदीत जलपान करितात तो आपल्या संपत्ति व संतति प्राप्त होतें आणि त्याला नव-
सर्व कुलाचा उद्धार करितो. ज्या मनुष्यानें खण- राग केव्हांही बाधा करित नाहीत व त्यास
लेल्या जलाशयांत उन्हाळ्यामध्ये सुद्धा पाणी वृक्षभाग प्राप्त होतो. जो मनुष्य उन्हाळ्यांत
राहतें व तें पाणी सर्वांना निष्प्रतिबंधपणें मिळतें किंवा पर्जन्यकाळीं छत्रदान करितो त्याला
त्याला केव्हांही भयंकर आपत्ति प्राप्त होत कधीही चिंता उत्पन्न होत नाही व असा मनुष्य
नाहीं. घृताच्या योगानें भगवान् बृहस्पति, पूषा, मोठ्या संकटांत पडला तर त्याचें तें संकट
भग, अश्विनीकुमार आणि अग्नि ह्यांची प्रस- तात्काळ दूर होतें. राजा धर्मा, सर्व दानांमध्ये
ज्ञता होते. घृत हें महान् औषध होय, यज्ञ- शकटदान हें श्रेष्ठ होय, असें भगवान् महा-
कर्माला हें अतिशय श्रेष्ठ व अवश्य, सर्व रसांमध्ये भाग्यशाली शांडिल्य ऋषीनें सांगितलें आहे.

अध्याय सहासष्टावा.

—:०:—

दानें व त्यांचीं फळें

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, ज्याचे
पाय भाजत असतात अशा ब्राह्मणाला उपानह

(चर्मी जोडे) अर्पण केल्याने कोणतें फळ दानापेक्षां तिलदानाला विशिष्ट योग्यता प्राप्त होतें तें मला सांगा.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, ब्राह्मणाला लिखित व महर्षि गौतम हे सर्व तिलदानाच्या पांढ्या मोठ्या श्रद्धेनें उपानह अर्पण करावे. योगेंच स्वर्गास गेले. जे विप्र तिलाचे होम उपानहांचें दान करणारा मनुष्य सर्व कंटाकांचा करितात, इंद्रियांना जिंकितात आणि गव्य चुराडा उडवितो व सर्व संकटांतून पार पडतो. हविर्भागाच्या योगें यज्ञयागादिक प्रवृत्तिकारक राजा धर्मी, उपानहांचें दान करणारा मनुष्य क्रिया करितात ते सर्व समान अधिकारी शत्रूंच्यावर अधिष्ठान पावतो, त्यास खेचरें जोड- होतात. सर्व दानांमध्ये तिलदान हें श्रेष्ठफल- लेल व सौख्यकांचनानें विराजणारें शुभ्र यान दायी आहे. ह्या लोकीं तिलदानासारखें प्राप्त होतें आणि त्यास तरणे बैल जोडून अक्षय्य फल देणारें एकही दान नाही. हे शकटदान केल्याचें पुण्य लागतें.

युधिष्ठिर विचारतोः—कौरवाधिप भीष्म, असतां कुशिक ऋषीनें तिन्ही अग्नीचें तिलांनीं तिलदान, भूमिदान, गोदान व अन्नदान दिलें हवन केलें आणि उत्तम गति जोडली. असतां जे फल प्राप्त होतें ह्मणून आपण असो; हे कुरुश्रेष्ठा, तिलदान हें ह्याप्रमाणें सांगितलें तें मला फिरून निरूपण करून सांगावें. अत्यंत श्रेष्ठ होय आणि ह्यामुळेच तिल-

भीष्म सांगतातः—कौतेया धर्मा, मी तुला दानविधीची महती ह्या लोकीं विशेष सांगतात. तिलदानाचें फल निवेदन करितों तें ऐक; आणि, राजा धर्मा, आतां ह्यापुढें हें मी जें कांहीं कथन हे कुरुसत्तमा, तूं तदनुसार तिलदान दे. राजा, करितों तें श्रवण कर. पूर्वी देवांच्या मनांत ब्रह्मदेवांनें तिल उत्पन्न करण्याचें कारण पित- यज्ञ करण्याची इच्छा उत्पन्न झाली व ते स्वयंभुव रांचा तो श्रेष्ठ भोज्य पदार्थ होय; ह्यास्तव तिलाचें ब्रह्मदेवाची भेट घेऊन त्यास ह्मणाले कीं, दान केलें असतां पितृवर्गीय सर्व पुरुषांना अति- आमच्या मनांतून भूप्रदेशीं यज्ञानुष्ठान करा- शय आनंद होतो. जो मनुष्य माघमासी ब्राह्म- वयाचें आहे; ह्यास्तव तूं आह्मांला शुभ पांढ्या तिलदान करितो, त्यास सर्व प्रकारच्या प्रदेश देशील तर आह्मी यज्ञ करूं. तेव्हां कृमिकीटकांनीं ओतप्रोत व्याप्त असलेला नरक ब्रह्मदेवाला आणखी

पाहण्याची वेळ येत नाही. जो पुरुष तिलांनीं देव ह्मणालेः—भगवन्, तूं भूमीचा धनी पितरांची आराधना करितो, त्याला सर्व प्रका- असून सर्व स्वर्गाचा धनीही तूंच आहेस. हे रच्या यज्ञांनीं भगवंताला आराधिल्याचें पुण्य महाभाग्यवंता, तुझ्या आज्ञेनें यज्ञानुष्ठान करावें प्राप्त होतें. राजा युधिष्ठिरा, सकाम मनुष्यानें अशी आमची मनीषा आहे. अमुक एका प्रदेशीं तिलश्राद्ध अवश्य करावें. ज्याला निष्काम- यज्ञ करा, अशी आज्ञा जर भूमीच्या धन्याकडून बुद्धीनें श्राद्धविधि कर्तव्य असेल त्यानें तिल- मिळाली नाही तर त्या अननुज्ञात प्रदेशीं यज्ञ श्राद्ध कधीही करूं नये. महर्षि कश्यप केला असतां तो यज्ञ व्यर्थ जातो असा नियम ह्यांच्या गात्रांतून हे तिल प्रथम उत्पन्न झाले; आहे; ह्यास्तव, हे भगवंता, आह्मी कोणत्या स्थळीं म्हणून, हे राजा, सर्व दानांमध्ये तिलदानाला यज्ञ करावा त्याची तूं आम्हांस आज्ञा कर. दिव्यपद मिळालें. तिल हे मोठे पौष्टिक, ब्रह्मन्, तूं सर्व स्थावरजंगम जगाचा अधिपति कातिवर्धक व पापघ्न आहेत; ह्यास्तव, सर्व आहेस; तेव्हां आह्मांला उचित ती आज्ञा दे.

ब्रह्मदेव ह्यणालाः—काश्यपनंदन देवश्रेष्ठहो, पिढ्यांचा उद्धार करील. राजा, जो मनुष्य मी तुह्यांला हिमवान् पर्वताच्या समीप असा हा दुसऱ्याला क्षेत्रभूमि (शेत) देईल त्याला कुरुक्षेत्र नामक भूप्रदेश देतो, तेथे तुह्मी यज्ञ करा. लोकांत उत्तम संपत्ति मिळेल. जो मनुष्य देव ह्यणालेः—भगवान्, आह्मी कृतार्थ रत्नांची खाण असलेले क्षेत्र अर्पण करील शालें. आतां आह्मी ह्या कुरुक्षेत्रीं यज्ञ करूं त्याचा वंश वृद्धिंगत होऊन त्याच्या कुलाची व विपुल दक्षिणा देऊं; कारण ह्या प्रदेशीं भरभराट होईल. राजा, उखरवाखर किंवा मुनिजन नेहमीं यज्ञयागादिकांनीं भगवंताची जीवरील पीक जळून जातें अशी भूमि आराधना करित असतात.

कधीही दान देऊं नये. त्याप्रमाणेंच जिच्या भूमि सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, नंतर समीप किंवा भोंवतालीं श्मशान आहे अथवा अगस्त्य, कण्व, मृग, अत्रि, वृषाकपि, पापी मनुष्यानें जी पूर्वी उपभोगिली आहे अस्तित व देवल हे त्या ठिकाणीं अशीही भूमि कोणाला अर्पण करूं नये. मनुष्य देवांच्या यज्ञानुष्ठानास प्राप्त झाले. मग दुसऱ्याच्या भूमीवर पितरांचें श्राद्ध वगैरे करील महात्म्या देवांनीं त्या कुरुक्षेत्रीं यज्ञ करून किंवा पितरांना उद्देशून दुसऱ्याची भूमि दान भगवंताला आराधिलें आणि पुढें योग्य काळीं करील, तर त्यापासून पितरांना संताप येईल व ते त्या श्रेष्ठ पर्वतावर तें यज्ञानुष्ठान समाप्त करून तें श्राद्धकर्म किंवा भूमिदान व्यर्थ बालवितील! त्या अनुष्ठानापासून प्राप्त झालेल्या पुण्याचा ह्यासाठीं सुज्ञ पुरुषानें थोडी भूमि दिली तरी सहावा भाग त्यांनीं त्या भूमीला अर्पण केला. चालेल; पण ती त्याच्या स्वतांच्या मालकीची राजा धर्मा, जो मनुष्य केवळ वीतभर भूमि असावी किंवा ती दुसऱ्याची असल्यास तिच्या अर्पण करील तो संकटांतून पार पडेल व बदल मृत्यु देऊन ती त्यानें खरेदी केलेली त्यास पुनः संकटें म्हणून मुळींच येणार नाहीत. असावी. धर्मा, अशा प्रकारें स्वतांच्या भूमीत जो मनुष्य शीत, वात व ऊह ह्यांची पीडा न पितरांना जो पिंड देण्यांत येतो तो शाश्वत होऊं देणारें घर जीवर आहे अशी उत्तम होतो. राजा, अरण्यें, पर्वत, नद्या व तीर्थ ह्या प्रकारेंकरून तयार केलेली भूमि दुसऱ्याला सर्वांना कोणीही मालक नसतो; ह्यासाठीं अर्पण करितो तो मनुष्य सुरलोकीं गमन करून पुण्यादिकांमध्ये भूमि खरेदी करून तेथें श्राद्धादिक त्याचें पुण्य समाप्त झालें तरी तो तेथून दळत क्रिया करणें उचित नाही. राजा धर्मा, ह्या नाही. तो सुज्ञ पुरुष त्या स्थळीं इंद्रासमवेत प्रमाणें हें भूमिदानाचें फल तुला निवेदन केलें. मोठ्या आनंदानें कालक्षेप करितो; आणि त्यानें अनघा, आतां मी तुला पुढें गोदानाचें फल सांगतो. दुसऱ्यास राहण्याला घर दिलें असतें, ह्यामुळे राजा युधिष्ठिरा, सर्व तपस्व्यांपेक्षां गाईचा स्वर्गांत त्याची मोठी वाहवा होते. राजा, ज्या श्रेष्ठपणा अधिक असल्यामुळे भगवान् महेश्वर मनुष्याच्या घरीं अध्यापकाच्या कुळांत जन्म- रानें गाईमध्ये वास्तव्य करून तपश्चर्या केली. हे लेला इंद्रियजेता श्रोत्रिय विप्र मोठ्या आनं- भारता, गाई ह्या ब्रह्मलोकीं सोमासमवेत राहतात. दानें वसति करील त्याला ब्रह्मलोकाची प्राप्ति ब्रह्मलोकप्राप्ति हेंच सिद्ध ब्रह्मर्षींचें प्रधान होईल. त्याप्रमाणेंच जो मनुष्य थंडी व पाऊस साध्य होय व तें प्राप्त होण्याकरितां ते एक- ह्यांची पीडा न होऊं देणारें बळकट घर गाईना सारखे श्रुतात. गाई ह्या आपल्या दुग्धानें, राहण्याकरितां बांधून देईल तो आपल्या सात पृतानें, दहानें, गोमशानें, चर्मानें, हाडांनीं,

शिंमांनी व रोमांनी दुसऱ्यांवर उपकार करि- दुसऱ्याला आश्रय देतो. राजा, गाई ह्या तात. त्या शीत व उष्ण ह्यांचे विकार सोशितात. कसायाला देऊं नयेत; नास्तिकाला देऊं नयेत; त्या नित्य काम करितात. पर्जन्यकाळीं सुद्धां ज्याला त्या संभाळण्याचें सामर्थ्य नाही त्याला त्या दुःखी होत नाहीत. आणि ज्या अर्थी देऊं नयेत; आणि गाईवर चरितार्थ चाल- ब्राह्मणांसमवेत त्या श्रेष्ठ ब्रह्मलोकीं जातात विणाराला त्या देऊं नयेत. जो मनुष्य तसल्या त्या अर्थी ज्ञाते लोक ह्मणतात कीं, गाई व लोकांना गाई देईल, तो निरंतर नरकांत ब्राह्मण हे एकच होत. राजा युधिष्ठिरा, रंति- पडेल, असें महर्षींनीं सांगितलें आहे. राजा, देव राजानें यज्ञ केला, त्यांत यज्ञपशूंच्या ब्राह्मणाला गाय दावयाची ती रोड नसावी, जामीं गाईची योजना केली होती. ह्यामुळे तिला वांस्वरू असवें, ती वांस् नसावी, ती त्या समयीं गोचर्मातून जी नदी बाहेर पडली रोगरहित असावी, तिला व्यंग नसावें आणि तिला चर्मवृत्ती अशी संज्ञा प्राप्त झाली. राजा, ती थकलेली नसावी. जो पुरुष वहा हजार तेव्हांपासून पुढें गाई ह्या यज्ञपशुत्वापासून माई दान करील त्याला स्वर्गलोकीं इंद्रासह- मुक्त झाल्या व दानाचा श्रेष्ठ विषय बनल्या. वर्तमान सुखोपभोग प्राप्त होतील; आणि जो ह्यासाठीं, हे धर्मा, जो मनुष्य ह्या गाई महान् पुरुष लक्षावधि गाई अर्पण करील त्याला महान् ब्राह्मणांना अर्पण करितो, तो मनुष्य अक्षय्य लोक मिळतील. राजा युधिष्ठिरा, महान् आपर्चीत असला तरी तो ती ह्याप्रमाणें गोदान, तिलदान व भूमिदान ह्यां- सर्व आपत्ति तरून जातो हें लक्षांत धर. विषयीं मीं तुला निरूपण करून सांगितलें. राजा, जो मनुष्य सहस्र गाई अर्पण करितो तो आतां अन्नदानाच्या संबधानें जें काहीं सांगतों मेल्यावर नरकास जात नाही आणि त्यास तें श्रवण कर.

सर्वत्र विजय मिळतो. धर्मा, देवांचा राजा इंद्र हे कुंतीपुत्रा, अन्नदान हें प्रधान होय असें हा असें ह्मणतो कीं, अमृत हें गाईचें दुध होय. सांगतात. अन्नाच्याच दानानें स्तिवैव राजा ह्यासाठीं, जो मनुष्य गाय देतो तो अमृताचेंच स्वर्गास गेला. राजा, जो पुरुष दमलेल्याला व दान करितो. वेदवेत्ते पुरुष म्हणतात कीं, अग्नी- भुकेलेल्याला अन्न समर्पण करितो तो मध्ये ज्या पदार्थाचा होम करावयाचा त्या महास्थान जें ब्रह्मलोक त्याप्रत सर्वांमध्ये आज्य हें अत्यंत श्रेष्ठ होय; ह्मणून पावतो. राजा धर्मा, अन्नदान करणारे पुरुष जो मनुष्य आज्यदायी धेनूचें दान करितो तो जें श्रेय संपादन करितात तें सुवर्ण, वस्त्रे व श्रेष्ठ अशा हव्य द्रव्यांचेंच दान करितो. मो- इतर पदार्थ ह्यांच्या दानानें प्राप्त होत नाही. जातींमध्ये वरिष्ठ असा जो वृषभ तो मूर्तिमान् अन्न हेंच सर्वांत श्रेष्ठ द्रव्य होय व अन्न हीच स्वर्ग्य होय. जो मनुष्य गुणवान् विप्राला वृषभ- श्रेष्ठ संपत्ति जाणावी. अन्नापासूनच प्राण, वीर्य, दान करितो त्याचा स्वर्गांत जयजयकार तेज व बल हीं पुष्टेस पावतात. जो मनुष्य होतो. हे भरतर्षभा, गाई ह्या प्राण्यांचे प्राणच होत सदोदीत एकाग्र चित्तानें तात्काळ अन्नदान असें ह्मणतात. ह्मणून जो मनुष्य गाय देतो करील त्याला कधींही संकोटें प्राप्त होणार तो प्राणच अर्पण करितो. वेदविद् ह्मणतात नाहीत असें पराशराचें म्हणणें आहे. प्रथम कीं, गाई ह्या सर्व प्राण्यांचा मुख्य आश्रय देवतांची यथाविधि पूजा केल्यानंतर त्यास होत; ह्मणून जो मनुष्य गोदान करितो तो अन्नाचा नैवेद्य सजर्पाचा. देवतांना जें अन्न सप्त-

पण करावयाचें तें विशिष्ट प्रकारचें पाहिजे असें बाळा, अन्नाच्या बळावरच सर्व प्राणी आप-
नाहीं, मनुष्ये रोज जें अन्न सेवन करीत असतील आपले व्यवसाय करितात; म्हणून सर्व
तेंच अन्न त्यांच्या आराध्य देवतांना प्रिय होईल लोकांत अन्नाचेंच विशेष महत्त्व सांगण्यांत
असें समजावें. जो मनुष्य कार्तिकाच्या शुक्ल येतें. प्राण्यांचें बल व तेज हें नित्य अन्नापासूनच
पक्षांत अन्नदान करितो त्याचीं सर्व संकटे वाढतें; म्हणून प्रजापतीनें अन्नदानच श्रेष्ठ होय
नाहींतशीं होतात व मेल्यावर तो शाश्वत सुख असें सांगितलें आहे. कुंतीपुत्रा, तू सावित्रीचें
जोडितो. हे भरतर्षभा, जो मनुष्य उपोषित राहून देखील तें मंगलकारक वचन ऐकिलें
भक्तिपुरःसर अतिथीला अन्नदान करील त्याला आहेसच. हे महाबुद्धिमंता धर्मा, तें शुभ
ब्रह्मवेद्या लोकांना मिळणारें स्थान प्राप्त होईल. वचन देवसत्रांत कोणत्या हेतूनें व कशा
अन्नदान करणारा पुरुष अत्यंत घोर संकटांत रीतीनें सांगण्यांत आलें आणि त्या वच-
नसला तरी त्यांतून तो मुक्त होईल, त्याला नाचा आशय काय होता, हें सर्व तूं
जें पुण्य लागेल त्याच्या योगें त्याचें सर्व पाप जाणतच आहेस. ह्यावरून मनुष्यानें ह्या
शडेल, आणि त्याचीं सर्व दुष्कृत्ये नाहींतशीं लोकीं अन्नदान केलें असतां त्यानें प्राणदानच
होतील. असो; राजा धर्मा, ह्याप्रमाणें मी तुला केल्याचें श्रेय प्राप्त होईल कीं नाहीं ह्याजबाब
अन्नदानाचें, तिलदानाचें, भूमिदानाचें व गोदा- तुक्षी खातरी होईल. हे महाबाहो, ह्या ब्रतलावर
नाचें फल निवेदन केलें आहे.

अध्याय सदसष्टावा.

—:०:—

उदकदानाचें महत्त्व.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, होते; ह्यास्तव अन्नदानरूपानें प्राणदाते
आपण अनेक दानांचें जें फल सांगितलें तें पुरुष श्रेष्ठ षड् मिळवितात. हे कुरुसत्तमा,
मी ऐकिलें. त्यावरून ह्या लोकीं अन्नदान हें अन्न हें उदकाहून वरिष्ठ असो कीं नसो, परंतु
विशेष प्रशस्त होय, ह्यांत संवेद नाहीं. आतां इतकें खरें कीं, उदकापासून जन्म पावणारें
मी आपणांस असें विचारितों कीं, ह्या लोकीं जें धान्य त्याच्याशिवाय कोणाचीही प्रवृत्ति
उदकदानाचेंच फल मोठें आहे तें कसें, नाहीं. राजा धर्मा, ग्रहसमुदायाचा अधिपति
याविषयी मला विस्तारानें सांगावें.

भीष्म सांगतात:—बाळा धर्मा, मी तुला आहे. अमृत, सुधा, स्वधा व दुग्ध व त्याप्रमा-
सर्व काहीं जसें असेल तसें सांगण्यास सिद्ध णेंच अन्न, वनस्पति, लता व औषधि वेगरे
आहें; तर तूं आज मजपासून उदकदानादिक सर्व जलापासूनच उद्भवलेलीं आहेत आणि
सर्व काहीं ह्या स्थळीं श्रवण कर. अनघा सत्य- ह्यांच्यापासूनच जीवांची प्राणधारणा होते.
परमेश्वरी युधिष्ठिरा, अन्नदानानें व जलदानानें जें देवांचें अन्न अमृत होय; नागांचें अन्न सुधा
पुण्य लायत त्याहून अधिक पुण्य दुसऱ्या कशा- होय; पितरांचें अन्न स्वधा होय; आणि पशूंचें
नद्यां लायत नाहीं; ह्यास्तव माझ्या मते अन्नदाना- अन्न वनस्पति होय. ज्ञाते लोक सांगतात कीं,
पेक्षा व जलदानापेक्षा श्रेष्ठ असें दुसरें दान नाहीं. अन्नच हेंच मनुष्याचे प्राण. समजावें आणि अन्न

म्हणून जितकें आहे तितकें सर्व उदकपासून मोठा शांत स्वभावाचा असून विद्वान् आहे. उत्पन्न होतें; ह्यास्तव, उदकदानापेक्षां दुसरें तो वेद शिकविण्याचें काम करीत असून कोणतेंही दान श्रेष्ठ नाही. मनुष्याला जर वैभव- त्याचें आचरण. वगैरे सर्वांना विदित आहे. प्राप्तीची मनीषा असेल तर त्यानें नित्य उदकदान त्या गांवीं तो ब्राह्मण जेथें राहतो त्याच्या करावें. ह्या लोकीं उदकदान हें कीर्तिकारक, जवळच दुसरा एक त्याच्याच गोत्राचा ब्राम्हण यशोवर्धक व आयुष्यदायक असून जो कोणी राहत असतो. तो दुसरा ब्राह्मणही शर्माप्रमाणेंच उदकदान करील तो शत्रूंना देखील आपल्या गुणवान् असून त्याचें कुल व अध्ययनही पायांखालीं तुडवील ! तोयदायी पुरुषाचे शर्माप्रमाणेंच उत्तम आहे; इतकेंच नव्हे तर, सर्व मनोरथ सिद्धीस जातात, त्यास शाश्वत त्या दुसऱ्या ब्राह्मणाचें वर्तन व संतति देखील लौकिक प्राप्त होतो, त्याचीं सर्व पातकें दूर त्या बुद्धिमान् शर्मा ब्राह्मणासारखींच आहे. होतात, आणि त्यास परलोकी मोक्ष मिळतो. ह्यास्तव, हे दूता, तूं मोठ्या सावधगिरीनें हे महाद्युतिमंता मनुजश्रेष्ठा धर्मा, उदकदान शर्मांलाच घेऊन ये; दुसऱ्या कोणास करणारा मनुष्य स्वर्गाला जाऊन अक्षय्यलोक आणू नको. मी ज्याची इच्छा करित आहे मिळवितो असें मनूनें सांगितलें आहे. त्यालाच तूं आण आणि त्याची पूजा कर.

अध्याय अडुसष्टावा.

—०:—

यम व ब्राह्मण ह्यांचा संवाद.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, राजा धर्मा, नंतर तो यमवृत्त त्या ब्राह्मणधर्मी गेला. त्या यमवृत्तानें कृष्णवस्त्र परिधान केलें असून त्याचे नेत्र रक्तासारखे लाल होते आणि त्याचे रोम तरतरीत उभे असून त्याच्या मांड्या, आपण मला तिलदान, दीपदान, अन्नदान व यमधर्माच्या आज्ञेप्रमाणें तो वृत्त शर्मा ब्राह्मण- वस्त्रदान ह्यांविषयीं पुनः निरूपण करून सांगावें. णाला आणण्यासाठीं पर्णशालेस गेला; पण भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या शर्मांला आणावयाचें सोडून, ज्याला आणू नको विषयाचें प्रतिपादन करण्यासाठीं एक पुरातन ब्रह्मणून् यमानें स्पष्ट सांगितलें होतें त्या ब्राह्म- इतिहास सांगत असतात. तो इतिहास झटला णाला गांठून त्याला घेऊन तो यमधर्माप्रत ब्रह्मणजे यम व ब्राह्मण ह्यांचा संवाद होय. दाखल झाला ! दूताचें तें कृत्य अवलोकन करून राजा धर्मा, मध्य-देशांत ब्राह्मणांचा एक मोठा वीर्यशाली यमधर्म आपल्या आसनावरून गांव होता. तो गांव गंगा व यमुना ह्या उठला आणि त्या ब्राह्मणाची पूजा नद्यांच्या अंतरर्वेदीत यामुनगिरीच्या पाय- करून त्यानें आपल्या त्या दूताला आज्ञा थ्याशीं असून त्यास पर्णशाला असें नांव होतें. केली कीं, तूं ह्याला परत ने आणि त्या दुसऱ्या त्या रमणीय गांवीं बहुत विद्वान् ब्राह्मणांची ब्राह्मणाला घेऊन ये. राजा युधिष्ठिरा, यमाच्या वसति होती आणि त्यामुळें त्या गांवची चोहोंकडे तोंडचें तें आज्ञावचन श्रवण करून दूतानें मोठी रूढाति होती. एके सप्रयी यमानें आपल्या आणिलेला तो एका दूतास आज्ञा केली कीं, तूं ब्राह्मणांच्या ब्राह्मण यमाला ब्रह्मणालः:—महाराज, मीं पर्णशालेस जाऊन अगस्त्य गोत्राच्या शर्मा जें कांहीं अध्ययन केलें आहे त्याच्या योगें नामक ब्राह्मणास घेऊन ये. दूता, तो ब्राह्मण मला संसाराचें रहस्य कळून चुकलें असून

मी आतां संसारास कंटाळलों आहे; ह्यास्तव घालाव्या; म्हणजे त्या श्रोतें निःसंशयपणें कल्याण माझें ह्यापुढें जें काहीं आयुष्य अवशिष्ट होईल. द्विजोत्तमा, सर्वांना अनायासे उदक असेल तोपर्यंत मला, हे अच्युता, ह्या स्थळीं प्राप्त व्हावें म्हणून पुष्करिणी, तडाग व कूप हीं राहण्याची अनुज्ञा व्हावी. खणवावीत. विप्रवर्या, असें करणें हें लोकांत

यम म्हणालाः—ब्राह्मणा, कालनियमित कारच दुर्लभ होय. द्विजवरा, तूं नित्य उदक-आयुष्यमान मला येथें मुळींच माहीत दान कर, कारण त्यापासून लोकांतर पुण्याची मसतें. प्रत्येक मनुष्य जें काहीं बरें वाईट जोड होते; आणि उदकदान हें नीटपणें घडावें आचरण करील तें मात्र मी येथें जाणतों. ह्यास्तव, म्हणून तूं जागजागीं पाणपोया स्थापन कर. हे महाद्युतिवंता ब्राह्मणा, तूं आजच्या आज भोजन केलेल्या पुरुषालाही उदक अर्पण स्वमुद्दी जा; कालाची आज्ञा झाल्याशिवाय करणें विशेष अवश्य आहे.

मी तुला ह्या स्थळीं राहूं देण्यास समर्थ नाहीं. भीम सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, यम-हे अच्युता ब्राह्मणा, ह्याशिवाय तुम्ही जी इच्छा धर्मानें ह्याप्रमाणें भाषण केल्यावर त्या ब्राह्म-असेल ती सांग, मी ती पूर्ण करण्यास णाला यमदूतानें पुनः घरीं नेऊन पोहोंचविलें व नंतर त्या ब्राह्मणानें यमानें जें काहीं सांगितलें होतें तयार आहे.

ब्राह्मण म्हणालाः—यमधर्मा, जें केल्यानें त्याप्रमाणें केलें. इकडे तो यमदूत शर्मा ब्राह्म-महान् पुण्य लागेल तें मला निवेदन कर. हे णाला घेऊन यमधर्माकडे आला आणि शर्मांला सत्तमा, तूं सर्व त्रैलोक्याला प्रमाण आहेस. आणल्याबद्दल त्यानें यमधर्माला कळविलें.

यम म्हणालाः—विप्रर्षे, दानशास्त्राचें जें नंतर त्या धर्मवेत्त्या ब्राह्मणाची त्या प्रताप-रहस्य तें मी तुला यथावत् सांगतों; तर तूं तें शाली यमधर्मानें पूजा केली आणि त्यापाशीं श्रवण कर. द्विजश्रेष्ठा, तिलदान हें सर्व दानांत काहीं वेळ भाषण करून आपल्या दूताकरवीं श्रेष्ठ समजावें, त्यापासून शाश्वत पुण्याची त्यास पुनः स्वस्थानीं पाठविलें. यमधर्मानें त्या जोड होते; ह्यासाठीं यथाशक्ति तिलदान करीत शर्मांला सुद्धां पहिल्याप्रमाणेंच बोध केला जावें. जर कोणी तिलांचें नित्य दान करील आणि शर्मानें स्वगृहीं परत आल्यावर यम-तर त्याचे सर्व मनोरथ सिद्धीस जातील. धर्माच्या सांगण्याप्रमाणें सर्व काहीं आचरिलें. आद्धामध्ये तिलांचें महत्त्व मोठें आहे. तिलां-असा; राजा धर्मा, पितरांच्या हिताकरितां सारखी श्रेष्ठ अशी दुसरी वेय वस्तु नाहीं. यमधर्मानें दीपदानाचीही त्याप्रमाणेंच प्रशंसा म्हणून, हे विप्रोत्तमा, शास्त्रांत सांगितलें असेल केली आहे; झणून जो पुरुष नित्य दीपदान तसें कर्म करून ब्राह्मणांला तिलांचीं दानें दे. करितो तो पितरांना उद्धरितो. झणून, हे वैशाखी पौर्णिमेस ब्राह्मणांना तिल अर्पण करावें भरतसत्तमा, नेहमीं दीपदान करावें. त्याच्या ब्राह्मणांना ससेवीत तिल खावयास द्यावे योर्षे देवतांची, पितरांची व आपल्या स्वतांची आणि त्यांजकडून तिलांना नित्य स्पर्श कर-अबलोकनशक्तिच वाढविल्याप्रमाणें होईल. जना-वावां. ज्या पुरुषांच्या मनांत आपलें कल्याण धिपा, रत्नदान हें अत्यंत पुण्यदायक सांगितलें व्हावें अशी इच्छा असेल त्यांनीं नित्य मना-परंतु तें देतांना पात्रापात्रविचार केला पासून ह्याप्रमाणें आपल्या घरीं करावें. त्या-जो ब्राह्मण दानरूपानें मिळालेलीं रत्ने प्रमाणेंच नित्य उदकदान करावें व पाणपोया विकून त्या धनाचा विनियोग यज्ञ करण्यांत

करील त्याला रत्नदान करणें हें उचित होय; दानें कोणतीं, त्याचें आपण श्रुतीच्या किंवा किंवा जो ब्राह्मण प्रतिग्रहरूपानें मिळालेलीं शास्त्राच्या आधारानें निरूपण करून सांगोंवें. रत्नें दुसऱ्या ब्राह्मणांना देईल त्यालाही रत्न- भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, एकच दान करणें दोषास्पद नाही. अशा प्रकारें नांवाचीं, एकच फलाचीं व सर्व इच्छा पुरवि- सत्पात्रीं रत्नदान झालें असतां रत्नदान देणा- णारीं जीं तीन दानें तीं हटकून घावीं. तीं त्याला व घेणाऱ्याला अशा दोघांनाही त्या- तीन दानें ह्मणजे एकाच गो ह्या पदानें दाख- पामून अक्षय्य सुख प्राप्त होईल. ह्या रीतीनें विल्या जाणाऱ्या गाई, पृथ्वी व विद्या हीं पात्रापात्रविचारपूर्वक सत्पात्राला रत्नें अर्पिलीं होत. राजा, जो पुरुष शिष्याला धर्मशास्त्र व असतां दोघांनाही शाश्वत पुण्य लागतें असा ब्रह्मविद्या शिकवितो त्याला पृथ्वीदानाप्रमाणें धर्मवेद्या मनुष्या देखील अभिप्राय आहे. व गोदानाप्रमाणेच फल प्राप्त होतें. राजा धर्मी, स्वस्तीच्या ठिकाणीं अनुरक्त असलेला पुरुष विद्यादानासारखीच गोदानाची थोरवी आहे. वत्सदान करील तर त्याला उत्तम वस्त्रें व गाईपक्षां श्रेष्ठतर अशी एकही देय वस्तु नाही. रूप प्राप्त होतें, असें आर्क्षीं ऐकिलें आहे. गाईचें दान केलें असतां तात्काळ फळ प्राप्त असो; राजा युधिष्ठिरा, गाई, सुवर्ण व तिल होतें; फार कशाला—दात्याच्या हातून गोप- ह्यांच्या दानापासून काय फळ प्राप्त होतें, हें दान झालें ह्मणजे त्याचे सर्व मनोरथ सिद्ध मीं विशेषकरून वेदांना मान्य अशा वच- झाले असेंच त्यानें समजावें. गाई ह्या सर्व नांच्या आधारें तुला निवेदन केलें; आणखी प्राण्यांच्या माता होत; त्या सर्वांना सुखच देतात. मी तुला असें सांगतां कीं, विवाह करून ज्या मनुष्याच्या मनांत आपली भरभराट पुत्रोत्पादन करावें; कारण, हे कुरुश्रेष्ठा, पुत्र- व्हावी असें असेल त्यानें नित्य गाई दान लाभ हा सर्व लाभांत श्रेष्ठ होय. याव्या. कोणीही गाईना लाथ मारूं नये किंवा त्यांच्यामधून फिरूं नये. गाई ह्या सर्व प्रका- त्यांच्या मंगलकारक गोष्टीचें मंदिर होत. ह्यासाठीं त्या देवतांचें सदैव पूजन करावें. पूर्वी यज्ञ- यागादिकांसाठीं भूमि नांगरावी लागली असतां देवांनीं देखील बैलांना आसुडांचे प्रहार केले होते, ह्याकरितां यज्ञयागादिकांसाठीं भूमिचें कर्षण करणें झाल्यास बैलांना हाणणें श्रेयस्कर होईल, पण इतर कृत्यांमध्ये बैलांवर आसुडांचे प्रहार करणें अगदीं निंद्य समजावें. गाई चरत असतां किंवा त्या निवाऱ्यास बसून विसांवा घेत असतां त्यांना कोणीही त्रास देऊं नये. गाईना तहान लागली असतां व त्या पाण्यासाठीं इकडे तिकडे पाहत असतां त्यांना पाणी अवश्य

अध्याय एकुणसत्तरावा.

—:०:—

गोदानाचें माहात्म्य.

युधिष्ठिर विचारतोः—कुरुश्रेष्ठ पितामह भीष्म, दानांचा जो श्रेष्ठ विधि तो मला फिरून कथन करा आणि त्यांतही विशेषकरून भूमि- दानाविषयीं विवरण करून सांगा. हे महाप्राज्ञ, यज्ञयागादिक करणाऱ्या ब्राह्मणाला क्षत्रियानें पृथ्वीदान करावें, त्या ब्राह्मणानें ती पृथ्वी यथाविधि स्वीकारावी, आणि क्षत्रियावांचून अन्यानें पृथ्वीचें दान करूं नये, असें आपण सांगितलें; परंतु माझी आपणांस अशी प्रार्थना आहे कीं, फलाची वासना धारण करणाऱ्या सर्व वर्णांना जीं दानें देतां येणें शक्य, तीं

१ गाई ह्या शब्दानें गाई व बैल हीं दोन्ही समजावीं.

पाजिवें. तांहेलेल्या व पाण्याकरितां वणवण फिरणाऱ्या गाई अवलोकन करून जर मनुष्य त्यांना पाणी पाजण्याची व्यवस्था करणार नाही तर त्या गाई त्या मनुष्याला त्यांच्या भाऊबंधांसह ठार मारतील ! राजा धर्मा, ज्या गाईच्या गोमयानें नित्य श्राद्धभूमि व देवायतनें पवित्र होतात त्यांच्यापेक्षा अधिक पवित्र असें दुसरें काय आहे बरें? जो मनुष्य दुसऱ्याच्या गाईला संवत्सर-पर्यंत मूठभर घास घालील व त्याजबद्दल त्या गाईचें तक वगैरे कांहींएक मोबदला ह्मणून घेणार नाही, त्याचे सर्व काम सिद्धीस जातील, त्याला पुत्रप्राप्ति होईल, यश मिळेल व संपत्ति प्राप्त होईल, त्याचे पुरुषार्थ सिद्धीस जातील, पातक नाहीसें होईल आणि दुःस्वप्न नाश पावेल.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, कशा प्रकारच्या लक्षणांच्या गाई दान कराव्या, कशा प्रकारच्या गाई दान करूं नये, कोणत्या लक्षणांच्या पुरुषाला गाई द्याव्या आणि कोणत्या प्रकारच्या पुरुषाला गाई देऊं नये, हें निरूपण करा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, दुराचरणी, पातकी, लोभी, असत्यभाषी व हव्यकव्य न करणारा अशा पुरुषाला मुळींच गोदान करूं नये; परंतु दरिद्री, कुटुंबवत्सल, श्रोत्रिय व अभिहोत्री अशा पुरुषाला अवश्य गोदान करावें; अशा पुरुषाला दहा गाई अर्पण केल्यानें त्या दात्याला उत्तम लोकांची प्राप्ति होते. जो पुरुष धर्माचरण करितो त्यालाच त्याचें फल मिळतें, दानापासून लागणारें जें पुण्य त्या सर्वांचा अंश दात्यालाच प्राप्त होतो, आणि त्या अंशाची जोड घडावी ह्याच हेतूनें दात्याची दानाविषयी प्रवृत्ति होते. मनुष्याला जन्म देणारा, त्याला भयापासून मुक्त करणारा आणि त्याची उपजीविका चालविणारा

हे तिन्ही पितृस्थानीं मानावे. गुरुसेवेनें पातकाचा क्षय होतो, गर्वानें महान् यश लयास जातें, तीन पुत्र झाले ह्मणजे निपुत्रिकपणा नाहीसा होतो, आणि दहा गाई प्राप्त झाल्यानें उपजीविकेच्या साधनाचा अभाव असल्यास तो अभाव दूर होतो. जो मनुष्य वेदांतांत गढलेला असेल, ज्याला बहुश्रुतपणा असेल, ऐहिक वस्तुजातांचें यथार्थ ज्ञान झाल्यामुळें ज्याच्या चित्ताला समाधान वाटत असेल, ज्यानें मनोविकारांचें आकलन केलें असेल, ज्याचें मन मोठें उदार व प्रगल्भ असेल, ज्यानें इंद्रियांचें दमन केलें असेल, ज्यानें आपलें अंतःकरण भगवत्स्वरूपांत लीन ठेविलें असेल, जो सदासर्वकाळ सर्व प्राण्यांविषयी प्रेमोद्गार काढित असेल, जो क्षुधादिक विका-रांनीं त्रस्त असतांही भलतेंच आचरण कर-ण्यास प्रवृत्त होत नसेल, ज्याचें मन दयाळू असेल, ज्याच्या चित्तास शांति असेल, जो अतिथींचा प्रियकर्ता असेल, आणि त्याप्रमाणेंच ज्याच्या ठायीं उत्तम शील वसत असेल व ज्याला स्त्रीपुत्रादिकांचा परिवार मोठा असेल, अशा ब्राह्मणाला उपजीवनाची सोय करून देणें हें अगत्याचें आहे. सत्पात्र पुरुषाला गोपदान केल्यानें जितकें पुण्य लागतें तितकेंच पाप ब्राह्मणाच्या धनाचा अपहार केल्यानें लागतें; ह्यास्तव, ब्राह्मणस्वाचें मुळींच हरण करूं नये व ब्राह्मणस्त्रियांपासून नित्य दूर असावें.

अध्याय सत्तरावा.

—:—

तृगोपाख्यान.

भीष्म सांगतात:—कुरुश्रेष्ठा युधिष्ठिरा, ह्या विषयाचें विवरण करण्याकरितां थोर लोक नृग राजाची कथा सांगत असतात; ह्यास्तव ब्रह्मस्व हरण करणाऱ्या नृग राजावर जो

अतिशय घोर प्रसंग ओढवला त्याचें मी तुला आणि असें असतां तुला ही अशी शोचनीय आतां वर्णन करून सांगतों. एके समयीं कित्येक अवस्था प्राप्त झाली, तेव्हां हें असें झालें यादव अतिशयित तृषाक्रांत होऊन उदकाचा तरी कसें, हें विवरण करून सांग. शोध करित असतां त्यांस एक मोठा आड राजा नृग, लोकांत तर असें कानीं येतें कीं, आढळला; पण त्याचें तोंड तृण व लता ह्यांनीं तूं पूर्वीं शतावधि, सहस्रावधि व लक्षावधि गाई आच्छादित असल्यामुळें त्यांतलें उदक त्यांस वारंवार ब्राह्मणांना दिल्या आहेस; आणि असें प्राप्त होईना. तेव्हां त्या जलार्थी यादवांनीं करूनही तुला ही दुर्मति प्राप्त झाली, तेव्हां उदकप्राप्तीसाठीं पुष्कळ यत्न केले; पण उद- ह्याची संगति तरी कशी लावावी? राजा युधि- काचा पृष्ठभाग गर्द जाळ्यांनीं प्रच्छन्न अस- छिरा, नंतर नृग राजानें कृष्णाला हाटलें, त्यामुळें त्यांस उदक मिळालें नाहीं व ते. “माधवा, माझ्या हातून एक घोर अनर्थ घडला अगदीं दमून भागून गेले. पुढें त्यांनीं आडाच्या हें ह्या माझ्या दुर्मतीचें कारण होय. एके समयीं तोंडावरील तीं जाळीं दूर केलीं; परंतु खालीं एक अभिहोत्री ब्राह्मण घरीं नसतां त्याची पाहतात तों एक प्रचंड सरडा आडाचा सर्व गाय चुकून माझ्या सहस्र गाईत येऊन मिस- पृष्ठभाग झांकून अधिष्ठित आहे असें त्यांच्याळली; आणि माझ्या गुराख्यांनीं ती आपलीच नजरेस पडलें. त्या समयीं यादवांनीं त्या पर्वत- गाय असें मानून आपल्या गुरांत ठेवून घेतली; तुल्य प्रचंड सरड्याच्या शरीराला मोठमोठीं दोर- व पुढें मरणोत्तर मला सद्गति प्राप्त व्हावी ह्या खंडें व चामड्याचे पट्टे बांधिले आणि सहस्रा- हेतूनें मीं ती गाय एका ब्राह्मणाला दान दिली. वधि प्रकारांनीं त्यांनीं त्यास वर काढण्याचा इकडे त्या गाईचा पहिला धनी जो ब्राह्मण प्रयत्न केला; पण अखेरीस त्यांचे सर्व श्रम तो घरीं आल्यावर पाहतो तों आपली गाय व्यर्थ होऊन त्यांना तो यत्न सोडून देणें भाग घरीं नाहीं असें त्यास दिसून आलें; व तो तिचा पडलें. नंतर ते जनार्दनाकडे गेले व त्यास शोध करित असतां ती दुसऱ्या एका ब्राह्म- ह्मणाले कीं, “कृष्णा, एका महान् सरड्यानें णाच्या घरीं त्यास आढळली आणि त्यानें त्या आडाचें सर्व तोंड व्यापून टाकिलें असून दुसऱ्या ब्राह्मणाला ही गाय माझी ह्मणून सांगि- त्याला वर काढणारा कोणीही नाहीं. ” राजा तलें. वासुदेवा, नंतर त्या दोघां ब्राह्मणांचा तंदा धर्मा, नंतर वासुदेवानें त्या सरड्याला सुरू झाला व ते दोघेही क्रोधाग्रस्त होतसे ते तें वर काढिलें आणि त्याची विचारपूस केली; मांडण मजकडे घेऊन आले. त्यापैकीं तेव्हां त्या सरड्यानें कृष्णाला सर्व वर्तमान सांगि- एक ब्राह्मण मला ह्मणाला, ‘राजा, तूच तलें. त्या समयीं तो सरडा कृष्णाला ह्मणाला ना ही गाय मला दिलीस ?’ आणि कीं, ‘माझें नांव नृग; मीं पूर्वीं सहस्रावधि यज्ञ दुसरा ह्मणाला, ‘तूच ना ही माझी गाय चोर- करून परमेश्वराची आराधना केली व पुरातन लीस ?’ कृष्णा, ह्याप्रमाणें त्या उभयतांचें काळीं मोठी ख्याति मिळविली. परंतु अखेरीस भाषण श्रवण केल्यावर, ज्या ब्राह्मणाला ती ही गति भोगणें मला प्राप्त झालें!’ राजा धर्मा, गाय मीं दान दिली होती त्याला मीं ह्याप्रमाणें नृग राजाचें तें भाषण श्रवण करून पार्थिलें कीं, ‘ब्राह्मणा, मी तुला ह्या माधव त्याला ह्मणाला कीं, ‘नृग राजा, तूं तर गाईबद्दल दुसऱ्या शेंकडों गाई देतो. त्या शुभ कर्म केलें आहेस, पातक केलें नाहींस; घेऊन तूं ही गाय मला परत दे.’ तेव्हां तो

ब्राह्मण मला हणाला, 'राजा, माझी गाय देश-तें दुसऱ्याला देऊनही टाकलेंस, ह्यामुळे तुझ्या कालानुरूप मला मोठी सोयीची आहे; ती तू न दुहेरी पाप घडलें आहे, हें तू लक्षांत फार गरीब असून दूधही पुष्कळ देते; ती आण. असो; कृष्णा, नंतर मी यमधर्माला मोठी मायाळू असून तिच्या दुधाला अतिशय ह्याटलें कीं, 'प्रथम मी पातकाचें फळ भोगीन रुचि आहे; व तिच्या योगानें मला माझ्या आणि अशा प्रकारें तें पातक क्षालन झाल्या-घराची मोठी धन्यता वाटते; आणि शिवाय वर मग पुण्याचें फळ भोगण्यास सिद्ध होईन.' अंगावरून सुटलेल्या माझ्या कृश पुत्राचें ती वासुदेवा, ह्याप्रमाणें धर्मराज यमाला म्हणतांच संरक्षण करीत आहे; ह्यास्तव माझ्याकडून मी भूतलावर पडलों आणि पडल्यावर यमाच्या ती गाय तुझ्या हवालीं करणें शक्य नाही.' तोंडून मोठ्याने निघालेले असे उद्गार मी असो; कृष्णा, तो ब्राह्मण ह्याप्रमाणें बोलला ऐकिले कीं, 'बा नृग राजा, सहस्र वर्षे समाप्त व चालता झाला. तेव्हां मग मी दुसऱ्या ब्राह्म-झाल्यावर तुझें पाप सरून जाईल आणि मग णाला हणजे गाईच्या धन्याला प्रार्थिलें तुझा जनार्दन वासुदेव उद्धार करील व तूं कीं, 'ब्राह्मणा, मी तुला तुझ्या गाईबद्दल लक्ष स्वतांच्याच पुण्यकर्मांनीं जिकून घेतलेल्या गाई देण्यास सिद्ध आहे; तर तूं त्यांचा शाश्वत लोकांप्रत पावशील.' कृष्णा, भूतलावर स्वीकार करून ही गाय माझ्या स्वाधीन कर.' पतन पावतांच मी ह्या आडामध्यें तिथीं गेलोंति

“ब्राह्मण हणाला:—नृगराजा, राजांनीं जन्म घेऊन खालीं डोकें करून पडलों आहे दिलेल्या दानांचा मी प्रतिग्रह करीत नसतों. असें मला दिसून आलें; परंतु माझी पूर्वजन्माची मी आपला योगक्षेम स्वतः चालविण्यास समर्थ आठवण मात्र नष्ट झाली नाही. कृष्णा, आज आहे; ह्यासाठीं माझी जी गाय तूं घेतलीस तूं माझा उद्धार केलास; ह्यावरून तुझ्या ठिकाणीं तीच तूं मला लवकर परत दे.

“कृष्णा, नंतर मी त्या ब्राह्मणाला सोने, कोणता ? असो; कृष्णा, मला आतां अनुज्ञा रूपें, अश्व व रथ देऊं लागलों; पण तो ब्राह्मण-दे; मी आज स्वर्गलोकीं जाईन.”

श्रेष्ठ कशाचाही स्वीकार न करितां निघून गेला. राजा युधिष्ठिरा, नंतर कृष्णानें त्या नृग हे मधुसूदना, पुढें लवकरच कालाची प्रेरणा हो- राजाला स्वर्गास जाण्याला अनुमोदन दिलें व ऊन मीं हा मृत्युलोक सोडला व पितृलोकीं जा- मग शत्रुसंहारक नृग राजा कृष्णाला नमस्कार ऊन यमधर्माच्या सन्निध प्राप्त झालों. तेथें यमानें करून दिव्य विमानांत अधिष्ठित होत्साता स्वर्गा- माझा चांगला आदरसत्कार केला व म्हटलें:—नृग प्रत जाता झाला. भरतश्रेष्ठा कुरुनंदना, ह्याप्रमाणें राजा, तुझ्या पुण्याला सीमा नाही, परंतु तुझ्या तो नृग राजा स्वर्गास गेल्यावर वासुदेवानें पथमयी हातून एक अज्ञानानें पाप घडलें आहे; ह्यासाठीं वाणीनें ह्याटलें कीं, 'ज्ञात्या मनुष्यानें ब्राह्मणाचें तुझ्या पापाचें फळ तूं आधीं किंवा मग जशी धन कधीही हरण करूं नये. ब्राह्मणाची गाय नृग तुशी इच्छा असेल तसें भोग. राजा, तूं राज्या- राजानें हरण केल्यामुळें त्याला जशी दुर्गति प्राप्त रोहणाच्या समर्थी अशी शपथ केली आहेस झाली, तशीच दुर्गति ब्राह्मणस्व हरण केल्यानें कीं, मी सर्व प्रजेचा सांभाळ करीन आणि प्राप्त होईल.' धर्मराजा, मी तुला आणखी असें असें असतां ती शपथ तुझ्याकडून व्यर्थ झाली सांगतों कीं, सज्जनांचा सज्जनांशीं समागम झाला आहे. राजा, ब्राह्मणस्वाचें तूं ग्रहण केलेंस व असतां तो विफल होत नाही. पहा—नृगराजाचा

कृष्णाशीं जो समागम झाला त्या साधुसमागमाचें प्रवाहानें आधींच वाहून गेल्यामुळें त्या फल त्यास असें मिळालें कीं, नरकापासून तो ठिकाणीं त्यास कांहींएक सांपडलें नाहीं; मुक्त झाला. राजा युधिष्ठिरा, दानाचें फल आणि तो पित्यापारीं परत येऊन जसें पुण्य, तसें पीडेचें फल पातक होय; ह्मणाला कीं, 'नदीच्या तीरावर मला कांहींएक सांपडलें नाहीं.' राजा युधिष्ठिरा, नाचिकेताच्या मुखावाटे निघालेले ते शब्द श्रवण करून बुध्दें, श्रमानें व तृषेनें व्याकूळ झालेला तो महा-तपस्वी उद्दालकि मुनि एकदम संतापला आणि त्यानें आपल्या त्या पुत्राला शाप दिला कीं, 'तू यमपुरीची वाट धर.' राजा, पित्याचें तें शापवचन ऐकून नाचिकेताला जणू काय आपणावर वज्रच पडलें असें वाटलें आणि तो हात जोडून 'कृपा करा ! कृपा करा !' असें पित्यास म्हणत आहे तों गतप्राण होऊन मृतलावर पतन पावला ! राजा धर्मा, तें पाहून उद्दालकीला अनावर दुःखाचें भरतें आलें व तो पुत्राची ती अवस्था अवलोकून 'हा हा' करीत धरणीतलावर मूर्च्छित पडला ! राजा धर्मा, नंतर कांहीं वेळानें तो उद्दालकि ऋषि देहमानावर आला; परंतु पुत्रशोकानें व्याकूळ होऊन तळमळत असतां तो राहिलेला दिवस व ती भयंकर काळरात्र तशीच निघून गेली ! राजा, पण दुसरे दिवशीं असा चमत्कार झाला कीं, ज्याप्रमाणें तृणादिकांवर पर्जन्याची वृष्टि झाली असतां तें सजीव होतें त्याप्रमाणें उद्दालकीच्या अश्रुपातानें तो नाचिकेत पुत्र सजीव होऊन दर्भशय्येवर चलनवलन करूं लागला ! त्या समर्थी त्याला फार क्षीणता आली असून त्याच्या देहाला विव्य सुगंधि पदार्थांची उठी दिलेली आढळली आणि जणू काय तो शोषित-कलश, भोजनसामग्री वगैरे आणण्याचें मी नच उठला, असें त्याच्या पित्यास वाटलें ! विसरलों; ह्मणाला तूं जाऊन ती सर्व सामग्री असो; ह्मणामाणें आपला पुत्र पुनः जिवंत घेऊन ये.' राजा धर्मा, नंतर पित्याच्या आज्ञे-झाला असें पाहून उद्दालकि ऋषीनें त्याला प्रमाणें तो नाचिकेत मुनि नदीच्या कांठीं गेला; विचारिलें कीं, 'बाळा, तूं आपल्या कर्मीनें शुभ पण तेथें असलेल्या त्या सर्व वस्तु नदीच्या लोक जोडिलेस काय ? बाळा, तूं मला पुनः

अध्याय एकाहत्तरावा.

—:०:—

गोप्रदानाचें महत्त्व.

(यम व नाचिकेत ह्यांचा संवाद.)

युधिष्ठिर विचारतो:—अनघ महाबाहो भीष्म, गाईचें दान केल्यानें कोणतें फळ प्राप्त होतें, ह्याविषयीं मला विस्तारपूर्वक निरूपण करून सांगा. पितामह, अजून माझी तृप्ति होत नाहीं; ह्यासाठीं हा विषय आणखी विशद करा.

भीष्म सांगतात:—राजा धर्मा, ह्या विषयाचें विवेचन करण्याकरितां एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो इतिहास ह्मणजे उद्दालकि ऋषि व त्याचा पुत्र नाचिकेत ह्या उभयतांचा संवाद होय. एके समर्थी महाबुद्धिमान् उद्दालकि ऋषि आपल्या नाचिकेत नांवाच्या पुत्राजवळ जाऊन त्यास म्हणाला कीं, 'बाळा, मी दीक्षा घेऊन व्रतानुष्ठान करीत आहे, तर तूं माझ्या सेवेस सादर रहा.' राजा युधिष्ठिरा, पुढें तें व्रतानुष्ठान समाप्त झाल्यावर महर्षि उद्दालकि आपल्या पुत्रास म्हणाला, 'नाचिकेता, स्नानविधि व वेदाध्ययन ह्यांत निमग्न होऊन नदीच्या तीरावरून समिधा, दर्भ, फुलें, कलश, भोजनसामग्री वगैरे आणण्याचें मी नच उठला, असें त्याच्या पित्यास वाटलें ! विसरलों; ह्मणाला तूं जाऊन ती सर्व सामग्री असो; ह्मणामाणें आपला पुत्र पुनः जिवंत घेऊन ये.' राजा धर्मा, नंतर पित्याच्या आज्ञे-झाला असें पाहून उद्दालकि ऋषीनें त्याला प्रमाणें तो नाचिकेत मुनि नदीच्या कांठीं गेला; विचारिलें कीं, 'बाळा, तूं आपल्या कर्मीनें शुभ पण तेथें असलेल्या त्या सर्व वस्तु नदीच्या लोक जोडिलेस काय ? बाळा, तूं मला पुनः

प्रवाहानें आधींच वाहून गेल्यामुळें त्या ठिकाणीं त्यास कांहींएक सांपडलें नाहीं; आणि तो पित्यापारीं परत येऊन जसें पुण्य, तसें पीडेचें फल पातक होय; ह्मणाला कीं, 'नदीच्या तीरावर मला कांहींएक सांपडलें नाहीं.' राजा युधिष्ठिरा, नाचिकेताच्या मुखावाटे निघालेले ते शब्द श्रवण करून बुध्दें, श्रमानें व तृषेनें व्याकूळ झालेला तो महा-तपस्वी उद्दालकि मुनि एकदम संतापला आणि त्यानें आपल्या त्या पुत्राला शाप दिला कीं, 'तू यमपुरीची वाट धर.' राजा, पित्याचें तें शापवचन ऐकून नाचिकेताला जणू काय आपणावर वज्रच पडलें असें वाटलें आणि तो हात जोडून 'कृपा करा ! कृपा करा !' असें पित्यास म्हणत आहे तों गतप्राण होऊन मृतलावर पतन पावला ! राजा धर्मा, तें पाहून उद्दालकीला अनावर दुःखाचें भरतें आलें व तो पुत्राची ती अवस्था अवलोकून 'हा हा' करीत धरणीतलावर मूर्च्छित पडला ! राजा धर्मा, नंतर कांहीं वेळानें तो उद्दालकि ऋषि देहमानावर आला; परंतु पुत्रशोकानें व्याकूळ होऊन तळमळत असतां तो राहिलेला दिवस व ती भयंकर काळरात्र तशीच निघून गेली ! राजा, पण दुसरे दिवशीं असा चमत्कार झाला कीं, ज्याप्रमाणें तृणादिकांवर पर्जन्याची वृष्टि झाली असतां तें सजीव होतें त्याप्रमाणें उद्दालकीच्या अश्रुपातानें तो नाचिकेत पुत्र सजीव होऊन दर्भशय्येवर चलनवलन करूं लागला ! त्या समर्थी त्याला फार क्षीणता आली असून त्याच्या देहाला विव्य सुगंधि पदार्थांची उठी दिलेली आढळली आणि जणू काय तो शोषित-कलश, भोजनसामग्री वगैरे आणण्याचें मी नच उठला, असें त्याच्या पित्यास वाटलें ! विसरलों; ह्मणाला तूं जाऊन ती सर्व सामग्री असो; ह्मणामाणें आपला पुत्र पुनः जिवंत घेऊन ये.' राजा धर्मा, नंतर पित्याच्या आज्ञे-झाला असें पाहून उद्दालकि ऋषीनें त्याला प्रमाणें तो नाचिकेत मुनि नदीच्या कांठीं गेला; विचारिलें कीं, 'बाळा, तूं आपल्या कर्मीनें शुभ पण तेथें असलेल्या त्या सर्व वस्तु नदीच्या लोक जोडिलेस काय ? बाळा, तूं मला पुनः

प्राप्त झालास, हें माझे खचीत भाग्य होय ! कोणीही परत जात नाही अशा तुझ्या लोकीं बाळा, तुझें शरीर निःसंशय अमानुष ज्या अर्थी मी प्राप्त झालों आहे त्या अर्थी आहे ! ' राजा धर्मा, नंतर सर्व कांहीं माझी अशी मनीषा आहे की, तुझ्या अनु-प्रत्यक्ष पाहून आलेला तो नाचिकेत ऋषि ग्रहास मी पात्र असल्यास, महाभाग्यवान् पुण्य-आपल्या महात्म्या पित्याचें तें भाषण श्रवण शाली पुरुष ज्या श्रेष्ठ लोकीं निवास करितात करून महर्षींच्या मध्ये पित्याला सर्व वृत्तांत ते लोक माझ्या दृष्टीस पडावेत. ' ऋषिश्रेष्ठा, सांगू लागला. नाचिकेत ह्मणालाः—ताता, नंतर यमधर्मानें दिव्य तृतीनें झळाळणारा आपली आज्ञा मान्य करून मी तात्काळ यम-असा एक महादेदीप्यमान् रथ अश्व जोडून पुरीस चालता झालों. तेथें यमधर्माची विशाल सिद्ध केला व त्यांत मला बसवून त्यानें यम-व महादेदीप्यमान् अशी सभा मीं अवलोकन लोकांतले सर्व प्रदेश व त्याप्रमाणेंच पुण्यवान् केली. ती सभा सहस्रावधि योजनें विस्तृत पुरुष ज्या लोकांचा आश्रय करितात ते सर्व असून कांचनतुल्य कांतीनें झळाळत होती ! मी लोक मला दाखविले. द्विजवर््या, मी त्या ठिकाणीं अभिमुख येत आहे असे पाहतांच यमधर्मानें नानाप्रकारच्या आकारांचीं व सर्व प्रकारच्या मला आसन देण्याविषयी आपल्या सेवकांस रत्नांनीं अंतर्बाह्य व्याप्त असलेलीं महान् महान् आज्ञा केली; आणि, ताता, आपला गौरव कर-पुरुषांचीं तेजःपुंज भुवनें अवलोकन केलीं. प्याच्या उद्देशानें त्यानें अर्घ्यपाद्यादिकांनीं मला त्यांचा वर्ण चंद्रमंडलाप्रमाणें शुभ्र असून त्या-पूजिलें व सभासदांनींही मला मोठा मान देऊन मध्ये बारीक घंटिकांच्या जाळ्या लोंबत होत्या; मध्यभागीं बसविलें. तेव्हां मीं मोठ्या विनयानें त्यांच्या अंतर्भागीं जलाशय व उपवनें विल-यमधर्माला ह्मटलें कीं, ' धर्मराज, मी आपणा-सत असून त्यांना शतावधि माझ्या होत्या; कडे आलों आहे, तर माझ्या कर्माप्रमाणें मला त्यांची कांति वैदूर्यप्रमाणें व रविमंडलाप्रमाणें जे लोक उचित असतील त्या लोकीं मला झळाळत असून तीं सुवर्ण व रजत ह्यांनीं बनवि-पाठवा. ' मुनिवर्य, त्या समयीं धर्मराज यम मला लेलीं होती; त्यांचा वर्ण प्रातःकालच्या सूर्याप्रमाणें ह्मणाला, ' बाळा नाचिकेता, तूं मरण पावला आरक्त असून त्यांतील कित्येक फिरतीं नाहीस. प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें उग्र तपस्तेज होती व कित्येक एके ठिकाणींच स्थिर होती; धारण करणाऱ्या तुझ्या महातपस्वी पित्यानें त्यांमध्ये भक्ष्य व भोज्य पदार्थांचे ढीगच्या ढीग यमपुरीची वाट धर ह्मणून जीतुला आज्ञा केली होते; आणि वस्त्रें व शयनें यांचा तर विपुल ती व्यर्थ होणें शक्य नाही, ह्मणून तूं येथें प्राप्त पुरवठा होता; त्यांत सर्व इच्छा परिपूर्ण करणारे झाला आहेस. बाळा, तूं ह्या यमलोकीं आलास कल्पवृक्ष आणि नद्या, रस्ते, सभा, वापी व व मीं तुला पाहिलें; आतां तूं परत जा व आपल्या पुष्करिणी हीं सर्वत्र विलसत असून संहस्रावधि पित्याला भेट; तो तुझ्याकरितां फार शोक रथांचा घणघणाट चालला होता; आणि त्या-करीत आहे. बाळा, तूं माझा प्रिय आतिथि प्रमाणेंच तेथें दुग्ध स्रवणाच्या सरिता व घृतनिधि आहेस; तेव्हां तुझा मनोरथ काय असेल तो पर्वत शोभत असून निर्मल उदकाचा उत्कृष्ट संचय सांग ह्मणजे मी तो परिपूर्ण करितों. ' ताता, ह्या-होता. ऋषिपुंगवा, यमधर्माला प्रिय असे हे अनेक प्रमाणें यमधर्मानें माझी मुक्तता केली तेव्हा मीं अदृष्टपूर्व प्रदेश अवलोकन करून त्या महा-त्याला पुनः प्रार्थिलें कीं, ' धर्मराज, जेथून प्रतापी पुराणपुरुषाला मीं ह्मटलें कीं, ' धर्म-

राज, धृत व दुग्ध यांचे लोट निरंतर वाहत ज्या गाई दान करावयाच्या त्या सवत्स असलेले हे दिव्य लोक कोणत्या पुरुषांच्या असाव्या; त्या रूपाने सुंदर असून मारक्या उपयोगार्थ निर्मिले आहेत बरे ? ' द्विजोत्तमा, वगैरे नसाव्या; त्यांना संतति उत्तम प्रकारची त्या वेळीं यमधर्मीने उत्तर दिलें कीं, 'ब्राह्मणा, होत असावी; आणि त्या द्यावयाच्या तेव्हा जे थोर पुरुष गोरसाचें दान करितात त्यांना लागणारी सर्व सामुग्री त्यांजबरोबर त्यांच्या उपभोगार्थ हे लोक निर्माण केले सिद्ध करून द्यावी; आणि दात्यानें अशा आहेत; व ह्याशिवाय दुसरे जे दुःस्वरहित प्रकारें गोपदान केल्यावर आणखी तीन शाश्वत लोक आहेत ते गोपदान करण्यांत दिवसपर्यंत फक्त गोरसावर आपली दिन- सदा रममाण असणाऱ्या महात्म्यांच्या सुखोप- चर्या चालवावी. ब्राह्मणा, जी गाय दान भोगांसाठीं निर्मिले आहेत. ब्राह्मणा, गोप- करावयाची असेल ती फार गरीब असावी, दान करितांना केवल दान केले ह्मणजे झालें तिला वांसरू उत्कृष्ट प्रकारचें असावें व ती असें ह्मणून उपयोगी नाहीं. प्रतिग्रह करणा- घरांतून पळून जाणारी नसावी. जो पुरुष राची पात्रापात्रता, दान देण्यास योग्यायोग्य अशा प्रकारच्या गाईचें दान करितो व तिची काल, जी धेनु अर्पण करावयाची तिच्या धार काढण्याकरितां प्रतिग्रहकर्त्याला कांस्यपात्र ठायीं असलेले विशिष्ट गुण आणि दानाचे देतो, त्याला त्या गाईच्या देहावर जितके विधि ह्या सर्वांचा योग्य विचार झाला पाहिजे. रोम असतात तितकीं वर्षपर्यंत स्वर्गवास जी धेनु दान करावयाची तिच्या अंगीं अस- प्राप्त होतो. ब्राह्मणा, त्याप्रमाणेंच वृषभदानाचें लेले गुण व प्रतिग्रह करण्यास सिद्ध झालेल्या माहात्म्यही श्रेष्ठच आहे. जो पुरुष वळकट, पुरुषाची पात्रता, —तसेंच, त्याच्याकडे गाईला तरुण, ओसें वाहणाऱ्या, लगामीं राहणाऱ्या, अमीपासून किंवा उन्हापासून पीडा प्राप्त होईल धन्याची उपजीविका चालविणाऱ्या, जोमदार, कीं काय ह्या सर्वांचें तारतम्यानें मनन करून चलाख व शरीरानें मोठ्या अशा वृषभाचें मग तें दान करावें. जो ब्राह्मण वेदाध्ययनांत ब्राह्मणांना दान करितो, त्यालाही गोपदान निमग्न असेल, तपश्चर्येत अतिशय गढून गेला करणाऱ्या पुरुषाप्रमाणें दिव्य लोक प्राप्त असेल, व यज्ञयागांत नित्य व्यग्र असेल होतात. जो गाईवर कधीं संतापत नाहीं, त्यांना अशा ब्राह्मणाला गाय अर्पण करणें प्रशस्त नित्य आसरा देतो, कोणीं उपकार केला होय. गाई ज्या संकटांतून सुटल्या असतील व असतां विसरत नाहीं, आणि ज्याला उदर- दरिद्री लोकांना पोषण करण्याचें सामर्थ्य निर्वाहाची सोय नाहीं, तो पुरुष गोपदान करण्यास पात्र समजावा. न्हातारपण आलें नसल्यामुळे ज्या आपल्याकडे उदरभरणा- असतां, दुखण्याबाहण्यानें गांठलें असतां, साठीं प्राप्त झाल्या असतील, त्यांचें उत्तम दुष्काळ पडला असतां, यज्ञयाग करीत प्रकारें परिपालन करणें हें प्रशस्त होय. गोप- असतां, शेतीचा उद्योग आरंभिला असतां, दान करणारां प्रथम फक्त जलप्राशन करून असतां, शोतीचा उद्योग आरंभिला असतां, त्रिरात्र उपोषण करावें व भूमीवर निजावें पुत्रकामेष्टीनें संतति प्राप्त झाली असतां, गुरूचे आणि खाणें-पिणें घालून तृप्त केलेल्या गाईचें मनोरथ परिपूर्ण करण्याकरितां आणि लहान मुलांच्य संवर्धनाकरितां गोपदान करणें चौथ्या दिवशीं ब्राह्मणांना दानादिकांनीं अवश्य आहे. फार कशाला, अशा हेतूनें संतुष्ट करून त्यांस. दान द्यावें. ब्राह्मणा,

गोप्रदान करावयाचें असल्यास देशकालाचीही ताता, ह्याप्रमाणें धर्मराज यमानें गोप्रदानाच्या मर्यादा नाहीः तें केव्हाही व कोठेंही करणें योगें व गोप्रदानाच्या अभावीं इतर दानांच्या प्रशस्तच होय. आतां गाईच्या पात्रापात्रे-योगें प्राप्त होणारीं ह्या प्रकारचीं सुखें माझ्या विषयीं विचारशील तर—ज्यांना दूध पुष्कळ निदर्शनास आणिलीं आणि तीं सर्व अव-आहे, ज्यांच्या ठिकाणीं सौम्यपणा व शांति लोकन करून मला अतिशयित आनंद झाला. वगैरे गुण वसत आहेत, ज्यांस पुष्कळ मूल्य हे अच्युत, मी आपत्याला प्रियकर असें आणखी पडलें आहे, विद्यादिकांत परीक्षा देऊन ज्या हें निवेदन करितों कीं, गोप्रदानरूप यज्ञ हा मिळविल्या आहेत, दुसरे पशु देऊन ज्या महाफलदायक असून त्यास खर्च फार थोडा पेंदा केल्या आहेत, युद्धादिकांत ज्याजिकून लागतो. ताता, हा गोप्रदानरूप महान यज्ञ आणल्या आहेत किंवा विवाहादि प्रसंगीं ज्या मला प्राप्त झाला असून तो माझ्यापासूनच श्वशुरादिकांकडून आपल्याकडे आल्या आहेत, उत्पन्न झाला असें ह्मणण्यास प्रत्यवाय नाही. त्या सर्व गाई दान करण्यास अत्यंत श्रेष्ठ मुनिवर्य, हा यज्ञ वेदांत सांगितलेल्या विधींना समजाव्या.’ अनुसरूनच आहे. ऋषिपुंगव, आपण मला

नंतर नाचिकेत आपल्या पित्यास यमपुरीस जा ह्मणून जो शाप दिला तो ह्मणालाः—ताता, ह्याप्रमाणें यमधर्माचें भाषण वास्तविक शाप नसून माझ्यावर केवळ अनुग्रहच अवण करून मीं पुनः त्यास विचारिलें कीं, होय. कारण, आपल्या ह्या शापामुळे मीं ‘ पितृपते, गोप्रदान करणाऱ्या पुरुषांस प्राप्त यमलोकीं जाऊन तेथें यमधर्माचें दर्शन घेण्यास होणारे लोक मिळविणें झाल्यास गोप्रदाना-समर्थ झालों; आणि त्या स्थळीं गोप्रदाना-वांचून दुसरीं कोणतीं दानें करावीं बरें ? ’ पासून कोणती गति प्राप्त होते ह्याचा मीं ऋषिवर्य, ह्याप्रमाणें माझा प्रश्न ऐकून त्या प्रत्यक्ष अनुभव घेतला; ह्यासाठीं, ज्या दान-महाबुद्धिमान् यमधर्मानें गोप्रदानानें प्राप्त धर्माविषयीं कोणत्याही प्रकारचा संदेह ह्मणून होणारी गति दुसऱ्या कोणत्या दानानें मिळ- नाही अशा दानधर्माचें मी आतां आचरण वितां येते तें विशद करून सांगितलें. तेव्हां करीन. महात्मन् महर्षे, धर्मराज यमानें तर यमधर्म ह्मणाला, “ ब्राह्मणा, गाईचा अभाव मला पुनःपुनः मोठ्या आनंदानें असें असतां जो पुरुष व्रतस्थ राहून घृताची गाय सांगितलें आहे कीं, “ ज्या पुरुषानें दानाच्या करून ती अर्पण करील त्याला पुत्रवत्सल योगानें चित्तशुद्धि संपादिली आहे त्यानें मातेप्रमाणें ह्या घृताच्या नद्या संतुष्ट करि- विशेषकरून गोप्रदानच करावें. गोप्रदाना-तील; त्याप्रमाणेंच घृताचा अभाव असतां सारखें पुण्यदायक शुद्धाचरण दुसरें नाही. दात्यानें व्रतस्थ राहून तिलधेनु दान करावी, ह्यास्तव तूं गोप्रदानाच्या माहात्म्याकडे ह्मणजे त्या योगें त्याची सर्व आपत्ति नष्ट दुर्लक्ष्य करूं नको. गोप्रदान करणें तें पात्रा-होऊन तो ह्या क्षीरसरितेमध्यें सुखोपभोग पात्रविचार करून व देशकालाकडे लक्ष अनुमवील; आणि तिळांचा अभाव असल्यास पुरवून कर. गोप्रदानाचें महत्त्व मनांत दात्यानें व्रतस्थ राहून जलाची गाय अर्पण आणून गाई ह्या नित्य दान दे. ह्या संबंधानें तूं करावी; ह्मणजे तो सर्व मनोरथ परिपूर्ण कर- कोणताही संशय मनांत धरूं नको. दान-णाऱ्या ह्या थंडगारसरितेमध्यें विहार करील.” विधींत सद्बोदीत निमग्न असलेले शांतात्मे

पूर्वी नित्य गोप्रदानेच करीत आले. त्यांना युक्त अशी—गाय सत्पात्र ब्राह्मणाला दिली उग्र तपश्चर्येपेक्षां गोप्रदान करणेच प्रशस्त असेल त्यांचे ती गाय पवित्र नदीप्रमाणे पारलौ- वाटले; कारण उग्र तपश्चर्येपासून जे भय किकसार्थक्य करील. पृथ्वीवर सूर्याच्या किरणां- असते ते ह्यांत नसल्यामुळे त्यांनी आपल्या प्रामाण्ये गाई ह्या लोकांना पुष्टि व ऐश्वर्य देऊन शक्त्यनुसार दाने देऊनच देहाचे सार्थक त्यांचे संरक्षण करितात; आणि गो हा शब्द जसा गाईचा वाचक आहे तसा तो सूर्यकिरणाचा वाचक असून दोघांपासूनही वृद्धि व सुख हीं प्राप्त होता असतात. ह्मणून जो पुरुष गोप्रदान स्वर्गलोकीं आपल्या दिव्य तेजानें झळाळत करितो तो प्रतिसूर्यच समजावा ! शिष्याच्या आहेत ! विप्रा, जी गाय दान द्यावयाची मनांत जर गोप्रदान द्यावयाचे असेल तर त्यानें असेल ती न्यायानें मिळविलेली असावी; तें गुरूला द्यावे; गुरूला गोप्रदान केल्यानें आणि ती ज्या ब्राह्मणास दान करावयाची शिष्यालां निश्चितपणें स्वर्गप्राप्ति होते. शास्त्र- असेल त्याची पात्रताही पहावी. ह्याप्रमाणें वेत्ते पुरुष गुरूला गोप्रदान करणें हा महान् दानाची व प्रतिग्रहकर्त्याची योग्यता लक्षांत धर्म ह्मणून प्रतिपादितात आणि सर्व शास्त्रांनीं घेऊन काम्याष्टमीला गोप्रदान करावे व गोप्र- हा आद्यविधि ह्मणून सांगितला आहे; दान केल्यावर दहा दिवसपर्यंत गोरसावर, कारण ह्या एका विधीमध्ये इतर सर्व विधींचा गोमयावर किंवा गोमूत्रावर उदरनिर्वाह अंतर्भाव होतो. असो; ब्राह्मणा, गोप्रदान करावा. वृषभाचें दान केल्यानें दात्याला देव- करितांना जी गाय दानासाठीं काढिली असेल व्रताचें पुण्य लागतें, दोन गाईचें दान केल्यानें ती न्यायानें मिळविलेली असावी व ती देदाध्ययनाचें फळ प्राप्त होतें, बैल जोडलेल्या देतांना ब्राह्मणाची पात्रापात्रता नीट पारखून रथशकटादिकांच्या दानानें तीर्थयात्रा केल्याचें मग ती त्यास अर्पण करावी. ब्राह्मणा, श्रेय मिळतें, व कपिला धेनूचें दान केल्यानें तूं मोठा पुण्यशील व विनयशाली आहेस; पापाचें क्षालन होतें. ब्राह्मणा, न्यायानें संपा- ह्यास्तव देव, मानव व आही स्वतः तुझ्या- दन केलेली एक कपिला गाय जरी अर्पण विषयीं मोठी आशा बाळगून आहों कीं, केली तरी त्या योगें सर्व पातकांचा संहार तूं हें गोप्रदानाचें रहस्य ध्यानांत ठेवून वाग- होतो. गोरसापेक्षां अधिक असें कांहींही नाही. शील व सद्गति पावशील. ” ब्रह्मर्षे, ह्याप्रमाणें ह्यास्तव, गोप्रदान हें अत्यंत श्रेष्ठ होय असें धर्मराज यमानें मला सांगितलें असतां मीं त्या सर्वजण मानितात. गाई ह्या आपल्या धर्मात्म्याच्या पदकमलीं लीन होऊन त्यास दुग्धानें सर्व लोकांना तारितात व गाई ह्याच नमस्कार केला आणि त्याजपासून आज्ञा सर्व प्रकारच्या अन्नांचें लोकांत संजीवन घेऊन पुनः आपल्या ह्या पायांपाशीं प्राप्त झालों. करितात; ह्यासाठीं जो पुरुष गाईचें हृद्गत न जाणतां त्यांचे खाणें, पिणें, कुरवाळणें इत्या- अध्याय बहात्तरावा.

—:०:—

ब्रह्मदेव व इंद्र ह्यांचा संवाद.

युधिष्ठिर विचारतो:—महामते पितामह

भीष्म, आपण नाचिकेत ऋषीचा इतिहास कशीं करावीं, थोडीं गोप्रदानें कशीं करावीं, सांगून गोप्रदानाचें महत्त्व व गाईचें माहात्म्य पुष्कळ गोप्रदानांचें फळ कोणतें, थोड्या निवेदन केलें आणि त्याप्रमाणेंच अज्ञाना-गोप्रदानांचें फळ कोणतें, गोप्रदानें न करितां-मुळें त्या माहात्म्या नृग राजाच्या हातून जो ही गोप्रदान करणाऱ्याचें पुण्य कसें जोडितां एक अपराध घडला त्याबद्दल त्याला केवढें घोर येतें, पुष्कळ गोप्रदानें करूनही दात्यास अल्प दुःख भोगावें लागलें व द्वारकेंत तो नृग राजा फळ कसें मिळतें, व थोडीं गोप्रदानें करूनही एका कृपांत सरडा होऊन पडला असतां त्याला दात्यास मोठें फळ कसें जोडितां येतें, कृष्णानें वर काढून मोक्षास कसें पाठविलें गोप्रदान देतांना दाक्षिणा किती दिली पाहिजे, हेही मीं ऐकिलें; परंतु अद्यापि माझ्या मनांत वेगरे सर्व मला यथार्थ रीतीनें ह्या समर्थी गोलोकाविषयीं शंका आहे; ह्मणून गोप्रदान निवेदन करून सांगा.

करणारे पुरुष ज्या लोकीं वास करितात त्या लोकांविषयीं मला सविस्तर निरूपण करून सांगा.

अध्याय त्र्याहात्तरावा.

—:०:—

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या विषयाचें निरूपण करण्याकरितां एक पुरातन गोप्रदान करणाऱ्यास प्राप्त होणारे लोक. इतिहास सांगत असतात. तो इतिहास ह्मणजे ब्रह्मदेव ह्मणाला—शतक्रतो इंद्रा, गोप्र-शतक्रतु इंद्र व पद्मयोनि ब्रह्मदेव ह्यांचा दानास प्रमुखत्व देऊन तूं जो हा प्रश्न विचा-संवाद होय. पूर्वी इंद्रानें ब्रह्मदेवाला हाच रिला आहेस, असला प्रश्न ह्या लोकांत तुझ्या-प्रश्न विचारला होता.

इंद्र ह्मणाला:—ब्रह्मदेवा, स्वर्गांत वास वाटत नाहीं. इंद्रा, जगांत असे नानाविध करणाऱ्या पुरुषांचें (देवांचें) ऐश्वर्य मोठें लोक आहेत कीं, ते तूं पाहिले नाहीस. ते खरें; परंतु गोलोकीं वास करणाऱ्या पुरुषांच्या लोक मीं पाहिले आहेत व त्याप्रमाणेंच एकाच ऐश्वर्यापुढें ते काहींच नाहीं. गोलोकीं वास पतीवर आसक्त असणाऱ्या पतिव्रता स्त्रियांनींही करणारे पुरुष आपल्या उज्ज्वल तेजानें स्वर्ग-पाहिले आहेत. इंद्रा, महान् महान् ब्रह्मवेत्ते लोकालाही मार्गे टाकितात असें समजतें; ऋषि व्रतकैवल्यें करून उत्कृष्ट कर्में आचरि-आणि ह्यामुळें मला मोठी शंका उत्पन्न झाली तात आणि चित्तशुद्धि संपादून आपल्या देहा-आहे; तर तूं तिचें निरसन कर. भगवंता, सहित त्या लोकांस जातात. हे अमराधिपा, त्या गोप्रदान करणारे पुरुष ज्या गोलोकीं वसति लोकांचें माहात्म्य असें आहे कीं, जे सुव्रत पुरुष करितात ते लोक कसे आहेत, हें जाणण्याची समाधि लावून तीमध्ये शरीराचा त्याग करि-मला इच्छा आहे, तर त्यांचें तूं वर्णन करून तात ते त्या मोक्षस्थितीमध्ये निर्मल मनानें सांग. गोलोक कसे आहेत, त्यांची प्राप्ति स्वर्गांत दृग्गोचर होणाऱ्या त्या सुंदर लोकांना झाल्यावर कोणतीं फळें प्राप्त होतात, तेथील येथेही अवलोकन करितात. सहस्राक्षा, त्या विशेष व श्रेष्ठ असा गुण कोणता, गोप्रदान लोकांचे गुण कोणते आहेत, हें मी आतां करणारे पुरुष सर्व दुःखांपासून मुक्त होऊन तुला सांगतो, ऐक. देववरा, त्या लोकीं कालाचें त्या लोकांस कसे जातात, तेथें ते किती काहीं चालत नाहीं. तेथें जरा किंवा अग्नि कालमर्थत सुखानुभव घेतात, पुष्कळ गोप्रदानें ह्यांचें मुळींच वास्तव्य नाहीं. त्या स्थळीं अ-

शुभाला मुळींच थारा नसून रोग किंवा ग्लानि गमन करितो. इंद्रा, जो पुरुष परवारागमन हींही नाहीत. इंद्रा, तेथें गाई राहतात व करितो, गुरुहत्या करितो, व्यर्थ वितंडवाद त्यांच्या मनांत जी जी वासना उत्पन्न होते करितो, खोटे बोलतो, ब्राह्मणांविषयी वैर ती ती सर्व तात्काळ परिपूर्ण होते, असें मीं धरितो, मित्रांचा द्वेद करितो, दुसऱ्यास ठकप्रत्यक्ष पाहिलें आहे. त्या ठिकाणीं गाई वितो, केलेल्या उपकारांना विसरतो, सरळमनास वाटेला तिकडे हिंडतात, मनास वाटेला पणाने वागत नाहीं, अंगीं सामर्थ्य असतांही तें करितात आणि इच्छेनुरूप खाद्यपेय सेवि- दैन्य दाखवितो, धर्मज्ञांचा द्वेष करितो आणि तात. त्या लोकांत नद्या, सरोवरे, विहिरी, ब्राह्मणांच्या हत्येस प्रवृत्त होतो, तो पुरुष- नानाप्रकारचीं वनें, गृहे, गिरि आणि प्रत्येक जेथें पुण्यवानांचें वास्तव्य आहे अशा गोलोकीं प्राण्यांच्या चित्ताला सुख देणारी अशी वस्तु जाण्यास पात्र नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर त्यास आढळून येते. त्या लोकीं सुखोत्पादक अशी अमुक मनानेंही त्या लोकांचें दर्शन घडणार नाहीं ! एक वस्तु ह्मणून नाहीं असें नाहीं. त्या स्थळीं सुरेश्वरा, गोलोकांविषयीं हें तुला सविस्तर सुखदायक पदार्थांची इतकी विपुलता वर्णन करून सांगितलें. आतां गोपदान कराहे कीं, त्यांहून श्रेष्ठ असा दुसरा लोक ण्यांत जे पुरुष सदासर्वकाळ निमग्न असतात नाहींच असें झटलें तरी चालेल. इंद्रा, जे त्यांना कोणतें फळ प्राप्त होतें तें एक. इंद्रा, जो महान् महान् पुरुष सर्व कांहीं सोसतात, पुरुष वडिलांपासून किंवा माऊंबांपासून प्राप्त चित्ताची शांति अणुरेणु टुळें न देतां सर्वास झालेलें किंवा धार्मिकपणानें वागून संपादन क्षमा करितात, सर्व प्राण्यांविषयीं दया बाळ. केलेलें धन खर्चून गाई विकत घेतो व त्यांचें गितात, गुरूची आज्ञा शिरसा वंदितात आणि दान करितो, त्या पुरुषाला अक्षय्य लोकांची अहंकारापासून अलिप्त असतात, ते त्या श्रेष्ठ प्राप्ति होते. शक्रा, जो पुरुष द्यूतांत धन लोकीं जातात, जो पुरुष कोणतेंही मांस जिंकून त्याच्या गाई खरेदी करून त्या दान सेवन करित नाहीं, नित्य चित्ताची शुद्धि दतो, त्याला दहा हजार दिव्य वर्षपर्यंत त्या राखितो, धर्माप्रमाणें वर्ततो, मातापितरांची दानाचें फळ उपभोगावयास सांपडतें. वडिला- सेवा करितो, सत्यापासून पराङ्मुख होत नाहीं, जित मिळकतीचा हिस्सा ह्मणून ज्या गाई ब्राह्मणांची शुश्रूषा करितो, निंदाचरण करित वांट्याला येतात त्या अगदीं न्यायानें मिळ- नाहीं, ब्राह्मणांवर किंवा गाईंवर केव्हांही विल्या असें समजावें. अशा गाईंचें दान संतापत नाहीं, धर्माचरण करण्यांत व गुरुसेवेंत करावें. त्यापासून ध्रुव लोकांची प्राप्ति होते. सदादीत निमग्न असतो, यावज्जीव सत्य हेंच शचीपते, दान मिळालेल्या गाईंचें शुद्ध मनानें व्रत मानितो, नित्य दानधर्मांत रममाण होतो, दुसऱ्याला दान करणें हेंही प्रशस्त आहे. जो अपराध्यांवर नेहमीं दया करितो, सर्वकाळ पुरुष अशा प्रकारच्या प्रतिग्रहाचें दान करितो सौम्यवृत्ति धारण करितो, इंद्रियांना नित्य त्याला देखील शाश्वत लोक मिळतात. जो स्वाधीन ठेवितो, देवांची आराधना करण्यांत पुरुष जन्मापासून मरेपर्यंत इंद्रियांना स्वाधीन सदा तत्पर असतो, सर्वांचें आदरातिथ्य करितो ठेवून सत्य भाषण करितो आणि गुरूचा किंवा आणि नेहमीं दया करण्यास सिद्ध असतो, ब्राह्मणांच्या अपराध सोसून चित्त शांत ठेवितो, तो पुरुष शाश्वत व अव्यय अशा गोलोकीं त्यालाही गोपदान करण्याचेंच फळ प्राप्त होतें.

इंद्रा, ब्राह्मणाला केव्हांही अपशब्द बोलूं नये, आणि गुरूची शुश्रूषा मनापासून करावी. इंद्रा, गाईला अपकार करण्याचें मनांतही आणूं नये, जो पुरुष सदादीत वेदाध्ययन करितो, गाईच्या नित्य गोवृत्ति ठेवावी, गाय ज्याप्रमाणें दुसऱ्या ठिकाणीं पूज्यभाव बाळगितो, नेहमी गोपदान दिवसासाठीं संग्रह करित नाहीं त्याप्रमाणें केल्यानें संतुष्ट होतो व जन्मापासून मरेपर्यंत आपणही दुसऱ्या दिवसासाठीं संग्रह करूं नये, गाईची सेवा करण्यांत तत्पर असतो, त्याला आणि गाईच्या खाण्यापिण्याची सर्व व्यवस्था जें फळ मिळतें तें ऐक. हे अमराधिपा, राजसूय नीट ठेवावी. आतां, शक्रा, जो पुरुष सत्य व यज्ञ केल्यानें जें पुण्य लागतें किंवा पुष्कळ धर्म ह्यांच्या अनुष्ठानांत सदादीत रममाण सुवर्ण दान करून यज्ञपुरुषाला आराधिल्यामुळे असतो त्याला कोणतें फळ मिळतें तें ऐक. जें उत्तम फल प्राप्त होतें, तेंच श्रेष्ठ फल त्या इंद्रा, सत्यशील व धर्मशील पुरुष (ब्राह्मण) जर वेदाध्यायी व गोपूजकाला प्राप्त होतें. असें सिद्धे, एक धेनु दान करील तर तिची योग्यता सहस्र साधु व ऋषि ह्या सर्वांनीं सांगितले आहे. इंद्रा, जो धेनूबरोबर होईल. क्षत्रियाच्या संबंधानेंही हाच पुरुष नेहमी खरें बोलतो, केव्हांही क्रोधवश नियम लागू आहे. ह्या गुणांनीं युक्त असा होत नाहीं, लोभापासून नित्य अलिप्त असतो, क्षत्रिय जर एक गाय अर्पण करील तर तिचीही सदादीत प्रामाणिकपणानें वागतां आणि गाईची योग्यता सत्यशील व धर्मशील ब्राह्मणानें सेवा करण्यास सर्वकाळ उद्युक्त असतो, असा दिलेल्या एका गाईबरोबर होईल, हें खास पुरुष आधीं कांहीं एक सेवन न करितां नेहमी समज. सत्य व धर्म हे गुण जर वैश्याच्या गाईना अन्न अर्पण करील तर त्याला एका ठिकाणीं वसत असतील तर त्यानें दिलेल्या वर्षांत सहस्र गाई दान केल्याचें पुण्य लागेल. एका गाईची योग्यता पांचशें गाईइतकी होईल; जो गोव्रती पुरुष एक वेळ अन्न ग्रहण करील आणि त्याप्रमाणेंच विनयशाली शूद्र जर एका व दुसऱ्या वेळचें अन्न गाईना घालील, त्या गाईचें दान करील तर त्याला सवाशें गाई दान गोवत्सलास दश वर्षपर्यंत अनंत सुख प्राप्त केल्याचें फळ प्राप्त होईल. असो; जो पुरुष नित्य होईल. जो पुरुष एक वेळ अन्न सेवन करितो धर्माचरण करितो, सत्यापासून केव्हांही परा- व दुसऱ्या वेळेला लागणारें धान्य वंगर संग्रहास इमुख होत नाहीं, आपलीं कर्म मोठ्या दक्ष- पाडून त्या योगें गाय विकत घेऊन ती ब्राह्मणाला तेनें आचरितो, केव्हांही संतापत नाहीं, देव- देतो, त्याला त्या गाईच्या देहावर जितके रोम तांच्या आराधनेंत निमग्न असतो, इंद्रियांचा असतील तितक्या गाई अर्पण केल्याचें पुण्य लागून क्षोभ होऊं देत नाहीं, पातकापासून अलिप्त शाश्वत फळ प्राप्त होतें. हे शतक्रतो, ब्राह्मणानें राहतो, स्वकर्तव्याचा विचार करून पुरुषार्थाच्या गोपदान केलें असतां त्याला असें फळ मिळतें. सिद्धीविषयीं नित्य जगृत असतो, अभिमा- आतां क्षत्रियाला कोणतें फळ मिळतें तें ऐक. नास शिवत नाहीं, व धर्मशीलपणानें वर्ततो, इंद्रा, गोपदानाच्या योगें ब्राह्मणाला दहा वर्षे त्यानें गोपदानाच्या महत्त्वावर दृष्टि देऊन दुभती पर्यंत सुख मिळाल्यास क्षत्रियाला पांच वर्षे- गाय सत्पात्र ब्राह्मणाला अवश्य दान करावी, पर्यंत, वैश्याला त्याच्या अधर्मां आणि शूद्राला ह्मणजे त्यास महत्फल प्राप्त होईल. सारांश, वैश्याच्या अधर्मां सुख प्राप्त होतें. जो पुरुष साधक पुरुषानें पूर्ण निष्ठापूर्वक नित्य गोपदान आत्मविक्रय करून गाई विकत घेतो व त्याचें करावें, सत्यापासून केव्हांही विमुख होऊं नये, दान करितो, त्याला, जगृतीतलावर गाय आहे

तोपर्यंत त्या गोप्रदानाचें फळ उपभोगितां येतें. आहे, ज्याला होम्यसंततीच्या संवर्धनार्थं दुग्ध-
हे महाभागा इंद्रा, आत्मविक्रय करून विकत त्याची जरूर आहे, ज्याला गुरुवक्षिणेकरितां
घेतलेली गाय अर्पण केली असतां तिच्या गाईची गरज आहे, किंवा मुलांबाळांच्या
प्रत्येक रोमाच्या ठिकाणीं वसत असलेले अक्षय्य संगोपनासाठीं गाय हवी आहे. अशा ब्राह्म-
लोक दात्यास प्राप्त होतात, असें शास्त्रवचन णाला देशकालांचा विचार करून गाय दान
आहे. अमरेश्वरा, युद्धामध्ये गाई जिंकून त्यांचें करणें प्रशस्त होय. ज्या गाईचा स्वभाव
दान केलें असतां आत्मविक्रयतुल्य गाईप्रमा- चांगला माहीत आहे, वेदाध्ययनादिकांच्या
णेंच शाश्वत पुण्याची जोड होते. जो आचार- योगें ज्या मिळविल्या आहेत, दुसरे प्राणी
संपन्न पुरुष गाईच्या अभावीं तिळांची गाय देऊन ज्या विकत घेतल्या आहेत, पराक्रमानें
करून तिचें दान करितो, त्याचीं सर्व संकटें ज्या जिंकिल्या आहेत, लढामध्ये ज्या आंघोण
त्या गाईच्या योगें दूर होतात आणि तो क्षीर- मिळाल्या आहेत, संकटांतून ज्या सोडविल्या
सरितेमध्ये विलास भोगितो. इंद्रा, गाईचें दान आहेत, व पोषणाकरितां ज्या आपल्याजवळ
करितांना केवळ दान हेंच श्रेयस्कर नाही. प्राप्त झाल्या आहेत, अशा प्रकारच्या गाई दान
त्या दानापासून पुण्याची जोड होण्यास दुसऱ्या देण्यास सर्वस्वी योग्य समजाव्या. ज्या गाई
पुष्कळ गोष्टी केल्या पाहिजेत. ज्याला दान धडधाकट आहेत, ज्यांचें शील उत्तम व उमर
द्यावयाचें त्याची पात्रता पाहिली पाहिजे, थोडी आहे, व ज्यांच्या देहाला सुगंध येत
दानाच्या कालाचाही योग्यायोग्य विचार आहे, अशा सर्व गाई दानार्थ पात्र समजाव्या.
केला पाहिजे, जी गाय दान द्यावयाची तिचे ज्याप्रमाणें सर्व सरितांमध्ये गंगा ही श्रेष्ठ, त्या-
गुणदोष मनांत आणिले पाहिजेत, आणि प्रमाणें सर्व प्रकारच्या गाईमध्ये कपिला गाय
दानाचे विधि कोणते तेही पाहिले पाहिजेत. श्रेष्ठ होय. तीन रात्रींपर्यंत उदक प्राशन
दात्यानें कालावर दृष्टि देऊन दान करावें. दान करून उपोषित रहावें व भूमीवर शयन
घेणारा ब्राह्मण व दान द्यावयाची गाय ह्या दोहोंचा करावें आणि नंतर ब्राह्मणांना दुसरे
नीट विचार करावा, आणि अग्नि किंवा उन्ह हांपा- पदार्थ देऊन संतुष्ट केल्यावर त्यांना दूध
सुन गाईला त्रास होईल कीं काय इकडेही लक्ष पिणाऱ्या व बळकट अशा वांसरांनीं युक्त
पुरवावें. ज्यानें पुष्कळ वेदाध्ययन केलें असेल, जो अशा गरीब गाई तृप्त करून दान कराव्या;
शुद्ध कुलांत जन्मला असेल, ज्याचें चित्त शांत आणि मग दात्यानें आणखी तीन रात्रींपर्यंत
असेल, जो यज्ञयागादिकांमध्ये निमग्न असेल, गोरसावर राहावें. जो पुरुष—अतिशय गरीब,
जो पापभीरू असेल, जो बहुश्रुत असेल, जो पुष्कळ दूध देणारी, चांगली वांसरें होणारी
गाईवर केव्हांही संतापत नसेल, जो फार व पळून न जाणारी अशी गाय दान करितो,
जलाल नसेल, जो नेहमीं दुसऱ्यास आश्रय तो त्या गाईच्या देहावर जितके रोम असतील
देत असेल व ज्याला उपजीविकेचें साधन तितकीं वर्षे परलोकीं सुखोपभोग भोगितो.
नसेल, तो पुरुष गोप्रदानास पात्र समजावा. त्याप्रमाणेंच, इंद्रा, जो पुरुष ओंसें वाहणारा,
ज्याला चरितार्थाचें साधन नाही, ज्याची तरुण, बळकट, हुकमांत असणारा, औत
फार हालअपेष्टा होत आहे, ज्याला कृषि- १ होम्यसंतति मातृहीन असल्यामुळें तिळा
कर्माकरितां गाय बाळगण्याची आवश्यकता गाईची अपेक्षा असते.

ओढणारा व अफाट सामर्थ्यावान् असा बैल तिचें हनन करितो, ती भक्षितो किंवा धनलोभांनं ब्राह्मणाला दान करितो, त्याला दश धेनु दान आविष्ट होतासाता दुसऱ्याला गाईची हत्या करणाऱ्या पुरुषाप्रमाणें श्रेष्ठ लोक प्राप्त होतात. करण्यास अनुमोदन देतो, तो घातक, भक्षक किंवा कौशिका, अरण्यांत जो पुरुष गाई व ब्राह्मण अनुमोदक पुरुष त्या गाईच्या देहावर जितके ह्यांचें संरक्षण करितो तो क्षणांत सर्व दुःखां- रोम असतील तितके संवत्सरपर्यंत नरकांत लोळत पासून मुक्त होतो. आतां त्याला कोणतें पुण्य पडते! ब्राह्मणाच्या यज्ञाचा विध्वंस करणाराला लागतें तें ऐक. अशा पुरुषाला अश्वमेध जे व ज्या स्वरूपाचे दोष लागतात, ते दोष केल्याचें शाश्वत फळ प्राप्त होतें; आणि शिवाय गाईचा विक्रय व चोरी करणाराला लागतात, मृत्युकाळी जी अवस्था प्राप्त व्हावी ह्मणून असें शास्त्र सांगतें. जो पुरुष चोरीनें गाय तो हाच्छितो ती अवस्था त्यास प्राप्त होत. संपादून ब्राह्मणाला अर्पण करितो, त्याला त्या त्या वेळीं त्याच्या मनांत जे कांहीं नानाविध गाईच्या दानानें जितका कालपर्यंत सुख प्राप्त दिव्य लोक मिळावे ह्मणून वासना असते ते होतें, तितका कालपर्यंत त्यास नरकवासही सर्व लोक त्याला त्या कर्मांमुळे मिळतात. भोगावा लागतो! हे महाद्युतिमंता इंद्रा, गोप्रदा- अशा पुरुषाला गाई मोठा मान देतात व नांत सुवर्ण ही दक्षिणा होय असें थोराचें मत त्यामुळे सर्वत्र त्याचा आदर होतो. ह्याप्रमा- आहे; आणि सुवर्णासारखी दुसरी श्रेष्ठ दक्षिणा णेंच जो पुरुष तृण, गोमय व पर्णे खाऊन नाही ह्मणून जें सांगितलें आहे तें अगदीं खरें त्यांवर चरितार्थ चालवीत वनांत गाईच्या आहे. गोप्रदानाच्या योगें मागच्या व पुढच्या संरक्षणार्थ त्यांच्या मागून फिरत असतो, सातसात पिढ्या उद्धरतात आणि त्यांतही कधीं कशाचीही आशा धरीत नाही व इंद्रि- सुवर्णदक्षिणा दिल्यास त्या फळाची दुष्पट यांना जिंकून नित्य निर्मळ राहतो, तो माझ्या होते. बा इंद्रा, सुवर्ण हें श्रेष्ठ दान; सुवर्ण ही लोकीं किंवा इतर लोकीं बाटेल तेथें आनंदानें श्रेष्ठ दक्षिणा; आणि सुवर्ण हें अत्यंत वासनारहित होतासाता वास्तव्य करितो ! पवित्रकारक आहे. हे शतक्रतो, सुवर्णाच्या दानानें दात्याच्या सर्व कुळाची पातकापासून मुक्ति होते. असो; हे महाद्युतिमंता, गोप्रदा- नांत दक्षिणा कोणती द्यावी हें मीं तुला ह्याप्रमाणें संक्षिपणें सांगितलें आहे.

अध्याय चौऱ्याहत्तरावा.

—:०:—

गोप्रदानाचें महत्त्व, दक्षिणा इत्यादि.

इंद्र ह्मणाला:—ब्रह्मदेवा, जो पुरुष जाणून- बुजून गाय चोरतो किंवा पैसा मिळविण्याच्या माणें पितामह ब्रह्मदेव ह्यानें इंद्राला निवेदन हेतुनें गाय विकतो, त्याला कोणती गति प्राप्त होते हें मला सांगावें.

पितामह ह्मणाला:—जे लोक भक्षण कर- ण्यासाठीं, विकण्यासाठीं किंवा ब्राह्मणाला दान लक्ष्मण हास हें सर्व सांगितलें; व पुढें अरण्यांत वेण्यासाठीं गाईचा अपहार करितात, त्यांना वास्तव्य करीत असतां लक्ष्मणानें ऋषींना काय फळ मिळतें तें ऐक. जो पुरुष मनाला निवेदन केलें. धर्मा, ह्या प्रकारें हें गोप्रदान- आळा न घालितां गाय विकावयास काढितो, माहान्त्य व तदंगभूत इतर गोष्टी परंपरेनें प्राप्त

भीष्म सांगतात:—हे भरतर्षभा धर्मा, ह्याप्र- माणें पितामह ब्रह्मदेव ह्यानें इंद्राला निवेदन केलें. पुढें इंद्रानें दशरथाला सांगितलें; आणि नंतर दशरथानें आपला पुत्र राम हास कथन केलें. पुढें रामानें आपला भ्राता यशःशाली लक्ष्मण हास हें सर्व सांगितलें; व पुढें अरण्यांत वेण्यासाठीं गाईचा अपहार करितात, त्यांना वास्तव्य करीत असतां लक्ष्मणानें ऋषींना काय फळ मिळतें तें ऐक. जो पुरुष मनाला निवेदन केलें. धर्मा, ह्या प्रकारें हें गोप्रदान- आळा न घालितां गाय विकावयास काढितो, माहान्त्य व तदंगभूत इतर गोष्टी परंपरेनें प्राप्त

ज्ञात्या असून, कडकडीत व्रताचरण करणाऱ्या ऋषींनी, धार्मिक पुरुषांनी व राजांनी तो दुर्धर नियम नेहमी पाळिलेला आहे. युधिष्ठिरा, हे सर्व मला उपाध्यायांपासून विदित झाले. जो ब्रह्मवेत्ता पुरुष ब्राह्मणांच्या सभेत, गोप्रदानांमध्ये, यज्ञांमध्ये किंवा यज्ञ व गोप्रदान हीं दोन्ही एकत्र चालू असता त्या वेळीं हे गोप्रदानमाहात्म्य सांगेल, त्याला खचीत अक्षम्य लोकांची प्राप्ति होऊन तो नेहमी देवांबरोबर विलास भोगील !

अध्याय पंचाहत्तरावा.

—०:—

व्रतादिकांचीं फलें.

युधिष्ठिर विचारतो:—विभो पितामह भीष्म, आपण धर्मप्रवचन करित असून सर्व कांहीं सांगतो म्हणून मला आश्वासन दिलें आहे; ह्यास्तव मला जी कांहीं शंका आहे ती मी आपल्याला निवेदन करितों, तर आपण त्या शकेंचें निरसन करावें. हे महाद्युतिमंता, व्रतांचें फल कसें व कोणतें, नियमांचें फल कोणतें, वेदाध्ययनाचें फल कोणतें, दानाचें फल कोणतें, वेदधारणाचें फल कोणतें, वेदाध्यापनाचें फल कोणतें, लोकांत दानप्रतिग्रह न करणाराला फल कोणतें, ज्ञानदान करणाराला फल कोणतें, स्वकर्मामध्ये रममाण असणारांना फल कोणतें, शूरांना फल कोणतें, शुद्धाचरणाचें फल कोणतें, ब्रह्मचर्याचें फल कोणतें, पितृसेवेचें फल कोणतें, मातृसेवेचें फल कोणतें, आचार्य व गुरुजन ह्यांच्या सेवेचें फल कोणतें, दुसऱ्याच्या दुःखानें ज्याचें हृदय कळ-फल नष्ट होतें, पण जो मनुष्य न रागावतां वळतें त्याला फल कोणतें, व दुसऱ्याच्या दुःखाचा प्रतिकार करणाराला फल कोणतें, हे म्हणून दानापेक्षां इंद्रियजयाची महती अधिक सर्व सविस्तर व पूर्णपणें समजावें, अशी माझी होय. राजा धर्मा, अंतरिक्षांत सर्व लोकीं ऋषींचीं

फार फार मनीषा आहे; तर, हे धर्मज्ञा, ही माझी मनीषा परिपूर्ण करावी.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, जो मनुष्य कांहीं एक व्रत करण्याचा संकल्प करून त्या व्रताला उत्तम प्रकारें करून प्रारंभ करितो आणि तें मध्यंतरी खंड न पाडतां शेवटास नेतो, त्याला सनातन लोकांची प्राप्ति होते. राजा, नियमांचें फल तर ह्या ठिकाणीं प्रत्यक्ष दृष्टीस पडतें. पहा, नियम आणि क्रतु ह्यांचें हे फल त्वां स्वतांय मिळविलें आहेस ! वेदाध्ययनाचें फल ह्या लोकीं व परलोकींही मिळतें. वेदाध्ययन करणारा मनुष्य ह्या लोकीं सुख भोगून मरण पावल्यावर नित्य ब्रह्मलोकीं आनंदांत वास्तव्य करितो. राजा, इंद्रियजय केला असतां काय फल मिळतें तें तूं मजपासून सविस्तर ऐकून घे. धर्मा, इंद्रियजेते पुरुष सर्वत्र सुख भोगितात. ते कोठेही असले तरी त्यांच्या चित्ताचें समाधान नष्ट होत नाही. ते वाढेल तेथें जातात, त्यांच्या सर्व शत्रूंचा नाश होतो, त्यांना जी जी वासना असेल ती ती त्यांची वासना निःसंशयपणें सिद्धीस जाते, सर्वत्र त्यांचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतात, आणि तपश्चर्या, पराक्रम, नानाप्रकारचीं दानें, यज्ञयाग इत्यादिकांच्या योगें स्वर्गलोकीं जे सुखोपभोग प्राप्त होतात ते सर्व त्या इंद्रियजेत्या व क्षमावान् पुरुषांना प्राप्त होतात. राजा धर्मा, इंद्रियजय हा दानापेक्षांही श्रेष्ठ आहे. दान केल्यावर कधी काळीं दाता ब्राह्मणावर कोपतो, पण इंद्रियनिग्रही पुरुष केव्हांही कोणावर कोपत नाही; म्हणून दानापेक्षां इंद्रियनिग्रहाची योग्यता विशेष होय. कोणाच्या योगानें दानाचें योग्यता विशेष होय. कोणाच्या योगानें दानाचें

सहस्रावधि अदृश्य स्थानें आहेत. मोठ्या शूर असतात, कांहीं ऐहिक सुखांचा त्याग स्थानाची इच्छा करणारे महर्षि दानें करून करण्यांत शूर असतात, कांहीं सरळपणाचें त्या स्थानीं जातात; परंतु इंद्रियजेते पुरुष वर्तन करण्यांत शूर असतात, कांहीं इंद्रियांचा केवळ त्या इंद्रियजयाच्या बळावर मेल्यानंतर क्षोभ न करण्यांत शूर असतात, कांहीं नाना-देवत्व पावून त्या स्थानीं जातात. ह्यास्तव प्रकारचे नियमधर्म करण्यांत शूर असतात, दानापेक्षां इंद्रियजयाची महती मोठी होय. कांहीं वेदाध्ययन करण्यांत शूर असतात, वेद शिकविणारा व यथाविधि अग्नीची आरा- कांहीं वेदाध्यापन करण्यांत शूर असतात, धना करणारा पुरुष जे क्लेश सहन करितो कांहीं गुरुजनांची शुश्रूषा करण्यांत शूर अस- त्यां क्लेशांच्या योगें त्याला ब्रह्मलोकीं अक्षय्य तात, कांहीं मातापितरांची सेवा करण्यांत शूर फल मिळतें. जो पुरुष स्वतः वेदांचें अध्ययन असतात, कांहीं भिक्षावृत्तींत शूर असतात, करितो आणि सच्छील पुरुषांना ते वेद शिक- आणि कांहीं अतिथिपूजनांत शूर असतात, वितो व गुरूच्या कृत्यांची वाखाणणी करितो, हे सर्व शूर पुरुष आपआपल्या कर्मांनी उत्तम त्यालाही स्वर्गांत बहुमान मिळतो. जो क्षत्रिय लोकांना प्राप्त करून घेऊन तेथें सुख भोगि- वेदाध्ययन करण्यांत, यज्ञयाग करण्यांत, व तात. राजा युधिष्ठिरा, सर्व वेदांचें धारण करणें, दानें देण्यांत गुंतलेला असतो आणि युद्धा- सर्व तीर्थांच्या ठिकाणीं स्नान करणें आणि मध्ये जो प्राण वांचवितो, त्यालाही स्वर्गांत नेहमीं सत्य भाषण करणें ह्यांची बरोबरी होईल मोठा मान प्राप्त होतो. वैश्य आपल्या कर्मांत कीं नाहीं, ह्याची शंकाच आहे. सहस्र अश्व- दक्ष असून दानें देईल तर त्याला महास्थान मेघ व सत्य ह्यांची तुलना केल्यास सहस्र प्राप्त होईल; आणि शूद्र आपलें काम नीट अश्वमेधापेक्षां सत्य हें अधिक भरेल. सत्याच्या करील तर त्या सेवेच्या योगानें स्वर्गाला योगानेंच सूर्य सर्वत्र प्रकाशतो, सत्याच्या पोंचेल. राजा युधिष्ठिरा, शूर पुरुष अनेक योगानेंच अग्नि प्रज्वलित होतो आणि सत्याच्या प्रकारचे सांगितलेले आहेत. त्यांना कोणतीं योगानेंच वारा वाहतो. सारांश, सर्वांचें अस्तित्व फलें प्राप्त होतात तें मी आतां वर्णन करून सत्यावर अवलंबून आहे. देवांचा, ब्राह्मणांचा सांगतो, ऐक. राजा, एका प्रकारच्या शूराला व पितरांचा संतोष सत्यानेच होतो, ह्यास्तव जें फल मिळतें ह्मणून सांगित तें त्या प्रका- सत्य हाच श्रेष्ठ धर्म होय; म्हणून कोणीही रच्या शूरांच्या समुदायाला मिळतें असें सम- सत्याचें उल्लेखन करूं नये. मुनिजन नेहमीं जावें. असो; राजा धर्मा, शूरांचे अनेक प्रकार सत्यनिरत असतात, सत्य हाच मुनिजनांना आहेत. कांहीं पुरुष यज्ञयाग करण्यांत मोठा पराक्रम वाटतो, आणि मुनिजन हे जी शूर असतात, कांहीं इंद्रियनिग्रह करण्यांत शपथ करतील ती कधीही सत्य केल्याशिवाय शूर असतात, कांहीं सत्य भाषण करण्यांत राहत नाहीत; ह्यास्तव सत्य हें सर्वांत श्रेष्ठ शूर असतात, कांहीं युद्धांत शूर असतात, होय. हे भरतर्षभा, जे पुरुष सत्यास अनुसरून कांहीं दानें करण्यांत शूर असतात, कांहीं वागतात त्यांना स्वर्गलोकीं आनंद प्राप्त होतो. सांख्यशास्त्रांत शूर असतात, कांहीं योगा- असो; इंद्रियजय आणि सत्य ह्यांपासून कोणतीं भ्यासांत शूर असतात, कांहीं अरण्यवासांत फलें प्राप्त होतात हें मी तुला साविस्तर सांगि- शूर असतात, कांहीं गृहस्थाश्रम चालविण्यांत तलें. जो विनयवान् पुरुष. ह्या दोन गुणांचा

आश्रय करितो, तो खचीत स्वर्गलोकीं बहुमानास पात्र होतो. आतां, हे वसुधाधिपा, ब्रह्मचर्याचे गुण कोणते, ते ऐक. राजा, जो पुरुष जन्मापासून मरेपर्यंत ह्या लोकीं ब्रह्मचर्य पाळतो, त्याला दुर्लभ असें कांहीं नाहीं झणून समज. राजा, ब्रह्मलोकीं कोट्यवधि ऋषि वास्तव्य करितात ह्याचें मूळ कारण, ते सर्व ह्या लोकीं नित्य सत्यामध्ये रममाण असून त्यांनीं उत्कृष्ट इंद्रिय-जय व ब्रह्मचर्य पाळिलें होतें, हेंच होय. राजा, विशेषकरून ब्राह्मणानें ब्रह्मचर्य पाळिलें असतां त्याच्या सर्व पातकांचें भस्म होतें; कारण ब्राह्मण हा अग्निच होय असें सांगितलें आहे. जे ब्राह्मण तपश्चर्येमध्ये निमग्न असतात, त्यांच्या ठिकाणीं हें ब्रह्मरूप अशितत्त्व प्रत्यक्ष दृष्टीस पडतें. इंद्र हा मोठा प्रतापशाली खरा; पण ब्रह्मचा त्याला तो भीत असतो. ऋषिजनांच्या ठिकाणीं ह्या लोकींही ब्रह्मचर्याचें हें उग्र फळ दृष्टीस पडतें. आतां, मातापितरांची सेवा करण्याचा जो धर्म त्याविषयीं श्रवण कर. राजा, जो पुरुष माता, पिता, भ्राता, गुरु व आचार्य ह्यांची सेवा करितो आणि कधीही त्यांचें अनिष्ट चिंतित नाहीं, त्याला फळ हें समज कीं, तो स्वर्गलोकीं सुंदर स्थान मिळवितो आणि गुरुशुश्रूषेच्या योगें आत्मस्वरूप जाणून सदानंदांत निमग्न होत्साता नरकलोक अवलोकन करित नाहीं !

अध्याय शाहात्तरावा-

—०:—

गोप्रदानाचा विधि.

युधिष्ठिर विचारितो:—पितामह भीष्म, ज्या विधीनें गोप्रदान केले असतां अखिल शाश्वत लोक प्राप्त होतात, तो गोप्रदानाचा श्रेष्ठ विधि कोणता, हें सविस्तर श्रवण करावें,

अनु० ७—३१

अशी माझी इच्छा आहे; तर तो विधि कृपा करून मला कथन करावा.

भीष्म सांगतात:—हे वसुधाधिपा युधिष्ठिरा, गोप्रदानापेक्षां अधिक श्रेष्ठ असें कांहीं एक नाहीं. न्यायानें गाय मिळवून ती दान केली असतां तात्काळ सर्व कुलाचा उद्धार होतो. राजा, गोप्रदानाचा विधि हा प्रथम थोर लोकांना उत्तम प्रकारें पुरुषार्थसिद्धि व्हावी ह्या हेतूनें उत्पन्न करण्यांत आला; पण पुढें त्याची योजना सर्व जनतेच्या हितासाठीं झणून करण्यांत आली. वास्तविकपणें गोप्रदानविधि इतका पुरातन आहे कीं, तो बहुधा जगाच्या जन्माबरोबरच जन्म पावला आहे; ह्यास्तव असा जो श्रेष्ठ विधि तो तूं मजपासून श्रवण कर. राजा धर्मा, पूर्वी राजा मांधाता ह्याजपुढें दान करण्याच्या हेतूनें (त्याच्या सेवकांनीं) गाईच्या समुदाय आणून उभा केला असतां त्या राजर्षीच्या मनांत गोप्रदानाच्य विधीविषयीं संशय उत्पन्न झाला आणि त्यानें बृहस्पतीला हाच प्रश्न विचारिला. तेव्हां बृहस्पतीनें जें उत्तर दिलें तेंच मी आतां तुला निवेदन करितों. त्या समयीं बृहस्पति म्हणाला:—राजा मांधात्या, उदयीक आपल्याला मृत्यु कशावरून येणार नाहीं, असें मनांत आणून साधकानें प्रथम ब्राह्मणाची आदरपूर्वक पूजा करावी आणि मोठ्या श्रद्धेनें तांबड्या वर्णाच्या गाई दानार्थ सिद्ध कराव्या. राजा, नंतर दात्यानें “ समग्रे, बहुले, ” अशा नांवांनीं त्या गाईंना आह्वान करावें; आणि मग त्या गाईंच्या समुदायांत प्रवेश करून ज्या श्रुतिवचनांचा उच्चार करावा त्यांचा भावार्थ असा आहे: “ गाय हीच माझी माता; तिला हाच माझा पिता; आणि गाय हाच माझा आधार होय. ह्या गोप्रदानाच्या योगें मला ऐहिक व पारलौकिक सुख प्राप्त व्हावें. ”

राजा मांथात्या, ह्याप्रमाणें गाईच्या समुदायांत स्वर्गलोकीं न्यावें; व ह्यांनीं मला मातेप्रमाणें प्रवेश करून श्रुतिवचनांचा उच्चार केल्यावर आश्रय द्यावा; आणि त्याप्रमाणेंच ह्याशिवाय त्या रात्रीं त्या गाईच्या समुदायांतच मुका-आणखी अनुक्त प्रकारांनींही माझे अभीष्ट त्यानें राहून उपोषण करावें; आणि नंतर करावें. गोमातांनो, तुमचें सामर्थ्य काय वर्णीवें? दुसरे दिवशीं पहाटेस गोप्रदानसमयी पुनः जे कोणी पंचगव्यादिकांचें सेवन करितात, त्यांचे क्षयादिक भयंकर रोग तुम्ही दूर करून आदल्या दिवशीं ज्या श्रुतिवचनांचा उच्चार त्यांना जन्ममरणांतून सोडवितां ! जणू काय केला त्यांचाच उच्चार करावा. राजा, गाईच्या त्यांना जन्ममरणांतून पुण्यनद्यांच्या प्रवाहांप्रमाणें तुम्ही लोकांच्या समुदायांत त्या एक रात्रभर राहावयाचें तें पुण्यनद्यांच्या उद्धाराकरितां प्रवृत्त होतां ! तुमच्या सेवेनें अगदीं गाईच्याप्रमाणें भावना धरून राहावें. साधकानें त्या रात्रीं गाईना गोठ्यांत स्वच्छंद नित्य सर्व प्रकारचीं पुण्यें जोडितां येतात ! साधकानें त्या रात्रीं गाईना गोठ्यांत स्वच्छंद नित्य सर्व प्रकारचीं पुण्यें जोडितां येतात ! फिळूं द्यावें; कोणत्याही तऱ्हेनें त्यांचें निवारण ह्यास्तव मी तुम्हांस अशी प्रार्थना करितों; तुम्हीं वगैरे करूं नये; गाई ज्याप्रमाणें भूतलावर मजवर प्रसन्न होऊन मला इष्ट अशी गति निजतात त्याप्रमाणें त्यानेंही ती रात्र भूमि-प्राप्त करून द्यावी. आज तुमची व माझी एक शयन करून काढावी; आणि डांस वगैरे भावना झाली आहे. आतां तुम्ही व मी ह्यांत डासतील त्यांचें त्यानें निवारण करूं नये. भेद राहिला नाही; ह्यासाठीं तुमच्या दानानें राजा, ह्याप्रमाणें गाईशीं एकात्मभावना संपा-मी स्वतांचेंच दान केलें आहे. (दात्यानें असें दिली असतां साधकाचें सर्व पातक तत्काळ ह्मटल्यावर प्रतिग्रह-कर्त्यानें ह्मणावें कीं,) नष्ट होतें. असो; नंतर सूर्योदयाच्या गाईनो, तुमच्यावरचा ममत्वाभिमान दात्यानें समशीं दात्यानें ज्या गाईला खोंड असतील सोडून दिला आहे आणि त्यानें तुमचें मला दान अशा एक अथवा अनेक गाई दान कराव्या. केले आहे, ह्यास्तव तुम्ही आतां माझ्या झालां राजा, ह्या प्रकारें तूं गोप्रदान करशील आहां; तर तुम्हीं आपल्या सूर्यरूपानें व सोम-तर तुला प्रतिग्रह-कर्त्याकडून अर्थवादमंत्रोक्त रूपानें मजवर प्रसन्न होऊन मला इष्ट गति आशीर्वाद मिळून स्वर्गाची प्राप्ति होईल. राजा, अनुकूल करून द्यावी. राजा मांथात्या, ह्याप्र-त्या अर्थवादमंत्रांचा आशय असा आहे कीं, माणें दात्यानें व प्रतिग्रहकर्त्यानें एकमेकांपुढें गाई ह्या अतिशय बलवान् आहेत, त्या ज्ञानाचें यथाविधि मंत्रोक्त वचनांचा उच्चार करावा. अधिष्ठान होत, यज्ञयागद्वारा मोक्षप्राप्तीचें असो; जो मनुष्य गाईच्या ऐवजीं धन, वस्त्र व साधन जें हविर्द्रव्य त्याचें त्या उत्पत्तिस्थानच सुवर्ण देतो त्यालाही गोप्रदानाचें पुण्य प्राप्त समजावें, ह्या सर्व जगाला मुख्य आधार होतें. दाता गाईबद्दल धन देईल तर त्यानें त्यांचाच आहे, सर्व ऐश्वर्याचें आधिकारण गोप्रदानाचा संकल्प करितांना “ऊर्ध्वास्य” असें त्याच होत, सर्व स्थावरजंगम पदार्थांचे व्यापार ह्मणावें, वस्त्र देईल तर त्यानें “भवितव्या” असें निरंतर व अव्याहत चालत आहेत ह्याचें ह्मणावें, आणि सुवर्ण देईल तर त्यानें “वैष्णवी” कारण त्याच आहेत, आणि सर्व प्रजांचें जनन-असें ह्मणावें. जो मनुष्य गाईच्या ऐवजीं तिची संवर्धनादिक कार्य त्यांच्यामुळेच घडत आहे. किंमत ब्राह्मणाला देतो, त्याला छत्तीस हजार असो; अशा ह्या श्रेष्ठ गाईंनीं माझे पातक नष्ट वर्षेपर्यंत स्वर्गलोकीं भोग प्राप्त होतात; जो वस्त्रे करावें; ह्या सूर्यरूप व सोमरूप गाईंनीं मला देतो, त्याला आठ हजार वर्षेपर्यंत स्वर्गलोकीं

भोग मिळतात; आणि जो यथाशक्ति सुवर्ण देतो त्याला वीस हजार वर्षपर्यंत स्वर्गलोकीं आनंददानें वास्तव्य करितां येतें! राजा मांधात्या, प्रत्यक्ष गाय किंवा गाईचा प्रतिनिधि ह्यांचें दान केलें असतां ह्याप्रमाणें फल प्राप्त होतें. प्रत्यक्ष गाईचा प्रतिग्रह-कर्ता प्रतिग्रह करून आठ पावले गेला न गेला तोंच त्या गोप्रदान करणाराला समस्त फळें प्राप्त होतात; ह्यावरून प्रतिग्रह-कर्त्यांनीं ती गाय बरीं नेली व तिच्या योगें त्याचीं मुलें बाळें, अतीथ अभ्यागत, अग्निहोत्र इत्यादिकांचें नीट चालूं लागलें ह्मणजे दात्याला केवढें फळ मिळेल बरें! राजा मांधात्या, जो मनुष्य प्रत्यक्ष गाय अर्पण करितो त्याचें शील उत्तम बनतें; गाईच्या ऐवजीं जो मूल्य देतो त्याचें भय दूर होतें; आणि जो सुवर्णदान करितो त्याला केव्हांही दुःख प्राप्त होत नाहीं; हें खचित समज. असो ह्याप्रमाणें गोप्रदान करणारे, नित्य पहांडेस स्नानसंध्यादिक कर्म आचरणारे आणि भारताचें रहस्य जाणणारे जे पुरुष असतात त्यांना चंद्रकांतीप्रमाणें देदीप्यमान् असा विष्णुलोक प्राप्त होतो! असो; दात्यानें गोप्रदान केल्यावर त्रिरात्रपर्यंत गोमय, गोमूत्र व गोरोस ह्यांवर निर्वाह चालवावा. राजा मांधात्या, वृषभाचें दान केलें असतां दात्यास ब्रह्मचाऱ्याला प्राप्त होणारें पुण्य लागतें, दोन गाईंचें दान केलें असतां वेदांची प्राप्ति होते, व गोप्रदानाचा विधि जाणून यज्ञयाग करणाराला श्रेष्ठ लोक मिळतात; परंतु दानाचा विधि न जाणतां कर्माचरण केलें तर श्रेष्ठ लोकांची प्राप्ति होत नाहीं. राजा, मनमुराद दूध देणारी अशी एकही गाय अर्पण केली असतां दात्याला पृथ्वीवरील सर्व वस्तु एकत्र करून त्या दान केल्याचें पुण्य लागतें; तर मग ज्यांच्यापासून

हव्यकव्यादिकांचे ओष प्राप्त होतात अशा विपुल दूध देणाऱ्या अनेक गाई दान केल्यास त्यांपासून किती पुण्य लागेल, हें काय सांगावें! राजा मांधात्या, जो मीं तुला हा गोप्रदानविधि सांगितला तो मोठा गूढ आहे. हा सर्व लोकांना माहीत नाहीं. जो आपला शिष्य नसेल, किंवा जो व्रतादिकांमध्ये तत्पर नसेल, किंवा ज्याची ह्याजवर श्रद्धा नसेल, किंवा ज्याची बुद्धि कुटिल असेल, त्याला हा विधि सांगून त्याचें बरें करण्याच्या भरीस पडूं नये. पात्रापात्रविचार करून हा विधि सांगावा. वाढेल त्याला हा विधि सांगणें श्रेयस्कर नाहीं. जगांत बहुत मनुष्यें श्रद्धा न ठेवणारीं, नीच व राक्षसांप्रमाणें कर्म करणारीं आहेत. असल्या नास्तिक व पातकी जनांना हा विधि सांगितल्यानें खचीत अनिष्ट घडून येईल.

राजा युधिष्ठिरा, बृहस्पतीचें हें भाषण श्रवण करून ज्या पुण्यरील राजांनीं गोप्रदानें दिलीं व श्रेष्ठ लोक मिळविले त्यांचीं नांवें मी आतां तुला सांगतों तीं ऐकून घे. उशीनर, विश्वगम्भ, नृग, भगीरथ, प्रख्यात युवनाश्वपुत्र मांधाता, राजा मुचकुंद, भूरियुम्न, नैषध, सोमक, पुरुरवा, ज्याच्या वंशांतील सर्व राजांस भरत ह्मणतात तो चक्रवर्ती भरत, पराक्रमी दाशराथि राम आणि दुसरे प्रख्यात व कीर्तिमान् राजे ह्या विधीनें गोप्रदानें देऊन श्रेष्ठ लोकीं गेले. त्याप्रमाणेंच महान् कर्म करणाऱ्या दिलीप राजानें ह्या विधीचें यथार्थ ज्ञान करून घेऊन गोप्रदानें केलीं व दिव्य लोक जोडिला; आणि मांधात्यानें यज्ञयाग, तपश्चर्या, दानधर्म, राजधर्म, गोप्रदानें इत्यादि करून सद्गति मिळविली. ह्यास्तव, हे धर्मा, तूं देखील मीं आतां जी ही बृहस्पतीची उक्ति सांगितली ती नीट ध्यानांत धर आणि कौरवांचें राज्य ताच्यांत घेऊन मोठ्या प्रसन्न चित्तानें श्रेष्ठ ब्राह्मणांना उत्तम उत्तम गाई दान दे.

वैशंपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, ह्या प्रकारें भीष्माचें भाषण श्रवण करून धर्मराजांनै यथाविधि गोप्रदानें करण्यास प्रारंभ केला व देवगुरु बृहस्पतीनै मांथात्याला जें काहीं निवेदन केलें होतें तें सर्व त्यानै उत्तम प्रकारानें ध्यानांत धरिलें. असो; जनमेजया, ह्याप्रमाणें धर्मराजा नेहमी गोप्रदानें करूं लागला, यवाचें चूर्ण गोमूत्रांत कालवून तें पिऊं लागला, त्यानै भूमिशयन आरंभिलें आणि इंद्रियांचा निरोध करून तो श्रेष्ठ भूपति तेजःपुंज वृषभाप्रमाणें शोभूं लागला ! राजा जनमेजया, तेव्हांपासून धर्मराजांनै गाईच्या ठिकाणीं देवतांप्रमाणें पूज्यबुद्धि धारण केली, त्यांची तो स्तुति करूं लागला, त्यानै आपल्या रथाला बैल लावण्याचें बर्जिलें आणि कोठेंही जावयाचें असतां तो रथाला उत्तम अश्वांची योजना करून प्रयाण करूं लागला.

अध्याय सत्याहचरावा.

—:—

गोप्रभवकथन.

वैशंपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, नंतर बुद्धिमान् युधिष्ठिर राजांनै पुनः शंतनुपुत्र भीष्माला मोठ्या विनयानें गोप्रदानासंबंधी विशेष विस्तारपूर्वक निरूपण करण्याविषयी प्रार्थना केली.

युधिष्ठिर म्हणालाः—हे भारत भीष्म, गोप्रदानाचे गुण उत्तम प्रकारेंकरून फिरून मला निवेदन करावे. वीरा, आपलें हें असें अमृत-तुल्य मधुरभाषण श्रवण करीत असतां माझी तृप्ति होत नाही.

वैशंपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, ह्याप्रमाणें धर्मराजांनै प्रार्थना केली ती ऐकून शांतनव राजांनै गोप्रदानाचे श्रेष्ठ गुण पुनः त्यास विशद करून सांगितले.

भीष्म ह्याणालेः—राजा धर्मी, जो मनुष्य वत्सानें युक्त, गुणांनीं संपन्न, वयानें तरुण व वस्त्राभरणांनीं शृंगारलेली अशी धेनु ब्राह्मणाला अर्पण करितो त्याचीं सर्व पातकें नष्ट होतात; त्याला असुर्या नामक लोक—जेथें कधीही सूर्यदर्शन होत नाही—ते प्राप्त होत नाहीत. राजा, जिला पाणी पिववत नाही, जिला तृण खाववत नाही, जिच्या ठिकाणीं दुधाचा थेंब नाही, जिचीं गात्रें असून नसून सारखीच झाली आहेत, जी ह्यातारपणानें व रोगानें व्यापिली आहे आणि जी उदकरहित अशा मोडकळीस आलेल्या वापीप्रमाणें सर्वथा कष्टमय दिसत आहे, अशा गाईचें दान करून प्रतिग्रहकर्त्या ब्राह्मणाला जो मोठे क्लेश देतो त्याला नरकाची जोड होते ! राजा युधिष्ठिरा, गोप्रदान करितांना दान द्यावयाच्या गाईच्या ठिकाणीं कोणते गुणावगुण आहेत ह्याचें नीट मनन केलें पाहिजे. संतापानें दुसऱ्याच्या अंगावर चालून जाणाऱ्या, दुर्गुणी, रोगग्रस्त, निःशक्त आणि किंमत न देतां संपादन केलेल्या अशा गाई कधीही दान करूं नयेत. असल्या गाईचें दान करून जो मनुष्य ब्राह्मणाला व्यर्थ क्लेश मात्र देतो त्याचें तें दान फुकट जातें व त्यापासून त्याची हानि मात्र होते. राजा, दान द्यावयाच्या गाईच्या ठिकाणीं मुख्यत्वेकरून जे गुण असावे ते हे कीं, त्यांना उत्तम शक्ति असावी, त्यांचा स्वभाव उत्तम असावा, त्या तरुण असाव्या व त्यांचे देह सुगंधानें युक्त असे असावे. अशा प्रकारच्या गाईचें दान केलें असतां त्याची सर्व प्रशंसा करितात. ज्याप्रमाणें सर्व सरितांमध्ये गंगा ही श्रेष्ठ होय, त्याप्रमाणेंच सर्व गाईंमध्ये कपिला गाय श्रेष्ठ समजावी.

युधिष्ठिर विचारतोः—पितामह भीष्म, वास्तविकपणें गाई ह्मटल्या म्हणजे त्या सर्व सारख्याच; असें असतां कपिला गाईचें प्रदान

प्रशस्त ह्मणून थोर लोक जें सांगतात तें कां ? हे महाप्रभावा, त्यांत विशेष कोणता आहे, हें मी ऐकण्याला व आपण सांगण्याला समर्थ आहां.

भीष्म सांगतातः—बाळा धर्मा, मीं पूर्वी वृद्धांच्या गोष्टी चाललेल्या असतांना कपिला गाईचें जन्म कसें झालें हें त्यांच्या तोंडून ऐकिलेलें आहे, तें आतां तुला सविस्तर निवेदन करितां. युधिष्ठिरा, पुरातन काळीं ब्रह्मदेवानें दक्ष प्रजापतीला आज्ञा केली कीं, तूं आतां प्रजा निर्माण कर. तेव्हां त्या प्रजापतीनें प्रजांचें हित व्हावें ह्या उद्देशानें प्रथम प्रजांकरितां अन्नाची उत्पात्ति केली; आणि ह्यामुळेच, देव जसे अमृताच्या आश्रयावर आपआपले व्यवहार करितात तसे सर्व जीव अन्नाच्या आश्रयावर आप-आपले योगक्षेम करितात. राजा, ह्या भूतलावर नेहमीं स्थावर पदार्थापेक्षां जंगम पदार्थ श्रेष्ठ; जंगमांमध्ये मनुष्ये श्रेष्ठ; आणि मनुष्यांमध्ये ब्राह्मण हे श्रेष्ठ होत. यज्ञ हे ब्राह्मणांवर अवलंबून आहेत; यज्ञांच्या योगानेंच सोमाची प्राप्ति होते; यज्ञांच्या योगानेंच देव प्रसन्न होतात; देवांच्या कृपेनेंच आधीं अन्नाची उत्पात्ति होते; व अन्नामुळेच प्रजा वाढतात; आणि यज्ञांना तर सर्वस्वीं गाईचाच आधार आहे. राजा, जीवांचें अस्तित्व इतकें अन्ना-धीन आहे कीं, प्रजापतीनें जीवांना उत्पन्न करितांच ते अन्न अन्न करीत, तांहीं मुलें जशीं मातापितरांकडे धाव घेतात तसे दक्ष प्रजापतीकडे धावत गेले आणि त्यांनीं त्यास अन्नार्थ प्रार्थिलें. तेव्हां ह्याप्रमाणें प्रजा आपल्याकडे धावत आल्या ह्यांत त्यांचा हेतु काय हें भगवान् दक्षानें तात्काळ मनांत जाणिलें आणि लागलेंच त्या वेळीं अमृताचें पान केलें तेव्हां त्या अमृतानें भगवान् दक्ष प्रजापतीची वृत्ति झाली आणि त्यास सुगंधयुक्त ढेकर

आला, त्यासरशीं त्याच्या मुखांतून एक गाय बाहेर पडली व तिला त्यानें 'सुरभि' असें नांव ठेविलें. राजा, त्या सुरभि धेनुपासून पुढें सुवर्णवर्ण कपिला गोसृष्टि निर्माण झाली आणि तिनें मातेप्रमाणें सर्व लोकांचें पोषण व संवर्धन केलें. राजा धर्मा, त्या गाईची कांति अमृतासारखी तेजःपुंज असून त्यांच्यापासून चोर्हाकडे दुग्धाचे असे पूर वाहूं लागले कीं, त्यांच्या लाटांतून दुग्धफेन इतस्ततः पसरूं लागला ! नंतर भगवान् महादेव पृथ्वीवर अधिष्ठित असतां त्याच्या मस्तकावर त्या गाईच्या वासरांच्या मुखांतून दुग्धफेन पतन पावला आणि त्यामुळे तो देवाधिदेव प्रभु शंकर क्रोधाग्रमान होऊन त्यानें भालास्थित नेत्र उघडून दृष्टिक्षेप करितांच जणू काय आतां कपिला (रोहिणी) गाई जळून फस्त होणार असा भास झाला ! राजा, भगवान् शंकराच्या त्या उग्र तेजानें त्या कपिला गाईचा वर्ण बदलला आणि सूर्याच्या किरणांनीं मेषांचे रंग जसे नानाप्रकारचे होतात तसे त्या गाईचे रंग नानाप्रकारचे झाले. राजा, त्या समर्थी ज्या कित्येक गाईंनीं महादेवाचें तें उग्र तेज चुकवून चंद्राचा आश्रय केला, त्यांचा मात्र मूळ वर्ण कायम राहिला आणि बाकी सर्वांचा वर्ण बदलून गेला. असो; राजा, त्या वेळीं क्रोधाग्रमान असलेल्या त्या महादेवाला प्रजापति दक्ष ह्मणालाः—महादेवा, तुझ्यावर अमृताची वृष्टि पडली, ह्यास्तव उच्छिष्टस्पर्श तुला पडला असें ह्मणतां येत नाहीं. शंकरा, गोवत्सांच्या मुखांतून जो दुग्धफेन गळतो तो अमृतरूपच असल्यामुळे त्या परमपावन वस्तूच्या ठायीं दोषाचें अस्तित्व संभवत नाहीं. ज्याप्रमाणें चंद्र हा अमृताचें ग्रहण करून 'पुनः' त्याचा वर्षाव करितो, त्याप्रमाणेंच ह्या रोहिणी ह्मणजे कपिला गाई अमृतापासून उत्पन्न झालेल्या क्षीराचा

वर्षाव करितात; ह्यासाठी त्याला कसला देखील ख्यान नेहमी पठन करितो तो पातकी असला मळ लागणें शक्य नाही. महेशा, अग्नि, वायु, तरी त्याचे कलिसंबंधी सर्व मल दूर होतात; सुवर्ण, समुद्र, त्याप्रमाणेच देवांनी प्राशन केलेले आणि त्यास धन, सुत, संपत्ति, पशु वगैरे अमृत आणि धार काढीत असतां वासरांच्या सर्व प्राप्त होतात. जो मनुष्य गोपदान करितो, तोंडानें उष्टें झालेलें दूध हीं कधीही त्यास हव्य, कव्य, तर्पण, शांतिकर्म इत्यादिक अपवित्र होत नाहीत. महादेवा, केल्याचें पुण्य लागून वस्त्र व वाहन दिल्याचें ह्या गाई आपल्या दुग्धानें व घृतानें ह्या आणि बालवृद्धांचें संगोपन केल्याचें श्रेय लोकांचें पालनपोषण करितील आणि सर्वजण मिळतें. राजा धर्मा, गोपदान करणाराला सदैव ह्यांच्या अमृतमय व शुभकारक अशा दुग्धरूप हें फळ प्राप्त होतें.

ऐश्वर्याची इच्छा करितील. राजा युधिष्ठिरा, देशपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, नंतर प्रजापति दक्षानें काहीं गाईसहवर्तमान ह्याप्रमाणें पितामह भीष्माचें भाषण श्रवण एक वृषभ त्या भगवान् शंकराला दिला व करून भ्रात्यांसहवर्तमान धर्मराजानें सुवर्णा- त्याच्या योगें, हे भारता, त्या देवाधिदेवाचें मन सारखे तेजस्वी बैल व गाई ब्राह्मणोत्तमांना प्रसन्न होऊन त्यांनें मोठ्या आनंदानें त्या वृष- अर्पण केल्या; आणि उत्तम लोक व दिव्य भाची आपल्या वाहनाच्या ठिकाणीं व ध्वजावर यज्ञ मिळविण्याच्या हेतूनें यज्ञयाग करून योजना केली आणि ह्मणून त्यास वृषभध्वज त्यांत दक्षिणा ह्मणून शतावाधि व सहस्रा- असें सर्वजण ह्मणूं लागले, देवांनीं त्यास पशु- वाधि गाई श्रेष्ठ ब्राह्मणांना दिल्या. पति ही संज्ञा दिली, व त्याचीं पशुपति व वृषभांक हीं नावें प्रसिद्ध झालीं. असो; राजा धर्मा, कपिला गाईंचा जन्मवृत्तांत हा असा आहे. ह्या महै- जस गाईंचा प्रथम अमृतासारखा शुभ्र वर्ण होता (व त्यांची अंगकांत सुवर्णतुल्य देदीप्यमान होती;) ह्यासाठी कपिला गाईंस उद्देशून जो

प्रथम संकल्प योजिला तोच संकल्प कोणत्याही गोपदानाच्या वेळीं करावा असें सांगितलें आहे. तूला आणखी निवेदन करितों तें श्रवण कर. सारांश, गाई ह्या सर्व लोकांत श्रेष्ठ होत, पूर्वी इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न महान् वक्ता राजा सौदास त्यांच्यापासून सर्व लोकांचें उपजीवन होतें, ह्यानें एके समर्थी ऋषिपुंगव पुरोहित वसिष्ठ त्यांच्या सन्निध भगवान् रुद्राचें वास्तव्य ह्यांस हाच प्रश्न विचारिला होता. धर्मा, वसिष्ठ आहे, सोमरस हा तदंगभूतच आहे, त्यांच्या ऋषींचा संचार सर्व लोकांत असून ब्रह्मविद्येचें पासून सर्वांचें मंगल होतें, त्या फार पवित्र ते केवळ अधिष्ठान होते. त्यांची योग्यता आहेत, त्यांच्या योगें सर्व मनोरथ सिद्धीस इतकी होती कीं, ते अगदीं सनातन—सिद्धकोटीस जातात, आणि त्यांच्यापासूनच सर्व प्रकारची पावले होते ! असो. अशा त्या लोकोत्तर पुरुषास शक्ति प्राप्त होते; ह्मणून जो पुरुष गाईंचें दान मोठ्या नम्रतेनें अभिवंदन करून सौदासानें विचारिलें:—भगवंता अनघा, करितो त्याच्या सर्व वासना सफल होतात. त्रिभुवनामध्ये पवित्र असें काय आहे कीं जो मंगलप्रिय मनुष्य हें गाईंचें श्रेष्ठ प्रभवा-

अध्याय अष्ट्याहत्तरावा.

—:—

गोप्रशंसा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्याच वेळीं हा विषय अधिक व्यक्त करण्यासाठीं मी तुला आणखी निवेदन करितों तें श्रवण कर. पूर्वी इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न महान् वक्ता राजा सौदास ह्यानें एके समर्थी ऋषिपुंगव पुरोहित वसिष्ठ ह्यांस हाच प्रश्न विचारिला होता. धर्मा, वसिष्ठ ऋषींचा संचार सर्व लोकांत असून ब्रह्मविद्येचें ते केवळ अधिष्ठान होते. त्यांची योग्यता इतकी होती कीं, ते अगदीं सनातन—सिद्धकोटीस पावले होते ! असो. अशा त्या लोकोत्तर पुरुषास शक्ति प्राप्त होते; ह्मणून जो पुरुष गाईंचें दान मोठ्या नम्रतेनें अभिवंदन करून सौदासानें विचारिलें:—भगवंता अनघा, त्रिभुवनामध्ये पवित्र असें काय आहे कीं

ज्याचें नित्य कीर्तन केल्यानें मनुष्याला उकृष्ट पुण्य लागेल ?

भीष्म सांगतात—राजा धर्मा, तेव्हां सौदा-साचा तो प्रश्न श्रवण करून, नम्र झालेल्या त्या राजाला वसिष्ठ ऋषींनीं गाईची महती निवेदन केली. त्या समयीं विद्वान् वसिष्ठ मुनींनीं प्रथम शुचिर्भूत होऊन गाईना नमस्कार केला आणि मग त्यांनीं गाईची उपनिषद् सांगण्यास प्रारंभ केला. ते ह्मणाले, 'राजा सौदासा, गाईच्या देहास सुंदर व गुग्गुलासारखा सुवास येत असतो; गाई ह्या सर्व प्राण्यांचा आश्रय होत; मंगलाचें ते केवळ परम धामच होय; भूत व भविष्य—सर्व कांहीं गाईच होत; गाईच्या योगानेंच शाश्वत पुष्टि प्राप्त होते; संपत्तीचें आदिकारण गाईच; गाईना दिलेलें कधींही फुकट जात नाहीं; श्रेष्ठ अन्न गाईच होत; देवांना प्रिय जें हवि तें गाईपासूनच प्राप्त होतें; स्वाहा-कार व वषट्कार हे नित्य गाईच्या योगानेंच चालतात; गाई ह्याच यज्ञांचें फळ होत; यज्ञांचें अस्तित्व गाईवरच अवलंबून आहे; नित्य सकाळीं व संध्याकाळीं होमाच्या वेळीं गाईपासूनच ऋषींना होमद्रव्य प्राप्त होतें; आणि जीं कांहीं संकटे येतात किंवा जीं पातकें घडतात त्या सर्वांपासून गोप्रदानाच्या योर्गेच मनुष्याचें तारण होतें. राजा, ज्याच्या जवळ दहा गाई असतील त्यानें एक, ज्याच्या जवळ शंभर गाई असतील त्यानें दहा, आणि ज्याच्याजवळ हजार गाई असतील त्यानें शंभर गाई दान कराव्या,—त्या सर्वांना सारखें फळ मिळतें. राजा, मनुष्यापाशीं शंभर गाई असून जर तो अग्निहोत्र ठेवणार नाहीं, हजार गाई असून जर तो यज्ञयाग करणार नाहीं, दान गाई असून जर तो कृपणपणा करील, तर त्या तिघांना पुण्य प्राप्त होणार नाहीं. जे पुरुष वत्सनें युक्त अशा गरीब

कपिला गाईला वस्त्राभरणांनीं शृंगारून तिचें दोहना-कांस्यपात्रासहित दान करितात त्यांचा उभयलोकीं जयजयकार होतो. हे शत्रुसंहारका, तरुण, ज्याचीं गात्रें चांगलीं, शेंकडें कळपांत जो श्रेष्ठ व ज्याचीं शिंगें लांब अशा उत्तम वृषभाला अलंकृत करून त्याचें जे पुरुष श्रोत्रिय ब्राह्मणाला दान करितात ते पुनःपुनः जन्म पावले असतां ऐश्वर्याचा उपभोग घेतात. राजा, गाईचें नामस्मरण केल्याखेरीज निजें नये आणि उठव्यावरोवर त्याचेंच स्मरण करून उद्योगास लागवें. सकाळसायंकाळ गाईना नमस्कार करावा, ह्मणजे त्या योगें मनुष्याचें तेज, शक्ति, ऐश्वर्य वगैरे वृद्धिंगत होईल. सौदासा, गोमय व गोमूत्र ह्यांचा कधीं तिरस्कार मोमयाचें स्नान करावें, वाळलेलें गोमय बसामूत्रादिकांचें विसर्जन करूं नये, आणि गाईना किंवा पीडा देऊं नये. गाईचें चर्म प्रोक्षणांनं शुद्ध केल्यावर त्यावर बसून पश्चिमदिशेकडे तोंड करून भोजन करावें. जो मनुष्य मौन धारण करून निवळ भूमीवरील घृत सेवन करितो त्याला नित्य गाईच्या योगानें प्राप्त होणारी अखिल संपत्ति मिळते. घृतानें अग्नीचें हवन करावें, घृतानें ब्राह्मणांस स्तोत्र गोसेवाजन्य सर्व सुखें प्राप्त होतात. जो मनुष्य तिळांच्या गोप्रतिमेला गोमती मंत्रानें अभि-मंत्रून सर्व प्रकारच्या रत्नांनीं शृंगारितो

ती दान करितो, त्याला कृताकृत कर्माविषयी होणाऱ्या सर्व सुखांचें आदिकारण अशा त्या शोक करावा लागत नाही. ज्याप्रमाणें सरिता गाई ब्रह्मदेवाचें वरप्रदान ग्रहण करून कृतार्थ सागराला प्राप्त होतात त्याप्रमाणें सुवर्णशृंग, हेत्सात्या उठल्या व त्यांनीं आपलीं विहित दुग्धवर्षा, सुरभि व सौरभेयी गाई मला प्राप्त कृत्यें आरंभिलीं. असो; ह्या प्रकारें ज्यांनीं भग-
व्हाव्या ! मला नित्य गाईचें दर्शन घडावें व वत्प्रसाद जोडिला त्यांचें प्रातःकाळीं मनुष्यानें गाईनीं नित्य मला पाहावें ! आणि गाई स्मरण करावें, ह्मणजे तेणेंकरून साधकाला आमच्या व आह्मी गाईचे, अशी आम्हां सुख प्राप्त होईल. हे महाराजा सौदासा, गाईनीं परस्परांमध्ये दृढ भावना वसावी ! जो मनुष्य एक लक्ष वर्षेपर्यंत तपोनुष्ठान केलें, ह्यामुळें रात्रीस आणि दिवसास, किंवा सुखांत व त्यांना लोकांचें मंगल करण्याचें सामर्थ्य प्राप्त दुःखांत, आणि महान् संकटांत ह्याप्रमाणें शालें; आणि ह्मणून महाभाग्यवान् गाईंना परम-
गाईचें कीर्तन करितो त्याची सर्व भीति दूर होते. पावन मानितात व त्यांना सर्व स्थावरजंगम

अध्याय एकुणऐशीवा.

—:०:—

गाईची श्रेष्ठता व गोप्रदानाचीं फळे.

वसिष्ठ सांगतात:—हे मानदा सौदासा, ब्रह्मान मिळतो; जो मनुष्य दूध देणारी व गाईंना लोकांत जें इतकें श्रेष्ठत्व प्राप्त झालें गरीब अशी तांबड्या वर्णाची गाय त्याच ह्याचें कारण त्यांची घोर तपश्चर्या हेंच होय. रंगाच्या वांसरासहित वस्त्रांनीं सजवून दान पूर्वी गाईची उत्पत्ति झाल्यावर त्यांनीं आपणांस करितो, त्याचा सूर्यलोकीं गौरव होतो; जो श्रेष्ठ पद मिळावें ह्मणून एक लक्ष वर्षेपर्यंत मनुष्य दूध देणारी व गरीब अशी कबच्या अतिशय दुर्घट तप केलें. तसें करण्यांत त्यांचा रंगाची गाय त्याच रंगाच्या वांसरासहित हेतु हा होता कीं, ह्या लोकांत जितक्या वस्त्रांनीं भूषित करून दान देतो, त्याला सोम- ह्मणून दक्षिणा आहेत त्या सर्वांत आह्मी उत्तम लोकीं स्थान मिळतें; जो मनुष्य दूध देणारी दक्षिणा असें गणलें जावें; आह्मांला कोणत्याही व गरीब अशी श्वेत वर्णाची गाय त्याच दोषाचा लेप लागूं नये; आमच्या पुरीषाच्या रंगाच्या वांसरासहित वस्त्रांनीं सुशोभित करून (गोमयाच्या) स्नानानें मनुष्याची सदा दान करितो, त्याला इंद्रलोकीं पद मिळतें; शुद्धि घडावी; त्याच्या योमें देवांनीं व मान- जो मनुष्य दूध देणारी व गरीब अशी कृष्ण वांनीं सर्व स्थावरजंगम पदार्थ पवित्र करावे; वर्णाची गाय त्याच रंगाच्या वांसरासहित आणि आमचें दान करणारे पुरुष गोलोकीं वस्त्रांनीं अलंकृत करून दान करितो, त्याची प्राप्त व्हावे. राजा, अशी इच्छा धरून आरं- अभिलोकीं वाहवा होते; जो मनुष्य दूध देणारी मिलेली त्या गाईची तपश्चर्या पूर्ण झाल्यावर व गरीब अशी धूम्र वर्णाची गाय त्याच प्रभु ब्रह्मदेवानें स्वतः त्यांजपुढें प्रकट होऊन रंगाच्या वांसरासहित वस्त्रांनीं सजवून दान त्यांना वर दिला कीं, 'गाईनो, तुमचे मनोरथ करितो, त्याला यमलोकीं मान मिळतो; जो पूर्ण होतील व तुम्ही सर्व लोकांचा उद्धार मनुष्य पाण्याच्या फेंसासारख्या रंगाची कराल.' राजा सौदासा, मागे शालेल्या व पुढें सवत्स गाय वस्त्रांनीं शृंगारून दोहनार्थ

कांस्यपात्रासहित अर्पण करितो, त्याला वरुण- असणाऱ्या नरवराला सुंदर देवांगना मनोहर लोकाची प्राप्ति होते; जो मनुष्य वाऱ्याने वेष करून रमवितात; आणि स्वर्गलोकीं सुखानें उडविलेल्या भुळीच्या रंगाची सवत्स गाय निद्रित असतां वीणा, वलकी व नूपुरें ह्यांच्या वस्त्रांनीं सुशोभित करून दोहनार्थ कांस्य- मधुर ध्वनीनें व हरिणाक्षींच्या हास्यस्वरानें पात्रासहित दान करितो, त्यास वायुलोकीं पद तो जागा होतो. राजा सौदासा, दान दिलेल्या मिळतें; जो मनुष्य सुवर्णाच्या वर्णाची व गाईच्या देहावर जितके रोम असतील तितकीं पिंगट नेत्रांची सवत्स गाय वस्त्रांनीं अलंकृत वर्षेपर्यंत गोप्रदान करणारा पुरुष स्वर्गांत भोग करून दोहनार्थ कांस्यपात्रासहित दान भोगितो आणि क्षीणपुण्य होऊन पुनः देतो, त्याला कुबेरलोकीं स्थान मिळतें; जो मृत्युलोकीं पतन पावल्यावर मनुष्ययोनींत मनुष्य पलालाच्या (कडव्याच्या किंवा धनाद्वय गृहीं जन्मास येतो. पेंढ्याच्या) धुरासारख्या रंगाची सवत्स गाय धनाद्वय गृहीं जन्मास येतो. वस्त्रांनीं शृंगारून दूध काढण्यासाठीं कांस्यपात्रा- सहित अर्पण करितो, त्याला पितृलोकीं पद प्राप्त होतें; जो मनुष्य पृष्ठ व सवत्स अशी मानेची पोळी लांबत असलेली गाय देतो, त्यास पीडारहित व श्रेष्ठ असें वैश्वदेवस्थान व घृत मिळतें; जो मनुष्य दूध देणारी व गरीब अशी धान होत; गाईपासूनच घृताची उत्पत्ति होते; गौरवर्णाची गाय त्याच रंगाच्या वांसरासहित गाई ह्याच घृतसरिता जाणाऱ्या; गाई ह्याच वस्त्रांनीं शृंगारून अर्पण करितो, त्याला वसु- घृताचे आवर्त समजावेत; आणि गाईनींच लोक प्राप्त होतो; जो मनुष्य पांढऱ्या थावळीच्या नित्य माझ्या गृहीं वास करावा. माझ्या हृद- रंगाची सवत्स गाय वस्त्रांनीं सुशोभित करून यांत नेहमीं घृतच भरलें आहे; माझ्या नाभि- दोहनार्थ कांस्यपात्रासहित दान करितो, त्याला स्थानीं नित्य घृतच वसतें; माझ्या सर्व गात्रां- साध्यलोक मिळतो; जो मनुष्य क्षतहीन मध्यं घृताचीच व्याप्ति आहे; आणि माझ्या पाठीचा बेल सर्व रत्नांनीं अलंकृत करून दान मनांत तरी घृताचेच वास्तव्य आहे. माझ्या करितो, त्याला मरुल्लोकांची प्राप्ति होते; जो अग्रभागीं सदीदीत गाई असाव्यात; माझ्या मनुष्य वयांत योग्य व अंगानें सुंदर असा पाठीमागेंही सदीदीत गाईच रहाव्यात; माझ्या बेल सर्व रत्नांनीं युक्त करून अर्पण करितो, सर्व बाजूंना नित्य गाईचेंच वास्तव्य असावें; त्याला गंधर्व व अप्सरा ह्यांचे लोक मिळतात; आणि मीं नेहमीं गाईमध्येंच राहावें. राजा जो मनुष्य मानेची पोळी लांबत असलेला सौदासा, आचमन करून सकाळसंध्याकाळ मनुष्यानें ह्या गोस्तोत्राचा जप करावा, ह्यणजे अहोरात्रीत जें पाप घडलें असेल त्याचें परि- पृष्ठ बेल सर्व रत्नांनीं अलंकृत करून दान मार्जन घडतें. राजा, जेथे सुवर्णाचे राजवाडे देतो, तो शोकरहित होत्साता प्रजापतिलोकीं आहेत, जेथें वसुची धार (मंदाकिनी) गमन करितो; गोप्रदानांत निमग्न असलेला वाहत आहे, व जेथें गंधर्व व अप्सरा विहार पुरुष मेघमंडळाचे विदारण करून स्वर्गलोकीं करितात, तेथें सहस्र गाईचें दान करणारे जातो व सूर्यतुल्य विमानांतून अंतरिक्षांत अनु० ७-३२

अध्याय ऐशीवा.

—:०:—

गाईची श्रेष्ठता व गोप्रदानाचीं फळें.

वसिष्ठ सांगतात:—गाईपासूनच दुग्ध

सुरूष जातात; आणि ज्यामध्ये लोण्याचा चिखल अर्थी त्यांहून श्रेष्ठ असें दुसरे काय असणार ? पसरला आहे, दुग्धाचा प्रवाह वाहत आहे, व ज्या गोरूप देवतेनें हें सर्व चराचर जग सर्व पृष्ठभाग दधिरूप शेवाळानें आच्छादित व्यापून टाकिलें आहे व जिच्या योगानेंच आहे, त्या नद्या जेथें वाहतात त्या लोकीं सर्व कांहीं आजवर घडून आलें व पुढें घडून सहस्र गाई दान करणारे पुरुष जातात. राजा, येणार, तिला मी शिरसा बंदन करितों. नरवरा, जो मनुष्य एक लक्ष गाई यथाविधि दान गाईचे गुण काय वर्णवि ! ते अगदीं अनन्य करितो, त्याला श्रेष्ठ वैभव प्राप्त होऊन स्वर्ग-असल्यामुळे त्यांचा हा एक अल्पभाग मी वर्णिला लोकीं बहुमान मिळतो व तो मातापितरांच्या आहे. असो; सारांश हा कीं, गाईपक्षां दुसरे दहा दहा पिढ्या पवित्र करून सर्व कुळांला श्रेष्ठ दान नाही ! व गाईपक्षां दुसरे आराध्य उद्धरितो. राजा, जो पुरुष तिळांची हुबेहुब देवतही नाही !

गाय करून तिचें दान करितो, किंवा जलाच्या भीष्म सांगतातः—राजा धर्मा, ह्याप्रमाणें गाईचें दान करितो, त्याला यमयातना मुळींच वसिष्ठ मुनीचें भक्षण श्रवण करून, भूमिदान भोगाव्या लागत नाहीत. राजा, गाई ह्या सर्व करण्यामध्ये महाशुभ अशा त्या उदात्तार्था वस्तूंमध्ये श्रेष्ठ समजाव्या; सर्व जगाचें अस्तित्व सौदास राजानें त्या भाषणांतले मने त्यानात त्याजवरच अवलंबून आहे; देवांच्या त्या आणिले; आणि जिज्ञासी स्थिरता करून त्यानें माताच होत; व त्यांनी बरोबरी कशांनेही ब्राह्मणांना बहुत गाई दान दिल्या आणि मर-व्हावयाची नाही. ह्यास्तव यज्ञयागांत त्यांचें पोत्तर सद्गति जोडिला.

दान करावें; त्यांच्या उजव्या बाजूनें जावें; व विहित वेळीं सत्पात्र ब्राह्मणाला त्या अपेण कराव्या. जो मनुष्य कपिल वर्णाची, लांब शिंगांची व वांसरानें युक्त अशी गाय वस्त्रांनीं

अध्याय एकयायशीवा.

गाईचें माहात्म्य.

शृंगारून दूध काढण्यासाठीं कांस्यपात्रासहित युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म दान करितो, तो निर्भय होत्साता, प्रवेश कर-पवित्रांमध्ये पवित्र, लोकान अत्यंत श्रेष्ठ आणि ण्यास कठीण अशा यमसभेंत प्रविष्ट होतो. परम पावन असें जें कांहीं असेल तें मला सांगा. राजा, गाई ह्या सुंदर व अनेक रूपें धारण कर-भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, णाच्या असून सर्व विश्व हेंच त्या माउलीचें सर्वांत गाई ह्याच श्रेष्ठ वस्तू होत; आणि रूप होय, ह्यास्तव त्या गाई माझे मनोरथ त्याच अत्यंत पवित्र असून मानवांना उद्धरितात. सिद्धीस नेवोत, असें नेहमीं ह्मणावें. राजा, त्या आपल्या हवर्गाय द्रव्यांनीं व दुग्धानें गाईपक्षां श्रेष्ठतर असें दान नाही; गाईपक्षां प्रजाचें संवर्धन कारितात व योगक्षेम चालवि-श्रेष्ठतर असें फल नाही; आणि गाईपक्षां श्रेष्ठ तात. हे भरतसत्तमा, गाईहून अधिक पुण्यकारक असा कोणताही प्राणी झाला नाही व होणार असें दुसरे कांहींही नाही. ह्या स्वतः पवित्र नाही ! राजा सौदासा, गाईची महती असून इतरांना पवित्र करितात. तिन्ही लोकांत काय वर्णावी ! त्या ज्या अर्थी त्वचेनें, केशांनीं, हाच अगदीं वरिष्ठ जाणाव्या. गाई ह्या देव-शिंमांनीं, पुच्छानें, दुग्धानें व मेदनें एकत्र लोकांच्या वर राहतात आणि ह्यांच्या दानानें व भुक्कण्यानें यशालाच धारण करितात, त्या दात्याला सद्गति प्राप्त होते व ज्ञानी पुरुष

स्वर्गास जातात. युवनाश्वाचा पुत्र मांधाता, गाईना जशीं जशीं शिंगे पाहिजे होती ययाति व नहुष हे राजे नित्य लक्षावधि तशीं तशीं शिंगे त्यांना प्राप्त झालीं; आणि मग, गाईचें दान करून देवांनाही अतिशय दुर्लभ वाळा, त्या पृथक् पृथक् वर्णांच्या व शिंगांच्या अशा श्रेष्ठ लोकांस पावले. अनघा धर्मा, ह्या गाई अतिशय शोभू लागल्या ! शुका, ह्या विषयाचें विवेचन करण्याकरितां एक पुरातन प्रमाणें ब्रह्मदेवाच्या वरामुळे गाईना हव्यकव्य कथाभाग सांगतां तो ऐक. पूर्वीं एके समर्थी देण्याचें सामर्थ्य प्राप्त झालें, त्या मंगलदायक महावृद्धिमान् शुकांनं आन्धिक कर्म आटोपून, बनल्या, स्वतः त्यांच्या ठिकाणीं पवित्रता सर्व ऋषींमध्ये श्रेष्ठ व जगामध्ये वरें-वाईट आली, दुसऱ्यांना पवित्र करण्याला त्या पात्र कोणतें हें बरोबर जाणणारा असा त्याचा पिता झाल्या, त्यांनीं सौंदर्य मिळविलें, आणि जो कृष्णद्वैपायन व्यास त्याला निर्मल व एकाग्र उपासकाला दिव्यस्थान जोडून देण्याला त्या भित्तानें नमस्कार करून प्रश्न केला कीं, 'सर्व यज्ञां-समर्थ झाल्या. शुका, गाई ह्या महातेज होत; मध्ये अत्यंत श्रेष्ठ असा यज्ञ कोणता, काय केलें त्यास्तव गोप्रदान करणें हें प्रशस्त समजावें. असतां ज्ञानी लोक श्रेष्ठ लोकां गमन करितात, जे सत्पुरुष मत्सररहित होत्सते अशा ह्या काणत्या पवित्र कर्माचें फळ ह्मणून देवांना श्रेष्ठ गाईचें प्रदान करितात, त्या पुण्य-स्वर्गलोकीं सुखापभोग मिळतात, यज्ञाला देतांना सर्व प्रकारचीं दानें केल्याचें श्रेय मिळतें; जें अद्वितीय महत्त्व प्राप्त झालें आहे त्याचें बीज आणि, हें अनघा, ते पुण्यदायक अशा गोलोकीं काय, यज्ञाला मुख्य आधार काणता, देवांना गमन करितात. वाळा, त्या श्रेष्ठ गोलोकाचें अत्यंत प्रिय काय, यज्ञापेक्षां अधिक श्रेष्ठ असें वर्णन काय करावें ! त्या स्थळीं जे वृक्ष आहेत सत्र कोणतें, आणि सर्व पवित्र वस्तूंमध्ये अत्यंत त्यांचीं फळें अतिशय गोड असून त्यांना पवित्र असें काय आहे, हें मला सांगा. 'राजा फळें व फुलें फार दिव्य येतात. द्विजवर््या, धर्मा, शुकाचा हा प्रश्न श्रवण करून परमधर्म-तेथील वृक्षांचीं फुलें अत्यंत सुगंधि व मनोहर विद्व व्यास मुनींनीं त्याला सर्व कांहीं यथार्थ असतात. त्या लोकां सर्व भूमि रत्नखचित रीतीनिं विशद करून सांगितलें. असून तेथील वाळू सुवर्णरजांनीं ओतप्रोत भर-

व्यास ह्मणाले:—वा शुका, सर्व प्राण्यांचें लेली आहे. त्या ठिकाणच्या भूमीचा स्पर्श अस्तित्व गाईवर अवलंबून आहे; गाई हा कोणत्याही ऋतूंत सुखावह होतो. तेथें धूळ सर्वांच्या मोठा आधार होय; गाई ह्या पुण्य-किंवा पंक मुळींच नाही. ती भूमि फारच कारक व पवित्र आहेत; आणि गोधनासारखें शुभकारक आहे. त्या लोकां जे जलाशय पवित्र करणारे दुसरे कांहीं एक नाही. शुका, आहेत, त्यांत आरक्त कमळांची दाटी असून आमच्या ऐकित्यांत असें आहे कीं, गाईना पूर्वी त्यांच्या तळाशीं रत्नांचीं खडें व सुवर्णाचे कण शिंगें नव्हतीं. त्यांनीं शिंगे प्राप्त व्हावीं ह्मणून लोकाकत असल्यामुळे जणू काय प्रातःकाळीन अव्यय प्रभु जो ब्रह्मदेव त्याची आराधना केली सूर्याची प्रभाच तेथें शळकत आहे, असा आणि अन्नोदक सेवन न करितां देहत्याग भास होतो. त्याप्रमाणेंच तेथें अनेक सरोवरे करण्याचा निश्चय ठरविला. तें पाहून तो महा-असून त्यांत बहुमोल रत्नांसारख्या पाकळ्यांची समर्थ भगवान् ब्रह्मदेव संतुष्ट झाला व त्यानें व सुवर्णासारख्या केसरांचीं बहुत नीलमणि त्या प्रत्येक गाईचे मनोऽथ पुरविले. नंतर ज्या व इतर कमलें फुललेलीं असतात, त्या विकसितां

केतकीचीं बनें प्रफुल्लित असून, ज्यांवर सहस्रा- त्या नानाविध रूपांनीं दृग्गोचर होतात; आणि
 वधि वेलींचीं जाळीं पसरल्यामुळे ज्यांचे उपरितन- फार कशाला, सर्व विश्व हेंच त्या माउलीचें
 भाग स्पष्ट दिसत नाहीत असे अनेक वृक्ष रूप होय ! शुका, प्रत्यक्ष प्रजापतीचा अभि-
 फुललेले असून त्यांच्या योगानें मोठी उत्कृष्ट प्राय हा असा आहे; ह्यासाठीं मनुष्यानें नेहमीं
 शोभा दिसते. त्या स्थळीं ज्या सरिता आहेत श्रद्धापूर्वक गाईचें स्तोत्र जपावें. जो पुरुष
 त्यांमध्ये निर्मळ मुक्ताफळें, देदीप्यमान् रत्नें गाईची शश्रूपा करितो आणि सर्वतोपरी
 व सुवर्णाचे रजःकण चमकत असल्यामुळे जण त्यांच्या सेवेत तत्पर राहतो, त्याजवर गाई
 काय त्यांच्या तीरावरील वाळवंटे सजीवच प्रसन्न होऊन त्यास अत्यंत दुर्लभ असे वर
 भासतात ! तसच तेथें चित्रविचित्र रंगाचे अनेक प्राप करून देतात. मनुष्यानें गाईचें वाईट
 उत्कृष्ट वृक्ष विलसत असून कित्येकांवर सर्व करण्याचें मनांत सुद्धां आणूं नये; नेहमीं
 प्रकारच्या रत्नांची, कित्येकांवर सुवर्णाची व त्यांना सुख द्यावें; त्यांची सदा पूजा करावी;
 कित्येकांवर अग्नीची प्रभा झळाळत असते. त्या आणि त्यांस नित्य नमावें. जो पुरुष इंद्रियांना
 लोकीं सुवर्णाचे पर्वत असून त्यांजवर मणि व स्वार्थान टेंवून प्रमुदित मनानें ह्याप्रमाणें सदा-
 रत्नें ह्यांनीं युक्त असे मोठमोठे डोंगर आहेत; दीत गाईची भक्ति करितो त्यांना गाईप्रमाणें
 आणि त्यांची उंच व रमणीय शिखरे सर्वतो- उत्तम वैभव प्राप्त होतें. गोभक्तानें प्रथम तीन
 परी रत्नखचित असल्यामुळे मोठी दिव्य शोभा दिवस उष्ण गोमूत्र प्राशन करावें; नंतर तीन
 दृष्टीस पडते. त्या ठिकाणचे वृक्ष सदासर्वकाळ दिवस उष्ण दूध प्यावें; पुढें तीन दिवस
 दिव्य सुगंधि पुष्पांनीं व मधुरतम फळांनीं भरलेले उष्ण घृत सेवन करावें; आणि नंतर तीन
 असून त्यांजवर नेहमीं पक्ष्यांची दाटी असते. दिवस वायुभक्षण करून रहावें. शुका,
 तेथें पुण्यवान् लोक सदादीत आनंदानें वास्तव्य घृताची योग्यता काय वर्णाची ? घृत हें
 करितात; त्या लोकीं त्यांचे सर्व मनोरथ सिद्ध सर्व पवित्र वस्तुंत पवित्र होय. त्या पवित्र
 होतात; त्यांना कोणतीही आपत्ति व दुःख वस्तुंच्या सेवनानेंच देवांना उत्तम लोकांची
 प्राप्त होत नाही; आणि त्यांचें चित्त सदा प्राप्ति झाली आहे. असा; असं श्रेष्ठ जें घृत
 सर्वकाळ शांत असतें. त्या ठिकाणीं रमणीय तें मस्तकावर धारण करावें; गोमती मंत्राचा
 व चित्रविचित्र अशा विमानांत असून भाग्यवान् जप करून अग्नीवर त्याचा अभिधार करावा;
 पुण्यकर्मी लोक नानाप्रकारें विहार करितात त्याच्या दानानें ब्राह्मणांपासून आशीर्वाद
 आणि सुंदर अप्सरांचे समुदाय आपआपल्या मिळवावे; घृताचें प्राशन करावें; व घृताचें
 परी त्यांना रमविण्यास सिद्ध असतात. दान करावें; ह्यणजे गाईचें वैभव प्राप्त होतें.
 ब्रह्मन्, गाईचें दान केल्यामुळे दात्याला जो मनुष्य गोमयांतून निवडून काढिलेल्या
 हे लोक प्राप्त होतात. ह्या लोकांचे अधिपति दाण्यांची कांजी खाऊन एक महिनाभर
 पूषा व बलवान् मारुत हे असून, ह्यांना जें राहतो, त्याचें ब्रह्महत्येसारखें भयंकर पातकही
 ऐश्वर्य प्राप्त झालें आहे त्याचें कारण बलिष्ठ समूळ नष्ट होतें. पूर्वीं दैत्यांपासून पराभव
 वरुण राजाच जाणावा. बाळा शुका, सत्यादि झाला असतां देवांनीं हें पुण्य जोडिलें आणि
 युगाचें योगक्षेम गाईच्या योगानेंच चालतें; त्यामुळे त्यांना पुनः देवत्व मिळून ते महा-
 गाई ह्या सुंदर रूप धारण करणाऱ्या असून यशस्वी व बलवान् झाले, गाई ह्या अतिशय पवित्र

व पुण्यदायक आहेत; त्यांच्यापासून अत्यंत पवित्रता प्राप्त होते; व त्यांचे ब्राह्मणांना दान केलें असतां मनुष्याला स्वर्गलोक मिळतो. शुचिर्भूत होऊन मनुष्यानें गाईमध्ये उभें राहून पवित्र उदकाचें आचमन करावें आणि मनांत गोमतीमंत्राचा जप करावा म्हणजे त्याचें सर्व पातक नष्ट होऊन तो निर्मल होतो. विद्या, वेद, व्रतवैकल्ये इत्यादिकांत निष्णात अशा पुण्य-कर्मि ब्राह्मणांनीं अग्निशालेत, गाईमध्ये व ब्राह्मणांच्या सभेमध्ये शिष्यांना यज्ञतुल्य गोमती मंत्राचा पाठ द्यावा आणि त्रिरात्र उपोषण करावें, ह्मणजे त्यांना गोमती मंत्रांत सांगितलेला वर प्राप्त होतो. असो; जो कोणी पुत्रप्राप्त्यर्थे गाईची उपासना करितो त्यास पुत्रप्राप्ति होते; जो कोणी धन मिळण्यासाठीं गाईची भक्ति करितो त्यास धन मिळतें; व पतिप्राप्त्यर्थे गाईची सेवा करणारीला प्रति प्राप्त होतो; सारांश, गाईच्या आराधनेनें मनुष्याचें सर्व मनोरथ सिद्धीस जातात; आणि जे कोणी गाईची सेवा करितात त्यांजवर गाई प्रसन्न होऊन त्यांस सर्व कांहीं देतात, ह्यांत संदेह नाही. असो; रोहिणी गाई ह्याप्रमाणें महाभाग्यवान् असून त्या यज्ञाला अत्यंत आवश्यक आहेत आणि त्यांच्या योगानें सर्व मनोरथ परिपूर्ण होतात, हें ध्यानांत धर. शुक्रा, रोहिणी गाईपेशां श्रेष्ठ असं दुसरें कांहीही नाही.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, महात्म्या पित्यानें (व्यासानें) आपल्या महातेजस्वी पुत्राला (शुक्राला) ह्याप्रमाणें गोमाहात्म्य निवेदन केल्यावर शुक्रानें नित्य गाईची आराधना केली; ह्यास्तव तूहां गाईची आराधना कर.

अध्याय व्यायशीवा.

—:०:—

गोमयाची थोरवी.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, मीं असें ऐकिले आहे कीं, प्रत्यक्ष श्रीनें म्हणजे लक्ष्मीनें गाईच्या शेणाचा आश्रय केला आहे. तर हें कसें काय घडलें, तें ऐकण्याची माझी इच्छा परिपूर्ण करावी. ह्या गोष्टीविषयीं माझ्या मनांत मोठी शंका आहे.

भीष्म सांगतात:—हे भरतश्रेष्ठा धर्मा, ह्या विषयाचें निरूपण करण्याकरितां एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो इतिहास ह्मणजे गाई व श्री ह्यांचा संवाद होय. राजा, एके समयीं श्री मोठें सुंदर रूप धारण करून गाईच्यामध्ये प्रविष्ट झाली असतां तिचें तें ऐश्वर्य पाहून गाई अगदीं थक्क झाल्या! तेव्हां तिला गाई ह्मणाल्या:—हे देवि, तूं कोण आहेस ? तूं येथें कोठून आलीस ? पृथ्वीवर तुला हें अप्रतिम रूप कसें प्राप्त झालें ? तुझ्या रूपाच्या तेजानें आह्मी अगदीं विस्मित झालों आहां. तूं कोण आहेस व कोठें जात आहेस, हें जाणण्याची आह्वांला मोठी इच्छा आहे. तर, हे महाभागे सुंदरी, आह्वांला हें सर्व यथार्थ रीतीनें विशद करून सांग.

श्री ह्मणाली:—गाईनो, तुमचें कल्याण होवो. मीं सर्व प्राण्यांना मोठी आवडती आहे. मला श्री असें नांव आहे. मीं दैत्यांचा त्याग केला व त्यामुळें त्यांचा कायमचा नाश झाला; आणि मीं देवांना आश्रय दिला व त्यामुळें त्यांना शाश्वत सुख मिळालें. इंद्र, विवस्वान्, सोम, विष्णु, वरुण, अग्नि इत्यादि देव आज जे मोठे विलास भोगित आहेत, त्याचें कारण मीच होय. माझी प्राप्ति झाल्यामुळेच देवता व ऋषि ह्यांना सिद्धि प्राप्त झाली. ज्यांच्यामध्ये माझा प्रवेश नाही त्यांचा सर्वस्वी नाश होतो.

माझ्या अभावीं सर्व कांहीं व्यर्थ आहे. मी सौम्य गाईनो, माझा अपमान करणे हे चांगलें जर आश्रय करीन तरच धर्म, अर्थ व काम नाहीं. ह्या सर्व स्थावरजंगम त्रैलोक्यांत माझा हे फलद्रूप होऊन त्यांपासून सुख मिळतें. अनादर करणारे कोणीही नाही !
 सुखकर गाईनो, माझा प्रभाव हा असा आहे, गाई ह्मणाल्याः—देवी लक्ष्मी, आह्मी हें लक्षांत धरा. आतां माझी इच्छा अशी तुझा अपमान करीत नाहीं किंवा तुझा अनादरही आहे कीं, तुम्हां सर्वांमध्ये मीं सदासर्वकाळ करीत नाहीं. तूं क्षाणिक व चंचल चित्ताची वास करावा; आणि ह्याच हेतूनें मी तुम्हांकडे असल्यामुळे तुझ्यापासून दूर रहावं अशी आमची येऊन तुमची प्रार्थना करीत आहे कीं, तुझी इच्छा आहे. फार बोलणें कशाला पाहिजे ? श्रीनें युक्त अशा व्हा. तुझी इच्छा असेल तिकडे तूं जा. हे अनेक,

गाई ह्मणाल्याः—सुंदरी, तूं अनिश्रित आह्मी सर्व तेजस्वी आहोच, तेव्हां तुझी व चंचल असून पुष्कळांचा आश्रय करणारी आहोस काय गरज !

आहेस, ह्यासाठीं आह्मी तुझ्या सहवासाची श्री ह्मणालीः—मान देणाऱ्या गाईनो, ह्या इच्छा करीत नाहीं. तुझे कल्याण असो. तूं वेळीं तुम्हांकडेस माझा अनादर आल्यास सर्व वाटेल तिकडे जा ! आह्मी सर्व स्वतः सुंदर लोकांत माझी अवज्ञा होईल. ह्यास्तव माझ्यावर व तेजःपुंज आहों; ह्यास्तव आज आहोला कुपा करा व मला आश्रय द्या. महाभाग्यवान तुझ्याशीं काय कर्तव्य आहे ? तूं आपल्या गाईनो, मी तुम्हांस शरण आले आहें, तर माझा मर्जीप्रमाणें कोठेंही जा; आहोला तुझ्यापासून तुझी अक्केर करूं नका शरणागताला तुझी नित्य जी माहिती मिळावयास पाहिजे होती ती आश्रय देत असतां हे मला माहीत आहे. मिळाली. आहोस तुला आणखी कांहीं विचा- मी नित्य तुमची सेवा करण्यास सिद्ध आहे. रावयाचें नाहीं.

माझ्या ठिकाणीं कोणताही दोष नाही.

श्री ह्मणालीः—गाईनो, मी एवढी तुम्हां- ह्यास्तव ह्या समर्थी माझे महत्त्व राखण्या- कडे आले असून त्याबद्दल तुझी माझे मुळींच करितां तह्मी मला आश्रय द्या व प्रस्तुतचं अभिनंदन करीत नाहीं, हें तुम्हांला योग्य माझे संकट दूर करा. गाईनो, तुमच्या द्वारे आहे काय ? अहो, मी इतकी दुर्लभ असतां माझा सन्मान व्हावा, अशी माझी इच्छा तुम्हीं मला आश्रय द्यावयाचा सोडून उलट आहे. तुझी नित्य सर्वांचें मंगल करीत ह्या वेळीं माझा अन्हेर करितां, तो काय ह्मणून ? असतां. ह्यासाठीं तुम्हीं आपल्या अगदीं हीन उत्तम व्रत पाळणाऱ्या गाईनो, लोकांत ह्मणत अशा एखाद्या गात्राच्या ठिकाणीं जरी मला असतात कीं, दुसऱ्यानें न बोलवितां आपण आश्रय दिला तरी मला चालेल; परंतु, होऊन जर कोणी दुसऱ्याकडे गेलें तर त्याचा पवित्र गाईनो, तुमचीं सर्वच गात्रे पवित्र अपमान होतो, ही गोष्ट अक्षरशः खरी होय. आहेत; त्यांत एकही गात्र अपवित्र नाहीं. गाईनो, देव, दानव, गंधर्व, मनुष्ये, पिशाच, तेव्हां पुण्यकारक, पवित्र व सुंदर अशा गाईनो, उरग व राक्षस हे मोठी उग्र तपश्चर्या करून तुमच्या देहांत मीं कोठें रहावं त्याची माझी आराधना करितात व कृतार्थ होतात. मला आज्ञा करा, ह्मणजे मी तुमच्या आज्ञेनुसार असा माझा प्रभाव आहे, हें लक्षांत आणून तेथें वास्तव्य करीन.

माझा तुम्ही येथें आदरपूर्वक स्वीकार करा. राजा युधिष्ठिरा, श्रीचें हें भाषण श्रवण करून

त्या मंगलदायक व दीनदयाळू गाईनीं करणारीं आहेत. ह्या लोकीं व परलोकीं गाईचें एकत्र जमून विचार ठरविला आणि त्या तेज मोठें श्रेष्ठ असें मानितात आणि गाईहून श्रीला ह्मणाल्या कीं—हे यशस्विनि श्रीदेवि, अधिक पवित्र असें दुसरें कांहीं एक नाही. आम्हीं तुझा सन्मान करणें हें आमचें अवश्य भरतश्रेष्ठा युधिष्ठिरा, ह्या विषयाचें विवेचन कर्तव्य होय. तूं आमच्या शेणांत व मूत्रांत करण्याकरितां एक पुरातन इतिहास सांग- रहा, ह्मणजे त्या योगें आमचें शेण व मूत्र प्याची रीति आहे. तो इतिहास ह्मणजे पिता- हीं पवित्र व पुण्यकारक होतील !

मह ब्रह्मदेव व इंद्र ह्यांचा संवाद होय. राजा, श्री ह्मणालीः—सुखदायक गाईनो, सुदै- दैत्यांचा पराभव होऊन इंद्र हा त्रिभुवनाचा वानें तुम्हीं प्रसन्न होऊन माज्यावर हा जो अधिपति झाला असतां सर्व प्रजांचा मोठा अनुग्रह केला त्याजबद्दल मी मोठी ऋणी अभ्युदय झाला आणि त्या सर्व सत्य धर्माचें आहे. आतां ह्याप्रमाणें वडो, तुमचें कल्याण अनुष्ठान करण्यांत निमग्न झाल्या. पुढें एके असो. तुझांकडून माझा योग्य सत्कार घडला. पसंभी गंधर्व, ऋषि, किन्नर, उरग, राक्षस, राजा युधिष्ठिरा, श्रीनें गाईंकडून ह्याप्रमाणें देव, असुर, सपर्ण (पक्षी) व प्रजापति हे ठरवून घेतले आणि ती त्यांच्या समक्ष तेथच्या पितामह ब्रह्मदेवाच्या समीप प्राप्त झाले आणि तेथें गुप्त झाली. राजा, गाईच्या शेणाचें त्यांनीं त्याची उपासना आरंभिली. त्या समर्थी माहात्म्य असें आज बरे ! मी आतां तुला पुनः ब्रह्मदेवाचें चित्त प्रसन्न करण्यासाठीं नारद, गाईचें माहात्म्य निवेदन करितों तरतें तूं एक पर्वत, विश्वावसु व हाहा-हुहू हे दिव्य ताना घेऊन गाऊं लागले; वायूनें दिव्य पुष्पें वाहून नेलीं; व ऋतूंनीं पृथक् पृथक् रीतीनें सुगंधांचा फैलाव केला. राजा, तेव्हां त्या देवसभेंत व त्या सर्व प्राण्यांच्या समुदायांत दिव्य वाद्यांचा

अध्याय व्यायसीवा.

—०:—

मालोक्त्यर्थन.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, जे पुरुष एकच धोप सुरू झाला आणि अप्सरा व चारण गाईचें दान करितात व जे यज्ञयाग करून ह्यांनीं गायननर्तनादिक आरंभिलें. असो; नंतर अवशिष्ट राहिलेल्या अन्नावर उपजीवन चाल- इंद्रानें भगवान् ब्रह्मदेवाला प्रणिपात केला व वितात, त्यांना नित्य यज्ञयाग केल्याचें पुण्य हात जोडून विचारिलें, ‘भगवन् ब्रह्मन्, लोका- लागत. राजा, ह्या सुतलावर दही व तूप धिप जे देव तांच्याही वरतीं गाईचा लोक ह्यांचाचून यज्ञक्रिया घडणें अराध्य होय; आहे तो कां बरें? ईश्वरा, गाईनीं असें कोणेंत ह्यास्तव यज्ञाला यज्ञपणा धेव्यास माय हीच तप किंवा ब्रह्मर्थ पाळिलें की, ज्यामुळें त्यांना मुख्य कारण सांगितली आहे. सर्व प्रकारच्या देवांच्या वरतीं मोठ्या आनंदांत व सुखांत दानांमध्यें गाईचें दान हें प्रशस्त आहे. गाई राहतां थेंत ? ’ राजा युधिष्ठिरा, तेव्हां ब्रह्मदेव ह्या स्वतः श्रेष्ठ व पवित्र असून ह्यांच्यासारखें हा बल दैत्याचा वध करणाऱ्या इंद्राला ह्मणाला, पवित्र करणारें दुसरें कांहीं एक नाही. ह्या- ‘देवाधिपा इंद्रा, तूं नित्य गाईची अवज्ञा केलीस करितां साधकांनें आपल्याला वैभव प्राप्त व्हावें व ह्यामुळें तुला गाईचें माहात्म्य किती आहे हें स्वास्थ मिळावें ह्मणून गाईची सेवा करावी. बरोबर समजत नाही. असो; आतां मी तुला गाईचें दूध, तूप व दही हीं सर्व पातकांचें हरण गाईचा परम प्रताप व माहात्म्य सांगलों. ।

वासवा, गाई ह्या यज्ञाचें अंग, फार कशाला-
त्या प्रत्यक्ष यज्ञच होत. गाईवांचून यज्ञ कधीही
सिद्धीस जाणार नाही. गाई आपल्या दुग्धानें
व घृतानें सर्व प्रजांचें योगक्षेम चालवितात.
सर्व कृषिकर्मीचा भार वाहणारे गाईचे पुत्रच
होत. तेच सर्व प्रकारचीं धान्यें व नानाविध बीजें
निर्माण करितात व तद्वाराच हव्य, कव्य, यज्ञ-
याग, दही, दूध व तूप ह्या सर्वांची प्रवृत्ति होते.
क्षुधा व तृषा हांपासून अतिशय पीडा होत
असतांही ते नानाप्रकारचीं ओक्षीं वाहून नेतात.
असो; गाई ह्या ह्या जगांत आपल्या कर्मांनं मुनींचें
व प्रजांचें प्राणधारण करितात. त्यांच्या ठिकाणीं
आपपरभाव किंवा मायावीपणा वगैरे मुळींच
नसल्यामुळें, त्या जीं कृत्यें करून पुण्य जोडि-
तात त्यांचें फळ त्यांना असें मिळतें कीं, त्या
नेहमीं आमच्या वर गोलोकीं वास करितात.
इंद्रा, गाई ह्या आपल्या वर कां राहतात, ह्याचें
कारण हें असें आहे. गाईंना वर मिळालेले
आहेत व त्या दुसऱ्याला वर देण्यासही समर्थ
आहेत. त्यांना सुरभि ह्या असें नांव असून त्यांच्या-
कडून पुण्यकर्मेच घडतात आणि त्यांचीं लक्षणें
मंगलकारक असून त्या दुसऱ्याला पवित्र करि-
तात. देवेंद्रा, आतां सुरभि ह्याजें गाई ह्या
भूतलावर कां प्राप्त झाल्या तें मी तुला सांगतां,
तें सर्व तूं ऐकून घे. बाळा इंद्रा, पूर्वी देवयुगांत
मोठमोठे महात्मे देव तीन लोकांचें अनुशासन
करित असतां अदितिनें पुत्रप्राप्तीसाठीं नित्य
एका पायावर उभें राहून घोर व दुर्घट तपश्चर्या
चालविली आणि त्या योगें तिच्या उदरीं भग-
वान् विष्णु हा जन्म पावला. अमरश्रेष्ठा, अदि-
तीचें तें महत्तप पाहून दक्ष प्रजापतीची मुलगी
सुरभिही तसेंच तप करण्यास सिद्ध झाली आणि
त्या धर्मपरायण सुरभिनें ज्या ठिकाणीं देव
व गंधर्व हे वास करितात अशा रम्य कैलास-
शिखरीं मोठ्या उल्हासानें एका पायावर उभें

राहून दृढसमाधिपूर्वक तपोनुष्ठान आरंभिलें.
इंद्रा, ह्याप्रमाणें तिनें अकरा हजार वर्षेपर्यंत
तप केलें असतां तिच्या तपाच्या योगानें देव,
ऋषि व महोरग ह्यांस मोठी पीडा होऊं लागली
व ते माझ्यासहित त्या सुरभीच्या समीप
जाऊन तिला प्रसन्न करून घेण्यास उद्युक्त
झाले. इंद्रा, तेव्हां त्या मंगलदायक तापसीला
मीं ह्मटलें कीं, 'हे कल्याणि देवि, तूं हें घोर तप
कां करित आहेस बरें? महाभाग, तुझ्या ह्या
तपानें मी तुजवर संतुष्ट झालों आहे; तर, हे
सुंदरी, तुला जो वर पाहिजे असेल तो तूं
मागून घे; मी तो तुला देईन.'

सुरभि ह्याणाली:—भगवन् लोकपितामह,
मला आतां वर कशास पाहिजे! अनघा,
आज तूं माझ्यावर प्रसन्न झालास हाच तूं मला
वर दिलास असें मी मानितें.

ब्रह्मदेव ह्याणाला:—इंद्रा, ह्याप्रमाणें त्या
सुरभीचें भाषण श्रवण करून तिला नंतर मीं
काय सांगितलें तें ऐक. इंद्रा, मग मीं तिला
ह्मटलें, 'शुभानने, तूं निष्कामबुद्धीनें तप
केलेंस ह्याजबद्दल प्रसन्न होत्सता मी तुला
असा वर देतों कीं, तूं अमर होशील; तूं तिन्ही
लोकांच्याही वर वसती करशील; आणि
माझ्या प्रसादाच्या योगें तूं राहशील तो
गोलोक विख्यात होईल. त्याप्रमाणेंच तुझी
संतति अर्थात् तुझ्या सर्व मुली शुभ
कर्मे करून मनुष्यलोकीं वास्तव्य करतील;
आणि तूं जे दिव्य व मानुष भोग भोगांचे
ह्याणून मनांत आणशील आणि तुला जें जें
ह्याणून सुखदायक वाटेल तें सर्व तुला प्राप्त
होईल.' सहस्राक्षा, सुरभीचा लोक ह्याजें
गोलोक हा मोठा श्रेष्ठ आहे. तेथें सर्व कांहीं
मनोरथ तात्काळ सिद्ध होतात. तेथें अग्नि,
ज्वरा किंवा मृत्यु ह्यांचा प्रवेश नाहीं आणि
तसेंच तेथें नशीब किंवा अशुभ हीही मुळींच

नाहींत. वासवा, तेथें दिव्य अरण्यें व दिव्य मंदिरे आहेत व त्याप्रमाणेंच त्या लोकीं उत्कृष्ट व इच्छेनुरूप गमन करणारीं विमानें आहेत.

कमलनयना इंद्रा, ब्रह्मचर्य, तप, सत्य, इंद्रिय-जय, नानाप्रकारचीं पुण्यकारक दानें, तीर्थ-ब्रह्मदेवानें सांगितलें आहे कीं, सर्व दानांत यात्रा, योगाभ्यास व पवित्र कर्म ह्यांचें अनु-ग्राह्यें दान हेंच श्रेष्ठ; व तशांत ह्या लोकीं धान केल्यानें गोलोकाची प्राप्ति करून घेतां धर्मज्ञ राजांना तर तें विशेषच श्रेयस्कर आहे. येते. इंद्रा, तूं जें मला विचारिलेंस तें हें सर्व राज्यापासून तर सतत दुःखच होतें आणि मीं तुला निवेदन केलें आहे. हे असुरसंहारका, ज्या राजांचें चित्त निर्मळ नसतें त्यांना तर तूं ग्राह्य अवमान हाणून केव्हांही करूं नको.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, ह्या प्रमाणें ब्रह्मदेवाचें भाषण ऐकून सहस्राक्ष इंद्रानें नेहमीं ग्राह्यी पूजा आरंभिली आणि तो नित्य ग्राह्या अतिशय गौरव करूं लागला. जातात. करुनंदन भीष्म, आपण मला सर्व हे महायुतिमंता धर्मा, हें परमपावन, अत्यंत धर्म सांगितले; नृगराजानें गोपदान करून पवित्र व श्रेष्ठ असें गोमाहात्म्य सविस्तर तुला जें श्रेष्ठ फळ जोडिलें तो इतिहासही आपण कथन केलें आहे. हे पुरुषव्याघ्रा, हें माहात्म्य मला निवेदन केला; आणि नाचिकेत श्रवण केलें असतां सर्व पातकांचा लय होतो ऋषींच्या भाषणावरूनही तीच गोष्ट माझ्या अशी ह्याची ख्याति आहे. जो मनुष्य नित्य निदर्शनास आली आहे. असो; वेद व उपनिषदे एकाच चित्तानें पितृकार्यामध्ये, हव्यकव्यांमध्ये ह्यांचा अभिप्राय असा आहे कीं, सर्व कर्मां-व यज्ञयागांमध्ये हें ब्राह्मणांना सांगेल, त्याच्या मध्ये व यज्ञयागांमध्ये ग्राह्य, भूमि किंवा सुवर्ण पितरांच्या सर्व कामना परिपूर्ण होतील व हीच दक्षिणा द्यावी. तशांत वेदांची आज्ञा त्यांना अक्षय्य लोक मिळतील. जो पुरुष तर सुवर्ण हीच मोठी दक्षिणा होय; तेव्हां ग्राह्यी भक्ति करील त्याच्या सर्व इच्छा सिद्धीस जातील; तशाच ज्या स्त्रिया ग्राह्यी आराधनेत निमग्न असतील त्यांचेही सर्व मनोरथ पूर्ण होतील; पुत्रार्थी जनाला पुत्र होईल, कन्यार्थाला कन्या होईल, धनार्थाला धन मिळेल, धर्मार्थाला धर्म मिळेल, विद्या-ार्थाला विद्या येईल व सुखाच्याला सुख होईल. हे भारता धर्मी, ग्राह्यी भक्ति करणाराला दुर्लभ असें कांहींएक नाही.

अध्याय चौऱ्यायर्थावा.

—:०:—

सुवर्णाची उत्पत्ति.

युधिष्ठिर विचारितोः—अहो पितामह भीष्म, ग्राह्यें दान हेंच श्रेष्ठ; व तशांत ह्या लोकीं धर्मज्ञ राजांना तर तें विशेषच श्रेयस्कर आहे. येते. इंद्रा, तूं जें मला विचारिलेंस तें हें सर्व राज्यापासून तर सतत दुःखच होतें आणि मीं तुला निवेदन केलें आहे. हे असुरसंहारका, ज्या राजांचें चित्त निर्मळ नसतें त्यांना तर तूं ग्राह्य अवमान हाणून केव्हांही करूं नको. ते दुर्धरच होय; व ह्या कारणानें राजे लोकांना सद्गति ही बहुधा मिळतच नाही. परंतु जे कोणी पृथ्वीचें दान करितात, त्यांचे अंतरात्मे निश्चयानें पवित्र होतात आणि मग ते सद्गतीस जातात. करुनंदन भीष्म, आपण मला सर्व हे महायुतिमंता धर्मा, हें परमपावन, अत्यंत धर्म सांगितले; नृगराजानें गोपदान करून पवित्र व श्रेष्ठ असें गोमाहात्म्य सविस्तर तुला जें श्रेष्ठ फळ जोडिलें तो इतिहासही आपण कथन केलें आहे. हे पुरुषव्याघ्रा, हें माहात्म्य मला निवेदन केला; आणि नाचिकेत श्रवण केलें असतां सर्व पातकांचा लय होतो ऋषींच्या भाषणावरूनही तीच गोष्ट माझ्या अशी ह्याची ख्याति आहे. जो मनुष्य नित्य निदर्शनास आली आहे. असो; वेद व उपनिषदे एकाच चित्तानें पितृकार्यामध्ये, हव्यकव्यांमध्ये ह्यांचा अभिप्राय असा आहे कीं, सर्व कर्मां-व यज्ञयागांमध्ये हें ब्राह्मणांना सांगेल, त्याच्या मध्ये व यज्ञयागांमध्ये ग्राह्य, भूमि किंवा सुवर्ण पितरांच्या सर्व कामना परिपूर्ण होतील व हीच दक्षिणा द्यावी. तशांत वेदांची आज्ञा त्यांना अक्षय्य लोक मिळतील. जो पुरुष तर सुवर्ण हीच मोठी दक्षिणा होय; तेव्हां ग्राह्यी भक्ति करील त्याच्या सर्व इच्छा सिद्धीस जातील; तशाच ज्या स्त्रिया ग्राह्यी आराधनेत निमग्न असतील त्यांचेही सर्व मनोरथ पूर्ण होतील; पुत्रार्थी जनाला पुत्र होईल, कन्यार्थाला कन्या होईल, धनार्थाला धन मिळेल, धर्मार्थाला धर्म मिळेल, विद्या-ार्थाला विद्या येईल व सुखाच्याला सुख होईल. हे भारता धर्मी, ग्राह्यी भक्ति करणाराला दुर्लभ असें कांहींएक नाही.

भीष्म सांगतातः—राजा धर्मा, मी आतां

तुला माझ्या समजुतीप्रमाणें सुवर्णाची “भीष्मा, धर्मतत्त्वाचें ज्ञान तुला उत्कृष्ट आहे उत्पत्ति कशी झाली तें सर्व सविस्तर कथन व तत्संबंधानें आंति ह्मणून तुझ्या ठिकाणीं तिळ- करितों, तें सावधान चिन्तानें ऐक. राजा, माझा मात्र नाही हें पाहून आह्मांस मोठें कौतुक पिता महापराक्रमी शांतनु हा मरण पावल्यावर वाटतें. पार्थिवा, शास्त्राच्या ठिकाणीं तूं इतकें त्याचें श्राद्ध करण्याच्या हेतूनें मी गंगाद्वारी प्रामाण्य बाळगितोस, हें फार चांगलें आहे. गेलों आणि तेथें श्राद्धकर्म आरंभिलें असतां ह्या तुझ्या वर्तनानें धर्माला, ज्ञानाला, वेदांना, त्या वेळीं माझी माता जान्हवी हिनें मला पितरांना, ऋषींना, प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाला, प्रजा- साहाय्य केलें. तेव्हां मीं अग्रभागीं महान् पतींना, गुरुजनाना व तुला प्रामाण्य प्राप्त महान् सिद्ध ऋषींना क्षणास बसविलें व होईल व धर्मपरिपाटी उच्छिन्न होतां तिच्या उदकदानापासून श्राद्धकर्माला आरंभ केला. ठिकाणीं अधिक स्थैर्य येईल. ह्यासाठीं आज ह्याप्रमाणें माझ्या उद्देशानुरूप पूर्वकर्म आठो- तूं जें कांहीं केलेंस तें फारच उत्तम झालें पल्यानंतर मी यथाशास्त्र एकाग्र मनानें पिंड- असें आह्मी ह्मणतां. आतां आमचें तुला दानक्रिया करण्यास उद्युक्त झालों, इतक्यांत इतकेंच सांगणें आहे कीं, भूमिदान व गोपदान भूतलावर दर्भ हांतरले होते ते एकीकडे सारून ह्यांच्या ऐवजीं सुवर्णदान कर; ह्मणजे, हे भूमीतून सुंदर बाहुभूषणां व लोंबणाऱ्या अलं- धर्मज्ञा, आह्मी सर्व व आमचे पितामह पावन कारांनीं मंडित असा पंत भुज वर आला होतील. कारण सुवर्णदानासारखें पवित्र कर- आणि मी दिलेला पिंड ग्रहण करण्यासाठीं पारें दुसरें कांहीं एक नाही. जे कोणी सुव- प्रत्यक्ष माझा पिता आला असें पाहून मला र्णाचें दान करितात ते आपल्या दहा मागच्या मोठें आश्चर्य वाटलें ! तेव्हां मी शास्त्रविधीचा व दहा पृढच्या पिढ्या उद्धरितात.” राजा विचार केला आणि ठरविलें कीं, पित्याच्या युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें माझे पितर मला ह्मणाले हातावर पिंड द्यावा हा कांहीं श्रुतिप्रणीत तो मी जागा झालों व मोठ्या आश्चर्यांत आचार नव्हे. त्या समयीं, मृत्युलोकीं साक्षात् पडलों ! राजा, नंतर मीं सुवर्ण-दान कर- पित्याला पिंड अर्पण करणें अयोग्य होय, ज्याचें योजिलें. असो; आतां मी तुला असें माझ्या मनानें घेतलें; कारण, येथें ह्या जमदग्निपुत्र जो राम त्याच्या संबंधानें एक प्रकारें पितरांना पिंड दिला तर ते कचित्च प्राचीन इतिहास सांगतां तो श्रवण कर. हा ग्रहण करितात, तेव्हां दर्भस्तरणावर पिंडप्रदान इतिहास ऐकल्यानें कीर्ति प्राप्त होते व आयुष्य करणें हेंच विहित होय, असा माझ्या मनाचा वाढतें असा ह्याचा महिमा आहे. राजा धर्मा, निश्चय ठरला; व माझ्या पित्यानें जो हस्त पूर्वी कमलेनेत्र जामदग्न्य रामानें तीव्र संता- वर केला होता त्याचा मी अनादर करून पानें एकवीस वेळां निःक्षत्रिय पृथ्वी करून शास्त्राच्या प्रामाण्यानुरूप पिंडविधि मनांत जिंकली आणि मग त्या वीरानें ब्राह्मण व आणून सर्व पिंडदान दर्भावरच केलें. राजा क्षत्रिय ह्यांना अतिशयित मान्य असलेला व युधिष्ठिरा, तेव्हां माझ्या पित्याचा भुज गुप्त सर्व कामना परिपूर्ण करणारा असा जो अश्व- झाला आणि मग स्वप्नामध्ये माझे पितर मला मेघ यज्ञ तो केला. राजा, अश्वमेध यज्ञाचा भेटले आणि त्यांनीं प्रसन्न होऊन मोठ्या महिमा काय सांगावा ! त्याच्यापासून सर्व प्रेमानें मजपार्शी भाषण केलें. ते ह्मणाले, प्राण्यांचें पाप नष्ट होतें आणि पराक्रम व

कांति हीं वाढतात. धर्मा, त्या अश्वमेधाच्या सर्व लोकांना जाळिलें तेव्हां त्याच्या वीर्या-
 योगें तो पराक्रमी परशुराम पापरहित झाला; पासून तें येथें जन्म पावलें असें आह्मी ऐकितों.
 परंतु त्याच्या चित्ताच्या जितकें स्वास्थ्य याव- त्यांचें नांव सुवर्ण ह्मणून प्रख्यात आहे. तें जर
 यास पाहिजे होतें तितकें कांहीं आलें नाहीं. तूं देशील, तर तुझे मनोरथ सिद्धीस जातील.
 त्या महात्म्यानें तो महान् अश्वमेध करून राजा युधिष्ठिरा, नंतर कडकडीत व्रताच-
 त्यांत विपुल दक्षिणा दिली आणि त्या यज्ञा- रण करणारा भगवान् वसिष्ठ ऋषि परशु-
 करितां प्राप्त झालेल्या धर्मज्ञ ऋषींना व देवांना रामाला ह्मणाला कीं, 'रामा, अग्नीप्रमाणें देवीप्य-
 प्रश्न केला. त्या समर्थी त्यानें काकळतीनें त्यांना मान् असें जें सुवर्ण तें कसें उत्पन्न झालें तें
 झटलें, 'महाभागहो, भयंकर कर्म करणाऱ्या सांगतों ऐक. सुवर्णाच्या दानानें तुला उत्कृष्ट
 मनुष्यांचें पातक दूर करणारें मोठें साधन फळ प्राप्त होईल. दान देण्याच्या वस्तूंमध्ये
 कोणतें तें मला सांगावें.' राजा युधिष्ठिरा, परशु- सुवर्णासारखी दुसरी उत्तम वस्तु नाहीं. सुवर्ण-
 रामाचा हा प्रश्न श्रवण करून ते वेदशास्त्र- दान हें सर्व दानांत श्रेष्ठ दान होय. सुवर्णाचें
 वेचे महान् महान् ऋषि त्याला ह्मणाले कीं, स्वरूप काय, तें कसें निर्माण झालें, आणि तें
 'रामा, वेदांतील वचनांवर भरवसा ठेवून तूं अत्यंत गुणवान् कां, हें सर्व मी तुला सांगतों;
 प्रथम ब्राह्मणांचा सत्कार कर; आणि मग तर, हे महाबाहो, तें सर्व तूं ऐकून घे. भार्गवा,
 ब्रह्मर्षीच्या समुदायाला पुनः प्रश्न करून, पातक सुवर्ण हें निश्चयानें अग्नि व सोम ह्या दोहों-
 दूर करणारें श्रेष्ठ साधन कोणतें, तें समजावून पासून बनलेलें आहे. अज हें अग्नीचें स्वरूप
 घे व ते महाप्राज्ञ पुरुष जें सांगतील त्या- होय; मेष हें वरुणाचें स्वरूप होय; अश्व हें
 प्रमाणें आचरण कर ह्मणजे तूं कृतार्थ होशील.' सूर्याचें स्वरूप होय; कुंजर हें नागांचें स्वरूप होय;
 राजा युधिष्ठिरा, नंतर त्या परमप्रतापी भृगु- महिष हें असुरांचें स्वरूप होय; कुक्कुट व वराह हें
 नंदनांचें वसिष्ठ, नारद, अगस्त्य व काश्यप राक्षसांचें स्वरूप होय; आणि पृथ्वी, गार्ह, उदक
 ह्यांना तोच प्रश्न केला आणि झटलें कीं, 'विष- व सोम हें भूमीचें स्वरूप होय; असें श्रुतीचें
 वर्यहो, माझे पातक कसें दूर होईल हें मला व स्मृतीचें मत आहे. सर्व जगाचें मंथन केल्या-
 कळाचें ह्मणून मला मोठी इच्छा झाली आहे, वर जो तेजोराशि उद्धृत झाला तेंच सुवर्ण
 तर ह्या भूतलावर कोणत्या कर्मानुष्ठानानें किंवा समजावें. ह्यास्तव, हे विप्रर्षे, सुवर्ण हें ह्या सर्व
 दानानें मी पवित्र होईन तें मला सांगावें. श्रेष्ठ वस्तूपेक्षां श्रेष्ठ रत्न होय; आणि ह्यामुळेच
 तपोधनानो, जर तुमच्या मनांत मजवर देव, गंधर्व, उरग, राक्षस, मनुष्य व पिशाच
 अनुग्रह करण्याचा विचार असेल, तर कशा- हे मोठ्या दक्षतेनें तें आपल्या अंगावर धारण
 पासून मी पवित्र होईन तें मला निवेदन करावें.' करितात व मुकुट, बाहुभूषणें व इतर नाना-
 ऋषि ह्मणालेः—भृगुपुत्रा, ह्या लोकीं गार्ह, प्रकारचे अलंकार सुवर्णाचे करून त्यांच्या योगें
 भूमि व धन हीं दिलीं असतां पातकी मनुष्य विराजमान होतात. भृगुश्रेष्ठा, भूमि, गार्ह, रत्नें
 पातकापासून मुक्त होतो असें आह्मी ऐकिलें इत्यादि सर्व पवित्र वस्तूपेक्षां सुवर्णाला जें अति-
 आहे. विप्रर्षे भार्गवा, दुसरें एक दान महान् शय पवित्रत्व मानितात त्याचें कारण हेंच
 पापहारक आहे. तें अतिशयित दिव्य व अद्भुत होय. पृथ्वी, गार्ह किंवा दुसरी कोणतीही
 असून तें अग्नीचें अपव्य होय. पूर्वी अग्नीनें वस्तु दान केली असतां त्या दानानें सुवर्ण-

दानाची बरोबरी होणार नाही. सुवर्णदान हे करण्याच्या हेतूने तू आम्हां नम्र झालेल्या सर्व दानांत प्रधान होय. अमरखुते भारीवा, देवांवर अनुग्रह कर आणि आपल्या अपत्यो-सुवर्ण हे अक्षय व पावन आहे. ह्यास्तव ह्या त्पादक दिव्य वीर्याला आवरून धर. जर तुम्हीं महापवित्र पदार्थांचे तू द्विजश्रेष्ठांना दान कर. असें केलें नाही, तर सर्व त्रिभुवनांतलें वीर्य सर्व दक्षिणामध्ये सुवर्णदानाचाच विधि सांगितला आहे; ह्मणून जे कोणी सुवर्णदान करितात त्यांना सर्व कांहीं दान केल्याचें श्रेय प्राप्त होतें. सुवर्ण हे देवतास्वरूप असल्यामुळे, जे कोणी सुवर्ण अर्पण करितात त्यांनी देवता दान केल्याप्रमाणें होतें. अग्नि हा सर्व-देवतामय आहे आणि सुवर्ण हे अग्निरूप आहे; ह्यास्तव सुवर्णदान करणारा सर्वदेवता-दान करणाराच झाला ! ह्मणून, हे पुरुषव्याघ्रा, सुवर्णाहून अधिक असें कांहीं एक नाही. सर्व प्रकाशच्या शस्त्रधाऱ्यांत श्रेष्ठ अशा ब्रह्मर्षे धैर्यानें आवरून धर !' विप्रपं परशुरामा, ह्या-भारीवा, पुनः मी सुवर्णदानाचा महिमा निवेदन करितों तो ऐक. हे भृगुनंदना, हा महिमा मीं पूर्वी पुराणांत प्रजापतीपासून यथायोग्य श्रवण केला आहे. त्या महात्म्या शूलपाणि भगवान् शंकराचा पार्वतीशीं श्रेष्ठ हिमालय गिरीवर विवाह होऊन त्यांचा समागम होण्याची वेळ प्राप्त झाली असतां सर्व देव भयभीत होतसाते भगवान् शंकरासमीप आले; आणि महादेव शंकर व वर देणारी उमा हीं एकत्र बसलीं असतां त्यांना अभि-वंदन करून त्यांनीं त्यांस प्रसन्न करून घेतलें आणि भगवान् शंकराला विनविलें कीं, भगवन्, तुझा व भगवती देवीचा हा समागम घडून आल्यास मोठा अनर्थ होईल. हे अनघा, तुम्ही उभयतां अत्यंत तपस्वी व तेजस्वी असून तुम्हां उभयतांच्या ठिकाणीं अमोघ वीर्य वसत आहे; ह्यास्तव तुमच्या समागमानें जें अपत्य जन्मास येईल तें अत्यंत बलिष्ठ होऊन खचीत तिन्ही लोकांत कांहीं एक अवाशिष्ट ठेवणार नाही. ह्मणून, हे विशालनेत्रा, सर्व त्रैलोक्याचें हित

तुम्हां उभयतांच्या ठायीं असल्यामुळे तुम्ही सर्व जगाला व्रस्त करून सोडाल ! शंकरा, तू वीर्याचा निरोध केला नाहीस व तुम्हांला अपत्य झालें, तर तें निश्चयानें देवांना जिंकील ! विभो, स्वर्गा, पृथ्वी व अंतरिक्ष हीं सर्व तूंस तेज धारण करण्यास असमर्थ आहेत, तुझ्या तेजाच्या प्रभावानें हे सर्व जग जळून फस्त होईल; ह्यास्तव, हे देवाधिदेवा, तू आम्हांवर कृपा कर आणि देवीच्या ठिकाणीं पुत्रसंभव न घडवा आणि देवीच्या ठिकाणीं पुत्रसंभव न घडवा ह्मणून तू आपल्या जाज्वल्य तेजाला मोठ्या प्रमाणें देवांनीं सांगितलें तें भगवान् वृषभध्वज शंकरानें ऐकून घेऊन 'बरे आहे' ह्मणून हाटलें आणि आपलें रेत ऊर्ध्वभागीं नेलें; ह्यास्तव तेव्हांपासून त्याला ऊर्ध्वरेता असें नांव प्राप्त झालें. भारीवा, त्या समयीं प्रजोच्छेद झाला असें माझा प्रजोच्छेद केलात, त्या अर्थी तुमच्याही प्रजेचा उच्छेदच होईल !' परशुरामा, पार्वतीनें देवांना शाप दिला तेव्हां अग्नि हा तेथें नव्हता; ह्मणून तो खेरीज करून बाकीचे सर्व देव पार्वतीच्या शापानें अपत्यरहित झाले. भृगुनंदना, भगवान् शंकरानें आपलें तें लोकोत्तर वीर्य आवरून धरिलें खरें; परंतु तसें करितांना त्याचा किंचित् अंश भूतलावर अर्भीत पडला व तो

अद्भुत रीतीनें भराभरा वाढत चालला ! भार्गवा, सामर्थ्य नाही; तेव्हां आह्मांकडून त्याचा अग्निरूप महान् तेजांत शंकराच्या तेजाचें नाश कसा व्हावा बरें ? पितामहा, त्यानें पतन होतांच तीं दोन्ही तेजें एकजीव बनलीं तुझ्यापासून वरच मिळविला आहे कीं, मला व तें संयुक्त तेज वृद्धिंगत झालें ! असो; परशु- देवांपासून, असुरांपासून किंवा राक्षसांपासून रामा, इकडे ह्याच समर्थी तारकासुरानें इंद्र- मरण येऊं नये; आणि इकडे आह्मांला तर प्रभृति देवांना अतिशय त्रस्त करून सोडिलें सर्वांना—आह्मीं पार्वतीच्या प्रजेचा उच्छेद असतां अदितीचे पुत्र, वसु, रुद्र, मरुत, अश्विनी- केल्यामुळें पार्वतीनें शाप दिला आहे कीं, कुमार व साध्य हे सर्व त्या दितिपुत्राचे परा- तुम्हांला अपत्य ह्मणून व्हावयाचें नाही ! क्रमानें अगदीं घाबरून गेले आणि देवतांचीं ब्रह्मदेवें ह्मणालाः—सुरश्रेष्ठानो, पार्वतीनें स्थानें, विमानें, नगरे व ऋषींचे आश्रम हीं सर्व शाप दिला तेव्हां अग्नि हा तेथें नव्हता; ह्या- असुरांनीं बळकाविलीं व ते सर्व देव व ऋषि साठीं देवांच्या शत्रूंचा वध करण्याकरितां अतिशय दीन होऊन महाशक्तिमान् व जराहीन त्या अग्नीला अपत्य होईल; आणि तें देव, दानव, राक्षस, मानव, गंधर्व, नाग व पक्षी ह्या सर्वांचा अतिक्रम करून आपल्या अमोघवीर्य अस्त्रानें व शक्तीनें—ज्याच्यापासून तुम्हांला भय उत्पन्न झालें आहे त्या तारकासुराला व इतर देवशत्रूंना वधील. देवांनो, कामाच्या प्रेरणेनें रुद्रांचें रेत स्खलन पावले व तें अग्नीत पडलें असें बोलण्यांत येतें; परंतु हा माझा पुरातनच संकल्प होता, हें लक्षांत ठेवा. असो; अग्नि हा जणू काय दुसरें महाभूतच असें तें रुद्रतेज देवशत्रूंच्या नाशाकरितां गंगेच्या ठिकाणीं त्रिपादां जन्मास आणील. अग्नीला पार्वतीचा शाप झालेला नाही, कारण शापकालीं तो तेथें नव्हता; म्हणून, देवांनो, अग्नीला पुत्र होईल व तो तुमची भीति दूर करील. देवश्रेष्ठहो, आतां तुम्ही अग्नीला शोधून काढा आणि तारकासुराच्या वधार्थ त्याची योजना करा. अनघांनो, तुम्ही कदाचित् ह्मणाला कीं, सर्वच देवांना जर पार्वतीनें शाप दिला होता तर तो अग्नीला कां बाधणार नाही ? तर त्यावर उत्तर असें कीं, तेजस्वी जनांचे शाप तेजस्वी जनांवर लागू पडत नाहीत. बलिष्ठ व अतिबलिष्ठ ह्यांचा योग घडला असतां अति- बलिष्ठापुढें बलिष्ठ पुरुष बुर्बळ होतो. तपस्वी ह्या आपल्या उग्र तपश्चर्येच्या बळानें अवध्य व बर

अध्याय पंचायशीर्वा.

—०:—

सुवर्णाची उत्पत्ति.

देव ह्मणालेः—प्रभो ब्रह्मदेवा, तुझ्या वरानें तारकासुर उन्मत्त होऊन देवांना व ऋषींना पीडा करित आहे, तर त्याचा वध कर. पितामहा, त्याच्यापासून आह्मांला फार भय उत्पन्न झालें आहे, तर तू आमचें परि- त्राण कर; देवा, आह्मांला तुझ्यावांचून दुसरा आधार नाही.

ब्रह्मदेव ह्मणालाः—देवहो, सर्व भूतांना मी सारखा आहे, मला अधर्म मुळीच आवडत नाही; ह्यास्तव देव व ऋषि ह्यांच्या सम- दयांना क्लेश देणारा जो तारकासुर त्याचा वध करा. सुरश्रेष्ठहो, वेद व धर्म ह्यांचा उच्छेद न व्हावा ह्मणून तारकासुराच्या वधाची पूर्वीच मीं सर्व योजना करून ठेविली आहे; ह्यासाठीं तुम्ही अगदीं चिंता करू नका.

देव ह्मणालेः—भगवंता, तुझ्या दरानें त्या दैत्याला आपल्या बळाविषयीं मोठा गर्व झाला आहे; देवांना तर त्याचा वध करण्याचें

रुद्रांचें रेत स्खलन पावले व तें अग्नीत पडलें असें बोलण्यांत येतें; परंतु हा माझा पुरातनच संकल्प होता, हें लक्षांत ठेवा. असो; अग्नि हा जणू काय दुसरें महाभूतच असें तें रुद्रतेज देवशत्रूंच्या नाशाकरितां गंगेच्या ठिकाणीं जन्मास आणील. अग्नीला पार्वतीचा शाप झालेला नाही, कारण शापकालीं तो तेथें नव्हता; म्हणून, देवांनो, अग्नीला पुत्र होईल व तो तुमची भीति दूर करील. देवश्रेष्ठहो, आतां तुम्ही अग्नीला शोधून काढा आणि तारकासुराच्या वधार्थ त्याची योजना करा. अनघांनो, तुम्ही कदाचित् ह्मणाला कीं, सर्वच देवांना जर पार्वतीनें शाप दिला होता तर तो अग्नीला कां बाधणार नाही ? तर त्यावर उत्तर असें कीं, तेजस्वी जनांचे शाप तेजस्वी जनांवर लागू पडत नाहीत. बलिष्ठ व अतिबलिष्ठ ह्यांचा योग घडला असतां अति- बलिष्ठापुढें बलिष्ठ पुरुष बुर्बळ होतो. तपस्वी ह्या आपल्या उग्र तपश्चर्येच्या बळानें अवध्य व बर

वेणाच्या अशा पुरुषांना सुद्धा ठार केल्याशिवाय उदक उत्पन्न केल्यामुळे आह्मी अगदीं पीडित राहणार नाहीं. अग्नीची फार दिवसांपासून झालीं आहेत. जर तुम्हांला त्या अग्नीची भेट अशी इच्छा आहे कीं, आपल्याला दिव्य अपत्य व्हावयास पाहिजे असेल व त्याजपाशीं तुमचें व्हावें; ह्मणून ह्या समयीं त्याचा तो मनोरथ कांहीं कार्य असेल, तर तुम्ही त्या स्थळीं जाऊन सिद्धीस जावो. देवांनी, अग्नीची महती कांहीं त्याची भेट घ्या. मी आतां जातो. मी जर लहानसहान नव्हे; तो सर्व जगाचा स्वामी येथें आहे असें त्या अग्नीला समजेल तर तो असून त्याचें स्वरूप व्यक्त करून सांगणें मोठें मला पीडा करील, ह्यास्तव मी आतां येथें कठीण आहे; त्याची गति सर्वत्र असून त्याचें राहणें उचित नाहीं.” भार्गवा, असें म्हणून तो वास्तव्य सर्वत्र आहे; सर्व प्राण्यांच्या अंतर्गामीं बेडूक मोठ्या लगवगीनें उदकांत प्रविष्ट झाला; तो वास्तव्य करितो आणि भगवान् शंकरा- परंतु इकडे त्या बेडकाची ती चाहाडी हुता-पेक्षांही तो समर्थ आहे. असो; आतां तुम्ही तो शनाला कळून आली आणि त्यानें तात्काळ तेजोराशि हुताशन लवकर शोधून काढा, ह्मणजे त्याच्याजवळ येऊन सर्व बेडकांना शाप तो देव तुमचें मनोगत परिपूर्ण करील. दिला कीं, तुम्ही जिऱ्हाहीन व्हा! भृगुनंदना, भृगुश्रेष्ठा रामा, ब्रह्मदेवांचें हें भाषण श्रवण ह्याप्रमाणें बेडकांना त्या परमसमर्थ अग्नीनें करून महात्म्या देवांनीं आपला संकल्प सिद्धीस शाप दिला व तो तात्काळ तें वसतिस्थान गेला असें मानिलें आणि ते विभावसूला सोडून दुसरे ठिकाणीं राहण्यास गेला व शोधण्यासाठीं निघून गेले. भार्गवा, नंतर देव तेथें गुप्त राहिला. हे महाबाहो भृगुश्रेष्ठा, नंतर व ऋषि ह्यांनीं अग्नीला भेटण्याच्या इच्छेनें सर्व त्या बेडकावर देवांनीं अनुग्रह केला तो त्रैलोक्य धुंडाळिलें, परंतु त्यांस अग्नीचें दर्शन प्रकार मी तुला सांगतां तो श्रवण कर. झालें नाहीं. त्या समयीं त्यांना मोठी चिंता देव ह्मणाले:—बेडकांनी, अग्नीच्या शापानें उत्पन्न झाली आणि त्यांचें सर्व लक्ष अग्नीच्या तुमच्या जिऱ्हा नष्ट होऊन तुमचें रसज्ञान शोधाकडे लागलें. त्या सर्व महातपस्वी, ऐश्वर्य- नाहीसें झालें असलें, तरी तुम्हांला नानाप्रकारें वान्, जगद्विरूपात व सिद्ध पुरुषांनीं पुनः शब्दोच्चार करितां येईल; तुम्ही चिऱ्यांत राहत त्रिभुवन फिरून पाहिलें; परंतु अग्नि हा उदका- असलां, खाण्यापिण्याच्या कांहीं मिळालें नाहीं, मध्यें कुडी मारून गुप्त राहिल्यामुळे त्यांना ज्ञानशून्य झालां व प्राणहीन होऊन वाळून अग्नीची भेट झाली नाही. तेव्हां अग्नीच्या गेलां, तरी भूमि तुमचें तारण करील; आणि दर्शनासाठीं उत्सुक होऊन संव्रस्त झालेल्या रात्रीं कितीही निविड अंधकार पडला असतां त्या देवांना अवलोकन करून, अग्नीच्या तेजानें तुम्ही संचार करूं शकाल. विभावून गेलेला एक जलवर बेडूक रसातला- भार्गवा, ह्याप्रमाणें देव बेडकांना म्हणाले तून वर आला व देवांना ह्मणाला, ‘ देवांनी, आणि पुनः ह्या पृथ्वीवर अग्नीच्या शोधार्थ अग्नि हा रसातलाच्या तळाशीं राहत आहे. प्राप्त झाले; परंतु त्यांना अग्नि कांहीं सांपडला मला अग्नीचें दुःसह तेज सहन न झाल्यामुळे नाही. तेव्हां इंद्राच्या ऐरावताप्रमाणें प्रचंड त्याच्या त्रासानें मी ह्या ठिकाणीं आलों आहे. असा एक हत्ती देवांसमीप आला व त्यांना देवहो, भगवान् हग्यवाहन अग्नि जलामध्यें ह्मणाला कीं, अश्वत्थ वृक्षांत (पिंपळांत) निद्रित राहिला असून त्यानें आपल्या तेजानें अग्नि हा आहे. भृगुनंदना, ती गोष्ट तात्काळ

अभीला समजली व त्यानें अत्यंत संतम होऊन प्राप्तीकरितां शमीलतेचा उपयोग करूं लागली. सर्व हत्तींना शाप दिला कीं, तुमची जिऱ्हा उलट्टी भागवा, रसातलाच्या तळाशीं जें उदक होतें होईल ! रामा, नंतर हत्तींनीं अमुक ठिकाणीं त्याला अभीचा स्पर्श घडून त्याच्या तेजानें तें आहे ह्मणून सूचना दिलेला तो अग्नि अश्वत्थ अगदीं तप्त झालें होतें; पण पर्वतांतून जे श्वरे वृक्षांतून बाहेर पडला आणि स्वस्थ झोप वाहत होते त्यांच्या योगानें तें उदक उष्णता-धेण्याच्या इच्छेनें शमीलतेमध्ये प्रविष्ट झाला. हीन होऊन थंडगार झालें. असो; अभीनें देव-प्रभो भागवा, नंतर सत्यपराक्रम देवांनीं हत्ती-तांना पाहिलें तेव्हां त्यास फार वाईट वाटलें; वर मोठ्या प्रेमानें जो अनुग्रह केला तो ऐक. आणि त्यानें तुम्ही कोणत्या उद्देशानें आहां देव ह्मणाले:—हत्तीनो, तुमची जिऱ्हा आहां म्हणून देवतांना विचारिलें. त्या समयीं उलट्टी असली तरी तुम्ही सर्व प्रकारचे खाद्य सर्व देवांनीं व महान् महान् ऋषींनीं अभीला पदार्थ सेवन कराल आणि तुमचा उच्चार म्हटलें कीं, आम्ही तुम्ही कांहीं एका कामावर जरी अस्पष्ट असला तरी तो तुम्ही मोठ्यानें नेमणूक करीत आहों, तर तूं आमचें तें काम करूं शकाल. अवश्य कर. वा अग्ने, जर तूं आमचें तें काम

परशुरामा, देव हत्तींना ह्याप्रमाणें बोलले व करशील तर त्यामुळें तुझाही मोठा गौरव होईल. पुनः अभीचा शोध काढीत त्याचा पाठलाग अग्नि म्हणाला:—देवांनो, तुमचें काम करीत चालले. इकडे अग्नि अश्वत्थांतून असेल तें सांगा; मी तें करीन. देवांनो, मी निघाला तो शमीलतेच्या गर्भांत प्रविष्ट झाला तुमचा सेवक आहे; कोणतेंही काम सांगण्याला असें शुकानें देवांना सांगितलें व त्यामुळें देव तुम्ही मागेपुढें पाहूं नका. तावडतोव शमीलतेप्रत प्राप्त झाले. तेव्हां अभीनें देव म्हणाले:—वा अग्ने, तारकासुर हा शुकाला शाप दिला कीं, तूं वाचाहीन होशील ब्रह्मदेवाच्या वरानें अत्यंत उन्मत्त झाला असून आणि त्यामुळें तात्काळ शुकजातीची जिऱ्हा तो आपल्या प्रतापानें आम्हांस अतिशय पीडा उलट्टी वळली! भागवा, शमीलतेसमीप येऊन देव देत आहे; तर त्याला तूं ठार मार. हे महाभागा, पाहतात तो त्यांस तेथें अग्नि आढळला व ते देवांचे समुदाय, प्रजापतींचे समुदाय व ऋषींचे दयाद्रं होऊन शुकाला म्हणाले कीं, 'शुका, तूं समुदाय ह्यांचा तूं प्रतिपाल कर आणि अत्यंत शुकजातींत जन्म घेतल्यामुळें सर्वस्वी वाचाहीन पराक्रमी व तेजस्वी असें अपत्य उत्पन्न करून होणार नाहीस, तुम्ही जिऱ्हा जरी उलट्टी त्या असुरापासून आम्हांला उत्पन्न झालेली असली तरी तूं गोड शब्द करशील आणि भीति नाहीशी करून द्या. हे हव्यवाहना, पार्व-बालकांच्याप्रमाणें किंवा म्हाताऱ्यांच्याप्रमाणें तीनें आम्हांस शाप दिल्यामुळें तुझ्या सामर्थ्या-तुला अव्यक्त व अद्भुत अशी वाणी प्राप्त शिवाय आम्हांला दुसरा आधार नाही. होईल. भृगुनंदना, नंतर देवांनीं शमीलतेमध्ये ह्यासाठीं, हे समर्था, आम्हां सर्वांचें रक्षण कर. वन्हीला अवलोकन केलें आणि तेव्हापासून सर्व भागवा, देवांचें तें भाषण श्रवण करून धार्मिक क्रियांकरितां पवित्र अशा शमीलते-भगवान् पराक्रमी हव्यवाहन 'बरें आहे' तूनच अग्नि काढण्याचा प्रघात सुरू झाला व ह्मणून ह्मणाला आणि मंतर भागीरथीप्रत त्या वेळेपासून शमीलतेमध्ये अग्नि दृष्टीस पडूं जाऊन तिच्याशीं संगत होस्ताता त्यानें लागला; आणि मनुष्यें यज्ञयागादिकांत अग्नि-तिच्या ठिकाणीं गर्भस्थापना केली. नंतर,

तृणराशीत असलेला अग्नि जसा वृद्धिगत होतो, तसा तो भागीरथीच्या उदरांतील गर्भ वृद्धिगत होऊं लागला आणि त्या देवाच्या तेजानें भागीरथी विव्दळ होत्साती अतिशयित त्रस्त झाली आणि तिला तो गर्भ सहन होईनासा झाला. भार्गवा, ह्याप्रमाणें अग्निनें आपलें तेज स्थापून भागीरथीच्या उदरां गर्भधारणा झाली असतां भागीरथीमध्ये कोणी एका असुरानें भयंकर गर्जना केली. तेव्हां ती अकस्मात् झालेली मोठी गर्जना ऐकून भागीरथी फार घाबरली; तिचे नेत्र भ्रांत झाले; तिची दृष्टि फिरून ती मूर्च्छित झाली; आणि तिला स्वतांच्या देहाचा व गर्भाचा भार सहन होईनासा होऊन गर्भाच्या तेजानें तिचा करण्याला समर्थ नव्हती असें नाहीं, परंतु देह नखशिखांत पेटला व ती थरथर कांपूं तिला अग्निचें किंवा रुद्राचें तें उग्र तेज सहन लागली ! भार्गवा, तेव्हां गर्भाच्या शक्तीनें होईना; आणि त्यामुळें मांढ्या कष्टानें, पेटलेल्या गडबडून गेलेली ती भागीरथी अग्नीला अग्नीप्रमाणें देदीप्यमान व दुःसह असा तो ह्मणाली कीं, ' भगवंता, तूं जें तेज माझ्या गर्भ तिला टाकून देणें भाग पडलें ! भार्गवा, ठिकाणीं स्थापिलें आहेस, तें धारण कर-ह्याप्रमाणें भागीरथीनें तो गर्भ टाकिल्यावर प्यास मी असमर्थ आहे व ह्याच्या योगें मी अग्निनें भागीरथीची भेट घेतली आणि त्या अगदीं भांबावून गेलें असून मला पूर्वाप्रमाणें महान् सरितेला त्यानें विचारिलें कीं, 'तुझ्या स्वास्थ्य राहिलें नाहीं. भगवंता, मी अगदीं उदरांतून गर्भाचें निष्क्रमण सुखानें झालें ना ? विव्दळ झालें असून माझी सर्व बुद्धि अस्त-देवि, त्या गर्भाचें रूप व वर्ण कसा आहे, गत झाली आहे ह्मणून ह्या गर्भाचें धारण आणि त्याच्या ठिकाणीं तेज कोणतें आहं माझ्याकडून होणें कठीण होय; ह्यास्तव, हे हें सर्व मला कथन कर. '

प्रतापवंता, माझ्या मनांत हा गर्भ टाकण्याचें गंगा ह्मणाली:—अनघा अग्ने, तो गर्भ नसतांही मी मोठ्या दुःखानें ह्या गर्भाचा फार सुंदर असून तेजानें अगदीं तत्त्वतः आहे; त्याग करणार ! विभावसो, माझा तुझ्या त्याचा वर्ण उत्तम असून तो अगदीं मलहिन तेजशीं स्पर्श झालेला नाहीं. हा आपत्कालीन व कांतिमान् असा आहे; त्याच्या योगें मेरु संबंध असल्यामुळें हा अगदीं अत्यंत सूक्ष्म पर्वतावर मोठा प्रकाश पडला आहे; कमळें असा आहे. मी आतां जें कांहीं करणार, व उत्पलें ह्यांनीं युक्त अशा वृद्धांप्रमाणें तो त्यांत जें कांहीं बरें-वाईट घडत असेल किंवा शीतल आहे; कंदूबाच्या फुलांसारखा त्याला निवळ धर्माधर्म घडत असतील त्यांचें कारण तूच सुवास येत आहे; सूर्याच्या किरणांप्रमाणें आहेस, त्याचा शब्द माझ्याकडे नाहीं.' भार्गवा, त्याच्या तेजाचा ज्या ज्या द्रव्याशीं पृथ्वीवर तेव्हां भागीरथीला अग्नि झाला, कीं, 'गर्भ धारण व पर्वतावर संपर्क घडला तें तें सर्व जिकडे

तिकडे कांचनरूप झालेलें दिसत आहे; त्याचें होय. द्विजश्रेष्ठहो, सुवर्णासारखें पवित्र तेज पर्वत, नद्या व श्रे ह्यांतून फैलावले आहे; काहींएक नाही. तें अग्नि व सोम ह्यांच्या आणि त्यानें आपल्या ब्रह्मानें सर्व स्थावरजंगम आत्माच होय असें संगितलें आहे. विश्व प्रदीप करून सोडिलें आहे. हव्यवाहना, वसिष्ठ म्हणाले:—भार्गवरामा, पितामह ह्या प्रमाणें तुझ्या पुत्राचें रूप आहे व त्याची कांत परमात्मा ब्रह्मदेव त्याचें ब्रह्मदर्शन नामक वक्ष्य-सूर्याप्रमाणें किंवा अग्नीप्रमाणें देदीप्यमान नक जें मी पूर्वी ऐकिलें आहे तें मी तुला आतां असून चंद्रासारखा तो सौम्य आहे. भार्गवा, सांगतो, ऐक. बाळां भृगुनंदना, पूर्वी भगवन् असें भाषण करून भार्गवस्थी देवी तेथच्या रुद्रानें वरुणतनु धारण करून यज्ञ करपयास तेथें अंतर्धान पावली आणि अग्नि देखील प्रारंभ केला असतां त्याचें तें वारुण ऐश्वर्य देवांचें कार्य करून तात्काळ इष्ट देवीं चालता अवलोकन करण्यासाठीं सर्व मुनि, अग्निप्रमुख झाला. असे; हें जें अग्नीनें कार्य केलें त्या- देव, सर्व यज्ञां, मूर्तिमान् वषट्कार सहस्रा-वरून अग्नीला अग्नीनीं व देवांनीं हिरण्यरेता वधि मूर्तिमान् याजुष व साम मंत्र; पद व क्रम असें नांव दिलें आणि पृथ्वीला तेव्हांपासून ह्यांनीं विभूषित असा ऋग्वेद, लक्षणे; स्वर, वसुमती असें नांव प्राप्त झालें. परशुरामा, तो तोम, निरुक्त, सुरपंक्ति, उद्धार व निग्रहप्रग्रह अग्नीपासून गंगेच्या उदरीं जन्म पावलेला हे त्या ठिकाणीं आले व त्यांनीं भगवान् शंकर-महातेजस्वी गर्भ कृशस्तंबावर पतन पावला राच्या नेत्रांत वसति केली. त्याप्रमाणेंच वेद, असतां मोठ्या विलक्षण रीतीनें वाहूं लागला उपनिषदे, विद्या, सावित्री, भूत, वर्तमान व तत्वां प्रातःकाळच्या सूर्याप्रमाणें देदीप्यमान् भविष्य हे काळ हींही भगवान् शिवानें धारण असा तो अग्निपुत्र कृत्तिकांनीं अवलोकन करून केली; आणि नंतर त्या पिनाकधारी शंकरानें त्याला त्यांनीं स्तनपान देऊन वाढविलें व स्वतः स्वतःच्या ठिकाणीं हवन आरंभिलें असतां त्यामुळे त्यास कार्तिकेय असें नांव पडलें. तो बहुरूपात्मक यज्ञ विलक्षण प्रकारानें शोभे भार्गवा, तो महाद्युतिमान् अग्निपुत्र स्कन्न लागला ! भार्गवा, स्वर्ग, अंतरिक्ष, पृथ्वी व झाल्यामुळे (पतन पावल्यामुळे) त्यास स्कंद आकाश तोच असून ह्या पृथ्वीचा धनीही तोच असें नांव मिळाल आणि गुहंत त्याचें आहे. सर्व विद्यांचा स्वामी, ऐश्वर्याचा अधिपति वास्तव्य झाल्यामुळे त्यास गुह असें सर्व ह्यणु व प्रत्यक्ष अग्निही तोच होय. ब्रह्मा, शिव, रुद्र, लागले. भृगुनंदना, अग्नीचें अपत्य सुवर्ण हे वरुण, अग्नि, प्रजापति, सर्व मूतांचा राजा व अशा प्रकारें जन्मास आले. तशांत जांबूनद सर्वांचें कल्याणकर्ता तोच आहे; आणि त्या सुवर्ण हें अत्यंत श्रेष्ठ असून देवांना देखील तें पशुपतीचा यज्ञ म्हणजे तप व सर्व कर्तुंच होत. सुशोभित करितें. तेव्हांपासून सुवर्णाला जात-असे; त्या यज्ञाकारितां कडकडीत व्रतें करणारी रूप हें नांव प्राप्त झालें; आणि रत्नांमध्ये श्रेष्ठ देवी दीक्षा, दिक्पालांसुद्धां दिशा, देवपत्न्या व रत्न व अलंकारांमध्ये श्रेष्ठ अलंकार असें त्यांच्या मुली व देवांच्या माते ह्या सर्व एकत्र त्यास म्हणतात. भार्गवा, सुवर्ण हें सर्व पवित्र जमून प्राप्त झाल्या. वरुणाचें रूप धारण केलेल्या वस्तूंमध्ये पवित्र व सर्व मंगलकारक वस्तू- त्या महात्म्या शंकराचा यज्ञ प्राप्तून सर्वना मध्ये मंगलकारक आहे. फार कशाला, तें मोठा संतोष वाटला आणि तितक्यांत तेथें प्रत्यक्ष भगवान् प्रजापति शंकर किंवा अग्निच जमलेल्या त्या स्त्रीसुवर्णाला पाहून अक्ष-

देवाचें वित्त कामविकारानें प्रक्षुब्ध होऊन त्याचें रेत भूतलावर स्खलन पावले आणि धुळीत मिसळले. तेव्हां सूर्यानें तें गोळा करून ओजळीत घेतलें आणि त्याच अग्नीत टाकून दिलें. भार्गवा, नंतर अग्नीचें आवाहन होऊन यज्ञाला आरंभ झाला आणि ब्रह्मदेवानें हवन सुरू केलें, तों पुनः ब्रह्म-देवाला कामचेतना झाली व त्याचें रेत पतन पावले. तेव्हां तावडतोब ब्रह्मदेवानें तें रेत यज्ञ-पात्रानें ग्रहण करून त्याचा अग्नीत घृताप्रमाणें समन्वक अभिघार केला. भार्गवा, त्या वेळीं त्या वीर्यवान् ब्रह्मदेवाच्या रेतोभिघारापासून चार प्रकारची भूतसृष्टि उत्पन्न झाली. त्या रेत्याच्या ठिकाणीं सत्त्व, रज आणि तम असे तीन गुण होते; ह्यास्तव त्या ब्रह्मवीर्याच्या राजस अंशा-पासून तैजस ह्मणजे जंगम सृष्टि उद्भवली; तामस अंशापासून तामस ह्मणजे स्थावर सृष्टि उत्पन्न झाली; आणि ब्रह्मदेवाच्या रेत्याच्या ठिकाणीं असलेला तिसरा गुण जो सत्त्व तो स्थावर व मत्ताद्भ्यामीं जे कुश पसरले होते त्यांपासून जंगम ह्या दोन्ही सृष्टींस व्यापून राहिला. तैजस किंवा जंगम सृष्टीच्या ठिकाणीं अथवा तामस ह्मणजे जड सृष्टीच्या ठिकाणीं सत्त्वगुण नित्य असून त्याची व्याप्ति अनंत आहे. मनु-ष्यादिक प्राण्यांच्या ठायीं असलेली धर्म-प्रवृत्ति किंवा मनाच्या ठायीं असलेली प्रकाश-रूप ज्ञानशक्ति ही सर्वत्र दृग्गोचर होते; आणि आकाशादिक सर्व विश्व जें विशेष शक्तीनें युक्त दिसतें तें त्या सत्त्वगुणाच्या अस्तित्वाचेंच निदर्शक होय. फार कशाला, ब्रह्मवीर्याच्या हवनानेंच सर्व प्रकारची भूत-सृष्टि उत्पन्न झाल्यामुळे त्या सर्व सृष्टीच्या ठिकाणीं उत्तम जें सात्त्विक तेज तें वसत आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाही. असो; भार्गवरामा, ब्रह्मदेवाच्या शुक्राचें यज्ञांत हवन होताच त्यापासून तीन पुरुष उत्पन्न

झाले आणि त्या तीन पुरुषांच्या ठायीं त्यांच्या त्यांच्या कारणानुरूप निरनिराळे गुण उदयास आले. त्या तीन पुरुषांपैकी पहिला पुरुष भृगु हा होय. ह्याचें जन्म भृक् ह्मणजे मोठी ज्वाला हिच्यापासून झालें ह्मणून त्यास भृगु असें म्हणूं लागले; दुसरा पुरुष अंगिरा हा निवळ अंगारापासून (निखाऱ्यांपासून) जन्मल्यामुळे ह्यास अंगिरा असें नांव प्राप्त झालें; आणि तिसरा पुरुष अंगाराच्या ठिकाणीं वसत असलेल्या अल्प ज्वालेपासून उद्भवला व त्यास कवि असें नांव मिळालें. भृगु हा ज्वालेंतून प्रकट झाला ह्मणून त्यास भृगु असें ह्मणूं लागले, हे मी तुला पूर्वी सांगितलें आहेच. आतां ह्याच अग्नीपासून आणखी कोण कोण उत्पन्न झाले तें सांगतों ऐक. त्या अग्नीच्या मरीचीपासून म्हणजे ज्वालांपासून मरीचि नामक पुरुष उत्पन्न झाला. मरीचीपासून पुढें मारीच किंवा काश्यप हा उत्पन्न झाला. त्या अग्नीच्या आस-असलेला तिसरा गुण जो सत्त्व तो स्थावर व मत्ताद्भ्यामीं जे कुश पसरले होते त्यांपासून वालखिल्य उत्पन्न झाले आणि त्या कुशसमुदाया-पासूनच अत्रि हा जन्मला. त्याप्रमाणेंच त्या अग्नीच्या भस्मराशीपासून ब्रह्मर्षिसमुदा-यांना मान्य व तपश्चर्या, विद्या व इतर गुण ह्यांच्या प्राप्तीसाठीं इतणारे असे वैखानस ऋषि उद्भवले. त्या अग्नीच्या नेत्रांपासून सुंदर रूप धारण करणारे अश्विनीकुमार जन्म पावले आणि त्याच्या श्रोत्रादिक इंद्रियांपासून बाकीचे प्रजापति उत्पन्न झाले. त्या अग्नीच्या रोमरंध्रा-पासून ऋषि उत्पन्न झाले, स्वेदापासून छंद उत्पन्न झाले आणि बलापासून मन उत्पन्न झालें आणि ह्या कारणास्तवच अग्नि हा सर्व देवता व ज्ञानसंपन्न ऋषि होय असें वेद-वचन आहे. त्या अग्नीचें वर्धन करणाऱ्या ज्या समिधा तेच मास व त्या समिधांच्या ठिकाणीं विद्यमान असणारे जे लाक्षादि रस ते पक्ष

होत. त्या अग्नीचें जें पित्त त्यास अहोरात्र भार्गवा, नंतर देवांचे समुदाय ब्रह्मदेवा-
व त्याचें जें उग्र तेज त्यास मुहूर्त झणतात. जवळ गेले आणि त्याला साष्टांग नमस्कार
त्याचें जें रक्त तेंच रुद्र असून त्याच्या रक्ता- हात जोडून म्हणाले:—भगवंता, आझी सग
पासूनच कनक निर्माण झालें आणि त्यालाच आणि हें सर्व स्थावरजंगम विश्व तुझीच
मैत्र असें म्हणतात. त्या अग्नीच्या धूमा- होय. ह्यास्तव विभावसु अग्नि, वरुणरूपधारी
पासूनच वसु उत्पन्न झाले. त्याच्या ज्वाला हेच महादेव व आपण स्वतः पितामह ह्या सर्वांचे मनो-
रुद्र व त्याच्या प्रभा हेच आदित्य जाणावे. रथ सिद्धीस जावे. भार्गवा, तेव्हां ब्रह्मदेवाच्या
आणि त्या अग्नीमधले जे अंगार म्हणजे निखारे आज्ञेवरून जलचरांचा स्वामी वरुण म्हणजे महा-
तेच अंतरिक्षांत दिव्य स्थानीं वास्तव्य करणारे देव ह्यानें प्रथम सूर्यासारखें वेदीप्यमान् असें
ग्रहनक्षत्रादिक समजावे. भार्गवा, जगाचा भृगु नामक अपत्य ग्रहण केलें; महादेवानें
आदिकर्ता जो ब्रह्मदेव त्यानें त्या यज्ञीय अग्नी- अंगिरसाची अग्नीच्या अपत्याच्या ठिकाणीं
लाच शाश्वत परब्रह्म असें म्हटलें असून सर्व योजना केली; आणि तत्त्ववेत्ता ब्रह्मदेव ह्यानें
कांहीं वासना त्याच्याच योगानें परिपूर्ण होतात, स्वतः कवीला आपलें अपत्य म्हणून स्वीकारिलें.
असें रहस्य सांगितलें आहे. तेव्हां जननकर्मकारी जो भृगु त्याला वरुणपुत्र

भार्गवा, नंतर वरुणरूपधारी पवनात्मक असें नांव पडलें; ऐश्वर्यशाली जो अंगिरा
महादेव झणाला कीं, हें दिव्य सत्र माझे असल्या त्याला अग्निपुत्र म्हणूं लागले; आणि महा-
मुळें येथें गृहपति मी आहे; ह्यास्तव, हे यशस्वी जो कवि त्याला ब्रह्मपुत्र असें नांव
देवांनो, प्रथम जीं भृगु, अंगिरा व कवि अशीं प्राप्त झालें. भार्गवा, भृगु, अंगिरा आणि कवि हे
तीन अपत्यें जन्म पावलीं तीं माझीं होत, लोकांत प्रजापति होत. ह्या तीन मुख्य प्रजा-
ह्यांत संशय नाही, हें ध्यानांत धरा. कारण, पतींपासूनच ही सर्व सृष्टि उत्पन्न झाली, हें
तीं ह्या यज्ञाचें फल होत. लक्षांत धर. भृगु ऋषीला सात पुत्र होते व ते

अग्नि झणाला:—देवांनो, तीं अपत्यें सर्व भृगूप्रमाणेंच गुणवान् होते. त्यांचीं नांवें
माझ्या अंगापासूनच जन्मलीं व तीं जन्म च्यवन, वज्रशीर्ष, शुचि, और्व, वरव शुक्र,
पावण्यास सर्वस्वी कारण मीच होय. ह्यास्तव विभु व सवन हीं होत. भार्गवा, हे सर्व
महादेवाचें मत चुकीचें आहे असें समजून भृगुकुलोत्पन्न वारुणपुत्र असून ह्यांच्याच
तीं माझीं आहेत असें तुझी माना. वशांत तुझाही जन्म झालेला आहे. अंगिरा
मग सर्व लोकांत श्रेष्ठ व सर्वांचा पितामह ऋषींचे पुत्र आठ; व त्यांनाही वारुणपुत्र

ब्रह्मदेव म्हणाला:—देवहो, तीं अपत्यें असेंच नांव आहेत. त्यांचीं नांवें—बृहस्पति,
माझीं आहेत. कारण, ज्या वीर्यापासून तीं उत्पन्न, पयस्य, शांति, धोर, विरूप, संवर्त
जन्म पावलीं तें माझेंच शुक्र यज्ञांत हवन व सुधन्वा. हे सर्व अग्नीचे पुत्र असून निश्चित-
केलेले होते. हा यज्ञ चालविणारा मीच असून पणानें ज्ञानार्जनांत निमग्न होते. ब्रह्मदेवाचा
तें शुक्रही माझेंच आहे. 'ज्याचें बीं त्याचें फळ' पुत्र जो कवि त्याला आठ पुत्र असून त्यांनाही
हा नियम सामान्य आहे; म्हणून माझे शुक्र वारुणपुत्रच झणत असत, ते सर्व कमी-
जर ह्या सर्वांचें कारण आहे, तर तीं अपत्यें प्रमाणेंच गुणवान् असून ब्रह्मदेवाचे व मंगल-
माझीं नव्हत, असें कसें होईल ? कारण असे प्रजापति होते. त्यांचीं नांवें कवि,

काव्य, धृष्ट्या, बुद्धिमान् उशना, भृगु, विरजा, वरं ब्रह्मदेवं वंदेव आपआपल्या स्थानीं
 क्राश्रि आणि धर्मज्ञ उग्र अशीं होती. कवीचे निघून गेले. असो; त्या महात्म्या देवधि-
 हे असो पुत्र, — ह्यांचा विस्तार सर्व जगभर देव शंकरानें पूर्वी जगाच्या आदिकालीं
 झाला. असो; ह्याप्रमाणें अंगिरा, कवि व भृगु वरुणरूप धारण करून यज्ञानुष्ठान केलें
 ह्यांनीं प्रजोत्पत्ति करण्याचें काम पतकरल्यामुळे असतां ह्याप्रमाणें वर्तमान घडून आलें. वास्त-
 येथें प्रजांची वृद्धि झाली आणि ह्यांच्या मुलां- विक्रपणें अग्नि, ब्रह्मा, पशुपति, शर्व, रुद्र व
 स्रग्विनी व वंशजांनीं सर्व जग व्यापून टाकिलें ! प्रजापति हे सर्व एकच; आणि सुवर्ण हें
 आरंभीं वरुणरूपधारी शंकरानें भृगूला पुत्र ह्मणून अग्नीचें अपत्य असा निश्चय ठेव. अग्नीचा
 स्मृतिरिल्ले व शिवाय त्यास ब्रह्मदेवानें आपण अभाव असतां अग्नीच्या स्थानीं कांचनाची
 पतलेला पुत्र जो कवि तो दिला ह्मणून कवि योजना करितात. प्रमाणज्ञ जो जामदग्न्य तोच
 व भृगु ह्यांना वरुणपुत्र ह्मणतात. हुताशन जो त्याला आधार होय व वैदिक यचनांवरूनही
 अग्नि देव त्यानें अग्निरसाला पुत्र ह्मणून अग्नी हीच गोष्ट सत्य ठरते. दर्भीच्या समुदायावर,
 वारिलें, ह्मणून अंगिरा ऋषीचे जे वंशज त्यांना अथवा वारुळाच्या मुखावर, अथवा धोकडाच्या
 अग्निपुत्र असें ह्मणतात. पूर्वी पितामह ब्रह्मदे- उजव्या कानावर, अथवा सपाट भूमीवर, अथवा
 वाळें देवांनीं प्रसन्न करून घेतांना विनविलें तीर्थोदकावर अथवा ब्राह्मणाच्या हस्तावर सुवर्ण
 कीं, 'ब्रह्मदेवा, भृगु, अंगिरा व कवि ह्यांनीं आणि ठेवून त्याजवर हवन केल्यानें भगवान् अग्नि-
 ह्यांच्या वंशजांनीं आह्मां सर्वांचें तारण करवें. नारायणाचा संतोष होतो आणि तद्वद्वारा सर्व
 ह्या सर्वांनीं अगतावर सत्ता चालवावी, प्रजा- देवता तृप्त होतात असें आम्हीं ऐकिलें आहे.
 पति व्हावें, सांप्रत तुझ्या कृपेनें जगाचा उद्धार अग्नि हा ब्रह्मदेवापासून उत्पन्न झाला व अग्नी-
 क्राश्रि, मोठमोठी घराणीं स्थापवावी, तुझा परा- पासून सुवर्ण झालें; ह्मणून जे कोणी धर्मज्ञ पुरुष
 क्रम वाढवावा, वेदांमध्ये प्रवीण व्हावें, सर्वांनीं सुवर्णाचें दान करितात ते सर्व देवतांचें दान
 पुण्यसंग्रह करावा, नित्य देवांना अनुकूल असें करितात, असें आम्हीं ऐकिलें आहे. जो
 वर्तन ठेवावें, सौम्य वृत्ति बाळगावी, प्रजावृद्धि मनुष्य सुवर्णदान करिता त्याला उत्तम
 करावी, महर्षि व्हावें, तपश्चर्या करावी, व उत्कृष्ट गति मिळते व तो देदीप्यमान लोकीं वाञ्छ्य
 ब्रह्मचर्य ठेवावें. पितामहा, हे आम्ही सर्व तुझीच करितो आणि स्वर्गलोकीं त्याला कुबेराचें
 प्रजा आहे; देव व ब्राह्मण ह्यांचा उत्पादक तूच वैभव प्राप्त होतें. जो पुरुष सूर्यादयाच्या समर्थी
 आहेस; काश्यपप्रभृति सर्व पुरुष व त्याप्रमाणेच यथाविधि व समंत्रक असें सुवर्णदान करितो
 सप्तर्षीव व आम्ही देव तुझी अपत्ये आहे असें त्याला दुःस्वप्न पडत नाही. सूर्यादय होताक्षणीच
 मानून आम्ही सर्व एकमेकांच्या उत्कर्षासाठीं झटूं जो सुवर्णदान करितो त्याचीं सर्व पातकें नष्ट
 व शस्त्रमेकांशीं कलह करणार नाही. काश्यपादिक होतात. मध्याह्नीं जो पुरुष सुवर्ण देतो त्याच्या
 प्रजापति ह्याच रूपानें प्रजा निर्माण करितात हातून पुढें कधीं पाप घडत नाही. सायंकाळीं
 अक्षयिः सृष्टीच्या उत्पत्तीपासून प्रलयापर्यंत सूर्यास्ताच्या समर्थी जो पुरुष एकाग्रमनानें सुवर्ण-
 ह्यांचा रूपानें राहतील. भार्गवा, देवांनीं ह्याप्रमाणें दान करितो त्याला ब्रह्म, अग्नि, वायु व सोम
 मारणारां केली ती ऐकून ब्रह्मदेव प्रसन्न झाला ह्यांचे लोक प्राप्त होतात, इंद्रलोकीं उत्कृष्ट
 अग्नि तप्तानें तसें होवो' ह्मणून वर दिल्या- मान मिळतो, ह्या लोकीं यश प्राप्त होतें, व

चित्त शांत होऊन मोठा आनंद होतो. नंतर त्या लोकोत्तर पुरुषाला नित्य दुसऱ्या लोकींही जातां येतं आणि त्यास कोठेही प्रतिबंध न होतां तो मनास वाटेला तिकडे परिभ्रमण करित राहतो ! सुवर्णदान करणारा पुरुष श्रेष्ठ

अध्याय शाहायशीवा.

—:०:—

तारकासुराचा वध.

युधिष्ठिर विचारितो :—पितामह भीष्म, सुवर्णदान करणारा पुरुष श्रेष्ठ आणि मर्त्य सांगितलेले कोणते लाभ घडून येतात त्यास महान् कीर्ति प्राप्त होते. जो पुरुष नित्य व सुवर्णाची उत्पत्ति होण्याचें कारण कोणतें; सुवर्णदान करितो त्याला बहुत उत्तम लोक हें तुम्हीं मला सविस्तर कथन केले. आतां मिळतात व तेथें तो बहुत सुखाचा उपभोग तो तारकासुर कसा मरण पावला हें मला सांगा. घेतो. जो पुरुष सूर्योदयाच्या वेळीं अग्नीला हे पार्थिवा, तो दैत्य देवांकडून मारला जाण्यास चेतवून व्रतपरिपालनार्थ सुवर्णदान करितो त्याचे अशक्य होता असें आपण सांगितलें; तेव्हां सर्व मनोरथ सिद्धीस जातात. अग्नि व सुवर्ण त्याला मृत्यु कसा प्राप्त झाला हें सविस्तर ही एकच हातः हणून सुवर्णाचें प्रदान हें कथन करावें. कुरुकुलाधारा, तारकासुराचा वध अत्यंत सुखावट असून त्यापासून यथेष्ट कसा झाला, हें आपल्यापासून संपूर्ण श्रवण लाभाली प्राप्त व धार्मिक कर्माविषयी करावें, अशी माझी फार इच्छा आहे; तर ही प्रवृत्ति घडून येते. वा भार्गवा, ह्याप्रमाणें माझी इच्छा आपण परिपूर्ण करावी.

भीष्म तुला सुवर्णाची व कार्तिकेयाची उत्पत्ति भीष्म सांगतात :—राजा युधिष्ठिरा, गंगेनें सांगितली ती नीट लक्षात ठेव. नंतर कांहीं अग्नीचा गर्भ टाकून दिला असें पाहून देव कालानें कार्तिकेय हा मोठा झाला आणि व ऋषि ह्यांना वाटलें कीं, आतां आपला कार्य-इंद्रासह सर्व देवांनीं त्याची संतापतीच्या भाग नष्ट झाला; आणि त्यांनीं खिन्न होऊन जागीं योजना केली व पुढें त्यानें तारकासुराला कृत्तिकांना सांगितलें कीं, 'तुम्ही आतां त्या व इतर दैत्यांना इंद्राच्या आज्ञेवरून सर्व लोकांचें गर्भाचें पोषण करा.' राजा, अग्नीच्या त्या कल्याण करण्याच्या उद्देशानें वधिलें. अतो; गर्भाचें धारण करण्यास कोणतीही देवपत्नी भार्गवा, सुवर्णदानापासून कोणकोणते लाभ समर्थ नव्हती; ह्या कृत्तिका मात्र आपल्या होतात ते मीं तुला सांगितले; ह्यास्तव, हे महान् अंगच्या तेजामुलें त्याला धारण करण्यास दात्या, तं ब्राह्मणांना सुवर्णदान कर. समर्थ होत्या. युधिष्ठिरा, देवांकडून व ऋषी-

भीष्म सांगतात :—राजा युधिष्ठिरा, त्या कडून प्रेरणा होतांच त्या सहा कृत्तिकांनीं गंगेनें प्रतापशाली जमदग्निपुत्राला वासिष्ठानें ह्याप्रमाणें टाकून दिलेलें तें रेत प्राशन केलें आणि त्या सांगितलें तेव्हां तो ब्राह्मणांना सुवर्णदान करूं योगें त्या सहा कृत्तिकांच्या उदरांमध्ये निरालागला आणि त्या योगें त्याचें सर्व पातक निराळे सहा गर्भभाग राहिले. ह्याप्रमाणें नष्ट झालें. राजा धर्मा, सुवर्णाचें आख्यान, त्याचें आपलें उत्तम वीर्यवान् तेज त्या सहा कृत्तिका जन्म व त्याच्या दानाचें फल हीं सर्व तुला निवे- कांच्या ठिकाणीं जन्म पावलेलें पाहून अग्नीला दन केलीं आहेत; तर तुम्ही ब्राह्मणांना पुष्कळ मोठा आनंद झाला आणि त्या कृत्तिकांनीं सुवर्णदान कर, म्हणजे त्या योगें तूं सर्व पातकां अग्नीचा जो संपूर्ण गर्भ सहा गर्भाशयांमध्ये पासून मुक्त होशील. पोषिला. पुढें तो महान् गर्भ जसजसा वृद्धि-

गत होऊं लागला तसतसें त्याचें वुःसह तेज ठिकाणीं त्याचें अतिशय प्रेम असून अग्नि त्या कृत्तिकांना सहन होईनासें झालें व त्या अथवा सूर्य हांच्याप्रमाणें त्याच्या देहावर अगदीं तळमळूं लागल्या ! राजा धर्मा, अशा कांति झळाळत होती. अशा प्रकारचें तें बालक रीतीनें तो गर्भ पूर्ण वाढल्यानंतर गर्भाच्या शरस्तोमावर पडलेलें पाहून देव व ऋषि ह्यांना तेजानें दीन होऊन गेलेल्या त्या सर्व कृत्तिका मोठा आनंद झाला व आतां तारकासुर मेलाच यथाकालीं एकाच वेळीं प्रसूत झाल्या असें त्यांनीं मानिलें ! नंतर तेथें त्या बालकाला आणि सुवर्णाच्या राशींतून पृथ्वीनें ते सहा प्रिय अशा सर्व वस्तु देवांनीं जमविल्या. गर्भभाग कुशसमुदायावर एकत्र केले तेव्हां तें खेळत असतां त्याला पांखरांच्या समुदायांनीं त्यांचें एक बालक बनलें. राजा, त्या खेळणीं आणून दिलीं. गरुडानें आपला बालकाची आकृति मोठी दिव्य असून पुत्र चित्रविचित्र पिसाऱ्याचा मयूर हा त्याच्या त्याचें अग्नीसारखें दिव्य तेज झळाळत होतें. स्वाधीन केला. राक्षसांनीं त्याला वराह व असो; तो सुंदर अग्निपुत्र वाढूं लागलेला महिष हे दोन्ही दिले. अरुणानें त्याला स्वतः पाहून कृत्तिकांना जणू काय तो प्रातःकालचा अमृतुल्य कुक्कुट अर्पण केला. चंद्रानें त्याला सूर्यच भासूं लागला आणि त्यांनीं मोठ्या मेढा दिला. आदित्यानें त्याला सुंदर प्रभा ममतेनें व प्रेमानें स्तनपान देऊन त्याचें संगो- अर्पण केली. सुरभि गोमातेनें त्याला लक्षा- पन केलें. राजा, ह्याप्रमाणें तो अग्निपुत्र वधी गाई दिल्या. अग्नीनें त्याला गुणवान् असा कृत्तिकांच्या उदरीं वाढल्यामुळें व कृत्तिकांनीं बोकड दिला. इलेनें (पृथ्वीनें) त्याला बहुत त्याचें संगोपन केल्यामुळें त्याला सर्व स्थावर- फळें व फुलें अर्पण केली. सुधन्यानें त्याला जंगम त्रैलोक्यामध्ये कार्तिकेय असें नांव पडलें; गाडी व बळकट धुरीचा रथ दिला. वरुणानें त्याचें मूळ जन्म भगवान् शंकराच्या वीर्याच्या त्याला गज व समुद्रांतले सुंदर सुंदर दिव्य पदार्थ स्कन्धत्वामुळें (पतनामुळें) घडून आल्याकारणानें अर्पण केले. देवेद्रानें त्याला हत्ती, सिंह, वाघ त्यास स्कंध असें ह्मणतात व गंगेनें त्याला गुहेमध्ये व इतर सपक्ष प्राणी आणि बहुत घोर श्वापदे टाकून देऊन त्याचा तेथें जो वास घडला त्यामुळें व नानाप्रकारचीं छत्रें दिलीं; आणि राक्षस व त्यास गुह असें नांव प्राप्त झालें. नंतर तेहे- असुर ह्यांचे समुदाय त्या श्रेष्ठ बालकाच्या तीस देव, दिशा, दिशांचे स्वामी, रुद्र, ब्रह्मदेव, मागून चालूं लागले. असो; पुढें तो बालक विष्णु, यम, पूषा, अर्यमा, भग, अंश, मित्र, साध्य, मोठा होत चालला असें पाहून तारकासुरानें वासव, वसु, आश्विनीकुमार, उदक, वायु, नानाविध उपायांनीं त्यास मारण्याचा आकाश, चंद्र, नक्षत्रें, ग्रह, रवि आणि शिवाय प्रयत्न केला; परंतु त्या महासमर्थ ऋक्, यजु, साम ह्यांतील मूर्तिमंत पृथक् पृथक् कार्तिकेयापुढें ते सर्व उपाय व्यर्थ झाले. नंतर ऋचा हीं सर्व अग्नीचा तो अद्भुत पुत्र अवलोकन देवांनीं त्या कुमारार व सैन्याच्या अभिषेक करण्यासाठीं तेथें प्राप्त झाली. त्या समर्थी केला व त्यास तारकासुरापासून आपली कशी ऋषींनीं त्या कार्तिकेयाची स्तुति केली व गंध- हालअपेष्टा होत आहे तें सर्व विदित केलें. वार्नीं त्याच्या पुढें गायन केलें. राजा, त्या पुढें तो देवसेनापति मोठा होऊन बलवान् कुमाराला सहा मुखें, बारा नेत्र व बारा भुज व पराक्रमी झाला आणि त्यानें आपल्या अमोघ असून त्याचे स्कंध भरदार होते. ब्राह्मणांच्या शक्तीनें तारकासुराला ठार मारिलें. राजा

धर्मा, तारकासुर हा मोठा प्रबळ दानव असतां- यशोदायक व पुत्रप्राप्ति करून देणारा असून ही कुमार कार्तिकेयानें सहज खेळतां खेळतां मोठा पितृयज्ञ आहे. वेव, असुर, मनुष्ये, गंधर्व, त्याला बधिलें आणि पुनः देवेंद्राला देवांच्या उरग, राक्षस, पिशाच व किन्नर ह्यांनीं नित्य राज्यावर स्थापिलें; ह्यावरून तोच एकटा खरा पितरांची पूजा करावी. पितरांची पूजा आधीं प्रतापशाली सेनापति होय. त्या महाशक्ति- (अमावास्याला) करितात व देवतांची पूजा मंतांनं देवांचें संरक्षण केलें आणि शंकराचें प्रेम नंतर (प्रतिपदेला) करितात, ह्यावरूनच पितृ- जोडिलें. हा अग्निपुत्र भगवान् कार्तिकेय सुव- कर्माचें प्राधान्य सिद्ध होतें; ह्यास्तव मनुष्यानें णाची मूर्ति असून ह्याच्याकडे सद्बोदीत देवांचें नित्य मोठ्या दक्षतेनें पितरांस उद्देशून श्राद्धा- सेनापत्य होतें. ह्यास्तव सुवर्ण हें मंगलकारक, दिक कर्म करावीं. हे महाराजा, पितरांचें श्राद्ध कधीही क्षय न पावणारें व श्रेष्ठ रत्न असून नंतर करावें ह्मणून जो नियम सांगतात त्याचा कार्तिकेयासमवेत जन्म पावलेलें असें अग्नीनें अर्थ तें अपराह्णीं करावें, इतकाच घ्यावयाचा. दिव्य तेज असल्यामुळें त्यास मोठा मान ह्याच्या योगें, पितृश्राद्ध आधीं करावें ह्मणून जो विशेष विधि त्यास बाध येत नाही; आणि घातें भार्गवरामाला सुवर्णाचें आख्यान निवे- पितृयज्ञ हा देवयज्ञाच्या आधीं करावा व दन केलें. म्हणून, हे नराधिपा, तूं सुवर्णदान नंतर करावा ह्या दोन्ही वाक्यांचा मेळ बसतो. करण्याचा प्रयत्न कर. भार्गवरामानें सुवर्णदाम राजा युधिष्ठिरा, सर्वच तिथींना पितृश्राद्ध केलें व सर्व पातकांपासून विमुक्त होऊन करावें, ह्मणजे त्यापासून पितरांचा संतोष मनुष्यांना मिळण्यास अशक्य असें श्रेष्ठ होतो. आतां कोणत्या तिथीला श्राद्ध केल्यानें स्थान स्वर्गलोकीं मिळविलें.

अध्याय सत्यायशीवा.

—:०:—

श्राद्धाचा विधि.

युधिष्ठिर विचारितोः—धर्मनिष्ठ भीष्म, चारही वर्णांचे धर्म आपण मला सांगितले, त्याप्रमाणेंच श्राद्धाचा संपूर्ण विधि मला स्पष्ट करून सांगा.

वैशांपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, युधिष्ठिराचें हें भाषण श्रवण करून शंतनूपुत्र भीष्मानें येणेंप्रमाणें संपूर्ण श्राद्धविधि सांगण्यास आरंभ केला.

भीष्म सांगतातः—राजा धर्मा, श्राद्ध-कर्माचा शुभ असा विधि मी तुला निवेदन करितों तो तूं सावधान चित्तानें ऐकून घे. हे शत्रु-संहारका धर्मा, हा श्राद्धविधि कीर्तिवर्धक,

काय गुणावगुण होतात व कोणतें फळ मिळतें, तें सर्व मी तुला सांगतों तें नीटपणें ऐकून घे. प्रतिपदेला श्राद्ध केलें असतां उत्तम धर आणि सुंदर भार्या मिळून त्यांच्या ठिकाणीं बहुत व गुणवान् प्रजा होते. द्वितीयेला श्राद्ध केलें असतां मुली होतात. तृतीयेला श्राद्ध केलें असतां घोडे मिळतात. चतुर्थीला श्राद्ध केल्यानें शोक्याभेदचांसारखे अनेक क्षुद्र पशु प्राप्त होतात. पंचमीला श्राद्ध केलें असतां बहुत पुत्र होतात. षष्ठीला श्राद्ध केल्यानें तेज चढतें. सप्तमीला श्राद्ध केलें असतां कृषिकर्माची वृद्धि होते. अष्टमीला श्राद्ध केल्यानें व्यापाराला तेजी येते. नवमीला श्राद्ध केलें असतां एका खुराचे बहुत पशु मिळतात. दशमीला श्राद्ध केल्यानें गाईची पुष्कळ वाढ होते. एकादशीला श्राद्ध केलें असतां मनुष्याला वस्त्रपानादिकांची प्राप्ति होते आणि

त्याच्या घरीं ब्रह्मवर्चस्वी पुत्र जन्मतात. द्वाद- असें आहे कीं, ज्या श्राद्धांत तिळांचें भरपूर
शीला श्राद्ध केल्यानें आवड असल्यास सोन्या- दान करितात तें श्राद्ध अक्षय्य होतें. सर्वच भोज्य
रुप्याचे मनोरम अलंकार व पुष्कळ वित्त हीं पदार्थांत तिळांना प्राधान्य आहे. श्राद्धांत पितृ-
नेहमीं प्राप्त होतात. त्रयोदशीला श्राद्ध केल्यानें गणांना मत्स्य अर्पण केले असतां देान महिने-
जात्रीमध्ये श्रेष्ठपणा मिळतो. चतुर्दशीला श्राद्ध पर्यंत ते तृप्त राहतात, गंड्याचें मांस अर्पण
करणे हें अत्यंत अपशस्त; त्या दिवशीं श्राद्ध केले असतां तीन महिनेपर्यंत ते तृप्त राहतात,
केल्यानें घरांतील तरुण पुरुष अवश्य मरण सशाचें मांस अर्पण केल्यानें चार महिनेपर्यंत
पावतात आणि श्राद्ध करणारा पुरुष यज्ञादिकांत ते तृप्त राहतात, बोकडाचें मांस दिल्यानें पांच
गुंततो; आणि अमावास्येला श्राद्ध केल्यानें सर्व महिनेपर्यंत पितर तृप्त होतात, इकराचें मांस
मनोरथ सिद्धीस जातात. कृष्णपक्षांत चतुर्दशी अर्पण केल्यानें ते सहा महिने संतुष्ट राहतात,
खेरीज करून दशमीपासून अमावास्ये- शाकुल नामक पक्ष्याचें मांस दिल्यानें ते सात
पर्यंतच्या सर्व तिथि श्राद्धाला विहित आहेत. महिने तृप्त होतात, चित्रमृगाचें मांस अपिल्यानें
बाकीच्या कृष्णपक्षांतल्या सर्व तिथि श्राद्धाला आठ महिने पितर तृप्त राहतात, कृष्णमृगाचें
वर्ज्य समजाल्या. ज्याप्रमाणें पहिल्या पंधर- मांस दिल्यानें ते नऊ महिने संतुष्ट होतात,
वड्यापेक्षां दुसरा पंधरवडा श्राद्धकर्मीला गव्याचें मांस अपिल्यानें ते दहा महिने तृप्त
प्रशस्त, त्याचप्रमाणें पूर्वाह्णपेक्षां अपराह्ण राहतात, महिषाचें मांस दिल्यानें पितरांना
हा श्राद्धकर्मीला प्रशस्त समजावा.

अध्याय अष्टाचर्यांवा.

—:—

श्राद्धामध्ये अर्पण करण्याचे पदार्थ.

युधिष्ठिरविचारितोः—पितामह भीष्म, काय अकरा महिने तृप्त होत, आणि श्राद्धांत
दिले असतां पितरांना तें अक्षय्य होतें, कोणतें तृप्त होते; आणि मृततिथीला गंड्याचें मांस,
हवि पितरांना निरंतर सुख देतें, व कोणतें हवि चुक्याची किंवा कांचनवृक्षाच्या फुलांची भाजी
पितरांना शाश्वत सुखांत घालितें, तें सांगावें. आणि बोकडाचें मांस दिल्यानें पितरांना

भीष्मसांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, श्राद्ध- शाश्वत तृप्ति प्राप्त होते. राजा युधिष्ठिरा, ह्या
कर्म करितांना कोणतें हवि पितरांना उद्देशून विषयासंबंधानें पितरांनीं मांडलेली गाथा लोक
अर्पण करावें व त्यापासून कोणत्या कामना गात असतात. भगवान् सनत्कुमार ह्यानें पूर्वी
पूर्ण होतात व काय फळ मिळतें ह्याविषयी मला ही गाथा सांगितलेली आहे. पितर म्हण-
श्राद्धविधीमध्ये प्रवीण असलेल्या पुरुषांचा तात कीं, 'ज्या पुरुषांनीं आमच्या कुळांत
अभिप्राय काय आहे, हें मी तुला आतां कथन जन्म घेतला असल त्यानें दक्षिणायनांत
करितो, श्रवण कर. राजा, ज्या श्राद्धांत तीळ, मद्या नक्षत्री व त्रयोदशीच्या दिवशीं घृत-
तांदूळ, यव, उडीद, उदक, मुळें व फळें पित- युक्त पायस हाणजे खीर आहारांस अर्पण करावी.
रांना देण्यांत येतात, त्या श्राद्धाच्या योगें एक त्याप्रमाणेंच त्यानें कडकडीत व्रताचरण करून
महिनाभर पितर तृप्त होतात. मनूचें म्हणणें मद्या नक्षत्रीच बोकडाचें मांस किंवा कांचन-

पुष्पांची शाक आहारास वालावी आणि ज्या नक्षत्रीं श्राद्ध करणाराला भाग्यमत्ता प्राप्त होईल. स्थळीं हत्तींची सावेली पडली असेल व त्याच्या उत्तराफाल्गुनी नक्षत्रीं श्राद्ध करणा-
कर्णरूप व्यजनाचा वारा वाहत असेल त्या राला संतति होईल. हस्तावर श्राद्ध करणाराचे
स्थळीं आहारास पायसादिक द्यावें.” राजा धर्मा, सर्व मनोरथ सिद्धीस जातील. जो मनुष्य
पुष्कळ पुत्र व्हावे म्हणून जी कामना करितात चित्रा नक्षत्रीं श्राद्ध करील त्याला सुंदर पुत्र
निचा हेतु हाच कीं, त्याच्यापैकीं निदान एक तरी प्राप्त होतील. स्वाती नक्षत्रावर पितरांचें पुष्कळ
गयेंस जाईल व तेथें सर्व लोकांत प्रसिद्ध असा जो करणारा वाणिज्यावर उपजीवन करील. ज्या
अक्षय्य वट आहे त्यावालीं तो श्राद्ध करून मनुष्याच्या मनांत पुत्रप्राप्तीची इच्छा असेल
त्यांत पितृविथीला उदक, मूठें, फळें, मांस त्यानें विशाखा नक्षत्रीं श्राद्ध करावें म्हणजे त्यास
किंवा अन्न हांपैकीं जे कांहीं अनुकूल असेल बहुत पुत्र होतील. अनुराधा नक्षत्रीं श्राद्ध कर-
तें मधुमिश्रित करून पितरांस अर्पण करील व णारा पुरुष राजचक्र चालवील. जो मनुष्य
तद्वारा त्यांना शाश्वत सुख जोडून देईल.

अध्याय एकुणनवदावा.

कामनिक श्राद्धे.

मीम सांगतात:—(राजा युधिष्ठिरा, कोणत्या श्राद्ध करणारा शोकरहित होस्ताता पृथ्वी फिरेल.
नक्षत्रावर कोणत्या कामनेनें कोणतीं कोणतीं अभिजित् नक्षत्रीं श्राद्ध करणाराला श्रेष्ठ विद्या
श्राद्धें पृथक पृथक करावीं, म्हणून यमानें शश- प्राप्त होईल. जो मनुष्य श्रवण नक्षत्रावर श्राद्ध
विदला सांगितलें, तीं श्राद्ध आतां मीतुला कथन करील त्यास मेल्यावर सद्गति मिळेल. जो
करितो, ऐक. जो मनुष्य सतत कृतिका नक्षत्रीं मनुष्य धनिष्ठा नक्षत्रीं श्राद्ध करील त्यास
श्राद्ध करितो त्याला अग्निहोत्र ब्राह्मगिल्याचें निश्चयानें राज्योपभोग प्राप्त होतील. शततारका
पुण्य लाभन व तो पुत्रपौत्रांसह सुखोपभोग नक्षत्रीं श्राद्ध करणाराला औषधांची सिद्धि
सांगितो. ज्या पुरुषाला अपत्यप्राप्तीची इच्छा होईल. पूर्वाभाद्रपदा नक्षत्रीं जो पुरुष श्राद्ध
असेल त्यानें रोहिणी नक्षत्रीं व ज्याला पराक्रमाची करील त्याला बहुत शेव्यामंद्या मिळतील.
इच्छा असेल त्यानें मृगनक्षत्रीं श्राद्ध करावें. उत्तरा नक्षत्रीं श्राद्ध करणाराला सहस्रावधि
जो मनुष्य आर्द्रा नक्षत्रीं श्राद्ध करून पितरांना गाई प्राप्त होतील. रेवती नक्षत्रीं श्राद्ध करणारा
हवि देईल तो क्रूर कर्मे करणारा होईल. मनुष्यानें पुरुष वस्त्रप्राप्तादिक बहुत संपत्ति मिळवील.
पुनर्वसु नक्षत्रीं श्राद्ध केल्यास त्याला धनधान्य अश्विनी नक्षत्रावर श्राद्ध करणाराला अश्व
मिळेल. जो मनुष्य पुण्यनक्षत्रावर श्राद्ध करील प्राप्त होतील. आणि भरणी नक्षत्रीं श्राद्ध
त्यास उत्तम पट्टि प्राप्त होईल. आश्लेषा नक्षत्रीं करणारा पुरुष दीर्घायुषी होईल. राजा युधि-
श्राद्ध करणाराला विवेकी पुत्र होतील. जो धिरा, यमधर्मानें सांगितलेला हा श्राद्धविधि
मनुष्य मघा नक्षत्रावर श्राद्ध करील त्याला श्रवण करून शशविदुनें तसें केले आणि त्यानें
जातीमध्ये वरचढपणा मिळेल. पूर्वाफाल्गुनी पृथ्वी सहज जिंकून तिजवर उक्कट राज्य
१ हा उल्लेख गजच्छायेसंबंधानें असावा. चालविलें.

अध्याय नव्वदावा.

—:०:—

श्राद्धाच्या ब्राह्मणांविषयी
पात्रापात्रविचार.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह कुरुशार्दूल बरोबर घेऊन शिकारीस जाणारे, कुठ्याचा मीष्प, श्राद्धाचा जे ब्राह्मण बोलवावयाचे ते कोसे देश झालेले. वडील भ्रात्यांच्या आधी विवाह असावे, ह्याजबडल मला विवरण करून सांगावे. झालेले, व्यथा उठलेले. गुरूपत्नीशीं कर्म मीष्प सांगतात:—हे महाराजा, दामधर्म करणारे. काष्ठे तोटून त्यांजवर उरजीवन जाणणाऱ्या क्षत्रियांना दैविक कृत्ये करितांना चालविणारे, देवाच्या नेवद्यावर वेगरे चरितार्थ ह्मणजे देवतांना उद्देशून दाने वेगरे देतांना करणारे, आणि ग्रहनक्षत्रांची पांडा वेगरे ब्राह्मणांची परीक्षा करित वसू नये: पितृकर्म सांगून निर्वाह चालविणारे असे जे ब्राह्मण करितांना मात्र ब्राह्मणांची परीक्षा घ्यावी, असा त्यांच्या पंक्तीस वगणे योग्य नाही. ह्यासाठीं न्याय सांगितला आहे. ह्या भूतलावर देवतांची अशा ब्राह्मणांना श्राद्धार्थे अन्न देऊन अन्न पूजा करितांना दैविक तेजाचीच प्रेरणा झालेली अर्पण कष्टे असतां ते सर्वे राक्षसांना पोचने असते; ह्यस्तव देवतास्वरूप ब्राह्मणांच्या समीप असे ब्रह्मवाद्यांचे ह्मणणे आहे. जे पुरुष जाऊन त्या सर्वांना मोठ्या भक्तीने दाने वेगरे श्राद्धास मक्षम करून अध्ययन करील किंवा अर्पण करणें अवश्य होय. श्राद्धाकरितां ज्या शूद्रांशीं गमन करील, त्याच्या विष्टेमध्ये ब्राह्मणांना क्षण द्यावयाचा ते कोसे आहेत त्यांचे पितर एक महिनापर्यंत वाम करितात ! ह्याची सुज्ञ मनुष्यानें नीट परीक्षा केली पाहिजे. सोमाचा विक्रय करणाऱ्या ब्राह्मणाला श्राद्धाचा ब्राह्मणांची पात्रता पाहतांना त्यांचें कुल, शील, क्षण देऊन अन्न अर्पण केलें तर ते पितरांना वय, रूप, विद्या, जन्म इत्यादि गोष्टींचा विचार विष्टा अर्पण केल्याप्रमाणें होता ! देवाच्या नेवद्यावर चरित्करणें अगत्याचें आहे. ह्यासाठीं,] राजा, तार्थ चालविणाऱ्या ब्राह्मणाला श्राद्धात जर कोणते ब्राह्मण अपाक्तेय समजावे तें मी तुला अन्न दिलें तर तें फुकट जात ! आणि व्याज-सांगतो, ऐक. लबाड, भ्रूणहत्या (गर्भपात) करणारे, वडा करणाऱ्या ब्राह्मणाला क्षणाम बोलाविले क्षयरोगी, पशुपाल, अध्ययनशून्य, ग्रामदूत, तर सर्वत्र दुष्कीर्ति होत ! व्यापारी ब्राह्मणाला व्याजबडा करणारे, गवई, सर्व पदार्थ विकणारे, अन्नसंतर्पण केलें असतां ते ह्या लोकीं व पर-धराला आग लावणारे, विषप्रयोग करणारे, कुटण- लोकींही व्यर्थ जात ! पौनमेव (पुनर्विवाह केलेल्या पत्नी करणारे, सोम विकणारे, सामुद्रिक स्त्रीपासून झालेल्या) ब्राह्मणाला श्राद्धास पाहणारे, राजाचे कामगार, तेल गाळणारे बोलाविलें तर तें अन्न भस्मांत हवन केल्या- किंवा विकणारे, खोटी शपथ घेणारे, प्रमाणें सर्वस्वी घायां जात ! जे पुरुष धर्म-बापारी भांडणारे, घरांत जाराला जागा देणारे, हीन व दुराचरणी अशा ब्राह्मणांना हव्य-कव्य शाप झालेले, चौथे कर्म करणारे, कारागिरीवर अर्पण करितात, त्यांचें तें हव्य-कव्य मरणा-

नंतर त्यांस मुळींच उपयोगीं पडत नाही ! तुला लक्षणे सांगेन तीं नीट ताडून घ्या
जे मूर्ख लोक माहीत असतांही अशा अष्ट आणि मग सत्वात्र ब्राह्मणांचा निश्चय ठरव.
ब्राह्मणांना श्राद्धास बोलावितात त्यांचे जे ब्राह्मण विद्या, वेद, व्रतें इत्यादिकांत निष्णात
पितर परलोकीं त्या श्राद्ध करणारांचीं विष्ठा असतात आणि ज्यांचें आचरण उत्तम असतें;
भक्षण करीत राहतात ! युधिष्ठिरा, हे अधम ते सर्व पवित्र जाणावे. असे ब्राह्मण पंक्तीला
ब्राह्मण पंक्तीला घेण्यास पात्र नाहीत, असें घेण्यास पात्र होत; इतकेंच नव्हे, तर
जाणावे. त्याप्रमाणेंच जे कोणी मतिमंद पुरुष अशांच्या योगें सर्वच पंक्ति पवित्र होते !
शूद्रांना ज्ञानापदेश करितात तेही ह्याच वर्गा- त्रिणाचिकेत नामक मंत्राचा पाठ घणणारा,
तले जाणावे. अंधळा ब्राह्मण क्षणास बोला- पंचाम्रि धारण करणारा, त्रिसुपर्ण येत अस-
विला असतां त्याच्या योगें कुळांतील साठ लेला, शिक्षादि सहा वेदांमैं जाणणारा, ब्रह्म-
पुरुषांना बड्डा लागतो; पंडाला क्षण दिला विद्या शिकविणारांच्या कुळांत जन्मास येऊन
असतां भंगम पुरुष हीनत्व पावतात; व कृष्ट स्वतः ब्रह्मविद्या शिकविणारा, वेदपाठक,
उठलेल्या ब्राह्मणाच्या योगें- त्याची दृष्टि पंक्ती- ज्येष्ठसाम गाणारा, मातापितरांच्या आज्ञेत
मध्ये जितक्यावर पोचत तबडे सर्व दुर्गतीस वागणारा, ज्याच्या कुळांत ब्रह्मा पिढ्या श्रोत्रि-
जातात ! डांके गुंडाळलेला पुरुष जें काहीं यांच्या झाल्या व जो स्वतः श्रोत्रिय आहे
भक्षण करितो, दक्षिणकंड तोड केलेला पुरुष असा, लग्नाच्या स्त्रियांशिवाय इतरांशीं गमन
जें काहीं स्वातो, व पायांत जोडे वंगरे घात- न करणारा, लग्नाच्या स्त्रियांशींही ऋतु-
लेला पुरुष जें काहीं सेवन करितो, तो सर्व कालींच गमन करणारा, व वेद, विद्या व व्रतें
असुरांचा भाग होता ! द्वेषवृद्धीने व अ- ह्यांत पारंगत असलेला ब्राह्मण पंक्तीला पवित्र
श्रद्धेने जें काहीं दुण्यांत येत तो सर्व असुरांच्या करितो. अथर्वशीर्षाचा पाठ घेणारा, ब्रह्मचर्य
राजाचा भाग होय, असे ब्रह्मद्वानें ठरविलें पाळणारा, कडकडीत व्रताचरण करणारा,
आहे. श्राद्धकर्म चालू असतां तें कुत्र्यांच्या खरें बोलणारा, धर्माप्रमाणें वागणारा, स्वतांस
किंवा अपांक्त्य जनांच्या दृष्टीस मुळींच पडूं विहित अशा कर्मांत रममाण असणारा, पुण्य-
नयः ह्यास्तव आडोशाच्या जागें श्राद्ध करावें तीर्थाच्या ठिकाणीं स्नानें व इतर कथाचीं
व त्या जागवर तीळ टाकावे. श्राद्धांत तीळ कर्म करणारा, समंत्र यज्ञयाग करून अव्युत्थ-
नसतील तर किंवा संतापानें श्राद्ध केलें असल स्नान केलेला, कधीही न संतापणारा, स्थिर
तर त्या श्राद्धांतील हवि राक्षस व पिशाच मनानें वागणारा, क्षमाशील, कर्मद्रियांवर
लुब्धाडून नेतात ! कोणी एखादा पुरुष अपांक्त स्वैरवर्तन करूं न देणारा, ज्ञानेन्द्रियांचें आक-
ब्राह्मणास क्षण देईल तर तो अपांक्त ब्राह्मण लन करणारा व सर्व प्राण्यांच्या हितकारिणी
पंक्तीस बसलेल्या जितक्या पवित्र ब्राह्मणांना श्रद्धणारा, अशा ब्राह्मणाला श्राद्धास बसविल्या
भोजन करितांना पाहील तितकी वर्षपर्यंत श्राद्ध क्षण बाध. असे ब्राह्मण पंक्तिपावन ही
करणाराला त्या अविचाराचें फळ भोगावें श्राद्धांत अशा ब्राह्मणांना जें काहीं केल्यांत
लागेले ! असो.

हे भरतश्रेष्ठा धर्मा, आतां पंक्तिपावन ब्राह्मण होतें. आतां महामायवक्त्र पंक्तिपावन पुरुष
कोणते तें तुला सांग्तां, ऐक. मी जीं आतां कोणते ते ऐक. संन्यासी, क्षत्रधर्म, जाणणारे,

क्षेत्राभ्यास करणारे, उत्तम आचरण ठेवणारे, सत्कुलांत जन्म पावले असतील व बहुत
 श्रवणकर्त्रे करणारे, श्रेष्ठ ब्राह्मणांना मोठ्या विद्वान् असतील अशा ब्राह्मणांनाच
 कळकळीने इतिहास सांगणारे, भाष्य जाण-श्राद्धाचा क्षण द्यावा. धर्मा, श्राद्ध
 णारे, व्याकरणशास्त्रांत दंग असलेले, पुराणे व कृतिंना किंवा यज्ञयाग कृतिंना केवळ
 धर्मशास्त्रे शिकणारे आणि तीं शिकून तदनु- पितृपूजन किंवा देवताराधन हाच हेतु प्रदान
 सार वर्तणारे, गुरुगृहीं विहित काल वास असला पाहिजे; मित्रादिकांना भोजन घाला-
 करणारे, सत्य बोलणारे, हजारों (नाणीं) वयाचे किंवा दक्षिणा वेगवेगळे द्यावयाची ह्या उद्देशाने
 दक्षिणा देणारे, सर्व वेदांत प्रवीण, व सर्व श्राद्धकर्म किंवा यज्ञयाग केल्यास त्यापामून
 वेदांचे व्याख्यान करण्यांत निष्णात असं पितरांचा किंवा देवांचा संतोष होत नाही
 थोर पुरुष पंक्तीस बसलेल्या जितक्या लोकां- व त्या पितृपूजकाम किंवा देवयाजकाम स्वर्ग-
 वर दृष्टिक्षेप करितात तितके सर्व पवित्र वासही मिळत नाही ! श्राद्ध कृतिंना त्यांत
 होतात ! ते पुरुष पंक्तीला पावन करितात स्वार्थबुद्धि किंवा स्नेहीभाव्यांविषयी आदर
 ह्मणूनच त्यांना पंक्तिपावन ह्मणतात. ब्रह्मवेत्ते असतां कामा नये. जर कोणी ह्या नियमाचा
 पुरुष सांगतात कीं, ब्रह्मविद्या शिकविणाऱ्या- अतिक्रम करून श्राद्धादिकांचे अनर्थान
 च्या कुळांत जो पुरुष जन्मास येतो व स्वतः दुःस- करील, तर त्यास देवमार्गाने जातो यणार
 न्याला ब्रह्मविद्या शिकवितो, तो पुरुष एकटा आ- नाही. फार कशाला, प्राक्तनकामापासून
 पल्या भोंवतालचा अडीच कोसांतला प्रदेश पवित्र मुक्त आल्यामुळे स्वर्गवासाम पात्र
 करितो. ऋत्विज किंवा उपाध्याय नसलेला ब्राह्मण झालेला मनुष्यही श्राद्धामध्ये मित्राला
 श्राद्धास बसलेल्या इतर ऋत्विजांच्या आज्ञेने क्षण देईल तर वचनापामून सूर्यदेव्या पिप्लव
 श्राद्धांत श्रेष्ठ स्थानी अधिष्ठित झाला अस- वृक्षाप्रमाणे त्यास अधःपतन प्राप्त होत आणि
 सांही त्याला पंक्तीस बसलेल्या इतर लोकांचे मग त्यास स्वर्गलोक अनर्हता ! म्हणून श्राद्ध
 पातक लागते; पण तोच ब्राह्मणवेदवेत्ता असून करणाऱ्याने श्राद्धामध्ये मित्रांचा आदर किंवा
 सर्व पंक्तिदेवांपासून मुक्त असेल तर पंक्तीस मित्रांची भर कसे नये. जो आपला मित्र
 बसलेल्या इतर ऋत्विजांकडून किंवा उपाध्यायां- नसेल किंवा शत्रूही नसेल अशा मध्यम्याला
 कडून अनुमोदन मिळाले नसतांही तो श्राद्धांत हव्यकृत्यांत बोलवावे. उपापमाणे स्वर्गवास
 अत्रासनीं स्थित झाल्यास त्यास पतितत्वाचा बीज पेरिले असतां ते रुजत नाही किंवा
 दोष लागत नाही; इतकेंच नव्हे, तर तो सर्व बीज न पेरणाऱ्याला त्या बीजाचे फळ मिळत
 पंक्तीला पवित्र करितो ! ह्यास्तव, राजा, श्राद्धास नाही, त्याप्रमाणे अपात्र मनुष्यांनी श्राद्धांत
 ब्राह्मणांना क्षण देतांना फार काळजी घेतली अत्रादिक सेवन केल्यास त्यांचे ह्या लोकां व
 माहिजे. सर्व प्रयत्नांनी ब्राह्मणांची आधी परलोकी श्राद्धकर्त्याला कांहीच फळ मिळत
 खरीक्षा करावी व मग त्यांना श्राद्धास नाही व ते सर्व कर्म फुकट जाते ! विद्याहीन
 क्षत्रिय. श्राद्धाला जे ब्राह्मण बोलवावयाचे ब्राह्मण हा तृण पेटवून चेतविलेल्या अग्नीप्रमाणे
 त्याच्या ठिकाणी कोणतेही दोष नसावे. तुच्छ समजावा ! अशा ब्राह्मणाला श्राद्धा-
 क्षेपांनीं पुढे असे ब्राह्मण खेरीज करून दिकांत अज्ञान करणे म्हणजे भस्मांत हवन
 कोणी स्वकर्मामध्ये रममाण असतील, करण्यासारखेच होय ! आपण मित्राला भोजन

घालावें व मित्रांनं आपल्याला भोजन घालावें मनुष्याला वेदपारांगत ब्राह्मण प्रिय बाडेत किंवा हें कृत्य पिशाचांच्या दक्षिणेप्रमाणें आहे ! अप्रिय बाडेत, त्यामें त्यांस श्राद्धार्थ क्षण असल्या ह्या संभोजनी नामक दक्षिणेपासून अवश्य द्यावा. लबाड व खोटे बोलणाऱ्या सह-देवांचा संतोष होत नाही व पितरांचाही स्रावधि ब्राह्मणांना भोजन घालण्यापेक्षा संतोष होत नाही; कारण, असलें हें दुष्कर्म मंत्रवेच्या एका ब्राह्मणाला भोजन घालून तृप्त देवांपर्यंत किंवा पितरांपर्यंत न पोचतां, वासरां केलें तर त्यापासून अधिक श्रेय प्राप्त होईल !

भेलेल्या गाईप्रमाणे मधल्यामधेच भ्रमण करीत राहते ! ज्याप्रमाणे शांत झालेल्या अग्नीवर घृताभिधार केला असता तो देवांप्रत किंवा

पितरांप्रत पांचत नाही ! त्याप्रमाणेच गायकाला, नर्तकाला, लबाडाला किंवा खोटे भाषण करणाऱ्याला श्राद्धामध्ये दान दिले असता ते पितरादिकांस पांचत नाही ! लबाडाला किंवा असत्य बोलणाराला जी दक्षिणा देण्यांत येते ती दक्षिणा देणारा व घेणारा ह्या दोघांचाही नाश करिते ! तिच्यापासून कोणांचेही हित होत नाही व ती निघ दक्षिणा दोघांचाही घात करून त्यांच्या पितरांस स्वर्गलोकांतून खाली पाडिते ! युधिष्ठिरा, ऋषींनी घालून दिलेल्या मर्यादा जे नहमी पाळतात व ज्यांना

श्राद्धाचा विधि व वर्ज्यावर्ज्य पदार्थ. युधिष्ठिर विचारतो :—पितामह भीष्म, श्राद्धाची कल्पना कोणी काढिली व केव्हां काढिली, श्राद्धाचे मुख्य स्वरूप काय, भृगु व अंगिरा ह्यांनी व ह्यांच्या वंशजांनी प्रजा उत्पन्न करून ह्या पृथ्वीवर वसती केली तेव्हां क्रोणत्या मुनीने हा श्राद्धविधि प्रचारांत आणला, श्राद्धामध्ये कोणतीं कर्मे वर्ज्य आहेत, व श्राद्धाला कोणतीं फळे-मुळे व कोणकोणतीं खाली पाडिते ! युधिष्ठिरा, ऋषींनी घालून धाव्ये निषिद्ध ह्मणून सांगितली आहेत, ते सर्व मला सांगा.

सर्व धर्माचें निश्चित ज्ञान आहे, त्यांना ब्राह्मण भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, असें देव मानितात. जे पुरुष सदासर्वकाळ श्राद्धाचा विधि कसा व कोणत्या काळीं प्रचारावाध्यायांत, ज्ञान संपादण्यांत, तपश्चर्या कर- रांत आला, श्राद्धाचें मुख्य स्वरूप काय प- ण्यांत आणि कर्म आचरण्यांत निमग्न असतात श्राद्धाची कल्पना कोणी काढिली, वगैरे सर्व त्यांस ऋषि असें जाणावें. हे भारता, जे मी तुला कथन करितों, ऐक. राजा धर्मा, पुरुष ज्ञानार्जनांत सतत रममाण असतात ब्रह्मदेवाचा पुत्र अत्रि हा महर्षि असून मोठा त्यांना श्राद्धास क्षण द्यावा. जे कोणी प्रतापी होता; त्याच्याच वंशांत दत्तात्रेय झाला, ब्राह्मणांची निंदा करित नाहीत. तेच पुरुष असें सांगितलें आहे. दत्तात्रेयाचा पुत्र मनुष्य ह्या संज्ञेला पात्र होत. जे बोलतांना ब्राह्म- निमि हा मोठा तपस्वी असून त्याला श्रीमान् णांचा उपहास करितात त्यांना श्राद्धास नामक वैभवशाली पुत्र होता. श्रीमान् ह्यानें कधीही आमंत्रण देऊं नये. राजा, ब्राह्मणांची पूर्ण सहस्र वर्षे घोर तपश्चर्या केली आणि निंदा केल्यास ते निंदकाच्या तीन पिढ्यांचा कालधर्मानुसार तो मृत्युमुखी पडला ! तेव्हां नाश करितील ! वैखानस ऋषींचें असें वचन निमीनें यथाशास्त्र कर्म करून शुद्धि संपादन आहे कीं, वेदपारंगत ब्राह्मणांची परीक्षा करणें केली; परंतु त्याला इतका अनावर पुत्रशोक ती सुद्धां बुरूनच करावी. श्राद्ध करणाऱ्या झाला कीं, त्याच्या चित्तास स्वास्थ्य झणजे

बेईना ! नंतर त्या महाबुद्धिमान् निमीनें शाप झाल्याशिवाय राहील !' राजा धर्मा, नंतर ऋतुर्दशीच्या दिवशीं रुचकर मुळें, फळें इत्यादि त्या निमीनें आपल्या वंशकर्त्याचें चिंतन केलें, जमविलीं आणि तो आपल्याला पुत्रशोक तव्हां तात्काळ तो महातपस्वी अत्रि त्या होण्याचें कारण काय ह्याचा विचार करीत स्थळीं प्राप्त झाला; आणि निमि हा पुत्र-करीत शोषी जाऊन अमावास्याच्या दिवशीं शोकानें अगदीं दीन झाला आहे असें पाहून पहांटेस जागा झाला, जागृत झाल्यावर पुत्र-त्या जीवन्मुक्त अत्रीनें गोड भाषण करून शोकानें व्याकूल झालेल्या त्या निमीनें त्याचें पुष्कळ समाधान केलें. त्या समर्थी अत्रि आपलें मन आवरून धरिलें आणि आपली हा निमीला ह्मणालाः—हे तपोधना निमे, तू बुद्धि एकसारखी पुत्रशोकांत जी निमग्न ही जी पितृयज्ञाची कल्पना काढिलीस, ती झाली होती ती त्यानें तेथून काढून ऐहिक ब्रह्मदेवानें स्वतः पूर्वीच सांगितली आहे. हा विषयांत घातली असतां तिची विचारसरणी धर्म प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानेंच घालून दिलेला आहे; पुष्कळ फैलावली ! नंतर त्यानें आपलें चित्त ह्यास्तव तूझ्या मनाला भीति वाटण्याचें एकाग्र केलें आणि पुत्रशोकाच्या निराकरणा-कारण नाहीं. स्वयंम् जो ब्रह्मदेव त्यावांचून सार्थी श्राद्धविधीची कल्पना काढिली; व दुसरा कोण बरे हा श्राद्धविधीचा नियम घालून त्याला जीं मुळें व फळें व त्याप्रमाणेंच अन्न देण्यास समर्थ आहे ? असो; पुत्रा, हा उत्तम वेगैरे रुचकर व प्रिय वाटलीं तीं सर्व मनांत श्राद्धविधि प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवप्रणीत आहे; ह्यास्तव निश्चित करून अमावास्याच्या दिवशीं त्या तो तूं कर. आतां ह्या विधीच्या संबंधानें मी महाबुद्धिमान् तपोधनानें सात सत्पात्र ब्राह्मण तुला जें सांगतां तें एक. तपोधना, श्राद्धामध्ये त्रैलोक्यावून आणिले आणि त्यांच्याकरितां त्यानें प्रथम समंत्रक अग्नौकरण करावें. नंतर नेहमीं स्वतः सर्व दर्भासनें करून त्यांजवर त्यांना अग्नीला, सोमाला, वरुणाला, त्याप्रमाणेंच बसविलें व त्यांच्या भोंवतीं प्रदक्षिणा घालून पितरांबरोबर नित्य असणारे जे विश्वेदेव त्यांना त्यांना एकदम भोजन वाढिलें आणि सां-यांचा स्वतः ब्रह्मदेवानें ठरविल्याप्रमाणें भाग अपवि. लवणरहित भात त्यांस जेवूं घातला. नंतर त्या नंतर श्राद्धामध्ये जे पिंड द्यावयाचे त्यांना महासमर्थ निमीनें भोजनास बसलेल्या ब्राह्म धारण करणारी जी पृथ्वी तिची वष्णवी, णांच्या पायांजवळ आसनांवर दक्षिणाग्र दर्भ काश्यपी, अक्षया इत्यादि नांवांनीं स्तुति करावी. हांतरले आणि शुचिर्भूत होऊन एकाग्र श्राद्धार्थ उदक आणावयाचें असतां सर्वशक्ति-चित्तानें श्रीमान् नामक आपल्या पुत्राचें नामगोत्र मान् जो वरुण त्याची स्तुति करावी. मग, हे उच्चारून त्या दर्भावर त्याला पिंड समर्पण अनघा, अग्नि आणि सोम ह्यांचें आवाहन केले. राजा युधिष्ठिरा, इतकें केल्यावर त्या करावें. नंतर ब्रह्मदेवानें पितर नामक जे देव मुनिश्रेष्ठ निमीच्या मनांत आपण अधर्म केला व उष्णपा वेगैरे ज्या महाभाग विभूति निर्मिल्या असें आलें व त्यास अतिशय पश्चात्ताप होऊन आहेत त्यांना भाग द्यावा असें ठरविलें आहे. तो मोठ्या विचारांत पडला ! त्या समर्थी तो श्राद्धामध्ये त्यांचें अर्चन केलें असतां त्यांचें निमि ह्मणाला, 'अरे, जें कर्म कधीही कोणीं सर्व पातक नाहीसें होतें. ब्रह्मदेवानें पूर्वी जे मुनींनीं केलें नाहीं, तें मी केलें ह्यास काय पितर नामक देव व ज्या महाभाग विभूति म्हणावें ! आतां मला ब्राह्मणांकडून कसा बरे उत्पन्न केल्या म्हणून सांगितलें त्या पित-

वंशांत सात पुरुष येतात. अग्निप्रमुख विश्वे- तांना उद्देरून केलेल्या हव्यकव्यांमध्ये सुव- देवांची गणना पूर्वी सांगितली आहेच. आतां रश्मि नामक शाक सर्वथैव वर्ज्य होय. त्या त्या महात्म्या भागाधिकाऱ्यांचीं नावे सांगतो, माजीच्या योगें पितर किंवा देव दे बोव्ही तीं ऐक. बल, धृति, विपाप्मा, पुण्यकृत, तृप्त होत नाहीत ! श्राद्धाच्या जागीं चांडाळ, पावन, पाणि, क्षेमा, समूह, दिव्यसानु, विव- मांग, कापाय वस्त्रे धारण करणारे (बैरागी, स्वान्, वीर्यवान्, ह्रीमान्, कीर्तिमान्, कृत, संन्यासी वगैरे), कुष्ट उठलेले, ब्रह्महत्या केलेले, जितात्मा, मुनिवीर्य, दीप्तिरोमा, भयंकर, अनु- मिश्र जातीचे विप्र, वाळीत टाकलेले, व वाळीत कर्मा, प्रतीत, प्रदाता, अंशुमान्, शैलाम्, टाकलेल्यांचे नातेवाईक ह्यांस मृळींच येऊं वेऊं परमक्रोधी, धीरोष्णी, भूपति, सज, नये. राजा युधिष्ठिरा, आपल्या वंशांत जन्म- वज्री व वरी हीं त्या सनातन विश्वेदेवांचीं नावे लेल्या निर्माला ह्याप्रमाणें भाषण करून नंतर होत. विद्युद्वर्चा, सोमवर्चा, सूर्यश्री, सोमप, भगवान् अत्रि मुनि ब्रह्मदेवाच्या दिव्य समेस सूर्यसावित्र, दत्तात्मा, पंडरीयक, उष्णीनाम, निघ्न गेले.

नभोद, विश्वायु, दीप्ति, चमदर, सुरेश, व्योमारि, शंकर, भव, ईश, कर्ता, कृति, दक्ष, भुवन, दिव्यकर्मकृत, गणित, पंचवीर्य, आदित्य रश्मिवान्, सप्तकृत, सोमवर्चा, विश्वकृत, कवि, अनुगोप्ता, सुगोप्ता, नभा व ईश्वर हे महा-

अध्याय व्याण्णवावा.

—:—

श्राद्धामध्ये अग्नौकरणाची अवश्यकता इत्यादि.

भाष्य सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, अशा कालाच्या गतीचें योग्य ज्ञान आहे. प्रकारें निमीने श्राद्धाच्या प्रचार सुरू केल्यापासून श्राद्धामध्ये कांदू (हरीक) व पूर्ण- सर्वच महर्षि ब्रह्मदेवानें घालून दिलेल्या विधी- तेस न आलेलीं धान्यें हुडां वगैरे हीं प्रमाणें श्राद्धरूप पितृयज्ञ करूं लागले. निरंतर निषिद्ध आहेत. मसाल्याच्या पदार्थांत व धर्माप्रमाणें वागणारे व व्रतवेकत्यें करणारे माजीपाल्यांत कांदा, लसूण, शेवय्याची शेंगे ऋषिजन श्राद्धविधि परिसमाप्त केल्यावर तीर्थो- व उंबर हीं वर्ज्य समजावीं. विषारी शस्त्रानें दक्रानें पितृतर्पणही करूं लागले. असो; ह्या- वगैरे वधिलेल्या पशूंचें मांस श्राद्धाला प्रमाणें चारही वर्णांतील लोक श्राद्धं करून पित- निषिद्ध होय. कोहोळा, दुध्या भोपळा, काळें रांता अन्नसंतर्पण करूं लागले, तेव्हां पितर व मीठ, गांवडुकराचें मांस व यज्ञाला वर्ज्य देव ह्यांस पहिल्यानं तें अन्न जिरत होतें अशा पशूंचें मांस हींही श्राद्धाला निषिद्ध व त्यामुळें त्यांस समाधानही वाढत होतें. पण जाणावीं. तसेंच काळें जिरें, विडलोण, शीत- पुढें त्वा उभयतांना तें श्राद्धाज्य पयत नाहीस पाकी नांवाची शाक, आंकूर, शिंगाडे, सर्व झालें आणि त्यांनीं सोमाकडे जाऊन त्यास प्रकारचें लवण व जांभूळ हे पदार्थही श्राद्धाला आपली ती आपत्ति कथन केली. त्या समर्थी वर्ज्यच आहेत. शिवाय ज्या पदार्थावर अजीर्णानें पीडित झालेले ते देव व पितर कोणी थुंकलें असेल किंवा ज्यावर अश्रुपात सोमाला म्हणाले कीं, ' श्राद्धाज्ञाच्या योगानें शाला असेल असा पदार्थही श्राद्धाला आह्यांस. फार यातना होत आहेत, हास्तव निषिद्ध समजावा. श्राद्धामध्ये किंवा देव- आतां आमच्या ह्या यातना नाहीतशा कर. '

तेव्हां सोमानें उत्तर दिलें कीं, 'देवांनो, तुव्हांला कान कापलेली स्त्री जवळ असूं नये; श्राद्ध-
आपल्या यातना दूर व्हाव्या अशी इच्छा कर्म तिच्या दृष्टीस पडणें निषिद्ध आहे.
असेल तर तुम्ही ब्रह्मदेवाकडे जा, ह्मणजे तो श्राद्धाचा स्वयंपाक करण्यास श्राद्ध करणा-
तुमचें बरें करील.' नंतर ते देव व पितर सोमाच्या व्याच्या वंशातीलच स्त्री असावी: अन्य वंशा-
वचनानुसार मेरुपर्वताच्या शिखरावर ब्रह्मदेव तील स्त्री उपयोगी नाही. श्राद्धाधिकारी पुरुष
अधिष्ठित होता त्याजपाशीं गेले आणि त्यांनीं पाणी उतरून जात असतां त्यानें पितामहा-
त्यास सविस्तर वर्तमान सांगितलें.

पितर ह्मणाले:—भगवन् ब्रह्मदेवा, आम्ही यावे: आणि तो नदीवर आला. अमनां त्यानें
श्राद्धाचाच्या योगानें अत्यंत पीडित झालों आहों: पितरांचें पिंडतर्पण करावें. श्राद्धकर्मनें
ह्यास्तव तूं आह्मांवर कृपा कर आणि आमची तर्पण करावें अतां मग सुहत व मंत्रेची जन
ही पीडा निवार.

राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें पितरांचें भाषण ऐकून स्वयंभू ब्रह्मदेव ह्मणाला कीं, हा माझ्या
समीप अग्नि आहे, हा तुमचें संकट निवारील.

अग्नि ह्मणाला:—तात, श्राद्धामध्ये आम्ही सर्व एकवटून अन्न सेवन करूं. ह्मणजे नदीच्या उदकानें पितृतर्पण करावें. अन्य
तें माझ्या योगें निःसंशयपणें पचन होईल.

राजा धर्मा, पितरांनीं अग्नीचें हें भाषण सावधान चित्तानें नेहमीं पितरांना जलदान
श्रवण करितांच त्यांची चिंता तात्काळ दूर होतात. कृष्णपक्षांत अनावाग्येच्या दिवशीं
झाली आणि ह्या कारणांमुळेच श्राद्धामध्ये श्राद्ध अवश्य करावें. पितृमर्त्त्यानें पृष्टि, आयुष्य,
अग्नीला प्रथम भाग देतात. अग्नीला पहिली वीर्य व श्री हीं सर्व प्राप्त होतात. पितामह
ल्यानें भाग देऊन मग श्राद्धांत इतरांना भाग ब्रह्मदेव, पुरुष, वसिष्ठ, पुलह, अंगिरा, क्रतु
दिले असतां, हे पुरुषवरा, ते भाग ब्रह्मराक्षसां- व महर्षि कश्यप हे सर्व महान योगेश्वर गणिल
कडून हरण केलें जाण्याची भीति नसते. अग्नि आहेत व शिवाय ह्यांची पितरांतही गणना
देव श्राद्धांत स्थित असला ह्मणजे राक्षस आहे. असो; राजा धर्मा, हाच श्रेष्ठ श्राद्धविधि
पळून जातात आणि मग कोणतीही अव्यवस्था होय. श्राद्धामध्ये मृतांना पिंडदान केल्यामुळे
होण्याची भीति राहात नाही. श्राद्धांत त्या कर्माच्या योगानें ते मृत्वापासून मुक्त
प्रथम पित्याला पिंड द्यावा, नंतर पितामहाला होतात. असो; या पुरुषश्रेष्ठा, ह्याप्रमाणें
पिंड द्यावा, आणि मग प्रपितामहाला पिंड शास्त्राला विहित अशी ही श्राद्धाची उत्पत्ति
द्यावा. मुख्य श्राद्धविधि तो हाच होय. श्राद्धांत पूर्वजांनीं निर्दिष्ट केली ती मी तुला सांगितली
प्रत्येक पिंड देतांना एकाग्र मनानें सावित्रीचा आहे. आतां मी तुला दानाविधि सांगेन.
उच्चार करावा आणि त्याप्रमाणेंच 'सोमाय' व
'वितुमते' असें म्हणूनही सावित्रीमंत्र म्हणावा.
श्राद्धविधि चालला असतां रजस्वला किंवा

अध्याय त्र्याणवावा.

—:०:—

वृषादभिं व सप्तर्षिं ह्यांचा संवाद.

कमळांची चोरी.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, व्रतादिकांचें आचरण करणारे ब्राह्मण श्राद्धामध्ये अन्न सेवन करतील तर त्यामुळे त्यांच्या व्रतादिकांचा लोप होईल; तेव्हा त्यांनीं व्रत-लोपाच्या भीतीनें श्राद्धांत क्षण घेऊं नये, किंवा

यजमानाच्या बऱ्याकृतिं त्यांनीं स्वतांच्या व्रतांचा लोप झाला तरी तिकडे लक्ष न देतां श्राद्धाचा क्षण घेऊन अन्नसेवन करावें, तें सांगा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, वेदोक्त व विधवाशी रहावें म्हणजे काय ?

म्हणजे यज्ञयागांच्या अंगभूत असलेलीं व्रतें. भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, मनु-खेरीज करून इतर व्रतें आचरणारे पुरुष मनास प्यानें सदा उपवासी रहावें ह्याचा अर्थ असा कीं, वाटेल तर श्राद्धामध्ये खुशाल अन्न सेवन त्यानें सकाळीं व संध्याकाळीं दोन वेळां यथोक्त करीत; परंतु यज्ञयागांच्या अंगभूत असलेलीं समयीं भोजन करावयाचें तें करून त्याशिवाय व्रतें जे कोणी आचरीत असतील, ते जर मध्यंतरीं आणखी भोजन करूं नये. जो श्राद्धाच्या क्षणास बसून त्यांत अन्नसेवन कर-तील तर खचीत त्यांच्या व्रताचा लोप होईल. त्याला ब्रह्मचारी ह्मणावें. जो पुरुष सदादीत

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, सामान्य दानधर्म करण्यांत तत्पर असतो त्याला ऋत-लोकां उपवास करणें हें तप मानितात, तेव्हां वादी ह्मणतात. जो मनुष्य यज्ञादि निमित्तां-उपवास करणें हें खरोखरीच तप आहे किंवा वांचून मांस खात नाही तो मांसाशन करीत तप ह्मणजे दुसरें काहीं आहे, हें सांगा. नाही, असें समजावें. जो मनुष्य नेहमीं दानें

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, मनु-प्याला वाटेत कीं, महिनाभर किंवा पंधरवडा-भर उपाशीं राहिले कीं तपच झालें; पण असा असें मानितात. मनुष्यानें नेहमीं अमृताशी मनुष्य उपाशीं राहून उगीच आपला देह व्हावें, ह्याचा अर्थ असा कीं, त्यानें सदादीत शुष्क करितो किंवा आपल्या कुटुंबाला पीडा पहीपाहुणे व गडीमाणसें जेवल्यानंतर उर-देतो, असें मानण्यास हरकत नाही. अशा लेल्या अन्नावर आपला निर्वाह करावा. जो प्रकारें वागणारा मनुष्य तपस्वी नव्हे व धर्म-मनुष्य ब्राह्मणांचें भोजन झाल्या-वेत्ताही नव्हे, हें पकें लक्षांत ठेवावें. मनुष्यानें शिवाय कधीही स्वतः भोजन करीत नाही तो नेहमीं दानधर्म करावा, हें उत्तम तप होय. मनुष्य उपवास करून स्वर्ग. जिकितो; व जो दानासारखी तपःसंपत्ति दुसरी नाही. मनु-प्यानें सदा उपवासी व ब्रह्मचारी रहावें. ब्राह्म-अन्नानें तृप्त करून अवशिष्ट राहिलेले अन्न

ग्रहण करितो त्याला विधवाशी हणतात. राजा त्या सप्तर्षि ऋत्विजांना आपला पुत्र दक्षिणा धर्मा, अशा प्रकारें वर्तन करणाऱ्या पुरुषांना ब्रह्म- ह्मणून अर्पण केला; परंतु तो राजपुत्र अल्पायु लोकीं विस्तृत स्थानें प्राप्त होतात आणि त्यांच्या होऊन ह्या समर्थी मरण पावला ! ते सप्तर्षि सेवेस गंधर्व व अप्सरा सिद्ध असतात. असे ऋत्विज् क्षुधेनें अगदीं व्याप्त होऊन त्या पुरुष पुत्रपौत्रांसह देवता, अतिथि व पितर राजपुत्राच्या सभोवतीं बसले आणि पहातात ह्यांच्या समागमें सुख भोगतात आणि त्यांस, तों तो यजमानपुत्र मरण पावला, असें त्यांस उत्तम गति प्राप्त होते.

आढळलें. तेव्हां त्या भुकेलेल्या ऋषिश्रेष्ठांनीं

युधिष्ठिर विचारितो:—पितामह भीष्म, दांते त्या मृत राजपुत्राला स्थालीमध्ये घालून लोक ब्राह्मणांना नानाप्रकारचीं दानें देतात तेव्हां शिजत ठेविलें ! राजा युधिष्ठिरा, अवृष्टीच्या त्यापासून दानें देणारे व दानें घेणारे ह्यांपैकी योगांनं ह्या मृत्युलोकांतील सर्व अन्न नष्ट कोणावर काय विशेष परिणाम होतो तो सांगा. झाल्यामुळें त्या तपस्व्यांना आपले जीव जग-

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ब्राह्मण विण्यासाठीं अन्न मिळावें ह्मणून ह्या भयंकर हा साधूपासून दान घेईल तसा असाधूपासूनही मागचें अवलंबन करणें भाग पडलें ! इकडे दान घेईल; परंतु त्या दानांचे परिणाम मात्र निर- शिबिपुत्र वृषादभि राजा वाट चालत असतां निराळे होतील. दान देणारा मनुष्य जर गुण- क्षुधाकुल झालेले ते सप्तर्षि त्या मृत राज- वानू असेल, तर त्या दानाच्या योगें दान घेणा- पुत्राला स्थालीत घालून शिजवीत आहेत तो राला अल्प दोष लागेल, पण दान देणारा त्या स्थलीं प्राप्त झाला व त्यानें तें सर्व कृत्य मनुष्य जर निर्गुण म्हणजे नीच असेल, अवलोकन केलें ! तेव्हां

तर दान घेणारा मनुष्य त्या दानाच्या योगें वृषादभि ह्मणाला:—तपोधनहो, ह्या समर्थी सफाई बुडेल !

तुह्मी माझ्या दानाचा स्वीकार कराल तर

राजा धर्मा, ह्या विषयाचें विवेचन करण्या- ह्या प्राणसंकटांतून पार पडाल; ह्यामनव करितां एक पुरातन इतिहास सांगत अस- मी तुझाला जीव जगविण्याकरितां जें दान तात. तो इतिहास ह्मणजे वृषादभि व सप्तर्षि देईन त्याचा तुह्मी प्रतिग्रह करा. ऋषिवर्यांना, ह्यांचा संवाद होय. राजा, कश्यप, अत्रि, मजपाशीं जें धन आहे तें सर्व तुम्ही घ्या व वसिष्ठ, भरद्वाज, गौतम, विश्वामित्र व जम- आपले जीव जगवा. अहो, याचना करणारा दग्नि हे सप्तर्षि व वसिष्ठपत्नी साध्वी अरु- ब्राह्मण मला मोठा प्रिय आहे. तुझाला ह्या धर्ती ह्या सर्वांची गंडा नामक एक दासी होती वेळीं मी सहस्र खेचरे देईन, किंवा तुझापैकीं व पशुसख नामक एक शुद्ध त्या गंडेचा प्रत्येकाला नुकत्याच व्यालेल्या, चपळ, शुभ्र भर्ता होता. समाधियोगानें शाश्वत ब्रह्मलोक वर्णाच्या व वांसारानीं युक्त अशा सहस्र गाई मिळविण्याकरितां तपश्चर्या करणारे ते सप्तर्षि अर्पण करीन, किंवा तुझां सर्वांना एक सहस्र पूर्वीं एके वेळीं ही पृथ्वी फिरण्यास आले उत्तम जातीचे पांढरे बैल देईन, किंवा पहिल्या असतां त्या वेळीं ह्या भूतलावर मोठें अवर्षण आणि दुसऱ्या वेताच्या अशा पुष्कळ उत्कृष्ट पडून सर्व प्राणी क्षुधाकुल होतसाते मरणो- आणि गरीब गाई अर्पण करीन, किंवा उत्तम म्मुख झाले होते ! राजा धर्मा, पूर्वीं शिबीचा गांव, उत्तम धान्यें व दुर्लभ रत्नें हीं देईन. पुत्र शैव्य (वृषादभि) ह्यानें एका यज्ञामध्यें तेव्हां आतां मी काय देऊं तें सांगा. ऋषि-

पुंगवहो, हा असल्या अमक्ष्य पदार्थाच्या अत्रि ह्मणाला:—अहो, आम्ही इतके मूर्ख किंवा सेवनाविषयी वासना धरू नका ! तुझाला मंदबुद्धि नाही. हीं फळे सुवर्णाच्या नाण्यांनीं जीवसंरक्षणार्थ जे कांहीं हवे असेल ते देण्यास मरलेलीं आहेत असे आम्ही जाणतो. आम्ही जागे मी सिद्ध आहें. आहीं. निजलां नाही! अहो, हा लोकीं आम्ही

ऋषि ह्मणाले:—राजा वृषादर्भ, राजांपासून हीं फळे घेऊं खरीं, पण परलोकीं ह्यांचे कडू जो प्रतिग्रह ध्यावयाचा तो अगदीं मधुतुल्य फळ आह्मांस अनुभवावे लागेल ! ह्यासाठीं, मधुर असला तरी विषतुल्य त्याच होय, हें ज्ञाला मरणोत्तर सुख व्हांव अशी मनीषा तुला माहीत असतांही तू आमच्या मनांस असेल त्याला असलें हें दान अगदीं अग्राह्य होय ! कां बरे मोह उत्पन्न करितोस ! ब्राह्मणे, ब्राह्मण वसिष्ठ ह्मणाला:—अहो, येथें एक नाणें हे वेदवृत्ते असल्यामुळे त्यांच्या ठिकाणीं सर्व दान घेतलें, तर शेंकडां किंवा हजारों नाणीं देवता वास करितात आणि ब्राह्मण हा तप- दान घेतल्याचें पाप लागेल, हें विसरतां कामा श्रय्यच्या योगानें निर्मळ झालेला असतो, ह्यामुळे नथे! ह्यास्तव जो कोणी बहुत नाण्यांचा प्रतिग्रह तो तूम झाला ह्मणजे त्याच्या ठिकाणीं राहि- करील त्याला नरकांतच पडावें लागेल हें लेल्या सर्व देवता तूम होतात. राजा, राजानें उधड आहे !

दिलेलें दान हें फारच भयंकर होय. ब्राह्मणानें कश्यप ह्मणाला:—पृथ्वीवर जें कांहीं धन, जें कांहीं जन्मांत तपोनुष्ठान केलें असेल तें धान्य, सुवर्ण, पशु, किंवा स्त्रिया असतील सर्व राजप्रतिग्रह हा वणच्याप्रमाणें एका दिव- त्यांच्या योगानें एका मनुष्याचीही तृप्ति होणार सांत जाळून ग्याक करील ! ह्यास्तव तूं व तूं नाही; ह्यास्तव विद्वान् पुरुषानें कशाचाही लोभ न दान हीं सदा सुखरूप असा; व जें कोणी तुजकड धरितां त्विच शांत उवावें हेंच हितकर होय.

मागावयास येतील त्यांना तूं तें सर्व दान दे. भरद्वाज ह्मणाला:—रुरु नामक पशु असो; राजा युधिष्ठिरा, तें सभाषि वृषादर्भास जन्मास येऊन वाढूं लागला कीं त्याचीं शिंभि ह्याप्रमाणें सांगून अन्य मार्गानें निवृत्त गेले. वाढूं लागतात; तद्वत् मनुष्याची हाव तो वाढूं जातांना त्या महात्म्यांनीं राजपुत्रांचें तें मांस लागला कीं वाढूं लागते व तिला मर्यादा ह्मणून शिजलें कीं नाही तें पाहिलें; परंतु तें कच्चेच रहातें नाही !

आहं, असे त्यांना आढळलें, तेव्हां तें टाकून गौतम ह्मणाला:—मनुष्याची इच्छा पूर्ण देऊन ते सर्वजण कांहीं आहार मिळविण्याच्या करील इतकें द्रव्य लोकांत मुळीं विद्यमानच नाही; उद्देशानें वनामध्ये चालते झाले. धर्मा, नंतर मनुष्य हा खचीत समुद्रासारखा आहे—त्याची वृषादर्भि राजाच्या आज्ञेनें त्याचे मंत्री वनांत पुतता कधीही व्हावयाची नाही !

गेलें व त्या राजसेवकांनीं कांहीं उंबर गोळा विश्वामित्र ह्मणाला:—मनुष्य जों जों करून त्यामध्ये सुवर्णाचीं नाणीं भरलीं व ते कामना पूर्ण करण्यासाठीं झटत जातो तों तों उंबरही त्या सप्तर्षीकडून घेवविण्याचा प्रयत्न त्याची कामना वाढतच जाते. त्याची एक केला. युधिष्ठिरा, अत्रि ऋषीनें ते उंबर पाहिले कामना परिपूर्ण होते तों दुसरी कामना बाणा- तांत जे जड आहेत असे त्यास आढळलें आणि प्रमाणें त्याजवर प्रहार करण्यास सिद्धच असते! त्यानें तात्काळ ते ग्रहण करण्यास अयोग्य. जमदग्नि म्हणाला:—प्रतिग्रह ध्यावयाचा होत असा अभिप्राय सांगितला. नाहीं असा जर दृढ निश्चय ठेविला तर त्या-

पासून निश्चयानें तपोभंग होत नाही, ह्यास्तव आरंभिली आणि मंत्रांचा उच्चार करून तो तपोरूप धनाला जाणणाऱ्या मनुष्यानें कधीही अग्नीला एकत्र आहुति देऊं लागला. राजा प्रतिग्रह करूं नये. जर ब्राह्मण हा प्रतिग्रहाचा युधिष्ठिरा, तेव्हां त्या अग्नीतून सर्व लोकांना लाभ धरील तर त्याचें तपोधन नष्ट होईल. भयंकर अशी एक कृत्या प्रकट झाली आणि

अरुंधती म्हणाली:—काहीं पुरुषांचें असें वृषादर्भि राजानें तिचें नांव यातुधानी असें ह्मणणे आहे कीं, द्रव्याचा संचय धर्मासाठीं करावा; ठेविलें ! राजा, नंतर कालरात्रीप्रमाणें घोर पण मला वाटेत कीं, द्रव्यसंचयापेक्षां तपस्संचयच रूप धारण करणारी ती कृत्या वृषादर्भि राजा-श्रेष्ठ होय.

गंडा म्हणाली:—ज्या अर्थी माझ्या ह्या करूं ह्मणून त्या भूपतीला ह्मणाली. तेव्हां तिला बलिष्ठ धन्यांना सुद्धां ह्या उग्र धनाचें इतकें वृषादर्भि ह्मणाला:—कृत्ये यातुधानि, अरुं-भय वाटेत, त्या अर्थी मीं अगदीं दुःखळ्याप्रमाणें धर्तिसहवर्तमान सप्तर्षि व त्यांची दासी व त्या ह्या धनाला अधिकच भ्यावें हें उचितच होय. दासीचा भर्ता ह्यांजकडे तूं जा आणि त्यांतील

पशुसखा म्हणाला:—धर्माच्या ठिकाणीं प्रत्येकाचें नांव काय आहे ह्याचा मनांत श्रेष्ठत्व आहे तसें दुसऱ्या कोणत्याही पदार्थाच्या विचार करून त्यांच्या अंगच्या सामर्थ्याची ठिकाणीं नाही; ह्मणून ब्रह्मवेचे पुरुष धर्मालाच अटकळ बांध व त्या सर्वांचा अंत करून मग धन मानितात आणि हें ज्ञान व्हावें ह्मणूनच तूं वाटेल तिकडे जा. पण जर तुझ्याकडून मी महाविद्वानांची सेवा करितों. त्यांचा नाश झाला नाही, तर ते तुला खचीत

ऋषि म्हणाले:—मंत्र्यांनो, ज्या राजाच्या डार मारितील हें लक्षांत धर !

ह्या प्रजा आहेत, आणि जो राजा आह्वाला राजा युधिष्ठिरा, वृषादर्भि राजाचेंतें भाषण ह्या सुवर्णरूप उपाधीनें युक्त अशीं हीं फळें श्रवण करून त्या यातुधानी नामक कृत्येनें देत आहे, तो राजा ह्या दानासह खुशाल असो! कृत्याम्बरूप धारण केलें व 'वर' आहे, आपल्या

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, असें ह्मणण्याप्रमाणें करितें 'असें वचन देऊन, जेथें बोलून, सुवर्णानें युक्त अशीं तीं उंबराचीं फळें ते सात महर्षि फिरत होते त्या वनांत ती त्या सप्तर्षींनीं नाकारिलीं व ते सर्व व्रतस्थ प्राप्त झाली.

ऋषि दुसरीकडे चालते झाले. तेव्हां वृषादर्भि भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, त्या राजाकडे जाऊन त्याला मंत्री म्हणाले:—वनांत अत्रिप्रभृति ते सात महर्षि फळें-मुळें महाराज, सुवर्णरूप उपाधीची शंका घेऊन सेवन करीत संचार करीत असतां त्यांस तेथें सप्तर्षींनीं त्या फळांचा त्याग केला व ते दुस-एक संन्यासी आढळला. त्याचे खांदे, हात, ज्याच मार्गानें निघून गेले, हें आपल्याला पाय, तोंड व पोटा मलेंभक्कम असून त्याचें विदित व्हावें.

राजा युधिष्ठिरा, त्या राजसेवकांनीं वृषा-एक कुत्राही होता. त्या संन्याशाचे सर्व अव-दर्भि राजाला ह्याप्रमाणें कळविलें असतां तो यव चांगले धष्टपुष्ट अवलोकन करून अरुं-संतापला आणि तो त्या सर्व सप्तर्षींचा सूड धर्ती सप्तर्षींना ह्मणाली कीं, आपण ह्याच्या-प्यावयाच्या हेतूनें राजवाड्यास परत गेला ! सारखे लठ केव्हांही होणार नाही ! तेव्हां नंतर त्यानें होत्रागारांत जाऊन उग्र तपश्चर्या वसिष्ठ म्हणाला:—अरुंधति, आमच्या-

प्रमाणें ह्याचें अग्निहोत्र कधीं अंतरत नाहीं, व हा गत स्वागत केलें व क्षुधानिवारण करण्याचें काम सकाळसंध्याकाळ नेहमीं हवन करित असतो, किती दुर्घट झालें आहे इत्यादिकांबद्दल त्यामध्ये ह्यामुळें हा कुत्र्यासहित धष्टपुष्ट दिसत आहे. बोलणेंचालणें होऊन नंतर ते सर्वजण एक आत्रि ह्मणालाः—आमच्याप्रमाणें क्षुधेनें विचार ठरवून त्या वनांत कंदमुळें खणीत ह्याच्या वीर्याचा नाश झाला नाहीं व मोठ्या खणीत व फळें जमवीत बरोबर चालूं लागले. कष्टानें संपादिलेली वेदविद्याही आमच्याप्रमाणें राजा, ह्याप्रमाणें ते पुष्कळसें वन हिंडून गेले ह्यानें गमाविली नाहीं; ह्मणून हा असा कुत्र्या- असतां कमळांचें एक सुंदर सरोवर त्यांच्या सह बळकट आहे. दृष्टीस पडलें. त्या सरोवराच्या भोंवतालीं

विश्रामित्र ह्मणालाः—आमच्याप्रमाणें वृक्षांची गर्द झाडी असून त्यांत निर्मळ व ह्याच्या शाश्वत शास्त्राचा (वेदांचा) लोप झाला आल्हादकारक असें उदक शोभत होतें. नाहीं व आमच्याप्रमाणें ह्याचा धर्मही क्षीण त्यांतील कमळें सकाळच्या सूर्याप्रमाणें झाला नाहीं आणि तसाच हा आमच्यासारखा तेजःपुंज असून त्यांचीं पत्रें वेदव्याख्या आळशी, भुकेलेला व मूर्खही नाहीं; ह्मणून रंगाप्रमाणें विलसत होती. तेथें खोल पाण्याचा हा असा कुत्र्यासह लढ आहे. आश्रय करणारे नानाविध पक्षी रहात होते.

जमदग्नि ह्मणालाः—ह्याला आमच्या- त्या सरोवरांत जाण्याला एकच मार्ग होता, प्रमाणें पांटाची व काळाची वर्षभर चिंता वाढावी त्याशिवाय अन्य मार्गानें त्यांत जाण्याची लागत नाहीं; म्हणून हा असा कुत्र्यासह सांय नव्हती. त्यांत उतरण्याला उत्तम रस्ते बळकट आहे. केलेले असून त्यांत चिखल वगैरे अगदीं नव्हता;

कश्यप ह्मणालाः—आमच्याप्रमाणें ह्याला आणि तेथें वृषादर्मीनें उत्पन्न केलेली यातुधानी 'मिक्षां देहि' करणार चार सखे भाऊ नांवाची भयंकर कृत्या त्या सरोवराच्या रक्ष- नाहीत; त्यामुळें हा कुत्र्यासह धष्टपुष्ट आहे. णास सिद्ध होती. असो; अरुंधतीसहित ते सर्व

भरद्वाज ह्मणालाः—आमच्याप्रमाणें सप्तर्षि, तो संन्यासी (शुनःसख) आणि पशु- ह्यानें भार्येविषयीं अपवाद धेऊन तिला शाप सख व त्याची स्त्री गंडा हीं सगळींजणें त्या दिला नाहीं आणि अविचाराचें व दुष्टपणाचें सरोवरावर प्राप्त झालीं व त्या स्थलीं सरो- कर्म करून शोकाळा कारण धडविलें नाहीं; वराच्या तीरावर भयंकर यातुधानी कृत्या उभी म्हणून हा कुत्र्यासह चांगला बळकट आहे. होती तिला पाहून ते महर्षि ह्मणालेः—हे

गौतम ह्मणालाः—आमच्याप्रमाणें ह्याज- स्त्रिये, तूं कोण आहेस, कोणाकरितां व कोणत्या पार्शी प्रत्येकीं तीन तीन वर्षांचीं जुनीं अशीं उद्देशानें तू येथें एकटी उभी आहेस, आणि तीन दर्भांचीं पांघरुणें व एक रंकु मृगाचें चर्म ह्या सरोवराच्या कांठीं तूं काय करूं इच्छि- नाहीं; म्हणून हा कुत्र्यासहित मला तेस तें सांग. बळकट आहे.

यातुधानी ह्मणालीः—मी जी कोण आहे ती

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, नंतर आहें. तुझाला माझी विचारपूस करण्याचें मुळींच तो संन्यासी कुत्र्यासह त्या वसिष्ठादिक सप्त- प्रयोजन नाहीं. तपस्यांना, मी ह्या सरोवराचें र्षींच्या समीप गेला आणि यथायोग्य प्रकारें रक्षण कुरणारी आहें असें तुझी सर्वजण समजा. त्यांचा हस्तस्पर्श झाल्यावर त्यांनीं परस्परांचें आ- ऋषि ह्मणालेः—हे स्त्रिये, आझी सर्व

क्षुधित झालों असून आह्वांपाशीं दुसरे कांहीं- वरिष्ठ मानितात. सर्व वासग्रहांच्या ठायीं एक नाहीं. तुझ्याकडून अनुमोदन मिळाल्यास ह्मणजे वस्तूंच्या ठायीं माझे वास्तव्य आहे; आह्मी ह्या सरोवरांतून कांहीं कमळें घेऊं. ह्यास्तवच मला वसिष्ठ हें नांव मिळालें आहे.

यातुधानी म्हणाली:—जर तुम्ही एकेकजण यातुधानी ह्मणाली:—तुझ्या नांवाची मला आपलें नांव सांगून कमळें घेऊं इच्छीत व्युत्पत्ति मोठी अवघड असून तुझ्या नांवांतलीं असाल तर तुम्ही खुशाल ह्या सरोवरांतून कमळें अक्षरें सुखानें उच्चारितां येण्यासारखीं नाहींत, न्या; उशीर करूं नका. ह्मणून तुझें नांव लक्षांत ठेवणें कठीण आहे;

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, त्या ह्यास्तव तूं सरोवरांत प्रवेश कर, जा.

समर्थी, ही यातुधानी कृत्या असून हिचा हेतु कश्यप ह्मणाला:—माझें नांव कश्यप असें आम्हां सप्तर्षीना वधण्याचा आहे, असें अत्रि आहे. कारण, कश्यप ह्मणजे इंद्रियरूप अश्व ऋषीनें जाणिलें; आणि नंतर तो क्षुधार्त झालेला किंवा लक्षणेनें इंद्रियांचीं अधिष्ठानें जीं शरीरें

अत्रि ह्मणाला:—सुंदरि, माझें नांव अत्रि असें त्यांचें मी अंतर्धामिरूपानें पालन करितां, असून, कामादिक अरींना आश्रय देणारें जें अर जीवरूपानें तद्वारा सुखदुःखादिक भागितां, आणि ह्मणजे पाप त्यापासून मी सर्वांचें त्राण करणारा परब्रह्मरूपानें त्या सर्वांचा मी आपल्या ठिकाणीं आहे; किंवा अद् म्हणजे जो मृत्यु त्यापासून लय करितां. कृ म्हणजे पृथ्वी हिच्या प्रत्येक मी सर्वांचें त्राण करितों ह्मणून मला अत्रि भागावर वामन म्हणजे वृष्टि करणारा जो ह्मणतात. माझ्या ठिकाणीं भूत, वर्तमान किंवा आदित्य तो मीच आहे आणि काशपुत्राप्रमाणें भविष्यत् अशा त्रि ह्मणजे तीन उपाधि नाहींत; मी काश्य म्हणजे तेजस्वी आहे. ह्यावरून सर्व कांहीं मला आज वर्तमानकालींच उपलब्ध माझ्या नांवाचें मर्म तुझ्या ध्यानांत राहील.

होत आहे. मी अत्रि हा सदोदीत अध्ययनांत यातुधानी ह्मणाली:—हे महायुतिमंता, तूं निमग्न असतो; ह्यास्तव अनध्ययनी पुरुषांची मला जो आपल्या नांवाचा अर्थ विशद करून जी रात्रि ती माझ्या ठिकाणीं विद्यमान नाहीं; सांगितलास तो मला दुर्बोध वाटतो; ह्याम्व आणि म्हणून ह्या मला अत्रीला अरात्रि अत्रि तूं जा आणि सरोवरांत प्रविष्ट हो. असें नांव प्राप्त झालें आहे.

भरद्वाज म्हणाला:—शोभने, माझें नांव भर-

यातुधानी ह्मणाली:—हे महायुतिमंता, तूं द्वाज असें आहे; कारण मी सर्वांचेंच भरण ह्मणजे आपलें नांव सांगून त्याचा जो अर्थ मला स्पष्ट पोषण करितों. माझ्या ठिकाणीं शिष्याशिष्य करून सांगितलास, तो माझ्या मनाला ग्रहण किंवा सुतासुत ह्मणजे स्वकीयपरकीय भाव मुळींच करितां येणें कठीण आहे; ह्यास्तव तूं खुशाल नाहीं. शासन करण्यास अयोग्य जे राक्षस सरोवरांत प्रवेश कर, जा.

किंवा शत्रु त्यांनाही ताव्यांत आणून मी

वसिष्ठ ह्मणाला:—सुंदरि, माझें नांव त्यांचें दयालूपणानें सगोपन करितों; त्याप्रमाणे वसिष्ठ असून मी वरिष्ठ आहे. मला वसिष्ठ णेच जे कोणी माझ्यावर ममता करीत नाहींत ह्मणण्याचें कारण असें कीं, सूर्य, चंद्र, नक्षत्रें, व माझ्याशीं फटकून वागतात, त्यांच्यावर वायु, अंतरिक्ष इत्यादि जे वसु ते सर्व माझ्या देखील मी भार्या-पुत्रांप्रमाणें ममता करितों ठिकाणीं राहतात, ह्मणजे त्या सर्वांवर माझी व त्यांचें योगक्षेम चालावितों; त्याप्रमाणेंच मी सच्चा चालते. मी महायोगी असल्यामुळें मला देवांचें, द्विजांचें व सर्व वाजांचें ह्मणजे प्रजांचें

भरण करितों; आणि ह्यामुळे मला भरद्वाज असें ह्मणतात.

यातुधानी म्हणाली:—तुझ्या नांवाची व्युत्पत्ति मोठी दुर्गम असून त्यांतील अक्षरेही उच्चारण्यास मोठी अवघड आहेत; ह्यासाठी माझ्यानें हे कांहींएक ध्यानांत राहणार नाही; म्हणून तूं सरोवरांत प्रवेश कर, जा.

गौतम म्हणाला:—यातुधानी, माझे नांव गौतम (गौतम) आहे. मला गौतम (गोदम) ह्मणण्याचें कारण असें कीं, माझ्या तिकाणीं गो ह्मणजे पृथ्वी व स्वर्ग ह्यांचें दमन करण्याचें ह्मणजे त्यांवर सत्ता चालविण्याचें सामर्थ्य आहे. असें कशावरून ह्मणशील तर मी दमवान ह्मणजे इंद्रियजेता असल्यामुळे माझ्यापुढें पृथ्वी व स्वर्ग हीं यःकश्चित् पदार्थ होता ! मी धूमरहित अग्नीसारखा प्रखर असल्यामुळे माझ्यावर सत्ता चालविणारं काणीच नाही. माझ्या तिकाणीं इतकी समबुद्धि आहे कीं, मी तुला (कृत्येला) देखील ब्रह्मस्वरूप मानितों ! कृत्ये यातुधानी, माझीं गो ह्मणजे इंद्रिये अतम ह्मणजे अज्ञानरहित असल्यामुळे तुला मी वन्हीसारखा दुःस्पर्श आहे हें लक्षांत ठेव व माझ्या तेजाची अटकळ कर.

यातुधानी म्हणाली:—महामुने, तूं आपलें नांव सांगून त्याचा अर्थ जो व्यक्त केलास तो मला समजण्यास योग्य नाही; ह्यास्तव तूं सरोवरांत प्रवेश कर, जा.

विश्वामित्र म्हणाला:—यातुधानी, ब्रह्मांडांतील मुख्य देवता व पिंडस्थानीय इंद्रिय-देवता ह्या सर्वांचा मी मित्र आहे; म्हणून मला विश्वामित्र म्हणतात.

यातुधानी म्हणाली:—हें तुझें नांव उच्चारण्यास अवघड असून ह्याचा सोपपत्तिक अर्थही दुर्बोध आहे; ह्यास्तव तूं सरोवरांत प्रवेश कर, जा.

जमदग्नि म्हणाला:—सुंदरि, माझें नांव जमदग्नि आहे. जमन ह्मणजे हविर्भाग ग्रहण करणारा जो अग्नि त्याजमध्ये मी जन्म पावलों, असें जाण.

यातुधानी म्हणाली:—महामुने, तूं जें नांव सांगून त्याचा अर्थ सांगितलास, तो माझ्याच्यानें लक्षांत राहणें कठीण आहे; ह्यासाठी तूं सरोवरांत प्रवेश कर, जा.

अरुंधती म्हणाली:—माझें नांव अरुंधती आहे; कारण पर्वतांना धारण करणारी पृथ्वी व वसु ह्मणजे देव ह्यांना आधार जो स्वर्ग ह्यांच्या तिकाणीं माझें वास्तव्य आहे. मी सदा-सर्वकाळ भर्त्याच्या सन्निध राहून त्याच्या सेवेत अनुरक्त असतें, म्हणून मला इतकें सामर्थ्य प्राप्त झालें आहे.

यातुधानी म्हणाली:—हें तुझें नांव उच्चारण्यास अवघड असून ह्याची व्युत्पत्तिही दुर्बोध आहे; ह्यास्तव हें माझ्या लक्षांत राहणार नाही, ह्मणून तूं सरोवरांत प्रवेश कर, जा.

गंडा म्हणाली:—तांडाच्या एका भागाला गंड असें ह्मणतात. गंड शब्दाचा धात्वर्थ हा असा आहे. माझा गंड-प्रांत उन्नत असल्यामुळे, हे अधिसंभवे, मला गंडा असें नांव प्राप्त झालें आहे.

यातुधानी म्हणाली:—हें तुझें नांव उच्चारण्यास कठीण असून ह्याची व्युत्पत्तिही अवघड आहे; ह्यास्तव हें ध्यानांत ठेवण्यास मी समर्थ नाही, ह्मणून तूं सरोवरांत प्रवेश कर, जा.

पशुसख म्हणाला:—हे अधिसंभवे, माझें नांव पशुसख. मी पशूंना पाहून त्यांचें रंजन करितों व नेहमीं त्यांजविषयीं दया बाळगितों, म्हणून मला पशुसख असें नांव पडलें.

यातुधानी म्हणाली:—हें तुझें नांव उच्चारण्यास अवघड व लक्षांत ठेवण्यास कठीण

आहे; ह्यास्तव मला हें लक्षांत ठेवितां येत नाही. त्यांचीं तीं कमळांचीं व कमळनाळांचीं ओझीं तूं सरोवरांत प्रवेश कर, जा. त्यांस तेथें आढळलीं नाहीत ! तेव्हां

शुनःसख ह्मणालाः—यातुधानि, ह्या ऋषि ह्मणालेः—अहो, क्षुधाकुल झालेल्या सर्वांनीं आपलीं नांवें जशा रीतीनें तुला सांगि- आहीं कांहीं तरी खावयास मिळावें म्हणून तलीं तशा रीतीनें नांव सांगण्यास मी समर्थ ह्या स्थळीं कमळांचीं व कमळनाळांचीं ओझीं नाहीं. माझे नांव शुनःसखसखा ह्मणजे धर्माचे बांधून ठेविलीं असतां कोणत्या दुष्ट पातक्यानें जे मित्र त्यांचा मी मित्र अशा अर्थाचें माझे आमचीं ओझीं चोरून नेलीं बरं ?

नांव आहे, हें लक्षांत धर.

राजा, त्यांना त्या समर्थीं एकमेकांचाच

यातुधानी म्हणालीः—द्विजा, तुझ्या संशय आला व त्यांनीं प्रत्येकानें शपथ घ्यावी संदिग्ध भाषणावरून तुजें नांव देखील व्युत्प- असें बोलणें काढिलें. तेव्हां तो विचार सर्वांना चीला धरूनच असावें असें वाटतें; ह्यास्तव तूं पसंत पडला आणि क्षुधार्त झालेल्या व थकून आपल्या नांवाचा ह्या वेळीं आणखी एकदा गेलेल्या त्या सर्व ऋषींनीं शपथा घेतल्या ! त्या वेळीं उच्चार कर.

अत्रि ह्मणालाः—अहो, ज्या कोणीं कम-

शुनःसख ह्मणालाः—हे कृत्ये, ज्या अर्थीं लांची व कमळनाळांची ही चोरी केली असेल, मीं एकवार उच्चारिलेलें नांव तुझ्यानें ग्रहण त्यास गाईला लाथ मारल्याचें, सूर्याकडे तोंड करवले नाही, त्या अर्थीं तूं माझ्या त्रिदंडानें कळून लघुशंका केल्याचें किंवा अनध्यायाच्या अभिहत होत्साती तात्काळ भस्म हो ! दिवशीं वेदाभ्यास केल्याचें पाप लागेल !

राजा युधिष्ठिरा, असें म्हणून त्या शुनः- वसिष्ठ ह्मणालाः—अहो, ज्या कोणीं ही सखानें यातुधानीच्या मस्तकावर ब्रह्मदंडासारखा चोरी केली असेल त्याला अनध्यायी वेदपठन भयंकर असा तो आपला त्रिदंड हाणिला केल्याचें, लोकांत कुत्र्याबरोबर खेळल्याचें, आणि त्या योगें ती कृत्या तात्काळ भस्म संन्याशानें कामवासना धारण केल्याचें, शरणा- होऊन भूतलावर पतन पावली ! आणि गताला मारल्याचें, आपल्या कन्येला विकून ह्याप्रमाणें त्या महाबलवान् यातुधानीचा उदरभरण केल्याचें, आणि नीचापासून संपात्ति वध केल्यानंतर शुनःसख आपला त्रिदंड मिळविल्याचें पाप लागेल !

भूमीवर टाकून देऊन गवताळ जमीनीवर स्वस्थ कश्यप ह्मणालाः—अहो, ज्या कोणीं ही बसून राहिला ! इकडे यातुधानीची आज्ञा चोरी केली असेल त्याला सर्व ठिकाणीं सर्व घेऊन सरोवरांत प्रविष्ट झालेले सप्तर्षि वगैरे कांहीं बोलल्याचें, दुसऱ्याची ठेव नाही म्हट- सर्वजणांनीं कमळें व कमळनाळें मनमुराद ल्याचें, खोटी साक्ष दिल्याचें, यज्ञयागावांचून ग्रहण केलीं व ते मोठ्या आनंदानें सरोवरांतून मांस सेवन केल्याचें, नटनर्तकांना दान बाहेर आले. नंतर त्यांनीं मोठ्या श्रमानें दिल्याचें किंवा दिवसास स्त्रीगमन केल्याचें कांठावर येऊन त्या कमळांचीं व कमळ- पातक लागेल.

नाळांचीं ओझीं बांधून ठेविलीं व ते पुनः भरद्वाज ह्मणालाः—अहो, ज्या कोणीं ही सरोवरांत जाऊन त्या उदकांनें तर्पण करूं चोरी केली असेल त्याला स्त्रियांविषयीं, नात- लागले. मग तर्पण आठोपल्यावर ते पुनः सरो- लगांविषयीं व गाईविषयीं द्रोह व अधर्म बरांतून कांठावर आले आणि पहातात तों केल्याचें व ब्राह्मणाला लढाईत किंवा युद्धांत

जिंकल्याचें पाप लागेल ! आणि त्याप्रमाणेंच अस्थीती ह्मणालीः—अहो, जिनें ही चोरी ज्यानें ही चोरी केली असेल त्याला उपा- केली असेल तिला नेहमीं सासूचा अपमान ध्यायाला न जुमानितां ऋचा व यजुर्मंत्र केल्याचें, पतीला दुःख दिल्यानें, एकटीनेंच म्हडल्याचें व गवत पेटवून त्या अग्नींत हवन स्वादिष्ट पदार्थ खाल्ल्याचें, आमांचा अमावर केल्याचें पाप लागेल ! करून आपला वरचष्मा बसविल्याचें, सायं-

जमदग्नि म्हणालाः—अहो, ज्या कोणी काळीं सातू खाल्ल्याचें, व्यभिचार केल्याचें ही चोरी केली असेल त्याला उदकांत मल- आणि वीरपुत्र प्रसवल्याचें पाप लागेल !

मूत्र विसर्जन केल्याचें, गाईला बघिल्याचें गंडा ह्मणालीः—अहो, जिनें ही चोरी किंवा तिचा द्रोह केल्याचें, ऋतुकाल केळी असेल, तिला सदैव खोटे बोलल्याचें, नसतां मैथुन केल्याचें, सर्वांचा द्वेष संपादि- भाऊबंधांबरोबर भांडल्याचें, पैसे घेऊन मुलगी ल्याचें, स्त्रीवर उदरनिर्वाह चालविल्याचें, भाऊ- दिल्याचें, अन्न शिजवून स्वतः एकटीनेंच सेवन बंधांना सोडून दिल्याचें, सर्वांशीं वैर जोडि- केल्याचें, दास्यांत देह शिजविल्याचें आणि ल्याचें व एकमेकांचें आतिथ्य केल्याचें जारज संततीनें दोन्ही कुळांचा नाश केल्याचें पातक लागेल.

पातक लागेल !

गौतम ह्मणालाः—अहो, ज्या कोणीं ही पशुसख ह्मणालाः—अहो, ज्या कोणीं ही चोरी केली असेल त्याला वेदांचा चोरी केली असेल, तो दासकुलांतच जन्म अभ्यास करून ते गाऊन दिल्याचें, तीन अग्नि पावेल ! त्याच्या पदरीं मुलांवाळांचा जोजार सोडून दिल्याचें, सोमरस विकल्याचें व ज्या होऊन तो दारिद्र्यामैं ग्रासिला जाईल आणि गांवांत एकच विहीर आहे त्या गांवीं शूद्र- त्याला देवतांविषयीं पूज्यबुद्धि राहणार नाहीं. स्त्रीचा पति होऊन राहिलेल्या ब्राह्म- शुनःसख ह्मणालाः—अहो, ज्यानें ही णाच्या घरीं वास्तव्य केल्याचें पाप लागेल ! चोरी केली असेल त्याला—अध्वर्यूला किंवा

विश्वामित्र ह्मणालाः—अहो, ज्या कोणीं ही वेदवेत्त्याला अथवा उत्तम प्रकारें ब्रह्मचर्य पाळि- चोरी केली असेल त्याला आपण जिवंत लेल्या पुरुषाला दुहिता अर्पण केल्याचें, व ब्राह्म- असतां आपलं गुरु व सेवक ह्यांची उपजी- णानें अथर्वण वेदाचें संपूर्ण अध्ययन करून विका परक्यांकडून करविल्याचें पातक लागेल ! स्नान केल्याचें पुण्य लागेल !

यास चांगली गति मिळणार नाही ! त्याला ऋषि ह्मणालेः—अहो, ह्यानें जी ही तार संतति होईल ! त्याला चांगलें वर्तन शपथ घेतली ती ब्राह्मणांना इष्ट अशी आहे ! धितां घेणार नाही ! तो अधम ब्राह्मण तेव्हां, हे शुनःसख, तूच आह्मां सर्वांची ही चोरी होईल ! संपत्तीनें तो चढून जाईल ! तो नीचा- केलीस ह्यांत संदेह नाही !

आसून धन संपादील ! सर्वांचा हेवा करील ! शुनःसख ह्मणालाः—ऋषिवर्यहो, आपण जर्ज्यकाळीं त्यास प्रवास करावा लागेल ! भक्षणार्थ आणून ठेविलेली वस्तु तर्पणविधि उरकून यास पोटासाठीं दास्य करावें लागेल ! राजांचें परत आल्यावर न पाहिल्यामुळें जे काहीं उद्गार परोहित्य पतकरावें लागेल ! आणि ज्याला कुठिलेत तेखरे आहेत, मिथ्या नाहीत. ही चोरी ज्ञानाग करण्याचा अधिकार नाही त्याचा तो मी केली हें सर्वस्वी खरें होय. कमळें व कमळ- तत्त्वज्ञ होईल ! नाळें मीं अदृश्य केली होती ती ही पहा !

अनघानो, आपली परीक्षा पाहण्यासाठीं असें मीं
केलें ! भगवंतानो, आपण येथें सर्वांचें रक्षण कर-
ण्याकरितां आलां असून आपला वध करण्या-
साठीं ही घोर कृत्या यातुधानी उद्युक्त होती.

अध्याय चौऱ्याणवावा.

—:—

शपथविधि.

भीष्म सांगतात :—राजा युधिष्ठिरा, हाच
ती मीं वधिली आहे पहा ! तपोधनहो, वृषादभिं विषय प्रतिपादन करण्याकरितां एक पुरातन
राजानें तुमचा सूड घेण्यासाठीं अग्नीतून हिला इतिहास सांगत असतात. ह्यास्तव पूर्वी तीर्थ-
उत्पन्न केलें होतें व जर मीं हिला मृत्युमुखीं लोटलें यात्रेच्या प्रसंगीं शपथसंबंधानें जो वृत्तांत
नसतें तर ह्या वृष्टेनें अविचारानें खचीत तुमचा घडून आला तो ऐक. भरतसत्तमा, पूर्वी इंद्रानें
नाशा केला असता ! ह्यास्तव, विप्रहो, मी स्वतः कमळांचीं चोरी केली आणि राजर्षींनीं त्या-
इंद्राच येथें आलों आहे ह्मणून समजा. तुझीं प्रमाणेंच ब्रह्मर्षींनीं त्या वेळीं शपथा घेतल्या,
आपल्या अलोभवृत्तीनें सर्व कामना परिपूर्ण तो प्रकार असा :—एके प्रसंगीं ब्रह्मर्षि व राजर्षि
करून देणारे अक्षय्य लोक संपादिले आहेत; एकत्र जमून पश्चिमप्रभासक्षेत्रीं प्राप्त झाले व
ह्यास्तव तुझी आतां येथून लवकर उठा आणि त्या त्यांनीं बेत ठरविला कीं, सर्व पृथ्वीचें पर्यटण
श्रेष्ठ लोकांप्रत चला !

भीष्म सांगतात :—राजा युधिष्ठिरा, इंद्राचें होय; ह्यासाठीं आपण सर्व पृथ्वी फिरण्यास
तें भाषण भवण करून त्या वसिष्ठादिक मह- निघूं चला. राजा युधिष्ठिरा, नंतर शुक्र,
र्षीना मोठा आनंद वाटला व 'वरें आहे' असें अंगिरा, विद्वान् कवि, अगस्त्य, नारद, पर्वत,
ह्मणून ते पुरंदरासहवर्तमान स्वर्गलोकास निघून भृगु, वसिष्ठ, कश्यप, गौतम, विश्वामित्र, जम-
गेले ! राजा धर्मा, ह्याप्रमाणें ते महात्मे सगळीं अत्यंत दक्षि, मालव, अष्टक, भरद्वाज, अरुंधती, वाल-
क्षुधित असतांही मोठमोठ्या पुरुषांनीं नाना- खिल्य, शिबि, दिलीप, नहुष, अंबरीष, ययाति
विध उपभोग्य वस्तु पुढें करून त्यांस मोह उत्पन्न व धुंधुमार हे सर्व ब्रह्मर्षि व राजर्षि महा-
केला तरी ते त्या मोहाला वश झाले नाहींत, प्रतापी वृत्रहंत्या शतक्रतूला पुढें करून तीर्थ-
हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे ! त्यांनीं लोभ ह्मणून यात्रा करण्यास निघाले व ते सगळीं तीर्थ
धारण केलाच नाहीं; आणि इतका खडतर प्रसंग हिंडत हिंडत माघी पौर्णिमेला परम पावन जी
आला असतांही त्या वेळीं त्याचें फळ हें झालें कौशिकी नदी तिजप्रत प्राप्त झाले. सर्व तीर्थांत
कीं, त्यांस स्वर्गलोक मिळाला. ह्यास्तव सर्व ज्ञानें करून पापराहित झालेले ते ब्रह्मर्षि व
प्रसंगीं मनुष्यानें लोभ सोडून यावा, हा श्रेष्ठ धर्म राजर्षि नंतर अत्यंत पावित्र्य असें जें ब्रह्मसर
होय. राजा धर्मा, जो मनुष्य सगळींच हें मनोहर त्याप्रत गेले आणि तेथें ब्रह्मदेवाच्या त्या
चरित्र सभादिकामध्ये कथन करील त्याला धन- तीर्थांत ज्ञान करून अशीप्रमाणें वेदीप्यमान्
धाम्य प्राप्त होईल व त्याला संकटें ह्मणून येणार अशा त्या महात्म्यांनीं त्या सरोवरांतील काहीं
नाहींत; त्याचे पितर, देवता व ऋषि संतुष्ट कमळें व कमळनाळें सेवन केलीं. राजा, त्या
होतील; आणि परलोकीं त्यास यश, अर्थ व धर्म समयीं कत्येक ब्रह्मर्षींनीं कमळनाळें व
ही मिळतील !

कित्येकांनीं मृणालें उपटून घेतलीं. इतक्यांत तेथें
असें घडलें कीं, अगस्त्य ऋषीनें त्या सरोवरातून
एक कमळ बाहेर काढावर आणून ठेविलें होतें

तें नाहीसिं झालें असें सर्वांच्या दृष्टीस पडलें, आणि राजा युधिष्ठिरा, अगस्त्य हे ऋषीचे उद्गार श्रवण नंतर अगस्त्य ऋषीनें त्या सर्व श्रेष्ठ ऋषींभा करून त्या ठिकाणीं स्थित असलेल्या ब्रह्मर्षींना प्रभू केला कीं, 'अहो, मीं जें उत्तम कमळ येथें व राजर्षींना फार बाईट वाटलें आणि ते त्या आणून ठेविले होते, तें कोणीं घेतलें बरें ? अगस्त्य महर्षीला म्हणाले कीं, 'ऋषिवर्या, आम्हीं अहो, मला तुमची शंका येते; ह्यास्तव तुम्ही तुझें कमळ चोरिलें नाही; ह्यासाठीं उगीच माझें कमळ द्या. तुम्हीं कमळाची आमच्यावर दोष लावून हे उद्गार काढून नकोस ! चोरी करावी, हें अश्लाघ्य होय ! अहो, आम्ही महर्षे, आम्ही भयंकर शपथा घेऊन तुम्ही असें ऐकतां कीं, कालाच्या योगानें धर्माचें खातरी करून देण्यास सिद्ध आहों ! राजा, तेज नष्ट होतें, तें खरें आहे. हा पहा आतां नंतर महर्षींनीं व राजर्षींनीं शपथ घेणें हा धर्मच धर्मलोप करणारा काळ प्राप्त झाला आणि होय असा निश्चय ठरविला आणि मग सर्वांनीं त्यामुळेच धर्माला आपत्ति उत्पन्न झाली ! एकामागून एक पुत्रपौत्रांसमवेत शपथा घेण्यास ह्यास्तव, ऋषींनो, जोंपर्यंत सर्वत्र अधर्माची छाप सुरुवात केली !

बसली नाहीं तोंपर्यंत आपण स्वर्गलोकीं भृगु म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या कोणीं जाऊन शाश्वत सुख प्राप्त करून घ्यावें, हें तुझें कमळ घेतलें असेल, त्याला निंदा करणाराची सर्वस्वीं इष्ट होय ! अहो, अधर्माची प्रवृत्ति उलट निंदा केल्याचें, मारणाराला उलट बळावली म्हणजे केवढाले अनर्थ होतील ! हें काय मारल्याचें, व घोडे, उंट, बैल वगैरे पशूंचें सांगवें ! ह्यासाठीं, ब्राह्मणांनीं ग्रामामध्ये मोठमो- मांस खाल्ल्याचें पातक लागेल !

ठ्यानें वेदघोष करून ते शुद्रांना ऐकविले नाहीत वसिष्ठ म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या किंवा राजांनीं राजनीतीच्या दृष्टीनें धर्मतत्त्वांना कोणीं तुझें कमळ घेतलें असेल, त्याला नित्य वळण दिलें नाही, त्याच्या पूर्वीं मी पर-वेदाभ्यास न केल्याचें, लोकांत कुत्र्याशीं खेळत लोकांचा मार्ग धरावा, हें विहित होय ! अहो, बसल्याचें व संन्याशानें नगरांत राहिल्याचें अधर्म मातला असतां लहानथोर सर्वांचाच पातक लागेल !

अपमान होऊं लागतो आणि जिकडे तिकडे कश्यप म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या कोणीं अज्ञान पसरून उत्तम, मध्यम व अधम कोण तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला सर्व ठिकाणीं ह्याविषयीं भावनाही नष्ट होते; ह्यास्तव, जो- सर्व वस्तूंचा क्रयविक्रय केल्याचें, दुसऱ्याच्या पर्यंत इतकी अवस्था प्राप्त झाली नाही, तों- ठेवीवर लोभदाष्टि ठेवल्याचें व खोटी साक्ष पर्यंत मीं कायमचा परलोक जोडावा हें दिल्याचें पातक लागेल !

अवश्य आहे ! अहो, धर्माची हानि झाली गौतम म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या म्हणजे बलवान् मनुष्ये दुर्बळ मनुष्यांना कोणीं तुझें कमळ चोरिलें असेल त्याला अहं-खाल्ल्याशिवाय सुद्धां रहाणार नाहीत; तेव्हां काराणें वागल्याचें, भूतदया न बाळगिल्याचें, अशी वेळ येण्याच्या पूर्वींच परलोकीं जाऊन मत्सर व नीचपणा केल्याचें आणि कामक्रोधा-कायमची तेथें वसति करावी, हें मला उचित दिकांना वश झाल्याचें पातक लागेल !

दिसतें ! अहो, आतां मला भूतलावर ह्या जीव- अंगिरा म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या लोकांच्या हालअपेष्टा पाहावणार नाहीत; कोणीं तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला अयं-ह्यास्तव, मी आतां येथून प्रयाण करितों ! मळपणा केल्याचें, ब्राह्मणाला वर्च्य अशी,

बागणूक ठेवल्याचें, कुऱ्याशीं बागडल्याचें, ब्रह्म-कमळ नसतां व स्वतः ब्रतस्थ असतां भार्या-हृत्या केल्याचें व पातक करून प्रायश्चित्त न गमन केल्याचें आणि वेदांना तिरस्कारिल्याचें घेतल्याचें पाप लागेल ! पाप लागेल !

धुंधुमार म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या कोणीं तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला कोणीं तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला मित्रांशीं कृतघ्नपणा केल्याचें, शूद्रीच्या ठिकाणीं संन्यास घेऊन गृहस्थाश्रम चालविल्याचें, दीक्षा प्रजा उत्पादिल्याचें व सर्व समृद्धि असतां घेऊन यथेष्ट वर्तन केल्याचें व धन घेऊन विद्या एकठ्यानेच मुखोपभोग घेतल्याचें पातक लागेल. शिकविल्याचें पातक लागेल !

पुरु म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या कोणीं तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला वेद्याचा तुझें कमळ नेलें असेल त्याला स्त्रिया, आश्व-धंदा केल्याचें, भार्येकडून उपजीविका चाल-सुहृत् व गाई ह्यांच्या संबंधानें दुष्टपणा व विल्याचें व चरितार्थासाठीं सासऱ्यावर अवल-अधर्म केल्याचें आणि ब्राह्मणाला ठार मार-बून राहिल्याचें पातक लागेल ! व्याचें पाप लागेल !

विलीप म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या कोणीं तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला जेथें तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला केवळ ऐहिक एकच विहीर आहे अशा गांवीं शूद्र स्त्रीचा विषयांबद्दल ज्ञान मिळविल्याचें, शास्त्रनियमाला पति होऊन राहिलेल्या ब्राह्मणाला जी गति सोडून स्वररहित वेदोच्चार केल्याचें व थोर प्राप्त होते ती गति प्राप्त होईल ! जमांचा अनादर केल्याचें पाप लागेल !

शुक्र म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या कोणीं तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला यज्ञांत न तुझें कमळ चोरिलें असेल त्याला नेहमीं खोटे मारिलेल्या पशूंचें मांस खाल्ल्याचें, दिवसास बोलल्याचें, भल्यांबरोबर विरोध केल्याचें व मैथुन केल्याचें व राजाचें दौत्य पतकरिल्याचें पैसे घेऊन मुलगी दिल्याचें पाप लागेल ! पाप लागेल !

जमदग्नि म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या कोणीं तुझें कमळ घेतलें असेल, त्याला गाईला लाथा कोणीं तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला अन-मारल्याचें, सूर्याकडे तोंड करून लघुशंका ध्यायाच्या दिवशीं वेदाभ्यास केल्याचें, मित्राला केल्याचें आणि शरणागताचा अव्हेर केल्याचें श्राद्धांत क्षण दिल्याचें व शूद्राकडे श्राद्धाचें पाप लागेल !

सेबन केल्याचें पातक लागेल ! विश्वामित्र म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, शिबि म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या ज्यानें तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला कृषि-कोणीं तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला अग्नि-कर्म करावयास ठेविलेल्या चाकारानें धन्याशीं होत्र न बाळगितां घेतल्याचें, यज्ञाला अडथळा कपट करून शेताला पाणी न दिल्याचें, आणिल्याचें व तपस्यांबरोबर विरोध केल्याचें राजाचें उपाध्येपण पतकरिल्याचें व व्याला पाप लागेल ! यज्ञयाग करण्याचा अधिकार नाही त्याचा

श्याति म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या ऋत्विज् ज्ञाल्याचें पातक लागेल !

कोणीं तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला ऋतु-पर्वत म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्यानें

तुझे कमळ चोरिलें असेल त्याला गांवांतील केंसांच्या दोरीचा माला घालून दुसऱ्या गाईचें अधिकारी झाल्याचें, गाढवावर बसून गेल्याचें वासरू लावून कांस्यपात्रांत दुग्ध काढिलें ज्ञाको ! आणि उपजीविकेसाठीं कुर्ची बाळगिल्याचें भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणे पाप लागेल ! त्या प्रसंगीं ब्रह्मर्षींनीं व राजर्षींनीं नामाप्रकारच्या

भरद्वाज ह्यणाला:—अगस्त्य ऋषे, ज्यानें अनेक शपथा घेतल्या असतां आणि तो विप्रश्रेष्ठ तुझे कमळ चोरिलें असेल, त्याला घातकपणा अगस्त्य ऋषि अतिशय संतापला असतां सद्-केल्याचें व खोया मार्ग स्वीकारल्याचें जें कांहीं स्राक्ष देवाधिदेव इंद्र फार आनंदित झाला आणि पाप तें सर्व लागेल ! त्यानें क्रोधाग्रमान् झालेला त्या ऋषीप्रत भाषण

अष्टक म्हणाला:—अगस्त्य ऋषे, ज्या करून आपला अभिप्राय त्या ब्रह्मर्षीमध्ये, देव-राजांनें तुझे कमळ चोरिलें असेल तो राजा र्षीमध्ये व राजर्षीमध्ये जो सांगितला तो आतां अगदीच मूर्ख होय असें मी म्हणतो. अशा मजपासून ऐक.

पातकी राजाला मनसोक वर्तन करून अध- इंद्र ह्यणाला:—अगस्त्य ऋषे, ज्यानें तुझे मीनें पृथ्वीचा राज्यकारभार चालविल्याचें कमळ हरण केलें असेल त्याला अध्वर्यूला, पाप लागेल ! वेदवेत्त्याला किंवा उत्तम प्रकारें ब्रह्मचर्य पाळि-

गालव ह्यणाला:—अगस्त्य ऋषे, ज्यानें तुझे लेल्या ब्राह्मणाला मुलगी दिल्याचें किंवा ब्राह्म-कमळ चोरिलें असेल, तो महापातक्यां ही णांनें संपूर्ण अधर्वण वेद अध्ययन करून ज्ञान महापातकी होय ! अशामनुष्याला दान ऊन केल्याचें पुण्य लागेल; त्याप्रमाणेंच त्याला सर्व त्याचा लोकांत पुकारा केल्याचें व भाऊ- वेद पठन केल्याचें, धर्माप्रमाणें वागल्याचें व बंधांना ठार मारल्याचें पातक लागेल ! उत्कृष्ट शील राखल्याचें पुण्य लागेल; व शोबडीं

अरुंधती म्हणाली:—अगस्त्य ऋषे, जिनें त्यास ब्रह्मलोकस्त्री प्राप्ति होईल !

तुझे कमळ चोरिलें असेल, तिला सासूची अगस्त्य म्हणाला:—बलसूचना इंद्रा, तूं निंदा केल्याचें व पतीला दुःख दिल्याचें आणि धिक्कारदर्शक शपथ न घेतां हा आशीर्वादच एकटीनेंच गोड पदार्थ खाल्ल्याचें पाप लागेल ! घेतलास ! ह्यास्तव आतां मला कमळ वे. दुस-

बालविल्य ह्यणाले:—अगस्त्य ऋषे, ज्यानें त्याची वस्तु परत देणें हा शाश्वत धर्म आहे.

तुझे कमळ चोरिलें असेल, त्याला उपजीविके- इंद्र म्हणाला:—भगवन्, आज मीं तुझे कमळ करितां गांवाच्या वेशीशीं एका पायावर उभें लोभानें कांहीं घेतलें नाहीं. असें करण्यांत माझा राहिल्याचें व धर्मज्ञ असून अधर्म केल्याचें हेतु धर्मतत्त्वे श्रवण करावीं हाच होता. ह्यास्तव पाप लागेल ! रागावूं नको. वेदांचें सार धर्मच होय आणि

शुन:सख ह्यणाला:—अगस्त्य ऋषे, ज्या उत्तम लोक मिळविण्याचा निष्कंटक मार्गही ब्राह्मणानें तुझे कमळ चोरिलें असेल, त्याला धर्मच होय. आज, ज्याला कधींही अपवाद अभिहोत्राचा अनादर करून सुखानें शोष यावयाचा नाहीं असा जो शाश्वत ऋषिप्रणीत काढल्याचें व संन्याशानें मनसोक वर्तन धर्म तो मीं श्रवण केला ! ह्यास्तव, हे द्विजसत्तमा, केल्याचें पाप लागेल ! हें आपलें कमळ घे; आणि, विषयवंता भयवंता,

सुरभि म्हणाली:—अगस्त्य ऋषे, ज्या गाईनें मीं जो हा तुझा अतिक्रम केला त्याजकडल तूं तुझे कमळ चोरिलें असेल, तिचें माणसाच्या मला क्षमा कर.

राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें इंद्राचें भाषण श्रवण करून अतिशयित संतप्त झालेला तो बुद्धिमान् अगस्त्य ऋषि प्रसन्न झाला व त्यानं इंद्रानें परत केलेलें तें कमळ घेतलें. राजा, नंतर ते सर्वजण आणखी पुढें वनं हिंडत गेले व त्यांनीं पुण्यतीर्थाच्या ठिकाणीं स्नानें केलीं. राजा, जो पुरुष एकाग्र चिंतानें प्रत्येक पर्वणीस हें आख्यान दुसऱ्याला सांगेल त्याला मूर्ख व दुष्ट असा पुत्र जन्मणार नाही; त्याला कोणतेंही संकट येणार नाही; शरीराला क्लेश देणारी जी चिंता ती त्याला उत्पन्न होणार नाही; त्याची सर्व ऐहिक सुखाविषयीं वासना नष्ट होऊन त्याला परमार्थज्ञानाची प्राप्ति घडेल; आणि मरणोत्तर तो स्वर्गांत वास करील!

अध्याय पंचाणवावा-

—:०:—

जमदग्नि व सूर्य ह्यांचा संवाद.

छत्र व जोडे ह्यांची उत्पत्ति.

युधिष्ठिर विचारितो:—पितामह भीष्म, आद्धामध्ये छत्रा व चर्मी जोडे जे दान देत असतात, तो हा प्रघात प्रथम कोणीं सुरू केला ? हा प्रघात मूळ कसा उत्पन्न झाला व हा उत्पन्न होण्याचें मूळ कारण कोणतें, हें मला कथन करा. ब्रह्मज्ञ भीष्म, कृत्यांमध्ये मात्र हीं दानें देतात असें नाही; तर अनेक व्रतांमध्ये व इतर धार्मिक कृत्यांमध्ये देखील पुण्यप्राप्तीसाठीं हीं दानें देण्याची वहिवाट आढळते. तेव्हां ह्या सर्वांचें सोपपत्तिक होती. राजा धर्मा, भ्रममध्यान्हसमयीं जमदग्नि व साविस्तर वर्णन आपल्यापासून श्रवण करावें मनीं रेणुकेला ह्याप्रमाणें बाण घेऊन येण्या-अशी माझी मनीषा आहे, तर ती आपण विषयीं आज्ञा केली असतां ती तात्काळ ते परिपूर्ण करावी.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, छत्रा कांहीं वेळ मध्यंतरीं थांबली. राजा, त्या व चर्मी जोडे दान देण्याची चाल लोकांत कशीं समयीं तिचें शिर व पाय अगदीं होरपळून गेले प्रसिद्ध झाली, तिचा प्रचार कसा सुरू झाला, होते म्हणून ती क्षणभर सांबाळत थांबली; परंतु

भर्त्यांच्या शापभयाने अणखीन थांबतां तशीच राहून आपल्या किरणांनीं रसग्रहण करितो पुढें गेलीं आणि बाण गोळा करून त्यांसह आणि वर्षाकाळांत सर्वत्र त्या रसाची वृष्टि ती पुनः जमदग्नीच्या सन्निध प्राप्त झाली. राजा, करितो. ब्राह्मणा, त्या रसापासूनच धनधान्य यशस्वी व सुंदर अशा त्या रेणुकेची त्या उत्पन्न होतें व तद्वारा मनुष्यांना सुख मिळतें. वेळची स्थिति काय वर्षाची ! त्या समयीं तिची ब्राह्मणा, धनधान्यादिकांवर मनुष्यांचे प्राण मुद्रा अगदीं म्लान झाली असून तिच्या इतके अवलंबून आहेत कीं, 'अन्न हेच प्राण दोन्ही पायांना मनस्वीं पीडा होत होती; होत' असें वेदांचेही वचन आहे. ब्राह्मणा, आणि तशांत आतां आपल्याला भर्त्याकडून शाप अत्रांनीं आच्छादित असलेला व किरणांनीं होतो कीं काय, ह्या भीतीनें तिचें सर्वांग वेढिलेला असा सूर्य वर्षांनं ह्या समदीपावर थरथर कांपत होतें; असो. राजा, ती शुभानना पर्जन्यवृष्टि करितो आणि त्यापासून औषधी, रेणुका आपल्यासमीप प्राप्त झाली असें पाहून लता, पत्रें, पुष्पें, फळें वगैरे सर्व अन्न जमदग्नि ऋषि तिच्यावर संताला व तिला वर्षाच्या वर्षाला उत्पन्न होतें. ब्राह्मणा, जातकर्म, पुनः पुनः म्हणूं लागला कीं, 'तुला इतका व्रतोपनयनें, गोप्रदानें, विवाह, यज्ञयागांना लागू उशीर कां झाला तो सांग.' तेव्हां णान्यावस्तु, शास्त्रे, दानें, व्यवहार, वित्तसंचय

रेणुका म्हणालीः—तपोधन, माझें शिर व वगैरे सर्व कांहीं अन्नापासूनच निर्माण होतें पाय अगदीं होरपळून गेल्यामुळें कांहीं वेळ- हें तूं जाणतच आहेस. भार्गवा, जेव्हां म्हणून पर्यंत सूर्याच्या प्रखर किरणांचें निवारण सुखात्पादक कृत्यें आहेत त्या सर्वांचें मूळ करण्यासाठी मीं वृक्षच्छायेत थांबलें होतें. कारण अन्न हेंच होय. सर्वांचा उदय अन्नापासूनच व्हातून, ह्या कारणांमुळें मला उशीर लागला; तैरी होतो, हें तूं जाणतच आहेस. मीं तुला जें माझ्यावर न कोपतां आपण मला क्षमा करावी. कांहीं सांगितलें तें तुला ह्मणजे माहित नाहीं

जमदग्नि म्हणालाः—रेणुके, आज ह्या असें कांहीं नाहीं. ह्यासाठीं मी तुला अशी प्रखर किरणांनीं तुला दुःख देणाऱ्या सूर्याला प्रार्थना करितों कीं, सूर्याला भूतलावर पाडून अन्नरूप अग्निदेवानें जर्जर करून मी भूतलावर तुला काय लाभ होईल तो सांग पाहूं ? पाडितों !

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, नंतर जमदग्नीनें आपल्या दिव्य धनुष्याच्या प्रत्येकें आस्फालन केलें आणि पुष्कळ बाण घेऊन, जसजसा सूर्य गमन करीत होता तसतसा त्याच्या समोर तोंड करून तो उभा राहिला. तेव्हां सूर्यानें जमदग्नीची ती सर्व सिद्धता ह्याप्रमाणें सूर्यानें त्या मुनिश्रेष्ठ जमदग्नीची अवलोकन केली आणि तो ब्राह्मणरूपानें प्रार्थना केली तेव्हां त्या महातेजस्वी भृगुनंद- त्याच्या जबळ येऊन त्यास म्हणाला कीं, 'ऋषे, दानें पुढें काय केलें तें सांगा. तुझा सूर्यानें असा कोणता अपराध केला बरें, मीं सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, कीं ज्यामुळें तूं त्याचा सूड घेण्यास ह्याप्रकारें सूर्यानें त्या अमितुल्य जमदग्नि ऋषीची ह्या सिद्ध व्हावें ? ब्राह्मणा, सूर्य हा अंतरिक्षांत प्रमाणें प्रार्थना केली असताही त्याचा क्रोध शांत

अध्याय शाहाण्णवावा.

—०:—

जमदग्नि व मूर्य ह्यांचा संवाद.

छत्र व जोडे ह्यांची उत्पत्ति.

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म, ह्याप्रमाणें सूर्यानें त्या मुनिश्रेष्ठ जमदग्नीची अवलोकन केली आणि तो ब्राह्मणरूपानें प्रार्थना केली तेव्हां त्या महातेजस्वी भृगुनंद- त्याच्या जबळ येऊन त्यास म्हणाला कीं, 'ऋषे, दानें पुढें काय केलें तें सांगा.

तुझा सूर्यानें असा कोणता अपराध केला बरें, मीं सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, कीं ज्यामुळें तूं त्याचा सूड घेण्यास ह्याप्रकारें सूर्यानें त्या अमितुल्य जमदग्नि ऋषीची ह्या सिद्ध व्हावें ? ब्राह्मणा, सूर्य हा अंतरिक्षांत प्रमाणें प्रार्थना केली असताही त्याचा क्रोध शांत

झाला नाही; तेव्हां ब्राह्मणरूप धारण केलेल्या पातक लागेल ! ह्यास्तव, वा दिवाकरा, त्या सूर्याने नमस्कार करून व हात जोडून तुझ्याकडून जे हें दुराचरण झालें त्याचा प्रति-
मधुरं वाणीने पुनः त्याला ह्मटले, 'विप्रर्षे, सूर्य कार होण्यासाठीं कांहीं तरी उपाय शोधून
हा नित्य चालत असतो, तेव्हां त्याच्यावर काढ आणि तुझ्या प्रखर किरणांतून मार्ग क्रम-
अचूक नेम धरून तूं त्याचा कसा भेद पाण्या जनांना तो मार्ग सुखावह होईल असें कर.
करतील बरे ?

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, इतकें

जमदग्नि ह्मणालाः—सूर्या, मी ज्ञानच-
क्षूनें तुझे स्थिर व चल हीं दोन्ही रूपें ओळ-
खितों. ह्यास्तव तुझ्या अपराधाबद्दल मी तुला
आज मिश्रयाने शासन करीन हें समजून
रहा ! विवाकरा, मध्याह्नसमयीं अर्ध निमिष-
पर्यंत तूं अंतरिक्षांत स्थिर असतोस; तेव्हां मी
तुझा भेद करीन, ह्यांत अगदीं संशय माहीं !

सूर्य ह्मणालाः—हे महाधनुर्धरा द्विजश्रेष्ठा,
मध्याह्नसमयीं तूं माझा भेद करशील हें अगदीं
खचित होय. तेव्हां आतां माझी तुला अशी
प्रार्थना आहे कीं, हे भगवंता, हा तुझा गुन्हे-
गार तुला शरण आला आहे, असें मान.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, सूर्यानें
ह्याप्रमाणें भाषण करून जमदग्नीच्या पायांवर
मस्तक ठेविलें. तेव्हां भगवान् जमदग्नि हसत हसत
सूर्याला ह्मणालाः—सूर्या, ज्या अर्थी तूं मला
शरण येऊन माझे पाय धरिले आहेस, त्या
अर्थी तुला आतां माझ्यापासून भय धरण्याचें
कारण नाही. दिवाकरा, शरण आले-
ल्याचा अन्हेर करणें हें मोठें पातक होय.
ब्राह्मणांच्या आंगचा सरळपणा, भूमीच्या
आंगची स्थिरता, चंद्राच्या आंगचा
सौम्यपणा, वरुणाच्या आंगचें गंभीर्य, अग्नीच्या
आंगचें तेज, मेरूच्या आंगची प्रभा व सूर्याच्या
आंगचा प्रखरपणा ह्यांचा जो अतिक्रम करील
तोच शरणागताला मरण देईल ! सूर्या, जो
कोणी शरण आलेल्याला आश्रय देणार
नाहीं, त्याला गुरुत्वात्पीडीत समज केले्याचें,
ब्राह्मणांच्या मित्याचें व सुरापाम केले्याचें

बोलून तो भृगुकुलश्रेष्ठ जमदग्नि उगीच बसला.
नंतर सूर्यानें ताबडतोब छत्र व उपानह (चर्मी
जोडे) त्याच्या स्वाधीन केले; व मग तो
सूर्य ह्मणालाः—महर्षे, माझ्या किरणांचें
निवारण करण्याकरितां व मस्तकाचें रक्षण
करण्याकरितां हें छत्र आणि पायांना
पीडा होऊं मये ह्मणून ह्या चर्मपादुका ग्रहण
कर. आजपासून लोकांमध्ये ह्या दानाचा
प्रघात सुरू होईल आणि सर्व पुण्यकारक दानां-
मध्ये हें मोठें अक्षय्य दान ठरेल.

भीष्म सांगतातः—राजा, युधिष्ठिरा, छत्र
व चर्मी जोडे ह्यांचा प्रघात प्रथम सूर्यानें प्रचा-
रांत आणिला आणि तिन्ही लोकांत ह्या दानाची
विशेष पुण्यदायक ह्मणून प्रसिद्धि झाली.
ह्यास्तव तूं ब्राह्मणांना उत्तम छत्रा व चर्मी
जोडे दान दे, ह्मणजे त्याच्या योगें तुझ्या
हातून महान् धर्म घडेल ह्याबद्दल विवादच
नाहीं. राजा, जो मनुष्य शुभ्र व शंभर शला-
कांचें छत्र ब्राह्मणाला अर्पण करील त्याला
मरणोत्तर सुखोपभोग प्राप्त होईल; ब्राह्मणां-
कडून, अप्सरांकडून व देवांकडून त्यास नित्य
बहुमान मिळेल; आणि त्यास अतींद्रलोक
प्राप्त होईल. महाबाहो धर्मा, सूर्याच्या उष्ण-
तेनें भाजून निघणाऱ्या कडकडीत व्रताचरण
करणाऱ्या स्नातक ब्राह्मणाला जो मनुष्य चर्मी
जोडे दान देईल, त्यालाही भेल्यावर देवतांना
अत्यंत पूज्य असे लोक प्राप्त होतील आणि
तो गेलोकीं नित्य आनंदानें वास्तव्य करील.

दानाचें फल मीं तुला साकल्यें करून सांगितलें देऊन किंवा दूध, मुळें व फळें हीं अर्पण करून आहे, तें नीट लक्षांत धर.

अध्याय सत्याणवावा.

—:०:—

बलिदानाचा विधि.

युधिष्ठिर विचारतो:—भरतश्रेष्ठ भीष्म, मला आहुति अर्पण करावी. नंतर ह्याच क्रमानें आपण गृहस्थाश्रमाचें सर्व धर्म सांगा आणि बलिहरण घालावें. त्यांत दक्षिणेस यमाला, काय केल्यानें मनुष्याला ह्या लोकीं वैभव प्राप्त पश्चिमेस वरुणाला, उत्तरेस सोमाला, वास्तूच्या हांतें तेंही निरूपण करा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, हा पूर्वेंस इंद्राला, गृहद्वारापाशीं मनुष्यांना, अंत-विषय प्रतिपादन करण्याकरितां मी तुला एक गृहांत मरुतांना व देवतांना, अंतरिक्षांत विश्व-प्राचीन इतिहास निवेदन करितों. तो इतिहास देवांना, आणि निशाचरांना व भूतांना रात्रीच्या ह्मणजे वासुदेव व पृथ्वी ह्यांचा संवाद होय. समयीं बलि समर्पण करावा. माधवा, ह्याप्रमाणें राजा, पूर्वीं एके समयीं प्रतापशाली वासुदेवानें उत्तम प्रकारें बलिदान केल्यावर नंतर ब्राह्मणाला पृथ्वी देवीची स्तुति करून तिला तूं जो मला आज भिक्षा घालावी. जर त्या समयीं ब्राह्मण प्रश्न विचारित आहंस तोच प्रश्न विचारिला. मिळाला नाही, तर प्रथम ब्राह्मणाच्या ऐवजीं वासुदेव ह्मणाला:—धरं, गृहस्थाश्रमाच्या अग्नीला अन्नाचा अग्रभाग अर्पण करावा आणि धर्माना अनुसरून म्यां किंवा माझ्यासारख्यानें मग गृहस्थाश्रमी मनुष्यानें भोजन करावें. काण्ठी गोष्ट अवश्य करावी कीं, जिच्या योगानें मनुष्याच्या मनांत पितरांचें श्राद्ध करावयाचें जीविताचें साधक होईल ? असल तेव्हां श्राद्धविधि परिपूर्ण केल्यानंतर

पृथ्वी ह्मणाली:—माधवा, गृहस्थाश्रमी मग वैश्वदेव करावा. श्राद्धाच्या दिवशीं श्राद्धाचे मनुष्यानें ऋषि, पितर, देव व मनुष्ये ह्यांची ब्राह्मण जेवल्यावर श्राद्ध करणारानें पितृतर्पण पूजाअर्चा करावी व यज्ञयाग करावें हें अवश्य करावें; व नंतर यथविधि पिंडदान करून मग आहे. आतां हें कसें करावें तें सांगतें, एक. वैश्वदेव करावा; आणि अखेरीस ब्राह्मणांकडून नेहमीं यज्ञयाग करून देवांची आराधना आशीर्वाद मिळविल्यानंतर मग अतिथींची पूजा करावी, अतिथिपूजन करून मनुष्यांना संतो- करून त्यांस विशिष्ट अन्न अर्पण करून भोजन पवावें, आणि थोर जे ऋषि त्यांचे मनोरथ घालावें आणि मग इष्टमित्रवद्दतर मनुष्ये ह्यांचा पूर्ण करून त्यांस भोजन घालावें; ह्मणजे तेणें- संतोष करावा. माधवा, अतिथीला अतिथि हें नांव करून देव, मनुष्ये व ऋषिगण हे तृप्त होतील. पडण्याचें कारण—तो नित्य यजमानाकडे राह-मधुसूदना, गृहस्थाश्रमी मनुष्यानें कांहीं एक न पारा नव्हे हें होय. यजमानानें आचार्य, पितर, खातां सदोदीत अग्नीची पूजा ह्मणजे वैश्वदेव सखा, आम व अतिथि ह्यांस भोजन घालून, करावा आणि बलिहरण घालावें. असें केल्यानें माझ्या गृहांत हें जें कांहीं आहे तें आपण देव प्रसन्न होतात. त्याप्रमाणेंच गृहस्थाश्रमी स्वीकारावें, असें नित्य ह्मणवें आणि ते मनुष्यानें अन्नादिक अर्पण करून व उदक जें कांहीं सांगतील तें करून त्याचा संतोष

संपावावा, हा यजमानाचा धर्म होय. कृष्णा, उत्तम गुण वसत होते आणि वेदाध्ययनांतही गृहस्थाश्रमी मनुष्याने नेहमी अवशिष्ट अत्र तो पारंगत होता. राजा धर्मा, त्याच्या ठिकाणी सेवन करावे आणि नृप, ऋत्विज, स्नातक, गुरु जे कांहीं उत्तम गुण होते त्यांच्या योगें त्याने व श्वशुर हे जरी त्याच्या घरी वर्षभर राहिले श्रेष्ठ कुळांत जन्मलेल्या अनेक पुरुषांना मागे तरी त्यांची मधुपर्कादिकांच्या योगें पूजा करून टाकले होते. एके समयी तो तपोधन सुवर्ण त्यास संतुष्ट करावे. वासुदेवा, वैश्वदेव सकाळीं ऋषि प्रजापति मनुला भेटला; व त्या देवांची व सायंकाळीं करावा आणि त्यांत श्वान, गांड पडल्यानंतर त्या उभयतांनीं परस्पराना चांडाळ, वायस इत्यादिकांकरितां भूमीवर बलि कुशलप्रश्न वगैरे विचारिल्यावर, ते दोघेही यावा. वैश्वदेव ज्याला ह्मणतात तो हाच होय. सत्यसंकल्प महात्मे सुवर्णाचा पर्वत जो मेरु माधवा, गृहस्थाश्रम्याचे हे धर्म जो गृहस्थ त्याच्या रमणीय शिलापृष्ठावर गोष्टी सांगत दुसऱ्याचा हेवा किंवा द्वेष न करितां पाळील, वसले आणि त्यांनीं थोड्याचो व प्राचीन त्यास इहलोकीं ऋषींपासून वर मिळून मेल्या- अशा ब्रह्मर्षींच्या देवदेवतांचा नानाविध कथा वर उत्तम लोक प्राप्त होतील.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या-स्वा-जप-सांगितल्या. त्या समयी सुवर्ण ऋषीं प्रमाणें पृथ्वीचें वचन श्रवण करून प्रतापवान् सत्यमव मनुला ह्मटले कीं, सर्व प्राण्यांच्या वासुदेवानें सतत तसें केले. त्यासून ते अशीं मांस कल्याणाकरितां मी तुला एक प्रश्न विचारीत सतत कर. राजा, मगवेतां, ब्रह्मसमूह तसेंच आहे, तर तूं त्या प्रश्नाचें उत्तर दे. जर तूं सरण आला ह्या प्रकारें गृहस्थाश्रमाचे धर्म हे प्रजेश्वरा, माझा तुला प्रश्न असा आहे भीष्म हासत पाळशील, तर ह्या लोकीं यश कीं, देवतांची पूजा पुण्यांच्या योगानें जाळून मेल्यावर स्वर्गास जाशील.

अध्याय अठ्याणवावा.

—:—

सुवर्ण व मनु ह्यांचा संवाद.

युधिष्ठिर विचारितो:—पितामह भीष्म, सांगत असतात. तो इतिहास ह्मटला ह्मणजे ज्याला वीपदान ह्मणून ह्मणतात त्याचें स्वरूप महात्मा शक्र व बलि ह्यांचा संवाद होय. काय, तें कसें उत्पन्न झालें, व त्याचें फळ सुवर्णा, विरोचनचा पुत्र जो बलिदैत्य तो त्रैलोक्य, हें मला सांगा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या जो शुक तो त्याच्या सन्निध प्राप्त झाला. तेव्हां विषयाचें विवेचन करण्यासाठीं एक पुरातन तात्काळ असुराधिपानें व्यास आसन देऊन इतिहास सांगत असतात; तो इतिहास ह्मणजे त्याची अर्धपाद्यादिकांनीं यथाविधि पूजा केली प्रजापति मनु व सुवर्ण ह्यांचा संवाद होय. हे व त्यास पुष्कळ दक्षिणा वगैरे देऊन नंतर तो आरता, सुवर्ण नामक कोणी एक तपस्वी होता. स्वतः आसनावर स्थित झाला.

त्याचा वर्ण सुवर्णासारखा असल्यामुळे त्याचें नंतर, सुवर्णा, तूं जी आतां कथा विचारीत नांव सुवर्ण हेंच प्रख्यात झालें होतें. त्याचें आहेस, तीच कथा तेथें त्यांच्यामध्ये कुल व शील उत्तम असून त्याच्या ठिकाणीं निघाली. त्या कथेचा विषय ह्मणजे फुलें व

धूपदीप ह्यांच्या दानासंबंधीच होता. त्या यज्ञयागादिकांना निषिद्ध असे आहेत. कांहीं समयी दैत्याधिपति जो बलि त्यानें कवि-पुण्ये असुरांना संतुष्ट करणारी व कांहीं पुण्ये श्रेष्ठ जो शुक्र त्यास हाच उत्कृष्ट प्रश्न विचारिला. देवतांना संतुष्ट करणारी आहेत. कांहीं पुण्ये बलि म्हणालाः—ब्रह्मज्ञांमध्ये श्रेष्ठ अशा राक्षसांना आवडतात, कांहीं उरगांना आवड-
द्विजवर्गी, फुलें व धूपदीप ह्यांच्या दानाचें तात, कांहीं यक्षांना आवडतात, कांहीं मनु-
फल काय तें मला कृपा करून सांगावें. प्यांना आवडतात, कांहीं पितरांना आवडतात,

शुक्र ह्याणालाः—बलि राजा, प्रथम तप व कांहीं युवतीजनांना आवडतात. पुष्पचिही उत्पन्न झालें, नंतर धर्म उत्पन्न झाला, आणि अनेक प्रकार आहेत. कांहीं पुण्ये वनांत अस-
ह्या देहांच्या मध्यंतरी लता व धान्ये वेगरे तात म्हणून त्यांस वन्य म्हणतात; कांहीं उत्पन्न झालीं. वास्तविकपणें लता व धान्ये पुण्ये ग्रामांत लाविलेल्या लतावृक्षांना येतात हीं सोमाचाच आत्मा होत व हाच नानाविध हणून त्यांस ग्राम्य ह्मणतात; कांहीं पुण्ये नागर-
रूपांनीं ह्या भूतलावर जन्म पावला आहे. लेल्या जमीनीशिवाय दुसऱ्या जमीनींत अमृत व विष आणि त्याप्रमाणेच बरेवाईट होणाऱ्या लतावृक्षादिकांना येत नाहीत म्हणून दुसरे पदार्थ हे देखील सोमापासूनच उत्पन्न त्यांस कुष्ठोप्त पुण्ये ह्मणतात; कांहीं पुण्ये पर्वता-
झाले आहेत. अमृत हें मनाला आवड उत्पन्न वर वाढणाऱ्या लतावृक्षांना येतात हणून करितें व तात्काळ तृप्ति देतें; आणि विष हें त्यांस पर्वताश्रयी ह्मणतात; कांहीं पुण्ये काटेरी सर्वत्र आपल्या उग्र वासानें मनाला ग्लानि वनस्पतींना येतात हणून त्यांस कंटकी ह्मणतात; उत्पन्न करितें. अमृत हें परम मंगलकारक व कांहीं पुण्ये निष्कंटक वनस्पतींना येतात हणून विष हें परम अमंगलकारक जाणावें. सर्व त्यांस अकंटक म्हणतात; व कांहीं पुष्पांना वनस्पति अमृतच होत आणि विष हें अग्नी-गंध, रूप, रस इत्यादि असतात म्हणून त्यांना पासून उत्पन्न झालेलें तेज होय. पुण्यवान् गंधरूपरसान्वित म्हणतात. बलि राजा, पुष्पांना पुरुष फुलांना सुमनें असं जें नांव देतात त्याचें गंध म्हणजे वास हा इष्ट व अनिष्ट अशा दोन कारण फुलापासून मनाचें रंजन होऊन त्यांस प्रकारचा असतो. ज्या पुष्पांना इष्ट गंध असतो पृष्टि प्राप्त होते हेंच आहे. जो शुचिर्भूत पुरुष तीं पुण्ये देवांना प्रिय असतात असें जाण. ज्या देवतांना फुलें अर्पण करिता त्याजवर त्या वृक्षांना कांटे नाहीत त्यांचीं फुलें व बहुधा देवता संतुष्ट होतात आणि त्या मग त्याला श्वेतवर्णाचीं फुलें हीं देवांना नित्य प्रिय पृष्टि देतात. दैत्येश्वरा, ज्या ज्या देवतेला उद्दे- असतात. उद्देकांत वाढणाऱ्या वनस्पतींचीं शून पुण्ये अर्पण करावीं, ती ती देवता कमलादिक पुण्ये चतुर पुरुषानें गंधर्व, त्या कृत्याच्या योगें प्रसन्न होते व पुण्ये नाम व यक्ष ह्यांना अर्पण करावीं. बलि अर्पण करणाराचें मंगल करिते. बलि राजा, राजा, अथर्ववेदांत सांगितलें आहे कीं, तांबड्या वनस्पति अनेक प्रकारच्या असून त्यांपैकीं फुलांच्या वनस्पति, कडू वनस्पति व कांटेच्या कांहीं उग्र, कांहीं सौम्य व कांहीं तेजस्वी वनस्पति ह्या शत्रूंचा घात करण्यासाठीं देवतांची आहेत. वनस्पतींच्या ठिकाणीं बहुत वीर्य आराधना करावयाची असतां त्यांस समर्पण असून त्यांचीं रूपेही बहुत आहेत. कांहीं कराव्या. ज्या फुलांना उग्र वास आहे, ज्यांच्या वृक्ष यज्ञयागादिकांना विहित व कांहीं वृक्ष ठिकाणीं कडीपणणा आहे, ज्यांना कांटे

आहेत आणि ज्यांचा रंग रक्तासारखा विधींचें फळ सांगतों, तें श्रवण कर. असुरेश्वरा, लाल किंवा कोळशासारखा काळा आहे धर्पांचे अनेक प्रकार असून त्यांपैकी कितीयक अशीं फुलें भूतपिशाचांना द्यावीं. मनाला चांगले व कितीयक वाईट असतात. कितीयक व अंतःकरणांला आनंद देणारीं, अतिशयित धूप ह्मणजे गुग्गुळ वगैरे झाडांचे चीक हेत. मधुर व दिसण्यांत सुंदर अशीं फुलें मनुष्यांना त्यांस निर्यास ह्मणतात. कितीयक धूप काष्ठ व अर्पण करावीं ह्मणून सांगितले आहे. शमशा- आग्नि ह्यांच्या संयोगानें होतात. जसें-चंदनाच्या नांत रुजलेल्या व देवळांच्या आजूबाजूस दलप्या किंवा चूर्ण अग्नीवर जाळणें. अशा वाढलेल्या वनस्पतींचीं फुलें विवाहादिक मंगल-धूपांस सारी ह्मणजे निःसरण पावणारे असें कार्यांमध्ये व एकांतातील सुखसोहाळ्यांमध्ये ह्मणतात; आणि कितीयक धूप कृतीनें वनवि-उपयोगास आणूं नयेत. पर्वताच्या पृष्ठभागावर लेले असतात; जसें अष्टगंध. धूपांचे गंधही इष्ट वाढलेल्या लतावृक्षांचीं सुंदर सुवासिक फुलें व अनिष्ट अशा दोन प्रकारचे असतात. देवतांना अर्पण करावीं. अशीं फुलें तोडून त्यांच्याबद्दल मी आतां सविस्तर वर्णन करितों आणि त्यानंतर प्रथम त्यांजवर जलसिंचन तें ऐक. साळईच्या चिकाशिवाय बाकीचे जे करावें आणि मग चंदनोदकाचें वगैरे अभ्युक्षण निर्यास धूप ते सर्व देवतांना प्रिय आहेत. त्या करून यथाशास्त्र रीतीनें व यथायोग्यपणें तीं सर्व निर्यासांमध्ये गुग्गुळ हा मुख्य होय असें देवतांना द्यावीं. फुलांच्या सुवासानें देवांचा माझें मत आहे. सारी धूपांमध्ये अमरु धूप हा संतोष होतो; फुलांच्या सौंदर्यानें यक्षराक्षस श्रेष्ठ जाणावा. तो यक्ष, राक्षस व नाग ह्यांना तृप्त होतात; फुलांच्या उपयोगानें नागांना सुख फार प्रिय आहे, साळईचा धूप किंवा त्या-वाढतें; आणि या तिहींच्या योगानें मनुष्यांना सारखे दुसरे धूप हे देवतांना फार आवडतात. आनंद होतो. देवांना पुणें अर्पण केलीं असतां त्यापमाणेच राळ किंवा तगाच जातीचे इतर ते तात्काळ प्रसन्न होतात आणि ते प्रसन्न झाले धूप, देवदार वगैरे सुवासिक लांकडांचें चूर्ण ह्मणजे साधकांचे मनोरथ परिपूर्ण होण्यास आणि मल्लिकापर्णादिकांचा मकरंद किंवा इतर अगदीं विलंब लागत नाहीं. बलि राजा, देव तीव्र आसवें हीं एकत्र करून जे धूप तयार हे संकल्पसिद्ध आहेत;—ह्मणजे त्यांनीं मनांत होतात ते मनुष्यांना फार प्रिय वाटतात. हे आणिलें कीं त्यांचें तें कार्य तात्काळ सिद्धीस धूप केवळ मनुष्यांनाच आवडतात असें नाहीं; तर जातें. हास्तव, देवांना ज्या वस्तु प्रिय व इष्ट देव, दानव व भूतपिशाच ह्यांनाही तात्काळ संतुष्ट असतील त्या मनुष्यांनीं जर त्यांस अर्पण करितात. यांच्याशिवाय दुसरे धूप आहेत ते केल्या तर ते ताबडतोब प्रसन्न होऊन मनुष्यांचे मनुष्यांच्या उपयोगी असतात व मनुष्येही मनोरथ परिपूर्ण करितात. बलि राजा, मनुष्यांनीं त्यांचा उपयोग ऐष-आरामांसाठीं व विलास भोगण्यासाठीं करितात. बलि राजा, पुण्यांच्या दानाचे जे गुण व हेतु मी तुला सांगितले तेच गुण व हेतु धूपदानाला लागू आहेत. पुष्पदानाच्या योगें ज्या प्रकारें देवादिकांची प्रसन्नता जोडितां येते त्या प्रकारेंच धूपदानाच्या योगें ती जोडितां येते. आतां मी तुला दीप-

बलि राजा. आतां मी ह्याच्यापठें धूपदान-

दानाच्या योगें कोणतें श्रेष्ठ फळ प्राप्त होतें तें म्हणजे दिवे लावणें ते पूर्वाच्या कड्यावर, सांगून, दीपदान करणें तें कसें करावें, कोणीं अरण्यामध्ये, दगडांच्या वगैरे राशीं असतील करावें व केव्हां करावें तें सांगतां आणि जे तेथें आणि चव्हाठ्यावर लावावे. ज्या मनु- दीप दान द्यावयाचे ते कसें असावे, तेही ज्याला वैभव प्राप्त व्हावें अशी इच्छा असेल, निवेदन करतो. राजा, दीप हा तेज किंवा त्यानें अशा ठिकाणीं दिवे लावल्यास तें दीप- प्रकाश असून तो ऊर्ध्वगामी असतो, असें दान अक्षय्य होईल ! बलि राजा, जो पुरुष वर्णन करितात. ह्यास्तव दीपांचें दान दीपदान करितो तो आपल्या कुलाला प्रकाशित केल्यानें त्याच्या योगें मनुष्यांचें तेज वाढतें. करितो, त्याचा आत्मा निर्मल होतो, त्याला अंधतम नांवाचा नरक, तमिस्र ह्मणजे अंध- दीपाप्रमाणें उज्ज्वल तेज प्राप्त होतें आणि तो कार व दक्षिणायन हीं सर्व अंधकारमयच नक्षत्रांच्या लोकीं नित्य वास्तव्य करितो ! आहेत; ह्यास्तव दीपदान करणें तें उत्तरायणांत आतां, हे दैत्याधिपा, देव, यक्ष, उरग, मनुष्ये, करावें, हें प्रशस्त होय. ज्या अर्थी दीपतेज हें राक्षस व भूत ह्यांना बलिकर्म म्हणजे अन्नदान ऊर्ध्वगामी असून अंधकाराचें निराकरण करितें केलें असतां त्याचे गुण काय, व त्याजपासून त्या अर्थी जे पुरुष दीपदान करतील ते नर- कोणतीं फलें प्राप्त होतात, तें मी तुला निरूपण कादिक अंधकाराचा प्रतीकार करून उत्तम करून सांगतां. राजा, अन्नदान हें प्रथम लोक मिळवितील, ह्यांत संदेह नाही ! देवांना देवांना, ब्राह्मणांना, अतिथींना व बालकांना दीपदानाच्या योगानेंच तेज प्राप्त झालें आणि द्यावें. ज्यांच्या येथें देवांना, ब्राह्मणांना, अति- ते कांतिमान् व स्वयंप्रकाश बनले; आणि राक्ष- थींना व बालकांना प्रथम अन्न मिळत नाही, सांना दीपदानाच्या अभावानेंच तामसरूप ते निःसंशय अमंगळ राक्षस समजावे ! ह्यास्तव मिळालें, हें ध्यानांत ठेव. ह्यासाठीं दीपदान प्रथम देवांची पूजा करून त्यांच्या चरणांवर करणें अवश्य आहे. राजा, मनुष्य जर दीप- मस्तक ठेवावें आणि एकाग्र मन करून त्यांस दान करील तर तो चक्षुष्मान् व कांतिमान् अन्न अर्पितो. नेहमीं देवता अन्नाचें ग्रहण करि- होईल. दीपदान केल्यावर प्रतिग्रहकर्त्याला तात व नित्य अन्नदात्यांना आशीर्वाद देतात. अगदीं पीडा होणार नाहीं असें करावें. ज्याला त्याप्रमाणेंच अतिथि व दुसरे यक्ष, राक्षस व दीप दिले असतील त्याच्यापासून ते दीप पन्नग आणि पितर हे देखील गृहस्था- हरण करूं नयेत किंवा त्यांचा नाश करूं श्रमी पुरुषांच्या अन्नावरच उपजीवन पावतात; नये. दीप हरण करणारा पुरुष अंधळा व आणि ते अन्नदानानें तृप्त झाले म्हणजे अन्न- निस्तेज होऊन नरकांत पडेल आणि दीपदान दात्याला आयुर्यश व वित्त हीं अर्पण करून करणारा पुरुष स्वर्गलोकीं दीपमालेप्रमाणें शोभेल ! त्याचा संतोष करितात. बलि राजा, देवांना दीपामध्ये घृत घालून तो प्रज्वलित करावा, बलि देतांना ते वहीं, वूध, सुगंधि व सुंदर हा मुख्य नियम होय. घृताच्या अभावीं द्रव्यें आणि पुष्पें ह्यांसह द्यावे; यक्ष व राक्षस तिलादिक वनस्पतींचें तेल प्रशस्त समजावें. ह्यांना बलि द्यावयाचे ते रुधिर, मांस, सुग्रा व ऐश्वर्याची इच्छा करणाऱ्या पुरुषानें वसा, मेद आसर्वें ह्यांनीं ओतप्रेत भरलेले असून त्यांना इत्यादि स्निग्ध पदार्थांनीं प्रज्वलित केलेला दीप वरून लाह्यांचा लेप देऊन शोभा आणावी; केव्हांही दान करूं नये. दीपदान करणें नागांना बलि द्यावयाचे ते नित्य कमळें व

उत्पलें ह्यांनीं युक्त असले म्हणजे त्यांस फार प्रिय होतात; आणि भूतांना बलि देतांना ते तीळ व गुळ ह्यांनीं मिश्रित करून द्यावे. राजा, पहिल्यानें अन्नाचें दान करावें व मग आपण त्याचें ग्रहण करावें हा उत्तम आचार होय. जो पुरुष प्रथम अन्नदान करितो त्याला बल व वीर्य ह्यांची प्राप्ति होऊन तो प्रथम सुखोपभोग भोगितो; म्हणून प्रथमतः देवतांची पूजा करून त्यांना अन्न समर्पिवें. ऐश्वर्येच्छु पुरुषानें गृहदेवतांचें पूजन करून त्यांस प्रथम अन्न द्यावें; म्हणजे त्या देवता त्याच्या गृहांत सदासर्वकाळ आपल्या दिव्य तेजाजें झळकत राहतात आणि मग त्यास कसलीही ददात पडत नाहीं !

राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें भृगुकुलोत्पन्न शुक्राचार्यानें असुराधिप जो बलि त्याला जें सांगितलें तेंच स्वायंभुव मनूनें सुवर्ण ऋषीला सांगितलें; पुढें सुवर्णानें तें नारदाला निवेदन केलें; आणि नंतर, हे महाद्युतिमंता, नारदापासून तें मला कळलें. असो; राजा धर्मा, हे सर्व गुण ध्यानांत आणून तूंही तदनुरूप आचरण कर.

अध्याय नव्याणवावा.

—०:—

अगस्त्यभृगुसंवाद.

युधिष्ठिर विचारितोः—भरतश्रेष्ठ भीष्म, फुलें, धूप व दीप ह्यांचीं दानें जे पुरुष करितात आणि जे पुरुष अन्नसंतर्पण करितात, त्यांना कोणतें फळ मिळतें तें मी ऐकिलें; तथापि ह्या विषयावर आपल्यापासून आणखी श्रवण करावें, अशी माझी इच्छा आहे, ह्यास्तव धूपदीपदानाचें फल काय व गृहस्थाश्रमी पुरुष बलि दाकीत असतात तो कां, हें मला सांगा.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, ह्या

विषयाचें विवेचन करण्याकरितां एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो इतिहास ह्यणजे नहुष राजाच्या संबंधानें भृगु व अगस्त्य ह्यांचा संवाद होय. राजा धर्मा, नहुष हा मोठा तपस्वी राजर्षि होता. त्यानें ह्या भूतलावर पुण्यकर्म करून देवांचें राज्य ह्यणजे इंद्रपद मिळविलें. हे कुंतीपुत्रा, नहुष राजा स्वर्गास गेल्यावर देखील ऐष-आरामांत निमग्न होऊन स्वस्थ बसला नाहीं. स्वर्गांत वास्तव्य करीत असतां तेथेंही त्यानें इंद्रियांना जिंकून नानाविध मानुषी व दिव्य क्रियांचें अनुष्ठान चालू ठेविलें. तो महात्मा स्वर्गांत सुद्धां सर्व मानवी व सनातन दिव्य क्रिया करीतच होता. त्या महात्म्याकडे अग्निकार्ये, समिधा, कुश, पुष्पे, अन्नलाजांनीं युक्त असे बलि, धूपदान, दीपदान वगैरे सर्व कांहीं चालू होतें. तो राजर्षि स्वर्गलोकांत देखील जपयज्ञ व मनोयज्ञ करीत असे. सर्व देवांचा अधिपति असतांही त्यानें पूर्वी-प्रमाणें सर्व देवांची आराधना यथाविधि व यथान्याय चालू ठेविली होती. हे शत्रुसंहारका, पुढें त्याला आपण स्वतःच इंद्र आहो असें कळलें व त्यामुळें त्याला अहंकार उत्पन्न होऊन त्याच्या सर्व क्रिया सुटत चालल्या ! राजा, नहुष राजाला पूर्वी जे वर मिळाले होते त्यांनीं त्याला आतां इतका मद चढला कीं, त्यानें ऋषींना आपल्याला वाहून नेण्यास लाविलें; आणि त्याच्या सर्व क्रिया नष्ट झाल्यामुळें अखेरीस तो अगदीं दीन झाला ! धर्मा, नहुष राजानें मोठमोठ्या तपोधनां-कडून आपल्याला वाहून नेण्याचा जो कम सुरू केला तो लवकर संपविला नाहीं. अहंकारानें अंध झालेल्या त्या राजाला आपलें करणें अयोग्य आहे असें मुळींच वाटेना आणि त्यानें बहुत कालपर्यंत आपलें दुर्वर्तन तसेंच चालू ठेविलें; आणि

आळीपाळीनें सर्व मुनिजनांना तें भारवाह- कार करावा हें सर्वस्वीं इष्ट होय ! आज तो काचें काम करणें प्राप्त झालें ! राजा, हा महामूर्ख देवराज नहुष तुलां रथाला लावील क्रम चालू असतां अगस्त्य ऋषीवर हें काम तेव्हां मी आपल्या तेजानें त्या अधमाला इंद्र- करण्याची पाळी आली. तेव्हां महान् ब्रह्मवेत्ता पदापासून अष्ट करीन ! आज तुझ्यासमक्ष भृगु ऋषि हा अगस्त्य ऋषि आश्रमांत बसला मी त्या शंभर यज्ञ करणाऱ्याला पुनः इंद्रपर्वीं असतां त्याजपाशीं आला; आणि त्या महा- स्थापीन व ह्या नीच नहुषाला खालीं लोटून तपस्वी भृगु ऋषीनें अगस्त्याला म्हटलें कीं, देईन ! अगस्त्या, आज हा नीच मंदमति महामुने, देवेंद्राच्या स्थानीं प्राप्त झालेला हा देवेंद्र नहुष दुर्दैवानें बुद्धिभ्रष्ट होऊन आत्म- दुष्ट नहुष जी आपली मानखंडना करीत नाशाकरितां तुला लत्ताप्रहार करील ! आणि आहे ती आपण काय ह्मणून सहन करावी बरें ? त्या त्याच्या दुर्वर्तनामुळे अतिशय संतप्त होऊन

अगस्त्य ह्मणाला:—महामुने, मी ह्याला धर्माचा अनादर करणाऱ्या त्या पातकी द्विज- कसा बरें शाप देऊं शकेन ? वर देणाऱ्या द्रोह्याला “ सर्प हो ” असा मी रोषानें शाप ब्रह्मदेवानें त्याला जो वर दिला आहे तो देईन आणि तुझ्या समक्ष तो निस्तेज होत्साता तला विदित आहेच. भृगु ऋषे, हा नहुष धरणीवर पडेल आणि ऐश्वर्यानें व बळानें चढून जेव्हां स्वर्गास आला तेव्हां त्यानें ब्रह्मदेवापाशीं गेलेल्या त्या दुरात्म्याचा जिकडे तिकडे धिक्कार वर मागितला कीं, जो माझ्या दृष्टीस पडेल तो सुरू होईल ! महामुने, आज ह्याप्रमाणें कर- माझ्या अधीन व्हावा, आणि त्याप्रमाणें प्याचें मीं योजिलें आहे; तुला हें रुचलें कीं ब्रह्मदेवानें तो वर त्यास दिला. ह्यास्तव नाहीं तें सांग. तुला जसें रुचेल तसें करण्यास मी किंवा तूं ह्याला शापद्वय करण्यास मी राजी आहे.

समर्थ झालों नाहीं व इतर कोणी श्रेष्ठही ह्याला जाळूं किंवा पाडूं शकले नाहीत ! शिवाय, हे श्रेष्ठ ऋषे, ह्याला पूर्वीं अमृत सुद्धां त्या महात्म्यानें प्राशन करण्यास दिलें आणि

अध्याय शंभरावा.

—१०:—

अगस्त्यभृगुसंवाद.

त्यामुळे आह्मांला ह्याचा नाश करणें अवघड युधिष्ठिर विचारतो:—पिताम्ह भीष्म, झालें ! ऋषिवर्या, प्रजांना दुःख व्हावें ह्याच नहुष राजाला विपत्ति कशी आली, तो धरणी- हेतूनें ब्रह्मदेवानें नहुषाला हा वर दिला ह्यांत वर कसा पतन पावला व त्याचें इंद्रपद कसें संदेह नाहीं आणि ह्यामुळेच हा नराधम नष्ट झालें, हें सर्व मला कथन करावें.

ब्राह्मणांशीं अधर्माचरण करून त्यांचा छळ भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या- करीत आहे ! तेव्हां आतां, हे महावक्त्या, प्रमाणें ज्या नहुष राजाच्या संबंधानें अगस्त्य आपण ह्या प्रसंगीं काय करावें तें सांग. तूं व भृगु ह्यांचें संभाषण झालें, त्या महात्म्याच्या जसें सांगशील तसें करण्यास मी सिद्ध आहे, सर्व दिव्य व मानुषी क्रिया आरंभीं यथास्थित- हा तूं निश्चय समज. पणें चालल्या होत्या. त्याप्रमाणेंच वीपवानें व

भृगु ह्मणाला:—अगस्त्य ऋषे, ब्रह्मदेवाच्या दुसरीं सर्व कृत्यें, तसेंच बलिकर्म आणि इतर आज्ञेनें मी तुझ्याकडे आलों आहे; तर दुर्दैवानें अनेक प्रकारचीं पुत्रोत्सवादिक मंगलकार्यें मोहित झालेल्या त्या बलवान् नहुषाचा प्रती- हींही सर्व तो महात्मा देवेंद्रपर्वीं असतां उत्कृष्ट

रीतीनें करीत होता. राजा धर्मा, शहाणे पुरुष पूर्वी करीत असलेल्या सर्व गोष्टींची अवज्ञा देवलोकांत काय किंवा मनुष्यलोकांत काय— करून असा दुराचरणी बनला ! राजा, नंतर नित्य सदाचारीच असतात; आणि ते जर त्याच्या सर्व क्रिया लुप्त झाल्या आणि बलाच्या सदाचारी असतील तरच त्या गृहस्थाश्रमी दर्पानें अंधळा होऊन त्यानें यथाविधि धूप-सच्छील पुरुषांची भरभराट होईल. राजा, दीपदानें व अर्घ्यप्रदानादिक कृत्यें करावयाचीं गृहस्थाश्रमी पुरुषांनीं धूपदीपदानानें व त्या- सोडिलीं ! धर्मा, नंतर त्याच्या यज्ञयागादिक प्रमाणेंच नमस्कारांच्या योगानें देवतांना संतुष्ट कृत्यांना राक्षसांनीं विघ्नं करण्यास आरंभ केलें पाहिजे. ज्याप्रमाणें घरांत सिद्ध केलेल्या केला आणि अखेरीस त्यानें ऋषिश्रेष्ठ अगस्त्य अज्ञाचा पहिला भाग अतिथीला अर्पण करणें मुनीला रथाला लावण्यासाठीं पाचारिलें ! अवश्य आहे, त्याप्रमाणेंच बलिदान ह्मणजे राजा, त्या समर्थी महाबलवान् व महातेजस्वी अन्नदाम हें वास्तुदेवतांना उद्देशून करणें अवश्य असा भृगु ऋषि हा सरस्वतीच्या तीरावरून आहे. यजमानाच्या हातून असें घडल्यास तात्काळ निघाला आणि भैत्रावरुणि जो त्याच्या योगानें देवता प्रसन्न होतील आणि अगस्त्यऋषि त्यास स्मित करून ह्मणाला मग यजमानाला कोणतीही आपत्ति प्राप्त कीं, 'अगस्त्य ऋषे, डोळे मीट; मी तुझ्या जटेंत होणार नाहीं. राजा, बलिदानाच्या योगानें प्रवेश करितों !' राजा, नंतर तो अगस्त्य ऋषि देवतांना किती आनंद होतो, ह्याची जर दगडासारखा अचल बनला आणि मग तुला कल्पना यावयास पाहिजे असेल तर ती त्याच्या जटेंत अच्युत जो भृगु ऋषि त्यानें तूं आपल्या स्वतांवरूनच मनांत आण. बलि- त्या नहुष राजाच्या नाशाकरितां प्रवेश केला ! कर्माच्या योगानें गृहस्थाश्रमी पुरुषाला जो राजा, नंतर देवराट् नहुष राजानें अगस्त्य संतोष होतो त्याच्या शंभरपट संतोष देवतांना ऋषीला रथाला लावण्यास आणिलें असतां होतो हें ध्यानांत धर. राजा धर्मा, हा विचार तो अगस्त्य ऋषि त्या सुरपति नहुषाला मनांत आणूनच आपल्या कल्याणासाठीं थोर ह्मणाला, ' राजा, मला लवकर रथाला लाव पुरुष धूपदान, दीपदान, प्रणिपात इत्यादि- आणि मी तुला कोठें नेऊं तें सांग. सुराधिपा, कांच्या योगें देवतांचें पूजन करितात; विद्वान् तूं सांगशील तिकडे घेऊन जाण्यास मी सिद्ध लोक स्नानादिकानीं, अर्घ्यप्रदानाच्या योगें व आहे. कुंतीपुत्रा, अगस्त्य ऋषीचें ह्याप्रमाणें भाषण उपासना करून देवतांना प्रसन्न करून घेतात; श्रवण करून नहुष राजानें अगस्त्य ऋषीला आणि ज्ञानी पुरुष महाभाग्यवान् पितर, तपो- रथास लाविलें आणि त्यामुळें त्याच्या जटेंत थन ऋषि व घरांतील सर्व देवता ह्यांचें यथा- अधिष्ठित असलेल्या भृगु ऋषीला अतिशयित विधि अर्चन करून त्यांची प्रीति संपादितात. हर्ष झाला ! राजा, जो कोणी नहुष राजा धर्मा, मनामध्ये ही भावना ठेवूनच राजाच्या दृष्टीस पडेल तो तात्काळ त्याच्या नहुष राजानें महान् इंद्रपद प्राप्त झाल्यावर हीं अधीन होईल असा नहुष राजाला जो सर्व धूपदीपदानादिक अद्भुत कृत्यें चालू ठेविलीं वर मिळाला होता त्याची भृगु ऋषीला आणि आपली भाग्यमत्ता एकसारखी वृद्धिंगत पक्की आठवण होती आणि ह्यामुळें त्यानें केली. राजा, पुढें कांहीं कालानें नहुष राजाच्या नहुष राजाकडे तेव्हां मुळींच पाहिलें नाहीं; भाग्यक्षयाची वेळ प्राप्त झाली आणि मग तो आणि नहुष राजानें अगस्त्य ऋषीला रथाला

जोडिलें होतें तरी तोही मुळींच संतापला नाही! णांकडून पूंजित होत्साता स्वाश्रमास परत गेला. हें भारता, नंतर नहुष राजानें अगस्त्य ऋषींला राजा, पुढें नहुषाला तू शापापासून मुक्त केलेंस चावक्रानें हाणिलें; परंतु तो धर्मात्मा तरीही तेव्हां तोही तुझ्या समक्ष ब्रह्मलोकीं गेला, हें संतापला नाही! राजा, नंतर देवराष्ट्र नहुषानें तुला माहीत आहेच. असो; राजा, ह्याप्रमाणें क्रोधाग्रमान होऊन अगस्त्य ऋषींच्या मस्तकावर नहुष राजाला भूतलावर लोटून देऊन भृगु डावी लाथ हाणिली आणि त्याबरोबर त्याच्या ऋषि परत ब्रह्मसदनीं गेला व त्यानें सर्व वर्त- जंतें वसलेल्या भृगु ऋषीनें अतिशय संतप्त मान ब्रह्मदेवाला निवेदिलें. नंतर पितामह होऊन त्या दुष्ट दुरात्म्या नहुषास शाप दिला ब्रह्मदेवानें देवांकडून इंद्राला बोलावून आणिलें कीं, 'ज्या अर्थी तू ह्या महामुनीच्या मस्तका- व त्या सर्वांना बघिलें कीं, 'देवहो, माझ्या वर- वर क्रोधानें लज्जाप्रहार केलास त्या अर्थी, हे प्रदानाच्या योगें नहुष राजाला स्वर्गाचें राज्य अधमा, तूं ताकाळ सर्प होऊन भूतलावर पड!' प्राप्त झालें होतें; पण अगस्त्य ऋषीनें क्रोधाग्र- राजा युधिष्ठिरा, दृष्टिगोचर न झालेल्या भृगु मान होऊन त्यास पदच्युत केलें व भूतलीं ऋषींच्या मुखांतून हे उद्गार बाहेर पडतांच तो लोटून दिलें. ह्यास्तव आतां स्वर्गलोकाच्या नराधम लागलाच सर्प होऊन धरणीवर पडला आधिपत्यावर क्रांणीच नसल्यामुळें राज्य- आणि त्याचें तें सर्व ऐंद्र वैभव नष्ट झालें! शिवाय तुझ्यां प्रजांचें स्वस्तिकेस चालणें अगदीं राजा, नहुष राजाची दृष्टि जर भृगु ऋषींवर शक्य नाही, ह्मणून तुझी पुनः ह्या शक्तीवर गेली असती, तर भृगूला आपल्या तेजानें देवराज्याचा अभिषेक करा.' राजा युधिष्ठिरा, त्याला भूतलावर पाडितां आलें नसतें! असो; पितामह ब्रह्मदेवाचें तें भाषण श्रवण करून राजा धर्मा, नहुष राजा भूतलावर पतन पावला देवांना मोठा आनंद झाला आणि ते 'तथास्तु' असतां पुनः दानविधि, तपश्चर्या व वर्तवेंकल्पे असें ह्मणले. नंतर, भगवान् ब्रह्मदेवानें इंद्राला करूं लागला आणि जरी तो भूतलावर होता देवराज्याचा अभिषेक केला आणि मग तो तरी त्याची पूर्वस्मृति नष्ट झाली नाही! राजा, पूर्ववत् लोकोत्तर तेजानें शब्दकूं लागला! राजा, नंतर नहुष राजानें भृगु ऋषींची आराधना नहुषानें जे दुराचरण केलें त्याचा परिणाम करून 'माझा शाप दूर करा' असें त्यास हा असा झाला! परंतु पुढें नहुषानें त्याच विनविलें आणि कृपाविष्ट झालेल्या अगस्त्य धूपदीपदानादिकांच्या योगें पुनः सिद्धि संपा- ऋषीनेंही भृगु ऋषींस संतुष्ट करून देऊन दिली व अंती उत्तम लोक मिळविला; ह्यास्तव नहुष राजाचा शाप समाप्त करण्याविषयीं त्याचें गृहस्थाश्रमी पुरुषांनीं सायंकाळीं दीपदान मन वळविलें व भृगु ऋषीनें कृपा करून त्या करावें. जो पुरुष दीपदान करितो त्याला मेल्या- नहुषाचा शाप दूर होईल असें केलें. त्या समर्थी वर दिव्य दृष्टि प्राप्त होतें आणि दीपदानकर्ते भृगु ह्मणाला:—नहुषा, कुरुकुलांत युधि- पुरुष पूर्णचंद्राप्रमाणें कांतिमान् होतात! राजा, थिर नांवाचा एक कुलदीपक राजा होईल, तो दीपदानाचा प्रभाव इतका आहे कीं, दान दिलेले तुला शापापासून मुक्त करील. दीप जितकीं वर्षपर्यंत जळत राहतात तितक्या वर्षांत जितकीं निमिषें भरतात तितकीं वर्षे- अंतर्धान पावला; आणि महातेजस्वी अगस्त्य पर्यंत ह्मणजे अनंत काळपर्यंत दीपदान करणा- ऋषिही शतक्रतु जो इंद्र त्याचें कार्य साधून ब्राह्म- न्या पुरुषास सुंदर रूप व उत्तम शक्ति प्राप्त होते !

अध्याय एकशें पहिला.

—:—

राजन्य व चांडाळ ह्यांचा संवाद.

युधिष्ठिर विचारितोः—भरतश्रेष्ठ भीष्म, जे मतिमंद व मूर्ख दुरात्मे ब्राह्मणाच्या धनाचें हरण करितात ते कोठें जातात ते सांगा.

भीष्म सांगतातः—भारता धर्मा, ह्या विप-याचें निरूपण करण्याकरितां एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो इतिहास हाटला त्या अपहारक राजानें व त्याच्या पत्नीनें ह्यांजेल्या चांडाळ व हीन क्षत्रिय (राजन्य) उत्तम ठेविली होती; पण त्या गाईची आपला ह्यांचा संवाद होय.

राजन्य ह्याणालाः—चांडाळा, तें वृद्ध दुसरा पुरुष आपलें दोहन करीत आहे असं असून असा पोरकटपणा करितोस, हें काय पाहून संतापानें आपलें देह थरथर कांपविले बरें ! अरे, कुत्री व गाढवे ह्यांनीं उधळून आणि त्या राजाचे पुत्रपौत्रादिक ज्या कोणी दिलेली धूळ तुझ्या अंगावर उडते ती तुला त्यांचें दुध प्राशन केलें त्यांना त्यांनीं डार चालते; पण गाईच्या दुधाचे थेंबही तुला मारून टाकिलें ! राजन्या, त्या समयीं मी सहन होत नाहींत; तेव्हां हा असा गाईचा तेंप होतो. तेव्हां मीं ब्रह्मचर्य पाळून आपलीं तिरस्कार त्वां कां करावा बरें ! अरे, ज्या कुत्याला सर्व इंद्रियें स्वाधीन ठेविलीं होती. नराधिपा, थोर लोक नांवे ठेवितात, तें कृत्य चांडाळांना त्या वेळीं मी भिक्षा मागून चरितार्थ चालवीत विहित होय, असेंच झटलें पाहिजे ! वा असे; त्यामुळे, मला जें अन्न मिळाले त्यांत त्या चांडाळा, वांटेत गाईचें स्तन्य तुझ्या अंगावर ब्राह्मणधनूचें दुग्धही मला मिळाले होतें. उडालें ह्याणून तूं उदकांत बुचकळ्या मारून राजन्या, तें अन्न मीं भक्षण केलें व त्यामुळे तें धुऊन टाकीत आहेस तें काय म्हणून ? अखेरीस मला ही चांडालयांनीं प्राप्त झाली !

चांडाळ ह्याणालाः—राजन्या, पूर्वीं एका आणि त्या ब्राह्मणस्य हरण करणाऱ्या राजाला राजानें ब्राह्मणाच्या गाई हरण करून नेल्या दुर्गति प्राप्त झाली, हें मीं तुला पूर्वीं सांगित-तेव्हां मार्गांत त्यांच्या दुग्धाचे थेंब वांटेंतील लेंच आहे ! ह्यासाठी, राजन्या, ब्राह्मणाचें सोमवल्लींवर उडाले. पुढें एका यज्ञामध्ये दीक्षा यात्किंचितही धन केव्हांही हरण करूं नये. घेतलेला यजमान राजा व यजन करणारे ब्राह्मणाच्या गाईच्या दुग्धानें युक्त असें अन्न ब्राह्मण ह्यांनीं त्या सोमवल्लींचा रस प्राशन सेवन केल्यामुळे मला काय अवस्था प्राप्त झाली केला व त्यामुळे त्या सर्वांना तात्काळ नरक-आहे ती अवलोकन कर. त्याप्रमाणेंच हे राजन्या, वास प्राप्त झाला ! राजन्या, ब्राह्मणाच्या ज्ञानी पुरुषांनीं सोमरसाचाही विक्रय करूं गाईचे दुग्धबिंदु त्या सोमवल्लींवर पडले होते नये. ह्या लोकांनीं सोमरसाचा विक्रय केला इतकाच काय तो ब्राह्मणस्वाचा अपहार त्या असतां साधु लोक त्या कुत्याला नांवे ठेवि-यजमानां व याजक ब्राह्मणांनीं तो सोमरस तात. राजन्या, जे पुरुष सोमरस विकत घेतात प्राशन करितांना केला होता; पण त्याचा किंवा दुसऱ्याला विकितात, ते पुरुष यमलोकीं

किती भयंकर परिणाम झाला पहा ! राजन्या, हें मध्यंतरीं जे कांहीं घडलें तें असं दे. तिकडे ज्या राजानें त्या ब्राह्मणाच्या गाई नेल्या त्याच्याकडे तर महान् अनर्थ घडला ! तेंपें ज्या मनुष्यांनीं त्या गाईचें दूध, दही, तूप वगैरे सेवन केलें तीं सर्व मनुष्यें, राजा व त्याच्या घरांतील मंडळी व ब्राह्मण वगैरे सर्व

खरा धनी जो ब्राह्मण त्याच्याव्यतिरिक्त

गेल्यावर सर्वस्वी रौरव नरकांत पड-मोठमोठी पातकें दूर करितील आणि पुण्यशील तात ! राजन्या, सोमवल्लीला विप्रधेनुंच्या ब्राह्मण आश्रमांत राहूनही जर सर्वसंगविनिर्मुक्त दुग्धाचा स्पर्श झाल्यामुळे, जो कोणी होईल तर त्यानें जे वेद हाटले असतील ते वेदवेत्ता ब्राह्मण जाणूनबुजून सोमाची विक्री त्यास मोक्षास पांचवितील ! क्षत्रियश्रेष्ठा, माझी करील, तो त्याजवडा करूं लागेल व चिरकाळ किती शोचनीय अवस्था आहे ती पहा ! मी नरकांत पडेल ! राजन्या, अशा पुरुष तीनशें तर पापयोनीत जन्म पावलों आहे ! तेव्हां तेव्हां नरकांत वास करील आणि त्यास आतां माझी कशी मुक्तता होईल, ह्याचा मला स्वतांच्या विदेवर चरितार्थ घालविण्याची पाळी कांहींच निश्चय करितां येत नाही ! राजन्या, येईल ! राजन्या, अशा पुरुषाला नीचसेवा मी पूर्वजन्मीं जे शुभ कर्म केलें त्यामुळे मला करावी लागेल, अभिमान उत्पन्न होईल आणि आतां पूर्वजन्मांतल्या जातीचें स्मरण आहे आणि तो भिन्नभायेंशीं दुराचरण करण्यास धजवेल ! त्या कर्माच्या बळावरच मी ह्या चांडालयोनी-राजन्या, नीचसेवा, अभिमान व भिन्नभाया-तून सुटण्याची इच्छा करित आहे ! असो; गमन ह्या तिन्ही गोष्टी अयर्थकारक सव्या; परंतु राजन्या, मी तुला शरण येऊन हा प्रश्न विचार्या तिहीमध्ये अभिमानाला मी अत्यंत गर्ह-रीत आहे की, मी ह्या चांडालयोनीतून कसा पीय मानितों ! वा राजन्या, हा पापी कुत्रा सुटेन तें मला सांग; आणि, हे सत्तमा, माझी पहा;—हा किती निस्तेज, दीन व कुशाला ही आपत्ति दूर कर !

आहे वर ! कवळ हा अभिमानानें प्राण्यांच्या ह्या राजन्य ह्मणालाः—चांडाळा, ज्या कृत्यानें शोचनीय स्थितीला पावला आहे ! वा राजन्या, तुला चांडालत्वापासून मोक्ष मिळेल तें कृत्य मी पूर्वजन्मीं श्रेष्ठ व भनाट्य अशा संस्कृतांत मी तुला सांगतो, एक. बाबारे तूं आतां ब्राह्मण-जन्मास येऊन ज्ञान व विज्ञान ह्या द्वांद्वमध्ये कार्यासाठीं प्राण खर्ची घाल, ह्मणजे तुला इष्ट पारंगत झालों होतो. त्या वेळीं मला नीचसेवा गति प्राप्त होईल ! चांडाळा, आतां तूं आपलें वंगरे सर्व दोषांचें यथाम्थित ज्ञान होतें. पण तें ब्राह्मणहेतुक शरीर हिंसक प्राण्यांना अर्पण मला जो अभिमान उत्पन्न झाला, त्यामुळे कर आणि रणाश्रीमध्ये प्राणांचा होम करून मी नित्य इतर प्राण्यांवर संतापलों आणि अश्व-चांडालत्वापासून मुक्त हो; असें जर तूं केलें रीस प्रुष्टमांस भक्षण करूं लागलों ! राजन्या, नाहीस, तर तुझी ह्या योनीतून सुटका होणें पूर्वी संस्कृतांत जन्म पावलेला जो मी तें दुराच-अशक्य आहे !

रणानें व अमध्यसेवनानें आतां कोणत्या कुळांत भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, ह्या-जन्मलों तें अवलोकन कर ! अरे, कालानें किती प्रमाणें राजन्याचें भाषण श्रवण करून त्या चांडा-विपरीत परिणाम घडवून आणिला पहा ! बाबारे, ज्ञानें ब्रह्मस्वहरणाचा दोष दूर करण्यासाठीं ही माझी प्रस्तुत अवस्था ह्मणजे पदर पेटलेलें रणाश्रीमध्ये प्राणांचा होम केला व इष्ट गति वस्त्र किंवा भोग्यांनीं पोखरलेलें काष्ठ होय ! जोडिली ! ह्यास्तव, बाळा धर्मा, जर तुझ्या हा पहा मी कसा धुळीनें माखलेला असून मनांत आपल्याला शाश्वत गति मिळावी अशी मोठ्या लग्नगतिनें पळत आहे ! राजन्या, ज्ञानी इच्छा असेल तर ब्रह्मस्वार्थें तूं नित्य रक्षण कर. पुरुष ह्मणतात कीं, गृहस्थाश्रमी पुरुष आपल्या अध्ययनाच्या योगानें व नानाविध दानांनीं

अध्याय एकशें दुसरा.

—:०:—

इंद्र व गौतम ह्यांचा संवाद.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, सर्व पुरुष एकाच लोकीं जातात किंवा (किंवा सात पावलें एकत्र गमन झालें) म्हणजे त्यांनाही भिन्न भिन्न लोक प्राप्त होतात, तें सांगा. मैत्री होते असें सांगतात; ह्यास्तव तुला मित्र-

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, मनु-द्रोहाचा विटाळ न व्हावा अशी माझी इच्छा प्यांना त्यांच्या कर्माप्रमाणें नानाविध लोक आहे. राजा, ह्या हत्तीला मीं मुलासारखें वाढ-प्राप्त होतात. त्यांत पुण्यवान् लोक श्रेष्ठ लोकीं विलें आहे, इतक्यामुळेच त्यां ह्याला घेऊन जातात व पातकी लोक अधम लोकीं जातात. जाऊं नये असें नाही; तर शिवाय हा इंद्रने पण त्यांतही सर्व पुण्यवान् लोक एकाच लोकास व उदक आणण्याच्या कामीं मला उपयोगीं जात नाहीत; तर ते आपल्या पुण्यकृत्यांच्या पडतो व आश्रमांत कोणी नसलें म्हणजे हा पायरीप्रमाणें निरनिराळ्या लोकीं गमन करि-माझा आश्रम राखितो. राजा, हा हत्ती तात. बाबोर, ह्या विषयाचें निरूपण करण्या- मोठा विनयवान् असून माझ्या आश्रमांतलीं करितांही एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. मोठमोठी कामे करण्यांत मोठा तरेवज आहे. तो इतिहास ह्मणजे गौतम मुनि व धृतराष्ट्राचें हा स्वभावानें मोठा उमदा असून मनाचें आक-रूप घेतलेला वासव ह्यांचा संवाद होय. राजा लन करणारा व कृतज्ञ असल्यामुळे मला तो युधिष्ठिरा, गौतम नांवाचा कोणी एक ब्राह्मण नेहमीं अतिशयित प्रिय आहे. ह्यास्तव, राजा, अतिशय दयाळू, मनोवृत्तीचें आकलन कर-मी तुला निश्चन सांगतां कीं, तूं माझा हा हत्ती पणारा व जितेंद्रिय असा होता. त्याला एक घेऊन जाऊं नको; मला आक्रोश करावयाला समर्थी महावनामध्ये एक हत्तीचा छावा आढ-लावन तुझ्यासारख्यानें माझा हत्ती हरण छला. तो मातृहीन असल्यामुळे अतिशय श्विन्न करावा, हें अगदीं लाजिरवाणें आहे !

असा दिसत होता. त्याला पहातांच गौतम. धृतराष्ट्र म्हणाला:—ब्राह्मणा, ह्या हत्तीच्या मुनीला त्याची दया आली व त्यानें त्या हत्तीच्या किंमतीबद्दल मी तुला सहस्र गाई, शंभर दासी, छाव्यास जमवावयाचें असा संकल्प ठरवून पांचशें सुवर्णाचीं नाणीं आणि दुसरे अनेक प्रका-त्याचें संगोपन केलें. राजा, पुढें बहुत काळ रचें धन देण्यास तयार आहे; तर तें घेऊन तूं लोटव्यावर तो मोठा बलिष्ठ हत्ती झाला; त्या मला हा हत्ती दे. महर्षे, तुला ब्राह्मणाला महान् गजाच्या गंडस्थलांतून मदसाव होऊं हत्तीचा उपयोग काय आहे बरे ?

लागला आणि त्याचा आकार तर प्रत्यक्ष पर्वता- गौतम म्हणाला:—राजा, गाई, दासी, सारखा प्रचंड वाढला ! राजा युधिष्ठिरा, सुवर्णाचीं नाणीं, नानाविध रत्ने व इतर नंतर इंद्र हा धृतराष्ट्राचें रूप घेऊन त्या महा-विविध धन हें तुझें तुझ्याजवळच असूं दे. वनांत प्राप्त झाला व हत्तीला धरून घेऊन नरेंद्रा, ब्राह्मणाला धन घेऊन काय कर्तव्य आहे ? जाऊं लागला ! तेव्हां कडकडीत व्रताचरण धृतराष्ट्र म्हणाला:—विषा, ब्राह्मणांना करणाऱ्या महातपस्वी गौतम ऋषीनें तें पाहिलें हत्तीचा उपयोग नाही, हत्तीचे समुदाय हे व धृतराष्ट्र राजाला झटलें कीं:—कृतघ्ना धृत-क्षत्रियांच्याच उपयोगी. ह्यास्तव हा उत्तम

हत्ती मांझे वाहन असल्यामुळे मी जर ह्याला गेलास तरी देखील मी तुझ्याकडून माझा हा नेले, तर त्यांत अधर्म तो कोणता? ह्या- हत्ती परत घेईन !

स्त्व, गौतमा, तू मला प्रतिबंध करूं नको.

येथून जा.

धृतराष्ट्र ह्मणाला:—ब्राह्मणा, जे पुरुष अतिथींचा आदरसत्कार करितात, व्रतैकल्ये

गौतम म्हणाला:—महात्म्या, जर तू हा करितात, ब्राह्मणांना आश्रय देतात व आश्रि- हत्ती हरण करशील, तर जेथे मृत झालेला तांना अन्नदान करून अवशिष्ट अन्न सेवितात पुण्यवान पुरुष आनंदांत असतो व पातकी ते मंदाकिनीपत शोभवितात.

पुरुष हालअपेष्टा भोगितो त्या यमलोकीं मी गौतम ह्मणाला:—राजा धृतराष्ट्रा, मेरु माझा हत्ती तुझ्यापासून छिन्नकावन घेईन ! पर्यायाच्या शिखरावर जे सुंदर वन प्रफुल्लित

धृतराष्ट्र ह्मणाला:—ब्राह्मणा, जे कोणी आहे, जेथे किन्नरीचें मनोहर गायन सतत धार्मिक कृत्ये मूळीन करीत नाहीत, यमांतर घाल आहे, आणि जेथे विशाल व रमणीय श्रद्धा मूळीन देखीत नाहीत, नास्तिकपणा अशा जंबूवृक्ष आहे, तेथे तूं गेलास तरी अंगीकारितात, अंतर्वासी पापवासना भरितात देखील मी तुझ्यापासून माझा हत्ती परत आणीन !

व नित्य इंद्रियांची तृप्ति करण्याकामिनां अश- धृतराष्ट्र ह्मणाला:—गौतमा, जे ब्राह्मण

तात, त्यांना यमयातना प्राप्त होतात ! ब्राह्मणा, यमाने अतिशय मृदु असतात, नेहमी सत्याने हा धृतराष्ट्र यमलोकीं जाईल, अंगे कमीती वागतात, बहुश्रुत असतात, सर्व भूतांविषयी घडणार नाही. ह्याच्यासाठीं श्रेष्ठ लोक दुस- आवड भरितात, इतिहास व पुराणे ह्यांचे राच आहे !

अध्ययन करितात आणि ब्राह्मणांना मधुर

गौतम ह्मणाला:—राजा, यमलोकीं सर्व अन्न जेवें घालतात, तसल्या लोकांकरितां मेरु जनांना निमग्नपणे दुसऱ्याच्या आणि कावें पक्वतावरील लोक आहे. महर्षे, धृतराष्ट्र हा लागते. तेथे असण्याचा येथ मुद्धा नाही. तेथे तेथे जाणार नाही. त्याच्याकरितां ह्याहून सत्याला अनुसरूनच जागावे लागते. तेथे श्रेष्ठ लोक आहे ! तुला ह्याहून श्रेष्ठ असा द्रव्येष्ट पुरुषही बलवानाहा भेराप आणितान. जे लोक विदित असले तो सांग; व हा धृत- ह्यास्त्व जर तें हा माझा हत्ती हरण कर- राष्ट्र तेथे चालला पहा !

शील, तर तेथे मी तुझ्यापासून तो परत घेईन. गौतम ह्मणाला:—धृतराष्ट्रा, नारदाला जें

धृतराष्ट्र ह्मणाला:—ब्राह्मणा, जे मंदोन्मत्त आनंददायक व प्रिय, जेथे किन्नरांचा अधि- पुरुष ज्येष्ठ ब्रह्मण व मातापिता ह्यांच्याशीं पति वास्तव्य करितो, आणि ज्या ठिकाणीं शत्रूसारखे वर्तन करितात तसल्या पुरुषांना गंधर्व व अप्सरा नेहमी राहतात, अशा त्या यमलोक्त प्राप्त होता. महर्षे, मी श्रेष्ठ लोकांचा प्रफुल्लित नारदवनांत जरी तूं गेलास तरी देखील अधिकारी असल्यामुळे मला यमलोकीं जावें मी तुझ्यापासून माझा हत्ती परत आणीन ! लागणार नाही !

धृतराष्ट्र ह्मणाला:—गौतमा, जे पुरुष

गौतम ह्मणाला:—राजा, कुबेराजाची नर्तनांत व गायनांत कुशल असतात, कधी महाभाग्यशाली जी मंदाकिनी—जिच्यामध्ये कोणाकडे कांहीं मागत नाहीत आणि नित्य विलासी जनांचाच प्रवेश होतो आणि जिच्या- जमावाने दिनचर्या चालवितात, तसल्या लोकां- मध्ये गंधर्व, यक्ष व अप्सरा राहतात तेथे तूं करितां तें नारदवन आहे. महर्षे, धृतराष्ट्राचा

लोक त्याहून श्रेष्ठ आहे. नारदवनांत जाणारा नेहमीं दानधर्म करण्यांत निमग्न असतात, जे हा धृतराष्ट्र नव्हे ! कधीही स्वतः प्रतिग्रह करीत नाहीत, जे

गौतम क्षणालाः—नरेंद्रा, जेथें उत्तर-दुसऱ्यापासून कधीही धनादिक घेत नाहीत, कुरु देशांतील लोक आनंदांत दिवस घाल-जे सत्पात्र पुरुषाला त्याच्या दृष्टेप्रमाणें जें वित्त व देवांसहवर्तमान पणआराम भोगतात, लागेल तें दान देतात, ज्यांना सत्पात्राला जेथें अग्नीपासून, उदकापासून व पर्वतापासून अंदेश असो कांहींही दिसत नाही, जे सर्व जन्मलेले लोक राहतात, जेथें इंद्र हा सर्व लोकांचें अतिथ्य करितात व त्यांचा प्रसाद लोकांचे मनोरथ परिपूर्ण करितो, जेथें श्रिया जोडितात, जे नित्य अपराधाची क्षमा करि-स्वच्छंदवृत्तीनें वागतात व जेथें नरनारीमध्ये तात आणि क्षमा केली क्षण पुकारा करीत मत्सरबुद्धि वास करीत नाही, त्या लोकां तें नाहीत, जे नित्य दुसऱ्यांना आश्रय देतात, व जरी गेलास तरीही मी आपला हत्ती तुझ्या-जे नेहमीं पुण्याचरण करितात, तसल्या पासून परत आणीन ! लोकांचा तो लोक होय. महर्षे, धृतराष्ट्राचा

धृतराष्ट्र क्षणालाः—गौतमा, ज्या पुरुषांना लोक त्याहून उच्च प्रतीचा आहे. तूं क्षणतोस कोणत्याही पदार्थाविषयी वासना नाही, जे त्या लोकीं धृतराष्ट्र जाणार नाही !

कधीही मांस सेवीत नाहीत, जे कधीही गौतम क्षणालाः—धृतराष्ट्रा, त्याच्याही कोणाला शासन करीत नाहीत, जे स्यावर पलीकडे जे सनातन लोक शोभत आहेत, किंवा जंगम वस्तूच्या नाशास प्रवृत्त होत जेथें राहणाऱ्या महात्म्यांच्या ठिकाणीं विकार-नाहींत, ज्यांना सर्व प्राणी आपल्या स्वतांप्रमाणें बुद्धि, अज्ञान किंवा दुःख यांचे वास्तव्य नाही, वाटतात, जे कोणाला आशीर्वाद देत नाहीत, आणि ज्या लोकीं वादित्य देवांचें अधिष्ठान ज्यांना आपलें क्षण कोणीही नाही, ज्यांची आहे, त्या लोकांपर तूं गेलास तरी मी तुझ्या-कशावरही आसक्ति नाही, जे लाभविषयी व पासून मी आपला हत्ती परत आणीन !

अलाभाविषयी समवृत्ति बाळगितात आणि धृतराष्ट्र क्षणालाः—गौतमा, जे थोर पुरुष ज्यांना स्तुति किंवा निंदा एकसारखीच भासते, आपल्या अध्ययनांत सदां दीप्त राहणाऱ्या अरा-तसल्या लोकांकरितां आतां तूं सांगितलास हा तात. नित्य गुरुश्रवण करितात, नय आच-लोक आहे. महर्षे, धृतराष्ट्र हा तेथें जाणारा रितात, वतंवकल्पें करितात, शीलव्यापमाणें नव्हे, त्याच्यासाठीं श्रेष्ठ लोक दुसराच आहे ! वागतात, आचार्यांना न त्यजणें साधन करीत

गौतम क्षणालाः—धृतराष्ट्रा, त्या लोकांच्या नाहीत, सदां जागृत असतात, गुरुजनांचें पलीकडे जे सनातन लोक शोभत आहेत, जेथें काम करण्याविषयी सदां तत्पर राहतात, राहणाऱ्या महात्म्यांना उत्कृष्ट सुवासिक पदार्थ मनोमध्यें पाववासना धरीत नाहीत, वाणीचें सुलभपणें प्राप्त होतात, जेथील रहिवासी विकार- नियमन करितात, सत्यापासून केव्हांही पराङ्म-हीन होतसे आनंदांत काळ घालवितात, मुख होत नाहीत आणि वेदांत प्रावीण्य संपा-आणि ज्या लोकीं सोमराजाचें मंदिर आहे, दितात, तसल्या लोकांकरितां आतां तूं सांगि-तेथें तूं गेलास तरी देखील मी तुला माझा तलेस ते लोक होत. महर्षे, धृतराष्ट्र हा तेथें हा हत्ती परत घावयास लावीन ! जाणार नाही; त्यांच्याकरितां त्याहून श्रेष्ठ-

धृतराष्ट्र क्षणालाः—गौतमा, जे पुरुष तर लोक आहे.

गौतम ह्यणालाः—त्याच्या पलीकडे जे शाश्वत जेथे राहणाऱ्यांना शोकाचे वारें देखील लागत लोक विलसत आहेत,—जेथे राहणाऱ्या महा- नाहीं आणि ज्या लोकांवर सर्व लोकांन् जन्म म्भ्यांना उत्कृष्ट सुगंधि पदार्थ विपुल प्राप्त होतात, देणाऱ्या प्रजापतींचे अतिशय प्रेम आहे, तेथे जेथील रहिवाशांना विकाराचा व दुःखाचा तू गेलास, तरी देखील तुझ्यापासून मी आपला लेशही नसतो, व जेथे वरुणराजाचे मंदिर हा हत्ती परत घेतल्याशिवाय राहणार नाहीं ! आहे, तेथे तू गेलास तरी देखील मी तुला धृतराष्ट्र ह्यणालाः—गौतमा, राजसूय यज्ञ हा हत्ती पत्रे देणार नाहीं ! केल्यामुळे ज्या राजांवर सार्वभौमत्वाचा अभिषेक

धृतराष्ट्र ह्यणालाः—गौतमा, जे पुरुष होतो, जे धर्मात्मे प्रजांचे प्रतिपालन उत्कृष्ट नेहमी चानूर्माम्य नामक व्रताने भगवंताचे रीतीने करितात आणि जे अश्वमेध यज्ञ करून आराधन करितात, जे पुरुष एकशें दहा यज्ञ अवभृथस्नानाने आपले शरीर पावन करितात, करून यज्ञनारायणाला पजितात, जे विप्र त्यांना ते प्राजापत्य लोक प्राप्त होतात. धृत- वेदांत सांगितल्याप्रमाणे तीन वर्षपर्यंत श्रद्धा- राष्ट्राकरितां ते लोक नव्हत !

पूर्वक अग्निहोत्र वाटगितात, जे पुरुष धर्मरूपः गौतम ह्यणालाः—धृतराष्ट्रा, त्यांच्या पली- शास्त्राने स्वतांला शासन करून आत्मोन्नति कडे जे सनातन लोक शोभतात व जेथे सुखा- संपादितात, जे पुरुष महात्म्यांनी लावन दिलेला सिक पदार्थाची विपुलता असून वासना व मार्ग स्वस्थपणे आक्रमितात, आणि जे धर्मात्मे शोक ह्यांना आश्रयच नाहीं, त्या दुर्लभ व पुरुष अती सद्गति जाडितात, त्यांच्या लोकां पीडारहित अशा गोलोकां जरी तू गेलास, तरी गमन करणारा हा धृतराष्ट्र नव्हे; ह्याच्या मी तुझ्यापासून आपला हत्ती हिसकावून घेईन ! करितां श्रेष्ठ लोक निराळाच आहे ! धृतराष्ट्र ह्यणालाः—गौतमा, ज्यापाशीं

गौतम ह्यणालाः—धृतराष्ट्रा, जेथे वासना- हजार गाई आहेत, असा पुरुष जर शक्त्य- रूप विकार मुळीच उत्पन्न होत नाही, जेथे नुसार प्रतिवर्षी शंभर गाई दान देईल, दुःखाचा सर्वस्वी अभाव आहे, जेथे जाणे ज्यापाशीं शंभर गाई आहेत, असा मोठे अवधुड व जां मिळण्याविषयी मनुष्यांना पुरुष जर प्रतिवर्षी दहा गाई दान मोठी हाव, त्या इंद्रलोकीही जरी ते गेलास व देईल, किंवा ज्यापाशीं दहा अथवा पांच गाई मोठे तेज संपादिलेस तरी तुझ्या मंदिरांतून मी हा आहेत, असा पुरुष जर प्रतिवर्षी एका गाय माझा हत्ती परत आणिल्याशिवाय राह- दान देईल, तर त्या दानशील पुरुषांत गो- णार नाहीं ! लोकांची प्राप्ति होईल; त्याप्रमाणेच, जे ब्राह्मण

धृतराष्ट्र ह्यणालाः—गौतमा, जो मनुष्य ब्रह्मचर्य पाळून देह शिजवितात व सनातन शंभर वर्षे वांचतो, शौर्य गाजवितो, वेदाध्ययन ब्रह्मविद्येचे सतत पारायण करितात आणि जे व यज्ञयाग करितो आणि कधी कोणत्याही विवेकशाली पुरुष तीर्थयात्रादिकांत निमग्न अस- कृत्यांत चुकत नाही, तो पुरुष इंद्रलोकी गमन तात, त्यांनाही गोलोक प्राप्त होऊन तेथील सुखें करितो. महर्षे, धृतराष्ट्राकरितां लोक हा नव्हे; उपभोगितं येतात; आणि तसेंच जे व्रतधारी त्याच्याकरितां श्रेष्ठतर लोक दुसराच आहे ! महात्मे प्रभास, मानस, पुष्कर, पवित्र महासर,

गौतम ह्यणालाः—धृतराष्ट्रा, स्वर्गाच्या वर नैमिष तीर्थ, बाहुदा, करतोयिनी, गया, मया- महान् विस्तृत असे जे प्रजापतींचे लोक आहेत, शिर, विपाशा, स्थूलवाल्का, कुष्णा, गंगा,

पंचनद, महान्हद, गोमती, कौशिकी, पंपा, सरस्वती, वृषद्वती व यमुना ह्या तीर्थी गमन करितात, ते पवित्र पुरुषही गोलोकीं जातात व तेथे दिव्य तनु धारण करून दिव्य पुष्पांनी व पुण्यगंधांनी युक्त होत्साते सुखोपभोग भोगितात ! गौतमा, धृतराष्ट्र हा गोलोकीं जाणार नाही !

गौतम म्हणाला:—धृतराष्ट्रा, जेथे थंडीचें किंवा उष्णाचें भय यत्किंचित् सुद्धां नाही; त्याप्रमाणेंच जेथे क्षुधा, तृषा, ग्लानि, दुःख व सुख हींही नाहीत; जेथे कोणी प्रिय नाही किंवा अप्रिय नाही; जेथे कोणी आप नाही किंवा शत्रु नाही; जेथे जरा नाही व मरण वर्ण हत्ती जो तू हरण केला आहेस तो माझा नाही; जेथे पुण्य नाही किंवा पातक मुलगाच होय. मी ह्यास आज दहा वर्षे नाही; जेथे वासनेचा पूर्ण अभाव आहे; जेथे आपल्या मुलाप्रमाणें वाढविलें आहे. मी आनंदाचें पूर्ण अस्तित्व आहे; आणि जेथे वनांत असतो माझा हा सोबतीच होय. ह्या प्रज्ञा व विवेक ह्यांची भरपूर व्याप्ति आहे, साठीं, इंद्रा, तू माझा हत्ती मला परत दे. अशा त्या पवित्र ब्रह्मलोकीं तू गेलास, तरी इंद्र म्हणाला —द्विजश्रेष्ठा, हा पहा तूझा देखील मी तुला माझा हत्ती परत देण्यास पुत्र-हत्ती तुझ्याकडे पाहत तुजपंत येत आहे !

भाग पाडीन !

धृतराष्ट्र म्हणाला:—गौतमा, ज्यांनीं सर्व घ्राण करूं लागला ! मला आशीर्वाद दे; मी विषयांवरील आसक्ति टाकून दिली आहे, तुला नमस्कार करितों ! ज्यांनीं आपली चित्तवृत्ति पवित्र केली आहे, गौतम म्हणाला:—सुरेंद्रा, तुझे नेहमी ब्रतवैभवं करण्यांत जे सतत निमग्न आहेत, कल्याण होवो ! मी नित्य तुझें ध्यान करितों व अध्यत्मचिंतन व योगाभ्यास ह्यांत जे गढून गेले तुला पूजितों ! इंद्रा, तूही माझें कल्याण कर. आहे व ज्यांना स्वर्गलोक प्राप्त झाला आहे, ते तू दिलेला हा हत्ती मी ग्रहण करितों. सापेक्ष पुरुष पवित्र अशा ब्रह्मलोकीं गमन इंद्र म्हणाला:—गौतमा, ज्या योग्यांनीं करितात. महामुने, तुला त्या लोकीं धृतराष्ट्र आपल्या चित्तांत वेद सांगविले आहेत व दिसणें शक्य नाही ! ज्या महात्म्यांनीं सत्याचें उल्लंघन कधीही केले नाही, त्यांपैकीं तू एकट्या महात्म्यानें

गौतम म्हणाला:—धृतराष्ट्रा, जेथे बृहत् रथंतर गाडलें जातें, जेथे पुंडरीक नामक यज्ञा- करितां वेदी दर्भावृत असते, आणि जेथे सोम- पान करणारा पुरुष अश्वान्या यांनांत बसून ब्राह्मणा, तू आपल्या पुत्रासह (हत्तीसह) प्रयाण करितो, तेथें तू गेलास, तरी देखील लवकर इकडे ये. तू आतां लवकर शुभ लोकीं मी तुला माझा हत्ती परत देण्यास भाग

पाडीन ! धृतराष्ट्रा, मी तुला ओळखिलें ! तू वृत्रासुराला मारणारा इंद्र असून हीं सर्व भुवनें फिरत आहेस ! इंद्रा, तुझ्याशीं बोलतांना अभिमानबुद्धीनें माझ्या हातून कांहीं दोष घडला नाही ना ?

इंद्र म्हणाला:—गौतमा, मी इंद्रच आहे. मी ह्या हत्तीचें हरण करण्यासाठीं मनुष्य-लोकीं प्राप्त झालों. ह्यास्तव ह्या दोषाबद्दल तू मला शिक्षा कर. मी तुला शरण आलों आहे. तू जी आज्ञा करशील ती सर्व पूरी करण्यास मी तयार आहे.

गौतम म्हणाला:—इंद्रा, माझा हा श्वेत-माझा हत्ती मला परत दे. इंद्रा, तू माझा हत्ती मला परत दे. माझा हा सोबतीच होय. ह्या प्रज्ञा व विवेक ह्यांची भरपूर व्याप्ति आहे, साठीं, इंद्रा, तू माझा हत्ती मला परत दे.

इंद्र म्हणाला —द्विजश्रेष्ठा, हा पहा तूझा देखील मी तुला माझा हत्ती परत देण्यास पुत्र-हत्ती तुझ्याकडे पाहत तुजपंत येत आहे ! हा पहा तुझ्या नाकपुड्याचें व पायांचें अव-

गौतम म्हणाला:—सुरेंद्रा, तुझे नेहमी कल्याण होवो ! मी नित्य तुझें ध्यान करितों व तुला पूजितों ! इंद्रा, तूही माझें कल्याण कर. तू दिलेला हा हत्ती मी ग्रहण करितों.

इंद्र म्हणाला:—गौतमा, ज्या योग्यांनीं आपल्या चित्तांत वेद सांगविले आहेत व ज्या महात्म्यांनीं सत्याचें उल्लंघन कधीही केले नाही, त्यांपैकीं तू एकट्या महात्म्यानें

मात्र माझें स्वरूप ओळखिलें; ह्यासाठीं मी आज तुझ्यावर फारच संतुष्ट झालों आहे. बा माझा हत्ती मला परत दे. इंद्रा, तू माझा हत्ती मला परत दे. माझा हा सोबतीच होय. ह्या प्रज्ञा व विवेक ह्यांची भरपूर व्याप्ति आहे, साठीं, इंद्रा, तू माझा हत्ती मला परत दे.

राजा युधिष्ठिरा, नंतर इंद्रानें हत्तीसहवर्तमान त्या गौतम मुनीला आपल्या पुढें घातलें आणि थोरांनाही दुर्लभ अशा स्वर्गलोकीं तो त्यांसह निघून गेला ! राजा, हें आख्यान जो जितें-द्रिय पुरुष नित्य ऐकेल किंवा दुसऱ्याला सांगेल त्याला गौतम ब्राह्मणप्रमाणें स्वर्गलोक प्राप्त होईल.

अध्याय एकशें तिसरा.

—:—

ब्रह्मदेव व भगीरथ ह्यांचा संवाद.

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म, नानाविध दानें, मनाची शांति, सत्य, अहिंसा, स्वस्तीसुख व दानाचें फळ ह्याविषयी आपण विवेचन करून सांगितलें, तें मी ऐकिलें. आतां माझा आपल्याला असा प्रश्न आहे कीं, तपापेक्षां अधिक श्रेष्ठ असें कांहीं आपल्याला विदित आहे काय ? मला वाटतें कांहीं नाहीं. ह्यास्तव, तपांमध्ये श्रेष्ठ तप कोणतें, तें मला आज विशद करून सांगावें.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, तप जसें असेल तसा लोक प्राप्त होतो; ह्मणून उपवासापेक्षां अधिक श्रेष्ठ असें कोणतेंही तप नाहीं असें मी मानितों. कृतीपुत्रा, हा विषय प्रतिपाद करण्याकरितां एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो इतिहास ह्मणजे महात्मा ब्रह्मदेव व राजा भगीरथ ह्यांचा संवाद होय. युधिष्ठिरा, भगीरथ राजा सुरलोक व गोलोक ह्यांचें अतिक्रमण करून ऋषिलोकाला गेला, असें मीं ऐकिलें आहे. राजा धर्मा, तेव्हां ब्रह्मदेवानें ऋषिलोकीं भगीरथ राजाला अवलोकन करून प्रश्न केला कीं, राजा भगीरथा, तूं ह्या दुष्प्राप्य लोकीं कसा आलास बरें ? अरे, देव, गंधर्व किंवा मानव ह्यांपैकी कोणीही तपावांचून ह्या लोकीं येऊं शकत नाहींत; आणि असें असून तूं ह्या लोकीं आलास, हें झालें तरी कसें ?

भगीरथ ह्मणालाः—ब्रह्मदेवा, मीं नित्य ब्राह्मणांना लक्षावधि सुवर्णाचीं नाणीं दान केलीं आणि सतत ब्रह्मचर्यव्रत पाळिलें; परंतु, हे प्राज्ञा, ह्या कृत्यांच्या योगें मी ह्या लोकीं प्राप्त झालों, असें मात्र मला वाटत नाहीं. त्या-प्रमाणेंच मीं एकरात्र नामक क्रतु दहा वेळां केले, पंचरात्र नामक क्रतु दहा वेळां केले, एकादशरात्र नामक क्रतु अकरा वेळां केले, आणि ज्योतिष्टोम नामक क्रतु शंभर वेळां केले; परंतु त्या सर्वांच्या फळानें मी ह्या लोकीं आलों, असें मात्र मला वाटत नाहीं. त्याप्रमाणेंच मीं नित्य शंभर वर्षेपर्यंत जान्हवीच्या तीरावर राहून तेथें उग्र तप आचरिलें आणि सहस्रावधि वांसरांचें व कन्यांचें दान केलें; परंतु तद्वारा मीं ह्या लोकास प्राप्त झालों नाहीं. त्याप्रमाणेंच मीं पुष्करतीर्थी एक लक्ष घोडे व दोन लक्ष गाईंचे कळप लाखीं वेळां ब्राह्मणांना अर्पण केले; आणि त्याचप्रमाणें सोन्याचे

उत्तम चांद धारण करणाऱ्या सहस्र व जांबू-नंद सुवर्णाच्या अलंकारांनीं शृंगारलेल्या साठ सहस्र रूपवान् मुली मीं दान दिल्या; परंतु त्याच्या योगें मी ह्या लोकीं आलों नाहीं. ब्रह्मदेवा, त्याप्रमाणेंच मीं गोसवयाग करून त्यांत प्रत्येक ब्राह्मणाला दहा दहा अशा दहा कोट गाई दान दिल्या. त्या सर्व गाईंना त्यांच्याच रंगाचीं वांसरें असून त्या सर्व दानसमयीं दूध देत होत्या आणि त्या सर्व गाईंच्या दोहनार्थ मीं सुवर्णपात्रें व कांस्यपात्रेंही दिलीं होतीं. परंतु माझे ह्मणें असें आहे कीं, ह्या कृत्यांच्या बळावर कांहीं मी येथें आलों नाहीं. ब्रह्मदेवा, त्याप्रमाणेंच मीं पुष्कळ सोमयाग केले आणि त्या प्रत्येकांत न चुकतां दरएक ब्राह्मणाला दहा दहा ह्याप्रमाणें शतावधि पहिल्या वेताच्या व दूधा देणाऱ्या रोहिणी गाई अर्पण केल्या व शिवाय

ब्रूष देणाऱ्या सामान्य गाई तर लक्षावधि व शंभर गांव ही दक्षिणा प्रत्येक याजकाला दिली कोट्यवधि बांदल्या, परंतु त्या योगें मात्र मी आणि ती एकवार देऊन न थांबतां त्याची ह्या स्थळीं प्राप्त झालों नाहीं. त्याप्रमाणेंच आवृत्ति तीन वेळां केली; आणि, ब्रह्मदेवा, त्या- मीं बाल्हि जातीचे एक लक्ष श्वेतवर्ण अश्व प्रमाणेंच हिमवान् पर्वतावर महादेवानें गंगेचा सुवर्णाचे हार घालून दान दिले; पण त्या दुर्धर प्रवाह मस्तकावर धारण केला त्या ठिकाणीं दानाच्या फळांनं मी ह्या लोकीं प्राप्त झालों मीं बहुत काळपर्यंत नियमित आहार करून, नाहीं. ब्रह्मदेवा, मीं प्रत्येक ऋतूंत अठरा चित्त शांत ठेवून व वाणीचें नियमन करून कोट सुवर्णाचीं नाणीं दक्षिणा दिली; पण तपश्चर्या केली; परंतु त्या सर्वांच्या योगानें त्यामुळे मी ह्या लोकास प्राप्त झालों, असें मला हा लोक प्राप्त झाला नाहीं. ब्रह्मदेवा, मात्र मी समजत नाहीं. पितामहा, मीं हिरण्मयी मीं शमी ठाकून त्या त्या स्थळीं वेदिका घाल- रंगाचे सतरा कोट श्यामकर्ण अश्व सुवर्णाच्या वून सहस्रावधि सायस्क नामक एकाह, द्वाद- माळांनीं अलंकृत करून दान केले; तसेच शाह व त्रयोदशाह यज्ञ आणि त्याप्रमाणेंच इसाडासारख्या मोठ्या सुळ्यांचे, प्रचंड देहाचे, पौंडरीक यज्ञ केले आणि देवतांना आराधिलें; पञ्चचिन्हानें युक्त असे आणि सुवर्णाचे हार परंतु त्या योगें मी येथें प्राप्त झालों नाहीं. घालून सुशोभित केलेले सतरा सहस्र हत्ती ब्रह्मदेवा, मीं श्वेतवर्णाचे आठ हजार वशिष्ठ मीं अर्पण केले. तसेंच, हे देवाधिदेवा, दिव्य वाढलेले बैल-प्रत्येकाचें एकेक शिंग सुवर्णानें कनकभूषणांनीं शृंगारलेले सुवर्णाचे दहा मदवून ब्राह्मणांना अर्पण केले आणि शिवाय सहस्र रथ, व दागदागिने घालून सजविलेल्या त्या ब्राह्मणांचीं लग्नें करून त्यांच्या पत्न्यांना घोड्यांनीं युक्त असे सात सहस्र तसलेच पुतळ्यांच्या माळा वगैरे दिल्या; त्याप्रमाणेंच रथ मीं दान दिले; आणि हे सर्व रथ मीं ब्राह्मणांना मोठ्या विनयानें सुवर्ण व रत्नें वेदांत सांगितल्याप्रमाणें यज्ञांगभूत दक्षिणा ह्यांचे ढीग, रत्नांचे पर्वत, धनधान्यांनीं समृद्ध म्हणून मीं अर्पण केले. ब्रह्मदेवा, त्याप्रमाणेंच असे सहस्रावधि गांव आणि पहिल्या वेताच्या मीं वहा वाजपेय यज्ञ केले; आणि त्यांत, यज्ञ- लक्षावधि गाई दान दिल्या; आणि मोठ्या याग व पराक्रम ह्यांच्या योगें ज्यांनीं आपला दक्षतेनें महान् महान् यज्ञ केले; परंतु त्यांच्या प्रभाव इंद्राप्रमाणें व्यक्त करून दाखविला होता योगानें मी ह्या स्थळीं प्राप्त झालों नाहीं. त्या- असे युद्धांत जिंकलेले व गळ्यांत सुवर्णाच्या प्रमाणेंच मीं एक वेळ एकादशाह यज्ञ केला, नाण्यांच्या माळा घातलेले एक हजार वीर दोन वेळां द्वादशाह यज्ञ केला, तसेच अश्व- दक्षिणा म्हणून दिले; आणि त्याप्रमाणेंच मीं मेघ केले व सोळा अर्कायण यज्ञ केले, परंतु सर्व भूपतींना जिंकून आठ राजसूय यज्ञ केले त्या सर्वांच्या योगें मी येथें आलों नाहीं. आणि त्यांत अतिशय धन खर्चिलें; परंतु ह्या त्याप्रमाणेंच योजनभर विस्तीर्ण असें कांचन- सर्वांच्या योगें मी ह्या लोकीं आलों नाहीं. वृक्षांचें वन-ज्यांतील वृक्ष सुवर्ण व रत्नें ह्यांनीं ब्रह्मदेवा, माझ्या त्या यज्ञांत गंगेच्या प्रवाहा- शृंगारले असून ज्याच्या काही भागावर सुव- प्रमाणें दक्षिणांचा प्रवाह एकसारखा वाहत नाहीं विलसत आहेत असें मीं ब्राह्म- होता; त्यांमध्ये मीं सुवर्णाच्या अलंकारांनीं युक्त णाला अर्पण केलें; परंतु त्याच्या योगानें मला असे दोन हजार हत्ती, दोन हजार घोडे आणि येथें येतां आलें नाहीं. त्याप्रमाणेंच मी दुर्धर

असें जें तुरायण व्रत तें शांतपणानें तीस वर्षे- सर्व ऐहिक व पारलौकिक सुखें तुला प्राप्त पर्थत केलें आणि नेहमीं ब्राह्मणांना प्रत्येक होतील राजा युधिष्ठिरा, तूं ब्राह्मणांना अन्न, दिवशीं रोहिणी जातीच्या दूध देणाऱ्या नऊशें वर्षें, गाई व सुंदर गृहें हीं अर्पण करून गाई व अनेक बैल दान दिले; परंतु ह्या संतुष्ट कर. बाबारे, ब्राह्मणांची पजा देवही फलांच्या योगानें मी येथें प्राप्त झालों नाहीं. त्या- नित्य करीत असतात, हें लक्षांत ठेव; आणि प्रमाणेंच, मीं नित्य तीस अग्निहोत्रें बाळगिलीं, हें परम गृह्य व्रत करितांना तूं आपल्या मनाला आठ सर्वमेध यज्ञ केले, सात अश्वमेध यज्ञ लोभाचा विटाळही होऊं देऊं नको !

केले आणि दहाशें अठरा विश्वजित् यज्ञ

केले, परंतु त्यांच्या योगानें मी येथें आलों

नाहीं. ब्रह्मदेवा, त्याप्रमाणेंच मीं सरयूवर,

बाहुदेवर, गोमेवर आणि नैमिष क्षेत्रीं ब्राह्म-

णांना लक्षावधि गाई दान केल्या; पण त्याच्या

अध्याय एकशें चौथा.

—०—

आयुष्याख्यान.

युधिष्ठिर विचारतोः—पितामह भीष्म, योगें मी येथें प्राप्त झालों नाहीं. ब्रह्मदेवा, पुढें मनुष्याचें आयुष्य शंभर वर्षे असतें आणि उप- इंद्रानें गुहेंत गुप्त ठेविलेलें, व सर्वभोग्यागात्मक जतन त्याच्या ठायीं अनेक प्रकारचें वीर्य जन्म अनशनव्रत—जें भृगुपुत्र शुक्र ह्यानें तपश्चर्याच्या पावतें, ह्मणून सांगतात; तेव्हां मनुष्यांना बाल- योगानें मिळविलें व त्यामुळें ज्याला शुक्राचें पर्णी सुद्धां मरण येतें तें कां बरें? मनुष्याचें दिव्य व जाज्वल्य तेज प्राप्त झालें तें मीं आच- दीर्घायुषी होणें किंवा अल्पायुषी होणें हें कशा- रिलें; तेव्हां त्या योगें ब्राह्मण फार संतुष्ट झाले वर अवलंबून आहे? तो कीर्तिमान् किंवा वैभव- आणि त्या प्रसंगीं जे सहस्र ऋषि त्या ठिकाणीं शाली कसा होतो? आणि तपश्चर्या, ब्रह्मचर्य, प्राप्त झाले होते ते प्रसन्न होतांसे मला ह्मणाले जप, होम, औषधें, कर्म, मन व वाणी ह्यांचा कीं, 'राजा, तूं ब्रह्मलोकीं जा !' आणि, हे मनुष्याच्या प्रत्यावाहीट स्थितीशीं किंवा जग- ब्रह्मदेवा, मी ह्या लोकीं आलों ! मी सांगतो प्याशीं संबंध कसा आहे? महाराज, हें सर्व हें सर्वस्वीं सत्य आहे, त्याजबद्दल संशय विवरण करून सांगा.

धेण्याचें कारण नाहीं. विधात्या, तूं जें मला भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, मनुष्य विचारिलेंस तें मी तुला सविस्तर सांगणें हें अल्पायुषी किंवा दीर्घायुषी कशानें होतो, माझें कर्तव्य होय. देवश्रेष्ठा, मला अनशन- त्याला कीर्ति किंवा वैभव कसें प्राप्त होतें व व्रताखेरीज (उपवासाखेरीज) दुसरें कोणतेंही कोणत्या वर्तनानें मनुष्याचें कल्याण होतें, तप श्रेष्ठ वाटत नाहीं. देवाधिदेवा, तूं माझ्यावर हा जो तूं मला प्रश्न विचारिलास, त्याचें उत्तर कृपा कर. माझा तुला नमस्कार असो ! मी तुला आतां सांगतो तें श्रवण कर. राजा

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, नेतर युधिष्ठिरा, मनुष्याला ह्या लोकीं व परलोकीं ह्याप्रमाणें भाषण केलेल्या त्या परम पूज्य जी कांहीं चांगली अवस्था प्राप्त होते तिचें भगीरथ राजाची ब्रह्मदेवानें यथाविधि पूजा कारण त्याचा आचारच होय. आचारानेंच केली. ह्यास्तव, हे युधिष्ठिरा, तूं सर्वभोग- मनुष्याचें आयुष्य वाढतें, आचारानेंच मनु- त्यागात्मक अनशनव्रत करून नित्य ब्राह्मणांची प्याला संपत्ति मिळते, आचारानेंच मनुष्य आराधना कर, ह्मणजे त्यांच्या आशीर्वादानें कीर्तिमान् होतो व आचारानेंच त्याचा इह-

परलोकीं गौरव होतो. राजा, दुराचरणी मनुष्य संतापत नाहीं, खरें बोलतो, प्राणिमात्राची कधीही पुष्कळ दिवस जगत नाहीं, दुराचरणी हिंसा करित नाहीं, कोणाविषयीं मत्सर धरीत मनुष्याला सर्व प्राणी भितात, आणि दुराचरणी नाहीं, व नित्य सरळपणानें वागतो, तो शंभर मनुष्य सर्वांची मानखंडणा करितो; ह्यास्तव वर्षे वांचतो. जो मनुष्य माती खरवडीत किंवा मनुष्याला आपला उत्कर्ष व्हावयाची इच्छा गवताच्या काड्या तोडीत बसतो, दांतांनीं नखें असले तर त्यानें सदाचरण ठेवावें. राजा धर्मा, खातो, सदा उष्टा असतो, आणि नेहमीं हालत- सदाचरणाला इतकें महत्त्व आहे कीं, पातकाच्या डोलत किंवा अन्य प्रकारें चाळे करितो, त्याला योगानें व्यथित, कुष्टी किंवा व्याधिग्रस्त असा दीर्घायुष्य प्राप्त होत नाहीं. राजा धर्मा, मनु- शालेला मनुष्यही सदाचरण ठेवील तर त्याची प्यानें ब्राह्ममुहूर्तावर निजून उडावें, धर्मार्थाचा व्यथा, कुष्ट वगैरे दुर्लक्षणे नष्ट होतील ! विचार करावा, उठल्यावर प्रातर्विधि उरकावा, बाबारे, आचार ह्मणजे सदाचरण हेंच धर्माचें मुखमार्जन करावें, हात जोडावे व वाणीचे लक्षण होय. साधुसंतांना जें श्रेष्ठत्व येतें त्याला नियमन करून पूर्वाभिमुख होतासांतें संध्यावंदन कारण त्याचें सदाचरणच समजावें. संतांची करावें; आणि त्याप्रमाणेंच, सायंकाळींही व्याख्या ह्मणजे सदाचरणी पुरुष अशीच केली वाणीचा निरोध करून संध्यावंदन करावें. पाहिजे. ह्यासाठीं, साधुजन जसें वर्तन ठेवि- राजा, प्रातःकाळीं सूर्योदयाच्या वेळीं व सायं- तील तसेंच वर्तन आपण ठेवणें इष्ट होय. काळीं सूर्यास्ताच्या समयीं केव्हांही सूर्याकडे सारांश, साधुजनांचा वर्तनक्रम हाच आचार; पाहूं नये; आणि सूर्याला ग्रहण लागलें असतां आणि हा जो आचार तोच धर्म होय. राजा, व तो मध्याह्नसमयीं स्वस्वस्तिकीं असतां त्या- आचारवान् मनुष्य सर्वांची प्रीति जोडितो. जकडे अवलोकन करूं नये. राजा, सूर्याचें धर्मशील मनुष्य दृष्टीआड असतांही तो जीं प्रतिविंब उदकांत पडलें असतां तें पाहूं नये व श्रेयस्कर कृत्यें करितो त्यांच्या श्रवणानेंच संध्यावंदन करण्यांत अगदीं चुकी करूं नये. लोक त्याच्यावर प्रेम करितात. राजा धर्मा, ऋषिजन नित्य संध्यावंदन करित होते, ह्या- जे पुरुष धर्मादिकांवर श्रद्धा ठेवीत नाहीत व मुळेंच त्यांस दीर्घायुष्य प्राप्त झालें. ह्यास्तव, नास्तिकपणा करितात, धार्मिक क्रिया मुळींच प्रत्येकानें नेहमीं सकाळीं व सायंकाळीं मौन करित नाहीत, गुरुजन व शास्त्रें ह्यांच्या आज्ञा धारण करून पूर्वसंध्यावंदन व पश्चिमसंध्या- उल्लंघितात, धर्मतत्त्वे जाणीत नाहीत आणि वंदन करावें; आणि ह्याप्रमाणें करण्यास जे भलतेंच वर्तन करितात, ते अल्पायुषी होतात. ब्राह्मण चुकतील त्या सर्वाकडून धार्मिक राजानें राजा, जे पुरुष शीलव्रष्ट होतात, नित्य धर्म- शूद्रांचीं कर्मे आचरण करवावीं. राजा, मर्यादांचें अतिक्रमण करितात, व अनुचित कोणत्याही वर्णाचा मनुष्य असो, त्यानें केव्हांही जनांशीं संभोगक्रिया आचरितात, ते अल्पा- परदारागमन करूं नये. परदारागमनानें मनु- युषी होऊन अंतीं नरकांत पडतात ! राजा, प्याचें आयुष्य जसें क्षीण होतें, तसें आयुष्य मनुष्य सर्वतोपरी लक्षणहीन असेना, तो जर क्षीण करणारें ह्या लोकीं दुसरें कोणतेंही कर्म सदाचरण ठेवील, धर्मादिकांविषयीं श्रद्धा बाळ- नाहीं ! राजा, मनुष्य ज्या परस्त्रीशीं गमन गील, व कोणाचा हेवा किंवा द्वेष करणार नाही, करण्यास प्रवृत्त होईल त्या परस्त्रीच्या देहावर तर तो शंभर वर्षे जगेल. जो मनुष्य कधींही जितकीं रोमरंघ असतील तितके सहस्र वर्षे-

पर्यंत तो नरकांत पडेल ! राजा धर्मा, स्त्रियांनीं पुरुष रात्रंदिवस तळमळत राहतो; ह्यास्तव, जे दंतधावन व वेणी-फणी करणें, काजळ-कुंकू दुसऱ्याचें मर्म विधितील असे वाग्बाण सुज घालणें, व देवतांना पूजिणें हीं कृत्यें पूर्वाण्हीच पुरुषानें दुसऱ्यावर केव्हांही टाकूं नयेत ! म्हणजे प्रातःकाळीच करावी. मनुष्यानें केव्हांही कुऱ्हाडीनें तोडलेलें किंवा बाणांनीं छाटलेलें वन मलमूत्राकडे अवलोकन करूं नये; त्यांच्या पुनः वाढतें; परंतु दुष्ट शब्दांनीं मनुष्याच्या सन्निध राहूं नये; फार पहाटेस, फार सायंकाळीं मनावर इतकी भयंकर जखम हेति कीं, ती किंवा भर मध्याह्नीं प्रयाण करूं नये; प्रया- सडत जाऊन शेवटीं तो मनुष्य मृत्युमुखीं पडतो ! णास निधतांना कोणी तरी मनुष्य बरोबर घ्यावें, कर्णी, नाराच व नालीक बाण शरीरांतून बाहेर एकट्यानें जाऊं नये; व जें मनुष्य बरोबर काढितां येतात; पण वाग्बाण हृदयांत एकदा घेतलें असेल तें अनोळखी किंवा नीचकुलोत्पन्न घुसले म्हणजे तेथें ते इतके खिलून बसतात असूं नये; मार्गांत ब्राह्मण, गाई, राजे, वृद्ध कीं, त्यांना बाहेर काढणें अशक्य होतें ! ज्यांना माणसें, ओशीं वाहणांरीं माणसें, गरोदर स्त्रिया कांहीं अवयव कमी किंवा अधिक असतील, व दुबळीं माणसें भेटल्यास त्यांस आधीं मार्ग ज्यांना विद्या नसेल किंवा जे नियम आचरण द्यावा; मार्गांत पूर्वज्ञात असे महान् वृक्ष आढ- करीत असतील, जे कुरूप किंवा दुरिद्री अस- ळल्यास त्यांस प्रदक्षिणा करावी; त्याचप्रमाणें ताल, आणि ज्यांनीं सत्य सोडिलें असेल, सर्व चव्हाऱ्याच्या जागांनाही प्रदक्षिणा घालावी अशा पुरुषांचाही धिक्कार करूं नये. कोणीही आणि मध्याह्नीं, सायंकाळीं, मध्यरात्रीं व त्या- मनुष्यानें नास्तिकपणा स्वीकारूं नये, वेदांची निंदा प्रमाणेंच दोन्ही संध्यासमयीं केव्हांही चव्हाऱ्यांचा करूं नये, देवतांना धिक्कारूं नये, कोणाशींही द्वेष आश्रय करूं नये. राजा धर्मा, मनुष्यानें, धरूं नये, अति आग्रहास पडूं नये, अभिमान दुसऱ्यानें वापरलेलें वस्त्र व जोडे ह्यांचा उपयोग बाळगूं नये, आणि निशुरपणा करूं नये. मनुष्यानें करूं नये, सदासर्वकाळ ब्रह्मचर्य पाळावें क्रोधायमान होऊन दुसऱ्यावर दंड हाणूं नये आणि दुसऱ्याचीं पावलें ओलांडूं नये. व त्याला खालीं पाडूं नये; पुत्र व शिष्य ह्यां- मनुष्यानें पूर्णिमा, अमावास्या, चतुर्दशी वांचून इतरांना ताडन करणें हें वर्ज्य करावें; व दोन्ही पक्षांतील अष्टमी ह्या दिवशीं ब्राह्मणांची निंदा करूं नये; नक्षत्रांकडे बोट नित्य ब्रह्मचर्य पाळावें; वर्ज्य पशूंचें मांस व दाखवूं नये; आणि पंथरवड्यांतील तिथी कोणती पृष्ठमास मुळींच खाऊं नये; दुसऱ्याला पीडा तें विचारलें असतां सांगूं नये. राजा धर्मा, जो होईल असं वर्तन करूं नये; परनिंदा सर्वस्वीं मनुष्य हे नियम पाळितो त्याचें आयुष्य घटत वर्ज्य करावी; केव्हांही चहाडी करूं नये; मर्म- नाहीं. मलमूत्र विसर्जन केल्यावर, त्याप्रमाणेंच भेदक भाषण बोलूं नये; कठोर शब्द उच्चारूं मार्ग चालून आल्यावर, विद्येचा पाठ घेतानां नये; हीन पुरुषापासून कांहींएक ग्रहण करूं आणि भोजनाच्या वेळी आधीं हातपाय धुवावे. नये; ज्या भाषणानें दुसऱ्याला त्रास होईल राजा युधिष्ठिरा, देवांनीं ब्राह्मणांसारखीं तीन असें भाषण बोलूं नये; आणि अमंगळ व वस्तु पवित्र म्हणून ठरविल्या आहेत:- (१) अभद्र शब्द उच्चारूं नये. राजा युधिष्ठिरा, ज्या वस्तूची आपणांस मुळींच माहिती नाहीं वाग्बाणांसारखे भयंकर बाण-नाहींत ! वाग्बाण-ती; (२) जी वस्तु उदकांत धुऊन स्वच्छ हे मुखांतून सुटले म्हणजे ज्यावर पडतात तो केली असेल ती; आणि (३) जी वस्तु

शुद्ध म्हणून सांगितली असेल ती. राजा धर्मा, शिरा, खिचडी, मांस, करंज्या व खीर हे पदार्थ कोणीही आपल्याकरितां सिद्ध करूं नयेत; ते देवाकरितां सिद्ध करावे; नेहमीं अग्नीची पूजा करावी; नेहमीं भिक्षा घालावी; मौन धारण करून नेहमीं दंतकाष्टांनीं दंतधावन करावे; निजून उठल्यावर फिरून झोप घेऊं नये; तसें केल्यास प्रायश्चित्त ध्यावें लागेल; आणि निजून उठल्यावर प्रथम मातापितरांस, आचार्यांस किंवा अन्यास नमस्कार करावा; ह्मणजे त्या योगें आयुष्य बहुत वृद्धिंगत होतें. राजा, दांत घासण्यास जीं काष्ठे ध्यावीं म्हणून सांगितलें असेल तींच काष्ठे घेऊन नित्य दांत घासावे; वर्जनीय काष्टांनीं कधीही दांत घासूं नयेत; शास्त्रांत जें पवित्र अन्न सांगितलें असेल तेंच भक्षण करावे; पण पर्वणीच्या दिवशीं तेंही वर्जिणें; नेहमीं स्वस्थ मनानें उत्तरेस तोंड करून शौचविधि करावा; कधीही दंतधावन केल्याशिवाय देवपूजा करूं नये; आणि देवपूजा केल्याशिवाय गुरु, वृद्ध, धार्मिक किंवा ज्ञाता हे खेरीज करून अन्यांच्या ह्मणजे राजादिकांच्या भेटीस जाऊं नये. राजा, बुद्धिमान् पुरुषांनीं मळलेल्या आरशांत आपलें तोंड पाहूं नये; स्त्री ऋतुमती नसतां तिच्याशीं संभोग करणें सर्वस्वीं वर्ज्य होय, प्रथम ऋतुकालाची चौकशी करावी व मग रतिसुखास गत होतें, दक्षिणेस तोंड करून जेवतो त्याला उद्युक्त व्हावें; गर्भिणी स्त्रियेशीं मुळींच गमन यश मिळतें, पश्चिमेस तोंड करून जेवतो करूं नये; उत्तरेस व पश्चिमेस मस्तक करून त्यास धन प्राप्त होतें, आणि उत्तरेस कधीही निजूं नये; शहाण्या मनुष्यानें दक्षिणेस किंवा पूर्वेस मस्तक करून निजावें; जोडितां येतो. राजा धर्मा, भोजन आटोपल्या- मोडक्या किंवा जीर्ण झालेल्या मंचकावर रायन करूं नये; अतिशय अंधारांत किंवा डोळे इत्यादिकांसह उदकानें मुखप्रक्षालन केल्याचें साज्र्य असेल तेथें निजूं नये; निजावें व त्याप्रमाणें सर्व गात्रें, नाभि व तळ- वयाचें तें दक्षिणेचर किंवा पूर्वपश्चिम असेंच हात स्वच्छ धुवावे; मुखादिकांचें प्रक्षालन

करितांना केव्हाही कोंड्यावर, केंसांवर, राखे-
वर किंवा हाडांवर बसू नये; आणि दुसऱ्याचे
स्नानोदक किंवा धूणपाणी हें दूरच्या दूर ठेवून
त्यास स्पर्श सुद्धा करूं नये. राजा धर्मा, मनुष्यानें
नेहमीं शांतिहोम करावे आणि सावित्रीमंत्र आणि
जपावे; त्यानें नित्य खालीं बसून जें खाव-
याचें असेल तें खावें; कधीही चालतांना खाऊं नये व वारंवार पाण्यांत मस्तक बुचकळूं नये.
नये; लघुशंका करावयाची असतां ती उभ्यानें, जो मनुष्य हा नियम पाळितो त्याचें आयुष्य
भस्मावर व गोड्यांत करूं नये; भोजनापूर्वी घटत नाही. पाण्यांत बुचकळी मारून स्नान
नित्य पाय धुवावे व ओल्या पायांनीं जेवावे; केलेल्या पुरुषानें नंतर कोणत्याही गात्राला
आणि निजतांना ओले पाय असल्यास कोरडे तेल लावूं नये आणि ज्यांत तीळ घातले आहेत
करून मग निजावे. जो पुरुष ओल्या पायांनीं असा पदार्थ सेवन करूं नये; ह्मणजे आयु-
भोजन करितो तो शंभर वर्षे वांचतो, असा प्याची हानि होणार नाही. कोणीही उष्ट्या
नियम आहे. राजा धर्मा, अग्नि, धेनु व ब्राह्मण विद्याळानें विद्यार्थ्याला पाठ सांगूं नये आणि
हीं तीन महान् तेजें होत. केव्हाही उष्ट्या कोणीही उष्ट्या विद्याळानें पाठ घेऊं नये व ज्या
विद्याळानें ह्यांना स्पर्श करणें प्रशस्त नाही. ठिकाणीं दुर्गंध किंवा वाऱ्याचा सोसाटा असेल
जो मनुष्य हा नियम पाळील त्याचें आयुष्य त्या ठिकाणीं मनानें सुद्धा वेदांचें चिंतन करूं
घटणार नाही. त्याप्रमाणेंच, हे धर्मराजा, सूर्य, नये. प्राचीनइतिहासज्ञ पुरुष ह्या विषयासंब-
चंद्र व सर्व नक्षत्रें हींही तीन दिव्य तेजेंच धानें यमाची गाथा सांगत असतात. यम
होत. त्यांजकडे कोणीही उष्ट्या विद्याळानें ह्मणतो कीं, जो पुरुष उष्ट्या विद्याळानें धावत
पाहूं नये. राजा युधिष्ठिरा, ज्ञानानें किंवा वयानें सुटतो व अभ्यासाचा पाठ घेतो, त्याचें आयुष्य
वृद्ध असा पुरुष प्राप्त झाला असतां तरुणाची मी घटवितों व त्याच्या प्रजांचा संहार
मोठी लग्नग उडणें आणि त्यानें उत्थान करितों ! जो ब्राह्मण अनध्यायाच्या दिवशीं
देऊन व नमस्कार करून त्याचा गौरव करणें मूर्खपणानें वेदाभ्यास करितो, त्याचे वेद नष्ट
हें सर्वस्वीं उचित होय. तरुण मनुष्यानें होतात आणि त्याचें आयुष्य नाश पावतें;
वृद्धांना अभिवंदन करावें, स्वतः त्यांस ह्यासाठीं विचारी पुरुषानें अनध्यायाच्या दिवशीं
आसन द्यावें, हात जोडून त्यांच्या केव्हाही पाठ तयार करूं नये. जे पुरुष
सेवेस सिद्ध असावे, आणि ते जाऊं सूर्याकडे, अग्नीकडे, गार्हकडे व ब्राह्मणांकडे
लागले ह्मणजे त्यांच्या पाठीमागून चालावे. तोंड करून किंवा रस्त्यावर लघुशंका करितात
कोणत्याही मनुष्यानें फुटलेल्या, फाटलेल्या ते लवकर मृत्युमुखीं पडतात. शौचविधि व
किंवा मोडक्यातोंडक्या आसनावर बसूं नये, लघुशंका करितांना दिवसास उत्तराभिमुख
कांशाचें भोंडें फुटलें ह्मणजे तें फेंकून द्यावें, आणि रात्रीस दक्षिणाभिमुख बसावें ह्मणजे
एक वस्त्रानें जेऊं नये, नागव्यानें न्हाऊं, आयुष्य घटणार नाही. ज्याला दीर्घकाळ जग-
नये, नागव्यानें निद्रा घेऊं नये, आणि आंच- प्याची इच्छा असेल त्यानें ब्राह्मण, क्षत्रिय व
बल्याशिवाय किंवा उष्ट्यानें बसूं नये किंवा सर्प हे कितीही क्षीण झालेले असले तरी

त्यांचा अन्हेर करूं नये. ह्या तिघांच्या ठिकाणीं दिल्यावर दुसरी उठी देणें झाल्यास मध्यंतरीं मयंकर विष बास करितें, हें विसरूं नये. सर्प स्नान करावें; स्नान करून शुचिर्भूत झाल्यावर हा खवळला असतां केवळ दृष्टीनें व क्षत्रिय अलंकार लेऊन उपवास करावा; नित्य पर्वाकाळीं खवळला असतां केवळ पराक्रमानें दुसऱ्याला ब्रह्मचर्य पाळावें; एका पात्रांतून एकानेंच अन्न जाळून टाकितो; पण ब्राह्मण हा क्षोभला सेवन करावें, अधिकांनीं सेवूं नये; कधींही असतां तो इतक्यावरच थांबत नाही: तर तो गार्दनीं हुंगिलेलें अन्न किंवा परिषेचनहीन ध्यान व अवलोकन ह्या दोहोंनीं पीडा करणा- अन्न किंवा ज्यांतील सत्त्वांश काढून घेतला त्याच्या सर्व कुलाचा नाश करितो ! ह्यासाठीं आहे असें अन्न ग्रहण करूं नये; अन्न सेवन पंडितांनीं मोठ्या प्रयासांनीं ह्या तीघांची शुश्रूषा करितांना कोणी त्याजकडे पहात असेल तर ठेवावी. युधिष्ठिरा, मनुष्यानें गुरूशीं केव्हाही त्याला त्याचा अंश अर्पण करावा, तसें केल्या- हट्ट धरूं नये आणि गुरु रागावला असतां वांचून अन्न ग्रहण करूं नये; बुद्धिमान् पुरु- त्याची मनधरणी करून त्याची प्रसन्नता पानें अमंगळ पुरुषाच्या समीप बसून अन्न जोडावी. एकादे वेळीं गुरु भलत्याच मार्गास सेवन करूं नये; तसेंच त्यानें अन्न ग्रहण प्रवृत्त झाला असला तरी शिष्यानें त्याशीं करितांना थोरांपासूनही दूरच बसावें; धर्मकृत्या- चांगलें वर्तनच ठेवावें; कारण, गुरुनिंदेच्या मध्ये जें अन्न निषिद्ध मानलें असेल तें इतर योगानें मनुष्याचें आयुष्य निःसंशयपणें वेळींही सेवन करूं नये; कल्याणेच्छु श्रेष्ठ पुरु- जळून खाक होतें, हा सिद्धांत होय ! पानें पिंपळ, वड, ताग व उंबर ह्यांचीं फळें हितेच्छु पुरुषानें राहण्याच्या जागेपासून दूर खाऊं नयेत; बोकडाचें, गार्दचें व मोराचें मांस अंतरावर लघ्वी करावी, हातपाय धुणें तेही दूर वर्जावें; त्याप्रमाणेंच वाळलेलें व शिळें मांसही अंतरावर धुवावे, आणि उठीही दूर अंतरावर सेवन करूं नये; विद्वान् मनुष्यानें हातावर टाकावीं. सुज्ञ पुरुषांनीं तांबडें फूल धारण मीठ घेऊन खाऊं नये; रात्रीस दधिसक्तु सेवन करूं नये, पांढरें फूल धारण करावें; परंतु करूं नयेत आणि वर्ज मांसें सर्वस्वीं वर्जावीत. त्यांतही कमळ व कुवलय हीं फुलें वर्जावीं. मनुष्यानें सायंकाळीं व सकाळीं असें दोन डोक्यांत फूल घालावयाचें झाल्यास तांबडें वेळां भोजन करावें; मध्यंतरीं भोजन न किंवा पाण्यांतलें फूल घालावें. कांचनीय माळला करण्याविषयीं सावधान राहावें; ज्या अन्नांत मुळीच दोष नाही. स्नान केल्यावर अंगाला केश असतील असें अन्न खाऊं नये आणि उठी द्यावयाची ती नित्य ओली उठी द्यावी. शत्रूकडे श्राद्ध असल्यास त्यांत जेवावयास बुद्धिमान् नरानें नेसावयाचेंच वस्त्र नेसावें व जाऊं नये. जेवतांना मौन धरावें, अंगावर पांघरावयाचेंच वस्त्र पांघरावें; त्यांत बदल करूं उपवस्त्र असावें, व बसून जेवावें; नुसत्या भूमी- नये. दुसऱ्यानें परिधान केलेलें किंवा ज्याच्या वर वाढलेलें अन्न कधींही खाऊं नये, बसल्या- दशा सडल्या आहेत असें वस्त्र परिधान करूं वांचून कधींही अन्न ग्रहण करूं नये, नये; निजतांना, मार्ग चालतांना व देवपूजा आणि अन्न सेवन करीत असतां भुरके करतांना पृथक् पृथक् वस्त्रें वापरावीं; प्रियंगु मारणें किंवा अन्य प्रकारें शब्द करणें (गव्हाला), चंदन, बिल्व, तगर व केसर वर्जावें. राजा धर्मा, बुद्धिमान् मनुष्यानें ह्यांची उठी पृथक् पृथक् द्यावी; एक उठी प्रथम अतिथींना उदक देऊन अन्न द्यावें आणि

नंतर स्वतः अन्न ग्रहण करावे, परंतु अति-राजा धर्मा, जो पुरुष असें करितो त्यास
 थींची व्यवस्था उत्तम राखावी. आपल्यासमान दीर्घायुष्य प्राप्त होतें. भायेच्छु पुरुषानें दिव-
 जे लोक असतील त्यांना एकाच पंकीला घेऊन सास मैथुन करूं नये, आणि अविवाहित स्त्री,
 जेवावे. जो पुरुष सुहृदांना अन्नसंतर्पण केल्या-वेष्ट्या व अस्नात ह्मणजे ऋतुपाप्मि न झालेली
 शिवाय अन्नग्रहण करितो तो हालाहल विष स्त्री ह्यांना भोग देऊं नये. जो पुरुष अशा
 सेवितो असेंच म्हटलें पाहिजे ! पाणी, पायस, प्रकारें वागतो त्यास दीर्घायुष्य मिळतें. मनुष्य
 सक्तु, दधि, तूप व मध हीं खेरीज करून ज्या ज्या तीर्थावर जाईल तेथें त्यानें सर्व
 इतर खाद्यपेय पदार्थांपैकीं कोणत्याही पदा-तयारी करून आचमन करावे, नंतर त्रिवार
 र्थाचा उरलेला शेष दुसऱ्याला खाण्यापिण्याला उदक प्राशन करावे, नंतर द्विवार मार्जन
 देऊं नये; पाणी, पायस इत्यादिकांचा शेष करावे, आणि नंतर स्नान करावे.
 देणे झाल्यास तो तरी पुत्रादिकांनाच द्यावा, इतकें झाल्यावर मनुष्यानें एक वेळ सर्व
 इतरांना देऊं नये. हे पुरुषव्याघ्रा, भोजन कर-इंद्रियांना उदकस्पर्श करावा, नंतर त्यांवर
 णाऱ्या मनुष्यानें उगीच शंका काढीत जेऊं तीन वेळां अभ्युक्षण करावे आणि नंतर वेदांत
 नये आणि हितेच्छनें भोजनाच्या अखेरीस सांगितल्याप्रमाणें यथाविधि पैत्रिक व दैविक
 दधिभक्षण करूं नये. भोजन आठोपल्यावर कृत्यें करावीं. राजा धर्मा, आतां ब्राह्मणाची
 त्यानें एका हातानें आंचवावे आणि उजव्या शुद्धि कशापासून होते आणि त्यानें भोजनाच्या
 पायाचा आंगठा पाण्यानें धुवावा. नंतर मस्त-पूर्वी आणि नंतर पवित्र व हितकर असें काय
 कावर हात ठेवावा आणि एकाग्र मनानें अग्नीला काय करावे तें सांगतो, ऐक राजा युधिष्ठिरा,
 स्पर्श करावा. राजा, जो पुरुष कौशल्यानें हा जेव्हां शुचिर्भूत व्हावयाचें असेल तेव्हां ब्राह्म-
 प्रयोग करितो त्याला ज्ञातीमध्ये श्रेष्ठपणा प्राप्त तीर्थ ग्रहण करावे, ह्मणजे आचमन करावे.
 होतो. राजा, भोजन झाल्यावर मुख, नेत्र, थुंकी किंवा खाकारा टाकल्यावर चूळ भरून
 नासिका, कर्ण, नाभि व तळहात हीं पाण्यानें शुद्धि संपादावी. वृद्ध आपसुहृद् दरिद्री अस-
 धुवावीं, परंतु ओले हात ठेवून बसूं नये. त्यास त्यांस घरांत ठेवून ध्यावे; ह्मणजे यज्ञ-
 आंगठ्यामध्ये ब्राह्मतीर्थ व कनिष्ठिकेच्या पाठी-मानाची संपत्ति व आयुष्य हीं वृद्धिंगत होतात.
 मागें देवतीर्थ अधिष्ठित आहे. आंगठा व घरामध्ये पारवे, पोपट, सारिका व वाघळें
 प्रदेशिनी (तर्जनी) ह्यांच्या मध्यभागानें उदक शिरणें हें अभ्युदयाचें चिन्ह आहे. ह्यापासून
 देऊन पितृकर्म करावीत, ही नेहमींची प्रशस्त पाप लागत नाही. उद्दीपक, गृध्र, कपोत (खबु-
 रीत समजावी. ज्या मनुष्याला कल्याण व्हावे तर) आणि भ्रमर हे घरांत शिरल्यास
 अशी इच्छा असेल त्यानें दुसऱ्याची निंदा तात्काळ शांति करावी. हे पक्षी फार अमंगळ
 करूं नये, दुसऱ्याला अप्रिय वाटेल असें आहेत. महात्म्यांना वाईट वाटेल असें कृत्य
 भाषण बोलूं नये, आणि आपल्यावर दुसरा करूं नये; महात्म्यांचीं अतिगुह्यें केव्हांही बोलूं
 कोणी संतापणार नाही, असेंच नित्य वर्तन नयेत; अग्रमध्य स्त्रिया, राजपत्नी व तिच्या
 ठेवावे. पतितांबरोबर गण्यागोष्टी सांगण्याची सख्या ह्यांशीं गमन करूं नये; आणि वैद्य,
 इच्छा करूं नये; इतकेंच नव्हे, तर त्यांचें बाल, वृद्ध, सेवक, बंधु, ब्राह्मण, शरणार्थी व
 दर्शनही वर्जिावे व संसर्गापासून अलिप्त रहावे. आप ह्यांचें संरक्षण करावे. त्या योगें आयु-

प्याची मोठी बुद्धि होते. हितेच्छु प्राज्ञ पुरुषानें ह्मणून सांगितलेलीं व दारुण नक्षत्रें व प्रत्यरि-
 ब्राह्मण गृहनिर्माणशास्त्री व हांच्या सल्ल्यानें गृह नक्षत्रें हीं सर्व श्मश्रुकर्मास वर्ज्य मानावीं. एकाग्र
 निर्माण करून त्यांत सदा वास्तव्य करावें. राजा मनानें पूर्वाभिमुख किंवा उत्तराभिमुख बसून
 युधिष्ठिरा, संध्यासमयीं निद्रा घेऊं नये, अभ्यास श्मश्रु करवावी; ह्मणजे, हे राजेंद्रा, दीर्घायुष्य
 करूं नये किंवा जेऊं खाऊं नये, ह्मणजे दीर्घा- प्राप्ति होतें. मनुष्यानें परनिंदा किंवा आत्मनिंदा
 युष्य प्राप्त होतें. ज्याला आपलें कल्याण व्हावें असें सदैव वर्जावी. दुसऱ्याची किंवा स्वतांची निंदा
 वाढत असेल त्यानें रात्रीस पितृक्रिया करूं नयेत केल्यानें नेहमीं पातक्य लागतें. नरश्रेष्ठा, ज्या
 व भोजनोत्तर केशसंस्कारादिक कृत्यें आचरूं स्त्रीच्या ठिकाणीं कांहीं व्यंग आहे अशी किंवा
 नयेत. रात्रीच्या समयीं स्नान करणें व सातू सप्रवर किंवा मातृकुलोत्पन्न स्त्री किंवा कन्या
 भक्षणें हें सर्वथैव वर्जावें. शिल्लें अन्न निरंतर वर्जावी. त्याप्रमाणेच वृद्ध, वानप्रस्थ, पतिव्रता,
 त्याज्य होय. रात्रीस दुसऱ्याला आतृप्ति भोजनाचा नीचवर्ण, उत्तमवर्ण, अज्ञातकुल किंवा निषिद्ध-
 आग्रह करूं नये व आपणही नेतानेंच भोजन कुल अशा स्त्रीशीं शहाण्या मनुष्यानें गमन करूं
 करावें. पाखरें मारून त्याचें मांस सेवन करूं नये; नथे. राजा, पिंगला म्हणजे पीतवर्णाची व कुष्टिनी
 मांस विकत घेऊनच निर्वाह करावा. पक्ष्यांना म्हणजे कोड उडलेली नारी विवाहास वर्ज्य
 दाणापाणी घालून वाढविलें असतांही त्यांची समजावी. त्याप्रमाणेच, ज्या कुळांत अपस्मार
 हिंसा करणें अप्रशस्त, हें लक्षांत ठेवावें. महाप्राज्ञ आहे, किंवा ज्या कुळाची रीतभात वाईट आहे,
 पुरुषानें मोठ्या कुळांत जन्मलेल्या व विवाहास किंवा ज्या कुळांत महाव्याधि आहे, किंवा ज्या
 योग्य झालेल्या गुणसंपन्न कन्येशीं विवाह कुळांत क्षयरोग आहे, अशा कुळांत जन्म
 करावा, तिच्या ठिकाणीं अपत्योत्पादन करून पावलेली मारीही विवाहास वर्ज्यच होय. गुण-
 कुलाचें स्थैर्य संपादावें, पुत्र होतील ते विद्वान् संपन्न, लक्षणांन्वित, हृदयंगम व सुंदर अशा
 व कुलधर्मज्ञ होण्यासाठीं विद्वानांच्या स्वाधीन कन्येशींच विवाह करावा. विवाह करितांना
 करावे, आणि कन्या होतील त्या बुद्धिमान् वरिष्ठ किंवा समान कुळांतील कन्या वरावी.
 व कुलवान् वरांना अर्पाव्या. पुत्रांनीं विद्याभागेच्छु पुरुषानें आपणाहून कमी किंवा भ्रष्ट
 व धर्मज्ञान संपादिल्यावर त्यांचा कुलीन वधूशीं

विवाह करावा आणि त्यांस मालमत्तेचा वांटा २ मृग, पुष्य, ज्येष्ठा व मूळ.

द्यावा. मस्तकावरून स्नान केल्याशिवाय दैविक व ३ आपल्या जन्मनक्षत्रापासून दिननक्षत्रापर्यंत
 पौत्रिक कर्मे करूं नयेत. जन्मनक्षत्र, पूर्वाभाद्रपदा, भोजन जी संख्या येईल तिला नवांनीं भागावें;
 उत्तराभाद्रपदा, कृत्तिका, ज्योतिषग्रंथांत वर्ज्य आणि बाकी पांच उरले तर तें नक्षत्र प्रचरि असें
 समजावें. उदाहरणः—एका मनुष्याचें जन्म-

१ कृत्तिका (६), मघा (५), रोहिणी (८), नक्षत्र ज्येष्ठा आहे; आणि एके दिवशीं दिननक्षत्र
 उत्तरा (३), अनुराधा (१), हीं वर्ज्य नक्षत्रे अश्विनी आहे. तेव्हां ज्येष्ठापासून अश्विनीपर्यंत
 समजावी. याच्यापुढे जे आंकडे दिले आहेत, ते, भोजल्यास ११ ही संख्या येते. हीस नवांनीं
 तितक्या वेळां त्या त्या नक्षत्रां श्मश्रु करविली तर भागिलें ह्मणजे २ ही संख्या उरते; अर्थात् हें प्रत्यरि
 हानिकारक होते अशा अर्थाचे आहेत. जसें कृत्तिका नक्षत्र नव्हे. किंवा दिननक्षत्र हस्त आहे; तर
 नक्षत्रां ६ वेळां श्मश्रु करवित्यास, हानिकारक ज्येष्ठापासून हस्तपर्यंत होणाऱ्या २३ या संख्येस
 होते इत्यादि. नवांनीं भागिलें ह्मणजे बाकी ५ उरते. हें प्रत्यरि होय.

अशा कुळांतील कन्या करू नये. विवाह- तो प्रजापालनांत रत असतो आणि तो कोणा-
समयी यथाविधि अग्नि उत्पन्न करावा आणि कडूनही नाश पावत नाही. राजा धर्मी, तूं
श्रुतींत व स्मृतींत सांगितलेल्या सर्व विहित युक्तिशास्त्र, शब्दशास्त्र, गांधर्वशास्त्र व चौसष्ट
क्रिया आचाराव्या. स्त्रियांशीं केव्हांही स्पर्धा कला ह्यांचा अभ्यास कर. तूं नेहमी इतिहास,
करू नये; सर्वतोपरी त्यांचें सदैव रक्षणच पुराणें, कथाभाग व महात्म्यांचीं चरित्रें हीं
करावें. स्त्रियांशीं स्पर्धा केल्यानें आयुष्य घटतें; ऐकत जा. पत्नी रजस्वला असतां तिच्याशीं
ह्यास्तव तें कृत्य सर्वस्वीं वर्जिणें. दिवसास गमन किंवा भाषणही करू नको; चौथे दिवशीं
झोंप घेणें आणि निजून उठल्यावर फिल्लन न्हाल्यावर रात्रीस ज्ञात्यानें तिच्याशीं संबंध
निजणें हेही आयुष्यहानि करणारें आहे. जे करावा. ऋतुदर्शनापासून पांचव्या दिवशीं
पुरुष संध्यासमयी, किंवा रात्र पडतांच, किंवा गर्भधारणा झाली असतां कन्या व सहावे दिवशीं
उष्ट्यानेंच निद्रा घेतात त्यांचें आयुष्य लवकर गर्भधारणा झाली असतां पुत्र जन्म पावतो, हा
क्षीण होतें. परदारगमन करणें व शमश्रु करवून नियम ध्यानांत ठेवून पंडितानें स्त्रीसमागम
स्नान न करणें हे आयुष्याचा नाश करितें; करावा. मनुष्यानें इष्टमित्र व जातगोत ह्यांचा
ह्यास्तव तें सर्वथा वर्जिणें. संध्यासमयी अभ्यास, नित्य गौरव करावा; यथाशक्ति नानाप्रकारची
भोजन, स्नान किंवा पठन हीं करू नयेत. त्या दक्षिणा देऊन यज्ञयाग करावे; आणि इतकें
वेळीं दुसरें कांहीं एक न करितां भगवर्चितन करून मग मरण्यास सिद्ध व्हावें ! राजा
करावें. राजा, मनुष्यानें प्रथम स्नान करावें युधिष्ठिरा, आयुष्यवृद्धि करी करावी, ह्याचें हें
आणि मग ब्राह्मणांना, देवांना व गुरूंना पूजावें. संक्षिप्त निरूपण केले आहे. ह्या विषयाची
आमंत्रणावांचून यज्ञाला जाऊ नये; केवळ राहिलेली माहिती तूं तीन वेदांत प्रवीण अस-
यज्ञानुष्ठान पहावयाचेंच असले तर आमंत्रणा- लेल्या वृद्धजनांपासून करून घे. राजा, सदा-
वांचून गेलें असतां हरकत नाही; पण इतकें चारापासून उत्कर्ष होतो, सदाचारापासून
लक्षांत ठेवावें की, यज्ञास गेलेल्या पुरुषाचा कीर्ति वाढते, सदाचारापासून आयुष्य वृद्धिंगत
यजमानाकडून गारव न झाल्यास त्या योगें होतें, आणि सदाचारापासूनच व्यंगें नाश
त्या यज्ञास जाणाराचें आयुष्य घटतें ! देशां- पावतात ! सर्व शास्त्रांमध्ये सदाचार हाच श्रेष्ठ
तरीं जातांना किंवा रात्रीच्या समयी एकत्र्यानें होय; सदाचारापासूनच धर्माची प्रवृत्ति; आणि
जाऊ नये. दिवसास बाहेर गेल्यावर नेहमी धर्मापासूनच आयुष्य वाढतें. सदाचारापासून
संध्याकाळ होण्याच्या पूर्वी घरीं परत यावें. मनुष्याला उत्कृष्ट यश व दीर्घायुष्य प्राप्त होऊन
आई, बाप किंवा गुरू ह्यांची आज्ञा सदैव पाळावी. स्वर्गामध्ये श्रेष्ठपद मिळतें हें लक्षांत ठेव.
ती आज्ञा हितावह किंवा अहितावह आहे, ब्रह्मदेवानें सर्व वर्णांवर अनुग्रह करून हा
ह्याची शंका सुद्धां घेऊं नये. राजा युधिष्ठिरा, नियम घालून दिला आहे.

तूं धनुर्वेद व वेद ह्यांचा अभ्यास काळजीनें
कर व हत्तियर, घोड्यावर व रथांत बसण्याचा
सतत व्यासंग राख. जो राजा ह्या गोष्टींविषयीं
दक्षता ठेवितो तो सुखी होतो; त्याला शत्रु,
सेवक किंवा स्वजन ह्यांपासून पीडा होत नाही;

अध्याय एकशें पांचवा.

—:—

ज्येष्ठ-कनिष्ठ भ्रात्यांचें वर्तन.
युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, ज्येष्ठ

भ्रात्यानें कनिष्ठांशीं आणि कनिष्ठ भ्रात्यांनीं ज्येष्ठांशीं कसें वागवें तें सांगा.

भीष्म सांगतातः—बाळा युधिष्ठिरा, तूं ज्येष्ठ भ्राता आहेस, ह्यास्तव सतत ज्येष्ठ भ्रात्याला योग्य असेंच वर्तन करून, गुरूची शिष्याशीं जशी चांगली वागणूक असते तशीच तूं आपल्या भ्रात्यांशीं ठेव. गुरू जर शाहणा नसेल तर शिष्याच्या हातून चांगली वर्तणूक घडणें अशक्य आहे; कारण गुरूच्या ठिकाणीं दीर्घदर्शित्व असेल तें शिष्याच्या ठिकाणीं उतरतें असा सामान्य नियम आहे. कित्येक वेळां ज्येष्ठ भ्रात्यानें काळावर लक्ष देऊन कनिष्ठ भ्रात्यांच्या वर्तनाकडे मुळींच लक्ष न देणें किंवा त्याविषयीं अजाणपण स्वीकारणें हेंच हितावह असतें; ह्यास्तव सुज पुरुषानें ह्या नियमाकडे दृष्टि देऊन उचित वर्तन करावें. ज्येष्ठ भ्रात्यानें कनिष्ठ भ्रात्यांच्या हातून कांहीं प्रमाद घडला असतां त्यांना त्याजबद्दल उघड रागावूं नये; पर्यायानें किंवा गुप्तपणें त्यानें त्यांची कानउघाडणी करावी व त्यांस वाटेवर आणावें. प्रत्यक्ष भाषणानें हृदयभेद केला असतां, ज्यांच्यामध्ये पूर्वी प्रेम वसत असतें ते भ्राते पुढें वैरी बनतात; आणि असें झालें म्हणजे सर्व भ्रात्यांची एकी पाहून जे शत्रु अंतर्गामीं जळफळत असतात त्यांना त्यामध्ये अधिक फूट पाहून कार्यभाग साधण्याची सांधि मिळते! राजा धर्मा, ज्येष्ठ भ्राता आपल्या कुळाचा उत्कर्ष करितो, न्हास करितो किंवा सर्वच कूळ रसातळास पांचवितो, हें लक्षांत ठेव. राजा, ज्येष्ठ भ्रात्यानें कनिष्ठ भ्रात्यांशीं दगा करून त्यांस ठकवूं नये. जो ज्येष्ठ भ्राता असें दुर्वर्तन करील तो अज्येष्ठ होय; त्याला पितृधनाचा मुळींच भाग मिळूं नये; आणि राजानें त्याचें नियमन

करावें. कारण, दुसऱ्याला ठकविणारा पुरुष निःसंशयपणें स्वतः नरकांत पडतो आणि वेताच्या फुलाप्रमाणें जन्मदात्याचा संहार उडवितो! राजा धर्मा, ज्या कुळांत अधम पुरुष जन्मास येतो त्या कुळांत सर्व प्रकारचे अनर्थ घडतात. तो पुरुष आपल्या घराण्याचा लौकिक नाहींसा करितो इतकेंच नव्हे, तर त्याची विटंबना जगभर पसरतो! सहोदर हे भलतेंच आचरण करीत असतील तर त्या सर्वांस पितृधनाचा अंश मिळणें उचित नाहीं. अशा वेळीं ज्येष्ठ भ्रात्यानें कनिष्ठांस कांहीं-एक दायभाग न देतां त्यांचें सर्व धन आपण घ्यावें. जो भ्राता पितृधनाचा भाग न घेतां केवळ स्वकष्टानें किंवा प्रवास वगैरे करून धन मिळवितो, त्यानें वाटल्यास आपल्या भ्रात्यांना तें धन द्यावें किंवा देऊं नये; इतर भ्रात्यांचा त्या धनावर कांहींएक हक्क नाहीं. अविभक्त भ्रात्यांच्या मनांत पिता जिवंत असतां विभक्त व्हावयाचें आलें तर पित्यानें सर्व पुत्रांना सारखे वाटे द्यावें; लहानमोठे वाटे देऊं नये. ज्येष्ठ भ्रात्यानें कनिष्ठ भ्राते किंवा भगिनी यांचें नित्य हितच करावें. अमुक एक भाऊ किंवा बहीण गुणांनीं चांगली किंवा वाईट आहे असें मनांत आणून त्यांच्याशीं पक्षपात किंवा विषम बुद्धि न धरितां सदैवीत त्यांच्या हितार्थ झटावें. धर्मास अनुसरून वागणें हेंच श्रेयस्कर होय, असा धर्मवेद्यांचा अभिप्राय आहे. मोठे-पणावरून विचार केला असतां दहा आचार्यांना एकठा उपाध्याय मागें टाकील, दहा उपाध्यायांना एकठा पिता मागें टाकील व दहा पित्यांना एकठा माता मागें टाकील! फार कशाला; माता ही सर्व पृथ्वीलाही मोठेपणानें मागें टाकण्यास समर्थ आहे! ह्यास्तव, मातेप्रमाणें श्रेष्ठ असें कोणीच नाहीं आणि ह्यामुळेच प्रत्येक मनुष्य मातेला अत्यंत मान देतो. राजा युधि-

ष्ठिरा, पिता मरण पावला असतां कनिष्ठ करावीं, व कोणत्या पुण्यकारक कृत्याच्या भ्रात्यांनीं ज्येष्ठ भ्रात्याला पित्याप्रमाणेंच मानावें; योगें मनुष्याला सर्व सुखें प्राप्त होतात, तें सांगा. ज्येष्ठ भ्रात्यानें कनिष्ठ भ्रात्यांना निर्वाहास वैशांपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, अवश्य अशीं साधनें सुलभ करून देऊन सांभा- ह्याप्रमाणें कुंतीपुत्र जो धर्मज्ञ युधिष्ठिर त्याचें ठावें आणि कनिष्ठ भ्रात्यांनीं ज्येष्ठ भ्रात्याची भाषण श्रवण करून शतनुपुत्र भीष्म ह्यानें मर्जी संपादून त्याचा योग्य आदर करावा व त्या धर्मपुत्र युधिष्ठिराला असें उत्तर दिलें. पित्याप्रमाणें त्याच्या आज्ञेत रहावें. राजा भीष्म ह्मणालेः—राजा युधिष्ठिरा, उप- धर्मा, मातापिता हीं केवळ देहाला जन्म वासविधीपासून जे श्रेष्ठ लाभ होतात त्यांचें देणारी आहेत. आचार्यांकडून जो जन्म मिळतो वर्णन मीं पूर्वीं ऐकिलें आहे तें तुला आतां तोच खरा अजर, अमर व अविनाशी जन्म होय. सांगतों. राजा, आतां तूं मला जो प्रश्न विचा राजा, ज्येष्ठ भगिनी ही मातेप्रमाणेंच सम- रिला आहेस, तोच प्रश्न मीं पूर्वीं महातपस्वी जावी आणि जिचें स्तनपान केलें असेल ती जो अंगिरा ऋषि त्यास विचारिला होता. भ्रातृभार्या (भावजय) ही मातेप्रमाणेंच मानावी. तेव्हां त्या अग्निपुत्र भगवान् अंगिरा महर्षीनें जो पुण्यदायक उपवासविधि मला यथार्थ निरूपण करून सांगितला, तो मी तुला आतां सांगतों.

अध्याय एकशें सहावा.

—०—

उपवासविधि.

युधिष्ठिर विचारतोः—पितामह भीष्म, सर्वच दोन दिवस व तीन दिवस उपवास करावा, वर्ण व म्लेच्छ ह्यांच्या मनाचा कल उपवास असा नियम शास्त्रांत सांगितला आहे; परंतु करण्याकडे असतां; परंतु त्याचें कारण काय, एकाच वेळीं लागोपाठ तीन दिवसांहून अधिक हें कांहीं मला समजत नाहीं. ब्राह्मण व दिवसपर्यंत त्यांनीं उपोषण करणें सर्वथा वर्ज्य क्षत्रिय ह्यांनीं मात्र उपवासादिक नियम आच- होय. वैश्य व शूद्र ह्यांनीं एक दिवसाहून रावे, असें आम्हीं ऐकिलें आहे; परंतु प्रथात अधिक कालपर्यंत उपोषण करूं नये. त्यांनीं तर सर्वच उपवास करितात असा दृष्टीस पडतो. जर वेडेपणानें दोन किंवा तीन दिवसांचा तेव्हां उपवासादिक नियम सर्वांनींच करावे उपवास केला तर त्याचें त्यांस कांहीं एक कीं काय, हें मला सांगा. तसेंच एकंदर फळ मिळत नाहीं. केव्हां केव्हां विशिष्ट सर्वांनीं कोणकोणते उपवासादिक नियम पाळावे, प्रसंगीं वैश्य व शूद्र ह्यांनीं चार वेळां भोजन उपवास करणाऱ्या पुरुषाला कोणती गति करूं नये ह्मणजे दोन दिवसपर्यंत उपवास मिळतें, उपवास करणें हें अत्यंत पुण्यकारक करावा असा नियम सांगितला आहे; पण प्रधान कर्तव्य असल्यामुळें जो कोणी उपवास त्यांना धर्मशास्त्रवेत्त्या धर्मज्ञ पुरुषांनीं तीन करितो त्याला येथें काय फळ प्राप्त होतें, दिवसांचा उपवास सर्वथैव निषिद्ध ठरविला कोणत्या उपवासानें पापाचा क्षय होतो, आहे, हें लक्षांत धर. जो इंद्रियानिग्रही कोणत्या उपवासानें महान् पुण्य पदरीं पडतें, जितात्मा पुरुष पंचमी, षष्ठी व पौर्णिमा ह्या उपवासाच्या योगानें स्वर्ग व पुण्य प्राप्त होतें तिथीस एकभुक्त करितो त्याला सहनशीलता, तें कसें, उपोषण केल्यावर कोणतीं दाने सौंदर्य व आत्मज्ञान प्राप्त होतें आणि तो प्राज्ञ

पुरुष अपत्यहीन व दरिद्री केव्हांही होत त्याच्यावर अभिषेक होतो व तो आसकल्याण-
नाहीं. कुरुनंदना, जो पुरुष पंचमी व षष्ठी कारी पुरुष सर्वत्र शोभतो. जो पुरुष भाद्रपद
ह्या तिथीस देवतांचे आराधन करितो तो महिन्यांत एक वेळ भोजन करितो त्याला
कुळामध्ये महान् अन्नदाता होतो आणि बहुत गाई आणि सुस्थिर व वाढतें ऐश्वर्य प्राप्त
ब्राह्मणसंतर्पण करितो. जो पुरुष कृष्णपक्षांतील होतें. जो पुरुष आश्विन महिन्यांत एकभुक्त
अष्टमी व चतुर्दशी ह्या दिवशीं उपवास करितो करितो त्याचीं सर्व पातकें दूर होतात आणि
त्याला कोणतेंही दुखणें येत नाहीं आणि तो त्यास बहुत वाढनें व बहुत पुत्र प्राप्त होतात;
वीर्यशाली निपजतो. जो पुरुष मार्गशीर्ष आणि जो पुरुष कार्तिक महिन्यांत एकभुक्त
महिनाभर एकभुक्त करितो आणि यथाशक्ति करितो तो पराक्रमी होतो, त्याला बहुत स्त्रिया
ब्राह्मणांना भोजन घालितो, त्याच्या सर्व मिळतात आणि त्याची कीर्ति सर्वत्र पसरते. नर-
व्याधि व कित्त्विषं दूर होतात, त्याला सर्व व्याघ्रा, ह्याप्रमाणें महिनाभर जे कोणी एक-
प्रकारचें वैभव मिळतें, त्यास सर्व औषधि प्राप्त भुक्त करितात त्यांना कोणतीं फळें प्राप्त होतात
होतात, तो वीर्यशाली निपजतो, त्याची तीं मीं तुला सांगितलीं. आतां तिथींचे जे
शेतकी उदयास येते आणि त्यास बहुत नियम आहेत ते मी तुला सांगतां, ऐक.
धनधान्य प्राप्त होतें. जो पुरुष एकभुक्त जो पुरुष प्रत्येक महिन्याच्या दुसऱ्या पंधर-
करून पौष महिना घालवितो, तो वड्यांत एक वेळ भोजन करितो, त्याला बहुत
भाग्यवान्, सुंदर व यशस्वी होतो. जो पुरुष निय- गाई, बहुत पुत्र व बहुत भार्या प्राप्त होतात. जो
मानें सर्व माघ महिनाभर एकभुक्त करितो, पुरुष बारा वर्षेपर्यंत प्रत्येक महिन्यांत त्रिरात्र
तो श्रीमान् कुळांत जन्म पावून सर्व जातींत उपोषण करितो, त्याला जातीमध्ये वर्चस्व
प्रमुखत्व मिळवितो. जो पुरुष सर्व फाल्गुन मिळतें, त्यास कोणीही शत्रु उत्पन्न होत नाहीं
महिना एकभुक्त करून घालवितो त्याजवर आणि त्याचें धवल यश सर्वत्र पसरतें. हे भारत-
स्त्रिया प्रीति करितात आणि त्या त्याच्या श्रेष्ठा, तूं ह्याप्रमाणें करण्यास प्रारंभ कर आणि
कक्षांत वागतात. जो पुरुष चैत्र महिनाभर हे-सर्व नियम बारा वर्षे पाळ. जो पुरुष सकाळीं
नियमानें एकभुक्त करितो तो सुवर्ण, मोठ्यें व रत्नें व सायंकाळीं दोन वेळां भोजन करितो आणि
ह्यांनीं संपन्न अशा महान् कुळांत जन्म पावतो. मध्यंतरीं कांहींएक खात किंवा पीत नाहीं,
जो जितेंद्रिय पुरुष किंवा जी जितेंद्रिय स्त्री सदासर्वकाळ अहिंसाव्रत पाळितो व नित्य
एकभुक्त करून वैशाख महिना घालविते त्या अम्नीला आहुति देऊन आराधितो, त्याला
पुरुषाला किंवा स्त्रीला जातीमध्ये श्रेष्ठता प्राप्त, सहा वर्षांनीं सिद्धि प्राप्त होते, हें निःसंशय
होते. जो पुरुष किंवा जी स्त्री ज्येष्ठ महिनाभर जाणावं. अशा पुरुषाला अग्निष्टोम यज्ञाचें
एकभुक्त करिते त्या पुरुषाला किंवा स्त्रीला फळ मिळतें, अप्सरांचा लोक प्राप्त होतो,
अतुल वैभव मिळतें. जो पुरुष आषाढ महिना- त्याच्या संनिध अप्सरा नाचूं-गाऊं लागतात,
भर एकाग्र मनानें एकभुक्त व्रत आचरितो सहस्रावधि स्त्रियांमध्ये तो विलास भोगतो,
त्याला बहुत धान्य, बहुत धन व बहुत पुत्र त्या पुण्यवान् पुरुषाचें चित्त शुद्ध होतें,
प्राप्त होतात. जो पुरुष श्रावण महिनाभर एक- तापलेल्या सुवर्णाप्रमाणें देदीप्यमान् अशा
भुक्त करितो तो जेथें जेथें असतो तेथें तेथें विमानांत तो अधिरोहण करितो, पूर्ण सहस्र

वर्षेपर्यंत तो ब्रह्मलोकीं बहुमान मिळविते! वर्षेपर्यंत तो स्वर्गसुख भोगितो. राजा युधिष्ठिरा, आणि पुढें पुण्यक्षय होऊन पुनः मृत्युलोकीं एक महिन्याहून अधिक काळपर्यंत उपवास प्राप्त झाल्यावर तो अतिशय भाग्यास चढतो! करण्याला शास्त्राची अनुज्ञा नाही, असा धर्म-जो पुरुष सर्व वर्षभर एकभुक्त करितो त्याला वेच्या जनांनीं अनशनचा नियम सांगितला अतिरात्र यज्ञाचें फळ मिळतें आणि तो दहा आहे. जो अनार्त व व्याधिरहित पुरुष अन-हजार वर्षेपर्यंत स्वर्गलोकांत बहुमान मिळ- शनव्रत आचरितो त्याला पदोपदीं निःसंशय-वितो व पुण्यक्षय होऊन येथे परत आल्या- पणें यज्ञफल प्राप्त होतें, तो हंसांच्या विमानांत वर अतिशय भाग्यवान् होतो! जो पुरुष बसून स्वर्गांत संचार करितो, आणि तेथें एक सर्व वर्षभर तीन दिवस उपवास करून लक्ष वर्षेपर्यंत तो विलास भोगितो. जो आर्त प्रत्येक चौथे दिवशीं भोजन करितो, किंवा दुखणेकरी मनुष्य अनशनव्रत पाळितो कोणाची हिंसा करित नाही, नेहमी खरें त्याला शंभर सुंदर अप्सरा रमवितात, तो बोलतो, आणि इंद्रियांना स्वाधीन ठेवितो, स्वर्गामध्ये एक लक्ष वर्षेपर्यंत आनंदांत राहतो, त्याला वाजपेय यज्ञाचें फळ प्राप्त होतें व निजला असतां कांची व नूपुरें ह्यांच्या शब्दांनीं तो दहा हजार वर्षेपर्यंत स्वर्गलोकीं बहुमान तो जागा होतो, सहस्र हंस जोडिलेल्या विमा-मिळवितो. जो पुरुष वर्षभर प्रत्येक सहावे दिवशीं नांतून तो संचार करितो, आणि सहस्रावधि भोजन करितो त्याला अश्वमेध यज्ञाचें फळ स्त्रिया त्याच्या सेवेस सादर राहतात. क्षीण मिळतें, चक्रवाक पक्षी ज्याला वाहून नेतात झालेल्याला पौष्टिक पदार्थाची, जखमी झाले-अशा विमानांत बसून तो गमन करितो, त्याला मलमाची, दुखणेकऱ्याला औषधांची, आणि चाळीस हजार वर्षेपर्यंत तो स्वर्गांत रागावलेल्याला सांतवनाची आणि विषण्णाला विलास भोगितो. जो पुरुष सर्व वर्षभर प्रत्येक धनाची व मानाची अवश्यकता असते; पण आठवे दिवशीं भोजन करितो, त्याला गवामय स्वर्गकामी पुरुषाला ह्यांपैकीं कशाचीही अव-यज्ञाचें पुण्य प्राप्त होतें, तो हंस व सारस श्यकता नसते. स्वर्गकामी मनुष्य स्वर्गसुखावर ह्यांच्या विमानांत बसून गमन करितो, आणि लक्ष देतो आणि ऐहिक विपत्ति मोठ्या धैर्यानें पन्नास हजार वर्षेपर्यंत तो स्वर्गसुख अनुभवितो. सहन करितो. असो; जो आर्त किंवा दुख-जो पुरुष वर्षभर एक पंथरवडाभर उपवास व णाईत पुरुष अनशनव्रत पाळितो तो पापरहित एक पंथरवडाभर भोजन करितो, त्याचें षण्मास होत्साता सर्व विलासांनीं ओतप्रोत भरलेल्या अनशन होतें असें भगवान् अंगिरा ऋषीचें मत सुवर्णतुल्य विमानांत अलंकारांनीं युक्त अशा आहे. असा पुरुष साठ हजार वर्षेपर्यंत स्वर्गांत शतावधि स्त्रियांमध्ये विराजतो आणि त्यास राहतो; आणि तो निद्रित असतां वीणा, वल्लकी सर्व सुखें प्राप्त होतात. जो पुरुष अनशन-व मुरली ह्यांच्या सुस्वर व मधुर शब्दांनीं व्रताच्या योगें देहत्याग करितो त्याचें सर्व जागा होतो! जो पुरुष प्रत्येक महिन्याच्या कल्मष दूर होतें, त्याचे सर्व मनोरथ सिद्धीस अंतीं फक्त उदक प्राशन करून सर्व वर्ष घाल- जातात, त्याच्या चित्ताला स्वास्थ्य मिळतें वितो त्याला विश्वजित् यज्ञ केल्याचें पुण्य आणि त्याला सर्व सुखें प्राप्त होतात. असा लागतें, सिंह आणि व्याघ्र लाविलेल्या विमा- मनुष्य प्रातःकाळच्या सूर्यप्रमाणें वेदीप्यमान् चांतून तो संचार करितो, आणि सत्तर हजार अशा सुवर्णतुल्य विमानांत अधिरूढ होतो;

त्या विमानास वैदूर्य व मौक्तिके लाविलेली असून त्यांत वीणा व मुरल्या ह्यांचा सुस्वर चालू असतो; त्या विमानास पुष्कळ पताका व दीपिका लाविलेल्या असून दिव्य घंटांचा नाद चालू असतो; आणि त्यांत सहस्रावधि स्त्रिया सेवेस सादर असतात. असे; अशा मनुष्याच्या गात्रांवर जितकीं रोमरंध्रे असतात तितकीं वर्षेपर्यंत तो मनुष्य स्वर्गांत सुख भोगतो ! सविस्तर सांगितलें. परंतु ह्यावर माझे असें राजा धर्मी, वेदाहून श्रेष्ठ असें शास्त्र नाही, ह्मणणें आहे कीं, आपण जे यज्ञ कथन केले मोतेसमान श्रेष्ठ असा गुरु नाही, धर्माहून श्रेष्ठ ते दरिद्री मनुष्याकडून घडणें शक्य नाही. असा लाभ नाही, अनशनव्रताहून श्रेष्ठ असें त्यांना बहुत साधनें व नानाविध पदार्थ लागतप नाही, ह्या लोकीं किंवा स्वर्गलोकीं ब्राह्मणा-हून अधिक पावन असें कांहींएक नाही, असतील ते मात्र तें यज्ञ करूं शकतील. ज्या-आणि उपवासांची बरोबरी करील असें तप पार्शी धनाची न्यूनता आहे, ज्यांना अवश्य किंवा कर्म नाही. देवांनीं यथाविधि उपवास तितकें ज्ञान नाही, जे एकटेच आहेत, आणि केले त्यामुळे त्यांनीं स्वर्ग मिळविला आणि ज्यांना कोणाची मदत नाही, त्यांच्या हातून ऋषींना तरी परम सिद्धि उपवासांनीच प्राप्त होईल यज्ञ कसे होतील बरें ? तेव्हां जो विधि शाली. बुद्धिमान् विश्वामित्रानें दिव्य सहस्र वर्षे-दरिद्री, निर्धन, निर्गुण, एकाकी व असहाय पर्यंत शांत मनानें एकभुक्त केले व त्यामुळे अशा मनुष्यांकडून पाहिजे तेव्हां घडेल, आणि त्यास ब्राह्मणत्व प्राप्त झालें; आणि च्यवन, जम-दामि, वसिष्ठ, गौतम व भृगु हे सर्व महर्षि क्षमेच्या योगानें स्वर्गास गेले. राजा, हें माहात्म्य भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, अंगिरा प्रथम अंगिरानें महर्षींना निवेदन केले. जो ऋषीनें पूर्वी हा विषय प्रतिपादन करून पुरुष हें नित्य दुसऱ्याला सांगेल त्याला कधींही असें सांगितलें आहे कीं, उपवासविधीचें फळ दुःख होणार नाही. कुंतीपुत्रा, हा विधि महर्षि अगदीं यज्ञतुल्य आहे. ह्यास्तव मी तुला आतां अंगिरा ह्यानें यथाक्रम चालू केला. जो कोणी उपवासविधीचें आणखी निरूपण करितो, तें हा विधि नेहमीं स्वतः ऐकेल किंवा दुसऱ्याला ऐकवील त्याचीं सर्व पातकें नष्ट होतील, त्याचें मन सर्व दोषांपासून मुक्त होईल, तें फिरून कांहींएक सेवन करित नाही, नित्य अहिंसा-कधींही अष्ट होणार नाही, आणि त्यास पश्या-व्रत पाळितो, आणि अग्नीला हविर्भाग देऊन विकांचा शब्द ओळखितो येईल व तो नरश्रेष्ठ शाश्वत कीर्ति मिळवील.

अध्याय एकशें सातवा.

—:०:—

उपवासविधि.

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म, आपण उदार बुद्धीनें विधियुक्त यज्ञ निरूपण केले आणि त्याजपासून वास्तविक कोण-कोणते ऐहिक व पारलौकिक लाभ घडतात हेही सविस्तर सांगितलें. परंतु ह्यावर माझे असें राजा धर्मी, वेदाहून श्रेष्ठ असें शास्त्र नाही, ह्मणणें आहे कीं, आपण जे यज्ञ कथन केले मोतेसमान श्रेष्ठ असा गुरु नाही, धर्माहून श्रेष्ठ ते दरिद्री मनुष्याकडून घडणें शक्य नाही. असा लाभ नाही, अनशनव्रताहून श्रेष्ठ असें त्यांना बहुत साधनें व नानाविध पदार्थ लागतप नाही, ह्या लोकीं किंवा स्वर्गलोकीं ब्राह्मणा-हून अधिक पावन असें कांहींएक नाही, असतील ते मात्र तें यज्ञ करूं शकतील. ज्या-आणि उपवासांची बरोबरी करील असें तप पार्शी धनाची न्यूनता आहे, ज्यांना अवश्य किंवा कर्म नाही. देवांनीं यथाविधि उपवास तितकें ज्ञान नाही, जे एकटेच आहेत, आणि केले त्यामुळे त्यांनीं स्वर्ग मिळविला आणि ज्यांना कोणाची मदत नाही, त्यांच्या हातून ऋषींना तरी परम सिद्धि उपवासांनीच प्राप्त होईल यज्ञ कसे होतील बरें ? तेव्हां जो विधि शाली. बुद्धिमान् विश्वामित्रानें दिव्य सहस्र वर्षे-दरिद्री, निर्धन, निर्गुण, एकाकी व असहाय पर्यंत शांत मनानें एकभुक्त केले व त्यामुळे अशा मनुष्यांकडून पाहिजे तेव्हां घडेल, आणि त्यास ब्राह्मणत्व प्राप्त झालें; आणि च्यवन, जम-दामि, वसिष्ठ, गौतम व भृगु हे सर्व महर्षि क्षमेच्या योगानें स्वर्गास गेले. राजा, हें माहात्म्य भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, अंगिरा प्रथम अंगिरानें महर्षींना निवेदन केले. जो ऋषीनें पूर्वी हा विषय प्रतिपादन करून पुरुष हें नित्य दुसऱ्याला सांगेल त्याला कधींही असें सांगितलें आहे कीं, उपवासविधीचें फळ दुःख होणार नाही. कुंतीपुत्रा, हा विधि महर्षि अगदीं यज्ञतुल्य आहे. ह्यास्तव मी तुला आतां अंगिरा ह्यानें यथाक्रम चालू केला. जो कोणी उपवासविधीचें आणखी निरूपण करितो, तें हा विधि नेहमीं स्वतः ऐकेल किंवा दुसऱ्याला ऐकवील त्याचीं सर्व पातकें नष्ट होतील, त्याचें मन सर्व दोषांपासून मुक्त होईल, तें फिरून कांहींएक सेवन करित नाही, नित्य अहिंसा-कधींही अष्ट होणार नाही, आणि त्यास पश्या-व्रत पाळितो, आणि अग्नीला हविर्भाग देऊन विकांचा शब्द ओळखितो येईल व तो नरश्रेष्ठ शाश्वत कीर्ति मिळवील.

मनोहर ध्वनि चालू असतो तेथें—वास करितो,

आणि अमृतित्य प्राजापत्य लोकीं तो शंभर कोटि वर्षपर्यंत राहतो ! जो पुरुष तीन वर्षपर्यंत नित्य एक वेळ भोजन करितो, धर्मपत्नीशी मात्र रममाण असतो, नेहमीं सत्याचा आश्रय करितो, दानधर्म करण्यांत तत्पर असतो, ब्राह्मणांविषयीं पूज्यबुद्धि धारण करितो, कोणाचा तो संचार करितो, सागराच्या सीमेवर वासव-हेवा करित नाही, सदासर्वकाळ क्षमावान् लोकीं तो राहतो आणि निरंतर देवराजाप्रमाणे असतो, इंद्रियांना कक्षांत ठेवितो, व क्रोधाळा क्रीडा करून सुख भोगितो ! जो मनुष्य सर्ववर्ष-वश होत नाही, त्याला अग्निश्रेष्ठ यज्ञाचें किंवा भर चार दिवस उपवास करून प्रत्येक पांचवे बहुत सुवर्णदान करून यज्ञाच्या योगें इंद्राला दिवशीं एक वेळ भोजन करितो, अग्नीला तोषविल्याचें फळ प्राप्त होतें, त्यास श्रेष्ठ होम देतो, सदा निर्लोभ राहतो, सत्य भाषण गति मिळते, त्याला शुभ्रवर्णाच्या मेघांप्रमाणे व हंसाच्या लक्षणांनीं युक्त असें सुंदर विमान प्राप्त होतें, आणि तो दोन पद्म वर्षपर्यंत आणि पातकापासून नित्य पराङ्मुख असतो, अप्सरांसह विलास भोगितो ! जो पुरुष बारा महिनेपर्यंत सतत एक दिवस उपवास करून दुसरे दिवशीं एकभुक्त करितो, नित्य प्रातःकाळीं निजून उठतो, अग्नीच्या आराधनांत निमग्न असतो आणि अग्नीचें हवन करितो, त्याला अग्निश्रेष्ठ यज्ञाचें फळ मिळतें, तो हंस व सारस ह्यांनीं युक्त अशा विमानांत अधिरूढ होतो, आणि अप्सरांनीं परिवृत होत्साता इंद्रलोकीं वास्तव्य करितो. जो पुरुष सतत बारा महिनेपर्यंत दोन दिवस उपवास करून प्रत्येक तिसरे दिवशीं एक वेळ भोजन करितो, अग्नीला हविर्भाग देऊन आराधितो, आणि नित्य त्याला गोमेध यज्ञाचें श्रेष्ठ फळ प्राप्त होतें, तो प्रातःकाळीं निजून उठतो, त्याला अतिरात्र अग्निज्वालेप्रमाणें देदीप्यमान्, हंस व मयूर ह्यांनीं यज्ञाचें श्रेष्ठ फळ प्राप्त होतें, मयूर व हंस वाहिल्या जाणाऱ्या व शातकुंभ नामक सुव-ह्यांनीं युक्त अशा विमानांत तो अधिरोहण करितो आणि अप्सरांसहवर्तमान तो सदासर्वकाळ सप्तर्षींच्या लोकीं विलास भोगितो ! असा पुरुष त्या सप्तर्षी-लोकीं तीन पद्म वर्षपर्यंत वास्तव्य करितो आणि नंतर पुनः मृत्युलोकीं प्राप्त होतो, असा विद्वानांचा अभिप्राय आहे. जो पुरुष जितके रोम असतात तितकीं वर्षपर्यंत

लोकीं सुख भोगितो ! जो पुरुष सतत बारा महिनेपर्यंत सहा दिवस उपवास करून प्रत्येक सातवे दिवशीं एक वेळ भोजन करितो, अग्नीला आहुति देऊन आराधितो, वाणीला निरोधितो, ब्रह्मचर्य पाळतो आणि गंधमारुह्ये व मधुमांस ह्यांपासून अलिप्त राहतो, तो मरु-ह्योकीं व इंद्रलोकीं गमन करितो, त्या ठिकाणीं त्याचे सर्व मनोरथ सिद्धीस जातात, देवकन्या (अप्सरा) त्याच्या सेवेस सादर राहतात, बहुत सुवर्ण दान करून यज्ञ केल्याचें फळ त्यास प्राप्त होतें, आणि तो अनंत काळपर्यंत तेथें निवास करितो. जो पुरुष शांत मनानें सात दिवसपर्यंत उपवास करून आठवे दिवशीं भोजन करितो, नित्य अग्नीला हविर्माग देतो, आणि देवकार्यात तत्पर असतो, त्याला पौंडरीक यज्ञाचें उत्कृष्ट फळ मिळतें, कमलासारख्या तेजःपुंज विमानांत तो आरोहण करितो, आणि निःसंशय-पणें त्याला कृष्ण, कनकगौर व श्याम अशा सुंदर व तरुण स्त्रिया प्राप्त होतात. जो पुरुष सर्व वर्षभर आठ दिवस उपोषण करून प्रत्येक नववे दिवशीं भोजन करितो, नित्य अग्नीला आहुति देतो, त्याला सहस्र अश्वमेध केल्याचें दिव्य फळ प्राप्त होतें, त्यास कमळासारखें तेजस्वी विमान मिळतें, प्रखर सूर्याप्रमाणें किंवा प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें शळकणाच्या आणि दिव्य मालांनीं शोभणाऱ्या रुद्रकन्या त्यास सनातन अंतरिक्षांत घेऊन जातात, आणि तो त्या स्थळीं अनंत वर्षेपर्यंत सुखोपभोग अनुभवितो. जो पुरुष सर्व वर्षभर नऊ नऊ दिवस उपोषण करून प्रत्येक दहावे दिवशीं भोजन करितो व नेहमीं अग्नीला आहुति देऊन तर्पितो, तो सर्व प्राण्यांना प्रियकर अशा ब्रह्मकन्यांच्या लोकीं वास्तव्य करितो, त्याला सहस्र अश्वमेध केल्याचें श्रेष्ठ पुण्य प्राप्त होतें,

ज्यांचा वर्ण निळ्या कमळाप्रमाणें अथवा लाल कमळाप्रमाणें आहे अशा सुंदर स्त्रिया त्यास सदैव रमवितात, आणि मंडलाकार गरगर फिरणारें, आवर्त नामक मेघांनीं व्यापिलेलें, समुद्राच्या लाटेप्रमाणें शोभणारें, विचित्र रत्न-हारांनीं विराजणारें, शंखाच्या शब्दानें दुमदुम-लेलें, स्फटिकांच्या व हिऱ्यांच्या स्तंभांनीं ज्यांत निरनिराळे खण केले आहेत असें, आणि हंस व सारस ह्यांचा मधुर शब्द होत असलेलें असें मोठें व उत्कृष्ट विमान त्यास मिळतें. जो पुरुष बारा महिनेपर्यंत दहा दहा दिवस उपवास करून प्रत्येक अकरावे दिवशीं हविष्यान्न सेवन करितो, अग्नीला आहुति देऊन आरा-धितो, वाणीनें किंवा मनानें सुद्धां परस्त्रीविषयीं अनासक्त असतो, आणि मातापितरांसाठीं देखील खोटें वदत नाही, तो विमानांत अधि-ष्ठित असलेल्या महाबलवान् महादेवाप्रत गमन करितो, त्याला सहस्र अश्वमेध केल्याचें श्रेष्ठ पुण्य प्राप्त होतें, तो विमानस्थ ब्रह्मदेवाला अवलोकन करितो, सुवर्णासारखी कांति अस-लेल्या सुंदर अप्सरा स्वर्गामध्यें सुंदर व मनोहर अशा त्या दिव्य रुद्रलोकीं त्यास नेतात, तेथें त्याला प्रलयकालच्या हुताशनाप्रमाणें प्रखर तेज प्राप्त होतें, आणि तो भाग्यवान् पुरुष देवदानवांना परमपूज्य अशा त्या भगवान् रुद्राला अनंत वर्षेपर्यंत नित्य प्रतिदिवशीं प्रत्यक्ष नमस्कार करितो. जो पुरुष बारा महिनेपर्यंत अकरा अकरा दिवस उपोषण करून प्रत्येक बारावे दिवशीं हवि-ष्यान्न सेवितो, त्याला सर्वमेध यज्ञाचें पुण्य लागतें, तो द्वादशादित्यांसारख्या महतेजः-पुंज विमानांतून संचार करितो, त्यास ब्रह्म-लोकीं महामूल्यवान् रत्नें, मौक्तिकें व प्रवालें ह्यांनीं शोभणारें, हंसांच्या मालिकांनीं परि-वोष्टिलेलें, हत्तींच्या ओळींनीं व्यापिलेलें, शब्द

करणाऱ्या चक्रवाकांनी व मयूरांनी गजबजलेले व महान् महान् पेटांनी व्याप असें गृह प्राप्त होतें, आणि तेथें तो नरनारीसहवर्तमान मोठ्या आनंदानें नित्य कालक्षेप करितो, असें प्रत्यक्ष धर्मवेत्त्या महाभाग अंगिरा ऋषीपासून मी ऐकिलें आहे. जो पुरुष बारा महिनेपर्यंत बारा बारा दिवस उपवास करून प्रत्येक तेरावे दिवशीं हविष्यान्न ग्रहण करितो, त्याला देवसत्त्व केल्याचें फळ प्राप्त होतें, तो मनुष्य रक्तपद्मोदय नामक सोन्यानें मढविलेले व रत्नसमुद्रायांनीं सुशोभित असें विमान मिळवितो, त्यास स्वर्गलोकीं अप्सरांनीं गजबजलेले, दिव्य अलंकारांनीं शृंगारलेले, सुंदर सुगंधानें युक्त रत्नें, मोत्यें व प्रवालें ह्यांच्या योगें विलक्षण आणि वायुप्रवाहानें सुखावह असें मंदिर प्राप्त होतें, तेथें तो अनंत कालपर्यंत वास्तव्य करितो, आणि गायनाच्या व गंधर्वांच्या शब्दानें, नौवर्दी व पणव ह्यांच्या ध्वनीनें व अप्सरांच्या सद्बोदीत हास्याविनोदानें तो अत्यंत सुखांत कालक्षेप करितो. जो पुरुष बारा महिनेपर्यंत नेहमीं तेरा दिवस उपवास करून प्रत्येक पुरत्या चौदाव्या दिवशीं हविष्यान्न सेवन करितो, त्याला महामय यज्ञाचें फळ प्राप्त होतें, तारुण्यानें मुसमुसलेल्या अवर्णनीय लावण्यवान् व ज्यांनीं निर्मल सुवर्णाची बाहुभूषणें धारण केलेलीं आहेत अशा अप्सरा शृंगार घालून विमानांतून त्याच्या समीप जातात, तो स्वर्गलोकीं जेथें जेथें जातो तेथें तेथें राजहंसांचे शब्द, पैजणांचे मनोहर व कमरपट्ट्यांचा मधुर स्वर त्याच्या कानीं पडतो, आणि तो अप्सरांच्या निवासस्थानीं इतकीं वर्षे राहतो कीं, जाह्नवीच्या पुलिनांतील वाळूच्या कणांप्रमाणें त्यांची संख्या अनंत असते ! जो पुरुष बारा महिनेपर्यंत नेहमीं चौदा दिवस उपोषण करून प्रत्येक पंधरावे दिवशीं एकभुक्त करितो, इंद्रियांना स्वाधीन ठेवितो, व अमीला आहुति देऊन आराधितो, त्याला सहस्र राजसूय यज्ञ केल्याचें फळ प्राप्त होतें; ज्याला हंस व मयूर वाहून नेतात, सुवर्णांनं मढवून वर रत्नांचीं मंडलें जडविल्या-मुळें जें चित्रविचित्र दिसतें, दिव्य आभरणांनीं जें अतिशय शोभत असतें, अप्सरांच्या योगें जें अतिशय विराजतें, ज्याला एक स्तंभ असून चार द्वारे असतात, ज्याला सात माझ्या असून जें मोठें मंगलकारक आहे, ज्यावर सहस्रावधि पताका झळकत असतात, जेथें गायनाचा मधुर ध्वनि एकसारखा चाललेला असतो, जें दिव्य गुणांनीं मंडित असतें, ज्याला अलंकारांनीं शृंगारलेले, सुंदर सुगंधानें युक्त रत्नें, मोत्यें व प्रवालें ह्यांच्या योगें विलक्षण शोभा प्राप्त झालेली असते, व ज्याची प्रभा विजेप्रमाणें झळकत असते, असें दिव्य विमान त्यास प्राप्त होतें; तो गेंडे व हत्ती ह्यांजवर आरूढ होतो आणि अशा प्रकारें तो सहस्र युगंपर्यंत स्वर्गलोकांत निवास करितो. जो पुरुष बारा महिनेपर्यंत सतत पंधरा दिवस उपवास करून प्रत्येक सोळावे दिवशीं एकभुक्त करितो, त्याला सोमयज्ञाचें फळ प्राप्त होतें, सोमाच्या कन्या जेथें राहतात तेथें तो नित्य वास्तव्य करितो, त्यास सौम्य सुगंधाची उडी प्राप्त होते, तो मनास वाटेला तिकडे जातो, विमानांत अधिरूढ असतां सुंदर व रम्य स्त्रिया त्याची सेवा करितात व त्याचे सर्व मनोरंजक पुरवितात, आणि तो अनंत कालपर्यंत स्वर्गलोकीं सुखोपभोग भोगितो. जो पुरुष सतत बारा महिनेपर्यंत सोळा दिवस उपवास करून प्रत्येक सतरावे दिवशीं हविष्यान्न सेवितो व अमीला आहुति देऊन तृप्त करितो, त्याला वरुणाचा, इंद्राचा व रुद्राचा लोक प्राप्त होतो, तसाच तो मरुतांच्या व शुक्राच्या लोकीं गमन करितो, आणि अंती ब्रह्मलोकीं जाऊन तेथें त्यास अप्सरांजून आसन प्राप्त होतें, त्या लोकीं

त्यास विश्वरूप भूर्भुव ऋषींचें दर्शन घडतें, त्याच्या सेवेस सुंदर व मनोहर रूप धारण करणाऱ्या व अलंकारांनीं शृंगारलेल्या बत्तीस अप्सरा सिद्ध असतात, त्यास अमृतरसाची प्राप्ति होते, आणि तो विवेकसंपन्न पुरुष अंतरिक्षांत चंद्रसूर्य फिरत आहेत तोंपर्यंत त्या ब्रह्मलोकीं निवास करितो. जो पुरुष सतत बारा महिनेपर्यंत सतरा दिवस उपवास करून प्रत्येक अठरावे दिवशीं एक वेळ भोजन करितो तो सप्तस्वर्ग पाहतो, तो जेथें जातो तेथें मनोहर शब्द करणारे, अप्सरांनीं आरोहण केल्यामुळें शोभाणारे व दिव्य अलंकारांनीं झळकणारे असे उत्कृष्ट रथ त्याच्या पाठीमागून फिरत असतात, व्याघ्र व सिंह ज्याला वाहून नेतात व मेघाप्रमाणें जें शब्द करितें, अशा दिव्य विमानांनीं तो भाग्यवान् पुरुष अधिकृत होतो, आणि तो स्वर्गलोकीं सहस्र कल्पपर्यंत देवकन्यांसह विलास भोगून अमृतोपम उत्तम सुधारसाचें सेवन करीत काल आक्रमितो. जो पुरुष सतत बारा महिनेपर्यंत अठरा दिवस उपोषण करून प्रत्येक एकोणिसावे दिवशीं एकभुक्त करितो, त्यास सप्तस्वर्ग प्राप्त होतात, अप्सरांच्या समुदायांनीं युक्त असें उत्तम स्थान तो मिळवितो, जेथें गंधर्व गायन करितात अशा सूर्यासारख्या देदीप्यमान् विमानांतून तो संचार करितो, आणि तो दिव्य वस्त्रे धारण करणारा ऐश्वर्यशाली पुरुष शतावधि अयुत वर्षेपर्यंत मोठ्या आनंदानें अप्सरांसहवर्तमान स्वर्गलोकीं विलास भोगितो ! जो पुरुष नेहमीं बारा महिनेपर्यंत एकोणीस दिवस उपोषण करून प्रत्येक विसावे दिवशीं एक वेळ भोजन करितो, कधींही खोटे बोलत नाही, व्रतवैकल्यें करितो, मांस सेवन करीत नाही, ब्रह्मचर्य पाळितो व सर्व भूतांच्या हिताकरितां तत्पर राहतो, त्याला आदित्याचे रमणीय व विस्तीर्ण लोक प्राप्त

होतात, आणि त्याच्या मागून दिव्य माला व उद्या धारण केलेले गंधर्व व अप्सरा सुवर्णाच्या रमणीय विमानांतून अनुसरण करितात. जो पुरुष सतत बारा महिनेपर्यंत वीस दिवस उपवास करून प्रत्येक एकविसावे दिवशीं एकभुक्त करितो व अग्नीला आहुति देऊन आराधितो, त्याला शुक्र, शक्र, अश्विन व मरुत् ह्यांचे दिव्य लोक प्राप्त होतात, त्यास सदोदीत सुखप्राप्ति घडते, दुःखाचा अनुभव घेण्याची पाळी येत नाही, तो उत्कृष्ट विमानांत आरूढ होतो, आणि त्यास मोठी सत्ता प्राप्त होऊन तो दिव्य आभरणांनीं अलंकृत होतसाता अप्सरांसहवर्तमान विलास भोगितो ! जो पुरुष सतत बारा महिनेपर्यंत एकवीस दिवस उपवास करून प्रत्येक बाविसावे दिवशीं एकभुक्त करितो, अग्नीला आहुति देऊन आराधितो, अहिंसाव्रत पाळितो, नित्य विवेकानें वागतो, नेहमीं खरें बोलतो व कोणाचा हेवा करीत नाही, त्याला वसुलोकांची प्राप्ति होते, त्याचें दिवाकराप्रमाणें तेज फांकेतें, तो मनास वाटेला तिकडे जातो, तो अमृतपान करितो, त्याला श्रेष्ठ विमान मिळतें, आणि तो दिव्य अलंकारांनीं मंडित होतसाता देवकन्यांसह विलास भोगितो. जो मनुष्य सदा बारा महिनेपर्यंत बावीस दिवस उपोषण करून प्रत्येक तेविसावे दिवशीं एक वेळ भोजन करितो, कधींही अनियमित आहार करीत नाही व सदा इंद्रियांना स्वाधीन ठेवितो, तो वायु, शुक्र व रुद्र ह्यांच्या लोकीं गमन करितो, त्यास वाटेला त्या स्थळीं जातां येतें, तो वाटेला तें करण्यास समर्थ होतो, त्याच्या सेवेस अप्सरांचे गण सिद्ध असतात, त्याला श्रेष्ठ विमान प्राप्त होतें, आणि तो दिव्य आभरणांनीं विराजित होतसाता अप्सरांसह सुखोपभोग घेतो. जो पुरुष नेहमीं बारा महिनेपर्यंत तेवीस दिवस उपवास करून प्रत्येक

चोविसावे दिवशीं हविष्यान्न सेवितो, आणि वितो, त्याला श्रेष्ठ फळ प्राप्त होतें, तो देव-
 नित्य अग्नीला होम देऊन आराधितो, त्याला लोकीं बहुमान पावतो, तेथें त्यास अमृत प्राशन
 चिरकाल आदित्यलोक प्राप्त होतात, त्याला करण्यास मिळतें, त्यास कसलीही तृष्णा
 दिव्य माला व वस्त्रें मिळतात, दिव्य गंध व उद्या उत्पन्न होत नाहीं, तो राजर्षींनीं आचरिलेलें
 प्राप्त होतात, ज्याला हंस वाहून नेतात अशा देवर्षिचरित स्वतः आचरितो, त्या दिव्यात्म्याला
 दिव्य, सुवर्णमय व मनोहर विमानांतून तो उच्चम विमान प्राप्त होतें, त्याच्या ठिकाणीं
 संचार करितो, आणि तो सहस्रावधि अप्सरां- उच्चम वीरश्री उदय पावते, तो मनोरम
 सह रममाण होतो. जो पुरुष सदोदीत चोवीस स्त्रियांशीं रममाण होतो, आणि तो विलास
 दिवस उपवास करून प्रत्येक पंचविसावे दिवशीं भोगित तीन सहस्र युगकल्पपर्यंत देवलोकीं
 एकवार भोजन करितो, त्याला विस्तीर्ण यान वास्तव्य करितो. जो पुरुष सदोदीत बारा महिने-
 प्राप्त होतें, त्याच्या मागून-सिंहव्याघ्र जोडि- पर्यंत सत्तावीस दिवस उपोषण करून प्रत्येक
 लेले, मेघध्वनीप्रमाणें गर्जणारे, आनंददायक अष्टाविसावे दिवशीं एकवार भोजन करितो,
 शब्द करणारे, अप्सरा आरूढ असलेले, सुव- आत्म्याला जिकितो व इंद्रियांना आकळितो,
 णीं मदविलेले आणि सुंदर व मनोहर असे त्याला देवर्षींना प्राप्त होणारे श्रेष्ठ फळ
 रथ अनुसरण करितात, त्यास दिव्य, सुंदर व मिळतें, त्याला सर्व सुखें प्राप्त होतात, त्याची
 श्रेष्ठ असें विमान मिळतें, तो स्वर्गलोकीं सहस्र कांति सूर्यप्रमाणें शकाकूं लागते, त्याच्या
 कल्पपर्यंत वास करितो, त्याच्या सभांवीं ठिकाणीं मलाचा लेशही राहत नाहीं, त्याला
 शेंकडें अप्सरा त्याच्या सेवेस सादर राहतात, सूर्यासारखें तेजःपुंज व इच्छेस येईल तिकडे
 आणि तो अमृतोपम सुधारस सेवून चरितार्थ जाणारे विमान प्राप्त होतें, त्याच्या मनाला-
 चालवितो. जो पुरुष सदोदीत बारा महिने- ज्यांचे स्तन, मांड्या व नितंब पीन आहेत व
 पर्यंत पंचवीस दिवस उपोषण करून प्रत्येक ज्या दिव्य अलंकार धारण केल्यामुळे
 सत्त्विसावे दिवशीं एक वेळ भोजन करितो, नित्य श्लक्ष्णकृत आहेत अशा कांतिमान, रमणीय
 नियमितपणें वागतो, खाण्यापिण्यांत अव्यवस्था व कोमल स्त्रिया रमवितात, आणि तो अगणित
 करित नाहीं, इंद्रियें स्वाधीन ठेवितो, रागद्वेष कालपर्यंत स्वर्गलोकीं निवास करितो. जो
 बाळगीत नाहीं व अग्नीस आहुति देतो, त्या महा- पुरुष सदोदीत बारा महिनेपर्यंत अष्टावीस
 भाग्यवंताला सप्तमरुल्लोक व अष्टवसुल्लोक प्राप्त दिवस उपवास करून प्रत्येक एकुणतिसावे
 होतात, अप्सरांचे समुदाय त्याच्या मजनीं दिवशीं एकभुक्त करितो व सत्यव्रतपासून
 लागतात, त्यास रफटिकाचीं व सर्व रत्नांनीं कधीही च्युत होत नाहीं, त्याला देवर्षि व राजर्षि
 शृंगारलेलीं दिव्य विमानें मिळतात, गंधर्व व ह्यांना मान्य असे दिव्य शुभ लोक प्राप्त होतात,
 अप्सरा त्याची पूजा करितात, आणि तो दिव्य त्याला सूर्यचंद्रांप्रमाणें देदीप्यमान, जातरूप
 तेजानें युक्त होताता दोन दिव्य युगांचीं नामक सुवर्णचें केलेलें, सर्व रत्नांनीं युक्त,
 सहस्रें स्वर्गलोकीं आनंदानें राहतो. जो मनुष्य अप्सरांच्या समुदायांनीं गजबजलेलें व गंधर्वा-
 नेहमीं बारा महिनेपर्यंत सव्वीस दिवस च्या गायनानें दुषदुमून गेलेलें दिव्य विमान
 उपवास करून सत्ताविसावे दिवशीं एक वेळ मिळतें, तेथें त्यास दिव्य भूषणांनीं शृंगारलेल्या,
 भोजन करितो, व अग्नीला आहुति देऊन संतोष- भरज्वानीं मुसमुसलेल्या व मन्त्राला मोहित

करणाऱ्या मंगलकारक सुंदर स्त्रिया करितो; किंवा सर्व पृथ्वीवर आकाशांतून पर्जन्य-रमवितात, त्या ठिकाणीं त्यास सर्व भोग प्राप्त होतात, त्याच्या अंगीं अभीप्रमाणें प्रखर वर्षेपर्यंत तो देवतुल्य कांतिमान् पुरुष ब्रह्म-लोकीं भोग भोगितो ! राजा, महिनाभर उपोषण व दुसऱ्या महिन्याच्या आरंभीं एकमुक्त आणि पुनः महिनाभर उपोषण व पुढें एकमुक्त, असा क्रम चालविणारा पुरुष दहा वर्षांत श्रेष्ठ जो स्वर्गलोक त्यास मिळवितो आणि महर्षित्व संपादून शरीरासुद्धां मोक्षास जातो. जो मनुष्य ह्याप्रमाणें उपोषण करितो, विवेक संपादितो, इंद्रियांना जिकितो, कामक्रोधादिकांना स्वाधीन ठेवितो, नेहमीं शिश्रोदरांना आकळितो, नियमितपणानें अशीला आहुति देऊन आराधितो, संध्यावंदन करितो, नानाविध नियम पाळितो व अंतरिक्षाप्रमाणें निःसंगवृत्ति ठेवितो, त्याला भानूप्रमाणें दिव्यकांति मिळत, दुःखाला तो जाणीत सुद्धां नाहीं, प्राप्त होते, तो देहासुद्धां स्वर्गी जातो, व तेथें तो विमानांतून संचार करितो, त्याला स्तवःच्या त्या पुण्यलोकीं यथेच्छ भोग भोगितो ! हे भरतश्रेष्ठा राजा धर्मा, उपवासरूप श्रेष्ठ यज्ञाचा विधि पूर्वपरिपाठीस अनुसरून जसा चालत आला आहे तसा हा तुला मीं सांगितला आहे. हा यज्ञविधि आचरण्यास धनादिकांची आवश्यकता नाहीं. ह्याच्या योगें दरिद्री जनांना देखील यज्ञफल मिळतं. ह्यास्तव, हे उपवास करावे, देव व द्विज ह्यांची आराधना करण्यांत निमग्न व्हावें, आणि श्रेष्ठ गति जोडावी. राजा धर्मा, हा उपवासविधि मीं तुला विस्तारितपणान्या, खालच्या बाजूस नीलमंडलाप्रमाणें रानें सांगितला आहे. जे महात्मे नियमानें शोभणाऱ्या आणि ऊर्ध्वभागीं चित्रविचित्र वताचरण करितात, कधींही स्वकर्तव्यापासून विलसणाऱ्या अशा त्या विमानांत त्यास रमवितात, व तो कधींही एकटा असा न राहतां राखितात, दंभ व द्रोह ह्यांपासून पराङ्मुख असतात, बुद्धीचा उत्तम उपयोग करून सार्थक्य संपादितो, नित्य अदृष्टपणानें वागतात, व तसें करण्यास अणुरेणुं कचरत नाहीत, अशा पुरुषां-त्सरपर्यंत तो बुद्धिमान् मनुष्य ब्रह्मलोकीं वास्तव्य

अध्याय एकशें आठवा.

—:०:—

मानसिक व भौमिक तीर्थें.

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म, सर्व तीर्थामध्ये प्रमुख व परम शुद्धि देणारे असें जें तीर्थ असेल त्याविषयीं मला निरूपण करून सांगावें.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, वास्तविकपणें सर्वच तीर्थं गुणसंपन्न आहेत; पण ज्ञानी पुरुष ज्याला परम पावन व शुद्धिकारक मानितात, ते तीर्थ मी तुला आतां सांगतो, तर तूं सावधान चित्तानें श्रवण कर. राजा, सर्व तीर्थांत श्रेष्ठ मानसतीर्थ होय. हें फार वसत नाही, ते सर्व पुरुष तीर्थरूप समजावे. अगाध असून अत्यंत निर्मल आहे; ह्याच्या ठिकाणीं मलाचा लेश सुद्धा नाही; सत्य हें झालें असें समजू नये. जो पुरुष इंद्रियांना ह्या तीर्थांतलें उदक होय; आणि विवेक हा जिकून अंतर्बाह्य शुद्धि संपादिते त्यानेंच ह्या तीर्थांतला न्हाव समजावा. साधकानें खरें स्नान केलें म्हणून समजावें. जे पुरुष गत सात्त्विक वृत्तीचा आश्रय करून नित्य ह्या मानस-वस्तूविषयीं अपेक्षा धरीत नाहीत व प्राप्त तीर्थांत बुडी मारावी, म्हणजे तो पवित्र होईल, वस्तूविषयीं निरभिलाष असतात, आणि त्याचीं सर्व पातकें जाताल, त्याला ऐहिक ज्यांच्या ठिकाणीं इच्छेचा उद्गमच होत नाही, विषयाची अपेक्षा राहणार नाही, तो अत्यंत त्या पुरुषांच्या ठायीं परम शुद्धि वास करिते. सरळपणा धारण करील, त्याच्या ठिकाणीं ह्या लोकीं विशेषकरून देहाची शुद्धि करणारे सत्य हें सदैव नांदेल, त्याचें मन अत्यंत ज्ञान हें होय. त्याप्रमाणेंच निलोभवृत्ति व कोमल होईल, तो कोणत्याही प्राण्याला पीडा मनाची सदैव प्रसन्नता ह्यांच्या योगानेंही करणार नाही, भूतदय्या तो निधि बनेल आणि उत्कृष्ट शुद्धि संपादिली जाते. आचरणांतील शमदमांचा तो अधिष्ठान होईल ! राजा युधि-शुद्धपणा, मनाचा शुद्धपणा, आणि थिरा, ज्या पुरुषांच्या ठिकाणीं आपपरभाव तीर्थस्नानादिकांनीं प्राप्त होणारा शुद्धपणा ह्या नसतो, अहंकारापासून जे अलिप्त असतात, सर्वोपेक्षां ज्ञानाच्या योगानें उत्पन्न होणारा ज्यांच्या ठायीं सुखदुःखादिक द्वंद्व अस्तंगत शुद्धपणा श्रेष्ठ होय, असें शास्त्राचें मत आहे; झालेलीं असतात, ज्यांना पुत्रकलत्रादिक पाश हास्तव, प्रदीप्त मनानें मानसतीर्थांत बुडी नसतात, जे नित्य निष्पाप वर्तन करितात, मारून ब्रह्मज्ञानजलाचें जो पुरुष स्नान आणि जे भिक्षावृत्तीनें चरितार्थ चालवितात, करितो, त्याचें तें स्नान मात्र तत्त्ववेच्याला मान्य ते सर्व तीर्थरूपच समजावे. ज्या पुरुषाला होतें ! राजा युधिष्ठिरा, जो पुरुष चिंचाच्या जन्माचें इतिकर्तव्य काय •हें बरोबर कळलें ठिकाणीं अणुमात्र मल धारण करीत नाही, आहे व ज्याच्या ठिकाणीं अहंभावाचा लेशही सदासर्वकाळ शुद्धाचरण ठेवितो, नेहमीं परमे-

नाहीं, तो पुरुष तर प्रमुख होय. राजा, तूं सर्वत्र लक्ष पुरव आणि ज्या पुरुषाच्या ठिकाणीं तुला हे गुण दृग्गोचर होतील तो पुरुष तीर्थ-रूप व परमपावन आहे असें मान. सच्च, रज व तम हे विकार धुतले जाऊन ज्यांचा आत्मा निर्मळ झालेला असतो, शौचाशौचविचार करून जे आपआपल्या कार्याच्या मार्गे लागलेले असतात, जे सर्व गोष्टींचा त्याग करण्यांत निमग्न होतात, ज्यांना सर्व कांहीं गोष्टींचें यथार्थ ज्ञान झालेलें असतें, जे सर्वांना समभावनेनें लेखितात, जे नेहमीं शुद्ध वर्तन ठेवितात, आणि ज्यांच्या ठायीं पापाचा लेशही नाही, ते सर्व पुरुष तीर्थरूप समजावे. ह्याच्या राजा, मार्गे उदकांत भिजविलीं म्हणजे स्नान ठिकाणीं मलाचा लेश सुद्धा नाही; सत्य हें झालें असें समजू नये. जो पुरुष इंद्रियांना ह्या तीर्थांतलें उदक होय; आणि विवेक हा जिकून अंतर्बाह्य शुद्धि संपादिते त्यानेंच ह्या तीर्थांतला न्हाव समजावा. साधकानें खरें स्नान केलें म्हणून समजावें. जे पुरुष गत सात्त्विक वृत्तीचा आश्रय करून नित्य ह्या मानस-वस्तूविषयीं अपेक्षा धरीत नाहीत व प्राप्त तीर्थांत बुडी मारावी, म्हणजे तो पवित्र होईल, वस्तूविषयीं निरभिलाष असतात, आणि त्याचीं सर्व पातकें जाताल, त्याला ऐहिक ज्यांच्या ठिकाणीं इच्छेचा उद्गमच होत नाही, विषयाची अपेक्षा राहणार नाही, तो अत्यंत त्या पुरुषांच्या ठायीं परम शुद्धि वास करिते. सरळपणा धारण करील, त्याच्या ठिकाणीं ह्या लोकीं विशेषकरून देहाची शुद्धि करणारे सत्य हें सदैव नांदेल, त्याचें मन अत्यंत ज्ञान हें होय. त्याप्रमाणेंच निलोभवृत्ति व कोमल होईल, तो कोणत्याही प्राण्याला पीडा मनाची सदैव प्रसन्नता ह्यांच्या योगानेंही करणार नाही, भूतदय्या तो निधि बनेल आणि उत्कृष्ट शुद्धि संपादिली जाते. आचरणांतील शमदमांचा तो अधिष्ठान होईल ! राजा युधि-शुद्धपणा, मनाचा शुद्धपणा, आणि थिरा, ज्या पुरुषांच्या ठिकाणीं आपपरभाव तीर्थस्नानादिकांनीं प्राप्त होणारा शुद्धपणा ह्या नसतो, अहंकारापासून जे अलिप्त असतात, सर्वोपेक्षां ज्ञानाच्या योगानें उत्पन्न होणारा ज्यांच्या ठायीं सुखदुःखादिक द्वंद्व अस्तंगत शुद्धपणा श्रेष्ठ होय, असें शास्त्राचें मत आहे; झालेलीं असतात, ज्यांना पुत्रकलत्रादिक पाश हास्तव, प्रदीप्त मनानें मानसतीर्थांत बुडी नसतात, जे नित्य निष्पाप वर्तन करितात, मारून ब्रह्मज्ञानजलाचें जो पुरुष स्नान आणि जे भिक्षावृत्तीनें चरितार्थ चालवितात, करितो, त्याचें तें स्नान मात्र तत्त्ववेच्याला मान्य ते सर्व तीर्थरूपच समजावे. ज्या पुरुषाला होतें ! राजा युधिष्ठिरा, जो पुरुष चिंचाच्या जन्माचें इतिकर्तव्य काय •हें बरोबर कळलें ठिकाणीं अणुमात्र मल धारण करीत नाही, आहे व ज्याच्या ठिकाणीं अहंभावाचा लेशही सदासर्वकाळ शुद्धाचरण ठेवितो, नेहमीं परमे-

श्वराविषयीं निष्ठावंत असतो आणि ज्याच्या ठिकाणीं दुर्गुणांचा लेशही नसतो, असा पुरुष नित्य शुद्धच असतो ! हे भारता, शरीरामध्ये जीं तीर्थे वास करितात ती हीं मीं तुला सांगितलीं. आतां पृथ्वीवर जीं पुण्यदायक तीर्थे आहेत तीं मी तुला सांगितों ऐक. राजा युधिष्ठिरा, शरीराच्या जशा अमुक भावना शुद्ध व पवित्र म्हणून सांगितलेल्या आहेत, तसेच पृथ्वीचे अमुक भाग व जलाशय शुद्ध व पवित्र म्हणून सांगितले आहेत. जे पुरुष तीर्थांचें नामस्मरण करितात, तीर्थांच्या ठिकाणीं स्नानें करून देह प्रक्षालितात, आणि तेथें तर्पण करून पितरांना संतोषवितात ते पुरुष सर्व पातकांपासून मुक्त होतात व सुखानें स्वर्गलोकीं जातात ! राजा, पृथ्वीवरील ते प्रदेश व जलाशय इतके पवित्र असण्याचें कारण—पृथ्वीचें किंवा तिच्यावरील उदकाचें त्या त्या ठिकाणचें विशिष्ट तेज व शिवाय त्या त्या स्थानीं सत्पुरुषांचें वास्तव्य हें होय; ह्यांच्या समवायामुळेच पुण्यक्षेत्रें व तीर्थही अत्यंत पवित्र बनलीं आहेत. तेव्हां मनाच्या संबंधाचीं व पृथ्वीवरील जीं पृथक् पृथक् तीर्थ त्या दोहोंच्याही स्थानीं जो पुरुष स्नान करील त्याला लवकर सिद्धि प्राप्त होईल. ज्याप्रमाणें मनुष्याच्या अंगीं बल आहे परंतु क्रिया नाही, किंवा क्रिया आहे पण बल नाही तर त्याचा कांहीं उपयोग होत नाही,—त्याचा उपयोग होण्यास त्या दोहोंचा संयोगच असावा लागतो, त्याप्रमाणेंच नुसत्या शरीरशुद्धीनें किंवा तीर्थशुद्धीनें कार्य होत नाही; दोहोंचा संयोग असेल तरच कार्य होईल. ह्यास्तब बोन्ही प्रकारची शुद्धि श्रेष्ठच होय.

अध्याय एकशें नववा.

—०:—

बारा विष्णु.

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म, सर्व उपवासांमध्ये ज्यांपासून अत्यंत श्रेयस्कर असें महाफल प्राप्त होतें व ज्यांच्या फलाविषयीं लोकांत अणुरेणु देखील संदेह नाही, ते उपवास कोणते, तें मला निरूपण करून सांगा.

भीष्म संप्रतातः—राजा युधिष्ठिरा, प्रत्यक्ष स्वयंभू ब्रह्मदेवानें ज्यांचें स्वतः वर्णन केलें आणि मनुष्य ज्यांच्या अनुष्ठानानें जन्माचें सार्थक्य करील ह्यांत संदेह नाही, ते उपवास कोणते, तें श्रवण कर. मार्गशीर्ष महिन्यांत द्वादशीच्या दिवशीं उपवास करून जो पुरुष अहोरात्र केशवाची उपासना करितो, त्याला अश्वमेधाचें फळ प्राप्त होतें आणि त्याचें सर्व पाप लयास जातें. त्याप्रमाणेंच पौष महिन्यांत द्वादशीच्या दिवशीं उपवास करून जो पुरुष अहोरात्र नारायणाची आराधना करितो, त्याला वाजपेय यज्ञाचें फळ प्राप्त होतें व तो परम सिद्धि मिळवितो. माघ मासांत द्वादशीच्या दिवशीं उपवास करून जो पुरुष अहोरात्र माधवाला पूजितो, त्याला राजसूय यज्ञाचें पुण्य लागतें व तो सर्व कुलाला उद्धरितो. फाल्गुन महिन्यांत द्वादशीच्या दिवशीं उपवास करून जो पुरुष अहोरात्र गोविंदाला आराधितो, त्याला अतिरात्र यज्ञाचें फळ प्राप्त होतें व तो सोमलोकीं गमन करितो. चैत्र महिन्यांत द्वादशीच्या दिवशीं उपवास करून जो पुरुष अहोरात्र विष्णूची उपासना करितो, त्याला पौंडरीक यज्ञाचें पुण्य लागतें व तो देवलोकीं जातो. वैशाख मासांत द्वादशीच्या दिवशीं उपोषण करून जो पुरुष अहोरात्र मधुसूदनाला आराधितो, त्याला अभिष्टोम यज्ञ केल्याचें श्रेय मिळतें व तो सोमलोकीं गमन करितो. ज्येष्ठ महि-

न्यांत द्वादशीच्या दिवशीं उपवास करून जो पुरुष अहोरात्र त्रिविक्रमाला पूजितो, त्याला

अध्याय एकशें दहावा.

—०—

गोमिथाचें पुण्य प्राप्त होतें आणि तो अप्सरा-शरीरसौंदर्य व भाग्य प्राप्त होण्याचा उपाय. बरोबर विलास भोगितो. आपाढ मासांत द्वाद- वेशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, शीच्या दिवशीं उपवास करून जो पुरुष अहो- शरपंजरीं शयन केलेल्या कुरुपितामह वृद्ध रात्र वामनाची पूजा करितो, त्याला नरमेध, भीष्मांप्रत जाऊन महाबुद्धिमान् युधिष्ठिरानें केल्याचें श्रेय मिळतें व त्यास महान् पुण्य त्यांस आणखी विचारिलें.

लागतें. श्रावण मासांत द्वादशीच्या दिवशीं युधिष्ठिरह्मणाला:—पितामह भीष्म, सर्वांना उपवास करून जो पुरुष अहोरात्र श्रीधराला प्रिय असं जें शरीरसौंदर्य तें कसें प्राप्त होईल उपासितो, त्याला पंचयज्ञांचें फळ प्राप्त होतें व धर्म, अर्थ, काम ह्यांनीं युक्त होत्साता मनुष्य आणि तो विमानांत भोग भोगितो. भाद्रपद सुखोपभोग कसे मिळवील, हें मला सांगावें.

मासांत द्वादशीच्या दिवशीं उपोषण करून भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, शरीर-जो पुरुष अहोरात्र हर्षकिंशाची आराधना सौंदर्य व धर्मार्थकाममिद्धि प्राप्त होण्याकरितां करितो, त्याला सौत्रामणि यज्ञ केल्याचें पुण्य मनुष्यानें चांद्रवताचें अनुष्ठान करावें. मार्गशीर्ष लागतें व तो परम पावन होतो. आश्विन महिन्यांत शुक्ल प्रदिपदेस मूळ नक्षत्री चंद्र महिन्यांत द्वादशीच्या दिवशीं उपवास करून असतां ह्या व्रतास आरंभ करावा. त्यांत प्रथम जो पुरुष अहोरात्र पद्मनाभाचें पूजन करितो, चंद्राच्या अवयवांच्या जागीं स्वदेवतासहित त्याला सहस्र माई दान केल्याचें फळ प्राप्त त्या त्या नक्षत्रांचा न्यास करावा. पायांच्या हातें ह्यांत संदेह नाही. आणि कार्तिक मासांत ठिकाणीं मूळ नक्षत्र, जंवांच्या ठिकाणीं रोहिणी, द्वादशीच्या दिवशीं उपवास करून जो मनुष्य मांड्यांच्या वरच्या बागीं अश्विनी, मांड्यांच्या अहोरात्र दामोदराला आराधितो, तो—पुरुष असो जागीं पूर्वापादा व उत्तरापादा, गुहाच्या ठिकाणीं किंवा स्त्री असो—निःसंशयपणें गायत्र्याचें फळ पूर्वा व उत्तरा, कमरेच्या जागीं कृत्तिका, जोडितो. राजा धर्मा, ह्याप्रमाणें सर्व वर्षभर नाभीच्या ठिकाणीं पूर्वाभाद्रपदा व उत्तराभाद्र-जो पुरुष पुंडरीकाक्षाची उपासना करील त्यास पदा, आक्षिपंडलांच्या जागीं रेवती, पाठीच्या पृथ्वजन्माचें स्मरण राहील व तो विपुल सुवर्ण ठिकाणीं धनिष्ठा, उदराच्या ठिकाणीं अनुराधा, मिळवील; आणि जो मनुष्य प्रत्येक दिवशीं बाहूंच्या जागीं विशाखा, हस्तांच्या ठिकाणीं उपेंद्राची आराधना करील त्यास अंतीं उपेंद्रत्व हस्त, अंगुलींच्या जागीं पुनर्वसु, नखांच्या प्राप्त होईल. राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें संव- ठिकाणीं आश्लेषा, मानेच्या जागीं ज्येष्ठा, त्सरपर्यंत द्वादशीच्या दिवशीं उपोषण करून कर्णांच्या ठिकाणीं श्रवण, मुखाच्या जागीं पुण्य, भगवान् विष्णूंचें त्या त्या भावनेनें पूजन कर- दांत व ओठ ह्यांच्या ठिकाणीं स्वाती, हास्याच्या ण्याचें व्रत समाप्त झाल्यावर साधकांनें ब्राह्मणांना जागीं शततारका, नासिकेच्या ठिकाणीं मघा, भोजन घालावें किंवा घृताचें दान करावें. ह्या नेत्रांच्या जागीं मृग, ललाटाच्या जागीं चित्रा, उपवासापेक्षां श्रेष्ठ असा उपवासच नाही, हें मस्तकाच्या ठिकाणीं भरणी व केशांच्या जागीं निश्र्वयानें समज. हें माहात्म्य प्रत्यक्ष भगवान् आर्द्रा ह्या नक्षत्रांचा न्यास करावा. ह्या व्रताचा विष्णूनें स्वतः ब्रह्मदेवाला कथन केलें आहे ! प्रयोग असा कीं, पुण्याहवाचनपूर्वक इष्ट काम-

नेच्या प्राप्तीसाठी ह्या व्रताचा संकल्प करून साध- होणार नाही. बृहस्पतीसारखा महासमर्थ वक्ता
 कानें आपलें व चंद्राचें ध्यानानें तादात्म्य करावें, कोठेही मिळणें अशक्य होय.
 चंद्रावयवांच्या जागीं देवतासाहित नक्षत्रें वैशांपायन सांगतातः—राजा जनमेजया,
 स्थापावी, प्रतिदिवशीं त्या त्या देवतांचें त्या ह्याप्रमाणें युधिष्ठिर व गांगेय यांचा संवाद
 त्या मंत्रांनीं व जपहोमादिकांनीं आराधन चालला असतां तेथें स्वर्गलोकाहून विशु-
 करावें, आणि ह्याप्रमाणें पौर्णिमेपर्यंत व्रता- द्वात्मा भगवान् बृहस्पति प्राप्त झाला. तेव्हां
 नुष्ठान शाल्यानंतर होम करून उरलेलें घृत वेद- राजा युधिष्ठिर व धृतराष्ट्रप्रमुख इतर सर्व सभा-
 पारग ब्राह्मणांस अर्पित; ह्यजें साधकाला सद ह्यांनीं त्यास उत्थापन दिलें व सर्वांनीं
 सौंदर्य प्राप्त होईल, त्याचीं सर्व गात्रें अग्र्यं त्याला उत्कृष्ट पूजा समर्पण केली. नंतर धर्म-
 होतील, त्यास कोणताही अवयव न्यून राह- पुत्र युधिष्ठिर राजा हा भगवान् बृहस्पतीच्या
 णार नाही, त्यास उत्तम ज्ञान प्राप्त होईल, समीप गेला आणि त्यानें तत्त्व जाणण्याच्या
 आणि पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणें तो परि- इच्छेनें विनयपूर्वक त्यास प्रश्न विचारिला.
 पूर्णांग होईल.

अध्याय एकशें अकरावा.

—०:—

संसारचक्र.

युधिष्ठिर विचारतोः—पितामह भीष्म, वर्म किंवा मित्रवर्ग ह्यांपैकी कोण जातें बरें?
 आपण महानुद्धिमान् असून सर्व शास्त्रांत मनुष्यें मृत शरीराला काष्ठप्रमाणें किंवा लोष्ठा-
 प्रवीण आहां. माझी आपणांस अशी प्रार्थना प्रमाणें टाकून देऊन परलोकीं जातात तेव्हां
 आहे कीं, आपण मला मनुष्यांचा उत्तम संसार- त्यांना कोण अनुसरतें बरें?

विधि कथन करावा. राजेंद्र, भूलोकीं मनु- बृहस्पति सांगतोः—राजा युधिष्ठिरा,
 प्यांनीं कसें वर्तन केलें असतां त्यांस श्रेष्ठ मनुष्य एकठाच जन्मास येतो आणि एकठाच
 अशा स्वर्गाची प्राप्ति होते, आणि त्यांनीं कसें मरतो! तो एकठाच संकटें तरतो व एकठाच नर-
 वर्तन केलें असतां त्यांस नरकांत पडावें कांत पडतो! माता, पिता, भ्राता, गुरु, सुत, आप-
 लागतें, तें मला सांगा. त्याप्रमाणेंच, काष्ठा- वर्ग, संबंधिवर्ग किंवा मित्रवर्ग हीं सर्व जागच्या
 सारखा किंवा मातीच्या ढिखळासारखा मृत जागीं राहतात; त्यांतून कोणीही त्याच्या
 शरीराचा त्याग करून मनुष्यें दुसऱ्या लोकीं बरोबर परलोकीं जात नाही! त्याचे आप-
 गमन करितात तेव्हां ह्या भूलोकांतून त्यांच्या सुहृद् कांहीं वेळ रडून मेलेल्या प्राण्याला
 बरोबर कोण जातें तेंही निवेदन करा. काष्ठाप्रमाणें किंवा मातीच्या ढिखळाप्रमाणें

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, हा टाकून देऊन पराङ्मुख होताते परत आप-
 पणा उदारधी भगवान् बृहस्पति ह्या स्थळीं येत आपल्या घरास प्राप्त होतात; व आससुहृदांनीं
 आहे. ह्या महाभाग्यवंताला हें सनातन गुह्य सोडून दिलेल्या मृत पुरुषाच्या सूक्ष्म देहाबरो-
 विचार. राजा, आज ह्याच्याव्यतिरिक्त दुसरा बर त्यानें केलेलें एकटें पुण्य मात्र जातें ! ह्या-
 कोणीही पुरुष हें गुह्य निरूपण करण्यास समर्थ स्तव, मनुष्याचा खरा साथीदार पुण्यच

होय आणि ह्यासाठी मनुष्यांनी निरंतर पुण्य- अवलोकन करीत असतात. प्रत्येक प्राणी नित्य संग्रह करावा हें अवश्य आहे; कारण पुण्य- जें कांहीं करीत असतो तें सर्व अहोरात्र संचयामुळें प्राण्याला श्रेष्ठ जो स्वर्गलोक तो पाहणारे हे साक्षीदार होत! मनुष्य मरण पावल्या- मिळतो. पण ह्याच्या उलट—मनुष्य जर वर त्याच्या मागून धर्म हा ह्या सर्वांच्या पुण्यसंपादन करण्याच्या भरीस न पडतां दुरा- बरोबर त्यास अनुसरतो. महाबुद्धिवंता युधि- चरण करून पातकाची जोड करूं लागला तर छिरा, मनुष्य मृत झाला ह्मणजे त्याच्या जीविता- त्यापासून त्यास नरकांत पडावें लागेल; ह्या- बरोबर त्याची त्वचा, अस्थि, मांस, शुक्र साठीं पंडितानें नीतीनें वागून अर्थ जोडावा व शोणित हीं सर्व त्या मनुष्याला सोडून व तद्वारा पुण्यप्राप्ति करून देहाचें सार्थक्य जातात. नंतर त्या मनुष्याचा जीव व त्याचा करावें. राजा, पुण्यसंचय करणारा जो धर्म साधीदार धर्म हे दोघे मात्र परलोकीं एकत्र तो मात्र एकटा मनुष्यांचा परलोकचा मित्र गमन करितात; आणि मग जीवानें जें कांहीं होय; ह्मणून प्रत्येकानें धर्माचरण करण्या- पापपुण्य केलें असेल त्याचा निवाडा त्याच्या विषयीं सदा दक्ष रहावें. धर्माचरण करण्यांत शरीरांतील पांचभौतिक देवतांकडून होतो व्यत्यय आणणारे मनोविकार लोभादिक व जीवाच्या हातून पुण्य घडलें आहे असें होत. लोभ, मोह, दया किंवा भय ह्यांच्या निदर्शनास आलें तर त्या जीवाला सुख योगें बहुश्रुत मनुष्यही दुराचरणास प्रवृत्त होतो. प्राप्त होतें ! असो; राजा धर्मा, आतां तुला लोभाविष्ट पुरुष स्वतःचा स्वार्थ नसतांही आणखी काय ऐकण्याची इच्छा आहे बरें ? केवळ दुसऱ्याकरितां अकार्य करितो; कोणत्या ऐहिक किंवा पारलौकिक गोष्टी- ह्यास्तव मनोविकारांचें नियंत्रण करून सदा- विषयीं मी आतां तुला निरूपण करूं तें सांग. सर्वकाळ धर्म जोडावा आणि अधर्माचा सर्वथैव युधिष्ठिर विचारितोः—भगवन् बृहस्पते, त्याग करून धर्म, अर्थ व काम संपादावे व धर्म हा मनुष्याच्या सूक्ष्म देहाबरोबर परलोकीं जीविताचें साफल्य करावें. कसा जातो, हें आपण सांगितलें तें मी ऐकिलें.

युधिष्ठिर विचारितोः—भगवन् बृहस्पते, आतां मला रेत कसे उत्पन्न होतें तें विशद अत्यंत हितकारक जें धर्माचरण त्याविषयी करून सांगावें.

आपण निरूपण केलें तें मी ऐकिलें. आतां बृहस्पति सांगतोः—राजा युधिष्ठिरा, मनु- माक्षी इच्छा अशी आहे कीं, मेल्यावर जीवाला त्याच्या शरीरांत पृथ्वी, अप्, तेज, वायु व कोणती अवस्था प्राप्त होते ती निवेदन आकाश हीं जीं पांच भूतें असतात तीं व करावी. मनुष्यें मरण पावलीं ह्मणजे त्याचा मन ह्यांच्या ठिकाणीं अधिष्ठित असलेल्या जीव सूक्ष्म स्थितीस प्राप्त होऊन तो अव्यक्त देवता मनुष्यानें अन्न सेवन केलें ह्मणजे व अदृश्य असा असतो; तेव्हां दृष्टिगोचर त्याच्या योगें तृप्त होतात आणि मग त्या न होणाऱ्या त्या जीवाबरोबर धर्म परलोकीं पांच भूतांपासून महान् रेत जन्म पावतें आणि जातो तो कसा ? मग स्त्रीपुरुषांचा समागम होऊन त्या रेंताच्या

बृहस्पति सांगतोः—राजा धर्मा, पृथ्वी, योगें स्त्रीच्या ठिकाणीं गर्भ राहतो. शुद्धात्म्या अप्, तेज, वायु, आकाश, मन, यम, बुद्धि, धर्मा, हें तुला मीं सर्व सांगितलें आहे. आतां आत्मा हीं सर्व एकवटून नित्य धर्माला तूं आणखी काय ऐकूं इच्छितोस तें सांग.

युधिष्ठिर विचारितोः—भगवन् बृहस्पते, वाईट फळ भोगण्यास प्रारंभ करितो ! मनुष्य गर्भधारणा कशी होते, तें आपण मला सांगितलें. जन्मप्रभृति यथाशक्ति सत्कर्म करूं लागेल आतां त्या गर्भात प्रविष्ट झालेला जीव तर त्यास नित्य सुख प्राप्त होईल; परंतु असें तादात्म्य पावून कसा जन्म घेतो तें सांगावें. न करितां कोही कालपर्यंत सदाचरण करून

बृहस्पति सांगतोः—राजा युधिष्ठिरा, पुढें तो दुराचरणास प्रवृत्त होईल तर प्रथम जीव हा गर्भात प्रविष्ट होताच तेथें पंच-त्यास कांहीं कालपर्यंत सुख मिळेल आणि भूतांच्या स्वार्थीन होता आणि तदनुरूप जन्म पुढें तो दुःखाचा वांटेकरी होईल ! राजा पावतो; पण तोच जीव पुनः त्या पंचभूतां-धर्मा, अधर्माचरण करून मनुष्य यमलोकीं पासून निराळा झाला ह्मणजे तो प्राणी मरण गेला ह्मणजे तेथें त्यास महान् दुःख भोगावें पावतो! असो; राजा, जीवाचा व सर्व भूतांचा लागतें आणि अखेरीस तो तिर्यग्योनीत जन्म संयोग होऊन प्राणी जन्म पावल्यावर मग घेतो ! असो; आतां मनुष्य मोहयुक्त होतसाता तो बरीं-वाईट कर्म करण्यास उद्युक्त होतो कोणत्या कर्मानें कोणत्या योनीत जन्म पावतो, आणि मग त्याच्या देहांतील पांचभौतिक तें मी तुला वेद, शास्त्र व इतिहास ह्यांच्या देवता त्या बऱ्यावाईट कर्माचें नीट अवलोकन आधारानें निवेदन करितों, श्रवण कर.

करितात. असो; आतां तुला आणखी काय राजा युधिष्ठिरा, मनुष्य मरण पावला एकावयाचें आहे ?

युधिष्ठिर विचारतोः—भगवन् बृहस्पते, तेथें म्हणजे सगळेंच भयंकर आहे असें नाही. त्वचा, अस्थि, मांस व पृथक् पृथक् पंचभूतें तेथें सर्वत्र देवांच्या स्थानांप्रमाणें पवित्र व ह्या सर्वांना सोडून देऊन जीव सूक्ष्म देहानें रम्य अशीं स्थळें असून शिवाय पशुपक्ष्यादिक निघून गेल्यावर तो कोठें राहून सुखदुःखें तिर्यग्योनीपेक्षांही अधिक दुःखदायक अशीं भोगितो बरें !

घोर स्थलें आहेत आणि मनुष्याला तत्कर्मा-
बृहस्पति सांगतोः—राजा युधिष्ठिरा, नुसार गति प्राप्त होऊन त्या त्या स्थलीं सुख-जीव पुनः सूक्ष्मशरीरावच्छिन्न झाला ह्मणजे तीव्र दुःखें भोगावीं लागतात ! राजा धर्मा, यमलोक पापाच्या योगानें त्यास यमयातना भोगाव्या हा गुणांनीं अगदीं ब्रह्मलोकासारखा श्रेष्ठ आहे लागतात. त्या सूक्ष्म-शरीरस्थ जीवाला यम-खरा; परंतु संचित कर्मांनीं बद्ध झालेला जीव द्रुत क्लेश देतात व ठारही मारितात; आणि आपल्या दुष्कर्मांच्या योगें तेथें दुःखेंच भोगितो. ह्याप्रमाणें तो प्राणी दुःख व क्लेश भोगून संसार-आतां, मनुष्य कोणत्या कृत्यानें व भावनेनें चक्रांत परिभ्रमण करीत राहतो ! राजा, दुःखकारक व खडतर अशा गतीस जातो, तें जीवाचें प्राक्कर्म समाप्त झाल्याखेरीज त्याचें मी तुला ह्यापुढें निरूपण करितों, श्रवण कर. संसारभ्रमण समाप्त होत नाही. प्रारब्धकर्म राजा, चारही वेदांचें अध्ययन केलेला ब्राह्मण क्षीण होऊन संचित कर्म अवशिष्ट असल्यास बुद्धिभ्रष्ट होऊन महापातक्यापासून दानप्रतिग्रह जीव ताबडतोब रेतामध्ये प्रविष्ट होऊन करील तर त्याला गर्दभयोनि प्राप्त होते. त्या स्त्रियांच्या उदरीं आर्तवामध्ये मिल्हून जाऊन योनीत जन्म घेतल्यावर तो पंधरा वर्षे वांचतो यथाकालीं जन्म पावतो आणि तो प्राणी आणि मेल्यावर पुनः बैलाचा जन्म घेऊन तो जन्मल्यापासून आपल्या प्राक्तनकर्मानुसार बरें-सात वर्षे जिवंत राहतो. नंतर त्यास ब्रह्मराक्ष-

साचा जन्म घ्यावा लागतो आणि तीन महिने- योनींत एक वर्ष काढल्यावर मग पुनः तो पर्यंत त्या जन्मीं राहून देहत्याग केल्यावर मनुष्य बनतो. जो पुत्र आपल्या कर्तव्याविषयी फिरून त्यास ब्राह्मणयोनि प्राप्त होते. राजा इतका गाफील असतो की, त्यावर त्याची माता-युधिष्ठिरा, जो ब्राह्मण पतिताचें यजन करितो पितरें सदैव रागावतात, तो पुत्र मेल्यावर तो कृमिकीटकांच्या योनीस जातो. त्या योनींत गर्दभाच्या जन्मास जातो, त्या जन्मीं तो दहा तो पंधरा वर्षे घालवितो आणि मग कृमिभावा- महिने काढितो, आणि नंतर मरण पावून चौदा पासून विमुक्त होत्साता गर्दभाचें जन्म घेतो. महिनेपर्यंत श्वानाचा जन्म घेतो; पुढें तो सात नंतर तो पांच वर्षे गर्दभ, पांच वर्षे सूकर, पांच महिनेपर्यंत माजीर बनतो आणि मग मेल्यावर वर्षे कुक्कुट (कोंबडा), पांच वर्षे जंबूक मनुष्यजन्मास फिरून प्राप्त होतो. राजा धर्मा, (कोन्हा) व एक वर्ष कुत्रा होऊन अखे- जो पुरुष मातापितरांना निंदितो त्याला सारिरीस मनुष्यजन्मास प्राप्त होतो. राजा धर्मा, केचा जन्म घ्यावा लागतो आणि जो पुरुष जो मूर्ख शिष्य उपाध्यायाशीं दुराचरण करितो मातापितरांस ताडून करितो त्याला कांसवाच, तो पुनः ब्राह्मण होण्यापूर्वी मृत्युलोकी निः- जन्म प्राप्त होतो. राजा, मातापितरांना ताडून संशयपणें तीन जन्म घेतो. तो प्रथम श्वान- करणारा पुरुष प्रथम दहा वर्षेपर्यंत कांसव योनींत जातो, नंतर हिंसक प्राणी होतो, व बनतो, पुढें तीन वर्षे साळई होतो, नंतर शेवटीं खरजन्म घेऊन अत्यंत क्रेश भोगितो सहा महिने सर्पयोनींत वास करितो आणि मग आणि मेल्यावर मग फिरून ब्राह्मणयोनींत अखेरीस पुनः मनुष्य होतो. राजा युधिष्ठिरा, जन्मास येतो. राजा युधिष्ठिरा, गुरुभार्येशीं जो मनुष्य आपल्या राजाचें अन्न खाऊन गमन करण्यासारखें दुसरें घोर कर्मच नाही। त्याच्या विरुद्ध वर्तन करितो, त्या मुखाला गुरुपत्नीविषयीं पापवासना मनांत आणणें हें वानराचा जन्म प्राप्त होतो. वानरयोनींत तो देखील वाईट ! जो अधम शिष्य केवळ मनानें दहा वर्षे राहतो आणि नंतर उंदराचें जन्म गुरुपत्नीशीं गमन करितो त्याला त्या पातका- घेतो. पांच वर्षेपर्यंत त्या योनींत वास करून बदल खडतर जन्म घेऊन यातना भोगाव्या पुढें तो श्वानाच्या जन्मास जातो आणि त्या लागतात ! तो प्रथम कुत्र्याच्या जन्मास जातो जन्मांत सहा महिने काढून पुढें तो पुनः आणि तीन वर्षेपर्यंत वांचतो; नंतर मेल्यावर मनुष्य बनतो. राजा युधिष्ठिरा, जो मनुष्य तो कृमिकीटकांचे जन्म घेतो आणि त्या जन्मीं दुसऱ्याची ठेव नाकबूल करितो तो मेल्यावर एक वर्ष घालवितो; आणि मग मेल्यावर तो यमलोकीं गेला ह्मणजे त्याला शंभर जन्म पुनः ब्रह्मयोनींत जन्मास येतो. राजा धर्मा, घ्यावे लागतात. अखेरीस तो कृमिकीटकाच्या गुरुशिष्यांचें नातें म्हणजे केवळ पितापुत्रांचें योनींत जाऊन तेथें पंधरा वर्षे काढितो आणि नातें होय. जो गुरु विनाकारण केवळ आपल्या दुष्कृताचा क्षय झाल्यावर फिरून मनुष्य-स्वेर इच्छेनं शिष्यांचें हनन करितो तो देखील योनींत जन्मास येतो. राजा, जो मनुष्य दुस-हिंस पशूच्या जन्मास जातो. राजा, माता-न्याचा हेवा करून त्यास नावें ठेवितो तो पितरांचा अवमान करणारा पुत्र मेल्यावर प्रथम मेल्यावर शाईगाक पक्ष्याच्या जन्मास जातो. गर्दभयोनींत जातो आणि तेथें दहा वर्षे राहून जो मनुष्य विश्वासघात करितो त्या अधमाला नंतर तो गांडोळाचें जन्म घेतो आणि त्या मत्स्यजन्म प्राप्त होतें. विश्वासघातकी. पुरुष

प्रथम आठ वर्षे मत्स्ययोनींत वास करितो इतकी जन्मपरंपरा भोगल्यावर तो कृमि-
आणि मेल्यावर मग मृग होतो; त्या जन्मी योनींत जन्म घेतो; तेथे चौदा महिने वास
तो चार महिने घालवितो आणि मग मरण करितो; आणि पातकाचा क्षय करून पुनः
पावल्यावर तो बोकडाचें जन्म घेतो; एक पूर्ण तो मनुष्ययोनींत परत येतो. विभो, जो मनुष्य
संवत्सरपर्यंत तो बोकड असतो आणि नंतर विवाहप्रसंगी, यज्ञप्रसंगी किंवा दानप्रसंगी
मरण पावला ह्मणजे तो कीटकाच्या जन्मास अविचारानें विघ्न करितो, तो मेल्यावर कृमि-
जातो; आणि अखेरीस त्या कीटकजन्मांतून योनींत जन्म घेतो; त्या योनींत तो पंधरा
तो पुनः मनुष्ययोनीस प्राप्त होतो. राजा वर्ष वास करितो; आणि पातकाचा क्षय
युधिष्ठिरा, जो मूर्ख मनुष्य अविचारानें जव, होऊन तो पुनः मानवयोनींत जन्म पावतो.
तीळ, उडीद, कुळीथ, मोहरी, हरभरा, वाटाणा, राजा युधिष्ठिरा, जो पुरुष पूर्वी एकाला कन्या
मूग, गहू, अळशी, व तण्डुलादिक इतर सस्य अर्पण करून नंतर ती दुसऱ्याला देऊं इच्छितो,
धान्यें ह्यांची चोरी करितो त्या निर्लज्जाला तो पुरुष देखील मेल्यावर कृमिकोटींत
उंदराचें जन्म प्राप्त होतें; मेल्यावर त्या योनी- जन्म घेतो. युधिष्ठिरा, त्या योनींत तो तेरा
तून तो सूकरयोनीस जातो; आणि जन्मतांच वर्षे घालवितो व शेवटीं पातकाचा क्षय झाल्या-
रोगानें मरण पावून नंतर लागलाच श्वान- वर तो पुनः मनुष्यजन्मास प्राप्त होतो.
योनींत जन्म घेतो; तो मूर्ख त्या योनींत पांच राजा, जो मनुष्य देवांचें व पितरांचें आराधन
वर्षे काढितो; आणि मेल्यावर पुनः नरजन्म करित नाही आणि श्राद्धतर्पणादिक कांहीं-
घेतो. राजा, जो मनुष्य परदारगमन करितो एक न करितां भोग भोगितो, त्यास मेल्यावर
त्यास प्रथम लांडग्याचें जन्म प्राप्त होतें; नंतर कावळ्याचा जन्म येतो; तो मनुष्य काक-
तो श्वानयोनींत जातो; नंतर तो कोल्हा बनतो; योनींत शंभर वर्षे वास करून नंतर कुक्कु-
नंतर त्यास गिधाडाचें जन्म प्राप्त होतें; नंतर टाचें जन्म घेतो; नंतर त्यास एक माहिनाभर
तो सर्प होतो; नंतर त्यास कंक पक्ष्याचें जन्म सर्पयोनि प्राप्त होते; आणि अखेरीस तो त्या
ध्यावें लागतें; आणि अखेरीस तो बगळा योनींतून मनुष्यजन्मास परत येतो. राजा
होतो ! राजा युधिष्ठिरा, जो दुरात्मा कामांध युधिष्ठिरा, ज्येष्ठ भ्राता पितृसम होय. जो
होत्साता भ्रातृपत्नीच्या वाटेस जातो, मनुष्य ज्येष्ठ भ्रात्याची अवमानना करितो
त्याला कोकिलाचें जन्म प्राप्त होऊन तो वर्ष- तो मेल्यावर कौंचयोनींत जन्म पावतो; तो
भर नर-कोकिल बनतो. जो मनुष्य कामांध कौंचयोनींत वर्षभर राहतो व मेल्यावर चीर-
होऊन मित्रपत्नी, गुरुपत्नी किंवा राजपत्नी काचें (मुकुंटाचें) जन्म घेतो; आणि मग
ह्यांची खोडी काढितो तो मेल्यावर सूकरजन्म मरण पावला ह्मणजे पुनः मनुष्य होतो. राजा
पावतो; सूकरयोनींत तो पांच वर्षे वास करितो; धर्मा, शुद्रानें ब्राह्मणीशीं गमन केल्यास त्याला
नंतर त्यास दहा वर्षेपर्यंत लांडग्याचें जन्म कृमियोनि प्राप्त होते; नंतर मेल्यावर तो सूकर-
येतें; नंतर तो पांच वर्षेपर्यंत मांजर होतो; जन्म पावतो; त्या जन्मी तो जन्मतांच रोगानें
नंतर दहा वर्षे त्यास कुकटयोनींत घालवावीं मरतो; नंतर त्या दुराचरणी मूर्खाला श्वानजन्म
लागतात; नंतर तीन महिनेपर्यंत तो पिपीलिका प्राप्त होतें; आणि अखेरीस त्या श्वानजन्मीं
बनतो; तंतर एक माहिनाभर तो क्षुद्रकीटक होतो; त्याचें सर्व पाप क्षीण होऊन तो पुनः मानव-

जन्मीं परत येतो. राजा युधिष्ठिरा, जो शूद्र प्रकारच्या घुबडाचा) जन्म येतो; जो मूर्ख मनुष्य ब्राह्मणीच्या ठिकाणीं अपत्योत्पादन करितो तो लोखंड चोरतो त्याला कावळ्याचा जन्म प्राप्त मरण पावल्यावर मूषकाच्या जन्मास जातो. हेतो; जो मूढ पुरुष कांस्याची चोरी करितो जो मनुष्य कृतघ्नपणा करितो तो मेल्यावर तो पुढल्या जन्मीं हारित पक्षी बनतो; जो यमलोकीं गेला ह्मणजे त्यास क्रुद्ध झालेले मनुष्य रुप्याचें भांडें चोरतो त्याला कपोताचा यमदूत हाल हाल करून ठार मारितात ! त्या जन्म येतो; जो सोन्याचें पात्र चोरतो तो कृतघ्न मनुष्याला यमसदनीं दंडप्रहार व मुद्गर-कुर्मीच्या जन्मास जातो; जो धुवट रेशमी प्रहार प्राप्त होतात; यमदूत त्याच्या शरीरांत शूल वस्त्र चोरतो त्याला सरङ्गाचा जन्म प्राप्त होतो; भोसकतात; त्याला दारुण अक्रिंकडांत टाकतात; जो रेशीम चोरतो तो वर्तक पक्ष्याचें जन्म त्याच्या देहावर खड्गांचे अगणित वार करि- पावतो; जो मनुष्य फापसाचें वस्त्र चोरतो तात; तापलेल्या वाळूतून त्याची फरपट काढि- त्याला शुकाचें जन्म येतें; जो मनुष्य उंची तात; काढेच्या शाळ्मली वृक्षास त्याला बांधि- रेशमी वस्त्र चोरतो त्याला मेल्यावर हंसाचा तात; आणि त्यास ह्या व अशा दुसऱ्या बहुत घोर जन्म प्राप्त होतो; जो मनुष्य कापड चोरतो तो यातना भोगावयास लावून शेवटीं ठार मारि- मेल्यावर कोंच पक्ष्याच्या जन्मास जातो; तात ! ह्या प्रकारें तो कृतघ्न मनुष्य मरण जो मनुष्य बारीक कापड चोरतो तो मेंढ्याचा पावला ह्मणजे त्यास पुनः संसारपरिभ्रमण जन्म पावतो; जो मनुष्य तामाचें वस्त्र चोरतो प्राप्त होतें; प्रथम तो कुमियोनींत जन्म पावतो. हे तो पुढल्या जन्मीं ससा होतो; जो मनुष्य हर- भारता, त्या योनींत तो जंतु पंधरा वर्षे राहतो, ताळ वगैरे रंगांची चोरी करितो तो मेल्यावर आणि नंतर नरगर्भांत प्रविष्ट होत्साता तो मोराच्या जन्मास जातो; जो मनुष्य आरक्त शिशु गर्भांतच मरतो. राजा, ह्याप्रमाणें तो वस्त्र चोरतो त्याला जीवेंजीवक नांवाच्या शतावधि गर्भांत प्रविष्ट होतो आणि बहुत पक्ष्याचें जन्म प्राप्त होतें; जो लोभी पुरुष उड्या जन्ममरणपरंपरा अनुभवून शेवटीं तिर्थक्को- वगैरे व सौमंधिक वस्तु ह्यांची चोरी करितो यींत जन्म घेतो; त्या योनींत तो बहुत वर्षे- त्याला चिचुंद्रीचा जन्म येतो व तो त्या योनींत पर्यंत दुःखें भोगितो आणि अखेरीस केशहीन पंधरा वर्षे राहून अधर्माचा क्षय झाल्यावर कांसवाचें जन्म पावतो. राजा युधिष्ठिरा, जो पुनः मनुष्याच्या जन्मास येतो; जो मनुष्य मनुष्य दही चोरतो तो बगळा होतो; जो कच्चे दुग्ध चोरतो तो मेल्यावर बगळा होतो; मासे चोरतो तो वानर होतो; आणि जो मूर्ख जो मनुष्य अविचारानें तेल चोरतो त्याला पुरुष मध चोरतो तो डांसाच्या जन्मास जातो. मेल्यावर वाघळाचें जन्म येतें; जो सशस्त्र पुरु- त्याप्रमाणेंच जो मनुष्य फळें, मुळें किंवा अपूप पाथम धनलोभानें किंवा वैरानें शस्त्रहीन मनु- पदार्थ चोरतो त्याला मुंमीचा जन्म येतो; ष्याचा वध करितो तो मरण पावल्यावर गर्द- जो मनुष्य पावटे चोरितो तो हलगोलक भाच्या जन्मास जातो, तो पुरुष त्या योनींत (एक लांब शेंपटीचा वाटोळा किडा) होतो; दोन वर्षे वास्तव्य करितो व नंतर शस्त्रानें हत जो मनुष्य पायसाची चोरी करितो तो तित्तिर होत्साता मरण पावून हरणाचें जन्म पावतो; पक्ष्याच्या जन्मास जातो; जो मनुष्य पिठाची आणि नेहमीं भयभीत अवस्थेंत काळ घालवितो; भाकर चोरतो त्याला कुंभोलुकाचा (एक तो पुरुष त्या मृगयोनींत एक वर्ष राहतो

आणि संवत्सर संपल्यावर शस्त्रानें मृत्यु पावतो; जातात आणि मग त्यांस आत्म्याचा अभ्युदय नंतर त्याला माशाचें जन्म येतें व चार करणारा जो धर्म त्याचें ज्ञान मुळींच होत महिने झाल्यावर तो जाळ्यांत सांपडून मरतो; नाही! जे पुरुष हातून दुराचरण घडलें असतां पुढें त्यास श्वापदयोनि प्राप्त होते, श्वापद सद्दोदीत व्रतवैकल्यें करून पातकांचें झाल्यावर तो दहा वर्षे वांचतो आणि मेली परिमार्जन करितात त्यांना सुखदुःखें प्राप्त झणजे पांच वर्षेपर्यंत तो वाघाच्या जन्मास होतात आणि त्यांचा अंतरात्मा सर्वकाळ चिंता-जातो, व पुढें कालाच्या प्रेरणेंने तो मरण मग्न असतो. जे पुरुष लोभानें वेडे होऊन पावला झणजे पातकाचा क्षय होऊन पुनः पाप करण्यास प्रवृत्त होतात, ते म्लेच्छयोनीत मानवयोनीत जन्म घेतो. राजा युधिष्ठिरा, जो जन्म पावून बहिष्कृत होतास ते निःसंशयपणें अधम पुरुष स्त्रीची हत्या करितो तो मेल्या- थोरांच्या सहवासास अंतरतात! असो; ह्यास्तव, वर यमलोकीं गेला झणजे बहुत क्लेश भोगतो राजा धर्मा, दुराचरण हें सर्वस्वीं त्याग्य आणि त्यास वीस वेळां पुनः पुनः जन्म होय. जे पुरुष जन्मापासून पातकाला शिवत ध्यावे लागतात. नंतर तो कृमियोनीत जन्म नाहीत त्यांना कधीही दुखणें वाहणें येत नाही, पावतो आणि त्या योनीत वीस वर्षे वास झाल्यावर त्यांना उत्तम रूप प्राप्त होतें, आणि ते नित्य मग त्यास मानवजन्म प्राप्त होतें. राजा धर्मा, धनधान्यानें समृद्ध असतात! राजा धर्मा, हें जो मनुष्य अन्नाची चोरी करितो त्याला मक्षि- जें मीं कांहीं निरूपण केलें तें केवळ पुरुषां- केचा जन्म येतो आणि तो त्या जन्मीं मक्षि- करितांच लागू आहे असें समजूनको. स्त्रियाही कांच्या समुदायांत बहुत महिनेपर्यंत काळ ह्या प्रकारें दुराचरण करतील तर त्यांनाही घालवून त्याच्या पातकाचा क्षय झाला झणजे पातकाची जोड होईल आणि त्या त्या तिर्य- त्यास फिरून मनुष्याचा जन्म मिळतो. राजा, ग्योनीत त्या स्त्रीत्व पावतील! राजा, दुसऱ्याचें जो पुरुष धान्याची चोरी करितो तो मेंढ्याच्या धन हरण केल्यानें जे दोष लागतात ते हे सर्व जन्मास जातो; जो पापात्मा पेंड चोरतो तो मीं तुला संक्षिप्त रूपानें सांगितलें. ह्यापुढें त्या पेंडीच्या मगदुराप्रमाणें लहान-मोठा उंदीर दुसऱ्यानें सांगण्याचा योग आल्यास विस्तारानें बनतो व प्रतिदिनीं मनुष्यांना चावतो; जो नीच सांगेन. राजा युधिष्ठिरा, मीं पूर्वी ब्रह्मदेवा- पुरुष घृताची चोरी करितो त्याला बदकाचें जन्म पासून देवर्षींच्या समेत जसें ऐकलें तसें हें प्राप्त होतें; जो मूर्ख मनुष्य मत्स्यमांस चोरतो तुला तूं विचारल्यामुळें समग्र कथन केलें आहे. तो कावळा होतो; आणि जो पुरुष मिठाची चोरी राजा, ह्या सर्वांचें तूं नीट मनन कर व नित्य करितो त्याला चिल्लाचें जन्म प्राप्त होतें! राजा धर्माचें चिंतन करून सदाचरण ठेव. युधिष्ठिरा, जो मनुष्य विश्वासानें ठेव ठेवलेली नाकबूल जातो तो अल्पायु होतो व मेल्यावर मत्स्ययोनीत जन्म घेतो आणि त्या योनीत कांहीं दिवस काढून नंतर पुनः मनुष्यजन्म मिळवितो; परंतु पुनः तो मनुष्य झाल्यावर फार दिवस युधिष्ठिर विचारितो:—अनघ ब्रह्मन्, दुरा- वांचत नाहीं! राजा युधिष्ठिरा, जे पुरुष चरण करणारास कोणती गति प्राप्त होते, हें पापाचरण करितात, ते पशुपक्ष्यांच्या जन्मास मला आपण निवेदन केलें. आतां माझी आप-

अध्याय एकशें बारावा,

—:—

संसारचक्र.

युधिष्ठिर विचारितो:—अनघ ब्रह्मन्, दुरा- चरण करणारास कोणती गति प्राप्त होते, हें

णांस अशी प्रार्थना आहे कीं, सदाचरण कर- अकार्य करणाऱ्या मनुष्यालाही पुण्य पाराला कोणती गति प्राप्त होते, तें मला लागतें तें मी तुला सांगतों, ऐक. राजा, सर्व निरूपण करून सांगावें. वक्त्यांमध्ये श्रेष्ठ अशा दानांमध्ये अन्नदान हें श्रेष्ठ समजावें. जो बृहस्पते, मला आणखी हेंही कथन करा कीं, मनुष्य निष्कपट भावानें धर्माचरण करण्याची मनुष्ये कोणत्या कृत्यांनीं पातकांचें क्षालन इच्छा करित असेल त्यानें प्रथम अन्नदान करून शुभ गति मिळवितात आणि कोणतीं करावें. राजा, अन्नच मनुष्यांचा प्राण होय, कृत्ये केलीं ह्मणजे मनुष्यांस उत्तम लोकांची अन्नापासूनच प्राणी जन्म पावतो व अन्नामध्येच प्राप्ति होते! सर्व लोकांचें अधिष्ठान आहे; ह्यास्तव, अन्नाची

बृहस्पति सांगतोः—राजा युधिष्ठिरा, मनु- महती मोठी होय. देव, ऋषि, पितर व मानव प्यानें नेहमीं विवेकसंपन्न असावें आणि नित्य हे अन्नाचेंच महत्त्व वर्णितात आणि अन्नाच्या विहिताविहित कर्मांचा निश्चय ठरवून उत्कृष्ट दानानेंच रंतिदेव राजाला स्वर्ग प्राप्त झाला ! वर्तन ठेवावें. मनुष्य जर ह्या कामीं हयगय ह्यास्तव, न्यायानें अन्न मिळवावें आणि उत्तम करील आणि विपरीत बुद्धीनें दुर्वर्तन करू प्रकट करून वेदाध्ययन करणाऱ्या ब्राह्मणांना लागेल, तर तो पातकाचा अधिकारी होईल व मोठ्या प्रमुदित अंतःकरणानें उत्तम अन्न सम- खचीत नरकांत पडेल ! राजा, जो मनुष्य पावें. राजा युधिष्ठिरा, ज्यानें मोठ्या आनंदानें अविचारानें पातकें करून पुनः पश्चात्ताप पावतो दिलेलें अन्न सहस्र ब्राह्मण सेवन करितात, आणि भगवच्चिंतनांत चित्ताचा लय करितो, त्याला तिर्यग्गति प्राप्त होत नाहीं. नरश्रेष्ठा, त्याला त्या दुष्कर्मांचें फळ भोगावें लागत जो मनुष्य दहा हजार ब्राह्मणांना भोजन नाहीं. जसजसें त्याचें मन कृतकर्मांची गर्हणा घालितो आणि सदासर्वकाळ योगाभ्यासांत करितें तसतसें त्याचें शरीर त्या पातकापासून रममाण असतो, त्याचें सर्व पातक नष्ट होतें. विमुक्त होतें. राजा, पातकी मनुष्य धर्म सांग- जो वेदवेचा ब्राह्मण भिक्षा मागून अन्न मिळ- णाऱ्या ब्राह्मणांसमोर आपल्या पातकाचा उच्चार वितो आणि स्वाध्यायांत निमग्न असलेल्या करील तर तात्काळ त्याचें पातक नष्ट होतें. ब्राह्मणाला तें दान करितो, त्याला महान् सुख जसजसा मनुष्य पश्चात्तापानें स्वकृत पातकांचें प्राप्त होतें. पंडुपुत्रा, जो क्षत्रिय ब्राह्मणाच्या प्रांजलपणें दुसऱ्यापुढें निरूपण करितो आणि पुनः धनाचा अपहार करित नाहीं, प्रजांचें न्यायानें पातक हणून करावयाचें नाहीं असा दृढ निश्चय परिपालन करितो, चित्त स्वाधीन ठेवितो, विवे- ठरवितो, तसतसा त्याच्या पातकाचा क्षय होतो; कापासून भ्रष्ट होत नाहीं, आणि शौर्यानें अन्न आणि शरीरावर कात वाढून जराग्रस्त झालेला संपादन करून वेदांमध्ये प्रवीण अशा द्विजांना भुजंग जसा कात टाकल्यावर पुनः पूर्वतेजानें तें समर्पितो, तो आपल्या सर्व पातकांचा संहार झळाळूं लागतो, तसा तो पातकांचें क्षालन करून उडवितो. जो वैश्य शेतकीच्या उत्पन्नाचा पुनः पूर्वीच्या निर्मल ऐश्वर्यानें झळाळूं लागतो! सहावा हिस्सा ब्राह्मणांना देणें अवश्य होय राजा धर्मा, मनुष्यानें एकाग्र मनानें ब्राह्मणांना असें मनांत आणून त्याप्रमाणें तो ब्राह्मणांना नानाप्रकारचीं दानें करावीं आणि भगवच्चिंत- दान करितो, त्याचीं सर्व पातकें नाहीतशीं होतात; नांत चित्त निरवावें, ह्मणजे त्यास सद्गति प्राप्त आणि जो शूद्र कष्टानें—फार फाय, जीव मुद्धां होते. आतां, युधिष्ठिरा, कोणतीं दानें केल्यानें धोक्यांत घालून अन्न मिळवितो आणि तें

ब्राह्मणांना देतो, तो पातकापासून मुक्त होतो. मुक्त होतो, त्याच्या सर्व इच्छा सिद्धीस जातात, राजा युधिष्ठिरा, जो मनुष्य दुसऱ्याच्या आणि मेल्यावर तो सुखोपभोग मिळवितो. राजा अन्नाचा अपहार करित नाही आणि स्वतःच्या युधिष्ठिरा, जो पुरुष ह्याप्रमाणे आचरण करितो श्रमानी अन्न मिळवून ते ब्राह्मणांना अर्पण त्याला खचीत कधीही चिंता उत्पन्न होत नाही करितो, त्याला कधीही संकटें प्राप्त होत नाहीत. आणि त्यास रूप, कीर्ति व धन हीं प्राप्त मनुष्याने नीतीनेच अन्न संपादावे व मोठ्या होतात. राजा धर्म, मीं तुला हें अन्नदानाचें हर्षाने वेदवेद्या ब्राह्मणांना ते द्यावे, ह्यणजे महाफल निवेदन केले आहे. हें सर्व धर्माचें व त्याचीं पातकें दूर होतात. राजा, लोकांत दानांचें मूळ होय, हें लक्षांत ठेव.

सर्वांना अन्नापासून ऊर्जा प्राप्त होते; ह्यास्तव मनुष्याने अन्नदान करून लोकांना ऊर्जस्वी करावे व स्वतः ऊर्जस्वी व्हावे. जो मनुष्य अन्न-

अध्याय एकशें तेरावा.

—:०:—

संसारचक्रसमाप्ति.

युधिष्ठिर विचारितो:—बृहस्पते, अहिंसा, सर्व पापांपासून मुक्त होतो. राजा, अन्नदान वैदिक कर्म, ध्यान, इंद्रियजय, तपश्चर्या करणारे पुरुष ज्या मार्गाचें अनुसरण करितात आणि गुरुसेवा ह्यांपैकीं मनुष्याला श्रेयस्कर तो मार्ग ज्ञानी लोकांना मान्य असतो. ते अन्न-अशी कोणती गोष्ट आहे वरें ?

द्वारा प्राणांचेंच दान करितात आणि शाश्वत बृहस्पति सांगतो:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या धर्म जोडितात. ह्यास्तव, मनुष्याने कशीही सर्वही गोष्टी मनुष्याला श्रेयस्कर असून हीं अवस्था प्राप्त झाली तरी न्यायानें अन्न मिळ-सर्व पुण्यप्राप्तीचीं पृथक् पृथक् साधने आहेत. वावे आणि त्याचें सत्पात्रीं दान करावे; कारण हे भरतर्षभा, आतां मी ह्या सहा गोष्टींचें निरु-नेहमी अन्न हा सर्वांचा महान् आधार होय ! पण करून सांगतो आणि प्राण्याला श्रेष्ठ जें राजा, जो मनुष्य अन्नदान करितो त्यावर निःश्रेयस् तें कसें मिळतें, तें निवेदन करितों, घोर प्रसंग कधीही येत नाही; ह्यास्तव अन्याय श्रवण कर. राजा, जो मनुष्य काम, क्रोध न करितो अन्न मिळवावे आणि त्याचें दान व लोभ ह्यांना जिंकून सदैव त्यांच्यापासून करावे. गृहस्थाश्रमी मनुष्याने नेहमी आधीं दूर रहातो आणि अहिंसेचा आश्रय जो सर्व-ब्राह्मणांना अन्न दान करावे आणि मग स्वतः भूतानुकंपा नामक धर्म त्याचें अनुसरण अन्न सेवावे. त्यानें नित्य असा संकल्प करावा करितो, त्याला सिद्धि प्राप्त होते. राजा, जो कीं, माझ्या हातून आज अन्नदान न झाल्यास पुरुष स्वतांच्या सुखाकरितां निरुपद्रवी प्राण्यांची माझा आजचा दिवस व्यर्थ जाईल; आणि दंडानें हिंसा करितो त्यास मेल्यावर कधीही असा संकल्प करून अन्नदानाच्या योगें प्रत्येक सुख होत नाही. जो पुरुष सर्व प्राण्यांना दिवसाचें साफल्य संपादावे. राजा युधिष्ठिरा, आपल्याप्रमाणें मानितो, कोणालाही दंडीत जो न्यायवेत्ता पुरुष न्याय, वेद, धर्म व नाही, आणि क्रोधाळा जिकितो, त्यास मेल्या-इतिहास यांचें यथार्थ ज्ञान असलेल्या सहस्र वर सुख प्राप्त होतें. जो पुरुष सर्व भूतांचा ब्राह्मणांना भोजन घालतो, त्याला कधीही आत्मा बनतो: ह्यणजे ज्याला दुसऱ्याची पीडा नरकप्राप्ति होत नाही, तो संसारपरंपरेपासून पाहून स्वतांच्या पीडेप्रमाणें दुःख होतें, आणि

जो पुरुष सर्व प्राण्यांना आत्मवत् मानितो, ह्याप्रमाणें बृहस्पतीनें धर्मराज युधिष्ठिराला त्याच्या मार्गाचें देवांना सुद्धां आकलन होत निवेदन केले आणि तो धीमान् सुरगुरू आमच्या नाहीं; कारण, सर्व प्राण्यांविषयीं अद्वैतभावना समक्ष स्वर्गास चालता झाला !

धारण करून अंतर्मुख दृष्टीनें सर्व विश्वाकडे

अवलोकन करणाऱ्या त्या पुरुषाला सायुज्य-प्राप्ति घडते आणि मग त्याचा माग ह्या जगती-तलावर मुळीच न राहून, सदैव ऐश्वर्याच्या

प्राप्त्यर्थ झटणारे जे बहिर्मुख देव त्यांना त्याचा

पत्ता लागत नाहीं ! असो; राजा युधिष्ठिरा, नंतर शततत्पावर शयन केलेल्या पितामह

प्रत्येक पुरुषांनं मुख्य धर्म हा मानावा कीं, भीमाला वक्त्यांमध्ये श्रेष्ठ व महातेजस्वी अशा

ज्यापासून आपणा स्वतांला पीडा होईल त्या-युधिष्ठिर राजानें पुनः विचारिलें.

पासून दुसऱ्यालाही पीडा होईल; आणि ह्यास्तव युधिष्ठिर म्हणालाः—महाबुद्धिमंत भीष्म,

आपल्याला अनिष्ट अशी जी गोष्ट ती दुस-ऋषि, देव व ब्राह्मण हे सर्व वेदवचनांच्या

ग्राच्या संबंधानें करण्याचें मनांत सुद्धां आणूं आधारांनं अहिंसारूप धर्माचीच प्रशंसा करितात.

नये. राजा, धर्माचें संक्षिप्त स्वरूप हें असें पण, हे पार्थिवसत्तम, माझी आपणांस अशी

आहे. हें तत्त्व लक्षांत न धरितां जो मनुष्य प्रार्थना आहे कीं, कर्मानें, वाणीनें व मनानें

कामादिकांना वश होईल आणि भलत्याच हिंसा करणारा मनुष्य यातनांपासून कसा मुक्त

प्रकारें वागेल, त्याच्या हातून अधर्म घडेल ! होतो तें सांगा.

याचकाचे मनोरथ परिपूर्ण करणें किंवा त्यास भीष्म सांगतातः—शत्रुसंहारका युधिष्ठिरा,

नाहीं ह्मणणें, अमुक एक कृत्य दुसऱ्याला ब्रह्मवादी पुरुषांनीं अहिंसेचे चार प्रकार सांगि-

सुखावह किंवा दुःखावह होईल ह्याचा निर्णय तले आहेत; ह्यास्तव ते चारही प्रकार यथा-

उपविणें, आणि प्रियाप्रिय वस्तूंचा निश्चय वत् पाळले पाहिजेत. त्यांतील एकाचें जरी

करणें, ह्या सर्व गोष्टी करितांना मनुष्यानें उल्लंघन झालें तरी अहिंसारूप धर्माचा लोप

त्यांचा स्वतांशीं योग करून पहावा आणि होतो. ज्याप्रमाणें कोणताही चतुष्पाद प्राणी

स्वतांला त्यापासून जसें वाटेल तसेंच दुसऱ्याला- तीन पायांवर उभा रहात नाहीं, त्याप्रमाणेंच

ही वाटेल अशी मनाची खातरी ठेवावी. राजा अहिंसारूप धर्मही तीन प्रकारांवर उभा रहात

धर्मा, एक मनुष्य जसा दुसऱ्यांशीं वागतो नाहीं. अहिंसारूप धर्माचें मुख्य तत्त्व—मनु-

तंसच दुसरे त्याच्याशीं वागतात; जर एकांनं त्याच्या हातून कोणत्याही प्रकारें हिंसा घडूं

दुसऱ्यांना पीडा केली तर दुसरे त्याला पीडा नये, हें होय. मनानें, वाणीनें, कर्मानें व

करितात; आणि जर एकांनं दुसऱ्यांना सुख भक्षणानें अशी चार प्रकारांनीं हिंसा घडते. ह्या

दिलें तर दुसरे त्याला सुख देतात. जीव- चार प्रकारांपैकीं एकही प्रकारानें हिंसा होतां

लोकांत मनुष्यानें कसें वागावें ह्याचें रहस्य ह्यांतच उपयोगी नाहीं. एकाही प्रकारानें हिंसा घड-

आहे आणि धर्मवेचे पुरुष ह्याच तत्त्वाचें प्रव-

त्यस मनुष्याच्या हातून अहिंसारूप धर्माचें

चन करीत असतात. उल्लंघन होतें. राजा युधिष्ठिरा, हत्तीच्या पाद-

वैशांपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, लांत दुसऱ्या पादचारी प्राण्यांचीं पात्रे जशीं

अध्याय एकशें चौदावा.

—:—

मांसवर्जनकथन.

वैशांपायन सांगतातः—राजा जनमेजया,

पत्ता लागत नाहीं ! असो; राजा युधिष्ठिरा, नंतर शततत्पावर शयन केलेल्या पितामह

प्रत्येक पुरुषांनं मुख्य धर्म हा मानावा कीं, भीमाला वक्त्यांमध्ये श्रेष्ठ व महातेजस्वी अशा

ज्यापासून आपणा स्वतांला पीडा होईल त्या-युधिष्ठिर राजानें पुनः विचारिलें.

पासून दुसऱ्यालाही पीडा होईल; आणि ह्यास्तव युधिष्ठिर म्हणालाः—महाबुद्धिमंत भीष्म,

आपल्याला अनिष्ट अशी जी गोष्ट ती दुस-ऋषि, देव व ब्राह्मण हे सर्व वेदवचनांच्या

ग्राच्या संबंधानें करण्याचें मनांत सुद्धां आणूं आधारांनं अहिंसारूप धर्माचीच प्रशंसा करितात.

नये. राजा, धर्माचें संक्षिप्त स्वरूप हें असें पण, हे पार्थिवसत्तम, माझी आपणांस अशी

आहे. हें तत्त्व लक्षांत न धरितां जो मनुष्य प्रार्थना आहे कीं, कर्मानें, वाणीनें व मनानें

कामादिकांना वश होईल आणि भलत्याच हिंसा करणारा मनुष्य यातनांपासून कसा मुक्त

प्रकारें वागेल, त्याच्या हातून अधर्म घडेल ! होतो तें सांगा.

याचकाचे मनोरथ परिपूर्ण करणें किंवा त्यास भीष्म सांगतातः—शत्रुसंहारका युधिष्ठिरा,

नाहीं ह्मणणें, अमुक एक कृत्य दुसऱ्याला ब्रह्मवादी पुरुषांनीं अहिंसेचे चार प्रकार सांगि-

सुखावह किंवा दुःखावह होईल ह्याचा निर्णय तले आहेत; ह्यास्तव ते चारही प्रकार यथा-

उपविणें, आणि प्रियाप्रिय वस्तूंचा निश्चय वत् पाळले पाहिजेत. त्यांतील एकाचें जरी

करणें, ह्या सर्व गोष्टी करितांना मनुष्यानें उल्लंघन झालें तरी अहिंसारूप धर्माचा लोप

त्यांचा स्वतांशीं योग करून पहावा आणि होतो. ज्याप्रमाणें कोणताही चतुष्पाद प्राणी

स्वतांला त्यापासून जसें वाटेल तसेंच दुसऱ्याला- तीन पायांवर उभा रहात नाहीं, त्याप्रमाणेंच

ही वाटेल अशी मनाची खातरी ठेवावी. राजा अहिंसारूप धर्मही तीन प्रकारांवर उभा रहात

धर्मा, एक मनुष्य जसा दुसऱ्यांशीं वागतो नाहीं. अहिंसारूप धर्माचें मुख्य तत्त्व—मनु-

तंसच दुसरे त्याच्याशीं वागतात; जर एकांनं त्याच्या हातून कोणत्याही प्रकारें हिंसा घडूं

दुसऱ्यांना पीडा केली तर दुसरे त्याला पीडा नये, हें होय. मनानें, वाणीनें, कर्मानें व

करितात; आणि जर एकांनं दुसऱ्यांना सुख भक्षणानें अशी चार प्रकारांनीं हिंसा घडते. ह्या

दिलें तर दुसरे त्याला सुख देतात. जीव- चार प्रकारांपैकीं एकही प्रकारानें हिंसा होतां

लोकांत मनुष्यानें कसें वागावें ह्याचें रहस्य ह्यांतच उपयोगी नाहीं. एकाही प्रकारानें हिंसा घड-

आहे आणि धर्मवेचे पुरुष ह्याच तत्त्वाचें प्रव-

त्यस मनुष्याच्या हातून अहिंसारूप धर्माचें

चन करीत असतात. उल्लंघन होतें. राजा युधिष्ठिरा, हत्तीच्या पाद-

वैशांपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, लांत दुसऱ्या पादचारी प्राण्यांचीं पात्रे जशीं

राहतात, तसे अहिंसारूप धर्मात बाकीचे सर्व धर्म राहतात; आणि हत्तीच्या एका पावलांनं ज्याप्रमाणें इतर प्राण्यांच्या अनेक पावलांचा नाश होतो, त्याप्रमाणें मनुष्याच्या हातून एक हिंसा घडली म्हणजे त्याच्या इतर सर्व धर्मांवर तिच्या योगें पाणी पडतें ! राजा, पुरातन ऋषींनीं लोकांमध्ये अहिंसारूप धर्माचें स्वरूप हें असें कथन केलें आहे. मनुष्याला कर्मापासून जसा लेप लागतो तसा वाणीनें व मनानें सुद्धां लेप लागतो; ह्यास्तव, जो मनुष्य आधीं मनानें, वाणीनें व कर्मानें मांसाशन वर्ज्य करून तें भक्षित नाही, तो त्रिविध पातकांपासून मुक्त होतो. ब्रह्मवादी पुरुषांच्या मतें मांसाशनाला मन, वाणी व रुचि हीं तीन कारणें आहेत; ह्यासाठीं, मांसाशनाचा दोष ह्या तिहींपासून उत्पन्न होतो, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे; आणि म्हणूनच, तपश्चर्या करणारे प्राज्ञ पुरुष मांसाशनापासून अलिप्त राहतात. असो; राजा युधिष्ठिरा, आतां मी तुला मांसाभक्षणाचे दोष सांगतों ते श्रवण कर. राजा, पश्वादिक दुसऱ्या प्राण्यांचें मांस म्हणजे प्रत्यक्ष आपल्या पुत्राचें मांस, असें ज्ञात्यानें मानिलें पाहिजे. जो ज्ञानी पुरुष ह्या नियमाचा अनादर करून अविचारानें मांससेवन करितो तो अधम होय, असें शास्त्रांत सांगितलें आहे. माता व पिता ह्यांचा समागम झाला म्हणजे अपत्य जन्म पावतें, तद्वत् इंद्रियांच्या अधीन झालेला मनुष्य मांसाशनरूप हिंसा करण्यास प्रवृत्त झाला म्हणजे महान् पातक जन्म पावतें आणि तो हिंसक पुरुष तद्वारा पापयोनीत जन्म घेतो ! जिव्हेच्या योगानें रसज्ञान उत्पन्न होतें; झणून एकाद्या पदार्थाची रुचि ग्रहण केली म्हणजे तो पदार्थ सेवन करण्याविषयी लालसा उत्पन्न होते, असें शास्त्रांत स्पष्ट सांगितलें आहे. मांसा-

दिक खाद्य पदार्थ जसे चांगले किंवा वाईट, अथवा आठणी किंवा मिष्ट तयार केले असतील, तशी त्यांच्या ठिकाणीं मनाची आसक्ति होते आणि त्यांविषयीं मन घुटमळूं लागून अखेरीस मनुष्य त्याचें सेवन करण्यास सिद्ध होतो व शेवटीं नरकांत पडतो ! अरेरे, मांस-भक्षण करणाऱ्या मूर्ख मनुष्यांना (स्वर्गामध्ये) नानाप्रकारच्या तंतुवाद्यांचे व भेरीमृदंगांचे शब्द कधीं तरी ऐकावयास मिळतील काय ! राजा धर्मा, मांसाच्या स्वादानें वेडे झालेले पुरुष मांसाशन इच्छितात आणि मांसरुचि मोठी अवर्णनीय, अचिंत्य व कल्पनातीत आहे अशी मोठी तारीफ करितात; परंतु अशा प्रकारें मांसाची तारीफ करणें हेंच मुख्यत्वेकरून सर्व दोषांचें अधिष्ठान समजावें ! राजा, बहुत थोर पुरुषांनीं आपला जीव अर्पण करून आपल्या मांसांनीं दुसऱ्यांचीं मांसं (शरीरें) रक्षण केलीं आणि स्वतः स्वर्ग जोडिला, इकडे लक्ष दे. असो; अहिंसारूप धर्माची जीं चार अंगां त्यांसुद्धां मीं तुला हा अहिंसाधर्म ह्याप्रमाणें कथन केला आहे. जो पुरुष ह्या अहिंसारूप धर्माचें परिपालन करील त्याच्या हातून इतर सर्व धर्मांचें सहजीव परिपालन होईल !

अध्याय एकशें पंधरावा.

—:०:—

मांसभक्षणाचा निषेध.

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म, अहिंसा हा श्रेष्ठ धर्म होय, असें आपण बहुत वेळां सांगितलें आहे; आणि श्राद्धांमध्ये पितर हे मांसाशनाची इच्छा करितात, असेंही आपण कथन केलें आहे; शिवाय, बहुविध मांसांनीं श्राद्धविभि कसा परिपूर्ण करावा, हेंही आपण पूर्वीं निरूपण केलें आहे; तेव्हां

ह्यावर माझे असें झणणें आहे कीं, हिंसेवांचून पुण्य लागतें तेंच पुण्य मधु-मांसाचें वर्जन कर-
मांस कसें मिळवितां येईल बरें ? माझ्या मते पाण्या पुरुषाला लागतें. राजा, सप्तर्षि, वाल-
आपल्या भाषणांत हा विरोध दिसतो; ह्यास्तव, खिल्य व त्याप्रमाणेंच मरीचिप हे सर्व महा-
मांसवर्जनरूप धर्मासंबंधें माझ्या मनांत जो हा ज्ञानी ऋषि मांसवर्जनाचीच प्रशंसा करि-
संदेह उत्पन्न झाला आहे, त्याचें निराकरण तात. राजा, जो मांस सेवीत नाही, व जो
करावें. पितामह भीष्म, माझी आपणांस आतां प्राण्याची हिंसा करीत किंवा करवीत नाही,
अशी विनंती आहे कीं, मांसभक्षण करणा- तो सर्व भूतांचा मित्र समजावा, असें स्वायं-
राला दोष कोणता लागतो, मांसभक्षण न भुव मनुनें सुद्धां म्हटलें आहे. युधिष्ठिरा, जो
करणाराला पुण्य कोणतें लागतें, जो स्वतः मनुष्य मांसाहारास शिवत नाही, त्याच्या
हिंसा करून मांससेवन करितो त्याला पाप वाटेस कोणताही प्राणी जात नाही, सर्व जंतु
कोणतें लागतें, जो दुसऱ्याकडून हनन करवून त्याजवर विश्वास ठेवितात, आणि साधु-
मांस सेवन करितो त्याला पाप कोणतें लागतें, जनांच्या आदरास तो नित्य पात्र होतो ! जो
जो दुसऱ्यासाठीं हत्या करितो त्याला पाप मनुष्य परमांसानें स्वमांसाची बुद्धि करूं
कोणतें लागतें, आणि जो विकृत घेऊन मांस इच्छितो तो खचीत नाश पावतो, असें धर्माच्या
खातो त्याला पातक कोणतें लागतें, हें सर्व नारद मुनींचें मत आहे. राजा, बृहस्पतीचें
मला यथार्थ रीतींनीं विशद करून सांगावें. हे म्हणणें असें आहे कीं, दानें देणाऱ्या, यज्ञयाग
अनघ भीष्म, ह्या सनातन धर्माचें निश्चयात्मक करणाऱ्या व तप आचरणाऱ्या पुरुषाची बरोबरी
स्वरूप कळावें, अशी माझी इच्छा आहे; तरी मधुमांस वर्ज्य करणारा पुरुष करितो ! माझ्या
ही माझी इच्छा आपण परिपूर्ण करावी, आणि मतानें शंभर वर्षेपर्यंत प्रत्येक महिन्यास अश्व-
मनुष्य दीर्घायुषी व बलवान् कसा होईल व मेघ करणारा मनुष्य आणि मांसाहारापासून
तो अव्यंग व लक्षणांन्वित कसा निपजेल, हें नित्य आलस असणारा पुरुष हे दोन्ही समान
सर्व मला निरूपण करून सांगावें. होत ! मांसवर्जन करणारा मनुष्य नित्य

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, मांसा- यज्ञ करितो, नित्य दानें देतो, आणि नित्य
शन न करणाराला जें पुण्य लागतें त्याचें मी तप करितो, असें म्हटलें तरी चालेल ! राजा
आतां तुला यथार्थ रीतींनीं विवेचन करितो धर्मा, मांसाहार करीत असलेले पुरुष मांसाशन
आणि मांसाशनासंबंधें जे प्रधान नियम पाळिले करण्याचें सोडून देतील तर त्यांनाही महान्
पाहिजेत त्यांचंही कथन करितो, श्रवण कर. पुण्य लागेल. मांसाहार करणाऱ्या लोकांना
कुरुनंदना, रूप, अव्यंगता, आयुष्य, बुद्धि, मांसवर्जनानें जितकें पुण्य प्राप्त होईल तितकें
विवेक, बल व स्मृति ह्यांची इच्छा करणारे पुण्य सर्व वेदांच्या अध्ययनानें व सर्व यज्ञांच्या
महात्मे पुरुष नित्य हिंसा वर्जितात. राजा अनुष्ठानानें देखील प्राप्त होणार नाही ! राजा,
धर्मा, ह्या बाबतींत ऋषींचे अनेक वेळां वाद- एकदा मांसाची रुचि कळून मनुष्याला मांस
विवाद झाले आहेत; ह्यास्तव, त्यांचा अभि- खाण्याची चट लागली म्हणजे तें सोडणें
प्राय कसा आहे तो आतां ऐक. युधिष्ठिरा, मोठें अवघड आहे; ह्यास्तव, सर्व प्राण्यांना
व्रतस्थ राहून प्रत्येक महिन्यास अश्वमेधानें अभयकारक असें हें मांसवर्जनव्रत मोठें
भगवंताची आराधना करणाऱ्या पुरुषाला जें श्रेष्ठ होय ! जो ज्ञाता अहिंसेचें महत्त्व

मनांत आणून सर्व प्राण्यांना अभयदक्षिणा पासून कधीही व कोठेही पीडा होत नाही. देतो, तो निःसंशयपणे लोकांत सर्व प्राण्यांना मांसाशन न करणारा पुरुष घोर अरण्यांत, प्राणवानच देतो, असें मी समजतों ! राजा भयाण प्रदेशांत, चव्हाट्यांच्या जागीं, समाधि-धर्मा, ज्ञाते पुरुष मांसवर्जनरूप महान् अहिंसा-कांमध्ये, शस्त्र उचललेल्या लोकांमध्ये, किंवा धर्माची थोरवी ह्याप्रमाणें गातात. प्राण हे जसे स्वापदे, सर्प इत्यादिकांच्या कचाट्यामध्ये आपल्याला प्रिय, तसेच ते दुसऱ्या प्राण्यांनाही रात्री, दिवसास किंवा संधिकाळीं सांपडेना-मिथच असतात; ह्यासाठी, चित्तशुद्धि जोडि- त्याला कोणापासूनही भय प्राप्त होत नाही. युधि-लेल्या बुद्धिमान् लोकांनीं आपल्याप्रमाणेंच धिरा, मांसवर्जक पुरुष सर्व प्राण्यांचा आश्रय सर्व प्राणी मानावे. राजा, मृत्यूच्या भीतीनें होतो, त्याजवर सर्व प्राणी भरवसा ठेवितात, कोणासही सोडिलें नाही. मोक्षरूप ऐश्वर्याची त्याच्यापासून कोणालाही भय वाटत नाही, इच्छा करणाऱ्या व जीविताविषयीं उदासीन आणि तोही कोणास कधीं भीत नाही ! राजा, असणाऱ्या पंडितांनाही मृत्यूचें भय वाटत जगांत मांसभक्षक मनुष्ये आहेत, ह्मणून असते; तेव्हां जीवितार्थ शृष्ट्याऱ्या निरोगी व प्राण्यांची हत्या होते; जर मनुष्ये मांसाहार निष्पाप प्राण्यांना जे पातकी पुरुष केवळ न करतील, तर खचीत प्राण्यांची हत्या न मांस खावयास मिळावें ह्मणून मोठ्या आवे- घडती ! मनुष्य हा प्राण्यांचा घात करितो शानें ठार मारतात, त्यांच्या त्या कृत्यानें त्या ह्याचें बीज त्याची मांसभक्षणार्थ वासना हेंच मरणाऱ्या प्राण्यांना काय वाटत असेल बरें ! होय ! ह्यास्तव, मनुष्यानें मांसभक्षण वर्जावें, ह्मणून, हे राजा, मांसवर्जन हा श्रेष्ठ धर्म मान, ह्मणजे सहजच हिंसेचें निवारण घडेल. राजा, आणि ह्याजपासून स्वर्गाची व सुखाची जोड मृगादिकांची हत्या मांस खाणाऱ्यांकरितां होते होते, असा तुझा दृढ विश्वास ठेव. युधिष्ठिरा, आणि त्या हत्येच्या योगें त्या हत्या करणा-अहिंसेसारखा परम धर्म नाही, अहिंसेसारखी रांचें व करविणारांचें आयुष्य घटतें; ह्मणून, महान् तपश्चर्या नाही, अहिंसेसारखें श्रेष्ठ सत्य हे महायुतिमंता, कल्याणच्छु मनुष्यानें मुळींच नाही, आणि अहिंसेसारखें पुण्यकारक असें मांस वर्ज्य करावें, हें उत्तम होय. राजा, दुसरें काहीएक नाही ! बाबारे, मांस हें कधीं प्राण्यांची हिंसा करणारे भयंकर पुरुष आपद्धस्त तृणापासून, काळापासून किंवा दगडापासून झाले असतां त्यांचें कोणीही रक्षण करीत उत्पन्न होत नाही; मांस संपादन करण्यास नाही. मांसभक्षक हिंसक पशूप्रमाणें मग त्यांस प्राण्यांची हिंसा करावीच लागते; ह्यास्तव सर्वांकडून अधिकच पीडा प्राप्त होते; आणि प्राण्यांची हत्या करणें व त्यांचें मांस खाणें मग त्यांस दुर्धर हाल सोसावे लागतात ! हें अत्यंत दोषावह होय ! राजा, स्वाहाकार, राजा, मनुष्यांना अधर्माचरण करण्याची स्वधाकार व अमृतपान ह्यांवर चरितार्थ चाल- आवड उत्पन्न होते ह्याचें कारण-त्यांचा लोभ, विणारे जे देव त्यांना सत्य व सरळपणा बुद्धिभ्रंश, बलवीर्याची हाव आणि पातकी ह्यांची फार आवड असते; आणि मांसभक्षक जनांचा संपर्क, हें होय; ह्यासाठी विवेकी जे राक्षस ते सदासर्वकाळ कुटिलनीति व पुरुषानें ह्या सर्वांचा विचार करून अधर्मा-अज्ञान ह्यांत रममाण असतात. राजा, जो पासून अलिप्त रहावें. राजा, जो मनुष्य पर-मनुष्य मांसभक्षण करीत नाही, त्याला दुसऱ्या-कीय मांसानें स्वमांस वाढविण्याची इच्छा

करितो त्याला जे जे जन्म प्राप्त होतात त्या दीर्घायुष्य प्राप्त होतें, तो सद्योवीत निरोगी प्रत्येकामध्ये हाल-अपेष्टा भोगावी लागते ! असतो, आणि त्याच्या ठायीं सर्वकाळ भूतक्या महान् महान् ऋषींनीं असें निश्चयात्मक सांगितलें आहे कीं, जो पुरुष मांसाशनापासून अलिप्त दान ह्या सर्वापेक्षां मांसवर्जनापासून अधिक राहिल त्याचे धन्यवाद लोक गातील, त्याची पुण्य लागतें, असें आम्हीं ऐकिलें आहे !

कीर्ति सर्वत्र पसरेल, त्याला आयुरारोग्य प्राप्त राजा युधिष्ठिरा, यज्ञांत हनन केलेल्या होईल, त्यास स्वर्ग मिळेल, व शेवटीं तो सायुज्य पशुशिवाय अन्य पशूचें मांस भक्षूं नये. यज्ञा-जोडील ! हे कुंतीपुत्रा, मांसवर्जनाचें हें बांधून अन्य प्रसंगीं पशुहत्या करणें व्यर्थ माहात्म्य मीं पूर्वीं मार्कंडेय ऋषीपासून ऐकिलें होय. अशा प्रकारें शास्त्रनिषिद्ध जें मांस त्याचें व मांसभक्षणाचे दोषही मला त्या माहात्म्या-सेवन केल्यास निःसंशयपणें नरकप्राप्ति घडेल ! पासूनच विदितें झाले. राजा, जो पुरुष यज्ञांत किंवा श्राद्धादिकांत ब्राह्मणांच्या तृती-जगण्याची इच्छा करणाऱ्या प्राण्यांचें-करितां हनन केलेल्या पशूचें मांस भक्षिल्यानें मग ते त्यानें स्वतः मारलेले असोत अन्य दोष लागतो; परंतु ह्याहून अन्य अशा किंवा दुसऱ्याच्या हर्षें ते मेलेले असोत-मांस प्रसंगीं मांसभक्षण केल्यास महान् पातक पदवीं खातो, त्याला त्या प्राण्यांची प्रत्यक्ष हत्या येत ! राजा, जो अधम पुरुष मांसभक्षका-केल्याचें पाप लागतें. मांस विकत धेणारा साठीं प्राण्यांची हिंसा करितो त्याला त्या मांस-पुरुष द्रव्यद्वारा प्राणिहिंसा करितो, मांस भक्षकापेक्षां महत्तर दोष प्राप्त होतो ! राजा खाणारा पुरुष उपभोगद्वारा प्राणिहिंसा करितो युधिष्ठिरा, केवळ मांसभक्षण करण्याच्या हेतूनें आणि प्राण्याला बांधून धेणारा पुरुष त्या कोणी यज्ञयागाचें अवडंबर माजवील व त्यांत कर्मानेंच प्राणिहिंसा करितो. ह्या प्रकारें प्राणि-तो मांसभक्षणास उद्युक्त होईल तर तें कृत्यही बंध तीन प्रकारांनीं घडून येतो, म्हणून हे निबध्य घेडेल. जो मूढ अधम मांसाशनाच्या विन्ही प्रकार सर्वस्वीं वर्जवे. राजा धर्मा, लोभानें देवाराधन, व्रतानुष्ठान किंवा श्रुत्यंत-मनुष्यानें स्वतः मांस खाऊं नये इतकेंच नव्हे, गीत ब्राह्मणसंतर्पण इत्यादिक करण्याला प्रवृत्त तर दुसरा मांस खात असल्यास त्यास त्यानें होईल आणि पशु मारील, तो खचीत नरकांत अनुमोदन देखील देऊं नये; जर तो पडेल ! राजा, पातकी मनुष्य पातकापासून दुसऱ्याला मांसभक्षण करण्यास अनु-निवृत्त झाला असतां जसें त्यास महान् पुण्य मोदन देईल तर त्यास स्वतः मांस-लागतें, तसेंच मांसभक्षक मनुष्य मांसाशन करून भक्षण केल्याचें पातक लागेल. त्याप्र-नंतर त्यापासून पुनः निवृत्त होईल तर त्यास मार्णच, राजा, मनुष्यानें स्वतः हत्या करूं नये महान् पुण्य लागेल. राजा, मांस पैदा करणारा, व दुसऱ्याला हत्या करण्यास अनुमोदनही त्यास अनुमोदन देणारा, प्राण्याला ठार मार-देऊं नये. जर तो दुसऱ्याला हत्या करण्यास गारा, मांस विकत देणारा, मांस विकत देणारा, अनुमोदन देईल, तर तो स्वतः हत्येच्या मांस शिजविणारा आणि मांस खाणारा हे पापास पात्र होईल ! राजा धर्मा, जो मनुष्य सर्व मांस खाणाराप्रमाणेंच दोषी होत ! राजा मांस सेवन करित नाहीं, त्याला कोणताही युधिष्ठिरा, मी आतां तुला दुसरें प्रमाण निषे-प्राणी अपकार करण्यास धजावत नाहीं, त्याला दन करितों. हें प्रमाण जगनिर्भक्ता जो ब्रह्म-

देव त्याने निर्माण केले असून त्या पुरातन नाही आणि मांस अर्पण करून यथान्याय प्रमाणाच्या आधारेनेच ऋषिजन वागत आले. देवतांना व पितरांना तृप्त केले ह्मणजे ते देवपितर व वेदांमध्ये सुद्धा त्या प्रमाणाचेच निश्च- प्रसन्न होतात. असो; अनघा राजेंद्रा, मी तुला यात्मक कथन केले आहे. राजा, प्रवृत्तिलक्षण हे सांगतो तें ऐक. मनुजाधिपा, मांस न खाणें जो धर्म तो संसारी ह्मणजे गृहस्थाश्रमी पुरुषां- ह्यांत सर्व सुख आहे ! जो पुरुष शंभर वर्षे- करिता आहे, -मोक्षार्थी पुरुषांचा तो धर्म नव्हे. पर्यंत घोर तपश्चर्या करितो व जो पुरुष सर्वस्वीं प्रत्यक्ष मनूनें सांगितले आहे कीं, पितृकर्मामध्ये मांस वर्जितो, त्या दोघांनाही समान फल प्राप्त व यज्ञयागामध्ये वैदिक मंत्रांनीं संस्कार देऊन होतें, असें मी मानितों. राजा, विशेषेंकरून पवित्र केलेलें जें मांस तें भक्षण करावें; अन्य कार्तिकमासीं शुक्लपक्षांत मधु आणि मांस हीं प्रकारें वृथा-मांसभक्षण करणें सर्वथा निषिद्ध वर्ज्य करावीं; त्यापासून फार पुण्य लागतें. होय; त्यापासून दुष्कीर्ति व नरकप्राप्ति घडेल. जो पुरुष पावसाळ्याच्या चार महिन्यांत मांस आणि राक्षसांच्या आहाराप्रमाणें तो आहार सेवन करीत नाही त्याला कीर्ति, आयुष्य, होईल ! राजा, मांसभक्षण करण्यापूर्वी तें यश आणि बल ह्या चारही अभ्युदयकारक गोष्टी शास्त्राप्रमाणें विहित आहे कीं नाही तें पहावें. प्राप्त होतात. जो पुरुष पावसाळ्याच्या चार विधिहीन व शास्त्रनिषिद्ध असें मांस मुळींच महिन्यांपैकीं एक महिनाभर सर्व प्रकारचें मांस भक्षण करू नये. जो मनुष्य आपल्याला अत्यंत वर्ज्य करील, तो सर्व दुःखांचें उलंघन करून निरुपद्रवी अशी स्थिति प्राप्त व्हावी म्हणून सुखानें राहिल व त्यास दुखणें-वाहणें मुळींच इच्छित असेल, त्यानें प्राण्यांचें मांस सर्वस्वीं येणार नाही ! राजा धर्मा, जे पुरुष महिने वर्जवें. असें ऐकतो कीं, पूर्वीच्या कल्पांत यज्ञ महिने किंवा पंधरवडे पंधरवडे मांसाशनावांचून करणाऱ्या मनुष्यांनीं धान्याचा पशु करून यज्ञ- घालवितात त्या हिंसेपासून निवृत्त झालेल्या पुरुषाला आरापिलें व पुण्यलोक प्राप्त करून पुरुषांना ब्रह्मलोक मिळतो ! राजा, सर्व प्राण्यां- घेतले ! प्रभो, पूर्वी ऋषींनीं चेदिपति वसु ह्यास चा अंतरात्मा बनलेल्या आणि सर्व अंतर्बाह्य हीच शंका विचारली असतां त्यानें मांस विषयांचें यथार्थ ज्ञान मिळविलेल्या अनेक अमक्ष्य असून भक्षणीय असें म्हटलें; आणि राजांनीं कार्तिक महिनाभर किंवा त्याचा त्याचें फळ त्यास हें मिळालें कीं, तो तात्काळ शुक्ल पक्षभर मांस वर्ज्य केले आणि कृतार्थता आकाशांतून पृथ्वीवर पतन पावला ! राजा, संपादिली ! नाभाग, अंबरीष, महात्मा गय, पुढें त्याला हाच प्रश्न पुनः विचारिला असतां आयु, अनरण्य, दिलीप, रघु, पूरु, कार्तवीर्य, त्यानें पहिलेंच उत्तर दिलें व त्यामुळे त्याला अनिरुद्ध, नहुष, ययाति, नृग, विष्वगश्व, शश- पृथ्वीच्या तळीं जाणें भाग पडलें ! राजा बिंदु, युवनाश्व, औशीनर शिबि, मुचकुंद, धर्मा, प्रजांचें हित करावें ह्या हेतूनें महात्म्या मांधाता व हरिश्चंद्र ह्या सर्व राजांनीं ह्या- अगस्त्य ऋषीनें आपल्या तपःसामर्थ्यानें अरण्यां- प्रमाणें मांसवर्जन केले. राजा धर्मा, नित्य तील सर्व मृग सर्व देवतांना उद्देशून प्रोक्षण सत्य बोलत जा; असत्य कधीही बोलूं नको; करून पवित्र केले आहेत; ह्यासाठीं देव- आणि सत्य हाच सनातनधर्म समज. हरिश्चंद्र कार्यात व पितृकार्यात मृगमांस अर्पण केले राजा सत्याच्याच योगानें अंतरिक्षांत चंद्रा- असतां तें कर्म कोणत्याही प्रकारें हीन होत प्रमाणें फिरत आहे ! राजा युधिष्ठिरा, त्या-

प्रमाणेच श्येनचित्र, सोमक, वृक, रैवत, रंतिदेव, नियम घालून दिले आहेत तेही तुला सांगि-
वसु, सृजय, कृप, भरत, दुष्यंत, करुष, राम, तले आहेत.

अलर्क, नल, विरूपाश्व, निमि, धीमान् जनक,
ऐल, पृथु, वीरसेन, इक्ष्वाकु, शंभु, श्वेत, सगर,
अज, धुंधु, सुबाहु, हर्यश्व, क्षुप, भरत आणि
दुसरे पुष्कळ राजे ह्यांनी पूर्वी कार्तिक महिना-

अध्याय एकशें सोळावा.

—:—

अहिंसेचं फल.

भर मांसभक्षण केले नाही आणि त्या योगें युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म,
त्यांनीं स्वर्गलोक मिळविला व ते अद्याप आपल्या लोकांत हीं क्रूर मनुष्यें नानाप्रकारचे दुसरे
अपूर्व तेजांनं ब्रह्मलोकीं झळाळत असून भक्ष्य पदार्थ खावयाचे सोडून मांसाशनाची
सहस्रावधि अप्सरा व गंधर्व त्यांच्या सेवेत इच्छा करितात, तेव्हां हे जण काय महान्
निमग्न आहेत ! ह्यास्तव, हे राजा युधिष्ठिरा, राक्षसच होत ! अहो, बहुविध अपूप पदार्थ,
जे महात्मे हा अहिंसारूप उत्तम धर्म आचरण विविध शाकभाज्या आणि अनेक जातीचीं
करितात त्यांना स्वर्गलोक प्राप्त होतो. जे सुरस पक्वान्नां ह्यांच्यापेक्षाही ह्यांना मांसाची
कोणी धर्मशील पुरुष मधु, मांस व मद्य हीं आवड विशेष वाटते ! तेव्हां माझ्या मनाला
जन्मापासून मित्य वर्ज्य करितात त्यांना मुनिच अशी प्राति उत्पन्न होते कीं, मांसाहून अधिक
ह्मणतात. जो पुरुष मांसवर्जनरूप हा धर्म स्वादिष्ट असा दुसरा कोणताही पदार्थ नाही
स्वतः आचरण करील किंवा दुसऱ्याला आच- काय ! ह्यासाठी, प्रभो भीष्म, हा विषय मला
रण कर ह्मणून सांगेल, तो अत्यंत दुराचरणी विशद करून सांगा आणि मांसवर्जनापासून
असला तरी कधीही नरकांत पडणार नाही ! कोणतें पुण्य व मांसाशनापासून कोणतें पाप
राजा, मांसवर्जनाचा हा पवित्र व ऋषींना लाभतें, तें सविस्तर कथन करा. हे पुरुषश्रेष्ठ,
संमत असा विधि जो पुरुष पठण करील किंवा आपण धर्मज्ञ आहां; तेव्हां धर्माला अनुसरून
वारंवार दुसऱ्याला सांगिल त्याचीं सर्व पातकें काय काय सेवन करावें व काय काय सेवन
नष्ट होतील, त्याचे सर्व मनोरथ सिद्धीस करू नये, हें सर्व यथार्थ रीतींनीं मला विशद
जातील आणि त्याला ज्ञातीमध्ये निःसंशयपणें करून सांगा; आणि त्याप्रमाणेच, मांस हें काय
विशिष्ट मान प्राप्त होईल ! राजा धर्मा, ह्या आहे, त्याचे गुण कोणते, त्याच्या वर्जना-
धर्माचें आचरण करणारा पुरुष आपत्तींत अस- पासून कोणते लाभ घडतात, आणि भक्षणा-
ल्यास त्याची आपत्ति दूर होईल, बंधांत अस- पासून कोणते दोष उत्पन्न होतात, हेंही सर्व
ल्यास त्याचा बंध तुटेल, दुखणाईत असल्यास मला नीटपणें निरूपण करा.

त्याचें दुखणें जाईल, व दुःखांत असल्यास भीष्म सांगतातः—महाबाहो युधिष्ठिरा,
दुःख समाप्त होईल ! राजा, अशा पुरुषाला तूं ह्मणतोस हेंच खरें आहे. ह्या भूतलावर
तिर्यग्योनि प्राप्त होणार नाही, त्यास सुंदर मांसाहून अधिक स्वादिष्ट असा दुसरा कोण-
रूप व ऐश्वर्य प्राप्त होईल आणि त्यास महान् ताही पदार्थ नाही. घायाळ झालेल्या, थकून
यश मिळेल ! राजा धर्मा, मांसवर्जनाचा हा गेलेल्या, दुखणाईत पडलेल्या, ग्राम्य विषयांत
नियम मी तुला कथन केला असून, ऋषींनीं निमग्न असलेल्या आणि प्रवांस करून दग-
मांसाशनाच्या प्रवृत्तीचे व निवृत्तीचे जे दग पावलेल्या मनुष्यांना मांसाहाराच्या योगें

जसा तक्का येतो तसा दुसऱ्या कशानेही येत मृगया करणे हें मोठ्या शौर्याचें काम आहे. नाही ! मांसापासून तात्काळ जेम वाढतो आणि मृगया करणारा स्वतः सुरक्षित राहून मृगया शरीराला उत्तम बळकटी येते. हे शत्रुतापना धर्मा, होत नाही. मृगयेमध्ये दोन्ही पक्ष सारखे प्रबळ मांसाहून अधिक पौष्टिक असा कोणताही खाद्य असतात. मृगया करणाराच्या हातून श्वापदाचा पदार्थ नाही ! परंतु मांसाशन वर्ज्य करणे हें वध न झाल्यास कधी कधी त्यास स्वतांस मात्र अतिशयित अवश्य होय. कौरवनंदना, मरण्याची पाळी येते ! ह्यास्तव सर्व राजर्षि मांसवर्जनापासून जे अनेक लाभ मनुष्यांना मृगयेला जातात आणि पशुवध करितात; पण घडतात ते आतां मी तुला सांग्तां, श्रवण कर. त्यांस त्या हत्येपासून पातक लागत नाही; राजा धर्मा, जो मनुष्य दुसऱ्याचें मांस भक्षण कारण मृगया करणे हें मुळीं पातकच नव्हे करून आपलें स्वताचें मांस वाढविण्याची असा ज्ञात्यांचा अभिप्राय आहे. हे कौरवनंदना, इच्छा करितो, तो अत्यंत नीच होय: त्याच्या- वास्तविकपणें प्राणिमात्रावर दया करणे ह्या- हून क्रूर असा मनुष्य जगांत सांपडावयाचा सारखें मंगलकारक कृत्य दुसरें कोणतेंही नाही. नाही ! राजा, लोकांत प्राणांहून प्रियतर असें ह्यापासून ह्या लोकीं व तशीच परलोकीं दुसरें कांहीएक नाही; ह्यास्तव, मनुष्यानें कृतार्थता प्राप्त होते. राजा, दयावान स्वतांप्रमाणेंच दुसऱ्याविषयी कळकळ बाळगून मनुष्याला कधीही भय उत्पन्न होत दया करावी. बाळा धर्मा, मांसाचें जनन शुक्र- नाही. प्राणिमात्राविषयीं दया बाळगिणें ही धातूपासूनच होतें, ह्यांत संदेह नाही. ह्यास्तव, एक तपश्चर्याच होय. ह्या दयावंत तपस्यांना जो कोणी मांस भक्षितो त्याला महान् दोष ह्या लोकीं व परलोकीं देखील बहुमान प्राप्त लागतो आणि जो कोणी मांस वर्जितो त्यास होतो. धर्मवेत्ते पुरुष असें सांगतात कीं, अहिंसा- महान् पुण्य प्राप्त होतें ! तथापि, राजा, जो रूप जो धर्म तोच महान् धर्म समजावा. आत्म- कोणी वेदांत सांगितलेल्या विधीप्रमाणें मांस वेच्या पुरुषानें ज्या कृत्यांत हिंसा ह्मणून घडत सेवन करील त्यास दोष लागणार नाही. हे नसेल तेंच कृत्य करावें. पितृयज्ञांत व देवयज्ञांत कुरुनंदना, यज्ञांसाठीं पशु निर्मिले आहेत प्रोक्षित जें मांस तें हविष्यान्न होय; (ह्मणून असें श्रुतिवचन आहे; तेव्हां यज्ञक्रिया- तें सेवन करण्यास प्रत्यवाय नाही.) राजा शिवाय अन्य प्रसंगीं पशुहनन करणें हा केवळ धर्मा, जो दयाळू पुरुष सर्व प्राण्यांना अभय राक्षसी आचार होय, ह्यांत संदेह नाही ! राजा देतो त्याला सर्व प्राणी अभय देतात, असें धर्मा, मांसाशनप्रकरणीं क्षत्रियांच्या संबंधानें आह्मी ऐकिलें आहे. सर्व प्राण्यांना अभय देणारा वेदांत जो विधि सांगितला आहे तोही तूं पुरुष घायाळ झालेला असो, घसरलेला असो, मजपासून श्रवण कर. तो विधि हा कीं, क्षत्रि- पतन पावला असो, ओढला गेला असो, ताडित यानें पराक्रमानें मांस मिळवून सेवन केल्यास झाला असो, किंवा दुसऱ्या कोणत्याही बऱ्या त्यापासून त्याला दोष लागत नाही. राजा, वाईट प्रसंगांत असो, सर्व प्राणी त्याच्या सं- पूर्वी अगस्त्य ऋषीनें सर्व देवतांना उद्देशून रक्षणार्थ तत्पर असतात ! हिंसक प्राणी त्याचा अरण्यांतील सर्वच पशु प्रोक्षून पवित्र करून वध करीत नाहीत, अथवा पिशाचें किंवा राक्षस ठेविले आहेत; ह्यास्तव, क्षत्रियानें अरण्यांत त्याच्या वाटेस जात नाहीत ! राजा, जो मनुष्य मृगया करणे हें प्रशंसनीय समजावें. राजा, दुसऱ्यांना संकटांतून सोडवितो, त्याला दुसरे

संकटांतून सोडवितात. प्राणदानाहून श्रेष्ठतर वर द्या करावी. राजा, जन्मल्याप्राप्तून मरे-
 असें दान आजवर झालें नाहीं व पुढेही होणार पर्यंत जो मनुष्य मांस म्हणून सेवन करणार
 नाहीं; कारण, हें निश्चित आहे कीं, कोणालाही नाहीं, तो स्वर्गामध्ये श्रेष्ठ स्थान मिळवील, हें
 प्राणापेक्षां प्रिय असें दुसरे कांहींही नाहीं. हे निःसंशय होय ! राजा, प्रत्येक प्राणी जगण्या-
 भारता, कोणताही प्राणी असेना, त्यास मरण साठी धडपड करित असतो; ह्यास्तव, जे
 हें अनिष्टच वाटतें; कारण, मरणकाल प्राप्त पुरुष जीवितेच्छु प्राण्यांचें मांस भक्षितात
 झाला ह्मणजे प्राण्यांना लागलाच कंप सुटतो ! त्यांना ते मारले गेलेले प्राणी भक्षून टाकून
 राजा, गर्भामध्ये प्रवेश करणें, जन्मास येणें, तात, ह्यांत मुळीच संवेद नाहीं ! भारता, 'मांस'
 वृद्ध होणें आणि अनेक प्रकारचीं दुःखे शब्दांतील पदे 'मां' आणि 'स' ह्यांवरून
 भोगणें हीं प्राण्यांच्या पाठीस लागलेलीं अस- मांस शब्दाचा अर्थ मनांत आण. मां ह्मणजे
 तात ! ह्या संसारसागरांत प्राणी नित्य परि- मला आणि स ह्मणजे तो. 'मला त्यानें
 भ्रमण करितात आणि मरणाला भितात, परंतु पूर्वजन्मीं भक्षिले ह्मणून मी त्याला आतां
 मृत्यूपासून त्यांची सुटका होणें दूरापास्त भक्षीन !' असा त्या सूत्राचा अर्थ होतो. राजा धर्मा,
 असल्यामुळें अखेरीस त्यांस मरण प्राप्त होऊन प्राण्याला ठार मारणारा व त्याचें मांस खाणारा
 पुनः गर्भवास भोगावा लागतो ! राजा धर्मा, हे दोघेही वधिले जातात, दुसऱ्याला पीडा
 प्राण्यांचे गर्भवासांतले हाल काय वर्णवे ! करणारा पुरुष स्वतः पीडा भोगतो, आणि
 खारट, आंबट, कडू इत्यादि रसांत, आणि मल, जो पुरुष दुसऱ्याचा द्वेष करितो त्याचा दुसरे
 मूत्र, स्वेद इत्यादि चिळस आणणाऱ्या दुर्ग- द्वेष करितात, हा नेहमींचा नियम होय.
 धीत तेथें ते शिजून निघतात ! प्राण्यांनीं प्राणी ज्या ज्या शरीरांनं जें जें कर्म करितो
 गर्भांत जन्म घेतलें ह्मणजे तेथें ते अगदीं दीन त्याचें फल तो त्या त्या शरीरांनंच भोगतो !
 होतात आणि त्यांची एकसारखी कापाकाप चालू असो; सर्वांचें सार हें कीं, अहिंसा हाच परम
 असते ! राजा युधिष्ठिरा, गर्भवासांत आलेल्या धर्म, अहिंसा हाच परम इन्द्रियजय, अहिंसा
 प्राण्यांची सामान्यतः ही गोष्ट होय. हेंच परम दान, अहिंसा हीच परम तपश्चर्या,
 मांसाच्या लोभानें हत्या करणाऱ्या पुरु- अहिंसा हाच परम यज्ञ, अहिंसा हेंच परम
 पांना तर गर्भवासांत फारच घोर यातना फळ, अहिंसा हाच परम मित्र, अहिंसा हेंच
 भोगाऱ्या लागतात ! मांसभक्षक पुरुष परम सुख, अहिंसा हेंच परम सत्य व अहिंसा
 मेल्यावर गर्भांत प्रविष्ट झाले ह्मणजे पराधीन हेंच परम ज्ञान समजावें ! सर्व यज्ञांतील दानें
 होत्साते तेथें शिजविले तर जातातच; परंतु किंवा सर्व तीर्थांचीं स्नानें ह्यांनीं अहिंसेची
 त्याशिवाय पुढें त्यांस कुंभीपाकादिक नरकांत बरोबरी कधीही होणार नाहीं ! राजा, हिंसा
 पडावें लागतें आणि नंतर ते निरनिराळ्या न करणारा पुरुष अक्षय्य तप करितो व अक्षय्य
 योनींत जन्म पावून मारले जातात व एक- यज्ञ करितो ! जणू काय सर्व प्राण्यांचा तो
 सारखे भवभोंवण्यांत फिरत राहतात ! राजा मातापिताच समजावा ! हे कुरुपुंगवा, अहिंसेचें
 युधिष्ठिरा, जन्मास आलेल्या प्राण्याला स्वतांच्या फल असें महत् आहे ! अहिंसेचे गुण वर्णन
 प्राणापेक्षां अधिक प्रिय असें दुसरें कांहीं एक करण्यास शंभर वर्षे सुद्धां पुरणार नाहींत !
 नाहीं; ह्यास्तव विवेकशील मनुष्यानें सर्व प्राण्यां-

अध्याय एकशें सतरावा.

—०:—

कीटकोपाख्यान.

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म, धावतांना आढळला. राजा, ब्रह्मभूत असलेल्या एकदा घोर युद्ध सुरू झालें ह्मणजे त्यांत बहुत व्यास मुनींना सर्व प्राण्यांच्या गतीचें व भावेचें मनुष्यें मरण पावतात ! त्यांत सर्वच मनुष्यें ज्ञान होतें. इतकेंच नव्हे, तर त्यांना धारातीर्थी देह ठेवण्याच्या उद्देशानें युद्धाला जगांतील सर्वच व्यवहार प्रत्यक्ष दिसत होते ! प्रवृत्त झालेली असतात, असं नाही : कित्ये- तेव्हां तो कीट पळतांना पाहून त्याला कांची मरण्याची इच्छा असते, तर कित्ये- व्यासांनीं विचारिलेंः—कीटा, तूं फार चाब- कांची जगण्याचीही इच्छा असते; पण मरण रलेला आहेस व मोठ्या तांतडीनें पळत आहेस तर दोन्ही प्रकारच्या मनुष्यांना प्राप्त होतें ! असं दिसतें; तर तूं कोठें धावत चालला आहेस तेव्हां अशा प्रकारें रणांगणांत इच्छेनें व अनि- सांग. तुला इतकें मिण्याचें कारण काय बरें ? च्छेनें जे मरण पावतात त्यांना कोणती गति कीट सांगतोः—ही मोठी गाडी खडाडत मिळते, तें मला निवेदन करा. हे महाप्राज्ञ, भयं- येत आहे ना? हिचा हा शब्द ऐकून मी भ्यालों फर संग्रामांत जीवांचा जो संहार उडतो तो आहे ! हे महानुद्धिमंता, हा पहा हिचा दारुण मनांत आणून अतिशय दुःख होतें ! कारण, शब्द अधिकच ऐकूं येऊं लागला ! ह्या गाडी- प्राणांचा परित्याग करणें किती दुष्कर आहे, खालीं सांपडून मला मरण येऊं नये ह्मणून हें आपणांस विदित आहेच; मनुष्यें सुसंपन्न मी येथून पळत आहे ! ही पहा गाडी जवळ असोत किंवा दुरीची असोत, सुखांत असोत आली ! हे पहा बैलांवर चाबकाचे फटके कसे किंवा दुःखांत असोत, त्यांना जीव हा प्रत्येक वसत आहेत ते ! हे पहा ओझ्याखालीं जेर अवस्थेत प्रिय वाटते. तेव्हां प्राण्यांना जीव झालेले बैल कसे धापा टाकीत आहेत ! आणि इतका प्यारा कां असतो, हें मला कथन करा. हा पहा गाडींतल्या माणसांचा गलबला अगदीं महाराज, आपण सर्वज्ञ असून मला मोठे नजीक ऐकूं येऊं लागला ! प्रभो, आमच्या- मान्य आहां.

सारख्या कीटयोनींतल्या प्राण्याला हा भयंकर

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, संपन्नता शब्द ऐकणें सुद्धां अशक्य; ह्यास्तव, ह्या घोर किंवा असंपन्नता, सुख किंवा दुःख हांपेकीं संकटांतून सुटका करून घेण्यासाठीं मी येथून ज्या स्थितींत, संसारपारिभ्रमण करीत असतां तांतडीनें पळून जात आहे ! कारण, प्राण्यांना प्राणी जन्मास येतो ती स्थितिच त्याला गोड मृत्यूसारखें दुःखदायक दुसरें कांहीं एक वाटते आणि तो त्या स्थितीला चिकटून राहतो. वाटत नाही, त्यांस जीवित हें मोठें दुर्लभ आतां असें होण्याचें कारण काय, हें मी तुला वाटतें; ह्यासाठीं सुखांतून दुःखांत न पडावें, निवेदन करितों, श्रवण कर. युधिष्ठिरा, तूं जो म्हणून मी येथून जीव घेऊन पळत आहे ! मला हा प्रश्न विचारिलास तो फारच उत्तम भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, कीटाचें आहे. ह्या विषयाचें विवेचन करण्याकरितां हें भाषण ऐकून व्यासांनीं त्याला झटलेंः—मी तुला एक पूर्वीची कथा सांगतों. ती कथा कीटा, तुला हल्लीं सुख कोणतें आहे बरें ? तूं ह्मणजे कृष्णद्वैपायन व्यास व एक कीट ह्यांचा तर तिरग्योनींत आहेस ! मला वाटतें की, ह्या

योनीत जगून कालक्षेप करण्यापेक्षां मरण दिलें ! संकटाच्या समयी सुरक्षित स्थान मिळावें फारच पुरवेल ! कीटा, शब्द, स्पर्श, रस, गंध म्हणून जे कोणी मोठ्या आशेनें माझ्या व नानाविध बहुत भोग ह्यांचें तुला ज्ञान तरी आश्रयार्थ येत त्यांना मी अकस्मात नाहीं आहे का ! मला वाटतें कीं, तुला मरण आले-म्हणून सांगें. अभयार्थ प्राप्त झालेल्या दीन लेंच अधिक श्रेयस्कर !

कीट सांगतोः—हे महाप्राज्ञ, कोणत्याही धन, धान्य, प्रिय स्त्री, वाहन, वसतिस्थान योनीत जीव असेना, त्याला तेथें बरेच वाटतें. आणि अद्भुत संपत्ति किंवा अनुपम ऐश्वर्य अव- येथेंही मी सुखांतच आहे. हास्तव, मला जग- लोकन केलें म्हणजे विनाकारण माझी तळमळ प्याची हाव आहे. येथें सुद्धां देहानुरूप सर्व सुरू होई ! दुसऱ्याचें सुख पाहून मला अति- उपभोग्य विषय प्राप्त होतात. मनुष्ययोनि व शय दुःख वाटे ! दुसऱ्याचें चांगलें चालवें स्थावरयोनि ह्यांच्या सुखदुःखोपभोगांत भेद अशी मला मुळींच वासना नसे ! दुसऱ्यांच्या असतो; पण मनुष्ये व इतर जंगम पुरुषार्थांना मी नेहमीं विघ्न करीं ! आपल्या प्राणी ह्यांमध्ये तसा भेद नाही. सर्व विषयां- स्वार्थाविषयीं मी सदा सावध असें ! आणि पासून उत्पन्न होणारीं सुखदुःखे ह्या दोन्ही क्रौर्यनैष्ठ्यादिक नृशंसगुणांनीं युक्त अशीं कर्मे प्रकारच्या जीवकोटींत समान स्थितीनें अनु- मात्र मी सतत करीत होतो ! ऋषिश्रेष्ठा, मी भवितां येतात. प्रभो, मी पूर्वीं मनुष्य होतो. पूर्वीं जीं घोर कर्मे केलीं त्यांची आठवण मी शूद्र जातींत जन्मलेला असून मजपाशीं झाली म्हणजे मला अतिशय वाईट वाटतें बहुत संपत्ति होती. ब्राह्मणांविषयीं माझ्या आणि जणू काय मला पुत्रत्यागाचेंच दुःख ठायीं पूज्यबुद्धि नव्हती. मी अतिशय निर्दय होतें ! मला असें वाटत नाहीं कीं, मीं काहीं असें. माझ्या ठिकाणीं अत्यंत कृपणपणा होता. मी शुभ कर्मे केलीं असून तद्वारा पुण्य संपाविलें व्याजबद्धा करीत असें. माझी वाणी मोठी कठोर आहे; फक्त माझ्या हातून इतकें घडलेलें आठ- होती. दुसऱ्याला ठकविणें हा मला मोठा वतें कीं, मीं आपल्या वृद्ध मातेची शुश्रूषा केली शहाणपणा वाटे. मी सर्व जगताचा द्वेष करीं. व एका प्रसंगीं एका ब्राह्मणाला पूजिलें ! तो आपसांत करारमदार करून त्यांच्या जोरावर ब्राह्मण—ब्रह्मयोनीत जन्मलेल्या पुरुषाच्या अंगीं मी दुसऱ्याची संपत्ति हरण करण्यांत रममाण जे विशिष्ट गुण असले पाहिजेत त्या सर्व असें. चाकर-नोकर किंवा अतीत-अभ्यागत गुणांनीं संपन्न असून फिरत फिरत सहजीं माझ्या घरीं आला असतां मीं त्या अतिथीची माझ्या घरीं आला असतां मीं त्या अतिथीची बहुमानानें पूजा केली आणि त्यामुळे माझी पूर्वजन्मस्मृति नष्ट झाली नाही ! ब्राह्मणा, मला वाटतें कीं, त्या माझ्या सुकृतामुळे पुनः स्वर्गात मी सुखी होईन आणि ह्या कारणामुळेच मी तुझ्या- पासून श्रेयश्रवण करण्याची इच्छा करितों !

अध्याय एकशें अठरावा.

—:—

कीटोपाख्यान.

व्यास सांगतात:—कीटा, तूं जें शुभ कर्म किंवा दुसरी जी अवस्था तुला इष्ट असेल ती केलेस त्यामुळेच ह्या तिर्यग्योनींत तुला पूर्व-प्राप्त करून देईन.

जन्माशी स्मृति असून तुझ्या ठिकाणी ज्ञान वसत राजा युधिष्ठिरा, व्यासांचें तें भाषण त्या आहे. कीटा, तुझी ज्ञानशक्ति नष्ट झाली नाही, कीटाला मान्य झालें आणि 'बरें आहे' ह्याचें कारण मीच आहे. (मागच्या जन्मीं असें झणून तो मार्गातच तसाच राहिला. नंतर ज्या ब्राह्मणाला पूजिलें झणून तूं झणत आहेस, जी मोठी गाडी मागून मार्गानें येत होती ती तो ब्राह्मण मीच होय.) तुला माझें दर्शन यदृच्छेन त्या ठिकाणीं प्राप्त झाली आणि घडलें, एवढ्यावरच मी तुला आतां माझ्या तिच्या चाकाखालीं चिरडून तो कीट मरण तपोबळानें तारितों. तपोबळापेक्षा अधिक शक्ति-पावला! राजा, नंतर व्यास साळई, मगर, मान् असें दुसरे कशाचेंही बल नाही. बाबारे, वराह, मृग, पक्षी, चांडाल, शूद्र व वैश्य हे तुला ही कीटयोनि प्राप्त होण्याचें कारण तुझी जन्म प्राप्त झाले आणि त्या सर्व जन्मांत त्यानें पातकेंच होत हें मी जाणतो; आणि तुझ्या मनांत व्यासांचें दर्शन घेऊन त्यांस आपलें वृत्त निवे-पुण्य संपादावयाचें असेल तर तें तुला पुनः संपा-दिलें. राजा, त्यापुढें तो कीट अमिततेजस्वी वित्तें येईल. कीटा, देव आणि सिद्ध हे जीं व्यासांच्या अनुग्रहानें क्षत्रियकुलांत जन्मला फळें भोगीत आहेत त्यांचें कारण त्यांनीं आणि त्यांस आपलें जन्मवृत्त कळवून व कीट-कर्मभूमींत केलेलीं कर्मेच होत. मनुष्य धर्मा-जन्मांतील उपकाराचें स्मरण करून त्यानें चरण करितात किंवा गुण संपादितात ह्याचें व्यासांच्या पायांवर मस्तक ठेविलें व हात कारण-त्यांस सुस्थिति मिळण्याची इच्छा जोडून भाषण करण्यास आरंभ केला.

असते हेंच होय. भावी उत्कर्षाच्या वासने- कीट हाणाला:—महाभाग मुने, ज्या श्रेष्ठ नेंच मनुष्ये गुणसंपादन करून सदाचरणास पदाची दशगुणांच्या बळानें इच्छा करितात, प्रयुक्त होतात आणि भविष्यत्कालीं कर्मानुरूप तें हें पद मला प्राप्त झालें आहे. हा पहा मी फलें भोगितात. बा कीटा, ज्ञानी मनुष्याची पूर्वी जो कीटयोनींत होता तो आतां राजपुत्र बाणी, बुद्धि, पाणि व पाद हीं नष्ट झालीं झालीं आहे! प्रस्तुत समयीं सुवर्णाच्या हारांनीं किंवा मनुष्य मूळचाच मंद (वेडा) असला मंडित असलेल्या महान् महान् हत्तींवर बसून तर त्याच्या जीविताचा काही तरी उपयोग मी प्रयाण करितों, कांबोज देशांतले श्रेष्ठ घोडे आहे काय? मग तें सर्व आपदांचें घरच नव्हे माझा रथ वाहून नेतात, आणि त्याप्रमाणेंच काय? किंवा मग त्या ज्ञानी किंवा अज्ञानी ज्यांना उंट व खेंचरे लाविली आहेत अशा पुरुषाच्या हातून एक तरी पुरुषार्थ सिद्ध होईल वाहनांतून मी फिरतो. सध्या मी अमात्यांसह काय? सारांश, त्याचें जिणें सर्वस्वी व्यर्थ व आमांसह मांसमोजन करितों, जेथें सुंदर होय! कीटा, मी तुला असा वर देतो की, वारा वहात आहे अशा मंदिरांत उंची सुख-जिवंतपणीं शशिसूर्यांना पूजिणाच्या आणि नित्य शयनांवर निद्रा घेतों, वास व दासी माझ्या पवित्र कपाचें कीर्तन करणाऱ्या श्रेष्ठ ब्राह्म-शुश्रूषेस तत्पर असतात, आणि प्रिय भाषण

करून देव जसे महेंद्राची स्तुति करितात तसे
सूत, मागध व बंदिजन नित्य उत्तररात्रीं
माझी स्तुति करितात ! महामुने, आपल्या
तेजाचें मान कोण करील ! व आपण जो मला
वर दिला तो अन्यथा कसा होईल ! आपल्या
प्रसादानेंच मी त्या कीटजन्मांतून ह्या राज-
पुत्राच्या जन्मास आलों ! महाप्राज्ञ, मी आप-
ल्याला नमस्कार करितों. मी काय करूं त्याची
मला आज्ञा करा. आपल्या तपोबलानेंच मला
हें ऐश्वर्य मिळालें !

अध्याय एकशें एकोणिसावा.

—:—
कीटोपाख्यान.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, तो
योनि फिरत फिरत क्षत्रयोनीस प्राप्त झाला
असतां त्याचें पूर्वयोनीचें स्मरण जागृतच होतें.
क्षत्रियजन्म प्राप्त झाल्यावर त्यानें धर्मापत्ति
उत्तम ज्ञान संपादिलें आणि विपुल तपश्चर्या आरं-
भीली. तेव्हां द्विजश्रेष्ठ कृष्णद्वैपायन व्यास त्याच्या

व्यास ह्मणाले:—राजा, तू जी आज समीप आले आणि त्यांनीं त्यास बोध केला.
माझी प्रांजळपणानें स्तुति केलीस तिच्या योगें व्यास म्हणाले:—कीटा, देवांना मान्य
मी संतुष्ट झालों. कीटजन्मांत तुझी स्मृति नीट असें क्षत्रियांचें व्रत म्हटलें म्हणजे प्राण्यांचें
नव्हती; पण आज ह्या जन्मांत तुझी स्मृति परिपालन करणें हें होय. राजा, जेव्हां ह्या
निर्मळ झाली आहे. राजा, पूर्वी शूद्रयोनींत व्रताचा निदिध्यास धरून तू हें व्रत पाळशील,
असतां तू कूरपणा केलास, केवळ धनाची तेव्हां तुला ब्राह्मणत्व मिळेल. राजा, शुभाशुभ
हाव धरून भलत्याच प्रकारें वागलास, कर्माविषयी नीट मनन कर, चित्ताची शुद्धि
आणि ब्राह्मणांना अनादरिलेंस, त्याबद्दल तुला जोड, उत्तम वासना धर, दुष्ट वासना सोड,
जें पातक लागलें तें अजून क्षय पावले नाही. इंद्रियांना स्वाधीन ठेव, मनाची सुप्रसन्नता राख,
तिर्यग्योनींत जन्म पावल्यावर तुला माझे दर्शन स्वधर्माचरणानें रममाण हो, आणि प्रजांचें
घडलें हेंच काय तें तुझें सुकृत; आणि शिवाय उत्तम प्रकारें संगोपन कर, म्हणजे तू क्षात्रतनु
आज जी ही तू माझी स्तुति केलीस तेंही तुझें सु- सोडून ब्राह्मणतनु मिळविशील.

कृतच होय. राजा, ह्या तुझ्या सुकृतानें तू हा देह भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, अरण्या-
ठेविल्यावर ब्राह्मणत्व पावशील. आतां तुला मध्ये महर्षि व्यासांचें वचन श्रवण करून
मी अशी आज्ञा करितों कीं, तू राजैश्वर्य भोगीत पुनः कठिनां प्रजांचें उत्तम प्रकारें परिपालन
असतां यज्ञयाग करून त्यांत विपुल दक्षिणा केलें आणि लवकरच तो कीट मृत होऊन
दे आणि गाई व ब्राह्मण ह्यांच्याकरितां रण- प्रजापालनरूप पुण्याच्या योगानें विप्रत्व पावला.
यज्ञांत प्राणांचें हवन करून देहत्याग कर, नंतर तो कीट ब्राह्मणयोनीस प्राप्त झालेला
ह्मणजे तू ब्राह्मणजन्म पावून ब्रह्मवेत्ता होशील पाहून त्याच्याजवळ महाबुद्धिमान् कृष्णद्वैपा-
आणि स्वर्गांत स्थान मिळवून सन्निभपद यन व्यास आले आणि त्या महायशस्वी मुनि-
जोडिशील ! राजा, तिर्यग्योनींतला प्राणी शूद्र श्रेष्ठांनीं त्यास बोध केला.

योनीस जातो, शूद्रयोनींतला वैश्ययोनीस व्यास ह्मणाले:—हे श्रीमान् ब्रह्मवर्षी,
जातो, वैश्ययोनींतला क्षत्रिययोनीस जातो, अगदीं व्यथित होऊं नको. शुभ कर्म कर-
सदाचारी क्षत्रिय ब्राह्मणत्व पावतो, आणि सदा- गारा पुरुष शुभ योनींत जन्मतो व पापकर्म
चारी ब्राह्मण पवित्र स्वर्गलोक मिळवितो. करणारा पुरुष पापयोनींत जन्म घेतो, हें लक्षांत

ठेव. प्राण्याला बरी किंवा वाईट जी योनि प्राप्त होत नाहीत ती त्याच्या कर्मफलानुरूप असते. ह्या- गुप्तपणाने मुनिजनांच्या आश्रमांत राहत होते साठी, हे कीड, मरणाची भीति तू मुळीच त्यांजकडे गेले. तेव्हां आपल्याकडे व्यास मुनि धरूं नको, धर्मलोपाची मात्र भीति बाळग आले असे पाहून मैत्रेयांनी त्यांची आदरपूर्वक आणि उत्तम प्रकारे धर्माचरण कर.

काट म्हणाला:—भगवन् व्यास मुने, आपल्यामुळे मला अधिकाधिक सुखस्थिति प्राप्त झाली आहे. आज मला धर्ममूलक संपत्ति प्राप्त होऊन माझे सर्व अज्ञान लयास गेलें !

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, भगवान् व्यासांच्या वचनाप्रमाणे त्या कीडाला वुल्लभ ब्राह्मणजन्म मिळाल्यानंतर त्यानें सर्व पृथ्वी शतावधि यज्ञयूपानीं अंकित केली आणि उत्तम ब्रह्मज्ञान संपादन करून तो ब्रह्म-लोकास पावला. युधिष्ठिरा, त्या कीडानें व्यास-वचनानुसार वागून जीं कर्मे केलीं, त्यांच्या योगानें त्यास सनातन ब्रह्मपद प्राप्त झालें, हें लक्षांत धर; आणि ज्या अर्थी ते महान् महान् क्षत्रिय पराक्रम गाजवून धारातीर्थी पतन पावले त्या अर्थी त्यांनाही पवित्र गति मिळाली आहे हें चिंतांत वागवून त्यांच्याविषयी शोक करण्याचें सोडून दे.

अध्याय एकशें विसावा.

—:०:—

मैत्रेयाची भिक्षा.

युधिष्ठिर विचारितो:—सत्युरुषश्रेष्ठ पिता-मह भीष्म, माझा आपणांस असा व्रश्च आहे कीं, विद्या, तप व दान ह्या तिहींमध्ये श्रेष्ठ काय आहे, तें मला निरूपण करून सांगावें.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या विषयासंबंधानें एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो इतिहास ह्मणजे कृष्णद्वैपायन व्यास व मैत्रेय मुनि ह्यांचा संवाद होय. राजा, एके समयी कृष्णद्वैपायन व्यास गुप्तपणाने

संचार करीत असतां वाराणसीमध्ये मैत्रेय ऋषि होत तो त्याच्या कर्मफलानुरूप असते. ह्या- गुप्तपणाने मुनिजनांच्या आश्रमांत राहत होते साठी, हे कीड, मरणाची भीति तू मुळीच त्यांजकडे गेले. तेव्हां आपल्याकडे व्यास मुनि धरूं नको, धर्मलोपाची मात्र भीति बाळग आले असे पाहून मैत्रेयांनी त्यांची आदरपूर्वक आणि उत्तम प्रकारे धर्माचरण कर. पूजा केली व त्यांस उत्तम अन्न अर्पण करून भोजन घातलें. राजा धर्मा, मैत्रेयांनीं समर्पण केले- त्या त्या अन्नाची महती काय वर्णावी! तें अन्न सर्व गुणांनीं युक्त असून सर्वकामनापरिपूरक होतें ! महात्मे व्यास मुनि तें अन्न सेवन करून अतिशय तृप्त झाले आणि मैत्रेयांचा निरोप घेऊन निघाले तों त्यांस हास्य उत्पन्न झालें ! तें पाहून मैत्रेयांनीं त्यांस विचारिलें:—धर्मात्मन्, आपण कां हसलां बरे? तपस्व्याला व तशांत आपल्या सारख्या गंभीर पुरुषाला कांहीं तरी आश्चर्यकारक गोष्ट दृष्टीस पडल्याशिवाय हास्य येणें संभवत नाही; तेव्हां आपल्याला हास्य येणें कारण काय, तें मला विदित करावें. मुनिवर्य, आपला अधिकार काय वर्णावा ! उपाधीनें युक्त असलेला जीवात्मा व उपाधिरहित असलेला सुखात्मा (ह्मणजे परमात्मा) ह्या दोहोंपेक्षांही आपली स्थिति पृथक् आहे, तेव्हां आपलें भाग्य अनुपम असून त्याच्या पुढें माझे तपो-भाग्य अगदीं तुच्छ होय असें मला वाटतें; आणि इतक्याउपर माझ्या तपोभाग्या-विषयी किंवा मी मित्रकुलांत जन्म पावून इतरापेक्षां श्रेष्ठपणा मिळविल्याविषयीं जर आपल्याला आश्चर्य वाटलें असेल, तर माझ्या मतानें आपल्या व माझ्या योग्यते-तलें महदंतर बहुतेक नष्टच झालें, असें आपण मानीत असाल, अशी मला शंका येते !

व्यास सांगतात:—मैत्रेय मुने, तुजें हें कृत्य, व ह्या तुझ्या कृत्यानें जें फळ तुला प्राप्त झालें तेंच फळ प्राप्त होण्यासाठीं लोकांत जीं कृत्यें करावीं ह्मणून मोठ्या आग्रहानें सांगण्यांत येतें

तीं कृत्ये, ह्यांच्यामधील महदंतर पाहून मला नाही. पुण्यदायक सर्व कर्मांमध्ये दान हें हें हासुं आलें ! तू केलेस काय व त्याचें फळ अत्यंत पुण्यदायक आहे; निदान सर्व पुण्य-
तुं मिळविलेंस काय, हें मनांत येऊन मला दायक कर्मांमध्ये दान हें श्रेष्ठ होय, ह्यांत वाटतें कीं, जणू काय मक्षिकेनें समुद्र शोषिला! वादच नाही ! वा मैत्रेया, वेदांत सांगितलेल्या
'स्वर्गलोक शतक्रतु केल्याशिवाय मिळत नाही' ज्या ज्या श्रेष्ठ कृत्यांची तूं प्रशंसा करितोस त्या
हें वेदवचन आतां मिथ्या मानिलें पाहिजे ! सर्व श्रेष्ठ कृत्यांमध्ये दानाला अग्रपद मिळतें,
कारण, तूं दिलेल्या केवळ जलदानानेंच तूं हें माझ्या मते निर्विवाद आहे ! मैत्रेया, दान
स्वर्ग मिळविलास हें मी प्रत्यक्ष पहात आहे ! देणाऱ्यांच्या मार्गानें ज्ञानी पुरुषगमन करितात,
बरे, वेदवचन जर असत्य मानावें, तर वेदांना दाते लोक दानाच्या योगानें प्राणदान देतात,
तरी अनृत बोलण्याचें कारण काय ? अशी आणि दात्यांच्या ठिकाणींच धर्माचें खरें खरें
शंका मनांत येऊन मी आश्चर्यांत पडलों आहे ! अधिष्ठान असतें ! उत्कृष्ट अध्ययन केलेले वेद,
वेदांत सांगितलें आहे कीं, पुरुषाचें उत्तम इंद्रियांचा निग्रह आणि सर्वस्वाचा त्याग,
व्रत झटलें ह्मणजे त्यानें तीन गोष्टी कराव्या. ह्यांच्याप्रमाणेंच दामापासून दिव्य फळ प्राप्त
त्या तीन गोष्टी (१) अद्रोह, (२) दान व (३) होतें ! महाबुद्धिमंता मैत्रेया, तुला उत्तरोत्तर
पूर्ण सत्य ह्या होत. जणू काय, सदाचरण-अधिकाधिक सुख मिळेल; कारण बुद्धिमान्
व्रताचे हे तीन पायच होत. ऋषींनी वेदांना पुरुष नित्य उत्कर्ष पावतो आणि अधिकाधिक
अनुसरून पूर्वीच हे नियम लोकांत प्रकट केले सुख मिळवितो ! निःसंशयपणें आह्वाला हें
आहेत आणि आह्मी पूर्वीच जे नियम ऐकिले प्रत्यक्ष दिसत आहे. पहा-भाग्यवान् पुरुष
आहेत ते आह्वाला आतां सुद्धां अवश्य पाळिले अर्थ मिळवितात, दानें देतात, यज्ञ करितात,
पाहिजेत ! पण प्रस्तुत आमच्या काय निदर्श-आणि एकामागून एक अधिकाधिक सुख प्राप्त
नास आलें कीं, प्रसंगानुरूप अल्प दान केलें करून घेतात ! महाप्राज्ञा मैत्रेया, असें जरी
असतांही त्यापासून महान् फळ प्राप्त होतें ! आहे तरी सुखाचें पर्यवसान दुःखांत
वा मैत्रेया, तूं मोठ्या प्रेमानें तृप्तिताला जल आणि दुःखाचें पर्यवसान सुखांत होत
दिलेंस, फार काय-तूं स्वतः तृप्ति असतां असतें, हा नियम लक्षांत ठेविला पाहिजे.
आपली तृष्णा तशीच ठेवून दुसऱ्याची तृष्णा सुखापासून महान् दुःख आणि दुःखापासून
भागवलीस, आणि त्याचें फळ हें मिळविलेंस महान् सुख प्राप्त होणें हा सृष्टीचा अबाधित
कीं, महान् यज्ञ करून जे जिंकावयाचे ते नियम होय. ज्ञाते पुरुष सांगतात कीं, मनुष्याचें
श्रेष्ठ लोक तूं जिंकून घेतलेस, हें मी प्रत्यक्ष वर्तन तीन प्रकारचें असतें : कांहीं मनुष्य धर्मा-
पहात आहे ! मैत्रेया, तुझ्या पवित्र दानानें व चरणच करितात, कांहीं अधर्माचरण करितात,
त्याप्रमाणेंच तुझ्या तपानें मी अतिशय तृप्त आणि कांहीं धर्मशील व अधर्मशील अशीं
झालें ! तूं अंतर्बाह्य पुण्याचा पुतळा आहेस ! नसून मध्यवर्ती असतात. ब्रह्मनिष्ठ पुरुष
पुण्य हेंच तुझें सामर्थ्य, पुण्य हेंच तुझें रूप, यज्ञादिक पुण्यकर्म किंवा द्रोहादिक पापकर्म
आणि पुण्य हीच तुझी वासना, असें मी मानितों ! करित नाही, तो नित्य ब्रह्मचरितनांत निमग्न
तुझ्या कर्मानें तुला जें पुण्य प्राप्त झालें तें असतो; ह्यास्तव त्याच्या हातून धर्म घडत
तीर्थस्नानानें किंवा वेदव्रतसमापनानें प्राप्त होणारें नाही व अधर्मही घडत नाही; तो नित्य मध्य-

बर्ती असतो. मैत्रेया, यज्ञ, दान व तप करणारे पुरुष पुण्यकर्मी जाणावे आणि भूतांना पीडा देणारे पुरुष पापकर्मी जाणावे ! जे पुरुष दुसऱ्याच्या धनांचा अपहार करितात ते नरकांत पडतात व दुःखे भोगितात ! ह्यांशिवाय ह्यणजे तप, दान, यज्ञ, किंवा पीडा व द्रोह ह्यांशिवाय जीं कर्मे तीं पुण्यकर्मे नव्हेत व पापकर्मेही नव्हेत ! मैत्रेया, तू केवळ सत्कर्म-कर्ती होस; तू सुखांत काळ घालाविशील, आनंद भोगशील, दाने देशील, यज्ञयाग करशील आणि ज्ञानी किंवा तापसी पुरुष तुझा पराजय करणार नाहीत !

अध्याय एकशें एकविसावा.

—०:—

मैत्रेयाची भिक्षा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, भगवान् व्यासांचे हें भाषण श्रवण करून, कर्माची पूजा करणाऱ्या, अत्यंत वैभववान् कुलांत जन्मलेल्या आणि ज्ञानी व बहुश्रुत अशा मैत्रेय मुनींनी उत्तर दिलें.

मैत्रेय म्हणाले:—हे महाप्राज्ञ विमो व्यास महर्षे, निःसंशयपणें आपण म्हणतां तेंच सत्य होय; पण आपली आज्ञा मिळाल्यास मला ह्यावर थोडेंसे बोलावयाचें आहे.

व्यास म्हणाले:—महाबुद्धिमंता मैत्रेया, तुला जें व जितकें कांहीं बोलावयाचें असेल तें सर्व बोल; मी ऐकण्यास सिद्ध आहे.

मैत्रेय म्हणाले:—व्यास मुने, आपण दानाच्या संबधानें जें कांहीं सांगितलें तें करूं नये व कोणी तसें दान देऊं लागल्यास अगदीं निर्वोष व निर्मळ आहे. विद्या व तप ह्यांच्या योगानें आपण आपलें मन अतिशय पवित्र केलें आहे, ह्यांत संदेह नाही. आपण आपला आत्मा परम पावन केला, ह्यापुढे हा महान् लाभ मला वढळा. मला पुष्कळ विचारा-

अंतीं असें दिसून येतें कीं, आपली तपश्चर्या अतिशय प्रबळ आहे. द्विजवर्य, आपलें मला दर्शन पडलें, ह्या योगानेंच माझे कल्याण होईल. आपण मला दर्शन दिलें हा खचीत आपला मजवर अनुग्रहच होय, आणि मी हें सर्व मोड्यां प्राक्कर्मांचें फळ समजतो. महर्षे, तपश्चर्या, शास्त्रज्ञान व सत्कुलांत जन्म हीं ब्राह्मण्याचीं कारणें होत; आणि ज्याला ह्या तिन्ही गोष्टींची अनुकूलता असेल त्यालाच द्विजत्व प्राप्त होतें. महामुने, ब्राह्मणाची पात्रता काय वर्णावी ! ब्राह्मण ह्यणजे देव व पितर ह्यांचा प्रतिनिधिच होय ! ब्राह्मणाची तृप्ति झाली कीं देव व पितर ह्यांची तृप्ति होते. वेदवेद्या ब्राह्मणाहून अधिक असें कांहीं एक नाही. ब्राह्मणाच्या अभावीं सर्वत्र अंधकार होईल; जिकडे तिकडे गोधळ माजेल; कशाचेंही ज्ञान होणार नाही; चातुर्धर्य्य मोडेल; असत्य फैलावेल; आणि धर्माधर्म-विचार अस्तास जाईल ! महर्षे, ज्याप्रमाणें कसल्या जमीनींत बीं पेरलें असतां त्याचें फळ मनुष्याला मिळतें, त्याप्रमाणेंच वेदवेद्या ब्राह्मणाला दान दिलें असतां त्याचें फळ दात्याला मिळतें. व्यास मुने, विद्या व वृत्त ह्यांनीं युक्त असा ब्राह्मण दान घेण्यास मिळाला नाही तर धनिक पुरुषांचें धन व्यर्थ होय, असें मला वाटतें ! वेदहीन पुरुषाला अन्न अर्पण केलें व त्यानें तें सेविलें, तर तो त्या अर्पण केलेल्या अन्नाचा, अन्नदात्याचा, आणि शिवाय आपला स्वतांचा नाश करितो; ह्यास्तव, मनुष्यानें अपात्रीं दान करूं नये व कोणी तसें दान देऊं लागल्यास अपात्र मनुष्यानें तें घेऊं नये. अपात्र मनुष्यानें दान घेतल्यास त्या मूढाचा सर्वस्वी घात होईल, हें पक्कें लक्षांत ठेवावें ! मुनिश्रेष्ठ, सत्यात्र पुरुषाला दान दिलें असतां त्यापासून उत्तम फळ प्राप्त होतें; कारण, सत्यात्र पुरुष अन्नाचा

स्वामी होय. सत्पात्र (विद्वान्) पुरुषानें नेतात; आणि यज्ञयागे करणारे व शाम्भत पद अन्न सेवन केलें असतां त्याच्या अंगीं त्या मिळविणारे तेच समजावे !

अन्नद्वारा दात्याला परत त्याच्या अनेकपट पुण्य अपिण्याचें सामर्थ्य असतें. भगवन्, दात्यानें सत्पात्र पुरुषाला अन्नादिकांचें दान केल्यानें दात्याचें प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष महान् हित होतें. 'ज्याचें अन्न त्याची प्रजा' असा सर्वत्र अबाधित नियम आहे. दात्यानें प्रतिग्रहकर्त्याला अन्न दिलें ह्मणजे तो प्रतिग्रहकर्ता प्रजारूपांन पुढें संततीमध्ये जन्म भगवान् व्यासांनीं उत्तर दिलें:—मैत्रेया, सुदेवानें पावल्यावर ती संतति वास्तविकपणें त्या अन्न-तूं महान् ज्ञानी आहेस; आणि सुदेवानें दात्याच्या अन्नापासूनच जन्मली असें होतें; तुझ्या ठिकाणीं ही उत्कृष्ट बुद्धि वास करीत ह्मणून दात्यानें सत्पात्र पुरुषाला अन्न देऊन आहे ! लोकांत आर्यगणांचीच पुष्कळ प्रशंसा त्याच्याकडून व त्याच्या संततीकडून आपली होत असते. रूपाचें मान, वयाचें मान आणि अमीष्टप्राप्ति घडवून आणावी आणि देहाचें ऐश्वर्याचें मान ह्यांच्या योगानें तुझ्या मनाला साफल्य संपादावें. ह्या कामीं सूक्ष्मही प्रमाद क्रोणताही विकार उत्पन्न झाला नाही हें खचीत घडल्यास त्याचें घोर फळ भोगावें लागेल ! सुदैव होय; निःसंशयपणें हा तुझ्यावर देवतांचा ऋषींचा अभिप्राय असा आहे कीं, ज्या कृत्या-अनुग्रहच आहे. आतां, दानापेक्षां अधिक श्रेष्ठ पासून दात्याला पुण्य लागतें त्या कृत्यापासून काय आहे, तें तुला सांगतों ऐक. मैत्रेया, प्रतिग्रहकर्त्यालाही पुण्य प्राप्त होतें; ह्यास्तव, जीं काहीं ज्ञानप्रतिपादक शास्त्रें आहेत किंवा जे दान करून येथे ह्मणून दात्याला प्रतिबंध केला जे काहीं सदाचार लोकांत प्रचलित आहेत, असेल, ते दान घेऊं नये ह्मणून प्रतिग्रहकर्त्या-तीं शास्त्रें किंवा ते सदाचार यथाक्रम वेदांपासु-लाही प्रतिबंधच केला आहे, असें समजावें. नच उत्पन्न झाले आहेत. त्या वेदांना अनु-दाता व प्रतिग्रहकर्ता हीं दोन दानविधीचीं चक्रे सरूनच मी दानाची प्रशंसा करितों आणि तूं आहेत; ह्यांतील एकावर दानविधिरूप शकट तपाची व ज्ञानाची महती वर्णितोस. तप हें उभा राहणार नाही, हें खचीत होय ! जेथें अतिशय पवित्र आहे. तपाच्या योगानें वेदांची विद्या व वृत्त ह्यांनीं संपन्न असे ब्राह्मण अस-प्राप्ति होते आणि तपाच्या योगानें स्वर्ग हस्त-तात तेथें दानापासून ह्या लोकीं व परलोकीं गत होतो ! तपांन आणि विद्येनें महान् फळ उत्कृष्ट फळ प्राप्त होतें. जे पुरुष शुद्ध योनींत मिळतें, असं आहीं ऐकिलें आहे. कोणाच्या जन्मलेले असतात, सदासर्वकाळ एकसारखे हातून दुष्कृत झालें असल्यास तें तपांचेच नष्ट तपश्चर्येत रममाण होतात, आणि नित्य दानें होतें. मनुष्य ज्या ज्या हेतूनें तप करितो ते ते देवात व वेदाध्ययन करितात, ते केव्हांही त्याचे हेतु तपाच्या योगें सिद्धीस जातात; आणि हें सर्वतोपरी पूज्य होत ! ते सत्पुरुष जो मार्ग सर्व विद्येच्या योगानें घडून येतें असेंही आहीं घालून देतात त्या मार्गानें गेलें असतां कोणीही ऐकितो. जें काहीं मिळविण्यास किंवा जिंकून फसत नाही; स्वर्गाचे ते मार्गदर्शकच होत; ते घेण्यास अथवा साध्य करण्यास किंवा उतरून स्वतः स्वर्गास जातात व दुसऱ्यांनाही स्वर्गास जाण्यास अशक्य असेल, तें सर्व तपाच्या

अध्याय एकशें बाविसावा.

—:०:—

मैत्रेयाची भिक्षा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या-

प्रमाणें मैत्रेयाचें भाषण श्रवण करून त्यावर तो प्रतिग्रहकर्ता प्रजारूपांन पुढें संततीमध्ये जन्म भगवान् व्यासांनीं उत्तर दिलें:—मैत्रेया, सुदेवानें पावल्यावर ती संतति वास्तविकपणें त्या अन्न-तूं महान् ज्ञानी आहेस; आणि सुदेवानें दात्याच्या अन्नापासूनच जन्मली असें होतें; तुझ्या ठिकाणीं ही उत्कृष्ट बुद्धि वास करीत ह्मणून दात्यानें सत्पात्र पुरुषाला अन्न देऊन आहे ! लोकांत आर्यगणांचीच पुष्कळ प्रशंसा त्याच्याकडून व त्याच्या संततीकडून आपली होत असते. रूपाचें मान, वयाचें मान आणि अमीष्टप्राप्ति घडवून आणावी आणि देहाचें ऐश्वर्याचें मान ह्यांच्या योगानें तुझ्या मनाला साफल्य संपादावें. ह्या कामीं सूक्ष्मही प्रमाद क्रोणताही विकार उत्पन्न झाला नाही हें खचीत घडल्यास त्याचें घोर फळ भोगावें लागेल ! सुदैव होय; निःसंशयपणें हा तुझ्यावर देवतांचा ऋषींचा अभिप्राय असा आहे कीं, ज्या कृत्या-अनुग्रहच आहे. आतां, दानापेक्षां अधिक श्रेष्ठ पासून दात्याला पुण्य लागतें त्या कृत्यापासून काय आहे, तें तुला सांगतों ऐक. मैत्रेया, प्रतिग्रहकर्त्यालाही पुण्य प्राप्त होतें; ह्यास्तव, जीं काहीं ज्ञानप्रतिपादक शास्त्रें आहेत किंवा जे दान करून येथे ह्मणून दात्याला प्रतिबंध केला जे काहीं सदाचार लोकांत प्रचलित आहेत, असेल, ते दान घेऊं नये ह्मणून प्रतिग्रहकर्त्या-तीं शास्त्रें किंवा ते सदाचार यथाक्रम वेदांपासु-लाही प्रतिबंधच केला आहे, असें समजावें. नच उत्पन्न झाले आहेत. त्या वेदांना अनु-दाता व प्रतिग्रहकर्ता हीं दोन दानविधीचीं चक्रे सरूनच मी दानाची प्रशंसा करितों आणि तूं आहेत; ह्यांतील एकावर दानविधिरूप शकट तपाची व ज्ञानाची महती वर्णितोस. तप हें उभा राहणार नाही, हें खचीत होय ! जेथें अतिशय पवित्र आहे. तपाच्या योगानें वेदांची विद्या व वृत्त ह्यांनीं संपन्न असे ब्राह्मण अस-प्राप्ति होते आणि तपाच्या योगानें स्वर्ग हस्त-तात तेथें दानापासून ह्या लोकीं व परलोकीं गत होतो ! तपांन आणि विद्येनें महान् फळ उत्कृष्ट फळ प्राप्त होतें. जे पुरुष शुद्ध योनींत मिळतें, असं आहीं ऐकिलें आहे. कोणाच्या जन्मलेले असतात, सदासर्वकाळ एकसारखे हातून दुष्कृत झालें असल्यास तें तपांचेच नष्ट तपश्चर्येत रममाण होतात, आणि नित्य दानें होतें. मनुष्य ज्या ज्या हेतूनें तप करितो ते ते देवात व वेदाध्ययन करितात, ते केव्हांही त्याचे हेतु तपाच्या योगें सिद्धीस जातात; आणि हें सर्वतोपरी पूज्य होत ! ते सत्पुरुष जो मार्ग सर्व विद्येच्या योगानें घडून येतें असेंही आहीं घालून देतात त्या मार्गानें गेलें असतां कोणीही ऐकितो. जें काहीं मिळविण्यास किंवा जिंकून फसत नाही; स्वर्गाचे ते मार्गदर्शकच होत; ते घेण्यास अथवा साध्य करण्यास किंवा उतरून स्वतः स्वर्गास जातात व दुसऱ्यांनाही स्वर्गास जाण्यास अशक्य असेल, तें सर्व तपाच्या

योगानें प्राप्त होतें किंवा उतरून जातां येतें; दीत तुष्ट असते, तो भर्ता आणि ती भार्या खचीत असें तप हें बलिष्ठ आहे! मनुष्य मद्यपी असो, धन्य समजावी! ज्या गृहीं पति व पत्नी ह्यांच्या-तस्कर असो, बालहत्या करणारा असो, किंवा मध्ये अशा प्रकारें प्रेम वसत असेल त्या गृहीं गुरुपत्नीशीं गमन करो, त्या सर्व पातकांतून सर्व मंगल वास करील ! उदकानें जसा शरीराचा तपश्चर्येच्या बळावर तो तरून जाईल आणि मल धुऊन टाकावा व अग्निज्वालेनें जसा अंधार मुक्त होईल ! सर्व प्रकारचें ज्ञान असलेला नष्ट करावा, तसा दानानें व तपानें सर्व पातकांचा डोळस मनुष्य आणि कोणत्याही प्रकारचा क्षय करावा ! मैत्रेया, तुझें कल्याण असो ! मी तपस्वी हे दोन्ही समान हेत; ह्या दोन्ही प्रकारा- आतां साधुगृहीं गमन करितों ! माझें तुला आतां रच्या पुरुषांना सदा नमस्कार करावा ! ज्ञान- इतकेंच सांगणें आहे कीं, दान व तप ह्यांनीं सर्व रूप धनानें युक्त असं पुरुष व तपश्चर्या कर- पातकांचा नाश होतो हें लक्षांत ठेव, ह्यजेणारे महात्मे हे सर्व बंदनीय हेत ! दानें देणारे तुझें कल्याण होईल !

पुरुष ह्या लोकीं वैभव भोगून परलोकीं सुखो- राजा युधिष्ठिरा, नंतर मैत्रेया, मुनींनीं भग- पभोग मिळवितात. ह्या लोकांत भाग्यवान् वान् कृष्णद्वैपायन व्यासांस प्रदक्षिणा घालून पुरुष अन्नदान करून श्रेष्ठ पद जोडितात आणि नमस्कार केला आणि हात जोडून त्यांस ह्मणें मेळ्यावर ब्रह्मलोक व त्याहूनही श्रेष्ठ जे इतर कीं, भगवतांचें मंगल असावें !

लोक त्या लोकीं गमन करितात ! ज्या लोकांना सर्व लोक मान देतात व ज्या लोकांचा सर्व लोक गौरव करितात ते लोकही अन्नदान कर-

अध्याय एकशें तेविसावा.

—:—

शांडिली व सुमना ह्यांचा संवाद.
युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म, सर्वत्र स्तुतिच होते ! कर्म करणारा पुरुष किंवा कर्म आपण सर्व धर्मवंच्यांत श्रेष्ठ आहां. माझी इच्छा न करणारा पुरुष जें कांहीं सुकृत-दुष्कृत अशी आहे कीं, आपल्यापासून साध्वी स्त्रियांचा जोडितो तदनुरूप त्यास फळ भोगावें लागतें. सदाचार श्रवण करावा; तर ही माझी इच्छा तो श्रेष्ठ लोकीं गमन करो किंवा अधम लोकीं पतन परिपूर्ण करावी.

पावो, त्यास तेथें कर्मानुरूप स्थान प्राप्त होतें ! भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, हाच मैत्रेया, तुला जें कांहीं अन्न किंवा पान पाहिजे प्रश्न पूर्वी केकयकुलोत्पन्न सुमना नामक स्त्रीनें असेल तें तुला खचीत मिळेल; कारण तूं बुद्धिमान्, देवलोकीं वास्तव्य करणाऱ्या शांडिलीला विचा-कुलवान्, विद्यावान् आणि दयावान् आहेस. रिला असतां शांडिलीनें जें कांहीं उत्तर दिलें मैत्रेया, तूं तरुण व व्रतवान् आहेस. तुला माझी तें मी तुला आतां निवेदन करितों, ऐक. राजा, आज्ञा अशी आहे कीं, तूं नित्य सदाचरणांत शांडिली ही मोठी निग्रही स्त्री असून सर्व प्रकार-ममाण हो. गृहस्थाश्रमी पुरुषांच्या उिकाणीं रचें तिला ज्ञान होतें आणि तत्त्वशास्त्राचें संपूर्ण जो अतिशय श्रेष्ठ गूण असला पाहिजे तो हा रहस्य ती जाणत होती. एके समर्थी सुमनेनें कीं, पति आणि पत्नी ह्यांमध्ये उत्कृष्ट प्रेमभाव तिला विचारिलेंः—भद्रे, कशा प्रकारच्या वर्त-वसावा. जो भर्ता स्वभार्येच्या ठायीं सवेदीत तुष्ट नाहीं किंवा कोणतीं कर्म आचरून तूं सर्व असतो आणि जी भार्या स्वभार्य्याच्या ठायीं सदा- पातकांचें क्षालन केलेंस व ह्या देवलोकीं प्राप्त

शालीस, तें मला सांग. अहाहा ! कल्याणि, परत आला म्हणजे मीं त्यास आसन वेऊन केवढें तुझें हें भाग्य ! तूं आपल्या कांतीनें मोठ्या सवधान चित्तानें सत्कारीत असें; जे अभिज्वालेप्रमाणें झळाळत असून, जणू काय भक्ष्य, भोज्य किंवा लेख पदार्थ माझ्या भर्त्याला अंतरिक्षांत तारापतीची कन्याच शोभत आहेस! माहीत नव्हते, किंवा ज्यांचें सेवन करणें तूं धवल वस्त्रें परिधान केलेलीं असून तुझ्या माझ्या भर्त्याला मान्य नव्हतें, ते सर्व मीं बाजिले ठिकाणीं म्लानीचा लेश सुद्धां नाहीं ! आणि होते; कुटुंबाकरितां जें कार्य करण्याचें झणून विमानांत अधिरूढ असतां तुझ्या ठायीं सहस्र-ठराविण्यांत आलें असेल तें सर्व मीं प्रातः-गुण अधिक तेज चढलें आहे आणि तुझी तनु कालीं उठून करीत किंवा करवीत असें; माझा दिव्य कांतीनें झळकत आहे ! भद्रे, तूं ह्या भर्ता कांहीं कामासाठीं प्रवासाला गेला असतां लोकीं अल्प तपश्चर्येनें, दानानें किंवा नियम-त्याला यश मिळावें म्हणून नित्य अनेक मंगल-धर्मानें खचीत प्राप्त झाली नाहीस ! तेव्हां तूं कृत्यें करण्यांत मीं गुंतलेली असें; भर्ता प्रवा-असें कोणतें सत्कृत्य किंवा सद्वर्तन आचरिलेंस सांत असतां मीं कधीं काजळ घातलें नाही, आणि हा दिव्य लोक जोडिलास, तें मला सांग. अलंकार धारण केले नाहीत, अभ्यंगस्नान केलें

राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें सुमनेचा सुंदर नाही, उडी ल्यालें नाहीं, पुष्पें धारण केलीं प्रभ श्रवण करून शांडिलीनें स्मित हास्य केलें नाहीत, किंवा हातपाय वगैरे रंगविले नाहीत. आणि सुमनेला आपल्या आचरणाचें रहस्य माझ्या भर्त्याला सुखाची श्लोप लागली असती निवेदिळें. शांडिली म्हणालीः—सुमने, मी महत्त्वाच्या कार्यासाठींही मीं त्याला कधीं जाणें काषाय वसन किंवा कल्कलें परिधान करून केलें नाहीं; कुटुंबभरणासाठीं देखील मीं कधीं अथवा वपन करून किंवा जटाभार वाढवून आपल्या भर्त्याला आयास दिले नाहीत; मी देवलोकास आलें नाहीं ! मीं जें कांहीं आच- नित्य गुह्य गोष्टी गुप्त ठेवीत असें; राहण्याची रण केलें तें हें कीं, मीं कधींही आपल्या जागा वगैरे मीं नेहमीं स्वच्छ राखीत असें; भर्त्याला कठोर किंवा अयोग्य शब्दांनीं दुख- आणि ह्या सर्व वर्तनामुळें माझे मन सदोदीत विलें नाहीं; सदासर्वकाळ मी दक्षतापूर्वक संतुष्ट राही ! सुमने, मीं सांगितलेला हा धर्म-देवांच्या, पितरांच्या व ब्राह्मणांच्या आराधनेत पथ मनांत वागवून जी नारी दक्षतापूर्वक निमग्न राहिलें; श्वश्रू व श्वशुर ह्यांची आज्ञा मीं वांगेल, तिला अरुंधतीप्रमाणें स्वर्गलोकीं बहुमान कधींही उल्लंघिली नाही; मीं कधीं कोणाची प्राप्त होईल !

चाहाडी-चुगली केली नाही; इतकेंच नव्हे, मींम सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, महा-तर चाहाडीचुगली करण्याचें मनांत सुद्धां भाग्यवती तपास्विनी देवी शांडिली हिनें सुम-आणलें नाही. जेथें जाऊं नये तेथें कधीं मी नेला ह्याप्रमाणें पतिव्रता-धर्म निवेदन केले गेलें नाहीं आणि कोणापाशीं फार वेळ बोल- आणि ती तात्काळ तेथेंच अदृश्य झाली ! हे तही बसलें नाही; मी कधीं अयोग्य प्रकारें पंडुपुत्रा, जो पुरुष हें आख्यान प्रत्येक पर्व-हसलें नाही; मी कधीं कोणाचें वाईट केलें नीस पठण करील तो पुरुष देवलोकीं जाऊन नाही; आणि कोणाचें रहस्य किंवा अरहस्य मला नंदनवनांत सुखोपभोग भोगीत आनंदानें माहीत असल्यास मीं तें कधींही फोडिलें नाही. कालक्षेप करील !

माझा भर्ता कार्यासाठीं बाहेर गेला असतां तो

अध्याय एकशें चोविसावा.

—:०:—

एक ब्राह्मणाची कथा व सामाचें महत्त्व.

युधिष्ठिर विचारितो:—भरतश्रेष्ठ पितामह मीष्म, आपल्या मतानें साम व दान हांत श्रेष्ठ कोणतें तें मला सांगा.

मीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, कित्येकांचें मन सामानें प्रसन्न करून घेतां येतें आणि कित्येकांचें मन दानानें प्रसन्न करून घेतां येतें; हास्तव, ज्याची प्रसन्नता संपादावयाची असेल त्याच्या प्रकृतीची परीक्षा करून मग ह्या दोन उपायां पैकीं जो इष्ट वाटेल तो उपाय योजावा. हे भरतर्षभा, मी आतां तुला सामाचे गुण कोणते ते कथन करितों, श्रवण कर. राजा, सामाचें महत्त्व इतकें आहे कीं, दारुण प्राणीही त्याच्या योगें वश करितां येतात! युधिष्ठिरा हा विषय प्रतिपादन करण्यासाठीं एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो इतिहास ह्यणजे रतेचें कारण होय. राक्षसा, अरण्यांत राक्षसाच्या हातीं सांपडलेला एक विनयशील व प्राप्त असून दुसऱ्या गुणहीन ब्राह्मण त्याच्या हातांतून कसा मुक्त झाला व मूर्ख पुरुषांचा आपल्याहून अधिक सत्कार तो वृत्तांत होय! राजा धर्मा, एके समर्थी बुद्धिमान् व वक्तृत्वकुशल असा एक ब्राह्मण निर्जन अरण्यांतून जात असतां तेथें त्यास एका निर्वाहाचें कांही एक साधन नसल्यामुळें क्लेश राक्षसानें गांठिलें व त्यानें त्यास खाऊन पावत असतांही तूं मनाच्या मोठेपणामुळें भल-गकण्याचें मनांत आणिलें! राजा, ह्याप्रमाणें त्याच उपायांचा धिक्कार करतोस आणि दैन्य प्राणसंकट प्राप्त झालें असतां सामान्य पुरुषाची अगदीं त्रेधा उडाली असती! परंतु त्या व अशक्तपणाचें कारण होय. राक्षसा, तुझ्या बुद्धिमान् व ज्ञानी ब्राह्मणाला त्याचें कांहींच ठिकाणीं जी कांही उदात्त बुद्धि वसत आहे, वाटलें नाहीं; आणि त्यानें अगदीं न तिच्या योगें तूं आपल्या स्वतांच्या दुःखाचा मळबडतां स्थिर चित्तानें त्या महाभयंकर राक्षसा- वर सामाचीच योजना केली! राजा, राक्ष-साच्या हातांत ब्राह्मण सांपडला असतां राक्ष-सानें त्या ब्राह्मणाचा शब्दांनीं गौरव केला व ह्यामुळें, हे साधो, तूं खचीत कृश व पांडुर त्यास झटलें:—ब्राह्मणा, माझ्या प्रभाचें उत्तर झाला आहेस, राक्षसा, मला वाटतें कीं, काम-दे ह्यणजे मी तुला सोडीन. माझा तुला प्रभु क्रोधादिक मनोविकारांनीं क्षुब्ध झालेले पुरुष

असा आहे कीं, मी इतका कृश व पांडुरवर्ण कां झालों आहे तें मला सांग. राजा, राक्ष-साचा तो प्रश्न ऐकून ब्राह्मणानें क्षणभर विचार केला आणि नंतर त्यानें स्वस्थ चित्तानें राक्ष-साच्या प्रभाचें ह्याप्रमाणें उत्तर दिलें.

ब्राह्मण म्हणाला:—राक्षसा, खचीत तूं इतका कृश व पांडुरवर्ण झाला आहेस, ह्याचें कारण असें कीं, तूं भलत्याच देशांत व भल-त्याच ठिकाणीं आप्तसुहृदांचांनून अनुपम विषयांचा भोग भोगीत आहेस. राक्षसा, तूं जरी आपल्या मित्रांशीं उत्तम वर्तन ठेविलें आहेस, तरी ते अधम तुझा द्रोह करीत आहेत, हेंही खचीत तुझ्या रोडपणाचें व फिकटपणाचें कारण होय. राक्षसा, धन, ऐश्वर्य इत्यादि-कांनीं तुझ्यापेक्षां अधिक, परंतु गुणांनीं तुझ्या-पेक्षां बहुत कमी, असे पुरुष तुझी अवज्ञा करितात, हेंही खचीत तुझ्या कृशतेचें व पांडु-पणाचें कारण होय. राक्षसा, तूं गुणवान, विनयशील व प्राप्त असून दुसऱ्या गुणहीन पुरुषांचा आपल्याहून अधिक सत्कार तो वृत्तांत होय! राजा धर्मा, एके समर्थी बुद्धिमान् व वक्तृत्वकुशल असा एक ब्राह्मण निर्जन अरण्यांतून जात असतां तेथें त्यास एका निर्वाहाचें कांही एक साधन नसल्यामुळें क्लेश राक्षसानें गांठिलें व त्यानें त्यास खाऊन पावत असतांही तूं मनाच्या मोठेपणामुळें भल-गकण्याचें मनांत आणिलें! राजा, ह्याप्रमाणें त्याच उपायांचा धिक्कार करतोस आणि दैन्य प्राणसंकट प्राप्त झालें असतां सामान्य पुरुषाची अगदीं त्रेधा उडाली असती! परंतु त्या व अशक्तपणाचें कारण होय. राक्षसा, तुझ्या बुद्धिमान् व ज्ञानी ब्राह्मणाला त्याचें कांहींच ठिकाणीं जी कांही उदात्त बुद्धि वसत आहे, वाटलें नाहीं; आणि त्यानें अगदीं न तिच्या योगें तूं आपल्या स्वतांच्या दुःखाचा मळबडतां स्थिर चित्तानें त्या महाभयंकर राक्षसा- वर सामाचीच योजना केली! राजा, राक्ष-साच्या हातांत ब्राह्मण सांपडला असतां राक्ष-सानें त्या ब्राह्मणाचा शब्दांनीं गौरव केला व ह्यामुळें, हे साधो, तूं खचीत कृश व पांडुर त्यास झटलें:—ब्राह्मणा, माझ्या प्रभाचें उत्तर झाला आहेस, राक्षसा, मला वाटतें कीं, काम-दे ह्यणजे मी तुला सोडीन. माझा तुला प्रभु क्रोधादिक मनोविकारांनीं क्षुब्ध झालेले पुरुष

आडमार्गांत शिरून दुष्ट कृत्यें करितात व हेंही तुझ्या कुशपणाचें व निस्तेजपणाचें कारण यातना भोगतात हें पाहून तूं तळमळतोस, ह्या- होय. राक्षसा, धनिक पुरुषांमध्ये समयाला साठीं खचीत तूं इतका रोड होऊन फिकटला उचित असें उत्कृष्ट भाषण तूं केलें असलेस आहेस. राक्षसा, तूं आपल्या बुद्धिमत्तेनें बहु- तरी ते धनमदानें अंध झालेले पुरुष त्या मानास पात्र असतांही, मूर्ख व दुराचरणी भाषणांतलें रहस्य जाणीत नाहीत, हेंही लोकांचा तुझ्याशीं समागम होतो तेव्हां ते खचीत तुझ्या कुशपणाचें व फिकटपणाचें अधम लोक तुझी हेलना करितात, हेंही खचीत कारण होय. राक्षसा, ज्याच्यावर तूं मना- तुझ्या कुशपणाचें व म्लानपणाचें कारण होय. पासून प्रेम करितोस असा कोणी तरी मूर्ख पुरुष राक्षसा, खचीत कोणी तरी तुझा शत्रु वाहे- शहाणा व्हावा म्हणून तूं पुनःपुनः प्रयत्न करून मैत्री दाखवून व प्रामाणिकपणाचा बहाणा करित असतांही तो संतापला तेव्हां त्याचा करून तुला फसवून गेला असावा, हेंही एक क्रोध शांत करण्यासाठीं तूं पुष्कळ यत्न केलेस तुझ्या म्लानीचें व दोषांच्याचें कारण होय. ते सर्व फुकट गेले, हेंही खचीत तुझ्या ह्या राक्षसा, ज्या गोष्टी उघड उघड दिसत आहेत दीन अवस्थेचें कारण होय. राक्षसा, खचीत त्या व ज्या गोष्टी उघड उघड दिसत नाहीत कोणी तरी तुला प्रिय अशा कृत्यांत तुझ्या- त्या ह्या दोहोंमध्येही तूं चांगला निष्णात असतां कडून परिश्रम करून त्या तुझ्या परिश्रमाचें तज्ज्ञ पुरुष तुला बहुमान देत नाहीत; ह्यामुळे फळ तुझ्याकडून हिसकावून घेण्याविषयीं एक- खचीत तूं इतका रोड व फिकट झाला आहेस. सारखा सटत आहे, हेंही तुझ्या कुशपणाचें व राक्षसा, दुर्जनाना जमवून त्यांचें दुराचरण फिकटपणाचें कारण होय. राक्षसा, तूं उत्कृष्ट काढून टाकण्याचा व त्यांचा संशयग्रंथी भेद- गणांनीं युक्त असा आहेस, हें पाहून तुझा प्याचा तूं प्रयत्न करित असतांही तुझ्या कोणी सहत तुझा बहुमान करितो, पण ह्मणतो गुणांची त्यावर छाप बसली नाही, हेंही कीं, ह्या सद्गुणांचें कारण खचीत मीच आहे; खचीत तुझ्या हीन अवस्थेचें कारण होय. हेंही निःसंशयपणें तुझ्या कुशपणाचें व फिकट- राक्षसा, मला वाटतें कीं, महत्कार्याला जितकें पणाचें कारण होय. राक्षसा, तुला जी लग्ना धन, बुद्धि आणि ज्ञान हीं पाहिजेत तितकीं उत्पन्न झाली आहे तिच्या योगानें तुला अंत- तुझ्या ठायीं नसतांही तूं केवळ आपल्या परा- र्गात हेतु बोलून दाखवितां येत नाही आणि क्रमाच्या बळावर महत्कार्याची हाव धरितोस, शिवाय तो हेतु सिद्धीस जाईल कीं नाही हेंही खचीत तुझ्या कुशपणाचें व फिकटपणाचें ह्याबद्दल तुझ्या चित्ताला संदेहच वाटत आहे, कारण होय. राक्षसा, तपश्चर्या व योगाभ्यास हेंही खचीत तुझ्या कुशतेचें व पांडुरतेचें कारण हीं करण्याच्या हेतूनें तूं अरण्यवास स्वीकार- होय. राक्षसा, जगांत नानाविध बुद्धीचीं व प्यास सिद्ध झाला आहेस असें पाहून तुझ्या नानाविध आवडींचीं मनुष्ये आहेत; आणि बंधुवर्गाला वाईट वाटत आहे; हेंही खचीत असें असतां तूं आपल्या गुणांच्या बळावर त्या तुझ्या कुशतेचें व पांडुरतेचें कारण होय. राक्षसा, सर्वांना जिंकू इच्छितोस, हेंही खचीत तुझ्या खचीत कोणी तरी महाधनवान् शेजारी सुंदर हीन स्थितीचें कारण आहे. राक्षसा, तुझ्या तरुण पुरुष कामवासनेनें प्रेरित होत्साता तुझ्या ठिकाणीं ज्ञान, धैर्य व अर्थ हीं अस्सलीं प्रियपत्नीकडे वांकड्या दृष्टीनें पहात आहे, तितकीं नसतांही विद्या, विक्रम व दाम्पत्याच्या

योगानें प्राप्त होणारें यश मिळविण्याची तूं प्रतिबंध करून तूं त्यांचें प्रिय करूं इच्छितोस, हाव धरिली आहेस, हेंही खचीत तुझ्या रोड- हेंही खचीत तुझ्या कृशतेचें व पांडुरतेचें पणाचें व फिकटपणाचें कारण होय. राक्षसा, कारण होय; आणि, राक्षसा, श्रोत्रियांनीं भल- फार विवसांपासून जें कांहीं कार्य साधण्याची तींच कर्मे आरंभिलीं आहेत व ज्ञात्यांनीं तूं इच्छा करित आहेस, तें अजून साध्य इन्द्रियें स्वर सोडिलीं आहेत, ह्याविषयीं तुझ्या शालें नाहीं, किंवा तें साध्य शालेलें असतां चित्तांत जे विचार एकसारखे धोळत आहेत, दुसऱ्यांनीं त्याचा विध्वंस केला, हेंही खचीत त्यामुळेंही खचीत तुला कृशपणा व पांडुरपणा तुझ्या कृशपणाचें व पांडुरपणाचें कारण आला आहे.

होय. राक्षसा, तुला आपल्या हातून राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें त्या ब्राह्मणाचें अमुक एक दोष घडला असें वाटत नसतांही गौरवाचें भाषण श्रवण करून राक्षसानें त्यास विनाकारण दुसऱ्यानें तुला शाप दिला, हेंही पूजिलें आणि त्याच्याशीं स्नेह जोडून त्यास खचीत तुझ्या कृशपणाचें व पांडुरपणाचें कारण पुष्कळ संपत्ति दिली आणि त्याला खुशाल होय. राक्षसा, सज्जन पुरुष गृहस्थाश्रम चाल- जा ह्मणून सांगितलें !

वीत आहेत, दुर्जन पुरुष वनांत भटकत

आहेत, आणि मुक्त पुरुष घरदार करून रहात

आहेत, हें पाहून खचीत तूं इतका कृश व

पांडुर झाला आहेस. राक्षसा, आपल्या ठिकाणीं

अर्थ व गुण असावे तितके नाहीत हें मनांत

आणून तूं आपल्या आर्त अशा सुहृज्जनांची जन्म

अत्यंत दुर्लभ असून कर्म करण्याचें

पीडा दूर करूं शकत नाहीस, हेंही खचीत क्षेत्र होय. हें प्राप्त शालें असतां कल्याणेच्छु,

तुझ्या ह्या आपत्तीचें कारण होय. राक्षसा, दरिद्री पुरुषांनां काय करावें तें सांगा. त्याप्रमा-

तुशीं धर्म, अर्थ व काम प्राप्त करून देणारी पेंच, दानांमध्ये श्रेष्ठ दान कोणतें व कोणतें

कृत्यें व तुझें प्रसंगानुरूप उचित भाषण ह्यांचें दान केव्हां यावें, आणि मान देण्याला व पूजा

तुला अद्यापि फळ प्राप्त होत नाहीं, हेंही करण्याला पात्र असे पुरुष कोणते समजावे,

खचीत तुझ्या कृशतेचें व पांडुरतेचें कारण ह्याचें रहस्य मला निरूपण करा.

होय. राक्षसा, तूं विचारी असतां नीच पुरु-

षांनीं दिलेल्या धनावर उपजीविका चालवि-

ण्याची इच्छा करितोस आणि तदनुसार वर्त-

तोस, हेंही खचीत तुझ्या कृशपणाचें व पांडुर-

पणाचें कारण होय. राक्षसा, दुष्कृत्यांची वृद्धि

होत आहे व सत्कृत्यांचा न्हास होत आहे, ह्या वानु व्यासांनीं जीं धर्मगुह्यें मला सांगितलीं

मोठीनें तुला एकसारखी तळमळ लागली तीं मी आतां तुला तशींच्या तशींच निवेदन

आहे, हेंही खचीत तुझ्या कृशपणाचें व पांडुर-

पणाचें कारण होय. राक्षसा, तुझे मित्र परस-

शीं विरुद्ध होऊन भांडत असतां त्यांना

अध्याय एकशें पंचविंसावा.

—:०:—

पितृरहस्य.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, मनुष्य-

आणून तूं आपल्या आर्त अशा सुहृज्जनांची जन्म अत्यंत दुर्लभ असून कर्म करण्याचें

पीडा दूर करूं शकत नाहीस, हेंही खचीत क्षेत्र होय. हें प्राप्त शालें असतां कल्याणेच्छु,

तुझ्या ह्या आपत्तीचें कारण होय. राक्षसा, दरिद्री पुरुषांनां काय करावें तें सांगा. त्याप्रमा-

तुशीं धर्म, अर्थ व काम प्राप्त करून देणारी पेंच, दानांमध्ये श्रेष्ठ दान कोणतें व कोणतें

कृत्यें व तुझें प्रसंगानुरूप उचित भाषण ह्यांचें दान केव्हां यावें, आणि मान देण्याला व पूजा

तुला अद्यापि फळ प्राप्त होत नाहीं, हेंही करण्याला पात्र असे पुरुष कोणते समजावे,

खचीत तुझ्या कृशतेचें व पांडुरतेचें कारण ह्याचें रहस्य मला निरूपण करा.

होय. राक्षसा, तूं विचारी असतां नीच पुरु-

षांनीं दिलेल्या धनावर उपजीविका चालवि-

ण्याची इच्छा करितोस आणि तदनुसार वर्त-

तोस, हेंही खचीत तुझ्या कृशपणाचें व पांडुर-

पणाचें कारण होय. राक्षसा, दुष्कृत्यांची वृद्धि

होत आहे व सत्कृत्यांचा न्हास होत आहे, ह्या वानु व्यासांनीं जीं धर्मगुह्यें मला सांगितलीं

मोठीनें तुला एकसारखी तळमळ लागली तीं मी आतां तुला तशींच्या तशींच निवेदन

आहे, हेंही खचीत तुझ्या कृशपणाचें व पांडुर-

पणाचें कारण होय. राक्षसा, तुझे मित्र परस-

शीं विरुद्ध होऊन भांडत असतां त्यांना

हा गूढ वाटतो ! ज्याच्या हातून कधीही

पापकर्म घडत नाही अशा यमानेही महान् धर्म रहस्यांसुद्धा व महाफलांसुद्धा कथन केले तपश्चर्या व योगाभ्यास करून हीं धर्मगुह्ये असून यज्ञांचें महाफल व सर्व प्रकारच्या जाणिलीं ! ह्या धर्मगुह्यांच्या ज्ञानानें देव, पितर, दानांचें फल सांगितलें आहे. राजा युधिष्ठिरा, ऋषि, प्रमथ, श्री, चित्रगुप्त व दिगज हे संतुष्ट जे मानव नित्य ह्या धर्मरहस्यांचें श्रवण व होतात; आणि ह्या धर्मगुह्यांमध्ये ऋषींचा धर्म पठण करितात, ज्यांच्या ठिकाणी ह्यांची उप- रहस्यासहित व तज्जन्य महाफलांसहित सांगि- स्थिति सदादीत असते, आणि जे नेहमीं तलेला असून शिवाय त्यांत महादानांचीं फळे ह्यांचीं फळे इतरांना सांगतात, ते सर्व प्रत्यक्ष व सर्व यज्ञांचीं फळे हीं कथन केलेलीं आहेत. भगवान् नारायणासमान परम पावन बनतात ! राजा धर्मा, जो पुरुष हीं धर्मगुह्ये जाणील राजा युधिष्ठिरा, जो पुरुष अतिथीचा आणि जाणून तदनु रूप त्यांचें आचरण करील, सत्कार करितो त्याला गोदानांचें, तीर्थयात्रेचें त्याचीं सर्व पातकें नष्ट होताील व त्यास त्या व यज्ञानुष्ठानाचें फळ प्राप्त होतें. जे पुरुष धर्म- त्या सुकृतांचीं फळे प्राप्त होताील. तच्चें श्रवण करितात, त्यांजवर श्रद्धा ठेवितात,

राजा युधिष्ठिरा, दहा कसाई व एक आणि अंतरात्मा पवित्र राखतात, ते पुरुष श्रेष्ठ घाणेवाला तेली, दहा घाणेवाले तेली व एक लोक जिकतात ह्यांत संदह नाही. श्रद्धावान् दारू पिणारा, दहा दारूवाज व एक वेश्या, पुरुष धर्मनिष्ठच्या योगानें पातकापासून मुक्त दहा वेश्या व एक क्षत्र राजा, आणि ह्या हातो, मग त्यास कधीही पातकाचा लेप लागत सर्वांचें अर्थ (पांच वेश्या) व महान् नाही, नित्य त्याच्या हातून पुण्याचीच जोड राजा हीं समान होत. (ह्यास्तव, ह्यांच्यापासून घडते, आणि मरणांतर त्यास सद्गति मिळते. दान घेणें अप्रशस्त आहे.) ज्यामध्ये धर्म, अर्थ राजा धर्मा, एके समर्थी एक देवदत्त यष्ट- व काम ह्या तिन्ही पुरुषार्थांचें प्रतिपादन केलें च्छेनं इंद्रसभेप्रत येऊन गुप्तरूपानें अधिष्ठित असेल तें शास्त्र पवित्र व पुण्यकारक समजावें. झाला आणि इंद्राला म्हणाला:—देवेंद्रा, भद्रेच्छु पुरुषानें दुष्प्रतिग्रहाविषयीं पराङ्मुख ज्यांच्या ठिकाणीं सर्व इष्ट गुणांचें वास्तव्य होऊन त्रिवर्ग प्राप्त करून देणाऱ्या शास्त्रांचें आहे आणि जे सर्व वेद्यांमध्ये श्रेष्ठ आहेत, अध्ययन करावें. त्यांतही अर्थ व काम ह्यांचें असं जे अश्विनीकुमार त्यांच्या आज्ञेनें मी ह्या प्रतिपादन करणाऱ्या शास्त्रांपेक्षां धर्मप्रतिपादक स्थळीं प्राप्त झालें आहे. येथें तूं अधिष्ठित शास्त्रांचें महत्त्व अधिक आहे. धर्मशास्त्रांचें असून शिवाय इतर देव, पितर व मानवही रहस्य श्रवण केलें असतां महत्पुण्याची जोड तुझ्या समवेत स्थित आहेत. माझा आपणांस होते. धर्मशास्त्रांतील सिद्धांत प्रत्यक्ष देवांनीं असा प्रश्न आहे कीं, श्राद्ध करणाऱ्याला व स्वतः सांगितलें आहेत; ह्यास्तव त्यांचें श्रवण श्राद्धाच्या क्षणाला वसणाऱ्याला मेथुन कां व परिशीलन करणें फारच अगत्याचें होय. वर्ज्य आहे तें सांगा. त्याप्रमाणेंच आणखी ह्या धर्मशास्त्रांतच पितरांना उद्देशून करा- मी असं विचारतो कीं, श्राद्धामध्ये तीन पिंड वयाच्या श्राद्धकर्माचीं रहस्ये आणि पृथक् पृथक् कां देतात, त्यांत पहिला पिंड सर्व देवतांना उद्देशून करावयाच्या यज्ञ- कोणाला द्यावयाचा, मधला पिंड कोठें जातो, यागादि व व्रतवैकल्यादि कर्माचीं रहस्ये आणि शास्त्राप्रमाणें तिसऱ्या पिंडाचा अधिकारी निरूपण केलीं आहेत; आणि ह्यांतच ऋषींचे कोण, हें जाणण्याची मला इच्छा आहे.

राजा, त्या श्रद्धावान् देवदूताचा धर्मविषयक जो पिंड अमीला जातो त्याची वाट काय प्रश्न ऐकून सभेमध्ये पूर्वेकडे बसलेल्या सर्व होते, व तो कोणाप्रत जातो, हें सर्व मला देवांनीं व पितरांनीं त्याचें अभिनंदन केलें. नंतर कळावें अशी माझी इच्छा आहे; तर तिन्ही पिंडांची काय गति होते, ते कोणत्या मार्गानें जानात, ते कोणाला पावतात, व त्यांचें फळ काय प्राप्त होतें, तें सर्व निरूपण करावें.

पितर म्हणाले:—श्रेष्ठ देवदूता, तुझें स्वागत असो ! तुझें कल्याण होवो ! तूं जो प्रश्न विचारिला आहेस तो मोठा गूढ असून फार महत्त्वाचा आहे ! बाबारे, श्राद्ध करणाऱ्याला व क्षणास बसणाऱ्याला मेथुनाचा निषेध करण्याचें कारण असें कीं, श्राद्ध करणारा पुरुष व श्राद्धाला बसणारा पुरुष श्राद्धदिनीं स्त्रीगमन करील तर त्या दोघांना तो संबंध महिना रेंतात राहून काढावा लागतो ! आतां आम्ही पृथक् पृथक् कार्याचें रहस्य विदित झालेलें नाहीं ! देवदूता, पिंडाविषयीं अनुक्रमानें सांगतो ! एक. देवदूता, पहिला पिंड उदकांत प्रवेश करून खालीं जातो असें मानावें; मध्यम पिंड एका पत्नीला द्यावा; आणि तिसरा जो पिंड तो अमीला अर्पावा. देवदूता, ह्याप्रमाणें श्राद्धविधि सांगितला आहे. आहे ! त्याला भगवंतापासून तिन्ही पिंडांची अशा रीतीनें पिंडदान केलें असतां धर्मलोप होत गति कळली आहे ! ह्यास्तव, श्राद्धाच्या विधीनाहीं; श्राद्ध करणाऱ्याचे पितर संतुष्ट होतात संबंधानें तूं जो आह्वाला प्रश्न विचारिला आहेस व सदेदीत प्रमुदित असतात; श्राद्ध करणाऱ्याचें उत्तर देतो तें एक, आणि तिन्ही पिंडांची त्याची संतति वृद्धि पावते; आणि त्यास गति काय काय होते तें सावधान चित्तानें अक्षय्य सुख प्राप्त होतें ! श्रवण कर. देवदूता, जो पिंड उदकांत

देवदूत म्हणाला:—पितरहो, आपण प्रवेश करितो त्याच्या योगें चंद्र संतुष्ट होता. पृथक् पृथक् पिंडाविषयीं क्रमानें सांगितलें नंतर, हे महाबुद्धिमंता, चंद्राला संतोष झाला आणि सर्व पितरांना उद्देशून उदक, पत्नी ह्मणजे तद्वारा देव व पितर तुम होतात ! देव व अग्नि ह्या तिघांना पिंड देण्यासंबंधानेंही दूता, मध्यम पिंड पत्नीनें भक्षण करावा अशी निरूपण केलें; परंतु आतां माझी अशी शंका शास्त्राज्ञा असल्यामुळें पत्नीनें तो सेवन केला आहे कीं, समुद्रांत ह्मणजे उदकांत टाकलेला ह्मणजे तद्वारा पितर संतोष पावतात आणि ते पिंड खालीं कोणाप्रत जातो बरें ? तो पिंड नित्य संततीचे लोभी असल्यामुळें त्या पत्नीला कोणत्या देवाला संतुष्ट करितो ? आणि तो पित-पुत्र अर्पण करितात ! देवदूता, आतां तिसरा रांना कसें तारितो ? त्याप्रमाणेंच मध्यम पिंड पिंड जो अमीला देतात त्याजबद्दल तुला श्राद्ध करणाऱ्याच्या पत्नीनें खावा अशी सांगतो, एक. त्या पिंडाच्या योगानें पितरांची शास्त्राची अनुज्ञा आहे खरी; परंतु पत्नीनें तुमि होते आणि ते यजमानाच्या सर्व कामना पिंड सेवन केला असतां तो श्राद्ध करणाऱ्याच्या परिपूर्ण करितात ! देवदूता, तिन्ही पिंडांची पितरांना पावतो तो कसा, आणि तिसरा काय गति होते, तें हें सर्व तुला सांगितलें

आहे. आतां श्राद्धतिथीच्या दिवशीं नंतर स्नान करावें; ह्मणजे चंद्राची जशी मैथुन कां वर्ज्य करावें तें सांगतों, ऐक. राहूपासून सुटका होते तशी त्या पातक्याची देवदूता, जो ऋत्विज् ह्मणजे श्राद्धभोक्ता पातकापासून सुटका होते. विद्युत्प्रभ मुने, यजमानाच्या पितृस्थानीं अधिष्ठित होतो तो आणखी त्यानें ह्याप्रमाणें तीन दिवस स्नान त्या दिवशीं यजमानाचा पितृगणच होतो, असें करून उपोषित रहावें आणि गाईच्या पाठीस ह्मटलें पाहिजे; ह्यास्तव तो जर त्या दिवशीं व पुच्छास स्पर्श करून त्यांस नमस्कार करावा. स्वस्त्रीशिं गमन करील तर त्यास परदारगमन राजा युधिष्ठिरा, नंतर विद्युत्प्रभ मुनीनें वास-केल्याचें पातक लागेल ! ह्मणून श्राद्धतिथीस वाला ह्मटलें कीं, 'शतक्रतो, हा धर्म ह्याहूनही ऋत्विजाला मैथुन वर्ज्य असं सांगितलें आहे. सूक्ष्म आहे; ह्यास्तव मी तुला त्याचें विवेचन देवदूता, क्षण स्वीकारलेल्या ब्राह्मणानें नित्य करून सांगतों, श्रवण कर. पशुपक्ष्यादिकांची शुचिर्भूतपणानें श्राद्धीय अन्न सेवन करावें, हत्या करणाऱ्या पुरुषानें वडाच्या पारंग्याचें ह्मणजे आह्मी ह्मणतां ते दांप घडणार नाहीत; चूर्ण व प्रियंगुतैल ह्मणजे राजसर्षपतैल हीं नाहीपेक्षां दांपप्राप्ति घडून अयोग्यतास जावें अंगाला चोळावीं आणि षटिका ह्मणजे साठ लागेल ! ह्यास्तव, श्राद्धाचा क्षण घेतलेल्या दिवसांत पिकणारे धान्य दुधासह भक्षण करावें; ब्राह्मणानें स्नान करून शुचिर्भूत व्हावें आणि ह्मणजे तो सर्व पातकांपासून मुक्त होतो. इंद्रा, शांत चित्तानें श्राद्धमध्ये भोजन करावें; ह्मणजे आतां मी तुला दुसरे एक रहस्य कथन करितों. त्या योगें क्षणास बसलेल्या ब्राह्मणाला व त्या-हें रहस्य ऋषींनीं चिंतन करून शोधून काढिले प्रमाणेंच यजमानाला बहुत संतति प्राप्त होईल ! असून मीं हें कैलास पर्वतावर भगवान् शंकर-

राजा युधिष्ठिरा, नंतर, सूर्याच्या कांती-राच्या सन्निध बृहस्पतीपासून ऐकिलें आहे. प्रमाणें ज्याच्या देहाची प्रदीप कांति चोहांकडे शरीरपते, तें रहस्य असें कीं, जो पुरुष पर्वतावर फांकली होती असा विद्युत्प्रभ नामक एक चट्टन दोन्ही हात जोडून व तें वर करून महातपस्वी ऋषि तीं धर्मरहस्यें श्रवण करून काहीएक न खातां सूर्यांकडे टक लावून इंद्राला ह्मणालाः—इंद्रा, मनुष्यें मूर्खपणानें एका पायावर उभा राहील, त्यास महान् तप-तिर्यग्योर्नितल्या प्राण्यांची हिंसा करण्यास श्रव्या व उपोषण केल्याचें पुण्य लागेल. इंद्रा, प्रवृत्त होतात आणि कुमिकीटक, पिपीलिका, जो पुरुष अर्काच्या किरणांनीं तप्त होतो तो सर्प, मेघ, मृग, पक्षी इत्यादि अनेक जीवांना सर्व पातकांचा क्षय करितो. साधकानें ग्रीष्म ऋतू मारून अतिशय पातक जोडितात; तेव्हां काळांत किंवा शीत काळांत ह्याप्रमाणें केले ह्या पातकांचें परिमार्जन करण्याचा कांहीं असतां त्याच्या ठिकाणीं कोणतेही पाप अव-उपाय आहे काय ? राजा धर्मी, विद्युत्प्रभ शिट राहत नाही. अशा रीतीनें पातकापासून मुनीचा तो प्रश्न श्रवण करून सर्व देव, तपो-मुक्ता शाल्वावर साधकाला शाश्वत तेज प्राप्त धन ऋषि आणि महाभाग पितर ह्यांस मोठा हेंतें आणि पुनः तो कांतीनें सूर्याप्रमाणें व आनंद शाला व त्यांनीं त्याची वाहवा केली ! सौंदर्यानें चंद्राप्रमाणें झळाळूं लागतो !

इंद्र ह्मणालाः—विद्युत्प्रभ मुने, त्यास उपाय राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें विद्युत्प्रभ हाच आहे कीं, कुरुक्षेत्र, गंगा, प्रभास मुनींचें भाषण श्रवण करून देवसभेंत शतक्रतु व पुष्कर ह्या तीर्थांचें मनांत ध्यान करून इंद्रानें श्रेष्ठ बृहस्पतीला मधुर वाणीनें ह्मटलेंः—

भगवन्, मनुष्यांना सुखावह असें जें धर्मगृह्य मरुद्गण व भाग्यशाली ऋषि ह्यांनीं पितरांना असेल तें कथन करा आणि मनुष्यांच्या हातून विचारिलें:—पितरहो, अल्पबुद्धीचे जे मानव जे दोष घडत असतात तेही यथार्थ रीतीनें त्यांच्या कोणत्या कर्मांनीं तुमचा संतोष होतो ? रहस्यांसह सांगा.

तथाप्रमाणेच और्ध्वदेहिक दान अक्षय्य कसें बृहस्पति ह्मणाला:—शचीपते, जीं मनुष्ये होईल ? आणि मनुष्ये कोणत्या कर्मांनीं पितृ-सूर्याकडे तोंड करून लघुशंका करितात, जीं ऋणांतून मुक्त होतील ? पितरहो, हें सर्व श्रवण वायूविषयीं पृथग्भाव धरीत नाहीत, जीं करण्याविषयीं आमची इच्छा आहे: तर ही प्रदीप्त अग्नीला समिधा अर्पित नाहीत, व जीं आमची मोठी इच्छा परिपूर्ण करावी.

दुधाच्या लोभानें तान्हा वासराच्या गाईचें पितर ह्मणाले:—महाभागहो, तुझीं ही जी दोहन करितात, त्या मनुष्यांना कोणतीं पातकें शंका प्रदर्शित केली ते वाजवीच झाले. आतां, लागतात तें मी तुला सांगतां, ऐक. वासवा, सच्छील मनुष्यांनीं कोणतीं कर्मे केलीं असतां सूर्य, वायु, अग्नि आणि लोकमाता गाई हीं आमचा संतोष होतो तें श्रवण करा. सच्छील ब्रह्मदेवानें उत्पन्न करण्याचें कारण त्यांच्या मनुष्यांनीं नीलवर्ण गोवत्सांचे उत्सर्ग करावे, योगें लोकांचें तारण व्हावें हें होय. वास्तविक- अमावास्येच्या दिवशीं तिलदान व जलदान पणें ह्या सर्व मनुष्यांच्या देवता होत ! आतां करावें आणि वर्षाऋतूंत दीपदान करावें; ह्मणजे ह्यांच्या संबंधानें प्रत्येकाः धर्मगृह्य निवेदन तीं पितृकृणांतून मुक्त होतील. महाभागहो, करितों तें, सर्व सभासदहो, तुझी श्रवण करा. हीं दानें अगदीं अक्षय्य व निर्दोष असून ज्या अधम स्त्रिया किंवा जे अधम पुरुष ह्यांच्यापासून महान् फळ प्राप्त होतें. ह्या सूर्याच्या अभिमुख मृषोत्सर्ग करितात त्या दानांच्या योगें आह्मांला जो संतोष होतो तो सर्व कुळाला बड्डा लावणाऱ्या स्त्रीपुरुषांना कधीही नष्ट होत नाही, असें सांगितलें आहे. शहायशीं वर्षपर्यंत फार मानहानि सोसावी सभासदहो, आणखी आह्मी तुझांस असें सांगतों लागते ! इंद्रा, जीं स्त्रीपुरुष वायूविषयीं तिर-कीं, जे श्रद्धावान् मानव प्रजात्पादन कारितात स्कार दाखवितात त्यांची प्रजा गर्भांतून च्युत ते पितरांना नरकांतून सोडवितात !

होते ! जे पुरुष प्रदीप्त अग्नीला समिधा अर्पित राजा युधिष्ठिरा, पितरांचें हें भाषण ऐकून नाहीत त्यांनीं अग्निकार्यांत अग्नीला हविर्भाग तपोधन वृद्धगार्ग्य मुनि आश्रयानें चकित दिला असतां अग्नि तो हविर्भाग ग्रहण करित होऊन त्याच्या सर्व देहावर रोमांच उभे राहिले नाही ! आणि जीं मनुष्ये तान्हा वासरांच्या आणि तो महातेजस्वी मुनि पितरांना ह्मणाला, गाईचें दूध पितात त्यांना मुलें होत नाहीत व तपोधनहो, नील वृषांचा उत्सर्ग केला असतां, त्यांची प्रजा नष्ट होऊन त्यांच्या वंशाचा उच्छेद पर्जन्यकालांत दीपदान केलें असता, आणि अमा-होतो ! सभासदहो, कुलांतील वयोवृद्ध ब्राह्म-वास्येला तिलोदकदान केलें असतां कोणतें पाणीं पूर्वीं ह्याप्रमाणें घडलेलें स्वतः पाहिलें कोणतें पुण्य लागतें तें सांगा.

आहे; ह्यास्तव भाग्येच्छु मनुष्यानें वर्जनीय पितर ह्मणाले:—वृद्धगार्ग्य मुने, उत्सर्जन गोष्टी नित्य वर्जाव्या आणि करणीय गोष्टी नित्य केलेल्या नीलवृषाच्या पुच्छानें उदक वर उडालें करान्या, हें मी तुला खरोखरी सांगत आहे. असतां त्या योगें वृषोत्सर्ग करणाऱ्या मनुष्याचे राजा युधिष्ठिरा, नंतर सर्व महाभाग देव, पितर साठ हजार वर्षपर्यंत संतुष्ट राहतात;

उत्सर्जन केलेल्या वृषाच्या शिंगानें नदीच्या कालीं शिष्टाचारास अनुसरून आपल्या पाव-
किंवा तळ्याच्या कांठावरचा चिखल. वर उडा- लांना वंदावें आणि गोमयावर उपलिप्त
ल्यास त्याच्या योगें पितरांना निःसंशयपणें असलेल्या चक्रचिन्हाची सुदर्शन मंत्रानें
सोमलोक प्राप्त होतो; जो मनुष्य वर्षाऋतूत पूजा करावी; ह्मणजे त्या योगें मी त्याजवर
दीपदान करितो तो चंद्राप्रमाणें शोभतो आणि प्रसन्न होतो. देवेंद्रा, त्याप्रमाणेंच जो मनुष्य
त्यास कोठेंही तमोरूप स्थिति प्राप्त होत नाही; वटु ब्राह्मणाला आणि उदकांतून उठलेल्या व
आणि जे मानव अमावास्येच्या दिवशीं मस्तकावर मृत्तिका धारण केलेल्या वराह्याला
तांच्याचे पात्रांत मधुमिश्र तिलोदकदान करितात पूजितो, त्याला कोणतीही अशुभ अवस्था
त्यांना योग्य रीतीनें सरहस्य श्राद्ध केल्याचें प्राप्त होत नाही व त्याचीं सर्व पातकें नष्ट
पुण्य प्राप्त होतें ! तपोधना, जे पुरुष अशा होतात. देवेंद्रा, जो मनुष्य सदादीत अश्वत्थ,
प्रकारें नीलवृषोत्सर्गादिक कर्म करितात, त्यांची गंगोचन व गाय ह्यांची पूजा करील त्यास
प्रजा शरीरानें व मनानें नित्य हृष्टपृष्ट असते; सुर, असुर व मानव ह्यांनीं युक्त असें अखिल
त्याप्रमाणेंच, पिंडदान करणाऱ्या मनुष्याच्या जग पूजिल्याचें श्रेय प्राप्त होईल. देवेंद्रा, जे
कुळाची व वंशाची नित्य वृद्धि होते; आणि मानव ह्याप्रमाणें अश्वत्थादिकांची नित्य पूजा
जो मनुष्य मोठ्या श्रद्धेनें पितृकर्म करितो तो करितात, त्यांची पूजा त्या अश्वत्थादिकांच्या
पितृ-ऋणांतून मुक्त होता ! तपोधना, श्राद्धाचा रूपानें वास्तविकपणें भीम ग्रहण करितो.
काल, क्रम, विधि, क्षण यावयाच्या ब्राह्मणाची ही माझी पूजा मला मान्य आहे, हिच्याव्यति-
पात्रता आणि श्राद्धाचें फल इत्यादि सर्व गोष्टी रिक्त दुसरी पूजा मला मान्य नाही; ह्यास्तव,
ह्याप्रमाणें नीट रीतीनें मीं वर्णिल्या आहेत !

अध्याय एकशें सव्विसावा.

—:०:—

देवरहस्य.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, नंतर मला संतोष देत नाही !

तुला काय प्रिय आहे व तुझी तृप्ति कशांनें इंद्र ह्मणाला:—विष्णो, गोमयोपलिप्त चक्र-
होते ' असें सुराधिपानें भगवान् विष्णूला चिन्ह, पावलें, वराह, वटु ब्राह्मण व उद्धृत
विचारिलें असतां मृत्तिका ह्यांची पूजा करणें तुला कां प्रशस्त

विष्णु ह्मणाला:—इंद्रा, ब्राह्मणांची कोणीं वाटतें ? विष्णो, तूंच सर्व भूतें उत्पन्न करितोस
निंदा केल्यास त्यांचा मी अतिशय द्वेष आणि तूंच सर्व लयास नेतोस ! मनुष्यांसह-
करितो; परंतु जे कोणी ब्राह्मणांची नित्य पूजा वर्तमान सर्व प्राण्यांची शाश्वत प्रकृति देखील
करितात ते नित्य निःसंशयपणें माझीच पूजा तूंच आहेत !

करितात असें मी मानितों ! ह्यासाठीं, हे भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या-
देवेंद्रा, कल्याणेच्छु मनुष्यानें सत्पात्र ब्राह्म-प्रमाणें देवेंद्राचें भाषण श्रवण करून भगवान्
णांस भोजन घालून त्यांस 'नित्य नमस्कार विष्णु मोठ्यानें हसला आणि ह्मणाला:—
करावा. देवेंद्रा, त्याप्रमाणेंच मनुष्यानें प्रातः-देवेंद्रा, सुदर्शन चक्रानें मीं दैत्यांचा संहार

केला, पावलांनीं मीं सर्व पृथ्वी आक्रांत केली, वराहाचें रूप घेऊन हिरण्याक्षाला वधिलें व वामन होऊन बलि राजाला जिंकिलें; ह्मणून जे महान्मे मानव ह्या माझ्या रूपांची पूजा करितात त्यांजवर मी संतुष्ट होतो आणि मी त्यांचा केव्हांही पराभव होऊं देत नाहीं ! ताम्रपात्र प्रशस्त होय. बलि, भिक्षा, अर्घ्य व देवेंद्रा, ब्रह्मचारी ब्राह्मण गृहास प्राप्त झालेला पाहून गृहस्थाश्रमी मनुष्यानें ब्राह्मणास नाहीं तर तीं अल्पफल होतील. सम्यहो, देण्यास योग्य असा जो अन्नाचा अग्रभाग ज्याच्या योगानें देवतांची तृप्ति होते असें तो त्यास समर्पवा आणि मग अवशिष्ट हें धर्मगुह्य सांगितलें आहे.

अन्न त्यानें स्वतः व त्याच्या कुटुंबांनं भक्षण करारें; ह्मणजे त्यास अमृतभोजनाचें श्रेय पेत्रिक कर्म करितांना दानें यावयाचीं तीं राजाची प्राप्त होतें ! देवेंद्रा, जो मानव प्रातःकाळीं सेवा करणाऱ्या, घंटा वाजविणाऱ्या, पूजा किंवा संध्यावंदन केल्यावर आदित्याकडे मुख करून उभा राहतो, त्यानें सर्व तीर्थांच्या ठिकाणीं गणाऱ्या, व्यापार किंवा कारागिरीचीं कामें कर- स्नान केल्याप्रमाणें होतें व त्याचीं सर्व पातकें गणाऱ्या, नाटकांत सोंग घेणाऱ्या, मित्राचें अनिष्ट नाहीतशीं होतात ! तपोधनहो, मीं तुझाला चिंतणाऱ्या, वेद न शिकणाऱ्या आणि शूद्धीशीं हें धर्मगुह्य साकल्येंकरून सांगितलें आहे; लग्न लावणाऱ्या ब्राह्मणाला कधीही देऊं नयेत. आतां तुझाला आणखी कांहीं शंका असल्यास जो मनुष्य ह्यांत चुकी करील त्याची संतति विचारा; ती सांगण्यास मी सिद्ध आहे. नष्ट होईल आणि पितर खिन्न होतील. समा-

बलदेव म्हणालाः—समासदहो, मनुष्यांना सदहो, जो मनुष्य अतिथीचा सत्कार करित सुखावह असें श्रेष्ठ धर्मगुह्य श्रवण करा. हें नाहीं आणि त्यामुळें ज्याच्याकडे आलेला धर्मगुह्य अज्ञान मनुष्यांना माहीत नसल्यामुळेंच अतिथि हिरमोड होऊन परत निघून जातो, तीं भूतांपासून पीडा पावून क्लेश भोगितात ! त्या मनुष्याचे पितर, देव व अग्नि हे अतिथीच्या जो मनुष्य सकाळीं उठून गाय, घृत, दही, अनादरामुळें निराश होतांसे परत निघून सर्वप व राजसर्वप ह्यांना स्पर्श करितो, त्याचें जातात. जो मनुष्य अतिथीचा अन्हेर करितो सर्व पातक दूर होतें. तपोधन पुरुष समोर त्याला स्त्रीहत्येचें, गोहत्येचें, कृतघ्नाचें, ब्रह्म- किंवा पाठीमार्गे भूतांना पीडा होईल असें कृत्य हत्येचें व गुरुपत्नीगमनाचें पातक लागतें ! करित नाहीत आणि श्राद्धामध्ये उच्छिष्ट ह्मणजे अग्नि ह्मणालाः—समासदहो, जो अधम

पूर्वोपभुक्त वस्तु सर्वथैव वर्जितात. मनुष्य गाईला, महाभाग ब्राह्मणाला किंवा

देव म्हणालेः—समासदहो, जो मानव प्रदीत अग्नीला लाथ हाणतो, त्याला कोणती उदकानें भरलेलें ताम्रपात्र धारण करून उत्तराभि- आपत्ति प्राप्त होते ती सांगतो; सावधान चित्तानें मुख उभा राहून उपवास किंवा व्रतानुष्ठान श्रवण करा. सम्यहो, जो मनुष्य हें दुष्कर्म करण्याचा संकल्प करितो, त्याजवर देवता करितो त्याची सर्वत्र अवहेलना होते; त्याची संतुष्ट होतात आणि त्याची कामना सिद्धीस निंदा स्वर्गापर्यंत पोहोंचते; आणि त्याचे पितर

भीतीने गांगरून जातात ! त्याच्या ह्या दुष्क- देवांनीं सुद्धा ह्याप्रमाणें केलें आहे; ह्यास्तव, त्यानें देवांना अतिशय खेद होतो; त्यानें जो मनुष्य पर्वकाळीं गोठ्यामध्ये ह्याप्रमाणें दिलेला हविर्भाग महातेजस्वी जो अग्नि तो आमचें स्तवन करील त्याचें सर्व पातक ग्रहण करित नाही; त्याला शंभर जन्म नर- लयास जाईल, त्याला भीति ह्मणून उत्पन्न कांत कुजत रहावें लागतें; आणि त्याला होणार नाही, तो शोकापासून दूर राहील, कोणीही प्रायश्चित्त सांगत नाहीत ! ह्यास्तव, आणि अखेरीस इंद्रलोक मिळवील !

सभासदहो, कल्याणेच्छु मनुष्यानें ह्या माझ्या भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, नंतर सांगण्यावर पूर्ण श्रद्धा ठेवावी आणि परमपूज्य त्रिभुवनांत प्रख्यात असलेले वसिष्ठ-प्रभृति महान्- गाईला, महातेजस्वी ब्राह्मणाला किंवा प्रदीप भाग सप्तर्षी ह्यांनीं पद्मोद्भव जो ब्रह्मदेव त्याला अग्नीला केव्हांही पादस्पर्श करू नये. सभा- प्रदक्षिणा घातली व ते सर्वजण त्याच्यापुढें सदहो, जो मनुष्य गाय, ब्राह्मण व अग्नि ह्यांना हात जोडून उभे राहिले. तेव्हां त्यांपैकीं लाथ हाणील, त्यास अशीही आपत्ति प्राप्त होईल. महान् ब्रह्मवेत्ता वसिष्ठ ब्रह्मदेवाला ह्मणाला:—

विश्वामित्र म्हणाला:—सभासदहो, आणखी ब्रह्मदेवा, मी तुला सर्व प्राण्यांच्या हिताचा एक महान् धर्मरहस्य मी तुम्हांला निवेदन आणि त्यांतही ब्राह्मण व क्षत्रिय ह्यांच्या करितों, ऐका. जो मनुष्य साद्रपद मासीं विशेष हिताचा असा प्रश्न विचारित आहे. तो पूर्वाह्नी गजच्छायापर्व असतां अपराह्णाच्या प्रश्न हा कीं, द्रव्याच्या अभावामुळें ज्यांना आरंभास मवानक्षत्रीं दक्षिणाभिमुख होताता यज्ञयाग करण्याचें सामर्थ्य नाही, अशा साधु- पितरांना श्राद्धामध्यें पायसान्न अर्पिता, तो वृत्त मनुष्यांनीं काय केलें असतां त्यांस यज्ञ- महान् पुण्य जोडितो; त्याला तरा वर्षपर्यंत यागांचें फळ प्राप्त होईल तें कथन करावें. महच्छाद्ध केल्यांचें श्रेय प्राप्त होतें ! राजा धर्मा, वसिष्ठ ऋषींचा तो प्रश्न श्रवण

गाई ह्मणाल्या:—सभासदहो, जो मनुष्य करून ब्रह्मदेवांनें भाषण केलें.

“ हे समग्रे, बह्वे, तुला कांठेही भीति नाही; ब्रह्मदेव ह्मणाला:—महाभाग सप्तर्षीनो, तूं मूर्तिमंत क्षेमच आहेस; जणू काय तूं प्रत्यक्ष फारच उत्तम, प्रश्न केलात ! हा प्रश्न मोठा ज्ञानशक्तिच आहेस; तुझा महिमा फारच अगाध कल्याणकारक असून ह्यांत फारच गूढ रहस्य आहे; पूर्वी ब्रह्मलोकीं वज्रधर इंद्रानें यज्ञ केला आहे ! तुझी विचारिलेल्या ह्या सूक्ष्म प्रश्नानें तेव्हां तेथंही तूं वत्सासहित स्थित होतीस; मर्त्यजनांचें कल्याण घडेल ! असो, शिवाय तूं विष्णुपदीं ह्मणजे अंतरिक्षांत व तपोधनहो, मी आतां सर्व कांहीं यथास्थितपणें अग्निपथांत स्थित राहिलीस व त्यामुळें नारदा- निवेदन करितों; श्रवण करा; आणि मीं सांगित- सहवर्तमान सर्व देवांनीं तुला ‘ सर्वसहा ’ व्याप्रमाणें जो मनुष्य करील त्यास निःसंशय- असें नांव दिलें ! ” अशा आशयाचा मंत्र पणें यज्ञयाग केल्याचें फळ प्राप्त होईल असें ह्मणून माझे स्तवन करितो, त्याच्या ठिकाणीं समजा. सभासदहो, पौष मासांत शुक्लपक्षांत पूर्वीचें कांहीं पातक असल्यास तें नष्ट होतें, ज्या दिवशीं रोहिणी नक्षत्र असेल त्या दिवशीं त्याला इंद्रलोक प्राप्त होतो, त्याला गाईप्रमाणें त्या नक्षत्रयोगावर जो मनुष्य ज्ञान करून व परमपावनत्व मिळतें, आणि तो चंद्रासारखा शुचिर्भूत होऊन एकाग्र चित्तानें श्रद्धापूर्वक कांतिमान् होतो ! सभासदहो, आमचें हें स्तवन एका वस्त्रानिशीं आकाशांत (ह्मणजे उघड्या

मूर्ध्नि शयन करील आणि चंद्रकिरण सुवर्चला वल्लीचीं मुळें हातांत धरून करंजक प्राशील त्याला महायज्ञाचें फळ प्राप्त होईल. वृक्षाला संबंध वर्षभर दीप लावील त्याची प्रजा द्विजश्रेष्ठहो, तुम्ही धर्माच्या सूक्ष्मतत्त्वांतील वृद्धि पावेल.

रहस्य जाणणारे आहां ! ह्यास्तव, तुम्हीं जें मार्ग्य ह्मणालाः—सभासदहो, नित्य मला विचारिलें तें हे महान् धर्मरहस्य अतिथिसत्कार करावा; वसतिस्थानीं दीप लावावा; दिवसास निद्रा वर्जावी; मांस खाऊं नये; गाई व ब्राह्मण ह्यांना इजा करूं नये; आणि पुष्करादिक तीर्थांचें स्मरण करावें. हा धर्म महाश्रेष्ठ होय; ह्यांत परम रहस्य आहे; ह्याचें फळ फार मोठें आहे; शंभर यज्ञ करूनही त्यांचें फळ नाश

अध्याय एकशें सत्ताविसावा.

—:०:—

देवरहस्य.

विभावसु (सूर्य) ह्मणालाः—सभासदहो, पावेल, परंतु मीं जे हे धर्म सांगितले आहेत, जो मनुष्य पौर्णिमेच्या दिवशीं चंद्रोदयाच्या ते श्रद्धेनें आचरिब्र्यास त्यांचें फळ कधींही समर्थी चंद्राकडे मुख करून उभा राहील नष्ट होणार नाही ! आतां मी तुम्हांला दुसरें आणि घृतानें युक्त अशा अक्षतांसहित ओंजळ- एक परम गूढ असें धर्मरहस्य निवेदन करितों भर उदकाचें अर्घ्य देईल, त्याला अभिकार्य तें ऐका. सभासदहो, दैविक किंवा पौत्रिक कर्म केल्याचें व तिन्ही अर्मांना हविर्भाग अर्पित्याचें करितांना—मग तीं पर्वणीच्या वेळीं असोत, पुण्य लागेल. सभासदहो, जो मूर्ख मनुष्य अन्य वेळीं असोत, किंवा तीर्थावर वगैरे असोत, अमावास्याेच्या दिवशीं वनस्पतीला पीडा करील, रजस्वला, कुष्ठ उठलेली, किंवा बंध्या स्त्री ह्यांनी फार काय, जो तिचें एक पान तोडील, त्याला जर त्या हविर्द्रव्यांकडे अवलोकन केलें, तर देवता ब्रह्महत्याचें पातक लागेल ! सभासदहो, अमा- त्या हविर्भागाचें सेवन करीत नाहीत ! जो मनुष्य वास्याेच्या दिवशीं मनुष्य जर दंतधावन कर- अशा प्रकारच्या सदांश स्त्रीला श्राद्धादि प्याचें काष्ठ चावील, तर त्या मूर्खाला चंद्राला कर्म करितांना समीप येऊं देतो, त्याचे पीडा दिल्याचें पातक लागेल; त्याचे पितर, पितर तेरा वर्षेपर्यंत संतोष पावत नाहीत ! त्याजवर विट्तील; पर्वकाळीं तो जें हव्य सभासदहो, पितरादिकांना जो हविर्भाग याव- अर्पण करील तें देव स्वीकारणार नाहीत, याचा तो अक्षय्य होण्यासाठीं कर्मकर्त्या मनु- त्याच्या पितरांना अत्यंत क्रोध चढेल; आणि प्यानें शुचिर्भूत होऊन शुक्ल वस्त्र परिधान त्याच्या वंशाचा व कुलाचा उच्छेद घडेल ! करावें, ब्राह्मणांकडून स्वस्तिवाचन करवावें,

श्री ह्मणालीः—सभासदहो, ज्या गृहांत आणि भारताचा पाठ ह्मणवावा.

पाणी विण्याचीं भांडीं, दुसरीं भांडीं, आसनें व धौम्य म्हणालाः—सभासदहो, फुटकीं इतर वस्तु अस्ताव्यस्त पडल्या आहेत आणि जेथें भांडीं, मोडक्या खात्रा, कोंबडीं, कुत्रीं व स्त्रियांना मारझोड करण्यांत येते, अशीं गृहें गृहांत वाढलेला वृक्ष हीं सर्व अप्रशस्त होत. ह्मणजे केवळ पापगृहेंच होत ! असल्या ह्या फुटक्या भांड्यांत कळि राहतो, मोडक्या खा- पापगृहांतून उत्सवसमर्थी किंवा पर्वकाळीं देव येत अवदशा वास करिते, कोंबडीं व कुत्रीं व पितर निराश होत्याते परत जाऊत. दृष्टीस पडलीं ह्मणजे देवता हविर्भाग ग्रहण

अंगिरा ह्मणालाः—सभासदहो, जो मनुष्य करीत नाहीत, आणि घरांत वृक्ष वाढलेला

असला ह्मणजे त्याच्या मुळाशीं खचीत जीव- ह्मणजे वस्तुतः अधर्मगुह्यच होय ! अग्नि-
जंतु राहतात; ह्यास्तव घरांत वृक्ष लावूं नये. होत्री वैदिक ब्राह्मण देशांतरीं प्रवास करित

जमदग्नि म्हणालाः—सभासदहो, मनुष्याचें असतां अरणींतील अग्नि किंवा प्रत्यक्ष अग्नि
मन शुद्ध असणें हें फार अवश्य आहे. ज्या शूद्राच्या स्वाधीन करितो आणि हविर्द्रव्यें
मनुष्याचें मन शुद्ध नाहीं त्यानें अश्वमेध यज्ञ अनधिकारी स्त्रियांच्या स्वाधीन करितो आणि
केला, शंभर वाजपेय यज्ञ केले किंवा दुसरे ह्मणतो कीं, मी धर्मानुसार वर्तत आहे; पण
यज्ञयाग करून आपलें प्रचंडं यश सर्वत्र पस- हें त्याचें कृत्य अधर्म होय ! ह्या त्याच्या
रिलें, अथवा तो खालीं डोकें वर पाय करून दुष्कर्मानें अग्नि त्याच्यावर कोपतात व तो
बहुत काळ लोंबत राहिला, तरी तें सर्व व्यर्थ अग्निपूजक ब्राह्मण शूद्रयोनींत जन्म पावतो
होईल ! ज्या मनुष्याचें मन निर्मळ नाहीं, तो आणि पितर व देव ह्यांना अतिशयच खेद
खचीत नरकांतच पडेल ! हृदयाची शुद्धता, होतो ! आतां मी ह्याला प्रायश्चित्त सांगतों
यज्ञ व सत्य हीं सर्व समान होत ! मनुष्य तें एका जो मनुष्य हें प्रायश्चित्त करील
निर्मळ मनानें ब्राह्मणाला एक शेरभर सात त्याचें सर्व पातक नाहीसें होईल व त्याला
देईल तर तेवढ्यावरही त्याला ब्रह्मलोकाची उत्तम सुख मिळेल ! सभासदहो, ज्या मनु-
प्रामि होईल ! माझ्या मते हा एक दाखला त्याच्या हातून हा दोष घडला असेल
पुरेसा आहे. त्यानें तीन अहोरात्र निराहार उपोषण

अध्याय एकशें अष्टाविसावा.

—:—

देवरहस्य.

वायु ह्मणालाः—सभासदहो, मी आतां प्रातः शाल्यावर पितर आनंदित होतील !
मनुष्यांना सुखावह असें एक धर्मरहस्य सांगतों; सभासदहो, मीं हें धर्मरहस्य व अधर्मरहस्य
आणि त्याप्रमाणेंच, मनुष्यांचे जे दोष आहेत निवेदन केलें आहे. स्वर्गप्राप्तीची इच्छा कर-
तेही रहस्यासह निरूपण करितों; सावधान पाह्या मनुष्यांनीं ह्यांचा नीट विचार करावा
चित्तानें श्रवण करा. सभासदहो, जो मनुष्य आणि श्रेयस्कर मार्गाचें अवलंबन करून मेल्या-
पावसाळ्याच्या चार महिन्यांत तिलोदक-दान नंतर स्वर्गलोकाचा उपभोग घ्यावा !

करितो, वेदवेद्या ब्राह्मणांला यथाशक्ति भोजन
घालितो, अग्नीला हविर्भाग देतो, पायसानें
युक्त असें अन्न अपितो, व पितरांना तिलो-
दकासह दीपदान करितो त्याला महान् पुण्य

प्राप्त होतें. सभासदहो, मनुष्य श्रद्धापूर्वक लोमश ह्मणालाः—सभासदहो, जे मानव
सावधान चित्तानें जर असें करील तर त्यास लग्न न करितां परस्त्रीच्या ठिकाणीं आसक्त
शंभर पशुयज्ञ केल्याचें श्रेय मिळेल. सभा- असतात त्यांचे पितर श्राद्धकालीं अगदीं
सर्वहो, आतां मी तुम्हांला आणखी एक धर्म- निराश होतात ! जो पुरुष परदार्याच्या ठिकाणीं
गुह्य सांगतो, तें एका. हें धर्मगुह्य रममाण होतो, वंश्याच्या भजनीं लागतो, आणि

अध्याय एकशें एकुणतिसावा.

—:—

लोमशरहस्य.

लोमश ह्मणालाः—सभासदहो, जे मानव

ब्रह्मस्वाचा अपहार करितो ते तिथेही समान मनुष्य अग्निष्टोम यज्ञ करून विपुल दक्षिणा देवी समजवे; निःसंशयपणे ह्या तिन्ही प्रका- वांटतो त्याला, व भांडेंभर तीळ अर्पण करणा- रच्या पुरुषांशीं भाषण करण्यालाही पितर राला समान फळ प्राप्त होतें, असा देवतांचा उत्सुक असत नाहीत आणि ह्यांनीं हव्यकव्य अभिप्राय आहे. श्राद्धामध्ये तिलोदकदान दिलें अर्पिल्यास देवता व पितर त्यांचें अभिनंदन असतां पितर तें अक्षय्य दान मानितात; आणि करीत नाहीत ! ह्यास्तव, परदारा व वंध्या स्त्री दीपदानानें व कूसरदानानें पितरांना महान् ह्यांचा समागम वर्ज्य करावा आणि ब्रह्मस्वाच्या संतोष प्राप्त होतो. सभासदहो, स्वर्गलोकांत अपहरणापासून सदा अलिप्त रहावें; ह्यणजे व पितृलोकांत देवांकडून व पितरांकडून ज्या तद्वारा स्वहितप्राप्तीची मनीषा सिद्धीस दानाचा अतिशय गौरव होतो, अशा ह्या जाईल. सभासदहो, आतां मी तुझाला दुसरें फार प्राचीन काळापासून प्रचारांत असलेल्या धर्मरहस्य कथन करितों. तें असें कीं, मनुष्यानें व ऋषींनीं सांगितलेल्या दानाविषयीं मीं हें गुरुजनांवर पूर्ण श्रद्धा ठेवून तीं सांगतील त्या- विवेचन केलें आहे.

प्रमाणें नित्य मनापासून वागावें, आणि प्रत्येक

महिण्यांत द्वादशीला व पौर्णिमेला ब्राह्मणांना

घृताक्षता दान द्याव्या; ह्यणजे त्या योगें सोमाची

व महान् जलसंचय जो समुद्र त्याची वृद्धि

होईल आणि इंद्र हा अश्वमेध यज्ञाच्या

चतुर्थ भागाचें फळ अर्पण करील. मनुष्याला

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, नंतर

घृताक्षतादानानें वीर्य व तेज ह्यांची प्राप्ति घडेल देव, पितर व सर्व ऋषिगण ह्यांनीं शांत चित्तानें

आणि भगवान् सोम तृप्त होऊन त्याचे सर्व मनो- अरुंधतीला प्रश्न केला. राजा, अरुंधती ही

रथ सिद्धीस नेईल ! सभासदहो, आतां मी महात्म्या वसिष्ठ ऋषीची पत्नी असून तिचें

तुझाला आणखी एक महाफलदायी धर्मगुह्य शील व तेज वसिष्ठाप्रमाणेंच उत्कृष्ट होतें.

रहस्यासह सांगतों, ऐका. ह्या कलियुगांत जी त्या देवादिकांनीं अरुंधतीला विचारिलेंः—भद्रे,

मनुष्ये जन्म घेतात, त्यांनीं हें धर्मगुह्य लक्षांत आही तुझ्यापासून धर्मरहस्यें ऐकण्याची इच्छा

ठेवून तदनुरूप वर्तन केल्यास त्यांस अतिशय करीत आहों; तर जें धर्मगुह्य तुला प्रधान

सुख होईल. तें धर्मगुह्य असें कीं—मनुष्यानें वाटत असेल तें तू आह्वाला निवेदन कर.

सकाळीं उठून स्नान करून शुभ्र वस्त्र परि- अरुंधती ह्यणालीः—सभ्यहो, आपण माझें

धान करावें, पूर्ण श्रद्धेनें ब्राह्मणांना भांडेंभर स्मरण करितां हेंच माझ्या तपोवृद्धिचें कारण

तीळ दान द्यावें, आणि पितरांना उद्देशून होय. आपल्या कृपाप्रसादानेंच मी आतां शाश्वत

महासहित तिलोदक, दीप व कूसर (खिचडी) धर्माचें प्रवचन करितें आणि तें सर्व धर्मरहस्यां- हीं अर्पावीं, म्हणजे त्यास महान् फळ प्राप्त सुद्धां व तच्चांसुद्धां विशद करून सांगतें,

होईल. भांडेंभर तीळ दिले असतां महाफळ श्रवण करा. सभासदहो, धर्मकथनाच्या संब-

प्राप्त होतें, असें प्रत्यक्ष पाकशासनानेंही सांगि- धानें प्रधान नियम असा आहे कीं, ज्या पुरुषाच्या

तलें आहे. जो मनुष्य गोपदान करितो, जो ठिकाणीं उत्तम श्रद्धा वसत असेल आणि

मनुष्य शाश्वत भूमिदान देतो, आणि जो ज्याचा अंतरात्मा पवित्र झाला असेल त्या

अध्याय एकशें तिसावा.

—:—

अरुंधती व चित्रगुप्त ह्यांनीं सांगितलेलीं रहस्यें.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, नंतर घृताक्षतादानानें वीर्य व तेज ह्यांची प्राप्ति घडेल देव, पितर व सर्व ऋषिगण ह्यांनीं शांत चित्तानें आणि भगवान् सोम तृप्त होऊन त्याचे सर्व मनो- अरुंधतीला प्रश्न केला. राजा, अरुंधती ही रथ सिद्धीस नेईल ! सभासदहो, आतां मी महात्म्या वसिष्ठ ऋषीची पत्नी असून तिचें तुझाला आणखी एक महाफलदायी धर्मगुह्य शील व तेज वसिष्ठाप्रमाणेंच उत्कृष्ट होतें. रहस्यासह सांगतों, ऐका. ह्या कलियुगांत जी त्या देवादिकांनीं अरुंधतीला विचारिलेंः—भद्रे, मनुष्ये जन्म घेतात, त्यांनीं हें धर्मगुह्य लक्षांत आही तुझ्यापासून धर्मरहस्यें ऐकण्याची इच्छा ठेवून तदनुरूप वर्तन केल्यास त्यांस अतिशय करीत आहों; तर जें धर्मगुह्य तुला प्रधान सुख होईल. तें धर्मगुह्य असें कीं—मनुष्यानें वाटत असेल तें तू आह्वाला निवेदन कर. सकाळीं उठून स्नान करून शुभ्र वस्त्र परि- अरुंधती ह्यणालीः—सभ्यहो, आपण माझें धान करावें, पूर्ण श्रद्धेनें ब्राह्मणांना भांडेंभर स्मरण करितां हेंच माझ्या तपोवृद्धिचें कारण तीळ दान द्यावें, आणि पितरांना उद्देशून होय. आपल्या कृपाप्रसादानेंच मी आतां शाश्वत महासहित तिलोदक, दीप व कूसर (खिचडी) धर्माचें प्रवचन करितें आणि तें सर्व धर्मरहस्यां- हीं अर्पावीं, म्हणजे त्यास महान् फळ प्राप्त सुद्धां व तच्चांसुद्धां विशद करून सांगतें, होईल. भांडेंभर तीळ दिले असतां महाफळ श्रवण करा. सभासदहो, धर्मकथनाच्या संब- प्राप्ति होतें, असें प्रत्यक्ष पाकशासनानेंही सांगि- धानें प्रधान नियम असा आहे कीं, ज्या पुरुषाच्या तलें आहे. जो मनुष्य गोपदान करितो, जो ठिकाणीं उत्तम श्रद्धा वसत असेल आणि मनुष्य शाश्वत भूमिदान देतो, आणि जो ज्याचा अंतरात्मा पवित्र झाला असेल त्या

पुरुषालाच धर्मगुह्ये निवेदन करावी. ज्या कथन केलेस बरे ! धन्ये, मी तुला वर देतो मनुष्याच्या ठिकाणी श्रद्धा वसत नाही, जो की, तुझे नव सतत वृद्धिगत असो ! अहंभावाने चढून गेला आहे, ज्याच्या हातून यम म्हणालाः—सभासदहो, तुझापासून ब्रह्महत्याचें पातक घडलें आहे, आणि जो ज्या कथा मी श्रवण केल्या त्या खचीत रम-गुरुपत्नीशीं गमन करणारा आहे, अशा चार णीय व दिव्य अशा आहेत. आतां मी प्रकारच्या मनुष्यांशीं भाषण करूं नये व तुम्हांला चित्रगुप्ताचें काय म्हणणें आहे तें त्यांस धर्मरहस्य सांगूं नये. जो मनुष्य अति-निवेदन करितो, श्रवण करा. सभासदहो, थोडा सत्कार करितो व त्यास तोषवितो, चित्रगुप्तानें सांगितलेलें हें धर्मरहस्य मला त्याला इतकें पुण्य लागतें की, त्या पुण्याची मान्य असून महान् महान् ऋषींनीं व आपलें बरोबरी,—बारा वर्षेपर्यंत प्रतिदिवशीं कपिला कल्याण घडावें अशी इच्छा करणाऱ्या श्रद्धा-गाय दिल्यानें, महिन्या-महिन्यास नेहमी यज्ञ वान् मर्त्यांनीं श्रवण करण्यास योग्य आहे. केल्यानें, किंवा महापुष्करतीर्थी लक्ष गाई सभासदहो, तें धर्मरहस्य हें की, मनुष्य जें अपिल्यानेंही होणार नाही ! सभासदहो, आतां कांहीं पाप किंवा पुण्य करितो त्याचा कधीही मी आपणांस मनुष्यांना सुखावह असा नाश होत नाही. मनुष्याच्या हातून जें कांहीं दुसरा धर्म कथन करितें, श्रवण करा. पापपुण्य घडले असेल तें सर्व पर्वणीच्या कल्याणेच्छु मनुष्यानें ह्याच्या तत्त्वावर व दिवशीं सूर्याप्रत जातें व त्याच्या जवळ राहेंतें, महाफलावर दृष्टि पुरवून त्याप्रमाणें पुढें मनुष्य मरण पावला म्हणजे पुण्यात्मा सूर्य वागावें व देहाचें साफल्य जोडावें. सभा- तें सर्व पापपुण्य त्यास परत देतो आणि मग त्या सदहो, तो धर्म असा की, मनुष्यानें प्रातः पापपुण्याचा त्या मृत मनुष्याशीं समागम घडतो ! काळीं उठून उदक व धर्म घेऊन गाईच्या सभासदहो, मी आतां तुम्हांला चित्रगुप्तास गोत्र्यांत जावें आणि गाईच्या शिंगांवर दर्भानीं मान्य अशीं कांहीं शुभ कर्मे निवेदन करितों, त्या उदकाचें सिंचन करून तें तीर्थ मस्तकावर श्रवण करा. मनुष्यानें नित्य उदकदान व धारण करावें व त्या दिवशीं निराहार रहावें; दीपदान करावें; त्याप्रमाणेंच त्यानें उपानह, ह्मणजे, तिन्ही लोकांत जीं कांहीं तीर्थ आहेत छत्र व कपिला घेऊ हीं द्यावी; आणि म्हणून ऐकितो, आणि ज्यांचा महर्षि, सिद्ध विशेषकरून पुष्कर तीर्थीवर वेदपारंग ब्राह्म- व चारण हे आश्रय करितात, त्या सर्व तीर्थांचे णाला कपिला गाय अर्पण करावी. सभासदहो, स्नान केल्याचें त्याला त्या गोशृंगादकधार- ह्याशिवाय चित्रगुप्तानें सांगितलेलें दुसरें धर्म- णाच्या योगानें पुण्य लागतें !

राजा युधिष्ठिरा, अरुंधतीचें हें भाषण श्रवण सर्वकाळ अग्निहोत्र बाळगावें. श्रेष्ठ सभासदहो, करून देव व पितर ह्यांनीं “ फार उत्तम ! मी आतां तुम्हांला ह्या सर्वांचें फळ पृथक् फार उत्तम ! ” असे उद्गार काढिले आणि पृथक् निरूपण करितों, श्रवण करावें. सभ्यहो, सर्व प्राण्यांना प्रमोद होऊन त्यांनीं अरुंधतीचे कालाची घडी भरली ह्मणजे सर्व प्राण्यांचा धन्यवाद गाइले !

पितामह म्हणालाः—महाभागो अरुंधति, तें करून मृत्यूनंतर हाल भोगावे लागणार अहाहा ! तूं हें किती अगाध धर्मरहस्य नाहीत, अशी आधींच सिद्धता करावी. जर

तो सत्कर्म करून पुढील आपत्ति आधीच टाळ- उदकदान करावें. आतां जे मानव वेदवेद्या ब्राह्म-
णार नाहीं, तर त्याचे गेल्यावर फार हाल णाला कपिला धेनु अर्पण करितात आणि विशेषतः
होतील ! यमसदनीं गेल्यावर प्राण्यांना ज्या पुष्करतीर्थी कपिलेचें दान करितात त्यांना
यातना भोगाव्या लागतात त्यांचें वर्णन काय कोणतें फळ प्राप्त होतें तें ऐका. सभासदहो,
करावें ! जे अल्पबुद्धि जीव दूरदृष्टि न बाळ- मनुष्यानें एक कपिला धेनु दिली तर त्याला
गितां अनाचार करितात, त्यांना यमलोकीं शंभर सवत्स गाई दिल्याचें शाश्वत पुण्य प्राप्त
महान् आपत्ति प्राप्त होते; त्यांस तेथें क्षुधा व होतें आणि त्यानें ब्रह्महत्येसारखें घोर पातक
तृषा ह्यांनीं फार पीडा होते; आगीमध्ये त्यांचा केलेलें असल्यास त्यापासून त्याची शुद्धि
अगदीं दाह होऊन ते शिजून निघतात; मग घडते ! ह्यास्तव, मनुष्यानें महापुष्करतीर्थी
त्यांस तेथून पलायन वगैरे कांहीं करितां येत कार्तिकी पौर्णिमेस कपिला गाय दान द्यावी,
नाहीं; आणि अखेरीस ते घोर अंधकारांत ह्मणजे त्यास दुःख किंवा आपत्ति प्राप्त होणार
प्रविष्ट होतात ! सभासदहो, आतां मी तुझाला नाहीं ! सभासदहो, त्याप्रमाणेच जो मनुष्य
असल्या ह्या आपत्तीतून मुक्त होण्यासाठीं सत्पात्र ब्राह्मणाला उपानह देतो त्यास पर-
मनुष्यानें काय करावें तें सांगतो, ऐका. मी आतां लोकीं सकंठक मार्ग प्राप्त होत नाहीं; आणि जो
जीं कर्म करण्याविषयीं सांगणार आहे ती मनुष्य सत्पात्र ब्राह्मणाला छत्रदान करितो
करण्यास खर्च फार लागत नाही व त्यांपासून त्यास सुखाची छाया प्राप्त होते ! सभासदहो,
पुण्य फार लागतें; आणि त्या योगें गेल्यानंतर दान दिलें असतां तें कधीही नाश पावत नाहीं,
बहुत सुख मिळतें ! सभासदहो, जे मानव असा चित्रगुप्ताचा सिद्धांत आहे !
उदकदान करितात त्यांस महान् पुण्य राजा युधिष्ठिरा, चित्रगुप्ताचें हें मत श्रवण
प्राप्त होतें. मनुष्यांना यमलोकीं उदक- करून आनंदानें विभावसूच्या अंगावर रोमांच
दान हें विशेषच श्रेयस्कर आहे ! उभे राहिले आणि तो महाद्युतिमान् विभावसु
उदकदानाच्या योगें त्यांस परलोकीं पुण्योदका सर्व देवांना व पितरांना ह्मणालाः—अहो,
नांवाची नदी प्राप्त होते; त्या पुण्योदकेचें महात्म्या चित्रगुप्ताचें हें धर्मरहस्य ऐकिलें ना ?
उदक थंडगार व अमृतासारखें मधुर असून तें अहो, जे मानव मोठ्या श्रद्धेनें धोर ब्राह्मणांनीं
कधीही क्षय पावत नाहीं; आणि उदकदान हीं दानें देतात त्यांना कोणतेंही भय राहत
करणांरीं मनुष्यें त्या नदीचें तें श्रेष्ठ उदक नाहीं ! सभासदहो, जे मानव हीं पांच
सतत पान करितात ! सभासदहो, दीपदानानें प्रकारचीं पातकें करितात, त्यांना मुळींच प्राय-
कोणतें पुण्य लागतें तें सर्व श्रवण करा. दीप श्रित्त नाही; त्या दुराचरणी नराधर्मांशीं कोणीं
देणारा पुरुष खचीत कधीही नरकवासरूप भाषण सुद्धां करूं नये आणि त्यांपासून
घोर अंधकारांत पडत नाहीं; त्याला सोम, सर्वस्वीं दूर रहावें ! ब्रह्महत्या, गोहृत्या,
सूर्य व अग्नि हे सदा प्रकाश प्राप्त करून देतात; परदारामन, अश्रद्धा व भार्योपजीवन हीं तीं
त्याच्या सभोवतीं सर्व अंगांस दिग्देवता प्रका- पांच घोर पातकें होत ! जे मानव हीं पातकें
शित असतात; आणि यमलोकीं तो मानव करितात ते यमलोकीं गेल्यावर रक्त व पू
प्रत्यक्ष आदित्याप्रमाणें झळाळत असतो ! ह्या- भक्षण करणाऱ्या किड्यांप्रमाणें नरकांमध्ये
साठीं मनुष्यानें दीपदान करावें व विशेषकरून खितपत पडतात ! त्या नराधर्मांशीं देव, पितर,

स्नातक ब्राह्मण व इतर तपस्वी पुरुष बोलत सुद्धा नाहीत आणि त्यांजपासून सर्वस्वीं आलिप्त राहतात !

अध्याय एकशें एकतिसावा.

—:०:—

प्रमथरहस्य.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, नंतर सर्व महाभाग देव, पितर व भाग्यशाली ऋषि प्रमथांना ह्मणाले:—महाभाग प्रमथहो, तुम्ही रात्रीचे फिरतां तेव्हां सर्व कांहीं प्रत्यक्ष अवलोकन करितां; ह्यास्तव आह्मी तुम्हांस विचारतो कीं, अमंगळ, अशुद्ध व नीच अशा मानवांची तुम्ही हिंसा करितां ती कां बरे ? त्याप्रमाणेच आमचा तुम्हांस आणखी असा प्रश्न आहे कीं, मनुष्यांच्या मनांत तुम्हांपासून सुरक्षित राहण्याची इच्छा असल्यास त्यांनीं काय करावें ह्मणजे त्यांजवर तुमची सत्ता चालणार नाही ? आणि आणखी तुम्ही आम्हांस हेंही सांगा कीं, राक्षसांचा घात करण्यासाठीं व तुम्हांला धरच्या घरीं खुंटवून ठेवण्यासाठीं मनुष्यांनीं कोणते उपाय योजावे ? निशाचरांना, हें सर्व तुम्हांपासून ऐकण्याची आह्मी इच्छा करितों.

प्रमथ ह्मणाले:—देवादिक सभासदहो, मैथुनाच्या योगें मनुष्यांना सदा अमंगळपणा प्राप्त होतो, ह्यास्तव मैथुनानंतर जीं मनुष्यें स्नान करून देहशुद्धि करित नाहीत आणि त्याप्रमाणेंच जीं मनुष्यें वडील मनुष्यांचा अनादर करितात, मूर्खपणानें मांस भक्षितात, झाडाच्या बुंधाशीं निजतात, उशाला मांस घेतात, आणि जिकडे पाय करावयाचे तिकडे मस्तक व जिकडे मस्तक करावयाचें तिकडे पाय असें करून निजतात, तीं सर्व मनुष्यें अमंगळ व बहुत दोषी सम-

जावीं. ह्याप्रमाणेंच जीं मनुष्यें उदकामध्यें मलमूत्र विसर्जन करितात किंवा धुंकी, खाकरा वगैरे टाकतात, तीं मनुष्यें अमंगळ व बहुत दोषी समजावीं. हीं सर्व मनुष्यें निःसंशयपणें ठार मारण्याला व खाऊन टाकण्याला पात्र होत. अशा मनुष्यांच्या वाटेस आह्मी जातों व त्यांना पीडा करितों. आतां, सभासदहो, आमच्या हातून मनुष्यांची हिंसा होऊं नये ह्मणून मनुष्यांनीं आम्हांला प्रतिबंधक अशीं कोणतीं कृत्यें करावीं तीं सांगतो, ऐका. सभासदहो, जीं मनुष्यें अंगाला गोरोचन फांसातात, हातांत वचा नामक वनस्पतीचें मूळ घेतात, घृताक्षता दान करितात व मस्तकाला लावितात आणि मांसाहार वर्जितात, त्यांची हिंसा करण्यास आह्मी समर्थ नाहीं. त्याप्रमाणेंच ज्याच्या गृहीं नित्य अहोरात्र अभिहोत्र प्रज्वलित असतें आणि ज्याच्या गृहीं व्याघ्राचें चर्म व दाढा, पर्वताच्या दरींत राहणारें कांसव, आज्याहुतींचा धूम्र, मार्जार, किंवा काळा अथवा पिंगट बोकड असतो, त्या गृहस्थाश्रमी मनुष्यांच्या घरीं अतिशय भयंकर राक्षसांचा मुळींच उपद्रव होत नाही ! सभासदहो, आमच्यासारखे निशाचर स्वैरवृत्तीनें सर्व लोकांत फिरत असतात; ह्यास्तव राक्षसांचा नाश करणाऱ्या ह्या वस्तु घरांत असाव्या. सभ्यहो, तुमचा महान् संशय दूर करण्यासाठीं सर्व तुम्हांस कथन केलें आहे.

अध्याय एकशें बत्तिसावा.

—:०:—

दिग्गजरहस्य.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, नंतर कमलाप्रमाणें कांतिमान् व कमलापासून जन्मलेला पितामह ब्रह्मदेव हा शचीपति इंद्राला देवहो, व इतर देवांना म्हणाला:—इंद्रप्रमुख नासतलांत संचार करणारा हा रेणुक नामक

गज अत्यंत बलिष्ठ व तेजस्वी आहे; ह्या बल- अर्पण करोत आणि आणखी ते मला असाही शाली गजाच्या ठायीं लोकोत्तर सत्त्व व वीर्य वर देवोत कीं, श्रीमान् नारायणानें वसुंधरेचें वसत आहे; ह्यास्तव तुझी ह्यास आज्ञा करा उद्धरण केलें तेव्हां त्याच्या ठिकाणीं जें अपूर्व आणि ज्या महावीर्यावान् महान् महान् अति- सामर्थ्य प्रकट झालें तें अपूर्व सामर्थ्य भगव- तेजस्वी गजानीं उदक, शैल व वनं ह्यांसह- स्तूपेनें माझ्या ठिकाणीं प्रकट होवो ! रेणुका, वर्तमान अखिल पृथ्वीला उचलून धरिलें आहे, अशा आशयाच्या ' अनंता ह्यक्षया ' इत्यादि त्यांजकडे त्याला पाठवून विचारा कीं, तुमची मंत्राचा जप करून, ज्याच्यावर गजेंद्राची जीं धर्मगुह्यें असतील तीं सर्व कथन करा. पुष्पें पसरिलीं आहेत व ज्याच्यावर नील राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें पितामह ब्रह्मदेवाचें वस्त्राचें अवगुंडन व अनुलेपन केलें आहे असा भाषण श्रवण करून देवांनीं यत्किंचित् हय- गुडौदनबलि मनुष्यानें वारुळाच्या समीप गय न करितां तात्काळ रेणुक गजाला जेथें अर्पावा; ह्यणजे त्या योगें, रसातळीं राहून ते धरणीधर राहत होते तेथें पाठविलें आणि पृथ्वीच्या भारानें त्रस्त झालेले आह्मी सर्व नंतर रेणुकानें त्या महागजाना धर्मगुह्यें संतुष्ट होतो आणि आह्मांस भूमाराचे क्लेश विचारिलीं.

मुळीच वाटत नाहीत ! रेणुका, मनुष्यानें ह्या- रेणुक म्हणालाः—महाबलवान् गजानो, प्रमाणें करावें म्हणून जें आह्मी म्हणतो त्याचें देवांच्या व पितरांच्या आज्ञेनें मी तुझांकडे कारण केवळ आह्मी सर्व भूमारानें आर्त आहों, आलों आहें, तुमचीं जीं धर्मगुह्यें असतील तीं हेंच होय ! ह्याशिवाय ह्यांत आमचा दुसरा तुझांपासून श्रवण करण्याची माझी इच्छा स्वार्थहेतु मुळीच नाही ! रेणुका, ब्राह्मण, आहे; तर, हे महाभागानो, आपल्या मनीषेनुरूप क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र हे उपोषण करून वर्ष- तुझीं आपलीं धर्मगुह्यें मला कथन करावीं. भर वारुळापाशीं ह्याप्रमाणें बलिदान करिताल दिग्गज म्हणालेः—रेणुका, आहारादि- तर त्यापासून आह्मांला बहुत सुख होईल व कांत नियम ठेवून न रागावतां शांत चित्तानें त्या बलिदान करणाऱ्यांनाही बहुत पुण्याची ' अनंता ह्यक्षया ' इत्यादि मंत्रांनीं कार्तिक जोड घडे ! रेणुका, फार कशाला, ह्या महिन्याच्या कृष्णपक्षांत आश्लेषा नक्षत्र व प्रकारच्या बलिदानाच्या योगें त्रिभुवनांत जे अष्टमी तिथी ह्यांच्या शुभ योगावर वारुळाच्या महावीर्य गज वास करीत आहेत त्यांचें शंभर समीप सूर्यास्ताच्या समर्थां श्राद्ध करून वर्षपर्यंत उत्कृष्ट आतिथ्य केल्याचें श्रेय मनु- मनुष्यानें गूळ व भात ह्यांचा बलि अर्पण घ्याला प्राप्त होईल !

करावा. रेणुका, मनुष्यानें बलिदान करितांना राजा युधिष्ठिरा, रेणुकापासून दिग्गजांचें ' अनंता ह्यक्षया ' इत्यादि जे मंत्र म्हणाव- हें भाषण श्रवण करून महाभाग देव, पितर व याचे त्यांचा अर्थ असा कीं, बलदेवप्रभृति ऋषि ह्यांनीं रेणुकाची प्रशंसा केली ! जे महाबलिष्ठ नाग आणि अनंत, अक्षय व नित्य अतिशयित महाबलवान् असे जे भोगी (ह्यणजे सर्प) व त्याप्रमाणेंच त्यांच्या कुळांत जन्मलेले जे प्रचंड भुजंगम, ते मला बल व तेज ह्यांच्या अभिवृद्धीसाठीं बलि

अध्याय एकशें तेहेतिसावा.

—:—

महादेवरहस्य.

महेश्वर ह्यणालाः—सभासदहो, तुझी सर्व

धर्माचें सार काढून. उत्कृष्ट धर्मतत्त्वे निवेदन केलीं; आतां माझे हें धर्मगुह्य तुझीं सर्वांनीं श्रवण करावें. सभासदहो, माझे धर्मगुह्य हें कीं, ज्या पुरुषांची धर्माकडे बुद्धि असेल व ज्यांच्या अंतर्गामी धर्मनिष्ठा जागृत असेल त्यांनाच महाफलदायी धर्माचें रहस्य निवेदन करावें. सभासदहो, जो मनुष्य त्रास न करितां मोठ्या आवडीनें एक महिनाभर एकभुक्त करितो आणि दुसऱ्या वेळचें आपलें अन्न गाईला अर्पण करून ' गवाहिक ' नामक व्रत आचरितो त्याला महान् फळ प्राप्त होतें. सभ्य-हो, गाई ह्या महाभाग्यवान् असून परम पवित्र होत ! त्यांच्या योगानेंच देव, असुर व मानव ह्यांच्यासहवर्तमान अखिल त्रैलोक्याचा योगक्षेम चालला आहे ! ह्यास्तव, जीं मनुष्यं गवाहिक व्रत आचरून गोशुश्रूषा करितात त्यांना प्रत्यहीं हें कीं, मनुष्यानें ताम्रपात्रांत मधुमिश्रित पक्का-पुण्याची जोड होऊन त्यांच्या महान् पुण्याच्या योगानें अंती त्यांस दिव्य फळ प्राप्त होतें ! दिवशीं चंद्रोदयाच्या वेळीं चंद्राला तो पक्का-सभासदहो, पूर्वीं कृतयुगांतच गाई ह्या माझ्या बलि समर्पावा. आतां ह्या बलीपासून नित्य कोणतें परमादरास प्राप्त झाल्या ! पुढें पद्मनाभ ब्रह्म-फळ प्राप्त होतें तें श्रवण करा. साध्य, रुद्र, देवानें माझी प्रार्थना केली असतां मी गाईवर आदित्य, विश्वदेव, आश्विनीकुमार, मरुत् व अधिकच प्रेम करूं लागलों आणि तेव्हांपासून वसु हे ह्या बलीचें ग्रहण करितात आणि मी आपल्या ध्वजावर गोवृषाला धारण केलें तद्वारा रोमाची व महान् जलाशय जो समुद्र आहे ! सभासदहो, गाईची योग्यता काय त्याची वृद्धि होते. सभासदहो, मीं सांगितलेलें वर्णावी ! गाईना अवलोकन करितांच माझे हें धर्मरहस्य अत्यंत सुखावह आहे.

मन आनंदानें हेलावतें ! ह्यासाठीं, सदैव गाईची विष्णु ह्यणालाः—सभासदहो, महात्म्या पूजा करावी, ह्यणजे त्या उपासनेच्या योगें देवतांनीं, (पितरांनीं) व ऋषींनीं सांगि-महाप्रभाववान् गाई वर देतील आणि उपास-तलेलीं हीं गूढ धर्मरहस्यें जो पुरुष नित्य काचे सर्व मनोरथ परिपूर्ण होतील ! सभ्यहो, प्रतिदिवशीं पठन करील, किंवा जो पुरुष जो मनुष्य गवाहिक व्रतानें गाईची सेवा करील मत्सर न धरितां श्रद्धापूर्वक एकाग्र मनानें त्यास त्या गाईच्या कृपाप्रसादानें प्रत्येक कृत्यांत ऐकिल त्याला कधीं विघ्नापासून ह्णून पीडा यश येईल; आणि त्याच्या हातून सर्व आयु-होणार नाहीं; आणि त्याचें सर्व भय अस्तास प्यांत जें कांहीं पुण्य घडलें असेल त्या जाईल ! जे मंगलदायक व पुण्यकारक धर्म पुण्याच्या चौथ्या हिंशादत्तें पुण्य तर त्या रहस्यांसहित सांगण्यांत आले आहेत, त्यांच्या एका गवाहिक व्रतानेंच त्याच्या पदरीं पडेल. आचरणापासून प्राप्त होणारें सर्व पुण्य,—जो

अध्याय एकशें चौतिसावा.

—:०:—

स्कंददेवरहस्य.

स्कंद ह्यणालाः—सभासदहो, आतां मला मान्य असलेलें धर्मरहस्य मी तुझाला सांगतों, एकाग्र चित्तानें श्रवण करा. जो मानव नील वृषभाच्या शिंगांना लागलेल्या मृत्तिकेनें तीन दिवस स्नान करितो त्याला कोणतें पुण्य लागतें तें ऐका. सभ्यहो, जो मनुष्य अशा प्रकारें मृत्तिकास्नान करील, त्याचें सर्व पातक नष्ट होईल; त्यास इहपरलोकीं सर्व प्रकारचें आधिपत्य मिळेल; आणि तो जे जे जन्म घेईल त्या प्रत्येकांत स्वपराक्रम गाजवील ! सभासदहो, आतां मी तुझाला आणखी एक धर्मगुह्य रहस्यासह कथन करितों, ऐका. तें धर्मगुह्य म्हणजे ताम्रपात्रांत मधुमिश्रित पक्का-पुण्याची जोड होऊन त्यांच्या महान् पुण्याच्या योगानें अंती त्यांस दिव्य फळ प्राप्त होतें ! दिवशीं चंद्रोदयाच्या वेळीं चंद्राला तो पक्का-सभासदहो, पूर्वीं कृतयुगांतच गाई ह्या माझ्या बलि समर्पावा. आतां ह्या बलीपासून नित्य कोणतें परमादरास प्राप्त झाल्या ! पुढें पद्मनाभ ब्रह्म-फळ प्राप्त होतें तें श्रवण करा. साध्य, रुद्र, देवानें माझी प्रार्थना केली असतां मी गाईवर आदित्य, विश्वदेव, आश्विनीकुमार, मरुत् व अधिकच प्रेम करूं लागलों आणि तेव्हांपासून वसु हे ह्या बलीचें ग्रहण करितात आणि मी आपल्या ध्वजावर गोवृषाला धारण केलें तद्वारा रोमाची व महान् जलाशय जो समुद्र आहे ! सभासदहो, गाईची योग्यता काय त्याची वृद्धि होते. सभासदहो, मीं सांगितलेलें वर्णावी ! गाईना अवलोकन करितांच माझे हें धर्मरहस्य अत्यंत सुखावह आहे.

जितेंद्रिय पुरुष ह्या धर्माचें पठन करील, त्यास त्या नुसत्या पठनानेंच प्राप्त होईल; त्यास पूर्वपातकापासून पीडा होणार नाही; आणि नवीन पातकाचा लेप लागणार नाही! आणि त्याप्रमाणेंच जो मनुष्य हीं धर्मरहस्यें दुसऱ्या-ब्राह्मणाचें, क्षत्रियाचें, वैश्याचें व शूद्राचें अन्न पासून ऐकेल किंवा दुसऱ्यास सांगेल त्यालाही कोणीं कोणीं ग्रहण करावें तें सांगा.

हेंच फळ प्राप्त होईल ! सभासदहो, जो मनुष्य भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, ब्राह्म-मोक्ष्या भक्तीनें पर्वकाळीं महान् महान् ब्राह्मणाचें अन्न ब्राह्मणांनीं, क्षत्रियांनीं व वैश्यांनीं पांना हीं धर्मरहस्यें ऐकतील, त्याचें हव्यकव्य ग्रहण करावें; शूद्रांनीं ग्रहण करूं नये. क्षत्रि-देव व पितर निरंतर ग्रहण करतील; आणि यांचें अन्न ब्राह्मणांनीं, क्षत्रियांनीं व वैश्यांनीं जो भाग्यवान् मनुष्य सतत भक्तिपुरस्सर ह्या ग्रहण करावें; सर्वभक्षी व विकर्मकारी जे शूद्र धर्मरहस्यांचें अनुवर्तन करील, तो देवतांना, त्यांनीं तें ग्रहण करूं नये. आणि भक्तीनें चातु-पितरांना व ऋषींना सदैव मान्य होईल ! मर्त्य व्रताचें अनुष्ठान करणाऱ्या, नित्य अग्नि आणि, सभासदहो, जो मनुष्य हीं धर्मरहस्यें बाळगणाऱ्या व विवेकपूर्वक वर्तणाऱ्या वैश्यांनीं ऐकेल, त्याचीं महापातकांखेरीज इतर सर्व ब्राह्मण व क्षत्रिय ह्यांचें अन्न ग्रहण करावें; पातकें लयास जातील ! शूद्राचें अन्न ग्रहण करूं नये. राजा, शूद्रांचें

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, सर्वदेव अन्न जो ग्रहण करितो तो पृथ्वीचा मल ज्या धर्मरहस्यांना वंदन करितात, अशीं हीं भक्षितो, तो मनुष्याचें मूत्र पितो व विघ्नाच देवादिकांनीं सांगितलेलीं धर्मरहस्यें व्यासमुखा-सेवितो ! जो मनुष्य शूद्रांना खातो, तो भू-तून मीं जशीं ऐकिलीं तशीं तुला निवेदन केली तलावरील घाणच भाक्षितो ! आणि जे ब्राह्मण शूद्रांनाचें सेवन करितात ते पृथ्वीवरील मलच भाक्षितात ! राजा, शूद्राची सेवा करून चरि-आहेत. धर्मवेत्त्या पुरुषांच्या मतानें हीं धर्म-तार्थ चालविणें हें देखील निंदनीयच सम-रहस्यें—रत्नादिकांनीं ओतप्रोत भरलेल्या अखिल भाक्षितात ! राजा, शूद्राची सेवा करून चरि-पृथ्वीपेक्षाही अधिक श्रेष्ठ होत; ह्यास्तव हीं जावें ! मनुष्य जरी मोठा कर्मठ असला तरी पत्त्येक भद्रेच्छु पुरुषानें अवश्य श्रवण करावी ! तो जर शूद्राचीं कामेंकाजें करून उपजीवन परंतु, राजा धर्मा, ज्या मनुष्याची धर्मावर करील तर खचीत नरकांत पडेल ! हा नियम निष्ठा नसेल, जो नास्तिक असेल, ज्यानें धर्म फक्त ब्राह्मणासच लागू आहे असें नाही; ब्राह्मण सोडिला असेल, जो दयाळू नसेल, ज्याचा क्षत्रिय व वैश्य ह्या त्रिवर्गांनींही हा नियम पाळिला पाहिजे ! ब्राह्मणांचें विहित कर्म दुष्ट हेतु असेल, जो गुरूचा द्वेष करित असेल, वेदाध्ययनांत रममाण असणें व सकल मनुष्य-अथवा ज्याला चित्ताच्या अशुद्धीमुळें धर्म-जातीचें अमीष्ट चिंतणें हें होय; क्षत्रियांचें श्रवणाचा अधिकार प्राप्त झाला नसेल, त्याला विहित कर्म प्रजेचें संरक्षण करणें हें होय; आणि वैश्यांचें विहित कर्म संपत्ति वाढविणें हें होय. राजा, वैश्य हा जें कर्म करितो त्याचें फळ तो दुसऱ्यास देऊन स्वतः चरितार्थ चाल-

अध्याय एकशें पसतिसावा.

—०:—

भोज्याभोज्याभक्षकथन.

युधिष्ठिर विचारतोः—पितामह भीष्म,

वितो; ह्यास्तव वैश्याने कृषि, गोरक्षण व व्यापार हीं केल्यास त्यांत त्यास मुळीच हलकेपणा नाही. राजा, जो मनुष्य स्वकर्माचा त्याग करून शूद्रकर्माचा अंगीकार करितो, त्याला शूद्रवत्च मानावें व कधीही त्याचें अन्न ग्रहण करूं नये. त्याप्रमाणेंच औषधोपचार करणारा, सैन्यांत चाकरी धरलेला, नगराला राखणारा, उपाध्येपण पतकरणारा व वर्षानुवर्ष व्यर्थ वेदाध्ययन करणारा हे सर्व शूद्रासमान समजावे. ह्याचें अन्न ग्रहण करूं नये, व त्याप्रमाणेंच शूद्रांच्या कर्मांतही अन्न वर्ज्य करावें. जो मनुष्य विहिताविहित-विचाराकडे दुर्लक्ष करून निर्लज्जपणानें अमोक्ष्य अन्न सेवन करील त्याला दारुण भय प्राप्त होईल; त्याचें कुल, वीर्य व तेज हीं नाश पावतील; त्याच्या धर्मक्रिया बंद पडतील; आणि तो अधर्मी बनून कुत्र्यासारख्या नीच योनींत जन्म घेईल! राजा धर्मा, औषधोपचार करणाऱ्या मनुष्याकडील अन्न ग्रहण करणें ह्मणजे विष्टा भक्षणें होय; जारिणीकडील अन्न ग्रहण करणें ह्मणजे मूत्र प्राशणें होय; कारागिराकडील अन्न ग्रहण करणें ह्मणजे रक्त पिणें होय; आणि वियेवर चरितार्थ चालविणाराचें अन्न ग्रहण करणें ह्मणजे शूद्रान्नच भक्षणें होय. ह्यासाठीं, ज्याला थोर लोकांच्या आदरास पात्र होणें असेल त्यानें ह्या सर्व प्रकारच्या अन्नांपासून अलिप्त रहावें. त्याप्रमाणेंच, राजा, सर्व लोकांकडून ज्याची निंदा होते त्याचें अन्न ह्मणजे शोणिताचा चूड आणि दुर्जनाचें अन्न ह्मणजे ब्राह्मणाची हत्या समजावी! राजा धर्मा, सत्कार न करितां व अवज्ञा करून कोणीं अन्न दिलें असतां तें नाहीसें होईल तें सांगतों, ऐक. राजा धर्मा, कधीही भक्षूं नये; त्या योगें ब्राह्मणाला व्याधि उत्पन्न होईल व त्याचा लवकर कुलक्षय घडेल! त्याप्रमाणेंच जो मनुष्य

नगररक्षकाचें अन्न सेवन करितो तो चांडाळाच्या जन्मास जाण्यास पात्र होतो; आणि गोहत्या, ब्रह्महत्या, सुरापान व गुरुपत्नीगमन करणाऱ्या मनुष्याचें अन्न जो ब्राह्मण सेवन करितो तो राक्षसांचें कुल वाढवितो; आणि, राजा, ठेवीचा अपहार करणाऱ्या, खाल्ल्या घरचे वासे मोजणाऱ्या व पंढाप्रमाणें वागणाऱ्या मनुष्याचें अन्न जो मनुष्य सेवन करितो, तो मध्यदेशाच्या बाहिर शबराच्या घरीं जन्मास जातो! असो; राजा, कोणाचें अन्न ग्रहण करावें व कोणाचें अन्न ग्रहण करूं नये, हें मीं तुला सांगितलें; आतां तुला माझ्यापासून आज आणखी काय ऐकण्याची इच्छा आहे बरें ?

अध्याय एकशें छत्सिसावा.

—१०—

प्रायश्चित्तविधि.

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म, मनुष्यानें कोणाचें अन्न ग्रहण करावें आणि कोणाचें ग्रहण करूं नये, हें सर्व आपण कथन केलें तें मीं ऐकिलें; आतां माझी ह्याच विषयासंबंधानें आणखी एक शंका आहे, ती सांगावी. ती शंका अशी: नानाविध अन्नांचें ग्रहण केलें असतां, आणि त्यांतही विशेषकरून ब्राह्मणांनीं हव्यकन्यांत नानाविध अन्न भक्षिलीं असतां त्यांत कांहीं निषिद्ध आचरण घडल्यास त्यास कोणकोणती प्रायश्चित्ते करावी? तेव्हां, पितामह, तीं निरूपण करा.

भीष्म सांगतातः—बाळा युधिष्ठिरा, महात्म्या ब्राह्मणांनीं काय केलें असतां त्यांच्या हातून घडलेलें निषिद्धवस्तुग्रह अन्नांचें पातक नाहीसें होईल तें सांगतों, ऐक. राजा धर्मा, तुपाचें व तिळाचें दान घेतलें असतां दोहोंना प्रायश्चित्त एकच आहे: तें हें कीं, दान देणाऱ्यानें सावित्रीमंत्र म्हणून अमीलां

द्यावी. ब्राह्मणाच्या हातून मांस, मधु व लवण त्यांस श्राद्धीय अन्न अर्पण करावें ह्मणून जो ह्यांचा प्रतिग्रह घडल्यास त्यानें सूर्योदयापर्यंत नियम घालून दिला आहे, त्याचा हेतु असा आहे उभें राहून नंतर सावित्रीमंत्रानें अग्नीला समि- कीं, ब्राह्मणांना चांगली क्षुधा लागवी व त्यांनीं दाहुति द्यावी. त्यानें सुवर्णाचा प्रतिग्रह केल्यास यथास्थित भोजन केलें ह्मणजे त्यांस सायं- गुरुश्रुति जो गायत्रीमंत्र त्याचा जप करित कालीं भोजनाची अपेक्षा राहूं नये. जो ब्राह्मण त्यानें अग्नीचें हवन करावें आणि हातांत सर्वांना मृताच्या तिसरे दिवशीं अन्न ग्रहण करितो विसेल असें लोखंड ग्रहण करावें. त्याप्रमाणेंच, त्यानें पुढें प्रत्यहीं त्रिवार स्नान करावें, ह्मणजे ज्या ब्राह्मणानें धन, वस्त्र किंवा स्त्रिया ह्यांचा तो बारा दिवसांनंतर शुद्ध होईल. बारा दिवस प्रतिग्रह केला असेल त्यानें सुवर्णप्रतिग्रहासारखेंच शाल्यावर त्यानें शुद्धीचा विशेष विधि आच- प्रायश्चित्त आचरावें. ज्यानें अन्नाचा, पाय- रण करावा आणि ब्राह्मणांना हविष्यान्न द्यावें, साचा, गुडशर्करेचा, इक्षुरसाचा, तैलाचा किंवा ह्मणजे तो त्या पातकापासून मुक्त होईल. कांहीं पवित्र पदार्थांचा प्रतिग्रह केला असेल, मृताच्या दहा दिवसांत जो ब्राह्मण अन्नग्रहण त्यानें सकाळीं, मध्याह्नीं व सायंकाळीं उदकांत करील त्यानें ह्याप्रमाणें प्रायश्चित्त करावेंच; बुडी मारून शुद्धि संपादावी आणि नंतर आणि शिवाय सावित्रीचा जप करावा, रैवत अग्नीला सावित्रीमंत्रानें समिद् अर्पावी. ज्यानें नामक साम ह्मणावें, पवित्रेष्टीनें ईश्वरास आरा- धान्य, पुष्प, फल, जल, उडदांचें पीठ, सात, धावें, कूष्माण्ड म्हणजे ' यद्देवा देवहेडनम् ' दही किंवा दूध ह्यांचें ग्रहण केलें असेल, इत्यादि अनुवाकपंचक ह्मणावें, आणि जलांत त्यानें शतावधि वेळां सावित्रीजप करून बुडी मारून दशप्रणवसंयुक्त गायत्रीचा जप अग्नीचें समिद्धवन करावें. ज्यानें मृताच्या क्रिये- करून ' ऋतं चेति तृचस्य ' इत्यादि मंत्रानें अध- मध्ये उपानह किंवा छत्र दान घेतलीं असतील, मर्षण करावें. जो ब्राह्मण मृताच्या तीन दिव- त्यानें चित्तनिरोध करून शंभर वेळ गायत्रीचा सांत मृतगृहीं श्राद्धादिभोजन करितो त्यानें जप करावा आणि अग्नीला सावित्रीमंत्रपूर्वक समि- सात दिवस रोज तीन वेळां स्नान केलें दाहुति द्यावी. ज्यानें ग्रहणामध्ये किंवा सुतका- ह्मणजे शुद्धि घडते; मग त्यास महान् सिद्धि मध्ये क्षेत्रदान घेतलें असेल त्यानें तीन रात्री प्राप्त होते आणि त्याला कधींही आपत्ति येत उपोषण करावें आणि नंतर अग्नीला सावित्री- नाहीं. जो ब्राह्मण शुद्धांबरोबर एकभोजन करितो मंत्रानें समिद्धवन करावें. जो ब्राह्मण कृष्ण- त्याला शुद्ध करणारें प्रायश्चित्त नाहींच! त्याला बहिष्कार हेंच प्रायश्चित्त होय! जो पक्षांत श्राद्धीय अन्न ग्रहण करितो तो एक ब्राह्मण वैश्यांबरोबर एकभोजन करितो त्यानें अहोरात्र उपोषित राहून व नंतर अग्नीला ब्राह्मण वेश्यांबरोबर एकभोजन करितो त्यानें सावित्रीमंत्रानें समिदाहुति देऊन शुद्ध होतो. त्रिरात्र ब्रह्मचर्यदीक्षा घेतली असतां तें पातक ब्राह्मणानें स्नान केल्याशिवाय संध्यावंदन, लयास जातें; आणि जो ब्राह्मण क्षत्रिया- जपजाप्य आणि पुनर्भोजन हीं करू नयेत; नाहीं- बरोबर एकभोजन करितो त्यानें सचैलस्नान तें त्यास पातक लागेल. पितृश्राद्ध अपराह्ण- केलें ह्मणजे तो त्या पापापासून मुक्त होतो. कालीं करावें ह्मणून जो नियम सांगितला राजा धर्मा, हा प्रायश्चित्तविधि प्रत्येकानें केला आहे, त्याचा हेतु हाच होय. शिवाय, ब्राह्म- पाहिजे. प्रायश्चित्ताच्या अभावीं शुद्धाचें कुल णांना पूर्वी आमंत्रण देऊन अपराह्णकालीं नष्ट होईल, वैश्याचे पशु व बांधव लयास

जातील, क्षत्रियांची संपत्ति नाश पावेल, आणि ब्राह्मणांचें ब्रह्मवर्चस्व समाप्त होईल ! ह्यास्तव मनुष्यानें प्रायश्चित्त करावें, सावित्रीमंत्र जपावा, रैवत साम म्हणावें, पावित्रेष्टि करावी, कूष्मांड-मंत्र म्हणावे, अधमर्षण करावें आणि पात-काच्या शांतीसाठीं अग्नीला आहुति द्याव्या. राजा युधिष्ठिरा, परस्परार्थें उच्छिष्ट सेवन करणें वर्ज्य करावें; पण हा दोष घडल्यास गोरोचन, दूर्वा, हरिद्रा इत्यादि मांगलिक पदार्थ अंगास चोळले असतां त्या दोषाची निवृत्ति होते.

अध्याय एकशें सदतिसावा.

—:०:—

दानाची प्रशंसा.

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म, आपण दानानें स्वर्ग मिळतो आणि तपानें ही स्वर्ग मिळतो ह्याून सांगितलें; ह्यास्तव अद्याप माझ्या मनाला शंका आहे ती ही कीं, पृथ्वीवर दानाला श्रेष्ठत्व द्यावें किंवा तपाला श्रेष्ठत्व द्यावें ? तेव्हां ह्याविषयीं निरूपण करून माझा संशय दूर करावा.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, हा विषय प्रतिपादन करण्याकरितां, ज्या धर्मनिष्ठ भूपतींनीं व दुसऱ्या महात्म्यांनीं तपश्चर्या करून चित्तशुद्धि जोडिली आणि निःसंशय-पणें दानरूप पुण्यकर्मांत निमग्न होऊन उत्तम लोक मिळविले, त्यांचीं मी नावें सांगतो, श्रवण कर. राजा, सन्मान्य आत्रेय ऋषि शिष्यांना निर्गुण ब्रह्माचा उपदेश करून उत्तम लोकांस गेला. उशीनराचा पुत्र शिवि राजा हा आवडल्या पुत्राचे प्राण ब्राह्मणांच्या हिताकरितां अर्पण करून ह्या लोकांतून स्वर्गास चालता शाला. काशिराज प्रतर्दन ह्यानें आपला पुत्र ब्राह्मणाला देऊन ह्या लोकीं

व परलोकीं अनुपम कीर्ति मिळविली. संकृतीचा पुत्र रतिदेव ह्यानें वसिष्ठ मुनीला यथाविधि अर्घ्य समर्पून श्रेष्ठ लोक जोडिले. देवावृषाधनें शंभर ताड्यांचें दिव्य व शुभकारक सुवर्णछत्र यज्ञाकरितां ब्राह्मणास दिलें व स्वर्ग मिळविला. भगवान् अंबरीष राजानें अमित-तेजस्वी ब्राह्मणाला सगळें राज्य अर्पिलें व सुरलोक संपादिला. ब्राह्मणाला कर्णानें दिव्य कुंडलें व उत्कृष्ट यान देऊन आणि जनमेजयानें गाई देऊन उत्तम लोक मिळविले. वृषा-दर्भि राजर्षि ब्राह्मणांना नानाविध रत्ने व सुंदर गृहें देऊन स्वर्गास गेला. महात्मा विदर्भ देशाचा राजा निमि ह्यानें अगस्त्याला राज्य व कन्या देऊन पशु, पुत्र व बंधुजन ह्यांसह स्वर्ग जोडिला. जमदग्नि ऋषीचा पुत्र महाकीर्तिमान् राम हा ब्राह्मणाला भूमि अर्पण करून आपल्या इच्छेहूनही अधिक श्रेष्ठ अशा अक्षय्य लोकांस जाता शाला. अवर्षण होऊन जिकडे तिकडे दुष्काळ पडला असतां भूदेव-राष्ट्र वसिष्ठानें सर्व प्राण्यांना जगविलें आणि त्या योगें त्यास अक्षय्य पद प्राप्त झालें. ज्याच्या विमल यशानें सर्व जग व्याप्त आहे, त्या दश-रथपुत्र रामानें यज्ञाराधनांत संपत्ति वैचिली आणि अक्षय्य लोक मिळविले. जगद्विख्यात कक्षसेन राजर्षीनें आपल्याजवळील धन ही जणू काय महात्म्या वसिष्ठाची ठेवच होती असें मानून तें त्यास जसेंच्या तसें देऊन टाकिलें आणि श्रेष्ठ लोक जोडिला. अविक्षिताचा पुत्र व करंधमाचा पौत्र मरुत ह्यानें आंगिरसाला कन्या अर्पण केली व त्वरित स्वर्ग मिळविला. महाधार्मिक पांचाल्य भूपति ब्रह्मवत् हा दिव्य शंख अर्पण करून श्रेष्ठ गति पावला. मित्रसह राजा महात्म्या वसिष्ठाला आपली प्रिय भार्या मद्यंती ही देऊन स्वर्गास गेला. मनुचा पुत्र सुवृद्ध ह्यानें महात्म्या लिखित ऋषीला

हस्तच्छेदनरूप बंड करून त्याच पुण्यानें उत्तम लोक मिळविले. महाभाग्यवान् सहस्र-चित्य राजर्षि ब्राह्मणांकरितां प्रिय प्राणांचा त्याग करून श्रेष्ठ लोकांस पावला. महीपति शतयुध हा सर्व कामनांनीं परिपूर्ण असें सुवर्ण-गृह मौढ्याला देऊन स्वर्गास गेला. पूर्वी सुमन्यु राजानें भक्ष्यभोज्य पदार्थांचे पर्वततुल्य द्रौम शांडिल्य मुनीला दिले व स्वर्ग मिळविला. शाल्वदेशाचा राजा महातेजस्वी द्युतिमान् हा ऋचीकाला राज्य समपून स्वर्गप्रप्त गेला. राजर्षि मदिराश्व हानें आपली सुंदर कन्या हिरण्य-हस्ताला दिली आणि देवलोक मिळविला. महाशक्तिमान् भूप लोमपाद हा आपली कन्या शांता ही ऋण्यशृंगाला देऊन सर्व प्रकारचे विपुल भोग भोगिता झाला. राजर्षि भगीरथानें हंसी नामक यशस्विनी दुहिता कौत्साला दिली व अक्षय्य लोक मिळविले. भगीरथ राजानें एक लक्ष सवत्स गाई कोहलाला अर्पण केल्या व उत्तम लोक जोडिले. आणि, युधिष्ठिरा, हे व ह्यांपमाणेंच दुसरे बहुत महात्मे दानानें व तपानें स्वर्गास गेले असून ते पुनःपुनः ह्या मृत्युलोकीं परतही येत असतात. राजा, ज्या गृहस्थाश्रमी पुरुषांनीं दानानें व तपानें श्रेष्ठ लोक जिकिले, त्या महात्म्यांची कीर्ति—ही पृथ्वी ठाम आहे तोंवर अढळ राहिल ! युधिष्ठिरा, शिष्ट पुरुषांचें हें चरित्र मी तुला विदित केलें आहे. हे सर्व उदारधी पुरुष दान, यज्ञ व प्रजोत्पादन ह्या कर्मांनीं स्वर्गास गेले आणि त्यांतही त्यांनीं सतत दान-कर्मांचा अतिशय आश्रय केला ! ह्यास्तव, हे कौत्सेश्वरा, पुण्याच्या अभिवृद्धीसाठीं दान-यज्ञाद्विक क्रियांमध्यें तूं आपली बुद्धि आसक्त कर आणि कृतार्थ हो. हे नृपशार्दूल, आतां तुझी आणखी जी शंका असेल तिचें मी उदयीक प्रातः-काळीं निरसम करीन; आतां संध्यासमय झाला !

अध्याय एकशें आढतिसावा.

—:—

पंचविध दानें.

युधिष्ठिर विचारतोः—पितामह सत्यव्रत सत्यपराक्रमी भीष्म, महान् दानधर्माच्या योगानें जे राजे स्वर्गास गेले ह्यांन आपण सांगितलें ते मला समजले. आतां, हे महाधर्म-निष्ठ, मला धर्मप्रकरणीं आणखी माहिती सांगा. पितामह, किती प्रकारचीं दानें द्यावीं व त्यांचीं फळें कोणतीं, दानें कशीं द्यावीं, कोणास द्यावीं, कोणत्या उद्देशानें द्यावीं, व कोणत्या कारणानें कोणतीं द्यावीं, वगैरे सर्व माहिती यथार्थ रीतीनें आपल्यापासून श्रवण करण्याची मी इच्छा करितों.

भीष्म सांगतातः—अनघा युधिष्ठिरा, दानां-विषयीं मी तुला यथास्थित रीतीनें विवरण करून सांगतो तें श्रवण कर, ह्याणजे सर्व वर्णांच्या संबंधानें दानांचे नियम कोणते पाळावे, तें तुला समजेल. धर्म, अर्थ, भय, काम व करुणा ह्या पांच तत्त्वांवर दानांचे पांच प्रकार होतात. आतां दानांचे हे पांच प्रकार करण्याचीं कारणें सांगतो, तीं ऐक. ह्या लोकीं कीर्ति प्राप्त व्हावी व परलोकीं सुख उपभोगावें, ह्या हेतूनें ब्राह्मणांना निर्मत्सरबुद्धीनें दानें अर्पण केल्यास त्यांस धर्ममूलक दानें म्हणतात. अमुक एक मनुष्य मला दानें देत असतो किंवा देईल, अथवा अमुक एक मनुष्यानें मला दान दिलें आहे, इत्यादि उद्गार याचकाच्या मुखांतून निघावे, त्या अर्थानें (लोभानें) याच-काला जें सर्व कांहीं देणें त्यास अर्थमूलक दान म्हणतात. तो माझा नाही व मी त्याचा नाही, पण मी जर त्याला दान दिलें नाहीं तर तो मला विनाकारण पीडा करील, ह्या उद्देशानें अविचारी याचकाला दूरदृष्टि यजमाने जें दान देणें त्यास भयमूलक दान म्हण-

तात. माझे त्याच्यावर प्रेम आहे व विनयाने आपल्या सेवेस सादर आहे. ह्यास्तव त्यांचे माझ्यावर प्रेम आहे असा विचार ह्याच्या समक्ष, येथे अधिष्ठित असलेल्या सर्व मनांत आणून बुद्धिमान् मनुष्य मनापासून भूपालांसमक्ष, व माझ्या सर्व भ्रात्यांसमक्ष मित्राला जें मोठें दान देतो त्याला काममूलक माझ्या बऱ्याकरितां मजवर कृपा करून मला दान म्हणतात. आणि हा मनुष्य अगदी माझ्या प्रभावे निरूपण करून सांगार्वे. लाचार आहे, ह्याला थोडें दिलें तरी संतोष वैशंपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, होईल, अशा भावनेनेच केवळ जें दरिद्री धर्मराजाचें हें भाषण श्रवण करून भागिरीधी- याचकाला दान करणें त्यास करुणामूलक पुत्र भीष्माला मोठा उत्साह वाटला आणि दान असें म्हणतात. राजा धर्मा, दानांचे हे त्यानें धर्मराजाच्या प्रभावे उत्तर दिलें. असे पांच प्रकार आहेत आणि तीं दिलीं भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, मी असतां पुण्य व कीर्ति ह्यांची वृद्धि होते; तुला एक अतिशय मनोहर कथा सांगून ह्या ह्यास्तव प्रत्येकानें यथाशक्ती दानें करावीं विष्णूचा व वृषभध्वज शंकराचा पूर्वी जो प्रभाव मीं श्रवण केला आहे तो निवेदन करितों; आणि त्याप्रमाणेंच पार्वतीची शंका व शंकरपार्व- असें ब्रह्मदेवानें सांगितलें आहे. तींचा संवाद हींही तुला सांगतो, श्रवण कर. राजा धर्मा, एकदा भगवान् धर्ममूर्ति कृष्णानें द्वादश- वाषिष्ठव्रताची दीक्षा घेऊन व्रतानुष्ठान आरंभिलें असतां त्याची ती दीक्षा घेतलेली मूर्ति अव-

अध्याय एकशें एकुणचाळिसावा.

—:०:—

श्रीकृष्णाची दीक्षा.

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म, आपण महानुद्धिमान् असून सर्व शास्त्रांत विशारद लोकन करण्यासाठीं नारद, पर्वत, कृष्ण- आहां. आमच्या ह्या श्रेष्ठ कुळांत बहुत शास्त्रांच्या द्वैपायन, महान् जप करणारा धौम्य, देवल, ज्ञानानें परिपक्वतेस आलेले आपणच आहां. काश्यप व हस्तिकाश्यप हे मुनि, त्याप्रमाणेंच ह्यास्तव, हे शत्रुसंहारक भीष्म, माझी इच्छा दीक्षा घेतलेले व इंद्रियें जिकलेले दुसरे ऋषि, अशी आहे कीं, ज्यापासून धर्मार्थाचें ज्ञान साधु व त्यांचे शिष्य, आणि त्याप्रमाणेंच सिद्ध होऊन भावी काळांत सुख मिळेल आणि सर्व व देवतुल्य तपोधन त्या स्थळीं प्राप्त झाले. तेव्हां जीवांना मोठें आश्चर्य वाटेल, असा विषय त्यांस अवलोकन करून देवकीपुत्र भगवान् मला निरूपण करून सांगा. महाराज, आह्मां श्रीकृष्णास मोठा आनंद झाला आणि त्यानें आपल्या आप्तस्वकीयांना ह्यापुढें असली संधि त्यांचा आदरसत्कार करून कुलाला उचित अशा मिळणें दुर्लभ होय. कारण, आपण एकदा हा रीतीनें देवांप्रमाणें त्यांची पूजा केली. नंतर लोक सोडून गेलां ह्मणजे आह्मांला दुसरा ते महर्षि मोठ्या संतोषानें हरितवर्णाच्या, कोण शास्ता आहे बरें ? ह्यास्तव, जर आपल्या सुवर्णवर्णाच्या व मयूरपिच्छांच्या नवीन आस- मनांत माझ्यावर व माझ्या भ्रात्यांवर अनुग्रह नांवर अधिष्ठित झाले; आणि मग त्यांच्या- करावयाचा असेल, तर मी जो आपणांस प्रश्न मध्ये देवांच्या, राजर्षींच्या व तपोधनांच्या विचारीत आहे त्याचें मला उत्तर सांगा. हे धर्मविषयक मधुर कथा चालू झाल्या. राजा अनघ भीष्म, हा पहा सर्व भूपतींना मान्य युधिष्ठिरा, इतक्यांत एक मंडान् आश्चर्य असा श्रीमान् नारायण बहुमानपूर्वक मोठ्या घडून आले तें हें कीं, अद्भुत कर्म करणऱ्या

भगवान् श्रीकृष्णाच्या मुखांतून व्रतानुष्ठानरूप प्रज्वलित इंधनांच्या योगें उत्पन्न झालेली एक महान् ज्वाला बाहेर पडली आणि त्या नारायणतेजोरूप अग्नीनें तो पर्वत पेटला आणि जिकडे तिकडे तो अग्नि पसरून त्यांत वृक्ष, लता व झुडपें, त्याप्रमाणेंच मुग, पक्षी, श्वापदें, सर्प वगैरे जळूं लागून सर्वत्र एकच हाहाकार झाला ! राजा धर्मी, त्या समर्थी त्या

पर्वतावर वास करणाऱ्या अनेक प्रकारच्या मृगांनीं व इतर प्राण्यांनीं वेहोष होऊन जो आकांत केला त्याचें वर्णन काय करावें ! असो; प्रभो, ह्या पृथ्वीवर जीं स्थावरजंगम भूतें आहेत अखेरीस त्या पर्वताचें शिखर त्या अग्नीनें त्यांचा माता, पिता, धनी व जन्मकारण तूंच जळून फस्त झालें आणि सर्वत्र भयाण दिसूं आहेस ! ह्यास्तव, हे मधुसूदना, आह्मांला जो लागलें ! राजा, ह्याप्रमाणें त्या प्रचंड अग्नीनें हा विस्मयकारक संशय उत्पन्न झाला आहे यच्चयावत् सर्व काहीं जाळून टाकिलें आणि त्याचें निराकरण तूंच कर; आणि, हे मंगल-नंतर तो भगवान् विष्णूच्या समीप येऊन दात्या, ह्या अग्नीची उत्पत्ति कशी झाली तें तूंच शिष्याप्रमाणें पादस्पर्श करून हात जोडून सांग. हे शत्रुनाशका, आही अगदीं भयभीत उभा राहिला ! राजा युधिष्ठिरा, तेव्हां शत्रु-झालों आहों. ह्यास्तव, प्रथम तूं अग्न्युत्पत्ति संहारक भगवान् विष्णूनें अवलोकन केलें तों सांगून आमची भीति दूर कर, ह्मणजे मग, त्यास तो पर्वत जळून खाक झालेला दृष्टीस हे हरे, आहीं जें काहीं ऐकिलें व पाहिलें पडला आणि मग त्यानें त्याजवर दयायुक्त तें तुला सांगूं.

नेत्रकटाक्ष टाकून त्यास पुनः पूर्वस्थितीस आणिलें ! नंतर एका क्षणांत तो गिरिपूर्ववत् प्रमाणें भयंकर अशा ज्या अग्नीनें हा गिरि झाला आणि त्याजवर जिकडे तिकडे प्रफुल्लित जाळून फस्त केला, तें माझें वैष्णव तेज लताद्रुम शोभूं लागले, अनेक पक्ष्यांचा कल-कलाट मुरू झाला व श्वापदें आणि सर्प इतस्ततः मुनिजनांनो, तुहीं आपला क्रोध जिंकिला हिंडू-फिरूं लागली ! राजा युधिष्ठिरा, तो सर्व अद्भुत चमत्कार पाहून मुनिजनांना मोठा विस्मय वाटला आणि त्यांची मति गुंग होऊन त्यांचे देह रोमांचित झाले व नेत्र भरून आले ! राजा, तेव्हां ते सर्व ऋषि विस्मित झालेले पाहून वक्तृत्वकुशल भगवान् नारायणानें त्यांस विनयपूर्वक मोठ्या प्रेमानें मधुर शब्दांनीं विचारिलें :—ऋषीनो, तुम्ही सर्वसंगपरित्यक्त आहां,

येत नाहीं, सर्व शास्त्रांचें मर्म तुम्ही उत्तम जाणतां, आणि असें असून तुम्हांला विस्मय उत्पन्न झालेला मी पहात आहे; तेव्हां ही माझी शंका तुम्हीं सर्वांनीं यथार्थ रीतीनें नष्ट करावी. महासमर्थ तपोधनहो, मला ह्याविषयी निश्चयात्मक कथन करा.

ऋषि म्हणाले :—कृष्णा, तूंच सर्व लोकांना निर्माण करितोस आणि तूंच सर्वांना लयास नेतोस ! नारायणा, हिंवाळा व उन्हाळा तूंच असून पर्जन्याचा वर्षावही तुझ्याकडूनच होतो ! पर्वणाचा वर्षावही तुझ्याकडूनच होतो ! त्याचें निराकरण तूंच कर; आणि, हे मंगल-नंतर तूं अग्न्युत्पत्ति कशी झाली तें तूंच सांग. हे शत्रुनाशका, आही अगदीं भयभीत उभा राहिला ! राजा युधिष्ठिरा, तेव्हां शत्रु-झालों आहों. ह्यास्तव, प्रथम तूं अग्न्युत्पत्ति संहारक भगवान् विष्णूनें अवलोकन केलें तों सांगून आमची भीति दूर कर, ह्मणजे मग, त्यास तो पर्वत जळून खाक झालेला दृष्टीस हे हरे, आहीं जें काहीं ऐकिलें व पाहिलें पडला आणि मग त्यानें त्याजवर दयायुक्त तें तुला सांगूं.

वासुदेव ह्मणाला :—ऋषिजनहो, प्रलयाग्नी-असून तें माझ्या मुखांतूनच बाहेर पडलें होतें ! मुनिजनांनो, तुहीं आपला क्रोध जिंकिला आहे, इंद्रियें स्वाधीन ठेविलीं आहेत, महान् तपोधन संचित केलें आहे व देवतुल्य सामर्थ्य जोडिलें आहे ! आणि असें असून तुम्हांला इतकी पीडा व भय उत्पन्न झालें काय ! ऋषिजनहो, मीं व्रतानुष्ठान करीत असल्या-मुळें तपस्यांचेंच व्रत मीं अंगीकारिलें आहे आणि त्यामुळेच माझ्यापासून हा अग्नि उत्पन्न झाला होता; असो. आतां भिऊं नको ! तपो-

धनहो, मला माझ्यासारखाच वीर्यवान् पुत्र

तपश्चर्येनें प्राप्त व्हावा ह्मणून मी ह्या पवित्र गिरीवर व्रतानुष्ठान करण्यासाठीं येथें आलों आणि मी व्रताचरण करीत असतां माझ्या देहांतील आत्मा अग्निरूप बनून सर्व लोकांचा पितामह जो वरद ब्रह्मदेव त्याच्या दर्शनार्थ माझ्या मुखावाटे निघून गेला ! तेव्हां माझ्या आत्म्याला भगवान् ब्रह्मदेवानें माझ्या पुत्रत्वा-संबंधानें निवेदन केलें कीं, भगवान् वृषभध्वज शंकर हा आपल्या अर्ध्या तेजानें तुझा पुत्र होईल ! मुनिश्रेष्ठहो, नंतर तोच अग्नि शांत होव्वासाता पूर्वस्थितीस पावून माझ्या समीप पायां-जवळ शिष्यवृत्तीनें सेवा करीत बसला आहे पहा ! ऋषींनो, महाबुद्धिमान् पद्मनाभ ब्रह्मदेवाचें हें गूढ चरित मी तुझाला संक्षिप्तरूपानें सांगितलें आहे; तर ह्याचा तुम्ही विचार करा आणि भीति सोडून द्या. तपोधनहो, तुम्ही दीर्घदृष्टि असून तुमची गति सर्वत्र निष्प्रतिबंध आहे ! तुमच्या ठायीं तपश्चर्येचें प्रदीप्त तेज वसत असून शिवाय ज्ञान व विज्ञान ह्यांनीं तुम्ही शोभत आहां ! तेव्हां स्वर्गांत किंवा पृथ्वीवर जें कांहीं परमाश्चर्य तुम्हीं ऐकिलें किंवा पाहिलें असेल तें मला विदित करावें. ऋषिजनानो, तुम्हां तपोवनांत वास करणाऱ्या तपोधनांच्या मुखां-तून प्रसृत झालेलें अमृततुल्य वाङ्मधु प्राशन करावें अशी माझी इच्छा आहे, तर ही माझी इच्छा परिपूर्ण करावी. अमरांप्रमाणें देदीप्यमान् अशा भाग्यशाली मुनिवर्यहो, स्वर्गामध्ये किंवा भूतलावर तुम्हाला जरी दिव्य आणि आश्चर्यकारक असें कांहीं आढळलें नाहीं तरी मला तें आढळतें; कारण, माझी जी परमप्रकृति ती कोठेही बाधित होत नाहीं. परंतु, ऋषिजनहो, तुमच्यांत व माझ्यांत भेद आहे तो हा कीं, तुम्हाला जी गोष्ट रमणीय किंवा आश्चर्यकारक वाटे, ती मला मात्र तशी वाटणार नाहीं; कारण, त्या गोष्टीचा

माझ्या आत्मस्वरूपाशीं अभेद असल्यामुळें मी तद्रूपच बनलेला असतो ! तथापि जी गोष्ट सत्पुरुषांनीं ऐकिली ती श्रद्धेला पात्र होते आणि शिलालेखाप्रमाणें ह्या भूतलावर चिरकाल राहते. ह्यासाठीं, तुम्हीं जें ऐकिलें असेल तें मला सांगा. आज आपला व माझा समागम होऊन मला आपल्यासारख्या सत्पुरुषांच्या मुखांतून जें एकावयास मिळेल तें मी मनुष्यजातीच्या बुद्धीला प्रकाशित करण्यासाठीं इतरांना सांगेन !

राजा युधिष्ठिरा, नंतर भगवान् कृष्णाच्या सन्निध बसलेले ते सर्व मुनिगण विस्मित झाले आणि आपल्या कमलपत्रोपम नेत्रांनीं भगवंता-कडे अवलोकन करून कित्येकांनीं त्याची स्तुति केली आणि कित्येकांनीं त्यास पूजिलें. राजा धर्मा, त्या समर्थी सर्वांनींच ऋग्वेदांतल्या रम्य वचनांनीं मधुसूदनाचें स्तवन केलें. राजा, नंतर सर्व मुनींनीं, भाषण करण्यांत महाचतुर आणि देवांप्रमाणें अतितेजःपुंज असा जो नारद त्यास श्रीकृष्णाच्या इच्छेनुरूप अद्भुत गोष्टीचें निरूपण करण्यास सांगितलें.

मुनि म्हणाले:—नारद मुने, हिमवान् पर्वतावर तीर्थयात्रांच्या उद्देशानें संचार करीत असतां मुनिजनांनीं जें कांहीं अचिंतनीय व आश्चर्यकारक असें अवलोकन केलें, तें सर्व मुनिजनांच्या कल्याणाकरितां आरंभापासून अखेरपर्यंत भगवान् हर्षकिश श्रीकृष्णाला निवेदन कर.

ह्याप्रमाणें मुनिजनांनीं सांगितलें तें श्रवण करून भगवान् दैवर्षि नारदानें हा पूर्ववृत्तांत निवेदन केला.

अध्याय एकशें चाळिसावा.

—:०:—

उमामहेश्वरसंवाद.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, नंतर

श्रीनारायणांचा मित्र भगवान् नारद ह्याने त्या ठिकाणी शंकरपार्वतीचा संवाद सांगितला.

नारद ह्याणाला:—मधुसूधना, एके वेळी धर्माला मुखेश्वर वृषभध्वज शंकर हा पुण्यकारक हिमालय पर्वतावर जेथे सिद्ध व चारण ह्यांनी आश्रय केला होता तेथे तपश्चर्या करीत होता. त्या रमणीय पर्वतावर नानाविध वनस्पति असून जिकडे तिकडे अनेक प्रकारचीं पुष्पे प्रफुल्लित झालेलीं होती; त्याजवर अप्सरांच्या समुदायांची दाटी असून भूतांच्या समुदायांची वसति होती; आणि तेथे भूतांच्या शतावधि संघांनीं परिवृत होत्साता भगवान् शंकर मोठ्या आनंदाने वास करीत होता. कृष्णा, त्या शंकराच्या सभोवतीं जीं भूतें त्याच्या सेवेस सिद्ध होती त्यांचीं रूपे अनेक प्रकारचीं होती. त्यांपैकीं कित्येक कुरूप, कित्येक सुरूप व कित्येक अद्भुत होती. त्यांतील कित्येकांचीं तोंडे सिंहासारखीं, कित्येकांचीं व्याघ्रासारखीं, कित्येकांचीं हत्तीसारखीं, कित्येकांचीं कोल्ह्यासारखीं, कित्येकांचीं चिच्यासारखीं, कित्येकांचीं अस्वलासारखीं, कित्येकांचीं घुबडासारखीं, कित्येकांचीं लांडग्यासारखीं, कित्येकांचीं ससाण्यासारखीं आणि कित्येकांचीं इतर पशु-पक्ष्यांसारखीं होती ! सारांश, भगवान् शंकराच्या पार्श्ववर्ती भूतांचीं तोंडे सर्व प्रकारच्या भरित होऊन त्या सुरम्य गिरिपृष्ठावर मनोहर प्राण्यांच्या मुख्य व अमुख्य अशा सर्व जातींच्या शब्द करून नृत्यगायनास प्रारंभ केला ! जना-तोंडाप्रमाणे होती असें झटलें तरी चालेल ! मधुसूधना, जेथे भगवान् शंकर अधिष्ठित होता तेथे त्या दिव्य पर्वतावरच्या सुंदर धातूंनीं विभूषित किन्नर, यक्ष, गंधर्व, राक्षस व भूतगण हे अशा तडावर भगवान् महात्मा शंकर विराजत त्याच्या सेवेस सादर होतेच ! शिवाय त्या असतां जणू काय तो पर्यंकावरच उपविष्ट स्थळीं चोहोंकडे दिव्य पुष्पे प्रफुल्लित असून झालासें भासत होतें ! तमश्चर्येंत निमग्न अस-दिव्य प्रकाश झळाळत होता ! तें स्थान दिव्य लेख्या त्या महेश्वराने व्याघ्रचर्म परिधान चंदनाच्या सड्यानें सुवासित केलेलें असून त्या असून त्याच्या देहावर सिंहचर्म उपवस्त्राप्रमाणे ठिकाणीं दिव्य धूपाचा परिमल सारखा चालला शोभत होतें ! सर्प-हें त्याचें यज्ञोपवीत असून होतें ! तेथे दिव्य वाजंत्री वाजत असून मृदंग, त्याच्या बाहूंच्या ठिकाणीं आरक्त अंगदे विल-

पणव, शंख व भेरी ह्यांचा मनोहर शब्द उठत होता ! तेथे सभोवतीं भूतांचे समुदाय व मयूर हे नाचत असून अप्सराही नृत्य करीत होत्या ! आणि तेथे देव व ऋषि ह्यांचे समुदाय मिळाले असून सर्वत्र दिव्य, मनोहर, अद्भुत व अनिर्वचनीय अशी कांति विलसत होती ! जनार्दना हिमालय पर्वतावर भगवान् शंकराने तपोनुष्ठान सुरू केलें तेव्हां तो पर्वत अधिकच शोभूं लागला ! तेथे स्वाध्यायांत रममाण असलेल्या ब्राह्मणांच्या ब्रह्मघोषाने सर्व अंतरिक्ष दणाणून गेलें ! भ्रमरांच्या गुंजारवाने जणू काय सर्वच पर्वत गायन करूं लागला ! आणि अशा रीतीनें त्या पर्वतास विलक्षण शोभा प्राप्त झाली ! असो; ज्या पर्वतावर जिकडे तिकडे भयप्रद देखावा असावयाचा तेथे असें महोत्सवाचें रूप प्राप्त झालेलें पाहून सर्वांना त्या स्थळीं जाऊन राहण्याची अतिशय उत्कंठा उत्पन्न झाली आणि महाभाग मुनि, ऊर्ध्वरेते सिद्ध, मरुत, वसु, साध्य, इंद्र, विश्वेदेव, यक्ष, नाग, पिशाच, लोकपाल, हुताशन, वात आणि सर्व महाभूतें त्या ठिकाणीं जाऊन राहिलीं ! त्या प्रदेशावर ऋतूंनीं अत्यंत अद्भुत अशा सर्व प्रकारच्या पुष्पांचा वर्षाव केला, देदीप्यमान् औषधींनीं तें सर्व वन प्रकाशित केलें, आणि पक्ष्यांनीं आनंद-भरित होऊन त्या सुरम्य गिरिपृष्ठावर मनोहर प्राण्यांच्या मुख्य व अमुख्य अशा सर्व जातींच्या शब्द करून नृत्यगायनास प्रारंभ केला ! जना-तोंडाप्रमाणे होती असें झटलें तरी चालेल ! मधुसूधना, ह्याप्रमाणे चोहोंकडे महोत्सव चालू असतां त्या दिव्य पर्वतावरच्या सुंदर धातूंनीं विभूषित किन्नर, यक्ष, गंधर्व, राक्षस व भूतगण हे अशा तडावर भगवान् महात्मा शंकर विराजत त्याच्या सेवेस सादर होतेच ! शिवाय त्या असतां जणू काय तो पर्यंकावरच उपविष्ट स्थळीं चोहोंकडे दिव्य पुष्पे प्रफुल्लित असून झालासें भासत होतें ! तमश्चर्येंत निमग्न अस-दिव्य प्रकाश झळाळत होता ! तें स्थान दिव्य लेख्या त्या महेश्वराने व्याघ्रचर्म परिधान चंदनाच्या सड्यानें सुवासित केलेलें असून त्या असून त्याच्या देहावर सिंहचर्म उपवस्त्राप्रमाणे ठिकाणीं दिव्य धूपाचा परिमल सारखा चालला शोभत होतें ! सर्प-हें त्याचें यज्ञोपवीत असून होतें ! तेथे दिव्य वाजंत्री वाजत असून मृदंग, त्याच्या बाहूंच्या ठिकाणीं आरक्त अंगदे विल-

सत होती ! त्याची श्मश्रु (दाढी) हिरव्या त्या योगें असा चमत्कार झाला कीं, तात्काळ वर्णाची असून त्याच्या मस्तकावर जटा होत्या सर्व जग तमोमय होऊन जगाची सर्व चेतना आणि तो भयंकर पुरुष दैत्यांना भय देणारा अस्तास गेली ! होमहवन व वषट्कार एका- असून सर्व भूतांना व भक्तांना अमय देणारा एकीं बंद पडले ! सर्व जन भयभीत होऊन होता ! कृष्णा, अशा प्रकारच्या त्या देवाधि- गांगरून गेले ! आणि भगवान् महेश्वराचे देवाला अवलोकन करितांच सर्व महर्षींनी नेत्र मिटतांच सूर्य जणू काय अस्तंगतच झाला ! त्याच्या पुढें साष्टांग नमस्कार घातला आणि पण, कृष्णा, इतक्यांत सर्वत्र प्रकाश ते क्षमाशील महात्मे सर्व पापांपासून विमुक्त पडला आणि भगवान् शंकराच्या मालप्रदेशा- होत्साते परमपावन बनले ! मधुसूदना, तून महान् ज्वाला बाहेर निघाली व तेथें त्या भूतपतींचें तें स्थान फार भयंकर दिसत सूर्यासारखा तेजस्वी व प्रलयाग्नीप्रमाणें भयंकर होतें आणि त्या स्थळीं मोठमोठे सर्व असल्या- असा एक प्रदीप तृतीय नेत्र उत्पन्न होऊन त्यानें मुळें कोणीही तेथें फिरकण्यास समर्थ नव्हतें; हिमालय पर्वताचें निर्वहन केलें ! मधुसूदना, परंतु क्षणांत असा कांहीं चमत्कार घडून आला नंतर भगवती गिरिसुतेनें प्रदीप अग्नीप्रमाणें कीं, जेथें भगवान् वृषभध्वज महेश्वर घोर तप- आरक्त नेत्र असलेल्या भगवान् शंकराच्या श्रव्या करीत होता तेथें भगवती शैलसुता उमा पायांवर मस्तक ठेवून त्यास अभिवंदन केलें भूतस्त्रियांच्या समुदायानें परिवेष्टित अशी भग- आणि त्या विशालनयनेनें आपल्या भर्त्या- वंताच्या समीप प्राप्त झाली आणि त्यामुळें पाहिली कडे अवलोकन करून भोंवतालच्या सर्व हृदयभेदक भयप्रद स्थिति नष्ट होऊन एक- स्थितीचेंही निरीक्षण केलें ! कृष्णा, श्रीशंकराच्या दम सर्वच अद्भुत दिसूं लागलें ! कृष्णा, तृतीय नेत्रानें हिमालय पर्वत जळत असतां भगवती उमा देवीनें भगवान् महेश्वराप्रमाणेंच त्याजवरील सुंदर अरण्यांतील साल व व्याघ्रचर्म परिधान केलें असून सिंहचर्म सरल द्रुम आणि त्याप्रमाणेंच मोठमोठाले उत्तरीय झणून धारण केलें होतें आणि भग- चंदनवृक्ष भडकले असून दिव्य वनस्पतींच्या वान् महेश्वराप्रमाणेंच भगवती उमा ही त्याच ज्वालांनीं चोहोंकडे प्रकाश पडला व त्यामुळें तपोनुष्ठानांत निमग्न होती ! जनार्दना, त्या त्या वणव्यांत सांपडलेल्या हरणांच्या कळपांची समर्थी उमा देवीच्या कडेवर सुवर्णकलश भीतीनें तारांबळ उडून ते पळत सुटले असून त्यांत तिनें सर्व तीर्थांचें उदक आणि ते निराधार होऊन अखेरीस भगवान् घेतलें होतें आणि हिमवान् पर्वतावर महेश्वराच्या समीप प्राप्त झाले व त्या स्थळीं वास करणाऱ्या सर्व देवता तिच्या विलक्षण गर्वी जमली ! जनार्दना, इकडे पेठ- मागून चालल्या होत्या ! कृष्णा, हिमालय लेल्या त्या अरण्यांत अग्नि अधिकाधिकच पर्वताचा आश्रय करणारी भगवती उमा देवी चेतत चालला आणि त्याच्या ज्वाला वरतीं पुष्पें व नानाविध सुगंधिद्रव्यें ह्यांची वृष्टि करीत जाऊन अंतरिक्षाला भिडल्या ! जणू काय भगवान् महेश्वराच्या पृष्ठभार्मी प्राप्त झाली नभोमंडलांत एकसारखी विद्युल्लताच संचार आणि तिनें हसत हसत कौतुकांनं एकदम करीत आहे, किंवा द्वादशादिव्यच आपल्या आपल्या दोन्ही हातांनीं भगवान् शंकराचे उग्र तेजानें तळपत आहेत, किंवा फार कशाला- मंगलदायक दोन्ही नेत्र शांकले ! कृष्णा, प्रलयकालचा दुसरा भयंकर अग्निच

जगज्ज्वलनास प्रवृत्त झाला आहे, असे त्या अंधार पडला ! तेव्हां, गिरिसुते, प्रजांचे रक्षण वेळीं भासलें ! कृष्णा, क्षणांत त्या अग्नीनें तो करण्याच्या हेतूनें मीं आपल्या भालेदेशीं हा हिमवान् पर्वत जाळून टाकिला आणि त्याज- तिसरा महादेदीप्ययान् नेत्र निर्माण केला वरील धातु, शिखरें, वृक्ष, लता, औषधि आणि त्याच्या दिव्य तेजानें ह्या पर्वताचें बगैरे सर्व नष्ट झालीं. देवकीपुत्रा, ह्याप्रमाणें त्या निर्दहन झालें ! पण मीं तुझ्या संतोषासाठीं शैलराजाचें निर्दहन झालेलें पाहून शैलसुता ह्या पर्वताला पुनः पूर्वस्थितीस आणिलें.

भगवती पार्वती ही भगवान् शंकराला प्रपन्न उमा ह्मणाली:—भगवन्, आपलीं पूर्व, झाली आणि त्याच्या पुढें हात जोडून उभी पश्चिम व उत्तर ह्या दिशांकडील मुखें चंद्रा- राहिली ! जनार्दना, नंतर भगवान् महेश्वरानें सारस्वती रमणीय व तेजःपुंज आणि दक्षिणेकडील पार्वतीची ती स्त्रीस्वभावाला अनुरूप अशी मुख अतिशय मयंकर कां दिसतें? तशाच आपल्या दैन स्थिति मनांत आणिली आणि आपल्या मस्तकावरील जया उभ्या तरतरीत व पिंगट पित्याची विपत्ति दूर व्हावी अशी तिची मनीषा वर्णाच्या कां आहेत ? आपला कंठ मोराच्या जाणून त्यानें ममतेनें त्या हिमालय पर्वताकडे पिसाऱ्याप्रमाणें नीलवर्ण कां झाला ? आपण अवलोकन केलें व तत्क्षणीं तो गिरि पूर्वस्थितीस आपल्या हातांत सतत पिनाक धनुः यां घेतलें पावून सुंदर व मनोहर दिसूं लागला आणि आहे? आणि आपण नित्य जटिल ब्रह्मचारी त्याजवरील द्रुमलतादिक सुपुष्पित होऊन कां आहां ? प्रभो, ह्या सर्व माझ्या शंका आपण पक्षी आनंदानें शब्द कळूं लागले ! मधुसूदना, निरसन कराव्या. हे वृषभध्वज, मी आपली सह- ह्याप्रमाणें हिमालय पर्वत पाहिल्यासारखा झालेला धर्मचारिणी असून आपल्या उपासनेंत सद्बोदांत पाहून पार्वती देवीला मोठा हर्ष झाला आणि त्या तत्पर आहे; ह्यास्तव हा माझ्यावर आपल्या- भगवतीनें प्रसन्न मुद्रेनें महादेवाकडे अवलोकन कडून अनुग्रह व्हावा.

करून त्या सर्वलोकपतीशीं भाषण आरंभिलें. भूमि सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, भग-

उमा ह्मणाली:—भगवन् महाव्रत शूलपाणे, वान् पिनाकधारी शंकरानें गिरितनयेचें हें आपण सर्व प्राण्यांचे अधिपति आहां; ह्यास्तव भाषण श्रवण केलें तेव्हां त्यास तिच्या विवे- माझ्या मनांत जी मोठी शंका उत्पन्न झाली काचें व बुद्धीचें कौतुक वाटलें; आणि तो भग- आहे तिचें आपण निराकरण करावें. देवाधि- वान् शंकर प्रसन्न होऊन त्या गिरिजेला देव, आपल्या ललाटी तिसरा नेत्र कोणत्या ह्मणाला कीं, 'सुभगे, ऐक. हे रुचिरानने, माझीं हीं कारणानें उत्पन्न झाला ? आपण पशु, पक्षी जीं रूपें आहेत त्यांचे काहीं विशेष हेतु आहेत, व अरण्य ह्यांसह हा गिरि काय ह्मणून दग्ध हें लक्षांत ठेव. '

केला ? आणि आपण ह्या माझ्या पित्याला

पुनः पूर्वस्थितीला आणून द्रुमादिकांनीं संच्छन्न कां केलें ?

अध्याय एकशें एकेचाळिसावा.

—:०:—

महेश्वर ह्मणाला:—भद्र देवि पार्वति, तूं

उमामहेश्वरसंवाद.

अज्ञानानें माझे दोन्ही नेत्र शंकेलेस आणि श्रीभगवान् महेश्वर ह्मणाला:—देवि गिरि- त्यामुळे क्षणांत सर्व जग प्रकाशहीन होऊन तनये, पूर्वी ब्रह्मदेवानें तिलोत्तमा नामक एक जणू काय आदित्य अस्तासच गेला व सर्वत्र उत्तम स्त्री उत्पन्न केली होती. जगांतील श्रेष्ठ

वस्तूंचा तिळ-तिळ अंश घेऊन त्यानें ती दिव्य निर्माण केल्यानंतर तिच्यापासून दुसऱ्या पुष्कळ स्त्री बनविली होती, ह्यामुळे ती रूपानें अगदीं धेनु जन्म पावल्या आणि त्यांच्या योषानें अप्रतिम होती. तिच्यासारखी सुंदर स्त्री सर्व लोकांना अमृताप्रमाणें मधुर असें विपुल दुग्ध मिळूं भूतलावर (किंचहुना इतर कोठेही) नव्हती ! लागलें ! प्रिये, पुढें एके प्रसंगीं त्या सुरभीच्या भद्रे, एके समर्थी तिलोत्तमेच्या मनांत माझें वत्साच्या मुखांतून माझ्या देहावर फेंस उडाला मन मोहून टाकण्याचें आलें; आणि ती रुचि-आणि त्यामुळे मी संतप्त होऊन त्या गाई रानना मला प्रदक्षिणा करण्याच्या हेतूनें मज-दुग्ध केल्या, तेव्हां त्यांना नानावर्णत्व प्राप्त झालें ! प्रत प्राप्त झाली ! प्रिये, नंतर त्या सुदतीनें सुंदरि, नंतर जगाच्या कल्याणाचें तत्त्व जाण-माझ्या भोंवतीं प्रदक्षिणा घातली आणि प्रद-णाच्या लोकनायक ब्रह्मदेवानें माझा तो क्रोध क्षिणा करितांना माझ्या समीप ती जसजशी शांत केला आणि त्यानेंच मला वाहनाकरितां भोंवतालीं वळत गेली तसतशीं माझ्या टिकाणीं आणि ध्वजावर स्थापण्याकरितां हा वृषभ दिला. निरनिराळीं सुंदर मुखें उत्पन्न झालीं ! गिरिजे, उमा ह्मणालीः—भगवन्, स्वर्गामध्ये बहुत त्या तिलोत्तमेला अवलोकन करण्याच्या प्रकारचीं व सर्व गुणांनीं मंडित अशीं आपलीं इच्छेनें योगबलावर मी चतुर्मुखत्व पावलों आणि मंदिरें असतांना, त्या सर्वांचा त्याग करून मी आपल्या अंगचें उत्तम योगसामर्थ्य दाख-आपण श्मशानांत रममाण असतां ते कां? वून चतुर्मुखत्व संपादिलें ! अनिंदिते, मी पूर्व-अहो, श्मशानांची अमंगलता काय वर्णावी! कडील मुखानें सर्व जगावर आधिपत्य चाल-तेथें जिकडे तिकडे मृतांचे केश व अस्थिच वितों; उत्तरेकडील मुखानें तुझ्याशीं विलास असतात ! तेथें नरकपालें व फुटकेतुळे घडे दिस-भोगितां; पश्चिमेकडील मुखानें वात्सल्य धारण तात ! तेथें गिधाडें व कोल्हे-कुत्रे ह्यांचीच करून सर्व प्राण्यांना सुख देतां; आणि दक्षिणे-गदीं आढळते ! तेथें शेंकडों चिता धडाडां जळत कडील मी आपल्या अत्यंत भयंकर व रौद्र असतात ! तेथें सर्व घाणच दृष्टीस पडते ! मुखानें प्रजांचा संहार करितां ! देवि पार्वति, तेथें सर्वत्र मांस, वसा व शोणित ह्यांचा कर्दम मी जटिल ब्रह्मचारी असण्याचें कारण माझ्या असतो ! तेथें हाडें व आंतडीं इतस्ततः पसर-हातून सर्व लोकांचें हित धडावं हेंच होय ! व लेलीं असतात ! आणि तेथें सर्व भालूंचीं कुई देवकार्याची सिद्धि व्हावी ह्मणून मी आपल्या चालू असते ! हातांत पिनाक धनुष्य धारण केलें आहे ! महेश्वर ह्मणालाः—प्रिये गिरिजे, मी सद्यो-आणि, हे देवि, पूर्वीं इंद्रानें माझें वैभव दीत एकसारखा अखिल पृथ्वी हिंडून शुद्ध असें प्राप्त करून घेण्याकरितां माझ्यावर वज्र टाकिलें स्थळ शोधित असतो; परंतु मला श्मशाना-असतां तें माझा कंठ जाळून गेलें, त्यामुळे पक्षां अधिक शुद्ध असें स्थळ ह्या जगांत मला ही श्रीकंठता—नीलकंठता—प्राप्त झाली ! अद्याप सांपडलें नाही ! ह्यास्तव, सर्व निवास-उमा ह्मणालीः—भगवन् सत्तम, आपल्याला स्थानांत श्मशानामध्ये माझें मन रमलें ! प्रिये, सर्व प्रकारचीं दुसरीं श्रेष्ठ वाहनें अनुकूल असतां श्मशानांत पिंपळाच्या शाखांची छाया आपण वृषभाला वाहनत्व दिलें, तें कां बरें? असते आणि प्रेतावरून काढून टाकिलेल्या महेश्वर ह्मणालाः—देवि पार्वति, पूर्वीं ब्रह्म-पुष्पमाळा इतस्ततः आढळतात त्यांची उत्तम वानें बहुत दूध देणारी देवांची धेनु सुरभि ही शोभा दिसते ! सुंदरि, हे माझे भूतसंध त्या

स्थळींच राहण्यास अतिशय उत्सुक असतात धर्म होत. त्याप्रमाणेच, परदारेंचा संसर्ग न आणि ते जेथें राहतिल तें स्थळ सोडून अन्य स्थळीं त्यांच्याव्यतिरिक्त राहण्यास मला हवाली करून ठेविलेल्या स्त्रियांचा प्रतिपाळ उन्साह वाटत नाही ! हे कल्याणि, श्मशानांतला वास मला अतिशय पवित्र व प्रियकर वाटतो; फार काय—श्मशानांत असतां मी स्वर्गातिच आहे असा मला आनंद होतो ! सुंदर, ज्या ज्या पुरुषांना शुद्ध स्थळीं राहण्याची इच्छा असते, ते ते ह्या श्मशानवासा-लाच पवित्र व श्रेष्ठ असे मानितात आणि त्याचा आनंदानें अंगीकार करितात.

उमा ह्मणाली:—भगवन् पिनाकपाणे, आपण सर्व प्राण्यांचे अधिपति असून सर्व धर्मवेच्यांमध्ये श्रेष्ठ आहां; ह्यास्तव, हे वरद, माझ्या मनांत जो हा महान् संशय आहे तो छिन्न करून टाका. प्रभो, ह्या स्थळीं अधिष्ठित असलेल्या ह्या सर्व मुनिजनांनीं तपश्चर्या केलेली आहे; लोकांत तपस्यांचा वेष स्वीकारून पुष्कळ मनुष्ये नानाविध प्रकारांनीं संचार करीत असतात; ह्यास्तव, ह्या ऋषिजनांच्या व माझ्या स्वतांच्या हिताकरितां आपण, हे अरिंदम, माझ्या ह्या संशयाचें निराकरण करावें. प्रभो, माझी शंका आपणांजवळ अशी आहे कीं, धर्माचें लक्षण काय ? आणि ज्यांना धर्मतत्त्वांचें ज्ञान झालेलें नाहीं त्या अजाण मनुष्यांना धर्माचरण करितां येणें शक्य कसे आहे ? भगवन् धर्मज्ञ, मला ह्या गोष्टीचें निरूपण करून सांगा.

नारद सांगतात:—कृष्णा, भगवती पार्वतीचें हें भाषण श्रवण करून मुनिजनांनीं तिची प्रशंसा केली आणि तिला अर्थानें परिपूर्ण अशा स्तोत्रांनीं व ऋग्वेदांतल्या सुंदर ऋचांनीं स्तविलें.

महेश्वर ह्मणाला:—देवि पार्वति, अहिंसा, सत्य भाषण, सर्वभूतानुक्ता, चित्ताचा जय व यथाशास्त्रि दान हे गृहस्थाश्रमी पुरुषांचे श्रेष्ठ

उमा ह्मणाली:—भगवन्, आपणांला मी आणखी शंका विचारीत आहे, तर तिचें आपण निराकरण करावें. आतां माझी शंका ही कीं, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र ह्या चार वर्णांपैकीं प्रत्येक वर्णांला गुणावह असा धर्म कोणता ? ब्राह्मणांनीं काय काय करावें, क्षत्रियांनीं काय काय करावें, वैश्यांनीं काय काय करावें, आणि शूद्रांनीं काय काय करावें, तें निरूपण करून सांगावें.

महेश्वर ह्मणाला:—महाभागे, तूं जो प्रश्न विचारिलास तो सर्वतोपरी योग्य आहे. नित्य लोकांत ब्राह्मण हे महाभाग्यवंत होत; फार काय, पृथ्वीवरील ते देवच होत ! ब्राह्मणांचा मुख्य धर्म इंद्रियांचा जय हा होय; ह्यास्तव ब्राह्मणानें सदासर्वकाळ इंद्रियांचा निरोध करावा. पार्वति, जो ब्राह्मण इंद्रियांना सर्वस्वीं जिकितो त्याला धर्म व अर्थ ह्यांची प्राप्ति होऊन तो शेवटीं ब्रह्मरूप बनण्याला पात्र होतो ! देवि, ब्राह्मणानें धर्माचरण करणें ह्मणजे ब्रह्मचर्याची पाळणूक ठेवणें, व्रतवैकल्ये करणें आणि इतर धार्मिक कृत्ये आचरणें. जो ब्राह्मण ह्याप्रमाणें आचरण ठेवितो त्यासच ब्राह्मण ही संज्ञा शोभते ! प्रिये, धर्मशील ब्राह्मणांनीं गुरु-जन व देवता ह्यांची पूजा करावी आणि नित्य

वेदाध्ययन चालू ठेवावें, ह्मणजे तद्वारा पुण्याची जोड होऊन देहाचें साफस्य घडेल !

उमा ह्मणालीः—भगवन्, माझी शंका अजून आहे; तर तिचें आपण निरसन करावें. मला चातुर्वर्ण्याचें धर्म पूर्णपणें निरूपण करून सांगा.

महेश्वर ह्मणालाः—पार्वति, ब्राह्मणानें धर्मरहस्य श्रवण करावें, वेदांमध्ये जीं व्रते करावीं ह्मणून सांगितलें असेल तीं आचारावीं, अशीला आराधावें, गुरूचें कार्य सिद्धीस न्यावें, नित्य भिक्षावृत्तीनें चरितार्थ चालवावा, नेहमी

यज्ञोपवीत धारण करावें, सदैव वेदाध्ययनांत रममाण असावें, आणि ब्रह्मचर्याचें नियम परिपालन करावे म्हणून माझे मत आहे, ते पाळावे. सुंदरि, नंतर गुरूंनीं आज्ञा दिली ह्मणजे ब्राह्मणानें ब्रह्मचर्याचें समावर्तन करावें आणि मग अनुरूप मार्गेंचें यथाविधि पाणिग्रहण करून गृहस्थाश्रम स्वीकारावा. ब्राह्मणानें गृहस्थाश्रमांत शुद्रांज वजावें, उत्तम मार्गाचें अवलंबन करावें, नित्य उपवास करावा, ब्रह्मचर्य राखावें, अग्निहोत्र बाळगावें, वेदाभ्यास चालू ठेवावा, दैविक व पौत्रिक कृत्यें करावीं, इंद्रियांना जिंकावें, अतीत-अभ्यागत व चाक्रनोकर ह्यांना भोजन घालून मग आपण स्वतः भोजन करावें, आहारविहारांत नेमस्तपणा राखावा, खरें बोलावें, निर्मळ वागावें, अतिथीला सत्कारावें, तीन अग्नि बाळगावे, इष्टि कराव्या, यथाविधि पशुबंध (यज्ञ) करून देवतांना आराधावें, यज्ञयाग करणें हा परम-धर्म मानावा, प्राण्यांची हिंसा मुळीच करूं नये, प्रथम भोजन वर्जावें, घरांतील सर्व मनुष्यें जेवल्यानंतर आपण जेवावें, परिजनांच्या भोजना-नंतर यजमानानें भोजन करणें हा श्रेष्ठ धर्म समजावा, आणि त्यांतही गृहस्थाश्रमी ब्राह्मणानें व विशेषेकरून श्रोत्रियानें हा मुख्य धर्म मानावा. प्रिये, गृहस्थाश्रमाच्या धर्माचें आचरण करणाऱ्या दंपत्याच्या ठिकाणीं समान-

शीलत्व असावें, पति व पत्नी ह्यांच्यामध्ये विरोध नसावा, त्यांनीं गृहदेवतांचें नित्यपूजन, अर्चन वगैरे करावें, गृहाचें नित्य उपलपेन (सारवण वगैरे) करावें, नित्य उपवास करावा (फक्त दोन वेळां अन्नग्रहण करावें), आणि नित्य गृह झाडून व सारवून त्यांत अग्नीला घृताभिधार करून घरभर धूस् पसरूं यावा. पार्वति, गृहस्थाश्रमी ब्राह्मणानें ह्याप्रमाणें वागावें. थोर ब्राह्मण सदादीत ह्याच धर्माचें आचरण करितात.

आतां, हे देवि गिरिजे, क्षत्रियांनीं जे धर्म आतां, हे देवि गिरिजे, क्षत्रियांनीं जे धर्म धर्म तुला सांगतो, सावधान चित्तानें श्रवण कर. सुंदरि, अगदीं आरंभापासून क्षत्रियांचा धर्म प्रजापालन हा सांगितलेला आहे. राजानें प्रजांचें योगक्षेम चालवावें आणि त्यांच्या पुण्याचा षड्भाग स्वतः उपभोगावा, अशी वेदांची आज्ञा असल्यामुळे, जो राजा प्रजापालनांत निमग्न असतो त्यास बहुत पुण्य प्राप्त होतें. देवि गिरितनये, जो नराधिप धर्मानुसार वर्तन करून प्रजांना पाळितो त्याला त्या प्रजापालनानें इतकें पुण्य लागतें कीं, त्या पुण्यानें तो श्रेष्ठ लोक मिळवितो ! ह्यास्तव, राजानें प्रथम प्रजांचें उत्तम रीतीनें रक्षण करावें आणि शिवाय इंद्रियनिग्रह, वेदाध्ययन, अन्याराधन, दान, विद्यार्जन, यज्ञोपवीतधारण, यज्ञानुष्ठान, धर्म-क्रिया, भृत्यभरण, कृतकर्मसिद्धि, उत्तम शासन, वैदिकयाग, वैदिकक्रिया, व्यावहारिकन्याय, सत्यवचनप्रीति व आर्तपरित्राण ह्या सर्व गोष्टी करण्याविषयीं फार जपावें. प्रिये पार्वति, जो राजा गोब्राह्मणांचें प्रतिपालन करण्यासाठीं प्रताप गाजवून रणांगणांत धारातीर्षी देह ठेवितो त्याला स्वर्गलोकीं अश्वमेध यज्ञानें प्राप्त होणारी विजय स्थानें प्राप्त होतात.

देवि पार्वति, वैश्याचा सनातन व नेहमींचा

धर्म पशुपालन आणि कृषिकर्म हा होय. ह्या-धर्मांत श्रेष्ठ होय. स्वयंभू ब्रह्मदेवानें लोकांत शिवाय त्यानें अग्निहोत्र ठेवावें, होमहवन करावें, पुण्यसंग्रह व्हावा ह्मणून पृथ्वीची उत्पत्ति दानें द्यावी, वेदाभ्यास करावा, व्यापार चालवावा, करितांना नित्य जे तीन धर्म उत्पन्न केले सत्वधाचरण करावें, अतिथींना सत्कारावें, ते धर्म आतां मी तुला सांग्तां, श्रवण कर. चित्त शांत ठेवावें, इंद्रियांना आकळावें, ब्राह्म-भद्रे, विधात्यानें सृष्टीच्या सर्गसमयीं वेदोक्त णांचें स्वागत करावें, सत्कारार्थी धन वेंचावें, वणि-धर्म, स्मृतिशास्त्रगत धर्म व शिष्टाचारगत षपथाचा आश्रय करणाऱ्या सच्छील वैश्यानें धर्म असे तीन धर्म निर्मिले. हे तिन्ही धर्म तीळ, गंध व रस ह्यांची विकरी मुळींच करूं श्रेष्ठ असून सनातन आहेत. त्यांपैकीं वेदांत नये, आणि सर्व प्रकारांनीं त्रिवर्गाचें यथोचित सांगितलेला जो वेदोक्त धर्म तो सर्वांत श्रेष्ठ व यथाशक्ति आतिथ्य करावें.

समजावा; स्मृतीमध्ये, शास्त्रामध्ये व पुराणामध्ये सुंदरि, शूद्राचा महान् धर्म ब्राह्मण, क्षत्रिय वगैरे सांगितलेला जो स्मृतिशास्त्रगत धर्म तो व वैश्य ह्यांची नित्य शुश्रूषा करणें हा होय. त्याच्या खालचा मानावा; आणि थोर पुरुषांनीं जो शूद्र सत्य भाषण, इंद्रियजय व अतिथिसेवा आचरण केलेला जो शिष्टाचारगत धर्म तो ह्यांचा अंगीकार करितो, त्याला महान् तपश्च-त्याच्याही खालचा समजावा. ब्राह्मणांनीं तीन र्थेंच फळ प्राप्त होतें: फार कशाला, त्याला वेदांचें अध्ययन करावें; वेदाध्ययनावर उप-कडकडीत तपस्वी झटलें तरी चालेल! प्रिये, जो जीविका चालवूं नये; दान, अध्ययन व उत्तम प्रकारचें आचरण करून नित्य देवब्राह्म-यजन हीं तीन कर्मे आचरावीं; काम, णांची पूजा करितो, त्या बुद्धिमान् शूद्राचे क्रोध व लोभ ह्या तीन विकारांना जिंकावें सर्व मनोरथ सिद्धीस जातात आणि त्याचें आणि सर्वांची मैत्री जोडावी ! जो ब्राह्मण कल्याण होतें. असो; भद्रे पार्वति, हे चारही अशा रीतीनें आचरण करितो त्यालाच ब्राह्मण वर्णाचें प्रत्येकशः पृथक् पृथक् धर्म मीं तुला ह्मणणें प्रशस्त ! प्रिये, भुवनेश्वर जो ब्रह्मदेव विवरण करून सांगितले. आतां तुला आणखी त्यानें ब्राह्मणांच्या चरितार्थासाठीं सहा कर्मे काय ऐकण्याची इच्छा आहे बरें ? सांगितलीं आहेत. आतां मी तुला ते सहा

उमा ह्मणाली:—भगवन्, चारही वर्णांना सनातन धर्म कथन करितो, श्रवण कर. ब्राह्म-हितकारक व मंगलदायक असे पृथक् पृथक् णानें आपला योगक्षेम चालविण्यासाठीं स्वतः धर्म आपण मला निवेदन केले. आतां मला यज्ञयाग करावे, दुसऱ्याकडून यज्ञयाग करवावे, सर्व वर्णांना व्यापून असणारा जो धर्म तो सांगा. दानें द्यावीं, दानें घ्यावीं, स्वतः अध्ययन करावें,

महेश्वर ह्मणाला:—प्रिये पार्वति, त्रिभुव-आणि दुसऱ्याकडून अध्ययन करवावें. पार्वति, नाचा अधिपति ब्रह्मदेव ह्यानें सत्कर्मलालसेनें जो पुरुष हीं सहा कर्मे करितो अखिल लोकांचा उद्धार व्हावा ह्मणून ह्या तोच खरा खरा धर्मशील ब्राह्मण समजावा. भूतलावर ब्राह्मण उत्पन्न केले. खरोखरी गिरितनये, नित्य वेदाभ्यासांत रममाण असणें मनुष्यामध्ये ब्राह्मण हे श्रेष्ठ होत; फार काय, आणि यज्ञयाग करणें हा ब्राह्मणाचा सनातन ते क्षीतीवरचे देवच समजावे ! सुंदरि, आतां प्रथम धर्म होय. त्याप्रमाणेंच ब्राह्मणानें यथाशक्ति मी ब्राह्मणांचीं धर्मकर्मे व त्यांचीं फलें निवेदन व यथाविधि दान करावें हें प्रशस्त आहे. करितों. पार्वति, ब्राह्मणांचा जो धर्म तो सर्व मनाची शांति हा तर ब्राह्मणाचा परम धर्मच

समजावा. थोर पुरुषांच्या ठिकाणीं ह्या धर्माची पार्वति, मनुष्यानें प्रत्येक कृत्य धर्माला अनु-
सदेव प्रवृत्ति असते. अत्यंत निर्मळ मनाचे सरून करण्याविषयीं प्रयत्न करावा; केव्हांही
व उत्तम आचरणाचे गृहस्थाश्रमी पुरुष महान् त्यानें धर्माचें उल्लंघन करूं नये; त्यानें धर्मा-
पुण्यसंचय करितात. जो पुरुष पंचमहायज्ञ करून प्रमाणें वागून धन मिळवावें; त्या मिळवि-
आत्म्याची शुद्धि संपादितो, नित्य खरें बोलतो, लेल्या धनाचे तीन भाग करावे; त्यांतील एक
कोणाचा मत्सर करीत नाहीं, दानें देतो, ब्राह्म- भाग धर्मकृत्यांत खर्चावा; दुसरा भाग काम-
णांना सत्कारितो, निवासस्थान स्वच्छ राखितो, तुषीकडे लावावा; आणि तिसरा भाग शिल्पक
अहंभावना धरीत नाहीं, सदैव सरळपणें वागतो, ठेवून वाढूं द्यावा. गृहस्थाश्रमी मनुष्यांना जसा
कुटिलपणा करीत नाहीं, प्रेमयुक्त भाषण करितो, प्रवृत्तिपर धर्म, तसा मोक्षार्थी मनुष्यांना निवृत्ति-
दुसऱ्याला अभय देतो, अतीत-अभ्यागतांविषयीं पर धर्म महाफलदायी आहे. देवि गिरिजे,
आवड धरितो, गृहांतील सर्व मनुष्यांचें भोजन मी आतां तुला त्या निवृत्तिपर धर्माचें स्वरूप
वेगरे होऊन उर्वरित अन्नावर चरितार्थ चाल- तत्त्वतः निवेदन करितों, ऐक. सुंदरि, मोक्षेच्छु
वितो, अतिथीला अर्घ्य, पाय, आसन, शयन पुरुषांनीं सर्व प्राण्यांवर दया करावी; एका
इत्यादि अर्पण करितो, अंधाराच्या जागेंत दीप ग्रामांत कधीही राहूं नये; आशेचा पाश तोडून
लावितो, आणि दुसऱ्याला आश्रय देतो, तो टाकावा; कुडी, कमंडलु, वस्त्र, आसन, त्रिवंड,
धार्मिक पुरुष समजावा. त्याप्रमाणेंच जो पुरुष शयन, अग्नि व अग्न्यागार ह्यांजवर आसक्ति
सकार्ळी उठून प्रातर्विधि उरकतो, मुखप्रक्षालन ठेवूं नये; परब्रह्मचिंतनांत मन गुंतवून तन्मन
करून स्नानादिक आदरितो, अतिथीला भोजन व तत्पर व्हावें; सदैव योगाभ्यासांत व सांख्य-
धालून त्याजवळ चार गोष्टी बोलतो, त्याला शास्त्रांत निमग्न असावें; नित्य वृक्षमूलाचा
सत्कारपूर्वक निरोप देऊन त्याच्या मागून चार आश्रय करावा; ओसाड घरांत रहावें; नदीच्या
पावले जातो, आणि रात्रंदिवस त्रिवर्गाचें सर्व वाळवंटांत निजवें; नदीच्या तीरावर राहण्याची
प्रकारांनीं यथाशक्ति आतिथ्य करितो, त्या आवड धरावी; आसस्वीयांविषयीं व ऐहिक
सनातन धर्मांनिं वागणाऱ्या पुरुषाला महान् सुखाविषयीं आसक्ति सोडावी; आपल्या ठिका-
पुण्य प्राप्त होतें. प्रिये पार्वति, शूद्राचा मुख्य णीच आत्म्याची भावना करावी; ऐहिक विष-
धर्म ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य ह्या त्रिवर्गाची यांच्या संबंधानें काष्ठवत् निर्विकार बनावें;
सेवा करावी हा होय. गृहस्थाश्रमी पुरु- आहारादिकांचा त्याग करावा; आणि मोक्ष-
पांनीं प्रवृत्तिपर धर्म आचरावा, अशी प्राप्तीचा मार्ग आचरावा. प्रिये पार्वति,
शास्त्राची आज्ञा आहे. त्या धर्मापासून सर्व जो पुरुष अशा प्रकारें सनातन धर्माचें
प्राण्यांचें हित होतें व आचरण करणाराला आचरण करितो, त्याला मोक्ष मिळतो. हे
पुण्य लागतें. आतां मी तुला त्या प्रवृत्तिपर गिरितनये, मुक्त पुरुष एके ठिकाणीं कधीही
धर्माविषयीं निरूपण करून सांगतों; श्रवण कर. आसक्त असत नाहीं; एका गांवांत (एका दिव-
भद्रेच्छु मानवानें यथाशक्ति वारंवार दानें साडून अधिक दिवस) राहत नाहीं,—सदा
करावी; त्याप्रमाणेंच त्यानें शक्त्यनुसार पुनः हिंडत असतो; आणि एका पुलिनांत सुद्धां
पुनः यज्ञयोग करावे; आणि त्यानें अनेक बहुत दिवस निद्रा घेत नाहीं. सुंदरि, मोक्षाचें
सत्कर्म करून पुण्याचा साठा पुष्ट करावा. प्रिये शास्त्र जाणणाऱ्या सत्पुरुषाचा हा वेवोक्त

सत्पथ होय. जो पुरुष ह्या मार्गानें गमन करितो त्याला तें श्रेष्ठ पद प्राप्त होतें. भिक्षु किंवा मोक्षमार्गाचे अनुयायी पुरुष चार प्रकारचे असतात. त्या चार प्रकारांचीं नांवें (१) कुटीचक (२) बहुदक, (३) हंस व (४) परमहंस हीं होत. ह्या चार प्रकारांपैकीं मागच्यापेक्षा पुढला प्रकार अधिक श्रेष्ठ समजावा. प्रिये गिरिसुते, परमहंसधर्माचें आचरण करून जें अंतिम पद प्राप्त होतें, तें अगदीं अनिर्वचनीय व अगाध आहे ! त्याच्याहून श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ, अथवा प्रत्यक्ष किंवा परोक्ष असें दुसरे काहीं नाहीं ! तें पद दुःखरहित, सुखरहित, जरांरहित, मृत्युरहित व व्ययराहित असून केवळ मंगलाचें धाम आहे !

उमा ह्याणालीः—भगवन्, आपण गृहस्थाश्रमी पुरुषाचा धर्म, मोक्षार्थी पुरुषाचा धर्म आणि सज्जनाचरित धर्म हे सांगून जीवांना देहाचें साफल्य करून देणारा महान् मार्ग कथन केला. हे धर्मज्ञ, आतां माझी अशी इच्छा आहे कीं, ह्यापुढें आपण ऋषींचा धर्म निरूपण करून सांगावा. विमो, तपोवनांत निवास करणाऱ्या ऋषिजनांविषयीं नेहमीं मला मोठी आवड वाटते आणि नित्य तपोवनांत आज्याहुतीच्या योगानें उत्पन्न झालेल्या धूमाचा गंध जिकडे तिकडे सर्वत्र व्याप्त झाला ह्याजें तो अवलोकन करून माझे मन मोठें आनंदित होतें ! ह्यासाठीं, हे देवाधिदेव, मुनींच्या धर्मासंबंधानें माझी ही जी शंका आहे ती सर्व आपण यथास्थित रीतीनें निवा-

रण करा. प्रमो, आपणांस सर्व धर्मांचे हेतु व तत्त्वे उत्तम अवगत असल्यामुळें आपण माझ्या प्रश्नाचें सविस्तर उत्तर सांगा.

श्रीभगवान् महेश्वर ह्याणालाः—हे भद्रे पार्वति, आतां मी तुला मुनींचा श्रेष्ठ धर्म कथन करितों. मुनिजन ह्याच धर्माचें आचरण करून स्वतपोनुष्ठान चालवितात आणि सिद्धि जोडितात. हे धर्मज्ञ महाभागे गिरिसुते, धर्मवेच्या थोर फेनप ऋषींचा जो धर्म तो मी तुला प्रथम सांगतों, ऐक. पार्वति, पूर्वी ब्रह्मदेवानें तपश्चर्या करीत असतां जें अमृत (उदक) प्राशन केलें, तेंच पुढें यज्ञांगरूपानें स्वर्गांत दिव्य सुख देणारें अमृत झालें. ह्या ब्रह्मदेवानें प्राशन केलेल्या व स्वर्गांत अमृत-

रूप बनलेल्या उदकावर फसफसून आलेला शुभकारक फेन जे मुनि सतत थोडथोडा ग्रहण करितात तेच हे फेनप (फेन पिणारे) ऋषि होत. तपोधने, त्या परमपावन फेनप मुनींचा धर्माचरण करण्याचा जो मार्ग तो तुला वालखिल्यांच्या ठिकाणीं दिसून येईल; ह्यास्तव, आतां मी तुला वालखिल्यांची कथा सांगतों, श्रवण कर. सुंदरि, वालखिल्य मुनींनीं तपश्चर्येच्या योगानें सिद्धि प्राप्त करून घेतली आहे; ते सूर्यमंडलांत राहतात; ते धर्मवेत्ते ऋषिजन पक्ष्यांप्रमाणें उंचवृत्तीवर चरितार्थ चालवितात; ते मृगचर्म किंवा विंध्या व वल्कलें परिधान करतात; त्यांना सुखदुःखादिक द्वंद्वें मुळींच नाहीत; आणि ते तपोधन सदादीत सत्पथानेंच गमन करितात ! प्रिये, ते आंगव्याच्या पेराएवढाले आहेत; त्यांतील प्रत्येक आपआपलीं धर्मकृत्यें आचरण्यास सदैव सिद्ध असतो आणि तपश्चर्या करितो; धर्मकृत्यांच्या व तपाच्या योमें ते महान् पुण्य जोडितात; देवांच्या कार्यसिद्धीकरितां ते देवांसमखेच झटतात; आणि तपश्चर्येच्या योगानें निष्पाप झालेले ते मुनि सर्व-

१ कुटीचक व बहुदक ह्या दोन प्रकारच्या भिक्षुजवळ श्रिदंड असतो; परंतु ह्यांपैकीं पहिला वृत्रांत राहतो व दुसरा तीर्थयात्रा करित फिरतो. दुसरा व परमहंस क्षांजपार्शी एक दंड असतो; परंतु ह्यांतील पहिला आश्रमधर्म पाळितो व दुसरा त्रिगुणातीत होत्वाता स्वैर फिरतो !

दिशा प्रकाशित करितात. हे कल्याणि, वाळ-
खिल्यांप्रमाणेच शुद्ध मनाचे व दयाधर्मपरायण
असे दुसरे परमपावन थोर मुनि चक्रचर
(नित्य चक्रासारखे फिरणारे) हे होत. हे
मुनि सोमलोकीं राहतात; व ह्यांची वसति
पितृलोकच्या समीप असल्यामुळे ते सोमकिर-
णांचे यथाविधि अल्पशः पान करितात. सुंदरि,
ह्याप्रमाणेच उच्छवृत्तीने राहणारे दुसरे ऋषि संप्र-
क्षाल, अश्मकुंड व दंतोलूखल हे होत. सोम
पिणाच्या व उष्णता प्राशन करणाऱ्या देवांच्या
समीप ते राहतात आणि इंद्रियांचा निग्रह
करून ते आपल्या भार्यांसमवेत सोमकिरणांवर
आपले योगक्षेम चालवितात. पार्वति, ते ऋषि
अग्नीचे हवन, पितरांचे अर्चन व पंचमहायज्ञ
करितात; फार काय, यजन करणे हा त्यांचा
धर्मच सांगितला आहे. देवि पार्वति, चक्रचर
व त्याप्रमाणेच दुसरे देवलोकचर द्विज ह्यांनीं
नित्य ह्याप्रमाणे धर्माचरण केले. आतां मी तुला
आणखी दुसरा धर्म कथन करितों, ऐक. प्रिये,
सर्व ऋषिधर्मांचे मुख्य तत्त्व हें आहे कीं, साध-
कानें इंद्रियांचे आकलन करून आत्मस्वरूपाचे
यथार्थ ज्ञान मिळवावे; नंतर माझ्या मते काम-
क्रोध जिंकावे; अग्नीला आहुति द्याव्या; सना-
तन धर्माची चर्चा करावी; सोमयज्ञानें अग्नीला
आराधावे; यज्ञांत सुंदर दक्षिणा द्यावी; नित्य
यज्ञानुष्ठान व धर्मकृत्ये करावी; देव व पितर
ह्यांना मनापासून पूजावे; आणि उच्छवृत्तीने
धान्य मिळवून सर्व प्रकारच्या अतिथिक्रिया

पार पाडाव्या. पार्वति, गोरसाच्या उपभोग्य
वस्तूंपासून अल्प राहणें, चित्त शांत ठेव-
ण्याची आवड धरणें, भूमीवर शयन करणें,
योगाभ्यासांत निमग्न असणें, माजीपाल
खाऊन राहणें, फळे व मुळे सेवन करणें, वारा
व पाणी पिणें व शेवाळ खाणें हे ऋषींचे
नियम होत; ते ह्या नियमांच्या योगें अजिंक्य
असे परम पद सुलभ करून घेतात ! गिरिजे,
गृहांतील होमहवनाचा धूर शांत झाला, मुस-
लादिकांनीं धान्यादिक स्वच्छ करण्याचे काम
समाप्त झालें, पाकशाळेंतील अग्नि निवाला,
सर्वांचे भोजन उरकलें, आणखी पात्रें बाढ-
ण्याचे काम बंद झालें, भिक्षुक घेण्याची वेळ
गेली, आणि आतां अतिथीची वाट पाहिली
तरी ती व्यर्थ आहे अशी खात्री झाली, ह्मणजे
मग यजमानानें अवाशिष्ट अन्न सेवन करून
भोजन करावें ! प्रिये, जो मुनि सत्यरूप धर्मांत
रममाण असतो व सदैव चित्त शांत ठेवितो,
त्याला पुण्य प्राप्त होतें; आणि जो पुरुष मोहाला
वश होत नाही, अभिमान धरीत नाही, नेहमीं
संतुष्ट असतो, विस्मित नसतो, शत्रुमित्र समान
मानितो आणि सर्वांशीं स्नेहभाव ठेवितो, तोच
धर्माचा उत्तम ज्ञाता समजावा !

अध्याय एकशें बेचाळिसावा.

—००—

उमामहेश्वरसंवाद.

उमा म्हणाली:—भगवन् शंकर, वानप्रस्था-
श्रमी पुरुष नद्यांच्या रमणीय प्रदेशांत,
नद्यांच्या उगमाजवळ किंवा उदकाचे श्रे वगैरे
वाहात असतील तेथें, पर्वतावर किंवा वनामध्ये
गर्द झाडी असेल अशा ठिकाणीं, आणि पार-
मार्थिक कृत्ये करण्यास पवित्र अशा कलमूल-
युक्त स्थानीं राहून एकाग्र चित्तानें आप-
ग्रपलीं व्रतकृत्ये मोठ्या निग्रहानें करितस्त;

१ संप्रक्षाल ऋषि:—पात्रांचें उत्तम प्रकारें
क्षालन करणारे ह्मणजे दुसरे दिवसाकरितां कांहीही
अवशिष्ट न राखणारे ऋषि.

२ अश्मकुंड:—दोन दगडांनीं धान्याचा कोंडा
वगैरे साफ करून घेणारे ऋषि.

३ दंतोलूखल ऋषि:—दांत हेंच उखळ करून
धान्य स्वच्छ करणारे ऋषि.

आपलीं कर्मे आचरितांना ते दुसऱ्या कोणावर अवलंबून राहत नाहीत; आणि प्रत्येक गोष्ट स्वतः करून आपली उपजीविका चालवितात. झणून, हे देवेश्वर, माझी इच्छा अशी आहे की, त्यांचा पुण्यकारक विधि आपणांपासून श्रवण करावा.

महेश्वर झणाला:—देवि पार्वति, वान-प्रस्थांचा धर्म मी आतां तुला कथन करितों, सावधान चित्तानें श्रवण कर; आणि तो एकाग्र मनानें ऐकून घेऊन तदनुसार आचरण करण्याचा निश्चय ठरव. प्रिये गिरिसुते, जे साधु-जन वानप्रस्थाश्रम स्वीकारून वनांत जाऊन राहतात आणि व्रतवैकल्यांचें अनुष्ठान करून देहाचें साफल्य करू इच्छितात, त्यांनीं जें कांहीं केलें पाहिजे तें हें होय: वानप्रस्थांनीं त्रिकाल स्नान करावें, दैविक व पौत्रिक कर्मे आचरावीं, अग्नीला होम द्यावा, इष्टि व यजन करावें, नीवार (देवभाताचे तांदूळ) भक्षावे, फळेंमुळें खावीं, उडेल व एरंडेल ह्यांचा उपयोग करावा, योगाभ्यास करून सिद्धि मिळवावी, कामक्रोधांपासून अलिप्त रहावें, अरण्यांत जेथें भितरीं मनुष्यें प्रवेश करणार नाहीत अशा घोर स्थळीं जाऊन तेथें वीरासन घालून बसावें, उत्कृष्ट योगाभ्यासांत निमग्न असावें, ग्रीष्म ऋतूंत पंचाग्निसाधन करावें, हठशास्त्रांत प्रसिद्ध असलेला मंडूक-योग निश्चयपूर्वक उत्तम प्रकारें करून साधावा, नित्य वीरासनाची आवड धरावी, भूमीवर निजावें, शीत, तोय व अग्नि ह्यांचा योग साधावा, (झणजे हिंवाळ्यांत उदकांत वास करावा, उन्हाळ्यांत पंचाग्नीत बसावें आणि पावसाळ्यांत सर्व पाऊस अंगावर घ्यावा,) वायु व उदक हीं घराचीं, शेवाळ भक्षावें, दोन दगडांनीं किंवा दातांनीं धान्य स्वच्छ करून कुठून किंवा पावून सावें, त्यांनीं पुढल्या दिवसा-

करितां आगाऊ तरतूद करूं नये, भोजनोत्तर मांडें प्रक्षालून मोकळें व्हावें, चिंध्या व वल्कलें परिधान करावीं, मृगचर्में पांघरावीं, ज्या काळीं जें केलें पाहिजे तें त्या काळीं धमाला अनुसरून यथाविधि करावें, नित्य वनांत रहावें, वनांत फिरावें, वनांत आढळावें व वनांतच सर्व कांहीं करावें, ज्याप्रमाणें गुरुगृहीं रहा-वयाचें त्याप्रमाणें वनांत रहावें, होमहवन करावें, पंचमहायज्ञ आचरावे, ते पंचमहायज्ञ ज्याचा जो कालभाग असेल त्या त्या काल-भागीं करावे, वेदोक्त नियम परिपाळावे, अष्टमी-यज्ञ करण्याविषयीं तत्पर असावें, चातुर्मास्य नियम पाळावे, पौर्णमासादिक व नित्याचे यज्ञ करावे, स्त्रीसमागमापासून विमुक्त रहावें, सर्व दोषांपासून अलिप्त असावें, अखिल दुराचरणांचा त्याग करावा, सदैव सुगमांडादिक यज्ञसाधनें हीच संपात्ति मानावी, नित्य व्रता-ग्नीना आश्रय द्यावा, सदासर्वकाळ सत्य-गामी असावें, आणि सर्वथैव साधुवृत्तिनें वागावें. सुंदरि पार्वति, जे वानप्रस्थाश्रमी मुनि ह्यांप्रमाणें सत्यधर्माचा आश्रय करितात, त्यांना सिद्धि प्राप्त होते आणि ते महापवित्र ब्रह्मलोकीं व शाश्वत सोमलोकीं जाऊन श्रेष्ठ गति मिळवितात ! देवि गिरितनये, वानप्रस्थांचा हा शुभ-कारक धर्म मीं तुला स्थूलरूपानें सांगितला; वास्तविकपणें ह्याचा विस्तार फारच मोठा आहे !

उमा म्हणाली:—भगवन्, आपण सर्व भूतांचे ईश असून आपणांस सर्वभूतें वंदन करितात ! माझी आपणांस आतां अशी प्रार्थना आहे की, सिद्धिप्रतिपादक शास्त्रांत मुनिसंघांचे जे धर्म सांगितले असतील ते आपण मला कथन करावे. सिद्धिशास्त्रांत प्रवीण असे कित्येक वानप्रस्थ मुनि स्वैर वर्तन करितात व कित्येक स्त्रियांसमवेत राहतात; तेव्हां त्यांचे धर्म तरी काय आहेत ?

महेश्वर ह्यणालाः—देवि पार्वति, सिद्धि-
शास्त्रांत निष्णात असे जे तपस्वी, त्यांचे दोन
प्रकार आहेतः एक स्वैरी व दुसरे दारविहारी.
स्वैरी तापसांची खूण ही की, त्यांनीं मुंडन
करून भगवीं वस्त्रें धारण केलेलीं असतात;
आणि दारविहारी तापसांची खूण ही की,
रात्रीस ते घरी राहतात. दोन्ही तापसांनीं
त्रिकाल स्नान करावें, परंतु होमहवन हें
महत् ऋषिकृत्य फक्त दारविहारी तापसांनींच
करावें. दोघांनींही समाधियोग साधावा,
वेदांत किंवा शास्त्रांत जो मार्ग सांगितला
असेल त्या मार्गाचें आचरण करावें, आणि
दुसरे वानप्रस्थांचे जे धर्म पूर्वी सांगितले आहेत
ते पाळावे; ह्याप्रमाणें जर ते करतील तर
त्यांस महान् तपश्चर्येचें फल प्राप्त होईल. दार-
विहारी तपस्यांनीं इंद्रियांचें आकलन करावें
आणि स्वस्त्रीवांचून अन्य स्त्रीच्या ठिकाणीं रत
होऊ नये; स्वस्त्रीशीं गमन करणें तेंही शास्त्राला
अनुसरून उचित अशा काळींच करावें. जे
दारविहारी तपस्वी ह्याप्रमाणें वर्तन करितात
त्यांनाच तितकें ऋषिकृत धर्माचें श्रेय प्राप्त होतें.
जें कृत्य शास्त्रज्ञेन केलें पाहिजे, तेंच कृत्य
धर्मज्ञ पुरुषांनीं करावें; उच्छृंखल इंद्रियांच्या
संतोषाकरितां भलतेच कृत्य करण्यास प्रवृत्त
होणें हें सर्वस्वीं वर्ज्य करावें. जो पुरुष हिंसा-
दोषापासून अलिप्त राहतो आणि सर्व प्राण्यांना
उत्तम प्रकारें करून अभय देतो, त्याला महान्
पुण्य प्राप्त होतें. जो पुरुष सर्व भूतांवर दया करितो,
सर्व प्राण्यांशीं प्रांजलपणानें वागण्याचें व्रत
आचरितो, आणि सर्व प्राण्यांचा आत्मा बनतो,
त्याला महान् पुण्य लागतें. सर्व वेदांचें अंत-
रंग जाणणें आणि सर्व प्राण्यांशीं सरळपणानें
वागणें, ह्या दोहोंची समानता होईल; फार
कशाला, सरळपणाच्या धर्तनाला अधिक
महत्त्व येईल ! मिये पार्वति, सरळपणा हा धर्म

होय आणि कुटिलपणा हा अधर्म होय !
जो मनुष्य आर्जवाचा (सरळपणाचा) भोक्ता
असतो, तोच पुण्याचा अधिकारी होतो ! जो
पुरुष नित्य आर्जवांत रममाण होतो, त्याला
देवांच्या सन्निध स्थान मिळतें; ह्यास्तव, धर्मच्छु
मनुष्यानें नित्य आर्जवयुक्त असावें; तशीच
त्यानें क्षमा धारण करावी, इंद्रियें जिंकावीं,
क्रोधाचें दमन करावें, धर्मस्वरूप बनावें, हिंसा
सोडावी, आणि नित्य धर्मानुष्ठानांत रमावें,
ह्यणजे त्यास महान् पुण्य प्राप्त होईल ! मिये
पार्वति, जो बुद्धिमान् मनुष्य तद्रेपासून दूर
राहतो, रात्रंदिवस धर्मचिंतन करितो, शक्य-
नुसार सन्मार्गागामी होतो आणि सदाचरण
हेंच जीवितसर्वस्व मानितो, तो परब्रह्मपदाचा
अधिकारी होतो !

उमा ह्यणालीः—भगवन्, जे महासमर्थ
तपस्वी आश्रमाविषयीं आसाकी बाळगितात, ते
कोणत्या आचरणानें ते जस्वी होतात ? त्या-
प्रमाणेंच राजे व राजपुत्र जे महाधन असतात
किंवा निर्धन असतात, ते कोणत्या कर्मानें मोठें
फल मिळवितात ? आणि त्याप्रमाणेंच वान-
प्रस्थ पुरुष कोणत्या वर्तनानें शाश्वत स्थानाची
जोड करून घेऊन तेथें विव्य चंदनाच्या
उटीनें अलंकृत होतात ? त्रिपुरनाशक त्र्यंबक,
ही माझी तपश्चर्याविषयक शुभ शंका निवारण
करा आणि मला ह्यासंबंधानें सर्व कांहीं
सविस्तर सांगा.

महेश्वर ह्यणालाः—देवि पार्वति, जे पुरुष
उपवासदिक व्रतें करून इंद्रियांचें दमन करि-
तात, कधीही हिंसा करित नाहींत, आणि
खरें बोलतात, ते सिद्धि मिळवितात आणि
मेल्यावर स्वर्गलोकीं जाऊन आनंदानें गंधर्वांसह
विलास भोगितात. जो पुरुष योगांतलें मंदूक
नामक असन करून शयन करितो आणि
दीक्षा घेऊन उत्तम प्रकारें यथाविधि धर्म

पाळितो, तो मेल्यावर नागांसह आनंदांत काल-
क्षेप करितो. जो पुरुष दीक्षा घेऊन मोठ्या
आनंदानें हरणांमध्ये राहून त्या हरणांच्या
मुखातून खालीं पडलेल्या उष्ट्या गवतावर चरि-
तार्थ चालवितो, तो मेल्यावर अमरावतीस जातो.
जो पुरुष शेवाळ किंवा वाळलेलीं पानें खाऊन
राहण्याचा नियम करून त्याप्रमाणें त्या शेवा-
ळाचें किंवा शीर्णपत्राचें भोजन करितो आणि
कितीही थंडी पडली तरी ती नित्य सोशितो,
त्याला उत्तम गति प्राप्त होते. जो पुरुष वायु
किंवा उदक प्राशून अथवा फळें किंवा मुळें
खाऊन देहयात्रा करितो, त्याला यक्षांचें ऐश्वर्य
प्राप्त होतें आणि तो अप्सरांच्या समुदायांत
विलास भोगितो. जो पुरुष बारा वर्षेपर्यंत ग्रीष्म
ऋतूंत पंचाम्रिसाधन करितो आणि शास्त्रज्ञेनु-
रूप कर्म आचरितो, त्याला दुसऱ्या जन्मीं
पृथ्वीचें राज्यपद प्राप्त होतें. जो पुरुष मोठ्या
यत्नानें बारा वर्षेपर्यंत आहार वर्ज्य करितो आणि
उदक सुद्धां प्राशीत नाहीं, तो मेल्यावर पृथ्वीचा
राजा होतो. जो पुरुष मोठ्या आनंदानें बारा
वर्षांची दीक्षा घेऊन भूमीवर चोहोंकडून शुद्ध
आकाशाचें पांघरूण घेऊन शयन करितो आणि
कांहींएक न खातां देह टाकितो, त्याला
स्वर्गांत मुख मिळतें आणि त्याच्या भूमिशयना-
मुळें त्यास स्वर्गांत उत्तम यानें, उत्तम शयनें,
आणि चंद्राप्रमाणें शुभ्र अशीं उत्तम मंदिरें प्राप्त
होतात ! प्रिये, जो पुरुष दीक्षा घेऊन केवळ
स्वकडार्जित मिताहारावर आपली उपजीविका
चालवितो आणि पुढें अनशनव्रतानें देहत्याग
करितो, त्याला स्वर्गसुख मिळतें. जो पुरुष
दीक्षा घेऊन बारा वर्षेपर्यंत केवळ स्वकष्टानें
निर्वाह करितो आणि नंतर महासागरांत देह
टाकून मरण पावतो तो वरुणलोकास जातो.
जो पुरुष दीक्षा घेऊन केवळ स्वकष्टानें बारा

वर्षेपर्यंत चरितार्थ चालवितो आणि दगडांनीं
पाय भेदितो, तो मेल्यावर गुहाकामध्ये विलास
भोगितो. जो पुरुष संकल्पपूर्वक दीक्षा घेऊन
बारा वर्षेपर्यंत आत्मचिंतन करून आत्मस्वरूप
ओळखितो, सुखदुःखादिक द्वंद्वांपासून अलिप्त
राहतो, आणि सर्व-संगपरित्याग करितो, त्याला
स्वर्गलोकाची प्राप्ति होते व तो देवांसह भोग
भोगितो. जो पुरुष द्वादशवार्षिक दीक्षा घेऊन
केवळ स्वकष्टानें चरितार्थ चालवितो आणि
अर्मांत देह विसर्जन करून मृत्यु पावतो, तो
वह्निलोकांत बहुमान मिळवितो. जो व्रतवैकल्यं
करणारा ब्राह्मण यथान्याय दीक्षा घेऊन आपल्या
ठिकाणीं आत्म्याची स्थापना करितो, ममत्व-
बुद्धि टाकितो, धर्मावर प्रेम ठेवितो, ह्या मनो-
गत दीक्षेप्रमाणें बारा वर्षे आचरण करितो,
अरणीसहित अग्नि झाडाच्या खांदीला बांधितो,
उघडाच घरांतून बाहेर पडतो, वीरमार्गाला
अनुसरतो, वीरासन घालून बसतो, आणि सतत
वीरासनीं शयन करितो, त्याला वीराची गति
प्राप्त होते, तो इंद्रलोकीं जातो, त्याचे सर्व
मनोरथ नित्य परिपूर्ण होतात, त्याच्यावर दिव्य
पुष्पांची वृष्टि घडते, आणि दिव्य चंदनानें तो
अलंकृत होते ! त्या धर्मात्म्याला वीरलोक
मिळतो, त्याला वीरांचा सहवास प्राप्त होतो
आणि तो स्वर्गांत देवांसह विलास भोगतो. प्रिये
पार्वति, जो पुरुष सत्त्वगुणाचा आश्रय करितो,
सर्व ऐहिक विषय त्यागितो, सद्धर्माचरणाची
दृढ दीक्षा घेतो, शुचिर्भूत राहतो, आणि
वीरांचा मार्ग आक्रमितो, त्याला सनातन लोक
प्राप्त होतात, तो स्वच्छंदानें कामग विमानां-
तून संचार करितो, आणि तो ऐश्वर्यशाली
पुरुष शक्रलोकीं जाऊन तेथें आनंदानें विलास
भोगितो !

अध्याय एकशे त्रेचाळिसावा.

—:०:—

उमामहेश्वरसंवाद.

उमा ह्मणाली:—भगवन् व्यंबक, हे भग-
नेत्रघ्न, हे पूषदंतनिपातन, हे दक्षक्रतुहर, मला
एक मोठा संशय आहे. भगवन्, पूर्वी भग-
वान् ब्रह्मदेवानें चार वर्ण उत्पन्न केले असतां,
कोणत्या दुष्कृत्यामुळे वैश्य हा शूद्र होतो ?
क्षत्रिय हा वैश्य होतो ? आणि ब्राह्मण हा
क्षत्रिय होतो ? ही विपरित स्थिति कशी
निवारितां येईल ? तसेंच, हे अनघ भूतपते,
कोणत्या कर्मांनीं ब्राह्मण हा शूद्रयोनींत जन्म
घेतो ? आणि क्षत्रिय हा शूद्रतेत पावतो ?
क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र हे तीन वर्ण स्वभावतः
ब्राह्मण कसे होतील ? देवा, माझ्या या संश-
याचें आपण निरसन करा.

महेश्वर ह्मणाला:—देवि, ब्राह्मणत्व हें
दुर्लभ आहे; तें निसर्गतःच प्राप्त होतें. तसेंच, हे
कल्याणि, क्षत्रिय, वैश्य किंवा हे शूद्र जन्मही
निसर्गाचेंच प्राप्त होत असतात असें माझे मत
आहे. हे कल्याणि, ज्येष्ठ वर्ण (ब्राह्मण्य)
प्राप्त झाल्यावर तो द्विज जर दुष्कृत्य करील तर
तो त्या उच्चवर्णापासून च्युत होईल. ह्यास्तव
ब्राह्मणांन (योग्य आचरण ठेवून) आपलें
श्रेष्ठपण राखावें; इतकेंच नव्हे, तर क्षत्रिय
किंवा वैश्य हा ब्राह्मणाचें आचरण करील
तर त्यास ब्राह्मणत्व मिळून अंती ब्रह्मपदही
प्राप्त होईल ! देवि पार्वति, जो ब्राह्मण
ब्राह्मणांचीं विहित कृत्ये करण्याचें सोडून
देऊन क्षत्रियधर्माचा अंगीकार करितो, तो
ब्राह्मण्यापासून भ्रष्ट होत्सता क्षत्रियकुलीं
जन्म घेतो ! त्याचप्रमाणें, दुर्लभ अशा ब्राह्म-
णत्वाला न जपतां मूर्खपणानें विवेकाचा त्याग
करून धनादिकांच्या लोभानें जो ब्राह्मण
वैश्यकर्म आचरितो, तो वैश्याच्या कुळांत

जन्म घेतो ! आणि त्याप्रमाणेंच वैश्यानें वैश्य-
त्वाला न जपतां शूद्र कर्म केल्यास तो शूद्र-
त्वास जातो ! एवंच, विप्र हा स्वधर्मापासून
च्युत झाला कीं ब्राह्मणत्वापासून भ्रष्ट होत्सता
शूद्रत्वाप्रत पोहोंचतो. हे भद्रे, अशा प्रकारें दुष्क-
र्मांच्या योगें वर्णभ्रष्ट व बहिकृत झालेला
तो ब्राह्मण ब्रह्मलोकास अंतरून नरकाचा अधि-
कारी होतो आणि मग तो शूद्रयोनींत जन्म
पावतो. हे महाभागे धर्मचारिणि, क्षत्रिय
अथवा वैश्य आपापलीं कर्मे न करितां जर शूद्रकर्म
करील तर तो आपल्या पदापासून भ्रष्ट होऊन
त्यास वर्णसंकरता प्राप्त होईल; आणि त्या-
प्रमाणेंच ब्राह्मण, क्षत्रिय किंवा वैश्य हा
अयोग्य कर्मांच्या आश्रयानें शूद्रयोनि पावेल.
परंतु, हे देवि, जो बुद्धिमान्, धर्मज्ञ, शुचि,
ज्ञानविज्ञानवान् व धर्मनिरत पुरुष स्वधर्मांन
वागतो, त्याला धर्माचें महान् फळ मिळतें. देवि,
भगवान् ब्रह्मदेवानें ह्या विषयासंबंधानें आणखी
सांगितलें आहे तें हें कीं, जे थोर पुरुष पुण्य-
प्राप्तीची इच्छा करितात, त्यांनीं मोठ्या श्रद्धेनें
अध्यात्माचा अभ्यास करावा; उग्र लोकांपासून
प्राप्त झालेलें अन्न गर्हणीय समजावें; त्याप्रमाणेंच
गणान्न व मृताच्या प्रथम श्राद्धाचें अन्न हीं वर्ज्य
करावीं; आणि दुष्टान्न व शूद्राकडलें अन्न हीं
केव्हांही भक्षण करूं नयेत. महात्म्या देवांनीं सुद्धां
नित्य शूद्रान्न निंदिलेंच आहे, आणि ह्या शूद्रान्न-
निषेधाबद्दल प्रत्यक्ष पितामह ब्रह्मदेव ह्यांच्य
मुखांतून निघालेले शब्दच प्रमाण होत, असें
माझे मत आहे ! देवि पार्वति, अग्नि-
होत्र बाळगणारा किंवा यज्ञयाग करणारा
ब्राह्मण देखील शूद्रान्नाचा अवशेष जठरांत
शिल्लक असतां मरण पावेल तर खर्चात
शूद्रजन्म पावेल ! त्या शूद्रान्नशेषाच्या
योगानें त्यास ब्रह्मलोकीं अर्धचंद्र मिळेल
आणि, मग तो शूद्रयोनींत जन्मेल, ह्यांत

मुळीच संदेह नाही. ब्राह्मण ज्याच्या अन्नावर उपजीवन चालवितो किंवा ज्याचें अन्न जठरांत अवशिष्ट असतां तो देहत्याग करितो त्या येणीत तो मेल्यावर जन्म घेतो ! यास्तव, दुर्लभ व मंगलदायक अशा ब्राह्मण-जन्माचा अनादर करून जो ब्राह्मण अमोक्ष्य अन्नाचें सेवन करील, तो खचीत ब्राह्मणत्वापासून च्युत होईल ! जो ब्राह्मण मद्यपान करितो, ब्राह्मणाला वधितो, क्षुद्रवृत्ति आचरितो, व्रतभंग करितो, अमंगळ राहतो, वेदाभ्यास वर्जितो, पातकें करितो, लोभ धरितो, दुसऱ्याला फसवितो, विश्वासघात करितो, व्रतें करीत नाही, शूद्राला वरितो, अन्न शिजविलेल्या पात्रांतच जेवतो, सोमरस विकतो, अधमाची सेवा करितो, गुरुभार्येशीं रत होतो, गुरूचा द्रोह करितो, आणि गुरुनिंदेची आवड धरितो, तो ब्राह्मण मोठा ब्रह्मवेत्ता असला तरी ब्रह्मयोनीतून पतन पावतो ! पण, हे देवि, ह्याच्या जर उलट स्थिति घडली ह्मणजे शूद्रानें किंवा वैश्यानें जर शुभ कर्मांचें आचरण केलें, तर त्या शूद्रास ब्राह्मणत्व किंवा वैश्यास क्षत्रियत्व प्राप्त होईल ! ब्राह्मणत्व प्राप्त होण्यास शूद्रानें सर्व शूद्रकर्में यथाविधि व यथान्याय करावी; त्यानें नित्य प्रयत्नानें वरिष्ठ वर्णाची सेवा व दास्य करावें; तसें करण्यांत त्यास किंचित् सुखां खेद वाटूं नये; त्यानें सतत सन्मार्गवर्ती असावें; देव आणि द्विज ह्यांचा सत्कार करावा; सर्व प्रकारें आतिथ्य करण्याचें व्रत पाळावें; ऋतुकालीं मात्र पत्नीशीं गमन करावें; आहारादिकांचा कडकडीत नियम पाळावा; शुद्ध वर्तन ठेवावें; शुद्धजनांच्या सहवासाची अपेक्षा करावी; आणि शेषान्न सेवावें. शूद्राच्या मनांत वैश्यत्वप्राप्तीची इच्छा असेल तर त्यानें यज्ञान्यतिरिक्त हवन करील, नित्य उपवासी राहील, सद्धर्माचरणा-

केलेल्या पशूचें मांस खाऊं नये. वैश्याला ब्राह्मण होण्याची इच्छा असल्यास त्यानें खरें बोलावें, अहंभाव टाकावा, सुखदुःखादिक द्वंद्वें सोडावी, चित्ताची शांति कशी साध्य होईल हें उत्तम जाणावें, नित्य यज्ञांनीं यजन करावें, वेदाध्ययनाविषयीं तत्पर रहावें, शुचिभूतपणा धरावा, इंद्रियांना जिंकावें, ब्राह्मणांचा सत्कार करावा, सर्व वर्णांचें अभीष्ट चिंतावें, गृहस्थाश्रमी पुरुषाचा नियम पाळावा, फक्त दोन वेळां भोजन करावें, शेषान्न सेवावें, आहार जिंकावा, निष्कामबुद्धीनें कर्म करावी, अहंकार सोडावा, अग्निहोत्र बाळगावें, यथाविधि होमहवन करावें, सर्व अतिर्थींना सत्कारावें, शेषान्नाचें भोजन करावें, आणि त्रेताधीना समंत्रक आराधावें; ह्मणजे तो ब्राह्मण-जन्म पावेल, परंतु तो एकदम ब्राह्मणकुळांत जन्मणार नाही; मेल्यावर प्रथम तो धोर आणि पवित्र अशा क्षत्रियकुळांत जन्म घेईल, तेथें जन्मापासून त्याजवर संस्कार घडतील, त्याचें उपनयन होईल, त्यास द्विजत्व येईल, तो व्रत-परायण होईल, त्याचा सत्कार घडेल, तो दानें देईल, मोठमोठे यज्ञ करील, त्यांत विपुल दक्षिणा वांटील, वेदाभ्यास करील, स्वर्ग इच्छील, सदा त्रेताग्नि बाळगील, आर्तीना हात देईल, नित्य प्रजांना धर्मानें पाळील, सत्याचा मार्ग धरील, नित्य खऱ्या गोष्टी करील, सर्वांना सुख देईल, प्रजांना योग्य शिक्षा लावील, राजदंडाचा सदुपयोग करील, धर्मकृत्यें करण्यास प्रजांना शिकवील, राजकारणांत निमग्न राहील, प्रजांच्या पुण्यकर्मांचा षड्भाग उपभोगील, स्वच्छदानें ग्राम्यधर्मांचा आश्रय करणार नाही, आपलें हित कशांत आहे हें बरोबर जाणील, नित्य ऋतुकालीं मात्र तो धर्मात्मा पत्नीसमामग

विषयीं निग्रह ठेवील, वेदाभ्यासांत रत राहील, शुचिर्भूत असेल, अभ्यागारांत दर्भशय्येवर निजेल, त्रिवर्गाचें सर्वातिथ्य करील, नित्य प्रसन्न राहील, अत्रार्थी शूद्रांना नित्य 'अन्न सिद्ध आहे' ह्मणून सांगेल, कशावरही लोभदृष्टि किंवा भोग-दृष्टि ठेवणार नाहीं, देव, पितर व अतिथि ह्यांच्या संतोषाकरितां साधनें मिळवील, आपल्या गृहीं असतांही भिक्षात्रावर उदरपूति करील, अशीला त्रिकाल यथाविधि होम देईल, माई व ब्राह्मण ह्यांच्या हिताकरितां युद्धाला तोंड देऊन देहत्याग करील, किंवा त्रेताघ्रीमध्ये प्रवेश करून मंत्रपूत होत्साता मरण पावेल, आणि मग तो ब्राह्मणकुलांत जन्मास येईल ! देवि पार्वति, वैश्य हा वैश्यजन्मांतून क्षत्रियजन्मांत आणि मग क्षत्रियजन्मांतून ब्राह्मणजन्मांत कसा येतो, तें हें तुला निवेदन केलें. आतां क्षत्रिय हा क्षत्रिकुलांतून ब्राह्मणकुलांत कसा जातो तें ऐक. जो क्षत्रिय ज्ञानविज्ञानांनीं संपन्न असतो, देहाला व मनाला संस्कार देतो, वेदांत पारंगत होतो, आणि अंतर्बाह्य धर्मरूप बनतो, तो क्षत्रिय स्वकर्मानें ब्राह्मण होतो. देवि पार्वति, ही गोष्ट एका क्षत्रियाला मात्र लागू आहे असें नाहीं. न्यूनजातीमध्ये व कुळामध्ये जन्मलेला शूद्र देखील अशीं सत्कृत्यें करील तर त्यांच्या योगानें तो संस्कारवान् व शास्त्र-वेत्ता ब्राह्मण बनेल ! प्रिये पार्वति, ब्राह्मणही दुराचरणानें किंवा सर्वसंस्कारभोजनानें ब्राह्मण-त्वाला अंतरेल व न्यूनजातिकुलोद्भव शूद्र बनेल ! ह्यास्तव, सदाचरणाचें महत्त्व सर्वांत श्रेष्ठ आहे, हें निःसंशय होय. शूद्रयोनींत जन्मलेला मनुष्य-ही अंतरात्मा पवित्र ठेवून व इंद्रियांना जिकून पवित्र कृत्यें करील तर त्याची ब्राह्मण-प्रमाणे सेवा करावी, असें प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानें सांगितलें आहे ! परंतु माझें मत असें आहे कीं, ज्या शूद्राच्या ठिकाणीं शुभ स्वभाव व शुभ

कर्म हीं वसत असतील, तो शूद्र ब्राह्मणापेक्षांही अधिक मानावा ! योनि, संस्कार, विद्या व प्रजा हीं ब्राह्मणत्वाचीं कारणे नव्हत; ब्राह्मणत्वाचें खरें कारण सद्गुणच समजावें ! लोकांत ब्राह्मणाला जो हा विशिष्ट मान मिळतो, तो त्याच्या वर्तनानें मिळतो ! ह्यास्तव, सदाचारी शूद्रही ब्राह्मणत्वाचा अधिकारी होतो, ह्यांत संवेह नाहीं. सुंदरि, मला वाटतें कीं, ब्राह्म स्वभाव हा सर्वत्र सारखाच असतो; ह्यासाठीं, जेथें निर्गुण व निर्मल ब्रह्म वास करितें तोच ब्राह्मण समजावा. देवि पार्वति, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र हे चार वर्ण उत्पन्न करण्याचें कारण प्रजोत्पादक व वरदायी ब्रह्मदेवानें स्वतः असें सांगितलें आहे कीं, हे चार वर्ण स्थान व भाग ह्यांचे निदर्शक आहेत. लोकांत ब्राह्मण हा गतिमान् अशा महान् क्षेत्राप्रमाणें मानावा. ब्राह्मणत्व प्राप्त झालें असतां मनुष्य जसें बीज पेरिल तसें त्याला मरणोत्तर पीक येईल; ह्यास्तव ब्राह्मणानें नित्य सद्बीज पेरावें व उत्तम पीक काढवें. त्यानें कधींही आधीं जेवूं नये; प्रथम दैविक व पैत्रिक कर्म करून नंतर अतिथीला सत्कारून, आणि आस-स्वकीय व दासभृत्य इत्यादिकांना भोजन घालून मग आपण स्वतः भोजन करावें; त्यानें सदैव सन्मार्गवर्ती व्हावें; ब्राह्मणाला उचित अशीं कर्म करून लोकांत सत्कीर्ति जोडावी; संहितेचा अभ्यास करावा; गृह्यज्ञ आचरावे; आणि विद्या संपादावी; पण विद्येवर चरितार्थ चालवूं नये. देवि पार्वति, ह्याप्रमाणें जो ब्राह्मण सत्पथाचा आश्रय करून सदैव सत्कर्म आचरितो आणि नित्य अग्निहोत्र बाळगून वेदाभ्यास चालवितो, तो परब्रह्मपद मिळविण्यास पात्र होतो ! ह्यास्तव, देवि गिरि-

तनये, ज्या मनुष्याने ब्राह्मण्य मिळविलें असेल जातात, जे पुरुष पापानें किंवा पुण्यानें बद्ध त्यानें चित्ताचा निरोध करून तें राखण्या- होत नाहीत, ज्यांचा संशयग्रंथि छिन्न सार्थी झटावें, नीच योनीशीं संबंध ठेवूं नये, झालेला असतो, ज्यांना प्रलयोत्पत्तीचें तत्त्व नीच जनांपासून दानप्रतिग्रह करूं नये, समजतें, ज्यांना सर्व कांहीं जाणण्याची शक्ति आणि निर्मळ कर्मे करावीं. देवि पार्वति, आली आहे, जे सर्वांचें सत्स्वरूप ओळाखि- थ्द्राला ब्राह्मणत्व कसें प्राप्त होतें व ब्राह्मण तात, व ज्यांना रागद्वेष नसतात, ते कर्मबंधना- हा स्वधर्मापासून च्युत झाला ह्मणजे तो पासून मुक्त होतात. जे पुरुष कर्म, मन थ्द्रत्व कसें पावतो वगैरे गोष्टींचें हें गूढ तत्त्व व वाणी ह्यांनीं कोणाची हिंसा करीत नाहीत, मीं तुला कथन केलें आहे. आणि जे कशावरही आसक्ति ठेवीत नाहीत, ते कर्मांनीं बंध पावत नाहीत. जे पुरुष प्राणहत्येपासून पराङ्मुख होतात, उत्तम शील धारण करितात, दयायुक्त असतात, आणि शत्रुमित्र समान मानितात, ते कर्म-

अध्याय एकशें चव्वेचाळिसावा.

—:—

उमामहेश्वरसंवाद.

उमा ह्मणाली:—भगवन् महेश्वर, आपण सर्व भूतांचे अधिपति आहां; आणि सुर व गितात, सर्व प्राण्यांच्या विश्वासास पात्र असुर हे दोन्ही आपणांस नमस्कार करितात. होतात, आणि हिंसा व अनाचार सोडून देतात, विभो, माझी आपणांस अशी प्रार्थना आहे कीं, ते स्वर्गाला जातात. जे पुरुष कधीही पर- आपण मला मनुष्यांचे धर्म व अधर्म कथन स्वाचा लोभ धरीत नाहीत, सदैव परदारे- करावे. हे महादेव, कर्म, मन व वाणी ह्या पासून दूर राहतात, आणि धर्माचरणानें जें तिहींच्या योगानें मनुष्य पाशबंधांत पडतो अन्न मिळेल ते सेवन करितात, ते स्वर्गाला अथवा ह्या तिहींच्या योगानेंच तो पाशबंधना- जातात. जे पुरुष सदोदीत परस्त्रीला माते- तून मुक्त होतो; ह्यास्तव आतां माझी अशी प्रमाणें, भगिनीप्रमाणें किंवा दुहितेप्रमाणें मानून शंका आहे कीं, स्वर्गकाम मनुष्यानें कोणतें तिच्याशीं वागतात, ते स्वर्गाला जातात. जे शील किंवा वर्तन ठेवावें, कशा प्रकारचें कर्म करावें, पुरुष चौर्यकर्मपासून सतत निवृत्त असतात, कोणते गुण अंगीं आणावे, अथवा कोणते स्वतांच्या धनावर संतोष पावतात, आणि देवानें धर्म पाळावे, ह्मणजे त्यास स्वर्ग प्राप्त होईल ? जें मिळेल त्यावर उपजीवन करितात, ते स्वर्गाला

महेश्वर म्हणाला:—देवि पार्वति, तूं धर्मा- जातात. जे पुरुष स्वस्त्रीच्या ठिकाणीं आसक्त यांचें तत्त्व जाणतेस, नित्य सदाचरण करितेस असतात, ऋतुकालींच स्त्रीसुख भोगितात, आणि आणि सदोदीत इंद्रियांना आकाळितेस; ह्यास्तव ग्राम्य सुखाचा उपभोग घेत नाहीत, ते स्वर्गा- सर्व प्राण्यांना हितावह व बुद्धीचा परिपोषक अस- ला जातात. आणि जे पुरुष कधीही परस्त्रीकडे जो प्रश्न तूं विचारिलास, त्याचें उत्तर मी पहात नाहीत, इंद्रियांना निरोधितात, आणि सांगतो, श्रवण कर. देवि गिरिसुते, जे थोर शील उत्तम राखण्याला जपतात, ते स्वर्गाला पुरुष सदैव सत्यधर्मात रत असतात, आश्रम- जातात. सुंदरि पार्वति, देवांना स्वर्ग मिळाला धर्माची चिन्हें वर्जितात, आणि धर्माचरणानें ह्याचें कारण त्यांनीं हा मार्ग अनुसरिला हेंच धन मिळवून त्याचा उपभोग घेतत, ते स्वर्गाला होय ! ह्यास्तव, ह्या देवमार्गानेंच मनुष्यांनीं

सदासर्वकाळ वर्तन करावें. बुधांनीं नित्य शुद्धतात, ते स्वर्गाला जातात. आणि जे पुरुष मर्मा धरावा, रागद्वेषांपासून अलिप्त असावें, क्रोधानें हृदयविदारक भाषण बोलत नाहीत, दान, धर्म व तप हीं आचारावीं, उत्तम शील व रागावले तरी शांतपणानें भाषण करितात, राखावें, शुचिभूतपणा ठेवावा, व दया धारण ते स्वर्गाला जातात. देवि पार्वति, वाणीच्या करावी. ज्या मनुष्यांच्या मनांत स्वर्गवासाची कर्माविषयीं हा शुभकारक आणि शाश्वत इच्छा असेल त्यांनीं उपजीविका करितांना पुण्यदायी महान् धर्म प्राप्त मनुष्यांनीं सदैव किंवा धर्म आचरितांना सदादीत ह्याच मार्गाचा पाळावा आणि मिथ्या धर्म नित्य वर्जावा ! आश्रय करावा; आणि ह्याव्यतिरिक्त जो उमा म्हणाली:—महाभाग पिनाकधारी दुसरा मार्ग तो सर्वस्वीं वर्जावा. देवाधिदेव, मनाच्या ज्या कर्मांनीं सदा मनुष्य

उमा म्हणाली:—हे अनघ भूतपते, वाणीच्या बद्ध होतो, तीं कर्मे मला सांगा. ज्या कर्मांनीं मनुष्य बद्ध होतो किंवा तो पुनः महेश्वर म्हणाला:—मद्रे पार्वति, ज्या मान-बंधांतून सुटतो, तीं कर्मे मला सांगा. सिक कर्मांनीं मनुष्ये सदा स्वर्गाला जातात

महेश्वर म्हणाला:—देवि गिरजे, जे पुरुष तीं कर्मे मी तुला सांगतो, श्रवण कर. हे रुचिरा-आपल्या स्वतांकरितां किंवा दुसऱ्याकरितां, नने, मनुष्याच्या मनाला शिक्षा अथवा शिस्त अथवा विनोदानें किंवा हास्यरसोत्पत्तीच्या नसली म्हणजे त्याच्या देहालाही ती असत लालसेनें सुद्धां खेदें बोलत नाहीत, ते स्वर्गाला नाहीं. देहाला ह्मणजे इंद्रियांना प्रेरणा करणारें जातात. जे पुरुष उपजीविका चालविण्या-मन होय, ह्यास्तव मनाची योग्य कमावणी करितां, धर्माचरण करण्याकरितां, किंवा केवळ होऊन तद्वारा इंद्रियांचीं कर्मे सुव्यवस्थित घडलीं लहरीकरितां देखील असत्य बोलत नाहीत, पाहिजेत; म्हणून आतां, कोणत्या कर्मांनीं ते स्वर्गाला जातात. जे पुरुष कोमल, सुखकर, मनुष्याच्या मनाला बंध प्राप्त होतो, तें मी तुला मधुर व निष्पाप असे शब्द उच्चारून स्वागत-निवेदन करितों, ऐक. सुंदरि, जे पुरुष अर-पर भाषण करितात, ते स्वर्गाला जातात. जे पण्यांत जेथें कोणीही मनुष्य नाही अशा स्थळीं पुरुष कठोर, कडू व निष्ठुरशब्द बोलत नाहीत, दुसऱ्याचें धन वगैरे पाहूनही तें अपहरण कधीं कोणाचीही चाहाडीचुगली करीत करण्याचें मनांत सुद्धां आणीत नाहीत, ते नाहीत, आणि उदात्त वर्तन ठेवितात, ते स्वर्गाला स्वर्गाला जातात. जे पुरुष गांवांत किंवा गृहांत जातात. जे पुरुष मित्रांमध्ये फूट पाडणारें जेथें कोणीही मनुष्य नाही तेथें परकीय द्रव्य व दुसऱ्याचा घात करणारें भाषण सदैव पाहून कधीही आनंद पावत नाहीत, ते स्वर्गाला वर्जितात आणि खरें व हितकारक असेंच जातात. जे पुरुष परस्त्री कामवेदनेनें पीडित बोलतात, ते स्वर्गाला जातात. जे पुरुष दुस-होऊन एकांतांत प्राप्त झाली असतां मनाकेंही त्याचा घातपात करणारें भाषण करीत नाहीत तिला स्पर्श करीत नाहीत, ते स्वर्गाला जातात. व दुसऱ्याचें अनिष्ट चिंतीत नाहीत, सर्व जे पुरुष शत्रु व मित्र समान मानून सर्वांशीं प्राण्यांशीं समभावनेनें वागतात, आणि इंद्रि-सारख्या स्नेहभावानें वर्ततात, ते स्वर्गाला जातात. यांना आकाळितात, ते स्वर्गाला जातात. जे जे पुरुष विद्यासंपन्न, दयासंपन्न, शुचिभूत, पुरुष लबाडीचें भाषण करीत नाहीत, विरुद्ध सत्यवक्त्री व स्वतांच्या धनदौलतीनें संतुष्ट भाषण वर्जितात, व नित्य सौम्य भाषण करि-असे असतात, ते स्वर्गाला जातात. जे पुरुष

कर्धी कोणाचें वैर करीत नाहीत, व्यर्थ आयास मतिमंद व कांहीं पंडित, कांहीं महाप्राज्ञ व भोगीत नाहीत, सर्वकाळ मैत्रीत रममाण अस- ज्ञानविज्ञानानिपुण आणि कांहीं ह्याच्या उलट तात, व सर्व प्राण्यांवर दया करितात, ते आणि कांहीं अल्पदुःखी व कांहीं महद्दुःखी स्वर्गाला जातात. जे पुरुष श्रद्धावान् असतात, अशीं आढळतात, ह्याचें कारण काय ? दया धारण करितात, शुद्ध आचरण ठेवितात, महेश्वर ह्मणालाः—वेव्हाळे पार्वति, ज्या शुचिर्भूत जनांना चाहतात, आणि नित्य धर्मा- कर्मफलांच्या योगानें ह्या मृत्युलोकीं प्रत्येक धर्मविवेक करितात, ते स्वर्गाला जातात. जे पुरुष मनुष्य स्वकर्मानुरूप सुखदुःखें भोगितो, त्या शुभाशुभकर्मांच्या फलसंचयाचें परिणाम जाण- कर्मफलांविषयीं आतां मी तुला विवेचन करून तत्त ते स्वर्गाला जातात. आणि जे पुरुष नीतीनें सांगतां. देवि गिरितनये, जो मनुष्य दुसऱ्याचा वांगतात, सद्गुण जोडितात, देव व द्विज ह्यां- प्राण धेण्यास मागेंपुढें पहात नाही, ज्याच्या विषयीं सदातत्पर असतात, आणि शुभ कर्मांच्या हस्तांत सदैव दंड उचललेलाच असतो, जो फलांनीं उत्कर्ष पावतात, ते स्वर्गाला जातात. नित्य शस्त्र पाजळून प्राणिसमूहांना ठार देवि पार्वति, मनुष्यें ज्या मानसिक कर्मांनीं करितो, ज्याच्या ठिकाणीं मुळींच दया नसते, स्वर्गप्राप्तीचा मार्ग आक्रमितात, तीं हीं कर्म ज्याच्यापासून सर्व भूतांना नित्य पीडा होते, तुला कथन केलीं. आतां तुला आणखी काय जे कीडमुंगीला देखील आश्रय देत नाही, व एकावयाची इच्छा आहे ? जो नित्य क्रूरपणा करितो, त्याला नरक प्राप्त

उमा ह्मणालीः—भगवन् महेश्वर, मला होतो; आणि ह्याच्या उलट—जे मनुष्य धर्मांला मनुष्यांच्या संबंधानें आणखी एक महान् शंका अनुसरून प्रत्येक कर्म करितो, त्याला भाग्यावस्था आहे, तर आपण तिचें साकल्यानें निरूपण प्राप्त होते व तो सत्कुलांत जन्म पावतो. प्रिये करावें. भगवन्, माझी प्रार्थना अशी आहे कीं, पार्वति, जो पुरुष सदासर्वकाळ हिंसा करण्याची कोणत्या कर्मांनीं किंवा तपश्चर्येनें मनुष्य दीर्घा- इच्छा करितो तो नरकास जातो; आणि जो पुरुष युषी होतो, व कोणत्या कर्मांनीं त्याचें आयुष्य कधींही कोणाची हिंसा करीत नाही तो कोणत्या कर्मांनीं किंवा तपश्चर्येनें मनुष्य दीर्घा- इच्छा करितो तो नरकास जातो; आणि जो पुरुष घटते, हें मला सांगा; आणि त्याप्रमाणेंच, हे स्वर्गाला पावतो. प्रिये, जो पुरुष नरकास जातो वंदनीय भगवन्, कर्मांचा विपाक मला कथन त्याला नरकामध्ये भयंकर यातना व दुःखें करा. देवाधिदेव, आणखी मला हेंही सांगा कीं, भोगावीं लागतात. जर यदाकदाचित् एकादा कांहीं मनुष्यें महाभाग्यावान् व कांहीं अल्प- मनुष्य त्या निरययातनांतून मुक्त होत्साता भाग्यावान्, कांहीं कुलीन व कांहीं अकुलीन, उत्तीर्ण झाला, तर त्यास मनुष्ययोन्यांनि प्राप्त होते; कांहीं काष्ठवत् निःसत्त्व किंवा कुरूप व कांहीं परंतु त्या योनींत तो फार दिवस जगत नाही ! पाहिल्याचरोबर मोह उत्पन्न करणारी, कांहीं देवि पार्वति, जो मनुष्य नित्य हिंसाकर्मांत

१ या ठिकाणीं, 'कोणत्या मानसिक कर्मांनीं मनुष्य बद्ध होतो ?' असा उमादेवीचा प्रश्न असून, शंकरांनीं तिला उत्तरी कोणत्या मानसिक कर्मांच्या योनें मनुष्य स्वर्गाला जातो तें निवेदिलें आहे. अर्थात् याविरुद्ध आचरणाच्या पुरुषांना बंध प्राप्त होतो असें समजावयाचें.

आसक्त असतो, तो त्या पापकर्मांनीं बद्ध होत्साता सर्व प्राण्यांच्या द्वेषास पात्र होऊन अल्पायुषी होतो ! परंतु जो पुरुष शुद्ध (निर्मळ) कुळांत जन्म घेतो, प्राण्यांची हत्या वर्जितो, शस्त्रास्त्रांचा त्याग करितो, दंड टाकून देतो, कधीं हिंसा करीत नाही, कधीं कोणाचा घात

करीत नाही, दुसरा घात करूं लागल्यास त्याला अनुमोदन देत नाही, सर्व प्राण्यां-विषयी वत्सलता धारण करितो, आणि आत्म-वत् सर्व भूतें मानितो, तो श्रेष्ठ पुरुष देवत्वाचा उपभोग घेतो, त्यास आनंद प्राप्त होतो आणि तो दिव्य भोग भोगितो ! जर तो यदाकदा-चित् मनुष्यलोकीं जन्मला तर तो दीर्घायुषी होऊन बहुत सुखें अनुभवितो ! देवि पार्वति, सत्कर्मी, सदाचरणी व दीर्घायुषी जनांचा हा मार्ग होय, असें भगवान् ब्रह्मदेवानें सांगितलें आहे; आणि ज्यास ह्या मार्गानें जाऊन मंगल-धामास पावावयाचें असेल, त्यानें प्राणिहिंसेचा पूर्ण त्याग करावा, हें ह्यातील रहस्य होय !

अध्याय एकशें पंचचाळिसावा.

—०:—

उमामहेश्वरसंवाद.

उमा ह्यणाली:—भगवन् महेश्वर, कोणत्या शीलानें, कोणत्या आचरणानें, कोणत्या कर्मांनीं व कोणत्या दानानें मनुष्याला स्वर्ग मिळतो, तें सांगा.

महेश्वर ह्यणाला:—जो मनुष्य दानें देतो; ब्राह्मणांना सत्कारितो; दीन, आर्त व संकटांत असलेल्या मनुष्यांना भक्ष्य, भोज्य, खाद्य व पेय पदार्थ, आणि त्याप्रमाणेंच वस्त्रादिक अर्पितो; धर्मशाळा, समागृह व विहिरी बांधितो; पाणपोया घालितो; पुष्करिणी निर्मितो; सर्व नित्यदानें देतो; बहुत इच्छित पदार्थ अर्पितो; आणि आसनें, शयनें, यानें, गृहें, रत्नें, धन, व त्याप्रमाणेंच सर्व प्रकारचीं धान्य, गाई, क्षेत्रे व स्त्रिया हीं मोठ्या आनंदानें देतो, तो मनुष्य देवलोकीं स्थान मिळवितो. देवि गिरिजे, तो पुरुष त्याप्रमाणेंच सर्व प्रकारचीं धान्य, गाई, क्षेत्रे व स्त्रिया हीं मोठ्या आनंदानें देतो, तो मनुष्य स्वर्गलोकीं जन्म पावल्यावर तेथें पुष्कळ काळ पर्यंत दिव्य भोग भोगून आणि मोठ्या आनं-दानें अप्सरांसह नंदनादिक वनांत रममाण कदाचित् कालगतीनें नरकवासतून मुक्त झाल्या-

होऊन पुण्याचा क्षय झाल्यावर पुनः मृत्यु-लोकांत महान् ऐश्वर्यवंताच्या कुळांत जन्म घेतो. तेथें त्यास धनधान्याची समृद्धि असते, सर्व प्रकारचे ईप्सित भोग प्राप्त होतात; आणि तो मोठ्या आनंदानें महासुख, महाकोश व महाधन ह्यांचा उपभोग घेतो ! देवि पार्वति, ब्रह्मदेवानें पूर्वीच सांगितलें आहे कीं, ह्या दान-शील प्राण्यांना महान् भाग्य प्राप्त होऊन ते सर्वांना प्रियकर होतात ! आतां, देवि, ह्या-शिवाय जे दुसरे मानव ह्याच्या विरुद्ध वर्तून करितात त्यांच्याविषयीं सांगतों, श्रवण कर. प्रिये गिरिजे, जे पुरुष दानधर्म करण्यांत महाकृपणपणा करितात; ब्राह्मणांनीं याचना केली असतांही जे त्यांस जवळ असलेलें धन वगैरे कांहीं देत नाहीत; दीन, अंधळे व आर्त किंवा भिक्षकरी मागावयास आले असतां किंवा अतिथि घरीं प्राप्त झाले असतां त्यांस देखील जे मूर्ख पुरुष कांहींएक देत नाहीत; जे केवळ स्वतांच्या जिभेची हाव मात्र तृप्त कर-ण्यास झटतात; जे धन, वस्त्रें, भोग, सुवर्ण, गाई किंवा खाद्यपेय पदार्थ कधीही कोणाला देत नाहीत; जे दुसऱ्याच्या बऱ्याकरितां कधीही प्रवृत्त होत नाहीत; नित्य लोभ धरितात, नास्तिकपणा करितात, आणि दानें वगैरे मुळींच देत नाहीत, ते मूढ खचीत नरकांत पडतात ! कालगतीनें त्यांचा नरकवास समाप्त झाल्यावर ते मनुष्ययोनींत जन्म पावतात, परंतु त्या मतिमंदांना दरिद्रांच्या कुळांत जन्म घ्यावें लागतें ! मग ते क्षुधेनें व तृषेनें व्याकुल होतात, कोणीही त्यांचा परामर्श घेत नाहीत, सर्व लोकांपासून त्यांना दूर रहावें लागतें, सर्व भोगांविषयीं ते निराश होतात, आणि अखेरीस ते दुराचरणानें पोट भरतात ! यवा-

वर ते मतिमंद पुरुष—ज्या घरीं अल्पभोग प्राप्त होतील अशा घरीं जन्मास आले, तर ते अल्प भोग भोगण्यांत रममाण होतात; परंतु त्यांनीं जें ह्या प्रकारचें दुष्कर्म पूर्वीं करून ठेविलें असें त्याच्या योगानें ते पुढें भिकारी होतात आणि मग त्यांना दैन्य येतें ! देवि पार्वति, दुसरे कित्येक पुरुष नित्य उन्मत्त व अभिमानी असतात आणि त्यामुळें त्यांच्या ठिकाणीं पापवासना अतिशय बळावलेली असते. ते अभ्रम पुरुष—ज्याला आसन दिलें पाहिजे त्याला आसन देत नाहीत, ज्याला मार्ग दिला पाहिजे त्याला मार्ग देत नाहीत, ज्याला पाय (पाय धुण्याला पाणी) दिलें पाहिजे त्याला पाय देत नाहीत, ज्याला अर्घ्य दिलें पाहिजे त्याला अर्घ्य देत नाहीत, आणि ज्याचें पूजन केलें पाहिजे त्याला यथाविधि सत्कारपूर्वक पूजित नाहीत किंवा त्याला अर्घ्यपायही देत नाहीत. देवि पार्वति, ते अल्पबुद्धि पुरुष गुरुही घरीं आला असतां प्रेमानें त्याला साजेसी त्याची संभावना करित नाहीत; ते मिथ्य अभिमानानें अंध झालेले असतात व सन्मान्यांचाही अवमान करितात; आणि ते लोभाविष्ट होतां ते वृद्ध जनांना अनादरितात ! देवि पार्वति, असे सर्व नर नरकांत पडतात; आणि यदाकदाचित् जर ते अनेक वर्षांनीं त्या नरकांतून उत्तीर्ण झाले, तर ते कुत्सित कुळांत जन्म पावतात ! आणि, हे देवि, जे पुरुष गुरूचा व वृद्धांचा अवमान करितात, ते श्वपाक, पुक्तस वगैरे नीच व ज्ञानहीन अशा चांडाळकुळांत जन्मास जातात ! ह्यास्तव, हे गिरितनये, मनुष्यानें उन्मत्तपणा धारण करूं नये, अभिमान धरूं नये, देव व द्विज ह्यांची पूजा करावी, लोकांत बहुमान मिळवावा, वंदनीयांना वंदी, लीनता बाळगावी, मधुर भाषण करावें, सर्व वर्षांचें हित साधावें, नित्य सर्व प्राण्यांच्या बऱ्याकरितां झटावें, कोणाचा द्वेष करूं नये, नित्य प्रसन्नता अंगीं असावी, सुंदर वचन बोलावें, सदा प्रेमळ उद्गार काढावे, सर्वांचें स्वागत करावें, भूतांची हिंसा करूं नये, ज्याचा जसा सत्कार केला पाहिजे तसा त्याचा प्रथम सत्कार करून पूजा वगैरे झाल्यावर मग आपण बसावें, मार्गाहोला मार्ग द्यावा, गुरूचें तदनुरूप अर्चन करावें, जेवढे अतिथि मिळतील तेवढे मिळविण्याविषयीं तत्पर असावें, आणि आपल्या घरीं जे अतिथि-अभ्यागत आले असतील त्यांचा सत्कार करावा. सुंदरि, ह्या प्रकारचे पुरुष स्वर्गास जातात आणि ते स्वर्गांतून क्षीण-पुण्य होत्सां ते मृत्युलोकीं आले ह्मणजे श्रेष्ठ मनुष्याच्या कुळांत जन्म पावतात ! असा मनुष्य त्या श्रेष्ठ कुळांत विपुल भोग भोगितो, त्यास विपुल धनदौलत प्राप्त होते, सत्पात्र पुरुषांना तो तदनुरूप दानें देतो, धर्माचरण करण्यांत दक्ष राहतो, सर्व लोकांना मान्य होतो, सर्व लोक त्याला नमस्कार करितात, तो सदा स्वतः स्वकर्माचें फळ मिळवितो, आणि तो उदात्त कुळांत व उदात्त जातींत जन्म घेतो ! देवि पार्वति, स्वतः विधात्यानें सांगितलेला हा धर्म मीं तुला कथन केला. आतां मी तुला आणखी असं सांगितों कीं, ज्या पुरुषाचें आचरण भयंकर असे, जो सर्व प्राण्यांना भीति उत्पन्न करितो, जो हातांनीं, पायांनीं, दंडांनीं, चाबकांनीं, टेंपळांनीं, लांकडांनीं, आयुधांनीं वगैरे नित्य दुसऱ्या प्राण्यांना बाधा करितो, जो दुसऱ्याचा घात करण्यासाठीं नानाप्रकारची मसलत योजतो, जो दुसऱ्याला सतावून सोडतो, जो दुसऱ्या प्राण्यावर चाल करून जातो, आणि त्यांना नेहमीं पीडा देतो, तो नरकांत पडतो ! तो जर कालगतीनें मनुष्यजन्मास प्राप्त झाला तर—जेथें त्यास बहुत क्लेश होतील अशा—अधम कुळांत त्यास जन्म येतें व मग त्या नराध-

माला स्वकृत्यांचें फळ हें मिळतें कीं, सर्व लोक त्याचा द्वेष करितात, आणि त्याला अगदी क्षुद्रता प्राप्त होते ! देवि पार्वति, आतां ह्याच्या उलट—जे पुरुष दया धारण करितो, सर्व प्राण्यांना मित्रवत् पाहतो, पितृवत् सर्वावर ममता करितो, इंद्रियांना जिकितो, कोणाशीं वैर करित नाहीं, कोणाला पीडा देत नाहीं, कोणाचा घात करित नाहीं, हस्तपादांना उत्तम होतो, दोरीनं, दंडानं, टेंपळांनीं किंवा आयु-मरणोत्तर स्वर्गाला जातात. जर ह्या प्रकारचें धानें प्राण्यांना दुःख देत नाहीं, सुंदर कर्म पात्राकरिता मनुष्य पुनः मनुष्यलोकांत करितो, आणि दया करण्याविषयीं तत्पर असतो, आला तर तो बुद्धिमान् निपजतो आणि त्याला स्वर्गलोकीं स्थान मिळतें, आणि तेथे बुद्ध्यनु रूप ज्ञान संपादून यशस्वी होतो ! देवि तो दिव्य मंदिरांत मोठ्या आनंदानें देवां-पार्वति, जे पुरुष परस्त्रीकडे वांकड्या दृष्टीनं सारखा वास करितो ! देवि पार्वति, असा पुरुष पाहतात, ते त्या दुष्ट आचरणानें जन्मतः अंध कर्मक्षय होऊन मृत्युलोकीं आला तर तो मनुष्य-होतात ! जे पुरुष नम्र स्त्रीकडे दुष्ट मनानें योनींत जन्म पावतो, तेथें त्यास फारशी बाधा होत दृष्टिक्षेप करितात ते दुष्कर्मी पुरुष नित्य नाहीं, त्यास दुःखेबाहणें येत नाहीं, तो जन्मल्या-रोगानें पीडित होतात ! जे मूढ नराधम भिन्न पासून सुख भोगितो, त्याचें सुख कधीही कमी वर्णाच्या स्त्रियांशीं मैथुनासक्त होतात, ते पडत नाहीं, त्याला कधीं आयास होत नाहीत, अत्यंत दुष्ट पुरुष क्लीबत्वाला पावतात ! आणि तो कधीं त्रासत नाहीं, आणि तो नित्य आनंद-जे पुरुष पशूंना वधितात, गुरुपत्नीशीं गमन दांत असतो ! देवि पार्वति, हा सत्पुरुषांचा करितात व मैथुनकर्मांत मुळींच विधिविषय मार्ग होय ! जे कोणी ह्या मार्गाचें अवलंबन पाहत नाहीत, तेही क्लीब होतात.

करितात, त्यांना कोणतीही पीडा होत नाही ! उमा ह्मणालीः—भगवन्, निंदेला पात्र उमा ह्मणालीः—भगवन्, लोकांत कित्येक असें कर्म कोणतें, निंदेला अपात्र असें कर्म मनुष्ये वादविवादांत विशारद, ज्ञानविज्ञानांत कोणतें, आणि मनुष्यानें कोणतें कर्म केलें ह्मणजे प्रवीण, महाबुद्धिमान् आणि आपलें हित त्यास श्रेयःप्राप्ति होते, तें सांगा.

कशांत आहे हें जाणण्यांत अतिशय कुशल महेश्वर ह्मणालाः—जे मनुष्य श्रेयस्कर अशीं आढळतात; आणि कित्येक दुराचरण मार्ग कोणता हें नेहमीं ब्राह्मणांना विचारितो, करण्यांत निष्णात व ज्ञानविज्ञानांत शून्य धर्मतत्त्वांचें ज्ञान प्राप्त करून घेण्यास झटतो, अशीं दिसतात; ह्यास्तव, माझा आपणांस असा व सद्गुणांचा लोभ धरितो, त्याला स्वर्ग प्राप्त प्रश्न आहे कीं, हे विरूपाक्ष, कोणत्या कर्म-होतो. देवि, असा मनुष्य जर पुनः मनुष्य-विशेषानें मनुष्य बुद्धिवान् होतो आणि कोणत्या योनींत जन्मला तर तो सत्कुलीत जन्म पावतो कर्मविशेषानें मनुष्य मतिमद् भिपजतो, तें मला आणि बुद्धिवान् व ज्ञानवान् निपजतो. देवि, सांगा. सर्व धर्मवेत्त्यांमध्ये श्रेष्ठ अशा महेश्वर, हा थोरांचा कल्याणदायक धर्म असून

मनुष्यांच्या अभ्युदयासाठी हा तुला मी कथन वान् महेश्वरानें भाषण केलें आणि मग मनांत केला आहे !

उमा ह्मणाली:—कित्येक पुरुषांना अगदीं करावे व आपण ते स्वतः ऐकावे; आणि अशा अल्प ज्ञान असतें आणि ते धर्माचा मोठा द्वेष उद्देशानें, आपल्या समीप अधिष्ठित अस- कारितात व त्यामुळें ते वेदवेत्त्या ब्राह्मणांजवळ लेल्या अनुकूल व प्रियकर अशा आपल्या जाऊन श्रेयस्कर मार्ग जाणण्याची इच्छाही माथेंला त्यानें प्रश्न केला.

करीत नाहीत! कित्येक पुरुष व्रतवंत असतात महेश्वर ह्मणाला:—सुंदरि, तुला आत्मानात्म- आणि श्रद्धापूर्वक धर्मानुष्ठान करितात; परंतु विद्या उत्तम अवगत आहे; धर्मतत्त्वे तू यथार्थ कित्येक व्रतहीन असून धर्मनियमांना गुंडाळून जाणतेस; आणि तू तपोवनांत निवास करितेस. ठेवून केवळ राक्षसोपम वर्ततात ! आणि साध्वि सुकेशाग्रे, धर्माचरण करण्यांत तूं मोठी कित्येक यज्ञयाग करण्यास झटतात व कित्येक दक्ष आहेस; तूं चित्ताला व इंद्रियांना जिकिलें होमाचें नांव सुद्धां काढीत नाहीत! तेव्हां हें आहेस; आणि तुझ्या ठिकाणीं ममत्वबुद्धि असें कोणत्या कर्मानें घडतें तें मला सांगा. नाही. ह्यास्तव, हे सुभ्रू धर्मशीले, आतां मी तुला

महेश्वर ह्मणाला:—लोकांच्या धर्ममर्यादा जें कांहीं विचारित आहे तें ऐकून घेऊन माझ्या ज्या पूर्वीच वेदांमध्ये सांगितलेल्या आहेत त्या, इच्छेनुरूप तूं मला उत्तर दे. सुंदरि पार्वति, आणि त्याप्रमाणेंच, जीं शास्त्रें त्या धर्ममर्यादांचें ज्ञानार्जनासाठीं तूं महान् प्रयत्न केले आहेस. प्रतिपादन करितात तीं, ह्यांना प्रमाण मानून जे ब्रह्मदेवाची पत्नी साध्वी सवित्री, इंद्राची पत्नी पुरुष वागतात, ते कधीं स्वधर्मापासून च्युत होत शची, मार्कंडेयाची धूमोणी, कुबेराची ऋद्धि, नाहीत व दृढ श्रद्धेनें व्रतानुष्ठान चालवितात; वरुणाची गौरी, सूर्याची सुवर्चला, चंद्राची परंतु जे पुरुष मूढपणानें दुराचरण हाच धर्म रोहिणी, विभावसूची स्वाहा आणि कश्यपाची समजतात, ते कधीं व्रतानुष्ठान करीत नाहीत अदिती ह्या सर्व पतिव्रतांची तूं नित्य उपासना आणि धर्ममर्यादांना जुमानितही नाहीत! देवि, करून त्यांजपासून धर्मतत्त्वे श्रवण केलीं असे पुरुष खचीत ब्रह्मराक्षसच होत! ते जर आहेस; आणि ह्यामुळें तूं स्वतः धर्मज्ञ असून प्राक्तनानुसार कधीं काळीं मनुष्यजन्मास आले धर्माचें प्रवचन करण्यास समर्थ आहेस. ह्मणून, तर होमहवन य वषट्कार करीत नाहीत, हे गिरितनये, तूं आरंभापासून स्त्रीधर्म कथन आणि सर्वच अधर्मपणा करितात! देवि पार्वति, करावेस आणि म्यां ते ऐकावे, अशी माझी तुझा सर्व संशय दूर करण्यासाठीं मनीषा आहे; तर ही माझी मनीषा तूं मनुष्यांचें कुशल व अकुशल स्पष्ट करणारा पूर्ण कर. प्रिये, तूं माझी सहधर्मचारिणी असा हा धर्मसागर मी तुला विशद करून असून तुझें शील, व्रत, तेज व वीर्य हीं माझ्यासारखींच आहेत आणि तूं माझ्याप्रमाणे- सांगितला आहे.

अध्याय एकशें शेचाळिसावा.

—:०:—

स्त्रीधर्मकथन.

नारद ह्मणाला:—जनावर्ना, ह्याप्रमाणें भग-

गिरिजे, स्त्रियांना विशेषकरून मोठा आधार

स्त्रियाच होत; ह्मणून तूं जे स्त्रीधर्म कथन कर- आहेत ! तेव्हां प्रथम मी ह्या विषयावर ह्या शील ते स्त्रियांना विशेष रुचतील आणि सरितांशीं संभाषण करीन आणि मग आप- त्यांची परंपरा ह्या भूतलावर सदेवीत चालू णांशीं बोलें !

राहील ! शिवाय, तूं जे धर्म सांगशील ते मी ह्याप्रमाणें महाधर्मनिष्ठ पार्वतीनें भगवान् सांगितल्याप्रमाणेंच होत; कारण, तूं माझी देवाधिदेव शंकराला ह्मणेलें; आणि लागलीच अर्धांगी असून देवांचें कार्य करणारी व स्मितपूर्वक त्या सर्व नद्यांशीं भाषण करण्यास लोकांत प्रजा वाढविणारी आहेस आणि तुला आरंभ करून त्या धर्मवत्सल महादेवभार्येनें सर्व शाश्वत स्त्रीधर्माचें उत्कृष्ट ज्ञान आहे; स्त्रीधर्मकुशल अशा त्या गंगाविक सरिद्वारांना ह्मणून तूं सर्व स्त्रीधर्माचें सविस्तर निरूपण कर. विचारिलें.

उमा ह्मणाली:—भगवन्, आपण सर्व उमा ह्मणाली:—पवित्र नद्यांनो, मला प्राण्यांचे अधिपति असून वर्तमान, भूत व भगवान् शंकरांनीं स्त्रियांचे धर्म निरूपण कर भविष्य काळीं घडणाऱ्या सर्व गोष्टींचा उद्गम ह्मणून हा जो प्रश्न केला आहे, त्याच्या- आपल्यापासूनच आहे. माझ्या ठिकाणीं जी ही विषयीं प्रथम तुमच्याशीं चर्चा करून वाक्प्रतिभा विद्यमान आहे, तिचें कारण आपला मग मी भगवंतांना तत्संबंधानें निरूपण करून प्रभाव होय ! वास्तविकपणें स्त्रियांचे धर्म सांगणार आहे. सरितांनो, भूतलावर काय निरूपण करण्यास मी स्वतः अगदीं असमर्थ किंवा स्वर्गात काय, कोणालाही एकट्याला आहे ! ह्यासाठीं, सर्व तीर्थेदकांनीं भरलेल्या पूर्ण ज्ञान संपादितां याक्याचें नाहीं, असा ह्या नद्या आपल्याला स्नान घालण्याकरितां माझा अभिप्राय आहे; ह्यास्तव, माझी तुम्हांला आपल्या जवळ येत असतात, त्यांच्याशीं अशी विनंती आहे कीं, तुम्हीं मला स्त्रियांचे चर्चा करून मी स्त्रियांचे धर्म यथाक्रम वर्णन ! धर्म कथन करावे.

भगवन्, काय हा आपला मोठेपणा ! पुरुष ही कृष्णा, ह्याप्रमाणें उमादेवीनें त्या सर्व संज्ञा खरोखरी आपल्यालाच शोभते ! ज्याच्या मंगलदायक, परमपावन व श्रेष्ठ अशा नद्यांना अंगीं सामर्थ्य असून अहंभाव नसतो, त्यालाच प्रार्थिलें, तेव्हां त्या नद्यांनीं देवनदी गंगेला पुरुष ह्मणावें ! भूतेश, स्त्री ह्मणजे ह्मणजे ती स्त्रियांचे धर्म निरूपण करण्यास सांगितलें; नित्य दुसऱ्या स्त्रियांचेंच अनुसरण करावयाची ! आणि मग ती महाबुद्धिमती, ज्ञानवृद्ध, स्त्री- ह्यास्तव, मी आतां ह्या सरिद्वारांना मोठ्या धर्मनिष्ठ, विनयसंपन्न, परमपावन, पापभय- आदरानें स्त्रीधर्म विचारीन ! ही पहा सर्व हंत्री, सर्वधर्मविशारद, सुगुणशालिनी व मोहक नद्यांमध्ये श्रेष्ठ अशी महापवित्र सरस्वती समु- स्मित करणारी गंगा हास्यपूर्वक गिरिराज- द्राला मिळणाऱ्या सर्व सरितांमध्ये अग्रेसर सुतेची पूजा करून तिच्याशीं बोलूं लागली. अशी येथें आहे ! त्याप्रमाणेंच गंगा ह्मणाली:—हे अनचे धर्मपरायणे विपाशा, वितस्था, चंद्रभागा, इरावती शतद्रु, देवि, तूं सर्व जगताला मान्य असून आह्मां देविका, सिंधु, कौशिकी, गौतमी, आणि नद्यांना तूं इतका मान देतेस, हा खचीत जिच्या ठायीं सर्व तीर्थे एकवटलीं आहेत व तुझा आह्मांवर मोठा अनुग्रह होय आणि जी स्वर्गातून ह्या महीतलावर प्राप्त झाली आहे ह्यामुळें आह्मांस मोठी धन्यता वाढते ! देवि, अशी सरितोत्तम देवनदी गंगा ह्या सर्व येथें जो जन स्वतः सर्व प्रकारच्या सामर्थ्यानें

युक्त असूनही दुसऱ्याचा बहुमान करितो, महाधर्मनिष्ठ साध्वी होय आणि तीच धर्माची तो खचीत उदारधी होय ! अशा जनाला उत्तम परिपालन करिते, असें समजावें ! जी पंडित ही संज्ञा अगदीं यथार्थ जाणावी ! स्त्री भर्त्यावर पूर्ण निष्ठा ठेविते, मनामध्ये पार्वति, जो ज्ञानवान् पुरुष अहंकार न धरितां कधीही खिन्न नसते, उत्तम व्रतानुष्ठान करिते, ज्ञानविज्ञानांनीं युक्त व ऊहापोहविशारद नित्य प्रसन्न मुद्रेनें असते, पतीचें मुख पुत्रवत् अशा दुसऱ्या वक्त्यांना धर्मकथन करावयास प्रेमानें पुनःपुनः पाहते व आहारादिकांत विनवितो, त्याला कधीही आपत्ति प्राप्त होत नेमस्तपणा ठेविते, तीच सहधर्मचारिणी असते. नाही, हें निश्चयात्मक समज ! परंतु ह्याच्या जी स्त्री वधूवरांचे धर्म श्रवण करून तदनुसार उलट, जो बहुबुद्धीनें आढ्य असा पुरुष उत्कृष्ट सहधर्मचरण ठेविते आणि सतत अहंकारानें अंध होऊन संभेत भाषण करितो, भर्त्याप्रमाणेंच व्रतवैकल्यादिक चालवून भर्त्या- त्याचें तें भाषण अगदीं दुबळें व निःसत्त्व ला देवतुल्य मानिते, ती महाधर्मपरायण होते ! देवि पार्वति, तुझ्या ठायीं दिव्य ज्ञान समजावी. जी स्त्री देवाप्रमाणें पतीची सेवा- आहे, सर्व स्वर्गांत तूं श्रेष्ठ आहेस, व दिव्य चाकरी करिते, मंत्रादिक वशीकरणाच्या पुण्यांसहवर्तमान तूं जन्मली आहेस; ह्यास्तव, उपायांवांचूनही सदासर्वकाळ पतीच्या ठिकाणीं तूंच आह्मांस स्त्रीधर्म कथन करावेस, हें अकृत्रिम प्रेम ठेविते, उत्तम व्रतवैकल्यें उचित होय !

जनादर्ना, ह्याप्रमाणें परमपावन गंगेनें उमा- अन्याकडे लक्षही देत नाही, ती खरी सह- देवीचे बहुत गुण वर्णन करून आराधन केलें धर्मचारिणी होय. जी स्त्री पतीनें कठोर भाषण असतां त्या सरितांना त्या सुरसुंदरीनें अशेष करून क्रूर दृष्टीनें पाहिलें असतांही आपली स्त्रीधर्म निरूपण केले.

उमा ह्याणालीः—गंगादिक परमपावन समजावी. जी स्त्री पतीला खेरीज करून सरितांनो, शास्त्रामध्ये स्त्रियांचे धर्म जसे सूर्यचंद्रांना किंवा पुरुषवाचक वृक्षाला सुद्धां सांगितले आहेत तसे मी आपल्या निरखून पहात नाही, ती सुंदरी धर्मचारिणी माहितीप्रमाणें तुह्यांस निरूपण करून सांगतें, होय. जी स्त्री दरिद्री, व्याधिग्रस्त, दीन व सावधान चित्तानें श्रवण करा. गंगादिक मार्ग चालून क्षीण झालेल्या पतीची पुत्राप्रमाणें नद्यांनो, स्त्रियांचें धर्मरूप बंधन हें प्रथम विवाह-शुश्रूषा करिते, ती धर्मानुसार वर्तन करिते. समर्थी आसजनांकडून निर्माण होतें आणि जी स्त्री इंद्रियांचें दमन करिते, जी स्वधर्मा- स्त्री ही भर्त्याची सहधर्मचरी अग्नीच्या सन्निध चरणाविषयीं दक्ष असते, जिला मुलेंबाळें होते. ज्या स्त्रीचा स्वभाव उत्कृष्ट असतो, झाली आहेत, जिचें पतीवर प्रेम आहे, आणि भाषण सुंदर असतें, वर्तन प्रशंसनीय असतें, जिला पति ह्याणजे प्राणच वाटतो, ती खरी मुख सुप्रसन्न असतें, आणि चित्त सतत धर्मभागिनी समजावी. जी स्त्री सदासर्वकाळ भर्त्याकडेच आसक्त असतें, तीच सुमुखी खरी मोठ्या संतोषानें पतीची सेवा-चाकरी करिते व खरी धर्मचारिणी समजावी ! जी साध्वी मोठ्या विनयानें त्याची मर्जी राखते, ती पतिव्रता सतत भर्त्याला देवतुल्य मानिते आणि त्याची होय. जी स्त्री पतीविषयीं जशी आवड धरिते देवाप्रमाणें भक्तिपुरःसर सेवा करिते, तीच तशी आवड ऐहिक विषयांविषयीं, भोगांविषयीं,

ऐश्वर्याविषयी किंवा सुखाविषयी धरीत नाही, श्वर, आपली प्रीति मजवर असणें हाच मी ती खरी धर्मचारिणी मानावी. जी स्त्री नित्य स्वर्ग मानितें; आपण प्रसन्न नसतां मी स्वर्गासही पहांटेस मोठ्या उल्हासानें उठते; गृहशुश्रूषा तुच्छ समजतें! गंगादिक पवित्र नद्यांनो, करण्यांत तत्पर असते; घरांत उत्तम प्रकारें पति द्रिद्री असो, व्याधिग्रस्त असो, संकटांत करून झाडसारवण करिते; पतीबरोबर नित्य असो, शत्रूकडे फितूर असो, अथवा ब्रह्म-अग्नीचें होमहवन करण्यांत दक्ष असते; देव-शापानें पीडित असो, तो जी काहीं आज्ञा तांना पुणें, बलि वेगरे अर्पिते; आणि देवता, करील ती सर्वथैव प्रमाण मानिली पाहिजे! अतिथि व सेवक ह्यांना अन्नादिकेंकरून संतो-पतिव्रता स्त्रीनें पतीची आज्ञा अयोग्य, अधर्म्य व प्रण घेणारी असली तरी आपद्धर्माकडे व प्राण घेणारी असली तरी आपद्धर्माकडे दृष्टि पोहोंचवून ती मार्गेंपुढें न पाहतां तात्काळ सिद्धीस न्यावी! भगवन् महादेव, आपल्या आशेनुसार हे स्त्रीधर्म मीं निरूपण केले आहेत. जी स्त्री ह्या धर्माचें परिपालन करील तीच खरी सहधर्मचारिणी समजावी!

नारद म्हणाला:—कृष्णा, भगवती पार्वतीचें हें माषण श्रवण करून त्या देवाधिदेव महेश्वरानें तिचा गौरव केला आणि नंतर सर्व लोकांना व अनुचरांना स्वस्थानीं जाण्यास सांगितलें. तेव्हां भूतांचे गण, सरिता, ग्रंथर्व, अप्सरा वेगरे सर्व भगवान् शंकराला प्रणाम करून आपआपल्या स्थानीं निघून गेलीं.

अध्याय एकशें सत्तेचाळिसावा.

—:—

पुरुषोत्तमाचें माहात्म्य.

ऋषि ह्यणाले:—भगवन् भगनेत्रधन पिनाक-पाणे शंकर, आपल्याला सर्व लोक नमस्कार करितात! आमची इच्छा अशी आहे कीं, वासुदेवाचें माहात्म्य आपल्यापासून श्रवण करावें.

ईश्वर ह्यणाला:—ऋषीनो, भगवान् वासुदेव (हरि किंवा कृष्ण) हा ब्रह्मदेवाहूनही श्रेष्ठ होय. तो शाश्वत पुरुषच समजावा. त्याच्या ठिकाणीं जांबूनद सुवर्णाप्रमाणें प्रदीप्त कांति

असून, निरन्न आकाशांत उदय पावलेल्या सूर्याप्रमाणे तो सळाळतो. त्याला वहा बाहु असून महान् सामर्थ्य आहे. देवांच्या शत्रूंचा नाश तोच करितो. त्याच्या वक्षःस्थलावर श्री-वत्सलांच्छन आहे. इंद्रियांचा अधिपति तोच होय. सर्व देवता त्याचीच पूजा करितात. ब्रह्म-देव त्याच्याच उदरांत जन्मला आणि मीही त्याच्याच मस्तकापासून उत्पन्न झालों. त्याच्याच केशांतून ग्रहनक्षत्रे जन्म पावली. त्याच्याच रोमांपासून सुरासुरांची उत्पत्ति झाली. त्याच्याच वेहापासून ऋषि उत्पन्न झाले. त्यानेच शाश्वत लोक निर्मिले. ब्रह्मदेवाचे अधिष्ठान प्रत्यक्ष तोच होय. सर्व देवताही त्याच्याच ठिकाणीं वास करितात. तो त्रिभुवनेश्वरच ह्या अखिल सृष्टीचा उत्पादक आहे. तोच ह्या स्थावर-जंगम सर्व भूतांचा संहार करितो. देवांचा अधि-पति तोच जाणावा. सर्व देवांना त्याच्याच अहेंत वामावे लागते. शत्रूंना ताप देणारा तोच होय. तोच सर्व कांहीं जाणतो. सर्व वस्तूं-मध्ये ओतप्रोत तोच भरलेला आहे. तो सर्वत्र संचार करितो. तो यच्चयावत् सर्व विश्वांत व्याप्त आहे. परमात्मा तोच होय. तोच हृषी-केश महेश्वर सर्वव्यापून राहिला आहे. त्याच्या-हून महान् तत्त्व तिन्ही लोकांत कोणतेही नाही. त्या सनातन भगवंतानेच मधु दैत्य वधिला. गोविंद ह्या नांवाने त्याचेच ग्रहण करितात. त्याच्या कुपेनेच सर्वांना मान मिळतो. तोच सर्व राजांना युद्धांत वधितो. देवांच्या कार्याकरिताच तो मनुष्ययोनींत जन्मतो. त्याच्या अभावीं देवांना ह्या जगांत कोणतेही वैश्वकार्य करिता येणें अशक्य आहे. त्या नायकाचे देवांना साहाय्य आहे झणून देव अंगीकृत कार्यात यशस्वी होतात. तो भगवान् ह्याच सर्व प्राण्यांचा नायक होय. सर्व देव

त्यालाच वंदितात. देवांचा अधिपति तोच आहे. देवांचे कार्य निग्रहानें तोच करितो. नित्य परब्रह्मरूपानें सर्वत्र व्याप्ति त्याचीच आहे. ब्रह्मर्षींचा आधार तोच होय. त्याच्याच देहांत गर्भागारी ब्रह्मदेव आनंदानें वास करितो. मी शंकरही त्याच्याच देहाच्या आश्रयानें राहून सुख भोगीत आहे. सर्व देवताही त्याच्याच शरीराचा आश्रय करून सुखांत आहेत. त्या पुंडरीकाक्षाच्या ठिकाणीच श्रीचें वास्तव्य आहे. श्रीसहवर्तमान नित्य राहणारा तोच होय. शार्ङ्ग धनुष्य, सुदर्शन चक्र, कौमोदकी गदा व नंदक खड्ग ही त्याच्याच हातांत आहेत. सर्व नागांचा रिपु जो गरुड तो त्याच्याच ध्वजावर आहे. त्याच्याच ठिकाणीं उत्तम शील, मनोजय, इंद्रियनिग्रह, पराक्रम, वीर्य, शरीरसौंदर्य, उन्नतपणा, सप्रमाणता, धैर्य, सरळपणा, संपत्ति, दया, रूप व बल हीं वास करितात. त्याच्यापाशीं सर्व सुंदर, दिव्य, व अद्भुत अशा अस्त्रांची समृद्धि आहे. त्याने योगमायेचा आश्रय केला आहे. त्याला सहस्र (अनंत) नेत्र आहेत. त्याला अपाय ह्मणून कसा तो माहीत देखील नाही. त्याचें मन थोर आहे. तो मोठा योद्धा आहे. मित्रांचें तो गौरव करितो. आप्तसुहृदांवर तो प्रेम करितो. क्षमा करणें हें त्याचें ब्रीद होय. तो कधीही अहंभावाला शिवत नाही. ब्राह्मणांविषयी त्याच्या ठिकाणीं पूज्यबुद्धि आहे. ब्राह्मणांचा तो शास्ता आहे. भयभीतांचें भय तो हरण करितो. मित्रांचा आनंद तो वाढवितो. सर्व भूतांचा तो आश्रय आहे. तो दीनांचें मोठ्या दक्षतेनें पालन करितो. विद्येची तो मूर्ति होय. सर्व अर्थांचें तो निधान होय. सर्व भूतांना तो वंदनीय होय. समा-श्रितांना तो वर देतो. शत्रूंवरही तो अनुग्रह करितो. धर्माचा तो ज्ञाता आहे. नीतीमध्ये तो

निपुण आहे. सदाचरणानें तो संपन्न आहे. ब्रह्मार्चें तो प्रवचन करितो व त्यानें इंद्रियांना जिकिलें आहे. असो; तो गोविंद देवांच्या कल्याणाकरितां महान् बुद्धीनें युक्त होत्साता महाधार्मिक व शुभकारक अशा महात्म्या मनु प्रजापतीच्या वंशांत जन्म घेईल. ऋषीनो, मनुला अंग नामक पुत्र होईल. पुढें त्या अंगापासून अंतर्धर्मा जन्मास येईल. अंतर्धर्माला हविर्धर्मा पुत्र होईल. त्या श्रेष्ठ प्रजापति हविर्धर्मापासून महान् सुत प्राचीनबर्हि जन्म पावेल. त्या प्राचीनबर्हीला प्रचेतस आदिकरून दहा पुत्र होतील. प्रचेतसाला दक्ष प्रजापति हा पुत्र होईल. दक्ष प्रजापतीला दाक्षायणी नामक कन्या होईल. दाक्षायणीच्या उदरीं आदित्य जन्मास येईल. आदित्यापासून मनु जन्मेल. मनुपासून इला नामक कन्या आणि सुद्युम्न नामक पुत्र हीं उत्पन्न होतील. इला ही बुधाला वरील आणि तिच्या ठिकाणीं बुधापासून पुरूरवा निपजेल. त्या पुरूरवापासून आयु हा उत्पन्न होईल. आयूला नहुष नामक पुत्र होईल आणि ययाति हा त्या नहुषाचा पुत्र होईल. ययातीपासून महावीर्यवान् यदु हा जन्म पावेल. यदूपासून क्रोष्टा होईल. पुढें त्या क्रोष्ट्यापासून वृजिनीवान् नामक एक महान् पुत्र जन्म पावेल. वृजिनीवानाला अपराजित उषंगु हा पुत्र होईल. उषंगूपासून वीर्यशाली पुत्र चित्ररथ नामक जन्मास येईल. आणि चित्ररथाचा धाकटा पुत्र शूर हा होईल. ऋषिजनहो, त्या विख्यात, पराक्रमी, शीलानें व गुणांनीं शोभणाऱ्या, यज्ञयाग करणाऱ्या व अत्यंत शुद्ध अशा राजांच्या—ब्राह्मणांना मान्य अशा—वंशांत महावीर्यवान्, महायशस्वी, मान देणाऱ्या व क्षत्रियश्रेष्ठ अशा शूर राजापासून स्ववंशाचा विस्तार कर-

णारा आनकदुंबुभि किंवा वसुदेव ह्या नांवाचा एक कीर्तिमान् पुत्र जन्म पावेल, आणि त्याला वासुदेव नामक चतुर्भुज पुत्र उत्पन्न होईल ! ऋषिजनानो, तो वासुदेव मोठमोठीं दानें देईल, तो ब्राह्मणांचा सत्कार करील, तो प्रत्यक्ष ब्रह्मरूप होईल, ब्राह्मण त्याजवर प्रेम करतील, तो गिरिगह्वरांत जरासंध राजाला जिंकील व जरासंधानें कारागृहांत कोंडून ठेवलेल्या राजांना तो बंधमुक्त करील. ऋषिजनहो, तो वीर्यवान् यदुपुत्र पृथ्वीवरील सर्व राजांचीं रत्नें हिरावून घेऊन धनाढ्य होईल; तो महाप्रताप गाजवील; पृथ्वीवर त्याचा प्रतिकार कोणीही करूं शकणार नाही; त्या महापराक्रमी वीराला सर्व पार्थिवांचें पार्थिवत्व येईल; तो महासत्ताधीश वासुदेव शूरसेन देशांत जन्म पावेल, परंतु द्वारकेंत वास्तव्य करील; तो राजनीतींत महान् ज्ञाता होईल; आणि तो सदा जय मिळवून पृथ्वी देवीचें उत्तम पालन करील. ऋषिजनहो, तुम्ही त्या भगवंताचीं भेट घ्या आणि शाश्वत ब्रह्माची जशी तुम्ही पूजा करितां तशी तुम्ही सुंदर व श्रेष्ठ वाक्पुष्पें समर्पून त्याची यथाविधि पूजा करा. ऋषीनो, ज्या पुरुषाच्या मनांत माझे किंवा पितामह ब्रह्मदेवाचें दर्शन घ्यावयाचें असेल, त्यानें त्या प्रतापशाली भगवान् वासुदेवाचें दर्शन घ्यावें, ह्मणजे त्याचें दर्शन घडलें असतां त्यास माझे किंवा देवाधिपति ब्रह्मदेवाचें दर्शन घडल्याप्रमाणें होईल, हा जबदल मुळींच संदेह नाही. तपोधनहो, तो पुंडरीकाक्ष प्रभु ज्याच्यावर प्रसन्न होईल, त्याच्यावर ब्रह्मादिक सर्व देव प्रसन्न होतील; आणि लोकांत जो मनुष्य त्या केशवाचा आश्रय करील त्याला कीर्ति; जय व स्वर्ग मिळेल; आणि तो धर्माचा उपदेश करील व

साक्षात् धर्ममूर्ति बनेल ! ह्यास्तव, धार्मिक पुरुषांनीं सदासर्वकाळ त्या देवेशाला मोठ्या प्रयत्नानें प्रणाम करावा आणि त्या विभूचें पूजन-अर्जन करून महान् पुण्य जोडावें ! ऋषींनो, त्या महातेजस्वी पुरुषोत्तमानें प्रजांच्या हितासाठीं व धर्मसंचयासाठीं ऋषींचे समुदाय उत्पन्न केले आणि ते सर्व सनत्कु-मारप्रमुख महान् महान् ऋषि गंधमादन पर्वतावर तपश्चर्येनं युक्त होतात ते भगवदाराधन करीत आहेत ! ह्यास्तव, द्विजश्रेष्ठहो, त्या उत्कृष्ट भाषण करणाऱ्या, धर्म जाणणाऱ्या व स्वर्गामध्ये श्रेष्ठ अशा भगवान् नारायण प्रभु हरीला नमस्कार करावा ! ऋषींनो, त्याला वंदन केलें असतां तो उलट त्या नमस्कार-कर्त्याला वंदील; त्याला मान दिला असतां तो उलट त्या मान देणाऱ्याला मान देईल; पुण्या-दिकांनीं त्याला पूजिलें असतां तो उलट त्या पूजकाला पूजील; वाणीनं नित्य त्याला स्तविलें असतां तो उलट त्या स्तावकाला स्तवील; त्याचें दर्शन घेतलें असतां तो उलट त्या दर्शन घेणाराचें प्रतिदिवशीं दर्शन घेईल; त्याचा आश्रय केला असतां तो उलट त्या आश्रय करणाराचा आश्रय करील; आणि त्याचें अर्चन केलें असतां तो उलट त्या अर्च-काला नित्य अर्चील ! द्विजश्रेष्ठानो, त्या परमवंदनीय महान् आदिदेव विष्णूचें हें दृढ व्रत आहे आणि महान् महान् सत्पुरुष ह्या त्याच्या व्रताकडे लक्ष देऊन त्याचें मोठ्या आदरानें भजनपूजन करितात. त्या सनातन प्रभूला सर्व त्रिभुवन नित्य पूजितें; देवही त्याच्या पूजनांत निमग्न असतात; आणि सर्व पूजकांना त्याच्याकडून यथायोग्य अभयदान प्राप्त होतें. ऋषिजनहो, सर्व द्विजांनीं सदैव कर्मानें, मनानें व बाचेनं त्याला वंदीतें आणि

त्याला महान् यत्नांनीं आराधून त्या देवकी-सुताचें प्रत्यक्ष दर्शन घ्यावें. मुनिवर्यांनो, हा मीं तुझांस श्रेयस्कर मार्ग सांगितला आहे, तर तुम्ही ह्या मार्गानें जाऊन त्या मंगलदायक देवाधिदेवाचें दर्शन घ्या, ह्मणजे तुझांस सर्व महान् महान् देवतांचें दर्शन घेतल्याचें श्रेय प्राप्त होईल ! ब्राह्मणहो, सर्व लोकांचा पिता-मह व जगताचा पति अशा त्या महावराहला मी सदैव नमितो. जगताची उत्पत्ति, स्थिति व नाश करणाऱ्या आम्ही सर्व देवता त्याच्या देहांत वास्तव्य करितो; ह्यास्तव, जो पुरुष त्या परमात्म्याचें दर्शन घेतो त्याला आम्हां तिन्ही देवतांचें निःसंशयपणें दर्शन घडतें ! असो; ऋषिवरांनो, त्या भगवान् वासुदेव कृष्णाचा वडील आता बलराम हा होईल, त्याची देहकांति श्वेत पर्वताप्रमाणें तेजःपुंज असेल, तो हलायुध धारण करील, आणि शक्तीनं तो जणू काय पर्वतच उचलील ! त्या बलरामाच्या रथावर दिव्य सुवर्णमय त्रिशिर तालद्रुम ध्वजाच्या जागीं होईल, मोठ्या मनाचे महान् महान सर्प त्या महाबाहु त्रिभुवनेश्वराच्या मस्तकावर छत्ररूप बनतील, आणि त्याला जीं जीं शस्त्रास्त्रें हवीं असतील तीं तीं त्यानं मनांत आणितानं त्यास प्राप्त होतील ! ऋषिहो, अनंत हें नांव त्यालाच प्राप्त होईल आणि भगवान् अव्यय हरि आणि तो अनंत ह्यांत अगदीं तादात्म्य असेल ! द्विजांनो, पूर्वीं देवांनीं गरुडाला आज्ञा केली कीं, 'गरुडा, तूं महाशक्तिमान् आहेस, ह्याकरितां तूं त्या बलदेवाला समग्र अवलोकन कर !' पण, ऋषिवर्यहो, त्या क्षयपात्मज महाबलवान् गरुडाला त्या परमात्म्या बलदेवाचा अंतर्बलागला नाही ! द्विजपुंगवांनो, तो परमात्मा बलदेवच शेषरूप धारण करून मोठ्या आन-

दानें पृथ्वीच्या अधोभागीं अंतरालांत संचार करितो आणि शरीरानें वसुंधरेला आलिंगन देऊन उचलून धरितो ! द्विजश्रेष्ठानो, भगवान् वसुधाधर अनंत आणि भगवान् विश्वव्यापक विष्णु हे दोन्ही एकच समजावे ! पृथ्वीला उचलून धरणारा शेषरूप राम व इंद्रियांना आवरून धरणारा अव्ययरूप अच्युत ह्यांत अगदीं भेद नाही ! व हे दोन्ही पुरुषश्रेष्ठ दिव्य असून त्यांच्या ठायीं दिव्य तेज वसत आहे ! ह्यास्तव, चक्रधारी वासुदेव व लांगल-धारी बलराम ह्यांचें तुम्ही दर्शन घ्या व त्यांचें आवरणें पूजन करा. तपोधनांनो, ज्या अर्थी आतां तुम्ही प्रयत्नांनीं भगवान् यदु-श्रेष्ठाची पूजा करूं शकाल, त्या अर्थी, मीं जें तुम्हांला हें वासुदेवाचें माहात्म्य कथन केलें आहे, तो हा माझा तुमच्यावर परमपवित्र अनुग्रहच समजा आणि अनुरूप वर्तन करून कृतार्थता जोडा !

अध्याय एकशें अडेचाळिसावा.

—:०:—

महापुरुषप्रस्ताव.

नारद म्हणाला:—कृष्णा, नंतर अंतरिक्षांत महान् शब्द उद्भूतला; विजा चमकूं लागल्या; मेघगर्जना सुरू झाली; दाट मेघांनीं आकाश व्याप्त होऊन त्यास नीलवर्ण आला; पावसा-ळ्यांतल्याप्रमाणें निर्मल जलाची वृष्टि सुरू झाली; चौहोंकडे निबिड अंधकार पडला; व दिशाही ओळखूं येईनातशा झाल्या; आणि त्या सना-तन, रमणीय व परमपावन देवगिरीवर भगवान् शंकर किंवा त्याच्या बरोबरचा भूतसंघ हे मुनींना अगोचर झाले ! जनार्दना, नंतर क्षणांत तात्काळ आकाश निरभ्र झालें आणि कांहीं विप्र तेथून

तीर्थयात्रेला व कांहीं जिकडून आले होते तिकडे निघून गेले ! कृष्णा, तो अद्भुत व अचिंतनीय चमत्कार अवलोकन करून त्या ऋषींना मोठा विस्मय वाढला आणि त्यांतही उमामहेश्वरसंवाद श्रवण करून व तुझ्या कथेचा त्यांत उल्लेख आला तो ऐकून त्यांस फारच कौतुक उत्पन्न झालें ! पुरुषव्याघ्रा कृष्णा, हिमालयपर्वताच्या पृष्ठभागीं महात्म्या महेश्वरानें ज्याचें दर्शन घ्या म्हणून आम्हांस आज्ञा केली, तो तूच परब्रह्मरूप सना-तन भगवान् आहेस ! जनार्दना, दुसरा चमत्कार हा कीं, आज तुम्हें हें अद्भुत तेज आम्हीं अवलोकन केलें व त्यामुळेच आम्हांला त्या मागच्या चमत्काराचें स्मरण झालें ! प्रभो महाबाहो जनार्दना, देवाधिदेव कपर्दी गिरीश जो भगवान् शंकर त्याचें हें माहात्म्य तुला निवेदन केलें आहे !

(भूमि सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा,) ह्या-प्रमाणें तपोवनांत निवास करणाऱ्या ऋषिजनांचें भाषण ऐकून देवकीनंदनानें त्या सर्वांचा बहुमानपुरुःसर सत्कार केला; आणि मग ते सर्व ऋषि अत्यानंदित होतात ते पुनः कृष्णाला ह्मणाले कीं, 'मधुसूदना, तूं आम्हांला सदैव वारंवार दर्शन दे. विभो, तुला पाहिलें असतां आम्हांला जसा संतोष होतो तसा संतोष स्वर्ग-वासापासूनही होत नाही ! महाबाहो, भगवान् महेश्वरानें तुझ्या संबधानें जें कांहीं सांगितलें तें सर्व सत्य होय; आज त्याचा आम्ही प्रत्यक्षच अनुभव घेत आहो ! असो; हे शत्रुसंहारका, कृष्णा आम्हांला जी कांहीं गूढ गोष्ट आढळली ती आम्हीं तुला ह्याप्रमाणें सर्व निरूपण केली आहे. देवा, असल्या ह्या गूढ गोष्टींचें यथार्थ तत्त्व तुला बरोबर माहीत आहे; आणि ह्यास्तव आमच्यासारख्यांनीं ह्या मोठी तुला सांग-ण्याचें प्रयोजन नाही. परंतु तुझ्या विष्य

तेजासंबंधानें आह्मीं तुला प्रथं केला असतां वंशाचा अभ्युदय करणारा असून प्रत्यक्ष काम-
तुं आह्मांस उलट विचारिलेंस कीं, “ स्वर्गांत देवाचा अवतारच होय ! तो (प्रद्युम्न नामक)
किंवा पृथ्वीवर जें कांहीं परमाश्चर्य तुह्मीं ऐकिलें पुत्र सर्व प्राण्यांच्या, सर्व पदार्थांच्या, सर्व
किंवा पाहिलें असेल तें मला विदित करावें. ” असुरांच्या व सर्व सुरांच्या अंतर्गामीं सदैव
झणून तुझ्या संतोषाकरितां आह्मीं हें गूढ संचार करितो ! असो; राजा युधिष्ठिरा, त्या
वृत्त तुला सांगितलें आहे. देवा, तुला अवि- ह्या घनःश्यामसुंदर चतुर्भुज पुरुषशार्दूल
विदित असें अखिल त्रिभुवनांत कांहींएक नाही ! कृष्णानें तुझा पांडवांना आश्रय दिला आहे
विभो, जन्म, उत्पत्ति किंवा दुसरें कांहींही आणि तुझीही त्याचा मोठ्या प्रेमानें आश्रय
कारण तूं जाणतोस आणि गुप्त राखितोस ! केला आहे ! अहो, जेथें ह्या त्रिविक्रम
पण आमची स्थिति तशी नाही. आमच्या विष्णूचें वास्तव्य आहे, तेथें कीर्ति, लक्ष्मी,
दिकाणीं चंचळपणा फार; ह्यास्तव आमच्यानें विवेक व स्वर्ग हीं प्राप्त व्हावयाचीं ! ह्या
गुह्यगोपन धैर्य नाही ! आणि ह्यामुळेच, जें भगवान् देवाधिदेवाच्या ठायीं इंद्रप्रमुख सर्व
आह्मांला आश्चर्यकारक वाटलें तें आह्मीं तुझ्या तेहेतीस कोटि देव निवास करितात, ह्याविषयीं
समोर आमच्या लघुस्वभावामुळे व्यक्त केलें संदेहच नाही ! मुख्य देव व महादेव
आहे. देवा, तुला विदित नाहीं असें एकही हाच होय ! सर्व प्राण्यांना आश्रय ह्याचाच
आश्चर्य नाही. ह्या पृथ्वीवर काय किंवा स्व- आहे ! ह्यास जन्म नाही व मरणही नाही !
गांत काय, प्रत्येक गोष्ट तुला विदित आहे ! हा अव्यक्त रूपानें सर्वत्र विद्यमान आहे !
असो; कृष्णा, आतां आह्मी स्वस्थानीं गमन महात्मा मधुसूदन तो हाच होय ! हा महा-
करितो आणि मनामध्ये चिंतितो कीं, तुला प्रतापशाली पुरुष देवांच्या कार्यसिद्धीसाठीं
बुद्धि व पुष्टि मिळो आणि तुला तुझ्यासारखा जन्मला आहे ! महान् महान् अर्थतत्त्वे प्रति-
किंबहुना तुझ्याहून वरचढ असा पुत्र होवो पादन करणारा व तीं करून दाखविणारा
व तो महान् प्रताप गाजवून तुझ्या कुळाचें हाच होय ! आणि, अर्जुना, ह्या नारायणाच्या
तेज व यश वृद्धिंगत करो ! ’ आश्रयानेंच तुला सर्व जय मिळाला, तुला

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, नंतर अतुल कीर्ति प्राप्त झाली, आणि तुझ्या हातीं
त्या महर्षींनीं देवाधिदेव यदुकूलोत्पन्न पुरुषो- ही सर्व पृथ्वीदेवी आली ! पार्था, तुला अचित-
तमाला प्रणाम केला आणि ते त्यास प्रद- नीय असा जो हा आधार मिळाला
क्षिणा घालून मार्गस्थ झाले. असो; राजा त्यामुळेच हें तूं सर्व कांहीं करून दाखविलेंस,
धर्मी, तो हा परम कांतीनें युक्त असा श्रीमान् आणि भगवान् नारायणाच्या बळावरच तूं
नारायण कृष्ण यथास्थित रीतीनें व्रत परिपूर्ण रणामध्ये प्रयत्नकालच्या हुताशनासारख्या
करून पुनः द्वारकेस परत आला आणि नंतर भयंकर अशा कृष्णरूप महान् सुवानें राजे-
व्हावा महिना पूर्ण झाल्यावर ह्यास रुक्मि- लोकांचें हवन केलेस !

भीच्या उदरीं दिव्य पुत्र जन्मला ! कुंतीपुत्रा, अरेरे ! युधिष्ठिरा, ह्या विचाऱ्या दुर्योध-
रुक्मिणीचा तो तनय सर्वांना मान्य, शूर व नाची मला फारच कीव येते ! ह्या मूखानें
१ अध्याय १४९ पहा.

संतापानें कृष्ण व अर्जुन ह्यांशीं कलह करून

आपले पुत्र, भ्राते व बांधव ह्या सर्वांचा संहार तू नित्य सरळपणानें वर्ततोस; एकदा केलेली उडविला ! असो; युधिष्ठिरा, ह्या कृष्णाचा प्रतिज्ञा पाळितोस; इतर राजांसारखें अनुचित पराक्रम काय वर्णावा ! महान् महान् प्रचंड वर्तन करीत नाहीस; प्रतिज्ञापालनांत दक्ष अस-
व बलिष्ठ असे दैत्य व दानव हे देखील तोस; आणि इतकें करूनही आपसुहृदांच्या वधा-
ह्याच्या सुदर्शनरूप अग्नीमध्ये वणव्यांत सांप- बदलतू इतका हळहळतोस, ह्याला ह्मणावें तरी
डलेल्या शलभांप्रमाणें दग्ध होऊन गेले ! काय ! शत्रुनाशका धर्मी, एकदा जी प्रतिज्ञा
तेव्हां ज्यांच्या ठिकाणीं शौर्य, शक्ति, बल केली ती सिद्धीस नेणें हेंच कर्तव्य ! प्रतिज्ञेचा
इत्यादिकांचा केवळ अभाव, अशीं यःकश्चित् भंग करणें हें सर्वस्वीं गर्हणीय ! ह्यास्तव, तूं जें
मनुष्यें समरांगणांत ह्याचा प्रतीकार कसा करूं काहीं केलेंस तें उचित होय असें मान आणि
शक्तील बरें ! अहाहा ! अर्जुनाचा काय हो खेद करावयाचा सोडून दे ! राजा युधिष्ठिरा,
प्रताप ! हा केवळ योगी असून याच्या कालाच्या योगानेंच हे सर्व जन रणांगणांत
ठायीं प्रलयाग्नीची दीप्ति आहे ! आणि ह्यानें पडले ! आह्मीही कालानेंच हत झालों ! आणि
रणांत युद्दाला तोंड देऊन दोन्ही हातांनीं काल हा केवळ परमेश्वरच समजावा ! धर्मी,
बाणवृष्टि केली व पराक्रमानें दुर्योधनाचें सर्व ज्या मनुष्याला कालाच्या गतीचें ज्ञान आहे
सैन्य ठार मारिलें ! तो कालाच्या फेऱ्यांत सांपडला असतां कधीही

युधिष्ठिरा, भगवान् शंकरानें हिमालय पर्व-
तावर मुनींना पुराण सांगत असतां नरनारायणांचा
जो प्रभाव वर्णिला त्याच्या आधारानें आतां
मी तुला सांगतो कीं, अर्जुन व कृष्ण हे नर-
नारायण होत. एकट्या अर्जुनाच्या ठिकाणीं जें
काहीं वीर्य, शौर्य, तेज, पराक्रम, प्रभाव, कुली-
नता, विनय वगैरे आहे त्याच्या तिप्पट तेच
गुण ह्या कृष्णाच्या ठिकाणीं आहेत.
तेव्हां, राजा युधिष्ठिरा, अर्जुन जर इतका
अजिंक्य आहे तर कृष्ण हा किती
अजिंक्य असेल बरें ! ह्मणून असा सिद्धांत
आहे कीं, जेथें भगवान् कृष्ण तेथें विव्य यश सम-
जावें ! राजा युधिष्ठिरा, आतां आमची किती
शोचनीय स्थिति आहे पहा ! आमच्या ठिकाणीं
चांगली बुद्धि नाही; आह्मी सर्वस्वीं परतंत्र व
दीन; आणि तशांत आह्मी बुद्ध्या मृत्यूचा जो
निश्चयात्मक मार्ग त्याला अनुसरलों ! तेव्हां
आमची अशी दुर्दशा घडवी हें उचित नव्हे
काय ! पण, युधिष्ठिरा, तुझी स्थिति अशी नाही !

दुःख करीत बसणार नाही ! ह्यासाठीं, कालज्ञा
धर्मी, कालानें घडवून आणिलेल्या आपत्तीविषयीं
तूं शोक करूं नको ! राजा युधिष्ठिरा, रक्ता-
सारखे लाल डोळे करून व हातांत वंड घेऊन
सदैव उभा असलेला जो सनातन काल तोच
हा कृष्ण होय ! ह्यासाठीं, हे कुंतीसुता, जी
गोष्ट ह्या तुझ्या प्रिय सख्यानेंच घडवून आणिली
तीबद्दल त्वां शोक करावा, हें उचित काय !
ह्मणून, हे कौरवेश्वरा, तूं आतां चित्ताचा कोप
टाकून दे आणि नित्य शांति जोड ! युधिष्ठिरा,
ह्या माधवाचें माहात्म्य माझ्यापासून तूं जें
काहीं ऐकिलेंस, तितकें तुझ्यासारख्या थोराची
समजूत होण्याला पुरेसें आहे; शिवाय मीं
व्यासांचें व बुद्धिमान् नारदांचें वचन ऐकून
तदनुसार पुण्यतम भगवान् श्रीकृष्णाचा प्रभाव
तुला निरूपण करून सांगितलाच आहे; ह्या-
वांचून मींही आणखी वेळोवेळीं तुला भगव-
न्माहात्म्य कथन केलेंच आहे; आणि ह्या-
शिवाय भगवान् शंकर, भगवती पार्वती व तो

ऋषिसंघ हांचा जो संवाद झाला, तोही तूं शंकर हांचें हें स्वाभाविक अद्भुत वृत्त परमपावन
 ऐकिला आहेसच; ह्यास्तव, ह्या सर्वांवरून ह्या हिमालय पर्वतावर घडून आलें ! राजा धर्मा,
 भगवान् श्रीकृष्णाचें माहात्म्य मनांत आण ह्या अविनाशी कृष्णानें (नारायणानें) गांडीवधारी
 आणि चित्त शांत कर. राजा युधिष्ठिरा, भग- अर्जुनासह (नरासह) बदरिकाश्रमीं दहा
 वान् महेश्वर व भगवती उमादेवी हांच्या संवाद- सहस्र वर्षेपर्यंत आणि त्याप्रमाणेंच ह्या कमल-
 श्रवणाचा असा महिमा आहे कीं, जो मनुष्य नयन वामुदेवधनंजयांनीं तीन युगेंपर्यंत
 ह्या महापुरुषानें वर्णन केलेलें भगवच्चरित्र घोर तप केलें, असें मीं नारदापासून व व्यासां-
 श्रवण करितो, ध्यानांत ठेवितो किंवा दुसऱ्याला पासून ऐकिलें आहे ! राजा धर्मा, ह्या महा-
 सांगतो, त्याला महान् श्रेय प्राप्त होतें, त्याचे बाहु पुंडरीकाक्ष कृष्णानें बाळपणींच कंसाचें
 सर्व मनोरथ सिद्धीस जातात, आणि तो मर- महत् कंदन केलें आणि आपल्या पितरांना
 णोत्तर स्वर्गसुख उपभोगितो, हांत संदेह सोडविलें! बाबा, ह्या पुराणपुरुषाचीं कर्मे सांगूं
 नाहीं ! म्हणून, राजा युधिष्ठिरा, ऋषिजन हे लागलों तर तें माझ्यानें घडणार नाही;
 ज्याची नित्य स्तुति कारितात त्या जनार्दनाला कारण तीं अनंत आहेत ! युधिष्ठिरा, ज्या
 प्रत्येक भद्रेच्छु पुरुषानें स्तवावें व त्याचा अर्थी हा पुरुषश्रेष्ठ जनार्दन तुझा सखा आहे;
 प्रसाद जोडावा, हें न्याय्य आहे. असो; राजा त्या अर्थी खचीत तुला परम श्रेय प्राप्त होईल!
 धर्मा, भगवान् महेश्वराच्या मुखांतून निघालेले धर्मा, दुर्योधनाबद्दल मात्र मला फार दुःख होतें.
 जे धर्म तूं श्रवण केलेस ते तूं रात्रंदिवस कारण, त्या अधमाला मेल्यावर सुद्धां दुर्गतिच
 ध्यानांत ठेव आणि तदनुसार वागून व राज- प्राप्त होईल! अरेरे! काय हो त्या दुर्योधनाचा
 वंडाचा उत्तम प्रकारें उपयोग करून हा घोर अपराध! त्याच्याकरतां सर्व पृथ्वी
 तूं प्रजांना पाळ; ह्मणजे तुला हयद्वीपांसह मृत्युमुखीं पडली! अरेरे! दुर्योधन,
 निश्चयानें स्वर्ग प्राप्त होईल! राजा, तूं सदैव कर्ण, शकुनि व दुःशासन ह्या चौघांच्या अपराधा-
 धर्मानें प्रजांचें रक्षण कर आणि महान् पुण्य साठीं सर्व कौरव नष्ट झाले !
 जोड. बाबा, राजदंडाची उत्कृष्ट योजना हेंच वैशंपायन सांगतातः—राजा जनमेजया,
 राजाचें महान् पुण्य समजावें! असो; राजा ह्याप्रमाणें पुरुषश्रेष्ठ गंगापुत्र भीष्म भाषण
 युधिष्ठिरा, भगवान् शंकराचा भगवती उमेशीं करीत असतां युधिष्ठिर राजा माहात्म्यांच्या
 जो धर्मविषयक संवाद झाला, तो मीं तुला ह्या त्या समेंत स्तब्ध झाला! त्याप्रमाणेंच, भीष्माचें
 सत्पुरुषांच्या सन्निध कथन केला आहे. ज्या तें भाषण श्रवण करून धृतराष्ट्रादिक सर्व
 पुरुषानें हा संवाद श्रवण केला त्यानें, किंवा महीपाल विस्मित झाले ! आणि सर्वांनीं भग-
 ज्याच्या मनांत हा संवाद ऐकावयाचा असेल वान् कृष्णाला मानसपूजा समर्पून हात जोडिले!
 त्यानें आपल्या अभ्युदयासाठीं विशुद्ध भावानें आणि नारदादिक सर्व ऋषींनींही भीष्माचें तें
 भगवान् वृषभध्वजाचें अर्चन करावें, असा त्या भाषण ऐकून अभिनंदनपूर्वक त्या भीष्म-
 परमपूज्य माहात्म्या नारद मुनींचा निरोप आहे; वाक्याचा गौरव केला ! राजा जनमेजया, ह्या-
 तरतूंत तदनु रूप त्या भगवान् महेश्वराची पूजा कर. प्रमाणें सर्व भ्रात्यांसहित पंडुपुत्र युधिष्ठिरानें
 प्रभो कुंतीपुत्रा, भगवान् वामुदेव व भगवान् अत्यंत आश्चर्यकारक व परमपावन असें भीष्मकृत

श्रीविष्णु.

धर्मानुशासन श्रवण केलें; आणि नंतर, ब्राह्मणांना विपुल दक्षिणा देणाऱ्या त्या पितामह भीष्मानें विसावा घेतल्यावर त्या महाबुद्धिमान युधिष्ठिर राजानें पुनः त्यास प्रश्न केला.

अध्याय एकशें एकुणपन्नासावा.

—:०:—

विष्णुनामसहस्रकथन.

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, युधिष्ठिरानें सकल धर्म व दानतपश्चर्यादिक सर्व पावन कर्मे श्रवण केल्यावर आणखी पुनः शंतनुपुत्र भीष्माला प्रश्न केला.

युधिष्ठिर झणाला:—पितामह, लोकांत मुख्य दैवत कोणांत, अति मोठा आश्रय कोणता, कोणाचें स्तवन किंवा अर्चन केल्यानें मनुष्याचें कल्याण होतें, सर्व धर्मांत तद्द्वारा अतिशय मान्य असा धर्म कोणता, आणि कोणता जप केल्यानें मनुष्य जन्ममरणाच्या केन्हांतून मुक्त होतो, तें सांगा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, मनुष्यानें सदासर्वकाल मोठ्या प्रयत्नानें स्थावर-जंगम विश्वाचा अधिपति, देवाधिदेव, देशकालादिक्रूर अनंत आणि पुरुषोत्तम असा जो विष्णु, त्याचें सहस्र नांवांनीं स्तवन करावें, त्या विनाशहीन पुरुषाचीच नित्य भक्तीनें पूजा करावी, त्याचें ध्यान करावें, त्याचाच स्तव करावा, त्यालाच नमस्कार करावा, आणि यज्ञयागांनीं त्यालाच सताषवावें. राजा, जन्म-मरणादिक विकारांपासून आलंम असलेल्या, सर्व विश्वास व्यापून राहिलेल्या, त्रिभुवनाचें नियंत्रण करणाऱ्या, ब्रह्मादिक देवांचेही नियंत्रण करणाऱ्या, सर्व लोकांना पाहणाऱ्या, ब्राह्मणां-विषयीं पूज्य बुद्धि बाळगणाऱ्या, सर्व धर्म जाणणाऱ्या, प्राण्यांचें युश वाढविणाऱ्या, लोकांना सन्मार्ग दाखविणाऱ्या, अखिल विश्वांत

वास्तविक सत्यत्वानें वसणाऱ्या, आणि सर्व प्राण्यांच्या संसाराला प्रेरणा देणाऱ्या परमेश्वराची जो मनुष्य सदैव स्तुति करितो, तो सर्व दुःखांतून पार पडतो. धर्मा, माझ्या मते सर्व धर्मांमध्ये श्रेष्ठ असा धर्म हा आहे कीं, मनुष्यानें नेहमीं हृदयरूप कमलाचे ठायीं हृगोचर होणाऱ्या परमात्म्याची गुणसंकीर्तनें करून पूजा करावी. राजा, जो परमश्रेष्ठ असें तेज, परमश्रेष्ठ असें तप, परमश्रेष्ठ असें ब्रह्म, अत्यंत मोठा आश्रय, सर्व पवित्र वस्तूंना पवित्र करणारा, सर्व मंगलांचें मंगल, अखिल देवतांचें दैवत, भूतमात्रांचा अविनाशी जनक, सृष्टीच्या उत्पत्तिकालीं ज्याच्यापासूनच सर्व भूतें उत्पन्न होतात आणि तशींच सृष्टीच्या प्रलयकालीं पुनः ज्याचे ठायीं लय पावतात, त्या सर्व-लोकश्रेष्ठ जगन्नाथ श्रीविष्णूचें पापभयहारक नामसहस्र तूं मजपासून श्रवण कर. राजा, त्या सर्वव्यापकाला गुणाश्रयामुळें प्राप्त झालेलीं जीं अनेक नामें सर्वकालीं ऋषिवर्यांनीं पुनःपुनः गाडल्यामुळें रूढ झालेलीं आहेत, तीं तुझे कल्याणार्थ मी तुला सांगतो.

१. त्या परमात्म्याच्या व्यापकत्वामुळेंच सर्वत्र चैतन्य आढळतें, सूर्यचंद्रांच्या किंवा ग्रहतारकांच्या ठिकाणीं विशिष्ट तेज प्रत्ययास येतें, आणि इतर नानाविध वस्तुही त्या त्या धर्मींनीं युक्त झालेल्या असतात.

२. तप ह्याचा अर्थ नियमन करणारा, किंवा आज्ञा करणारा असा आहे; तो परमात्माच ह्या लोकांचें, इतर लोकांचें, किंवा सर्व भूतांचें अंतर्गामिरूपानें पूर्ण नियमन करितो.

३. तो परमात्माच सर्वांवर सत्ता चालवितो; त्याच्याच ठायीं सत्यादि लक्षणे विद्यमान आहेत; आणि अमर्याद ऐश्वर्याचा धनी तोच होय.

४. जो प्राणी त्याच्या आश्रयास जातो, त्याला पुनः जन्ममरणपरंपरा भोगावी लागत नाहीं.

श्रीविष्णुनामसहस्र.

विश्वं विष्णुर्वपदकारो भूतभव्यभवत्प्रभुः । भूतकृद्भूत-
भृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥ १ ॥ पूतात्मा परमात्मा च

१ भगवान् परब्रह्मरूप विष्णुनें सर्व ब्रह्मांड उत्पन्न करून त्यांत प्रवेश केला आहे, ह्मणून त्यास विश्व असें नांव आहे. २ त्यानें सर्व ब्रह्मांड व्यापिलें आहे, ह्मणून त्यास विष्णु असें ह्मणतात. ३ त्यालाच उद्देशून सर्व वपदक्रिया करितात, ह्मणून त्यास वपदकार असें म्हणतात. ४ भगवान् परब्रह्मरूप विष्णु हा भूत (पूर्वीच्या) काळाचा व तत्कालीन जगाचा, भव्य (पुढील) काळाचा व तत्कालीन जगाचा, आणि भवतु (चालू) काळाचा व चालू जगाचा प्रभु म्हणजे सत्ताधीश आहे, म्हणून त्यास भूतभव्यभवत्प्रभु असें नांव आहे. ५ रजोगुणाचा आश्रय करून ब्रह्मदेवाच्या रूपानें तोच भूत निर्मिता, म्हणून त्यास भूतकृत असें ह्मणतात. ६ सत्त्वगुणाचा आश्रय करून तोच सर्व भूतांचें भरण ह्मणजे पोषण करिता, ह्मणून त्यास भूतभूत असें ह्मणतात. ७ प्रपंचरूपानें त्याचेंच अस्तित्व सर्वत्र आहे, ह्मणून त्यास भाव असें ह्मणतात. ८ सर्व भूतांचा तो अंतर्धीमी आत्मा आहे, म्हणून त्यास भूतात्मा असें नांव आहे. ९ सर्व भूतांचें जनन व संवर्धन तोच करिता, ह्मणून त्यास भूतभावन असें ह्मणतात. ॥ १ ॥

१० सर्व भूतांचें जनन, पोषण व संहरण करूनही ता हा गुणत्रयांनं लिप्त नसतो, ह्मणून त्यास पूतात्मा ह्मणतात. ११ तो भगवान् कार्यकारणांपासून भिन्न, आणि नित्य, शुद्ध व मुक्त असा आहे, ह्मणून त्यास परमात्मा म्हणतात. १२ मुक्त पुरुषांचा श्रेष्ठ आश्रय तोच

१. ॐ हा परब्रह्माचा वाचक शब्द परमेश्वराच्या नांवापूर्वी लाविलात. अस्मिन्नेत्येतन् । एतदेवाक्षरं ब्रह्म । एतदेवाक्षरं परं । एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ (श्रीशंकराचार्यभाष्य.)

२. विश्वं ब्रह्म । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतिः । विश्व-प्रवेशने । ३. वैवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः । अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्थित इति श्रुतिः । विष्-व्यापने । व्याप्य सर्वाणिमालोकान् स्थितः सर्वत्र केशवः । ततश्च विष्णुनामासि विदेशातोः प्रवेशनान् । विश्व-प्रवेशने, शस्य-पत्वम् । ४. यदुद्देशेन वपदक्रिया स वपदकारः । वपदकारादिमंत्रात्मना देवान् प्रीणयतीति । स्वेच्छया यो वेश सर्वं वपदकारः करोति सः । वपद ह्य अथ्याचा अर्थ वश म्हणजे स्वाधेन असा आहे; हें अथ्य वश-कातो म्हणजे वश-शोभणें, सत्ता चालविणें, ह्या धातूगमून झालें आहे. ५. कालत्रयवर्तिनां प्रभुः स्वामी । भू-उत्तायाम् । ६. यतो वा इमानि भूतानि जायते । सर्वं ह्येदं ब्रह्मणा देव सृष्टम् । (कृ-करणे.) ७. विश्वं विभर्ति भुवनस्य नाभिः । भू-पोषण करणें. ८. एष त आत्मा ह्यवर्णोऽस्मिन्निति श्रुतिः । यस्य पृथिवी शरीरम् । ९. धारकपोषकभोग्यप्रदानेन वधेयतीति । धारकादि-व्याप्येन वध वधयति स्वयम् । भूतानि नित्यं सृष्टि स तु स्याद्भूतभावनः ॥ १०. केवलो निगुणश्चेति श्रुतिः । गुणोपरागः स्वेच्छातः पुरुषस्येति । (भगवान् परमेश्वर केवळ स्वेच्छेन गुणोपाधि धारण करितो.) न मां कर्माणि लिपन्ति । (भ. गी.) (पू-ववित्र करणें.)

मुक्तानां परमा गतिः ॥ अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षरः एवा-
च ॥ २ ॥ योगो योगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः । नारसिंह-
वपुः श्रीमान्केशवः पुरुषोत्तमः ॥ ३ ॥ सर्वः शर्वः शिवः

होय; जे पुरुष त्याचा आश्रय करितात त्यांस पुनः जन्ममरणपरंपरा भोगावी लागत नाही, ह्मणून त्यास मुक्तानां परमा गति असें नांव आहे. १३ त्यास व्यय ह्मणजे विनाश किंवा विकार नाही, ह्मणून त्यास अव्यय ह्मणतात. १४ तो पुर (शरीर) हात रोते (आश्रय करून राहतो) ह्मणून त्यास पुरुष असें ह्मणतात. १५ प्रत्येक गोष्ट तो साक्षात् पाहतोः त्यास सर्व कांहीं अंतःकरणवृत्तिरूप व्यवधानाशिवाय पाहतां येतें, ह्मणून त्यास साक्षी असें ह्मणतात. १६ क्षरण (नाश) पावणारी जी नामरूपाकारसंपन्न व स्थूलसूक्ष्मकारणरूप क्षेत्रे (शरीरे) त्यांचें त्यास यथार्थ ज्ञान आहे, ह्मणून त्यास क्षेत्रज्ञ ह्मणतात. १७ परंतु क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ हात असा भेद आहे कीं, क्षेत्र हें क्षर (नाशवान्) आहे, व क्षेत्रज्ञ हा अक्षर (अविनाशी) आहे; ह्मणून त्या क्षेत्रज्ञ विष्णूला अक्षर असें ह्मणतात. ॥ २ ॥

१८ सर्व इंद्रियें व मन हांचा निरोध करून परमात्म्याच्या त्रिकाणी चित्ताचा सुय केला असतां ह्मणजे योगाचा अभ्यास केला असतां परब्रह्माचा साक्षात्कार होतो, ह्मणून त्याला योगी हेंच नांव आहे. १९ योगविद ह्मणजे योगाभ्यास करणारे जे ज्ञानी पुरुष, त्यांचा नेता ह्मणजे त्यांना मोक्षापत नेणारा तो भगवान् विष्णुच होय, ह्मणून त्यास योगविदां नेता असें ह्मणतात. २० प्रधान ह्मणजे त्रिगुणात्मक जडतत्त्वसमुदायरूप प्रकृति किंवा माया, आणि पुरुष ह्मणजे चेतनरूप जीव हांचा ईश्वर (नियामक) नाच होय, म्हणून त्याला प्रधानपुरुषेश्वर असें म्हणतात. २१ त्यानें एका विशिष्ट अवताराच्या समयीं—ज्याला नराचे व सिंहाचेही अवयव आहेत असा विचित्र देह धारण केला होता, म्हणून त्यास नारसिंहवपु असें नांव आहे. २२ त्याच्या वक्षःस्थलीं नित्य श्रीचा मृणजे लक्ष्मीचा निवास आहे, म्हणून त्यास श्रीमान् असें नांव आहे. २३ क (ब्रह्मदेव), अ (विष्णु) व ईश (शंकर) हे त्याच्या कहांत असतात, किंवा त्याचे केश सुंदर आहेत, म्हणून त्यास केशव ह्मणतात. २४ क्षर व अक्षर अशा वस्तूहूनही तो उत्तम पुरुष आहे, म्हणून त्यास पुरुषोत्तम म्हणतात ॥ ३ ॥

२५ यच्चयावत् सत् व असत् वस्तूंची उत्पत्ति त्याच्यापासूनच होते आणि ह्या सर्व मिश्रांचे.

१. मामुपेत्य तु कैलिय पुनर्जन्म न विद्यते । (भ. गी.) २. अजरोऽमर इति श्रुतिः । न वीयते च वैकुण्ठान्मुक्तोऽवस्थादतोऽव्ययः । (वि+अय-भ्रेश पावणें.) ३. नवद्वारपुरं पुण्यमेतैर्भाषैः समन्वितं । व्याप्य शेते महात्मा यत् तस्मात् पुरुष उच्यते । ४. अक्षेण दर्शनेन्द्रियेण सह वर्तमानं यत् तत् वाचं प्रत्यक्षज्ञानम् । तद्यस्यास्ति स साक्षी । साक्षी—पाहणारा. ५. क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि । (भ. गी.) ६. स एव न क्षरतीत्यक्षरः । एवकारात् क्षेत्रज्ञाक्षरयोरभेदः । (क्षर-गळणें.) ७. युज्यते प्राप्यते भजेनेति । (युज्-जोडणें.) साक्षान्मोक्षैकहेतुत्वात् योग इत्यभिधीयते । ८. विद्—(विद्-आपणें.) किंवा मिळविणें.) जाणणारा किंवा आचरणारा. नेता—(नी-नेणें)—नेणारा. ९. व हा वाङ्मयः दासविणारा युक्तार्थी प्रत्यय. १०. यस्मादक्षरमतीतोऽमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोकं देदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः । (भ. गी.)

स्थाणुर्धृतादिर्निधिरव्ययः ॥ संभवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः
॥ ४ ॥ स्वयंभूः शंभुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः ॥ अनादिनि-
धनो धाता विधाता धातुरुत्तमः ॥ ५ ॥ अप्रमेया हृषीकेशः पद्मनाभो

ज्ञान त्यालाच आहे, म्हणून त्यास सर्व ह्मणतात. २३ सकल प्रजांचा संहार तोच करितो, म्हणून त्यास शर्व असे नांव आहे. २७ त्रैगुण्याच्या पूर्ण अभावामुळे तो अत्यंत शुद्ध आहे, म्हणून त्यास शिव असे नांव आहे. २८ स्वयं हा धर्म त्या परमेश्वराच्या ठिकाणीच नित्य आहे, म्हणून त्यास स्थाणु असे म्हणतात. २९ सर्व भूतांचे आदिकारण तोच आहे, म्हणून त्यास भूतादि म्हणतात. ३० प्रलयकालीं सर्व विश्व त्याच्याच ठायीं स्थापिले जाते, पण त्याचा व्यय कधीही होत नाही, म्हणून त्यास अव्यय निधि असे म्हणतात. ३१ भगवान् विष्णु हा धर्माच्या संस्थापनेकरिता, दृष्टांच्या विनाशाकरिता व साधूंच्या रक्षणाकरितां प्रत्येक युगांत स्वतांच्या इच्छेनें उत्तम प्रकारचा अवतार घेतो, म्हणून त्यास संभव म्हणतात. ३२ सर्व भोक्त्यांना फलसिद्धि त्याच्यापासूनच होते, म्हणून त्यास भावन म्हणतात. ३३ सर्व प्रपंचाला तोच धारण करितो व पोषितो, म्हणून त्यास भर्ता म्हणतात. ३४ सर्व महासत्ते त्याच्यापासूनच जन्म पावतात, म्हणून त्यास प्रभव म्हणतात. ३५ सर्व प्रकारचे दिव्य सामर्थ्य त्याच्याच ठायीं आहे, म्हणून त्यास प्रभु असे म्हणतात. ३६ उपाधिरहित ऐश्वर्य त्याच्याच ठिकाणीं आहे, म्हणून त्यास ईश्वर म्हणतात. ॥ ४ ॥

३७ तो देवाधिदेव आपल्या आपण जन्म पावला, म्हणून त्यास स्वयंभू ह्मणतात. ३८ भक्तानां शो (सुख) त्याच्यापासूनच प्राप्त होते, म्हणून त्यास शंभु म्हणतात. ३९ आदित्य-मंडलांतील जो महातेजोमय पुरुष तो परमात्माच होय, ह्मणून त्यास आदित्य असे ह्मणतात. ४० त्याचे अक्षि (नेत्र) पुष्कराप्रमाणे व कमळाप्रमाणे नेत्रपंज आहेत, ह्मणून त्यास पुष्कराक्ष ह्मणतात. ४१ वेदरूप मळान् परम पुण्य स्वतः शब्द त्याच्या निश्वासापासूनच उत्पन्न झाला, ह्मणून त्यास महास्वन ह्मणतात. ४२ आदि (जन्म) व निधन (मरण) हीं त्याला नाहीत, ह्मणून त्यास अनादिनिधन ह्मणतात. ४३ अनंत (शेष) इत्यादिकांच्या रूपाने सर्व विश्वाला तोच धारण करितो व पोषितो, ह्मणून त्यास धाता ह्मणतात. ४४ कर्म व त्यांचीं फले तोच निर्माण करितो, किंवा जगाची उत्पत्ति करणारा जो ब्रह्मदेव तोही त्याचेंच एक विशिष्ट रूप होय, म्हणून त्यास विधाता म्हणतात. ४५ पृथिव्यादिक सर्व धातूपेक्षां म्हणजे आधारांपेक्षां चिन्मयरूप जो परमात्मा तोच उत्तम धातु (आधार) होय, म्हणून त्यास धातुरुत्तम ह्मणजे उत्तम धातु ह्मणतात. ॥ ५ ॥

४६ शब्द, स्पर्श, रस, रूप व गंध हे पांचही इंद्रियविषय परमेश्वराला नाहीत, म्हणून

१. सर्व हा शब्द सु-जाणो ह्या धातूपासून झाला आहे. " सर्वे गत्ययो धानयो ज्ञानार्थाः " ह्मणून सर्व ह्या शब्दाचा मूळ अर्थ-व्यापासून सर्व विश्व उत्पन्न झाले व ज्हाळा सर्व विश्वाचे ज्ञान आहे तो, असा समजावा. २. शर्व-शू-हिंसायाम्. ३. स्वेच्छया समीचीने भयममस्तीति बभूवः. ४. ईश्व-ऐश्वर्ये. ५. एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यवः पुरुषो दृढवते । इति भूतिः । ६. धा-पोषण करणे.

अमरप्रभुः ॥ विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः ॥ ६ ॥

त्याचें प्रत्यक्ष प्रमाणानें ज्ञान होणें अशक्य आहे; परमेश्वराच्या ठिकाणीं व्याप्तिदर्शक लिंगें (चिन्हें) नाहींत, म्हणून त्याचें ज्ञान अनुमान प्रमाणानें होत नाहीं; परमेश्वराचें सादृश्य कमानेंही दाखवितां येत नाहीं, म्हणून त्याचें ज्ञान उपमान प्रमाणानें होत नाहीं; परमेश्वरा-विषयी कोणतेंच विधान करितां येत नाहीं; म्हणून, सांगितलेल्या विधानांच्या आधारानें न सांगितलेल्या विधानाविषयी अनुमान करून झणजे अर्थापत्ति प्रमाणानें त्याचें ज्ञान व्हावयाचें नाहीं; परमेश्वराचें अभाव हेंच स्वरूप होय, म्हणून त्याचें ज्ञान शाब्द प्रमाणानें होत नाहीं; आणि तोच अभावरूप परमेश्वर सर्वांचा झणजे अभावाचा सुद्धां साक्षी आहे, म्हणून अनुप-लब्धि प्रमाणानेंही त्याचें ज्ञान करून घेतां येत नाहीं ! एतेंच, सहाही प्रमाणानां परमेश्वराचें ज्ञान घडणें अशक्यच आहे, म्हणून त्यास अप्रमेय असें म्हणतात. ४७ हृषीकाचें (इंद्रियाचें) आकलन तोच करितो, झणून त्याला हृषीकेश झणतात. ४८ जगताचें कारण जें पद्म तें त्या भगवंताच्याच नाभीच्या ठायीं उत्पन्न झालें, झणून त्यास पद्मनाभ झणतात. ४९ सर्व देवांचा अधिपति तोच होय, झणून त्यास अमरप्रभु म्हणतात. ५० सर्व विश्व ही वस्तुतः त्याचीच कृति आहे, झणून त्यास विश्वकर्मा झणतात. ५१ भूम्हणजे मनन व तज्जन्य ज्ञान हीं वास्तविकपणें त्याच्याच ठायीं वास करितात, म्हणून त्यास मनु हें नांव आहे. ५२ सृष्टीच्या मंदारसमयीं सर्व मुक्तां तोच श्रावण करितो, म्हणून त्यास त्वष्टा (तासणारा) असें नांव आहे. ५३ भगवान् परमात्मा विराट्स्वरूपानें अतिशयच स्थूल आहे, म्हणून त्यास स्थविष्ठ असें नांव आहे. ५४ स्यविष्ठ म्हणजे पुरातन, आणि ध्रुव म्हणजे निश्चल किंवा निर्विकृत; भगवान् विष्णु हा पुरातन कालापासून आहे तसाच आहे, म्हणून त्यास स्थविरो ध्रुव असें म्हणतात. ॥ ६ ॥

१. इंद्रियार्थमेतिकर्तृजन्यज्ञानं प्रत्यक्षम् । २. अनुमितिकरणमनुमानं । तच्च धूमो बह्विव्याप्य इति । (पुर हे असीने दिग्ग आदि झणून त्याच्या अस्तित्वावरून अग्नीचें अनुमान करितां येईल; समृ परमेश्वराच्या कोणतेंही लिंग नमल्यामुळे अनुमान प्रमाणानें परमेश्वराचें ज्ञान होणें अशक्य होय.) ३. उपमितिकरणमुपमानं । तच्च सादृश्यज्ञानात्मकम् । ४. अर्थस्य अनुक्तार्थस्य आपत्तिः मिद्धिः । पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते । झणजे गलेखडू देवदत्त दिवसाम जेवत नाहीं; त्या विधानावरून तो रात्रीस जेवतो असे अनुमान काढणें त्यास अर्थापत्ति म्हणतात. परमेश्वराविषयी जर कोणतेंच विधान सांगतां येत नाहीं, तर उक्त विधानावरून अनुक्त विधानाचा अटकळ तरी करितां येईल ? ५. वचसांमप्यगोचरः । ६. अनुपलब्धि-दाख-वितां न येति. नान्ति घटोऽनुपलब्धेः । घट नाहीं, कारण तो आहे असें दाखवितां येत नाहीं. छाप्रमाणें परमेश्वराचा विचार करितां येत नाहीं, कारण त्याच्या ठिकाणीं साक्षित्वदृष्टीनें भाव व नामरूपादि-कांनीं अभाव व्यक्त दिसतो. ७. प्रमा-जाणणें, मापणें. ८. हृषीकाणीन्द्रियाण्याङ्गः तेषामीशो यतो भवान् । हृषीकेशस्ततो विष्णुः ख्यातो देवेषु केशवः ॥ ९. अज्ञस्य नाभावश्चकमर्पितमिति श्रुतिः । १०. तेषाममराणां सृष्ट्वायधिकारदानेन निर्वाहक इति (अमरप्रभुः) । ११. प्राक् ब्रह्म-सृष्टेरूषं च विश्वकर्मेति कथ्यते । १२. नान्योऽस्ति मतेति श्रुतिः । १३. त्वक्षतेस्तनूकरणकर्मणस्तु च (त्वक्ष-तासणं.) १४. स्थूलशब्दात् इष्टम् । स्थूलतमः ।

अग्राह्यः शाश्वतः कृष्णो लोहिताक्षः प्रतर्दनः ॥ प्रभूतास्त्रिककुब्धाम
पवित्रं मंगलं परम् ॥ ७ ॥ ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः
प्रजापतिः ॥ हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ॥ ८ ॥ ईश्वरो
विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ॥ अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः

५५ तो मन, वाणी व इंद्रिय ह्यांम अगोचर आहे, म्हणून त्यास अग्राह्य असें म्हणतात.
५६ तो सर्व काली विद्यमान आहेत, म्हणून त्यास शाश्वत म्हणतात. ५७ भगवान् विष्णु
हा सर्वांचा आनेददायक आधार होय, म्हणून त्यास कृष्ण म्हणतात. ५८ त्याचे नेत्र आरक्त
आहेत, म्हणून त्यास लोहिताक्ष म्हणतात. ५९ तो प्रलयकाली भूतांचा संहार करितो,
म्हणून त्यास प्रतर्दन म्हणतात. ६० ज्ञान, अर्थ इत्यादि गुणांनी तो आतप्रोत भरलेला
आहे, म्हणून त्यास प्रभूत म्हणतात. ६१ तर, खाली व मध्ये म्हणजे तिन्ही दिशांच्या
जामीं अथवा एकंदरीत सर्वत्र परमेश्वराचे निवासस्थान आहे, म्हणून त्यास त्रिककुब्धाम असें
म्हणतात. ६२ तो स्वतः शुद्ध असून मंत्र, ऋषि, देवता इत्यादि रूपांनी जीवांची शुद्धि करितो,
म्हणून त्यास पवित्र असें म्हणतात. ६३ केवळ स्मरणाच्या योगाने तो अशुभ गोष्टींचा
संहार करितो व शुभ गोष्टी प्राप्त करून देतो, म्हणून त्यास मंगलपर असें नांव आहे. ॥ ७ ॥
६४ सर्व भूतांचा नियंता तोच आहे, म्हणून त्यास ईशान म्हणतात. ६५ सर्व प्राण्यांना
चेतना तोच देतो, म्हणून त्यास प्राणद म्हणतात. ६६ तो सर्व प्राण्यांचा प्राण होय, म्हणून
त्यास प्राण असें नांव आहे. ६७ तो परमात्मा अत्यंत पुरातन आहे; ब्रह्मादिकांचाही पिता
तोच होय, म्हणून त्यास ज्येष्ठ म्हणतात. ६८ तो अत्यंत शक्तिमान आहे, म्हणून त्यास
श्रेष्ठ म्हणतात. ६९ तो सर्व प्रजांचा स्वामी आहे, म्हणून त्यास प्रजापति म्हणतात. ७०
हिरण्यगर्भ म्हणून जो अगदी प्रथम जीव उत्पन्न झाला तो वस्तुतः परमेश्वरच होय, म्हणून
त्यास हिरण्यगर्भ म्हणतात. ७१ त्याच्याच उदरांत ही भूमि राहिली आहे, म्हणून त्यास
भूगर्भ म्हणतात. ७२ मा म्हणजे लक्ष्मी हिचा तो पति आहे, म्हणून त्यास माधव म्हणतात.
७३ त्यानें मधु नामक देत्याचा वध केला, म्हणून त्यास मधुसूदन म्हणतात. ॥ ८ ॥

७४ त्याला सर्व प्रकारची शक्ति आहे, म्हणून त्यास ईश्वर म्हणतात. ७५ विक्रम
म्हणजे पराक्रम हा वस्तुतः त्याच्याच ठिकाणी वास करितो, म्हणून त्यास विक्रमी म्हणतात.
७६ खरा खरा धन्यधारी म्हणजे शस्त्रधारी तोच होय, म्हणून त्यास धन्वी असें म्हणतात.
७७ त्यालाच बहुत ग्रंथ स्मरणांत ठेवण्याचे सामर्थ्य आहे, म्हणून त्यास मेधावी म्हणतात.
७८ तो वि म्हणजे गरुड ह्यावर बसून आक्रमण करितो, किंवा त्यानें सर्व व्यापून टाकिलें
आहे, म्हणून त्यास विक्रम म्हणतात. ७९ क्रम म्हणजे पद्धति ही त्याचीच मूर्ति आहे,

१. बवो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह । इति श्रुतिः । २. शाश्वतं शिवमच्युतम् । इति
श्रुतिः । ३. कृष्ण=कृष्+ण. कृषिर्भूवाचकः शब्दा णश्च निर्वृतिवाचकः । कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो
भवति शाश्वतः ॥ ४. तर्द्-हिसा करणे. अत्ता चराचरग्रहणात् । ५. त्रि=तीन; ककुभु=दिशा;
वास=निवासस्थान. ६. ईश्वरस्त्वभूतानाम् (भ. गी.) ७. ब्रह्मैव भूतानां ग्रेष्ठम् । ८. हिरण्यगर्भः
समवर्तताम इति श्रुतिः । ९. सुद-ठार मार्गे.

कृतिरात्मवान् ॥ ९ ॥ सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेताः प्रजाभवः ॥ अहः
संवत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः ॥ १० ॥ अजः सर्वेश्वरः सिद्धः
सिद्धिः सर्वादिच्युतः ॥ वृषाकपिस्मेयात्मा सर्वयोगविनिःसृतः ॥ ११ ॥

म्हणून त्यास क्रम ह्मणतात. ८० त्याच्यापेक्षा उत्तम असा कोणीही नाही, म्हणून त्यास अनुत्तम म्हणतात ८१ त्याच्या वाटेस जाण्यास कोणीही समर्थ नाही, म्हणून त्यास दुरोधर्ष ह्मणतात. ८२ भया-वाईट सर्व कर्मांचा जाणणारा तोच होय म्हणून त्यास कृतज्ञ ह्मणतात. ८३ जगांतील सर्व क्रियांचा आत्मा तो परमेश्वरच आहे, म्हणून त्यास कृति असें नांव आहे. ८४ तो भगवान् आपणें अहळ वेमन उपमागितो ह्मणजे तो मात्र खरा स्वतंत्र होय, म्हणून त्यास आत्मवान् ह्मणतात. ॥ ९ ॥

८५ सुरांचा-दुवांचा तो ईश आहे, म्हणून त्यास सुरेश ह्मणतात. ८६ तो आर्त जनांची आर्ति हरण करितो, ह्मणून त्यास शरण ह्मणतात. ८७ तोच दुःख नाहीतरीं करून सुख देतो, म्हणून त्या सुखमूर्तीला शर्म असें नांव आहे. ८८ सर्व विश्वांचें कारण तोच होय, म्हणून त्यास विश्वरेता म्हणतात. ८९ सर्व प्रजा (स्थावरजंगम पदार्थ) त्याच्यापासूनच उत्पन्न होतात, म्हणून त्यास प्रजाभव ह्मणतात. ९० अह (दिवस-प्रकाश) हें त्याचेंच रूप आहे, म्हणून त्यास अह असें म्हणतात. ९१ भगवान् विष्णूचेंच काल हें रूप असल्यामुळे त्या कालात्मक विष्णूला संवत्सर असें नांव आहे. ९२ त्याला आल म्हणजे बंधन नाही, म्हणून त्यास व्याल म्हणतात. ९३ जनांच्या योगानेंच तो भग्न आहे, म्हणून त्यास प्रत्यय म्हणतात. ९४ त्याला सर्व विषयांचें ज्ञान आहे किंवा त्याच्या दृष्टीस अगोचर असें काहीं एक नाही, म्हणून त्यास सर्वदर्शन म्हणतात. ॥ १० ॥

९५ तो कधीं जन्म पावत नाही, म्हणून त्यास अज म्हणतात. ९६ सर्व ईश्वरांचा तो ईश्वर आहे, म्हणून त्यास सर्वेश्वर म्हणतात. ९७ तो नित्य सिद्ध आहे, म्हणून त्यास सिद्ध हेंच नांव आहे. ९८ निरतिशय फळ ह्मणजे मोक्ष तो नष्टपच होय, म्हणून त्यास सिद्धि असें नांव आहे. ९९ सर्वांचे आदिकारण तोच होय, म्हणून त्यास सर्वादि म्हणतात. १०० तो स्वस्वरूपापासून कधीं च्युत होत नाही, म्हणून त्यास अच्युत म्हणतात. १०१ तो भगवान् विष्णूच सर्व कामांची वृत्ति करितो, श्रेष्ठ धर्म तोच होय, आणि त्यानेच पृथ्वीचें क ह्मणजे उदक हातून प ह्मणजे पालन फलें, ह्मणून त्यासकळ मनोरथ परिपूर्ण करणाऱ्या व धर्मस्वरूप वराह अवतार घेणाऱ्या प्रभूला वृषाकपि असें नांव आहे. १०२ भगवान् विष्णू इतका आहे, असें मान करितां येत नाही, म्हणून त्यास अमेयात्मा ह्मणतात. १०३ तो सर्व योगांपासून (संवधांपासून) विनिःसृत (अलिप्त) आहे, व तो सर्व योगांनीं (शास्त्रांनीं) विनिःसृत (न समजण्यासारखा) आहे, म्हणून त्यास सर्वयोगविनिःसृत ह्मणतात. ॥ ११ ॥

१. यन्मात्सर्य नापरमार्गिभ्युतिः । न त्वत्समाख्यभ्याधिकः कुतोऽन्यः इति स्मृतिः । २. आनष्टृप-पीडा करणे, पराभव करणे. ३. ते मर्हिभिर्न प्रविष्टानादात्मवानभिधीयते । ४. सु-रक्षण करणे. ५. प्रशान्ते ब्रह्मेति श्रुतिः । ६. न ज्ञातो न जनिष्यतीति श्रुतिः । ७. एष सर्वेश्वर इति श्रुतिः । ८. शाश्वतं धिवमच्युतम् । इति श्रुतिः । ९. कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते । तस्मात् वृषाकपि ग्राह काश्यपो मा प्रजापतिः । १०. इयानित्यपरिच्छेद्यस्वरूपः । ११. अमंगो ह्यथ पुण्य इति श्रुतिः

वसुर्वसुमनाः सत्यः समात्मा संमितः समः ॥ अमोघः पुंड-
रीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः ॥ १२ ॥ रुद्रो बहुशिरो वभ्रुर्विश्वयोनिः
शुचिश्रवाः ॥ अमृतः शाश्वतः स्थाणुर्वरारोहो महातपाः ॥ १३ ॥

१०४ त्याच्या ठिकाणी सर्व भूतें वास करितात, सर्व भूतांच्या ठायीं तो वास करितो, वसु-
मधील जो पावक तो तोच होय, किंवा जगांतली श्रेष्ठत्व त्याच्याच ठिकाणी वास करितें,
म्हणून त्यास वसु म्हणतात. १०५ त्याचें मन वसु ह्मणजे उदार आहे, ह्मणजे त्याच्या
मनांत रामद्वेषादि विकार मूळींच नाहीत, म्हणून त्यास वसुमना म्हणतात. १०६ तो सत्पु-
रुषांवर कृपा करितो, किंवा जगांतली सर्व भूतांमूर्त वस्तूंच्या ठिकाणी अविनाशिरूपाणें तोच
अधिष्ठित आहे, किंवा त्याचेंच ज्ञान हे सत्यज्ञान होय, म्हणून त्यास सत्य म्हणतात. १०७
त्याच्या मनांत रामद्वेषादि कोणतेही विकार नसल्यामुळे तो एकदा मात्र सर्व प्राण्यांविषयी समान
भावना धारण करितो, म्हणून त्यास समान्तां ह्मणतात. १०८ सर्व वस्तुसमुदायांवरून त्याच्या
विराट्स्वरूपाचें मान होईल किंवा सर्व वस्तुसमुदायांवरूनही त्याच्या विराट्स्वरूपाचें मान
होणार नाही, म्हणून त्यास संमित किंवा अममित ह्मणतात. १०९ तो सदासर्वकाळ विकार-
रहित राहतो, म्हणून त्यास सम ह्मणतात. ११० तो सर्व फळ देतो, किंवा तो जें जें मनांत
आणितो तें तें सिद्धीस नेतो, म्हणून त्यास अमोघ म्हणतात. १११ हृदयस्थ पुंडरीकांत
त्याची व्याप्ति असते, किंवा पुंडरीकासारखे त्याचे नेत्र तेजःपूज आहत, म्हणून त्यास
पुंडरीकाक्ष म्हणतात. ११२ त्याचें कर्म वृषरूप ह्मणजे धर्मरूप आहे. म्हणून त्यास
वृषकर्मा ह्मणतात. ११३ त्याच्या आकृति ह्मणजे अवतार धर्मस्थापनेसाठींच असतात,
म्हणून त्यास वृषाकृति ह्मणतात. ॥ १२ ॥

११४ भगवान् विष्णु हा संहारकाली प्रजांचा संहार करून रडतो किंवा रडावयाला लावितो,
किंवा रुदाचें ह्मणजे दुःखाचें कारणच नाहीसं करितो, ह्मणून त्यास रुद्र ह्मणतात. ११५ त्याच्या
बहुत मस्तकें आहेत, ह्मणून त्यास बहुशिरो ह्मणतात. ११६ सर्व लोकांचें तो पातळनपोषण
व धारण करितो, ह्मणून त्यास वभ्रु ह्मणतात. ११७ सर्व विश्वांचें कारण तोच होय, ह्मणून
त्यास विश्वयोनि म्हणतात. ११८ त्याची श्रव ह्मणजे नाचें परमपवित्र आहेत, म्हणून
त्यास शुचिश्रवा म्हणतात. ११९ त्याला कधी मृत (मरण) नाही, म्हणून त्यास अमृत
म्हणतात. १२० तो नित्य, निर्विकार व निश्चल आहे, म्हणून त्यास शाश्वत स्थाणु म्हणतात.
१२१ त्याचा आरोह (लोक) महाश्रेष्ठ आहे, त्याच्या लोकीं आरोह म्हणजे चढून जाणें
श्रेयस्कर आहे, व त्याच्या लोकीं गेलेला पुरुष पुनः खाली येत नाही, म्हणून त्यास वरारोह

१. वसुनामसि पावकः । (म. गी.) २. ससु सधुः । ३. असावादिव इति श्रुतिः । ४. सत्यज्ञा-
नमनंतब्रह्मेति श्रुतिः । ५. एक आत्मा वा समा आत्मेति श्रुतिः । ६. सत्त्वो जगो. ७. सत्यमकल्प इति
श्रुतिः । ८. यत्पुंडरीकं पुरमध्यसंस्थम् । इति श्रुतिः । ९. धर्मसंस्थापनार्थाय सत्त्वोपमं युगं युगे । (म. गी.)
१०. रुद्र इत्युच्यते तस्मात् शिवः परमकारणम् । ११. स्वरूपशीर्षेति श्रुतिः । १२. भू-धारण करणे,
पोषणें. १३. अजरोऽमर इति श्रुतिः । १४. न स पुनरावर्तते इति श्रुतिः । यं प्राप्य न निवर्तते
इति स्मृतिः ।

सर्वगः सर्वविद्वानुर्विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥ वेदो वेदविद्व्यंगो वेदांगो वेदवित्कविः ॥ १४ ॥ लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः ॥ चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥ १५ ॥ भ्राजि-

म्हणतात. १२२ त्याचें तप (ज्ञान) महत् (पूज्य) आहे, किंवा त्याचें तप (सामर्थ्य) महत् (अगाध) आहे, म्हणून त्यास महातपा म्हणतात. ॥ १३ ॥

१२३ त्याची गति (व्याप्ति) कारणत्वानें सर्वत्र आहे, म्हणून त्यास सर्वग म्हणतात. १२४ त्याला सर्वांचें ज्ञान आहे, त्याच्या अधीन सर्व आहे, आणि तोच सर्वांना प्रकाश देतो, म्हणून त्यास सर्वविद्वान् म्हणतात. १२५ त्याने रणाचा उद्योग आरंभिल्याबरोबर वैद्यांची सेना विष्वक् म्हणजे बाहोऋड पट्टन जात, म्हणून त्यास विष्वक्सेन म्हणतात. १२६ तो दुष्ट जनांचें शासन करितो व पापक्यांना नरकामध्ये टाकितो, म्हणून त्यास जनार्दन म्हणतात. १२७ तो भगवान् विष्णुच सर्वांचें अज्ञानरूप तम नष्ट करून सर्वांना ज्ञानदीप प्राप्त करून देतो, म्हणून त्यास वेद असें म्हणतात. १२८ तो वेदांना व वेदार्थांना उत्कृष्ट जाणतो, म्हणून त्यास वेदविद् असें म्हणतात. १२९ तो ज्ञानादिकांनीं परिपूर्ण आहे, त्याच्या ठिकाणीं अज्ञानादिक व्यंगे मृच्छाच नाहीत, म्हणून त्यास अव्यंग म्हणतात. १३० वेद हे त्याच्या अंगभूत आहेत, म्हणजे वेदार्थज्ञानानेच त्याचें स्वरूप आंलखितं येतें, म्हणून त्यास वेदांग म्हणतात. १३१ तो स्वतः वेदार्थांचें मनन करितो, म्हणून त्यास वेदविद् म्हणतात. १३२ त्याच्याइतकी दुर्ग किंवा सूक्ष्म दृष्टि कोणालाच नाही, म्हणून त्या सर्वदृष्टि व महाकल्पक परमेश्वराला कवि असें म्हणतात. ॥ १४ ॥

१३३ सर्व लोकांना अवलोकन करून त्यांचें नियमन मुख्यत्वेकरून तोच करितो, म्हणून त्यास लोकाध्यक्ष म्हणतात. १३४ लोकपालादि सुरांचा अधिपति तोच होय, म्हणून त्यास सुराध्यक्ष म्हणतात. १३५ तो साक्षान् धर्माधर्म पाहतो व तदनुरूप फलें अर्पण करितो, म्हणून त्यास धर्माध्यक्ष म्हणतात. १३६ कृतरूपानें (कार्यरूपानें) व अकृतरूपानें (कारणरूपानें) तोच असतो, म्हणून त्यास कृताकृत म्हणतात. १३७ जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय ह्या कार्यामध्ये त्या परमान्याच्याच चार चार पृथक् विभूति असतात, म्हणून त्यास चतुरात्मा म्हणतात. १३८ मन, बुद्धि, चित व अहंकार ह्या चार ठिकाणीं वासुदेव, प्रद्युम्न, अनिरुद्ध व संकर्षण ह्या चार देवतांच्या रूपानें तो वास करितो, म्हणून त्यास चतुर्व्यूह म्हणतात. १३९ त्यानें नृसिंहावतारीं चार उग्र दादा असलेलें रूप प्रकट केलें, म्हणून त्यास चतुर्दंष्ट्र म्हणतात. १४० त्याला चार भुज आहेत, म्हणून त्याला चतुर्भुज म्हणतात. ॥ १५ ॥

१. यस्य ज्ञानमयं तप इति मेत्रवर्णात् । २. तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति भुतिः । यदादित्य-गते तेज इति स्मृतिः । ३. अर्द-पीडा करणे किंवा टाकणे. ४. तेषामेवानुक्तार्थमस्मद्व्यनंतं तमः । नाशयाभ्यामभावस्थो ज्ञानदीपिन भास्वता ॥ (भ. गी.) ५. सर्वदृष्टं नान्योऽस्तीति भुतिः । ६. कविमनीषीति मेत्रवर्णात् । ७. ब्रह्मा दक्षादयः कालस्त्येवाखिलव्रतवः ॥ विभूतयो इरेरेता जग-तस्मृष्टिहेतवः ॥ विष्णुर्मन्वादयः कालः सर्वभूतानि च द्विज । स्थिते निमित्ते भूतस्य विष्णोरेता विभू-तयः ॥ इद्रः कालोऽन्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जंतवः ॥ चतुर्धा प्रलयायैता जनार्दनविभूतयः ॥ (विष्णुपुराणे)

ष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः ॥ अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥ १६ ॥ उपेंद्रो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरूर्जितः ॥ अर्तींद्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥ १७ ॥ वेद्यो वैद्यः

१४१ तो चैतन्यरूप प्रकाशानें सदैव प्रकाशित आहे, ह्मणून त्यास भ्राजिष्णु ह्मणतात. १४२ प्रकृति ही परमेश्वराचें भोजन ह्मणजे भोज्य विषयच होय, आणि तिच्या भोजनानें (उपभोगानें) परमेश्वराला तृप्ति होतें, ह्मणवून तिच्यामध्ये परमात्म्याचेंच अधिष्ठान आहे; ह्मणून त्या परमात्म्याला भोजन ह्मणतात. १४३ तो परमात्मा पुरुषरूपानें त्या मायेचा उपभोग घेतो, ह्मणून त्यास भोक्ता ह्मणतात. १४४ तो भगवान् विष्णु अत्यंत सहनशील आहे, ह्मणून त्यास सहिष्णु ह्मणतात. १४५ तोच हिरण्यगर्भरूपानें जगताच्या आरंभी स्वतः उत्पन्न होतो, म्हणून त्यास जगदादिज म्हणतात. १४६ त्याच्या ठिकाणीं पातकाचा लेशही नाही, म्हणून त्यास अनंघ ह्मणतात. १४७ तो ज्ञानैश्वर्यादि गुणांनीं विश्वाला जिंकितो, ह्मणून त्यास विजय म्हणतात. १४८ तो स्वभावतः सर्वांवर सत्ता चालवितो, म्हणून त्यास जेता म्हणतात. १४९ तोच सर्व विश्वाचें कारण होय, ह्मणून त्यास विश्वयोनि म्हणतात. १५० तो परमात्माच क्षेत्रज्ञरूपानें पुनःपुनः शरीरांत वास करितो, म्हणून त्यास पुनर्वसु म्हणतात. ॥ १६ ॥

१५१ तो इंद्राचा अनुज आहे, किंवा तो इंद्रादिक देवांच्या वर आहे, म्हणून त्यास उपेंद्र म्हणतात. १५२ त्या भगवंतानेंच वामनावतार धारण करून बर्लापाशीं वसुधा मागितली, म्हणून त्यास वामन म्हणतात. १५३ तो परमेश्वरच उंच होऊन सर्व भलोकर्याचें आक्रमण करून वर गेला, म्हणून त्यास प्रांशु म्हणतात. १५४ त्याचें कोणतेंही कृत्य व्यर्थ होत नाही, म्हणून त्यास अमोघ म्हणतात. १५५ तो स्वतः शुद्ध अमून जे कोणी त्याचें भजनपूजन करितात त्यांसही तो शुद्ध करितो, म्हणून त्यास शुचि म्हणतात. १५६ त्याच्या ठिकाणीं दिव्य बल वास करितें, म्हणून त्यास ऊर्जित म्हणतात. १५७ तो स्वभावसिद्ध ज्ञानेश्वर्यांनीं इंद्राहूनही बरचढ आहे, म्हणून त्यास अर्तींद्र म्हणतात. १५८ प्रलयकालीं सर्व विश्वाचा प्रतिसंहार (समावेश) त्याच्याच ठिकाणीं होतो, म्हणून त्यास संग्रह असें म्हणतात. १५९ सर्व सृष्टि किंवा सर्व सृष्टीचें कारण तोच होय, म्हणून त्यास सर्ग म्हणतात. १६० जन्मादि-विकाररहित होतस्तोता एकाच रूपानें तो आत्म्याचें धारण करितो किंवा विराडादि आकार किंवा देह त्यानें धरिले आहेत, म्हणून त्यास धृतात्मा म्हणतात. १६१ आपल्या निरनिराळ्या अधिकारांच्या योगानें तो प्रजांचें नियमन करितो, म्हणून त्यास नियम म्हणतात. १६२ सर्व प्राण्यांच्या अंतर्गामीं राहून तोच जगाला बळण लावितो, म्हणून त्यास यम म्हणतात. ॥ १७ ॥

१६३ मोक्षार्थी जनांनीं बोध करून घेण्यास तो योग्यआहे, म्हणून त्यास वेद्य असें ह्मणतात. १६४ त्याला सर्व विद्या अवगत आहेत, म्हणून त्यास वैद्य म्हणतात. १६५ तो नित्य स्वस्वरूपी योगधारणा करून असतो, म्हणून त्यास सदायोगी म्हणतात. १६६ तो धर्माच्या

१. भ्राज-प्रकाशने. २. अपहृतपाप्मेति भुतिः । ३. उंच. । ४. अरपशेथ महान् शुचिः ।
५. सर्वो-वक्त्रम् ।

सदायोगी वीरहा माधवो मधुः ॥ अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो
महाबलः ॥ १८ ॥ महाबुद्धिर्महावीर्यो महाशक्तिर्महाद्युतिः ॥ अनि-
र्देश्यवपुः श्रीमानमेयात्मा महाद्रिष्टृक् ॥ १९ ॥ महेष्वासो महीभर्ता
श्रीनिवासः सतां गतिः ॥ अनिरुद्धः सुरानंदो गोविंदो गोविदां

रक्षणाकारितां असुरादिक धर्मद्वेष्या वीरांना वधितो, म्हणून त्यास वीरहा म्हणतात. १६७
मा म्हणजे विया, हिचा पति तोच होय, म्हणून त्यास माधव म्हणतात. १६८ मधु म्हणजे
मध किंवा वसंत ऋतू हे जसे सर्वांना आवडतात तसाच तो परमेश्वर सर्वांना अतिशय आवडतो,
म्हणून त्यास मधु म्हणतात. १६९ तो इंद्रियांना अविषय आहे, म्हणून त्यास अतीन्द्रिय
म्हणतात. १७० त्याची माया मोठी अमाध आहे, म्हणून त्यास महामाय म्हणतात. १७१
त्याला जगताची उत्पत्ति, स्थिति व लय ही करण्याला मोठा उत्साह वाटतो, म्हणून त्यास
महोत्साह म्हणतात. १७२ महान् महान् बलवानांना बलरूप तोच होय, म्हणून त्यास
महाबल म्हणतात. ॥ १८ ॥

१७३ महान् महान् बुद्धिमान पुरुषांची बुद्धि तोच होय, म्हणून त्यास महाबुद्धि म्हण-
तात. १७४ महताची उत्पत्ति करणारं अविद्यालक्षण वीर्य त्याच्याच ठिकाणी आहे, म्हणून
त्यास महावीर्य म्हणतात. १७५ त्याच्या ठिकाणी महान् सामर्थ्य आहे, म्हणून त्यास
महाशक्ति म्हणतात. १७६ त्याच्या ठायीं आंत व बाहेर प्रकाश पावणारं महान् तेज वसत
आहे, किंवा चंद्रसूयादिकांना तेज देणारा तोच होय, किंवा तो स्वतः प्रकाशमान आहे, म्हणून
त्यास महाद्युति म्हणतात. १७७ त्याच्या स्वरूपाचे वर्णन करितां येत नाही, म्हणून त्यास
अनिर्देश्यवपु म्हणतात. १७८ ऐश्वर्याची देवता श्री ही त्याच्याच ठिकाणी पूर्णपणे वास करिते,
म्हणून त्यास श्रीमान म्हणतात. १७९ कोणत्याही प्राण्याला त्याच्या आत्म्याची म्हणजे
बुद्धीची कल्पना करता येत नाही, म्हणून त्याला अमेयात्मा म्हणतात. १८० त्यानें मंदर
व गोवर्धन ह्या महान् पर्वतांना अमृतमंथनसमयी व गोरक्षणेसमयी उचलून धरिले, म्हणून त्यास
महाद्रिष्टृक् म्हणतात. ॥ १९ ॥

१८१ त्याचें धनुष्य फारच मोठें आहे, म्हणून त्यास महेष्वास म्हणतात. १८२ तो
भगवानच खरा खरा महीचा भर्ता होय, किंवा त्यानें महान् समुद्रांत बुडून गेलेल्या महीचें
भरण म्हणजे उद्धरण केलें, म्हणून त्यास महीभर्ता म्हणतात. १८३ श्रीचा निवास त्याच्याच
वक्षःस्थलीं आहे, म्हणून त्यास श्रीनिवास म्हणतात. १८४ साधु जनांना पुरुषार्थाचा हेतु
तोच होय, म्हणून त्यास सतां गति म्हणतात. १८५ त्याच्या प्रादुर्भावाला कोणीही प्रतिबंध
करित नाही, म्हणून त्याला अनिरुद्ध म्हणतात. १८६ सुरांना आनंददायक तोच होय,
म्हणून त्यास सुरानंद म्हणतात. १८७ पूर्वी नष्ट झालेल्या पृथ्वीला त्यानेंच गुहेंतून बाहेर
काढिलें व त्यामुळें देवांनीं त्यास गोविंद असें नांव दिलें; किंवा वेदरूप वाणी प्रथम त्यालाच
प्राप्त झाली, किंवा इंद्रियांची प्रतीति तरी त्यालाच असति, म्हणून त्यास गोविंद म्हणतात.

पतिः ॥ २० ॥ मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः ॥ हिरण्य-
नाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ॥ २१ ॥ अमृत्युः सर्वदृक्सहः सं-
धाता संधिमान् स्थिरः ॥ अजो दुर्मर्षणः शास्ता विश्रुतात्मा सुरा-
रिहा ॥ २२ ॥ गुरुयुक्तमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ॥ निमिपोऽ

१८८ गोरूप वेदवाणी ऋषींनीं जाणिली, पण त्या ऋषींचें पालन तो भगवानच करितो, म्हणून त्यास गोविदां पति असें म्हणतात. ॥ २० ॥

१८९ तेजस्वी पदार्थामध्ये खरा तेजस्वी तोच होय, म्हणून त्यास मरीचि म्हणतात. १९० ज्या प्रजा स्वाधिकाराचें उल्लंघन करितात त्यांचें तो यमादिकांकडून दमन करितो, म्हणून त्यास दमन म्हणतात. १९१ तोच संसारबंधाचें हनन करितो, म्हणून त्यास हंस म्हणतात. १९२ मोव व प्रमोद हें त्याचे चांगले पर्ण (पक्ष) होत, म्हणून त्यास सुपर्ण म्हणतात. १९३ भुज-गोत्तम शेष हें त्या भगवंताचेंच रूप होय, म्हणून त्यास भुजगोत्तम म्हणतात. १९४ भगवंताचें नाभिस्थान सुवर्णाप्रमाणें स्रजळत आहे, म्हणून त्यास हिरण्यनाभ म्हणतात. १९५ बदरिका-श्रमीं नरनारायणरूपानें तोच महान् तप करितो, किंवा मनानें आणि इंद्रियांनीं तो एकाग्र तप आचरितो, म्हणून त्यास सुतपा म्हणतात. १९६ पद्माप्रमाणें त्याची नाभि गरगरीत वाटोळी आहे, किंवा हृदयरूप पद्माच्या नाभीत तो सदैव प्रकाशित असतो, म्हणून त्यास पद्मनाभ म्हणतात. १९७ जन्मास येणाऱ्या सर्व जीवांचा स्वामी तोच आहे, म्हणून त्यास प्रजापति म्हणतात. ॥ २१ ॥

१९८ त्याला मृत्यु किंवा मृत्यूचा हेतु मुळींच नाही, म्हणून त्यास अमृत्यु म्हणतात. १९९ प्राण्यांचें करणें किंवा न करणें हें सर्व तो पाहतो, म्हणून त्यास सर्वदृक् म्हणतात. २०० दुष्टांचा संहार करणारा तो देवाधिदेवच होय, म्हणून त्यास सिंह म्हणतात. २०१ तोच जीवांचा कर्मफलांशीं संयोग करितो, म्हणून त्यास संधाता म्हणतात. २०२ जीवांच्या कर्मांचें फल वस्तुतः तोच भोगतो, म्हणून त्यास संधिमान् म्हणतात. २०३ त्याची सदासर्वकाळ समान स्थिति असते, म्हणून त्यास स्थिर म्हणतात. २०४ त्याला जन्म नाही, म्हणून त्यास अज म्हणतात. २०५ त्याचें तेज दानवादिकांना सहन होणें कठीण आहे, म्हणून त्यास दुर्मर्षण म्हणतात. २०६ तो श्रुतिस्मृत्यादिकांच्या योगानें सर्वांचें मन प्रगल्भ करितो, म्हणून त्यास शास्ता म्हणतात. २०७ त्याचा आत्मा विशिष्ट लक्षणांनीं कळावयाचा नाही, सत्यज्ञान हेंच त्याचें लक्षण होय, म्हणून त्यास विश्रुतात्मा म्हणतात. २०८ तो सुरांच्या शत्रूंचा वध करितो, म्हणून त्यास सुरारिहा असें म्हणतात. ॥ २२ ॥

२०९ सर्व विद्यांचा अध्यापक किंवा सर्व लोकांचा जनक तोच होय, म्हणून त्यास गुरु म्हणतात. २१० ब्रह्मादिकांना त्यानेंच ब्रह्मविद्या शिकविली, म्हणून त्यास गुरुतम म्हणतात. २११ सर्व विश्वाला प्रकाशित करण्यास समर्थ असें त्याचें तेज विलक्षण आहे, म्हणून त्यास धाम म्हणतात. २१२ त्याचें वचन कधीही असत्य होत नाही, किंवा त्याचा कधीं लय होत नाही, म्हणून त्यास सत्य म्हणतात. २१३ त्याचा पराक्रम कधीही व्यर्थ जात नाही, म्हणून

निमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधीः ॥ २३ ॥ अग्रणीर्ग्रामणीः श्री-
मान्न्यायो नेता समीरणः ॥ सहस्रमूर्धा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्र-
पात् ॥ २४ ॥ आवर्तनो निवृत्तात्मा संवृतः संप्रमर्दनः । अहः संव-
र्तको वह्निर्गनिलो धरणीधरः ॥ २५ ॥ सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्व-

त्यास सन्यपराक्रम ह्मणतात. २१४ योगनिर्द्धेत त्यानें नित्य नेत्र भिष्टले आहेत, म्हणून त्यास निमिष ह्मणतात. २१५ तो नित्य जागाच आहे, म्हणून त्यास अनिमिष ह्मणतात. २१६ तो भुततन्मात्रारूप धेजयेंती नित्य धारण करितो, म्हणून त्यास स्रग्वी ह्मणतात. २१७ तो विद्येचा पति असून त्याची बुद्धि मोठी उदार आहे, ह्मणून त्यास वाचस्पतिरुदारधी अशी संज्ञा आहे. ॥ २३ ॥

२१८ मुमुक्षु पुरुषांना तो अग्र ह्मणजे श्रेष्ठ पदीं नेतो, म्हणून त्यास अग्रणी ह्मणतात. २१९ भूतांच्या ग्रामाला (समुदायाला) तो त्या त्या कामांत प्रवृत्त करितो, म्हणून त्यास ग्रामणी ह्मणतात. २२० त्याचें तेज सर्वांना मागे टाकितें, ह्मणून त्यास श्रीमान् म्हणतात. २२१ प्रमाणांना अनुसरून भेद करणारा तर्क म्हणजे जो न्याय तो त्याचेंच रूप होय, म्हणून त्यास न्याय म्हणतात. २२२ जगत्त्रयाचा स्वस्तिक्षेम चालविणारा तोच होय, म्हणून त्यास नेता म्हणतात. २२३ श्वासाच्छ्वासरूपानें भूतांना तोच चेतना देतो, म्हणून त्यास समीरण म्हणतात. २२४ त्याला सहस्रावधि शीर्ष आहेत, म्हणून त्यास सहस्रमूर्धा म्हणतात. २२५ सर्व विश्व हा त्याचा आत्मा होय, म्हणून त्यास विश्वात्मा म्हणतात. २२६ त्याला हजारों डोळे आहेत ह्मणजे त्यास सर्व कांहीं उत्तमप्रकारेंकरून दिसतें, म्हणून त्यास सहस्राक्ष म्हणतात. २२७ त्यास सहस्रावधि पाद आहेत, म्हणजे तो अनंत पावलांनीं संचार करितो, म्हणून त्यास सहस्रपाद म्हणतात. ॥ २४ ॥

२२८ संसारचक्राला तोच गरगर फिरावयास लावितो, ह्मणून त्यास आवर्तन म्हणतात. २२९ त्यानें आपलें मन संसारपाशापायुन दूर ठेविलें आहे, म्हणून त्यास निवृत्तात्मा म्हणतात. २३० त्याला अविवेचें (मायेचें) संवरण आहे, म्हणून त्यास संवृत म्हणतात. २३१ तो रुद्रकालादिक विमर्शनाच्या योगीं जगाचें मर्दन करितो, म्हणून त्यास संप्रमर्दन म्हणतात. २३२ तोच दिनराज सूर्याला उत्तम रीतीनें प्रवर्तवितो, म्हणून त्यास अहस्संवर्तक म्हणतात. २३३ देवतांना हविर्माग पांचविणारा वह्नि हें त्याचेंच रूप होय. म्हणून त्यास वह्नि असें म्हणतात. २३४ अनादान ह्मणजे कांहींएक न वणें ह्या स्वरूपाचा जो अनिल ह्मणजे वायु तें त्याचेंच रूप होय, ह्मणून त्यास अनिल ह्मणतात. २३५ शेष, दिग्गज, वराह इत्यादिक रूपांनीं तोच पृथ्वीला धारण करितो, म्हणून त्यास धरणीधर म्हणतात. ॥ २५ ॥

२३६ तो दुःस्व्यावर उत्तम प्रकारेंकरून प्रसाद करितो, ह्मणून त्यास सुप्रसाद म्हणतात. २३७ त्याचा आत्मा रजस्तमांनीं कलुषित होत नाही, तो नित्य प्रसन्न असतो,

१. ईर्—प्रेरणा करणें. २. सहस्रशीर्षा पुरुष इति श्रुतिः । ३. आ-भृत्-(प्रयोज्य) किरवर्णें.
४. संवृ-झांकणें. ५. संप्र-मृद्-चूर्ण करणें. ६. वहनात् वहिः ।

धृग्विश्वभुग्विभुः ॥ सत्कर्ता सत्कृतः साधुर्जह्नुर्नारायणो नरः ॥ २६ ॥
असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकृच्छुचिः ॥ सिद्धार्थः सिद्धसंकल्पः
सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ॥ २७ ॥ वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा वृषो-

त्याच्या अंतर्गामी सदैव कृष्णा वसते, किंवा त्याच्या कामना सदैव तृप्त झालेल्या असतात, ह्मणून त्यास **प्रसन्नात्मा** ह्मणतात. २३८ तो सर्व विश्वाला धाकांत ठेवितो, ह्मणून त्यास **विश्वधृक्** म्हणतात. २३९ तो अखिल विश्वाला भाक्षितो, म्हणून त्यास **विश्वभुक्** म्हणतात. २४० तो हिरण्यगर्भादिक रूपांनीं नित्य नानारूपें धेतो, म्हणून त्यास **विभु** म्हणतात. २४१ तोच सत्पात्रांचा सत्कार करितो, ह्मणून त्यास **सत्कर्ता** म्हणतात. २४२ सत्काराला खरा खरा पात्र तोच होय, म्हणून त्यास **सत्कृत** ह्मणतात. २४३ तो नित्य विहित आचरण करितो, म्हणून त्यास **साधु** म्हणतात. २४४ संहारसमयीं तोच जगाला गुप्त करितो, म्हणून त्यास **जह्नु** म्हणतात. २४५ नारायें ह्मणजे नररूप चराचरात्मक शरीरजाताच्या ठिकाणीं नित्य राहणाऱ्या जीवांचे आश्रयस्थान व त्या सर्व जीवांच्या अंतर्गामी राहून त्या सर्वांचे नियमन करणारा तो परमात्माच असल्यामुळे त्यास **नारायण** असें म्हणतात. २४६ तोच सर्व जीवांना कर्मानुरूप त्या त्या स्थळीं नेतो, म्हणून त्यास **नर** ह्मणतात. ॥ २६ ॥

२४७ त्याचें संख्यान म्हणजे वर्णन करितो येत नाही, म्हणून त्यास **असंख्येय** म्हणतात. २४८ त्याच्या स्वरूपाचें मान करितो येत नाही, म्हणून त्यास **अप्रमेयात्मा** म्हणतात. २४९ तोच सर्वांत श्रेष्ठ आहे, म्हणून त्यास **विशिष्ट** म्हणतात. २५० तोच सर्वांचे शासन करितो किंवा तोच सर्वांना शिष्टता देतो, म्हणून त्यास **शिष्टकृत** म्हणतात. २५१ त्याच्या ठिकाणीं मलाचा लेप मळींच नाही, म्हणून त्यास **शुचि** (शुद्ध) म्हणतात. २५२ त्याला मागावयाचा किंवा इच्छावयाचा असा अर्थ कोणताच नाही, सर्व कांही त्याजपाशीं सदैव सिद्धच आहे, म्हणून त्यास **सिद्धार्थ** ह्मणतात. २५३ त्याचे मनोरथ सदासर्वकाळ सिद्धीस जातात, ह्मणून त्यास **सिद्धसंकल्प** म्हणतात. २५४ तो सर्वांना यथायोग्य फलें देतो, म्हणून त्यास **सिद्धिद** म्हणतात. २५५ सिद्धीचें साधन तोच होय, म्हणून त्यास **सिद्धिसाधन** म्हणतात. ॥ २७ ॥

२५६ त्याचा दिवस नित्य धर्मनिं किंवा पुण्यानें युक्त असाच असतो, म्हणून त्यास **वृषाही** म्हणतात. २५७ तो भक्तांवर फलसिद्धिरूप वृष्टि करितो, ह्मणून त्यास **वृषभ** म्हणतात. २५८ त्यानें तीन पदांनीं सर्व त्रिभुवन व्यापिलें, म्हणून त्यास **विष्णु** म्हणतात. २५९ त्याच्या परंभामास चढून जाण्यासाठीं वृष (धर्म) हीच पर्व (सोपानपरंपरा) होय, म्हणून त्यास **वृषपर्वा** म्हणतात. २६० त्याच्या उदरांत सदैव वृषाचेंच (धर्माचेंच) अधिष्ठान आहे, म्हणून त्यास **वृषोदर** म्हणतात. २६१ तोच सर्वांचे वर्धन करितो, म्हणून त्यास **वर्धन** म्हणतात. २६२

१. नृ-लपविणें; किंवा हा-ठाकर्ण. २. नरशब्देन चराचरात्मक शरीरजातमुच्यते । तत्र नित्यसंनिहिता जीवा नारा इति निरुच्यते । तेषामयनाश्रयो नियामकोऽन्तर्गामी नारायण इति । ३. नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः । ४. सं-ख्या-वर्णन करणें.

दरः । वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः ॥ २८ ॥ सुभुजो
दुर्धरो वाग्मी महेंद्रो वसुदो वसुः ॥ नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः
प्रकाशनः ॥ २९ ॥ ओजस्तेजोद्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ॥ क्रुद्धः
स्पष्टाक्षरो मंत्रश्चंद्रांशुर्भास्करद्युतिः ॥ ३० ॥ अमृतांशुद्रवो भानुः शशबिंदुः

प्रपंचरूपाने मायेकरवीं तोच वृद्धिगत होतो, हणून त्यास वर्धमान म्हणतात. २६३ तो परमात्मा वर्धमान असतांही त्यापासून अगदीं पृथक् राहतो, म्हणून त्यास विविक्त म्हणतात. २६४ श्रुतींचा सागर (अनेक वेद) त्या भगवंतापाशींच आहेत, म्हणून त्यास श्रुतिसागर हणतात. ॥ २८ ॥

२६५ त्याला सर्व जगतांचे रक्षण करण्यास योग्य असे श्रेष्ठ भुज आहेत, म्हणून त्यास सुभुज म्हणतात. २६६ पृथिव्यादिकांना त्याच्याशिवाय दुसरे कोणीही धारण करण्यास समर्थ नाहीत, किंवा तो धारण करण्यास दुष्कर आहे, म्हणून त्यास दुर्धर म्हणतात. २६७ वेदरूप उत्तम वाणीनें तो सर्वांना मार्ग दाखविता, म्हणून त्यास वाग्मी म्हणतात. २६८ तो देवांचाही देव होय, म्हणून त्यास महेंद्र म्हणतात. २६९ तोच सर्वांना वसु (धन) देतो, म्हणून त्यास वसुद्र म्हणतात. २७० वसु हें तरी त्याचेच रूप होय, म्हणून त्यास वसु असें नांव आहे. २७१ त्याचे रूप एक नाही, म्हणून त्यास नैकरूप म्हणतात. २७२ त्याचे रूप अत्यंत प्रचंड आहे, म्हणून त्यास बृहद्रूप म्हणतात. २७३ भगवान् किणू हा यज्ञरूपानें शिपि म्हणजे पशु ह्याच्या ठिकाणीं निविष्ट आहे, म्हणून त्यास शिपिविष्ट म्हणतात. २७४ तोच सर्वांना प्रकाशित करितो, म्हणून त्यास प्रकाशन म्हणतात. ॥ २९ ॥

२७५ ओज (प्राणवल), तेज (योर्यादिक गुण) आणि द्युति (कांति) ह्या सर्वांना तोच धारण करितो, म्हणून त्यास ओजस्तेजोद्युतिधर असें म्हणतात. २७६ प्रकाश हाच त्याचा आत्मा होय, म्हणून त्यास प्रकाशात्मा म्हणतात. २७७ तो सूर्यादिक विभूतींच्या योगानें विश्वाला तापविता, म्हणून त्यास प्रतापन म्हणतात. २७८ त्याच्या ठिकाणीं धर्मज्ञानवराग्यादि गुण समृद्ध आहेत, म्हणून त्यास क्रुद्ध म्हणतात. २७९ तो कधींच अस्पष्ट व क्षरण पावणारा नाही, व त्याचे स्वरूप उकार ह्या अक्षरानें स्पष्ट होतें, हणून त्यास स्पष्टाक्षर म्हणतात. २८० ऋग, यजु व साम ह्या वेदांनील मंत्रवचनांनीं त्याचेच बोधन होतें, म्हणून त्यास मंत्र म्हणतात. २८१ तापत्रयानें संतप्त झालेल्या जीवांना तो चंद्रकिरणंप्रमाणे आल्हाद देतो, म्हणून त्यास चंद्रांशु म्हणतात. २८२ भास्कराला जें तेज प्राप्त झालें त्याचे कारण तो देवाधिदेवच होय, म्हणून त्यास भास्करद्युति म्हणतात. ॥ ३० ॥

२८३ अमृताप्रमाणे आल्हादकारक किरण असलेला जो चंद्र त्याचा उद्भव त्या परमेश्वरापासूनच झाला, म्हणून त्यास अमृतांशुद्रव म्हणतात. २८४ तो स्वयंप्रकाशित आहे, म्हणून त्यास भानु म्हणतात. २८५ शशाचा बिंदु (लांछन) ज्याच्यावर आहे तो चंद्र त्याचाच अंश होय, म्हणून त्यास शशबिंदु हणतात. २८६ तो देवांपेक्षा व दान्यांपेक्षां समर्थ आहे, म्हणून त्यास सुरेश्वर म्हणतात. २८७ तोच भवरोगावर औषध होय व त्याच्यापासूनच सर्व

सुरेश्वरः ॥ औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ३१ ॥ भूतभव्य-
भवन्नाथः पवनः पावनाऽनलः ॥ कामहा कामकृत्कांतः कामः काम-
प्रदः प्रभुः ॥ ३२ ॥ युगादिकृद्युगावर्तो नैकमाया महाशनः । अह-
श्योव्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनंतजित् ॥ ३३ ॥ इष्टो विशिष्टः शिष्टेष्टः

जगतांचें तारण होतें, म्हणून त्यास औषध म्हणतात. २८८ सर्व जगाला भवन घालणाऱ्या किंवा सर्व जगाच्या वर्णाश्रमधर्मांना व्यवस्थितपणानें संभाळणाऱ्या त्याप्रमुखा जगतःसेतु असें म्हणतात. २८९ त्याच्या पराक्रमामध्ये धर्मज्ञानादिक गुण सत्य आहेत, म्हणून त्यास सत्य-धर्मपराक्रम म्हणतात. ॥ ३१ ॥

२९० भूत (मांसं गलेल्या) भव्य (पुढें येणाऱ्या) व भवत (चालू असलेल्या) सर्व भूतांचा नाथ तोच होय, म्हणून त्यास भूतभव्यभवन्नाथ म्हणतात. २९१ वायू हें त्याचेंच रूप होय, म्हणून त्यास पवन म्हणतात. २९२ तोच सर्वांना पवित्र करितो, म्हणून त्यास पावन म्हणतात. २९३ त्याची कर्षादी तृप्ति होत नाही तो अग्नि हें त्याचेंच रूप होय, म्हणून त्यास अनल म्हणतात. २९४ समक्षेंच काम तोच नष्ट करितो, म्हणून त्यास कामहा म्हणतात. २९५ तोच भक्तांचे सर्व काम पूर्ण करितो, म्हणून त्यास कामकृत म्हणतात. २९६ तोच अत्यंत सुंदर आहे, म्हणून त्यास कांत म्हणतात. २९७ पुण्याच्योच इच्छा करणारे पुरुष त्याचीच इच्छा करितात, म्हणून त्यास काम म्हणतात. २९८ तो भक्तांचे सर्व मनोरथ पूर्णपणें सिद्धीस नेतो, म्हणून त्यास कामप्रद म्हणतात. २९९ भक्तांसाठी तो विशिष्ट अवतार घेतो, म्हणून त्यास प्रभु म्हणतात. ॥ ३२ ॥

३०० युगादिक कालविसाग किंवा युगांना आरंभ तोच करितो, म्हणून त्यास युगादि-कृत म्हणतात. ३०१ कुलधर्मादिक युगांचें चक्र तोच चालविता, म्हणून त्यास युगावर्त म्हणतात. ३०२ त्याची माया एकाच प्रकारची नाही, म्हणून त्यास नैकमाय म्हणतात. ३०३ त्याचें अथन क्षणजे आहार महान आहे. त्याच्या जेजानास सर्व विश्वही पूर्णें नाही, म्हणून त्यास महाशन म्हणतात. ३०४ तो सर्वांच्या बुद्धीला व इंद्रियांना अगम्य आहे, म्हणून त्यास अहृश्य म्हणतात. ३०५ स्थूलस्मान्ने तो व्यक्त आहे किंवा तो योग्यांना मात्र व्यक्त अमून इतरांना अव्यक्त आहे, म्हणून त्यास व्यक्तरूप किंवा अव्यक्तरूप म्हणतात. ३०६ तो सहस्रावधि असुरांना युद्धांत जिंकितो, म्हणून त्यास सहस्रजित म्हणतात. ३०७ तो अनंत शत्रूंना जिंकितो, म्हणून त्यास अनंतजित म्हणतात. ॥ ३३ ॥

३०८ अत्यंत आनंदादायक असल्यामुळे तो सर्वांना आवडतो किंवा त्याची सर्व लोक यज्ञादिकांनी पूजा करितात, म्हणून त्यास इष्ट म्हणतात. ३०९ तो सर्वांच्या अंतर्गमित्वानें वर्ततो, म्हणून त्यास विशिष्ट म्हणतात. ३१० शिष्ट म्हणजे विद्वान् ह्यांना तो प्रिय आहे, किंवा त्याला ज्ञानी लोक फार आवडतात, म्हणून त्यास शिष्टेष्ट म्हणतात. ३११ त्याच्या मस्तकावर गयूरपिच्छांचा शिखंड म्हणजे मुकुट आहे, म्हणून त्यास शिखंडी म्हणतात. ३१२ तो मायापाशांन भूतांना बांधून टाकितो, म्हणून त्यास नेहुप म्हणतात. ३१३ कामनांचा

शिसंडी नहुषो वृषः ॥ क्रोधहा क्रोधकृत्कर्ता विश्वबाहुर्महीधरः ॥ ३४ ॥
 अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः ॥ अपां निधिरधिष्ठानम-
 प्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ ३५ ॥ स्कंदः स्कंदधरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः ॥

वर्षाव करणारा वृष (धर्म) हे त्याचेच रूप होय, म्हणून त्यास वृष म्हणतात. ३१४ क्रोधाचे हनन तोच करितो, म्हणून त्यास क्रोधहा म्हणतात. ३१५ दुष्टांवर तो क्रुद्ध होतो किंवा दुष्टांचे तो क्रोधांन कृतन करितो, म्हणून त्यास क्रोधकृत्कर्ता म्हणतात. ३१६ विश्वभर त्याचे बाहु आहेत किंवा विश्वाला बाहु (आधार) तोच आहे, म्हणून त्यास विश्वबाहु म्हणतात. ३१७ पृथ्वीचा तोच आधार होय, म्हणून त्यास महीधर म्हणतात. ॥ ३४ ॥

३१८ त्याच्या ठिकाणी च्युति म्हणजे स्वरूपहानि किंवा विकृति मुळीच नाही; तो अगदी सदासर्वकाळ एकसारखा शाश्वत असतो; म्हणून त्यास अच्युत म्हणतात. ३१९ जगताची उत्पत्ति वगैरे कर्मांनी तो प्रख्यात आहे, म्हणून त्यास प्रथित म्हणतात. ३२० प्राणांचा प्राण तोच होय म्हणून त्यास प्राण म्हणतात. ३२१ तो सुरांना प्राण (बल) देतो व असुरांचा प्राण (बल) हरण करितो, म्हणून त्यास प्राणद म्हणतात. ३२२ तो कश्यपापासून अदितीच्या उदरीं वासवाच्या मागून वामनरूपानें जन्म पावला. म्हणून त्यास वासवानुज म्हणतात. ३२३ जलांचा निधि म्हणजे सागर हे त्याचेच रूप होय, म्हणून त्यास अपांनिधि म्हणतात. ३२४ सर्व भूतांचे अधिष्ठान म्हणजे घटाच्या मूर्तिकेप्रमाणे उपादान कारण तोच होय, म्हणून त्यास अधिष्ठान म्हणतात. ३२५ ज्याचा जसा अधिकार असल तसे त्याला फल देण्यास तो कधीही चुकत नाही, म्हणून त्यास अप्रमत्त म्हणतात. ३२६ तो स्वस्वरूपाच्या ठिकाणी सदैव स्थित आहे, म्हणून त्यास प्रतिष्ठित म्हणतात. ॥ ३५ ॥

३२७ जलरूपानें तो वाहतो व वायुरूपानें तो जल शोषितो म्हणून त्यास स्कंद म्हणतात. ३२८ स्कंद (धर्मपथ) ह्याचें धारण तोच करितो, म्हणून त्यास स्कंदधर म्हणतात. ३२९ समस्त प्राण्यांची जन्मादिलक्षणरूप जी भूरी ती तोच वाहतो, म्हणून त्यास धुर्य म्हणतात. ३३० सन्मान्य पुरुषांना उत्तम फल तोच देतो, म्हणून त्यास वरद म्हणतात. ३३१ वायूला वाहण्याची शक्ति त्यानेच दिली आहे, म्हणून त्यास वायुवाहन म्हणतात. ३३२ भगवान् विष्णुच ह्या जगांत सर्वत्र अधिष्ठित आहे, तोच सर्व प्राण्यांना आपआपले व्यवहार करावयास लावितो, व तोच स्वतः सर्वांना आच्छादून आहे; त्याचप्रमाणे सर्व जगांत क्रीडा किंवा व्यवसाय तोच करितो, त्याचें तेज सर्वत्र पसरतें, तोच सर्वत्र संचार करितो, तोच सर्वांवर सत्ता चालवितो आणि त्याचीच सर्वजण स्तुति करितात, म्हणून त्यास वासुदेव म्हणतात. ३३३ महान् चंद्रमूर्य हे त्याचे किरण होत, म्हणून त्यास बृहद्भानु म्हणतात. ३३४ परमात्मा

१. प्र+मद्-चुकर्ण. २. स्कंद-वाहणें. ३. छादयामि जगदिशं भूत्वा सूर्य इवाग्निः ॥ सर्व-भूतादिवाश्च वासुदेवस्ततस्मृतः ॥ वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वादेवयोनितः ॥ वासुदेवास्ततो वेद्यो ।

॥ पृष्ठ ४३७ श्लोक २५ याचा दुसरा चरण अहः सर्वतको बन्धिरनिडो धरणीधरः । अवा छापला गेला आहे, तेथे अहस्सर्वतको.....असे वाचावे.

वासुदेवो बृहद्भानुरादिदेवः पुनंदरः ॥ ३६ ॥ अशोकस्तारणस्तारः
शूरः शौरिजनेश्वरः ॥ अनुकूलः शतावर्तः पद्मी पद्मानिभेक्षणः
॥ ३७ ॥ पद्मनाभोऽरविंदाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥ महर्द्धिर्ऋद्धो
वृद्धात्मा महाक्षो गरुडध्वजः ॥ ३८ ॥ अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो

हाच श्रेष्ठ देव होय किंवा जगाच्या आरंभी तो देवाधिदेवच स्वतःजानं वियमान असतो, म्हणून त्यास आदिदेव म्हणतात. ३३६ तोच देवांच्या शत्रूंची पुरे विदारितो, म्हणून त्यास पुरंदर म्हणतात. ॥ ३६ ॥

३३६ त्याच्या ठिकाणी शोकादि पदमिं मुळीच नाहीत, ह्मणून त्यास अशोक ह्मणतात. ३३७ तोच संसारसागरांतून तारितो म्हणून त्यास तारण म्हणतात. ३३८ गर्भ, जन्म, जरा, मृत्यु इत्यादिकांच्या भयापामून सोडविणारा तोच होय. म्हणून त्यास तार म्हणतात ३३९ तो महापराक्रमी आहे, म्हणून त्यास शूर म्हणतात. ३४० तो शूरसेनाच्या कुलांत अवतरला, म्हणून त्यास शौरि (कुण्ण) म्हणतात. ३४१ सर्व जनांच्या म्हणजे जंतूंचा तोच अधिपति होय, म्हणून त्यास जनेश्वर म्हणतात. ३४२ तो सर्वांशी आत्मभावांत वर्ततो, म्हणून त्यास अनुकूल म्हणतात. ३४३ धर्मरक्षणासाठी तो शत्रूंचा जन्म म्हणजे अवतार घेतो, ह्मणून त्यास शतावर्त म्हणतात. ३४४ त्याच्या हातांत पद्म आहे व त्याच्या सन्निध नित्य पद्मा (लक्ष्मी) आहे, म्हणून त्यास पद्मी म्हणतात. ३४५ त्याचे नेत्र पद्मासारखे तेजःपुंज आहेत, म्हणून त्यास पद्मानिभेक्षण म्हणतात. ॥ ३७ ॥

३४६ ब्रह्मांडरूप पद्म त्याच्या नाभीच्या ठायी आहे किंवा लोकांच्या हृत्पदाच्या नाभि-प्रदेशी त्याचे संदेव वास्तव्य आहे, म्हणून त्यास पद्मनाभ म्हणतात. ३४७ त्याचे अक्षी (नेत्र) अरविंप्रमाणे संतज आहेत, म्हणून त्यास अरविंदाक्ष म्हणतात. ३४८ हृदयरूप पद्माच्या गर्भामध्ये त्याचे आराधन करणे इष्ट होय, म्हणून त्यास पद्मगर्भ म्हणतात. ३४९ देहधारी प्राण्यांचे देह अन्नादिकांनी तोच पोषितो किंवा मायेच्या कर्मांनी तोच सर्व देहधारी प्राण्यांना धारण करितो, म्हणून त्यास शरीरभृत् म्हणतात. ३५० त्याचे ऐश्वर्य महान आहे, म्हणून त्यास महर्द्धि म्हणतात. ३५१ प्रपंचरूपाने तोच सर्वत्र विस्तारलेला आहे म्हणून त्यास ऋद्ध म्हणतात. ३५२ त्याचा देह फार पुरातन आहे, म्हणून त्यास वृद्धात्मा म्हणतात. ३५३ त्याची अक्षे (इंद्रिये) महान आहेत, म्हणून त्यास महाक्ष म्हणतात. ३५४ त्याच्या ध्वजावर गरुड अधिष्ठित आहे, म्हणून त्यास गरुडध्वज म्हणतात. ॥ ३८ ॥

३५५ त्याची तुलना कोणाशीही करिता येत नाही ह्मणून त्यास अतुल म्हणतात. ३५६ तो शरामध्ये (शरीरामध्ये) जीवात्म्याच्या रूपाने भाति म्हणजे प्रकाशित असतो, म्हणून त्यास शरभ म्हणतात. ३५७ त्याला सर्वजण भितात किंवा सन्मार्गवर्ती जनांना त्याचे भय मुळीच वाटत नाही, म्हणून त्यास भीम किंवा अभीम म्हणतात. ३५८ जगाचा संहार कऱ्हा करीता, हे त्यास उक्कृष्ट कळते किंवा यज्ञ म्हणजे पूजा ही कोणीही केली असता त्यास ती सम म्हणजे सारखी वाटते, म्हणून त्यास समयज्ञ म्हणतात. ३५९ यज्ञामध्ये हवि (हवनीय

हविर्हरिः ॥ सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान्समितिजयः ॥ ३९ ॥
 विश्वरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ॥ महीधरो महाभागो
 वेगवानमिताशनः ॥ ४० ॥ उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरश्च

द्रव्य) ह्याचें हरण तोच करितो, म्हणून त्यास हविर्हरि म्हणतात. ३६० सर्व लक्षणांनीं लक्षण करण्यास योग्य असा तोच आहे, म्हणून त्यास सर्वलक्षणलक्षण्य म्हणतात. ३६१ त्याच्या वक्षाच्या ठिकाणीं लक्ष्मी संदेव वास करिते, म्हणून त्यास लक्ष्मीवान् म्हणतात. ३६२ समिति म्हणजे युद्ध, ह्यांत तो सदासर्वकाळ विजयी असतो, म्हणून त्यास समितिजय म्हणतात ॥ ३९ ॥

३६३ त्याला कधीही नाश नाही, ह्मणून त्यास विश्वर ह्मणतात. ३६४ त्यानें स्वच्छ-दानें मत्स्याचा देह धारण केला होता, ह्मणून त्यास रोहित ह्मणतात. ३६५ मुमुक्षुजन त्यालाच शोधितात, किंवा परमानंदाचा मार्ग तोच होय, ह्मणून त्यास मार्ग ह्मणतात. ३६६ तोच ह्या जगाचें कारण होय, ह्मणून त्यास हेतु ह्मणतात. ३६७ दाम ह्मणजे नामरूप जगत् त्याच्या उदरांत आहे, ह्मणून त्यास दामोदर ह्मणतात. ३६८ तो सर्वांचा पराभव करण्यास समर्थ आहे किंवा त्याच्या ठायीं लोकांकर सहनशीलता वास करिते, ह्मणून त्यास सह ह्मणतात. ३६९ भिरकूनां तो पृथ्वीला धारण करितो, ह्मणून त्यास महीधर ह्मणतात. ३७० त्याच्या ठिकाणीं महान् भाग्य आहे, आणि ते त्याचें भाग्य अवतारांत दिसून येतें, ह्मणून त्यास महाभाग ह्मणतात. ३७१ त्याचा वेग विलक्षण ह्मणजे मनापेक्षांही अधिक आहे, ह्मणून त्यास वेगवान् ह्मणतात. ३७२ तो अग्नि-ज्याची भोजदाद करितो येत नाही अशा-विश्वाला प्रलयकालीं खाऊन शकितो, म्हणून त्यास अग्निनाशन म्हणतात ॥ ४० ॥

३७३ सर्व प्रपंच त्याच्यापामूनच उद्भवतो, परंतु तो भव म्हणजे संसारापासून उत् (दूर) असतो, म्हणून त्यास उद्भव म्हणतात. ३७४ जगाच्या उत्पत्तिकालीं प्रकृति व पुरुष ह्यांमध्ये तोच क्षोभ उत्पन्न करितो, म्हणून त्यास क्षोभण म्हणतात. ३७५ ह्या जगांत तो देवाधिदेवच क्रीडा करितो, असुरादिकांना जिंकतो, सर्व व्यवहार करितो, सर्व प्राण्यांच्या ठिकाणीं प्रकाशित होता, लोकांचा स्वयं ग्रहण करितो व सर्वत्र फिरतो, म्हणून त्यास देव म्हणतात. ३७६ त्याच्या उदरांत जगद्रव्य श्री (विभूति) स्थित आहे, म्हणून त्यास श्रीगर्भ म्हणतात. ३७७ त्याची सत्ता व लीला अत्यंत श्रेष्ठ आहे, म्हणून त्यास परमेश्वर म्हणतात. ३७८ जगद्रव्यनेचें मुख्य साधन तोच होय, म्हणून त्यास कारण म्हणतात. ३७९ जगताच्या उत्पत्तीचें उपादान निमित्त तोच होय, म्हणून त्यास कारण ह्मणतात. ३८० त्यानेच स्वच्छनें हें विश्व केले आहे, म्हणून त्यास कर्ता म्हणतात. ३८१ त्यानें केलें हें विश्व मोठें विचित्र आहे, म्हणून विकर्ता म्हणतात. ३८२ त्याचेंच स्वरूप, सामर्थ्य किंवा कृति मोठी गूढ आहे, म्हणून त्यास

१. मृग (मार्ग)-शोधणें. २. दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरांतरे । तेन दामोदरो देवः ।
 ३. वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्चेति पाराशरोक्तिः । ४. मान्-भोजणें; अश-खाणें.

करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः ॥ ४१ ॥ व्यवसायो व्यव-
स्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ॥ परार्द्धिः परमस्पष्टस्तुष्टः पुष्टः
शुभेक्षणः ॥ ४२ ॥ रामो विरामो विरजो मार्गो नेयो नयोऽनयः ॥

गहन म्हणतात. ३८३ त्याने आपलें स्वरूप योगमायेनें झांकून टाकिलें आहे, म्हणून त्यास
गुह म्हणतात ॥ ४१ ॥

३८४ ज्ञान हें त्यांचेंच रूप असल्यामुळे त्यास व्यवसाय म्हणतात. ३८५ सर्व जग
त्याच्याच ठिकाणी व्यवस्थित आहे, किंवा जाति, वर्ण, आश्रम व त्यांचे धर्म इत्यादि-
कांची वांटणी व व्यवस्था तोच करितो, म्हणून त्यास व्यवस्थान म्हणतात. ३८६ प्रलयकालीं
सर्व भूतें त्याच्याच ठिकाणी उत्तम रीतीनें वास करितात, म्हणून त्यास संस्थान म्हणतात.
३८७ ध्रुवादिकांना कर्मानुरूप स्थानें त्यानेंच दिलीं, म्हणून त्यास स्थानद म्हणतात. ३८८
त्याचा कधीं नाश होत नाही, म्हणून त्यास ध्रुव म्हणतात. ३८९ त्याचें वैभव परमावधीचें
आहे, म्हणून त्यास परार्द्धि असें म्हणतात. ३९० तो केवळ ज्ञानस्वरूप असल्यामुळे परम
स्पष्ट आहे, म्हणून त्यास परमस्पष्ट म्हणतात. ३९१ त्याच्या ठिकाणीं सदैव परमानंद वसत
आहे, म्हणून त्यास तुष्ट म्हणतात. ३९२ तो सर्व प्रकारच्या संपत्तीनें पुष्ट आहे, म्हणून
त्यास पुष्ट म्हणतात. ३९३ त्याचें ईक्षण म्हणजे दर्शन शुभकारक आहे; म्हणजे त्याच्या
दर्शनानें मुमुक्षूंना मोक्ष मिळतो, भोगार्थ्यांना भोग प्राप्त होतो, सर्व कर्मांचा क्षय होतो,
संसारचा बंध तुटतो, हृदयग्रंथि विच्छिन्न होतो, आणि अविद्या अमत्तास जात; म्हणून त्यास
शुभेक्षण असें म्हणतात. ॥ ४२ ॥

३९४ नित्य आनंद हेंच भगवान् विष्णूचें लक्षण होय, त्याच्या ध्यानांत योगिजन नित्य
रंगलेले असतात, म्हणून त्यास राम म्हणतात. ३९५ अंती त्याच्या ठिकाणीं प्राण्यांचा लय
होतो, म्हणून त्यास विराम म्हणतात. ३९६ त्याच्या ठायीं रज म्हणजे विषयसेवनाभि-
रुचि मळीच नाही, किंवा त्याची प्राप्ति झाल्यानें विषयसेवनाभिरुचि अमत्तास जात, म्हणून
त्यास विरज म्हणतात. ३९७ त्याच्या प्राप्तीचा जो मार्ग, त्यानें गेल्यानें मुमुक्षु जनांना
मोक्ष प्राप्त होतो, म्हणून त्यास मार्ग म्हणतात. ३९८ त्याचें सम्यग्ज्ञान झाल्यानें जीवाला
परमात्मपदीं नेता येतें, म्हणून त्यास नेय असें म्हणतात. ३९९ तोच जीवाला स्वपदापत
नेतो, म्हणून त्यास नय म्हणतात. ४०० त्याला नेणारा दुसरा कोणी नाही, म्हणून त्यास
अनय म्हणतात. ४०१ त्याच्यासारखा विक्रमशाली कोणीही नाही, म्हणून त्यास वीर
म्हणतात. ४०२ ब्रह्मादिकांपेक्षाही तो अधिक शक्तिमान् आहे, म्हणून त्यास शक्तिमतांश्रेष्ठ
असें म्हणतात. ४०३ सर्व भूतांना तो धारण करितो किंवा त्याची सर्वजण धर्मानें आराधना
करितात, म्हणून त्यास धर्म म्हणतात. ४०४ त्याच्यापुढें श्रुति व स्मृति ह्या अगदीं अज्ञान-

१. रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मके । इति रामपदेनतत्पदं ब्रह्माभिधीयते । इति पद्मपुराणे.
२. विराम-चांचणें. ३. धृ-धारण करणें; चांचणें.

वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्मविदुत्तमः ॥ ४३ ॥ वैकुण्ठः पुरुषः
 प्राणः प्राणदः प्रणवः पृथुः ॥ हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो व्यासो वायुरधो-
 क्षजः ॥ ४४ ॥ ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ॥ उग्रः
 संवत्सरो दक्षो विश्रामो विश्वदक्षिणः ॥ ४५ ॥ विस्तारः स्थावरः-

रूप भासतात, ह्मणून तोच एक खरा खरा धर्मवेत्ता होय; ह्यास्तव त्यास धर्मविदुत्तम (धर्म-
 वेत्त्यांत श्रेष्ठ) असं ह्मणतात. ॥ ४३ ॥

४०९ जगदारेर्भी पृथक् पृथक् असलेलीं भूतं त्यानेच एकत्र करून त्यांची पृथगति कुंठित
 केली, ह्मणून त्यास वैकुण्ठ म्हणतात. ४०६ तो शरीररूप पुरीत वास करितो, म्हणून त्यास
 पुरुष म्हणतात. ४०७ तोच स्वामोच्छ्वासरूपानें प्राण्यांत चलनवलन करितो, म्हणून त्यास
 प्राण म्हणतात. ४०८ तोच सर्वांचे प्राण हरण करितो, म्हणून त्यास प्राणद म्हणतात. ४०९ वेद
 हे त्यालाच प्रणाम करितात, म्हणून त्या भगवंताला प्रणव म्हणतात. ४१० संसाररूपानें तोच
 विशाल झाला आहे, म्हणून त्यास पृथु म्हणतात. ४११ त्याच्यापासूनच हिरण्यगर्भ उत्पन्न
 झाला किंवा हिरण्याचा जा गर्भ तो तोच होय, म्हणून त्याला हिरण्यगर्भ म्हणतात. ४१२
 देवांच्या शत्रूंना तोच बधितो, म्हणून त्यास शत्रुघ्न म्हणतात. ४१३ परमेश्वर सर्वांस कारण
 असल्यामुळे प्रत्येक कार्यांत तो व्याप्त आहे, म्हणून त्यास व्याप्त म्हणतात. ४१४ तोच
 सर्व जगाचा चालक आहे, किंवा तोच सर्वत्र गंधप्रसृति करितो, म्हणून त्यास वायु
 म्हणतात. ४१५ तो कधीही अचोगतीस जाऊन क्षीण होत नाही, म्हणून त्यास अपोक्षज
 म्हणतात ॥ ४४ ॥

४१६ वसंतादिक ऋतू हे तद्रूपच आहेत म्हणून त्यास ऋतु म्हणतात. ४१७ त्याचें
 दर्शन भंगलकारक आहे, किंवा त्याचें दर्शन (ज्ञान) झालें असतां निर्वाणरूप फल प्राप्त होतें,
 म्हणून त्यास सुदर्शन म्हणतात. ४१८ तोच सर्वांचें आकलन करितो, म्हणून त्यास काल
 म्हणतात. ४१९ परमे म्हणजे स्वस्वरूपाच्या ठिकाणी किंवा हृदयरूप आकाशांत तो
 स्थित असतो, म्हणून त्यास परमेष्ठी म्हणतात. ४२० शरणार्थी पुरुषांस तो कोठेही सांपडतो
 किंवा भक्तांनीं अपिच्छेले पत्रपुष्पादिक तो प्रमाणें ग्रहण करितो, म्हणून त्यास परिग्रह
 म्हणतात. ४२१ सूर्यादिकांना देखील तो भय देतो, म्हणून त्यास उग्र म्हणतात. ४२२ त्याच्याच
 ठिकाणीं सर्व भूतें वास करितात, म्हणून त्यास संवत्सर म्हणतात. ४२३ तो सर्व कर्में
 वेळच्या वेळीं दक्षतेनं करितो, म्हणून त्यास दक्ष म्हणतात. ४२४ संसारसागरांत क्षुत्पिपासादि
 सहा लायांत सांपडलेल्या व अविद्यादिक महाक्रशांनीं व महदादिक उपक्रशांनीं
 त्रस्त होऊन विश्रांतीची अपेक्षा करणाऱ्या जीवांना तोच विश्राम (मोक्ष) देतो,
 म्हणून त्यास विश्राम म्हणतात. ४२५ सर्व विश्वांत त्याच्याइतका दक्षिण (शक्ति-
 मान्) कोणीही नाही किंवा विश्वांतील अखिल कर्मांत तो मोठा दक्षिण म्हणजे सावध आहे,
 म्हणून त्यास विश्वदक्षिण म्हणतात. ॥ ४५ ॥

**स्थाणुः प्रमाणं बीजमव्ययम् ॥ अर्थोऽनर्थो महाकोशो महाभोगो
महाधनः ॥४६॥ अनिर्विण्णः स्थविष्ठो भूर्धर्मयूपो महामखः॥ नक्षत्र-
नेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ॥ ४७ ॥ यज्ञ इज्यो महेज्यश्च**

४२६ त्याच्याच ठिकाणीं हें सर्व त्रिभुवन विस्तृत आहे, म्हणून त्यास विस्तार म्हणतात. ४२७ तो अगदीं स्थिर असून त्याच्याच ठिकाणीं पृथ्वी वगैरे स्थिर वस्तु स्थित आहेत, म्हणून त्यास स्थावर-स्थाणु असें म्हणतात. ४२८ प्रत्यक्षादिक प्रमाणांना प्रमाणत्व त्याच्या-मुळेच प्राप्त झालें आहे, म्हणून त्यास प्रमाण म्हणतात. ४२९ परमेश्वर मात्र कधीही नाश न पावणारें बीज होय, म्हणून त्यास अव्ययबीज म्हणतात. ४३० त्याचें सान्निध्य सुखदायक आहे, म्हणून सर्वांनाच तो जवळ असावासें वाटतें, म्हणून त्यास अर्थ म्हणतात. ४३१ त्याच्या सर्व इच्छा सदैव परिपूर्ण असल्यामुळे त्याला कशाचही प्रयोजन नाही, म्हणून त्यास अनर्थ म्हणतात. ४३२ अन्नमयादिक पांच महान् कोशांचें त्यास आच्छादन आहे, म्हणून त्यास महाकोश म्हणतात. ४३३ तो सुखरूप महान् भोग सदैव भोगितो, म्हणून त्यास महाभोग म्हणतात. ४३४ लक्ष्मी ही त्याची दासी असल्यामुळे त्यास धनाची आसि मुळीच नाही, म्हणून त्यास महाधन म्हणतात. ॥ ४६ ॥

४३५ तो सदैव आनंदांत असल्यामुळे त्याला कधीं निर्वेद (कंटाळा) माहीतच नाही, म्हणून त्यास अनिर्विण्ण म्हणतात. ४३६ अग्नि हें त्याचें मस्तक आणि चंद्रसूर्य हे त्याचे नेत्र; अशा प्रकारें त्याचें रूप अत्यंत स्थूल असल्यामुळे त्यास स्थविष्ठ म्हणतात. ४३७ सर्वांला सत्ता म्हणजे आधार त्याचाच आहे, म्हणून त्यास भू म्हणतात. ४३८ यज्ञांमध्ये यूपाच्या ठिकाणीं पशु जसे बद्ध असतात, तसे त्याच्या ठिकाणीं समाराधना-माक यज्ञ बद्ध असतात, म्हणून त्यास धर्मयूप म्हणतात. ४३९ त्याला मख ह्मणजे यज्ञागमादिक अर्पण केले असतां निर्वाणलक्षणरूप महाफल प्राप्त होतें, म्हणून त्यास महामख म्हणतात. ४४० सूर्य, चंद्र इत्यादि ग्रह व त्याप्रमाणेच नक्षत्रे व तारका मिळून होणारे जें ज्योतिश्चक्र त्याची नेमि ह्मणजे धांव किंवा बंधन हें तोच आहे, ह्मणून त्यास नक्षत्रनेमि ह्मणतात. ४४१ नक्षत्रांचा परिवार ज्याच्या भोंवतीं आहे, असा नक्षत्राधिप चंद्र हें त्याचेंच रूप होय, ह्मणून त्यास नक्षत्री म्हणतात. ४४२ तो सर्व विकारांना सहन करितो, ह्मणून त्यास क्षम ह्मणतात. ४४३ सृष्टीचा क्षय झाला असतां तो क्षाम ह्मणजे कुश भासतो, ह्मणून त्यास क्षाम ह्मणतात. ४४४ सृष्ट्यादिक कार्यांमध्ये त्याची नेहमी चांगली इच्छा असते, ह्मणून त्यास समीहन ह्मणतात. ॥४७॥

४४५ सर्व प्रकारचे यज्ञ हें त्याचेंच रूप आहे, ह्मणून त्यास यज्ञ ह्मणतात. ४४६ त्यालाच उद्देशून यज्ञ करतात, ह्मणून त्या यष्ट्याला इज्य ह्मणतात. ४४७ इतर देवतांपेक्षां भगवान् विष्णूचें यजन केल्यानें महाफलाची (मोक्षाची) प्राप्ति होतें, ह्मणून त्यास महेज्य ह्मणतात.

१. न अर्थयतीति अनर्थः । २. निर्ग+विद्-कंटाळणें. ३. अग्निमूर्धा चक्षुरी चंद्रसर्पः । इति भुतिः । ४. क्षम-सहन करणें. ५. क्षि-सिजणें, खावरून क्षाय; आणि यकारास मकार होऊन क्षाम शब्द होतो. ६. ईह-इच्छिणें. ७. यज्ञा वै विष्णुरिति श्रुतिः । ८. यज-यजन किंवा पूजन करणें.

**क्रतुः सत्रं सतां गतिः ॥ सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥४८॥ सुव्रतः सुमुखः सूक्ष्मः सुघोषः सुखदः सुहृत् ॥ मनोहरो जित-
क्रोधो वीरबाहुर्विदारणः ॥ ४९ ॥ स्वापनः स्ववशो व्यापी नैकात्मा**

४४८ तोच यूपसहित यज्ञ होय, ह्मणून त्यास क्रतु ह्मणतात ४४९ सज्जनांचे परित्राण तोच करितो किंवा यज्ञानुष्ठानरूपा सत्र हें वस्तुतः तोच होय, ह्मणून त्यास सत्र ह्मणतात. ४५० मुमुक्षु लोकांना परम आधार त्याचाच होय, म्हणून त्यास सतांगति ह्मणतात. ४५१ प्रत्येक प्राण्यांचे प्रत्येक कृत्य तो स्वभावतः पाहतो, ह्मणून त्यास सर्वदर्शी ह्मणतात. ४५२ त्याचा आत्मा विमुक्त आहे; त्याला मायापाशा मुळीच नाही, म्हणून त्यास विमुक्तात्मा म्हणतात. ४५३ त्यास अखिल विश्वाचे पूर्ण ज्ञान असून तो सर्व विश्वरूपच आहे, ह्मणून त्यास सर्वज्ञ ह्मणतात. ४५४ भगवान् विष्णु हा उत्तम ज्ञान ह्मणजे प्रत्यक्ष ब्रह्म होय, ह्मणून त्यास उत्तमज्ञान ह्मणतात. ॥ ४८ ॥

४५५ त्याचे व्रत अत्यंत श्रेष्ठ आहे, ह्मणून त्यास सुव्रत ह्मणतात. ४५६ त्याचे मुख अत्यंत प्रसन्न व सुंदर आहे, किंवा तो कोणत्याही प्रसंगी खिन्न होत नाही, ह्मणून त्यास सुमुख ह्मणतात. ४५७ त्याचे स्वरूप अत्यंत सूक्ष्म आहे, म्हणून त्यास सूक्ष्म म्हणतात. ४५८ त्याचा वेदात्मक घोष मोठा मनोहर व अर्थपरिपूर्ण आहे, ह्मणून त्यास सुघोष ह्मणतात. ४५९ सदाचरणी पुरुषांना तो सुख देतो ह्मणून त्यास सुखद म्हणतात. ४६० तो निरपेक्ष बुद्धीने उपकार करितो, ह्मणून त्यास सुहृद् म्हणतात. ४६१ त्याचे रूप केवळ आनंदमय असल्यामुळे तो सर्वांचे मन हरण करितो, म्हणून त्यास मनोहर म्हणतात. ४६२ त्याने क्रोध जिंकला आहे; तो देवांच्या शात्रूंचा संहार करितो तो क्रोधाने नव्हे, तर वैदिक धर्माची मर्यादा नष्ट न व्हावी म्हणून; ह्यास्तव त्यास जितक्रोध म्हणतात. ४६३ त्याचा बाहु महापराक्रमी आहे, म्हणून त्यास वीरबाहु म्हणतात. ४६४ तो धर्महीन पुरुषांचे विदारण करितो, म्हणून त्यास विदारण म्हणतात. ॥ ४९ ॥

४६५ तो योगमायेने सर्वांस निद्रावश करितो, म्हणून त्यास स्वापन (निजविणारा) असे म्हणतात. ४६६ तोच स्वरा स्वरा स्ववश (स्वतंत्र) आहे, म्हणून त्यास स्ववश म्हणतात. ४६७ आकाशाप्रमाणे तो सर्व कार्यामध्ये व्यापक आहे, म्हणून त्यास व्यापी म्हणतात. ४६८ त्याचे एकच रूप नाही; अनेक रूपे आहेत, ह्मणून त्यास नैकात्मा म्हणतात. ४६९ तो एकच कर्म करित नाही; अनेक कर्मे करितो, ह्मणून त्यास नैककर्मकृत् म्हणतात. ४७० त्याच्या ठिकाणी सर्व ब्रह्मांड राहतें, म्हणून त्यास वत्सर म्हणतात. ४७१ तो भक्तांवर अतिशयित प्रेम करितो, म्हणून त्यास वत्सल म्हणतात. ४७२ तो जगताचा पिता असून सर्व प्रजा त्याच्या वत्सभूत आहेत, म्हणून त्यास वत्सी म्हणतात. ४७३ त्याच्या

१. इदं सर्वं यदयमात्मेति श्रुतिः । २. सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति तु याचितं ॥ अभयं सर्वथा तस्मै दद्याभ्येतद्भूतं मम ॥ रामायणे. ३. प्रसन्नवदनं चारु पद्मपत्रायतेक्षणमिति विष्णुपुराणे । ४. न वने गंतुकामस्य त्यजतश्च वसुंधरां ॥ सर्वलोकातिगस्येव मनो रामस्य विद्यते ॥ रामायणे. ५. वि+ङ्-भेदनं करणं, फोडणं, नाश करणं. ६. स्वप्-निजर्णं; स्वाप्-निजविर्णं.

नैककर्मकृत् ॥ वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥ ५० ॥
 धर्मगुब्धर्मकृद्धर्मी सदसत्क्षरमक्षरम् ॥ अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता
 कृतलक्षणः ॥ ५१ ॥ गभस्तिनेमिः सत्त्वस्थः सिंहो भूतमहेश्वरः ॥
 आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः ॥ ५२ ॥ उत्तरो गोपति-

गर्भात (उदरांत) रत्नांचें ह्मणजे उत्कृष्ट पदार्थांचें वास्तव्य आहे, म्हणून त्यास रत्नगर्भ म्हणतात. ४७४ धनाचा ईश्वर तोच होय, म्हणून त्यास धनेश्वर म्हणतात. ॥ ५० ॥

४७५ धर्माच्या संस्थापनेकरितां पुनःपुनः अवतार घेऊन तोच धर्माचें संगोपन करितो, म्हणून त्यास धर्मगुप् म्हणतात. ४७६ वस्तुतः त्याला धर्माधर्म कांहींच नाही, परंतु धर्माची मर्यादा अविच्छिन्न रहावी म्हणून तो स्वतः धर्मच आचरितो, ह्यास्तव त्यास धर्मकृत् म्हणतात. ४७७ धर्माचा आधार किंवा आश्रय तोच होय, म्हणून त्यास धर्मी म्हणतात. ४७८ सत् म्हणजे शाश्वत असें जें परब्रह्म तें तोच होय, ह्मणून त्यास सत् म्हणतात. ४७९ वाणीनें समजला जाणारा जो हा असत् म्हणजे नाशवंत प्रपंच तोही तो परमात्माच होय, म्हणून त्यास असत् म्हणतात. ४८० सर्वभूतात्मक ही क्षर ह्मणजे नष्ट होणारी सृष्टि वस्तुतः तोच होय, म्हणून त्यास क्षर म्हणतात. ४८१ वास्तविकपणें तो ह्या क्षर सृष्टीपासून निराळा व शाश्वत आहे, म्हणून त्यास अक्षर म्हणतात. ४८२ परमान्याच्या ठिकाणीं कर्तृत्वादिक वृत्ति केवळ कल्पित आहेत, त्यास त्या वृत्तींचें ज्ञान नाही, म्हणून त्यास अविज्ञाता म्हणतात. ४८३ आदित्यादिक सहस्रावधि वस्तु त्याच्याच योगानें अंशुमान् (तेजःपुंज) झाल्या आहेत, ह्मणून त्यास सहस्रांशु म्हणतात. ४८४ दिग्गज, मधुर किंवा सर्व भूतें ह्यांना धारण करणारा किंवा निर्माण करणारा तोच होय, म्हणून त्यास विधाता म्हणतात. ४८५ त्याचें चैतन्यरूप लक्षण हें कृत ह्मणजे नित्यासिद्ध आहे, किंवा सर्व लक्षणें ह्मणजे शास्त्रें त्यानेंच केलीं आहेत, किंवा सजातीय व विजातीय असे सर्व पदार्थ त्यानेंच निर्मिले आहेत, किंवा त्यानें आपल्या वक्षःस्थलावर श्रीवत्सलांच्छन धारण केलें आहे, म्हणून त्यास कृतलक्षण म्हणतात. ॥ ५१ ॥

४८६ ज्याच्या सभोवतालीं गभस्तीची नेमि आहे असें जें सूर्यमंडळ, त्याचा आत्मा तो परमेश्वरच आहे, म्हणून त्यास गभस्तिनेमि म्हणतात. ४८७ सर्व प्राण्यांच्या ठिकाणीं सत्त्व-गुणरूपानें तोच अधिष्ठित असतो, म्हणून त्यास सत्त्वस्थ म्हणतात. ४८८ तो मोठा विक्रमशाली आहे, म्हणून त्यास सिंह म्हणतात. ४८९ सर्व भूतांचा महान् ईश्वर तोच होय, म्हणून त्यास भूतमहेश्वर म्हणतात. ४९० तोच देवाधिदेव सर्व भूतांचा उपसंहार करितो किंवा इतर देवांवर स्वामित्व चालवितो, म्हणून त्यास आदिदेव म्हणतात. ४९१ तो सर्व भवांना म्हणजे जन्ममरणपरंपराना दूर सारून आत्मज्ञान व योगेश्वर्य ह्यांच्या योगें विलसत असतो, ह्मणून त्यास महादेव म्हणतात. ४९२ सर्व देवांचा ईश तोच होय, ह्मणून त्यास देवेश म्हणतात. ४९३ देवांचें संरक्षण करणाऱ्या इंद्रावरही त्याचीच सत्ता आहे, म्हणून त्यास देवभृद्गुरु असें म्हणतात. ॥ ५२ ॥

गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥ शरीरभूतभृद्भोक्ता कर्पीक्षो भूरिदक्षिणः
॥ ५३ ॥ सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजित् पुरुसत्तमः ॥ विनयो जयः
सत्यसंधो दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥ ५४ ॥ जीवो विनायितासाक्षी मुकुंदो

४९४ तोच सर्वोत्कृष्ट आहे, किंवा जन्मसंसारसागरांतून उतरून परतीराला नेण्याला तोच समर्थ आहे, म्हणून त्यास उत्तर म्हणतात. ४९५ गो हाणजे ईश्वर, त्यांचा पालक तोच होय; गो हाणजे वाणी हिचा परिपोषक तोच होय; गो हाणजे माई त्यांचा रक्षक तो कुण्वच होय; आणि गो हाणजे पृथ्वी हिचा पनि तोच होय; म्हणून त्यास गोपति म्हणतात. ४९६ समस्त प्राण्यांचे संगोपन तोच करितो, म्हणून त्यास गोप्ता म्हणतात. ४९७ विवेकजन्य ज्ञानांचेच त्याचे स्वरूप मनांत येते, म्हणून त्यास ज्ञानगम्य म्हणतात. ४९८ तो फार पुरातन आहे, त्याला कालाची मर्यादा नाही, तो सर्वोच्चा आर्षाधामून आहे, म्हणून त्यास पुरातन म्हणतात. ४९९ शरीर घडविण्याशी जी मनी त्यांचे पोषण तोच करितो, म्हणून त्यास शरीरभूत-भृत् म्हणतात. ५०० सदाचा अनुभव घणारा, जीवरूपांचे योग योगणारा आणि जगाचे पालन करणारा तोच होय, म्हणून त्यास भोक्ता म्हणतात. ५०१ कपि म्हणजे वराह; श्रेष्ठ वराहाचा अवतार त्यानेच घेतला, म्हणून त्यास कर्पीक्ष म्हणतात. ५०२ धर्माची मर्यादा दाखविण्यासाठी यज्ञयाग करिते असता तो विपुल दक्षिणा देतो, म्हणून त्यास भूरि-दक्षिण म्हणतात. ॥ ५३ ॥

५०३ यज्ञयाग करून वस्वतः त्याचीच आराधना करितात आणि द्यामुळे देवतांच्या रूपांचे संगमरस तोच प्राशन करिता, अथवा लोकांना वळण लावण्याकरितां तोच यज्ञमान-रूपांचे यज्ञ करून सोमपान करितो, म्हणून त्यास सोमप म्हणतात. ५०४ परब्रह्मरूप अमृत-पान तोच करितो; किंवा समुद्रमंथन करून बाहेर काढलेले अमृत असुरांनी पळविले तेव्हा त्यांचकडून ते अमृत हरण करून त्यानेच ते देवांना प्यावयास दिले व स्वतः प्राशन केले; म्हणून त्यास अमृतप म्हणतात. ५०५ चंद्ररूपाचे आपत्तीचे संगोपन तोच करितो; किंवा उम-संभवर्तमान महेश्वर हे त्याचेच रूप होय; म्हणून त्यास सोम म्हणतात. ५०६ तो पृथ्वीला जिंकतो म्हणून त्यास पुरुजित् म्हणतात. ५०७ सर्व पर-विश्व) हे त्याचेच रूप होय आणि सर्व विश्वांत उत्तम झटला म्हणजे तोच एकठा होय, म्हणून त्यास पुरुसत्तम म्हणतात. ५०८ दुष्टांना दंड तोच करितो, म्हणून त्यास विनय म्हणतात. ५०९ त्याचे आधिपत्य सर्वांवर आहे, किंवा तो सदैव जय मिळविता, म्हणून त्यास जय म्हणतात. ५१० तो नित्य आपली सेवा म्हणजे प्रतिज्ञा सिद्धीस नेता, म्हणून त्यास सत्यसंध म्हणतात. ५११ त्याच्या उर्या असे काही अद्वितीयत्व आहे की, तो मर्कटांना स्वतांचेही दाग म्हणजे दान करण्यास मागेपुढे पहात नाही, म्हणून त्यास दाशार्ह म्हणतात. ५१२ सात्वत म्हणजे भगवद्भक्त त्यांचे योगक्षेम तोच चालविता, किंवा सात्वत नामक ब्रह्मविद्या तोच लोकांना शिकवितो, म्हणून त्यास सात्वतांपति म्हणतात. ॥ ५४ ॥

ऽमितविक्रमः ॥ अंभोनिधिरनंतात्मा महोदधिशयोऽन्तकः ॥ ५५ ॥
अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः ॥ आनंदो नंदनो
नंदः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ॥ ५६ ॥ महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनी-

५१२ प्राणांनां क्षेत्रभूत (दिहभूत) होऊन तोच धारण करितो, म्हणून त्यास **जीव** म्हणतात. ५१४ विनयी (नम्र) पुरुषांच्या ठिकाणीं विनयित्व म्हणजे नम्रता कशी काय आहे हे स्वतः तोच पाहतो; किंवा विनयी म्हणजे गमन करणाऱ्या अर्थात नाशवंत अशा वस्तूजाताकडे मूर्खीच अवलोकन न करितां केवळ आत्मस्वरूपांतच तो संदेह देण असतो; म्हणून त्यास **विनयितासाक्षी** (विनयितेचा साक्षी किंवा विनयितेचा असाक्षी) असे म्हणतात. ५१९ साधक पुरुषांना युक्ति तोच देतो म्हणून त्यास **मुकुंद** म्हणतात. ५१६ त्याच्या पावलांनीं त्यास हाणाच्या अवकाशाचे मान करितां येत नाही, किंवा त्याच्या ठायीं अपरंपार विक्रम आहे, म्हणून त्यास **ऽमितविक्रम** म्हणतात. ५१७ असे म्हणजे देव, मनुष्य, पितर व असुर हे चार वर्ण त्याच्याच ठिकाणीं राहिले आहेत, म्हणून त्यास **अंभोनिधि** म्हणतात. ५१८ देश, काल इत्यादिकं करून अनवच्छिन्न असे त्याचे रूप असल्यामुळे त्यास **अनंतात्मा** म्हणतात. ५१९ प्रलयकाली तो सर्व भूतांचा संहाय करून महासमुद्रांत एकठाच शयन करितो, म्हणून त्यास **महोदधिशय** म्हणतात. ५२० तो सर्व भूतांचा अंत करितो, म्हणून त्यास **अन्तक** म्हणतात. ॥ ५५ ॥

५२१ तो कोणापामुन उत्पन्न होत नाही, पण त्याच्यापासून हे सर्व परमात्मस्वरूप विश्व उत्पन्न होतें, म्हणून त्यास **अज** म्हणतात. ५२२ मह म्हणजे पुत्रा, हिता खरा खरा पात्र तोच होय, म्हणून त्यास **महार्ह** म्हणतात. ५२३ त्याचे स्वरूप सदासर्वकाळ स्वभावतःच सिद्ध असतें, म्हणून त्यास **स्वाभाव्य** म्हणतात. ५२४ त्यानें रागद्वेषादिक अंतस्थ शत्रु जिंकिले म्हणून त्यास **जितामित्र** म्हणतात. ५२५ तो स्वात्ममुखांत नित्य प्रमोद पावतो, किंवा ध्यान करणाऱ्या लोकांच्या मनाला आनंदाचे भरणे आणितो, म्हणून त्यास **प्रमोदन** म्हणतात. ५२६ आनंद हे त्याचेच रूप होय आणि त्याच्या ह्या आनंदावरच इतर सर्व भूतें उपजीवन पावतात, म्हणून त्यास **आनंद** म्हणतात. ५२७ तोच सर्वांना आनंदित करितो, म्हणून त्यास **नंदन** म्हणतात. ५२८ सर्व प्रकारची समृद्धि म्हणजे नंद किंवा सुख त्याच्या ठायीं पूर्ण वास करितें, म्हणून त्यास **नंद** म्हणतात. ५२९ धर्म-ज्ञानादिक शाश्वत गोष्टींचें निधान तोच होय, म्हणून त्यास **सत्यधर्मा** म्हणतात. ५३० त्यानें आपल्या पावलांनीं त्रिभुवन व्यापिलें, म्हणून त्यास **त्रिविक्रम** म्हणतात ॥ ५६ ॥

५३१ भगवान् विष्णु हा अग्निल वदांचा ज्ञाता आहे; इतर ऋषि वेदज्ञ खंर, पण ते केवळ वेदाच्या एक किंवा अनेक शाखांचे द्रष्टे होतः आणि साम्यशाखाचा ह्मणजे शुद्धात्म-

१. एणोदरा दित्वात्सामुवं । २. नागिह या एणान न नायिनामि (देव) मनुष्याः पितरोग्रसुरा इति श्रुतिः । ३. मुद्-दप पातणः मोद् हर्षविणः । ४. एतत्स्वैवानंदरकत्वाय भूतानि मात्रासुपजावन्तीति श्रुतिः । ५. यो वै भूमा तत्सुख नात्मसुखमस्तीति श्रुतिः ।

पतिः ॥ त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशृंगः कृतांतकृत् ॥ ५७ ॥ महावराहो
गोविंदः सुषेणः कनकांगदी ॥ गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्र-
गदाधरः ॥ ५८ ॥ वेधाः स्वांगोजितः कृष्णो दृढः संकर्षणो-

तत्त्वविज्ञानाचा आचार्य जो सिद्ध कपिल महामुनि तो त्याचाच अवतार होय; म्हणून त्यास **महर्षि कपिलाचार्य** म्हणतात. ५३२ कृत क्षणजे कार्य किंवा जगत्, हाचा ज्ञक्षणजे जाणणारा तो परमेश्वरच होय, म्हणून त्यास **कृतज्ञ** म्हणतात. ५३२ मेदिनीचा पति तोच होय, म्हणून त्यास **मेदिनीपति** म्हणतात. ५३४ तीन पायांनी त्यानें त्रिभुवन व्यापिलें, म्हणून त्यास **त्रिपद** म्हणतात. ५३९ गणाविस्मन उत्पन्न झालेल्या त्या तीन अवस्था त्यांचा अध्यक्ष क्षणजे साक्षी तोच होय, किंवा त्रिदश क्षणजे देव हांचा अध्यक्ष क्षणजे अधिपति तोच होय, म्हणून त्यास **त्रिदशाध्यक्ष** म्हणतात. ५३६ पलयकालीं सर्वत्र जलमय झालें असतां त्यानेंच मत्स्यरूप धरून महान् अंगाला नाव बांधून क्रीडा केली, म्हणून त्यास **महाशृंग** म्हणतात. ५३७ सर्व कृताचा (जगाचा) अंत तोच करितो, किंवा कृतांताला क्षणजे मृत्यूला तोच कुंतिता म्हणजे छेदितो, म्हणून त्यास **कृतांतकृत्** म्हणतात ॥ ५७ ॥

५३८ त्यानेंच महावराहावतार घेतला, क्षणून त्यास **महावराह** क्षणतात. ५३९ गो क्षणजे वेदवाणी, हिच्या योगानें परमेश्वरगर्भ स्वरूप अवगत होतें, म्हणून त्यास **गोविंद** क्षणतात. ५४० त्याच्या जयल उत्तम मना आहे, म्हणून त्यास **सुषेण** म्हणतात. ५४१ त्याचीं अंगदें (बृहत्सपणें) कनकांगी (मुक्त्यांगी) आहेत, म्हणून त्यास **कनकांगदी** म्हणतात. ५४२ तो हृदयस्वरूप गुंडच्या डिङ्गणी अविच्छिन्न असतो, म्हणून त्यास **गुह्य** म्हणतात. ५४३ त्याच्यापाशीं ज्ञान, ऐश्वर्य, बल इत्यादिका अमाप आहेत, म्हणून त्यास **गभीर** क्षणतात. ५४४ ज्ञानवराग्यहीन पुरुषांचा त्याच्या सत्त्विय प्रवेश होणें दुर्धट आहे, म्हणून त्यास **गहन** म्हणतात. ५४५ त्यानें अस्मित्व गर्वेंच अभूत तो कोठेंही दिसत नाही, म्हणून त्यास **गुप्त** क्षणतात. ५४६ त्याच्या दातांनी लोकस्वर्गनामार्गी मनस्तत्त्वात्मक सुदुर्गन चक्र व बुद्धि-तत्त्वात्मक कामोदही मंदा आहेत; म्हणजे तो उत्तमशास्त्ररूप चक्रानें लोकांच्या मनांतील अज्ञानरूप शत्रूचा संहार करितो आणि बुद्धिस्वरूप मंदनें दुर्जन्यांचे दुष्ट विकार लयास नेतो, म्हणून त्यास **चक्रगदाधर** म्हणतात. ॥ ५८ ॥

५४७ वेधा म्हणजे ब्रह्मदेव हा वास्तविकपणें तो भगवान् विष्णुच होय, म्हणून त्या देवाधिदेव विष्णूला **वेधा** अनें म्हणतात. ५४८ त्याला ण्वादे कार्य करावयाचें असतां कोणाचेही साहाय्य घ्यावें लागत नाही, म्हणून त्यास **स्वांग** म्हणतात. ५४९ कोणत्याही अवतारी त्याचा पराभव झाला नाही, म्हणून त्यास **अजित** म्हणतात. ५५० कृष्णद्विपा-यन व्यास हा तो परमेश्वरच होय, म्हणून त्यास **कृष्ण** म्हणतात. ५५१ त्याचा प्रभाव कधीही कमी होत नाही, म्हणून त्यास **दृढ** म्हणतात. ५५२ सृष्टीच्या विनाशकालीं तो

१. गुह्यात्मतत्त्वविज्ञान साहस्यमयमिधीयत इति व्यासस्मृतिः । २. ऋषि प्रभूतं कपिलं महान्नामिति श्रुतिः । सिद्धानां कपिला मुनि इति स्मृतिः । ३. वेद्यम-वि+धा-उत्पन्न करणे. ४. कृष्णद्विपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुं । काव्यः पुढराकाशग्रहभारतकुरुवंत् ॥ इति विष्णुपुराणे ॥

**ऽच्युतः ॥ वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षो महामनाः ॥५९॥ भगवा-
न्भगवानंदी वनमाली हलायुधः ॥ आदित्यो ज्योतिरादित्यः सहिष्णु-
गतिसत्तमः ॥ ६० ॥ सुधन्वा खंडपरशुर्दारुणा द्रविणप्रदः ॥ दिवस्पृ-**
प्रजापते आपन्या ठिकाणी आकर्षण करिता व त्याचे ब्रह्म कधीही दळत नाही, म्हणून
त्यास **संकर्षणाच्युत** म्हणतात. ५९३ तोच पश्चिमदिशाचा स्वामी वरुण होय, त्यानेच
सर्व वेढिले आहे, म्हणून त्यास **वरुण** म्हणतात. ५९४ वरुणाचे अपत्य जो वसिष्ठ किंवा
अगस्त्य ऋषि किंवा दारुणसंज्ञक अश्व ही गोच असल्यामुळे त्यास **दारुण** म्हणतात. ५९५
तो वृक्षासारखा अचल आहे, म्हणून त्यास **वृक्ष** म्हणतात. ५९६ हृदयरूप कमळामध्ये
त्याची व्याप्ति असते, किंवा नेत्रे या स्वस्वरूपाचे प्रकाशना किंवा पुष्करपत्राचे त्याचे अक्षि
आहेत, म्हणून त्यास **पुष्कराक्ष** म्हणतात. ५९७ त्याचे मनस्सामर्थ्य इतके आहे की, तो
सृष्टीची उत्पत्ति, स्थिति व लय ही कामे केवळ मनानेच करिता, म्हणून त्यास **महा-
मना** म्हणतात. ॥ ५९ ॥

५९८ त्याच्या ठिकाणी ऐश्वर्य, धर्म, श्री, वश, ज्ञान व वैराग्य हे सहा भगवद्भोक्तृगुण
पूर्णपणे वास करतात, किंवा जगाची उत्पत्ति व फलय, प्राण्यांचे जन्म व मरण आणि विद्या व
अविद्या या सहा गोष्टी त्यास उत्तम समजतात, म्हणून त्यास **भगवान** असे म्हणतात. ५९९
संहारसमयी सर्व ऐश्वर्याचे तो हनन करिता, म्हणून त्यास **भगवा** म्हणतात. ५९० त्याच्याजवळ
सर्व संपत्ति ओतपात आहे, किंवा तो सदासर्वकाळ आनंदात असतो, म्हणून त्यास
आनंदी किंवा **नंदी** म्हणतात. ५९१ जमाने फुललेल्या फळांच्या माला भक्तांनी अर्पण केल्या
असता त्या तो मोठ्या प्रेमाने धारण करिता, किंवा सर्व ऋतूंचे कुसुमांनी विराजणारी व
मध्ये कंदराचे गुच्छ असलेली पायथोळ मोठ्या त्याच्या कंठी गोमंत असते, म्हणून त्यास
वनमाली म्हणतात. ५९२ हल नामक आयुध धारण करणारा बलराम हाही त्याचाच
अंश होय, म्हणून त्यास **हलायुध** म्हणतात. ५९३ कल्पवापासून अद्वितीच्या ठिकाणी
वामनरूपाने त्याचेच जन्म झाले, म्हणून त्यास **आदित्य** म्हणतात. ५९४ सवित्रुंमंडलांत
स्थित असलेले तेज तोच होय, म्हणून त्यास **ज्योतिरादित्य** म्हणतात. ५९५ तो शीता-
ष्णादिक सर्व द्वंद्वे सहन करिता, किंवा तो अत्यंत सहनशील आहे, म्हणून त्यास **सहिष्णु**
म्हणतात. ५९६ तोच सर्वांची श्रेष्ठ गति होय, म्हणून त्यास **गतिसत्तम** म्हणतात. ॥ ६० ॥

५९७ त्याच्या हातांत उत्कृष्ट शस्त्रे असून आहेत, म्हणून त्यास **सुधन्वा** म्हणतात. ५९८ शत्रुसंहार
करणारा परशु त्याच्या जवळ नित्य वसता, किंवा त्याचा परशु कधीही कुठित होत नाही, म्हणून
त्यास **खंडपरशु** किंवा **खंडपरशु** म्हणतात. ५९९ सन्मार्गीला प्रविषेय करणाऱ्या दृष्टांना तो दारुण
असतो, म्हणून त्यास **दारुण** म्हणतात. ६०० तो भक्तांना वाञ्छित वस्तु अर्पण करिता, म्हणून त्यास

१. कृप-आदण. २. पुत्र इव स्वाध्यागर्ध्व निष्ठत दातः प्रजाः ३. ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य
यशसः श्रियः ॥ ज्ञानवैराग्ययशश्चैव पन्था भग इतीहगता ॥ उत्तमं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिं ॥
वेत्ति विद्यामविद्या च स वाचसो भगवानिति ॥ विष्णुपुराणे. ४. आत्रेयः सवित्री माला सर्वकुसुमो-
ज्ज्वला ॥ मध्ये स्थूलकंदबाह्या वनमालिन कीर्तिता ॥ (**संकर्षणाऽच्युतः** असाच पाठ सर्वत्र आहे;
परंतु आचार्यांना हे दोन्ही शब्द हे एकच नाव मानल्यामुळे निरुपायास्तव अर्थामध्ये तसेच घेतले आहे.

कसर्वदृग्ग्यासो वाचस्पतिर्योनिजः ॥ ६१ ॥ त्रिसामा सामगः साम
निर्वाणं भेषजं भिषक् ॥ संन्यासकृच्छ्रमः शांतो निष्ठा शांतिः परायणः
॥ ६२ ॥ शुभांगः शांतिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः ॥ गोहितो

द्रविणपदं ह्यणतात. ५७१ तो अंतरिक्षाला स्पर्श करितो ह्यणजे तो विश्वव्यापक आहे, म्हणून त्यास दिवस्पृक् ह्यणतात. ५७२ सर्व शास्त्रे अवगमन असलेला व शास्त्रादिकांनी वेदांचे विभाग करणारा जो त्यास तोही त्या भगवंताचेच रूप होय, ह्यणून त्यास सर्वदृग्ग्यास ह्यणतात. ५७३ वाचचा पति तोच अमृत तो अयोनिज आहे, ह्यणून त्यास वाचस्पतिर्योनिज ह्यणतात. ॥ ६१ ॥

५७४ वेद, त्रय व समाख्यात हे जे तीन सामवेद, त्यांनी त्याचेच स्तवन करितात, ह्यणून त्यास त्रिसामा ह्यणतात. ५७५ तोच सामवेदांचे गायन करितो, किंवा सामाच्या ह्यणजे शांतीच्या ठिकाणी त्याचे गमन आहे, ह्यणून त्यास सामग ह्यणतात. ५७६ सामवेद हे त्याचेच रूप होय, ह्यणून त्यास सामे ह्यणतात. ५७७ समस्त दुःखांच्या उपशमाने युक्त असे जे परमानंदरूप निर्वाणपद ते तोच होय, ह्यणून त्यास निर्वाण ह्यणतात. ५७८ संसाररोगावर उत्कृष्ट औषध तोच होय, ह्यणून त्यास भेषज ह्यणतात. ५७९ संसाररोगाचा मोक्ष करणारी श्रेष्ठ ब्रह्मविद्या तोच शिकविता, ह्यणून त्यास भिषक् ह्यणतात. ५८० मोक्षपाप्म्यर्थ नतुर्थ आश्रम त्यानेच निर्माण केला, ह्यणून त्यास संन्यासकृत् ह्यणतात. ५८१ संन्याशांना मुख्यत्वे-ककून आवश्यक असलेला जो राम गुण त्याचा उद्देश तोच त्यांना करितो, ह्यणून त्यास शर्म ह्यणतात. ५८२ त्याच्या ठिकाणी निषण्णमणि मूर्तीच नाही, ह्यणून त्यास शांत ह्यणतात. ५८३ सर्व मनांचे पर्यवसान प्रलयकाली त्याच्या ठायीच होतं, ह्यणून त्यास निष्ठा म्हणतात. ५८४ समस्त अविवेकी निवृत्ति त्या परमात्म्याच्या ठिकाणीच आहे, म्हणून त्यास शांति म्हणतात. ५८५ परमश्रेष्ठ स्थान म्हणजे ज्या स्थानी गेलं असता पुनरावृत्ति धडावयाची नाही असे तोच होय, म्हणून त्यास परायण म्हणतात. ॥ ६२ ॥

५८६ त्याची तनु सुंदर आहे, म्हणून त्यास शुभांग म्हणतात. ५८७ रागद्वेषादिकांचा निर्मोक्ष करणारी शांति तोच देता, म्हणून त्यास शांतिद म्हणतात. ५८८ जगताच्या सर्ग-समर्था तोच सर्व मते निर्मिता, म्हणून त्यास स्रष्टा म्हणतात. ५८९ कु म्हणजे पृथ्वी-लक्ष-णेनं सर्व विश्व-सामर्थ्य खरा खरा आनंदी तोच होय, म्हणून त्यास कुमुद म्हणतात. ५९० कु म्हणजे पृथ्वी, हिच्या ठिकाणी बलन पावणारे म्हणजे वाहत जाणारे जे जल, त्यांत तो शयन करितो; कुवळ म्हणजे बंदीकळ, त्यांत वास करणारा तक्षक हे त्याचेच रूप होय; किंवा कुवळांत ह्यणजे भूमीच्या उदगात शयन करणारा जो शेप त्याजवर तो शयन करितो; ह्यणून त्यास कुवलेशय ह्यणतात. ५९१ गाईच्या हिताकरितां तो सतत स्रष्ट असतो, किंवा गोच्या (भूमीच्या) कल्याणाकरितां तोच अनेक अवतार घेतो, ह्यणून त्यास गोहित ह्यणतात. ५९२ इंद्रियांचा, वाणीचा किंवा भूमीचा पति तोच होय, ह्यणून त्यास

१. वेदानां सामवेदोऽस्मीति भगवद्वचनम् । २. यतीनां प्रशमो धर्म इति स्मृतिः । ३. निष्कलं निष्क्रियं शांतमिति श्रुतिः ।

गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥ ६३ ॥ अनिवर्ती निवृत्तात्मा
संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः ॥ श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमतावरः
॥ ६४ ॥ श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीनिधिः श्रीविभावनः ॥
श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमाल्लोकत्रयाश्रयः ॥ ६५ ॥ स्वक्षः स्वंगः

गोपतिं ह्मणतात. ५९३ सर्व जगताचा रक्षक तोच आहे, किंवा त्याने आपल्या मायेनें सर्व जग आंकलें आहे, ह्मणून त्यास गोप्ता म्हणतात. ५९४ त्याची दृष्टि सर्व कामनांची वृद्धि करणारी किंवा धर्मरूप आहे, ह्मणून त्यास वृषभाक्ष म्हणतात. ५९५ वृष ह्मणजे धर्म हा त्याला कार प्रिय आहे, ह्मणून त्यास वृषप्रिय ह्मणतात. ॥ ६३ ॥

५९६ देव आणि दानव यांचा संग्राम चालला असतां तो कधीही रणांगणांतून निवृत्त होत नाही, किंवा त्याला धर्म हा कार प्रिय असल्यामुळे त्याजपासून तो कधीही विमुख होत नाही, ह्मणून त्यास अनिवर्ती ह्मणतात. ५९७ त्याचा आत्मा स्वभावतः विपद्यांपासून निवृत्त असतो, ह्मणून त्यास निवृत्तात्मा ह्मणतात. ५९८ ह्या अवाढव्य विश्वाचा प्रलयकालीं तो संक्षेप करिता, ह्मणून त्यास संक्षेप्ता ह्मणतात. ५९९ प्राप्त झालेल्या वस्तूंचें संरक्षण करणारा तो परमेश्वरच होय, ह्मणून त्यास क्षेमकृत ह्मणतात. ६०० तो केवळ स्मरणानें भगवत्पाम अर्पित, ह्मणून त्यास शिव ह्मणतात. ६०१ श्रीवत्स नामक चिन्ह त्याच्या वक्षस्थळीं आहे, ह्मणून त्यास श्रीवत्सवक्षा ह्मणतात. ६०२ त्याच्या वक्षस्थळीं सर्वभाग्यदात्री लक्ष्मी वास्तव्य करिते, ह्मणून त्यास श्रीवास ह्मणतात. ६०३ समुद्रमंथनानंतर सर्व भूतना सकुन श्रीनें ह्मणजे लक्ष्मीनें त्यालाच वरिले, किंवा श्री ह्मणजे महान शक्ति ही त्याच्याच ठिकाणीं वर्माने, ह्मणून त्यास श्रीपति ह्मणतात. ६०४ ऋग्यजुःसामरूप श्री हितें युक्त जे ब्रह्मादिक वेदवचे त्यांच्याहुनही तो श्रेष्ठ होय, म्हणून त्यास श्रीमतावर म्हणतात. ॥ ६४ ॥

६०५ तो भक्तांना भाग्य देतो, म्हणून त्यास श्रीद म्हणतात. ६०६ श्रीचा ईश तोच होय, म्हणून त्यास श्रीश म्हणतात. ६०७ भाग्यदेताच्या धर्मा तोच सदासर्वकाल वास्तव्य करितो, म्हणून त्यास श्रीनिवास म्हणतात. ६०८ त्याच्या ठिकाणीं अखिल श्रीमत्ता वास करिते किंवा सर्व श्रेयांचा तो निधि होय, म्हणून त्यास श्रीनिधि ह्मणतात. ६०९ सर्व प्राण्यांना कर्मानुरूपानें तो विविधश्री अर्पण करितो, म्हणून त्यास श्रीविभावन ह्मणतात. ६१० सर्व भूतांची जननी जी श्री तिला तो वक्षस्थळीं धारण करितो, म्हणून त्यास श्रीधर ह्मणतात. ६११ स्मरण, स्तवन व पूजन करणाऱ्या भगवद्भक्तांचें तो कल्याण करितो, म्हणून त्यास श्रीकर ह्मणतात. ६१२ श्रेय हें त्याचेंच रूप होय, म्हणून त्यास श्रेय ह्मणतात. ६१३ तो मोठा भाग्यगाली आहे, म्हणून त्यास श्रीमान ह्मणतात. ६१४ निव्ही लोकांना त्याचाच आश्रय आहे, म्हणून त्यास लोकत्रयाश्रय ह्मणतात. ॥ ६५ ॥

६१५ त्याचे नेत्र सुंदर आहेत, म्हणून त्यास स्वक्ष म्हणतात. ६१६ त्यांचीं गात्रें सुंदर

शतानंदो नंदिज्योतिर्गणेश्वरः ॥ विजितात्मा ऽविधेयात्मा सत्कीर्ति-
 शिन्नसंशयः ॥ ६६ ॥ उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतःस्थिरः ॥
 भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः ॥ ६७ ॥ अर्चिष्मानर्चितः
 कुंभो विशुद्धात्मा विशोधनः ॥ अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नो

आहेत, म्हणून त्यास स्वंग म्हणतात. ६१७ एक परमानंद तो देवाधिदेवच असून उपाधि-
 भेदानें त्याचेंच शताधि भेद होतात, म्हणून त्यास शतानंद म्हणतात. ६१८ त्याच्या ठायीं
 सुनिमित्त परमानंद वसत आहे, म्हणून त्यास नंदी म्हणतात. ६१९ ज्योतिर्गण म्हणजे सूर्य-
 चंद्रादिक प्रकाशमय गोळ्यांचा नियामक तोच होय, म्हणून त्यास ज्योतिर्गणेश्वर म्हणतात.
 ६२० त्यानें आपलें मन ताच्यांत ठेविलें आहे, म्हणून त्यास विजितात्मा म्हणतात. ६२१
 त्याचा आत्मा स्वतःसिद्ध आहे, तो दुसऱ्याला उत्पन्न करितो येण्यासारखा नाही, म्हणून त्यास
 अविधेयात्मा म्हणतात. ६२२ त्याची कीर्ति सत आहे, म्हणून त्यास सत्कीर्ति म्हणतात.
 ६२३ करतलावरील आमलकाप्रमाणें मनें कांहीं तो साक्षात् पाहत असल्यामुळे त्याला
 कोणतीही शंका नाहीं, म्हणून त्यास शिन्नसंशय म्हणतात. ॥ ६६ ॥

६२४ सर्व भूतपिशां तो समृद्ध आहे, किंवा सर्व भूतांपासून तो अलिप्त आहे, म्हणून
 त्यास उदीर्ण म्हणतात. ६२५ त्यास सर्वत्र चक्षू आहेतः सर्व कांहीं तो स्वचक्षुन्यानें पाहतो,
 म्हणून त्यास सर्वतश्चक्षु म्हणतात. ६२६ त्याच्यावर स्वामित्व चालविणारा कोणीही नाही,
 म्हणून त्यास अनीश म्हणतात. ६२७ तो निरंतर राहणारा असून अविक्रिय आहे, म्हणून
 त्यास शाश्वतस्थिर म्हणतात. ६२८ त्यानें रामावतारी लंकेचा शोध करितोना सागरा-
 समीप जाऊन भूमीवर शयन केलें, म्हणून त्यास भूशय म्हणतात. ६२९ तो स्वच्छेनें बहुत
 अवतार घेऊन भूमिला सुशोभित करितो, म्हणून त्यास भूषण म्हणतात. ६३० सर्व भूतीना
 (पेश्व्यांना) कारण तोच होय, म्हणून त्यास भूति म्हणतात. ६३१ त्याच्या ठिकाणीं
 शोकाचा लेश सुद्धा नाहीः तो परमानंदांत सदैव रत असतो, म्हणून त्यास विशोक म्हणतात.
 ६३२ केवळ ध्यान कल्याच्या योगानें तो भक्तांचा शोक दूर करितो, म्हणून त्यास शोक-
 नाशन म्हणतात. ॥ ६७ ॥

६३३ भगवान् विष्णूच्या तेजानेंच चंद्रमूर्त्यादिक पदार्थ तेजस्वी आहेत, म्हणून
 त्यास अर्चिष्मान म्हणतात. ६३४ ब्रह्मादिक महान् महान् विभूति त्याचीच पुजा करितात,
 म्हणून त्यास अर्चित म्हणतात. ६३५ कुंभाप्रमाणें त्याच्या ठिकाणीं सर्व साठवेंलेंलें आहे,
 म्हणून त्यास कुंभ असं म्हणतात. ६३६ गुणत्रयापासून तो अलिप्त आहे, म्हणून त्यास
 विशुद्धात्मा म्हणतात. ६३७ केवळ स्मरण कल्याच्या योगानें तो पापांचें क्षालन करितो,
 म्हणून त्यास विशोधन म्हणतात. ६३८ चारही व्यूहांमध्ये तो निरुद्ध म्हणजे बद्ध नाही,
 म्हणून त्यास अनिरुद्ध म्हणतात. ६३९ त्याला कोणीही प्रतिस्पर्धी नाही, म्हणून त्यास
 अप्रतिरथ म्हणतात. ६४० त्याच्या केवळ प्रकट (शिष्ट) युद्ध (धन) आहे, म्हणून

अमितविक्रमः ॥ ६८ ॥ कालनेमिनिहा वीरः शौरिः शूरजनेश्वरः ॥
 त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः ॥ ६९ ॥ कामदेवः
 कामपालः कामी कांतः कृतागमः ॥ अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनंतो
 धनंजयः ॥ ७० ॥ ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्धनः ॥ ब्रह्मवि-

त्यास प्रद्युम्न म्हणतात. ६४१ त्याच्या पराक्रमाचें मान करितां येत नाहीं, ह्मणून त्यास
 अमितविक्रम म्हणतात. ॥ ६८ ॥

६४२ त्यानेंच कालनेमी असुराला वधिलें, म्हणून त्यास कालनेमिनिहा म्हणतात.
 ६४३ स्वरा वीर तोच होय, म्हणून त्यास वीर म्हणतात. ६४४ त्यानें शूरसेनाच्या कुलांत
 अवतार घेतला, म्हणून त्यास शौरि म्हणतात. ६४५ इंद्रादिक शूर जनांचा ईश्वर तोच
 होय, म्हणून त्यास शूरजनेश्वर म्हणतात. ६४६ तोच तिन्ही लोकांचा आत्मा आहे, किंवा
 तीन लोक वास्तविकपणें त्याच्यापामून भिन्न नाहींत, म्हणून त्यास त्रिलोकात्मा म्हणतात.
 ६४७ त्याच्याच आज्ञेनें तिन्ही लोक आपापलीं कामें करितात, ह्मणून त्यास त्रिलोकेश
 म्हणतात. ६४८ ब्रह्मा, विष्णु व महेश ह्या देवतांना केश ही संज्ञा असून त्या देवता त्या
 लोकनायकाच्या अंशभूत आहेत, म्हणून त्यास केशव असें म्हणतात. ६४९ त्यानेंच केशी
 नामक असुराला वधिलें, ह्मणून त्यास केशिहा म्हणतात. ६५० संसार व संसाराचें बीज
 तोच हरण करिता. म्हणून त्यास हरि म्हणतात. ॥ ६९ ॥

६५१ धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चार पुरुषार्थ प्राप्त करून घेणारे पुरुष त्या देवाधि-
 देवाचेंच भजन करितात, ह्मणून त्यास कामदेव म्हणतात. ६५२ तोच सिद्ध झालेल्या इष्टार्थांचें
 पालन करितो, म्हणून त्यास कामपाल म्हणतात. ६५३ त्याचें सर्व काम परिपूर्ण आहेत
 म्हणून त्यास कामी म्हणतात. ६५४ देवां परार्थाच्या अंती क ह्मणजे ब्रह्मदेव ह्याचा अंत
 तोच करितो, ह्मणून त्यास कांत म्हणतात. ६५५ श्रुतिस्मृत्यादिक आगम त्यानेंच केले, ह्मणून
 त्यास कृतागम म्हणतात. ६६६ भगवान् विष्णूच्या ठिकाणीं गुणादिक नमन्यामुळे त्याच्या
 स्वरूपाचें वर्णन करितां येत नाहीं, ह्मणून त्यास अनिर्देश्यवपु म्हणतात. ६५७ त्याची कांति
 स्वर्ग व पृथ्वी ह्यांना व्यापूनही उरली आहे, ह्मणून त्यास विष्णु म्हणतात. ६५८ तो महान्
 योद्धा आहे, ह्मणून त्यास वीर म्हणतात. ६५९ त्याची व्याप्ति सर्वत्र आहे, तो निःस्पृह आहे,
 सर्व विश्व तदात्मक आहे आणि देशकालादिकांनी तो अपरिच्छिन्न आहे, ह्मणून त्यास अनंत
 म्हणतात. ६६० ज्यानें दिग्विजय करितांना मनस्वी धन संपादिलें तो अर्जुनही त्याचेंच रूप
 होय, ह्मणून त्यास धनंजय म्हणतात. ॥ ७० ॥

६६१ तप, वेद, जाति व ज्ञान ह्या सर्वांना ब्रह्म अशी संज्ञा आहे आणि ह्या सर्वांविषयी
 त्याच्या ठिकाणीं फारच कळकळ व आदरबुद्धि आहे, म्हणून त्यास ब्रह्मण्य म्हणतात. ६६२
 तप, वेद इत्यादि त्यानेंच केलीं, म्हणून त्यास ब्रह्मकृत् म्हणतात. ६६३ तोच ब्रह्मदेवाच्या
 रूपानें सर्व विश्व उत्पन्न करितो, म्हणून त्यास ब्रह्मा म्हणतात. ६६४ सच्चिदानंदरूप ब्रह्म हें
 त्यापासून पृथक् नाहीं, म्हणून त्यास ब्रह्म म्हणतात. ६६५ तप प्रजा इत्यादिकांचें वर्धन

ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥ ७१ ॥ महाक्रमो महाकर्मा
महातेजा महोरगः ॥ महाक्रतुर्महायज्वा महायज्ञो महाहविः ॥ ७२ ॥
स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः ॥ पूर्णः पूरयिता
पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः ॥ ७३ ॥ मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता चक्षु-

तोच करितो, म्हणून त्यास ब्रह्मविवर्धन म्हणतात. ६६६ वेद व वेदार्थ ह्यांचे यथावत् ज्ञान त्यासच आहे, म्हणून त्यास ब्रह्मविद् म्हणतात. ६६७ ब्राह्मणरूपांने समस्तांना वेदांचे पदचन तोच करितो, म्हणून त्यास ब्राह्मण म्हणतात. ६६८ ब्रह्मसंज्ञक तपोवेदादिक ह्या त्याचीच अंगे आहेत, म्हणून त्यास ब्रह्मी म्हणतात. ६६९ स्वात्मभूत वेदांना तो जाणतो, म्हणून त्यास ब्रह्मज्ञ म्हणतात. ६७० तो ब्राह्मणांना प्रिय आहे व त्यालाही ब्राह्मण प्रिय आहेत, म्हणून त्यास ब्राह्मणप्रिय म्हणतात. ॥ ७१ ॥

६७१ त्याचा क्रम म्हणजे पादविक्षेप महान् आहे, म्हणून त्यास महाक्रम म्हणतात. ६७२ त्याचे जगदुत्पत्त्यादिक कर्म महान् आहे, म्हणून त्यास महाकर्मा म्हणतात. ६७३ त्याच्याच तेजाने भास्करादिक तेजस्वी झाले आहेत, म्हणून त्यास महातेजा म्हणतात. ६७४ सर्वांमध्ये श्रेष्ठ जो वासुकि तो त्याचेच रूप असल्यामुळे त्यास महोरग म्हणतात. ६७५ महाक्रतु जो अश्वमेध तो तद्रूपच होय, म्हणून त्यास महाक्रतु म्हणतात. ६७६ लोकांना वळण लावण्याकरिता तो महान् यज्ञ करितो, म्हणून त्यास महायज्वा म्हणतात. ६७७ यज्ञांमध्ये श्रेष्ठ यज्ञ जो अग्नयज्ञ तो तोच असल्यामुळे त्यास महायज्ञ म्हणतात. ६७८ मोठ-मोठाली हविर्द्रव्ये त्यालाच उद्देशून हवन करण्यांत येतात, म्हणून त्यास महाहवि म्हणतात. ॥ ७२ ॥

६७९ त्याची सर्वजण स्तुति करितात, तो कोणाचीही स्तुति करित नाही, म्हणून त्यास स्तव्य म्हणतात. ६८० त्याला स्तुति प्रिय आहे, म्हणून त्यास स्तवप्रिय म्हणतात. ६८१ ज्याच्या योगाने त्या देवाधिदेवाला स्तवावयाचे ते गुणसंकीर्तनात्मक स्तोत्रही तद्रूपच आहे, म्हणून त्यास स्तोत्र म्हणतात. ६८२ स्तवनक्रिया ही देखील परमेश्वररूपच आहे, म्हणून त्यास स्तुति म्हणतात. ६८३ स्तुति करणारा भक्तही तद्रूपच होय, म्हणून त्यास स्तोता म्हणतात. ६८४ लोकांच्या रक्षणाकरिता युद्धादि प्रसंगही त्यास प्रिय वाटतात, म्हणून त्यास रणप्रिय म्हणतात. ६८५ सर्व कामांनी, सर्व कलांनी व सर्व शक्तींनी तो संपन्न आहे, म्हणून त्यास पूर्ण म्हणतात. ६८६ तो सर्वांना संपत्त्यादिकांनी पूर्ण करितो, म्हणून त्यास पूरयिता म्हणतात. ६८७ तो केवळ स्मरण केल्याने पातके शालन करितो, म्हणून त्यास पुण्य म्हणतात. ६८८ त्याचे गुणकीर्तन केल्याने मनुष्यांना पुण्य लागते, म्हणून त्यास पुण्यकीर्ति म्हणतात. ६८९ त्याला आंत किंवा बाहेर कोणतीही आभय (ध्याधि) नाही, म्हणून त्यास अनामय म्हणतात. ॥ ७३ ॥

६९० मनाच्या वेगप्रमाणे तात्काळ तो पाहिजे तेथे गमन करितो, म्हणून त्यास मनोजव म्हणतात. ६९१ चतुर्दश विद्यांची शाले प्रथित करणारा व तीं शिक्षणां तोच अनु० ७-५८

वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः ॥ ७४ ॥ सद्भूतिः सत्कृतिः सत्ता सद्भूतिः सत्परायणः ॥ शूरसेनो यदुश्रेष्ठः सन्निवासः सुयामुनः ॥ ७५ ॥ भूतावासो वासुदेवः सर्वासुनिलयोऽनलः ॥ दर्पहा हर्षदो हृषो दुर्धरोऽथापराजितः ॥ ७६ ॥ विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दीप्त-

आहे, म्हणून त्यास तीर्थंकर म्हणतात. ६९२ वसु (सुवर्ण) हें त्याचेंच रेत होय, म्हणून त्यास वसुरेता म्हणतात. ६९३ वसु म्हणजे धन हें तो अतिशय अर्पितो, म्हणून त्यास वसुप्रद म्हणतात. ६९४ तो भक्तांना वसु (मांश) देतो, म्हणून त्यास वसुप्रद म्हणतात. ६९५ तो वसुदेवाचें अपत्य होय, म्हणून त्यास वासुदेव म्हणतात. ६९६ तो मायेच्या योर्गे स्वस्वरूप आच्छादितो, म्हणून त्यास वसु म्हणतात. ६९७ सर्व विषयांच्या ठिकाणी त्याचें मन समान भावनेनें आसक होतें, म्हणून त्यास वसुमना म्हणतात. ६९८ घृत वेगरे हविर्ब्रह्मे तद्रूपच आहेत, म्हणून त्यास हवि असें म्हणतात. ॥ ७४ ॥

६९९ महान् महान् ब्रह्मवत्ते पुरुष त्याचाच आश्रय करितात किंवा श्रेष्ठ गति तोच होय, म्हणून त्यास सद्भूति म्हणतात. ७०० तो उत्तम प्रकारेंकरून जगदुत्पत्ति वेगरेकृति करितो, म्हणून त्यास सत्कृति म्हणतात. ७०१ सजातीय, विजातीय, स्वगत, परगत इत्यादिक भेद-रहित जी सत्ता ती तोच होय, म्हणून त्यास सत्ता म्हणतात. ७०२ सत् (शाश्वत) भूति (ऐश्वर्य) त्याच्याच ठिकाणी वास करिते, म्हणून त्यास सद्भूति म्हणतात. ७०३ तत्त्व-वेत्त्यांचें परम आश्रयस्थान तोच होय, म्हणून त्यास सत्परायण म्हणतात. ७०४ त्याची सेना मोठी शूर आहे, म्हणून त्यास शूरसेन म्हणतात. ७०५ सर्व यादवांत श्रेष्ठ जो भगवान् कृष्ण तोतोच होय, म्हणून त्यास यदुश्रेष्ठ म्हणतात. ७०६ सत् (विद्वान्) ह्यांचा आश्रय तोच होय म्हणून त्यास सन्निवास म्हणतात. ७०७ त्याच्या पदरेणूनें यमुनेच्या कांठचे प्रदेश पवित्र झाले, म्हणून त्यास सुयामुन म्हणतात. ॥ ७५ ॥

७०८ त्याच्याच ठिकाणीं सर्व भूते वास्तव्य करितात, म्हणून त्यास भूतावास म्हणतात. ७०९ तो वेत्ताधिदेवच स्वमायेनें जगताला आच्छादितो, म्हणून त्यास वासुदेव म्हणतात. ७१० प्रलय-कालीं त्याच्या ठायीं सर्व जीवांचे प्राण लय पावतात, म्हणून त्यास सर्वासुनिलय म्हणतात. ७११ त्याच्या शक्तिसंपदेला मर्यादा नाही, म्हणून त्यास अनल म्हणतात. ७१२ तो धर्मविरोधी पुरुषांच्या दर्पाचा उच्छेद करितो, म्हणून त्यास दर्पहा म्हणतात. ७१३ धर्म-शक्ति पुरुषांच्या ठिकाणीं धर्माचरण करण्याविषयींचा अभिमान तोच उत्पन्न करितो, म्हणून त्यास हर्षद म्हणतात. ७१४ तो स्वस्वरूपानंदांत सदैव तृप्त असतो, म्हणून त्यास हृष म्हणतात. ७१५ तो उपाधिरहित असल्यामुळे ध्यानाविकेंकरून त्याची धारणा करणें कठीण आहे, म्हणून त्यास दुर्धर म्हणतात. ७१६ तो अंतर्बोद्ध शत्रूंकडून कधीही पराजित होत नाही, म्हणून त्यास अपराजित म्हणतात. ॥ ७६ ॥

७१७ सर्व विश्व त्याचीच मूर्ति असल्यामुळे त्यास विश्वमूर्ति म्हणतात. ७१८ शेषशय्येवर

मूर्तिरमूर्तिमान् ॥ अनेकमूर्तिरव्यक्तः शतमूर्तिः शताननः ॥ ७५ ॥
एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम् ॥ लोकबंधुलोकमन्त्रे
माधवो भक्तवत्सलः ॥ ७८ ॥ सुवर्णवर्णो हेमांगो वसंगच्छन्मनः

शयन करणारी भव्य मूर्ति त्याचीच होय, म्हणून त्यास महामूर्ति म्हणतात. ७१२ त्याची ज्ञानमय मूर्ति महातेजस्वी आहे, म्हणून त्यास दीप्तमूर्ति म्हणतात. ७२० त्याला कर्माच्या योगाने प्राप्त होणारी मूर्ति नाही, म्हणून त्यास अमूर्तिमान् म्हणतात. ७२१ तो अवतार घेऊन त्यांत स्वेच्छेने लोकोपकारक बहुत मूर्ति धारण करितो, म्हणून त्यास अनेकमूर्ति म्हणतात. ७२२ तो जरी अनेकमूर्ति आहे, तरी त्याच्या स्वरूपाचे ज्ञान होत नाही, म्हणून त्यास अव्यक्त म्हणतात. ७२३ केवळ ज्ञानस्वरूप परमात्म्याच्या नानाविध विकल्पांनी निरनिराळ्या मूर्ति मनांत आणिल्यास त्या शतावधि होतात, म्हणून त्यास शतमूर्ति म्हणतात. ७२४ सर्व विश्व हें तदात्मकच असल्यामुळे त्यास शतावधि आनने आहेत, म्हणून त्यास शतानन म्हणतात. ॥ ७७ ॥

७२५ वस्तुतः त्यास सजातीय-विजातीय किंवा स्वगत-परगत इत्यादि भेदाभेद मूळीच नाहीत; तो केवळ एकदाच आहे, म्हणून त्यास एक असें म्हणतात. ७२६ त्यानें मघेच्या योगें अनेक रूपें धारण केलीं आहेत, म्हणून त्यास नैक म्हणतात. ७२७ ज्यामध्ये सोम-रस काढितात तो यज्ञही त्याचेंच रूप असल्यामुळे त्यास सव म्हणतात. ७२८ ब्रह्मा, विष्णु, कामदेव, अग्नि, वायु, यम, सूर्य, आत्मा, काल, मन, शरीर, प्रकाश, ऐश्वर्य, सुख हीं सर्व त्या देवाधिदेवाचीच रूपें होत, म्हणून त्यास क असें म्हणतात. ७२९ सर्वपुरुषार्थप्राप्तीस साधन काय (किं ?) असा प्रश्न त्याच्याच उद्देशानें करावयाचा, म्हणून त्यास कि असें म्हणतात. ७३० यत् (जें) हा शब्दानें स्वतःसिद्ध ब्रह्माचा बोध होतो, म्हणून त्यास यत् म्हणतात. ७३१ तत् (तें) हा शब्दही, मनोबुद्धीद्विधांस अगोचर परंतु निर्विशेष व व्यापक अशा परब्रह्माचाच वाचक आहे, म्हणून त्यास तत् असें म्हणतात. ७३२ मुमुक्षु पुरुष ज्या पदाची अपेक्षा करितात तें अत्यंत श्रेष्ठ पद तोच होय, म्हणून त्यास अनुत्तमपद म्हणतात. ७३३ भगवान् विष्णु हाच लोकांचा मुख्य आधार होय, त्यानेच सर्व लोक निर्मिले, त्याच्यासारखा आम दुसरा कोणीच नाही व श्रुतिस्मृत्यादिकांच्या द्वारे त्यानें जो हितहितोपदेश केला आहे, तो उपदेश करण्यास दुसरा कोणीही समर्थ नाही, म्हणून त्यास लोकबंधु म्हणतात. ७३४ सर्व लोकांचा नाथ तोच होय, सर्व लोक त्याच्याच अनुग्रहानें योगक्षेम प्राप्त करतात, व सर्व लोकांना हितप्रद तोच होय, म्हणून त्यास लोकनाथ म्हणतात. ७३५ भगवान् विष्णु हा मधुकुलांत जन्म पावला किंवा मेघा म्हणजे लक्ष्मीचा तोच पति होय, म्हणून त्यास माधव म्हणतात. ७३६ तो भक्तांवर वया करितो, म्हणून त्यास भक्तवत्सल म्हणतात. ॥ ७८ ॥

७३७ त्याचा वर्ण सुवर्णासारखा तेजस्वी आहे, म्हणून त्यास सुवर्णवर्ण म्हणतात. ७३८ हेम म्हणजे सोनें याप्रमाणे त्याचे अंग आहे, म्हणून त्यास हेमांग म्हणतात. ७३९ त्याची अवयव वर (सुंदर) आहेत, म्हणून त्यास वरंग म्हणतात. ७४० त्याची वस्त्रे सुवर्ण

गदी ॥ वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः ॥ ७९ ॥ अमानी
 सस्यमेधा धराधरः ॥ ८० ॥ तेजोवृषो द्युतिधरः सर्वशस्त्रभृतांवरः ॥
 प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो नैकशृंगो गदाग्रजः ॥ ८१ ॥ चतुर्मूर्तिश्चतुर्बा-

चंदन (आल्हादकारक) ओहत, म्हणून त्यास चंदनांगदी म्हणतात. ७४१ धर्मत्राणासाठी तो
 असुरादिक वीरांना वधितो, म्हणून त्यास वीरहा म्हणतात. ७४२ त्याच्याशी सम (सारखा)
 दुसरा कोणीही नाही, म्हणून त्यास विषम म्हणतात. ७४३ त्याच्या ठिकाणी कोणतीही उपाधि
 नाही ! नामरूपादिकांनी तो शून्य आहे, म्हणून त्यास शून्य म्हणतात. ७४४ त्याचे सर्व
 मनोरथ घृत म्हणजे मलित झालेले आहेत; त्याच्या ठिकाणी कोणतीही आशा वगैरे नाही,
 ह्णून त्यास घृताशी म्हणतात. ७४५ त्याचे सामर्थ्य, स्वरूप, ज्ञान इत्यादिक अचल आहे,
 ह्णून त्यास अचल असे म्हणतात. ७४६ मायेच्या योगे किंवा वायुरूपांनी तो चंचल आहे,
 म्हणून त्यास चल असे म्हणतात. ॥ ७९ ॥

७४७ त्याला अनात्मवस्तुविषयी अभिमान नाही, तो केवळ सच्चिन्मयरूप आहे, म्हणून
 त्यास अमानी म्हणतात. ७४८ तो आपल्या मायेच्या योगे सामान्य जनांना अनात्मवस्तु-
 विषयी अभिमान उत्पन्न करितो, किंवा तो भक्तांचा सत्कार करितो, ह्णून त्यास मानद
 म्हणतात. ७४९ तो सर्वांचा ईश्वर असल्यामुळे सर्वजण त्यास मान देतात व त्याची पूजा
 करितात, म्हणून त्यास मान्य म्हणतात. ७५० चतुर्दश भुवनांचा स्वामी तोच होय, म्हणून
 त्यास लोकस्वामी म्हणतात. ७५१ त्रिलोक्याला धारण तोच करितो, म्हणून त्यास त्रिलोक-
 ष्टक म्हणतात. ७५२ त्याची मेधा (बुद्धि) उत्तम आहे, म्हणून त्यास सुमेधा म्हणतात.
 ७५३ मेधांत (यज्ञांत) तो प्रकट होतो, म्हणून त्यास मेधज ह्णतात. ७५४ त्याचे सर्वपुरु-
 षार्थ सिद्ध आहेत, म्हणून त्यास धन्य ह्णतात, ७५५ त्याची प्रतिज्ञा कधीही मिथ्या हात
 नाही, म्हणून त्यास सत्यमेधा ह्णतात. ७५६ शंषादिकांकरवी तो अंशप धरा उचलून
 धरितो, म्हणून त्यास धराधर ह्णतात. ॥ ८० ॥

७५७ आदित्यरूपाने तेजाचा वर्षाव तोच करितो, ह्णून त्यास तेजोवृष ह्णतात. ७५८
 अनेक वस्तूंच्या अंगगत कांतीचा आधार तोच होय, ह्णून त्यास द्युतिधर म्हणतात. ७५९
 सर्व शस्त्राण्यांमध्ये तो श्रेष्ठ आहे, म्हणून त्यास सर्वशस्त्रभृतांवर असे म्हणतात. ७६०
 कर्नांनी पद्मपुष्पादिक आणून दिले असता त्याचा तो स्वीकार करितो, म्हणून त्यास प्रग्रह
 म्हणतात. ७६१ तो स्वताच्या शक्तीने सर्वांचा निग्रह करितो, म्हणून त्यास निग्रह म्हणतात.
 ७६२ त्याला अग्र (सेमट) किंवा नाश नाही, ह्णून त्यास व्यग्र म्हणतात. ७६३ अग्नि हे त्याचेच
 रूप असून त्यास अनेक (बार) शृंगे आहेत, किंवा परमेश्वराचे वर्षस्व अनेक प्रकारचे आहे,
 म्हणून त्यास नैकशृंग म्हणतात. ७६४ निगद म्हणजे मंत्र, ह्याचा उच्चार केला असता
 तो अक्षरार्थी प्रकट होतो, म्हणून त्यास गदाग्रज म्हणतात. ॥ ८१ ॥

हृश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ॥ चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ॥ ८२ ॥
 समावर्तोऽनिवृत्तात्मा दुर्जयो दुर्तिक्रमः ॥ दुर्लभो दुर्गमो
 दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥ ८३ ॥ शुभांगो लोकसारंगः सुतंतुस्तंतु-
 वर्धनः ॥ इंद्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः ॥ ८४ ॥ उद्भवः

७६५ विराट्, सूत्रात्मा, व्याकृत व तुरीय ह्या चार त्याच्याच मूर्ति होत, म्हणून त्यास चतुर्भूति म्हणतात. ७६६ त्याला चार बाहु आहेत, म्हणून त्यास चतुर्बाहु म्हणतात. ७६७ उपनिषदांत सांगितल्याप्रमाणे शरीरपुरुष, छंदःपुरुष, वेदपुरुष व महापुरुष असे त्याचे चार व्यूह आहेत, म्हणून त्यास चतुर्व्यूह म्हणतात. ७६८ चार आश्रम व चारही वर्ण ह्यांची मति तोच होय, म्हणून त्यास चतुर्गति म्हणतात. ७६९ मन, बुद्धि, अहंकार व चित्त ह्या चार त्याच्या अंतःकरणाच्या वृत्ति होत, म्हणून त्यास चतुरात्मा म्हणतात. ७७० धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चारही पुरुषार्थ त्याच्यापासूनच जन्म पावतात, म्हणून त्यास चतुर्भाव म्हणतात. ७७१ चारही वेदांचा अर्थ त्यास उत्तम प्रकारे कळतो, म्हणून त्यास चतुर्वेदविद् म्हणतात. ७७२ हे सर्व विश्व त्याचा एक पाद (अंश) होय, म्हणून त्यास एकपात् म्हणतात. ॥ ८२ ॥

७७३ संसारचक्राचा उत्कृष्ट आवर्त म्हणजे गरगर फिरविणारा तोच होय, म्हणून त्यास समावर्त म्हणतात. ७७४ त्याचे अस्तित्व सर्वत्र आहे म्हणजे त्याची निवृत्ति कोठेही नाही, म्हणून त्यास अनिवृत्तात्मा म्हणतात. ७७५ त्याला जिंकण्यास कोणीही समर्थ नाही, म्हणून त्यास दुर्जय म्हणतात. ७७६ त्याचे अतिक्रमण म्हणजे उल्लंघन करण्यास कोणीही शक्तिमान् नाही, म्हणून त्यास दुरतिक्रम म्हणतात. ७७७ अनन्यभक्तीवाचून अन्य उपायाने तो लब्ध होणारा नाही, म्हणून त्यास दुर्लभ म्हणतात. ७७८ त्याचे ज्ञान होणे किंवा त्याची प्राप्ति होणे सलभ नाही, म्हणून त्यास दुर्गम म्हणतात. ७७९ त्याच्या प्राप्तीला अनंत विघ्ने प्रतिबंध करितात, म्हणून त्यास दुर्ग म्हणतात. ७८० योगिजनांना समाधीमध्ये त्यास आकळणे कठीण जाते, म्हणून त्यास दुरावास म्हणतात. ७८१ दुरारि म्हणजे दुर्मार्गगामी दैत्यादिकांना तो वधितो, म्हणून त्यास दुरारिहा म्हणतात. ॥ ८३ ॥

७८२ त्याचे अंग भंगलदायक आहे, म्हणून त्यास शुभांग म्हणतात. ७८३ लोकांचे जे सार ते तो ग्रहण करितो, म्हणून त्यास लोकसारंग म्हणतात. ७८४ विस्तीर्ण प्रपंच हा सुंदर तंतु त्याचाच आहे, म्हणून त्यास सुतंतु म्हणतात. ७८५ प्रपंचरूप तंतूचा तोच वर्धक आहे, म्हणून त्यास तंतुवर्धन म्हणतात. ७८६ इंद्राचे कर्म हे वस्तुतः त्याचेच कर्म होय, म्हणून त्यास इंद्रकर्मा म्हणतात. ७८७ आकाशादिक महाभूत ही त्यानेच केली आहेत, म्हणून त्यास महाकर्मा म्हणतात. ७८८ त्याचे सर्व कर्म कृत म्हणजे आधीच पूर्ण झाले आहे, म्हणून त्यास कृतकर्मा म्हणतात. ७८९ वेदशास्त्रादिक आगम त्यानेच केले आहेत, म्हणून त्यास कृतागम म्हणतात. ॥ ८४ ॥

**सुंदरः सुंदो रत्ननाभः सुलोचनः ॥ अर्को वाजसनः शृंगी जयंतः
सर्वविज्जयी ॥ ८५ ॥ सुवर्णबिंदुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः ॥ महा-
न्हदो महागर्तो महाभूतो महानिधिः ॥ ८६ ॥ कुमुदः कुंदरः कुंदः**

७९० तो स्वतांच्या इच्छेनें उत्कृष्ट जन्म घेता, किंवा त्याच्यापासून जन्मादिक विकार पूर्णपणे दूर गेले आहेत, म्हणून त्यास उद्भव म्हणतात. ७९१ सर्व विश्वांत त्याच्या ठिकाणी अत्यंत सौंदर्य आहे, म्हणून त्यास सुंदर म्हणतात. ७९२ तो अतिशय उंद म्हणजे आर्द्र किंवा दयेनें पाझरणारा आहे, म्हणून त्यास सुंद म्हणतात. ७९३ त्याचें नाभिस्थान रत्नासारखें देदीप्यमान आहे, म्हणून त्यास रत्ननाभ म्हणतात. ७९४ त्याचे लोचन म्हणजे नेत्र किंवा ज्ञान अत्यंत श्रेष्ठ आहे, म्हणून त्यास सुलोचन म्हणतात. ७९५ ब्रह्मादिक देवही त्याची अर्चा करितात, म्हणून त्यास अर्क म्हणतात. ७९६ तो अर्था जनांना वाज (अन्न) अर्पण करितो, म्हणून त्यास वाजसन म्हणतात. ७९७ प्रयत्नाकालीं जिकडे तिकडे जलमय झालें असतां शृंगधारी मत्स्य तोच झाला, म्हणून त्यास शृंगी म्हणतात. ७९८ ते नित्य विजयी असतो किंवा जयाचें कारण वस्तुतः तोच होय, म्हणून त्यास जयंत म्हणतात. ७९९ सर्व कांहीं जाणणें व संदेव विजयी होणें हे त्याच्या अंगचे गुण होत, म्हणून त्यास सर्वविज्जयी म्हणतात. ॥ ८५ ॥

८०० त्याचे अवयव सुवर्णाप्रमाणें सुंदर किंवा सतेज आहेत, किंवा तद्रूप जो ओंकार त्यांतील वर्ण व बिंदु सुंदर आहेत, म्हणून त्यास सुवर्णबिंदु म्हणतात. ८०१ शब्दादिक विषयांनीं किंवा वैयादिकांनीं त्याच्या चित्ताचा सोभ होत नाही, म्हणून त्यास अक्षोभ्य म्हणतात. ८०२ वाणीचे ईश्वर जे ब्रह्मादिक ज्ञानी पुरुष त्या सर्वांचाही तो ईश्वर होय, म्हणून त्यास सर्ववागीश्वरेश्वर म्हणतात. ८०३ त्याच्या स्वरूपांत मज्जन करून योगिजन सदैव रमतात, म्हणून त्यास महान्हद म्हणतात. ८०४ महागर्तेप्रमाणें त्याची माया मोठी दुस्तर आहे, म्हणून त्यास महागर्त म्हणतात. ८०५ कालत्रयी ज्याला विकार घडत नाहीं असें तो एक महाभूतच होय, म्हणून त्यास महाभूत म्हणतात. ८०६ सर्व भूतांचें त्याच्याच ठिकाणीं अंती पर्यवसान होतें, म्हणून त्यास महानिधि म्हणतात. ॥ ८६ ॥

८०७ कु म्हणजे पृथ्वी हिला आनंदित तोच करितो, म्हणून त्यास कुमुद म्हणतात. ८०८ कु म्हणजे पृथ्वी हिचें वराहरूपानें हिरण्याक्षाला मारण्यासाठीं त्यानेंच विदारण केलें, म्हणून त्यास कुंदर म्हणतात. ८०९ त्यानेंच कश्यपाला पृथ्वी दिली, आणि कु म्हणजे भूपल ज्ञाना अनेक वेळां ज्या मार्गवानें वधिलें तो तरी त्याचाच अवतार होय, म्हणून त्यास कुंद म्हणतात. ८१० तो पर्जन्याप्रमाणें आध्यात्मिकादिक तापत्रय दूर करितो व सकल मनो-

पर्जन्यः पावनोऽनिलः ॥ अमृताशोऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः
॥ ८७ ॥ सुलभः सुव्रतः सिद्धः शत्रुजिच्छत्रुतापनः ॥ न्यग्रोभो-
दुंबरोऽश्वत्थश्चाणूरांघ्रनिषूदनः ॥ ८८ ॥ सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः सप्तधा
सप्तवाहनः ॥ अमूर्तिरनघोऽचित्यो भयकृद्रयनाशनः ॥ ८९ ॥

रथांची वृष्टि करितो, म्हणून त्यास पर्जन्य म्हणतात. ८११ तो केवळ स्मरणाच्या योगें पावन करितो, म्हणून त्यास पावन म्हणतात. ८१२ तो कधी कोणाला घेरणा करीत नाही, त्याचें स्वरूप नित्य प्रबुद्ध आहे, व तो कधी निलीन म्हणजे नाहीसा होत नाही, म्हणून त्याला अनिल म्हणतात. ८१३ तो नित्य स्वात्माभूतरस सेवन करितो, किंवा त्यानेच देवांना अमृत प्यावयास दिलें व स्वतः प्राशन केलें, म्हणून त्यास अमृताश म्हणतात. ८१४ त्याला मृत्यु नाही म्हणून त्यास अमृतवपु म्हणतात. ८१५ त्याला सर्व कांही ज्ञान आहे, म्हणून त्यास सर्वज्ञ म्हणतात. ८१६ त्याला सर्वत्र मुखें आहेत, म्हणून त्यास सर्वतोमुख म्हणतात. ॥ ८७ ॥

८१७ भक्तीने पत्रपुष्पफलादिक अर्पिलें असतां तिनक्यावरही तो सहज प्राप्त होता, म्हणून त्यास सुलभ म्हणतात. ८१८ तो उन्कृष्ट व्रतें करितो व भोजनाविकांपासून अस्मिन्न राहतो, म्हणून त्यास सुव्रत म्हणतात. ८१९ त्याची सिद्धि दुसऱ्या कशाच्याही स्वाधीन नाही, तो अनन्य सिद्ध आहे, म्हणून त्यास सिद्ध म्हणतात. ८२० सुरशत्रूंना तोच जिंकितो, म्हणून त्यास शत्रुजित् म्हणतात. ८२१ सुरशत्रूंना तोच जेरीस आणितो, म्हणून त्यास शत्रुनापन म्हणतात. ८२२ तो सर्वांच्या वर आहे किंवा सर्व भूतांना तो मायेनें बद्ध करितो, म्हणून त्यास न्यग्रोभ म्हणतात. ८२३ अंबरापासूनच त्याचा उद्भव झाला, म्हणून त्यास उदुंबर म्हणतात. ८२४ श्वः म्हणजे उत्तरक्षणीं न स्थीयते म्हणजे रहात नाही असा जो प्रपंचवृक्ष तो तद्रूपच होय, म्हणून त्यास अश्वत्थ म्हणतात. ८२५ त्यानेंच आंध्रदेशीय चाणूर नामक देत्याला वधिलें, म्हणून त्यास चाणूरांघ्रनिषूदन म्हणतात. ॥ ८८ ॥

८२७ त्याच्या चेतन्यग्यांतीला सहस्रवाधि ज्वाला आहेत, म्हणून त्यास सहस्रार्चि म्हणतात. ८२७ काली, कराली, मनोजवा, सुलोहिता, सधुम्रवर्णा, स्फुलिंगिनी व विष्वक्ची ह्या सप्त जिह्वा असलेला जो अग्नि तो त्याचाच अंश होय, म्हणून त्यास सप्तजिह्व म्हणतात. ८२८ त्याला सात दीप्ति आहेत व त्याला सात समिधा घाव्या लागतात, म्हणून त्यास सप्तधा म्हणतात. ८२९ ज्याच्या रथाला सप्त अश्व आहेत किंवा सप्त नांवाचा एकच अश्व आहे असा जो सूर्य, तो तरी त्याचेंच रूप होय, म्हणून त्यास सप्तवाहन म्हणतात. ८३० त्यास विशिष्ट मूर्ति नाही, म्हणून त्यास अमूर्ति म्हणतात. ८३१ त्याला अघ म्हणजे पाप किंवा दुःख नाही, म्हणून त्यास अनघ म्हणतात. ८३२ त्याचें मान किंवा रूप सांगतां येत नाही, तो केवळ अचित्य आहे, म्हणून त्यास अचित्य म्हणतात. ८३३ अस्तन्मार्गवर्ती जनांना तो भय उत्पन्न करितो, म्हणून त्यास भयकृत् म्हणतात. ८३४ बर्णाभिमानरूप आचरण करणाऱ्या पुरुषांचें भय तो हरण करितो, म्हणून त्यास भयनाशन म्हणतात. ॥ ८९ ॥

**अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान् ॥ अभृतः स्वभृतः स्वास्यः
प्राग्बंशो वंशवर्धनः ॥ ९० ॥ भारभृत्कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः ॥
आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः ॥ ९१ ॥ धनुर्धरो धनुर्वेदो**

८३९ तो अतिशयित सूक्ष्मत्वानें शोभतो, ह्मणून त्यास अणु ह्मणतात. ८३६ तो अत्यंत विशाल असून सर्व विश्वाला व्यापितो, ह्मणून त्यास बृहत् ह्मणतात. ८३७ हिरण्य-
गर्भादिक सूक्ष्म प्रपंचही तोच होय, ह्मणून त्यास कृश ह्मणतात. ८३८ सर्व विश्व हें त्याचेंच
विराट्स्वरूप होय, ह्मणून त्यास स्थूल ह्मणतात. ८३९ सत्त्व, रज व तम ह्यांनीं सृष्टि,
स्थिति व लय हीं कामें तोच करितो, ह्मणून त्यास गुणभृत् ह्मणतात. ८४० वस्तुतः त्याच्या
ठिकाणीं कोणताही गुण नाही, म्हणून त्यास निर्गुण म्हणतात. ८४१ त्याच्या ठिकाणीं
शब्दस्पर्शादिक गुण नाहीत, तो अन्यंत सूक्ष्म, नित्य, शुद्ध, बुद्ध व सर्वगत आहे आणि त्याचें
तर्कानिही व्याख्यान करणें अशक्य होय, ह्मणून त्यास महान् ह्मणतात. ८४२ तोच सर्वांना
धारण करितो, तोच सर्वांचा आधार होय व त्याला कोणतीही धरणारा नाही, ह्मणून
त्यास अभृत ह्मणतात. ८४३ तो स्वतांच आपल्याला धारण करितो, ह्मणून त्यास स्वभृत
म्हणतात. ८४४ त्याचें आस्य (मुख) मंगलकारक आहे किंवा पुण्यार्थाचा मार्गोपदेशक
महान् शब्दराशि वेद हा त्याच्याच मुखांतून बाहेर पडला, म्हणून त्यास स्वास्य म्हणतात.
८४५ त्याचा वंश फार पुरातन आहे, म्हणून त्यास प्राग्बंश म्हणतात. ८४६ ह्या प्रपंचाची
वृद्धि तोच करितो, म्हणून त्यास वंशवर्धन म्हणतात. ॥ ९० ॥

८४७ अनंतादिकांच्या रूपानें पृथ्वीचा भार तोच धारण करितो, म्हणून त्यास भारभृत्
ह्मणतात. ८४८ श्रुति, स्मृति व पुराणें ह्यांनीं तोच श्रेष्ठ किंवा ध्येय अथवा उपास्य म्हणून
सांगितला आहे, ह्यास्तव त्यास कथित म्हणतात. ८४९ योग म्हणजे ज्ञान ह्याच्या योगें तो
ब्रह्म होतो, किंवा तो नित्य समाधियोगानें आत्मचिंतन करित असतो, म्हणून त्यास योगी
ह्मणतात. ८५० अन्य योगी विघ्नांनीं प्रतिहत होतसांत परमात्मस्वरूपचिंतनापासून भ्रट होतात,
पण ह्या योग्याचें तसें नाही, म्हणून ह्यास योगीश ह्मणतात. ८५१ तो सर्व कामांची पूर्ति
करितो, म्हणून त्यास सर्वकामद म्हणतात. ८५२ संसारारण्यांत परिभ्रमण करणाऱ्या जीवांना
आभयप्रमाणें विसावा देणारा तोच आहे, म्हणून त्यास आश्रम ह्मणतात. ८५३ अविवेकी
शण्याला श्रम (दुःख) देणारा तोच होय, म्हणून त्यास श्रमण ह्मणतात. ८५४ सर्वांना
क्षीण तोच करितो, म्हणून त्यास क्षाम ह्मणतात. ८५५ तोच संसारवृक्षरूप असून त्याचीं
पर्णें वेद हे सुंदर आहेत, म्हणून त्यास सुपर्ण ह्मणतात. ८५६ वायूला वाहण्यास लावणारा
तोच होय, म्हणून त्यास वायुवाहन म्हणतात. ॥ ९१ ॥

८५७ शुभ कर्मास विजे आणण्याच्या राक्षसांच्या नाशाकरितां त्यानेंच रामरूप घेऊन
धनुष्य धारण केलें, म्हणून त्यास धनुर्धर म्हणतात. ८५८ शस्त्रास्त्रांचें ज्ञान ज्यांत आहे

दंडो दमयिता दमः ॥ अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो यमः
॥ ९२ ॥ सत्त्ववान्सात्त्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः ॥ अभिप्रायः
प्रियाहोर्द्धः प्रियकृत् प्रीतिवर्धनः ॥ ९३ ॥ विहायमगतिर्ज्योतिः सुरु-

असा जो धनुर्वेद तो त्याच्यापासूनच उद्भवला, म्हणून त्यास धनुर्वेद म्हणतात. ८५९
दुष्टांचें शासन करणारा जो दंड तो तोच होय, म्हणून त्यास दंड म्हणतात. ८६० तेच वेडांनं
दमन करिता, म्हणून त्यास दमयिता म्हणतात. ८६१ दुष्टांचे दमन किंवा इन्द्रियनिग्रहरूप
दम ही नवी व्याचीच सत्ता होय, म्हणून त्यास दम म्हणतात. ८६२ त्याचा कधी शत्रुकडून
पराभव घडत नाही, म्हणून त्यास अपराजित म्हणतात. ८६३ सर्व कर्मे करण्याचे चाला
सामर्थ्य आहे, किंवा कितीही शत्रू असले तरी त्यांचे तो काहीएक चालू देत नाही, म्हणून
त्यास सर्वसह म्हणतात. ८६४ सर्वांना आपआपली कृत्ये करण्यास तोच लाविता, म्हणून
त्यास नियन्ता म्हणतात. ८६५ त्याला नियन्ता कोणीही नाही, म्हणून त्यास अनियम,
अथवा नियमही त्याचीच वृत्ति होय म्हणून त्यास नियम म्हणतात. ८६६ त्याला यम (मृत्यु)
नाही म्हणून त्यास अयम, अथवा यम अगजे नाराकर्तृक शक्ति ही वस्तुतः त्याचीच होय
म्हणून त्यास यम म्हणतात. (किंवा यम व नियम ही जी येणामि, तद्ग.) ॥ ९२ ॥

८६७ त्याच्या ठिकाणी शैश्वर्यशक्ति गुण पूर्ण आहेत, म्हणून त्यास सत्त्ववान् म्हणतात.
८६८ त्याच्या ठायी सत्त्वगुणांचे प्राधान्य आहे, म्हणून त्यास सात्त्विक म्हणतात. ८६९
सज्जनांविषयी त्याच्या मनांत करुण आदर्शवृद्धि आहे, म्हणून त्यास सत्य म्हणतात. ८७०
तो सत्य हाच परमधर्म मानून त्यामध्ये सदैव तत्पर असतो, म्हणून त्यास सत्यधर्मपरायण
म्हणतात. ८७१ पुढेसाथींच आकांक्षा करणारे पुरुष मुख्यतः त्याचीच इच्छा करितात,
अथवा प्रलयकाळी सर्वांचे वर्णनासून त्यामध्येच होते, म्हणून त्यास अभिप्राय म्हणतात. ८७२
प्रत्येक प्रिय वस्तू सत्त्वगुणांच्या देन करण्याचे सामर्थ्य त्याच्याच ठिकाणी आहे, म्हणून त्यास
प्रियाहो म्हणतात. ८७३ तो शासन, प्रशंसा, अर्पण, पाय, स्तुति, नमस्कार इत्या-
दिकांनी प्रियता येण्यास तोच सात, म्हणून त्यास अर्द्ध म्हणतात. ८७४ तो सर्वांचे प्रिय
करिता, म्हणून त्यास प्रियकृत् म्हणतात. ८७५ प्रीतीची वृद्धि करणारा तोच असल्या-
मुळे त्यास प्रीतिवर्धन म्हणतात. ॥ ९३ ॥

८७६ विहायसगति हृदयस्थ आकांक्षा हाच त्याचा महान् आश्रय असल्यामुळे त्यास
विहायसगति म्हणतात. ८७७ आदित्यादिकांच्या ठायी विषयान असलेले तेज तोच होय,
म्हणून त्यास ज्योति म्हणतात. ८७८ त्याची रुचि (कानि) सुंदर आहे, म्हणून त्यास
सुरुचि म्हणतात. ८७९ देवांना उद्देशून प्रवृत्त झालेल्या सर्व कर्मांत जे हवन करण्यांत
येत ते तोच ग्रहण करिता, म्हणून त्यास हुतश्रुक म्हणतात. ८८० तो जिन्ही लोकांत
सर्वत्र सदैव विद्यमान असतो, म्हणून त्यास विश्व म्हणतात. ८८१ रसांचे आकर्षण कर-

विहृतभुग्विभुः ॥ रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥ ९४ ॥
अनंतो हुतभुग्भोक्ता सुखदो नैकजो अग्रजः ॥ अनिर्विण्णः सदामर्षी
लोकाधिष्ठानमद्भुतः ॥ ९५ ॥ सनात्सनातनतमः कपिलः कपि-
रव्ययः । स्वस्तिदः स्वस्तिकृत्स्वस्तिः स्वतिभुक् स्वस्तिदक्षिणः
 णारा आदित्य हा तोच असल्यामुळे त्यास रवि ह्मणतात. ८८२ विविध रूपांनी प्रकाश-
 मान् होणारा तोच होय, म्हणून त्यास विरोचन ह्मणतात. ८८३ सर्व वेभव तोच अप्रिती,
 म्हणून त्यास सूर्य ह्मणतात. ८८४ तोच सर्व जगाला प्रसन्नतो व सर्व रस प्राप्त करून
 देतो, म्हणून त्यास सविता ह्मणतात. ८८५ रवि हाच त्याचे लोचन होय, म्हणून त्यास
 रविलोचन ह्मणतात. ॥ ९४ ॥

८८६ तो नित्य, सर्वगत व देशकालादिकांनी अप्रिच्छिन्न असा आहे, म्हणून त्यास
 अनंत ह्मणतात. ८८७ हुतभुक् ह्मणजे अग्नि हे त्याचेच रूप असल्यामुळे त्यास हुतभुक्
 ह्मणतात. ८८८ सर्व जगाला भोजन पालणारा किंवा सर्व भोग्य वस्तूंचा खरा खरा उप-
 भोग घेणारा तोच होय, म्हणून त्यास भोक्ता ह्मणतात. ८८९ तो भक्तांना सुख देतो
 किंवा त्यांचे असुख खेडितो, म्हणून त्यास सुखद किंवा असुखद ह्मणतात. ८९० धर्म-
 संरक्षणार्थ तो अनेक वेळां जन्म घेतो, म्हणून त्यास नैकज ह्मणतात. ८९१
 तो सर्वांच्या आधींचा जन्मलेला आहे, म्हणून त्यास अग्रज ह्मणतात. ८९२ त्याचे सर्व
 मनोरथ आधींच सिद्ध झालेले आहेत व त्यामुळे त्यास श्वद असा कर्त्रीच नसतो, म्हणून
 त्यास अनिर्विण्ण ह्मणतात. ८९३ तो सगळ्यांचे अपराध सदैव सतन करितो, म्हणून
 त्यास सदामर्षी ह्मणतात. ८९४ सर्व लोकांचा महान् आश्रय तोच होय, म्हणून त्यास
 लोकाधिष्ठान ह्मणतात. ८८५ त्याचे स्वरूप, शक्ति, व्यापार इत्यादि सर्व अद्भुत आहे
 किंवा तो उद्भवलेला नाही, म्हणून त्यास अद्भुत ह्मणतात. ॥ ९५ ॥

८९६ तो अनंत कालपर्यंत राहणारा आहे, म्हणून त्यास सनात् ह्मणतात. ८९७
 ब्रह्मरुद्रादिक सर्व सनातन चिरकाल राहणाऱ्या विगुतींपैकीही तो अधिक (अनंत) कालपर्यंत
 राहणारा आहे, म्हणून त्यास सनातनतम ह्मणतात. ८९८ वडवानलाचा जो कपिल वर्ण ते त्याचेच
 रूप होय, म्हणून त्यास कपिल ह्मणतात. ८९९ क ह्मणजे उदकाला राहून घेणारा जो सूर्य
 ते त्याचेच रूप आहे, किंवा वराहावतार हा जो श्रष्ट कपि तो तोच होय, म्हणून त्यास कपि
 ह्मणतात. ९०० प्रलयकाली देखील त्याचा नाश होत नाही, म्हणून त्यास अव्यय ह्मणतात.
 ९०१ तो भक्तांना स्वस्ति ह्मणजे मोक्ष देतो, म्हणून त्यास स्वस्तिद ह्मणतात. ९०२
 तो भक्तांचे कल्याण करितो, म्हणून त्यास स्वस्तिकृत् ह्मणतात. ९०३ मंगल हे
 त्याचेच रूप होय, म्हणून त्यास स्वस्ति ह्मणतात. ९०४ तो स्वतः मंगलाचा
 उपभोक्ता आहे, म्हणून त्यास स्वस्तिभुक् ह्मणतात. ९०५ तो स्वस्तिरूपाने सदैव वृद्धि-
 मत् होतो, कल्याण करण्यास सदैव समर्थ असतो, किंवा तात्काळ कल्याण करितो,
 म्हणून त्यास स्वस्तिदक्षिण ह्मणतात. ॥ ९६ ॥

॥ ९६ ॥ अरौद्रः कुंडली चक्री विक्रम्यूर्जितशासनः ॥ शब्दा-
तिगः शब्दसहः शिशिरः शर्वरीकरः ॥ ९७ ॥ अक्रूरः पेशला दक्षो
दक्षिणः क्षमिणांवरः ॥ विद्वत्सो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ ९८ ॥

१०६ त्याच्या सर्व कामना आधीच परिपूर्ण झालेल्या असल्यामुळे त्यास रागद्वेषा-
दिकांचें प्रयोजनच नाही व तन्निमित्त रोद्रत्वही धारण करण्याचें कारण नाही, म्हणून
त्यास अरौद्र झणतात. १०७ सांख्य व योग ही दोन त्याचीच कुंडले आहेत, म्हणून
त्यास कुंडली झणतात. १०८ समस्त लोकान्या रक्षणाकरितां मनस्वत्त्वात्मक सुदर्शनाख्य
चक्र त्यानें धारण केले आहे, म्हणून त्यास चक्री झणतात. १०९ विक्रम झणजे पद-
विक्षेप किंवा पराक्रम हा त्याच्या ठिकाणी सर्व पुरुषांपेक्षां विलक्षण असा आहे, म्हणून
त्यास विक्रमी झणतात. ११० श्रुतिस्मृतिरूप कर्जित शासन झणजे दिव्य धर्मशास्त्र
त्यानेच उत्पन्न केले आहे, म्हणून त्यास उर्जितशासन झणतात. १११ त्याचें शब्दांनीं
वर्णन करितां येत नाही, म्हणून त्यास शब्दातिग झणतात. ११२ शब्द झणजे श्रुतिस्मृत्यादिक
ही त्याचेंच धारण (पोषण) करितात, म्हणून त्यास शब्दसह झणतात. ११३ तापत्रयानें
तप्त झालेल्या मत्पुरुषांना तो शिशिर झवपमाणें विखांवा देतो, म्हणून त्यास शिशिर
झणतात. ११४ ज्ञानी पुरुषांना संसार व अज्ञानी पुरुषांना परमार्थ हा शर्वरीप्रमाणें म्हणजे
रात्रीप्रमाणें करणारा तोच रोध, म्हणून त्यास शर्वरीकर झणतात. ॥ ९७ ॥

११९ त्याच्या ठिकाणी क्रमच मूर्च्छाच नाही, म्हणून त्यास अक्रूर झणतात. ११६ त्याचें
शरीर, मन, वाणी व कर्म हे सुंदर आहेत, म्हणून त्यास पेशला झणतात. ११७ त्याच्या ठायीं
महान् सामर्थ्य, शीघ्रकारित्व व उत्तुङ्ग शक्ति द्याय करिते, म्हणून त्यास दक्ष झणतात. ११८
तो सर्वत्र गमन करिता किंवा सर्वांना विजितो, म्हणून त्यास दक्षिण झणतात. ११९ क्षमी
झणजे पोशी खांय्यांपेक्षांही तो क्षमाशून्य आहे. पृथ्व्यादिक जे भारवाही त्यांच्यापेक्षांही
तो प्रचंड भारवाही आहे, किंवा कोणांही कार्य करण्यास तो सार्थ आहे, म्हणून त्यास
क्षमिणांवर झणतात. १२० ब्रह्मादिक सर्व ज्ञानी पुरुषांपेक्षांही तो ज्ञानी आहे, म्हणून त्यास
विद्वत्सम झणतात. १२१ त्याला संसाररूप भय मूर्च्छाच नाही, म्हणून त्यास वीतभय झण-
तात. १२२ तो सदांच इष्ट व निष्काम आहे, आणि त्याचें नामश्रवण व नामकीर्तन पुण्य-
कारक आहे, म्हणून त्यास पुण्यश्रवणकीर्तन झणतात. ॥ ९८ ॥

१२३ संसारसागरांतून परतीरला तोच पेटोचविणो, म्हणून त्यास उत्तारण झणतात. १२४
पापसंश्लित दुष्कृतींचें तोच दहन करिता, म्हणून त्यास दुष्कृतिहा झणतात. १२५ केवळ स्मर-

उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः ॥ वीरहा रक्षणः सन्तो
जीवनः पर्यवस्थितः ॥ ९९ ॥ अनंतरूपोऽनंतश्रीर्जितमन्युर्मयापहः ।
चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः ॥ १०० ॥ अनादि-
र्भूर्भुवोलक्ष्मीः सुवीरो रुचिरांगदः ॥ जननो जनजन्मादिर्भीमो

णाच्या योगानें साधकाला तो पुण्य प्राप्त करून देतो, किंवा श्रुतिस्मृतिरूप वाणीनें साधकाला योग्य मार्गाचें निदर्शन करून तद्वारा त्यास पावन करितो, ह्मणून त्यास पुण्य ह्मणतात. ९२६ भावी अनर्थाचीं मूचक जी दुःस्वप्नें त्यांचा तो नाश करितो, ह्मणून त्यास दुःस्वप्ननाशन ह्मणतात. ९२७ वि म्हणजे विविध व इतर म्हणजे गतिः संसारी पुरुषांना प्राप्त होणाऱ्या विविध गति तो मोक्षदानानें नष्ट करितो, ह्मणून त्यास वीरहा ह्मणतात. ९२८ सत्त्वगुणाचें अधिष्ठान होऊन तो जगत्त्रयाचें रक्षण करितो, ह्मणून त्यास रक्षण ह्मणतात. ९२९ संतरूपानें विद्या व विनय ह्यांची वृद्धि तोच करितो, ह्मणून त्यास सन्तो ह्मणतात. ९३० सर्व प्रजांना प्राणरूपानें तोच जिवंत राखितो, ह्मणून त्यास जीवन ह्मणतात. ९३१ सर्व विश्वाला व्यापून तो अवस्थित आहे ह्मणून त्यास पर्यवस्थित ह्मणतात. ॥ ९९ ॥

९३२ त्याचीं रूपे अनंत आहेत, सर्व प्रपंच हा त्याचेंच रूप होय, ह्मणून त्यास अनंतरूप ह्मणतात. ९३३ त्याच्या ठिकाणीं श्री (पराशक्ति) अपरिमित आहे, ह्मणून त्यास अनंतश्री ह्मणतात. ९३४ त्यानें मन्युला (क्रोधाळा) जिंकिले आहे, ह्मणून त्यास जितमन्यु ह्मणतात. ९३५ संसारपरिवर्तनाचें भय तोच दूर करितो, ह्मणून त्यास भयापह ह्मणतात. ९३६ त्याला चतुर (चार) अस (बाजू) आहेत ह्मणजे तो मोठा चौरंगी किंवा पडाईत आहे, ह्मणून त्यास चतुरस्र ह्मणतात. ९३७ त्याचें आत्मस्वरूप किंवा चित्त हे अपरिच्छन्न आहे, ह्मणून त्यास गभीरात्मा ह्मणतात. ९३८ तो अधिकारानुरूप विविध फले प्राण्यांना देतो, म्हणून त्यास विदिश म्हणतात. ९३९ तोच वेदादिकांच्या योगें विविध आज्ञा करितो, म्हणून त्यास व्यादिश ह्मणतात. ९४० तोच सर्वांना कर्मानुसार फलें अप्रितो, ह्मणून त्यास दिश ह्मणतात. ॥ १०० ॥

९४१ त्यास आदि (कारण) नाही, ह्मणून त्यास अनादि ह्मणतात. ९४२ त्याच्यापासून सर्व विश्व उद्भास येतें किंवा तोच सर्वांचा आधार होय, ह्मणून त्यास भू म्हणतात. ९४३ भूमीची शोभा, संपत्ति व सौभाग्य तोच होय, म्हणून त्यास भुवोलक्ष्मी ह्मणतात. ९४४ तो उत्तम प्रकारच्या नानाविध गति प्राप्त करून देतो, ह्मणून त्यास सुवीर ह्मणतात. ९४५ त्याचीं अंगे रुचिर (सुंदर) किंवा कल्याणकारक आहेत, म्हणून त्यास रुचिरांगद म्हणतात. ९४६ तोच जंतूंचें जनन करितो, म्हणून त्यास जनन म्हणतात. ९४७ तोच जनांच्या जन्माला मूलकारण होय, म्हणून त्यास जनजन्मादि म्हणतात. ९४८ त्याच्यापासून सर्वांना भय उत्पन्न होते, ह्मणून त्यास भीम ह्मणतात. ९४९ त्याच्या ठिकाणीं भयंकर पराक्रम वास करितो, ह्मणून त्यास भीमपराक्रमी म्हणतात. ॥ १०१ ॥

**भीमपराक्रमः ॥ १०१ ॥ आधारनिलयो धाता पुष्पहामः प्रजागरः ॥
 ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः ॥ १०२ ॥ प्रमाणं प्राणनिलयः
 प्राणभृतप्राणजीवनः ॥ तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः ॥ ३ ॥
 भूर्भुवः स्वस्तरुस्तारः सविता प्रपितामहः ॥ यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञांगो**

१४० पृथिव्यादिक पंचमहाभूते ही जगास आधार खरी; परंतु त्यांनाही आधार तो देवाधिदेवच होय, म्हणून त्यास **आधारनिलय** म्हणतात. १५१ त्याला उत्पन्न करणारा दुसरा कोणी नाही, म्हणून त्यास **अधाता**; व तोच अंती सर्वांचा घोट घेतो, म्हणून त्यास **धाता** म्हणतात. १५२ त्याचें हास्य पुष्पाप्रमाणें मनोहर आहे, किंवा त्याच्याच अस्तित्वामुळे हें प्रपंचरूपा पुष्प विकसित झालें आहे, म्हणून त्यास **पुष्पहाम** म्हणतात. १५३ तो नित्य जागा असतो, म्हणून त्यास **प्रजागर** म्हणतात. १५४ तो सर्वांच्या ऊर्ध्वभागी स्थित आहे, म्हणून त्यास **ऊर्ध्वग** म्हणतात. १५५ साधुजनांचीं कर्म सन्मार्गिं हाच आचरितो, म्हणून त्यास **सत्पथाचार** म्हणतात. १५६ तोच सर्वांच्या ठिकाणी चेतना उत्पन्न करितो, म्हणून त्यास **प्राणद** म्हणतात. १५७ त्याचें स्वरूप प्रणवानें व्यक्त होतें, म्हणून त्यास **प्रणव** म्हणतात. १५८ पण्यकर्म ग्रहण करून तदनुरूप फलें तोच देतो, म्हणून त्यास **मून्य** या अर्थानें **पण** असं म्हणतात. ॥ १०२ ॥

१५९ त्याच्या अस्तित्वाचें तोच प्रमाण होय, म्हणून त्यास **प्रमाण** म्हणतात. १६० प्राण म्हणजे इंद्रियें किंवा प्राणापानादिक पंच वायु किंवा प्राण म्हणजे जीवात्मा हा त्याच्या ठिकाणी अंती कायमचा लय पावतो, म्हणून त्यास **प्राणनिलय** म्हणतात. १६१ अन्नरूपांनं प्राणांना तोच पोषितो, म्हणून त्यास **प्राणभृत** म्हणतात. १६२ प्राण्यांना जगविणारे पंचवायु नव्हेत, तर तो परमेश्वरच होय, म्हणून त्यास **प्राणजीवन** म्हणतात. १६३ तत्त्व म्हणजे परब्रह्मतत्त्व हें तोच होय, म्हणून त्यास **तत्त्व** म्हणतात. १६४ परब्रह्मतत्त्वाचें यथार्थ ज्ञान त्यालाच आहे, म्हणून त्यास **तत्त्वविद** म्हणतात. १६५ सर्व जगला एकटा व्यापणारा तोच होय, म्हणून त्यास **एकात्मा** म्हणतात. १६६ त्याला जन्म, मृत्यु, जरा इत्यादि विकार किंवा अस्तित्व, जन्म, वृद्धि, विपरिणाम, अपक्षय व विनाश हे सहा भाव नाहीत, म्हणून त्यास **जन्ममृत्युजरातिग** म्हणतात. ॥ १०३ ॥

१६७ भूर्, भुवः, स्वः ह्या व्याहृति मंत्रांनीं हवन केलें असतां भूर्, भुवः, स्वः एतद्रूप त्रैलोक्यास तोच रक्षितो, किंवा तो आपणच भूर्, भुवः, स्वः एतद्रूप त्रैलोक्यवृक्ष होऊन हें विश्व व्यापितो, म्हणून त्यास **भूर्भुवःस्वस्तरु** म्हणतात. १६८ तोच संसारसागरांतून जीवाला तारितो किंवा तार म्हणजे प्रणव हा त्याचाच वाचक आहे, म्हणून त्यास **तार** म्हणतात. १६९ तो सर्व लोकांचा जनक आहे म्हणून त्यास **सविता** म्हणतात. १७० पितामह जो ब्रह्मदेव त्याचाही तो पिता, म्हणून त्यास **प्रपितामह** म्हणतात. १७१ यज्ञ हें त्याचेंच रूप होय म्हणून त्यास **यज्ञ** म्हणतात. १७२ यज्ञांचा पति (रक्षक) तोच होय, म्हणून त्यास **यज्ञपति**

**यज्ञवाहनः ॥१०४॥ यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग्यज्ञसाधनः ॥ यज्ञांतकृद्यज्ञ-
गुह्यमन्नमन्नाद एव च ॥१०५॥ आत्मयोनिः स्वयंजातो वैखानः साम-
गायनः ॥ देवकीनंदनः स्रष्टा क्षितीशः पापनाशनः ॥६॥ शंखभृन्नंदकी
चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ॥ रथांगपाणिरक्षोभ्यः सर्वप्रहरणायुधः ॥७॥**

ह्मणतात. ९७३ यज्ञ करणारा यजमान हें त्याचेंच रूप होय, म्हणून त्यास यज्ञवा ह्मणतात. ९७४ यज्ञाचीं सर्व अंगें ह्याच्याच वराहमर्तीचीं होत, म्हणून त्यास यज्ञांग ह्मणतात. ९७५ यज्ञ हें त्याचें वाहन म्हणजे तत्प्राप्तिचें साधन होय, म्हणून त्यास यज्ञवाहन ह्मणतात. ॥१०४॥

९७६ यज्ञाचें पोषण किंवा रक्षण तोच करितो, म्हणून त्यास यज्ञभृत् म्हणतात. ९७७ प्राचीनवर्तमानांत त्यानेच यज्ञ केलें, किंवा जगताच्या आरंभाच्या पूर्वी व जगाच्या अंताच्या नंतर तोच यज्ञाचें कर्तन करितो, म्हणून त्यास यज्ञकृत् ह्मणतात. ९७८ त्याच्याच नामकीर्तनांत यज्ञ संपूर्ण होतो, म्हणून त्यास यज्ञी ह्मणतात. ९७९ यज्ञाचा भोक्ता तोच होय, म्हणून त्यास यज्ञभुक् म्हणतात. ९८० यज्ञाच्या योगानें त्याचीच प्राप्ति होते, म्हणून त्यास यज्ञसाधन म्हणतात. ९८१ यज्ञाचें फळ तोच देतो, म्हणून त्यास यज्ञांतकृत् म्हणतात. ९८२ यज्ञाचें गूढ फळ त्याची प्राप्ति होच होय, म्हणून त्यास यज्ञगुह्य म्हणतात. ९८३ अन्न हें तद्रूपच होय म्हणून त्यास अन्न म्हणतात. ९८४ अन्नाचा उपभोक्ता किंवा सर्व प्राण्यांचा कालरूपाचें भक्षक तोच होय, म्हणून त्यास अन्नाद म्हणतात. ॥ १०५ ॥

९८५ तो परमात्माचें सर्वाचें उपादान कारण आहे, म्हणून त्यास आत्मयोनि म्हणतात. ९८६ तो स्वतांच आला, ह्मणून त्यास स्वयंजत ह्मणतात. ९८७ पाताळांत असलेल्या हिरण्याक्षाला मारण्यासाठी त्याने वराहरूपा धेऊन पृथ्वीचें विणेंप रीतीनें खनन केले, ह्मणून त्यास वैखान ह्मणतात. ९८८ साममंत्रांनी त्याचेंच गायन करितात, किंवा तो सामाचें गायन करितो, ह्मणून त्यास सामगायन ह्मणतात. ९८९ तोच देवकीचा पुत्र झाला, ह्मणून त्यास देवकीनंदन ह्मणतात. ९९० तोच सर्व जगाचा उत्पादक आहे, म्हणून त्यास स्रष्टा ह्मणतात. ९९१ क्षितीया पति तोच होय, ह्मणून त्यास क्षितीश म्हणतात. ९९२ कीर्तनश्रवणाविक भक्तीनें तो पापांचा नाश करितो, म्हणून त्यास पापनाशन म्हणतात. ॥ १० ॥

९९३ पांचजन्य नांवाचा शंख त्यानेच धारण केला आहे, म्हणून त्यास शंखभृत् म्हणतात. ९९४ त्याच्या हातांत विद्यारूप नंदक नांवाचे खड्ग आहे, म्हणून त्यास नंदकी म्हणतात. ९९५ त्याच्या हातांत मनस्तत्त्वात्मक सूदर्शन चक्र आहे, म्हणून त्यास चक्री म्हणतात. ९९६ त्याच्या हातांत इंद्रियाद्यहंकारात्मक शार्ङ्ग धनु आहे, म्हणून त्यास शार्ङ्गधन्वा म्हणतात. ९९७ त्याच्या हातांत बद्धितत्त्वात्मिका कौमादकी गदा आहे, म्हणून त्यास गदाधर म्हणतात. ९९८ रथाचें अंग (सुदर्शन चक्र) त्याच्या हातांत आहे, म्हणून त्यास रथांगपाणि ह्मणतात. ९९९ त्याचा क्षोभ करण्यास कोणीही समर्थ नाही, म्हणून त्यास अक्षोभ्य ह्मणतात. आणि १००० प्रहार करण्यास जीं जीं साधनें उपयोगी पडतील तीं तीं सर्व साधनें त्याचीं आयुधेंच होत, म्हणून त्यास सर्वप्रहरणायुध म्हणतात. ॥ १०७ ॥

विष्णुसहस्रनामफल.

मननांत सदैव तत्पर असलेला पुरुष सर्व पातकां-

राजा युधिष्ठिरा, कीर्तन करण्यास योग्य पासून मुक्त होतो आणि त्याचा अंतरात्मा अशा महात्म्या केशवाचें हें दिव्य नामसहस्र विशुद्ध होऊन अंती तो सनातन ब्रह्मपदास पूर्णपणे सांगितलें आहे जो मनुष्य हें नित्य पावतो. भगवान् वासुदेवाच्या भक्तांना कधीही श्रवण करील आणि जो ह्याचें नित्य कीर्तन संकट प्राप्त होत नाही आणि ते जन्म, मृत्यु, करील, त्याला येथें आणि परलोकीं किंचित् जरा, व्याधि इत्यादिकांच्या भीतीपासून सदैव देखील आपत्ति प्राप्त होणार नाही. ब्राह्मणानें अलिप्त राहतात. जे पुरुष श्रद्धापूर्वक मोक्ष्या ह्याचें श्रवणपठण केल्यास त्यास अर्थब्रह्म भक्तीनें ह्या स्तोत्राचा अभ्यास करितात, त्यांस लाभिल, क्षत्रियाणें ह्याचें श्रवणपठण केल्यास आत्मसुख, क्षांति, श्री, धृति, स्मृति व कीर्ति हीं तो विजयी होईल, वैश्याणें ह्याचें श्रवणपठण प्राप्त होतात; आणि जे पुरुष पुरुषोत्तमाची केल्यास त्याला बहुत संपत्ति मिळेल. आणि भक्ति करून पुण्य जोडितात, त्यांना कधी शूद्राणें ह्याचें श्रवणपठण केल्यास तो सुख क्रोध, लोभ, मत्सर किंवा अयोग्य वासना जाडील! ह्या नामसहस्राच्या श्रवणपठणानें उत्पन्न होत नाही! राजा, सूर्य, चंद्र, ग्रह व धर्माधी मनुष्याला धर्म प्राप्त होईल, धनार्थ्याला नक्षत्रें ह्यांसह वर्तमान अंतरिक्ष, त्याप्रमाणेंच धन मिळेल, कामार्थ्याचा काम सिद्धीस जाईल, आकाश, दिशा, भू व गहवांदाधि हीं सर्व व प्रजापत्यांची प्रजा वाढेल! जो भक्तिमान् महात्म्या वासुदेवाच्याच वीर्याने धारण केलेली पुरुष सदासर्वकाळ मोक्ष्या प्रयत्नानें शुचिर्भूत राहिल; सुर, असुर, गंधर्व, व यक्ष, उरग, हांसाता अगदीं मनापासून भगवान् वासुदेवाचें गळस ह्यांसहित हें सर्व चराचर जग भगवान् हें नामसहस्र कीर्तन करील, त्याला विपुल यश कृष्णाच्याच सत्तेनें वर्तत आहे; आणि इंद्रियें, मिळेल, तो जातीमध्ये श्रेष्ठत्व पावेल, त्यास मन, बुद्धि, प्राण, तेज, बल, धृति, क्षेत्र (देह) अदृष्ट संपत्ति प्राप्त होईल, आणि अंती त्यास व क्षेत्रज्ञ (जीवात्मा) हीं सर्व वासुदेवात्मकच अनुत्तम श्रेय (मोक्ष) मिळेल! विष्णुसहस्र-ब्राह्मण! राजा, श्रुति, स्मृति व शास्त्रें ह्यांत नामाचें श्रवणपठन करणाऱ्या मानवाला कोठेही जे धर्म निरूपण केले आहेत, त्या सर्वांत भय उत्पन्न होत नाही, तो तेजस्वी व वीर्यवान् आचार हा श्रेष्ठ होय; आचार हा प्रथम धर्म, होतो, त्यास कधी दुष्कर्माहाराणें येत नाही, आणि त्या आचाराचा प्रभु भगवान् अच्युत त्याची कांति वाढवत, आणि तो बल, रूप व हाच जाणावा. युधिष्ठिरा, ऋषि, पितर, देव, गुण ह्यांनीं संपन्न होतो असा सिद्धांत सम-महामुनं, धातू आणि हें सर्व स्थावरजंगम जग आवा. रोगग्रस्त मनुष्यानें ह्या स्तोत्राचा पाठ भगवान् नारायणापासूनच उत्पन्न झालें आहे; एंकिल्पास किंवा म्हणल्यास त्याचा रोग नष्ट आणि त्याप्रमाणेंच योग, ज्ञान, सांख्य, विद्या, होतो, बद्ध मनुष्याचा बंध तुटतो, भ्यालेल्याचें गिलादि कला, वेद, शास्त्रें व विज्ञान हीं सर्व भय नाश पावत, आणि संकटांत पडलेल्याचें जनार्दनापासूनच निर्माण झालीं आहेत. राजा, संकट दूर होतें. जो पुरुष सतत एकाग्र चित्तानें एकटा विश्वव्यापक प्रभु भगवान् विष्णू हाच पुरुषोत्तमाचें हें स्तोत्र म्हणून स्तवन करितो, महत् भूत होय; त्याच्यापासूनच अनेकशाः तो तात्काळ आर्त्तांतून पार पडतो. भगवान् पृथक् भूतें जन्मलीं आहेत; आणि हा अवि-वासुदेवाचा आश्रय करून त्याच्याच ध्यान-नाशी भूतात्मा तिन्ही लोकांना व्यापून सर्व

विश्वाचा उपभोग घेतो ! जो पुरुष सुखाची व त्यास पातकाचा संपर्कही घडत नाही, त्यास कल्याणाची इच्छा करित असेल त्यानें, दीर्घायुष्य प्राप्त होतें, त्याचे सर्व पुरुषार्थ व्यासांनीं गाडलेल्या ह्या भगवान् विष्णूच्या सिद्धीस जातात, आणि तो ह्या लोकां व स्तवनाचा पाठ करावा. राजा, विश्वावर सत्ता परलोकीं सुखोपभोग घेतो ! ह्यास्तव मी तुला चालविणाऱ्या, जन्ममरणहीन, देदीप्पमान् आणि हाच मंत्र सांगतो, सावधान चित्तानें श्रवण कर. ज्याच्यापासून जगाचा प्रभव व ज्याच्या ठिकाणीं राजा युधिष्ठिरा, पूर्वी क्षत्रधर्माचरणांत निमग्न जगाचा विलय होतो, अशा पुष्कराक्ष वासुदेवाला असलेल्या आणि सत्यव्रतांचे परिपालन कर-जे पुरुष भजतात, त्यांना कधीही आपत्ति नाऱ्या महान् महान् राजर्षींनीं नित्य ह्याच मंत्राचें अनुष्ठान केलें आणि दिव्यश्री जोडिली. हे भरतश्रेष्ठा, जे भूपाल ह्या सावित्रीनें जपिलेल्या मंत्राचा नित्य नियमानें लक्षपर्वक प्रतिदिवसीं जप करितात, त्यांस दिव्य एवंच प्राप्त होतें !

अध्याय एकशें पन्नासावा.

—:०:—

सावित्रीव्रतोपाख्यान.

महाव्रत वसिष्ठाला नमस्कार ! वेदनिधि

युधिष्ठिर विचारितोः—हे महाप्राज्ञ पिता- पराशराला नमस्कार ! अनंत नामक महोरगाला मह, मासी आपणांस अशी प्रार्थना आहे कीं, नमस्कार ! ह्या जगांत अक्षय्य झालेल्या सिद्धांना मनुष्यानें नित्य कोणाचा जप केला असतां नमस्कार ! ऋषींना नमस्कार ! परामध्ये पर व त्यास महान् धर्मफल प्राप्त होईल, तें सांगा. देवांमध्ये देव अशा सहस्रशीर्षाला नमस्कार ! अहो सर्वशास्त्रविशारद, प्रयाणकालीं, गृहा- थोरांना वर देणाऱ्या व सहस्र नांवांनीं स्तुतीला दिकांत प्रवेश करितांना, एखाद्या कार्यास पात्र अशा मंगलधाम जनादनाला नमस्कार ! आरंभ करिते वेळीं, किंवा दैविक अथवा पैत्रिक अर्जकपात्, अहिर्बुध्न्य, अजिक्य पिनाकी, कर्म करण्याच्या समयी कोणता पदतुल्य मंत्र ऋत, पितृरूप, महेश्वर, व्यंजक, वृषाकपि, शंभु, जपला असतां त्यापासून सर्व अरिष्टांची शांति हवन व ईश्वर हे जे एकादश प्रख्यात त्रिभु- होईल, उत्तम प्रकारची पुष्टि येईल, विघ्नां- वनश्वर रुद्र—जे महात्म शतरुद्रांत शंभर लक्षण पासून रक्षण घेडल, शत्रूंचा नाश होईल, व भयें सांगितले आहेत—त्यांना नमस्कार ! अंश, भग, पळून जातील, तें आपण कथन करावें. मित्र, जलेश्वर वरुण, धाता, अर्धमा, जयंत,

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, भास्कर, त्वष्टा, पूषा, इंद्र व विष्णु हे जे सावित्रीनें जपिलेला जो मंत्र व्यासांनीं सांगितला आहे तो आतां मी तुला सांगतो, तूं आहेत, त्यांना नमस्कार ! धर, ध्रुव, सोम, एताग्र मनानें श्रवण कर. हा मंत्र मोठा दिव्य सावित्र, अनिल, अनल, प्रत्युप व प्रभास हे असून ह्याजपासून तात्काळ पातकाचा मोक्ष जे आठ वसु त्यांना नमस्कार ! नास्त्य व होतो. हे अनघा पांडवश्रेष्ठा, मी आतां तुला दस-ज्यांना आश्विनीकुमार असंलणत ! आणि संपूर्ण मंत्रविधि कथन करितो, तो तूं ऐक, जे मार्तंडाचे पुत्र संज्ञा नामक घोडीच्या नाकां- लणजे तुशीं सर्व पातकें नष्ट होतील. हे धर्मज्ञा, तू जन्म पावले, त्यांना नमस्कार ! आतां ह्या- जो पुरुष ह्या मंत्राचा अहर्निश जप करितो, पुढें मी लोकांची बरीवाईट कर्मे अवलोकन [त्याचीं सर्व पातकें लयास जाऊन पुनः] करणारे देव सांगतो. हे महान् महान् देव,

प्रत्येकाचे यज्ञयाग, दानधर्म व सुकृत रुद्र, अनल व वसु सापमाणें कांतिमान् असून वेगरे जाणतात आणि स्वतः अदृश्य पुण्यसंग्रह करितात आणि पृथ्वीवर शुभ कर्म राहून सर्व प्राण्यांचीं शुभाशुभ कर्मे करून स्वर्गामध्ये देवांसमवेत विलास पाहतात. हे देव ह्याले ह्यणजे मृत्यु, भोगितात. हे सात ऋषि महेंद्राचे गुरु होत; काल, विश्वेदेव, मूर्तिमंत पितृगण, तपाधन आणि हे पूर्व दिशेचा आश्रय करून राहतात. मुनि, आणि तपश्चर्या व मोक्षसाधन ह्यांत तत्पर मनुष्यानें ह्या ऋषींचें एकाग्र मनानें कीर्तन केलें असतां त्याचा महेंद्रलोकीं बहुमान होतो. त्यांस उत्तम गति प्राप्त करून देतात. हे उन्मुचु, प्रमुचु, वीर्यवान् स्वस्त्याग्नेय, वृद्धय, ऊर्ध्वबाहु, तृणसोमागिरा व मित्रावरुणांचा पुत्र प्रतापवान् अगस्त्य हे सात यमधर्माचे ऋत्विज् असून हे दक्षिण दिशेचा आश्रय करून राहतात. दृढेयु, ऋतेयु, कीर्तिमान् परि- व्याध व आदित्याप्रमाणें तेजस्वी एकत, द्वित, त्रित, आणि अत्रीचा पुत्र धर्मात्मा सारस्वत ऋषि हे सात वरुणाचे ऋत्विज् होत आणि हे पश्चिम दिशेचा आश्रय करून राहतात. अग्नि, भगवान् वसिष्ठ, महर्षि कश्यप, गौतम, भर- द्राज, कुशिकतनय विश्वामित्र व ऋषीकाचा पुत्र प्रतापशाली उग्र जमदग्नि हे धनाधिपति ऋषराचे गुरु असून हे उत्तर दिशेचा आश्रय करून राहतात. आणि सर्व दिशांच्या ठिकाणीं अधिष्ठित असलेले सात दुसरे मुनि मनुष्यांचें कल्याण करून त्यांची कीर्ति वाढवितात व त्यांच्या अभ्युदय करितात. धर्म, काम, काल, वसु, वासुकि, अनंत व कपिल हे सात धरणी- यर आहेत. राम, व्यास, द्रोणपुत्र अश्व- त्यामा व लोमश हे सर्व दिव्य मुनि असून त्या प्रत्येकांत सात सात मुनींचा अंतर्भाव होतो. दिशांचे पालक हे लोकांना शांति उत्पन्न करून त्यांचीं कल्याण करितात, असें सांगितलें आहे. शास्त्र, ज्या दिशांचे जे दिक्पाल, त्यां दिशांच्या सन्मुख होऊन त्या दिक्पालांना शरण जांव. दिक्पाल हे सर्व प्राण्यांचे व सर्व लोकांना ते पावन करितात, असें सांगितलें आहे. सप्तर्षि, ऋताकर्षी, धर्मर्षि

धार्कडेय, सांख्य, योग, नारद व महर्षि असून अतिशय पावन करणारीं ह्मणून सांगि-
 दुर्वासा हे महान् तपस्वी व इंद्रियजेते आहेत, तलीं आहेत, आणि ह्यांपासून सर्व व्याधींचा
 जसें सर्व त्रिभुवनांत प्रासिद्ध आहे; आणि ह्यां- उपशम होतो व सर्व कर्मांना उत्कृष्ट पुष्टि
 शिवाय दुसरे ऋषि प्रत्यक्ष रुद्रासारखे महान् मिळते, ह्यास्तव, मनुष्यानें सकाळीं व सायं-
 सामर्थ्यावान् असून ब्रह्मलोकीं वास करितात. काळीं एकाग्र मनानें ह्या सर्वांचें कीर्तन करावें.
 जो मामव ह्या सर्वांचें नामस्मरण करितो, त्याला हे सर्वांचें रक्षण करितात; हेच पाऊस पाडितात;
 पुत्र नसल्यास पुत्र होतो, तो दरिद्री असल्यास हेच प्रकाश देतात; हेच वायूला प्रेरितात;
 त्यास धन मिळतें, आणि त्याला धर्म, अर्थ व हेच सृष्टीला निर्मितात; हेच सर्व सृष्टीचे
 काम ह्यांत सिद्धि प्राप्त होते. वेन राजाचा पुत्र प्रवर्तक आहेत; हेच सर्वांत श्रेष्ठ आहेत; हे
 पृथु-ज्याची पृथ्वी ही दुहिता झाली, त्या प्रजापति- अतिशय दक्ष आहेत; हे अतिशय शांत
 तुल्य सार्वभौम श्रेष्ठ महीपतींचें कीर्तन करावें; आहेत; व हेच इंद्रियांना जिंकणारे आहेत.
 आदित्यवंशांत जन्म पावलेला व महेंद्रासारखा ह्या सर्वांचें कीर्तन केलें असतां मनुष्यांचें सर्व
 पराक्रमी जो इलेच्या ठिकाणीं जन्मास आलेला पातक नष्ट होतें. हे सर्व महात्मे जगाचें पाप-
 त्रिभुवनांत विख्यात असा पुरूरवा नामक पुण्य अवलोकन करितात; ह्यास्तव जो मनुष्य
 राजा, त्याचेंही नाम स्मरावें; तिन्ही लोकांत सकाळीं उठून ह्यांचें नामस्मरण करितो, त्याला
 प्रख्यात असलेला जो महावीर भरत त्याचें पुण्य प्राप्त होतें, त्याला अग्नीपासून व चोरा-
 कीर्तन करावें; ज्यानें कृतयुगांत गोमेध करून व पासून भय उत्पन्न होत नाहीं, त्याच्या दुःस्व-
 विश्वाला जिंकून टाकण्याइतकें तपोनष्टान करून प्राचा नाश घडतो, त्याचीं सर्व पातकें लयास
 भयवंताला आराधिलें, त्या सर्व लक्षणांनीं युक्त जातात, आणि तो भाग्यवंताच्या घरीं जन्म
 व महादेवाप्रमाणे परमद्युतिमान् रंतिदेव राजाचें घेतो. जो द्विज यज्ञयागांची किंवा व्रतवैक-
 नामस्मरण करावें; त्याप्रमाणेंच, ज्यानें शंकराला त्यांची दीक्षा घेताना प्रत्येक वेळीं एकाग्र
 प्रसन्न करून घेतलें व ज्याच्याकरितां अंधकाचा चिन्तानें ह्यांचें नामस्मरण करितो, त्याला पुण्य-
 बध झाला, त्या महाद्युतिमान् राजर्षि श्वेताचें प्राप्ति होते, तो आत्मज्ञानांत रमतो, त्याच्या
 कीर्तन करावें; आणि ज्यानें महादेवाच्या ठिकाणीं पूर्ण शांति वसते, तो इंद्रियांना
 प्रसादानें मंगेस स्वर्गांतून खालीं आणिलें व सगरा- आकळितो, आणि तो कोणाचा हेवा करित
 च्या भस्मभूत झालेल्या पुत्रांना गंगास्नान घालून नाहीं. जो पुरुष रोगांत किंवा व्याधिग्रस्त
 उद्धरिलें, त्या महाप्रतापशाली भगीरथ राज- असतो, तो ह्यांच्या कीर्तनानें त्या रोगापासून
 र्षींचें स्मरण करावें. हे सर्व देव, ऋषिगण व किंवा व्याधीपासून मुक्त होतो. ह्या महान्
 पृथ्वीपति राजे हुताशनासारखे देदीप्यमान् महान् विभूतींचा घरांत जप केल्यास त्या
 असून महारूपवान्, महतेजस्वी, प्रचंड शरीरें घरांत सदैव मंगल वास करितें, शेतामध्ये जप
 धारण करणारे, महासंत्यवान् व महाकीर्तिवर्धक केल्यास त्या शेतांत सर्व प्रकारचें उत्तम पीक
 असल्यामुळे ह्यांचें अवश्य कीर्तन करावें. त्या येतें, व मार्गांत किंवा परके गांवीं जप केल्यास
 प्रमाणेंच, श्रेष्ठ असा सांख्य योग, हव्य, कथ्य तो मार्ग किंवा गांव सुखावह होतो. प्रत्येक
 व सर्व भुक्तींनीं परमाश्रय ह्मणून वर्णन केलेलें मनुष्यानें आपल्या स्वतांच्या, मुलांवाळांच्या,
 वरमंडळीं सर्व आखिल प्राण्यांना मंगलकारक स्त्रियांच्या, धनदौलतीच्या, बीजांच्या आणि

वृत्तलतादिकांच्या रक्षणाकरितां ह्या मंत्राचा पाठ समजावी. सोमसूर्यवरांत जन्मलेले सर्व क्रौरव
 झणावा. जो क्षत्रिय युद्धप्रसंगीं ह्या विभूतींचे व राघव नित्य शुचिर्भूत होऊन सर्व प्राण्यांना
 कीर्तन करितो, त्याचे सर्व रिपु नाश पावतात सद्गति देणाऱ्या ह्या सावित्रीमंत्राचा पाठ
 व त्यास क्षेम प्राप्त होतें. जो मनुष्य दैविक व करितात. देव, सर्पिं व भुव ह्यांच्या नांवांचे
 पौत्रिक कर्मांत ह्या मंत्राचा पाठ झणतो, त्याचे सतत कीर्तन केलें असतां सर्व संकटांचा आधि
 तें हव्य-कव्य; देव व पितर ग्रहण करितात; पातकांचा संहार होतो. राजा युधिष्ठिरा, प्राचीन
 त्याला व्याधींचें, श्वापदांचें, हर्षांचें किंवा काळीं काश्यप-गौतमप्रभृति, भृगू-अंगिरा-अत्रि-
 चोरांचें भय प्राप्त होत नाही; त्याची चिंता प्रभृति, व शुक्र-अगस्त्य-बृहस्पति-प्रभृति ऋषींनीं
 दूर होत; आणि त्याचें पाप नाश पावतें. जो ह्याच मंत्राचा आश्रय केला; भारद्वाजाला हाच
 मनुष्य नौकेत, यानांत, प्रवासांत किंवा राज- मंत्र मान्य असून ऋषीकाच्या पुत्रांनीं हाच
 गुह्रीं ह्या उत्कृष्ट मंत्राचा पाठ झणतो, त्याला मिळविला; आणि इंद्र व वसु ह्यांनीं आणखी
 परम सिद्धि मिळते; व त्याला राजाचें, राक्ष- वसिष्ठापासून हाच मंत्र संपादून अखिल
 साचें, पिशाचाचें, अग्नीचें, उदकाचें, वाऱ्याचें दानव जिंकिले ! राजा धर्मी, जो पुरुष शंभर
 किंवा सर्पांचें भय प्राप्त होत नाही. मनुष्य गाई सुवर्णानें शिमें शृंगारून वेदवेद्या बहुभुत
 कोणत्याही वर्णाचा व कोणत्याही आश्रमाचा ब्राह्मणाला अर्पितो आणि जो पुरुष ह्या विष्य
 असेना, तो जर सावित्रीमंत्राचा पाठ करील, भारतकथेचें नित्य कीर्तन करितो, त्या उभयतांना
 तर त्यास नित्य स्ववर्णानुरूप आश्रमधर्म उत्तम समान पुण्य प्राप्त होतें. भृगूच्या नांवाचें कीर्तन
 पाळितां येतील. जेथे सावित्रीमंत्राचा पाठ केलें असतां धर्म वृद्धिगत होतो, वसिष्ठाचें
 होतो, तेथें आगी लागत नाहीत, प्रजा नामस्मरण केलें असतां शौर्य वृद्धिगत होतें,
 अल्पायुषी होत नाही, व सर्प रहात नाहीत. रघूला नमस्कार केला असतां संग्रामांत जय
 जे पुरुष सावित्रीमंत्ररूप परब्रह्म श्रवण करि- मिळतो, आणि अश्विनीकुमारांचें स्तवन केलें
 तात, त्यांना कधीं दुःख प्राप्त होत नाही व ते असतां रोगांचा परिहार होतात ! भारता युधिष्ठिरा,
 श्रेष्ठ गति मिळवितात; आणि जो मनुष्य गाईच्या परब्रह्मरूप शाश्वत फल प्राप्त करून देणारा हा
 गोठ्यांत ह्या मंत्राचा पाठ झणतो, त्याच्या सावित्रीमंत्र तुळा सांगितला; आतां तूं आणखी
 गाई बहुत वाढतात. असा; प्रत्येक मनुष्यानें जें झणशील तें मी तुला सांगेन.

प्रयाण करितांना, प्रवासांत असतांना किंवा
 कोणत्याही अवस्थेत ह्या मंत्राचा पाठ झणावा.
 सदैव होमहवनांत व जपजाप्यांत निमग्न
 असलेल्या इंद्रियजेत्या ऋषींचा हा परम गूढ
 जप आहे. हा पुरातन इतिहासरूप दिव्य
 मंत्र पराशराला मान्य असून हाच पूर्वी यथार्थ योग्य कोण ? नमस्काराला योग्य कोण ?
 रीतीनें भगवान् देवेंद्राला सिद्धांती सांगितला कोणांशीं कसें वागावें ? आणि कोणांशीं कसें
 आणि ह्यामुळेच हा मी तुला कथन केला. वागल्यानें नाश होत नाही ?
 वस्तुतः हें सनातन ब्रह्म असून सर्व प्राण्यांचें भीष्म सांगतातः—युधिष्ठिरा, भारद्वाजांचा
 हृदय होय. खरोखरी ही सनातन श्रुतिच अवमान देवांच्याही नारास करण होईल;

अध्याय एकशें एकावभावा.

—:०:—

ब्राह्मणांची प्रशंसा.

युधिष्ठिर विचारतोः—पितामह, पूजेला
 विचारतोः—पितामह, पूजेला
 विचारतोः—पितामह, पूजेला

विचारतोः—पितामह, पूजेला
 विचारतोः—पितामह, पूजेला

ह्यास्तव, ब्राह्मणांना नमस्कार केल्याने नाश असतो; आत्मा व अनात्मा ह्यांचे यथार्थ ज्ञान ह्यां-
 होणार नाही, हा सिद्धांत समजावा. ब्राह्मण नाच असते; श्रेष्ठ गति ह्यांनाच मिळते; मोक्षाचे
 हेच पूजेला व नमस्काराला पात्र होत, म्हणून अधिकारी हेच होतात; पातकांचे क्षालन करण्यास
 त्यांशी पुत्रवत् वागावे; कारण, ते महाप्राज्ञ हेच समर्थ असतात; थंड-उष्ण, सुख-दुःख
 पुरुषच ह्या सर्व लोकांना धारण करितात. इत्यादि द्वंद्व ह्यांच्या ठिकाणी नसतात; सर्वसंग-
 ब्राह्मण हे सर्व लोकांचे महान धर्मसेतु होत; परित्याग हेच करितात; बहुमानाला पात्र हेच
 त्यांना धनादिकांचे दान करणे मनापासून असतात; ज्ञानवान् महात्मि नित्य ह्यांनाच मान
 आवडते; ते वाणीचा निरोध करण्यांत सदैव देतात; चंदनाची उद्री किंवा वाणीची राड ही
 रममाण असतात; सर्व प्राण्यांना ते आवडतात; ह्यांना समान वाटेन; भोजन किंवा उपवास हीं
 सर्वांचे ते प्रेमनिधान होतात; ते नेहमी व्रत ह्यांना सारखी भासतात; उंची रेशमी वस्त्रे आणि
 वेकल्ये करितात; ते लोकांना समार्ग दाखवि- वल्कले किंवा मृगचर्म ह्या देहोनाही हे समान
 तात; ते यशस्वी पुरुष शास्त्र रचितात; त्यांना मानणारे होत; अन्नपाण्यावांचून हे बहुत दिवस-
 नित्य तपश्चर्या हेच धन, आणि वाणी हेच ही राहुं शक्तील; इंद्रियांचे आकलन करून
 विपुल बल वाढते; ते सूक्ष्मदर्शी धर्मज्ञच सर्व वेदाध्ययनाने हे गात्रे शुष्क करितील; अदेवांना
 धर्माचा उगम होत; धर्माचरण हीच त्यांची हे देव बनवितील आणि देवांनाही हे अदेव
 सदासर्वकाळ इच्छा असते; ते नित्य धर्मा- करितील; हे संतापले असतां दुसरे लोक व
 प्रमाणे वागून सुकृत संपादितात; धर्माचे ते लोकपाल निर्मितील; ह्या महात्म्यांच्या शापानेच
 केवळ सेतुच होत; त्या धर्मसेतूंच्या समाश्रया- सागर अपेय (खारा) झाला; ह्यांचा कोपाग्नि
 नेच सर्व चतुर्विध प्रजा उपजीवन पावतात; हे अजूनही दंडकारण्यांत शांत झाला नाही; देवां-
 सर्वांचे मार्ग होत; हे सर्वांचे नायक होत; हे चेही हे देव होत; कारणाचेही हे कारण
 सनातन पुरुषच यज्ञयागांचे धारण करितात; होत; आणि प्रमाणांना तरी प्रामाण्य
 पितृपितामहरूप जी जड (श्राद्धीय) धुरी ह्यांच्यामुळेच प्राप्त झाले! तेव्हां काणता शहाणा
 (जू) ती नित्य तेच वाहतात; संकटाच्या प्रसंगी मनुष्य त्यांचा अवमान करील बरे! राजा युधि-
 उत्तम बैलाप्रमाणे ते भुरीच्या भाराने छिरा, ब्राह्मण हे सर्व एकसारखे श्रेष्ठ मानास
 भक्त नाहीत; देव, पितर व अतिथि ह्यांची पात्र समजावे; त्यांत बाल किंवा वृद्ध हा
 मुखे हेच होत; हन्यकऱ्यांचा अग्रभाग हेच भेदही करू नये. ते तप व विद्या ह्यांच्या न्यूना-
 ग्रहण करितात; त्या अग्रभागाच्या भोजनाने धिक्यामुळे आपसांत एकमेकांना कमी-अधिक
 हेच तिन्ही लोकांना घोर अनर्थापासून राखि- मान देतो; पण इतरांनीं अविद्वान् ब्राह्मणही
 तात; सर्व लोकांचे वीप हेच होत; डोळसांचेही देवासारखा व परमपावन समजावा; आणि
 डोळे हेच होत; सर्व लोकांना वळण हेच लावि- विद्वान् ब्राह्मण तर महान् देव मानून पूर्ण सागरा-
 तात; भुति हेच ह्यांचे धन होय; मोक्षाचे हे उत्तम प्रमाणेच मानाचा निधि जाणावा. ब्राह्मण विद्वान्
 वाढ्याने होत; सर्व प्राण्यांची गति ह्यांनाच समजते; असो कीं अविद्वान् असा, जणू काय ते परम पावन
 अभ्यान्त्याच्या स्थितीचे चिंतन हेच करितात; अग्निदेवतच होय! ज्याप्रमाणे अग्नि हा संस्कार-
 सर्व ब्रह्मांडाचे आदि, मध्य व अवसान ह्यांनाच युक्त किंवा असंस्कारयुक्त असला-कार कशाला
 कळते; ह्याच्याच हृदयातील संशयप्रांथे तुडलेल. तो श्मशानांत असला-तरी त्या तेजस्यांचे

परमपावनत्व कमी होत नाही, किंवा ज्याप्रमाणे ह्मणाला की, “अहो कडकडीत व्रताचरण कर-
भूत हें यज्ञांत अथवा गृहांत अग्न्यभिधाराच्या णारे मुनिवर्य, मला रणांगणांत सेन्यामध्ये
वळीं समान शोभते. त्याप्रमाणेच ब्राह्मण हा सहस्र बाहु उत्पन्न व्हावे, परंतु गृहांत किंवा
सर्व अनिष्ट कर्मांत मुद्धां सारखाच शोभतो: त्यास अन्य स्थळीं जेथें युद्धादिकांचा प्रसंग नसेल
कोठेही गौणत्व प्राप्त होत नाही; म्हणून, तेथें मात्र मला दोनच बाहु असावे. रणांत
राजा, ब्राह्मणांस सर्व प्रकारें मान द्यावा व सैनिकांना माझे सहस्र बाहु दिसावे, मी पराक्र-
त्यांस परम देवत्व मानांवे !

अध्याय एकशें वावन्नावा.

—१००—

पवनजुनसंवाद.

युधिष्ठिरविचारतो:—हे महामते जनाधिप, आणखी एक चौथा वर द्यावा. हे पूज्यतम मुने,
ब्राह्मणांची पुजा केल्याने काणाला काय पदार्थ तो चौथा वर हा की, जेव्हां जेव्हां मी भलत्याच
प्राप्त झाल्याचें आपण पाहिलें? अथवा काणाचा मार्गास प्रवृत्त होईन, तेव्हां तेव्हां आपल्या
कसा भाग्योदय होतो म्हणून आपण ब्राह्मणांची आश्रयास प्राप्त झालेल्या ह्या मला सत्पुरुषांनीं
पवढी महती मातां ?

भीष्म सांगतात:—युधिष्ठिरा. ह्या विषयाचें त्या कार्तवीर्याची प्रार्थना कानीं पडतांच
विवेचन करण्याकरितां एक पुरातन इतिहास दत्तात्रेयांनीं तात्काळ त्यास ‘तथास्तु’ असें झटलें
सांगत असताना. तो इतिहास म्हणजे म्हणजे आणि त्याप्रमाणें त्यास चारही श्रेष्ठ वर प्राप्त
पवन व कार्तवीर्य अर्जुन ह्यांचा संवाद होय. झाले ! राजा धर्मा, नंतर तो भूपति अर्जुन

पूर्वी ह्या भुलकीं माहिष्मती नगरींत सहस्र-अग्नीप्रमाणें किंवा अग्नीप्रमाणें महातेजःपुंज
भुजधारी कार्तवीर्य नामक एक महाबलवान् सार्व-अगा रथावर आरूढ झाला व वीर्यमोहानें अध-
माम राजा होऊन गेला. तो सत्यपराक्रमी हेतय-होऊन ह्मणाला की, ‘आतां माझ्या बरो-
कुलोत्पन्न भर्ता समद्रवलयोक्त सर्व पृथ्वी, बरीचा काण ओह ! धैर्य, वीर्य, यश, शौर्य,
रत्नाकर व द्वीप ह्या सर्वांचें राज्य करीत विक्रम किंवा तेज ह्यांत आतां माझी बरोबरी
होता. एके समर्थी दत्तात्रेय मुनि त्याजकडे काणीही करू शकणार नाही !’ राजा युधि-
आल असतां, मुनिजनांची संभावना करणें हा ठिरा, अर्जुनांन ह्याप्रमाणें शब्द उच्चारितांच
क्षत्रियांचा धर्म होय, असें मनांत आणून व अंतरिक्षांत शरीरहीन वाणी (आकाशवाणी)
आपल्या अंगी असलेल्या विनयाचा व वेद-झाली की—मूढा, क्षत्रियांहून श्रेष्ठ जे
ज्ञानाचा उपयोग करून कृतवीर्यात्मजानें त्या ब्राह्मण त्यांचा पराक्रम तूं जाणीत नाहीस,
दत्तात्रेय मुनींना आपलें वित्त अर्पून आराधिलें; ह्मणून असें ह्मणतोस ! नाबारे, क्षत्रिय हा
आणि त्या योगें ते मुनि संतुष्ट होऊन त्यांनीं प्रजांचें शासन करितो तो ब्राह्मणांच्या साहा-
या राजाला ‘तुला वाटतील ते तीन वर त्यानें करितो हें लक्षांत ठेव !

मागून घे’ म्हणून आज्ञा केली: तेव्हां राजाला: अर्जुन-ह्मणाला:—मी संतुष्ट झालों असतां
आनंद झाला व तो दत्तात्रेयांना प्राण्यांचें जनन करीन आणि क्रुद्ध झालों

असतां त्यांचा संहार उडवीन ! कर्मानें. राजा युधिष्ठिरा, अर्जुनाची ही गर्वोक्ति वाणीनें किंवा मनानें ब्राह्मण हा मजहून ऐकून सर्वास फार वाईट वाटलें ! फार काय, खचीत वरिष्ठ नाही ! ब्राह्मणांची श्रेष्ठता हा पण नास्तिक ज्या राक्षसिणी त्यांनाही पूर्वपक्ष, तर क्षत्रियांची श्रेष्ठता हा उत्तरपक्ष त्या भाषणानें भय वाटलें : मग किंवा सिद्धांत समजावा ! तें झटलेस कीं, ब्राह्मणांविषयीं श्रद्धावान जे दुसरे प्राणी प्रजापालनाचें काम ब्राह्मण व क्षत्रिय हा त्यांना काय झालें असेल तें काय सांगावें ! दोघांच्या एकीकरणानें घडनें : तर त्यावर मी राजा, नंतर त्या अर्जुनाला अंतरिक्षांत अस-
ह्मणतो कीं, हें तुझें ह्मणणें मनुष्याचें पोषक झेला वायु म्हणाला :—वा अर्जुना, नकोरे आहे ! पहा—ब्राह्मण हे क्षत्रियांचा आश्रय नको असले दृष्ट विचार मनांत आणूं ! बाबारे, करितात; पण क्षत्रिय हे कांहीं ब्राह्मणांचे जी दुर्बुद्धि सोड आणि ब्राह्मणांना नमस्कार आश्रय करीत नाहीत ब्राह्मण हे ह्या भुनल्या हर ! जो कोणी ब्राह्मणांची अशी हेलना वर ब्रह्मोपाधि धारण करून अध्यापन व याजन करील, त्याचें सर्व राष्ट्र क्षुब्ध होईल ! अथवा, करण्याच्या निमित्तानें क्षत्रियांचा आश्रय गजाल, फार कशाला, तें जर ब्राह्मणांचा अशा करून उपजीवन चालवितात; तेव्हां ब्राह्मण प्रकारें अनादर करून त्यांचा उत्साह नष्ट श्रेष्ठ झाले कीं क्षत्रिय श्रेष्ठ झाले ? प्रजांचें प्रति-
करणील, तर ते महाबलवान् ब्राह्मण खचीत पालन हा क्षत्रियांचा धर्म : आणि ब्राह्मणांचें तुला बंधितील किंवा तुला राज्यपदावरून वृत्ति तर केवळ क्षत्रियांवर अवलंबून : तेव्हा च्युत करितील !

ब्राह्मण श्रेष्ठ हें म्हणावें तरी कसे ! ह्यास्तव. राजा युधिष्ठिरा, तेव्हां वायूला अर्जुनांनं तूं त्यांना सर्व प्राण्यांत श्रेष्ठ असें पाहिजे न विचारिलें कीं, 'तुं कोण आहेस ?' नंतर त्यावर समज; पण मी तर, त्या भिक्षावृत्तीनें चरितार्थ वायूनें उत्तर दिलें कीं, 'मी देवदत्त वायु असून चालविणाऱ्या अहंमन्य ब्राह्मणांना क्षत्रियांहून तुला हें तूझ्या हिताचें सांगत आहे !' मग श्रेष्ठ न मानितां आपल्या अधीनच ठेवीन ! अर्जुन ह्मणाला :—वायो, तूं ही खचीत आहे, ह्या कुमारी गायत्रीनें अंतरिक्षांतून जे आपली ब्राह्मणांविषयीं पूज्यबुद्धि व्यक्त केलीस, कांहीं उद्गार काढिले ते खचीत असत्य आहेत ! शांत संदेह नाही. मी तुला असें विचारितां चर्मे परिधान करून स्वतंत्रपणें राहणाऱ्या ह्या कीं, पृथ्वीतत्त्वानें जड झालेल्या ह्या ब्राह्मणांचें सर्व ब्राह्मणांना आतां मी जिकून घाकीन ! सत्य स्वरूप तूं मला सांग. वायो, उत्तम जो आहे, आतां तिन्ही लोकांत देव किंवा मनुष्य ब्राह्मण तो थोडा तरी वायुप्रमाणें, उदकाप्रमाणें, कोणीही मला राज्यपदावरून खालीं लांघ-
अग्नीप्रमाणें, सूर्याप्रमाणें किंवा आकाशाप्रमाणें ग्यास समर्थ नाहीत ! ह्यास्तव, मी आतां आहे काय ?

ब्राह्मणांहून वरिष्ठ झालों, हें निःसंदेह होय ! हा वेळपर्यंत जगांत ब्राह्मण हे श्रेष्ठ असतील, पण ह्याच्यापुढें आज मी ह्या जगांत क्षत्रि-
यांना श्रेष्ठ करणार ! कारण, अशी माझी खातरी आहे कीं, युद्धांत माझा प्रताप कोणीही सहन करू शकणार नाही !

अध्याय एकशें त्रेपन्नावा.

—:—

पवनार्जुनसंवाद.

वायु ह्मणाला :—मूढा अर्जुना, महात्म्या ब्राह्म-
णांचे कांहीं गुण तुला सांगतो, श्रवण कर. राजा,

ते ब्राह्मण हे वायु, उदक, अग्नि, सूर्य व आकाश खातरी होईल; उलट ब्राह्मणांपासूनच आपलें ह्यांच्यासारखे अंशतः तरी आहेत काय, म्हणून श्रेय आहे. असेही तुला मान्य करावें लागेल ! तें मला विचारिलेंस; पण मी तुला सांगतां कीं, राजा अर्जुना, महासामर्थ्यावान् असा क्षत्रिय तूं सांगितलेल्या ह्या सर्वांपेक्षां ब्राह्मण हे वरिष्ठ असला तरी तो खर्चात गर्भस्थ ब्राह्मणांनाही मना-
आहेत ! राजा, पूर्वी पृथ्वीनें अंगराजाच्या पासून वेदिता. बाबार दंडकाचें राज्य लहान-
मध्यनें पृथ्वीपणा सोडिला व ती अंग राकून सहान होतें काय ? पण तें ब्राह्मणानेंच नष्ट केलें !
(ब्रह्मदेवाकडे) चालती झाली, तेव्हां कश्यप महान् क्षत्रिय तालजंघ एकठ्या आवाजें बघिला !
ब्राह्मणानेंच पृथ्वीच्या त्या परित्यक्त कोलवरांत हें परमदर्लभ अवद्वय्य राज्य, बल, विद्या, धर्म
स्वतः प्रवेश केला आणि पूर्ववत् तिचा व्यवहार इत्यादि सर्व तुलाही दत्तात्रेय ब्राह्मणाच्या अनुग्र-
चालविला ! राजा अर्जुना, मर्यात काय किंवा होनेच प्राप्त झाले ! आणि असें असतांही तुला
पृथ्वीवर काय, ब्राह्मण हे नित्य अजिंक्यच ब्राह्मणांचें महत्त्व वाटत नाही, हें कसे ? अर्जुना,
आहेत. पूर्वी अंगिरा ऋषीनें स्वसामर्थ्यानें सर्व अग्नि हा ब्राह्मणच नव्हे का ! मग त्याची तूं
जलाचें दुधासारखें प्राशन केलें, परंतु त्या मद्या-नित्य आराधना कां करतोस ! तोच सर्व
म्ययाची तृप्ति झाली नाही आणि त्यानें सर्व पृथ्वी जगाचें हव्य वाहून नेता हें तूं जाणत नाहीस
प्रधान् जलोद्यानें व्यापून टाकिली ! राजा अर्जुना, काय ? अथवा. ब्राह्मणांमध्ये अष्ट जो ब्रह्मदेव,
पूर्वी एके समयीं तो अंगिरा ऋषि पात्यावर तोच प्रत्येक भुताचा पालक, फार कशाला—सर्व
कोपला असतां मला त्याच्या भयानें जग जीवलोकाचा उत्पादक आहे, असें तुला विदित
सोडून बहव कालपर्यंत ब्राह्मणांच्या अग्नि अमृतही तूं हें बंड कां पांघरीत आहेस ? राजा
होत्रांत लपून बसावें लागलें ! त्याप्रमाणेंच, भग- अर्जुना, ब्राह्मणावतंस जो प्रजापति ब्रह्मा त्याचें
वान् पुरंदरानें गौतमभार्येशीं (अहल्यशी) पाप- महत्त्व काय वर्णाचें ? तो सर्वसत्ताधीश अव्यक्त
कर्म केलें असतां त्या पुरंदराला गौतम मूर्तानें व अविनाशी अमृत त्यानेंच हें सर्व चराचर
शाप दिला, पण धर्मावर लक्ष देऊन त्यास विश्व निर्माण केलें ! राजा अर्जुना, कित्येक
बघिलें नाही ! राजा अर्जुना, समुद्र गोड पाण्यानें अपडित पुरुष म्हणतात कीं, ब्रह्मदेव हा अंडा-
पूर्ण भरला असतां ब्राह्मणांनीं त्यास शापून पामून जन्मला व तें अंड फुटलें तेव्हां त्यातूनच
खारट करून सोडिलें ! अग्नि हा मुळचा शैल, दिशा, उदक, पृथ्वी व अंतरिक्ष हीं
सुवर्णाच्या वर्णाचा व धूमरहित असा होता आणि निर्माण झाला; परंतु हें म्हणणें अगदीं सत्य
त्याच्या ज्वाळा एकत्र होऊन वर जात असत; नाही. कारण, ब्रह्मदेवाला जर अज ही संज्ञा
पण अंगिरा ऋषीनें कोषायमान होऊन त्यास आहे, तर तो उत्पन्न झाला, असें म्हणणें कसें
शाप दिला व त्याचें हें सर्व गुण नाहीतसे करून संभवलें ? कित्येकजण असें म्हणतात कीं,
टाकिलें ! आणि, राजा, ज्यांनीं महादेवाची ब्रह्मदेव हा ज्या अंडापासून जन्म पावला, तें
उपासना केली, त्या सर्व महान् सगरपुत्रांना, अष्ट अंड म्हणजे आकाश होय; पण ह्यावर अशी
वर्णधारण करणारा जो कपिल ब्राह्मण त्यानेंच शंका येत कीं, आकाशरूप अंडापासून जर
कायमचा शाप देऊन त्याचें भस्म करून टाकिलें ! ब्रह्मदेव उत्पन्न झाला, तर तो कोणत्या आश्र-
राजा, हा सर्वांचा तूं नाट विचार कर, म्हणजे यांनीं राहिला आहे ! ह्यास्तव ह्या कल्पनेनें
ब्राह्मणांच्या बरोबरीचा तूं नाहीस अशी तुझी ब्रह्मदेवच निराधार किंवा निराग्र्य ठरेल

आणि मग सगळीच सृष्टि शून्यत्वास पावेल ! भूदेह टाकून निघून जात आहे, असे पाहतांच तेव्हां, राजा अर्जुना, जगदुत्पत्तीची ही कल्पना कश्यप मुनि तात्काळ योगबलाने स्वदेहांतून सर्वथेव मिश्या होय; जगाच्या बुडाशीं अंड बाहेर पडून लागलाच पृथ्वीच्या त्या शून्य नाहीं; ब्रह्मदेवच आहे; आणि तोच अधिपति, कलेवरांत प्रविष्ट झाला आणि त्यानें पृथ्वीच्या जलचंद्रन्यायाने, सर्व प्रकारच्या तेजांच्या त्या निर्जीव देहाला तावडतोच सजीव केले; व ठिकाणीं अधिष्ठित असलेला जो महासमर्थ निच्यावर तृणोपधीची सर्वतोपरी समृद्धि झाली अहंकार, त्याच्या आश्रयाने सर्व विश्वाची आणि इकडे धर्मशील पृथ्वी ही ब्रह्मलोकीं उत्पत्ति करितो ! हास्तव, राजा अर्जुना, तो गेली ती स्वधर्मबलाने निर्भय होत्साती ब्रह्म-ब्राह्मणश्रेष्ठ ब्रह्मदेव कोठें आणि तू कोठें ! राजा, लोकींच राहिली ! राजा अर्जुना, ह्याप्रमाणे महा-समुद्राच्या लाटेनें ' मी समुद्राच्या बरोवरीची तपस्वी कश्यप मुनि पृथ्वीच्या देहांत प्रवेश आहे ! ' असें मनांत आणिले तर ते जसें करून दक्षनें पृथ्वीचें कार्य करीत असतां हास्यास्पद, तसेंच हे तू असें प्रस्तुत कृत्य तीस सहस्र दिव्य वर्षे लोटल्यावर भगवान् हास्यास्पद आहे !

ब्रह्मदेवाकडे निघून गेलेली पृथ्वी पुनः परत आली
राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणे वायूनें भाषण आणि तिनें कश्यप मुनीला नमस्कार करून केले तें ऐकून अर्जुन स्तब्ध झाला आणि नंतर पूर्ववत् स्वदेहांत प्रवेश केला आणि ह्याप्रमाणे वायूनें आणखी भाषण केले.

अध्याय एकशें चौपन्नावा.

—:०:—

पवनार्जुनसंवाद.

वायु ह्मणाला:—राजा अर्जुना, पूर्वी एके क्षत्रिय माहीत असला तर तो मला सांग. समर्थी अग नामक राजाने मनांत आणिले कीं, ही राजा युधिष्ठिरा, पवनांचे हे भाषण श्रवण पृथ्वी ब्राह्मणांना दक्षिणा ह्मणून अर्पण करावी. करून अर्जुन राजा निमग्न राहिला आणि नंतर तेव्हां राजाचा तो विचार पाहून पृथ्वीला मोठी पुनः पवनांचे भाषण सुरू झाले.
चिंता उत्पन्न झाली आणि ती मनांत ह्मणाली कीं पवन ह्मणाला:—राजा अर्जुना, आतां ' सर्व प्राण्यांना धारण करणारी व प्रत्यक्ष ब्रह्म-अंगिरस कुलांत जन्मलेला जो उत्तम्य ऋषि, देवाची कन्या, अशी मी पृथ्वी ह्या श्रेष्ठ नृपतीला त्याचा इतिहास मी तुला सांगतो, श्रवण कर. प्राप्त झाले असतां हा मला ब्राह्मणांना देऊन राजा, सोमाला भद्रा नांवाची एक परम सुंदर टाकावयास पहात आहे, हे काय ! मला वाटते दुष्टिना होती. सोमाने मनात आणिले कीं कीं, हा ह्याचा खचित अनाचार होय ! हास्तव उत्तम्य ऋषि हा तिला योग्य वर आहे. त्या हा राजा व ह्याचें राज्य नाश पावावे, हेच महाभाग्यवीर यशस्वी भट्टेनें ही उत्तम्याच्या उचित होय ! मी आतां हा भूदेह टाकते व प्राणीकांशिं उग्र तप आरंभिले आणि त्या ब्रह्मदेवापाशीं जाते ! ' राजा अर्जुना, नंतर चारुमात्रीने कडकडीन व्रतवैकल्ये चालू केलीं. पृथ्वीनें आपले कलेवर टाकले आणि ती पुढें सोमाचा पिता अग्नि ह्यानें उत्तम्याला बोला-ब्रह्मदेवाकडे घालती झाली ! इकडे, पृथ्वी ही वून आणून त्यास ती यशस्वी कन्या भद्रा

दिली व उतथ्यानेंही तिचें यथाविधि पाणि- तेव उतथ्याकडे येऊन संतापानें त्यास म्हणाला, ग्रहण करून (ब्राह्मणांना) बहुत दक्षिणा वांटली. 'महामने, वरुणानें माझी मानगुडी धरून मला राजा अर्जुना, इकडे वरुणानें पूर्वीपासूनच त्या फेंकून दिलें ! तो तुझी भार्या तुला देत नाही; तर सुंदरीविषयी कामना धारण केली होती; म्हणून आतां जें कर्तव्य असेल तें तूं कर !' अर्जुना, तो वनांत उतथ्याच्या आश्रमासमीप प्राप्त झाला ह्याप्रमाणें नारदाचें भाषण श्रवण करून अंगिरा आणि उतथ्याची भार्या यमुनेत स्नानास ऋषि (उतथ्य) क्रोधानें नखशिखांत पेटला आणि उतरली असतां तिचें त्यानें हरण केलें व तिज- त्या महातपस्वी मुनीनें उदकाचें स्तंभन करून सहवर्तमान तो स्वनगरीस निघून गेला ! राजा स्वसामर्थ्यानें तें सर्व पिऊन टाकलें ! राजा, अर्जुना, त्या वरुणपूरीचें वर्णन काय करावें ! ह्याप्रमाणें उतथ्यानें सर्व जल प्राशन तिची कांति मोठी विलक्षण अमून तेथें सहा लक्ष केलें तेव्हां जलाधिपति वरुणाच्या सुहृदानीं तडाग होत; त्या पुरीपक्षां अधिक रम्य अशी त्यास नानाप्रकारें प्रार्थना करून उतथ्याची एकही पुरी नव्हती; त्या पुरीत महान महान भार्या उतथ्याच्या हवाली कर म्हणून सांगि- राजवाडे असून अप्सरांचें वास्तव्य होत; आणि तलें पण तिक्याउपरही त्यानें तसें केलें नाही. तेथें दिव्य वस्तूंची समृद्धि असून सर्वत्र उच्छ्रुत नेतर तो ब्राह्मणोत्तम उतथ्य मुनि फारच कोपला शोभा विलसत होती ! राजा अर्जुना, त्या नगरींत आणि भूमीस म्हणाला की, 'हे भद्रे, जेथें सहा वरुण हा त्या भद्रसहवर्तमान विलास करू लागला लक्ष तडाग आहेत ती वरुणपुरी मला दाखव.' आणि पुढें नारदमुनीनें ती सर्व विवेचना उतथ्याला राजा, नेतर पृथ्वीनें त्या पुरीचा स्थलनिर्देश सांगितली ! राजा अर्जुना, तेव्हां उतथ्य मुनि करितांच समुद्र तेथून खाली सरला व तेथें नारदाला म्हणाला : नारदा, तूं वरुणाकडे रत्नखीन वाळवंट दिसू लागलें ! मग त्या प्रदे- जा आणि त्यास माझा खरमरीत निराप सांग गातून वाहणाऱ्या सरस्वती नदीला तो द्विजो- की, 'वरुणा, तूं माझी भार्या माझ्या हवाली कर. तूं तम उतथ्य म्हणाला की, 'भित्रे सरस्वति, तिचें काय म्हणून हरण केलेंस ? लोकांचा तूं तूं मरुदेशाप्रत (निर्जल जो मारवाड देश लोकपाल ओहस—लोकविश्वसक नाहीस. सोमानें व्याप्रत) गुप्तरूपानें जा. हे कल्याणि, तूं येथून मला भार्या दिली व आज ती तूं चंगलीस हें तें निघून गेल्यावर हा देश अपवित्र होईल !' सर्व कृत्य अनर्चित आहे.' राजा अर्जुना, नेतर ह्याप्रमाणें सरस्वतीनें त्या देशाचा त्यास उतथ्य ऋषीचा तो निराप नागदांनें वरुणाला करितांच तो देश रूक्ष झाला आणि मग सर्वत्र कळविला आणि त्यास सांगितलें की, 'उत- जलाभाव झाल्यामुळें जलाधिपति वरुण हा थ्याची भार्या उतथ्याच्या हवाली कर. ती तूं भद्रला बरोबर घेऊन आंगिरस उतथ्याला काय म्हणून हरण केली ओहस ?' राजा शरण गेला व त्यानें ती आंगिरस-भार्या अर्जुना, ह्याप्रमाणें वरुणानें नारदाचें वचन आंगिरसाच्या हवाली केली. अर्जुना, ह्या- श्रवण केलें आणि नेतर त्यास उत्तर दिलें की, प्रमाणें आपली भार्या आपल्यास पुनः प्राप्त 'नारदमुने, मला ही भार्या फारच प्रिय वाटेत, झाली असं पाहून उतथ्याच्या मनाला आनंद ह्यास्तव मी हिला सोडण्यास तयार नाही !' झाला आणि त्यानें जलाभाव झाल्यामुळें झालेले राजा, ह्याप्रमाणें वरुणानें उत्तर दिलें तें ऐकून सर्व जगाचें व त्याप्रमाणेंच त्या वरुणाचें दुःख नारदाला फार वाईट वाटलें आणि तो ताबड- दूर केलें. हेह्या, नंतर तो महातेजस्वी

धर्मवेत्ता उतथ्य मुनि आपल्या त्या भार्येने महात्म्यास अभिवंदन करून व कुशलप्रश्न युक्त असा होत्साता वरुणाला काय म्हणाला ते विचारून ह्मणाले कीं, 'मुनिपुंगवा, दानवांनीं एक. उतथ्य म्हणाला:—हे जलाधिपा वरुणा, आमचा युद्धांत मोड केला आणि त्याप्रमाणेच आपल्या तपाच्या सामर्थ्यानें ही मीं त्यांनीं आमचे सर्व ऐश्वर्यही लयास नेले ! आपली भार्या तुला आक्रोश करावयाला ह्यास्तव ह्या घोर प्रसंगांतून ते आमचे रक्षण कर !' लावून परत मिळविली, हे लक्षांत ठेव ! ' देवांचे हे भाषण श्रवण करून अगस्त्य ऋषीला असे म्हणून तो उतथ्य मुनि मोठा संताप चढला व तो तेजस्वी महामुनि स्वभार्येसह स्वाश्रमास प्राप्त झाला ! राजा, प्रलयकालच्या अग्नीप्रमाणें नग्नशिखांत भट-ब्राह्मणश्रेष्ठ जो उतथ्य त्याचा प्रभाव हा असा कला ! त्या समर्थी त्या अगस्त्य ऋषीच्या होता ! तेव्हां आता उतथ्याहून वरचढ असा देहांतून ज्या एकसारख्या भयंकर ज्वाळा उसळें एखादा क्षत्रिय ते मला सांग पाहूं ? लागल्या, त्यांनीं सर्व दानव दग्ध झाले आणि सहस्रावधि दानव अंतरिक्षांतून पडापड भूतलावर पडूं लागले ! ह्याप्रमाणें अगस्त्य मुनीच्या तेजानें ते दानव जळूं लागले तेव्हां त्यांनीं स्वर्ग व मृत्यू हे दोन्ही लोक सोडले

अध्याय एकशें पंचावन्नाव.

पवनार्जुनसंवाद.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, वायूचें आणि ते दक्षिण दिशेला पळून गेले ! राजा, ह्याप्रमाणें भाषण श्रवण करून अर्जुन राजा ह्या वेळीं बलि दैत्य पृथ्वीवर अश्वमेध यज्ञ निमृष्ट राहिला असतां वायूनें आपले भाषण करित होता. तो व तसेच जे दुसरे मोठमोठे तसेच पुढें चालविले. वायू म्हणाला:—राजा, दैत्य पृथ्वीवर व पाताळांत होत ते मात्र त्या आतां मी तुला अगस्त्य ब्राह्मणाचे महात्म्य समर्थी जळून गेले नाहींत; बाकींच सर्व दैत्य निवेदन करितां, एक. पूर्वीं एके समर्थी अग्नीच्या तडाक्यांत जळून भस्म झाले ! असुरांनीं देवांना युद्धांत जिंकून त्यांची सर्व ह्याप्रमाणें असुरांचा संहार घडला तेव्हां देवांची उमेद नाहींशी करून टाकिली; त्यांना यज्ञांत भाति संपली व ते पुनः आपआपल्या लोकां जे हविर्भाग मिळत असत, ते सर्व ते असुरच प्राप्त झाले. अर्जुना, नंतर अगस्त्य ऋषीला घेऊं लागले; आणि पितरांना श्राद्धांत जे पिंड देव म्हणाले कीं, आतां ते पृथ्वीवर असलेल्या मिळत, तेही सर्व ते असुरच भक्षूं लागले ! असुरांचा वध कर. तेव्हां अगस्त्य ऋषीनें राजा, ह्याप्रमाणें दानवांनीं मानवांच्या यज्ञ-उत्तर दिले:—देवहो, पृथ्वीवर असलेल्या दैत्यांना यागादिक अनुष्ठानांची व श्राद्धादिक कर्मांची वधण्यास मी समर्थ नाहीं; कारण त्या योगें फळें देवतांस व पितरांस प्राप्त होऊं न दिल्या- माझे तपोबल क्षीण होईल ! असे; राजा, भग-मुळें मोठाच आकांत झाला; आणि देवांचें सर्व वान् अगस्त्य मुनीनें तपश्चर्येनें आपला आत्मा ऐश्वर्य नष्ट होऊन ते पृथ्वीवर मोठ्या दैन्यानें पवित्र करून स्वतांच्या तेजानें दानवांना ह्या-हिंजूं लागले, असें मी ऐकिलें आहे ! राजा प्रमाणें दाख केलें. हे अनघा, अगस्त्याचा हा असा हैहयश्रेष्ठा, नंतर ते देव फिरत फिरत, कांतीनें पराक्रम मी तुला कथन केला आहे त्याचा व तेजानें आदित्याप्रमाणें दैव्यमान् अशा विचार कर आणि* अगस्त्यापेक्षां श्रेष्ठ असा महातपस्वी अगस्त्याकडे आले आणि त्या एकादा क्षत्रिय तुला माहीत असल्यास सांग !

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, ह्या- खग्रोष न करितां केवळ आपल्या तेजानेच प्रमाणे वायूचे भाषण श्रवण करून अर्जुन सर्व खलिन दानवांना जाळून टाकिले ! राजा, राजा निमृश्य राहिला आणि नंतर वायूने गंगा नदी त्या सरोवरांतून केलास पर्वताप्रत आपले भाषण आणखी पुढे चालविले. वायू निघून गेली होती, तिला त्या महातपाधनाने म्हणालाः—राजा, आतां मी तुला यशस्वी त्या सरोवरांत पुनः परत आणिले आणि नंतर वसिष्ठांचे महान् कृत्य निवेदन करितो, ऐक. त्या सरोवरांतून तिचा प्रवाह बाहेर वाहूं राजा, पर्वी एके समर्थी देवांनी भगवान् वसिष्ठ लागला. त्यास सरयू नदी असे नांव प्राप्त मुनींचा महिमा मनांत आणून त्याचे चिंतन झाले आणि ज्या ठिकाणी त्या खलिन दान-केले आणि मानस सरोवरावर यज्ञभूत आरं- बांचा संहार झाला त्या ठिकाणास खलिन देश मिले. पुढे यज्ञदीक्षेने ते सर्व यज्ञ करणां देव असे ठाणे लागले. राजा अर्जुना, ह्याप्रमाणे दिवसानुदिवस कृपा होत चालते, तेव्हा देवांना इंद्रासहित देवांना वसिष्ठ मुनीने रक्षिले आणि वध करण्यास ही संधि बरी आहे, असे मानस सरोवरांतल जलस्पर्श होऊन ब्रह्म-खलिन नांवाच्या पर्वतासारखा प्रचंड दान- देवाच्या वराने प्रचंड आलेलं ते वैश्य त्या वानीं टाकिले आणि मग त्या स्यष्टी देवदान- महात्म्याने वधिले ! हे अनघा अर्जुना, भगवान् बांचे धोर युद्ध सुरू झाले. अर्जुना, त्या वसिष्ठ वामणाचे हे महान् कृत्य तुला निवेदन सत्रसमीच्या समीप जे मानस सरोवर होत केले आहे ! आतां मी तुला विचारितो की, त्यास ब्रह्मदेवाचा पर अगत्यामुळे त्या युद्धांत वसिष्ठांपक्षां श्रेष्ठ असा एखादा क्षत्रिय सांग पाहू ! जे दानव धायाळ होत किंवा पडून त्यांच त्या सरोवरांत टाकिले म्हणजे ते तात्काळ पळिल्या- प्रमाणे हुशार होऊन फिरून युद्धांत तयार होता ! राजा अर्जुना, ह्याप्रमाणे देवदानवांचे धोर युद्ध चालले असता दानवांनी मोठमोठो

अध्याय एकशें छप्पन्नावा.

—१०:—

पवनार्जुनसंवाद.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, ह्या- पर्वत, परिधे व वक्ष हे पाषाण करून मानस प्रमाणे वायूचे भाषण श्रवण करून अर्जुन राजा सरोवरांतल उदक क्षुब्ध केले आणि ते दानव निमृश्य राहिला आणि मग वायूने आपले शंभर योजनेपर्यंत मानस सरोवराचे पाणी भाषण वसेच पुढे चालविले. वायू म्हणालाः— पर उमळून आकृत दशा सहस्र देवांवर एकदम ते दहयश्रेष्ठा अर्जुना, आतां मी तुला परमश्रेष्ठ चाल करून गेले ! राजा अर्जुना, तेव्हा मग महात्म्या अत्रि ऋषीचा महिमा निवेदन करितो, देवांची फारच दुर्दशा उडाली आणि ते वाम- ऐक. राजा, एके समर्थी धोर अंधकारांत देव बाला शरण गेले ! त्या समर्थी त्या देवांची आणि दानव यांचे निकराचे युद्ध चालू ती व्यथा पाहून वासवाला फार वाईट वाटले असता त्यांत स्वर्भानूने (राहूने) चंद्रसूर्यांना व तो वसिष्ठ मुनीला शरण जातांच भगवान् वाणांनी विधिले आणि मग तेथे सर्वत्र अत्यंत वसिष्ठांचे त्या सर्व देवांना तात्काळ अभय दिले. निमित्त अंधकार पडून दानवांनी देवांना रणांत त्या समर्थी देवांची ती भयंकर स्थिति वधण्याचा तडाका आरंभिला ! नृपतिश्रेष्ठा अवलोकून करून दयाळ वसिष्ठ मुनीला त्यांची अर्जुना, ह्याप्रमाणे दानवांची सरशी होऊन फारच कीव आली आणि त्यांनी कांहीएक त्यांच्या हस्ते रणांगणांत देव पडूं लागले तेव्हा

राहिलेले देव अगदीं मरणोन्मुख झाले; आणि ते परंतु असें असतांही त्याच्या ठिकाणीं किती सर्व तपोधन ब्रह्मर्षि अत्रि हा जेथें तप करीत उत्कृष्ट तेज वसत होते व त्यानें काय कृत्य होता तेथें जाऊन त्याला भेटले व त्याजितेंद्रिय करून दाखविलें, ह्याचा विचार कर. राजा व शांतक्रोध मुनीला म्हणाले:—भगवन्, असु- अर्जुना, त्या महात्म्या अत्रीचें हें कर्म मीं रांणीं बाणप्रहार करून चंद्रादित्यांना विद्ध तुला विस्तारानें सांगितलें आहे. आतां मी केल्यामुळें सर्वत्र अतिशयित अंधकार पडून तुला विचारितां कीं, अत्रीपेक्षां वरिष्ठ असा शात्रूच्या हस्ते आम्ही वधिले जात आहों. एखादा क्षत्रिय तुला माहीत असल्यास सांग पाहूं ! आतां आमची ही आपत्ति दूर होईल असें राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें वायूचें भाषण कांहीं आम्हांस वाटत नाहीं; ह्यास्तव, प्रभो, एकून अर्जुन राजा मुक्ताश्यानेच राहिला व आमचें ह्या संकटांतून रक्षण कर. राजा अर्जुना, तेव्हां भगवान् अत्रि ऋषि त्यांस म्हणाला:—देवांनो, मी तुमचें रक्षण कसें करूं तें सांगा. राजा, त्या समर्थी देवांनीं त्यास म्हटलें:—मुने, तूं अंधकाराच्या नाशासाठीं सूर्य व चंद्र हा आणि आमच्या शत्रूंना दार मार. राजा, देवांचें हें भाषण श्रवण करून अत्रि ऋषीनें तात्काळ शशिरूप धारण केलें आणि सौम्यपणानें चंद्रासारखा झळकं लागून त्यानें सूर्यचंद्रांची प्रभा नष्ट झालेली पाहिली व आपल्या अंगच्या तपोबलानें रणा- गणांत सर्वत्र प्रकाश पाडून जगभर जेथें अंध- कार पडला होता तेथें दिव्य तेज पसरून टाकिलें ! राजा अर्जुना, नंतर त्या महात्म्यानें आपल्यातेजानें देवांच्या शात्रूंचे समुदाय जिंकले आणि त्या महासुरांना जाळून टाकण्याचा क्रम आरंभिला ! तेव्हां तें पाहून अत्रि ऋषीच्या तेजानें सुरक्षित झालेले देव मोठ्या पराक्रमानें दैत्यांशीं लढूं लागले आणि त्यांनीं दैत्यांचा घोर संहार उडविला ! सारांश, भगवान् अत्रि ऋषीच्या सामर्थ्यानें सूर्य व चंद्र पुनः प्रकाश- युक्त झाले, देवांचें रक्षण घडलें, आणि असु- रांचा संहार उडाला ! राजर्षे अर्जुना, अत्रि ऋषी ह्या ब्राह्मण असून त्यास काय तें एका अत्रीचें ह्यास आपल्याबरोबर सोमपान करूं या; माझ्या मात्र साहाय्य्य होतें; तो जपजाप्यात निमग्न सांगण्याप्रमाणें तुम्ही कराल, तर त्यापासून अस्त्र-धर्म धारण करी व फळें-मुळें मात्र भक्षी; तुमचें कल्याण होईल; पण माझ्या सांगण्या-

इंद्र क्षणाला:—भगवन् च्यवना, आम्ही देव ह्यांस निंघ मानितां; तेव्हां ह्यांस आह्मां- बरोबर सोमाची कशी प्राप्ति होईल ? द्विज- वर्या, देवांची व ह्यांची बरोबरी नाहीं; ह्यास्तव तूं आह्मांपाशीं ही गोष्ट काढूं नको. हे महा- व्रता च्यवना, आम्ही अश्विनीकुमारांबरोबर सोमप्राशन करण्यास राजी नाहीं; ह्यास्तव, ह्या गोष्टीशिवाय जे दुसरे कांहीं तूं सांगशील तें करण्यास आम्ही स्वर्षी आहों.

च्यवन म्हणाला:—सुरेश्वरा, ह्या अश्विनी- कुमारांनीं तुझां देवांसह सोमपान करावें; हे दोघही सूर्याचे पुत्र असल्यामुळे देवच आहेत. देवांनो, माझ्या सांगण्याप्रमाणें तुम्ही ह्यास आपल्याबरोबर सोमपान करूं या; माझ्या सांगण्याप्रमाणें तुम्ही कराल, तर त्यापासून अस्त्र-धर्म धारण करी व फळें-मुळें मात्र भक्षी; तुमचें कल्याण होईल; पण माझ्या सांगण्या-

प्रमाणें तुम्ही न कराल, तर त्यापासून तुमचें दांत होते; त्याच्या दाढा अत्यंत भयंकर अकल्याण होईल !

इंद्र ह्मणालाः—द्विजोत्तमा, मी स्वतः तर अश्विनीकुमारांबरोबर खचीत सोम पिणार नाही; इतर देवांनीं पाहिजे तर त्यांच्याबरोबर सोमपान करावें. त्यांच्याबरोबर सोमपान करून क्षीणपुण्य होत्साला पतन पावण्यास मी कांहीं राजी नाही !

च्यवन म्हणालाः—हे बलनिपदना, माझ्या वचनाला मान देऊन त्यां अश्विनीकुमारांबरोबर सोमपान करावें, हें चांगलें; पण तें तसें न करशील. तर आज तुझा पराभव करून मी तुला यज्ञांत अश्विनीकुमारांबरोबर सोमपान करण्यास भाग पाडीन

वायु म्हणालाः—राजा अर्जुना, नंतर च्यवन ऋषीनें अश्विनीकुमारांच्या हितसिद्धीकरितां एकदम अनुष्ठान आरंभिलें आणि त्यानें मंत्रांचा जप करून सर्व सुर जेजुर करून घेतले आणि इंद्रासहित सर्व देव अश्विनी-सोडिले ! राजा, त्या समर्थी त्या कर्मानंदा-कुमारांबरोबर यज्ञांत सोमपान करूं लागले ! नाला आरंभ आलेला पाहून इंद्राला अत्यंत राजा अर्जुना, ह्याप्रमाणे च्यवनमुनीनें अश्विनी-क्रोध आला व तो एक पंचंड पर्वत उचलून कुमारांना सोमपायी केले आणि मग आरं-वज्रासहित त्या च्यवन ऋषीवर धावून गेलेल्या कर्मानुष्ठानाचा त्या वीर्यशाली मुनीनें गेला. तेव्हां इंद्र हा वज्र व पर्वत हांसह आप-प्रतिसंहार केला व मदासुराचे चार भाग त्यावर धावून येत आहें असे पाहून तो भगवान् करून त्यांची दूतकीडा, मृगया, मद्यादिकांचें महातपस्वी च्यवन मुनि संतापला व पान व भ्रिया हांच्या ठिकाणीं योजना केली ! त्यानें आरक्त नेत्र करून त्याज-ह्यास्तव, राजा, जे मानव दूत, मृगया, कडे पाहिलें व उदकाचे सिंचन करून त्या मद्यपान व भ्रिया हांच्या ठिकाणीं आसक्त सवज्ज व सपर्वत इंद्राला जागच्या जागीं होनील त्यांचा निःसंशयपणें नाश होईल ! ह्या-ग्विल्लन टाकिले ! राजा, नंतर त्या स्वव मनुष्यांनीं नित्य ह्यांपासून फार दूर रहावें, महात्म्यानें इंद्राला एक महाघोर शत्रु उत्पन्न होच अश्विनीकर आहे ! अर्जुना, भगवान् केला. तो शत्रु होमांत टाकिलेल्या च्यवन ब्राह्मणाचें हें महान् कर्म मीं तुला आहुतींपासून निर्मिला असून त्याचें सांगितलें; तेव्हां आतां ब्राह्मणापेक्षां वरिष्ठ असा नांव मद असें होतें; त्या असुराचें तोंड वास-एखादा क्षत्रिय असल्यास सांग पाहूं ! लेलें असून त्यांत शंभर योजनें लांबीचे सहस्र

असून दोनशें योजनें त्या लांब होत्या; त्याची हनुवटी भूमीला लागलेली असून त्याचें तोंड अंतरिक्षांत पोचलें होतें; आणि त्याच्या कंठाशीं इंद्रासह वर्तमान सर्व देव स्थित असून, त्याप्रमाणें महासागरांत तिमि नामक जल-चराच्या तोंडांत मांस सांपडले असतां ते विस-तात त्याप्रमाणें त्या सर्व देवांची भयंकर अवस्था दिसत होती ! राजा, नंतर ह्या महासुराच्या तोंडांत सांपडलेले ते सर्व देव तितक्यांत इंद्रा-मणीय गेले व त्यांनीं आपसांत विचार करून इंद्राला कळविलें की, 'थका, तूं च्यवन ब्राह्म-णाला शरण जा व त्यास सांग कीं, आह्मी सर्व अश्विनीकुमारांबरोबर सोम पिण्यास तयार आहों. जर तूं हें मान्य केल्य तरच आपली चिता

दूर होईल, नाहीपेक्षां प्रसंग मोठा कठीण आहे !' राजा अर्जुना, नंतर देवेंद्रानें भगवान् च्यवनापसून जाऊन प्रणामपर्यंत त्याचें ह्मणणें कळविलें आणि इंद्रासहित सर्व देव अश्विनी-कुमारांबरोबर यज्ञांत सोमपान करूं लागले ! राजा, नंतर ह्या महासुराच्या तोंडांत सांपडलेले ते सर्व देव तितक्यांत इंद्रा-मणीय गेले व त्यांनीं आपसांत विचार करून इंद्राला कळविलें की, 'थका, तूं च्यवन ब्राह्म-णाला शरण जा व त्यास सांग कीं, आह्मी सर्व अश्विनीकुमारांबरोबर सोम पिण्यास तयार आहों. जर तूं हें मान्य केल्य तरच आपली चिता

अध्याय एकशे सत्तावन्नावा.

—:०:—

पवनार्जुनसंवाद.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या-आम्हां सर्वांची योग्यता अगदीं महर्षींच्या प्रमाणें वायूचें भाषण श्रवण करून अर्जुन राजा तुल्य आहे; आमच्या ठिकाणीं श्री मोक्ष्या निमूटच राहिला आणि वायूनें आपलें भाषण आनंदानें रमत अमून आह्मीही तिचें उत्तम पुढें चालू केले. वायु ह्मणाला:—राजा अर्जुना, प्रकारं परिपालन करीत असतां; आह्मी कधीं अत्यंत श्रेष्ठ अशीं कर्मे ब्राह्मणांकडूनच होतात! अयोग्य रीतीनें स्त्रीसंभोग करीत नाहीं व इंद्रासहवर्तमान सर्व देव जेव्हां मदासुराच्या यज्ञांत वधिलेल्या पशूशिवाय अन्य पशूंचें मुखांत प्रविष्ट झाले, तेव्हां भगवान् च्यवनानें मांस खात नाहीं; आम्ही नित्य अग्नीचें प्रज्व-त्यांची वसुधाही हरण केली. राजा, स्वर्ग लन करून त्याचें हवन करितों आणि गरु-हा देवांपासून आधींच गेळा होता आणि जनांची आज्ञा पाळितां: आम्ही सर्व इंद्रियांचा आतां पृथ्वीही गेली; तेव्हां दोन्ही लोक गेले असें निग्रह करितों आणि बालकांना अन्नादिक पाहून देवांना अतिशय दुःख झालें आणि ते वांढून देतां: आम्ही सर्व मितूनमिसळून शोकांत होऊन महात्म्या ब्रह्मदेवाला शरण गेले. सावकाशपणें मार्गक्रमण करितों व रजस्वलेला

देव ह्मणाले:—लोकपूजिता ब्रह्मदेवा, आह्मी स्पर्श करीत नाहीं; आम्ही सर्व मंगलकृत्यें मदासुराच्या मुखांत अडकलों असतां च्यवन आचरितों व स्वर्गाचे अधिकारी होतां; आम्ही ऋषीनें आमची पृथ्वी हरण केली व कप नामक गर्भिणी स्त्रिया व वृद्ध मनुष्यें ह्यांचें भोजन असुरांनीं आमचा स्वर्ग बळकवला ! आल्याशिवाय अन्नग्रहण करीत नाहीं; आणि

ब्रह्मदेव म्हणाला:—इंद्रमुख देवांनो, आम्ही पूर्वाण्हीं द्यूतक्रीडा करीत नाहीं व तुम्ही लवकर ब्राह्मणांना शरण जा आणि दिवसास निजत नाही. तेव्हां ह्या व ह्याप्रमा-त्यांस पसन्न करून घ्या, ह्मणजे तुमचे दोन्ही णेच दुसऱ्या अनेक गुणांनीं युक्त असलेल्या लोक तुझाला पूर्ववत् प्राप्त होतील. आम्हां कणांना तुम्ही कोस जिंकाल ? ह्यासाठी,

राजा अर्जुना, नंतर ते देव ब्राह्मणांना तुम्ही हें जे कर्मानुष्ठान आरंभिलें आहे त्या-शरण गेले, तेव्हां ब्राह्मण त्यांना ह्मणाले की, पासून जर तुम्ही निवृत्त व्हाल, तरच त्यांत देवांनो, आम्ही कोणांला जिंकूं तें सांगा. तुम्हांला सुख होईल !

त्या समयी देवांनीं ब्राह्मणांना सांगितलें:— ब्राह्मण म्हणाले:—दया, आम्ही कणांना ब्राह्मणहो, तुम्ही कपासुरांना जिंका. तेव्हां जिंकून टाकणार ! आम्ही देवांना मात्र खरे ब्राह्मणांनीं देवांना उत्तर दिलें:—आम्ही कपा-खरे स्वर्गाचे अधिकारी मानितां ! ह्यास्तव, सुरांना पृथ्वीवर आणून जिंक. राजा अर्जुना, धन्या, आम्ही कणांचा वध करावा हेंच उचित नंतर ब्राह्मणांनीं कपासुरांच्या नाशार्थ कर्मा-होय; तेव्हां तूं आलास तसा परत जा !

नुष्ठान आरंभिलें. पुढें तें वर्तमान कणांच्या राजा अर्जुना, नंतर तो धनी दूत परत कार्णी गेलें; तेव्हां त्यांनीं ब्राह्मणांकडे धनी नामक कणांकडे गेला व त्यांस म्हणाला की, 'कपहो, दूत पाठविला व त्यानें ब्राह्मणांना कणांचा निरोप ब्राह्मण तुम्हांला अनुकूल नाहीत.' राजा, तें कळविला की—ब्राह्मणांनो, आम्ही सर्व कप ऐकून सर्व कप शस्त्रास्त्रनिशीं ब्राह्मणांवर

चालन मोठा; आणि ते मोठमोठाले श्वज उभा- सांगितलीस, तीं मी लक्षपूर्वक संपूर्ण श्रवण
रून सर्व रूप आपणावर आले असे पाहून केली आणि त्यामुळे मला मोठे आश्चर्य वाटले.
त्यांच्या पाणनाशाकरितां ब्राह्मणांनीं प्रचलित वायु ह्मणालाः—राजा अर्जुना, तूं क्षात्र-
अग्नि उत्पन्न केले आणि ब्राह्मणांनीं उत्पन्न केलेले धर्माचा अनुसरून ब्राह्मणांचें पालन कर व
ते मनातून अग्नि कपांना जाळून अंतरिक्षांत जणू इंद्रियांना आपल्या अधीन ठेव. बाबार, तुला
काय अभ्रच शांभू लागले ! राजा, ह्याप्रमाणे भुगकुलापासून धोर भय प्राप्त होणार आहे;
दानवांचा संहार उडाला असतां त्या युद्धांत पण त्यास अजून बहुत काल अवकाश आहे.

सर्व देवही येऊन मिसळले व त्यांनींही बहुत
दानवांना ठार मारिले ! राजा अर्जुना, त्या
वेळेपर्यंत दानवांना ब्राह्मणांनीं वधिले हें कांहीं
देवांना माहीत नव्हतें. इतक्यांत महातेजस्वी
नारद हा देवांजवळ आला व त्यानें महा-
भाग ब्राह्मणांनीं आपल्या तेजांनं कपांना कसें
वधिले तो सर्व प्रकार त्यांस निवेदन केला.
राजा अर्जुना, भगवान् नारदाचें भाषण श्रवण
करून सर्व देवांना मोठा आनंद झाला आणि
त्यांनीं त्या यशस्वी ब्राह्मणांच्या अंगच्या
ब्राह्मतेजाची फारच वाखाणणी केली ! असा
राजा, ह्याप्रमाणे देवांना पुनः स्वर्गलोकां
प्राप्त झाल्यावर फिस्न त्यांचें तेज व वीथि
वृद्धिगत आले आणि त्यांस पुनः अमरत्व
मिळून ते फिस्न गिन्ही लोकांत येदनीय झाले.

महाबाहो युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणे वायूचें
भाषण श्रवण केल्यावर अर्जुनानें त्याचा मोठा
गौरव केला व नंतर त्यास त्यानें जें उत्तर
दिलें तें ऐक.

अर्जुन म्हणालाः—प्रभो पवना, मी सदा-
सर्वकाळ सर्व प्रकारची ब्राह्मणांकरितां हा देह ब्राह्मणांचे, क्षत्रियांचे, वैश्यांचे व शूद्रांचे जे
शरण करीन. सदैव ब्राह्मणांविषयीं पूज्य- महान् महान् धर्म निरूपण केले आहेत, ते
शिवना उर्वीन, आणि ब्राह्मणांना नित्य वंदीन. मी तूज धर्मापासकाला कथन केलें; आतां ह्या-
पायो, दत्तात्रयाच्या प्रसादानें मला हें बल प्राप्त शिवाय जे राहिलेले धर्म, ते तूं ह्या कृष्णापासून
माले आणि लोकांत महान् कीर्ति मिळवून मी श्रवण कर. पृथापुत्रा, ह्या कृष्णाचें सत्यस्वरूप
मार्चरण केलें. मारुता, तूं जीं ब्राह्मणांचीं मी जाणतों. हा काण आहे आणि ह्याचें पुराण
वेलक्षण कृत्यें यथार्थपणें निरूपण करून बल काय आहे, ह्याचें उत्तम ज्ञान मला आहे.

अध्याय एकशें अष्टावन्नावा.

—:०:—

महापुरुषाचें माहात्म्य.

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म,
आपण सतत कडकडीत व्रतवैकल्यें करणाऱ्या
ब्राह्मणांची पूजा करितां ती काणत्या फळावर
दृष्टि देऊन करितां बरे ? हे महाबाहो महाव्रत,
ब्राह्मणांच्या पूजेपासून जें कांहीं फळ प्राप्त
होत असेल तें मला सविस्तर कथन करा.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, हा
महावर्द्धमान् केशव तुला तें सर्व निरूपण
करून सांगेल. राजा, ब्राह्मणांच्या पूजनापासून
काणतें फळ प्राप्त होतें, तें ह्या महाव्रत कृष्णाला
उत्तम विदित आहे; ह्यास्तव हा तुला ब्राह्मण-
पूजेचें माहात्म्य निवेदन करील. राजा, आज
मार्शा शक्ति, कान, वाणी, मन, नेत्र व निर्मळ
ज्ञान हीं षास पावत चालली आहेत. मला
वाटतें कीं, मी आतां लयकरच हा देह टाकावा
हें चांगलें; कारण आज हा दिवस मला लव-

हें चांगलें; कारण आज हा दिवस मला लव-

धर्मा, हा केशव अनंतवीर्य परमात्मा आहे. अकार्य व कारण हीं हाच बनतो; मागे झालेल्या, ह्यास्तव, तुझ्या सर्व धर्मविषयक शंकांचें हा सांप्रत चालू असलेल्या व पुढें घडणाऱ्या उत्तम प्रकारेंकरून निराकरण करील. राजा सर्व गोष्टी ह्याच्याच सत्तेनें झालेल्या असतात युधिष्ठिरा, ह्या कृष्णानेंच पृथ्वी, स्वर्ग व अंत- किंवा होतात; राहु, सोम व शक्र हीं ह्याचींच रिक्ष हीं निर्मिलीं; ह्या कृष्णाच्या देहापासूनच रूपें आहेत; हाच विश्वकर्मा, हाच विश्व- मेदिनी जन्म पावली; ह्या महासामर्थ्यान पुराण- रूप, हाच विश्वभोक्ता, हाच विश्वस्रष्टा, पुरुषानेंच वराहरूप धेऊन पृथ्वीला जलांतून हाच विश्वजता, हाच शूलधारी, हाच शोणित- वर काढिलें आणि ह्यानेंच पर्वत व दिशा ह्यांची वान (देहधारी) व हाच भयोत्पादक आहे: उत्पत्ति केली. ह्या कृष्णाच्याच अधोभासीं सर्व आणि कर्माच्या योगानें विदित होणाऱ्या ह्या जग- त्रिभुवनाचें वान्तव्य आहे; ह्याच्या वसति- द्वय पुरुषासच सर्व लोक स्तवितात ! राजा स्थानाच्या खाली अंतर्गक्ष, स्वर्ग, चार मुख्य युधिष्ठिरा, गतावधि अप्सरा, गंधर्व व देव ह्या दिशा व चार उपदिशा आहेत; ही सर्व सृष्टि भगवान् कृष्णाचें नित्य आराधन करितात, याच्यापासूनच जन्मली आहे; आणि हे सर्व राक्षस देखील ह्याच्या स्तवनांत रममाण अस- पुरातन विश्व ह्यानेंच निर्माण केलें आहे. ह्या तात, धनदालतीची वृद्धि हाच करितो, सर्व भगवान् कृष्णाच्या नाभीच्या ठिकाणीं एक जगांत खरा वीर हा एकटाच होय, कमळ जन्म पावले; आणि तेंचें अमिषशक्ति- यज्ञामध्ये मंत्र ह्मणणारे ऋग्विज् ह्याचाच स्तव मान् ब्रह्मदेव स्वतः उत्पन्न झाला आणि करितात, सामगायक रथंतरमंत्रांनीं ह्याचेंच अगाध व अपार अंत जे थोर तम सर्वत्र स्तोत्र गातात, ब्राह्मण हे वैदिक ऋचांनीं ह्याचेंच पसरलें होतें त्याच्या त्यानें उच्छेद केला ! राजा स्तवन करितात, आणि अध्वर्यु हे यज्ञांत युधिष्ठिरा, हा कृष्णच कृतयुगांत समग्र धर्म हविर्भाग ह्यालाच देतात. राजा धर्मा, सर्व होता; हाच त्रेतायुगांत ज्ञानरूप झाला; पुढे विश्व उत्पन्न होण्याच्या पूर्वाची जी ब्रह्मगुहा द्वापरांत हाच बलरूप झाला; आणि हाच कलि- तिच्यांत ह्या श्रीकृष्णानेंच प्रवेश केला आणि युगांत अधर्मरूपानें सर्वत्र पसरला ! राजा ह्यानेंच दैत्य, उरग व दानव ह्यांचा विक्षोभ धर्मा, ह्या आदिदेवानेंच पूर्वी दैत्यांचा संहार करून ह्यानेंच प्रथम पृथ्वीचें आवरण अवलोकिलें, उडविला, हाच पुढे बलिरूप सार्वभौम राजा पृथ्वीला उद्धरिलें व आपलें अद्वितीय सामर्थ्य झाला, ह्यानेंच सर्व प्रजा उत्पन्न केल्या, लोकनिदर्शनास आणिलें; गोवधेन पर्वताच्या सर्व प्रजांचें कल्याण हाच करितो आणि उद्धरणसमयीं इंद्रादिक देवांनीं याचीच स्तुति सर्व विश्वाच्या व जगाचा पालक हाच केली; सर्व जीवांचा खरा संरक्षक हाच एकटा आहे. राजा धर्मा, जेव्हां धर्माला ग्लानि होय: ह्यालाच लोक नानाप्रकारचे भक्ष्यभोग्य येते, तेव्हां हा भगवान् कृष्णच देवांच्या किंवा पदाथे अर्पितात: आणि युद्धांत जय मिळवून मनुष्यांच्या कुळांत जन्म घेतो आणि हा विशुद्ध- देणारा हाच देवाधिदेव होय. अंतराल, पृथ्वी, चित् परमात्मा धर्माचरण करून उच्च-नीच स्वर्ग व इतर सर्व कांही ह्या शाश्वत पुरुषाच्याच लोकांचें संरक्षण करितो. राजा, ज्यांच्याकडे ताच्यांत असतें; ह्यानेंच मित्रावरुणांचें रेत दुर्लक्ष केलें पाहिजे त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून कुंभांत धरिलें, आणि मग त्यापासून वसिष्ठ हाच असुरांच्या बघाला प्रवृत्त होतो; कार्य, ऋषि जन्म पावला, असें ह्मणतात. हा भग-

वान् कृष्णच वायु होय; हा भगवान् कृष्णच संसाररूप रथ सिद्ध करणारा हाच होय; अश्विनीकुमार होय; हा आदिदेवच रश्मिवान् ह्याच्या रथाचीं सत्त्व, रज व तम हीं तीन चक्रे सूर्य होय; ह्यानेच सर्व असुरांना जिंकिले; आहंत; ह्याच्यापासूनच उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ आणि ह्यानेच तीन पावलांत सर्व ब्रह्मांड गति प्राप्त होते; ह्याच्या रथाला काल, सत्ता, आक्रमिले. हा भगवान् कृष्णच देवांचा, मान- ईश्वरच्छा व स्वसंकल्प असे चार अश्व आहेत; वांचा व पितरांचा आत्मा होय; आणि यज्ञ- ह्याचा रथ चांगला, वाईट व मिश्र अशी तीन वेले पुरुष यज्ञानुष्ठानांत ह्याचीच आराधना प्रकारची (त्रिविधकर्मयुक्त) चाल करितो; करितात. हा लोकनायकच दिवस व रात्र असे आकाश हीं हाच होय; पंचतत्त्वांना आश्रय ह्याचाच कालाचे भाग पाडिते; हा लोकनायकच उद आहः स्वर्ग, पृथ्वी व अंतरिक्ष हीं ह्यानेच केली; यास येतो व अन्तास जातो; उत्तरा- पर्वत व अरण्य ह्यांचा कर्ता हाच होय; ह्यानेच यण व दक्षिणायन करणारा हाच होय; इंद्रिये स्वाधीन ठेविलीं आहेत; पद्रीम अग्नी- ह्याच्यापासूनच वर, खाली व बाजूस किरण प्रमाणें अभित तेज ह्याच्याच ठिकाणीं आहे; पसरतात आणि ते पृथ्वीला प्रकाशित करितात; आणि ह्यानेच इंद्राला शासन करण्याच्या वेदवेंत ब्राह्मण ह्यालाच स्तवितात; आणि उद्देशानें नद्यांचें उल्लेघन केले व त्या वज्र- ह्याच्या प्रभेच्या साहाय्यानेच सूर्य प्रकाशता. पहार करणाऱ्या देववराचा पराजय केला. प्रत्येक महिन्यास हा यज्ञ करणाराच यज्ञ महान् यज्ञांत सहस्रावधि प्राचीन वेद-ऋचांनीं करितो; वेदवेंत पुरुष यज्ञामध्ये ह्याच्याच ज्या श्रेष्ठ महेंद्राची स्तुति करण्यांत येते, तो स्तुतीचें पठन करितात; गीत, उष्ण व वृष्टि महेंद्र हाच होय; महोत्तमस्वी दुर्वांशाला स्वगृहीं ह्या तीन अवयवांनीं युक्त असें जें संवत्सररूप राहून घेण्यास हाच काय तो एकदा समर्थ कालचक्र तें हाच होय; सात अश्व जोडिलेला शाला; हाच एकदा पुराण ऋषि होय, असें ह्यण- व वर्षवातोष्णरूप त्रिभाग असलेला जो सर्वांचा तातः हाच विश्वाचा कर्ता होय; हाच आपल्या- रथ तो हाच होय; महान तेज ह्याच्याच पासून सर्व पदार्थांना निर्मितो; हाच देवाधिदेव ठिकाणी वियमान आहे; सर्वत्र ह्याचीच वेद शिकवितो; हाच सर्व प्राचीन विधींचा गति आहे; सर्वांचा अधिपति (किंवा संहारक) आश्रय करितो; हा विश्वक्सेनच कामनिक, हाच होय; आणि हा भगवान् कृष्णच वैदिक किंवा लौकिक अशा सर्व कृत्यांचें फल एकदा सर्व लोकांचें पोषण करितो. वा वीरा होय; त्रिभुवनांत जें शुभ किरण पसरतात ते युधिष्ठिरा, सौंदव अंधकाराचा नाश करणारा जो हाच होय; तीन लोक व तिन्ही लोकांचे सूर्य तो हाच जाण व सर्वांना उत्पन्न करणारा पालक तेही हाच होय; आणि तीन अग्नि व जो ब्रह्मदेव तोही हाच समज. राजा धर्मा, पूर्वी तीन व्याहृति हीं सर्वही हा देवकीपुत्रच होय. एकदा खांडववनामध्ये हा सर्वशक्तिमान् महा- हा कृष्णच संवत्सर होय; ऋतु, पक्ष व अहोरात्र त्याच अग्निरूपानें तृणादिकांत राहून संतुष्ट हीं हाच होय; कला, काष्ठा, मात्रा, मुहूर्त, लव शाला; सर्वत्र गमन करणाऱ्या ह्या कृष्णानेच व क्षण हे सर्वही हा विश्वक्सेनच होय; चंद्र, राक्षसांना व उरगांना जिंकिले व सर्वांचा सूर्य, ग्रह, नक्षत्र, तारा, सर्व दर्शा, पौर्णमास, अग्नी होम केला; ह्यानेच अर्जुनाला श्वेत अश्व नक्षत्रांच्या युति व ऋतू हीं सर्व शा विश्वक्सेना- दिले; हाच सर्व अश्वांचा निर्माणकर्ता होय; पासूनच उत्पन्न शाली; आणि रुद्र, आदित्य,

वसु, अश्विनीकुमार, साध्य, विश्वेदेव, मरुद्गण, युज, श्वेदज इत्यादि चार प्रकारचे जीव उत्पन्न प्रजापति, देवमाता अदिति व सप्त ऋषि हे केले; नंतर, जिच्यामध्ये पांच प्रकारचीं व्रीजे सर्व ह्या कृष्णापासूनच उत्पन्न झाले. हा भगवान् आहोत अशी भूमि त्यानें निर्मिली; आणि अंत-कृष्णच वायु होऊन सर्व विश्व इतन्तः फेंकितो रिक्षांतून पृथ्वीवर विपुल उदकाचा पुरवठा व्हावा हा विश्वरूप कृष्णच अग्नि होऊन सर्व विश्व अशी योजना केली. राजा धर्मा, ह्या कृष्णा-जाळितो; हा जगन्नायक कृष्णच जल होऊन नेच हें सर्व विश्व केले; हा स्वयंसिद्ध पुरुषच सर्व बृडवितो; आणि हाच ब्रह्मदेव वृन्त सर्व स्वतः सर्व विश्वाचा प्रतिपाद्य करितो; आणि सृष्टि निर्माण करितो. हा कृष्णच वेदांचा प्रति-हानेच देव, असुर, मानव, लोक, ऋषि, पाप विषय असून स्वतः वेद शिकतो; पितर व प्रजा ही उत्पन्न केली आहेत. हा कृष्णच मूर्तिमंत विधि असून स्वतः राजा, थोडक्यांत सांगावयाचें ह्मणजे हा सर्व विधीचें ज्ञान संपादितो; धर्म, वेद व बल प्राण्यांचा अधिपति कृष्णच सृष्टीची उत्पत्ति ह्यांतील रहस्य हा कृष्णच होय; आणि हा करावयाची असतां नित्य यथायोग्य रीतीनें केशवच हें सर्व स्थावरजंगम जग समजावें. सर्व प्राण्यांचे समुदाय निर्मितो असें समजावें; हा कृष्णच महान् तेज होय; ह्याच्या प्रकाशा-ह्यास्तव हें सर्व बरेवाईट व स्थावरजंगम जग नेच हें सर्व विश्व आपल्यास रूपसंपन्न दिसत ह्या विश्वक्सेनापासूनच झालें आहे, असें मान; आहे; सर्व प्राण्यांचा मूळ उत्पादक हाच होय; आणि त्याप्रमाणेंच जें कांहीं आज आहे व ह्या-ह्यानेच प्रथम उदक निर्मिलें आणि मग पुढें होईल तें सर्वही हा केशवच होय असें ह्यानेच सर्व विश्व उत्पन्न केले. ऋतू, उत्पात, समज. राजा युधिष्ठिरा, प्राण्यांच्या अंतर्काळीं विविध चमत्कार, मेघ. वीज, ऐरावत आणि त्यांच्या नाशास प्रवृत्त होणारा जो मृत्यु तो सर्व चराचर विश्व ही ह्या कृष्णापासूनच हा साक्षात् कृष्णच होय आणि सर्वांच्या झालीं; फार कशाला-सर्व विश्वाचा आत्मा हा धर्माला आधारही ह्याचाच समजावा; जें कांहीं विष्णुच जाणावा. हा निर्गुण कृष्णच वासुदेव-पूर्वी घडलें असें आपल्याला माहीत आहे संज्ञेनें सर्व विश्वांत वास्तव्य करितो; हा कृष्णच आणि ज्याच्याविषयी आपल्यास मुळचि संकर्षणसंज्ञेनें जीवात्म्याच्या ठिकाणीं राहतो; माहिती नाही, त्या सर्वांचेही कारण हा विश्वक्से-प्रद्युम्न व अनिरुद्ध हीं ह्याचीं रूपं होत; आणि नच जाणावें; आणि जें लोकांत प्रशस्त व अशा प्रकारें हा महात्मा स्वयंसिद्ध कृष्णच पवित्र किंवा शुभ व अशुभ असें आहे, तें सर्व हीं चारही रूपं धारण करितो. राजा युधिष्ठिरा, ही अचिंत्य केशवरूपच आहे. असें मानावें; ह्या कृष्णाच्या मनांत ही सृष्टि उत्पन्न कर-आणि तें केशवरूपाहून भिन्न मानणें ह्मणजे ण्याचा विचार उत्पन्न झाला तें ह्यानें पृथ्वी, नास्तिकपणा धरणें असें समजावें; ह्यास्तव, राजा अणू, तेज, वायु व आकाश ह्या पांच तत्त्वांना धर्मा, हा केशव असा अचिंत्यशक्तिमान् पांच प्रकारची ह्मणजे देव, असुर, मानव, प्रत्यक्ष भगवान् नारायणच आहे; जगाचा श्वापद व तिर्यक (पशुपक्षी इत्यादि) सृष्टि आदि, मध्य व अंत हाच होय; आणि जगांत उत्पन्न करण्याची आज्ञा दिली; नंतर त्यानें ही येऊं इच्छिणाऱ्या प्रत्येक प्राण्याचा प्रभव व पृथिव्यादिक पंचतत्त्वं निर्मिलीं; नंतर त्यानें विनाश ह्याच्यापासूनच होतो !

स्थावर जंगम विश्व निर्माण केले व त्यांत जरा-

अध्याय एकशें एकुणसाठावा.

—:०:—

दुर्वासाची भिक्षा.

उद्योग चालू असतां, यश, श्री व आरोग्य ह्यांच्या प्राप्तीचे उपाय योजीत असतां, व देव-पितरांना आराधीत असतां आपण सदैव ब्राह्म-

युधिष्ठिर विचारितोः—मधुसूदना, मला णांना संतोषवाचें. बाळा, राजपद किंवा अन्य तू ब्राह्मणांच्या पूजेपासून कोणतें फल प्राप्त वभव प्राप्त होणें हें जर ब्राह्मणांच्या स्वाधीन होतें तें कथन कर. तुला हा विषय अवगत आहे, तर राजा आहे ह्या भावनेनें मी आहे.तुझें सत्य स्वरूप पितामहानीं जाणिलें आहे. त्यांचा अनादर कसा करीन बरें ? महाबाहो वासुदेव सांगतोः—राजा कुरुसत्तमा, ब्राह्म-प्रयुम्ना, तू ब्राह्मणांवर अगदीं संतापू नको. णांचे गुण मी तुला यथार्थ रीतीनें निरूपण बाबारे, ह्या लोकीं व परलोकीं ब्राह्मण हें महापरा-कुरुन सांगतो, सावधान चित्तानें श्रवण कर. कमी तत्त्व आहे ! ब्राह्मणांस सर्व कांहीं प्रत्यक्ष राजा, पूर्वी मी द्वारकेंत असतां ब्राह्मणांनीं नसत असतें; ते जर खवळले तर सर्व जग कोपित केलेल्या प्रयुम्नानें मला हाच प्रश्न विचा-मस्म करून टाकतील; व ते दुसरे लोक रिला होता. तेव्हां प्रयुम्न मला ह्मणालाः— व लोकपालही उत्पन्न करतील ! तेव्हां ज्ञान-मधुसूदना, ब्राह्मणांची पूजा केल्यानें कोणतें संपन्न व महातेजस्वी पुरुष त्यांच्याशीं उत्तम फळ मिळतें; ह्या मृत्युलोकीं व त्यापमाणेंच प्रकारें कसे वागणार नाहीत बरें ? बाळा, परलोकीं ब्राह्मणांच्या ठायीं ईश्वरत्व काय पूर्वी माझ्या गृहीं एक ब्राह्मण रहावयास आला ह्मणून मानितान; आणि, हे मानदा, नित्य होता. त्याचा वर्ण हिरवा व पिण्ड असा होता. ब्राह्मणांचें पूजन केलें असतां कोणतें श्रेय तो चिंध्या नेसत असून त्याच्या हातांत घडतें, हें सर्व मला स्पष्ट करून सांग; बिम्बाचा दंड होता त्याची दाढी वाढली असून कारण, ह्याविषयीं मला महान् शंका उत्पन्न तो अनिश्चित कृग होता. पृथ्वीवर जी उंच झालेली आहे. राजा युधिष्ठिरा, ह्यापमाणें मनुष्ये आहेत त्यांच्याहूनही तो अधिक उंच मला प्रयुम्नानें विचारिल्यावर मी त्याला जें होता. मर्यात किंवा मृत्युलोकांत तो पाहिजे उत्तर दिलें तें तू आतां लक्षपूर्वक श्रवण कर. त्या स्थळीं स्वच्छेदानें हिंडत असे ! आणि राजा, तेव्हां मी प्रयुम्नाला ह्मणलेंः—दक्षिर्माणा हिंडतांना तो चवाक्याच्या जागीं किंवा सभांत पुत्रा, ब्राह्मणपूजनाचें फळ एक. बाळा वगैरे नेहमीं ह्मणत असे की, 'अहो, ह्या प्रयुम्ना, ब्राह्मण हे प्रत्यक्ष सोमरूप राजे आहेत ! दुर्वासा ब्राह्मणाला घरांत ठेवून त्याचा सत्कार पत्वायाला मुख देणें किंवा दुःख देणें हें सर्वस्वीं कोण करील ? हा मी दुर्वासा ब्राह्मण मोठा त्यांच्या हातांत असतें. ह्या लोकीं काय किंवा तामसी आहे. कोणत्याही प्राण्यानें किती परलोकीं काय, प्रत्येक मुखावह गोष्टीचा उगम अल्पही अपकार केला असतां मी त्याच्यावर ब्राह्मणांपासून असतो, ह्याचदल माझ्या मनें संतापतो. तर ही माझी अष्ट ऐकून वेळून संदेहच नाही ! ब्राह्मणांच्या पूजेपासूनच मला कोणी आश्रय देण्यास सिद्ध आहे काय ? आयुष्य, कीर्ति, यश व बल हीं प्राप्त होतातः जो कोणी मला आपल्या घरीं रहा ह्मणून ह्मणेल आणि ह्याम्व सर्व लोक आणि सर्व लोकपाल त्यानें मला संताप येईल असें कोणतेंही कृत्य ब्राह्मणांचें पूजन करितात; ह्मणून धर्म, अर्थ करितां उपयोगी नाही !' प्रयुम्ना, अशा कोपन-व काम हीं संपादीत असतां, मोक्षसिद्धीसाठीं शील. ब्राह्मणाला बुध्या कोण ठेवून घेणार ?

कोणीही त्याचा आदर केला नाही! तेव्हां मग वेदीप्यमान् बुद्धिमान् ब्राह्मणाने माझ्या समक्ष मी त्यास आपल्या घरी एका स्वतंत्र स्थळीं कोमल रुक्मिणीवर रथाच्या अश्वप्रमाणे ठेवून घेतलें. प्रद्युम्ना, तो ब्राह्मण असा विचित्र चाबकाचे फटके ओढिले; परंतु त्याच्या त्या होता की, कधी कधी सहस्रावधि ब्राह्मणांचे पीडेनें मला यत्किंचितही दुःख वाटलें नाही ! अन्न एका वेळीं भक्षीत असे आणि कधी कधी प्रद्युम्ना, अशा प्रकारे रुक्मिणीस ताडण करीत अगदीं थोडे अन्न खाऊन बाहेर जाई, तो तो ब्राह्मण मोठ्या राजमार्गानें रथ घेऊन नग-
फिरून घरीच येत नसे ! तो कधी कधी अक- राच्या बाहेर पडला ! बाळा, तो महान् चम-
स्मात् हसतच सुटे, तर कधी रडावयासच लागे ! त्कार अवलोकन करून दाशार्हाना अतिशय त्या वेळीं त्याच्याइतका वयोवृद्ध कोणीही क्रोध उत्पन्न झाला आणि कित्येक परस्परांत मनुष्य ह्या भूतलावर नव्हता ! त्यानें एकदा संभाषण करूं लागले की, अहो, ब्राह्मणांनीं आपल्या निवासस्थलीं जाऊन विद्याईत, शय्या मात्र ह्या जगतीमध्ये जन्मास यावे ! अन्य वर्ण व अलंकारिलेल्या कन्या ह्यांना दग्ध केले व तो जन्मास येऊन उपयोग तो काय ! अहां, ब्राह्मणा-
परत बाहेर निघून गेला ! नंतर तो कडकडीत वांचून दुसरा कोण बरे ह्या रथांत आरूढ व्रतवैकल्ये करणारा मृनि पुनः मजजवळ होऊन जिवंत राहील ! विषारी सर्प आला व मला ह्मणाला की, 'कृष्णा, मला लव- जलाल खरा; पण ब्राह्मण ह्या त्याहूनही जलाल कर खीर खावयास दे.' प्रद्युम्ना, मी त्या ब्राह्म- होय ! ब्राह्मणरूप सर्पाच्या विषानें णाचें चित्त आधींच जाणून सर्व प्रकारचे दग्ध झालेल्या प्राण्याला कोणीही उपचार लहानमोठे खाद्यपेय पदार्थ उत्तम रीतीनें सिद्ध करण्यास समर्थ नाही !' प्रद्युम्ना, अशा प्रकारे करून तयार ठेवण्यास पाकशाळेंत आज्ञा त्या महातेजःपुंज ब्राह्मणानें रथ चालविला केलेली होती; ह्मणून, ब्राह्मणाची आज्ञा होतांच असतां मार्गांत रुक्मिणी उंचळून पडूं लागली, मी त्यास कढत कढत खीर नेऊन दिली पण श्रीमान् दुर्वासाला तें सहन झालें नाही व व त्यानें ती लागलीच भक्षण करून मला त्यानें रथ अधिकच वेगानें चालविण्याकरितां झटलें की, 'आतां ह्या उरलेल्या खिरीनें तूं रुक्मिणीवर चाबकाचे प्रहार केले ! परंतु, आपलें सर्व अंग माखून टाक !' तेव्हां मी प्रद्युम्ना, रुक्मिणीला अधिक वेगानें चालवेना; अगदीं मागेपुढें न पाहतां तात्काळ तसें केले व त्यामुळे तो ब्राह्मण अतिशयित क्रोधाग्रमान आणि मी आपलीं गात्रे व मस्तक त्या उच्छिष्ट होऊन उडी मारून रथाच्या खालीं उतरला व खिरीनें लिपून काढिलें ! प्रद्युम्ना, इतक्यांत दक्षिणाभिमुख होऊन भलत्याच मार्गानें त्या ब्राह्मणानें तुझी माता तेथें समीप अवलो- पायीच धावत सुटला ! प्रद्युम्ना, ह्याप्रमाणें तो किली आणि त्या स्मित हास्य करणाऱ्या सुम- ब्राह्मणश्रेष्ठ भलत्याच मार्गानें धावत असतां खीला त्यानें उरलेल्या खिरीनें हसत हसत मी खिरीनें माखलेला होतां तसाच ' भग- माखून टाकिलें ! रुक्मिणीपुत्रा, नंतर त्या वन, प्रसन्न व्हा; भगवन् प्रसन्न व्हा. ' असें ब्राह्मणानें खिरीनें लिपून काढलेल्या त्या तुझ्या ह्मणत त्या ब्राह्मणाच्या मागून धावत गेलों मातेला ताबडतोब रथाला जोडिलें आणि त्या आणि मग त्या परमसमर्थ ब्राह्मणानें माझ्याकडे रथांत आरूढ होऊन तो ब्राह्मण माझ्या गृहां- पाहिलें व मला म्हटलें की, 'महाबाहो कृष्णा, तून बाहेर पडला ! प्रद्युम्ना, मग त्या अभितुल्य तूं आपल्या स्वाभाविक गांभीर्यानेंच क्रोध

जिकिला आहेस ! सुवता, तुझा मला कोण-लोकीं तुला केशवाचाच लोक प्राप्त होईल ! ताही अपराध दृग्मोचर झाला नाही ! गोविंदा, प्रद्युम्ना, ह्याप्रमाणें तो दुर्वासा ब्राह्मण तुझ्या मी तुझ्यावर प्रसन्न झालों आहे; तर तुझे जे मातेला म्हणाला; आणि जणू काय दुसरा मनोरथ असतील ते पूर्ण करून दे ! बाळा, प्रज्वलित अग्निच असा तो महातेजःपुंज दुर्वासा एखाद्याचा मी प्रसन्न झालों असतां त्याला जें जावयास निघाला व निघतांना मला झणाला, जें पाहिजे असेल तें तें त्यास यथास्थित 'केशवा, हीच बुद्धि तूं सतत ब्राह्मणांविषयीं रीतीनें प्राप्त होतं, असें तूं समज. जोंपर्यंत देव.' आणि, बाळा, असे म्हणून तो तेथच्या देव व मनुष्ये ह्यांची अज्ञाच्या ठिकाणीं वासना तेथेच अंतर्धान पावला ! असो; प्रद्युम्ना, आहे, तोंपर्यंत तीं अज्ञाप्रमाणेंच तुझ्यावरही दुर्वासा ब्राह्मण गुप्त झाल्यावर मीं उपांशुव्रताचें प्रेम करितील; आणि त्याप्रमाणेंच, जोंपर्यंत अनुष्ठान चालविलें; आणि ब्राह्मण जें जें लोकांत तुझें पवित्र यश गाजत आहे तोंपर्यंत म्हणेल तें तें करण्याचा मीं परिपाठ ठेविला. तुझें श्रेष्ठत्व तिन्ही लोकांत अभंग राहील व प्रद्युम्ना, तुझ्या मातसमेवत मीं हे व्रत आच-तूं सर्व लोकांना प्रिय होशील ! जनार्दना, मीं रिलें आणि नंतर मोठ्या दर्बानें आहीं गृहांत तुझें जें जें कांहीं कोडिलें असेल, जळिलें असेल प्रवेश केला. रुक्मिणीपुत्रा, आहीं गृहांत किंवा अन्य रीतीनें नाशिलें असेल, तें तें सर्व प्रवेश करितांच, त्या ब्राह्मणानें जें मोडलें, पहिल्याप्रमाणें किंवा पहिल्याहून अधिक चांगलें कोडलें किंवा जाळलें होतें तें सर्व नवीन होईल; आणि जेथपर्यंत तुझ्या मनांत जग-झाललें आत्मांस आढळलें. तें पाहून आम्हांला प्याची इच्छा असेल तेथपर्यंत, ज्या तुझ्या मोठें आश्चर्य वाटलें आणि तेव्हांपासून मीं नित्य अवयवांना तूं ही खीर मावली आहेस त्या ब्राह्मणांना परमादरानें पुजूं लागलों. गात्रांच्या द्वारें तुला मृत्यु येणार नाही ! राजा युधिष्ठिरा, रुक्मिणीपुत्र प्रद्युम्नानें अच्युता, तूं आपल्या तळपायांना कां रे खीर ब्राह्मणांच्या संबंधानें मला विचारिलें असतां लाविली नाहीस ! बाळा, तें कांहीं मला मीं त्यास ह्याप्रमाणें ब्राह्मणश्रेष्ठ दुर्वासा मुनींचा आवडलें नाही ! ' प्रद्युम्ना, ह्याप्रमाणें तेव्हां तो सर्व महिमा निवेदन केला. असो; कुंतीपुत्रा, दुर्वासा ब्राह्मण मला मोठ्या प्रसन्न मुद्रें तूंही सदासर्वकाळ महाभाग्यवान् ब्राह्मणांचें म्हणाला आणि नंतर मीं आपल्या शरीरा-वर्णानें व दानानें पूजन कर; ब्राह्मणांच्या कडे अवलोकन केलें तां त्याजवर मला कांति-प्रसादानेंच मला हें पेश्वर्य प्राप्त झालें; आणि मत्ता दिसून आली ! प्रद्युम्ना, नंतर तो ब्राह्मण ह्या भोष्टानें माझ्याविषयीं जें कांहीं म्हटलें मोठ्या आनंदानें रुक्मिणीला म्हणाला :— तेंही सर्व सत्य आहे !

हे कल्याणि, तुला सर्व स्त्रियांमध्ये श्रेष्ठत्व प्राप्त होईल, तुझें यश चाहोंकडे पसरेल, आणि लोकांत तूं उत्कृष्ट कीर्ति मिळविशील ! हे भामिनि, तुला जरा, रोग किंवा निस्तेजपणा हीं स्पर्श

करणार नाहीत; तूं नित्य कृष्णाची आराधना करशील; आणि, हे पुण्यगंधे, केशवाच्या सोळा ब्राह्मणांच्या (ह्मणजे दुर्वासा ब्राह्मण हा भगवान् हजार स्त्रियांमध्ये तूं वरिष्ठ होशील व पर-शंकराचा अवतार असल्यामुळे त्या भगवान्

अध्याय एकशें साठवा.

—:—

ईश्वरप्रशंसा.

युधिष्ठिर विचारितोः—मधुसूदना, तूं दुर्वासा

महेश्वराच्या) प्रसादानें जें विशिष्ट ज्ञान तो मूर्तिमंत यज्ञावर सोडिला आणि संपादिलेंस, त्याचें मला व्याख्यान करून सांग. मोठ्यानें गर्जना केली, तेव्हां महान् आकांत त्या महात्म्याचें महाभाग्य व त्याचीं नांवें हीं झाला! तेव्हां भगवान् महेश्वरानें क्रुद्ध होऊन यथार्थपणें जाणावीं, अशी माझी इच्छा एकाएकीं यज्ञाचा वेध केला असें पाहून आहे; तर तें सर्व तूं विशद करून सांग. देवांच्या मनाला धडकी बसली, त्यांची सर्व वासुदेव सांगतो:—राजा युधिष्ठिरा, भग- शांति लयास गेली, आणि ते अत्यंत खिन्न झाले! वान् कपर्दी शंकराला नमस्कार करून, दुर्वासा राजा, भगवान् पिनाकपाणीच्या धनुष्याच्या ब्राह्मणाच्या प्रसादानें माझे जें कल्याण झालें प्रत्येचेचा टणत्कार होऊं लागला तेव्हां सर्व व भीं जें यश मिळविलें तें तुला निवेदन करितां. लोक भयभीत झाले आणि सुरासुरांचीं धावीं राजा धर्मा, सकाळीं उठून हात जोडून एकाच दणाणून ते अगदीं विषण्ण होऊन बसले ! मनानें जें शतरुद्रीय स्तोत्र ही रोज ह्मणतां तें राजा, त्या समर्थी महासागरांतील जलाचा तुला सांगतां, ऐक. राजा, हे शतरुद्रीय स्तोत्र भयंकर क्षोभ झाला, वसुधा थरथर कांपूं महातपस्वी प्रजापति ब्रह्मदेवानें तपश्चर्या समाप्त लागली, पर्वत ह्याले लागले आणि आकाश झाल्यावर उत्पन्न केलें. धर्मा, ह्या तिन्ही लोकांत चोहोंकडून फाटले ! राजा, त्या समर्थी जिकडे भगवान् महादेवांपेक्षां कोणताही प्राणी श्रेष्ठ तिकडे काळोख झाला, अंतरिक्षांतील सर्व नाहीं. सर्व प्राण्यांचा उत्पत्ति त्याच्यापासूनच प्रभा मावळली, नक्षत्रांचा उजेड नष्ट झाला, होते. त्या महात्म्याच्या अग्रभागीं उभे राह- आणि सूर्यही लोपला ! राजा, तेव्हां सर्व प्यास कोणीही धजत नाही. त्याच्या बरोबरीचा प्राण्यांचें आत्मभूत बनलेले ऋषिजन फारच प्राणी तिन्ही लोकांत एकत्री नाहीं. राजा धावरले व जगाच्या कल्याणासाठीं नानाविध धर्मा, भगवान् महेश्वराच्या अंगीं असं सामर्थ्य शांति व मंगलकृत्ये करूं लागले ! राजा आहे कीं, युद्धांत तो संतापला असतां केवळ युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें सर्वत्र दुर्दशा होऊन त्याच्या वासानेंच शत्रु मूर्च्छित होऊन प्राण यज्ञाचा विध्वंस उडविल्यावर भगवान् रौद्र- सोडितात आणि ह्याप्रमाणें बहुतेक सेनेचा पराक्रमी रुद्रदेव देवांवर धावून गेला, त्यानें निकाल होऊन जे कोणी थोडेबहुत योद्धे संतापून भगाच्या नेत्रांवर प्रहार करून ते नेत्र अवशिष्ट राहतात, ते कंपायमान होऊन पतन फोंडिले आणि तो कांधांनं लाथ उचलून पृषा- पावतात ! राजा, त्यानें मेघगर्जनं प्रमाणें एकदा वर धावून गेला व त्यानें तो पृषा पुरोडाश महान् आरोळी दिली ह्मणजे समरांगणांत देवांचें भक्षित होता त्यांच दांत पाडिले ! राजा, देखील हृदय फाटून जाईल ! राजा, तो पिनाक- तेव्हां देव भीतीनें अगदीं गांगरून गेले आणि पाणि भगवान् शंकर कांधायमान होऊन उग्र त्यांनीं कांपत कांपत पुनः भगवान् शंकराला मुद्रेनें ज्यांच्यावर दृष्टिपात करील, ते सुर, नमस्कार घातला ! राजा धर्मा, इतक्यानेंही असुर, गंधर्व किंवा पन्नग कोणी का असतना ! भगवान् शंकराचा कोप शांत झाला नाही ! ते गृहमध्ये लपून बसले तरी सुख पावणार त्यानें लागलाच एक तीक्ष्ण धारेचा लखलख- नाहीत ! राजा, दक्ष प्रजापतीनें यज्ञानुष्ठान पारा बाण धनुष्याला जोडला आणि भगवान् आरंभिलें असतां भगवान् शंकरानें संतप्त रुद्राचा तो उग्र पराक्रम पाहून ऋषि व देव होऊन मोठ्या धैर्यानें धनुष्याला बाण लावून अत्यंत भ्याले व नंतर त्या देववरांनीं भगवान्

शंकराची प्रार्थना आरंभिली ! त्या समर्थी असतां त्याच्या योगानें ते असुर पुरांसद्धां देवांनीं हात जोडून शतरुद्रीय मंत्राचा जप दग्ध झाले आणि नंतर तो बाण पांच केला आणि देवांचा तो स्तव श्रवण करून झुलपें असलेल्या बालकाच्या रूपानें पुनः त्या भगवान् महेश्वर प्रसन्न झाला ! नंतर त्रिपुरदाहकाच्या अंकावर येऊन बसला ! तेव्हां देवांनीं यज्ञांत भगवान् रुद्राचा श्रेष्ठ भाग भगवती उमा देवीनें त्यास जाणण्याच्या इच्छेनें ठरविला आणि ते भीतीनें त्यालाच शरण ' हा कोण ? ' असें विचारिलें; पण भगवान् गेले ! ह्याप्रमाणें भगवान् शंकराचा संतोष शंकरानें तिला उत्तर दिलें नाहीं ! राजा, त्या होतांच, तो भग्न झालेला मूर्तिमंत यज्ञ पुनः पूर्ववत् समर्थी त्या बालकाबद्दल इंद्राच्या मनांत स्पर्धा सांधला गेला आणि त्याचे जे जे अवयव उत्पन्न झाली व त्यानें तात्काळ त्याच्यावर टाक-विच्छिन्न झाले होते ते ते संजीवित होऊन ण्याकरितां वज्र उचालिलें; पण त्या बालकानें पुनः एकवटले ! युधिष्ठिरा, पूर्वी अंत-परिधासारखा प्रचंड असा तो इंद्राचा वज्रयुक्त रिक्षांत वीर्यवान् अमरांचीं तीन पुरें होती. बाहु जागच्या जागींच खिळविला ! राजा त्यापैकीं एक लाटाचें, एक रुप्याचें व एक धर्मी, तो बालक ह्यणजे प्रत्यक्ष भुवनेश्वर सोन्याचें होतें. इंद्रानें तीं पुरें जिंकून घेण्या-महादेवच होय, हें कांहीं त्या देवांना व प्रजा-साठीं आपल्या सर्व आयुधांचा उपयोग केला; परींता उमगले नाहीं व ते सर्व मोठ्या गोध-पण त्यास यश आलें नाहीं. नंतर आर्त लात पडले ! राजा, नंतर भगवान् ब्रह्मदेवानें झालेले सर्व देव भगवान् रुद्रास शरण गेले आणि त्या अमितवीर्यवान् बालकाच्या सत्यस्वरूपा-ने सर्व महत्तम देव एकत्र जमून त्याला ह्यणाले बद्दल अंतर्धीर्मान ध्यान केलें व जाणिलें कीं, कीं, ' भगवन् रुद्रा, असुर हे अविचारानें सर्व हा भगवान् देवाधिदेव उमापतिच होय ! कृत्यांत फारच क्रूरपणा करीत आहेत; ह्यास्तव तेव्हां त्यानें तात्काळ त्या बालकाला नम-तूं तिन्ही पुरांसह ह्या असुरांचा नाश कर; स्कार घातला ! राजा युधिष्ठिरा, नंतर देवांनीं आणि, हे मानदा, ह्या त्रैलोक्याला राख ! ' त्या उमामहेश्वरांना स्तवाच्या योगें प्रसन्न राजा, ह्याप्रमाणें देवांचें भाषण श्रवण करून करून घेतलें आणि त्यांच्या प्रसादानें त्या भगवान् रुद्रानें त्यांस ' बरें आहे ' असें बलनिषूदनाचा बाहु पूर्वप्रमाणें चलनवलन झटले; आणि भगवान् विष्णूची बाणाच्या अग्नीं, करण्यास समर्थ झाला ! असो; राजा, नंतर अग्नीची पात्याच्या जागीं, वेवस्तव यमाची तो लहान बालक दुर्वासा नामक वीर्यशाली पुंखाच्या ठिकाणीं, सर्व वेदांची धनुष्याच्या ब्राह्मण झाला आणि तोच पुढें द्वारकेंत माझ्या जागीं, श्रेष्ठ सावित्रीची ज्येच्या ठिकाणीं व गृहीं बहुत काल राहिला. त्या दुर्वासानें ब्रह्मदेवाची सारथ्याच्या जागीं योजना केली माझ्या गृहीं असतां पुष्कळ विपरीत गोष्टी व त्यानें तीन पेण्यांच्या व तीन शल्यांच्या केल्या व त्याची तीं सर्व अति दुःखदायक कृत्यें बाणानें तीं त्रिपुरें भेदन करून टाकिलीं ! मीं मोठ्या गंभीरपणानें सहन केलीं ! राजा, भारता युधिष्ठिरा, भगवान् शंकराचा तो त्रिपर्व तो दुर्वासा ब्राह्मण प्रत्यक्ष भगवान् रुद्र होय ! व त्रिशल्य बाण आदित्यासारखा झळाळत शिव, अग्नि, सर्व, सर्वजित्, इंद्र, वायु, अश्विनी-असून प्रलयकालच्या अग्नीप्रमाणें जलाल कुमार, विद्युत्, चंद्रमा, ईशान, सूर्य, वरुण, होता. भगवान् महेश्वरानें तो बाण सोडिला काल, अंतक, मृत्यु, यम, रात्र, दिवस, मास,

पक्ष, ऋतु, प्रातःकाल, सायंकाल, संवत्सर, इतकें महच्च कोणांचेही नाही, म्हणून धाता, विधाता, विश्वकर्मा, सर्ववित्, नक्षत्रं, ग्रह, त्यास महेश्वर असें म्हणतात. भगवान् महादेव हा दिशा व प्रदिशा हीं सर्व त्याचींच रूपे आहेत; दुसऱ्याला जाळितो, तो तीक्ष्ण आहे, उग्र आहे, सर्व विश्व हें त्या भगवंताचाच आत्मा होय; प्रतापवान् आहे, आणि मांस, रक्त व मज्जा त्या विराटपुरुषाच्या देहाचें मान करणेही हीं खातो, म्हणून त्यास रुद्र असें नांव आहे. अशक्य आहे; त्याची क्रांति अद्वितीय आहे; त्यास महादेव हें नांव पडण्याचें कारण असें एकटें जें परब्रह्म तें त्याचेंच रूप होय; आत्मा कीं, तो सर्व देवांमध्ये महान् आहे, त्याचा देश व अनात्मा हे जे दोन विकार ते त्याच्याच महान् आहे, आणि तो महान् विश्वाचें पालन ठिकाणीं आहेत; व अनंत किंवा शंभर, हजार, करितो. त्याचा वर्ण भृंगसारखा आहे, म्हणून लक्ष, इत्यादि रूपे त्याचींच होत. राजा धर्मा, त्यास भूर्जयी असें म्हणतात. तो सर्व कर्मांनीं ह्याप्रमाणे तो भगवान् दुर्वासा प्रत्यक्ष महादेवच सर्वाकारितां नित्य यज्ञ करितो व सर्व मनुष्यांचे आहे; आणि त्या भगवतांचे गुण वर्णन कर- म्हणजे सर्व प्राण्यांचें हित इच्छितो, ण्यास शंभर वर्षेही पुरणार नाहीत ! म्हणून त्यास शिव म्हणतात. तो सर्वांच्या ऋतूभागीं राहून सर्व प्राण्यांना दग्ध करितो व सदा स्थिर असतो, आणि त्याचें लिंग नित्य स्थिर आहे, म्हणून त्यास स्थाणु म्हणतात. त्याचीं भूतकालीन, वर्तमानकालीन व भविष्य-

अध्याय एकशें एकसष्टावा.

—:—

महेश्वराचें माहात्म्य.

वासुदेव सांगतो:—महाबाहो युधिष्ठिरा, कालीन स्थावर व जंगम रूपें बहुत प्रकारचीं बहुत रूपें व बहुत नामें धारण करणाऱ्या असतात, म्हणून त्यास बहुरूप असें नांव महात्म्या रुद्राचें महाभाग्य मी तुला सांगतो, आहे; आणि विश्वेदेव त्याच्याच ठिकाणीं श्रवण कर. राजा, भगवान् महादेवाला अग्नि, वास्तव्य करितात, म्हणून त्यास विश्वरूप स्थाणु, महेश्वर, एकाक्ष, त्र्यंबक, विश्वरूप व म्हणतात. त्याला सहस्र अक्ष आहेत; त्याला शिव असें म्हणतात. वेदवेद्या ब्राह्मणांना त्या अग्र्युत म्हणजे दहा सहस्र अक्ष आहेत; देवाधिदेवाच्या दोन तनु विदित आहेत. एक त्याला सर्व शरीरावर व सर्व दिशांना अवलें- घोर तनु व दुसरी मंगलतनु; आणि ह्या दोन्ही कन करणारे अक्ष आहेत; त्याच्या चक्षूंचें तनुचें अवांतर प्रकार पुष्कळ आहेत. त्या तेज महासमर्थ आहे; व त्याच्या चक्षूंना अंत परमेश्वराची जी उग्र व घोर तनु, तीच सूर्य, नाही. तो सर्व प्रकारीं पशूंचें (जीवांचें) रक्षण अग्नि व विद्युत् ही होय; आणि दुसरी जी करितो, त्यांच्यामध्ये रममाण होतो, व त्यांचा सौम्य किंवा मंगलतनु, तीच धर्म, उदक व तो अधिपति आहे, म्हणून त्यास पशुपति चंद्र ही होय. आणखी असेंही म्हणतात कीं, म्हणतात. त्याचें लिंग नित्य ब्रह्मचर्य पाळितें; त्याच्या देहाचें एक अर्ध अग्नि व दुसरे अर्ध लोक त्या लिंगाची नेहमीं पूजा करितात; सोम हें आहे. त्याची जी मंगलतनु, ती ब्रह्म- आणि ही पूजा त्या महात्म्याला प्रिय आहे. चर्याचें पालन करिते; आणि त्याची जी घोर जो पुरुष त्या महात्म्याच्या प्रतिमेची किंवा तनु, ती जगाचा संहार करिते. तो सर्व जगा- लिंगाची नित्य पूजा करितो, त्याला ऐश्वर्य वर ईश्वरत्व म्हणजे सत्ता चालवितो व त्याच्या- प्राप्त होतें; पण त्यांतले त्यांत लिंगपूजकाला

महान् ऐश्वर्यं भिळते. ऋषि, देव, गंधर्व व मान आहे तें सर्व त्याचेंच होय. सर्व त्रैलो-
अप्सरा हीं नित्य भगवान् शंकराच्या ऊर्ध्व-क्याचें वरें-वाईट करण्यांत तोच सदासर्वकाळ
स्थित लिंगाचीच पूजा करितात. जो कोणी गंतलेला असतो. तो सर्व कामनांची सिद्धि
ह्याप्रमाणें श्रीशिवलिंगाची पूजा करितो, त्याज- करून देण्यास समर्थ आहे ह्मणूनच त्यास ईश्वर
वर तो महेश्वर प्रसन्न होतो; आणि तो भक्त- म्हणतात. तो सर्व महान् लोकांचा ईश्वर आहे
वत्सल प्रभु त्या भजकाला मोठ्या प्रेमानें सुख म्हणून त्यास महेश्वर म्हणतात. त्यानें नाना-
देतो. तो भगवान् महादेवच श्मशानांत प्रेतांचें प्रकारच्या अनेक रूपांनीं हें सर्व विश्व
दहन करित राहता; ह्यास्तव जे पुरुष तेथें चर्या व्यापिलें आहे; आणि त्या देवाधिदेवाचें जें मुख
करितात त्यांना वीरलोक प्राप्त होतात. तोच समुद्रांतील वडवागि होय !

प्राण्यांच्या शरीरांत ठाणें देऊन असलेला जो
मृत्यु तो भगवान् शंकरच होय. प्राण्यांच्या
देहांतील जो प्राणापान वायु तो तोच होय. त्याचीं
घोर व देदीप्यमान् अशीं बहूत रूपें आहेत.

अध्याय एकशें बासष्टावा.

—०—

धर्मप्रमाणकथन.

वैशपायन सांगतात:—राजा जनमेजया,
विद्वान् ब्राह्मणांना माहीत असतात. देवांत देवकीपुत्र कृष्णानें ह्याप्रमाणें भाषण केल्यावर
त्याचीं बहुते नांवें आहेत आणि तीं सर्व अन्वर्थक युधिष्ठिरानें पुनः शंतनुपुत्राला प्रश्न केला. तो
आहेत. त्याचीं तीं नांवें त्याच्या महत्त्वावरून, म्हणाला:—सर्व धर्मवेद्यांत श्रेष्ठ अशा महा-
शक्तिमत्त्वावरून आणि कर्मावरून पडली आहेत. बुद्धिमान् भीष्म, धर्मप्रकरणीं निर्णय ठरवि-
त्या महात्म्याचें शतरुद्रीयस्तोत्ररूप उत्तम तांना प्रत्यक्ष अनुभव व श्रुतींचें वचन ह्यांपैकीं
उत्पत्त्या जें वेदांत सांगितलेलें असून शिवाय कोणतें कारण प्रवृत्त मानावें ?

व्यासांनींही गाडलेलें आहे, तें ब्राह्मण नित्य भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, माझ्या
ह्मणतात. तो महात्मा सर्व लोकांना सुख देतो मते ह्या वाच्यतां कोणताही संशय नाही. हे
आणि तो हें सर्व प्रचंड विश्व व्यापून आहे. प्राज्ञा, तूं मला प्रश्न चांगला विचारिला आहेस;
ब्राह्मण व ऋषि हे त्याला सर्व जगांत ज्येष्ठ आतां मी तुला हा विषय प्रतिपादन करून
असें ह्मणतात. सर्व देवांमध्ये हा प्रमुख असून सांगतो, श्रवण कर. राजा, धर्मासारख्या विष-
ह्यानेच आपल्या मुखापासून अग्नि उत्पन्न केला. यांत संशय येणें साहजिकच असतें; पण त्या
नानाविध भूतपिशाचांनीं प्राणांचा जरी अवरोध संशयाचें निरसन करणें हें अवघड जातें;
केला असला तरी त्या प्राणांना तो त्या संकटा- कारण, धर्मतत्त्वाचा निश्चय करितांना असे
तुन सोडवितो. तो पुण्यात्मा शरणागतांचा तारक अनंत प्रसंग येतात कीं, कधीं कधीं श्रुतिवचना-
आहे; त्याला जे शरण जातात त्यांचा तो पक्षां प्रत्यक्षानुभव बलवान् दिसतो व कधीं
कधींही अजिंक्य करित नाही. तो देवाधिदेव कधीं प्रत्यक्षानुभवापेक्षां श्रुतिवचनच प्रमाण-
मानवांना आयुष्य, आरोग्य, ऐश्वर्य व वित्त नीय भासतें आणि मग सगळ्याच संशय
देऊन त्यांचे नानाप्रकारचे मनोरथ पुरवितो उत्पन्न होतो ! राजा युधिष्ठिरा, हेतुवादी
आणि पुनः त्यांचें तें ऐश्वर्य नष्टही करितो ! लोक सर्व भरवसा प्रत्यक्षानुभवावर ठेवितात;
इंद्रादिक देवांच्या ठिकाणीं जें वैभव विद्य- त्यांना वाटतें कीं, प्रत्यक्ष जें दिसेल तें तेवढें

खरें आणि बाकीचें सर्व खोटे ! त्यांच्या मताने परमाण्वादिकांच्या ठायीं नित्यत्वादिक गुण वास करितात आणि त्यामुळे सृष्टीचा क्रम चालतो ! आणि ते शाश्वतपणाची प्राप्ती मिळवितात ! पुरुष असा निश्चय ठरवितात कीं, सत्य ह्याने प्रकालावाधित आणि वाणी व मन ह्यांना अगोचर असें जें परब्रह्म तें मुळीं नाहीच ! राजा धर्मा, हेतुवादी लोकांनीं असें ह्मटवें असतां त्यांस वैदिक लोक नानाप्रकारीं अडवितात आणि अखेरीस त्यांस संशय तरी कबूल करावा लागतो ! राजा, ते पंडित-मन्य अविचारी पुरुष असा भलताच निश्चय करितात, हें सर्वस्वीं शोचनीय होय ! आतां, तूं कदाचित् ह्मणशील कीं, ज्याला कोणाचीही जोड नाही असें एकटे जें परब्रह्म त्यापासून नानाविध गुणांनीं युक्त असें हें जग कसें उत्पन्न होईल ? तर ह्या तुझ्या शंकेवर उत्तर हेंच कीं, तूं दीर्घ कालपर्यंत सावधान चिंतनानें योगाभ्यास कर, नित्य चरितार्थ एकाच प्रकारानें चालवूं नको, ज्या वेळीं जशा रीतीनें चरितार्थ चालवितां येईल त्या वेळीं तशा रीतीनें चरितार्थ चालव, व सदेदीत परब्रह्माचें चिंतन कर, ह्मणजे तुला परब्रह्माचें प्रत्यक्ष दर्शन घडेल. जो पुरुष ह्याप्रमाणें करील त्यालाच ब्रह्मसाक्षात्कार घडेल, इतरांना ब्रह्मसाक्षात्कार घडणें सर्वस्वीं अशक्य आहे ! बाबारे, जेव्हां मनुष्य कारणांच्या अंतास पावतो ह्मणजे जेव्हां त्याची तर्कशक्ति कुंठित होते, तेव्हांच त्यास सर्व लोकांस प्रकाशित करणाऱ्या उत्तम व विपुल ज्ञानाचा ह्मणजे परब्रह्माचा साक्षात्कार घडतो ! राजा, केवळ तर्कांनीं उत्पन्न होणाऱें जें ज्ञान तें खरें ज्ञान नव्हे; ह्यास्तव, तें ग्रहण करण्यास योग्य नाही असें समजून, भगवद्वाक्यरूप वेदवचनाशीं

असंबद्ध असलेल्या त्या भ्रांतिमूलक ज्ञानाचा समूह त्याम करवा हेंच विहित होय. युधिष्ठिर विचारितोः—वितामह भीष्म, प्रत्यक्षानुभव, अवलोकनानें काढलेलें अनुमान, वेदांचा नियम व थार लोकांना मान्य असलेले अनेक प्रकारचें आचरण, ह्या चार प्रमाणांपैकी श्रेष्ठ प्रमाण कोणतें, तें मला सांगा. भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, मोठमोठाले बलिष्ठ दुरात्म धर्माला ओढीत असल्यामुळे, महाप्रयासांनीं त्याची उत्तम जोपासना ठेविली असतांही अखेरीस कालानुसार तो भग्न होतो ! युधिष्ठिरा, दृष्ट दुरात्म धर्माच्या नांवाखालीं असा अधर्म चालवितात कीं, तृणाच्छादित कृपाप्रमाणें धर्माच्छादित अधर्म शिष्टाचाराचा सर्वस्वीं धात करितो ! आचार हा प्रथम धर्म खरा; पण दाम्भिक पुरुषांचा आचार अंतर्बाह्य भिन्न असल्यामुळे सदाचार व दुराचार ह्यांविषयीं सदैव उत्पन्न होऊन शिष्टाचाराचें महत्त्व लयास जातें ! राजा धर्मा, दृष्ट दुरात्म जसें शिष्टाचाराचें महत्त्व नाहीसिं करितात, तसेच जे दुराचरणी पुरुष श्रुतिवचनांचा अनादर करण्यांत तत्पर असतात ते व जे मतिमंद पुरुष धर्माचा द्वेष करितात ते हे दोन्ही, अनुमान व प्रत्यक्षानुभव ह्यांचें महत्त्व नाहीसिं करितात ! आणि मग सर्वत्र संशयांचेंच प्राबल्य होतें ! ह्यास्तव, राजा धर्मा, शिष्टाचार, प्रत्यक्षानुभव व अवलोकनानें काढलेलें अनुमान हीं तिन्ही भरवशाचीं प्रमाणें नव्हत ! दुरात्म, धर्मद्वेष व मतिमंद पुरुष ह्यांच्या वर्तनानें वास्तव स्थितीचा अपलाप होऊन शिष्टाचार, प्रत्यक्षानुभव व अनुमान ह्या तीन प्रमाणांविषयीं जशी शंका उत्पन्न होते, तशी शंका वेदांच्या नियमापासून उत्पन्न होत नाही; ह्यास्तव वेद-वचन हें सर्वांत श्रेष्ठ प्रमाण मानावें. ह्मणून, राजा युधिष्ठिरा, जे पुरुष कितीही सत्समागम

प्राप्त झाला तरी नित्य अतृप्तच असतात, वेदांत पण त्याची परीक्षा मात्र तीन प्रमाणांनी सांगितलेले जें ज्ञान त्याला प्राधान्य देणाऱ्या करावयाची असते हें लक्षांत ठेव. वेद, प्रत्य-पुरुषांना मात्र श्रेष्ठ समजतात, आणि सदा-क्षानुभव व शिष्टाचार ह्या तीन साधनांनी सर्वकाळ चित्त शांत ठेवितात, त्यांची सेवा एकच धर्म हें साध्य जोडावयाचें आहे; कर आणि तुझा जें कांहीं विचारावयाचें ह्यास्तव एकाच धर्माचे हे तीन मार्ग आहेत असे असेल तें त्यांनाच विचार. राजा, लोभ व मोह समज; आणि जो मार्ग जसा सांगितला ह्यांचे अनुसरण करणारे जे काम व अर्थ असेल तसें वर्तन करून इष्टप्राप्ति करून घे, त्यांची पर्वा न करितां जे पुरुष धर्मपालनार्थ राजा, शिष्टाचारादिक साधनें निश्चयानें सदैव जागृत असतात, त्यांची तूं शुश्रूषा कर धर्माचें ज्ञान करून देतील असा कांहीं भर-व त्यांना आपल्या शंका विचार. राजा, त्या वसा नाही. ह्यास्तव, धर्मज्ञानाचें साधन एक पुरुषांचा अधिकार फार मोठा असतो, त्यांचें श्रुतिवचनच आहे अशी सतत पूर्ण श्रद्धा थीळ करी लुप्त होत नाही, त्यांचें यज्ञानुष्ठान बाळग व तर्कांनी धर्मज्ञान करून घेण्याच्या व वेदाध्ययन सदैव चालूच असतें, आणि मरिस पडूं नको. हे भरतश्रेष्ठा, हें जें मी तुला शिष्टांना मान्य असं त्यांचें वर्तन वेद पडत सांगत आहे त्याविषयी तूं कोणतीही शंका नाही ! फार कशाला—धर्म ह्या एका नांवानें मनांत आणूं नको,—अंधळ्याप्रमाणें किंवा (१) शील किंवा चित्तशुद्धि, (२) वेद्याप्रमाणें तूं ह्या मार्गानें चाल ह्मणजे तुझें सयज्ञवेदाध्ययन आणि (३) शिष्टाचार ह्या ज्या कल्याणच होईल ! राजा धर्मा, अहिंसा, तीन गोष्टींचा बोध होतो, त्या तिन्ही गोष्टींचें सत्य, अक्रोध व दान ह्या चोहोंचा तूं स्वीकार त्यांच्याकडून उत्कृष्ट परिपालन होतें ! कर: हा धर्म अगदीं सनातन आहे. हे अजात-

युधिष्ठिर विचारिता:—पितामह भीष्म, शत्रो, तुझ्या वाडवडिलांनीं ब्राह्मणांविषयीं आणखी पुनः माझ्या मनाला संशय उत्पन्न जी भावना ठेविली असेल तीच भावना तूं झाला. पहला—मी ह्या संशयसागराच्या पर- त्यांच्याविषयीं ठेव आणि तदनुरूप वर्तन कर; तीरावर पोहोचावें म्हणून प्रयत्न करित आहे, कारण ब्राह्मण हे धर्माचे मार्गदर्शक होत ! पण पुनःपुनः जागच्या जागींच धोंटाळत राजा, जो मूर्ख मनुष्य प्रमाणाचें प्रामाण्य मान- आहे ! पितामह, वेद, प्रत्यक्षानुभव व शिष्टा- णार नाही त्याला दुसरा कोणी प्रमाण मान- चार हीं तीन जर धर्माचीं प्रमाणें आहेत णार नाही आणि फक्त त्याच्या त्या बुक्क- आणि ह्यांच्या ठिकाणीं जर पृथक्पणा आहे, मीनें विवाद मात्र माजेल ! ह्यास्तव, राजा तर वस्तुतः धर्म तीन झाले नाहीत का ! मग युधिष्ठिरा, ब्राह्मणांना मोठा मान दे. त्यांचा त्यांचें एकच कर्म मानावें ! सत्कार कर, आणि सदैव त्यांच्या भजनीं

भीष्म सांगताना:—राजा युधिष्ठिर, धर्म सगळ्यां प्रमाणांची पात्रता इतकी आहे तीन होत नाहीत, ते एकच सत्य धर्म आहे. त्याच्या अनेक स्वरूपांत तो दिसून येतो. दुरात्मे धर्माची ओढातांग करून त्याला युधिष्ठिर विचारिता:—पितामह भीष्म, जे अधोगतीस नेण्याचा प्रयत्न करित असल्यामुळे कोणी धर्माचा द्वेष करितात व जे कोणी धर्माचा विचार तीन प्रकारांनीं करावा लागतो धर्माला भजतात, त्यांना कोणकोणतीं यति शकेंच. बाबारे, धर्म हा एकच आहे असें जाण; प्राप्त होते, तें सांगा.

भीष्म सांगतातः—राजा, युधिष्ठिरा, केवळ किंवा धान्याच्या शेतांत मलमंत्रविसर्जन करीन रज व तमूह्यांनीं चित्तवृत्ति कलुषित झाली नाहीतः साधुजन हे देव, पितर, भूत, अतिथि म्हणजे मनुष्ये धर्माच्या द्वेषास प्रवृत्त होतात व कटुवांतील मनुष्ये ह्या पांचांची तृप्ति आर्थी आणि मग तीं अधर्माचें सेवन करून शेवटीं करून मग उर्वरित अन्न आपण सेवितात, ते नरकांत पडतात ! पण, राजा, जे पुरुष सतत जेवतांना बोलत नाहीत व ओल्या हातांनी धर्माला अनुसरून सत्य व सरळपणा हीं निजत नाहीतः प्रदीप्त अग्नि, वृषभ, (गाई, स्वीकारितात, त्या सत्पुरुषांनां अंतीं स्वर्गवासच देवता, गोठा, चतुष्पथ व धार्मिक अथवा वृद्ध प्राप्त होतो. राजा युधिष्ठिरा, धार्मिक पुरुष ब्राह्मण हीं मार्गांत आल्यास ते त्यांस प्रद-सदोदीत गुरुसेवेत तत्पर असतात आणि त्यामुळे क्षिणा घालून मग पुढे चालू लागतातः वृद्ध त्यांस धर्मावांचन दुसरा कोणताही प्रधान किंवा ओझ्याच्या भाराने थकलेलीं मनुष्ये, आश्रय वाटत नाही व ते धर्मोपासनेच्या योगाने स्त्रिया, ग्रामाधिकारी, ब्राह्मण, गाई व राजे शेवटीं देवलोक जोडितात ! राजा, मनुष्ये ह्यांस ते मार्ग देतातः अतिथि, सर्व प्रकारचे चाकर-काय किंवा देव काय, ते जर धर्माचें पालन नोकर, आपसुहृद् आणि आश्रयार्थ प्राप्त झालेलीं करितील, लोभ व द्वेष ह्यांपासून अलिप्त राह-मनुष्ये ह्यांचें ते रक्षण व स्वागतपूर्वक गौरव तील आणि शरीराला क्लेश देऊन व्रतवैकल्ये करितातः सकाळीं व संध्याकाळीं भोजन वगैरे आचरितील, तर त्यांस खचीत सुख प्राप्त करणें हा देवानिर्मित नियम होय, असें मानून होईल ! राजा, ज्ञाते लोक म्हणतात कीं, ब्रह्म- ते तदनुसार वागतातः आणि मध्यंतरां भोजन देवाचे ज्येष्ठ पुत्र जे ब्राह्मण ते मूर्तिमंत धर्मच करणें हें निषिद्ध आहे. म्हणून ते मध्यंतरां होतः ह्यास्तव, ज्याप्रमाणें जडर हें पक्क फलाची उपवास करितात. राजा धर्मा, होमकाली ज्या-इच्छा करितें, त्याप्रमाणें धार्मिक पुरुषाचें मन प्रमाणें अग्नि हा हवनाची वाट पहात असतो, ब्राह्मणांच्या सेवेची इच्छा करितें आणि ब्राह्म- त्याप्रमाणें ऋतुकालीं स्त्री ही पतिसमागमाची णांस आराधितें !

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म, अन्य काळीं कामवाचना न धरणें म्हणजे ब्रह्म-दुर्जनांचें लक्षण काय व सज्जन काय करि-चर्यच पाळणें होय. अमृत, ब्राह्मण तात, हें मला सांगून, सज्जन व दुर्जन ह्यांची व गाई ह्या तिहींची योग्यता एकच आहे; स्वरूपें मला कथन करा.

ह्यास्तव, गाई व ब्राह्मण ह्यांची नित्य भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, दुर्ज- यथाविधि उपासना करावी. याजुष मंत्रानें नाचें मुख्य लक्षण हें कीं, ते दुराचरण करि-संस्कारिल्लें मांस (यज्ञांत हवन केलेल्या तात, त्यांना कक्षांत ठेवणें कठीण जातें, व पशूचें मांस) सेवन केलें असतां दोष लागत त्यांचें तोंड मोठें वाईट असतें ! परंतु सज्जनांची नाही, म्हणून ते सेवन करावे; पण पाठीचें स्थिति तशी नसते. त्यांचें शील उत्कृष्ट मांस किंवा यज्ञाव्यतिरिक्त इतरत्र वधिलेल्या असतें; फार कशाला, शिष्टाचाराचें लक्षण पशूचें मांस हें पुत्राच्या मांसाप्रमाणें समजून कोणतें म्हणून विचारशील तर सज्जनांची त्याचा सर्वस्वी त्याग करावा. मनुष्य स्वदेशीं असो वागणूक हेंच त्याचें उत्तर होय. राजा युधि- किंवा परदेशीं असो, त्यानें केव्हांही अतिथीला धिरा, धर्मशील पुरुष राजमार्गांत, गोठ्यांत उपाशीं दबडूं नये; विद्याभ्यास परिपूर्ण झाल्या-

वर गुरूंना दक्षिणा समर्पवी; आणि गुरूंची त्याला वधणे ही विद्वानांना सारखीच वाटतात; गांठ पडली असता त्यांची नमस्कारपूर्वक ह्यास्तव असे भाषण सदैव वर्जावे; आणि पूजा करावी व त्यांस आसन वगैरे यावे. आपल्यापेक्षा खालच्यांना, आपल्या बरोबरी-गजा युधिष्ठिरा, जे पुरुष गुरूची पूजा करितात त्यांना किंवा शिष्यांना मात्र 'तूं' असे त्यांचे आयुष्य, यश व श्री वृद्धिगत होते; बोलावे. राजा युधिष्ठिरा, दुराचरणी लोकांचे ह्यास्तव, धार्मिक मनुष्याने गुरूची उपासना मन नित्य दुष्कर्मरूपाने पातक उघड करित अवश्य करावी. धार्मिक पुरुषाने वृद्धजनांची असते; ह्यास्तव त्यांनी पातक झांकून ठेव-अवज्ञा अगदी करू नये; त्यांना कोडे काम-ण्यांत काही अर्थ नाही. दर्जन हे जाणून-गिरीवर पाठवू नये; आणि ते उभे असतां बुजून पाप करितात व ते गुप्त ठेवितात; पण आपण खाली वमू नये. जो पुरुष हा नियम वृद्ध्या केलेले पातक महाजनांपाशीं झांकून ठेव-पाळितो त्याचे आयुष्य धूत नाही! कोणीही त्याचा परिणाम हाच होतो की, त्या पातकाने नम्र स्त्रियेकडे किंवा पुरुषाकडे अवलोकन ते नाश पावतात! पातकी मनुष्यास वाटत करू नये; मैथुन हे सतत एकांतांतच करावे; असते की, माझे पाप मनुष्ये पहात नाहीत व भोजनादिक करणे तेही उघड्यावर वमून किंवा देवही पहात नाहीत; पण पातकाच्या करू नये. सर्व तीर्थांत गुरु हे श्रेष्ठ तीर्थ होय; योगे त्याच्या पुण्याचा नाश होऊन अखेरीस सर्व पवित्र वस्तूत मन ही अत्यंत पवित्र तो अत्यंत पापयोनीत जन्म पावतो! म्हणून, वस्तु होय; दुष्टनामधे ज्ञान हे परम दर्शन राजा धर्मा, पातकी मनुष्याने आपल्या पात- (शास्त्र) होय; व सर्व सुखसाधनांत संताप कांत आणखी भर न घालितां पहिल्या पात- हे श्रेष्ठ सुखसाधन होय. राजा युधिष्ठिरा, त्याचा क्षय कसा होईल ह्याविषयी उद्योग मनुष्याने सकाळसंध्याकाळ वृद्धांच्या मुखांतून घालवावा. पूर्व पातकांच्या परिक्षालनाकरितां पुष्कळ कथा श्रवण कराव्या; कारण, मनुष्याला त्याने पुण्य जाडावे आणि तद्वारा पातकाचा मृत वृद्धांच्या सेवेनेच पुष्कळ ज्ञान प्राप्त होय करून देहांत साफल्य करावे. ज्याप्रमाणे होत. त्याने वेदाध्ययन व भोजन करितांना व्याजवडा करणारा मनुष्य प्रतिदिवशीं आपले यज्ञोपवीती असावे; वाणी, मन व इतर इंद्रिये धन वाढवितो, त्याप्रमाणे पातकी मनुष्याने ह्यांचा निरोध करावा; अष्टक श्राद्धांमध्ये नित्य प्रतिदिवशीं धर्माचरण करून पुण्यसंचय वाढ-देवपितरांना उत्तम खीर, यवागु, कुसर (खिचडी) वीत जावे, ह्यणजे पुण्याच्या वाढीबरोबर त्याचे व धृत वगैरे समर्पण करून त्यांची पूजा पातक तसतसे क्षीण होत जाईल. ज्याप्रमाणे करावी; त्याप्रमाणेच ग्रहांना देखील ह्याच पदा-उदकांत लवण भिळाल्याने ते विरघळून नाहीस यांचा नैवेद्य करावा; श्मश्रुकर्म केले असतां होतें, त्याप्रमाणे प्रायश्चित्तांत पाप भिळा-मंगलसूचक बोलावे; शिक आली असतां त्याने ते पाप तात्काळ नाहीस होतें. ह्यास्तव, गंतजीव ह्यणावे; कोणीही दुखणेकरी असतां राजा धर्मा, पाप कधीं झांकून ठेवू नये; त्यास दीर्घायुची हो ह्यणून आशीर्वाद द्यावा; कोणा- झांकून ठेवल्याने पापाची नेहमी वाढ होत सही कधीही 'अरे तुरे' करू नये; मोठ्या संक्रांतांत असत, हे नीट लक्षांत असावे. बाबारे, मनुष्या-असतांही आपद्धस्ताने मोठ्याला हलक्या शब्दांनी च्या हातून पाप घडले तर त्याने ते साधु-बोलू नये; एकाद्याला 'अरे तुरे' ह्यणणे व जनांना सांगावे, ह्यणजे ते त्याचा उपशम

करितां ! त्यानें आशेनें जो धनादिकांचा लतात आणि बहुत मनुष्ये प्रयत्न न करितांही संचय केला असेल त्याचा सुविहित विनियोग चैनीत असतात ! कित्येक मनुष्ये शतावधि करावा; नाहीं तर तो मनुष्य मरण पावला उपायांनीं धनप्राप्तीसाठीं झगडतात; आणि ह्मणजे त्याचा तो संचय दुसऱ्यांच्याच हातीं कित्येक मनुष्ये अनयासेंच संपन्न होऊन सुख जाईल ! राजा युधिष्ठिरा, ज्ञाते लोक ह्मणतात योगितात ! कित्येक मनुष्ये वारंवार दण्डकृत्ये करून कीं, सर्व प्राण्यांचें मन स्वभावतः धर्माला अनुसृष्टां दरिद्रीच राहतात; आणि कित्येक मनुष्ये कूल असते आणि ह्यामुळेच सर्व प्राणी धर्म-मुळचीं धनवात असून व आपआपणांला प्राप्त्यर्थ झगडतात ! राजा, मनुष्यानें एकट्या-विहित अशीं कर्मे करूनही भिकारी होतात ! नेच धर्म आचरावा: त्यानें धर्माचा डांगारा नीतिशास्त्रें पडेलला मनुष्यही नीतिमध्ये पिटवूं नये ! त्याप्रमाणेच त्यानें धर्मावर उपनिष्ठा आढळत नाही; आणि ज्याला नीति-जीवन करूं नये; कारण, धर्मापेजीवन हे शास्त्राचें ज्ञान नाहीं असा मनुष्यही कांहीं केवळ वाणिज्य होय ! आणि, राजा युधिष्ठिरा, कारणानें प्रधानत्व पावते ! विद्वान् मनुष्य सहस्रदीनें देवतांचें पूजन करावे, त्यांत दामिक-सधन आढळता व अविद्वान् मनुष्यही सधन पणा करूं नये; निमळपणानें गुरुसेवा करावी, आढळता; आणि विद्वान् व अविद्वान् त्या त्यांत ढोंग असूं नये; आणि परलोकीं सुख देवांच्याही ठिकाणीं दुष्ट बुद्धीचें वास्तव्य मिळावें म्हणून सत्पात्र पुरुषांना दानें देऊन पुण्यनिधि सिद्ध करावा !

अध्याय एकशें त्रेसष्टावा.

—०:—

धर्माची प्रशंसा.

युधिष्ठिर विचारितो:—पितामह भीष्म, दुर्दैवी मनुष्य मोठा बलिष्ठ असला तरी त्यास धन असतें, तर त्यानें विद्या कधीही सोडिली मिळत नाही; आणि दैवशाली मनुष्य अगदीं अज्ञान व क्षीण असला तरी त्यास धन मिळते ! लामाची वेळ आली नसतां प्रयत्न करूनही मरत नाही; आणि एकदा काळाची घडी आल्याशिवाय लाभाची वेळ आली नसतां प्रयत्नावांचूनही विपुल धन प्राप्त होतें ! शेंकडां मनुष्ये निष्कल भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, महान् यत्न केलेलीं आढळतात; आणि बहुत मनुष्ये खडायेप करूनही मनुष्याला जर धन यत्नाशिवायही संपन्न झालेलीं दिसतात ! मिळत नसेल तर त्यानें उग्र तप करून पितामह, जर यत्नाचें प्राबल्य चालतें, तर त्या खडायेपाला साहाय्य करावे; कारण मानवाचे सर्व यत्न सफल झाले असते व त्याला परलयाशिवाय रुजत नाहीं हा सामान्य दुर्लभ असं कांहींच न होतें. भरतश्रेष्ठ, बहुत नियम आहे. राजा, ज्ञाते लोक असें म्हण-मनुष्ये प्रयत्न करूनही हाका मारतांना आढ-तात कीं, दानाच्या योगानें सुखोपभोग प्राप्त

होतात, वृद्धांच्या सेवेनें वृद्धिमत्ता अंगीं पण ज्या मनुष्याची भावना धर्मच श्रेयस्कर येने, आणि अहिंसेच्या योगाने दीवायुष्य आहे अशी हात नाही, तो धर्मावर दृढ श्रद्धा मिळते; ह्यास्तव साधक पुरुषाने दानें घाबी, ठेवीत नाही आणि तो अधर्माचरणास प्रवृत्त याचना करूं नये, आणि धार्मिकांना गौर- होतो. राजा युधिष्ठिरा, धर्माचें फल मनांत बांधे. त्यानें नित्य सुंदर भाषण करावें आणून त्याच्या सिद्धचर्ये झरणें हेच प्राप्त पुरु- सर्वांच्या बऱ्यासाठीं झाले, चित्त शांत ठेवावें, पांच लक्षण जाणावें. एकंदर मनुष्यांमध्ये सुज्ञान आणि कोणत्याही प्राण्याची हिंसा करूं नये. कोण व अज्ञान कोण हे ह्या खुणेवरूनच राजा धर्मा, कृपिकीटक व डांस ह्या क्षुद्र ओळखावें. शहाण्या मनुष्यानें कालावर दृष्टि जीवांना देखील जर स्वभाव व प्राक्तन कर्म देऊन बऱ्यावाईट कृत्यांचा विचार करावा आणि ह्यांना अनुत्पन्न अशीच फळे भोगावीं लाग- त्यांत जी श्रेष्ठ व उचित अशीं कृत्ये असतील तात, तर मनुष्यांसारख्या ज्ञानवान प्राण्यांना तीच मात्र करावी. ज्याप्रमाणे ऐश्वर्यावान् पुरुष ती भोगावीं लागलीं असतां त्यांत विचित्र सत्कृत्ये करून सत्कृतांत जन्म यावा ह्मणून ते काय आहे ! ह्यास्तव, कर्मानुरूप जी अवस्था झरतात, त्याप्रमाणेच धर्मशील पुरुष आत्म्याची प्राप्त होईल, ती सोसण्यास ते स्थिर मनाने पवित्रता जोडून सत्कर्म आचरण करितात सदैव सिद्ध रहा !

अध्याय एकशे चौमष्टावा.

धर्माची प्रशंसा.

भाष्य सांगतातः—मनुष्य जेव्हां एकाही बळावयाचें नाही, अशी पक्की खातरी ठेवावी; चांगली किंवा वाईट गोष्ट स्वतः करिता किंवा आणि जे मन सदैव धर्मपरायण असेल, ते दुसऱ्याकडून करविता, जथवा स्वतः करित अत्यंत शुद्धच आहे, असें मानावें. राजा, काल नाही किंवा दुसऱ्याकडून करवीत नाही, तेव्हां हा सदैव धर्माचें रक्षण करित असतो; ह्यास्तव, त्यानें असा भरवाव ठेवावा की, चांगल्या अधर्म हा कितीही बळावला तरी तो अग्नी- गोष्टीचें फळ त्यास चांगलेंच मिळेल आणि प्रमाणे सदासर्वकाळ प्रज्वलित असणाऱ्या धर्माला वाईट गोष्टीपासून त्यास कधीही चांगलें फळ स्पर्श करण्यासही समर्थ होत नाही ! ह्मणून, मिळणार नाही ! राजा, सदादीत काल हाच धर्माची ही दोन रूपे (त्याचें नित्य पावनत्व मनुष्याचें शासन करिता आणि काल हाच व अधर्माला स्पर्श करूं न देण्याचें सामर्थ्य) मनुष्यावर कृपा करितो. तोच सर्व प्राण्यांच्या मनांत आणिलीं ह्मणजे असा सिद्धांत ठरतो चित्तांत प्रवेश करून त्यांजकडून धर्म किंवा की, धर्म हाच विजयावह आहे आणि धर्माच्या अधर्म करवितो (व परिणामी त्यास चांगली उज्ज्वल प्रकाशानें सर्व त्रैलोक्यातील अधर्म- किंवा वाईट गति देतो.) राजा, धर्माचरणाचें रूप तमाचा विध्वंस होईल ! (धर्मकला ही फळ मनुष्याला दिसले, ह्मणजे धर्म हाच श्रेय- प्रत्येकाच्या अंतर्बर्माची उदित झालेली असली स्फुर आहे, अशी त्याची भावना होते आणि वाहिजे; ह्यास्तव,) प्राप्त पुरुषानें अधर्मशील मनु- मग तो धर्मात्मा धर्मावर दृढ श्रद्धा ठेवितो; प्याला हात धरून जुलमानें धर्माचरण कराव-

यास लावणें हें सर्वतोपरी वर्ज्य होय. अधर्म- सिद्धच स्फुरण पावतें ! ह्यास्तव, मनुष्यांना शील मनुष्यावर धर्माचरण करण्याविषयी धर्माचरण करण्यांत कोणताही दोष लागत जुलूम केला, तर तो सर्व लोकांच्या भयानें नाही; फार कशाला—पशुपश्यादिक तिर्यग्या उगीच ढोंगधत्तुरा मात्र माजवील ! राजा नीतल्या जीवांना देखील प्राक्तनकर्मानुसार युधिष्ठिरा, दुसऱ्याला धर्माचरण करण्याविषयी उच्चनीच स्थिति प्राप्त होऊन तदनुरूप आचरण जुलमानें प्रेरित करणें हें व्यर्थच होय; कारण, करावें लागतें असें आपण प्रत्यक्ष पाहतो ! ज्याला प्रेरित केलें तो मनुष्य कदाचित् आपल्याला

अनुचित असंही वरिष्ठ प्रतीचें कर्म करण्यास उद्युक्त होईल आणि परिणामी तो अधर्मच करील. जे साधु लोक असतात, ते मात्र 'मी

शुद्ध आहे: मला चारही आश्रमांचे धर्म पाळण्यास प्रतिबंध आहे,' इत्यादि सांगून धर्मच्छल नंतर कूकूलोद्धारक पट्टपुत्र युधिष्ठिरानें, सर्व करीत नाहीत व आपल्या अधिकाराप्रमाणें व पातकांचें क्षालन होऊन कल्याण व्हावें ह्या योग्यतेप्रमाणें स्वधर्माचरण करितात ! आतां, हेतूनें, शरपंजरीं निद्रित असलेल्या शांतनवाला राजा धर्मा, चारही वर्णांतला जो कांही

विशेष तो मी तुला यथार्थ रीतीनें सांगतो. पहा—सर्व मनुष्ये पंचभूतात्मक असून त्यांची अंतर्बाह्य स्थिति एकसारखीच आहे, पण त्यांत लौकिक व्यवहारामध्ये व धर्मशास्त्रामध्ये भेदाभेद सांगितलेला आहे; तथापि, सर्व मनुष्ये भिन्न भिन्न स्थितीत असतांही पुनः एकाच ठिकाणीं लय पावतात आणि तेथून पुनः त्यांचा विस्तार होतो. तेव्हां अशी शंका येईल कीं, धर्म हा ध्रुव असतांना धर्मानें यथायोग्य रीतीनें देवांचा वंश सांगितला.

प्राप्त होणारे जे लोक ते मात्र अध्रुव कां असावे ? तर ह्या शंकेचें निवारण असें कीं, मी तुला देवांचा व ऋषींचा वंश कथन जेथें धर्माचा संकल्प सकाम किंवा अध्रुव करितो, तो एक. बाळा, जो पुरुष ह्या वंशाचें असतो, तेथें धर्माचें फल अध्रुव मिळतें; आणि प्रतिदिनीं त्रिकाल पठण करील, त्याचीं सर्व जेथें धर्माचा संकल्प निष्काम किंवा ध्रुव पातकें निःशेष नष्ट होतील ! दिवसास, असतो, तेथें धर्माचें फल ध्रुव ह्मणजे मोक्ष रात्रीस, प्रातःकाळीं किंवा सायंकाळीं त्यानें मिळतो ! युधिष्ठिरा, सर्व मनुष्यांच्या पृथक् इंद्रियद्वारा जी पातकें न कळतां किंवा जाणून-स्थितीचें सूक्ष्म बीज हें आहे कीं, ज्याचा बुजून केलीं असतील, त्या सर्व पातकांपासून जो धर्मयुक्त संकल्प असेल तदनुसार त्यास वंशानुकीर्तनानें तो मुक्त होईल; त्यास पुनः अवस्था प्राप्त होते आणि ह्या धर्मयुक्त संक-

अध्याय एकशें पांसठावा.

—०:—

वंशानुकीर्तन.

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, नंतर कूकूलोद्धारक पट्टपुत्र युधिष्ठिरानें, सर्व पातकांचें क्षालन होऊन कल्याण व्हावें ह्या योग्यतेप्रमाणें स्वधर्माचरण करितात ! आतां, हेतूनें, शरपंजरीं निद्रित असलेल्या शांतनवाला राजा धर्मा, चारही वर्णांतला जो कांही पुनः प्रश्न केला.

युधिष्ठिर म्हणाला:—पितामह भीष्म, ह्या लोकीं मनुष्याला श्रेयस्कर असें काय आहे, काय करून तो सुख भोगील, कोणत्या कर्मानें तो पापमुक्त होईल, आणि काय कल्याणें पातकाचा संहार घडेल, ते मला सांगावें. वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया,

पुनः ह्याप्रमाणें युधिष्ठिराचा प्रश्न श्रवण करून पिता-भ्यांचा विस्तार होतो. तेव्हां अशी शंका येईल कीं, धर्म हा ध्रुव असतांना धर्मानें यथायोग्य रीतीनें देवांचा वंश सांगितला. भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, आतां मी तुला देवांचा व ऋषींचा वंश कथन जेथें धर्माचा संकल्प सकाम किंवा अध्रुव करितो, तो एक. बाळा, जो पुरुष ह्या वंशाचें असतो, तेथें धर्माचें फल अध्रुव मिळतें; आणि प्रतिदिनीं त्रिकाल पठण करील, त्याचीं सर्व जेथें धर्माचा संकल्प निष्काम किंवा ध्रुव पातकें निःशेष नष्ट होतील ! दिवसास, असतो, तेथें धर्माचें फल ध्रुव ह्मणजे मोक्ष रात्रीस, प्रातःकाळीं किंवा सायंकाळीं त्यानें मिळतो ! युधिष्ठिरा, सर्व मनुष्यांच्या पृथक् इंद्रियद्वारा जी पातकें न कळतां किंवा जाणून-स्थितीचें सूक्ष्म बीज हें आहे कीं, ज्याचा बुजून केलीं असतील, त्या सर्व पातकांपासून जो धर्मयुक्त संकल्प असेल तदनुसार त्यास वंशानुकीर्तनानें तो मुक्त होईल; त्यास पुनः अवस्था प्राप्त होते आणि ह्या धर्मयुक्त संक-

कधीही पातकाची लेप लागणार नाही; तो त्याचें प्रेरक जें बलिष्ठ प्राक्तनकर्म तें स्वतः कधीं अंधळा किंवा बहिरा होणार नाही;

ज्या ज्या काळीं जें जें विहित कर्म केलें स्पति, मंगळ, बुध, राहु, शनि, नक्षत्रें, पाहिजे तें तें तो त्या त्या काळीं करील; ऋतु, मास, पक्ष, संवत्सर, विनतेचे पुत्र, समुद्र, त्यास सदैव ऐश्वर्य प्राप्त होईल; त्याला पशु-कद्रूचे पुत्र सर्प, शतद्रु, विपाशा, चंद्रभागा, पश्यादिकांचें जन्म येणार नाही; तो संकर-सरस्वती, सिंधु, देविका, प्रभास व पुष्कर तीर्थें, योनीस जाणार नाही; त्याला नरकप्राप्ति गंगा, महानदी, वेणा, कावेरी, नर्मदा, कल-होणार नाही; त्याला दुःखाची भीति उत्पन्न पुना, विशाल्या, करतोया, अंबुवाहिनी, सरयु, होणार नाही; आणि मरणसमयी त्याची चित्त-गंडकी, महानद लोहित, ताम्रा, अरुणा, वेत्र-वृत्ति अंश पावणार नाही !

वती, पर्णाशा, गौतमी, गोदावरी, वेण्या, कृष्ण-असो; राजा युधिष्ठिरा, सर्व जगाचा नाथ वेणा, द्विजा, दृषद्वती, कावेरी, बंलु, मंदाकिनी, पितामह ब्रह्मदेव हाच होय; सुर व असुर प्रयाग, प्रभास, पुण्यक्षेत्र नैमिष, तें विश्वेश्वराचें ह्यांहुन वरिष्ठ हाच आहे; सर्व भूतें ह्यालाच स्थान काशी, तें विमल सर, प्रख्यात पुण्य-नमस्कार करितात; ह्याच्या सामर्थ्याचें चिंतन तीर्थ सुसलिल कुरुक्षेत्र, सिंधूतम, तप, दान, करितां येत नाही; ह्याचा महिमा वर्णन करणें जंबूमार्ग, हिरण्वती, वितस्ता, प्लक्षवती नदी, अशक्य आहे; सर्व जीवांचा प्राण हाच होय; वेदस्मृति, वेदवती, मालवा, अश्ववती, पृथ्वी-आणि हा अयोनिःसंभव असून सती सावित्री वरील सर्व पवित्र क्षेत्रें, गंगाद्वार, पवित्र ऋषि-ही ह्याची पत्नी होय. भगवान् ब्रह्मदेवाच्या कल्या, चित्रवहा नदी, चर्मण्वती, पवित्र कौशिकी, नंतर सर्वसत्ताधीश प्रभु नारायण विष्णु हा यमुना. भीमरथी, बाहुदा, महानदी, माहेंद्रवाणी, देव होय; आणि ह्याच्यापासूनच वेदांची व त्रिदिवा, नीलिका, सरस्वती, नंदा, अपरनंदा, जगाची उत्पत्ति झाली. भगवान् विष्णूनंतर तिसरा तीर्थमहा-हृद, गया, कल्गतीर्थ, जेथें देवांचें महान् देव उमापति विरूपाक्ष भगवान् शंकर वास्तव्य असतें असें धर्मारण्य, परमपावन देव-हा समजावा. त्याच्या नंतर सनापति स्कंद, नदी, सर्व पातकांचें क्षालन करणारे मंगलकारक विशाख, हुतमुक् अग्नि, वायु, सर्वांना प्रकाशित परमपवित्र त्रिलोकविख्यात ब्रह्मानिधित सर, करणारे चंद्रमूर्य, शचीपति इंद्र, धूमोर्णसह दिव्य वनस्पतींनीं समृद्ध असा हिमवान् पर्वत, देव यम, गंगीसह वरुण, ऋद्धीसह कुंवर, ज्याचें अंग धातूच्या योगें चित्रविचित्र झालें मंगलदायक कामधेनु देवी सुरभि, महान् ऋषि आहे व ज्याच्यावर औषधीलता पुष्कळ आहेत विश्रवा, संकल्प, सागर, गंगा, पवित्र नद्या, असा परमपवित्र विंध्याचल, मेरु, महेंद्र, मरुद्गण, सिद्धतपस्वी वालखिल्य, कृष्णद्वैपायन मलय, रजतावृत श्वेत, शृंगवान्, मंदर, नील, व्यास, नारद, पर्वत, विश्वावसु, हाहा, हुहू, निषध, दुर्दुर, चित्रकूट, अजनाभ, गंधमादन पर्वत, तुंबुरु, चित्रसेन, प्रख्यात देवदूत, महाभाग देव-पवित्र सोमगिरि, त्याप्रमाणेंच दुसरे महीधर, कन्या, दिव्य अष्टरा उर्वशी, मेनका, रंभा, दिशा, विदिशा, क्षिति, सर्व वृक्ष, विश्वेदेव, नभ, मिश्रकेशी, अलंबुषा, विश्वाची, वृताची, पंच-नक्षत्रें व ग्रह इत्यादि स्यां कथित व अकथित देव रूडा, तिलोत्तमा व इतर अप्सरारचि गण, सतत आपलें रक्षण करोत ! राजा युधिष्ठिरा, आवित्य, वसु, रुद्र, अश्विनीकुमार, पितर, जो मानव ह्यांचें कीर्तन करितो, त्याचीं सर्व धर्म, वेद, तप, दीक्षा, व्यवसाय, पितामह, पातकं नष्ट होतात; जो ह्यांचें स्तोत्र म्हणून ह्यांस रात्री, दिवस, मरीचिपुत्र काश्यप, शुक्र, बृह-संतुष्ट करितो, त्याचें सर्व भय अस्तास जातें;

त्याच्यापासून माझा प्रपितामह महाबुद्धिमान् प्रवेश कर; मनांतला सर्व खेद सोडून दे; युधिष्ठिर राजा ह्यानें धर्माचें शास्त्र श्रवण करून, सर्व संशयांचें निराकरण करून घेऊन, जिंकून नानाविध यज्ञयाग कर; आणि त्यांत दानांचे विधि ऐकून आणि धर्मविषयक सर्व पुष्कळ अन्नदान करून विपुल दक्षिणा वांट. शंका फेडून घेऊन नंतर पुढें आणखी काय युधिष्ठिरा, क्षत्रियाचे धर्म पाळण्यांत तत्पर रहा केलें तें मला सांगावें.

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, श्रेय प्राप्त होईल ! बाबारे, आतां उगीच खेद पितामह भीष्म बोलावयाचा थांबतांच त्याच्या करूं नको ! राजा, तूं सर्व प्रजांना आनंदितां भोंवतीं अधिष्ठित असलेलें सर्व राजमंडल ठेव; त्याचें उत्तम सांत्वन कर; आससुहृदांना क्षणभर अगदीं तटस्थ झालें ! जण काय ज्याच्या त्याच्या योग्यतेनुरूप बसिसें देऊन त्या समयीं तीं पद्यावरचीं चित्रेंच भासलीं ! गौरव; तुझ्या मित्रांची व सुहृदांची तुझ्यावर उप- राजा जनमेजया, नंतर भगवान् सत्यवती- जीविका चालू दे; आणि वेदीच्या समीप अस- सत व्यासानें क्षणभर मनन केलें आणि शर- लेल्या फलान्वित वृक्षाला सोडून जसे पक्षिगण शय्येवर शयन केलेल्या त्या गंगापुत्राला दूर जात नाहींत तसे ते तुझ्यापासून दूर म्हटलें, “ राजा शांतनवा, कुरुराज युधि- जाणार नाहींत अशी व्यवस्था ठेव ! आणि, ष्ठिर, त्याचे सर्व भ्राते व त्याप्रमाणेंच त्याचे राजा, सूर्य परत वळून उत्तरायणास आरंभ अनुयायी सर्व भूपाळ हे आतां पुनः सावध होतांच माझ्या प्रयाणसमयीं तूं पुनः माझ्या समीप झाले आहेन. हे नरव्याघ्रा, बुद्धिमान् कृष्णा- प्राप्त हो ! राजा जनमेजया, नंतर कुंतीपुत्रानें समवेत युधिष्ठिर राजा तुला अभिवंदन करीत ‘ वरं ’ ह्मणून म्हटलें व तो पितामह भीष्माला आहे, तर ह्याला पुराप्रत परत जाण्यास अभिवंदन करून परिवारासह वर्तमान हस्तिना- अनुज्ञा द्यावी. ” राजा जनमेजया, भगवान् पुराप्रत परत येण्यास निघाला. त्यानें धृतराष्ट्र व्यासानें पृथ्वीपति भीष्माला ह्याप्रमाणें ह्मटलें व पतिव्रता गांधारी ह्यांस पुढें घातलें आणि तेव्हां त्यानें अमात्यांसह युधिष्ठिर राजाला भ्राते, ऋषि, नागरिक लोक व इतर जानपद पुराप्रत येण्यास अनुज्ञा दिली आणि त्यास ह्यांसह वर्तमान कृष्णासमवेत तो हस्तिनापुरांत मधुर वाणीनें ह्मटलें:—राजा, तूं आता पुरांत प्रविष्ट झाला.

भीष्मस्वर्गारोहणपर्व.

अध्याय एकशे सदुसष्टावा.

—:०:—

भीष्मांची स्वर्गारोहणाची तयारी.

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, नंतर कुंतीपुत्र युधिष्ठिरानें नागरिक लोक व इतर जानपद ह्यांचा यथायोग्य प्रकारें आदरपूर्वक सन्मान केला व त्यांना स्वर्गही जाण्यास अनुमोदन दिलें; आणि ज्यांचे वीरपुत्र व ज्यांचे भर्ते रणांत पडले होते त्या सर्व स्त्रियांस विपुल संपत्ति अर्पण करून त्यांचें त्यानें सांत्वन केलें! राजा, ह्या प्रकारें त्या महाबुद्धिमान् युधिष्ठिर राजाला राज्य प्राप्त झालें असता त्याच्यावर राज्याभिषेक करण्यांत आला आणि नंतर त्या नरपुंगवानें आपल्या सर्व प्रजांची नीट सुयंत्र व्यवस्था लाविली; व त्या महाधार्मिक भूपतीनें सर्व ब्राह्मणांपासून, सेनाध्यक्षांपासून व ज्ञानी जनांपासून उत्तम आशीर्वाद ग्रहण केले! राजा, ह्या प्रमाणें त्या श्रीमान् पुरुषश्रेष्ठ धर्मराजाचे त्या महाभाग्यशाली हस्तिनापुरांत सादर आहोत आणि तेथें चोहोंकडून रक्षकांनीं मोठ्या आनंदानें पन्नास दिवस गेले, तों त्यास उत्तम पहारा ठेविला आहे, असें त्यांस कौरवाग्रणी पितामह भीष्म ह्यांच्या निर्योण-समयाचे स्मरण झालें; आणि सूर्य उत्तरेस परत युधिष्ठिर राजा आपल्यासहवर्तमान रथांतून वळला असें पाहून उत्तरायणास आरंभ झाला खालीं उतरला; आणि शत्रुसंहारक पितामह असें त्यानें ठराविलें व तो याजकांना महाला व द्वैपायनादिक ब्रह्मचर्यांना अभिवंदन बरोबर घेऊन हस्तिनापुरांतून बाहेर पडला. करून व त्यांचे आशीर्वाद ग्रहण करून, प्रत्यक्ष त्यानें घृत, माल्यें, सुगंधि पदार्थ, रेशमी ब्रह्मदेवाप्रमाणें महासमर्थ अशा ऋत्विजांबस्रें, अगुरु वगैरे श्रेष्ठ चंदन, कृष्णागुरु, सह व भ्रात्यांसह ऋषींनीं परिवेष्टित अशा उत्तम उत्तम पुष्पमाला व विविध रत्नें शरशयनीं शयन केलेल्या भरतश्रेष्ठ गंगा-भीष्मांच्या संस्करणासाठीं आधीं पुढें पाठविली; पुत्रासमीप प्राप्त झाला आणि त्यास ह्मणाला आणि ह्याप्रमाणें सर्व व्यवस्था करून तो कुंतीपुत्र धर्मराजा भीष्मांच्या समीप जाण्यास निघाला, आपल्या भ्रात्यांसमवेत आपल्याला अभिवंदन

तेव्हां त्याच्या बरोबर बहुत मंडळी बाहेर पडली. धृतराष्ट्र, यशस्विनी गांधारी, माता कुंती व सर्व श्रेष्ठ भ्राते ह्यांस त्या बुद्धिमान् पंडुपुत्रानें पुढें घातलें आणि त्यांच्या मागून भगवान् कृष्ण, धीमान् विदुर, युयुत्सु व युयुधान ह्यांना बरोबर देऊन तो स्वतः रथारूढ होतसाता चालला. राजा जनमेजया, त्या समर्थी युधिष्ठिराबरोबर त्याचे बहुत आपसुहृत् व सेवक-ही बाहेर पडले; आणि भीष्मांच्या अर्मीमागून चाललेल्या प्रतापवान् युधिष्ठिर राजाच्या समवेत चाललेले असतां ते मार्गांत त्यांचे एकसारखे धन्यवाद गात हातें ! राजा जनमेजया, ह्याप्रमाणें जणू काय देवेंद्राची स्वारीच अशी ती सर्व मंडळी हस्तिनापुरांतून बाहेर पडल्यावर लवकरच कुरुक्षेत्रांत जेथें शंतनुपुत्र भीष्म शरपंजरीं निद्रित होता तेथें प्राप्त झाली; आणि त्यांनीं अवलोकन केलें तां पराशरपुत्र धीमान् व्यास, नारद, देवल, असित. आणि नानादेशांतून युद्धासाठीं आलेल्या भूपतीपैकीं जे कोणी दुसरे भूपति अवशिष्ट राहिले होते ते, हे सर्व त्या वीरशय्येवर पड्डा-लेल्या भीष्मांच्या भोंवतालीं त्यांच्या सेवेस त्यांच्या महाभाग्यशाली हस्तिनापुरांत सादर आहोत आणि तेथें चोहोंकडून रक्षकांनीं मोठ्या आनंदानें पन्नास दिवस गेले, तों त्यास उत्तम पहारा ठेविला आहे, असें त्यांस कौरवाग्रणी पितामह भीष्म ह्यांच्या निर्योण-समयाचे स्मरण झालें; आणि सूर्य उत्तरेस परत युधिष्ठिर राजा आपल्यासहवर्तमान रथांतून वळला असें पाहून उत्तरायणास आरंभ झाला खालीं उतरला; आणि शत्रुसंहारक पितामह असें त्यानें ठराविलें व तो याजकांना महाला व द्वैपायनादिक ब्रह्मचर्यांना अभिवंदन बरोबर घेऊन हस्तिनापुरांतून बाहेर पडला. करून व त्यांचे आशीर्वाद ग्रहण करून, प्रत्यक्ष त्यानें घृत, माल्यें, सुगंधि पदार्थ, रेशमी ब्रह्मदेवाप्रमाणें महासमर्थ अशा ऋत्विजांबस्रें, अगुरु वगैरे श्रेष्ठ चंदन, कृष्णागुरु, सह व भ्रात्यांसह ऋषींनीं परिवेष्टित अशा उत्तम उत्तम पुष्पमाला व विविध रत्नें शरशयनीं शयन केलेल्या भरतश्रेष्ठ गंगा-भीष्मांच्या संस्करणासाठीं आधीं पुढें पाठविली; पुत्रासमीप प्राप्त झाला आणि त्यास ह्मणाला आणि ह्याप्रमाणें सर्व व्यवस्था करून तो कुंतीपुत्र धर्मराजा भीष्मांच्या समीप जाण्यास निघाला, आपल्या भ्रात्यांसमवेत आपल्याला अभिवंदन

करीत आहे. महाबाहो, माझे हें भाषण आपण धर्मपुत्र युधिष्ठिराला झटलें आणि नंतर त्यानें श्रवण केलें असल्यास मी काय करूं ती धृतराष्ट्राचा निरोप घेतांना त्याला उद्देशून मला आज्ञा करा. विभो, मी अग्नीना बरो- भाषण केलें.

वर घेऊन आपल्या निर्वाणसमयीं येथें प्राप्त भीष्म ह्मणाला:—राजा धृतराष्ट्रा, तुला सर्व झालें आहे. महाराज, ह्या स्थळीं आचार्य, धर्म विदित आहेत, नानाविध विषयांतील सर्व ब्राह्मण, ऋत्विज, माझे प्राप्ते, तुझा पुत्र महा- शंका तूं फेडून घेतल्या आहेस, तूं अति- तेजस्वी धृतराष्ट्र राजा, अमात्यवर्ग, वीर्यवान् शय बहुश्रुत विद्वान् ब्राह्मणांची सेवा केली वासुदेव, युद्धांत जिवंत राहिलेले राजे आणि आहेत, तुला सर्व वेदशास्त्रं व धर्म अवगत आहेत, कुरुजंगल देशांतील वीर पुत्र हे सर्व आपल्या आणि तूं चारही वेद संपूर्णपणें शिकला सेवेस सिद्ध आहेत. ह्यास्तव, हे नरशार्दूल, आहेस; ह्यास्तव माझे तुला असे सांगणें आहे आपण नेत्र उघडा व ह्या सर्वांकडे अवलो- कीं, कुरुराजा, तूं आतां शोक करूं नको ! कन करा. पितामह, आपण सांगितल्याप्रमाणें बाबारे, जसें भवितव्य होते तसें झालें; आणि ह्या समयीं जें जें करावयास पाहिजे शिवाय कृष्णद्वैपायनापासून तूं वेवढ्दस्य- होते तें तें सर्व मीं सिद्ध करून ठेविलें आहे.' ही ऐकिलें आहेस ! मग उगीच शोक कां

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, करितोस ! राजा, पंडूचे जे पुत्र ते धर्माप्रमाणें बुद्धिमान् कुंतीपुत्रांनं ह्याप्रमाणें भाषण केलें तुझेही पुत्रच होत ! ह्यास्तव, गुरुसेवा कर- तें श्रवण करून गंगापुत्र भीष्मानें आपल्या ण्यांत रममाण असणाऱ्या पंडुपुत्रांचें पालन भोंवतीं अधिष्ठित असलेल्या सर्व भारतीय वीरां- करणें हा तुझा धर्मच होय; म्हणून तूं त्यांचें कडे नेत्र उघडून पाहिलें आणि युधिष्ठिर पालन कर. बाबारे, धर्मराजाचें मन अत्यंत राजाचा बळकट हात धरिला व त्या निर्वाण- निर्मळ आहे, म्हणून तो तुझ्या नित्य आज्ञेत समयीं तो वक्तृत्वनिपुण ब्रह्मिष्ठ भीष्म राहिल. राजा, माझी अशी खातरी आहे कीं, वर हात करून मेधासारख्या गंभीर वाणीनें तो अतिशय दयाळू असून गुरुजनांविषयीं ह्मणाला:—हे कुंतीपुत्रा युधिष्ठिरा, तूं आपल्या मोठा कनवाळू आहे; तंहां तुला वस्तुतः अमात्यांसहवर्तमान ह्या स्थळीं प्राप्त झालास, शोक करण्याचें मुळींच कारण नाही ! धृत- हें खचित भाग्य होय ! भगवान् सहस्रकिरण राष्ट्रा, आणखी असें कीं, तुझे पुत्र दुरात्मे दिनकर आतां उत्तरेकडे माधारा वळला आहे. असून क्रोध व लोभ ह्यांत परायण होते; बाबारे, मी ह्या शरपंजरीं शयन केल्यास आज ह्यास्तव अनावर मात्सर्यानें अंध होऊन दुराचरण अठावन रात्री झाल्या; पण तीक्ष्ण अग्रांच्या करीत असलेल्या तुझ्या पुत्रांचा नाश झाला; शरांवर मला इतका काळ पडून राहवें लागल्या- ह्याबद्दल त्वां शोकन करावा हेंच उचित होय ! मुळें जणू काय मला हें वर्षशतच वाटलें ! वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, युधिष्ठिरा, हा माघ चांद्रमास प्राप्त झाला आहे; ह्याप्रमाणें महाज्ञानी धृतराष्ट्र राजाला भीष्मानें आणि सध्यां शुक्लपक्ष चालला असून झटलें व नंतर तो महाबाहु कौरवाधिप भग- माझ्या मते ह्या महिन्याचा चौथा भाग संपला वान् श्रीकृष्णाशीं बोलूं लागला. आहे. ह्मणजे आज माघशुक्ल अष्टमी आहे. भीष्म ह्मणाला:—भगवन् कृष्णा, तूं राजा जनमेजया, ह्याप्रमाणें गंगापुत्र भीष्मानें देवाधिदेवांचाही वेव होस. मुर व अमुर

तुला नमस्कार करितात. हे शंकचक्रगदाधरा त्रिविक्रमा, माझा तुला नमस्कार असो! भगवंता, तूच वासुदेव व हिरण्यत्मा आहेस, पुरुष व साविता (सूर्य) तूच, हे सर्व विराट्स्वरूप तुझेंच आहे, सर्व प्राण्यांचा अंतरात्मा तूच. सर्व स्थावरजंगम विश्वामध्ये तुझेंच रूप अनुगत आहे, सर्वव्यापक परब्रह्मरूप तूच होस, व खरा खरा शाश्वत असा तू एकठाच आहेस; ह्यास्तव, हे पुंडरीकाक्षा पुरुषोत्तमा, तू नित्य माझे रक्षण कर. हे वैकुंठा पुरुषोत्तमा, तू आतां मला हा लोक सोडून जाण्यासाठीं आज्ञा दे. कृष्णा, तू पांडवांचें पालन कर; ह्यांचा महान् आश्रय तूच आहेस! देवा, मी त्या वेळीं दुष्ट व मूर्ख अशा त्या दुर्योधनाला पुष्कळ सांगून पाहिलें कीं, बाबारे, जेथें कृष्ण असेल तेथेंच धर्म असावयाचा, आणि जेथें धर्म असेल तेथेंच जय व्हावयाचा, असा सिद्धांत होय; परंतु तें माझे सांगणें सर्व व्यर्थ गेलें रे! कृष्णा, मी त्यास आणखी असा आग्रह केला कीं, बाळा दुर्योधना, महापवित्र वासुदेवाला मध्यस्थ करून तू पांडवांशीं साम कर; संधि करण्याचा हा उत्कृष्ट समय व्यर्थ दवडूं नको! पण, कृष्णा, त्या मतिमदानें माझे मुळीच केलें नाहीं आणि सर्व पृथ्वीचा घात करून शेवटीं आपणही मृत्युमुखी पडला! भगवंता कृष्णा, मी तुझें सत्य स्वरूप ओळखिलें आहे; पुराणऋषिसत्तम जो नारायण तो तूच होस; देवा, तूच नरासहवर्तमान बदरिकाश्रमीं बहुत कालपर्यंत तपश्चर्या केलीस! कृष्णा, मला नारदानें व महातपस्वी व्यासानें सांगितलें आहे कीं, तू व अर्जुन हे तुम्ही दोघे ते नरनारायणच ह्या मानवलोकीं जन्मलां आहां! ह्यास्तव, हे कृष्णा, तू मला आतां अनुज्ञा दे, ह्मणजे मी आपलें हें केलेवर येथें राकून तुझ्या आज्ञेनें श्रेष्ठ लोकांस गमन करीन.

वासुदेव म्हणाला:—पार्थिवा भीष्मा, मी तुला आज्ञा देतो; आतां तू वसूंपत जा. हे महाद्युतिमंता, ह्या लोकीं तुझ्या हातून यत्किंचित् सुद्धां पाप घडलें नाहीं. तू महान् पितृभक्त, जणू काय दुसरा मार्कंडेयच आहेस! आणि ह्यामुळेच मृत्यु हा मोठ्ठा नम्रपणानें सेवकासारखा तुझ्या अशीन झालेला आहे!

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, ह्याप्रमाणें भगवान् कृष्णाचें भाषण झाल्यावर तो गंगापुत्र भीष्म धृतराष्ट्र, युधिष्ठिरादिक पांडव व त्यांचे सर्व आससुहृद् ह्यांस पुनः म्हणाला कीं, 'वीरहो, मी देहत्याग करूं शिष्टितां, तर तुम्ही सर्व मला अनुमोदन द्या! बाबांनो, तुम्ही सत्याचें पालन करण्याविषयीं झटा; कारण सत्य हेंच महान् सामर्थ्य होय! भारतीय वीरहो, तुम्ही सदैव दया धारण करा; इंद्रियांना जिंका; ब्राह्मणांविषयीं पूज्यबुद्धि ठेवा; धर्मशील असा; आणि नित्य तप आचरा!' राजा जनमेजया, बुद्धिमान् भीष्मानें ह्याप्रमाणें झटलें आणि तो सर्व आससुहृदांना आलिंगन देऊन नंतर फिरून युधिष्ठिराला म्हणाला:—हे जनाधिपा, तू नित्य ब्राह्मणांची व त्यांतही विरोषेंकरून ज्ञात्या ब्राह्मणांची, आचार्यांची व ऋत्विजांची अवश्य पूजा करीत जा!

अध्याय एकशें अडसष्टावा.

—०:—

भीष्माला मोक्ष.

वैशंपायन सांगतात:—शत्रुसंहारका जनमेजया, ह्याप्रमाणें शंतनुपुत्र भीष्मानें स कौरवांना झटलें आणि मग तो क्षणभर निमूळ बसला. नंतर आधारादिक धारणास्थानीं त्यानें यथाक्रम प्राणांचें निरोधन केलें; त्या महात्म्यानें ते उत्तम प्रकारेंकरून निरुद्ध केलेले प्राण मूलाधारांतून स्वाधिशानीं, तेथून मणिपूरस्थानीं

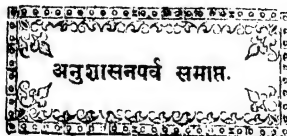
तेथून अनाहती, तेथून विशुद्धस्थानी व तेथून झांकलें; नंतर युयुत्सूने त्याजवर उत्तम छत्र आसेप्रत, अशा क्रमानें मनासहित वरतीं वरतीं धरिलें, भीम व अर्जुन ह्या उभयतांनीं शुभ्र आणिले; आणि अखेरीस ते ब्रह्मरंध्राचा भेद चौऱ्या ढाळण्यास आरंभ केला; नकुल व करून अंतरिक्षांत चालते झाले ! राजा, नंतर सहदेव हे दोघे मंदिल धरून उभे राहिले; त्या ठिकाणीं भगवान् व्यासादिक जे ऋषि कौरवेश्वराच्या स्त्रिया कुरुकुलदीपक भीष्माच्या बसले होते त्या सर्वांना व त्याप्रमाणेंच तेथें जे सभोवतीं उभ्या राहून त्याला ताडाच्या पंख्यांनीं दुसरे महात्मे आले होते त्यांना असा अपूर्व वारा घालूं लागल्या; आणि नंतर त्या महाचमत्कार दिसला कीं, त्या महायोगी शांति-त्याचा पितृमेघ यथाविधि करण्यांत आला ! नवानें जसजसा ज्या ज्या गात्राचा त्याग राजा, त्या समर्थी अग्नीत बहुत हवन झालें; केला तसतसें तें तें गात्र आंत रुतलेल्या सामगायकांनीं सामें गाइली; आणि मग चंदशराला धारण करण्यास असमर्थ झालें आणि नाच्या व कालीयकांच्या (कृष्णागुरूच्या) भराभर सर्व शर खाली पडून प्रेक्षकांच्या काष्ठानीं व त्याप्रमाणेंच कालामुक्त वेगरे उंच-दृष्टीसमोर भीष्माचें तें सर्व कलेवर विशाल्य निंच सुगंधि पदार्थांनीं गांगेयाचा देह आच्छा-झालें ! राजा जनमेजया, तो चमत्कार पाहून दित करून युधिष्ठिरादिकांनीं त्यास अग्नि भगवान् व्यासादिक सर्व ऋषि व वासुदेवादिक दिला ! राजा जनमेजया, नंतर धृतराष्ट्रादिक सर्व भारतीय वीर विस्मित झाले; आणि भीष्मानें सर्वांनीं चितेला अपसव्य प्रदक्षिणा घातली सर्व स्थानांच्या ठिकाणीं जो आत्मा कोंडून आणि ह्या प्रकारें कुरुश्रेष्ठ गंगापुत्राचा अग्नि-ठेविला होता तो ब्रह्मरंध्राचा भेद करून अंतःसंस्कार करून ते सर्वजण ऋषींनीं सेवन केलेल्या रिक्षांत निघून गेला ! राजा जनमेजया, तेव्हां पवित्र भागीरथीवर गेले ! तिकडे जात असतां देवांनीं दुंदुभि वाजविल्या व अंतरिक्षांतून भगवान् व्यास, नारद, असित, कृष्ण, भरतस्त्रिया पुष्पांची वृष्टि झाली ! आणि सिद्धांनीं व इतर नगरवासी लोक त्या कुरुश्रेष्ठांच्या ब्रह्मर्षींनीं मोठ्या हर्षानें 'वाहवा ! वाहवा !' असे मागून गेले आणि मग त्या सर्वांनीं त्या उद्गार काढिले ! राजा जनमेजया, त्या समर्थी महान्या गांगेयाला तिलांजुलि दिली. राजा भीष्माच्या मूर्धप्रदेशांतून महान् उल्केप्रमाणें जी जनमेजया, ह्याप्रमाणें त्या सर्व महान् महान् ज्योति बाहेर पडली ती आकाशांत घुसून क्षत्रियांनीं व इतर पुरवासी जनांनीं गंगापुत्र क्षणांत गुप्त झाली आणि अशा रीतीनं भारतीय-भीष्माला यथाविधि उदक अर्पण केलें असतां वीरशिरोमणि भीष्म हा मृत्युलोक सोडून भागीरथी देवी उदकांतून वर आली व ती कालाशीं संमत झाला ! राजा जनमेजया, शोकविव्हल होवताती आक्रोश करीत तेथें नंतर महात्मे पांडव, विदुर व युयुत्सु ह्यांनीं कौरवांना म्हणालीः—हे अनघांनो, माझ्या काष्ठें व अनेक प्रकारचीं विपुल सुगंधि द्रव्यें पुत्राच्या संबंधानें जो इतिहास घडलेला मी यांची चिता तयार केली आणि बाकीची तुह्यांस कथन करितें तो श्रवण करा. अहो, मंडळी समीपभागीं कुरुराज भीष्माकडे अव-ज्या माझ्या पुत्राच्या ठिकाणीं उत्कृष्ट राज-लोकन करीत राहिली ! राजा, नंतर युधिष्ठिर व वृत्त वसत होतें, उत्तम ज्ञानानें जो संपन्न महामति विदुर ह्या उभयतांनीं गांगेयाला चितेवर हाता, ज्याचें जन्म सत्कुलांत झालें होतें, ठेवून त्याला रेशमी वस्त्रांनीं व पुष्पमालांनीं महान् महान् कुरुवीरांच्या ज्यानें लौकिक वाढ-

विला, पित्याचा जो परम भक्त होता, वता- हे शोभने, हा मूळचा महातेजस्वी देव वसुच विक करण्यांत जो महासमर्थ होता, प्रत्यक्ष असून केवळ शापामुळे मानवयोनींत जन्म जमदग्निपुत्र रामालाही पूर्वी ज्याचा पराभव पावला होता; ह्यास्तव तू ह्याजवढल शोक करितां आला नाही, ज्याला दिव्य अस्त्रें न करावा, हेंच विहित होय ! हे कल्याणि, ह्या प्राप्त झालेलीं होती, आणि ज्याच्या ठायीं तुझ्या पुत्रानें क्षत्रियांच्या धर्मास अनुसरून महान् पराक्रम विलसत होता, असा तो माझा रणांगणांत घोर युद्ध केलें; परंतु त्यांत तो पुत्र भीष्म शिखंडीच्या हस्ते आज वधिला धनंजयाच्या हस्ते पतन पावला ! देवि, शिखं- जावा काय ? पार्थिवहो, खचीत माझे हृदय डीनें त्याला वधिलें नाही ! हे भद्रे, भीष्माचा पाषाणाचेंच आहे ! कारण, माझा प्रिय पुत्र प्रताप कांहीं सामान्य नव्हता; महान् युद्धांत मला सोडून गेला असतांही आज तें विदीर्ण तो कुरुशार्दूल एकदा धनुष्याला बाण जोडून न होतां जसेंच तसेंच राहिलें आहे ! पुढें सरला असतां प्रत्यक्ष शतक्रतु इंद्रही अहो, माझ्या पुत्राचा प्रताप काय वर्णावा ! त्याला संग्रामांत वधण्यास समर्थ झाला नसता, काशीपुरीमध्ये स्वयंवराच्या समयीं सर्व क्षत्रिय मग इतर वरांची ती कथा काय ! ह्यास्तव, वीर एकत्र होऊन ह्याच्यावर चालून आले गेले, तुझा पुत्र स्वतांच्या इच्छेनेंच स्वर्गास असतां रथारूढ असलेल्या ह्या एकट्या वीर- गेला ! फार कशाला, सर्व देवतांनाही रणांत पुंगवानें कन्याचें हरण केलें ! ह्याच्याप्रमाणें त्याला वधण्याचें सामर्थ्य नव्हतें ! ह्यासाठीं, क्लवान् योद्धा सर्व पृथ्वीवर एकही नाही ! हे सरिद्वर, तू आपल्या पुत्राविषयीं अगदीं आणि असें असतांही ह्या माझ्या पुत्राला शोक करू नकोस ! देवि, हा तुझा पुत्र पुनः यःकश्चित् शिखंडीनें वधिलें हें ऐकून माझे वसुलोकीं गेला; ह्यास्तव आतां तू सर्व खेद हृदय फुटलें नाही, ह्यास म्हणावें तरी काय ! दाकून चित्त शांत ठेव !

अहो, कुरुक्षेत्रांत समरभूमीवर ज्या महात्म्यानें वेशपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, जामदग्न्याला सहज जेरीस आणिलें त्याला ह्याप्रमाणें त्या महानदीला भगवान् कृष्णानें व आज शिखंडीच्या हत्यें मृत्यु यावा काय ! त्याप्रमाणेंच भगवान् व्यासांनीं बोध केला आणि

असो; राजा जनमेजया, ह्याप्रमाणें महानदी मग ती सर्व शोकाचा त्याग करून पुनः शांत गंगा बहुत विलाप करीत असतां तिचें महा- होत्साती उदकांत उतरली ! नेतर, राजा, समर्थ दामोदरानें सांत्वन केलें. त्या समयीं तो कृष्णप्रभृति त्या सर्व नरवरांनीं त्या सरितेची गंगेला म्हणालाः—भद्रे, शोक आवरून पूजा केली व तिची अनुज्ञा घेऊन सर्वजण धर, रडूं नको ! हे शुभदर्शने, तो तुझा पुत्र माघारे वळले !

दिव्य लोकाला गेला, ह्यांत संदेह नाही !

श्रीमन्महाभारत.

आश्वमेधिकपर्व.

अध्याय पहिला.

मंगलाचरण.

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ह्या अग्निल ब्रह्मांडांतील यच्चयावत् स्था- प्रतिपादक अशा शास्त्राचें विवेचन करितांना प्रथम
वरजंगम पदार्थांच्या ठिकाणीं चिदाभासरूपानें नर, नारायण आणि नरोत्तम ह्या भगवन्मूर्तीचें
प्रत्ययास येणारा जो नरसंज्ञक जीवात्मा, नर- ध्यान करून नंतर प्रतिपाद्य विषयाचें निरूपण
संज्ञक जीवात्म्यास सदासर्वकाळ आश्रय देणारा करण्यास प्रवृत्त व्हांवें, हें सर्वथैव इष्ट होय.
जो नारायण नामक कारणात्मा, आणि नर-नारा- धृतराष्ट्रकृत युधिष्ठिरसांत्वन.
यणात्मक कार्यकारणसृष्टीहून पृथक् व श्रेष्ठ असा वेशंपायन सांगतातः—जनमेजया, धृतराष्ट्र
जो नरोत्तमसंज्ञक सच्चिदानंदरूप परमात्मा, त्या राजानें भीष्मास उदकांजलि दिल्यानंतर त्यास
सर्वांस मी अभिवंदन करितों; तसेच, नर, नारा- पुढें करून महाबाहु युधिष्ठिर नदी उतरला.
यण व नरोत्तम ह्या तीन तत्त्वांचें यथार्थ या वेळीं त्याचीं सर्व इंद्रियें विकल झालीं
ज्ञान करून देणारी देवी जी सरस्वती, तिलाही होती; व डाळे पाण्यानें भरून आले होते. नदी
मी अभिवंदन करितों; आणि त्या परमकारु- उतरून अलीकडे येतांच त्यानें व्याधानें विद्ध
णिक जगन्मातेनें लोकाहित करण्याविषयीं माझ्या केलेल्या गजाप्रमाणें गंगेच्या तीरावर अंग
अंतःकरणांत जी स्फूर्ति उत्पन्न केली आहे, टाकलें ! परंतु तो पडत आहे असें पाहतांच
तिच्या साहाय्यानें ह्या भवबंधविमोचक जय ह्यण- श्रीकृष्णानें भीमास खुणावण्यामुळें त्यानें त्यास
जे महाभारत ग्रंथाच्या आश्वमेधिकपर्वास आरंभ पडतां . पडतां सावरलें. तेव्हां परबलमर्वक
करितों. प्रत्येक धर्मशील पुरुषानें सर्वपुरुषार्थ- श्रीकृष्ण त्याला ह्याला, 'छे छे, धर्मी, असें

करूनको.' जनमेजया, धर्मपुत्र युधिष्ठिर व्याकूळ राजा, तूंच स्वतः आपलेवर भार घेऊन राज्य होऊन भूमीवर पडला, व वरचेवर उसासे टाकू चालीव; आणि, हे नराधिपा, सर्व भूतांचे लागला, तेव्हां राजे स्तब्ध होऊन त्याकडे ठिकाणीं समबुद्धीनें वागणाऱ्या तुजकडून सर्व पहात राहिले ! याप्रमाणें तो नरेश्वर अगदीं भाऊवंदव ज्ञातिबांधव यांचें उपजीवन चालू दे. ” दीनमनस् झाला असून त्याचें धैर्य अगदीं “ युधिष्ठिरा, दूरदर्शी विदुर असें सांगत गळून गेलें आहे, असें पहातांच पांडव शोका- असतां मी मूर्ख पापी दुर्योधनाच्या अनुरोधानें विष्ट होऊन त्याजभोंवतीं येऊन बसले. तेव्हां. वागलों ! त्या गंभीराचीं तीं मधुर भाषणें मीं महाबुद्धिमान् प्रज्ञाचक्षु धृतराष्ट्र राजा पुत्रशोकांनं ऐकिलीं नाहीत त्याचें फळ—हे महदुःख प्राप्त अतिशय पीडित झाला होता तरी युधिष्ठिराला होऊन मी शोकसागरांत बुडून गेलों आहे ! असें ह्मणाला, ‘हे कुरुशार्दूल, ऊठ आणि पुढील राजा, आह्मी दोघ तुझे वृद्ध पितर सांप्रत कार्याला लाग. धर्मा, तू ही पृथ्वी क्षत्रधर्मानें किती दुःस्वित झालों आहां पहा ! परंतु, हे जिकेली आहेस; तेव्हां आतां भ्राते व सुहज्जन जनाधिपा, तुला शोक करण्याचें कांहींच कारण यांसह आपल्या इच्छेप्रमाणें सुखोपभोग घे. हे मला दिसत नाही !’

धर्मशीलाग्रणे, तुला शोक करावयास मला कांहींच कारण दिसत नाहीं. शोक करा- वयास कारण आहे मला व गांधारीला ! कां कीं, आमचे शंभर पुत्र स्वप्रलब्ध धनाप्रमाणें

अध्याय दुसरा.

—:०:—

युधिष्ठिरसांत्वन.

नाश पावले. अरेरे ! माझ्या हिताची इच्छा वेशंपायन सांगतात:—धर्मान् धृतराष्ट्र धरणारा तो महाथोर विदुर!—त्याचीं तीं राजानें असें भाषण केले असतां बुद्धिमान् अर्थपूर्ण भाषणें मीं ऐकिलीं नाहीत, यामुळेच युधिष्ठिर स्तब्ध राहिला. मग कृष्ण त्यास मज दुर्मतीला आज दुःख भोगवें लागत आहे. ह्मणाला, “ हे जनाधिपा, परलोकवासी वाड- दिव्यचक्षु धर्मात्मा विदुर मला असें ह्मणाला वडिलांसाठीं जो मनांत अतिशय शोक करतो, तो होता कीं, “ दुर्योधनाच्या अपराधानें तुझ्या आपल्या त्या पितरांस अतिशय दुःख मात्र देतो. कुळाची पार राखरांगोळी होईल ! राजा, आपल्या ह्यास्तव दुःख सांडून देऊन विपुल-द्रक्षणायुक्त कुळाचें जर तूं कल्याण इच्छीत असशील, असे नानाप्रकारचें पुष्कळ यज्ञ कर: सोमानें तर माझ्या सांगण्याप्रमाणें वाग. ह्या दुरात्म्या देवांचें तर्पण कर: स्वधनें पितरांस संतोष दे; व मूर्ख दुर्योधनाला आधीं मारून अन्नपानानें अतिथीस संतुष्ट कर; आणि हीन- टाक. तें न घडेल तर शकुनि आणि कर्ण दीन जनांस इच्छित पदार्थ देऊन त्यांचेंही यांचें तरी त्यास दर्शन घडूं देऊं नको. समाधान कर. मनुष्यजन्मीं जें कांहीं जाणावयाचें निदान ते जुगाराचा अड्डा घालतील त्याचें ह्मणून आहे तें तूं जाणिलें आहेस; जें तरी दक्षतेनें निवारण कर. धर्मशील युधिष्ठिर कर्तव्य आहे तेंही केलें आहेस; आणि भागी- राजास राज्याभिषेक कर. तो जितेंद्रिय असल्या- रथीपुत्र भीष्मापासून, कृष्णद्वैपायनापासून, मुळें ह्या पृथ्वीचें यथायोग्य प्रकारें पालन नारदापासून आणि विदुरापासून तूं राजधर्मही करील. अथवा, कुंतीचा पुत्र युधिष्ठिर राजा श्रवण केले आहेस. तेव्हां मूढ जनांस उचित व्हावा हें जर तुला बरें वाटत नसेल, तर, अशा ह्या वृत्तीनें वागणे तुला योग्य नाहीं.

आपल्या वाडवडिलांच्या वर्तनाचा किता मिर- कारण नाही. तू संपूर्ण मोक्षधर्मही यथार्थपणे वून राज्यशकट हांक. क्षत्रियानें स्वतःच्या श्रवण केले आहेस; आणि तुझे वासनाजन्य यशोबलानें स्वर्ग मिळवावा, हें निःसंशय युक्त संदेह मीं वारंवार छेदिले आहेत; परंतु तू होय. या ठिकाणीं तर सर्व वीरांपैकीं कोणीही त्यावर योग्य श्रद्धा न ठेविल्यामुळे व तुझी पराङ्मुख मरण पावला नाही! अर्थात् ते सर्व- बुद्धिही हेकड व मंद असल्यामुळे तू तें निः- जण स्वर्गासच पोहोचले आहेत. यास्तव, हे संशय साफ विसरला आहेस. पण, हे निष्पापा, महाराजा, शोक सोडून दे. जें झालें तें तसेच असं करूं नको. तुझे ठिकाणीं हें अशा प्रकारचें भवितव्य होतें. आतां या रणांत जे मृत झाले अज्ञान असणें योग्य नव्हे. सर्व प्रायश्चिन्नें तुला ते तुला पुनः दिसणें शक्य नाही!" राजा, विदित आहेत; आणि संपूर्ण राजधर्म व धर्मराजास इतकें सांगून महातेजस्वी गोविंद दानधर्मही तू श्रवण केले आहेस. मग सर्वधर्मज्ञ थांबला. मग त्यास युधिष्ठिरानें उत्तर दिलें. व सर्ववेदविशारद असतांही, हे भारता, तू पुनः

युधिष्ठिर ह्मणालाः—हे गोविंदा, तुझें अज्ञ पुरुषाप्रमाणें मोह पावतोस हें काय ? "

मजवर किती प्रेम आहे हें मी जाणतां. मित्रत्व आणि प्रेम यांमुळे तू मजवर नित्य दया करीत असतोस. हे चक्रगदाधरा यादव-

नंदना, हे श्रीमन्, तू संतोषानें अगदीं मना- पासून मला तपावनास जाण्यास आज्ञा देशील

व्यास ह्मणालेः—युधिष्ठिरा, तुझी बुद्धि तर तू माझे अत्यंत मांडे प्रिय कलेंस असं (समजून) बरोबर नाही असं माझें मत होईल. पितामह भीष्मास व संयामांतून पलायन आहे. कोणीही मनुष्य केवळ स्वसामर्थ्यानें न करणाऱ्या पुरुषश्रेष्ठ कर्णास मारवून आतां कांहीणूक क्रिया करीत नाही; तर ईश्वराकडून मला बिलकूल शांति होत नाही. यास्तव, हे प्रेरणा झाल्यामुळेच पुरुष बरे अथवा वाईट अरिंदमा, या क्रूर कर्मांमुळे मला जें पातक कर्म करितो. अशी जर वस्तुस्थिति आहे, तर लागलें आहे त्यापासून माझी मुक्तता होईल, मग शोक कशाबद्दल करावयाचा ? बरे, तू आणि माझ्या मनाची शुद्धि घडेल, असं कर्म आपणास अंतःकरणपूर्वक पापकर्मी ह्मणून तू आतां कर.

मानीत आहेस, तर, हे भारता, पाप कसें जन्मेजया, धर्मराजाचें हें भाषण ऐकून, कमी करतां येईल तें श्रवण कर. युधिष्ठिरा, अत्यंत तेजस्वी व धर्मज्ञ व्यासांनीं त्या पृथापुत्रा- पाप करणारे पुरुष तप, यज्ञ व दान ह्यांच्या चें सांत्वन करीत असं अर्थपूर्ण व सुंदर भाषण योगानें नित्य त्या पापांपासून मुक्त होऊन केलें, "बाबांर, तुझी बुद्धि अजून थाऱ्यावर आले- जातात. राजा, कितीही वाईट कृत्ये करणारे ली नाही. वत्सा, आही तुला वारंवार कंठशोष मनुष्य असोत, ते तप, यज्ञ व दान यांच्या करून सांगत आहेत तरी पुनः तू मोह पावतोस योगानें पुनीत होतात. मोठमोठे सुर व असुरही हें काय ? अरे, ज्यांची उपजीविका युद्धावरच पुण्यप्राप्तीस्तव यज्ञाचा खटाटोप करतात, अवलेवून असते त्या क्षत्रियांचे धर्म तुला यास्तव यज्ञ हे श्रेष्ठ होत. महांत्मे देव यज्ञांच्या माहीत आहेतच. त्याप्रमाणें जो नृपति आपलें योगेंच श्रेष्ठ झाले व यज्ञ केल्यानंतरच त्या कर्तव्य करितो, त्याला शोक होण्याचें कांहीं क्रियावंतांनीं दानवांचा पराभव केला. तेव्हां,

अध्याय तिसरा.

—०:—

व्यासयुधिष्ठिरसंवाद.

युधिष्ठिरा, तूं राजसूय व अश्वमेध यांची भगवन्, यज्ञ कसा करावयाचा याविषयी सिद्धता कर; त्याचप्रमाणें, हे भारता, सर्वमेध आपण मला कांहीं तरी उपाय सांगा. व नरमेध यांचीही तयारी कर. प्रथम तूं दाश- याप्रमाणें युधिष्ठिर ह्मणाला, तेव्हां कृष्ण- राधि रामचंद्राप्रमाणें, किंवा तुझा पूर्वज जो द्वैपायन व्यासांनीं मुहूर्तमात्र विचार करून त्यास दुष्यंत व शकुंतला यांचा पुत्र महावीर्यशाली उत्तर दिलें, “हा रिता झालेला कोशही परि- भरत राजा त्याप्रमाणें उत्तम दक्षिणा देऊन पूर्ण होईल. पार्था, महात्म्या मरुत्ताच्या यज्ञांत आणि बहुत इष्टवस्तु, अन्न व द्रव्य खर्चून ब्राह्मणांनीं अधिक झाल्यामुळें टाकलेलें द्रव्य विधिपूर्वक अश्वमेधच कर. हिमालय पर्वतावर पडलेलें आहे, तें आण: तें तुला परे होईल.”

युधिष्ठिर ह्मणाला:—अश्वमेध हा निःसंशय सर्व पृथ्वीसही पावन करील. परंतु याविषयी युधिष्ठिर विचारितो:—मरुत्ताच्या यज्ञांत सांप्रत माझें ह्मणणें काय आहे, तें आपण तें इतकें द्रव्य कसें जमा झालें? आणि त्याच- ऐकून घ्यावें. हे द्विजोत्तमा, हा अति मोठा प्रमाणें, हे विद्वच्छ्रेष्ठ, तो राजा कोणत्या कालीं ज्ञातिवध करून त्यांतून निर्मुक्त होण्यास होऊन गेला बरें? अल्पस्वल्प दान करणें मला मुळींच योग्य व्यास सांगतात:—पार्था, जर त्या कारंधम- वाटत नाही; आणि पुष्कळ दानधर्म करावा तर पुत्राचें वृत्त ऐकण्याची तुझी इच्छा असेल, तर तो तसें करण्याइतकें मजजवळ द्रव्य नाही! महावीर्यशाली द्रव्यवान् राजा कधीं होऊन गेला त्याचप्रमाणें, ज्यांच्या वडिलांचा वध झाल्यामुळें तें सांगतो, ऐक.

शालेल्या जखमाही अजून वाळल्या नाहीत, त्या दीन व विपद्यस्त अशा सद्यःकालीन नृप- किशोरांजवळ या वेळीं द्रव्य मागण्याला मला मुळींच हुरूप वाटत नाही. हे द्विजसत्तमा, स्वतः सर्व पृथ्वीचा विनाश करूनसवरून आतां शोकाकुल झालेल्या म्यां यज्ञार्थ कसा करभार राजर्षि मरुत्ताची हकीकत श्रवण करण्याची मोळा करावा बरें? हे मुनिसत्तमा, दुर्यो- माझी इच्छा आहे. यास्तव, हे अनघा द्वैपायना, धनाच्या अपराधामुळें पृथ्वीवरील इतर जन व आपण मला ती कथा सांगावी. पृथ्वीपति राजे हे आह्मांस दुष्कीर्तीचे खड्ड्यांत व्यास सांगतात:—वत्सा, कृतयुगांत मनु हा ढकलून प्रनष्ट झाले! दुर्योधनानें द्रव्यार्थ पृथ्वी दंडधारी राजा होता. त्याचा पुत्र महाबलाढ्य शोषून घेतली; आणि त्या दुष्टात्म्याचा तो सर्व असून तो प्रसंधि या नांवानें विख्यात खजीनाही या युद्धाचे पार्थी खलास झाला! होता. या प्रसंधीला क्षुप नांवानें प्रसिद्ध अस- त्यांतून अश्वमेध काय थोड्या थोडक्यांत लेला पुत्र होता. या क्षुपाचा पुत्र इक्ष्वाकु हा होण्याजोगा आहे का? या यज्ञांत पृथ्वी दक्षिणा पृथ्वीपति राजा होऊन गेला. राजा, या इक्ष्वा- णाची हा मुख्य पक्ष सांगितलेला आहे. या कूला शंभर पुत्र असून ते परमधार्मिक होते. पक्षाचा विकल्प जरी ग्राह्य धरलेला आहे तरी तें इक्ष्वाकूनें त्या सर्वांस पृथ्वीचे विभाग देऊन गौणच होय. हे तपोधना, या संबंधांत मी कांहीं पृथ्वीपति केलें. त्या शंभरांत वडील पुत्र विकल्प करूं इच्छीत नाहीं. अशा स्थितींत, हे विश हा धनुर्वरांत केवळ अप्रतिम होता.

अध्याय चौथा.

—००—

मरुत्ताख्यान.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—हे धर्मज्ञा, त्या राजर्षि मरुत्ताची हकीकत श्रवण करण्याची माझी इच्छा आहे. यास्तव, हे अनघा द्वैपायना, आपण मला ती कथा सांगावी.

व्यास सांगतात:—वत्सा, कृतयुगांत मनु हा ढकलून प्रनष्ट झाले! दुर्योधनानें द्रव्यार्थ पृथ्वी दंडधारी राजा होता. त्याचा पुत्र महाबलाढ्य शोषून घेतली; आणि त्या दुष्टात्म्याचा तो सर्व असून तो प्रसंधि या नांवानें विख्यात खजीनाही या युद्धाचे पार्थी खलास झाला! होता. या प्रसंधीला क्षुप नांवानें प्रसिद्ध अस- त्यांतून अश्वमेध काय थोड्या थोडक्यांत लेला पुत्र होता. या क्षुपाचा पुत्र इक्ष्वाकु हा होण्याजोगा आहे का? या यज्ञांत पृथ्वी दक्षिणा पृथ्वीपति राजा होऊन गेला. राजा, या इक्ष्वा- णाची हा मुख्य पक्ष सांगितलेला आहे. या कूला शंभर पुत्र असून ते परमधार्मिक होते. पक्षाचा विकल्प जरी ग्राह्य धरलेला आहे तरी तें इक्ष्वाकूनें त्या सर्वांस पृथ्वीचे विभाग देऊन गौणच होय. हे तपोधना, या संबंधांत मी कांहीं पृथ्वीपति केलें. त्या शंभरांत वडील पुत्र विकल्प करूं इच्छीत नाहीं. अशा स्थितींत, हे विश हा धनुर्वरांत केवळ अप्रतिम होता.

विंशाचा पुत्र विविंश हाही फार चांगला होता. राजा, या विविंशाला पंधरा पुत्र झाले. ते सर्वजण धनुष्याचे कामांत निष्णात, ब्राह्मणप्रिय, सत्यवादी, दानधर्मशील, शांत व सतत प्रियभाषण करणारे असे होते. परंतु त्यांत वडील खनीनेत्र ह्मणून होता, त्याने त्या सर्वांस अतिशय पीडा दिली. त्या पराक्रमी खनीनेत्राने निष्कण्टक राज्य जिंकिले, परंतु ते त्यास रक्षण करतां आले नाही. प्रजा त्यावर अनुरक्त झाल्या नाहीत; आणि त्यांनी त्यास पदच्युत करून त्याचे जागी त्याचा पुत्र सुवर्चा यास अभिषेक केला, तेव्हां त्यांस संतोष झाला. आपल्या पित्याची वाईत वर्तणूक व तिचा परिणाम राज्यच्युति या दोन्ही गोष्टी सुवर्चाचे दृष्टीसमोर असल्यामुळे तो प्रजेचे हिताविषयी तत्पर व दक्ष असा राहिला. शिवाय तो ब्राह्मणप्रिय, सत्यवादी, शुचिर्भूत व शमदमयुक्त असा होता. त्या धर्मशील व उदार मनाच्या राजावर प्रजाही अनुरक्त असत. पुढे दानधर्माचे पायी त्या राजाचा कांश अगदी रिकामा झाला; आणि अशा वेळी त्यास मांडलिक राजांनी चोहोंकडून अतिशय पीडा दिली. या वेळी त्याच्याजवळ खजिना, घोडे, वाहने वगैरे काहीएक शिल्लक नव्हते; आणि अनेक शत्रू त्रास देऊ लागले तेव्हां तो राजा, त्याचे नोकर व नगर पराकाष्ठेच्या संकटांत पडले. परंतु सैन्याचा क्षय झाला असतांही त्या शत्रूस या राजास ठार करतां आले नाही. कारण, युधिष्ठिरा, तो उत्तम आचरणाचा व नित्य धर्माने वागणारा होता. पुढे जेव्हां तो नगरासहवर्तमान महासंकटांत सांपडला तेव्हां त्याने टाळी वाजविली असतां त्यापासून तेथें सैन्य उत्पन्न झाले ! आणि मग त्याने त्या वेढा देऊन बसलेल्या सर्व राजांस जिंकिले. असो; राजा, या "कारणास्तव त्या राजास 'करंधम' असे नांव पडले. त्याचा पुत्र

कारंधम हा त्रेतायुगाचे आरंभी होऊन गेला. तो साक्षात् इंद्राच्या तोडीचा असून मोठा तेजःपुंज व देवांसही हार न जाणारा असा होता. सर्व राजे तेव्हां त्याचे आज्ञांकित असत; आणि वर्तन व सामर्थ्य यांच्या योगाने तो त्यांचा सार्वभौम झाला होता. एकंदरीत तो धर्मात्मा अविक्षित् नामक राजा शौर्याने इंद्राच्या तोडीचा, यज्ञशील, धर्मावर प्रेम ठेवणारा, धैर्यशाली व जितेंद्रिय असा होता. तो तेजांने सूर्यासारखा, क्षमेने पृथ्वीसारखा, बुद्धीने बृहस्पतीसमान आणि धैर्याने हिमालयासारखा होता. कर्म, मन, वाणी, दम व प्रशम यांच्या योगाने त्या राजाने प्रजांची अंतःकरणे संतुष्ट ठेविली होती. त्याने शंभर अश्वमेध यथासांग केले व स्वतः विद्वान् बृहस्पतीने त्याचे याजन केले ! या अविक्षिताचा पुत्र मरुत्त याने तर गुणवत्तेने बापासही मागे सारिले ! तो धर्मज्ञ, महायशस्वी व चक्रवर्ती राजा होता. त्यास अयुत नागांचे बळ होतें आणि तो साक्षात् दुसरा विष्णुच होता. तो धर्मात्मा यज्ञ करू लागला तेव्हां त्याने हिमालयाच्या उत्तर बाजूस मेरुपर्वतावर जाऊन सुवर्णाचीं हजारों चकचकीत भांडीं करविलीं. तेथें सुवर्णाची एक मोठी प्रचंड टेकडी आहे; त्या ठिकाणी त्याने हें कृत्य केले. मग कुंडे, भांडी (यज्ञपात्रे) व आसने सोनारानीं इतकीं घडविलीं कीं, त्यांची मोजदादही करतां यावयाची नाही. तेथें जवळच यज्ञभूमि होती. तेथें त्या धर्मात्म्या पृथ्वीपति मरुत्त राजाने दुसऱ्या सर्व राजांसहवर्तमान विधिपूर्वक यज्ञ केला.

अध्याय पांचवा.

—०:—

मरुत्ताख्यान.

युधिष्ठिर विचारितोः—हे द्विजश्रेष्ठ, तो

राजा इतका वीर्यशाली कसा झाला आणि तुल्य होता. त्या अविशिताचा मरुत्त नामक त्यास इतकें सुवर्ण कसें प्राप्त झालें ? त्याच- पुत्र इंद्राच्या बरोबरीचा व वीर्यशाली होता. प्रमाणें, भगवन्, तें द्रव्य सांप्रत कोठें आहे? आणि, समुद्रवल्यांकित पृथ्वी त्यावर अनुरक्त असे. तो हे तपोधना, आह्मांस तें कसें प्राप्त करून देवराज इंद्राबरोबर नित्य स्पर्धा करीत असे; घेतां येईल ?

आणि, हे पांडुनंदना, इंद्रही मरुत्ताची भारी व्यास सांगतात:—देव व असुर हे दक्ष स्पर्धा करी. तो मरुत्त राजा शुचिर्भूत व गुण-प्रजापतीचे पुत्र होत. ते परस्परांची स्पर्धा करूं वानु असून, इंद्र आपल्याकडून शिकस्त लागले. त्याचप्रमाणें अंगिरस मुनीचे दान पुत्र- करीत असतांही त्या मरुत्तावर ताण करणें एक महातेजस्वी बृहस्पति व दुसरा तपोधन त्याच्या हातून घडेना. तेव्हां त्याहून सरशी संवर्त हेही व्रतनियमांत एकमेकाच्या तोडीचे करतां न आल्यामुळें त्या हरिवाहनानें देवांच्या असून परस्परांची अत्यंत स्पर्धा करीत असत सभेस बृहस्पतीस बोलावून आणून असें भाषण आणि एकमेकापासून पृथक् रहात. पण बृहस्पति केलें, “हे बृहस्पते, माझे प्रिय करावें असें जर पुनः पुनः संवर्तास पीडा देत असे. शेवटीं, तूं इच्छीत असशील, तर तूं मरुत्ताचें देव हे भारता, वडील भावाकडून सारखा त्रास किंवा पिड्य कर्म मुळींच करूं नको; फक्त होऊं लागल्यामुळें तो संवर्त सर्व अर्थ माझेंच पौरोहित्य करीत जा. बृहस्पते, मला सोडून देऊन केवळ दिगंबर होत्साता त्रैलोक्याचें व देवांचें आधिपत्य प्राप्त झालें आहे वनवासास निघून गेला. इकडे वासवानेही आणि मरुत्त तर भूमीवरील सामान्य राजा सर्व असुरांस पुनः पुनः जिंकून व ठार करून आहं. तेव्हां, ब्रह्मन्, अमर्त्य अशा देवेंद्रांचें त्रैलोक्याचें इंद्रत्व मिळविलें आणि मग अंगिर- याजन करून तूं निःशंकपणें मर्त्य मरुत्ताचें साचा ज्येष्ठ पुत्र जो विप्रवर बृहस्पति त्यास याजन कसें करावेंस बरे? तूं पाहिजे तर मला त्यानें पुरोहित केलें. युधिष्ठिरा, पूर्वी अंगिरा मुनि वरूं नको—पृथ्वीपति मरुत्तालाच वर; अथवा करंधम राजाचें पुरोहितत्व करीत असे. तो मरुत्ताचा सर्वथा त्याग करून एक मला तरी वर. करंधम राजा वीर्य, बल व वर्तन यांमध्ये तुझें कल्याण असो. तुझ्या मर्जास येईल तें कर. ” जगांतील सर्व लोकांत अद्वितीय असून शत- युधिष्ठिरा, देवराज इंद्रानें याप्रमाणें सांगि- क्रतूसारखा तेजस्वी, धर्मात्मा व मोठा कडकडीत तलें असतां बृहस्पतीनें मुहूर्तमात्र विचार करून व्रताचरण करणारा असा होता. त्यानें मनांत त्यास उत्तर दिलें, “देवराजा, तूं भूतांचा अधि- आणि तांचा त्याच्या उच्छ्वासापासून वाहनें, योद्धे, पति आहेस; पृथिव्यादि सर्व लोक तुझ्या अनेक मित्र, बहुमोल व उत्तमोत्तम शयनें आधारावर आहेत; तूं नमुचि, विश्वरूप व बल वगैरे सर्व निर्माण होत असत. त्या राजानें यांस ठार केलेंस. हे वीरा, देवांचें परम ऐश्वर्य आपल्या गुणांनीं इतर सर्व राजांस वश केलें त्वां एकट्यानें मिळविलें, आणि, हे बलसूदना, आणि नंतर इष्टकालपर्यंत वांचून तो सदेह स्वर्गा- तूं पृथ्वी व स्वर्ग यांचें सदैव पालन करतोस. स. गेला ! त्याचा अविशित नामक पुत्र ययाती- तेव्हां, हे देवगणेश्वरा, तुझें पौरोहित्य करून सारखा धर्मज्ञ होऊन गेला. तो शत्रूंस जिकणारा मी मर्त्य मरुत्ताचें याजन कसें करीन ? हे असून त्यानें सर्व पृथ्वी स्वाधीन करून पाकशासना, तूं निर्धास्त ऐस. मी यज्ञांत घेतली. पराक्रम व गुण यांनीं तो राजा पितृ- मर्त्याची सुवा कदापि हातांत धरणार नाही !

देवेन्द्रा, ही माझी आणखी प्रतिज्ञा ऐक. अग्नि आपली भक्ति करणाऱ्या मज शिष्याचें कार्य थंड होईल, पृथ्वी पालथी होईल, रविही प्रकाश आपण पार पाडावें.

पाडण्याचें बंद करील, परंतु माझे सत्य चलन बृहस्पति ह्मणाला:—मरुत्ता, अमर्त्य अशा पावणार नाही ! ”

वैशंपायन सांगतात:—बृहस्पतीचें हें भाषण चें याजन कसें करूं ? तूं जा किंवा जाऊं ऐकून इंद्राचा मत्सर नाहीसा झाला; आणि नको, मीं तर आज मर्त्याचें याजन करावयाचें मग तो बृहस्पतीची प्रशंसा करून आपल्या मंदि- सोडून दिलें आहे ! मी आतां साफ तुझा यज्ञ करणार नाहीं. जो कोणी तुझा यज्ञ करणार

असेल अशा कोणासही तूं आपला उपाध्याय कर.

अध्याय सहावा.

—०—

मरुत्ताख्यान.

व्यास सांगतात:—याप्रमाणें बृहस्पति

बोलला असतां मरुत्त राजा लज्जायमान झाला

आणि अत्यंत उद्विग्न होऊन परत येऊं

व्यास सांगतात:—यापुढें बृहस्पति व लामला, तों वायेंत व्यास नारद मुनि भेटले. धीमान् मरुत्त यांचा संवाद कसा झाला, तो देवर्षि नारदांची गांठ पडतांच मरुत्तानें त्यांस पुरातन इतिहास असा कथन करीत असतात— विधिपूर्वक प्रणाम केला व तो हात जोडून बृहस्पतीनें देवराज इंद्राशीं करार केला हें उभा राहिला. तेव्हां नारद व्यास ह्मणाले, ऐकून मरुत्त राजानें एक मोठा यज्ञ करण्याचें “राजर्षे, तूं जरा खिन्नसा दिसतोस ! हे योजिलें. याप्रमाणें यज्ञ करण्याचा मनांत अनघा, तुझें कुशल आहेना ? तूं कोठें गेला संकल्प करून तो वक्तृत्वकुशल करंधमपुत्र होतास ! आणि असा उद्विग्न कोटून होऊन बृहस्पतीजवळ जाऊन व्यास ह्मणाला, “ मग- आलास ! हे राजश्रेष्ठा, जर हें मला ऐकण्या- वन, हे तपोधना पूर्वी मी आपल्याकडे आलों सारखें असेल तर सांग. हे नराधिपा, मी इतों तेव्हां आपल्या आज्ञेवरून यज्ञ कर- आपली शिकस्त करून तुझा संताप दूर करीन.” त्याचा व्रत ठरविला होता. गुरो, सांप्रत मीं महर्षि नारद असें ह्मणाले, तेव्हां मरुत्तानें त्याचें सर्व साहित्य तयार केलें असून आतां तो उपाध्यायांकडून झालेला अपमान वगैरे सर्व यज्ञ करावा अशी माझी इच्छा आहे. हे साधो, वृत्त त्यांस निवेदन केलें.

आपण माझे कुलोपाध्याय आहां; तरी आपण मरुत्त ह्मणाला:—अंगिरा मुनींचा पुत्र देवाचार्य मी सामुमी घेऊन तेवढा माझा यज्ञ करा. ” बृहस्पति याकडे मी यज्ञार्थ ऋत्विज वरण्या-

बृहस्पति ह्मणाला:—राजा, तुझा यज्ञ कर- साठीं गेलों होतो. परंतु त्यानें माझे ह्मणें याची माझी इच्छा नाही. देवराज इंद्रानें मान्य केलें नाही. इतकेंच नव्हे, तर उलट माझा भाषलें पौरोहित्य मला दिलें आहे, आणि मीं धिःकार केला ! म्हणून आतां हें जिणें नको असें पतकरलेंही आहे.

मला झलें आहे. कारण, नारदा, गुरूनें त्याग

मरुत्त ह्मणाला:—आपण माझे कुलपरंपरागत केल्यामुळें मला मोठें दूषण प्राप्त झालें आहे !

उपाध्याय आहां, आणि मी आपणांस फार व्यास सांगतात:—याप्रमाणें तो राजा ज्य मानितों. अशा दोन्ही गोष्टींनीं आपणच ह्मणाला असतां नारदांनीं त्या आविशितास माझे याजन केलें पाहिजे, असें आहे. तर जणू संजीवित करणारें प्रत्युत्तर दिलें. नारद

ह्मणाले, ' राजा, अंगिरा मुनींचाच दुसरा पुत्र संवर्त नामक मोठा धार्मिक आहे. तो प्रजांस मोहित करीत दिगंबर स्थितीत सर्व दिशांस संचार करीत असतो. जर बृहस्पति तुझा यज्ञ करूं इच्छीत नसेल, तर तूं त्या संवर्ताकडे जा; तो महातेजस्वी मुनि प्रसन्न झाल्यास तुझा यज्ञ करील.

मरुच ह्मणाला:—नारदा, आपण या भाषणानें माझ्या शरीरांत नवीन जीव आणिला. परंतु, हे वाक्यटो, संवर्त सांप्रत कोठें आढळेल तें मला सांगा. त्याचप्रमाणें, त्यानें माझा त्याग करूं नये ह्मणून मीं त्याशीं कसें वागावें हेंही मला सांगा. त्यानेंही जर माझा धिक्कार मला सांगा. त्यानेंही जर माझा धिक्कार केला तर मात्र मला जगण्याची इच्छा नाही !

नारद ह्मणाले:—तो वारणसीत महेश्वराचें दर्शन घेण्याच्या हेतूनें वेड्याचें सोंग घेऊन आपल्या लहरीप्रमाणे भटकत जात आहे. तूं त्या नगराचे वेशीपाशीं जाऊन जवळच कोठें तरी एक प्रेत नेऊन ठेव आणि जरा पलीकडे बसून रहा. राजा, त्याप्रेतास पाहून जो मागे परतेल तोच संवर्त होय. तो वीर्यशाली जिकडे जाईल तिकडे तूं त्याचे मागून जा. मग एकांतांत त्याची गांठ घेऊन हात जोडून न्यास शरण निःशंकपणें उत्तर दे. आणि जर मला भेटण्याच्या हेतूनें मीं कोठें आहे ह्मणून त्यानें तुला मजविषयीं प्रश्न केला, तर बेलाशक सांग की, मीं अभिप्रवेश केला ! ”

व्यास सांगतात:—युधिष्ठिरा, नारदाचें हे भाषण ऐकून मरुत्तानें बरें ह्मणून नारदांची पूजा केली; आणि त्यांची अनुज्ञा घेऊन तो राजा वाराणसी नगरीस आला. मग नारदांनीं सांगितल्याप्रमाणें त्या महायशानें नगरीचे वेशी-

पाशीं एक प्रेत ठेवून दिलें आणि नारदांच्या वाक्याचें स्मरण करीत तो तेथेंच बसला. याच वेळीं तो विप्र (संवर्त) त्या नगरीचे वेशीनें आत शिरत होता, तो तें प्रेत पाहतांच एकदम मागे परतला. त्याला परत फिरलेला पाहतांच मरुच हात जोडून त्याचें शिष्यत्व स्वीकारण्यासाठीं त्याचे मागून चालला. मग तो दूर विजन

प्रदेशांत आलेला पाहून संवर्तानें त्यावर थुंकी, धुळ, चिखल, शेंबूड यांचा अगदीं वर्षाव केला; परंतु त्याकडून अशी पीडा होत अस- त्याची प्रार्थना करीत चाललाच होता. शेवटीं थंडगार छायेच्या व मोठ्या विस्ताराच्या वट-

अध्याय सातवा.

—:०:—

मरुत्ताख्यान.

संवर्तानें विचारिलें:—माझे प्रिय करावें असें जर तूं इच्छीत असशील, तर तूं मला असें ओळखलेस, अथवा अमुक मीं ह्मणून तुला सांगितलें, तें खरें खरें सांग. तूं खरें मनाोरथ पूर्ण होतील !

मरुत्त ह्मणाला:—नारद रस्त्यानें जात असतां त्यांनीं मला आपण माझ्या गुरूचे पुत्र आहां ह्मणून सांगितलें, त्यामुळें माझे मनांत आपणाविषयीं अत्यंत प्रेम उद्भवलें.

संवर्त ह्मणाला:—तूं ह्मणतोस तें खरें आहे. कपटवेषानें रहाणाऱ्या मला तो जाणतो. बरें तें असो; पण सांप्रत नारद कोठें आहे तें मला सांग पाहूं.

मरुत्त ह्मणाला:—मला तुहांविषयीं माहिती

सांगून मग तो देवर्षिसत्तम मला निरोप देऊन यामुळे, मी प्रेमानें त्याकडे गेलों असतांही अशीत प्रविष्ट झाला ! त्यास इंद्राचा आश्रय मिळाल्यामुळे तो कांहीं

व्यास सांगतातः—राजाचें हें भाषण माझे याजन करूं इच्छीत नाही ! हे मुनि-
ऐकून संवर्तास प्रमोद झाला; आणि 'मीही पंगवा, हा वृत्तांत आपण लक्षांत आणा. अशा
असंच करूं शकेन' असें तो हणाला. मग, प्रकारें आपण माझे याजन करावें अशी मी
राजा, तो उन्मत्त मुनि मरुत्ताची कठोर वाणीनें इच्छा करीत आहे; मग त्यांत माझे सर्वस्व
पुनः पुनः निर्भर्त्सना करून हणाला कीं, स्वाहा झालें तरी हरकत नाही. तुमच्या
“मला वायूनें बहुतेक वेड लागल्यासारखें झालें गुणांच्या प्रभावानें इंद्रासही मागे सारण्याची
आहे आणि मी आपल्या मनाच्या लहरीप्रमाणें माझी मनीषा आहे. हे ब्रह्मन्, माझा कांहीं-
वागतो. अशा प्रकारें मला विकृति झाली असतां एक अपराध नसतांही बृहस्पतीनें माझा तसा
तूं मजकडून यज्ञ करविण्याची कशी इच्छा धिःकार केला, यास्तव आतां पुनः त्याकडे
करतोस ? माझा भाऊ बृहस्पति समर्थ असून जावें असें कांहीं माझ्या बुद्धीला वाटत नाही !
व्यास इंद्राचाही आश्रय मिळाला आहे. त्याला संवर्त हणालाः—हे पार्थिवा, जर माझे
यजनाचा नित्याचा सगव आहे. त्याचे हातूनच सर्व अभिप्राय बरोबर परिपालन करशील, तर
तूं आपलीं कृत्यें करून घे. माझें घरदार, तुझ्या मनांत जें जें करावयाचें आहे तें तें
माझे यजमान व सर्व गृह्यदेवता माझ्या त्या निश्चयानें पूर्ण होईल. मी तुझा यज्ञ करूं
वडील भावानें मजपासून हिरावून घेतल्या. लागलों असतां बृहस्पति व इंद्र यांस अतिशय
त्यानें हें एवढें शरीर मात्र मला बाकी ठेविलें संताप येईल आणि ते तुझा द्वेष करतील. तर
आहे. तथापि, आविश्किता, तो मला अत्यंत तूं एवढी एकच गोष्ट संभाळ कीं, जेणेकरून
पूज्य आहे; आणि त्यानें आज्ञा केल्याशिवाय माझे चित्त एथें स्थिर राहील असें वर्तन ठेवा-
मी कांहीं कदापि तुझा यज्ञ करणार नाही. वयाचें. यांत तिलप्राय अंतर पडूं देऊं नको.
तेव्हां जर मीं तुझा यज्ञ करावा अशी तुझी जर का मला राग आला तर तुझें व तुझ्या
इच्छा असेल, तर तूं प्रथम बृहस्पतीकडे जा बांधवांचेही मी भस्म करून टाकीन; तर असें
आणि त्याची अनुज्ञा घेऊन परत ये, हणजे न होण्याविषयीं तूं खबरदारी ठेव.

मग मी तुझा यज्ञ करीन. ”

मरुत्त हणालाः—महाराज, आपण सुदै-

मरुत्त हणालाः—संवर्ता, ऐक. मी पूर्वी वानें मला लाभले आहां. आतां जर मी
बृहस्पतीकडेच गेलों होतां; परंतु वासवाचा आपला त्याग केला तर यावत्काल सूर्य प्रकाशत
आश्रय रहावा हणून तो कांहीं मीं यजमान आहे व पर्वत स्थिर आहेत तावत्कालपर्यंत
असावें हें इच्छीत नाही. तो हणाला, ‘अमर मला गति मिळणार नाही. जर मीं आपला
यजमान मिळाल्यावर आतां मी मनुष्याचा त्याग केला तर एथें मला सुबुद्धि कदापि
यज्ञ करणार नाही. शिवाय इंद्रानेही माझा प्राप्त न होवो व माझी बुद्धि विषयमग्न राहो.
निषेध केला आहे कीं, मरुत्ताचें याजन करूं संवर्त हणालाः—राजा आविश्किता, या
नको. कारण, विप्रा, तो राजा नित्य माझी कर्माविषयीं तुझी जिंतकी आवरबुद्धि आहे,
स्पर्धा करतो.’ संवर्ता, यावर ‘ठीक आहे’ असें तितक्याच मानानें याजनक्रिया मी जाणतों.
तुझ्या भावानें इंद्रास वचनही दिलें आहे; राजा, मी तुला असा वर देतों कीं, तुझा

उत्तम असा जो कोश आहे तो अक्षय्य राहील, नाही व थंडीही नाही, फारसा वारा नाही कदापि रिता होणार नाही; आणि तेणेंकरून किंवा सूर्याचें प्रखर उन्हेही नाही; जरा नाही, तूं देव व गंधर्वांसह इंद्र यांवरही सरशी कर- भूक-तहान नाही, मृत्यु नाही, कोणत्याही शील. स्वतः मजविषयीं ह्मणशील तर मला प्रकारचें भय नाही! हे विजयिवरा राजा, द्रव्याची किंवा यज्ञांत मिळणाऱ्या इतर पदा- सूर्याच्या सर्व बाजूंकडून जसे सारखे किरण र्थाची मुळीच इच्छा नाही. तथापि मी माझा निघतात तसे त्या पर्वताच्या सर्व बाजूंकडून भाऊ व इंद्र या उभयांचें अप्रिय करीन. तुला सुवर्णाचे प्रवाह निवालेले आहेत! आणि, निश्चयानें इंद्रतुल्य बनवीन आणि तुझें प्रियही राजा. थोर कुवेराचें प्रिय करण्यास झटणारे करीन, हें तुला सत्य सांगतां.

अध्याय आठवा.

—:—

मरुताख्यान.

संवर्त ह्मणालाः—हिमालयाच्या पृष्ठभागीं सुरूपास नमस्कार असो. सुवर्चास नमस्कार मुंजवान् नामक एक पर्वत आहे. त्या ठिकाणीं असो. कपर्दीस नमस्कार असो. करालास नम- भगवान् उमापति नित्य तप करीत असतो. तेथें स्कार असो. हर्यक्षीस नमस्कार असो. वर- तो नाना-भूतगणांनीं परिवेष्टित असलेला शूल- दास नमस्कार असो. त्र्यक्षीस नमस्कार असो. धारी भगवान् महेश्वर उमेशहवर्तमान कधीं पृथाचा दंतभेद करणारास नमस्कार असो. वृक्षांच्या मूलप्रदेशीं तर कधीं विकट गिरि- वामनास नमस्कार असो. शिवास नमस्कार शिखरांवर, आणि कधीं कधीं गिरिगह्वरांत, अशा असो याम्यास नमस्कार असो. अव्यक्तरूपास प्रकारें इच्छेस येईल व सुख वाटेल त्या त्या नमस्कार असो. सद्गुप्तास नमस्कार असो. ठिकाणीं वास करितो. तो जेथें बसला असेल शंकरास नमस्कार असो. क्षेम्यास नमस्कार तेथें रुद्र, साध्य, विश्वेदेव, तसेच वसु, यम, असो. हरिकेशास नमस्कार असो. स्थाणूस वरुण व अनुयायांसह कुबेर, भूतें, पिशाच, नमस्कार असो. पुरुषास नमस्कार असो. हरि- उभयतां अश्विनीकुमार, गंधर्व, यक्ष, अप्सरा, नेत्रास नमस्कार असो. मुंडास नमस्कार असो. तसेच देवर्षि, आदित्य, मरुत् व सर्व यातुधान क्रुद्धास नमस्कार असो. उत्तरणास नमस्कार त्या नानाविधरूपें धारण करणाऱ्या महात्म्या असो. भास्करास नमस्कार असो. सुतीर्थास उमापतीची उपासना करितात. राजा, तेथें तो नमस्कार असो. देवदेवास नमस्कार असो. भगवान् खेळकर, रानटी व स्वरूपां ओवड- रंहास नमस्कार असो. उष्णीषीस नमस्कार धोवड अशा कुबेरांनुचरांवर क्रीडा करितो. असो. सुवक्त्रास नमस्कार असो. सहस्राक्षास तो तेजानें बालरवीप्रमाणें तेजस्वी दिसतो. नमस्कार असो. मीढूपास नमस्कार असो. कोणाही प्राकृत जनास त्याचें रूप किंवा बस- गिरिशास नमस्कार असो. प्रशांतास नमस्कार पद्माचें स्थान आपल्या चर्मचक्षुंनीं पाहतां येत असो. यतीस नमस्कार असो. चिरवासास नम- नाही. त्या मुंजवान् पर्वतावर विशेष दृष्टता स्कार असो. बिल्वदंडास नमस्कार असो.

सिद्धास नमस्कार असो. सर्वदंडधरास नम- असो. बहुरूपास नमस्कार असो. आणि दंडीस स्कार असो. मृगव्याधास नमस्कार असो. मह- माझा नमस्कार असो. पिनाकी, महादेव, महा- तास नमस्कार असो. धन्वीस नमस्कार असो. योगी, अय्य, त्रिशूलपाणी, वरदायक, त्र्यंबक, भवास नमस्कार असो. वरास नमस्कार असो. भुवनेश्वर, त्रिपुरघ्न, त्रिनयन, त्रिलोकेश, सोमवक्त्रास नमस्कार असो. सिद्धमंत्रास नम- महासामर्थ्यावान्, सर्व भूतांचें उत्पत्तिस्थान, स्कार असो. वक्षस नमस्कार असो. हिरण्यवाहस सर्वांस धारण करणारा, धरणीधर, ईशान, नमस्कार असो. उग्रास नमस्कार असो. दिक्प- शंकर, सर्व, शिव, विश्वेश्वर, भव, उमापति, तीस नमस्कार असो. लेलिहानास नमस्कार पशुपति, विश्वरूप, महेश्वर, विरूपाक्ष, दशभुज, असो. गोंडास नमस्कार असो. सिद्धमंत्रास दिव्यगोवृषभध्वज, उग्र, स्थाणु, शिव, रौद्र, नमस्कार असो. वृष्णीस नमस्कार असो. पशु- शर्व, गौरीश, ईश्वर, शितिकंठ, अज, शुक्र, पतीस नमस्कार असो. भूतपतीस नमस्कार असो. पृथु, पृथुहर, वर, विश्वरूप, विरूपाक्ष, बहुरूप वृषास नमस्कार असो. मातृभक्तास नमस्कार व उमापति या मांवांनीं संबोधिला जाणारा, असो. सेनानीस नमस्कार असो. मध्यमास व मदनाचा देह दग्ध करणारा जो हरसंज्ञक नमस्कार असो. सूवहस्तास नमस्कार असो. प्रभु त्यास शिरसा प्रणाम करून शरण जा. पतीस नमस्कार असो. धन्वीस नमस्कार असो. तो चतुर्मुख महादेव शरणागताविषयीं मोठा भार्गवास नमस्कार असो. अजास नमस्कार वत्सल आहे. राजा, तूं अशा प्रकारें त्या असो. कृष्णनेत्रास नमस्कार असो. विरूपाक्षास महान्या रंहसंज्ञक महादेवास शरण गेलास नमस्कार असो. तीक्ष्णदंष्ट्रास नमस्कार असो. ह्मणजे तुला तें सुवर्ण मिळेल; मग सुवर्ण आण- तीक्ष्णास नमस्कार असो. वैश्वानरमुखास नमस्कार ण्यासाठीं तुझे सेवक तेथें पाठीव. असो. महाद्युतीस नमस्कार असो. अनंगास याप्रमाणें संवर्तनें सांगितलें असतां मरुत्तानें नमस्कार असो. सर्वांस नमस्कार असो. विशां- त्याच्या सांगण्याप्रमाणें केलें. मग त्यानें यज्ञाचें पतीस नमस्कार असो. विलोहितास नमस्कार सर्व साहित्य केवळ अलौकिक असं बनविलें व असो. दीपास नमस्कार असो. दीपाक्षास नमस्कार शिल्पकारांनीं सुवर्णाचीं पात्रें घडाविलीं. पृथ्वीपति मरुत्ताकडील ही देवांस देखील लाजविणारी असो. महोजास नमस्कार असो. वसुरतःसुव- समृद्धि बृहस्पतीस समजतांच त्याला अतिशय पृस माझा नमस्कार असो. पृथ्वस नमस्कार संताप आला, आणि तो आंतल्या आंत जळूं असो. कृत्तिवासास नमस्कार असो. कपाल- लागल्यामुळें अगदीं तेजोहीन होऊन अतिशय असो. महादेवास नमस्कार असो. कृष्णास नम- कुश झाला. त्यास इतका संताप येण्याचें कारण स्कार असो. त्र्यंबकास नमस्कार असो. अनघास इतकेंच कीं, ' आतां माझा शत्रु संवर्त श्रीमंत नमस्कार असो. क्रोधनास नमस्कार असो. अनुशं- नमस्कार असो. मृदूस नमस्कार असो. होईल ' अशी त्यास चिंता पडली होती ! सास नमस्कार असो. दंडीस नमस्कार याप्रमाणें बृहस्पति अतिशय खवळल्याचें देवराज असो. तप्तपास नमस्कार असो. अक्रूरकर्मास नम- इंद्रानें ऐकिलें तेन्हां तो देवांसहवर्बमान स्कार असो. सहस्रशिरास नमस्कार असो. सहस्र- त्याकडे गेला आणि त्यानें त्यास असें ह्मणें. चरणास नमस्कार असो. स्वधास्वरूपास नमस्कार

अध्याय नववा.

—:०:—

मरुत्ताख्यान.

इंद्र ह्यणाला:—बृहस्पते, तुझाला चांगली असुरांवर हल्ला करून त्यांस गणगोतांसह ठार शोष घेते ना ? तुमचे परिचारक तुमच्या करू पहात असतोस आणि त्यांत जो जो मनोदयानुरूप वागतात ना ? त्याचप्रमाणे, हे कोणी विशेष भरभराटीत असलेला दृष्टीस विप्रा, देवांस नित्य सौख्य असावे असें पडतो त्यावर तुझा विशेषच कटाक्ष असतो. आपण चिंतीत असतां ना ? आणि देवही याचें कारण इतकेंच कीं, शत्रूची भरभराट आपला उत्तम प्रकारें परामर्श घेतात ना ? होणें हें सर्वांसच फार कष्टकारक वाटतें. याच

बृहस्पति ह्यणाला:—देवराजा, मी शय्य- कारणानें, हे देवेंद्रा, माझ्या वेग्याची भरभराट वर सुखानें शयन करतां. माझे परिचारक होत आहे असें ऐकून मी खिन्न झालों आहे. अगदीं माझ्या मनाप्रमाणे वागतात; त्याच- तर, हे मधवन्, तूं हरप्रयत्नानें मरुत्त राजा प्रमाणें मी नित्य देवांच्या हिताचें चिंतन किंवा संवर्त यांपैकी कोणाचा तरी निग्रह कर. करीत असतो; आणि देवही माझा उत्तम परा- (मरुत्ताला यज्ञच करूं देऊं नको, किंवा मर्श घेतात. संवर्ताला तरी त्याचें याजन करूं देऊं नको.)

इंद्र ह्यणाला:—ब्रह्मन्, असें आहे तर इंद्र ह्यणाला:—हे जातवेदा, इकडे ये. आज तुमचा चेहरा असा पांढरा फटकटीत तूं बृहस्पतीला मरुत्ताचें स्वाधीन करण्यासाठीं व अगदीं निस्तेज कां बरें झाला आहे ? माझ्या आज्ञेनं त्याकडे जा; आणि त्याला तुझांस कांहीं शारीरिक दुःख का होत आहे ? सांग कीं, ' हा बृहस्पति तुझा यज्ञ करील आणि किंवा तुमच्या मनाला कांहीं चिंता लागली तुला अमरही करील. '

आहे ? हे ब्रह्मन्, मला आपण हें सर्व निवेदन अग्नि ह्यणाला:—हे मधवन्, ठीक आहे. करा, ह्यणजे आपणांस दुःख देणाऱ्या सर्व आपण बृहस्पतीस दुःख दूर करण्याविषयीं लोकांस मी ठार करून टाकतां ! दिलेलें वचन सत्य करण्यासाठीं व बृहस्पतीच्या

बृहस्पति ह्यणाला:—हे मधवन्, मरुत्त सन्मानार्थ मी बृहस्पतीस मरुत्ताचे हवालीं कर- राजा एक महायज्ञ करीत असून त्यांत तो प्यास आपला द्रुत ह्यणून जातां.

फारच बहुमोल दक्षिणा देणार आहे असें व्यास सांगतात:—मग तो महात्मा धूम- ह्यणतात. त्या यज्ञांत संवर्त हा याजन करीत केतु सर्व अरण्यं व वृक्ष निर्दाळीत, हिवाळ्याचे आहे असें मीं ऐकिलें आहे. तर त्यानें त्याचें शेवटीं वृक्ष उलथून पाडणाऱ्या वायूप्रमाणें याजन करूं नये अशी व्यवस्था व्हावी ही सोसावत व स्वेच्छेनं परिभ्रमण करीत जाऊं माझी इच्छा आहे. लागला. त्यास पाहून मरुत्त ह्यणाला, " अहो,

इंद्र ह्यणाला:—अहो मंत्रज्ञ विप्रा, तुझी स्वतःचें रूप धारण करून अग्नि आला आहे देवांचे मुख्य पुरोहित झालां, तेव्हां त्यामुळे हें एक आश्चर्यच माझ्या दृष्टीस पडलें ! मुने, आपणांस सर्व इच्छित वस्तु प्राप्त झाल्या आहेत; आसन, उदक, पाय व धेनु सत्वर आणवा. " इतकेंच नव्हे, तर जरा व मृत्यु यांचेही अग्नि ह्यणाला:—हे अनघा, तूं दिलेलें आसन, तुझीं अतिक्रमण केलें आहे. असं असतां, उदक व पाय यांचा मी संतोषानें स्वीकार

कर्तो. इंद्राच्या आज्ञेने मी त्याचा दूत ह्मणून पावका, मरुत्ताला बृहस्पतीचे परिदान करण्यास तुजकडे आलों आहे; समजलास.

तूं पुनः असा कदापि येऊं नको; आणि जर

मरुत्त ह्मणालाः—हे धूमकेतो, श्रीमान् आलास, तर मी क्रोधाच्या भरांत तुला आपल्या देवराज सुखी आहेना? त्याचे आह्मांवर प्रेम दारुण दृष्टीनें दग्ध करून टाकीन, ध्यानांत ठेव ! आहेना? आणि देव त्याच्या आज्ञेत वागतातना? व्यास सांगतातः—मग तो भयभीत झालेला हे अग्निदेवा, तूं सर्व हकीकत मला यथावत् अग्नि वाच्यानें हालणाऱ्या अश्वत्थपर्णाप्रमाणें कथन कर.

अग्नि ह्मणालाः—राजेंद्रा, शक्र हा पूर्ण बृहस्पतीजवळ बसलेला महात्मा इंद्र त्यास सौख्यांत आहे आणि तुजवर त्याची कधीही ह्मणाला, “जातवेदा, मीं पाठविल्याप्रमाणें तूं कमी न होणारी, अशी अदृढ प्रीति आहे. मरुत्ताला बृहस्पतीचे परिदान करण्यास गेला त्याचप्रमाणें सर्व देव त्याला वश आहेत. आतां, होतास, तेव्हां तो यज्ञ करणारा राजा काय राजा, मीं आणिलेला त्या देवराजाचा निरोप ह्मणाला? तो त्या माझ्या वचनाला मान देतो श्रवण कर. मला त्यानें तुझ्याकडे पाठविलें आहे ना? याचें कारण इतकेंच कीं, तूं यज्ञ करीत आहेस.

हें त्याला समजलें. तेव्हां तो यथार्थ होण्यासाठीं अग्नि सांगू लागलाः—देवराज, आपलें बृहस्पतीची व तुझी गांठ घालून द्यावी असें सांगणें मरुत्ताला रुचलें नाहीं. त्यानें बृहस्पती- त्याच्या मनांत आलें. तेव्हां, राजा, तो गुरु स अंजलिपूर्वक नमस्कार मात्र सांगितला आहे. बृहस्पति तुझे याजन करा व तूं मर्त्य आहेस मीं पुनः पुनः त्याची विनवणी केली, परंतु ‘संवर्त माझे याजन करणारा’ असें त्यानें उत्तर तथापि तो तुला अमर करा दिलें. मीं त्याला ह्मटलें कीं, जर तूं बृहस्पतीशीं

मरुत्त ह्मणालाः—हा संवर्त नामक विप्र सख्य करशील, तर तुला मानुष व दिव्य लोक माझे याजन करावयास आहे. बृहस्पतीला मिळून प्रजापतीचे महान् लोकही प्राप्त होतील. माझा अंजलिपूर्वक प्रणाम सांगा. तो महेंद्राचें तथापि ‘मला त्यांची इच्छा नाहीं’ असेंच त्यानें निर्धारपूर्वक उत्तर दिलें!

इंद्र ह्मणालाः—तूं पुनः त्या राजाला जाऊन भेट आणि त्याला माझा हा हिताचा निरोप सांग; आणि पुनः सुद्धां जर त्यानें तुझ्या वचनाप्रमाणें वागण्याचें नाकारलें, तर मी त्यावर वज्रप्रहार करीन !

अग्नि ह्मणालाः—राजा, जर बृहस्पति तुझे याजन करील, तर स्वर्गांत जीं जीं ह्मणून महास्थाने आहेत तीं सर्व तुला देवराज इंद्राच्या प्रसादानें प्राप्त होतील; तुझी मोठी कीर्ति होईल व तूं खात्रीनें स्वर्ग जिंकशील. त्याचप्रमाणें मानुष व दिव्य लोक आणि प्रजापतीचेही सर्व महान् राजांनं दूत होऊन जावें; मला तेथें जाण्यास लोक तूं जिंकशील. इतकेंच नव्हे, तर, हे नरेंद्रा, भय वाटतें. कडकडीत ब्रह्मचर्यानें राहिलेला चंड- बृहस्पतीनें याजन केल्यास आखिल देवराज्य कोपी संवर्त खवळून मला ह्मणाला कीं, ‘पुनः सुद्धां तुझे हातीं येईल.

अग्नि ह्मणालाः—वासवा, तेथें या गंधर्व- जर कदाचित् असा मरुत्तास बृहस्पतीविषयी

अग्निचें हें भाषण ऐकून संवर्त ह्मणालाः—मीड घालण्यास तूं आलास तर मी संकुच

होऊन तीक्ष्ण दृष्टिपाताबरोबर तुझें भस्म असतां त्यानें एकद्वानें सोमपान केलें, तेव्हां करीन !' शक्रा, असें त्यानें मला बजावले आहे ! तूं संतप्त होऊन त्याचा प्रतिषेध केलास. महेन्द्रा,

शक्र ह्मणालाः—हे जातवेदा, तूच दुस- तूं त्या यज्ञाचें स्मरण कर. त्या वेळीं, हे पुरं-
च्यांस जाळतोस. भस्म करण्याचें सामर्थ्य तुज- दरा, तूं अति घोर वज्र उचलून तें च्यवनावर
वांचून इतर कोणासच नाही. तुझ्या स्पर्शाचें मारूं लागलास, तेव्हां क्रोधाविष्ट झालेल्या
सर्वांस भय वाटतें. असें असतां तूं हें असें त्या विप्रानें तपःसामर्थ्यानें वज्रासहवर्तमान
बोलत आहेस, पण आमचा कांहीं यावर तुझ्या हाताचें स्तंभन केलें. इतकेंच करून न
विश्वास बसत नाही ! थांबतां त्यानें संतापानें सर्वतः अत्यंत भयंकर

अग्नि ह्मणालाः—देवेन्द्रा, स्वर्ग व सर्व स्वरूपाचा असा मदासुर नामक तुझा एक शत्रु
पृथ्वी यांना तूं आपल्या भुजबळांनें आवळून निर्माण केला ! वासवा, त्या विश्वरूपी असुरास
टाकशील, अशा प्रकारचें तुझें सामर्थ्य असतां, पाहतांच तूं डोळे धड मिटून धरलेस !
हे शक्रा, प्राचीनकालीं वृत्रासुरानें तुझें स्वर्गपद त्या महान् राक्षसाचा खालचा ओठ जमीनीस
कसें बरें बळकाविलें ? लागला होता आणि वरचा आकाशास जाऊन

इंद्र ह्मणालाः—वन्हे, माझ्या दुर्बलतेमुळें मिळाला होता ! शंभर शंभर योजनें लांबीचे
वृत्रानें मला जिंकिलें असें मुळीच समजूनको. व अत्यंत तीक्ष्ण असे सहस्र दांत त्याच्या
अरे, माझें सामर्थ्य इतकें आहे कीं, मी मोठ्या मुखांत होते ! काय त्याचें तें घोर स्वरूप !
पर्वताचा लहान घुंगुरड्याएवढा अणु बनवीन ! त्याच्या तोंडांतील चार दाढा वाटोळ्या गरग-
आतां, माझें असें सामर्थ्य असतां वृत्र करभार रीत, भल्या जाड, रुप्याच्या खांबांप्रमाणें चका-
धेऊन माझ्या पायाशीं शरण कसा आला कणाच्या व दोनशें योजनें लांबीच्या होत्या !
नाहीं असें ह्मणशील तर ऐक. तो पुष्कळ तो जेव्हां घोर शूल उगारून तुला टार कर-
आला असता, पण मी त्याचा स्वीकार केला ज्यासाठीं कडकडां दांत खात तुजवर धावून
पाहिजे होताना ? शत्रूनें दिलेला सोमरस मी आला, तेव्हां त्याचें तें घोर स्वरूप पाहतांच तूं
पीत नसतां, समजलास. बरें, मग मी त्याला भेदरून जाऊन तुझा चेहरा कसा पाहण्यासारखा
कां जिंकून टाकलें नाहीं ? अशी शंका घेशील, झाला होता तें सर्वांनीं पाहिलेंच आहे ! हे
तर त्याचें कारण असें कीं, त्या वेळीं त्याचा दानवघ्ना, शेवटीं त्याला मिळून तूं हात जोडून
शक्तिपात झाला होता; व शक्ति क्षीण झालेल्या त्या महर्षीस शरण गेलास; आठवतें का ! शक्रा,
शत्रूवर वज्राचा प्रहार करावयाचा नाहीं असा क्षत्रबलपेक्षां ब्रह्मबल श्रेष्ठ आहे. ब्रह्मबलपेक्षां
माझा नियम आहे. अरे, कोणता मानव माझी दुसरे कांहींच वरिष्ठ नाहीं. इंद्रा, ब्रह्मतेजाची
खोडी काढून सुख पावणार आहे ? मी काल-योग्यता मला पुरतेपणीं माहीत असल्यामुळें
केयांस पृथ्वीवर हांकून लावले, दानवांस मी संवर्तास जिकण्याची हांव धरीत नाहीं !
अंतरिक्षांतून हुसकून दिलें, आणि प्रह्लादाच्या
स्वर्गातील वास्तव्याचा शेवट केला ! अशा मला
त्रास देऊन कोणता मानव सुख पावणार आहे ?

अग्नि ह्मणालाः—महेन्द्रा, पूर्वी अश्विनी-
कुमारांसह च्यवन ऋषि शर्यातीचा यज्ञ करीत

अध्याय दहावा.

—०:—

मरुत्ताख्यान.

इंद्र ह्मणालाः—अशा प्रकारें यद्यपि ब्राह्म-

णांचें बल श्रेष्ठ असून त्याहून वरिष्ठ असें दुसरें असें ह्मणाला असतां गर्जना करणाऱ्या इंद्राचा बल नाहीं, तथापि मी आविश्किताचा उत्कर्ष शब्द ऐकून त्या राजानें नित्य तपश्चर्येत सहन करणार नाहीं. त्यावर मी घोर वज्र निमग्न असणाऱ्या व धर्मज्ञ लोकांत अग्रेसर अशा टाकीन ! धृतराष्ट्रा, तूं माझ्या आज्ञेनें मरुत्ताकडे त्या संवर्तास तें वर्तमान निवेदन केलें.

जा. तो संवर्तासह बसला असेल. त्यास माझा मरुत्त ह्मणालाः—विप्रेन्द्रा, इंद्र मेघांबरोबर निरोप सांग कीं, राजा, तूं बृहस्पतीस आपला पोहत असून फारसा दूर नाहीं असें दिसतें. पुरोहित मान्य कर, नाहीपिशां तुजवर मी घोर, यास्तव, हे विप्रवर्या, मी आपल्या आश्रयाची वज्राचा प्रहार करीन. अपेक्षा करीत आहे; आपण मला अभय द्यावें.

व्यास सांगतातः—मग तो धृतराष्ट्र मरुत्त हा पहा वज्रधारी इंद्र दशदिशा प्रकाशमान राजाकडे जाऊन त्यानें त्यास इंद्राचा असा करीत येत आहे. याच्या अमानुष घोर तेजानें निरोप सांगितला. आपले सदस्य भयभीत झाले आहेत.

धृतराष्ट्र ह्मणालाः—नरेंद्रा, मी धृतराष्ट्र संवर्त ह्मणालाः—राजसिंहा, इंद्राचें तुला नामक गंधर्व आहे. मी तुला काहीं सांगण्यास जें भय वाटत आहे, तें नाहीसिं होऊं दे. मी ह्या आलों आहे. हे राजसिंहा, महात्मा लोकाधि- घोर भीतीचा स्तंभिनी विद्येच्या योगानें क्षणा- पति इंद्र यानें जो संदेश पाठविला आहे तो धात नाश करीन. इंद्र आपला पराभव करील मी तुला सांगतो, ऐक. 'तूं बृहस्पतीस याजक- ही भीति सोडून दे आणि निर्धास्त ऐस. राजा, त्वानें वर. ह्या माझ्या वचनाप्रमाणें न करशील तूं इंद्राचें बिलकूल भय बाळगूं नको, मी त्यास तर मी तुजवर घोर वज्राचा प्रहार करीन.' जागच्या जागीं खिळून टाकीन. एका इंद्राचेंच राजा, तो अचिंत्यकर्मा असें बोलला आहे. काय, पण सर्व देवांचीं आयुधें माझ्या प्रभावापुढें

मरुत्तानें उत्तर दिलेंः—हे गंधर्वराजा, तूं, व्यर्थ आहेत ! वज्र दाही दिशांस फिरव्या घालूं दे, पुरंदर, विश्वेदेव, वसु व आश्विनीकुमार असे वायु येऊं दे, पर्जन्य सुरू होऊन अरण्यांत सर्वजण हें जाणतच आहां कीं, मित्रद्रोह केला वर्षाव होऊं दे, आकाशांत मेघ संचार करोत असतां जगांत त्यापासून मुक्तता होत नाहीं. किंवा नुसता विजांचा कडकडाट सुरू होवो, मित्रद्रोह हें केवळ ब्रह्महत्येसमान महत्पाप तूं बिलकूल भिऊं नको. तुझ्या सभोवतीं अग्नी- होय. वज्र धारण करणारांत वरिष्ठ व देवाधि- चा वेढा पडो, इंद्र पाहिजे तितका वर्षाव करो, देव जो महेंद्र त्याचेंच याजन बृहस्पतीला किंवा तुझ्या वधार्थ मेघांबरोबर पोहत असलेलें करूं दे. आज संवर्तच माझे याजन करील. महाघोर वज्र टाको, तूं बिलकूल डगमगूं नको. तुझें किंवा त्या इंद्राचेंही माषण मला मान्य नाहीं. मरुत्त ह्मणालाः— ब्रह्मन्, वायूच्या सोसा-

गंधर्व ह्मणालाः—राजसिंहा, हा आकाशांत त्यानें युक्त असलेला हा वज्राचा अतिशय गर्जणाऱ्या वासवाचा घोर शब्द ऐकूं येत आहे, भयंकर शब्द ऐकूं येत आहे, त्यामुळें माझे यावरून इंद्र तुजवर वज्र सोडीत आहे हें स्पष्ट अंतःकरण वरचेवर अतिशय व्याधित होत आहे ! आहे. राजा, आपलें कल्याण कशांत आहे ब्रह्मन्, आज काहीं माझी धडगत दिसत नाहीं. याचा विचार कर. कारण विचार करण्याची संवर्त ह्मणालाः—हें नरेंद्रा, उग्र वर्जाचें हीच वेळ आहे. भय आज, सोडून दे. मी वायुरूप धारण करून

व्यास सांगतातः—राजा, धृतराष्ट्र गंधर्व वज्राचा नाश करीन. तूं भय सोडून दुसरा वर

माग. मी मनोबलंकरून तुझा कोणता मनोरथ प्रेम उद्भवलें आहे व माझा रोष नाहीसा पूर्ण करूं तें सांग. झाला आहे !

मरुत ह्यणाला:—हे विप्रा, साक्षात् इंद्र संवर्त ह्यणाला:—हे देवराजा, जर तू प्रसन्न एकदम येथें यावा आणि त्यानें या यज्ञांतील झाला आहेस तर तू स्वतः या यज्ञांतील सर्व कृ- हविर्भाग स्वतः ग्रहण करावा. त्याचप्रमाणें सर्व त्यावर देखरेख ठेव. सर्वोपदेष्ट्याचें काम तू स्वतः देवांनीं येथें येऊन आपापल्या स्थानापन्न व्हावें; कर. सुरेंद्रा, या यज्ञांतील सर्व कामें तू स्वतः आणि हवन केलेल्या सोमाचा स्वीकार करावा. कर. सारांश, देवा, हा यज्ञ असा विशेष प्रका- संवर्त ह्यणाला:—राजा, हा बध इंद्र मी रचा असल्याबद्दल सर्व लोकांस कळू दे.

मंत्रांनीं आवाहन करतांच मंत्रसामर्थ्यानें विक- व्यास सांगतात:—अंगिरापुत्रांनं शक्रास लांग होत्साता अश्वासहवर्तमान या यज्ञांत असें सांगितलें असतां त्यानें सर्व देवांस आज्ञा येत आहे ! सर्व देवही त्याबरोबर त्वरेनें येत केली कीं, 'देवहो, येथें सभागृहें निर्माण असून त्याची ते स्तुति करीत आहेत ! करा; चित्रांप्रमाणें शोभायमान व सर्व सामुग्रीनें

मग देवांसहवर्तमान देवराज इंद्र आपले ते युक्त अशीं हजारों उत्तम वसतिस्थानें उत्पन्न उत्कृष्ट घोडे रथास जोडून त्या थोर आविस्त्रिताच्या करा; उत्कृष्ट स्तंभ उभारा; गंधर्व व अप्सरा यज्ञांत सोमप्राशन करण्याच्या इच्छेनें प्राप्त ह्यांसाठीं सत्वर उच्चासनें तयार करा; आणि झाला. याप्रमाणें देवसंघासह तो येत आहे असें यज्ञभूमि केवळ स्वर्गासारखी होऊं या. कारण पाहतांच मरुत राजा आपल्या पुरोहितासह त्यास तीवर सर्व अप्सरांस नृत्य करावयाचें आहे. सामोरा झाला आणि त्यानें प्रेमपुरःसर त्या राजा, वासवाची अशी आज्ञा होतांच देवराजाची यथाशास्त्र व विधिपूर्वक उत्तम त्या सर्व कीर्तिमान देवांनीं तात्काळ सर्व सिद्धता पूजा केली. केली. मग, राजा, ज्याची स्तुति चालली आहे

संवर्त ह्यणाला:—हे पुरुद्वता, तुझें स्वागत असा तो इंद्र संतुष्ट होऊन मरुत राजास असो. हे विद्वन्, तुझ्या आगमनानें ह्या असें ह्यणाला, "हे नरेंद्रा, तुझ्या जवळ प्राप्त यज्ञास विशेष शोभा आली आहे ! हे बलवृत्रघ्ना, होऊन मी स्वतः, तुझें दुसरें पूर्वज व इतर मी स्वतः काढून आणलेला हा सोमरस सर्व देवता संतुष्ट होत्सात्या तुजपासून हविर्भाग प्राशन कर.

मरुत ह्यणाला:—देवेंद्रा, मजकडे कृपा- एक लाल रंगाचा वृषभ अर्पण करावा; आणि दृष्टीनें पहा. तुला माझा नमस्कार असो. माझा ज्याचें शिशू हालत आहे असा दुसरा एक यज्ञ व जीवित आज सफल झालें. सुरेंद्रा, बृह- यज्ञोपयोगी चित्रविचित्र रंगाचा वृषभ विश्वेदेवांस स्पतीचा धाकटा भाऊ विप्रश्रेष्ठ संवर्त माझा हा अर्पण करावा.' धर्मराजा, याप्रमाणें केल्यानंतर यज्ञ करीत आहे ! मग त्या मरुताच्या यज्ञास विशेष शोभा

इंद्र ह्यणाला:—मी तुझ्या या गुरूस आली. तेथें स्वतः देवांनीं अजें वाढिली व जाणतां. हा बृहस्पतीचा धाकटा भाऊ मोठा ब्राह्मणांकडून पूजिला जाणारा, हरिद्वर्ण अश्वा- तपोधन व अत्यंत तेजस्वी आहे. हे नरेंद्रा, नीं युक्त व देवांचा अधिपति जो इंद्र त्यानें याच्याच आवाहनामुळे मला येथें, येणें प्राप्त स्वतः त्या यज्ञांत सदस्याचें काम केलें. मग, झालें असून आज तुझ्याविषयीं माझे मनांत दुसरा अभिच कीं काय असा शोभणारा, अति-

विख्यात व महात्मा संवर्त याने यज्ञवेदीवर अंतःकरणांत दीन झाला असून तो राहुयस्त बसून उच्चस्वराने देवगणांस आह्वान करीत आदित्याप्रमाणे किंवा सधूम अर्घाप्रमाणे निस्तेज अग्नीवर हविर्द्रव्याचे मंत्रपुरःसर हवन केले. व अगदी विषण्णचित्त दिसत आहे, असें मग बल दव्याचा नाश करणाऱ्या इंद्राने व पाहून वृष्णिकुलाग्रणी वासुदेवाने त्या धर्मपुत्रास सोमपान करणाऱ्या दुसऱ्या देवगणांनी उत्कृष्ट आश्वासनपूर्वक उपदेश करण्यास प्रारंभ केला. सोमरसाचे पान केले. याप्रमाणे मरुत राजाने वासुदेव हाणालाः—अंतःकरणाची वक्रता देवांस यथास्थित तुम केले व तेही संतुष्ट संसारांत पाडणारी असून सरलता ही मोक्षदायक होतात. त्याचा निरोप घेऊन निघून गेले. मग होय. ज्ञानाच्या योगाने जाणावयाचे ते एव-दुर्लभभरित झालेल्या मरुत राजाने जागजागी होय. हे ज्याला समजले त्याच्यापुढे व्यर्थ सुवर्णाच्या राशी करविल्या व ब्राह्मणांस अपार भडवडीचा कांहीं उपयोग नाही. राजा, तुझे द्रव्य वांटिले. त्या वेळीं तो शत्रूचा नाश कर-कर्म निष्ठायुक्त नाही व तुझे शत्रुही जिंकिले गेले पणारा राजा कुत्रेसारखा शोभला. मग त्यानें नाहींत! अरे, आपला जोखरा खरा शरीरस्थ, इच्छेनुरूप अनेक प्रकारच्या द्रव्यानें आपला शत्रू त्यास तू कसा जाणत नाहीस? धर्मा, कोश मला आणि नंतर मरुत्या आज्ञा घेऊन याविषयीं मी तुला वृत्र व इंद्र यांचे युद्ध तो परत आपल्या राजधानीस येऊन समुद्र-कसें झाले तो खरा वृत्तांत मी ऐकिला आहे वलयांकित सर्व पृथ्वीचे राज्य करू लागला. तसा सांगतो.

या जगांत तो एक असा गुणवान राजा होऊन युधिष्ठिरा, प्राचीन काळीं एकदा वृत्राने गेला. त्याच्या यज्ञांत ते इतके पृकळ द्रव्य संपूर्ण पृथ्वी व्यापली. गंध उत्पन्न होण्याचे जमा झाले होते. सांप्रत, धर्मा, तें ते विच स्थान जी पृथ्वी ती व्याप झाल्यामुळे गंध गोळा कर आणि देवांस निवापांनी तुम करीत हरण केला गेला आणि सर्वत्र दुर्गंध पसरला. हा यज्ञ कर.

गंधविषय वृत्राने हरण केल्यामुळे शतक्रतु वेशपायन सांगतातः—जनमेजया, सत्य-कोपला आणि त्यानें रागाने वृत्रावर वज्र वतीसुताचे हें मापण ऐकून पांडुपुत्र धर्मराजास फेकले. अत्यंत तेजस्वी इंद्राने वज्राच्या मोठा हर्ष होऊन ते द्रव्य मिळवून यज्ञ करावा योगाने वृत्रास अतिशय घायाळ केले तेव्हां तो असे त्याच्या मनांत आले, आणि तें कसें एकदम उदकांत शिरला आणि त्यानें उद-आणावे याविषयीं त्यानें अमात्यांवरोंवर पुनः काची वास्तविक स्थिति हरण केली. वृत्राने उदकाचा ताबा घेतला आणि त्याचा पातळ-पणा (सरूपविषय) हरण केला, तेव्हां अत्यंत कोपलेल्या शतक्रतूनें तेथे त्यावर वज्र टाकले. उदकामध्ये अमिततेजस्वी इंद्र वज्राने त्यास घायाळ करू लागला तेव्हां तो एकदम

अध्याय अकरावा.

—०—

श्रीकृष्णोपदेश.

वेशपायन सांगतातः—अद्भुत कर्मे कर-तेजांत शिरला आणि त्यानें तेजाचा स्वभाव-णाऱ्या व्यासाने त्या राजास असें सांगितल्या-धर्म-प्रकाशित्व-हरण केला. वृत्राने तेज नंतर महातेजस्वी कृष्णाने त्यास उपदेश केला. व्यापिले व तेजावर अवलंबून असणारा रूप ज्ञातिबांधव निधन पावल्यामुळे युधिष्ठिर राजा हा विषय हरण केला, तेव्हां अत्यंत क्रुद्ध

झालेल्या शतक्रतूनें तेथें त्यावर वज्र मारिलें. याप्रमाणें वृत्रानें घेरलें असतां इंद्रास भयंकर अमिततेजस्वी इंद्र त्या ठिकाणींही वज्रानें मोह उत्पन्न झाला. तेव्हां, बा धर्मा, वसिष्ठानें मारा करूं लागला, तेव्हां वृत्रानें एकाएकी त्यास 'अहं ब्रह्मरमीति' वाक्याचा उपदेश करून वायूंत प्रवेश केला आणि वायूचा स्वभावधर्म शुद्धीवर आणिलें. मग, हे मरतर्पणा, शतक्रतूनें विकृत करून टाकला, वृत्रानें वायु व्यापिला अदृश्य वज्राच्या योगाने शरीरस्थ वृत्राचा नाश आणि त्यावर अवलंबून असलेला विषय जो केला, असें आहीं ऐविलें आहे. हें धर्माचें रहस्य स्पर्श त्याचा नाश केला, तेव्हां शतक्रतू अतिशय इंद्रानें महर्षीस कथन केलें आणि त्यांनीं मला खवळून त्यानें तेथें त्यावर वज्र सोडलें. अमित-सांगितलें. तें, हे राजा, तूं चांगलें लक्षांत आण. तेजस्वी इंद्राकडून त्या ठिकाणींही वृत्र वज्रानें जखमी होऊं लागला, तेव्हां तो तें स्थान सोडून आकाशांत पळाला आणि त्यानें आकाशाचे स्वाभाविक धर्म बिघडवून टाकले. आकाश वृत्रभूत होऊन आकाशावर अवलंबून असणारा वासुदेव म्हणाला:—व्याधि दोन प्रकारचा विषय जो शब्द तो हरण केला गेला असतां आहे: एक शारीरिक व दुसरा मानसिक. शरीर शतक्रतूनें संतापानें तेथेंही त्यावर वज्रप्रहार व मन या दोहोंची एकमेकावर एकसमयावच्छेद-केला. महासमर्थ इंद्राकडून त्या ठिकाणींही करून क्रिया होऊन हे दोन्ही प्रकारचे व्याधि वज्रानें वृत्र घायाळ होऊं लागला तेव्हां तो उत्पन्न होतात; त्यावांजून वांणताही उत्पन्न होत तेथून निघून एकदम इंद्राच्या शरीरांत भिरलानाहीं. शरीरांत जो व्याधि उत्पन्न होतो त्यास आणि त्यानें इंद्राचे मूळचे गुणधर्म हरण केले! शारीरिक व्याधि म्हणतात आणि मनांत जो

अध्याय बारावा.

श्रीवृष्णोपदेश.

टीप—शोक हा एका ब्रह्मज्ञानानेच नष्ट होतो; उत्पन्न होतो त्यास मानसिक व्याधि म्हणतात. वृद्धाच्या हजारों उपदेशांनीं किंवा शेंकडों यज्ञांनींही विवेकानें त्याचाही असत्यता भासू लागताच मग नष्ट होत नाही. असें जाणून भगवान् वासुदेवाने तैजोमय स्थिति हाच मी असा अहंकार झाला. या तीन अध्यायांत धर्मास ब्रह्मज्ञान सांगितले याचप्रमाणें पुढे वायु किंवा प्राण व आकाश यां-आहे. इंद्र-वृत्रांचें युद्ध हें एक रूपक आहे. यांत विषयी मोह पडून तोही दूर झाल्यानंतर वृत्रानें इंद्र हा आत्मा होय आणि वृत्र हा अहंकार होय. इंद्रांत प्रवेश केला म्हणजे अहंकारानें आत्म्यांत वृत्रानें पृथ्वी व्यापिली म्हणजे अहंकारानें स्थूल प्रवेश केला; व चिदात्म्याच्याच ऐश्वर्याचा अभि-शरीर व्यापिलें (स्थूल शरीरास पृथ्वी असें म्हटलें मान उत्पन्न झाला. इतका वेळ अहंकार निराळ्या आहे), म्हणजे स्थूल शरीर हाच मी असा संमोह ठिकाणीं असल्यामुळें आत्म्यास त्यावर विवेकात्म्य झाला. स्थूल शरीराच्या खऱ्या स्वरूपाचा विसर सोडतां आलें; परंतु खुद्द आत्म्याविषयी अहंकार पडला आणि अर्थातच एक स्थूल देह सत्य अशी उत्पन्न होतांच कठीण प्रसंग आला. यांतून स्वतः भावना होतांच संपूर्ण ब्रह्मांडाची उत्पत्ति झाली, आत्म्याची आत्म्यास सुटका करतां येणें शक्य सत्यता भासली, हाच दुर्गंध होय. चिदात्म्याने राहिलें नाहीं; कारण तसाच संमोह उत्पन्न झाला. या अहंकारावर विवेकरूपी वज्र फेंकलें आणि अशा वेळीं वसिष्ठरूप गुरूनें अहं ब्रह्मस्मि ह्यं तत्त्व-विवेकानें—सदसद्विचारानें, स्थूल देह हा मी नव्हे वाक्याचा उपदेश करून आत्म्यास शुद्धीवर असें वाटूं लागतांच अहंकाररूप वृत्रानें रसांत आणिलें आणि सर्वथा द्वैतनिरास होतांच आत्मा (सूक्ष्म देहांत) प्रवेश केला, म्हणजे दिव्य लोकी आनंदमय झाला. असा ह्या आख्यानाचा जाणारा दिव्य देह हाच मी असा मोह पडला, भावार्थ आहे.

राजा, शीत, उष्ण व वात हे स्थूल शरीरांतील गुण आहेत. या गुणांचे साम्य असेल तर तें आरोग्याचें लक्षण होय आणि वैषम्य असेल तर व्याधि उत्पन्न होतो. उष्णानें शीताचें निवारण होतें व शीतानें उष्णाचें निवारण होतें. सत्त्व, रज व तम हे आत्मगुण ह्मणजे लिंग-देहाचे किंवा मनाचे गुण आहेत. या गुणांचें साम्य असेल तर तें मानसिक स्वास्थ्याचें लक्षण होय; आणि जर या तिहींपैकीं एखादा वाढलेला असला तर त्याच्या शमनार्थ उपाय सांगितला आहे. हर्षानें शोकाची निवृत्ति होते आणि शोकांनं हर्ष कमी होतो. यासाठीच कोणी दुःखांत पडला असतां मागील सुखाचें स्मरण करूं इच्छितो; आणि कोणी सुखांत असलेला मागील दुःखाचें स्मरण करूं इच्छितो. परंतु, कौतेया, तूं तर दुःखी किंवा सुखीही नाहीस, तेव्हां तुला गत दुःखाचें किंवा सुखाचें स्मरण करण्याचें कारण नाही. तुला दुःखाचा किंवा भ्रमच झाला ह्मणावयाचा, दुसरे काय? अथवा आंतल्या आंत झरण्याचा हा असा तुझा स्वभावच असला पाहिजे. अरे, तुम्हां पांडवांच्या देखत रजस्वला व एक वस्त्र धारण केलेल्या द्रौपदीस भर सभेत यावे लागले त्या वेळच्या तिच्या स्थितीचें तूं स्मरण करूं इच्छित नाहीस! तुझाला नगरांतून हांकून दिलें, मृगचर्मने सावयास लाविलें, अरण्यवास करविला, या गोष्टींची तूं आठवण करूं इच्छित नाहीस जडासुरापासून झालेला ताप, चित्रसेनाशीं झालेले युद्ध व सिंधुपाति जयद्रथापासून झालेली पीडा तूं आठवीत नाहीस. शिवाय, पार्था, अज्ञातवासांत असतां कीचकानें याज्ञसेनीस लत्ताप्रहार केला त्याचेंही तुला या वेळीं स्मरण होत नाही. अरे बाबा, द्रोणभीष्मांबरोबरचें जें युद्ध तें तर होऊन गेलें; परंतु, हे अरिंदमा, हें आतां दुसरें युद्ध उत्पन्न झालें आहे. तुला मनाबरोबर लढा-

वयाचें आहे आणि मनाशीं एकत्रालाच लढावें लागतें. धर्मा, हें युद्ध उपस्थित झालें आहे; तेव्हां, हे भरतर्षभा, युद्धास पुढें हो. अव्यक्त रूप ह्मणजे मायारूप जें मन त्यास योगानें व शोधक अशा कर्मांनीं जिंकून त्याहून पर जें ब्रह्म तें प्राप्त करून घे. मनाला जिंकिलेंस ह्मणजे तदुत्पन्न शोकही आपोआपच नष्ट होईल. अरे बाबा, या युद्धामध्यें बाणांचें काम नाही. त्याच-प्रमाणें चाकर किंवा बंधु यांचाही कांहीं उपयोग नाही; तर केवळ एका आत्म्यानेच लढलें पाहिजे आणि या युद्धास तोंड लागलेही आहे—हें आतां टळत नाही. अरे, जर या युद्धांत तूं जिंकिला गेलास, ह्मणजे मनाच्या (अहंकाराच्या) ताब्यांत गेलास, तर तूं किती दुःखमय स्थितीस पोहोचशील याचा नीट विचार कर. कौतेया, या मनाचें मायारूपत्व जाणलेंस ह्मणजे तूं कृतकृत्य होशील. हें ज्ञान आणि प्राणिमात्राची उत्पत्ति व लय यांचें सत्य स्वरूप (मायामात्रत्व) जाणून तूं वाडवडिलीच्या चालीरीतीस अनुसरून योग्य प्रकारें राज्यकारभार कर.

अध्याय तेरावा.

—:—

श्रीकृष्णोपदेश.

वासुदेव ह्मणाला:—हे भारता, राज्यादिक बाह्य वस्तूंचा त्याग केल्याने सिद्धि होत नसते. शरीरांतगत जी कामादिक द्रव्यें त्यांच्या त्यागानें सिद्धि होते; आणि ती तरी खऱ्या ज्ञानवंतासच प्राप्त होते. एखादा विवेकशून्य मनुष्य शुष्क-वैराग्ययुक्त झाला तथापि त्याला सिद्धि प्राप्त व्हावयाची नाही. एखाद्याने बाह्य द्रव्यांचा त्याग केला, आणि शरीरद्रव्यांवर त्याची आसकि असली ह्मणजे त्या योगी त्याला जो धर्म व जें सुख होणार तें तर वैयास लाभो. (तें खरें

सुख नव्हे.) दोन अक्षरांचा शब्द मम हा सकाम कर्म करणे हा स्वरा धर्म नसून कामाचे मृत्यु होय आणि तीन अक्षरांचा शब्द न मम ह्मणजे वासनेचें नियमन करणे हाच स्वरा हें शाश्वत ब्रह्म होय. मम ह्मणजे हें माझे तें माझे धर्म किंवा मोक्षबीज होय असें जाणून दान, करणारास मृत्यु व पुनःजन्म हा फेरा ठेवलेलाच! वेदाध्ययन, तपश्चर्या, काम्य व वैदिक कर्म, न मम ह्मणजे हें शरीरादिक सर्व माझे नव्हे व्रत, नियम, यज्ञ, ध्यानयोग वगैरे कर्तव्यक असें ह्मणणारा व जाणणारा शाश्वत ब्रह्म-सकाम कर्तन नाहीं. काम हा कर्त्ता बलवत्तर पदास पांचतो. राजा, ब्रह्म (मुक्ति) आणि मृत्यु आहे हें समजण्यासाठीं पुरातन कथा जाणणारे हे आपल्यामध्येंच आहेत. ते भूतांस न दिसतां लोक स्वतः कामानें (अहंकारानें) छत्रलेल्या निःसंशय परस्परार्थी झगडत असतात, आतां, माथा सांगत असतात. राजा, त्या मी तुला सर्व हे भारता, आत्मा अविनाशी आहे ही गोष्ट जर सांगतो, ऐक.

सत्य आहे, तर प्राण्यांच्या शरीरांचा भेद काम ह्मणतोः—कोणत्याही अनुपायानें मी करूनही अहिंसाधर्म पाळला जातो. ही स्थावर- कोणाही प्राण्याकडून मारला जाणें शक्य जंगम सर्व पदार्थासुद्धां अखिल पृथ्वी प्राप्त नाहीं. एखाद्या आयुधांत सामर्थ्य आहे, असें होऊनही तिजविषयीं ज्यास ममत्वच नसेल समजून जो मला त्यानें मारण्याचा प्रयत्न त्याला त्या पृथ्वीपासून काय उपसर्ग होणार करतो, त्याच्या त्या आयुधांतच मी पुनः आहे? तो संपूर्ण राज्यैश्वर्य भोगीत असतांही उत्पन्न होतां! जपादिकांनीं कामाचा क्षय मुक्तच होय. अथवा, पार्था, अरण्यांत राहून होईल असें समजून जो जप बोगेर करतो, बल्य पदार्थांनीं चरितार्थ चालविणाऱ्या पुरुषाची त्याचे अंतःकरणांत मी जपकर्ता अशा अहं-द्रव्यावर ममत्वबुद्धि असेल, तर तो मृत्युच्या काराच्या रूपानें मी उत्पन्न होतां. विविध-मुखांतच उभा आहे म्हणून समजावें. हे भारता, दक्षिणायुक्त यज्ञ करून जो माझा नाश करूं बाह्य व अंतर्गत शत्रूंचा स्वभाव—त्यांचें सत्य पहातो, त्याच्या अंतःकरणांत मी सजीव स्वरूप—काय आहे याचा विचार करून पहा. सृष्टीत असणाऱ्या धर्मात्म्याप्रमाणें दुर्मादि-जो तें (जग) उत्पन्न झालेलेंच पहात नाहीं रूपानें आविर्भूत होतां! जो मला वेद व वेदांत-तो महाभयापासून मुक्त होतो. कामात्म्या साधनें यांनीं नष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो, पुरुषाची (इच्छायुक्त पुरुषाची) जगांत प्रशंसा त्याचे ठिकाणीं मी स्थावर सृष्टीत असलेल्या होत नाहीं. येथें कामावांचून कोणतीच प्रवृत्ति मूतात्म्याप्रमाणें मी आत्मज्ञानी इत्यादि अहंकार-होत नाहीं व प्रवृत्ति ह्मणजे दुःख. ह्मणूनच रूपानें त्याच्या नकळत उत्पन्न होतांच! जो दुःखोत्पादक प्रवृत्तीची उत्पत्ति करणारे जे सत्यपराक्रमी वीर धैर्याच्या बळावर मला ठार काम ह्मणजे वासना त्यांचा क्षय झाला पाहिजे. करण्याचा प्रयत्न करतो, त्याच्या ठिकाणीं मी सर्व वासना मनापासून उत्पन्न होतात, ह्मणून भावरूपानें उत्पन्न होतां ह्मणजे मी त्यास मनोनाश झाला पाहिजे. ज्ञाता या कामांस— ' मी धैर्यबलेंकरूनच लोकद्वय जिंकीन ' वासनांस पूर्णपणें ओळखून त्यांचा संहार इत्यादि अभिमानानें युक्त करतो; व त्याच्या करतो. योगी अनेक जन्मांच्या अभ्यासानें अंतःकरणांत मी अभिमानरूपानें वसत असतांही शुद्धचित्त होत्साता योग हाच मोक्षमार्ग होय १ निर्ममत्व आणि योगाभ्यास हे कामाच्याच खर

असें जाणून वासनांचा संहार करतो; आणि उपाय; यांवांचून जै इतर ते अनुपाय असा भावार्थ

तो मला जाणत नाही. जो उत्तम सदाचरणी यांनीं व दुसऱ्या थोर पुरुषांनीं आणि शास्त्रपारंग मुनि तपाच्या योगें माझा नाश करूं पहातो, ब्राह्मणांनींही त्यास अनेक प्रकारें बोध केला. त्याच्या तपाचेच ठिकाणीं मी पुनः आविर्भूत तेंहां त्याला शोकामुळे झालें दुःख व मनाचा होता. जो पांडित मोक्षाच्या पाठीस लागून संताप हीं दूर झालीं. मग, राजा, युधिष्ठिरानें माझा नाशनाश करूं पहातो ह्मणजे जो आपण देव व ब्राह्मण यांचें पूजन केलें; आणि मृत नित्यमुक्त आहां हें तत्त्व न जाणून मोक्षार्थ बांधवांचीं प्रेतकार्यें केल्यानंतर तो धर्मात्मा पुनः तपश्चर्यादि करता, त्या महाजवळ जाऊन समुद्रवलांकित पृथ्वीचें राज्य करूं लागला. 'अग्नीचि रे वेदा' असें ह्मणून मी हसतां व नंतर, राजा, निष्कटक स्वराज्य प्राप्त होऊन नृत्य करतां. सारांश, मी एकदा शाश्वत असून तो प्रसन्नचित्त झालेला कुरुपति व्यास, नारद, सर्व भूतांस अवश्य आहे ! व ते दुसरे लोक यांस ह्मणाला, 'तुम्हीं वृद्ध

कृष्ण ह्मणालाः— हे युधिष्ठिरा, निर्ममत्व- मुनिश्रेष्ठांनीं माझे मार्गेच पूर्ण समाधान केलें पूर्वक योगाभ्यासावांचून कामजयाचा अन्य आहे; आतां माझ्या अंतःकरणांत अल्पही उपाय नाही; व यज्ञादिकांनीं चित्तशुद्धि झाल्या- किल्मिष उरलें नाही. त्याचप्रमाणें मला द्रव्यही वांचून निर्ममत्व प्राप्त होत नाही. यास्तव तूंही विपुल प्राप्त झालें आहे; त्याच्या योगानें मला विविधदक्षिणायुक्त असे यज्ञ करून त्या कामाचा देवतांचें यजन करतां येईल. आतां, हे पितामह, धर्माचे ठिकाणीं लय कर, ह्मणजे तुला श्रेय आपल्या मदतीनें मी तो यज्ञ करीन. आपण प्राप्त होईल. तूं विधिपूर्वक दक्षिणायुक्त अश्वमेध आह्मांस हिमालयावर घेऊन चलावें. कारण, कर. त्याचप्रमाणें विपुल दानधर्मानें युक्त व हे द्विजसत्तमा, तो देश फारच आश्चर्यकारक सर्व प्रकारें समृद्ध असें दुसरेही अनेक प्रकारचे आहे असें ऐकितो. भगवान्, आपणांप्रमाणेंच यज्ञ कर. मेलेल्या भाऊवंदाविषयीं तूं पुनः पुनः भगवान् गोपालकृष्णानें, नारदांनीं व देवस्थानानें दुःख करूं नको. कारण या रणांगणांत जे मला पुष्कळ आश्चर्यकारक व हिताचा उपदेश पतन पावले ते पुनश्च दृष्टीस पडणें शक्य नाही. केला. खरोखर यःकश्चित् अभागी पुरुषास असो; तूं समृद्ध व विपुलदक्षिणायुक्त असे संकट प्राप्त झालें असतां आपणांसारखे गुरु व महायज्ञ करून व जगांत उत्तम कीर्ति संपादन सज्जनसम्पत्त असे इष्टमित्र प्राप्त होत नसतात. करून अंती सुगतीला जाशील ! हे प्राप्त होण्यास पूर्वभाग्यच पाहिजे.'

अध्याय चौदावा.

—:—

युधिष्ठिरशोकपरिहार.

वेशंपायन सांगतातः—याप्रमाणें त्या राजा थोडा वेळ तेथेंच बसला. मग पांडवांनीं तपोधन मुनींनीं अनेक प्रकारच्या युक्तिवादांनीं भीष्मांच्या निधनावद्दल स्नानादिक क्रिया हतबन्धु राजर्षि युधिष्ठिराचें समाधान केलें. केल्या; ब्राह्मणांस महादानें दिलीं; आणि भीष्म, त्याचप्रमाणें स्वतः भगवान् श्रीकृष्णानेही त्यास कर्ण वेगरे कुरुकुलोत्पन्न लोकांचीं और्ध्वदेहिक उपदेश केला; आणि कृष्णद्वैपायन, देवस्थान, नारद, कृत्यें धर्मानें व धृतराष्ट्रानें मिळून केलीं. नंतर भीष्म, नकुल, द्रौपदी, सहदेव व धीमान् अर्जुन ब्राह्मणांस पुष्कळ द्रव्य समर्पण करून तो पांडव-

जनमेजया, अशा प्रकारें राजानें भाषण केल्यानंतर ते सर्व महर्षि युधिष्ठिर राजाचा व कृष्णार्जुनांचा निरोप घेऊन सर्वांच्या देखत तेथेंच अंतर्धान पावले. नंतर धर्मपुत्र युधिष्ठिर

श्रेष्ठ धर्मराजा धृतराष्ट्रास पुढें करून हांस्तना-मृत्यूनें शोकाकुल झालेल्या पार्थाचिं अनेक पुरांत प्रवेशला; आणि नंतर प्रजाचक्षु पितृव्य गोष्टी सांगून सांत्वन केलें; आणि याप्रमाणें धृतराष्ट्र राजाचें सांत्वन करून तो धर्मात्मा पार्थाचिं उत्तम प्रकारें आश्वासन केल्यानंतर तो भावांसहवर्तमान पृथ्वीचें राज्य करूं लागला. महातपस्वी व ज्ञानी सात्वत आपल्या शिरावरील

अध्याय पंधरावा.

—:०:—

श्रीकृष्णाची द्वारेकस जाण्याची तयारी.

वासुदेव ह्मणाला:—भो सव्यसाचिन, हे जनमेजय विचारितो:—अहो द्विजवर्य, पांड- परंतपा, धर्मपुत्र युधिष्ठिर राजानें तुझ्या बाहु- वांचा विजय होऊन राष्ट्रांत शांतता नांदे वलाचा आश्रय करून ही संपूर्ण वसुमती लागली त्यानंतर कृष्ण व धनंजय या वीगांनीं जिकिली: आणि, हे नरोत्तमा, तो राजा भीम- काय केलें बरें ?

सेन व नकुलसहदेव यांच्या सामर्थ्यावर तिचा

वेशपायन सांगतात:—राजा, पांडवांस जय निष्कंठकपणें उपभोग घेत आहे. अर्जुना, तुला प्राप्त होऊन सर्वत्र स्थिरस्थायी झालें तेव्हां कृष्णा- धर्म कळतोच आहे. राजा युधिष्ठिराला जे अर्जुनांस फार संतोष झाला आणि मग ते स्वर्गस्थ निष्कंठक राज्य प्राप्त झालें, तें त्याच्या धर्मा- देवेश्वरांप्रमाणें सानंद कीडा करूं लागले. त्यांनीं मुळेंच: आणि सुयोधन राजा रणांत मारला कधीं विचित्र वनांत तर कधीं शिखरयुक्त पर्व- गेला तो तरी तुमच्याकडें धर्म हांता ह्मणूनच! तांवर संचार करावा; आणि कधीं पुण्यकारक अधर्मावर प्रेम करणार, लोभी व अप्रिय भाषण अशा तीर्थांवर, सरोवरांवर व नद्यांवर जावें. या- करणार जे दुरात्मे धृतराष्ट्रपुत्र त्यांचा गण- प्रमाणें ते नंदनवनांत संचार करणाऱ्या अश्विनी- गोतांसहवर्तमान नि:पात उडाला; आणि, हे कुरु- कुमारांप्रमाणें मौजेन हिंडत हांते. नंतर कुलाग्रण पार्था, धर्मपुत्र युधिष्ठिर राजा त्या महात्म्या कृष्णार्जुनांनीं इंद्रप्रस्थांत जाऊन तुझ्याकडून रक्षण होत असल्यामुळें अत्यंत आनंदांत कालक्रमणा केली. राजा, तेथें एक शांततेंत असलेल्या अखिल पृथ्वीचा उपभोग दिवस ते रम्य अशा सभागृहांत प्रवेश घेतो आहे. पांडवा, तुं बरोबर असलास ह्मणजे करून मौजेन बोलत बसलें. त्या ठिकाणीं मी अरण्यांत जरी असलों तरी तेथें माझे मन गोष्टी निघतां निघतां युद्धाच्या अद्भुत कथा रमून जातें; मग, हे शत्रुनाशका, जेथें हे सर्व व मागें प्राप्त झालेल्या क्लेशांच्या हकीकती लोक व कुंती आहे तेथें मी रममाण होईन त्यांनीं एकमेकांस सांगितल्या. त्याचप्रमाणें ते यांत नवल काय ? जेथें धर्मराजा असल, जेथें हर्षभरित झालेले महात्मे पुरातन ऋषिश्रेष्ठ महाबली भीमसेन असल, व जेथें माद्रीपुत्र (नरनारायण) ऋषींचे व देवांचे वंश परस्प- असतील, तेथें मी अत्यंत रममाण होतो. त्याच- रास कथन करिते झाले. मग तत्त्वज्ञ केशवानें प्रमाणें, अर्जुना, सांगत मी तुजसमागें या ज्यांतील अर्थ, पदरचना व तात्पर्य विलक्षण अत्यंत रमणीय, पवित्र व केवळ स्वर्गतुल्य सुंदर आहे अशा चमत्कारिक व सुरस कथा अशा सभागृहांत असतांना माझे मन आनंदांत अर्जुनास सांगितल्या. त्या शूरकुलोत्पन्ना जना- गढून गेलें आहे ह्मणून सांगावयास का पाहिजे ? देवानें पुत्रमरणांमुळें व हजारों ज्ञातिबांधवांच्या तें अतिशयच गडले आहे. परंतु, पार्था, वसुदेव,

बलराम व दुसरे वृष्णिवीर यांची भेट पुष्कळच कार्य झालें. दुर्याधन राजा ससैन्य व ससहाय दिवसांत झाली नसल्यामुळे मला द्वारावतीस निघन पावला आणि बहुविध रत्नांनीं भरलेली जाण्याची उत्कंठा लागली आहे. तेव्हां, हे अशी शैलवनांसहवर्तमान समुद्रवलयोक्त पुरुषर्षभा, माझें तिकडे जाणें तुलाही रुचेलच. संपूर्ण पृथ्वी त्या धीमान् धर्मपुत्राचे ताब्यांत युधिष्ठिर राजा शोकाकुल झाला असतां मी व आली आहे. हे भरतर्षभा, अनेक सिद्ध व महात्मे भीष्मानें त्यास अनेक प्रकारचा सयुक्तिक उप- ज्याची उपासना करीत आहेत व बंदिजन दश केला आणि युधिष्ठिर हा आह्वांहून थोर ज्याचीं सतत स्तुतिस्तोत्रें गात आहेत अशा व शास्ता असतांही त्या महात्म्यानें तो उप- त्या धर्मज्ञ राजांनं संपूर्ण वसुमतीचें धर्मतः दश लक्षपूर्वक ग्रहण केला. धर्मराज हा खरो- पालन करावें. हे कुरुशार्दूला, आज मजबरो- खरीच थोर आहे. धर्मज्ञ, कृतज्ञ व सत्यवादी बर कुरुकुलाची कीर्ती वृद्धिंगत करणाऱ्या त्या अशा त्या धर्मसुताचे ठायीं सत्य, धर्म, उत्कृष्ट राजाकडे जाऊन मला द्वारकेस जाण्यास बुद्धि व राज्यलक्ष्मी सतत स्थिर राहिल. असो; अनुज्ञा विचार. पार्था, माझें हें शरीर व माझ्या अर्जुना, माझा हा विचार तुला बरा वाटत घरचें सर्व द्रव्य मीं सदादीत युधिष्ठिरास अर्पण असेल तर तूं त्या महात्म्याकडे जा; आणि केलें आहे. कारण, हा कुरूचा अधिपति महा- माझ्या जाण्याविषयीं त्याजवळ गोष्ट काढ. ज्ञानी युधिष्ठिर मला तसाच मान्य व प्रिय प्राणत्याग करण्याचा प्रसंग उपस्थित झाला आहे. पार्था, तूं व तुझा सदाचरणी वडील तरीही मी धर्मराजास अप्रिय वाटेल असं कधीं भ्राता युधिष्ठिर यांच्या ताब्यांत पृथ्वी आलेली कांहीं करणार नाहीं. मग, हे महाबाहो, आहे. आतां, हे नृपात्मजा, मला तुजविषयींच्या त्याची इच्छा नसतां द्वारकेस जाण्याची वार्ता प्रेमाव्यतिरिक्त येथें रहाण्याचें दुसरें कारण नाहीं. कशाला ? पार्था, मी हें जें सर्व करतां आहें राजा, अशा प्रकारें महानुभाव जनार्दनानें तें तुमच्याविषयीं माझ्या अंतःकरणांत अमितपराक्रमी अर्जुनाशीं बोलणें केलें; तेव्हां जें प्रेम व तुमच्या हिताविषयीं जी कळकळ त्यानें त्या जनार्दनाची अतिशय स्तुति करून आहे तीमुळे करीत आहे. कौरव्या, हें मी सत्य मोठ्या कष्टानें 'होय' झालें. सांगत आहे; यांत अवाक्षरही असत्य नाहीं. अर्जुना, मी येथें ज्यासाठीं आलों हांतों तें

अनुगीतापर्व.

अध्याय सोळावा.

सिद्धकाश्यपसंवादारंभ.

जनमेजय विचारितोः—हे द्विजा, शत्रूंचा संहार केल्यानंतर ते महात्मे केशवार्जुन सभागृहांत राहिले असतां तेथें त्यांचें काय बरें सभाषण झालें ?

वैशंपायन सांगतातः—निर्वैर स्वराज्य परत मिळाल्यानंतर कृष्णासहवर्तमान अर्जुनानें हर्षभरित होऊन त्या संभेत आनंदानें कालक्रमण केली. राजा, एके दिवशीं ते आनंदित कृष्णार्जुन आपल्या आदिष्टांसह त्या सभागृहाच्या एका स्वर्गतुल्य रमणीय भागांत सहज जाऊन बसले. मग कृष्णाच्या सहवासामुळें प्रसन्नचित्त असलेल्या पार्थानें एकवार त्या रम्य सभेचें निरीक्षण करून श्रीकृष्णास म्हटलें, “हे महाबाहो! देवकीनंदना, युद्धाच्या सुरवातीचे वेळीं तुझें माहात्म्य व ईश्वररूपत्व मला कळून आलें. परंतु, भगवंता केशवा, त्वां प्रेमानुळें त्या वेळीं जो मला उपदेश केला तो सर्व मी भ्रष्टचित्त पार विसरून गेलों. म्हणून, हे पुरुषव्याघ्रा, त्यानें दिव्य विधीनें जे कथन केलें तें तर्कसांप्रत तोच तत्त्वार्थ श्रवण करण्याची मला पुनः पुनः उत्कंठा उत्पन्न होते; आणि, हे माधवा, तूं तर लवकरच द्वारकेस जाणार ह्मणून ह्मणतोस !”

वैशंपायन सांगतातः—अर्जुनाचें हें भाषण श्रवण करून महतेजस्वी व वक्त्यांत वरिष्ठ अशा कृष्णानें अर्जुनास आलिंगन देऊन प्रत्युत्तर केलें.

वासुदेव ह्मणालाः—पार्था, परम गुह्य ह्मणून जें काय आहे तें मीं तुला ऐकविलें; सनातन धर्माधिं सत्य स्वरूप दाखवून दिलें; आणि शाश्वत अशा सर्व लोकांची माहिती करून दिली. परंतु तूं बुद्धिमांद्यामुळें तें काहीच ग्रहण

केलें नाहीस याचें मला फारच वाईट वाटतें. त्या वेळीं मीं तुला जें सांगितलें त्या सर्वांचें आज पुनः मला स्मरण होणें शक्य नाही. खरोखर, अर्जुना, तूं श्रद्धाहीन व मतिमंद आहेस ! धनंजया, तें मला पुनः समग्र सांगतां येणें शक्य नाही. ब्रह्मपदाचें ज्ञान होण्यास मीं सांगितलेला तो धर्म अगदीं पुरेसा होता. आतां मला पुनः तें तथा पद्धतीनें व सविस्तर सांगतां येणार नाही ! कारण तुला तो परब्रह्माचा उपदेश केला त्या वेळीं मी योगयुक्त होतां आणि त्या योगसमार्थामध्ये मला तसा उपदेश करतां आला. आतां तसा समाधि लागावयाचा नाही व अर्थात्च तसा उपदेशही करतां यावयाचा नाही. परंतु आतां इतकेच करतां कीं, त्याच अर्थास अनुसरून असलेला एक पुरातन कथाभाग तुला सांगतो. हे धर्मधराग्रणे, आतां तरी माझे संपूर्ण भाषण नीट ऐकून घे. तें ऐकून तुला तें ज्ञान प्राप्त होऊन तूं परमगतीस पोचशील. शत्रुनाशना पार्था, एकदा कोणी एक प्रखरतेजस्वी असा ब्राह्मण स्वर्गलोकांतून आला होता. साक्षात् ब्रह्मलोकाहून ग्वालीं आलेल्या त्या ब्राह्मणाचें आर्हतीपूजन केलें; आणि नंतर, हे भरतपंथा पार्था, आर्हती विचारल्यावरून त्यानें दिव्य विधीनें जे कथन केलें तें तर्कवितर्क न करतां नीट ऐक.

तो ब्राह्मण मला ह्मणालाः—हे मधुभूदना कृष्णा, प्राणिमात्रांचें कल्याण व्हावें अशा दयाबुद्धीनें तूं मोक्षधर्मासंबंधानें मला जें विचारलेंस व जें मोहाचा उच्छेद करणारें आहे तें तत्त्वज्ञान मी तुला यथावत कथन करतो; तर, माधवा, माझे भाषण सावधानपणें श्रवण कर. काश्यप नामक कोणीएक उत्तम धर्मज्ञ व तपस्वी ब्राह्मण होता. त्याची व दुसऱ्या

१ तुयारूढ झाल्याशिवाय असल बोल बोलतां येत नाहीत असा अनुभव आहे

कोणा एका ब्राह्मणाची गांठ पडली. हा दुसरा पानें संतुष्ट केलें, तेव्हां त्या संतुष्ट व प्रसन्न ब्राह्मण धर्माचीं रहस्यें उत्तम जाणणारा, झालेल्या गुरूनें शिष्य काश्यपाला परम अनेक जन्ममरणपरंपराविषयीं तत्त्वे सम- सिद्धीस अनुलक्षून जो उपदेश केला, तो, हे जणारा, ज्ञान ह्मणजे शास्त्रसिद्ध अनुमान- जनार्दना, मजपासून श्रवण कर.

जन्य ज्ञान व विज्ञान ह्मणजे योगोत्पन्न सिद्ध ह्मणालाः—वाचारे, विविध कर्मांच्या साक्षात्कार यांत पारंगत, जगांतील गूढ तत्त्वे योगानें व विमल अशा पुण्याच्या योगानें उकलण्यांत कुशल, आणि सुख व दुःख यांचें मर्त्यास इहलोकीं स्थिति मिळतात आणि त्यांस सम्यग् ज्ञान असलेला असा होता. उत्पत्ति व स्वर्गवासही प्राप्त होतो; परंतु येथे काय किंवा मरण यांचें तत्त्व त्यास माहीत होतें; पाप व स्वर्गांत काय, कोठेही अत्यंत सुख ह्मणून पुण्य यांतील भेद तो उत्तम जाणत असे; ज्याला ह्मणतात तें नाहीं आणि कोठलेच कर्मांच्या योगानें प्राण्यांस कोणकोणत्या उच्च- वास्तव्य शाश्वत किंवा सतत टिकणारे नाहीं. नीच गति प्राप्त होतात याचें त्यास ज्ञान होतें; मोठ्या कष्टानें प्राप्त झालेलें जें मोठें स्थान आणि तो जीवन्मुक्ताप्रमाणें संचार करणारा, त्यापासून पुनःपुनः अंश होतो. स्वतः सिद्धीस पोचलेला, अत्यंत शांत व जितेंद्रिय मीं कामक्रोधाधीन व लोभमूढ होऊन पाप असा असून ब्रह्मतेजानें झळकत होता. त्यास केल्यामुळे मला कष्टकारक अशुभ गति प्राप्त सर्वत्र संचार करतां येई; अंतर्धान पावण्याची शाल्या; पुनःपुनः मरण व पुनःपुनः जन्म विया त्यास ज्ञात होती; अदृश्य सिद्धांबरोबर आलें; मीं धान्य, तृण वगैरे अनेक प्रकारचे व चक्रवर्तींबरोबर तो संचार करी; आहार (निरनिराळ्या जन्मांत) केले; नाना- आणि त्यांच्या समागमं एकांतांत बसून संभा- विध स्तन प्राशिले; निरनिराळ्या पुष्कळ पण करी. या सिद्ध द्विजाचें स्वरूप वगैरे जातीच्या माता व पिते पाहिले; नानाप्राकारचीं काश्यपानें तत्त्वतः ऐकिलेलें असल्यामुळे तो सुखें भोगलीं; आणि, हे अनघा, तरींच नाना- वायूप्रमाणेंच कोठेही आसक न होणारा द्विज प्रकारचीं दुःखेंही अनुभविलीं; प्रिय जनांचा गृहच्छेनं गमन करीत असतां त्यास काश्य- वियोग व अप्रियांचा सहवासही मला पुष्कळ वेळां पानें पाहिलें, तेव्हां त्याजपासून धर्म समजून झाला; मोठ्या कष्टानें मिळविलेल्या द्रव्याचा घ्यावा अशी कामना धरून तो तपस्वी, जितें- नाश घडला; मीं राजाकडून व स्वजनांकडून द्रिय व बुद्धिमान् द्विजसत्तम काश्यप एकाग्र अपमान व अतिशय कष्ट सोशिले; अत्यंत चित्त करून मनोभावानें त्याच्या पायां दारुण अशा शारीरिक व मानसिक व्यथांचा पडला; आणि त्याच्या त्या लोकोत्तर दिव्य अनुभव घेतला; माझी भयंकर मानखंडना तेजानें विस्मित झालेल्या काश्यपानें त्या महान् शाली; कित्येक वेळां भयंकर कैद व देहान्त द्विजोत्तमाची उत्तम पूजा करून त्या गुरूस शिषाही मीं भोगिली ! मी नरकांत पडलों; संतुष्ट केलें. हे परंतप, संपूर्ण सिद्धीनें युक्त, यमसदनीं यातना भोगल्या; आणि जरा, रोग व ज्ञानी व सद्गर्तनसंपन्न अशा त्या सिद्धाला शीतोष्णादि द्वंद्वें यांपासून उत्पन्न होणारीं अपार गुरूस योग्य अशा आदरांनं व भक्तीनें काश्य- संकटें या जगांत सतत अनुभविलीं ! पुढें कोणे एके

१ अनासक्तीस वायूचा दृष्टांत कृती उंची व काळीं दुःखामुळे मीं अगदीं आर्त होऊन गेलों; समर्पक आहे बरें ! मला हा जगाचा वीट येऊन मीं लोकव्यव-

हार सोडून विरक्त झालों; आणि शून्याकार-
वृत्ति करून असंप्रज्ञात समाधि धारण केला.

तेव्हां पुढें हा मार्ग (ज्ञानमार्ग) मला समजून मी

या लोकीं त्याचा अभ्यास केला; आणि नंतर त्या

अभ्यासाच्या योगानें आत्म्याचा प्रसाद होऊन सिद्धाचे पाय धरून, समजून सांगण्यास

त्यापासून मला ही सिद्धि प्राप्त झाली! आतां अत्यंत कठीण असे प्रश्न त्यास विचारले; आणि

मला पुनः या जगांत यावयाचें नाहीं! मी त्या महान् धर्मज्ञानें त्या प्रश्नांच्या उत्तरीं धर्म

शाश्वत ब्रह्मपदीं असेंपर्यंत आणि महाप्रलय कथन केलें

होऊन पुनः जगाची उत्पत्ति होईपर्यंत ही स्थिति

राहून मी आपल्या व लोकांच्या शुभमतीचें नाश पावतें? आणि (२) दुसरे कसे प्राप्त

अवलोकन करीत रहाणार! हे द्विजश्रेष्ठा, होतें? (३) त्याचप्रमाणें, प्राणी संसृतीच्या

ही उत्कृष्ट सिद्धि मला प्राप्त झाल्यामुळें, मी कन्यांत फिरत असतां कष्टकारक अशा त्या

हें जग सोडलें म्हणजे याहून श्रेष्ठ लोकीं संसारापासून कसा मुक्त होतो? (४) आत्मा

जाईन, आणि पुनः तेथून त्याहून पर अशा कांहीं कालपर्यंत प्रकृतीचा उपयोग घेऊन तें

लोकीं गमन करीन! सारांश, मी ब्रह्मपदीं प्रकृतिदत्त शरीर कसे सोडतों? आणि (५)

लीन होईन याविषयीं, हे परंतप, तुला बिलकूल त्या शरीरांतून निर्मुक्त झाल्यावर त्यास ब्रह्मप्राप्ति

संदेह नको. मी कांहीं परत या मर्त्यलोकीं कशी होतें? (६) स्वतः केलव्या शुभाशुभ

यावयाचा नाहीं. असा; हे महाप्राज्ञ, मी कर्माचीं फळे मनुष्यास कशीं भोगावीं लागतात?

तुजवर प्रसन्न झालों आहें, तर मी तुझें काय आणि (७) विंदही मनुष्याचें तें कर्म

प्रिय करूं सांग. तूं ज्या हेतूनें मजजवळ काणीकडे जातें?

आलास, तो हेतु सफल होण्याची ही वेळ ब्राह्मण सांगताः—हे वाणेंया, याप्रमाणें

आली आहे. तूं मजजवळ कशासाठीं आलास काश्यपानें विचारिले असतां त्या सिद्धान्तें

हें मी जाणतच आहे; परंतु मला त्वरित जाव- एकामागून एक त्या सर्व प्रश्नांचीं उत्तरे दिली,

याचें असल्यामुळें मीं तुला ही सूचना केली. ती मी तुला सांगलों, श्रवण कर.

हे विचक्षणा, तुझ्या सद्गतनानें मी अत्यंत सिद्ध झालाः—धारण केलव्या विशिष्ट

संतुष्ट झालों आहे. तुला काय विचारावयाचें देहामध्ये आयुष्यवर्कानें बुद्धिमान करणारीं जीं

असेल तें खुशाल विचार. मी तुला इच्छित कर्मे जीव करितो, त्यांचा क्षय झाला असतां

असेल तें सर्व कथन करीन. काश्यपा, तुझी त्या जीवाचें आयुष्य संपष्टांत येतें आणि मग

बुद्धि फार विशाल आहे, खरोखर मी तिची तो तद्विपरीत म्हणजे आयुष्य व कीर्ति क्षीण

फार प्रशंसा करतो. मी अंतर्हित असतांही तूं करणारीं कर्मे करितो. कारण, विनाशकाल

मला जाणलेंस, त्यापेक्षां तूं खरा मेधावी होस! समीप आला असतां त्याची बुद्धि फिरते.

१ ते ब्रह्मलोकेपु पुरान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति अनात्मवान् (धियेकहीन) मनुष्य आपली

सर्वे । (मुंडकोपनिषद् ३।२।६) प्रकृति, बल, काल इत्यादि जाणत असूनही

२ ' परंतप ' हें विशेषण काश्यपामारख्याला १ जहात्येनां भुक्तभोगामजोडल्याः ।

गोड दिसत नाहीं; परंतु मुळांत दिलें आहे !

अध्याय सतरावा.

प्रथम प्रश्नाचें उत्तर.

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

वासुदेव क्षणालाः—नंतर काश्यपानें त्या

(श्वेताश्वतरोपनिषद्.)

आपल्या प्रकृतीस न मानवणारे अन्न आणि कृपित झालेली उष्णता तीव्र वायूच्या तेही अनियमित वेळीं स्वातो ! अशा वेळीं तो प्रेरणें सर्व शरीरभर पसरून सर्व सर्व कृत्ये अशीं करतो कीं, त्यांच्या योगानें प्राणांचा निरोध करते, आणि हें पक्षें त्याच्या शरीरास न श्लेषण्याइतकें क्लेश समज कीं, शरीरांत उष्णता सर्वत्र कृपित होतील ! अशा वेळीं तो कधीं कधीं अतिरिक्त झाली असतां ती फार भयंकर (बलवान्) आहार करतो; व कधीं कधीं तर तो उपाशीच असते व ती जीव रहाण्याच्या ठिकाणांचा ग्राहो ! तो वाईट प्रकारचें अन्न किंवा आमिष म्हणजे मर्मस्थानांचा भेद करते. मग जीवास वेगिरे स्वातो व तसेंच नाईट पेय पितो, किंवा अत्यंत वेदना होऊन तो एकदम ह्या जड परस्परविरुद्ध धर्माच्या पुढार्थीनीं वनललें शरीरापासून वियुक्त होतो. हे द्विजसत्तमा, अन्न स्वातो. तो नाजवीहून अधिक जड अन्न मर्माचा छेद होऊं लागला असतां वेदनांनीं स्वातो; व किती स्वावयाचें याचें काहींच गांजन जीव शरीराचा त्याग करितो, असें प्रमाण राखीत नाही. तसेंच पूर्वीं खाळिलें अन्न समज. हे द्विजवर्मा, जन्ममरणांचे फेऱ्यांत जिरण्यापूर्वींच पुनः जवतो ! तो व्यायाम व गोविलें गेल्ले सर्व जीव देहत्याग करतांना विहारही फाजील करतो. कामकाजाच्या दृष्टीस पडतात. पारलौकिक देहाचा त्याग लोभास गुंतून अथवा पृथ्वीच नित्य मलमूत्रांचा कळून ऐहिक गर्भांत प्रवेश करतांना व त्या अवरोध करतो; त्यापासून शरीरांत अधिक गर्भांतून बाहेर पडतांनाही मनुष्यास पुनः रस उत्पन्न होईल असें अन्न स्वातो; व दिवसास मरणांतिक वेदना होतात. त्या वेळीं त्याचे सांधे झोप घेता. नेतर योग्य वेळ आली म्हणजे खिळखिळे होतात आणि (गर्भस्थ) उदका-
 म्वतः आपक अन्नच कफवातादि दोषांस पासून त्याला फारच वैकृष्य प्राप्त होतें. शरीरस्थ कृपित करतें. हे शरीरस्थ दोष कृपित झाले वायु दुसऱ्या तीव्र वायूच्या योगानें संप्रेरित असतां रोगात्पति होत आणि त्या रोगांचा होत्साता शैत्यामुळें अत्यंत कृपित होऊन शेवट मरणांत होता. क्वचित् कोणी गळफांस शेवटीं शरीरांतील पंचभूतांचें ऐक्य नाहीसिं लावून घेणें वेगिरे विपरीत कृत्यें करतात व करतो; आणि पंचभूतात्मक देहांत प्राण व अपान तेणें कळून मरण पावतात. परंतु रोगांनीं मरण ह्या स्थानांत असलेला तो वायु त्या देहांत येणें हा सामान्य नियम होय. या व असल्या रोगांच्या मोठ्या कष्टानें सोडून ऊर्ध्वगतीनें निघून जातो. कारणांनीं सजीव प्राण्यांचें शरीर पतन पावतें. मग श्वासोच्छ्वास बंद झालेले दिसतात, देह आतां जीविताचा शेवट कसा होतो तें थंड पडतो, तेज मावळतें, चलनवलन बंद सांगतां, तें नीट लक्षांत धर. शरीरांत अत्यंत पडतें, आणि ब्रह्माचें प्रतिबिंब जो जीव तो त्या देहाचा सर्वथा त्याग करतो. अशी स्थिति

१ वेगान्न धारयेद्वात विण्मूत्र क्षवतृट्शुभ्रम् ।

निद्राकासश्रमश्वासजृम्भाशुच्छीरिरतसाम् ॥१॥

(वाग्भट, सूत्रस्थान अ. ४, श्लोक १.)

रोगाः सर्वेऽपि जायंते वेगोदीरणधारणैः ।

(कित्त. श्लोक २३.)

२ दिवा स्वापं न कुर्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः ।

(योगरत्नाकर.)

झाली ह्मणजे तो मनुष्य मेला असें ह्मणतात. नंतर अशी अवस्था होते कीं, शरीरधारी जीव पूर्वीं ज्या इंद्रियांनीं विषयांचें ग्रहण करीत असतो त्याच इंद्रियांनीं पुढें तो तें करीनासा होता. आहारापासून उत्पन्न होणारे प्राण त्या शरीरांतच जो उत्पन्न करतो तोच सनातन

जीव होय. एकत्र झालेली पंचतत्त्वे शरीरांत कोठें कोठें अतिशय संयुक्त झालेली असतात. तीं तीं स्थले ह्मणजे मर्म असे समज. शास्त्रांत त्यांस मर्म असेच ह्मटलें आहे. तीं मर्म भिन्न झालीं असतां जीव एकदम उसळी मारून प्राण्याच्या हृदयांत प्रवेश करतो व जीवन-तत्त्वांचें त्वरित आकर्षण करतो. या वेळीं जंतु सचेतन असतात, तथापि त्यांस कांहीएक समजत नसतें ह्मणजे शुद्धिच नसते. मर्मस्थानें संवृत झालीं असतां त्याच्या ज्ञानशक्तीवर अज्ञानाचें पटल येऊन तो बेशुद्ध होतो. मग ज्याला स्थान राहिलें नाहीं अशा त्या जीवाला वायु चलित करतो आणि मग तो अन्यंत भयंकर असा मोठा उच्छ्वास सोडून बाहेर पडतो. बाहेर पडतांना तो अचेतन शरीरास सत्त्वर गतीनें कंपित करितो. जीव शरीरांतून बाहेर पडतो तो आपल्या कर्मासह बाहेर पडतो आणि पुण्यकारक शुभ कर्मे किंवा पापकर्मे जीं त्यानें केलीं असतील त्यांचा प्रभाव त्याच्या सभोवतीं असतो. ज्यांनीं तत्त्वे यथार्थ श्रवण केलीं आहेत असे जे ज्ञान-संपन्न ब्राह्मण ते या निर्गत जीवांपैकीं अमुक पुण्यवान् किंवा अमुक पातकी हें लक्षणांवरून ओळखतात. ज्याप्रमाणें अंधारांत पुढें पुढें चकमत जाणारा काजवा डोळस माणसास दिसतो, त्याप्रमाणें शरीरांतून जीव बाहेर पडतांना, पुनः जन्म घेतांना व योनींत प्रवेश करतांना ज्ञानदृष्टीच्या सिद्धास दिव्य दृष्टीच्या योगानें दिसतो. शास्त्रामध्ये जीवाचीं तीन वास्तव्यस्थानें सांगितलेलीं आहेत. जेथें प्राणी राहतात ती ही कर्मभूमि होय. येथेंच सर्व प्राणी शुभ किंवा अशुभ कर्मे करतात व तीं त्यांचे समागमें येतात. येथेंच जीवांस आपल्या कर्मांच्या योगानें उच्चनीच प्रकारचे भोग

प्राप्त होतात व येथेंच अशुभ कर्मे करणारांस त्या कर्मांच्या योगानें (दुसरें स्थान) नरकवास प्राप्त होतो. निरयगति किंवा नरक ही अधोगति असून फारच कष्टकारक आहे; तेथें मनुष्य शिजत असतात ! शिवाय येथून सुटका होणें फारच दूरापास्त आहे. यास्तव या गतीपासून जीवाचें अन्यंत संरक्षण केलें पाहिजे. उर्ध्वगतीस जाऊन जंतु ज्या स्थानांत वास्तव्य करितात तीं मी आतां तुला सांगतो, नीट समजून घे. तें समजून घेतलेस ह्मणजे तुला नैष्ठिकी बुद्धि प्राप्त होईल व कोणतीं कर्मे करावीं व कोणतीं करूं नये या-विषयींचा निर्णयही ध्यानांत येईल. सर्व तारा, हें चंद्रमंडल, तसेंच सूर्यमंडल व जगांत स्वयंप्रकाश असेललीं स्थले हीं पुण्यवंतांचीं स्थानें होत. हीं पुण्यवंतांस प्राप्त होतात, तथापि तेथें गेलेले सर्वजण आपआपल्या पुण्य-कृत्यांचा क्षय होतांच पुनःपुनः तेथून च्युत होतात. शिवाय तेथें (स्वर्गांत) सुद्धां उच्च-नीच व मध्यम हा भेद आहेच. अर्थातच आपणाहून दुसरा अधिक तेजस्वी पाहिला ह्मणजे असतोच व्हावयाचाच. सारांश, तेथेंही संतोष नाहीं तो नाहींच. असा; अशा ह्या सर्व गति मीं तुला पृथक् पृथक् कथन केल्या. आतां यापुढें गर्भाची उत्पत्ति करीं होते तें सांगतों; तर, हे द्विजा, मी सांगत असतां तें तूं सावधानचित्तानें श्रवण कर.

अध्याय अठरावा.

—:—

द्वितीय व तृतीय या प्रश्नांची उत्तरें

ब्राह्मण म्हणालाः—कर्मे शुभ किंवा अशुभ असोत, त्यांचा कधींच नाश होत नाहीं; तीं सर्व ह्या नाहीं तर पुढच्या जन्मीं प्राप्त होऊन

१ परलोकमार्गे। कर्मादुगे गच्छति जीव एकः।

१ 'अग्निर्ज्योतिरहः' (श्रीमद्भगवद्गीता.)

फल देतातच. ज्याप्रमाणें फळास आलेल्या अशी शंका येईल, तर त्यास दृष्टांत ऐकः—
 वृक्षाला एकाच हंगामांत पुष्कळ फळे येतात, ज्याप्रमाणें लोहरसं मुशीत ओतला असतां त्या
 व्याप्रमाणेच शुद्ध मनानें केलेलें पुण्य विपुल मुशीचा आकार धारण करतो, तद्वत् जीवाचा
 होतें; आणि याच न्यायानें पापयुक्त अंतःकर- गर्भांत प्रवेश आहे असें समज. तसेंच लोखंडाचा
 णानें केलेलें पातकही बहुगुण होतें. आत्मा गोळा अर्थांत टाकला असतां उष्णता
 कर्माकडे प्रवृत्त होतो तो मनास पुढें करून त्या गोळ्यांत शिरून त्यास आतिशय तप्त करते,
 प्रवृत्त होतो; अर्थात् मन हेंच प्रधान होय, तद्वत् जीव गर्भांत प्रवेश करतो असें जाण.
 कर्म प्रधान नव्हे. म्हणूनच मनाच्या स्थिती- तसेंच, घरांत लाविलेला दीप घरातील
 प्रमाणें एकाच कर्मापासून कमजास्त पापपुण्य सर्व पदार्थ प्रकाशित करतो, त्याच-
 प्राप्त होतें. आतां वासना व अज्ञान यांनी प्रमाणें चेतना ही शरीराचे भाग प्रकाशित
 युक्त असलेला जीव आपले कर्मासह गर्भांत (सनीव) करते. जीवानें पूर्वजन्मी शुभ किंवा
 कसा प्रवेश करतो, याचें उत्तर मी सांगतों, अशुभ जें कर्म केले असल, तें सर्व त्यास
 ऐक. शुक्राचा शोणितार्शी संबंध होऊन तें अवश्य भोगावें लागतें. उत्तरोत्तर उपभोगानें
 स्त्रीच्या गर्भाशयांत प्रवेश करतें व तेच जीवाचें जन्म कर्म सरत जातें आणि दुसरें नवीन जमत
 शुभ किंवा अशुभ असं कर्मसृष्ट क्षेत्र बनतें जातें. मोक्षयोग प्राप्त करून देणारें तें ज्ञान
 जीव फार सूक्ष्म व अव्यक्त असल्यामुळे तो यास समजोपर्यंत हें असें चालतें. आतां, हे
 कशासच चिकटून रहात नाही, यास्तव ब्रह्म- श्रेष्ठा, यास अनुसरून जन्ममृत्यूचे भोंवऱ्यांत
 ज्ञानवान् मनुष्य (ब्राह्मण) ब्रह्माचें ज्ञान फिरणारा जीव ज्याच्या योगानें सुखी होतो
 होऊन म्हणजे इष्ट वस्तु प्राप्त होऊन निःसंग असें कर्म मी तुला सांगतोंः—

सज्जनव्रत.

ब्रह्मन्, दान, व्रत, ब्रह्मचर्य, यथोक्त व्रताचरण, ब्रह्मन्, दान, व्रत, ब्रह्मचर्य, यथोक्त व्रताचरण,
 त्याच्या योगानेंच जंतु जीवन पावतात. तो दम, प्रशांतता, भूतांविषयीं अनुकंपा, चित्ताची
 जीव भागशः गर्भाच्या सर्व अवयवांत प्रवेश एकाग्रता, आनृशंस्य, परस्वाविषयीं निर्लोभता,
 करून उपाधिभूत मनाच्या योगानें प्राण राह- एकाग्रता, आनृशंस्य, परस्वाविषयीं निर्लोभता,
 ण्याच्या सर्व स्थानांत अभिमान धारण करतो, जगांतील प्राणिमात्रास दुःखदायक व लबाडीचे
 म्हणजे तो सामिमान झाल्यामुळे त्या त्या काम मनानेंही न करणें, मातापितरांशी शुभ्रुषा,
 स्थानीं प्राणांत्याति हेत. मग तो गर्भ चेतन्य- देवता व अतिथि यांचें पूजन, गुरुपूजा, वया,
 युक्त होऊन हातपाय हालवूं लागतो. आतां, शुचिर्भूतपणा, नित्य इंद्रियनिग्रह, आणि शुभ
 जीव सूक्ष्म असतांना सर्व देह कसा व्यापतो कर्माकडे प्रवृत्ति यास सज्जनांचें वृत्त
 व तो असंग असतां तेंथें संसक्त कसा होतो किंवा सद्वर्तन असें म्हणतात. या गोष्टी-
 च्या आचरणापासून सद्धर्म उत्पन्न होतो व
 तो प्रजांचें निरंतर पालन करितो. जे सत्पुरुष
 आहेत त्यांचे ठिकाणीं अशा प्रकारचें वर्तन
 पाहून ध्यावें. खरोखर त्यांचे ठायीं तें अदळ

१. शुद्धे शुक्रार्तवे सत्त्वः स्वकर्मकेशचोदितः ।

गर्भः संयत्ये युक्तिवशादग्निरिवारणौ ॥

(वाग्भट, शारीरस्थान, अ. १, श्लो. १.)

स्त्रीपुंसोः संयोगास्संपाते शुक्रशोणितयोः ।

प्रविशज्जीवः शनकैः स्वकर्मणा गर्भमालभते ॥

(आचार्यकृत प्रबोधमुद्राकर.)

१ नानायोग्याकृतीः सत्त्वो धत्तेऽसौ व्रतलोहवत् ॥

(वाग्भट, शारीरस्थान, अ. १, श्लो. ४.)

असते. शांत सत्पुरुष ज्या आचारांनं वागतात पूर्वी असलेल्या प्रजापतीनं (सनातन ब्रह्मानं) तो आचार धर्म दाखवितो ह्मणजे त्यावरून शरीरी व्हावें अशा स्फूर्तीनं स्थावरजंगम अशा खरा धर्म समजतो. ज्याला सनातन धर्म ह्मण- सर्व भूतांस उत्पन्न केलें, अशी प्राचीन श्रुतिच तात त्याचें आचरण अशा सज्जनांचे ठिकाणीं आहे. असो; याप्रमाणें पितामहानं (ब्रह्मानं) असतें; आणि तो धर्म जो उत्तम प्रकारं जगदत्पात्ति करून (शरीरी अशा) आपली- जाणतो त्यास दुर्गति प्राप्त होत नाही. जग ही आयुष्यमर्यादा निश्चित करून ठेविली; धर्मापासून च्युत होत असतां सच्चित्ति हें त्यास व त्याचप्रमाणें भवमात्रास परिवृत्ति (देवमनुष्य- आवरून धर्ममार्गास लावतें. योगी हा योग- पशु इत्यादि योगीनं भ्रमण) आणि पुनरा- बलेंकरून मुक्तच असतो, तो इतरांहून श्रेष्ठ वृत्ति (पुनःपुनः जन्म पावणं) हीं लावून होय. कारण, बाकीच्या लोकांपैकीं जो धर्मानं दिली. ज्याप्रमाणें कोणी बुद्धिमान् आत्मज्ञानी वागतो व सर्वदा शुभकर्मच करतो, त्याची जरी पुरुष पूर्वजन्मींचं वर्तमान सांगू शकतो, त्या- मुक्ता होते, तरी ती महान् कालावधीनं होते. प्रमाणें मी हें जें सांगत आहे तें सर्व सत्य आहे. सारांश, पूर्वकृत कर्म हें जीवांबरोबर निरन्य सुख व दुःख हीं दोन्ही पूर्ण अनित्य आहेत. रहातें; आणि आत्मा हा परब्रह्म असतां विकृत देह हा अशुद्ध पदार्थांचा समुदाय आहे, होऊन ह्मणजे जीवत्व पावून या लोकां उत्पन्न आणि विनाश हा कर्मनियुक्त आहे हें जो पुरुष होतो; याचें सर्व कारण हें कर्मच होय. आतां जाणतो आणि येथे जें किंचित् सुख ह्मणून जीवानें प्रथम शरीर कशामुळें ग्रहण केलें याविष- भासतें तें सर्व वास्तविक दुःखच आहे असें यीं जगांत संशयच आहे; तर तें मी कथन करतां. ज्यास स्मरण असतें, तोच हा दुस्तर व धोर

काश्यपा, सर्वलोकपितामह ब्रह्मदेवानं संसारसागर तरून जाईल. प्रधानाचें ह्मणजे (ब्रह्मानं) प्रथम आपला देह निर्माण करून मायेचें स्वरूप जाणणारा मनुष्य जन्ममरण व मग हें स्थावरजंगमात्मक अखिल त्रैलोक्य रोग यांनीं समाविष्ट असतांही प्राण्यांच्या निर्माण केलें. ब्रह्म प्रथम स्वतः आपण शरीरी सर्व देहांत चैतन्य एकच आहे असें जाणतो बनलें आणि मग त्यानं प्रधान उत्पन्न केलें. व तो मग परमपदाकडे दृष्टि देऊन या सर्व हें ' प्रधान ' ह्मणजेच जिनें हें सर्व जग जगाचा संबंध (ममत्व) सादून देतो. हे व्यापिलें आहे व जिला लोकांत ' परमा ' श्रेष्ठा, मी आतां अशा पुरुषास उचित असा असें ह्मणतात, ती शरीरी जीवांची ' प्रकृति ' यथार्थ उपदेश करतां. विप्रा, मी आतां शाश्वत होय. हें जें दृश्यमान् होत आहे त्यास (प्रकृ- व अव्यय अशा पदविपर्यां उत्तम ज्ञान तीस) क्षर असें ह्मणतात आणि दुसऱ्यास कथन करतां, तें तुं संपूर्ण समजून घे.

(ब्रह्मास) अक्षर व अमृत असें म्हणतात. क्षर, अक्षर व शुद्ध या तिहींपैकीं क्षर आणि अक्षर (जड व चेतन) हीं दुकल प्रत्येक पुरुषास पृथक् पृथक् आहेत. सृष्टीच्या उत्पत्ती-

१ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता.) वेदान्ती माया ह्मणतात.

अध्याय एकोणिसावा.

—:—

वाकीच्या चार प्रश्नांचीं उत्तरें.

ब्राह्मण ह्मणालाः—जो कोणी जीव मूक

१ सांख्य ज्याला प्रधान ह्मणतात, त्यालाच

होऊन व सर्व विचार सोडून देऊन व स्थूल-^१पूर्वकर्मसंचित पापपुण्य जो सोडून देतो, रस-सूक्ष्मकारणादिकांस उत्तरोत्तरांत विलीन व्हावे धातुक्षयानें ज्याचें चित्त अगदीं करून शेवटीं आपण एकाग्रनांत ल्हणजे सर्व प्रज्ञांत झालें असतें व त्यामुळे ज्यापाशीं द्वैत वस्तु जेथें लीन होतात अशा ब्रह्मांत लीन उरलें नसतें, तो मुक्त होतो. जो अकर्मा होता, त्यास, सागरांत नद्यांचें उदक समाविष्ट ल्हणजे सर्व कर्मापासून दूर व विकाश ल्हणजे आल्यावर मी अमुक नदी हें मान जसें तीस उरत इच्छारहित आहे, हें जग अशाश्वत व नाही, तद्वत् जीवाच्या निराळेपणाचें मान उरत अश्वत्थ वृक्षाप्रमाणेंच नित्य, अनित्य नाही; तो बंधमुक्त होतो; तो ब्रह्मरूप बनतो; मीच आणि जन्ममृत्यु व जरा यांनीं युक्त आहे असें हें संपूर्ण ब्रह्म असेंही मान त्यास रहात नाही; जो पहातो, ज्याची बुद्धि सतत वैराग्ययुक्त, इतकेंच नव्हे, तर त्याचे सर्वच प्रकारचे विचार असते आणि जो नित्य आत्मदोषांचें निरी-सुयतातः ल्हणजे मी काणी आहे अशा प्रकारची क्षण करीत असतो, तो थोड्याच काळांत भावनाही त्यापाशीं उरत नाही. असला बंधनापासून आपली मुक्तता करूं शकतो. ल्हणजे अद्रोही, पूर्ण क्षमावान, चित्तनिष्ठही, जो आपला आत्मा हा गंध, रस, स्पर्श, शब्द, जितेंद्रिय, भय व क्रोध यांपासून अलिप्त व समत्वबुद्धि व रूप यांनीं विरहित असून अन-आत्मवान् ल्हणजे चित्ताचा जय केलला पुरुष भिन्न आहे असें पहातो तो मुक्त होय. मुक्त होता. ज्या मनुष्याचें जसें आपल्या आत्म्याला पंचमहाभूतांचे गुण नाहीत ल्हणजे ठिकाणीं तसेंच सर्व प्राण्यांचे ठिकाणीं तो निर्गुण आहे, तसाच तो निराकार व कारण-आचरण असतें व जो जितेंद्रिय, शुचिर्मत, हीन आहे, आणि गुणांचा भोक्ता असतांही निर्गुण व अभिमानरहित असतो, तो सर्वतः गुणरहित आहे असें जो पहातो, तो मुक्त मुक्तच होय. जीवित व मरण, सुख व दुःख, हेतो. तो बुद्धीच्या योगानें शारीरिक व मान-लाभ व हानि आणि मित्र व शत्रु यांचे सिक सर्व संकल्पांचा त्याग करून, लॉकडे ठिकाणीं ज्याचा समभाव असतो, तो मुक्तच संपलीं असतां अग्नि जसा शांत होतो, तसा होय. जो कशाचीच आकांक्षा धरीत नाही, सावकाश निर्वाण पावतो. ज्याच्या अंतःकर-काणाचीही अवज्ञा करीत नाही व जो द्वंद्वरहित पाचें सर्व संस्कार नाहीतसे झाले आहेत, असून ज्याचें अंतःकरण ममत्वापासून अलिप्त ज्याजवळ सुखदुःखादि द्वंद्वे राहिलीं नाहीत, असतें तो सर्वथा मुक्तच होय. त्याला काणी ममत्वबुद्धिही नाही आणि योगाभ्यासानें शत्रु नसतात, बंधु नसतात व अपत्ये नसतात ज्याची सर्व इंद्रिये अंतमुख झाली आहेत, तो ल्हणजे कोणाच्याच ठिकाणीं ज्याची शत्रु-मुक्तच होय. सर्व संस्कारांपासून विमुक्त झाला मित्रादि भावना नसते, धर्म, अर्थ व काम ज्यानें असतां त्यास मग सनातन, पर, अत्यंत सोडून दिलेले असतात व जो कशाची आकांक्षा करीत नसतो, तो मुक्तच होय. जो धर्मा नाही व अधर्माही नाही ल्हणजे जो धर्म किंवा अधर्म कांहींच बुद्धिपरःसर करीत नाही,

१ ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ताः भक्तेर्मां दृढव्रताः ।

(श्रीमद्भगवद्गीता)

१ यथा मुनिपुणः सम्यक् परदोषेक्षणे रतः ।

तथा चेन्निपुणः स्वेषु को न मुच्येत बंधनात् ॥

(जीवन्मुक्तिविषेक.)

२ यथा निरिषणो वह्निः स्वयोनोऽवुपशाम्यति ।

तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनोऽवुपशाम्यति ॥

(विद्यारण्य.)

शांत, अचल, नित्य व अक्षर अशा ब्रह्माची ओळखतो, तेव्हां मग त्याचा या जगांत कोणी प्राप्ति होते. असो; आतां पुढें मी अनुत्तम असें प्रभु नाही; त्रैलोक्याचा अधिपतिही त्याहून

योगशास्त्र

सांगतो व योगी अभ्यासाच्या योगानें पति होतो. योगसिद्धि प्राप्त झाली म्हणजे देव, आपण स्वतः सिद्ध आहों (आत्मा गंधर्व, मनुष्य इत्यादि पाहिजे तो देह त्यास स्वतःसिद्ध आहे) हें कसें पाहतात हेंही धारण करतां येतो; जरा व मृत्यु यांस तो सांगतो. या संबंधानें मी तुला यथार्थ उपदेश आपणापासून परावृत्त करतो; तो कधीं हर्ष करीन. ज्या द्वारांच्या योगानें ह्मणजे चित्त-पावत नाही व कधीं शोकही करीत नाही; मिश्रहाचे उपायांनीं चित्त देहामध्ये अंतर्मुख आणि अशाश्वत देहाचा त्याग करून तो अव्यय करून नित्य ह्मणजे आदि-अंतराहित असें वस्तु ब्रह्मरूप होतो. सर्व प्राणी डोळ्यांदेखत मरत पाहतां येतें, तीं द्वारे तूं मजपासून समजून घे. असतां त्यास भीति वाटत नाही. प्राणी क्लेश इंद्रियें विषयांपासून आवरून धरून मन पावत असतां त्याला कशांहींही क्लेश होत आत्म्याचे ठिकाणीं लावावें. प्रथम तीव्र तप- नाहीत; संगति व श्रेष्ठ यांपासून उद्भवणारे जे श्रवण (योगाभ्यास) करून मग मोक्षयोग दुःखशोकादि घोर विकार त्यांच्या योगानेंही साधावा. तपस्वी व मनीषी विप्रानें चित्त देहांत त्या निरिच्छ, शांतचित्त व योगमग्न पुरुषाची अंतर्मुख करून ह्मणजे आत्म्याकडे लावून बिलकूल चलबिचल होत नाही, — ते विकारच सतत एकाग्रतेनें योगशास्त्राचा अभ्यास करावा. त्यास उत्पन्न होत नाहीत; त्याला शस्त्रें घाय जर या साधूला (मुमुक्षूला) चित्त अंतर्मुख करीत नाहीत, त्यास मृत्यु नसतो व त्याच्या करणें साधलें, तर त्या ध्याननिष्ठास स्वतःमध्येच स्थितहून किंचितही अधिक सुख या जगांत आत्मदर्शन होतें. संयत, सतत योगाभ्यास करणारा, कोठेंही दृष्टीस पडत नाही. उत्तम प्रकारें आत्म-मन स्वाधीन असलेला व पूर्ण जितेंद्रिय मनुष्य योग करून तो आत्म्याचेच ठिकाणीं अधि-उत्तम समाधि लागला असतां आत्मदृष्टीनें छित होतो व जरा आणि दुःख यांस पूर्ण आत्म्यास पाहूं शकतो. ज्याप्रमाणें आपण निवृत्त करून खुशाल गाढ झोंप घेतो. ह्या स्वप्नांत पाहिलेला मनुष्य जागृतींत दृष्टीस पड- मनुष्यदेहाचा त्याग करून तो स्वेच्छेनुरूप तांच हाच तो म्हणून ओळखतो, त्याप्रमाणेंच पाहिजे तो देह धारण करितो. योगानें प्राप्त समाधीमध्ये विश्वरूप आत्मा ज्यानें पाहिला तो होणारें ऐश्वर्य भोगणारानें योगापासून कदापि समाधिविसर्जनानंतर विश्व हाच आत्मा होय विरक्त होऊं नये, नित्य योगमग्नच रहावें. असें ओळखतो. ज्याप्रमाणें कोणी मुंज गवताच्या वास्तविक खरा योग ज्याला साधला आहे आंतील तंतु बाहेर काढून दाखवितो, त्याप्रमाणें त्यास ऐश्वर्य भोगण्याचा लोभ होऊन तो योगी आत्म्यास बाहेर ओढून अवलोकन करितो. योगभ्रष्ट होण्याची भीति नाहीच ! खरा (आत्मा देहापासून पृथक् आहे हें तो पहातो.) योग साधून ज्यास आपल्या ठिकाणीं मुंज हें शरीर होय व त्यांतील गर्भ हा आत्मदर्शन होत आहे, तो मग इंद्राच्या आत्म्याचे ठिकाणीं होय. योग जाणणारांनीं ऐश्वर्याचीही इच्छा करीत नाही. आतां हा एक सर्वोत्कृष्ट दाखला सांगितला आहे. ध्यानशील पुरुष योग कसा साधतो जेव्हां वैहधारी योगब्रह्मनें आपणास बरोबर तें श्रवण कर. वेदांतश्रवणानंतर झालेल्या

उपदेशाचें मनन करून, ज्या देहांत आपण वास करतो त्याच्या आतील बाजूस मन स्थिर करावें; त्या देहाच्या बाहेर त्यास ठेवूं नये. देहाच्या आंतल्या बाजूस आपण मूलाधारादिक ज्या स्थानांवर वास्तव्य करितो त्याच स्थानीं सबाह्य अभ्यंतर मन लावून स्थिर करावें. खोल विचार करून जेव्हां त्या स्थानींच सर्वात्मक ब्रह्म दिसूं लागतें, तेव्हां मग त्याच्या बाहेर मन ज्यावर बसेल असें वेगळे काहींच उरत नाही. जेथें कसलाही शब्द होत नाही अशा निर्जन अरण्यांत जाऊन इंद्रियसमुदायाचें पूर्ण नियमन करून अगदीं एकाग्रतेनें शरीरांत व बाहेर दोन्ही स्थळीं ब्रह्माचें चिंतन करावें; व दांत, तालु, जिह्वा, मन शरीररूप कोठांत उतरवावें व तेथें त्या आणि गळा, मान, हृदय व हृदयबंधन यां विषयीही विचार करावा.

मधुसूदना, याप्रमाणे मी सांगितलें असता त्या मेधावी शिष्यानें सांगण्यास अत्यंत कठीण अशा मोक्षधर्माविषयीं पुनः असे विचारिले, 'रोजरोज खाळेंले अन्न हें कोठ्यांत कसे पचले जातें? त्याचा रस कसा होतो? आणि त्यापासून रक्त कसे होतें? त्याचप्रमाणें मांस, मेद, ज्ञायु व अस्थि हीं त्यापासून कशीं बनतात? प्राण्यांची हीं सर्व शरीरे कशीं वाढतात? आणि शरीर वाढत असता त्याबरोबर वळं कसे वाढत जातें? निरोध व मलमूत्रादिका पृथक् पृथक् बाहेर कशीं पडतात? हा श्वास कसा घेतो? व पुनः उच्छ्वासही कसा टाकतो? हा आत्मा जो शरीरांत राहतो तो काहेंसें? पहातो आणि देहामध्यें मन निगृहीत शरीरांतली कोणत्या विशिष्ट भागीं असतो? हीत करून उपरिनिर्दिष्ट हस्तपादादि कुकचलनचलन करणारा जीव हें शरीर कसे धारण करतो? ह्मणजे त्यास चलनचलन करताना देहानें ओझे कसें वाढत नाही? आणि कोणतेही विशिष्ट शरीर सोडून जीव पुनः ज्या शरीरांत वसतो ते कोणत्या रंगाचें व कशा

प्रकारचें असतें? हे भगवन्, हे निष्पाप, आपण हें सर्व मला यथातथ्य कथन करावें.' माधवा, त्या विप्रानें मला असा प्रश्न केला असतां, हे अरिमर्दना महाबाहो, माझे विद्वत्ते-त्तमाणें मी त्यास उत्तर दिलें. तें असें:-ज्या-प्रमाणें आपण आपल्या घरांतील अंबारांत किंवा धान्याचे कोठारांत एखादें भांडें टाकिलें असतां तें पुनः काढणें झाल्यास त्या कोठारांत उतरून (अंधारामुळें तें शांत व निश्चळ मनानें) न्यहाळावें लागतें, त्याप्रमाणें या देहरूप अंधारकोठडींत किंवा कोठारांत सांठ-वलेला आत्मा शोधून काढणें तर इंद्रियांचे मार्ग रोधून (कारण, एरवीं मन बाहेर धावेल!) मन शरीररूप कोठांत उतरवावें व तेथें त्या मनानें फार दक्षतेनें आत्म्याला शोधीत सुडावें. असें सतत कांहीं दिवस प्रसन्न चित्तानें केले असतां लवकरच तें ब्रह्म (आत्मा) आढळून येतें; आणि तें पाहतांच प्रधानाचें म्हणजे जेणेंकरून या संपूर्ण जगाची उत्पत्ति झाली त्या मायेचें ज्ञान होतें. महान् आत्मा स्थूलदृष्टीस दिसण्या-जोगा नाही, तो सर्व इंद्रियांकडूनही जाणला जावयाचा नाही; तर तो केवळ मनरूपी प्रदीपा-नेच दिसणारा आहे. त्या महान् आत्म्याला मस्तकें व मुखें आहेत; कानही सर्व बाजूस आहेत आणि तो संपूर्ण विश्व व्यापून रहात आहे. ज्ञान झालें असतां जीव हा आत्म्यासो शरीरांतून बाहेर निघालेला (भिन्न व स्वतंत्र) पहातो आणि देहामध्यें मन निगृहीत शरीरांतली कोणत्या विशिष्ट भागीं असतो? हीत करून उपरिनिर्दिष्ट हस्तपादादि कुक

चलनचलन करणारा जीव हें शरीर कसे धारण करतो? ह्मणजे त्यास चलनचलन करताना देहानें ओझे कसें वाढत नाही? आणि कोणतेही विशिष्ट शरीर सोडून जीव पुनः ज्या शरीरांत वसतो ते कोणत्या रंगाचें व कशा

१ मूळ श्लोक-यथा स्वकोष्ठे प्रक्षिप्य भांडं भांडमना भवेत् । तथा स्वकाये प्रक्षिप्य मनोद्वारे नि-
श्चलैः आत्मानं तत्र मार्गेत प्रमादं परिवर्जयेत् ॥ रा.
प्रतापचंद्रराय, कै. वा. तैलंग इत्यादिकांचे अर्थ
आमने मनें कांही चिंत्य आहेत. (म. ह. मोडक)

ब्रह्म सोडून केवळ निर्गुण व निराकार असे ब्रह्म नाही. अर्जुना, आजकाल देवलोक प्रवृत्तिपर तेथे अवलोकन करतो. त्या वेळीं मग तो लोकांनीं भरलेला आहे; आणि मनुष्यास 'या मिथ्या संसारानें मी व्यर्थ कीं हो भ्रमलों निवृत्तिमार्गानें विदेहस्थिति प्राप्त व्हावी हें होतों !' असा विस्मित होऊन मनासह त्यास (देवांस) इष्ट नाही. देवांस यांचा हसतच आहे कीं काय असें दिसतें. अशा मत्सर वाटतो. पार्था, तें जें सनातन ब्रह्म प्रकारें तत् शब्दानें जाणलें जाणारें जें ब्रह्म स्मरण आहे ती स्वरोम्बर पर (सर्वश्रेष्ठ) त्याचा आश्रय करून तो मग भिक्षे ठिकाणीं गति होय. तेथे जीव देह त्यागून अमरत्व मोक्ष पावतो. हे द्विजोत्तमा, हें सर्वांचें रहस्य मिळविता व कायमचा सुखी होतो. या आत्म-मीं तुला सांगितलें. आतां मी तुम्ही अनुज्ञा दर्शनरूप धर्माचा आश्रय केला असतां, पाव-घेतों. कारण, मी आतां येथून जाणार आहे. कर्मानें जन्मलें, स्त्रिया, वंश्य व शुद्रही तर, हे विप्रा, तुम्ही आपल्या इच्छेनुरूप पाहिजे परमगीस जातात. मग, पार्था, ब्रह्मश्रु, नित्य तिकडे गमन कर. कृष्णा, असें ह्मटल्यानंतर स्वधर्मावर प्रम करणार, व ब्रह्मलोकप्रापण तो शिष्य, महातपस्वी व उत्तम आचरणाचा असे ब्राह्मण व क्षत्रिय परमगीस जातील यांत ब्राह्मण त्याच्या इच्छेस आलें तिकडे निघून गेला. नवल काय ? हें (ब्रह्म) सहेतुक दाखवून

वासुदेव ह्मणाला:—पार्था, त्या वेळीं मला दिलेलें आहे. याचे साधन करणाऱ्या उपायही त्या द्विजसत्तमानें असें सांगितलें; आणि मग सुनाविले आहेत आणि त्याचा सिद्धि करी तो मोक्षधर्माचा उत्तम प्रकार आश्रय केलेला होतो व त्या सिद्धीची फलें मोक्ष व दुःखाचा द्विज त्याच ठिकाणीं अंतर्धान पावला. कायमचा निकाल ही आहेत हे सांगितलें पार्था, आतां तरी हें तूं एकाग्र चित्तानें श्रवण आहे. हे भरतर्षभा पार्था, याहुन श्रेष्ठ असे केलेसना ? नाही तर मागेंही तूं रथांत बसला, दुसरे किंचितही सुख नाही. बुद्धिमान्, श्रद्धा-असतां हेंच ऐकिलें होतंस ! पार्था, ज्याचें बान् व पराक्रमी असा जो मनुष्य चित्त व्यग्र आहे किंवा जो अकृतसंज्ञ आहे धनादिकांस तृणान् लेखून त्यांचा त्याग ह्मणजे ज्यानें शुद्धांतःकरणानें अभ्यास करून करतो, तो या शमादि उपायाच्या योगानें आपली बुद्धि सुधारली नाही अशा पुरुषास सत्वर परमगीस पोचतो, एवढेच सांगायचाचें हें (ज्ञान) सहज समजणारें नाही, अशी होतें. याहुन आणखी कांही एक साहेलेलें माझी समजूत आहे. हे भरतर्षभा, हें देवांतील नाही. पार्था. नित्य अभ्यास करणारास सहा (देवांसच माहीत असलेलें) उत्कृष्ट रहस्य महिन्यांत योग साध्य होतो.

मीं तुला सांगितलें. पार्था, हें या जगांत कोडे-ही व कधीही कोणा मनुष्यानें आजवर ऐकिलेलें नाही. हे अनवा, हें श्रवण कर-ण्यास तुजवांचून दुसरा कोणताच मनुष्य योग्य नाही व येथें चित्त व्यग्र असतांना हें कोणासही सहज समजण्याजोगें

अध्याय विसावा.

—००—

ज्ञानी पुरुषाचें कर्माचरण.

वासुदेव म्हणाला:—हे भरतर्षभा पार्था, यांच

१ स्त्रिया वंश्यास्तथा शूद्रास्तऽपि यान्ति परा गतिं
किं पुनर्ब्राह्मणः पुण्यामकाराजयंवस्तथा ॥

१ 'मी' शब्दाचा अर्थ परब्रह्म असा पाहिजे, परंतु व्याकरणसंबंध सिद्धांकडे जातो.

२ स्वामी विष्णुकानेदानीं या गोष्टीचा प्रणिद्ध-पण उल्लेख केला आहे.

विषयाचें स्पष्टीकरण करण्याकरितां एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो म्हणजे एका दंपत्याचा संवाद होय. तो असाः—कांणी एक ब्राह्मणस्त्री आपला ज्ञानविज्ञानपारंग पति एकांती बसला आहे असे पाहून त्यास म्हणाली, “महाराज, आपण स्वस्थ बसलां आहां व अग्नि-होत्रादि सर्व कर्मे सोडून दिलीं आहेत. आपण मजशीं निष्ठुरतेनें वागतां आणि मला आपणां-वांचून अन्य गति नाही वगैरे कांहींच विचार करीत नाही! असे आपण मात्र पति आहां. तेव्हां पत्नी या नात्यानें आपणांवर अवलंबून असलेली मी कोणत्या लोकीं जाईन वर? पतीला जे लोह मिळतात तेच मांथला मिळतात असें मी ऐकिलें आहे. तेव्हां आपणां सारखा पति जिला मिळाला आहे, ती मी कोणत्या गतीस जाईन वर? ”

पार्थ, याप्रमाणें निने प्रश्न केला असता तो शांतचित्त ब्राह्मण तिला किंचित् हास्य-मुखानें म्हणाला, “सुभग, ते निष्णाप, तुझ्या या येत नाही; तें जिव्हेनें अनास्वाद्य आहे ह्मणजे बोलण्याचा मला मुळींच विषाद वाटत नाही. त्याची जिभनें चव घेतां येत नाही; तसेंच तें मी कर्म करीत नाही असें समजून तुला वाईट वाटतें; परंतु कर्ममार्गी म्हणविणार कर्म कर्म म्हणून जें करतात तें कर्म म्हणजे दुसऱ्याच्या मज्जां येतें; तें डोळ्यांनीं पहातां येत नाही व मदनीनें होणारें दीक्षा वगैरे दुसऱ्याच्या नज-रेस येण्याजोगें स्थूल व सत्य असंच असतें; ज्ञान-हीन लोक अशा शरीराला कष्ट देऊन होणाऱ्या कर्मापासून नुसता मोह मात्र सांठवून ठेवतात, ठिकाणींच सुरू असतो; त्याच्या बाहेर जातांच दुसरा त्या कर्माचा कांहींएक उपयोग नाही. येत नाही; कारण तें सर्वमय आहे. प्राण, हें पहा—या जगांत नेष्कर्म्य असें एक क्षणभर अपान, व्यान, समान व उदान हे प्राणवायुही देखील असत नाही; सर्व प्राणी जन्मापासून त्यापासूनच प्रवृत्त होतात आणि पुनः त्यांतच मरेपर्यंत सतत काया, वाचा व मन यांनीं प्रवेश करतात. शरीरामध्ये समान व व्यान चांगले किंवा वाईट कर्म करीतच असतात! यांचे मध्यमार्गी प्राण-व अपान हे संत्रार त्या कर्मपिकीं, ज्यांतील द्रव्यं—सोम, आज्य करतात. मनुष्याला झोप लागते तेव्हां अपा-

इत्यादि—दृश्य असतात, त्या कर्मांचा दुर्जनांकडून नाश होऊं लागल्यामुळे मी त्यांपासून परावृत्त होऊन दुसरीं अदृश्य कर्मे करूं लागलों; आणि मनावलानं अ पणामध्येच आत्म्याचें किंवा ब्रह्माचें स्थान पाहिलें. हें स्थान भिवया व नाक यांचे संधिमार्गी असून त्यास अविमुक्त असं नांव आहे. तेथें तें द्वंद्वरहित ब्रह्म रहातें. त्या ठिकाणीं इडा व पिंगला या नाड्या मिळतात; आणि प्राणिमात्राचें भारणं करणारा व बुद्धिप्रेरक असा जो वायु त्याचाही तें सतत संसार असतो. ब्रह्मादिदेव योगाचा अंगीकार करून त्या अक्षर ब्रह्माची उपासना करतात ती या ठिकाणींच; विद्वान्, उत्तम व्रताचरणाचे, शांतचित्त व जितेंद्रिय लोक जेथें त्या ब्रह्माची उपासना करतात तें हेंच ठिकाण; याच ठिकाणीं सर्वजण प्रथम ब्रह्म गोथितात; तें अक्षर ब्रह्म प्राणेंद्रियानें अना-व्रैय आहे ह्मणजे त्याचा नाकानें वास घेतां घेय आहे ह्मणजे त्याचा नाकानें वास घेतां घेय आहे ह्मणजे बोलण्याचा मला मुळींच विषाद वाटत नाही. त्याची जिभनें चव घेतां येत नाही; तसेंच तें मी कर्म करीत नाही असें समजून तुला वाईट वाटतें; परंतु कर्ममार्गी म्हणविणार कर्म कर्म म्हणून जें करतात तें कर्म म्हणजे दुसऱ्याच्या मज्जां येतें; तें डोळ्यांनीं पहातां येत नाही व मदनीनें होणारें दीक्षा वगैरे दुसऱ्याच्या नज-रेस येण्याजोगें स्थूल व सत्य असंच असतें; ज्ञान-हीन लोक अशा शरीराला कष्ट देऊन होणाऱ्या कर्मापासून नुसता मोह मात्र सांठवून ठेवतात, ठिकाणींच सुरू असतो; त्याच्या बाहेर जातांच दुसरा त्या कर्माचा कांहींएक उपयोग नाही. येत नाही; कारण तें सर्वमय आहे. प्राण, हें पहा—या जगांत नेष्कर्म्य असें एक क्षणभर अपान, व्यान, समान व उदान हे प्राणवायुही देखील असत नाही; सर्व प्राणी जन्मापासून त्यापासूनच प्रवृत्त होतात आणि पुनः त्यांतच मरेपर्यंत सतत काया, वाचा व मन यांनीं प्रवेश करतात. शरीरामध्ये समान व व्यान चांगले किंवा वाईट कर्म करीतच असतात! यांचे मध्यमार्गी प्राण-व अपान हे संत्रार त्या कर्मपिकीं, ज्यांतील द्रव्यं—सोम, आज्य करतात. मनुष्याला झोप लागते तेव्हां अपा-

१ न हि काश्चित्क्षणमपि जातु तित्प्रत्यकमकृत् ।

१ भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्स तं परं पुरुष-

(श्रीमद्भगवद्गीतां.)

मुपैति दिव्यं ॥

(श्रीमद्भगवद्गीतां.)

न.सह प्राण अविमुक्ताख्य स्थळीं कांडल सांच मंतव्य व बोद्धव्य यांकडे तुझी सदोदीत जातो; अपान व व्यान हेही तेथेंच लीन इष्टि असुं दे. हीं घ्रायादिक हवनीय द्रव्यें होत. होतात; आणि अपान व प्राण यांमध्ये उदान उवन करणारे हे ब्रह्मीभूत पुरुष सात अग्नींमध्ये सर्वां जागा व्यापून राहतो. उदान हा शरीरांत जागृत असल्यामुळेच श्रोणीं गेलेल्या मनुष्याचे प्राण व अपान वायु त्यास सोडून जात नाहीत. उदान हा प्राणांचं नियमन करतो, व त्यांस आपल्या अधीन ठेवन वागवितो, ह्मणूनच त्यास उदान—उत्कर्षांनं चालविणारा—असं ह्मणतात. ज्यापेक्षां जीवास उपाधिभूत जे प्राण त्यांचा उदानांत अंतर्भाव होतो व उदान हा तपाच्या योगानें स्वाधीन होतो, त्यापेक्षां तप हेंच ब्रह्मप्रापक होय व यासाठीच ब्रह्मवादी तपाचरण करितात. एकमेकांस गिळं कृत करणारे व देहांत संचरणारे असे जे प्राण, त्यांच्या मध्यभागीं—समानाचें स्थान जें नाभि त्याच्या मध्यभागीं—वैश्वानर नामक अग्नि सात ज्वालांनीं चमकत असतो. घ्राणेद्रिय, जिह्वा, नेत्र, त्वचा, कान, मन आणि बुद्धि ह्या सात वैश्वानरज्वालेच्या जिह्वा होत. घ्रेय ह्मणजे ज्याचा वास घेतां येतो तें, दृश्य ह्मणजे जें विसर्ते तें, पेय ह्मणजे पितां येतें तें, स्पृश्य ह्मणजे ज्यास स्पर्श करितां येतो तें, श्रव्य ह्मणजे ऐकतां येतें तें, मंतव्य ह्मणजे ज्याचा (मनांनं) विचार करतां येतो तें, आणि बोद्धव्य ह्मणजे जें (बुद्धीनें) जाणितां येतें तें, ह्या माझ्या यज्ञांतील सात समिधा आहेत. घ्राता ह्मणजे वास घेणारा, भक्षयिता ह्मणजे खाणारा, द्रष्टा ह्मणजे पाहणारा, स्पृष्टा ह्मणजे स्पर्श करणारा, पांचवा श्रोता ह्मणजे ऐकणारा, मंता ह्मणजे मनन करणारा आणि बोद्धा ह्मणजे जाणणारा हे सात माझे यज्ञांतील थोर ऋत्विज् होत. हे सुमगे, घ्रेय, पेय, दृश्य, स्पृश्य, श्रव्य,

१ हें तप ह्मणजे प्राण अविमुक्त स्थानीं कांडल इत्यादि वर सांगितलेलें तेंच होय.

संच मंतव्य व बोद्धव्य यांकडे तुझी सदोदीत इष्टि असुं दे. हीं घ्रायादिक हवनीय द्रव्यें होत. उवन करणारे हे ब्रह्मीभूत पुरुष सात अग्नींमध्ये सात प्रकारांनीं नीट उवन करून पुनः तीं द्रव्यें त्यांच्या योनींमध्ये (मूळस्थानीं) उत्पन्न करतात. पृथ्वी, वायु, आकाश, उदक, पांचवें तेज, मन आणि बुद्धि या सात योनि (सर्व पदार्थांची उत्पत्तिस्थानें) सांगितल्या आहेत. उवन झालें असतां हविर्भूत सर्व घ्रायादि विषय अग्निज गुणांत प्रवेश करितात ह्मणजे स्मृतिरोप होतात; व अशाच स्थितीत कांहीं काल तेथें राहून पुनः आपआपल्या योनींत उत्पन्न होतात. प्रलयकालींही हे सर्व विषय सर्वांची उत्पत्ति करणारें जें ब्रह्म त्याचें ठिकाणींच संस्काररूपानें असतात; आणि नंतर पुनरुत्पत्तीचें वेळीं त्यापासून प्रथम गंध (पृथ्वी) उत्पन्न होतो. गंधापासून रसाची (अप्) उत्पत्ति होते, रसापासून रूप (तेज) उत्पन्न होते, रूपापासून स्पर्श (वायु) उत्पन्न होतो, स्पर्शापासून शब्द (आकाश) होता, शब्दापासून संशयाची (मन) उत्पत्ति होते व संशयापासून निर्णय (बुद्धि) हातो. हे निष्पापे, उत्पत्ति ही अशी सात प्रकारची समजली जात. पुरातन ऋषींनीं हें अशाच प्रकारें असल्याबद्दल वेदावरून जाणलें आहे. हे अनधे, मान, मेय व माता या तीन पूर्णाहुतींनीं परिपूर्ण असलेले सर्व लोक स्वात्मज्योतिरूप तेजानें भरून जातात.

अध्याय एकविसावा

—:—

दशहोतृविधानवर्णन.

ब्राह्मण म्हणाला:—हे भामिनि, याविषयीही एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. त्यावरून, दहा होत्याचें विधान कशा प्रकारचें

अ हे त तूं समजून घे. सुंदरी, श्रोत्र, त्वचा, नेत्र, पासून निराळी झाली असताही सर्व पदार्थांचि जिह्वा, नासिका, हस्त, पद, उपस्थ, पायु, तोंस ज्ञान कां होत नाहीं ? तिला प्रतिबंध व वाणी हे दहा होते म्हणजे हवन करणारे कोण करतो !

होत. शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध, वाक्य, ब्राह्मण ह्मणालाः—अपान वायु हा प्राण-क्रिया, गति, रेत व मूत्र आणि पुरीष यांचा वायु आपल्या अधीन करून प्राणगतीस त्याग हीं दहा हवनीय द्रव्ये होत. त्याच-आपलीशी करतो ह्मणजे प्राणाचें प्रमाणें दिशा, वायु, रवि, चंद्र, पृथ्वी, अग्नि, अपानाशीं ऐक्य होतांच प्राणगति अपानस्व त्रिष्णु, इंद्र, प्रजापति व मित्र हे दहा अग्नि पावते. हा प्राणगतीलाच मनाची गति ह्मणतात. होत. दहा इंद्रियें हे होते असून हविर्द्रव्येही ह्मणून मन हें प्राणावर अवलंबून आहे; प्राण दहाच आहेत. विषय नामक समिधा दहा मनावर अवलंबून नाही. यासाठीच, गाढ झोप अर्थात हवन केल्या जातात. हें हवन झाल्या-लागली असता मन लीन झालेलें असतें तथापि नंतर हवन करण्याचा 'सुवा' जें मन तें प्राण लीन झालेला नसतो. फक्त समाधीमध्ये तो पापपुण्यरूप दक्षिणेमह हवन केलें जातें. अपानास स्ववश करून त्यासह लीन होतो. गाढ इतकें झाल्यावर पवित्र (रंगरहित) व उत्तम निद्रेमध्ये मनोगति किंवा प्राणगति ही अपानस्व (अंतिम) ज्ञान शिलक रहातें " हें सर्व जम पावल्यामुळे तिला जाणीव उरत नाही; अपान ज्ञानापासून निराळें होतें " असें आम्हीं हा तिला अडथळा करतो. आतां तूं दुसरा ऐकिलें आहे. जें जें म्हणून विज्ञेय (जाणण्या-प्रश्न वाणी व मन यांबद्दल विचारलास, तर जोग) आहे तें सर्व चित्त होय व ज्ञान हें नुसतें याविषयी त्या दोघांचाच जो संवाद झाला, जाणतें मात्र; तें नेहें आसक्त होत नाही. रेतो-ता मी तुला सांगतों. एकदा आपणांत कोण त्वच शरीरमध्ये सूक्ष्मशरीराभिमाना जीव श्रेष्ठ याविषयी वाणी व मन यांमध्ये भांडण रहातो. तो शरीरी जीव म्हणजे गार्हपत्याग्नि सुरू होऊन शेवटी त्या दोघांनीं भूतात्म्याकडे किंवा हृदय होय; त्यापासून इतर सर्वांची (जीवाकडे) जाऊन प्रश्न केला कीं, उत्पत्ति होते. मन हें आहवनीयाग्नि होय; ' आम्हांमध्ये श्रेष्ठ कोण तें सांग. हे प्रभो, यांत हविर्द्रव्य याकिलें जातें. मग वाचस्पति आमच्या संशयचा निरास कर. ' भगवान् किंवा वेद प्रथम उत्पन्न होता; मन मागून जीवानें उत्तर केलें, 'मनच मुख्य आहे.' वाणी उत्पन्न होतें. मनोरूप सूत्रात्मा वेदाचें अवलो-म्हणाली, 'आणि मी ?' भगवान् जीवानें उत्तर कन करता; मग रंगरहित रूप उत्पन्न होतें व तें केलें, 'तूं आणि मन निराळें नाही.' मग मनमागून धावत जातें.

वाणी त्यास म्हणाली, 'मी आपल्या इच्छेच्या

ब्राह्मणी ह्मणालीः—प्रथम वाणी (वेद) बाहेर नाही.

उत्पन्न झाली हें कशावरून ? आणि मन मागून ब्राह्मण ह्मणालाः—जीवानें सांगितलें, झालें याला आधार काय ? कारण, आधीं स्थावर (स्थिर) आणि जंगम (चर) अशीं मनांत ज्याचें चिंतन होतें तेंच वाक्य उच्चारिलें माझीं दोन मनं आहेत असें समज. यापैकी जातें असें आपण पहातो. मति ह्मणजे प्राण स्थावर मन मजपाशीं असून जंगम मन चित्ताचा आश्रय करितो या ह्मणण्यास प्रमाण तुझ्याजवळ आहे. आतां अतींद्रिय ह्मणजे काय ? सुषुप्तीमध्ये प्राण किंवा मति चित्ता-स्वर्गादिक हा जंगम मनाचा विषय आहे;

आणि जें जें बाह्य इंद्रियांनीं ग्रह्य आहे वोलण्याची स्फूर्ति होऊन ती पथम काय तेवढाच स्थावर मनाचा भाग आहे. मंत्रवर्ण वरं बोलली ?

किंवा स्वर ज्या ज्या प्रदेशांत जातील त्या ब्राह्मण सांगतो:—वाणी ही शरीरांत प्राणा-त्या ठिकाणीं गेलेले मन हें जंगमच होय. पामुन उत्पन्न होऊन अपानाकडे जाते; मग त्यापेक्षां, हे सरस्वति, तूच श्रेष्ठ होस. स्वर्गा-उदानरूप होऊन देहांतून बाहेर पडून व्यान-दिक हा मनाचा विषय आहे, तथापि वाणी-रूपानें सर्व व्यापून याकृतें आणि नंतर समा-च्याच द्वारानें तो त्यास साध्य होतो, म्हणून नाचें ठिकाणीं राहते. अशा प्रकारें वाणी मूळ वाणीच श्रेष्ठ होय. तथापि, हे शोभने, तूं आपा-बोले लागली. प्राणवायु नाभिस्थानांत अपानाशीं आप स्तब्ध होतेस, यासाठीं मी उच्छ्वासास ऐक्य पावतो. मग मनाच्या धक्क्यामुळे तत्रस्थ गाढून त्याच्या साहाय्यानें शब्दोच्चार करतां. अग्नि त्यास (प्राणवायुस) प्रेरित वारतो व हे सुभगे देवि, वाणी ही प्राण व अपान तेंपेकळून तो वर उसळतो. नंतर उर, कंठ व याचे मध्यभागीं नित्य रहाते. ती वर प्रेरित शिर या भागीं आघात पावून क्रमानें मंद, होत असतांही प्राण नसल्यामुळे खोल जाऊन, मध्य व तार अशा भेदांने ध्वनि उत्पन्न करून 'भगवन्, मजवर प्रसन्न व्हा' असें ह्मणत प्रजा-तो कंठनलिकेत शिरतो व तालवादि स्थानांच्या पतीकडे धावत जाते. नंतर वाणीचें पेषण निरोधानें कमजामत वर्ण उत्पन्न करून बाहेर करीत प्राण पुनः प्रादुर्भूत होतो. तेव्हां प्राण-पडतो आणि वेग संपला ह्मणजे पुनः पूर्ववत् व्यापार जो उच्छ्वास त्याचा आश्रय करून समानाचें ठिकाण पकडतो. याप्रमाणें मन वाणी कांहींएक बोलेनाशीं होते. वाणी ही स्थावरात्मक असल्यामुळे निराळें केले (मानि-घोषयुक्त व घोषरहित अशी दोन प्रकारची लें) आणि वाणी जंगमात्मक ह्मणून निराळी नित्य उत्पन्न होते. त्या दोहोंमध्ये घोषिणी-मानिली; मूळ ती एकच होत.

पेक्षां निर्घोषा ही श्रेष्ठ होय. कारण ती हंस-मंत्ररूपानें सुषुप्त्यादि सर्व अवस्थांत सुरूच असते. घोषिणीचीही योग्यता कमी नाही; तिचें उत्तम संवर्धन झालें असतां ती धेनू-प्रमाणें अर्थरूप दुग्ध देते. ब्रह्मवादिनी वाणी-पासून तर शाश्वत असा मोक्षच नित्य प्राप्त विधान कशा प्रकारचें आहे तो पुरातन इति-होतो. हे शुचिस्मिते, दिव्य आणि लौकिक अशा हास याच संबधानें सांगत असतात. प्राण, नेत्र, दोन्ही प्रकारच्या प्रभावानें वाणी ही धेनूसारखी जिव्हा, त्वचा, पांचवें श्रोत्र, मन आणि बुद्धि आहे. प्रसवणाच्या या दोन सूक्ष्मांमधील हे सात निरनिराळ्या ठिकाणीं असलेले होते (मन व वाणी यांमधील) अंतर तूं नीट होत. हे सूक्ष्म अशा अवकाशांत बसले असल्या-ध्यानांत आण.

ब्राह्मणी म्हणाली:—अगदीं पूर्वीं जेव्हां तूं या सात होत्यांस त्यांच्या त्यांच्या भाषाच उत्पन्न झाली नव्हती, तेव्हां वाणीला गुणांवरून ओळख.

१. तां चाप्येतां मातरं मंगलानां । धेनुं धीराः स्रुतां वाचमाहुः ॥

अध्याय चाविसावा.

समहोतृविधानवर्णन.

ब्राह्मण ह्मणाला:—हे सुभगे, सात होत्यांचें ब्राह्मण ह्मणाला:—हे सुभगे, सात होत्यांचें

मुळें परस्परांस पाहूं शकत नाहीत. हे शोभने,

ब्राह्मणी ह्मणाली:—भगवन्, हे प्रभो, सूक्ष्म अवकाशांत बसलेले ते होते परस्परांस

कसे पहात नाहीत, आणि त्यांचे गूणधर्म सर्व भूतांमध्ये मीच श्रेष्ठ व सनातन आहे, कशा प्रकारचे आहेत, तें मला कथन करा. माझ्याविरहित इंद्रियांची स्थिति शून्य गृहा-

ब्राह्मण सांगतो—(कोणत्याही पदार्थाचे) गुण प्रमाणें किंवा ज्वाला थंड झालेल्या अग्नीप्रमाणें न जाणणें हेच (त्यास) न ओळखणें होय; होऊन जाते व तीं बिलकूल शोभत नाहीत. आणि (कोणत्याही पदार्थाचे) गुण समजणें गर्भांत ओल्या असलेल्या लांकडांपासून अग्नि ह्मणजे (त्यास) ओळखणें होय. आतां सांगित- प्रदीप्त करण्याचा प्रयत्न केल्यास तो जसा लेले हे श्रोत्रादिक परम्परांचे गुण मूळींच जाणत सफल होत नाही, तसेच सर्व प्राणी माझ्या नाहीत. जिह्वा, नेत्र, कर्ण, वाणी, मन व मदतीवांचून नुसत्या इंद्रियांनींच पदार्थांचे गुण- बुद्धि यांस गंध समजत नाही, फक्त प्राणेंद्रिय धर्म जाणण्याविषयी कितीही खटपट करूं गंध जाणतें; प्राण, नेत्र, श्रोत्र, वाणी, मन लागले तथापि तीं सफल व्हावयाची नाहीं !”

व बुद्धि ही रस जाणत नाहीत, जिह्वा तेवढी इंद्रिये ह्मणालीं:—तूं आह्मांवांचून व रस जाणते; प्राण, जिह्वा, श्रोत्र, वाणी, मन आमच्या शब्दादि विषयांवांचून भोग उपभोग- व बुद्धि हीं रूप पाहूं शकत नाहीत, नेत्रांस शील, तर तूं जसे आह्मांसंबंधे ह्मणत आहेस मात्र रूपाचे ज्ञान होतें; प्राण, जिह्वा, चक्षु. तसेंच्या तसें तें तुजसंबंधे खरें होईल. आह्मी श्रोत्र, बुद्धि व मन यांस स्पर्शज्ञान होत लीन झालों असतां जीव समाधान पावेल. नाही, तर ते फक्त त्वचेसच होतें; प्राण, अथा वेळीं तूं खुशाल भोग भोगीत रहाशील जिह्वा, चक्षु, वाणी. मन व बुद्धि ही शब्द हे तुला खरें वाटतें काय ? अथवा फक्त जाणत नाहीत, कर्णेंद्रिय मात्र ते जाणू शकतें; आह्मीच लीन झालों असतां व विषय शिलक प्राण, जिह्वा, चक्षु, त्वचा, श्रोत्र व बुद्धि हीं असतां तूं केवळ संकल्पमात्रेंकरून भोगांचा संशय जाणू शकत नाहीत, तर मनच संशय यथावत् उपभोग घे. किंवा, आमच्या विषयां- जाणू शकतें; आणि पाचप्रमाणें प्राण, जिह्वा, वर तुम्ही सत्ता नित्य व अबाधित आहे अशी चक्षु, त्वचा, श्रोत्र व मन हीं निश्चय करूं तुम्ही घमंड असेल, तर प्राणेंद्रियानें रूप ग्रहण शकत नाहीत, तर बुद्धिच निर्णय करू शकते. कर; डोळ्यांनीं रुचि घेऊन दाखव; कानांनीं याप्रमाणें सर्वजण परस्परांचे गुणांविषयी अज्ञान वास घे; जिंभेने स्पर्श जाण; त्वचेने शब्द आहेत व म्हणूनच एकमेकांस ओळखीत ऐक; आणि त्याचप्रमाणें बुद्धीने स्पर्शज्ञान नाहीत. असो; हे भामिनि, याच विषयासंबंधानें करून दाखव. बलवान् जे आहेत ते कोण-

इंद्रिये व मन यांचा संवाद त्याही नियमानें वद्ध होत नसतात; निश्चय कसा झाला तो पुरातन इतिहास दृष्टांतादाखल किंवा कायदे हे आम्हांसारख्या दुर्बलांस मात्र सांगत असतात. मन म्हणालें, “ माझ्या असतात. मग तूं जर समर्थ आहेस, तर अभुक्त साह्यावांचून प्राणेंद्रिय वास घेऊं शकत नाही; पूर्वं असं भोग ग्रहण कर पाहूं ! आमचें जिह्वेला माझ्या मदतीशिवाय रसज्ञान होत उच्छिष्ट भक्षण करणें तुला योग्य नाही. अरे, नाही; नेत्रांस मजवांचून रूप ग्रहण करितां येत ज्याप्रमाणें एखाद्या शिष्याच्या मनांत वेद नाही; त्वचेला माझ्या मदतीवांचून स्पर्शज्ञान शिकावे असें आलें ह्मणजे तो मुरूकडे धाव होत नाही; आणि कानांसही मजवांचून घेतो आणि मग वेद संगृहीत झाले ह्मणजे ते कदापि शब्द ग्रहण करतां येत नाही. सारांश, घेऊन बसतो, त्याचप्रमाणें तुला विषय ग्रहण

करावे असें वाढलें ह्मणजे तूं आम्हांकडे धाव आहे तो पुरातन इतिहास सांगत असतात. घेतोस, आणि आम्ही दाखविलेल्या विषयावद्दल प्राण, अपान, उदान, समान व व्यान हे ते 'हे माझे' असा अभिमान करूं लागतोस. पांच होते होत. हें विधान ह्मणजे श्रेष्ठ तत्त्व होय त्याचप्रमाणें, स्वप्नांत किंवा जागृतींत प्राप्त न असें ज्ञाते समजतात.

झालेले व मिळून नष्ट झालेले जे भोग तेही ब्राह्मणी ह्मणालीः—स्वाभाविक सात होते माझे ह्मणतोस. अल्प बुद्धीच्या लोकांचें मन आहेत अशी माझी पूर्वी समजूत झाली होती. जेव्हां अगदीं उदासीन झालेलें असतें, तेव्हां आतां हे पांच होते कसे व यांचें विधान ह्मणजे त्यांचे प्राण इंद्रियांकडून सहज होणाऱ्या श्रेष्ठ तत्त्व कसें तें मला सांगवें.

कार्यामुळेच रहातात असें दृष्टीस पडतें. या- ब्राह्मण सांगतोः—प्राणाच्या योगानें (स्वाम करून हें स्पष्ट होतें कीं, कचित् मन थाऱ्यावर आंत घेण्यानें) पुष्ट झालेला वायु मग अपान नसतांही प्राणी आम्हांमुळे जगूं शकतात. बनतो. अपानाचे ठिकाणीं वायु पुष्ट झाला आणखी असेंही दृष्टीस पडतें कीं, कोणी असतां त्यापासून व्यान उत्पन्न होतो. व्याना-पुष्कळ प्रकारचे संकल्प करून (मनांत संकल्प च्या योगानें संभूत झालेल्या वायूपासून उदा-रूप भोग भोगून) व स्वप्न पाहून शेवटीं नाची उत्पत्ति होते आणि उदानाचे ठिकाणीं भोगेच्छेनें पीडित होत्सता केवळ विषयां- तो पुष्ट झाला असतां त्यापासून समान नामक कडेच धाव घेतो; मनाचे व्यापारांनीं (नुसत्या वायु उत्पन्न होतो. या पांच वायूंनीं प्राचीन संकल्पांनीं) भोगेच्छा तृप्त होत नाहीत, तर त्यांस काळी प्रथम जन्म पावलेल्या ब्रह्मदेवास प्रश्न प्रत्यक्ष विषयच पाहिजेत व तेही इंद्रियांच्या केला कीं, आम्हांमध्ये श्रेष्ठ कोण तें सांगा. द्वारेच ग्रहण केले पाहिजेत. द्वाररहित गृहांत आपण सांगाल तो आमचा आधिपति होईल.' प्रवेश करावा तद्वत् जर कोणी नुसत्या मनो- ब्रह्मदेव ह्मणालाः—जो लीन झाला असतां राज्यांतीलच विषयांचा उपभोग घेऊं लागला, प्राण्याच्या शरीरांत सर्व प्राण लान होतील, तर, लांकडे संपलीं असतां अग्नि विझून आणि जो संचार करूं लागला असतां ते पुनः जातो त्याप्रमाणें प्राणक्षय होऊन तो मरण मात्र संचार करूं लागतील, तो श्रेष्ठ हाय. आतां तुम्ही पावतो. सारांश, आम्ही इंद्रियें आपआपल्या पाहिजे तिकडे जा.

गुणांसच चिकटलेलीं आहों, आम्हांस मग प्राण ह्मणालाः—मी लीन झालों परस्परांचे गुण समजत नाहीत हें खरें आहे; असतां प्राण्यांच्या शरीरांत सर्व प्राण लय पाव- तथापि, हे मना, आम्हांवांचून तुला कसलीच तात आणि मी संचार करूं लागतांच ते उपलब्धि होत नाही आणि आम्हांवांचून तुला पुनः संचार करूं लागतात. यास्तव मीच श्रेष्ठ विलंकूल सुखही मिळावयाचें नाही ! होय. हा पहा मी आतां लीन होतों.

अध्याय तेविसावा.

—१०:—

पंचदोतृविधानवर्णन.

ब्राह्मण ह्मणालाः—हे सुभगे, यांचे विषया- रहात नाहीस; तेव्हां, हे प्राणा, तूं कांहीं श्रेष्ठ स्वप्नांनं पाव होव्वांचें विधान करा प्रकारचें नाहीस. कारण, एकटा अपानचं त्रुष्ट्या जधीन

आहे. " हें ऐकून प्राण पुनः पूर्ववत् संचार करूं लागला व मग अपान त्याशीं बोलूं लागला.

अपान ह्मणाला:—मी लीन झालों असतां प्राण्यांच्या शरीरांत सर्व प्राण लय पावतात आणि मी संचार करूं लागतांच ते पुनः संचार करूं लागतात; ह्मणून मीच श्रेष्ठ होय. हा पहा मी आतां लीन होतों !

ब्राह्मण सांगतो:—याप्रमाणें अपान बोलत असतां व्यान व उदान त्यास ह्मणाले, 'अपाना, तूं कांहीं सर्वांत श्रेष्ठ नव्हस; कारण, एकदा प्राणच काय तो तुझ्या ताच्यांत आहे.' हें ऐकून अपान पूर्ववत् फिरूं लागला. मग व्यान त्यास ह्मणाला, " मी जवाहन श्रेष्ठ आहे. कां तें ऐका. मी लीन झालों असतां प्राण्यांच्या शरीरांत सर्व प्राण लीन होतात आणि मी संचार करूं लागलों ह्मणजे पुनः संचरूं लागतात, यास्तव मीच श्रेष्ठ होय. पहा मी लीन झालों.' थोड्या वेळानें समान पुनः संचार करूं लागला. तेव्हां उदान त्यास ह्मणाला, " मीच सर्वांत श्रेष्ठ आहे; कोणत्या कारणानें तें ऐका. मी लीन झालों असतां प्राण्यांच्या देहांत सर्व प्राण लीन होतात व मी संचरूं लागतांच तेही संचरूं लागतात; तस्मात् मीच श्रेष्ठ होय. पहा मी लीन झालों." नंतर उदान गुप्त झाला आणि थोड्या वेळानें पुनः संचार करूं लागला. तेव्हां प्राण, अपान, समान व व्यान हे त्यास ह्मणाले, 'उदाना, तूं श्रेष्ठ नव्हस; व्यान मात्र तुझ्या ताच्यांत आहे.'

ब्राह्मण सांगतो:—मग प्रजापति ब्रह्मदेव त्या एकत्र झालेल्या सर्वांस ह्मणाले, 'तुम्ही सर्व श्रेष्ठ आहां, किंवा कोणीच श्रेष्ठ नाही. तुम्ही एकमेकांच्या गुणांचेच आहां (तुमचे धर्म एकच आहेत). ह्मणून सर्वजण आपआपल्या स्थानांत श्रेष्ठ आहां व तुम्ही सर्वही अन्योन्यधर्मी आहां.'

आश्व० ७-६

त्या एकत्र झालेल्या सर्व प्राणांस याप्रमाणें सांगून ब्रह्मदेव आणखी म्हणाला, " मूळ वायु एकच; तोच स्थिर आहे व अस्थिरही आहे. थोडथोड्या फरकानें त्याचेच पांच प्राण-वायु होतात. माझा आत्मा एकच आहे तोच अनेक होतो. हे वायुहो, तुम्ही परस्परांचे मित्र असून तुमचें अस्तित्व एकमेकांवर अवलंबून आहे. हास्तव भाडूं नका, जा, तुमचें कल्याण असो. तुम्ही परस्परांचा सांभाळ करा. "

अध्याय चोविसावा.

—:०:—

ब्राह्मणकथित नारददेवमतसंवाद.

ब्राह्मण सांगतो:—याच विषयासंबंधानें

नारद व देवमत नामक ऋषी यांच्या संवादांचा पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो असा:—

देवमत विचारतो:—जंतु उत्पन्न होत असतां प्रथम काय उत्पन्न होतें? प्राण, अपान, व्यान, समान कीं उदान ?

नारद सांगतो:—ज्याच्या योगानें हा जंतु उत्पन्न होतो, त्याहून दुसराच प्रथम त्या-जवळ येतो. तिर्यक्, उर्ध्व व अध अशा प्रकारचें संचार करणारें प्राणद्वंद्व जाणलें पाहिजे.

देवमत विचारतो:—हा जंतु कशामुळें उत्पन्न होतो? व प्रथम त्याजवळ कोण येतो? त्याचप्रमाणें तिर्यक्, उर्ध्व व अध अशा प्रकारचें प्राणद्वंद्व कसें काय आहे तें मला सांग.

नारद सांगतो:—(स्त्रीविषयक) संकल्पापासून हर्ष हा जन्म पावतो (जंतुरूपांनें उत्पन्न होतो.) तसाच तो (तिच्या) शब्दापासून, रसापासून किंवा रूपापासूनही उत्पन्न होतो. शोणितमिश्रित शुक्रापासून प्रथम प्राण प्रवर्ततो. प्राणाच्या योगानें शुक्र विकार पावले असतां मग त्यांत अपानाची प्रवृत्ति होते. शुक्रापासून किंवा रसापासूनही हर्ष पुनः जन्म पावतो.

हर्ष (आनंद किंवा ब्रह्म) हें उदानाचें रूप आहे; तो द्वंद्वाच्या आंत त्यास व्यापून असतो. कामापासून शुक्र जन्म पावते; शुक्रापासून रजाची उत्पत्ति होते; समान व व्यान यांपासून उत्पन्न झालेल्या शुक्रशोणितांच्या एक्यामध्ये प्राण व अपान यांचें द्वंद्व असतें; प्राण व अपान यांचें द्वंद्व हें खालीं (अधः) किंवा वर (ऊर्ध्व) जाणारें आहे. व्यान व समान यांच्या जोडीस तिर्थक् द्वंद्व असें ह्मणतात. अग्नि (परमात्मा) ह्मणजेच सर्व देवता होत, अशी देवाची आज्ञा आहे. (वेदवचन आहे.) त्या देवाचें ज्ञान व बुद्धि हीं ब्राह्मणास प्राप्त होतात. तम हा त्याचा धूर होय आणि रज हें त्या अत्यंत तेजस्वी अग्निचें भस्म होय. ज्यांत हविर्द्रव्य टाकलें जातें अशा ह्या अग्नीपासूनच सर्व उत्पन्न होतें. सत्त्वापासून समान व व्यान होतात, हें यज्ञांत वाक-बगार असणारे जाणतात. प्राण व अपान हे आज्याचे विभाग आहेत आणि त्यांच्यामध्ये अग्नि आहे. अग्नि हें उदानाचें श्रेष्ठ रूप होय, हें ब्राह्मण जाणतात. निर्द्वंद्व अशा प्रकारचें हें उदानरूप तूं मजपासून ऐक. अहोरात्र हें द्वंद्व आहे आणि त्याचें मध्यें अग्नि आहे. हें उदानाचें परम रूप ब्राह्मण जाणतात. सत् व असत् हें एक द्वंद्व आहे आणि यांच्या मध्यें अग्नि आहे. हें उदानाचें परमरूप ब्राह्मण जाणतात. ऊर्ध्व ह्मणजे ब्रह्म हें ज्या संकल्पा-मुळें व्यान व समान बनतें, त्याच संकल्पा-मुळें कर्माचा विस्तार होतो. तृतीय सुषु-प्त्यवस्थेंतही संकल्प असतोच. तो तेव्हां समानाच्या योगानें निश्चित केला जातो व्यान, समान आणि समातन ब्रह्म यांचें ऐक्य ही शांति होय. हें उदानाचें परमरूप ब्राह्मण जाणतात.

अध्याय पंचविंशत्वा.

चातुर्होत्रविधानवर्णन.

ब्राह्मण सांगतोः—हे कल्याणि, चातुर्हो-त्राचें विधान कशा प्रकारचें आहे, तो पुरातन इतिहास याच विषयाचे स्पष्टीकरणार्थ सांगत असतात. त्या सर्वांचें विधान मी विधिपूर्वक कथन करतो, तर हें अद्भुत रहस्य माझ्या मुखांतून श्रवण कर. हे भाविनि, ज्यांनीं संपूर्ण जग व्यापिलें आहे असे करण, कर्म, कर्ता व मोक्ष हेच ते चार होत होत. आतां कशाचा काय हेतु (कारण) आहे हें सर्व निःशेष श्रवण कर. घ्राण, जिह्वा, चक्षु, त्वचा, पांचवें श्रोत्र, मन आणि बुद्धि हीं सात गुण-हेतुक जाणावीं. गुण ह्मणजे अविद्या हीच यांच्या उत्पत्तीचा हेतु किंवा कारण होय. गंध, रस, रूप, शब्द, पांचवा स्पर्श, मनन करावयाचें तें, व जें जाणावयाचें तें, हीं सात कर्महेतुक होत. कारण गंधादिक हे स्थूलाचे गुण आहेत आणि स्थूल तितकें कर्माचें फल आहे. घ्राता, भक्षयिता, द्रष्टा, वक्ता, पांचवा श्रोता, मंता आणि बोद्धा हे सात कर्तृहेतुक आहेत. कारण कर्म करणा-राच त्याचें फळ भोगण्यासाठीं घ्राता इत्यादि बनतो. हे घ्राता, भक्षयिता वगैरे सातजण गुणवंत ह्मणजे नासिकामुखादि औपाधिक-रूपांनीं युक्त होऊन गंधादि स्वगुणांचें सेवन करतात. परंतु मी (आत्मा) निर्गुण व अनंत आहे. त्याचप्रमाणे हे दाता वगैरे निर्गुण ह्मणजे अहंकाररहित झाले असतां तेच मोक्षहेतु होतात. 'मी घ्राता' इत्यादि अभिमानाचा त्याग हाच मोक्ष होय. कारण,

१ व्याकरणप्रमाणें 'मी' ह्याचा उद्देश हा इति-हास सांगणाऱ्या 'ब्राह्मणा' कडे जातो. परंतु येथे 'मी' ह्मणजे आत्मा घेणें प्राप्त आहे.

अत्मा हा विषयांचें ग्रहण करीतच नाही. उत्पन्न करणारा ज्ञानयज्ञ मजमध्ये सुरू झाला विद्वान् व ज्ञानी जे आहेत त्यांचे ठिकाणी आहे. प्राण हें त्याचें स्तोत्र असून अपान हें तर गुण हेच देवता होऊन आपआपल्या स्थानी राखून आहे. सर्वांचा त्याग हीच त्याची सतत यथाविधि हविर्द्रव्यांचें सेवन करतात. उत्तम दक्षिणा होय. कर्ता म्हणजे अहंकार, अनु- त्यांचीं घ्राणादिक इन्द्रियेच गंधादिकांचें ग्रहण मता म्हणजे मन आणि आत्मा म्हणजे बुद्धि हीं करतात. त्या ज्ञानी जनांचा आत्मा गंधादि- क्रमानें होता, अध्वर्यु व उद्धाता आहेत. हे सर्व कांवर लुप्त होत नाही; आणि जो अविद्वान् ब्रह्मरूपच आहेत. सत्य हाच या यज्ञातील आहे, तो अन्न भक्षण करीत असतां ममत्वबुद्धीनें पशास्ता असून सत्य हेंच त्याचें शस्त्र आहे (मी भोक्ता या बुद्धीनें) त्याचा स्वीकार करतो आणि मोक्ष हें या यज्ञाचें फळ आहे. नाराय- (त्यावर आसक्ति ठेवतो) व म्हणूनच गाचें स्वरूप जाणणारे जन याविषयी ऋचा- आपल्या रक्षणार्थ अन्न शिजविणारा तो मूर्ख ही म्हणत असतात. पूर्वी जेव्हां भगवान् त्या ममत्वबुद्धीमुळे नाश पावतो. अशा प्रकारे नारायणाचे प्राप्तीस्तव (आत्मप्राप्तीस्तव) ममत्वबुद्धीनें भक्षण करणें तें अमध्यभक्षण 'द्रियरूप पशु त्याच्या स्वाधीन केले गेले, जाणावें व तशा प्रकारे केलेलें पान हें मद्यपान तेव्हांच्या त्या ऋचा आहेत. मग तेथें कांहीं जाणावें. तें त्यास ठार करितें. तो अन्नाचा नाश सामेही झटलेली आहेत. त्याविषयीं तेचिरीय करतो व अन्न त्याचा नाश करितें. याप्रमाणें श्रुति दिदर्शन केले आहे. तो नारायण देव तो दुसऱ्यास मारून पुनः स्वतः मारला जातो. हणजे सर्वात्मा होय. हे मीरू, तू त्यास जाण. जो विद्वान् आहे तो ईश्वरच होय. तो अन्नाचा नाश करतो, त्याप्रमाणेंच (ईश्वर असल्या- मुळे) पुनः अन्न उत्पन्नही करतो. अन्न खाण्या- पासून त्याच्यामध्ये तिलप्राय विकार उत्पन्न होत पासून त्याच्यामध्ये तिलप्राय विकार उत्पन्न होत नाही. तो लवमात्रही त्याचे रुचीवर आसक्त होत नाही. जे मनानें समजतें, जें वाणीनें बोललें जातें, जें कानांनीं ऐकिलें जातें, जें डोळ्यांनीं पाहिलें जातें, जें त्वचें स्पर्शिलें जातें, आणि घ्राणेंद्रियानें ज्याचा वास घेतां येतो, ते पांच विषय आणि सहावें मन हीं सर्व हविर्द्रव्ये होत. शरीरामध्ये असलेला गुण- वांन् अभि (कारणब्रह्म) माझ्या शरीरांत प्रदीप्त झाला आहे; आणि सर्व कर्मांचा दाह करणारा जो ज्ञानवृद्धि, तो आरंभाबरोबर

अध्याय सव्विसावा.

—:—

सर्पादिकांस ब्रह्मोपदेशारूपान.

ब्राह्मण सांगतो:—शास्ता एक आहे, दुसरा कोणीच शास्ता नाही; जो हृदयांत रहातो तोच शास्ता होय; त्याच्याच संबंधानें मी बोलत आहे; त्याच्याच प्रेरणेनें मी उतारा- वरून वहात जाणाऱ्या उदकाप्रमाणें सरळ जात आहे. (बोलत चाललो आहे.) गुरु एक आहे, त्याहून दुसरा कोणी गुरु नाही; जो हृदयांत रहातो तोच गुरु होय; त्याविषयीच मी बोलत आहे; त्या गुरूच्या उपदेशानेंच जगांत सर्व लोक सर्वदा सर्पाविकांचा द्वेष करितात. बंधु एक आहे, त्यापरता दुसरा बंधु नाही; जो हृदयांत निवास करतो त्याविषयीच

१ त्रिमुपर्णाचे शेषटी असलेली "तस्येवं विदुषो यश्चात्मा ब्रह्ममानः" इत्यादि ऋचा.

१ 'इन्द्रियाणीन्द्रियाथेषु वर्तत इति धारयन् ।

(भीमद्भगवद्गीता.)

२ 'भुंजते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मका- रणात्.' (श्रीमद्भगवद्गीता.)

मी हें बोलत आहे; त्याच्याच उपदेशामुळे, हे ओठ हालविण्याकडे गेली; आणि जपादिकांचा पार्था, हे सप्तर्षि बंधुप्रेमानें आकाशांत चमकत नुसता देखावा करण्याविषयीच प्रजा-आहेत. श्रोता एक आहे, त्यावांचून पतीचा उपदेश आहे असा त्या स्वभाव-दुसरा श्रोता नाही; जो हृदयांत वास्तव्य दांभिकांचा निश्चय झाला. देवांनीं करतो त्याविषयीच मी बोलत आहे; तो गुरु ॐ हा उच्चार ऐकला आणि लोकांत ज्याची करून व त्याशीं योग्य रीतीनें वागून (त्याची याचना करावयाची तें ॐ यावरून ओळखतात सेवा करून) इंद्र हा सर्व लोकांहून श्रेष्ठत्व असें जाणून दान हेंच श्रेयस्कर आहे असा व अमरत्व पावला. द्वेष्टा एकच आहे, त्याहून त्यांचा समज झाला. आणि महर्षींनीं ॐ निराळा दुसरा द्वेष्टा नाही; जो हृदयांत रहातो याचा उच्चार करतांना होणारी ओठांची प्रवृत्ति त्याविषयीच मी हें बोलत आहे; त्याच्याच व उपसंहार यांकडे लक्ष देऊन, सर्व प्रवृत्तींचा उपदेशाप्रमाणें वागणारे सर्वही सर्प जगांत उपसंहार ज्यांत होता असा दमच श्रेयस्कर नेहमीं द्वेष्ट्य झाले आहेत. याच संवधाचा एक होय असें मानिले ! तात्पर्य इतकेंच कीं, गुरु पुरातन इतिहास ह्मणजे सर्प, देव व ऋषि एक-एक आणि त्यानें एकाच शब्दानें उपदेश केला; दम प्रजापतीकडे समजून घेण्यासाठीं गेले तथापि देव, ऋषि, सर्प व दंत्य सर्व निर-होते, त्याविषयींची हकीमत सांगत असतात; निराळ्या उद्योगास लागले. तेव्हां स्वतः आपणच ती अशी:— आपला गुरु होय. सांगत असतां हा एकतो, ते

एकदा देव, ऋषि, सर्प व असुर यांनीं साहिते तसें ग्रहण करता आणि पुनः विचार-प्रजापतीकडे जाऊन त्यास प्रश्न केला कीं, गारास तेंच सांगता. यास्तव हाच गुरु “ आझांस काय श्रेयस्कर आहे तें सांगावे.” होय, दुसरा कोणी गुरु नाही. त्याच्याच तेव्हां श्रेयाविषयीं प्रश्न करणाऱ्या त्या सर्वांस अनुमतीनें मग कर्मास सुरुवात होत. गुरु, ‘ ॐ ’ एवढेंच त्या भगवंतांनें उत्तर दिलें. शिष्य, श्रोता व द्वेष्टा एकच असून तो हृद-ॐ हें एकाक्षर ब्रह्म होय. तें प्रजापतीनें त्यांस यांत रहातो. पापमार्गानें जाणारा या जगांत सांगितलें आणि तें ऐकतांच ते सर्वजण निर-पापी ह्मणून प्रसिद्ध होतात; सन्मार्गानें चाल-निराळ्या वाटांनीं निघून गेले; व आत्मोपदेश जो णारा पुण्यवान् होता; इन्द्रियसखांत मग ॐ त्याचा अर्थ त्यांनीं आपआपल्या स्वभावा-असलेला कामामुळे कामचारी होता; आणि नुरूप निरनिराळा घेतला. ॐ अक्षर उच्चार-सदैव इन्द्रियें जिकण्यांत तत्पर राहिलेला हाच तांना प्रजापतीच्या मुखाकडेच सर्पांची दृष्टि ब्रह्मचारी होता. सर्व व्रतें व कर्मे ज्यानें सोडून गेली; आणि असें तोंड उघडून मिटण्याविषयीं दिली आहेत व जो कवल ब्रह्माचा आश्रय ह्मणजे दश करण्याविषयींच प्रजापतीनें आप-करून राहिला आहे, तो ब्रह्मीभूत होऊन णांस उपदेश केला असें समजून, दश करणें जगांत संचार करणारा खरा ब्रह्मचारी होता. हेंच आपणांस श्रेयस्कर आहे अशी त्यांची आश्रमधर्माच्या लोपानें त्याला दोष लागत भावना झाली. असुरांची दृष्टि प्रजापतीच्या नाही; कारण, ब्रह्म हाच त्याच्या समिधा

१ ब्राह्मण स्त्रीशीं बोलत असतां येथें ‘ पार्थ ’ कोटून आला !

२ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ।

(गीता.) गुरुही ब्रह्मच. सारांश, तो सर्वथा ब्रह्म

होतो. अशा प्रकारचें हें सूक्ष्म ब्रह्मचर्य पंडित जाणतात; आणि तें जाणून व क्षेत्रज्ञ जो आत्मा त्यापासून उपदेश पावून त्या ब्रह्मचर्याचे सेवन करतात.

अध्याय सत्ताविसावा.

—:०:—

ब्रह्मरूप्यवर्णन.

ब्राह्मण ह्यणालाः—ज्यांत संकल्परूप डांस व चिंतें आहेत, शोकरूप थंडी व हर्षरूप ऊन्ह आहे, जेथें मोहरूप अंधकार दाट पसरला आहे, लोभ-व्याधिरूपी सर्प जेथें आहेत आणि कामक्रोधरूपी वाटमारे ज्यांत टपून बसले आहेत, असा अत्यंत विकट व केवळ एकट्यानेच जाण्याजोगा संसाररूपी रस्ता संपवून मी आतां ब्रह्मरूपी महारण्यांत शिरलों आहे.

ब्राह्मणी विचारतः—हे महाप्राज्ञ, तें अरण्य कोठें आहे ? तेथील वृक्ष कोणते ? नद्या कोणत्या ? डोंगर व पर्वत कोणते ? आणि किती पल्ल्यावर तें अरण्य आहे बरें ?

ब्राह्मण सांगतोः—त्याहून भिन्न अशा कशाचेंच अस्तित्व नाही व त्याहून निराळें किंचितही सुख नाही. जगांत सत्ता व सुख मिळून जितकें दिसतें तितकें सर्व त्याचेंच (ब्रह्माचेंच) आहे. जसें त्याहून भिन्न कांहींएक नाही, तसेंच त्याशीं अमेदानें असणांरही कांहींएक नाही; आणि जसें सर्व सुख त्याचेंच आहे, तसें सर्व दुःखही त्याचेंच आहे. शिवाय दुःखांतून तारकही त्यावांचून दुसरें नाही. त्याहून कांहीं एक लहान (तोकडे) नाही व कांहींएक मोठें नाही; त्याचप्रमाणें त्याच्यापेक्षां सूक्ष्मही कांहीं नाही आणि त्याच्यासारखें सुखमय-

ही कांहींएक नाही. तेथें प्रविष्ट झालेले ब्राह्मण (ज्ञानी) हर्ष व शोक या दोहोंपासून विराम पावतात. ते कधीं हर्ष पावत नाहीत व त्यांस शोकही कधीं होत नाही. ते कोणाला भीत नाहीत आणि त्यांपासूनही कोणी भय पावत नाही. त्या वनांत सात महावृक्ष आहेत. त्यांचीं सात फळे आहेत व त्या फळांचा उपभोग घणारे अतिथिही सातच आहेत. तेथें सात आश्रम, सात समाधि आणि दीक्षाही सातच आहेत. अशा प्रकारचें ह्या अरण्याचें स्वरूप आहे. पांच रंगांचीं दिव्य पुष्पें व फळें उत्पन्न करणाऱ्या वृक्षांनीं तें वन व्यापून टाकिलें आहे. त्याचप्रमाणें, ज्यांपासून दोन रंगांचीं शोभिवंत पुष्पें व फळें उत्पन्न होतात अशा वृक्षांनीं तें अरण्य भरून गेलें आहे. ज्यांचीं पुष्पें व फळें सुंदर व दोन रंगांचीं असतात असे वृक्ष त्या अरण्यांत सर्वत्र आहेत. एकरंगी मनोहर पुष्प-

१ यस्मान्नाद्रिजते लोका । लोकान्नाद्रिजंतं च यः
(गीता.)

२ पांच इंद्रियें, मन व बुद्धि हे ते सात महावृक्ष होत. या सातांपासून होणारी सुखदुःख हीं तीं सात फळे होत. वरील सातांच्या देवता किंवा इंद्रियां शक्ति हे सात अतिथि होत. कारण तेच सुखदुःखांचा उपभोग घेतात. अतिथि जेथें बसतात ते वृक्ष किंवा इंद्रियादि हेच सात आश्रम होत. सात इंद्रियांचा नाश करणें ह्याच त्या सात समाधि होत. आणि एकामागून एक इंद्रियांच्या क्रिया बंद करणें ह्या सात दीक्षा होत.

३ शब्दादिक पांच भिन्न विषय हीं पांच रंगांचीं पुष्पें व त्यांपासून उत्पन्न होणारे रागद्वेष हीं फळे होत. मन हे वृक्ष होत.

४ इंद्रियें हे वृक्ष, अनुभवरूप फळें व पुष्पें,

सुख व दुःख हे दोन रंग.

५ यज्ञादिक हे वृक्ष, व त्यांचीं स्वर्गादिक हीं दोन रंगांचीं सुंदर पुष्पें व फळे.

१ यत्सुखान्नापरं सुखं (अग्रमबोध.)

२ यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् । यस्मान्नाणीयो न ज्यायोस्ति कश्चित् (नारायणोपनिषद्.)

फलांचे वृक्ष तेथे चोहोंकडे पसरले आहेत. ते वर्णन करावे ? संकल्पाबरोबर पाहिजे ते उत्पन्न अरण्य दोन महावृक्षांनी व्यापिले असून अनेक अव्यक्त रंगांचीं फळे व फुले तेथे उत्पन्न होतात. या ठिकाणी एक (आत्मा) अग्नि आहे. मन व बुद्धि हे स्रुवे आहेत आणि पंचेंद्रिये ह्या समिधा आहेत. मन वगैरे या सातही जणांचे हवन केले असतां सात (वास्तविक एकच) मोक्ष फलद्रूप होतात. मुक्त झालेल्यांच्या दीक्षाही फलद्रूप होतात व त्यांस देहांतर प्राप्त होत नाही. कारण, त्यांचे गुण किंवा त्यांनी केलेल्या कृत्यांचीं फळे अतिथि (देवता) उपभोगितात; त्यांच्या क्रिया स्वतःसाठीं नसून परार्थ होत. असो; या अरण्यांत ते अतिथि महर्षि (इंद्रियाधिष्ठित देवता) ठिकठिकाणी आतिथ्याचा स्वीकार करतात. त्यांचे अर्चन झाल्यानंतर ते अगदीं लीन होतात आणि मग दुसरे वन (अद्वैत) शोभू लागते. या दुसऱ्या वनांत प्रज्ञारूपी वृक्ष आहे. त्यावर मोक्षरूप फळ आहे. शान्तिरूप छायेने तो युक्त आहे. ज्ञानरूपी वसावयाची जागा आहे. तृप्तिरूपी उदक तेथे आहे आणि क्षेत्रज्ञ- (आत्मा) रूपी सूर्य तेथे प्रकाशमान होत आहे. जे संत या वनास येऊन पोचतात (जाणतात) त्यांना पुनः भय प्राप्त होत नाही. कारण वर, खाली किंवा बाजूला त्याचा कोठेंच अंत झालेला दिसून येत नाही. येथे पोचलेल्या जीवन्मुक्तांचे ऐश्वर्य काय वर्णन करावे ? संकल्पाबरोबर पाहिजे ते उत्पन्न करण्याचे ज्याचे सामर्थ्य अशा व चिद्रूप ज्योतीने चमकणाऱ्या सात स्त्रिया (इंद्रिय-वृत्ति), त्या जीवन्मुक्तांचे तेजांनीं लज्जित होऊनच कीं काय, तोंड बाजूला फिरवून त्याच्या जवळ उभ्या असतात. त्या त्याच्या सेवेस हजर असतात आणि तो सामान्य लोकांहून फारच उच्च प्रतीचे व सर्व प्रकारचे रसास्वाद घेत असतो. त्याचे सुख व मूढांचे सुख यांतील अंतर सत्य व अनित्यता यांतील अंतराइतके आहे. सिद्धीस पोचलेले वसिष्ठप्रभृति सात ऋषि तेथे राहतात आणि त्यापासूनच उदय पावतात. सूर्याचे भोंवतीं जसे तारे, तसे त्या क्षेत्रज्ञ- (आत्मा) रूपी सूर्याभोंवतीं यश, तेज, थोरपणा, विजय, सिद्धि व सामर्थ्य हीं फिरत असतात. डोंगर व पर्वत हेही तेथे एकत्र झालेले आहेत; आणि नद्या व नाले पाण्याने भरून चालले आहेत. हे पाणी ब्रह्मा-पासूनच उत्पन्न झालेले आहे. योगयज्ञाचा विस्तार जेथे होतो अशा या अत्यंत गूढस्थलीं नद्यांचा संगमही आहे. आत्मतृप्त लोक येथून साक्षात् ब्रह्मदेवाकडे जातात. ज्यांच्या आशा कृश झाल्या आहेत, वासना पुण्यकृत्याकडे वळल्या आहेत आणि तपाच्या योगाने ज्यांचे मल व पातके दग्ध झालीं आहेत, ते आत्म्या-मध्ये चित्ताचा लय करून ब्रह्मपद मिळवितात. हे विद्यारूप अरण्य जाणणारे लोक या कामी शमासच प्राधान्य देतात; आणि या अरण्या-कडे दृष्टि लावून बुद्धीची गति कुठित न होऊं देतां जन्म पावतात. अशा प्रकारचे हे पुण्य-कारक अरण्य आहे हे ब्राह्मण जाणतात; आणि ते जाणून, क्षेत्रज्ञ जो आत्मा त्याच्या आदेशाप्रमाणे वागतात.

१ ध्यानादिक हे वृक्ष व ' सुख ' हीच त्याची एकरंगी सुंदर पुष्पे.

२ मन व बुद्धि हे दोन महावृक्ष व त्यांची संकल्प-विकल्प-मनोरथादिक अनेक अव्यक्तरूप फळे व पुष्पे.

३ तृप्तिवर उदकाचे रूपक, आत्म्यावर सूर्याचे रूपक व एकरंजरूपकाने गहन गोष्टी समजवून देण्याची ही पद्धति किती बहारीची आहे बरे !

अध्याय अष्टाविसावा.

—:०:—

अध्वर्युयतिसंवादवर्णन.

ब्राह्मण सांगतो:—मी वास घेत नाहीं, गोडी जाणत नाहीं, रूप पहात नाहीं, व (कशा-सही) स्पर्श करीत नाहीं. त्याचप्रमाणे मी नानाप्रकारचे (कोणतेही) शब्द श्रवण करीत नाहीं व कोणताही संकल्प मला शिवत नाहीं. प्रकृति ही इष्ट वस्तूची इच्छा करते आणि सर्व द्रव्य पदार्थांचा निष्काराही प्रकृतिच करते. ज्याप्रमाणे कांहींएक इच्छा वेगरे न होतां प्राण व अपान हे प्राण्याच्या शरीरांत प्रवेश करून केवळ आपल्या स्वभावामुळेच अन्नपचनादि क्रिया झोंपतेही करतात, त्याचप्रमाणे जागृतीत व सुषुप्तीतही बुद्धि, मन वेगरे आपआपल्या अर्थाची स्वभावेकरून इच्छा करतात. त्यांत माझे अंग नसतें व मी कांहींएक करीत नाहीं. बाह्य घ्राण-घ्रेयादिकांहून दुसरी निराळी घ्राणादिक आहेत तीं स्वप्नांतील वासनारूप होत. त्यांचा भाव नित्य आहे. तथापि योगी शरीरामध्ये भूतात्मा हा त्यांपासून निराळा पाहतात; मग तो बाह्य गंधादिकांस कोटून चिकटणार ? मी त्या भूतात्म्याचे आंत रहात असल्यामुळे कामक्रोध, जरा किंवा मृत्यु यांशीं विलकूल आसक्त नाहीं. कोणत्याही इष्ट वस्तूची इच्छा न करणारा व कोणत्याही द्वेष्य पदार्थाचा द्वेष न करणारा असा मी असल्या-मुळे, कमलपत्रावर जलविंदूचा परिणाम रहात नाहीं, परंतु आहे. तू ह्मणतोस तेंच खरें नाहीं तद्वत् मजवर कामक्रोधांचा कांहींच परिणाम होत नाहीं. आत्मा हा नित्य आहे ह्मणजे तू त्यांची गांठ घेतलीच पाहिजे. आणि काम किंवा वासना अनित्य आहेत. त्यांचें अनुमोदन मिळालें ह्मणजे ह्या गोष्टीचा भोगजाल हें घाता वेगरे अनेकांचें स्वभावभूतच विचार करतां येईल. आतां या बोकडाचे आहे; त्याकडे आत्मा पहात असला, तथापि प्राण सुद्धां तू त्यांच्या योनींत (उत्पत्तिस्थानांत) आकाशास सूर्यकिरण चिकटून रहात नाहीं तद्वत् कर्मे घडत असतांही आत्म्यास तें भोग

जाल चिकटत नाहीं. आत्मा त्याचे ठिकाणीं आसक्त होत नाहीं.

आत्म्याच्या निःसंगत्वासंबंधानें अध्वर्यु व यति यांच्या संवादाचा प्राचीन इतिहात सांगत असतात. तर हे यशास्विनि, तो तू समजून घे. एका यज्ञामध्ये पशु बळी देत असतां तेथें बसलेला एक यति निंदाप्रचुर वाणीनें अध्वर्यूला म्हणाला, 'ही हिंसा आहे.' तेव्हां अध्वर्यूनें त्यास प्रत्युत्तर दिलें कीं, 'या बोकडाचा कांहीं नाश व्हावयाचा नाहीं. जर श्रुति ही प्रमाण असेल, तर या पशूचें कल्याणच होणार आहे. याच्यामध्ये जो पार्थिव भाग आहे तो पृथ्वीत जाईल, जो जलाचा अंश असेल तो जळांत मिसळेल, नेत्र सूर्यांत समाविष्ट होतील, कर्ण दिशांचे ठिकाणीं लय पावतील, आणि याचे प्राण आकाशांत प्रवेश करतील. आगमामध्ये असेंच सांगितलें असल्यामुळे या कृत्यांत मला विलकूल दोष नाहीं.'

यति म्हणाला:—जर या बोकडाचे प्राण घेण्यांत त्यांचें कल्याणच व्हावयाचें असेल, तर हा यज्ञ या बोकडासाठींच आहे असें शालें! मग तुला हा यज्ञ करण्याचें कारण काय ? निदान या कामीं या बोकडाचे भाऊ, माता, पिता व मित्र यांनीं तरी तुला संमति दिली पाहिजे. तेव्हां याला घेऊन त्याचेकडे जा आणि त्यांचें मत घे. कारण हा बोकड (आपसुष्पीनें तुझे स्वाधीन होण्यास) स्वतंत्र मुळें, कमलपत्रावर जलविंदूचा परिणाम रहात नाहीं, परंतु आहे. तू ह्मणतोस तेंच खरें नाहीं तद्वत् मजवर कामक्रोधांचा कांहींच परिणाम होत नाहीं. आत्मा हा नित्य आहे ह्मणजे तू त्यांची गांठ घेतलीच पाहिजे. आणि काम किंवा वासना अनित्य आहेत. त्यांचें अनुमोदन मिळालें ह्मणजे ह्या गोष्टीचा भोगजाल हें घाता वेगरे अनेकांचें स्वभावभूतच विचार करतां येईल. आतां या बोकडाचे आहे; त्याकडे आत्मा पहात असला, तथापि प्राण सुद्धां तू त्यांच्या योनींत (उत्पत्तिस्थानांत) आकाशास सूर्यकिरण चिकटून रहात नाहीं तद्वत् कर्मे घडत असतांही आत्म्यास तें भोग

लांकडासमान जें चेतनाहीन शरीर, त्याच्या अगदीं मुक्त द्वंद्वरहित, निरिच्छ, सर्व भूतांशीं योगानें जे हिंसादोष घालवूं पाहतात त्यांस समतेनें वागणारा, ज्याजवळ ममत्वबुद्धि राहिली, पशुच काय करावयाचा आहे ! लांकडासच लीच नाही, ज्यानें चित्त जिंकिलें आहे, पशु झटलें ह्मणजे झालें ! अहिंसा हा सर्व आणि चोहोंकडून जो सर्वथा मुक्त आहे, त्याला धर्मांत मुख्य धर्म होय अशी वृद्धांची आज्ञा कोठेंही भय नाही.

आहे. जें कर्म हिंसारहित होईल तेंच करावें अध्वर्यु म्हणलाः—महाराज, मनुष्यानें असें आह्मांस समजतें. आतां, पूर्णपणें अहिंसा-सज्जनांशींच येथें संगति करावी. हे थोर बुद्धि-धर्म पाळावयाचाच अशी प्रतिज्ञा आहे असें मता, आपले विचार श्रवण करून माझ्या बुद्धी-मीं झटलें, तर यावर तुला पुष्कळ प्रकारचीं वर प्रकाश पडला आहे. भगवन्, आपण ईश्वर-दूषणें काढतां येतील. कितीही जपलें तरी रच आहां अशा बुद्धीनें मी आपल्या पायांशीं सूक्ष्महिंसा ही होणारच. तथापि शक्य तितका पेऊन म्हणतां कीं, मंत्रप्रयुक्त कर्मे मीं करीत हा धर्म पाळिला पाहिजे. स्थूल आणि सूक्ष्म असें आहेत; यांत, हे द्विजा, माझा अपराध मुळींच नाही. दिसणारी हिंसा तरी टाळलीच पाहिजे. आम्ही ब्राह्मण म्हणालाः—या उपपत्तीनें यति 'अहिंसा सर्वभूतानां' हा धर्म प्रत्यक्षतः स्तब्ध झाला आणि अध्वर्यूचाही मोह दूर नित्य पाळतां, परोक्ष पाळीत नाही; ह्मणजे होऊन त्यानें तो महायज्ञ पुढें चालविला. समजून-उमजून हिंसा करीत नाही; न समजतां अशा प्रकारचा अत्यंत सूक्ष्म मोक्ष ब्राह्मण जाण-काय घडेल त्याविषयीं आम्ही जबाबदार नाही. तात; आणि तो जाणून अर्थदर्शी आत्म्याच्या

अध्वर्यु म्हणालाः—तुम्ही भूमीचा गुण जो सुवास त्याचा उपभोग घेतां, जलरूप रस प्राशन करतां, तेजोत्पन्न जें रूप तें पहातां, वायूच्या धर्मानें भासणारें स्पर्शसुख उपभोगितां, आकाश-तत्त्वांमुळे उत्पन्न होणारे शब्द ऐकतां व मनानें विचार करतां. ह्या पृथिव्यादि सर्व भूतांस प्राण आहेत असेंही आपलें मत आहे. एकीकडे तुम्ही अहिंसेचा डौल सांगतां, परंतु या कृत्यांत तुमच्या हातून पदोपदीं हिंसा घडत आहे

वांचून एक पाऊलही टाकतां येणार नाही. का येतिमहाराज! आपलें काय मत आहे ?

यति म्हणालाः—आत्म्याचें रूप दोन प्रकारचें आहे: अक्षर आणि क्षर. यापैकी अक्षर (अविनाशी) हें सद्रूप होय आणि क्षर (विनाशी) ज्याला म्हणतात त्याचा वास्तविक अत्यंत अभावच आहे. प्राण, जिह्वा, तेव्हां समुद्र त्यास नमस्कार घालून व हात घेऊन व चांगुलपणा हीं मायेचीं संगत असलीं जोडून म्हणालाः—वीरा, बाण सोडूं नको, ह्मणजे तीं झडपावत होती. परंतु या सर्वांपासून

अध्याय एकुणतिसावा.

—१३—

कार्तवीर्यसमुद्रसंवादवर्णन.

ब्राह्मण म्हणालाः—हे शुद्धहृदय, कार्तवीर्याचा व समुद्राचा संवाद कसा झाला तो इतिहास याच विषयाचे स्पष्टीकरणार्थ सांगतात. कार्तवीर्यजुन नावाचा एक राजा होता. त्यास हजार हात होते. त्यानें आपल्या धनुर्बलानें समुद्रापर्यंत सर्व पृथ्वी पादाक्रांत केली होती.

एकदा तो बाहुबलानें गर्विष्ठ झालेला राजा समुद्राच्या किनाऱ्यावर फिरत असतां त्यानें गेंकडों बाण समुद्रावर फेकले असें आम्हीं ऐकिलें आहे. तो अतिशय बाण सोडूं लागला तेव्हां समुद्र त्यास नमस्कार घालून व हात घेऊन व चांगुलपणा हीं मायेचीं संगत असलीं जोडून म्हणालाः—वीरा, बाण सोडूं नको, ह्मणजे तीं झडपावत होती. परंतु या सर्वांपासून

आश्रयाने राहणारे प्राणी तू सोडलेल्या मोठ्या झाल्या आहेत. क्षत्रिय पुनःपुनः निःशेष बाणांनी वध पावत आहेत; तर, हे राजराजे- (हतवीर) झाले असतां बाह्यणांनी क्षत्रिय श्वरा, हे प्रभो, मला ह्या बाणांपासून अभय दे. उत्पन्न केले; परंतु तेही रामाने कापून काढले.

कार्तवीर्यार्जुन म्हणालाः—संप्रामांत माझी याप्रमाणे एकवीस वेळां निःक्षत्रिय पृथ्वी जो बरोबरी करील व ग्णात माझ्याशीं मिळ- झाली असतां मधुर परंतु सर्व लोकांस ऐकूं प्यास तयार असेल असा वीर कोणता आहे येईल इतक्या वताने अशी दिव्य आकाश- एवढें सांग.

समुद्र म्हणालाः—राजा, जमदग्नि मह- पासून परावृत्त हो. अरे बाबा, या क्षत्रिय र्षिंचे नांव तुला ऐकून माहीत असेलच. बांधवांना पुनःपुनः ठार करण्यांत तुला त्याचा मुलगा तुझें यथायाग्य आतिथ्य करील. कोणता फायदा दिसतो बरें ? ' आकाशवाणी-

मग तो अत्यंत क्रोधाविष्ट झालेला राजा नंतर ऋचीकप्रभृति त्याचे पितामहांनींही जमदग्नीच्या आश्रमांत येऊन त्यानें तडक परशु- त्या महात्म्यास उपदेश केला कीं, ' हे महाभाग, रामाचीच गांठ धेतली. आल्याचरोबर त्यानें तू खरा विजयी आहेस. ' परंतु स्वपित्याचा वध आपल्या बांधवांसहवर्तमान परशुरामास अनिष्ट सहन न होऊन भार्गवराम त्यांस' म्हणाला, अशा पुष्कळच गोष्टी केल्या आणि तेणेंकरून ' हे महाभाग ऋचीहो, या कामीं आपण माझे त्या महात्म्यास चेतविलें. मग, हे कमलक्षणे, आड येऊं नये अशी माझी विनंती आहे ! ' अमितेजस्वी राम इतका संतापला कीं, तो त्यावर ते पितर म्हणाले, ' परंतु या सत्र बंधूंना आपल्या तेजानेंच शत्रूंचीं सैन्यें दम्य करतां व्यर्थ मारावेंस हें तुला योग्य नाही. अरे, तू ब्रा- कीं काय असें मासलें. नंतर त्यानें परशु म्हण असून राजांस ठार करणें तुला उचित नव्हे. ' घेऊन, मोठ्या वृक्षा-च्या सर्व खांद्या खडसा- त्या

त्याप्रमाणें सहस्रांजुनांचे हजारही हात छेदून शकले आणि त्यास ठार केले. तो मरून पडला असें पहातांच त्याचे सर्व बंधु एकत्र होऊन शक्ति व तरवारी उपसून भार्गवावर चोहोंकडून धावले. तेव्हां परशुरामही धनुष्य घेऊन सत्वर रथारूढ झाला आणि त्यानें बाणांची निषेध करतां याचें कारण) याचविषयीं एक एकसारखी वृष्टि करून राजाचें सैन्य उधळून पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो ऐकून, लावले. मग कित्येक क्षत्रिय त्या जमदग्निपुत्राचे हे द्विजसत्तमा, तू त्याप्रमाणें वागावेंस. अलर्क भीतीनें धडकी मरून सिंहापासून भ्यालेल्या नामक एक फारच महातपस्वी राजर्षि होता. मृगांप्रमाणें गिरिकंदरांत शिरले. परशुरामाच्या तो धर्मज्ञ व सत्यवादी असून थोर अंतःकर- भयानें स्वकर्म सोडलेल्या त्या क्षत्रियांची णाचा होता. तो व्रतापासून कधीही दळत नसे. संतति शूद्र बनली. कारण, तेथे त्यांस स्वधर्म त्यानें प्रथम धनुर्बलानें ही समुद्रवलयार्थकित शिकविण्यास ब्राह्मणही मिळाले नाहींत. या- प्रमाणें त्या स्वधर्मभ्रष्ट क्षत्रियांपासूनच द्रविड, आभीर, पुंड्र व शबर ह्या शूद्रजाति उत्पन्न

आश्व० ७—७

अध्याय तिसावा.

—:—

हिंसेच्या अकर्तव्याविषयीं अलर्काचा इतिहास.

ते पितर रामास म्हणालेः—(आझी तुझा सत्वर रथारूढ झाला आणि त्यानें बाणांची निषेध करतां याचें कारण) याचविषयीं एक एकसारखी वृष्टि करून राजाचें सैन्य उधळून पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो ऐकून, लावले. मग कित्येक क्षत्रिय त्या जमदग्निपुत्राचे हे द्विजसत्तमा, तू त्याप्रमाणें वागावेंस. अलर्क भीतीनें धडकी मरून सिंहापासून भ्यालेल्या नामक एक फारच महातपस्वी राजर्षि होता. मृगांप्रमाणें गिरिकंदरांत शिरले. परशुरामाच्या तो धर्मज्ञ व सत्यवादी असून थोर अंतःकर- भयानें स्वकर्म सोडलेल्या त्या क्षत्रियांची णाचा होता. तो व्रतापासून कधीही दळत नसे. संतति शूद्र बनली. कारण, तेथे त्यांस स्वधर्म त्यानें प्रथम धनुर्बलानें ही समुद्रवलयार्थकित

१ शत्रुं हि ब्रह्मसंभव ।

अद्वयोऽभिन्नसतः क्षत्रमश्मनो लोहप्रस्थितं ॥

(मनुस्मृति.)

सर्व पृथ्वी जिंकिली आणि अशा प्रकारचे हें आसक्त होते, त्यापेक्षां जिद्देवरच मी तीक्ष्ण
अन्यंत दुष्कर कर्म केल्यानंतर मग सूक्ष्म मारांचा मारा करीन.

विचाराकडे त्यानें आपलें मन वळविलें. तो जिद्दा म्हणाली:—अलर्का, हे बाण मला
एकदा वृक्षाखालीं बसला असतां शत्रूजयादि मुळींच लागणार नाहीत, ते तुझेंच मर्म भेदिनील
मोटमोट्या कारभारांपासून त्याचें चित्त परावृत्त आणि मर्मभेद झाला म्हणजे तूं ठार होशील.
होऊन, हे महामते, सूक्ष्म अशा ब्रह्मविषयी तेव्हां ज्यांच्या योगानें मला मारतां येईल असे
त्याचे अंतःकरणांत चिंतन सुरू झालें. निराळे बाण शोधून काढ. ते ऐकून अलर्कानें

अलर्क म्हणाला:—माझे मन मोठें बलाढ्य त्याचा विचार केला आणि मग तो पुनरपि
झालें आहे. मन जिंकिलें म्हणजे आत्मजय बोलूं लागला.

झालाच म्हणून समजवें, यास्तव, मजसमो- अलर्क म्हणाला:—ही त्वचा अनेक प्रका-
वर्ती शत्रूंचा घेरा पडला असला तथापि मी र्चें स्पर्शसुख अनुभवून पुनः त्यावरच आसक्ति
त्यांकडे बाण न सोडतां दुसरीकडेच ते सोडीन ठेवतें. यास्तव मी आतां ही त्वचा नानाप्रका-
ज्यापेक्षां मन हेंच आपल्या चपलतेमुळे सर्व र्च्या शरांनीं विदीर्ण करून टाकतो.

मत्यांस कैम करावयास लावितें. त्यापेक्षां त्वचा म्हणाली:—अलर्का, हे बाण माझे
मी या मनावरच अन्यंत तीक्ष्ण अग्रांचे कांहीएक वांकडे करू शकणार नाहीत, हे तुझेंच
बाण सोडीन. मर्म भेदिनील आणि मर्मभेद ज्ञान्याबरोबर तूं

यावर मन म्हणालें:—अलर्का, हे बाण मला मत्प्राण होशील. यास्तव ज्यांनीं तूं मला
मुळींच वेधूं शकणार नाहीत. ते तुझे मर्म मारू शकतील असे दुसरे बाण शोध. ते
भेदिनील आणि मर्मभेद झाला असतां तूं मरून एकून अलर्कानें विचार केला आणि मग तो
जाशील. तेव्हां मला मारण्याची तुझी इच्छा पुनः बोलूं लागला.

असेल तर त्या कामास योग्य असं दुसरे बाण अलर्क म्हणाला:—हे कर्णेन्द्रिय अनेक प्रका-
हुडकून काढ. हें एकून अलर्कानें त्याचा विचार रचे शब्द श्रवण करून पुनः त्यावरच लुब्ध
केला आणि मग तो पुनः बोलूं लागला. रहातें. त्यापेक्षा या कर्णेन्द्रियावर मी तीक्ष्ण

अलर्क म्हणाला:—हें नाक पुष्कळ प्रका- शरांचा मारा करीन.

रचे सुवास हुंगून-संवरून पुनः त्यावरच लुब्ध कर्णेन्द्रिय म्हणालें:—अलर्का, हे बाण मज-
होतें. त्यापेक्षां यावरच मी तीक्ष्ण बाण सोडतां. पर्यंत मुळींच येऊन पांचणार नाहीत. हे तुझे

नाक म्हणालें:—अलर्का, हे बाण मला मर्म भेदिनील आणि तेणेंकरून तूं जिवाला
कदापि भेदणार नाहीत. ते तुझेंच मर्म भेदि- मात्र मुकशील. तेव्हां ज्यांनीं तूं मला मारू
नील आणि मर्मभेद झाला असतां तूं फुकट मर- शकशील अशा दुसऱ्या बाणांचा विचार कर.
शील मात्र. तेव्हां ज्यांच्या योगानें मला तें एकून व त्याचा विचार करून अलर्क पुनः
मारतां येईल असे दुसरेच बाण शोधून काढ. बोलूं लागला.

तें एकून अलर्कानें त्याचा विचार केला आणि अलर्क म्हणाला:—बहुत प्रकारचीं रूपें
मग तो पुनः बोलूं लागला. पाहून नेत्र पुनः त्यावरच आसक्त होतात.

अलर्क म्हणाला:—ही जिद्दा मधुर मधुर त्यापेक्षां मी तीक्ष्ण सायकांनीं डोळेच
रसांचा आस्वाद घेऊन पुनः त्यावरच फोडून टाकीन.

नेत्रेन्द्रिय म्हणाले—अलर्का, हे बाण मला मुळीच लागणार नाहीत. हे तुझेच मर्म भेदितील आणि मर्मभेद होतांच तू मरून जाशील. यासाठी ज्यांनी मला मारतां येईल अशा दुसऱ्या बाणांचा विचार कर. तें ऐकून व पुनः विचार करून मग तो भाषण करूं लागला.

अलर्क म्हणाला:—ही बुद्धि (निश्चय-शक्ति) प्रजेच्या योगानें (ज्ञानशक्तीच्या योगानें) अनेक प्रकारचे निश्चय करते. तस्मात् मी बुद्धीवरच तीक्ष्ण बाण सोडीन.

बुद्धि म्हणाली:—अलर्का, हे बाण माझे बालाग्रही वांकडे करूं शकणार नाहीत. ते तुझेच मर्म भेदितील व मर्मभेद होऊन तू गतपाण होशील. तर मला ज्यांनी मारतां येईल अशा दुसऱ्या बाणांचा शोध कर

ब्राह्मण सांगतो:—(पितर म्हणाले,) मग अलर्कानें तेंथेंच वसून दुष्कर तपश्चर्या केली. (अतिशय विचार केला.) परंतु या सात इंद्रियांचा भेद करणारा बाण कोणते हें त्यास समजलें नाहीं. मग, हे द्विजसत्तमा, त्या अलर्क राजानें चित्त अगदीं आवरून धरून पुष्कळ वेळ विचार केला; परंतु असल्या राजयोगापासूनही त्या बुद्धिभेदाग्रणीस श्रेय प्राप्त झालें नाहीं. मग त्यानें मन एकाग्र करून (आत्म्याकडे लावून) निश्चल राहून योगाभ्यास चालविला आणि, मग एकाच बाणानें सर्व इंद्रियांचा क्षणाधीत नाश केला. योगानें परब्रह्मानें प्रवेश करून तो परम-सिद्धीस पोहोचला; व मग विस्मित झालेल्या त्या राजानें ही गाथा म्हटली: “अत्रो, पेश्वर्यादि भोगण्याची तृषा आम्हांस लागल्यामुळे आम्ही आजपर्यंत राज्य चालविलें व ह्या बाह्यपंचांगांत निमग्न राहिलो; परंतु स्वरोश्वर हें केवळ दुःख मय आहे. वास्तविक पहातां परमसुख हें योगा-

व्यतिरिक्त दुसऱ्या कोठेही नाहीं. हें मला आतां मागून समजलें! ”

रामा, हें तू लक्ष्यांत आणून इतउत्तर क्षत्रियांचा संहार करूं नको आणि घोर तपश्चर्या कर, म्हणजे तुला श्रेय प्राप्त होईल.

पितरांनीं याप्रमाणें उपदेश केला असतां घोर महाभाग जामदग्न्यानें घोर तपश्चर्या केली व तें कळून दुर्लभ अशी सिद्धि त्यास प्राप्त झाली.

अध्याय एकतिसावा.

अंबरीषगाथावर्णन.

ब्राह्मण म्हणाला:—जगांत तीन शत्रू आहेत, तेच वृत्तिभेदानें (सत्त्व, रजस, तमस) नऊ होतात. (इष्टप्राप्ति निश्चयानें होणार असें दिसतांच होणारा) प्रहर्ष, (इष्टप्राप्ति झाली असतां उत्पन्न होणारी) प्रीति आणि (इष्ट वस्तूचा उपभोग घेत असतां वाटणारा) आनंद ह्या तीन सत्त्वगुणाच्या वृत्ति होत; यांना सात्त्विक गुण असें म्हणतात; तृष्णा, क्रोध व द्वेष या रजोगुणाच्या वृत्ति असून त्यांस राजस गुण असें म्हणतात; आणि श्रम, आळस व मोह ह्या तीन तमोगुणाच्या वृत्ति असून त्यांस तामस गुण असें म्हणतात. ज्यांचा आत्मा प्रशांत झाला असून ज्यांनीं इंद्रियें जिकलीं आहेत असे धैर्यवंत बिलकूल हयगय न करतां प्रथम ह्या नऊ अंतर्गत शत्रूंचा नाश नाट करतात आणि मग इतर बाह्य शत्रूस जिकण्यासाठीं कंवर बांधतात. पूर्वकल्पाची माहिती असलेले लोक प्राचीन काळीं प्रशांत अंबरीष राजानें गाढलेल्या गाथा याविषयी सांगत असतात. रागद्वेषादि दोष प्रबळ झाले असतां व ते शमादि सद्वृत्तींचा नाश करूं लागले असतां महायशस्वी अंबरीष राजानें आपल्या बलांनें त्यांचें आधिपत्य संपादिलें.

(त्यांस ताच्यांत आणलें.) त्यानें आपल्या दोषांचा निग्रह केला, सद्गुणांची अभिवृद्धि केली, आणि मोठी सिद्धि मिळविल्यानंतर ही गाथा झटली: ' मीं दोषांस बहुतेक जिकिलेंच आहे; सर्व शत्रूही ठार केले आहेत; परंतु एक दोष मोठा प्रबळ आहे, त्यास मारलेंच पाहिजे; असें असतांना मीं त्याला अजून मारिलें नाहीं. ज्याच्या प्रेरणेमुळे मनुष्य तृष्णारहित होत नाहीं आणि तृष्णाते होऊन धावत असतां त्यास खांचखळगे (दुष्कृत्यें) समजत नाहींत, आणि ज्याच्या अस्तित्वामुळे मनुष्य जें करूं नये तेंही करतो, असा दुष्ट जो लोभ त्याला तीक्ष्ण धारेच्या तरवारींनी मारा. 'लोभापासून तृष्णा उत्पन्न होते आणि तृष्णेपासून चिंता उत्पन्न होते. मनुष्य नानाप्रकारच्या इच्छा करूं लागला ह्मणजे भर-पूर राजस गुण त्याचे अंगीं येतात; आणि ते आले ह्मणजे मग तसेच तामस गुणही पुष्कळसे येतात. मग त्या गुणांच्या योगाने देहबंधन उत्पन्न होतें. मग पुनःपुनः जीव जन्मास येतो व कर्मही करतो. तो जन्म संपला ह्मणजे तो देह छिन्नभिन्न होऊन तो मृत्यु पावतो व पुनः दुसऱ्या जन्मास जातो. एवढा अनर्थ एका लोभामुळे होतो. यासाठीं नीट विचार करून समाधानवृत्तीनें लोभाचा निग्रह करावा आणि स्वतःमधील राज्य इच्छावें. हेंच खरें स्वराज्य होय. दुसरे राज्य कोठेंच नाहीं. यथावत् जाण-लेला आत्मा हाच राजा होय. ' याप्रमाणें सर्वांत प्रबळ असा शत्रू जो लोभ त्याचा उच्छेद

करून यशस्वी झालेल्या अंबरीष राजानें परमानंदरूप स्वराज्याचे प्रशंसापर गाथा गाडली.

अध्याय बत्तिसावा.

—:—

ब्राह्मणजनकसंवादवर्णन.

ब्राह्मण म्हणाला:—हे सद्भाववति स्त्रिये, याच विषयासंबंधान (लोभनिग्रहाविषयी) ब्राह्मण व जनक राजा यांच्या संवादाचा पुरा-तन इतिहास सांगतात. एकदा जनक राजानें, कांहीं अपराधावरून, जवळच बसलेल्या एका माझ्या राज्यांत राहूं नको. '

तें ऐकून ब्राह्मणानें त्या राजसत्तमास प्रत्युत्तर केलें, 'राजा, किती मुख्य तुझ्या ताच्यांत आहे तें सांग; म्हणजे, हे प्रभो, मी दुसऱ्या राजाच्या प्रवेशांत रहावयास जाईन. राजा, तुझी आज्ञा यथाशास्त्र पाळावी अशी माझी इच्छा आहे.' त्या कीर्तिमान ब्राह्मणानें असें विचारिलें तेव्हां जनकानें कांहींच उत्तर दिलें नाहीं; तो वरचे-वर उष्ण निःश्वास ठाकूं लागला. याप्रमाणें तो अ-मितपराक्रमी राजा विचार करीत बसला असतां, सूर्यास ग्रहण लागावें त्याप्रमाणें एकदम त्याचे अंतःकरणांत गोंधळ उडाला. मग तो गोंधळ नाहींसा होऊन राजा शांत झाल्यावर क्षणभरानें त्या ब्राह्मणाशीं बोलूं लागला.

जनक म्हणाला:—माझे हें वंशपरंपरागत राज्य असून सर्व मुख्य माझ्या ताच्यांत अस-तांना, सर्व राज्य धुडीत असतांही त्यांत माझा असा प्रवेश मुळींच सांपडत नाहीं. सर्व पृथ्वींत सांपडेली तेव्हां मी मिथिला नगरांत शोध केला, तेथेही सांपडेली; तेव्हां आपल्या घरीं मुलांवाळांत शोध केला, परंतु जेव्हां माझा असा प्रवेश मला तेथेही सांपडला नाहीं, तेव्हां मी गोंधळून गेलों. मग क्षणभरानें तो गोंधळ नाहींसा होऊन माझी बुद्धि पुनः ठिकाणावर

१ त्रिविध नरकस्येदं...तथा लोभः

(गीता. अ० १६, श्लोक २१.)

२ लोभः प्रवृत्तिः...रजस्येतानि जायते ।

(गीता अ० १४, श्लोक १२.)

३ रजसो लोभ एव च (गीता अ. १४, श्लो. १७.)

आली, तेव्हां मग माझा प्रदेश कोणताच नाही किंवा सर्वही माझेच प्रदेश आहेत, असें मी मानूं लागलों. हा आत्माही माझा नाही किंवा सर्व पृथ्वी माझी आहे; आणि, हे द्विजोत्तमा, ती जशी माझी आहे तशीच ती इतरांचीही आहे असें माझे मत झालें. तेव्हां मर्जीस येईल तितके दिवस रहा, आणि येथें आहां तेंथपथत आमचे येथेंच जेवीत जा.

ब्राह्मण ह्मणाला:—या पितृपरंपरागत राज्यांत एवढा प्रदेश ताच्यांत असतां कोणत्या बुद्धीचा अंगीकार करून तूं (राज्याचें) ममत्व सोडून दिलेंस तें सांग. त्याचप्रमाणें कोणत्या विचाराच्या आधारांनं सर्वच प्रदेश तुझा होतो? व कोणताही प्रदेश तुझा नाही हें तरी तूं कशावरून समजतेस?

जनक सांगतो:—या जगांतील श्रीमंती, दारिद्र्य वगैरे सर्व अवस्था नश्वर आहेत; यामुळे अमृक एक माझे असें ह्मणण्यास मला कांहींच आढळलें नाही. 'कस्य इदं' 'कस्य स्वं' अशीं वेदवचनेंही आहेत. बुद्धिपुरस्सर विचार करितां हें माझे असें ह्मणण्याजोगें मला कांहींच सांपडत नाही. असा विचार करून मीं ममत्व सोडून दिलें. आतां, सर्वत्र माझाच प्रदेश आहे असें मी कां ह्मणतों तें ऐक. माझ्या घ्राणें-द्रियास गोचर झालेलेही गंध मी स्वतःसाठीं इच्छीत नाहीं, त्यापेक्षां मीं गंध उत्पन्न करणारी पृथ्वी जिंकिलीच आहे व यामुळेच ती नित्य माझ्या ताब्यांत रहाते. तोंडांत रस प्राप्त झाले तथापि ते आपणास पाहिजेत असें नेला वाटत नाही, यामुळे मीं जल जिंकिलेच असून तें निरंतर माझ्या स्वाधीन रहातें. माझ्या डोळ्यांत येणारा प्रकाश किंवा रूप मी स्वतःसाठीं इच्छीत नाही, यामुळे मीं जिंकिलेला प्रकाश नित्य

माझ्या ताब्यांत असतो. त्वचेला लागलेल्या पदार्थाचाही स्पर्श स्वतःस पाहिजे अशी मी इच्छा करीत नाहीं, यामुळे मजकडून जिंकला गेलेला वायु सदोदीत मला वश असतो. कानांत पडलेलेही शब्द मी स्वतःस पाहिजेत अशा हेतूनें ग्रहण करीत नाहीं; यास्तव जिंकिले गेलेले सर्व शब्द नित्य माझ्या अधीन रहातात. माझ्या अंतरांतच नित्य असलेलें मनही आपणास पाहिजे अशी मला कधीं इच्छा होत नाहीं, यामुळे मजकडून जिंकिलें गेलेलें मन सदोदीत माझ्या ताब्यांत असतें. आतां मी हे जे समारंभ वगैरे (क्रिया) करतों, ते सर्व देव, पितर, भूतें व अतिथि यांसाठीं होत. माझ्या स्वतःसाठीं नाहीत.

मग तो ब्राह्मण हास्य करून पुनः जनकास म्हणाला:—मी धर्म आहे. तुझी परीक्ष पाहण्यासाठींच मी येथें आलों होतो. ब्रह्मलाभ होण्यास अत्यंत आवश्यकें जें मागें उलटणारें नाही असें व सच्चगुणरूप धावनें आवळलेलें जें बुद्धिसाधनकलापरूप चक्र, तें फिरविणारा, हे जनका, तूं एकटाच आहेस !

अध्याय तेहेतिसावा.

—:०:—

जीवन्मुक्त्यवस्थाकथन

ब्राह्मण म्हणाला:—हे भीरू, तूं आपल्या (अल्प) बुद्धीनें मला जसा समजतेस, तसा कांहीं मी जगांत वागत नाहीं. मी विप्र आहे, मुक्त आहे, वनवासी आहे, गृहस्थाश्रमी आहे, आणि त्याचप्रमाणें ब्रह्मचारीही आहे. चांगल्या किंवा वाईट कामांत गढलेला तूं मला जसा पहातेस (समजतेस) तसा कांहीं मी नाही. मी संगरहित असून या भूमंडलावरील यच्चयावत् सर्व पदार्थ मीच व्यापिले आ-

१ तद्वत्कामा ये प्रविशन्ति सर्वं, स शान्तिमाप्नोति न कामकामी । (गीता, अ० २, श्लोक ७०.)

१ या अध्यायांत ससाधन ब्रह्मविद्या सांगितली.

हेत. लांकडांचा जसा अग्नि तसा मी— जगांत जे कोणी स्थावर किंवा जंगम जीव आहेत त्या—सर्वांचा काळ आहे, असे समज. अखिल पृथ्वीचें राज्य काय किंवा स्वर्गाचें राज्य काय, माझी ही बुद्धि ती दोन्ही सारखीच (तुच्छ) समजते. (ही विश्वात्मिका) बुद्धि हेंच माझे धन होय. ब्राह्मणांचा (ज्ञान्यांचा) मार्ग एकच (ज्ञानरूप) आहे. तो जाणणोर घरांत, वनवासांत किंवा गरूच्या घरीं असोत अथवा भिक्षा मागत फिरात, ते त्याच मार्गाने वागतात. बाह्यचिन्हें कितीही भिन्न असली तरी सर्व एकाच बुद्धीची उपासना करतात. ज्यांची बुद्धि शमरूप झाली आहे, ते कोणत्याही आश्रमांचे व कोणतीही चिन्हे धारण करणारे असोत, सर्व नया जशा एका सागरास मिळतात, तसे ते सर्व एकाच भावास येऊन पोहोचतात. हा मार्ग बुद्धीच्या योगाने समजतो; शरीराने समजत नाही. कारण, शरीर हें कर्मांनी बांधले गेले आहे आणि कर्म हीं सादिव सात आहेत. यास्तव,

हे सुभगे, तुला परलोकाचें (अनात्मलोकाचें) भय नाही. त्या एका भावाशीं तुझी तादात्म्य भावना असल्यामुळे तूं माझ्याच आत्म्यांत येऊन मिळशील.

अध्याय चौतिसावा.

—:०:—

ज्ञानान्मुत्पत्तिसाधनकथन.

ब्राह्मणी विचारिते:—अल्पबुद्धीच्या मनुष्यास किंवा आत्मजय न झालेल्या मनुष्यास हें समजणें शक्य नाही. माझे ज्ञान (बुद्धि) अगदीं अल्प, तुरुपुजे व तेही संशयग्रस्त (गोथळानें भरलेले) आहे. आपण सांगतां तें ज्ञान कसें संपादन करावें, याचा उपाय आपण मला सांगावा. तें ज्ञान कशापासून उत्पन्न होतें तें कारण किंवा मूळ आपणांपासून जाणावें अशी माझी इच्छा आहे.

ब्राह्मण सांगतो:—(शिष्याची) बुद्धि ही खालची अरणी आहे असें समज; आणि गुरु ही वरची अरणी आहे असें समज. त्यांच्या

१ ह्याचा अर्थ १० तेलंग व तदनुयायी प्रताप चंद्र यांनी याप्रमाणें दिला आहे:—एथें मूळ श्लोक—राज्यं पृथिव्यां सर्वस्यामथवाऽपि त्रिविष्टपे । तथा बुद्धिरियं वेत्ति, बुद्धिरेव धनं मम ॥ असा आहे. १० तेलंग ह्मणतात. 'The Expression here is Clumsy; the meaning is that he prefers Knowledge to Sovereignty (ह्मणजे राज्याहून ज्ञान बरें). प्रतापचंद्र ह्मणतात:—The sense Seems to be this. या दोघाही पण्डितांना पदांतून अर्थ काढण्याची पंचईतच पडली आहे. त्यांनी दिलेला अर्थ राज्याहून ज्ञान बरें ठरण्यास 'वेत्ति'च्या स्थली 'वेत्ति' असा पाठ पाहिजे होता; पण तो तसा आहे असें ते झणू शकत नाहीत. मात्र निरुपायास्तव अर्थ असा करणें बरें असें ह्मण-

तात. आमच्याही मते 'वेत्ति' हे पद थोडेंसे त्रासदायक आहे खरेच, पण केवळ अनिवार्य नाही. आझी त्याचा अर्थ असा करितों:—इथें मम बुद्धि: सर्वस्यां पृथिव्यां राज्य अथवा त्रिविष्टपेऽपि राज्य तथा (अग्नेदेन) वेत्ति. ह्मणजे माझी ही बुद्धि सर्व पृथ्वीचें राज्य काय किंवा स्वर्गाचें राज्य काय, तसेंच ह्मणजे सारखेंच समजते ह्मणजे मानिते. प्राकृतांचे दृष्टीला पृथ्वीचे राज्यापेक्षा स्वर्गातील राज्य अधिक स्पृहणीय वाटतें, परंतु माझे बुद्धीला उभयही सारखीच तच्छ वाटतात. माझी काय धनदौलत ती ही (विश्वात्मिका) बुद्धिच होय. इतर वैभवाला मी मान देत नाही.

(म. ह. मोडक.)

२ " नान्यः पंथा अयनाय विद्यते " पुरुषसूक्त.

३ अग्निहोत्रासाठीं काठावर काठ घुसळून आग्ने पाडतात.

योगानें तप ह्मणजे मनननिदिध्यासात्मक श्रवण करणें व विचार करणें यांपासून आपली आलोचन आणि श्रुत ह्मणजे वेदांतश्रवण ही आपणच आपणामध्ये उत्पन्न होते. आतां दोघें मंथन करतात आणि त्यांपासून ज्ञानरूप अनेक अर्थांचे व वस्तुप्रत्यय देणारे ह्मणून अभि उत्पन्न होतात.

ब्राह्मणी विचारितेः—क्षेत्रज्ञ जीव हा संगयुक्त व्यक्त भाग (पदार्थ) ज्याला जितके शक्य आहे. तो निःसंग ब्रह्मचैव रूप आहे हें ह्मणणे वाटतील तितके त्यानें आहेत म्हणून कल्पावे कसें संभवते ? शिवाय, जर ईश हा जीवाचा आणि मग त्यांच्या सत्यतेविषयी विचार नियामक आहे, तर ते दोघे एकच कसें करावे. मग शमदमादिकांचा होतील ? निग्रह करणारा (स्वामी) आणि अभ्यास पुष्कळ झाला ह्मणजे त्या शेंकडों निग्रह (सेवक) यांचें लक्षण एकच कसें हजारां पदार्थांचें क्रमाक्रमानें निरसन होऊन, असूं शकेल ? ज्याहून कांहींच श्रेष्ठ नाही असें एक ब्रह्मच अवशिष्ट राहील. सारांश, ब्रह्मप्रतीति किंवा आत्मसाक्षात्कार हा ज्याचा त्यानेंच करून घ्यावयाचा आहे. तो एकाचें दुसऱ्यास/देण्या-सारखा नाही व या कामीं गुरुही केवळ मार्गदर्शकच आहे.

ब्राह्मण सांगतोः—क्षेत्रज्ञ हा निराकार व निर्गुण असाच आहे आणि त्याच्या उत्पत्तीला अमुक एक कारणभूत आहे असें मूळीच दिसत नाही. आतां आत्मप्राप्ति कशी होईल या-विषयी उपाय मात्र मी सांगतो. याला उत्तम उपाय आहे. पृष्ठावर गंजारव करणाऱ्या भ्रम-रास आंतील सुगंधि मकरंद हस्तगत झालेला नसतो, तथापि तो त्यांस समजतो; नद्वत् श्रवणादिकांनीं आत्मज्ञान होतं. ते असें की, या गन्कर्मांनीं बुद्धीवशाल आतिपटल दर करून ती शुद्ध किंवा उज्ज्वल करणें हाच तो आत्म-प्राप्तीचा उपाय होय. मुढाची बुद्धि अशा प्रकारें शुद्ध झालेली नसल्यामुळे जीव हा मन, बुद्धि इत्यादिकांनीं युक्त व अर्थातच संगी आहे असें त्यास वाटतं. परंतु श्रवणा-दिकांनीं आत्मबुद्धि प्राप्त झाली ह्मणजे तिच्या योगानें आत्मदर्शन होतें, व आत्म्याचें सत्य स्वरूप कळून येतं. मोक्षासंबंधानें “ अमकें करावें आणि तमकें करूं नये ह्मणजे झालाच मोक्ष ” असें कांहींच निश्चित सांगतां येणें शक्य नाही. ब्रह्मज्ञान हें असें विधिनिषेधात्मक नाहीच. ब्रह्मज्ञान होण्यास आवश्यक असलेली बुद्धि (किंवा बुद्धीची विमलता) वेदांतप्रदि-

श्रीभगवान् म्हणालेः—मग त्या ब्राह्मण-स्त्रीच्या जीवाचे परमात्म्याशीं ऐक्य झालें. क्षेत्रज्ञ जो जीव त्याहून क्षेत्र निराळें आहे असें ज्ञान झाल्यामुळे, जीव संगी आहे ही प्राप्ति दूर होऊन तिची बुद्धि सर्व क्षेत्रज्ञां-पलीकडे असणाऱ्या ब्रह्माकडे वळली आणि क्षेत्रज्ञ जीव हाच ब्रह्म आहे हें तीस कळून आलें.

अर्जुन विचारितोः—कृष्णा, ती ब्राह्मणी व तो ब्राह्मण (सांप्रत) कोठें आहे ? ज्यांनीं ही अशा प्रकारची सिद्धि मिळविली तीं दोघें कोठें राहातात तें, हे अच्युता, मला सांग.

श्रीभगवान् म्हणालेः—माझे मन हाच तो ब्राह्मण होय; आणि माझी बुद्धि हीच ती ब्राह्मणी होय, असें जाण. तसेंच, हे धनंजया, मी क्षेत्रज्ञ म्हणून ज्याला म्हटलें तो मीच होय.

१ ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत.

(श्री. भ. अ. १३, श्लो. २.)

अध्याय पसतिसावा.

—:—

श्रेयब्रह्मवर्णन.

अर्जुन विचारितोः—ज्याच्या पलीकडे आणि, भगवन्, दुष्कर्म कशाला म्हणावे ? हेच जाणावयाचें कांहींच उरत नाही असें परमज्ञेय जें माझे प्रश्न आहेत. तर, हे सुव्रता, यांचें यथार्थ ब्रह्म, तें तें मला विशद करून सांग. कारण, हे विवेचन करावें. विषयें, या प्रश्नांचें तत्त्वास कृष्णा, तुझ्याच प्रसादानें असल्या सूक्ष्म विष- धरून यथायोग्य स्पष्टीकरण करण्यास याकडे माझी बुद्धि लागली आहे. आपणच समर्थ आहां. आपणांचाचून यांचें

वासुदेव सांगतोः—प्राचीनकाळीं मोक्षा- सम्यक् उत्तर देणारा या भूतलावर दुसरा कोणीच विषयीं गुरुशिष्यांचा संवाद झाला आहे. नाही. यास्तव, महाराज, आपण सत्य उत्तर तो प्राचीन इतिहास याचे स्पष्टीकरणार्थ यावें. मला फार जिज्ञासा झाली आहे. तुम्ही सांगत असतात. तोच मी तुला सांगतां. धर्म जाणणारांत वरिष्ठ आहां आणि मोक्षधर्म

एक उत्तम आचरणाचा ब्राह्मण एकदा कथन करण्यांत आपला हातखंडा आहे अशी सुखासम्यक् बसला असतां त्याच्या बुद्धिमान लोकांत आपली प्रशंसा होत असते. सर्व संश- शिष्यानें त्यास प्रश्न केला कीं. “आचार्य, श्रेय यांचें निरसन करणारा आपणांचाचून दुसरा कोणतें?” तो आणखी म्हणाला, ‘एक शाश्वत कोणीच आज विद्यमान नाही. आम्ही सर्व कल्याण मिळावें अशी दृढ भावना होऊन संसारास भ्यालेले व ल्हवून मोक्षमार्गाचा शोध मी आपणांपाशीं आलों आहे; आणि, हे विप्र, करू पाहणारे आहों.

आपल्या पायांवर मस्तक ठेवून एवढें मागणें वासुदेव सांगतोः—तो शिष्य अनन्यभावे आपणांपाशीं मागत आहे. तर, हे गुरा, मी गुरूस शरण गेला असून त्यानें आपले प्रश्न विचारतां तें मला सांगावें. पद्धतशीर विचारिले होत. शिवाय तो गुणवान,

पार्था, शिष्य अशी प्रार्थना करू लागला शांत, गुरूच्या मजीप्रमाणें वामणारा, छाये- असतां त्यास गुरु म्हणाले, ‘द्विजा, तुला प्रमाणें गुरूच्या सेवेस सर्वदा हजर रहाणारा, जेथें जेथें शंका असेल, तें सर्व मी समजून जितेंद्रिय, मनोनिग्रही व ब्रह्मचारी होता. सांगून. पाहिजे तें खुशाल विचार. कुरुश्रेष्ठा, यास्तव, पार्था, त्या व्रतस्थ व ज्ञानी गुरूनें त्याच्या शिष्यवत्सल गुरूनें असें ह्मटलें, तेव्हां त्या त्या सर्व प्रश्नांचें यथावत् विवेचन केलें.

शिष्यानें हात जोडून काय विचारिलें तें, हे गुरु म्हणालाः—प्राचीनकाळीं स्वतः ब्रह्म- महामाते, श्रवण कर. देवानें वेदास अनुसरून हें सर्व सांगितलें

शिष्य विचारितोः—महाराज, मी कोठून आहे. मोठेमोठे ऋषि हें जाणतात; आणि आलों आहे, व आपण कोठून आलां आहां, यांत तत्त्वभूत जो त्रिकालाबाधित अर्थ आणि आपणां दोघांहून पर व त्रिकालाबाधित (ब्रह्म) त्याचा विचार आला आहे. आम्ही सत्य असें काय आहे, तें विशद करून सांगावें. जाणतां कीं, ज्ञान हेंच पर किंवा सर्वश्रेष्ठ होय. सर्व स्थावरजंगम पदार्थ कशापासून उत्पन्न संन्यास हेंच उत्तम तप होय. ज्ञानाचा खरा शाले ? ते कोणाच्या सत्तेनें जिवंत राहतात ? विषय जें निराबाध ब्रह्म, तें जो निश्चयपूर्वक आणि त्यांच्या आयुष्याची मर्यादा किती जाणतो आणि सर्व भूतांचे ठिकाणीं आपणास

पहातो, तो कामचारी म्हणजे इच्छेनुकूल
संचार करणारा होतो. पुरुष आणि प्रकृति
यांचे एकत्र वास्तव्य आणि पृथक् भाव हे दोन्ही
जो ज्ञानी जाणतो आणि ईश्वराशीं सर्वोच्च
अभेद असल्यामुळे एकत्व आणि व्यवहारा-
तील अनेकत्व हीं दोन्ही जो पहातो, तो
दुःखापासून सर्वथा मुक्त होतो. जो कराचीत
इच्छा करित नाही व विलकूल अभिमान
वाळित नाही, तो या जगांत असताह
ब्रह्मसुख समजला जातो. माया व सच्चा-
गुण यांचे खरे स्वरूप (जगजे कलितत्व)
जाणणारा, सर्व प्राणी ज्यापासून उत्पन्न
होतात ते कारण किंवा मूळ जाणणारा
निर्मम व निरहंकार पुरुष मुक्त होतो, यां
संदेह नाही. एक अज्ञानांतून महान् वृक्ष
आहे असे समज. ब्रह्म हे त्याचे बीज होय
कारण, त्यामुळेच त्याची उत्पत्ति झाली
अज्ञान हा त्याचा मुलांकर होय. बुद्धि
किंवा महत्त्व हे त्याचे खांड हाय. अहंकार
हेच त्याचे पल्लव जाणावे. त्याला परंपरांचे
इंद्रियरूप अंकर फुडले आहेत. आकाशादि
महामते हे त्याचे पुष्पगुच्छ समजावे. आणि
स्थूलकार्ये ह्या त्याच्या फांद्या जाणाव्या
संकल्परूप पर्णे, कर्मरूप पर्णे आणि कर्म-
फलरूप (सुख वेगळे.) फळे यांनी तो वृक्ष
संदोर्भात भरलेला आहे. असा हा सनातन
वृक्ष जाणून जे ह्या अज्ञानात्पन्न तत्त्वांचे ज्ञान-
रूप तीक्ष्ण तरवारीने छेदने करतात, ते अमर
होतात; व जन्ममृत्यूच्या फेऱ्यांतून सुटतात.

मृत, वर्तमान, भविष्य वेगळे आणि धर्म, अर्थ
व काम यांविषयीच्या संवेदाचा ज्यांत
निकाल लागतो, आणि जे सिद्ध (मुक्त)
जनांस उत्तम अवगत असतं, ते पुरातन व
शाश्वत स्थान (पद्मप्र) मी तुला आज कथव-
तलों. मनीषी लोक ते जाणून येथेच मुक्त होतात.

प्राचीनकाळीं बृहस्पति, भरद्वाज, गौतम,
तृग्वि, वसिष्ठ, काश्यप, विश्वामित्र व अत्रि
अंते ऋषि शाश्वत कल्याण कसे होईल याचा
परस्परंजवळ शोध करण्यासाठी एकत्र जमले
ले. त्यांनीं प्रथम सर्व प्रकारचे मार्ग (कर्म-
मार्ग वेगळे) आचरिले होते आणि कृतकर्मोची
तळे भोगतां भोगतां ते अगदीं कंटाळून गेले
हात व नंतर तत्त्वज्ञानासेने बाहेर पडले होते.
आपसांत निकाल न लागल्यामुळे, ते बृह-
स्पतिरस ऋषीस आपला पुढारी करून त्या-
सह ब्रह्मलोकीं गेले; आणि त्यांनीं दुःख-
शुक्रतांमून अलिप्त अशा ब्रह्मदेवाची गांठ
वतली. महात्मा ब्रह्मदेव सुखासनावर बसला
होता. त्यास महर्षींनीं प्रणाम करून शाश्वत
कल्याणाविषयीं पृढीलप्रमाणे महत्त्वाचे प्रश्न
विचारिले. चांगले कर्म कस करावे? पापापासून
कसे मुक्त व्हावे? आम्हांस कोणते मार्ग
सुखप्रद होतील? सत्य कशास म्हणावे?
दुष्कृत म्हणजे काय? दक्षिण व उत्तर हे
दोन्ही मार्ग कोणकोणत्या कर्मांनीं प्राप्त
होतात? प्रलय म्हणजे काय? मोक्ष म्हणजे
काय? आणि प्राण्यांचा जन्म होणे व त्यांस
मरण येणे याचा अर्थ काय?

त्या मुनिश्रेष्ठांनीं असे विचारिले असतां

१ श्रीमद्भगवद्गीता अ. १२ श्लो. १६, २७,
२८, २९ पदा.

२ अत्रत्ये प्रादुर्भवर्णे. (गीता अ. १५ पदा.)

३ तत्त्वज्ञानमय हृदय ज्ञानसिनाऽऽमनः।
छिन्नं संशयं योगमातिशयसिद्धं भारत ।

(गीता, अ. ४. श्लो. ४२)

आश्व० ७-८

१ परीक्ष्य कर्मचितान् लोकान् ब्राह्मणे निवेद-

मायन् । (श्रुति.)

२ " अत्रित्येति० " धर्मो रात्रिस्तथा० "

३ कृष्णे गतीं ब्रूते जगतः शाश्वते मते ।

(गीता, अ. ४. श्लो. २४, २५, २६.)

क्षपितामह ब्रह्मदेवानें जें उत्तर दिलें तें, हे असतात कीं, धर्म हा सनातन व एकच
शिक्षा, मी तुला सांगतो. वेदांस अनुसरून असून त्यास चार पाद आहेत. द्विजहो,
असलेले तें उत्तर तूं नीट श्रवण कर.

निश्चयानें ब्रह्मप्राप्ति करून देणारा, आणि पूर्वी
ब्रह्मदेव ह्मणाले:—त्रिकालाबाधित सत्य मनीषी ज्यानें गेले तोच क्षेमकारक व श्रेय-
जें ब्रह्म त्यापासून स्थावरजंगम वगैरे सर्व स्वरूपां मी तुम्हांस सांगतो. वक्तृहो, तो
भूतें उत्पन्न झालीं आहेत; आणि तीं कर्मांच्या मार्ग परमश्रेष्ठ व जाणण्यास अत्यंत कठीण
योगानें जिवंत असतात हें, हे सुव्रतहो. आहे; याकरितां मी सांगत असतां तो नीट सम-
तुझी ध्यानांत घ्या. (जाणा.) स्वयंजीन ध्या: आणि, महाभागाने, तो समजला
पासून ह्मणजे उत्पत्तिकारण जें ब्रह्म त्या-ह्मणजे परमपद किंवा ब्रह्मही साकल्यानें
पासून मार्ग चुकून दूर गेलेले सर्व जीव आपल्या जाणा. ब्रह्मचर्याश्रम ही पावली पायरी आहे.
कर्माप्रमाणें वर्तन करतात. (ते जेव्हां कर्म गृहस्थाश्रम ही दुसरी पायरी असून त्यापुढे
करावयाचें सोडतील, तेव्हांच ते परत ब्रह्मसंन्यासाश्रम आहे. आणि त्यानंतर अध्यात्म
येऊन पोहोचतील.) सत्य हें मूळचें एकच आहे. किंवा संन्यास ही शेवटची व सर्वश्रेष्ठ पायरी
ब्रह्म हेंच तें सत्य होय. तें गुणांनीं युक्त आहे. असें समजावें. अध्यात्मलाभ झाला नाही
झालें असतां पांच प्रकारचे होते, हें निश्चित तोपर्यंतच मनुष्यास तेज, आकाश, सूर्य, वायु,
होय. ब्रह्म किंवा ईश्वर हें एक सत्य; तप इंद्र व प्रजापति (एकंदरीत सर्व विश्व) हा भेद
किंवा धर्म हें दुसरें सत्य; प्रजापति किंवा दिसत असतो. (अध्यात्मप्राप्तिनंतर एक ब्रह्मच
जीव हें तिसरें सत्य; सत्यापासून उत्पन्न झालेलीं सर्वत्र दिसूं लागते.) अध्यात्मलाभ कसा होईल
सर्व भूतें हें चौथें सत्य; आणि प्राणिमय जगत् याचा उपाय मी सांगतो, तो तुझी प्रथम सम-
हें पांचवें सत्य होय. अशीं हीं व्यावहारिक जीन ध्या. वनांत राहणें व फक्त फलमूले व
सत्यें आहेत. ह्मणूनच, ज्यांचे क्रोध व संताप वायु भक्षण करणें हा जो मुर्तीवाकानप्रस्थाश्रम
वूर झाले आहेत आणि जे नित्य योगमग्न तो ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यां तिघांस
असतात असे आत्मदमनपूर्वक धर्म सेवन कर- सांगितलेला आहे. गृहस्थाश्रम हा सर्व वर्णांस
णारे ब्राह्मण सत्यमय असतात. ते त्या कामास उक्त आहे. ज्ञानीजन असें सांगतात कीं.
चुफत नाहीत.

आतां, एकमेकांच्या भयानें धर्माचें अति-
क्रमण न करणारे व सद्बोदीत जगद्वृद्धीला मदत-
कारणारे, धर्मरूप सेतु बांधणारे व विद्यायुक्त असे
ब्राह्मण, तसेंच चार वण, आणि चार आश्रम
व त्यांस धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष प्राप्त
करून देणाऱ्या पृथक् विद्या, यांचें मी कथन
करतो. मनमशील लोक असें ह्मणून

१-कर्मणा बध्यते जन्तुर्बिद्यया तु विमुच्यते ।

ह्यस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पश्यदृशिन् ।

२- (आतिथ्य-मार्गधर्म, २५९; ७.)

१ हा जन्म दोहाकार नीलकंठप्रमाणे दिला
आहे; परंतु मूलग्रंथ "नोपैति यावत्प्राप्तं तावदे-
तान् पश्यति ॥" असा अर्थ व नीलकंठांनी दिले-
ल्या टीकेत दुपट्या 'न' च्या निर्वादे दाख-
विला नाही! व 'न' सोडून दुसरा पाठ सापडत
नाहीं. तेव्हा हे स्थळ अशा अतिरिक्त दिमतें.

२ एवं गृहाश्रमं स्थित्वा निषिक्त स्नातका द्विजः ।
वने वसेत्तु नियतो यथावद्विजिताद्वयः ।

(भगु. अ. ६. श्लो. १.)

(त्यांत जो बलिष्ठ असल त्यास अनुसरून इतर वागतात.) शिवाय, कधी कधी ते परस्परशीं संयुक्त झालेलेही असतात. पंचमहाभूते हीं त्रिगुणात्मकच आहेत. या तीन गुणांपैकी तमाचें सत्त्व हें मिथुन (जोडीदार) होय. सत्त्वाचें रज हें मिथुन होय. तसेंच रजाचेंही सत्त्व हें मिथुन असून सत्त्वाचें तम हें मिथुन आहे. जेथे तमोगुणाचें नियमन केलें जातें, तेथें रजोगुण प्रवृत्त होतो (सत्त्वाची साथ करितो) आणि रजोगुणाचें नियमन झालें असतां तेथें सत्त्वगुणाची प्रवृत्ति (तमोगुणाची साथ) होते. अंधकार हा तमोगुणाचा आत्मा होय. तमोगुण हा त्रिगुणात्मक असून त्यास मोह असेंही म्हणतात. अधर्म हें त्याचें लक्षण होय. सर्व पाप कर्मांत या गुणाचें अस्तित्व असतें. पापकर्माकडे प्रवृत्ति होणें, हें तमोगुणाचें स्वरूप होय. या तमांगुणांत दुसरे गुणही समाविष्ट झालेले दिसतात रजोगुणाचा प्रवृत्ति हा आत्म होय. क्रियासातत्याला किंवा जन्ममृत्युचक्राला तोच कारण आहे. उत्पत्ति हें याचें लक्षण होय. हा सर्व प्राण्यांचे ठायीं प्रवृत्त झालेला असतो व दळदळीत दिसून येतो. अंतःकरणाच सर्वत्र सारखा उपडेपणा, सौजन्य आणि विश्वास हीं तीन सात्त्विक गुणांचीं लक्षणां आहेत. प्रकाश, धर्म, ज्ञान इत्यादि हे सात्त्विक गुण आहेत व ते सज्जनांस फार आवडतात

तमोगुणवर्णन.

आतां या गुणांचीं खरीं कार्ये कशा स्वरूपाचीं असतात, आणि तीं तरीच कां होतात हे मी तुम्हांस एकीकरणानें आणि पृथक् पृथक्

१ यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।
स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरारिणं ।

(मनु. अ. १२, श्लो. २५.)

शरारस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत । रजःसत्त्वमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तया । (गीता १४, श्लो. १०)

अशा दोन्ही प्रकारें सांगेन; नीट श्रवण करा. समोह, अज्ञान, अनुदारता, कर्माविषयी अनिर्णय, निद्रा, गर्व, भय, लोभ, स्वतः (कोणाचे) मूर्खीत्व नव्हे !) सत्कृत्यांस दुष्ण देणें, स्मरणशक्ति नसणें, विचार-गत्कोची अपरिपक्वता, नास्तिक्यबुद्धि, एकदा एक प्रकारें आणि दुसऱ्यांनं दुसऱ्या प्रकारें वागणें (शील नसणें) व युक्तायुक्तविवेकाचा अभाव, अंधत्व (इंद्रियांचें मोहच), हिंसेत्व, अशुचित्वादि नीच गुणांकडे मनाचा फल असणें, कांहींएक न करतां केल्याची कशारकी मारणें, कांहींएक समजत नसतां हातेपणाचा अहंकार वाहणें, मित्रत्वाचा अभाव (कोणाशीच मित्रत्वातें न वागणें), दुष्ट स्वभाव, अश्रद्धा, मूर्खपणाची विचारपद्धति, अंतःकरणाची वक्रता, सहवास किंवा संबंध ठेवण्याचीही लायकी नसणें. पापाचरण, कोणत्याही गोष्टीचा बोध न होणें, (लवकर समजून न पडणें,) आठसादिकांमुळे इंद्रियांस मालली सुस्ती, देवादिकांवर भक्ति नसणें, इंद्रिये स्वाधीन नसणें आणि नीच कर्माविषयी प्रीति, या सर्व गुणांस तामस गुण असें म्हणतात. भाव अथवा मोह हा सज्जन प्रसिद्ध शा ज्या ज्या मनावृत्ति या जगांत दृग्गोचर होतात, त्या त्या सर्वांमध्ये हे सर्व तामस गुण एकत्र असावयाचेच. देव, ब्राह्मण व वेद यांची नित्य निंदा करणें, अनुदारता, गर्व, रोड, क्रोध, अक्षमा आणि प्राणिमात्राविषयीं तसे हीं ज्या वर्तनांत दृष्टीस पडतात, ते तामस वर्तन होय. नसत्या उठाडेवी आरंभणें यांचा कांहीं उपयोग नाही किंवा फलप्राप्ति हीं अशीं दानें करणें, ज्ञानापासून कोणताही

१ लोभःस्वप्नःऽधृतिःक्रोधो नास्तिक्यमिन्नवृत्तता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणं ॥

(मनु. १२, ३३.)

नका किंवा पुण्य नाही अशा कामीं द्रव्यकता मिळवितात, आणि देवांच्या स्वर्गास वंचणें, आणि ज्यापासून शरीरास कांहींच हित जाऊन पोचतात, असें वेदवचन आहे. मनुष्ये-
 होत नाहीं असा आहार करणें, हें सर्व ताम- तर योनींत जन्म पावलेले जीव आपापल्या
 साचरण होय. अतिवाद, असहिष्णुता, मार्तम्य, कर्माचें उत्तम ज्ञान झालें असतां पुनः मागे
 अभिमानित्व आणि अविश्वास हें तामस फिरतात आणि उत्तरोत्तर अधिकाधिक उच्च
 वर्तन होय. अशा प्रकारें वागणारे जे कोणी योनींत जन्म घेऊन शेवटीं मनुष्यजन्म पाव-
 पुरुष या जगांत असतील ते, आणि पापकर्मे नात. पापयोनींत जन्मलेले आणि चांडाल,
 करणारे व लाजलज्जा ज्यांस उरली नाही मुळे किंवा चांचरे लोक पुनरावृत्तिसमयीं
 असें सर्व पुरुष हे तामस मनुष्य जाणावे. ती नीचयोनि व तमोगुणाच्या प्रवाहांत स्वतः-
 अशा प्रकारच्या पापकर्मांस कोणत्या योनि बरोबर असणारे ते तामसगुण यांचें अतिक्र-
 प्रात होतात, हें मी आतां सांगतां. यांस अथो- मण करून उत्तरोत्तर अधिकाधिक श्रेष्ठ
 निरयगति व निर्वर्कनिरयगति ह्या निश्च जातींत जन्म पावतात. स्त्री, द्रव्य इत्यादि
 यांचें प्राप्त होतात. ते म्यावर पदार्थ किंवा कामनीय वस्तूंच्या ठिकाणी जी आसक्ति तिलाच
 पशु, अथवा ओश्याचीं जनावरां किंवा क्रुः महामोह असें झणतात. या मलमोहाच्या
 स्वाभेद, सर्प, कृमि, कीटक व पक्षी, तसेच योगांत [सुखाची इच्छा करणारे] ऋषि,
 अंडज प्राणी, सर्व प्रकारचे चतुष्पाद, वेडे, मनि व देवही मोह पावतात. अज्ञान, मोह
 बहिरे, मुळे व अनेक वाईट रोग असलेले किंवा भ्राति, महामोह किंवा आसक्ति,
 मनुष्य होत तसे अल्पेन दुःखचारी व अज्ञानां व क्रोधसंज्ञक तामिस, आणि मरणसंज्ञक अंधता-
 कारांत निमग्न असलेले जन आपआपल्या निस् ते पांच प्रकारचे महाक्लेश आहेत. हे
 कर्माचीं लक्षणे सदैव प्रकाशित करीत अस- विप्रहो, तमोगुणविशिष्ट असें जें जें वृत्त
 तात; ते उत्तरोत्तर अधिकाधिक अवगतीत किंवा कृत्य तें तें सर्व मी तुझांत त्यांचें स्वरूप,
 जात असतात; कारण, त्यांच्या गित्ताचा लक्षण व उत्पत्ति यांस इतक्यातः कथन केलें
 प्रवाह तसाच यज्ञान असतो; आणि आहे. यांस बरोबर जाणणारा जगांत कोण
 पुरुंदरीत ते तमोविशिष्ट लोक तमांत झणजे आहे ! त्याचप्रमाणें त्यांस बरोबर पहाणारां
 अज्ञानां व कामान निमग्न असतात. आतां, अशा तरी कोण आहे ? असत्य वस्तूचे ठिकाणीं
 हीन जनांच्या ठिकाणीं सुकृताचा आविर्भाव सत्याचा आभास करून देणें हेंच मुळीं
 कसा होईल आणि त्यांची उत्पत्ति कशी होऊं तमांचें खरोखर लक्षण होय. मीं अनेक प्रका-
 राकेंठ, हें मी कथन करितों. तगा रीतीनिं वागून रचे तमेविशिष्ट गुण कथन केले आहेत.
 त्यांत पुण्यवंचने पवित्र लोक प्राप्त होतील तसेच उच्च व नीच अशा दोन्ही स्थितींताल
 जे अजादि तिर्यक्योनींत जन्मलेले प्राणी तमाचें यथार्थ विवेचन केलें आहे. मीं सांगि-
 स्वधर्मनित्त व प्राणिमात्राच्या कल्याणाची वलेले गुण किंवा लक्षणे जो मनुष्य सदैव
 इच्छा करणाऱ्या ब्राह्मणांकडून यज्ञांत निघन अंतःकरणांत वागतील, तो सर्व प्रकारच्या
 पावडात, ते ह्या संस्काराच्या योगानें उच्च तमोगुणांपासून निश्चयानें मुक्त होईल.
 स्थितीत येऊं लागतात. मग ते ब्राह्मणादि १ सर्व ज्ञान, तमोऽज्ञान, रागद्वेषो रजःस्मृतम् ।
 जीतीत प्राप्त झाल्यावर योग्य यत्न करून संज्ञा- (मनु. अ. १२, श्लो. २६.)

अध्याय सदतिसावा.

—:०:—

रजोगुणवर्णन.

ब्रह्मदेव ह्मणाले:—सत्तमहो. आतां मी तुह्मांस रजोगुणाचें यथार्थ वर्णन करून सांग्तां. हे महाभागांनो, रजोगुण कशा स्वरूपाचा आहे हें श्रवण करा. संताप, रूप, (रूपाचा गर्व,) श्रम, सुख व दुःख, उष्णता व थंडी, ऐश्वर्य, कलह, संधि, हेतुयुक्त भाषण, असमाधान, क्षमा, बल, शौर्य, गर्व, रोष, व्यायाम व कलह, ईर्ष्या, इच्छा, चहाडी, युद्ध, ममत्वबुद्धि, संरक्षण, वध, बंधन व दुःख, क्रय व विक्रय, कुरतडणें, छेदणें, भोसकणें, दुसऱ्याच्या वर्मावर प्रहार करणें, निष्ठ, रता, हिसपणा, आक्रोश, दुसऱ्याचें उणें बाहेर काढणें, सर्व जगाशीं संवद्ध असलेल्या प्रश्नांचें चिंतन करणें, मत्सर, परिपालन, वित्त-वाद, किंवा लुब्धेगिरीचें भाषण, खोल्या किंवा पोकळ देणग्या, विकल्प, विस्कारयुक्त भाषण करणें, निंदा, स्तुति, प्रशंसा, प्रताप, हमणी, तुमरीवर येणें, दुखणई व वेगरेची परिचर्या, गुरुपितरादिकांची शुश्रूषा, सेवा, तृष्णा (हांव), दुसऱ्यावर विसंबून राहणें, व्यवहार, चातुर्य, नीति, प्रमाद, सर्वांची निंदा, स्वीकार, पुरुष, स्त्रिया, इतर प्राणी, अचलपदार्थ व रक्षण कर्ते यांवर घडणारे निरनिराळे सर्व संस्कार, संताप, अविश्वास, सर्व व्रतें व नियम, सर्व शुभकृत्यें, नानाप्रकारचीं लोकोपयोगी धर्म कृत्यें, स्वाहाकार, नमस्कार, स्वाध्याय आणि वषट्कार, त्याचप्रमाणें याजन व अध्यापन, यजन व अध्ययन, दान, प्रतिग्रह, प्रायश्चित्त, मंगलकर्म, हें माझे तें माझे अशी ममत्वबुद्धि, गुणसमुद्भव, प्रेम, दुसऱ्याचा द्रेह, लबाडी, कपट, व तसाच मान, चोरी, हिंसा, दोष देणें, दुःख, जागरण,

दंभ, अहंकार, प्रीति, भक्ति, समाधान, आनंद, जुगार, लोकांच्या भाकऱ्या भाजीत वसणें, स्त्रियांशीं केलेले संवर्ध; आणि हे विप्रहो, नृत्य, वाद्य व गीत यांविषयी आवड, हे सर्व गुण राजस (रजोगुणासंबंधाचे) आहेत. जगातील भूत, भविष्य व वर्तमान अशा सर्व गोष्टी जाणणार, धर्म, अर्थ व काम या त्रिवर्गाचें साधनांत निमग्न असलेले, आणि इच्छार्थीन वर्तनाचे सर्व पुरुष अश्विल उपभोग्य दगतांच्या समृद्धीनं दृष्ट पावतात. हे सर्व गुण रजोगुणी होत. याची गति तामसापेक्षा उच्च असली तरी पुढील अर्थो-गतिच होय. हे या जगांत पुनःपुनः जन्म पावून आनंद पावतात. हे ऐहिक व पारलौकिक सुखाची आकांक्षा करितात. दान देणें, घेणें, तर्पण करणें व हवन करणें ह्या क्रिया हे याच उद्देशाने करतात. विप्रहो, अनक प्रसारचे रजोगुणाचे परिणाम मीं तुह्मांस सांगितले आणि एकंदर रजोगुणी मनुष्याचे वर्तन कशा प्रकारचें होत हें नट स्पष्ट केले. जे मनुष्य ह्या गुणांचें ज्ञान संवेदीत अंतःकरणानें वागवितो, तो या सर्व राजसगुणांपासून पूर्ण मुक्त होतो.

अध्याय अडतिसावा.

—:०:—

सत्त्वगुणवर्णन

ब्रह्मदेव म्हणाले:—आतां यापुढें मी तिसऱ्या श्रेष्ठ व सर्वोत्तम गुणाचें वर्णन करितों. तो या जगातील सर्व प्राण्यास हितावह आहे. त्यास कोणत्याही प्रकारें नांव ठेवण्यास जागा नसून सज्जनानें वर्तन त्यासच अनुसरून प्रसन्न आनंद, समाधान, उन्नति, अंतःकरण, चा उघडपणा, तसेंच सुख, आनंदार्थ,

१ आरंभकालीन स्वयंमसक्त्याविप्रदः ।

विपर्यायसेवा चाडसु राजस गुणलक्षणं ॥

(मनु. १२, ३२.)

शांतता, संतोष, अद्धा, क्षमा, धैर्य, अहिंसा, लघुत्व (सूक्ष्मत्व) वगैरे सिद्धि उपभोग सर्वार्थे ठिकाणीं समबुद्धि, सत्य, सरळपणा, शक्तात. अशा लोकांस उर्ध्वगामी लोक म्हण- अक्रोध, निर्ममत्वा, शुचिभूतपणा, दक्षता व तात. ते सर्व पदार्थांचें स्वरूप पालटण्यास पराक्रम, हे सात्त्विकगुण हात. शाब्दिकज्ञान समर्थ असे वैकारिक देव होत. ते स्वर्गलोकीं व्यर्थ आहेत, आचरण व्यर्थ आहे, सेवा व्यर्थ प्राप्त झाल्यावर स्वगुणांनीं सर्व पदार्थांत अहं आणि आश्रमही (ब्रह्माचर्यादि) व्यर्थ पालट करितात. ते ज्याची ज्याची इच्छा आहेत, अशा भावनेनें जो योगमार्गाकडे वळून करितात ते तें सर्व त्यांस प्राप्त होतें. ते स्वतः उत्तम प्रकारे योगधर्मांचें अनुष्ठान करतो, तो इच्छित वस्तूंचा उपभोग घेतात इतकेंच नव्हे, येथेंच (आपणामध्येच) अत्यंत श्रेष्ठ उपा- तर इतरांसही त्या संकल्पित वस्तु देतात. भोगितो. ममत्वबुद्धि नाहीशी होणें, अहंका- द्विजर्पमहो, सात्त्विक वृत्त हें अशा प्रका- राचा नाश होणें. कोणतीही आशा न करणें रचें आहे. हें सम्यक् जाणलें असतां सर्व सर्वत्र समतेनें वागणें, आणि निरिच्छता असणें कामना परिपूर्ण होतात. सत्त्वगुणाच्या धर्मांचें या गोष्टींनीं सज्जनांचा सनातन धर्म बनलेला आहे. मीं विशेषेंकरून सविस्तर वर्णन करून सांगि- विश्वास, लज्जा, क्षमा, दातृत्व, शुद्धता, जाग- तलें; आणि सात्त्विक मनुष्याची वर्तणूक कशा रूपापणा, क्रूरपणा नसणें, मोह नसणें, आणि प्रकारची असते हेंही यथावत् कथन केलें. ज्या मातावर दया, दुष्टपणा नसणें, हर्ष, समाधान मनुष्याचे अंतःकरणांत या गुणांचें (सात्त्विक विस्मय, विनय, सद्गान, शुद्ध चित्तानें मुक्ति- धर्मांचें) ज्ञान सदां दीत जागरूक असतें, तो हेतुक कोणें करणें, शुभवृद्धि, सर्व प्रकारच्या ह्या सर्व गुणांचा उपभोग घेतो, परंतु ह्या लोभांपासून मुक्तता, आदासत्त्व, ब्रह्मचर्य, गुणांवर आसक्त होत नाही.

सर्वसंगपरित्याग, निर्ममत्व, नैराश्य, आणि अध्याहतधर्मतत्परता; त्याचप्रमाणें दान, यज्ञ, अध्ययन, वाच, प्रतिग्रह, धर्म व तप हीं सर्व व्यर्थ आहेत अशा भावनेनें या जगातील जे ब्रह्म-

अध्याय एकुणचाळिसावा.

—०:—

गुणत्रयसंघातवर्णन.

ब्रह्मदेव म्हणाले:—सत्त्व, रज व तम हे सर्वच गुण एकमेकांपासून अगदीं स्वतंत्र असे वर्णन मानशाक्तेचे) होत. तेच शहाणे सर्व पापकर्मे करणें अशक्य आहे. कारण ते तसे निर- परित्यागून निःशोक होतसोने स्वर्गास पोचतात निराळे रहात नसून सर्वत्र अविच्छिन्न किंवा प्राणिमग स्वतःसाठीं अनेकदेह निर्माण करतात. एकीभूतच आढळतात. ते एकमेकांशीं संबद्ध ते थोर मंडाने आपलें मन अनेकाकार करून झालेले, परस्परांवर अवलंबून असलेले, अन्यो- स्वर्गस्थ देवांप्रमाणें ईशित्व (सर्वांवर सत्ता न्यांच्या आश्रयानें राहणारे व परस्परांच्या अनुरोधानें वागणारे असे आहेत. जावत्काल सत्त्वगुणांचें अस्तित्व आहे तावत्काल तेथें रजोगुण आहेतच आहे, यांत तिलमात्र संवेद नाही. जोपर्यंत सत्त्व व तम हे आहेत तोपर्यंत रजोगुणांचें अस्तित्व आहे. ते

१ वेद भ्रमसन्तया ज्ञान शीतमिन्द्रियान्ग्रहः ।

धर्मक्रयश्मचित्ता च सात्त्विक गुणलक्षणं ॥

(मनु. १२, ३१.)

एकमेकांशीं मिलून मिसळून व्यवहार करितात. रजोगुण, आणि ब्राह्मणांमध्ये उत्तम असा कारण, ते मेलनप्रिय (संयोगप्रिय) असल्यामुळे सत्त्वगुण, याप्रमाणें हे तीन गुण या तीन सदादीत एकत्र राहतात. एकीने राहण्याचा वर्णांत वास करतात; तथापि के उंची पहा—सत्त्व, ज्यांचा स्वभावच आहे असे हे गुण एका रज व तम हे तिन्ही गुण एकत्र असून एकत्रानेंच देवांत एका काळीं एकत्र संचार करीत अस- कार्य करीत आहेत, असें सहज दृष्टीत तांही आपआपल्या हेतु-अहेतूनीं ह्मणजे निर- दिसून येत; त्यास सूक्ष्मदृष्टीनें अवलोकन कर- निराळ्या प्रकारें वागतात, एकमेकांसमामें राह- ण्याचें प्रयोजन पडत नाहीं. ते अगदीं पृथक् णान्या ह्या गुणांची भिन्नभिन्न स्थलीं कम- असे विलकूल आढळत नाहींत. उदय पाव- जास्त वाढ होत असते. त्यांची वृद्धि व क्षय णान्या आदिवास पाहून कुचर ह्मणजे चार- कोठें कसकसा असतो तें आतां सांगतां. श्राने- नारादिक भय पावतात आणि दुःखभागी शूकरादिक तिर्यक् योनींतील प्राण्यांमध्ये त्याचा ताप होतो. येथें किंवा अन्यत्र जेथें ह्मणून तमोगुणांचे आदित्य हा आधिक्य पावलेले सत्त्व आधिक्य असतें, तेथें रजोगुण अल्प असतो; होय; कुचर (त्यांना वाटणारें भय) हे तमो- आणि सत्त्वगुण अल्पतर (फारच कमी) गुण होत; आणि प्रवाशांस होणारा ताप हा असतो असें समजावें. तसेंच मध्यम स्थिती- रजोगुणाचा धर्म होय. प्रकाशता हा आदि- तील प्राण्यांत वर्गेरे जेथें जेथें रजोगुण त्याचा मुख्य धर्म असल्यामुळे त्यास सत्त्व- आधिक्यानें असतो, तेथें तेथें तमोगुण अल्प गुणाची व त्यापासून होणाऱ्या भय-संतापांस तम असून सत्त्वगुण अल्पतर असतो असें समजावें. व रज यांची उपमा दिलेली आहे. तथापि प्रत्यक्ष आतां ज्या ऊर्ध्वगामी लोकांत वर्गेरे सत्त्व आदित्याचे ठायीं हे तिन्ही गुण आहेतच. गुणांचें आधिक्य असतें त्यांमध्ये तमोगुण अल्प प्रकाशता हा सत्त्वगुण होय; तद्वत् उष्णता हा व रजोगुण अल्पतर असतो, असें समजावें. रजोगुणाचा धर्म होय; आणि पर्वता (ग्रह- सत्त्वगुण हा इंद्रियांचा उगम (उत्पत्तिस्थान— गांचे वेळीं) त्यावर येणारी छाया ही तमो- योनि) असून तो त्यांच्या स्वरूपांत पालट गुणाची निदर्शक होय. याप्रमाणेंच सर्व तेजो- करण्यास व त्यांचा विकास करण्यास समर्थ गोलांस हे तिन्ही गुण असतात. ते निरनिराळ्या

असा आहे. सत्त्वापरता दुसरा कोणताही धर्म श्रेष्ठ नाहीं. सत्त्वगुण हाच खऱ्या धर्माचें मूळ आहे; सत्त्वस्थ लोक ऊर्ध्वगतीला जातात; राज- सांस मध्यगति मिळते; आणि दुर्गुण- संपन्न तामस लोक अधोगतीस पोचतात. सामान्यतः शुद्धांमध्ये तमोगुण, क्षत्रियांमध्ये

१ दीपज्योतीतही सुद्ध पातरा प्रकाश मुळाशीं, तांबडा प्रकाश जिथेही, व काजळ अग्राशीं या- प्रमाणे सत्त्व, रज, तम हे तिन्ही गुण अमनात हे अवलोकनशील समजतील. आपले मन (जे तेजो- गोलच होत,) यांतला सुध्द, ताग्र व कृष्ण हे अनुक्रमे सत्त्व, रज व तम यांचे निदर्शक वर्ण असतात हे विचक्षणांचे ध्यानी येईलच. दिसस हा

१ स्थावराः कुमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः पक्षवृक्ष मृगाश्च जघन्या तामसी गतिः । इत्यादि. (मनु. अ. १२, श्लो. ४२, ४३, ४४.)

२ ऊर्ध्व गच्छति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठति राजसाः (गीता, अ. १४, श्लो. १८.)

प्रकाशमय ह्मणजे सत्त्वप्रधान, रजि ही अथारमय ह्मणजे तमःप्रधान व सध्या (प्रतः व सार्ध) ही आरक्त्यर्थे ह्मणजे रजःप्रधान अमते हे वाच- कानीं ध्यानी ध्यावें; ह्मणजे सत्त्व, रज व तम या ऋगुणांची सर्वत्र व्याप्ति कशी आहे ते ध्यानांत येईल.

स्थळी निरनिराळ्या प्रकारांनी (कम भुजोत) तीन प्रकारचा असतो. जग तीन जास्त) रहातात. स्थाने पदार्थांतही हे निव्ही तेव्हेचे आहे. देव (ब्रह्मा-रज, विष्णु-सत्त्व, गुण अततात त्यांमध्ये तमांचे फारच आधिक्य शिव-तम) तीन प्रकारचे आहेत. विद्या आलेले असते. शोभा, कडूपणा, आवड-त्रिविधे (ऋक्, यजुस्, साम) आहे; आणि पणा इत्यादि जे गुण कालेंकरून आपोआप तेतिही तीन (तिर्यक्, ऊर्ध्व, अधः) प्रकारा-पालयतात किंवा शिजविणें. दुसऱ्या पदार्थांनी रची आहे ! भूत, वर्तमान व भविष्य; धर्म, संयोग करणें इत्यादि कृतींनी बदलतात, ते अर्थ व काम; आणि प्राण, अपान व उदान गुण हाच स्थावरांतील रजोगुण होय; आणि हेही त्रिगुणांनी व्याप्त आहेत. तीन गुण हे त्यांमधील तेलसणगा, जो अग्निच्या संयोगानें सर्व वस्तूंत, सर्व स्थितांत आळीपाळीने प्रवृत्त प्रकाश उत्पन्न करणारा साधनीभा होता, तो शिंतात. फार काय ! पण या जगांत जे जे सत्त्वगुण होय. याप्रमाणेंच दिवसावेही तीन भाग आहेत; रात्रीवेही तीन विभाग होतात; आणि असेच मास, पक्ष, वर्ष, ऋतू आणि (ऋतूंचे) संधि यांचेही तीन तीन विभाग केले जातात, जीं दानें केलीं जातात त्यांचेही तीन प्रकार असतात. यज्ञ (देव, यक्षराक्षस, —

१ यावत्सूचीच नानज, उद्भिज्ज व प्राणी असे तीन वर्ग आहेत. यांत स्थापित हे तमःप्राय, उद्भिज्ज हे रजःप्राय व प्राणी हे सत्त्वप्रधान असतात असें ज्ञाणें माहस नव्द. त्यांतले त्यांत प्राण्यांतही पुनः तमःप्रधान, रजःप्रधान, सत्त्वप्रधान असे पीट भेद आहेत. येग नामक इंद्रज कर्वांनी झटले आहे की, प्रकृति (nature) ही दगडात निवृत्ता आहे, वृक्षांत डोळे उघडू लागली आहे आणि मनुष्यांत हसते आहे. यातही हीच कल्पना आहे.

आपले आयुर्वेदाप्रमाणें आपले शरीरात पित्त, वात व कफ हे तीन दोष आहेत. हे दोषही अनुक्रमें सत्त्व, रजस् व तमस् यांचीच विशिष्ट रूपे होत. एता-वता या त्रिगुणाने स्थावररजोगम सर्व व्यापिले आहे.

मनु ज्ञाणतातः—

सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन्विद्यादात्मनो गुणान् ।

येव्यप्येमान् स्थिता भावान् महान्सर्वानि शेषतः ।

(मनु. अ. १२, श्लो. २४.)

२ 'दातव्यमिति यद्दानं... तद्दानं सार्वकं स्मृतं'

'यत्तु प्रत्युपकारार्थं... तद्दानं राजसं स्मृतं'

'अदेशकाले... तत्तामसमुदाहृतम् ॥

(गीता अ. १७, श्लो २०, २१, २२.)

३ यजन्ते सार्विका देवान् (गी. अ. १७, ४.)

आश्व० ७—९

१ 'जन हे त्रिविध आदि. ' ही लौकिकांतील संपन्न आहे. ' त्रिगुण्योद्धवमत्र लोकचरितं ' ।

(कार्लदाम, मालविकाग्निमित्रम्.)

किंवा लोक तीन आदित, ज्ञाणजे स्वर्ग, मृत्यु, पाताल.

२ देविद्या मा सोमपाः इ०

(गीता अ. ९, श्लो. २०.)

३ ऊर्ध्वगच्छति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठति राजसाः ।

तमस्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ।

त्रिविधा त्रिविधेषां तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ।

अथमा मध्यमाग्रया च कर्मविद्या विशेषतः ॥

देवत्व सार्विका याति मनुष्यत्वं च राजसाः ।

निर्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥

(मनु. अ. १२, श्लो. ४०, ४१.)

४ भूत-तमः; वर्तमान-सत्त्व; भविष्य-रज.

५ धर्म, अर्थ, काम ह्या तीन (प्रवृत्तिपर)

पुरुषार्थांचा एक वर्ग आहे. याम त्रिवर्ग असे

ज्ञाणतात व मोक्ष ह्या (निवृत्तिपर) पुरुषार्थांस

'अपवर्ग' ज्ञाणजे या वर्गापलीकडला असे ज्ञाण-

तात. कारण तो विगुणातीत आहे. धर्म-सत्त्वप्र-

धान; अर्थ-रजःप्रधान, काम-तमःप्रधान.

तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते ।

सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठयमेषां यथोत्तरम् ॥

(मनु. अ. १२, श्लो. ३८.)

६ उदान-ऊर्ध्व; अपान-अधः प्राण-मध्ये

अनुक्रमें सत्त्व, तमस, रजस् यांचीच स्वरूपे होत.

७ उत्पत्ति-रजः; स्थिति-सत्त्व; लय-तमस्;

हे एकाच वस्तूला प्राप्त होणारे अवस्थापर होय.

अध्याय चाळिसावा.

—:०:—

आत्मवर्णन.

म्हणून आहे तें तें सर्व तीर्न गुणांनीं भरलेलें आहे, ह्मणजे हे त्रिगुणच सर्व जगांत वास्तव्य करीत आहेत,—तिन्ही गुण अव्यक्तरूपानें पण नित्य रहात आहेत. सत्त्व, रज व तम ही जी गुणांची उत्पत्ति आहे, ती आजकालची नसून सनातन आहे; व जगाच्या आरंभापासून युक्त असून सर्व गुणांचें मूळ किंवा उत्पत्ति-अंतापर्यंत सर्वकाल राहणारी आहे. त्रिगुण-युक्त अव्यक्ताचीं २२ नांवें आहेत. तीं येणें-प्रमाणें:—१ तम, २ अव्यक्त, ३ शिव, ४ धाम, ५ रज, ६ योनि, ७ सनातन, ८ प्रकृति, ९ विकार, १० प्रलय, ११ प्रधान, १२ प्रभव, १३ अव्यय (लय), १४ अनु-द्रिक (अस्पष्ट), १५ अनून (विशाल), १६ अचल, १७ अचल, १८ धुर, १९ सत्त्व, २० असत्त्व, २१ सर्व आणि २२ त्रिगुणः हीं अध्यात्मचिंतन करणाऱ्या पुरुषांनीं अवश्य ओळखावीं. हीं अव्यक्ताचीं सर्व नांवें, गुणत्रयः त्यांच्या शुद्ध गति, आणि पृथक्करणाचें तत्त्व हीं जो तत्त्वतः जाणतो. तो देहापासून होऊन सर्व गुणांपासूनही वियुक्त होतो; आणि सर्वदा निरामय आनंदांत निमग्न रहातो.

१ All thought is triplicity (सर्व कल्पना त्रिविध आहे) Whately's Edition of Bacon's Essays.

त्रिविधस्त्रिविधः कुत्सनः संसारः सार्वभौतिकः ॥

(मनु. अ. १२, श्लो. ५१.)

२ या कामी भगवानदास एम्. ए. वॉन केलेलें ' Science of Peace ' या नावाचें पुस्तक इंग्रजी जाणणारांनीं वाचावें.

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठतां ।

इदं सामासिकं श्रेयं क्रमशो गुणलक्षणं ॥ (म. १२, ३४)

(येथें त्रिषु याचा अर्थ त्रिषु कालेषु असा कुल्लु कांनीं केला आहे.)

३ निखैगुण्यो भवार्जुन.

(श्रीमद्भगवद्गीता, अ. २, श्लो. ४५.)

स गुणान् समतीत्यैतां ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

(श्रीमद्भगवद्गीता, अ. १४, श्लो. २६.)

ब्रह्मदेव म्हणाला:—अव्यक्तापासून प्रथम महान् आत्मा उत्पन्न झाला. हा महाबुद्धीनें कारण होय. महान् आत्मा उत्पन्न झाला हीच पहिली सृष्टि (उत्पत्ति) होय. महान् आत्मा, मति, विष्णु, जिष्णु, वीर्यवान्, शंभु, बुद्धि, प्रज्ञा, उपलब्धि, ख्याति, धृति आणि स्मृति हे सर्व एकाच अर्थाचे पर्यायशब्द आहेत आणि या सर्व शब्दांनीं महान् आत्माच जाणला जातो. या महान् आत्म्यास जाण-गारा विद्वान् ब्राह्मण कधीही मोह पावत नाही. महान् आत्म्याला सर्व बाजूंनीं हात नसतो; सर्वत्र पाय आहेत; नेत्र, व मुखें हीं सर्व बाजूस आहेत; आणि त्याचप्रमाणें सर्व बाजूस कान आहेत. शिवाय तो जगांतील यच्चयावत् सर्व पदार्थांस व्यापून राहिला आहे. आत्मा हाच पुरुष होय. तो महासामर्थ्यवान् असून त्याचें वास्तव्य सर्वांच्या हृदयांत आहे; अणिमा, लघिमा व प्राप्ति ह्या शक्ती त्याच्याच आहेत; तो ईशान ह्मणजे सर्वांचा अधिपति असून प्रकाशमान (स्वयंप्रकाश) व अव्यय किंवा अविनाशी आहे; बुद्धितत्त्व जाणणार, सद्भाव-निरत (खंर भक्तिमान्), नित्य योगांत निमग्न असणार, सत्त्वप्रतिज्ञा, जितेंद्रिय, ज्ञान-पंथ, निलोभ वर्तनाचे, ज्यांनीं क्रोध जिकला आहे असे, ज्यांची अंतःकरणें सदां दीप्त असून किंवा निर्मळ असतात ते, राहाणे, ज्यांची ममत्वबुद्धि नाहीशी झाली आहे असे आणि निरहंकार झालेले सर्व लोक ह्या महान्

१ महतः परमव्यक्तव्यक्तात्पुरुषः परः ।

(श्रुतिः)

आत्माचे ठिकाणीच स्थैर्य पावतात. या लोकांचें आधारस्थान किंवा वसतिस्थान हा आत्माच होय. महान् आत्मा हाच सर्वतः ज्ञेय होय; आणि त्यास जाणण्याचीच या सर्वांची सर्वदा खटपट चाललेली असते. महान् आत्माचे प्राप्तिबरोबरच ते सर्व वासनांपासून व विषयांपासून पूर्णपणें मुक्त होतात आणि त्या आत्म्याचे ठायीच महत्त्व पावतात; आणि त्यांस सर्वश्रेष्ठ अशी स्थिति प्राप्त होते. जो मनुष्य महान् आत्म्याची पवित्र व उत्तम गति जाणतो, तोही याचप्रमाणें सद्गतीस पोचतो. अहंकारापासून पंचमहाभूतें उत्पन्न झालीं आहेत तीं हीः—पृथ्वी, वायु, आकाश, उदक आणि पांचवें तेज. शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध व क्रिया हे ह्या पंचमहाभूतांचे विषय आहेत. यास्तव यांचे ठिकाणीं सर्व प्राणी आसक्त होतात; आणि, हे ज्ञातेहो, महाभूतांशीं त्यांचा संयोग किंवा संबंध जडल्यामुळें असा परिणाम होतो कीं, प्रलयकालीं पंचमहाभूतांचा विनाश झाला असतां सर्व प्राण्यांस महद्भय उत्पन्न होतें. अशा प्रसंगींही जो मोह पावत नाही तोच खरा ज्ञाता होय. प्रथम उत्पत्तीमध्ये प्रभु विष्णु (महान् आत्मा) हा स्वतः आपला आपणच उत्पन्न होतो. तो गुहेंत शयन करणारा, प्रभु किंवा विशेष सामर्थ्यावान्, पर म्हणजे सर्वांत श्रेष्ठ आणि पुराण म्हणजे जुना आहे. संपूर्ण विश्व हें त्याचेंच रूप असल्यामुळें त्यास विश्वरूप असें म्हणतात. तो हिरण्मय म्हणजे तेजोमय आहे आणि सर्व बुद्धि-मतांचें परम साध्य किंवा परा गति तोच आहे. अशा प्रकारच्या ह्या प्रभु विष्णूला जो तत्त्वतः जाणतो, तो बुद्धिमान् मनुष्य बुद्धितत्त्वांचेही अतिक्रमण करून राहणोः—बुद्धीहून पर अशा आत्मस्वरूपी तो लीन होतो.

अध्याय एकेचाळिसावा.

—:०:—

अहंकारवर्णन.

ब्रह्मदेव म्हणालाः—प्रथम उत्पन्न झालेला महान् आत्मा यालाच अहंभाव झाला म्हणजे अहंकार अशी संज्ञा प्राप्त होते. अहं अशी भावना धरणारा आत्मा किंवा अहंकार ही दुसरी उत्पत्ति होय. (पहिली उत्पत्ति म्हणजे निर्विकार आत्मा आणि दुसरी उत्पत्ति म्हणजे अहंकारवान् आत्मा. याला अहंकार असें म्हणतात.) आत्मा ही पहिली उत्पत्ति असून अहंकार ही दुसरी उत्पत्ति होय. हा अहंकारच प्राणिमात्रांचें उगमस्थान आहे. अहंकारामुळेंच सर्व प्राण्यांची उत्पत्ति होत असल्यामुळें त्यास भूतादि असें म्हणतात. भूतादि हें नांव तामस अहंकाराचें वाचक आहे. राजस अहंकाराला वैकारिक असें म्हणतात. आत्मस्वरूप विकृत होऊन झालेला म्हणून वैकारिक हें नांव ह्यास पडलें आहे. शिवाय, हा प्रवृत्त्यात्मक रजोगुणाचाही विकार आहे. अहंकाराला चेतनाधातु किंवा संचेतन पुरुष असेंही म्हणतात; (हा सात्त्विक अहंकार जाणावा.) आणि प्रजांची उत्पत्ति होण्यास हा कारणीभूत असल्यामुळें याला प्रजासर्ग व प्रजापति हीं नांवें मिळालीं आहेत. हा देव (स्वच्छदानें क्रीडा करणारा) आहे; ह्यापासून देवांची (इंद्रियांची) व मनाची उत्पत्ति होते; आणि हाच त्रैलोक्य निर्माण करणारा आहे ! 'तें सर्व मी आहे' अशा प्रकारची जो (शरीरस्थ पुरुष) भावना करितो तोच अहंकार होय. जे अध्यात्म-

१ महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।*

(गीता, १३, ५.)

२ सांख्यसूत्र, सांख्यसार, सांख्यकारिका हे

ग्रंथ याविषयी पहावे.

ज्ञानानें तूम झाले, ज्यांचा आत्मा शुद्ध कांत लीन होत जातात. पृथ्वी उदकांत लीन झाला, ज्यांस आत्मसाक्षात्कार घडला, आणि होते; उदक अग्नींत लय पावतें; अग्नि वायूत वेदाध्ययन व यज्ञ यांच्या योगानें जे सिद्धीस समाविष्ट होतात आणि वायु आकाशांत मिळून जातो. अशा प्रकारें तीं सर्व महाभूतें पूर्वी ज्या क्रमानें उत्पन्न झालीं असतात. त्याच्या उलट क्रमानें लीन होत जातात. (प्रथम अहंकारा- उपभोग घेण्याची इच्छा झाली असतां मनादि तामस आकाश, आकाशापासून वायु, वायु- किंवा तामस अहंकार उत्पन्न होतात. हा तामस पासून अग्नि, अग्नीपासून उदक आणि उदका- अहंकार प्राणिमात्राचा जनक आहे.) ने १ हा मूळ अजदी अनुभवामयतोः (१) द्रव्य कल्पनामात्रेंकरून पाहिजे ते पदार्थ निर्माण करण्यास यित्त, किंवा स्वर्णादि धातूने पाणी होत; करतो.) वैकारिक किंवा राजस अहंकार हे अर्थात् ते द्रवरूप मिळून होत. (२) जल हे अग्नि- सर्व जग चालवितो. तो त्याकडून क्रिया कर- नाहींसे होते, अर्थात् अग्नीत लीन होत. (३) दि- वितो आणि त्याचप्रमाणें तोच (सात्त्विक अहं- व्याची ज्यानि मालविली असता हवेंत नाहींशी होते; कारः) आपल्या तेजानें सर्व जगास रमवितो. अर्थात् अग्नि वायूत लीन होता. (४) कोणताही ध्वनि तो प्रथम पृथिव्यादि पंचमहाभूतें व प्राणि- किंवा नाद किंवा उच्चारेंलला शब्द अवकाशांत मात्र निर्माण करतो, सर्व इंद्रियें उत्पन्न करून विराम पावतो; अर्थात् वायु आकाशांत लीन होतो. त्यांजकडून चलनवलनादि व्यापार करवितो (५) आकाशाची प्रतीति अहंप्रत्ययानंतर येते; आणि कर्मेन्द्रियें व पंचप्राण उत्पन्न करून सर्व अर्थात् आकाश हे आत्म्यात किंवा अहंकारांत भोक्तृवर्गास तूम करितो. लय पावतें.

अध्याय बेवाळिसावा.

—:०:—

महाभूतप्रलयवर्णन.

ब्रह्मदेव म्हणाला:—मुनिश्रेष्ठहो, पृथ्वी, वायु, आकाश, उदक आणि पांचवें तेज हीं पंचमहाभूतें अहंकारापासून उत्पन्न झालीं आहेत. ह्यांचे ठायीं शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध हे विषय रहातात आणि या विषययुक्त महाभूतांचे ठिकाणीं प्राणिमात्र मोहित होतात. हे ज्ञानवंतहो, महाभूतांचा विनाश झाला असतां आणि प्रलयकाल प्राप्त झाला असतां सर्व प्राण्यांस महद्भय उत्पन्न होतें. जे भू- ज्यापासून उत्पन्न झालेलें असतें त्यांतच ते लीन होत असतें. हीं महाभूतें अनुक्रमें एकमे-

२ तस्मद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ।
आकाशाद्वायुः । वायुरग्निः । अग्निरापः । अद्भ्यः
पृथिवी । इत्यादि (श्रुतिः)

याची सयता आजही अनुभवास येते. पहा रे—वायु हा गतिरूप आहे. गति हाणजे एका जागून दुसरे जागी जाणें; अर्थात् अवकाश किंवा आकाश यावाचून गतिरूप वायूचे अस्तित्व शक्य नाहीं. २ घर्षणापासून अग्नि उत्पन्न होतो व वर्णन हे एक प्रकारचे चलन ऊर्फ गतिच आहे. तेव्हां उचडच झाले कीं, वायूगसून अग्नि उत्पन्न होतो. ३ वसंत हाणजे कडक उन्हाळा, परंतु त्याच वेळीं तरुवर फुटतात. आणि तरुवर फलपुष्पान्वित होणें हे जलाधिकाशिवाय होणें नाहीं. तसेंच उन्हाळ्यानंतर पावसाळा येतो; शिवाय दोन वायु पेटविल्यानें ते भिमळून पाणी होतें. अर्थात् अग्नि हा ज्याचा पूर्वोत्पन्न आहे. ४ आजकालही आकाशस्थ ज्योतिः, भूगर्भातील पदार्थ हे द्रव द्रव्यांच्या घनीभवनानें बनत असल्याचे आढळून येतें. अर्थात् जल हे पृथ्वीचे कारण होय.

पासून पृथ्वी अशी उत्पत्ति आहे.) असो; स्थावरजंगम सर्व पदार्थ नाश पावले असतां स्मृतिमंत ज्ञानी मात्र कदापि नाश पावत नाहीत, म्हणजे ते त्यांत लीन होत नाहीत. महाभूत दोन प्रकारची आहेत: स्थूल आणि सूक्ष्म. पैकीं स्थूल महाभूतांची ही अवस्था झाली. प्रलय-कालीं या स्थूल महाभूतांचाच लय होत असतो; सूक्ष्म भूतांचा लय होत नाही. यास्तव ज्या उत्तम स्मरणशक्तीच्या लोकांनीं योगव्रतानें सूक्ष्मामध्ये स्थूलाचा लय करून टाकिला असतो, ते केवळ सूक्ष्मशरीरी बनतात; आणि यामुळेच, स्थावर-जंगम सर्व पदार्थ पार नष्ट झाले असतांही ते धीमान् पुरुष कदापि नाश पावत नाहीत. शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध हे स्थूल विषय, आणि हे ग्रहण करून वेळीं होणाऱ्या स्थूल क्रिया ह्या अनित्य किंवा विनाशी आहेत. तथापि या सर्वांचें जनकत्व मनाकडे असून मनान्मध्ये हे विषय व क्रिया सूक्ष्मपणें वसतच आहेत आणि मन हें अविनाशी किंवा नित्य आहे, यामुळे हे विषय किंवा क्रिया हीं बीजरूपानें नित्यच आहेत. तेव्हां, पृथिव्यादि स्थूल भूतांचा ह्मणजे विषयांच्या आधारांचा नाश झाला तथापि विषय सर्वथा नष्ट झाले असें होत नाही; तर त्यांचें स्थूल स्वरूप मात्र नष्ट होतें व ते बीजरूपानें मनाबरोबर असतातच. अर्थात् महाभूतांचे लयाबरोबर सूक्ष्म-शरीरी ज्ञानी नष्ट होत नाही हें युक्तच आहे. स्थूल देह हे लोभमूलक कर्मापासून उत्पन्न झालेले आहेत. ते सर्व पांचभौतिक असल्यामुळे त्यांपैकीं कोणांतही कांहीं वैशिष्ट्य नाही आणि त्यांपैकीं एकांतही किंचन म्हणजे सद्ब्रह्म नाही; तर ते सारे देह केवळ अनित्य सर्व सारखे योग्यतेचे, असत्य व भासमात्र आहेत. ते केवळ रक्तामांसाचे गोळे आहेत. ते परस्परांवर उपजीविका करणारे असून नश्वर

आहेत आणि क्षुधा, तृषा इत्यादि विकारांनीं पीडित होणारे असून आहारादिक बाह्य साधनांवर उपजीवन पावणारे अर्थात् परार्थीन आहेत. आतां नित्य किंवा सूक्ष्म भूतांची स्थिति पाहूं. ती याहून निराळी आहे. प्राण, अपान, व्यान, उदान व समान हे पांच प्राण आणि वाणी, मन व बुद्धि हीं तीन मिळून आठ-जणें जिवाला नित्य संलग्न असतात. या आठांचा समुदाय म्हणजेच अष्टात्मक सूक्ष्म जगत् होय. पहाणें, श्रवण करणें इत्यादि क्रिया त्या त्या इंद्रियांच्या द्वारे वास्तविक मनच करित असतें. अर्थात् मन हें इंद्रिया-त्मक असून त्यांत इंद्रियांचा अंतर्भाव होतो. आतां चक्षुरादि इंद्रियांपासून भूयांस पदार्थांची उत्पत्ति होते; आणि सूर्यादि पदार्थांपासून रूपादि विषयांची उत्पत्ति होते. असें जर आहे तर मग या सर्व सृष्टीस हेतूत असणारे मन ज्यांत आहे असें हें अटक ह्मणजे सर्व जगच होय, असें म्हणण्यास हरकत नाही. त्वचा, घ्राणेंद्रिय, कर्णेंद्रिय, नेत्र, रसना आणि वाणी हीं ज्याच्या अधीन आहेत आणि ज्याचें मन अत्यंत निर्मल व बुद्धि-व्यभिचारिणी—सरळ जाणारी—आहे, तो कदापि नाश पावत नाही. आतां सांगितलेल्या त्वचा, घ्राणेंद्रिय वगैरे आठ गोष्टी अशुद्ध असल्यास ते केवळ आठ अग्नि होत, ते जीवास दग्ध वारतात; परंतु ज्यांची हीं इंद्रियादिक शुद्ध असल्यामुळे जीवास दग्ध करित नाहीत,

१ चक्षोःसूर्योऽजायत ।

(श्रुति.)

आमच्या शास्त्रानें केलेलें हें वर्गीकरण केवढी सूक्ष्मदर्शनेची माझ पटतीन आहे! व व्यष्टि आणि समष्टि किंवा पिंड व ब्रह्मांड ही एकच आहेत हें माप या विवेकानें कसे अचूक पदरांत बाधलें जात आहे ! पाश्चात्य तत्त्वज्ञान ही दडि आली आहे काय ! (म. द. मोडक.)

त्यांस, ज्याहून अधिक असें कांहींच नाही आहे आणि रूप हें अधिभूत असून सूर्य हे असें शुभ ब्रह्मपद प्राप्त होतें. अधिदेवत आहे. उदक हें चौथें महाभूत जाणावें.

इंद्रियवर्णन.

द्विजश्रेष्ठहो, अहंकारापासून उत्पन्न जिह्वा (रसना) हें त्याचें अध्यात्म असून रस हें अधिभूत समजावें. याची देवता सोम ही होय. पांचवें भूत पृथ्वी. ह्याचें अध्यात्म म्हणजे घ्राणेंद्रिय होय. गंध हें त्याचें अधिभूत असून वायु हें अधिदेवत आहे. याप्रमाणें या पंचमहाभूतांचें अध्यात्म, अधिभूत व अधिदेवत किंवा इंद्रिय, विषय व विषयप्रापक एकादश इंद्रियांच्या समुदायास प्रथम जिकावें, देवता अशा तीन प्रकारचें कथन केलें. तेव्हां मागून ब्रह्मसाक्षात्कार होतो. दोन इंद्रिया- आतां यापुढें निरनिराळ्या सर्व पैकीं पांचास कर्मेन्द्रिय व पांचास ज्ञानेंद्रिय म्हणतात. श्रोत्र, त्वचा, नेत्र, जिह्वा व नासिका कर्मांत तत्त्वदर्शी ब्राह्मण (देन) पाय किंवा चरण हीं पंच ज्ञानेंद्रिय होत; आणि राहिलेलीं हें एक अध्यात्म आहे असें म्हणतात. गमन पाय वगैरे पांच कर्मेन्द्रिय हात. ज्ञानेंद्रियांत व हें त्याचें अधिभूत असून विष्णु हें अधिदेवत आहे. अवागमतीनें गमन करणारा अपान- बुद्धि ही याहून निराळी असून वाराची आहे. वायु किंवा गुदद्वार हें एक अध्यात्म असून ऋषीहो, अशा प्रकारचीं हीं एकादश इंद्रियें मलविसर्जन हें त्याचें अधिभूत व मित्र हीं तुम्हांस अनुक्रमानें सांगितलीं. ज्यांस हें अधिदेवत आहे. सर्व प्राण्यांच्या जन्मास यांचें यथार्थ ज्ञान होतें तेच पंडित कृतकृत्य कारण जे जननेन्द्रिय तें एक अध्यात्म आहे. होतात. असा; आतां मी सर्व निरनिराळ्या शुक हें येथें अधिभूत असून प्रजापति ही प्रकारचीं इंद्रियें कथन करितों. आकाश हें देवता आहे. इंद्रियज्ञ लोक देन हात हें पहिलें महाभूत होय. श्रोत्र हें त्याचें अध्यात्म एक अध्यात्म आहे असें म्हणतात. कर्मे हें असून शब्द हें अधिभूत आहे; आणि दिशा हें त्याचें अधिभूत असून इंद्र ही देवता अधिदेवत आहे. वायु हें दुसरें महाभूत आहे. आहे. यापुढें प्रथम वैश्वदेवी वाणी हें एक त्याचें त्वचा हें अध्यात्म प्रसिद्ध असून स्पर्श हें अध्यात्म मानिलें जातें. बोलणें हें त्याचें अधिभूत व विद्युत् ही अधिदेवता आहे. तिसरें अधिभूत असून वह्नि ही देवता महाभूत तेज हें होय. नेत्र हें त्याचें अध्यात्म आहे. सर्व पांचभौतिक पदार्थांचे अंतर्भागीं संचार करणारे मन

हें एक अध्यात्म म्हणले जातें. संकल्प हें त्याचें अधिभूत असून चंद्रमा ही अधिदेवता आहे.

१ अध्यात्म—आत्म्यासंबंधाचें आध्यात्म महाभूताचा संबंध षडविणारे इंद्रिय.

२ अधिभूत—भूत किंवा पदार्थ यासंबंधाने पदार्थांचे ठिकाणी त्या त्या महाभूताचा दिसून येणारा गुण—विषय.

३ अधिदेवत—भौतिक गुण किंवा विषय हे अध्यात्मापर्यंत (इंद्रियांपर्यंत) पांचविणारी देवता.

१ गंधाचा प्रसार किंवा सार्थक वायु करितो. २ चंद्रमा ही मनाची देवता ही योजना किती अकलेची आहे अरे ! क्षय, वृद्धि, चांचल्य, अस्थैर्य हे गुण उभयतांत कसे समान आहेत !

सर्व संसार उत्पन्न करणारा अहंकार हें एक अध्यात्म आहे. अभिमान हें त्याचें अधिभूत असून रुद्रही देवता आहे. सहा इंद्रियांचा विचार करणारी बुद्धि हें एक अध्यात्म असून मनन करणें हें तिचें अधिभूत व ब्रह्माही देवता होय. प्राण्यांस रहावयास फक्त तीन स्थाने आहेत. स्थल, जल व आकाश. प्राण्यांस रहातां येईल असें या तिहींव्यतिरिक्त चौथें स्थान नाही.

चतुर्विध उत्पत्ति.

प्राण्यांची उत्पत्ति चार प्रकारची आहे. अंडज, उद्भिज्ज, स्वेदज व जरायुज. सर्व प्राण्यांस या चार प्रकारांपैकींच कोणत्या ना कोणत्या प्रकारें जन्म येतो, असें दिसून येतें. कित्येक प्राणी हीन प्रकारचे प्राणी आहेत ते, आकाशांत संचार करणारे पक्षी आणि पोटानें सरपटणारे सर्प-जातीय सर्व प्राणी हे अंडज होत. कृमि, जंतु वगैरे हे स्वेदज होत. स्वेदापासून जन्मणें ही दुसऱ्या प्रकारची उत्पत्ति असून ती जरा कमी प्रतीची समजली जाते. द्विजश्रेष्ठो, योग्य त्मादिकांचा प्रकार मी तुझांस यावत् वर्णन करून देणारा सनातन ब्रह्मजन्म दोन प्रकारांनीं प्राप्त होता.

१ 'मनः पश्यान्नोद्विजः'

(गीता. अ. १५, श्लो. ७.)

२ कारण ते अंड फोडून निघतात. २ स्वेदज हे स्वेदद्वय, वाम किंवा ओलावा यांपासून जातात; जसें देहूण, उद्या, चि स्टॅ. २ उद्भिज्ज झणजे जमीन भेदून किंवा फोडून वर येणार वृक्ष, वल्ली. ४ जरा युक्त-जरायु झणजे गर्भाच्या वेदना करणारी पेशी किंवा मोटली तिच्यांत गुरफटलेले असतात ते; जसे मनुष्य, पशु.

तप आणि पुण्यकर्म यांच्या योगानें ब्राह्मण-जन्म प्राप्त होतो, असें विद्वज्जनांचें ठाम मत आहे. पुण्यकर्म हें यज्ञ, यज्ञांतील दानधर्म वगैरे अनेक प्रकारचें आहे. अध्ययन करणें हें प्रत्येकाचें कर्तव्य असून तें पुण्यकारक आहे, असें वृद्धांचें सांगणें आहे. द्विजश्रेष्ठो, हें जो बरोबर जाणतो तो योगी बनतो, व सर्व पातकांपासून विमुक्त होतो, हें खास संपजा. (आकाश) हें पहिलें महाभूत होय. श्रोत्र हें त्याचें

अध्यात्म असून शब्द हा अधिभूत व विशा हें अधिदैवत आहे. दुसरें भूत वायु. त्याचें त्वचा हें अध्यात्म प्रसिद्ध आहे. स्पर्श हें त्याचें अधिभूत असून विद्युत् ही देवता आहे. ज्योति-नक्षत्रांचा प्रकाश हें त्याचें अध्यात्म होय व रूप हें अधिभूत असून सूर्य ही देवता होय. चौथें महाभूत अमूल्य अग्नि हें त्याचें अध्यात्म होय व रस हें अधिभूत असून जिव्हा हें अध्यात्म समजावें. चंद्र हें याचें अधिभूत असून अप् हें अधि-दुसऱ्या प्रकारची उत्पत्ति असून ती जरा कमी प्रतीची समजली जाते. द्विजश्रेष्ठो, योग्य त्मादिकांचा प्रकार मी तुझांस यावत् वर्णन करून देणारा सनातन ब्रह्मजन्म दोन प्रकारांनीं प्राप्त होता.

मनाचें ठिकाणीं लय पावेल असतां संसार-मुखाची कांहींच मातबरी उरत नाही. अशासंसारसुख काय होय ! ज्यांची बुद्धि आत्मानुभवसंपन्न झाली आहे, त्यांस मनाचे ठिकाणीं सर्वांचा लय होणें हेंच खरें सुख, हीच खरी सुखावस्था आहे, असें विद्वानांचें मत आहे. असो; आतां मी यापुढें, जिच्या योगानें मन

* ह्या कंसातील मजकुराचे मुळांत ५ श्लोक आहेत, ते प्रसिद्ध असावे असें दिसतें कारण ते पुनरुक्त आहेत.

सूक्ष्मत्व पावते व जी मंगलपद असून सर्वांनी अवश्य साधिली पाहिजे अशी आहे, ती ज्याप्रमाणे विस्तवांत पुष्कळशी वाळलेली लांकडे मनाची संतुष्टता कथन करितां. ही सोप्या टाकली असतां मोठमोठ्या ज्वाला निघूं लागून उपायानें व दृढवत्तनानें अशा दांन्ही प्रकारांनी साधिली जाते. शौर्य, औदार्य, तपस्वीपणा विद्वत्ता इत्यादि गुण आहेत खरे, तथापि त्यांचा चांगलेपणा आपले वर्तनावर अवलंबून आहे. जर त्यांपासून गर्व झाला असें आपल्या वर्तनावरून दिसेल, तर ते गुण नसून अवगुणच समजले जातील. यास्तव गुणांची प्रतिष्ठा न दिसेल असें वर्तन पाहिजे. वास्तविक अंगीं गुण असतांही नाहीतसे भासणें, 'मी हें मिळविलें, मी हें केलें' इत्यादि विलकूल अभिमान नसणें, एकांतवास करणें, आणि कोणत्याही प्रकारचे भेदभाव न उरणें, या गोष्टींनी युक्त असलेलें वर्तन हें ब्रह्ममय वर्तन होय. हें वर्तन सर्व सुखांचें मूळ आहे इतकेंच नव्हे, तर हें वर्तन म्हणजेच सर्वांत श्रेष्ठ सुख होय. ज्याप्रमाणें कांसव आपले अवयव आवरून धरतें त्याप्रमाणें जो विद्वान् सर्व कामनांचें नियमन करितो, ज्यापाशीं तमागुण काय पण रजोगुणही विलकूल नसतो, आणि जो सर्व प्रकारच्या इष्ट वस्तूंपासून व कामांपासून वियुक्त असतो, तो शाश्वत सुख पावतो. वासनांचा आत्म्याचे ठिकाणी निग्रह करून जो वितुष्ट व शांत होतो आणि सकल भूतांचा जो खऱ्या जिवाचा मित्र असतो, म्हणजे ज्याचें सर्व भूतांचे ठिकाणीं समान व आत्मवत् वर्तन असतें, तोच ब्रह्मरूप होऊं शकतो. आप- आपल्या विषयांचे मागून जाणाऱ्या सर्व इंद्रियांचा निग्रह केला असतां व लोकवसतीत्याग करून निर्जन वनाचा अवलंब केला असतां तेणें करून मननशील मुनींचे ठिकाणीं अध्यात्मरूप

अग्नि प्रदीप्त होतो; व त्यास विज्ञान प्राप्त होतें. ज्याप्रमाणें विस्तवांत पुष्कळशी वाळलेली लांकडे टाकलीं असतां मोठमोठ्या ज्वाला निघूं लागून तो अतिशय प्रकाशमान होतो, त्याप्रमाणेंच इंद्रियांचा निरोध केल्यानें महान् आत्मा प्रकाशमान होतो. जेव्हां कोणी निर्मल चित्ताचा मनुष्य आपल्या हृदयांत सर्व भूतें आहेत असें पाहतो, तेव्हां तो स्वयंभ्योति किंवा स्वप्रकाश होतो. त्यास भूत, भविष्य, वर्तमान वगैरे सर्व कळतें; (कारण, सूर्यादिक तेजोगोल त्याचे ठिकाणींच अंतर्भूत असतात;) आणि त्यास सूक्ष्माहून सूक्ष्म व सर्वश्रेष्ठ अशा तेजाची--ब्रह्माची--प्राप्ति होते. आपल्या शरीराचें गौर, कृष्ण वगैरे जें रूप (वर्ण) आहे तो अग्नि होय. रक्त वगैरे प्रवाही पदार्थ आहेत तें जल होय; स्पर्शशक्ति हा वायु होय; मांस, हाडें वगैरे घन भाग ही पृथ्वी होय; आणि श्रवण(शक्ति)हें आकाश होय. रोग आणि शोक यांनीं या शरीरांत कायमचें ठाणें दिलेलें आहे. यांतून पांच प्रकारचे प्रवाह वाहतात. हें पंचमहाभूतांचें बनलेलें आहे. याला नऊ द्वारे आहेत आणि यांत दोन देवता रहातात. हें अमंगल पदार्थांनीं भरलेलें व अर्थातच पहाण्यासही अयोग्य असून यांत सुखदुःख व मोह उत्पन्न करणाऱ्या त्रिगुणांचें वास्तव्य आहे. शिवाय कफ, वात व पित्त हे तीन धातु किंवा दोष यांत असतात; आणि हें अन्नादिकांच्या संसर्गांनं रममाण होणारें असून केवळ अचेतन आहे. आपलें शरीर अशा प्रकारचें आहे हा निश्चय होय. या शरीराला व्याधि वगैरे जडले असले म्हणजे तर या जगांत हें शरीर धारण करून रहाणें मोठें कठीण पडतें. हें केवळ बुद्धीच्या आश्रयावर चाललेलें आहे. बुद्धि आहे म्हणून याम कांहीं आधार आहे.

१ बदा सहरते चाय कूर्मोऽह्यानीव'सर्वशः ।

(गीता, अ. २, श्लो. ५८.)

१ जीवात्मा व परमात्मा अशा दोन.

बाल्यतारुण्यादि अवस्था धारण करणारे हे एका दीपापासून अनेक दीप प्रज्वलित होतात, शरीर ह्मणजे या जगांत कालचक्रच सुरू झालेले त्याप्रमाणे तो आपल्या एका रूपापासून आहे. हें शरीर ह्मणजे एक घोर व अगाध (देहापासून) आपली दुसरी हजारों शरीरे असा महासागर असून त्यास मोह अशी संज्ञा (रूपें) पहातो. (योगी केवळ संकल्पमात्रे- आहे. हें देवांसुद्धां सर्व जग उत्पन्न करील, करून आपणासाठीं शेंकडों देह निर्माण करूं त्याचा नाश करील आणि पुनः त्यास सजीव- राकतात.) कारण, अशा प्रकारचा योगी हा ही करूं शकेल ! काम, क्रोध, भय, द्रोह, साक्षात् विष्णु, वरुण, अग्नि व प्रजापति लोभ आणि असत्य या गोष्टी सत्य आहेत होय. तोच धाता व विधाता असून, ज्याला आणि ह्मणूनच त्यांचा त्याग करणें दुरापास्त सर्व बाजूंनीं मुखें आहेत असा तो प्रभु आहे. आहे. तथापि, इंद्रिणांचा नियंत्रण करताच एक- त्याच्या ठायीं सर्व भूतांचें हृदय जो महान् दम त्यांचा त्याग होतो. ज्यानें या जगांतील आत्मा तो प्रकाशमान् होतो; आणि विषांचे प्रकाश, प्रवृत्ति व मोह यांस कारणभूत असलेले समुदाय, देव, दैत्य, यक्ष, पिशाच, पितर, पक्षी, त्रिगुण आणि पंचमहाभूतें जिकिलीं आहेत, म्हण- रक्षोगण, सर्व भूतगण आणि महर्षि सद्योदीत जे ज्यानें योगबलानें यांचे अतिक्रमण केलें आहे, त्याचीं स्तुतिस्तोत्रे गात असतात.

त्याच्यासाठीं स्वर्गांत अनंताचें सर्वश्रेष्ठ स्थान (ब्रह्म) सिद्ध आहे, — त्यासच ब्रह्मप्राप्ति होत असते. पंचेंद्रियें हीं जिथीं विशाल तीरे आहेत, जीत मनोवेगरूपी पाणीं दुधडी भरून चालले आहे, आणि जीमध्ये मोहरूप डोह आहे, अशी (देहरूप) नदी तरून मग काम- क्रोधांस जिकावें; त्यांस आधीं जिकितां येणार नाहीं. याप्रमाणें जो कामक्रोध जिकितो व सर्व देवांपासून पूर्णपणें मुक्त होतो, तो मग मन मनाचे ठिकाणीं एकाग्र करून आपणा- मध्ये आत्म्यास पाहूं लागला म्हणजे त्यासच परब्रह्मदर्शन घडते. तो सर्वज्ञ, आत्मदृष्टीनें आपला आत्मा सर्व प्राण्यांच्या ठिकाणीं एत- स्वानें, अनेकत्वानें व वरचेवर बदलणाऱ्या रूपांनीं वसत आहे असें पाहतो. ज्याप्रमाणें

अध्याय त्रैचाळिसावा.

—:—

विभूतिवर्णन.

ब्रह्मदेव ह्मणाला:—आता मी सर्व सुष्टी- तील अविपति किंवा राजे कथन करतो. रजो- गणी क्षत्रिय हा मनुष्यांचा राजा होय. वाह- नाच्या जनावरामध्ये हत्ती आणि वन्य श्वापदां- मध्ये सिंह हा राजा होय. सर्व मेध्य पशूंत बोकड, बिळात राहणाराचा सर्प, गुरांढोरांचा मस्त पोळ, आणि स्त्रियांचा पुरुष हा नियंता होय. वड, जामळ, पिंपळ, सावर, शिसव, मेवशां आणि कळक हे जगांतील सर्व वृक्षां- मध्ये श्रेष्ठ व वृक्षराज आहेत, यांत सशाय नाहीं. हिमालय, पारियात्र, सह्य, विंध्य, त्रिकुटवान्, श्वेत, नील, भास, कोष्ठवान् पर्वत, मरुस्कंध, महेंद्र आणि तसाच माल्यवान् पर्वत हे पर्वतराज होत. सर्व गणांमध्ये मरुद्गण श्रेष्ठ

१ प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव ।

(गीता, अ. १४, श्लो २२.)

२ कारण शरीराला अभिमान किंवा देहात्मभाव आहे ह्मणूनच कामक्रोध जिवंत राहतात.

३ एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखं ।

(गीता, अ. ९, श्लो. १५.)

आश्व० ७—१०

१ वेळू—वेण्वः कीचकास्तेस्युयैस्त्वंनित्यनिलोद्वताः

(अमर.)

होत. सूर्य हा ग्रहांचा अधिपति असून चंद्र ऐश्वर्यपूर्ण असून यथेच्छ रतिसुख देणाऱ्या
हो नक्षत्रांचा अधिपति आहे. पितरांचा अधि- स्त्रियांत अप्सरा श्रेष्ठ होत.
पति यम, नद्यांचा पति सागर, उदकांचा राजा ऋषीहो, राजांस धर्माची आवश्यकता आहे;
वरुण, आणि मरुतांचा राजा इंद्र आहे. उष्ण व ब्राह्मण हे तर धर्माचे आधारस्तंभ आहेत. या-
पदार्थांचा सूर्य हा अधिपति आहे. चंद्र स्तव राजानें ब्राह्मणांच्या रक्षणार्थ झटावें.
हा ताऱ्यांचा अधिपति म्हणला जातो. अग्नि ज्या राजांच्या राज्यांत सत्पुरुषांचा छळ होतो,
हा सद्बोदीत भूतांचा अधिपति असून ब्राह्मणांत ते सर्व गुणहीन राजे अंती नरकास जातात;
बृहस्पति हा मुख्य होय. ओषधींचा सोम हा आणि ज्या राजांच्या राज्यांत सार्धचें उत्तम
पति होय. बलवंतांत विष्णु हा श्रेष्ठ होय. रक्षण केलें जातें, त्यांची इहलोकाची यात्रा
त्वष्टा हा रूपांचा अधिराज आहे. शिव हा आनंदपूर्ण होते आणि मरणोत्तरही ते
पशूंचा स्वामी होय. दीक्षितांचा (शुभकृत्यांचा) शाश्वत सुख भोगितात. द्विजर्षभहो, त्या
यज्ञ, देवांचा इंद्र, दिशांत उत्तर, आणि महात्म्यांस ब्रह्मपदाची प्राप्ति होते हें
ऋक्षणांमध्ये प्रतापी सोम हा राजा होय. कुबेर तुम्ही ग्यास समजा. असा; आतां मी
हा सर्व रत्नांचा अधिपति असून इंद्र हा धर्माचें सत्य लक्षण

देवतांचा अधिपति आहे. याचप्रमाणें ही सृष्टि कथन करितों. अहिंसा हा परम धर्म असून हिंसा
भूतांत वरिष्ठ आहे. प्रजापति हा प्रजांचा मुख्य हें अधर्माचें लक्षण आहे. प्रकाश हें देवांचें
होय; आणि मी ब्रह्ममय महान् आत्मा सर्वच (द्युतिमान्) लक्षण असून कर्म हें मनुष्यांचें
भूतांचा अधिराज आहे. मी साक्षात् विष्णु लक्षण होय. आकाशाचें लक्षण शब्द, वायूचें
होय. मजहून किंवा विष्णूहून अधिक श्रेष्ठ लक्षण स्पर्श, ताऱ्यांचें (तेजाचें) लक्षण रूप,
असें कांहींच नाही. ब्रह्ममय महान् विष्णु हा उक्तांचें लक्षण पातळपणा आणि स्थावर-
सर्वांचा राजाधिराज आहे. तो अजात श्री- जंगम भूतमात्रास धारण करणाऱ्या पृथ्वीचें लक्षण
हरिच सर्वांचा ईश्वर व कर्ता आहे असें जाणा. गंध. शब्द हें स्वरव्यंजनयुक्त वाणीचें लक्षण
तो मनुष्य, किन्नर, यक्ष, गंधर्व, संध, राक्षस, होय. चिंतन करणें हें मनाचें लक्षण आहे
देव, दानव व हत्ती यांचा व यच्चयावत् सर्व आणि निश्चय करणें हें बुद्धीचें लक्षण आहे.
प्राण्यांचाच प्रभु आहे. ज्यांच्या मागून कामुक कारण, मनानें अनेक प्रकार चित्तिले
जात असतात अशा सर्व सुंदर स्त्रियांमध्ये असतां त्यांतील कोणता ब्राह्म व कोणता
वामलोचना मातेश्वरी पार्वतीला श्रेष्ठ (महादेवी) अप्राह्य हें उरविणें बुद्धीचें काम होय. म्हणून
छणतात. सर्व स्त्रियांमध्ये देवी उमा हीच बुद्धि ही निश्चयावरून जाणली जाते यांत
शुभप्रद व श्रेष्ठ होय असें समजा. त्याचप्रमाणें संशय नाही. जेथें निश्चय झालेला दिसेल
तेथें बुद्धीचें कार्य घडलें आहे म्हणून समजावें.

१ नक्षत्राणामहं शशी । (गीता. अ. १०, श्लो. २१.)

[या प्रकरणीं गीता अ. १० वाचावा.]

०२ धर्मराजः पितृपतिः समवर्ता परैतराट् ।

कृतान्तो यमुनाभ्राता शम्भो यमराट् यमः ।

(अमरः)

३ चंद्र पशुपतिमीशाने वंदे काशीपुरनाथं ।

अव्यक्त म्हणजे दुसऱ्यास अंत लागणार नाही
अशा प्रकारचें वर्तन हें सार्धचें लक्षण होय.
प्रवृत्ति हें (कर्म) योगाचें लक्षण असून निवृत्ति
किंवा संन्यास हें ज्ञानाचें लक्षण होय. यासाठीच

बुद्धिमंतानं येथें ज्ञानाचा अवलंब करून संन्यास (सर्वसंगपरित्याग) करावा. संन्यास करणाऱ्या ज्ञानवंतास परमा गति प्राप्त होते; आणि तो निर्द्वंद्व (मानापमानातीत) होतसाता जरा, मृत्यु व अज्ञान यांचें अतिक्रमण करून पुढें गमन करितो. ऋषीहो, याप्रमाणें मी तुम्हांस महामूर्ते, इंद्रियें इत्यादिकांचीं स्वरूप-लक्षणं यथार्थ कथन केलीं. आतां पुढें

इंद्रियगुणांचें ग्रहण

कोणाच्या साह्यानें कर्म होतें, वगैरे नीट सांगतों, श्रवण करा. पृथ्वीपासून (या मृताच्या कार्यानें) उत्पन्न होणारा सुगंध घ्राणेंद्रियांचें ग्रहण केला जातो; गंधज्ञान करण्याकडे घ्राणेंद्रियांत असलेल्या वायूची योजना आहे. पातळ पदार्थांची रुचि नित्य जिन्हेनें समजली जाते; जिह्वास्थ सोमाची रसज्ञानाकडे योजना आहे. तेजस्वी पदार्थांचा गुण जें रूप तें नेत्रांनीं जाणलें जातें; नेत्रांत राहणारी आदित्यदेवता या कामाकडे नेमिलेली आहे. वायूचा गुण स्पर्श यांचें त्वचेंस ज्ञान होतें; त्वचेंत असलेल्या वायुदेवतेकडे हें काम सांपविलेलें आहे. आकाशाचा गुण शब्द कर्णेंद्रियांचें ग्रहण होतों; कर्णेंद्रियस्थ सर्व दिशांची या कामीं नेमणूक आहे. चिंतन करणें हा मनाचा गुण बुद्धीनें जाणला जातो; हृदयस्थ सचेतन जीवाची या कामीं (मन जाणण्याकडे) योजना आहे. (बुद्धीच्या साह्यानें जीव मनःकृत चिंतनांचें ग्रहण करितो.) निश्चय हें बुद्धीचें स्वरूप असून त्यावरून बुद्धि समजली जाते; आणि महान् आत्मा हा ज्ञानानें जाणला जातो. (ज्ञान हें त्याचेंच स्वरूप होय.) बुद्धि व महान् यांचें स्वरूप 'हें असेंच आहे.' 'मी आहे.' अशा प्रकारच्या निश्चयानें व्यक्त होतें; पूर्वी तें अव्यक्तच आहे यांत संशय नाही. क्षेत्रज्ञाचें ग्रहण कधीही

कोणत्याही लक्षणावरून करतां : यावयाचें नाही. तो केवळ निर्गुणात्मक असल्यामुळे त्याचें ज्ञान लक्षणावरून होणें शक्य नाही, म्हणूनच तो अलिंग आहे असें म्हणतात. क्षेत्रज्ञ हा केवळ शुद्ध ज्ञानानेंच उपलक्षिला जातो. शुद्ध ज्ञान हेंच त्याचें लक्षण होय. अव्यक्त किंवा प्रकृति म्हणजेच क्षेत्र होय. त्यामध्येच गुणांचा उद्भव व लय होतो. मी (क्षेत्रज्ञ) गुप्त आहे, तथापि या अव्यक्तास (क्षेत्रास) सदेदीत पहात असतो, जाणतो व ऐकितो. पुरुष क्षेत्र जाणतो म्हणून त्यास क्षेत्रज्ञ म्हणतात. गुणांचें कार्य व अभावही क्षेत्रज्ञ पहात असतो. गुण पुनःपुनः उत्पन्न होत असतात व लय पावत असतात, तथापि त्यांस स्वतःचें ज्ञान नसतें. कारण ते अचेतन आहेत; आणि म्हणूनच, आपण उत्पत्ति, स्थिति व लय यांनीं मर्यादित व पुनःपुनः उत्पन्न होणारे आहों, हें गुणांचें गुणांस कळत नाही. पंचमहाभूत व त्रिगुण (ब्रह्म) तें फक्त एका क्षेत्रज्ञास प्राप्त होतें; दुसऱ्या कोणासही प्राप्त हो नाही. यासाठींच धर्म जाणणारा पुरुष गुण व बुद्धि यांचा त्याग करून निष्पाप व गुणातीत होतसाता क्षेत्रज्ञांत प्रवेश करितो. क्षेत्रज्ञाजवळ कोणतेंही द्वंद्व नाही; तो कोणासही नमस्कार करित नाही; (कारण त्याहून श्रेष्ठ कोणीच नाही.) त्याच-प्रमाणें तो स्वाहाकार व हवन हीं करित नाही आणि तो सर्वदा निश्चल असून त्यास घर नाही. (ममत्वबुद्धिच नाही.) अशा प्रकारचा क्षेत्रज्ञ हाच परमश्रेष्ठ प्रभु होय.

१ महामेव नमोनमः । (योगवासिष्ठ.)

२ गुणैर्यो न विचारयते. (मीसा, १.४.११.)

अध्याय चवेचालिसावा.

—:०:—

विभूतिवर्णन.

ब्रह्मदेव म्हणाला:—ज्यास आदि, मध्य व अंत असून नांव व लक्षण आहे, आणि ज्याच्या प्राप्तीलाही उपाय आहे असें सर्व (सृष्टिस्वरूप) मी आतां तत्त्वतः कथन करितों. दिवस हा प्रथम होता, मग रात्र उत्पन्न झाली; असें म्हटलें आहे. त्याचप्रमाणें महिन्याचे शुक्लपक्ष प्रथम होत असें म्हणतात. नक्षत्रांत श्रवण पहिलें असून ऋतूंत शिशिर हा पहिला होय. भूमि हें सर्व गंधांचें उत्पत्ति-स्थान असून पातळ पदार्थांत उदक हें मुख्य होय. सूर्यप्रकाश रूपाचें कारण असून, वायु हें स्पर्शाचें कारण आहे; आणि आकाश हें शब्दांचें उत्पत्ति-स्थान आहे. याप्रमाणें गंध वगैरे हे भूतांपासून उत्पन्न झालेले गुण होत. आतां यापुढें मी. स्थावरजंगम पदार्थांत उत्तम व मुख्य कोण तें सांगतों. तेजस्वी पदार्थांत सूर्य हा पहिला होय. सर्व प्राण्यांत (स्वेदज-जार-जादिकांत) अग्नि (जठराग्नि) हा प्रधान होय. सर्व वियांत सावित्री (गायत्रीमंत्र) मुख्य होय. देवांमध्ये प्रजापति मुख्य होय. सर्व वेदांत ओंकार हा मुख्य असून शब्दांत प्राण (वायु) हा वरिष्ठ होय. या जगांत ब्राह्मणांपासून म्लेच्छांपर्यंत सर्व लोकांस उपासनेसाठीं जे जपावयाचें ठरविलेले आहे तें ते सर्व 'सावित्री' शब्दानें उद्बोधित होतें. छंदांत गायत्री पहिली असून, प्रजांत सृष्टीच्या प्रारंभी झालेली उत्पत्ति मुख्य होय. चतुष्पदींत गाय मुख्य आहे आणि मनुष्यांत.

ब्राह्मण श्रेष्ठ आहेत. पक्ष्यांत श्येनपक्षी वरिष्ठ असून यज्ञांमध्ये हुत हें उत्तम समजावें. द्विजोत्तमहो, सरपटणाऱ्या सर्व प्राण्यांत सर्प हा मुख्य जाणावा. सर्व युगांत कृतयुग पहिलें आहे यांत संशय नाही. सर्व रत्नांत सोने मुख्य होय. त्याचप्रमाणें वनस्पतींमध्ये रथ श्रेष्ठ आहेत. सर्व भक्ष्यभोग्य पदार्थांत अन्नालाच वरिष्ठ समजतात; आणि पिण्यास उपयुक्त अशा सर्व पातळ पदार्थांत पाणीच उत्तम मानतात. एकूण एक सर्व स्थावर भूतांमध्ये—ज्यावर ब्रह्मदेवाचें वास्तव्य असतें अशा पवित्र ओंदवर वृक्षांलाच अग्रस्थान दिलें जातें. सर्व प्रजापतींमध्ये मी (ब्रह्मदेव) श्रेष्ठ आहे, यांत संशय नाही; आणि अचित्यात्मा स्वयंभु विष्णु हा मजहूनही थोर आहे. सर्व पर्वतांत महामेरु हा वडील आहे असें सांगितले आहे त्याचप्रमाणें दश दिशांमध्ये पूर्व दिशेला पहिली म्हणतात. सर्व नद्यांत त्रिपथगा गंगानदी वडील होय. तसेंच सर्व जलाशयांमध्ये सागरास पहिलें स्थान आहे. देव, दानव व भूत, पिशाच, सर्प व राक्षस आणि मनुष्य, किन्नर व यक्ष या सर्वांचा रुद्र हा प्रभु होय, आणि ब्रह्मस्वरूपा महाविष्णु या सर्व विश्वाच्या उत्पत्तीस कारण असून त्याहून श्रेष्ठ असें कोणतेंच भूत

१ भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजाविनः ।

बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ।

(मनु. अ. १, श्लो. ९६.)

२ यवोऽसि घान्यराजो वा गोसंघे देवनिर्मितः ।

(श्रुतिः)

३ मेघः शिखण्डिणामहं । (गीता, १०, २३.)

४ स्रोतसामग्निं जान्हवी । (गीता, १०, ३१.)

५ सरसामग्निं सागरं । (गीता, १०, २४.)

१ ज्योतिषां रविंशुमान् (गीता, १०, २१.)

२ गायत्री छंदसामहं (गीता १०, ३५.)

या त्रैलोक्यांत नाहीं. सर्व आश्रमांत गृहस्था-
श्रम मुख्य होय, यांत संशय नाहीं.

सर्वांचें विनाशित्व.

ऋषीहो, अव्यक्त हें सर्व लोकांचें (भुवनांचें) उत्पत्तिस्थान असून त्यांचा लयही त्यांतच होत असतो. अस्तमय हा दिवसाचा अंत होय. आणि उदय हा रात्रीचा अंत होय. सुखाचा शेवट दुःख आणि दुःखाचा शेवट सुख हें सदादीत खरें आहे. सर्व संघटांचा क्षय व्हावयाचा असतो; सर्व उच्चमिथून पदार्थ खाली पडून नाश पावावयाचे असतात; संयोगांचा अंत वियोगांत होता; आणि जीविताचा शेवट मरणांत होतो. जें जें झालें आहे त्या सर्वांचा शेवटीं विनाश आहे, आणि जन्मलेल्याने निश्चयानें मृत्यु आहेच. सारांश, या जगांनील सर्व स्थावरजंगम पदार्थ केवळ अशाश्रय आहेत; केलेले यजन, दान, तप, अध्ययन, व्रत आणि नियम वगैरे सर्वांचा विनाश आहे. एक ज्ञानाचा मात्र कधींही अंत (नाश) होत नाहीं तें शाश्वत आहे. यास्तव प्रशान्तचित्त जितेंद्रिय, निर्मम व निरहंकार पुरुष शुद्ध ज्ञानाच्या योगानें सर्व किल्बिषांपासून मुक्त होतो.

अध्याय पंचेचाळिसावा.

—:०:—

कालचक्रवर्णन.

ब्रह्मण्येव सृणालाः—शुद्धज्ञानसंपन्न लोक

१ यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनाज्ञेन चान्वहम् ।

गृहस्थेनैव धार्यते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥

(मनुस्मृति, अ. ३, श्लो. ७८.)

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यांति सस्थितिः ।

तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यंति सस्थितिः ॥

(मनु. अ. ६, श्लो १०)

२ वातस्य हि भ्रुवो मृत्युः । (हितोपदेश.)

मुक्त होतात; परंतु अज्ञानी लोक कालचक्राच्या

स्वाधीन असतात; हें देहरूपी कालचक्र सदा-

दीत सुरू आहे. बुद्धि ही याची शक्ति असून

हें मनोरूप खांबावर उभारलेलें आहे. इंद्रिये

हे याचे बंध असून पंचमहाभूतांचा समुदाय

हा तुंबा होय; आणि घर (स्त्रीपुत्राविक) ही

हाला जखडून टाकणारी धाव आहे. तें जरा

व शोक यांनीं व्याप्त असून व्याधि व दुःख त्या-

पासूच उत्पन्न होतात. तें देशकालानुरूप फिरतें.

श्रम आणि व्यायाम हा त्याचा ध्वनि (च-

क्राची खडखड) होय. अहोरात्र हे फेरे होत

आणि शीतोष्ण हें मंडल होय. सुख व दुःख

हे ह्याचे संधि असून क्षया व तृषा हे प्रेत

व विरेलेले पिवळे आहेत; आणि प्रकाश व छाया

हे त्याच्या किण्यानें झालेले खळगे समजावे.

डोळ्यांच्या पापण्या उघडणें व मिटणें या

क्रियांच्या योगानें तें व्याकूळ झालेलें असून मोठें

मयेंकर आहे. तें शोकव्याप्त असल्यामुळें आंस-

वानीं भिजलेलें, सदादीत सारखें फिरत अस-

तें, आणि जड अचेतन आहे. महिने व पक्ष

यांनीं याचें माप केलें जातें. हें कचित् मनुष्या-

सार, कचित् पशुकांकर असें अनेक प्रकारचें

असतें. ह्याचा सदादीत एकच आकार नसतो;

आणि स्वर्ग, मृत्यु व नरक या तिन्ही लोकां

याचा नंचार आहे. अज्ञानानें केलेले निरोध

हा त्याचा चिखल (रूतून बसण्याचें कारण)

होय; रजोगुणाचा वेग हा ह्याचा प्रवर्तक

समजावा; मोठा अभिमान ही ह्याची चकाकी

जाणावी; आणि सत्त्वादि गुणांच्या योगानें तें पुष्ट

झालेलें आहे असें समजावें. इष्ट वस्तु प्राप्त न

झाल्यामुळें उत्पन्न होणाऱ्या असंतुष्टतेच्या लहरी

ह्याच ह्याला जखडलेल्या लोखंडी पट्ट्या होत.

दुःख आणि मृत्यु यांप्रत्येक हें जीवन पावतें.

हें कार्यकारणमुक्त असून विशाल व प्रेमांमुळें

विंस्तीर्ण झालेलें आहे. लोभ आणि तृष्णा यांनीं

याच्या गतीत कमजास्तपणा होत असतो; ब्रह्मचर्य विधिवत् आचरिलें आहे, त्या विद्वानां
आणि त्रिगुणात्मक अज्ञानापासून हलणजे माये- गुणसंपन्न झाल्यावर समावर्तन (ब्रह्मचर्यत्याग
पासून याची उत्पत्ति झालेली आहे. भय व किंवा सोडमुंज) करावें. मग विवाह करून
मोह हा ह्याच्या बरोबरचा परिवार असून नित्य आपल्या भार्येच्या ठिकाणीं रममाण
प्रणिमात्रास मोह उत्पन्न होण्यास हेंच कारणी- रहावें. तथापि इंद्रियें स्वाधीन ठेवावीं; शिष्टा-
भूत आहे. हें आनंद व प्रीति ह्या बाह्य सुखांच्या चाराप्रमाणें वागावें; आणि श्रद्धापूर्वक पंच-
भासकीनें फिरतें; व काम आणि क्रोध यांस मेहायज्ञ आचरावे; देवता आणि अतिथि यांस
ताच्यांत वागवितें. महतापासून तो विशेष अर्पण करून उरेंल तें भोजन करावें; वैदिक
गृहणजे स्थूलपिंडापर्यंत सर्व तत्त्वांनीं हें बनलें कर्मांत गढलेलें असावें; आणि नित्य आपल्या
असून हें कोठेही चिकटलेलें नाही; याची गति आवडीप्रमाणें यथाशक्ति हवन व दान करीत
क्षणभरही कुंठित होत नाही; उत्पत्ति लयांस जावें. हात, पाय, नेत्र, वाणी व अंग चपल
व एकंदर संसाराला हें कारण आहे; आणि (कावरेंबावरे) नसून स्थिर असणें, आणि
संसारखा ह्याचा वेग असून मन हेंच याचें सदा मननशील असणें, हें शिष्टाचें (थोराचें)
बल्य आहे. हें अनेक द्वंद्वानीं युक्त व अचेतन लक्षण होय. नित्य यज्ञोपवीतानें युक्त रहावें;
कालचक्र देवांसह सर्व जगाचा नाश करील, स्वच्छ वस्त्रें वापरावीं; आचरण शुद्ध ठेवावें;
त्यास एकत्र (उत्पन्न) करील, आणि सजीव- इंद्रियनिग्रह व दानधर्म करावा; आणि सदो-
ही करूं शकेल ! या कालचक्राची प्रवृत्ति दीत थोर लोकांची संगत करावी. आहार व
आणि निवृत्ति कशी होते हें जो सदोदीत विहार नियमित करावा, सर्वांशीं मैत्री बाळ-
तत्त्वतः जाणतो, तो कधीही भूतांचे ठिकाणीं गावी, शिष्टाचारास धरून वागावें आणि
आसक्त होत नाही; तो सर्व संस्कारांपासून मुक्त, बांबूंची काठी व उदकपूर्ण कमंडलू सदोदीत
सर्व द्वंद्वानीं विरहित व सर्व पातकांपासून पूर्णपणें बरोबर बाळगावा. अध्ययन व अध्यापन करावें,
मुक्त होतसाता परम गतीस पोचतो. तसेंच यजन व याजन करावें; आणि दान व
प्रतिग्रह करावा. अशीं हीं षट्कर्में नित्य करीत

गृहस्थाश्रमवर्णन.

हे मुनिसत्तमहो, गृहस्थ, ब्रह्मचारी, वान- जावी. यांपैकी याजन (दुसऱ्याचा यज्ञ करणें),
प्रस्थ आणि संन्यासी असे चार आश्रम, अध्यापन आणि शुद्ध पुरुषानें दिलेलें दान
सांगितले आहेत; तथापि गृहस्थाश्रम हा घेणें हीं तीन कर्म ब्राह्मणांच्या उपजीविकेचीं
सर्वांचे मूळ आहे. कारण, बाकीच्या तीन आश्र- १ देवयज्ञ. २ ऋषियज्ञ. ३ पितृयज्ञ. ४ भूत-
मांची उपजीविका गृहस्थाश्रमावरें अवलंबून यज्ञ. ५ मनुष्ययज्ञ.
आहे. या जगांत जें काहीं धर्मशास्त्र सांगित- ऋषियज्ञ देवयज्ञ भूतयज्ञ च सर्वदा ।
लेलें आहे, त्याप्रमाणें वागणें हें श्रेयस्कर होय; तृयज्ञ पितृयज्ञ च यथाशक्ति न हापयेत् ।
यांतच शाश्वत कीर्ति आहे. प्रथम जातकर्मादि (मनु. अ. ४, श्लो. २१.)
संस्कारांनीं जो संस्कृत झाला असून ज्यानें २ वैष्णवीं धारयेद्यष्टि सोदकं च कमंडलुं ।
(मनु. अ. ४, श्लो. ३६.)

१ यथा वायुं समाश्रित्य वर्तते सर्वजतवः ।

तथा गृहस्थनाश्रित्य वर्तते सर्व आश्रमाः ।

(मनु. अ. ३, श्लो. ७७.)

३ अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ।

(मनु. अ. १, श्लो. ८८.)

साधने आहेत. बाकी राहिलेलीं तीन कर्मे ह्मणजे दान, अध्ययन व यज्ञ करणे हीं स्वतःचें पुण्य वाढविणारीं आहेत. यास्तव, धर्मज्ञ नरानें तीं तीन तर बिलकूल न चुकतां करावीं. ज्यानें मनोदमन केलें आहे, ज्याचीं सर्वांशीं मैत्रीची वागणूक आहे, जो सदोदीत क्षमायुक्त असून सर्वांशीं समतेनें वागतो, आणि सदोदीत मननशील राहून हें सांगितलेलें सर्व आपल्या शक्तीप्रमाणें आचरितो, तो शुचिर्भूत व सदाचरणी गृहस्थाश्रमी ब्राह्मण अशा आचरणानें निःसंशय स्वर्ग जिंकितो.

अध्याय शेचाळिसावा.

—०:—

ब्रह्मचर्य, वानप्रस्थ व संन्यास या धर्मांचें वर्णन.

ब्रह्मदेव म्हणाला:—अशा प्रकारें पूर्वेक मार्गानें ज्यानें यथाशक्ति व यथाविधि अध्ययन केलें असून तसंच उत्तम ब्रह्मचर्यही पाळिलें आहे; जो स्वधर्मात निमग्न असून विद्वान् व मननशील आहे; ज्यानें सर्व इंद्रियें स्वाधीन ठेविलीं आहेत; जो गुरूच्या हितासाठीं व त्याचें प्रिय करण्यासाठीं अतिशय श्रुतो; आणि जो सत्य व धर्म यांविषयी तत्पर असून शुचिर्भूत असतो, त्यानें गुरूचा आज्ञा शाल्यावर असेल त्यांत संतोष मानून अन्न भक्षण करावें. त्यानें हविष्यान्नच भक्षण करावें आणि तेही भिक्षा मागून आणलेलें असावें. त्याचें वसन, उठणें, विहार करणें वगैरे सर्व कांहीं नियमानुरूप असावें. त्यानें शुचिर्भूत होऊन स्वस्थ चित्तानें नित्य सकाळ-संध्याकाळ अग्नीची उपासना करावी; आणि सदोदीत बेलाचा किंवा पळसाचा दंड धारण करावा. द्विजानें मुख्यत्वे वल्कल, कापसाचें वस्त्र, मृगाजिन किंवा भगव्या रंगाचें वस्त्र परि-

धान करावें; मुंज नामक गवताची मेखला करावी; जटा धारण कराव्या; आणि नित्य उदक बरोबर (कमंडलूत) ठेवावें. त्यानें यज्ञोपवीत धारण केलेलें असावें, अध्ययन सतत चालू ठेवावें, कशाचाही लोभ धरूं नये, पूर्ण व्रतस्थ रहावें, आणि नित्य मन स्वाधीन ठेवून स्वच्छ उदकानें पूर्ण भक्तिपुरःसर देव-तर्पण करावें. ह्याप्रमाणें सर्व करणारा ब्रह्मचारी स्तुतीस पात्र होय. जितेंद्रिय वानप्रस्थानेही याप्रमाणें बरोबर वर्तून ठेविलें असतां तेणें करून तो स्वर्ग जिंकितो; त्यास परम उच्च स्थानीं आश्रय मिळतो; आणि तो पुनः जन्मास येत नाही. ज्याचे सर्व संस्कार शुद्धे आहेत आणि ज्यानें ब्रह्मचर्य पाळिलें आहे, अशा मुनीनें गांवांतून बाहेर पडून अरण्यांत जाऊन वास्तव्य करावें. तेथें त्यानें फक्त धर्म व वल्कलें पांघरावीं, सकाळसंध्याकाळ स्नान करावें, नित्य अरण्यांतच रहावें, पुनः गांवांत कधीही प्रवेश करूं नये, अतिथि प्राप्त झाले असतां त्यांची तात्काळ पूजा करावी व त्यास आश्रय द्यावा; आपण सदोदीत फळें, मूळें, चांगलीं चांगलीं पानें व सावे ह्यांवर उदर-निर्वाह करावा, वहातें पाणी प्यावें, आणि वायु भक्षण करावा. एकंदर सर्व पदार्थ वनांत होणारे वापरावे, इतर पदार्थांची गरज ठेवूं नये, स्वीकारिलेल्या वीक्षेस अनुसरून हे पदार्थ अनुक्रमें भक्षण करावे, (म्हणजे वान-प्रस्थाश्रम स्वीकारिल्यावर प्रथम फलमूलादिकां-वर उपजीविका करावी; पुढें केवळ जलावर रहाण्याचा उपक्रम करावा; आणि शेवटीं फक्त वायुभक्षण करून रहावें. याप्रमाणें हें विन-चूक आचरण ठेवावें.) आल्या अतिथीस फळें

१ वसी. चर्म चौर वा । (मनु. ६, ६.)

२ अम्लफलभिक्षाभिरर्चयदाश्रमागतान् ।

(मनु. अ. ६, श्लो. ७.)

व मुळें यांची भिक्षा घालून त्याचें आदरातिथ्य करावें; आणि खाण्यास योग्य असा जो जो पदार्थ आपणापाशीं असेल तो तो त्यास अर्पण करावा. याप्रमाणें नित्य काळजीपूर्वक करीत जावें. त्यानें नित्य देवता व अतिथि यांस अर्पण केल्यानंतर मग आपण मुक्यानें भक्षण करावें; कोणाची स्पर्धा करण्याचें मनांत आणूं नये; मिताहार करावा; आणि सवोदीत ईश्वरावर (उपास्य देवतेवर) भर- वसा ठेवावा. मनोनिग्रही, दयाळू, क्षमावान्, जठाधारी, नित्य नियमानें हवन करणारा, स्वाध्यायतत्पर, सत्यधर्मपरायण, शरीरानें शुचिर्भूत, सवोदीत दशतेनें वागणारा, नित्य वनात म्हणणारा, जागरूक आणि जितेंद्रिय असा वानप्रस्थाश्रमी स्वर्ग जिकितो यांत संशय नाही. गृहस्थ असो, ब्रह्मचारी असो, किंवा वानप्रस्थ असो, त्यास जर मोक्षपदाची जोड व्हावी अशी इच्छा असेल, तर त्यानें उत्तम वृत्तीचा आश्रय करावा. सर्व भूतान् अभय देऊन नैष्कर्म्य आचरावें; (म्हणजे सर्व कर्मांचा परित्याग करून अशा रीतीनें वागावें कीं, तेणेंकरून कोणत्याही प्राण्यास यत्किंचित् सुद्धां त्रास पोहोंचूं नये.) प्राणि- मात्रास सुख द्यावें, सर्वांशीं सदयतेन वागावें, सर्व इंद्रियें स्वाधीन ठेवावीं, आणि मननशील असावें. (संन्याशानें) कोणाजवळ न मागतां आणि स्वतः तयारी करून न शिजवितां साहजिकपणें कोणीं अन्न आणून दिल्यास ते ग्रहण करावें; आणि याप्रमाणें मध्याह्नकाल- पर्यंत कांहींच न मिळेल तर, जेथील सर्व प्राण्यांचें जेवण आटोपलें आहे, आणि धूरही येत नाही, (विस्तवही विशाला आहे) अशा धर्मीभिक्षा मागावी. (ह्मणजे त्यांकडे उरलें असल्यास त्यांनीं द्यावें. आपणामुळें त्यांस कमी पडूं नये व संकटही वाटूं नये. शिवाय, त्यांचे जेवणापूर्वी गेल्यास ते कदाचित् आदरा- तिथ्यपूर्वक सर्वसंपूर्ण असं जेवण घालतील तेंही उपयोगाचें नाही.) मोक्षविद् मनुष्यानें भिक्षा मागावयाची ती (लोकांच्या घरचीं) भांडीं वगैरे घांसून झाल्यानंतर मागावी, लाभ झाल्यास हर्ष पावूं नये, आणि न मिळाल्यास विषादही मानूं नये; शिवाय जरूरीपेक्षां अधिक भिक्षा मागूं नये, — केवळ प्राणधारणास आवश्यक तेवढीच मागावी. प्राणधारणास आवश्यक किती आहे हें मनांत आणून योग्य वेळीं स्वस्थ चित्तानें ओली भिक्षा मागावी; कोणी पुष्कळ घालूं लागल्यास घेऊं नये; तसेंच कोणी विशेष आदरातिथ्य करूं लागल्यास तथेंही जेवूं नये. भिक्षानें सन्मानपूर्वक दिलेल्या देणांपासून दूर रहावें; दुसऱ्याचें उष्टें, तिखट, डू, खारट (मसालदार) वगैरे प्रकारचें अन्न आणि मधुर रस सेवन करूं नयेत. तर जेणें करून फक्त प्राणधारण होईल, जीभ लाचा- वणार नाही, अशा प्रकारचें अगदीं साधें व प्राणरक्षणास जरूर तितकेंच अन्न खावें. कोणासही जड न वाटेल अशा प्रकारें संन्याशानें आपली उपजीविका करावी; आणि भिक्षेस निघाल्यावर दुसऱ्या (भिक्ष) जवळील अन्नाची इच्छा कदापि करूं नये; धर्म कधींही सोडूं नये; रजोगुणांचा सर्वथा त्याग करून एकांत- स्थीं संचार करावा; राहण्यासाठीं एखादें ओसाड घर, अरण्य, वृक्षाचा तळ, नदीतीर किंवा पर्वताची गुहा यांचा अवलंब करावा; उन्हाळ्यांत एका गांवीं फक्त एक दिवस रहावें; पावसाळ्यांत जरूर तर एकच ठिकाणीं मुक्काम ठेवावा; सूर्य दाखवील त्या मार्गानें (ह्मणजे कोणताही उद्देश न धरतां) एखाद्या कीटकाप्रमाणें पृथ्वीवर संचार करावा; आपल्या हातून हिंसा घडूं नये म्हणून भूत- दयेनें जमीनीकडे लक्षपूर्वक पहात चालावें;

आपणापारीं बिलकूल संग्रह करूं नये, मित्रा-
बरोबर राहूं नये, किंवा कोणाशीं विशेष
मैत्रीच जोडूं नये. संन्याशानें नित्य
पवित्र उदकानें आपलीं कार्ये करावीं;
कधीही जलांत उतरून स्नान करूं नये, तर
नित्य पाणी वर काढून त्यानें स्नाने वगैरे
करावें; अहिंसा, ब्रह्मचर्य, सत्य, सरळपणा,
अक्रोध, अनसूया, दम आणि चहाडी न करणे
हीं आठ व्रतें सदेवित पाळावीं; इंद्रियें स्वाधीन
ठेवावीं; पापापासून अलिप्त रहावें; कोणास
फसवूं नये; नित्य सरळ वर्तन ठेवावें; निरिच्छ-
पणें पुढें आलेलें अन्न भक्षण करावें; धर्मानें
मिळेल तितकेंच खावें; अधिकाची इच्छा धरूं
नये; अन्न आणि वस्त्र यांव्यतिरिक्त कोण-
त्याही वस्तूचा स्वीकार करूं नये; आणि अन्न
तरी खाण्यापुरतेंच घ्यावें,—अधिक घेऊं नये. आणि
कोणाजवळून काहीं घेऊं नये व कोणास देऊं नये;
स्वस्थ चित्तानें कालप्रतीक्षा करीत रहावें. दृष्टि,
ज्ञानां इतर प्राण्यांचें दैन्य जाणून आपणां-
पारीं असेल तें त्यांसह विभागून खावें; (त्यांचा
त्यांस हिस्सा द्यावा.) परस्वाचें हरण करूं
नये; न विचारतां घेऊं नये; कोणत्याही
वस्तूचा उपभोग घेतल्यावर त्याच वस्तूची पुनः
इच्छा होईल इतकें तीवर लुब्ध होऊं नये;
नाहींतरीं केलीं आहेत; जो निरिच्छ असून
कितीही चांगली वस्तु असली तरी तीवर सर्व
तत्त्वे जाणणारा, द्वंद्वातीत, निर्नमस्कार,
आसक्ति ठेवूं नये; जरूर लागेल तर—ज्यांवर
कोणाचीही मालकी नाही अशी जमीन, उदक,
अन्न, फळें, फुलें व पानें सहज मिळाल्यास
जो निराशी, निर्गुण, शांत, निरासक्त व निरा-
ध्यावीं; शिल्पावर उपजीविका करूं नये; श्रय
असा आहे; आणि केवळ आत्मसंगी व
द्रव्याची इच्छा धरूं नये; कोणाचा द्वेष करूं
नये; हा पाणिपादपृष्ठरहित, शिरोदरहीन,
गुण व भाग्य भिकारी रहावें. सामान-
सुमान वगैरे कांहींएक जवळ बाळगूं नये; कु-

स्ति कल्पना सोडून श्रद्धापूर्त अन्न भक्षण करावें;
आपलें वर्तन अमृतासारखें गोड व सर्वांस सुखप्रद
असें ठेवावें; कोठेही आसक्त राहूं नये; व कोणाशीं-
ही मैत्री जोडूं नये; कोणतेंही सकाम किंवा
हिंसायुक्त कर्म आपण करूं नये व दुःसंन्याकडून
करवूं नये; त्याचप्रमाणें लोकसंग्रह होईल असें
कामही करूं व करवूं नये; सर्व गोष्टींचा त्याग
करून अगदीं आवश्यक असे अल्प पदार्थ बरो-
भूतांचे ठिकाणीं समभाव ठेवावा; दुःसंन्यास
यत्किंचितही त्रास देऊं नये; आणि आपण
मृतांचे त्रास पावूं नये. ज्यावर सर्व
विश्वास बसतो, तो मोक्षविदां अग्नि-
सर समजला जातो. जें मिळालेलें न्ही त्याचें
गतीचीही उपेक्षा करावी. केवळ
मन व बुद्धि हीं ज्यानें
करीत रहावें. दृष्टि,
जाणणारा, मांसरहित, निश्चित,
अव्यय, विषयातीत,
न होणारा, कोणाबरोबरीं
न जाणारा, मांसरहित, निश्चित, अव्यय, विषयातीत,

१ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शांतिरपैशुनं ।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं क्षीरचापलं ॥

(गीता, अ. १६, श्लो. २)

(तेजोमय) आणि सर्वदा आपल्या घरांत (देहांत) रहात असतांही सर्व भूतचि-
टिकाणीं सर्वदा वास्तव्य करणारा असा आहे, हें
जे जाणतात, ते कदापि मृत होत नाहींत; ते
जन्ममरणातीत होत. (आत्मा हा लिंगरहित
आहे. तो अमुक एका प्रकारचा आहे, असें
कांहींच सांगतां येत नाहीं.) त्याजपाशीं
बुद्धीस जावत नाहीं; आणि इंद्रियें, देवता,
वेद, यज्ञ, उच्च प्रतीचे स्वर्गादि लोक, तप किंवा
व्रतें यांपैकी कोणाचीही तेथें गति नाहीं.
केवळ ज्ञानाची तेथें गति असून तो ज्ञानवंतास
ज्ञानमार्जेकरूनच गम्य होतो. यासाठीं अलिंग
ओमस्वरूप जाणणारानें व तें जाणूं इच्छिणा-
रानें धर्मशुद्ध आचरण ठेवावें. तेणेकरून त्यास
ज्ञान प्राप्त होऊन आत्मलाभ होईल. गृहस्थ-
धर्मी विद्वानानें ज्ञान प्राप्त होईल असें वर्तन
ठेवावें; आणि स्वतःस वास्तविक वेड लागलें
नसतां, जणू काय वेडच लागलें आहे असें
लोकांस भासून ते आपला उपहासही करतां
इतक्या दृढतेनें धर्माचरण करावें ! त्या आच-
रणाविषयीं आपल्या मनांत नित्य सद्भाव
असावा; त्याविषयीं कदापि तर्कवितर्क करूं नयेत;
सज्जनांच्या आचरणाची निंदा कधीही करूं
नये; आणि आपण शांतपणें पण अशा दृढतेनें
धर्माचरण करावें कीं, तें पाहून इतरांनीं थट्टाच
करावी. अशा प्रकारच्या आचरणाचा मनुष्य
हा मुनि होय; त्यालाच श्रेष्ठ असें म्हणतात.
इंद्रियें, इंद्रियांचे विषय, पंचमहाभूतें, मन,
बुद्धि, अहंकार, अव्यक्त (प्रकृति) आणि
पुरुष यांच्या स्वरूपाचें तत्त्वनिश्चयपूर्वक यथा-
वत् ज्ञान झालें असतां मनुष्य सर्व बंधनांपासून
विमुक्त होत्साता स्वर्गलोकीं जातो. तत्त्वज्ञ
मनुष्यानें मृत्युसमय प्राप्त झाला असतां एकांतीं
बसून धिक् एकाग्र करून या सर्व तत्त्वांचें
कीट धक्क करवें, म्हणजे त्याचे सर्व बंध

तुटून तो मुक्त होतो. आकाशांतील वायूप्रमाणें
सर्वसंगमुक्त झालेल्या त्या पुरुषाचे सर्व कोश छिन्न
होतात; आणि तो सर्व संकटांपासून (भयांपासून)
मुक्त होत्साता परब्रह्मपदीं लीन होतो.

अध्याय सत्तेचाळिसावा.

—:०:—

दुःखनिवृत्त्युपाय.

ब्रह्मदेव सांगतात:—निश्चयवादी वृद्ध जन
'संन्यास हेंच तप होय' असें म्हणतात;
आणि वेदाध्ययनतत्पर ब्राह्मण 'ज्ञान हेंच
परब्रह्म आहे' असें जाणतात. ब्रह्म हें फार
दूर आहे; (सर्वांच्या पलीकडे आहे;) आणि
त्याची प्राप्ति वेदविद्येवर अवलंबून आहे. तें निर्द्वंद्व,
निर्गुण, नित्य, अचिंत्यगुण आणि सर्वोत्तम
आहे. बुद्धिमान् संत हे ज्ञान आणि तप यांच्या
योगानेंच ते परब्रह्म पाहतात. ज्यांची अंतः-
करणें स्वच्छ झालीं असून जे सर्व प्रकारें
पवित्र आहेत; जे रजोगुणातीत व निर्मल
म्हणजे तमरहित आहेत; आणि जे नित्य
तत्परतेनें संन्यासधर्म पाळतात, असे ब्रह्मविद्
जन तपश्चर्येच्या योगानें क्षममार्गरूप परमेश्वरा-
सन्निध जाऊन पोहोंचतात. तपालाच प्रदीप
म्हटलें जातें; आचार हा धर्मसाधक आहे;
[तो कदापि सोडतां कामा नये.] ज्ञान हेंच
परम (ब्रह्म) होय, असें समजावें; आणि
संन्यास हेंच उत्तम तप होय. तत्त्वाचा बरोबर
निर्णय करण्याच्या शक्तीमुळे ज्याला निरालं-
बाचें (ब्रह्माचें) ज्ञान झालें आहे, आणि जो
आपण (आत्मा) सर्व प्राण्यांच्या टिकाणीं
वसत असल्याचें पाहतो, तो सर्वगति होतो.
जो विद्वान् पुरुष सहवास आणि विवास यांचें
रहस्य बरोबर ओळखतो, आणि नानात्वामध्ये
एकत्व अवलोकन करितो, तो दुःखापासून
मुक्त होतो. जो कशाचीही इच्छा करित नाही व

कशाचा तिरस्कारही करित नाही, तो इह- मन, इत्यादिकांस चिच्छक्तीच्या द्वारे चेतनायुक्त लोकींच ब्रह्मीभूत होय. प्रधानाचे (प्रकृतीचे) करितो, तोच अंतरात्मा होय. तो सर्व प्रकारच्या गुण बरोबर जाणणारा, सर्व भूतांच्या ठिकाणीं बुद्धीस साक्षिभूत आहे, आणि तो गुणातीत असलेले प्रधान बरोबर ओळखणारा, तसाच झाला असतां सर्व पातकांपासून मुक्त होतो. निर्मम व निरहंकार पुरुष मुक्त होतो, यांत संशय नाही. द्वंद्वरहित, निर्ममस्कार आणि तसाच निःस्वधाकार मनुष्य निर्गुण, नित्य व द्वंद्वतीत अशा ब्रह्मपदीं शांतपणें गमन करितो. प्राण्यानें गुणमय अशा सर्व शुभाशुभ कर्मांचा आणि सत्य व असत्य या दोहोंचाही त्याग केला असतां तो निःसंशय मुक्त होतो. अग्न्यक्त हें ज्याचें उत्पत्तिस्थान व उगम आहे, बुद्धि हेंच ज्याचें विशाल खोड आहे, महाहंकार हीच ज्याची पालवी आहे, इंद्रिये हे अंकुर फुटण्याचे डोळे आहेत, पंचमहाभूतें हा ज्याचा विस्तार आहे, पुष्कळ शाखा असल्यामुळे जो विशेष शोभत आहे, जो नित्य पल्लवित व प्रफुल्ल आहे, आणि तशीच ज्याला चांगली व वाईट अशीं दोन प्रकारचीं फळे येतात, असा हा सर्व भूतांस आधारभूत असलेला सनातन ब्रह्मवृक्ष (संसार) आहे. जो ज्ञाता तत्त्वज्ञानरूप तरवारीनें हा ब्रह्मवृक्ष छिन्नभिन्न करितो, व ज्यांपासून जन्म, जरा व मृत्यु यांचा उदय होतो असे संगरूप सर्व पाश सोडून निर्मम व निरहंकार होतो, तो मुक्त होतो यांत संदेह नाही. जीव आणि शिव हे दोन पक्षी असून ते नित्य (अजरामर) आहेत. बुद्धि व माया ह्या त्यांच्या उपाधि होत. ते दोघेही अचेतन आहेत. जीव आणि ईश्वर ह्या दोहोंहून जो पर त्यास चेतनावान् म्हणतात, जो अचेतन असून देहादि उपाधिंपासून मुक्त आहे, आणि जो बुद्धि,

अध्याय अष्टचाळिसावा.

---:--

ब्रह्माविषयीं निरनिराळीं मतें.

ब्रह्मदेव म्हणाला:—कित्येक म्हणतात, संसाररूपी वृक्ष हेंच ब्रह्म होय; कित्येक म्हणतात, संसाररूप महदारण्य हेंच ब्रह्म आहे; व कित्येक म्हणतात, ब्रह्म हें अग्न्यक्त बुद्धि हेंच ज्याचें विशाल खोड आहे, आहे; कित्येक म्हणतात, ब्रह्म हें अनामर्ष आहे; आणि कित्येक म्हणतात, हें संपूर्ण जग अव्यक्तापासून उत्पन्न झालें असून त्यांतच लय पावणार ! कोणी अंतर्काळीं जरी एक निश्वासमात्र (निश्वास सोडण्यास जितका काळ लागतो तितका काळ) आत्मस्वरूपीं लीन होऊन त्याची निर्विशेषवृत्ति बनली, तरी तो देखील अमर होतो. अंतर्कालिक तदाकारतेनें त्यास ब्रह्मलोकप्राप्ति होत असल्यामुळे तो जन्ममरणातीत होतो. अथवा आयुष्यांत केव्हांही निमेषमात्र आत्म्याशीं आपली एकरूपता झाली (आत्मसाक्षात्कार) झाला तरी तेवढ्यानें देखील त्यास आत्म्याच्या प्रसादानें, विद्वानास प्राप्त होणारें अक्षय्य कैवल्य प्राप्त होतें. त्याचप्रमाणें प्राणनियामक

१ अंते मतिः सा गतिः ।

अंतर्काले च भामेष स्मरन्मुक्त्वा कळेवरं ।

यं यं त्रपि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कळेवरं ।

तं तमेवैति कान्तेय सदा तद्भावभाषितः ।

(गीता, अ. ८, श्लो. ५, ६.)

द्वित्याऽस्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमुच्यते ।

(गीता, अ. २, श्लो. ७२.)

१ शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमन्त्र्यः स मे प्रियः ।

(गीता, अ. १२, श्लो. १७.)

२ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाय. (श्रुतिः)

(इन्द्रियनियामक देहा, बैरा किंवा बावीस) उपायांनीं मन, बुद्धि व दशेंद्रियें यांचें आजन्म पुनःपुनः नियमन केले असतां, चोविसावें तत्त्व जें अव्यक्त, त्याहून पर अशा पुरुषाची (ब्रह्माची) प्राप्ति होते. अशा प्रकारे, प्रसन्नात्मा पुरुष ज्याची ज्याची इच्छा करितो, तें तें योगसामर्थ्यानें प्राप्त होतें. जेव्हां अव्यक्ताचें (त्रिगुणात्मक प्रकृतीचें) उल्लंघन करून सत्त्व-गुण अत्यंत उत्कर्ष पावतो, ह्मणजे प्राणी शुद्ध पुरुषमात्र किंवा ब्रह्ममय होतो, तेव्हां तो जन्म-मरणांपासून मुक्त होतो. तज्ज्ञ लोक अशी प्रशंसा करितात कीं, 'सत्त्वाहून श्रेष्ठतर दुसरें कोणेंच नाही. पुरुष हा सत्त्वगुणास आधार-भूत आहे, त्यास आह्मी फक्त अनुमानानें जाणतो.' द्विजश्रेष्ठहो, त्या पुरुषाचें ज्ञान अनुमानाशिवाय दुसऱ्या कशानेंही होणारें नाही. क्षमा, धैर्य, अहिंसा, समता, सत्य, सरळता, ज्ञान, दान आणि संन्यास हें सात्त्विक आचरण होय. सत्त्वगुणाचा उत्कर्ष झाला असतां अशा प्रकाराचें वर्तन घडतें. एवढ्यावरून तार्किक अनुमानावरून असें मानितात कीं, सत्त्व ह्मणजेच पुरुष होय, ह्यांत संदेह नाही. परंतु दुसरे ज्ञानमार्गी (सांख्य) असें म्हणतात कीं,

१ यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधि; आणि तर्क व वैराग्य हे ते दहा उपाय होत.

२ बारा उपाय—यमापासून समाधीपर्यंतचे आठ, आणि मैत्री, करुणा, मुदित व उपेक्षा हे चार मिळून बारा.

३ बावीस उपाय—यमाचे पांच (१ अहिंसा, २ सत्य, ३ अस्तेय, ४ ब्रह्मचर्य, ५ अपरिग्रह.) प्रकार, नियमाचे पांच (१ शौच, २ संतोष, ३ तप, ४ स्वाध्याय, ५ ईश्वरप्रणिधान.) प्रकार, आसनापासून समाधीपर्यंत सहा, मैत्री, करुणा, मुदित व उपेक्षा हे चार आणि तर्क व वैराग्य हे दोन मिळून बावीस.

पातंजल योगसूत्र पाद, १, सूत्र ३३ अ. २ सूत्र २९, ३०

“क्षेत्रज्ञ आत्मा आणि सत्त्व यांचें ऐक्य जुळत नाही. तस्मात् सत्त्व हें पुरुषापासून निराळें आहे.” परंतु असें ह्मणणारांनीं खोल विचार केलेला नाही. सत्त्व आणि पुरुष यांत निर-निराळेपणा आहे; परंतु तो केवळ शाब्दिक आहे, तत्त्वतः नाही. [समुद्र आणि तरंग यांतील फरकासारखा तो आहे. तरंग म्हणून जला-शिवाय अन्य पदार्थ आहे असें मुळींच नाही. त्याचप्रमाणें तत्त्वतः सत्त्व हें पुरुषाहून निराळें नाही; तथापि तो पुरुषरूप सागरावर साहजिक आलेला तरंग होय.] त्याचप्रमाणें एकत्व व पृथक्त्व हीं दोन्ही मानिलीं पाहिजेत, अशी विद्वानांनीं याविषयीं व्यवस्था केली आहे. उंबराच्या फळांतील कीटक्याचें व त्या फळाचें एकत्व व पृथक्त्वही दिसतें, त्याप्रमाणें अधवा पाणी व मत्स्य यांप्रमाणें या दोघांची स्थिति असून, कमलपत्र आणि उदकविंदु यांसारखा त्यांमधील संबंध आहे.

गुरु म्हणालाः—बारे, याप्रमाण ब्रह्मदेवानें त्या महर्षीस सांगितलें. [परंतु एवढ्यानें त्यांचें समाधान झालें नाही. पुरुषापासून साहजिक सत्त्वाचा उदय असून तें त्याबरोबर निर्य

१ उंबराच्या फळांत बाहेरून आंत जाण्यास बिलकूल छिद्र नसतां आंत कीटक असतो. अर्थात्च कीटक व फल यांच ऐक्य ठरतें. कारण, तो फलाहून निराळा असें ह्मणतां येत नाही. आतां फलाशीं त्याचें ऐक्य ठरतें तसेंच भिन्नत्वही ठरतें. कारण, फलाहून तो निराळा असून फलाचा उपभोक्ता आहे. फल हें उपभोग्य असून औपण याचे उपभोक्ते आहो हें कीटकास ज्ञान आहे. अर्थात्च फल व कीटक यांचें भिन्नत्वही सिद्ध होतें.

२ कमलपत्र हें उदकाचें उपभोक्तें असून त्यावर उदकविंदु शोभतात. परंतु त्या विंदूनीं ते पत्र भिजत नाही. विंदूचा गुण आर्द्रता हा पत्तास शिवत नाही. तद्वत, सत्त्व हें पुरुषाच्या आभयानें असतें; तथापि पुरुषास त्याचे वर्म लागत नाहीत.

असतांना पुरुषास त्याचा संसर्ग न घडणें हें केवळ अशक्य आहे, असें त्यांस वाटत होतें. परंतु साक्षात् ब्रह्मदेवाचें भाषण खोटें तरी कसें असेल ! तेव्हां] ते सशयग्रस्त झाले आणि त्याविषयी त्यांनीं पुनः ब्रह्मदेवास विचारिलें.

अध्याय एकुणपन्नासावा.

—:—

निरनिराळीं मतें व आचार.

ऋषि विचारितातः—मगबन्, (प्रवृत्ति-निवृत्तिपर) अनेक धर्ममार्गांपैकी कोणता मार्ग अवलंबणें अधिक प्रशस्त आहे बरें ? हे धर्माचे विविध मार्ग आम्हांस तर अगदीं परस्पर-विरुद्ध दिसतात. देहाचा नाश झाला तरी ही आत्मा असतोच, असें कोणी म्हणतात; तर कित्येक (१ चार्वाक) असें नाहीं म्हणून छातीस हात लावून सांगतात ! कोणी (२ स्याद्धादी) म्हणतात, सर्वच संशयित आहे; कोणी (३ तैथिक) म्हणतात, कांहींच संशयित नाहीं; कोणी (४ तार्किक) म्हणतात, सर्व अनित्य आहे; तर दुसरे (५ मीमांसक) सांगतात, सर्व नित्य आहे; (कशाचाही नाश होत नाहीं; फक्त रूपांतर होतें.) कोणी (६ शून्यवादी) म्हणतात, कांहींच नाहीं; (जग आहे हेंच म्हणणें चुकीचें आहे; जग मुळीं नाहींच.) आणि कोणी (७ सौगत) म्हणतात, आहे, पण क्षणिक आहे; सर्व एकरूप आहे असें कित्येक (८ अद्वैती) प्रतिपादित; तर कोणी (९ द्वैती) तें द्विधा आहे असा द्वैताबद्दल आग्रह धरतात; आणि कोणी (१० उड्डलोम) म्हणतात कीं, पुरुष व प्रकृति भिन्न आहेत व त्यांचा अभेदही आहे ! (११) ब्रह्मज्ञ व अपरोक्षानुभवी ब्राह्मण, एक ब्रह्मच काय तें सर्वांचें कारण आहे,

असें म्हणतात; कित्येक (१२ मीमांसक) अष्टा-धारण कर्म हीच कारणे (आय उत्पादक) होत, असें मानतात; आणि कित्येक (१३ परमाणुवादी) तर असें प्रतिपादन करतात कीं, अनेक कारणे आहेत ! देश व काल हेच सर्वांचे नियामक आहेत, असें कोणी (१४ ज्योतिर्विद) सांगतात; आणि दृश्यमान जग हें कालत्रयीही नाहींच असें (१५ बुद्ध) कांहींचें मत आहे. [याप्रमाणें अनेकांची अनेक मतें आहेत. आतां त्यांचा आचार पाहूं गेलें तर तोही भिन्नभिन्न प्रकारचा दृष्टीस पडतो.] कित्येक जटा व मृगचर्म धारण करतात; तर दुसरे मुंडन करून दिगंबर राहतात; कित्येक नैष्ठिक ब्रह्मचर्याची आकांक्षा धरतात, तर कित्येक गृहस्थाश्रमाचीच इच्छा करतात; आणि हा भिन्नभाव अज्ञ लोकांतच आहे असें नाहीं तर] चांगले तत्त्वदर्शी ब्रह्मज्ञ अशा ब्राह्मणांस व देवांसही हें योग्य वाटतें. कित्येक आहाराची इच्छा करतात, तर कित्येक उपोषणांत गडलेले असतात; कोणी कर्माची प्रशंसा करतात, तर दुसरे प्रैशांतचिंच महत्त्व गातात; कोणी मोक्षाची महती वर्णन करतात, तर नाना-प्रकारच्या भोगांची थोरवी गाणारे दुसरे आहेतच. कोणी धनाची इच्छा धरतात, तर कांहीं निर्धनताच इच्छितात. कित्येक म्हणतात, साधनांनीं ब्रह्मप्राप्त होते; आणि दुसरे म्हणतात, हें खोटें आहे ! कोणी ' अहिंसा परमो धर्मः ' असें म्हणून तदनुरूप आचरण ठेवितात; आणि दुसरे कित्येक हिंसा करण्यांतच (यज्ञयागादिकांतच) गढलेले दिसतात. पुण्य व यश यांनीं इष्टप्राप्ति होते, असें कोणी सांगतात; आणि हें खोटें आहे असें म्हणणारेही आहेतच !

१ भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ।

(चार्वाकमत.)

१ नैष्ठिक ब्रह्मचर्य क्षणजे केवळ विद्याभ्यासा-पुढें नसून कायमचें ब्रह्मचर्य.

२ शांतिमुल्यं तपो नास्ति ।

कित्येक पूर्ण श्रद्धाळू आहेत आणि कित्येक अगदी संशयग्रस्त आहेत. कित्येक म्हणतात, दुःखनिवृत्त्यर्थ यत्न करावा; कोणी म्हणतात, सुखप्राप्त्यर्थ यत्न करावा; आणि कोणी म्हणतात, मुळीं निष्काम कर्मच करावे! कांहीं ब्राह्मण यज्ञच सर्वांत श्रेष्ठ आहे म्हणतात; कोणी वानाची महती गातात; कांहीं तपोची प्रशंसा करितात; आणि कोणी स्वाध्यायासच अग्रस्थान देतात! कोणी म्हणतात, एका संन्यासाश्रमांतच ज्ञान प्राप्त होणें शक्य आहे; तर कोणी वस्तु-तत्त्वाचा विचार करणारे सांगतात कीं, ज्ञान-प्राप्तीस अनेक साधनें असून तें संन्यासाशिवाय इतर आश्रमांतही प्राप्त होतें. कित्येक सर्वांचीच प्रशंसा करितात व कांहींजण कशाचीच करीत नाहीत! हे सुरसत्तमा, याप्रमाणें धर्ममार्गांत गोडळ असून त्यांत परस्परविरुद्ध असे अनेक प्रकार असल्यामुळें आम्ही अगदीं भांबावून गेलों आहों आणि यांतील खरें काय हें आम्हांस मुळींच समजत नाही. 'हें श्रेय आहे.' असें निरनिराळे लोक निरनिराळेंच श्रेय म्हणून सांगत असतात; आणि प्रत्येकजण आपण स्वीकारिलेला पंथच सर्वांत उत्कृष्ट असें म्हणत असतो. यामुळें आमची मति कुंठित झाली असून मनही द्विधा नव्हे अनेकधा झालें आहे! तेव्हां, हे सत्तमा, खरें श्रेय कोणतें तें आपण आम्हांस सांगावें, अशी आमची मनीषा आहे. आतां काय गुह्य आहे तें आम्हांस आपण कथन करावें, आणि तसेंच सत्त्व व क्षेत्रज्ञ यांचा संबंध कसा व तो तसाच असण्याचें कारणही स्पष्ट करून सांगावें.

१ यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ॥

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं । (गीता, ४, १९; २०.)

२ सर्वे तु तपसा साध्य तपो हि दुरतिक्रमम् ।

(मनु. अ. ११, श्लो. २३८.)

३ तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । (भुति.)

याप्रमाणें ब्राह्मणांनीं त्या जगत्सभ्या भगवान् ब्रह्मदेवाची प्रार्थना केली, तेव्हां त्या बुद्धिमाम् धर्मात्म्यानें त्यांस सर्व कांहीं यथा-तथ्य विशद करून सांगितलें.

अध्याय पन्नासावा.

—:०:—

ज्ञानमार्गाचें महत्त्व.

ब्रह्मदेव ह्मणाला:—ऋषिवर्यहो, ठीक आहे. तुम्ही मला जें विचारितां, तें मी तुम्हांस विशद करून सांगितों. याचविषयीं शिष्यानें गुरूस प्रश्न केला असतां गुरूनें काय उत्तर दिलें तें ऐकून ध्या; आणि तें सर्व श्रवण केल्यानंतर चांगलें नीट ध्यानांत घरा. बाबांनो, " सर्व भूतांची अहिंसा " हें सर्वश्रेष्ठ कर्तव्य मानिलें आहे. कर्तव्याची ही वरिष्ठ पायरी असून तीत उद्वेगास कारण नाही; आणि हेंच धर्माचें श्रेष्ठ लक्षण होय. निश्चित तत्त्वे जाणणारे वृद्ध जन हे ज्ञानालाच निःश्रेय म्हणतात; आणि (ज्ञान हें खरोखरच निःश्रेय आहे) ह्मणूनच प्राणी शुद्ध ज्ञानाच्या योगानें सर्व पातकां पासून मुक्त होतात. परंतु जे हिंसा करण्यांत गढलेले किंवा जे नास्तिक वृत्तीचे असतात, ते लोभ व मोह यांचे तडाक्यांत सांपडलेले जम नरकास जाणार होत ! जे सकाम कर्मे यथासांग करितात, ते या लोकीं पुनःपुनः जन्मून सुख भोगितात. (पण त्यांचा जन्म-मृत्यूचा फेरा चुकत नाही. इतकेंच नव्हे, तर गांठचें पुण्य सरल्यावर त्यांस अधोगतिही प्राप्त होणारी आहे. परंतु) जे श्रद्धावान् ज्ञाते योग-मार्गाचा अवलंब करून निष्काम कर्म करतात,

१ अहिंसा परमो धर्मः । अहिंसेचें लक्षण ज्ञानेश्वरांनीं केळें आहे तें असें:—आणि जगाचिचा सुखोदेखें । शरीरवाचामानसें । रहाटणें तें अ-हिंसे । रूप जाण ॥

तेच चतुर होत. खरा मार्ग त्यांस दिसला असें पुरुष हा सत्त्वापासून अलिप्त आहे यांत समजावें. असो; ऋषीहो, आतां पुढें मी तुम्हांस संशय नाही; तथापि पुरुष आणि सत्त्व मिळून

सत्त्व व क्षेत्रज्ञ यांतील संबंध

सत्त्वचें भासमान होतें हा निश्चय होय. इक्ष्वाकू प्रकाश आहे, त्याचप्रमाणें त्यांचा पदानें वाच्य होणारें सत्त्व किंवा द्रव्य तसेंच संयोग व वियोग ह्मणजे काय, तें स्पष्ट करून अहंपदानें वाच्य होणारा कर्ता किंवा पुरुष सांगतों, नीट श्रवण करा. सत्त्व आणि क्षेत्रज्ञ आणि या दोहोंचा संयोग मिळून तीव्रही यांमधील संबंध हा विषयविषयीभावसंबंध द्रव्यमयच होतात. आतां असें आहे तर आहे. पुरुष हा नित्य विषयी-विषयाचा उप-द्रव्याहून पुरुषाचें निराळेपण तें काय राहिलें ? भोक्ता-आहे आणि सत्त्व नित्य विषय अशी शंका येईल. पण ती बरोबर नाही. किंवा उपभोग्य आहे. पूर्वी मशक व उदुंबर- ज्याप्रमाणें कोणी मनुष्य दिवा घेऊन अंधा- फल यांच्या दृष्टांतानें या गोष्टीचा खुलासा रांत जातो, त्याप्रमाणें परमपदाची इच्छा फेलाच आहे. [मशक हा उंबराचे फळाचा करणारे ज्ञानी पुरुष हे विद्यारूप दीपाच्या उपभोक्ता असून, फळ हें उपभोग्य आहे. साह्यानें परमपदीं जाऊन पोचतात. द्रव्य आणि फळास यांपैकीं कांहीं कळत नाही. पण मश- गुण म्हणजे तेल आणि वात हीं आहेत. तें- काला आपण उपभोक्ते व फळ उपभोग्य या पर्थतच दिवा जळतो, आणि तेल व वात दोन्ही गोष्टी कळतात.] त्याचप्रमाणें येथें सत्त्व हें सरलीं म्हणजे ज्योति अंतर्धान पावते. [तेल व नित्य उपभोगिलें जात असून तें अचेतन वात यांपासून उत्पन्न होणारा दीप घरांतील असल्यामुळें त्यास कांहींच कळत नाही, आणि जागा व स्वतः आपण (दिवा) यांस प्रका- पुरुष दोन्ही गोष्टी जाणतो. भोक्ता व भोग्य या शित करितो, व तेलवात संपल्यावर स्वतः दोहोंस जो जाणतो, तोच क्षेत्रज्ञ होय. सत्त्व हें अंतर्धान पावतो. परंतु तो पूर्वी जी पोकळी नित्य सुखदुःखादि द्वंद्वानीं युक्त आहे, असें किंवा घरांतील जागा प्रकाशित करीत असतो, विद्वान् म्हणतात, आणि क्षेत्रज्ञ हा तर ती दीपाच्या नाशाबरोबर नाश न पावतां पूर्वी- निर्गुणात्मक असून, निर्वृद्ध, नित्य व निष्कल प्रमाणेंच कायम असते.] याचप्रमाणें कर्मापासून (सद्योदीत समानरूप) अशा प्रकारचा आहे. उत्पन्न झालेला सत्त्वगुणरूपी (विद्यारूप) दीप तो सर्वत्र सारखा व्यापून राहिला असून त्या आपणास व पुरुषास प्रकाशित करितो; दोहोंचें त्या ठिकाणीं आपली सत्तास्फूर्ति प्रकट करितो पृथक् पृथक् स्वरूप व्यक्त करितो; आणि कर्म व तेणेंकरून तें तें नांव पावतो. ज्याप्रमाणें संपतांच तो व्यक्त दीप नाहीसा होतो, पण कर्मलाचें पान जलाचा उपभोग घेतें पण त्या- पुरुष नष्ट होत नाही. तो अव्यक्तरूपानें समाधि पासून अगदीं अलिप्त असतें, त्याप्रमाणें क्षेत्रज्ञ व सुषुप्ति यांतील सुखास साक्षिभूत व केवळ असा किंवा पुरुष सद्योदीत अनासक्तीनें सत्त्वाचा उप- असतो. विप्रहो, ही गोष्ट नीट ध्यानांत आणा. भोग घेतो. [अभिमानी पुरुष याप्रमाणें उपभोग घेतो, व त्यांतच रगून जातो. परंतु] स्वस्वरूप द्विजसत्त्वम हो, आतां मी तुम्हांस आणखी जाणणारा क्षेत्रज्ञ सर्व गुणांनीं, परिवेष्टित अस- असें सांगतों कीं, ज्याची बुद्धि कुत्सित आहे, तांही कमलपत्रावरील चंचल जलबिंदूप्रमाणें त्यास हजारां वेळां समजून सांगितलें तरी त्याचें ठिकाणीं आसक्त होत नाही. याप्रमाणें

संसारतरणोपाय.

ज्ञानकला प्राप्त व्हावयाची नाही. परंतु बुद्धि- रथांत बसलेल्या मनुष्यासही त्या रथामुळे
 संतास एक चतुर्थांशाने जरी सांगितले, तरी त्यास पुष्कळ हिसके वगैरे बसून त्रास होत असतो
 ज्ञानकला प्राप्त होऊन शाश्वत सुखानुभव आणि प्रसंगी एखाद्या खड्ड्यांत रथ पडून
 मिळतो. याचप्रमाणे धर्माचे उत्तम साधन होणे न मनुष्य बेशुद्धही होतो. यास्तव, ज्ञाता असे
 होणे हे उपायावर अवलंबून आहे, असे सम- करितो कीं, जेथपर्यंत रथ चालण्याजोगा
 जावे. उपाय जाणणारा ज्ञाता आत्यंतिक सुख उत्तम मार्ग आहे तेथपर्यंतच रथांत बसून
 भोगतो. ज्याप्रमाणे पाथेय म्हणजे प्रवासाची जातो आणि रथमार्ग संपल्यावर रथ टाकून
 सामुग्री बरोबर न घेतां दूरच्या प्रवासास पुढे जातो. सत्तत्त्व व योगमार्ग जाणणारा
 निघालेल्या मनुष्यास वाटेत क्लेश होण्याचा आणि गुणांचे स्वरूप ओळखणारा मेधावी
 संभव आहे, किंवा क्वचित् प्रसंगी जिवांसही ज्ञाता याप्रमाणे एकामागून एक पुढील पायऱ्या
 मुकण्याचा प्रसंग येईल; त्याचप्रमाणे ज्ञानरूप बरोबर जाणून पुढे गमन करितो. कर्मा-
 पाथेय बरोबर न घेतां जीवितरूप मार्ग वरून योग, तेथून हंस व पुढे परमहंस अशा
 शास्त्रप्रण्यास निघालेल्याची स्थिति होईल. या क्रमाने तो गमन करितो. जर एखादा मनुष्य
 प्रवासात कर्म हे कांहीं योग्य पाथेय नाही. मोहामुळे नौका न घेतां नुसत्या हातांनीं महा-
 कारण, त्यापासून फलप्राप्ति होईलच असा घोर सागर पोहून जाऊ लागला, तर खास
 भरवसा नाही; ती होईल किंवा होणारही असे समजावे कीं, यास मरणाचीच दुर्बुद्धि
 नाही. यास्तव, जीवयात्रा सुयंत्र पार पडावी आठवली आहे. तोच तारतम्य जाणणारा
 म्हणून प्रत्येकाने ज्ञानरूप पाथेय अवश्य बरो- ज्ञाता चांगली वल्ही असलेल्या नौकेच्या
 वर बाळगले पाहिजे. शुभ काय आणि अशुभ साहाय्याने बिलकूल श्रम न पडतां सत्वर उद-
 काय याचा आपण आपल्या मनाशी निवाडा कातून जातो व डोहातून पार होतो; आणि
 कारणे हितकर होय. तत्त्व न जाणतां तशीच पलीकडील तीरावर पोचल्यानंतर 'ही माझी
 जीवयात्रा चालविणे आणि कांहींएक विचार नौका, हिला सोडून कसा जाऊ ?' इत्यादि
 न करतां अगवीं अनोळखीच्या व फार लांबीच्या कांहींएक ममत्वबुद्धि न ठेवतां निर्ममहोस्ताता
 रस्त्याने पायीच चालू लागणे सारखे नौका सोडून निघून जातो. रथस्थ आणि
 आहे. त्याच रस्त्याने जाण्यास दुसरा मनुष्य पायी चालणारा यांच्या दृष्टांताने पूर्वी हीच
 अश्व जोडलेल्या शीघ्रगामी रथांत बसून गोष्ट स्पष्ट केली आहे. येथे संसारसागरांतून
 निघाला आहे असे समजा. तर या रथस्था- पैलतीरी जाऊ इच्छिणाराने गुरुरूपी नावेचा
 प्रमाणे संसारयात्रेत बुद्धिमंतांचे गमन सम- आश्रय केला पाहिजे. गुरुसेवेने योगपदाधिष्ठित
 जावे. शास्त्ररूप रथानेच या संसाररूप मार्गाचे झाल्यावर प्रग गुरुची गरज नाही, इतकेच
 अतिक्रमण होणे शक्य आहे, अन्यथा नाही. नव्हे, तर त्यास सोडून दिले पाहिजे. समुद्र
 उंच पर्वतावर आरोहण केल्यानंतर ज्याप्रमाणे उतरून गेलेला मनुष्य नौकेच्या आशेने मोह
 जमीनीकडे पाहण्याचे प्रयोजन नाही, त्या- पावेल तर त्या ममत्वबुद्धीने चीत होऊन
 प्रमाणे परमपर्वी विराजमान झाल्यावर शास्त्रा- तेथेच धिरट्या घालीत पडेल. सारांश, मनुष्य
 विक्रम सांख्य्या पायऱ्या त्याज्य होत. योगासूत्र झाला नाही तोपर्यंतच त्याने गुरुचा
 आतां, जमीन जर खडकाळ वगैरे असली तर आश्रय करावा. एकदा ध्यान करणाऱ्याची चोखता

प्राप्त झाली ह्मणजे मग सर्व भिस्त गुरूवरच देण्यास (कारणरूपानें) शिल्लक राहतात; म्हणजे ठेवणें योग्य नाही. नौकेचा आश्रय केल्या- ते कारणरूप असून सर्वदा कार्यही करीत वर जमीनीवर संचार करणें शक्य नाही, असतात. या शब्दादि विशेषांस विशेषत्व देणारें तसेंच रथांत बसून जलपर्यटनही करतां याव- चित हेंच आहे. सर्व विषय चित्तांतच नित्य याचें नाही. हाच न्याय कर्मास लागू आहे. असतात, बाहेर असू शकत नाहीत. या पंच- निरनिराळ्या आश्रमांत निरनिराळीं कर्मे महाभूतांपैकीं आकाशास एक गुण आहे; वायूत विहित आहेत. एका आश्रमाचा स्वीकार केला दोन गुण आहेत, असें म्हणतात; तेजाला असतां दुसऱ्या आश्रमास विहित असें कर्म तीन गुण असून उदकास चार गुण आहेत, करू लागणें योग्य नाही. गृहस्थाश्रम्यास जे असें म्हटलें आहे; आणि स्थिरचर कर्म श्लाघ्य असेल, तेंच वानप्रस्थ करू लाग- पदार्थांनीं व्यापून गेलेली भूमि पांच गुणांनीं ल्यास त्यामुळें तो पतित होईल. जगांत जशा युक्त आहे, असें समजावें. पृथ्वी ही सर्व भूतांस प्रकारचें कर्म करावें, तथा प्रकारची गति कर्त्यास उत्पन्न करणारी व शुभाशुभ गोष्टींची निद- प्राप्त होते. ज्याला कोणताही गंध नाही, रुचि शंक देवता आहे. द्विजसत्तमहो, शब्द, स्पर्श, नाही, तसेंच रूप, स्पर्श व शब्द हीं नाहीत, आणि तसेंच रूप, रस आणि पांचवा गंध हे पृथ्वीचे पांच मुनि आपल्या बुद्धीनें ज्याविषयीं मनन करि- गुण समजावे. यांपैकीं गंध हा गुण नित्य एका तात, त्यालाच प्रधान असें ह्मणतात. प्रधान पृथ्वीलाच आहे. गंध हा अनेक प्रकारचा सांगि- हें अव्यक्त आहे, महान् हें यांचेंच कार्य तलेला आहे. त्या गंधाचे पुष्कळ गुण मी साविस्तर होय; आणि 'महान्' या स्थितीस पांचलेल्या सांगतां. पृथ्वीपासून उत्पन्न होणारा गंध प्रधानाचेंच अहंकार हें कार्य होय. अहं- इष्ट, अनिष्ट, मधुर, आंबट, कडू, कारापासून पंचमहाभूतांची उत्पत्ति झाली आहे; निहारी, संहत, स्निग्ध, रूक्ष आणि विशद आणि आकाशादि महाभूतांपासून अनुक्रमें असा दहा प्रकारचा जाणावा. आतां शब्द, स्पर्श, शब्दादि विषयांचा उदय आहे. अव्यक्त रूप आणि रस हे उदकाचे चार गुण सांगि- किंवा प्रधान हेंच सर्वांचें बीज व अंकुर आहे तले आहेत. यांपैकीं रसाची माहिती मी सांगतो. म्हणजे तें कारण असून कार्यरूपही आहे. रसाचे अनेक प्रकार सांगितले आहेत. आह्मीं असें ऐकिलें आहे कीं, महान् आत्म्याला मधुर, आंबट, कडू, तिखट, तुरट, व बीजाचे धर्म असून तो उगमही आहे. त्वारट असे रसाचे सहा प्रकार आहेत. रस हा अहंकार हा बीजधर्मानें युक्त असून तोच उदकमय किंवा द्रवरूप असतो. शब्द, स्पर्श पुनःपुनः उद्भूत होतात.

महाभूतांचे गुण व गुणप्रकार. रूप हा तेजाचा मुख्य गुण होय. रूप अनेक मुनिश्रेष्ठहो, पांचही महाभूतांचे ठायीं बीज प्रकारचें आहे म्हणून म्हटलें आहे. पांढरें, व उत्पत्ति या उभयतांचे धर्म आहेत. काळें, तांबडें, निळें, पिवळें, अरुणवर्ण, महाभूतांचे शब्दादि विशेष धर्म किंवा विषय हे त्याचप्रमाणें लांब, आखूड, कृश, स्थूल, बीजधर्मी आहेत, असें म्हणतात; परंतु ते उत्पत्ति- चौकोनी आणि वर्तुळाकार असा ही करतात. ते भोगकालीं कार्यरूपानें पुढें येतात, वारा प्रकारचा रूपाचा विस्तार आहे. धर्म आणि पुनः संस्काररूपानें कालांतरीं भोग जाणणाऱ्या व सत्यवादी वृद्ध ब्राह्मणांस हें आश्व० ७—१२

रूप समजतें. शब्द व स्पर्श हे दोन गुण वायूंत आहेत असें म्हणतात. त्यांतील वायूचा सारा गुण स्पर्श हा होय. तो अनेक प्रकारचा सांगितला आहे. रूक्ष, थंड, उष्ण, स्निग्ध, विशद किंवा स्वच्छ, कठीण, चिकट, गुळगुळीत, सुळसुळीत, त्रासदायक (टोंचणारा) व मऊ असा दहा प्रकारचा स्पर्शगुणाचा विस्तार आहे, असें सिद्ध, धर्मज्ञ व तत्त्वदर्शी ब्राह्मण म्हणतात. आतां राहिलें आकाश; त्यास एक गुण आहे. शब्द हाच तो गुण होय. या शब्दाचे अनेक गुण मी सविस्तर सांगतों. षड्ज, ऋषभ, गांधार, मध्यम, तसाच पंचम आणि पुढें निषाद, धैवत हे सात आणि इष्ट, अनिष्ट व ज्याचे अनेक पोटभाग होतात असा संहत (' षोडश '). आकाशापासून उत्पन्न होणारा शब्द हा असा दहा प्रकारचा जाणावा.

द्विजसत्तमहो, सर्व भूतांत आकाश हें श्रेष्ठ भूत होय. अहंकाराची पायरी त्याहून वर आहे. अहंकारापलीकडे बुद्धि आणि बुद्धीचे वर आत्मा आहे. या महान् आत्म्याचे पलीकडे (वर) अव्यक्त असून पुरुष अव्यक्ताहून पर होय. जो भूतांत उच्चनीच कोणतें हें जाणतो, तसेंच ज्याला सर्व कर्मांच्या विधींचें ज्ञान आहे, आणि सर्व भूतांचा आत्मा हेंच ज्याच्या आत्म्याचें स्वरूप झालें आहे, तो अव्यय अशा आत्म्याप्रत गमन करितो;—तो परब्रह्मस्वरूपी लीन होतो.

१ बुद्धेरात्मा महान् परः ।

अहतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः

पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ।
(उपनिषद्.)

२ योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा श्रितेंद्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥
(गीता, अ. ५, श्लो. ७.)

अध्याय एकावन्नाव.

—:—

ब्रह्मरथवर्णन.

ब्रह्मदेव म्हणालाः—ऋषिवर्यहो, पंचमहा-भूतांची उत्पत्ति व संहार करण्यास मन हेंच समर्थ आहे. भूतांचें अस्तित्व असतांनाही तीं मनोरूपच असतात. ज्याप्रमाणें कुंडलादि अलंकार सुवर्णापासून उत्पन्न होतात, मोडतात तेव्हां सुवर्णातच मिळतात, आणि विद्यमान कालींही सुवर्णमयच असतात, त्याचप्रमाणें भूतांची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय या तिन्ही अवस्थांत तीं मनोरूपच असतात. मन हें महाभूतांवर सर्वदा सत्ता चालवितें. घट उत्पन्न करणारा जसा कुंभार तसें भूतांस उत्पन्न करणारं मन होय. म्हणूनच हें सदैवीत महाभूतांचें निमित्त कारण आहे; आणि मन हाच क्षेत्रज्ञ होय. याप्रमाणें मनाचें

ऐश्वर्य विवेकोत्पन्न ज्ञा—जिला सामान्यतः बुद्धि म्हणतात ती—कथन करिते. हें मनाचें ऐश्वर्य आपल्या प्रत्यक्ष प्रतीतीस येणारें आहे. सारथि हा चांगले अश्व रथास जोडतो, त्याप्रमाणें मन हें इंद्रियांस जोडतें. इंद्रियें, मन आणि बुद्धि हीं सर्वदा क्षेत्रज्ञाचे ठिकाणीं जोडलेलीं असतात. इंद्रियरूप मोठमोठे अश्वे ज्याला जोडिले आहेत, आणि बुद्धि हा ज्याचा सारथि आहे, अशा देहरूप रथांत बसून देहाभिमानी भूतात्मा सुखाचा पाठलाग करीत चोहांकडे धावत सुटतो. हाच रथाचे घोडे उत्तम आज्ञांकित असून नीट जोडलेले

१ कनककुंडल किंवा भृङ्गट या दृष्टांतानें मन हें उपादान कारण आहे; व कुलालाच्या दृष्टांतानें ते निमित्त कारणही आहे.

२ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रहरमेव च । इन्द्रियाणि
इयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । (कठोपनिषद्.)

असले (इंद्रिये वशीकृत असून अंतर्मुख केली असली,) आणि मन ही साराथि असून बुद्धि-रूप चाबूक सारखा झडत असला, ह्मणजे तोच रथ फार मोठ्या योग्यतेचा होतो. सारांश काय की, इंद्रिये, मन आणि बुद्धि ही ब्रह्ममुख असली ह्मणजे आत्म्यास जीवत्व किंवा भूतात्म्याचें स्वरूप देतात; आणि तींच अंतर्मुख असलीं तर आत्म्याचें ब्रह्ममयत्व प्रकट करतात. याप्रमाणें हा ब्रह्ममय रथ जो ध्यानशील विद्वान् सदोदीत जाणतो, तो कोणत्याही भूताचे ठिकाणीं मोह पावत नाही. या ब्रह्मारण्याचा आरंभ अव्यक्तांत झाला असून विशेषांत ह्मणजे स्थूल पदार्थांत त्याचा शेवट झाला आहे; (तें अव्यक्तापासून स्थूलपर्यंत पसरलें आहे;) सर्व स्थावरजंगम पदार्थ त्यांत भरले आहेत; सूर्यचंद्रप्रकाशानें ते प्रकाशित आहे; ते ग्रहनक्षत्रांनीं युक्त आहे; नद्या व पर्वत यांच्या जाळ्यांनीं ते सर्वत्र सुशोभित झाले आहे; अनेक प्रकारच्या जलांनीं ते सतत उत्तम अलंकृत आहे; सर्व भूतांचें उपजीवन त्यापासून होतें; आणि त्यांचा लयही त्यांतच होता. अशा प्रकारच्या या ब्रह्मवनांत क्षेत्रज्ञ सदोदीत संचार करीत असतो.

सृष्टिवर्णन.

हा जगांत जीं स्थावरजंगम (स्थूल) भूतें आहेत, तीं प्रथम लीन होतात; आणि त्यानंतर भूतांपासून उत्पन्न होणारे गुण किंवा शब्दादि विषय लय पावतात. वास्तविक हें सर्व जग मनोनिर्मित आहे. मन हें इंद्रियद्वारा सर्व जगाची भावना करितें. अर्थातच दृश्य स्थूल जग हें नेत्रनिर्मित होय. म्हणूनच त्याला दृष्टि-सृष्टि असें म्हणतात. ही नेत्रनिर्मित आहे, तेव्हां अर्थातच ज्ञानवंतानें नेत्र अंतर्मुख केले ह्मणजे तात्काळ या सृष्टाचा लय होतो. या-प्रमाणें प्रथम नेत्रानमलनावरोबर स्थावरजंगम

सर्व स्थूल भूतें लय पावतात. नंतर दृष्टीप्रमाणेच श्रोत्रादिकांची बाह्य क्रिया बंद करून तींही अंतर्मुख केलीं असतां शब्दादि सर्व विषयांचा लय होतो; आणि यानंतर सूक्ष्म देहास कारणीभूत जीं सूक्ष्म पंचभूतें तींही लय पावतात. सूक्ष्म व स्थूल देह हा पंचभौतिक प्रपंच होय. त्याचा याप्रमाणें लय झाला असतां आत्मा हा निर्विशेष चिन्मात्ररूपानें अवशिष्ट राहतो. देव, मनुष्य, गंधर्व, पिशाच, असुर व राक्षस हे सर्व स्वभावतःच (प्रकृतिगुणांनींच) उत्पन्न झाले आहेत; ते यज्ञादिक्रियांनीं उत्पन्न झाले नाहीत, किंवा त्यांच्या उत्पत्तीस ब्रह्मदेव वगैरे कोणी उत्पादक कारणही नाही. हे मरीच्यादि सृष्टिकर्ते ब्राह्मणचैव पुनःपुनः जन्म पावतात. त्यांपासून जें जें उत्पन्न होतें तें तें सर्व योग्य काळ प्राप्त झाला असतां समुद्रांतील लाटांप्रमाणें ह्या पंचमहाभूतांतच लय पावतें. सूक्ष्म भूतेंही विश्वोत्पादक स्थूल भूतांहून पर आहेत; आणि त्या सूक्ष्म पंचभूतांपासूनही जो मुक्त होतो, तो परम गतीस जातो. प्रभु प्रजापतीनें केवळ मनानें (संकल्पमात्रेंकरून) हें सर्व जग निर्माण केलें आहे. मन आणि इंद्रिये यांची एकाग्रता करणें हेंच उत्कृष्ट तप होय. या तपोबलाच्या

योगानेंच प्रजापतीला हें सामर्थ्य प्राप्त झालें आहे. याचप्रमाणें ऋषिही तपोबलानें देवत्व पावलेले आहेत; आणि फलमूलांचा आहार करणारे, उत्तम व्रतस्थ राहिलेले व संकल्पापासून समाधीपर्यंत पोचलेले सिद्ध हे तपाच्या योगानेंच त्रैलोक्य पाहतात;—त्यांस समाधिद्वारा त्रैलोक्याचें ज्ञान होतें. औषधें व वनस्पति आणि तशाच नानाप्रकारच्या

१ प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपोबलापासून तपःश्रुः ।

तथैव वेदानुप्रयस्तपसा प्रतिपदिरे ॥

(मनु. ११, २४१.)

सर्व विद्या ह्या त्यांच्या त्यांच्या उत्पादकांच्या पासून सर्व सुखाची वृद्धि होत असते अशा तपोबलानेच प्रसिद्धि पावतात आणि उत्तम त्या अखंडआनंददायी ब्रह्मस्वरूपांत ध्यान-फळास येतात. सारांश, सर्व साधने हीं तपो-योगाच्या साह्याने लीन होतात. जे ध्यान-मूल आहेत, जे जे मिळून अत्यंत दुर्लभ योग पूर्ण न करितां अर्धवट सोडून देतात, ते (इन्द्रपद वगैरे), जाणण्यास अत्यंत कठीण निर्मम व निरहंकार असले तथापि अव्यक्तांतच (वैव वगैरे), हातांत धरण्यास किंवा स्पर्श-प्रकृतीनेच-प्रवेश करितात. सामान्यतः मोठ्या करण्यास अतिशय कठीण (अग्नि वगैरे), लोकांची हीच उत्तम गति होय. जो अव्यक्ता-आणि आक्रमण्यास फारच अवघड (प्रलय पासून उत्पन्न झाला आहे, स्वतः अव्यक्ताशीं वगैरे) आहे, ते तें सर्व तपांने साध्य आहे. ऐक्य पावला आहे, तमोगुण व रजोगुण यांज-कारण तपाचा प्रभाव दुरतिक्रम होय. सुरा-पासून अगदीं अलिप्त आहे, केवळ सत्त्वस्थ पान करणारा, ब्रह्मधन, चोर, भ्रूणहत्या करणारा, राहून सर्व पातकांपासून अत्यंत मुक्त आहे, आणि गुरुपत्नीशीं गमन करणारा हे पंचमहा-आणि जां कारणीभूत होऊन सर्व कांहीं उत्पन्न करू शकतो, तोच पूर्ण क्षेत्रज्ञ ह्यणजे ईश्वर त्या त्या पातकापासून मुक्त होतात; मग हाय, असं समजावें. त्याला जाणणारा हाच सामान्य दोषांची निवृत्ति होईलच होईल. खरा वेदज्ञ समजावा. मनःसंयमनां शुद्ध मनुष्य, पितर, देव, पशु, मृग, व ज्ञान संपादन इंद्रियादिकांचा निग्रह करून पक्षी आणि इतरही स्थावरजंगम सर्व भूतें नित्य ध्यानशील रहावें; कारण, ज्या गोष्टीवर तपश्चर्येत निमग्न राहिलीं असतां एकच्या सारखें चित्त वसललें असतें तदाकं तपाच्या योगानें सद्बोदीत सिद्धि पावतात. त्याच मनुष्य होत असतो. हें सनातन गुह्य होय. प्रमाणें महात्मायावी देव तपांनेच स्वर्गास गेले. अव्यक्तापासून स्थलापर्यंत सर्वांचें अविद्या हें जे अहंकारयुक्त असून जागरूकतेनें सकाम कर्मे लक्षण आहे. अवियेनेच यांचा जन्म असून त्यांत करितात, ते प्रजापतीसन्निध जातात; आणि अवियेचें स्वरूप स्पष्ट दिसून येतें. 'हें माझे, हें माझे' निर्मम व निरहंकार अशा महात्मांसां शुद्ध ह्यणून ज्या-ज्याविषयीं ममत्वबुद्धि धरली जाते ध्यानयोगाच्या योगानें उत्तम अशा महत् ती सर्व अविद्या होय. यास्तव, निर्गुणत्व हेंच लोकाची प्राप्ति होते. ज्यांची बुद्धि सद्बोदीत ज्याचें लक्षण आहे अशा पूर्ण आत्मस्वरूपाचेंच प्रसन्न असते असे ते उत्तम आत्मज्ञानी, ज्या-ध्यान करावें. ऋषीहो, तुम्ही हें आत्मस्वरूप ओळखा. दोन अक्षरांचा शब्द हाच मृत्य होय. व्यक्षरी शब्द ह्यणजेच शाश्वत ब्रह्म होय. 'मम' ह्यणजेच मृत्यु होय. 'न मम' हेंच शाश्वत ब्रह्म जाणावें. कित्येक मतिमंद लोकां कर्माची प्रशंसा करितात; परंतु जे वृद्ध महात्मे आहेत ते कांहीं कर्माची प्रशंसा करीत नाहीत. कर्माच्या योगानें षोडशात्मक ह्यणजे पंचमहाभूत व एका-दश विकार यांनीं बनलेल्या देहानें युक्त असा

१ यदुस्तरं यदुरापं यदुर्गे यच्च दुष्करं ॥

सर्वं तु तपसा यम् तपो हि दुरतिक्रमम् ।
(मनु. ११, २३८.)

२ महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ।
तपस्यैव सुतप्तेन मुच्यन्ते कि. खिपात्ततः ।
(मनु. ११, २३९.)

३ कीटाश्चाहिपतंगाश्च पशवश्च वयांसि च ।
स्थावराणि च भूतानि दिवं यांति तपोबलात् ।
(मनु. ११, २४०.)

१ यो यच्छुद्धः स एव सः । (गीता, अ. १७, ३.)

जंतु उत्पन्न होतो. विद्या ही त्या षोडशात्मक पुरुषास प्राप्त झाली; म्हणजे ती त्याचा देहाभिमान किंवा तो षोडशात्मक देह नाहीसा करून टाकते. अमृतपान करणारा सही हेंच ग्राह्य होय; आणि म्हणूनच, ज्यांची दृष्टि भवसागरापार जाऊन पोचते, ते कर्माविषयी निरिच्छ असतात. पुरुष हा विद्यामय आहे; कर्ममय खास नव्हे. संगरहित आत्मा हा अमर, नित्य, कोणाच्याही आघोषात न येणारा व सदोदीत कायम रहाणारा असा असल्याचे जो जितचित् पुरुष जाणतो, तो कदापि मृत्यु पावत नाही;—तो अमर होत असतो. याचप्रमाणे अनादि, अजात, कूटस्थ, नित्य, कोणाकडूनही निगृहीत न होणारा आणि अमृतपान करणारा अशा आत्म्याचा ज्याला लाभ होतो, किंवा जो लाभ करून घेतो, तो ह्याच कारणांनी कोणाचेही ताब्यात न जाणारा, स्वतः सत्ताधीश व अमर होतो. मित्रत्वादि सर्व संस्कार दृढ करून चित्ताच आत्म्याचे ठिकाणी निग्रहण केले असता, ज्याहून कांहीच पर नाही अशा शुभ ब्रह्माचे ज्ञान होतें. सत्त्व किंवा प्रज्ञा अत्यंत निर्मल झाली असता शांति प्राप्त होते. शांतीचें लक्षण स्वप्रदर्शनाप्रमाणे आहे. ज्याप्रमाणे स्वप्नांत जीवाचा देहाशी संबंध नसतो, त्याप्रमाणे योगाभ्यासाने जेव्हां जागृतीतही चित् बाहेर संज्ञाशून्य बनून अंतर्मुख होतें, तेव्हां तेंच शांतीचें लक्षण समजावें. शांति हीच विरक्ताची गति होय. हा सनातन धर्म आहे. ज्ञानवंतास ज्ञानाच्या योगाने जें प्राप्त करून

ध्यावयाचें तें हेंच; आणि शांति हाच वर्तमानाचा अत्यंत प्रशस्त मार्ग होय. सर्व भूतांशीं सद्गुतेन वागणें, कशाचीही इच्छा न करणें व कोठेही आसक्त न होणें या गोष्टी करणाऱ्या व सर्वत्र सुखदुःख, रागद्वेष इत्यादि द्वंद्व सोडून केवळ समदृष्टीने पाहणाऱ्यासच ही गति मिळणें शक्य आहे. विप्रर्षिततमहो, मीं तुम्हांस हें सर्व कथन केले आहे. आतां सांगावयाचें कांहीं एक उरलें नाही. मीं सांगितल्याप्रमाणें तुम्ही सत्वर आचरण करूं लाग, म्हणजे तेणें करून तुम्हांस सिद्धि प्राप्त होईल.

गुरुशिष्यसंवादसमाप्ति.

गुरु म्हणाला:—गुरु ब्रह्मदेवानें याप्रमाणें सांगितलें तेव्हां त्या मुनींनी त्याप्रमाणें आचरण केलें; आणि तेणेंकरून त्यांस उत्तम लोक प्राप्त झाले. महाभागा, मीं ब्रह्मदेवाचें भाषण तुला सांगितलें, त्याप्रमाणें तूही शुद्ध चित्ताने उत्तम आचरण ठेव, म्हणजे तुलाही सिद्धि प्राप्त होईल.

वासुदेव सांगतो:—कैतेया, याप्रमाणें गुरूने त्या शिष्यास उत्तम धर्मोपदेश केला असता त्याने त्याप्रमाणें सर्व आचरण केलें; आणि तेणेंकरून मोक्ष मिळविला. हे कुरुकुलोद्बहा, तेव्हां तो शिष्य कृतकृत्य झाला; आणि जेथें गेल्यावर पुनः शोक करण्याचा कथाच प्रसंग येत नाही, अशा परमपदी तो जाऊन पोचला.

अर्जुन विचारितो:—कृष्णा, तो ब्राह्मण कोण होता बरें? त्याचप्रमाणें, हे जनार्दना, तो शिष्यही कोण होता? मला ऐकण्यास कांहीं हरकत नसेल तर, हे प्रभो, यांतील तत्त्व मला सांगावें.

वासुदेव सांगतो:—हे महाबाहो अर्जुना, मीच तो गुरु होय आणि माझे मन हाच

१ श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्विज्ञानं विशिष्यते ।

ध्यानात्मकत्वमभ्यासात्त्यागाच्छान्तिरनन्तरं ॥

अद्वेष सर्वभूतांता मेवः करुण एव च ।

(गीता, १२, १२; १३.)

शिष्य समज. धनंजया, तुजवरील प्रीतीमुळेच
हैं पुढा मी तुला कथन केले. हे कुरुकुलोद्वाहा,
मजवर तुसें संतत प्रेम असेल तर, हे सुव्रता,
हैं हैं अध्यात्म श्रवण केल्याप्रमाणें त्याचें
ब्रह्म आचरण कर. नाहीपेक्षां हैं ऐकून नंतर कृष्णानें रथ जोडण्याविषयीं दारुकास
व ऐकून सारखेंच. हे अरिकर्षणा, या आज्ञा केली; आणि थोड्याच वेळांत दारुकानें
धर्माचें तू यथावत् आचरण ठेविलेंस म्हणजे रथ सज्ज असल्याविषयीं वर्दी दिली. त्याच-
तू सर्व पातकांपासून पूर्ण मुक्त होऊन केवळ प्रमाणें अर्जुनानेही आपल्या सेवकांस आज्ञा
मोक्ष जोडशील. हे महाबाहो, पूर्वी युद्ध कर- केली कीं, “ आपली तयारी करा; आपणांस
ण्याची वेळ जवळ येऊन ठेपली असतां मीं आतां हस्तिना राकडे प्रयाण करावयाचें आहे.”
तुला हेंच सांगितल होतें; यासाठीं इकडे नीट याप्रमाणें आज्ञा होतांच ते सैनिक सज्ज झाले;
लक्ष वे. असो; हे भरतश्रेष्ठा फाल्गुना, माझ्या आणि “ सर्व तयारी झाली ” म्हणून त्यांनीं
गित्याची व माझी भेट झाल्यास फारच दिवस अमिततेजस्वी पार्थास वर्दी दिली. राजा, मग
लोढले असल्यामुळे आतां तुझा निरोप घेऊन कृष्णार्जुन रथांत बसून प्रेमानें अनेक प्रकारच्या
त्याच्या भेटीस जाण्याची माझी इच्छा आहे. गोष्टी बोलत प्रयाण करूं लागले. या-

वैशंपायन सांगतात:—कृष्णानें याप्रमाणें प्रमाणें ते रथांत बसून चालले असतां मार्गांत
विचारलें असतां अर्जुनानें त्यास प्रत्युत्तर महातेजस्वी धनंजय कृष्णाला पुनः असें
केलें कीं, “ कृष्णा, ठीक आहे. चल आपण झणाला, “हे वृष्णिकुलाग्रजे, तुझ्याच प्रसादानें
बरोबरच हस्तिनापुरास जाऊं. धर्मशील धर्मराजास जय मिळाला; शत्रु ठार झाले
युधिष्ठिर राजांस भेटून व त्याचा निरोप आणान्कटक राज्य प्राप्त झालें. हे मधु-
घेऊन तू आपल्या नगरीस जावें, हें बर.” सूदना, आही पांडव तुझ्या योगानेंच सनाथ
आहों; आणि त्वद्रूप नौकेच्या साहाय्यानेंच

१ भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् । कौरवसागरांतून उत्तीर्ण झालों. देवा, तूं
(गीता, अ. ४, श्लो. २.) विश्व उत्पन्न करणारा, विश्वाचा आत्मा व

७ या ५१ व्या अध्यायाच्या शेवटीच अनु- सर्व विश्वांत श्रेष्ठ होस; तुला मी अभिवंदन
मीसारी संपत्ती असें विषयसंदर्भावरून दिसतें. करितों. तुझी मजवर जितकी कृपा आहे तित-
वास, यापुढील अध्यायांत जें उक्तकोपाख्यान कथाच मानानें मी तुला जाणतों. (तुझ्या
आहें, त्याखेरीज आध्यात्मिक विषयाचें कृपेवांचून तुला जाणणें अशक्य आहे.) हे
पुढें कोठेही वर्णन नाही. परंतु, आज्ञाजवळ अस- मधुसूदना, भूतात्मा हा नित्य तुझ्याच तेजा-
केल्या महाराष्ट्र, बंगाली, गुर्जर इत्यादि प्रतीतून पासून उत्पन्न होतो. जगाची उत्पत्ति, स्थिति
अनुगीतापर्व हें आश्चर्येक पर्वान्या शेवटीं संप- व लय करणें हा तुझा गमतीचा खेळ आहे;
स्याचें लिहिलें असल्यामुळे आझीही तांचे क्रम आणि आकाश व पृथ्वी ही तुझी माया
ठेविला आहे; व अनुगीता हें प्रकरण या पर्वांत आहे. हें ज स्थावरजगम विश्व आहे, तें सर्व
महामात्रे प्रधान अवस्थामुळे या पार्वी सर्व पर्वाला तुझ्याच ठिकाणीं अधिष्ठान पावले आहे;
अनुगीतापर्व झालें असाही आहे. अंडज, स्वेदज वगैरे चतुर्विध भूतग्राम तंच

निर्माण करितोस; आणि पृथ्वी, स्वर्ग व आकाश ही तुझीच कृति आहे. हे मधुसूदना, स्वच्छ चांदणें हें तुझें हास्य असून ऋतु हीं तुझीं इंद्रियें आहेत. सतत वाहणारा वारा हा तुझा श्वास असून तुझा क्रोध हाच सनातन मृत्यु होय. हे महामते, तुझ्या प्रसादांत लक्ष्मी वास्तव्य करते; आणि तुजमध्ये श्री नित्य वसत आहे. त्याचप्रमाणें रति, तुष्टि, धृति, क्षांति, मति, कांति व चराचर सकल विश्व हें तूच आहेस; आणि, हे अनघा, युगांतसमयीं तुलाच निधन ही संज्ञा दिली जाते. मी कितीही काळपर्यंत वर्णित बसलों तरी तुझ्या गुणांचें मजकडून वर्णन होणें शक्य नाही. तूच आत्मा असून परमात्माही तूच आहेस. हे नलिनक्षणा, तुला माझा नमस्कार असो. हे सुदुर्धर्षा, नारद, देवल, कृष्णद्वैपायन आणि कुरुपितामह भीष्माचार्य यांपासून मला कळून आलें आहे कीं, ' सर्व कांहीं तुझ्याच स्वरूपीं मरलेलें असून तूच एक सर्व प्राण्यांचा ईश्वर आहेस. ' आणि, हे अनघा, तूंही मजवर अनुग्रह करून मला हेंच सांगितलें आहेस. जनार्दना, या सर्वांस अनुसरून मी नीट वागेन. धृतराष्ट्राचा पुत्र पापी दुर्योधन रणांत ठार झाला हें जें कृत्य झालें, तें अत्यंत अद्भुत कृत्य तूं आमचें प्रिय करण्याच्या हेतूनें केलेंस. मीं रणांत ज्यास जिंकिलें तें सैन्य वास्तविक तूच दग्ध केलेंस. तूं अशा प्रकारचें कर्म केलेंस कीं, तेणेंकरून मला जय मिळवितां आला. रणांत दुर्योधनाच्या व कर्णाच्या वधाचा उपाय तुझ्याच बुद्धिप्रभावानें बरोबर दाखवून दिला. त्याचप्रमाणें पापी जयद्रथ व भूरिश्रवा यांस मारण्याच्या युक्त्याही तुझ्याच अपार बुद्धिसामर्थ्यानें आम्हांस कळून आल्या. हे

१ कीर्तिः श्रविष्कं नारीणां स्मृतिर्मेधा वृत्तिः क्षमा ।
(गीता, अ. १०, श्लो. ३४.)

देवकीपुत्रा, तूं प्रेमानें मला जें सांगितलेंस त्याप्रमाणें मी बरोबर आचरण ठेवीन. या कामास मला विलकूल विचार कर्तव्य नाही. हे धर्मज्ञा, धर्मशील युधिष्ठिर राजाला गांठून तुझ्या जाण्याविषयीं मी त्याचें मन वळवीन. तुझें दारुण केस जाणें मला संमत आहे. जनार्दना, माझे मामा, दुर्धर्ष बलराम व तसेच वृष्णिकुलातीक्ष दुसरे मोठमोठे लोक यांस तूं लवकरच वेदशील बरें ! ”

याप्रमाणें संभाषण करित करित ते उभयतां हस्तिनापुरास पोहोंचले; व लगेच, हर्षपूर्ण जनानीं गजबजलेल्या अशा त्या मगरांत त्या उभयतांनीं प्रवेश केला. हे महाराजा, तेथें धृतराष्ट्राचा राजवाडा इंद्रगृहाच्या तोडीचा होता. त्यांत शिरतांच धृतराष्ट्र राजा, महाज्ञानी विदुर, युधिष्ठिर राजा, दुर्धर्ष भीमसेन, माद्रीपुत्र उभय पांडव, धृतराष्ट्राजवळच बसलेला अपराजित युयुत्सु, व महाज्ञानी गांधारी, साध्वी द्रौपदी, सुभद्रा वगैरे त्या सर्व मरतक्षिया आणि गांधारीच्या परिचारिका स्त्रिया त्यांच्या दृष्टीस पडल्या. मग त्या दोघां अस्मिन् वीरांनीं धृतराष्ट्र राजाजवळ जाऊन ' मी पापी अभिवंदन करतां. ' ' मी कृष्ण प्रणाम करतां. ' अशीं आपलीं नांवें सांगून त्यांच्या पायांचें अभिवंदन केलें. असेच त्यांनीं गांधारी, कुंती, युधिष्ठिर व भीमसेन यांचे पाय धरले; आणि विदुरासही भेटून कुशल विचारिलें. मग या सर्वासह कृष्णार्जुन हे वृद्ध धृतराष्ट्र राजास सन्निध जाऊन बसले. पुढें रात्र पडली तेव्हां धृतराष्ट्र महाराजानें त्या कुरुकुलभेडांस व बुद्धिमान कृष्णास आपआपल्या वसतिस्थानी जाण्यास अनुज्ञा दिली. राजाची आज्ञा झाल्यावर ते सर्वजण आपापल्या ठिकाणीं निघून गेले. वीर्यशाली कृष्ण पार्थाच्याच मंडिरीं गेला. तेथें इच्छिलें साहित्य सिद्ध होतें. त्या

योगें अर्जुनानें त्याचें उत्तम आदरातिथ्य केलें. दिवसांत भेटला नाहीस. यास्तव, हे मानदा, नंतर मेधावी कृष्णानें अर्जुनासह शयन केलें. तूं मामांकडे व बलदेवाकडे जा; आणि, हे मग रात्र उजाडल्यावर त्या दोघांनीं प्रातः महाप्राज्ञा, त्यांस माझे प्रणाम प्रविष्ट कर; मात्र विधि उरकले; आणि मग ते परमपूज्य कृष्णा-तिकडे गेल्यावर तूं आह्मांस विसरूं नको हो ! अर्जुन धर्मराजाच्या भवनीं गेले. तेथें महा-मी, बलवंताग्रणी भीम, फाल्गुन, नकुल व सह-बलाढ्य युधिष्ठिर आपल्या अमात्यांसहवर्तमान देव यांची तुला नित्य आठवण असूं दे; आणि बसला होता. त्या अत्यंत शोभायमान मंदि-आनर्त देशास जाऊन पिता व वृष्णिवीर यांस रांत त्यांनीं प्रवेश केला, तेव्हां जणू देव-भेटल्यावर माझ्या अश्रुमेधासाठीं पुनः परत ये-राजाचे दर्शनास अश्विनीकुमारच आले आहेत हे निष्पाया महाभुजा, आतां तूं जा आणि कीं काय असें दिसलें. मग धर्मराजास पाह-लवकरच रत्नें, अनेक प्रकारची द्रव्यसंपत्ति, तांच कृष्णार्जुनांनीं त्यास प्रणाम केला, आणि तेथें जो जो म्हणून सुंदर पदार्थ असेल आणि त्यानें प्रेमपुरःसर ' बसा ' असे तो तो येतांना बरोबर आण. केशवा, तुझ्या हाटल्यावर ते खालीं बसले. नंतर, त्या दोघांस प्रसादानें ही संपूर्ण वसुधा आमच्या हस्तगत कोहीं बोलावयाचें आहे असें पाहून, सर्व शाली; आणि, हे वीरा, शत्रु नाश पावले तेही राजांत श्रेष्ठ, वक्तृचांत वरिष्ठ व उत्तम बुद्धि-तुझ्याच प्रसादानें ! मानू अशा धर्मराजाचेंच प्रथम बोलण्यास जनमेजया, कुरुकुलोत्पन्न धर्मराज युधिष्ठिर सुरवात केली. याप्रमाणें बोलत असतां पुरुषश्रेष्ठ वासुदेव

धर्मराज म्हणाला:—हे यदुकुरुनायक मध्येच असें ह्मणाला, " धर्मराजा, आमच्या वीरहो, तुझांस काहीं बोलावयाचें आहे असें कडील रत्नें व संपूर्ण धन तुझेंच आहे. कारण, मला वाटतें; तर बोला लवकर. मी तुमचे सर्व आज संपूर्ण भूमीचीच मालकी तुजकडे आहे. मनोरथ तात्काळ पूर्ण करीन. बोला, मनांत काहीं रत्नें व द्रव्य इतकेंच केवळ नव्हे, तर मजकडे देखील शंका आणूं नका. दुसरेही जे जे मूल्यवान् पदार्थ आहेत त्यांचा-

धर्मराजाचें हें भाषण ऐकून वाक्यविशारद ही तूंच नित्य स्वामी आहेस. " यावर धर्म- अर्जुन नम्रपणें पुढें होऊन ह्मणाला, " राजन्, राजानें ' ठीक आहे. ' असें म्हणून त्या वीर्य- हा प्रतापी वासुदेव येथें येऊन पुष्कळ दिवस शाली गदाग्रजाची पूजा केली. मग कृष्णानें झाले असल्यामुळे आतां आपली अनुज्ञा घेऊन आपली आत्या कुंती इचा सन्मानपूर्वक निरोप पित्यास भेटूं इच्छितो. तेव्हां आपल्या मनास घेतला. कुंतीनें त्याचा गौरव केला आणि येत असले तर आपण त्यास अनुमोदन देऊन कृष्णानेंही ती वडील म्हणून तीस प्रदक्षिणा आनर्तनगरीस जाऊं द्यावें. मला वाटतें, या घातली. मग कुंतीनें व विदुर वगैरे सर्वांनीं वेळीं आपण त्याला जाण्यास अनुज्ञा द्यावी ! "

युधिष्ठिर ह्मणाला:—हे पुंडरीकाक्षा, तुझें वासुदेव स्वतः विव्य रथांत बसला; आणि कुंती कल्याण असो. प्रभो मधुसूदना, तूं वसुदेवास व युधिष्ठिर यांच्या परवानगीनें साध्वी सुभद्रेसे भेटण्यास द्वारकेस जा. हे महाबाहो केशवा, आपल्या रथांत बसवून तो हस्तिनापुरांतून बाहेर तूझें भाषण मला मान्य आहे. कारण माझा पडला. त्या वेळीं पौरजनांच्या झुंडीच्या झुंडी मला वसुदेव व देवी देवकी यांस तूं फार त्यांच्या रथासभोवतीं जमल्या होत्या. याप्रमाणें

तुझ्याच प्रसादानें !

तो जावयास निघाला तेव्हां वानरकेतु पार्थ, रीत होता. अशा प्रकारे तो महाबाहु प्रयाण सात्त्याकी, नकुलसहदेव, अगाधज्ञानी विदुर करीत असतां व्यास सपाठ मरुधन्व (मारवाड) देश आणि गजेंद्रतुल्य पराक्रमी भीमसेन हे त्याला लागला. त्यांतून जात असतां अतितेजस्वी पांचविण्यास त्याच्या मागून गेले. मग कांहीं मुनिश्रेष्ठ उत्तक व्याच्या दृष्टीस पडला. त्याला वेळानें युधिष्ठिरप्रभृति सर्व वीरांस व विदुरास पहातांक्षणीं दीर्घलोचन कृष्णानें त्यांचें पूजन मागें फिरवून त्या वीर्यशाली जनार्दनानें दारु- करून त्यास कुशल विचारिलें. मग ब्राह्मण- कास व सात्यकीस त्वरेनें धाडें हांकण्यास श्रेष्ठ उत्तकानेंही त्या मधुसूदनाचें पूजन करून सांगितलें. या वेळीं सात्यकिही त्याच्या मागो- व्यास असा प्रश्न केला कीं, “कृष्णा, तूं माग चालला होता. अशा प्रकारे तो शत्रुगण- कौरवपांडवांच्या घरीं जाऊन त्यांची भाऊ- विश्वंसक प्रतापी जनार्दन द्वारकेंकडे प्रयाण वंदुकी कायमची मोडून टाकलीस ना ? तूं करूं लागला तेव्हां जणू हा डेंद्रच अरि- त्यांचें कसें काय सम्य केलेंस तें मला सांग. संवांचा निःपात करून स्वर्गास चालला आहे कीं केशवा, कौरव व पांडव हे तुझे आस असून काय असें मासलें !

अध्याय त्रेपन्नावा.

उत्तकोपाख्यान.

उत्तक श्राकृष्ण यांची भेट.

वर्षोपायन सांगताना :—राजा, याप्रमाणें कर्ता असल्यामुळे कौरवांचें मांडण अमन तेथें कृष्ण द्वारकेंस प्रयाण करीत असतां ते भग्न- जमलेले ते सर्व राजे आपआपल्या देशांत कुलोत्पन्न परंतप वीर त्यास आलिंगन देऊन जाऊन मुखानें कालक्रमणा करीत आहेत आपआपल्या सेवकांसह मागें परतले. अर्जु- ना ? बाबार, तुजविषयीं माझा जो भयवसा नानें त्यास पुनःपुनः अनेकवार कवटाळिलें होता तो या भरतांच्या प्रकरणीं तूं सफल आणि तो दृष्टीआड होईपर्यंत तो बघेवर केलास ना ? ”

त्याकडे पहात होता. शेवटीं मोठ्या कष्टानें श्रीभगवान् ह्मणाले :—बहनु, कौरवांचें त्यानें कृष्णावरील आपली दृष्टि काढली; विनृष्ट नाहीं व ते शांत व्हावे म्हणून आणि अपराजित कृष्णासही अर्जुनाकडे लाग- मीं प्रथम फारच प्रयत्न केला. परंतु शिक- लेली. दृष्टि वळविणें कठीण गेलें. असो; पुढें स्त्रीची स्वप्न केली असनांही त्यांस ताळ्या- त्या महात्म्याचे प्रयाणसमयीं अनेक अद्भुत वर आणतां आले नाहीं. तेव्हां ते सर्व पुत्र- प्रकार घडले ते मी सांगतां, ऐक. रथाच्या बांधवांसह निधन पावले ! जें भविष्य ह्मणून पुढें वायु महाबेगानें वहात असून तो धूळ, ढरलेलें असलें तें बुद्धीनें किंवा शक्तीनें फिर- काडें व दगडगोष्टे पार नाहीतसे करून रस्ता विणें शक्य नाहीं. महर्षे, आपणांसही हे सर्व साफ करीत चालला होता आणि इंद्र हा भविष्य साहीत आहेच. हे निष्पापा, माझ्या शाडूपाणि कृष्णाच्या रथापुढें स्वच्छ व सुगंधि संबंधानें भीष्म व विदुर यांनीं त्यांस सांष्टि- जलाचे सिंचन करून त्यावर दिव्य पुष्पे पस- लेली बुद्धिवादही त्यांनीं ऐकिला नाहीं. यामुळे

परस्परांची रणांत गांठ पडून ते सर्वजण यम-
सदनीं गेले. फक्त पांच पांडव जिवंत राहिले.
बाकी त्यांचेही मुलगे व मित्र सर्व नाहीतसे झाले
आणि कौरव तर गणगोतासह पार धुळीस मिळाले!

कृष्णाचें हें भाषण ऐकून उत्तंकास क्रोध
बटला; आणि तो रागानें डोळे वटारून कृष्णास
बोलूं लागला.

उत्तंक ह्मणाला:—कृष्णा, तुझ्या अंगांत
सामर्थ्य असतांही पिय व आम अशा कुरु-
पुंगवांचें तूं रक्षण केलें नाहीस, त्यापेक्षां मी तुला
निःसंशय शाप देईन. ज्यापेक्षां तूं बळेंच त्यांस
आवरून युद्धापासून परावृत्त केलें नाहीस,
त्यापेक्षां, हे मधुसूदना, मी तुला शाप देणार!
तूं त्यांस बळेंच आवरून न धरल्यामुळें मला
अतिशय संताप आला आहे. कृष्णा, तुझ्या
अंगांत पूर्ण सामर्थ्य असतांही तूं लबाडीनें
कौरवांची उपेक्षा केलीस आणि त्यामुळेंच ते
नाश पावले!

वासुदेवानें उत्तर दिलें:—हे भृगुनंदना, मी
ही हकीकत सविस्तर सांगतां, ती प्रथम ऐकून
ध्या आणि जरा शांतता धरा. कारण, भार्गवा,
आपण तपस्वी आहां. (एकदम असें खवळून
जाणें आपणांसारख्या तपस्व्यास शांमत नाही!)
त्यांतील रहस्य प्रथम मजकडून ऐकून ध्या
आणि भग शाप द्या. थोडक्याशा तपानें माझे
काहीं वांकडें होणें शक्य नाही; आणि, हे
तपस्विबरा, आपल्या तपाचा नाश न व्हावा
अशी माझी इच्छा आहे. तुमची तपश्रया फारच
मोठी व जाज्वल्य आहे. तुम्हीं गुरूंस संतोष-
विलें आहे, आणि कुमारावस्थेपासून सारखें
ब्रह्मचर्य पाळिलें आहे, हें मी जाणतो; आणि
अहंनव, हे द्विजसत्तमा, मोठ्या कष्टानें

जोडलेल्या आपल्या तपाचा अपव्यय न व्हावा
अशी माझी इच्छा आहे !

अध्याय चौपन्नावा.

—:०:—

श्रीकृष्णाचें उत्तंकाशीं भाषण

स्वस्वरूपकथन.

उत्तंक म्हणाला:—केशवा, उत्तम रहस्य
काय आहे तें तत्त्वतः सांग; म्हणजे तें ऐकून
हे जनार्दना, तुला आशीर्वाद द्यावयाचा कीं
शाप द्यावयाचा तें मी ठरवीन.

वासुदेव म्हणाला:—सत्त्व, रज आणि तम
हे गूण माझ्या आश्रयानें रहातात, असें समजा.
त्याचप्रमाणें, हे द्विजा, रुद्र व वसु माझ्या-
पासूनच उत्पन्न झाले आहेत हें लक्ष्यांत ठेवा.
सर्व भूतें माझ्यामध्ये आहेत आणि माझेही
सर्व भूतांचे ठायीं अधिष्ठान आहे, हें तुम्ही
पूर्ण लक्षांत ठेवा. याविषयीं तुम्हांस बिलकूल
संशय नसावा. त्याचप्रमाणें, ब्रह्मन्, सर्व दैत्य-
संघ, यक्ष, राक्षस, गंधर्व, नाग व अप्सरा सर्व
मजपासून उत्पन्न झाले आहेत. ज्याला सतें
आणि असत् किंवा अव्यक्त व व्यक्त अथवा
अक्षर व क्षर असें म्हणतात तें सर्व मद्रूप होय.
मुने, तुम्हीं ऐकिलेले चार आश्रमांतील चार
प्रकारचे धर्म आणि सर्व वैदिक कर्मे हीं मद्रूपच
आहेत. असत् (शशशृंगाप्रमाणें भासमानही
नसलेलें), सदसत् (घट, पट इत्यादींप्रमाणें
भासणारें परंतु नाशिवंत) आणि यांहून पर
असें अव्यक्त हीं मज सनातन देवाधिदेवाहून

१ कोणताही शाप किंवा आशीर्वाद वटण्यास
तपश्रया खर्ची घालावी लागते व तीं पदरीं नस-
ल्यानें हल्लीं ब्राह्मणांचे शाप किंवा आशीर्वाद
वटत नाहीत !

२ “ रुद्रादित्यो वसवो० ” (गीता, ११, २२.)
३ “ सदसच्चाहममुनं ” (गीता, अ. ९, श्लो. १९.)

निराळीं नाहीत. हे भृगुकुलाग्रणे, ॐकारप्रमुख सर्व वेद मी आहे असें जाण. यज्ञस्तेम, सोम, चक्र, होम, यज्ञांत देवताप्रसादार्थ करावयाचीं कृत्ये, हवन करणारा आणि हव्य सर्व कांहीं मीच आहे. हे भृगुनंदना, यज्ञांतील अध्वर्यु व कल्पक मीच असून परम शुद्ध केलेले हविर्द्रव्यही मीच आहे. महायज्ञामध्ये उद्राता मोठ्याने गीतें म्हणून माझेच स्तवन करितो; आणि, ब्रह्मन्, प्रायश्चित्तें करीत असतां शांतिपाठ आणि मंगलमंत्रपाठ करणारे लोक मज विश्वकर्त्यालाच सदैवीत स्तवितात. हे द्विजसत्तमा, धर्म हा माझा थोरला मानस पुत्र असून तो माझा लाडका आहे. सर्वभूतांवर दया हेंच त्याचें स्वरूप आहे. त्या माझ्या पुत्राच्या म्हणजे धर्माच्या संरक्षणासाठीं आणि संस्थापनेसाठीं मी निरनिराळ्या वेळीं अनेक निरनिराळ्या योनींत जन्म घेतों; व त्या त्या वेळीं असलेल्या व मागे झालेल्या लोकांच्या मदतीनें तें उद्दिष्ट कार्य शेवटास नेतों. याप्रमाणें, हे भार्गवा, मी निरनिराळ्या रूपां व निरनिराळ्या वेषांनै त्रैलोक्यांत वास्तव्य करितों. मीच विष्णु आहे. मीच ब्रह्मा आहे. इंद्र मीच असून उत्पत्ति व लयही मीच आहे. मां सव भूतग्रामाचा उत्पादक व विनाशकर्ता आहे. मी अचर्युत असून अधर्मानें वागणाऱ्या सर्वांचा काळ आहे.

१ वेद्यं पवित्रमाकार ऋक्सामयजुरेव च ॥

(गीता, अ. ९, श्लो. १७.)

२ अहं कतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौपधं ।

मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥

(गीता, अ. ९, श्लो. १६.)

३ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

(गीता, अ. ४, श्लो. ८.)

४ धर्मस्य प्रभुरच्युतः । (विष्णुसहस्रनाम.)

प्रजाहितबुद्धीनें मी प्रत्येक युगांत निरनिराळ्या योनींत अवतार घेऊन धर्माचा सेतु बांधतो. हे भृगुनंदना, जेव्हां मी देवयोनींत जन्म घेतों, तेव्हां मी देवाप्रमाणें सर्व आचरण ठेवतों, यांत संशय नाही. जेव्हां मी गंधर्वयोनींत उत्पन्न होतो, तेव्हां, हे भृगुनंदना, माझे सर्व आचरण एखाद्या गंधर्वासारखे असतें हें निःसंशय होय. याचप्रमाणें नागयोनि धारण केली असतां मी नागांप्रमाणें वागतों; आणि यक्ष, राक्षस इत्यादि योनींत प्रवेश केला असतां त्या त्या योनीस उचित असेंच माझे आचरण असतें. सांप्रत मी मनुष्ययोनींत असल्यामुळे, मनुष्यरूपानें कौरवांची पुष्कळच मिनतवारीकें प्रार्थना केली; परंतु कालमोहित झालेल्या त्या मूढांनीं माझ्या सांगण्याप्रमाणें वर्तन केलें नाही. तेव्हां (त्यांनीं मला बांधण्याचा बेत केला असतां) मला अनावर राग येऊन मी त्यांस आपलें विराटरूप दाखवून अगदीं भिववून सोडिलें; परंतु पुनः मीं आपलें मानवी रूप प्रकट केलें. कौरव हे अधर्मानें वागत होते, आणि कालाचा पगडा त्यांवर पूर्णपणें बसला होता; यामुळे ते युद्धांत निधन पावले. तथापि ते धर्मानें युद्ध करून मेले असल्यामुळे स्वर्गास गेले आहेत यांत संशय नाही; आणि, हे द्विजोत्तमा, पांडवांचीही जगांत कीर्ति पसरली आहे. असो; भार्गवा, तूं मला विचारिलेंस तें हें मी तुला सर्व कथन केलें आहे.

अध्याय पंचावन्नाव.

—:—

उत्तंकास विश्वरूपदर्शन व वरप्राप्ति.

उत्तंक म्हणाला:—जनार्दना, तूं जगाचा कर्ता आहेस हें मी जाणतो. खरोखर मला प्राप्त झालेलें हें ज्ञान झणजे तुझा पसावच आहे, अशी माझी निःसंशय भावना आहे. शिवाच,

हे-अच्युता, माझे चित्त तुझ्या स्वरूपाकडे वैशंपायन सांगतातः—जनमेजया, मग वेधल्यामुळे तें सुप्रसन्न झालें आहे; आणि, हे प्रसन्न झालेला गोविंद त्यास 'वर माग' असे परंतपा, तुला शाप द्यावा या विचाराची गंध-म्हणाला. तेव्हां उत्तंक त्यास असे बोलिला, वार्ताही आतां त्यांत उरली नाही. जनार्दना, हे महाद्युत पुरुषोत्तम कृष्णा, तुझ्या या विश्व-सांप्रत तुझा कांहीं अनुग्रह होण्यास मी पात्र रूपाचें हें जें दर्शन घडलें, हाच तुझा अनुग्रह असेन तर तुझे ईश्वरत्वद्योतक रूप (विश्व-आज पुरे आहे. ' तें एकून कृष्ण त्यास पुनः रूपः) पहावें अशी माझी इच्छा आहे. तर म्हणाला, 'वर मागण्यास तूं मुळींच अनमान तेवढें मला दाखीव.

कसूं नको. वर देणें हें माझे अवश्य कर्तव्य वैशंपायन सांगतातः—राजा. मग संतुष्ट आहे. कारण, माझे दर्शन विकल होणें नाही.' झालेल्या धीमान् कृष्णानें, पूर्वी जें अर्जुनानें उत्तंक म्हणाला, ' विमो. वर देणें अवश्य पाहिलें होतें तें शाश्वत वैष्णवरूप त्या उत्तंक आहे असें जर तूझें क्षणें आहे, तर जेथें मला कास दाखविलें. त्यावेळीं त्या महाबलिष्ठ महा-इच्छा उत्पन्न होईल तेथें पाणी मिळवें असें त्याचें तें जें विश्वरूप उत्तंकानें अवलोकन मी इच्छितों. कारण, या मरुदेशांत पाणी केले, त्याचें तेज सहस्र सूर्यासारखें किंवा दुर्लभ आहे.' मग ईश्वरानें आपलें तें रूप प्रदीप्त अक्षीसारखें होतें, तें सर्व आकाश व्यापून आवरून उत्तंकास म्हटलें, 'पाणी पाहिजे अशी राहिलें होतें आणि त्यास सर्व बाजूस मुखें तुला इच्छा होतांच तूं माझे चिंतन कर.' असें होती. असें तें विष्णूचें श्रेष्ठ व अद्भुत वैष्णव-बालून कृष्ण द्वारकेंस निघून गेला.

रूप पाहून—त्या परमेश्वरास पाहून—उत्तंक पुढें कोणें एक समर्थी उत्तंक तृपित होतासाता ब्राह्मण विस्मित झाला.

मरुदेशांत पाणी शोधीत फिरत असतां त्यास उत्तंक म्हणालाः—हे विश्वकर्मन्, तुला कृष्णाचें स्मरण झालें. इतक्यांत त्या मरु नमस्कार असो. हे विश्वात्मन्, हे विश्वसंभव, (निर्जल) देशांत एक मांग त्याच्या दृष्टीस तुझ्या पायांनीं पृथ्वी व्यापली आहे; मस्तकानें पडला. त्याचें अंग मळानें व चिखलानें भरलें आकाश झांकून गेलें आहे; पृथ्वी व आकाश यां-होतें; तो दिगंबर होता; बरेचसे कुत्र मधील जागा तुझ्या पोटांन अडविली आहे; तुझ्या त्याच्या बरोबर होतें; तो मोठा उग्र असून हातांनीं दिशा भरून टाकिल्या आहेत; आणि, त्याच्या कमरेस तरवार लटकत होती; हे अच्युता, हें सर्व जग तूच आहेस. आतां, आणि त्यानें हातांत धनुष्यबाण घेतलें होतें. देवा, तूं आपलें हें उत्तम व अक्षय्यरूप आव-त्याच्या पायापाशीं पुष्कळसें पाणी वहात आहे रून धर. पुनः तुझे साधें मनुष्यरूप—हें रूपही असें त्या द्विजोत्तमानें पाहिलें. इतक्यांत त्यास शाश्वतच आहे—तें पाहण्याची माझी इच्छा आहे. हांक मारून तो मांग हास्यपूर्वक म्हणाला,

१. दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ।

(गीता, ११, १२.)

२. द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि ॥ नभः स्पृशं ।

(गीता, अ. ११, श्लो. २०-२४.)

३. अद्यपूर्वम् ॥ किराटिनं (गीता, ११, ४५, ४६.) मुनीनें त्या जलाचा स्वीकार केला नाही.

उत्तंका, अरे भृगुकुलाग्रणे, ये, हें मजपासून स्ववणारें उदक घे. तूं अतिशय तान्हेला आहेस असें पाहून मला मोठी दया उत्पन्न

इतकेंच नव्हे, तर त्यानें कठोर भाषणांनीं देण्यास जातो. परंतु, प्रभो, जर त्यानें माझा त्या मांगाचा पुष्कळ धिक्कार केला. तो मांग धिक्कार केला तर मी तें त्यास कदापि देणार पुनः पुनः 'पी, पी' म्हणून सांगत होता परंतु नाही. (तो खराच थोर असेल तर उत्तंक ते प्याला नाही. हा चांडाल आपले माझे सत्य स्वरूप ओळखून अमृत ग्रहण पायवणी पिण्यास सांगून माझी अवमानना करील.) 'याप्रमाणें ठराव करून इंद्र मातंग- करितो असे वाटून उत्तंकास क्रोध आला, रूपानें तड्याजवळ आला. परंतु तो अमृत त्याचें अंतःकरण क्षुब्ध झालें आणि त्यानें देत असतां तूं त्यास शिबीगाळ केलीस ! निश्चयपूर्वक त्याची अतिशय निर्भर्त्सना केली उत्तंका, ही तुझी फारच मोठी चूक झाली. असो; तेव्हां, हे महाराजा, तो मांग कुठ्यांसह तथेंच झालें त्यास उपाय नाही. आतां माझ्यानें शक्य अंतर्धान पावला. त्यास अंतर्धान पावलेला तितकें मी तुझें इच्छित पूर्ण करीन. तुझी अनि- पाहून उत्तंक मनांत लाजल्यासारखा झाला वार तहान मी तृप्त करीन. ब्रह्मन्, ज्या शत्रुघातक कृष्णानें या कामीं आपणास दिवसांत तुला पाणी पिण्याची इच्छा होईल फसविलें असें त्यास वाटूं लागलें. मग त्याच त्या दिवसांत या मरुप्रदेशांत जलपूर्ण मेघ मार्गानें शंखचक्रगदाधारी श्रीकृष्ण नेथें घेतलें; आणि, हे भृगुनंदना, ते तुला रुचकर प्राप्त झाला. तेव्हां महाबुद्धिमान् उत्तंक त्यास उदक देतलें; व 'उत्तंकमेघ' या नांवानें म्हणाला, 'हे प्रभो, हे पुत्रपसत्तमा, अष्ट न प्रसिद्ध होतील.' याप्रमाणें कृष्णानें सांगितलें ब्राह्मणास तसें मांगाच्या पायांतून स्वर्णास असतां तो ब्राह्मण संतुष्ट झाला. राजा, ते उत्तंक- उदक देणें तुला योग्य नाही ! ' तें ऐकून मेघ अद्यापपर्यंत मरुदेशांत वृष्टि करीत असतात. महाबुद्धिमान् जनार्दन मधुर वाणानें त्याचा सांत्वन करीत असें म्हणाला, "ब्रह्मन्, जें रूप धारण करून तुला उदक देणें योग्य होत त्याच रूपानें खरोखर ते तुला दिलें होतें; परंतु तूं तें जाणले नाहीस. मी तुझ्या- साठीं वज्रपाणि इंद्राला म्हटलें की, आदिकारण अशा विष्णूला शाप देण्यास जो 'उत्तंकास पाण्याच्या रूपानें अमृत दे.' उद्युक्त झाला, त्या महात्म्या उत्तंकाचें तप तेव्हां त्या देवेंद्रानें मला उत्तर दिलें, तरी असें कोणतें होतें ? 'मर्त्य अमर व्हावा हें वरें नाही. त्यास दुसरा वेशंपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, एखादा वर दे.' भृगुनंदना, याप्रमाणें इंद्रानें उत्तंक हा महान् तपस्वी होता. एक गुरुभक्ति वारंवार मला सांगितलें, परंतु त्यास अमृतच देंच त्याचें सर्व तप होय. तो महातेजस्वी मुनि दिलें पाहिजे, असा मी आग्रह धरिला. आपल्या गुरुशिष्यास दुसरें कोणतेंच उपास्य मग देवेंद्र माझी मर्जी संभाळून पुनः म्हणाला. जाणत नव्हता. राजा, जे ऋषिपुत्र गौतमाचे 'हे महामते, जर त्यास अमृत अवश्य द्यावयाचें शिष्य होते, त्या सर्वांची हीच महत्त्वाकांक्षा असे असेल, तर मी मांगाचें रूप घेऊन त्या थोर की, उत्तंकासारखी गुरुभक्ति आपले हातून मार्गवाला अमृत नेऊन देईन. जर अशा रूपांत घडावी. जनमेजया, गौतम ऋषीचे पुष्कळ तो तें घेईल तर हा आतांच मी त्यास 'तें शिष्य होते; परंतु त्या सवात त्याचें प्रेम व

अध्याय छप्पन्नावा.

—:—

उत्तंकोपाख्यान—कुंडलाहरण.

जनमेजय विचारितोः—भगवन्, सर्वांचें

आदिकारण अशा विष्णूला शाप देण्यास जो

उद्युक्त झाला, त्या महात्म्या उत्तंकाचें तप

वैशंपायन सांगतातः—राजा जनमेजया,

एखादा वर दे.' भृगुनंदना, याप्रमाणें इंद्रानें उत्तंक हा महान् तपस्वी होता. एक गुरुभक्ति

वारंवार मला सांगितलें, परंतु त्यास अमृतच देंच त्याचें सर्व तप होय. तो महातेजस्वी मुनि

दिलें पाहिजे, असा मी आग्रह धरिला. आपल्या गुरुशिष्यास दुसरें कोणतेंच उपास्य

मग देवेंद्र माझी मर्जी संभाळून पुनः म्हणाला. जाणत नव्हता. राजा, जे ऋषिपुत्र गौतमाचे

'हे महामते, जर त्यास अमृत अवश्य द्यावयाचें शिष्य होते, त्या सर्वांची हीच महत्त्वाकांक्षा असे

असेल, तर मी मांगाचें रूप घेऊन त्या थोर की, उत्तंकासारखी गुरुभक्ति आपले हातून

मार्गवाला अमृत नेऊन देईन. जर अशा रूपांत घडावी. जनमेजया, गौतम ऋषीचे पुष्कळ

तो तें घेईल तर हा आतांच मी त्यास 'तें शिष्य होते; परंतु त्या सवात त्याचें प्रेम व

स्नेह उत्तंकावरच विशेष होता. उत्तंकाचा मनोनिग्रह, उत्तम शुचिर्भूतपणा, थोरपणाचें बागणें, आणि उत्कृष्ट गुरुभक्ति यांच्या योगानें गौतम मुनि त्यावर संतुष्ट असे व प्रेम करी. पुढें गौतमानें आपल्या हजारों शिष्यांस अर्धयन पूर्ण झाल्यावर आपआपल्या घरी जाण्यास अनुज्ञा दिली, परंतु उत्तंकावर त्याचें अतिशय प्रेम असल्यामुळे त्यास जाण्यास आज्ञा देण्याचें त्याच्या मनांत आलें नाहीं. याप्रमाणें, राजा, उत्तंक गुरुगृहीं रहात असतां अगदीं झतातारा झाला; तथापि तो गुरुसेवेंत इतका मग्न असे कीं, आपण वृद्ध झालों हें त्यास समजलें सुद्धां नाहीं ! राजेंद्रा, पुढें कोणे एके दिवशीं उत्तंक लांकडें आणण्यास गेला आणि त्यानें लांकडांची भली मोठी मोळी बांधून आणली. तिच्या भारानें तो अतिशय थकून गेला होता; व चालण्याचे श्रम, जड ओझे, आणि अतिशय भूक लागलेली, यांमुळे व्याकूळ होऊन त्यानें ती मोळी धाडकन अंगणांत टाकून दिली. परंतु रुप्याप्रमाणें पांढरी झालेली त्याची एक जटा लांकडांस अडकली होती ती हिसक्याबरोबर तुटून लांकडांबरोबरच जमीनीवर पडली ! हे भारता, ती पांढरी जटा दृष्टीस पडतांच आपण वृद्धावस्थेस पोचलों हें त्यास कळून आलें ! आणि क्षुधाक्रांत व भारामुळे व्याकूळ झालेला तो उत्तंक आर्त स्वरानें रडूं लागला. तेव्हां त्याला रडूं लागलेला पाहतांच त्याच्या गुरूच्या आज्ञेनें गुरूकन्येनें त्याचे अश्रु ओंजळींत धरले. ही गुरूकन्या मोठी सुंदर व बांधेसुंद असून तिचे डोळे विस्तीर्ण व कमलदलाप्रमाणें शोभायमान होते. त्या धर्मज्ञ कन्येनें पित्याची आज्ञा शिरसा मान्य करून जेव्हां उत्तंकाचे अश्रु ओंजळींत धरले, तेव्हां तिचे हात त्या अश्रुबिंदूंच्या योगानें वृग्ध होऊन खाली पडले ! तो अश्रु-

पात सहन करण्यास पृथ्वी कांहीं समर्थ नव्हती ! असो; मग गौतम प्रेमपूर्ण अंतःकरणानें उत्तंक ब्राह्मणास म्हणाला, “ वत्सा, तुझे मन इतकें शोकाकुल कां बरें झालें ? विपर्ये, मोकळ्या मनानें सांग. खरें कारण ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. ”

उत्तंकानें उत्तर दिलें:—महाराज, माझें मन तुमच्याकडे वेधल्यामुळे, तुमचें प्रिय करण्यांत मी गढल्यामुळे, तुमच्या भजनीं लागल्यामुळे, व तुमच्या इच्छेचा मी बंदा गुलाम झाल्यामुळे (कालमानानें) प्राप्त झालेली ही जरा मला आजवर कळून आली नाहीं. हा कालपर्यंत मी सुख ह्मणून कसलें तें भोगिलें नाहीं. तुमच्या घरीं राहून माझी शंभरी भरली तरी तुझी मला जाण्यास अनुज्ञा दिली नाहीं. माझ्या मागून आलेल्या विद्यार्थ्यांसही आपण अनुज्ञा दिली आहे. माझ्या मागून शेंकडों हजारों शिष्य येथें आले व गेले; तथापि मी आपला आहं तो आहं च !

गौतम म्हणाले:—द्विजर्षभा, तुझ्या शूश्रूषेमुळे व तुजवर जडलेल्या प्रीतीमुळे, तुला येऊन पुष्कळ काळ लोटला तरी तें मला कळून आलें नाहीं. परंतु, भार्गवा, आतां जर येथून जाण्याची तुशी इच्छा असेल, तर माझा निरोप घेऊन सत्वर आपल्या घरीं जा. अगदीं वेळ मोडूं नको.

उत्तंक ह्मणाला:—विभो, हे द्विजश्रेष्ठ, मीं आपणांस गुरुदक्षिणा काय द्यावी तें सांगावें. तेवढी तुम्हांस आणून दिल्यावर आपला निरोप घेऊन मी निघून जाईन.

गौतम म्हणाला:—वत्सा उत्तंका, गुरूचा संतोष हीच उत्तम दक्षिणा होय, असें साधु ह्मणतात. तुझ्या आचरणानें मी पूर्ण संतुष्ट झालों आहें, यांत बिलकूल संशय नाहीं. याप्रमाणें, हे भृगुकुलाम्रणे, मी संतुष्ट झालों आहे,

तेव्हा आतां दक्षिणा वोर देण्याचें कांहींएक कुंडलें आणण्यास निघाला; आणि तो त्वरेनें कारण नाहीं, समजलास ! शिवाय मी तुला त्या मनुष्यभक्षक सौदासाजवळ रत्नकुंडलांची असा वर देतो कीं, तूं आतांच तरुण-सोळा याचना करण्यासाठीं गेला. इकडे गौतमानें वर्षाचा होशील. द्विजा, मी आपली ही कन्याही पत्नीस विचारिलें, 'आज उत्तंक कां बरें दिसत तुला भार्या करून देईन. कारण, तुझें तेज धारण नाहीं ?' तेव्हां 'तो कुंडलें आणण्यास गेला करण्यास या कन्येशिवाय अन्य स्त्री समर्थ नाहीं. आहे.' असें तिनें उत्तर दिलें. मग गौतम

राजा, गौतमानें याप्रमाणें सांगतांच पत्नीला म्हणाला, 'तूं हें चांगलें केलें नाहींस. उत्तंक सोळा वर्षांचा तरुण झाला. त्या राजाला शाप झाला असल्यामुळे तो मग त्यानें त्या कीर्तिमान कन्येचा परि-मनुष्य खात असतो. तो आज खात्रीनें उत्तंग्रह केला; आणि गुरुजींचा निरोप घेतल्यावर काचा वध करील !'

तो गुरुपत्नीकडे जाऊन तीस म्हणाला, "माते, यावर अहल्या म्हणाली, "भगवन्, हें मी आपणांस गुरुदक्षिणा म्हणून काय द्यावें मला माहीत नसल्यामुळे मी त्याला हें काम त्याची आज्ञा व्हावी. धन व प्राण यांच्याही सांगितलें. पण आतां जर आपण प्रसाद कराल पेशां मी आपलें प्रिय व हित अधिक तरच त्याच्या केंसासही धक्का लागावयाचा इच्छितां. (आपलें प्रिय करण्यासाठीं नाहीं.) अशी तिनें विनवणी केली, तेव्हा 'ठीक मी धनच काय पण आपले प्राणही खर्ची आहे, तसेंच होवो.' असें गौतमानें तीस आश्वा-वालीन.) या जगांत जें कांहीं अत्यंत सन दिलें. इकडे उत्तंकानेही अरण्यंत त्या अद्भुत व दुर्लभ रत्न असेल, तेही मी आपल्या राजास गांठलें.

तपोबलानें खात्रीनें आणू शकेन. याविषयीं मला बिलकूल संशय वाटत नाहीं. "

अध्याय सत्तावत्त्रावा.

—:—

गुरुपत्नी अहल्या ह्मणाली:—हे निष्पापा

ब्राह्मणा, तूं आपल्या भक्तीनें मला नित्य संतुष्ट केलें आहेस, तेवढें पुरे आहे. बाळा, तुझें कल्याण असो. आतां तूं इच्छेस येईल तिकडे जा.

वैशंपायन सांगतात:—हे महाराजा, या-प्रमाणें ती ह्मणाली, तरी उत्तंकानें तिला पुनः विनंती केली, "माते, मला कांहीं तरी आज्ञा करावी. आपला मनोरथ मी पूर्ण करणारच !"

अहल्या म्हणाली:—असें आहे तर, सौदास राजाची पत्नी जीं दिव्य रत्नकुंडलें कानांत घालते, तीं घेऊन ये. जा, तुझें कल्याण असो. तूं तीं आणलीस म्हणजे उत्तम गुरुदक्षिणा दिलीस असें होईल.

जनमेजया, यावर 'ठीक आहे' अस म्हणून तो ब्राह्मणश्रेष्ठ उत्तंक गुरुपत्नीसाठीं तीं

उत्तंकोपाख्यान-कुंडलाहरण.

वैशंपायन सांगतात:—उत्तंकानें त्या राजाजवळ जाऊन पाहिलें तो त्याच्या दाढी-मिश्रा मल्या लांब असून मनुष्याच्या रत्नानें त्याचें अंग माखलें आहे, आणि तो दिसण्यांत फारच भयंकर आहे. पण हें पाहून उत्तंकालास मुळीच भय वाटलें नाहीं. मग तो महातेजस्वी, सर्वासं भयभीत करणारा व दुसरा यमच कीं काय असा राजा उभा राहून उत्तंकास ह्मणाला, "मल्या ब्राह्मणा, मी भय शोधीत असतो ह्या सहाव्या काळीं माझ्या सदैवानेंच तूं माझ्या समीप आलास !"

१ प्रातः, सगव, मध्याह्न, अपराह्न, सायंक व प्रदोष असे सहा काल आहेत. त्यांपैकी एखादा प्रदोषकाल हा राखलांचा भोजनकाल आहे.

उत्तंक क्षणालाः—राजा, मी गुरुदाक्षिणा राहूं दे. जर आक्षी क्षणजे कोणी तरी आहों मागणारा याचक येथें आलों आहें, समजलास! असें तुला वादत असेल, तर ती कुंडलें मला गुरूच्या कामास जो गुंतला असेल त्याचा वध दे आणि आपलें भाषण खरें कर. करूं नये असें ज्ञाते सांगतात.

वैशंपायन सांगतातः—उत्तंक असें बोलत

राजा क्षणालाः—हे द्विजसत्तमा, सहाव्या असतां तो राजा पुनः त्यास क्षणाला, 'हे काळीं मीं आहार करावा असा नियम असून सत्तमा, तूं राणीकडे जा आणि कुंडलें दे मी खरोखरच भुकेलेला असल्यामुळें आज म्हणून तिला माझा निरोप सांग. द्विजश्रेष्ठा, तुला सोडून देणें शक्य नाही. तूं माझा निरोप सांगितल्याबरोबर ती पतिव्रता

उत्तंक क्षणालाः—हे महाराजा, ठीक तुला खात्रीनें कुंडलें देईल.

आहे. मी असा करार करितों कीं, गुरूचें कार्य यावर उत्तंकानें विचारिलेंः—हे नरेश्वरा, उरकून मी पुनः तुजजवळ येईन. परंतु, हे तुझी पत्नी मला कांठें आढळेल बरें? आणि राजसत्तमा, माझ्या गुरूचें कार्य होणें तुझ्या स्वतः तूंच तथैव पर्यंत कां बरें येत नाहीस?

ह्याची आहे. म्हणून, राजेंद्रा, त्याविषयीं मी सोदासानें उत्तर दिलेंः—आतां ती या तुजजवळ भिक्षा मागत आहे. तूं थोर ब्राह्म-वनांतील एखाद्या शन्यावर तुला आढळेल. णांस निव्वर रत्नें अर्पण करीत असतोस. या सांप्रत या सहाव्या काळीं मी तिला भेटणें जगतीतलावर तूंच एक योग्य दाता आहेस; शक्य नाही. (कारण, हा काळ क्षणजे माझी आणि प्रतिग्रहास मीही पात्र आहें असें समज. मनुष्यभक्षणाची वेळ आहे.)

हे अरिंदमा राजसत्तमा, तुझ्या अधीन अस- वैशंपायन सांगतातः—हे भरतर्षभा, राजाचें लेलें हें गुरूचें कार्य पार पाडल्यानंतर मी तें भाषण ऐकून उत्तंक तिकडे गेला आणि कराराप्रमाणें परत येऊन आपल्या स्वाधीन राजपत्नी मध्येतील भेटून त्यानें तीस आपल्या होतों. मी तुला हें सत्य सांगतों. हें कदापि येण्याचें प्रयोजन कळविलें. जनमेजया, सोदा-खोटे होणार नाही. एरवींच राहूं दे, पण मी साचा निरोप ऐकून त्या विशालाक्षीनें महा-थडेंत देखील आजपर्यंत कधीही असत्य भाषण ज्ञानी उत्तंकास प्रत्युत्तर केलें, "हे निष्पाप केलें नाही !

ब्राह्मणा, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. तूं खांटे

सोदास क्षणालाः—जर तुझ्या गुरूचें बोलत नाहीस अशी माझीही खात्री होते. कार्य माझ्या हातून होणारें असेल, तर तें तथापि, तूं राजाकडून कांहीं खूण आपाक्षीस केलेच म्हणून समज. जर मजपासून तुला हें चांगलें. कारण, हीं माझीं दिव्य कुंडलें कांहीं पाहिजे असेल तर तें आतांच मला सांग. कोणत्या ना कोणत्या उपायानें हरण करावीं

उत्तंक क्षणालाः—हे पुरुषर्षभा, तुजपासूनच म्हणून देव, यक्ष व महर्षि नित्य संधि पहात मला प्रतिग्रह करायचा असून मी तुझ्याकडे असतात. हे रत्न (कुंडलें) केव्हांही रत्नकुंडलें मागण्यास आलों आहें. जमीनीवर ठेवतां उपयोगी नाही. जर ठेवलें

सोदासानें उत्तर दिलेंः—विप्रर्ष, तीं रत्न- तर सर्प तात्काळ त्याचा अपहार करतील; कुंडलें माझ्या पत्नीसच योग्य आहेत. हे जेवून आंचवलेल्या माणसानें तें घेतलें तर सुव्रता, तूं दुसरें कांहीं माग, तें मी तुला देतां. यक्ष त्यांस पळावतील; आणि निजलेल्यापासून

उत्तंक क्षणालाः—राजा, हा लपंडाव देव तें हिसकून नेतील. द्विजसत्तमा, अश्व

तानं प्रकारें तिथांकडून यास सतत धास्ती याप्रमाणें उत्तंकांनं जाऊन राणीस तें आहे; म्हणून देव-राक्षस-नागादिकांपासून याचें तिच्या भर्त्याचें वाक्य सांगितलें; आणि तें दक्षतेनें रक्षण करावें लागतें. द्विजसत्तमा, हीं ऐकतांच तिनें रत्नकुंडलें काढून दिलीं. तीं कुंडलें दिवसा व रात्रीही सुवर्ण प्रसवतात आणि कुंडलें मिळाल्यावर उत्तंक पुनः राजाकडे रात्रीं नक्षत्रांसारखीं झळकत असतात. हे द्विज-येऊन त्यास ह्मणाला, 'पार्थिवा, तूं सांगित-श्रेष्ठा, हीं धारण करणारास क्षुधा व तृषा लेंस तें काय गृहवचन आहे, हें ऐकण्याची लागत नाही; कसलेंही भय वायत नाही; माझी इच्छा आहे.'

आणि विप, अग्नि व श्वापदे यांपासूनही विल-सौदास सांगतो:—ब्रह्मन्, जगाच्या उत्पत्ती-कूल मीति नाही. ठेंगण्या माणसानें हीं धारण पासून क्षत्रिय हे ब्राह्मणांस मान देत आले केलीं तर तीं लहान होतात व मोठ्या माणसानें आहेत; तथापि ब्राह्मणांपासून क्षत्रियांस अनेक धारण केल्यास मोठीं होतात ! याप्रमाणें, धारण प्रकारें पीडा होते. खुद्द माक्षेच उदाहरण पहा—करणारास शोभेल एवढाच आकार धारण कर-मी सदोदीत ब्राह्मणांस नमून असें; तथापि एका ण्याचा गुण या कुंडलांत आहे. अशा प्रकारचीं ब्राह्मणांपासूनच शाप पावून ह्या राक्षसयोगीनीस हीं माझीं कुंडलें परम योग्यतेचीं असून पांचलों. मला मदयंती सहाय आहे, तथापि त्रैलोक्यांत प्रख्यात आहेत; यासाठीं तूं माझ्या दुसरी चांगली गति मला मिळेलसें दिसत नाही. पतीपासून कांहीं तरी खूण घेऊन ये.

अध्याय अट्ठावन्नावा.

—:—:—

उत्तंकोपाख्यानसमाप्ति.

वैशंपायन सांगतात:—नंतर उत्तंकांनं सोदासाजवळ येऊन खूण मागितली, तेव्हां इक्ष्वाकुकुलांतील त्या श्रेष्ठ राजानें त्यास खूण सांगितली ती अशी:—

न चैवैषा गतिः क्षेम्या न चान्या व्रियते गतिः.

एतन्मे मतमाज्ञाय प्रयच्छ मणिकुंडले*

१ यथे प्रथम देव, यक्ष व महर्षि हे तिथे सांगून पुढें अपहारप्रकार सांगतांना देव, यक्ष व नाग सांगितले आहेत व अखेर सुचनेंत देव, नाग व राक्षस झटले आहेत. हा विस्वाद आहे व त्याचा परिहार ग्रंथांत किंवा टीकेत आढळत नाही.

* अर्थ:—सध्यां मला प्राप्त झालेली राक्षसगति ही क्षमकारक नाही. परंतु हीपरती दुसरी गति तर मुळींच दिसत नाही. (या ब्राह्मणास कुंडलें दिल्यानें लागलेल्या पुण्यानें येथून मुक्त होईल; यापरता मुक्तीस दुसरा उपाय नाही.) हे माक्षे ह्मणणें नीट लक्षांत आणून रत्नकुंडलें दे.

आश्व० ७—१४

त्याचप्रमाणें, हे श्रेष्ठा द्विजोत्तमा, स्वर्गद्वार गांठण्यास किंवा येथें चांगल्या स्थितीत राह-ण्यास (तुला कुंडलें देण्याशिवाय) दुसरा उपाय मला दिसत नाही. विशेषकरून ब्राह्मणांशीं विरोध करणारा राजा येथें सुखानें नांदणें खरोखर शक्य नाही व त्यास मरणोत्तरही सुख प्राप्त होणार नाही. हास्तव तुझ्या इच्छेप्रमाणें मी हीं आपलीं मणिकुंडलें तुला अपण केलीं; आतां तूं मजशीं केलेला करार पुरा कर.

उत्तंक ह्मणाला:—राजा, मी बोलल्या-प्रमाणें करीन. मी पुनः येऊन तुझ्या स्वाधीन होईन. पण, हे परंतपा, तुला कांहीं विचारण्या-साठीं मी परतून आलों आहे.

सौदास म्हणाला:—विप्रा, काय इच्छा आहे ती बोल. मी तुझ्या प्रभाचें उत्तर देतों. मी आज बिलकूल मागेंपुढें न पहातां तुझा कोण-ताही संशय नाहीसा करीन.

उत्तंक विचारितो:—राजें, धर्मज्ञानांत निपुण असलेले लोक असें म्हणतात कीं, ब्राह्मण हे वाक्संयमी असतात; आणि जो मित्रांशीं

विरोध करितो, त्याला चोर असेच म्हणतात. आणि त्या बेलफळांच्या तडाक्यांनी कृष्ण-राजा, आज तुझी व माझी मैत्री जुळली आहे; जिनाची गांठ तुटून कुंडलांसुद्धां तें अजिन तेव्हां, हे पुरुषर्षभा, सज्जनांस मान्य होईल एकदम वृक्षाखाली पडलें ! याप्रमाणें बंधन अशा प्रकारचा सल्ला आज तूं मला दे. येथें तुटून तें कृष्णाजिन जमीनीवर पडतांच ऐरा-आज अशी स्थिति आहे कीं, माझें कार्य तर वतकुलांत उत्पन्न झालेल्या कोणी एका भुजं-झालें आहे आणि तूं पुरुषभक्षक आहेस; तेव्हां गानें तेथें तीं मणिकुंडलें पाहिलीं. त्याबरोबर मीं तुजपाशीं परत यावें कीं न यावें ? त्यानें त्वरा करून तीं तोंडित धरलीं आणि

सौदासानें सांगितलें:—द्विजवरोत्तमा, तूं लगेच तो विळांत शिरला. भुजंग कुंडलें हरण विचारलेंस त्याचें खरें उत्तर द्यावयाचें हाटलें करीत आहे असें पाहून उत्तंकास इतका उद्वेग झणजे, हे द्विजश्रेष्ठा, माझ्या जवळ तूं कदापि उत्पन्न झाला कीं, त्यासरसा तो वृक्षावरून न यावें हें उत्तम. यांतच मला तुझें कल्याण जालीं पडला ! त्यास फार दुःख झालें आणि दिसतें. आणि, हे विप्रा, जर आलास तर त्याबरोबरच त्या भुजंगाचा अतिशय संताप निःसंशय मृत्यु पावशील.

वैशंपायन सांगतात:—याप्रमाणें त्या वेळीं खणूं लागला. त्या वेळीं, हे भारता, त्याला बुद्धिमान राजांनं उत्तंकास योग्य व हित-इतका अनावर क्रोध व संताप चढला होता कीं, कर सल्ला दिल्यानंतर तो त्या राजाचा निरोप पसतीस दिवसपर्यंत इकडे तिकडे न बघतां घेऊन अहल्येकडे येण्यास निघाला. त्या वेळीं तो सारखें खणीत होता ! तो त्याचा असह्य तो गुरुपत्नीच्या आज्ञेप्रमाणें वागणारा उत्तंक तीं वेग पृथ्वीस सहन हार्दना. ती त्या दंडप्रहारांनीं दिव्य कुंडलें घेऊन मोठ्या वेगानें गीतमाश्रमा-खिळखिळी व अतिशय व्याकूळ होऊन थरथर कडे येऊं लागला. अमुक एक प्रकारें त्या कुंड-कांपूं लागली. अशा प्रकारें नागलोकापर्यंत मार्ग लांचें संरक्षण केलें पाहिजे असें जें मद्यंतीनें करावयाचा अशा निश्चयानें तो विप्रर्षि सारखें सांगितलें होतें, त्यास अनुसरून तो तीं खणीत असतां, महातेजस्वी इंद्र हा अश्व जोड-कुंडलें कृष्णाजिनांत बांधून नेत होता. पुढें लेल्या रथांत बसून त्या ठिकाणीं येत होता, त्यास अतिशय भूक लागली असतां एका त्यानें त्या द्विजोत्तमास पाहिलें.

जागीं त्यास फळांनीं लवलेला बिल्वाचा वृक्ष वैशंपायन पुढें सांगतात:—राजा, उत्तं-विसला. तेव्हां तो विप्रर्षि बिल्वफले तोडण्या-काचें दुःख पाहून इंद्रालाही वाईट वाटलें; साठीं त्या वृक्षावर चढला. हे अरिंदमा, कुंडलें आणि तो ब्राह्मणाचे रूपानें तेथें येऊन त्यास जमीनीवर उवणें धोक्याचें असल्यामुळें त्या म्हणाला, ‘अरे बाबा, हें तुझ्यानें होणें शक्य ब्राह्मणोत्तमानें तें कृष्णाजिन त्या झाडाच्या नाही ! कारण, येथून नागलोक हजारों पाहिल्याच खांदीला बांधिलें; आणि मग वर योजनें दूर आहे. तेव्हां हें तुझें कार्य या लांकडी चढून तो बिल्वफले पाडूं लागला. याप्रमाणें दांड्यानें साध्य होईल असें मला वाटत नाही !’ बेलफळें पाडीत असतां त्यांकडेच दृष्टि वेध-उत्तंकांनं उत्तर दिलें:—ब्रह्मन्, नाग-ल्यामुळें, अमुक एक ठिकाणीं कृष्णाजिन बांधले लोकाहून भला कुंडलें प्राप्त होणें शक्य नसेल आहे याचें त्यास भान राहिलें नाही; व तीं तर, हे द्विजोत्तमा, मीं येथें तुझ्या समक्ष फळें त्याच कृष्णाजिनावर नेमकीं पडूं लागलीं; प्राणत्याग करितों !

वैशांपयन सांगतातः—जनमेजया, या- उत्तंकानें त्यास विचारिलेंः—मी गुरूच्या प्रमाणें जेव्हां वज्रपाणि इंद्राला त्याचा निश्चय घेई तूला जाणत होतो हें कसे काय दळवितां येईना, तेव्हां त्यानें त्याच्या काठी- बाबा ? तसेंच तूं आतां मला करावयास वर वज्रास्त्राचा प्रयोग केला. नंतर वज्रमहा- सांगत आहेस हेंच कृत्य मीं पूर्वी कसें केलेलें रानीं पृथ्वी विदीर्ण होऊं लागून तिनें नाग- आहे तें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. लोकापर्यंत रस्ता दिला. मग उत्तंक त्या मार्गानें अश्वानें सांगितलेंः—विप्रा, मी तुझ्या नागलोकीं गेला. तो नागलोक हजारों योजनें गुरूचा गुरु प्रदीप अग्नि आहे असें जाण. तूं विस्तीर्ण असून तेथें दिव्य रत्ने व मोतीं गुरूसाठीं माझे नित्य अर्चन केलें आहेस; यांनीं उत्तम सुशोभित केलेले राजवाडे सारखे आणि तेंही, हे भृगुनंदना, असें तसें नाही, लागून राहिले होते ! तसेंच, हे महाभाग, तर सतत शुचिर्भूतपणानें व विधिपूर्वक केलेलें तेथें पुष्कळ मंदीरें केवळ सोन्याचीं बनविलीं आहेस. यासाठीं मी तुझें कल्याणच करीन. तूं होती. असा तो नागलोक उत्तंकानें अवलोकन त्वरित माझ्या सांगण्याप्रमाणें कर. केला. तेथें स्फटिकाच्या पायऱ्या असलेल्या याप्रमाणें अग्नीनें सांगितलें असतां उत्तंक- विहिरी, स्वच्छ उदकाच्या नद्या आणि अनेक कानें त्याप्रमाणें केलें. तेव्हां अग्नि संतुष्ट होऊन जातीच्या पक्षिसमुदायांनीं गजवजलेले अनेक अतिशय भडकला. तो इतका कीं, त्याचे वृक्ष त्याच्या दृष्टीस पडले. त्या लोकांजें मनांत सर्वांची होळीच करावयाची आहे कीं महाद्वार त्या मार्गानें पाहिलें, तें पांच योजनें काय असें भासलें. मग, राजा, फुफिला रुंद आणि शंभर योजनें लांब होतें ! अशा जाणाऱ्या त्या अश्वच्या (अग्नीच्या) रोम- प्रकारचा तो नागलोक अवलोकन करून उत्तंक रंध्रांतून तेथें सर्व नागलोकास भय उत्पन्न अगदीं विन्न झाला; आणि पृथ्वी या करणारा घनदाट धूर निघूं लागला. याप्रमाणें विस्तीर्ण प्रदेशांतील कोणत्या नागानें माझीं सारखा वाढत असलेल्या त्या प्रचंड धुरानें कुंडलें आणलीं हें कसें समजावें, आणि सम- सर्व आकाश भरून जाऊन त्या नागलोकांत जलें तरी तीं परत आपल्या हातीं कशीं यावीं कांहीं एक समजेनासें झालें; ऐरावताचा वाडा हा विचार मनांत येऊन तो कुंडलें परत आणि वासुकिप्रभृति इतर नागांचे वाडे यांतही आणण्याविषयीं केवळ निराश होऊन गेला. सर्वत्र हाहाकार उडाला; सर्व घरे धुरानें इतक्यांत तेथें एक काळा घोडा आला. त्याची कांडली; आणि कांहींच दिसेनासें झालें. हे शेंपटी पांढरी होती; तोंड व डोळे लाल होते; महाराजा जनमेजया, वनें व पर्वत धुक्यानें आणि तो तेजानें जसा कांहीं जळत होता ! तो आच्छादिले गेले असतां तेथें जशी अवस्था घोडा उत्तंकास म्हणाला, ' विप्रा, तूं माझे अपान होते तशीच हुबेहुब यावेळीं नागलोकाची दशा फुंक, म्हणजे तुझी इष्ट वस्तु मिळेल. ऐरावता- होऊन गेली. शेवटीं, धूमनें ज्यांचे डोळे लाल च्या पुत्रानें तुझीं कुंडलें आणिलीं आहेत. बाळा, झाले आहेत आणि शेकामुखें ज्यांचीं शरीरें तूं माझ्या सांगण्याप्रमाणें बेलाशक कर. हें कसें तप्त झालीं आहेत, असे ते नाग महात्म्या उत्तंक- करावें म्हणून शंका घेऊं नको. कारण, गौत- कांचें ह्मणणे काय आहे तें ऐकून घेण्यास माच्या आश्रमांत असतां हेंच कृत्य तूं त्याच्या जवळ आले; आणि हा सर्व प्रकार केलें आहेस ! ' त्या अमिततेजस्वी महर्षीचाच आहे असें

ऐकून तर भीतीने त्यांचे डोळे कावरेबावरे पर्वताचा उत्सव सुरू होता, म्हणून कृष्ण होऊन गेले व त्या सर्वांनी उत्तंकाची यथा-सात्यकीसह त्या ठिकाणीच गेला. तो पर्वत विधि पूजा केली. मग आबालवृद्ध सर्व नाग चांगला शृंगारला असून नानाप्रकारचीं चित्र-हात जोडून व शिरसा प्रणाम करून, भगवन् विचित्र रत्नमय आच्छादनें त्यावर पसरलीं प्रसन्न व्हा, असें ह्मणूं लागले. त्यांनीं त्या होतीं, त्यांच्या योगानें तो पर्वत शोभत होता. ब्राह्मणास प्रसन्न केलें; त्यास अर्घ्यपाद्यादि उप-हे पुरुषर्पभा, बहुमोल सुवर्णमाला, पुष्पे, वस्त्रे, चार निवेदन केले; आणि तीं परमपूज्य दिव्य कल्पवृक्ष आणि दीप लावण्यासाठीं कलेलीं कुंडले त्याचीं त्यास परत दिलीं. याप्रमाणें सुवर्णाचीं झाडे यांनीं तर तो फारच शोभाय-नागांनीं गौरव केल्यानंतर प्रतापी उत्तंक अग्नीमान दिसत होता; आणि गुहांमधून बाहेर पड-प्रदक्षिणा करून तेथून आपल्या गुरूच्या णाच्या शिष्यांच्या प्रवाहांत कांठच्या दीपवृक्षांचा आश्रमाकडे येण्यास निघाला; आणि त्वरेनें प्रकाश प्रतिबिंबित झाल्यामुळें तो भाग दिवसा-गौतमाश्रमास येऊन त्यानें तीं दिव्य कुंडले प्रमाणें किंवा सूर्याप्रमाणें लखलखत होता. गुरूजीस समर्पण केलीं; व वासुकिप्रभृति नागां-चोहोंकडे घंटा बांधिलेल्या चित्रविचित्र-संबंधानें घडलेलीं सर्व हकीकत त्यानें जशी-पताका त्यावर फडकत होता; आणि स्त्री-च्या तशी गुरूस निवेदन केली. हे भरतर्पभा पुरुषांची अतिशय दाटी झाल्यामुळें तो इतका जनमेजया, याप्रमाणें त्या महात्म्यानें त्रैलो-गजवज्जून गेला होता कीं, तो पर्वतच गात कथांत परिभ्रमण करून तीं दिव्य रत्नकुंडले आहे कीं काय असा भास होई. सारांश, आणिलीं ! राजा, उत्तंक मुनीचा प्रभाव हा मुनिगणांच्या वास्तव्यानें शोभणाऱ्या मेरुपर्वता-अशा प्रकारचा होता; आणि तूं मला म्हटलेंस प्रमाणें तो पर्वत या वेळीं फारच प्रेक्षणीय झाला त्याप्रमाणें त्याची तपश्चर्या खरोखरच होता. राजा, तेथें कित्येक खेळण्यानागडण्यांच अत्यंत मोठी होती.

अध्याय एकुणसाठावा.

—:०:—

श्रीकृष्णाचा द्वारकेंत प्रवेश.

रैवतकोत्सववर्णन.

जनमेजय विचारितो:—हे द्विजश्रेष्ठा, त्यांतच हर्षभरित व मत्त स्त्रीपुरुषांच्या गाय-उत्तंकाला वर दिल्यानंतर पुढें त्या महाकीर्ति-नाच्या लकेच्या मिसळून त्या पर्वतावरील एक-मान व महाबळाढ्य गोविंदानें काय केलें बरें? दर तो प्रचंड ध्वनि आकाशासच जाऊन पोचत वेशंपायन सांगतात:—हे महाराजा, उत्त-आहे असें भासत होतें. त्याचप्रमाणें या ठिका-कास वर दिल्यानंतर गोविंद हा सात्यकीसह ठिकाणीं चाललेल्या बारीक किलकिलाटांनीं थेंद द्वारकेसच गेला. शीघ्रवेगी अशा आपल्या तो पर्वत मनोहर झाला होता. तेथें अनेक त्या महान् अश्वांच्या साहाय्यानें सरोवरे, दुकाने व बाजार मांडले असून ते भक्ष्य-मद्या, वने व पर्वत ओलांडून तो रम्य द्वारा-भोज्य व इतर चैनीच्या पदार्थांनीं भरलेले वंती नगरीस पोचला, त्या वेळीं तेथें रैवतक होती. त्या रम्य पर्वतावर वस्त्रांचे व माळांचे

त्या महायुद्धांत गांगेयास पाडिलें; परंतु त्या झाला; आणि राहिलेल्या पांच अक्षौहिणी वेळीं दक्षिणायन असल्यामुळे भीष्मांनीं प्राणो- रणांगणांत त्याच्या सभोवतीं जमल्या. इकडे न्कमण केलें नाही. ते उत्तरायणाची वाट पांडवांच्या तीनच अक्षौहिणी राहिल्या पहात शरतल्यावर पडून राहिले आणि उत्तरा- अमुन त्यांतीलही बहुतेक मुख्य मुख्य वीर यण लागतांच त्यांनीं स्वगरोहण केलें. असो; पडले होते. परंतु अर्जुनानें त्यांचें आधिपत्य भीष्म पडल्यावर अस्त्रज्ञवरिष्ठ द्रोणाचार्य हे स्वीकारिल्यामुळे त्या पुनः युद्धास उभ्या कौरवांचे सेनापति झाले. दैत्यपतीचा जसा राहिल्या. कर्ण हा भयंकर वीर खरा; परंतु शुक्र तसा कुरुपतीचा हा अत्यंत समरश्लाघी अग्नीची गांठ पडतांच पतंग नाश पावतो श्रेष्ठ वीर (गुरु) होय. मग अवशिष्ट राहिलेलें त्याप्रमाणें पार्थाची गांठ पडतांच तो दुसरे नऊ अक्षौहिणी सैन्य त्याच्या सभोवतीं जमलें; दिवशीं प्राणास मुकला. कर्ण पडला तेव्हां आणि कृप, कर्ण वगैरे वीर त्याचें रक्षण करूं निरुत्साह व निस्तेज झालेले कौरव आपल्या लागले. इकडे महास्त्रसंपन्न धृष्टद्युम्न हा पांडवां- तीन अक्षौहिणींसमवेत मद्रपति शल्यासभो- च्या सैन्याचा नायक झाला; आणि वरुणाचें वर्ती गोळा झाले. इकडे पांडवांच्या सैन्यांतील- संरक्षण करणाऱ्या मित्राप्रमाणें भीमसेन त्या बुद्धि- ही बहुतेक वाहनें मरून गेलीं असून तेही मंताचें संरक्षण करूं लागला. नंतर द्रोणाशीं नित्य निरुत्साह झाले होते आणि त्यांची फक्त अहमिका करणाऱ्या त्या सेनापरिवेष्टित थोर एकच अक्षौहिणी सेना राहिली होती. ते मग मनाच्या धृष्टद्युम्नानें द्रोणानें पित्यास केलेले युधिष्ठिरासभोवतीं जमले. नंतर कुरुराज अपकार स्मरून रणांत फारच दारुण कर्म युधिष्ठिरानें त्या अधर्मा दिवसांत अत्यंत केले. त्या द्रोणधृष्टद्युम्नांच्या संग्रामांत, चाहों- दुष्कर कर्म करून मद्रराजाचा वध केला. कडून जमा झालेले ते शूर राजे बहुतेक सर्व शल्य पडल्यानंतर, अमितपराक्रमी व थोर निधन पावले. पांच दिवसपर्यंत ते अत्यंत अंतःकरणाच्या सहदेवानें, या कलहाचा आद्य दारुण युद्ध चाललें होतें. नंतर द्रोण थकून जनक जो शकुनि त्यास ठार केलें. दुर्योधनाचे धृष्टद्युम्नाच्या तावडींत सांपडून ठार झाले. बहुतेक सैनिक आधींच ठार झाले होते; पुढें दुर्योधनाच्या सैन्यांत कर्ण हा सेनापति पुढें शकुनिही जेव्हां पडला, तेव्हां त्याचें मन

१. युद्ध आरंभल्यापासून ते समाप्त होईपर्यंत अठरा दिवस पांडवांकडे धृष्टद्युम्न हा एकटाच सेनापति होता; आणि तितक्याच काळांत कौरवांकडे दहा दिवस भीष्म, पांच दिवस द्रोण, दोन दिवस कर्ण व एक दिवस शल्य—यांतच अर्धा दिवस दुर्योधन; आणि रात्री अश्वत्थामा; परंतु दुर्योधन स्वतः राजा म्हणून तो सोडून सेनापति पांच झाले. आणि येथे तर शिखंडी, धृष्टद्युम्न असे पांडवांचे निरनिराळे सेनापति झाल्याचें कृष्ण सांगत आहे. याचा तात्पर्यार्थ इतकाच की, ज्या पांडवीय वीरांच्या हस्ते कौरवीय सेनापतींचा वध झाला, त्यांचा प्रामुख्येकरून निर्देश करावयाचा.

अतिशय खडू होऊन तो गदा हातांत घेऊन पळून गेला. तेव्हां अत्यंत क्रुद्ध झालेल्या प्रतापी भीमसेनानें त्याचा पाठलाग केला; आणि द्वैपायन ह्दांत तो पाण्यामध्ये बुडी मारून बसल्याचें त्यानें पाहिलें. मग पांडवांचें उरलेलें सैन्य त्यासभोवतीं जमलें; आणि हर्ष- भरित झालेले पांच पांडवही त्या उदकस्थ राजा- जवळ प्राप्त झाले. पुढें पांडवांच्या वाग्वानांनीं अतिशय विद्वल झालेला दुर्योधन राजा उदक खळबळून बाहेर निघाला; आणि गदा हातांत घेऊन युद्धास उभा राहिला. मग भीमसेनाचें

व त्यांचे भयंकर युद्ध होऊन त्यांत भीमसेनाने विजेने पाहिले तेव्हां ती कृष्णाची कथा संपल्या-
 पृथ्वीपति राजांच्या समक्ष त्याचा पराभव वर ' कृष्णा, अभिमन्युवधाची हकीकत सांग !'
 करून त्यास रणांत पाडिले. नंतर त्या रात्री असे म्हणून धरणीवर पडली. समद्रा धरणीवर
 पांडवांचे उर्वरित सैन्य शिविरांत स्वस्थ निजले पडल्याचें जेव्हां वसुदेवाने पाहिले तेव्हां वसु-
 असतां पितृवध सहन न करणाऱ्या द्रोणपुत्राने देवही तें पाहून दुःखानें मूर्च्छित होऊन खालीं
 त्या सर्वांचा वध केला. पांडवांचे पुत्र, सैनिक पडला. नंतर, हे महाराजा, कांहीं वेळानें सावध
 व मित्र मरून मी व युयुधान यांसह वर्तमान होऊन तो दौहित्रवधामुळे दुःखशोकांनीं अभि-
 पांच पांडव काय ते जिवंत राहिले ! तिकडे भूत झालेला वसुदेव कृष्णास असे म्हणाला,
 कौरवांकडील कृपाचार्य व भोजराज कृतवर्मा " पुंडरीकाक्षा, तूं सत्यवादी म्हणून जगांत
 यांसह अश्वत्थामा युद्धांतून वांचला आणि पर्याप्त आहेस ना ! मग, हे शत्रुघ्ना, मला
 पांडवांच्या आश्रयानें कुरुकुलोत्पन्न युयुत्सही दौहित्रवधाची हकीकत आज कां सांगितली
 त्या युद्धांतून निभावला. मग कौरवेन्द्र दुर्योधन नाहीस ? असो; बाबारे, तुझा भाचा कसा
 राजा आपल्या अनुयायांसह वर्तमान निधन निधन पावला तें आतां तत्त्वतः मला सांग.
 पावल्यावर विदुर व संजय धर्मराजाजवळ कृष्णा, त्याचे नेत्र थेट तुझ्या नेत्रांसारखे
 आले. हे प्रभो, अशा प्रकारें अठरा दिवस- दिसत. त्याला शत्रूंनीं रणांत कसें रे मारिले ?
 पर्थत तें घनघोर युद्ध झालें आणि त्यांत हाय हाय ! वाष्पण्या, एवढ्या दुःखानेंही
 निधन पावलेले राजे स्वर्गास गेले ! माझे हृदय शतधा विदीर्ण होत नाही, त्या-

वैशंपायन सांगतातः—हे महाराजा, त्या पक्षां वेळ आल्यावांचून मनुष्यांस मरण येणें
 वेळीं अंगावर कांठा आणणारी ही हकीकत दुष्कर होय हेंच खरें. कृष्णा, तो रणांगणांत
 ऐकून वृष्णींना दुःख, शोक व अत्यंत क्रेश झाले. तुला व समद्रेला काय म्हणाला बरें ? त्याच-

अध्याय एकसष्टावा.

—:—

वसुदेवाचें सांत्वन.

वैशंपायन सांगतातः—याप्रमाणें प्रतापी मासिलें नाहीं ना ! तसेंच, गोविंदा, त्यानें भीती-
 वासुदेव पित्याजवळ तें भारतीय महा- मुळें रणांत तोड गोरंमेरें तर केलें नाहीं ना !
 युद्ध सांगत असतां त्यानें सर्व कथा संपविली; वा कृष्णा, त्याचे अंगी फारच विलक्षण तेज
 परंतु वसुदेवास वाईट वाटूं नये म्हणून त्या होतें. तो बालस्वभावाप्रमाणें माझ्याजवळ
 महाबुद्धिमान् वीरानें सौमद्रवधाची हकीकत आपली फुशारकी सांगत असतां त्यांतही
 तशीच गाळून टाकली. ज्यांत फारच अनर्थ आपला विनय प्रकट करी. तो माझा बाळ
 घडले तो नातवाचा वध ऐकून वसुदेव दुःख- द्रोण, कर्ण व कृपाचार्य यांकडून घायाळ
 शोकांनीं अतिशय पीडित होईल, हें मनांत होऊन रणांत पडला कीं काय तें मला सांग.
 आणून मुद्दामच त्या चतुरानें, ती हकीकत हे केशवा, तो माझा नातू रणांत नित्य भीष्म,
 सोडून दिली. परंतु आपल्या पुत्राचा रणांत द्रोण, व बलवंतांत वरिष्ठ असा कर्ण यांची
 कसा वध झाला ही हकीकत गाळल्याचें सुभ- स्पर्धा करीत असे. "

वसुदेव अत्यंत दुःखाकुल होऊन अशा स्त्रिया तिचे गळ्यांत हात घालून फारच दीन प्रकारे अतिशय विलाप करीत असतां, वास्त-वाणीनें रडूं लागल्या. ही सुभद्रा उत्तरेला-बिक त्याहूनही अधिक दुःखी अशा गोविंदाने ही म्हणाली, 'मुली, तुझा पति कोठें गेलागे ? त्याचे असे सांत्वन केलें: " बाबा, तो तो आल्याचें लवकर मला सांग बरें ! कायगे मित्य रणांगणाच्या अग्रभागीं उभा असे. तेथें वैराटि, तुझा पति सदोदीत माझा शब्द कानीं त्यानें कधीही श्लान वदन केलें नाहीं. त्याच्या पडतांच धावत मंदिरांतून बाहेर यावयाचा, तोंडावर सदोदीत उल्लास दिसत असे. तो आज अजून कांणे माझ्याकडे येत नाहीं ! तसेंच दुस्तर अशा संग्रामासही त्यानें कधीं बाळा अभिमन्यो, तुझे मामा महारथी असून पाठ दाखविली नाहीं; तर शेंकडां हजारों सुखरूप आहेत. तूं युद्धाच्या तयारीनें येथें पृथ्वीपालांस कंठस्नान घातल्यानंतर द्रोण व आलास ह्मणजे ते तुला आशीर्वाद देत असत. कर्ण यांकडून दुःख पावून शेवटीं तो दौःशा- बाळा अरिदमा, नेहमीप्रमाणें आज तूं मला सनीच्या तावडीत सांपडून ठार झाला. महा- लढाईची हकीकत सांग. बाळा, मी इतका राज, जर सदोदीत एकाने एकाशीच लढावें विलाप करीत असतांना आज मला कां रे असे नियम असता, तर प्रत्यक्ष इंद्राकडूनही उत्तर देत नाहीं ?'

त्याचा पराभव झाला नसता. तिकडे संशमकांनी अशा प्रकारे या बाण्यीनें चालविलेला तो अर्जुनास रणांगणांतून दूर ओढिल्यानंतर इकडे शोक एकून अत्यंत दुःखार्त झालेली पृथा त्या द्रोणप्रभृति संक्रुद्ध वीरांनी त्या बाळास रणांत (आपलें दुःख गिळून) हलकेंच असें म्हणाली, 'चोहोंकडून घेरून टाकिलें. तथापि रणांत पि- सुभद्रे, वसुदेव, सात्यकि आणि खुद्द पिता त्याचे शत्रूची भयंकर कत्तल उडवून नंतर तो रणांत याचे संरक्षण करीत असत; तथापि आपला नातू दौःशासनीकडून मारला गेला. खरो- हा बाळ मरण पावला; तेव्हां तो कालधर्मा- खर तो स्वर्गास गेला आहे. यास्तव, हे महा- नुसार आयुष्य संपल्यामुळेच मरण पावला आहे. मते, शोक आवरून धरा. संकट प्राप्त झालें जो जो जन्मला त्याला वेळ भरतांच मृत्यु- असतांही ज्ञानी जन खचत नसतात. रणांत वश व्हावें लागतें; अशा प्रकारचा हा मर्त्य महेंद्राच्या बरोबरीचे द्रोण, कर्ण वगैरे वीर प्राण्यांचा धर्मच आहे. यास्तव, हे यदुकन्ये, ज्यानें झुलविले, तो स्वर्गास गेला नाहीं असें शोक करूं नको. शिवाय, तुझा पराक्रमी पुत्र- कसें होईल ! यासाठीं, दुर्धर्षा, शोक आवरून ही सद्वर्तीस गेला आहे. थोर क्षत्रियांच्या धरा, आपण क्रोधवश होऊं नये. तो शत्रु- कुळांत तुजें जन्म झालें आहे. यास्तव, हे कम- संधांचा निःपात उडविणारा वीर शस्त्रपूत अशा लाक्षि, त्या चंचल नेत्रांच्या बालकाबद्दल तूं पुण्ययतीस गेला आहे यांत संशय नाहीं. तो मुळीच शोक करूं नको. मुली, ह्या उत्तरेकडे वीर निधन पावल्यानंतर दुःखानें व्याकूळ झाले- बघ. ही गरोंदर आहे. रडूं नको. हिला लवकरच ली ही माक्षी भगिनी सुभद्रा पुत्राजवळ जाऊन मुलगा होईल बरें !

कुरीप्रमाणें ओरडूं लागली. त्या दुःखाकुलेनें यदुकुलोद्धवा, याप्रमाणें सुभद्रेचें आश्वासन द्रौपदीजवळ जाऊन विचारिलें, 'आर्थे, सर्व करून कुंतीनें अनिवार शोक आवरिला, कायकोठें आहेत ? ते मला पहावयाचे आणि धर्मज्ञ युधिष्ठिर राजा, भीमसेन, व आहेत !' तिचें तें भाषण ऐकतांच त्या सर्व कुरु-अश्विनी कुमारांसारखे जुळे माऊ नकुल आणि

सहदेव यांस सांगून त्या बालकाचें और्ध्वदेहिक वाद दिले. नंतर दारार्हा कृष्ण, बलराम, श्राद्ध करविलें. हे यदुराजा, तिनें अनेक दानें सात्त्विक व सत्यक यांनीं (पृथक् केलीं व नंतर ब्राह्मणांस पुष्कळ गाई देऊन पृथक्) अभिमन्यूचें श्राद्ध केलें. ते दुःखानें जराशी शांत झालेली ती वृष्णिकुलोत्पन्न अतिशय पोळले असून त्यांच्या अंतःकुंती विराटकन्येस असें म्हणाली, “वैराटि, तूं करणास शांति मिळाली नाही. तिकडे हस्तिना-शहाणी आहेस; भर्त्याबद्दल शोक करूं नको. पुरांत पांडवांची हीच स्थिति होती. अभिम-कारण, तूं गरोदर आहेस; व शोक करणें न्यूच्या वियोगामुळें त्यांसही चैन पडेनाहें हें गर्भाला हितावह नाही. बाळे, गर्भस्थ झालें. राजेंद्रा, पतिदुःखानें व्याकुल झालेल्या बालकाचें नीट रक्षण कर वरें !”

हे महाद्युते, याप्रमाणें बोलून मग कुंती केलें नाही. त्यामुळें सर्वांना फारच काळजी स्वस्थ बसली. पुढें तिला विचारून मी या उत्पन्न झाली. कारण तेणेंकरून सुमद्रेस इकडे धेऊन आलों. असो; मानदा, तिच्या उदरांतील गर्भ नाश पावेल कीं आपला तो नात निधन पावला. त्यास आतां काय, अशी भीति पडली. नंतर ज्ञान-उपाय नाही. दुर्धर्षा, आपण संताप सोडून या संपन्न व्यासांनीं ही स्थिति दिव्यदृष्टीनें व शोकाकडे मनाची प्रवृत्ति मुळींच होऊं जाणून ताकाळ तेथें येऊन विशालाक्षी देऊं नका.

अध्याय वासष्टावा.

—०:—

धर्मराजाचें सान्वन.

वैशंपायन सांगतातः—पुत्रार्थें हें भाषण अर्जुनाकडे पाहून व्यास त्यास हषवीत असें श्रवण करून त्या वेळीं धर्मशील वसुदेवानें म्हणाले, “कुरुश्रेष्ठा, तूसा नातू मोठा भाग्य-शोक सोडून उत्तम श्राद्ध केलें. तसेंच कृष्णानें वानू व थोर अंतःकरणाचा निपजेल व तो ही, पिता ज्याचे नित्य लाड करीत असे अशा समृद्धवलयांकित पृथ्वीचें धर्मतः पालन करील. त्या थोर अंतःकरणाच्या भाव्याचें और्ध्व-यासाठीं, हे अरिर्क्षणा, तूं शोक सोडून दे. मी देहिक श्राद्ध केलें. त्यानें साठ लक्ष महा-म्हणतां याविषयीं तुला शंका नको. तें निःसं-तेजस्वी ब्राह्मणांस सर्व प्रकारें उत्कृष्ट असें शय सत्य होईल. बा करुनंदना, वृष्णिवीर पंचपक्षांनाचें उत्तम भोजन घातलें; आणि कृष्णानें जें मांस सांगितलें आहे, तें तसेंच वर इतकी दक्षिणा दिली कीं, तेणेंकरून व्हावयाचें आहे. याबद्दल तुला विलकूल त्यानें त्यांचीं द्रव्याची ददातच अजीवात नाही- शंका नको. तूसा पुत्र स्वपराक्रमानें जिंकिलेल्या शी करून टाकिली ! तेव्हां कृष्णाचें तें अक्षय्य देवलोकीं गेला आहे. तेव्हां तूं किंवा कृत्य पाहून सर्वांच्या अंगावर आनंदानें इतर कुरुवीरांनीं त्या वीराबद्दल शोक करणें रोमांच उठले ! सुवर्ण, गाई, शय्या, योग्य नाही.”

वर्षे बरेरे पदार्थ तो दान करीत असतां “या याप्रमाणें पितामह व्यासांनीं धर्माजुंवांस सर्वांची समृद्धि होवो” असे ब्राह्मणांनीं आशी- सांगितलें; तेव्हां, हे महाराजा, ते शोक करणाचें

कोणून हर्षभरित झाले. मग, हे महाबुद्धिमान् कौरवहो, ही सर्व पृथ्वी आज क्षीणरत्न मणीशील राजा, तुझा पिताही त्या गर्भात हुळपणीच्या चंद्राप्रमाणे गरगर वाटूं लागला. नंतर व्यासांनीं धर्मराजास अश्वमेध करण्याविषयी घेऊन केही व मग ते अंतर्धान पावले; आणि व्यासांचे तें भाषण ऐकून मेधावी धर्मराजांनींही द्रव्य आणण्यास जावयाचा विचार केला.

अध्याय त्रसष्टावा.

—०:—

द्रव्य आणण्याचा उपक्रम.

जनमेजय विचारितोः—ब्रह्मन्, महात्म्या व्यासांचे अश्वमेधाविषयीचें हें भाषण श्रवण करून त्या वेळीं युधिष्ठिराने पुढें काय केलें बरें? त्याचप्रमाणे, हें द्विजोत्तमा, मरुत राजांनीं जमीनींत पुरलेले तें द्रव्य युधिष्ठिरानें कसें हस्तगत केलें तेही मला सांगा.

वैशंपायन सांगतातः—द्वैपायनांचें भाषण श्रवण करून धर्मराज युधिष्ठिरानें अर्जुन, भीष्मसेन व उभय माद्रीपुत्र या चारही भावांस जमवून बोलावून म्हणलें, “ वीरहो, जे सदो-
क्षीत कुरुकुलाच्या हिताची इच्छा करित अस-
तात, जे महाज्ञानी, तपोवृद्ध, उदार अंतः-
करणचे, महान् योग्यतेचे व धर्मशील असून
व्यासांचीं कृत्यें अद्भुत असतात, आणि जे सदो-
क्षीत मित्रांभा उत्कर्ष इच्छितात, त्या गुरु
व्यासांनीं स्नेहबुद्धीनें जें सांगितलें, तें तुम्ही
वेळींचेच आहे. त्याचप्रमाणे, अश्वमेध करण्या-
विषयी महाज्ञानी भीष्मांनीं व बुद्धिमान्
अर्जुनांनीं केलेले भाषणही तुम्ही ऐकिले आहेच.
कौरवहो, मला तें आठवतें आहे आणि तें तें भाषण ऐकून धर्मपुत्र युधिष्ठिर
उपक्रम करणारे सिद्धीस न्यावें अशी माझी इच्छा आहे. त्यांचे ते शब्द पाळण्यांतच आपणां
नकुलसहदेव हेही ‘ठीक, ठीक. असें करितां’
होत आहे. ब्रह्मवादी जन जें बोलतात येईल. ’ असें झणाले. मग सर्व पांडवांनीं
संपत्ति आणण्याचा निश्चय ठरविला;

कौरवहो, ही सर्व पृथ्वी आज क्षीणरत्न होऊन गेली आहे. तिजवर कोठेही विपुल संपत्ति उरली नाही. यासाठीं त्या वेळीं व्यासांनीं मरुताच्या द्रव्याची हकीकत सांगितली. तेव्हां तें आणणें तुम्हां सर्वांस संमत असून शक्य आहे असें वाटतें का? शिवाय, तेवढ्यानें आपलें कार्य होईल किंवा नाहीं आणि तें कसें आणतां येईल, तें सांगा. कसें काय भीमसेना, तुम्हें मत काय आहे ? ”

हे कुरुकुलोद्ब्रह्मा, याप्रमाणे तेव्हां राजांनीं विचारिलें असतां भीमसेनानें हात जोडून त्या राजश्रेष्ठास उत्तर दिलें, “ हे महाबाहो, हें आपलें भाषण,—व्यासांनीं सांगितलेलें द्रव्य आणण्याचा हा विचार मला पसंत आहे. राजा, जर तें आविश्किताचें द्रव्य आपल्या हस्तगत होईल, तर, हे महाराजा, तेवढ्यानें आपला कार्यभाग होईल, असें माझें मत आहे. आतां तें शंकराच्या दूतांच्या ताब्यांत असतां आपणांस कसें मिळेल, असें झणाल तर, महात्म्या शंकराचें उत्तमपूजन करून व त्यास शरण जाऊन तें आपणांस आणतां येईल. महाराज, आपलें कल्याण असो. वाणी, बुद्धि व कृति यांच्या योगानें त्या देवदेवेशास व त्याच्या त्या अनुचारांस प्रसन्न केलें असतां आपणांस खात्रीनें तें द्रव्य प्राप्त होईल. वृषभ-
ध्वज शंकर प्रसन्न झाला असतां, त्या द्रव्याचें संरक्षण करणारे ते भयंकर स्वरूपाचे किन्नर तेव्हांच आपणांस वश होतात. ”

हे भारता, याप्रमाणे भीमाच्या तोंडेंचें हे भारता, याप्रमाणे भीमाच्या तोंडेंचें भाषण ऐकून धर्मपुत्र युधिष्ठिर उपक्रम करणारे सिद्धीस न्यावें अशी माझी इच्छा आहे. त्यांचे ते शब्द पाळण्यांतच आपणां नकुलसहदेव हेही ‘ठीक, ठीक. असें करितां’ होत आहे. ब्रह्मवादी जन जें बोलतात येईल. ’ असें झणाले. मग सर्व पांडवांनीं संपत्ति आणण्याचा निश्चय ठरविला;

आणि भुवनक्षत्रावर व भुववारीं सेनेला बाहेर पडण्यास आज्ञा केली. नंतर ब्राह्मणांकडून स्वस्तिवाचन करवून व प्रथमच सुरश्रेष्ठ महेश्वराचें अर्चन करून पांडव योजलेल्या कार्यास निघून गेले. मोदक, पायस व मांसाचे वडे यांचा नैवेद्य समर्पण करून ते अत्यंत हर्षभरित होतांसे बाहेर पडले. याप्रमाणें ते प्रयाण करीत असतां हर्षित झालेले श्रेष्ठ ब्राह्मण व इतर नागरिक यांनीं त्यांस मंगलकारक व शुभसूचक आशीर्वाद दिले. नंतर पांडवांनीं नित्य अग्नीची उपासना करणाऱ्या ब्राह्मणांस शिरसा प्रणाम करून व त्यांस प्रदक्षिणा घालून पुढें प्रयाण केलें. त्यांनीं जातांना, पुत्र-शोकानें संतप्त झालेल्या धृतराष्ट्र राजाचा, गांधारीचा व दीर्घनयना कुंतीचा निरोप घेतला आणि धृतराष्ट्राचा पुत्र कुरुकुलोत्पन्न युयुत्सु यास त्यांच्या संरक्षणास घरीं ठेवून ते ब्राह्मण, पौरजन व मुनि यांचे धन्यवाद घेत निघून गेले.

अध्याय चौसष्टावा.

—:—

द्रव्य आणण्याचा उपक्रम.

वैशंपायन सांगतात:—नंतर त्या पांडवांनीं हर्षभरित चित्तानें प्रयाण केलें. तेव्हां त्यांचे सैनिक व वाहनेंही हर्षभरित झालेलीं दिसत होती. ते प्रचंड रथघोषानें पृथ्वी दुमदुमून टाकीत होते. सूत, मागध व बंदी यांनीं त्यांची स्तुति चालविली होती. आणि सूर्य जसा आपल्या किरणांनीं चोहोंकडून घेरलेला असतो, तसे ते आपल्या सैन्यानें परिवेष्टित

१ “ब्राह्मं न्युत्तरयुग्धुवम्” (मुहूर्तमातेढ.) तानि उत्तरा व रोहिणी हीं भुव नक्षत्रे होत. रविवार भुव आहे. येथे रविवारी उत्तरा नक्षत्र असा सुहृत् अवाधा. कारण तो अमृतसिद्धयोग होतो.

होते. युधिष्ठिराचे मस्तकावर स्वच्छ वन धरिलें होतें. तेणेंकरून तो पौष्णिष्ठा चंद्राप्रमाणें शोभत होता. त्या पुरुषवैद्य पांडवानें मार्गामध्ये हर्षभरित झालेल्या जणांच्या जयसूचक आशीर्वादांचा योग्य प्रकारें स्वीकार केला. त्याचप्रमाणें, राजा, युधिष्ठिर सत्कारावर जाणाऱ्या सैनिकांचा इतका प्रचंड हलकळोळ चालला होता कीं, तो आकाश स्पर्श करून राहिला होता. याप्रमाणें जातां जातां सरोवरं, नद्या, वने व उपवने ओलाढ्या-नंतर महाराजा युधिष्ठिर त्या पर्वताजवळ येऊन पोचला. त्या प्रदेशांत, हे राजेंद्रा, जेथें तें अपार द्रव्य होतें, तेथेंच त्यानें चम्राळी सोईची व सपाट जागा पाहून सैन्यासह तळ दिला. तो देतांना त्यानें तप, विद्या व आत्म-दमन यांनीं युक्त अशा ब्राह्मणांशी व तशींच वेदवेदांगपारंगत अशा पौम्य गुल्लची अग्रभागीं व्यवस्था केली. जनमेजया, मग राजे व पुरोहितांसहवर्तमान ते ब्राह्मण यांनीं उत्तम प्रकारें शांति करून राजा व त्याचे अमात्य यांस मध्यभागीं ठेवून त्यांचे समो-वार चोहांकडे वसति केली; आणि याप्रमाणें राजा व अमात्य यांस मध्यभागीं उवणें हेंच उचित होय. ब्राह्मणांनीं त्या शिविरांत (तीन उभे व तीन आडवे असे!) सहा रस्तें आंखिले आणि तेणेंकरून त्याचे मऊ विभाग बनविले. मग राजानें मद्य इत्यादि बांधावयाच्या जागेची योग्य व्यवस्था करवून ब्राह्मणांस असें म्हटलें, “द्विजश्रेष्ठो, या कार्याच्या सिद्धीसाठीं जें करावयास पाहिजे असें आपणांस वाटत असेल, तें यथायोग्य दीक्षीनें करावें. त्यासाठीं उत्तम नक्षत्र व दिवस पहा. परंतु इतकेंच ध्यानांत असूं या कीं, येथें स्थित असून आपले फारसे दिवस वाढूं नयेत.

द्विजश्रेष्ठहो, हे ध्यानांत धरून लवकर विचार मग किंकरांस बलि अर्पिला. नंतर यक्षाधिपति ठरवून यापुढे काय करावयाचें तें करून घ्या.” कुवेर आणि मणिभद्र यांचे बलि झाले. आणि राजाचें हें भाषण श्रवण करून धर्मराजाचें तसंच पुढें इतर यक्ष व भूतपति यांस चित्राज्ञ, कल्याण इच्छिणारे ते धौम्यप्रभृति ब्राह्मण मांस व तिलांजलि यांच्या योगानें बलिदान हर्षित होतसाते असं ह्मणाले कीं, ‘राजा, झालें. पुरोहितानें प्रत्येकास निरनिराळ्या आज्ञा नक्षत्र व वार उत्तम आहे. याम्त्व घड्यांत अन्न घालून समर्पण केलें. युधिष्ठिर आज्ञा आह्मी यत्नपूर्वक सर्वोत्तम कृत्यें करितां. राजानेही ब्राह्मणांस हजारों गोदानें दिलीं; हे राजा, आज आह्मी केवळ जलावर रहाणार आणि रात्रीं संचार करणाऱ्या भूतांस बलि आहो! आणि तुम्हीही आज उपाषण करावें.’ अर्पण केले. त्या वेळीं, राजा, तें धूपाच्या

त्या द्विजश्रेष्ठांच्या सांगण्याप्रमाणें पांड- वामानें कांदाटलेलें व फुलांनीं भरलेलें देवाधि- वांनीं त्या रात्रीं (दिवशीं) उपाषण केलें. द्रव शंकराचें निवासस्थान फारच शोभायमान आणि यज्ञांतील प्रदीप अग्नीप्रमाणें ते दर्भा- दिसत होतें.

सन्मुख एकाग्रतेनें बसून राहिले. याप्रमाणें त्या याप्रमाणें रुद्राची व सर्व गणांची पूजा महात्म्यांची ती रात्र ब्राह्मणांचे मंत्राच्चारण करून युधिष्ठिर राजा व्यासांस पुढें करून करतां करतां निघून गेली. नंतर, निरभ्र प्रभात स्मृतिधीजवळ गेला. तेथें धनाधिपति कुवे- शाल्यावर ते थोर ब्राह्मण युधिष्ठिर राजाला रात्र पूजन करून त्यानें त्यास प्रणिपात केला असं ह्मणाले.

अध्याय पांसठ

—०:—

द्रव्यानयन.

ब्राह्मण म्हणाले, “राजा, महानुभाव शक- प्रसन्न चित्तानें तें द्रव्य खणविलें. मग अनेक राच्या नैवेद्याची तयारी कर. प्रथम त्यास आकारांचीं मनोहर मांडीं, लहान लहान कळशा, नैवेद्य समर्पण करून नंतर आपण आपल्या गडवे, कढया, घागरी, पाळे आणि दुसरीं उद्योगास लागूं.” त्या ब्राह्मणांचें भाषण श्रवण द्रव्यानें भरलेलीं निरनिराळ्या प्रकारचीं हजारों करून युधिष्ठिरानें पर्वतनिवासी महादेवाचा मांडीं धर्मराज युधिष्ठिरानें बाहेर काढलीं. तीं नैवेद्य यथायोग्य प्रकारें तयार कराविला. मग एका फार मोठ्या पेटाच्यांत ठेविलेलीं होती. पुरोहितानें विधिपूर्वक संस्कृत केलेल्या आख्यानें राजा, त्यांतील वेद केलेलें प्रत्येक मांडें अग्नीचें संतर्पण केलें; मंत्राच्या योगानें चरु सुमारें अर्धभार (मनुष्याच्या वजनाच्या सिद्ध केला; आणि, हे राजा, नंतर तो मंत्रानें निम्मेइतकें) वजन होते. राजा, तें द्रव्य वाहून शुद्ध केलेलीं पुष्पे घेऊन बलि देण्यास नेण्यास युधिष्ठिर राजाला किती वाहनें गेला. मोदक, पायस आणि मांसें यांचा बलि लागलीं ऐक. साठ हजार उंट, त्याच्या दुष्ट त्यानें महादेवास समर्पण केला. चित्रविचित्र घोडे, तसेंच, हे महाराजा, एक लक्ष हत्ती, पुष्पे व अनेक प्रकारच्या लाह्या यांनीं विधि- तितकेच खटारे, रथ व हत्तिणी तेथें असून पूर्वक सर्व स्थिकृत् उत्तम त्या वेदपारंगतानें खेंचरें व हमाल तर असंख्य होते ! युधिष्ठि-

रानें खणून काढलेलें तें द्रव्य इतकें पुष्कळ तेजस्वी पुरुषोत्तम कृष्ण हा विदुर व युयुत्सु यां-
होतें. प्रत्येक उंटावर आठ हजार, प्रत्येक सहवर्मान तेथेंच बसला. याप्रमाणें, जनमेजया,
खट्यांत सोळा हजार, आणि प्रत्येक हत्ती- ते वृष्णिवीर तेथें बसले असतां, हे राजा,
वर चोवीस हजार सुवर्णमुद्रा लादल्या होत्या. तुझा पिता परवीरांतक परिक्षित् जन्म पावला.
याप्रमाणें सर्व वाहनांवर तें द्रव्य घालून पंडु- परंतु, हे महाराजा, ब्रह्मास्त्रानें त्यास पीडा झाली
पुत्र युधिष्ठिरानें पुनः एकवार महादेवाचें पूजन असल्यामुळें तो प्रेत होऊन निश्चेष्ट पडला
केलें; आणि द्वैपायनांचा निरोप घेऊन व होता. पुत्र झाला म्हणून प्रथम सर्वांस हर्ष
धौम्य पुरोहितास पुढें करून त्यानें हस्तिना- झाला खरा, परंतु त्याची ती अवस्था पाह-
पुरास प्रयाण केलें. हे पुरुषर्षभा, द्रव्याच्या तांच सर्वांस अतिशय शोक झाला. याप्रमाणें
भारामुळें त्या सैन्यास दोन दोन कोसांवर त्या बालकांनें अतिशय हर्ष व तितकाच शोक
मुक्काम करावा लागला. याप्रमाणें, राजा, ती दिला. प्रथम हर्षभरित झालेल्या लोकांनीं
द्रव्यभारानें वांकलेली सेना कुरुकुलाप्रणींस हर्ष केलेल्या सिंहादांनें सर्व दिशा दमदमून
देत सावकाश नगराकडे येऊं लागली.

अध्याय सहासष्टाव.

—२०—

परिक्षिज्जन्मकथन.

वैशंपायन सांगतातः—याच वेळीं वीर्य- क्रीत धावत येत असलेली आत्या त्याचे दृष्टीस
वान वासुदेवही वृष्णिवीरांसद्वर्तमान हस्ति- पडली. तिचे मागोमाग द्रौपदी, यशास्विनी
नापुरास आला. मागें तो आपल्या नगरीस सुभद्रा आणि, हे राजा, इतर बांधवांच्या
जाण्यास निघाला असतां धर्मराजानें स्त्रिया तशाच दीनवाणीनें आक्रोश क्रीत येत
त्यास बजावल्याप्रमाणें अश्वमेधाचा तिथि- होता. नंतर, हे राजशार्दूला, कुंतिभोजाची
निश्चय झाल्याचें कळतांच तो पुरुषश्रेष्ठ सुभद्र- न्या कुंती कृष्णाजवळ येऊन बाष्पगद्गद
सह परत आला. त्याजवरवर रुक्मिणीचा वाणीनें झगाली, “ वासुदेवा, हे महाबाहो,
पुत्र प्रद्युम्न, सात्यकि, चारुदेष्ण, सांब, गद, तुला जन्म देऊन देवकी धन्य झाली ! तूंच
कृतवर्मा, वीर सारण, निशठ आणि उल्मुक आमची गति व आधार आहेंस. तुजवरच हे
हेही आले असून बलराम सर्वांचे पुढें होता. कुल अवलंबून आहे. यदुनायका, हा जो
या वेळीं कृष्ण विशेषकरून द्रौपदी, उत्तरा व युद्धा भाच्याचा पुत्र जन्म पावला, तो बाळ
पृथा यांस भेटण्यासाठीं व ज्यांचे पतिपुत्र अश्वत्थाम्यानें मारला आहे कीं रे ! देवा
निधन पावले होते अशा क्षत्रियस्त्रियांचे केरावा, तूं याला जिवंत कर बाबा ! यदु-
समाधान करण्यासाठीं आला होता. ते वृष्णि- नंदना, ऐंभीक प्रकरणांत, देवा, तूं अशी
वीर आले आहेत असं कळतांच पृथ्वीपति प्रतिज्ञाच केलेली आहेस कीं, “ मेलेल्या बाल-
धृतराष्ट्र राजा व थोर मनाचा कास मी जिवंत करीन ! ” त्याप्रमाणें,
विदुर यांनीं त्यांचें यथोचित आदरातिथ्य केलें; बाबा, हा बालक मृतच उपजला आहे. हे पुरुषो-
आणि मग उत्तम सत्कार स्वीकारून घहा- त्त्मा, याकडे पहा. बा माधवा, उत्तरा, सुभद्रा,

अध्याय सदुसध्यावा.

—:०:—

द्रौपदी, मी, धर्मराजा, भीम, अर्जुन, नकुल आणि सहदेव या सर्वांना, हे दुर्धर्षा, या महत्संकटांतून तारण्यास तूच समर्थ आहेस. दुःस्वार्त सुभद्रेची श्रीकृष्णास प्रार्थना.

देवा, माझे व पांडवांचे प्राण या बालकावर वेशंपायन सांगतातः—राजा, पृथा उठून अवलंबून आहेत. दाशार्हा, पांडूचा, माझ्या बसल्यावर मग सुभद्रा आपल्या भावाकडे सासऱ्याचा व दिसण्यांत आणि गुणांत तुझ्या-पाहून आक्रोश करित असें म्हणाली, “हे सारखा असून तुला पिय असलेल्या अभिमन्यूचा पुंडरीकाक्षा, आधीच कुरुकुलाचा उच्छेद हा एवढाच पिंड आहे. यास्तव, हे जना-झाला असतां कुठें हा धीमान् पार्थाचा नातू र्वना, या प्रेताला उठवून तूं त्याचें कल्याण जन्मला, पण तोही आयुष्य संपून गतप्राण कर. हे अरिसूदना, उत्तराही खरोखर पूर्वी झाला पहा ! द्रोणपुत्रानें अस्त्रमंत्रित गवताची अभिमन्यूनें निःसंशय प्रेमभरांत केलेलें काडी भीमसेनावर फेंकली ती उत्तरा, मी व भाषण सांगते आहे. त्या वेळीं, दाशार्हा, अर्जुन यांवर पडली; आणि, केशवा, माझें अभिमन्यु उत्तरेला खरोखरच असें ह्मणाला कीं, हृदय विदारून ती त्यांत जाऊन बसली “भद्रै, तुझा मुलगा माझ्या मामाकडे जाईल आहे ! कारण, प्रभो दुर्धर्षा, बाळ अभिमन्यु आणि तेथें वृष्णयंधकांच्या कुळांत जाऊन तो व त्याचा पुत्रही आज माझ्या दृष्टीस पडत धनुर्विद्या, नानाप्रकारचीं विचित्र अस्त्रें आणि नाही ! आतां धर्मात्मा धर्मराज युधिष्ठिर शुद्ध नीतिशास्त्र यांचें अध्ययन करील ! ” काय ह्मणेल ? तसेंच भीमार्जुन व ते माद्रीपुत्र बाबा कृष्णा, परविरांतक शूर अभिमन्यु हे तरी काय म्हणतील ? केशवा, अभिमन्यूचा प्रेमांत असें म्हणाला होता; आणि तेंच सत्य पुत्र जन्मतःच मेला हें ऐकून अश्वत्थाम्यानें व्हावयाचें आहे यांत संशय नाही. यासाठीं, आपणांस पुरें नाडले असें पांडवांस वाटे ! हे मधुसूदना, आम्ही येथें तुला प्रणाम करून कृष्णा, त्या पांचही भावांचा अभिमन्यु खरो-तुजजवळ हें मागणें मागतों कीं, या कुलाच्या खरच फार लाडका होता. त्यांनीं हें ऐकिलें अभिवृद्धचर्य, देवा, तूं उत्कृष्ट कृपा कर ! ” म्हणजे अश्वत्थाम्याच्या अस्त्रानें पूर्ण पराभूत कृष्णास असें सांगून पृथुललोचना कुंतीनें झालेले ते पांडव काय बरें बोलतील ? हे दोन्ही हात वर केले; आणि लगेच ती व अरिंदमा कृष्णा, हा अभिमन्यूचा मुलगा मेले-तिचे मागोमाग इतर स्त्रिया भूमीवर पडल्या ! लाच उपजला, यापेक्षां मला आतां आणखी हे महाराजा, डोळ्यांतून पाणी वहात असलेल्या दुःख तें कोणतें व्हावयाचें राहिलें ! यास्तव, त्या स्त्रियाही ह्मणत होत्या कीं, हाय हाय ! कृष्णा, मी तुझ्या पायांवर मस्तक ठेवून तुझी वासुदेवाच्या भाच्याचा पुत्र मृतच जन्मला ! प्रार्थना करित आहे. तशीच ही पृथा, ती द्रौपदी आणि त्या इतर स्त्रियाही तुझी विन-वणी करित आहेत. तूं आह्मां सर्वांचें गाव्हणें एक. हे अरिमर्दना माधवा, जेव्हां अश्वत्थामा पांडवांचे गर्भ ठार करूं लागला, तेव्हांच तूं क्रुद्ध होऊन त्यांस म्हणालास कीं, ‘हे नरा-धमा, अरे भटुर्ग्या, कांहीं हरकत नाही; तुसी

इच्छा मी निष्फल करीन आणि अर्जुनाच्या त्या वेळीं, ज्याप्रमाणें 'उन्हानें तापलेल्यास नातवास मी जिवंत करीन!' पुरुषोत्तमा, हें पाण्यानें आनंद होतो त्याप्रमाणें त्या प्रभूनें तसें भाषण मीं ऐकिलें असून तुझें सामर्थ्यही 'ठीक आहे' एवढ्याच शब्दांनीं त्या सर्व मला माहीत आहे. कृष्ण, हे दुर्धर्षा, मी तुझी समुदायास हर्षभरित केलें. मग, राजा, जेथे प्रार्थना करीत आहे कीं, अभिमन्यूच्या पुत्रास तुझा बाप जन्म पावला होता त्या प्रसूति-तुं जिवंत कर. देवा, जर अशा प्रकारें अभि-मृहांत कृष्ण त्वरेनें गेला. तें स्थल धवल वचन देऊन तूं आतां तें सर्व खरें करणार पुष्पांच्या माळा टांगून चांगलें शृंगारिलें होतें; नाहीस, तर मी मेलेंच असें समज! हे वीरा सर्व दिशांस पाण्यानें भरलेले घडे ठेविले होते; वृष्टिशाईला, तूं जिवंत असतां आज हा अभि-तृपांत भिजविलेले ठेंबुरणीचे पळीते तेथें जळत मन्यूचा पुत्र जिवंत होत नाहीं, तर मग मला होते; चोहोंकडे पांढऱ्या मोहऱ्या फेंकिल्या तरी तुझ्याशीं काय करावयाचें आहे? वीरा, होत्या; सर्वत्र अभि व लखलखात शस्त्रे ठेविलीं ज्याप्रमाणें वृष्टि करणारा मेघ विकास जीव होती; शुश्रूषेकरितां पुष्कळ वृद्ध स्त्रिया सभों-आणितो, त्याप्रमाणें, हे दुर्धर्षा, ज्याचे डोळे वर्ती जमल्या होत्या; तसेंच, हे धीरा, कुशल हुबेहुब तुझ्यासारखे होते अशा त्या अभि-व दक्ष वैद्यही तेथें हजर होते; आणि 'सर्व मन्यूच्या या मृत पुत्रास तूं सजीव कर. हे प्रकारचीं रक्षोघ्न द्रव्ये कशल जनांनीं अरिदमा केशवा, तूं धर्मात्मा, सत्यवादी व ठिकाठिकाणीं विधिपूर्वक ठेवून दिली आहेत सत्यपराक्रमी आहेस; तेव्हां (आपल्यासारख्या) असें त्या तेजस्वी कृष्णानें पाहिलें. याप्रमाणें सत्पुरुषांची वाणी सत्य करणें हें तुझें कर्तव्य तें तुझ्या पित्याचें जन्मगृह सर्व प्रकारें यथा-आहे. देवा, तूं मनांत आणशील तर मेलेल्या योग्य पाहून हर्षकिंशास आल्हाद झाला; आणि त्रैलोक्यासही जिवंत करशील; मग या आपल्या "ठीक, ठीक! कारच उत्तम व्यवस्था आहे!" असें उद्गार त्याचे तोंडून निघाले. याप्रमाणें प्रसन्नवदन कृष्ण बोलत आहे तो द्रौपदी त्वरेनें आंत गेली आणि उत्तरेस म्हणाली, "हे कल्या-णि, हा तुझा (मामं-) सासरा मधुसूदन इकडे येत आहे. हा पुराण ऋषि व कधीच पराभूत न होणारा असून यांचें स्वरूपही अविनश्य आहे. हा बघ तो आलाच ! "

राजा, कृष्ण येत आहे हें ऐकतांच उत्तरेनें डोळे पुसले; दाटून आलेला कंठ खाकळून जरा मोकळा केला; सर्व अंग नीट सांकून घेतलें; आणि देवाप्रमाणें कृष्णाच्या बाटेकडे ती डोळे लावून बसली. मग, राजा, अंतःकरणांत

अध्याय अडुसष्टावा.

—०:—

दुःस्वार्त उचरेची श्रीकृष्णास प्रार्थना.

वेशांपायन सांगतात:—राजेंद्रा, तो सुमद्रेचा विलाप ऐकून दुःस्वार्त झालेला केशव त्या सर्वांस हर्षवीत 'ठीक आहे' असें म्हणाला.

१ रक्षोघ्नमर्थ्यमोजस्य सौभाग्यकरमुत्तमम् ।
रोच्चावर्षपादीनां मरुत्त्वानां च क्षरणम् ॥

(योगरत्नाकर.)

दुःखाच्या अतिशयच वेदना होत असलेली लक्ष्मीला लाथ मारून आज हा यमसदनीं ती तपस्विनी उत्तरा कृष्ण येत आहे असें गेला, त्यापेक्षां खरोखर हा आपल्या बापा-
पाहून आर्त स्वरानें विलाप करूं लागली, “हे सारखाच कृतघ्न व पापाणहृदयी आहे! केशवा पुंडरीकाक्षा, आही दोघें पुत्रवियुक्त झालों अभिमन्यु रणांत पडला असतां तेंथें मीं त्यास पहा! जनार्दना, अभिमन्यु व मी दोघांचाही असें वचन दिलें होतें कीं, ‘वीरा, मी लवकरच सारखाच घात झाला रे! वाष्ण्या, हे वीरा आपणांकडे येईन.’ परंतु, कृष्णा, जीविताच्या मधुसूदना, मी तुझे पायीं मस्तक ठेवून प्रार्थना आशेला गुंतून म्यां चांडाळणीनं तें खरें केलें फरितें, द्रोणपुत्राच्या अस्त्रानें दग्ध झालेल्या नाहीं! आतां मी तेंथें गेलें असतां अभिमन्यु या माझ्या बाळाला जिवंत कर! हे पुंडरी- मला काय झणेल बरें?”

काक्षा, जर खरोखरच धर्मराजानें, भीमानें किंवा खुद तूं त्या वेळीं ‘ही ब्रह्मास्त्रप्रयुक्त गवताची काडी अनाथ मातेस ठार करो!’ असें परमारें म्हटलें असतें, तर माझाच नाश होता व हा वैपरीत प्रकार घडता ना! अरे, या गर्भस्थ

अध्याय एकुणसत्तरावा.

—०:—

उत्तराचा विलाप!

वैशंपायन सांगतात:—राजेंद्रा, याप्रमाणें बालकाची ब्रह्मास्त्रानें घात करून त्या दुष्ट राक्षसी पुष्कळ शोक करून ती पुत्रेच्छु दीन तप-
द्रोणपुत्रास काय फळ मिळणार आहे? हे भविनी उत्तरा उन्मादवायूचा झटका आल्या-
शत्रुसूदना गोविंदा, मी तुझी शिरसा प्रार्थना प्रमाणें एकदम जमीनीवर पडली. पुत्ररूप करून तुजपाशीं मागणें मागत आहे, त्या- पांघरूण नाहीसं होऊन उघडी झालेली उत्तरा प्रमाणें जर हा माझा बाळ जिवंत झाला नाहीं धाडकून खालीं पडलेली पाहून कुंती व सर्वच तर मी प्राणत्याग करीन! हे साधो, या भरतस्त्रिया दुःखांत होऊन आक्रोश करूं बालकाच्या जिवानें मी अनेक प्रकारच्या लागल्या; आणि याप्रमाणें सर्वत्र रडारडी व आशा व मनोराज्यें करीत होतें! परंतु, केशवा, गोंधळ झाल्यामुळें पांडवांच्या त्या राज-
तें सर्व द्रोणपुत्रानें पार नष्ट केले! आतां मला वाड्याचें सौंदर्य नाहीसं होऊन तो मुहूर्तमात्र कसली आशा आहे! आणि जगून तरी काय उदास व भयाण दिसूं लागला. राजेंद्रा जन-
कैरावयाचें आहे! कोणासाठीं व कोणाच्या भेजया, पुत्रशोकानें व्याप्त झालेली उत्तरा त्या आशेवर आतां मी जीव धरावा! कृष्णा, मी वेळीं दोन घटकांपर्यंत बेशुद्ध पडली होती. मनांत असे मांडे खात होतें कीं, आज मांडी- नंतर ती सावध होऊन पुत्राचें मस्तक मांडी-
वर मुलाला घेऊन मोठ्या हर्षानें तुला प्रणाम वर घेऊन असा शोक करूं लागली, “बाळा! चरीन! परंतु, जनार्दना, सर्वच अशा प्रकारें तूं धर्म जाणणाराचा पुत्र आहेस; आणि आज व्यर्थ झालें! हे पुरुषर्षभा कृष्णा, त्या चप- तूं वृष्णिप्रवीर कृष्णास अभिवादन करीत लाह्याचा (अभिमन्यूचा) हा वारस मृत झाला नाहीस हा अधर्म तुला कळतच नाहीं काय? यामुळें माझ्या हृदयांतील सर्वच मनोरथ बाळा, तूं पित्याकडे जात आहेस तर तेंथें विफल झाले! मधुसूदना, तो चपलाक्ष तुझा जाऊन त्याला माझा एवढा निरोप तरी सांग फार लाडका होता. त्याच्या पुत्राचा ब्रह्मास्त्रानें कीं, ज्यापेक्षां मला आपला वियोग आणि निःपात झाला आहे बघ! पांडवांच्या राज्य- आज हा पुत्रवियोगही झाला असतां मी

अद्यापि जिवंतच आहे, त्यापेक्षां, महाराज, बालकास सजीव करण्याची प्रतिज्ञा केली व वेळ भरली नसतां प्राण्यांस मरण येणें केवळ सर्पांस ऐकूं जाईल अशा प्रकारें तो शुद्धात्मा दुर्धट होय! सांप्रत मी पतिपुत्रविहीन व निष्कां- अच्युत तेथें असें ह्मणाला, “ उत्तरे, मी खोटें चन असून मला आतां कसल्याच सुखसोह- बोलत नाहीं. माझे हें भाषण सत्यच होईल. ज्यांची आशा उरली नाहीं. अशा स्थितींत आज सर्वांच्या देखत हा पहा मी यास सजीव- वास्तविक आज मला मरण आलें पाहिजे होतें; वित करितों. मी आजवर कधीं थडेंत देखील परंतु मी अजून जिवंतच आहे ! किंवा, हे खोटें बोललों नाहीं व युद्धांतून कधींच महाभुजा, मी कांहीं या स्थितींत जिवंत पलायन केलें नाहीं ! हें खरें असेल तर या राहणार नाहीं ! मी धर्मराजाच्या अनुज्ञेनें पुण्याईच्या बळानें हा जिवंत होवो ! ज्यापेक्षां जालिम विष भक्षण करीन किंवा अग्निप्रवेश मला धर्म व विशेषेकरून ब्राह्मण प्रिय आहेत, करीन. किंवा हाय हाय ! पतिपुत्रविहीन त्यापेक्षां त्या पुण्याच्या जोरानें हा मृतजात झालेल्या माझे हृदय शतधा विदीर्ण होत नाहीं अभिमन्युपुत्र सजीव होवो ! ज्यापेक्षां मी त्यापेक्षां खरोखरच मरण येणें मोठें दुर्धट खरें ! अर्जुनाशीं कधींच द्रोह केला नाहीं, त्यापेक्षां बाळा, ऊठ रे, ही तुझी आजी पहा कशी त्या सत्याच्या योगानें हा मेलेला बालक उठो ! दुःखित झाली आहे ती ! ही व्याकूळ, ज्यापेक्षां सत्य व धर्म हे नित्य माझे ठिकाणीं कासावीस व दीन झाली असून शोकसागरांत वास करितात, त्यापेक्षां हा अभिमन्यूचा मृत बुडून गेली आहे ! तशीच ती तपास्विनी पुत्र जिवंत होवो. जर कंस व केशी यांस सुभद्रा आणि आर्या पांचाली ह्यांकडे पहा. मी धर्मतः ठार केलें आहे, तर त्या पुण्याई- आणि, वत्सा, व्याधानें घायाळ केलेल्या हा बालक पुनः संजीवन पावो. ”

हरिणीप्रमाणें अत्यंत दुःखाकूल झालेल्या हे महाराजा भरतर्षभा, कृष्णानें असें मजकडे एकदा डोळे उघडून बघ रे ! बाळा, भाषण करितांच तो बालक हलके हलके ऊठ रे ! पूर्वी चपलाक्ष अभिमन्यू जसा कम- हालचाल करूं लागला !

लाक्ष कृष्णाकडे टकमक पहात होता तसाच तूंही या धीमान् लोकनायकाचे मुखाकडे पहा ! ऊठ ! ”

अध्याय सत्तरावा.

—०:—

कृष्णकृत उत्तरासांत्वन व परिक्षित्संजीवन.

परिक्षिताचें नामकरण.

राजा, याप्रमाणें विलाप करतां करतां वैशंपायन सांगतातः—राजा, जेव्हां कृष्णानें उत्तरा पुनः धाडकन् खालीं पडली. तें पाह- ब्रह्मास्त्राचा प्रतिसंहार केला, तेव्हां मग तुझ्या तांच सर्व स्त्रियांनीं पुनः तीस उठून बसविलें. पित्याच्या तेजांनें तें स्थल प्रकाशित झालें. नंतर ती मत्स्यपतीची कन्या उत्तरा पुनः नंतर तें गृह सोडून सर्व राक्षस नाहीतसे धैर्यानें उठली; आणि तिनें हात जोडून पुंड- झाले; आणि अंतरिक्षांत “ उत्तम, केरावा रीकाक्षास जमीनीवर साष्टांग प्रणिपात केला. उत्तम ! ” असा शब्द झाला. हे नरेश्वरा, राजा, तिचा तो अनिवार विलाप ऐकून कृष्णानें उपसंहार केला. तेव्हां तें पर्वीस अस्त्र पुरुषोत्तमानें तिला हातांनीं धरून उठविलें; ब्रह्मदेवांपाशीं परत आलें; आणि मग तुझ्या आणि त्या ब्रह्मास्त्राचा उपसंहार करून त्या पित्याचे शरीरांत पुनः प्राण संचरले. राजा,

मग तो बालक आपल्या शक्तीप्रमाणें व उत्साहा- जागजागीं चित्रविचित्र पताका, विविध ध्वज मुरूप चलनवलन करू लागला; आणि तें पाहून वगैरे उभारून तें हस्तिनापुर नगर उत्तम शृंगा- त्या भरतस्त्रिया हर्षभरित झाल्या. मग गोविं- रिलें. नागरिकांनींही आपआपलीं घरे उत्तम वाच्या आज्ञेनें ब्राह्मणांनीं शांतिपाठ म्हटले; व सुशोभित केलीं; आणि पांडुपुत्रांच्या कल्या- हर्षभरित झालेल्या सर्व भरतस्त्रियांनीं जनार्द- नार्थ विदुरानें अनेक प्रकारें देवतांच्या पूजा- माची प्रशंसा केली. या दुःखनदींतून पार आराधना सुरू करविल्या. त्या नगरांतील आण्यास त्यांस जणू ही नावच सांपडली राजमार्गांत फुलांचे गालिचे घालून ते सुशो- आणि कुंती, द्रौपदी, सुभद्रा, उत्तरा व त्या भित केले होते; शेंकडों प्रकारच्या शस्त्रांनीं मरवीरांच्या इतर स्त्रिया यांचें अंतःकरण तें नगर दुमदुमून गेल्यामुळें समुद्राप्रमाणें अतिशय संतोष पावले. तेथें मल्ल, नट, दैवज्ञ त्याचा गंभीर ध्वनि ऐकूं येत होता; नर्तकांचे व सौख्यशाधिक, तसेच सूत व मागध यांचे नाच व गवयांचें गाणें सुरू असल्यामुळें तें समुद्रांय त्या जनार्दनाची स्तुति गाऊं लागले; नगर तेव्हां कुबेराच्या अलका नगरीसारखें आणि त्यांनीं कुरुवंशाचें महत्त्व वर्णून त्यास भासत होतें; राजमार्गावर बंदिजन सारखे उभे आशीर्वाद दिले. नंतर, हे भरतर्षभा राजा, होते; आणि मधून मधून जी मोकळी जागा होती यथाकालीं मुलास घेऊन उत्तरा उठली आणि तिनें तेथें स्त्रीपुरुषांच्या झुंडीच्या झुंडी जमा झाल्या संतुष्ट चित्तानें त्या यदुनंदनास वंदन केलें. तेव्हां होत्या. चोहोंकडे वाऱ्यानें फडफडत असणाऱ्या कृष्णानेंही संतुष्ट होऊन आपले संतोषाची विशेष पताका त्या कुरुवीरांस जणू दक्षिणोत्तर खूप म्हणून त्या अपत्यास बहुमोल रत्नें दिलीं. मार्गच दाखवीत होत्या; आणि एकंदरीत तेव्हां त्याचप्रमाणें दुसऱ्या सर्व वृष्णिश्रेष्ठांनींही केलें. राजपुरुषांनीं असें जाहीर केलें होतें कीं, आज- पुढें, हे महाराजा, सत्यप्रतिज्ञ जनार्दनानें तुझ्या च्या दिवशीं सर्व राष्ट्रांनें विशेषेंकरून रत्नादिकांचे पित्याचें नामकरण केलें. त्या वेळीं कृष्ण असें अलंकार घालून विहार करावा.

म्हणाला कीं, 'ज्यापेक्षां भरतकुल 'परिक्षीण' झालें असतां हा अभिमन्यूचा पुत्र जन्मला आहे, त्यापेक्षां परिश्रित हेंच याचें नांव असावें.' नंतर, राजा, जसजसे दिवस लोटूं लागले तसतसा तो तुझा पिता वाढूं लागला; आणि तो परिश्रित झणजे तेथील सर्व लोकांच्या जवळ येऊन पोंचले असें ऐकून शत्रुकर्शन आनंदाचें निधान होऊन राहिला !

पांडवांचें आगमन.

याप्रमाणें, हे भारता, तुझा पिता एक महि- पुढें गेलेले वृष्णिवीर व पांडव परस्परांस भेटल्या- न्याचा झाल्यानंतर, अतिशयच विपुल रत्नें वर रीतीप्रमाणें आदरसत्कार वगैरे होऊन घेऊन पांडव परत आले. ते जवळ आले असें मग ते सर्वजण एकदमच हस्तिनापुरांत शिरले. कुरुवांचे वृष्णिवीर त्यांस सामोरे गेले; आणि त्या अफाट सैन्यांतील घोड्यांच्या टापा व लोकांनीं पुष्कळशा पुष्पमाला सर्वत्र टांगून व रथांच्या धावांचा घरघराट यांनीं सर्व पृथ्वी व १ लोप सुखानें लागली ना? म्हणून विचारणारे. आकाश दुमदुमून गेलें होतें. त्या वेळीं

अध्याय एकाहत्तरावा.

—:—

पांडवांचा नगरप्रवेश.

वैशंपायन सांगतात:—राजा, पांडव जवळ येऊन पोंचले असें ऐकून शत्रुकर्शन वासुदेव अमात्य व सुहृद्गण यांसह त्यांस सामोरा गेला. नंतर, राजा, भेटीच्या उत्कटेनें

मुलाम घऊन उत्तरें सैतुष्ट चिन्तनं त्या यदुत्तंदांम वंदन केलं. (पृष्ठ १२२)

त्या हर्षभरित झालेल्या पांडवांनी आणलेला पासून पावन करणारा यज्ञ आहे. तो कैलास खजिना पुढे घालून मित्र व अमात्य यांसह म्हणजे तू निष्पाप होशील यांत संशय नाही. नगरांत प्रवेश केला. नंतर ते रीतीप्रमाणे वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, धृतराष्ट्र राजास भेटले; आणि प्रत्येकाने व्यासांनीं असें सांगितलें तेव्हां त्या धर्मात्म्या आपापले नांव सांगून त्याचें पादाभिषेदन केलें. कुरुपति युधिष्ठिरानें आश्वमेधाची सिद्धता करण्याचा विचार केला; आणि कृष्णद्वैपायनांस तें सुचलकन्या गांधारी, कुंती व विदुर यांस सर्व निवेदन करून नंतर तो वाक्यदुः राजा नमस्कार करून ते वैश्यापुत्र युयुत्सूस भेटले. त्या वेळीं त्या वीरांचा सर्वत्र जयजयकार होत असून ते फारच शोभत होते. तदनंतर, हे भारता, तुझ्या पित्याचा तो अत्यंत आश्चर्यकारक, विचित्र व मोठा अद्भुत जन्मवृत्तांत त्यांनीं श्रवण केला; आणि धीमान् वासुदेवाचें तें कृत्य ऐकून त्यांनीं त्या पूजार्ह देवकीनंदाची पूजा केली.

कृष्ण व व्यास यांची आश्वमेधास अनुज्ञा.

राजा, पुढें कित्येक दिवसांनीं महातेजस्वी सत्यवतीपुत्र व्यास हस्तिनापुरास आले. तेव्हां सर्व कुरुश्रेष्ठांनीं त्यांची योग्य प्रकारें पूजा केली; आणि वृष्णयंधकवीरांसहवर्तमान ते त्यांच्या सन्निध बसले. मग तेथें नानाप्रकारच्या पुष्कळ गोष्टी झाल्यानंतर धर्मपुत्र युधिष्ठिर राजा व्यासांस ह्मणाला, 'भगवन्, तुमच्या प्रसादानें आम्हीं हें जें द्रव्य आणिलें आहे त्याचा आश्वमेध महायज्ञांत विनियोग करावा अशी माझी इच्छा आहे. तेव्हां, हे तूं असें बोलावेंस हें तुला योग्यच आहे. परंतु मुनिसत्तमा, यास आपलें अनुमोदन असावें, तूच सर्व भूतांची गति आहेस असें माझे ठाम अशी माझी इच्छा आहे. कारण, आम्ही मत आहे. आज येथें सर्व कौरव वीरांत तूं सर्वजण आपल्या व महात्म्या कृष्णाच्या अधीन आहों !'

व्यास ह्मणाले:—राजा, माझे तुला अनुमोदन आहे. आतां तूं पुढील उद्योगाला लाग मत आहे. परंतु तूं माझे अनुमोदन मागत आणि दक्षिणा देऊन यथासांग आश्वमेध आहेस; तर ठीक आहे, माझे यास अनुमोदन यज्ञ कर. राजेंद्रा, आश्वमेध हा सर्व पतकां-आहे. तूं हा यज्ञ कर; आणि, हें भारता, तुला

वाटेले त्या कामी माझी योजना कर. हे निष्पापा, मी खरोखर तुला असे वचन देतो कीं, तूं सांगशील तें तें सर्व मी करीन. तूं वडील बंधूनें यज्ञ केला म्हणजे भीमार्जुन व नकुल-सहदेव यांनीही यज्ञ केल्याप्रमाणे होईल !

अध्याय बहात्तरावा.

—:—

यज्ञसामग्रीसंपादन

वैशंपायन सांगतात:—जममेजया, या-प्रमाणे कृष्णानें सांगितल्यानंतर बुद्धिमान् धर्म-पुत्र युधिष्ठिरानें व्यासांस बोलावून आणून असें ह्मटलें, “ महाराज, अश्वमेधास योग्य वेळ आली आहे असें जेव्हां आपणांस वाटेले, तेव्हां आपण स्वतः मला दीक्षा द्या. माझा यज्ञ आपणांवरच अवलंबून आहे.”

व्यास ह्मणाले:—युधिष्ठिरा, मी, पैल आणि तसाच याज्ञवल्क्य मिळून योग्य काळीं यज्ञाचें विधान करूं; तुला काळजी नको. चैत्री पौर्णिमेचे दिवशीं तुला दीक्षा दिली जाईल. आतां तेथपर्यंत, हे पुरुषर्षभा, यज्ञास लागणाऱ्या सामुग्रीची जुळवाजुळव करा. अश्वविद्यावेत्ते सूत व ब्राह्मण यांनीं तुझा यज्ञ यथासांग होण्याकरितां हवन करण्यास योग्य असा अश्व पारखून आणावा; आणि मग, राजा, त्याला सोडून तुझ्या उज्ज्वल यशाचें प्रदर्शन करीत समुद्रवलयंकित अखिल पृथ्वीवर यथाशास्त्र भ्रमण करूं द्यावें.

वैशंपायन सांगतात:—राजद्रा, ब्रह्मवादी व्यासांनीं याप्रमाणें सांगितलें असतां ‘ ठीक आहे ’ असें ह्मणून पृथ्वीपति युधिष्ठिरानें सर्व कांहीं त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें केलें; आणि सर्व सामुग्रीही यथावत् तयार शाली. नंतर धर्मपुत्र युधिष्ठिर राजानें ती सर्व सामुग्री एकत्र जमवून कृष्णद्वैपायनांस दाखविली. तेव्हां ती

पाहून महातेजस्वी व्यास त्या धर्मपुत्रास ह्मणाले, “ राजा, ठीक आहे. तुला यथाकालीं यथा-मुहूर्ती दीक्षा देण्याविषयीं आमची तयारी आहे. आतां स्पर्श, कूर्च व यज्ञास आवश्यक असणाऱ्या इतरही ज्या कांहीं वस्तु असतील त्या सर्व सुवर्णाच्या तयार करा. तसाच घोडाही आजच पृथ्वीवर संचार करण्यास मोकळा सोडावा; आणि अश्वमेधाचे नियमांत सांगितल्याप्रमाणें त्याचें उत्तम रक्षण करीत त्यास यथाशास्त्र व यथाविधि संचार करूं द्यावा.

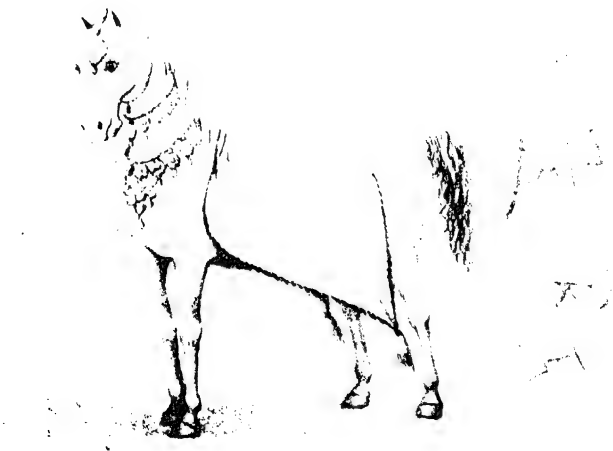
युधिष्ठिर म्हणाला:—ब्रह्मन्, हा अश्व सोडला असतां, जेणेकरून त्यास संपूर्ण पृथ्वी-वर स्वेच्छेप्रमाणें संचार करतां येईल अशी तजवीज आपण करावी. त्याचप्रमाणें, मुने, आपल्या लहरीप्रमाणें संचार करणारा हा अश्व पृथ्वीवर पर्यटन करीत असतां याचें संरक्षण कोण करूं शकेल तेंही आपणच सांगावें.

अर्जुनाची अश्वरक्षणार्थ योजना.

वैशंपायन सांगतात:—राजेंद्रा, युधिष्ठिरानें असें विचारिलें असतां कृष्णद्वैपायनांनीं उत्तर दिलें, “ भीमसेनाच्या पाठचा अर्जुन हा सर्व धनुर्धरांत श्रेष्ठ असून मोठा सहिष्णु व शत्रूंची गाळण उडविणारा आहे. तो याचें रक्षण करील. निवातकवचांस मारणारा तो वीर सर्व पृथ्वी जिंकण्यास समर्थ आहे. शिवाय त्याला दिव्य अस्त्रें अवगत आहेत; त्याचे ठिकाणीं दिव्य सामर्थ्य आहे; आणि त्याजपाशीं दिव्य गांडीव धनुष्य व अक्षय्य

१ स्पर्श ह्मणजे पशूंस मारण्याची लांकडी तरवार, व कूर्च ह्मणजे मृठभर दमोचा केलेला असतो. येथें हे दोन्ही सुवर्णाचे करावयास सांगितले आहेत.

२ अश्वस आपण वळकवयाचें नाही; हांका-वयाचें नाही; व त्याचे गतीस कोणासही प्रतिबंध करूं न देतां त्याचें उत्तम रक्षण करीत त्यास त्याचे लहरीप्रमाणें जाऊं द्यावयाचें इत्यादि.

श्वेताश्व धनंजय त्या श्यामकण्ठि मागून गेला. (पृष्ठ १२५.)

भाते आहेत. तोच या अश्वाने मागून जाईल. दीक्षेचा मुहूर्त प्राप्त होताच त्या घोर ऋत्वि-
हे नृपश्रेष्ठा, तो धर्मार्थकुशल व सर्वविद्या-जांनी युधिष्ठिर राजास अश्वमेधाची यथावीधि
पारंगत वरिच तुझ्या अश्वास यथाशास्त्र फिरवून दीक्षा दिली. मग पशुबंध केल्यानंतर,
आणील. तो आजानुबाहु राजीवलोचन महाबाहु मूळचाच महातेजस्वी व तशांत यज्ञदीक्षा
याम राजपुत्र पार्थच या अश्वाने संरक्षण करील. घेतलेला तो पांडुपुत्र धर्मराज ऋत्विजांसहवर्त-
भीमसेनही मोठा तेजस्वी व अप्रतिपराक्रमी मान फारच शोभू लागला. मग अमिततेजस्वी
आहे. तो व नकुल हे राष्ट्रांचे संरक्षण कर-बल्लावादी व्यासांनी त्वतः शास्त्रविधीने अश्व-
ण्यास समर्थ आहेत; आणि, राजा, महा-मेधाचा घोडा सोडला. राजा, त्या वेळीं तो
वृद्धिमान् व महायशस्वी सहदेव हा येथे बोला-दीक्षित युधिष्ठिर राजा फारच शोभत होता.
विलेल्या पाहुण्यांची व इतर सर्व व्यवस्था त्यानें सुवर्णमाला धारण केल्या होत्या; गळ्यांत
उत्तम प्रकारे ठेविले. ” जनमेजया, याप्रमाणे सोन्याचे अलंकार घातले होते; आणि एकंदरिती
व्यासांनीं सांगितले असतां कुरुकुलाग्रणी धर्म-त्याचे तेज प्रवीप्त अमीसारखे विसत होते. ज्यानें
राजांनें त्याप्रमाणे सर्व व्यवस्थितपणे केले; आणि मृगचर्म पांघरले आहे, वंड हातांत घेतला आहे
हयस्वर्णाचे कामीं अर्जुनाची योजना केली. आणि पितांबर परिधान केला आहे, असा तो
युधिष्ठिर ह्मणाला:—अर्जुना, इकडे ये. वीरा, निसर्गतः अतिशय तेजःपुंज असलेला धर्मपुत्र
तू या अश्वाने संरक्षण करावेंस. तूच एक याचे युधिष्ठिर राजा त्या वेळीं यज्ञमंडपांत बसलेल्या
रक्षण करण्यास समर्थ आहेस; दुसरा कोण-साक्षात् प्रजापतीप्रमाणे विशेषच सज्जक होता.
ताही मनुष्य हें करण्यास समर्थ नाही. तथापि, त्याचप्रमाणे, राजा, एकसारखा वेष परिधान
ह महाबाहो, जे कोणी राजे या अश्वास प्रति-केलेले त्याचे सर्व ऋत्विज तेथे शोभत होते
बंध करतील त्यांच्याशीं तू होतां होई तो आणि अर्जुनही साक्षात् देवीपुत्रमान् अमीप्रमाणे
लढाई न होईल असें करित जा; आणि, सज्जक होता. राजा, नंतर धर्मराजाच्या
हें अनघा, सर्वास आपल्या या यज्ञाचे वृत्त आज्ञेनें श्वेताश्व धनंजय हा यथानियम त्या
कळवून त्यांस निमंत्रण कर; आणि योग्य वेळीं श्यामकर्णाचे मागून गेला. राजा, विलसत,
येथे येण्याविषयी सूचना देऊन ठेव. अंगुलिप्राण वगैरे चढविलेला तो पार्थ

वैशंपायन सांगतात:—आपला भाऊ अर्जुन जेव्हां गांडीवाचा टणत्कार करीत मोठ्या
यास याप्रमाणे सांगून धर्माच्या युधिष्ठिराने हर्षाने त्या अश्वामागून निघाला, तेव्हां त्या
नगराच्या संरक्षणाच्या कामीं भीम व नकुल यांची कुरुश्रेष्ठ धनंजयास पाहुण्यासाठीं आबाल-
योजना केली; आणि धृतराष्ट्र राजाच्या संमतीनें वृद्धांसुद्धां ते सर्व शहरच बाहेर पडले; आणि, वृद्धांसुद्धां ते सर्व शहरच बाहेर पडले; आणि,
परच्या कारभारावर वीरमणि सहदेवाची हे महाराजा, तो अश्व व अश्वानुसारी पार्थ
नेमणूक केली. हे महाराजा, तो अश्व व अश्वानुसारी पार्थ

अध्याय त्र्याहात्तरावा.

—००—

यज्ञदीक्षा व अश्वानुसरण.

वैशंपायन सांगतात:—जनमेजया, नंबर हल सुरू होऊन तो दिशा व आकाश व्यापून

राहिला. 'हा अर्जुन जात आहे. हा पहा सरोष झालेले किती राजे पार्थाशी लढले त्यांची तो तेजःपुंज अश्व; याचेच मागून महाबाहु तर गणतीच नाही; हजारों राजे त्याशी लढले. पार्थ उत्तम धनुष्य घेऊन चालला आहे.' राजा, खड्ग व धनुष्य धारण करणारे पुष्कळ असे हजारों प्रकारचे शब्द पौरजनांच्या मुखां-यवन व किरात, तसेच पूर्वी रणांत ज्यांची तून निघत असलेले उदारधी पार्थानें ऐकिले. खोड मोडली होती असे दुसरेही अनेक प्रका- 'हे भारता, तुझें कल्याण असो. तूं निर्विघ्न-रचे म्लेच्छ, आणि ज्यांची वाहनें व सैनिक पणें गमन कर आणि पुनः परत ये.' असें मोठ्या गुर्मीत होती असे रणमस्त राजे रणांग- कित्येक ह्मणाले; आणि, राजा, दुसरे लोक णांत पांडुपुत्रासमोर ठाकले. राजा, नाना- असें ह्मणाले कीं, 'या गर्दीमध्ये आह्मांला दशांतून गोळा झालेल्या भूपालांबरोबर अशीं कांहीं बोवा अर्जुन दिसत नाहीं ! हें त्याचें अर्जुनाचीं ठिकठिकाणीं पुष्कळच युद्धें झालीं, धनुष्य मात्र दिसत आहे. ज्याचा शब्द मोठा (त्या सर्वांचें वर्णन करणें अशक्य आहे; तथापि) भयंकर आहे असें हें धनुष्य खरोखर प्रख्यात त्यांत जीं दोन्ही पक्षांच्या दृष्टीनें घनघोर व गांडीवच होय. जा, पार्था, तुझें कल्याण असो; फार मोठीं युद्धें झालीं, तेवढींच, हे निष्पापा, मी मार्गावर तुला संकटें न येवोत व तुझा प्रवास तुला कथन करितों.

निर्विघ्नपणें पार पडो. हा परत येऊं लागला ह्मणजे आपण यास पाहूं. हा परत येणार हें तर ठरलेलेंच आहे.' अशा प्रकारचीं स्त्रीपुरु- षांचीं मधुर भाषणें उदारधी पार्थास एकसारखीं ऐकुं येत होती. हे भरतर्षभा, यज्ञकर्मांत कुशल व वेदपारंगत असा याज्ञवल्क्यांचा शिष्य व दुसरेही वेदपारंगत ब्राह्मण पार्थाच्या जयार्थ शांतिपाठ तर्हि पुत्र व नातू महारथी म्हणून प्रख्यात वगैरे करण्यासाठीं त्याच्या बरोबर गेले; आणि, होते. त्यांचे मनांत पांडवांविषयीं वैर होतेंच. त्या- हे पृथ्वीपाला, धर्मराजाच्या आज्ञेनें पुष्कळ बरोबर अर्जुनाचें युद्ध झालें. तो यज्ञिय तुरगोत्तम क्षत्रियही योग्य तयारीनें त्या महात्म्याचे आपल्या राज्यांत आला आहे असें समजतांच मागून गेले. जनमेजया, पुढें तो अश्व पांडवांनीं त्या वीरांनीं सज्ज होऊन त्यास चोहोंकडून अस्त्रतेजांनें जिकिलेल्या अखिल पृथ्वीवर यथा- अडविलें. राजा, ज्यांनीं भाते बांधले होते सुखें हिंडला. तेथें जागोजाग अर्जुनाला जीं अशा त्या रथ्यांनीं उत्तम अलंकृत अश्व्यांच्या विचित्र व मोठीं युद्धें करावीं लागलीं तीं मी योगानें त्या घोड्यास चोहोंकडून घेऊन धर- तुला सांगतों. राजा, त्या अश्वानें पृथ्वीस प्रद- ण्याचा प्रयत्न चालविला. तेव्हां त्यांच्या ह्या क्षिणा घातली. तो उत्तरेकडून पूर्वेकडे गेला. कृत्याची वार्ता किरीटी अर्जुनास समजली; जातांना त्या हयोत्तमानें पुष्कळ राजाचीं राज्ये आणि त्या अरिंदमानें अनुकंपापूर्वक त्यांस दान ओलांडली; आणि तो व श्वेताश्व महारथी पार्थ उपदेशाच्या गोष्टी सांगून त्यांचें निवारण कर- यांनीं सावकाश परिभ्रमण केलें. याप्रमाणें तो ण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्याचा अनादर अश्व फिरत असतां, पांडवांनीं कुरुक्षेत्राचे करून त्या सर्वांनीं त्या वेळीं अर्जुनावर बाण- रणांगणांत ज्यांचे भाऊवंद मारले होते असे वर्षाव केला. तेव्हां अर्जुनानें पुनश्च एकवार

अध्याय चौऱ्याहत्तरावा.

—:०:—

त्रिगर्ताचा पराभव.

वैशंपायन सांगतात:—राजा, कुरुदेशांत पांडवांनीं ज्यांना कंठस्नान घातलें त्या त्रिग- तर्हि पुत्र व नातू महारथी म्हणून प्रख्यात होते. त्यांचे मनांत पांडवांविषयीं वैर होतेंच. त्या- बरोबर अर्जुनाचें युद्ध झालें. तो यज्ञिय तुरगोत्तम आपल्या राज्यांत आला आहे असें समजतांच त्या वीरांनीं सज्ज होऊन त्यास चोहोंकडून अडविलें. राजा, ज्यांनीं भाते बांधले होते अशा त्या रथ्यांनीं उत्तम अलंकृत अश्व्यांच्या योगानें त्या घोड्यास चोहोंकडून घेऊन धर- ण्याचा प्रयत्न चालविला. तेव्हां त्यांच्या ह्या कृत्याची वार्ता किरीटी अर्जुनास समजली; आणि त्या अरिंदमानें अनुकंपापूर्वक त्यांस दान उपदेशाच्या गोष्टी सांगून त्यांचें निवारण कर- ण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्याचा अनादर करून त्या सर्वांनीं त्या वेळीं अर्जुनावर बाण-

त्या क्रोधोद्धत वीरांचा सामोपचारें निषेध ला अतिशयच संतोष झाला. त्या वेळीं प्रत्यक्ष केला. मग, हे भारता, जिणु त्यांस हास्य-महातेजस्वी गुडाकेशाला त्या बालक धृत-पूर्वक झणाला, 'हे अधर्मज्ञ वीरहो, मागें फिरा, वर्यांचें शरसंधान व शर घेणें या गोष्टी दिसत मागें फिरा. जीवित हेंच खरें सुखकर आहे ! नव्हत्या, तर तो सारखा बाण सोडीत अस- (तें व्यर्थ कां दवडतां ?)' राजा जनमेजया, लेलाच त्या पाकशासनीस दिसत होता ! पार्थाला असें पुनःपुनः सांगण्याचें कारण पार्थानें रणांगणांत इतरांस हर्षवीत क्षणमर इतकेंच कीं, 'अर्जुना, ज्यांचे आसबांधव मनांतल्या मनांत त्या धृतवर्यांची तेचें रणांत ठार झाले आहेत अशा त्या राजांस प्रशंसा केली; आणि पुढेंही, त्या महाबाहु कुरु-तूं मारूं नयेस बरें.' असें प्रयाणसमयीं धर्म-वीरांनं संप्रतिमाणें क्रुद्ध झालेल्या त्या वीरास राजानें त्या वीरास सांगून त्याचें लढण्यापासून प्रीतीमुळें ठार मारिलें नाहीं, तर तो त्याचें कौतु-निवारण केलें होतें. धीमान् धर्मराजाच्या त्या कच करीत राहिला ! याप्रमाणें अमिततेजस्वी आज्ञेप्रमाणें या वेळीं पार्थानें त्यांस 'मागें फिरा' पार्थ मुद्दामच त्याचें रक्षण करीत होता, म्हणून सांगितलें, परंतु ते कांहीं परतले नाहींत. तरी त्या धृतवर्यांनीं एक प्रदीप्त शर अर्जुना-मग धनंजयानें रणांत त्रिगतांचा राजा सूर्यवर्मा वर सोडला. त्याबरोबर अर्जुनाचा यास शरजालानें चोहोंकडून व्यापून मोठ्यानें हात अतिशय जायवंदी होऊन त्या वेदनेचे हास्य केलें. तेव्हां ते सर्व त्रिगर्त रथचोपानें व झटक्यांत एकदम अर्जुनांनं गांडीत धनुष्य रथाच्या धावांच्या घरघराटानें दशदिशा व्याप हातांतून सोडलें आणि तें भूमीवर पडलें ! करीत धनंजयावर धावले. नंतर, राजेंद्रा, प्रभा जनमेजया, सव्यसाची पार्थाच्या हातांतून सूर्यवर्यांनीं आपलें अस्त्रचापल्य दर्शवीत शेंकडों तें धनुष्य पडत असतां तें हुबेहूच इंद्रधनुष्या-नतपर्व बाण पार्थावर सोडले; आणि त्याच-सारखें दिसलें. तें दिव्य महाधनुष्य खालीं प्रमाणें, धनंजयास ठार मारूं पाहणाऱ्या त्याच्या पडलें असतां तो राजा धृतवर्मा त्या महायुद्धांत इतरही महाधनुर्धर अनुयायांनीं पार्थावर फारच मोठ्यानें हसला. तेव्हां अर्जुनाला बाणांचा पाऊस पाडला. परंतु, राजा, अर्जु-क्रोध चढून त्यानें हातांचें रक्त पुसलें, आणि नागें अनेक बाण सोडून शत्रूंचे ते असंख्य तें दिव्य धनुष्य उचलून त्यानें बाणांची एक-बाण पार छेदून टाकिले. तेव्हां ते सर्व जमीनी-सारखी वृष्टि चालविली. तेव्हां नानाविध भूतें वर पडले. नंतर, राजा, सूर्यवर्याचा एक या कृत्याची प्रशंसा करूं लागली असतां धाकटा भाऊ केतुवर्मा म्हणून होता, त्यांच्या कंलाहलाचा ध्वनि आकाशास तो तरुण असून तेजस्वी होता; त्यानें पोहोंचला. नंतर काल, अंतक किंवा यम या-भावाच्या कैवाराणें यशस्वी पार्थाशीं युद्ध प्रमाणें अर्जुनास कोपलेला पाहून त्रिगर्त वीरांनीं मांडलें. परंतु तो रणांत चाल करून येत आहे चोहोंकडून त्याचें निवारण चालविलें. त्यांनीं असें पाहतांच परवीरांतक ब्रिभत्सुनें तीक्ष्ण मग धृतवर्यांस वांचविण्यासाठीं पार्थास वेढून शरांनीं त्यास ठार केलें. केतुवर्मा पडतांच टाकलें आणि त्यामुळें धनंजय फारच संतापला. महारथी धृतवर्मा त्वरेनें घोडे पिटाळीत पुढें नंतर पार्थानें इंद्रवज्रतुल्य अनेक ठोसंडी येऊन त्यानें पार्थावर बाणांचा वर्षाव केला. बाणांनीं त्याचे अठरा योद्धे ताकाळ ठार केले; तेव्हां त्याचें तें चापल्य पाहून वीर्यावान् पार्था-आणि त्यांची फाटाफूट झालेली पाहतांच

मोठ्यानें हसत त्वरेनें लगत करून सर्पाकार त्या महारथाचे मस्तकावर शुभ्रवर्णाचें छत्र बाणांचा त्यावर मारा केला. त्या वेळीं, राजा, धरलेलें होतें आणि तसेंच स्वच्छ चामर ढळत पार्थाच्या शरानीं घायाळ झालेले ते सर्व होतें. नंतर त्यानें पांडवांकडील महारथी बीभत्स त्रिगर्त महारथी मनांत खिन्न होऊन चोहोंकडे पार्थ ह्यास गांठिलें; आणि बालिशपणामुळे पळूं लागले. नंतर ते त्या संशप्तकांतक पुरुष- व कांहीं मोहामुळे त्यास रणांत आह्वान सिंहास झणाले, “आम्ही सर्व तुझे दास आहों करून त्या कोपलेल्या राजानें तो मदोन्मत्त व आक्षी सर्वजण तुझ्या स्वाधीन झालों आहों. पर्वतप्राय गज श्वेताश्रवावर सोडला. त्या गजाच्या पार्था, आक्षी तुझे आज्ञाधारक वंदे गुलाम अंगांतून महामेघाप्रमाणें मदधारा गळत होत्या; येथे उभे आहों, आक्षांस आज्ञा कर. हे कौरव- शत्रूंच्या हत्तीचें निवारण करण्यास तो समर्थ नंदना, तुझ्या मर्जीप्रमाणें आक्षी सर्व कांहीं होता; आणि तो मदोन्मत्त असून युद्धांत तर करूं.” हें भाषण ऐकून पार्थ तेव्हां त्या त्याला फारच आवेश चढत असे. या वेळीं त्याला सर्वांस झणाला, ‘राजेहो, तुम्ही आपल्या शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें साज केला होता. जिवाला जपा आणि राज्यकारभार करा.’ तो राजा अंकुशानें टांचून त्या हत्तीस अर्जुना-

अध्याय पंचाहत्तरावा

—:०:—

वज्रदत्ताशी युद्ध.

वैशंपायन सांगतात:—राजा, नंतर तो येत आहे असें पाहतांच धनंजयास क्रोध श्यामकर्ण प्राग्ज्योतिषाचे राज्यांत शिरून येऊन पदाति असतांही त्यानें त्या गजारीहीशीं तथें संचार करूं लागला. तेव्हां रणकर्कश युद्ध केलें. मग क्रुद्ध वज्रदत्तानें अग्नीसारखे भगदत्तपुत्र पृथ्वीपति वज्रदत्त त्याला धरण्यासाठीं लखलखात तोमर सत्वर धनंजयावर बाहेर निघाला. हे भरतश्रेष्ठा, तो पांडुपुत्राचा फेंकले असतां ते शलभांप्रमाणें वेगानें अश्व त्याच्या राज्याजवळ येतांच त्याला पार्थाकडे येऊं लागले. परंतु अर्जुनानें पाडाव करण्यासाठीं तो लढाईस सिद्ध झाला. गांडीवापासून अनेक बाण सोडून वाटेंतच मग तो भगदत्तात्मज राजा वज्रदत्त नगरांतून वरच्या वर त्यांचीं दोन दोन तीन तीन बाहेर येऊन त्या येणाऱ्या घोड्यास पाडाव छकलें उडविलीं! याप्रमाणें तोमरांचीं खांडकें करून परत आपल्या राजधानीकडे जाऊं उडालेलीं पाहून त्या भगदत्तपुत्रानें मग एका- लागला, इतक्यांत महाबाहु कुरुश्रेष्ठ पार्थानें मागून एक मराभर अनेक बाण अर्जुनावर त्यास पाहिलें. आणि लगेच तो गांडीव ताणीत मारले. तेव्हां अर्जुनानेंही अतिशय संतप्त एकदम त्वरेनें त्यावर धावला. तेव्हां गांडीवा- होऊन त्याच्यापेक्षां जलदीनें सुवर्णपुंखांचे पासून सुटलेल्या बाणांच्या योगानें तो राजा सरलगामी बाण त्यावर सोडले. त्या बाणांच्या अगदीं गांगरून गेला आणि तो घोडा सोडून योगानें रणांत विद्ध झालेला वज्रदत्त राजा देऊन तो वीर पार्थापासून दूर पळून गेला. अतिशय घायाळ होऊन जमीनीवर पडला; परंतु नंतर पुनः नगरांत जाऊन तो रणकर्कश त्याची स्मृति नष्ट झाली नाही. थोड्याच वेळानें राजेश्वर हत्तीवर बसून बाहेर आला. त्यावेळीं त्या जयार्थी धैर्यवतानें पुनः त्या गजश्रेष्ठास

रणांगणांत अर्जुनावर सोडलें. तेव्हां अर्जुनांहीं नाचतच त्वरेनें कुरुकुलोत्पन्न बहायसी मोकळ्या सर्पासारखे भयंकर व प्रचलित अग्नी-पाथाजिवळ येऊन पोहोंचला ! पण वज्रदत्ताचा सारखे तेजःपुंज असे पुष्कळ बाण रागानें तो हत्ती येतांना पाहूनही शत्रुमर्दक बलवान् त्यावर फेंकले. त्या वेळीं, हे राजा, तो नाग पार्थ विलकूल न चळतां गांडीव सज्ज करून विद्ध होऊन त्याच्या अंगांतून रक्ताच्या धारा उभा राहिला. नंतर, राजा, या अश्वमेधाच्या चालल्या; आणि तेणेंकरून तो हत्ती, ज्यांतून कार्यांत त्या राजानें केलेलें विघ्न व पूर्वींचे वैर मेळून लाल झालेल्या पाण्याचे पुष्कळसे अरे स्मरून अर्जुनास त्याचा अतिशयच संताप आला; वहात आहेत अशा पर्वतासारखा शोभूं लागला. आणि क्रोधाच्या आवेशांत त्यानें समुद्राच्या मर्यादेप्रमाणें त्या गजाचें शरजालानें निवारण केलें. तेव्हां अर्जुनानें निवृत्त केलेला तो श्रेष्ठ हत्ती बाणांनीं शरीर घायाळ होऊन एखाद्या सालू पक्ष्याप्रमाणें शोभत उभा राहिला ! राजा, गजाचें निवारण झालेलें पाहून भगदत्ताचा मुलगा क्रोधानें बेहोष होऊन त्यानें अर्जुनावर तीक्ष्ण बाण सोडले; आणि महा-बाहु अर्जुनानेंही शत्रुघातक बाणांनीं त्या बाणांचें निवारण केलें, तेव्हां तें कृत्य मोठें अरे अर्जुना ! उभा रहा, आज काहीं तू विलक्षणच झालें. नंतर क्रुद्ध झालेल्या त्या माझ्या हातून जिवंत सुटणार नाहीस ! आज प्राग्योतिषाधिपानें पुनः तो पर्वतप्राय गर्जेद्र तुला ठार मारून मी पित्याचें यथाविधि तर्पण जोरानें पार्थावर सोडला. तेव्हां तो वेगानें करीन ! तुझ्या पित्याचा स्नेही माझा वृद्ध येत आहे असें पाहून पाकशासनीनें एक पिता भगदत्त राजा याला तूं मारलेंस. अरे, अग्निमुल्य नाराच बाण त्यावर फेंकला. त्या अत्यंत वृद्धास तूं मारलेंस, पण आज राजा, तो बाण त्या गर्जेद्राच्या मर्मस्थानीं मज बालाबरोबर लढाई कर ! ” फारच जोरानें लागला आणि तेणेंकरून तो हत्ती वज्रानें कोसळलेल्या पर्वताप्रमाणें दत्त राजानें अर्जुनावर हत्ती सोडला. धीमान् एकदम धाडकनू भूमीवर पडला ! पार्थाच्या वज्रदत्तानें इषारा करितांच तो गर्जेद्र आका-बाणानें मेलिला तो हत्ती खालीं पडत असतां शांतून जणू उड्या धेतच अर्जुनावर चाल वज्रानें तुटून भूमीवर कोसळणाऱ्या प्रचंड करून आला; आणि मेघानें नीलपर्वतावर कड्यासारखा शोभला. राजा, याप्रमाणें वज्र-वर्षाव करावा त्याप्रमाणें त्या नागराजानें आपल्या दत्ताचा तो हत्ती पडला असतां अर्जुन त्या सोंडेंतून खूप जोरानें सीत्कार करून भूमिगत राजास झणाला, “ भिऊं नको. पार्थास भिजवून टाकलें. राजानें प्रेरित राजा, माझ्या भावानें मला अशी आज्ञा केली केलेला तो हत्ती वारंवार मेघाप्रमाणें गर्जना आहे कीं, “धनंजया, रणांत योद्ध्यांस ठार मारू करीत व सारखा गुरगुरत फाल्गुनावर धावला. नको व सर्व राजांस अशी विनंती करूं. राजा, वज्रदत्तानें सोडलेला तो गर्जेद्र जसा तुहीं सुहृज्जांसह वर्तमान सर्वजण युधिष्ठिरा-

अध्याय शहात्तरावा.

—:०:—

वज्रदत्ताचा पराजय.

वैशांपायन सांगतात:—याप्रमाणें, हे भरतर्षभा, वृत्राशीं झालेल्या शतक्रतूच्या युद्धासारखें पार्थाचें तेथें तीन दिवसपर्यंत तें युद्ध चाललें होतें. नंतर चौथे दिवशीं महाबलाढ्य वज्रदत्त मोठ्यानें हास्य करून असें झणाला, “अर्जुना, अर्जुना ! उभा रहा, आज काहीं तू विलक्षणच झालें. नंतर क्रुद्ध झालेल्या त्या माझ्या हातून जिवंत सुटणार नाहीस ! आज प्राग्योतिषाधिपानें पुनः तो पर्वतप्राय गर्जेद्र तुला ठार मारून मी पित्याचें यथाविधि तर्पण करीन ! तुझ्या पित्याचा स्नेही माझा वृद्ध येत आहे असें पाहून पाकशासनीनें एक पिता भगदत्त राजा याला तूं मारलेंस. अरे, अग्निमुल्य नाराच बाण त्यावर फेंकला. त्या अत्यंत वृद्धास तूं मारलेंस, पण आज मज बालाबरोबर लढाई कर ! ”

जनमेजया, असें बोलून त्या संक्रुद्ध वज्र-दत्त राजानें अर्जुनावर हत्ती सोडला. धीमान् एकदम धाडकनू भूमीवर पडला ! पार्थाच्या वज्रदत्तानें इषारा करितांच तो गर्जेद्र आका-बाणानें मेलिला तो हत्ती खालीं पडत असतां शांतून जणू उड्या धेतच अर्जुनावर चाल वज्रानें तुटून भूमीवर कोसळणाऱ्या प्रचंड करून आला; आणि मेघानें नीलपर्वतावर कड्यासारखा शोभला. राजा, याप्रमाणें वज्र-वर्षाव करावा त्याप्रमाणें त्या नागराजानें आपल्या दत्ताचा तो हत्ती पडला असतां अर्जुन त्या सोंडेंतून खूप जोरानें सीत्कार करून भूमिगत राजास झणाला, “ भिऊं नको. पार्थास भिजवून टाकलें. राजानें प्रेरित राजा, माझ्या भावानें मला अशी आज्ञा केली केलेला तो हत्ती वारंवार मेघाप्रमाणें गर्जना आहे कीं, “धनंजया, रणांत योद्ध्यांस ठार मारू करीत व सारखा गुरगुरत फाल्गुनावर धावला. नको व सर्व राजांस अशी विनंती करूं. राजा, वज्रदत्तानें सोडलेला तो गर्जेद्र जसा तुहीं सुहृज्जांसह वर्तमान सर्वजण युधिष्ठिरा-

च्या अश्वमेधास अवश्य यावें. 'नराधिपा, रथस्थ वीर त्या पादचारीबरोबर एकदम लढू आल्यानें असें सांगितलें असल्यामुळें मी तुला लागले; आणि त्यांनीं निवातकवचांचा काळ, ठार करीत नाहीं. राजा, ऊठ, तुला मुळींच संशयकांचा निहंता आणि सैधवांस ठार मार-भीति नाही. तूं सुखानें नगरास जा; आणि णारा अशा त्या वीरावर मारा चालविला. पुढील चैत्री पौर्णिमेस अगत्य हस्तिनापुरास त्यांनीं हजार रथ व दहा हजार स्वार यांनिशीं ये बरें. हे महाराजा, त्या वेळीं धीमान् धर्म- अर्जुनास वेढून टाकलें; व रणांत सिंधुपाति राजाचा अश्वमेध व्हावयाचा आहे. " जयद्रथाचा सव्यसाचीनें केलेला वध स्मरून

अर्जुन याप्रमाणें बोलला असतां तो पांडु- ते वीर अर्जुन वेढला गेल्यामुळें तेथें मनांत पुत्रांनिं जिकिलेला भगदत्तात्मज वज्रदत्त राजा- फार संतोष पावले. हे भारता, नंतर त्या त्या वेळीं 'ठीक आहे' असें ह्मणाला. सर्वांनीं पावसाप्रमाणें बाणांची वृष्टि केली. तेव्हां त्या बाणांनीं आच्छादिलेला पार्थ मेघांत झांकलेल्या सूर्याप्रमाणें शोभूं लागला ! राजा, तारांच्या पिंजऱ्यांत असलेला पक्षी जस दिसतो तसा तो शराच्छादित पुरुषश्रेष्ठ त्या

अध्याय सत्याहचरावा.

—:०:—

सैधवयुद्ध.

वैशंपायन सांगतात—नंतर, हे महाराजा, वेळीं दिसत होता. याप्रमाणें कृतीपुत्र शर-कुक्षेत्रांतील युद्धांतून उरलेले सैधव वीर व मेले पीडित झाला असतां त्रैलोक्यांत हाहाकार त्याचे मुलगे यांबरोबर त्या किरीटीचें युद्ध उद्भूत गेला; सूर्य निस्तेज झाला; अंगावर झाले. आपल्या प्रदेशांत अर्जुन उतरल्याचें रोमांच उठविणारा झझावात वाहूं लागला; ऐकतांच ते असाहिष्णु राजे त्यावर चालून राहून सूर्य व चंद्र या दोघांसही एकदम गेले व त्यांनीं आपल्या राज्याच्या समि- ग्रासलें; चोहोंकडून पडणाऱ्या उल्का सूर्यो-पाशीच त्या अश्वास पकडलें. ते विषासारखे वर आदळूं लागल्या; त्यांच्या मान्यानें कैलास भयंकर असून त्यांस अर्जुनाचें बिलकूल भय पर्वतही डळमळूं लागला; समर्पि व वाटलें नाही. त्या महावीर्यशाली राजांनीं देवर्षिही त्यांस पाहून अतिशय भयभीत अर्जुनास जिकण्याच्या ईर्ष्येनें त्यास वेढून टाकलें. होऊन दुःखशोकाश्रित होस्तांत अत्यंत उष्ण तेव्हा, राजा, त्या यज्ञिय अश्वाच्या मागो-उसास साडूं लागले; त्या उल्का चंद्रमंडला-माग जवळच धनुष्याणि अर्जुन पदाति होता वरील शशाचा त्वरेनें भेद करून त्या मंडला-त्याशीं त्यांची गांठ पडली; आणि पूर्वी जरी वर पडल्या; सर्व दिशा धुरानें व्याप्त होऊन रणांत त्यांची खोड मोडली होती, तरी त्या कांहींएक समजेनासें झालें; दिशाभूल झाली; वेळीं ते आपलीं नांवें, गोत्रें व विविध कृत्यें आकाशांत रासभारुण वर्णांचे मेघ उठून त्यांवर यांचा मोठ्यानें उच्चार करीत पार्थावर शर- इंद्रधनुष्ये व विजा चमकूं लागल्या; आणि त्या वृष्टि करूं लागले; आणि मस्त हत्तीचें निवारण मेघांनीं आकाश झांकून टाकून रक्तमांसांची वृष्टि करतील अशा प्रखर बाणांचे लोट सोडीत रणांत आरंभिली ! हे भरतश्रेष्ठा महाराजा, वीर जयाधी इच्छा करणाऱ्या त्या वीरांनीं कैते- फाल्गुन शरवृष्टीनें आच्छादित झाला असतां याचें निवारण चालविलें. रणांत भयंकर कृत्यें त्या वेळीं अशी स्थिति झाली. एकंदरीत हा करणारा त्या अर्जुनास पाहतांच ते सर्व १ अरुण रंगाहून फिकट असा एक मिश्र रंग,

विलक्षणच अद्भुत प्रकार घडला. चोहोंकडून शरजालांनीं सारखा झांकून निघत असतां स्वतः अर्जुनही अतिशय गांगरून त्याचें गांडीव धनुष्य व हाताचें संरक्षण करण्याचें चर्म खालीं गळलें; आणि तो महारथी मोह ईस सज्ज झालेला तो शूर व अजिंक्य गांडीव-पावल्यावर तर सैंधवांनीं त्यावर बाणांचें फारच धारी रणांत हिमालयाप्रमाणें निश्चल उभा मोठें जाळें पसरलें. नंतर, राजा, पार्थ अति-राहिला. तिकडे ते सैंधव वीरही पुनः एकत्र शय मोह पावल्याचें देवांस समजलें तेव्हां ते जमून सज्ज झाले; आणि अतिशय खबळून सर्वजण मनांत अतिशय व्रस्त होऊन त्यांनीं शरवृष्टि करूं लागले. मग पुनः लढाईस सज्ज अर्जुनाच्या मंगलार्थ अनुष्ठानें केलीं; व नंतर झाल्यामुळें मृत्यूचे दारांत उभे राहिलेल्या त्या सर्व देवर्षि, तसेच सप्तर्षि व ब्रह्मर्षि यांनीं धीमान् सैंधवांस महाबाहु अर्जुन हसत हसत सौम्य पार्थास विजय प्राप्त व्हावा म्हणून जप केला ! वाणीनें ह्मणाला, “ सैंधवहो, आपली शिकस्त

अध्याय अठ्ठ्याहत्तरावा.

—:०:—

सैंधवांचा पराजय.

वैशंपायन सांगतात:—नंतर, राजा, लढा-पराजय पावल्यावर तर सैंधवांनीं त्यावर बाणांचें फारच धारी रणांत हिमालयाप्रमाणें निश्चल उभा मोठें जाळें पसरलें. नंतर, राजा, पार्थ अति-राहिला. तिकडे ते सैंधव वीरही पुनः एकत्र शय मोह पावल्याचें देवांस समजलें तेव्हां ते जमून सज्ज झाले; आणि अतिशय खबळून सर्वजण मनांत अतिशय व्रस्त होऊन त्यांनीं शरवृष्टि करूं लागले. मग पुनः लढाईस सज्ज अर्जुनाच्या मंगलार्थ अनुष्ठानें केलीं; व नंतर झाल्यामुळें मृत्यूचे दारांत उभे राहिलेल्या त्या सर्व देवर्षि, तसेच सप्तर्षि व ब्रह्मर्षि यांनीं धीमान् सैंधवांस महाबाहु अर्जुन हसत हसत सौम्य पार्थास विजय प्राप्त व्हावा म्हणून जप केला ! वाणीनें ह्मणाला, “ सैंधवहो, आपली शिकस्त

नंतर, राजा, देवांनीं याप्रमाणें पार्थाचें तेज करून लढा आणि मला जिंकण्यासाठीं परा-प्रदीप्त केलें तेव्हां तो परमास्त्रवेत्ता धीमान् वीर काष्ठेचा प्रयत्न करा. तुझावर आतां मोठेंच रणांत अचल उभा राहिला. मग त्या कौरव-संकट प्राप्त झालें आहे. आतां काय कृत्यें करा-नंदनानें आपलें दिव्य धनुष्य उचलून वारंवार वयाचीं असतील तीं सर्व उरकून घ्या. तुमचीं आकर्षिलें, तेव्हां त्याचा पस्वाद्या यंत्रासारखा शरजालें पार नाहीतरां करून हा पहा मी प्रचंड ध्वनि झाला. नंतर त्या प्रभु तुम्हां सर्वांबरोबर लढतों. तुमच्या मनांत युद्ध पार्थानें वृष्टि करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें शत्रूंवर करण्याचें आहे तर उभे रहा, हा मी तुमचा बाणांच्या सरींचा वर्षाव केला. तेव्हां ते सर्व गर्व नाहीसा करतों.” जनमेजया, तो गांडीव-सैंधव वीर व त्यांचा राजा हे दोळ्यांनीं भर-धारी कुरुवीर तेव्हां रागाच्या सपाट्यांत या-लेल्या झाडांप्रमाणें बागांनीं आच्छादित होऊन प्रमाणें बोलला; परंतु लगेच त्यास ज्येष्ठ दिसेनातसे झाले. ते त्या गांडीवाच्या शब्दानें भ्रात्याचें वचन आठवलें. “ बारे, जयेच्छु क्षत्रि-भयभीत झाले आणि भयविह्वल होत्सते पळूं यांस रणांत ठार करूं नको, नुसतें त्यांस लागले. शोकानें आर्त झाल्यामुळें त्यांच्या जिंक. ’ असें जें महात्म्या धर्मानें झटलें होतें, नेत्रांतून अश्रु गळूं लागले आणि एकंदरीत त्याचें त्यास स्मरण झालें आणि मग तो पुरुष-ते फार शोक करूं लागले. याप्रमाणें सैंध-श्रेष्ठ असा विचार करूं लागला कीं, ‘ मला वांची स्थिति झाली असतां बलवान् पार्थ तर राजानें भूपालांस मारूं नको म्हणून सांगि-तर त्यावर शरजालें सोडीत त्यांच्यामधून तलें आहे. तेव्हां त्याचें हें चांगलें भाषण अलातचक्राप्रमाणें फिरत होता. दुसरा वज्र-अन्यथा न होण्यास काय उपाय करावा ! धारी महेंद्रच कीं काय अशा त्या अभिप्रायानें राजे मारले जाणार नाहीत आणि युधिष्ठिर पार्थानें सर्व दिशांस जादुगिरीप्रमाणें भासणारे राजाची आज्ञा पाळली जाईल असें मला वागलें अद्भुत बाणजाल पसरिलें आणि शरवृष्टींनीं पाहिले.” असा तेव्हां मनांत विचार करून त्या मेषजालसदृश परसैन्याचें निवारण करून तो धर्मज्ञ पुरुषश्रेष्ठ फाल्गुनानें युद्धमद चढलेल्या पार्थ शरकालिक सूर्याप्रमाणें विलक्षण शोभला. सैंधवांस असें झटलें, “मी तुमच्या हिताचा धर्म

ही गर्हिंवरून व वाईट तोड करून खाली मान घालून बसला होता त्यास ती दीन दुःशला पुनः विनवू लागली, “ अर्जुना, हे कुरुकुलोद्वहा, तूं धर्मज्ञ आहेस. ह्या बहिणीकडे व भाच्याच्या मुलाकडे पाहून आणि कुरुपति दुर्योधन व तो मंद जयद्रथ यांची करणी विसरून जाऊन आह्मांवर दया कर. बा अर्जुना, जसा अभिमन्यूचा पुत्र परवीरांतक परिश्रित् तसाच हा सुरथाचा पुत्र माझा नातू आहे असें समज. नरव्याघ्रा, सर्व योद्धे शांत व्हावे म्हणून मी यास घेऊन तुझ्या सन्निध आले आहे. मी आणखी काय म्हणतें तें ऐकून घे. हे महाबाहो, हा त्या मंद जयद्रथाचा वंशज तुझ्याजवळ आला आहे. यास्तव, या बालकावर प्रसाद करणें तुला उचित आहे. हे अरिंदमा, तूं शांत व्हावेस म्हणून हा तुला शिरसा प्रार्थना करीत आहे; आणि, हे महाबाहो, तुजपाशीं मागणें मागत आहे. यासाठीं, धनंजया, शांत हो. शांत हो. पार्था, ज्याचे कोणीच आमबांधव उरले नाहीत, अशा या अनाथ व अगदीं अजाण बालकावर प्रसाद कर. हे धर्मज्ञा, तूं क्रोधवश होऊं नको. याच्या त्या अनार्य, राक्षसी व तुमचे फारच अपराध करणाऱ्या पितामहाला तूं विसरून जा आणि त्याची आठवण न काढतां यावर कृपा दृष्टि कर. तेंच तुझ्या थोरपणास उचित आहे.”

दुःशलेचें सांत्वन.

याप्रमाणें दुःशला दीन वाणीनें बोलत असतां धनंजयास देवी गांधारी व राजा धृतराष्ट्र यांचें स्मरण होऊन तो शोकांत होत्साता क्षत्रधर्माची निंदा करीत म्हणाला, ‘ ज्याच्यामुळे मीं सर्व बांधव यमसदनीं पाठविले त्या ह्या क्षत्रधर्माला धिःकार असो!’ असें बोलून अर्जुनानें तिचें बहुत प्रकारें सांत्वन करून त्यावर कृपा दृष्टि केली; आणि नंतर प्रीतिनें दुःशलेला

भेटून त्यानें तिला घराकडे परतविलें. तेव्हां मग शुभानना दुःशलाही त्या योद्ध्यांस महारणापासून परावृत्त करून व पार्थाची स्तुति करून आपल्या घरी गेली.

याप्रमाणें त्या सिंधुदेशच्या वीरांस जिंकून तो धनंजय स्वेच्छेनें भ्रमण करणाऱ्या अश्व्याच्या मागून जाऊं लागला. नंतर आकाशांत मृगा-मागून जाणाऱ्या पिनाकपाणि शंकराप्रमाणें तो वीर त्या यज्ञिय अश्वामागून यथाविधि गमन करता झाला. मग त्या अश्वानें पार्थाची कीर्ति वृद्धिंगत करीत आज ह्या तर उद्यां त्या याप्रमाणें स्वेच्छेनें निरनिराळ्या देशांत यथेष्ट संचार केला; आणि, हे भरतर्षभा, याप्रमाणें फिरतां फिरतां तो साहजिकपणें अर्जुनासह मणिपूरच्या राज्यांत शिरला.

अध्याय एकुणऐशीवा.

—००—

अर्जुनबभ्रुवाहनयुद्ध.

वैशांपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, आपला पिता अर्जुन आपल्या राज्यांत आला आहे असें ऐकतांच त्याचा सत्कार करण्यासाठीं ब्राह्मण व नजराणा पुढें करून तो बभ्रुवाहन राजा नम्रपणें त्याकडे आला; परंतु याप्रमाणें तो मणिपुराधिपति जवळ आला असतां, मेधावी अर्जुनास सदैव क्षत्रधर्म ढोळ्यांपुढें दिसत असल्यामुळे त्यानें त्याचें अभिनंदन केलें नाहीं. उलट तो धर्मात्मा फाल्गुन तेव्हां त्यास रागावून म्हणाला, “ तुझें हें वागणें मुळींच योग्य नाहीं! तूं क्षत्रधर्मापासून पार च्युत झाला आहेस! मी तुझा पिता या नात्यानें येथें तुला भेटावयास आलों

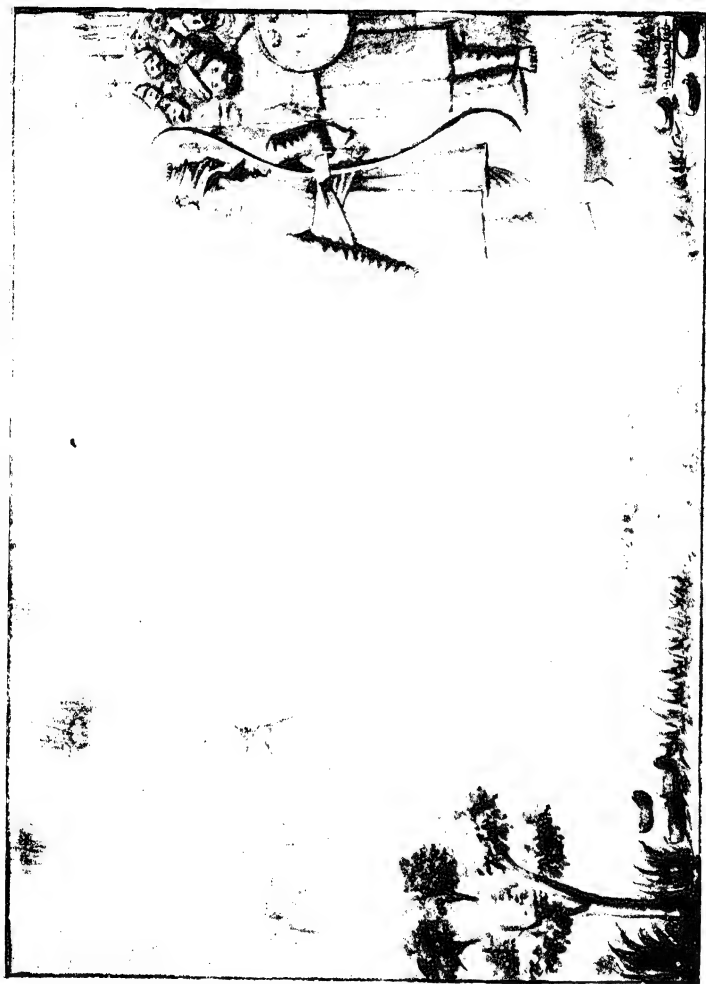
१ दक्षयज्ञाचा महादेवाने विध्वंस केला त्या वेळीं यज्ञ हा मृगरूपानें पळून जाऊं लागला; त्यास अनुत्पन्न हा उद्भवला आहे.

नाहीं; तर युधिष्ठिराच्या अश्वमेधीय ठेविले आहेत अशा उत्कृष्ट रथावर आरोहण अश्वार्चे संरक्षण करीत आलों आहेत. अशा केलें. त्या रथावर सर्व आयुधें व उपकरणें नात्यानें मी तुझ्या राज्यांत शिरलों असतां, सज्ज होतीं; त्याला मनोवेगानें पळणारे घोडे हे पुत्रका, तूं मजबरोबर कां लढत नाहीस ? जोडिले होते; त्याचीं चाकें मजबूत असून मी लढण्याला आलों असतां तूं जो मला उपस्करही उत्तम होता; आणि तो रथ सर्व सामोपचारे भेद्याला आलास, त्या तुज क्षत्र-प्रकारच्या सुवर्णलंकारांनीं भूषविला होता. धर्मापासून ऋष्ट झालेल्या दुर्बुद्धीला धिःकार अशा प्रकारच्या त्या श्रेष्ठ रथांत बसून व असो ! अरे, मी येथें आलों असतां जो एखाद्या अन्यंत सुशोभित केलेला सिंहाकार सुवर्णध्वज स्त्रीप्रमाणें सामोपचारे मला सामोरा आलास उभारून तो बभ्रुवाहन राजा पार्थावर चालून तो तूं जिवंत राहून येथें कांहीं पुरुषार्थ करणार गेला; आणि पार्थ ज्याचें रक्षण करीत होता आहेस थोडाच ! हे सुदुर्बुद्धे नराधमा, जर त्या अश्वमेधीय अश्वकांडे एकदम जाऊन त्या मी शस्त्र वगैरे न घेतां येथें आलों असतां, वीरानें अश्वशिक्षानिपुण लोकांकडून तो धरविला. तर तेव्हां तुझें हें करणें योग्य झालें असतें !”

राजा, याप्रमाणें पतीनें आपल्या पुत्रास दूषण दिल्याचें नागकन्या उलूपीस कळलें, तेव्हां तें तिला सहन झालें नाहीं. ती तशीच जमीन फोडून तेथें आली, तों पुत्र खडू होऊन खालीं मान घालून उभा आहे, असें तिनें पाहिलें. कारण, हे प्रभो, युद्धार्थां पित्यानें त्याची एकसारखी निर्भर्त्सना चालविली होती. मग ती चारुसर्वांगी नागकन्या उलूपी आपल्या धर्मज्ञ पुत्राजवळ जाऊन त्याला धर्मास अनुसरून असें झणाली, “ बाळा, मी तुझी माता नागराजाजी कन्या उलूपी आहे, समजलास. पुत्रा, तूं माझ्या सांगण्याप्रमाणें वाग. तेणेंकरून तुजकडून उत्कृष्ट धर्माचरणच घडेल. या तुझ्या पित्यास लढव्येपणाचा मोठा अभिमान आहे, यास्तव या कुरुश्रेष्ठाबरोबर तूं युद्ध कर. तेणेंकरूनच तो तुजवर संतुष्ट होईल यांत संशय नाहीं ! ”

हे भरतर्षभा, याप्रमाणें मातेनें उत्तेजन दिलें असतां त्या महातेजस्वी शूर बभ्रुवाहन राजर्षि युद्ध करण्याचें मनांत योजिलें; आणि लगेच सुवर्णाचें चिलखत व लखलखीत शिर-स्त्राण धारण करून, ज्यावर शेंकडों भीते

त्यानें अश्व धरल्याचें पाहून धनंजयाचें अंतःकरण संतुष्ट झालें व त्या पादचारी पार्थानें आपल्या रथस्थ पुत्राचें रणांत निवारण चालविलें. तेव्हां बभ्रुवाहन राजानेंही सर्पविषाप्रमाणें घातक व तीक्ष्ण अशा अनेक बाणसंधांनीं त्या वीरास घायाळ केलें. याप्रमाणें त्या हर्षभरित झालेल्या उभय पितापुत्रांचें देवदानवांच्या युद्धाप्रमाणें अतुल युद्ध झालें. मग बभ्रुवाहनानें हास्यपूर्वक एक आनतपर्व बाण नेमका अर्जुनाच्या खांद्यावर मारला, तो वाळूळांत शिरणाच्या सर्पाप्रमाणें पिसाऱ्यासुद्धां अर्जुनाच्या खांद्यांत घुसला आणि त्यांतून पार जाऊन जमीनींत शिरला ! त्या योगें जबर वेदना होऊ लागल्यामुळें धीमान् अर्जुनानें कसेंही करून धनुष्याच्या आधारानें अंग सावरलें ! आणि हृदयाकाशवर्ती ईश्वरी तेजामध्यें क्षणभर लीन झाल्यामुळें तो बाह्यतः मृतप्राय दिसूं लागला ! मग कांहीं वेळानें पुनः शुद्धीवर येऊन त्या महातेजस्वी पुरुषश्रेष्ठ इंद्रात्मजानें पुत्राची प्रशंसा करून असें म्हटलें, “ शाबास महाबाहो, शाबास ! वत्सा, हे चित्रांगदात्मजा, तुझा अनुरूप पराक्रम पाहून मी

फार संतोष पावलों. पुत्रा, आतां पहा मी तुज- अर्जुनानें त्यास पूर्वीच शरसंधांनीं अतिशय वरबाण सोडतों. रणांत सावधपणें उभा रहा ! ” घायाळ केलेच होते. या सर्व कारणांमुळे त्यानेंही

राजा, असें बोलून त्या शत्रुसंहारकानें रणांगणांत भूमीस आलिंगन दिलें ! याप्रमाणे, नाराच बाणांचा वर्षाव केला. परंतु गांडीवा- जनमेजया, पति ठार झाला आणि पुत्रही पासून सुटलेल्या त्या वज्र किंवा अशानि यांप्रमाणे जमीनीवर पडला, असें ऐकून अत्यंत शोकाकुल तेजस्वी नाराच बाणांचे बभ्रुवाहनानें मलांच्या झालेली चित्रांगदा रणांगणाकडे धावली. त्या योगानें दोन दोन तीन तीन तुकडे उडविले ! वेळीं तिचें हृदय शोकानें संतप्त झालें असून ती मग पार्थानें दिव्य शरांनीं त्याच्या सुवर्णविभू- अतिशय शोक करीत होती व दुःखामुळे कांपत पित ध्वजाच्या चिंधड्या उडवून आणखी होती. अशा स्थितीत ती मणिपूरपतीची माता एका क्षुरबाणासरसा तो सुवर्णाचा तालवृक्षच रणांगणीं आली, तों पति मरून पडल्याचें तिच्या कीं काय असा शोभणारा ध्वज रथापासून खालीं दृष्टीस पडलें !

पाडला; आणि तसेच, हे अरिंदमा, त्याचे ते महावेगानें चालणारे धिप्पाड घोडेही पांडु- पुत्रानें जसे कांहीं सहज लीलेनेंच ठार मारिले !

अध्याय ऐशीवा.

—:०:—

चित्रांगदेचा विलाप .

या कृत्यानें बभ्रुवाहनासही अत्यंत कोप चढून तो रथातून खालीं उतरला; आणि मोठ्या वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, त्वेषानें पित्या अर्जुनाशीं पायींच लढूं लागला. नंतर कमलनयना चित्रांगदेनें फारच विलाप राजा, पुत्राचा तो पराक्रम पाहून शक्तात्मज केला; आणि शेवटीं दुःखातिशयानें मूर्च्छित पाथाला परम संतोष झाला; आणि प्रेमांमुळे त्यानें होऊन ती धरणीवर पडली. मग कांहीं वेळानें पुत्रास फारशी इजा केली नाहीं. पण आपला पिता सावध होऊन ती दीव्यदेहाधारिणी देवी पन्नग- पराङ्मुख झाला असें बभ्रुवाहनास वाटून त्या कन्या उलूपीस पाहून असें ह्मणाली, “ उलूपि, बलवंतानें पुनः सर्पविषाप्रमाणें भयंकर बाण पति रणांगणांत निजला आहे बघ ! तुझ्यामुळे त्यावर मारले; आणि मग तर त्या बभ्रुवाहनानें माझ्या पुत्रानें या समितिजय वीरास ठार बालस्वभावामुळे एका उत्तम पिसऱ्याच्या केलें ! अगे, ज्यापेक्षां केवळ तुझ्यामुळेच हा लखलखीत बाणानें त्यास अतिशय जोरानें तुझा पति रणांत ठार झाला, त्यापेक्षां तुला नेमकें हृदयावर विद्ध केलें ! राजा, तो अति- आर्य लोकांचे धर्म कळतात असें कसे म्हणावें ? दुःखदायक बाण मर्मस्थानाचा भेद करून तशीच तूं पतिव्रता तरी कसली ? किंवा, बाईग ! अर्जुनाच्या शरीरांत शिरला आणि अशा प्रकारें मी तुझी प्रार्थना करतों कीं, जर धनंजयानें पुत्रानें अति घायाळ केलेला तो कुरुनंदन धनंजय तुझा कांहीं अपराध केला असेल, तर मग धरणीवर मूर्च्छित पडला ! तो कुरुकुलां- त्यास तूं आज क्षमा कर आणि कसेही करून तील धुरंधर वीर पडला असतां तिकडे चित्रां- या पाथाला उठीव ! आर्ये, हे पतिव्रते, तूं गदेचा पुत्र बभ्रुवाहन राजाही मूर्च्छित झाला. धर्मज्ञ म्हणून त्रैलोक्यांत प्रसिद्ध आहेस. मग कारण, रणांत त्यानें अतिशय श्रम केले असून पतीला पुत्राकरवीं ठार करून तूं शोक करीत तशा स्थितीत त्यानें पिता मेळ्याचें पाहिलें, नाहींस हें कसे ? हे नागकन्ये, पुत्र मेळ्या- यामुळे त्यास प्रबळ मूर्च्छा आली. शिवाय बदल मला शोक होत नाहीं; परंतु त्यानें

ज्याचें हें अशा प्रकारचें आतिथ्य केलें, त्या राजा, नागकन्येला असें सांगून ती तिची सवत पतीबद्दल मला फार शोक होत आहे ! ” चित्रांगदा मग प्रायोपवेशन करून स्तब्ध राहिली.

जनमेजया, नागकन्या उलूपीस इतकें

बभ्रुवाहनाचा शोक.

बोलून मग ती यशस्विनी चित्रांगदा पती- वैशंपायन सांगतातः—याप्रमाणें पुष्कळ जवळ जाऊन असा विलाप करूं लागली, वेळ विलाप करून मग ती चित्रांगदा पतीचे “महाराज, उठा, उठा; आपण कुरुपति युधिष्ठि- पाय धरून दीन होत्सानी उसासे टाकीत राचे अतिशय आवडते व माझे प्रिय प्राण पुत्राकडे पहात बसून राहिली. नंतर तो बभ्रु- आहां. प्राणनाथ, हा पहा मीं तुमचा घोडा वाहन राजा पुनः शुद्धीवर आला; आणि तेथें सोडून विला आहे ! महाराज, आपणांला रणांगणांत मातेस पाहून म्हणाला, “ हाय धर्मराजाच्या यज्ञिय अश्वामागून जावयाचें हाय ! ही सुखांत वाढलेली माझी माता भूमीवर आहे ना ? मग असे जमीनीवर काय पडलां ? मरून पडलेल्या या आपल्या वीर पतीजवळ कुरुनंदना, माझे प्राण आपणांवर अवलंबून पडली आहे, याहून अधिक दुःख तें कोणतें ? आहेत. महाराज, दुसऱ्यांस प्राणदान हाय हाय ! रणांत शत्रूंचा सहार करणारा व करणारे आपण आज कसाहो प्राण सर्व शस्त्रधरांत श्रेष्ठ अशा ह्या वीरास मीं सोडलांत ? उलूपि, जमीनीवर पडलेल्या ह्या युद्धांत मारिलें,—त्या वीराकडे ही पहाते पतीकडे नीट बघ तरी ! पतीचा व पुत्राचाही आहे ! अरेरे ! ज्याचे हात प्रचंड व पूर्ण घात करून तुला शोक होत नाही ना ? छाती विशाल आहे, असा हा पति मृत हा मृत्यु पावलेला मुलगा खुशाल येथें जमीनी- झाल्याचें पहात असतांही ह्या देवीचें कठीण वर पडूं वे; परंतु हा लोहिताक्ष गुडाकेश हृदय विदीर्ण होत नाही, त्यापेक्षां घडी भरली पार्थ मात्र खरोखर जिवंत व्हावा. अग, पुष्कळ नसतां मनुष्यास येथें मरण येणें नाही असेंच बायका करणें हा कांहीं पुरुषांचा अपराध नव्हे; दिसतें ! ज्या अर्थी आज मी किंवा माझी तो स्त्रियांचा अपराध म्हणतां येईल ! उलूपि, माता कोणीच मरत नाही, त्यापेक्षां, वेळ अनेक बायका केल्यामुळें पार्थ दोषी आहे, आली नसतां मरण येणें कठीण आहे, हीच असें तुला वाटूं देऊं नको. अर्जुनाचा व गोष्ठ खरी ! हाय हाय ! मीं पुत्रांनें रणांत आपला हा स्नेहसंबंध (विवाह) ब्रह्मदेवानेंच मारिलेल्या ह्या कुरुवीराचें सोन्याचें चिलखत घडबिला आहे आणि तो कदापि न ढळणारा मोडून तोडून जमीनीवर पडलें आहे पहा ! व अक्षय्य असा आहे. तूं त्या संबंधानुरूप धिःकार असो झाला ! ब्राह्मणहो ! हा माझा वीर वाग; व पार्थाशीं तुझा जो विवाह झाला आहे पिता मज पुत्राच्या हातून मरून भूमीवर त्याचें सार्थक्य कर. तूं पुत्राकरवीं पतीला वीरशयनीं पडुडला आहे पहा ! अहो, घाड्या- मारविलें आहेस. आतां जर आज तूं याला मागून जाणाऱ्या ह्या कुरुप्रवीराच्या आरो- जिवंत करून मला दाखविणार नाहीस, तर म्याथें व विजयार्थ शांति करण्यासाठीं मुद्दाम मी आजच प्राणत्याग करीन ! हे देवि, पति युधिष्ठिरानें जे ब्राह्मण पाठविले आहेत ते जिवंत न होईल तर पतिपुत्रांचा वियोग घडलेली कसली शांति करीत असतात ? अहो ब्राह्मणहो, व तेणेकरून दुःखित झालेली मी ही येथेंच रणांत प्रत्यक्ष पित्याचा घात करणाऱ्या मज तुझ्या देखत प्रायोपवेशन करीन हें पकें समज ! ” निर्घृण पातक्याला या पापापासून मुक्त होण्या-

साठी कांहीं प्रायश्चित्त तरी सांगा! हाय हाय! शोकाकुल झालेल्या बभ्रुवाहन राजानें उक्ता आज पितृघात केल्यामुल्ले मज पाषाणहृदयाला स्पर्श करून दुःखानें असें हाटलें, “ स्थावरा त्यांचें कैतडें पांघरून सर्व प्रकारें आपत्ति जंगम सर्व भूतांनीं माझें भाषण ऐकावें; आणि, भोगीत बारा वर्षे भटकत कंठलीं पाहिजेत! या हे माते नागकन्ये, मी सत्य बोलत आहे तें मला तीं पित्याच्या मस्तकाचीं दोन शकलें; तूंही ऐक. जर माझा पिता नरश्रेष्ठ पार्श्व ह्मणजे मी तीं घेऊन भूतलावर भ्रमण करतो! जिवंत झाला नाही, तर मी रणांत याच कारण आज या पितृघातरूपी पातकाला दुसरें ठिकाणीं शरीर शुष्क करीन. पित्याला ठार प्रायश्चित्तच नाही. हे नागराजकन्ये उलूपि, हा मारून माझी आतां कोठेही निष्कृति होणार पहा तुझा पति माझ्या हातून ठार झाला आहे. नाही. आतां मी पितृघाताच्या पातकामुल्ले मीं आज रणांत अर्जुनाला मारून तुझें प्रिय अक्षय्य नरकांत पडणार हें निश्चित होय केलें. आतां मी आजच बाबा गेले तिकडे वीर क्षत्रियाला मारिलें असतां शंभर जाणार. कारण, हे शुभांगि, मला आतां गाई दान केल्याने पापमुक्ति होते. कांहीं आपले प्राण धारण करवत नाहीत. माते, परंतु पितृघातापासून माझी मुक्तता होणें गांडीवधारी अर्जुन व मी या उभयतांना दुर्लभ आहे. हा माझा पिता पांडुपुत्र धनंजय मेलेले पाहून आज तूं संतुष्ट हो. हे देवि, जगांत अद्वितीय वीर होता आणि शिवाय तो मी शपथपूर्वक सत्य सांगतो कीं, मी कांहीं आज मोठा धर्मात्मा होता. तेव्हां त्याच्या घातापासून प्राण ठेवणार नाही! ”

हे महाराजा, इतकें बोलून त्या दुःख-

माझी निष्कृति कोठून होणार? ” राजा, असें बोलून तो अर्जुनपुत्र महाबुद्धिमान् राज्य उदकस्पर्शपूर्वक प्रायोपवेशन करून स्तब्ध बसला.

अर्जुनसंजीवन.

१ कोणतेही पातक घडले असतां त्या पातकाचे विशिष्ट स्वरूपाची दर्शक अशी कांहीं खूण अंगावर वागवून आपलें पातक सर्व जगाला स्वमुखाने उघड सांगत फिरणे हा त्याचे प्रायश्चित्ताचा मार्ग सामान्यतः मानिला आहे. प्रस्तुतस्थलीं बभ्रुवाहनाचे हातून पितृहत्या घडली असतां, आपल्याला बापाचें शिरःकपाल व चर्म यांची ध्वजा उभारून बारा वर्षेपर्यंत जगभर आपलें पापकर्म सांगत फिरावें लागेल अशी धास्ती येऊन पडली. — वरील विधीविषयी याज्ञवल्क्यस्मृतीत उल्लेख आहे तो:—

शिरःकपालीध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् ।

(याज्ञ० स्मृ. अ. ३, २४३.)

वरील उताऱ्यांत सामान्य ब्रह्महत्येचा उल्लेख आहे. परंतु ‘ अपराकांनीं ’ भविष्यपुराणांतील उतारा घेतला आहे त्यांत “मातरं पितरं हत्वा सोदरं आतरं तथा । अनेन विधिना० ” इत्यादि ह्मणून पितृहत्येचाही अंतर्भाव व्यक्त केला आहे.

(वायुदेवशाली अभ्यंकर.) .

वैशंपायन सांगतात:—हे परंतपा, त्या वेळीं तो बभ्रुवाहन राजा प्रायोपवेशन करून बसला असतां व मातेसहवर्तमान पितृशोकांत निमग्न झाला असतां उलूपीनें संजीवनमण्याचें चिंतन केलें; आणि नागाचें मुख्य साधन असा तो मणि तात्काळ तेथें प्राप्त झाला. मग उलूपीनें तो मणि घेऊन सैनिकांच्या अंतःकरणास हर्ष उत्पन्न करणारें असें भाषण केलें, “मुला, उठ; शोक करू नको. तुला वाटत आहे, परंतु तूं कांहीं खरोखर जिणूला जिकलें नाहीस. तो मान-वांस तर काय, पण इंद्रासुद्धां सर्व देवांसही अजिंक्य आहे ! आतां येथें अर्जुन येथे दिसत आहे, हा खरो मेलेला नसून मीं. या तुझ्या पुरुषश्रेष्ठ व यशस्वी पित्याच्या ह्मितानें त्यावर मोहिनी नामक मायेचा प्रयोग करून

आहे. राजा बभ्रुवाहना, संग्रामामध्ये लढत झालेलें कां बरें दिसत आहे ? तुला ठाऊक असतां तुझा पराक्रम कसा काय असतो तें असल्यास मला सांग. तसेंच तुझी माता येथें प्रत्यक्ष पहाण्यासाठीं च हा परवीरांतक पार्थ येथें रणभूमीवर कशाकरितां आली, व ही नाग-आला होता; आणि म्हणूनच मीं तुला युद्ध राजाची कन्या उलूपीही येथें कां प्राप्त झाली करण्याचें प्रोत्साहन दिलें. पुत्रा, यामध्ये तुला तेंही माहीत असल्यास सांग. माझ्या सांगण्या-तिष्ठमात्र तरी पाप लागलें असेल अशी शंका प्रमाणें तूं हें मजबरोबर युद्ध केलेंस ही वेखील घेऊं नको. अरे, हा पार्थ म्हणजे नर गोष्ट मला माहीत आहे. पण या स्त्रियांस येथे नामक पुराण ऋषि असून महान्, केवळ आत्म-येण्याचें काय कारण घडलें तेवढें समजण्याची रूप, शाश्वत व अक्षर असा आहे; याला रणांत माझी इच्छा आहे.''

जिकण्यास शकही समर्थ नाही ! राजा, हा याप्रमाणें पार्थानें प्रश्न केला असतां मणि-पहा मीं दिव्य मणि बरोबर आणिला आहे. पुरेश्वर विद्वान् बभ्रुवाहनानें शिरसा प्रणाम करून हा दररोज मेलेले सर्प पुनः जिवंत करितो. म्हणलें, "तें सर्व या उलूपीला विचारा ! "

तेव्हां, प्रभो, तूं आपल्या हातानें हा पित्याच्या हृदयावर ठेव, म्हणजे लगेच पार्थ जिवंत झाल्याचें तुझ्या दृष्टीस पडेल ! "

अध्याय एकयायशीवा.

—:०:—

अर्जुनशापमोक्षकथन.

याप्रमाणें तिनें सांगितलें असतां त्या निष्पाप व अमितपराक्रमी राजानें तो मणि पार्थाच्या हृदयावर ठेविला; आणि याप्रमाणें त्या मण्याचा उलूपि, तुला व तसेंच ह्या मणिपूरेश्वराच्या स्पर्श होतांच, गाढ झोंपेंतून जागा झाल्याप्रमाणें मातेला रणांगणांत कोणत्या कामासाठीं यावं पार्थ सावध होऊन लाल डोळे उघडीत उठून लागलें बरें ? हे चपलांगि भुजगाम्भजे, राजा बसला ! मग तो थोर अंतःकरणाचा महात्मा बभ्रुवाहनाची खुशाली जाणण्यासाठीं उत्सुक पार्थ सावध होऊन स्वस्थ बसला आहे असें होऊन तूं आलीस काय ? का माझे कुशल पाहून बभ्रुवाहनानें त्या पित्यास वंदन केलें, समजावें ही तुझी इच्छा आहे ? सुंदरी, मीं राजा, पुरुषश्रेष्ठ पार्थ सावध होऊन पुनः झळकूं किंवा या बभ्रुवाहनानें अज्ञानामुळे तुझा कांहीं लागला असतां इंद्रानें पुण्यकारक दिव्य अपराध केला असें तर घडलें नाही ना ? तसेंच पुण्यांची त्यावर वृष्टि केली; मेधाप्रमाणें शब्द तुझी सवत राजकन्या चित्रांगदा हिनें तर करणाऱ्या दुंदुभि वाजूं लागल्या; आणि आका-तुझा कांहीं अपराध केला नाही ना !

शांत 'शाबास ! शाबास !' असा फार मोठा शब्द राजा, यावर ती नागराजाची कन्या झाला. मग पूर्ण विश्राम पावलेल्या महाबाहु हास्यवदनानें त्यास ह्मणाली, "महाराज, आपण पार्थनें उठून बभ्रुवाहनास आलिंगिलें व त्याच्या माझा अपराध केला नाही, किंवा बभ्रुवाहनानें-मस्तकापे अवघाण केलें. नंतर पलीकडे त्याची ही केला नाही. त्याचप्रमाणें याच्या या शोकाकुल झालेली माता उलूपीसह उभी होती आईनेंही माझे कांहीं केलें नाही. ती विचारी सिरकडे त्याची दृष्टि गेली. तेव्हां धनंजयानें तर माझा शब्द शेलीत असते. आतां मीं हें निवारिलें, "हे परांतका, हें सर्व रणांगण शोक, काय ध कसें केलें तें सर्व एकावें. महाराज, विषय व हर्ष यांनीं एकसमयावच्छेद करून त्यास मीं आपल्या पार्थी मस्तक ठेवून प्रार्थना करितें,

आपण मजवर कोप करूं नये. कारण, आणि असें झाले असतां, हे नार्वेदा, तो प्रभो कुरुनंदना, तुमच्याच हितासाठीं मीं हें शापमुक्त होईल. जा, काळजी करूं नको.' केलें आहे. आतां, हे महाबाहो धनंजया, "महाराज, याप्रमाणें वसु बोलले, तेव्हां मीं काय केलें, तें संपूर्ण श्रवण करावें. महा- बाबांनीं तें मला येऊन सांगितलें; आणि तें भारतयुद्धांत तुम्हीं शांतनव भीष्मांस जें अध- ऐकून मीं आपणांस हें अशा प्रकारें शापमुक्त मीं मारिलें, त्याची ही निष्कृति मीं येथें केलें. महाराज, देवराज इंद्रही समरांत केली. वीरा, समोरासमोर लढून कांहीं आपला पराभव करूं शकणार नाही. आतां, तुम्हीं भीष्मांस पाडिलें नाही; तर ते शिखंडी- पुत्र हा आत्मा होय,—आपणच पुत्ररूपानें बरोबर युद्ध करीत असतां त्या शिखंडीच्या जन्म घेतों, असें असल्यामुळेच येथें तुमचा आडून तुम्हीं त्यांस मारिलें. या अधर्माचें पुत्राकडून पराभव झाला. महाराज, यांत निरसन केल्याशिवाय जर तुमचें प्राणोत्क्रमण वास्तविक मजकडे कांहींएक दोष नाही. झालें असतें, तर त्या पापकर्माच्या योगानें मग आपणांस काय वाटेल तें खरें !"

तुम्ही अक्षय्य नरकांत पडलां असतां ! यासाठीं राजा जनमेजया, असें ती बोलली असतां आतां पुत्राकडून तुम्हांला जो क्षणभर मृत्यु अर्जुन प्रसन्नचित्त होऊन तिला म्हणाला, आला, तीच त्या पातकाची विहित शांति 'सुंदरी, तू हें जें केलेंस तें सर्व मला फार होय, असें पूर्वीं वसूंनीं व गंगेनें ठरविलेंलें आवडलें.' मग तो कुरुकुलनंदिनी चित्रांग- मीं ऐकिलें आहे. राजा, शांतनव निधन देच्या देखेंत आपल्या पुत्रास म्हणजे मणिपूर- पावले असतां देव व वसु महानदी गंगेवर श्वर बभ्रुवाहनास म्हणाला, 'राजा, पुढील येऊन त्यांनीं तीत स्नान केलें आणि भागी- चैत्री पौर्णिमेस युधिष्ठिराचा अश्वमेध होणार रथीच्या अनुमतानें तेव्हां असें घोर भाषण आहे. तर तेथें तूं उभय मातांस घेऊन अमात्या- केलें कीं, "हे भाविनि, हा शांतनव भीष्म सहवर्तमान अवश्य ये.' रणांत दुसऱ्याशींच लढण्यांत गुंतला असतां पार्थानें याप्रमाणें सांगितलें तेव्हां त्या व मुळींच लढत नसतां सव्यसाचीनें यास ठार धीमान् कमलाक्ष बभ्रुवाहन राजानें पित्यास मारिलें आहे. तर यासाठीं आम्ही आज झटलें:—हे धर्मज्ञ, आपल्या आज्ञेप्रमाणें मी धनंजयास शाप देतों !" यावर भागीरथी ब्राह्मणांसहवर्तमान अश्वमेध महायज्ञास येईन. 'ठीक आहे.' असें म्हणाली ! हें ऐकून पण, महाराज, आज मजवर अनुग्रह करण्या- माझा थरकाप झाला; आणि लागलीच साठीं आपण माझ्या नगरांत प्रवेश करावा. नागलोकीं जाऊन मीं हें वर्तमान आपल्या हें आपलेंच नगर आहे. येथें मार्यासह प्रवेश पित्यास कळविलें. तेव्हां त्यालाही तें ऐकून करावा. हे प्रभो विजयिभ्रंश, आपणांस या अतिशय वाईट वाटलें. मग माझ्या पित्यानें गोष्टीचा मुळींच विचार पडावयास नको. येथें वसूंकडे जाऊन आपल्याकरितां त्यांची प्रार्थना आपल्या घरीं एक रात्र सुखानें राहून मग केली, व पुनःपुनः त्यांची मनधरणी केली, उद्यांपासून आपण पुनःअश्वबरोबर गमन करावें. तेव्हां ते त्यास असें म्हणाले, 'महाभागा, याप्रमाणें पुत्रानें विनंती केली असतां मणिपूरचा तरुण राजा त्याचा पुत्र 'आहे; वानरकेतु पार्थानें तेव्हां त्या चित्रांगदापुत्रास तो त्याला रणांत बाणांनीं जमीनीवर पाडील; हास्यपूर्वक झटलें, "वीरा, हे पृथुलोचना, मी

शिक्षा घेऊन संचार करित आहें हें तुला शिक्षा लाविली नाही, तरी मी आज तुझा निमित्त आहेच. तेव्हां तोंपर्यंत मला तुझ्या खरपूस समाचार घेतों ! चल, युद्धास सुरवात नगरांत प्रवेश करतां येत नाही. या यज्ञिय कर; हा पहा मी प्रहार करूं लागलों ! ”

अश्वामेन स्वेच्छेनुरूप संचार करावयाचा असतो; हें त्याचें भाषण ऐकून पांडुपुत्रानें हसतच अग्नि, हे नरवर्षा, त्याचे मागोमाग मला प्रत्युत्तर केलें, “ या घोड्याच्या गतीस जो मेलेंच पाहिजे. जा; तुझें कल्याण असो. मी विघ्न करील त्याचें मी निवारण करावें असें पुढें जातों; मला कांहीं येथें मुकाम करितां व्रत वडील बंधूनीं मजकडे सोंपविलेलें तुला येत नाही. ” मग तेथें बभ्रुवाहनानें त्या खात्रीनें विदित असेलच. तूं काय सामर्थ्य इंद्रसुताची विधिपूर्वक पूजा केली; आणि नंतर असेल तितकें लढ. मला त्याचा राग नाही. ” त्याची व भाषाची अनुज्ञा घेऊन तो भरत- तें ऐकून मगधेश्वरानें सहस्राक्ष इंद्र वृष्टि श्रेष्ठ पुढें निघून गेला. करितो त्याप्रमाणें हजारों बाणांची वृष्टि करित

अध्याय व्यायर्शावा.

—०:—

मागधांचा पराजय.

वैशांपाधेन सांगतात:—राजा, याप्रमाणें केतु पार्थानें दीप्तमुख पन्नगांसारखे जळजळीत तो घोडा समुद्रांत पृथ्वीवर संचार करून बाण त्याच्या ध्वजावर, पताकांवर, रथावर, हस्तिनापुराकडे जाणाऱ्या मार्गानें मार्गे परतला यंत्रावर, घोड्यांवर आणि इतर रथांगांवर आणि अश्वानुरोधानें जाणारा पार्थही त्याच्या फेंकले; परंतु त्या वीराच्या शरीरावर किंवा बरोबरच मार्गे फिरला. येतां येतां वाटेंत साह- त्याच्या सारथ्यावरही मारिले नाहीत. पण जिकपणें तो राजगृह नगराजवळ प्राप्त झाला. अशा प्रकारें वस्तुतः पार्थच त्याच्या देहास जपत तेव्हां, हे राजा, पांडवांचा तो अश्व आपल्या असतां मागधाला हा आपलाच पराक्रम आहे राज्यांत आलेला पाहून तेथील वीर राजा असें वाटून त्यानें पार्थावर पुनः बाण फेंकले ! सहदेवपुत्र यानें क्षत्रधर्मास स्मरून पार्थास तेव्हां पार्थ अतिशय जखमी होऊन वसंत- आह्वान केलें. तो सहदेवाचा पुत्र काहीं फुललेल्या पळसासारखा शोभूं मेघसंधि धनुष्यबाण व ढाल घेऊन रथांत लागला ! जनेमेजया, त्या मागध राजाला बसून नगरांतून बाहेर पडला; आणि मारण्याची अर्जुनाची इच्छा नव्हती यामुळेच त्या पदाति धनंजयावर त्वरेनें चालून गेला. तो त्या लोकैकवीराच्या समोर उभा होता; त्या महातेजस्वी मेघसंधीनें धनंजयास गांठून, नाहीपेक्षां केव्हांच निजधामास गेला असता ! मोठेंसें शहाणपणाचें नव्हे—पण बालस्वभावानु- परंतु हा खरा प्रकार न ओळखून तो पार्थास रूप द्यावें, “ आर्या, हे भारता, तुझ्या ह्या विद्ध करूं लागला, तेव्हां त्यास संताप येऊन घोड्यामोवतीं हा केवळ स्त्रियांचा गराडा आहे त्यानें जोरानें धनुष्य खेचून त्याचे घोडे ठार असें मी सज्जतो ! मी याचें हरण करितों; केले; सारथ्याचें मस्तक उडविलें; त्याचे तें सामर्थ्य असेल तर सोडविण्याचा प्रयत्न कर ! मोठें चित्रविचित्र रंगाचें धनुष्य एका क्षुर पार्थ, मी मागध वडिलांनीं तुला युद्धांत बाणानें तोडून टाकलें आणि त्याची ढाल,

पताका व ध्वजही खालीं लोळविला ! मग धनंजयानें गांडीव धनुष्याच्या प्रतापानें स्लेष्मा-
तो घायाळ, अश्वहीन, धनुष्यविहीन च्या कितीएक अफाट सेनांचा पराभव केला.

सारथिरहित झालेला राजा गदा घेऊन वेगानें
कुंतीपुत्रावर धावला. परंतु तो वेगानें येत
असतांच पार्थानें गृध्रपक्ष्याचीं पिसें पिसाऱ्यास
लाविलेल्या अनेक शरानीं ती सुवर्णविभूषित

अध्याय त्रयायशीर्वा.

—१०:—

अश्वानुसरण.

वैशांपायन सांगतात:—राजा, मगधराजानें
व बंधनें फुटून गेलीं आणि ती गदा चूर्ण पूजन केल्यानंतर श्वेतवाहन पार्थ त्या यज्ञिय
होऊन मोकळ्या नागिणीसारखी भूतलावर अश्वामागून दक्षिण दिशेकडे जाऊं लागला.
पडली ! नंतर त्या विरथ, धनुष्यहीन व गदा- पुढें तो स्वेच्छेन संचार करणारा बलाढ्य
रहित झालेल्या वीराचें सांत्वन करीत कपिकेतन तुरग पुनः मार्गे वळून चेदि देशांतील शुक्ति-
पार्थ त्यास असें ह्मणाला, “ बाळा, तू आज साह्रय नामक रम्य नगरास प्राप्त झाला. तेथें
हा क्षत्रधर्म उत्तम प्रकारें दाखविलास, यांत शिशुपालाचा पुत्र शरभ राज्य करीत असून तो
संशय नाही, आतां जा. राजा, तुझ्या पोर- महाबलाढ्य होता. त्यानें प्रथम लढाई केली;
वयाला तू रणांत केलेला हा पराक्रमच फार परंतु शेवटीं करभार अर्पण करून पार्थाचें
आहं. राजा ‘ राजे मारूं नको ’ अशी युधि- पूजन केलें. मग, राजा, तेथें पूजन स्वीकारल्या-
छिराची मला सांगी आहे; आणि ह्मणूनच तू नंतर तो अश्वराज काशी, कोसल, किरात
माझी रणांत खोडी काढूनही वांचलास ! ” व तंमण या देशांत गेला. त्या त्या ठिकाणीं

जनमेजया, अर्जुनाच्या या भाषणाचा पार्थानें यथान्याय आदरसत्कार स्वीकारून
मागधानें विचार केला, तेव्हां त्याची खात्री पुनः तो उलट खाऊन अध्वानुरोधानें दशार्ण
झाली कीं, अर्जुनानें गय केली ह्मणूनच आपण देशांत प्राप्त झाला. तेथें चित्रांगद राजा राज्य
वांचलों खरे. मग त्यानें अर्जुनास हात जोडून करीत होता. त्या बलाढ्य व शत्रुमर्दन राजाशीं
नमस्कार केला आणि ह्मणेलें, “ मी पराभूत पार्थाचें फारच भयंकर युद्ध झालें. पण
झालों. तुझा जयजयकार असो. येथें आणखी शेवटीं नरवीर पार्थानें त्यालाही जिंकिलें;
लढण्याचा हिऱ्या मला होत नाही. आतां आणि मग तो निषादांचा राजा एकलव्य
मीं आज तुझी काय सेवा करावी त्याची याच्या प्रदेशांत शिरला. पार्थ त्या राज्यांत
आज्ञा कर, कीं ती पार पडलीच ह्मणून समज. शिरतांच एकलव्याचा पुत्र त्याशीं लढण्यास
मग अर्जुनानें त्याचें नीट आश्वासन करून प्राप्त झाला. तेथें पार्थानें निषादांबरोबर अंगा-
पुनः असेंच ह्मणेलें, “ येत्या चैत्री पौर्णिमेस वर कांटा येण्यासारखा फारच भयंकर संग्राम
आमच्या राजाच्या अश्वमेधास अवश्य केला; आणि कोणत्याच युद्धांत कधीही परा-
ये. ” यावर ‘ ठीक आहे ’ असें ह्मणून सह- भूत न झालेल्या त्या अजिंक्य कौतेयानें शेवटीं
देवपुत्रानें त्या अश्वानें व वीरमणि फाल्गुनाचें यज्ञास विघ्न करण्यासाठीं प्राप्त झालेल्या त्या
यथाविधि पूजन केलें. नंतर, राजा, तो अश्व एकलव्यसुतास युद्धांत पराजित केलें. हे
पुनः स्वेच्छेनुरूप समुद्रतीरां वंग, पुंड्र व महाराजा, यांप्रमाणें त्यां पाकिंशासनीनें रणांत
कोसल देश तुडवीत गेला आणि तेथें जागजागी त्या निषादपुत्रास जिंकून तेथून करभार

घेतला; आणि पुनः तो दक्षिणसमुद्राकडे होता. तो हत्ती, घोडे व रथ यांनी युक्त बळला. तेथेही इन्ड्रिड, अंश, रौद्र, माहिषक, आणि ध्वज व पताका यांनी सुशोभित अशा व कोष्ठपर्वतवासी यांबरोबर किरीटीस झग- प्रचंड सैन्यासह पार्थावर चालून आला. शकुनि डावें लागले. परंतु त्यांस जिंकण्यास पार्थाला राजाचा जो वध झाला होता त्याबद्दल त्या विशेषसे प्रयास पडले नाहीत. सहज चालतां योद्ध्यांस मोठा संताप आलेला होता. ते धनु- चालतां त्यांचा पराभव करून मग तो तुर- बणि सरसावून एकजुटीने पार्थावर चालून गाच्या अनुरोधानें सुराष्ट्र देशाकडे येऊं लागला. गेले. तेव्हां त्या अपराजित धर्मशील वीभ- मग कुरुराजाचा तो यज्ञिय अश्व गोकर्णास जाऊन त्सुने त्यांस युधिष्ठिराचा निरोप कळविला; प्रभास तीर्थासही गेला; आणि नंतर तो वृष्णि परंतु तो हितकर बोध त्यांनी मानला नाही. वीरांच्या ताब्यांतील रमणीय द्वारावती नगरीस याप्रमाणें अर्जुन सामोपचारें निवारीत असतांही येऊन पोचला. राजा, तेथें यादवांचे मुलगे ते संतम वीर घोड्यास घेरा देऊन त्यासह त्या हयश्रेष्ठास धरून नेऊं लागले, तेव्हां जाऊं लागले, तेव्हां पंडुपुत्रास क्रोध चढला; उग्रसेनानें त्यांचें निवारण केलें. मग वृष्णि व आणि त्यानें विशेष अट्टाहास न करितां सहज अंधक यांचा राजा तो उग्रसेन व अर्जुनाचा लीलेनें च गांडीवापासून सोडलेल्या तीक्ष्ण मामा वसुदेव नगरांतून बाहेर येऊन प्रेमपुरःसर धारेच्या शरांनी त्यांचीं मस्तकें उडविलीं ! व योग्य आदरातिथ्यानें अर्जुनास भेटले याप्रमाणें गांधारांची सारखी कत्तल सुरू आणि त्या उभयतांनीं भरतश्रेष्ठ पार्थाची फार झाली आणि शरवृष्टीनें ते अतिशय विह्वल स्तुति केली. नंतर त्यांचा निरोप घेऊन अर्जुन होऊं लागले. तेव्हां ते घोडा सोडून लगबगीनें तेथून निघाला, आणि ज्या मार्गानें घोडा मार्गें फिरले; पण कित्येक गांधारवीर अजू- गेला होता त्या मार्गास लागला. तो घोडा नही पार्थास चोहोंकडून अडथळा करीतच द्वारकेंतून निघाला तो सरळ पश्चिमसमुद्राचे होते, त्यांचीं नावें घेऊन घेऊन अर्जुनानें तीरीनें जातां जातां समृद्ध अशा पंचनद मस्तकें उडविलीं. याप्रमाणें रणांत चोहोंकडे देशांत प्राप्त झाला; आणि तेथूनही पुढें उस- त्या गांधारांची कत्तल उडत असतांही तो लून गांधार देशांत जाऊन स्वैर संचार करूं शकुनीचा पुत्र गांधारराजा अर्जुनाबरोबर लागला. पार्थ त्याचे मागोमाग होताच. या लढतच होता ! मग क्षत्रधर्म प्रतिपाळून युद्ध वेळीं गांधार देशांत शकुनीचा पुत्र राज्य करीत करीत असलेल्या त्या राजाला पार्थ ह्मणाला, असून त्याच्या पोटांत पूर्वीचें वैर डबचतच “ वीरा, धर्मराजाच्या आज्ञेमुळें मला राजांचा होतें, यामुळें त्याचें व पार्थाचें तेथें घनघोर वध करावयाचा नाही. वीरा, तूं लढलास तितकें पुरे झालें. आज तुझा पूर्ण पराभवच युद्ध जुंपलें. व्हायला नको कांहीं ! ”

अध्याय चौऱ्यायशीवा

—:०:—

शकुनिपुत्राचा पराभव:

वैशम्पायन सांगतात:—शकुनीचा मुलगा मोठा वीर असून गांधारांतील तो महारथी

अर्जुनानें असें सांगितलें असतांही, अज्ञा- नानें बेकाम झालेल्या त्या राजानें त्याचा अनादर करून, त्या इंद्रतुल्य पराक्रमी पार्थावर बाणांची वृष्टि केली. मग काय ! अतुलपरा- क्रमी पार्थानें एका अर्धचंद्राकृति बाणानें जय-

द्रथाच्या मस्तकाप्रमाणें त्याचें शिरस्त्राण कांहीं मला आवडलें नाहीं. कारण, हे अनघा, उडविलें ! तें पाहून तेथील ते सर्व गांधार तूं माझा भाऊच आहेस. राजा, माता गांधा-विस्मित झाले; आणि त्यांस समजून चुकलें रीला स्मरून व धृतराष्ट्र राजालाही बाईट बाटेल कीं, राजास मारूं नये अशी अर्जुनाची इच्छा म्हणून मीं तुला मारिलें नाहीं आणि तेवढ्या-असल्यामुळेच त्यानें त्याचें मस्तक उडविलें मुळेच तूं जिवंत आहेस ! बाकी तुझे सैनिक नाहीं ! (नाहीपेक्षां शिरस्त्राणाबरोबरच मस्तक तर सर्व मेलेच आहेत ! अरे, असें द्वैत मनांत उडविण्यास त्यास कितीसा वेळ लागणार होता !) आणूं नको, आणि आपलें वैर येथेच संपू दे. इकडे गांधारराजानें पळ काढण्याचा निश्चय बाबारे, तूं कधींही अशी विपरीत बुद्धि धरूं करून भयभीत झालेल्या क्षुद्र स्वापदांप्रमाणें नको. येत्या चैत्रीला आमच्या राजाच्या त्या सर्व सैनिकांसहर्षतमान धूम ठोकली. अश्वमेधास ये बरे ! ”

परंतु ते पळत असतांही पार्थानें त्वरेनें त्यांचीं मस्तकें सन्नतपर्व भल्लांनीं जागच्या जागीं खालीं उतरिलीं ! आणि राहिलेल्यांचे पळतांना उंच केलेले हात पार्थानें गांडीवास जोडून फेंकलेल्या मोठमोठ्या बाणांनीं केव्हां कापले गेले हें त्या वेशंपायन सांगतात :—असें कोलून अर्जुन पळपुठ्यांस समजलेही नाहीं ! त्या पळ त्या स्वर संचार करणाऱ्या अध्यामागून जाऊं काढलेल्या सैन्यांतील पुष्कळच लोक ठार व लागला. मग तो अश्व हस्तिनापुराच्या मार्गे जखमी होऊन त्यांचा विध्वंस उडाला असून मार्गे परतला. घोडा मार्गे फिरल्याचें हेरांकडून राहिलेले सैनिक, हत्ती व घोडे सर्वच भीतीनें धर्मराजास समजलें, तेव्हां अर्जुन सुखरूप आहे भांबावून गेले असल्यामुळे त्या रणांगणीं इकडून हें ऐकून त्याचें मन हर्षभरित झालें; व तिकडे व तिकडून इकडे अशा एकसारख्या पार्थानें गांधारदेशांत केलेलें तें कृत्य व इतर घिरट्या घालीत होते ! त्या थोर पराक्रमी वीर देशांतील हकीकती ऐकून त्यास फार संतोष धनंजयापुढें उभे राहतील व त्याशीं सामना झाला. याच वेळीं माघशुद्ध द्वादशी व पुण्य करतील असे त्या कत्तल होत असलेल्या शत्रूंत नक्षत्र असा सुयोग पाहून महातेजस्वी धर्मराज कोणीच दिसले नाहीं !

असो; नंतर गांधारराजाची भयभीत भीम व नकुल-सहदेव ह्यांस जवळ बोलाविलें; झालेली माता वृद्ध मंत्र्यांस पुढें करून पुष्कळसा आणि, हे भारता, ते आल्यावर तो महाविद्वान् व करभार घेऊन बाहेर आली; आणि युद्धांत धर्मनिष्ठाग्रणी राजा वीरश्रेष्ठ भीमसेनांस उद्दे-बेफाम होणाऱ्या परंतु या वेळीं घाबरलेल्या शून असें म्हणाला, “ भीमसेना, तुझा धाकटा आपल्या पुत्रास तिनें शांत करून मार्गे फिर-भाऊ अर्जुन हा घोड्यासह इकडेच येत असून विलें व उदारचरित पार्थालाही प्रसन्न केलें. लवकरच येथे येऊन पोचेल, असें धनंजया-तेव्हां प्रभु अर्जुनानें तिचा सन्मान करून कडे गेलेले माझे दूत सांगत आहेत. तेव्हां गांधारांस क्षमा केली; आणि शकुनिपुत्राचेंही आतां यज्ञाचा काल प्राप्त झाला आहे ! अश्व समाधान करीत तो असें म्हणाला, ‘हे महाबाहो, जवळच आहे; आणि चार दिवसांवर माफी तूं माझ्याशीं लढण्याचें जें मनांत आणलेंस तें क्षीर्णिमा आहे. तेव्हां, वृकोदरा, माघ संपल्या

अध्याय पंचायशतिः.

—०:—

अश्वमेधाचा आरंभ.

वेशंपायन सांगतात :—असें कोलून अर्जुन पळपुठ्यांस समजलेही नाहीं ! त्या पळ त्या स्वर संचार करणाऱ्या अध्यामागून जाऊं काढलेल्या सैन्यांतील पुष्कळच लोक ठार व लागला. मग तो अश्व हस्तिनापुराच्या मार्गे जखमी होऊन त्यांचा विध्वंस उडाला असून मार्गे परतला. घोडा मार्गे फिरल्याचें हेरांकडून राहिलेले सैनिक, हत्ती व घोडे सर्वच भीतीनें धर्मराजास समजलें, तेव्हां अर्जुन सुखरूप आहे भांबावून गेले असल्यामुळे त्या रणांगणीं इकडून हें ऐकून त्याचें मन हर्षभरित झालें; व तिकडे व तिकडून इकडे अशा एकसारख्या पार्थानें गांधारदेशांत केलेलें तें कृत्य व इतर घिरट्या घालीत होते ! त्या थोर पराक्रमी वीर देशांतील हकीकती ऐकून त्यास फार संतोष धनंजयापुढें उभे राहतील व त्याशीं सामना झाला. याच वेळीं माघशुद्ध द्वादशी व पुण्य करतील असे त्या कत्तल होत असलेल्या शत्रूंत नक्षत्र असा सुयोग पाहून महातेजस्वी धर्मराज कोणीच दिसले नाहीं !

असो; नंतर गांधारराजाची भयभीत भीम व नकुल-सहदेव ह्यांस जवळ बोलाविलें; झालेली माता वृद्ध मंत्र्यांस पुढें करून पुष्कळसा आणि, हे भारता, ते आल्यावर तो महाविद्वान् व करभार घेऊन बाहेर आली; आणि युद्धांत धर्मनिष्ठाग्रणी राजा वीरश्रेष्ठ भीमसेनांस उद्दे-बेफाम होणाऱ्या परंतु या वेळीं घाबरलेल्या शून असें म्हणाला, “ भीमसेना, तुझा धाकटा आपल्या पुत्रास तिनें शांत करून मार्गे फिर-भाऊ अर्जुन हा घोड्यासह इकडेच येत असून विलें व उदारचरित पार्थालाही प्रसन्न केलें. लवकरच येथे येऊन पोचेल, असें धनंजया-तेव्हां प्रभु अर्जुनानें तिचा सन्मान करून कडे गेलेले माझे दूत सांगत आहेत. तेव्हां गांधारांस क्षमा केली; आणि शकुनिपुत्राचेंही आतां यज्ञाचा काल प्राप्त झाला आहे ! अश्व समाधान करीत तो असें म्हणाला, ‘हे महाबाहो, जवळच आहे; आणि चार दिवसांवर माफी तूं माझ्याशीं लढण्याचें जें मनांत आणलेंस तें क्षीर्णिमा आहे. तेव्हां, वृकोदरा, माघ संपल्या

म्हणावयाचा. यास्तव आतां विद्वान् वेदपारंगत राजांची व पाहुण्यांची उत्तम बरदास्त ठेविली ब्राह्मणांनीं आपल्या उद्योगाला लागवें आणि होती; नानाविध खाद्यपेयें आणि मनुष्यलोकीं अश्वमेधाचें कार्य सफळ होण्यासाठीं यज्ञास दुर्लभ अशा दिव्य शय्या त्यांच्यासाठीं तयार योग्य अशी जागा पहावी. ” ठेविल्या होत्या; आणि त्या पाहुण्यांबरोबरच्या

याप्रमाणें धर्मराजाजें सांगितलें असतां, जनाबांसाठीं अश्वशाळा, गजशाळा वगैरे अनेक पुरुषश्रेष्ठ पार्थ येत आहे ही बातमी ऐकून प्रकारच्या शाळा नेमून दिल्या असून त्या हर्षभरित झालेल्या भीमसेनानें राजाच्या आज्ञे- सर्व धान्य, ऊंस व दूध यांनीं परिपूर्ण प्रमाणें सर्व तजवीज केली. तो उत्तम कारा- ठेविल्या होत्या ! याचप्रमाणें धीमान् धर्मरा- गीर आणि यज्ञकर्मांत कुशल असे ब्राह्मण जाच्या त्या महायज्ञास बहुत ब्रह्मज्ञानी मुनि- बरोबर घेऊन गेला; आणि त्यानें घरें, वाडे, गण आले. पृथ्वीतील सर्व मोठमोठे विप्रवर्ध- ओऱ्या, मोठमोठे रुंद रस्ते वगैरेंसुद्धां सर्व आपआपल्या शिष्यांसह तेथें आले; आणि कुरु- गोष्ठी आंखून यज्ञभूमीचें योग्य प्रकारें मोज- पति धर्मराजाजेंही त्यांचा उत्तम आदरसत्कार माप केलें. नंतर त्यानें तेथें शेंकडों राजवाडे केला. बिलकूल अहंता किंवा दंभ न धरतां बांधविले; सर्व जमीनीवर हिरे, माणकें वगैरे अगदीं लीनपणें व साधेपणानें महातेजस्वी रत्नें बसवून, ती सुशोभित केली; आणि युधिष्ठिर राजा स्वतः त्या ब्राह्मणांस पोंचवि- एकंदर सर्व यज्ञभूमि सांनं व हिरे ण्यास त्यांच्या वसतिस्थलापर्यंत त्यांच्या मागून यांनीं मढवून फारच उत्कृष्ट बनविली ! यज्ञ- गेला ! मग तेथील सर्व कारागिरांनीं यज्ञाची मंडपंत सोन्याची वेलबुडी काढलेले स्तंभ व संपूर्ण तयारी झाली असल्याबद्दल धर्मराजास तशीच मोठमोठी तोरणें उभारिलीं; व या सर्वांस वर्दी दिली आणि सर्व सिद्धता असल्याचें शुद्ध बावजकशी सोनं वापरिलें ! त्या धर्मा- श्रवण करून निरलस धर्मराजास व त्यास त्यानं नानादेशांतून येणाऱ्या राजांसाठीं सन्मान देणाऱ्या त्याच्या बंधूस संतोष झाला. जागजागीं उत्तम अंतःपुरें निर्माण करविली; वैशंपायन सांगतातः—तो धर्मराजाचा यज्ञ आणि तशीच त्या कुंतीपुत्रानें देशोदेशच्या सुरू झाल्यावर, मुद्देसूद भाषण करणाऱ्या ब्राह्मणांसाठीं अनेक चांगलीं घरें बांधविलीं. वक्त्यांनीं परस्परांस जिंकण्याच्या हेतूनें अनेक मग, हे महाबाहो, ज्याचें आचरण औदार्यपूर्ण सहेतुक वाद उपस्थित करून त्यांवर पुष्कळ असतें, अशा राजांस बोलाविण्यासाठीं त्या वादविवाद केला. असो; हे भारता, भीमसेनानें भीमसेनानें राजाज्ञेवरून दूतांची रवानगी केलेली ती इंद्राच्या यज्ञासारखी तयारी पाहून केली. राजेंद्रा, कुरुपति युधिष्ठिराचा मनोरथ राजे थक झाले. तेथें सुवर्णाचीं तोरणें, तशाच पूर्ण करण्यासाठीं ते राजे अनेक रत्नें, स्त्रिया, शय्या, आसनं व इतर विहारांच्या वस्तु आणि अश्व व आयुधें घेऊन हस्तिनापुरास आले. अपार रत्नसंचय त्यांच्या दृष्टीस पडला. घडे, त्या महात्मांबरोबर फारच मोठा लवाजमा भांडीं, कढया, कलश, गडवे वगैरे सर्व असल्यामुळे, ते शिविरांत प्रवेश करित असतां सोन्याचेंच असल्याचें त्यांस आढळून आलें ! गर्जणाऱ्या सामरासारखा आकाशास जाऊन तेथें सोन्याबांचून इतर धातूचें नांव नव्हतें ! विलेख इतका मोठा त्यांचा गलबला चालला जो पदार्थ पहावा तो सोन्याचाच ! पुष्कळसे होला ! कुलकुलावतस युधिष्ठिर राजाजें त्या यज्ञस्तंभ शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें उभारले

होते. ते लांकडाचे होते तरी वरून सोन्याने मढविले होतेच ! ते योग्य कालीं व विधिपूर्वक तयार केले असून सुवर्णविभूषित असल्यामुळे फार झळकत होते. राजा, तेथे जलचर व स्थलचर सर्व प्रकारचे पशु आणिले आहेत, असें राजांस आढळून आले. त्याचप्रमाणे पुष्कळ गाई व ह्यारी तशाच पुष्कळ वृद्ध स्त्रिया, जलचर प्राणी, वन्य श्वापदे, पक्षी, जारज, अंडज, स्वेदज व उद्भिज या चारही कोटीतील जीव आणि तसेच केवळ पर्वतावर असणारे पशु, पक्षी व वनस्पति वगैरे सर्व काहीं तेथें असल्याचें त्यांच्या दृष्टीस पडलें. याप्रमाणे पशु, धेनु व धान्य यांनीं तो संपूर्ण यज्ञवाट सुसंमृद्ध पाहून राजांस परम विस्मय वाटला. ब्राह्मण व वैश्य यांच्यासाठीं तेथें पुष्कळ प्रकारचीं पकाजें मुचलग तयार असत; आणि, राजा, एक लक्ष ब्राह्मण-भोजन झाले ह्मणजे तेथील मेघाप्रमाणे शब्द करणारा दुंदुभि एकदा वाजवावयाचा असा नियम असे. परंतु तेथें इतकें ब्राह्मण-भोजन होई कीं, रोज तो दुंदुभि वरचेवर एकसारखा वाजतच असे ! भीमान् धर्मराजाचा तो यज्ञ अशा प्रकारचा झाला. हे राजा, तेथें अन्नाचे अगणित पर्वत पडले असत ! दहाचे पाठ वहात ! आणि तुपाचीं तर सरोवरेच भरलेलीं असत ! धर्मराजाच्या त्या महायज्ञांत—ज्यांत अनेक देश आहेत असें संपूर्ण जंबुद्वीप (सर्व देशांसह) एकत्र झालेले दिसत होते ! तेथें, राजा, ज्यांनीं सुंदर मणिकुंडले व माळा घातल्या आहेत, असे हजारां जातीचे अस्ख्य पुरुष हातांत मांडी घेऊन वाढण्यासाठीं बाहेर पडून शेंकडों हजारां ब्राह्मणांस भोजन घालीत ! आणि आश्चर्य हें कीं, ते धर्मराजाचे सेवक ब्राह्मणांस जीं अन्न व पये घेवीत, तीं केवळ राजे लोकांनींच उपभोगावीं इतकीं उष्ण व बहुमोल असत.

आश्व० ७—१९

अध्याय शायशीर्वा.

—०:—

अर्जुनसंदेशकथन.

वैशांपायन सांगतात:—वेदवचे पृथ्वीपति राजे जमा झालेले पाहून युधिष्ठिर राजा भीमसेनास म्हणाला, 'हे जे पृथ्वीपति राजे आलेले आहेत, यांची पूजा कर. कारण, हे मूर्धाभि-विक्त राजे असल्यामुळे पूजन करण्यास योग्य आहेत.' कीर्तिमान् धर्मराजांनं अशी आज्ञा केली असतां महातेजस्वी पंडुपुत्र भीमसेनानं व उभय माद्रीसुतांनीं त्यांची पूजा केली. नंतर वृष्णींसमवेत श्रीकृष्ण धर्मराजाकडे आला. त्या सर्वलोकांश्रेष्ठ कृष्णाचे अग्रभागीं बलराम असून युगधान, प्रद्युम्न, गद निशठ, सांब आणि कृतवर्मा हे त्याचे बरोबर होते. महापृथ्वी भीमसेनानं त्यांचीही उत्तम प्रकारें पूजा केली. नंतर त्या सर्वांनीं निरनिराळ्या रत्नवर्चित राजवाड्यांत प्रवेश केला. मग युधिष्ठिराजवळ अनेक गोष्टी बोलल्यानंतर, अर्जुनास अनेक लढाया कराव्या लागल्या असून त्यांत तो क्षीण झाला आहे, असें कृष्णानें त्यास सांगितलें. तेव्हां धर्मानें त्यास 'अर्जुनाचा वृत्तांत तुला कसा कळला?' म्हणून पुनः पुनः विचारल्यावरून त्या जगन्नाथानें धर्मास सांगितलें, " राजा, द्वारकेंत राहणारा माझा एक आस नुकताच येथें आला. त्यानें द्वारकेस अर्जुन आला असतां स्वतः त्यास पाहिलें आहे. त्या वेळीं अनेक संग्रामांमुळे तो कुश झाल्याचें त्याच्या दृष्टीस पडलें; आणि, राजा, अर्जुन अगदीं नजीक येऊन पोहोंचल्याचें त्यानें व मला सांगितलें; तर, राजा, आतां अश्वमेधाच्या तयारीला लागा. "

यावर धर्मराज युधिष्ठिरानें मृत्युत्तर केलें, 'माधवा, अर्जुन सुखरूप प्रवृत्त येत आहे हें तुमचे होय. हे धनुर्धना, अश्वमेधाच्या तयारीला लाग.

बलाग्रणीने तुझ्या मनुष्याजवळ काय निरोप मनाला फारच हर्षितें. हृषीकेशा, अर्जुनाला सांगितला तो तुजकडून ऐकण्याची माझी पुनः जागजागीं राजांबरोबर पुष्कळच युद्धे इच्छा आहे. ' धर्मराजानें असें म्हटलें तेव्हां करावीं लागलीं, असें ऐकितें. कृष्णा, त्या त्या वाकपटु वृष्णिवीरानें धर्मराज युधिष्ठिरास पृथापत्राला कधीच सुख लागत नाही, असें प्रत्युत्तर दिलें, " हे महाराजा, त्यानें अर्जु- कां होतें बरें? अर्जुन हा अतिशयच बुद्धिमान् नाचा मला असा निरोप सांगितला कीं, कृष्णा, आहे; यामुळे तर माझे अंतःकरण अधिकच योग्य संधि पाहून तुं धर्मराजास माझा असा तुटत असतें. जनार्दना, मी एकदा असलों निरोप सांग कीं, कारवेव्वरा, यज्ञाला सर्व ह्मणजे नेहमीं त्या जिष्णूबद्दलच माझे मनांत राजे येणार आहेत. ते आले असतां त्या चिंतन सुरू होतें. खरोखर तो पांडुपुत्र सदादीत सर्व थोर राजांची पूजा करा. कारण, त्यांचें अत्यंत दुःखभागी आहे. कृष्णा, त्याच्या पूजन करणें हेंच आपणांस उचित आहे. सर्वलक्षणसंपन्न शरीरांत कांहीं अनिष्ट त्याचप्रमाणें, कृष्णा, राजाला माझी अशी लक्षण असून त्यामुळे त्याला हीं दुःखे विनंती कर कीं, मागें राजसूय यज्ञाचे वेळीं घडून आलेला अनिष्ट प्रकार पुनः होऊं नये म्हणून फार खबरदारी घ्यावी; आणि, कृष्णा, तूंही याच गोष्टीला अनुमोदन दे. कारण, राजा, राजांच्या भांडणामुळे ही प्रजा पुनः नश पावूं नये. " राजा युधिष्ठिरा, याप्रमाणें अर्जुनाचा निरोप आहे; व आणखी त्या मनुष्यानें अर्जुनाचा एक निरोप सांगितला आहे, तो मी सांगितों, श्रवण कर. " आपल्या यज्ञाला माझा प्रिय पुत्र मणिपूरचा राजा महातेजस्वी बभ्रुवाहन येणार आहे. त्याचाही तुम्हीं मजकरितां उत्तम आदरसत्कार करावा. कारण, राजा, त्याचें मजवर अखंड प्रेम व भाक्ति आहे. " धर्मराज युधिष्ठिरानें हें भाषण ऐकून त्याच्या त्या भाषणाचें अभिनंदन करून असें उत्तर दिलें.

अध्याय सत्यायशीवा.

—०:—

अर्जुनाचें प्रत्यागमन.

युधिष्ठिर म्हणाला:—कृष्णा, तुझ्या मुखा- तून मी हें प्रिय भाषण श्रवण केलें. हें सांगणें तुला योग्यच आहे. हे प्रभो, तुझे हें अमृत- रसकळें खेळ व हितकर भाषण माझ्या

जन्मेजया, याप्रमाणें धर्मानें पश्र केला असतां, भोजराजांची यशोवृद्धि करणाऱ्या त्या साक्षात् हृषीकेश विष्णूनें पुष्कळ वेळ विचार करून त्यास उत्तर दिलें, " राजा, त्या पुरुष- सिंहाच्या पोटाच्या जरा जास्त लांब आहेत, याव्यतिरिक्त दुसरें यत्किंचित्ही न्यून त्याच्या शरीरांत मला दिसत नाही. पोटाच्या लांब असल्यामुळेच त्याला नित्य प्रवास करावा लागतो. त्याला नेहमीं दुःख भोगावें लागण्याचें दुसरें कांहींच कारण मला आढळत नाही. " राजा, बुद्धिमान् नरश्रेष्ठ कृष्णानें तेव्हां असें सांगितलें असतां धर्मानें ह्मटलें, " हो, असेच खरें. " कृष्णानें अर्जुनामध्ये व्यंग काढल्या- मुळे द्रौपदीनें कृष्णाकडे रागानें वक्र दृष्टीनें पाहिलें; व कैशदेत्यांतक कृष्णानें जाणलें कीं, ही जी इतकी संतापली ती, अर्जुनाच्या

अंगचा उणेपणा काढल्यामुळेच ! त्या ठिकाणीं पुढे करून त्यास सामोरे गेले. अर्जुनानें धृत-
भीमसेन वगैरे जे कुरुकुलांतील लोक व यजन राष्ट्राच्या पायांवर मस्तक ठेवून धीमान् धर्माचे
करणारे ब्राह्मण होते, ते धनंजयाची ही पाय धरले, आणि भीम वगैरे सर्वांस वंदन
विलक्षण व शुभ कथा श्रवण करून हर्षभरित करून केशवास आलिंगन दिलें. मग सर्वांच्या
झाले. याप्रमाणें त्यांच्या अर्जुनाविषयीं गोष्टी भेटी होऊन सर्वांनीं त्याचा गौरव केला;
चालल्या असतांच महात्म्या अर्जुनानें पाठवि- आणि उलट महाबाहु पार्थही त्यांचा योग्य
लेला एक दूत तेथें आला आणि त्या बुद्धि- प्रकारें आदरसत्कार करून, समुद्रांतून पार
मान् दूतानें कुरुश्रेष्ठ धर्मराजास प्रणाम करून जाणारास तीर सांपडलें असतां तो विश्राम
नरश्रेष्ठ अर्जुन जवळ येऊन ठेपल्याचें कळ पावतो त्याप्रमाणें विश्राम पावला. इतक्या
विलें. तें ऐकून राजाचे डोळे आनंदाश्रूंनीं अवकाशांत धीमान् बभ्रुवाहन राजा आपल्या
भरून आले; आणि त्यानें आनंदाची वातमी उभय मातांसह कुरुदेशास आला. तेथें त्यानें
सांगितल्याबद्दल त्या दूतास पुष्कळ द्रव्य कौरवांतील वडील माणसांस व इतर राजांस
वडीस दिलें. मग दुसरे दिवशीं तो कौरव- अभिवंदन केलें; आणि त्यांकडून आदरातिथ्य
धुरंधर वीर नरव्याघ्र अर्जुन नगरांत येत स्वीकारून तो मग कुंती आजीच्या उत्तम
असतां जिकडे तिकडे एकच गलबला होऊं मंदिरांत शिरला.

लागला. मग तो अश्व जसजसा जवळ येऊं
लागला, तसतसा त्याच्या टापांनीं उडालेला
प्रचंड धुराळा उच्चैःश्रव्याच्याप्रमाणें शोभूं लागला.

अध्याय अष्टाध्यायीर्वा.

—:०:—

अश्वमेधयज्ञारंभ.

वैशांपायन सांगतात:—त्या महाबलाढ्य
बभ्रुवाहनानें पांडवांच्या राजवाड्यांत जाऊन
मोठेंच सुदैव होय. युधिष्ठिर राजा धन्य आहे. अत्यंत सौजन्यानें पितामही कुंतीला वंदन
सर्व राजांस जिंकून सगळ्या पृथ्वीवर घोडा केलें. नंतर राणी चित्रांगदा व कौरव्य नामक
फिरवून आणणारा अर्जुनावांचून दुसरा कोण नागाची कन्या ती उलपि अशा दोधीजणी
आहे ! हें अत्यंत दुष्कर कृत्य अर्जुनाव्यति- विनयानें कुंती व द्रौपदी यांजवळ आल्या;
रिक्त दुसरा कोण करू शकेल ! अहां, सगरा- आणि मग सुभद्रा व दुसऱ्या कौरवस्त्रिया
दिक जे थोर थोर राजे मागे होऊन गेले, यांसही योग्यसन्मानपूर्वक भेटल्या. कुंतीनें
त्यांच्या हातूनही असें अद्भुत कृत्य घडलेले त्या दोधींना नानापकारचे रत्नालंकार दिले,
आक्षीं कधीं ऐकिलें नाही ! आणि, हे कुरुश्रेष्ठा, व तसेच द्रौपदी, सुभद्रा व इतर कुरुस्त्रियांनीं-
तूं सांपत जें दुष्कर कर्म केलेंस तें भविष्य- ही त्यांस देणग्या दिल्या. याप्रमाणें कुंतीनें
स्वाळचेही कोणी राजे करू शकणार नाहीत ! ” पार्थाच्या प्रेमांमुळे त्या दोघी राण्यांची उत्तम

अशा प्रकारें ते बोलत असतां त्यांचीं तीं संभावना केल्यावर त्या तेथें बहुमोल मंचकांवर
कर्णमधुर भाषणें ऐकत धर्मात्म्या पार्थानें यज्ञ- बसल्या. इकडे महातेजस्वी बभ्रुवाहन राजाच,
वाटिंरत प्रवेश केला. नंतर अमात्यांसहवर्तमान धृतराष्ट्रानें सत्कार केल्यानंतर तो योग्य विन-
युधिष्ठिर राजा व यदुनंदन कृष्ण धृतराष्ट्रास यांनीं त्याच्या जवळ उभा राहिला; आणि

नंतर राजा युधिष्ठिर व भीमसेनप्रभृति पांडव यांच्या जवळ जाऊन त्याने त्यांस नम्रपणे नमस्कार केला. तेव्हां संतुष्ट झालेल्या त्या महाराजांनीही त्याला प्रेमाने आलिंगिले; त्याचे योग्य प्रकारे पूजन केले; आणि त्यास पुष्कळ द्रव्य अर्पण केले. याप्रमाणेच मग तो राजा चक्र-गदाधारी श्रीकृष्णाजवळ प्रद्युम्नासारखा नम्रपणे जाऊन उभा राहिला. तेव्हां कृष्णाने त्या राजाला एक अतिशय मूल्यवान्, उत्तम सजविलेला व दिव्य अश्व जोडलेला उत्तम रथ दिला. धर्मराज, भीमसेन, अर्जुन व नकुलसहदेव यांनीही त्याला पृथक् पृथक् सन्मान व देणग्या दिल्या. पुढे तिसरे दिवशी सत्यवतीपुत्र वाक्पटु व्यासमुनि युधिष्ठिराजवळ प्राप्त होऊन झणाले, “ हे कुंतीपुत्रा, आज-पासून यज्ञास प्रारंभ कर. तुला यज्ञ सुरू करण्याची हीच वेळ आहे. यज्ञाचा मुहूर्त प्राप्त झाला असून याजकही तुला त्वरा करीत आहेत. राजेंद्रा, तुझा हा यज्ञ कोण त्याही प्रकारे न्यून होऊ नये. ह्या यज्ञांत सुवर्ण पुष्कळ असल्यामुळे हा ‘ बहुसुवर्णक ’ ह्या नांवाने प्रख्यात होईल. त्याचप्रमाणे, हे महाराजा, या यज्ञांत तुम्ही तिप्पट दक्षिणा द्या; आणि, राजा, तुझा यज्ञही त्रिगुण होवो. कारण येथे ब्राह्मण तसेच योग्य आहेत. राजा, उत्तम दक्षिणा देऊन केलेल्या तीन अश्वमेधांचे पुण्य येथे तुला प्राप्त होऊन तू ज्ञाति-वधामुळे घडलेल्या पातकापासून मुक्त होशील. अश्वमेधाचे शेवटी जे अवभृथस्नान करावयाचे असते, ते अत्यंत पवित्र, सर्व पापांपासून पावन करणारे व फारच योग्यतेचे आहे; हे करूनदना, ते तुला घडणार आहे ”

याप्रमाणे, राजा, अमितबुद्धिमान् व्यासांनी सांगितल्यानंतर तेजस्वी धर्माच्या युधिष्ठिराने अश्वमेधाची वीक्षा घेतली; आणि मग त्या

महाबलाढ्य राजाने पुष्कळ अन्नसंतर्पण, विपुल दक्षिणा वगैरेच्या योगाने सर्व कामना पूर्ण करणारा व सकल गुणांनी युक्त असा तो अश्वमेध महायज्ञ केला. राजा, त्या यज्ञामध्ये वेदवेत्ते, उत्तम शिकलेले व सर्वज्ञ अशा याजकांनी योग्य प्रकारे सर्व बाजूस फिरून सर्व कृत्ये केली. ते द्विजवर्य अशा योग्यतेचे असल्या-मुळे त्यांच्या हातून कांहीं चुकले नाही, मधलेच कांहीं गळले नाही, किंवा क्रम सोडून-ही कांहीं घडले नाही ! त्या द्विजर्षभांनी तेथे सर्व कांहीं यथायोग्य प्रकारेच केले. राजा, ज्याला प्रवर्ग्य किंवा धर्म असें झणतात, ते कृत्य प्रथम उत्तम प्रकारे करून त्या द्विजसत्तमांनी विधिपूर्वक सोमवल्लीचे कंडन केले. नंतर, राजा, सोमप्राशन कर-णारांत श्रेष्ठ अशा त्या द्विजांनी सोमरस काढून शास्त्रानुसारं क्रमाने सवने केली. त्या यज्ञाला आलेल्या सर्व लोकांत कोणीही निरुत्साही दिसला नाही, दरिद्री राहिला नाही, तसाच क्षुधित, दुःखी किंवा सामान्य प्रतीचाही कोणी आढळला नाही ! शत्रूस ठार कर-णारा महातेजस्वी भीमसेन राजाच्या आज्ञेने एकसारखा भोजनार्थी जनांस भोजन घालीत होता. यज्ञकृत्यांत कुशल असलेल्या याज-कांनी प्रत्येक दिवशी अगदीं शास्त्रांत सांगि-तल्याप्रमाणे सर्व कृत्ये केली. धीमान् धर्म-राजाच्या त्या सदस्यांपैकीं—ज्याला षडंगोंचे ज्ञान नाही असा, किंवा ज्याने व्रतानुष्ठान योग्य प्रकारे केले नाही असा, अथवा जो उपाध्याय (गुरु) नाही असा, किंवा जो अनेक प्रकारच्या वादांत निष्णात नाही असा एकही सदस्य नव्हता !

हे भरतर्षभा, जनमेजया, नंतर यज्ञस्तंभ(यूप) उभारण्याचा समय प्राप्त झाला, तेव्हां सहा बेलोचे, तितकेच खैराचे, आणि तेवढेच

पळसाचे; दोन देवदारूचे आणि एक श्लेष्मा-
तक नामक वृक्षाचा असे यज्ञस्तंभ त्या कुरु-
पतीच्या यज्ञांत याजकांनीं उभारले; आणि
भीमसेनाने राजाच्या आज्ञेवरून शोभेसाठीं
दुसरे पुष्कळ सुवर्णाचे यज्ञस्तंभ करविले.
जनमेजया, राजर्षि युधिष्ठिराच्या यज्ञांतील
ते वस्त्रांच्या योगानें सुशोभित झालेले स्तंभ,
महेंद्रासमवेत असलेले देव सप्तर्षीसह स्वर्गांत
शोभतात, त्याप्रमाणें तेथें शोभत होते.
तेथें चयन नामक स्थंडिल रचण्यासाठीं
सोन्याच्या विटा पाडल्या होत्या आणि तें
चयन दक्षप्रजापतीच्या चयनासारखें शोभत
होतें. त्याचा चौथरा औरसचौरस अठरा
हात लांबीचा असून तो सुवर्णाचे पंख अस-
लेल्या गरुडपक्ष्याच्या आकाराचा त्रिकोणी
रचला होता. नंतर मनीषी विप्रांनीं शास्त्रांत
सांगितल्याप्रमाणें निरनिराळ्या देवतांस उद्देशून
निरनिराळे पशु व पक्षी यज्ञस्तंभांस बांधिले.
तसेच शास्त्रांत ज्या प्रकारचे बैल सांगितले होते
त्या प्रकारचे बैल व तसेच जलचर प्राणी या
सर्वांस त्यांनीं तेथें होम वगैरे कृत्यें केल्यानंतर
बांधून ठेविलें. महात्म्या कुंतीपुत्राच्या यज्ञांत
त्या उत्कृष्ट अश्वरत्नाशिवाय तनिशें दुसरे
पशु यज्ञस्तंभांस बांधिलेले होते. तेथें साक्षात्
देवर्षींच्या समुदायांची दाटी झाली होती; गंध-
र्वीचे समूह गायन करीत असून अप्सरांचे
ताफे नृत्य करीत होते; किंपुरुषांची तेथें
गर्दी उसळली होती; आणि किन्नरांच्या
आगमनानें त्यास शोभा आली होती. या
एकंदर गोष्टींमुळे धर्मराजाचा तो यज्ञ कांहीं
विलक्षणच शोभत होता. त्या यज्ञमंड-
पाच्या समोवतीं चोहीकडे, सिद्धीस पोचलेल्या
ब्राह्मणांचीं स्थानें सारखीं लागून गेलीं होती.
सर्व शास्त्रांचे प्रणेते व यज्ञकृत्यांत कुशल असे
व्यासांचे शिष्य व थोर थोर ब्राह्मण त्या

सभेंत नित्य बसलेले असत; आणि त्याच-
प्रमाणें स्वतः नारद मुनि, महातेजस्वी तुंबुरु,
विश्वावसु, चित्रसेन, तसेच दुसरे गानको-
विद लोक आणि नृत्यगायनांत पारंगत अस-
लेले गंधर्व तेथें हजर असून, यज्ञांतील दोन
कर्मांच्या मध्यंतरीं जाणाऱ्या वेळांत ते त्या
विषयार्थास नृत्यगानें करून रमवीत असत.

अध्याय एकुणनवदावा.

—:०:—

अश्वमेधसमाप्ति.

वैशंपायन सांगतात:—राजा, द्विजसत्त-
मांनीं इतर पशूंचें विधिपूर्वक पचन करून,
नंतर त्या सर्वपृथ्वीपर्यटन करून आलेल्या
अश्वाचें यथाशास्त्र हनन केलें. नंतर, याजकांनीं
त्या अश्वाचे विधिपूर्वक बारीक भाग करून,
मंत्र, द्रव्य व श्रद्धा या तिन्ही कलांनीं
युक्त व उदारअंतःकरणाच्या त्या द्रुपदकन्येला
यथाविधि जैवळ बसविलें; आणि मग त्या
द्विजांनीं त्या अश्वाची वषा शास्त्रांत सांगितलेल्या
पद्धतीनें बाहेर काढून अगदीं शांतपणें ती
विधिपूर्वक शिजविली. हे भरतर्षभा, यज्ञांत
शिजणाऱ्या त्या वषेच्या धुराचा वास हा सर्व
पापें दूर करणारा आहे. तो धर्मराजानें
आपल्या अनुजांसहवर्तमान यथाशास्त्र ग्रहण
केला. नंतर, हे नरर्षभा, वपेशिवाय त्या
अश्वाचे जे हृदयजिह्वादिक अवयव राहिले,
त्यांचें त्या सगळ्या म्हणजे सोळा विद्वान्
ऋत्विजांनीं अर्घांत हवन केलें. याप्रमाणे
१ अश्वमेधयज्ञात यजमानपत्नीनें यज्ञिय अ-
श्वार्थां संगति करण्याचा विधि सांगितला आहे
असे किळसवाणे आरोप कांहीं लोक आमचे शा-
स्त्रांवर करितांना आह्मी ऐकिले आहेत. त्यांचे
आचार त्यांना ठाऊक; निदान या सर्वमाझ भा-
रतात तरी या समजुवीला आचार नाही, इकडे
अज्ञांनीं लक्ष द्यावें.

त्या इंद्रतुल्य तेजस्वी धर्मराजाचा तो यज्ञ परत देतो. तू ह्या ब्राह्मणांस द्रव्य अर्पण कर यथासांग पूर्ण करून शिष्यांसह भगवान् आणि पृथ्वी तुजकडेच राहू दे. ” मग वासु-
व्यासांनी त्या राजाला मोठेपणास चढविलें. देवही धर्मराज युधिष्ठिरास ह्मणाला, ‘ भग-
नंतर युधिष्ठिर राजानें ब्राह्मणांस हजारों वान व्यास सांगतात तसेंच करणें तुला योग्य
कोटि निष्क दक्षिणा दिली ! आणि व्यासांस आहे. ’ जनमेजया, कृष्णानेही असेंच मत
तर संपूर्ण वसुंधरा अर्पण केली ! राजा, दिलें, तेव्हां भ्रात्यांसहवर्तमान मनांत संतोष
पृथ्वीचा प्रतिग्रह करून सत्यवतपुत्र व्यास पावलेल्या युधिष्ठिरानें कोटि कोटि दक्षिणा
भरतश्रेष्ठ धर्मराज युधिष्ठिरास म्हणाले, “ हे दिली. अश्वमेध यज्ञास अमक दक्षिणा
राजसत्तमा, ही पृथ्वी मीं परत तुझ्याच हवाली द्यावी ह्मणून जें सांगितलें आहे त्याच्या बरोबर
केली आहे. तूं हिचे निष्कय मला दे. कारण तिष्ठत दक्षिणा त्यानें दिली ! खरोखर मरुताचे
आम्ही ब्राह्मण द्रव्यार्थी आहों. आम्हांस अनुकरण करून कल्पाने युधिष्ठिरानें जें हें
राज्याची अपेक्षा नाही. ’ तेव्हां थोर औदार्याचे कृत्य केलें, तें या लोकीं तरी
मनाच्या बुद्धिमान् युधिष्ठिरानें आपल्या भावां- दुसरा कोणी राजा करू शकणार नाही.
सह थोर थोर राजांच्या समक्ष त्या ब्राह्मणांस विद्वान् कृष्णद्वैपायन मुनींनीं तें द्रव्य घेऊन
प्रत्युत्तर दिलें, ‘ अश्वमेध महायज्ञांत पृथ्वी ऋत्विजांच्या हवाली केलें आणि ऋत्वि-
हीच दक्षिणा सांगितलेली आहे. यास्तव जांनीं त्यांचे चार विभाग केले. तेव्हां राजा,
अर्जुनानें जिंकिलेली ही संपूर्ण पृथ्वी मीं ज्याचें पाप घेऊन गेलें असून ज्यानें स्वयं
ऋत्विजांस दिली आहे. आतां, द्विजश्रेष्ठहो, जिंकिला होता, असा तो युधिष्ठिर पृथ्वीचें
मीं वनांत गमन करीन. तुम्हीं या पृथ्वीचे निष्कय ह्मणून तें द्रव्य अर्पण करून भावासह-
चातुर्होत्रांत सांगितलेल्या प्रमाणानें चार वर्तमान संतोष पावला. ऋत्विजांनीं त्या
विभाग करून चौघेजण वांटून घ्या. द्विज- अपरंपार सौन्याच्या राशी माझ्या आनंदानें
श्रेष्ठहो, ब्रह्मस्वाचा स्वीकार करावा अशी ब्राह्मणांस वांटून दिल्या आणि ज्याला पांजि
माझी इच्छा नाही; आणि, विप्रहो, माझें व तेवढें त्यास घेऊ दिलें. त्या यज्ञवाटांत
माझ्या भावांचेही मन सदोदीत अशाच जेवढें ह्मणून सुवर्ण होतें तेवढें सर्व, अलंकार,
प्रकारचें असतें. ’ याप्रमाणें युधिष्ठिर बोलला. तोरणें, यज्ञस्तंभ, घडे, भांडीं व विद्या सुद्धां
असतां त्याचे भाऊ व द्रौपदी यांनीं म्हटलें, चत्सारां युधिष्ठिराच्या आज्ञेनें ब्राह्मणांनीं लुटलें;
‘ आमचेही असेंच म्हणणें आहे ! ’ हें ऐकून आणि ज्याला जेवढें घेववलें व घ्यावेंस वाटले
सर्वास अत्यंत आश्चर्य वाटलें. मग आकाशांत तेवढें त्यानें घेतलें. याप्रमाणें ब्राह्मणांची
‘ शाबास, शाबास ! ’ असा ध्वनि झाला; तृप्ति झाल्यानंतर राहिलेलें द्रव्य सक्षिप्यांनीं
आणि त्याचप्रमाणें ब्राह्मणांचे समुदायही लुटलें. नंतर वैश्यांनीं, त्यांच्या मागून शूद्रांनीं
त्यांची प्रशंसा करू लागल्यामुळें तेथें बराच व शेवटीं स्लेष्ठ वगैरे जातींनीं मनमुराद द्रव्य
गलबला होऊं लागला. मग कृष्णद्वैपायन लुटून नेलें. नंतर धीमान् धर्मराजानें
मुनींनीं ब्राह्मणांच्या मध्यभागीं युधिष्ठिराची अपार द्रव्य देऊन संतुष्ट केलेले ते ब्राह्मण
स्तुति करीत पुनः असें म्हटलें, “ राजा, आपआपल्या घरीं गेले. नंतर, पृथ्वीचें
तूं ही पृथ्वी मला दिलीस ना ? तीच मी तुला निष्कय ह्मणून दिलेल्या त्या अपार द्रव्यापैकी

नकुल सांगू लागला:—हे * द्विजहो, नियमानुसार उंछवृत्तीचा अवलंब करित होता; अगदीं अल्प पण न्यायानें मिळविलेल्या पदा- परंतु धान्याचे फारसे कण न मिळतां तो भूक र्थाचें दान केल्यामुळे एका ब्राह्मणास किती व श्रम यांच्या योगानें अगदीं गळून गेला. उत्तम फळ मिळालें तो इतिहास मी तुम्हांस ह्या वेळीं भुकेनें सर्वांचेच प्राण डोळ्यांत आले सांगतो. धर्म जाणणाऱ्या अनेक लोकांनीं परि- हेते, तथापि तीं सर्वजणें ऐन दुपारचा तो वेष्टित अशा करुक्षेत्र नामक पुण्यभूमीत कांहीं सारा वेळ धान्याचे दाणे टिपण्यांत गुंतलीं दिवसांपूर्वीं कोणी एक उंछवृत्तीनें निर्वाह कर- होती. याप्रमाणें षष्ठकाल होईपर्यंत खपून गारा कापोति नामक ब्राह्मण हाता. तो तेंचं भार्या, त्यांनीं एक प्रस्थ यव मिळविले ! मग त्या तप- पुत्र व स्नुषा यांसह वर्तमान रहात असून स्व्यांनीं ते दळून त्यांचें पीठ केलें. नंतर जप- नित्य तपश्चर्येत निमग्न अस. तो मोठा जाप्य, आह्निक वगैरे आटोपून त्यांनीं यथाविधि धर्मात्मा व जितेंद्रिय असून त्याचें आचरण अश्रिसंतर्पण केलें, आणि तें यवांचें पीठ (सक्तु) फारच शुद्ध असे. तो सुवताचरणी ब्राह्मण एकेक कुडव याप्रमाणें चौघांनीं वांटून घेतलें. स्नुषापुत्रादिकांसह नित्य षष्ठकालीं आहार करी; आतां ते भोजनास सुरवात करणार, इतक्यांत आणि कचित् प्रसंगीं एखाद्या दिवशीं षष्ठकालीं तेंचं कोणी एक अतिथि ब्राह्मण प्राप्त झाला. त्या आहार करावयास सांपडलें नाहीं तर दुसरे अतिथीस पाहतांच त्या सर्वांचीं अंतःकरणें दिवशीं षष्ठकाल प्राप्त झाल्यावरच तो आहार करी, हर्षपूर्ण झालीं आणि लगेच त्यांनीं त्यास अभि- मध्यंतरीं करीत नस ! विप्रहो, याप्रमाणें त्या वंदन करून कुशल विचारिलें. त्यांचीं मनें धर्मशीलाचा नित्यक्रम चालला असतां एकदा अगदीं निर्मळ होती; इन्द्रिय स्वाधीन होती; देशांत भयंकर दुष्काळ पडला. त्या वेळीं या श्रद्धा व दम यांनीं तीं युक्त होती; द्वेष, ब्राह्मणाजवळ मुळींच धान्यसंचय नव्हता क्रोध व मत्सर यांस त्या साधूंच्या ठायीं व द्रव्याचें तर नांवच नव्हतें. अवर्षणामुळे थारा नव्हता; त्यांनीं अभिमान, गर्व व क्रोध झाडेंझुडेंपेही वटन आसमंतात् सर्व प्रदेश पार सोडून दिला होता; आणि ते द्विजवर्य बेचिराख झाला होता. भोजनाची योग्य वेळ (बापलेक व दोघांच्या स्त्रिया) उत्तम धर्मज्ञ प्राप्त झाली तरी त्या ब्राह्मणाजवळ कांहींच होते. त्यांनीं आपला धर्म व गोत्र त्यास सांगून खावयास नव्हतें. असेच रोज फांके पडूं व तसाच त्याचाही विचारून त्या क्षुधांत लागले. कुटुंबांतील सर्व माणसं क्षुधेनें व्याकूळ अतिथीस झोंपडीत नेऊन त्याचें असें आव- होत होती, परंतु करतात काय ? कंठीं प्राण रातिथ्य केलें: “ महाराज, या अधर्माचा स्वीकार धरून तसेच दिवस लोटणें त्यांस भाम करावा; हें पाच ध्यावें; हे निष्पापा, हें होतें ! याप्रमाणें चाललें असतां एकदा ज्येष्ठ आपलें दर्भासन आहे यावर बसावें; आणि, महिन्याच्या शुक्लपक्षांतील एके दिवशीं सूर्य महाराज, हे नियमानुसार मिळविलेले पवित्र ऐन मध्याह्नीं आला आहे अशा वेळीं तो सक्तु आहेत हे मी आपणांस देतो यांचा स्वीकार ब्राह्मण धान्याचे कण वेंचीत होता. भुकेनें व करावा. द्विजर्षभा, आपलें कल्याण असो.” उन्हांनें घाबरा होत असतांही तो याप्रमाणें याप्रमाणें प्रार्थना करून त्या वृद्ध ब्राह्मणानें

१ तीस घटकांच्या दिवसांचें ८ भाग केले दिलेलें सक्तूचें कुडव अतिथीनें स्वीकारिलें व भक्षण केलें. परंतु, राजेंद्रा, त्याचें समाधान झालें

नाहीं. पुढें उद्यवृत्ति ब्राह्मणानें त्या अतिथीस आणि हा माझ्या वांट्याचा सक्तुंचा चतुर्थांश अजूनही क्षुधार्त पाहिलें, तेव्हां यास खावयास आपण घ्यावा. द्विजर्षमा, सत्य, रति, धर्म, काय द्यावें, व हा ब्राह्मण कसा संतुष्ट सुगुणांनीं प्राप्त होणारा स्वर्ग आणि स्त्रियांचे होईल, अशी तो मनांत चिंता करूं लागला! इत- सर्वे मनोरथ पत्युधीन आहत. पुत्रोत्पत्तीस क्यांत त्याची भार्या म्हणाली, 'महाराज, माझा पुरुषाचें रेत व स्त्रीचें शोणित संयुक्त व्हावें भाग या. हा द्विजश्रेष्ठ सर्वथा तृप्त होऊन लागतें. सारांश, सर्वतः मी एकरूपच होत. यथासुखानें येथून जावा अशी माझी इच्छा पति हेंच स्त्रीचें परम देवत होय. मर्याद्याच आहे.' याप्रमाणे ती साध्वी बोलत असतां प्रसादानें श्रीला गति व पुत्र यांची प्राप्ति होते. तिची भुक्तेनें दामट्टी वळलेली पाहून तिचे महाराज, आपण माझे सतत पालन करीत सक्तु घ्यावे व अतिथीस द्यावे हें त्या ब्राह्मणाचें असल्यामुळे आपण **पनि** आहां तसेंच भरण मनास येईना. तो विद्वान् ब्राह्मण स्वतःवरून अनु- करीत असल्यामुळे खर **भनें** आहां आणि मानानें तिची स्थिति जाणतच होता, ती तपस्विनी आपण मला पुत्रप्रदान केलें असल्यामुळे आपण वृद्ध, क्षुधार्त व अगदीं थकलेली असून फारच **वरदही** आहां. यास्तव हे माझे सक्तु आपण ग्लान झाली होती. तिचा केवळ अस्थिपंजर अवश्य अतिथीस द्यावे. तुझ्या जंभेने घेरले उरला होता व ती थरथर कांपत होती. अशी आह. तुम्ही वृद्ध असून भुक्तेनें व्याकूळ व भार्येची स्थिति पाहून तो ब्राह्मण तिला अत्यंत अणक्त आहां. शिवाय उपवासांमुळे म्हणाला, " हे शोभन, पुरुषांनीं स्त्रियांचें तद्भास अतिशय थकवा आला असून शरीरही रक्षण व पोषण केलें पाहिजे, हा धर्म कांठ- फार कृश झाले आहे. तेव्हा आपण माझे सक्तु पतंगांना व श्वापदांनाही लागू आहे. असं घण्यास अन्नमान करूं नये."

असतां, हे स्त्रिये, तूं असें म्हणावेंस हें योग्य भार्येनें अशी विनंती केली असतां तिचे नाहीं. ज्या पतीचें रक्षण किंवा पोषण भार्येस सक्तु घेऊन तो ब्राह्मणास म्हणाला. 'द्विजसत्तमा, करावें लागेल, किंवा ज्याची कीव करण्याचा हे आपणही सक्तु घे.' तेव्हां त्या ब्राह्मणानें तीस प्रसंग येईल, तो पुरुष उज्ज्वल कीर्ती- ते सक्तु घेऊन खाऊन याकले. परंतु तेवढ्यानें पासून च्युत होईल व त्यास शाश्वत लोकांची ही त्याचें समाधान झाले नाहीं. हें पाहून तो प्राप्ति व्हावयाची नाहीं! धर्म, अर्थ व काम या उद्यवृत्ति ब्राह्मण पुनः चिंतातुर झाला.

तिन्ही पुरुषार्थांचीं सर्व कृत्यें, सर्वांची शुश्रूषा, मग पुत्र त्यास म्हणाला:—हे सत्तमा, हे वंशविस्तार करणारी संतति, वाडवडिलांचे माझे सक्तु घेऊन तुम्ही विद्वास या. अशा धर्म (कुलाचार) आणि तसाच पतीचा वेळीं हें सक्तु देणें हेंच सुकृत होय असं स्वतःचाही धर्म स्त्रियांवर अवलंबून आहे. स्त्रीनें मी समजतां आणि ह्मणूनच हे मी आनं- कर्मावरून पतीची योग्यता जाणावी. जो दानें देत आहे. मीं तुमचें सदोदीत प्रयत्नपूर्वक पुरुष भार्येचें रक्षण करण्यास असमर्थ होतो त्याची परिपालन केलें पाहिजे. वृद्ध पित्याचें पालन करणें मोठी अपकीर्ति होते व तो नरकासही जातो." हेंच साधूचें इष्ट होय. वार्षिक्यांत पित्याचें

पतीचें हें भाषण ऐकून ती पुनः म्हणाली, परिपालन करणें हा पुत्राचा धर्मच ठरविलेला "नाथा, आपणा उभयतांचा धर्म व अर्थ एकच आहे. श्रुति धाच अर्थाचें प्रतिपादन करीत आहे. यास्तव, महाराज, मजवर प्रसन्न व्हावें असून तिजप्रमाणें त्रैलोक्यांत सदोदीत आच-

रण होत असतें. कसें बसें प्राणधारण होत लज्जायमान झाला. आतां काय करावें हें त्यास असलें म्हणजे तितक्यानें तपाचरण चाल-सुचेना. इतक्यांत त्याची साध्वी सून सासऱ्याचें विणें तुम्हांस शक्य आहे; आणि प्राण्यांच्या प्रिय करण्याच्या इच्छेनें मोठ्या आनंदानें देहांत राहणारा प्राण हें परम दैवत होय. आपले सक्तु घेऊन पुढें आली आणि स्वशुरास (हा आतिथि विमुख गेला तर तुम्ही दुःखानें म्हणाली, “ भगवन्, आपल्या संतानापासून मरून जाल. तर असें होऊं नये व आपला मला संतानप्राप्ति हेईल. हे माझे सक्तु घेऊन धर्म सुरळीत चालावा, यासाठीं माझ्या आपण अतिथीस द्यावे. तुमच्या प्रसादानें मला मागाचा आपण स्वीकार करा.) खरोखर अक्षय्य लोक मिळालेले आहेत.

यावर पिता म्हणालाः—मुला, तूं जरी (मिळणें निश्चित झालें आहे.) जेथें पौत्र-हजार वर्षांचा झालास, तरी मला लहान मूलच व्यावर विलकूल दुःख प्राप्त होत नाहीं अशी आहेस. पुत्रोत्पत्ति करून पिता पुत्राच्या योगानें गति पुत्राच्या योगानें मिळत असते. ज्याप्रमाणें कृतकृत्य होतो. लहान मुलांची मक मोठी धर्मादिक त्रितय किंवा अग्नित्रय हें बलवत्तर असत, ती सहन करणें त्यांम फार स्वर्गदायक आहे, त्याप्रमाणेंच पुत्र, पौत्र व कठीण पडतें, हें मी समजतो. बाळा, मी प्रपौत्र हें त्रितयही खरोखर अक्षय्यस्वर्गदायक वृद्ध आहे, मला मक सहन करवेल. बाळा, होय. पितरांस ऋणापासून तारते, म्हणूनच तूं सुखी ऐस. पुत्रा, वृद्धतयामुळे मला अंधची पुत्र ही संज्ञा रूढ झाली आहे. पुत्रपौत्रांच्या विशेषशी बाधाही होत नाहीं. शिवाय मी योगानें मनुष्य नियमानें सद्गतीस जातो. ”

दीर्घकाल तपाचरण केल असल्यामुळे, कितीही श्वशुर म्हणालाः—बाळे, उन्हावाऱ्यानें उपासमार झाली तरी मला मरणाचें भय नाहीं. तुझें अंग फुटून त्याची दशा दशा झाली

पुत्र म्हणालाः—बाबा, मी तमचें अपत्य आहे; तशीच तूं निस्तेज व अगदीं कुशही आहे. पुत नामक नरकापासून रक्षण कर- झाली आहेस; आणि, हे सुवतचारिणि, क्षुधेनें पारा म्हणूनच मुलास पुत्र असें म्हणतात. तुझें चित्त विकल होत आहे. हें सर्व शिवाय पुत्र हा आपला आत्माच हाय पढात असतां मी धर्मवातक बनून (पिताच पुत्ररूपानें पुनः जन्म घेत असता.) तुझ्या सक्तुचा स्वीकार कसा करूं ? तेणें करून यास्तव येथें माझा भाग स्वीकारून म्हणजे मी कर्तव्यपराङ्मुख झालों असें होणार नाहीं आपल्या स्वतःच्याच साह्यानें आपलें सक्तु-काय ! हे कल्याणि, तूं फार सौजन्यानें वाग-तून रक्षण करा. जारी आहेस; तथापि तूं असें बोलू नयेस. शुचि-

बाप म्हणाला, ‘बाळा, तूं रूप, शील व दम भूषण, उत्तम शील आणि तपाचरण यांनीं या तिहींकरून मला अनुरूप आहेस. अनेक सुसंपन्न व अत्यंत अवघड प्रकारानें प्राणयात्रा प्रकारें तूं कसास उतरला आहेस. तेव्हां, पुत्रा, करणाऱ्या तुज पतिव्रतेला या षष्ठकालीही तुझे सक्तु मी स्वीकारतां. ’ असें म्हणून मनांत केवळ निराहार रहावें लागलेलें माझ्यानें कसें संतोष पावलेल्या त्या द्विजसत्तमानें ते सक्तु पाहवेल बरें! हे शुभे, तुझे अजून पोरवय असून घेऊन हास्यपूर्वक त्या अतिथीस अर्पण केले. तं मुकेनें व्याकूळ झाली आहेस व तूं जात्या स्त्री परंतु ते सक्तु भक्षण करूनही त्याची तृप्ति आहेस; वास्तव तुझे मी सतत रक्षण केले झाली नाहीं. तें पाहून धर्मात्मा उछवृत्ति तर पाहिजे, असा वास्तविक माझा धर्म आहे; आणि

सांप्रत तर तूं उपवासांमुळें अगदीं थकून गेलीं योगानें मी संतुष्ट झालों. अहाहा ! हे द्विज-
असतांही आपल्या विमलाचरणानें कुटुंबांतील श्रेष्ठा, स्वर्गामध्ये स्वर्गनिवासी देव तुझ्या
सर्व माणसांस आनंद देत आहेस, अशा तुझ्या-दानाची महती गात आहेत. ही बघ आका-
पुढचा घांस मी कसा ओढू वरें ? शांतून सुतलावर पुष्पवृष्टि झाली ! देवर्षि, देव

स्नुषा म्हणाली:—प्रभो, आपण माझ्या व गंधर्व व तसेच देवदूत हे विस्मित होऊन
गुरुचे गुरु (पतीचे तात) व म्हणून देवाचे गेलें आहेत व तुझी प्रशंसा कर्ताहेत. आणि
देव आहां. यास्तव, हे देवाधिदेवा, आपण तसेच ब्रह्मर्षि व ब्रह्मलोकीं वसणारे इतर
माझे सक्तु ग्रहण करावे. माझा देह, माझे प्राण लोक विमानांत बसून तुझ्या दर्शनाचीच
व माझा धर्मही वडिलांच्या सेवेस वाहिलेला आकांक्षा करीत आहेत. यास्तव, हे द्विज-
आहे, विप्रा, माझे प्राणोत्क्रमण झालें तरी प्रभा, आतां तूं स्वर्गामें गमन कर. पितृ-
चिंता नाही, मला आपल्या कुपेनं सद्गतिच लोकास गेलेले पितर आणि तसेच तेथे न
मिळेल. महाराज, आपण माझे पालनकर्ते व पांचलेले इतरही पुष्कळ पूर्वज यांस तूं ब्रह्म-
मी आपणांस पालनीय आहं, या नात्यानं चयं, दान, यज्ञ, तप आणि शुद्धधर्माचरण
पाहिलें तरी आपण माझे सक्तु ग्रहण करणेंच यांच्या योगानें कित्येक युगंपर्यंत कायमची
योग्य आहे; त्याचप्रमाणें, माझी आपले ठायीं सद्गति जोडून दिली आहेस. यास्तव, द्विजा,
दृढ भक्ति आहे, याही नात्यानं आपण माझी आतां तूं स्वर्गास गमन कर. हे सुव्रता, तूं जें
विनंती मान्य केली पाहिजे; किंवा निदान परमश्रद्धेनं तप करीत आलास, तेणेंकरून
माझ्या सत्त्वाची परीक्षा पाहण्यासाठीं तरी आपण या दानाच्या योगानें. हे ब्राह्मणसत्तमा, देव
या वेळीं माझे सक्तु स्वीकारणें योग्य आहे ! तुजवर सुप्रीत झाले आहेत. ज्यापेक्षां तूं या

श्वशुर म्हणाला:—हे साध्वि, या तुझ्या अशा संकटसमयीं शुद्ध चिंतानें आपणा-
सदाचरणानें तूं सतत शोभत राहशील. जवळील सर्वस्व समर्पण केलेंस, त्यापेक्षां या
कारण, तूं धर्मशील व पतिव्रता असून तुझे कर्मानें तूं स्वर्ग जिंकलास. क्षया ही बुद्धिभ्रंश
लक्ष सदेदीत गुरुशुश्रूषेत निमग्न असतें. कर्त, धर्मबुद्धि नाहीशी करित आणि क्षयेच्या
यास्तव, बाळे, मी तुझे सक्तु घेतों. हे महा योगानें मनुष्याचे ज्ञान पार नाहीस होऊन
भागे, तूं धर्माचरणानें वागणारांत श्रेष्ठ आहस त्याचें धैर्य गळून जातें. जो क्षुधा जिकितो
असें जाणून मी तुला अंतर देणार नाही. तो निःसंशय स्वर्ग जिंकितो. जर दानाची

असें म्हणून त्यानें ते सक्तु घेऊन ब्राह्मणास आवड कायम असेल तर धर्म नाश पावत
अर्पण केले. तेव्हां तो विप्र त्या सच्छील नाही. पुत्रस्नेह व भार्यास्नेह यांकडे लक्ष गुंतूं
व थोर अंतःकरणाच्या ब्राह्मणावर संतुष्ट झाला. न देतां केवळ धर्मच श्रेष्ठ होय असें जाणून
तो साक्षात् यमधर्मच मनुष्यरूपानें आला तूं भुकेचीही पर्वा केलीस नाही. द्रव्यसंपादन
होता. तो वाक्पटु त्या वेळीं प्रसन्न होत्साता हे हलक्या योग्यतेचें म्हणजे थोड्या पुण्याचें
त्या द्विजर्षभास म्हणाला, “ हे द्विजसत्तमा, आहे; सत्पात्रीं दानाची योग्यता त्याहून श्रेष्ठ
तूं न्याय व धर्म यांस अनुसरून संपादिलेले आहे; योग्य काळीं दान करणें हें त्यापेक्षांही
आणि आपल्या शक्तीत होतें तितकें पुष्कळ वरिष्ठ आहे; आणि श्रद्धा ही तर सर्वांवरची
असें हें जें शुद्ध दान मला दिलेंस, त्याच्या आहें. स्वर्गाचें द्वार हें अत्यंत सूक्ष्म आहे, तें

मोहामुळें लोकांस दगोचर होत नाही. स्वर्ग-प्रकारच्या यज्ञांसही होणें नाही. क्रोधामुळें
 द्वाराचा अडसर हा लोभाचा बनलेला आहे; दानाचें फळ बुडतें व लोभामुळें स्वर्ग हातचा
 रागद्वेषांनीं त्याचें संरक्षण झालेंलें आहे; आणि जातो. न्यायानें उपजीविका करणारा व
 तो हातीं येणें महाकठीण आहे. क्रोध जिंक-दानाची महती जाणणारा आपल्या तपःप्रभावे-
 लेले, जितेंद्रिय व यथाशक्ति (शक्य तितकें करून स्वर्गसुख भोगितो. कोणी विपुल दाक्षिणा
 पुष्कळ) दान करणारे, तपस्वी ब्राह्मणच देऊन पुष्कळ राजसूय यज्ञ केले किंवा अनेक
 त्याला पाहूं शकतात, इतरांस तो दिसणें अश्वमेध केले, तथापि, हे विषा, तुला सांप्रत प्राप्त
 अशक्य होय. ज्याजवळ एक हजार रुपये झालेल्या फलाची बरोबरी त्यांस होणें नाही. तूं
 आहेत त्यानें शंभर दिले, किंवा ज्यापाशीं केवळ एक प्रस्थ सक्तूच्या योगानें अक्षय्य ब्रह्म-
 शंभर आहेत त्यानें दहा दिले, आणि ज्यापाशीं लोक जिंकिला आहेतस. आतां, विषा, तूं रजो-
 कपर्दिकाही नाही त्यानें नुसतें आज्ञाभर पाणी गुणविरहित होत्साता यथासुखें ब्रह्मलोकीं
 दिलें, तर या तिघांस सारखेंच फल मिळतें. गमन कर. हे द्विजश्रेष्ठा, तुझां सर्वांनाच हें
 येथें किती द्रव्य खर्चिलें यावर मेळ नाही; तर पहा दिव्य विमान प्राप्त झालें आहे. यांत
 त्यांत किती आदर्यवृद्धि दाखविली यावर स्वेच्छापूर्वक बसा. द्विजा, मजकडे पहा. मी
 मेळ आहे. रतिदेव राजाजवळ एकदा कांहींच स्वतः धर्म आहे. तूं खरोखर देहाचें सार्थक्य
 द्रव्य नव्हतें, तेव्हां त्यानें शुद्ध चिन्तानें नुसतें केलेंस. तुझी जगांत अखंड कीर्ति राहिल.
 उदकच दिलें. परंतु, विषा, त्याच्या योगानें आतां भार्या, पुत्र व स्नुषा यांसहवर्तमान तूं
 ना स्वर्गलोकीं गेला ! बाबारे, न्यायोपाजित स्वर्गां गमन कर !

व श्रद्धादत्त अशा अल्पही दानानें धर्म जसा त्या साक्षात् धर्मानें असें भाषण केलें
 संतुष्ट होता, तसा तो अन्यायोपाजित व असतां तो विष भार्या, पुत्र व स्नुषा यांसह
 श्रद्धारहित केलेल्या मांठमांठ्या दानांनींही विमानांत बसून स्वर्गास गेला. विप्रहो, ज्या वेळीं
 संतोष पावत नाही. नृगराजानें ब्राह्मणांस तो विष आपला पुत्र, स्नुषा व भार्या यांसह
 हजारों गोदानें केली, परंतु चुकून एकच परक्याची स्वर्गास गेला, त्याच वेळीं मी बिळांतून बाहेर
 गाय दान दिल्यामुळें तो नरकास गेला ! पडलों. हा प्रकार घडण्यास व मी बिळांतून बाहेर
 उशीनराचा पुत्र शिबिराजा यानें आपलें मांस येण्यास एक मांठ पडली. तेव्हां त्या सक्तूच्या सु-
 काढून दिलें आणि तेणेंकरून तो पुण्यश्लोक वासानें, उदकाच्या तुषारांनीं व दिव्यपुष्पांच्या
 स्वर्गांत पुण्यवंतांच्या लोकीं जाऊन सुख स्पर्शानें हें पहा माझें मस्तक सुवर्णाचें बनलें !
 भोगीत आहे. नुसतें मोठें ऐश्वर्य हें कांहीं त्या साधूच्या त्या दानलवांनीं व त्याच्या
 पुण्यकारक नाही. सत्पुरुष आपल्याकडून तपःप्रभावानें मला हा लाभ झाला. विप्रहो,
 होईल तितका (पराकाष्ठेचा) प्रयत्न करून त्या सत्यप्रतिज्ञ ब्राह्मणानें सत्प्रदान केल्यामुळें
 सत्कृत्यांच्या योगानें पुण्य जोडतात. परोप- हें माझें अर्ध शरीरही सुवर्णमय झालें. त्या
 कारादि सत्कर्मांत आपल्या शक्तीची सीमा धीमताच्या तपाचें हें अत्यंत विशाल फल तुझी
 करणें हेंच खरें पुण्यकारक होय. विषा, अवलोकन करा. असो; मंग आपलें राहिलेले
 न्यायानें मिळविलेल्या अल्प द्रव्याच्या समर्प- अर्ध शरीरही सुवर्णमय करून ध्यावें व्हा
 णानें जें पुण्य लागतें, त्याची बरोबरी अनेक इच्छेनें मी मोठ्या हठरूपानें अनेक तपोवनें व

यज्ञ यांमध्ये पुनःपुनः अनेकवार गेलों आणि अशीच ठाम समजूत आहे आणि तीच निः-
आज येथे धीमान् कुरुपतीचा यज्ञ चालल्याचें संशय खरीही आहे. पुष्कळ राजे व द्विजश्रेष्ठ
ऐकून मोठ्या आशेने येथेही आलों; परंतु मी यांनीं यज्ञ करून येथे परम कीर्ति व अंतीं
सुवर्णमय बनलों नाहीं ! विप्रवर्धो, माझी स्वर्ग मिळविला आहे. सहस्राक्ष इंद्रानें पुष्कळ
आशा निष्कळ झाली तेव्हां मग मी हसून तें दक्षिणा देऊन अनेक (शंभर) यज्ञ केले,
वाक्य बोललों आणि आतांही सांगतां कीं, ह्मणून त्या महातेजस्वी विभूला अखिल देव-
हा यज्ञ त्या प्रस्थमात्र सक्तूच्या बरोबरीचा राज्य प्राप्त झाले ! आतां, महाराज, भिमार्जुनां-
मुळींच नाहीं ! त्या वेळीं धर्म भक्षण करित सारखे ज्याचे भाऊ तो युधिष्ठिर राजा ऐश्वर्य
असतां ते सक्तूचे बारीक कण उडाले होते व पराक्रम यांमध्ये साक्षात् देवराज इंद्राच्या
त्या उष्ट्या कणांनीं तेव्हां माझें अंग सोन्याचें बरोबरीचा असतां त्या महाम्याच्या अश्वमेध
झाले ! हा तुमचा यज्ञ खूप मोठा आहे खरा, यज्ञाची त्या मुंगसानें कां निंदा केली बरें !
परंतु त्या सक्तुकणांची सर याला नाहीं असें असें त्यांत कोणतें व्यंग घडले होतें !
माझें मत आहे.

वैशंपायन सांगतातः—हे नराधिपा जन-

याप्रमाणें तेव्हां यज्ञामध्ये त्या सर्व ब्राह्म- मेजया, यज्ञाचा विधि व त्याचें श्रेष्ठ फल हें
णांस सांगूत तो नकुल अदृश्य झाला आणि आतां मी तुला यथार्थ कथन करितों, तें
मग ते ब्राह्मणही आपल्या घोरोघर निघून गेले. श्रवण कर. पूर्वी कोण एके काळीं इंद्र एक
वैशंपायन सांगतातः—हे परपुंरंजया जनमे- यज्ञ करित होता, त्यांत यज्ञकृत्य चालू होतें,
जन्मा, याप्रमाणें त्या अश्वमेध महायज्ञांत घडलेला ऋत्विज कर्मांत निमग्न होत, अर्धीत आहुति
आश्चर्यकारक प्रकार मीं तुला सर्व कथन केला. पडत होत्या, यथासांग हवन चाललें होतें,
राजा, या यज्ञाविषयीं तूं मुळींच विस्मय देवांस आह्वान चालू होतें, मोठमोठे महर्षि
करूं नको ! अरे, यांत काय आहे ! कोट्य- येऊन बसले होते, अश्रात ब्राह्मण अत्यंत
वाधि ऋषि केवळ तपाच्या योगेंच स्वर्गास गेले स्वस्थ मानसानें हलक्या आवाजानें पण सुस्वर
आहेत. प्राणिमात्राचा अद्रोह, संतोष, सच्छील, असें मंत्रोच्चार करित होते, आणि ती आलंभ
सरळपणा, तप, दम, सत्य आणि उत्तम दान (हनन) करण्याची वेळ असल्यामुळे पशूंस
हीं सर्व प्रत्येकीं महायज्ञाच्या बरोबरीची आहेत ! मारण्यासाठीं धरलें होतें. हे महाराजा, अशा

अध्याय एक्याणवावा.

—:—

हिसामिश्र धर्माची निंदा.

जनमेजय विचारितोः—भगवन्, राजे यज्ञ कांहीं बरोबर नाहीं. मोठा धर्म घडावा ह्मणून
करण्यांत निमग्न असतात; महर्षि तपाचरणांत तूं हें चालविलें आहेस, परंतु हें तुझें मोठें
गुंतलेले असतात; आणि शांति प्राप्त व्हावी ह्मणून अज्ञान आहे. पुरंदरा, यज्ञांत पशूंस मारावें
खूप करणारे ब्राह्मण शम, दम इत्यादिकांत असें कांहीं शास्त्रांत सांगितलें नाहीं. तुझा हा
घडलेले असतात. तस्मात् यज्ञफलाची बरोबरी समारंभ केवळ धर्मोपघातक आहे. हा यज्ञ
कशाबेई होत नाहीं असें दिसतें. माझी कांहीं धर्मकृत होणार नाहीं. कारण हिसा

हा कांहीं धर्म नव्हे ! जर तुला यज्ञ दानानें त्याची इहलोकीं तर कीर्ति होत करण्याची इच्छा असेल, तर ऋत्विजांनीं नाहीच, पण परलोकीही त्या दुर्मतीस कांहीं वेदानुसारेंच यज्ञ करावा. विधीस अनुसरून फळ मिळत नाही. जो मूर्ख अन्यायानें विपुल यज्ञ केल्यानें तुला फार मोठें पुण्य घडेल. द्रव्य मिळवून मग धर्म घडावा म्हणून यज्ञ तेव्हां, सहस्राक्षा, जुन्या बीजांच्या योगानें तूं वेगरे धर्मकृत्यें करतो, त्यास त्या धर्माचें यज्ञ कर. शक्रा, हाच महान् धर्म असून येणे- कांहींच फळ मिळत नाही. ज्याचें अंतःकरण करून उत्तम गुण व उत्तम फल यांची प्राप्ति होते. पापमय आहे असा जो पुरुषाधम धार्मिक-

हे महाराजा, याप्रमाणें त्यांनीं सांगितलें; पणार्चें पांघरूण घेऊन ब्राह्मणांस दानधर्म पण अभिमानानें मोहवश झालेल्या शतक्रतूनें करितो, त्याबद्दल सामान्य लोकांस जरी आदर तत्त्वदर्शी ऋषीचें तें भाषण मानिलें नाही. मग, वाटला, तरी त्यास पुण्यप्राप्ति मुळीच होत हे भारता, निर्जीव पदार्थांनीं यजन करावें कीं नाही. एखाद्या ब्राह्मणास पापकर्मानें पुष्कळसें सजीव पदार्थांनीं करावें, याविषयीं त्या द्रव्य मिळाल्यामुळें तो निरंकुश होऊन राग-इंद्राच्या यज्ञांत तपस्यांमध्ये फारच वाद- मोहादिक अवगुणांनीं युक्त झाला तर त्याला विवाद झाला; पण कांहींच निकाल लागेना. अंती फार वाईट गति भोगावी लागते. लोभ तेव्हां त्या विवादानें तत्त्वदर्शी ऋषि खिन्न आणि मोह यांत गुरफटलेला एखादा मनुष्य झाले; आणि मग त्यांनीं व इंद्रानें मिळून पुष्कळसा संचय करण्याकडेच सर्व लक्ष पुर-वसुराजाला प्रश्न केला कीं, 'हे महाज्ञानवंता, वितो. अशा वाईट बुद्धीच्या पापी मनुष्या-आम्हांस धर्माविषयीं संशय पडला आहे, तर पासून इतरांस फार त्रास होतो. अशा प्रकारें यांत खरें काय तें सांग. महाभागा, हे नुप-वाईट मार्गानें पुष्कळ द्रव्य मिळवून सत्तमा, यज्ञाविषयीं वेदप्रमाण कसें काय आहे ? कोणी दानें देईल किंवा यज्ञयाग करील, तर मुख्य पशूंनीं यजन करावें किंवा बीजें व पय, घृत त्यास त्या अन्यायोपाजित द्रव्यापासून मरणो-इत्यादि रस यांच्या योगानें यजन करावें ?' तर कांहीं सुख भोगावयास मिळणार नाही.

तें ऐकून वसुराजानें प्रमाणांच्या बला-तपोधन व धार्मिक पुरुष दाणादुणा, कंदमुळें, बलाच्या विचार न करतां एकदम म्हटलें, 'जें एखादें फळ, पत्रपुष्प, किंवा नुसतें भांडेंभर सिद्ध असेल त्यानें यज्ञ करावा !' अशा प्रकारें पाणी असें आपल्या वैभवानुसार दान देऊनच खोटेच उत्तर दिल्यामुळें तो चेदिपति वसु-स्वर्गास जातात ! दान हा फार मोठा धर्म आहे. राजा रसातलास गेला ! तेव्हां, राजा, मनुष्य तशीच भूतदयेची योग्यता आहे. अशा प्रका-कितीही ज्ञानसंपन्न असला तथापि संशयाच्या रचें दान, भूतदया, ब्रह्मचर्य, सत्यवाक्त्व, गोष्टींत एकद्वयानेंच कधीं निर्णय देऊं नये. दया, धैर्य व क्षमा हीं सनातन धर्माचीं सना-अशा प्रकारें एकद्वयानेंच पाहिजे तें मत देण्याचा तन मूळें होत. प्राचीन काळच्या विश्वामित्रा-अधिकार एका स्वायंभुव ब्रह्मदेवाचा आहे. दिक राजांच्या कथा आम्हीं ऐकिल्या आहेत. ज्याची बुद्धि शुद्ध नाही अशा पाण्यानें विश्वामित्र, असित, राजा जनक, कक्षसेन व केलेलीं सर्व दानें-मग तीं कितीही पुष्कळ आर्षिषेण, व राजा सिंधुद्वीप हे व दुसरेही असोत-अगदीं विफल होतात ! अधर्मास प्रवृत्त पुष्कळ तपोधन राजे न्यायोपाजित दानें व झालेल्या त्या दुष्टाच्या हिंसकानें केलेल्या सत्य यांच्या योगानें परमसिद्धीस पोचले. याच-

प्रभाणे, हे भारता, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य कोणी आग्रहपूर्वक दिलें तरच घेणारे, कोणी किंवा शुद्ध जे कोणी तपाचा आश्रय करतात आवश्यक तेवढाच संग्रह करणारे, आणि कित्येक व दानधर्मरूप अग्नीनें शुद्ध होतात, ते निश्च- उद्यांची काळजी न करणारे असे भिक्षु व यांनां स्वर्गास पांचतात.

अध्याय व्याण्णवावा.

—:०:—

अगस्त्यसत्रवर्णन.

जनमेजय विचारितोः—भगवन्, अत्यंत शुद्धाचरणानें वागत असून त्यांस इंद्रियांपासून अल्प पण केवळ धर्मोपाजित अशा द्रव्याच्या पीडा होत नसे. अशा प्रकारचे ते महर्षि त्या दानानें स्वर्गप्राप्ति होत असेल, तर याविषयीं यज्ञांत जमले असून ते त्यांतील निरनिराळीं आपण मला पूर्णपणें विवरण करून सांगावे. कृत्यें करीत हेतु. त्या सत्रांत जे अन्न सांठ- आपण या विषयांत पारंगत आहां. त्या उच्छ- विलें होतें व जें त्या कृत्यास पुरेंसें होतें, तें वृत्तीनें उपजीवन करणाऱ्या ब्राह्मणाचें वर्तन सर्व भगवान् अगस्ति मुनींनीं आपल्या साम- कशा प्रकारचें होतें आणि त्यास सक्तुदानाचें ध्यानें योग्य मार्गानें संपादिलें होतें. त्या वेळीं महत्कल कैसें प्राप्त झालें, हें सर्व आपण मला तेथें अनेक मुनींनीं मोठमोठे यज्ञ केले. हे भर- सांगितलें. तें सर्व निःसंशय सत्य आहे. परंतु, तर्षभा, अशा प्रकारें अगस्ति मुनींचें तें सत्र सुरू ब्रह्मन्, मला अशी शंका येते कीं, जर हें सर्व असतां एकदम सहस्राक्ष इंद्रानें पर्जन्य पाड- यथार्थ आहे, तर मोठमोठे यज्ञ करावयाचा जो प्याचें बंद केलें ! तेव्हां एके दिवशीं, दोन प्रघात आजपर्यंत चालत आला आहे, त्याची कृत्यांमधील रिकाम्या वेळीं, तेथील ते भावित- उपपत्ति कशी लागते ? द्विजर्षभा, हें सर्व मला चित्त मुनि व महात्म अगस्ति ऋषि यांच्या- विशद करून सांगा.

वैशंपायन सांगतातः—हे अरिंदमा, या- मुनि ह्मणालेः—अहो, यजमान अगस्ति विषयीं प्राचीनकाळीं अगस्ति मुनींच्या यज्ञाचे मुनि तर बिलकूल प्रपंच न करितां उदार वेळीं घडलेली हकीकत उदाहरणार्थ सांगत हस्तानें अन्नदान करीत आहेत; परंतु पर्जन्य तर असतात. हे महाराजा, प्राचीनकाळीं, प्राणि- मुळींच पडत नाहीं. तेव्हां पुढें अन्न कसें मिळ- मात्राचे हितार्थ तत्पर असलेल्या महातेजस्वी पार ? विप्रहो, अगस्ति मुनींचें हें सत्र फारच अगस्ति मुनींनीं द्वादशवार्षिक सत्र आरंभून मोठें ह्मणजे बारा वर्षपर्यंत चालावयाचें आहे; त्याची दीक्षा घेतली. त्या महात्म्याच्या सत्रां- आणि इंद्र तर आतां बाराही वर्षे पाऊस तील हवन करणारे ब्राह्मण अग्नीसारखे तेजस्वी पाडणार नाहीं. तेव्हां पुढें होणार तरी कसें ! हेतु. त्यांत कित्येक केवळ कंदमूळांचा आहार विप्रहो, या गोष्टीचा नीट विचार करून या करणारे, कित्येक फक्त फलाहार करणारे, अतितपस्वी धीमान् अगस्ति महर्षीवर अनुग्रह कोणी धान्य कुठण्यासाठीं दोन दगड यां- करण्यास तुम्ही समर्थ आहां.

शिवाय कोणत्याही वस्तूचा उपयोग न कर- याप्रमाणें त्यांचें भाषण चाललें असतां त्या पार, कित्येक केवळ चंद्रकिरण पिणारे, वेळीं प्रतापशाली अगस्ति ऋषि त्या मुनींस

शिरसा प्रणाम करून असें ह्मणाले, “ जर झालें पाडिजे. त्याचप्रमाणें स्वर्ग, स्वर्गनिवासी बारा वर्षेपर्यंत इंद्र वृष्टि करणार नाहीं, तर लोकवस्वतः धर्म यांनींही येथें आलें पाहिजे.” मी हा मानसयज्ञ करीन; मानसयज्ञ करणें राजा, याप्रमाणें भाषण करतांच त्यांच्या हा विधि सनातन आहे. किंवा बाराही वर्षे तपःप्रभावेकरून तात्काळ सर्व कांहीं त्याप्रमाणें इंद्र अवर्षण पाडील तर मी स्पर्शयज्ञ करीन; घडून आलें! प्रदीप अग्नीसारखे ‘शळकणारे’ तोही विधि सनातन आहे. अथवा इंद्रानें बारा अमिततेजस्वी अगस्ति मुनि यांच्या इच्छेप्रमाणें वर्षे पर्जन्य न पाडला तर नित्य नियमानें सर्वांस तेव्हां तेथें यावें लागलें! तेव्हां तपाचें व्रताचरण करणारा मी ध्यानयोगानें या तें अद्भुत सामर्थ्य पाहून हर्षभरित व विस्मित यज्ञांची सामुग्री निर्माण करीन. मीं पुष्कळ झालेल्या सर्व मुनींनीं मोठ्या अर्थानें भरलें वर्षे झटून या बीजयज्ञाची तयारी केली आहे; असें भाषण केलें.

त्यापेक्षां हा मी बीजांच्या योगानेंच पुरा करीन; ऋषि ह्मणाले:—आपल्या ह्या भाषणानें यांत विघ्न मुळींच येणार नाहीं व कोणी कळू- आह्मी संतुष्ट झालों. तथापि तुमच्या तपाचा ही शकणार नाहीं. माझे हें सत्र व्यर्थ घाल- विलकूल व्यय होऊं नये अशी, आमची इच्छा आहे आणि यासाठीच तुम्हीं तपोबलानें अशी विणें कोणास कदापि शक्य होणार नाहीं. मग सिद्धता करूं नये. न्यायसंभूत अशा त्याच इंद्र पर्जन्य पाडो, कीं मुळींच वृष्टि न होवो. अथवा यज्ञांत आमचा संतोष आहे. यज्ञ, वीक्षा, होम व दुसरें जें जें कांहीं आह्मी इच्छितों तें तें सर्व न्यायानेंच मिळावें अशी आमची इच्छा इंद्र जर मजविषयीं जाणूनबुजून बेपर्वाई असते. आह्मी आपले आहारही असेच सन्मा- दाखवील, तर मी स्वतःच इंद्र बनेन आणि र्गानेंच मिळवितों व स्वकर्मात नित्य निमग्न जीवसृष्टीचें संरक्षण करीन. कोणताही प्राणी रहातों. वेद शिक्कावयाचे तेही ब्रह्मचर्यानिं यथा- कोणत्याही प्रकारें उपजीविका करणारा असो, न्याय शिक्कावे अशी आमची इच्छा आहे; इंद्रानें पाऊस न पाडला तरी तो यापुढेंही आणि पुढें आह्मी घरीं गेल्यावर धर्मात सांगि- आपलाच आहार करीत राहील; त्यास उपाशी तलेले योग्य विधि करून तद्वारा यथान्याय राहण्याचा किंवा अन्य आहार करण्याचा तपश्चर्या करूं. आपली सदोदीत अहिंसापर प्रसंग येणार नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर जे असलेली बुद्धि आह्मांस फार इष्ट वाटेत. प्रभो, सध्यां जगांत नाहीत असें कांहीं विशेष पदार्थही आपण यज्ञांमध्ये सतत ह्या अहिंसेचेंच प्रति- मी पुनःपुनः उत्पन्न करूं शकेन. फार लांब पादन करीत जा. ह्मणजे, हे द्विजसत्तमा, कशाला—मी आतांच तुम्हांला प्रतीति दाख आह्मांस फार संतोष वाटेल; आणि पुढें तुमचें वितों! आतां या ठिकाणीं पृथ्वीतील सर्व सुवर्ण सत्र समाप्त झालें ह्मणजे आह्मी येथून संतुष्ट व इतर द्रव्य येवो. त्रैलोक्यांत जें द्रव्य आहे होतसाते जाऊं. ते सर्व स्वतःच आपलें आपण येथें यावें. दिव्य जनमेजया, याप्रमाणें ते बोलत असतां अप्सरांचे समुदाय व विश्वावसु आणि दुसरे अत्यंत तेजस्वी देवराज इंद्रानें अगस्ति गंधर्व किन्नरांसहवर्तमान येथें माझ्या यज्ञास मुनींचें तपोबल अवलोकन करून पर्जन्य येवोत. उत्तरकुरुदेशांत जेवढें द्रव्य आहे वृष्टि केली; आणि तें सत्र समाप्त होई- तेवढ्या सर्वांनीं या यज्ञांत येऊन स्वतःच, हजर

१ याज्ञिक वस्तूचा व्यय न करतां त्याऐवजी त्यांस नुसता स्पर्श करणें.

पर्यंत तो योग्य वेळीं लोकांच्या इच्छेनुरूप वृष्टि करीत असे. मग, राजा, स्वतः इंद्रानें वृहस्पतीसहवर्तमान त्या ठिकाणीं येऊन अगस्ति मुनींची क्षमा मागितली. पुढें तें सत्र समाप्त होऊन अगस्तीनें त्या महामुनीचें यथाविधि पूजन करून त्यांस निरोप दिला.

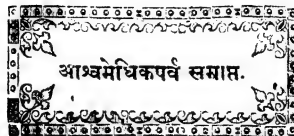
नकुलाचा पूर्ववृत्तांत.

जनमेजय विचारितोः—मुने, माझ्या माझ्या दृष्टीस पडलास, तर ठीक आहे, प्रश्नाचें उत्तर द्यावें. ज्याचें मस्तक सुवर्णाचें तूं निर्धास्तपणें निघून जा. तूं आज माझा होतें व त्या यज्ञांत जो मनुष्यवाणीनें बोलला, कांहींएक अपराध केला नाहीस. हें दूध मी तो नकुल म्हणजे खरोखर कोण होता बरें? आपल्या महाभाग पितरांच्या उद्देशानें येथें

वैशांपायन सांगतातः—राजा, हा प्रश्न तूं ठेविलें होतें; तर त्यांचा प्रसाद मिळवून मला पूर्वीं विचारला नाहीस, म्हणून मींही हें निघून जा. माझा यांत कांहींएक संबंध नाही. सांगितलें नाही. आतां, तो नकुल कोण होता तें ऐकून तो भयभीत होऊन तेथून निघून आणि त्यास मनुष्यवाणीनें कसें बोलतां आलें गेला; व पितरांच्या शापामुळे त्यास नकुल-हें श्रवण कर. प्राचीनकाळीं एकदा जमदग्नि योनि प्राप्त झाली. मग शापापासून मुक्तता मुनीनें श्राद्ध करण्याचें योजिलें. इतक्यांत त्याची व्हावी म्हणून त्यानें पितरांचें पुष्कळ आराधन होमधेनु त्याच्या जवळ आली. तेव्हां त्यानें केलें; तेव्हां ते म्हणाले, 'तूं धर्माचा अवमान स्वतः तिचें दूध काढलें आणि एका नव्या, केलास म्हणजे तुझ्या शापाचा शेवट होईल.' बळकट व स्वच्छ भांड्यांत तें ठेवून दिलें. नंतर, राजा, याप्रमाणें त्यांनीं ह्मटलें असतां तो स्वतः धर्म क्रोधरूपानें त्या भांड्यांत शिरला; धर्मारण्यांत व जेथें यज्ञ होतात अशा दुसऱ्या आणि अपकार केला असतां हा ऋषिश्रेष्ठ प्रदेशांत गेला; आणि पुढे धावतच शापकाय करतो हें जाणण्याच्या इच्छेनें त्या मोचनार्थ धर्मराजाच्या त्या यज्ञांत प्राप्त झाला. धर्मानें मुद्दाम तें दूध नासवून टाकलें. याप्रमाणें नंतर सक्तुप्रस्थाची हकीकत सांगून त्यानें धर्मस्वतः क्रोधानें दूध नासविल्याचें ऋषीस सम-पुत्र युधिष्ठिराची निंदा केली आणि मग तो जलें, तथापि तो त्यावर क्रुद्ध झाला नाही. क्रोध शापमुक्त झाला. तो धर्म म्हणजे राजा तेव्हां, राजा, त्या क्रोधानें ब्राह्मणाचें रूप धारण युधिष्ठिरच होय. त्या महात्म्याच्या यज्ञांत त्या केले आणि याप्रमाणें जित झाल्यावर त्यानें वेळीं हा असा प्रकार घडला आणि लगेच तो त्या भृगुश्रेष्ठास ह्मटलें, "हे भृगुवरा, मी परा-नकुल तेथें आमच्या देखत अंतर्धान पावला !

भूत झालों. ज्यापेक्षां आतां तूं मला जिंकिलेस, त्यापेक्षां, भृगुकुलांतील पुरुष अत्यंत कोपी असतात, हा लोकप्रवाद मिथ्या होय. आजपासून मी तुज क्षमाशील महात्म्याचे आज्ञेत वागेन. हे साधो, तुझ्या तपाचें मला भय वाटतें. तर, प्रभो, मजवर प्रसाद कर."

जमदग्नि म्हणाला, "क्रोधा, तूं प्रत्यक्ष

श्रीमन्महाभारत.

आश्रमवासिकपर्व.

अध्याय पहिला.

मंगलाचरण.

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ह्या अखिल ब्रह्मांडांतील यच्चयावत् स्थावर-धर्मशील पुरुषानें सर्वपुरुषार्थप्रतिपादक अशा जंगम पदार्थांच्या ठिकाणीं चिदाभासरूपानें शास्त्राचें विवेचन करितांना प्रथम नर, नारायण प्रत्ययास येणारा जो नरसंज्ञक जीवात्मा, नर-आणि नरोत्तम ह्या भगवन्मूर्तीचें ध्यान करून संज्ञक जीवात्म्यास सदासर्वकाल आश्रय देणारा नंतर प्रतिपाद्य विषयाचें निरूपण करण्यास जो नारायण नामक कारणात्मा, आणि नरना-प्रवृत्त व्हावें हें सर्वथैव इष्ट होय.

रायणात्मक कार्यकारण सृष्टीहून पृथक् व श्रेष्ठ पांडवांचें धृतराष्ट्राशीं वर्तन.

असा जो नरोत्तमसंज्ञक सच्चिदानंदरूप पर-जन्मेजय विचारितो:—मुने, माझे पूर्वज मात्मा, त्या सर्वांस मी अभिवंदन करितों; महात्मे पांडव यांस राज्य प्राप्त झाल्यावर त्यांचें तसेंच, नर, नारायण व नरोत्तम ह्या तीन महात्म्या धृतराष्ट्र महाराजाबरोबर कोणत्या तत्त्वांचें यथार्थ ज्ञान करून देणारी देवी जी प्रकारचें वर्तन होतें ? तो राजा तर त्या वेळीं सरस्वती, तिलाही मी अभिवंदन करितों; पुत्र व अमात्य मेल्यामुळें अगदीं निराश्रित व आणि त्या परमकारुणिक जगन्मातेनें लोकहित ऐश्वर्यभ्रष्ट झाला होता. त्याची व यशस्विनी करण्याविषयीं माझ्या अंतःकरणांत जी स्फूर्ति गांधारीची अवस्था पुढें काय झाली बरें ? उत्पन्न केली आहे, तिच्या साहाय्यानें ह्या भव-त्याचप्रमाणें, माझे पूर्वज महात्मे पांडव प्राणी बंधविमोचक जय ह्मणजे महौभारत ग्रंथाच्या किती कालपर्यंत राज्य केलें तेंही आपण आश्रमवासिकपर्वास आरंभ करितों. प्रत्येक मला सांगावें.

वैशांपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, शत्रु नष्ट होऊन पांडवांस राज्य प्राप्त झाल्या-
नंतर त्यांनी धृतराष्ट्रालाच पुरस्कार देऊन
त्याच्या सल्ल्यानेच राज्यकारभार चालविला.
त्याचप्रमाणे विदुर, संजय आणि बुद्धिमान
वैश्यापुत्र युयुत्सु हेही धृतराष्ट्राच्या व्यवस्थेस
सिद्ध असत. प्रत्येक कार्यात पांडव आधी
धृतराष्ट्राचे मत घेत; आणि त्याचे अनुमोदन
मिळाले म्हणजे मग ते करीत. याप्रमाणे पंधरा
वर्षे लोटली. ते वीर धर्मराजाच्या मतास अनु-
सरून वागत; आणि नित्य धृतराष्ट्र राजा-
जवळ जाऊन त्याचे पादबंधन व सेवाचकरी
करीत. कोणतेही कार्य करावयाचे झाले म्हणजे
धृतराष्ट्र राजाजवळ जाऊन त्यास ते प्रणाम-
पूर्वक निवेदन करीत; आणि त्याने आज्ञा
देऊन त्यांचे अवघाण केल्यानंतर ते ते कृत्य
करीत. त्याचप्रमाणे कुंती गांधारीचा असाच
मान ठेवी; आणि द्रौपदी, सुभद्रा व इतर
सर्व पांडवस्त्रियाही कुंती आणि गांधारी या
दोन्ही सासवांशीं सारख्याच आदराने वागत.
धृतराष्ट्र राजासाठीं बहुमोल शय्या, तशींच
वस्त्रे व अलंकार आणि राजास योग्य अशीं
सर्व प्रकारचीं खाद्यपेय यांची युधिष्ठिर उत्तम
तरतूद ठेवीत असे. त्याचप्रमाणे कुंतीही गांधा-
रीचा चांगला परामर्श घेई. राजा, संजय,
विदुर आणि युयुत्सु हे त्या हतपुत्र वृद्ध
राजाच्या सेवेस सर्वदा सिद्ध असत. द्रोणांचा
आवडता मेहुणा महाधनुर्धर विप्रवर्य कृपाचार्य
हाही या वेळीं धृतराष्ट्रासन्निध असे. भगवान्
त्यासही देव, ऋषि, पितर व राक्षस यांच्या
प्राचीन कथा सांगत त्या राजाजवळ बसलेले
असत; आणि विदुर हा त्याच्या अनुज्ञेने धर्म-
कृत्ये व इतर व्यावहारिक गोष्टी करीत असे.
विदुराच्या उत्तम चातुर्यामुळे त्याची पुष्कळशी

कामे आसपासच्या मांडलिक राजाकडून अगदी
अल्प खर्चात उरकत असत. धृतराष्ट्राने सर्व
बंदिवान् सोडून दिले; आणि ज्यांस मृत्यूची
शिक्षा झाली होती त्यांचीही मुक्तता केली;
पण धर्मपुत्र राजा युधिष्ठिराने केव्हांही ब्र सुद्धां
काढिला नाही ! पुढे विहारयात्रांचे वेळीं महा-
तेजस्वी युधिष्ठिर राजाने त्या अंबिकापुत्रास
सर्व इष्ट वस्तूंचा पुरवठा केला. निरनिराळ्या
प्रकारचे भाजीपाले व खांडवरागादिक पकात्रे
करणारे चतुर आचारी पूर्वीप्रमाणे धृतराष्ट्राच्या
सेवेस हजर असत आणि बहुमोल वस्त्रे व
नानाप्रकारचीं आभरणे पांडव योग्य सन्मान-
पूर्वक त्या राजाकडे घेऊन जात. मेरेय, मत्स्य
व मांस, तशींच मधुर पेये व नानाप्रकारचे इतर
पदार्थ त्या राजासाठीं पूर्वीप्रमाणे तयार होत.
वारंवार जे राजे धर्मराजाचे भेटीस येत, तेही
सर्व पूर्वीप्रमाणेच कौरवेंद्र धृतराष्ट्राशीं नम्र-
पणे वागत. कुंती, द्रौपदी, याम्बिनी सुभद्रा,
नागकन्या उत्तरी, तशींच दंडी चित्रांगदा
धृष्टकेतूची बहीण आणि जरासंधाची कन्या
ह्या व दुसऱ्याही पुष्कळ स्त्रिया सुबलकन्या
गांधरीपाशीं दासींप्रमाणे लीन असत ! जन-
मेजया, युधिष्ठिर राजा आपल्या भावांस
नेहमी असे सांगत असे कीं, “ ह्या पुत्रवियुक्त
नृपतीला यत्किंचित्ही दुःख होणार नाही
अशा प्रकारें तुम्ही वागत जा.” आणि धर्मराजाचे
यथार्थ भाषण श्रवण करून, एका भीमसेना-
व्यतिरिक्त ते बाकीचे पांडव त्याच्या सांगी-
पक्षां कांकणभर अधिकच आदराने धृतराष्ट्राशीं
वागत. भीमसेन मात्र तितकें अगत्य दाखवीत
नसे. कारण, धृतराष्ट्राच्या दुर्बुद्धीमुळे झूतादिक
ज्या गोष्टी घडल्या, त्या त्या वीरांच्या हृदयां-
तून क्षणमात्रही दूर होत नव्हत्या !

अध्याय दुसरा.

—:०:—

पांडवांचें धृतराष्ट्राशीं वर्तन.

वैशंपायन सांगतात:—याप्रमाणें पांडवांनीं राजा धृतराष्ट्राचा उत्तम मानमरातब ठेविला असल्यामुळे, तो पूर्वीप्रमाणेंच ऋषींसमवेत आनंदानें कालक्रमणां करीत होता. तो कुरुकुलाग्रणी राजा आपल्या इच्छेनुरूप ब्रह्मदेय किंवा अग्रहार देई, तेव्हां कुंतीपुत्र युधिष्ठिर राजा त्यास तेथें सर्व वस्तूंचा पुरवठा करी. अत्यंत निष्कपटी आणि सदैव सर्वांचें प्रिय करण्याविषयीं झटणाऱ्या त्या राजा युधिष्ठिरानें आपले भाऊ व अमात्य यांस असें सांगून ठेविलें होतें कीं, 'राजा धृतराष्ट्र हा मला व तुम्हां सर्वांसही परमपूज्य आहे. आपण सर्वांनीं त्याचा योग्य मान राखणें हेंच आपणांस उचित होय. ह्यास्तव, जो धृतराष्ट्राच्या आज्ञेप्रमाणें वागेल तोच माझा खरा सुहृद् होय; आणि जो त्याच्या विरुद्ध वागेल तो पाझा शत्रु होय; त्याचा मला बंदोबस्तच करावा लागेल!' जनमेजया, पितृतिथीस किंवा प्रिय पुत्रांचे श्राद्धदिवशीं व त्याचप्रमाणें इतर सर्व आदिष्टांचे श्राद्धदिवशीं—ज्या ज्या वेळीं मनांत येईल त्या त्या वेळीं—तो उदारधी कौरव्य धृतराष्ट्र राजा सत्पात्र ब्राह्मणांस पुष्कळच दानधर्म करी; आणि धर्मराज, भीमसेन, अर्जुन व नकुलसहदेव हे सर्वही त्याची मर्जी सुप्रसन्न राखण्यासाठीं त्या सर्व गोष्टींत त्याच्या मनोदयानुरूप वागत. ते सर्वजण सदैव असें मनांत वागवीत असत कीं, वृद्धावस्थेत पुत्रपौत्रांचा वध झाल्यामुळे ह्या धृतराष्ट्राला फारच दुःख झालें आहे आणि ह्या शोकास कारण आम्हीच आहो; तेव्हां अशा स्थितींत ह्यास दुःखातिशयानें मरण येणार नाही, १ अशाच वेतानें आम्हांस ह्याशीं वागलें पाहिजे.) तेव्हां ह्याचे

पुत्र जिवंत असतां ह्यास जें सुख व जें राजभोग प्राप्त होत होते, तेच सुप्रसन्न ह्यास मिळाले पाहिजेत. अशा विचारांनंच ते पांचही सच्छील भाऊ नित्य धृतराष्ट्राच्या अपूर्व वचनांत असत; आणि त्याप्रमाणेंच धृतराष्ट्राची त्या मनोनिग्रही, अत्यंत नम्र व शिष्यवृत्तीनें राहणाऱ्या पांडवांशीं गुरुप्रमाणेंच वर्तन ठेवीत असे. धृतराष्ट्राप्रमाणेंच गांधारीनेंही पुत्रांचीं अनेक श्राद्धकृत्ये केलीं आणि त्यांत ब्राह्मणांचे मनोरथ पूर्ण करून ती पुत्रांची उत्तराई झाली. अशा प्रकारें धार्मिकश्रेष्ठ धीमान् धर्मराज युधिष्ठिरानें आपल्या भावांसह धृतराष्ट्र राजाचा उत्तम मानमरातब ठेविला होता.

वैशंपायन सांगतात:—हे भरतश्रेष्ठ, याप्रमाणें चाललें असतां त्या महातेजस्वी कुरुकुलश्रेष्ठ वयोवृद्ध धृतराष्ट्र राजाला युधिष्ठिराचे वर्तनांत यात्किंचित्ही अप्रिय दिसून आलें नाहीं. याप्रमाणें महात्मे पांडव अगदीं सद्गुणानें वागत असल्यामुळे अधिकपुत्र धृतराष्ट्र राजाचें अंतःकरण सुप्रसन्न झालें. तसाच गांधारीचाही आपल्या पुत्राविषयींचा शोक नाहींसा झाला; आणि तीही पांडव हे आपलेच पुत्र आहेत, अशा प्रकारें त्यांवर प्रेम करूं लागली. कुरुश्रेष्ठ युधिष्ठिर राजा हा धृतराष्ट्राला आवडतील अशाच सर्व गोष्टी करी; त्यास पसंत पडणार नाहीं किंवा वाईट वाटेला अशी यात्किंचित्ही गोष्ट तो होऊं देत नसे. धृतराष्ट्राचे किंवा तपस्विनी गांधारीचे तोंडांतून जें जें निघेल—मग तें करणें कितीही अवघड किंवा सवघड असो, त्याचा गौरव करून तो परवीरांतक पांडवश्रेष्ठ युधिष्ठिर तें तें करीत असे ! अशा प्रकारचें त्याचें वर्तन पाहून धृतराष्ट्र राजाला अत्रिशय संतोष वाटे. परंतु मंदबुद्धि पुत्रांचें—दुर्योधनाचें

वर्तन मनांत येऊन मात्र त्यास केव्हां केव्हां फार दुःख होई.

राजा जनमेजया, शुचिर्भूत धृतराष्ट्र राजा दुरोज प्रातःकाळीं उठून जप वगैरे आटोपल्यावर प्रथम 'पांडवांस रणांत विजय असो' असा आशीर्वाद देई आणि मग ब्राह्मणांकडून स्वस्तिवाचन करवून अग्नीचें संतर्पण झाल्यावर पुनः 'पांडुपुत्रांच्या आयुष्याची वृद्धि होवो' असें त्यांचें अभीष्ट चिंतीत असे. पांडवांच्या सहवासानें धृतराष्ट्र राजाला नित्य जसा आनंद व सुख होत होतें, तशा प्रकारचा आनंद व सुख खुद्द त्याचे पुत्र जिवंत असतांना त्यांच्याकडूनही त्याच्या अनुभवास आलें नव्हत. युधिष्ठिर राजा हा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या सर्वांसच सारखाच प्रिय होता. पूर्वी धृतराष्ट्राच्या मुलांनी धर्मराजास जे अपकार केले होते, ते सर्व विसरून जाऊन तो धृतराष्ट्राची सेवा करीत होता. जो कोणी त्या अविकापुत्राचें अप्रिय करी, तो युधिष्ठिराचे रोषास पात्र झाल्यावाचून रहात नसे. यामुळे, युधिष्ठिराचे भीतीनें कोणीही मनुष्य--धृतराष्ट्र राजाचेच नव्हे तर दुर्योधनाचेही विरुद्ध चकाराशब्दही काढीत नसे. अजातशत्रु धर्मराजाच्या गंभीर वर्तनाने व शुचिर्भूतपणाने नरेंद्र धृतराष्ट्र, गांधारी व विदुर संतुष्ट होत असत. परंतु शत्रुमर्दक भीमसेनापासून मात्र त्यांना तितका आनंद होत नसे. भीमसेनही आपलेकडून बाह्यात्कारी निर्धारपूर्वक युधिष्ठिरास अनुसरून वागे; परंतु धृतराष्ट्रास पाहतांच त्याचें मन नित्य विषण्ण झाल्यावाचून रहात नसे. तो जो धृतराष्ट्राचे चरणकमलीं मिलिंदायमान असलेल्या युधिष्ठिरास अनुसरून वागे, तो कांहीं मनापासून वागत नसे;—तो केवळ जुलमाचा रामराम होता !

अध्याय तिसरा.

—१०:—

धृतराष्ट्राची उपरति.

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, याप्रमाणें धृतराष्ट्र तेथें रहात असतां राज्यांतील सर्व लोक युधिष्ठिरावर व त्यावर सारखेंच प्रेम करीत असत. जेव्हां जेव्हां धृतराष्ट्रास दुर्मति दुर्योधनाने स्मरण होई, तेव्हां तेव्हां तो मनांतल्या मनांत भीमाच्या नांवानें बोटें मोंढी; आणि त्याचप्रमाणें, हे राजेंद्रा, भीमसेनही सदोदीत अंतःकरणांतून धृतराष्ट्राचे नांवानें जळफळत असे. तो मनांतून त्याचा दुष्टावा करी; साधेल तेव्हां कोणास कळणार नाही अशा रीतीनें धृतराष्ट्रास लागण्याजोगीं कृत्यें करी; आणि सेवकांकडूनही त्याची नित्य अवज्ञा करवी. धृतराष्ट्रानें मागे द्याचे वेळीं केलेला दुष्ट विचार व दुसरीही कित्येक कृत्यें भीमाचें मनांत सारखीं डबचत असल्यामुळे तो त्याशीं अशा रीतीनें वागे. एकदा भीमसेन आपले मित्रमंडळीत बसला असतां त्यानें रागाच्या आवेशांत मुद्दामच फार जोरानें भुजा ठोकली. मनांत हेतु असा कीं, धृतराष्ट्र व गांधारी जवळच पलीकडे बसलीं आहेत त्यांचे कानीं हा शब्द जाऊन त्यांस वाईट वाटावें. त्या वेळीं भीमसेन नुसती भुजा ठोकूनच राहिला नाही, तर शत्रु दुर्योधनाचें व कर्णदुःशासनाचें स्मरण होऊन तो अत्यंत खवळून धृतराष्ट्रास एके जाईल इतक्या मोठ्यानें असे कठोर शब्द बोलला, "मी आपल्या ह्या परिधृत्य बाहूंच्या प्रभावानें ह्या अध्व्या राजाचे नानाप्रकारचीं शस्त्रास्त्रे वापरणारे सर्व पुत्र परलोकीं पाठविले ! हे पहा ते माझे कोणासही हार न जाणारे परिधृत्य बाहु ! यांच्या तडाक्यांत सांपडतांच धृतराष्ट्राचे पुत्र नामशेष झाले ! असे हे माझे भुज मीं चंदनानें चाचिले आहेत ! आणि ज्यांनीं दुर्यो-

धनाला बंधु व पुत्र यांसह धुळीस मिळविलें, तेहे मला असाच उपदेश केला, परंतु तोही मी बाहु खरोखरच चंदन लावण्यास योग्य आहेत!" मानिला नाही; आणि यामुळेच मला हा त्राप राजा, वृकोदराची ही व असलीच दुसरी हात आहे. पांडूचे पुत्र मोठे गुणवान् व अंतः-अंतःकरणास घरे पाडणारी भाषणें ऐकून धृतराष्ट्र-करणाचे थोर असतांना आणि वडिलाजित राष्ट्र राजाला फारच वाईट वाटलें. त्याचप्रमाणें, राज्यावर त्यांचा हक्क असतांना मी ही दीप्त कालचक्राचा महिमा व सर्व प्रकारचे धर्ममार्ग राज्यलक्ष्मी त्यांचे स्वाधीन केली नाही. मी जाणणारी बुद्धिमान् देवी गांधारी इतेंही दुःखा-पांडवांस राज्य द्यावें यांतच उभय पक्षांचें वर डागण्या देणारी ती भाषणें ऐकली; आणि कल्याण आहे, असें जनादनाचें ह्मणणें होतें; युधिष्ठिराचे संगतींत पंधरा वर्षे सुखानें घाल-व मी याप्रमाणें न केल्यास भयंकर युद्ध विल्यानंतर याप्रमाणें भीमसेनाच्या वाग्वाणांनीं होऊन सर्व राजांचा त्यांत विनाश होईल, पीडित होऊन धृतराष्ट्रराजास उपरति झाली, हेंही त्यास स्पष्ट दिसत होतें. त्यानें तसें मला परंतु कुंतीपुत्र युधिष्ठिर राजा, अर्जुन, कुंती उपड सांगितलें असतांही मी त्याच्या ह्मणण्या-किंवा यशस्विनी द्रौपदी यांस यांतील अवा-प्रमाणें वागलों नाही ! हीं व अशींच दुसरीं क्षरही माहीत नव्हतें; आणि उभय माद्रीपुत्र मजकडून झालेलीं हजारों दुष्ट कृत्यें माझ्या तर मनोभावे धृतराष्ट्राची मर्जा संभाळून वागत अंतःकरणांत कधीं शल्यें होऊन बसलीं आहेत; असत; आणि त्याचें मन प्रसन्न राखण्यासाठीं, आणि विशेषकरून सांप्रत या पंधराव्या वर्षी त्यास दुःख होईल असें एक अक्षरही कधीं काढीत तर तीं माझ्या दृष्टीपुढून हालतच नाहीत. नसत. असे; याप्रमाणें धृतराष्ट्राचें मन विषण्ण मज अत्यंत दुःखीची या पातकांतून मुक्तता झाल्यानंतर त्यानें सर्व आप्तेष्टांस आपल्या व्हावी म्हणून मी एक नियम केला आहे. सन्निध बोलाविलें; आणि सद्गदित वाणीनें त्यांशीं दिवसाच्या चौथ्या किंवा कधीं कधीं तर आठव्या असें निर्धारचें भाषण केलें. मागीं मी एकवार खातपीत असतो; आणि तेंही

धृतराष्ट्र म्हणालाः—माझ्या अपराधामुळे केवळ तृषा शांत होण्यापुरतेंच ! हा माझा कुरुकुलाचा कसा संहार उडाला हें आपणां नियम गांधारीस माहीत आहे. पण युधिष्ठिराला सर्वास विदितच आहे. कारवांनीं केलेल्या सर्व दुष्ट अत्यंत दुःख होईल म्हणून सर्व सेवकजन वेतांस माझी संमति मिळाली, म्हणूनच हा प्रकार मी आहार करतो असेंच त्यास सांगतात. मी ओढवला. ज्ञातिबंधांस छळणाऱ्या, दुष्ट व मंद भूमीवर शयन करतो आणि अजिन पांघरून बुद्धीच्या दुर्योधनास कुरुकुलाचा अधिपति ह्मणून दर्भासनावर बसून जपांत निमग्न असतो. राज्याभिषेक करविला. ह्या पापी दुर्योधनास यशस्विनी गांधारीही अशाच गुप्त प्रकारें व्रता-त्याचे दुष्ट मंत्र्यांसहवर्तमान ठार मारावें ह्मणून चरण करीत असते. युद्धांतून पलायन न कर-वासुदेवानें केलेला यथार्थ उपदेश मी पुत्र-णारे माझे शंभर पुत्र मरण पावले, याबद्दल स्नेहास बळी पडून ऐकिला नाही ! मोठमोठ्या कांहीं मला शोक होत नाही. कारण, ते सर्व-मनीषी जनांनीं मला अशीच हितकर सल्ला जण क्षत्रधर्म जाणणारे असून त्यांजकडून दिली होती. विदुर, भीष्म, द्रोण, कृपाचार्य क्षत्रधर्मानुरूपच आचरण घडलें आहे. आणि भगवान् महात्मे व्यास यांनीं आणि इतकें बोलून मग तो कुरुकुलोत्पन्न राजा त्याचप्रमाणें संजय व गांधारी यांनींही पदोपदी धर्मराजाकडे वळून त्यास ह्मणालाः—हे पृथा-

पुत्रा, तुझे कल्याण असो. मी काय ह्मणतो करून किंवा अगदी निराहार राहून घोर तप-
ते ऐकून वे. तूं माझी फारच उत्तम व्यवस्था श्रिया करीन. बाळा, तूं राजा असल्यामुळे त्या
ठेविलीस त्यामुळे इतके दिवस माझे येथील तपाच्या फळाचा अंशतः भागीदार आहेसच !
रहाणे अतिशय सुखाचें झालें. वत्सा, मीं प्रजेनें केलेल्या सुकृताचा व दुष्कृताचाही राजा
पुष्कळ महादानें दिली; वारंवार श्राद्धें केलीं वाटेकरी असतोच.

आणि मीं आतांपर्यंत शक्य तितकें विपुल युधिष्ठिर म्हणालाः—महाराज, आपणांला
पुण्य जोडलें. ही हतपुत्रा गांधारीही मोठ्या असें दुःख होत असतां मला कांहीं राज्येश्वर्य
धैर्यानें मजबरोबर रहात आहे. द्रौपदीला ताप गोड वाटत नाही. केवळ राज्यकारभारांत
वेणारे व तुझें ऐश्वर्य हिरावून घेणारे ते पातकी गढून गेलेल्या व अत्यंत उन्मत्त झालेल्या मज
सर्व निःशेष झाले आहेत. परंतु, हे धर्मा, तेही दुर्बुद्धीला धिःकार असो. अहो, आपण
क्षत्रधर्मानुसार युद्धांत मरण पावले असल्यामुळे अत्यंत दुःखार्त असून उपवासांनीं अतिशय
त्यास सद्गति मिळण्यासाठीं मला ह्मणजे कांहीं कृश झालां आहां व आपण आहार कराव-
करावयास पाहिजे आहे असें मला दिसत याचेंही सोडून दिलें असून केवळ जमीनीघर
नाहीं. कारण, ते सर्व रणांत अभिमुख पतन शयन करितां, (ह्या उघड्या व ढोबळ
पावले असल्यामुळे, शस्त्रधरांस प्राप्त होणाऱ्या गोष्टीही मला मंदबुद्धीला इतके दिवस कळून
श्रेष्ठ लोकांसच गेले आहेत. तेव्हां आतां मला आल्या नाहीत !) तेव्हां मला व मजबरोबरच
माझी स्वतःचीच सोय पाहिली पाहिजे. जेणे-माझ्या भावांसही धिःकार असो ! अहो,
करून स्वतःचें शाश्वत कल्याण होईल, असें आपण गुप्त व्रत करून मला फसविलें कीं
पवित्र कर्तव्यच आतां मला करावयाचें उरलें हो ! आपण मला प्रथम विश्वास उत्पन्न
आहे. त्याचप्रमाणें गांधारीलाही तशाच प्रका-केलात आणि मग हें अशा प्रकारचें दुःख
रचें एकच कर्तव्य आहे. तेव्हां, हे राजेंद्रा, भोगलें ! महाराज, प्रत्यक्ष माझे चुलते—केवळ
यास तुझी अनुज्ञा असावी. तूं शस्त्रधरांत पितृतुल्य—त्या आपण हीं अशा प्रकारचीं
श्रेष्ठ आहेस; सतत धर्मानें वागणारा आहेस; दुःखें भोगित असतां मला राज्य, भोग, यज्ञ
आणि राजा असल्यामुळे सर्व मानवांचा गुरु किंवा इतर सुखें काय करावयाचीं आहेत !
आहेस. यासाठीच, हे वीरा, तूं जरी वयानें हे राजन्, कष्ट सोशीत असलेल्या तुमचें
मजपेक्षां लहान आहेस, तरी मी अशा प्रकारें हें भाषण ऐकून मलाचसें काय—पण संपूर्ण
तुजपार्शी आज्ञा मागत आहे. तुझी आज्ञा राज्यालाही कष्ट होत आहेत, असें मला दिसतें.
झाली ह्मणजे मी वल्कलें धारण करून गांधारी-तुम्हीच आमचे बाप, तुम्हीच आमची माता, व
सह वनास प्रयाण करीन; आणि, राजा, तुला तुम्हीच आमचे श्रेष्ठ गुरु आहां. आपण आम्हांस
आशीर्वाद देत अरण्यांत संचार करीन. हे कायमचे सोडून गेल्यावर आम्हीं रहावें तरी कोठें ?
भरल्लक्ष्मी, वृद्धपणीं पुत्राकडे राज्यकारभार सोंप-नृपसत्तमा, युयुत्सु हा आपला औरस पुत्र
वून वनवासास जाणें हें आपल्या कुळांत सर्वा-आहे. तेव्हां त्यानें किंवा दुसरा जो कोणी
सच उचित आहे. बाळा, असें आपलें पूर्वापार आपणांस योग्य वाटेल त्यानें राज्य
चालवून आलेलें कुलव्रतच आहे. वनांत गेल्या-स्वीकारावें. मी तर वनांत जाणार ! अथवा,
नल्हारी ह्या पत्नीसहवर्तमान वायु भक्षण महाराज, आपणच राज्यकारभार करावा.

मी आधीच गोत्रहत्यारूप दुष्कृतीनें दग्ध राजा, अगदीं गलितपर्ण झालेल्या मला वनवासा-
झालों आहे, त्या मला अशा भाषणानें आपण स जाण्याची अनुज्ञा देणें हेंच तुला योग्य आहे.
आणखी दग्ध करणें योग्य नाही. महाराज, वैशंपायन सांगतात:—ज्याचें अंग कांपत आहे
मी कांहीं राजा नाहीं, आपणच राजे आहां; असा तो अंबिकापुत्र धृतराष्ट्र राजा होत
व मी तुमचा आज्ञाधारक सेवक आहे. तेव्हां जोडून धर्मराजास असें म्हणाला; आणि नंतर
धर्म जाणणाऱ्या अशा आपणा गुरूंस वनांत तो महात्मा संजय व महारथी कृपाचार्य यांस
जाण्याची आज्ञा देण्यास मी कसा धूज ! उद्देशून आणखी म्हणाला, 'अहो, तुम्ही
महाराज, दुर्योधनाविषयींही माझ्या मनांत तरी धर्मराजाची समजूत करा हो !
बिलकूल वैषम्य नाही. तें तसेंच भवितव्य होतें अत्यंत वार्द्धक्यामुळे व बोलण्याच्या श्रमांमुळे
व ह्मणून तशा गोष्टी घडल्या. त्या वेळीं आह्मांस माझें मन ग्लान होत आहे, व तोंडास कोरड
व दुर्योधनाकडीलही सर्व लोकांस केवळ मोह पडत आहे.' इतकें बोलून तो कुरुकुलांतील
पडला होता ! जसे दुर्योधनादिक, तसेच मुख्य, वयोवृद्ध, ज्ञानी व धर्मात्मा धृतराष्ट्र
आम्ही तुमचे पुत्र आहों. माझ्या मतानें गांधारी राजा गांधारीच्या अंगावर प्रेतवत् पडला !
व कुंती यांत अंतर नाही. खरोखर अशीच याप्रमाणें कौरवेश्वर धृतराष्ट्र राजा बेशुद्ध होऊन
माझ्या मनाची भावना आहे. असें असतां, निश्चेष्ट पडलेला पाहून परवीरांतक, युधिष्ठिरास
हे राजेंद्रा, आपण मला टाकून जाल, तर मी फार वाईट वाटलें.

आपल्या गळ्याची शपथ घेऊन सांगतां कीं, युधिष्ठिर म्हणाला:—हाय हाय ! ज्या
मी तुमच्या पाठोपाठ येईन. आपण मला राजाच्या अंगीं लक्ष गजांचें बळ होतें तोच
सोडून गेल्यास ही समुद्रवलयंकित संपूर्ण आज स्त्रीचा आश्रय करून प्रेतवत् पडला
वसुमती पृथ्वी माझ्या मनाला मुळींच समाधान आहे ! ज्यानें पूर्वी भीमसेनाची लाखंडी प्रतिमा
देऊं शकणार नाही. महाराज, हें सर्व ऐश्वर्य चूर्ण केली, त्याच महाबलीनें आज आपल्या
आपलें आहे. मी आपणांस साष्टांग प्रणिपात अबला स्त्रीचा आश्रय केला ना ! ह्या स्थितीस
करितों. महाराज, आह्मी सर्व तुमचे आज्ञांकित अयोग्य असलेल्या ह्या पृथ्वीपतीला अशा प्रकारें
आहों. आपण येथें मनांत बिलकूल दुजाभाव पडण्याचा प्रसंग ज्याच्यामुळे आला त्या मज
बाळगूं नये व दुःख करूं नये. महाराज, ज्या अधर्मजाला, माझ्या बुद्धीला आणि माझ्या
गोष्टी घडून आल्या त्या तरी भवितव्यतेमुळेच, ज्ञानालाही धिःकार असो ! आतां जर हो
अशा घडल्या. आह्मी आपली चांगल्या प्रकारें राजा व यशस्विनी गांधारी भोजन न करील,
शुश्रूषा करतों, तेव्हां आपण आपल्या मनास तर मीही या वडिलांप्रमाणेंच उपवास करीन !
दुःख करून घेऊं नये. "

धृतराष्ट्र म्हणाला:—वत्सा, वा युधिष्ठिरा, पांडुपुत्रानें पाण्यानें हात ओला करून धृत-
तपश्चर्येकडे माझें मन लागून राहिलें आहे. राजा, वार्द्धक्यांत वनवास करणें हें आपल्या
कुलास उचितच आहे. पुत्रा, येथें मी पुष्कळ
विवस राहिलों; आणि तुम्हीही बहुत काल-
पर्यंत माझी उत्तम सेवाचाकरी केलीत. आतां,

माझ्या अंगावरून तसाच हात फिरव आणि युधिष्ठिरास असें ह्मणाला, “राजा, हे भरतर्षभा, मला एकदा कडकडून भेट. हे राजीवाक्षा, मला तपश्चर्येस जाण्याची आज्ञा दे. बाळा, तुझ्या स्पर्शानें मला फारच सुख वाटतें. राजेंद्रा, पुनःपुनः बोलून बोलून माझें मन अगदीं तुझें मस्तक हुंगोंवें असें माझ्या मनांत गळून जात आहे. पुत्रा, मला आतां यापुढें येतें आणि तुला हातांनीं कुरवाळणें हेंही आणखी कष्ट देणें तुला योग्य नाही !”

मला फार सुखकर वाटत आहे. माझ्या नियमा- याप्रमाणें तो कौरवेश्वर पंडुपुत्रास सांगत प्रमाणें भोजन करावयाचा हा अष्टमकाल असतां सर्व योद्धे एकच आक्रोश करूं लागले; प्राप्त झाला आहे. हे कुरुशार्दूला, हा आणि राजास इतका अशक्त, पांढरा फटफ- वेळपर्यंत पाणीही पोटांत गेलें नसल्यामुळें मला दैत, उपवासांनीं ग्लान झालेला व केवळ तिलकूल हालचाल करवत नाहीं. बाळा, तुझी अस्थिचर्ममात्र अवशिष्ट राहिलेला पाहून विनवणी करीत असतां मला फार श्रम झाले सर्वत्र हाहाकार पसरला. मग धर्म- आणि त्यामुळेंच माझे मनास ग्लानि येऊन मी राजानें पुनः त्यास आलिंगिलें आणि अश्रूंनीं वेशुद्धसा झालों. परंतु, हे कुरुकुलोद्बहा राजा, भरलेले डोळे पुसून पुनः हाडलें, “नरश्रेष्ठा, अमृतरसतुल्य असा हा तुझा हस्तस्पर्श आपलें प्रिय करण्याची मला जितकी इच्छा होण्याबरोबर मी पुनः जिवंत झालों असें आहे, तितकी माझ्या जीविताचीही नाही; मग मी समजतों.

वैशंपायन सांगतात:—हे भारता, याप्रमाणें अनुग्रह करण्याची आपली इच्छा असेल आणि चुलत्याचें भाषण ऐकून लगेच त्या कुंतीपुत्रानें मी आपणांस प्रिय असेन, तर, महाराज, मोठ्या कळवळ्यानें हळू हळू त्याच्या सर्व आधीं आपण भोजन करावें. मग मी पुढील अवयवांवरून हात फिरविला. तेव्हां मग धृत- गोष्टीचा विचार करीन.” यावर महातेजस्वी राष्ट्र राजाचे शरीरांत पुनः हुशारी येऊन त्यानें धृतराष्ट्रानें त्यास उत्तर केलें, “पुत्रा, तुझी युधिष्ठिरास दोहों हातांनीं घट मिठी मारिली आज्ञा मिळाल्यावर भोजन करावयाचें, असें आणि त्याच्या मस्तकाचें अवघ्राण केलें. धृत- मी ठरविलें आहे. आज्ञा मिळण्यापूर्वीं कांहीं मी राष्ट्राची अशी दशा झालेली पाहून विदुर- भोजन करणार नाही.” याप्रमाणें धृतराष्ट्र युधि- प्रभृति सर्वजण अत्यंत दुःखार्त होऊन रुद्ध छिराशीं बोलत असतां सत्यवतीपुत्र व्यास मुनि लागले; आणि त्यास अतिशय गह्विर आल्या- तेथें प्राप्त होऊन त्यांनीं असें भाषण केलें.

मुळें त्यांच्यानें युधिष्ठिरास कांहींएक सांग- वलें नाही. त्याचे मुखांतून शब्दच बाहेर पडत नव्हता. एकट्या धर्मज्ञ गांधारीनें मात्र तें दुःख निमूटपणें सहन केलें. तिनें तें अत्यंत दुःख मनांतल्या मनांत मिळून युधिष्ठिरास इत-

अध्याय चौथा.

—:०:—

व्यासांची अनुज्ञा.

व्यास म्हणाले:—हे महाबाहो युधिष्ठिरा, महातेजस्वी कुरुनंदन धृतराष्ट्र म्हणत आहे तिकडे कुंतीसह इतर सर्व स्त्रियाही अत्यंत तसेंच तूं बेलाशक कर; याविषयीं मुळींच दुःखित होतसल्या डोळ्यांस पदर लावून अश्रु विचार करीत बसूं नको. कारण, हा राजा वृद्धीत बसल्या होत्या. मग पुनः धृतराष्ट्र अत्यंत वृद्ध झाला आहे; आणि विशेषतः

त्याचे सर्व पुत्र मृत्यु पावले आहेत. तेव्हां पांडु राजा ह्याने ह्या धृतराष्ट्र राजाला गुरू-
अशा स्थितीत त्याने आरंभिलेले हे अष्टम-प्रमाणे समजून शिष्यवृत्तीने ह्याची सेवा केली
कालीं तृषा शांत करण्यापुरते खाण्याचे अवघड आहे. ह्या धृतराष्ट्राने फारच मोठमोठे यज्ञ केले
व्रत त्यास फार दिवस झेपेल असे मला आहेत. त्यांत त्याने उदार हस्ताने दक्षिणा
वायत नाही. ही ज्ञानवंत महाभाग गांधारी दिल्या असून त्या यज्ञांत द्रव्याचे पर्वत पडले
मोठी धीराची असल्यामुळे दारुण पुत्रशोक असल्यामुळे ते फार शोभत असत. याने यज्ञ
मोठ्या धैर्याने सहन करीत आहे. यास्तव, राजा, केले आहेत, त्याप्रमाणेच धेनुही पाळिल्या
धृतराष्ट्र म्हणत आहे तसेच करण्याविषयी आहेत आणि प्रजेचेही उत्तम संरक्षण केले
मी तुला सांगतो. त्याप्रमाणेच तू कर. या आहे. तुम्ही वनवासास गेलों असतां तेरा वर्ष-
राजास वनवासास जाण्याची तू अनुज्ञा दे. पर्यंत याच्या पुत्राकडे संपूर्ण पृथ्वीचे राजे-
हा येथेच व्यर्थ मरू नये. पुरातन राजर्षीस जी श्रव्य होतें. त्या वेळीं याने पुष्कळ ऐश्वर्य
गति मिळाली तीच या राजास प्राप्त होवो. सर्व भोगलें व दानधर्मही अपार केला; आणि
राजर्षींनीं अंती वनाचाच आश्रय केलेला आहे. त्याचप्रमाणे, हे पुण्यशील नरव्याघ्रा, तुम्ही

वैशंपायन सांगतातः—अद्भुत कृत्ये कर- आपल्या अनुचरांसहवर्तमान पुष्कळ काल-
णाऱ्या व्यासांनीं याप्रमाणे सांगितले असतां पर्यंत याची व यशस्विनी गांधारीजी शुश्रूषा
महातेजस्वी धर्मराजांनीं त्या महामुनींस उत्तर केली आहेस. तेव्हां अशा प्रकारे ह्याचे सर्व
“ महाराज, आपण आम्हांस सर्वांत ऐहिक भोग व कर्तव्ये पुरीं झालीं असल्यामुळे
अधिक मान्य आहां. आपणच आमचे मुख्य तूं यास तपोवनास जाण्यास अनुमोदन दे.
गुरू आहां. ह्या राज्याला व आमच्या कुलाला सांपत याचे हे तप करण्याचेच दिवस आहेत.
एक आपलाच मुख्य आधार आहे. भगवन्, युधिष्ठिरा, तूं मनांत मुळींच संकोच धरूं नको.
मी आपला पुत्र आहे. आपण माझे पिता, राजे येथून जाण्याचा विचार करण्यांत तुजविषयीं
व गुरू आहां. पित्याच्या आज्ञेप्रमाणे वामणें हा याचे मनांत खरोखर यकींचित् देखील रोत नाही.”
पुत्राचा धर्मच आहे.”

वैशंपायन सांगतातः—युधिष्ठिर असे व्यासांनीं युधिष्ठिराकडून राजाला अनुज्ञा देव-
बोलला, तेव्हां वेदवेद्यांत वरिष्ठ असे ते महा-विली; आणि युधिष्ठिराने ‘ठीक आहे’ असे
तेजस्वी व महाज्ञानी व्यास मुनि पुनः त्यास म्हटल्यावर ते वनांत निघून गेले. भगवान्
ह्मणाले, “ हे महाब्राह्मो भारता, तूं ह्मणतोस व्यास मुनि गेल्यावर पांडुपुत्र युधिष्ठिर राजा
तें खरे आहे. हा राजा अगदीं वृद्ध झाला असून वृद्ध पितृव्यास नम्रपणे व हलक्या स्वरांनीं
वेदांतधर्माचा याने आश्रय केला आहे. तेव्हां म्हणाला, “ भगवान् व्यासांनीं जें करावयास
माझ्या व तुझ्या अनुज्ञेनें या राजाला आपला सांगितले व जें तुम्हांस संमत आहे; त्याचप्रमाणे
उद्दिष्ट हेतु शेवटांस नेऊं दे. त्याचे मार्गांत तूं महाधनुर्धर कृपाचार्य, विदुर, संजय आणि
विघ्न आणू नको. ना युधिष्ठिरा, एक समरांग-युयुत्सु या सर्वांनीं जें करावयास सांगितले
णांत देह ठेवावा, किंवा विधिपूर्वक वानप्रस्था-आहे, तें मी अवश्य करीन. तुम्हां सर्वांचा
श्रम स्वीकारून प्राण सोडावा, ह्याच राजर्षींचा एकच अभिप्राय पडला असतां मला आपला
श्रेष्ठ धर्म होय. राजेंद्रा, तुम्हा पिता पृथ्वीपति देवा सोडलाच पाहिजे. कारण, तुम्ही सर्वजण

मला पूज्य आहां आणि तुम्ही या भरतकुलाचे विरचितक आहां. तेव्हां तुमचें म्हणणें मला कळल आहे. परंतु, राजेंद्रा, मी तुम्हांस शिरसा प्रणाम करून इतकेंच मागणें मागतों कीं, तुम्ही प्रथम भोजन करावें आणि नंतर आश्रमास (वनांत) जावें.”

अध्याय पांचवा.

—:०:—

धृतराष्ट्रानें केलेला उपदेश.

वैशंपायन सांगतात:—याप्रमाणें युधिष्ठिरानें अनुज्ञा दिल्यानंतर प्रतापी धृतराष्ट्र राजा गांधारीसहवर्तमान आपल्या मंदिरांत जावयास पूजन करून त्यांस आपले कार्याविषयी सल्ला निघाला. तो वृद्धापकाळामुळें मंद झालेली विचारीत जा. तूं त्यांस याप्रमाणें बहुमान देत आसोच्छ्वासक्रिया मोठ्या कटाणें चालवीत गेलास, म्हणजे ते तुज कार्यांतील सर्वथा हित-पार्थीच जात असतां अगदीं थकलेल्या गजेंद्रा-कस अशीच मसलत देतील. राजा, तूं आपलीं सारखा शोभत होता. त्याच्या मागून विद्वान् सर्व इंद्रियें हीं अश्वाप्रमाणें स्वाधीन ठेव; जपून विदुर, सुतपुत्र संजय आणि शारद्वतीपुत्र महा-रक्षिलेल्या द्रव्याप्रमाणें तीं प्रसंगीं तुझ्या उप-धनुर्धर कृपाचार्य हेही गेले. नंतर, राजा, योगीं पडतील. तूं निरनिराळ्या कामांवर जे त्यांनं मंदिरांत प्रवेश करून पूर्वाह्नीचीं सर्व अमात्य नेमशील, ते सर्व थोर कुलांत जन्म-कृत्यें केलीं; आणि मग द्विजश्रेष्ठांस तृप्त लेले, सदाचरणी, मनोनिग्रही, शुचिर्भूत, धर्मादि केल्यावर भोजन केलें. त्याचप्रमाणें, हे भारता, चतुर्विध परीक्षित उतरलेले आणि वाडवडिलां-कुलस्त्रियांनीं यशस्विनी गांधारीचें सोपचार पासून चालत आलेल्या अमात्यांच्या घरा-पूजन केल्यावर तिनेही कुंतीसह भोजन केलें; ज्यांत जन्मलेले असेच नेम; आणि शत्रूस आणि तदनंतर विदुरप्रभृति धृतराष्ट्राचे सहचर कांहींएक मागमूस न लागूं देतां सतत सर्वत्र व सर्व पांडव हेही आपलीं भोजनं आटोपून गुप्त हेरांचा संचार ठेवून वातमी काढीत जां. कुरुश्रेष्ठ धृतराष्ट्राचें भोजन होतांच त्याच्या पण हे गुप्त हेर अत्यंत विश्वासू पाहिजेत. समिध येऊन बसले. नंतर, हे महाराजा, त्या त्यांची या कामावर योजना करण्यापूर्वीं अनेक शांत स्थलीं अधोवदन बसलेल्या कुंतीपुत्र प्रकारें परीक्षा पाहिलेली असावी; आणि ते आप-युधिष्ठिराचे पाठीवरून हात फिरवीत धृतराष्ट्र त्याच राज्यांतले रहिवासी असावे. आपल्या राज-त्याला ह्मणाला, “ हे कुरुनंदना, तुला धर्मानें धानीचाही बंदोबस्त तुला उत्तम ठेविला पाहिजे. राज्य प्राप्त झालें आहे. याचा कारभार करीत राजधानीचे शहराभोवतीं मजबूत कोट असून असतां, हे राजशार्दूला, स्वामी, प्रधान इत्यादि त्याचे दरवाजेही भक्कम असावे. एकांत एक आठ अंगांपैकीं कोणत्याही अंगाविषयीं तुझ्या सात कोट बांधून नगराचे सात भाग केलेले होताना यत्किचित्ही प्रमाद होतां कामा नये. असावे; आणि सर्वांच्या आंतील ह्मणजे मधल्या

पांडुनंदना, तुला हें राज्य धर्मानेंच प्राप्त झालें आहे, आणि धर्मानें वागलें तरच याचें रक्षण होणें शक्य आहे. राजा, तूं विद्वानच आहेस; तथापि राज्याचें धर्मतः रक्षण कसें करावें याविषयीं मी तुला कांहीं उपदेश करितों, तो लक्ष्यांत ठेव. युधिष्ठिरा, जे विद्येनें थोर असतील अशांचा तूं सदोदीत गौरव करीत जा; ते जें जें सांगतील तें तें नीट ऐकून घे; आणि त्याविषयीं विलकूल शंका न घेतां त्यांच्या ह्मणण्याप्रमाणें वागत जा. कांहीं

अवघड कार्य करावयाचें झालें किंवा विकट प्रसंग आला, कीं सुप्रभातीं उठून त्यांचें यथाविधि अवघड कार्य करावयाचें झालें किंवा विकट प्रसंग आला, कीं सुप्रभातीं उठून त्यांचें यथाविधि

भाम्रांत अंतःपुर असून बाकीचे सहा भागीं इतर वयाचीं तो दिवाणखाना चोहोंकडून अगदीं लोकांची वस्ती असावी. बाह्यकोट फारच बंद व सुरक्षित असावा. अशा उत्तम बंदोबस्ता-मजबूत व रुंद असावा; आणि त्यास वरच्या ज्या दिवाणखान्यांत किंवा एखाद्या उंच स्थलीं बाजूने चोहोंकडून चालण्याजोगा रस्ता राखावा. अथवा जेथें झड्डेंझुडपें व उंच गवतही वाढ-तटाचे दरवाजे चांगले रुंद व मोठे असून लेलें नाहीं अशा सपाट मोकळ्या अरण्यांत त्यांचा एकमेकांशीं कांहींएक संबंध नसावा; जाऊन तेथें खलवतें करावीं. सारांश, शत्रूच्या ते परस्परांपासून अगदीं पृथक् असावे; आणि हेरांस गुप्तपणें आसपास राहून आपण केलेली यंत्रांच्या योगानें त्यांचें उत्तम संरक्षण करण्याची मसलत एकावयास सांपडूं नये म्हणून तजवीज केलेली असावी. जामदारखान्याचे आपण अत्यंत खबरदारी घेतली पाहिजे; रक्षणांस जे लोक नेमावयाचे ते सर्व कुल आणि याचसाठीं रात्रीं कदापि मसलत व शील यांविषयीं प्रख्यात असेच असावे. हे करूं नये. कारण, सभोवतीं कोठें कोण भारता, तूं सतत मोठ्या दक्षतेनें स्वतःचें संरक्षण आहे, हें अंधारांत नीट न समजण्याचा संभव केलें पाहिजे; आणि त्यासाठीं, भोजनाचे असतो. ज्या ठिकाणीं मसलत करावयाची पदार्थ व त्याचप्रमाणें पुष्पें, माळा, अलंकार, असेल तेथें वानर, आणि ऐकलेलें हुबेहूब शय्या, आसनं या सर्वांचें काळजीपूर्वक बोलून दाखविणारे राघू, सारिका इत्यादि पक्षी परीक्षण करून सेवन केलें पाहिजे; आणि मुर्तीच असूं नयेत; त्याचप्रमाणें वैदगळ किंवा आहारविहारांच्या वेळीं विशेष जपलें पाहिजे. पूर्वे यांसही तेथें बसूं देऊं नये. कारण, त्या-राजा, परशत्रु हे यांतील कोणत्या ना कोणत्या मुळें कदाचित् मसलत बाहेर फुटण्याचा संभव तरी प्रकारें गुप्त हेरांकरवीं राजाचे जिव्हास आहे; आणि मंत्र फुटल्यामुळें राजावर जे अपाय करीत असतात. युधिष्ठिरा, तुझ्या अनिष्ट प्रसंग येतात व त्यांचें जें नुकसान होतें ते अंतःपुरांतील स्त्रियांचे संरक्षणाचीही उत्तम कोणत्याही उपायानें भरून येणें शक्य नाहीं, व्यवस्था असावी. त्यांचे तेनातीस वृद्ध असें माझें मत आहे. मसलत फुटली असतां कस-आमजन असावे. ते शीलवान्, कुलीन व कसे अनर्थ घडतात, आणि तीं गुप्त राहिल्यानें विद्वानही असले पाहिजेत. जे मंत्री करावयाचे कशी इष्टसिद्धि होते, याविषयीं तूं आपल्या तेही अनेक विद्यांत पारंगत असून नम्र, कुलीन, मंत्रिमंडलांत वरचेवर विवेचन करीत जा; धर्मपालन व अर्थवर्धन करण्यांत कुशल आणि म्हणजे ते तीं गुप्त राखण्याविषयीं विशेष दक्ष सरळ वर्तनांचे असे ब्राह्मणच कर. त्यांज-राहतील. त्याचप्रमाणें, युधिष्ठिरा, नागरिक व बरोबर मसलत करतांना तरी पुष्कळांबरो-प्रजाजन यांचें आचरण शुद्ध आहे कीं अशुद्ध वर एकाच वेळीं अतिशय वादविवाद करीत आहे, हें जेणेंकरून बरोबर समजून येईल बसूं नको; केव्हां केव्हां सर्वांची एकदम अशी तजवीज तूं ठेव. ज्यांना तुझा ओढा आहे मसलत विचारावी, तर केव्हां केव्हां एकेकास अशा आमजनांकडेच एकंदर राज्याचा कारभार निरानिराळें गांठून विचारावें; आणि कधीं कधीं असूं दे. जे आपल्या हितार्थ झटणारे असून आपण मुद्दामच वेड पांघरून किंवा उलट पक्ष संतुष्ट आहेत अशाच लोकांचा राज्यकारभारांत घेऊन त्यांचा खरा अभिप्राय जाणण्याचा हात असावा. कामगार जर राजाच्या हितासाठीं प्रयत्न करावा. जेथें मसलत व खलवतें चाला-झटणारे नसतील किंवा ते असंतुष्ट असतील;

तर राज्याला मोठाच धोका आहे असें समजावें. तेव्हां तेव्हां उत्तम अलंकार धारण करून याचप्रमाणें, जे गुप्त हेर नेमावयाचे तेही राजाच्या वसत जा. बाबारे, हें कामाचें रहाटगाडों चक्रा-
हितार्थ झटणारे असावे. त्यांस वेतनें याव- प्रमाणें सारखें चालत असल्याचें नित्य दिसून याचीं तीं अशा बेतानें असावीं कीं, ते नित्य येतें; त्यांत कधीही विलकूल खंड पडत नाही. पूर्ण संतुष्ट राहतील. जर का त्यांस कुरकुर युधिष्ठिरा, तूं आपला जामदारखाना भरपूर करावयास कांहीं कारण राहिल, तर सर्व ठेवण्यासाठीं नित्य झटत जा. परंतु हें ध्यानांत कारभार बुडालाच म्हणून समज. युधिष्ठिरा, ठेव कीं, तो सर्वदा न्यायतः भरावयाचा असतो ! तूं नेमलेल्या न्यायाधिकांनीं अपराध्यांपासून त्याचप्रमाणें, राजा, तूं आपल्या राज्यांत कोण- किती वंड घेणें योग्य आहे हें नीट पाहून त्याही प्रकारचा अन्याय होऊं देऊं नको. शत्रु यथान्याय दंड घेत जावा. चोर, परस्त्रीवर कोण आणि राजाराजांत फुट पाडूं पाहणारे कोण, हात टाकणारे, निर्दयतेनें अधिकार चालवि- यांचीं हेरांकडून बातमी काढावी; आणि णारे, असत्यवादी, ठकबाजीनें परस्वापहार त्यांचा विश्वासू माणसांकडून परस्परच नायनाट करणारे, साहसप्रिय, सभागृह वा देवालय यांचा करून टाकावा. हे क्रुनयाका, जे नोकर ठेवाव- विध्वंस करणारे, आणि निरनिराळ्या जातींच्या याचें, त्यांचें वर्तन कसें काय आहे हें नीट पारखून लोकांची निंदा करणारे, या सर्व अपराध्यांस देश कसोटीस उरतील तेच ठेवावे आणि त्यांकडून आणि काल यांचा विचार करून द्रव्यदंडाची नेमलेलीं कामें करवावीं. बाबारे, तुझा सेनापति किंवा वधाची शिक्षा दिली पाहिजे. युधिष्ठिरा आतां अत्यंत दृढनिश्चयी असावा; तो शूर, क्रेश सोसण्या- स समर्थ व तत्पर, तुझ्या हितार्थ झटणारा आणि

राजाची दिनचर्या

कशी असावी ऐक. दानधर्म व इतर खर्चाचीं कामें ज्यांकडे सोपविलीं असतील त्यांची भेट कामें बैल किंवा गाढवें यांप्रमाणें अत्यल्प वेत- घेणें हें प्रातःकालचें पहिलें कृत्य होय. तदनंतर अलंकार धारण करावे; आणि मग भोजन करावें. भोजनोत्तर सैन्याची पहाणी करावी व ती करीत असतां त्यास हर्षवीत जावें. दूत किंवा हेर यांची भेट घेण्याची योग्य वेळ म्हटली ह्मणजे प्रदोषकाळ—संध्याकाळ—ही होय. दूतांनीं जी बातमी आणली असेल ती- विषयीं पुढें काय काय करावयाचें याचा विचार पुढें रात्रीं करावा. नित्य मध्यरात्र ही विश्रांतीची किंवा विहार करण्याची वेळ असावी; व दोन- प्रहरीही कांहीं काल आराम करावा. या- प्रमाणें, हे भरतर्षभा, मीं सांगितलेले सर्व काल हेच त्या त्या कृत्यास योग्य म्हणून ठरलेले आहेत. त्याचप्रमाणें, तूं जेव्हां पुष्कळ दानधर्म करशील,

तुझा भक्त असा असावा. हे पांडवा, तुझ्या राज्यांतील शिल्पी व कारामीर यांनीं तुझीं कामें बैल किंवा गाढवें यांप्रमाणें अत्यल्प वेत- नांत संतुष्ट राहून इमानें इतबारे करावीं. युधिष्ठिरा, आपल्या लोकांत व शत्रूंत कोठें काय न्यून आहे याचें तूं नित्य निरीक्षण करावेंस. आपल्या देशांतलें जे लोक आप- आपल्या धंद्यांत कौशल्य दाखवून प्रख्यातीस येण्याजोगे असतील, त्यांची तूं प्रदर्शनें वगैरे भरवून योग्य संभावना करावीस. राजा, ज्ञात्यानें गुणिजनांचें चीज करावें, ह्मणजे त्यांचे गुण वाढतील. त्यांकडे लक्ष न पुरविलें तर ते सदादीन स्वस्थ बसतील; आणि त्यांचे गूणही उत्तरोत्तर नष्ट होतील.

अध्याय सहावा.

---:---

धृतराष्ट्रानें केलेला उपदेश.

धृतराष्ट्र म्हणाला:—युधिष्ठिरा, आपल्या कडील एकंदर लोकांचे चार वर्ग असतात. पहिला वर्ग आपल्या मित्रांचा; दुसरा शत्रूंचा; तिसरा उदासीनांचा—यांस आपला व शत्रूचा कोणाचाही जयापजय झाला तरी सारखाच वाटत असतो; आणि चौथा वर्ग मध्यस्थांचा—यांची अशी इच्छा असते की, दोघांचेही हितच व्हावे; कोणाचेंच नुकसान होऊ नये. युधिष्ठिरा, आपल्या संबंधानें आपल्या राज्यांतील सर्व लोकांपैकीं कोणकोण या चार वर्गांपैकीं कोणकोणत्या वर्गांत आहेत हें आपण ओळखून ठेविंल पाहिजे. शत्रूकडील लोकांचेही असेच चार वर्ग असतात. त्याचे शत्रु, त्याचे मित्र, उदासीन आणि मध्यस्थ. शत्रूकडील कोण कोणत्या वर्गांत मोडतात हेंही आपणास माहीत पाहिजे. झणजे आपल्या संबंधानें शत्रूकडील व आपणाकडील मिळून सर्व लोकांचे चार वर्ग आपणास समजून येतील; आणि त्यांचा प्रसंगीं योग्यतसा उपयोग करतां येईल. याचप्रमाणें आपल्याकडे व शत्रूकडेही कोण कोण आततायी आहेत हें ओळखून ठेवावे; आणि शत्रु व आपण यांशिवाय इतर जे राजे राहिले त्यांत आपल्या पक्षाचे किती आहेत व शत्रूकडेचे किती आहेत, याचीही माहिती असली पाहिजे. याचप्रमाणें, हे कुरु-श्रेष्ठा, दोघांचे देश, अमात्य, निरनिराळ्या प्रकारचे किले व बचावाच्या अवघड जागा आणि दोघांचीं सैन्ये काय योग्यतेचीं आहेत याचीही बरोबर माहिती असली पाहिजे. कारण, जयापजय होणें हें यांच्या योग्यतेवर व इच्छेवर अवलंबून असतें. हे आतां सांगितलेले लोकांचे

चार वर्ग, सहा प्रकारचे आततायी आणि आपले मित्र व शत्रूचे मित्र मिळून बारा प्रकारचे ज्ञान असणें हे राजांचे विषयात्मक बारा गुण होत. याशिवाय कृप्यादिक आठ संधानकर्म, बौल वगैरे बीस प्रकारचे असंधेय लोक, नास्तिक्यादिक चौदा दोष आणि मंत्र वगैरे अठरा तीर्थ मिळून साठ गुण यांस मंत्रिप्रधान गुण असें म्हणतात. राजा, हे साठ आणि बारा गुण तुला अवगत असले पाहिजेत. नीतिकोविद आचार्य या बहात्तर गुणांस मंडल असें म्हणतात. तर या मंडलाचें ज्ञान तुला असणें अगत्याचें आहे. संधिविग्रहादिक सहा उपायांपैकीं कोणता कोठें योजला पाहिजे, हें याच बहात्तर गुणांच्या ज्ञानावर अवलंबून आहे व त्यावरूनच तें ठरविलें पाहिजे. आपला पक्ष शत्रूपक्षां अधिक बलवान् आहे किंवा क्षीण आहे, अथवा त्याशीं समान आहे, हें या बहात्तर गुणांवरून जाणतां येतें आणि मग तदनुरूप संधिविग्रहादि षाड्गुण्याची योजना करतां येते. हे कौंतया, जेव्हां आपला पक्ष बलवान् असून शत्रूचा पक्ष दुर्लभ असतो, तेव्हां शत्रूबरोबर लढाई करून त्यास जिंकवे.

१ अग्निदो गरदक्षैव शस्त्रोन्मत्तो घनापहः ।

क्षत्रदारहरश्चैव पडैतानाततायिनः ॥

२ बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा शातिबहिष्कृतः ।

भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥

विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् ।

अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिंदकः ॥

देवोपहतकश्चैव दैवचित्तक एव च ।

दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसंकुलः ॥

अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तः कालेन यश्चन ।

सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी ॥

३ संधि, विग्रह, यान, आसन, द्रौघ व आश्रय ह्या शूश्रां योजनावयाच्या सहा उपायांस मिळून षाड्गुण्य झणतात.

जेव्हां शत्रूकडे अधिक बल असून आपला संरक्षण करीत असून हीं कामें केलीं पाहिजेत. पक्ष दुर्बल असतो, तेव्हां शहाण्यानें आपला एखादा मांडलिक राजा आपणाविरुद्ध उभा कमीपणा ओळखून वेळींच शत्रूबरोबर संधि राहिला, तर आपली भरभराट व्हावी असें करावा. नंतर वेळ न गमावितां द्रव्याचा इच्छिणाऱ्या राजानें त्याचा शिरच्छेद करूं नये. फारच मोठा संचय करावा व त्याच्या योगानें कौतेया, पृथ्वी जिंकण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळ-
 शत्रूवर चाल करण्याचें सामर्थ्य लवकरच गणारानें अशा सामंतास कधीही ठार करूं संपादावें; म्हणजे मग लढाई वगैरे पुढील सर्व नये, तर त्याचा इंदोबस्त करून त्याचा गोष्टी करण्यास हरकत नाही. सामर्थ्य प्राप्त आपल्या कामीं उपयोग करून घ्यावा. आपण शाल्यावर स्वस्थ बसण्याचा विचार मुळींच व आपले मंत्री यांनीं शत्रूची जूट फोडण्याचा करूं नये. कदाचित् आपला पक्ष दुर्बल असल्या- प्रयत्न करावा. तेणेंकरून फार फायदा होतो. मुळें शत्रूशीं संधि करावयाचा प्रसंग आला, असें समजावें. त्याचप्रमाणें, चांगल्यांस आश्रय तर ज्यांत विशेष उत्पन्न होत नाही, असा देऊन आपल्याकडे मिळवून घ्यावें आणि नापीक प्रांत त्यास द्यावा; द्रव्य द्यावयाचें दुष्टांस शासन करावें. येणेंकरूनही स्वपक्षाम तर सोनें व रुपें वगळून बाकीचे (कमी बळकटी येत. शिवाय हें ध्यानांत ठेवावें कीं. प्रतीचें) द्यावें; आणि आपला मित्र (ओलीस) बलवंतानें दुर्बलांचा सदादीन उच्छेदच करीत देणें प्राप्त शाल्यास क्षीण व दुर्बल असाच सुटणें बरोबर नाही. शेजारचा राजा दुर्बल पाहून द्यावा. आतां, आपला पक्ष बलाढ्य असला परंतु त्यानें जर आपला कांहीं अपराध असून शत्रु संधि करावयास आल्यास संधि- केला नसला, तर त्यास व्यर्थ पीडा देऊं विशारदानें शत्रूस चांगलेंच दाखून टाकलें पाहिजे. नथे. कोणी प्रबल शत्रु चालून आला प्रथम संधीचें बोलणें पुरें होईपर्यंत शत्रूचा असतां दुर्बलानें वेतस वृत्तीचा आश्रय करून मुलगा आपल्या ताब्यांत घेऊन ठेवावा, म्हणजे त्यापुढें नमूनच आपला बचाव करावा; शत्रूस दगा करण्यास जागाच उरत नाही क्रमानें सामादि उपाय योजून त्यास परत अशा प्रकारें शत्रूचा पुत्र ओलीस घेतलेला नसला फिरवावें; आणि त्या उपायांचा उपयोग नच तर आपणावरच उलट महत्संकट येण्याचा संभव घडला तर आपले मंत्री, खजिना, नागरिक, आहे. कदाचित् असा प्रसंग आलाच तर हात- राजदंड आणि दुसरे हितकर्ते असतील ते पाय न गाळतां हरप्रयत्नें त्यांतून पार पड- ह्या सर्वांसहवर्तमान युद्धास बाहेर निघावें. सर्व ण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. राजेंद्रा, राजानें उपाय थकल्यावर स्वतः युद्धास बाहेर पड- आपली प्रजा संतुष्ट राखिली पाहिजे; व दीन- लेंच पाहिजे. कारण, अशा रीतीनें रणांत देह अनाथांचा चांगला परामर्श घेतला पाहिजे. ठेवल्यानें मोक्षप्राप्ति होते. बलवंतानें शत्रूला त्रास देणें, अडवून धरणें, व त्याच्या खजिन्याचा आणि दाणावैरणीचा नाश करणें, हीं कामें मोठ्या प्रयत्नानें एका- मागून एक किंवा साधल्यास एकदमच सर्व करावी. परंतु हें करीत असतां आपल्या राज्याकडे दुर्लक्ष होतां कामा नये. त्याचेंही उत्तम व विग्रह दोन प्रकारचे आहेत. प्रबल शत्रूशीं

अध्याय सातवा.

—:०:—

धृतराष्ट्रानें केलेला उपदेस.

धृतराष्ट्र म्हणाला:—हे राजसत्तमा, संधि

करण्याचा संधि निराळा; आणि दुर्बलाशीं द्रव्यबल, मित्रबल, अटवीबल ह्यांप्रजे अवचळ करण्याचा संधि निराळा. तसेच प्रबल शत्रूशीं प्रदेशामुळें आलेली बळकडी, सैन्यबल आणि जें युद्ध करावें लागतें त्याचा प्रकार श्रेणीबल ह्यांजे व्यूहरचनाचातुर्य असें एक- निराळा; आणि दुर्बल शत्रूशीं जें युद्ध करावें दर पांच प्रकारचें बल विचारांत घ्यावें. यांतही लागतें त्याचा प्रकार निराळा; तर हे दोन्ही मित्रबल व धनबल हीं विशेष आहेत. व्यूह- प्रकार पूर्ण ज्ञात पाहिजेत. शिवाय या दोहोंतही रचनाबल आणि सैन्यबल हीं सारख्याच योग्य- अनेक युक्त्या व डावपेंच लढवावयाचे अस- तेचीं आहेत; ह्यांजे नुसत्या सैन्याकडून जें तात, त्यांचें ज्ञान पाहिजे. कौरव्या, एका कार्य होईल त्याच्या दुष्पट व्यूहरचनाचातुर्य ठिकाणीं स्थिर राहून आपले बलाबलाचा विचार असल्यास होईल. याचप्रमाणें, राजा, लढाईचा करून मग शत्रूसमोर जावें. शत्रूचें सैन्य बलाढ्य प्रसंग आला असतां राजानें उभयतांचें चार- असून त्यावर अनुरक्त असेल, आणि तो बल ह्यांजे गुप्त हेरांचें सामर्थ्य कसें काय शत्रूही चतुर व सावध असेल, तर त्याला आहे, याचा अनेक वेळां सारख्याच रीतीनें कसें जिंकितां येईल याचा विचारच केला विचार केला पाहिजे. फक्त आपलेंच चारबल पाहिजे. एकाएकीं त्यावर अविचारानें चालून पाहून उपयोगी नाही; तर तितकीच शत्रूच्याही जातां उपयोगी नाही. शत्रूवर चाल करून चारबलाची माहिती पाहिजे. याशिवाय, हे जावयाचें केव्हां? तर त्याचें सैन्य असंतुष्ट व नराधिपा, अनेक प्रकारच्या आपत्ति उत्पन्न निर्बल असेल तेव्हां; अथवा तो शत्रू मूर्ख होतात, त्याही राजांस विचारांत घ्याव्या लाग- किंवा बेसावध असल तर. राजेंद्रा, शत्रूला चिर- तात. त्या आपत्ति कोणत्या हें मी आतां डून याकरण्याची संधि- संपडल्यास त्यावर सांगत नाही; त्या तूं निराळ्या रीतीनें श्रवण एकाच बाजूनें हल्ला न करितां त्याचें समोवती कर. परंतु, पांडुपुत्रा, इतिप्रभृति आपत्तीचे चोहोंकडून वेढा द्यावा. राजा, शत्रू बलाढ्य दिसेल बहुत प्रकार आहेत. त्यांतील कोणतीही आपत्ति तर त्यावर उघडपणें चालून न जातां त्यावर प्राप्त झाली असतां राजानें सदोदीत लढाईचा परस्पर काहीं संकटें आणावी; त्याच्या सैन्यांत विचार बाजूस ठेवून शत्रूशीं संधि वेगैरे उपाय भेद करावा; अनेक प्रकारें त्याचा नाश करावा; योजून त्या आपत्तीच्या निवारणाच्या तजवि- त्यास भीति दाखवावी; आणि अकस्मात् छापे जीस आधीं लागलें पाहिजे. डोळ्यावर कातडें घालून त्याच्या सैन्याचा नाश करावा. शत्रूवर ओढून त्यांकडे दुर्लक्ष करतां उपयोगी नाही. चढाई करणारा राजा युद्धशास्त्रविशारद असेल हे परंतपा, राजानें देशकाल पाहून शौर्य- तर त्यानें आपल्या व शत्रूच्या तीन प्रकारच्या धैर्यादि गुणांनीं युक्त आणि नीतिमान् अशा शक्तींचा विचार केला पाहिजे. एक उत्साहशक्ति सैन्यासह स्वारीस निघावें. आपली भरभराट म्हणजे हुरूप, दुसरी प्रभुशक्ति ह्यांजे हुकमत, व कीर्ति व्हावी अशी इच्छा बाळगणाऱ्या आणि तिसरी मंत्रशक्ति ह्यांजे डावपेंच लढवि- राजानें, ज्याचा हुरूप फार मोठा आहे अशा ण्याची कुशलता. या तीन शक्ति शत्रूपक्षां आप- णांत अधिक दिसतील तर त्यानें उघडपणें चाल करून जावें; आणि याच्या छलट स्थिति असेल तर चाल करण्याचा वेत रहित करावा. राजा,

१ अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषकाः शुकाः ।
प्रव्यासजाश्च राजानः पंडेता इत्ययः स्वताः ॥
कांहींच्या मते दुसरा चरण असा आहेः—
स्वचक्रं परचक्रं च सतैता इत्ययः स्वताः ॥

बलाढ्य सैन्यासह स्वारीस निवावें. मेषपात्र व सत्तमा, प्रेमामुखें मलाही हें तुला अवश्य दुर्बल असें सैन्य घेऊन गेल्यास कधीही यश-सांगावेंसें वाटलें. युधिष्ठिरा, माझ्या सांगण्या-प्राप्तीचा संभव नाही. युधिष्ठिरा, जर आपली व प्रमाणें तूं पूर्णपणे यथान्याय वर्तन ठेव आणि सैन्याचीही तयारी उत्तम असेल तर नित्य प्रजेस प्रिय हो, म्हणजे तुला स्वर्गी अकालीं म्हणजे शिशिर वगैरे ऋतूंतही प्रयाण सुख प्राप्त होईल. एका राजानें हजार अश्व-करण्यास हरकत नाही. भाते हे जीतील दगड मेघ यज्ञ केले, आणि दुसऱ्यानें धर्मतः प्रजा-आहेत, घोडे व रथ हाच जिचा प्रवाह आहे, पालन केलें, तर दोघांसही सारग्वंघ पण्य जिचीं तीरें ध्वजरूप वृक्षांनीं व्यापून गेलीं (फल) लागतें.

आहेत, जीत पदातिरूप नौका फिरत आहेत, आणि जीत गजरूप पुष्कळ चिसल आहे, अशा सैन्यरूपी नदीची शत्रुनाशाचे कामी योजना करावी. हे भारता, यथोक्त पद्धतीनें

अध्याय आठवा.

—:०:—

धृतराष्ट्रकृत वनगमनप्रार्थना.

युधिष्ठिर म्हणाला:—हे पृथ्वीपते, आपण राजा, शुक्राचार्यप्रणीत युद्धशास्त्रांत हे सर्व सांगितल्याप्रमाणें मी यथायोग्य वर्तन ठेवीन. व्यूहप्रकार सांगितलेले आहेत. आपल्या सैन्याच्या परंतु, राजेंद्रा. माझी अशी प्रार्थना आहे की, हुलकावण्यां दाखवून शत्रूसैन्याच्या हाल-आपण मला आणखी उपदेश करावा. महाराज, चाली आपल्या उद्देशानुरूप घडवून आणल्या; भीष्म तर स्वर्गस्थच झाले. आतां कृष्ण, विदुर आणि इष्ट असेल त्याप्रमाणें आपल्या किंवा व संजय हेही गेले असतां मला उपदेश शत्रूच्या प्रदेशांत इष्ट स्थलीं युद्ध घडवून करणारा आपणावांचून दुसरा कोण आहे ? आणावें. राजानें आपलें सैन्य सदोदीत प्रसन्न माझ्या हितार्थ झटणार उपदेशे असे आपणच राखावें; आणि त्यावर बलवंत वीरांची योजना एकटे आज आहां. महाराज, आपण पूर्ण करावी. आपल्या प्रदेशांत लढाई होऊन त्या संतुष्ट असावें; मुळीच चिंता बाळगूं नये. मी प्रदेशाची खराबी होण्याचा संभव दिसेल, आपल्या उपदेशानुरूप वर्तन करीन.

तर सामादिके उपायांचा उपक्रम करावा. हे वैशंपायन सांगतात:—हे भरतर्षभा, महाराजा, इहलोकीं हरप्रयत्नानें स्वशरीराचें धीमान् धर्मराजानें राजर्षि धृतराष्ट्रास अशी संरक्षण केलें पाहिजे. कारण, त्याच्या साह्यानें प्रार्थना केली; परंतु त्याचें मनांत या वेळीं आपणास इहपरलोकचें शाश्वत कल्याण कुंतीपुत्रास रजा द्यावी असें असल्यामुळे तो जोडावयाचें असतें. राजा, याप्रमाणें युद्ध म्हणाला, 'पुत्रा, कांहीं वेळ विश्रांति घे. कारण नीतीस अनुसरून वर्तन करणारा व प्रजेचें मला फारच श्रम झाले आहेत.' असें बोलून यथाभ्याय परिपालन करणारा राजा मरणोत्तर त्या वेळीं त्या राजानें गांधारीच्या मंदिरांत स्वर्गलोकीं जातो. यास्तव, हे कुरुश्रेष्ठा, इह व पर प्रवेश केला. तेथें तो आसनावर बसला अशा दोन्ही लोकांच्या प्राप्तीसाठीं, जेणेंकरून असतां, ही बरी संधि आहे असें पाहून, काळ-प्रजेचें हित होईल अशा प्रकारें तूंही नित्य वेळ जाणणारी धर्मचारिणी देवी गांधारी त्या वागावे. भीष्म, कृष्ण व विदुर यांनीं तुला आपल्या प्रजापातितुल्य पतीस म्हणाली, "महा-सर्व कांहीं सांगितलेच आहे. तथापि, हे नृप-राज, आपणांस भगवान् व्यासांनीं स्वतः अनुज्ञा

दिली आहेच. आतां आपण युधिष्ठिराचें अनु- व आपणें (प्रजा व राजा यांमधील) येथें मोदन घेऊन केव्हां अरण्यांत जाणार बरें ? ” आपल्या देशांत जशा प्रकारचें प्रेम आहे,

धृतराष्ट्र म्हणाला:—गांधारि, माझे जनक तशा प्रकारचें प्रेम अन्यत्र कचित्तच असेल, महात्मे व्यास मुनि यांनीं मला आज्ञा दिलीच असें मला वाटतें. हे निष्पापहो, वयोपरत्वे आहे. आतां युधिष्ठिराचा निरोप घेऊन मी लव- माझ्या वासना शांत झाल्या आहेत. तशांत करच वनांत जाईन. आतां त्यास फारसा अवधि मला पृत्रवियोग घडला आहे व सांपत गांधारी- नाही. तथापि वनांत जाण्यापूर्वीं सर्व प्रजाजनांस सह मी उपवासांमुळे कृश झालों आहे. हे आपल्या घरीं बोलावून त्यांचा निरोप घ्यावा सत्तमहो, युधिष्ठिराच्या हातीं राज्य आल्या- आणि त्या कपटयुक्त वेळणाच्या सर्व पुत्रांच्या पासून मला खरोखरच फार सुख झालें; नांवांनं कांहीं दानधर्म करावा अशी माझी आणि दुर्योधनाच्या ऐश्वर्यकालीं मला जें इच्छा आहे. सुख होतें, त्यापेक्षांही सांपतचें सुख मी अधिक समजतां. तेव्हां मला वनांत जाण्याला दुसरें कांहींएक कारण नसून, अनेक प्रकारें माझी शक्ति व तीव्रारचर वासना क्षीण झाल्या असल्यामुळे मी हा विचार केला आहे. सांपत अंध, वृद्ध व पृत्रहीन अशा मला वनवासा- शिवाय दुसरी कोणती गति योग्य आहे बरें ?

वैशंपायन सांगतात:—इतकें बोलून त्यानें लगेच धर्मराजास बोलावणें पाठविलें; आणि कांहींएक कारण नसून, अनेक प्रकारें माझी धर्मानेंही त्याच्या आज्ञेप्रमाणें सर्व तयारी शक्ति व तीव्रारचर वासना क्षीण झाल्या केली. नंतर त्या कुरुजांगल देशांतील सर्व असल्यामुळे मी हा विचार केला आहे. सांपत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र मोठ्या संतोषानें अंध, वृद्ध व पृत्रहीन अशा मला वनवासा- तेथें जमा झाले. मग धृतराष्ट्र राजानें गांधा- शिवाय दुसरी कोणती गति योग्य आहे बरें ? रीच्या अंतःपुरांतून बाहेर येऊन त्या सर्व समु- तर, महाभागानो, या वेळीं मला आपण वनांत दयाकांडे. अवलोकन केलें. त्या वेळीं झाडून जाण्यास अनुज्ञा द्यावी हेंच योग्य आहे.” सर्व प्रजाजन आले आहेत असें त्यास कळून हे भरतपंथा, धृतराष्ट्राचें हें भाषण ऐकून आलें. सर्व नगरवासी व बाहेरच्या प्रदेशांतील कुरुजांगल देशांतील त्या सर्व प्रजाजनांचे कंठ रहिवासी, समस्त आमवांधव आणि नाना- दादून आले, आणि ते स्फुंदूनस्फुंदून रडूं देशाचें मांडलिक राजे यांस अवलोकन करून लागले. पुढें बऱ्याच वेळांनं, ते शोकाकुल बुद्धिमान् अंबिकापुत्र धृतराष्ट्र राजानें असें झाले असून कांहींच बोलत नाहीत असें पाहून, भाषण केलें, “ लोकहो, तुझी व आझी महातेजस्वी धृतराष्ट्र त्यांस पुनः असें बोलला. कुरुकुलांतील लोकांनीं येथें चिरकाल एकत्र वास्तव्य केलें आहे. यास्तव, आपण सर्वजण साहाजिकच परस्परांचे मित्र आणि एकपेकांचे हितार्थ झटणारे असें झालों आहों. तेव्हां या अशा समर्थी मी जें बोलणार आहे, त्याप्रमाणें आपण बेलाशक करावें. व्यास मुनींच्या व देशाचें उत्तम प्रकारें पालन केलें. तसेंच युधिष्ठिर राजाच्या सल्ल्यानें आतां वनांत भीष्म संरक्षण करीत असतां आमचे बाबा जाण्याची माझी इच्छा आहे. तर त्यास आपलें- विचित्रवीर्य यांनींही प्रजांचें योग्य प्रकारें ही अनुमोदन असावें. आपणांस तें देण्यास संरक्षण, केलें हेंही तुझांस निःसंशय विदित विचार पडण्याचें मुळीच कारण नाही. तुमचें आहेच. माझा आता पांडुराजा हाही तुझा

अध्याय नववा.

—:०:—

धृतराष्ट्रकृत प्रजाप्रार्थना.

धृतराष्ट्र म्हणाला:—शांतनु राजानें ह्या देशाचें उत्तम प्रकारें पालन केलें. तसेंच युधिष्ठिर राजाच्या सल्ल्यानें आतां वनांत भीष्म संरक्षण करीत असतां आमचे बाबा जाण्याची माझी इच्छा आहे. तर त्यास आपलें- विचित्रवीर्य यांनींही प्रजांचें योग्य प्रकारें ही अनुमोदन असावें. आपणांस तें देण्यास संरक्षण, केलें हेंही तुझांस निःसंशय विदित विचार पडण्याचें मुळीच कारण नाही. तुमचें आहेच. माझा आता पांडुराजा हाही तुझा

प्रजाजनांस तसाच शिथ शाला होता. त्यानेही तेचे आहेत. हा महातेजस्वी युधिष्ठिर राजा यक्षान्याय राज्य केले; व तेही तुझांस विदितच सर्वभूतजगत्पति भगवान् ब्रह्मदेवाप्रमाणे तुमचें आहे. त्यापुढें, हे निष्पापहो, मीं तुमची बरी-पालन करील. जनहो, आतां मला सांगणें अव-वाईट सेवा केली. हे महाभागहो, तमिध्मे शय्य आहे, क्षणन तुझांस इतकेंच सांगतों कीं, जें काय न्यूनाधिक घडलें असेल, त्याची तुम्ही हा युधिष्ठिर क्षणजे मीं आपल्या जिवाचा ठेवा मला उदार अंतःकरणानें क्षमा करा. जेव्हां तुम्हा सर्वांच्या हवालीं केला आहे आणि आपण दुर्योधनानें ह निष्कण्टक राज्य उपभोगिलें, याचे स्थणकर्ते आहां; यांत काय ते समजा. असो. तेव्हां त्या मंद दुरात्म्यानें तर तुझांस कांहीं अपकार माझ्या मुलांनीं व इतर चाक्रनाकरांनीं तुमचे जे केले नाहींत ना ? त्या दुराच्या अपराधामुळें, अपराध केले असतील, त्या सर्वांची क्षमा करण्यास राजांच्या दुरभिमानामुळें आणि मीं स्वतः तुम्ही योग्य आहां. तुम्ही श्वराश्वर मजवर केलेल्या अन्यायामुळें तो फारच भयंकर संहार कधीही राग केला नाहीं. अत्यंत राजनिष्ठ उडाला ! त्या वेळीं माझ्याकडून घडलेली वर्त-अशा तुम्हांला मी हात जोडतां; तुझांस माझा णूक बरी असो कीं वाईट असो, ती तुम्ही मनांतच नमस्कार असो. निष्पापहो, अस्थिरवृद्धीच्या, ठेवू नका ! हे पहा मी तुम्हांपुढें हात जोडतां; लेखी व स्वरवर्तन करणाऱ्या माझ्या मला क्षमा करा. “ हा राजा वृद्ध आहे, याचे पुत्रांतर्फे मी व गांधारी आज तुम्हांपुढें आणखी पुत्र मरण पावले आहेत, याला अनिवार दुःख एकवार पदर पसरून क्षमा मागतों ! झालें आहे, आणि तशांत पूर्वीच्या त्या थोर व जनमेजया, धृतराष्ट्र राजा असं बोलला प्रजावत्सल राजांचा हा मुलगा आहे ! ” असं असतांही त्या सर्व नागरिक व इतर प्रजाजनांस मनांत आणून तुम्ही मला क्षमा करा. त्याचप्रमाणें, एक अक्षरही काढवेलें नाहीं. त्याचे कंठ दाटून जिचे पुत्र निधन पावले आहेत अशी येऊन ते सर्वजण दीनदृष्टीनें परस्परांकडे ही पुत्रशोकांत व दीन झालेली वृद्ध तपस्विनी पहात होत.

गांधारी तुझांस मजबरोबर प्रार्थना करीत आहे, हिजकडे पहा. आह्मां दोघांची तुझांस अशी प्रार्थना आहे कीं, आह्मी निपुत्रिक, वृद्ध व दुःखित झालेली आहों, असें जाणून आह्मांस

अध्याय दहावा.

—:—

प्रजानुमोदन.

वशांपायन सांगतातः—जनमेजया, वृद्ध आह्मी तुझांस शरण आलों आहों. जनहो, हा धृतराष्ट्र राजानें याप्रमाणे भाषण केलें असतां ते कौरवाधिपति कुंतीपुत्र युधिष्ठिर राजावर बऱ्या नागरिक व प्रजाजन दुःखांन केवळ हतबुद्ध वाईट सर्व प्रसंगीं तुम्हीं सर्वांनीं कृपादृष्टि ठेवावी. होऊन गेले; आणि कंठ दाटून आल्यामुळें ते कोणत्याही वेळीं यास अंतर देऊं नये. बाकी अगदीं स्तब्ध राहिले. तेव्हां धृतराष्ट्र राजा याकर तसा अनिष्ट प्रसंग कधीं न येवो व पुनः एकदा म्हणाला, “ श्रेष्ठहो, दीन-येणारही नाहीं. याला सल्लामसलत देणारे बाणीनें परोपरी प्रार्थना करणाऱ्या ह्या पुत्र-याचे चौथे भाऊ याच्याचसारखे महाबलाढ्य हीन म्हातान्याला या धर्मपत्नीसह वनांत आहेत. ते सर्व प्रकारच्या धर्मीचीं रहस्ये जाणयास अनुमोदन या. माझे जनक कृष्ण-जोषी असून सर्व गुणांत लोकापाळांच्या योग्य द्वैपायन मुनि यांची मला अनुज्ञा मिळाली

आहे. त्याचप्रमाणे धर्मज्ञ युधिष्ठिर राजाचेंही कुरुकुलांतील सर्व राजे पित्याप्रमाणे व भावाप्रमाणे अनुमोदन मिळाले आहे. तेव्हां, महामागहो, प्रजेचें पालन करितां. दुर्योधन राजानेंही प्रजेशीं तुमचीही अनुज्ञा मिळावी ह्मणून मी पुनःपुनः विलकूल अयोग्य वर्तन केलें नाहीं. असो; तुमचेपुढें मस्तक नम्र करून प्रार्थना करीत आहे. राजा, सत्यवतीपुत्र धर्मात्मे व्यास मुनि जसें तर, पुण्यवंतहो, मला गांधारीसह वनवासास सांगत असतील, तसेंच तूं आचरण कर. हे जाण्याची अनुज्ञा देणें हेंच तुम्हांस योग्य आहे. महाराजा, आह्मांस त्यांची आज्ञा शिरसा मान्य

वैशंपायन सांगतातः—राजा, कुरुपतीचीं ती आहे. कारण, ते आमचे परात्पर गुरु आहेत. दीन भाषणें ऐकून ते सर्व कुरुजांगल देशचे आतां तूं आह्मांस टाकून गेलास ह्मणजे आह्मी रहिवासी एकदम रुद्ध लागले. त्या वेळीं त्यांनीं सर्व अत्यंत शोकाकुल होऊं व बहुत दिवसपर्यंत डोळ्यांस पदर लावून व तोडें झांकून घेऊन तसे अंतर्गुण आठवीत राहूं, ही गोष्ट निराळी. पुत्रवियोगानें रडणाऱ्या मातापितरांप्रमाणे तीस निरुपाय आहे. आह्मांस शोक होईल या-मुहूर्तपर्यंत अतिशय शोक केला. धृतराष्ट्र वन- साठीं आह्मी तुझ्या कर्तव्यास आड येत नाहीं. वासास निघाल्यामुळे झालेल्या दुःखानें त्यांचीं अस्तु; राजा, शांतनूनें, राजा चित्रांगदानें, हृदयें शून्य होऊन त्यांची चेतनाही बहुतेक तसेंच भीष्मांच्या पराक्रमाची सांवली ज्यावर नष्ट झाली. नंतर बऱ्याच वेळानें तें वियोग- होती त्या तुझ्या पित्यानें आणि तुझ्या नजरे-दुःख आवरून ते हळू हळू एकमेकांशीं संभा- खालीं पृथ्वीपति पांडु राजानें आमचें जसें संगो-षण करूं लागले. शेवटीं सर्वांच्या म्हणण्याचा वन केलें, तसेंच तें दुर्योधनानेंही केलें. दुर्यो-मथितार्थ काढून त्यांनीं एका ब्राह्मणास पुढें धनानें प्रजांचें पालन खरोखरच फार उत्तम प्रकारें करून त्याच्या द्वारें तो राजास निवेदन केला. केलें. राजा, तुझ्या पुत्रानें आह्मांस यत्किंचित्ही राजा जनमेजया, मग सदाचारसंपन्न, विद्वान् दुःखविलें नाहीं. त्या दुर्योधन राजावरही आम्हीं व सर्व प्रजाजनांस मान्य अशा त्या बह्वच पित्याप्रमाणें विसंबून पूर्ण बेकिरीरपणें सुखांत कुलोत्पन्न सांव नामक विप्रानें बोलण्यास सुर- रहात होतों; आणि हे तुलाही माहीत आहेच. वात केली. प्रथम धृतराष्ट्र राजाचें अभिनंदन अस्तु; राजा, पुढेंही धैर्यशाली व बुद्धिमान् करून व सर्व सभेचाही गौरव करून तो बुद्धि- युधिष्ठिर राजाच्या कृपाछत्राखाली आम्हांस मान् व प्रौढ ब्राह्मण राजास म्हणाला, “राजा, हजारों वर्षें सुख लाभेल. हा उदारधी धर्मात्मा या सर्व समुदायानें आपलें मत प्रदर्शित कर- युधिष्ठिर राजा कुरु, संवरण वगैरे तुहांस सर्व पुण्य-ण्याचें काम मजवर सोंपविलें असल्यामुळे, हे शील प्राचीन राजर्षींचा व धीमान् भरत राजाचा नराधिपा, मी आतां जे बोलिन तें माझे एक- किता डोळ्यांपुढें ठेवून तदनुसार वागत असतो. ट्याचें म्हणणें नसून या सर्व समुदायाचें आहे, हे महाराजा, येथें आपणांजवळ तत्कार करण्या-असें समजून तूं त्याचा स्वीकार कर. राजेंद्रा, जोगी किंवा मागण्याजोगी आह्मांला यत्कि-तूं म्हणतोस तें सर्व काहीं खरें आहे. राजा, चित्ही न्यूनता नाहीं. राजा, तूं स्वतः तुझ्या बोलण्यांतील एक अक्षरही असत्य नाहीं; आमचें पालन करीत असतां आम्हीं सदो-खरोखरच आपण एकमेकांचे सखे आहों. या दत्त मोठ्या सुखानें कालक्रमणा केली. तूं कुरुवंशांत असा एकही राजा आजवर होऊन किंवा तुझा पुत्र यांपैकी कोणाबद्दलही यत्किंचित् गेला नाहीं कीं, जो प्रजेस अप्रिय झाला ! तुम्ही देखील कुरुकुर करण्यास आम्हांस जागा नाहीं.

आतां, हे कुरुनंदना, ह्या ज्ञातिसंहाराबद्दल तू समजतो. त्या राजास आपल्या साह्यकर्त्या-
जो दुर्योधनावर दोष लादलास त्या संबंधानेही सह वीरलोक प्राप्त होवो; आणि द्विजर्षभांचा
मी तुझा भ्रम दूर करितों.” धन्यवाद देऊन तो स्वर्गात चिरकाल सुखाने

ब्राह्मण पुढें म्हणालाः—राजा, कौरवांचा रममाण होवो. राजा, तूं वानप्रस्थाश्रमाचें
हा जो क्षय झाला, तो तूं केला नाहीस, यथायोग्यपणें सेवन कर, ह्यणजे तुला पुण्याची
दुर्योधनानें केला नाही, किंवा कर्ण व शकुनि जोड होईल, धर्ममार्गापासून कधीही च्युति
यांनीही तो केला नाही; तें केवळ भवित- होणार नाही आणि संपूर्ण वैदिकधर्म यथा-
व्यच तसें होतें व त्याचा प्रतिकार करतां येणें वतू आचरिल्याचें फल प्राप्त होईल. राजा, तूं
शक्य नव्हतें असें आम्ही समजतो. देव किंवा पांडवांवर केलेली कृपादृष्टि व्यर्थ जावयाची नाही.
भवितव्य फिरविण्याचें सामर्थ्य मानवी प्रयत्नांत पृथ्वीचेंचसें काय, पण त्रिलोक्याचेंही पालन
नाहीं. हे महाराजा, अठरा अक्षौहिणी एक- करण्यास ते समर्थ आहेत. हे बुद्धिमंता, हे
दम एकत्र जमल्या काय! आणि केवळ अठरा कुरुश्रेष्ठा, पांडवांवर कशाही प्रकारचा बरा-
दिवसांच्या अवधीत कौरव व इतर मोठमोठे वाईट प्रसंग आला, तरी त्या त्या वेळीं सर्व
वीर ह्यांसह नामधेय झाल्या काय! राजा, प्रजा सुशीलत्वाचें शोभणाऱ्या त्या वीरांस अनु-
हा जो एवढा प्रलय उडला तो भीष्म, द्रोण, सुरूनच वागतील. ब्रह्मदेय, अग्रहार^१, पारिबर्ह
महात्मा कर्ण, शूर सात्यकि, धृष्टद्युम्न आणि वीरबल पूर्व्यांच्या राजांनीं घालून दिलेले
चौघे पांडुपुत्र भीम, अर्जुन, नकुल व सहदेव परिपाठ हा युधिष्ठिर बरोबर पाळीत आहे.
यांनीं केला काय? छे! छे! यांचे काय हा दूरदर्शी व सौम्य असून यांचे मन
सामर्थ्य होतें एवढा संहार करण्याचें! तर, कुबेराप्रमाणें नित्य याच्या स्वाधीन असतें.
राजा, देवबलावाचून हें घडलें नाही! शिवाय या महात्म्याचे मंत्रीही तसेच
हे योद्धे यास निमित्तमात्र झाले. राजेंद्रा, थोर आहेत. याचें आचरण शुद्ध असून मित्रां-
रणांत ठाकल्यावर कोणीही व विशेषतः क्षत्रि- वर अक्रान्ति प्रेम असतें; आणि, हे राजा, तूं
यानें तर शत्रूस मारलेंच पाहिजे व समर्थी नित्य ज्याचें पुत्राप्रमाणें संगोपन करीत आलास
आपणही मेलें पाहिजे. विद्या व बाहुबल तो हा युधिष्ठिर राजा मोठा बुद्धिमान् असून
यांनीं युक्त असलेल्या या पुरुषसिंहांनीं वाहनें, याचे अंगी कुटिलपणाचा लवलेश नाही. याची
हत्ती व रथ यांसह सर्व पृथ्वीचें हनन केलें. बुद्धि नेहमी सरळ मार्गानेंच जावयाची. राजर्षे,
त्या थोर थोर राजांच्या वधास तुझा पुत्र कारण याच्या सहवासामुळें भीमार्जुनही कधीं प्रजा-
नन्दे; त्यास तुझे सेवकही खरे कारणीभूत नाहीत; जनांचें अप्रिय करीत नाहीत. ते सरळ वामणा-
आणि, राजेंद्रा, हा जो हजारों राजांचा संहार रांशीं अगदीं सरळ असतात; पण वांकड्यांशीं
उडाला त्याचा दोष कर्ण व शकुनि यांच्याही कृष्णसर्पासारखे आहेत. ते थोर मनाचे व
मार्थी नाही. तर, हे महाराजा, हा सर्व दैवाचा वीर्यशाली असून पौरजनांचें कल्याण करण्यांत
खेळ आहे, असें समज. यांत कोणास काय नित्य गढलेले असतात. फार काय सांगवें?
बोलण्याचा अधिकार आहे! आपण या संपूर्ण जगाचें प्रभु व गुरु आहां! धर्मपुत्र युधि-
ष्ठिर राजा आपलाच पुत्र आहे, असें आम्ही

१ अग्रहार—राजाचें वसुलांतून ब्राह्मणांसाठीं प्रथम निराळें काढून ठेवावयाचें तें.

२ पारिबर्ह—विवाहसमयीची देणगी.

जेणेकरून प्रजाजनांपैकी कोणी असंतुष्ट होईल, अशी गोष्ट कुंती, पांचाली, उलपी किंवा सुभद्रा यांचे हातूनही कधी घडत नाही. हे पुरुषसिंहा, महाराजा, आपण आमचे ठिकाणी जे प्रेमबीज पेरिले व युधिष्ठिराने ज्याचे संवर्धन केले, त्याला कोणीही प्रजाजन कधीही विसरणार नाहीत, किंवा त्यास न साजेल असेही करण्याचा त्याचा विचार आहे. तेव्हा, हे वर्तन ते कधी करणार नाहीत. हे महाराजा, कृष्ण, तत्पूर्वी कांहीं कृत्ये करण्यासाठी आपल्या प्रजाप्रेमास अनुरूप असेच प्रजेचे वर्तन नित्य राहिल. या गांधीचा महिमा काय वनांत जाण्यापूर्वी एकदा महात्म्या भीष्मांचे वर्णावा ? महारथी पांडव जातिवंत अधर्माचरणी असले, तरी देवील ते राज्यकारभार हाती घेतल्यावर धर्मपरायण होतील. व प्रजेचे यथान्याय पालन करतील ! सारांश, राजा, युधिष्ठिराबद्दल तू भिलकूल काळजी करू नको. आतां, राजेंद्रा, त्याविषयीची चिंता दूर करून तुम्हाला धर्मकृत्ये कर. राजा, मी तुला प्रणाम करितो !

विदुराचे हें भाषण ऐकून युधिष्ठिराने व पांडु-वैशंपायन सांगतात :—याप्रमाणे त्या ब्राह्मणाने धर्मास अनुसरून लोकोत्तर भाषण केले, परंतु चंडकोपी भीमसेनास अद्यापि दुर्योधनाच्या तेव्हां सर्व पौरजनांनी त्यास माना डोलविल्या करणीची विस्मृति पडली नसल्यामुळे त्याने आणि 'शात्रास ! शात्रास !' असे म्हणून त्याचा विदुराच्या बोलण्याकडे मुळीच लक्ष दिलें नाहीं. सत्कार केला. धृतराष्ट्र राजानेही त्या भाष-तेव्हां त्याच्या मुद्रेवरून अर्जुनाने त्याचे पाची वारंवार स्तुति केली आणि नंतर हळू हळू हृदय जाणले आणि तो थोडा खाली वांकून प्रजाजनांस निरोप दिला. मग सज्जनांच्या त्या नरर्षभास म्हणाला, "भीमसेना, आपणांस प्रशंसेस व कृपादृष्टीस पात्र झालेल्या त्या राजाने पितृस्थानी असलेल्या वृद्ध धृतराष्ट्र राजाने हात जोडून त्या सर्व लोकांचा बहुमान केला वानप्रस्थाश्रमाची दीक्षा घेतली असून, एकवार आणि तदनंतर त्याने गांधारीसहवर्तमान सर्व आपसुहृदांचे श्राद्ध करावे व त्यांचे ऋणा-आपल्या मंदिरांत प्रवेश केला. राजा जनमे-तून उत्तीर्ण व्हावे, असे त्यास वाटत आहे. जया, पुढे ती रात्र गेल्यावर त्याने काय केले तू जिकिलेले द्रव्य भीष्मादिकांपीत्यर्थ धर्म तें आतां सावधान चित्ताने श्रवण कर.

अध्याय अकरावा.

—:०:—

धृतराष्ट्राची द्रव्ययाचना व भीमाचा क्रोध

वैशंपायन सांगतात :—राजा, दुसरे दिवशी

सकाळीं अंबिकापुत्र धृतराष्ट्र राजाने विदुरास युधिष्ठिराकडे पाठविले. तेव्हां तो सर्व बुद्धिमतांत श्रेष्ठ व महतेजस्वी विदुर राजाच्या आज्ञेप्रमाणे युधिष्ठिराकडे जाऊन त्यास ह्मणाला, "राजा, धृतराष्ट्र राजाने वानप्रस्थाश्रमाची दीक्षा घेतली आहे. येत्या कार्तिकी पौर्णिमेस वनांत प्रस्थान करण्याचा त्याचा विचार आहे. तेव्हां, हे कृत्ये करण्यासाठी थोडेंसे द्रव्य मिळावें, अशी त्याची इच्छा आहे.

असेल तर दुरात्मा जयद्रथ याज्जेही श्राद्ध करावे अशी त्याची इच्छा आहे. "

विदुराचे हें भाषण ऐकून युधिष्ठिराने व पांडु-वैशंपायन सांगतात :—याप्रमाणे त्या ब्राह्मणाने धर्मास अनुसरून लोकोत्तर भाषण केले, परंतु चंडकोपी भीमसेनास अद्यापि दुर्योधनाच्या तेव्हां सर्व पौरजनांनी त्यास माना डोलविल्या करणीची विस्मृति पडली नसल्यामुळे त्याने आणि 'शात्रास ! शात्रास !' असे म्हणून त्याचा विदुराच्या बोलण्याकडे मुळीच लक्ष दिलें नाहीं. सत्कार केला. धृतराष्ट्र राजानेही त्या भाष-तेव्हां त्याच्या मुद्रेवरून अर्जुनाने त्याचे पाची वारंवार स्तुति केली आणि नंतर हळू हळू हृदय जाणले आणि तो थोडा खाली वांकून प्रजाजनांस निरोप दिला. मग सज्जनांच्या त्या नरर्षभास म्हणाला, "भीमसेना, आपणांस प्रशंसेस व कृपादृष्टीस पात्र झालेल्या त्या राजाने पितृस्थानी असलेल्या वृद्ध धृतराष्ट्र राजाने हात जोडून त्या सर्व लोकांचा बहुमान केला वानप्रस्थाश्रमाची दीक्षा घेतली असून, एकवार आणि तदनंतर त्याने गांधारीसहवर्तमान सर्व आपसुहृदांचे श्राद्ध करावे व त्यांचे ऋणा-आपल्या मंदिरांत प्रवेश केला. राजा जनमे-तून उत्तीर्ण व्हावे, असे त्यास वाटत आहे. जया, पुढे ती रात्र गेल्यावर त्याने काय केले तू जिकिलेले द्रव्य भीष्मादिकांपीत्यर्थ धर्म तें आतां सावधान चित्ताने श्रवण कर.

करावे अशी त्याची इच्छा आहे; तर, हे महा-बाहो, मला वाटते, तू तें द्यावेंस, हें तुला योग्य आहे. हे महाबाहो, ज्यापाशीं पूर्वी आपण याचना करीत होतो, तोच धृतराष्ट्र. सुदैवाने आज तुम्ही याचना करितो आहे, हा काल-महिमा कसा अगाध आहे पहा! अरे, जो पूर्वी

संपूर्ण पृथ्वीचा सार्वभौम राजा होता, त्याची रलास कसे ? अरे, पांचालीसह कृष्णाजिन आज काय स्थिति आहे ! त्याचे सर्व मंत्री व परिधान करून फुटका मणीही अंगावर न ठेवतां आमजन शत्रूंनीं रणांत ठार मारिले असून तू धृतराष्ट्रापट्टे गलास, त्या वेळीं त्याचें आम्हां-आज वनांत निघून जावें असें त्याच्या मनानें वरील हें प्रेम कोणीकडे दडलें होतें ! तेव्हां ते घेतलें आहे ! तेव्हां, हे नरसिंहा, अशा रीतीनें भीष्म, द्रोण व तो सोमदत्त कोठें होता ? एक दोन सर्वस्वीं दीन होऊन जर तो तुजपाशीं याचना दिवस नव्हे—तेरा वर्षे आम्ही वनांतील रुक्ष कंद-करीत आहे, तर, बाबारे, न देण्याचें तुझ्या मनांत मूळांवर कंठिलीं, त्या वेळीं तुझ्या त्या पित्याचें येणें योग्य नाही. या वेळीं त्यास जें पाहिजे पितृवात्सल्य कधीं पागळलेलें दिसलें नाही ! असेल तें उदार अंतःकरणानें देण्यांतच आपली पार्था, अरे हा दृष्ट बुद्धीचा कुलांगार 'युतांत कीर्ति होणार आहे. शत्रूच्या पडत्या काळीं आतां काय जिकलें ! मग काय जिकलें ?' म्हणून त्यास आश्रय देईल तोच खरा महापुरुष ! विदुरास कौतुकानें विचारी तें तू विसरलास काय ? बा महाभुजा, त्याची मागणी अमान्य करणें याप्रमाणें भीमसेन बोलत असतां विचारी हें दुष्कीर्तिकारक व अधर्माचें आहे. तेव्हां तू कुंतीपुत्र युधिष्ठिरानें त्याची निर्भर्त्सना करीत वडील बंधु युधिष्ठिर राजा याला हेंच सुचव. त्यास स्वप्न बसण्यास सांगितलें.

हे भरतर्षभ, सर्व संपत्ति तू जिंकिली असल्या-मुळें ती देणें किंवा न देणें याचा अधिकारी तूच आहेस ! ”

अध्याय बारावा.

—:०:—

याप्रमाणें अर्जुन बोलला असतां युधिष्ठिरानेंही त्यास मान डोलविली, परंतु भीम. अर्जुन म्हणाला, “ भीमसेना, तू मजहून सेनाचा संताप होऊन त्यानें लगेच उत्तर केलें, वडील असून मला पूज्य आहेस, म्हणून मी 'फाल्गुना, पाहिजे तर आम्ही भीष्माचें श्राद्ध' तुला कमीअधिक बोलू इच्छित नाहीं. अरे, करूं ! तसेंच राजा सोमदत्त, भूरिश्रवा, राजर्षि कंसही असले तरी राजर्षि धृतराष्ट्र हा सर्वथा बाल्हिक, महात्मे द्रोणाचार्य आणि दुसरेही मानासच योग्य आहे. त्याचा अवमान सर्वजण यांचीही आम्ही श्राद्धें करूं; आणि करणें योग्य नाही. आपण केलेले अपकार कुंती कर्णाचें श्राद्ध करील. धृतराष्ट्राला ह्या तो मनांतही आणात नाहीं; आपली चांगली नसत्या उठाठेवी करण्याचें कांहीं कारण नाही, कृत्यें तेवढीं तो आठवीत असतो. आर्यधर्माच्या असें मला वाटतें ! अहो, आपल्या अंगीं कांहीं पीळ मर्यादा न उल्लंघणारे सज्जन हेच खरे थोर पुरुष नाहीं असें म्हणून शत्रूंनीं आपली निंदा करूं नये. होत ! ” उदारवीं पाथांचें हें भाषण श्रवण करून त्या वुर्योधनादिकांबद्दल श्राद्धें कशाला करा-धर्मात्मा कुंतीपुत्र युधिष्ठिर राजा विदुरास बला पाहिजेत ? अहो, ज्या कुलांगारांनीं ह्या म्हणाला, “ विदुरा, कुरुपति धृतराष्ट्राला माझा संपूर्ण पृथ्वीची राखरांगोळी केली, त्यांनीं उत्त. असा निरोप सांगा कीं, पुत्रांचीं व भीष्मा-रोखर अधिकाधिक घोर नरकांतच कुजत पडलें दिक ओषष्टांचीं जितकीं श्राद्धें तुला कराव-पाहिजे ! अर्जुना, तू तें वैर कसा विसरलास ! याचीं असतील त्यांस पुरेसें द्रव्य—भीमास फारसें अरे, बारा वर्षांचा वनवास, पुढें घोर अज्ञात-वाईट वाटें नथें म्हणून—मी आपल्या खासगी वास व द्रौपदीची ती बिटबना हें सारें तू विस-खजिन्यांतून देतो. ”

वैशंपायन सांगतातः—विदुरास असे सांगून धर्मानें अर्जुनाची स्तुति केली. तेव्हां भीमसेन अर्जुनाकडे डोळे वटारून पाहूं लागला. मग तो चतुर युधिष्ठिर विदुरास आणखी असें ह्मणाला कीं, 'धृतराष्ट्र राजानें भीमसेनावर रोष करण्याचें कारण नाही. अरण्यामध्ये नानाप्रकारच्या दुःखांनीं आणि थंडी, पाऊस व ऊन्ह यांच्या योगानें खरोखर त्या बुद्धिवंतास अत्यंत क्लेश झाले आहेत, हे तुला माहीतच आहे. असो; विदुरा, राजाला माझी अशी विनंती सांगा कीं, हे भरतर्षभा, तुझांस पाहिजे असेल तें हवें तितकें माझ्या येथून घेऊन जा. अत्यंत क्लेश पावलेला हा भीमसेन जो तुमचा मत्सर करतो, तो तुम्ही मनावर घेऊ नका. महाराज, माझ्या व अर्जुनाच्याही घरीं जितकें द्रव्य आहे, तितक्या सर्वांचे तृप्तीच मालक आहां. त्या राजानें ब्राह्मणांस यथष्ट दानधर्म करावा, आणि पुत्रांच्या व आमजनांच्या ऋणांतून आज मुक्त व्हावें. विदुरा, त्या राजास आणखी असेंही सांगा कीं, महाराज, द्रव्यावरच काय, पण माझ्या या शरीरावरही आपली सत्ता आहे; अशीच खरोखर माझ्या मनाची भावना आहे.'"

अध्याय तेरावा.

—:०:—

विदुराचें धृतराष्ट्राशीं भाषण.

वैशंपायन सांगतातः—याप्रमाणें युधिष्ठिरानें सांगितलें असतां त्या बुद्धिमान् विदुरानें धृतराष्ट्राजवळ परत येऊन असें अर्थपूर्ण भाषण केलें, "महाराज, आपल्या आज्ञेप्रमाणें आपला निरोप युधिष्ठिरास जाऊन सांगितला. तो ऐकून त्या महातेजस्वी राजानें आपल्या अभिप्रायाची प्रशंसा केली. महातेजस्वी पार्थानेंही आपलीं मंदिरे, त्यांतील सर्व द्रव्य आणि स्वतःचे प्राण सुद्धां आपल्या चरणीं सादर केले आहेत.

आश्र० ७—२४

त्याचप्रमाणें, हे राजर्षे, तुझा पुत्र धर्मराजास यांनहींही आपलें राज्य, प्राण, द्रव्य व इतर सर्व कांहीं आपणांस अर्पिलें आहे. महामातु भीमसेनानें मात्र तीं पूर्वाचीं अपारबुद्धें आठवून दीर्घ निश्वास टाकीत जरा कष्टानेंच आपल्या म्हणण्यास संमति दिली. भीमसेनाचें मन थोडें खट्ट झालें होतें; परंतु, राजा, त्या धर्मशील युधिष्ठिर राजानें व बीभत्स पार्थानें त्याची समजूत घालून लगेच तुजविषयीं त्याचें मन निर्मळ करून टाकिलें. राजा, आतां त्याच्या मनांत कांहीं नाही; आणि त्यावर आपण कोप करूं नये म्हणून धर्मराजानें आपणांस विनंती केली आहे कीं, राजा, भीमसेनाच्या हातून थोडें अन्यायीपणाचें आचरण घडलें, ते केवळ पूर्वीचें वैरा आठवल्यामुळेंच. राजा, क्षत्रियांचा असा हा सर्वसाधारण स्वभावधर्मच आहे. हा वृकोदर नित्य क्षत्रियधर्मांत व युद्धांत निमग्न असल्यामुळें, त्याचा असा कोपिष्ठ स्वभाव बनला आहे; त्यांत त्याकडेही फारसा दोष नाही. राजा, वृकोदरासाठीं मी व अर्जुन तुमची पुनःपुनः प्रार्थना करून अशी विनंती करितो कीं, आज्ञांकडे जें जें कांहीं आहे त्या सर्वांचे अपण मालक आहां. आपण तें सर्व किंवा त्यांतलें आपल्या इच्छेस येईल तितकें धर्म करावें. आज्ञास त्यांत आनंदच आहे. महाराज, या संपूर्ण राज्याचे व आमच्या प्राणांचेही आपणच स्वामी आहां. ब्रह्मदेय, अग्रहार, पुत्रांचीं श्राद्धे वगैरे आपणांस करावयाचें असेल तें सर्व करा. रत्नें, गर्द, दास, दासी व शेळयामेढ्या येथून मागवून ब्राह्मणांस अर्पण करा. विदुरा, दीन, अंधळे, पांगळे यांना राजाच्या आज्ञेनें ठिकठिकाणीं उंची खाद्यपेयांच्या समाराधना घाला; आणि याशिवाय गोमांस व दुग्ध नानाप्रकारचीं पुण्यकृत्ये करा. राजा धृतराष्ट्रा;

याप्रमाणें युधिष्ठिर व धनंजय यांनीं मला सांगितलें आहे. तेव्हां आतां पुढें काय करावयाचें तें आपण सांगावें. ”

जनमेजया, विदुरानें असें सांगितलें असतां धृतराष्ट्रानें पांडवांचें अभिनंदन केलें; आणि कार्तिकी पौर्णिमेस मोठा दानधर्म करण्याचें ठरविलें.

अध्याय चौदावा.

—:०:—

दानयज्ञ.

वैशंपायन सांगतात:—राजा, विदुराचें तें माषण ऐकून धृतराष्ट्र राजास युधिष्ठिराच्या व अर्जुनाच्या कृतीचें कौतुक वाटून तो त्यांवर संतुष्ट झाला. नंतर त्यानें भीष्म, आपले पुत्र व सुहृद् यांच्या उद्देशानें प्रत्येकास अनुरूप असे हजारों ब्राह्मण व ऋषिश्रेष्ठ बोलाविले; आणि नानाप्रकारचीं पक्वान्नें व पेंथें तयार करविलीं. मग वस्त्रें, सुवर्ण, हिरे, रत्नें, दासदासी, शेळ्यामेढ्यांचे कळप, ऊर्णावस्त्रें, रत्नें, गांव, शेते, सालंकार हत्ती, घोडे आणि सुंदर कुलीन कन्या एकेकाच्या नांवानें सर्व ब्राह्मणांस अर्पण केल्या; आणि भीष्म, द्रोण, सोमदत्त, बाह्लीक, राजा दुर्योधन व इतर पुत्र आणि जयद्रथप्रभृति सर्व आपेष्ट या सर्वांच्या नांवानें हीं सर्व दानें त्यानें पृथक्-पृथक् केलीं. याप्रमाणें, ज्यांत रत्नांचे व द्रव्याचे अनेक ओष वहात आहेत, असा तो दक्षिणायुक्त आद्ययज्ञ फारच वृद्धिंगत झाला. त्यांत गणना व जमावर्ख करणारे कारकून युधिष्ठिराच्या सांगण्यावरून एकसारखे धृतराष्ट्रास विचारीत असत कीं, ‘महाराज, ह्या ब्राह्मणांस काय द्यावयाचें त्याची आज्ञा व्हावी.’ धृतराष्ट्राचे मुखांतून निघण्याचा काय तो अवकाश, लगेच तितकें द्रव्य तेथें हजार हेंद्र्य व तावडतोव ते कारकून तें ब्राह्मणांस अर्पण करीत. ‘यांस शंभर या’ ‘त्यांस हजार या’ ‘ह्यांस दहा हजार या’

असें धृतराष्ट्र सांगे; आणि त्या-त्याप्रमाणें धीमान् युधिष्ठिराच्या आज्ञेनें दिलें जाई ! याप्रमाणें त्या धृतराष्ट्ररूपी मेघानें गवतावर वृष्टि करणाऱ्या खऱ्या मेघाप्रमाणें द्रव्यधारांनीं ब्राह्मणांस तृप्त केलें. राजा, नंतर लगेच त्यानें सर्व वर्णांचे लोकांस अन्नपानांच्या प्रवाहांत केवळ बुडवून सोडलें. वस्त्रें, रत्नें व द्रव्य हाच ज्याचा प्रवाह आहे, मृदंगाचा ध्वनि हीच ज्याची प्रचंड गर्जना सुरू आहे, गाई व अश्व हेच ज्याच्या डोहांतील मगर आहेत, नानाप्रकारच्या रत्नांनीं जो खरा-खुराच रत्नाकर झाला आहे, आणि गांव, अग्र-हार व हत्ती यांचाही ज्यांत समावेश झाला आहे, अशा त्या रत्न-सुवर्णरूप जलानें भरलेल्या सागरास धृतराष्ट्ररूप चंद्राच्या उद-यानें भरती येऊन त्यानें संपूर्ण जग आपल्या त्यानें पुत्रपौत्र, वडील, आपण स्वतः व गांधारी या सर्वांच्या नांवानें और्ध्वदेहिक दानें दिलीं; अगदीं थकून गेला, तेव्हां मग त्यानें तो दान-नटनर्तकांनीं शोभा आणिली होती आणि अन्नपान व दक्षिणा यांची रेलचेल उडाली होती, असा तो मोठा दानयज्ञ धृतराष्ट्र राजानें केला आणि दहा दिवसपर्यंत अशीं दानें करून तो अंबिकापुत्र पुत्रपौत्रांच्या ऋणांतून मुक्त झाला.

अध्याय पंधरावा.

—:०:—

धृतराष्ट्राचें प्रयाण.

वैशंपायन सांगतात:—राजा, नंतर दुसरे दिवशीं सकाळीं वनवासास जाण्याचा निश्चय करून गांधारीसहवर्तमान धृतराष्ट्र राजानें वीरा-ग्रणी पांडवांस जवळ बोलावून त्यांचें यथायोग्य प्रकारें अभिनंदन केलें, नंतर त्यानें त्या कार्तिकी

पौर्णिमेस वेदपारंगत ब्राह्मणांकडून इष्टि करविली. मग कृष्णाजिन व वल्कलें परिधान केलेला व बधूजनानीं परिवेष्टित असलेला तो राजा अग्नि-होत्र पुढें घालून आपल्या मंदिरांतून बाहेर पडला. याप्रमाणें तो धृतराष्ट्र राजा प्रयाण करूं लागला तेव्हां कौरवपांडवांच्या स्त्रिया आणि कुरुवंशांतील इतर बायका यांस रडें कोसळल्यामुळें तेथें मोठा गलबला होऊं लागला. नंतर धृतराष्ट्र राजानें लाह्या व नानाप्रकारचीं फुलें यांच्या योगानें त्या गृहाचें पूजन करून त्याचा उत्सर्ग केला. नंतर त्यानें आपल्या सेवकवर्गास इनामें वगैरे देऊन संतुष्ट करून कायमची रजा दिली आणि पुढें प्रयाण केलें. इतक्यांत युधिष्ठिर हात जोडून थरथर कांपत त्याच्या पुढें येऊन कंठ दाटून आल्या-मुळें घोषाच्या आवाजानें पण खूप मोठ्यानें हंबरडा फोडून “बाबा ! आम्हांला टाकून कोठें चाललां हो” असें म्हणत धाडकून जमीनीवर पडला ! इतक्यांत तीव्र दुःखानें पोळलेल्या व दीर्घ श्वास सोडणाऱ्या भारतश्रेष्ठ अर्जुनानें “युधिष्ठिरा, हें काय ! हें काय !” असें म्हणून त्यास कसें बसें सावरून धरलें; बाकी त्याचीही तशीच अवस्था झाली होती ! या दोवांशिवाय भीमसेन, नकुल, सहदेव, विदुर, संजय, वैश्यापुत्र युयुत्सु, गौतम, धौम्य गुरु आणि दुसरे ब्राह्मण सद्गदित होत्साते त्या राजाच्या मागून जात होते. कुंती सर्वांच्या पुढें चालत असून, डोळ्यांस पडदे बांधिलेल्या गांधारीनें तिचे स्फंधावर हात ठेविला होता आणि ज्ञानसंपन्न धृतराष्ट्र राजा गांधारीच्या स्फंधा-वर हात देऊन चालला होता. याच-प्रमाणें सुभद्रा, द्रौपदी, जिचें मूल लहान होतें ती उत्तरा, कौरवकन्या उलूपी, तशीच चित्रांगदा आणि दुसऱ्या सर्व भरतस्त्रिया मुली-बाळींसह वर्तमान त्यांबरोबर चालल्या होत्या.

राजा, त्या सर्वजणी दुःखामुळें मोठ्यानें आक्रोश करीत असल्यामुळें त्यांचा कुररीसारखा ध्वनि चालला होता. नंतर ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या सर्व जातींच्या स्त्रिया चोहोंकडून तेथें धावून आल्या. मग काय विचारात ? तेथें एकच हाहाकार उडून गेला. राजा जनमेजया, पूर्वीं द्यूतामध्ये जिंकिले गेलेले पांडव कौरवांच्या सभेंतून बाहेर पडून वनांत जाऊं लागले असतां हस्तिनापुरांतील नागरिक जसे दुःखित झाले होते, तसेच ते या प्रसंगीं दुःखित झाले; आणि खरोखर ज्या सुंदरींनीं पूर्वीं चंद्राचें किंवा सूर्याचेंही दर्शन घेतलें नव्हतें, त्याही या वेळीं कौरवेंद्र धृतराष्ट्र राजा घोर वनांत प्रस्थान करीत असतां एकदम शोकार्त होत्सात्या राज-मार्गावर धावल्या !

अध्याय सोळावा.

—:—

कुंतीचें वनांत प्रयाण.

वेशंपायन सांगतात:—राजा, मग घराबे सज्जांवर व खालीं जमीनीवरही नरनारींचा फारच मोठा गलबला होऊं लागला. राज-रस्ताही स्त्रीपुरुषांनीं गच्च भरून गेला होता. त्यांतून त्या थरथर कांपणाऱ्या धृतराष्ट्र राजानें सर्वांस नमस्कार करीत मोठ्या कष्टानें रस्ता काढिला. मग वर्धमान वरवाजानें तो हस्तिना-पुराच्या बाहेर पडला आणि त्यानें आपणाबरो-बर येणाऱ्या लोकांच्या समुदायास बारंबार विनवून मार्ग फिरविलें. विदुर आणि गावल्याणि सूतपुत्र महामात्र संजय यांनीं राजाबरोबर वनांत जाण्याचा निश्चय केला होता, म्हणून त्यांस विशेष आग्रह न करतां धृतराष्ट्र राजानें

१ पांडव वनवासाला गेले तेव्हां तेव्ही याच नगरद्वारांतून बाहेर पडले होते, हें वाचकांचे स्मरण असेलच. (वनपर्व अ. १ श्लो.)

सुखसुखीस तेवढें मागें फिरविलें; आणि महा-
 शशी बुधुत्सुस युधिष्ठिराचे स्वाधीन करून
 त्याचही मागें परतविलें. मग सर्व पौरजन मागें
 पक्षत्यावर कांहीं वेळानें धृतराष्ट्राच्या विनंती-
 वरून अंतःपुरासहवर्तमान युधिष्ठिर राजानें
 परत फिरण्याचें मनांत आणिलें. परंतु माता कुंती
 धृतराष्ट्राबरोबर वनांत जात आहे असें पाहून
 तो तीस ह्मणाला, 'माते, मी राजाबरोबर
 असून, तूं मागें फिर. हे राजा, ह्या स्त्रीजनां-
 सहवर्तमान तूं नगरांत जावेंस हेंच तुला योग्य
 आहे. ह्या धर्माच्या धृतराष्ट्र राजानें वनांत
 जाण्याचा निर्धारच केला आहे, तेव्हां त्याला
 एकट्याला जाऊं दे. तूं तरी आम्हांला टाकूं
 नको.' याप्रमाणें धर्मराजानें विनविलें, तेंणें-
 करून कुंतीचे डोळे आंसवांनीं भरून आले;
 परंतु ती मागें न परततां गांधारीस संभाळून
 तशीच निघून गेली. त्या वेळीं

कुंती ह्मणाली:—युधिष्ठिरा, माझ्या सह-
 देवावर केव्हांही अवकृपा करूं नको. राजा,
 हा सवोदीत मजवर व तुजवरही अनुरक्त
 असतो. युधिष्ठिरा, समरांतून पलायन न कर-
 णान्या माझ्या कर्णाचें सतत स्मरण करीत
 जा; त्याला विसरूं नको बरें. हाय हाय !
 त्या वेळीं मीं मूर्खनें त्या वीराचा रणांत घात
 करविला. बाळा, सूर्यपुत्र कर्ण दृष्टीआड
 झाला असतांही जर माझें मूर्खनें हृदय शतधा
 विदीर्ण होत नाहीं, तर तें खरोखर लोखंडाचेंच
 असलें पाहिजे. हे अरिंदमा, अशा स्थितीत
 आतां मला रडण्यावांचून दुसरें काय करतां
 बसत आहे ! अरेरे ! कर्ण हा माझा पुत्र
 आहे अशी मीं आधींच प्रसिद्धि केली नाहीं,
 म्हणून माझ्या अपराध झाला व त्यामुळे हा
 प्रकार घडला ! हे अरिमर्दना, त्या सूर्यपुत्राच्या
 नांवानें तूं आपल्या भावांसहवर्तमान नेहमीं
 आह्म, माझे बरे करीत जा बरें ! राजा, तूं

सतत द्रौपदीचें कोड पुरविण्यांत तय्यार रहा.
 तिला अप्रिय होईल असें कांहीं करूं नको.
 त्याचप्रमाणें, हे कुरुश्रेष्ठा, भीम, अर्जुन व नकुल
 यांनाही तूं नित्य संतुष्ट राखलें पाहिजेस. राजा,
 आतां ह्या कुलाचें धुरीणत्व तुझ्याकडे आले
 आहे, तेव्हां त्यास अनुरूप असेंच तुझें वर्तन
 असलें पाहिजे. मी पापिणी आतां ह्या सासू-
 सासऱ्यांच्या पायांची सेवा करीत गांधारीसह
 वनांतच राहीन !

वैशंपायन सांगतात:—धर्मराजा हा मोठा
 ज्ञानी व आत्मनिग्रही होता, परंतु या वेळीं
 भावांसहवर्तमान त्यास फार वाईट वाटलें आणि
 कांहींच बोलवलें नाहीं. मग मुहूर्तमात्र तसाच
 स्तब्धपणें विचार करून तो चिंताशोकपरा-
 यण दीन राजा मातेस ह्मणाला, "माते, तूं
 हें काय करतेस ! तुला असें बोलणें योग्य
 नाहीं. मी कांहीं तुला जाण्यास संमति देणार
 नाहीं. माते, तूं आम्हांवर कृपादृष्टि करणें हेंच
 तुला योग्य आहे. आमचा असा अव्हेर करूं
 नको. माते, पूर्वीं नगरांतून बाहेर पडण्यास
 निघालों असतां, तूं आम्हांस विदुलेच्या भाष-
 णाचा उपदेश करून उत्साहयुक्त केलेस,
 त्यापेक्षां आतां तूं आम्हांस टाकावेंस हें तुला
 योग्य नाहीं. नरश्रेष्ठ वासुदेवाकडून तुझा अभि-
 प्राय श्रवण करून त्याप्रमाणें मीं राजांची
 कत्तल उडवून हें राज्य संपादिलें. माते, तुझी
 ती बुद्धि कोठें गेली ? आणि आतांची ही
 वनांत जाण्याची बुद्धि तुला कशी उपजली ?
 माते, क्षत्रधर्माप्रमाणें वागलें पाहिजे, असें
 तेव्हां सांगून आतां तूं त्यापासून च्युत होऊं
 इच्छितेस हें काय ? माते, हे यशस्विनि,
 आम्हांला सोडून व या राज्याचा आग्नि ह्या
 स्तुषेचाही त्याग करून अवघड जंगलांत तूं
 कशी राहशील ? माते, मजवर प्रसाद कर."

याप्रमाणें पुत्राचीं बाष्पादिग्ध भाषणें श्रवण

करीत असतां कुंतीचे डोळे पाण्यानें भरून त सर्व खरे आहे. पूर्वी तुमचा नाश होव आले होते, तथापि ती तीं भाषणें ऐकत असतां त्यांतून मीं तुमचा उद्धार केला. तशीच पुढें जात होती. मग तिला भीम धूतामध्ये तुमचें राज्य हिरावलें गेलें, तुम्ही म्हणाला, “ कुंति, वास्तविक ज्या वेळीं तूं सुखाला मुकलां आणि ज्ञातिबांधवांनीं तुमचा पुत्रांनीं जिंकिलेल्या ह्या राज्याचा उपभोग पराभव केला. अशा स्थितींतून मीं तुम्हांस ध्यावास व राजधर्म जोडावास, त्या वेळीं हुरूप आणून वर काढलें, हें खरें आहे. परंतु, तुला ही बुद्धि कोठून आठवली? माते, बाळांनो, स्वतःस राज्यवैभव उपभोगण्यास आम्हांकडून आधीं तसा पृथ्वीचा संहार कां सांपडावें, या इच्छेनें मीं तें केलें नाहीं. तर, करायलास? आणि आतां आम्हांस सोडून हे पुरुषर्षभहो, थोर पांडुराजाची संतति नाश वनांत जाण्याचें कां इच्छितेस? मग पंडु पावूं नये, हीनत्वास पावूं नये, आणि तुमची निधन पावून माद्री सती गेली तेव्हां आम्ही अपकीर्ति होऊं नये, म्हणूनच मीं तुम्हांस लहान बालक असतांना आम्हांस व ह्या तेव्हां चेव आणिला. तुम्ही सर्व इंद्राप्रमाणें दुःखशोकाकुल माद्रीपुत्रांस तूं नगरांत कशाला घेऊन आलीस? माते, आम्हांवर प्रसन्न हो; आणि, हे यशस्विनि, आज तूं वनांत न जातां एवढ्याचकरितां मीं तसें केलें. धार्मिकांमध्ये स्वपराक्रमानें मिळविलेल्या युधिष्ठिराच्या ऐश्वर्याचा आमरण उपभोग घे. ”

याप्रमाणें मुलगे अनेक प्रकारें विलाप करीत असतां व विनवीत असतां, वनवासाचा निर्धार केलेल्या त्या भाववती कुंतीनें त्यांच्या भाषणांकडे लक्षच दिलें नाहीं; ती मुकाट्यानें वनांत चालली होती. द्रौपदी व सुमद्रा ह्याही विषण्वदनानें आपल्या सामूमागून जात होत्या. वनवासाचा दृढनिश्चय केलेली महाज्ञानी कुंती आक्रोश करणाऱ्या पुत्राकडे वरचे-वर पहात चालली होती; आणि पांडवही भृत्य व अंतःपुरांतील स्त्रीजन यांसह तिचे मागून चालले होते. शेवटीं, पुत्रांचें समाधान केल्याशिवाय ते मागे परतणार नाहींत, असें पाहून कुंतीनें डोळे पुसून त्यांची समजूत केली.

अध्याय सतरावा.

—०:—

कुंतीचें भाषण.

कुंती म्हणाली:—शूरा भीमा, तूं म्हणतोंस

पूर्वी तुमचा नाश होव आले होते, तथापि ती तीं भाषणें ऐकत असतां त्यांतून मीं तुमचा उद्धार केला. तशीच पुढें जात होती. मग तिला भीम धूतामध्ये तुमचें राज्य हिरावलें गेलें, तुम्ही म्हणाला, “ कुंति, वास्तविक ज्या वेळीं तूं सुखाला मुकलां आणि ज्ञातिबांधवांनीं तुमचा पुत्रांनीं जिंकिलेल्या ह्या राज्याचा उपभोग पराभव केला. अशा स्थितींतून मीं तुम्हांस ध्यावास व राजधर्म जोडावास, त्या वेळीं हुरूप आणून वर काढलें, हें खरें आहे. परंतु, तुला ही बुद्धि कोठून आठवली? माते, बाळांनो, स्वतःस राज्यवैभव उपभोगण्यास आम्हांकडून आधीं तसा पृथ्वीचा संहार कां सांपडावें, या इच्छेनें मीं तें केलें नाहीं. तर, करायलास? आणि आतां आम्हांस सोडून हे पुरुषर्षभहो, थोर पांडुराजाची संतति नाश वनांत जाण्याचें कां इच्छितेस? मग पंडु पावूं नये, हीनत्वास पावूं नये, आणि तुमची निधन पावून माद्री सती गेली तेव्हां आम्ही अपकीर्ति होऊं नये, म्हणूनच मीं तुम्हांस लहान बालक असतांना आम्हांस व ह्या तेव्हां चेव आणिला. तुम्ही सर्व इंद्राप्रमाणें असून देवांप्रमाणें पराक्रमी आहां—अशा तुम्हांस दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पहावें लागूं नये, एवढ्याचकरितां मीं तसें केलें. धार्मिकांमध्ये अग्रगण्य व इंद्रतुल्य अशा तुज राजाला पुनः वनांत दुःख भोगण्याचा प्रसंग येऊं नये, म्हणूनच मीं तुम्हांस युद्धास प्रोत्साहित करून तुमचा उद्धार केला. दहा हजार राजांचें ज्याला बळ आहे आणि ज्याचा पराक्रम व पौरुष सर्वविश्रुत आहे, अशा या भीमसेनाचा तो पराक्रम व तें बल वायां जाऊं नये म्हणून मीं हा खटाटोप केला. तसाच भीमसेनाच्या पाठचा भाऊ हा इंद्रतुल्य अर्जुन निराशेनें खचून जाऊन याच्या गुणांचा लोप होऊं नये, म्हणून मीं तुम्हांस चेतवून तुमच्या उत्कर्षाचा प्रयत्न केला. त्याचप्रमाणें, वडिलांच्या आज्ञेत वागणारे हे नकुलसहदेव क्षुधेनें व्याकुल होत्साते नाश पावूं नयेत यासाठींच मीं तुम्हांला युद्धाचा हुरूप आणिला. तशीच ही श्याम-सुंदरी आयताक्षी महासाध्वी द्रौपदी, हिला पुनरपि सभेमध्ये विनाकारण विटंबना भोगण्याचा प्रसंग येऊं नये. एवढ्याचकरितां मीं तुम्हांस उतेजित केलें. भीमा ! ही शुभांभी राजस्वला असतांही, धूतांत जिंकली गेली

म्हणून दुःशासनानें ही कदलीप्रमाणें थरथर आतां किरावयाचा नाही. कुरुश्रेष्ठा, तूं भीमसेनप्रभू-
कांपत असतां तुमच्या डोळ्यांदेखत हिला ति लोकांसह आतां मागें फिर. तुझी बुद्धि धर्माचे
मूर्खपणानें दासीप्रमाणें फरफरां ओढलें, तेव्हांच ठिकाणीं अडळ राहो, व तुझें मनही थोर असे!
ह्या कौरवकुलाचा विनाशकाल समीप आला
असें मी समजलें ! त्या वेळीं माझे हे श्वशु-
रादिक कौरव तेथें बसले होते; ही पांचाली
दैवास व पतीस उद्देशून चक्रवाकीप्रमाणें अत्यंत
विलाप करित होती; आणि बुद्धि अस्तंगत
झालेल्या पापी दुःशासनानें तिचे केश धरले
होते ! पांडवहो, त्या प्रसंगी खरोखर मी वेडी
होऊन गेलें ! माझें अंतःकरण भडकून गेलें !
आणि तुमचें लुपप्राय झालेलें तेज वृद्धिंगत
व्हावें म्हणून मीं तुम्हांस विदुलेची कथा
सांगून त्या वेळीं हुरूप आणिला. पुत्रहो, तुम्ही
माझे मुलगे असतां तुमच्या योगानें पांडूच्या
वंशाचें राजतेज लोपून तो हीनत्वास पोचूं
नये, यासाठीं मीं तेव्हां तुम्हांस उचेंजन दिलें.
राजा, ज्याचा वंश नाश पावतो किंवा पूर्णपणें
हीन स्थितीस पोचतो, त्यास निर्वशी समजावें.
त्याचे पुत्रपौत्रांस सद्गति मिळत नाही. पुत्रहो,
मीं पूर्वी पतीच्या राजवटीत पुष्कळ राजैश्वर्य
भोगिलें आहे; महादानें केली आहेत; आणि
मोठमोठे यज्ञ करून यथाविधि सोमपानही केले
आहे. मीं श्रीकृष्णास जी सल्ला दिली, किंवा
त्या विदुलेच्या वाक्यांनीं तुम्हांस जो उपदेश
केला, तो मला स्वतःला कांहीं ऐहिक लाभ
व्हावा म्हणून नव्हे, तर तुमचें रक्षण व्हावें, तुम्हीं
मोठेपणास चढावें, व वडिलांचें नांव राखावें,
एवढ्यासाठींच माझा तो प्रयत्न होता ! राजा,
पुत्रांनीं जिकलेलें राज्य आपण उपभोगावें अशी
माझी इच्छा नसून, पतीस मिळालेले पुण्यलोक
तपाच्या योगानें प्राप्त करून घेण्याची माझी
आकांक्षा आहे ! युधिष्ठिरा, यापुढें मी ह्या
अरण्यवासी सासूसासऱ्यांची सेवा करून तपश्च-
र्येंत आपलें शरीर शिजविणार. हा माझा निश्चय

अध्याय अठरावा.
—:०:—
धृतराष्ट्रादिकांचा वनप्रवेश.
वैशंपायन सांगतात:—हे राजसत्तमा,
कुंतीचें हें भाषण श्रवण करून पुण्यवंत पांडव
लज्जावनत होत्साते पांचालीसह मागें परतले.
मग कुंती गेली असें पाहून सर्व स्त्रिया आ-
क्रोश करूं लागल्यामुळें तेथें त्या वेळीं फारच
आकांत झाला. राजा, त्या वेळीं पांडव कुंतीस
परतविण्यास समर्थ न होतां धृतराष्ट्र राजास
प्रदक्षिणा घालून व अभिवंदन करून मागें
परतले. नंतर महातेजस्वी अंबिकापुत्र धृतराष्ट्र
राजा गांधारी व विदुर यांशीं संभाषण करून व
त्यांचें मत घेऊन म्हणाला, ‘ ह्या देवीनें—युधिष्ठि-
राचे मातेनें परत जावें हेंच चांगलें. युधिष्ठिराचें
म्हणणें सर्व खरें आहे. पुत्रांचें हें अपार व मोठें सुख-
दायक ऐश्वर्य सोडून व पुत्रांचाही त्याग करून
कोणती शहाणी स्त्री मूढेसारखी भयंकर वनांत
गमन करील बरें ? राज्यांत राहून तप आच-
रणें आणि मोठमोठीं दानें व व्रतें करणें हें
हिला शक्य आहे आणि योग्यही आहे. तेव्हां
हिनें माझें बोलणें ऐकावें. गांधारि, ह्या आतृ-
जायेनें आजवर केलेल्या सेवेनें मी अत्यंत
तुष्ट झालों आहे. यास्तव, गांधारि, तूं हिची
समजूत कर. तूं धर्म जाणणारी आहेस. तेव्हां
तुला तिची चांगली समजूत घालतां येईल. ’
याप्रमाणें राजानें सांगितलें असतां गांधा-
रीनें तें सर्व राजाचें बोलणें आणि विशेषेंकरून
आपलें मत कुंतीस कळविलें. परंतु कुंतीचा
वनवासविषयीं एका निश्चय झाला असल्यामुळें
त्या धर्मानिष्ठ सती कुंतीला मागें परतविण्यास

ती समर्थ झाली नाही. कुरुस्त्रियांनी तिचा तो येईल इतक्या अंतरावर बसले. तेथे द्विजश्रेष्ठ पक्का निर्धार आणि ते तदनुरूप आचरण मंत्रपोष करीत असून अग्नि प्रज्वलित झाले पाहिले आणि कुरुश्रेष्ठ पांडवही निराश होऊन होते; अशी ती रात्र, त्यांस ब्राह्मीप्रमाणे मागे परतलेले पाहिले, तेव्हां त्या मोठ्याने आनंदकारक झाली. असो; मग ती रात्र सर-आक्रोश करू लागल्या. सर्व पांडव आणि तांच दुसरे दिवशीं सकाळीं त्यांनी प्रातर्विधि सगळ्या कुलस्त्रिया मागे परतल्या असे पाहून व सकाळचीं आह्निक कृत्ये केलीं; आणि विधि-मग महाज्ञानी धृतराष्ट्र राजाने वनांत गमन पूर्वक अग्निसंतर्पण करून ते सर्वजण उपाशींच केले; आणि अत्यंत दीन व दुःखशोकपरायण पूर्वदिशेकडे तोंडे करून पुढील मार्गास लागले. झालेले सर्व पांडवही स्त्रियांसहवर्तमान राजा, इकडे नागरिक व प्रजाजन त्यांविषयी यानांत बसून नगरांत शिरले. त्या वेळीं त्या शोक करीत असून धृतराष्ट्रादिकांसही यांच्या सर्व नगरास भयंकर औदासीन्याची कळा वियोगाचा शोक झाल्यामुळे त्यांचा तो पहिल्या दिवसाचा मुकाम सर्वासच एकंदरीत अत्यंत दुःखाचा गेला.

अध्याय एकोणिसावा.

—:—

शतयूपाश्रमी निवास.

वैशांपायन सांगतात:—नंतर दोनप्रहरीं धृतराष्ट्र राजाने विदुराच्या अनुमतीप्रमाणे धृतराष्ट्र राजाने भागीरथीच्या पवित्र तीरी पुण्यजनांस राह-सायंकाळीं भागीरथीच्या तीरीं मुकाम केला. हे भरतर्षभा, त्या ठिकाणीं हें ठिकाण ह्मणजे एक तपोवन असून त्यांत पण्यास योग्य व यज्ञ करण्यास योग्य अशा वेदपारंगत द्विजर्षभांनीं यथाविधि प्रज्वलित स्थलीं मुकाम केला. हे भरतर्षभा, त्या ठिकाणीं केलेले अग्नि जागजागीं प्रकाशमान होत होते. अनेक वनवासी ब्राह्मण आणि क्षत्रिय, वैश्य मग, राजा, वृद्ध धृतराष्ट्र राजानेही अग्नि व शूद्र यांचे पुष्कळ समुदाय त्यांच्या भेटीस प्रज्वलित केला; आणि त्याची यथाविधि उपा-आले. तेव्हां सज्जनांनीं परिवेष्टित अशा त्या सना व हवन करून त्या राजाने संध्यागत धृतराष्ट्र राजाने गोड भाषणांनीं त्यांचे अभि-सहस्ररश्मि सूर्याच्या उपासनेस सत्वर प्रारंभ नंदन करून व शिष्यांसह त्या ब्राह्मणांचे केला. मग विदुर व संजय यांनीं राजासाठीं विधिपूर्वक पूजन करून त्यांस निरोप दिला. एक, आणि तीपासून बऱ्याच अंतरावर दुसरी नंतर संध्याकाळीं त्या राजाने गंगेच्या तीरावर गांधारीसाठीं एक, अशा दोन दर्भांच्या शय्या जाऊन स्नानादिक शौचकृत्ये केलीं. त्या-तयार केल्या. सज्जनोचित व्रताने वागणारी प्रमाणेच, राजा, यशस्विनी गांधारी व विदुर-युधिष्ठिराची माता कुंती गांधारीच्या सन्निध प्रभृति सर्व मंडळी यांनींही निरनिराळ्या आनंदाने दर्भावर बसली. विदुर, संजय तीर्थावर जाऊन स्नान केले आणि इतर सर्व आणि राजाबरोबर आलेले याजक ब्राह्मण हे सायंकाळचीं आह्निककृत्ये आटोपिलीं. मग त्यांपासून जवळच त्यांची हांक सहज ऐकूं धृतराष्ट्राचे स्नान झाल्यावर कुंतीने त्या वृद्ध

आणि तिचे प्रभावेकरून इंद्रलोक मिळविला. करून त्यांची अच्युतम पूजाही केली. मग, राजा, ज्याने तपाच्या योगाने आपले पातक राजा, धृतराष्ट्र हर्षभरित शालेला पाहून त्या वेळीं दग्ध करून टाकिले अशा त्या राजाला मी तेथील सर्व ब्राह्मणसमुदायही आनंविता होऊन स्वर्गांत भ्रमण करीत असतां अनेक वेळां पाहिले त्यांनीं नारदांची वारंवार अतिशय स्तुति केली. आहे. असाच भगदत्ताचा आज्ञा शैलालय वैशांपायन पुढे सांगतातः—द्विजश्रेष्ठांनीं नामक राजा तपोबलेंकरून महेंद्रलोकीं गेला नारदांची स्तुति केल्यावर राजर्षि शतयूप नार- आहे. तसाच, राजा, पृषध्व नामक एक इंद्रतुल्य दांस म्हणाला, “ मुने, आपण कुरुपति धृत- पराक्रमी राजा होऊन गेला, तोही तपाच्या राष्ट्र राजाची, या सर्व समुदायाची आणि योगेंकरून येथून स्वर्गास गेला आहे. हे नृपते, त्याचप्रमाणे माझीही धर्मश्रद्धा वृद्धिंगत केली. याच अरण्यांत मांथाच्या पुत्र पुरुकुत्स राजा परंतु, हे देवपूजित देवर्षे, धृतराष्ट्र राजासंब- याने मोठी सिद्धि मिळविली. नदीश्रेष्ठ नर्मदा धाने आपणांस कांहीं विचारण्याची माझी इच्छा ही त्याची भार्या झाली होती. तो राजा याच आहे, तर ती आपण श्रवण करावी, मुने, आप- अरण्यांत तपश्चर्या करून स्वर्गास गेला आहे. णांस दिव्य दृष्टीच्या योगाने सर्व गोष्टींतील याचप्रमाणे, राजा, शरालोमा नामक एक रहस्ये कळतात; व मनुष्यांस प्राप्त होणाऱ्या परमधार्मिक राजा होता, त्याने याच वनांत विविध गतिही योगसामर्थ्येकरून आपण जाणतां. उत्तम प्रकारे तपस्या करून तेणेंकरून स्वर्ग तुझीं अनेक राजांस महेंद्राची सलोकता मिळा- आपलासा केला आहे. राजा, द्वैपायनाच्या ल्याचें सांगितलें. परंतु, हे महामुने, ह्या धृत- प्रसादाने तुंही या तपोवनाचा आश्रय करून राष्ट्र राजाला कोणते लोक मिळणार आहेत अत्यंत दुर्लभ अशा त्या श्रेष्ठ गतीस जाशील. हें आपण कांहींच सांगितलें नाही. हे विभो, हे राजशार्दूल, गांधारीसहवर्तमान तुंही तपश्च- ह्या राजाला प्राप्त होणारे स्थान कशा प्रकारचे येच्या शेवटीं देदीव्यमान होतसाता, त्या महा- आहे व तें केव्हां प्राप्त होईल, हें आपणांपासून म्हायांस जी गति मिळाली त्याच गतीस गमन श्रवण करण्याची माझी इच्छा आहे. तर, मुने, करशील. राजा, इंद्रलोकास गेलेला पांडुराजा, तें आपण तत्त्वतः कथन करावें. ” याप्रमाणे तुझी रोज आठवण काढीत असतो; आणि, हे त्या राजर्षीनें सर्व लोकांच्या मनांत असलेला महाराजा, तुझें तो नित्य अमीष्ट चिंतन करितो. प्रश्न नारदांस विचारिला असतां, त्या महातपो- तुझी व गांधारीची सेवा करून यशस्विनी वधू युक्त दिव्यदर्शी मुनीनें त्या ऋषिसभेमध्ये असें कृतीला आपल्या पतीची सलोकता प्राप्त होईल. भाषण केलें.

हिनें अंगीकारिलेला हा गुरुसेवारूप धर्म सना- नारद म्हणालेः—राजर्षे, मी नुकताच तनच आहे. राजा, दिव्य दृष्टीनें आम्हांस हें सहज इंद्रसभेत गेलों असतां तेथें शचीपति इंद्र समजतें. विदुर हा महात्म्या युधिष्ठिरामध्ये व नरश्रेष्ठ पांडुराजा बसलेले पाहिले. त्या प्रवेश करील व संजय त्याच्या चिंतनानें येथेंच ठिकाणीं, राजा, हा धृतराष्ट्र राजा जी दुष्कर तपश्चर्या करीत आहे तीविषयी गोष्टी निवाल्या होत्या. तेव्हां मीं प्रत्यक्ष इंद्राच्या मुखांतून असें श्रवण केलें कीं, ‘या राजाच्या अच्युतम हर्ष होऊन त्यानें नारदांच्या भाषणाची प्रशंसा आयुष्याचीं फक्त तीन वर्षे उरली आहेत

वैशांपायन सांगतातः—हें ऐकून पत्नीसह- वर्तमान महात्म्या धृतराष्ट्र राजास अतिशय असें श्रवण केलें कीं, ‘या राजाच्या अच्युतम हर्ष होऊन त्यानें नारदांच्या भाषणाची प्रशंसा आयुष्याचीं फक्त तीन वर्षे उरली आहेत

तितकी अतिक्रांत झालीं ह्मणजे हा राजांस अवस्था होईल ? राजर्षि धृतराष्ट्राचे सर्व पूज्य झालेला धृतराष्ट्र राजा गांधारीसहवर्तमान दिवस सुखांत गेलेले आहेत; सांपत पुत्र कुबेराच्या गृहास प्रयाण करील; व तेथें हा निधन पावलेल्या त्या अंध राजाची त्या महाव्यास मुनींचा मोठा भाग्यवान् पुत्र तपाच्या वनांत गेल्यावर काय स्थिति झाली असेल योगानें निष्पाप होत्साता दिव्य अलंकारांनीं बरें ! कुतीनें पुत्रांस दृष्टीआड करून व राज्यविभूषित होऊन इच्छेप्रमाणें गमन करणाऱ्या वैभवाचा त्याग करून वनवास पतकरिला हें विमानांत बसून देव, गंधर्व व राक्षस यांच्या खरोखर तिनें अत्यंत दुष्कर कृत्य केले लोकीं स्वच्छंदानें संचार करील !' राजा शत-भ्रात्यांची शुश्रूषा करणाऱ्या आत्मज्ञानी विदुराची यूपा, तूं मला विचारलेलें हें देवलोकीचें थोर काय अवस्था झाली असेल ? आणि तसाच गुह्य मीं प्रेमास्तव तुला कथन केले. कारण, तो धन्याच्या जिवास जीव देणारा धीमान् तुझी प्राकृत जन नसून ज्ञानधन व तपश्चर्येच्या गायत्र्याणि संजय—त्याची तरी काय स्थिति योगानें निष्पाप झालेले आहां. तेव्हां तुह्मांस असेल ?' हे व अशाच प्रकारचे उद्गार पार-हें कळविण्यास मला हरकत वाटत नाही. जन काढीत होमि. ते आवातवृद्ध सर्वजण

वैशंपायन सांगतात:—देवर्षि नारदाचें तें चिंता व शोक यांच्या योगें व्याकुल झाले मधुर भाषण श्रवण करून ते सर्व थोर मनाचे असून, कोठेही लहान मुलगे किंवा वृद्धही महात्मे व धृतराष्ट्र राजा फार संतुष्ट झाला. एकमेकांस भेटतांच त्यांच्या ह्याच गोष्टी सुरू असो; याप्रमाणें धृतराष्ट्राजवळ बसून अनेक होत. सर्व पांडवांसही अत्यंत शोक झाला कथांच्या योगानें त्यास संतुष्ट करून नंतर ते आणि वृद्ध मातेच्या शोकांमुळे त्यांच्यानें सिद्धगतीस पोहोचलेले मनीषी आपआपल्या फार दिवस नगरांत राहवले नाही. तसाच पुत्रहीन इच्छित स्थलीं निघून गेले.

अध्याय एकविंशत्.

—:—

पांडवांचा मनस्ताप.

वैशंपायन सांगतात:—राजा, कौरवेंद्र त्यांस गोड लग्ना; एकसारखे धृतराष्ट्र राजा-धृतराष्ट्र राजा वनांत गेला असतां इकडे पांडव-विषयींचे व त्या घोर ज्ञातिवधासंबंधाचे वांस फारच दुःख व शोक झाला; आणि विचार त्यांच्या मनांत येत आणि ते उद्विग्न त्यांची माता धृतराष्ट्राबरोबर गेल्या-होत, बाल अभिमन्यूचा रणांत झालेला वध, मुळें त्यात आणखी मातृशोकाची भर पडली. समरांगणांत माशार न घेणाऱ्या महाबाहु सर्व पौरजेनही धृतराष्ट्राविषयीं शोक करूं कर्णाचा वध, आणि त्याचप्रमाणें द्रौपदेयांचा लागले आणि ब्राह्मणांचे तोंडीही त्याच राजा-व अन्य इष्टमित्रांचा झालेला विनाश एकसारखा त्या गौरी सुरू झाल्या. 'वृद्ध धृतराष्ट्र राजा त्यांस आठवून ते वीर अत्यंत खिन्न होत निर्जन अरण्यांत कसा राहील ? महाभाग असत. हे भारता, बहुतेक सर्व वीर ठार होऊन गांधारी व कुंतीभोजकच्या पृथा हा तेंथें कोसे व एकूण एक चांगल्या वस्तु व रत्नं नष्ट होऊन दिवस काढतील ?' अरण्यांत त्यांची काय निवीर व निःसत्त्व झालेली पृथ्वी रात्रंदिवस

त्यांच्या डोळ्यांपुढें उभी राही व त्यांस केव्हांही समाधान वाटत नसे. कोठेंही जा व कांहींही करा. त्यांच्या मनाची उद्धिगता बिलकूल कमी झाली नाही. हतपुत्रा द्रौपदी वें भाववती सुभद्राही एकंदरीत अतिशय उद्धिग्न होत्या; आणि, हे राजा, ते तुझे सर्व वाडवडील, तुझा पिता व विराटकन्येचा पुत्र परिक्षित या बालकाकडे पाहून कष्टाने दिवस कंठीत होते !

अध्याय बाविसावा.

—०—

युधिष्ठिराचें धृतराष्ट्रदर्शनार्थ प्रयाण.

वैशंपायन सांगतात:—राजा, पांडवांस मातेचा फार लळा असल्यामुळे ते वीराग्रणी पुरुषसिंह मातेच्या चिंतनानें अत्यंत दुःखित झाले होते. पूर्वी ते राज्यकारभारांत नित्य गढलेले असत, पण सांप्रत ते नगरांतील कोणत्याही गोष्टीत मन घालितनासे झाले; व शोकाने घेरले गेल्यामुळे त्यांस कोणतीही गोष्ट आवडे-नाशी झाली. फार काय—पण कोणाशीं संभाषण करण्याचाही त्यांस तिटकारा वाटूं लागला! राजा, ज्यांकडे वांकड्या नजरेनें पाहण्याची कोणाची छाती नव्हती, व जे गंभीरपणांत केवळ प्रतिसागरच होत, त्यांची आज काय स्पष्ट झालें !”

अवस्था झाली होती पहा ! त्यांचें ज्ञान शोकापुढें लटपटून जाऊन त्यांची विचारशक्तिही नष्ट झाली होती व एकंदरीत ते मृतप्राय झाले होते. रात्रंदिवस ते मातेविषयी चिंतन करीत होते. “महाराज, देवी पृथा माझ्या केव्हां दृष्टीस होत. “पृथा फार अशक्त आहे; ती त्या दोघां पडेल हो ! जर ती जीवत असेल आणि मी स्त्रीपुरुषांस कशी वागवीत असेल ? पुत्र मरून जिवंत असतांना आज माझ्या दृष्टीस पडेल, निराधार झालेला तो वृद्ध राजा हिंस्र श्रापदांनीं तर मला फार आनंद होईल. राजन्, आम्हां-गजबजलेल्या अरण्यांत स्त्रीसह एकटा कसा प्रमाणेंच आपणांसही नित्य वाटावें आणि आपले रहात असेल ? जिचे सर्व आमचांथ निधन मन नित्य धर्माचे ठिकाणीं रममाण व्हावें. महापावले आहेत, अशी महाभाग् देवी गांधारी राज, आज आमचे मनोरथ पूर्ण करण्यास त्या विजन अरण्यांत वृद्ध व अंध पतीच्या आपणच समर्थ आहां. महाराज, सर्व स्त्रीसमु-

भागून कशी बरें संचार करीत असेल !” असा त्यांचा परस्परशीं विचार चालला असतां एका-एकीं त्यांच्या अंतःकरणांत त्यांकडे जाण्या-विषयी उत्सुकता उत्पन्न झाली. इतक्यांत धृतराष्ट्रास पाहण्याच्या इच्छेनें सहदेव धर्मराजाचे गायवर मस्तक ठेवून म्हणाला, “महाराज, धृतराष्ट्राच्या दर्शनास जाण्याविषयी आपल्या मनाचा कल दिसत आहे, म्हणून मी बोलण्याचें श्रेय करितों. राजेंद्रा, आपणां वडिलांपाशीं माझ्यानें जाण्याविषयी एकदम गोष्ट काढवेंना, पण आतां ती वेळ आपोआपच आली आहे.

श्वश्रुश्वशुरांस वागविणारी ती तपस्विनी कुंती माझ्या दृष्टीस पडेल तर तें माझे सुदैव होय. त्या वृद्ध तपस्विनीच्या केंसांच्या जरा झाल्या असतील आणि कुश व काश अंगाला येवून क्षतेंही पडलीं असतील ! जिनें अजवर अत्यंत सुख भोगिलें आणि राजवाड्यांत व उत्तम मंदिरांत जिचे सर्व दिवस गेले, ती माझी माता हल्लीं अत्यंत दुःखित व श्रांत झालेली असेल ! ती माझ्या केव्हां दृष्टीस पडेल हो ! भरतर्षभा, राजकन्या कुंती आज वनांत कष्ट भोगीत रहात आहे, त्यापेक्षां, मानवांचे सर्व भोग व सुख दुःखांच्या स्थिति केवळ अनित्य आहेत, असेंच

राजा, सहदेवाचें हें भाषण श्रवण करून पुढें लटपटून जाऊन त्यांची विचारशक्तिही स्त्रियांस ललामभूत असलेली देवी द्रौपदी नष्ट झाली होती व एकंदरीत ते मृतप्राय झाले होते. राजा, देवी पृथा माझ्या केव्हां दृष्टीस होत. “पृथा फार अशक्त आहे; ती त्या दोघां पडेल हो ! जर ती जीवत असेल आणि मी स्त्रीपुरुषांस कशी वागवीत असेल ? पुत्र मरून जिवंत असतांना आज माझ्या दृष्टीस पडेल, निराधार झालेला तो वृद्ध राजा हिंस्र श्रापदांनीं तर मला फार आनंद होईल. राजन्, आम्हां-गजबजलेल्या अरण्यांत स्त्रीसह एकटा कसा प्रमाणेंच आपणांसही नित्य वाटावें आणि आपले रहात असेल ? जिचे सर्व आमचांथ निधन मन नित्य धर्माचे ठिकाणीं रममाण व्हावें. महापावले आहेत, अशी महाभाग् देवी गांधारी राज, आज आमचे मनोरथ पूर्ण करण्यास त्या विजन अरण्यांत वृद्ध व अंध पतीच्या आपणच समर्थ आहां. महाराज, सर्व स्त्रीसमु-

दाय कुंतीचे, गांधारीचे व धृतराष्ट्राचे दर्शनास
उत्सुक झाला असून वनांत जाण्यास एका
पायावर तयार आहे ! ”

हे भरतर्षभा, राज्ञी द्रौपदीचें हें भाषण ऐकून
युधिष्ठिर राजानें सर्व सेनाध्यक्षांस बोलावून
सांगितलें, “ पुष्कळ हत्ती व रथ यांसह आज्ञा केली.
आपली सेना सज्ज करून बाहेर काढा. वनांत तिचें संरक्षण करीत होतें. युधिष्ठिराची आज्ञा
राहणाऱ्या धृतराष्ट्र राजाच्या दर्शनास मला जाव-
याचें आहे. ” मग त्यानें अंतःपुराकडील अधिका-
ऱ्यांस आज्ञा केली कीं, “ नानाप्रकारचीं सर्व वाहनें
व हजारों पालख्या सज्ज करा. छकडेवाले,
दुकानदार, जुजबी घेंरे वगैरे करणारे शिल्पी
आणि खजिन्यावरील अधिकारी यांनीं कुरु-
क्षेत्रांतील धृतराष्ट्राचे आश्रमास जाण्यासाठीं
बाहेर पडावे. पौरजनापैकीं ज्या कोणाला धृत-
राष्ट्र महाराजांचें दर्शन घेण्याची इच्छा असेल
त्या सर्वांस येण्याची मोकळीक आहे. त्यांच्या
खाण्यापिण्याची वगैरे नीट व्यवस्था केली
जाईल व त्यांस सुरक्षितपणें नेलें जाईल.
मुदपाकखान्यावरील अधिकारी, आचारी व
सर्व मुदपाकखान्याचे बरोबर ध्या; आणि नाना-
प्रकारचे भक्ष्यभोज्य पदार्थ माझ्या खासगी-
कडील गाडींत भरून बरोबर असूं द्या. उद्यांच
प्रयाण करावयाचें, अशी नगरांत दबंदी
पिटवा. आतां अवकाश फारच थोडा उरला
आहे, यासाठीं आजच नगराबाहेर पटांगणांत
नानाप्रकारच्या डेरे, राहुट्या वगैरे उभारा. ”
राजा, याप्रमाणें आज्ञा करून तो युधि-
ष्ठिर राजा आपले भाऊ, स्त्रीसमुदाय व
वृद्धजन यांसहवर्तमान दुसरे दिवशीं उजाडतांच
नगरांतून बाहेर पडला. मग प्रवासाची सर्व
व्यवस्था नीट लावण्यासाठीं तो सर्व लोकांसह
पांच दिवस तेथेंच राहिला आणि नंतर त्यानें
वनांत प्रयाण केलें.

अध्याय तेविसावा.

—:०:—

युधिष्ठिराचें धृतराष्ट्रआश्रमास गमन.

वैशंपायन सांगतात:—नंतर युधिष्ठिर
राजानें आपल्या सेनेस प्रयाण करण्याची
आज्ञा केली. अर्जुनप्रभृति लोकपालसदृश वीर
तिचें संरक्षण करीत होतें. युधिष्ठिराची आज्ञा
होतांच सर्वत्र एकच गडबड उडून गेली
माहुत, साराथी व स्यार हर्षभरित होऊन
‘ रथ जोडा ’ ‘ जोडा ’ ‘ बांधा ’ ‘ बांधा ’
अशा आरोळ्या देऊ लागले व त्यांचा प्रचंड
ध्वनि होऊ लागला. कित्येक पालख्यांत बसून
निघाले: कित्येक चपल घोड्यांवर बसून गेले:
प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें शोभणाऱ्या सुवर्णरथांत
कित्येक बसले; कित्येक हत्तींवर आरूढ झाले;
कित्येकांनीं उंटोंवर बसून प्रयाण केलें; आणि
वाघनखें व प्रास हीं हत्यारें वापरणारे दुसरे कित्येक
योद्धे पार्थीच चालले होते. राजा, कुरुपति धृत-
राष्ट्राच्या दर्शनास उत्सुक झालेले पुष्कळ पौरजन
अनेक प्रकारच्या वाहनांत बसून युधिष्ठिर राजा-
बरोबर गेले. राजाज्ञेवरून गौतम कृपाचार्यांनीं सर्व
सेनेचें आधिपत्य स्वीकारिलें; आणि त्या सेना-
पतींनीं सेनेसहवर्तमान आश्रमाकडे प्रयाण केलें.
तेव्हां कुरुपति युधिष्ठिर राजाही प्रचंड रथसेने-
सह प्रयाण करूं लागला. त्या वेळीं त्याच्या
भोंवतीं द्विजगणांची दाटी होती; सूत, मागध
व बंदी हे त्याची स्तुति करीत होते; आणि
त्याच्या मस्तकावर शुभ्र छत्र धरिल्लें होतें.
त्याचप्रमाणें, ज्यांवर यंत्रें व आयुधें सज्ज
आहेत व जे मेघांसारखे दिसत आहेत अशा
गजांसह भीमकर्मा वातात्मज वृकोदर यानें प्रयाण
केलें. उभयतां माद्रीपुत्रही चिलखतें वगैरे घालून व
ध्वज उभारून अश्वारूढ होतात अनेक लोकां-
सह शीघ्र गतीनें जाऊ लागले. महातेजस्वी
जितेंद्रिय अर्जुन श्वेत अश्व जोडलेल्या व सूर्या-

प्रमाणे झळकणाऱ्या दिव्य रथांत बसून राजाच्या मागून गेला. द्रौपदीप्रमुख स्त्रियांचे समुदायही पालख्यांत व मेण्यांत बसून अंतःपुरांतील अधिकाऱ्यांच्या संरक्षणाखाली अपार द्रव्य उधळीत चालले. हे भरतर्षभा, हत्ती, घोडे व रथ यांनी सुसमृद्ध व पांवे, वीणे वगैरे वाद्यांच्या ध्वनीने दुमदुमून गेलेले तें पांडवांचें सैन्य त्या वेळीं प्रयाण करीत असतां फारच शोभायमान दिसत होतें. राजा, याप्रमाणे ते कुरुंगव रम्य अशा नदीतीरी व सरोवरांचे कांठीं मुक्काम करीत क्रमानें पुढें चालले. इकडे महातेजस्वी युयुत्सु व धौम्य पुरोहित ह्यांनी युधिष्ठिराच्या आज्ञेवरून मार्गे शहराचा बंदोबस्त ठेविला. असो; तो युधिष्ठिर राजा क्रमानें मुक्काम करीत जातां जातां परम पावन यमुना नदी उतरून कुरुक्षेत्रांत येऊन पांचला. पुढें त्यानें दूर अंतरावर धीमान् शतयूप राजर्षीचा व त्याच्या जवळच धृतराष्ट्राचा आश्रम अवलोकन केला. तेव्हां, हे भरतर्षभा, ते सर्व लोक हर्षभरित होत्साते आनंदाच्या आरोळ्यांनीं तें अरण्य व्याप करीत त्वरेनें त्यांत शिरले.

अध्याय चोविसावा.

—०:—

धृतराष्ट्राची भेट.

वैशंपायन सांगतात:—तो आश्रम दुरून दृष्टीस पडतांच पांडव तेथेंच वाहनांतून खाली उतरून नम्रतेनें पार्थीच त्या राजाच्या आश्रमास गेले. तो सर्व योद्ध्यांचा समुदाय, नागरिक लोक आणि कुशुभ्रेष्टांच्या सर्व स्त्रिया देखील त्या वेळीं पार्थीच पुढें गेल्या. नंतर पांडव धृतराष्ट्राच्या आश्रमांत गेले. परंतु या वेळीं धृतराष्ट्र राजा किंवा दुसरेही कोणी आंत नव्हत. त्या आश्रमाचे आसपास मृगांचे कळप क्रीडा करीत असून केळींच्या वनांनें त्यास शोभा

आली होती. असो; मग आजूबाजूचे नियम-युक्त व व्रतस्थ तपस्वी हे पांडवांस पाहण्या-पाडवांस पाहण्यास सदादित वाणीनें विचारिलें, “ कुरुवंशाचा मुख्य आधार व माझा वडील चुलता धृतराष्ट्र राजा कोठें आहे ? ” त्यांनीं उत्तर दिलें, ‘ राजा, स्नान करून उदकाचे घडे व फुलें आणण्यासाठीं तो यमुनेवर गेला आहे. ’ मग त्यांनीं सांगितलेल्या मार्गानें सर्वजण त्वरेनें यमुनेकडे जाऊ लागले, तों थोड्या अंतरावर कुंती वगैरे तीं सर्वजणें पार्थीच येतांना त्यांच्या दृष्टीस पडलीं. त्यांस पाहतांच वाडिलांचे दर्शनास भुकेलेले ते सर्वजण लवकर लवकर पाय उचलूं लागले; सहदेव तर कुंतीकडे जोरांनें धावलाच आणि त्या धीमतांनें मातेच्या पायांवर मस्तक ठेवून गळा कळून रडण्यास प्रारंभ केला ! त्या लाडक्या मुलास पाहतांच कुंतीचें तोंडही रड्याचा हुंदका येऊन गोरं मोरें झालें. तिनें त्यास उठवून घट्ट पोंडारी धरलें आणि ‘ सहदेव आला ’ म्हणून गांधारीस सांगितलें. सहदेवाचे मागून युधिष्ठिर राजा, भीमसेन, अर्जुन व नकुलही येत आहे असें पाहून पृथा त्वरेनें चालूं लागली. ती हतपुत्र धृतराष्ट्र व गांधारी यांच्या पुढें चालत होती व त्या दोघांस जपून आणीत होती. तिला पाहतांच पांडवांनीं जमीनीवर लोटांगणें घातलीं आणि थोर मनाच्या धृतराष्ट्र राजानें त्यांचे अंगास स्पर्श करून व शब्दावरून ते कोण हें ओळखलें आणि त्यांचें त्या ज्ञानवान् राजानें सांत्वन केलें. नंतर ते थोर मनाचे सर्व पांडव डोळे पसून गांधारी, धृतराष्ट्र व माता कुंती यांचे सन्निध नम्रतेनें उभे राहिले; आणि त्यांनीं धृतराष्ट्र वगैरे सर्वाजवळचे पाण्याचे घडे आपण स्वतः घेतले. नंतर नरसिंह पांडवांच्या राण्या व सर्व स्त्रीसमुदाय आणि नगरांतील व इतर

प्रदेशांतील प्रजाजन तेथें प्राप्त होऊन त्यांनीं सारखा गौर, मोठ्या सिंहासारख्या बांध्याचा धृतराष्ट्र राजाचें दर्शन घेतलें. ते पायां पडत धिप्पाड वीर बसला आहे—ज्याचें नाक मोठें असतां युधिष्ठिर राजानें त्यांचीं नांवें व कुळें आहे, डोळे विस्तीर्ण व लांबट आहेत, आणि सांगितलीं आणि धृतराष्ट्र राजानें तीं ऐकून बुबुळही विस्तीर्ण असून आरक्तवर्णाचीं आहेत, त्याप्रमाणें त्यांचा सन्मान केला. याप्रमाणें सर्व हा कुरुपति युधिष्ठिर होय. त्याच्या पलीकडे मंडळी सभोवतीं जमली असतां धृतराष्ट्र राजाचे हा मत्तगजेंद्राप्रमाणें गमन करणारा, तस-नेत्र आनंदांशूनीं भरून आले आणि आपण सुवर्णासारख्या गौरवर्णाचा, ज्याचे खांदे पुष्ट हस्तिमापरांतच आहेत असें त्यास वाटलें. पुढें व रुंद आहेत, आणि बाहूही भले लठ्ठ व द्रौपदी वगैरे सर्व स्त्रियांनीं त्या राजाला अभि- दीर्घ आहेत, हा वृकोदर; पाहिलांत ! वृको-वादन केलें. तेव्हां गांधारी व कुंती यांसहवर्तमान दराच्या मार्गे जो गजेंद्रासारखा शोभणारा त्या धीमान् राजानें त्यांचा फारच गौरव श्यामवर्ण तरुण भलें मोठें धनुष्य घेऊन बसला केला. तदनंतर ती सर्व मंडळी आश्रमास आहे, ज्याचे स्कंधप्रदेश सिंहासारखे उन्नत परत आली. त्या वेळीं तेथें सिद्ध व चारण आहेत, जो गजेंद्राप्रमाणें डुलत डुलत चालत हेही आले होते; आणि तारागणांनीं व्याप्त असतो, आणि ज्याचे नेत्र कमलासारखे दीर्घ अशा आकाशाप्रमाणें तो आश्रम दर्शानोत्सुक आहेत तो वीर अर्जुन होय. कुंतीच्या सन्निध जनांनीं व्यापून गेला होता.

अध्याय पंचविंशत्वा.

—:०:—

संजय ऋषींस युधिष्ठिरादिकांची
ओळख करून देतो.

वैशंपायन सांगतात:—मग, हे भरतर्षभा, यताक्षी द्रौपदी बसली आहे पहा. हिची अंगकांति ज्यांचे नेत्र आनंदानें कमलाप्रमाणें प्रफुल्ल नीलोत्पलासारखी असून जणू ही देवलोकाची झाले आहेत, असे ते सर्व आपन्नांधव, आणि कोणी देवताच किंवा मूर्तिमती लक्ष्मीच आहे विशालवक्ष पांडवांस पाहण्याच्या इच्छेनें असें भासतें. हिच्या बाजूला जणू स्त्रीरूपानें नाना ठिकाणांहून आलेले सर्व महाभाग तपस्वी अवतरलेली साक्षात् चंद्रप्रभाच कीं काय अशी यांसहवर्तमान तो धृतराष्ट्र राजा आश्रमांत शोभणारी जी शुद्धसुवर्णासारखी गौरवर्ण स्त्री जाऊन बसला. मग ते तपस्वी ह्मणाले, “ यांतील बसली आहे, ही त्या चक्रधारी निरुपमेय श्री-युधिष्ठिर कोण, भीमाजून कोणते, तसेच नकुल-कृष्णाची भगिनी सुभद्रा होय. ही जांबूनद सुवर्णा-सहदेव कोणते, आणि कीर्तिमती द्रौपदी कोणती सारख्या गौरवर्णाची स्त्री नागकन्या उलूपी असून हें समजावें अशी आमची इच्छा आहे. ” तेव्हां ही पार्थाची भार्या आहे. जिच्या वर्णाला ताज्या सूतपुत्र संजयानें सर्व पांडव, द्रौपदी आणि इतर मधुक पुष्पांचीच उपमा साजेल, अशी ही उलूपी-सर्व कुरुस्थिया यांचीं नांवें वगैरे सांगून त्यांची च्याच बरोबरीची पांड्यराजाची कन्या चित्रांगदा त्यांस ओळख करून दिली. होय. हीही पार्थाचीच भार्या आहे. ती पत्नी-

संजय ह्मणाला:—हा जो शुद्ध सुवर्णा-कडे बसली आहे तो ?—ती कृष्णाबरोबर नित्य

स्पर्धा करणाऱ्या व शेवटीं कौरवेंद्र दुर्योधनाचा स्थिरस्थावर झाल्यावर कुरुवृद्ध धृतराष्ट्र राजानें सेनापति झालेल्या शल्य राजाची बहीण. ही त्या सर्वांचा यथोचित कुशल समाचार घेतला. वृकोदराची श्रेष्ठ भार्या होय. ही पलीकडची चांफेकळ्यांच्या माळेसारखी गौर स्त्री जरासंध नामक प्रख्यात मागध राजाची कन्या असून धाकटा माद्रीपुत्र सहदेव याची प्रिय पत्नी आहे. तिच्या जवळच जी दुसरी इंदीवरतुल्य धृतराष्ट्र विचारितोः—हे महाबाहो युधि-

अध्याय सव्विसावा.

—०—

विदुराचें निर्याण.

धृतराष्ट्र विचारितोः—हे महाबाहो युधि-
श्यामांगी कमलनयना वसली आहे, ती ज्येष्ठ भिरा, तूं आपले सर्व भाऊ, पौरजन व राज्यां-
माद्रीपुत्र नकुल याची भार्या होय. जिनें तील सर्व प्रजा यांसहवर्तमान खुशाल आहेस
मुलास मांडीवर घेतलें आहे, ही तपसुवर्णगौरी ना ? त्याचप्रमाणें, राजा, तुजवर अवलंबून
विराटकन्या उत्तरा होय. त्या द्रोणादिक असणारे तुझे सचिव, चाकरनोकर आणि
रथस्थ वीरांनीं ज्यास रणांत विरथ असतां गुरु हे सर्व सुखरूप आहेत ना ? तुझ्या राज्यांत
मारिलें, त्या अभिमन्यूची ही भार्या. आणि ह्या ते निर्भयपणें राहतात ना ? राजा, मोठमोठे राजविं
पलीकडे पांढरें वस्त्र नेसलेल्या व भांग्याशिवाय वागत आले त्या पुरातन पद्धतीप्रमाणेंच तूं
केंसांस शोभा आणणारा एकही अलंकार धारण वागतोस ना ? अन्यायानें द्रव्यापहार न करतां
न केलेल्या त्या शंभर स्त्रिया वसल्या आहेत, तुझा खजिना भरला जातो ना ? आणि, राजा,
त्या कौरवांच्या स्त्रिया, आणि या वृद्ध कुरु-
पतीच्या पुत्रपतिहीन झालेल्या स्त्रिया होत ! रूप अशी तीन प्रकारची वागणूक तूं ठेवीत
ब्रह्मपदीं लीन झाल्यामुळें ज्यांची बुद्धि व प्रकृति असतोस ना ? तूं अग्रहार वगैरे देऊन ब्राह्म-
शुद्ध झाली आहे असे ब्रह्मर्षीहो, तुम्हीं विचारि-
ल्याप्रमाणें मीं तुम्हांला अत्यंत पवित्र अंतःकर-
णाच्या ह्या मुख्यमुख्य सर्व राजस्त्रिया सांगितल्या.

वैशंपायन सांगतातः—मग ते सर्व तपस्वी
निघून गेले; योद्धे त्या आश्रममंडलाच्या
बाहेर रथांचे घोडे वगैरे वाहनें सोडून वसले;
आणि स्त्रिया, वृद्ध, धाकट वगैरे सर्वजण
स्वस्थपणें विश्रान्ति घेऊं लागले. याप्रमाणें सर्व

राजेंद्रा, तूं श्रद्धापूर्वक पितरांचें व देवतांचें
यजन करितोस ना ? आणि त्याचप्रमाणें, हे
भारता, अन्नपानादिकांच्या योगानें अतिथि-
पूजन करितोस ना ? तुझ्या राज्यांतील सर्व
ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र आणि तुझे
कुटुंबी नित्य स्वकर्मनिरत व नीतिपथानें चालणारे

१ इयं स्वसा राजचक्रपूतेश्च प्रवृद्धनीलेत्पलदामवर्णा
पस्पर्ध कृष्णेन सदा नृत्यो यो वृकोदरस्पर्ध परिग्रहोऽयः
असें मूल आहे; व टीकाकारांनीं 'वः कृष्णेन
पस्पर्ध पस्पर्धे तस्य शल्यस्य...' असें स्पष्टीकरण
दिलें आहे; आणि त्याच्या आधारेच हा अर्थ
आम्हीं दिला आहे. पण हा शल्य कोण त्याचा
उलगडा होत नाही. सद्य इ स्थल आम्हांस
अनिवार्य दिसते.

आहेत ना ? स्त्रिया, बाल व वृद्ध यांना दुःख अथवा
याचना करण्याचा प्रसंग येत नाही ना ? हे
नरर्षभा महाराजा, तुझ्या घरीं सुवासिनीपूजन
होत असतें कीं नाही ? आणि तुजसारखा योग्य
राजा लाभल्यामुळें ह्या राजर्षींच्या श्रेष्ठ वंशाची
कीर्ति पूर्वीप्रमाणें कायम आहे ना ?

वैशंपायन सांगतातः—याप्रमाणें धृतराष्ट्र

राजनं विचारिलें असतां, त्या न्यायेच्या वाकपटु नच मागें वळला, तेव्हां युधिष्ठिर राजा एक-
युधिष्ठिरानें कुशलप्रश्नपूर्वकप्रत्युत्तर दिलें. टाच त्याचे मागें धाबला. त्या वेळीं तो विदुर

युधिष्ठिर म्हणाला:—महाराज, येथें जरा थोडासा दिसे, मध्यंतरीं मुळींच दिस-
आपलें तप, दम व शम यांचें संवर्धन होत नासा होई, असें चाललें होतें; आणि उत्तरा-
आहे ना ? आपली सेवा करूं इच्छिणाऱ्या तर तो घोर वनांत आंत आंतच शिरत होता;
या माझ्या मातेलाही श्रमांची संवय झाली किंवा आणि त्याच्या मागें 'विदुरा, मी आपला लाडका
नाहीं ? आतां हिला थकवा येईनासा झाला युधिष्ठिर राजा आहे.' असें ओरडत तो राजा
ना ? महाराज, तिजकडून तुमची उत्तम सेवा फारच प्रयत्नानें धावत होता, नंतर कांहीं वेळानें,
झाली म्हणजे तिचा वनवास सफल होणार युधिष्ठिर आपली पाठ सोडीत नाहीं असें
आहे. तशीच ही घोर तपश्चर्या करणारी पाहून, त्या वनांत जेथें चिटपाखून्ही आढळा-
माझी ज्येष्ठ माता गांधारी थंडीवाऱ्यानें व वयाचें नाहीं अशा भयाण एकांतस्थळीं
चालण्याच्या श्रमांनीं कृश झाली आहे; हिला जाऊन तो महाबुद्धिमान् विदुर एका वृक्षाला
या स्थितींत दुःख होत नाहीं ना ? रणांत मेलेल्या टेंकून उभा राहिला. या वेळीं तो फार क्षीण
आपल्या महावीर्यशाली क्षत्रधर्मपरायण झाला होता; आणि एका शरीराकृतीवरूनच हा
पुत्रांसाठीं ही आतां शोक करीत नाहीं ना ? विदुर असंल अर्शा कदाचित अंधुक कल्पना
त्याचप्रमाणें, त्यांच्या नाशास कारण झालेल्या येणें शक्य होतें; तथापि महाबुद्धिमान् युधि-
आम्हां पाण्यांचें ही केव्हांही अनिष्ट चिंतीत थिरानें त्या महामतीस ओळखलें ! आणि
नसते ना ? राजन्, विदुर कोठें गेला आहे ? 'मी युधिष्ठिर आहे' असें म्हणून, विदुराला
तो तर आम्हांस येथें दिसत नाहीं. तसाच हा ऐकू जाई इतक्या अंतरावर उभा राहून त्यानें
संजय खुशाल आहे ना ? व याची तपश्चर्याही विदुराची स्तुति घेली. तेव्हां विदुर दृष्टि स्थिर
स्थिरपणें चालली आहे ना ?'

वैशंपायन सांगतात:—युधिष्ठिरानें असें दृष्टि युधिष्ठिराचे दृष्टीशीं मिळवून व आपली
भाषण केलें असतां धृतराष्ट्रानें त्यास उत्तर इंद्रियें व प्राणही योगबलानें देहांतून बाहेर
दिलें, "पुत्रा, विदुर खुशाल असून त्यानें काढून आपला प्राण युधिष्ठिराचे प्राणांत आणि
घोर तपश्चर्या चालविली आहे. तो फक्त वायुभक्षण इंद्रियें त्याच्या इंद्रियांत मिळवून आकिली !
करितो, दुसरें कांहीं एक खात नाहीं, यामुळें अशा प्रकारें तो विदुर एकदम योगसामर्थ्य-
कृश झाला आहे. तो सदादीत भ्रमण करीत करून युधिष्ठिराचे देहांत शिरून त्यानें तोच
असतो. या शून्य अरण्यांत तो केव्हां केव्हां देह विशेष तेजस्वी केला. तेव्हां विदुराचे डोळे
ब्राह्मणांच्या दृष्टीस पडतो." इतकें तो बोलत तसेच ताठ राहून शरीर जागच्या जागीच
आहे तों, ज्याच्या मस्तकावर जटाभार व अचेतन होऊन वृक्षास टेंकले आहे, असें
मुखांत दगड आहेत, जो अत्यंत कृश असून युधिष्ठिराच्या दृष्टीस पडले; आणि याच वेळीं
दिगंबर आहे, आणि ज्याचें सर्वांग मलानें भरलें आपल्या अंगांत पुष्कळपट सामर्थ्य आलें
असून त्यावर रानांतली धूळ बसली आहे, आहे असें त्यास वाटूं लागले. मग, आपण
असा विदुर त्याच्या दृष्टीस पडला. पण तो आश्रम आणि विदुर हे एकाच धर्माशानें जन्मलों
दृष्टीस पडतांच विदुर एकदम दूर अंतरावरून आहों हें धर्मराजास आठवलें आणि पूर्वी

विदुर दृष्टि स्थिर करून त्याकडे पाहू लागला. (पृष्ठ २००.)

व्यास मुनींनीं उपदेशिलेल्या योगधर्माचिंही त्यास स्मरण झालें, तेव्हां त्या महातेजस्वी ज्ञानवंतानें जाणलें कीं, विदुर व आपण एकत्रागतच असल्यामुळे तो योगबलेंकरून आपल्यांत

मिळून गेला आहे. मग विदुराच्या देहास पृण्यशीलांची ती मंगलकारक व निरभ्र रात्र तेथेंच प्रेतसंस्कार करावा, असें मनांत घेऊन त्या आश्रमांत मोठ्या आनंदांत निवून गेली. धीमान् धर्मराजानें त्यास अग्नि व्यावयाचें त्या रात्रीं तेथें त्यांच्यामध्ये धर्म व अर्थ यां-
योजिलें. इतक्यांत आकाशवाणी झाली कीं, विषयींच्या अनेक मोठी निघाल्या. त्यांत नाना-
'हे राजा, हे विदुराचें शरीर दग्ध करूं नको. देशांतील संवंध आला; व मधून मधून पुष्कळ
तें तेथेंच राहूं द. अवा हा सनातन धर्मच वेदवाक्यंही घेऊन गेलीं. हे नराधिपा, त्या
आहे. कारण, भारता, यास सांतातिक लोक रात्रीं पांडव आपल्या बहुमोल शय्या सोडून
प्राप्त व्हावयाचे आहेत. यांनं यतिधर्माचा स्वीकार आश्रमांत मातेसन्निध भूमीवरच निजले !
केला असल्यामुळे पास अग्नि देणें वक्त नाहीं; आणि धृतराष्ट्र राजा जो आहार करीत असे
आणि, राजा, यावद्दल ते शोकही करूं नयेस !' 'तोच कंदमुळांचा आहार त्या नृवीरांनीं त्या

अशी आकाशवाणी श्रवण करून युधि- रात्रीं केला ! अगो; मग रात्र अतिकांत झाल्यावर
धिर तेथून परतला आणि धृतराष्ट्र राजाच्या युधिष्ठिरराजा आपल्या बंधूसह सकाळचीं आह्निक
आश्रमास परत घेऊन त्यानें पडलला सर्व कृत्यें आद्येपुन अंतः, परिवार, सेवक व पुरो-
प्रकार त्यास निवेदन केला. तेव्हा तो महा- हित यांस वरीवर घेऊन धृतराष्ट्राच्या अनुज्ञेनें
तेजस्वी राजा, तेथील ते सर्व लोक आणि आश्रमाच्या आतपासचा प्रदेश पाहण्यास
भूमिसेनप्रभुनि कुरुवीर पराक्रांतेचे आश्चर्य निघाला व आपल्या इच्छेप्रमाणें यथासुखें
चकित झाले. मग धर्माचें तें भाषण ऐकून फिरला. त्या ठिकाणीं आश्रमांतील वेदीवर
संतुष्ट झालेला धृतराष्ट्र राजा त्यास हाणाला, अग्नि प्रत्यक्षित झाले आहेत, दीक्षा घेतलेल्या
'राजा, येथें उदक, कंद, फळे वगैरे जे काहीं मुनींनीं त्यांत हवन चालविलें आहे, वेदीवर
मगकडे आहे तेंच तुम्हीं मान्य करून घेतलें वन्य पृष्ठांचे दीग पडले आहेत, आणि
पाहिजे. कारण, हे राजा, अतिथि कितीही मुनींच्या पवित्र व शुचिर्भूत मूर्ति ब्राह्म-
योग्यतेचा अमला तरी तो ज्याचा अतिथि तेजानें झळकत आहेत असें त्याच्या दृष्टीस
असेल त्याच्या स्थितीप्रमाणें त्यानें झालें पाहिजे, पडलें. राजा, त्या आश्रममंडळांत जागो-
अग्न नियमच आहे. राजाला योग्य असें आद- जाग मृगांचे कळप निर्भयपणें संचार करीत
रातिथ्य आह्मी वनवासी कसें करूं शकणार !' आहेत; तसेच पक्षीही निःशंकपणें गात

यावर धर्मराजानें 'ठीक आहे, आम्हांस आहेत; मयूरांच्या केका, जलकाकांचे किलबि-
त्यांतच आनंद आहे.' असें उत्तर देऊन त्या लाट, आणि कोकिलांचे 'कुहू' 'कुहू' असे
राजानें दिलेलीं फळे व मुळें आपल्या भावांसह श्रुतिमनोहर गोड शब्द चालले आहेत; कोठें
भक्षण केलीं. नंतर सर्व लोकांनीं तेथेंच वृक्षां- कोठें द्विजांचे वेदघोष ऐकूं येताहेत; आणि फल-
खालीं डेरे देऊन ती रात्र भोजन न करितां मूलांचा आहार करणाऱ्या थोर मुनींनीं
उदक, कंद व मुळें यांवरच काढिली. त्या आश्रमप्रदेशास शोभा आणिली आहे असें

युधिष्ठिराच्या अवलोकनांत आले. असो; नंतर, कांस भेटले; आणि धृतराष्ट्र राजास ' बसावें ' राजा, युधिष्ठिर राजानें तपस्व्यांस देण्याच्या असें म्हणाले. नंतर दर्भावर कृष्णाजिन आणि उद्देशानें मुद्दामच बरोबर आणलेले सुवर्णाचे तसेच त्यावर रेशमी वस्त्र घालून मुद्दाम तयार केलेल्या औदुंबराचे घडे, अजिनें, वल्कलें, सुवें, कमंडलु, उत्तम आसनावर व्यास अधिष्ठित झाले; आणि थाळे, तपेलीं, त्याचप्रमाणें लोखंडी बासनं व मग त्यांच्या आज्ञेनें तेथील ते सर्व महा-
दुसरीं नानाप्रकारचीं भांडीं, आणि यांशिवाय- सामर्थ्यावान् द्विजश्रेष्ठ चोहीकडे आपआपल्या ही ज्याला ज्या प्रकारची व जितकी हवीं आसनांवर बसले.

असतां तितकीं भांडींकुडीं त्यांस वांटिलीं.

हे भरतश्रेष्ठा जनमेजया, याप्रमाणें तो धर्म-
शील राजा सर्व आश्रममंडलांत हिंडून व तें

सर्व द्रव्य वांटून टाकून धृतराष्ट्राच्या आश्रमास
परत आला. या वेळीं धृतराष्ट्र राजा आद्विक

आटोपून गांधारीसह शांत अंतःकरणानें बसला स्वस्थानी बसले असतां सत्यवतीपुत्र व्यास
आहे व वर्णनीयआचारसंपन्न अशी आपली माता असें म्हणाले, " हे महाबाहो धृतराष्ट्रा, तुझी
कुंती त्यांच्याजवळ शिष्यवत् नम्रपणें उभी आहे, तपश्चर्या नीट चालली आहे ना ? राजा, वन-
असें धर्माच्या दृष्टीस पडलें. मग 'हा युधिष्ठिर वारांत तुझें मन रममाण होतें ना ? राजा,
आपणांस नमस्कार करीत आहे ' असें आपलें पुत्रवियोगाचा शोक तर तुझ्या अंतःकरणाम
नांव सांगून त्यानें त्यांस वंदन केलें; आणि कर्मा होत नाहीं ना ? त्याचप्रमाणें, हे अनघा,
' बस ' अशी त्याची आज्ञा झाल्यावर तो आस- सर्व ज्ञानें तुजवर सुप्रसन्न असतात ना ? वान-
नावर बसला. हे भरतर्षभा, मग भीमसेन प्रस्थाश्रमाचा विधि तूं दृढनिश्चयानें पाळतांस
वगैरे पांडवही धृतराष्ट्रास वंदन करून त्याच्या किंवा नाहीं ? तशीच वधू गांधारी शोकानें विद्वल
आज्ञेप्रमाणें जवळ जाऊन बसले. त्या काळीं, होत नाहीं ना ? ही मोठी ज्ञानवंत, बुद्धिमान.
जनमेजया, सज्जनांनीं परिवर्तिलेला व ब्रह्म- धर्मार्थकुशल आणि आगमनिगमांतील तत्त्वे
तेजानें झळकणारा तो कुरुपति धृतराष्ट्र देवांनीं जाणणारी आहे. हिला केव्हांही शोक होत
परिवर्षित बृहस्पतीसारखा अतिशयच शोभला. नाहीं ना ? त्याचप्रमाणें, राजा, आपल्या पुत्रांचा

व्यासांचें आगमन.

याप्रमाणें ते तेथें बसले असतां कुरुक्षेत्र- ही कुंती तुमची निरभिमानानें सेवा करते
निवासी शतयूपप्रभृति महर्षि त्या ठिकाणीं आले; ना ? राजा, या धर्मपुत्र युधिष्ठिर राजाचे
आणि इतक्यांत, देवर्षींचे समुदाय ज्यांची तूं अभिनंदन केलेंस ना ? त्याचप्रमाणें या
सेवा करीत असतात, असे महातेजस्वी भगवान् भीमार्जुनांचें व नकुलसहदेवांचेही सांत्वन
व्यास मुनि आपल्या शिष्यांसह त्या राजाच्या केलेंस किंवा नाहीं ? राजा, यांस पाहून
भेटीस प्राप्त झाले. त्यांस पाहतांच धृतराष्ट्र राजा, तुला आनंद होतो ना ! अरे, याविषयीं
वीर्यशाली युधिष्ठिर आणि भीमसेन वगैरे सर्व- तुझें मन अगदीं निर्मल आहे ना ! हे नराधिपा,
जण यांनीं त्यांस उत्थापन देऊन अभिवंदन ब्रह्मज्ञानाच्या प्राप्तीनें तुझा स्वभाव शुद्ध झाला
केलें. मग व्यास मुनि पुढें येऊन शतयूपादि- आहे ना ? हे भारता, प्राणिमात्रांचे ठिकाणीं

अध्याय अष्टाविसावा.

—:—

व्यासांचें भाषण.

वैशंपायन सांगतात:—नंतर महात्मे पांडव

परत आला. या वेळीं धृतराष्ट्र राजा आद्विक
आटोपून गांधारीसह शांत अंतःकरणानें बसला स्वस्थानी बसले असतां सत्यवतीपुत्र व्यास
आहे व वर्णनीयआचारसंपन्न अशी आपली माता असें म्हणाले, " हे महाबाहो धृतराष्ट्रा, तुझी
कुंती त्यांच्याजवळ शिष्यवत् नम्रपणें उभी आहे, तपश्चर्या नीट चालली आहे ना ? राजा, वन-
असें धर्माच्या दृष्टीस पडलें. मग 'हा युधिष्ठिर वारांत तुझें मन रममाण होतें ना ? राजा,
आपणांस नमस्कार करीत आहे ' असें आपलें पुत्रवियोगाचा शोक तर तुझ्या अंतःकरणाम
नांव सांगून त्यानें त्यांस वंदन केलें; आणि कर्मा होत नाहीं ना ? त्याचप्रमाणें, हे अनघा,
' बस ' अशी त्याची आज्ञा झाल्यावर तो आस- सर्व ज्ञानें तुजवर सुप्रसन्न असतात ना ? वान-
नावर बसला. हे भरतर्षभा, मग भीमसेन प्रस्थाश्रमाचा विधि तूं दृढनिश्चयानें पाळतांस
वगैरे पांडवही धृतराष्ट्रास वंदन करून त्याच्या किंवा नाहीं ? तशीच वधू गांधारी शोकानें विद्वल
आज्ञेप्रमाणें जवळ जाऊन बसले. त्या काळीं, होत नाहीं ना ? ही मोठी ज्ञानवंत, बुद्धिमान.
जनमेजया, सज्जनांनीं परिवर्तिलेला व ब्रह्म- धर्मार्थकुशल आणि आगमनिगमांतील तत्त्वे
तेजानें झळकणारा तो कुरुपति धृतराष्ट्र देवांनीं जाणणारी आहे. हिला केव्हांही शोक होत
परिवर्षित बृहस्पतीसारखा अतिशयच शोभला. नाहीं ना ? त्याचप्रमाणें, राजा, आपल्या पुत्रांचा
परित्याग करून तुमच्या सेवेंत तत्पर झालेली

निर्वैरता, सत्य आणि अक्रोध हे तीन गुण तोच हा सनातन धर्म होय. याच अमितबुद्धि-
सर्वात श्रेष्ठ होत. राजा, वनवासाने तुला मान् प्राज्ञाने योगबलेकरून कुरुराज युधिष्ठि-
कर्षी मोह तर पडत नाही ना ? कारण, येथे रास जन्म दिला; आणि ह्यूनच, राजा, त्यास
कचित् अन्न व कंदमूलादिक वन्य पदार्थ सुलभ- 'धर्म' असे म्हणतात. ज्याप्रमाणे अग्नि, उदक,
पणें मिळण्याजोगे असतात आणि कचित् पृथ्वी, वायु व आकाशही सर्व ठिकाणीं भरलीं
उपवासही पडण्याचा संभव आहे. तेव्हां उप- आहेत, त्याचप्रमाणे धर्मांचेही सर्वत्र वास्तव्य
वास पडल्यामुळे तुझ्या बुद्धीला कधीं भ्रांति तर आहे. राजेंद्रा, हा सर्वत्र संचार करणारा असून
पडत नाही ना ? राजेंद्रा, महात्म्या विदुराने सकल चराचरांस व्यापून राहिला आहे. याचें
योगविधीने अत्यंत थोर अशा या युधिष्ठिरामध्ये खरें स्वरूप देवाधिदेवास व निःसंदेह सिद्धांस
कसा प्रवेश केला, हें तुला विदितच आहे. मात्र दिसतें. जो धर्म तोच विदुर होय आणि
विदुर हा साक्षात् यमधर्म असून मांडव्य विदुर तोच पंडुपुत्र युधिष्ठिर होय. हे राजा,
मुनीच्या शापाने त्यास हा मनुष्यदेह प्राप्त तो हा युधिष्ठिर तुझ्या समोर दासासारखा उभा
झाला होता. तो महाबुद्धिमान, महायोगी आणि आहे. तुझा तो महायोगसामर्थ्यवान् व बुद्धि-
अत्यंत थोर मनाचा महात्मा होता. देवांकडील मान् भ्राता-महात्मा विदुर-युधिष्ठिराकडे दृष्टि
ब्रह्मपति किंवा असुरांकडील शुक्र हेही या लावून त्याच्या शरीरांत प्रविष्ट झाला. हे नर-
पुरुषार्थभाइतेक बुद्धिमान नव्हत. त्या वेळीं पैमा, तुझेही मी लवकरच कल्याण करीन. पुत्रा,
मांडव्य ऋषीने अमितकालपर्यंत संचित केलेल्या तुझा संशय दूर करण्यासाठींच सांप्रत मी येथें
तपोबलाचा व्यय केला, तेव्हां त्यास या सनातन आलां आहे असे समज. या कर्मभूमीत कोणाही
यमधर्मास शापितां आले. ब्रह्मदेवाच्या नियोगा- महर्षींनीं आजपर्यंत दाखविलें नाही असे
प्रमाणें मागे माझ्यापासून विचित्रवीर्याच्या आश्चर्यकारक तपाचें फल मी तुझांस दाखवीन.
भार्येच्या (दासीच्या) पोटी त्या सुमहामतीचा हे अनघा, तुला मजपासून काय प्राप्त करून
जन्म झाला. हे धृतराष्ट्र राजा, तो तुझा घेण्याची इच्छा आहे बोल. तुला जें दृष्टीस
आता म्हणजे सनातन देवाधिदेव होय. ज्ञाते पडावे असे वाटत असेल, जें उपभोगण्यास मिळावे
धारणेच्या योगाने व मानसिक ध्यानाने ज्या अशी इच्छा असेल, अथवा जें ऐकावयाचें
धर्मांला जाणतात, आणि सत्य, दम, शम, अहिंसा असेल, तें सांग, मी तुझा तो मनोरथ पूर्ण करीन.
आणि दान यांच्या अनुष्ठानाने जो बुद्धिमत होतो

पुत्रदर्शनपर्व.

अध्याय एकुणतिसावा.

—:०:—

धृतराष्ट्रादिकांची व्यासांस प्रार्थना.

जनमेजय विचारितोः—ब्रह्मन्, नृपश्रेष्ठ व पांडवांच्या धर्मविषयक दिव्य कथा सुक
धृतराष्ट्र राजा भार्येसह व कंतीसह वनवासास झाल्या व त्यांत देवदानवांचाही संबंध निघं
गेला असतां पांडव त्याच्या भेटीस आले; लग्नाला, याप्रमाणें बऱ्याच कथा झाल्यावर,
पुढें पूर्ण सिद्धीस पोचिल्ल्या विदुरानें धर्म-सर्व वेदवेद्यांत वरिष्ठ, उत्तम वक्ते, व महा-
राजाचा आश्रय केल्यावर सर्व पांडव त्या आश्रम-जेजम्बी व्यास मुनि संतुष्ट होतात त्या प्रजाचक्षु
मंडलांत रहात असतां परमतेजस्वी व्यास धृतराष्ट्र राजाला पुनरपि तसेंच झणाले,
महर्षि 'मी आश्चर्यकारक असं कृत्य करीन' राजेंद्रा, तुझ्या मनांत काय विवक्षा आहे
म्हणून जें म्हणाले, तें कृत्य कोणतें तें मला हें मला माहीत आहे. तें पुत्रशोकानें जळत
सांगा. त्याचप्रमाणें, अजिंक्य कुरुपति युधिष्ठिर असतोस. त्याचप्रमाणें, राजा, गांधारीच्या
राजा आपल्या लोकांसह त्या वेळीं किती दिवस हृदयांत जें दुःख निरन्य वास करितें, तसेंच
वनांत राहिला, आणि तेथें रहात असतां कुंती व द्रौपदी यांच्या हृदयांत रात्रंदिवस
महात्मे पांडव, त्यांचें सैन्य आणि स्त्रिया जें दुःख घोटत असतें, आणि कृष्णभगिनी
कोणत्या प्रकारचा आहार करीत असत तेंही सुभद्रेला पुत्रमरणाचें जें तीव्र दुःख होत आहे,
मला कथन करा.

वैशंपायन सांगतातः—राजा, त्या वेळीं राजा, या ठिकाणीं तुझी सर्वजण एकत्र जमलां
तेथें पांडवांस उत्तम विश्रांति मिळाली व कुरु-आहा असं समजण्यावरून, तुमचा मोह एकदा
राजाच्या आज्ञेवरून ते विविध अन्नपेयांचा नाहीसा करून टाकावा याच हेतूनें मी येथें
आस्वाद घेत असत. याप्रमाणें सैन्य व अंतःपुर आलों आहे. हे देव, गांधर्व आणि हे सर्व महर्षि
यांसह त्यांनीं एक महिना त्या वनांत विहार यांनीं माझ्या तपाचें चिरसंभूत सामर्थ्य आज
केला. असो; नंतर, हे अनघा, मी तुला मघां अवलोकन करावें. तर, हे महाप्राज्ञा, तुझी
सांगितल्याप्रमाणें व्यास मुनि तेथें आले. मग, कोणती कामना मी पूर्ण करूं सांग. वर
राजा, धृतराष्ट्र राजासन्निध व्यासांच्या समी- देण्यास मी सिद्ध झालों आहे. माझ्या तपश्च-
वतीं बसून त्या सर्वांचीं संभाषणें चाललीं येथें सामर्थ्य अवलोकन कर."

असतां दुसरे मुनि त्या ठिकाणीं प्राप्त झाले. राजा जनमेजया, अमितबुद्धिमान् व्यासांनीं
राजा, नारद, पर्वत, महातपस्वी देवल, विश्वा- याप्रमाणें भाषण केलें असतां त्या राजेंद्रानें
वसु, तुंबुरु आणि चित्रसेन इतके मुनि तेथें क्षणभर विचार करून बोलण्यास प्रारंभ केला.
आले. मग महातपस्वी कुरुपति युधिष्ठिरानें तो म्हणाला, "महाराज, आपली मजवर
धृतराष्ट्राच्या आज्ञेवरून व्यासांप्रमाणें त्यांचीही कृपा झाली, तेणेंकरून मी धन्य झालों. ह्या
यथाविधि पूजा केली आणि त्या पूजेचा स्वीकार सभ्यजनांसह येथें आपला मला सहवास घडला,

याच्या योगानें माझे जीवित सफल झालें. वरांगना आणि धृतराष्ट्राच्या सुना यांचा शोक महाराज, आपल्यासारख्या ब्रह्मकल्पाशीं माझा जसा कांहीं ताजा झाला. मग, जिनें डोळे समागम घडला, त्यापेक्षां येथेंच मला इष्ट गति बांधिले होते अशी ती पुत्रशोकांनं व्याकुल प्राप्त झाली, असें मी समजतों. तुमच्या दर्शन- झालेली गांधारी उभी राहून हात जोडून मात्रेंकरून मी पावन झालों, यांत संशय स्वशुरास ह्मणाली, 'हे मुनिपुंगवा, मेलेल्या नाहीं. आतां मला परलोकाचें विलकूल भय पुत्रांचा शोक करतां करतां ह्या राजाचीं हीं उरले नाहीं, हें निश्चित होय. परंतु, महाराज, सोळा वर्षे गेलीं; तथापि, हे प्रभो, याला शांति मुलांवर माझा लोभ असल्यामुळें त्या अत्यंत प्राप्त होत नाहीं. पुत्रशोकांनं यास पक्कें घेरलें दुष्ट व मूढ दुर्याधनाच्या दुष्कृत्यांच्या योगानें असून हा एकसारखा सुस्कारे टाकीत असतो माझें मन तिळतिळ तुप्त असतें ! त्या पाप- आणि त्यामुळें हा कधींच निजत नाही ! महा- बुद्धीनें निष्पाप पांडवांस व्यर्थ छळिलें आणि राज, आपण तपोबलानें सर्व लोक निराळे त्याच्याबरोबर मनःपुंज व हत्ती यांसहवर्तमान निर्माण करण्यास समर्थ आहां. मग आपणांस संपूर्ण पृथ्वीचा धात झाला ! नानादेशांचे भोट- परलोकीं गेलेले पुत्र ह्या राजास दाखवितां मोठे राजे माझ्या मुलांसाठीं येथें आले आणि येणार नाहीत काय ? मुलगे व भारुवंद निधन सर्वजण मृत्युमुखीं पडले ! ब्रह्मन्, अत्यंत भिय पावल्यामुळें ही द्रौपदी नित्य शोक करीत असं प्राण, बायका व मातापितरें यांचा त्याग असून सर्व स्नुषांकडे पाहून बर ह्या स्नुषा- करून जे वीर त्या वेळीं मृत्युसदनीं गेले, आणि वयल कृष्णला फारच दुःख होतें ! तशीच ज्यांनीं मित्रकार्यार्थ भारातीर्थी देह ठेविले, ही मधुरभाषिणी कृष्णमगिनी सुभद्रा सोम- त्यांस कोणती गति मिळाली असेल वरें ? द्राचा वध झाल्यामुळें दुःखित होऊन विचारी तसेंच रणांत पडलेले माझे पुत्र व नातू हे तरी अनिशय शोक करीत असतें ! ही भुरिश्रव्याची कोणत्या गतीस गेले असतील, याची माझ्या अत्यंत आवडती भार्या रात्रंदिवस पतिवियो- मनाला रात्रंदिवस चिंता लागलेली असत. मानें अनिशय तळमळत असत. हिचा आज्ञे- प्रचंड सैन्य, शांतनव भीष्म आणि द्विजश्रेष्ठ यासरा धीमान् बाल्हिक राजा व त्याचा पुत्र द्रोण यांचा आम्हांमुळें धात झाला, तेणेंकरून तर सोमदत्त हेही हिच्या पतिवरोबरच रणांत पडले माझें मन फारच खात असतें ! माझ्या पाणी, मुख व आहेत. तसेंच, मुने, रणांतून पलायन न कर- उतावळ्या पुत्रांनं पृथ्वीच्या राज्याची हांव धरून गेल्या, मलाबुद्धिमान् व तेजस्वी अशा या तिचे पाणी ह्या देदीप्यमान् कुलाचा क्षय केला. आपल्या पुत्रांचे जे शंभर पुत्र रणांगणांत निधन ह्या सर्व गोष्टी आठवून अहर्निश मी जसा पावले, त्यांच्या ह्या शंभरजणी भार्या दुःख जळत असतों. दुःखशोकाकुल झाल्यामुळें मला आणि शोक यांत अगदीं बुडून गेल्या आहेत. केव्हांही सुख वाटत नाहीं; आणि, ताता, माझ्या यांच्या डोळ्यांचें पाणी कधींच खळत नाहीं; मनांत सारखें हेंच चिंतन चालत असल्यामुळें आणि त्यांकडे पाहतांच मला वरचेवर शोकाचें मला केव्हांही शांति मिळत नाही ! ”

वैशंपायन सांगतातः—जन्मेजया, या- या शंभरजणी माझ्या-सभोवतीं रुदन करीत प्रमाणें त्या राजर्षींचा बहुबिध विलाप श्रवण वसतात ! हे प्रभो, त्या संग्रामांत गत झालेले करून गांधारी, कुंती, द्रौपदी, सुभद्रा, दुसऱ्या ते शूर महात्मे, माझे महारथी स्वशुर (भीष्मा-

चार्य) आणि सोमदत्तप्रभृति राजे यांस सिद्ध झाला आणि म्हणाला, 'मी देतो हा वर कोणती गति मिळाली बरे? भगवन्, माझे इत-तुला घेतलाच पाहिजे.' तेव्हां 'नाहीं' म्हटलें केंच मागणें आहे कीं, आपल्या पुत्रांस हीन असतां त्या ऋषीस कोप येईल या भीतीनें मीही गति मिळाली कीं काय अशा शंकेनें चिंता-त्यावर 'होय' म्हटलें. मग तो मुनि पुनः क्रांत झालेला हा राजा, मी व आपली स्तुषा म्हणाला, 'हे भद्रे, तुझ्या पोथी धर्माचा अवतार कुंती हीं आम्ही सर्व तुमच्या प्रसादानें जेणें होईल; आणि, हे शुभानने, तूं ज्यांस आवाहन करून शोकराहित होऊं, असें आपण करावें.' करशील ते देव तात्काळ तुजसमीप प्राप्त होऊन

याप्रमाणें गांधारीनें भाषण केलें असतां, तुझ्या अंकित होऊन राहतील.' इतकें बोलून तो व्रतानुष्ठानानें जिचें तोंड सुकलें आहे अशा विष अंतर्धान पावला. तेव्हां मी विस्मित होऊन कुंतीस आपल्या गुणगणें जन्मलेल्या सूर्यतुल्य गेलें. त्या वेळीं मी खरोखर अगदीं लहान तेजस्वी पुत्राचें स्मरण होऊन दुःख झालें. होतें. परंतु त्या वेळचें मला पकें स्मरण आहे व्यासांची दृष्टि व कान तीक्ष्ण असल्यामुळे ती व तें आमरण ताजें राहील. त्या ऋषीचें तें अर्जुनाची माता दुःखित झाल्याचें त्यांच्या भाषण रात्रंदिवस माझ्या हृदयांत घोळूं लागलें. तात्काळ ध्यानांत आलें आणि ते तिला ह्मणाले, आणि एके दिवशीं मी मंदिरांत बसून बाहेर "हे महाभाग, तुझ्या मनांत काय घोळत पहात असतां समोरच सूर्य उदय पावत आहे आहे तें खशाल सांग; तुझी काय इच्छा आहे असें पाहून ऋषिदत्त वराची प्रतीति पाहण्याची ती कळूं दे." मग कुंती त्या श्वशुरास शिरसा मला इच्छा उत्पन्न झाली; आणि यापासून काय प्रणाम करून तें प्राचीन गौण्य उचड करित अनर्थ ओढवेल याचा मूलपणामुळें पांच न राहून मी त्यास आवाहन केलें. तेव्हां तत्काल तो सहस्रांशु सूर्य देव माझ्या समीप प्राप्त झाला ! त्या वेळीं त्यानें आपल्या देहाचे दोन भाग केले; एक जमीनीवर आणि दुसरा आकाशांत. द्वितीय भागाच्या योगानें तो पूर्वर्ध्माणें जग प्रकाशमान

अध्याय तिसावा.

—:—

व्यास व कुंती यांचा संवाद.

कुंती ह्मणाली:-भगवन्, आपण माझे करीत होता; आणि प्रथम रूपानें तो माझ्याजवळ श्वशुर आहां-माझे दैवत जें पति त्याचेंही आला. त्यास पाहतांच मी थरथर कांपूं लागलें, आपण दैवत आहां; अर्थात् आपण माझे देवा-पण तो म्हणाला, 'मजपासून इच्छित वर धिदेव आहां. आपणांपाशीं मी खरें खरें मागून घे.' तेव्हां मी भीतभीत शिरसा प्रणाम बोलतें, आपण श्रवण करावें. एकदा दुर्वासा करून 'आपण जावें' इतकेंच त्यास बोललें. नामक एक अत्यंत कोपिष्ठ व तपस्वी ब्राह्मण परंतु तो चंडाशु रागावून म्हणाला, "मला माझ्या पित्याकडे भिक्षेच्या हेतूनें आला होता. केलेलें आह्वान व्यर्थ होणें नाहीं. तूं कांहीं त्यास मी शुचिर्भूतपणानें, शुद्ध अंतःकरणानें मागणार नाहींस तर मी तुला व ज्यानें तुला आणि विनचूक वर्तनानें इतकें संतुष्ट केलें कीं, वर दिला त्या ऋषीलाही दग्ध करून टाकीन!" रागावण्यास मोठमोठ्या जागा असतांही तो तेव्हां, आपलें कांहींही होवो, पण आपल्यावर मजवर मुळीच कधीं क्रुद्ध न होतां उलट उपकार करणाऱ्या त्या ऋषीचें सूर्याच्या कृतकृत्य व संतुष्ट होऊन मला वर देण्यास शापानें अनिष्ट होऊं नये म्हणून मी मग

म्हटलें, 'देवा, मला तुजसारखा पुत्र व्हावा.' तुझ्या मनातील तळमळ नाहींशी होऊ दे. मग सूर्यने स्वतेजानें माझ्या देहांत प्रवेश अग, बलवंतांस सर्व कांहीं हितकर आणि करून व मला मोहित करून 'तुला तसा पुत्र सर्व कांहीं पवित्र आहे; पाहिजे तो त्यांचा होईल !' असें म्हटलें आणि तो आकाशांत धर्म आणि सर्व कांहीं त्यांच्या सत्तेचें, अशी निघून गेला. पुढें मला कर्ण हा पुत्र झाला. स्थिति आहे ! "

तथा पित्याला हा वृत्तांत कळू नये म्हणून
मी त्या बालकास अंतर्गृहांतूनच गुप्तपणे जलांत
सोडून दिलें; आणि त्याच्या जन्माचें वर्तमान
अगदीं गुप्त राखिलें. ब्रह्मन्, त्या वेळीं असाही
चमत्कार आला कीं, दुर्वासा ऋषींनीं सांगितल्या-
प्रमाणें त्याच सूर्यदेवाच्या प्रसादानें मी
पूर्ववत् कन्या झालें! महाराज, मीं मूर्खते जाणून-
बुजून त्या पुत्राची उपेक्षा केली, असं मनांत
थेऊन माझें अंतःकरण कसें करपून जातें! भगवन्,
आपणांसही हें पूर्णपणें विदित आहेच. विप्रवयो,
मीं आतां उघड करून सांगितलेलें हें माझें वर्तन
दोषी आहे का निर्दोषी आहे याविषयीची
तळमळ मला जाळीत असते. तर, हे अनघा,
आपल्या मुखान्तून हें कळवें अशी माझी इच्छा
आहे. माझी ही तळमळ दूर करण्यास आप-
णच समर्थ आहां. त्याचप्रमाणें, हे मुनिपुंगवा,
या राजाच्या हृदयांतील हेतूही आजच पूर्ण
व्हावा असें माझें मार्गणें आहे.

कुंतीचें हें भाषण श्रवण करून व्यास दिते, झाल्या ह्या गोष्टी अशा व्हावयाच्याच मुनीनीं तीस प्रत्युत्तर केलें, “ ठीक होत्या,—हें असें देवांचेंच कार्य होतें; आणि आहे. तूं मला म्हणालीस त्याप्रमाणें ह्यासाठीच हे सर्वजण म्हणजे देवांचे अंशच सर्व कांहीं घडून येईल. तुझ्या हातून जें पृथ्वीवर अवतीर्ण झाले होते. तसेच गंधर्व, घडलें त्यांत तुजकडे मुळींच दोष नाही. कारण, अप्सरा, पिशाच, गृध्रक, राक्षस, तसेच पुण्य-तेव्हां तूं केवळ अजाण पोर होतीस. देवांच्या जन, सिद्ध व देवांपिही येथें अवतरले होते; अंगीं अमानुष सामर्थ्य असून ते अनेक रूपें आणि या कुरुक्षेत्रांत जे रणांगणीं पडले, ते धारण करितात. देव हे असे आहेत कीं, संकल्प, सर्वजण निष्कलंक असे देव, दानव व देवांचिंच वाणी, दृष्टि, स्पर्श आणि रति अशा पांच होते. धृतराष्ट्र नामक जो प्रख्यात गंधर्वराजा प्रकारें ते प्रजोत्पादन करू शकतात ! कुंति, आहे, तीच या मर्त्यलोकीं हा तुझा पति धृतराष्ट्र दैविक गोष्टींच्या योगानें ममपुण्यधर्मास मुळींच होय. पांडुराजा हा मरुद्गणांतील एक अच्युत बाध येत नाही, हें तूं ध्यानांत आण; आणि नामक विशिष्ट मरुत् होता असें समज.

यमधर्मीच्या अंशानें विदुर व युधिष्ठिर राजा हे ऐकतांच सर्व लोक मोठ्यानें गर्जना करीत जन्मले. दुर्योधन हा कलि व शकुनि हा गंगेकडे निघाले; आणि धृतराष्ट्रानेंही आपले द्वापर होता; आणि, हे शुभांगि, दुःशासन- अमात्य, पांडव, मुनिश्रेष्ठ व गंधर्व यांसहवर्त-प्रभृति तुझे पुत्र हे राक्षस होते, समजलीस ! मान प्रयाण केलें त्या वेळीं हा मनुष्यांचा अरिंदम भीमसेन हा मरुद्वणापासून जन्मला. समुद्रच चालत आहे, असा भास झाला. असो; मग धनंजय पार्थ हा प्राचीन नर नामक ऋषि होय. गंगातीरी पांचल्यावर, ज्याला जी मिळाली व जी हृषीकेश कृष्ण हा नारायण असून नकुलसहदेव बरीशी वाटली ती जागा तो धरून बसला. होतां हे अश्विनीकुमार आहेत. अर्जुनाचे पोठी ज्याचा होता तो सर्व जनसमुद्र शांत झाला; पांडवां-जन्म झाला, जो सर्वांस अतिशय हर्ष देत सह धीमान धृतराष्ट्र राजानें स्त्रिया व वृद्ध असे, आणि ज्या पांडवपुत्रास सहा महारथांनी यांची बसावयाची आधीं तजवीज करून मग मिळून मारिलें, तो सौभद्र हा साक्षात् तोही पांडवांसह इष्ट स्थलीं बसला व त्याचे चंद्रच योगवलेकरून आपल्या दोन मूर्ति समोवतीं त्याचे सेवक बसले. मृत राजे रात्री निर्माण करून अवतरला होता. त्याचप्रमाणें दिसावयाचे होते, तेव्हां कधीं रात्र होते असें हे शोभने, सूर्यानें आपल्या एका मूर्तीच्या दोन त्यांस होऊन गेलें आणि त्यांस तो दिवस मूर्ति केल्या. एकीनें तो जग प्रकाशित करीत केवळ शंभर वर्षासारखा भासला ! शेवटीं होता आणि वृष्णे ही त्याची द्वितीय मूर्ति होती एकदाचा सूर्य पवित्र अस्ताचली गेला आणि असें जाण. धृष्टद्युम्न द्रौपदीसह अग्नीषामून उत्पन्न मग त्या लोकांनीं स्नान वंगरे करून सायंकाली झाला, तो अग्नीचाच अंश होता आणि शिखंडी उचित अशी अर्घ्यप्रदानादिक कृत्ये आटोपिलीं. हा राक्षस होता. द्रोण हा बृहस्पतीचा अंश असून अश्वत्थामा हा रुद्राच्या अंशापासून झाला होता; आणि हेंही लक्षांत असुं दे कीं, गंगानंदन भीष्म हा मनुष्यत्व पावलेला वसु होय. याप्रमाणें, हे महाप्रज्ञे, या सर्व देवांशांनीं मनुष्य-

अध्याय बत्तिमावा.

—:—

मृतदर्शन.

वैशंपायन सांगतात:—राजा, नंतर रात्र लोकीं अवतरून आपलें उद्दिष्ट शुभ कार्य होतांच तेथें जमलेले ते सर्व लोक सायाह्निक केल्यावर पुनः स्वर्गांत प्रयाण केलें. (अर्थात्, क्रिया आटपून व्यासांकडे गेले. मग पांडव व त्यांस कोणती गति मिळाली असेल, काय बरोबरचे ऋषि यांसह धर्मात्मा धृतराष्ट्र शुद्ध झाले असेल, अशी चिंता बाळगण्याचें कोणासच व एकाग्र चित्तानें व्यासांच्या सन्निध बसला; प्रयोजन नाही.) तथापि तुमच्या सर्वांच्या गांधारीसहवर्तमान सर्व स्त्रियाही बसल्या; अंतःकरणांत परलोकसंबंधी भीतीनें कायमचें आणि नंतर पौर व प्रजाजन वंगरे ते सर्व ठाणें दिलेलें आहे, तर आज मी तिही भीति लोक आपापल्या बऱ्यांस अनुसरून योग्य पार नाहीशी करून टाकतो. आतां सर्वांनीं स्थलीं बसले. नंतर महातेजस्वी व्यास मुनींनीं भागीरथी नदीवर चलावें; म्हणजे तेथें तुम्हांस भागीरथीच्या पवित्र जलांत स्नान करून रणांगणांत पडलेले ते सर्व योद्धे दृग्गोचर होतील ! पांडवांकडील व कौरवांकडील सर्व योद्धे आणि

गंगातीरी गमन.

वैशंपायन सांगतात:—व्यासांचें हें भाषण ह्मण केलें. मग, जनमेजया, पूर्वी कौरव-

पांडवांच्या सैन्याचा रणमैदानावर जसा अति-
शय मोठा ध्वनि होत होता तसाच हुबेहूच
या वेळीं भागीरथीच्या उदकांत ध्वनि होऊं
लागला ! आणि पुढें ते भीष्मद्रोणप्रभृति हजारों
वीर व राजे आपआपल्या सैन्यासह त्या जलां-
तून वर निघाले ! पुत्र व सैनिक यांसह विराट
व द्रुपद, द्रौपदीचे पुत्र, सौभद्र, घटोत्कच,
राक्षस, कर्ण व दुर्योधन, महारथी शकुनि,
दुःशासनप्रभृति महाबल धार्तराष्ट्र, जरासंधाचा
पुत्र, भगदत्त, वीर्यशाली जलसंध, भूरिश्रवा,
शल, शल्य व भावांसहवर्तमान वृषसेन, राजपुत्र
लक्ष्मण, धृष्टद्युम्नाचे पुत्र, शिखंडीचे सर्व पुत्र,
भावांसह धृष्टकेतु, अचल, वृषक, तसाच अलायुध
राक्षस, बाल्हिक, सोमदत्त व राजा चेकितान
हे आणि बहुत्वामुळे ज्यांचा नामनिर्देश करतां
येत नाहीं असे दुसरेही पुष्कळ राजे व वीर
उज्ज्वल देहानें त्या जलांतून वर निघाले ! लढा-
ईच्या वेळीं ज्या वीरांचा जो वेष, जें वाहन
व जो ध्वज होता, तोच वेष, तेंच वाहन व
तोच ध्वज ह्याही वेळीं असलेला दिसत होता !
सर्वांनीं दिव्य वस्त्रें परिधान केलीं होती आणि
सर्वांचीं कुंडलें लकाकत होती. त्यांचें वैर,
मत्सर, क्रोध, अहंकार वगैरे पार नष्ट झाले
होते. त्यांसमागमें गंधर्व गायन करीत होते,
बंदिजन स्तुति करीत होते; त्यांनीं दिव्य
पुष्पमाला व दिव्य वस्त्रें धारण केलीं होती;
आणि अप्सरांचे समुदाय त्यांच्या समोर्वातीं
नृत्य करीत होते ! हे नराधिपा, सत्यवतीपुत्र
व्यासमुनींनीं प्रसन्न होऊन तपोबलानें त्या
वेळीं धृतराष्ट्र राजास दिव्य दृष्टि दिली. जिच्या
अंगीं दिव्य ज्ञान आणि तसेंच सामर्थ्य वसत
होतें, त्या कीर्तिमती गांधारीनेंही ते सर्व पुत्र
आणि रणांत पडलेले इतर वीर यांस अवलो-
कन केलें. एकंदरीत हें सर्व कृत्य अत्यंत अद्भुत,
केवळ अचिंत्य, फार मोठें आणि अंग-

वर रोमांच उडविणारें झालें. सर्व लोक अत्यंत
विस्मित होऊन टकमक पहात होते ! सर्व
नारीनर इतके तटस्थ झाले होते कीं, तीं सर्व
विशाल पडद्यावरील चित्रेंच आहेत कीं काय
असें भासत होतें ! हे भरतश्रेष्ठा, त्या मुनीच्या
प्रसादानें दिव्यदृष्टीनें त्या सर्व वीरांस पहात
असतां धृतराष्ट्रास फार आनंद झाला.

अध्याय तेहेतिसावा.

—:—

स्त्रियांचें स्वस्वपतिलोकीं गमन.

वैशंपायन सांगतात:—नंतर, राजा, ते सर्व
नरश्रेष्ठ परस्परांस भेटले. त्या वेळीं त्यांचा मत्सर,
क्रोध व अंतःकरणांतील कलमष पार नाहीस झालें
होतें. त्या ब्रह्मर्षीनें केलेल्या श्रेष्ठ व शुभ विधा-
नास अनुसरून ते येथें प्राप्त झाले असून सर्वांचीं
अंतःकरणें स्वर्गातीं देवांप्रमाणें प्रफुल्ल झालीं
होतीं. मग, राजा, पुत्र पित्यास व मातेस
भेटले; भार्या पतींस भेटल्या; भावांनीं भावांस
आलिगिलें; आणि मित्र मित्रांशीं हितगुज करूं
लागले ! पांडव हे महाधनुर्धर कर्ण, सौभद्र व
द्रौपदेय यांस मोठ्या हर्षानें भेटले. राजा,
कर्ण व पांडव यांचें पूर्वीं कोण वैर—परंतु या
वेळीं ते प्रेमपूर्वक त्यास भेटून त्याचे मित्र
झाले ! याचप्रमाणें, भरतर्षभा, मुनीच्या प्रसाद-
करून ते इतरही सर्व योद्धे व क्षत्रिय क्रोध-
रहित होतसाते परस्परांस भेटून पूर्वींचें वैर पार
ठारून मोठ्या मित्रभावानें राहिले. याप्रमाणें
ते पुरुषश्रेष्ठ कौरव व दुसरे सर्व राजे आपा-
पले गुरु, बांधव व पुत्र यांस भेटले; आणि
तीं सर्व रात्र त्यांनीं अत्यंत आनंदांत घालविली.
सर्व राजांस इतका आनंद झाला कीं, आपण
स्वर्गांतच आहों असें त्यांस वाटलें. राजा,
योद्धे परस्परांशीं हसूबोळूं लागले असतां
शोक, भीति, त्रास, उदासीनता किंवा अकीर्ति

मांस थाराच मिळाला नाही. सर्वजण जसे कांही हर्षसागरांतच पोहत होते ! आणि त्या स्त्रियाही आपले पिते, भ्राते, पति व पुत्र यांना भेटून परम आनंदित होत्या त्या सर्व दुःख पार विसरल्या. याप्रमाणे ते वीर व त्या स्त्रिया यांनी एक रात्र असा विहार केला आणि मग परस्परांचा निरोप घेऊन व एकमेकांस आलिंगून ते आल्या वाटेनें निघून गेले. नंतर त्या मुनिपुंगवाने त्या सर्व वीरांचे विसर्जन केलें, तेव्हां पहातां पहातां ते सर्वजण क्षणांत अंतर्धान पावले, आणि पवित्र भागीरथी नदींत अवगाहन करून आपले रथ व ध्वज यांसह ते महात्मे स्वस्थानीं गमन करिते झाले. कित्येक देवलोकीं गेले, कित्येक ब्रह्मसेस पांचले, कोणीं वरुणलोकीं गमन केलें, आणि कित्येकांनीं कुबेरनगरी गांठली. त्याचप्रमाणे कित्येक राजे वैवस्वत लोकास पांचले आणि कोणी राक्षसलोकीं, कोणी पिशाचलोकीं, व दुसरे कित्येक उत्तरकुलंत जाते झाले. सारांश, त्या महात्मांस जे जे लोक प्राप्त झाले होते त्यांस ते सर्वजण आपली वाहने व सेवक यांसह पुनः विचित्र गतीनें निघून गेले. त्या दानाच्या योगानें निष्पाप झालेले, सरळ वर्तमानांनीं गमन केल्यानंतर, जलांत उभे राहिलेले ते कुरुकुलाच्या हितार्थ झटणारे महातेजस्वी धर्मशील व्यास महामुनि त्या सर्व गतभर्तृका क्षत्रियस्त्रियांस म्हणाले, “ ज्या थोर स्त्रियांस पतीचा लोक प्राप्त व्हावा अशी इच्छा असेल, त्यांनीं वेळ न गमावतां ताबडतोब भागीरथीत स्नान करावें ! ” त्यांचें तें भाषण ऐकतांच त्या श्रद्धाळू वरांगनांनीं श्वशुराचा निरोप घेऊन एकदम जाह्नवीच्या जलांत उड्या घेतल्या. तेव्हां, राजा, त्या सर्वही साध्वी तात्काळ देहांपासून विमुक्त होऊन दिव्य देहानें पतीशीं संगत त्या काळीं विद्वान् जनमेजय राजा हर्षभरित झाल्या. याप्रमाणे एकामागून एक त्या सर्व शाला; आणि त्यानें हर्षयुक्त अंतःकरणानें सुराशि पतिव्रतांनीं उदकांत शिरून मुक्त

होऊन पतीची सलोकता मिळविली. पतीप्रमाणेंच त्यांचीही रूपे दिव्य झाली; त्यांच्या अंगांवर दिव्य अलंकार हळकूं लागले; आणि तशाच दिव्य पुष्पमाला व दिव्य वस्त्रे यांनीं त्या विभूषित झाल्या. त्या सुराशि, सद्गुणी व सकलगुणपरिपूर्ण भामिनी क्लेशरहित होत्या त्या विमानांत आरूढ होऊन स्वस्थानीं पोचल्या. याशिवाय त्या धर्मवत्सल वरद व्यास मुनींनीं प्रत्येकास जी जी इच्छा होती ती ती त्या काळीं पूर्ण केली. तो राजाचा पुनरागमनवृत्तांत ऐकून दूरदूरच्या देशांतील लोकाही आश्चर्यचकित व हर्षित झाले.

राजा, ते मृत वीर पुनः आपल्या प्रियजनांस कसे भेटले, ही कथा जो मनुष्य सम्यक् श्रवण करील, त्यास येथें नित्य प्रिय गोष्टींचा लाभ होईल आणि परब्रह्मी शुभ गति प्राप्त होईल. जो अत्यंत धर्मज्ञ विद्वान् ही इष्टवांछासंयोगाची दुःखक्लेशरहित कथा तत्त्वतः सज्जनांस कथन करील, त्यालाही या लोकां कीर्ति प्राप्त व परत्र शुभ गति प्राप्त होईल. हे भारता, वेदाध्ययन करणारे, तपोयुक्त, सदाचारी, दमनशील, दानाच्या योगानें निष्पाप झालेले, सरळ वर्तमानाचे, शुचिर्भूत, शांत, हिंसा व असत्य यांपासून अलिप्त राहिलेले, आस्तिक बुद्धीचे, श्रद्धाळू व धैर्यवान् असे लोक हें आश्चर्यकारक पर्व श्रवण करून परम गतीस जातील.

अध्याय चौतिसावा.

—:०:—

जनमेजयाचें शंकासमाधान.

सौति सांगतात:—भीष्माचार्यप्रभृति सर्व पितामहांचें आगमन व निर्गमन श्रवण करून विमुक्त होऊन दिव्य देहानें पतीशीं संगत त्या काळीं विद्वान् जनमेजय राजा हर्षभरित झाल्या. याप्रमाणे एकामागून एक त्या सर्व शाला; आणि त्यानें हर्षयुक्त अंतःकरणानें सुराशि पतिव्रतांनीं उदकांत शिरून मुक्त

त्यांच्या पुनरागमनाविषयी प्रश्न विचारिला

कीं, “एकदा जे देह भस्मसात् झाले त्याच देहां- याचप्रमाणें पित्रादि देह हे जागृतीतील स्फुल-
सह ते वीर पुनः कसे दृश्यमान झाले ?” यावर देहांच्या मानानें नित्य किंवा चिरकाल टिक-
त्या प्रतापी व विवेचनकुशल व्यासशिष्याने णारे असून वरच्या कोटीतील आहेत. म्हणु-
त्या राजाचें असे समाधान केलें. नच जागृतींत विशिष्ट कर्मफल भोगण्या-
वैशंपायन सांगतातः—राजा, कर्मकर्ता साठीं धारण केलेल्या ह्या देहाचा तें
देव, असुर किंवा मनुष्य कोणीही असला, तथापि भोगलें जातांच नाश झाला तरी हृदया-
त्याच्या त्या कर्माचा क्षय भोगावांचून कोण- काशस्थ पित्रादि देह अविनष्टच असतात.
त्याही अन्य मार्गानें कदापि व्हावयाचा नाही. अर्थात् स्वप्नांतून निघून जागृतीत येण्याप्रमाणें
सर्व कर्मांचें फल भोगलेंच पाहिजे, आणि तें जे जागृतीतून निघून आत्मज्ञानाच्या बलांनं
देवादिकांसही भोगलेंच पाहिजे, हा सिद्धांत हृदयाकाशस्थ देहांत प्रविष्ट होतात, ते काम-
होय. ह्या कर्माच्या योगानें निरनिराळ्या प्रकार- चारी बनतात. त्यांस पाहिजे त्या लोकीं
रचे देह व आकार प्राप्त होतात. अमुक एक कर्माचें पाहिजे तेव्हां गमन करितां येतें, आणि जागृ-
फल भोगावयाचें अशा संकल्पानें जीवानें प्रत्येक तास जसा प्रत्येक वेळीं नष्ट होत असताही
देह धारण केला असतो. अर्थात्च प्रत्येक पुनःपुनः स्वाप्नदेह धारण करितां येतो, त्या-
देहांत जीव प्रवेश करतो, तेव्हांच तो आपणा- प्रमाणें हृदयाकाशस्थसही जड किंवा जागृ-
बरोबर शुभ किंवा अशुभ कोणतें तरी विव- तींतील देह पुनः पुनः धारण करतां येतो. आपलें
क्षित कर्म घेऊनच प्रवेश करितो आणि त्या जागृतींतील हे देह पांचभौतिक आहेत. पांच-
देहांत त्या कर्माचें शुभाशुभ फल तो भोगित भौतिक पदार्थांचा (ह्या देहांचा) नाश झाला
असतो. आपणास स्वप्न पडतें त्या वेळीं तथापि पंचमहाभूतांचा नाश होत नाही; फक्त
आपला जागृतींतील देह शय्येवर अचेतनवत् विशिष्ट रचनेचा नाश होतो. पांचभौतिक
पडलेला असतो आणि आपणास दुसऱ्याच एक देहांच्या मानानें पहातां पंचमहाभूतें हीं नित्य
स्वाप्नदेह प्राप्त होऊन त्यामध्ये आपण आहेत. हृदयाकाशस्थ देह हे महाभूतात्मकच
निरनिराळ्या प्रकारचीं सुखदुःखें किंवा शुभा- आहेत. कर्मापासून उत्पन्न झालेले भौतिक
शुभ कर्मफलें भोगितां. पुढें ती स्वप्नावस्था देह कर्मक्षय होतांच ह्या महाभूतांत
संपली असतां म्हणजे जें कर्मफल भोगण्यासाठीं लीन होऊन जातात; तथापि हीं महा-
तो स्वप्नगत देह धारण केला होता तें संपलें भूतें किंवा हृदयाकाशस्थ देह कायम
असतां त्या स्वाप्नदेहाचाही नाश होतो, आणि असतातच. कर्म भोगावयाचें असेपर्यंत हीं
आपण पुनः जागृतींतील जड देहांत संचार अनित्य शरीरें आणि ते नित्य देह यांचा
करितों. जसा स्वप्नांतील देह जागृतींतील देहा- एकत्र वास असतो व केवळ तादात्म्य किंवा
हून भिन्न आहे व त्याचा नाश झाला तरी एकरूपता असते. परंतु जेव्हां कर्म संपून ह्या
त्याबरोबर जागृतींतील देहाचा नाश होत नश्वर देहांची लीन होण्याची वेळ येते,
नाहीं, तसाच जागृतींतील देहाचा नाश झाला तेव्हां त्यांबरोबर ते हृदयाकाशस्थ नित्यदेह
तरी तेणेंकरून हृदयाकाशस्थ पितृदेहाचा नाश नाश पावत नाहीत. ते त्यांपासून अनिराळे
होत नाही. स्वाप्नदेहाच्या मानानें जागृतींतील होतात, आणि त्यांचें अस्तित्व असल्यामुळेच ते
देह नित्य किंवा चिरकाल टिकणारा आहे; आणि मृत वीर पुनः पूर्वरूपानें दृश्य होणें असकळ

नाहीं. आतां ह्या हृदयाकाशस्थ पित्रादि देहांची भाव (पदार्थ) नित्य होत असतात. प्राप्ति कशी होते तें सांगतों. कर्म दोन प्रकारचें अज्ञानी जनांस जे भाव अनित्य असतात, आहे: एक प्रवृत्तिरूप आणि दुसरें निवृत्तिरूप. तेच ज्ञानवंतांस नित्य होतात. अश्वास मारण्या-पैकीं निवृत्तिरूप कर्माच्या योगानें हा सत्य व विषयींची अश्वमेधांतील श्रुति ही अशाच श्रेष्ठ असा फलागम (पित्रादि देह) प्राप्त प्रकारची आहे; आणि शरीरी जीवांची इंद्रियें होतो; आणि दुसरें जें प्रवृत्तिरूप कर्म, त्याच्या नित्य व निश्चयानें परलोकीं गेलेलीं असतात. योगानें आत्म्यास (भौतिक देहास) सुख-अस्तु; परंतु, हे पार्थिवा, हे ज्ञानमार्ग तुझ्या अधि-दुःख भोगावें लागतें. आतां यद्यपि आत्म्यास काराबोहरचे आहेत. मी तुला हितकर व प्रिय सुखदुःख भोगणें पडतें, तथापि तो त्या होईल असें हेंही सांगतों कीं, ज्ञानमार्ग हा फार दुःखाच्या योगें नाश पावत नाही. क्षेत्रज्ञ आत्मा पुढला मार्ग असून तुला आज आकलन करतां हा अविनाश्य व अविकार्य आहे, हा सिद्धांत येण्याजोगा नसल्यामुळें, उपासनायुक्त कर्मानें होय. आपला जड देह हें एक भिंग प्राप्त होणारे देवयानमार्गच तुला योग्य आहेत आहे असें समज; आणि या भिंगांत आत्मा हें आणि हा यज्ञ चालू असतां ते तूं ऐकिलेही आहेस. एक चित्र बसवून तसबीर बनविलेली आहे जेव्हां तूं यज्ञ केलास तेव्हांच देव तुझे मित्र असें मनांत आण, म्हणजे ही गोष्ट चांगली ध्यानांत झाले आहेत. हे देव प्रत्येकीं ज्या लोकीं येईल. भिंग मळकट, फुटकें वगैरे असेल तर वास्तव्य करितात, त्या लोकचे तेच अधिपति त्याप्रमाणें तें चित्रही मळकट वगैरे भासेल. असल्यामुळें, जीवांस ते लोक प्राप्त करून देणें म्हणजे चित्र हें साक्षिभूत साजिध्यानें काचेचे न देणें ही त्यांच्या स्वाधीनची गोष्ट आहे; मलिनत्वादि धर्म भोगितें, असें झालें. तथापि आणि म्हणूनच, जे त्यांचें यजन करितात तेच त्या काचेच्या नाशाबरोबर चित्राचाही नाश त्या लोकीं जाऊन नित्यत्व पावतात, इतर पावत होतो असें म्हणतां येणार नाही. याच न्यायानें नाहीत. राजा, याप्रमाणें पांचभौतिक देव-शरीररूप क्षेत्रांत (चौकटींत) राहणारा क्षेत्रज्ञ वर्ग आणि आत्मा नित्य असतांना जो निर-आत्मा- (चित्र) ही क्षेत्राच्या नाशाबरोबर निराळ्या देहांशीं आत्म्याचा कायमचा संबंध नाश पावत नाही. भोगण्यासाठीं जें विवक्षित किंवा एकरूपता आहे असें मानील, तो अज्ञ कर्म बरोबर घेऊन क्षेत्रज्ञ एखाद्या देहांत प्रविष्ट समजावा. अर्थात् पितापुत्रादिकांचा वियोग झाला असेल, तें कर्म संपलें नाही तोपर्यंत त्या झाला असतां जो शोक करील त्यासही अजाण देहाचें अस्तित्व असतें आणि तें कर्म संपतांच म्हटलें पाहिजे. ज्याला वियोगानें दुःखशोक आत्मा त्या देहाचा त्याग करून दुसरें कर्म होईल असें वाटत असेल त्यानें प्रथम संयोगच भोगण्यासाठीं बरोबर घेऊन अन्य देहांत प्रवेश करू नये; म्हणजे त्यास वियोगजन्य करितो. महाभूतें, इंद्रियें वगैरे अनेक निरनि-दुःखाची भीति नाही. वंधेला पुत्रवियोगदुःख राळे पदार्थ शरीरामध्ये एकाच झालेले असतात कोठून होणार ? खरें पाहिलें असतां कोणा-आणि त्या सर्वामिळून ' मी अमुक ' (व्यक्ति) लाच संयोगजन्य सुख किंवा वियोगजन्य दुःख ' मी तमुक ' (एक व्यक्ति) अशी भावना होण्याचें वास्तविक कारण नाही. कारण, होते. परंतु देहाविक आणि आत्मा यांचें आत्मा हा संगरहित आहे. अर्थात् ज्यास संगच पृथक्त्व जाणणाऱ्या योग्यांचे हेच भूतेंद्रियादि नवीं, त्यास वियोगाचें दुःख कोठून अस-

गार ! परंतु अशा प्रकारें ज्ञान उपजतच अस-
ण्याचें भाग्य सर्वासिच कोठें आहे ? ज्यांस
ही ज्ञानकला प्राप्त झाली नाही व ज्यांस सर्वत्र
द्वैतच (अनेकत्व) दिसत असतें, अशा मनु-
ष्यानें आधीं उपासनाबलें करून देहाभिमा-
नांतून वर निघून समुण ब्रह्माचें ज्ञान संपा-
दावें; आणि तदनंतर, जिला परा बुद्धि म्हण-
तात ती जाणून तिच्या योगानें मोहापासून
निर्मुक्त व्हावें. देहाभिमानी द्वैतदर्शी जनांस
मुक्त होण्याचा हाच एक मार्ग आहे. मुक्ताची
जाणीव अशी असते कीं, “ हा अदर्शना-
पासून (ब्रह्मापासून) उत्पन्न झाला आणि पुनः
अदर्शनांतच लीन झाला. मध्यंतरीही मी त्यास
ओळखीत नव्हतों किंवा मीही त्याच्या ओळ-
खीचा नव्हतों. अर्थात् त्याच्या येण्याजाण्या-
पासून मला हर्षविषाद होत नाही. ” ईश्व-
रत्व न पावलेला मनुष्य ज्या ज्या शरीरांत जें
जें कर्म करितो, त्या त्या शरीरांतच त्यास
त्या त्या कर्माचें फल भोगावें लागतें. मनानें
केलेल्या पातकाचें फळ मानसिक ताप हें भोगावें
लागतें; आणि शरीरकृत पापाचें फल शारी-
रिक तापाचे द्वारेच भोगावें पडतें. शिवाय, तें
अवश्य भोगावें लागतें, कधीं चुकत नाही, किंवा
चुकवितांही येत नाही. यास्तव काया, वाचा
व मन यांचें संयमन करून प्राणनिरोध करावा.

अध्याय पसतिसावा.

—:०:—

जनमेजयास स्वापितृदर्शन.

वैशंपायन सांगतात:—धृतराष्ट्र राजानें
यापूर्वी दृष्टि नसल्यामुळें पुत्रांस कधीही पाहिलें
नव्हतें. परंतु, हे कुरुद्वेहा, या वेळीं व्यास
ऋषींच्या प्रसादानें त्यास त्यांचीं स्वरूपें पहा-
वयास सांपडलीं. शिवाय त्यास राजधर्म,
ब्रह्मोपनिषद् आणि बुद्धिचा निश्चय किंवा

ज्ञानजन्य समाधानवृत्ति प्राप्त झाली आणि एक-
दरीत तो तपोनिष्ठ व्यासांच्या प्रसादानें
सिद्धीस पोचला. त्याचप्रमाणें महाबुद्धिमान
विदुरासही तपोबलें करून उत्तम सिद्धि प्राप्त झाली.

जनमेजय विचारितो:—ब्रह्मन्, जर वरद
व्यास मुनि मलाही माझा पिता रूप, वय आणि
वेष यांत अगदीं त्या अंत्यकालच्यासारखा
आज दाखवितील, तर माझी या सर्वांवर
खरी श्रद्धा बसेल. खरोखर असें होईल तर
माझ्या मनाचें प्रिय झाल्यासारखें होऊन मी
कृतार्थ होईन आणि माझें मनोगत सफल
झाल्याप्रमाणें होईल. तर त्या ऋषीश्वराच्या

प्रसादानें माझी एवढी इच्छा सफल व्हावी.
सौति सांगतो:—राजानें अशी इच्छा
प्रदर्शित केली असतां प्रतापनिधि धीमान्
व्यास मुनींनीं त्यावर प्रसाद करून परिशि-
तास तेथें आणिलें. मग शरीराकृति, वय व वेष
यांत हुबेहुब पूर्वीसारखा असलेला आपला
तेजस्वी पिता स्वर्गांतून उतरल्याचें जन-
मेजयानें अवलोकन केलें. त्याचप्रमाणें
महात्मा शमीक, त्याचा पुत्र शृंगी आणि परिशित्

राजाचे सर्व अमात्यही त्याच्या दृष्टीस पडले.
नंतर आनंदित झालेल्या त्या जनमेजय
राजानें पित्याकडून अवभृथस्नान करविलें,
आणि मग आपणही केलें. स्नान आटोपल्या-
नंतर, यायावरकलांत जन्मलेला जरत्का-
रुचा पुत्र आस्तीक ब्राह्मण यास तो राजा
म्हणाला, ‘आस्तीका, आज माझ्या पित्यानें
येथें येऊन माझा शोक दूर केला, त्यापेक्षां
हा माझा यज्ञ म्हणजे विविध आश्चर्यांचें नि-

धानच होय असें मला वाटतें. ’
आस्तीकानें उत्तर दिलें:—हे कुरुकुलभ्रष्टा,
तपाचे केवळ सागर असे पुरांतून द्वैपायन मुनि
ज्याच्या यज्ञांत आहेत, त्यानें उभय • लोक
जिकलेलेच आहेत. हे पांडववंदना, हा यज्ञ

सुरू झाल्यावर तूं विचित्र आख्यान श्रवण केलेंस, सर्प भस्मसात् केलेंस आणि पित्याची योग्यता संपादिलीस. राजा, तुझ्या सत्यनिष्ठ मुळें एकटा तक्षक कसा तरी वांचला इतकेंच. तूं सर्व ऋषींचें योग्य पूजन केलेंस; महात्म्यांस कोणती गति मिळते हें पाहिलेंस; आणि हा पापविनाशक इतिहास श्रवण करून अत्यंत मोठा धर्म जोडलास. शिवाय, हे राजा, उदार जनांच्या दर्शनमात्रेंकरून तुझ्या हृदयग्रंथीचा छेद झाला आहे. कारण, जे धर्माचा पक्ष संस्थापित करितात आणि ज्यांस सद्गर्जन प्रिय असतें, अशा महात्म्यांच्या दर्शनानें पातकांचें भस्म होतें. यास्तव त्यांस नित्य नमन करित जावें.

सौति सांगतो:—हे सत्तमा, द्विजश्रेष्ठ आस्तीक मुनींच्या मुखांतून हें भाषण श्रवण करून त्या जनमेजय राजानें त्या मुनीस पुनःपुनः सन्मान देऊन त्याचें पूजन केलें; आणि नंतर त्या धर्मज्ञान श्रेष्ठ वैशंपायन ऋषींस वनवासाची राहिलेली कथा विचारिली.

अध्याय छत्तिसावा.

—०:—

युधिष्ठिराचें हस्तिनापुरी आगमन.

जनमेजय विचारितो:—मुने, अनुयायांसह पुत्रपौत्रांस अवलोकन केल्यानंतर धृतराष्ट्र राजानें आणि युधिष्ठिर राजानेंही पुढें काय केलें बरें?

वैशंपायन सांगतात:—राजा, पुत्रांचें दर्शन ही मोठीच आश्चर्यकारक गोष्ट पहिल्या-नंतर राजर्षि धृतराष्ट्राचा शोक पार नाहीस होऊन तो स्वस्थचित्तानें आपल्या आश्रमास परत आला. तेथें जमलेले ते सर्व दुसरे लोक आणि महर्षि हे धृतराष्ट्राचा निरोप घेऊन आपल्या इष्टस्थळीं निघून गेले. परंतु महात्मे पांडव आपल्या थोड्याफार सैनिकांसह पुनः त्या थोर वार वाडवडील आणि धर्म जाणणारे प्राचीन ऋषि यांच्या मुखांतून तूं नानाप्रकारच्या कथा श्रवण केल्या आहेस. आतां तूं शोकाकडे मनाची प्रवृत्ति रतिमात्र होऊं देऊं नको. भवितव्याबद्दल शहाणा कदापि दुःख पावत नाही. शिवाय देवलोकाहून आलेल्या नारद मुनींकडून देवांचें गुप्त कार्यही तुला समजलें आहे. रणांत मृत झालेले ते सर्वजण शस्त्रनिर्जित शुभ व पवित्र गतीस पोचले आहेत; आणि थोड्या वेळापूर्वी तूं प्रत्यक्ष पाहिल्याप्रमाणेंच तुझे पुत्र मोठ्या आनंदानें नित्य स्वच्छेनुरूप विहार करित असतात. हा धीमान युधिष्ठिर राजा तुझ्या अनुरोधानें वागतो आणि त्याचे सर्व भाऊ, स्त्रिया व इतर आतजनही त्याच्याप्रमाणेंच तुजरीं वर्तन ठेवतात. तेव्हां कोणत्याही बाजूनें आतां तुझ्या मनास यत्किं-चित्ही दुःख होण्यास जागा नाही. असो; राजा, या धर्मराजास आतां अनुज्ञा दे. त्यानें आतां परत जावें व आपल्या राज्याचें संरक्षण करावें, हें योग्य होय. त्याला येथें वनांत येऊन एक महिन्यापेक्षा अधिक दिवस झाले आहेत. हे नराधिपा, राज्याचें नित्य यत्नपूर्वक रक्षण करावें लागतें; कारण, हे कुरुद्वहा, त्यास अनेक शत्रू असतात.”

राजा आश्रमांत बसला असतां, त्रैलोक्यांत पूज्यता पावलेले सत्यवतीपुत्र धीमान् व्यास मुनि त्यास म्हणाले, “हे महाबाहो धृतराष्ट्र, मी काय म्हणतों तें ऐकून घे. हे कौरवसंदना, वृद्ध व पुण्यशील ऋषि, वदवेदांगवेत्ते भीष्मादिक थोर वाडवडील आणि धर्म जाणणारे प्राचीन ऋषि यांच्या मुखांतून तूं नानाप्रकारच्या कथा श्रवण केल्या आहेस. आतां तूं शोकाकडे मनाची प्रवृत्ति रतिमात्र होऊं देऊं नको. भवितव्याबद्दल शहाणा कदापि दुःख पावत नाही. शिवाय देवलोकाहून आलेल्या नारद मुनींकडून देवांचें गुप्त कार्यही तुला समजलें आहे. रणांत मृत झालेले ते सर्वजण शस्त्रनिर्जित शुभ व पवित्र गतीस पोचले आहेत; आणि थोड्या वेळापूर्वी तूं प्रत्यक्ष पाहिल्याप्रमाणेंच तुझे पुत्र मोठ्या आनंदानें नित्य स्वच्छेनुरूप विहार करित असतात. हा धीमान युधिष्ठिर राजा तुझ्या अनुरोधानें वागतो आणि त्याचे सर्व भाऊ, स्त्रिया व इतर आतजनही त्याच्याप्रमाणेंच तुजरीं वर्तन ठेवतात. तेव्हां कोणत्याही बाजूनें आतां तुझ्या मनास यत्किं-चित्ही दुःख होण्यास जागा नाही. असो; राजा, या धर्मराजास आतां अनुज्ञा दे. त्यानें आतां परत जावें व आपल्या राज्याचें संरक्षण करावें, हें योग्य होय. त्याला येथें वनांत येऊन एक महिन्यापेक्षा अधिक दिवस झाले आहेत. हे नराधिपा, राज्याचें नित्य यत्नपूर्वक रक्षण करावें लागतें; कारण, हे कुरुद्वहा, त्यास अनेक शत्रू असतात.”

अतुलतेजस्वी व्यासांनीं याप्रमाणें सांगितलें असतां वाक्पटु धृतराष्ट्र राजानें युधिष्ठिरास जवळ हांक मारून हाटलें, “हे अजात-शत्रो, तुझें कल्याण असो; तूं आपल्या भावांसह माझे भाषण श्रवण कर. राजा, तुझ्या वसंतेमुळें आम्हांला शोक मुळींच जाणवत

नाहीं; आणि, हे पुत्रा, तुझ्या संगतीमुळे मी हस्तिनापुरांतच आहे कीं काय असें मला वाटतें. कारण, हे विद्वन्, तूं तसाच कनवाळ व आमच्या मजीप्रमाणें वागणारा आहेस. राजा, खरोखर तुजमुळें मला असें वाटतें कीं. माझा पुत्रच जिवंत आहे. मुलाकडून जितकें ह्मणून सुख होणें शक्य आहे तितकें तुजकडून मला प्राप्त झालें; आणि माझी प्रीतिही तुजवर पराकाष्ठेची जडली आहे. हे महाबाहो, आतां माझ्या मनांत कोणत्याही प्रकारचें क्लिम्ब किंवा दुःख नाही. आतां तूं परत जा. उगाच दिवसगत लावूं नको. तूं येथे असल्यामुळें तुजकडे लक्ष जाऊन माझें तप कमी कमी होत आहे. मीं आपलें तपास वाहिलेलें शरीर तुला पाहून पुनः धारण केले आहे. तुला पाहून माझ्या शरीरांत कांहीं जीव आला आहे इतकेंच; बाकी आतां मी फार दिवस काढीन असें नाही. त्याचप्रमाणें, राजा, वाळल्या पानांचा आहार करून राहणाऱ्या व माझ्या बरोवरीनें व्रतनियम पाळणाऱ्या ह्या तुझ्या दोन्ही माताही फार दिवस तग धरूं शकणार नाहीत. आम्हां सर्वांचेच दिवस संपत आले आहेत, आणि आमच्या जीविताचें साफल्यही झालें आहे. व्यासांच्या तपःप्रभावानें आणि तुझ्या समागमामुळें लोकांतरीं गेलेले दुर्योधनादिक आमच्या दृष्टीस पडले. आतां, हे अनघा, मला जगून अमुक एक करावयाचें उरलें आहे, असें मुळींच नाही. तेव्हां राहिलेला अल्प काळ निर्वधपणें तपाचरणांत घालविणें हेंच युक्त होय. यास्तव, राजा, आतां मी उग्र तपश्चर्येस प्रारंभ करीन; त्यास तुझें अनुमोदन असावें. या कुलाची कीर्ति, वंशविस्तार आणि एकंदर सर्वच कुल मीं आज कांहींच श्रेष्ठ नाही व तपाच्या योगें महत्त्व तुजवर सोंपविलें आहे. आर्त्ता, हे महाबाहो, तूं आज किंवा फार तर उद्यां परत जा. उद्यां

दिरंगाई करूं नको. हे भरतर्षभा, पुष्कळ प्रकारच्या राजनीति तूं आजपर्यंत श्रवण केल्या आहेस. तेव्हां, राजा, आतां तुला कांहीं सांगावयास पाहिजे असें मला मुळींच दिसत नाही.” वैशंपायन सांगतातः—धृतराष्ट्राचें असें भाषण ऐकून युधिष्ठिर राजा त्यास म्हणाला, “महाराज, आपण धर्मज्ञ आहां; ह्या निरपराध बालकाचा त्याग करणें आपणांस योग्य नाही. माझे सर्व भ्रांत व सेवक यांना खशाल नगरास जाऊं द्या. मी इंद्रियनिग्रह करून व व्रतस्थ राहून तुमची व उभय मातांची सेवा करीन.” यावर गांधारी त्यास म्हणाली, “पुत्रा, असें ह्मणूं नको. माझें बोलणें ऐक. युधिष्ठिरा, सर्व कुरुकुल व माझ्या श्वशुराचा वंश तुजवरच अवलंबून आहे. यास्तव, पुत्रा, परत जा. आजपर्यंत तूं आमची जी सेवाचकरी केलीस, तीच खरोखर पुष्कळ झाली. आतां राजा जे सांगत आहे तेंच तूं करावें. पित्याचें वचन पाळणें हाच पुत्राचा धर्म होय.”

वैशंपायन सांगतातः—गांधारीनें असा उपदेश कोला असतां युधिष्ठिर कुंतीजवळ जाऊन तीस विनवूं लागला. ती यावेळीं मायेमुळें पाण्यानें भरून आलेले नेत्र पुसून हुंवके देत होती. तीस युधिष्ठिर असें ह्मणाला, “माते, धृतराष्ट्र राजा आणि यशस्विनी गांधारी मला जाण्याचा आग्रह करीत आहेत. परंतु, माते, माझें चित्त तुजकडे गुंतलें असून फार दुःखित होत आहे. अशा स्थितींत मला कसें जावेल ? तूंच सांग ! माते, नगरास जाण्यास तर माझा पाय निघत नाही, आणि, हे धर्मचारिणी, तुझ्या तपाला व्यत्यय जाणण्याचेंही माझ्या जिवावर येत आहे. कारण, तपाहून कांहींच श्रेष्ठ नाही व तपाच्या योगें महत्त्व प्राप्त होतें. अशी माझ्या मनाची स्थिति उभयतः चमत्कारिक झाली आहे. हे राज्ञि,

माझीही आतां पूर्वीसारखी राज्यावर आसक्ति नाही. राज्यकारभारांत माझें मन अलीकडे गढेनासं झालें असून सर्व प्रकारें तपश्चर्येकडेच वेधलें आहे; आणि, हे शुभे, शून्य झालेली ही संपूर्ण पृथ्वी मला कांहीं सुखदायक होत नाही. आमचे आसबांधव मरून गेले, सैन्यही पहिल्यासारखें उरलें नाही, व पांचाल तर सर्वच नाश पावले. त्यांचें नांव मात्र मागें राहिलें आहे. हे शुभे, त्यांचें कुल चालवील असा कोणीही उरलेला दिसत नाही. द्रोणानें रणांगणांत सर्वांचें चंदन उडविलें आणि कांहीं अवशिष्ट राहिले होते त्यांची राज्ञी द्रोणपुत्रानें कत्तल केली. याचप्रमाणें चेदि व मत्स्यही आम्हांस आज अदृश्य झाले आहेत. एका वेळीं आम्ही त्यांस गर्जत असलेले पहात होतो, पण आज काय आहे ? सर्वत्र शुक्-शुक्राट झाला आहे ! सांप्रत ज्याकडे पाहून, ऐश्वर्यासाठीं नव्हेच पण धर्माकरितां तरी मला जीवित धारण करण्याची इच्छा होते, असें एकच वृष्णींचें कुल वासुदेवाच्या आश्रयामुळें जिवंत राहिलें आहे. माते, आम्हांकडे एकदा कृपादृष्टीनें पहा. तुझें दर्शनही यापुढें आम्हांस दुर्लभ आहे. कारण, आतां हा राजा सहन करण्यास अत्यंत अवघड अशा तीव्र तपश्चर्येस प्रारंभ करणार आहे.”

हें ऐकून वीराग्रणी महाबाहु सहदेवाचे नेत्र पाण्यानें भरून येऊन तो युधिष्ठिरास असें म्हणाला, “ हे भरतर्षभा, माझ्यानें मातेला सोडून जाववत नाही. तूं सर्वांस घेऊन लवकर पंगरास जा, मी यांच्या समागमें तपश्चर्या करीन. राजा, धृतराष्ट्र राजा आणि

उभय माता यांच्या पायांची सेवा करण्यांत तत्पर राहून मी येथेंच हें शरीर तपांनें शुष्क करीन. ” मग कुंती त्या महावीरास पोटाशीं धरून म्हणाली, “ बाळा, जा. असें बोलू नको; माझें वचन ऐक. बाळांनो, तुझाला मार्ग सुखकर होवो आणि तुमचीं मनंही स्वस्थ व्हावीं. तुझीं असें करूं लागाल तर आमच्या तपांत व्यर्थ व्यत्यय मात्र येईल. तुझांकडे चित्त वेधल्यामुळें मी श्रेष्ठ तपापासून भ्रष्ट होत आहे. यास्तव, बाळा सहदेवा, जा; आतां आमचे फारच थोडे दिवस राहिले आहेत ! ” याप्रमाणें कुंतीनें अनेक प्रकारें समजूत करून सहदेवाचें व विशेषें करून धर्मराजाचें मन स्वस्थ केलें. नंतर मातेची व धृतराष्ट्र राजाची आज्ञा घेऊन व त्या कुरुश्रेष्ठास प्रणाम करून ते कुरुपुंगव पांडव पुढील विचारास लागले.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—राजा, तूं आम्हांस कल्याणकारक आशीर्वाद देऊन आमचें अभिनंदन केलेंस ह्मणजे आमच्या मनांतील क्लिप्बे नष्ट होऊन आम्ही निष्पाप होऊं आणि मग तुझी अनुज्ञा झाली ह्मणजे आम्ही परत जाऊं. महाम्ना धर्मराजानें अशी विनंती केल्यावर त्या राजर्षीनें कुरुकुलदीपक युधिष्ठिराचें अभिनंदन करून त्यास निरोप दिला. त्या राजानें बलवंताग्रणी भीमसेनाचेंही सांत्वन केलें आणि त्या बुद्धिमान् वीर्यशाली भीमानेंही त्याचा योग्य गौरव केला. नंतर धृतराष्ट्रानें अर्जुन आणि नकुलसहदेव यांस आलिंगन दिलें आणि त्यांचेंही अभिनंदन करून त्यांस निरोप दिला. मग सर्वांनीं गांधारीच्या पायांवर मस्तकें ठेवून तिची अनुज्ञा घेतली. माता कुंतीनें

सर्वाचीं मस्तकें हुंगलीं आणि त्यांस पोटाशीं दिला. तेव्हां त्या आपल्या पतिसमागमें जाव-
कवटाळिले. नंतर, गाईखालीं दुग्धपान करणारें यास निघाल्या. मग तेथें एकच गडबड उडून
वांसरूं आवरूं लांगलें असतां वरचेवर मार्गे गेली. सारथ्यांच्या ' बांधा बांधा ' अशा
वळत असतें त्याप्रमाणें ते पांडव पुनःपुनः आरोळ्या, उंटांचें खिंकाळणें आणि घोड्यांचें
मार्गे पहात धृतराष्ट्रास प्रदक्षिणा घालून मार्गस्थ हिसणें या सर्वांचा ध्वनि संमिश्र होऊन गेला.
शाले. मग द्रौपदी आदिकरून सर्व पांडव-नंतर युधिष्ठिर राजा आपले बंधु, स्त्रिया व
स्त्रियाही योग्य प्रकारें श्रशुरास अभिवंदन सैन्य यांसह तेथून प्रयाण करून हस्तिना-
करून निघाल्या; देवी सासवांनीं त्यांस आलिं-पुरास परत आला.
गून त्यांचें अभिनंदन केलें; आणि अशा अशा
प्रकारें वागावें म्हणून उपदेश करून निरोप

नारदागमनपर्व.

अध्याय सदतिसावा.

—:०:—

दावाग्नीने धृतराष्ट्रादिकांचें दहन.

वैशंपायन सांगतात:—राजा, पांडव नगरास परत आल्यानंतर सुमारे दोन वर्षांनीं एके दिवशीं देवर्षि नारद मुनि सहज युधिष्ठिराकडे आले. तेव्हां महाबाहु युधिष्ठिर राजानें त्यांचें पूजन केलें आणि त्यांनीं आसनावर बसून कांहीं काळ विश्रांति घेतल्यावर त्यांशीं बोलण्याचा उपक्रम केला. तो म्हणाला, “महाराज, आपण फार दिवसांत येथें येऊन आम्हांस दर्शन दिलें नव्हतें. ब्रह्मन्, आपलें कुशल आहे ना? आणि आपणांस कोठेही त्रास वगैरे पोचला नाही ना? आपण सांप्रत कोणते देश पाहून आलां बरें? त्याचप्रमाणें, हे मुने, मी आपलें कौणतें कार्य करावें त्याचीही आज्ञा व्हावी. कुंती एक महिन्यानें भोजन करी; आणि संजय महाराज, आपण ब्राह्मणांत वरिष्ठ असून आमचा श्रेष्ठ आधार आहां. ”

नारद सांगतात:—राजा, फार दिवसांत तुम्ही भेट न झाल्यामुळे सहज तुला पाहून जावें म्हणून मी तपोवनांतून इकडे आलों आहे. राजा, मी इकडे येताना मागीरथी नदी व अनेक तीर्थे पहात पहात आलों.

युधिष्ठिर विचारितो:—भगवन्, गंगातीरी परिभ्रमणास सुरवात केली. तेव्हां त्या दोघी राहणाऱ्या माझ्या कित्येक लोकांनीं नुकतेंच देवी गांधारी व कुंती आणि संजयही त्याच्या मला येऊन सांगितलें कीं, महात्म्या धृतराष्ट्रानें समागम गेला. उंचसखल प्रदेशांतून संजय परम उग्र तपश्चर्या मांडिली आहे. तर, ऋषे, धृतराष्ट्रास जपून वागवी; आणि अनिदिता आपण तेथें तो कुरुकुलश्रेष्ठ सुखरूप असल्याचें कुंती ही गांधारीचा सांभाळ करी. याप्रमाणें अवलोकून केलें ना? त्याचप्रमाणें गांधारी, पृथा फिरतां फिरतां कोणे एके काळीं तो धीमान् व सूतपुत्र संजय खुशाल असलेला आपल्या राजा गोंद स्नान करून आश्रमाभिमुख गमन दृष्टीस पडला काय? भगवन्, तो माझा पिता करूं लागला, इतक्यांत मोठा वारा सुटून भय-

धृतराष्ट्र राजा जर आपणांस भेटला असेल, तर सांप्रत तो कशा प्रकारें वर्तन करीत आहे तें ऐकण्याची मला फार उत्कंठा लागली आहे.

नारद सांगतात:—हे महाराजा, मी तपोवनांत काय ऐकिलें व काय पाहिलें, तें सर्व अंतःकरण स्थिर करून ऐक. कुरुनंदना, तुम्ही वनांतून परत आल्यानंतर गांधारी, कुंती, सूतपुत्र संजय, अग्निहोत्र व याजक यांसह तुम्हा पिता कुरुक्षेत्रांतून गंगाद्वारास गेला आणि त्या ठिकाणीं त्यानें तीव्र तपश्चर्येस प्रारंभ केला. त्यानें लांकडाची एक विठी तोंडांत घालून ठेवली आणि केवळ वायुभक्षण करून तो मननशील झाला. अशा प्रकारें तो राजा उग्र तपश्चर्या करूं लागला, तेव्हां त्या वनांतील सर्व मुनि त्याची स्तुति करूं लागले; आणि या नियमंकरून तो केवळ सहा महिन्यांच्या अवधीत अगदीं सुकून त्याचा केवळ अस्थिपंजर उरला. राजा, गांधारी फक्त जलाहार करीत असे; कुंती एक महिन्यानें भोजन करी; आणि संजय सहाव्या काळीं आहार करीत असे. त्या ठिकाणीं, राजा, याजक त्या राजासाठीं अग्नीचै यथाविधि हवन करीत असत. तो राजा भ्रमण करीत असल्यामुळे त्या वनांत कचित् त्या याजकांच्या दृष्टीस पडे, कचित् दिसतही नसे. पुढें त्या राजानें वसतिगृहाचा त्याग करून कांठेंच रहावयाचें नाहीं असा नियम धरून

कर वणवा पेटला आणि त्यानें चोहोंकडून मरणाची सिद्धता केलेली पाहून संजयानें त्यांस त्या अरण्यास घेऊन तो तें दग्ध करूं लागला. प्रदक्षिणा घातली; आणि 'हे प्रभो, आतां त्या वेळीं मृगांचे समुदाय, सर्प वगैरे जीव आत्म्याचा समाधि लाव.' असें सांगितलें. चोहोंकडून होरपळूं लागले; डुकरांच्या तेव्हां त्या मनीषी व्यासपुत्रानें तास्काळ झुंडींच्या झुंडी नदीनाल्यांत उड्या घेऊं त्याच्या सांगण्याप्रमाणें समाधि लाविली. लागल्या; आणि सर्वत्र हाहाकार सुरू झाला. राजा, त्या वेळीं त्यानें सर्व इंद्रियग्राम पूर्ण याप्रमाणें तें सर्व अरण्य पेटून भयंकर संकट निगृहीत केला असून तो केवळ काष्ठवत् ओढवले, पण निराहारामुळे धृतराष्ट्राच्या बसला होता; आणि महाभामा गांधारी आणि अंभीं तर पळण्यासंवरण्याचें मुळीच त्राण तुझी माता पृथा द्याही इंद्रिये आवरून स्तब्ध उरलें नव्हतें; त्याचप्रमाणें तुझ्या दोन्ही माताही बसल्या होत्या. पुढें लवकरच त्या तुझ्या अत्यंत कृश झाल्यामुळे दूर पळून जाण्यास पित्यास दावाग्रहीं गांठून भस्मसात् केलें! असमर्थ होत्या! ही स्थिति लक्षांत घेऊन आणि, हे धर्मशीला, महाभामा संजय तेवढा आणि अग्नि अगदीं सन्निध येत चालला असें त्यांतून बचावला. गंगातीरीं त्याच्या सभों- पाहून तो विजयिष्रेष्ठ राजा संजयास ह्मणाला, बर्ती तपस्वी जमले असतां मी त्यास पाहिलें. "संजया, या अग्नीतूनच तूं पलीकडे जा; तेथें त्या तपस्व्यांस हांक मारून त्यानें घड- तो तुला बिलकूल दग्ध करणार नाही. आम्ही लेला सर्व प्रकार त्यांस निवेदन केला आणि येथेंच अग्नीच्या योगानें परलोकीं गमन कर- मग त्या धीमंतांनें हिमालय पर्वतास प्रयाण पार!" तेव्हां तो वाक्पटु संजय अत्यंत केलें. राजा, अशा प्रकारें तो उदारधी कुरुपति गहिवरून त्यास ह्मणाला, "राजन्, या सामान्य आणि तुझ्या माता गंधारी व पृथा निधन अग्नीच्या योगानें आपणांस मरण यावें हा पावल्या! हे भारता, यदृच्छेनें फिरत असतां अनिष्ट प्रकार आहे; तथापि या वणव्यांतून मला त्या राजाचें व त्या उभय साध्वींचीं सुटण्याचा तर कांहींच उपाय मला दिसत कलेवें दृष्टीस पडलीं. इतक्यांत राजाची नाही! तेव्हां, महाराज, आतां काय कर्ग- निधनवाती श्रवण करून पुष्कळ तपोधन वयाचें तें आपणच सांगावें." मुनि त्या तपोवनांत प्राप्त झाले. परंतु त्यांस

संजय असें बोलल्यावर तो राजा पुनः मिळालेल्या या गतीबद्दल त्यांनीं मुळीच शोक ह्मणाला, "संजया, जे आपण होऊन घर- केला नाही. हे पुरुषसत्तमा, त्या ठिकाणीं दार सोडून बाहेर पडले, त्यांस अशा प्रकारें मृत्यु राजा व दोधी देवी कशा दग्ध झाल्या तो सर्व येणें अनुचित नाही. जल, अग्नि, वायु किंवा प्रकार त्या तापसांकडून मला कळला. राजेंद्रा, अनशनानें येणारी कृशता या चार प्रकारें याबद्दल तूं किमपि शोक करूं नयेस. कारण, तापसांस मृत्यु यावा हेंच प्रशस्त आहे. तेव्हां तो राजा, गांधारी व तुझी माता यांनीं आपण तूं जा; उगीच वेळ गमवूं नको." होऊन अभिसंयोग केला आहे!

संजयास इतकें सांगून मग तो धृतराष्ट्र वैशंपायन सांगतातः—हें धृतराष्ट्राचें राजा मन निश्चल करून कुंती व गांधारी यांसह नियोग श्रवण करून त्या महात्म्या पांडवांस पूर्वेस तोंड करून बसला. याप्रमाणें राजा अत्यंत शोक झाला; तिकडे अंतःपुरांतही

भयंकर रडारड सुरू झाली! आणि धृतराष्ट्राची निधनवार्ता ऐकून पौरजनही आक्रोश करू लागले! युधिष्ठिर राजा तर अत्यंत भोंवतीं गिधाडें आपल्या पंखांची फडफड दुःखित होत्साता 'हाय रे देवा!' असा माहो फोडून मातेची आठवण काढीत हात वर करून रुदन करू लागला; भीमसेनप्रभृति ते सर्व भ्रतेही असाच विलाप करू लागले; आणि, हे महाराजा, पृथेचा असा अंत झाल्याचें अंतःपुरांत कळतांच तेथें तर हलकळोळ उडून गेला! धृतराष्ट्र राजाचे सर्व पुत्रपौत्र मागेच निधन पावले असल्यामुळें त्याजबद्दल शोक करण्यास त्याचें असें कोणीच नव्हतें, तथापि पांडवांस तो मुळीच परका वाटत नसल्यामुळें अशा प्रकारें दग्ध झालेल्या त्या राजाबद्दल आणि मांधारीबद्दल सर्वांनींच फार शोक केला. असा; हे भारता, समोरें दोन घटकांनीं ही रडारड थांबली; आणि नंतर मोठ्या निग्रहांनं डोळे पुसून धर्मराज असें बोलला.

अध्याय अदतिसावा.

—:०:—

युधिष्ठिराचा विलाप !

युधिष्ठिर म्हणाला:—हाय हाय! आम्ही आपबांधव त्याच्या आज्ञेत वागत असतां त्या उग्र तपश्चर्या करणाऱ्या महात्म्यास अशी अनाथासारखी गति प्राप्त व्हावी ना? ज्यापेक्षां ह्या विचित्रवीर्याचा पुत्र असा दावाझीत दग्ध झाला, त्यापेक्षां, ब्रह्मन्, मनुष्याची केव्हां काय स्थिति होईल याचा अंत लागणें खरोखर दूरापास्त आहे असें मला दिसतें! अहो! ज्या महावीरास शंभर पुत्र होते आणि ज्याच्या स्वतःच्याही अंगांत दहा हजार गजांचें सामर्थ्य होतें, तो राजा आज वणव्यांत दग्ध झाला काय! हाय हाय! पूर्वी सुंदर नारी ताडाच्या

पंख्यांनीं ज्याला हळू हळू वारा घालीत, तोच दावाझीनें काळवेडून जाऊन त्याच्या भोंवतीं गिधाडें आपल्या पंखांची फडफड करीत असतील! अहो, सूतमागधांचे समुदाय मंजुळ गायनाच्या योगानें ज्याला श्रोपेंतून जागा करीत हेले, तोच राजा आज मज पातक्याच्या कुतीमुळें वनांत धरणीवर पडला ना? नारदा, गांधारीविषयीं मला इतकें वाईट वाटत नाही. त्या कीर्तिशालिनीचे पुत्र आधींच मेले होते; तेव्हां पतीनें अंगीकारिलें व्रत निश्चळपणें पाळून ती पतिलोकीं गेली हें एकपरी ठीकच झालें. परंतु, ब्रह्मन्, पुत्रांच्या समृद्ध, उज्ज्वल व अपार ऐश्वर्यावर लाथ मारून जिनें वनवास अंगीकारिला, त्या पृथेबद्दल मला अतिशय शोक होत आहे. आमच्या मातेची अशी अवस्था झाली त्यापेक्षां आमच्या ह्या राज्याला धिःकार असो! आमच्या पराक्रमाला व बलाला धिःकार असो! आणि ज्यामुळें हें सर्व घडलें त्या क्षत्रधर्मासही धिःकार असो! अहो, आम्ही जिवंत असून भेल्यासारखेच आहों! द्विजसत्तमा, राज्याचा पूर्ण त्याग करून वनांत जाण्याचें तिला रुचलें, त्यापेक्षां कालगति अत्यंत सूक्ष्म आहे हेंच खरें! या युधिष्ठिराची, भीमसेनाची व अर्जुनाची माता अनाथासारखी कशी दग्ध झाली हें मनांत येऊन मी अगदीं निर्वृद्ध होऊन गेलों आहे. अरेरे! अर्जुनानें खांडवारण्यांत अग्नीचें व्यर्थ संतर्पण केलें! अहो, त्यानें प्रत्यक्ष अर्जुनाच्या मातेस दग्ध केलें, त्यापेक्षां तो उपकार न जाणणारा कुतन्न आहे खास! जो त्या वेळीं ब्राह्मणवेषानें पार्थाजवळ भिक्षा मागण्यास आला, त्या अग्नीस धिःकार असो! आणि पार्थाच्या त्या प्रसिद्ध सत्यप्रतिज्ञेसही धिःकार असो! भगवन्, त्या राजाचा वृथाझीनें दाह

झाला, ही गोष्ट मला याहूनही अधिक कष्ट- त्यानें इष्टि करवून अग्नीचें विसर्जन केलें असें क्लरक वाटते. ज्यानें एका काळीं संपूर्ण मीं ऐकिलें. त्या वेळीं, हे भरतसत्तमा, पृथ्वीचें राज्य केलें, त्या कुरुकुलोत्पन्न राजर्षीला त्याच्या याजकांनीं त्या निर्जन वनांत अग्नीचें आणि त्यांतही तो अशी उग्र तपश्चर्या करीत विसर्जन केलें आणि ते आपणांस इष्ट वाटले असतां अशा हीन प्रकारें मृत्यु कसा हो आला? तिकडे निघून गेले. राजा, त्यांनीं, वनांत त्याच्या अग्निहोत्रांतील मंत्रपूत अग्नि तेथें टाकिलेला हा अग्निच तेव्हां त्या वनांत अति-महावनांतच असतां माझ्या पित्याचा वृथा- शय भडकला आणि त्यानेंच तें वन जाळून अग्नीनें परिणाम लागावा ना ? हाय हाय ! सनत टाकलें असें तापसांनीं सांगितलें. याप्रमाणें, भ्रमण करणारी, अत्यंत क्रुश झालेली व थर- हे भरतसत्तमा, मीं तुला सांगितल्याप्रमाणें थर कांपणारी पृथा तें महाभय प्राप्त झालें जान्हवीच्या तीरीं तो राजा अग्नीशीं संयुक्त असतां, ' हाय रे बाळा धर्मराजा ! ' असें झाला तो ह्याच स्वकीय अग्नीशीं. हे अनघा, मोठ्यानें ओरडली असेल ! आणि चोंहोंकडून भागीरथीच्या तीरीं मला जे मुनि भेटले, दावाग्नीनें घेरलें असतां ती माझी माता ' भीमा, त्यांनीं हा असा प्रकार मला निवेदन केला. या संकटांतून सोडव रे ! ' असा तेव्हां माहो अर्थात्, युधिष्ठिरा, धृतराष्ट्र राजा स्वकीय फोडीत असेल ! आम्हां पोडच्या मुलापेक्षां अग्निहोत्रांतील अग्नीनेंच दग्ध झाला हें निश्चित सहदेव तिचा अधिक लाडका;—त्या वीरानेंही होय. राजा, तूं त्याविषयीं किमपि शोक तिला या संकटांतून सोडविलें नाहीं ना ! " करूं नको. कारण, तो परम गतीस पोचला धर्मराजाचा असा विलाप ऐकून ते सर्व आहो. त्याचप्रमाणें, हे जनाधिपा, गुरुसैव्यच्या पांडव एकमेकांच्या गळ्यांत मिळ्या घालून योगानें तुझी माता कुंती इलाही फारच थोर रडूं लागले ! कल्पांतकाळीं प्राणिमात्राची सिद्धि प्राप्त झाली आहे यांत मला मुळींच संशय वाटत नाही. तेव्हां, राजेंद्रा, त्यांची व्याकूळ झाले आणि ते पुरुषसिंह मोठ्यानें सांप्रत तूं और्ध्वदेहिक क्रिया करावीस हें तुला रुदन करीत असतां त्यांच्या रडण्याच्या ध्वनीनें विहित आहे. तर येथेंच सर्व आत्यांसह- तो सर्व राजवाडा दणाणून गेला !

वैशंपायन सांगतात:—नंतर तो ज्येष्ठ

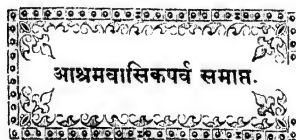
अध्याय एकुणचाळिसावा.

—:०:—

श्राद्धदान.

नारद म्हणाले:—हे सुव्रता, मीं तेथें जें वरोवर गंगेवर गेले. मग तेथें त्या सर्व नर-श्रवण केलें, त्यावरून पहातां तो धृतराष्ट्र श्रेष्ठांनीं गंगेत स्नान केलें आणि युयुत्सु हा धृत-राजा कांहीं वृथाग्नीनें दग्ध झाला नाहीं. आतां राष्ट्राचा पत्र म्हणून प्रथम त्यानें व नंतर सर्वांनीं हें कसें तें मी तुला सांगतां. राजा, जेव्हां तो त्या महात्म्यास उदकांजलि दिले; आणि तसेंच मेधावी केवळ वायुभक्षणाचा निमग्न धारण गांधारी-व पृथा यांचेही और्ध्वदेहिक कृत्य करून वनांत प्रवेश करूं लागला, तेव्हांच विधिपूर्वक करीत ते नगराबाहेरच राहिले. गंगा-

द्वारी ज्या ठिकाणी तो नरश्रेष्ठ राजा दग्ध झाला होता, त्या ठिकाणी युधिष्ठिरानें विधि जाण- मरलेल्या दासीही धर्म केल्या ! आणि नंतर अनेक श्राद्धे करून त्या राजानें हस्तिनापुरांत प्रवेश पणारे आम मनुष्य पाठविले; आणि दानांची केला. तिकडे राजाच्या आज्ञेवरून जे लोक वगैरे सर्व सिद्धता त्यांबरोबर देऊन त्यांस गंगाद्वारीं गेले होते, त्यांनीं त्या तिघांच्या सांगितलें कीं, 'सर्वांचे प्रेतविधि तेथें गंगेच्या अस्थी गोळा केल्या; आणि गंधमाल्यादिकांनीं तीरींच करावे.' मग बारावे दिवशीं सुतक फिट- त्यांचा यथाविधि संस्कार करून त्यांनीं त्या ल्यावर स्नान वगैरे करून पांडुपुत्र युधिष्ठिरानें गंगेंत टाकून दिल्या; व नंतर परत येऊन हें त्यांचीं विधिपूर्वक श्राद्धे केलीं आणि ब्राह्मणांस वर्तमान युधिष्ठिर राजास कळविलें. याप्रमाणें, अपार दक्षिणा दिली. धृतराष्ट्राच्या उद्देशानें राजा, सर्व विधि समाप्त झाल्यावर परमर्षि नारद त्या राजानें सोनें, रुपें, गाई व बहुमोल शय्या मुनि धर्मपुत्र युधिष्ठिर राजाचें सांत्वन करून दान केल्या; आणि अशींच गांधारी व यथोद्देशें निघून गेले. जनमेजया, याप्रमाणें धीमान् पृथा यांच्याही नांवानें पृथक् पृथक् सर्व दानें धृतराष्ट्र राजाचीं महायुद्धानंतर नगरांत उत्तम प्रकारें केलीं. शय्या, भोजन, पंधरा वर्षे आणि रणांत मृत झालेले ज्ञाति- यानें, रत्नें, जडजवाहीर किंवा सुवर्ण बांधव, मित्र, आते व आसस्वकीय यांच्या यापैकीं कोणतें पाहिजे तें त्यानें हवें तितकें उद्देशानें नित्य दानें, श्राद्धे वगैरे करण्यांत वनांत मागावें, तात्काळ त्यास तें तितकें मिळत होतें. तीन वर्षे निघून गेलीं. राजा, आधींच युधिष्ठिराचे याप्रमाणें युधिष्ठिरानें अपार दानधर्म केला. सर्व ज्ञातिबांधव निधन पावले होते; तशांत उभय मातांच्या नांवानें यांन, आसनें, नाना- आणखी धृतराष्ट्रही निधन पावल्यावर तर त्याचें प्रकारंच्या भोग्य वस्तु आणि अलंकारांनीं राज्यकारभाराकडे मुळींच लक्ष लागेनासें झालें!

आश्रमवासिकपर्व समाप्त.

श्रीमन्महाभारत.

मौसलपर्व.

अध्याय पहिला.

मंगलाचरण-

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ह्या अखिल ब्रह्मांडांतिल यच्चायावत् स्थावर-
जंगम पदार्थांच्या ठिकाणीं चिदाभासरूपानें
प्रत्ययास येणारा जो नरसंज्ञक जीवात्मा, नर-
संज्ञक जीवात्म्यास सदासर्वकाळ आश्रय देणारा
जो नारायण नामक कारणात्मा, आणि नर-
नारायणात्मक कार्यकारणसृष्टीहून पृथक् व श्रेष्ठ
असा जो नरोत्तमसंज्ञक सच्चिदानंदरूप पर-
मात्मा, त्या सर्वांस मी अभिवंदन करितों;
तसेंच, नर, नारायण व नरोत्तम ह्या तीन
तत्त्वांचें यथार्थ ज्ञान करून देणारी देवी जी
सरस्वती, तिलाही मी अभिवंदन करितों;
आणि त्या परमकारुणिक जगन्मातेनें लोकहित
करण्याविषयीं माझ्या अंतःकरणांत जी स्फूर्ति
उत्पन्न केली आहे, तिच्या साहाय्यानें ह्या भव-
बंधविमोचक जय म्हणजे महाभारत ग्रंथाच्या
मौसलपर्वास आरंभ करितों. प्रत्येक धर्मशिल

पुरुषानें सर्वपुरुषार्थप्रतिपादक अशा शास्त्राचें
विवेचन करितांना प्रथम नर, नारायण आणि
नरोत्तम ह्या भगवन्मूर्तींचें ध्यान करून नंतर
प्रतिपाद्य विषयाचें निरूपण करण्यास प्रवृत्त
व्हावें हें सर्वथैव इष्ट होय.

मुसलाची उत्पत्ति.

वैशंपायन सांगतातः—पुढें, राजा, युधिष्ठिर
राजा राज्याखंड शाल्यास छत्तिसावें वर्ष सुरू
शालें असतां त्या कौरवनंदनास चोहोंकडे
दुश्चिन्हें होत असलेलीं दिसूं लागलीं. निर्घातांसह
रुक्ष वारे सुरू होऊन सर्वत्र जोराची धूळ उडूं
लागली; पक्षी अपसव्य प्रदक्षिणा करूं लागले;
महानद्यांचेही ओष उलटे फिरले; दिशा धुक्यानें
व्याप होऊन जाऊं लागल्या; आणि निखान्यांची

१ वायुना निहतो वायुर्गगनाश्च पतत्पद्मः
प्रचंडधोरानिर्घोषो निर्घात इति कथ्यते.

वृष्टि करणाच्या उल्का आकाशातून भूमिवर अंधक व भोज वीर कोणाच्या शापाने नाश पडू लागल्या ! राजा, सूर्यमंडल रजःकणांनी पावले ते मला सविस्तर कथन करा. आच्छादित झाल्यामुळे त्याचे किरण लोपले; वेशंपायन सांगतातः—राजा, एकदा आणि नित्य उदयसमयी त्याच्या सभोवती विश्वामित्र, कण्व व तपोधन नारद मुनि द्वार-भयंकर कबंधेही दृग्गोचर होत ! चंद्र व सूर्य केत आलेले सारणप्रभृति वीरांच्या दृष्टीस यांचे भोवती काळी, रूक्ष धुरकट व तांबडी पडले. तेव्हा दुदैव ओढवल्यामुळे त्यांनी सांबास अशी तीन वर्णांची खळी पडू लागली ! राजा स्त्रीविष दिला आणि त्यास पुढे करून ते त्या जनमेजया, हे व असेच दुसरेही पुष्कळ प्रकारचे मुनींकडे जाऊन म्हणाले, “ऋषीहो, अमित-भयसूचक व हृदयोद्वेगकारक उत्पात दृष्टीस पडू तेजस्वी बभ्रूची ही स्त्री. आपल्याला पुत्र लागले. याप्रमाणे कित्येक दिवस लोटल्यावर, व्हावा अशी बभ्रूची फार इच्छा आहे, तेव्हा वासुदेव व बलराम यांशिवाय बाकीच्या सर्व याद-हिला खरेच काय होईल ते आपण सांगावे !” वांचा मुसलाच्या योगाने संहार उडाल्याचे वर्तमान राजा, ते असे म्हणाले असता या वंचनेने धर्मराजाच्या कानी पडले. ते ऐकतांच सर्व भावांस संतप्त झालेल्या त्या मुनींनी त्यांस काय प्रत्युत्तर जवळ बोलावून तो त्यांस ह्मणाला, “आतां पुढे काय करावयाचे !” ब्रह्मशापाच्या योगाने सांभ वृष्णयंधकांच्या विनाशार्थे एक भयंकर वृष्णिवीर आपसांतच मारामारी करून नामशेष होखंडी मुसळ प्रसेवले; आणि अत्यंत दुराचारी व राक्षसवृत्तीचे तुम्ही सर्वजण क्रोधवशा व राक्षसवृत्तीचे तुम्ही सर्वजण क्रोधवशा होतसा ते त्या मुसळाच्या योगाने कृष्ण व बलराम यांव्यतिरिक्त सर्व कुलाचा उच्छेद कराल ! श्रीमान् हलधर देहत्याग करून सागरांत प्रवेश करील ! आणि महात्म्या श्रीकृष्णाने भूमीवर शयन केले असता तेथेच जरा नामक कोणी एक पारधी त्याच्या शरीराचा भेद करील !”

जनमेजया, त्या दुरात्म्यांनी चेष्टा केल्यामुळे संतप्त झालेले ते मुनि क्रोधाने डोळे लालबुंद करून परस्परांकडे पहात याप्रमाणे बोलले; आणि नंतर श्रीकृष्णाकडे जाऊन वृष्णिना जे कांहीं सांगितले होते ते सर्व त्यांनी त्यास कथन केले. ते ऐकून बुद्धिमान् श्रीकृष्णाने भावी विनाश मनांत आणून ‘हे असेच होणार !’ असे म्हटले; आणि तो नगरांत निघून गेला. पण ह्या विनाशाचा प्रतिकार करण्याचे त्या जगत्प्रभुने मनांतही आणिले नाही.

मग दुसरा दिवस उजाडतांच, ज्याने वृष्णि जनमेजय विचारितोः—द्विजवर्य, ते वृष्णि, ‘व’ अंधक या कुलातील पुरुष भस्मसात् केले, ते

जनमेजय विचारितोः—द्विजवर्य, ते वृष्णि, ‘व’ अंधक या कुलातील पुरुष भस्मसात् केले, ते

मुसळ सांवापासून उत्पन्न झालें ! याप्रमाणें वृष्ण्यंधकांच्या नाशार्थ साक्षात् यमदूतासारखेंच तें घोर व प्रचंड मुसळ शापामुळें उत्पन्न झालें असतां हें वर्तमान लगेच राजाच्या कानावर घालण्यांत आलें. तें ऐकून राजा अगदीं खिन्न होऊन गेला. मग, राजा, त्यानें त्या मुसळाचें बारीक पीठ करविलें आणि सेवकांनीं तें समुद्रांत नेऊन टाकलें. मग कृष्ण, बलराम, आहुक आणि महात्मा बभ्रू यांच्या आज्ञेवरून नगरांत अशीं दंवंडी पिढविली गेली कीं, 'आजपासून वृष्णि व अंधक यांच्या कुलांतील सर्व पुरुषांनीं व नगरांतील इतरही कोणीं मद्यपान करूं नये. इतक्याउपर जर कोणीं मद्यप्राशन केल्याचें उघडकीस आलें, तर त्याला त्याच्या बांधवांसकट तात्काळ जिवंत सुळीं दिलें जाईल !' याप्रमाणें दंवंडी पिढली तेव्हां राजाच्या भीतीनें व उदारचरित बलरामाची आज्ञा जाणून त्या दिवसापासून सर्व लोकांनीं मद्यपान न करण्याचा नियम केला.

अध्याय दुसरा.

—:—

उत्पातदर्शन.

वैशांपायन सांगतात:—याप्रमाणें वृष्णि व अंधक सावध राहिले असतांही कालपुरुष त्यांचे घरीं नित्यशः फिरूं लागला. एक काळसर पिंगट रंगाचा मुंडन केलेला अक्राळ-विक्राळ भयंकर पुरुष वृष्णींचीं घरें निरखीत असलेला कोठें कोठें दृष्टीस पडे. त्यास ते महाधनुर्धर शेंकडों हजारों बाण मारीत, परंतु सर्व भूतांचा नाश ज्याचे हातून व्हावयाचा अशा त्या कालाचा वेध करण्यास ते वीर समर्थ झाले नाहींत. मग वृष्ण्यंधकांचा विनाश सुचविणारे अंगावर रोमांच उठविणारे अनेक उत्पात होऊन

लागले. दररोज अधिकाधिक भयंकर अशा प्रचंड वावटळी उठूं लागल्या ! रस्त्यांतून उंदरांचा अगदीं सुळसुळाट झाला ! जिकडे तिकडे फुटण्या मडक्यांच्या खापऱ्या पसरून गेल्या ! रात्रीं लोक निजले असतां उंदरांनीं त्यांचे केश व नखें कुरुतुडावीं आणि सारिकांनीं मंजुळ शब्द करावयाचा सोडून वृष्णींच्या घरीं 'चीची', 'कूची' अशा प्रकारचा ध्वनि एकसारखा करावा ! रात्रंदिवसांत केव्हांही ह्या शब्दांत खळ पडत नसे. सारस पक्षी घुबडासारखा शब्द करूं लागले आणि शेळ्या कोल्यांप्रमाणें सूर काढूं लागल्या ! ज्यांचे पाय आरक्तवर्णाचे आहेत असे पांढरे कपोत पक्षी कालप्रेरित होऊनच कीं काय कोण जाणे—वृष्णि व अंधक यांच्या घरांतून संचार करूं लागले ! गाईंना गाढवें झालीं; घोड्या उेंढे प्रसवल्या; कुत्र्यांचे पोटीं मांजरे जन्म पावलीं; आणि मुंगसांनीं उंदरांस जन्म दिला ! दिवसेंदिवस वृष्णि असे बेफाम होऊं लागले कीं, अनन्वित पातकें करीत असतां त्यांस यत्किंचित् लाजलज्जाही वाटेनाशी झाली. ते ब्राह्मणांचा, पितरांचा व देवांचाही द्वेष करूं लागले ! आणि रामकृष्णांव्यतिरिक्त इतर बाडबडिलांचाही अवमान करूं लागले. पत्नींनीं पतींची मर्यादा सोडली आणि पतींनींही पत्नींशीं बामण्याचे नियम गुंडाळून ठेविले ! सारांश, सर्वजण मनसोक्त वर्तन करूं लागले. प्रचलित झालेल्या अग्नीच्या ज्वाला डाव्या बाजूला वळूं लागल्या आणि तो अग्नि निळ्या, लाल व तांबड्या भडक अशा तीन रंगांच्या पृथक् पृथक् ज्वालां सोडूं लागला. नित्य उदयास्तांचे वेळीं त्या नगरीं सूर्य कबंधांनीं परिवेष्टिलेला विस्रे आणि स्वयंपाकगृहांत स्वयंपाक अत्यंत लाचरी व काळजीपूर्वक केला असतांही पात लावून जेवूं लागले ते त्यांत हजारों कृमि नसले

पडत ! बापमाणें अर्धसूचक चिन्हें होऊं लागलीं, तेव्हां सर्वत्र पुण्याहवाचनें व शांतिपाठ वगैरे सुरू झाले आणि मोठमोठे महात्मे जपास बसले. तथापि हे प्रकार सुरू असताही कोणी वृद्धवृद्ध धावत गेल्याचें ऐकूं येई, पण दृष्टीस शत्रू कोणीच पडत नसे. ग्रह पुनःपुनः नक्षत्रांस मिळंकृत करीत आहेत असें त्यांस दिसे. त्यांत आपलें नक्षत्र कोणासच दिसत नव्हतें. वृष्णि व अंधक यांचे मंदिरांत पांचजन्य शंख बाजूं लागला कीं चोहोंकडे भेसूर शब्द करणारे रासभ त्यास सूर देत ! अशीं हीं अशुभ चिन्हे पाहून हृषीकेशानें जाणलें कीं, हा काल-चक्राचा उलट फेरा आला आहे. इत-क्यांत भरती भर करण्यास तेरा दिवसांचा कृष्णपक्ष प्राप्त झाला ! तें पाहून तो आपल्याशीं ह्मणाला, “हा तेरा दिवसांचा कृष्णपक्ष प्राप्त झाला असून पुढें शुक्लपक्षांत वृद्धि व्हावयाची ती न होतां त्यांतही पौर्णि-मेचा क्षय होऊन त्या दिवशीं आणखी ग्रहण झालें आहे. एकंदर हा योग भारती युद्धाचे वेळीं आला होता आणि तोच आज आमच्या नाशार्थ प्राप्त झाला आहे. मग प्रातःकालास साधर होऊन जनार्दनानें विचार केला, तों त्यास आठवलें कीं, भारती युद्धापासून हें छात्ति-सत्त्वं वर्ष असून त्या वेळीं हतबांधव गांधा-रीनं पुत्रशोकानें अत्यंत संतप्त होऊन जो क्षाप दिला, तो काल आतां प्राप्त झाला आहे. पूर्वीं कुरुक्षेत्रावर सैन्ये व्यवस्थेनं उभीं राहिलीं असतां अत्यंत दारुण उत्पात झालेले पाहून त्या वेळीं युधिष्ठिर राजा जें बोलला होता तेंच हें आतां पुढें उभें राहिलें आहे ! ”

इतकें आपल्या मनाशीं बोलून, हें भविष्य कसें करूं शकित्वाच्या त्या शत्रुनाशक शस्त्रां आपलें नक्षत्र दिसनालें होणे हें मृत्यु स-ंज्ञां आल्याचें स्पष्ट होव असें मानितात.

वासुदेवानें तीर्थयात्रेस चलण्याविषयीं सर्वांस आज्ञा केली. तेव्हां सेवकांनीं त्याच्या आज्ञेवरून अशीं दवंडी पिढविली कीं, “सर्व मंडळींनीं तीर्थयात्रेकरितां समुद्रतीरीं चलावें. ”

अध्याय तिसरा.

—०:—

यादवी !

वैशंपायन सांगतात:—राजा जिचे दांत पांढरे असून सर्वांग काळें आहे, अशी एक स्त्री द्वारकेंत रात्रीं प्रवेश करून स्त्रिया निजल्या असतां त्यांचीं मंगलसूत्रें चोरून नेई व विकट हास्य करीत सर्व द्वारकेंत धावत फिरे. वृष्णि व अंधक वीर जेथें अभिहोत्र असेल अशा जागीं, घराचे मध्यभागीं किंवा मंदिरांत—कितीही कडेकोट बंदोबस्तांत निजले असोत, तेथंही रात्रीं भयानक गिधाडें त्यांच्या शरीरांचे लचके तोडीत आणि अत्यंत भयंकर राक्षस त्यांचे अलंकार, छत्रें, ध्वज व कवचें हिरावून नेतांना दिसत. एके दिवशीं प्रत्यक्ष दिव्य चक्र वृष्णींचे डोक्यादेखत आपलें आपणच एकदम वर अंतरिक्षांत निघून गेलें ! तसाच एकदा त्याचा तो सूर्यासारखा तेजःपुंज रथ जोडलेला असतां त्याचे ते मनोवेगाने संचार करणारे चारही उत्कृष्ट अश्व दारुकाच्या देखत एकदम तो रथ घेऊन जे भडकले ते सागरावरून पार दिसेनातसे झाले ! बलराम आणि कृष्ण यांचे ताल व सुपणं नामक दोन ध्वज असून ते दोघेही वीर त्यांस फार मानीत असत. ते ध्वज एक दिवस अप्सरांनीं वरचेवर लांबविले ! आणखी त्या वारंवार म्हणाल्या कीं, ‘तुम्हीं आतां लवकरच तीर्थयात्रेस जावें !’

याप्रमाणें अनेक दुश्चिन्हे होऊं लागलीं तेव्हां मग त्या महारथी वृष्णयुधकांनीं आपल्या

अंतःपुरांसमवेत तीर्थयात्रेस जाण्याचा वेत ठरविला. त्यांनीं नानाप्रकारचे भक्ष्य, भोज्य व पेय पदार्थ, तशीच विविध मांसें व मयें तयार करविलीं. मग प्रखरतेजस्वी व उंची वस्त्राभरणांनीं विशेष शोभणाऱ्या त्या वीरांच्या तुकड्या हत्ती, घोडे इत्यादि वाहनांवर आरूढ होऊन नगरांतून बाहेर पडल्या; आणि जातां जातां प्रभास तीर्थावर चांगलीशी जागा पाहून डेरे, राहुट्या वगैरे उभारून तेथें त्यांनीं स्त्रीजनांसहवर्तमान मुकाम केला. याप्रमाणें सर्वांनीं स्त्रियांसह तेथें तळ दिल्याचें पाहून, आणि भक्ष्यपेयांच्या सेवनांतच ते अगदीं गढून गेल्याचें अवलोकन करून, मोक्षमार्ग, जाणणारा योगी उद्धव त्या वीरांचा निरोप घेऊन तेथून निघून गेला. जाण्यापूर्वी त्यानें कृष्णास अभिबंदन केलें व त्यापुढें तो हात जोडून उभा राहिला. तथापि कृष्णानें त्याच्या जाण्यास अडथळा केला नाहीं. कारण, याच ठिकाणीं अल्पावकाशांत वृष्णींचा विनाश होणार हें तो जाणत होता.

असो; मग कालप्रेरित झालेल्या त्या वृष्ण्य-धक वीरांनीं उद्धवास पृथ्वी व आकाश यांतील सर्व पोकळी स्वतेजानें व्याप्त करीत गमन करितांना अवलोकन केलें. (परंतु त्याच्या त्यांचे मनावर कांहींच परिणाम झाला नाहीं. या वेळीं ते अत्यंत उन्मत्त झाले असून त्यांस कसलाच विचार राहिला नव्हता. या गोष्टीचा उत्तम प्रत्यय येण्याजोगें एक कृत्य त्यांचे हातून असें घडलें कीं,) ब्राह्मणांसाठीं सिद्ध केलेलें अन्न त्यांनीं वर मद्य शिंपडून वानरांस चारिलें ! असो; मग तेथें भोजनोत्तर अनेक वहातां कीं, ज्यानें द्रोणपुत्राच्या साहाय्यानें संशयप्रकारचा नाचरंग सुरू होऊन शेंकडों वाद्यांचा घोष होऊं लागला आणि त्या आनंदमयानें केला, त्या या पापी कृतकर्मांचें आयुष्य आणि अनिवार मरणानें सुरू झालें. कृष्ण सजिध त्याबरोबरच त्याचा सर्व बडिजाबही आपण असतांना कृतवर्मांसह बळराजानें व दत्तानें

सात्याकि, गद व वस्तु घांनींही तसेच तसेच प्राशन केलें ! मग त्या मंडळीसकलें माणसे व गण्यागोष्टी चालतां चालतां, प्रमत्त झालेला सात्याकि कृतवर्मांला हसून व त्याचा अपमान करून म्हणाला, 'अरे, गाढ शोषी जाऊन मृतप्राय पडलेल्यांस कोणता क्षत्रिय वीर ठार करील ? हादिक्या, तूं निजलेल्यांवर शस्त्र चालविलें आहेस, पण, मूर्खा, यावच तूसें हें कृत्य सहन करणार नाहींत, समजलास !' सात्याकि असें बोलत असतां रथिश्रेष्ठ प्रद्युम्नाने-ही हादिक्याचा अवमान करून सात्याकीच्या बोलण्यास पुष्टि दिली. कृतवर्माही रंगलाच होता ! तो अत्यंत संतप्त होऊन अवज्ञापूर्वक सात्याकीपुढें हात ओवाळीत म्हणाला, 'अरे, तूं मोठा वीर होतास तर, भूरिश्रव्याचा हात तुझा तो रणांत प्रायोपवेशन करून बसला असतां तूं त्यास अत्यंत घोर रीतीनें कां मारिलेंस ?' हें त्याचें भाषण ऐकून परवीरांतक कृष्णानें क्रोधानें त्याकडे वक्र दृष्टीनें रोंखून पाहिलें, तेव्हां सत्राजितस्य स्यमतक मण्याची कथा सात्याकीनें त्याच्या ऐकविली. मग काय विचारतां ! सत्यभामा जवळच होती, तीस कोप चढून तिबें आक्रोश करीत कृष्णाचे मांडीवर मस्तक ठेविलें आणि तेणेंकरून कृष्णाचेंही मस्तक फिरविलें गेलें. इतक्यांत सात्याकि रागारागानें उठून म्हणाला, 'पांच द्रौपदीपुत्र, धृष्टद्युम्न आणि शिखंडी यांबद्दल मी आज सूड उगवणार ! सत्यभामे, मी सत्यास स्मरून अशी शपथ केलेल्या धृष्टद्युम्नादिकांचा सौमिकांत बात त्याबरोबरच त्याचा सर्व बडिजाबही आपण मी संपावणार !' इतकें बोलून त्यानें कोणीही

त्यानीं कुतः कृष्णाय विर धावून कृष्णाच्या डोळ्यां-
वेकत सरपारीनें त्याचें मस्तक उडविलें !

कुतः कृष्णाच्या वध केल्यानंतर सात्यकि अधि-
पतः खचवून आजूबाजूच्या इतर लोकांची-
ही सगळीच कत्तल उडवूं लागला. तेव्हां कृष्ण
त्याचें निवारण करण्यासाठीं त्याकडे धावला.
रज, राजा, कालचक्रानें प्रेरित झालेले सर्वच
बोज व अंधक एकत्र होऊन त्यांनीं सात्य-
कीस बोहोंकडून घेरलें. याप्रमाणें ते कृत-
वर्ण्याच्या वधानें संतापून सात्यकीवर धावून
येत असतांही कृष्णानें त्याचें निवारणही केलें
नाहीं. कारण, कालचक्र कसें उलटलें आहे
हें तो जाणून होता. दारूच्या धुंदीनें बेहोष
झालेले व त्यांतही कालधर्मानें जसे काहीं
संयुक्त आणिलेले ते सर्वजण उड्या भांड्यांचा
सात्यकीवर वर्षाव करूं लागले. याप्रमाणें ते
सर्वजण सात्यकीवर घसरलेले पाहून रुक्मि-
णीचा पुत्र प्रयुम्न यास कोप चढला व तो
सात्यकीस सोडविण्यास पुढें सरसावला. मग
प्रयुम्नाची भोजांबरोबर व सात्यकीची अंधकां-
बरोबर चांगलीच जुंपली. सात्यकि व प्रयुम्न
हे दोघेही मोठे भुजवीर्यशाली वीर याप्रमाणें
मोठ्या प्रयत्नानें झगडत असतांही प्रतिपक्ष्यांची
संख्या फारच मोठी असल्यामुळें त्यांच्या
हातून मरण पावले; आणि हाही प्रकार सगळा
कृष्णाच्या डोळ्यांवेकत घडला ! आपला
पुत्र व सात्यकि ठार झालेले पाहून कृष्णास
कोप चढला व त्यानें मूठभर गवत उपटून
घेतलें, त्याबरोबर त्याचें एक वज्रासारखें बळ-
का सोसंघी घोर मुसळ बनलें ! आणि त्या
मुसळानेच योधानें कृष्ण पुढें भेटतील त्यांस
सगळे मारून टाकले ! मग अंधक, भोज, रैनेय
आणि रुक्मिणी या चारही कुळांतील लोक एकत्र
जमून रुक्मिणीसोबत होतसात असेच मुसळांनीं
मारावे लागले. राजा, त्यांतली

कोणा एका मनुष्यानें रागाच्या भरांत दुस-
ऱ्यास मारण्यासाठीं तेथील एक लव्हाळा उप-
टून घेतला, तों तात्काळ तो वज्रासारखा कठीण
झालेला दिसला ! तेथें गवताच्या काड्याही
मुसळसारख्या बळकट होतांना दिसत होत्या !
पार्थिवा, हा सर्व ब्रह्मशापाचा प्रभाव होय,
असें जाण. सांबास झालेल्या मुसळाचें जें पीठ
समुद्रांत टाकिलें होतें, तें याच ठिकाणीं तीरास
लागून त्यापासूनच हें गवत व लव्हाळे उत्पन्न
झाले हेतें. ते परस्परांवर प्रहार करून त्यांवर
जें गवत फेंकीत, तें वज्रासारखें कठीण मुसळ
होई आणि त्यानें प्रतिपक्ष्याचा तात्काळ वध
होत असे. राजा, तेथें पुत्रांनीं पित्यांस व पित्यांनीं
पुत्रांस ठार केलें ! आपण कोणावर कां प्रहार
करतो वगैरे कांहींच विचार त्यांस सुरेच्या धुंदीत
सुचला नाहीं. अग्नीवर पडणाऱ्या पतंगांप्रमाणें
ते सुरामत वृष्णबंधक परस्परांवर पडून प्राणांस
मुकले; व प्रहार होत असतां भीतीनें पळून
जाण्याचीही कोणास बुद्धि झाली नाहीं—इतके
ते धुंद झाले हेतें ! हा सर्व कालचक्रानें उलट
खाल्लाचा परिणाम आहे हें जाणणारा महाबाहु
मधुसूदन समोर जें जें मुसळ दृष्टीस पडे तें
तें थांबवीत होता, परंतु त्याचा कांहींच उप-
योग झाला नाहीं. मग, राजा, त्या गर्दित
सांब, चारुद्वेण, प्रयुम्न व अनिरुद्धही गत-
प्राण झाल्याचें पाहून श्रुतिकृष्णास कोप चढला;
आणि गद पडलेला पाहतांच त्याचा तो कोप
अनिवार वाढून त्यानें स्वतःच अवशिष्ट राहि-
लेल्या लोकांची कत्तल उडविली ! जनमेजया,
याप्रमाणें तो संहार करीत असतां महातेजस्वी
परपूरजय बभ्रु आणि दारुक हे त्या दाशा-
हसि काष्ठ झणाले तें श्रवण कर. ते झणाले,
'ममबन्, राहिलेल्या बहुतेक सर्व लोकांचा तूं
नेमात उडविलसत. असां हें पुरे करून बल.

राम कोठें आहे त्याचा तपास कर. कृष्णा, तुम्हीं आपल्या सर्व स्त्रियांचें संरक्षण करावे. राम असेल तेथेंच आतां आपण जाऊं, चल.' राम वनांत माझी मार्गप्रतीक्षा करीत बसला आहे. तेव्हां मी आतांच जाऊन त्यास भेटते.

अध्याय चौथा.

—०:—

रामकृष्णांचें निजधामगमन.

वैशंपायन सांगतात:—मग दारुक, कृष्ण पाहवत नाही. आतां मी रामासहवर्तमान वनांत आणि बभ्रु त्वरेनें बलरामास शोधित गेले, तों प्रवेश करून तपाचरण करणार. समजलां ! कांहीं वेळानें राम एका वृक्षाखालीं बसला. इतकें बोलून व त्याचे पायांवर मस्तक असून एकांतीं विचार करीत आहे असें त्यांस ठेवून कृष्ण त्वरेनें निघून गेला. मग द्वारकेत दिसलें. लगेच कृष्णानें त्याजवळ जाऊन जो अनर्थ उडाला तो काय सांगावा ! सर्व बालकें दारुकास आज्ञा केली कीं, 'दारुका, तूं व स्त्रिया यांसह ती द्वारावती नगरीच कुरुदेशांत जाऊन यादव आपसांतच कसे जण व्याकूळ होत्साती हंबरडे फोडीत होती ! विनाश पावले हा सर्व धोर प्रकार पार्थास यामुळें तेथें एकच हलकलोळ होऊन गेला. कथन कर: आणि ब्रह्मशापानें सर्व यादव मग आक्रोश करणाऱ्या स्त्रियांचा तो शब्द निघन पावले हें ऐकून तो लवकर येथें येईल श्रवण करून कृष्ण थोडासा मार्गे परतून त्यांस असें कर.' अशी आज्ञा हातांच तो दारुकाला, 'लवकरच अर्जुन या नगरांत येईल, रथां आरूढ होऊन शून्य चितानें कुरु-व तो नरश्रेष्ठ तुहांस दुःखमुक्त करील.' नंतर देशास निघून गेला. दारुक गेल्यानंतर कृष्णानें कृष्ण वनांत एकांतस्थलीं एकटाच बसलेल्या सन्निध असलेल्या बभ्रुकडे पाहून म्हटलें, 'तूं बलरामाकडे गेला. तेथें जाऊन पाहतो तों स्त्रियांचे संरक्षणास सत्वर जा. द्रव्यलोभानें बलराम योगमग्न आहे असें त्याच्या दृष्टीस चारवीर त्यांस मारतील कदाचित् !' केशवानें पडलें. इतक्यांत त्या योगमग्न बलरामाच्या असें सांगतांच तो अजूनही काहींसा धुंदीत मुखांतून एक प्रचंड पांढरा नाग बाहेर पड-असलेला व ज्ञातिवधानें दुःखित झालेला बभ्रु तांना कृष्णाला दिसला. मग तो महानुभाव तिकडे जावयास निघाला. परंतु तो कृष्णा-नाग आपलें पूर्वस्थल जो महासागर त्याकडे जवळ उभा असतांच कोठूनसे एक प्रचंड गेला. त्यास हजार मस्तकें असून त्याचे शरीर मुसळ आपलें आपणच एकाएकीं त्याचे अंगावर पर्वतप्राय होतें आणि मुख आरक्तवर्ण होतें. पडलें आणि तेणेंकरून त्या ब्रह्मशास बभ्रूचा हा नाग ह्मणजे शेष होय. यानेंच बलरामाचा अंत झाला ! मग बभ्रु निघन पावला, हें अवतार घेतला होता. सांप्रत हा आपल्या त्या पाहून महातेजस्वी कृष्ण आपल्या वडील बंधूस मनुष्यदेहाचा त्याग करून परत आपल्या म्हणाला, 'रामा, स्त्रियांस स्वकीयांच्या निवासस्थानीं जाऊं लागला, तेव्हां सागरानें स्वाधीन करून मी लवकरच परत येतां, तोंवर त्याचें उत्तम स्वागत केलें. त्याचप्रमाणें दिव्य तूं येथेंच माझी मार्गप्रतीक्षा करीत बस.' नाग व पुण्यनद्या यांनींही त्याचें स्वागत केलें.

मग कृष्णानें द्वारकेत जाऊन पित्यास कर्कोटक, वासुकि, तक्षक, पृथुश्रवा: अरुण, म्हटलें:—लवकरच अर्जुन येथें येईल, तोंपर्यंत कुंजर, मिश्रीशंख, कुमुद, तक्षक पुंडरीक आदि

[illegible]

राजा, आता बलराम निजधामास
 वेला तेथ्यां विषय दृष्टीनें सर्व प्रकारच्या गति
 कल्पनास कृष्णानें तें जाणिलें; आणि मग
 प्रकरणां प्रकराचें चिंतन करीत तेथून निघून
 गेला. अरण्यांत तो भटकूं लागला आणि
 वेळीं कंटाळून तो एके जागीं भूमीवर बसला.
 तेथें पूर्वीं कांभारी म्हणाली होती तें सर्व त्याला
 ज्ञातलें; व मागे पायसोच्छिष्टाचा लेप केला
 झाला बुर्वासा मुनींनीं जें म्हटलें होतें त्याचेंही
 ज्ञात स्मरण झालें, आणि वृष्णि व अंधक यांचा
 प्रसन्न झालेला विनाश व मागील कुरुक्षय हेच
 प्रसन्न महानुभावाच्या मनांत घेऊं लागले.
 तेथीं, ही संकमणाची वेळ आहे असें जाणून
 त्यानें इंद्रियांचा पूर्ण निग्रह केला. त्याचप्रमाणें,
 तेथील त्याचें परियालन करण्यासाठीं व अत्रि-
 शुभ बुर्वासा मुनींचें भाषण सत्य करण्यासाठीं
 त्या सकलतत्त्वार्थवेत्त्या कृष्णानें स्वतः
 सत्यसत् परमेश्वर असतांही वेदत्याग करण्याचें
 निश्चित ठराविलें. मग इंद्रियें, मन व वाणी
 यांचें पूर्ण नियमन करून तो महायोगनिर्द्वंद्व
 प्रसन्न झाला. पुढें काहीं वेळानें जरा नामक
 ऋषीनीक क्रूर पारधी मृगाचा तपास काढीत
 त्या शिकारी प्राप्त झाला. त्याचें अंतःकरण
 प्रसन्न झालें असल्यामुळें योगनिद्रास कृष्णास
 प्रसन्न झाला. त्यानें वाणाचें त्याच्या पायाच्या
 तळाच्याकडे बंध केला आणि तो स्वरेणें त्यास पक-
 टून घेतला. त्या पक्षीस वेळाने पाहिलो तो
 लेप घालून त्याच्या तळ्याचे पांजे निघावें, केला
 होतों.

अपराध केला असें समजून त्याने त्याचे पाय धरले ! इतक्यांत भगवंतांनी स्वतेजांनी भूमि व आकाश यांतील सर्व पोकळी व्याप्त करित ऊर्ध्वमार्गांनीं गमन करितां करितां त्या व्याधाचें सांवन केलें. भगवान् स्वर्गलोकीं प्राप्त होतांच इंद्र, अश्विनीकुमार, एकादश रुद्र, द्वादशादित्य, अष्टवसु व उभय विश्वेदेव, तसेच मुनि, सिद्ध व अप्सरांसहवर्तमान मुख्यमुख्य गंधर्व त्यास सामोरे आले. नंतर, जनमेजया, सर्वांचा आद्यजनक, अविनाशी, अत्यंत तेजस्वी व योगाचा प्रणेता असा तो महारमा केशव स्वतेजांनी अंतरिक्ष व्यापून आपल्या अप्रमेय अशा मूलस्थानीं विराजमान झाला. मग, राजा, देव, ऋषि, चारण, गंधर्व, धोरधोर अप्सरा, सिद्ध व साध्य त्याचे सभोवतीं जमून नम्रतापूर्वक त्याचें पूजन व स्तुति करूं लागले. देवांनीं त्याचा जयजयकार केला; मुनिश्रेष्ठांनीं ऋग्वेदांनीं त्याचें अर्चन केलें; गंधर्व त्याची स्तुति गात उभे राहिले; आणि इंद्रानेही प्रेमानें त्याचें अभिनंदन केलें.

अध्याय पांचवा.

—:0:—

अर्जुनाचें आगमन.

वैशंपायन सांगतातः—राजा, मग दारूक कुठवेशांत जाऊन महारथी पांडवांस भेटला; आणि मुसळाच्या योगानें आपसांत मारामारी करून वृष्णि विनष्ट झाल्याचें त्यानें त्यांस कळविलें. तेव्हां अंधक, भोज व कौकुर यांसह सर्व वृष्णि (यादव) निःशेष झाल्याचें श्रवण करून पांडव शोकाकुल होऊन त्यांच्या अंतःकरणभास प्रबर धका बसला. नंतर केशवांचा प्रिय पित्र जो अर्जुन तो आपल्या आत्यांचा विचार करून बहुतेक वेळ येथे विचून घेला. जबांना येथे म्हणजे हे ! कोणत्या काळीस यहीं !

त्याने वाणाने त्याच्या पोयाच्या तळव्यास बंध केला. (पृष्ठ २३०).

राजा, मग तो वारुकासह वृष्णीकडे पडला ! मग रुक्मिणी व सत्राजितकन्या सत्त्व-
माला, तों द्वारका नगरी विधवा स्त्रीसारस्त्री मामा धावत तेथें येऊन पार्थाशेजारीं बसून
शालेली त्याच्या दृष्टीस पडली. ज्या स्त्रिया आक्रोश करूं लागल्या. पुढें कांहीं वेळानें
शोकनाथ कृष्णाच्या योगानें पूर्वी सनाथ त्यांनीं त्यास उठवून सुवर्णासनावर बसविलें
होत्या, त्याही या वेळीं अनाथ झाल्या असून व त्या त्याचें समाधान करीत त्याजबळ
पार्थास पाहतांच मोठ्याने आक्रोश करूं उभ्या राहिल्या. मग अर्जुनानेंही आपलें दुःख
लागल्या. वसुदेवाच्या त्या सोळा हजार स्त्रिया आवरिलें; आणि मग कृष्णाची स्तुति करून व
अर्जुन येतांना पाहून जो मोठ्याने आक्रोश त्याच्या कित्येक गोष्टी सांगून त्या स्त्रियांचेही
करूं लागल्या, त्यानें तेथें मोठाच हलकळोळ सांत्वन करून तो मामास भेटण्यास त्याकडे गेला.
उडून गेला ! त्या स्त्रियांस पाहतांच अर्जुनाचे
डोळे पाण्यानें भरून येऊन कांहीं दिसनासें
शाले. कृष्ण व पुत्र यांनीं वियुक्त झालेल्या
त्या स्त्रियांकडे त्याच्यानें पाहवले नाही. वृष्णि
व अंधक कुलांतील लोक हेंच जिच्यांतील
उदक, घोडे हे मासे, रथ हीं होडकीं, वाद्यांचा
व रथांचा चाललेला ध्वनि हा सतत सुरू दंडुमि पुत्रशोकानें व्याप्त होऊन जमीनीवर
असणारा प्रवाह, घरे ह्मणजे पावन असे पडला आहे असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. त्यास
प्रचंड डोह, जी रत्नरूप शेवाळानें व्यापून पाहतांच महाबाहु पार्थाचेही डोळे आंसवांनीं
गेलेली, वज्ररूप तटांनीं शोभणारी, मनुष्यांनीं भरून येऊन त्यानें एकदम वसुदेवाचे पाय
गजबजलेले रस्ते हे जिच्यांतील वेगाचे प्रवाह धरले. त्या वेळीं वसुदेव तर पुत्रशोकानें आर्त
व भोंवर भासत, चवाटे ह्मणजे पाण्यास झाला होताच, पण अर्जुनास वसुदेवापेक्षाही
तुंबारा बांधलेल्या जागा दिसत, आणि राम अधिक दुःख शालें होतें ! मागिनेय अर्जुनाच्या
व कृष्ण हे जींतील महान् मगर भासत. ती द्वार-मस्तकाचें अवघाण करण्याचें वसुदेवानें मनांत
कारूप नदी या वेळीं पार्थास कालपाशरूपी आणिलें, परंतु त्या महाबाहुच्या अंगी बिलकूल
मगरांचा खेळ जीत चालला आहे अशी भयानक त्राण उरलें नसल्यामुळे त्यास तसें करतां
वैतरणी नदीशी दिसली ! या वेळीं ती वृष्णि आलें नाही. मग त्या वृद्ध महावीरानें अर्जु-
पुंगवांनीं विहीन झालेली, जींतील सर्व आनंद नाच्या गळ्यांत आपले दोन्ही हात घालून
मावळला आहे व जिची शोभा पार लोपून त्यास आलिंगन दिलें आणि सर्व पुत्रांचें,
गेली आहे अशी पार्थाच्या दृष्टीस पडली. आणि पौत्र, भ्राते, दौहित्र व मित्र या सर्वांचें
शिशिर ऋतूंत सुकून जाणाऱ्या कमलिनी-स्मरण करून तो अत्यंत विह्वल होतसाता
सारस्त्री या वेळीं तिची अवस्था झाली होती ! विलाप करूं लागला.

अशा प्रकारची ती कलाहीन नगरी पाहून
व त्या दीन कृष्णस्त्रियांस अवलोकन करून
अर्जुनास रडें कोसळलें. त्याच्या नेत्रांतून
अश्रुधारा चालल्या व तो धाडकन भूतलावर

वसुदेव ह्मणाला:—अर्जुना, ज्यांनीं पूर्वी
शेंकडों राजे व तसेच दैत्य जिंकिले, ते याबब
आज दृष्टीआड शाले असतोही मो अश्रुधारा
जिवंत आहेत ना ? अर्जुना, तुझे ते दोन मित्र

शिष्य—जे तुला सदैव मान्य असत, त्यांच्याच तुझ्या मित्रास या ज्ञातिबांधवांचे संक्षरण कर-
 अपराधामुळे, पार्था, वृष्णींचा हा संहारण्याची इच्छाच झाली नाही ! मग पुत्र, पौत्र,
 उडाला ! सर्वच वृष्णि मोठे वीर होते, परंतु मित्र, भाऊ वगैरे सर्व भूमीवर मरून पडलेले
 त्यांतही ज्या दोघांस अतिरिधी म्हणून मानीत पाहून तो मजकडे येऊन झगलाः—आज
 तेच प्रद्युम्न व सात्यकि—अर्जुना, तू ज्यांची ह्या कुलाचा क्षय होण्याचीच ही वेळ आली
 सदोदीत फार स्तुति करीत असस व जे आहे. आतां लवकरच भरतर्षभ अर्जुन येथें
 कृष्णाचे नित्य प्रेमपात्र असत तेच दोघे ह्या द्वारकेंत येईल, त्याला वृष्णींचा हा भयंकर
 वृष्णिसंहारास मूळ कारण झाले ! अर्जुना, संहार कसा झाला तें वर्तमान सांगा. हे राजा,
 मी सात्यकीची किंवा कृतवर्माची मुळीच निंदा यादवांची ही निधनवार्ता कानीं पडतांच तो
 करीत नाही. त्याचप्रमाणे रुक्मिणीपुत्र प्रद्युम्नही महातेजस्वी वीर धावत येथें येईल, याविषयी
 मोठा सदय असे; तेव्हां त्यालाही मी या मला संशय नाही. मी तोच अर्जुन आणि
 कामीं दोष लावीत नाही. कारण, ह्या सगळ्या अर्जुन तोच मी असं समजा. तो अर्जुन सांगेल
 अनर्थांचे ब्रह्मशाप हेंच खरें कारण होय. त्याप्रमाणें तुझी करावें. तो सद्यःप्रसंगीं स्त्रियांचें व
 अर्जुना, ज्यानें केशी दैत्य व कंस यांचा पराभव बालकांचें संगोपन करील आणि तुमचें और्ध्व-
 करून त्यांस ठार केलें; तसाच तो बलाचा देहिकही करील. अर्जुन येथून निघून जातांच
 गर्व वाहणारा धैर्य, निषादकुलोत्पन्न एकलव्य, क्रोड व राजवाडे यांसुद्धा ह्या संपूर्ण नगरीस
 आणि त्याचप्रमाणें ते कालिंग व मागधराजे समुद्र बुडवून टाकील. मी बलरामासह वर्तमान
 यांस ज्यानें यमसदनीं पाठविलें; ज्यानें गांधार कोणत्या तरी पवित्र स्थलीं योगाचा आश्रय
 वीर, काशिराजा, मरुदेशांतील राजे, पूर्व व करून देहत्याग करीन. माझें हें सर्व भाषण
 दक्षिण दिशांचे आणि तसेच पर्वतनिवासी सत्य समजा. याविषयी बिलकूल संदेह धरू नका.
 राजे या सर्वांचा निःपात उडविला, त्या जग- अर्जुना, तो अचिंत्यपराक्रमी हृषीकेश
 त्प्रभु कृष्णाला या प्रसंगीं यादवांचें रक्षण करणें मला इतकें सांगून बालकांसह मला येथें सोडून
 अशक्य होतें असें नाही. तथापि चुकीमुळे कोणीकडेसा निघून गेला. तेव्हांपासून, पार्था,
 त्यानें या वेळीं उपेक्षा केली ! पार्था, नारद मी शोकाकुल होत्साता उभयतां रामकृष्णांचें
 व दुसरे मुनि आणि तूंही हें जाणतच आहेस व ह्या घोर ज्ञातिवधाचें चिंतन करीत तुझ्या
 कीं, कृष्ण हा साक्षात् देवाधिदेव नारायण वाटेकडे डोळे लावून पडलों आहे ! मी जेवलों
 होय. तो प्रभु अधोक्षज हा ज्ञातिसंहार मुका- देखील नाही ! पार्था, इतका वेळ मला प्राणही
 त्यानें पहात होता ! खरोखर या वेळीं माझ्या सोडतां येत नव्हतें आणि जगण्याचेंही संकट
 पुन्हां फारच हयगय केली ! हे परंतपा, झालें होतें; आतां तूं आलास, उत्तम झालें !
 गांधारीचा शाप आणि तसेंच ऋषिवचन आतां, पार्था, कृष्णानें सांगितल्याप्रमाणें तूं
 अन्यथा करावयाचें नाही, अशीच त्या जग- सर्व कर. पार्था, हें राज्य, स्त्रिया व येथील
 त्वभूची इच्छा होती हेंच खरें; नाहीतर— सर्व कांहीं तुझें आहे. कारण, हें सर्व तुझ्या
 प्रत्यक्ष तुझा पौत्र परिक्षित् अश्वत्थाम्याच्या हवालीं करून मी आतां प्रिय प्राणांचा त्याग
 करणार आहे !
 पार्थानें झुत झाला असतां त्यास त्यानें स्वसाम- करणार आहे !
 पार्थानें झालीं कां जिवंत केलें ? परंतु या वेळीं

अध्याय सातवा.

—:०:—

वसुदेवाचें निधन व और्ध्वदेहिक.

वैशंपायन सांगतात:—याप्रमाणें वसुदेव राजा होईल.

आजपासून बरोबर सातव्या मामांनीं सांगितलें असतां अर्जुनाचें मन खिन्न दिवशीं विमल सूर्यमंडलाचा उदय होतांच व मुख म्लान होऊन तो ह्मणाला, 'मामा, आपणास नगराबाहेर पडलें पाहिजे; तर वृष्णिश्रेष्ठ श्रीकृष्ण आणि त्याचे बंधू यां-सर्वजण तयार व्हा, उशीर करूं नका.'

विरहित झालेली ही पृथ्वी मला अगदीं दृष्टी- उदारचारित पार्थाची अशी आज्ञा होतांच, समोर नकोशी झाली आहे; आणि राजा युधि- आपआपली तयारी करण्यास उत्सुक झालेल्या छिर, भीमसेन, नकुल, सहदेव आणि द्रौपदी त्या सर्वांनीं तात्काळ सर्व सिद्धता केली. अनिमित्तून आम्हां सहाजणांची तीच अवस्था वार शोक व मोह यांत बुडून गेलेला अर्जुन आहे. मामा, आपण कोणता काल कोणत्या त्या रात्री कृष्णाचे मंदिरांत राहिला. दुसरे प्रकारचा आहे हें उत्तम जाणतच आहां. दिवशीं सकाळीं प्रतापनिधि व महातेजस्वी सांप्रतचा हा काल ह्मणजे राजसंक्रमणाचाच शूरपुत्र वसुदेव योगबलानें देहत्याग करून काल प्राप्त झाला आहे असें आपण समजावें. सद्गतीस जाता झाला. मग त्याच्या घरीं हें अरिदमा, आतां सर्व वृष्णिस्त्रिया, मुलें स्त्रियांच्या रड्याओरडण्याचा फारच मोठा व व तसेच वृद्धजन यांस मी आपल्याबरोबर इंद्र- दारुण शब्द होतें लागला. सर्वजणांचे केश प्रस्थास नेईन; त्याविषयी आपण निश्चित असा. अस्ताव्यस्त झाले होते; त्यांनीं आभरणें व

असें बोलून अर्जुन दारुकास ह्मणाला, पुष्पमाळा फेंकून दिल्या होत्या; त्या 'ह्या वृष्णिश्रेष्ठांच्या अमात्यांस मला भेटा- हातांनीं ऊर बडवीत विलाप करीत होत्या; वयाचें आहे, तर लवकर तिकडे चल.' इतकें अग्न विदेवकी, भद्रा, रोहिणी व मदिरा या बोलून तो शूर पार्थ त्या महारथाबद्दल शोक त्याच्या चार पतिव्रता राण्यांनीं तर त्या वेळीं करीत सुधर्मा नामक यादवसभेंत शिरला. त्याच्या प्रेतावर आपल्या देहांचें पांचरूपच तो तेथें आसनावर बसला असतां सर्व वातलें होतें !

अमात्य—जे वेदवेत्ते ब्राह्मण होते, ते त्याच्या मग, हे भारता, अर्जुनानें वसुदेवास एका सभोवतीं उभे राहिले. ते सर्वजण अगदीं खिन्न भव्य रत्नखचित शिबिकेंत बसवून नगरा- व मूढ होऊन गेले असून आतां काय करावें बाहेर नलें. त्या वेळीं दुःखशोकाकुल झालेले हें त्यांस कांहींच सुचत नव्हतें आणि अर्जुन द्वारकेंतील सर्व नागरिक व प्रजाजन जाग- त्यांच्यापेक्षाही अधिक दीन झाला होता ! जागीं त्या प्रेतयात्रेंत येऊन मिळाले. वसु- तथापि काळावर लक्ष पुरवून तो त्यांस ह्मणाला, देवाचें तें अश्वमेधसंबंधी छत्र आणि प्रदीप्त 'यादवांच्या सर्व मंडळीस मी स्वतः आपल्या- अग्नि शिबिकेच्या पुढें चालविले होते आणि बरोबर इंद्रप्रस्थास नेणार आहे. कारण, लव- त्याच्या मागें याजक चालले होते. देवकी करच हें सर्व नगर समुद्रांत बुडून जाणार आदिकरून त्या चौथी राण्या सहगर्भनाच्या आहे. तर गाड्या, घोडे, वद्धन यांची सत्वर तयारीनें उत्तम वस्त्रालंकार धारण करून त्या सिद्धता करा आणि नानाप्रकारचीं रत्नें व दुसरे शिबिकेच्या पाठीशींच चालल्या होत्या आणि

त्यांचे सभोवतीं त्यांच्या सुना व कुसुम्या हजारीं लेल्या रथांत व छकड्यांत बसून रुदन करीत स्त्रिया यांचा घोळका होता. वसुदेव जिवंत त्याच्या मागून चालल्या. वृष्णि व अंधक असतां नगराबाहेर जें स्थळ त्याच्या फार यांचे जे सेवक, स्वार व रथी अवशिष्ट होते, प्रीतीचें होतें, त्याच स्थळीं शिबिका उतरून तेही त्या महाधनुर्धर पांडुपुत्राबरोबर निघाले; त्यास प्रेतसंस्कार दिला. त्या शूरपुत्र वसुदेवास आणि सर्व यादववीर मरून गेल्यामुळे अनाथ आम्ही विल्यावर पतिलोकीं गमन करणाऱ्या झालेलीं त्यांचीं लहान अर्भकें, स्त्रिया व वृद्ध त्याच्या त्या चारही पतिव्रता स्त्रिया त्या चित्ते-लोक यांच्या सभोवतीं राहून पार्थाच्या आज्ञेनें वर आरूढ झाल्या ! आणि पार्थानें त्या सर्व-त्यांचा संभाळ करीत नागरिक व प्रजाजन जणींसह वसुदेवाचें चंदनादि सुगंधि द्रव्यांच्या हे चालले. पार्थाच्या आज्ञेप्रमाणें व किच्या-योगानें दहन केलें. मग पडलेल्या अग्नीचा प्रमाणें वागणारे यादवांचे सर्व बालक पर्वतप्राय तडतडाट, सामवेदी ब्राह्मणांचा मंत्रघोष, आणि गजांवर आरूढ होऊन पदरक्षक व अंतरा-प्रजाजनांचे विलाप यांचा तेथें एकच हल-गुधिक यांसह पार्थाबरोबर गेले. त्यांचे मागे कळोळ होऊन गेला. पुढें वज्र वगैरे कुमार आणि चान्ही वर्णांचे श्रीमंत श्रीमंत लोक होते. धीमान् महात्म्या कृष्णाच्या सर्व स्त्रिया यांनीं त्यांस वासुदेवाच्या सोळा हजार स्त्रिया ह्या कृष्णाचा उदकांजलि दिले.

कृष्णांचा प्रेतसंस्कार व स्त्रियांचे

अर्जुनावरोबर गमन.

नंतर, हे भरतर्षभा, त्या धर्मशील पार्थानें तो यादवांचा सागरासारखा प्रचंड व समृद्ध वसुदेवांचे धर्माप्रमाणें और्ध्वदेहिक केलें; आणि समुदाय परंप्रजय महारथी धनजय संभाळून ज्या ठिकाणीं वृष्णि विनाश पावले होते त्या नेऊं लागला.

स्थळीं तो गेला. तेथें मारामारीत छिन्नविच्छिन्न

द्वारकानिमज्जन.

होऊन मरून पडलेले ते वृष्णि प्रत्यक्ष इकडे, सर्व लोक बाहेर पडले न पडले तोच डोळ्यांनीं पाहतांच अर्जुनाला अतिशय दुःख मकरालय सागराने ती रत्नखचित द्वारका झालें; परंतु भवितव्यास सादर होऊन प्राप्त पाण्याबरोबर वाहून टाकिली ! पुरुषश्रेष्ठ पार्थानें काल जें प्रेतसंस्काराचें कृत्य तें त्यानें उर-त्या ठिकाणीं जें जें म्हणून तसेंच टाकून दिलें केलें. ब्रह्मशापाच्या योगानें लव्हाळ्यांचीं मुसळें होतें, तें तें सर्व सागरानें एका लाटेबरोबर बनून त्यांच्या योगानें तेथें मरून पडलेल्या त्या स्वाहा कल ! हा अद्भुत प्रकार पाहून त सर्वांस त्यानें त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें अनुक्रमे प्रेत-द्वारकानिवासी लोक “ अहो, काय हा देवाचा संस्कार दिले; आणि मग त्यानें राम व कृष्ण विचित्र खेळ ! ” असं ह्मणत आंधकांधक त्वरनें यांनीं प्रेतें शोधून तींही आपजनांकरवीं जाऊं लागले.

दग्ध करविली ! याप्रमाणें सर्वांचे प्रेतसंस्कार

यादवस्त्रियांचे हरण !

विधिपूर्वक करून सातवा दिवस उजाडतांच मग, जनमेजया, रम्य अशीं अरण्यें, पर्वत पार्थाचे रथासह होऊन सत्वर प्रयाण केले. व नद्या येथें मुक्काम करीत पार्थ त्या यादवां-तेव्हां वृष्णिप्रीरांच्या शोकाकुल स्त्रिया अश्व, गनांस नेऊं लागला. जातां जातां त्यांस पंच-बैल, सुंद, माढमें-बिळ्झील तीं जनावरें जोड-नदनामक एक अत्यंत समृद्ध देश लागला !

तो गाई, पशु व धान्य यांनीं सुसंपन्न आहे पूर्वी लीलेनें सज्ज होणारें तें धनुष्य पुष्कळ असें पाहून धीमान् पार्थानें तेथें मुकाम केला. दांतओठ खाल्ल्यावर मोठ्या शिकस्तीनिं त्या ठिकाणीं आभीर नामक रानटी लोकांची एकदांच सज्ज झालें ! मग तो असें आठवूं वस्ती होती. ह्या हजारों अनाथ स्त्रियांचे लागला, पण काय ? तीं मुळींच स्मरेनात ! संरक्षणास एकदाच वीर आहे असें पाहून त्यांचे बाहूंचें पूर्वीचें सामर्थ्य पार नाहीसें होऊन तोंडास पाणी सुटलें; आणि नित्य पापकर्म कर- त्यांस अगदींच निर्जीवता आली ! गांडीचही पणारे ते अदूरदर्शी आभीर लोमानें मूढ होऊन वांकेना, आणि दिव्य व अतिशय योग्यतेच्या आपल्यांतील शहाण्या लोकांशीं विचार करूं अशा त्या अस्त्रपैकीं एकही स्मरणांत राहिलें लागले कीं, “ अर्जुन धनुर्धर असला म्हणून नाही, हें पाहून अर्जुन लजायमान झाला. काय झालें ? हा एकदाच ह्या आमच्या प्रद- मग दस्यु एकेक स्त्रींचें हरण करीत असतां शांतून आम्हांस कल्पयासमान लेखून निर्धास्त- हत्तीघोड्यांवर आरूढ झालेले ते यादवयोद्धेही पणें ह्या बालकांस व वृद्धांस घेऊन चालला त्यांचें निवारण करूं शकले नाहीत. कारण, आहे ! याच्या बगल जे दुसरे योद्ध्यांसारखे एकंदर स्त्रियांचा समुदाय फारच मोठा होता दिसत आहेत ते केवळ नांवाचे योद्धा आहेत, व दस्यु तर चोहोंकडून हल्ले करीत होतसे. त्यांच्यांत कांहीं पाणी उरलेलें दिसत नाही ! अर्जुनानें त्यांच्या संरक्षणार्थ फार प्रयत्न तेव्हां ह्या एकट्या वीराचा हा ताठा चालू केला, परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही. यावयाचा कीं काय ? ” मग ते हजारों दस्यु ते दस्यु चोहोंकडून उत्तमोत्तम सुर्वीस आपल्या काट्या सरसावून यादवमंडळीवर देखतां देखत पळवीत सुटले आणि कित्येक तर धावून आले. उलटलल्या कालचक्रानेंच जण आपस्वपीनेंच त्यांकडे गेल्या ! नंतर उद्दिग्ध- प्रेरणा केलें ते दस्यु प्रचंड सिंहनादानें सर्वचित्त झालेल्या धनंजय पार्थानें गांडीवापासून जनांस भयभीत करीत त्यांच्या वधार्थ त्यांवर बाण सोडून पुष्कळ दस्यूस ठार मारिलें आणि तुटून पडले. मग आपल्या बरोबरच्या मंडळी- वृष्णींच्या सेवकांनीं व त्यानें मिळून हजारों जणांस सह अर्जुन एकदम मागे उलटला आणि त्यांस लाळविलें. परंतु, राजा, लवकरच अर्जुनाचे बाण जसा कांहीं हसत झगला, “ अरे अधर्मज्ञ सरले ! रक्त प्राशन करणारे ते त्याचे बाण पूवा नीचांना, तुम्हांस कांहीं दिवस जगण्याची कधींच सरत नसत; कारण त्याचे दोन्ही भाते इच्छा असेल तर निमृत्पणें मागे फिरा, नाही अक्षय होते; परंतु आज सर्वच गोष्टी विपरीत तर आतांच माझ्या बाणांनीं जखमी होऊन वडल्या, त्यांत मात्यांचेही अक्षयत्व नाहीसें व मरून कृतकर्माबद्दल शोक करा ! ” झालें ! बाण संपलेले पाहून तर अर्जुनास याप्रमाणें तो वीर आढळतें बोलला फारच दुःख व शोक झाला, परंतु तो रडत असतांही त्याचें तें भाषण केवळ तुच्छ लेखून वसणार थोडाच ! त्यानें धनुष्याच्या दांड- तो वारंवार निवारण करीत असतांही ते कथानेंच त्यांस मारण्याचा सपाटा चालविला; बेकाम लोक त्या मंडळीवर येऊन पडले ! तथापि असा तो कितीकांस पुरे पडणार ! तो मग तें आपलें कधींही जीण न होणारें प्रचंड इकडे, एकादोघांस मारतो. आहे, इतक्यांत व दिव्य धनुष्य कसेंही करुष सज्ज करण्याचा दुसरे पुष्कळजण चोहींकडून त्याच्या देखीं अर्जुन मोठा प्रयत्न करूं लागला. तेव्हां यादवांगणांस पळवीत ! याप्रमाणें त्या दस्युंनीं

यावत्वांच्या बहुतेक सर्व स्त्रिया हरण करून त्यानें यथायोग्य देणग्या देऊन वज्राचेच मेळ्या ! मग, हा सर्व दैवाचा खेळ आहे असा आश्रयास ठेविलें. याप्रमाणें प्राप्त झालेल्या अर्जुनानें मनाशीं विचार केला. दुःख व शोक कालानुसार व्यवस्था करून अर्जुन व्यासाश्रमीं यांनीं व्यास होऊन तो एकसारखे निश्वास टाकीत गेला आणि तेथें आसनावर बसलेल्या कृष्ण-होता; पण कितीही जळफळला तरी सामर्थ्य द्वैपायन व्यास मुनींचें त्यानें दर्शन घेतलें.

नसल्यावर त्याचा काय उपयोग आहे ! असें नाहींतशीं शालीं, बाहूंतिल सामर्थ्य गळलें, धनुष्यसज्ज होईना आणि बाणही सरले, या सर्व

अध्याय आठवा.

—:—

व्यासार्जुनसंवाद.

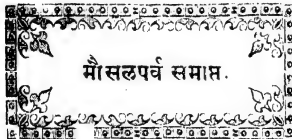
वैशांपायन सांगतात:—अर्जुनानें सत्यवादी मनांत चिंतन करीत व ' छे ! छे ! हें ठीक चिन्ह व्यासांच्या आश्रमांत प्रवेश केला त्या वेळीं ते वाहीं ! ' असें म्हणत तो महामति पार्थ दस्युंनीं एकांतीं आसनावर बसलेले त्याच्या दृष्टीस बहुतेक उत्तमोत्तम स्त्रिया व राहिलेल्यांचे बहु-पडले. मग, अत्यंत व्रतस्थ व धर्मज्ञ अशा त्या तेक रत्नखचित अलंकार लांबविल्यावर अव-मुनींजवळ जाऊन तो उभा राहिला आणि शिष्ट राहिलेल्या स्त्रियांसह मागे परतला ' मी अर्जुन ' असें म्हणून त्यांस त्यानें अभि-आणि एकदांचा कुरुक्षेत्रांत येऊन पोचला ! वेदन केलें. तेव्हां ' तजें स्वागत असो. ' असें याप्रमाणें त्यानें शेष यादवांगनांस आणून म्हणून त्या प्रसन्नचित्त मुनिश्रेष्ठ सत्यवतीपुत्र त्यांची ठिकठिकाणीं रहाण्याची व्यवस्था व्यासांनीं त्यास बसावयास सांगितलें. मग, लाविली; मार्तिकावत नामक नगरांत हादि- अर्जुनाचें मन पसन्न दिसत नसून तो वरचेवर क्याच्या मुलास राज्यपदावर बसवून तेथें सुस्कार टाकतो आहे, इतकेंच नव्हे, तर अगदीं त्यानें अवशिष्ट भोजस्त्रियांस ठेविलें; आणि मग विषण्ण झाला आहे, असें पाहून त्यास व्यास वृद्धजन, बालक व राहिलेल्या स्त्रिया यांस मुनींनीं असें विचारिलें, "पार्था, नखांचें, केशांचें, इंद्रप्रस्थास आणिलें. सात्यकीचा लाडका पुत्र वस्त्राच्या दशांचें किंवा मदक्यांतलें पाणी तर यौयुधानि यास त्यानें सरस्वतीकांडच्या तुड्या अमावर कोणी उडविलें नाहीं ना? का तु प्रदेशाचा अधिपति करून त्याचे आप्त असलेले रजस्वलासमागम केलास ? का तुड्या हातून ब्रह्म-वृद्ध व बालक यांसह तेथें ठेविलें आणि हत्या घडली ? का युद्धांत पराभव पावलास ? त्या परवीरांतक पार्थानें वज्रास इंद्रप्रस्थाचें काय झालें तरी काय ? असा निस्तेज कां दिसतोस ? राज्य दिलें. अकूराच्या स्त्रियांस तेथून न तुझा पराभव झाला असेल असें तर मला वाटत जाण्याविषयी वज्रानें फार आग्रह केला, नाहीं. मग तुझा चेहरा असा उतरलेला तथापि त्या निघून गेल्या. रुक्मिणी, गांधारी, कां ? पार्था, हे भरतर्षभा, मला श्रवण करण्यास येण्या, हैमवती आणि देवी जांबवती यांनीं कांहीं हरकत नसेल तर सत्वर सांग. "

अग्निप्रवेश केला. सत्यमामा व कृष्णाच्या अर्जुन म्हणाला:—महाराज, ज्याची अंग-दुसऱ्या लाडक्या स्त्रिया तपश्चर्या करण्याचा कांति मेधासारखी होती, जो स्वतेजानें फारच निर्धार करून वनांत गेल्या; आणि द्वारकेंतील सळकत असे, आणि मोठ्या कमलासारखे ज्याचे जे प्रजाजन अर्जुनाबरोबर आले होते, त्यांस तेज विस्तीर्ण होते, तो श्रीकृष्ण बलरामासहवर्तमान

देहत्याग करून स्वर्गवासी झाला ! ब्रह्मशापा- आणि मी शरसंधान करू लागलों तों क्षणांत मुळें मुसळ्याचें निमित्त होऊन सर्व यादवांचा सर्व बाण संपून गेले ! महाराज, ज्यानें प्रभास तीर्थावर वीरक्षयकारक व रोमांच हातांत शंख, चक्र व गदा धारण केली आहे, उठविणारा भयंकर संहार उडाला ! महाराज, पीतवस्त्र परिधान केलें आहे, आणि ज्याचे नेत्र हे भोज, वृष्णि व अंधक मोठे शूर, अंतः- पद्मदलाच्या आकाराचे असून वर्ण श्याम आहे, करणाचे थोर, सिंहाप्रमाणें स्वाभिमानी व असा एक चतुर्भुज, अत्यंत तेजस्वी व अप्र- तसेच महाबली होते; परंतु, ब्रह्मन्, त्यांनीं भेयात्मा पुरुष—जो नित्य माझ्या रथापुढें शत्रु- युद्धांत परम्परांसच कीं हो मागिले ! ज्या सैन्याचा विध्वंस करीत चालला असे, व परिघवाहु वीरांनीं गदा, पश्चि व शक्ति यांच्याही ज्यानें आधीं स्वतेजांनं दग्ध केलेल्या शत्रु- पहरांमं माजं नये, ते केवळ लव्हाळ्यांच्या सैन्यांस मागून मी गांडीवापासून शर सोडून योगानें ठार झाले ! कालचक्राचा केरा कसा नांवाला ठार करीत असें, तो अच्युत देव- आहे पहा ! एक देण नव्हें, पांच लक्ष भुज- पुरुष पूर्वीप्रमाणें सांप्रत माझ्या रथापुढें चाल- वीर्यशाली वीर याप्रमाणें परम्परांशीं भिडून तांता दिसत नाही ! हे सत्तमा, तो दिसत एकमेकांचे हातून पाणांमं मुकले ! मी आपल्या- नसल्यामुळें मी विषण्ण होतो; आणि माझें कडून फार प्रयत्न करितो, परंतु या अमित- मनही भ्रम पावत आहेस मला मासतें ! माझें सामर्थ्यवान यादवांच्या न यशस्वी श्रीकृष्णाच्या अंतःकरण अत्यंत विटून गेलें आहे. तथापि विनाशाचा मला मुळींच विमर पडत त्यास शांति प्राप्त होत नाही. वीरमाणि श्री- नाही. एकसारखा तो धोर प्रकार माझ्या कृष्णावांचून या जगांत जिवंत राहण्याचाही डोळ्यांसमोर उभा राहतो. सामरायें शोषण, मला उत्साह वाटत नाही. कृष्णाबरोबरच ज्याच्या पर्वताचें चालन, आकाशाचें पतन किंवा ज्ञातिबांधवांचा पराक्रम पार नष्ट झाला आहे अशीचें शैत्य यांप्रमाणेंच गार्डूपाणि श्रीकृष्णाचा असा मी कृष्ण निजधामास गेल्याचें ऐकल्या- अंत असंभाव्य होय, असंच माझ्या बुद्धीस पासून शुन्यदृष्टीनें फिरत आहे व मला वारं- वाटत होतें ! आतां कृष्णाशिवाय या जगांत वार दिशाभूलही होते ! अशी माझी अवस्था मला क्षणभरही राहू नयेस वाटतें. तपोधना, झाली आहे. तर, हे सत्तमा, या प्रसंगीं याहूनही अधिक दुःखदायक कहाणी पुढेंच मला कल्याणाचा उपदेश करण्यास आपण आहे, ती आपण श्रवण करावी. जिची वारंवार समर्थ आहां !

आठवण होऊन माझें मन विदीर्ण होत आहे, व्यास सांगतातः—हे कुरुशार्दूला, महारथी ती गोष्ट ही कीं, माझ्या डोळ्यांदेखत हजारों यादव ब्रह्मशापानें दग्ध झाल्यामुळें नाश यादवस्त्रियांस पंचनद प्रदेशांतील आभी- पावले; त्यांबद्दल शोक करणें तुला योग्य नाही. रांनीं रणांत आमचा पाठलाग करून राजरोस अरे, तें तसेंच भवितव्य होतें. त्या महात्म्यांचा पळविले ! त्या प्रसंगीं हातांत धनुष्य घेऊन असा नाश व्हावा असेंच त्यांचें दैवलिखित त्यास गुण चढविण्याचेंही माझ्या हातून होतें. कारण, तसें होतें म्हणूनच कृष्णानें तें होईना ! पूर्वी माझ्या बाहूंत जें सामर्थ्य होतें फिरविण्याचें सामर्थ्य अंगीं असतांही त्यांची तें आतां राहिलें नाही. त्याचप्रमाणें, हे महामुने, उपेक्षा केली. स्थावरजंगम त्रैलोक्याची उलटा- माझी नानाप्रकारचीं सर्व अस्त्रेही नष्ट झाली पालट करण्यास गोविंद समर्थ होता, मग त्या

शापाची कथा काय ? तुझ्या रथापुढें जो चक्र-जें आकाशादि पंचक (पंचमहाभूतें) तें काला-
गदाधारी पुरुष चालत असे, तो साक्षात् पुराण-धीन आहे. काल हा पंचमहाभूतांस उत्पन्न
ऋषि चतुर्भुज नारायणच होय. तुजवरील करितो आणि पुनः यदृच्छेन त्यांचा नाशही
प्रेमामुळे तो तुझ्यापुढें नित्य असे. तो दीर्घलोचन करतो; तेथें आपल्या भौतिक देहांची कथा
कृष्ण पृथ्वीचा भार उतरण्याचें आपलें अवतार-काय ? जो एकदा बलवान असतो तोच पुढें
कृत्य पूर्ण केल्यावर मानवी देहाचा त्याग करून निर्बल होऊन जातो; आणि जो एकदा राजा
सांप्रत अनुत्तम अशा स्वस्थानीं प्राप्त झाला असतो त्यासच पुनः दुसऱ्याच्या आज्ञा पाळ-
आहे. हे महाभुजा, भीम, नकुल व सहदेव ण्याचा प्रसंग येतो. हा जो फरक होतो तो
यांच्या साह्यानें तूही देवांचें महत्कार्य केले कालाचा प्रभाव होय. तुजवळील अस्त्रांचें
आहेस. सांप्रत, हे कुरुपुंगवा, तुम्ही सर्वजण कार्य पूर्ण झालें; आणि म्हणूनच, तीं जशीं तुला
कृतकृत्य झालां असून उत्तम सिद्धीस पोचले प्राप्त झालीं होती तशींच निघून गेलीं. पुनः
आहां, असें मी समजतां. पार्था, या जगांत वेळ येईल तेव्हां तीं पुनश्च तुझ्या हातीं येतील.
जन्म घेऊन तुम्हांला जें कृत्य करावयाचें होतें हे मारता, अस्त्रांप्रमाणेंच तुम्हीही कृतकृत्य झालां
तें संपलें आहे आणि म्हणूनच तुमचें सामर्थ्य असल्यामुळे सांप्रत स्वर्गगमनाचा तुमचा काळ
वगैरे क्षीण होत चाललें आहे. आतां या जगांत प्राप्त झाला आह; आणि, हे भरतर्षभा, हेंच
तू न निघून स्वर्लोकीं जाणें हेंच तुमचें प्राप्त-तुम्हांला परमश्रेयस्कर आहे असें माझे मत आहे.
कालकर्तव्य असून तेंच तुम्हांस श्रेयस्कर वेश्यापायन सांगतातः—राजा, अमिर्ततजस्वी
आहे. हे भारता, बुद्धि, तेज, दूरदृष्टि वगैरे हीं व्यासांचे हे भाषण मान्य करून त्यांचा निरोप
सर्व अशींच ऐश्वर्य मिळण्याचे वेळीं उत्पन्न घेऊन पार्थ हस्तिनापुरास आला आणि
होतात आणि विनाशकालीं नष्ट होतात. काल नगरांत प्रवेश करून युधिष्ठिरास भेटून त्यांना
हाच जगाचा ईश्वर होय. धनंजया, जगद्बीज यादवकुलांत घडलेला प्रकार त्यास निवेदन केला.

श्रीमन्महाभारत.

महाप्रस्थानिकपर्व.

अध्याय पहिला.

०१६३१०

मंगलाचरण.

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ह्या अखिल ब्रह्मांडांतिल यच्चयावत् स्थावर-जंगम पदार्थांच्या ठिकाणीं चिदाभासरूपानें प्रत्ययास येणारा जो नरसंज्ञक जीवात्मा, नर-संज्ञक जीवात्म्यास सदासर्वकाळ आश्रय देणारा जो नारायण नामक कारणात्मा, आणि नर-नारायणात्मक कार्यकारणसृष्टीहून पृथक् व श्रेष्ठ असा जो नरोत्तमसंज्ञक सच्चिदानंदरूप परमात्मा, त्या सर्वांस मी अभिवंदन करितों; तसेंच, नर, नारायण व नरोत्तम ह्या तीन तत्त्वांचें यथार्थ ज्ञान करून देणारी देवी जी सरस्वती, तिलाही मी अभिवंदन करितों; आणि त्या परमकारुणिक जगन्मातेनें लोकाहित करण्याविषयीं माझ्या अंतःकरणांत जी स्फूर्ति उत्पन्न केली आहे, तिच्या साहाय्यानें ह्या भव-बंधविमोचक जय म्हणजे महाभारत ग्रंथाच्या महाप्रस्थानिकपर्वास आरंभ करितों. प्रत्येक भर्मे-

शील पुरुषानें सर्वपुरुषार्थप्रतिपादक अशा शास्त्राचें विवेचन करितांना प्रथम नर, नारायण आणि नरोत्तम ह्या भगवन्मूर्तींचें ध्यान करून नंतर प्रतिपाद्य विषयाचें निरूपण करण्यास प्रवृत्त व्हावें हें सर्वथैव इष्ट होय.

पांडव व द्रौपदी यांचें महाप्रस्थान.

जनमेजय विचारितोः— ब्रह्मन्, याप्रमाणें मुसलप्रकरणीं युद्ध जुंपून यादवांचा संहार उडाल्याचें श्रवण केल्यावर आणि कृष्ण निज-धामास गेल्यानंतर पांडवांनीं पुढें काय केलें बरें? वैशंपायन सांगतातः— राजा जनमेजया, वृष्णींचें हें भयंकर रणकंदन श्रवण करून कुरू-पति युधिष्ठिर राजानें इहलोकची यात्रा समाप्त करून स्वर्गास प्रस्थान करण्याचें मनांत म्योजून अर्जुनास ह्मणलें, “ हे महाबुद्धिमता, कालें हा सर्व प्राण्यांचा संहार करतोच करतो;

त्याच्या तावडींतून कौणीच कधीं सुटत नाहीं. तूच केले; आणि सर्व ब्राह्मणांस असेंच तूच यास्तव मीं आतां कालपाशाचा (मृत्यूचा) करून रत्नें, वस्त्रे, गांव, घोडे, रथ आणि अंगीकार करण्याचें योजिलें आहे; आणि शेंकडों हजारां दासी अर्पण केल्या. नंतर त्या (तुझेही सांप्रत ऐहिक कर्तव्य पूर्ण झालें असल्या- भरतसत्तमानें, पौरजनांनीं ज्यास श्रेष्ठ मानिलें मुळें, मला वाटतें,) तूंही तो अवलोकन करा- होतें त्या कृपाचार्याचें गुरु म्हणून पूजन केलें वास हें योग्य आहे. ” युधिष्ठिराच्या मुखा- आणि परिक्षितास शिष्य ह्या नात्यानें त्याचे तून हे शब्द बाहेर पडतांच “ काय ! मृत्यु ! हवालीं केलें, मग त्यानें सर्व प्रजाजनांस मृत्यु ना ! तो आला तरी काय हरकत आहे ! ” सन्निध बोलावून आणिलें आणि आपण असें म्हणून पार्थानें वडील बंधूच्या भाषणास योजिलेला बेत त्यांस कळविला. तो ऐकून अनुमोदन दिलें. अर्जुनाचें मत समजतांच भीम ते सर्वजण उद्दिग्ध झाले व त्यांनीं त्या व नकुलसहदेव यांनींही त्याचें भाषण मान्य व्रतास संमति न देतां ‘ असें करूं नये ’ केलें. मग युधिष्ठिरानें धर्मकामनेनें सर्वसंग- ह्मणून त्या राजास विनविलें. परंतु काल फिरला त्यामपूर्वक महाप्रस्थान करण्याचा विचार ठर- असतां कोणत्या प्रकारें वामावें हें उत्तम जाण- वून वैश्यापुत्र युयुत्सूस बोलावून आणून त्याचे णाऱ्या त्या राजानें ती त्यांची विनंती मान्य हवालीं सर्व राज्यकारभार केला आणि परि- केली नाहीं. नंतर त्या धर्मात्म्यानें व त्याच्या क्षितास राज्याभिषेक करविला. मग तो दुःस्वार्त भावांनीं प्रजाजनांचा गौरव करून महाप्रस्था- झालेला पांडवाग्रज सुभद्रेस ह्मणाला, ‘ सुभद्रे, नाचा बेत निश्चित ठरविला. मग धर्मपुत्र युधि- हा तुझा नातू परिक्षित् आजपासून कुरुकुलाचा छिर राजानें अंगावरील सर्व अलंकार उतरून अधिपति होणार; आणि यादवांपैकीं अवशिष्ट वल्कलें परिधान केलीं. राजा, तें पाहून भीमा- राहिलेल्या वज्रासही आम्हीं राज्यपद दिलेंच जेजून, नकुलसहदेव आणि यशस्विनी द्रौपदी आहे. परिक्षित् ह्या हस्तिनापुरीं राज्य करील यांनींही तसेंच केलें. मग, हे भरतर्षभा, विधि- आणि वज्र इंद्रप्रस्थांत राज्य चालवील. आतां पूर्वक उत्सर्गिष्ठ करून त्या नरपुंगवांनीं आपल्या या वज्राचें तुलाच संरक्षण केलें पाहिजे. हाच गृह्याग्नीचें उदकांत विसर्जन करून प्रयाण सांप्रत तुझा धर्म होय. याव्यतिरिक्त अन्य मार्गानें केलें. पूर्वी द्यूतांत पराजित झाल्या वेळेप्रमाणेंच जाण्याचें (आम्हांबरोबर महाप्रस्थान करण्याचें) द्रौपदीसह त्या पांच भावांनीं प्रयाण केलेलें तूं मनांत आणशील तर तो अधर्म घंडेल. यासाठीं पाहून सर्व स्त्रिया मोठ्यानें आक्रोश करूं तूं दुसरातिसरा कांहींएक विचार करूं नको. ’ लागल्या. परंतु युधिष्ठिराचा अभिप्राय जाणून याप्रमाणें तिला सांगितल्यावर धर्मराजानें व वृष्णींचा क्षय झाल्याचें पाहून त्या सर्व धीमान् कृष्ण, वृद्ध मामा वसुदेव आणि बल- आल्यांस प्रस्थानाचा हर्षच वाटत होता ! त्या रामभृति दुसरे यादव यांस अंतःकरणपूर्वक वेळीं पांच पांडव, सहावी द्रौपदी आणि सातवा तिलांजलि दिले आणि त्या सर्वांच्या नांवानें एक कुत्रा अशीं सातजणें हस्तिनापुरांतून विधिपूर्वक श्राद्धेही केलीं. श्रीकृष्णाच्या श्राद्धा- बाहेर पडलीं. पौरजन आणि राजकुलांतील साठीं ज्यानें मुद्दाम द्वैपायन व्यास, नारद, व अंतःपुरांतील सर्व माणसें बहुत दूरपर्यंत तपोधन-मार्कंडेय, भारद्वाज आणि याज्ञवल्क्य त्यांचे मागून जात होतीं; परंतु त्यापैकीं एका- हे ब्राह्मण सांगून त्यांस मिष्टान्नभोजनानें ध्यानेंही युधिष्ठिर राजास मार्गे परतण्याविषयीं

सांगवले नाही. मग कांहीं वेळानें ते सर्व यानें श्रेष्ठ आयुध जें गांडीव धनुष्य त्याचा नागरिक जन आणि कृपाचार्यप्रभृति राजकुलाचे त्याग करून वनांत गमन करावें. कारण, सर्व आप लोक युयुत्सूचें निवारण करून त्यासह आतां याचें कांहींच प्रयोजन उरलें नाही. सर्व मागे परतले. नंतर, हे कौरव्या, नागकन्या चक्रांत श्रेष्ठ जें सुदर्शन चक्र,—जें पूर्वी महात्म्या उलूपीनं गंगेत उडी टाकिली, चित्रांगदा मणि-वासुदेवाजवळ होतें, तेंही सांप्रत स्वस्थानी पुरास निपुन गेली, आणि बाकीच्या युधिष्ठिर-गेलें आहे. पुढें कालान्तरानें तें पुनः त्याच्या रादिकांच्या भार्या परिक्षितासमामगे राहिल्या. हातीं येईल. हें गांडीव धनुष्य मीं पार्थासाठीं राजा, इकडे महात्मे पांडव व यशास्विनी मागे वरुणापासून मागून आणलें होतें, तें पुनः द्रौपदी यांनीं त्या दिवशीं उपोषण करून पूर्व त्याचें त्यास नेऊन दिलें पाहिजे.”

दिशेच्या अनुरोधानें प्रयाण केलें. याप्रमाणें ते मग सर्व भावांनीं अर्जुनास तसें करण्यास सर्वगंगपरित्याग केलें. योगयुक्त महात्मे जात सांगितलें, तेव्हां त्यानें तें धनुष्य व ते दोन्ही असतां त्यांना अनेक देश व नद्या, तसाच अक्षय्य भाते समुद्रांत फेंकून दिले. मग, हे भरत-समुद्रही आटळला. हे भरतसत्तमा, युधिष्ठिर श्रेष्ठा, अग्नि तेथेंच अंतर्धान पावला. नंतर सर्वांचे पुढें चालला होता. त्याचे पाठीमागे ते पांडव वीर दक्षिणेकडे वळले आणि पुढें त्या भीमसेन, अर्जुन, नकुल व सहदेव हे अनुक्रमें क्षाराब्धीच्या उत्तरतीरानें नैऋत्य दिशेस गेले. अमून, द्रौपदी सर्वांच मागून चालली होती; मग पुनः कांहीं कालानें ते पश्चिम दिशेस आणि एकदा एक कुत्राच त्या वनांत प्रस्थान वळले. पुढें, सांप्रत बुडून गेलेली द्वारका केलच्या पांडवांच्या मागून जात होता. जातां त्यांनीं अवलोकन केली; आणि नंतर ते योगाचा जातां ते वीर उदयाचलासज्जिव असलेल्या अवलंब करणारे भरतश्रेष्ठ पृथ्वीपदक्षिणा लोहित्य नामक सागराजवळ येऊन पोहोचले. करण्यासाठीं पुनः उत्तरेकडे वळून गमन हा वेळपर्यंत अर्जुनानें आपलें दिव्य गांडीव करिते झाले.

धनुष्य टाकलें नव्हतें; आणि त्याचप्रमाणें, हे महाराजा, त्यानें ते दोन्ही अक्षय्य भातेही त्यांच्या अक्षय्यत्वाच्या लाभास गुंतून बरोबर बाळगिले होत. लोहित्य सागराजवळ येतांच साक्षात् अग्नि हा पर्वतप्राय प्रचंड पुरुष-देह धारण करून समोर मार्ग आडवून उभा आहे असें त्यांच्या दृष्टीस पडलें. इतक्यांत केलेलीं सर्वजणें उत्तर दिशेस जातां जातां त्या तो समार्चि अग्नि पांडवांस असें ह्मणाला, योगयुक्तांस हिमालय महागिरि लागला; तोही “वीर पांडुपुत्रहो, मी अग्नि आहे. महानाहो ओलांडून तीं पलीकडे गेलीं. तेव्हां पुढें त्यांस युधिष्ठिरा, परंतप भीमसेना, अर्जुना, आणि वाळूचा समुद्र दृष्टीस पडला आणि त्याच्यापली-वीर नकुलसहदेवहो, तुम्ही माझे माषण ऐकून कडे सर्वपर्वतश्रेष्ठ मेरु दिसूं लागला. याप्रमाणें ध्या. कुरुश्रेष्ठहो, मी अग्नि आहे. मींच अर्जु-एकाग्रचित्त करून तीं सर्वजणें त्वरेनें जात असतां नाच्या व तसेंच वासुदेवाच्या प्रभावेकरून खांड-याज्ञसेनी द्रौपदी ध्यानयोगापासून भ्रष्ट होऊन वारण्य दग्ध केलें. सांप्रत हा तुमचा भ्राता अर्जुन, भूतलधर पडली ! तीस पतन पावलेली पाहून

अध्याय दुसरा.

—३०—

द्रौपदी, सहदेव, नकुल, अर्जुन आणि भीम यांचे पतन.

वैशंपायन सांगतातः—नंतर तीं मनोनिग्रह

महाबली भीमसेन धर्मास ह्यणाला, 'युधिष्ठिरा, बरीचा कोणीच नाही अशी याची समजूत ह्या याज्ञसेनीकडे पहा. ह्या राजकन्येच्या हातून होती. मीच एक सर्वाहून अधिक सुंदर असा काहीच अधर्मीचरण घडलेले नाही; असं याचे मनांत अहंकार वसत असे. यामुळे, हे असतां, हे परंतपा, ही कृष्णा भूतलावर पतन वृकोदरा, नकुल पतन पावला! तूं व्याकडे लक्ष पावली याचें कारण काय तें सांग. ' न देतां पुढें चल. कारण, हे वीरा, ज्याच्या

युधिष्ठिरानें उत्तर दिलें:—हे पुरुषसत्तमा, नशीबीं जें लिहिलें असल तें त्यास अवश्य ही विरोषें करून धनंजयाचा पक्षपात करित भोगावें लागतें !

असे, त्याचें ही आज हें फळ भोगीत आहे ! पुढें तीं त्रिवर्ग पडलेली पाहून परवारांतक

वैशंपायन सांगतात:—असें बोलून तो पार्थ शोकसंतप्त होण्याला पतन पावला ! तेव्हां तो महाज्ञानी धर्मात्मा पुरुषश्रेष्ठ मनाची समता इंद्रोपम तेजस्वी दुरोधन नगश्रेष्ठ अर्जुनही कायम राखून द्रौपदीकडे दृष्टिही न फिरवितां भूतलावर असं टाकून मरण पावत आहे हें तसाच पुढें चालूं लागला. मग विद्वान सहदेव पाहून भीमसेन राजास म्हणाला, 'ह्या महा-भूतलावर पडला ! तोही पतन पावल्याचें पाहून त्याच्या मुखांतून थंडें देखील कधी असत्य भीमसेन राजास म्हणाला, 'युधिष्ठिरा, जो भाषण निघालेले मी ऐकिलें नाही. मग हा जो निरहंकारणें आम्हां सर्वांची सेवा करित पतन पावला तो कोणत्या दोषामुळे बरे ?

असे, तो हा, माद्रीपुत्र सहदेव कां बरें युधिष्ठिर म्हणाला:—मी एका दिवसांत भूतलावर पडला ? ' शत्रूस दग्ध करीन. ' असें अर्जुन बोलला होता.

युधिष्ठिरानें उत्तर दिलें:—आपल्यासारखा आणि ह्या शरपणाचा अभिमान भोगणारांन ज्ञानी कोणीच नाही असें हा समजत असं आणि आपली ती प्रतिज्ञा स्वर्ग केले नाही, यामुळे त्या दोषामुळेच हा राजकुमार पतन पावला ! हा पडला ! शिवाय हा अर्जुन रावें धनुष्यांचा

वैशंपायन सांगतात:—असें बोलून त्या अवमान करीत असं व त्यास तृच्छ लेखीत युधिष्ठिरानें सहदेवास तेंथेंच टाकून कजा व असे. परंतु प्रतिज्ञासंग्रामाणेंच हेही पृथ्वी-भ्राते ह्यांसहवर्तमान पुढें प्रयाण केलें. द्रौपदी च्छेदन करता कामा नये.

व पांडुपुत्र सहदेव मरून पडल्याचें पाहून तो वैशंपायन सांगतात:—इतक बोलून धर्म-बंधुप्रिय शूर नकुलही कांहीं वेळानें भूतलावर राजा पुढें चालूं लागला. इतक्यांत भीमही पडला ! तो सौंदर्यसंपन्न वीर नकुल पतन पावला व्याकुल होऊन पडला आणि तो पडला असतांना असतां भीमसेन पुनः धर्मराजास असें ह्यणाला, धर्मराज युधिष्ठिरास म्हणाला, 'अरे अरे ! राजा, 'धर्मा, ज्याच्या धर्मीचरणांत कधीही यत्कि-मी तुझा प्रिय भीमसेन पतन पावलां आहे, शितही न्यून पडले नाही, जो भावांचें वचन मजकडे पहा; आणि मी कोणत्या कारणानें नित्य पाळीत असे, आणि ज्याच्या स्वरूपास पडलां तेंही तूं जाणत असाशील तर सांग. ' जगांत तोड नव्हती, असा हा नकुल भूतला- युधिष्ठिरानें सांगितले:—भीमसेना, तूं फार बरं पडला पहा ! ' खात असस. शिवाय तुला आपल्या बलाचा

भीमानें असें झटलें असतां त्यास सर्व मोठा अभिमान होता; यामुळे, पार्था, तूं इत-बुद्धिमंतांत, श्रेष्ठ अशा धर्मराजानें नकुलासंब-रांस मुळींच मोजीत नसस. तेणें करूनच तूं धार्मिक असें उत्तर दिलें:—रूपानें आपल्या बरो-भूमीवर पतन पावलास !

इतकें बोलून तो महाबाहु युधिष्ठिर मार्गेन इंद्र म्हणाला:—राजा, आज तुला अमर-पहातां चालूं लागला; आणि मीं मार्गे अनेकवार त्वचसें काय, पण माझ्या बरोवरीची योग्यता सांगितलेला एकदा कुत्रा मात्र अजूनही त्याचे पास झाली आहे. आज तुला संपूर्ण ऐश्वर्य प्राप्त झाले आहे. आणि महान् सिद्धि साध्य झाली असून त्याज-बरोवरच सकल स्वर्गसुखें तुजपुढें हात जोडून उभीं राहिलीं आहेत. यास्तव, राजा, आतां तुला या श्वानाशीं काय कर्तव्य आहे ? दे त्यास सोडून ! शिवाय याच्या संगतीची आतां जरूर

अध्याय तिसरा.

युधिष्ठिराचें स्वर्गारोहण.

वैशंपायन सांगतात:—जेवर, राजा, नसल्यामुळें यास सोडून देण्यांत कांहीं निर्वय-आपल्या स्थध्वनीनें संपणें पृथ्वी व आकाश पणाही होत नाहीं.

इषाणन सोडीन इंद्र यमराजामज्जिथ येऊन युधिष्ठिर म्हणाला:—सहस्रांश, कसल्याही त्यास म्हणाला, “याच आरोग्य कर.” संकटांत स्वामीस न सोडणाऱ्याचा सुखाच्या तेव्हां शोकमग्न युधिष्ठिर राजानें आपलें भ्रातृ आशें त्याग करणें हें खरोखर अनार्याचरण मार्गें पतन पावले आहेत. हें पाहून सहस्रा-अमून तें स्वया आर्याच्या हातून होणें नाहीं. क्षाम उत्तर दिवें. “हे मंग्यरा, माझे हे आर्य, ज्याच्या पायीं मला ह्या भक्तजमाचा माऊ येथें मतप्राप्त होऊन पडले आहेत तेही त्याग करावा लागेल अशा ऐश्वर्याचा मला मजबरोवर स्वर्गास यावे. देवेंद्रा, आल्यावांचून वाराही न लागो !

एकंदेंच स्वर्गास जाण्याची माझी इच्छा नाहीं. इंद्र म्हणाला:—धर्मा, श्वान बाळगणारांस त्याचप्रमाणें, हे पुरंदरा, केवळ सुखासच योग्य स्वर्गांत स्थान मिळत नाहीं. कारण श्वानसं-अशी सुकुमारी राजकन्या द्रौपदीही आम्हां-गानें त्यांस अशुचित्व आलेलें असतें आणि बरोवर यावी. तरी, देवेंद्रा, यास आपलें अनु-त्यांनीं केलेल्या दृष्टापूर्तीचें फल कोधवश मोडून असावें.

नामक देवगण हरण करितात. यास्तव, हे शक म्हणाला:—हे भरतर्षभा, तुझे माऊ धर्मराजा, नीट विचार करून काय तें कर. आधींच स्वर्गांत जाऊन पोचले आहेत. कृष्णे-माझें ऐकशील तर या श्वानाचा नाद बेलाशक सह त्या सर्वांची व तुझी तेंथें गांठ पडेलच. सोडून दे. अरे, यांत निर्वयपणा नाहीं !

राजा, त्यांच्याविषयीं तूं बिलकूल शोक करूं. युधिष्ठिर म्हणाला:—भक्ताचा त्याग करणें नको. युधिष्ठिरा, मनुष्यदेहाचा त्याग करून हें लोकांत अत्यंत पापकृत्य गणलें जातें. तें ते स्वर्गस्थ झाले आहेत; आणि विशेष पुण्याच्या ब्रह्महत्येसमान आहे असें म्हणतात. यास्तव, योगानें तूं मात्र याच देहानें स्वर्गास पांचणार. हे महेन्द्रा, केवळ स्वसुखाकडे दृष्टि देऊन मी आहेस यांत संशय नाहीं. आज या श्वानास कदापि अंतर देणार नाहीं.

युधिष्ठिर म्हणाला:—हे भूतमग्येशा, ह्या मीतिग्रस्त, अनन्यभावे आपली सेवा करणारा, श्वानाची मजबूर सतत दृढ भक्ति आहे, यास्तव आणि स्वसंरक्षणास असमर्थ असून दुःखार्त हाही मजबरोवर स्वर्गास यावा. (यास सोडून हेत्ताता प्राणयाचना करणारा यांचा त्याग जाणें माझ्यानें होणार नाहीं. कारण) माझें प्राण गेला तरी करावयाचा नाहीं हें तर मीं मीन फार कनवाळू आहे.

सततचें व्रत आहे.

इंद्र म्हणाला:—जें दान दिलेलें किंवा गेलेले तुझे चौथे भाऊ मरून पडले असता हव्वा केलेलें श्वानानें अवलोकिलें असेल, त्याचा उभय मातांची समान स्थिति रहावी या हेतू- ब्रह्मवैवर्त नामक देवगण नाश करितात. या-स्तव प्रत्यक्ष भीमार्जुनांस वर्ज करून तूं साठीं तूं या श्वानाचा त्याग करच. याचा नकुल जिवंत रहावा अशी इच्छा प्रदर्शित त्याग केल्यानेच तुला देवलोक प्राप्त होईल, केलीस. तसेंच, राजा, याही प्रसंगीं हा श्वान एरवीं होणार नाही! अरे, तूं आपले आते व आपला भक्त आहे इतक्यासाठींच तूं त्याच्या वयिता द्रौपदी यांचाही त्याग करून स्वसुकृता-प्रतिपत्ति इंद्राचा रथही त्यागिलास! त्यापेक्षां, नुसारें ह्या पुण्यलोकास प्राप्त झालास आणि हे भारता, स्वर्गांत तुझ्या योग्यतेचा कोणीच आतां हें काय करतोस? प्रत्यक्ष भावांचा व राजा नाहीं हें खास! आणि एवढ्यासाठींच बायकोचा त्याग करण्यास कचरला नाहीस, तुला स्वदेहानें अक्षय्य स्वर्गवास घडणार आहे. तो यःकश्चित् श्वानास सोडण्यास कचरतोस? हे भरतश्रेष्ठा, तुला जी ही दिव्य गति प्राप्त युधिष्ठिरा, किमपि विषाद न मानतां तूं सर्वसंग-शाली आहे, तिजपेक्षां उत्तम अशी दुमरी परित्याग केलास, आणि आतांच कसा मोह कोणतीच गति नाही!

युधिष्ठिर म्हणाला:—मनुष्यांच्या हातून मृताबरोबर युद्ध किंवा सख्य कांहींच होऊ शकत नाहीं, हें तर लोकविश्रुतच आहे. माझे भाऊ व पत्नी ह्यांस सजीव करण्याचें माझे अंगीं सामर्थ्य नव्हतें आणि यामुळें त्यांस सोडून जाणें मला भाग पडलें. तीं जिवंत असतां कांहीं मीं त्यांस टाकलें नाही. इंद्रा, शरणागतास भीतिदान, स्त्रीवध, ब्रह्मस्वापहार आणि चौथा मित्रद्रोह यांच्याच बरोबरीचें भक्त-त्याग हें मी पांचवें पातक समजतों!

वैशंपायन सांगतात:—राजा, धर्मराज युधि-लोकवेत्ते, महातपस्वी व महावक्ते नारद मुनि छिराचें हें निर्धाराचें भाषण श्रवण करून त्या उच्च स्वरानें त्याचें अभिनंदन करून म्हणाले, श्वानरूपधारी भगवान् धर्मानें संतुष्ट होऊन “जेवढे म्हणून राजर्षि आम्हांस माहीत आहेत, त्या सर्वांची कीर्ति झांकून ह्या कुरुपति युधि-स्वकीय रूप प्रकट केलें आणि युधिष्ठिराची छिरानें ह्यामध्ये अग्रस्थान मिळविलें आहे!

धर्मराज म्हणाला:—राजा युधिष्ठिरा, आच-कीर्ति, तेज आणि सदाचरणसंपत्ति यांच्य रण, बुद्धि व आतां दाखविलेली ही प्राणि-योगानें ह्यानें सर्व लोक व्यापून टाकिले आहेत. मात्राविषयीची सवयता इहींकरून तूं ह्या पंडुपुत्रावांचून दुसरा कोणीच स्वशरीरानें आपले पित्यास अनुरूप व संमत असा पुत्र स्वर्गांत प्राप्त झाल्याचें आमच्या ऐकिवांत नाही. असेस. पुत्रां, मागे द्वैतवनांत मीं तुझी अशीच हे युधिष्ठिर-राजा, तूं पृथ्वीवर असतां तेथील परीक्षा पाहिली होती. त्या प्रसंगीं उदकार्थ सर्वन्तेजःपुंज स्थाने पाहिलीं आहेसच; आतां

येथील हीं देवांचीं हजारां मंदिरं अवलोकन कर व जेथें पाहिजे तेथें रहा.

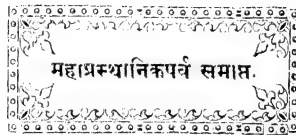
नारदांचें भाषण श्रवण करून धर्मात्म्या युधिष्ठिर राजानें देव व स्वपक्षीय राजे ह्यांस उद्देशून म्हणलें, 'माझ्या भावांस जे शुभ वा अशुभ स्थान प्राप्त झालें असेल, तेंच मला मिळावें अशी माझी इच्छा आहे. इतर लोकांची मी आकांक्षा करीत नाही !'

राजाचें हें भाषण श्रवण करून देवराज इंद्रानें मधुर शब्दांनीं त्यास उत्तर केलें, "राजेंद्रा, तूं ह्याच शुभकर्माजित स्थानीं रहा. अरे, मनुष्यलोकींवा स्नेहपाश तूं अजून धरून बसला आहेस हें काय ? अन्य कोणाही मान-वास न मिळालेली परमसिद्धि तुला प्राप्त झाली

आहे व तुझ्या भावांस कांहीं हें पद मिळालेलें नाही; अर्थात् ते तुला एथें आढळावयाचे नाहीत.

हे राजा, अद्याप हा मनुष्यभाव तुजजवळ असावा काय ? छे छे ! हा ऐश्वर्यसंपन्न सुखमय स्वर्गलोक आणि येथें निवास करणारे देवां व सिद्ध यांजकडे एकदा पहा तर खरा !"

सर्वसत्ताधीश इंद्र असें बोलला असतां भीमान् युधिष्ठिर राजानें त्यास पुनः असं अर्थपूर्ण प्रत्युत्तर केलें, 'हे दैत्यांतका, आत्यांवा-चून मला येथें राहण्याचा उत्साह वाटत नाही. माझे भाऊ आणि बुद्धिमान्, सत्त्वस्थ, सुगुण-वती व थोर अंतःकरणाची अशी ती योषिद्वारा श्यामांगी द्रौपदी जेथें गेली असेल तेथेंच मी जाऊं इच्छितों !

श्रीमन्महाभारत.

स्वर्गरोहणपर्व.

अध्याय पहिला.

मंगलाचरण.

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ह्या अखिल ब्रह्मांडांतील यज्ञयावत् स्थावर-शील पुरुषानें सर्वपुरुषार्थप्रतिपादक अशा शास्त्रांचें जंगम पदार्थांच्या ठिकाणीं चिदाभासरूपानें विवेचन करितांना प्रथम नर, नारायण आणि प्रत्ययास देणारा जो नरसंज्ञक जीवात्मा, नर-नरोत्तम ह्या भगवन्मूर्तीचें ध्यान करून नेतर संज्ञक जीवात्म्यास सदासर्वकाळ आश्रय देणारा प्रतिपाद्य विषयाचें निरूपण करण्यास प्रवृत्त जो नारायण नामक कारणात्मा, आणि नर-व्हावें हें सर्वथैव इष्ट होय.

नारायणात्मक कार्यकारणसृष्टीहून पृथक् व श्रेष्ठ स्वर्गांत नारद व युधिष्ठिर यांचा संवाद.

असा जो नरोत्तमसंज्ञक सच्चिदानंदरूप पर-जनमेजय विचारितो:-माझे प्रपितामह पांडव मात्मा, त्या सर्वांस मी अभिवंदन करितों; व धार्तराष्ट्रह्यांस स्वर्गवासी झाल्यावर कोणतीं तसेंच, नर, नारायण व नरोत्तम ह्या तीन स्थानें प्राप्त झालीं, हें आपणांपासून श्रवण तत्वांचें यथार्थ ज्ञान करून देणारी वृवी जी करावें अशी माझी इच्छा आहे. आपण सर्वज्ञ सरस्वती, तिलाही मी अभिवंदन करितों; आहां असें मी समजतों; आणि, भगवन्, अद्भुत आणि त्या परमकारुणिक जगन्मातेनें लोकहित सांगण्याविषयीं माझ्या अंतःकरणांत जी स्फूर्ति सांगण्याविषयीं आपणांस अनुमोदनही मिळालें उत्पन्न केली आहे, तिच्या साहाय्यानें ह्या भव-आहेच.

बंधविमोचक जय म्हणजे महाभारत ग्रंथाच्या वैर्षापायन सांगतात:-राजा, युधिष्ठिरादि स्वर्गरोहणपर्वास आरंभ करितों. प्रत्येक धर्ष-तुझ्या पूर्वजांनीं स्वर्गीं गेल्यावर काय काय

केलें तें श्रवण कर. त्रिविष्टपांत गेल्यावर युधि- मात्र देखील गडबडला नाही, त्या ह्या दुर्यो-
ष्ठिराच्या दृष्टीस पडलें कीं, दुर्योधन अतुल धनानें क्षत्रधर्माच्या यथायोग्य परिपालनानेंच
ऐश्वर्यानिं युक्त होतासाता आसनावर बसला. हें श्रेष्ठ पद जोडिलें आहे. वा युधिष्ठिरा,
आहे. त्याचे अंगी उत्तम वीरश्री दिसत असून यानें तुम्हांशीं दृतांत केलेंल कृत्रिम आतां
तो सूर्यासारखा तळपत आहे आणि देदीप्य- मनांत ठेवूं नको; द्रौपदीस दिलेल्या क्लेशांचेही
मानु देव व पुण्यवान् साध्यगण त्याचे समो- चितन सोडून दे; आणि तसेंच भाऊवदकीमुळें
वतीं राजमंत्र्यांसारखे बसले आहेत. दुर्योधन रणांत व अन्यत्र यानें तुम्हांस जे अत्यंत
दृष्टीस पडतांच आणि विशेषतः त्याचें तें आयास भोगविले त्यांचेही स्मरण काढूं नको.
ऐश्वर्य पाहतांच युधिष्ठिरास क्रोधाचा आवेग तूं हें सर्व साफ विसरून जा आणि दुर्योध-
नाला आणि तो शत्रूयांनं तसाच मागे फिरून नाहीं यथोचित स्नेहसमागम कर. राजा, हा
इंद्रादिकांस ह्मणाला, “ ह्या अदूरदर्शी चोरा- स्वर्ग आहे, मृत्युलोक नव्हे. येथें वर मुळीच
समागमें येथें रहावयाचें असेल तर तें मला असं शकत नाही !

मुळीच नको ! यानें आह्मांस महावनांत अत्यंत नारदांनीं असं भाषण केल्यावर युधिष्ठि-
क्लेश भोगवून रणांत आपत्तबंधांचा आणि सर्व रानें आपल्या भावांची चौकशी केली व पुनः
पृथ्वीचा सत्यनास करण्यास भाग पाडलें आणि असं म्हटलें:—ब्रह्मन्, धर्म न जाणणारा, सर्व
यानेंच भरसभेंत आमची धर्मचारिणी पत्नी पृथ्वीचा व आपांचा द्राह्मकणारा, हत्ती, घोडे
पांचालराजकन्या अमलांगी द्रौपदी हिला प्रत्यक्ष व वीर ह्यांसुद्धां सर्व पृथ्वीचा ज्या एकामुळें
आपल्या वाडिलांदिखत फरफर ओढीत आणलें! विनाश झाला, आणि ज्याच्यामुळें आम्ही वैराचा
देवहो, मी याचें मुखावलोकनही करूं इच्छीत मूढ धेण्याच्या इच्छेंतें क्रोधाग्निनं दग्ध होऊन
नाहीं. माझे भाऊ जेथें असतील तिकडेच गेलों, त्या पापी दुर्योधनास जर हे सनातन
जाण्याची माझी इच्छा आहे ! ”

वीरलोक प्राप्त झाला आहेत, तर माझे ते शूर,
तेव्हां नारद त्यास हस्त हस्त म्हणाले:— उदारधी, महावतस्थ, सत्यप्रतिज्ञ, सत्यवादी
छे! असं नाही! राजेंद्रा, स्वर्गा निवास केल्या- व खरे शूर भ्रान्त कोणतें शुभ लोक उपभोगीत
वर मृत्युलोकचें वर मुळीच उरत नाही. तें आहेत हें पाहण्याची मला सांप्रत फार इच्छा
जेथल्या तेथेंच राहेंत. यास्तव दुर्योधनासंबंधानें उत्पन्न झाली आहे. ते माझे भ्राते, तसाच तो
असें तिरस्काराचें किंवा द्वेषभावाचें भाषण सत्यमार्गानें युद्ध करणारा कुंतीपुत्र कर्ण, धृष्ट-
कदापि करूं नको. याविषयीं मी काय सांगतों युद्ध, सात्याकि, धृष्टद्युम्नाचे पुत्र, आणि क्षत्र-
तें लक्षपूर्वक ऐक. युधिष्ठिरा, रणकुंडांत धर्मापमाणें शस्त्रानें वध पावलेले ते सर्व राजे
आपल्या देहांची आहुति देऊन ज्यांनीं वीरलोक कोठें आहेत ? नारदा, ते तर मला येथें कोठें-
संपादिला असे स्वर्गवासी थोर राजे, तसेच संत च दिसत नाहीत ! तसेच ते विराट व द्रुपद,
व सर्व देव ह्या दुर्योधनास मोठा सन्मान धृष्टकेतुप्रभृति दुसरे वीर, पांचालपुत्र शिखंडी,
देतात आणि खरोखरच तो त्या सन्मानास सर्व द्रौपदीपुत्र, आणि, नारदा, दुर्धर्ष अभि-
पात्रही आहे ! तुम्ही देवांसारखे पराक्रमी सर्व मनु्य यांसही पाहण्याविषयीं मला अतिशय
जण रणांत ज्याशीं भिडलां होतां व वास्तविक उत्कंठा लागून रूहिली आहे.

महामयंकर प्रसंग गुदरला असतांही ओ लव- ”

अध्याय दुसरा.

—:—

युधिष्ठिरास नरकदर्शन.

युधिष्ठिर आणखी म्हणाला:—देवहो, येथे मला अमितपराक्रमी राधापुत्र दिसत नाही. त्याचप्रमाणे युधामन्यु व उत्तमोजा हे दोघे बंधु, आणि ज्या महारथी राजांनी व राजपुत्रांनी मजकरितां युद्धांत प्राण सोडून रणकुंडांत स्वदेहांचे हवन केले तेही कोठे दिसत नाहीत. ते वाघांसारखे पराक्रमी सर्व महारथी आहेत असेल तर सत्वर त्यांकडे जा. आम्ही नाही कोठे ? त्या नरवीरांनीही हा लोक जिकिला कशास म्हणावे ? देवराज इंद्राच्या आज्ञे-असेल नाही बरे ? ते सर्व महारथी जर ह्या प्रमाणे—तुला ज्यांत समाधान असेल तसेच लोकीं प्राप्त झाले असतील, तर, देवहो, मी त्या आम्ही वागूं.

महात्म्यांसमागमे राहिलांच म्हणून समजा. वेश्यापयन सांगतात:—युधिष्ठिरास असे सांगून जर त्या राजांस हा अक्षय्य शुभ लोक प्राप्त दवांनीं एका देवदूतास आज्ञा केली कीं, 'या झाला नसेल, तर त्यांच्यावांचून आणि तसेच युधिष्ठिरास ह्याचे बंधुवर्ग दाखीव.' मग, आप व बंधु यांवांचून मला कांहीं येथे कर-राजेन्द्रा, तो देवदूत आणि युधिष्ठिर राजा असे मावयांचे नाही व मी राहणारही नाही. दोघेजण, जिकडे ते कर्णादिपुरुषश्रेष्ठ होते तिकडे और्ध्वदेहिकाचे प्रसंगी "कर्णालाही उदकांजलि जाऊ लागले. देवदूत पुढें चालत असून त्याचे या " म्हणून मातेनें मला सांगितलें, तेव्हांचे मागून युधिष्ठिर चालला होता. ते ज्या रत्यानें ते तिचे शब्द अजून मला ताप देत आहेत; जात होते तो रस्ता अपवित्र व अवघड असून आणि, देवहो, त्याहूनही मला यांचे अधिक फक्त पातकी जनांच्याच वहिवाटीचा होता. तो दुःख होत आहे कीं, त्या महात्म्यांची ती हुबेहुब आधीच भयंकर असून त्यांत अंधकारानें व्याप्त मातेसारखीं पदकमले पुनरपि माझ्या दृष्टीस पडलीं होता आणि केश व शेवाल यांचा त्यावर खच असतांही तीं घट्ट धरून मी त्या परबलांतकाचे पडला होता, तो निराळाच ! अपवित्र पदा-समागमे गेलों कसा नाही ! खरोखर प्रारंभा-थीचे दुर्गंध सुटले आहेत; रक्तमांसांचा चिखल पासूनच कर्ण आह्वांकडे असता तर काय बहार पसरला आहे; डांस उठले आहेत; भल्लक, मारा होता ! मग आम्हांला प्रत्यक्ष इंद्राच्यानेंही रणांत व चिलेंडें यांची गर्दी झाली आहे; जिकडे जिकडें नसत ! हर हर ! आम्हांस त्याची खरी तिकडे प्रेतेंच प्रेतें पडलीं आहेत; हाडें व केश माहिती नसल्यामुळें तो अर्जुनाकडून युद्धांत चोहोंकडे भरून गेले आहेत; कृमिकीट-मारला गेला ! असो; सांप्रत तरी तो महात्मा कांचा नुसता वुजबुजाट माजला आहे; सभों-जेथें असेल तेथें त्यास पाहण्याची मला फार वार प्रदीप्त अग्नीचा घेरा पडला आहे; अयो-उत्कंठा लागली आहे. त्याचप्रमाणे, मला प्राणां-मुख (लोखंडाप्रमाणें कठीण चोंचीचे) कावळे पेशांही प्रिय असलेला भीमपराक्रामी भीमसेन, वेगरे पक्षी, तशीच गिधाडें व सुचीमुख तो इंद्रतुल्य अर्जुन, साक्षात् अश्विनीकुमारांचीच यांची चोहीकडे धांदल उडाली आहे; कित्ये-

काही बाहु, मांड्या व हात छेदले गेले असेही अशी व पोड आणि पाय कापलेली अशी कितीएक रत्नाने व चरबीने माखलेली प्रेते जाणजागी इतकी उडविलेली होती की, त्यांचे विंध्याचलासारखे दिगारे पडले होते ! अशा प्रकारच्या त्या प्रेतांच्या दुर्गंधीने व्यापलेल्या, अमंगल व रोमांच उडविणाऱ्या प्रवेशांत तो धर्मात्मा युधिष्ठिर राजा गेला. तो मनाशी असें गूढ चिंतन करित होता की, “काय ? ते कर्णादि थोर महात्मे ह्या अमंगल आल्या कीं, “हे धर्मपुत्रा, हे राजर्षे, हे पवित्रा, नरकांत पडले आहेत ?” पुढें एक उष्णोदकानें हे प्रिय पांडवा, आम्हांवर अनुग्रह करून भरलेली अत्यंत दुर्गम नदी त्याच्या दृष्टीस निदान मुहूर्तमात्र येथें उभा रहा ! हे दुर्धर्षा, पडली. तिच्या जवळच तरवारीचें अरण्य तुझ्या आगमनावरोबर पवित्र वायु वाहू लागला असून त्यांत सर्वत्र वस्त्रे भरले होते आणि आहे आणि त्याबरोबर तुझ्या देहाचा सुगंध त्यांतील प्रत्येक पदार्थ असा तीक्ष्ण होता कीं, जरा स्पर्श होतांच जखमच व्हावी ! खाली धर्मा, फार दिवसांनीं आज तुझ्या दर्शनानें तव झालेली बारीक पांढरी वाळू पसरली आम्हांस हें सुख प्राप्त झालें आहे, तें कांहीं ह्मंती, जामजागीं लाल झालेल्या लोहशिला वेळ तरी उपभोग दे. हे महापराक्रमी भारता, दिसत होत्या. तप्त तेलच्या लोखंडी काहिली मुहूर्तभर तरी थांब. हे कुरुपते, तूं येथें उभा चोहोंकडे सारख्या सळसळत होत्या. त्याच-आहेस तोपर्यंत आम्हांस होत असलेल्या प्रमाणे तेथें जे कूटशाल्मलि वृक्ष दिसत होते, यातनांचें दुःख हलकें होतें ! यास्तव, राजा, त्यांना असे तीक्ष्ण कांटे होते कीं, जरा स्पर्श आम्हांवर थोडा वेळ तरी कृपा करच ! ”

करण्याचीही सोय नाही ! अशा त्या स्थली याप्रमाणें त्या प्रदेशांत वेदनाभोगणाऱ्यांचीं फलकी जनांस होणाऱ्या अनंत यातनाही त्या नानाप्रकारचीं दीनवचनें चोहोंकडून त्या कुंभीपुत्राचे अवलोकनांत आल्या. नंतर तो राजास ऐकूं येऊ लागली. तेव्हां त्या केविल-दुर्धर्ष असल्या होऊन युधिष्ठिरानें त्या देवदू-वाण्या स्वरानें बोलणारांचीं भाषणें ऐकून तास विचारिलें, “ कायरे बाबा, हा अशा दयाळू युधिष्ठिर राजा गहिवरून ‘हाय हाय ! प्रकटचा किती मार्ग आपणांस अजून चाला-काय कष्टकारक स्थिति ही !’ असें म्हणून कयाचा आहे ? माझे भाऊ कोठें आहेत तें तेथेंच उभा राहिला. दुःखित व ग्लान होऊन मग्न झाला; आणि त्याचप्रमाणें देवलोकीचा हा क्रोणत प्रदेश आहे तेंही समजावें अशी माझी इच्छा आहे. ”

धर्मराजाचें हें भाषण श्रवण करून देवदूत विचारलें, ‘तुम्ही कोण आहां व येथें कां मग्न झाला आणि म्हणाला, ‘तुम्हांला राहिलां आहां ?’ त्याचें तें भाषण ऐकतांच ते येथेंच राहिले. ‘सावयाचें होतें. आतां देवाच्या चोहोंकडून म्हणूं लागले, ‘मी कर्ण !’ ‘मी

मीमसेन ! ' ' मी अर्जुन ! ' ' मी नकुल ! ' ' मी सहदेव ! ' ' मी धृष्टद्युम्न ! ' ' मी द्रौपदी ! ' ' आम्ही द्रौपदीपुत्र ! ' ' अशा प्रकारे ते आक्रोश करू लागले ! जनमेजय राजा, याप्रमाणे ग्रामस्थितांस अनुसरून निघालेल्या त्यांच्या त्या दीन वाणी श्रवण करून ' काय ही दैवाची करणी ! ' असे म्हणून तो मोठ्या विचारांत पडला. मग तो आपल्याशीं म्हणाला, ' कर्ण, द्रौपदीपुत्र किंवा सुंदरी पांचाली ह्या सर्वांच्या हातून असें कोणतें पातक घडलें होतें कीं, त्यांच्या पायीं हांस ह्या अत्यंत दारुण त्यास निवेदन केला.

व दुर्गन्धयुक्त प्रदेशांत पडावें लागलें ! मला
तर त्यांतील एकात्रंही असें पापकृत्य माहीत
नाहीं. छे ! तीं सर्वजणें थोर अंतःकरणाचीं
व पुण्यवानव होतीं. मग त्यांस अशी गति

कां प्राप्त व्हावी ? तसाच तो धृतराष्ट्राचा पुत्र वंशंपायन सांगतातः—जनमेजया, पृथावृष राजा सुमोघन आपल्या सर्व पातकी अनुचरांसह धर्मराज युधिष्ठिर त्या ठिकाणीं सुहृत्समक्ष तसा ऐश्वर्यात लोळत आहे ह्याचें तरी कारण वसला न वसला इतक्यांत इंद्रादिक देव तेव्हे काय असावें ? महेंद्रासारखें त्याचें ऐश्वर्य प्राप्त झाले. स्वतः देहधारी यमधर्मही त्या अमून त्याला सर्वजण मोठा सन्मान देत कुरुपतीस भेटण्यासाठीं आला होता. हे राजा, आहेत; आणि इकडे हे धर्मवेत्ते, शूर, सत्य- ज्यांचे देह तेजःपुंज असून कर्म पुण्यमय निष्ठ, वेदपरायण, क्षत्रधर्मनिरत आणि यज्ञ- युक्त अशीं आहेत, असे ते देव येण्याबरोबर याग व मोठा दानधर्म करणारे असे असतांही तेथील अंधकार पार विलयास गेला; तसेंच, हे ह्याप्रमाणें नरकांत पडले आहेत ! तर हा राजा, पापी जनांस होत असलेल्या त्या यत्ना कशाचा परिणाम ?—काय ? मी शोषीं गेलों अदृश्य झाल्या; सांबरी वगैरे काटेरी वृक्षांसह आहे कीं जागा आहे ? मला कांहीं चेतना ती वैतरणी नदी गुप्त झाली; तेथील त्या भया- आहे कीं मी अचेतन बनलों आहे ? काय नक लोहशिला दिसेनातशा झाल्या; आणि सभों- आहे तरी काय हें गौडबंगाल ? मला असें वार पडलेलीं तीं विकृत प्रेतेंही अदृश्य झाल्याचें दिसतें कीं, हा माझ्या चित्ताचाच कांहीं विकार युधिष्ठिरास दिसून आलें. मग पवित्रगंधधुक, असावा ! अथवा माझे मनच भ्रमिष्ठ झालें असेल ! सुखस्पर्श व शीतल असा देवलोकीचा काय

अशा प्रकारें त्या युधिष्ठिर राजाचे अंतः- वाहूं लागला; इंद्रासहवर्तमान मरुद्गण, व
करणांत अनेक प्रकारचे विचारतरंग उठले. आश्विनीकुमार, साध्य, रुद्र, तसेच
दुःख व शोक ह्यांनी तो दडपून गेला असून व इतरही सर्व देव तेथें जमा झाले;
त्याचीं सकल इंद्रियें चिंतेन व्याकूळ झालीं सध्द महर्षिही तो महात्केज्जी युधिष्ठिर
होतीं. विचार करतां करतां शेवटीं त्यास मोठा वसंता होता तेथें प्राप्त झाले.

अध्याय तिसरा.

— 19 —

युधिष्ठिराचा देहत्याग.

वैशंपायन सांगतातः—जनमेजया, पृथाक्त्र

राजा सुमोहन आपल्या सर्व पातकी अनुचरांसह धर्मराज युधिष्ठिर त्या ठिकाणीं मुहूर्तमग्न तसा ऐश्वर्यात लोळत आहे ह्याचें तरी कारण बसला न बसला इतक्यांत इंद्रादिक देव तेथें काय असावें? महेंद्रासारखें त्याचें ऐश्वर्य प्राप्त झाले. स्वतः देहधारी यमधर्मही त्या असून त्याला सर्वजण मोठा सन्मान देत कुरुपतीस भेटण्यासाठीं आला होता. हे राजा, आहेत, आणि इकडे हे धर्मवेत्ते, शूर, सत्य- ज्यांचे देह तेजःपुंज असून कर्म पुण्यमय व निष्ठ, वेदपरायण, क्षत्रधर्मनिरत आणि यज्ञ- युक्त अशीं आहेत, असे ते देव येण्याबरोबर याग व मोठा दानधर्म करणारे असे असतांही तेथील अंधकार पार विलयास गेला; तसेंच, हे ह्याप्रमाणें नरकांत पडले आहेत! तर हा राजा, पापी जनांस होत असलेल्या त्या यज्ञना कशाचा परिणाम! - काय? मी झोंपीं गेलों अदृश्य झाल्या; सांबरी वगैरे काटेरी वृक्षांसह आहे कीं जागा आहे? मला कांहीं चेतना ती वैतरणी नदी गुप्त झाली; तेथील त्या भया- आहे कीं मी अचेतन बनलों आहे? काय नक लोहशिला दिसेनातशा झाल्या; आणि सभों- आहे तरी काय हें गोंडबंगाल? मला असें वार पडलेलीं तीं विकृत प्रेतेंही अदृश्य झाल्याचें दिसतें कीं, हा माझ्या चित्ताचाच कांहीं विकार युधिष्ठिरास दिसून आलें. मग पवित्रगंधधुक, असावा! अथवा माझें मनच भ्रमिष्ठ झालें असेल!

अशा प्रकारें त्या युधिष्ठिर राजाचे अंतः- वाहूं लागला; इंद्रासहवर्तमान मरुद्गण, सह, करणांत अनेक प्रकारचे विचारतरंग उठले. आश्विनीकुमार, साध्य, रुद्र, तसेच अश्विनी दुःख व शोक ह्यांनीं तो दडपून गेला असून व इतरही सर्व देव तेथें जमा झाले; आणि त्याचीं सकल इंद्रियें चिंतेन व्याकूळ झालीं सधं महर्षिही तो महात्मेजस्वी युधिष्ठिर राजा होती. विचार करतां करतां शेवटीं त्यास मोठा बसला होता तेथें प्राप्त झाले. नंतर त्यानें अनेक

संज्ञा सुरपति इंद्र युधिष्ठिरास सांत्वनपूर्वक
जसें झण्णाला, " हे महाबाहो युधिष्ठिरा, अक्षय्य
लोक तुझे आहेत ! हे पुरुषासिंहा, असा इकडे
ये. राजा, तूं जें हें कृत्य केलेंस तेवढ्यानेंच
तूं कृतार्थ झालास ! हे महाबलिष्ठा, तुला
सिद्धि प्राप्त झाली असून अक्षय्य लोकही
मिळाले आहेत. आतां आम्ही ही जी तुजशी
वर्तणूक केली, तीविषयीही तूं विपाद बाळगूं
नको. यासंबंधानें माझे झणणें ऐकून घे. बाबोर,
नरक हा सर्व राजांस पहावा लागतोच. हे
पुरुषर्षभा, शुभ कृत्यांचा एक व अशुभ कृत्यांचा
एक असे कर्मांचे दोन संचय केले जातात.
पहिल्याबद्दल स्वर्गवास व दुसऱ्याबद्दल नरक-
प्राप्ति व्हावयाची. यापैकीं जो प्रथम सुकृतांचें
फळ भोगतो, त्यास पश्चात् निरयगति प्राप्त
होते; आणि प्रथमच ज्यास नरक मिळतो,
त्यास मागून स्वर्गसुख प्राप्त होतें. आतां
दुसरा नियम असा आहे कीं, ज्याचें पातकच
फार आहे, अशाला पदरीं असलेल्या अल्पस्वल्प
पुण्याबद्दल प्रथम स्वर्गसुख प्राप्त होतें व मग तो
सर्व संचित पातक भोगण्यासाठीं कायमचा
नरकास जातो. आतां तुझ्या भ्रात्यांस प्रथम
निरयगति आणि तुझ्या शत्रूंस आरंभीच स्वर्ग-
प्राप्ति कां झाली याविषयी तूं तुझा उलगडा
होईल. असो; राजा, तुजें कल्याण व्हावें असं
मी इच्छीत असतो, झणूनच मीं तुला प्रथम
नरकदर्शन घडविलें. मार्गे तूं 'अश्वत्थामा मेलाल'
झणून छद्मानें असंदिग्ध बोलून द्रोणाचार्यास
फसविलें होतेंस; त्याचप्रमाणें, राजा, त्या पात-
काचें फळ झणून मीं तुला कपटांनेंच नरक
वाखविला ! तुजप्रमाणेंच भीम, अर्जुन, नकुल,
सहदेव आणि कृष्णा द्रौपदी या सर्वांस लटक्या
नरकांत पडवें लागलें. आतां, राजशार्दूला, ये,
तीं सर्वांजणेंही पातकापासून मुक्त झालीं
आहेत. तुझ्या पक्षाचे जे राजे रणांत निधन

पावले होते, तेही सर्व स्वर्गीं प्राप्त झाले आहेत.
हे भरतर्षभा, त्यांस आतां तूं अवलोकन कर.
सर्व शस्त्रधरांत अग्रेसर जो महाधनुर्धारी कर्ण-
ज्याविषयीं तूं फारच दुःख करीत होतास,
तोही परम सिद्धीस पोचला आहे. हे पुरुष-
श्रेष्ठ राजा, त्या सूर्यपुत्रासही तूं स्वस्थानी विरा-
जमान झालेला पाहशील. हे भरतर्षभा, शोक
सोडून दे. स्वतःचे बंधु व दुसरे स्वपक्षीय सर्व
राजे आपआपल्या स्थानीं आरूढ झालेले
तुझ्या दृष्टीस पडतील. आतां तुझ्या अंतःकरणांत
कशाचीही हुरहुर नसावी. हे कौरवा, आरंभींच
तुम्हांस काय दुःख झालें तें झालें; परंतु या
पुढें दुःखरहित व निःशोक होत्साता तूं माझ्या
सह यथेच्छ विहार कर. बाबोर, आजपर्यंत आच-
रिलेलीं पुण्यकर्म, स्वतः तपश्चर्येच्या योगानें
व पराक्रमानें संपादिलेलें पुण्य, आणि केलेलीं
सर्व दानें यांचे फलाचा तूं उपभोग घे. हे महा-
प्रतापी राजा, आज देवगंधर्व आणि विमल
वस्त्राभरण धारण करणाऱ्या स्वर्गवासिनी अप्सरा
कल्याणकारक अशा तुझ्या सेवेस सादर राहतील.
राजसूय यज्ञाच्या योगानें मिळविलेले आणि
स्वतः खड्गप्रतापानें समृद्ध केलेले अक्षय्य लोक
आणि तपश्चर्येचें महाफल भोगण्यास आतां तूं
प्रारंभ कर. हे महाबाहो युधिष्ठिरा, तुला मिळा-
लेले लोक सामान्य राजांस मिळणाऱ्या लोकां-
पेक्षां फार वरच्या कोटीचे आहेत. राजा, आतां
तूं हरिश्चंद्रासारख्या थोर राजांसमामगें विहार
करणार; आणि जेथे राजांस माधाता, राजा भगी-
रथ व दुष्यंतपुत्र भरत हे क्रीडा करितात तेथेंच तूंही
करशील ! राजेंद्रा, ही त्रैलोक्यास पावन कर-
णारी पवित्र देवनदी आकाशगंगा-हीत तूं
प्रथम निमज्जन करून मग पुढें गमन करावेंस.
येथें स्नान करितांच तुझा मनुष्यदेह व त्याबरो-
बर असणारीं किर्मिर्ष नष्ट होतील आणि अर्था-

तुझा शोक, दुःख व वैरभावही पार नाहीसा च्या हातूनही किमपि घडलेलें नाही. यांतील होऊन तूं निर्दोष व आनंदमय होशील ! ” कोणाबद्दलही तूं मुळींच चिंता किंवा शोक करूं देवाधिपति महेंद्रानें कौरवेंद्र युधिष्ठिरास नको. हे भरतर्षभा, ये, असा इकडे ये. ही असें सांगितलें असतां साक्षात् देहधारी यमधर्म-त्रिलोकगामिनी गंगा अवलोकन कर. ”

ही त्या आपल्या पुत्रास म्हणाला, “ राजा, तूं राजा जनमेजया, याप्रमाणें यमधर्मानें भाषण मोठा ज्ञानी आहेस यांत संदेह नाही. पुत्रा, करतांच तुझा पूर्वपितामह जो युधिष्ठिर तो तुझी मजवर जी भक्ति आहे तिच्या योगानें, सर्व देव आणि यमधर्म यांसमागमें—जिची सत्यवादीपणानें, आणि तसेंच तुझ्या अंगची ऋषींनीं स्तुति केली आहे अशा सर्वांस पावन क्षमा आणि दमनसामर्थ्य यांच्या अवलोक- करणाऱ्या—देवनदी गंगेचे तीरीं गेला आणि नानें मी फार संतुष्ट झालों. राजा, आतांची ही नंतर तीत अवगाहन करून त्यानें मनुष्यदेहाचा मीं तुझी तिसऱ्यानें परीक्षा पाहिली. तथापि, त्याग केला. मग धर्मराज युधिष्ठिरास विव्य पार्था, मला सांगण्यास संतोष वाटतो कीं, देह प्राप्त झाला; गंगास्तानाबरोबरच त्याचें वैर तुला स्वधर्मापामून हेतूपुरःसर यत्किंचितही निमालें आणि अंतःकरणाचा संतापही नाहीसा चाळविणें शक्य नाही. पूर्वी द्वैतवनांत अरणींचे झाला ! नंतर, ज्याचे समोवतीं देवांचा गराडा शोधार्थ फिरत असतां यक्षपक्ष विचारून मीं पडला आहे, यमधर्म ज्यासमागमें चालत आहे, तुझी परीक्षा घेतली व तीत तूं उत्तम प्रकारें आणि महर्षि ज्याची स्तुति करीत आहेत, असा उत्तीर्ण झालास. पुनः, हे भारता, सखे भाऊ व तो कौरवेंद्र युधिष्ठिर राजा—जेथें क्रोधरहित द्रौपदी मरून पडल्यानंतरही श्रानरूपानें मी झालेले शूर नरमणि कौरवपांडव आपआपल्या तुजसमागमें राहून तुझी दुसऱ्यानें परीक्षा पाहिली; स्थानीं विराजमान झाले होते, त्या स्थलाकडे गेला. आणि आत्यांच्या हितार्थ तूं ह्या कष्टप्रद स्थलीं

राहण्याचें पतकरिलेंस ही तुझी तिसऱ्यानें कसोटी लाविली. हे महाभाग, तें पूर्णपणें शुद्ध आहेस; तसाच सुग्री व निष्पापही आहेस ! राजा, तुजप्रमाणेंच तुझे भ्रातेही नरकास जाण्याच्या योग्यतेचे बिलकुल नाहीत. सांप्रत तुझ्या दृष्टीस व मरुद्वज यांसह देव ज्याची स्तुति करिताहेत पडलेलें ही सर्व देवराज महेंद्रानें योजिलेली माया असा तो युधिष्ठिर राजा जेथें ते कुरुश्रेष्ठ विरा- होय. बाबारे, सर्व राजांस नरक हा अवश्य जमान झाले होते तेथें जाऊन पांचला. त्या पहावाच लागतो. ह्या नियमाप्रमाणें तुला हें स्थलीं त्रासदेहानें युक्त अशा कृष्णास त्यानें विलक्षण दुःख मुहूर्तमात्र सोसावें लागलें इतकेंच पाहिलें. त्याचा सांप्रतचा देह मनुष्यदेहाहून परंतु आतां तें सर्व संपलें. सत्यप्रतिज्ञ पार्थ भिन्न होता; तथापि तो हुबेहूब पूर्वीं पाहिलेल्या- किंवा भीमसेन किंवा आवळेजावळे नरमणी सारखाच असल्यामुळें सहज ओळखूं येत नकुलसहदेव. अथवा सत्यवादी शूर कर्ण होता. श्रीकृष्ण आपल्या अंगतेजानें प्रकाशमान ह्यांपैकीं कोणीच चिरकाल नरकांत पडण्यास दिसत असून चक्रप्रभृति घोर व दिव्य अस्त्रें योग्य नाही. तसेंच, राजा, बहुत, दिवसपर्यंत नरदेह धारण करून त्याच्या रमेस सादर निरयगति मिळण्याजोगें पण राजकट्या, कृष्णे- होती, त्याचप्रमाणें अत्यंत तेजस्वी वीर फाल्गुन

अध्याय चौथा.

—:०:—

द्रौपदी वगैरेंचें स्वस्वस्थानीं गमन.

वैशंपायन सांगतात:—राजा, नंतर ऋषि योग्यतेचे बिलकुल नाहीत. सांप्रत तुझ्या दृष्टीस व मरुद्वज यांसह देव ज्याची स्तुति करिताहेत पडलेलें ही सर्व देवराज महेंद्रानें योजिलेली माया असा तो युधिष्ठिर राजा जेथें ते कुरुश्रेष्ठ विरा- होय. बाबारे, सर्व राजांस नरक हा अवश्य जमान झाले होते तेथें जाऊन पांचला. त्या पहावाच लागतो. ह्या नियमाप्रमाणें तुला हें स्थलीं त्रासदेहानें युक्त अशा कृष्णास त्यानें विलक्षण दुःख मुहूर्तमात्र सोसावें लागलें इतकेंच पाहिलें. त्याचा सांप्रतचा देह मनुष्यदेहाहून परंतु आतां तें सर्व संपलें. सत्यप्रतिज्ञ पार्थ भिन्न होता; तथापि तो हुबेहूब पूर्वीं पाहिलेल्या- किंवा भीमसेन किंवा आवळेजावळे नरमणी सारखाच असल्यामुळें सहज ओळखूं येत नकुलसहदेव. अथवा सत्यवादी शूर कर्ण होता. श्रीकृष्ण आपल्या अंगतेजानें प्रकाशमान ह्यांपैकीं कोणीच चिरकाल नरकांत पडण्यास दिसत असून चक्रप्रभृति घोर व दिव्य अस्त्रें योग्य नाही. तसेंच, राजा, बहुत, दिवसपर्यंत नरदेह धारण करून त्याच्या रमेस सादर निरयगति मिळण्याजोगें पण राजकट्या, कृष्णे- होती, त्याचप्रमाणें अत्यंत तेजस्वी वीर फाल्गुन

हाही त्याचे सन्निध बसला होता. अशा प्रकारचे मधुसूदनाचे स्वरूप त्या कुंतीपुत्राचे दृष्टीस पडले. युधिष्ठिर येत आहे असे पाहतांच देवांसही पूज्य असलेल्या त्या दोघां नरवीरांनी त्याचा योग्य आदरसत्कार केला. शस्त्रधरांत अग्रेसर जो कर्ण तो दुसऱ्या बाजूस द्वादश आदित्यांसहवर्तमान विराजमान झालेला कुरु राज युधिष्ठिराने पाहिला. पलीकडे एके स्थली महापराक्रमी भीमसेन पूर्वासारखाच परंतु दिव्य देह धारण करून परम सिद्धीला पावून मरुद्गणांनी युक्त असा मूर्तिमान् वायूच्या शेजारी बसला होता; तो व अश्विनीकुमारांचे अर्ध्या आसनावर स्वतेजाने शळकत असलेले नकुल-सहदेव त्याच्या दृष्टीस पडले; आणि त्याच-प्रमाणे निरनिराळ्या प्रकारच्या कमलमालांच्या योगाने शोभणारी पांचाली आपल्या सूर्य-तुल्य तेजःपुंज देहाने स्वर्गाचेही आक्रमण करून बसलेली त्याचे नजरेस पडली.

याप्रमाणे पाहतांच, हा सर्व प्रकार काय आहे हें एकदम विचारावे असे युधिष्ठिराचे मनांत आले. तेव्हां तें जाणून देवाधिपति इंद्राने त्यास सर्वांची ओळख करून दिली. तो ह्मणाला, 'जिला तुम्ही द्रौपदी समजतां ती मूळची 'श्री' वाचा व मन पवित्र राखून सर्वांनी मरणोत्तर असून तिने तुझांसाठीं मनुष्यदेह धारण केला होता. जिचे शरीरास पवित्र सुगंध येतो अशी ही

अप्सरा वास्तविक अयोनिसंभव आहे. शूल-पाणि शंकराने तुमच्या सुखार्थ हिला निर्माण केलें. ही द्रुपदाच्या कुलांत उत्पन्न झाली आणि तुझी तिचा उपभोग घेतला. द्रौपदीचे पोटी तुम्हां पांचांपासून झालेले हे पांच अर्धसारखे तेजस्वी व अमितपराक्रमी पुत्र येथे बसले आहेत. हे महाभाग मूळचे गंधर्व आहेत. इकडे हा उदार अंतःकरणाचा गंधर्वराज धृतराष्ट्र बसला आहे पहा. हाच तुझ्या पित्याचा ज्येष्ठ व्रता राजा धृतराष्ट्र होय. तेथे अमी

शळकत आहे तो तुझा वडील भाऊ कुंतीपुत्र कर्ण होय. हा श्रेष्ठ थोरला सुतपुत्र किंवा राधेय या नांवाने विश्रुत आहे. हा नरमणि सांप्रत आदित्यासमामगे संचार करीत आहे पहा. याचप्रमाणे, राजा, वृष्णि व अंधक या कुलांतील सर्व महारथी सांप्रत साध्य, विश्वेदेव व मरुत ह्यांच्या समाजांत विराजमान झाले आहेत, अवलोकन कर. सात्यकिप्रभृति वीर व महा-बलिष्ठ भोज हेही सर्व तेथेंच आहेत. महा-धनुर्धारी व कधीच पराभूत न झालेला सुभद्रा-पुत्र अभिमन्यु सोमासहवर्तमान विराजमान झाला आहे पहा. त्या महाधनुर्धराचे तेजही चंद्रासारखेंच आहे. हा इकडे पांडुराजा माद्री व कुंती यांसह बसला आहे. हा तुझा पिता नित्य विमानांत बसून माझ्या समीप येत असतो. वसूंच्या समामगे शांतवन भीष्म वसले आहेत अवलोकन कर. बृहस्पतीच्या बाजूला जे बसले आहेत तेच तुझे गुरु द्राणा-चार्य होत. धर्मा, हे व दुसरे राजे आणि तुझे सर्व योद्धे सांप्रत गंधर्व, यक्ष व पुण्यजन यांसह संचार करीत आहेत आणि कित्येक राजे गुह्यकांच्या गतीस गेले आहेत. सारांश, काया, स्वर्ग जिकिला आहे.

अध्याय पांचवा.

—:०:—

भारताख्यानाचा उपसंहार.

जनमेजय विचारिताः—महात्मे भीष्मद्रोण, राजा धृतराष्ट्र, विराट व द्रुपद हे दोघेजण, तसेच विराटपुत्र शंख व उत्तर, धृष्टकेतु, जय-त्सेन, तो सत्यजित् राजा, दुर्योनाचे पुत्र, सौबल शकुनि, पराक्रमी कर्णपुत्र, जयद्रथ राजा, घटोत्कच वगैरे आणि तसेच आपण वृष्णिलेले व न बळिलेले दुसरे तेजःपुंज वीर

व. राजे हे सर्वजण किती किती काल स्वर्गांत असे जे पाराशरपुत्र पुरातन मुनि कृष्णद्वैपा-
राहिले हेही आपण मला सांगावे. द्विजोत्तमा, यन, त्यांनीं कथन केलेलें देवगुह्य श्रवण कर.
त्यांस तेथें शाश्वत स्थान मिळालें काय ? हे भरतश्रेष्ठा राजा, कर्मातीं स्वस्वरूपीं लीन
शाश्वत नसल्यास, सुकृतांनीं त्या नरश्रेष्ठांस झालेल्यांची गणना त्यांनीं अशी केली आहे:
क्रोणती गति प्राप्त झाली, हें आपल्या मुखां- महातेजस्वी व महापराक्रमी भीष्म वसूंत लीन
तून श्रवण करावें अशी माझी इच्छा आहे. झाले आणि तेव्हांपासून पुनः वसु आठवे आठ
द्विजोत्तमा, उज्ज्वल तपश्चर्येच्या योगानें आपण दिसूं लागले. आंगिरसांत श्रेष्ठ जो बृहस्पति त्याचे
सर्व कांहीं जाणतां. स्वरूपांत द्रोणाचार्य मिळून गेले; हार्दिक्य

सौति सांगतातः—याप्रमाणें जनमेजय कृतवर्म्यानिं मरुद्गणांत प्रवेश केला; आणि प्रद्युम्न
राजानें वेशंपायन मुनींस प्रश्न केला असतां, हा जेथून उत्पन्न होता तेथें ह्यणजे सनत्कुमा-
महात्म्या व्यासांची त्यांस अनुज्ञा मिळाली रांत समाविष्ट झाला. धृतराष्ट्रास दुर्लभ कुबेर-
असल्यामुळे त्या वेशंपायन ऋषींनीं त्या राजास लोक प्राप्त झाले; यशास्विनी गांधारी ही धृत-
सर्व वर्तमान निवेदन करण्यास पारंगत केला. राष्ट्रासमाममेच राहिली; उभय पत्नींसह पांडु

वेशंपायन सांगतातः—राजा, कर्मातीं सर्वां- राजा महेंद्रसदनीं गेला; विराट व दुपद हे
नीच स्वप्रकृतीत लीन व्हावें, ही मोष्ट शक्य दोधेजण, राजा धृष्टकेतु, निशट, अक्रूर व
नाहीं. प्रारब्ध कर्मांचे परिसमाप्तीस सर्वच गांव, भानु, कंप, विदूरथ, भूरिश्रवा, शल आणि
स्वप्रकृतीत लीन होतें तम सर्वच मुक्त झाले पृथ्वीपति भूरि, कंस, उग्रसेन तसाच वसुदेव
असतें आणि मग संसारचक्रही विराम पावले आणि शंख नामक आत्यासह नरपुंगव उत्तर
असतें; परंतु अंस होत नाहीं. तेव्हां फारच हे सर्व नरवीर विष्वेदेवांत समाविष्ट झाले. सोमाचा
थोडे महाभाग कर्मांनीं प्रकृतीत लीन होत जो वर्चा नामक महातेजस्वी व प्रतापी पुत्र तोच
असले पाहिजेत. मग, या भार्गवी वीरिषींनीं नरवीर फाल्गुनाचा पुत्र अभिमन्यु झाला होता.
जे प्रकृतीत लीन झाले नसतील, त्यांची वाट इतर कोणींच कोठेही प्रकट केला नसेल इतक्या
पुढें काय झाली, अशाविषयी तुझ्या मनांत शर्यानिं रणांगणांत क्षत्रधर्म प्रकट करून तो
शंका उद्भवून तूं प्रश्न विचारलास हा योग्य धर्मात्मा महारथी अंतीं सोमांत प्रवेशला. हे
आहे. सर्वासंच स्वर्ग प्राप्त झाला, तथापि स्वर्ग- पुरुषर्षभा, कणानें मरणोत्तर रवीत प्रवेश
प्रापक कर्मांचे अंतीं आपल्या मूळ स्वरूपांत केला; शकुनि द्वापरांत समाविष्ट झाला आणि
मिळून गेले कोण हें मी आतां कथन करतां. धृष्टद्युम्न अर्घीत लय पावला. राक्षसांप्रमाणें पिप्पाड,
अर्थात् त्यांव्यतिरिक्त जे राहतील ते पुण्य- मोठे बलोन्मत्त आणि ऐश्वर्यसंपन्न असे ते सर्व
समामि झाली असतां स्वर्गच्युत होतील व थोर धार्तराष्ट्र शस्त्रप्रतापानें पूत होत्सते स्वर्गस्थ
पुढें क्रमानें एकीहून दुसरी श्रेष्ठ, दुसरीहून झाले. विदुर व राजा युधिष्ठिर यांनीं यम-
तिसरी श्रेष्ठ, अशा गति प्राप्त होऊन ते अंतीं धर्मांत प्रवेश केला; आणि ब्रह्मदेवांच्या संकल्पा-
ब्रह्मदेवासमाममेच मुक्त होतील. आतां, हे भर- प्रमाणें ज्यानें योग्यसामर्थ्य करून पृथ्वी
तर्षभा, यांविषयीं महातेजस्वी, दिव्य दृष्टीचे, धारण केली आहे असा जो अनन्त (बलराम),
प्रतापनिधि, महाव्रतस्थ, अगाध बुद्धिने, सर्वज्ञ, तो रसातलीं प्रवेश करिता झाला. सनातन
आणि सर्व कर्मांस प्राप्त होणारी गतिही ज्ञाणणारे भगवान् देवाधिदेव जो नारायण त्याचाच अंश

वासुदेव (कृष्ण) हा असल्यामुळे तो कर्माती आपल्या त्या मूलस्वरूपी (नारायणरूपीच) लीन झाला. जनमेजया, कृष्णाच्या सोळा हजार स्त्रियांनी कालेकरून सरस्वती नदीत उड्या टाकिल्या. तेथे देह विसर्जन करून त्या स्वर्गारूढ होत्या त्या अप्सरारूप बनून पुनः वासुदेवाच्या सेवेस सादर झाल्या. आतां, घटोत्कच प्रभृति जे वीरूत्या महायुद्धांत धारातीर्थी पतन पावले त्यांतील कित्येक देवांत व कित्येक यक्षांत सामील झाले. दुर्योधनाचे साह्यकर्ते—ज्यांस राक्षसांत गणले जाते, त्याही सर्वांस, राजा, यथाधिकारें क्रमानें उत्तमोत्तम लोक प्राप्त झाले. त्या पुरुषर्षभांनीं महेंद्रसदन, धीमान् कुबेराचें भुवन, आणि सर्व वारुणलोक यांत प्रवेश केला. याप्रमाणें, हे महातेजस्वी भारता, हें कौरवपांडवांचें अखिल चरित्र मीं तुला सविस्तर कथन केलें !

सैमि सांगतातः—द्विजश्रेष्ठहो, याप्रमाणें सर्पसत्राचे प्रसंगी हा भारतेतिहास श्रवण करून जनमेजय राजा अत्यंत विस्मित झाला. नंतर त्याच्या याजकांनीं तें सत्र समाप्त केलें; व भुजंगांची मुक्तता करतां आल्यामुळे आस्तीक ही संतुष्ट झाला. नंतर राजानें सर्व ब्राह्मणांस विपुल दक्षिणा देऊन संतोषविलें आणि त्यानें सन्मानपूर्वक निरोप दिल्यावर ते आप- आपल्या स्थलीं निघून गेले. याप्रमाणें त्या ब्राह्मणांस बोळविल्यावर तो जनमेजय राजाही मग त्या तक्षशिला नगरांतून पुनः हस्तिनापुरास परत आला. सर्पसत्रांत श्रीमन् व्यासांच्या आज्ञेनें वैशंपायनांनीं त्या राजास कथन केलेलें हें सर्व महाभारत मीं तुला सांगितलें. ह्या पवित्र ग्रंथास इतिहास अशी संज्ञा आहे. खरोखर हा अत्यंत पवित्र आहे. सत्यवादी, सर्वज्ञ. देव जाणणारा धर्म-

ज्ञानसंपन्न, सत्पुरुष, अतींद्रियज्ञानी, शुचिर्भूत, अनेक शास्त्रांत पारंगत, आणि तपाच्या योगानें शुद्धात्मे झालेले असे जे भगवान् कृष्णद्वैपायन मुनि, त्यांनीं सांख्ययोगांत निमग्न असतां—योगसमाधीत ईश्वरी तेज अंगीं प्रकटलें असतां दिव्य दृष्टीनें अवलोकन करून हें महाभारत निर्माण केलें आणि तद्वारा महात्म्या पांडवांची आणि अत्यंत उदार तद्वास्वी अशा अन्य क्षत्रियांची कीर्ति जगांत प्रसृत केली. जो विद्वान् मनुष्य नित्य पर्वणीपर्वणीला हें महाभारत श्रोत्यांस ऐकवील, तो निष्पाप होत्याता स्वर्ग जिंकून मोक्षास जाईल. हा कृष्णमुनिप्रणीत पंचमवेद जो मनुष्य समाहित चित्तानें साग्र श्रवण करील, त्याचीं ब्रह्महत्यादि कांष्टि पातकें भग्म होतील. जो श्राद्धकालीं ब्राह्मणांसजिध वसून या ग्रंथाचा कांहीं भाग त्यांस ऐकवील, त्याचें पितरांस अन्नपेयांची अक्षय्य प्राप्ति होईल. मनुष्यानें उभ्या दिवसामध्ये इंद्रियें किंवा मन यांच्या योगानें जे पातक केलें असतें तें साय- संध्येच्या वेळीं महाभारताच्या कांहीं भागाचें पठण केल्यास नष्ट होतें; आणि स्त्रीसमुदायानें वेष्टित अशा ब्राह्मणाच्या हातून रात्रीत जे पातक घडलें असेल तें सर्व प्रातःसंध्यासमयीं महाभारतपठनानें जळून जातें. ह्या ग्रंथाचें महत्त्व (विस्तार) आणि भार (वजनदारी) फार असल्यामुळे ह्यास महाभारत अशी संज्ञा प्राप्त झाली आहे. ह्या ग्रंथाचा पुरांपूर व मोकळा अर्थ ज्याला समजतो, तो सर्व पातकांपासून मुक्त होतो. अष्टादश पुराणें, सर्व धर्म- शास्त्रे म्हणजे स्मृतिग्रंथ, आणि अंगांसहवर्तमान चाही वेद ह्या भारतांत एकत्र झाले आहेत. अष्टादश पुराणांचे कर्ते व वेदांचे केशळ महासागर असे जे महात्मे व्यास ऋषि

त्यांचा हा सिंहनाद,—ही त्यांची जिवंत वाणी सर्वांनीं अवश्यमेव श्रवण करावी. त्या भगवान् कृष्णद्वैपायन मुनींनीं हा ग्रंथ तीन वर्षांत संपूर्ण केला. हें जयसंज्ञक महाभारत सतत भक्तिपुरःसर श्रवण केलें असतां संपत्ति, कीर्ति आणि विद्या आपणापार्शीं अखंड एकत्र राहतात. हे भरतर्षभा, धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष ह्या चतुर्विध पुरुषार्थासंबंधानें यांत जे उपपादन केलें आहे, तेंच इतर सर्वत्र आहे. जें यांत नाही तें कोठंय नाही म्हणून समजावें. मुमुक्षुनें हा जय नामक इतिहास अवश्य श्रवण करावा. तसेंच ब्राह्मण, राजा आणि गर्भिणी यांनींही आपआपल्या ईप्सित कामना सिद्ध व्हाव्या म्हणून याचें श्रवण करावें. याच्या योगानें स्वर्गकामास स्वर्गप्राप्ति होईल, विजयकामास जय मिळेल आणि गर्भिणीस पुत्र किंवा बहुभाग्यवती कन्या प्राप्त होईल. मोक्ष हा परम दुर्लभ होय. तो सुलभ व्हावा यास्तव भगवान् व्यासांनीं धर्मवृद्धीनें हें भारतास्थान रचिलें. त्यांनीं ह्याची एकंदर साठ लक्ष संहिता तयार केली. तीपैकीं तीस लक्ष देवलोकीं ठेविली; पंधरा लक्ष पितृलोकीं ठेविली; चौदा लक्ष यक्षलोकीं दिली; आणि उर्वरित एक लक्ष मनुष्यलोकीं कथन केली. देवलोकांत नारदांनीं ती द्वांस ऐकविली; असित देवत्वांन पितरास श्रवण करविली; यक्षराक्षसांस शुक्रानें निवेदन केली; आणि वैशंपायनांनीं मनुष्यांस ऐकविली. भारत हा इतिहास असून मोठा पवित्र, खोल अर्थानें भरलेला व केवळ वेदतुल्य आहे. शौनका, हें व्यासोक्त महाभारत जो ब्राह्मण श्रवण करील, दोन दिवसांचीं,—अनित्य आहेत ! जीव हा नित्य तो इहलोकीं सर्व मनोरथ व कीर्ति संपादून अंतीं परम सिद्धीस पोवेल, याविषयीं मला तर संदेह नाही. ज्यांनीं ही पवित्र भारते-

संहिता आपल्या शुक नामक पुत्रास शिकविली, त्या महाभारतकार व्यासांवर परम निष्ठा ठेवून जो ह्या पुण्यकारक ग्रंथाचा चतुर्थांशही श्रवण करतो, तोही परम सिद्धीस पोचतो.

भारतसावित्री.

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च संसारेष्वनुभूतानि यांति यास्यंति चापरे १
हर्षस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च दिवसे दिवसे मूढमाविशंति न पंडितम् २
ऊर्ध्वाबाहुर्विरोध्येप न च कश्चिच्छृणोति मे धर्मादर्शश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ३
न जातु कामान्न भयान्न लोभान्न धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ४

१ अर्थ—आजपर्यंत अनेक जन्मांत हजारों मातापितरें व शेंकडों बोयकापोरें अनुभविलीं, सध्य कोटींचा अनुभव घेत आहों, आणि पुढेही दुसरीं पुढळ होऊन जाणार आहेत. (१) दररोज हजारो आनंदाचे प्रसंग व शेंकडों दुःखाचे प्रसंग मलांस येतात; परंतु पंडितास त्यांचा संसर्ग होत नाही. (२) हा मी हात वर करून कंठशोष करीत आहे, परंतु कोणीच माझे ऐकत नाही ! मनुष्य सारखा त्याचे पाठीस लागला आहे ते अर्थ व काम धर्मापासून प्राप्त होत असतां ह्या धर्माचें सेवन कां केलें जात नाही बरें ? (३) वास्तविक पाहतां, विषयोपभोगांसाठीं, किंवा भयामुळें अथवा लोभामुळें—कार काय पण जिवाखातरही धर्म त्यागूं नये. धर्म हा नित्य आहे; आणि सुखदुःखे काय आहेत आणि त्यांचा हेतु झणजे विशिष्ट देहप्राप्तीचें कारण ह्या अनित्य आहे. यास्तव सुखदुःखे किंवा भयान्न भय न गणतां धर्माचरण केलें पाहिजे. (४)

जो मनुष्य रोज प्रातःकालीं उठल्याबरोबर ही भारतसावित्री पठन करितो, त्यास भारत-पठनाचें फल प्राप्त होऊन तो परब्रह्मपदीं अभिरूढ होतो. ज्याप्रमाणें भगवान् समुद्र व हिमालय पर्वत रत्नाकर म्हणून प्रसिद्ध आहेत, त्याचप्रमाणें भारत हाही एक रत्नांचा निधि आहे असें ह्मणतात. विद्वान् लोक हा कृष्णद्वैपायनप्रणीत वेद श्रोत्यांस ऐकवून अर्थ संपादन करितात. हें भारताख्यान जो अत्यंत स्थिर चिन्तानें पठन करील, तो परम-

सिद्धि पावेल यांत संदेह नाही. द्वैपायनांच्या ओष्ठपुटांपासून झवलेलें हें अप्रतिम, पुण्यकारक, पवित्र, पापनाशक व कल्याणकर भारत जो गुरुमुखापासून उत्तम प्रकारें अध्ययन करितो, त्यास पुष्करतीर्थोदकांत स्नान करण्याची काय जरूर? अत्यंत बहुश्रुत व वेदवेत्त्या ब्राह्मणांस सुवर्णमंडित शिंगांच्या शंभर गाई अर्पण करणारा आणि ही पवित्र भारतकथा सतत श्रवण करणारा ह्या उभयतांस सारखेंच फल प्राप्त होतें.

भारतश्रवणविधि.

जनमेजय विचारितोः—भगवन्, ज्ञात्यांनी कोणत्या विधीनें भारत श्रवण करावें ? त्यापासून कोणतें फल प्राप्त होतें ? सांगतेचे वेळीं कोणत्या देवतांचें पूजन करावें ? तसेंच, हे भगवन्, प्रत्येक पर्वाचे समाप्तीस काय द्यावें ? आणि यास कशा प्रकारचा वाचक योजावा ? ब्रह्मन्, हें सर्व मला सांगा.

वैशंपायन सांगतातः—राजा, हा भारत-श्रवणाचा विधि आणि भारतश्रवणाचें फल तूं मला विचारितोस, तें श्रवण कर. हे महीपाला, स्वर्गनिवासी देव क्रीडार्थ पृथ्वीवर अवतीर्ण झाले; आणि हें कार्य करून परत स्वर्गास जाते झाले. अरे, ऋषि व देव भूतलावर कसकसे जन्म पावले याविषयी मी तुला सांगतां तें सावधानतेनें श्रवण कर. या स्थळी रुद्र, साध्य, सनातन विश्वेदेव, आदित्य, उभय अश्विनीदेव, अष्टलोकपाल, महर्षि, गंधर्वांसहवर्तमान गुह्यक, नाग, तसेच विद्याधर, सिद्ध, स्वयंभू धर्म, श्रेष्ठ कात्यायन मुनि, गिरि, सागर व नद्या, तसेच अप्सरांचे संध, ग्रह, संवत्सर, अयने व ऋतु, आणि, हे भरतश्रेष्ठा, देवदानवांसहवर्तमान सर्व स्थावरजंगमात्मक विश्व ह्या भारतांत एकत्र राहिलेलें दिसतें. यांत ज्यांचा संबंध आला आहे त्या देवादिकांची योग्यता, त्यांची नावे व कृत्ये वर्णिलेली श्रवण केलीं असतां

घोर पातकांपासूनही मनुष्य एकदम मुक्त होतो. आत्मनिग्रहानें व शुचित्वपूर्वक हा सर्व इतिहास यथाक्रम व यथार्थ श्रवण करून मग, हे भारता, त्या ऋषिदेवादिकांचीं श्राद्धे करावीं आणि त्याच-प्रमाणें ब्राह्मणांस यथाशक्ति महादानें द्यावीं. राजा, नानाप्रकारचीं रत्नें, गाई, दूध काढण्याच्या कांशाच्या चरव्या, तशाच उत्तम अलंकृत केलेल्या, सर्व मनोरथ पुरविणाऱ्या व सकलगुण-संपन्न अशा कन्या, नानाप्रकारचीं यानें, चित्र-विचित्र गृहे, भूमि, वस्त्रे आणि सुवर्ण ब्राह्म-णांस अर्पण करावें. त्यांस वाहनें द्यावयाचीं तीं मुख्यत्वे घोडे व मत्त हत्ती द्यावे; पलंग, पालख्या, उत्तम सुशोभित रथ, आणि आपल्या घरीं जे जे म्हणून चांगले व बहुमोल पदार्थ असतील ते ते सर्व ब्राह्मणांस द्यावे; इतकेंच केवळ नव्हे, तर आपले प्राण, स्त्रिया व पुत्रही त्यांस अर्पण करावे ! ह्या भारतमहो-दधीच्या पार जाणारा, आणि सत्य व सरळ-पणा राखण्याविषयी तत्पर, शुद्धचित्त, शुचि-भूत, जितक्रोध, आणि श्रद्धावान् असून किमपि विकल्प मनांत न आणतां प्रसन्नचित्तानें व आनंदानें स्वशक्त्यनुरूप श्रवण करणारा यांस कोणत्या रीतीनें फल प्राप्त होतें तें श्रवण कर. शुचिभूत, सुशील, सदाचारी, शुभ्र वस्त्रे परिधान करणारा, जितेंद्रिय, सुसंस्कृत, सर्वशास्त्रज्ञ, श्रद्धालू, असूया न करणारा, दिसपयांत सुरूष व भग्न, दमनशील, सत्यवादी अप्रजि जितें-द्रिय अशा योग्य पुरुषास देणगीस सन्मान

१ हा अध्याय भारतांतील नसून, इतिवृत्तांतील आहे; आणि तो वाचकांचे माहितीकरितां एथें वेतला आहे; असें सर्वमान्य टीकाकारांनीं लक्षणांत

देऊन वाचक करावा. वक्त्यानें विशेष सावकाश किंवा रेंगाळत बोलूं नये, अथवा फार धाईही करूं नये; अक्षरें व पदें एकमेकांत न घोटाळतां सर्वांचा स्पष्ट उच्चार व्हावा; स्वर धीरोदात्त ठेवावा; प्रसंगानुरूप स्वर बदलून ग्रंथांतील अभिप्राय सहज विशद होईल असे करावें; आणि त्रेसष्ट वर्णांचा व अष्टस्थानांच्या प्रेरणेचा योग्य उपयोग करून अगदीं शांत चित्तानें पूर्ण लक्ष देऊन सुखासनीं आरूढ होऊन व्याख्यान करावें. प्रथम नारायण, नर व नरोत्तम ह्या तीन ईशमूर्तीस आणि सरस्वती देवीस अभिवंदन करून मग ह्या जयसंज्ञक ग्रंथाचे पठनास प्रारंभ करावा. राजा, अशा प्रकारच्या वाचकापासून भारतश्रवण केलें असतां, नियमस्थ व शुचिर्भूत श्रोत्यास पूर्ण श्रवणफल प्राप्त होतें. हे भारता, प्रथम पारण्याचे वेळीं (पहिल्यानें संपूर्ण भारतश्रवण केल्यावर सांगता करावयाची त्या वेळीं) द्विजांस इष्ट वस्तु अर्पून संतुष्ट करणारा श्रोता अग्निष्टोम यज्ञाचें फल संपादितो; अप्सरांचे थव्यांनीं भरलेलें विमान त्यास प्राप्त होतें; आणि अत्यंत हर्षभरित होस्ताता तो देवांसह स्वस्थचित्तानें स्वर्गांत प्रयाण करितो. द्वितीय पारायणाची सांगता झाली असतां त्यास अतिरात्र यज्ञाचें फल प्राप्त होतें; तो सर्वरत्नखचित अशा दिव्य विमानांत आरोहण करितो; आणि दिव्य पुष्पें व वस्त्रें धारण करून, दिव्य संग्रहानें सुशोभित होऊन आणि दिव्य बाहुभूषणें धारण करून तो देवलोकीं नित्य महच्च पावतो. तृतीय पारायण झालें असतां द्वादशाह यज्ञाचें फल लाभतें आणि तो देवाप्रमाणें श्रद्धा कृत कित्येक अयुत वर्षे स्वर्गांत वास करितो. चतुर्थ पारायणाचे सांगतेनें वाजपेय फल प्राप्त होतें. आणि पंचमानें त्याचे द्विगुण फल मिळतें; उदय पावलेस सूर्याप्रमाणें शकाकणारे आणि प्रज्वलित अनलाचे उपमेस साजणारे अशा विमानांत विबुधांसह आरोहण करून तो स्वर्गांत गमन करितो आणि कित्येक अयुत वर्षे तेथें इंद्रभवनीं सौख्योपभोग घेतो. सहावें श्रवण संपूर्ण झालें असतां त्याचे दुष्पट व सातव्यानें त्याचे तिप्पट फलप्राप्ति होते. मग, ज्याचा आकार कैलासशिखरासारखा आहे, बसावयाची जागा वैदूर्य व हिरें यांनीं बनविली आहे, आणि जें अनेक प्रकारच्या रत्नांपोवल्यांनीं मढविलेलें व भूषविलेलें आहे, अशा कामगामी विमानांत अप्सरांचे संघांसह बसून तो द्वितीय दिनकरच कीं काय अशा प्रकारें सर्व लोकांत संचार करितो ! अष्टम पारणा झाली म्हणजे, ज्याची प्रभा उदय पावणाऱ्या चंद्रासारखी असून चंद्रकिरणांसारखें शोभणारे मनोवेंगी अश्व ज्यास जोडिले आहेत अशा विमानांत तो आरोहण करतो; ज्यांचीं मुखें चंद्रबिंबाहूनही कांकाणभर अधिक शोभायमान आहेत आणि ज्यांच्या मेखलांचा व नुपरांचा मंजुळ ध्वनि होत आहे, अशा सुंदरींनीं तो परिवेष्टिलेला असतो; आणि तो त्याच वरांगनांचे अंकांवर शयन करून तेथेंच जागा होतो ! हे भारता, नवव्या पारायणाचे सांगतेनें सर्वकृतुराज जो अश्वमेध तो केल्याचें श्रेय लाभतें; ज्याचे खांब व कळस सुवर्णाचे असून वैदूर्य मण्यांची वेदी आहे, ज्याच्या सर्व बाजूस सुवर्णमंडित गवाक्षे आहेत, आणि अप्सरांचे ताफे व स्वर्गसंचारी गंधर्व यांनीं जें सेवित आहे, अशा विमानांत बसून तो परम कांतीनें श्रद्धाकणारा, दिव्य पुष्पें धारण केलेला व दिव्य चंदनानें चर्चिलेला पुण्यपुरुष स्वर्गांत देवांसह दुसरा देवच कीं काय असा आनंदांत कालक्रमणा करितो ! दहावें पारायण संपादून सांगतेचे वेळीं द्विजांचा सत्कार केल्यावर तर याहून श्रेष्ठ विमान प्राप्त होतें. ज्याच्या घंटांचा व घुंगरांच्या माळांचा सारखा ध्वनि चालला आहे;

पताका व ध्वज यांनीं जें शोभिवंत दिसत आहे, रत्नवेदींनीं खचलेल, वैदूर्य मण्यांच्या कमानींनीं युक्त, भोंवतीं सोनेरी जाळ्या सोडलेलें व पुढील बाजूस पोंवळ्यांचे गलथे असलेलें, गानपटु गंधर्व व अप्सरा यांनीं ज्यास शोभा आणिली आहे, आणि ज्यांतील बैठकीची जागा फारच उत्कृष्ट बनविली आहे, असें विमान त्यास सहज प्राप्त होतें. मग तो अधीप्रमाणें झळकणारा सुवर्णमंडित मुकुट घालून, दिव्य सुगंधि चंदन अंगास फांसून, दिव्य पुष्पें धारण करून आणि देवांच्या प्रसादानें परमश्रीसंपन्न व सकल-दिव्यभोगसमन्वित होत्साता त्या विमानांत बसून आनंदानें दिव्यलोकीं फिरतो. याप्रमाणें हजारों वर्षेपर्यंत तो स्वर्गांत महत्त्व उपभोगितो. मग एक-वीस हजार वर्षेपर्यंत गंधर्वलोकीं सुख भोगून नंतर तो रम्य अशा इंद्रलोकीं स्वतः इंद्रा-सहवर्तमान आनंदांत कालक्रमणा करितो. या ठिकाणीं तो अनेक प्रकारच्या दिव्य यानांत व विमानांत बसून विविध लोकांत संचार करितो; दिव्य नारींचे ताफे त्याचे सभोंवतीं हात जोडून सज्ज असतात; साक्षात् एखाद्या देवाप्रमाणें तो सर्व प्रकारचें ऐश्वर्य भोगतो; आणि मग अनुक्रमें सूर्यलोक, चंद्रलोक, शिव-लोक व नंतर विष्णुलोक यांमध्ये त्यास सलो-कता प्राप्त होतें. हे महाराजा, हें सर्व कांहीं असेंच होते. याविषयीं बिलकूल संशय बाळगू नये. माझ्या गुरुंनीं असें सांगितलें आहे कीं, मनुष्यानें श्रद्धा मात्र ठेवावी. आतां वाचकास काय अर्पण करावें तें सांगतों, श्रवण कर. वाचक जें जें इच्छील तें तें त्यास द्यावें. विशेषकरून त्याला हत्ती, घोडे, रथ, पालख्या वगैरे वाहनें द्यावीं आणि कडीं, कुंडले, उत्तम वस्त्रसूत्र, सुंदर वस्त्र व विशेषकरून सुगंधि द्रव्यें त्यास अर्पण करावीं. जो वाचकाचें देवाप्रमाणें पूजन करील,

त्यास विष्णुलोक प्राप्त होईल. असा; आतां राजा, भारताचें पारायण चालू असतां प्रत्येक पर्वाचे समाप्तीस ब्राह्मणांस काय कामें करावीं तीं सांगतां.

हे भरतर्षभा, क्षत्रियांनीं ब्राह्मणाची जाति, देश, सत्यपणा, थोरवी, धर्म आणि कृत्ति (स्वभाव) मनांत बागवून प्रथमार्शीं द्विजां-कडून स्वस्तिवाचन करवून मग महाभारतश्रव-णास प्रारंभ करावा; आणि पर्व संपल्यावर पुनः द्विजांची स्वशक्त्यनुरूप संभावना करावी. आदिपर्वाचे समाप्तीस वाचकास वस्त्रगंधाधिक अर्पण करून खीर, मध वगैरे पदार्थांचें विधि-पूर्वक उत्तम भोजन घालावें. नंतर, राजा, आस्तीक पर्वाचे समाप्तीस पुनः ज्यांत फलमूले विशेष आहेत, त्याचप्रमाणें पायस, तूप व मध यांचीही विपुलता आहे, अशा प्रकारचें भोजन वक्त्यास घालावें आणि या वेळीं गूळमातही करावा. राजेंद्रा, सभापर्वाचे वेळीं, वुडे, चारगे, भोवकें वगैरे पक्वान्ने व हविष्यान्न यांचें ब्राह्मणभोजन घालावें. वनपर्वाचे प्रसंगीं कंदफळांनींच ब्राह्मण-संतर्पण करावें. अरणीपर्व झाल्यावर उर्वरुभ दानें करावीं आणि तसेंच संतोषकारक असे सर्व मुख्य मुख्य पदार्थ व वनमांसेल फळे व कंद आणि सकल ईच्छा तुल्य होतील असें उत्कृष्ट अन्न त्यास अर्पण करावें. विसाठ-पर्वाचे वेळीं नानाप्रकरचीं वस्त्रे द्यावीं; आणि, हे भरतश्रेष्ठा, उद्योगपर्वाचे समाप्तीस द्विजांस गंध-पूण्यांनीं भूषवून वडूसाक्षांचे उत्तम भोजन घालावें. राजा, भीष्मपर्वाचे शेवटीं उत्कृष्ट कलह अर्पण करून मग उत्तम तयार केलेलें सर्वभु-परिपूर्ण असें अन्न वाढावें. द्रोणपर्वाचे अंती विप्रांस फारच उंची पक्वान्ने भोजन घालावें;

१ "क्षत्रियाणां" असा पाठ आहे. परंतु त्याचा पडोपर अर्थ समजून होत नसल्यानें तुलाहीक घेतला आहे. तथापि यानेही पूर्ण निर्वोद होत नाही.

वै शिवाय धनुष्ये, वाण व उत्कृष्ट तरवारीही अर्पण करान्या. कर्णपर्व समाप्त शाल्यावरही असेच स्वस्थ चित्तानें सर्व इष्ट वस्तूनीं परिपूर्ण अशा उत्तम सोपस्कर अन्नानें ब्राह्मण-संतर्पण करावें. राजेंद्रा, शल्यपर्वाती मोदक, मूळभात, वडे, धारगे, अनरसे वगैरे मिष्टान्न व इतर सर्व प्रकारचे भोज्य पदार्थ करावे. गदापर्वीचे सांगतेस मुगदळाचे लाडू, अवश्य असावे. स्त्रीपर्वसमाप्तीस ब्राह्मणांस रत्ने देऊन संतुष्ट करावें आणि ऐषीकपर्वीचे शेवटीं पुनः तूपभाताचें भोजन घालावें व मग सर्व प्रकारचें रुचकर व सोप-स्कर अन्न वाढावें. शांतिपर्वीचे समाप्तीस असेच पण हविष्यान्नानें ब्राह्मणभोजन घालावें. आश्वमेधिकाचे शेवटीं जी समाराधना करावयाची तीत लोकांस आवडणारे सर्व प्रकारचे पदार्थ असावे. याचप्रमाणें आश्रमवासिक पर्वाचे अंती द्विजान्त हविष्यान्नाचें भोजन घालावें. मौसलपर्वीचे समाप्तीस अशीच समाराधना करावयाची, पण तीत सर्व प्रकारचीं पदार्थ अन्न व गंध, पुष्पे, उठ्या वगैरेही असावे. महाप्रस्थानिकाचे शेवटीं भोजनाचा वेत असाच सर्व प्रकारें उत्कृष्ट ठेवावा. स्वर्गा-रोहणपर्वीचे समाप्तीसही ब्राह्मणांस हविष्यान्न वाढावें. हरिवंश संपल्यावर तर सहस्रभोजन घालावें आणि ब्राह्मणांस एक सालंकार घेनु अर्पण करावी. पार्थिवा, श्रोता दरिद्री असल तरी त्यानें ह्याचे निम्न्याने तरी दानधर्म केलाच पाहिजे. विचक्षण श्रोत्यानें प्रत्येक पर्वाचे समाप्तीस एक महाभारताचें पुस्तक सुवर्ण-क्षिणेसह वाचकास अर्पण करावें. हे भरतर्षभा, हरिवंश संपल्यावर जें सहस्रभोजन घालावयाचें त्यास आणि प्रत्येक पर्वाचे शेवटीं करावयाचे ब्राह्मणभोजनास दुधाची खीर अवश्य कारक प्रीति करी; आणि ब्राह्मण संतोष करून श्रावणपूर्वक वाढावी. शास्त्रज्ञाने पावले असतां सर्व देवता प्रसन्न होतात. हे

मनोनिग्रहपूर्वक सर्व पर्वांच्या संहिता संप-विल्यावर त्या पोथ्या रेशमी वस्त्रांत बांधून कणा वगैरे घातलेल्या मंगलस्थानीं ठेवून स्वतः स्वच्छ वस्त्रें, पुष्पमाला, व उत्तम अलंकार धारण करून आणि शुचिर्भूत होऊन त्या संहिताग्रंथाचें गंधपुष्प, भक्ष्य, पेय व इतर नानाप्रकारचे इष्ट व शुभ पदार्थ ह्यांच्या योगानें पृथक् पृथक् यथान्याय पूजन करावें; आणि, राजा, नंतर तोळाभर सुवर्णदक्षिणाही सम-र्पण करावी. चित्त निगृहीत करून प्रत्येकानें सर्व पर्वांचे संहितांस तीन तीन पलें (सोळा तोळे) सुवर्ण द्यावें. गरिबांनं ह्याचे निम्मे किंवा चतुर्थांश द्यावें, पण सामर्थ्य असून कंजुष-पणा मात्र करूं नये. जें जें आपणास प्रिय असेल तें तें ब्राह्मणांस अर्पण करावें; आणि वाचकास म्हणजे आपल्या गुरूस आपल्या मक्तीच्या योगानें सर्वथा संतुष्ट करावें. सर्व देवता आणि नरनारायण यांचें नामसंकीर्तन करावें; आणि नंतर गंधमाल्यादिकांनीं द्विजो-त्तमांचें उत्तम पूजन करून विविध इच्छित गोष्टी व लहान मोठी दानें देऊन त्यांस संतुष्ट करावें. याप्रमाणें केलें असतां मनुष्यास अतिरात्र यज्ञाचें फल मिळेल आणि प्रत्येक पर्वांसही क्रतुफल प्राप्त होईल. हे भरतश्रेष्ठा, ज्याचा वर्ण व पदें यांचा उच्चार स्पष्ट होत असून स्वरही उत्तम आहे असा विद्वान् वाचक भारताबरोबरच भविष्यही (पुढील फलश्रुतिही) ऐकवील. राजा जनमेजया, ब्राह्मणांचें भोजन शाल्यानंतर त्यांस विपुल दक्षिणा वगैरे द्यावी, आणि याचप्रमाणें वाचकासही उत्तम वस्त्रालंकार अर्पून भोजन घालावें. राजा, वस्त्रा संतुष्ट झाला असतां श्रोत्यावर —जीपरतें उत्तम कांहींच नाही अशी—मंगल-कारक प्रीति करी; आणि ब्राह्मण संतोष

भरतर्षभा, यानंतर सर्व इष्ट वस्तु व नाना-प्रकारचे शुभ पदार्थ यांच्या योगाने सर्व ब्राह्मणांचे यथान्याय पूजन करावे.

हे मनुजेंद्रा, तूं मला विचारल्याप्रमाणे हा भारतश्रवणाचा विधि मी तुला कथन केला. यावर सर्वांनी अंतःकरणांत श्रद्धा मात्र ठेवावी. नृपोत्तमा, भारताचे श्रवण करित असतां आणि सांगता करित असतां परम कल्याणाची इच्छा करणाराने सवेदीत यत्नशील (दक्ष) राहिले पाहिजे. भारताचे नित्य श्रवण व कीर्तन करावे. ज्याच्या घरीं भारत ग्रंथ असेल त्याला जय हा ठेवलेलाच. भारत हे परम पुण्यकारक असून ह्यांत नानाप्रकारच्या कथा आहेत. देवही भारताचे सेवन करितात; कारण ते परमपद होय. हे भरत-र्षभा, भारत हे सर्व शास्त्रांत श्रेष्ठ आहे. भारताच्या योगे मोक्ष प्राप्त होतो, हे सत्य तत्त्व मी तुला सांगतो. महाभारताख्यान, पृथ्वी, धेनु, सरस्वती, ब्राह्मण आणि श्रीकृष्ण यांचे गुणगायन करणारा कदापि नाश पावत नाही. हे भरतर्षभा, वेद, पवित्र रामायण व भारत यांचे आदौ, अंती व मध्ये-सर्वत्र श्रीहरीचेच कीर्तन आहे. ज्यांत श्रीविष्णूच्या दिव्य कथा व सनातन वेद यांचा समावेश आहे असे हे महा-भारत परमपदाची इच्छा करणाऱ्या मनुष्याने अवश्यमेव श्रवण करावे. ज्याला ऐश्वर्याची इच्छा असल त्याने हे परमपवित्र, धर्माचे निदर्शक व सर्वगुणमंडित आख्यान अवश्य श्रवण करावे. ज्याप्रमाणे सूर्योदय

होताच अंधकाराचा नाश होतो, त्याप्रमाणे भारतश्रवण होताच जोडिलेले कायिक, बाह्यिक व मानसिक सर्व पाप नष्ट होते. अष्टादश पुराणांचे श्रवणापासून जे फल प्राप्त होते, तेच फल ह्या ग्रंथाच्या श्रवणाने वैष्णवास प्राप्त होतें, यांत संशय नाही. याच्या योगाने स्त्रिया व पुरुष या सर्वांस वैकुण्ठप्राप्ति होते. पुत्र व्हावा अशी इच्छा करणाऱ्या स्त्रियांनी हे विष्णूचे यशोवर्णन श्रवण करावे; यथोक्त फल मिळावे अशी इच्छा करणाराने श्रवणानंतर वाचकांस सुवर्णाचे पांच निष्क किंवा स्वशक्तीप्रमाणे दक्षिणा द्यावी; आणि आपणांस श्रेय प्राप्त व्हावे, असे इच्छिणाराने एक सवत्स कपिला धेनु वस्त्रांनी भूषवून व शिंगे सुवर्णाने सुशोभित करून अर्पण करावी; त्याच्या हातांत कडी, अंगठ्या वगैरे अलंकार घालावे; कर्णातील कुंडलादि अलंकार घावे; विशेषकरून विपुल धन अर्पण करावे; आणि, राजा, वाचकांस भूमिदानही करावे. कारण भूमिदानस्तारखे दुसरे-दान शाले नाही व होणारही नाही. जो मनुष्य सतत हे श्रवण करितो किंवा दुसऱ्यांस ऐकवितो, तो सर्व पापांपासून पूर्णपणे मुक्त होऊन वैष्णवपदी अधिकृत होतो; आणि, राजा, तो एकादश पिढ्यांतील सर्व पितरांस, स्वतःस आपल्या संततीस आणि स्वभार्येसही उद्धरून नेतो. ह्याप्रमाणे, राजेंद्रा, सर्व श्रवण केल्या-नंतर त्याच्या दशांश हवनही करावे. हे नरर्षभा, याप्रमाणे हे सर्व मी तुला कथन केले आहे.

